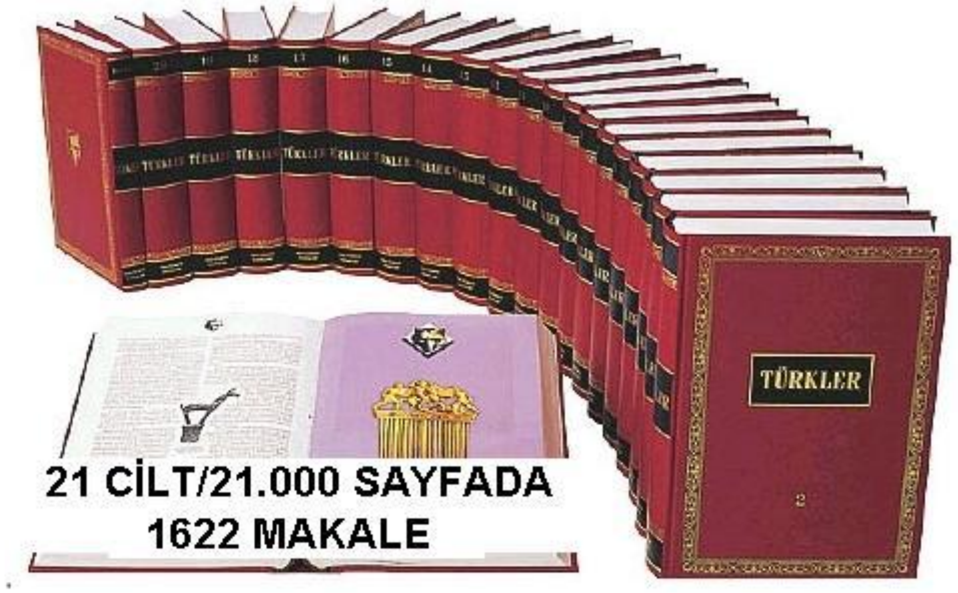

TÜRKLER

CİLT 13

OSMANLI

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

2002

ANKARA

TÜRKLER

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ABAW	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO	Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th.	Codex Theodosiarus
CA	Cevdet Askeri
CAJ	Central Asiatic Journal
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
CMRS	Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT	Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britanicca
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2	Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM	Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere
GMDTA	Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İFD	İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İFK	İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM	İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS	Journal of Turkish Studies
K.R.O.	Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB	Kutadgu Bilig
KSE	Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD	Mühimme Defteri
MDAFA	Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.	Neşreden
Op. cit	Adı geçen eser
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL	Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI	Revue des Etudes Islamiques
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR	Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovietskaya Archeologiya
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW	Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO	Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS	...Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD	Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT	Türkische Turfantexte
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜED	Türk Etnografya Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

TÜRKLER1

YAYIN KURULU
DANIŞMA KURULU
KISALTMALAR

B. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASÎ OLAYLARI 9
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı / Doç. Dr. Nedim İpek [s.15-24] 9
II. Wılhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid / H. Bayram Soy [s.25-33] 28
Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde "Şark Meselesi" / Dr. Mustafa Gencer [s.34-39] 45
Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914) / Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Tepekaya [s.40-56] 57
II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı / Dr. Süleyman Kızıltoprak [s.57-69] 92
Akabe Meselesi / Yrd. Doç. Dr. A. Haluk Dursun [s.70-77] 118
II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908) / Doç. Dr. Ş. Tufan Buzpınar [s.78-86] 133
Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri / Dr. Bülent Atalay [s.87-98] 148
Erzurum'da Ermeni İsyanları (1890-1895) / Yrd. Doç. Dr. Muammer Demirel [s.99-107] 172
XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler / Meltem Begüm Saatçi [s.108-117] 188
Türklerin Afrika İle İlişkilerinin Kısa Tarihçesi / Numan Hazar [s.118-131] 208
C. II. ABDÜLHAMİD VE İSLÂM BİRLİĞİ SİYASETİ 232
İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Gayretler / Prof. Dr. Jacob M. Landau [s.132-137] 232
Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları / Doç. Dr. Azmi Özcan [s.138-143] 245
Osmanlı İmparatorluğu İle "Johor Devleti" Arasındaki İlişkiler: Mecelle'nin Adlî Hükümleri Üzerine Bir Araştırma / Dr. Abdul Basir Bin Mohamad [s.144-148] 255
Türk-Japon İlişkilerinin Tarihi / Prof. Dr. Selçuk Esenbel [s.149-161] 264

ALTMIŞYEDİNCİ BÖLÜM, II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ 286
II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914) / Prof. Dr. Bayram Kodaman [s.165-192] 286
A. İTTİHAT VE TERAKKİ 335
31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu / Prof. Dr. Ali Birinci [s.193-211] 335
İttihat-Terakki ve Dış Politika (1906-1909) / Doç. Dr. Hasan Ünal [s.212-227] 375
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti / Doç. Dr. Ahmet Eyicil [s.228-244] 404
Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı / Prof. Dr. E. Semih Yalçın [s.245-262] 437
Enver Paşa / Yrd. Doç. Dr. Hasan Babacan [s.263-273] 472
B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYASÎ OLAYLARI 491
Trablusgarp Savaşı / Doç. Dr. Hale Şıvgın [s.274-290] 491
Trablusgarp Savaşı Sırasında 12 Ada'nın İşgali / Yrd. Doç. Dr. Zafer Koylu [s.291-295] 522
Balkan Savaşları (1912-1913) / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu [s.296-307] 532
Bulgar Mezâlimi / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu [s.308-315] 557

Teşkilât-I Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal / Dr. Vahdet Keleşyılmaz [s.316-320] 572
Birinci Dünya Savaşı Öncesi Büyük Güçlerin Osmanlı Stratejileri: İttihatçılar ve Alman Nüfuzunun Tanınması / Dr. Mehmet Beşirli [s.321-330] 582
I. Dünya Harbi'nin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat (Hamidiye) Süvari Alayları / Prof. Dr. S. Selçuk Günay [s.331-335] 599

ALTMIŞSEKİZİNCİ BÖLÜM, I. DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE DÖNEMİ 608
A. I. DÜNYA SAVAŞI 608
I. Dünya Savaşı ve Türkiye / Prof. Dr. Cezmi Eraslan [s.339-360] 608
I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Gücü / Prof. Dr. Jacques Thobie [s.361-367] 645
Çanakkale Savaşlarının Askerî, Siyasî ve Sosyal Sonuçları / Hasan Mert [s.368-376] 656
Çanakkale Savaşında Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Çolak [s.377-383] 673
Gelibolu'da Türk İmgesi: 1915 Avustralya Edebiyat ve Tarih Yazıcılığında Türk Askeri / Dr. Michael Tyquin [s.384-391] 685
I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler / Dr. Vahdet Keleşyılmaz [s.392-397] 700
Kafkas Cephesinde Kader Ânı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları / Yrd. Doç. Dr. Tuncay Öğün [s.398-408] 711
I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı / Dr. Nâsır Yüceer [s.409-433] 731
Kafkasya'da Son Türk Zaferleri / Yrd. Doç. Dr. Mesut Erşan [s.434-439] 773
I. Dünya Savaşı'nda İran Avşarları ve Türkiye (1914-1917) / Doç. Dr. Sadık Sarısaman [s.440-452] 785
I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Psikolojik Harp / Doç. Dr. Sadık Sarısaman [s.453-468] 809
B. ERMENİ OLAYLARI 839
İngiliz Propagandası, Wellıngton Evi ve Türkler / Prof. Dr. Justin McCarthy [s.469-481] 839
Ermeni Tehciri ve Gerçekler / Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu [s.482-502] 862
Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları / Yrd. Doç. Dr. Yusuf Ziya Bildirici [s.503-513] 904
C. MÜTAREKE DÖNEMİ 927
Son Osmanlı Meclis-İ Mebusanı / Yrd. Doç. Dr. Erol Kaya [s.514-527] 927
1919 Yılında A.B.D.'Nin Yakın Doğu'da Etkin Olma Siyaseti: Ermeni ve Türk Mandaterliği Meselesi / Yrd. Doç. Dr. Deniz Bilgen [s.528-541] 953
Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi / Yrd. Doç. Dr. Erdal Açıkses [s.542-557] 980

ALTMIŞDOKUZUNCU BÖLÜM, YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTI 1014
Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilâtı / Doç. Dr. Mehmet Seyittanlıoğlu [s.561-576] 1014
A. MERKEZ TEŞKİLÂTI 1041

Sadr-ı Âzamlık / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin Yaman [s.577-585] 1041
Parlamentoya Uzanan Süreçte Osmanlı Kamu Hukukunda "Danışma" / Yrd. Doç. Dr. Ayhan Ceylan [s.586-598] 1055
Şûra-yı Devlet (1868-1922) / Abdülmecit Mutaf [s.599-609] 1078
Saray'da / Mabeyn-İ Hümâyûn'da Yâverlik Kurumu (1839-1920) / Yrd. Doç. Dr. Ali Karaca [s.610-628] 1099
Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci / Dr. Hasan Yağar [s.629-652] 1137
Osmanlılarda İstihbaratçılık / Yrd. Doç. Dr. Hamit Pehlivanlı [s.653-667] 1180
Tanzimat'ın Memurları / Doç. Dr. Abdullah Saydam [s.668-677] 1207
Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Kurulması / Doç. Dr. İlhan Yerlikaya [s.678-682] 1223
Osmanlılarda Nişan ve Madalya / T. Nejat Eralp [s.683-686] 1232
Osmanlı Hilâl-İ Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları / Doç. Dr. Zuhal Özaydın [s.687-698] 1238

B. TAŞRA TEŞKİLÂTI 1263

XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış / Prof. Dr. Yücel Özkaya [s.699-709] 1263
Osmanlı'da Ayânlık ve Kıbrıs Eyâleti (XVIII. Yüzyıl) / Doç. Dr. Nuri Çevikel [s.710-719] 1281
II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkeziyetçilik Politikası / Prof. Dr. Özcan Mert [s.720-729] 1301
Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği / Prof. Dr. Bilal Eryılmaz [s.730-738] 1321
Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik / Yrd. Doç. Dr. M. Emin Yolalıcı [s.739-749] 1336
XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi / Mutullah Sungur [s.750-761] 1357
XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yavuz Erler [s.762-770] 1384

C. HUKUK SİSTEMİ 1401

Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri / Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci [s.771-779] 1401
Mecelle Örneğinde Türklerin İslâm Özel Hukukuna Katkıları / Yrd. Doç. Dr. Osman Kaşıkçı [s.780-788] 1414
Osmanlı Hukukunda Kasâme / Doç. Dr. Mehmet Akman [s.789-794] 1425
Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Örfî İdare Uygulaması / Yrd. Doç. Dr. Osman Köksal [s.795-803] 1436

D. ASKERİ TEŞKİLÂT 1454

Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu / Prof. Dr. Musa Çadırcı [s.804-811] 1454
Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknolojilerin Takibi (1700-1900) / Yrd. Doç. Dr. Birol Çetin [s.812-821] 1467
Ana Hatlarıyla Abdülaziz Dönemi Osmanlı Bahriyesi ve Ceride-İ Askeriyyelere Göre 1864 Yılı Denizcilik Faaliyetleri / Yrd. Doç. Dr. Faruk Ayın - Erkan Göksu [s.822-829] 1485
1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme / Doç. Dr. Metin Hülagü [s.830-844] 1499

YETMİŞİNCİ BÖLÜM, YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU 1529

Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu / Doç. Dr. Abdullah Saydam [s.847-886] 1529

A. NÜFUS VE İSKÂN 1598

Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu [s.887-895] 1598
XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler / Dr. Arzu Kılınç Ocaklı [s.896-906] 1615
Tanzimat Döneminde Aşiretlerin İskânı / M. Fatih Sansar [s.907-923] 1634
Avrupa'da Bir Türk İslam Diyarı: Dobruca'nın Demografik, Sosyal ve İdari Yapısı / Prof. Dr. Zekeriya Kurşun [s.924-935] 1668
Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskanı / Doç. Dr. Gülfettin Çelik [s.936-941] 1687

B. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASÎ OLAYLARI

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı / Doç. Dr. Nedim İpek [s.15-24]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, Akdeniz ülkesidir. Akdeniz, tarihî süreç içerisinde her devirde stratejik öneme sahip olagelmiştir. Bu nedenle, Akdeniz'e kıyısı olan devletler bu denizde işgal ettikleri mevkii tahkim etmeye ve genişletmeye çalışmıştır. Akdeniz'e kıyısı olmayan devletler ise orada bir üs veya nüfuz bölgesi oluşturabilmek için, her türlü vasıtaya başvurmuştur. Bu ortamda, küçük veya zayıf bir Akdeniz ülkesi, sürekli tehdit altındadır.

XIX. yüzyılda Avrupa büyük devletlerinin dünya hakimiyeti telâkkisi, denizlere hakimiyet anlayışından hareketle millî rekabet politikaları üzerine oturmuştu. Söz konusu devletlerin Asya'da hayatî menfaatleri vardır. Menfaatlerini korumak isteyen bir Avrupa devleti için Türk boğazlarının, Anadolu'nun ve Akdeniz'in önemi tartışılamaz.

Avrupa devletleri, söz konusu bölgeyi ele geçirebilmek için emperyalist bir zihniyet taşıyan şark meselesi siyasetini geliştirdi. Müştereken geliştirilen bu siyasetin hedefi, Türk hakimiyetindeki Hristiyan toplumlara müstakil veya muhtariyet idaresine sahip olacak ölçüde imtiyazlar verilmesini temin etmekti. Daha açık bir ifadeyle, Balkanlar'da Türk hakimiyetine son vermek, Anadolu'daki Hristiyan cemaatlerin, özellikle Ermenilerin istiklâl veya muhtariyetini temin etmek, Kuzey Afrika'yı koloniyalist amaçla işgal ve ilhak etmek, Türk olmayan toplulukları isyana teşvik etmek ve Osmanlı Devleti'nden koparmaktır.2

Rusya, I. Petro'nun vasiyeti olarak yakıştırılan, aslında coğrafî konumu gereği, önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek, sonra da Kafkaslar'a, Türk boğazlarına ve Balkanlar'a hakim olarak Osmanlı topraklarından Akdeniz'e inmek siyasetini takip etti. Ruslar, bu siyasetleri doğrultusunda her fırsatta Osmanlı topraklarını işgal ettiler. Rusların batıdaki ilerleyişi, Kırım Savaşı (1853-1856) ile durduruldu. Ancak, doğuda serbest kalan Ruslar, 1865'e kadar Türkistan'da ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman kavimleri hakimiyetleri altına aldılar.3 Diğer taraftan, Paris Antlaşması'nın (30 Mart 1856) Rus askerî harekâtını tahdit eden maddelerinden kurtulmaya çalıştılar. Nitekim, Rusya 1858'den beri diplomasi ve basın-yayın yolu ile gayrimüslimlerin Osmanlı idaresinden memnun kalmadıklarını, bu sebeple isyana meyilli olduklarını ifade ve ispat etmeye çalışıyordu.4

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İtalyan ve Alman birliklerinin kurulması, Viyana Kongresi ile oluşturulan devletler arası dengeyi bozdu. Bu durumdan istifade eden Rusya, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in tarafsızlığı ve silâhtan arındırılması maddelerini tek taraflı olarak kaldırdı. Avrupa devletleri, bu oldu bittiyi Londra Antlaşması (13 Mart 1871) ile kabul etti.5

Islâhat Fermanı'nın ilânından sonra Balkanlar'da gelişen olaylar ve bu arada Rusya'nın şiddetle körüklediği Panslâvizm fikri, bu bölgeyi barut fıçısı haline getirdi. Bir taraftan Sırp ve Karadağ isyanları diğer taraftan Bosna-Hersek olayları ve Bulgar meselesi, Osmanlı Devleti'ni oldukça güç durumda bırakıyordu. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uyanmaya başlayan Bulgar milliyetçilik fikri, bu dönemde Panslâvizm akımından da etkilenerek büyük bir gelişme gösterdi.6

Osmanlı müsamahası, Batı Avrupa'nın desteği, Rusya ve panslâvistlerin yardımları ve Bulgar tâcir, öğretmen ve din adamlarının çabaları sonucu 1870'li yıllarda Bulgar millî kültürü ve bir aydın kitlesi oluştu.7 Sonuçta, Bulgaristan'da Panslâvistlerin kullanabileceği bir kuşak ortaya çıktı.8 Bulgar meselesinin iki yönü vardır: Birinci yönü müstakil Bulgar kilisesini kurmaktı. 12 Mart 1870'te Bulgar Eksarhlığı kuruldu.9 İkinci yönü ise silâhlı hareketler meydana getirmekti. Bulgar komitelerinin ve çetelerinin teşvik ve tahrikleri sonucu Bulgarlar, 1840-1875 yılları arasında birkaç defa isyana teşebbüs ettiler. Mayıs 1876'da "Yergöğü İhtilal Komitesi"nce plânlanan ve başlatılan isyan, Türk makamlarının gerekli tedbirleri alamaması üzerine kısa bir sürede büyüdü. Bu isyanın hedefi, bir Slâv Bulgar devleti kurmaktı. İsyan sahası her ne kadar genişlediyse de büyük kitlelerin desteğinden mahrum olduğu için, neticede Türk silâhlı kuvvetleri tarafından bastırıldı. Bu olay, Ruslar tarafından istismar edildiğinden, milletlerarası önemli bir soruna dönüştü.10

Rusya, Kırım Savaşı'nda kendisini engelleyen "Avrupa Birliğini" yanına çekmek ve yayılmacı Panslâvist politikasını Hristiyanların koruyuculuğu adı altında gösterebilmek için en azından Avrupa kamu oyunun sempatisini kazanmak zorundaydı. Avrupa kamuoyunu oluşturan en önemli kurum basındı. Bu sebeple Avrupa devletlerinin çoğu, çeşitli metotlarla basını kendi yanlarına çekmeye çalışıyordu. Rusya, diplomatik temaslar ve elde edeceği Avrupa basını vasıtasıyla bunu gerçekleştirmeye gayret etti. Avrupa basınının Türkiye ile ilgili haber kaynağı ise Beyoğlu ve Galata mahfillerinde mukim Avrupalı muhabirlerin duydukları dedikodulardı.11 Rusya, bir taraftan İstanbul elçiliği vasıtasıyla bu dedikoduları üretirken diğer taraftan düzmece haberleri Avrupa kamuoyuna duyurabilmek için gazete ve yazar satın alma yoluna gitti. Bunlar vasıtasıyla yapılan propaganda amaçlı yayınlarda, Bulgaristan'da öldürülenlerin sayısı on binlerle ifade edildi. Bu abartmalı ve hatta yalan haber kampanyasına karşı Bâb-ı Alî, Türk sefirleri vasıtasıyla basın bültenleri gönderdiyse de başarılı olamadı.12 Neticede, Avrupa'nın Osmanlı hakkındaki fikir ve görüşleri tamamen değişti.

Bu ortamdan faydalanmak isteyen Karadağ ve Sırbistan 2 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti.13 Bu savaşta Osmanlı Devleti kısa bir sürede başarı kazandı. Ancak, ecnebî temsilciliklerin ısrarı üzerine Osmanlı Devleti, 25 Eylül 1876'da ateşkes ilân etti. Ateşkes esnasında taraflar arasında bir anlaşmaya varılamayınca Rus elçisi İgnatiyef, 31 Ekim 1876'da Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom verdi.14 Şark meselesinin çözümü konusunda Avusturya, Almanya ve Rusya arasında bir mutabakata varılırken, İngiltere ise menfaati gereği Balkanlar'ın mevcut statüsünün değişmesine karşıydı. Bunun için de Balkan milletlerini bir ölçüde de olsa yatıştırmak amacı ile Bâb-ı Alî'yi bazı tavizleri vermeye zorladı.15 Aslında, isyanı yatıştırmak suretiyle meseleyi hakkaniyet ve adalet ölçüsünde halletmek isteyen Osmanlı Devleti'nin bütün teşebbüsleri, Rus başvekili Gorcakof'un Balkanlar'daki Slâvları tahrik ve teşvik etmesi yüzünden sonuçsuz kaldı.16 Osmanlı Devleti, bu

dönemde oldukça sıkıntılı ve karışık bir durumdaydı. Avrupa devletlerinin tutumu ve Rusların savaş açmak için fırsat kollaması ile bunalan Bâb-ı Alî, Balkan sorununa son vermek üzere İstanbul'da bir konferans tertibi fikrini kabul etti. 23 Aralık 1876'da Tersane Konferansı toplandı. Konferansta, Osmanlı Devleti'nin istiklâli ile bağdaşmayacak teklifler önerildi. Amaç, Rumeli'deki gayrimüslimleri Türk hakimiyetinden ayırmaktı. Midhat Paşa, bunu engellemenin tek yolunu meşrutiyeti ilân etmekte görür. Ona göre meşrutiyetin ilânı ve Rumeli'nin bir kısmında ıslahat yapılması, bu bölgelerin Türk hakimiyetinde kalmasını sağlayabilirdi. Cevdet Paşa, bu fikri bir hayal unsuru olarak değerlendirir.17 Neticede Tersane Konferansı sonuçsuz dağıldı. Bunun üzerine elçiler İstanbul'u terk edince işin ciddiyetini anlayan Mithat Paşa Sırp ve Karadağ prenslerini mütareke müzakeresine davet etti. Sırbistan harpten önceki durumunun muhafaza edilmesi şartı ile Osmanlı Devleti'ne tâbi bir prenslik statüsü aldı.18 Ancak, Karadağ ile bir uzlaşma temin edilemedi. Karadağ temsilcileri, İstanbul'u terk ile Ruslardan yardım talep ettiler. Rusya'nın gayretiyle Avrupa büyük devletleri arasında imzalanan Londra Protokolü'nün (31 Mart 1877) Bâb-ı Alî tarafından reddedilmesi üzerine siyasî ve askerî bütün avantajları eline geçiren Rusya, şark meselesini halletmek ve Osmanlı tebaası Hristiyanları korumak iddiasıyla 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti.19 İngiltere menfaatini muhafaza kaydıyla, sair Avrupa devletleri ise herhangi bir şart ileri sürmeksizin savaşa karşı tarafsız kalacaklarını duyurdu.20

Doksan üç Savaşı'nın iyi bir şekilde değerlendirilebilmesi, savaşan tarafların kuvvetlerinin, silâh ve mühimmatı ile lojistik destek durumlarının bilinmesine bağlıdır. Osmanlı ordusunun mevcudu konusunda kaynaklarda ve ilgili monografik çalışmalarda farklı bilgiler mevcuttur. Serasker Redif Paşa'nın tanzim ettiği lâyihaya göre Türk kuvvetlerinin mevcudu 490.000 idi. Bunun 300.000'i Rumeli'de, 100.000'i Anadolu'nun kuzeydoğusunda, arta kalanı da muhtelif bölgelerde bulunuyordu.21 Fakat bunların içinde eğitim görmüş olanları azdı. Redifler eğitim görmemiş, mustahfızlar ise yaşlıydı. Ayrıca, ordunun subay kadrosu da yetersizdi. Yeterli miktarda subay olmadığı için savaş esnasında, livalık hizmeti miralaya, miralaylık hizmeti kaymakama ve hatta binbaşıya gördürülüp "idâre-i maslahatta" bulunulmaya çalışıldı.22 Harp Okulu'nun son sınıf öğrencileri, subay rütbesiyle cepheye gönderilmiş ve 1877-1878 yıllarında Okul, kısa devrelerle mezun vermişti. Savaş esnasında ortaya çıkan asker açığı Edirne, İstanbul, Selânik, Hüdavendigar, Aydın, Adapazarı, İzmit ve Konya gibi vilâyet ve mutasarrıflıklarda sakin Türklerden "Asâkir-i Mu'âvine" adı altında toplanan başıbozuk asker ile karşılanmaya çalışılsa da subay açığı kapatılamadı.23 Orduyu oluşturan taburlarda eğitim, disiplin,tecrübe ve moral bakımından birliktelik yoktu. Bu ise sevk ve idareyi güçleştiriyordu. Özellikle, taburları sevk ve idare edecek küçük rütbeli subay yoktu. Mevcut subay kadrosunun ise %10'u harbiyeli ve %90'ı alaylı idi. Alaylıların da çoğu okuma yazma bilmiyordu. Kurmay subay ise yok denecek seviyedeydi. Netice itibarıyla, askerî uzmanlar, bu kumanda heyeti ile ordunun ilmî olarak sevk ve idaresini mümkün görmüyorlardı.24

Türk Ordusu'nun silâh ve mühimmat bakımından en azından yeterli olduğu ifade edilebilir. 1869'da 114.000 Enfield ve Springfield tüfeği satın alınmıştı.25 1873'te ise 500.000 Martini Henry marka tüfek sipariş edildi.26 Seraskerlik, teslim aldığı bu silâhları 1876 baharından itibaren askerî

birliklere dağıttı. Bu silâhların bir kısmı, daha sandıkları açılmaksızın savaş meydanlarında terk edildi. Savaş esnasında ordunun elinde çeşitli marka 935.000 tüfek vardı.27 Ayrıca, 1873'te 500 Krupp topu sipariş edildi.28

Osmanlı Donanması, 1877'de 22 zırhlı, 82 zırhsız gemi, 763 top ve 15.000 mürettebattan oluşuyordu. Bahriye zabitinin nazarî ve amelî talim ve terbiyesi yetersizdi. Özellikle büyük rütbeli bahriyeliler mesleklerini icrada yetersizdi. Ancak, genç zabitler arasında fennî bilgisi olanlar mevcuttu. Bunların da ya pratikleri yoktu veya rütbeleri küçük olduğundan fikirleri kabul edilmiyordu.29

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Türk kara ve deniz kuvvetleri modern araç ve gereçle donatılmıştı. Yalnız silâhla savaşın kazanılması düşünülemez. Teknolojik silâhlar ancak, iyi kullanıldığında işe yarar. Başarı, talimli askerle olur. Silâhları kullanacak efrat, o seviyeye çıkarılmadıktan sonra, söz konusu silâhların "taş ve sopadan" herhangi bir farkı kalmaz. Ordunun barış zamanında, bütün zorluklara karşı koyacak tarzda sürekli bir eğitimden geçmesi bir zorunluluktur. Bunun için de sükûna ihtiyaç vardır. Devletin haricî düşmanlarının tehdidine karşı hudutlar civarında kuvvetli nizamiye kıtaları bulundurmak zorunda kalışı ve dahilî asayişin sağlanması faaliyetleri, askeri seferber olacağı mıntıkadan uzaklaştırmakta ve askerî birliklerin dağılmasına sebebiyet vermekteydi. Bu gibi hallerde asker, birbirini tanıyamıyor ve bir program dahilinde talim ve terbiye göremiyordu. Amirinin daimî kontrolünden uzak kalan askerde, itaat duygusu da azalmaktaydı. Netice itibarıyla, bu gibi durumlarda sefer zamanında alayların derme çatma, birbirini tanımayan askerle doldurulması mecburiyeti hasıl oluyordu.30 Doksan üç Savaşı arifesinde, Türk ordusunda benzer özellikleri bulmak mümkündü. Nitekim, sürekli isyanların bastırılmasında kullanılan Türk ordusu, savaşa hazırlanma fırsatı bulamadı. Orduda talim ve tatbikat yapılmıyor, subay kadrosu yetersiz ve eğitimsiz kalıyordu. Subaylar, mezuniyet sonrası hizmet içi kursa alınmadıkları için, kısa sürede büro memuru haline dönüşüyorlardı. Redif askerleri ise barış dönemlerinde silâh altına alınmıyordu.31 Öte yandan, cephane fabrikalarının imalâtı, muharebe sarfiyatını telâfi edecek derecede değildi. Oysa, harp esnasında sarf olunacak cephane, mühimmat ve erzakı, seferberlikte temini zorunlu nakliye vasıtalarını kendi memleketinde imal ve tedarik edemeyen milletlerin istiklâllerini koruyamadıkları tecrübe edilmişti.32 Türk askerî makamları, cephe arazisinin özelliklerini bilmedikleri gibi bunları tanıtacak derecede sağlam ve doğru bir haritaya da sahip değillerdi.33

Türk ordusunun bu yapısına karşılık Rus ordusu, Kırım Savaşı sonrası yeni baştan teşkilâtlandırılmıştı. 1874'te zorunlu askerlik sistemi kabul edildi ve sayıca çok fazla artırıldı. Rus ordusunda her kademede ve her rütbede birlikleri ehliyetle sevk ve idare edecek subay ve kumanda kadrosu mevcuttu. Rus ordusunda 1865 yılından itibaren yıllık tatbikatlar icra edilmekteydi. Asker sayısı da Türk ordusuna nazaran fazlaydı. Rus kuvvetlerinin Avrupa cephesindeki mevcudu, harbin başında 275.000 piyade, 20.000 süvari, 756 top, 247.130 Bergande 383.382 Karanga ve 113.317 kapsüllü Karle tüfeği olup asker başına 182 fişek düşüyordu. Rus topları, eski model pirinç namlulu idi.34 Rus kuvvetleri Anadolu'da 160.000 kadardı. Zaman içinde Rumen ve Sırp kuvvetleri de Rusya'nın yanında savaşa iştirak etti. Netice itibarıyla, Türk ordusu kendinden üstün kuvvetlerle savaşmak zorunda kaldı.35

Doksan üç Savaşı'ndaki askerî faaliyetler incelendiğinde, bu savaşın bir "hareket harbi" olduğu tespit edilebilir. Bu da özellikle kara birliklerinin üstün ve süratli bir hareket kabiliyetine sahip olmasını gerektirir. Lojistik destek ulaştırmasının da aynı hacim ve süratle yapılması gerekmektedir. O hâlde, askerî harekâtların sonucunu şekillendiren en önemli unsurlardan birisi de lojistik destektir. Türk ve Rus ordusunun lojistik durumu incelendiğinde şunları tespit etmekteyiz: Lojistik durumdan kasıt, cephedeki kuvvetlerin yiyecek ve giyecek maddeleri ile cephane ihtiyacını karşılamaktır. Türk ordusunun yiyecek ihtiyacı, harekât alanı içinde "yerinde ikmal metoduyla" veya yurt içinden satın almak suretiyle sağlanmaktaydı. Elbise, fotin, çamaşır, çorap ve yağmurluk gibi "kadro gereç ve maddeleri" ile silâh ve mühimmat, İstanbul ve çevresindeki ambarlarca veya devlet tarafından işletilen fabrikalarca karşılanmaktaydı. İhtiyaç duyulan giysilerin bir kısmı da harekât alanı içinde temin edilmeye çalışılmaktaydı.

Ancak, savaş esnasında söz konusu fabrikaların üretimi yetersiz kalınca, Avusturya'ya askerî elbise sipariş edildi. Cephanenin büyük bir kısmı da yine İstanbul'daki askerî fabrikaların imaliyle karşılandı.36 Bu işin yeterince yapılamadığı anlaşılmaktadır. Doğu cephesinde askerin çoğu çarıksız ve çıplak olup erzakını da günü gününe alamamaktaydı.37Lojistik destek deniz, kara veya demiryolu ile sağlanıyordu. Öyleyse, İstanbul ile ordu merkezlerini veya cepheleri birbirine bağlayan modern ulaşım yollarının ve vasıtalarının inşası ve kullanımı stratejik önemi haizdi. Ancak, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra karayolu inşası ve bakımı ihmal edilmişti. Tanzimat döneminde ticarî ve askerî önemi kavranan demiryollarının inşası plânlanmaya başlandı. Daha ziyade askerî endişe ile Bâb-ı Alî, İstanbul ile Varna hattını bir demiryolu hattı ile birleştirmek ister.38 Bu düşünce ve tasarı doğrultusunda Rumeli demiryolları inşa edildiyse de Tuna'ya ulaşılamadı.39

Demiryolu teknolojisinin savaşın ve askerî harekâtların gidişatını değiştirdiği, 1870'li yıllarda tecrübe edilmişti. Bu tarihten sonra demiryolu, bir ülkenin askerî araç gereci halini aldı. Bir toplumun savunma ve taarruz gücü, artık sadece harekete geçirebildiği gerçek insan sayısına göre değerlendirilmiyor, aynı zamanda demiryolu ağının kalitesi ve büyüklüğü ile de ölçülüyordu. Demiryolları, askerî birlikleri savunma pozisyonunda toplamaya veya askerin yiyecek, silâh ve sair ihtiyaçlarını temin etmeye yarar. Ayrıca, yaralıların emin ve hızlı bir şekilde cephe gerisine taşınmasına imkân tanır.40 Demiryolunun önemini kavrayan Rusya, 1877 yılına kadar 20.000 km. uzunluğundaki demiryolu hattını inşa etmişti.41 Rusya, yine bu öneme binaen Ruscuk-Varna hattını ele geçirmek istedi. Ruslar, Doğu cephesindeki askerî birliklerine lojistik desteği, Kuzey Kafkasya'da bulunan Wiladi kentine kadar uzanan demiryolu ve buradan Tiflis'e kadar uzanan karayolu ile sağlıyorlardı. Keza, işgal ettikleri ülkelerin demiryollarını bu maksatla kullanırken, yerli ürünler de gasp edilmekteydi.42 Rumeli demiryollarının Tuna'ya kadar, özellikle Şumnu'ya kadar ulaşmaması, Osmanlı askerî makamları için bir handikaptı. Bununla birlikte imkânlar ölçüsünde demiryolu ile asker ve muhacir sevk edildi. Savaşın önemli sonuçlarından birisi de Rumeli demiryollarının bir kısmının elden çıkması olacaktır.43

Deniz ve demiryollarının yaygın bir kullanım ağına sahip olmaması sebebiyle savaş esnasında, taşıma aracı olarak daha ziyade yerli halktan kiralama yoluyla temin edilen iki tekerlekli öküz arabaları

ile binek ve yük hayvanları kullanıldı. Bu zaruret, özellikle Doğu cephesinde orduyu son derece sıkıntıya soktu. Hatta, Rus kuvvetlerine karşı sarf olunan cephaneyi yerine koymak şöyle dursun, günlük yiyeceğin tedarikinde bile acziyet içinde kalındı.44 Bu sebeplerden dolayı, Rumeli cephesinde askerî birliklerin ve muhacirlerin erzak talepleri tamamen karşılanamıyordu. Ortaya çıkan açığın bölgedeki yeni mahsulden temin edilecek olan zahire ile kapatılması istendi.45 Ancak, Ruslar ve Bulgarlar yeni yıl mahsulü olan tahılı gasp ve yağma etmişlerdi.46

Osmanlı-Rus Savaşı, Tuna ve Kafkaslar olmak üzere iki cephede cereyan etti. Rumeli'de Ruslara karşı hareket edecek olan Tuna ordusu umum kumandanlığı, Abdülkerim Paşa'ya verildi. Harekât kumandanlığını ise Müşir Ahmed Eyüp Paşa yapacaktı. Bu cephe, Gazi Osman Paşa'nın kumandasında 35.000 mevcutlu Garp Ordusu, Süleyman Paşa'nın kumandasında 51.000 mevcutlu Balkan Ordusu ve Ahmed Eyüp Paşa'nın kumandasında 100.000 mevcutlu Şark Ordusu olmak üzere üç ordudan müteşekkildi. Anadolu cephesi kumandanı ise Ahmed Muhtar Paşa idi.

Osmanlı umum kumandanlığının plânı, savunma amacıyla tertip edildi. Bu plâna göre iki savunma hattı oluşturuluyordu: Birinci hat Tuna nehri idi. Tuna'nın güney kıyısındaki Varna-Vidin hattı, bu maksatla tahkim edildi. Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Vidin, bu hat üzerinde önemli kuvvetlerin bulunduğu başlıca kaleleri ihtiva ediyordu. Bu hattın gerisinde Balkanlar ikinci savunma hattı vardı. Bu hat üzerinde bulunan Varna, Şumnu ve Sofya'da büyük kuvvetlerin konuşlandırılması kararlaştırıldı. Rus harp plânına göre de bir Rus kolordusu Tuna'yı aşarak Dobruca'ya geçecek ve Türk kuvvetlerinin Tuna'nın doğu kısmında Rus münakale yollarını tehdit etme teşebbüsüne karşı koyacaktı. Bu esnada diğer Rus kuvvetleri Rusçuk-Niğbolu arasından Tuna'yı geçip Edirne'ye ilerleyerek Türk kuvvetlerini ikiye ayıracaktı.47

Rumeli cephesindeki savaşlar: Savaşın ilânından Rusların Tuna nehrini geçmesine kadar geçen süre, Tuna'nın geçilmesinden Plevne'nin düşmesine kadar geçen süre ve Plevne'nin sukûtundan ateşkese kadar geçen süre olmak üzere üç bölümde incelenebilir. 16 Nisan 1877'de Romanya ile bir anlaşma yapan Ruslar, 24 Nisan'da askerî harekâtı başlattılar. Savaş esnasında Osmanlı donanması üç filo hâlinde Karadeniz'e çıkarıldı.48 Karadeniz'de herhangi bir çatışma olmadı. Bununla birlikte Osmanlı donanması Karadeniz'deki Türk bandıralı gemilerin güvenliğini temin edemedi.49 Tuna boğazlarının ve Rumeli sahillerinin muhâfazasından Ferik Hasan Paşa'nın kumandasındaki birinci filo sorumluydu. Rusların Tuna nehrine yerleştirdikleri mayınlar, Osmanlı gemilerinin faaliyetine engel oldu.50 Hattâ bu zırhlılardan istifâde edilecek yerde onların korunması gailesine düşüldü.51

Ruslar, 27 Haziran 1877 gecesi Tuna'yı geçtiler ve Ziştovi kasabasını zapt ettiler.52 Temmuz başlarında Rusların Balya boğazına hücumu, kara kuvvetlerince geri püskürtüldü. Fakat, bu bölgede bulunan Türk zırhlıları, Rusların vapur, sal ve kayıklarla vuku bulan hücumuna karşı koyamadı. Rus taarruzları karşısında başarısız kalan Türk gemilerinin düşman eline geçmesinden korkulduğundan batırılması söz konusu oldu. Hatta, Leylek adası önlerinde bulunan tüccar gemilerinin batırılması kararlaştırıldı. Bu gibi başarısızlıklar üzerine Tuna donanmasının kumandanı değiştirildi.53 Bu

olaylardan Rus taarruzlarına karşı önceden belirlenen tedbirlerin zamanında alınmadığı ve Türk kumanda heyeti arasında bir uyumsuzluğun mevcut olduğu anlaşılıyor.

Tuna nehrini geçip Ziştovi'yi zapt eden Ruslar, Ruscuk, Rahova ve Niğbolu karşısında bulunan kuvvetlerini Ziştovi'ye sevk etmeye başladılar. Ziştovi'de biriken Rus kuvvetleri Ruscuk, Tırnova ve Tuna boyu olmak üzere üçe taksim edildi. Rus plânına göre: İki kol Ziştovi ve Bile'den Tırnova'ya diğer kol Servi üzerinden Gabrova'ya yürüyecekti.54 Bu plânı tatbik eden Ruslar, üzerlerine gelen Osmanlı kuvvetlerini ric'at ettirerek Bile köprüsünü ele geçirdiler. Bu başarısızlık "Askerî meclis" adıyla teşkil edilen komisyonun savaşa "uzaktan müdahale" etmeye başlamasına sebep oldu. Rusların ilerleyişinin durdurulamamasında serdarın kusuru olup olmadığını tahkik etmek üzere Serasker Redif Paşa Şumnu'ya gönderildi.55

Osmanpazarı ve Tırnova'daki Türk kuvvetleri yetersizdi. Bu durumdan faydalanan Rus kuvvetleri, Servi tarafından ilerleyerek Gabrova ve Tırnova'yı ele geçirdi. O sıralarda Plevne ve Lofça da işgal edildi. Bölgedeki Türk kuvvetleri yalnız iç güvenliği sağlayabilecek miktarda olup mukavemete güç yetiremediklerinden geri çekildi.56 Neticede Osmanlı kuvvetleri Rusların Balkanlar'a sarkmasına mâni olamadı.57

Tuna vilâyetindeki Osmanlı kuvvetlerinin askerî harekâttaki başarısızlıkları, Rusların Bulgar nüfusunun fazla olduğu batı kısmında yayılmasına sebep oldu. Ruslar, bu savaşta en çok Bulgar milliyetçiliğini canlandırmayı benimseyerek, Türkleri Bulgaristan'dan sürüp çıkarmak için Bulgarları Türkler aleyhine kışkırtıyorlardı. Ruslar, daha Ziştovi'yi ele geçirmeden Tuna'nın kuzeyine geçerek kendilerine iltihak eden Bulgar çetelerinden bir fırka asker teşkil edip Tuna vilâyeti topraklarına gönderiyorlardı. Sonuç olarak Ruslar, Ziştovi'den Balkanlar'a kadar ayak bastıkları yerlerde bilhassa Kazak süvârileri ve Bulgar çeteleri vasıtasıyla pek çok Türk köyünü yakıp yıktılar. Türkleri kadın çocuk demeden öldürdüler. Türklerin silâhlarını alıp Bulgarlara dağıttılar ve bilhassa rastladıkları Çerkesleri "insafsızca" katlettiler. Can ve mal emniyetini temin etmek hususunda çaresiz kalan askerî otoriteler, Müslüman ahaliyi silâhlandırarak ocaklarını istilaya ve söz konusu tecavüzlere karşı korumayı tavsiye etmekten başka bir şey yapamıyorlardı. Bu ortamda büyük bir dehşet ve korkuya kapılan Türkler, gayrimenkullerini terk edip göç etmek zorunda kaldılar. Türkler, göç yollarında da Bulgar çetelerinin ve Kazak atlılarının zulümlerine maruz kaldılar. Böylece, Türk askerî birlikleri, Rus ilerleyişini durdurma çabalarının yanı sıra kendilerine sığınan muhacirleri himaye etme derdine de düştü.58

Yukarıda açıklandığı üzere Balkanlar'ın kuzeyine hakim olan Ruslar, ikinci aşama olarak Balkanlar'ı ele geçirmeye çalıştılar. Rus askerî birliklerinin ilerleyişine karşı Osmanpazarı ve Balkanlar'daki birkaç tabur hariç herhangi bir Türk birliği bulunmamaktaydı. Hattâ, Balkanlar'ın güneyinde de Rus ilerleyişini durduracak kâfi miktarda kuvvet mevcut değildi. Bu nedenle, herhangi bir tedbir alınmadığı takdirde Rusların Balkan dağlarını aşarak hızla İstanbul istikametine yürüyecekleri anlaşılıyordu. Bu ihtimalin gerçekleşmesi, vahim hâdiselerin ortaya çıkmasına sebebiyet verebilecekti. Bu gibi ihtimallere yer vermemek için Padişah ve Seraskerlik, kale ve istihkâmatta yeter miktarda muhafız bırakılarak Rus kuvvetlerinin üzerine gidilip Rus ilerlemesinin durdurulmasını

plânladı. Buna göre, Ahmed Eyüp Paşa Şumnu ve Ruscuk'taki kuvvetlerle Rusların sol cenâhına, Vidin kumandanı Osman Paşa da kaleye kâfi miktarda muhafız bırakarak arta kalan taburlarla Orhaniye üzerinden Plevne'ye gidecekti.59 Öte yandan Bahriye Nezareti müşirlerinden Rauf Paşa "Balkan Umûm Kumandanı" sıfatıyla İslimye'ye, Müşir Safvet Paşa ise mevki kumandanı olarak Filibe'ye gönderildi.60

Bunun yanı sıra Balkan istihkâmlarının kuvvetlendirilmesine çalışıldı. Daha önceden bu istihkâmlar için top ve askerî kuvvet gönderilmişti.61 Bu tedbirlerin Rus kuvvetlerini geri püskürtmeye yetmeyeceği anlaşılınca Müşir Mehmed Ali Paşa'nın ve Müşir Süleyman Paşa'nın kuvvetleriyle birlikte Bar-Dedeağaç üzerinden Edirne'ye gelmesi kararlaştırıldı.62 Alınan bu tedbirlere rağmen Ruslar, Tuna'yı aşıp Tırnova, Hain Boğazı ve Şipka Boğazı'nı ele geçirerek 19 Temmuz 1877'de plânlarının birinci kısmını tamamladılar.63

Rus kuvvetleri 20 Temmuz'da Plevne'ye taarruz etti. Ancak, İstanbul'daki Askerî meclisin yanlış emirleri neticesi Türk kuvvetleri kale savunması yapmak zorunda kaldı. 10 Aralık'a kadar gerçekleştirilen Rus taarruzları, Türk kuvvetlerince geri püskürtüldü. Bunun üzerine Tuna cephesindeki mücadele Plevne'de yoğunlaştı ve Rusya Romanya'dan yardım istemek zorunda kaldı. Osman Paşa, Plevne'de çağdaş müdafaa hatları oluşturarak Ruslara karşı başarılı bir şekilde mukavemet etti. Kendisinden çok üstün Rus ve Rumen ordularını üç kez mağlup etti. Bu başarılarından dolayı Osman Paşa'ya gazilik unvanı verildi. Ruslar, taarruz ile alamayacaklarını tecrübe edince takviye kuvvetlerle Plevne'yi kuşattılar. Osman Paşa, Rus çemberini 10 Aralık'ta yarma harekâtı ile kırmak istedi. Ancak, yaralanan Osman Paşa teslim olmak zorunda kaldı. Ruslar, Plevne'nin sukûtu sayesinde Balkanlar'da plânladıkları taarruz için fevkalade bir üstünlük sağladılar.64

Bu gelişmelerden cesaret alan Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti (14 Aralık 1877). 4 Ocak 1878'de General Gurko Sofya'yı aldı. Filibe'de Rus kuvvetlerine mağlup olan Süleyman Paşa kuvvetleri Rodoplar'a çekildi (16-19 Ocak 1878). Bu olaylar sonucunda Osmanlı mukavemetini kıran Rus kuvvetleri, 20

Ocak'ta Edirne'ye girdi. Bu arada Niş'i zapt eden Sırplar, Sofya'da Rus kuvvetleri ile irtibat sağladılar. Karadağlılar ise Adriyatik'e ulaştı.65

Doğu cephesindeki muharebeler ise Ahmed Muhtar Paşa'nın ifadesine nazaran üç aşamada gelişti: Birinci aşama, savaşın başlangıcından 25 Haziran 1877'ye kadar olan Türk ve Rus ordularının ileri geri hareketleri ile Türk ordusunun eksikliklerini tamamlamaya çalıştığı dönemi kapsar. İkinci aşama, 15 Ekim'e kadar süren Türk ordusunun galip olarak hücumları ve savunmasıyla, Rus ordusunun geri çekilme dönemidir. Bu dönemde Ardahan ve Doğu Bayezid'i zapt ederek ilerleyen Rus kuvvetleri, Ahmed Muhtar Paşa'nın Zivin, Gedikler ve Yahniler meydan muharebelerini kazanması ile durduruldu.66 Üçüncü aşama mütarekeye kadar Türk ordusunun Erzurum'a çekilmesi ve Rus ordusunun ilerlemesi dönemidir. Bu safhada sürekli asker, top, cephane, vs. gibi takviyeler

alan Ruslara karşı Türk kuvvetleri üstünlüklerini koruyamadı. Üstün kuvvetlerle taarruza geçen Ruslara karşı Alacadağ ve Deveboynu muharebelerini kaybeden Muhtar Paşa, düzenli bir şekilde geri çekilerek Erzurum'da savunma hattı oluşturdu. Ruslar, Erzurum istikâmetinde taarruza geçtilerse de başarılı olamadılar.

Rus kuvvetlerinin müttefik Slâv kuvvetleri ile birlikte Edirne ve İstanbul üzerine yürümeye başlamasıyla savaşı sürdürme ümidini kaybeden Osmanlı Devleti, 31 Ocak 1878'de mütarekeyi imzaladı. Böylece, Ruslar İstanbul kapılarına dayanmış bulunuyordu. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1878 tarihinde Ayastafanos Antlaşması imza edildi. Bu antlaşmayla Karadağ, Sırbistan ve Romanya sınırları genişletilerek müstakil olurken, Balkanlar'da büyük bir muhtar Bulgaristan Prensliği ve muhtar Bosna-Hersek idareleri oluşuyordu. Ayrıca, Doğu Anadolu, Girit, Teselya, ve Arnavutluk'ta ıslâhat yapılacak, İran'a sınırda toprak bırakılacak ve Rusya'ya harp tazminatı olarak 300.000.000 rublenin yanı sıra Ardahan, Kars, Batum ve Bayezid terk edilecekti. Rusya, Ayastafanos Antlaşması ile Avrupa dengesini kendi mefaati doğrultusunda yeni bir şekle dönüştürdü.67

Avrupa devletleri Rusya'nın Ayastafanos ile oluşturduğu siyasî haritanın genel bir savaşa yol açmasını önlemek, doğuda yeni bir toprak dağıtımı ve diğer tanzimlerle yeni bir kuvvetler dengesi oluşturmak amacıyla, Berlin Kongresi'ni tertip etti.68 Bu durumu Kongrede Bismark "Bu günkü durumu sizden saklamak istemem; kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayınız… Ayastafanos Andlaşması, Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunur bazı maddeleri ihtiva etmeseydi olduğu gibi bırakılırdı. İşte bu menfaatlerin uzlaştırılması için bu kongre toplandı… Kongre Osmanlı Devleti için değil, fakat Avrupa barışının muhafazası için toplanmıştır." şeklinde açıkça Türk delegasyonuna bildirdi.69

Bu gerçeğe rağmen İngiltere yardım iddiasıyla II. Abdülhamid'e 4 Haziran 1878'de İstanbul Tedafüî İttifak Antlaşması'nı imzalattı ve Kıbrıs'ı işgal etti.70 Berlin Antlaşması ile (13 Temmuz 1878) Karadağ, Sırbistan ve Romanya sınırları büyütülerek müstakil, Bulgaristan ise bağlı prenslik oluyordu. Ancak, Ayastafanos ile oluşturulan büyük Bulgaristan parçalanarak Makedonya ve Batı Trakya Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Balkanlar'ın güneyinde mümtaz bir Şarkî Rumeli vilâyeti oluşturuldu. Bu suretle Osmanlı Devleti'ne bırakılan arazinin irtibatsız iki parça haline düşmemesi temin edilmiş oldu. Bayezid Osmanlı'ya iade edildi. Berlin ile Rusya'nın ve Balkanlı müttefiklerinin kazançları tahdit edildi. Buna karşılık, Ayastafanos'a itiraz eden devletlere tavizler verildi. Sonuçta Avusturya, hemen hiç kayıp vermeksizin Bosna-Hersek'i işgal etti ve Yenipazar'a askerî kuvvetleri ile yerleşti. Yunanistan'a Teselya'nın büyükçe bir kısmı verilirken, İran ve Karadağ'a sınırda toprak terk edildi. Karadağ'a toprak terki Arnavutlar'ın isyanına sebebiyet verdi. Ayrıca, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde ıslahat yapılması ve Girit adasının imtiyazlarının genişletilmesi gibi hükümler mevcuttu. Savaş sonrası meydana gelen zayıf durumun bir sonucu olarak "Anadolu ıslâhâtı" ismiyle Ermeni sorunu aksiyon safhasına girerken, bir de Makedonya meselesi ortaya çıktı.71 Berlin Antlaşması'nın amacı devletler arası dengeyi kurmaktı. Bu denge, Osmanlı topraklarını taksim ile meydana geldi. Ayastafanos ile

Osmanlı'nın Balkan toprakları taksim edilirken, Berlin bu taksimatı ülke geneline yaydı.72 Berlin Antlaşması sonucunda Osman Devleti 287.510 km2 toprak kaybetti.

Doksan üç Savaşı, XIX. yüzyılda Türkiye'nin kaderini belirleyen en önemli savaştır. Bu savaş sonrası II. Abdülhamid'in tespitlerine göre Türk ordusu ve bürokrasisi cesaretini kaybetmiş, ülkede karamsar bir hava oluşmuş73 ve Osmanlı yalnızlığa mahkum olmuştu.74 Bu savaşın Avrupa devletleri üzerindeki tesiri Osmanlı topraklarının paylaşılmasının son aşamaya geldiğini kabul etmek oldu ve fiili paylaşım başladı.75 Fransa, İngiltere ve İtalya'nın, Kuzey Afrika'da Tunus (1881), Mısır (1882) ve Trablusgarp'ı (1911) işgal etmesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek üzerinden Ege Denizi'ne ulaşmak istemesi, Balkan devletlerinin yayılmacı faaliyetlerini artırmaları ve Rusya'nın Doğu Anadolu'yu resmen imtiyaz bölgesi ilân etmesi hep bu yenilginin sonucudur. Ülke içinde ise bir yandan gayrimüslim cemaatlerin ayrılıkçı akımları daha da güçlenirken, Müslüman Arnavut ve Araplar arasında da ilk defa ayrılık eğilimleri su yüzüne çıktı. Şüphesiz bu hadiselerde Osmanlı Devleti'nin Doksan üç Savaşı'ndaki güçsüzlüğünün tesiri çok büyüktü. Keza, Avrupa'daki üç büyükdevletin kazançlarında Rusya'nın aynı yüzden düştüğü takatsizliğin tesiri de çok önemliydi. Bu üç devlet, ele geçirdikleri veya nüfuz ettikleri ülkelerden rahatça istifade ederken, Rusya Bulgaristan'dan uzaklaşmak durumunda kalacaktır. Yani Balkan ve Doğu denkliği kendi aleyhine bozulmuştur.76 Savaş sonrası, Avusturya'nın Balkanlar'da yayılma siyaseti Avusturya-Rusya çatışmasına sebebiyet verdi. Bu çatışma, neticede Avusturya-Alman blokuna karşı Avrupa'da yeni bir blokun kurulmasına, üçüncü imparatorlar birliğinin dağılmasına ve İtalya'nın Akdeniz'e yayılmayı plânlamasına yol açtı.77 Bu gelişmeler, Rusya'nın Avusturya ve Almanya'ya karşı mevcut olan güvensizlik hissini arttırdı.78 Neticede; Birinci Dünya Savaşı ile sonuçlanan bloklaşmanın oluşmasına zemin hazırladı. Bu gelişmeler sonucu Osmanlı Devleti'nin dış politika usûlünde de değişikliğe gittiği ve çıkarlarını korumak için güçlü bir devletle ittifak yapmayı artık tercih etmediği anlaşılıyor. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin dış politikasında İngiltere'nin boşalttığı yeri bir ölçüde Almanya doldurmaya başladı.79 Doksan üç Savaşı'nın tesiriyle, büyük güçlerden birini veya koalisyonunu hedef alacak bir genel savaştan çekinen II. Abdülhamid, Türk-Alman ilişkilerini resmî ve siyasî kapsamda kurmayıp iktisadî düzeyde gelişmesini tercih etti. Ona göre; Almanya'nın Osmanlı ekonomisine katkısı ve malî yatırımları olduğu takdirde, bu çıkarları korumak için Osmanlı Devleti'ni, herhangi bir önemli tehlike karşısında yalnız bırakmayacaktı.80

Savaş sonrası Bâb-ı Alî'ye sunulan askerî raporlarda komşu ülkelerin askerî güçlerinin büyük bir tehdit unsuru olduğu hatırlatılarak kuvvetli bir ordunun kurulması ve bu konuda Almanlarla temasa geçilmesi isteniyordu.81 Doksan üç Savaşı, Türk silâhlı kuvvetleri bünyesinde bir ıslâhatı zorunlu kıldı. Kurulan hususî komisyon, bazı düzenlemeler yapmaya karar verdi. Subay ihtiyacı okul veya alaydan karşılanıyordu. Mektepli subaylar, bilgi bakımından iyi donatılmıştı; alaylıların ise pratikleri kuvvetliydi. Harp Okulu'na yeni bir şekil verilmesi plânlanırken kurmay yetiştirme sisteminde82 ve askerî teşkilâtta Fransız modeli terk edilerek Alman modeli esas alınmak suretiyle sistem değişikliğine gidildi. Güvenlik kuvvetlerinin de bir düzene sokulması amacıyla savaştan hemen sonra Seraskerlik bünyesindeki Zabtiye Müşiriyeti lağv edilerek polisten sorumlu Zabtiye Nezareti kuruldu. Zabtiye

Müşiriyetine bağlı olan kırsal zaptiye birlikleri de aynı yıl yeni bir nizamnameyle Jandarma Daire-i Merkeziyesi adı altında yeniden örgütlendi.83 II.Abdülhamid döneminde, orduyu modernleştirme ve Batı standartlarına yaklaştırma gayretlerinin yanı sıra asker sayısının da artırılması yoluna gidildi.84 Fahri Çeliker'in ifadesine göre; Savaş sonrası büyük devletler arasında bir denge politikası izlemeye başlayan II. Abdülhamid, donanmanın ıslâhını İngilizler'e, jandarmanın ıslâhını Fransızlara ve kara kuvvetlerinin ıslâhını Almanlara bıraktı.85 Tüm bu faaliyetlere rağmen mağlubiyetin en önemli sebebini oluşturan zihniyetin değişmediğini Keçecizade İzzet Molla'nın eserinden anlamak mümkündür. İlgililer "Fransızları mı, Almanları mı taklit edelim?" diye sorarken kurtuluşu taklitte aramaktaydılar. Oysa, Keçecizade İzzet Fuad'ın verdiği cevapta ifade ettiği üzere "Osmanlı" kalınmak şartıyla çok çalışarak çağdaş ülkeler düzeyine çıkılmalıydı.86 Bu zihniyet değişikliği sağlanamadı.

Savaşın önemli sonuçlarından birisi de kitlesel göçtür. Savaş ortamında Rusların ve silâhlı Bulgarların plânlı ve bilinçli politikaları ve hareketleri sonucu büyük bir dehşet ve korkuya kapılan Türk toplulukları, işgal edilen yurtlarındaki gayrimenkullerini terk edip göç etmek zorunda kaldılar. Türkler, göç yollarında Bulgar çetelerinin, Kazakların ve Rus askerlerinin saldırı ve zulümlerine maruz kaldılar. Resmî istatistiklere nazaran bu saldırılardan kurtulmayı başarabilen bir milyonu aşkın kişi, henüz Türk hakimiyetindeki topraklara iltica etti. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasını müteakip bu göç kervanına Bosna-Hersek Müslümanları da katıldı. Söz konusu göçler neticesinde Anadolu'da zaten çoğunlukta olan Türk nüfusu, ezici bir üstünlük elde etti. Bu göçmen kitlesinin %50'si faal nüfustu. Dolayısıyla, Bulgaristan'da iş gücü açığı ortaya çıktı ve mevcut ziraî alanın 2/3 işlenemedi. Göçler, Anadolu'da tarım ve ticaretin gelişmesine, mevcut yerleşmelerin nüfus ve mekân olarak büyümesine ve yeni yerleşmelerin oluşmasına sebebiyet verdi.87 Savaşın insan kaybını tam ve doğru olarak tespit ve ifade etmek şu an için imkân dışıdır. Bununla birlikte Edirne ve Tuna vilâyetlerinde takribi 500.000 kişilik bir kitle yok oldu.88 Doğu cephesinde sadece askerî kayıp 28.000'dir.89 Savaşa Ege'den 100.000 kişi iştirak etti ve çoğu geri dönemedi. Bu kayıpların büyük bir çoğunluğu da köylü kitlesidir. Bu da tarım sektöründe iş gücü açığını gündeme getirdi. Öte yandan, sahipsiz kalan topraklar, hızla ecnebîler tarafından satın alınmaya başlandı.90 Netice itibarıyla, mîrî çiftliklerin ecnebîlerin kontrolüne geçme tehlikesi belirdi. Bunu göçmen iskânı önledi. Göçmenler Anadolu'da yeni tarım bitkilerinin tanınmasına ve ziraatinin yapılmasına zemin hazırladılar.91

Nüfus hareketleri, Osmanlı Devleti'nin dahilî ve haricî politikalarında köklü sayılabilecek değişikliklere sebebiyet verdi. Osmanlı bürokratları, Doksan üç Savaşı'na kadar devleti müslim, gayrimüslim ayrımı yapmaksızın bütün bireyleri ile bir bütün olarak yaşatmak istedi. Bu politikanın tezahürü olmak üzere Osmanlılık fikri etrafında toplanmaya çalışıldı. Ancak, Rusya'nın Hıristiyanları sözde zulümden kurtarmak iddiasıyla savaş açması, sefere haçlı damgası vurmaktan kaçınmaması, yüz binlerce Türkün katledilmesi ve "kılıç artıkları"nın Anadolu'ya sığınması temelde Müslüman-Hristiyan münasebetlerini bozdu. Ayrıca, savaş sonrası gayrimüslim tebaanın büyük bir kısmı Osmanlı'dan fiilen ayrıldı. Bu ortamda Osmanlılık fikrinde israr etmek gereksizdi. Mevcut şartlarda devletin vatandaşlarını bir arada tutacak yegane bağ İslâmiyet idi. İslâmiyet, her yönü ile ön plâna çıkarıldı. Ancak, Müslüman Araplar'ın birlikten kopma çabaları üzerine Türklük fikri önem kazandı ve

Türklüğün güçlenmesine özen gösterildi.92 İç politikadaki bir diğer uygulama ise Meclis-i Mebusan'ı tatil eden (13 Şubat 1878) II. Abdülhamid'in devletin idaresini tamamen kontrolüne almasıdır.93

Osmanlı Devleti, Doksan üç Savaşı'na kadar doğal sınırlara ulaşmaya ve bu sınırları elinde tutmaya yönelik politikalar geliştirmişti. Bâb-ı Ali'nin kuzey batıdaki doğal sınırını Tuna nehri oluşturmaktaydı. Bu sebeple Tuna'nın güneyi merkezî idareye dahil edilirken, kuzeyi bağlı beylik statüsünde yönetiliyordu. 1790'dan itibaren kuvvetli bir Avrupa devleti ile ittifak kurarak mevcut sınırlarını ve dengeyi korumaya çalışıyordu. Berlin Antlaşması sonucunda Osmanlı Devleti'nin Tuna ile bir bağlantısı kalmadı ve önemli bir doğal sınırını kaybetti. Buna bağlı olarak, Bâb-ı Alî'nin Balkan siyaseti değişti. Bir taraftan mevcut Balkan devletlerine karşı silâhlanırken diğer taraftan Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Romanya tebaası Türkler'in ocaklarını terk etmemeleri için tedbirler almaya çalıştı. Ayrıca, Rumeli göçmenlerini ilk etapta Balkanlar'daki Türk hakimiyetindeki topraklara yerleştirmeyi tercih etti. Doksan üç Savaşı sonrası Rumeli'nin askerî stratejik konumu itibarıyla Osmanlı Devleti için önemi arttı. Türkler'in yanı sıra Müslüman Arnavutlar, bölgede Osmanlı'nın varlığını sürdürmesine sebep olan en önemli unsur hâlini aldı. Bu nedenle Safvet Paşa, saraya takdim ettiği raporunda bu toplumun devlete olan bağlılıklarının arttırılması amacına yönelik politikalar geliştirilmesi gereği üzerinde durur.94 Belki de bunun bir sonucu olarak Arnavutlar'dan oluşan askerî birlikler95 teşkil edildi. Öte yandan Osmanlı Devleti, başta Bosna-Hersek olmak üzere savaş ve antlaşmalar yolu ile kaybettiği yerlerdeki varlığını sürdürmek amacındaydı. Bu nedenle, diplomatik faaliyetlerle insan hakları ve azınlık hakları statüsüne dayanılarak Türkiye sınırları dışında kalan Müslümanlar himaye edilmeye çalışıldı. Buna karşılık üniter millî devlet haline dönüşmek isteyen Balkan devletleri, Türk unsurundan kurtulmaya ve sınırları dahilindeki Türk kültürünün izlerini silmeye çalışıyordu. Kuvvet ve nüfuzunu kaybeden Osmanlı Devleti, Balkan Türklüğünü koruyamadı ve Türk nüfusu, zaman zaman kitlesel veya ferdî olmak üzere göç yollarına düştü.

Savaşın iktisadî ve malî sonuçları oldukça önemlidir. Osmanlı, savaşın sonunda topraklarının 2/5'sini ve nüfusunun 1/5'ini kaybetti. Böylece önemli bir iş gücü, ürün ve gelir kaybına maruz kaldı.96 Ekonomik olarak zor bir dönem yaşayan Osmanlı imalât sektörü, Rus sınırının kapanması sebebiyle kuzeydeki geleneksel pazarını kaybetti.97 Devletin tahıl ambarı olan Balkan topraklarının elden çıkması ve savaşın sebebiyet verdiği iş gücü kaybı, ülke genelinde tarım üretiminin azalmasını ve gıda darlığını gündeme getirdi. İş gücü açığı sorununu çözümleyemeyen çiftlik sahipleri, arazilerini yabancılara satmaya başladı.98 Öte yandan, Rusya ile savaş kaçınılmaz olunca, daha Sultan Abdülaziz devrinde modern top, tüfek gibi silâhlar ithal edilmeye çalışılırken donanma da modernize edildi. Silâhlanma faaliyetleri, savaş sonrası artarak devam etti. 1877-1878 Savaşı, Osmanlı Devleti'nde bir anlamda yeni bir dönem başlattı. Neticede bütçe gelirlerinden yarıdan fazlası ordu ve bahriyeye tahsis edilmeye başlandı. Zira Osmanlı Devleti yaşama şansını, yapacağı askerî reformlara bağlamaktaydı.99 Bu gibi faaliyetler hazineye ek yük getirdi. 1875 iflası sebebiyle dış borçlanmaya gidilemedi. Üstelik, 1872-1875 Rumeli ve Anadolu kuraklığı100 hazinenin gelirlerini azalttı. Halk, yardıma davet edildi. Çözüm kaime basımında bulunuldu.101 Bu kampanya işe yaramayınca, halk yardım yapmaya zorunlu kılındı.102

1877-1878 Savaşı ve iç borçlanma, büyük ölçüde kaime basılarak finanse edildi. Neticede ülkede yüksek enflasyon ve pahalılık oluştu. Bundan sabit gelirliler olumsuz etkilenirken devlete borç veren sarraf ve tüccarların teşkil ettiği spekülatörler, büyük kazançlar sağladı. Devletin bunlara karşı etkisiz kalışı, halk arasında kırgınlık yarattı.103 Bâb-ı Alî, savaşın yaralarını sarmak, göçmenlerin sorunlarını çözümlemek, Rusya'ya savaş tazminatı ödemek, iç ve dış borç ödemelerini tekrar başlatabilmek104 ve 1877 yılında gerçekleştirilen "Müdafaa-i Milliye istikrazının vadesini uzatmak ve faizini düşürmek amacıyla 1891 istikrazına gitti.105

Doksan üç Harbi, başlatılması, gelişimi ve sonuçları itibarıyla çok tartışılan konulardan birisidir. Mevcut kaynaklarda ve konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetme sebepleri değişik açılardan ele alınıp incelenmiştir. Bunlara göre: Türk ordusu seferberliğini istenen düzeyde tamamlayamadı ve yığınağını Rusların muhtemel geçiş bölgelerinde yoğunlaştıramadı. Aksine büyük kuvvetlerini kalelere yığarak harekât ve inisiyatifi Rus kuvvetlerine bıraktı.106 Tuna ve Balkanlar gibi askerî açıdan aşılması zor doğal savunma imkânlarından faydalanılamadı. Halbuki coğrafyanın doğal yapısından faydalanmak, harp fenni ile ilgili bir uygulamadır. Abdülkerim Paşa'nın yanlış bulunan bu stratejik taktiği sonucu, Ruslar Tuna'yı aştılar. Telaşlanan İstanbul hemen başkumandanı değiştirdi. Ordu kumandanları birçok taktik hata yaptılar. Haziran 1877

tarihine kadar sıcak çatışma yaşanmadı. Bu dönemde savaş tatbikatları yapılarak asker ve kumanda heyeti yetiştirilebilirdi ancak bu gerçekleştirilmedi. Aslında Osmanlı ordusunda bu tarihe gelinceye kadar askerî tatbikât geleneği oluşmamıştı. Sadece Sultan Abdülaziz döneminde bir gün süreli bir manevra yapılmıştı. Erat, çalışkan, fakat eğitimsiz kişilerdi. Türk subayları, pusulasız, kılavuzsuz, hatta ellerinde doğru bir harita olmaksızın askerî birlikleri idare ediyorlardı.107 Cephedeki kumandanların birbiriyle geçinememesi, Padişahın bu duruma müdahale etmemesi, sürtüşen kumandanların ast üst konuma getirilmesi, subay ve eratın eğitimsizlikleri, savaşın "İstanbul'dan idaresi"108 ağır bir mağlubiyete sebebiyet verdi. Savaş başladıktan sonra İstanbul'dan verilen emirlere rağmen "harp cerideleri" tutulmadığından 1877-1878 Savaşı'nın askerî tarihini tam manasıyla yazmak109 ve mağlubiyetin gerçek sorumlularını tespit etmek imkân dahilinde görülmemektedir.

1 1877-1878 Savaşı'na, Rumi 1293 tarihine tekabül ettiğinden, Doksan üç Harbi ismi de verilmiştir.

2 Bayram Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi (1876-1920)", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XII, İstanbul 1989, s. 22.

3 M. E. D. Allen, Paul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 102-104.

4 Pelin İskender, Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H. 1230-1301), (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1999, s. 104.

5 Rifat Uçarol, Siyasî Tarih, İstanbul 1985 (3), s. 256.

6 Bilâl N. Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, II, Ankara 1970, XLVII-XLVIII; Akdes Nimet Kurat, "Panslâvizm", AÜ. DTCF. Der, I/2-4, Ankara 1953, s. 267.

7 Halil İnalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara 1943, s. 23-24; Şimşir, II, XLVIII.

8 Şimşir, II, LX-LXI.

9 İnalcık, s. 20; Akdes Nimet Kurat, "Panslâvizm", s. 268; Hans Kohn, Panslâvizm ve Rus Miliyetçiliği, Çev. Agah Oktay Güner, İstanbul 1983, s. 73-74.

10 Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Sebepleri", Belleten, XXVI/103, Ankara 1962, s. 574.

11 Şimşir, II, CXXIV; İskender, s. 128-132.

12 Orhan Koloğlu, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, İstanbul 1998, s. 13-24.

13 Akdes Nimet Kurat, "Panslâvizm", s. 268.

14 Yuluğ Tekin Kurat, s. 584.

15 İskender, s. 104.

16 Bekir Sıtkı Baykal, "Bismark'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Taksim Fikri", AÜDTCF. Dergisi, 1/5, Ankara 1943, s. 3.

17 Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, 40-Tetimme, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1986, s. 168.

18 İskender, s. 123.

19 Yuluğ Tekin Kurat, s. 591-592; Rus devlet adamlarının savaş ilânı hakkındaki düşünceleri için bkz. Ahmed Saib, Abdülhamidin Evail-i Saltanatı, İstanbul 1326, s. 202.

20 Ali Fuad Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, II, Ankara 1987 (2), s. 4.

21 Ordunun mevcudu hakkında bkz. Ahmed Midhat, Zubdetü'l-Hakayık, İstanbul 1295, s. 228-229; Ali Fuad, Musavver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi, I, İstanbul 1326, s. 135.

22 Bkz. Ali İhsan Gencer, Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi Vesikaları (Temmuz 1877), Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XV/19, Ankara 1993, s. 225.

23 Bkz. Gencer, İpek, s. 225, 233; Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s. 403; Rifat Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) (Askerî ve Siyasî

Hayatı), İstanbul 1989, s. 277. Harp esnasında Osmanlı'nın 750. 000 asker çıkardığı konusunda bkz. William von Herbert, Plevne Müdafaası, Çev. Ali Kurdoğlu, İzmir 1990, s. 6.

24 Hikmet Süer, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi, Ankara 1993, s. 36; Rifat Uçarol, Ahmet Muhtar Paşa, s. 61.

25 Oral Sander, Kurthan Fişek, ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929), s. 58-59.

26 Sander, Fişek, s. 66-67.

27 İ. Halil Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, 1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı, İstanbul 1935, s. 107-108.

28 T. Nejat Eralp, Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar, Ankara 1993, s. 116.

29 Ali Fuad, I, 89.

30 Hafız Hakkı Paşa, Bozgun, İstanbul (Tarihsiz), s. 54.

31 Ali Fuad, I, 72; İ. Halil Sedes, I, 118.

32 Türk ordusunun genel bir değerlendirilmesi için bkz. Mehmed Arif, Başımıza Gelenler, Sadeleştiren: Ertuğrul Düzdağ, I-III, İstanbul (Tarihsiz).

33 Mehmed Arif, I, 99.

34 Süer, s. 44-48.

35 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1983, s. 44.

36 Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi-Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı, II, Ankara 1985, s. 208, 209; Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Anılar-2-Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, İstanbul 1996.

37 Mehmet Arif, II, 530.

38 Engelhart, Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul 1999, s. 267-269.

39 Vahdettin Engin, Rumeli Demiryolları, İstanbul 1993, s. 182.

40 Martner, Emploi des Chemins de Fer Pendant la Guerre d'Orient 1876-1878, Paris 1878, s. 5-6.

41 Martner, s. 6.

42 Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, …, II, 50.

43 Engin, s. 179, 180, 221.

44 Gazi Ahmet Muhtar Paşa, s. 13.

45 Gencer, İpek, s. 227, 229.

46 Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, Ankara 1994, s. 19-21.

47 Karal, VIII, 46.

48 Filoların mevcudu hakkında bkz. Sedes, I, 130-133; Ali Fuad, I, 75-86.

49 Mehmed Arif, III, 889-891.

50 Mahmud Celâleddin Paşa, s. 388.

51 Mahmud Celâleddin Paşa, s. 299-300.

52 Mahmud Celâleddin Paşa, s. 389.

53 Gencer, İpek, s. 221, 224, 243; Halil Sedes, IV, 110, 114.

54 Gencer, İpek, s. 219-220, 224.

55 Osman Nuri, Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, İstanbul 1327, I, 270-271.

56 Gencer, İpek, s. 226.

57 Mahmud Celâleddin Paşa, s. 391.

58 Gencer, İpek, s. 231, 242.

59 Gencer, İpek, s. 231.

60 Mahmud Celâleddin Paşa, s. 398.

61 Gencer, İpek, s. 220, 222, 234.

62 Mahmud Celâleddin Paşa, s. 398.

63 Karal, VIII, 47.

64 Ali Fuad, III, 960; Plevne müdafaası için bkz. William von Herbert, Plevne Müdafaası, Çev. Ali Kurdoğlu, İzmir 1990.

65 Karal, VIII, 49.

66 Kodaman, XII, 141.

67 Karal, VIII, 59-65, Ali Fuad Türkgeldi, II, 24; F. Armaoğlu, Siyasî Tarihi (1789-1960), Ankara 1975 (3), s. 268-269.

68 İpek, Rumeli'den…s. 111.

69 Karal, VIII, 74-75.

70 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, I/1, Ankara 1983 (3), s. 2.

71 Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1984.

72 Karal, VIII, 78.

73 Ali Vehbi Bey, Pensées et Souvenirs de l'Ex-Sultan Abdul-Hamid, Paris (Tarihsiz), s. 43-44.

74 Tuncer Baykara, "93 Harbi'nden Önce ve Sonra Anadolu", Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar, İzmir 1992, s. 165.

75 Kodaman XII, 148.

76 Bayur, I/1, 44.

77 Armaoğlu, s. 280.

78 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi-Başlangıçtan-1917'ye Kadar, Ankara 1987 (2), s. 353-356.

79 Koloğlu, s. 31.

80 Mim Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XII, İstanbul 1989, s. 222.

81 Zekeriya Türkmen, II. Meşrutiyet Döneminden Mütareke Dönemine Geçiş Sürecinde Osmanlı Ordusunun Yeniden Düzenleme Çabaları (1908-1918), Osmanlı, VI, Ankara 1999, s. 700n.

82 Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu", Dördüncü Askerî Tarih Semineri, Bildiriler, Ankara 1989, s. 38, 43; Tahsin Ünal, "Harbokulu Tarihi ve Mustafa Kemal", Türk Kültürü, 376, Ankara 1994, s. 459.

83 "Polis" Ana Britannica, XVIII, İstanbul 1990, s. 60.

84 Z. Türkmen, s. 695.

85 Fahri Çeliker, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Askerî Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbi’ndeki Tutum ve Etkileri”, Dördüncü Askerî Tarih Semineri, Bildiriler, Ankara 1989, s. 136.

86 Keçecizade İzzet Fuat, Kaçırılan Fırsatlar, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan: Nurcan Fidan, Ankara 1997, s. 98.

87 Göçler hakkında fazla bilgi için bkz. Nedim İpek, “Üsküb Sancağında Göçmenlerin İskânı”, Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan, Samsun 1993, s. 97-118; “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900), Eğitim Fakültesi Dergisi, 6, Samsun 1991, 97-134; Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri, Ankara 1994; “Balkanlar, Girit ve Kafkaslar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912) ”, SDÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilgiler Dergisi, Sayı. 1, İsparta 1995, s. 198-221; “Bosna-Hersek Göçü”, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul 1995, s. 295-308.

88 İpek, Rumeli’den, s. 40.

89 Gazi Muhtar Paşa, s. 272.

90 Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, Ankara 1982, s. 75-79.

91 Bkz. Mehmet Yılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Gülcülük ve Gülyağcılık”, Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1999, Konya 2000, s. 753-761.

92 Bkz. Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslâm Birliği-Osmanlı Devletinin İslâm Siyaseti 1856-1908, İstanbul 1992.

93 Meclis-i Mebusan 1293: 1877 Zabıt Ceridesi, Hazırlayan: Hakkı Tarık Us, II, İstanbul 1954; “II. Abdülhamid (1876-1909), Osmanlı, XII, Ankara 1999, s. 233.

94 İskender, s. 176.

95 Bkz. Bayram Kodaman, “II Abdülhamid’in Bir Politika Uygulaması”, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987, s. 85.

96 Kıray, 32-33.

97 Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çeviren. Tansel Güney, İstanbul 1999, s. 287.

98 Kurmuş, s. 77-78.

99 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1998, s. 106.

100 M. Yavuz Erler, Ankara ve Konya Vilayetleri'nde Kuraklık ve Kıtlık (1845-1874), (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1997.

101 Rifat Önsoy, Malî Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914, Ankara 1999, s. 115.

102 Önsoy, 117.

103 Önsoy, 124.

104 Önsoy, 137.

105 Önsoy, 250; Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul 1993, s. 211.

106 Süer, s. 526.

107 Keçecizade İzzet Fuat, s. 16-23, 38-42, 93.

108 Ahmed Cevdet Paşa, s. 177; Süer, s. 530.

109 İ. Halil Sedes, I, 119.

II. Wılhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid / H. Bayram Soy [s.25-33]

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

1699 Karlofça Anlaşması'ndan sonra özellikle Avrupa'da gerilemeye başlayan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başından itibaren yaptığı savaşlar ve uğraşmak zorunda kaldığı iç isyanlar süresince başındaki badireleri, o dönemde çıkarlarının uyuştuğu bir ülke ile ittifaka girerek atlatmaya çalışmıştır. Bu ülke ise, neredeyse XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar İngiltere olmuştur.

İngiltere, can damarı olan Hindistan'a en kısa ulaşımın Osmanlı topraklarından geçmesi sebebiyle, özellikle bugünkü Orta Doğu, Mısır ve İran topraklarının, bölgede rakibi olan Rus ve Fransızların etki alanına girmemesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yıkılarak topraklarının bu ülkeler arasında paylaşılmasındansa, sözünü geçirebileceği zayıf bir Osmanlı Devleti'nin yaşamasından yana olmuştur. Fakat 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ağır bir yenilgi alması, İngiltere'nin "Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası"ndan vazgeçerek bölgedeki çıkarlarını, o dönemde rakipsiz olan, kendi donanmasının gücü ile savunmaya karar vermesine neden olmuştur. Nitekim bu niyetinin emarelerini 1878 Berlin Konferansı'nda da göstererek, Osmanlı toprak paylaşılmasına katıldığı gibi, kendi menfaatlerine dokunulmaması şartıyla diğer büyük devletlere de, çıkarlarının olduğu toprakları almalarına itiraz etmeyeceğini bildirmiştir.1 Bu politikasının bir neticesi olarak İngiltere, donanmasına üs olarak kullanmak amacıyla 1878'de Kıbrıs'a yerleştiği gibi, 1882'de de Hindistan yolunun en önemli geçişlerinden biri olan Süveyş Kanalı'nı güvence altına almak için Mısır'ı işgal etmiştir.

İngiltere'nin Berlin Anlaşması'ndan sonra açıkça Osmanlı topraklarının paylaşılmasına katılması, XIX. yüzyılın klasik denge politikasında ihtisaslaşmış Osmanlı devlet adamlarını, Osmanlı Devleti'ni destekleyecek yeni bir güç arayışına sevk etmiştir.2 Buna en büyük aday, siyasî birliğini sağlamış, ekonomisi ve endüstrisi sürekli baş döndürücü bir hızla büyüyen, güçlü bir orduya sahip ve 1871'den beri Avrupa siyasetinde ağırlığını hissettiren Almanya idi. Fakat Alman Şansölyesi Bismarck'ın "Şark Meselesi"ne neredeyse kayıtsız olması, bu yakınlaşmanın önündeki en büyük engeldi. Bu engel ise, 1888'de tahta çıkan ve artık Almanya'nın kıta kalıplarını aşarak bir dünya gücü olması gerektiğine inanan, genç ve gözüpek Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından bertaraf edilecekti. 1888-1890 yılları arasında, kurduğu sistemi II. Wilhelm'e rağmen devam ettirmek için elinden gelen her şeyi yapan Bismarck, 1890 yılında kendisine istifadan başka bir ihtimal bırakılmayınca görevi bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece, II. Wilhelm'in önünde Almanya'yı bir dünya imparatorluğu haline getirmek için takip edeceği Weltpolitik3 için hiçbir engel kalmayacak ve bu tarihten itibaren Almanya, Avusturya-Macaristan ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirecek bir maceranın önü açılmış olacaktır.

1. II. Wılhelm'in TahtaÇıkması ve Weltpolitik

Alman siyasî birliğinin mimarı olan Bismarck, Alman İmparatoru I. Wilhelm ile çok iyi anlaşmış ve güvenini kazanmıştı. Bu sebepten dolayı İmparator, dış politikanın idaresini de Bismarck'a

bırakmıştı. Bismarck da imparatorun bu güvenini boşa çıkarmayarak bu genç devleti, özellikle kıtayı ilgilendiren konularda, söz sahibi ülke haline getirmiştir. Fakat I. Wilhelm'in 1888 yılı Mart ayında ölmesiyle yerine, pek de geleneksel Alman hükümdarı kalıplarına uymayan liberal III. Friedrich geçmiştir.4 Zaten gırtlak kanseri olan III. Friedrich'in üç ay sonraki ölümüyle, İmparatorluğu oğlu II. Wilhelm devralmıştır.

II. Wilhelm'in tahta çıkmasıyla genç İmparator ile yaşlı Şansölye arasında amansız bir üstünlük mücadelesi başlamıştır. Bu döneme kadar Alman siyasetinin hâkimi olan Bismarck'ın temel hedefi Avrupa barışının korunması idi. Bismarck'a göre, sahip olmaları gereken her şeye sahiptiler ve hiçbir savaş, sonu kendileri için zaferle bitse dahi, Almanya'ya bir şey kazandırmayacaktı. Dolayısıyla mevcut durumu ve barış halini korumak Almanya'nın temel hedefi olmalıydı.5 Bismarck'ın kıta ile sınırlı ve Fransa'ya karşı Almanya'nın Rusya ve Avusturya-Macaristan ile kurduğu ittifaka dayanan denge politikasının aksine II. Wilhelm, Avrupa'da müttefik olarak sadece Avusturya-Macaristan'a taraftar olmasının yanında, Almanya'nın artık kalıplarını kırarak, kıtanın dışında sömürgeciliğe dayanan bir dış politika takip etmesi gerektiğine inanıyordu.6

II. Wilhelm ve Bismarck arasındaki bu fikir ayrılığı, 1890'da Rusya ile olan ittifakın yenilenmesi konusunda iyice belirginleşerek zirveye çıkmıştır.7 Bu konu hakkında zaten fikir birliğinde olmayan II. Wilhelm ile Bismarck'ın tartışmaları üzerine, II. Wilhelm Bismarck'tan istifasını istemiş ve Bismarck'ın istifası 20 Mart 1890'da kabul edilmiştir.8 Bismarck'ın istifasıyla artık II. Wilhelm'in önü açılmış ve Weltpolitik için hiçbir engel kalmamıştır.

Bismarck'ın istifasından sonra en önemli gündem maddesi Rusya ile güvenlik anlaşmasının yenilenmesi meselesi olmuştur. Bismarck'ın oğlu Herbert von Bismarck'ın da babasıyla birlikte görevinden ayrılmasıyla, yerine Dışişleri Bakanı olan Baron von Marschall ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Baron von Holstein, 1887 Alman-Rus Güvenlik Anlaşması'nı incelediklerinde bunun 1879 Almanya-Avusturya arasındaki ittifak ile çeliştiği kanaatine varmışlardır. Çünkü Almanya, bu anlaşmada Rusya'ya Balkanlar'daki siyasetini desteklemeyi taahhüt etmiştir ki, bu durum aynı zamanda Avusturya'ya karşı Rusya'nın desteklenmesi anlamına geliyordu.9 Genelkurmay Başkanı Afred von Waldersee'nin de aynı kanaatte olması nedeniyle Almanya-Rusya Güvenlik Anlaşması yenilenmemiştir.10

1897 yılı, genellikle Alman dış politikasında yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu yıl, daha sonra Şansölye olacak Bülow'un Marchall'ın yerine dışişlerinin, Amiral Tirpitz'in de donanmanın başına getirilmesi ve II. Wilhelm'in de kesin olarak ülke idaresini ellerine geçirmesiyle, geçmişle gözle görünür bir kopuşun yaşandığı ve artık Weltpolitik'in resmen işlerlik kazanmaya başladığı bir yıl olmuştur.11

II. Wilhelm'in Weltpolitik'i yürütebilmesi için, Alman çıkarlarını açık denizlerde de koruyabilecek bir donanmaya ihtiyacı vardı. Halbuki, 1896'da birinci sınıf açık deniz zırhlısı açısından Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve ABD'nin ardından altıncı sıradaydı.12 Halbuki II. Wilhelm,

Almanya'nın da İngiliz Kraliyet donanması çapında bir donanmaya sahip olmasını istiyordu.13 Fakat, bu çaptaki bir donanmayı Reichstag'a14 kabul ettirmek ve gerekli para için onay almak gerçekten zordu. Çünkü, Fransa ve Rusya ile savaşmak için güçlü bir donanma gerekmiyordu. İngiltere ise, o dönemde dost bir ülke idi. Ancak Amiral Tirpitz ve ekibi devreye girerek her şeyi tersine çevirdiler.

Yapılması düşünülen zırhlıları haklı çıkarmak için yeni bir düşman icat ettiler: İngiltere.15 Bu doğrultuda yapılan propagandalar sonucunda 23 Mart 1898'de Reichstag'da son defa görüşmeye açılan Birinci Donanma Yasa Tasarısı, 26 Mart 1898'de 139'a karşı 212 oyla meclisten geçmiştir.16 20 Haziran 1900'de meclisten geçen İkinci Donanma Yasası, birincisine nazaran daha kapsamlıydı. Buna göre birinci sınıf zırhlı sayısı iki kat artırılarak 19'dan 38'e çıkarılıyordu. Gemi inşa programı 1901-1917 yılları arasını kapsıyordu ve donanma, program çerçevesinde sipariş edilen son geminin 1920'de filoya katılmasıyla, tam gücüne ulaşıyordu. Bundan sonra ise Alman donanması artık bir kıyı koruma filosu değil, İngiliz donanmasından sonra dünyanın ikinci büyük deniz gücü haline geliyordu.17

Almanya'nın güçlü bir donanmaya sahip olmak istemesi, hiç şüphesiz Weltpolitik'e pratikte işlerlik kazandırabilmek için gerekli bir araçtı. Almanya'nın Weltpolitik uygulamasının göstergesi olan en önemli siyasî olaylar arasında, Transvaal Ayaklanması'ndaki "Krüger Telgrafı" hadisesi ile Birinci ve İkinci "Fas Bunalımı" gösterilebilir.

31 Aralık 1895'te İngiliz emperyalizminin önemli simalarından Cecil Rhodes'un bir ajanı olan Dr. Jameson'ın Transvaal'de bir ayaklanma başlattığı haberi Berlin'e ulaşınca, Almanlar Boer bağımsızlığını desteklemeye karar vermişlerdir. Aslında buradaki Alman çıkarları çok önemli değildi ve Almanlar, bölgenin İngilizler için de Mısır veya Boğazlar kadar önemi olmadığını düşünüyorlardı. Yani Almanya, Transvaal'deki olaya müdahale ederken ciddi bir probleme neden olmadan Avrupa meselelerinin dışına çıkıp, dünya siyasetinde de ağırlığını ispat etmek istiyordu. Almanya'nın bu hadiseye müdahale etmesindeki bir diğer sebep ise, bölgedeki Alman kapitalistlerinin yatırımları nedeniyle Boerlerin bağımsızlıklarını korumalarına yardımcı olmaktı.18

Boerlerin bu ayaklanmayı bastırmada başarılı olmaları üzerine, 3 Ocak 1896'da II. Wilhelm'in Transvaal Başkanı Krüger'e tebrik telgrafı çekmesi, olayların tırmanmasına ve İngiltere'nin tepkisine neden olmuştur.19 Almanya'nın tahmininin aksine bölge, özellikle Kap Kolonisi, İngiltere için ticarî olmasının yanında stratejik öneme de sahipti. Doğuya geçişi sağlayan Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'nun İngilizlerin elinden çıkması durumunda Ümit Burnu, İngiltere için Hindistan'a ulaşımı sağlayacak önemli bir yoldu. Dolayısıyla İngiltere, başka bir devletin, özellikle de Almanya'nın Transvaal'e müdahalesini engellemek için donanmasını alarma geçirmiş ve buraya acil müdahale için "uçan filo" birliği oluşturmuştur. Bunun üzerine Transvaal'i savunamayacağını anlayan Almanya geri adım atmak zorunda kalmıştır.20 Bu olayda Almanların Boerlere yardım edemeyeceği çok açıktı. Dolayısıyla söz konusu tebrik telgrafının çekilmesi de anlamsız bir adımdı. Fakat, buna rağmen bu olay Almanya'nın artık birinci sınıf bir güç olduğunun ve dünya meselelerinde artık göz önünde bulundurulması gerektiğinin göstergesi olmuştur.21

1905 ve 1911'de çıkan Birinci ve İkinci Fas Buhranı da, yine Almanya'nın dünya siyasetinde kendisini ispat için karıştığı, fakat geri adım atmak zorunda kaldığı Weltpolitik teşebbüsleridir. 1904 Kasım ayında Fransa'nın, Fas ordusu ve maliyesinde danışmanları vasıtasıyla etkinlik kurma teşebbüsü, burada menfaatleri olan Almanya'yı hiçe sayıldığı gerekçesiyle harekete geçirmiştir. Hatta, menfaatlerini koruma konusunda kararlılıklarını göstermek için II. Wilhelm 1905'te Tanca'ya gitmiştir. Problemin çözümü için uluslararası bir konferans teklif eden Almanya, 1906 Ocak ayında Algericas'ta bir konferans toplanmasını sağlamıştır. Fakat bu konferansta Avusturya haricindeki ülkelerin Fransa'yı desteklemeleri üzerine, Fransa'nın Fas'taki çıkarları resmen tanındığı gibi, Almanya da geri adım atmak durumunda kalmıştır.22

1911'deki bunalım ise, bir iç karışıklık nedeniyle Fransa'nın bölgeye asker çıkarması üzerine, Almanya'nın Fransa'nın Fas'a asker çıkarması durumunda buraya fiilî olarak da yerleşeceği endişesiyle müdahale etme isteğinden kaynaklanmıştır. Fransa Fas'a asker çıkarıp bazı bölgeleri işgale başlayınca, Almanya da kendi vatandaşlarını koruma gerekçesiyle 1911 Temmuz ayında Fas'ın Agadir limanına Panther zırhlısını göndermiştir. Fakat Almanya'nın Fas'ta bir üs edinme ihtimali Fransa'dan çok İngiltere'yi endişeye sevk ettiğinden, İngiltere Almanya'ya 1904 İngiliz-Fransız anlaşmasının şartları gereği Fransa'ya karşı taahhütlerini hatırlatmak zorunda kalmıştır. Bu hadisede İngiltere'nin Fransa'nın yanında yer aldığını gören Almanya, Fransa ile 1911 Kasım ayında yaptığı bir anlaşma sonrasında Fas konusunda yine geri adım atmak zorunda kalmış, fakat Afrika'daki sömürgelerde Almanya lehine bazı düzenlemeler yapılmıştır.23

Almanya'nın Weltpolitik iddiası, bunun sonucunda İngiltere ile girişilen rekabet ve oluşan iki blok, dünyayı patlamaya hazır bir saatli bomba haline dönüştürmüştür. Bu saatli bombayı patlatacak zaman ise, Almanya'nın Belçika'ya girmesi idi. Almanya, Belçika konusunda İngiltere'nin ne kadar hassas olduğunu biliyor, fakat bu durumu umursamıyordu. Nitekim Almanya, Saraybosna'daki kıvılcımdan sonra 4 Ağustos 1914 sabahı Belçika sınırlarını aşınca, neticesi hem kendisi, hem de kendisiyle birlikte savaşa sürüklediği Osmanlı Devleti için felaket olacak olan bir maceraya ilk adımını atmış oluyordu.

2. Weltpolitik'in Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları ve II. Abdülhamid

II. Wilhelm ve Bismarck arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda 1890 yılında Bismarck'ın istifa etmesiyle Almanya yayılmacı bir politika izlemeye başlamış, basın ve kamuoyu da bir dünya imparatorluğu kurma idealine şartlandırılmıştır. Ancak o dönemde sömürge yarışında geç kalan Almanya'nın, gerek sömürge olmaya elverişli az alanın kalması, gerekse edindiği sömürgeleri destekleyecek donanma gücünün olmayışı, Almanya'yı ilk etapta Doğu'nun az gelişmiş, fakat zengin kaynaklara sahip geleneksel imparatorluklarına yöneltmiştir.24

Almanya'nın bu hedefi doğrultusunda, hem Almanya'nın istediği özelliklere sahip, hem de Almanya'nın dostluğunu uman Osmanlı Devleti, Almanya için en uygun yayılma alanı olmuştur. II. Wilhelm'i, Osmanlı Devleti'nin tam da Almanya'nın aradığı bölge olduğuna ikna eden kişi ise, 1879-

1881 yılları arasında Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ni yapan Kont von Hatzfeldt olmuştur. Hatzfeldt'e göre Napoléon'a kadar Fransa Osmanlı Devleti'ndeki en imtiyazlı ülke idi. Daha sonra İngilizler onların yerini aldılar, fakat 1878'de Kıbrıs'a yerleşmeleri, daha sonra da Mısır'ı işgal etmeleri ve 1880'de Gladstone'un iktidara gelmesiyle Osmanlıların güvenini kaybettiler. Böylece Osmanlı Devleti'nde bir boşluk oluşmuştu. Doğu, doğru adamı bekliyordu ve bu adam II. Wilhelm'di.25 Bundan böyle Almanya, Osmanlı yanlısı görünen ve bu vesileyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarından barışçı yollarla faydalanmayı amaçlayan bir politika izlemeye başlamıştır.26

Bu politikanın ilk tezahürü, 1889 yılında II. Wilhelm'in eşiyle birlikte ilk resmî ziyaretini Osmanlı Devleti'ne yapması olmuştur. II. Abdülhamid, Wilhelm'in bu ziyaretinden oldukça etkilenmiş ve bu tarihten sonra Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki siyasî ve ticarî etkisi günden güne artmıştır.27

A. Osmanlı Topraklarında Weltpolitik İçin Döşenen Yollar: Anadolu ve Bağdat Demiryolları

Almanların Yakın Doğu diplomasisi, neredeyse başından sonuna kadar bir demiryolu diplomasisi olmuş ve bu diplomasinin ciddiyetle takip edildiği en önemli yerler de Anadolu ve Mezopotamya bölgeleri olmuştur. Aslında Almanya'da bu bölgelere Alman sermayesi ve Alman göçünün yönlendirilmesi fikri eski yıllara dayanır. Almanya'nın önde gelen ekonomistlerinden Roscher, daha 1848 yılında Osmanlı Devleti'nin paylaşılması durumunda Anadolu'nun Almanya'nın tabiî hakkı olduğunu ileri sürmüştür. 1870'den sonra bu tür fikirler daha da yaygınlaşmış ve daha kesin olarak savunulmaya başlanmıştır. Bu dönemde, Almanların önde gelen haritacılarından Kiepert, düzenli olarak Osmanlı Devleti'nde araştırmalar yapmak amacıyla görevlendirilmiştir. 1886 yılında ise Alman oryantalistlerinden Dr. A. Sprenger, diğer bilim adamlarıyla birlikte, adı geçen Osmanlı topraklarında Alman kolonizasyonu kurulması yönündeki çağrıyı yinelemiştir.28

Anadolu'da inşa edilen demiryolları, Osmanlılardan ziyade demiryolunu döşeyen Batı Avrupalı devletlerin çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. II. Abdülhamid, bu durumun iktisadî, siyasî ve askerî tehlikesi ve hassasiyetinin tamamen farkındaydı. Padişah da, ancak birbiriyle irtibatlı ve verimli bir demiryolu ağının siyasî ve idarî anlamda ülke bütünlüğüne, askerî anlamda ülke savunmasına ve iktisadî anlamda da ülkenin güçlenmesine katkı sağlayacağının bilincindeydi. Bununla birlikte bu düşüncelerinin, İngiliz ve Fransız kontrolünde ve daha ziyade onların çıkarlarına hizmet eden demiryollarıyla gerçekleşmeyeceğini bildiği gibi, zaten bu demiryollarının, teşebbüsün sahibi devletler tarafından nüfuz alanı oluşturmak ve ülkenin dağılmasını sağlamak amacıyla inşa edilmiş olduğu da kendisi için sır değildi. Bu sebepten dolayı, Osmanlı Devleti'nde bir demiryolu ağı inşa ettirmek için Avrupa sermayesi ve bilgisinin öneminin idrakinde olmasına rağmen, bu alandaki İngiliz ve Fransız tekelini kıracak bir imtiyaz vermek düşüncesindeydi. Bunu sağladıktan sonra da, İstanbul'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanarak, ülkeyi neredeyse kuzeybatıdan güneydoğuya kesen ve ileride oluşturulacak demiryolu ağının omurgasını teşkil edecek bir projenin inşa edilmesini istiyordu.29

II. Abdülhamid, demiryolu inşasında İngiliz ve Fransız üstünlüğünü kırmak için yapılmasını istediği yeni hatları Almanlara vermek istiyordu. Nitekim yapılan görüşmeler neticesinde, Osmanlı

Devleti'nde, Stuttgart menşeli Württembergische Vereinsbank'ın temsilciliğini yapan ve Mauser tüfeklerini pazarlayan Dr. Alfred Kaulla'nın, Deutsche Bank Müdürü Georg von Siemens'i ikna etmesi üzerine 6 Ekim 1888 tarihli irade ile İzmit-Ankara demiryolu hattı inşa imtiyazı Almanlara verilmiştir. Ayrıca mevcut Haydarpaşa-İzmit hattı da bu imtiyazı alan gruba devredilmiştir.30 İmtiyazı alınan bu hattı inşa etmek amacıyla, 16 Mart 1889 tarihli irade ile merkezi İstanbul ve bir anonim şirket olan Société du Chemin de Fer d'Anatolie (Anadolu Demiryolu Şirketi) kurulmuştur.31 Şirketin başına da Osmanlı Devleti'ndeki demiryolları ve diğer işlerle ilgili tecrübesi bulunan Otto von Kühlmann getirilmiştir.32

İmtiyaz sözleşmesinde taahhüt edildiği gibi, İzmit-Ankara hattı zamanında inşa edilmiş ve ilk tren Ocak 1893'te Ankara'ya ulaşmıştır. Bunun üzerine, yapılan işten memnun kalan II. Abdülhamid, 13 Şubat 1893'te, 384 km uzunluğundaki Ankara-Kayseri ve 445 km uzunluğundaki Eskişehir-Konya hattının inşasını da yine aynı şirkete vermiştir. Bu hatların inşasının yanında, İzmit Körfezi'nde bulunan Derince'ye iskele ve ambar yapımı da yine aynı gruba verilmiştir.33

II. Abdülhamid, Almanların Anadolu'daki demiryolu inşasında gösterdikleri performanstan o kadar memnun kalmıştı ki, 30 Mayıs 1899'da Almanlara Bağdat'a kadar uzanan yeni bir demiryolu imtiyazı vermek niyetinde olduğunu bildirmiş,34 ön imtiyaz 30 Aralık 1899'da, nihaî imtiyaz ise ancak 5 Mart 1903'te verilmiştir.35

Bağdat demiryolu, inşası bittiğinde Avrupa ile Asya arasındaki en kısa yol olmakla kalmayacak, aynı zamanda Süveyş Kanalı'na da alternatif bir yol olacaktı. Bitiş noktasının Basra Körfezi olması itibariyle de İngiliz çıkar bölgesinin kalbine ulaşmış olacaktı. Bundan dolayı aynı yıl hem Hindistan Valisi Lord Curzon, hem de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne, İngiltere'nin bölgede yıllardır devam eden üstünlüğünü tehdit edebilecek bir donanma üssünün oluşturulmasına bütün güçleriyle karşı koyacaklarını ilân etmişlerdir. Çünkü, gelecekteki en kısa Hindistan yolunun, zaten o dönemde donanma inşa programıyla İngiliz İmparatorluğu için yeterince tehdit oluşturan Almanya'nın eline geçecek olması, İngiltere için kabul edilebilir bir durum değildi. Ticarî malların Almanya'dan inşa edilecek demiryoluyla Bağdat'a taşınacak olması bile İngiltere'nin Mezopotamya ve İran ticaretine büyük bir darbe olacaktı. Bağdat demiryolu inşaatı başladığında, bu endişelerin etkisiyle İngiliz kamuoyunda Alman aleyhtarlığı baş göstermiştir. Çünkü İngiltere'de Hindistan söz konusu olduğunda, siyasî ve ticarî çıkarlar ayrı kabul edilmemiştir.36

Bağdat demiryolu meselesi üzerinde İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile II. Wilhelm'in yaptığı bir görüşmede, Grey II. Wilhelm'e Bağdat demiryolunun stratejik öneme sahip olmasından dolayı tek bir yabancı gücün elinde bulunmasının İngiltere'de endişeye sebep olduğunu söylemesi üzerine Alman İmparatoru, bu projenin kendileri için sadece ticarî değerinin olduğunu, İngilizlerin endişelerinin de yersiz olduğunu, çünkü kendilerinin Mezopotamya'da toprak edinme niyetinde olmadıklarını, Osmanlıların ise bu demiryolunu İngilizlere karşı kullanma ihtimallerinin olmadığını söylemiştir.37

Sömürge yarışına geç başlayarak bu konuda İngiltere, Fransa ve Rusya gibi sömürgeci ülkelerin bir hayli gerisinde kalan Almanya'nın, barışçı yollarla (Penetration Pacifique) girdiği Osmanlı topraklarında Weltpolitik çerçevesindeki en önemli hamlesi olan Anadolu ve Bağdat demiryolları projesi, II. Abdülhamid'in 1909'da tahttan indirilmesiyle sekteye uğramışsa da, bu projeye en ciddi engeli koyan İngiltere ile 15 Haziran 1914'te anlaşma yapılamasıyla, söz konusu demiryolunun inşasındaki bütün engeller ortadan kalkmıştır. Fakat, Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu projenin Almanya tarafından tamamlanmasına mani olmuştur.

B. Salisbury'nin Osmanlı Topraklarını Paylaşma Teklifine Almanya'nın Cevabı

1895'te İngiltere'de Rosebery kabinesinin çekilmesiyle, Osmanlı Devleti'nin artık çok uzun ömrü kalmadığına inanan Lord Salisbury, yeni kabineyi oluşturarak başbakan olmuştur. Lord Salisbury, aynı yıl Osmanlı Devleti'nde yine Ermeni meselesi ile ilgili problemler çıkınca, "Osmanlı Devleti'nin Ermeni meselesini halletse bile daha fazla ayakta kalamayacağı" doğrultusundaki düşüncelerini Almanya'nın Londra Büyükelçisi Hatzfeld'e söyleyerek, belli bir plan çerçevesinde olmasa da, Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini teklif etmiştir.38 Hatzfeld'in, Osmanlı Devleti'nin yıkılması durumunda adaletli bir paylaşımın mümkün olup olmadığını sorması üzerine Lord Salisbury, Kırım Savaşı öncesinde Çar Nikolai'ın İngiltere'ye teklif ettiği paylaşımın o dönemde daha kolay olabileceğini, şimdi ise bunun daha zor olduğunu ve teklifi o dönemde kabul etmemenin kendileri için bir hata olduğunu söylemiştir.39

Hatzfeld'in durumu Berlin'e bildirmesi üzerine kendisine şu talimat gönderilmiştir:

"Ne Almanya ne de şahsen siz Akdeniz'de toprak bölüşümü teklifi yapmamalısınız. Biz oradan herhangi bir şey istemiyoruz, öyleyse o bölgeden menfaat umanlar -İngiltere, İtalya ve Avusturya- kendi aralarında anlaşmalılar. Biz en fazla, bu üçünün anlaşmaları durumunda Alman çıkarlarının zarar görmemesi için fikir belirtebiliriz. Bu durumun gerçekleşmesinden önce bize sorulan soruları cevaplamayı reddediyoruz."40

Bunun üzerine Hatzfeld, 7 Ağustos 1895'de Kraliçe ve Lord Salisbury'nin de hazır bulunduğu bir yemekte konunun tekrar açılmasıyla, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması meselesinin Avrupa barışına olumsuz etki yapacağını, bunun yanında zaten Osmanlı Devleti'ndeki durumun yeterince kötü olduğundan, bu meselenin ertelenmesi gerektiğini söylemiştir.41

Bu dönemde Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı olan Holstein, İngiltere'nin bu teklifinde çok egoist olduğunu, çünkü Mısır'da zor günler yaşayan İngiltere'nin bu bölüşüm teklifiyle Anadolu ve Balkanlar'da büyük güçleri birbirine düşürerek, kendisinin Mısır'a kolayca yerleşmek amacında olduğunu ileri sürmüştür.42 Ayrıca, İngiltere'nin yıllardır temel politikalarından biri olan Rusların İstanbul'a yerleşmesini engellemekten vazgeçerek burayı Ruslara teklif etmesi de, Rusların dikkatini Uzak Doğu'dan Yakın Doğu'ya çekerek, Uzak Doğu'daki Rus ilerlemesini durdurmak suretiyle buradaki İngiliz pozisyonunu güçlendirmek olarak yorumlanmıştır.43 Zaten Fransa ve Rusya ile ilişkileri çok kötü olan İngiltere, Almanya'dan beklediği desteği bulamayınca, Osmanlı Devleti'nin

bölüşülmesi planlarını ertelemek zorunda kalmıştır. Fakat, Osmanlı Devleti'ndeki asayiş ve sükûnetin tekrar sağlanamamasının tek sorumlusu olarak II. Abdülhamid'i gören Lord Salisbury, bundan sonra II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin tek çözüm yolu olduğunu dile getirmiştir.44

C. Girit Meselesi (1897)

II. Wilhelm'in dünya siyasetinde Almanya'nın ağırlığını hissettirmek için müdahalede bulunduğu olaylardan biri de Girit meselesidir. 1897 yılında Girit meselesinden dolayı Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında problem çıktığında, Almanya Yunan aleyhtarı bir tavır takınmıştır. Çünkü Alman Dışişleri, her ne kadar bölgede Almanya'yı doğrudan ilgilendiren bir mesele olmadığı kanaatinde olsa da, bu problemde Yunanistan taraftarı olmanın Rus çıkarlarına hizmet edeceği gerekçesiyle Yunanistan'ın Girit siyasetine prim vermemiştir.45 Hatta, bu problem sırasında, kız kardeşi Yunan veliahdı Konstantin ile evli olan II. Wilhelm de, bu akrabalık ilişkisinin Yunanlılar tarafından bir yumuşama vesilesi olarak kullanılmaması için azamî dikkat göstermiştir.46

II. Wilhelm, bu meselede kıta devletlerinin birlikte hareket etmesini sağlamak için çaba sarf etmiş, böylece hem büyük devletler arasında savaş çıkmamasını sağlamaya, hem de Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini engellemeye çalışmıştır.47 Şansölye Bülow, Reichstag'da yaptığı bir konuşmada, Girit meselesindeki tek amaçlarının bu problemin genel bir savaşa sebebiyet vermesini engellemek ve adada huzurun sağlanması olduğunu söylemiştir. Adadaki huzurun da ancak Müslümanların can ve mallarının teminat altına alınmasıyla gerçekleşebileceğini, bunu söylemekteki amacının da Müslümanları korumaktan ziyade barışı sağlamak olduğunu belirtmiştir. Çünkü, her iki taraf uğruna da Alman askerlerinin hayatını tehlikeye atmak taraftarı olmadığını vurgulamıştır. Fakat buna rağmen, Osmanlı Devleti'ne karşı yapılacak hiçbir baskı hareketine de katılmayacaklarını ifade etmiştir.48

İngiltere ise, Osmanlı Devleti'nin azınlıklarla ilgili politikası nedeniyle49 Osmanlı Devleti lehinde bir müdahalede bulunma taraftarı değildi. II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında savaş çıkmasını engellemek için Yunan limanlarını bloke etme fikri İngiltere'nin tereddütleri dolayısıyla neticesiz kalmıştır.50 İngiltere ve Almanya arasındaki bu görüş ayrılığı, II. Wilhelm ile anneannesi İngiliz Kraliçesi Victoria arasında gerginliğe neden olmuştur. Hatta Victoria, Wilhelm'in, kız kardeşinin prensesi olduğu bir ülke hakkında bu kadar aleyhte olmasının kendisini hayrete düşürdüğünü belirtmiş51 ve Berlin büyükelçiliği aracılığıyla Wilhelm'in bu tavrını resmen protesto etmiştir.52

Girit isyanı sırasında adaya asker çıkaran Yunanistan, büyük devletlerin baskısıyla askerlerini geri çekmek zorunda kalınca Yunan kamuoyu bundan çok rahatsız olmuştu. Yunanistan bu rahatsızlığı gidermek ve kamuoyunu da tatmin etmek amacıyla Osmanlı Devleti ile bir savaş planlamaya başlamıştır. Nitekim Nisan 1897'de Yunan ordusu Osmanlı sınırlarını ihlâl edince,53 Osmanlı-Yunan Savaşı başlamış oldu. Osmanlı ordusu Dömeke Meydan Savaşı'nda Yunan ordusunu yenince Atina yolu açılmış oldu, fakat büyük devletler Osmanlı ordusunu daha fazla ilerlememeleri

konusunda uyarınca, Mayıs ayında ateşkes, Aralık ayında da anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti savaş tazminatı ve bir miktar da toprak kazanmıştır.54

Yunanistan'ın yenilgisiyle, Girit Rumları adada tekrar çatışma çıkarmıştır. Rumlar sadece Müslümanlara değil, İngiliz askerlerine de saldırınca başta İngiltere olmak üzere Fransa, Rusya ve İtalya adaya müdahale ederek kontrolü sağlamışlardır. Bundan sonra adaya bir Yunan prensi vali olarak tayin edilmiş ve böylece Osmanlı Devleti'nin adadaki fiilî hâkimiyeti sona ermiştir.55 Bu meselede özellikle İngiltere'nin belirleyici rol oynayarak durumu kendi lehinde ve kontrolünde halletmesi, Almanya'yı çok rahatsız etmiştir. II. Wilhelm, Almanya'nın büyük bir donanmaya ihtiyacı olduğunun bu olayla bir daha kendini belli ettiğini şöyle ifade etmiştir:

"Almanya'nın Avrupa güçleri arasında kendisini hissettirebilmesi için güçlü bir donanmaya olan ihtiyacı kendini bir daha göstermiştir. Girit'te, birkaç geminin yerine zırhlılardan oluşan bir birliğimiz olsaydı, Almanya Şubat'ta derhal tek başına kendi gücüyle Atina'yı bloke edebilirdi ve diğer güçler ister istemez bize katılırdı. Bu durumda hiç bir şey yapılamadı ve bütün planları geçersiz kılan, bütün güçleri mefluç eden, dolayısıyla itibar kazanan İngiltere oldu! Niye? Çünkü en güçlü donanmaya sahip olduğundan! Bu konuda bizim 1.000.000 askerimizin ise bir faydası olmadı!"56

Meşrutiyet'in tekrar ilânından sonra, Bosna-Hersek ve Bulgaristan örneğini takip eden Girit meclisi, 5 Ekim 1908'de Yunanistan'a bağlandıklarını ilân etmiş, fakat gerek Osmanlı Devleti'nin baskısı, gerekse büyük devletlerin böyle bir kararın getireceği riskleri göze alamamaları neticesinde bu mesele 1912 yılına kadar sürüncemede kalmıştır.57

D. II. Wılhelm'in İkinci Doğu Seyahati (1898)

XIX. yüzyılın son yıllarında Almanya ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan siyasî yakınlaşma ve yoğunlaşan ticarî ilişkiler, II. Wilhelm'in 1898 yılında, Kudüs'te inşa edilen Alman Protestan Kilisesi'nin58 açılışına katılmak bahanesiyle Doğu'ya yaptığı ziyaretle olumlu yönde ivme kazanmıştır.59 Kasım 1897'de, II. Wilhelm'in 1898'de Kudüs'te inşaatı tamamlanacak olan Alman Protestan Kilisesi'nin açılış merasimine katılmak istediğini bildirmesi üzerine II. Abdülhamid, imparatorun bu ziyaretinden çok memnun kalacağını ifade etmiştir.60

1898'de önce İstanbul'a uğrayan II. Wilhelm ve eşi, beraberindeki heyet ile birlikte burada II. Abdülhamid ile Osmanlı-Alman siyasî ve ticarî ilişkileri hakkında görüşmüşlerdir. Daha sonra Kudüs'e ve oradan da Şam'a geçen Alman İmparatoru,61 buradaki temaslarıyla hem bölgede yaşayan Hıristiyanların, hem de Şam'da yaptığı meşhur konuşma ile bütün İslâm dünyasının gönlünü kazanmasını bilmiştir. Fakat bu konuşma sırasında II. Wilhelm'in kendisini sadece Osmanlı Devleti sınırları dahilindeki değil, bütün Müslümanların dostu ilân etmesi, özellikle İngiltere'yi çok rahatsız etmiştir.62

Bu ziyaret sırasında kendisine gösterilen ilgiden çok memnun kalan II. Wilhelm, Şam'dan Rus Çarı I. Nikolai'a yazdığı bir mektupta, şimdiye kadar hiçbir "gavur" hükümdarın karşılanmadığı bir

şekilde coşku ve heyecanla karşılandığını ifade etmiştir. Bunun sebebinin, Sultan'ın ve Halife'nin bir dostu olması ve kendisine de tavsiye etmiş olduğu gibi, Türklere karşı açık ve samimî bir siyaset izlemesi olduğunu söylemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde İngilizlere karşı nefretin günden güne arttığını, aynı zamanda Fransızların da eskiden gördükleri itibarı kaybettiklerini belirtmiştir.63 Weltpolitik'in Doğu ayağında daha etkin bir pozisyon kazanmak için II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı bu ziyaretle Almanya, Osmanlı Devleti'ndeki ticarî ve bir bakıma siyasî nüfuzunu artırmış, fakat ilerleyen yıllarda buna paralel olarak diğer büyük devletlerle, özellikle de İngiltere ile ilişkilerini zora sokmuştur.

Başlangıçta dinî amaçlı görünen bu ziyaret, tabiatıyla siyasî ve iktisadî ilişkilerin de güçlenerek artmasına sebep olmuştur. Öyle ki Dışişleri Bakanı Bülow, Almanya'nın Kahire Başkonsolosu Müller'e çektiği telgrafta, II. Wilhelm'in Doğu'yu ziyaretinin çok olumlu geçtiğini, Osmanlı Padişahı ve İmparator arasındaki şahsî dostluğun daha da arttığını, İmparatorun Şam'da yaptığı ve 300 milyon Müslümanın dostu olduğunu ilân ettiği konuşmasıyla İslam dünyasının takdirini kazandığını,64 Kudüs'te bir Protestan kilisesi açarak Kral IV. Friedrich Wilhelm'in en büyük arzusunu yerine getirdiğini, buradaki Katolik Almanlara da kucak açmak suretiyle bölgedeki Katolikler üzerindeki Fransız himayesini kırdığını bildirmiştir. Ayrıca bu ziyaretin Almanya'nın sadece manevî çıkarlarına değil, aynı zamanda maddî çıkarlarına da hizmet ettiğini vurgulayarak, Alman sanayi ve ticaretine yeni ufuklar açıldığını belirtmiştir.65

II. Wilhelm, Doğu seyahatinden döndükten sonra Reichstag'ın açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada, gerek İstanbul ve gerekse Suriye ve Filistin'de Almanların yaptığı çalışmalardan ve bu çalışmaların kendileri için sağladığı itibardan çok memnun kaldığını söylemiştir. Ayrıca selefi hükümdarların Filistin'de inşa ettirmeyi düşündükleri kilisenin açılışının bizzat kendisi tarafından yapılmasının da kendisi için, sahip olduğu iktidarı gelecekte de Hıristiyanlığın itibarını artırma ve muhafaza etme yönünde kullanmak için bir teşvik vesilesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu seyahati sırasında her yerde gerek kendisine, gerekse eşine iki devletin dostluğuna yaraşır bir şekilde gösterilen hüsnü kabulün, Alman çıkarları için faydalı neticeler doğuracağını ümit ettiğini ifade etmiştir.66 Osmanlı Devleti'nin Berlin sefareti maslahatgüzarı da, İmparator ve İmparatoriçe'nin Omanlı Devleti'nde çok iyi ağırlanmasının Alman basın ve kamuoyunda fevkalade olumlu bir hava meydana getirdiğini, özellikle Post, Vossische Zeitung, Kölnische Zeitung, Berliner Tageblatt gibi gazetelerin gayet dostane bir lisan kullandığını ve Abdülhamid'in kendi ülkesine yaptığı hizmetleri sitayişle anlattıklarını bildirmiştir.67

Sonuç

Siyasî birliğini diğer büyük devletlere göre daha geç sağlayan ve bunun neticesi olarak sömürgecilik yarışında gerilere düşen Almanya, "güneşte bir yer kapmak" amacıyla II. Wilhelm önderliğinde, Weltpolitik idealleri doğrultusunda, dünya politikasında kendisini hissettirecek adımlar atmanın yanında, doğunun zengin ve bereketli topraklarına yönelmiştir.

II. Wilhelm, dünya politikasında kendisini hissettirebilmek amacıyla, her şeyden önce en azından İngiliz donanmasına yakın bir donanma inşa etmeye karar vererek, bunu hayata geçirmek için harekete geçmiştir. Siyasî alanda ise, Boer Savaşı, Birinci ve İkinci Fas Bunalımlarında olduğu gibi, Almanya'nın etkisini kıta Avrupası sınırlarının dışına taşıma teşebbüsünde bulunmuş, fakat eylemlerini destekleyecek çapta bir donanmaya sahip olmayışı nedeniyle bu teşebbüslerinde geri adım atmak zorunda kalmıştır.

Bu dönemde bir müttefik arayışında olan II. Abdülhamid ile Osmanlı topraklarına barışçıl yollarla yerleşmek isteyen II. Wilhelm'in dış politikaları uyuşunca, bu iki ülke arasında hızla gelişen bir yakınlaşma olmuştur. Almanlar, bu yakınlaşmadan faydalanarak II. Abdülhamid'in teşvik ve talepleriyle, İstanbul'dan Basra Körfezi'ne uzanacak Anadolu ve Bağdat demiryolları imtiyazını elde etmişlerdir. Bu demiryolları, dolaylı olarak Weltpolitik'in Doğu ayağını güçlendirmek amacına hizmet etmişse de, aynı zamanda Almanya'nın diğer büyük güçlerle ilişkilerinin de gerginleşmesine de neden olmuştur.

II. Wilhelm ayrıca, Almanya'yı dünya gündemine taşıyacak, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması meselesi, Girit meselesi gibi olaylara da kendi çıkarları doğrultusunda müdahale etmiştir. II. Wilhelm, kendisini Müslümanların hâmîsi ilân etmesi sebebiyle dünya kamuoyunun gündemini bir süre meşgul eden 1898'deki Doğu seyahati gibi gövde gösterilerine de girişmiştir. II. Abdülhamid ise, Almanya'nın Avrupa siyasetinde Osmanlı Devleti lehinde bir denge unsuru olması sebebiyle, bu ülkenin Osmanlı topraklarındaki yatırımlarını teşvik etmiş, hatta Osmanlı topraklarında çeşitli yatırımlar yapmış olan diğer güçler arasında Almanya'yı tercih ettiğini her vesilede açıkça belli etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Nitekim, İngiltere'de Berlin Anlaşması'ndan sonraki ilk seçimlerde (1880) Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan Disraeli hükümetinin Osmanlı aleyhtarı Gladstone karşısında seçimi kaybetmesi, İngiltere'nin Osmanlı politikasındaki değişiminin önemli göstergelerinden biri olmuştur. Kenneth Bourne, The Foreign Policy of Victorian England, 1830-1902, Oxford: Clarendon Press, 1970, s. 137.

2 Yuluğ Tekin Kurat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara: Turhan Kitabevi, 1986, s. 14.

3 II. Wilhelm dönemi diplomasisine Weltpolitik, yani dünya politikası dönemi denir. II. Wilhelm, o dönemde büyük bir gelişme içinde olan Alman endüstrisine yeni kaynaklar ve pazarlar sağlamak amacıyla ve hiç şüphesiz Alman endüstri çevrelerinin ve onlara bağlı baskı gruplarının da etkisiyle, giderek her devletten çok İngiltere'yi korkutan bir sömürgecilik politikasına girişmiştir. Lowe'a göre ise Weltpolitik, hükümet ve idareci sınıfın iç meselelerde yaşanan huzursuzluğu dışarıda elde edilecek diplomatik başarılarla izale etmek için izlediği bilinçli bir politikaydı. Bkz. John Lowe, The Great Powers, Imperialism and the German Problem, 1865-1925, London: Routledge, 1994, s. 142-143.

4 III. Friedrich, iyi niyetli, vakur ve Bismarck aleyhtarı biriydi ki, Bismarck da kendisinden hoşlanmazdı. Siyasî görüşü, İngiliz Kraliçesi Victoria'nın kızı olan karısının etkisinden, liberal ve İngiliz yanlısı idi. Golo Mann, Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1958, s. 475.

5 Erich Brandenburg, From Bismarck to the World War, çev. Annie Elizabeth Adams, London: Oxford University Press, 1933, s. 2-3.

6 A. Halûk Ülman, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972, s. 105.

7 Henüz Almanya'nın siyasî birliği sağlanmamışken Bismarck, Fransa'ya karşı yapacağı bir savaşta Rusya tarafından arkadan vurulmamak için Rusya ile anlaşmanın kesinlikle gerekli olduğuna inanmış ve bu amaçla Rusya ile bir güvenlik anlaşması yapmıştır. Andreas Hillgruber, "Deutsche Russland-Politik 1871-1918: Grundlagen-Grundmuster-Grundprobleme", Saeculum, c. XXVII, s. 96. Ayrıca Hillgruber'e göre, Rusya ile anlaşarak Prusya'nın doğu sınırlarını güvence altına almadan ne Fransa'ya karşı zafer, ne de Alman İmparatorluğu'nun kurulması mümkün olabilirdi. Bkz. Hillgruber, a.g.m., s. 94.

8 Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih, 1789-1960, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s. 214.

9 Halbuki, yukarıda da belirtildiği gibi, II. Wilhelm Avrupa'da sadece Avusturya ile bir ittifak yapılmasına taraftardı ve bu bağlamda Avsuturya'nın gücendirilmesine veya geri planda kalmasına kesinlikle razı değildi.

10 Brandenburg, a.g.e., s. 26-27.

11 Lowe, a.g.e., s. 141-142.

12 Werner Conze, Die Zeit Wilhelms II. und die Weimarer Republik, 1890-1933, Tübingen: Rainer Wunderlich Verlag, 1964, s. 35.

13 Thomas A. Kohut, Wilhelm II and the Germans, New York: Oxford University Press, 1991, s. 210.

14 Alman İmparatorluk Meclisi.

15 Robert K. Massie, Dretnot. İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1995, s. 155. İngiltere'ye ve İngilizlere büyük sempatisi ve hayranlığı olduğu halde, II. Wilhelm de İngiltere'ye karşı şüphe ve tereddüt içindeydi. Wilhelm, bu şüphe ve tereddütü farklı zamanlarda, farklı olaylar çerçevesinde şöyle yaşamıştır: 1896'da İngiltere'nin Almanya'ya saldıracağı veya en azından kolonilerini elinden alacağı vehmine kapılmıştır.

1903'te, İngiliz dış politikasının amacının Üçlü İttifak'ın (Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) dağılmasını sağlayarak Almanya'yı yalnızlığa itmek ve bundan sonra da Almanya'yı tamamiyle ortadan kaldırmak olduğuna inanmıştır (26 Aralık 1903 tarihli The Standard gazetesinin kenarına böyle not düşmüştür). Politisches Archiv, Bonn, England 78, c. 20'den nakleden Kohut, a.g.e., s. 199. 1906 ve 1908 yıllarında ise, İngiliz Kralı ve dayısı olan VII. Edward'ın kendi aleyhinde Avrupa'da kulis yaptığını iddia etmiştir. Kohut, a.g.e., s. 199.

16 Massie, a.g.e., s. 160.

17 A.g.e., s. 161.

18 A. J. P. Taylor, The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918, Oxford: Oxford University Press, 1954, s. 363 - 364; Lowe, a.g.e., s. 161.

19 Bu telgrafın İngiltere'de tepki görmesinin sebebi, 1884 anlaşmasıyla Boerlerin dışişlerinde İngiliz hâkimiyetini kabul etmelerinden kaynaklanmaktaydı. Bkz. Taylor, a.g.e., s. 364.

20 Alman donanmasının gelişimini etkileyen önemli hadiselerden biri de bu olaydır. Almanya'nın bu hadisedeki politikasını destekleyecek güçlü bir donanmasının olmaması, II. Wilhelm'i derinden yaralamıştır. Bu olaydan sonra Almanya'nın dünya gücü olmasının ancak İngiliz donanmasına meydan okuyabilecek bir Alman donanmasının inşasıyla mümkün olabileceğine inanan Tirpitz, II. Wilhelm'in donanma ile ilgili meselelerdeki baş danışmanı olmuştur. Kohut, a.g.e., s. 178.

21 Taylor, a.g.e., 365-366.

22 Armaoğlu, a.g.e., s. 237-240.

23 A.g.e., s. 246-248.

24 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 19.

25 J. A. R. Marriot, The Eastern Question, Oxford: Clarendon Press, 1969, s. 393; Alex Carmel, Die Siedlungen der Württembergischen Templer in Palästina, 1868-1918, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1973, s. 148.

26 Ortaylı, a.g.e., s. 52.

27 P. Philip Graves, İngilizler ve Türkler, çev. Mehmet Harmancı, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1999, s. 40. II. Abdülhamid hatıratında, Almanlar ve Fransızlarla olan münasebetleri hakkındaki bir değerlendirmesinde II. Wilhelm hakkında şunları söylemiştir: "(…) Sempatimi Almanlara tevcih etmem için sadece Kayzer'in şahsı kâfidir. O, gayri ihtiyarî sevilen, itimat telkin eden, hakikaten hayran olunacak bir insandır. Memleketinin seviyesini de ne kadar yükseltmiştir! Zaten Almanlar, Fransızlara nazaran daha sevimlidirler ve tabiatları itibariyle Osmanlılara daha yakındırlar.

Onlar da Osmanlılar gibi yavaş ve geç harekete geçen, fakat sadık ve namuslu insanlardır; çalışkan ve sebatkârdırlar. (…)” Sultan Abdülhamit, Siyasî Hatıratım, haz. Ali Vehbi, 4. baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984, s. 137.

28 Marriot, a.g.e., s. 404.

29 Karl Helfferich, Georg von Siemens, Krefeld: Richard Scharpe, 1956, s. 152-153.

30 Edward Mead Earle, Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway, New York: The Macmillan Comp., 1923, s. 31; J. B. Wolf, The Diplomatic History of the Bagdad Railroad, New York: Octagon Books, 1973, s. 14.

31 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA-AA) R13455, Die Anatolischen Eisenbahn-Gesellschaft; ayrıca bkz. Helfferich, a.g.e., s. 155.

32 Helfferich, a.g.e., s. 155.

33 Charles Issawi, The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago: The University of Chicago Press, 1980, s. 188.

34 II. Abdülhamid 1899’da Bağdat demiryolu inşaatı hakkında şunları söylemiştir: “(…) Bağdat demiryolu inşaatını ciddi olarak düşünmenin zamanı gelmiştir. Plânlarımızın tatbikine mani olmak için ellerinden geleni yapan İngilizlere rağmen en kısa zamanda işe girişilmelidir. Bağdat demiryolu sayesinde eskiden mevcut olan Avrupa-Hindistan ticaret yolu, tekrardan işe yarar hale gelecektir. Eğer bu yol Suriye ile Beyrut, İskenderiye ve Hayfa ile de irtibat kurmak üzere birleştirilirse, yeni bir ticaret yolu ortaya çıkmış olacaktır. Bu yol İmparatorluğumuz için sadece iktisadî bakımdan büyük fayda temin etmekle kalmayacak, aynı zamanda, oralardaki kuvvetimizi sağlamlaştırmağa da yarayacağından askerî bakımdan da çok ehemmiyetli olacaktır. Daha sonra ikiz Dicle ve Fırat nehirlerinden istifade etmek suretiyle, akıllıca bir sulama tertibatı kurabilirsek, şimdi çok kurak olan bu yerleri, bundan binlerce sene evvel olduğu gibi cennet haline getirebiliriz. Bağdat demiryolunu, Mekke demiryoluna bağlamaya muvaffak olabilirsek, kanaatimce çok ehemmiyetli bir iş başarmış oluruz. Allah izin verirse, bu büyük eseri, Alman parası ve Alman mühendislerinin yardımıyle tatbik mevkiine koyabiliriz. Ancak mühim olan Alman diplomasisinin, İngiliz siyasetinin tesirinde kalmamasıdır.” Sultan Abdülhamit, a.g.e., s. 94.

35 Werner Frauendienst, “Der Neue Kurs bis 1890 bis 1897/99”, Handbuch der Deutschen Geschichte, IV/I, ed. L. Just, Frankfurt am Main: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1973, s. 136; Issawi, a.g.e., s. 131.

36 Oswald Hauser, Deutschland und der Englisch-Russische Gegensatz, 1900-1914, Göttingen: Musterschmidt Verlag, 1958, s. 42.

37 British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print (BDFA), c. XVIII, ed. Kenneth Bourne-D. C. Watt, University Publications of America, Inc., 1985, Doc. 25, 13 Kasım 1907, s. 19.

38 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (GP), c. X, ed. J. Lepsius-A. M. Bartholdy-F. Thimme, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte G. m. b. H, 1924, No. 2372, 31 Temmuz 1895. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesi taraftarı olduğu hakkında ayrıca bkz. Public Record Office, Foreign Office (PRO-FO) 6233/49, Monson'dan Salisbury'ye, 11 Ocak 1896.

39 GP, c. X, No. 2372, 31 Temmuz 1895.

40 GP, c. X, No. 2379, 5 Ağustos 1895.

41 GP, c. X, No. 2385, 7 Ağustos 1895.

42 Erich Eyck, Das Persönliche Regiment Wilhelm II, Politische Geschichte des Deutschen Kaiserreiches von 1890 bis 1914, Zürich: Eugen Rentsch Verlag, 1948, s. 121.

43 Friedrich Stieve, Deutschland und Europa, 1890-1914, Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1927, s. 30-31.

44 GP, c. IX, No. 2468, 25 Kasım 1895.

45 GP, c. XXII/2, No. 3132, 10 Şubat 1897 ve No. 3139, 11 Şubat 1897.

46 Bernhard Schwertfeger, Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, 1871-1914, c. II, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte G. m. b. H, 1924, s. 168.

47 Frauendienst, a.g.m., s. 115.

48 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Arşivi Sadâret, Hususî Mâruzât Evrakı (Y. A. -Hus.) 382 23, 6 Şevval 1315/15 Mart 1313.

49 İngiliz hükümetinin azınlıklar lehindeki politikasına paralel olarak, Osmanlı Devleti'nin Londra Sefareti İngiliz basının da Girit'te çıkan olaylar hakkında aleyhte yayın yaptıklarını bildirmiştir. BOA, Y. A. -Hus. 355 46, 9 Safer 1314.

50 Stieve, a.g.e., s. 24-25; Ali Fuad Türkgeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye, c. III, haz. B. Sıtkı Baykal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1951, s. 73. Dönemin şahitlerinden Mahmud Muhtar Paşa, bu dönemde Basra Körfezi'ni karadan Akdeniz'e bağlama düşüncelerinin oldukça mesafe kaydettiğini, bu amacı gerçekleştirecek bir imtiyazın Almanlara verilmesi temayülünün arttığı ve bu imtiyazı garanti altına almak için II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaret ettiği bir dönemde İngiltere, söz konusu imtiyazın Almanlara verilmesini engellemek için Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek amacıyla

Girit'i tahliyeye zorladığını ve Girit meselesindeki gelişmelerle İngiltere'nin Almanya'nın kendisi karşısında ne kadar zayıf olduğunu ortaya koymaya çalıştığını ileri sürmüştür. Bkz. Mahmut Muhtar Paşa, Maziye Bir Nazar. Berlin Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri, haz. Nurcan Fidan, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 42.

51 Kont Zedlitz-Trützscheler, Twelve Years at the Kaiser's Court, s. 104'den nakleden Michael Balfour, The Kaiser and His Times, New York: W. W. Norton & Company, 1972, s. 200.

52 Hannah Pakula, An Uncommon Woman. The Empress Frederick. Daughter of Queen Victoria, Wife of Crown Prince of Prussia, Mother of Kaiser Wilhelm, New York: Simon & Schuster, 1995, s. 569.

53 Savaş ihtimalinin ortaya çıkması üzerine büyük devletler Nisan ayı başında her iki hükümete de bir nota vererek, netice ne olursa olsun barışı bozan tarafı savaştan sorumlu tutarak savaşın neticesiden faydalanmasına izin vermeyeceklerini bildirmişlerdir. Yunanistan buna rağmen savaşı başlatmıştır. Türkgeldi, a.g.e., s. 74.

54 Armaoğlu, a.g.e., s. 296-297.

55 A.g.e., s. 297.

56 GP, c. XII/2, No. 3215, 28 Mart 1897'ye not.

57 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), 4. baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 413-414.

58 Bu kilisenin planları ve inşası ile ilgili Şuray-ı Devlet müsaadeleri için bkz. BOA, Yıldız Arşivi, Sadâret, Resmî Mâruzât Evrakı (Y. A. -Res) 111 30, 29 Zilkade 1318.

59 Wolf, Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni ziyaretini Almanların reklamını yapmak ve Alman etkisini arttırmak için yaptığını, yoksa ölmek üzere olan bir devlette siyasî anlaşma için gelmediğini ifade etmektedir. Bkz. Wolf, a.g.e., s. 9.

60 GP, c. XII/2, No. 3338, 20 Kasım 1897.

61 II. Wilhelm'in Kudüs ve Şam'ı ziyaretleri sırasında İngiliz basın mensupları Wilhelm'e Osmanlı memurlarının kendilerine iyi davranmadığı hakkında şikâyette bulunmuşlar, fakat Şansölye Bülow böyle bir durumun yaşanmadığı gibi, İmparatorun da İngiliz gazeteciler ile Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkiye müdahil olmak istemediğini İstanbul büyükelçiliğine bildirmiştir. BOA, Y. A., -Hus. 390 119, 21 Cemaziyelâhir 1316/25 Teşrinievvel 1314.

62 B. Waylet, Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti, çev. Bedi Fikri, İstanbul: Sancakciyan Matbaası, 1332, s. 32; Wolfgang J. Mommsen, Bürgerstolz und Weltmachtstreben. Deutschland unter Wilhelm II., 1890 bis 1918, Berlin: Propyläen Verlag, 1995, s. 355.

63 Goetz, Walter (ed.), Briefe Wilhelms II. an den Zaren, 1894-1914, Berlin: Verlag Ullstein & Co., 1920, s. 66-67.

64 Bülow hatıralarında, II. Wilhelm'in tamamen siyaset kokan bu konuşmasından bahsettikten sonra, kendisinin her zaman, II. Wilhelm'in aksine Türkiye ile yakınlaşmanın Almanya açısından sadece ama sadece iktisadî çıkarlar maksadıyla kullanılması fikrinde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Bernhard von Bülow, Denkwürdigkeiten, c. I, Berlin: Verlag Ullstein, 1930, s. 259.

65 GP, c. XII/2, No. 3347, 15 Kasım 1898.

66 BOA, Y. A, -Hus. 391 91, 24 Receb 1316/26 Teşrinisâni 1314.

67 BOA, Y. A, -Hus. 391 109, 29 Receb 1316/1 Kânunuevvel 1314.

Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde "Şark Meselesi" / Dr. Mustafa Gencer [s.34-39]

Bochum Ruhr Üniversitesi Tarih Fakültesi / Almanya

1. Giriş

Bu makale, Osmanlı Devleti ile Alman Kayzerliği arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunlaşan diplomatik, ekonomik ve siyasi münasebetleri ”Şark Meselesi” çerçevesinde ele almaktadır. Ayrıca bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin güç kaybı çerçevesinde, Avrupa devletlerinin Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu’da yayılmacı veya nüfûz elde etme politikaları ile büyük güçlerin kendi aralarındaki mücadelelerine de değinmektedir.

Osmanlı tarihi uzmanı Feroz Ahmad, ”Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu” adlı makalesinde ‘Osmanlı İmparatorluğu’nun sonu bir sürpriz değildir; asıl şaşırtıcı olan, hayatta kalmayı becermiş olmasıdır’ demektedir.1 İşte bu çalışma, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu’nun nasıl hayatta kalabildiğinin diplomatik ve siyasi yönünü Almanya ile ilişkiler bağlamında incelemektedir.

İlk olarak kaynaklara göre Şark Meselesinin incelenen dönemdeki anlamı belirtilmiştir. Ardından Almanya‘nın şarka doğru siyasetinde Osmanlı Devleti’ne karşı tutumu ve barışcıl nufûz siyasetinin evrimi ele alınmıştır. Müteakip bölümde konu Osmanlı Devleti açısından ele alınmış ve Osmanlı Devleti’nin parçalanmasına yol açan I. Cihan Harbi’ne giden tarihsel süreç içinde Avrupa devletlerinin emellerine karşı mücadelesi ve devleti modernleştirerek konsolide etme çabaları incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

2. “Şark Meselesi” Nedir?

Şark Meselesi, 1774‘te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması’yla birlikte başlayan ve Osmanlı İmparatorluğu‘nun dağılması ve 1923‘te Lozan Antlaşması’yla sona eren süreçte Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu’ya uyguladıkları emperyalist siyasetin diğer adıdır.2

Şark meselesi, bu çalışmada belirtilen tarihsel çerçevede genel anlamıyla Osmanlı Devleti’nin yakın geleceği ve muhtemel çözülüşünün neticelerini konu edinir. Klasik anlamda ise büyük güçlerin, Osmanlı Devleti’nin güç kaybı sürecinde Balkanlar ve Ortadoğu’da toprak ve siyasi-ekonomik nüfuz kazanma uğruna mücadele ve çatışmalarını ifade eder. 3 Türk bakış açısına göre Şark Meselesi de, Türkiye‘nin paylaşımı demektir ve bu, Türkler‘in Avrupa‘dan geri püskürtülmeleriyle başlamıştı.4 Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin sınırları kuzeyde Balkanlar’dan Anadolu ve Kafkasya‘ya, güneyde Arap Yarımadası’ndan Kuzey Afrika‘ya kadar uzanmaktadır.

Öncelikle askeri ve ekonomik alanda başgösteren zaaf ile birlikte XIX. yüzyılda sanayi İnkılâbının uzun vadeli tesirleri sonucu ortaya çıkan milliyetçilik akımı çok uluslu Osmanlı Devleti’ni ve millet sistemini temelden sarstı. Devleti’n güç kaybı sonucu ortaya çıkan iktidar boşluğu, Avrupalı büyük devletlerin gayr-ı müslim Osmanlı halkı lehine müdahalelerine sebep oldu. Bu süreçte

sözkonusu halkların geleceği kendi istekleri doğrultusunda değil, bilakis Avrupa devletlerinin menfaatlerine göre yeniden düzenlendi.5

Avrupalı büyük devletler, Şark Meselesi çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne yönelik emperyalist aksiyonlarını, "gayrimüslimlere eşit muamele edilmesi ve baskı uygulanmaması" bahanesine dayandırıyorlardı. Avrupa devletlerinin "reform" konusundaki müdahaleleri, kendisi için reform talep edilen tebaanın Osmanlı hükümetine karşı isyanına ve neticede sözde bağımsızlıklarına yol açtı. Avrupa devletlerinin bu müdahalelerinin bedelini hep Osmanlı Devleti ödemekteydi.6

Balkanlar'da, Ortadoğu ve Orta Asya'da Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi ve yeni oluşturulan bölge haritasındaki birçok kargaşanın temelinde, Avrupalı büyük devletlerin I. Dünya savaşına kadar sürdürdüğü emperyalist siyaset yatmaktadır. Osmanlı Devleti, dağılma sürecinde de Avrupa siyasetinin önemli bir faktörü oldu.

XX. yüzyılın sonunda artık soğuk savaşın bitmesiyle ortaya çıkan yeni siyasi tablo, bir zamanların tarihsel düşmanlıklarının, paktlarının, uluslaşma sorunlarının, milliyetçilik ve bağımsızlığın, merkeziyetçilik ve federal sistemin, özgürlük, din ve geleneğin rolü, demokrasi, sivil toplum ve küreselleşme vb. gibi konuların yeniden tartışılmasına ve Osmanlı dünyasındaki uygulama modellerinin yeniden araştırılmasına yolaçtı.

3. Almanya ve Şark Meselesi (1871-1914)

Alman kayzerliği 1871'de kurulduğunda şansölye Bismarck'ın amacı, yeni devleti Orta Avrupa'da sağlamlaştırmaktı. Bu amaca yönelik Alman ekonomisi öncelikle yeni pazar bulma peşindeydi, Balkanlar ve Ortadoğu bu siyasi anlayışta ikincil önem arzetmekteydi. Bismarck, doğrudan Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasi ve ekonomik angajmanı reddediyordu. Bismarck'ın emperyalist aksiyonlara karşı takındığı bu ihtiyatlı tutum, Almanya'nın Orta Avrupa'daki konumunu sağlamlaştırılması amacına matuftu. Periferik perspektiften bakıldığında-Almanya diğer Avrupa devletleriyle karşılaştırıldığında-Ortadoğu ile en az ilgili devlet görnümü arzediyordu. Almanya'nın, nüfûzunu statükonun korunması yönünde kullanması, ileride bu devleti birçok bakımdan işbirliği yapılabilir kılmaktaydı.7

Nitekim 1877-78 Osmanlı-Rus harbi neticesinde Sultan II. Abdülhamid dış yardıma ihtiyaç duyduğunda, bunu ağırlıkla İngiltere ve Fransa'dan değil de Almanya'dan sağlama cihetine yöneldi. 1870'li yılların sonlarına doğru Almanya Duyûn-ı Umumiye'deki payını artırdı. Öte yandan Osmanlı hükümeti de yeni dış borç için Alman bankalarına müracaat etmekle Alman kamuoyunu Osmanlı Devleti'nde yatırım yapmaya teşvik etmekteydi. Sultan II. Abdülhamid, Bağdat demiryolu projesini Deutsche Bank'a vermek suretiyle bir yandan Alman müteşebbislerinin Osmanlı Devleti'ne yardım yapmalarının önünü açmış, diğer yandan da Fransız etkisindeki Osmanlı Bankası'nın Osmanlı maliyesindeki baskın pozisyonunu frenlemeyi tasarlamıştır. Artan Alman ekonomik yatırımları Bismarck'ın şark meselesindeki çekimser politikasıyla çelişmeye başladığından yeni bir oluşumu da beraberinde getirmiştir.

Bismark dönemi Osman-Alman ilişkilerinin tepe noktasını Kayzer II. Wilhelm'in 1889'da İstanbul'a yaptığı ilk ziyaret oluşturur. Bismarck'ın Rusya'yı provake edeceği düşüncesiyle doğru bulmamasına karşın, bu ziyaret II. Abdülhamid ve Osmanlı kamuoyunda önemli tesirler bıraktı.8 Bu ilk ziyaretin ana gayesi II. Wilhelm'e göre Alman mallarına pazar bulunması ve Ortadoğu'da bir nüfuz alanı oluşturulması idi. Demiryolu inşaası için mühendisler, salgın hastalıklara karşı mücadele etmek için doktorlar ve Osmanlı ordusunu eğitmek için askeri öğretmenler, Osmanlı Devleti'nde Alman tesirini sistematik hale getiren ilk ögelerdi.9

Bismarck, önemli kolonilere sahip ve ittifaklar sistemiyle emniyete alınmış güçlü bir devlet bıraktı. Ortaya, acaba Bismarck'ın halefleri ve Kayzer II. Wilhelm onun mirasını ve barışı temin edecek miydi sorusu çıkıyordu. Bu soruya Alman politikasının temelden değişmesi nedeniyle olumlu cevap verilemedi.10

Rusya ile olan saldırmazlık antlaşması yenilenmediği için Fransa-Rusya yakınlaşmasının önündeki engel kalkmış oldu. Almanya, dış politikasında bundan sonra Rusya ve Fransa'ya karşı İngiltere'yi kazanmaya özen gösterdi. Ancak, Rusya'nın Karadeniz filosunu kuvvetlendirmesi ve İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal ederek Ortadoğu'daki ilgi odağını 1892'den itibaren İstanbul'dan Kahire'ye kaydırması karşısında Almanya, 1890'lı yılların başında şark meselesi hakkındaki tutumunu sorgulamak zorunda kaldı.

1889-1897/98 yıllarında ekonomik ve siyasi ilişkiler yoğunlaştı. Genç Kayzer II. Wilhem'in 1897 yılında İstanbul'a ikinci ziyaretiyle birlikte, Osmanlı-Alman ilişkilerinde I. Dünya harbine kadar artarak devam edecek olan yeni bir şark siyaseti şekillenmeye başladı. Bu tarihten sonra Alman şark siyaseti emperyalist karakter kazandı.11

Şark meselesinin İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında çözümü karşısında Almanya, boğazlarda hiçbir hak talep etmediğini, Osmanlı Devleti'nde siyasi bir emeli olmadığını ve statükonun korunması gerektiğini belirtmekteydi. Elbette bu ifadelerin ardında Alman fabrikalarının silah sevkiyatı ve demiryolu inşaatı gibi ekonomik motifler yatmaktaydı. Bu ekonomik ilişki, 26 Ağustos 1890'da imzalanan Osmanlı-Alman Ticaret Antlaşması'nda ifadesini buluyordu.12

Bu ziyaretin en önemli neticelerini sarayın vakanüvisi Mirbah şöyle özetlemektedir: Haydarpaşa limanı inşa ruhsatının verilmesi, Kostanza ile İstanbul arasında telgraf hattı çekilmesi, Osmanlı hükümeti ile Alman silah fabrikaları arasında büyük çaplı silah siparişi, Anadolu demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılması ve bu vesileyle Anadolu'nun bayındır hale getirilmesinin sağlanması ve son olarak Almanya ile şark arasında kültürel bağların kuvvetlendirilmesi.13

Tahta çıktığı 1876'dan beri II. Abdülhamid, Avrupa büyük devletlerini birbirine düşürmek temeline dayalı bir tarafsızlık politikası izlemekteydi. Osmanlı Devleti'nden toprak talebi olmayan Almanya'nın dostluğunu kazanmak, aynı zamanda dış politikada diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni paylaşma emellerine bir set anlamı taşıyordu.14

Sultan II. Abdülhamid'in bu ziyaretten ve Almanya'nın dostluğundan beklentilerini Macar bilgini A. Vambery şöyle belirtir: "Benim Alman kayzeri ile dostluğumu zayıflatmamun hiçbir anlamı olmaz. Çünkü Almanlar bana, benim müsaade ettiğim ölçüde fayda sağlıyor. Buna karşın diğer Avrupa elinden geldiğince bana zarar veriyor. Almanlara sağlanan tüm maddi avantajlar sadece onların Türkiye'nin maddi geleceği için yaptıkları katkının hakça bir üctetidir."15

Berlin'in izlediği ekonomik yayılma politikası diğer Avrupa devletlerinin siyasi menfaatleriyle çelişmeye başlıyordu. Özellikle İngiltere, Almanya'nın şarkta artan nüfûzunu şüphe ile karşılıyordu. Sonuçta 1897'de Kayzer Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni ikinci kez ziyareti ve ardından Bağdat Demiryolları inşaası mukavelesinin Deutsche Bank'a verilmesi karşısında İngiltere, İran körfezindeki konumunu tehdit altında görmeye başlamıştı.16

6 Aralık 1897'de Alman Şansölyesi Bernhard Von Bölow, parlemento konuşmasında yeni Alman dünya politikasını (Weltpolitik) diğer büyük devletlerin yanında Almanya için "güneşte bir yer" (Platz an der Sonne) temin etmek olarak belirtiyordu. Koloni elde etme yarışına yeni giren Almanya'nın motifi de diğer ülkeler gibi ekonomik karakterliydi.17

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik artan emperyal ekonomik çabası, Alman çıkar guruplarının saldırgan yükselişini de simgeliyordu. Öteki "büyük güçler", kendi aralarındaki sürtüşmelere rağmen, Almanya'nın bu derece gelişmesinden tehdit edildiklerini hissetmekteydiler. I. Dünya Savaşı'na kadarki mücadelelerinde büyük güçler, kendi nüfûz alanlarını tehdit eden bu müdahili etkisizleştirmeye çaba gösterdiler.18

4. Şark Meselesi Karşısında “Boğazdaki Hasta Adam” (1876-1908)

Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla Osmanlı tarihinde 1908 Jöntürk ihtilaline kadar sürecek olan yeni bir devir başlar. Resmi Türk tarih yazıcılığında Abdülhamid devri istibdat devri olarak anılır.19 Ancak Abdülhamid, halkının henüz parlementer hükümet tarzı için yeterince olgunlaşmadığını düşündüğü için baskı rejimi uygulamıştır.

Abdülhamid rejiminin hiç kuşkusuz ülkenin ekonomik olarak iyileştirilmesinde yönünde olumlu yönleri vardır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik darboğazın bilincinde olan sultan, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin ödeme zorluklarını kendine karşı baskı aracı olarak kullanmalarından endişe ediyordu.20 Nitekim Osmanlı Devleti'nin iflasının ilanı ardından 1881'de Muharrem Kararnamesi ile yabancı borçları ödemek amacıyla Duyûn-ı Umimiye idaresi kuruldu.21

Duyûn-ı Umumiye idaresi XX. yüzyıl başlarına kadar devlet içinde adeta ikinci bir maliye nezâreti konumuna ulaştı. 1910-12 yıllarında Osmanlı maliye nezâreti 5500 memur istihdam ederken, bütün devlet gelirlerinin %31.5'unu tahsil eden Duyûn-ı Umumiye idaresinde 9000 memur çalışmakta idi.22

Milli devletler çağında Osmanlı Devleti'ni zayıflatan ve çözülmesine neden olan sosyo-ekonomik ve siyasi yapının yanında dış faktörler de dikkate şayandır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, Avrupaya ait olma noktasında bir paradoks içindeydi. Avrupalı bir devlet olmayı deneyen Osmanlı Devleti, gerçekte Avrupa devletler topluluğunun bir ögesi değildi ve bu nedenle Avrupa'nın görüşüne göre ayrı bir dünyaya mensuptu. Batı dünyası, Türklerin Avrupa'dan

sürülmesi ve Osmanlı topraklarının menfaatlerine uygun biçimde paylaşılması noktasında fikir birliği içindeydi. Bu fikir birliği kendini kapitülasyonlar konusunda gösteriyordu. Osmanlı hükümeti, kapitülasyonlardan kurtulmayı denediğinde birleşmiş Avrupa devletleri koalisyonunu karşısında bulmaktaydı.23 Bu durumun bilincinde olan Sultan, Osmanlı Devleti'ni felaketin eşiğine getiren kapitülasyonların ilgası veya revizyonunu gerçekleştirmekten hiç vazgeçmedi. Nitekim kapitülasyonlar ve millet sistemi, Osmanlı Devleti'nin otoritesinin zayıflamasında ve parçalanmasında en önemli rolü oynadı.24

Uluslar arası politikada II. Abdulhamid, devletin bağımsızlığının korunmasını ve toprakların bütünlüğünü hayati görev olarak addediyordu. Avrupa'nın baskısıyla uygulamaya konulan ve gayrimüslimleri Müslümanlarla eşit duruma getiren reformlar Müslüman halkın diline düşmüştü.25

Müslüman halk, Hıristiyan halk gruplarının 1877-78 Osmanlı-Rus harbi arefesinde bağımsızlık mücadelelerini tehlikeli buluyordu. Onlar, Avrupa devletlerinin her geçen gün Hıristiyan Osmanlı halkının durumunu düzeltme bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine karıştıklarını görmekteydiler. Ne gariptir ki, ne İngiltere ne Fransa ve ne de diğer Avrupa ülkeleri kendi kolonilerinde yaşayan Müslüman halka aynı türden reformları uygulamaya koymamaktaydılar.26

Özellikle 1878'deki Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlılar, parçalanma korkusunu yakından hissetmişlerdir. Bu konferansta Osmanlı Devleti, Balkanlar'daki toprak kaybının yanında, Anadolu'da gayr-i müslim Osmanlı tebaası lehine yapmayı taahhüt ettiği reformları denetlemek üzere yabancı müdahalesine razı olmak zorunda bırakılmıştı. Bu durum halklar arasında milliyetçiliği ve ayrılıkçılığı körükledi.27

İstanbul'daki Alman büyükelçisi 7 Ekim 1902 tarihinde Hıristiyanların Osmanlı Devleti'ndeki durumları hakkında şunları rapor eder:

"Her kim genel durumu önyargısız değerlendirirse, görecektir ki, Türk hükümet sisteminin noksanlıklarından doğan sıkıntıları Osmanlı Hıristiyanlarının çektiği ve onların memnuniyetsizliklerinin bundan kaynaklandığı iddiası kesinlikle reddedilmiştir… Hıristiyan Türk vatandaşı, talepleri ve şikayatleri için karşısında daima etkili iki şefaatçi bulur: Kendi başpapazı ve bir yabancı devlet temsilcisi… Hıristiyanın haklı ya da haksız olduğu önemli değildir…"28

Sosyal tarih açısından Abdülhamid dönemini pozitif değerlendirmek gerekir. Bu dönemde devlet, ekonomik büyüme süreci ve sosyal değişimler yaşamıştır. Tarımda, yol, telgraf hatları ve liman inşaası alanında, eğitimde, tıpta ve hukuki alanda büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir.29

Fransa'nın yenilgisi ve Almanya ile İtalya'nın büyük güç olarak ortaya çıkması ile meydana gelen Avrupa güçler dengesindeki değişim, hem Osmanlı Devleti'ne karşı ortak Avrupa blokunu zayıflattı ve hem de II. Abdülhamid'in dış politikasında yeni oluşumlara kapı araladı. Sultan, Rus tehdidine karşı Paris ve Londra'nın dışında Almanya'nın desteğini sağlamaya çalışıyordu. Böylece Avrupa devletlerini birbirlerine düşürmeyi umuyordu.30

Parçalanma döneminde Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başından beri varlığını, bir yandan dünya devletlerinin birbirleriyle olan "hakimiyet kavgasından" doğan boşluğu değerlendirmekle, diğer yandan da coğrafi konumunun kendisine sağladığı faydalarla devam ettirmiştir. Bu kritik dönemde hem Osmanlı ve hem de Almanya dış politikalarında temelli yeni oluşumlara girişmişler ve giderek de birbirlerine yakınlaşmışlardır.

Öte yandan Abdülhamid, Balkan devletleri arasında Berlin Konferansı'nın ortaya çıkardığı anlaşmazlıkları körükleyerek, onların Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmelerini ve emperyalist yayılma emellerini engellemeyi amaçlamaktaydı. Yine bu gaye ile sömürgeci Avrupa devletlerini Osmanlı topraklarında karşı karşıya getirmeye çalıştı. Bu şekilde sultan, Balkanlarda yerel bir güç dengesi oluşturarak barışı sağladı.31

Abdülhamid'in başkatibi Tahsin Paşa'ya göre sultanın harici siyaseti "Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya istinad etmek, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanlar'ı birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak" şeklinde özetlenebilir.32

Abdülhamid'in yukarıda özetlenen tarafsızlık ve denge politikası Büyük Güçler'in bir bölüşüm planı üzerinde anlaşamadıkları-yani imparatorluk boğazları üzerinde İngiliz-Rus, Balkanlar üzerinde Rusya-Avusturya, Arap toprakları üzerinde İngiliz-Fransız rekabeti devam ettiği sürece-başarılı oldu. Ancak XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde uluslar arası sistemdeki esneklik kaybolmuş ve imparatorluk fiîli (de facto) nüfûz alanlarına bölüşülmüştü.33

Bu şartlar altında Osmanlı Devleti için tarafsız kalmak, bir yandan Almanya, Avusturya ve İtalya'nın ittifak girişimleri ve diğer yandan da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birbirlerine yakınlaşmaları yüzünden giderek zorlaşmıştı. Devleti'n içinde bulunduğu krizin bilincinde olan Sultan II. Abdülhamid, birbirlerine karşı olan Avrupa devletleri arasındaki kavgayı körüklemekle onların Osmanlı Devleti'ne yönelik tehditlerini savuşturamayacağını ve devletin geleceğinin uzun vadede düşmanlarının birbirleriyle karşıtlığına değil, bilakis Avrupa'da dost bulabilmesine bağlı olduğunu kavramıştı. Osmanlı Devleti, Afrika ve Çin gibi nüfuz bölgelerine pay edilmediğinden kendisine en az zararlı görünen büyük devlete yakınlaşmayı tercih etti. Bu nedenle 1890 sonrası Abdülhamid, dış

politikasındaki tarafsızlığı terkederek, danışmanlarının da tavsiyesiyle Almanya'ya yakınlaşmaya karar verdi.34

Diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında Almanya, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasından yanaydı ve Alman ekonomik yatırımları sömürüden ziyade ülkenin refahına hizmet ediyordu. Sultan, Almanya'ya yakınlaşmakla Fransız ekonomik nüfuzunu frenlemeyi ve ülkesini demiryolu ağına kavuşturmayı ve bu yolla Türkiye'nin emniyet ve gelişmesini tasarlıyordu.35

5. Sonuç

Çöküş sürecindeki Osmanlı Devleti, giderek artan derecede Avrupa siyasetinin merkezine çekilmekteydi. Avrupa "güçler dengesini"ni yeniden düzenleyen Paris (1856) ve Berlin (1878) Kongrelerinde Osmanlı Devleti doğrudan zarar görmüştü. Avrupa statükosu iddia edildiği gibi Osmanlı Devleti'nden ayrılan halkların değil, Avrupa devletlerinin menfaatlerine göre yeniden belirlenmekteydi.

Berlin Konferansı'nı müteakiben ve özellikle Kayzer II. Wilhelm döneminde Alman şark politikası, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmasını meydana getirdi. Diğer Avrupa devletlerinin aksine Almanya, Osmanlı Devleti'nin devamına önem vermekteydi ve Alman ekonomik yatırımları da öncelikle Osmanlı Devleti'nin refahına yönelikti.

Bağdat Demiryolu projesini Almanlara vermekle padişah, bir yandan memleketin güvenlik ve kalkınmasına katkıda bulunmak ve diğer yandan da ülkede baskın olan Fransız ekonomik etkisini azaltmayı gaye edinmişti. Yani Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik artan ilgisi aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'e de fayda sağlamış ve sultan bu münasebetten kendince devletin bekası için yararlanmıştır. Sultan bir yandan ülkesini modernleştirmeye, öte yandan da kendi konumunu sağlamlaştırmaya gayret ediyordu.

Buna karşın Almanya'nın arzusu daha çok belirsizlik arzetmektezdi. Almanya bir yandan Osmanlı Devleti'nin elinde kalan toprakların muhafazasını desteklemeyi, diğer yandan da bu dostluğun günün birinde çıkabilecek muhtemel bir Alman-Rus savaşında iadesini hesaba katmaktaydı. Almanya'nın doğu politikası çeşitli motifleri içermekteydi. Koloni paylaşım savaşında geç kalan Almanya, Osmanlı topraklarını elde edilebilir olarak görmekteydi. II. Wilhelm'in doğu politikası bu nedenle önce Akdeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan Anadolu pazarında ekonomik nüfuz bulmak ve bu suretle Hindistan'daki İngiliz hakimiyetini tehdit etmeyi içeriyordu. Nitekim onun 1898 yılındaki Osmanlı Devleti'ni ziyareti ve Şam'da kendisini, yeryüzündeki 300 milyon Müslümanın dostu olarak deklare etnesi aynı gayeye matuftu.

Almanya, "ekonomik nüfuz" siyaseti muvacehesinde Osmanlı Devleti'ne yönelik yatırımlarını geliştirdikçe Rusya, İngiltere ve Fransa, bu durumun kendilerini tehdit ettiği gerekçesiyle Almanya'yı giderek büyüyen karşı güç olarak görmüşler ve Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı politikalarını hızlandırmışlardır.

Büyük güçlerin Yakındoğu'ya gösterdikleri ilgi bölge halkı için de birçok açıdan acı sonuçlar doğuracaktı. Avrupalı devletler, zayıflama ve çöküş sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'na karşı iki farklı tavır sergilemişlerdir. 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar İmparatorluğun siyasi ve toprak bütünlüğünü koruyarak, genel anlamda onu reform yoluyla modernleştirmeyi hedef almışlardı. Ancak özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İmparatorluğun yeni ulus devletlerine bölünmesini teşvik ve buna izin vermek yolunu tercih etmişlerdir. Zaten Osmanlı Devleti'nin yeterli derecede reform yapması ve aynı anda topraklarını muhafaza etmesi uzun vadede mümkün değildi. Parçalanma süreci içinde İmparatorluk bir dizi ulus devlete bölündü.36

Osmanlı tarihçisi Kemal Karpat, Avrupalı yazarların, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devletine karşı takındıkları tavrın, yine aynı devirde revaç bulan milliyetçi tarih yazımlarından destek bulduğunu ve Avrupalıların çağdaş Osmanlı toplumu hakkında objektif davranmadıklarını belirtmektedir. Ona göre bu yaklaşım Doğu Sorunu'ndan derinlemesine etkilenmişti.37

Doğu Sorunu onlarca yıl boyunca uluslararası ilişkilerin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Büyük güçler birbirlerinin etkisini yoketmeye çalışarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çokuşünü ertelemişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin önlenemez çöküşü, topraklarının parçalanması ve Orta Doğu'daki yeni nüfûz alanlarının belirlenmesi ve nihayet statükonun yeniden tesisi, yakın tarihimizde cereyan eden Körfez (1991), Bosna (1991-95) ve Afganistan (2001) Savaşları çerçevesinde yeniden gündeme gelmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin dağılması sonucu oluşan yeni devletlerin ve Osmanlısız bir statükonun meseleleri, kuşkusuz incelemeye değer bir tarihsel fenomen olarak karşımızda durmaktadır.

Özetle Abdülhamid dönemi Osmanlı-Alman münasebetleri "dostluk" temeline dayanan ve her iki tarafa da eşit derecede olmasa da fayda sağlamış olan bir menfaat birliği olarak adlandırılabilir. Karşılıklı münasebetlerin geleceği bugün artık I. Dünya Savaşı'ndaki "Silah Arkadaşlığı"'na dayanmamaktadır. Ancak birlikte tecrübe edilen bir tarih kesiti, karşılıklı anlayış ve yakınlaşma için önemli bir faktör olabilir.

DİPNOTLAR

1 Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu" Marian Kent (Ed.), Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, İstanbul 1999, 6-35, s. 7.

2 Matthew Smith Anderson (Çev. Idil Eser), Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme, İstanbul 2001, s. 397.

3 Fikret Adanır, "Die Orientalische Frage", in: Torke, H. -J. (Hrsg.): Lexikon der Geschichte Russlands, München 1985, s. 285; A. Kössler, Aktionsfeld Osmanisches Reich, New York 1981, s. 21; Meyers Konversations-Lexikon, Bd. 15, 6. Aufl., Leipzig 1908, s. 116-117; K. -D. Grothusen, "Die Orientalische Frage als Problem der europaeischen Geschichte", in: Ders. (Hrsg.): Die Türkei in Europa, Göttingen 1979, s. 80 f.

4 Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya´dan Orta Asya´ya Enver Paşa 1860-1908, Cilt 1, 3. Basım, İstanbul 1983, s. 298.

5 Imanuel Geiss, Der lange Weg in die Katastrophe, München 1990, s. 46.

6 Ertuğrul Zekai Ökte (Ed.), Ottoman Archives, Bd. II, İstanbul 1989, s. 8.

7 Wolfgang Justin Mommsen, "Ägypten und der Nahe Osten in der deutschen Außenpolitik 1870-1914", in: Ders. (Hrsg.): Der autoritäre Nationalstaat, Verfassung, Gesellschaft und Kultur des deutschen Kaiserreiches, Frankfurt am Main 1990, s. 140.

8 Armin Kössler, Aktionsfeld Osmanisches Reich, New York 1981, s. 103-125.

9 Joan Haslip, Der Sultan, das Leben Abdulhamids II., München 1968, s. 198.

10 Emil Wächter, Der Prestigegedanke in der deutschen Politik von 1890-1914, Aarau 1941, s. 22.

11 Kössler, Aktionsfeld Osmanisches Reich, s. 233.

12 Kössler, Aktionsfeld Osmanisches Reich, s. 170.

13 Gregor Schöllgen, Imperialismus und Gleichgewicht, München 1984, s. 110, siehe auch: Kössler, A.: Aktionsfeld Osmanisches Reich, New York 1981, s. 247.

14 Alfons Raab, Die Politik Deutschlands im nahen Orient von 1878-1908, Wien 1936, s. 39.

15 Haslip, Der Sultan, das Leben Abdulhamids II., München 1968, s. 242.

16 G. Schöllgen, Imperialismus und Gleichgewicht…, s. 50.

17 Stig Förster, Der doppelte Militarismus, Stuttgart 1985, s. 79.

18 Marian Kent (Ed.), Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, İstanbul 1999, s. 3.

19 Ruth Haerkötter, Sultan Abdülhamid II'in der türkischen Publizistik seit der Gründung der Republik. Vom kemalistischen Feindbild zur Symbolfigur national-religiöser Kreise, Frankfurt am Main 1996, s. 20.

20 Cevdet Küçük, "II. Abdüllhamid", Türkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi (TDVİA), 1, İstanbul 1988, s. 219.

21 Faruk Yılmaz, Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar, İstanbul 1996, s. 52.

22 Yılmaz, Devlet Borçlanması…, s. 53-55.

23 Fikret Adanir, Die Makedonische Frage, Wiesbaden 1979, s. 91.

24 Feroz Ahmad, ”Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, s. 24-25.

25 Küçük, ”II. Abdülhamid”, s. 219.

26 Fikret Adanır, Die Makedonische Frage, s. 93; Mustafa Gencer, ”1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nde Alman Basınına Göre; Plevne’den Berlin Konferansı’na Osmanlı Devleti”, Gaziosmanpaşa ve Dönemi Sempozyumu (5-7 Nisan 2000-Tokat)’unda sunulan tebliğ (baskıda).

27 Feroz Ahmad, ”Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, s. 6.

28 Die grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, Belin, 1922. 1928. Bd. 1-41, Bd. 18, Teil 1, s. 169.

29 Matuz, s. 240-241.

30 Feroz Ahmad, ”Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, s. 13.

31 M. Kemal Öke, “‘Şark Meselesi‘ ve Abdülhamid‘in Garp Politikaları (1876-1909) ”, Osmanli Araştırmaları III, İstanbul 1982, s. 268.

32 Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları, İstanbul 1990, s. 85.

33 Gökhan Çetinsaya, ””Çıban başı Koparmamak”: II. Abdulhamid Rejimine Yeniden Bakış”, Türkiye Günlüğü, 58 (Kasım-Aralık 1999), 54-64, s. 61-62.

34 M. Kemal Öke, ”Şark Meselesi…”, s. 271.

35 Ilber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu‘nda Alman Nüfûzu, İstanbul 1983, S. 36.

36 Anderson, Doğu Sorunu…, s. 403.

37 Kemal H. Karpat, Osmanlı ve Dünya. Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri, İstanbul 2000, s. 19.

KAYNAKLAR

Adanır, Fikret, Die Makedonische Frage, ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908, Wiesbaden 1979.

Adanır, Fikret, ”Der Zerfall des Osmanischen Reiches”, in: Das Ende der Weltreich: von den Persern bis zur Sowjetunion, hrsg. von Alexander Demant, München 1997, S. 108-128.

Ahmad, Feroz, ”Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu” Marian Kent (Ed.), Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler, İstanbul 1999, 6-35.

Anderson, Matthew Smith (Çev. Idil Eser): Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler üzerine Bir İnceleme, İstanbul 2001.

Aydemir, Sevket Süreyya: Makedonya’dan Orta Asya`ya Enver Pasa, 1. Cilt, 3. Basim, İstanbul 1983.

Çetinsaya, Gökhan: ”Çıban Başı Koparmamak”: II. Abdulhamid Rejimine Yeniden Bakış, Türkiye günlüğü 58 (1999), S. 54-63.

Fischer, Fritz: Griff nach der Weltmacht, Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18, 1. Aufl., Kronberg 1977.

Förster, S., Der doppelte Militarismus. Die Deutsche Heeresrüstungspolitik zwischen Status-Quo-Sicherung und Aggression 1890-1913, Stuttgart 1985.

Geiss, Imanuel: Der lange Weg in die Katastrophe, Die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs 1815-1914, München 1990.

Gencer, Mustafa: ”1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nde Alman Basınına Göre; Plevne’den Berlin Konferansı’na Osmanlı Devleti”, Gaziosmanpasa ve Dönemi Sempozyumu Bildirisi, (baskida).

Grothusen, Klaus-Detlev: Vom Berliner Kongreß bis zur Konferenz von Lausanne (1878-1923): Höhepunkt und Ende der Orientalischen Frage, in: Zeitschrift für Türkeistudien,

2 (1989), S. 93-111.

Haerkötter, Ruth, Sultan Abdülhamid II.’in der Türkischen Publizistik seit der Gründung der Republik. Vom kemalistischen Feindbild zur Symbolfigur national-religiöser Kreise, Frankfurt am Main 1996.

Holborn, Hajo: Bismarck und die Türkei in der Zeit nach dem Berliner Kongreß bis zu seinem Rücktritt 1878-1890, Berlin 1924.

Kampen, Wilhelm van: Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelm II., Kiel 1968.

Karal, Enver Ziya: Osmanlı Tarihı, 8. Cilt, Ankara 1983.

Karpat, Kemal H., Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri, İstanbul 2000.

Kent, Marian (Ed.), Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler, İstanbul 1999.

Kocabaş, Süleyman: Tarihte Türkler ve Almanlar, Pancermenizm`in ”Şark`a Doğru” Politikası, İstanbul 1988.

Kochwasser, Friedrich H.: ”Das Deutsche Reich und der Bau der Bagdadbahn, Ein Kapitel deutscher Orient-Politik”, in: Kochwasser, Friedrich H. und Römer, Hans R. (Hrsg.): Araber und Deutsche, Begegnungen in einem Jahrtausend, Pfäffingen 1974, S. 294-349.

Kössler, Armin, Aktionsfeld Osmanisches Reich. Die Wirtschaftsinteressen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908, New York 1981.

Küçük, Cevdet, II. Abdülhamid Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfi, İslam Ansiklopedisi, Bd. 1, İstanbul 1988. S. 217-224.

Mejcher, Helmut: ”Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich”, Geschichte und Gesellschaft 1/1975, S. 447-481.

Mommsen, Wolfgang Justin: ”Ägypten und der Nahe Osten in der deutschen Außenpolitik 1870-1914”, in: Ders. (Hrsg.): Der autoritäre Nationalstaat, Verfassung, Gesellschaft und Kultur des deutschen Kaiserreiches, Frankfurt am Main 1990.

Öke, M. Kemal, ”Şark Meselesi” ve Abdülhamid‘in Garp Politikaları (1876-1909), Osmanlı Arasştırmaları III, İstanbul 1982, 247-275.

Ortaylı, İlber, Osmanlı İmparatorluğu‘nda Alman Nüfûzu, İstanbul 1983.

Schöllgen, Gregor, Imperialismus und Gleichgewicht, Deutschland, England und.

die Orientalische Frage 1871-1914, München 1984.

Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları, İstanbul 1990.

Turan, Kemal: Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin tarihi gelişimi, İstanbul 2000.

Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih, 3. Basım, İstanbul 1995.

Yılmaz, Faruk, Devlet Borçlanması ve Osmanlı’dan Cumhuriye’te Dış Borçlar, İstanbul 1996.

Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914) / Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Tepekaya [s.40-56]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Giriş

Almanya-Osmanlı ilişkileri, köklü bir geçmişe ve temele dayanmaktadır. 1871'de Alman milli birliğinin kurulmasına kadar Prusya ile sürdürülen ilişkiler bu tarihten itibaren Almanya ile devam etmiştir. Yakınçağ başlangıcından itibaren Prusya ile Osmanlı Devleti savaş halinde karşı karşıya gelmemişlerdir. Onun için XIX. yy.'dan sonraki Türk-Alman ilişkileri, hasmane olmaktan çok, ikili faydalanma ve dostluk esasına dayalı olarak gelişmiştir. Hatta bazı Almanlar, Türkiye ve Türkleri tanıdıktan sonra Türkleri kendilerine yakın gören yayınlar bile yapmışlardı. Von der Goltz,1 arkadaşı Schmiterlöw'e, "Eğitim görmüş Türk subayının Prusyalıya düşünce ve yaratılışta çok yakın olduğunu yazar". Yine aynı dönemde Kannenberg, Türkleri "Doğunun Almanları" olarak adlandırmaktadır.2

Osmanlı-Prusya ilişkileri 1718 yılına kadar iner.3 Karşılıklı dostluk mektuplarıyla başlayan ilişkiler4 uzun yıllar dostane bir şekilde devam etmiştir. Prusya'nın yükselişi Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine rastlar. Osmanlı Devleti bu dönemde ülkesi üzerinde emelleri olan Avusturya ve Rusya'ya karşı Avrupa denge siyasetinden yararlanma yoluna gitmiştir.5 Aynı şekilde Avusturya ve Rusya'nın yayılmasından rahatsız olan Prusya, Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmayı uygun görmüştür. Prusya'nın Osmanlı Devleti ile ortak sınırı yoktu. Bu nedenle Osmanlı topraklarında yayılma isteği söz konusu değildi. Protestan bir devlet oluşu sebebiyle Katolik veya Ortodoks devletler gibi koyu bir Hıristiyan severlik siyasetine de sahip değildi. Bütün bunlar, Osmanlı Devleti ile Prusya'nın ilişkilerinin dostane olmasının zeminini hazırlamıştır.6

III. Selim döneminde Prusya, Avusturya'nın Alman siyaseti ve Rusya'ya karşı başarılı olmak için Osmanlı Devleti ile karşılıklı esaslara dayalı bir antlaşma yapmıştır (1790). Bu antlaşmaya göre Prusya Osmanlı Avrupası'nda Rusya ve Avusturya'nın ilerlemeleriyle bozulmuş olan dengeyi düzeltmek için bütün kuvvetleriyle savaşa girmeyi vaad ediyordu. Buna karşılık olarak da Osmanlı Devleti, Prusya'ya; Akdeniz'de dost olarak kabul etmiş olduğu devletlere tanıdığı ticaret imtiyazlarını tanıyacak, ayrıca Rusya ve Avusturya'ya karşı Prusya'yı destekleyecekti.7 Bu antlaşmanın ardından Osmanlı İmparatorluğu ile Prusya ilişkileri büyük bir gelişme göstermiştir.8 II. Mahmud döneminde 1834'te Mektebi Fünûn-ı Harbiye adıyla açılan Harp Okulu'na Prusya'dan öğretmenler getirildi. İlk defa olmak üzere, Prusya Genelkurmayı'ndan von Moltke'nin başkanlığında bir askerî heyet Osmanlı ülkesine geldi.9 Osmanlı Topçu birlikleri Prusya subayları tarafından Prusya eğitimine göre yetiştirilmeye başlandı.10 Prusyalı ve Almanya subayları Birinci Dünya Savaşı ve hatta Cumhuriyet dönemi İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar çeşitli zamanlarda Türk ordusunun yenileşmesi sürecinde görev aldı.11

Prusya döneminde başlayan Osmanlı-Almanya yakın ilişkileri, Özellikle II. Abdülhamid döneminde daha da artmıştı. II. Abdülhamid'den sonra Genç Türkler de Almanlarla yakın ilişkiler

kurdu. Bu ilişkiler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında, Almanların Türkler üzerindeki nüfuzlarının doruk noktasına ulaşmasını sağladı.12 Başlangıçta karşılıklı menfaat ilkeleri üzerine kurulan ilişkiler ne yazık ki, bir süre sonra Osmanlı aleyhine gelişti.

2. Bismarck Dönemi

Alman Birliği'nin mimarı olan Otto von Bismarck, yeni kurulan Almanya'nın güçlendirilmesine özel bir önem verir. Bismarck Alman Birliği'ni Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Fransa'yı yenerek sağlamıştı. Bismarck'ın Avrupa'nın bu eski ve büyük devletlerini yendikten sonra Alman İmparatorluğu'nu kurması, Avrupa devletleri arasındaki dengeyi bozmuş ve yeni bir dengenin kurulmasını gerekli kılmıştı. Bu nedenle Bismarck yeni Avrupa dengesinin Alman menfaatlerine göre düzenlenmesini istiyordu. Bundan dolayı dış politikasını Avrupa'da barışın korunması prensibi üzerine kurdu. Savaşlarla, Bismarck'ın deyimi ile "kan ve ateş"le kurulan Alman İmparatorluğu ancak barış sayesinde teşkilatlanıp elde etmiş olduğu toprakları koruyabilir, gücünü artırabilirdi. Bunun için de Batılı devletlerin doğu politikasının nirengi noktası olan "Şark Meselesi" üzerine gitmez"13 Zira Şark Meselesinden dolayı, kuruluş devrindeki Alman İmparatorluğu'nun mevcudiyeti tehlikeye girecek durumdadır.14 Bu sebeple Almanya, barışın uzun süreli korunmasında kendisi açısından fayda görmekte15 ve Avrupa barışının korunmasından yanadır.16 Bismarck, Almanya'nın Şark Meselesi'ne karışmasını Avrupa barışı için olduğu gibi, Almanya'nın büyük devletler arasında devamını istediği Almanya nüfuzu altındaki denge siyaseti için de zararlı görüyordu. Bu sebeple Almanya'nın Şark Meselesi karşısındaki tutumunu belirtmenin gerekli olduğunu anlamış ve Şark Meselesi "bir Pommeranya askerinin kemiğine değmez"17 diyerek Almanya'nın bu meseleye karşı kesin ilgisizliğini açıklamıştır.

Bismarck'ın bu dönemde Şark Meselesi'ne dolayısıyla Osmanlı Devleti ile olan ilişkilere uzak durması, bu meseleye duyarsızlığından çok Alman İmparatorluğu'nun menfaatleri gereği idi. Ona göre Almanya'nın, milli birliğin kurulması sonrası düzenin sağlamlaştırılması ve ekonomik açıdan güçlenmesi için zamana ihtiyacı vardı. Bunun için Bismarck, Şark Meselesi'nde en alâkalı devletler olan Rusya ile Avusturya'yı barış halinde, Almanya'ya bağlı tutmak istiyordu. Bismarck'ın en büyük endişesi Rusya ile Fransa'nın anlaşması ve Almanya'yı iki cephede savaş yapmaya mecbur etmesiydi. Bu yüzden diğer devletlerin menfaatlerinin aksine Alman menfaatleri, Türkiye'nin egemenliğinin ve bütünlüğünün korunmasını ister ve bu topraklar üzerinde ekonomik faaliyetlerde diğer devletlerle eşitliği gerektirir. Diğer büyük devletlerin menfaatleri, Türkiye'nin zayıflamasına ve taksim edilmesine yönelirken, Almanya ise Türkiye'nin parçalanmasını istemez. Zira Almanya bir şeyler elde edebilmenin yanında çok şey kaybedebilirdi.18

Bu anlayıştaki bir Almanya'nın Türkiye politikası da elbette, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasından yana olmayacaktır. Çünkü paylaşma; Avrupa'da iç huzursuzluğun sıcak savaşa kadar uzanabilecek bir bozulmaya gitmesi demekti. Onun için Bismarck, başlangıçta Türkiye'nin "status quo"sunun değişmesini istememektedir. Türkiye'de mevcut sistem yürürlükte olmalıdır. Boğazlarda emniyet korunmalıdır.19

Almanya'nın doğu politikasını Bismarck dönemi için "pusuya yatma" tarzında ifade etmek mümkündür. Doğuda sivri olmadan geri durarak Alman çıkarlarını korumalı, ancak ihtiyaç olduğunda Alman etkisi harekete geçirilmeliydi.20 Nitekim Alman-Rus-Türkiye ilişkileri bir dönem için bu esasa oturtulmuştur. Bununla beraber Bismarck, Almanya'ya, Avrupa'da, devletlerarası ilişkilerde hakim rolünü gördürmek için Şark Meselesi'nin göstereceği değişmeleri istismar etmeyi de ihmal etmemiştir. Berlin Kongresi bunun açık örneğidir. Her ne kadar Bismarck bu kongrede tarafsız hareket edip hiçbir menfaat sağlamadığını açıklamış ise de Avrupa dengesi için Bosna-Hersek'in Avusturya'ya kazandırılmasına Tunus'un da Fransa'ya verilmesine çalışmıştır.21

Diğer taraftan Bismarck sömürge siyasetine muhalif olduğunu ilan etmeye devam etmekle beraber kamuoyunun etkisi altında Almanya, Güney ve Batı Afrika'da sömürgeler edinmeye başlamış22 ve Avusturya'nın Balkanlar'daki gelişmelerini kendi çıkarlarına uygun bulmuş, bundan dolayı da bu devleti Rusya'ya karşı tercih etmeye başlamıştır. Bu durum, Rusya-Almanya ilişkilerine etki etmiş ve Rusya'nın Fransa ile İngiltere'ye yaklaşmasına sebep olmuştur.23

Berlin Kongresi'ni takip eden yıllarda, Almanya'nın sanayi ve ekonomi alanındaki gelişmeleri Bismarck'ın dış siyaset prensiplerini kısmen değiştirmesine sebep olmuştur. Berlin Antlaşması'ndan sonra Bismarck Almanyası, Rusya ile ikili gizli bir antlaşma yapar. Bu ortak protokol (1887), tarafsızlık ve ahlâkî-diplomatik yardımlaşma esasına dayanmıştır. Çar, Karadeniz'e inmeyi menfaatleri için gerekli görürse Almanya tarafsız kalacaktır. Almanya; Avusturya için, Balkan politikasından dolayı Rusya'ya "diş göstermeyecek; havlamayacaktır."24 Bu politikayı şöyle özetlemek de mümkündür: "Almanya, Ruslara karşı menfaatlerini savunan devletlere karışmayacak ve kendisi Rusya ile Alman menfaatleri tehlikede olmadığı sürece savaşmayacaktır."25

Bismarck, Başbakanlığı döneminden sonra Aralık 1892'da Hamburger Nachrichten'e şu açıklamayı yapar:

"Alman diplomatlarının görevini Rus diplomatlarını korumak veya Rusya'nın planlarının uygulamasına engel olmak değildir. Rusya'nın ilerlemesine engel olmak, Rusya'nın menfaatlerine zarar verdiği güçlerin vazifesidir. Aynı zamanda Rusya'nın planlarının gerçekleşmesine yardımcı olmak da Almanya'nın meselesi değildir. Bize fayda sağlayan menfaatlere göz yummak da Almanya'nın meselesi değildir; bizim için Türkiye Alman düşmanı olabilecek Rusya'ya karşı oyunda maşa (taş) olarak önemli olabilir."26

Buradan şunu çıkarmak mümkündür. Osmanlı Devleti üzerinde önemli menfaatleri bulunan Almanya, Rusya ile aynı şeritte koştuğunun farkındadır. Onun için Rusya'nın bir çeşit gönlünü almayı veya en azından Rusya'yı doğrudan doğruya karşısına almayı düşünmemektedir.Almanya'nın Türkiye üzerindeki hesaplarını Kampen şöyle izah eder; "Politik şah oyuncusu Bismarck için Türkiye küçük bir figür idi. Ve Avrupa güçleriyle kıyaslanamazdı."27 Asıl olan Avrupa ve Avrupa güçleridir. Fakat "Türkiye'nin küçük bir figür" olduğu ifadesi, Türkiye'ye olan ilgi ile kıyaslanınca hafif kalmaktadır. Türkiye'yi küçük görmek; küçülmüş, güçsüz ve istenilen doğrultuda oynatılan "figür" görme arzusunun

bir ifadesidir. Bu açıdan şu ifade dikkat çekicidir: Bismarck, Türkiye'nin durumunu korumasını istiyordu. Fakat Türkiye tehlikeye düşerse o, Türkiye'nin düşmanlarını engellemeyecek. O, 1887 yazında Rus Generali Raulbars'a şöyle der: "Siz Sultanı yıkarsanız biz çok ağlayacağız. Çünkü biz onunla çok iyi ilişkilerde bulunuyoruz. O, bize gerçekten iyi bir arkadaş. Fakat bizim onun için en küçük silâhlara ihtiyacımız yok!"28 Türkiye, O'nun için genelde diğer Büyük Devletler arasında hesap ve takas meselesiydi.

Burada genel tabirle "Timsahın gözyaşlarına benzer bir ağlama görmek mümkündür. Çünkü "iyi ilişki", "arkadaş" olma gibi özellikler, Sultan'ın "yıkılmasına" engel olucu tavrı koymaya yetmemektedir. Bu düşünceyi Bismarck'ın şu sözü de güçlendirmektedir: "Almanya, Türkiye'de sadece ekonomik menfaatlere sahiptir, politik menfaatlere değil."29 11 Şubat 1887'de meclis konuşmasında da Bismarck, "Bizim için bütün Doğu Sorunu savaş meselesi değildir"30 demiştir. Almanya'da, Bismarck muhaliflerinin elinde bu sözler silâh olarak kullanılmıştır: "Hem paralarını kazanacağız, hem onların haklarını savunmayacağız."31 Bu gelişme ve tavırlar, Türklerde şüphe uyandırmaya başlamıştır.

Bismarck, 1880 başlarında "bir Pommeranya askerinin kemiğine değmez" diye değerlendirdiği Doğu sorununa karşı eski görüşünü değiştirmişti ve bu bölgeye ilgi göstermeye başlamıştı. Bu konuda, hem güçlendirilmiş bir Türkiye'yi Ruslara karşı kullanabilecekleri gibi hem de Türkiye ile ticarete başlamış olan Alman silah endüstrisinin, bölgeye bir askeri heyetin gönderilmesiyle daha etkin bir şekilde sokulabileceği umudu kesinlikle rol oynuyordu.32

Bismarck döneminde, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilgisiz kalmak istemesine rağmen Osmanlı devlet adamlarının, Almanya'yı Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği ile ilişkilendirmek istedikleri görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu gerileyişinin bir sonucu olarak 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren varlığını Avrupa devletleri arasındaki dengeden faydalanmak suretiyle devam ettirmek yolunu seçmişti. 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere, Fransa ve Rusya ile ilişkilerini yakınlaştırdığı halde, aynı yüzyılın ikinci yarısında menfaatleri gereği Almanya ile yakınlaşmıştır. Helfferich, zeki Sultan Abdülhamit'in "bu dönemde Büyük devletlerin menfaatlerinin çakışma noktalarını doğru tespit ettiği, uzun süre onları birbirlerine karşı iyi kullandığı ve menfaat sağladığı"nı33 ifade etmektedir.

3. II. Wılhelm Dönemi

1888'de Alman İmparatorluğu tahtına oturan II. Wilhelm, politikalarını beğenmediği gerekçesiyle Bismarck'ı istifaya zorladı. Bismarck 19 Mart 1890'da istifa etti. Yerine General von Caprivi başbakanlığa getirildi. II. Wilhelm, Otto von Bismarck'ın uyguladığı bölge ve denge siyasetinden "Weltpolitik" adını verdiği dünya siyasetine yöneldi. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitti. II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmesinde; Almanya'nın fabrikaları için hammadde ve mamulleri için pazar bulma ihtiyacı, Osmanlı topraklarının petrol, bakır, krom ve kurşun gibi maden yatakları bakımından zengin olması, kurulacak olan Berlin-

Bağdat demiryolu hattı ile Basra Körfezi'nde etkin olarak İngiltere'ye karşı avantaj elde etme ve Osmanlı'nın dağılması durumunda gerekli payı alma düşünceleri rol oynamaktaydı.34

Bismarck'ın başbakanlıktan ayrılmasından sonra 26 Ağustos 1890'da Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yeni bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile daha önce Alman tüccarına tanınmış olan imtiyazlar genişletildi. Buna mukabil Osmanlı tüccarı da artık Almanya'da imtiyazlı tüccarlar olarak kabul edildi.35

Osmanlı-Almanya yakınlaşması sonucu Almanya'ya öğrenim ve staj için subaylar gönderilmiş,36 buna karşılık Türk ordusunu düzene koymak için İstanbul'a askerî heyetler getirtilmiştir. Bunlar, General Kaehler (1882-1885), von der Goltz (1886-1895), Liman von Sanders (1913-1918) heyetleridir.

1897 sonbaharında İstanbul'a Alman Büyükelçisi olarak gönderilen Marschall, Almanya'nın "bütün ideallerini gerçekleştirmek" için girişimlerde bulunmaya başlar. Bunu başarabilmek, Rusya ve İngiltere ile iyi geçinmeyi gerektirmektedir. Mevcut düzeni de korumak lâzımdır. "Çünkü bu ortamda Türkiye'nin bir kısmını ele geçirmek mümkün değildir."37 Bu cümle şu soruyu gündeme getirmektedir: Marschall'ın büyükelçisi olduğu Almanya, ortam müsait olsa "Türkiye'nin bir kısmını ele geçirecek miydi?" Görünen odur ki, Almanya bu dönem ekonomik yönden güçlenmeye ağırlık vermiştir. Türkiye'nin akıbeti sonraki mesele olmuştur. Fakat Marschall; "Ben burada göreve başladığımdan beri, Bismarck'ın yanlış anlaşılan cümlesi ile mücadele ediyorum"38 demeden de edemez. Demek ki, Türkiye'de o sözün duyulması Almanya'ya bakışta şüpheler meydana getirmiştir.

Marschall'ın doğu politikasının temel hedefi, Alman ekonomik yayılmasıdır.39 Bunun içinde Almanya "patlamasını, medeniyetin üst noktalarına ulaşamamış ülkelere götürmelidir. Böyle bir ülke ise Türkiye'dir."40 Buna ilaveten Marschall; "Almanya, büyük görevini yerine getirmek için, kolonisini geliştirmeli; mevcut olan yerli kapitallerle yeni iş alanları meydana getirmede gerekli riskleri göze almalıdır."41 şeklinde görüşünü daha açık ortaya koyar. Alman politikasında ekonomik motivasyon çok önemli yer işgâl etmektedir. "Kolonilerini geliştirmek" için "riskleri göze alma" ise Almanya'nın da Fransa, İngiltere ve İtalya gibi başlangıçta ekonomik de olsa ardından istilâcı bir sömürge politikası takip edeceği izlenimini vermektedir.

Telefon ve ziyaret diplomasisinin günümüzdeki gibi gelişmediği o devirde, dış politikalar üzerinde büyükelçilerin etki ve yönlendirmeleri büyüktür. Fakat, kendi hükümetine rağmen politika üretilemeyeceği de açıktır. Marschall'dan sonraki Alman Büyükelçisi, "Türkiye'yi doğuda bir dayanak" olarak görmektedir. Yalnız Türkiye'nin dayanaklığı iki yönden ve dört devlete karşıdır. Politik yönden Rusya ve İngiltere'ye; ekonomik yönden Fransa ve İtalya'ya karşıdır. Onun için içeride iyi organize olmuş bir "Türkiye'nin aracılığına" ihtiyaç vardır.42

Osmanlı'nın son döneminde bir iç mesele gibi görünmesine rağmen devletlerarası ilişkileri etkileyen olaylardan biri de Ermeni meselesidir. Bu sebeple Ermeni olayları karşısında Almanların

düşünce ve uygulamalarına bakarak iki devlet arasındaki ilişkiye bir açıklık getirebileceğimiz gibi Ermeni olaylarının anlaşılmasına yardımcı olabiliriz.

Almanya, İngiltere'nin Ermeni politikasından rahatsızdır. Onun için Bismarck, Osmanlı Devleti'ni, İngiltere karşısında Ermeni politikası konusunda destekler.43 Aynı konudaki Alman politikası bir devamlılık ve ısrar ortaya koymaktadır. Almanya, İngiltere'nin reform çalışmalarını tehlikeli bulmaktadır. Bunun için Marschall, Bülow'a İngiltere'nin reform çalışmalarını geri çekmesini istediğini bildirir. Çünkü, Türkiye'de reform, sarsıntı demektir.44 Hatta Marschall, Türkiye'de Ermenilerin bulunduğu yerlerle ilgili reform istekleri hakkındaki görüşünü daha net ortaya koyar. O da şudur: "Kim reformlarla meşgul olursa, o imparatorluğu reform etmek istemiyor, bilakis mahvetmek istiyordur."45 Almanya'nın bu tespiti aslında doğru bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Gerçekten reform isteyenlerin maksadı, Osmanlı Devleti'nin idari-sosyal yapısını düzenleyip, güçlendirmek değildir. Ermenileri âlet ederek peyk devletler meydana getirip nüfuz alanını genişletmek, Osmanlı ülkesini parçalamaktır. Almanya bunun farkındadır. Onun için reform konusunda Türkiye'nin yanında yer alır. Bu tavrıyla da Ermeni sorunu, Almanya'nın Türkiye politikasında önemli bir problem olur.46

Werner Zürrerin47 de bahsettiği gibi Almanya, Türkiye için böyle bir güçlüğe niçin katlanmaktadır?

Ekonomik ilişkiler ve kolonizasyon düşüncesi bu soruyu aydınlatabilecek durumdadır. Nitekim Bismarck, İngiliz ve Ermeni bağımsızlaşma çabalarına karşı, Sultanın güç kullanmasını artık şartsız desteklemeyeceğini açıklamıştır.48

Alman yönetimi, daha sonra Ermeniler konusundaki yayın ve haberlerden etkilendiğini ortaya koyar. 1895'te Ermenilere katliam yapıldığını içeren bir rapor, Wilhelm'e verilmiştir. Wilhelm, bunun üzerine öfkelenerek, şöyle der: "Bu artık fazla oluyor. Zira onlar da Hıristiyan."49 Acaba Alman imparatorunu fanatik Lepsius mu etkilemektedir? Bu konuda II. Wilhelm'i annesinin etkilediği bilinmektedir. İmparator, Ermeniler konusunu annesi ile görüşüp sohbet ettikten sonra aşırı bir şekilde hiddetlenmiştir. Strassburg'da bir öğlen yemeğinde annesi, İmparatora şöyle der: "Türkiye'deki Hıristiyan katliamı çok iğrenç. Bütün Hıristiyan ülkelerinin görevi, bu katliamda akan Hıristiyan kanının intikamını Türkiye'den almak olmalıdır."50

Buradan da anlaşılacağı gibi Türkiye'de çıkartılan Ermeni olayları, Avrupa'ya Müslüman-Hıristiyan şablonu içinde sunulmakta veya kasten olaylar Hilal-Haç kavgası olarak verilmektedir. O zaman, elbette Ermeni komitelerinin ve onları öne sürenlerin tuzağına düşmek mümkündür. Çünkü Ermeniler Hıristiyandır. İmparator ve Alman halkı da mezhebi farklı olmasına rağmen Hıristiyandır.

Tahrik sonuç alır. II. Wilhelm, Türkiye'ye ikinci ziyaretinden iki yıl önce şunu söyler: "Sultanı tahttan indirmek gerekir."51 Buradan da anlaşıldığı gibi güçlü devletlerin, gelişmemiş ülkelerin iç işlerine müdahale ettiklerini ve gerektiğinde onların yönetimlerini değiştirme gücüne sahip oldukları görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'i, dolayısıyla Osmanlı yönetimini hedef alan bu cümle, daha sonra dostluk görüşmelerine yerini terk edecektir. Kayzer'in sözlerinden bir yıl sonra Mart 1897'de Alman elçisinin, Almanların Ermeni olaylarına karışmasının Ermenilerin lehine olmayacağını52 söylemesi, farklı fikirlerin varlığını ortaya koymaktadır. Alman SPD'nin (Sosyal Demokratları) görüşü daha ileridir. Sosyal Demokratlar, Ermenilerin Rus propaganda ve kışkırtmalarının kurbanı olduğunu söylemektedir. Onlara göre Türkiye'nin uluslara bölünmesi sadece Rusya'nın işine gelecekti. SPD'nin teklif ettiği çözüm ise şudur: "Türk-Ermeni çatışmasının önlenmesi, Rus ve başka ülke elçileri ile kışkırtıcıların ülkeden kovulması veya cezalandırılmasından sonra gerçekleşebilir."53 Osmanlı Devleti, iç işlerini karıştıran binlerce insanın kanının dökülmesi, sosyal hayatın bozulması gibi affedilmez sonuçlara sebep olanlar hakkında Alman SDP'sinin değil teklifini uygulamak, bunları düşünememiştir bile.

Türkler aleyhinde Almanya'da yapılan menfî propaganda vasıtasıyla, kamuoyu gittikçe Türkler aleyhinde oluşmaya başlar. Birinci Cihan Harbi'nden sonra Alman resmî tavrı da tamamen Türkler aleyhine dönüşür. Çünkü diğer Batılı devletleri ve Amerikan basını, Ermeni tehcirini Alman genelkurmayının tavsiye ettiği ve yönettiğini, savaş sırasında ve sonrasında açıklamıştır. 28 Temmuz 1332 (1915)'de askerî güvenlik nedeniyle çıkarılan bu sürgün kararının uygulanmasına, birçok yerlerde Alman konsolosları ve subaylarının yönetici ve teşvikçi olarak katıldığı ileri sürülmüştür.54 Yani sözde Ermeni katliamında, Almanların da rolünün olduğunu yazılmıştır. Bunun sonucu, Almanlar bu suçluluk psikolojisinden kurtulabilmek için savunmaya geçerler55. Bugüne kadar süre gelen objektif tavırların aksine, Ermeni politikasında yanlı davranmaya başlarlar. Ermeni tehcirinde rollerinin olmadığını göstermek ve diğer devletlere hoş görünmek amacıyla Ermeni yanlısı politika izlerler. Artık doğruları yazabilen Alman sayısı parmakla gösterebilecek sayıya bile ulaşmamaktadır. Hatta tarafsız olmaya çalışanlar dahi yazılarının bir kısmında Türk vahşiliğinden azda olsa bahsetmektedir. Değişen bu Alman politikasını, Türk ve Müslüman düşmanı Papaz Lepsius'a Alman Dışişleri Bakanlığı'nın müsaade ve desteğiyle56 hazırlatılan ve hâlâ Almanya'da temel kaynak olarak kabul edilen, Deutschland und Armenien 1914-1918, adlı sözde belge yayını kitap açıkça ortaya koymaktadır. Böyle önemli meselede Türk düşmanı olduğu açıkça bilinen, Ermeni ile evli olan ve olayları sadece Müslüman-Hıristiyan çatışması olarak değerlendiren bir şahsın devlet müsaadeli ve destekli yayın yapması düşündürücüdür. Eserde sadece Türk düşmanlığı yapılmaktadır.57 Tarafsız gözle bakıldığı zaman eserin taraflı olduğu ortadadır. Hatta Major v. Staszewski, Lepsius'un eserinin tarihi bir değerinin olmadığını ve onların sadece propaganda yazısı olduğunu ve tanımlamalarının tamamen abartılı olduğunu yazmaktadır.58

Saupp'un, eserle ilgili 12 Aralık 1921 tarihli Thimme'den naklettiği bazı cümleler enteresandır: "Lepsius, gerçeği gerçek olmayandan ayırt edemeyecek durumdadır. O, belgeleri mantıklı bir biçimde derleyememiş ve aynı zamanda bütünlük içerisinde yanlış kullanmıştır. Açıklamalar ve notlar tarihi hatalarla doludur ve işe yaramaz biçimdedir."59

Buna rağmen maalesef bugün Lepsius'un eserleri Ermeni meselesi hakkında Almanya'da müracaat edilen temel kaynak olarak başta gelmektedir. Tabiîdir ki böyle bir eserden faydalanılarak

ortaya konulan eser de orijinalini aratmamaktadır. Almanların değişen ve taraflı tutumunu gösteren diğer bir hadise de; Talat Paşa'nın bir Ermeni tarafından Berlin'de öldürülmesinden sonra başlayan mahkemenin yanlı tutumu ve kararı ile katilin serbest bırakılmasıdır.60 Bu karara, Birinci Cihan Harbi sırasında Türkiye'de görev yapmış Bronsart Schellendorf gibi bazı Alman subaylar itiraz ederler. Onlar ilk önce mahkemeye tanık olarak çağrılmalarına rağmen daha sonra çağrılmamalarına anlam veremezler. Kendilerinin bizzat olayları yaşamalarına rağmen, olayları hiç görmeyen, sadece başkalarından işiten kimselerin şahit olarak dinlenmesine anlam veremezler.61

A. Türk-Alman Dostluğu ve Demiryolu İmtiyazı

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin önemli sonuçlarından biri de yeni demiryolları inşa etme teşebbüsüdür. Bu sonucun ortaya çıkmasında II. Wilhelm'in Osmanlı ülkesini ziyaretinin rolü büyüktür62 Gerçekte, Osmanlı devlet adamları demiryollarının önemini daha Abdülmecit devrinde kavramışlar ve bu konuda yabancılara imtiyazlar vermeye başlamışlardı. Abdülaziz devrinde de demiryolculuk teşebbüsleri devam etmişti.63 II. Abdülhamit döneminde, Alman imparatorunun Türk topraklarına adım atmasıyla, Orta Doğu'ya Alman dünya politikasının en akılcı bir şekilde açılmasının temelleri oluşturulur. Daha sonra bu temeller üzerine, ekonomik açıdan önemli projeler, askerî sahada işbirliği vb. ilişkiler kurulacaktır.

II. Wilhelm'in ziyaretinin politik yapıya olan etkisi yanında, moral yönü de vardır. Bu yön özellikle İslâm aleminde hissedilir ölçüde belirginleşmişti. "Bir büyük devletin taçlı hükümdarının ziyareti", İslâm dünyasında derin etkiler bırakmıştır. Bu ziyaret, kısa zamanda Afrika ve Asya'daki İslâm bölgelerinde duyulur. Ve artık "Almanya" ismi çok anlamlı ve sevimli bulunur.64 Çünkü aynı zamanda Müslümanlarının Halifesi olan Sultanın, "gerçek dostu" olarak II. Kayzer Wilhelm kabul edilmiştir. Bu kabulden sonra iki hükümdar arasındaki dostluk şu şekilde sembolize edilir: "Kaynaktan akan berrak su, iki hükümdarın temiz dostluğunun göstergesidir."65

Aslında Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne ziyareti iki defa gerçekleşmiştir. Birincisi 1889'dadır. Genç Kayzer, kız kardeşinin Atina'daki düğününden sonra İstanbul'a geçerek bu ilk ziyaretini66 gerçekleştirmiştir. İkincisi ise dokuz yıl sonra 1898'de yapılan ziyaretti. Asıl önemli sonuçlar veren de budur. İmparator bu gezisinde sadece İstanbul'u değil, Şam ve Kudüs gibi önemli merkezleri de gezmiştir. Bu dostluğu, yöneticilerin Kayzere, Şam'da "hoş geldiniz" sözüne cevap olarak meşhur nutku perçinler: "Burada bütün zamanların en kahraman askeri Sultan Selâhaddin'in mezarı önündeyim. Majesteleri Sultan Abdülhamid'e misafirperverliğinden dolayı teşekkür borçluyum. Gerek Majeste Sultan gerekse Halifesi olduğu dünyadaki 300 milyon Müslüman bilsin ki Alman İmparatoru onların en iyi dostudur'67 300 milyon Müslüman'dan bahsetmesi sempati toplamıştır. Bu ziyaretle birlikte Marschall'ın Büyükelçi olarak İstanbul'da göreve başlamış olması dostane ilişkinin yanında ticarî ilişkileri güçlendirmiştir.68

Bu ziyaret, birçok ülkenin dikkatini çekmiştir. Fransa bunlardan biridir. Grothe, “biraz kıskançlık ve biraz şaşkınlık” içerisinde olan Fransızların, Kayzer’in ziyaretini şöyle değerlendirdiklerini yazar: “Alman İmparatoru, büyük ev Almanya için önemli ve anlamlı bir iş seyahati yaptı.”69

Rekabet hissiyle de olsa Fransızların değerlendirmesinde doğruluk payı bulunmaktadır. Sonuçta çok önem arz eden demiryolu projesi, 4 Ekim 1888’de Osmanlı Devleti ve Alman Bankası birinci müdürü Georg von Siemens yönetiminde “Alman Bankası” tarafından organize edilen bir finansman grubu arasında İstanbul’da yapılan imtiyaz anlaşmasıyla Almanya’ya verilmişti.70 Aslında Bismarck’ın görevinin son yıllarında Anadolu’da Alman Demiryolu inşaatı,71 Sultan tarafından Alman dostluğuna bir cemile olarak kabul edilmişti. Böylece Fransız finansmanını geri itme, “tehlikeli durumdaki imparatorluğa demiryolu sistemini kazandırma” düşünülmüştü. Demiryolu yapımının Bağdat ve Basra’ya kadar devam edecek olması “ateşli bir politik mesele oldu”. Ruslar, Türkiye’nin ekonomik ve siyasî yönden güçlenmesini istemiyor, İngilizler, nüfuz alanlarına girildiği endişesiyle özellikle 1901’den sonra güçlükler çıkartıyorlardı.72

Marschall’ın daha çok imtiyaz için çabalaması sonuç verir ve Bağdat-Basra hattının da yapımı için kesin imtiyaza ulaşır. İlk hat üzerine yapılan antlaşmadan sonra Alman Dışişleri, uzun uzun bu sözleşmenin faydalarından bahseder.73 Büyük sevinç uyandıran müzakerelerin sonucu 21.3.1903 tarihli resmî imtiyazla kesinleşir.74

Fakat Alman sermayesi tek başına bu işi yapacak güçte değildi. Bu imtiyazların hayata geçirilmesi için Marschall’ın yardımıyla yeni ve özel bir “Bağdat Demiryolu Şirketi” kurulur. Bu şirkette Alman grubu %40, Anadolu Demiryolu Şirketi %10, Fransız Osmanlı Bankası %30 ve Avusturya, İtalya, İsviçre ile Türkiye beraber %20 oranında katılmışlardı. İngilizler, baştan itibaren böyle bir katılımı reddediyordu.

1903 tarihli anlaşmaya göre Bağdat Demiryolu Şirketi’ne şu imtiyazlar verilmekte idi:

“1- Haydarpaşa-Ankara ve Eskişehir-Konya hatlarını 99 yıl müddetle işletecekti.

2- Konya’dan başlamak ve Bağdat üzerinden Basra’ya kadar devam etmek üzere takriben 2300 kilometre uzunluğunda bir demiryolu yapıp işletecekti. Demiryolunun iki tarafında ve yirmişer kilometrelik bir saha dahilinde, imtiyazı henüz verilmemiş olan madenleri istismar edip, ormanlardan odun kesip kömür yapabilecekti.

3- Fırat’ta, Şattülarap’da, nakliyat hakkında sahip olacak, Bağdat ve Basra kıyılarında limanlar inşa edip çalışmalarını düzenleyecekti.”75

Almanya, İngiltere engeline takılarak körfez hattının yapımını imkânsız bulmuştur.76 İngiltere’nin sürekli menfî tavrı yüzünden 1910’da Marschall, plânın Körfez hattını askıya alıp imtiyazları Türkiye’ye geri vermiştir.

Almanya'nın Berlin-Bağdat Demiryolu projesi İngiltere'de tedirginlik yaratıyordu. Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bir Alman demiryolu, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki siyasi ve iktisadi egemenliği için en büyük tehlike olarak görülüyordu. Gerçekleştirilecek bu demiryolu projesi, Avrupa'yı Yakın Doğu ve Hindistan'a İngiliz filosundan daha kısa zamanda ve etkin biçimde bağlayacağından, Cebelitarık ve Süveyş'e sahip olan İngiltere'nin Atlas ve Hint okyanusu ulaşımındaki tekeli ortadan kalkacaktı.77

Almanya açısından Bağdat Demiryolu,78 dünyanın ölçülemez hammadde deposunu ve dünyanın en zengin tahıl ambarını Avrupa'ya bağlıyor ve Almanları İngiltere'den tamamen bağımsızlaştırıyordu. Bu bağımsızlık, gelecekte Alman dünya siyaseti için bir dayanaktır.79 Demiryolu imtiyazı, Rusya ve İngiltere'ye karşı Türkiye üzerinde etkili olduğunu gösterme fırsatını da doğurmuştu. Böylece Almanya, "Türkiye üzerine oynanan oyunda söz sahibi olduğunu gösteriyordu."80 Fakat çok geçmeden Almanya'nın bu suretle Yakın Doğu'ya nüfuzu, İmparatorluk için yeni bir takım tehlikelere yol açtı. Ruslar İstanbul'un, İngilizler ise Mısır-Hindistan kara yolunun Türk-Alman dostluğu ile tehdit edildiğini gördüler; Fransızlar da Ön Asya'daki siyasi ve ekonomik durumlarının tehlikeye girmesinden korktular.81

Almanya, Osmanlı Devleti üzerindeki hesaplarını, elbette devlet üzerindeki etkisine dayanarak yapmaktadır. Son dönem Osmanlı'nın hemen hemen bütün yönetiminde Alman etkisi görülür. Tarım ve madencilikle ilgili bakanlıkta, Maliye Bakanlığı'nda, Gümrükte, Sultanın sivil danışmanlar kurulunda, saray ve orduda Almanlar başrolü oynuyorlardı. Özel sektör de dahil birçok yerde Almanlar tercih ediliyordu.82

Tabiî bu Alman etki ve sempatisinin genişlemesinde, İstanbul'daki Alman okulu ile İsviçre Cemaati'nin de rolü bulunmaktadır. Okul, Doğulularla kaynaşarak koloniyi büyütmeyi amaçlamaktadır. Bunun için iyi okulları az olan toplumların gençliği ele alınmakta ve yerli çocukları Doğu'daki Alman amaçlarına uygun eğitilmektedir.83 Aslında Almanya'nın da Türkiye'ye bakışı, diğer Batılılardan farksızdır. Erich Lindow, bunu şöyle ortaya koyar:

"Uzaktan bakınca birçok Avrupalı politikacılar gibi Marschall da Türkiye'yi kana susamış fanatikler ve Hıristiyanları kurban eden caniler zannetmiştir. Fakat yakından bakınca bunun böyle olmadığını görür. Sağ duyusuyla büyük devletlerin âdil davranmadığını kavrar. Ermenistan ve Girit'te Hıristiyanların ihtilâllerini Türkler de haklı olarak bastırdılar. Türkiye'nin uluslararası haklarına rağmen süper devletler ayaklanmayı destekliyordu. Hıristiyanlar korunur ve onlara haklar tanınırken, Müslümanlara tecavüz edilip insafsızca davranılıyordu."84

Marschall'ın tecrübesini başkaları da desteklemektedir. Uzaktan aleyhte yoğunlaşan propaganda etkisinde kalan Avrupalılar, yakından tanıyınca doğruyu anlamaktadır. Rohrbach şöyle der: "Türkiye'ye gelen Almanlar İslâm'ın ve Türklerin dostu oluyor ve Türklerle birlikte Ermenilere karşı düşmanlıkta yarışıyorlardı. Bu da çok uğursuz bir olaydı."85 Rohrbach da, Türkiye'yi ve Doğu'yu

gördükten sonra meydana gelen tavır değişikliğine karşı, açık bir tahammülsüzlük vardır. Fakat bu arada bazı doğruları itiraf etmekten de geri kalmamıştır.

Halbuki Alman hükümetinin resmî tutumu, şahısların samimiyetini yakalayamamaktadır. Meselâ Kayzer; Padişahın dostu ve koruyucusu rolünü takınmış olmasına rağmen, Alman hükümeti, el altından İngiltere'yi, donanmasını Boğazlar'a göndermeye teşvik etmektedir.86 Siyasî literatürde bu tavrın adı, ikili oynamadır. Fakat zaman ve şartlar değiştikçe tavırlar da değişmektedir. Alman dış politikası, İngiliz paylaşma plânına, her şeye rağmen karşı koymayı esas alır. Saurman'ın Osmanlı Sultanına telkini, İngiliz arzularına asgarî seviyede kolaylık gösterme ve kısmen uyma doğrultusundadır.87 Böylece Alman diplomasisi hem kendi pozisyonunu zayıflatmamış hem de Türkiye'yi tehdit eden muhtemel parçalanmayı engellemiş olacaktır.

Almanya, baştan beri İngiltere ile aradaki irtibatı kesmemiştir. Onun için ilk başlarda Alman bağışları, İstanbul'daki başkanı İngiliz Elçisi olan uluslararası yardım komitesine gönderilir. Daha sonra Türkiye'de yaşayan güvenilir Avrupalılara bu paralar verilir. Onlar da ilgililere (Ermeni) teslim ederler.88

Osmanlı-Almanya ilişkileri zaman zaman iniş ve çıkışlar göstermiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nden sonra Türkiye, Rusya ve Almanya'nın tutumunu beğenmez. Bu tavırda Rusya ve Almanya'ya bağımlılıktan kurtulma düşüncesi de vardır. Onun için Sultan İngiltere'ye yanaşır. Sarayda Alman etkisi düşüş gösterirken İngiliz etkisi yükselir.89 Ama 1903'lerde Alman etkisi yeniden artar. 1908'den sonra ise Osmanlı Devleti bünyesinde Alman tesirinin girmediği birim yok gibidir. Özellikle askerî alanda bir çok Alman subayı görev yapmaktadır.90 Tabii ki ilişkilerin artmasında Türklerin sahip olduğu kötü ekonomik ve siyasî sıkıntıların rolü büyük olmuştur. Devlet her yönüyle arayış içerisindedir. Bu durumdan çıkabilmesi için kendine zarar vermeyecek büyük bir devletin desteğine ihtiyacı vardır.

B. Birinci Dünya Savaşı Başında Osmanlı-Alman İlişkileri

1871'de Alman siyasi birliğini kuran Bismarck, aynı zamanda Avrupa'da Fransa'nın askeri üstünlüğüne de son vermişti. Avrupa'daki askeri üstünlüğünü Almanya'ya kaptıran Fransa; hem bu üstünlüğü yeniden kazanmak, hem de kaybettiği toprakları geri almak için gizliden gizliye kendine müttefik aramaya başladı. Bu Alman-Fransız çekişmesi Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü.

Siyasi birliğini sağlayan Almanya, kısa sürede ekonomik olarak da güçlenerek dünya pazarlarını ele geçirmeye başladı. Almanya'nın bu gelişmesi, İngiltere ile karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Böylece iktisadi ve askeri alanda Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek olan Alman-İngiliz rekabeti başlamıştır.

1870 yılında siyasi birliğini kuran bir başka ülke İtalya idi. İtalya siyasi birliğini kurduktan sonra, diğer güçlü Avrupa devletleri gibi sömürge arayışı içine girdi. İtalya'nın Balkanlar'da ve diğer Osmanlı

toprakları üzerinde emelleri vardı. Alman ve İtalyan siyasi birliklerinin kuruluşu Avrupa dengesini bozduğu gibi, Balkanlardaki milliyetçilik ve bağımsızlık hareketlerini de kamçıladı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar, Avrupa devletlerinin mücadele alanı haline geldi. Rusya, Pan Slavizm amaçlarını gerçekleştirmek için, kendisine hem rakip hem de engel olan Almanya'nın yıkılmasını, bir çok Slav topluluğunu bünyesinde toplayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da parçalanmasını istiyordu. Ayrıca Ruslar, tarihi emeli olan İstanbul ve boğazları ele geçirmek, Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne inmek fırsatını kolluyordu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise, Rusya'nın destek ve teşviki ile harekete geçen Panslavizm akımına karşı güvenliğini sağlamaya çalışıyor ve Osmanlı'nın sahip olduğu Balkan topraklarını ele geçirmeyi planlıyordu.

Almanya, Osmanlı ülkesini hayat sahası olarak kabul ediyor; Orta Doğu ve Hindistan'a ulaşmada bir köprü olarak görüyordu. Almanya'nın Hindistan ve Orta Doğu politikası, onu İngiltere ile karşı karşıya getiriyordu.

20. yüzyılın başında petrolün ekonomide kazandığı önem ve Osmanlı idaresindeki topraklarda zengin petrol kaynakları olması, büyük devletler arasındaki rekabeti, bu topraklara egemen olma mücadelesine dönüştürmüştü.

Avrupalı büyük devletler arasındaki bu rekabet, devletlerarası gruplaşmaları getirdi. 1882'de Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya'dan oluşan "üçlü ittifak" kuruldu. Bu antlaşma 1892, 1907 ve 1912 yıllarında üç kez yenilendi. Üçlü ittifaka karşı, 1894 Fransız-Rus, 1904 İngiliz-Fransız ve son olarak da 1907'de de İngiliz-Rus Antlaşması'yla "üçlü itilaf" oluştu.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde bloklara ayrılan Avrupa devletleri arasında iktisadi, sosyal, siyasi ve askeri rekabetler had safhaya ulaşmıştı. Avrupa devletleriyle ilişkide bulunan diğer dünya devletleri de bu rekabete iştirak etmekteydiler. Uzun yıllardır çözümlenemeyen rekabet ve problemler her an bir savaşa dönüşebilirdi. Ne var ki, büyük Avrupa devletleri, muhtemel genel bir savaşın Hasta Adamın yani Osmanlı İmparatorluğu'nun, toptan veya geniş ölçüde paylaşılması anında ve o yüzden çıkacağını zannediyorlardı.91 Ancak öyle olmamış, 28 Haziran 1914'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahdı Franz Ferdinand ve eşinin Saraybosna'yı ziyaretleri sırasında bir Sırplı tarafından öldürülmesi, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına neden olmuştu.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu bir konfederasyon görünümündeydi. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Osmanlı azınlıklarına getirdiği hukuki teminatlar, Fransız İnkılâbı'nın yaygınlaştırdığı milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncesinin de etkisiyle, Osmanlı çok uluslu yapısını parçalamış, her parça gerektiğinde Osmanlı olduğunu iddia ve ifade etmesine rağmen, Osmanlı'dan kopmanın hatta Osmanlı'yı yıkmanın hazırlıklarına başlamıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile fiilen iktidara sahip olmakla beraber, resmen iktidarda görünmeyen İttihat ve Terakki Fırkası; Osmanlıcılığı yeniden devletin temel felsefesi olarak savundu. Türkçülük yapmak, etnik bütünlüğü olmayan İmparatorluğun parçalanmasına sebep olurdu; bir kaç yıl süreyle bu anlayışı sürdüren İttihat ve Terakki Fırkası, Balkanlar'da başlayan ihanetler ve Makedonya'nın elden çıkması üzerine Türkçülük politikasına döndü. Çünkü, Türk olmayan milletlerin, ancak milli emellerine hizmet etmesi halinde İttihat ve Terakki'yi desteklemekte olduklarını anlamışlardı. Bu durum karşısında, İttihat ve Terakki Türkçü bir politikaya yönelmenin zaruretini duymuştur. Zira artık, Türklerden başka milliyetçilik yapmayan Osmanlı unsuru kalmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu yapısı içinde, Osmanlıcılık ya da İslamcılık fikirleri ile milliyetlerin unutulduğu iddia edilemez. Aksine Türk olmayan Osmanlı vatandaşları, Türklere Türklüklerini unutturmaya çalışırlarken, kendi milliyetlerini tüm güçleriyle savunmaya ve korumaya çalışmışlardır.

İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle Türk olmayanlar, hiçbir sorumluluk yüklenmeden Osmanlıcılığı kendi menfaatleri doğrultusunda yaşatmak istiyorlardı. Meclis-i Mebusan'daki Rum milletvekilleri Rumcanın resmi devlet dini olmasını istiyor, Araplar bağımsızlık için silaha sarılıyorlardı. Ayrıca Ermeniler, müstakil bir Ermenistan, Yahudiler, Filistin'de bir devlet kurmak peşindeydiler.92 Ve nihayet Balkanlar elden çıkmıştı.

Yaşanan bu olaylar, İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe politikasına dönüşünü sağlamıştır. Bundan sonra hızlı bir tempoyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk unsurun milliyetçi bir görüşle her alanda güçlendirilmesi yolunda önemli adımlar atmışlardır.

Bu arada Osmanlı Devleti, Balkan faciasının ardından ordu ve donanmasını ıslah etme işlerine girişmişti. Bir yandan da iki bloğa ayrılmış Avrupa'da, kendisini yalnızlıktan kurtarmak için, bir takım ittifak teşebbüslerinde bulunmuştu. İlk ittifak teşebbüsünü savaştan birkaç yıl önce İngiltere nezdinde yapmıştı. Maliye Nazırı Cavit Bey, İngiltere Bahriye Nazırı Winston Churchill'e Ekim 1911'de bir mektup yazarak, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir ittifak yapılmasını teklif etmişti. Churchill ise, "şimdilik yeni siyasi bağlar altına giremeyiz" diyerek ittifak teklifini reddetmişti.93 Daha sonra, Londra'daki Büyükelçi Tevfik Paşa'nın, 1 Haziran 1913'te İngiltere Hükümeti'ne, kendi hükümetinin İngiltere ile bir ittifak yapma arzusunda olduğunu bildiren müracaatı resmi teklif olarak sunulur. İngiltere'nin cevabı, sadece iyi niyetli tavsiyelerden ibaret kalır.94 Osmanlı Devleti'nin ikinci ittifak teklifi Fransa'ya oldu. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Haziran 1914'te Fransız donanmasının tatbikatına davet edilmişti. Cemal Paşa bu sırada Fransız Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile temasa geçerek, Fransa ile Osmanlı Devleti arasında ittifak yapılmasını teklif etti. Fransız Hükümeti, Cemal Paşa'nın teklifini "Rusya razı olmadıkça böyle bir ittifak yapmalarının mümkün olmadığını belirterek" reddetmiştir.95 Aynı dönemde, Mayıs 1914'te Rus çarı Kırım'daki yazlığına geldiği sırada Talat Paşa, kendisini ziyaret ederek ittifak önerisinde bulunmuştur. Ancak, Rus Çarı Alman askerlerinin Osmanlı ülkesinde bulunmasını bahane göstererek bu öneriyi reddetmiştir.96 Daha sonra Osmanlı Devleti Yunanistan ve Bulgaristan ile de anlaşmak için girişimde bulunduysa da başarılı olamamıştır.

Osmanlı Devleti, büyük bir savaşın çakacağını önceden görmüş, İngiltere, Fransa, Rusya ve Balkan devletleri ile anlaşmaya çalışmış, ancak buna muvaffak olmamıştır. Bu durumda hem yalnızlıktan kurtulmak hem de muhtemel savaştan galip çıkmak için Almanya ile anlaşma yollarını aramaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti, son yıllarda büyük toprak kayıpları veriyordu. Uzun süreli savaşlar, Türk milletini yorgun düşürmüştü. Ordu da, büyük bir savaşa hazır değildi. Fakat memleketi yeniden toparlamak, kaybedilen toprakları geri almak, kapitülasyonlardan, soyutlanmadan kurtulmak ve muhteşem Türk Devleti'ni yeniden oluşturmak için tarafsız kalınamayacağı97 duygu ve düşüncesiyle bazı devlet adamları, savaşa katılmayı istiyordu. Savaşa katılmayı ve savaşta Alman ittifakını isteyenlerin başında Sadrazam Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Bey geliyordu.98 Gerçi Sait Halim Paşa, Almanya ittifakını düşünmekle beraber, tarafsız da kalınabileceği görüşünde idi.99 Bunlar içinde Enver Paşa, savaşı Almanların kesin kazanacağına inanıyordu. Ama mecliste, savaşa katılıp katılmama ve savaşa kimin yanında katılma konusunda fikir ayrılıkları mevcuttu.

Savaşa katılmayı istemeyenler, savaşı Almanların kazanacağını düşünenler ve savaşı İtilâf devletlerinin kazanacağını ümit edenler olmak üzere üç ayrı görüşün temsilcileri vardı. Tarafsız olanlar, kabinede sayı olarak fazla idiler. Onlar, ya tamamen savaşın karşısında ya da hemen bir tarafı kabul etmeme, bilakis memleketin menfaati için beklemeyi savunanlardı. Tarafsızlığı temsil edenler, Posta Bakanı Özkan Efendi, Tarım ve Ticaret Bakanı Süleyman Efendi,Maliye Bakanı Cavit, ayrıca başlangıçta Bahriye Nazırı Cemâl Paşa, sonuncusu Türk-Alman ittifak antlaşmasını sağlayan ve imzalayan Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa idi. Bu devlet adamları, İtilâf devletlerinin zaferi durumunda Türkiye'yi tehdit edecek tehlikeyi iyi idrak ediyorlardı.Bu sebeple onlar,

Türk dış politikasının gerçekleşmesi umudunu sağlayacak Üçlü İttifak'ın zaferini arzu ediyorlardı. Stratejik olarak çok önemli bir durumda olan Türkiye'yi sürekli olarak savaştan uzak tutmanın zorluğunu da biliyorlardı.100

Savaşın ilk günlerinde Cemâl Paşa, şöyle düşünüyordu: "Türkiye, kısa zamanda seferberlik ve savaş hazırlıklarını zor da olsa bitirmeli. Bu işlerini tamamlamadan önce savaşa girmemeli ve savaşan taraflardan birinin yanında gizli olarak yer almalı". Enver Paşa'nın Kara Avrupası'yla bağlantılar kurduğu esnada, o da İtilâf devletlerinin büyükelçileriyle ve temsilcileriyle kişisel ilişkileri vasıtasıyla aynı meseleleri tartışıyordu. O zamandan beri Cemâl Paşa hakkında, Alman düşmanlığı spekülasyonları devam edip gelmektedir.101 Yukarıda bahsedilen düşüncelerine rağmen Cemâl Paşa, az da olsa İtilâf devletleri sempatisine sahipti. Bu sebeple Enver Paşa'nın duygu ve düşüncesinin karşısında idi. O, en tehlikeli faktörle iyi geçinmeyi, uyanıklığın kanunu olarak görüyordu. Bu da Üçlü İtilâf idi.102

Başlangıçta farklı düşünen Cemal Paşa'nın tavrı, daha sonraki günlerde olayların farklı gelişmesinden dolayı, Enver ve Talât Paşaların da tesiri ile değişmeye başlar. İtilâf devletleriyle

müzakereler kesildikten sonra, Cemâl Paşa bütün kalbiyle İttifak Devletleri tarafına geçer. Çünkü İstanbul'un geleceğiyle ilgili Rusya'ya verilen sözlerden dolayı İtilâf devletleri, Türkiye ile ittifakı reddetmişti ve Türkiye'den tarafsız kalmasını istemişti".103 Bu Cemâl Paşa'nın tutumunun zamanla değişmesine vesile olmuştu. Pomiankowski de bu konudaki görüşünü şöyle açıklıyor: "Benim kanaatime göre Alman korkusu Türkiye'nin aksaklığına gerekçe gösterilemez. Merkezi güçlere bağlanılması için politik motifler zorluyordu. Komitenin üç güçlü kişisi Enver, Talât ve -ilk zamanlar karşı olmasına rağmen- Cemâl de tamamen Almanya lehine idiler".104 Rus Büyükelçisi Giers de, Cemâl Paşa'nın tutumunun zamanla netleştiğini, onun İngiliz büyükelçisiyle bir konuşmasında, Türkiye'nin yerinin merkezi güçlerin yanı olduğunu açıkça söylediğini yazmaktadır.105 Artık Osmanlı Devleti'ni yönlendiren İttihat ve Terakkicilerin fikirlerinde zorunlu olarak konsensus sağlanmış oluyordu.

İttihat ve Terakki Hükümeti, Almanya ile yakın ilişkiler içine girdi. Aslında Türk-Alman yakınlaşması II. Abdülhamit döneminde başlamıştı. Dış ilişkilerde denge politikası uygulayan II. Abdülhamit, İngilizlerin Orta Doğu'yu tamamen ele geçirmek istekleri; işgalleri altındaki İslam memleketlerine Mısır Hıdivini Halife yapıp, İslam dünyasını kendi çıkarlarına göre yönlendirmek istemesi; Balkanlar'da güçlü bir Bulgaristan yaratma çabaları ve Ermenileri desteklemeleri karşısında Almanya'ya yaklaşmıştır. Bu yakınlaşma, Almanya'ya Osmanlı ülkesinde ekonomik imtiyazlar tanınması, özellikle de, Bağdat demiryolu projesi ile başlayan yakın ilişkiler, 1882'den itibaren Almanya'dan subay getirilmesi ve Almanya'da yetişmek üzere Türk subayları gönderilmesi ile devam etmiştir.106

Balkan faciasından sonra İttihat ve Terakki Hükümeti ordunun düzenlenmesine önem vererek Almanya'dan yeni uzmanlar getirtti. Osmanlı Hükümeti ile Almanya İmparatorluğu arasında yapılan görüşmeler sonunda Liman von Sanders komutasında bir Askerî Islah Heyeti Osmanlı ülkesinde görevlendirildi.107 Osmanlı Hükümeti'nin verdiği izin ve talimata göre General Liman Von Sanders'in hizmet sözleşmesi, Bahriye Nazırı ve Harbiye Nazırı Vekili Çürüksulu Mahmud Paşa tarafından karşılıklı olarak 14 Teşrinievvel 1329'da (27 Ekim 1913) imza edildi.108 14 Aralık 1913'te 42 subayla birlikte İstanbul'a gelen General Liman Von Sanders I. Ordu Komutanlığı'na atandı.109

İttihat ve Terakki'nin, özellikle de Enver Paşa'nın Almanya ile savaşa girme isteklerine rağmen, Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak'la savaşa katılması teklifi ilk önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan gelmiştir. Bu teklif üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti 22 Temmuz 1914'te anlaşmak için Almanya'ya başvurmuş ve II. Wilhelm'in isteği üzerine Almanya ile Osmanlı Devleti arasında ittifak görüşmelerine başlanmıştır. 27 Temmuz 1914'te başlayan görüşmeler, 2 Ağustos 1914 tarihinde Türk-Alman ittifakı ile sonuçlanmıştır.

Osmanlı Devleti adına Sadrazam ve aynı zamanda Hariciye Nazırı olan Sait Halim Paşa, Almanya adına Almanya'nın İstanbul Sefiri Baron von Wangenhein'in imzaladığı antlaşmanın metni aşağıdaki şekildedir:

“1. Tarafeyn-i akideyn Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında tahaddüs eden ihtilafı hazıra karşı katî bitaraflık muhafazasını deruhte eder.

2. Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiili tedabiri askerîye müdahale ederek böylece Almanya’nın da harbe duhulünü mecburî kılarsa bu husus Türkiye’nin de harbe iştiraki için sebep teşkil edecektir.

3. Hali harbte Almanya, Heyet-i Islahiyesini, Türkiye emrinde ipka edecektir. Buna mukabil Türkiye dahi bu Heyet-i Islahiyeye, Harbiye Nazırı hazretleriyle Heyet-i Islahiye Reisi hazretleri arasında, doğruca takarrür edecek esasata tevfikan ordunun sevk-i idaresi hususunda fiili bir nüfuz itasını temin eder.

4. Tehdide maruz olacak Osmanlı topraklarını Almanya lüzumunda silahla müdafaa eylemeyi taahhüt eder.

5. Her iki imparatorluğu ihtilâfatı hazıradan tevellüt edebilecek ihtilâta karşı siyanet maksadıyla akdedilmiş olan itilâf zirde isimleri muharrer murahhaslar tarafından imzası akabinde meri olacak ve mütekabil taahhüdatı mümasile ile 31 Kanunuevvel 1334 tarihine kadar hükmü devam edecektir.

6. Balâda tespit edilmiş olan tarihten altı ay evvel tarafeyni âliyeyni akideyn tarafından bir ihbar vaki olmadığı takdirde muahedenin ahkâmı yeniden beş sene daha meri olacaktır.

7. Bu muahede haşmetlû Almanya İmparatorluğu ve Prusya Kralı hazretleriyle Osmanlı İmparatoru hazretleri tarafından tasdik edilecek ve müsaddak nüshalar tarihi imzadan bir ay zarfında teati olunacaktır.

8. Bu muahede gizli tutulacak ve ancak tarafeyni âliyeyni akideynin arasında bilittifak neşredilecektir.”110

Almanya ile yapılan bu ittifak andlaşması uzun süre gizli tutulmuş, ancak 17 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı hükümetince onaylanarak resmi olarak duyurulmuştur.

Bu arada Saraybosna’daki olay üzerine, Almanya’nın desteğini sağlayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Sırbistan’a savaş ilan ederek 28 Temmuz 1914’te Belgrat’ı bombalamaya başlamıştı. Bu durum karşısında Rusya harekete geçerek 31 Temmuz 1914’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na seferberlik ilan etti. Almanya Rusya’ya bir ültimatom vererek seferberlik faaliyetlerini durdurmak istedi. Rusya bunu kabul etmeyince, Almanya 1 Ağustos 1914’te Rusya’ya savaş ilan etti. Rusya’nın seferberliği üzerine Fransa da seferberliğe başlamıştı. Almanya Fransa’dan da seferberliği durdurmasını istedi. Fransa seferberliği durdurmayı kabul etmeyince, Almanya 3 Ağustos 1914’te Fransa’ya da savaş ilan etti. Almanya’nın Fransa’ya karşı zafer kazanabilmesi için Belçika’dan geçmesi gerekiyordu. Bu nedenle Almanya Belçika’dan geçit istedi. Belçika İngiltere’ye danıştıktan sonra, bu isteği reddedince, Almanya 21 Ağustos’ta da Belçika’ya savaş açtı. Almanya’nın Belçika’ya saldırması üzerine İngiltere de Almanya’ya savaş ilan etti. Bu arada 6 Ağustos 1914’de Avusturya-

Macaristan İmparatorluğu da Rusya'ya savaş ilan etti.111 8-10 gün gibi kısa bir sürede Avrupa devletleri kendilerini kanlı bir savaşın içinde buldular.

Eğer Osmanlı Devleti İtilaf devletlerine karşı savaşa girerse, daha önce görüşülmüş olan, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı destekler hakkında Almanya Sefiri Von Wangenhein Sadrazam Sait Halim Paşa'ya 6 Ağustos 1914 tarihli mektubunda bilgi sunmuştu. Bu mektupta;

"Osmanlı Devleti bu ayın ikisi tarihli anlaşma ile Almanya'ya karşı verdiği taahhütlerine sadık olarak üçlü itilaf devletleriyle bir harbe duçar olacak olursa Almanya kendi tarafından Osmanlı Devleti'ne aşağıdaki faydaları vaad eder:

1- Almanya, Osmanlı hükümetine kapitülasyonların kaldırılmasında yardım edecektir.

2- Osmanlı Devleti'nin Romanya ve Bulgaristan'la yapacağı müzakereler esnasında, Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye hazır bulunduğunu beyan eder.

Kazanılacak arazinin bölüşülmesi hakkında Bulgaristan'la, Osmanlı menfaatlerine uygun bir itilaf usulü için Almanya gayret sarf edecektir.

3- Düşman askeri tarafından işgal olunması muhtemel, Osmanlı arazisi boşaltılmadıkça Almanya sulh imza etmeyecektir.

4- Yunanistan şimdiki harbe iştirak eyleyecek ve mağlup olacak olursa Almanya, Osmanlı Devleti'ne son harp neticesinde elinden çıkmış olan adaları geri verdirmek için çalışacaktır.

5- Osmanlı Devleti'nin şark hududu Rusya'da sakin İslam unsurlarıyla doğrudan doğruya temas etmesine müsait olmak üzere düzeltmeyi taahhüt eder.

6- Almanya, Osmanlı Devleti'nin münasip bir harp tazminatı istihsal etmesi için nüfuz sarf edecektir. Şurası muhakkaktır ki, Almanya yukarıda taahhütlerini 2 numaralı fıkrasında yazılı olanlardan gayrisini ifaya ancak kendisinin ve müttefiklerinin şimdiki harpten muzaffer çıktıkları ve muhariblere meramını icra ettirmeye kâdir olduğu takdirde mecbur tutulacaktır."112 denilmekte idi.

Aslında Almanya, daha Ağustos ayı başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nu bizzat savaşın içinde görmek istiyordu. Bunu sağlamak için de Goben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisini Akdeniz'e çıkararak, 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı'na sığınmasını sağlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu bu savaş gemilerini satın aldığını belirterek, bu olayın İtilaf devletleri ile savaşa giriş sebebi olmasını bir süre için erteledi. Güya Osmanlı hükümeti bu gemileri daha önce satın almıştı. Gemilere Türk bayrağı çekilerek, tayfalara da fes giydirildi. Adları da Yavuz ve Midilli olarak değiştirildi.113

Olaylar bu şekilde gelişirken Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nu fiilen savaşa girmeye zorlamağa başlamıştı. Bunu, özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da istiyordu. Çünkü

Osmanlı İmparatorluğu savaşa girerse, Kafkas cephesinde bir kısım Rus kuvvetlerini üzerine çekeceğinden, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Almanya'nın yükü hafifleyecekti. Ama ileriye dönük Alman menfaatleri açısından, Almanya'nın Türkiye üzerinde etkili olmasında çıkarı vardı. Alman devlet adamları uzak görüşlü düşünüyorlardı. Meselâ Rusya ve Almanya arasında çıkacak bir savaş durumunda Rus sınırındaki bir Türkiye, onlar için büyük bir fayda sağlayacaktı. Çünkü böyle bir durumda 100 bin Rus askeri burada alı konulur, Almanlar üzerine sevk edilmezdi.114

Türk Alman yakınlaşması kısa sürede ortaklığa dönüşmüştü. Niçin Alman savaşı Türk savaşı oldu veya olmak zorundaydı ve niçin Alman-Türk savaş ortaklığı oldu veya olmak zorundaydı? Bugün Almanya, başından beri Türkiye için mücadele ediyor. Savaş İstanbul üzerine olduğu için, öteden beri Alman savaşı Türk savaşıdır, çünkü iki yüzyıldan fazla süreden beri Rusya'nın İstanbul'u almak istediği bilinmektedir. 115

Bu arada dünya ekonomik ve siyasî gelişimi Almanya'yı İstanbul'a götürmüş ve Rusya'nın bütün çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Rusya, ithalinin üçte ikisini Güney limanları ve Türk denizleri vasıtasıyla yapıyordu. Bu çıkış bir kez kapandığı zaman Rus ticareti duracak ve sonuçları ağır olurdu. Buna ancak, Rusya'nın Boğazlara ve Çanakkale'ye sahip olmasıyla bir son verilebilirdi. Bu sebeple Drang nach Süden (Güneye inmek),116 Rusya için tarihi, siyasi ve ekonomik gereklilikti, buna karşı koyan yabancı bir devlet, düşman bir devlet olur.117

"Düşman devlet" olan Rusya'nın Türkiye'yi parçalamasına müsaade etmeyecek ve istemeyecek olan Almanya'dır. Almanya'nın İstanbul'daki ilgisi çok mu büyük idi? Alman Tarihçi Ranke'nin kısa ve açık cevabı şöyledir: "Alman ekonomisinin geleceği, İstanbul'un kaderiyle sıkı ilişkilidir." Yani, iki jenerasyonla nüfusu katlanan Alman halkı, aynı toprak ve zemin üzerinde sınırlı kalamaz, yaşamak için işe, dışarıda pazarlara ve hammaddelere ihtiyacı olacak. Şayet Türkiye siyasi olarak bağımsızlığını korur ve Alman çalışkanlığı için kapalı olmaz ve Alman faaliyetleri devam ederse ve Rus tembelliğinde çölleşecek olan Türkiye bir Rus eyaleti olmazsa, Türk Küçük Asyası bize her ikisini de sunar, sınırsız gelişme imkanlarıyla cennet bir ülke olur. 118

İngiliz politikacı Sir Johnston şöyle formüle ediyor: "Bir Alman olsaydım, ben gelecek rüyamda büyük bir Alman-Avusturya-Türkiye imparatorluğunu görürdüm, belki iki ana limanla: biri Hamburg, diğeri İstanbul. Böylece Alman sanayisi Küçük Asya'ya, Türkiye'ye gidiyordu ve 25 yıldan beri bütün sessizliği ve dayanıklılığıyla Bağdat demir yolunu başardı: Türkiye'yi güçlendirmek Almanya için avantaj ve Rusya'ya karşı set ve bariyerdir. Almanya'nın dışarıda oluşturduğu en büyük sanat eserini bir diplomat Bağdat demiryolu olarak isimlendirdi. İstanbul'dan Bağdat, İskenderun ve Basra'ya kadar liman ve demiryolu inşasının, sulama projelerinin devreye girmesiyle bölge, pamuk ve tahıl tarlaları, kömür, neft ve petrolle daha önemli hale geliyordu.119

Böylece Rus ve Alman hattı İstanbul'da kesişiyordu: Alman-Türk dostluk hattı Helgoland-İstanbul-Bağdat ve Rus-Türk düşmanlık hattı Odessa-İstanbul-Atina idi. Aynı zamanda İngiliz (Kahire-Kalkutta) hattı da burada kesişiyordu.120

Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun zorlamalarına karşı koymaya çalıştı. Seferberlik işlemlerinin tamamlanmadığını, askeri araç ve gerecinin yetersiz olduğunu öne sürdü. Ağustos ayı başında ittifak imzalanmasına rağmen, Ekim ayı gelmiş, henüz Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmemişti. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu seferberlik işlemlerini tamamlamış, Almanya'dan askeri yardım da almıştı.121 Fakat, devletin mali durumu da iyi değildi ve paraya ihtiyacı vardı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntıdan dolayı para meselesi önemli rol oynuyordu. Alman Devleti, Türkiye'yi maddi olarak koruma sözü verdi ve savaş için 500 milyon frankı Türkiye'ye gönderdi. Bundan başka Türkiye'nin buradaki bir Alman bankasında bulunan 5 milyon Türk lirasını kullanması vaadinde bulundu.122 Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş başlamadan 7 milyon Osmanlı lirası tutarında borç para verdi.123 Giers de, 16 Ekim tarihli raporunda, maddi yardımı doğrulamaktadır. Wangenheim, Enver Paşa ve Talât Bey arasında vuku bulan bir konuşmada Türkiye'nin, bağlayıcı açıklamayı yapmış olduğunu ve temel şart olarak maddi yardımı öne sürdüğü ve bunun üzerine yardımın kısa süre sonra başladığını yazar.124 Türkiye, bu yardımlarla acil ihtiyaçlarını karşılama düşüncesindeydi ve onun için çok cazip geliyordu. Bu maddi yardım Türkiye'nin Almanya'nın yanında alelâcele savaşa iştirak etmesinde rol oynayan öğelerden bir tanesiydi. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmemesi için hiç bir gerekçesi kalmamıştı.

Türk-Alman ittifakına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu, savaşın başlangıcında tarafsızlığını ilan etmişti. Türk-Alman ittifakının varlığını bilmeyen İtilâf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlığını sürdürmesi için çaba harcadılar. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu tarafsız kalırsa İngiltere ve Fransa, Rusya'ya yardım edebilmek için boğazlardan serbestçe geçebileceklerdi. Osmanlı Devleti ise, tarafsız kalması karşılığında İngiltere ve Fransa'ya bazı tekliflerde bulundu. Bunlar; Batı Trakya'nın ve Ege Adalarının tekrar Osmanlı'ya verilmesi ve kapitülasyonların kaldırılması gibi isteklerdi.125 İtilâf devletleri bu isteklere yanaşmadılar.

Osmanlı İmparatorluğu, tarafsızlığını sürdürmesi için önerdiği şartları İtilaf devletleri kabul etmeyince, 9 Eylül 1914 tarihinde, 1 Ekim 1914 tarihinden geçerli olmak üzere kapitülasyonların kaldırıldığını ilan ederek,126 elçilikleri aracılığıyla tüm İtilaf devletlerine bildirdi. İtilaf devletleri ise, kapitülasyonların tek taraflı bir kararla kaldırılamayacağını bildirerek protesto ettiler.127 İttihat ve Terakki Hükümeti'nin, kararlı bir şekilde, en az iki yüz yıldır Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi açıdan boyunduruğu olan kapitülasyonları büyük bir cesaretle kaldırması, artık Almanya'nın yanında savaşa gireceğinin açık bir göstergesiydi.

Gerek Almanya ve gerekse Osmanlı İmparatorluğu savaşa girerken bir takım planlar yapmışlardı. Alman İmparatoru II. Wilhelm Birinci Dünya Savaşı başında zaferden emindi. Savaşın ilanı vesilesi ile Alman ordusuna yayınladığı genelgede; "Unutmayınız ki, Alman kavmi, tanrının seçkin kavmidir. Alman kavminin imparatoru olmam haysiyeti ile Tanrının ruhu,benim üzerime inmiştir. Ben Tanrının aleti (vasıtası) kılcıyım. Tanrının savunucusuyum. Bana itaat etmeyenlerin vay haline! Bana itikat etmeyenlerin (inanmayanların) vay haline!"128 diyordu. Osmanlı padişahı halifelik sıfatı ile ilan edeceği Mukaddes Cihad ile İngiltere, Fransa ve Rusya hakimiyetindeki Müslümanların bu devletler aleyhine ayaklanması sağlanacaktı. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'nın

yaptığı planın bir parçası da; Ege ve Akdeniz'de İngiliz ve Fransız donanmaları hakim olduğundan, Çanakkale ve Boğazları korumak için Trakya'da önemli bir kuvvetin bulundurulması idi.

Bu planların gerçekleşme şansı, Osmanlı Padişahının halifelik sıfatı ile ilan edeceği Mukaddes cihada bağlıydı. Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşat 23 Kasım 1914'de Mukaddes Cihat ilan ederek tüm Müslümanları, Hıristiyan olan İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşa davet etti. Lakin, bundan bir sonuç çıkmadığı gibi Türk askeri Hicaz, Irak ve Suriye'de sadece İngiliz kurşunu ile değil, Müslüman Arapların kurşunu ile de şehit olmuştur.

Bu Türk-Alman planına karşılık, İngiltere de Osmanlı İmparatorluğu'nu hassas noktalarından vurmak için, ilk önce Güney Irak'ta ve ondan sonra da Çanakkale'de cephe açınca, Osmanlı İmparatorluğu daha savaşın başında üç cephede savaşmak zorunda kaldı. Daha sonraki yıllarda bu cephelerin sayısı artmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya, Çanakkale, Irak, Filistin, Mısır, Suriye, Sina ve Galiçya gibi büyük cephelerde savaşmıştır.

Türk-Alman gizli görüşmelerinden ve Enver Paşa'nın Talât ve Cemâl Paşalarla müzakerelerinden sonra savaşa Almanya'nın yanında iştirak etme konusunda herhangi bir tereddüt kalmaz. Bir taraftan Alman genelkurmayının sürekli baskısı ve İmparator'un Türkiye'nin hemen savaşa girmesi isteği,129 diğer taraftan başta Harbiye Nazırı Enver Paşa olmak üzere, kabinenin bazı üyelerinin görüşleri de bir an önce savaşa girilmesi yönündeydi. Nihayet, Enver Paşa'nın 22 Ekim 1914 tarihli emri ile Amiral Souchon'a Karadeniz'e çıkarak Rus limanlarını bombalama talimatı verildi.130 Enver Paşa, 22 Ekim'de filo şefi Amiral Souchon'a şu emri vermişti: "Türk filosu, Karadeniz'de deniz hükümranlığını kazanmalı. Rus filosunu arayınız ve savaş ilânı yapmaksızın, nerede bulursanız, onlara saldırınız".131 Daha sonra 25 Ekim'de Cemâl Paşa da, Türk gemi kumandanlarına Souchon'a itaat etmeleri emrini verdi. Çünkü Souchon, Sultanın emriyle hareket ediyordu. Amiral Souchon'un emrindeki Türk Filosu 29 Ekim 1914'te bu emri yerine getirdi ve Karadeniz'deki Sivastopol, Odesa, Feodosia ve Novrosiski Limanlarını bombalamaya başladı ve birçok Rus gemisini batırdı. Bu olay üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiler. Böylece Osmanlı İmparatorluğu kendini savaşın içinde buldu. Morgenthau ve Harry Stürmer'in Cemâl Paşa'nın Souchon'un Rus limanlarına ateş etmesini ilk olarak daha sonraki akşam kulübünde işittiği ve hiddetten sıçradığı iddiaları doğru değildir.132

Osmanlı ordusunda Liman von Sanders'in yaveri olarak hizmet etmiş olan Carl Mühlmann ise, "Almanya ve Türkiye" adlı eserinde, Türkiye'nin savaşa kendi menfaatleri açısından girdiğini yazmaktadır. Böylece Türkiye'nin soyutlanmadan ve kapitülasyonlardan kurtulmuş olduğunu belirtmektedir. Cemâl Paşa'nın da hatıratından da alıntı yaparak belirttiği gibi, Türkiye'nin tarafsız kalmasının mümkün olmadığını yazmaktadır.133 O, 2 Ağustos Türk-Alman dostluk antlaşmasının yapılmasından sonra Alman Hükümeti ve ordu kumandanlarının, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ni tahrik ettiğini ve 29 Ekim hareketi için bütün sorumluluğu Başkumandan Vekili olan Enver Paşa'nın aldığını vurgulamaktadır.134

İtilâf devletlerinin, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilân etmesi üzerine Sadrazam, görevi bırakmak istedi. Enver ve Cemâl Paşalar, ona Almanya ile ittifak imzalandığını, Alman arkadaşlarla daha başka müzakerelerin de kabul edildiğini açıkladılar. Kararsız sadrazam, boyun eğdi.135 Ancak bu oldu bitti, kabinede bölünmeye neden oldu. Maliye Bakanı Cavit Bey (Müslüman Yahudi), Posta Bakanı Oskan (Ermeni), Ziraat Bakanı Süleyman el Sultanı (Arap), Çalışma Bakanı Çürüksulu Mahmut Paşa (Türk), savaşa karşı konuştular ve istifa ettiler. Görevinde kalan bakanlar, savaşa katılmanın gerekliliği üzerine onay için Sultanın önüne konulacak protokolü tamamladılar. Bunlar: Said Halim, Enver, Cemâl, Talât, Adalet Bakanı İbrahim Bey, Milli Eğitim Bakanı Şükrü Bey, Şeyhülislâm Hayri Efendi, Meclis Reisi Halil Bey'di.136

Fakat göz ardı edilemez gerçekler, bazı devlet adamlarını sürekli rahatsız ediyordu. Şüphesiz Türkiye için tehlikeli olan Üçlü İtilâf idi. Çünkü Rusya, Küçük Asya'da direkt sınır komşusu durumundaydı. Karadeniz'de güçlü bir rakip olan Rusya, Türk Devleti için doğrudan ve yüzyıllardan beri devam eden tehlike oluşturuyordu. Hint Okyanusu'nda ve Akdeniz'de deniz hükümranlığını elinde bulunduran İngiltere ve Fransa, Rusların Türklere karşı yapacağı bir saldırıda büyük destek verebilecek durumdaydı. Bu, Türkiye'yi yöneten devlet adamlarının dogması idi. -Meclis Başkanı Halil Bey'in ve Bahriye Nazırı Cemâl Bey'in de-.137

"Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na İştirak Etmesi" adlı bir makale yazan Schüle, yukarıda zikredilen durumları nazar-ı dikkate alarak, Türkiye'nin gerçek hedefine ulaştığını belirterek şöyle devam ediyor: "Türkiye, tehlikeli soyutlanmayı yendi. Türkiye, Rus saldırısı durumunda Müttefik devletlerin yardımını kesinleştirdi. Bahriye Nazırı Cemâl Paşa'nın da daha sonra insan ne isterse onu söyleyebilir, ama Almanya, güçlü bir Türkiye'yi görmek isteyen tek devlettir"138 diye yazmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, 4 yıl süren Birinci Dünya Savaşı sonunda, dahil olduğu grupla birlikte yenilerek, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzaladı.

Birinci Dünya Savaşı'nın İtilaf devletlerinin lehine sonuçlanmasında Nisan 1917'de ABD'nin savaşa girmesi etkili olmuştur. ABD savaşa girdikten sonra, İtilaf devletleri bütün cephelerde üstünlüğü ele geçirdiler.

Bu arada Rusya'da ihtilalle iktidarı ele geçiren Bolşevikler 3 Mart 1918'de Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti ile Brest Litovsk Anlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi. Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Polonya, Estonya, Letonya, Litvanya ve Finlandiya bağımsızlıklarını elde ettiler. ABD'nin savaşa girmesinden sonra, Avrupa'daki durumu rahatlayan İngiltere, Irak, Filistin ve Suriye cephelerine daha fazla kuvvet kaydırma imkanı elde etti. Irak, Filistin ve Suriye Cephelerinde yenilen Osmanlı Devleti, Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de İtilaf devletleri ile mütareke imzalamasının ardından, mütareke girişimlerinde bulundu. Bu sırada, Ülkeyi savaşa sürükleyen İttihat ve Terakki liderleri umutlarını yitirmiş, her şeyin kaybolduğunu anlamış ve hükümetten 8 Ekim 1918'de istifa etmişlerdi. Yeni hükümeti 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa kurdu.139 Bu hükümet 20 Ekim 1918 tarihinde

mütareke teklifinde bulunmuş ve 30 Ekim 1918'de de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmiştir.140

Netice bilinmektedir. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda fiilen dünyaya gözlerini kapatmıştır. Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan bu savaşta Türk insanı, çok acı çekmiştir. Zor şartlarda birçok cephede savaşan Türk milleti, bütün cephelerde yenilmemesine rağmen, sonunda Mondros Ateşkes Antlaşması'yla teslim olmuştur.

Berlin'deki Alman devlet adamları, 1898'de adeta 1915'lerin hesabını yapmışlardır. Ve işin ilginç yanı bu hesap gerçek çıkmıştır. Birinci Cihan Harbi patlak verdikten sonra, Almanya'nın ısrarla Türkiye'yi harbe sokmak istediği bilinmektedir. Hatta Osmanlı Devleti'nin malı hükmüne giren Goeben ve Breslau'ın Alman kumandanı Osmanlı genelkurmayından değil, Almanya'dan emir alarak Karadeniz'de Rus limanlarını bombalamıştır. Sonuç bilinmektedir. Osmanlı askerî, Ruslar karşısında harbe girdikten sonra Galiçya'da, Kafkaslar'da birer etten set oluşturmuştur. Buralara çekilen Rus askerî ise Alman tahmininden çok fazladır. Şu hale göre Almanlar üstüne saldıracak muhtemel kuvvetlerin Türkler üzerine sevk edilmesiyle Almanya çok daha büyük felaketlerden korunmuş olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte yenilen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Almanya'nın dda mütareke imzalaması ile, Birinci Dünya Savaşı sona erdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 3 Kasım 1918'de mütareke imzaladı. Bu mütareke ile birlikte imparatorluk parçalandı. Bu imparatorluğun toprakları üzerinde yeni devletler kuruldu. Avusturya ve Macaristan ayrı ayrı birer devlet oldular. Ayrıca 29 Ekim 1918'de Çekoslovakya ve Yugoslavya Devleti kuruldu. Almanya ise, 11 Kasım 1918'de mütareke imzaladı. Almanya İmparatoru II. Wilhelm tahtını bırakarak Hollanda'ya sığındı.141 Almanya'da cumhuriyet ilan edildi.

Birinci Dünya Savaşı ateşkes antlaşmalarıyla sona erince, savaş sonrası barış düzenini kurmak üzere 18 Ocak 1919'da Paris'te barış konferansı toplandı. Bu konferansa İngiltere, Fransa, ABD ve İtalya'nın yanı sıra 32 devlet katıldı. Ancak konferans görüşmeleri ilerledikçe inisiyatif üç büyük devletin (İngiltere, Fransa ve ABD) eline geçti. Bu devletlerin istekleri doğrultusunda mağlup devletlere şartları çok ağır barış antlaşmaları imzalattırıldı. 28 Haziran 1919'da Almanya Versailles, 10 Eylül 1919'da Avusturya Saint Germain, 27 Kasım 1919'da Bulgaristan Neuilly, 4 Haziran 1920'de Macaristan Trianon, barış antlaşmalarını imzaladılar.142 Osmanlı Devleti ise, 10 Ağustos 1920'de Sevr Barış Antlaşması imzalamıştır.

Paris Barış Konferansı ile birlikte, Wilson prensiplerine dayanarak Şubat 1919'da kurulan Milletler Cemiyeti Teşkilatı'nın 28 Nisan 1919'da anayasası kabul edilmiş ve 10 Haziran 1919'da Londra'da çalışmalara başlamıştı. Ancak, iyi niyetlerle kurulan Milletler Cemiyeti; milletlerarası barışı koruyacağı, insanlığın mutluluğuna çalışacağı yerde, galip devletlerin menfaatlerini koruyan bir organ haline geldi. Milliyet ilkesi, yalnız yenilen devletleri parçalamak ve güçten düşürmek için uygulandı. İngiltere ve Fransa bu ilkenin kendi sömürgeleri için uygulanmasına razı olmadılar. Manda sistemi

olarak ortaya attıkları “kendini yönetmekten aciz devletleri güçlü devletler yönetir.” tezi ile sömürgelerini devam ettirdiler. Sömürgelerde yaşayan halkın hak ve istekleri ise, dikkate alınmadı. Wilson prensiplerine göre; yenilen devletlerden savaş tazminatı alınmayacağı esas olduğu halde, tamirat adı altında, yenilen devletler Almanya ve Osmanlı Devleti’nden ödenmesi çok güç bir tazminat istendi.

Almanya ve Osmanlı Devleti’nin mağlup olduğu Birinci Dünya Savaşı, ekonomik ve siyasi rekabetleri çözemedi. Savaş öncesindeki meseleler bitmedi. Savaş sonrası kurulmaya çalışan barış düzeni, başarılı olamadı. Eğer ekonomik ve siyasi rekabetler çözümlenmiş, kalıcı bir barış sağlanmış olsaydı, kısa bir süre sonra çıkacak olan İkinci Dünya Savaşı meydana gelmeyebilirdi.

Türkiye, Alman dostluğu ile ilgili olarak Birinci Cihan Harbi’nde büyük bir fatura öder. Fakat Mondroslu, Sevr’li antlaşmalardan kendisini kurtaramaz. Zaten Türkiye’den önce barış antlaşmasına yönelen Almanya’da artık kendi başının derdine düşmüştür.

Osmanlı Dönemi Türk-Alman ilişkileri Avrupa dengeleri üzerine kurulmuştu. Yükselen Avrupa devletleri arasında mevcut durumunu devem ettirmek isteyen Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya ile ilişkilerini yakınlaştırmaya başlamıştı. Siyasi yalnızlıktan kurtulmak, iktisadi ve askeri alandaki eksikliklerini gidermek adına başlayan Osmanlı-Almanya yakınlaşması II. Abdülhamit döneminde daha da atmıştır.

Osmanlı Devleti ile Almanya arasında kurulan ticari ilişkiler, Alman sanayiinin gelişmişliği nedeniyle, hep Almanya lehine gelişmiştir. Almanya, hem sanayisi için gerekli hammaddeyi Osmanlı ülkesinden ucuza temin etmiş hem de ürettiği malları geniş Osmanlı pazarlarında kârlı bir şekilde satmıştır. Bu sayede Osmanlı’yı iktisadi açıdan bağımlı hale getiren Almanya, siyasi ve askeri açıdan da nüfuzlu hale gelmişti.

İttihat ve Terakki Hükümetleri döneminde ülkeyi kurtarmak adına had safhaya ulaşan Türk-Alman ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte silah arkadaşlığına dönüşmüştür. Dört yıl devam eden savaş Osmanlı Devleti’nin Almanya’dan daha fazla yardım almasını gerektirmiştir. Ancak buna rağmen Osmanlı devlet adamlarının Almanya’nın menfaatlerine sınırsız hizmet etmiş olacağını kabul etmek doğru değildir. Gerçekten Almanya yanlısı olan Talat ve Enver Beyler bile, milli menfaatler söz konusu olduğunda Almanlara bir ayrıcalık tanımamışlardır.

Başlangıçta karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı olarak geliştirilen Osmanlı-Almanya ilişkilerinin zamanla Almanya lehine gelişme göstermesini bir dereceye kadar doğal karşılamak gerekir. Zira bu ilişki, iki denk gücün ilişkisi değildir. Diğer taraftan, bir devlet diğerine yardım ediyorsa ve güçler eşit değilse, yardım edilen devlet az çok siyasi ve iktisadi yükümlülükleri kabul ediyor demektir.

Sanayileşmesini tamamlamış olan Alman İmparatorluğu ile varlığını denge politikası ile sürdürmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu, sürdürdükleri 40 yıllık yakın ilişkiden zararlı çıkmışlardır. Her iki imparatorluğun da sonu olmuştur.

DİPNOTLAR

1 Goltz Paşa hakkında genis bilgi için bkz. Ramazan Çalık, ”Colmar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XII, Kasım 1996.

2 Hugo Grothe, Deutschland, die Türkei und der Islam, Leipzig 1914, s. 273; Karl Küntzer, Abdulhamid II und die Reformen in der Türkei, Dresden und Leipzig 1897; Ernst Jaeckh de, “Moltke’nin, Türkiye’den mektuplarında, Goltz’un da tasvirlerinde ve konuşmalarında ve diğer birçok insan Türkleri “Doğu’nun centilmenleri, dürüst, namuslu, kanaatkar ve zeki, cesur ve sadık halk olarak işaret ettiklerini” yazmaktadır, “Die deutsch=türkische Waffenbrüderschaft” Der Deutsche Krieg, Politische Flugschriften, Hrgb.: Ernst Jaeckh, Stuttgart-Berlin 1915, s. 21.

3 Kemal Beydilli, Büyük Friedriech ve Osmanlılar, İstanbul 1985, s. 1.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. IV, Ankara 1983, ss. 232-238; Jehuda L. Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi, 2. baskı, (Çev: Fahri Çeliker), Ankara, 1985, s. 7.

5 Kemal Beydilli, 1790 Osmanlı Prusya İttifakı, İstanbul 1984, ss. 21-31.

6 Georges Blondel, Bismarck’tan Sonra Almanya Siyaseti, (Çev: Raşid Edhem, İstanbul 1332, s. 42; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, Ankara 1983, ss. 168.

7 Beydilli, a.g.e. ss. 61-70; Uzunçarşılı, a.g.e., C. V, s. 18.

8 Rifat Önsoy, Türk-Alman İktisadî Münasebetleri, İstanbul 1982, ss. 5-8.

9 Wallach, a.g.e., s. 7-23.

10 Karal, a.g.e., ss. 160-179;.

11 Wallach, a.g.e., s. 9-146.

12 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorlu’nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983, ss. 33-141.

13 Wilhelm van Kampen, Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II., Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultaet der Christian-Albrecht-Universitaet zu Kiel, Kiel 1968, s. 117.

14 Freiherr von Karl Ottmar, Bismarcks Aussenpolitik, Berliner Kongress, Wiesbaden.

15 Gregor Schöllgen, Imperialismus und Gleichgewicht, Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914, Oldenburg 1984, s. 151.

16 Haja Holborn, Deutschland und die Türkei 1878-1890, Berlin 1926, s. 44; Erich Lindow, Freiherr Marschall von Biberstein als Botschafter in Konstantinopel 1897-1912, Danzig 1934, s. 24.

17 Wallach, a.g.e., s. 9-146; Karal, a.g.e., C. VIII, s. 168.

18 Karl Helfferich, Die Deutsche Türkenpolitik, Im neuen Deutschland, Grundfragen deutscher Politik in Einzelschriften, Hrgb. Hermann Jordan, Berlin 1921, s. 8.

19 Alfons Raab, Dei Politik Deutschlands im Nahen Orient von 1878-1908, Wien 1936, s. 20; Norbert Saupp, Das deutsche Reich und armenische Frage1878-1914, Köln 1980, s. 15; Ernst Schütte, Freiherr Marschall von Biberstein. Ein Beitrag zur Charakterisierung seiner Politik, Leipzig 1936, 51-54; Holborn, a.g.e., s. 8; Kampen, a.g.e., s. 18; Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1988, s. 162; Doğu yarasını açık tutup, diğer devletlerin birlikteliğini bozabilir ve kendi barışımızı sağlamlaştırabilirsek, bu, bizim yönetim sanatımızın başarısı olur, Schöllgen, a.g.e., s. 18.

20 Holborn, a.g.e., s. 5.

21 Karal, a.g.e., C. VIII, s. 168-169.

22 Raimondo Luraghi, Sömürgecilik Tarihi, e yayınları, İstanbul 1975, s. 281-282.

23 Karal, a.g.e., C. VIII, s. 169-170.

24 Lindow, a.g.e., s. 24.

25 Raab, a.g.e., s. 22-23.

26 Helfferich, a.g.e., s. 5.

27 Kampen, a.g.e., s. 17.

28 Heinrich Friedjung, Das Zeitalter des Imperialismus 1884-1914, I. Bd., Berlin 1919, s. 21; Hans Rohde, Der Kampf um Asien, I. Bd. Der Kampf um Orient und Islam, Stuttgart-Berlin und Leipzig 1924, s. 28.

29 Kampen, a.g.e., s. 29-30; Schütte, a.g.e., s. 61; Hermann Delfs, Die Politik der Maechte beim Zerfall des Osmanischen Reiches, Inaurugal Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Hohen Philosophischen Fakültaet des Christian-Albertuniversitaet zu Kiel, Kiel 1954, s. 37; Carl. H. Becker ise Almanya'nın Türkiye üzerinde hem ekonomik hem de siyasî menfaati bulunmaktadır demektedir. Bizim doğu ekonomisi politikasının yönlenmesi coğrafi durumumuzun tabiî gerekliğinden ortaya çıkmaktadır…. Alman menfaati Türkiye'nin güçlenmesini ve reforme edilmesini istemektedir. “Unser türkischer Bundesgenosse”, Zum Geschichtlichen Verstandnis des grossen Krieges, Berlin 1916, s. 65; Alman emperyalizminin menfaati, Türkiye`nin zamanından önce dağılmasını önleyecek çözümler gerektirir. Türkiye'nin hızlandırılmış tasviyesi, onu İngiltere, Rusya, Fransa, İtalya ve diğerleri arasında bir taksime götürür. Bunun neticesinde Alman kapitalinin büyük yatırımları için dayanak noktası kaybolmuş olur. Rosa Luxenburg, “Das Engagement der deutschen Imperalisten in der Türkei”, Pogrom, Nr. 72/73, Jhrg. 11, Mai 1980, s. 55.

30 Helfferich, a.g.e., s. 4.

31 Kampen, a.g.e., s. 29-30; Schütte, a.g.e., s. 61.

32 Jehuda L. Wallach, Anatomie einer Militarhilfe. Der preussisch-deutschen Militarmissionen in der Türkei 1835-1919, Düsseldorf 1976i, s. 34, Çev. Fahri Çeliker, Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri, 1835-1919, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüd. Bsk. Yayınları, Ankara 1985, s. 24.

33 Helfferich, a.g.e., s. 8.

34 Lothar Rathmann, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, (Çev: Ragıp Zaralı), İstanbul 1982, s. 71; Karal, a.g.e., C. VIII, s. 171-172.

35 Önsoy, a.g.e., s. 36.

36 Wallach, a.g.e., s. 48-49.

37 Schütte, a.g.e., s. 60-61.

38 Schütte, a.g.e., s. 61; Delfs de, II. Wilhelm'in 30 Ekim 1898'de Bethlehem'de şöyle dediğini yazmaktadır: Biz şimdi sıradayız! Alman İmparatorluğu ve Alman ismi Osmanlı İmparatorluğunda bu güne kadar hiç olmayan bir itibar kazandi, s. 40.

39 Almanya kendi ekonomisinin yayılması ve gelişmesi için Türkiye'den her alanda istifade etmesini bilmişti. Bunun için de Alman Demiryolu yapımı Cemiyeti, ülke ekonomisinin gelişmesi olarak Türk tarımının kalkınmasını gerekli gördü. Kendi ziraî hizmetlerini demiryolu çevresinde uyguladı. C. Mühlmann, "Die Deutschen Bahnunternehmungen in der asiatischen Türkei 1888-1914", Weltwirtschaftliches Archiv, Zeitschrift den Ins. für Welt und Seeverkehr an der Uni. Kiel, Bernhard Harns, 24 Bd. 1926, s. 364-365.

40 Schütte, a.g.e., s. 53.

41 Schütte, a.g.e., s. 81.

42 Raab, a.g.e., s. 64.

43 Saupp, a.g.e., s. 30 "Anders als durch die Befürchtung vor einer gravierenden Irratatıon des türkischen Staatsgefüges durch die englische Armenienpolitik ist es kaum erklärbar, weshalb Bismarck bisweilen so vehement und deutlich für die Unterstützung des Sultans in der armenischen Frage votierte".

44 Saupp, a.g.e., s. 161.

45 Schütte, Marschall tat zum Zwecke der Verzögerung oder Hintertreibung der Reformen das Möglichste, die Gegensätze noch zu verschärfen. Denn: “Wer allgemeine Reformen betreibt, will das Reich nicht reformieren, sondern ruinieren” s. 63; Lindow, a.g.e. s. 37; Luise Dickerdorf'da, reformda ısrarcı olduğunu, fakat Almanya'nın yapılacak olan reformun Türkiye'yi iyileştirmeyeceğini, bilakis yıkacağına inandığını yazmaktadır. Ayrıca İngiltere'nin Sultanı tahtan indirmek istediğini fakat Almanya'nın ona destek verdiğini, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni yıkmak için uğraşırken, Almanya'nın şiddetle buna karşı koyduğunu yazar. Deutschland und England und das Orient Problem in den 90. Jahren. Eine kritische Studie zur deutschen Aussenpolitik, Auszug aus der Inaugural-Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorwürde der Philosophischen und Naturwissenschaftlichen Fakultaet der Westfalischen Wilhelms-Universitaet zur Münster in Westfalen, s. 1.

46 Schütte, a.g.e., s. 52.

47 Zürrer, Ermeni meselesinde Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Türkiye'nin yanında olduğunu ve Tuna Monarşisinin Ermeni reformu ile ilgilisinin olmadığını yazmaktadır.

48 Saupp, a.g.e., s. 16.

49 Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914, Sammlungen der Diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, Dışişleri Bakanlığı Adına Yayınlayan: Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M. B. H. Berlin 1924, Bd. 10, Nr. 2444, Saurma an Hohenhole 26 Oktober 1895. “Bezüglich eines Berichtes über ein Armeniermasseker, das sich Anfang Oktober 1895 in Trapezunt abgespielt hatte; erregt vermekte Wilhelm II.: “Das übersteigt…: Denn es sind noch Christen”.

50 Die GPEK. Bd. 10. Nr. 2437, 21 Oktober 1895, Hohenlohe an AA; Mehmet Arif Bey, Başımıza Gelenler adlı eserinde Almanların, Türklere bakışını konusunda şu açıklamayı yapar: “Biliyorsunuz, I. Dünya Harbi'nde, biz Almanlarla birdik, beraberdik, yanyana döğüşüyorduk. Bizim zaferimiz onların, onların mağlubiyeti bizimdir. 1917 yılında, Filistin'de İngiliz Generali Allenby'nin karşısında, tarihimizde az rastlanır feci bir hezimete uğradık. Perişan olduk. Çekildik ve bir daha dönemedik. Şimdi uğradığımız şu bozgun, müttefikimiz olan Almanlar için de üzüntü ve kederi mucip bir yenilgi değil miydi? Fakat hayır!… Onlar için bayram oldu. Müttefikimiz olan Almanlar da Kudüs'ün düştüğü ve bizim yere serildiğimiz o gün, İngilizlerle, Fransızlarla ve bütün Hıristiyanlık âlemi ile birlikte günlerce bayram ettiler!… Kiliselerde çanlar çalıp şükür duaları edildi. 93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler, Sadeleştiren Nihad Yazar, İstanbul 1996, s. 31.

51 Die GPEK. Bd. 10, Nr. 2898 28 August 1896, Marscall an Wilhelm II. “Der Sultan muss abgesetzt werden”.

52 Saupp, a.g.e., s. 116.

53 Saupp, a.g.e., s. 77.

54 Ortaylı, a.g.e., s. 110.

55 Almanya'nın Stockolm Konsolosu Lucius, 21 Ağustos 1919'da Dışişleri Bakanlığı'na şöyle yazar: Buradaki basın, yani sol liberal ve sosyalist gazeteler, savaş esnasındaki sözde Ermeni katliamı dolayısıyla Almanya'ya karşı saldırdı. Bu sebeple, Almanya'nın tavrını belgelerle ortaya koyan Lepsius'un eserinden burada dağıtılmasını tavsiye ediyor ve bunun için 30 nüsha göndermenizi rica ediyorum. Bundesarchiv Berlin, R. 901/ZfA, Nr. 562.

56 Almanya Dışişleri Bakanlığı Haber Dairesi tarafından 30 Mayıs 1919 tarihli Meyer'e gönderilen yazıda; Alman-Ermeni Cemiyeti'nin tanınmış araştırmacısı ve başkanı Johannes Lepsius, Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni Meselesi üzerine diplomasi belgelerini topladı ve Alman Hükümeti'nin Ermeni katliamındaki tavrını ortaya koydu. Bu eserle, gerçekler ve sorumluluk ortaya konulmak istenmektedir. Ayrıca tarafsız memleketlere kitabın ulaştırılmasıyla, onların lehte karar verebilmelerinin sağlanması istenmektedir. Yine Dışişleri Bakanlığı Haber Dairesi'nin 11 Haziran 1919 tarihli yazısında Alman-Ermeni Cemiyeti Başkanı Johannes Lepsius'a eserin Fransızca ve İngilizce 1000 adet basımı için Deutsche Bank'taki hesabına 20 000 M.'ı havale ettiğini bildirmektedir. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı Haber Dairesinden Alman Gazete Matbuası Savaş Ekonomi Bürosuna gönderilen 21 Ocak 1919 tarihli yazıda Danışman Hahn şöyle yazmaktadır. Ermeni Meselesi üzerine düşünülen yayını, ilgili makamla mutabakat içerisinde üzerine alan Postdam'daki Tempel Verlag (Yayınevi), kağıt ihtiyacından dolayı oradaki ilgili makama istisnai olarak kağıt alma hakkı için dilekçe gönderecek. Düşünülen yayında resmî ilgi olduğu için, bahsedilen dilekçenin nazarı dikkate alınması rica ediliyor. Bundesarchiv Berlin, R. 901/ZfA, Nr. 562.

57 Geniş bilgi için bkz.: Hans Barth, Türke, wehre dich, Leipzig, 1898. Çev. Selçuk Ünlü, Türk, Kendinî Savun, Konya.

58 M. H. H. "Betrogenes Volk", Mitteilungen des Bundes der Asienkämpfer 1928, 10. Jhrg., s. 123; Almanların değişen tavrı ve Lepsius'un eseri hakkında İlber Ortaylı'nın değerlendirmesi şöyledir: Savaştan sonra Alman Dışişleri'nin resmi araştırıcısı Lepsius, Ermeni sorununda Almanları temize çıkartmak için kitap yazdı. Burada, s. LV-LVIII arasında Rössler, Eckart vb. gibi Almanlar hakkındaki temize çıkarma çabaları ikna edici değil… Von der Goltz, Liman von Sanders ve Elçilik yetkilileri hakkında yeterli ikna edici kanıtlar ileri sürülmediği gibi, belgelerin seçilmiş ve tek yanlı olduğu açık. Kaldı ki bu belgelerde kesin ifadeler yoktur, Ortaylı, a.g.e., s. 110.

59 H. Dirig'in Stockolm Konsolosluğu'ndan 8 Eylül 1919 tarihli yazısı ilginçtir: Maalesef kitap, tarafsız ve düşman ülkelerin basınında beklenen kabulu bulmadı. "Times", bunu Almanların suç ortaklığının belgesi olarak görüyor ve bunu Oberschlesie'ndeki mevcut politikamıza karşı saldırı olarak kullanıyor. Bundesarchiv Berlin, R. 901/ZfA, Nr. 562.

60 Geniş bilgi için bkz., Rıfat Mansur, Talaat Paschas Prozess, sein Verlauf und sein Ende, Ein letztes Wort zur Armenischen Frage Nachtrag zu der Broschüre, Das Geheimnis der Ermordung Talaat Paschas, Berlin 1921 ve Ramazan Çalık, "Talat Paşa'yı Vuran Teröristin Affının Alman

Basınındaki Yankısı", Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara 2001.

61 Deutsche Allgemeine Zeitung, Nr. 342, 24. Juli 1921.

62 Helfferich de, Türk-Alman ilişkilerinde yeni dönemin başlamasında Kayzer II. Wilhelm'in 1888 yılının sonbaharındaki ziyaretinin öneminin olduğunu yazmaktadır. İmparator tarafından Sultanın dostça muamele edilmesi dünya siyasi çevresinde büyük yankı uyandırdı. S. 10.

63 Karal, a.g.e., C. VIII, s. 175.

64 Grothe, a.g.e., s. 6-7.

65 Grothe, a.g.e., s. 10.

66 Böylece II. Wilhelm, Avrupalı bir hükümdar olarak ilk defa Osmanlı Padişahını ziyaret etmiş oluyordu ve 'Weltpolitik', yani Almanya'nın dünyaya açılma politikasını gerçekleştirmeye başlamıştı. Rifat Önsoy, Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914), İstanbul 1982, s. 15-16.

67 Ortaylı, a.g.e., s. 53-54; Karal, a.g.e., s. 177; Jaeckh, a.g.e., s. 19.

68 Kampen, a.g.e., s. 21-22.

69 Grothe, a.g.e., s. 8.

70 H. Friedrich Kochwasser, Der Bau der Bagdad-Bahn und die deutsche Orientpolitik, Deutsch-türkische Gesellschaft E. V., Mitteilungen, Heft 94, Bonn 1975, s. 1.

71 Demiryolu inşaası hakkında kronolojik bilgi için bkz., C. A. Schaefer, Die Entwicklung der Bagdadbahnpolitik, Weimar 1916.

72 Schöllgen, Birinci Cihan Harbi öncesinde Alman-İngiliz ilişkilerinin ağır olarak yaralanmasında asıl sebebin Bağdat demiryolu olduğundan hiç şüphe yoktur, demektedir. s. 424.

73 Kampen, a.g.e. s. 25.

74 Die GPEK. 17, s. 5242; Böylece bir taraftan Osmanlı İmparatorlu'ndaki Alman iktisadî nüfuzu en yüksek noktasına ulaşırken, diğer taraftan da Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek büyük bir bunalım başlamıştır. Zira İngiltere, Basra Körfezi'ne kadar uzanacak demiryolu hattının Almanya'ya Yakın Doğu'da üstünlük kazandırmasından ve Hint yolunu tehdit etmesinden endişe etmiştir. Rusya ise, Anadolu'da gelişen demiryollarının Osmanlı İmparatorlu'nun savunma gücünü artıracağı, iktisadi kalkınmasını hızlandıracağı ve demiryollarıyla taşınacak Anadolu ürünlerinin Avrupa pazarlarında Rus mallarıyla rekabet edeceği düşüncesiyle karşı çıkmıştır. Önsoy, s. 43.

75 Karal, a.g.e., C. VIII, s. 178.

76 Schütte, s. 85; Bkz. Richard Hennich, Die deutschen Bahnbauten in der Türkei, ihr politischer, militärischer und wirtschaftlicher Wert, Leipzig 1915.

77 Ortaylı, a.g.e., s. 109.

78 Yüzyıl dönümünde Şark meselesinin ana çekirdeğini bilindiği gibi Bağdat demiryolu projesi oluşturmaktaydı. Gregor Schöllgen, "Die deutsch-englische Orientpolitik der Vorkriegsjahre 1908-1914", Geschichte und Wissenschaft und Unterricht, Stuttgart 1979.

79 Hermann Karl Müller, Die Bedeutung der Bagdadbahn, Hamburg 1916, s. 29.

80 Ernst Jäckh, Der aufsteigende Halbmond. Auf dem Weg zur deutschen-türkischen Bündnis, Stuttgart 1916, s. 123; Raab, s. 37-38.

81 Hemann Pinnow, Almanya Tarihi, C. II, (Ter: Fehmi Baldaş), İstanbul 1940, s. 474.

82 Neue Züricher Zeitung, 24 August 1901.

83 Petersburger Harold, 6 März/29 April 1890.

84 Lindow, a.g.e., s. 36, "Früher, aus der Ferne, hatte Marschall sich, wie mehr oder weniger alle europaeischen Politiker, die Türken vorwiegend als blutgrierende Fanatiker. Die Christen als die ihnen schutzlos augelieferten Opfer gedacht: nun, aus der Nähe gesehen, stellen sich ihm ganz anders dar. Sein stark ausgeprägtes Rechtsgefühl verurteilt das unfäire Verhalten der Mächte… Im Vorgehen der Christen in Kreata wie in Armenien sieht er in erster Linie die gesetztwidrige revolutionälen Rechte, die offene Unterstützungen der Mächte findet, weil diese nur die Christen Schutz und Recht zubilligen, die Muhammedaner aber skrupellos allen Vergewältigungen durch zügellose Horden preisgeben.

85 Paul Rohrbach, In Turan und Armenien, auf Faden russischer Weltpolitik, Berlin 1898, s. 50.

86 Kampen, a.g.e., s. 147.

87 Saupp, a.g.e., s. 57.

88 Uwe Feigel, Das evangelische Deutschland und Armenien. Die armenische Hilfe und evangelische Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts. Im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen, Göttingen 1989, s. 79.

89 Münchener Allgemeine Zeitung, 2 September 1899.

90 Temmuz 1908'deki Genç Türk ayaklanmasından kısa bir süre sonra Türk basınında Alman askeri heyetinin görevden alınmasının çabuklaştırılması istekleri görülmeye başladı.

Bu ruh hali İstanbul'daki Alman makamlarınca fark edilmeden geçiştirelemezdi. Yeni Askeri Ataşe Binbaşı von Strempel, kontratı bitince General Auler Paşa'nın Almanya'ya geri döneceğini Prusya Krallığı Harbiye Nazırlığı'na bildirdi. Yıllardır artık bir iş görmeyen, bir yıldır hasta olan ve sekiz aydır Almanya'da izinde bulunan Mareşal Kamphövener ve Korgeneral von Ditfurth Paşa ile İmhoff ve yine yıllardır hiçbir iş yapmayan Rüdgisch Paşa Türkiye'de kalmaya devam ediyorlardı. Ama kabahat yalnız iş görmeyen ya da çok az bir şey yapan paşalarda değil, aynı zamanda sistemdeydi. Alman subaylarının yüksek maaşları yüzünden yeni kurulan Millet Meclisi'nde soru önergesi verileceğine şüphe yoktu. Birçok rütbeli Türk subayı, bu konu üzerine Strempel ile samimi konuşuyorlardı. Bunların hepsi de, her iki devletin çıkarları bakımından reformların devamını ister görünüyorlardı. Almanlar Türklerin hoşuna gidebilecek şu sözleri sarf ediyorlardı. Alman imparatoru başta olmak üzere bütün Alman subayları, bugüne kadar hiç kimsenin başarma olanağı bulamadığı reorganizasyonu Almanya'da eğitim görmüş subayların bu sistem içinde uygulayacak durumda olduklarına tamamen güvenmektedirler. Wallach, Anatomie…, s. 78.

91 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. II, K. IV, Ankara 1983, s. 619.

92 Hamdi Atamer, "Anadolu'da Kurulmak İstenen Yahudi Devleti", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. I, Sayı: 5, İstanbul, 1968, s. 19.

93 Bayur, a.g.e., C. II, K. I, s. 175-183.

94 Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C. II, 4. baskı, İstanbul 1986, s. 505.

95 Bayur, a.g.e., C. II, K. VI, ss. 549-558.

96 Aydemir, a.g.e., s. 518; Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyet Tarihi I, 2. baskı, İzmir, 1986, s. 57.

97 Theodor Werner de, Die Türken unter der britischen Faust 1918-1923, Berlin 1940 adlı eserinde, Türkiye için iki yol vardı der: Ya Almanya ile ya da İtilâf devletlerinin biriyle anlasma yapacaktı. Türkiye için tarafsızlık, emniyeti açısından garanti olmazdı", s. 8. Ayrıca Werner, Atatürk'ün Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması hakkındaki düşüncelerini Mersinli Cemâl Pasa'ya 10 Ekim 1919 tarihli mektubunda şöyle yazdığını ifade eder: "Kötü sonuçundan dolayi bugün insanlarin nefret ettiği savaşa katilmamış olsaydık çok hoş olurdu. Ama katılmaktan başka alternatif yoktu. Çünkü savaşa katılmamak da silâhli bir tarafsızlığı gerektiriyordu yani Boğazların kapatılmasını. Memleketimizin cografi yapısı, İstanbul'un stratejik durumu ve Rusya'nin İtilâf Devletleri safhında yer alması, bizim seyirci olarak kalmamızı müsaade etmedi. Ayrıca ne paramız, ne silâhımız, ne sanayimiz, ne de silâhlı tarafsızlığı uygulayabilecek çaremiz vardı. İtilâf Devletlerinin özellikle İngiltere'nin gemilerimize

el koyması ve donanma için halktan toplanan yedi buçuk milyon parayı gasp etmesi, aynı zamanda İtilâf devletlerinin savaş ilân etmesi (bizim savaşa katılmamızdan dört ay önce), Osmanlı devleti yok etme pahasına Ermeni Cumhuriyeti oluşturma kararının açıklanması ve son olarak Bolşevikler tarafından ilân edilen gizli anlaşmaya göre, İstanbul'un Çarlık Rusya'ya söz verilmiş olması, bizi İtilâf devletlerine karşı savaşmamızı gerektiren gerçeklerdi. s. 8-9.

98 Wallach, Bir Askeri…, s. 141.

99 Carl Mühlmann, Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militarmissiion nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg, Berlin 1929, s. 53; Karl Klinghart, Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha, Leipzig 1927, s. 270; Ayrica bkz. Said Halim Paşa, Buhranlarımız ve Son Eserleri (Hazırlayan: M. Ertugrul Düzdag), İstanbul 1991, s. 310 vd. da Osmanlı Devleti'ni tarafsız tutmanın zorluguna, hatta öncelikle devletin Almanlar safhında degil de İtilâf devletleri yanında bulunmak istediğine ama İtilâf devletlerinin buna "asla" yanaşmadıklarına dikkat çekilir. Sadrazam Halim Paşa'nın düşüncesi „müsellâh bir bitaraflık" (silâhlı tarafsızlık) tır, s. 315. Ama maalesef bu da başarılamamıştır. Onun için Paşa, kendi „ görüşüne aykırı olarak" devletin harbe sokulması üzerine „ gücenerek istifaya karar vermiş" ama istifası kabul edilmemiştir.

100 Mühlmann, a.g.e., s. 53; Klinghart, a.g.e., s. 270; Said Halim Paşa, a.g.e., ss. 310-315.

101 Frhr. von Kress, „Ahmed-Djemal Pascha als Soldat", Mitteilungen des Bundes des Asienkaempfres, 4. Jg., Nr. 9, Berlin 01. 09. 1922, s. 4; Mühlmann a.g.e., s. 56.

102 Kress, s. 3; Mühlmann, a.g.e., s. 29.

103 Kress, s. 4.

104 Joseph Pomiankowskı, Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches, Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Amaltea-Verlag, Zürich-Wien-Leipzig, s. 76. Türkçeye Çeviren Kemal Turan, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, İstanbul 1990. Çevirinin iyi yapilmadigi hakkinda Taner Akçam, "Bir kitap çevrisi üzerine" adlı tenkit yazısı yazar. Tarih ve Toplum, Sayı 120, Aralık 1993, s. 59-61.

105 Mai Rudolf Kaufmann, "Zehn Jahre Jungtürkentum", Der Neue Orient, Bd. 4, 1918, s. 260.

106 Wallach, a.g.e., s. 49.

107 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920), C. III, Kısım: 6, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığ Resmi Yayınları Seri No: 2, Ankara 1971, s. 193.

108Baki (Vandemir), Büyük Harpte Kafkas Cephesi, C. I, İstanbul 1933, Andlaşmanın tam metni için kitabın ek kısmına bakınız.

109 Liman Von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, (Çev: M. Şevki Yazman), İstanbul, 1968, ss. 11-17; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920), C. III, Kısım: 6, s. 194.

110 Aydemir, a.g.e., s. 518.

111 Bayur, a.g.e., C. II, K. VI, ss. 615-617.

112 Salih Polatkan, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, 2. baskı, İstanbul 1986, s. 23.

113 Bayur, a.g.e., C. III, K. I, ss. 74-84.

114 Frankfurter Zeitung, 5. 11. 1898; Hatta Enver Paşa, İtilâf devletlerine Çanakkale'ye çok asker sevkiyatından dolayı teşekkür eder. Böylece Almanya'nın yükünü! hafifletmişizdir. "Enver über Gallipoli, dank an die Verbündeten", Vossische Zeitung, Nr. 22, 13 Ocak 1916.

115 Ernst Jaeckh, "Die Deutsch=Türkische Waffenbrüderschaft" Der Deutsche Krieg, Politische Flugschriften, Hrgb.: Ernst Jaeckh, Stuttgart-Berlin 1915, s. 5-6.

116 Rusya'nın I. Çar Petro'dan beri sıcak denizlere inme politikasıdır.

117 Jaeckh, a.g.e., s. 8-9.

118 Jaeckh a.g.e., s. 11.

119 Jaeckh, a.g.e., s. 11-12.

120 Jaeckh, a.g.e., s. 13.

121 Wallach, a.g.e., s. 149.

122 Mühlmann, a.g.e., s. 74.

123 Wallach, a.g.e., s. 142-149.

124 Kaufmann, a.g.e., s. 260.

125 Bayur, a.g.e., C. III, K. I, s. 173.

126 Düstur, II. Tertib, C. VI, s. 1273.

127 Bayur, a.g.e., C. III, K. I, ss. 161-173.

128 Aydemir, a.g.e., s. 509-510.

129 Gotthard Jaschke, “Zum Eintritt der Türkei in den Weltkrieg”, Die Welt des Islams, Volume 19, Leiden, E. J. Brill, 1979, s. 223.

130 Wallach, a.g.e., s. 150.

131 Jaschke, a.g.e., s. 223.

132 Wallach, Anatomie…, s. 166; kıyaslayınız, Hermann Lorey, Der Krieg in den Türkischen Gewassern, 1. Bd., Berlin 1928, s. 46-47.

133 Cemâl Paşa, Hatıraları’nda Osmanlı Devleti’nin 1914’teki acıklı halini çok açık anlatır. Fransızlara yaptığı su açıklama, durumu bütün vehameti ile ortaya koymaktadır: “Memleketin üç silâhli kuvveti vardır: Birincisi ordusu, ikincisi donanmasi, üçüncüsü de jandarması! Biz bunlardan birincisinin ıslahını Almanlara, ikincisinin ıslahını İngilizlere, üçüncüsünün tensikini Fransizlara bırakmışız. Simdi bunda münakaşayi mucib ne görüyorsunuz? Ordumuzu Rusların tensikine bırakmamızıi mı arzu ediyorsunuz? (s. 91). Cemâl Paşa, hatıralarının devamında konu ile ilgili detay bilgi de verir. Aslinda Ingilizlere teslim ve havale edilen iş sadece donanmanın ıslahı degildir. Bagdat Demiryollarının Basra’ya doğru uzatılmasi, Dicle-Fırat üzerinde gemi çalıstırma meselesinin Ingilizler lehine halli, Içisleri Bakanlıgına Ingiliz Genel Müfettisi ve birkaç Ingiliz dahiliye müfettisi tayini, gümrüklerin islahinin Ingilizlere havalesi, tersanelerimizin ıslahının Ingiliz şirketlerine verilmesi, Ermenilerin oturduğu vilâyetlerin idaresinin Ingiliz memurlarına verilmek istenmesi gibi (s. 130-131) milli varlık ve bağımsızlıkla telif edilemeyecek ama Ingilizleri memnun edecek uygulamalar yapılmıştır. Böylece Ingiliz-Rus anlaşması ile değişen Ingiliz siyaseti lehe döndürülmek istenmektedir. (s132). Aynı sekilde Fransızlara sadece jandarmanın ıslahı verilmez. Lübnan Dağları (Cebel-i Lübnan) jandarması bile, Fransızları memnun etmek için Fransız generale teslim edilir. Mali işlerin ıslahı, maliye memurlarının genel müfettişliği de bir Fransıza tevdi edilmiştir. Yine uygun olmadığı halde Fransızlara 6 destroyer ve 2 denizaltı ile birçok dağ topu siparişi verilir. „Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti“ kurulur. Cemiyetin İstanbul’daki başkanı bizzat Cemâl Paşa’dır. (s. 132-134) Türk-Fransız yakınlaşmasında önemli gayretleri görülen Cemâl Paşa, 1914 Temmuz’unda Fransa’ya gider. Çok açık bir şekilde Türkiye’nin „Üçlü Itilâf’a alınmasınıi teklif eder. (s, 139) Ama Fransa kendisine, müttefiklerden bağımsız karar veremeyeceğini bildirerek kaypak cevap verir. Sonuç reddir. (s. 140) Cemâl Paşa’ya „Legion d’honneur“ nişanının verilmesi neticeyi degiştirmemiştir. Zaten kendisinden habersiz, „Sadrazam ve Hariciye Nazırı ile Alman Sefiri 27 Temmuz 1914“te „Alman-Türkiye Ittifakini“ imzalamışlardır. Bunun üzerine Talât Pasa, „Alman Ittifakina ne dersin“ diye sorunca; „Türkiye’yi münferit vaziyetten kurtaracak olan böyle bir ittifakı derakap kabul ederim“ der. (s. 142) Artik 2 Agustos 1914’te gerçeklesecek sarih Türk-Alman ittifakının önü açılmıstır; Thedor Vviegand da, 21. 12. 1917 tarihinde Istanbul’a yapilan yolculukta Cemâl Paşa’nin kendisine, Türkiye’nin Almanya’nın yaninda savaşa iştiraki hakkında şöyle söylediğini yazar: „Tarafsız kalsaydik, durumumuz Yunanistan’daki gibi tamamen çekilmez olurdu. Itilâf Devletlerine bağlanmış olsaydik ve onlar galip gelselerdi, geleceğimiz mühürlenecekti, çünkü galip devletler kısa süre sonra memleketimizi taksim edeceklerdi. Bu sepeble, tehlikeleri aşabilmek için Almanya’nın yanında olmak zorundaydık. İtilâf

Devletleriyle birlikte kazanmış olsaydık, kaderimiz yine aynı olacaktı. Şu anda Müttefik Devletlerin galip gelme şansının hâlâ olması, belki bizi Rus, Ingiliz ve Fransızların taksim etme tehlikesinden uzun süre kurtarmış olacak. Halbmond im letzten Viertel, Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918, Herausgegeben und erlautert von Gerhaard Wiegand, München 1970.

134 Mühlmann, a.g.e., s. 70-71.

135 Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, Cüz: 12, İstanbul 1969 (MEB), s. 1898'de Mehmed Said Halim Paşa'nin sadrazamlıktan istifa ettiğini ama istifasının geri alış sebebini şöyle açıkladığını yazar: "O vakit düşündüm ve memleketi böyle bir felaket içinde bırakip çekilmeği vicdanen muvafik görmedim. Eğer böyle düşünmese idim, kendi sahsımı kurtarırdım. Fakat memleket felâkete giderken ne olursa olsun ben çekileyim, demeğe vicdanım kail olmadı". s. 1898-1899; Kühlmann da, Sadrazamın formalite rol oynadığını, Rusya'ya karşı düşmanlığın başlamasına şaşırdığını ve bu sebeple görevi bırakmak istediğini, Komitenin şiddetli baskısından dolayı görevinde kaldığını yazar. Türkische Ministerien, Türkei 161, R. 13820, Bd. 5, Pera, 5 Februar 1917.

136 Kurt Ziemke, Die Neue Türkei, Politische Entvvicklung 1914-1929, Berlin und Leipzig, s. 36-37;.

137 Ernst Schüle, "Der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg", Berliner Monatshefte, Berlin 1935, s. 212.

138 Schüle, a.g.m, s. 215.

139 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1976, s. 20.

140Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1962, ss. 27-44; Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekesinin Tarihi, Ankara, 1948, ss. 1-73.

141 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 2. baskı, Ankara, 1984, s. 142-143.

142 Armaoğlu, a.g.e., ss. 145-148.

II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı / Dr. Süleyman Kızıltoprak [s.57-69]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Berlin Kongresi'nden sonra, benimsediği politikalar çerçevesinde Mısır sorununa yaklaşımı 19. yüzyılın son çeyreğini konu alan Osmanlı tarihinin önemli sorunlarından bir tanesidir. Bu bağlamda, Mısır sorununa bir çözüm bulmak amacıyla İstanbul'da düzenlenen konferansta II. Abdülhamid'in tutumu ayrıca bir öneme sahiptir.

Hükümeti devre dışı bırakarak Osmanlı Devleti'nin dış politikasını elinde tutan Abdülhamid'in öncelik verdiği alan, Avrupa'nın yayılmacı tavırları karşısında, Osmanlı Devleti'nin siyasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumaktı.

Aslında, Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımı, Abdülhamid'den önce Tanzimat devrinde (1839-1856) başlayan ve Islahat Fermanı devrinde (1856-1876) devam eden süreçte yapılan reformlara paralel olarak benimsenen bir politikadır. Tanzimat döneminin en önemli politikalarından biri, devletin güvenliğini sağlamak ve Avrupa'dan gelecek muhtemel saldırıları engellemek için, Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletleri arasında oluşan sisteme (Concert Européen) katmaktı. Bu bağlamda, Kırım Savaşı (1853-1855) sırasında Avrupalı güçlerle ittifak yapmakta başarılı olan Osmanlı diplomasisi, 1856 yılında Paris Antlaşması'nı yaparak Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın bir parçası olarak görülmesinde, önemli bir sonuç aldı. Buna göre Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı bu devletler tarafından garanti altına alındı. Bu durumu ihlal eden hareketleri başlatan devletlerin tavırları, bir "savaş sebebi" (causus belli) olarak görüleceğini belirten adı geçen anlaşma, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sağlayacak kuvvetli bir dayanaktı.1 Fakat, bu yazılı garantilere rağmen Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını isteyen güçler, bu amaçlarını uygulamaktan vazgeçmediler. Paris Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ne sağladığı güvenliğin, uzun vadeli bir garanti taşımadığının görülmesi için, aradan biraz zaman geçmesi gerekiyordu. Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarına müdahale etme politikalarını terk etmedikleri için, Paris Antlaşması'nın sağladığı garantinin gereklerini kendileri yerine getirmekten kaçınıyorlardı.

Öte yandan, Kırım Savaşı ile Avrupa siyasetinde güç kaybeden Rusya, 1871 yılında Fransa ile yakınlaşarak Paris Antlaşması'nın Karadeniz'e ait hükümlerini ortadan kaldırmayı başardı.2 Bu gelişme, Kırım Savaşı'ndan sonra, Rusya'nın durdurulmasıyla kazanılan, Osmanlı Devleti'nin güvenliği ve toprak bütünlüğü garantisine, büyük bir darbe vurdu.3 Osmanlı Devleti 1877 yılında, Rusya ile tek başına savaşmak zorunda kaldığı zaman, Paris Antlaşması'nın yanıltıcı güvenliğinin işe yaramaz olduğunu gördü. İstanbul yakınlarına kadar gelen Ruslar, İngiltere'nin öncülüğünde, Paris Antlaşması'nı imzalayan diğer devletlerden Fransa ve Avusturya-Macaristan'ın tehditleriyle geri çekilmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti altına alan bu devletler, Berlin Kongresi sürecinde Rusların ele geçirdiği yerlerden bazısından çekilmesini sağlamakla birlikte, kendileri için stratejik değeri olan bazı Osmanlı topraklarını, aralarında paylaşmaktan kaçınmadılar. İngiltere Kıbrıs, Avusturya-Macaristan Bosna Hersek, Fransa da Tunus üzerindeki emperyalist hedeflerini bu ortamda gerçekleştirme yolunu seçtiler. Berlin Kongresi'nin diğer sonuçlarına göre, Osmanlı Devleti Balkanlar'daki önemli topraklarından çekilmek zorunda bırakıldı. Sırbistan, Karadağ ve Romanya, Osmanlı Devleti ile tüm bağlarını koparıp bağımsız oldular. Doğu Rumeli özerk bir eyalet haline getirildi.4 Böylece Osmanlı Devleti, büyük bir nüfus ve üretim kaybıyla karşılaştı. Osmanlı Devleti topraklarının beşte ikisini ve toplam nüfusunun da beşte birini kaybetti.5 Ayrıca, Osmanlı Devleti Rusya tarafından çok ağır bir savaş tazminatı ödemeye zorlandı. Bu tazminat da Osmanlı Devleti'nin tüm borçlarını altıda bir oranında artırarak bütçesine büyük bir yük getirdi.6 Bir başka ekonomik sorun da Osmanlı Devleti'nin ödeyemediği dış borçlarından kaynaklanmaktaydı. Bunun sonucunda, 1881 yılında, Osmanlı maliyesinin yönetimi, büyük ölçüde Duyun-i Umumi tarafından idare edilmeye başlandı. Görüldüğü gibi, 1856 yılından itibaren Rusya tehlikesinden göreceli olarak emin bir şekilde yaşayan Osmanlı Devleti, 1877 yılında aynı tehlike ile tekrar çok açık bir biçimde karşılaştı. Bu durumda, Osmanlı Devleti savaşa girmenin ne kadar ağır bir fatura ödeme riski taşıdığını, acı da olsa tecrübe etmişti. 1880'lerden sonra biçimlenen Abdülhamid'in devlet politikasının köşe taşlarından birini bu tecrübe oluşturmaktadır.7

Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde bulunan Mısır Hidiviyeti, aşırı borçlanmanın yol açtığı sebeplerden dolayı 1876 yılından itibaren bir takım ekonomik ve sosyal sorunlarla uğraşıyordu. 1879 yılında, olaylardan sorumlu tutulan Mısır Hidivi değiştirilmesine rağmen, Mısır'daki sorun gittikçe büyümekteydi. Yukarıda belirtildiği gibi, Mısır sorunu esnasında, Osmanlı Devleti birçok iç ve dış sorunlarla karşı karşıyaydı. Mısır krizi, Osmanlı Devleti açısından çok sorunlu bir zamanda ortaya çıktığı için, olayları kontrol etmede bir takım eksikliklerin olması kaçınılmazdı. Ancak Osmanlı Devleti, Mısır sorununu çözmek için ne kendisini sonu belli olmayan bir maceraya sokmak istiyor, ne de sorununun kendisine yüklediği külfetten kaçınmak istiyordu. Osmanlı Devleti, 1876 yılından itibaren Mısır sorununun çözümü için reel politikalar izledi. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak şeklinde, kabaca formüle edilen "Doğu siyaseti"ni değiştirince, Osmanlı Devleti güvenliğini sağlayacak yeni politikalar geliştirmek zorunda olduğunu gördü.8 Bu sıkıntılı ortamda Osmanlı devlet adamları, bir yandan İngiltere'ye alternatif yeni stratejik partner arayışlarına giriştiler, bir yandan da Mısır sorununa çözüm bulma siyasetleri üzerinde uğraş verdiler.

19. yüzyılın Avrupalı büyük güçleri, Berlin Kongresi'nden sonra, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarından uzaklaştırılması için uyguladıkları dış politikalarını, Osmanlı Devleti'nin nüfuzu ve egemenliği altındaki, Asya ve Afrika'daki toprakları söz konusu olunca, daha farklı bir biçime sokmuşlardır. İkinci politikalarının birincisinden farkı, ekonomik çıkarların daha baskın bir rol oynamasıdır. Bunun için Afrika'yı bizzat işgal ederek topraklarına katmayı amaçlayan bir politika izlemişlerdir. Bu politikalarını uygularken kendi aralarında mümkün olduğunca çatışmadan uzak bir şekilde anlaşma ve paylaşma esasını göz önünde bulundurmuşlardır.9

1876 yılına kadar Afrika'nın ancak %10'u Avrupalı güçler tarafından işgal edilmişti. Bu tarihten sonra büyük paylaşma başladı.10 İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır'ı, Fransa'nın Tunus'u, İtalya'nın Kızıldeniz'deki Musavva'yı işgalini bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Kısacası, büyük güçler hem kendi aralarında, hem de topraklarında bir çeşit sömürge paylaşımı yaptıkları Osmanlı Devleti'ne diplomatik baskı kullanarak, savaşmadan bu devletin egemenliği ve nüfuzu altındaki Kuzey Afrika'yı işgal etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, bu güçlere savaş açarak bir sonuç alamayacağını ve daha büyük kayıplarla karşılaşacağını bildiğinden -1877 Rus tecrübesinin de gösterdiği gibi- söz konusu işgallere karşı, diplomatik yolları kullanarak tepkisini göstermiş ve uluslararası gelişmelerin kendi lehine dönmesini bekleyerek hukuki varlığını fiilen geri almaya çalışmıştır. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin dış politikasını büyük ölçüde elinde tutan II. Abdülhamid'in Mısır sorununun görüşüldüğü İstanbul Konferansı sırasında ortaya koyduğu politikalar, ayrıca öneme sahiptir.

1. Osmanlı Devleti'nin Konferansı Önleme Çabaları

13 Nisan 1879 yılında Mısır'da meşrutiyet tartışmalarının başladığı olumlu bir ortamdan istifade ederek kurulan Vatan Partisi'nden11 İngiltere ve Fransa hükümetleri, rahatsızlık duyuyorlardı.12 Çünkü Vatan Partisi taraftarları, Mısır'daki ekonomik, siyasi ve sosyal olumsuzlukların sebebi olarak gördükleri yabancılara karşı her geçen gün yeni protestolar yapıyorlardı. Mısır ordusunda Mirliva (albay) rütbesinde olan Urabi, Vatan Partisi'nin önderi olarak, “Mısır Mısırlılarındır” sloganı ile İkili Kontrol ve Borçların Tasfiyesi Kanunu'na kesin bir şekilde karşı çıkıyordu.13 Sonuçta, 7 Ocak 1882 tarihinde, İngiltere ve Fransa ortaklaşa olarak sert bir deklarasyon yayınlayarak, Vatan Partisi taraftarlarını uyardılar.14 Fransa başbakanı Gambetta'nın ileri sürdüğü bir teklif neticesinde ortaya çıktığı için, Gambetta Notası adıyla bilinen bu deklarasyonda, eğer Mısır'daki olaylar sona ermezse, İngiltere ve Fransa Mısır'da düzeni sağlamak için askeri güç kullanmak da dahil olmak üzere, gereken tedbirleri alacaklarını açıklamışlardı. Babıâli notaya bir hafta sonra sert bir cevap verdi.15

Fakat, bu nota beklenenin aksine Mısır'daki tepkilerin artmasına sebep oldu. İngiltere bu durumda, Mısır'a birer Osmanlı, İngiliz ve Fransız generalin gönderilerek Hidiv'in otoritesinin kuvvetlendirilmesini sağlamalarını teklif etti. Gambetta'nın yerine başbakan olan Freycinet bu fikre karşı çıkarak sorunun bir konferans düzenlenerek tartışılması fikrinde olduklarını açıkladı.16 Bu arada, Fransa'nın Hidiv Tevfik Paşa'nın azledilmesi önerisine de İngiltere karşı çıktı. Mayıs 1882 tarihinde Vatanilerin ağırlıkta olduğu nazırlar heyeti Hidiv ile ilişkilerini keserek onu istifaya zorladılar. Bu durum karşısında tedirgin olan Fransa, İngiltere'ye iki devletin donanmalarını İskenderiye önlerine göndererek Vatanilere bu şekilde bir gözdağı verilmesini önerdi. Bu öneriyi İngiltere kabul etti. İngiltere ve Fransa'nın donanmalarını İskenderiye'ye gönderme kararları, Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmadı ve Babıâli bu eyleme itiraz etti. Ancak İngiltere ve Fransa, niyetlerinin Mısır'a müdahale etmek olmadığını sadece isyancılara bir gözdağı vermek olduğunu açıkladılar. Diğer devletler de Osmanlı Devleti'ni bu yönde teskin ettiler. 2 Mayıs 1882 tarihinde üç İngiliz ve üç Fransız savaş gemisi İskenderiye önlerine demirledi.

İngilizler ve Fransızlar, Mısır'daki karışıklıkların giderilmesi ve gerekli önlemlerin alınması için Hidiv'e ve Babıâli'ye şikayette bulundular. Bundan sonra Hidiv Tevfik Paşa, Urabî'nin liderliğini yaptığı Vataniler hareketinin gittikçe artan baskılarına karşı, Babıâli'nin duruma müdahale ederek bu sorunu çözmesini, istemeye başladı.17

Urabî ve arkadaşları Abdül'al ve Ali Fehmi gibi askeri komutanlar önderliğinde, ordunun büyük bir kısmını arkalarına alan Vatan Partisi, yabancıların Mısır'daki nüfuzunun artmasından Hidiv Tevfik Paşa'yı sorumlu tutuyorlardı. Tevfik Paşa ise, yabancılara karşı olmak yanında, kendi iktidarını da hedef alan bu hareketin ancak, askeri güçle üstesinden gelineceği, kanatini taşıyordu. Bu konuda da Babıâli'nin devreye girmesini bekliyordu. Bu bağlamda Tevfik Paşa 1882 yılının başlarında, Ali Nizami Paşa Heyeti'nin tekrar gelmesini istedi.18 İngiltere ve Fransa ise Mısır'daki karışıklıkları önleyecek çözümleri görüşmek için, İstanbul'da büyük devletler arasında bir konferans toplanması fikrini ileri sürüyorlardı. II. Abdülhamid de, Mısır sorununun bir iç mesele olduğunu belirterek, İstanbul'da böyle bir konferansın düzenlenmesine temelden karşı geliyordu.19

Büyük devletlerden gelen konferans toplanması isteklerinin arkasındaki gerekçeleri çürütmek amacıyla II. Abdülhamid, Mısır'a askeri bir heyet gönderek tarafları yatıştırmak ve doğrudan edindiği bilgilerle, yeni politikalar belirlemek seçeneğini uygulamaya koyuldu.20 Bunun üzerine Müşir Derviş Paşa21 başkanlığında, temyiz ceza reisi Lebib Efendi'nin de katıldığı bir heyetin gönderilmesine 5 Mayıs 1882 tarihinde karar verildi.22 Feraşet-i Şerife23 vekili Seyyid Ahmet Esat Efendi ile mabeyn ikinci katibi Kadri Efendi de Abdülhamid tarafından gayri resmi olarak, bu heyetle birlikte gönderildi.24

2. Maltız Olayı

Derviş Paşa Mısır'da ulaşıp görevine henüz yeni başladığı sırada, İskenderiye'de yerliler ve yabancılar arasında sürekli artmakta olan gerilim patladı. Öteden beri kendilerini emniyet içinde görmeyen Avrupalılar, silah tedarik etmeye başlamışlardı. İskenderiye Kalesi önünde demirleyen İngiliz ve Fransız gemileri halkın işgal korkusunu artırıyordu. Bu gergin havada, 11 Haziran günü öğleden sonra, İskenderiye'de Maltalılar ve Rumların yaşadığı bir mahallede, yerli bir hamal ile bir Maltalı tüccar arasında, ücret meselesinden kaynaklanan bir kavga çıktı.25 Maltalı bıçakla hamalı öldürünce, yerli halk ile kavgaya katılan yabancılar arasında, büyük bir sokak çatışması meydana geldi. Bu olay Mısır'ın işgal edilmesini hızlandıran bir etki yaptı. Maltalı birinin sebep olmasından dolayı, bu olay Maltız olayı olarak isimlendirildi.26 Sonuçta her iki taraftan da birçok yaralı ve ölü vardı.

Meydana gelen arbede esnasında yabancı egemenliğine karşı duygular besleyen halk, yabancılara ait bazı işyerlerini ve evleri yağmaladı. Kaçan yabancılar İngiliz ve Fransız gemilerine sığındılar. Kahire'de bulunan Urabî Paşa olayı haber alınca, hemen duruma müdahale ederek asayişin sağlanması için, İskenderiye Kumandanı Ömer Lütfi Paşa'ya telgrafla talimat verdi.27 Bundan sonra alınan askeri tedbirler ile olay, kısa bir zaman içinde, sona erdirildi. Olayları yatıştırmak amacıyla olay yerine giden konsoloslardan İngiltere Konsolosu Sir Charles Cookson ve İtalya

konsolosu da yaralananlar arasındaydı.28 Maltız olayı sona erdiğinde, 50 civarında yabancı ve 150 civarında, yerli olmak üzere toplam 200'den fazla kişi hayatını kaybetti. Ayrıca 36 yabancı, 33 Mısırlı ve 2 Türk olmak üzere toplam 71 yaralı vardı.29

Özellikle İngiliz ve Fransızlar, olayları maksatlı biçimde yorumlayarak, bundan kendi çıkarları için sonuçlar çıkarmaya çalıştılar. Basın ve diplomasi yoluyla İstanbul'a ulaşan haberlere de bu abartılı durum yansıdı. Bunun üzerine II. Abdülhamid, olayların gerçek seyri hakkında İstanbul Konferansı'na katılan elçilere açıklamalar yapılması için, gerekli talimatları verdi.30 Derviş Paşa, İskenderiye olaylarında heyecana kapılan halka askerin karışmadığını ve kendilerine verilen emirleri yerine getirmekte bir kusurlarının olmadığını rapor etti. Olayların hemen ertesi günü, Kahire'deki Osmanlı heyeti ile büyük devletlerin konsolosları, Hidiv'in huzurunda toplandılar. Derviş Paşa İskenderiye olaylarını Hidiv ve konsoloslarla birlikte değerlendirdi. Hidiv askerlerin kendisine karşı hareketlerde bulunduğunu, onları bastırmak ve asayişi sağlamak için mutlaka İstanbul'dan askeri kuvvet gelmesi fikrini ortaya attı.31 Bunun üzerine toplantıya katılan Urabî Paşa, Cihadiye nazırı olarak sorumluluğunun bilincinde olduğunu belirtti. Hidiv'e tabi olduğunu ve onun tarafından verilen emirlere harfiyyen uyacağına dair söz verdi. Ayrıca, karışıklıkların önleneceğine dair konsoloslara teminat verdi.32 Urabî Paşa'nın Hidiv tarafından verilecek emirlere uyacağını belirten sözleri Konsolosları memnun etti.33 Bunun üzerine Hidiv'le beraber Urabî Paşa, yabancıların güvenliklerinin teminat altında olduğunu, konsoloslara bildirdiler.34

Hidiviyet ile Babıâli, olayı soruşturmak ve zararları tazmin etmek üzere bir "karma araştırma komisyonu" kurmak istedi. Ancak İngiltere ve Fransa buna yanaşmadı.35 Sonuçta, Hidiviyet tarafından bu konuda gerekli soruşturma açılarak, olayları kışkırtan suçlular aranmaya başlandı. Ayrıca, olaylardan mağdur olanların zararları da tespit edilmeye başlandı.36 Gerekli tedbirleri almak üzere, sözkonusu soruşturma komisyonunda bulunan, Cihadiye nazırının yardımcısı Yakub Paşa, Hidiv'in yaverlerinden bir binbaşı, dışişleri bakanlığından bir memur ve Binbaşı Muhyiddin Efendi, özel bir trenle hemen Kahire'den İskenderiye'ye gönderildiler.37 Bu heyetin çalışmaları sonucunda olaylar hemen bir gün içinde kontrol altına alındı.38 Sonuçta, kurulan komisyon, yabancıların zararlarını tayin etti. 4.250.000 İngiliz Lirası ve 106.250.000 frank olan tespit edilen bu zararlar Mısır hazinesi tarafından mağdurlara ödendi.39 Olaylara karıştığı tespit edilen 652 şüpheli kişi tutuklandı ve mahkeme edilmeye başlandı.40

Bu olaydan sonra, Urabî'yi milliyetçi bir lider olarak görüp ona bu yüzden sempati besleyen Avrupalılar bir şok yaşadılar. Avrupa kamuoyunda özellikle İngiliz ve Fransız kamuoyunda, Mısır'daki milliyetçiliği Avrupa hegemonyasına karşı haklı bir reaksiyon olarak yorumlayan önemli bir kesim vardı. Bunlar Maltız olayından sonra fikirlerini değiştirerek Urabî hareketinin aleyhinde yer almaya başladılar. Maltız olayında, çok sayıda Avrupalının hayatını kaybetmesi sonucunda, Avrupa'daki özellikle İngiltere'deki anti-emperyalistler de artık Mısır'daki olaylara müdahale edilmesi gerektiğini düşünmeye başladılar. Çünkü Avrupalı kendi yaşamına, emperyalizme karşı olmaktan daha fazla değer veriyordu. Bu olay dışında hiçbir şey bu fikri değiştiremezdi.41

İskenderiye'de meydana gelen bu katliama, Maltalı birisinin sebep olması bazı Fransız gazeteciler tarafından bir İngiliz tahriki olarak iddia edilmiştir.42 Fransızların bu iddiaları ne kadar doğrudur, bunu kesin olarak tespit etmek oldukça zor. Ancak, olayların tırmanmasında bir tahrik söz konusu ise, bundaki en fazla pay İngilizlere aittir.43 Bununla birlikte, kuşkusuz Fransızlar da işgalden önce, sürekli İngilizlerle ortak hareket ettiklerinden dolayı, kendileri de olayların tırmanmasında, pay sahibidirler.

Öte yandan, üzerinde durulması gereken bir başka gerçek de meydana gelen bu olayları sürekli gündemde tutarak ortamı kışkırtan İngiltere'nin izlediği siyasettir. İngiltere'nin dış politikasını yönlendirenler, uluslar arası kamuoyunu bu şekilde yönlendirerek, Mısır'ı işgal etmek için sözde gerekçeler hazırlıyordu.44 İngilizler'in bir kısmı olayların sorumlusu olarak Vatanileri gösterirken, bir kısmı da olayların Hidiv tarafından planlandığı, iddiasında bulunuyordu.45 İngiliz konsolosu ise, Mısır askerinin olaylara doğrudan karıştığını iddia ediyordu. Ancak askerler, olaylarla ilgileri olmadığı şeklinde kendilerini savundular.

Olayları önlemek konusunda da geç haberdar olduklarını belirterek, "eğer erken haber alsaydık önleyebilirdik" demek istiyorlardı. Derviş Paşa İzzeddin Vapuru'ndan aldığı bilgiye göre, olayların plansız bir şekilde ortaya çıktığı, sonucuna vardı.46 Derviş Paşa ve Seymour'a göre, bu olaylarda Urabî Paşa taraftarlarının planlı bir kışkırtması söz konusu değildir. Eğer bu yönde bir kanıt elde edilmiş olsaydı, Amiral Seymour kenti işgal etmek üzere, askerlerini karaya çıkaracaktı.47

Mabeyn, Derviş Paşa heyetinin verilen görevleri yapamamasından dolayı, tedirginlik belirtisi olan davranışlar sergilemeye başladı. Hidiv'in Kahire'ye dönmesini ve Urabî Paşa'nın İstanbul'a gönderilmesini isteyen Padişahın talimatları karşısında, Derviş Paşa bu görevleri sağlamakta başarısız kaldı. İskenderiye olaylarını bahane eden İngilizler ve ona uyan yabancı devletlerin donanmaları, hâlâ Mısırlı halkın korkmasına neden olmaya devam ediyordu. Padişah baştan beri Derviş Paşa'nın Mısır'daki görevi başarıya ulaşacak diye, İstanbul konferansı'na katılmamak için bu bahaneyi kullanıyordu. Ama gelinen noktada bu bahane artık inandırıcılığını kaybetti. Bu yüzden Padişah hiç istemediği halde, Mısır sorununu Avrupalı altı büyük devletle görüşmek zorunda kaldığını gördü. Bütün bu gelişmelerin neticesinde, Padişah Mısır sorunundaki asıl aktörleri ilk kez karşısında görerek anlaşılabilir bir endişeye kapıldı.48

3. Konferansın Başlaması

Mısır'da İngiltere ve Fransa'nın baskıları karşısında nazırlar heyeti reisi değişiyor, yeni kabineler kuruluyor fakat Urabî Paşa, kamuoyundan aldığı destekle Cihadiye Nezareti görevine devam ediyordu. Hidiv Tevfik Paşa, halkın tepkisinden çekindiği için onun hükümette kalmasını engelleyemiyordu. Böylece, Urabî Paşa, nazırlar heyeti reisi olmamasına rağmen, bütün hükümet onun eline geçmiş oluyordu.

Urabî Paşa, bu gücünün farkında olarak, Mısır'ın kaderinde söz sahibi olmayı amaçlıyordu. Bunun ilk adımı olarak, bir yandan kendi taraftarlarına Başkumandanlığı'nı ilan ediyor, bir yandan da

Mısır ordusunun teçhizatını artırıyordu. II. Abdülhamid ise bu sırada, Mısır konusunda çelişkili ve çok tutarlı olmayan bir politika izliyordu. Daha önce değindiğimiz gibi, İngiltere ve Fransa Mısır sorununu görüşmek üzere büyük devletler arasında İstanbul'da bir konferans toplanması fikrini tekrar gündeme getirdiler. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin de katılımını sağlamak için II. Abdülhamid'i ikna etmeye çalıştılar.

Padişah olay hakkında kesin kararını vermek için Derviş Paşa'nın göndereceği raporları beklediğini öne sürdü. Ancak, gün geçtikçe Mısır'da vaziyetin vahameti artıyordu. Kendilerini emniyet içinde görmeyen Avrupalılar silah tedarikine başlamışlardı. II. Abdülhamid bir taraftan Hidiv'e birçok pırlantalarla murassa hediyeler göndermiş, bir taraftan da Urabî Paşa'ya birinci mecidi nişanını vermişti. Mısır, bu sırada basının ve Urabî taraftarlarının konferansa tepkisiyle çalkalanıyordu.

İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin katılımı olmadan bu konferansı yapmaya karar verdiler. Bundan sonra 2 Haziran 1882 tarihinde, Osmanlı Devleti ve büyük devletlere verdikleri bir nota ile, İstanbul'da bir konferans toplanmasını teklif ettiklerini, açıkladılar. Bu açıklamada; "Padişahın ve Hidiv'in hukukunu kuvvetlendirmek, Mısır'ın idaresini yeniden düzenlemek ve uluslararası taahhütlerini temin etmeyi kararlaştırmak üzere" ibaresi yer alıyordu.

II. Abdülhamid bu konferans sırasında, başka sorunların da özellikle, Trablusgarb sorununun da gündeme getirileceğinden kuşku duymaktaydı. İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin bu çekincelerini aşmak için konferansta Mısır konusu dışında başka bir sorunun gündeme alınmayacağını ilan ettiler.49 Ayrıca, büyük devletlerin uzlaşmaya vardıkları fikirler doğrultusunda, Derviş Paşa heyetinin görevlerini daha kolay tamamlayacağını belirttiler ve bu konularda garanti verdiklerini açıkladılar.50

II. Abdülhamid'in konferansa katılmak istememekteki bir başka gerekçesi de Mısır'daki karışıklıkların önlenmesi için buraya asker gönderme politikasını İngiltere ve Fransa'nın, ısrarla öne sürmeleridir. Bu iki devlet öncelikle, Osmanlı askerinin gönderilmesi yönünde baskı yapacaklar bu olmazsa, kendilerinin asker göndereceğini kabul ettireceklerdi. Böyle bir politikaya karşı, büyük devletler arasında kendisine destek verecek bir devlet yoktu. Almanya Başbakanı Bismarck Osmanlı Devleti'nin İstanbul Konferansı'nda temsil edilmemesini bir hata olarak değerlendirdi.51 Böylece, Almanya Başbakanı Bismarck'tan beklenen desteğin gelmeyeceği de anlaşıldı.52

İngiltere ve Fransa'ya karşı onları dengeleyecek bir müttefik olmadan mukavemet gösteremeyeceğini gören II. Abdülhamid konferansa katılmaya daha şiddetli bir şekilde karşı çıktı.53 Bu konuda büyük devletlerin başkentlerinde görevli Osmanlı elçileri, Padişahtan aldıkları emirler gereğince, konferansın toplanmaması için diplomatik faaliyetler yaptılar. Mısır'da bulunan Derviş Paşa ve Seyyid Ahmed Esad Efendi'nin gönderdikleri bilgilere dayanarak Mısır'daki olayların yatıştığını iddia eden Osmanlı elçileri İstanbul'da böyle bir konferansın toplanmasına gerek yoktur, diyerek aldıkları talimatları uygulamaya başladılar.54

Ancak Osmanlı Devleti, kendisinin katılmayacağı böyle bir konferansın İstanbul'da organize edilmesine de karşı çıkmayacakmış gibi bir takım izlenimler verdi.55 Konferans fikri ilk defa ortaya atılınca Osmanlı Devleti'nin Londra elçisi Musurus Paşa, Babıâli'nin katılımı olmadan konferansın İstanbul'da toplanmasının padişah tarafından olumlu karşılanacağını, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville'e üstü kapalı bir şekilde bildirmişti. Bunun üzerine büyük devletler, Fransa ve İngiltere'nin tekliflerini kabul etti. Avusturya konferansın toplanması konusunda biraz tereddüt gösterdi. Ancak diğer devletlerin katıldığını görünce, Avusturya biraz geç de olsa katılma kararı aldı. Bu yüzden Konferans belirlenen tarihten bir gün sonra 23 Haziran'da Avusturya'nın da katılımıyla başladı.

Avusturya'nın bu tereddüdünden faydalanarak, konferansın toplanmasını engellemek isteyen II. Abdülhamid, Avusturya kralına bir murassa' nişanı vermeyi kararlaştırdı. Avusturya'nın konferansa bir gün sonra katıldığını görünce bu politikanın geçersizliğini anlamıştı. Ancak, nişanı vermek üzere bir heyet yola çıkmıştı. İngiltere ve Fransa konferansın İstanbul'da toplanmasına önderlik ettiler. Fakat Babıâli, çok hızlı gelişen bu olay üzerine biraz tereddüt ettikten sonra, Musurus Paşa'yı yalanladı.56

Bu konuda açıkça bir politika belirlemekte zorlanan II. Abdülhamid tereddütlü tavrını bir müddet daha sürdürdü. Ancak bir süre sonra, büyük devletlerde bulunan elçileri kanalıyla bu konferansın toplanmasına kesin olarak karşı olduğunu ilan etti.57 Böylece Osmanlı Devleti, daha önce bu konuda çıkan haberleri, bir kez daha yalanladı.58

Ancak Musurus Paşa böyle bir hata yaptıktan sonra görevden alınmadı. Bu da gösteriyor ki bu politika Musurus Paşa'nın inisiyatifiyle değil, yukarıdan -yani, Padişahtan- gelen bir emirle uygulanmıştır. Musurus Paşa yalanlanınca Avusturya Devleti konferansa katılmak hususunda tereddüt etmiştir. Konferansın bu yüzden tehir edildiği haberini alan II. Abdülhamid çok memnun olarak Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef'e hemen murassa imtiyaz nişanı verme kararını açıkladı. Ancak ertesi gün konferansın bir günlük tehirle açılacağı haberi alındı. Nişan böylece boş yere verilmiş oluyordu.

İstanbul Konferansı, diplomatik gelenekler uyarınca, en yaşlı elçi olan İtalyan elçisi Kont Korti başkanlığında, İstanbul'daki İtalya sefarethanesinde, 23 Haziran 1882 tarihinde başladı.59

23 Haziran'dan 14 Ağustos 1882 tarihine kadar süren İstanbul Konferansı'nın ilk dokuz oturumuna Osmanlı Devleti katılmadı. İlk toplantıda, oturuma katılan devletlerin temsilcileri, konferansın başladığını resmen Babıâli'ye bildirmeyi kararlaştırdılar. İkinci toplantı 24 Haziran'da yapıldı ve Mısır'a müdahale konusunda önemli bir karar alındı. Bu karara göre, Mısır işlerinin düzene konulması için ortaklaşa çalışılması ve hiçbir devletin diğer devletler aleyhine tek başına Mısır'da bir çıkar peşinde olmaması kayıt altına alındı. 27 Haziran'da yapılan üçüncü oturumda, bir önceki kararı teyit eder mahiyette, "Mısır'a hiçbir devletin tek başına müdahale etmemesi" kararı imzalandı. Ancak İngiltere Elçisi Lord Dufferin, bu kararı "zaruret görülmediği takdirde" ibaresinin yer aldığı ilave bir kayıtla imzaladı.60 Dufferin bu oturum esnasında, Mısır'a Osmanlı askerinin müdahale etmesini teklif etti. Başta Fransa Elçisi Marki de Noaille olmak üzere diğer devlet elçileri buna karşı tereddütlerini

ifade ettiler. Mısır'a Osmanlı askerinin müdahale etmesi durumunda, bunun hangi şartlarda olacağının görüşüldüğü, dördüncü oturum 30 Haziran'da yapıldı. Osmanlı askerinin Mısır'a müdahalesi konusu konferansın en önemli maddelerinden birisiydi. Dolayısıyla uzun tartışmalara sebep oldu. Konferansın beşinci, altıncı ve yedinci oturumları bu konudaki görüş ayrılıklarını gidermeye yetmedi. İngiltere, bu konuda gereksiz yere zaman harcandığını belirterek sürekli tepki gösterdi.

İngiltere, Mısır sorununun çıkmasından itibaren Osmanlı askerinin müdahale etmesi gerektiği yönünde bir politika benimsemişti. Fransa ise, bu tekliflerin karşısında açık bir tavır takınmamıştı. İngiltere'nin bu politikası, görünürde Mısır'daki Osmanlı hukukunu kabul gibi olsa da devamlı olarak bu konuyu vurgulamaları sebebiyle, gizli bir niyet taşıdıklarını açık bir şekilde göstermektedir.

Bismarck İstanbul Konferansı üzerinde, Berlin Konferansı'nda olduğu gibi, yine etkisini gösterdi. Konferansın toplanmaması konusunda II. Abdülhamid'e destek vermeyen Bismarck, Osmanlı Devleti'ne bu kez de asker göndermeme tavsiyesinde bulundu. II. Abdülhamid zaten asker göndermek istemiyordu. Bismarck'ın desteğini almasa bile bu politikasından vazgeçmek niyetinde olmadığını kuvvetle vurguladı. Oysa Freycinet ve Gladstone aralarında anlaşarak kendi kontrollerinde Osmanlı askerinin Mısır'a çıkarma yapmasını istiyorlardı. Donanmalarını İskenderiye önlerine gönderen Fransa, Osmanlı askerinin Mısır'a çıkarma yapması konusundaki politikasını değiştirmişti. Freycinet ve Gladstone, Osmanlı askerinin Mısır'a çıkarma yaparak düzeni sağlaması için baskı yapıyordu. Bismarck'ın görüşlerini arkasına alan II. Abdülhamid İngiltere ve Fransa'nın baskılarına direndi.61

Bismarck ayrıca, Alman temsilcilerine İngiltere ve Fransa'dan Mısır'da manda yönetimi kurma teklifi gelirse buna karşı koymaları talimatını verdi. Böyle bir öneri, ona göre Orta Doğu'da yeniden Hıristiyan-Müslüman savaşının çıkmasına yol açacağı için, gündeme bile alınmaması gerekiyordu.62 Aslında Almanya'nın amacı, İngiltere ile Fransa'yı ortaklaşa davranıştan vazgeçirip böylelikle aralarında ittifak yapmalarını önlemek ve mümkünse çatışmalarını sağlamaktı.63

İngiliz politikacılar, evvelden beri II. Abdülhamid'in asker sevki fikrine karşı olduklarını biliyorlardı.64 Sürekli asker sevki fikrini gündeme getirerek, önce böyle bir ihtiyacın uluslararası alanda kabul görmesini sağlamaya çalıştılar. Eğer Osmanlı Devleti, meşru egemenlik sahibi olarak bunu yapamıyorsa, başka bir gücün -yani İngiltere'nin- Mısır'a müdahale etmesi gerekliliği ortaya çıkmış olacaktı.65 Nitekim, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi sürecindeki gelişen olaylar bunu kanıtlamıştır.

Konferansta zaman kaybına yönelik İngiltere'nin eleştirilerini dikkate alan diğer devletler, Osmanlı askerinin müdahalesine onay vermekle beraber, Osmanlı askerinin Mısır'da ne kadar kalacağını ve asker sevki masraflarının ne şekilde karşılanacağı konusunu görüşmeye başladılar. Netice olarak, 6 Temmuz'da yapılan yedinci oturumda, "Osmanlı askerinin Mısır'da belirli bir müddet kalması ve işgal masraflarının Mısır bütçesinden karşılanması" doğrultusunda aldıkları kararları Babıâli'ye bildirdiler.

Fakat bu karar metni hazırlandığı sırada, Konferansın gidişatını alt üst eden bir olay meydana geldi. İngiliz Amirali Seymour'un 11 Temmuz'da İskenderiye'yi bombaladığı haberi İstanbul'a ulaştı.66

Amiralin bu hareketi, Babıâli'de, Yıldız Sarayı'nda ve İstanbul Konferansı'na katılan elçiler arasında bir şok tesiri yaptı. İstanbul'daki konferansın 6 Temmuz memorandumu büyük devletlerce tasdik edildikten sonra Babıâli'ye tebliğ edilmesine rağmen, Osmanlı Devleti tarafından henüz bir cevap verilmeden İskenderiye'nin topa tutulması, olağan dışı bir olaydı.

Osmanlı Devleti'nde tüm işler Yıldız Sarayı'ndan yönetildiği için en büyük rahatsızlık ve çaresizlik, II. Abdülhamid tarafında görüldü. İskenderiye'nin topa tutulduğunu haber alan II. Abdülhamid, Sadrazam Abdurrahman Paşa'yı hemen görevden alarak diğer nazırları saraya davet etti. Bundan sonra, Küçük Said Paşa, sadrazamlığa getirildi. Babıâli yapılan toplantılardan sonra, İngiltere'nin İskenderiye'yi topa tutmasını ve buraya asker çıkartmasını protesto ederek bu kuvvetin derhal geri çekilmesini istedi.67

4. Osmanlı Devleti'nin Konferansa Katılması

Mısır sorununa çözüm aranırken işgalle karşılaşılması, Padişah açısından büyük bir kayıptı. 14 Temmuz'da toplanan Meclis-i Vükela'da, padişahın asker göndermeye karşı olduğu bilindiği için bu konuda değerlendirilebilecek bir karardan kaçınılarak, İngiltere'nin İskenderiye'yi bombalaması protesto edildi. Meclisi Vükela üyelerinden Mahmud Nedim Paşa ve Cevdet Paşa, asker sevkine ve konferansa katılmaya taraftar değillerdi. Said Paşa'nın ikna edici konuşmalarından sonra, hazırlanan mazbatada tek muhalif imza, Mahmud Nedim Paşa'ya aitti. Padişahın böyle kararlarda oy birliği aramasının sonucu olarak, Meclisi Vükela üyeleri bu konudaki görüşlerine hemen onay alamadılar.68

İskenderiye'nin topa tutulması üzerine konferansa katılan diğer devletler "İngiltere'nin bundan sonra yapacağı hareketleri izlemekten başka bir şey kalmadığını" ilan eder gibi konferansın devamına gerek olmadığını belirttiler. Osmanlı Devleti tarafından Mısır'a asker sevki hususundaki kararın takip edilmesi için 15 Temmuz 1882 tarihinde yeni bir karar verdiler. İngiltere'nin de katıldığı bu oturumda, konferansa katılan devletler Babıâli'yi Mısır'a asker göndermeye davet ettiler. Bu karar ile Osmanlı askerine yüklenilmek istenilen görev, "Mısır'da yerli ve yabancıların menfaatlerini ihlal eden ve ülkeyi harap eden karışıklıkların önlenmesi, bu duruma sebebiyet veren hareketlerin cezalandırılması ve saltanat hukuku ile Hidiviyetin nüfuzunun güçlendirilmesi, ileride ortaklaşa olarak kararlaştırılacak bir plan çerçevesinde Mısır'ın ferman-ı hümayunlar hükümlerine göre haiz bulunduğu idari ve hukuki ayrıcalıklarını ihlal etmeyecek bir şekilde, Mısır ordusunun sayısının azaltılarak yeniden düzenlemesi" idi.69

Aynı şekilde, Osmanlı askerleri kumandanının Hidiv ile görüşerek hareket etmesi de karar altına alınmıştı. Bununla birlikte Osmanlı askerinin görev süresi hususunda, Hidiv'in bu konudaki talebi dikkate alınacaktı. Fakat, Babıâli ve diğer devletler Hidiv tarafından tayin edilen müddeti, uygun görmezlerse, Osmanlı askerinin Mısır'da kalış süresi, üç ay olacaktı. Bunlara ilave olarak, alınan karara göre, Osmanlı askerinin görev masrafları tümüyle Mısır bütçesinden karşılanacaktı.70

Mısır sorunu bu safhaya ulaştığı sırada, II. Abdülhamid konferansa katılmamak konusundaki fikrinde ısrar etmenin artık anlamsız olduğunu gördü. Meclisi Vükela toplantısında alınan kararlar doğrultusunda, 19 Temmuz'da Osmanlı Devleti'nin bu konferansa katılacağı büyük devletlerin elçilerine bildirildi. Babıâli tarafından konferansa katılan elçilere verilen cevapta, 15 Temmuz'daki konferans kararını kabul ettikleri ve bundan sonra Osmanlı Devleti'nin de konferansa katılma kararı aldığı bildirildi.71

II. Abdülhamid, Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesine onay verdi.72 Ancak, Osmanlı askeri Mısır'a ulaştığı zaman İngiliz askerinin Mısır'ı boşaltmasını şart koştu. Bu talep Babıâli'nin 19 Temmuz tarihli notasında yer aldı. Ancak, bu durum Musurus Paşa tarafından Lord Granville'e bildirildiği zaman, İngiltere hükümeti bu teklifi geri çevirdi.73

Osmanlı Devleti'ni konferansta temsil etmek üzere II. Abdülhamid, Evkaf Nazırı Asım Paşa'yı görevlendirdi.74 Ancak Asım Paşa bu görevi tek başına yapamayacağını Padişaha sununca, Hariciye Nazırı Said Paşa'nın onunla birlikte katılması kararlaştırıldı.75 Hariciye Nazırı Said Paşa'nın bu göreve tayin edilmesinin bir diğer önemli sebebi de diplomatik gelenekler uyarınca Konferans'ta başkanlık etme hakkının onda olmasındandır.76 Bu durumdan istifade ile toplantının başkanlığı Osmanlı Devleti'ne geçti. Böylece, konferansa yeni katılma kararı alan Osmanlı Devleti psikolojik bir üstünlük ve avantaj sağlamış oldu.77

Konferansın 24 Temmuz'daki onuncu oturumu Said Paşa başkanlığında, önceki oturumların yapıldığı İtalyan Elçiliği'nde yapılmaya devam edildi.78 İngiltere ve Fransa elçileri 15 Temmuz'da konferansa katılan ülkelerin verdiği notanın maddelerinden olarak Mısır'a Osmanlı askerinin gönderilmesi konusunda, Babıâli'nin acilen cevap vermesini dile getirdiler. Hatta, sözkonusu maddelerin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi gerektiğini Fransa elçisi ısrarla savundu. Osmanlı Devleti'nin katıldığı bu ilk toplantıda, Said Paşa zaman kazanmak amacıyla, asker sevki ve diğer maddelerin Babıâli tarafından halen müzakere edildiğini belirterek, bu konunun gelecek toplantıda tekrar ele alınmasını istedi.79

II. Abdülhamid Mısır'a asker göndermek hususunda hâlâ tereddütlerinden vazgeçmemişti. Bu yüzden bir karara varılamadığından konferans uzayıp gidiyordu. Bu sırada Padişah sadrazamın haberi olmadan dış işleri bakanını hususi katibi Reşid Bey'le birlikte İngiltere Elçiliği'ne göndererek, sevk edilecek askerin bir-iki bin kişi olarak sınırlandırılmasını teklif etti. Fakat, İngiliz elçisi bu teklifi resmiyete geçirerek Babıâli ile bu konuda yazıştı. Bunun üzerine Sadrazam dış işleri bakanının kendisine haber vermeden böyle bir teşebbüse girişmesinden duyduğu rahatsızlığı asıl sorumlu padişaha ileterek tepki gösterdi. Padişah bu teşebbüsün arkasında kendisi olmasına rağmen, dış işleri bakanı Said Paşa'yı muhakeme etti.80 Bundan da beklenildiği gibi bir netice çıkmadı.

26 Temmuz Çarşamba günü yapılan oturumda, 15 Temmuz tarihli notadaki ifadeler hakkında, Said Paşa bazı sorular sorarak açıklamalar istedi. Mısır ordusunun asker sayısının azaltılması, Mısır'da adli ve idari düzenlemeler yapılması gibi isteklerin, statükoyu değiştirmeden fermanlarla

düzenlenen çerçevede yapılması konusunda görüş birliğine varıldı.81 Mısır'a gönderilecek Osmanlı askerinin görevini üç ay içinde tamamlaması üzerinde, İngiltere ve Fransa önemle durdu. Bu sürenin uzatılması için Hidiv'in talepte bulunması ve bu talebin konferansa katılan devletlerce uygun bulunduktan sonra, uygulamaya konulması tartışıldı.82

İngiliz ve Fransız temsilciler, Mısır'daki olayların kontrol altına alınmasının ancak buraya Osmanlı askerinin gönderilmesiyle sağlanacağını ısrarla dile getirmelerine rağmen, bu tekliflerinde samimi olduklarına dair bir görüntü vermiyorlardı. Said Paşa ve Asım Paşa Mısır'a Osmanlı askeri ulaştığı anda İngiliz askerlerinin Mısır'dan çekilmeleri konusunda, bir teklif ileri sürdüler. Bunu kabule yanaşmayan İngiltere ve Fransa tarafının gösterdiği tepki, Osmanlı temsilcilerinin şüphelerini artırdı. Bunun üzerine Said Paşa ve Asım Paşa, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a askeri müdahale yapmalarını engellemek amacıyla, konferansın bağlayıcı bir karar alması hususunda, gelecek toplantıda yeni bir teklif vermeye karar verdiler.83

2 Ağustos oturumunda, Osmanlı askerinin Mısır'a ulaştıktan sonra, İngiliz askerinin Mısır'ı boşaltması yönündeki Osmanlı temsilcilerinin teklifi, İngiltere Elçisi Dufferin'in sert bir tepki göstermesine neden oldu. Osmanlı temsilcileri, Mısır sorununda İngilizlerin niyetlerinin göründüğü gibi olmadığına dair kanaatlerini, bu tepkiden sonra daha kuvvetli bir şekilde savunmaya başladılar.84

Mısır'a askeri müdahale etme hakkını elinde bulunduran Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere'nin izlediği siyaset, yapılacak müdahelenin acil ve sınırlı bir şekilde olmasını öne sürerek Padişahı köşeye sıkıştırmaktı. İngiltere böyle yaparak kendilerinin Mısır'ı işgaline zemin hazırlamaya çalışıyordu.85 Osmanlı temsilcileri de İngiltere'nin oyununa gelmemek için 15 Temmuz tarihli notanın içerdiği şekilde Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesi hakkındaki konferans kararını imzalamaktan kaçınıyordu. Bu konuda, bir kez daha Almanya, Avusturya, İtalya ve Rusya temsilcileri tarafından kaleme alınan notayı kabul ettiklerini açıklayan Osmanlı temsilcileri, zaman kazanma politikalarını biraz daha sürdürdüler.86

Osmanlı temsilcilerinin katıldığı dördüncü toplantıda, bu politikayı devam ettiren Said Paşa, İngiltere'nin dile getirdiği Urabî Paşa'nın asi ilan edilmesi konusundaki talepleri de ustaca geri çevirdi. İngiltere'nin Mısır'dan askerlerini çekmeye başalamasıyla birlikte bu yönde bir karar alınabileceğini dile getiren Said Paşa, bir kez daha İngilizlerin tepkisini çekti.87

8 Ağustos'ta yapılan toplantıda Osmanlı temsilcileri, konferansın 15 Temmuz tarihli Osmanlı askerinin sevk edilmesi hakkında alınan kararlarını kabul ettiklerini açıkladılar. Bunun üzerine bir protokol hazırlandı ve tüm temsilciler bu protokolü imzaladılar.88

5. İngiltere ile Osmanlı Devleti Arasında Askeri Mukavele Görüşmeleri

Konferansın bundan sonraki görüşmeleri, Süveyş Kanalı'ndan gemilerin serbestçe geçişi hakkında, cereyan etti. 14 Ağustos'a kadar süren bu görüşmelerde, Mısır'a asker gönderilmesi

konusundaki görüşmelerin doğrudan doğruya İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında devam etmesine karar verildi.

Osmanlı temsilcileri İngiltere ile görüşme masasında yalnız kalmanın mahzurlarını düşünerek, söz konusu askeri mukavelenin konferansta gündeme alınması ve bir başka devletin desteğini sağlamak için girişimlerde bulundular. Babıâli'nin böyle bir siyaset izlemesinin asıl sebebi, İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesi konusunda büyük devletleri de resmen bir taraf haline getirmek ve böylece Avrupa dengesinden istifade etmekti.89 Ancak, bu konuda Almanya, Avusturya, İtalya ve Rusya temsilcileriyle yapılan görüşmelerden sonra, talep ettikleri destek için olumlu bir cevap alamadılar.90

Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesi hususunda İngiltere ile Babıâli arasında yapılan görüşmeler, Padişahın sürekli olarak itirazlarını öne sürmesi nedeniyle, bir sonuca ulaşılamadan Eylül ayına kadar uzadı. Padişahın itiraz ettiği veya tereddütlerini ifade ettiği maddeler, askerin miktarı ve gönderiliş şeklinin nasıl olacağı, Osmanlı askeri ile İngiliz askeri arasındaki ortaklık işleri üzerine odaklaşıyordu. İngilizler Osmanlı askerinin miktarını sınırlamakla birlikte, Urabî üzerine gidecek İngiliz-Osmanlı ordusun komutanını da İngiliz olmasında ısrar ediyorlardı. Ayrıca İngilizler, padişah tarafından Urabî'nin bir an önce, asi ilan edilmesi hususunda baskı yapıyorlardı.91 II. Abdülhamid, bu tekliflere sürekli olumsuz cevap veriyordu. Bununla birlikte, Mısır sorununu görüşmek üzere birçok kez sarayda toplanan Meclis-i Vükela üyeleri ise, bir an önce Mısır'a asker gönderilmesi görüşünü benimsemişti.92

İngilizler Mısır'a gidecek Osmanlı askerinin miktarı konusunda bir sınırlama koyarak, Osmanlı Devleti'ni Urabî karşısında zor durumda bırakmayı amaçlamış gibi bir izlenim verdiler. II. Abdülhamid, 20 bin kişilik Urabî Paşa kuvveti karşısında, 4 bin kişilik Osmanlı askerinin başarısız kalacağını öne sürerek karşı çıktı.93

Öte yandan, Osmanlı askerinin İskenderiye'ye çıkarma yapmasını savunan Osmanlı Devleti'nin teklifi, İngiltere tarafından kabul edilmedi. İngiltere, Osmanlı askerlerinin İskenderiye yakınlarındaki Ebu Kır'a çıkarma yapmasını istiyordu. II. Abdülhamid'e göre, rüzgarlı ve limanı elverişsiz olduğu için Ebu Kır, çıkartma yapmaya uygun bir yer değildi.94

Osmanlı askerlerinin Mısır'a ulaşmasından sonra İngilizlerin burayı boşaltmasını vurgulayan Osmanlı temsilcileri bu konu üzerinde tavize yanaşmadılar. İngiliz elçisi Lord Dufferin de aynı şekilde karşılık verince görüşmeler tıkanma noktasına geldi.95 İngilizler zamanla görüşlerini değiştirmeye başladılar. Önce İskenderiye'ye yakınlığı itibariyle Ebu Kır'a Osmanlı askerinin çıkarma yapmasını öneren Lord Dufferin, Granville'den aldığı talimat gereğince, Ebu Kır'dan başka Reşid ve Dimyat kentlerinden birinin bu iş için uygun olacağını dile getirmeye başladı.96

Osmanlı temsilcileri ise Ebu Kır'ı kabul etmekle birlikte, bu kentin limanının çıkarma yapmaya uygun olmadığını öne sürerek, önce Osmanlı askeri İskenderiye'ye insin sonra, Remle yoluyla Ebu Kır'a sevk edilsin, görüşünü savunmaya başladı.97 Lord Dufferin bu teklif karşısında muhalefet etmeyip İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Granville ile bu konuda yazışmak için zaman istedi.98 Ancak,

Granville bu teklifi kabule yanaşmadığı gibi, Ebu Kır üzerinde sağlanan mutabakattan da vazgeçerek, Osmanlı askerinin sevki için tek uygun yerin Port Said olduğunu ve bu konuda taviz vermemesi hususunda, Dufferin'e talimat verdi.99

Sevk olunacak Osmanlı askerinin Ebu Kır'a çıkarılması husundaki İngiliz teklifini kabul etmekten başka çıkar yol olmadığı anlaşılınca Osmanlı temsilcileri bu kararı Dufferin'e ileterek anlaşmanın imzalanmasını sağlamaya çalıştılar.100 28 Ağustos 1882 tarihinde Osmanlı temsilcileri yukarıda belirtilen Askeri Mukavele metnini imzalamaya hazır olduklarını bildirdiler.101

Bu arada Granville, Osmanlı askerlerinin kendileriyle birlikte bir müdahaleye katılmaları söz konusu olursa, bunun kendilerine sağlayacağı fayda ve zararları göz önüne alarak, yeni değerlendirmeler yaptı. Osmanlı askerlerinin Urabî kuvvetlerine katılmaları ihtimalinden endişelenen Granville bu olasılığı Bismarck'ın kardeşi Herbert Bismarck'a da açtı. Ona göre, Osmanlı askerlerinin Mısır'a gönderilmesinin tek faydası, Avrupalı güçlerin bu konuda İstanbul Konferansı'nda aldıkları karar uygulamak ve Avrupa dengesine bu açıdan gelecek zararları önlemekten kaynaklanıyordu. Herbert Bismarck, Osmanlı askerlerinin Mısır'a girmesinin bundan başka bir faydası yoktur, diyerek bu politikanın İngiltere açısından zararlı olacağını ileri sürdü.102

Lord Dufferin, Osmanlı temsilcilerinin Ebu Kır konusundaki tekliflerini yaptıkları sırada, İngiliz askerinin Mısır'da Urabî üzerine ilerlemekte olduğunu belirterek, bundan sonra Osmanlı askerine gerek olmayacağının ilk sinyalini verdi.103

Bundan sonra 29 Ağustos tarihinde, askeri anlaşma imzalanmazsa, bu konuyu gündemden kaldırıp Mısır'da Urabî Paşa olayını kontrol etmek için tek başlarına davranacaklarını, Osmanlı temsilcilerine iletti.104 İngiltere, Osmanlı Devleti ile ortak bir askeri operasyonu istemediğinden uzlaşmayı sağlayacak teklifler sunmadı. Lord Dufferin Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesini istermiş gibi görünürken, karşı tarafın bu teklifi reddetmesi için gereken siyaseti de uygulamaktan geri kalmadı.105

Lord Dufferin'in bu konudaki politikasını, bir geçiştirme ve oyalama taktiği olarak değerlendirmek mümkündür. II. Abdülhamid ise, İngiltere'nin bir oyununa gelmemek için, uzun hesaplamalar yaparken çekingen ve kararsız bir izlenim bırakmıştır.

İstanbul Konferansı devam ederken askeri anlaşma konusunda tıkanmalar ortaya çıkınca, İngilizler Mısır'da kendi başlarına bir takım politikaları uygulamaya başladılar.106 Hidiv'e baskı yaparak Mısır ordusuna Genelkurmay Başkanlığı yardımcısı olarak görev yapacak bir komiser tayin ettirdiler. Ayrıca, Urabî'yi Cihadiye nezaretindeki görevinden azl ettirdiler. Bununla birlikte, 16 Ağustos 1882 tarihinde, Süveyş Kanalı çevresinin güvenliğini sağlamak üzere General Wolseley komutasındaki İngiliz ordusunun, bu bölgeye hareket etmesi hususunda Hidiv'in izin vermesini sağladılar.107 Wolseley Tel el-Kebir'de Urabî Paşa'nın ordusunu kısa bir zamanda yendi.

İngiltere, Urabî taraftarları karşısında aldığı bu kesin neticeden sonra Osmanlı Devleti ile önceden sürdürdüğü diplomatik lisanını tümüyle değiştirerek yeni bir tavır takındı. İngiltere'nin bu politika değişikliğinde elbette Askeri Mukavele'nin Osmanlı Devleti tarafından imzalanmamış olmasının etkisi büyüktü.

II. Abdülhamid son bir hamle yaparak Meclis-i Vükela üyelerinin konuyu görüşmesini istedi. Meclis-i Vükela bu konuda İngiltere elçiliği ile birlikte hazırlanmakta olan askeri mukavelenin tasdik edilmesi gerektiğini belirtiyordu.108 Söz konusu Askeri Mukavele'nin 5 Eylül 1882 tarihi itibariyle anlaşma sağlanan maddeleri şöyleydi:109

Birinci Madde: Öncelikle 5-6 bin kişilik bir kolordu Mısır'a gönderilecek. Bu sayı ileride, antlaşmayı düzenleyen iki tarafın muvafakatıyla gerekli görülen miktara yükseltilebilecek.

İkinci Madde: Osmanlı askeri kendi kumandanlarının idaresi altında bulunacak. Ancak Osmanlı komutanı ile İngiliz komutanı, uzlaşarak iki ordunun ortak hareket etmesini sağlayacaklar.

Üçüncü Madde: Asker sevkini gerektiren şartlar ortadan kaldırıldıktan sonra, iki ordu aynı zamanda Mısır'ı boşaltacaklar.

Bunun üzerine, asker sevketme ve Urabî Paşa'nın asi ilan edilmesi konusunda hâlâ ikna olamayan II. Abdülhamid, İngiltere Elçisi Lord Dufferin'i Yıldız Sarayı'na çağırarak, kendi görüşleri doğrultusunda bir netice almaya çalıştı. Bu konudaki girişimleri başarısız kalınca da söz konusu mukavelenin imzalanmasını kabul etmedi.110

Lord Dufferin 16 Eylül 1882 tarihinde, Babıâli'ye sunduğu notasında, artık Osmanlı askerinin Mısır'a sevk edilmesine gerek kalmadığını ve İngiltere hükümetinin de en yakın zamanda askerlerinin bir kısmını Mısır'dan çekeceğini bildirdi. Bunun üzerine Babıâli, İngiltere'ye askerlerini tümüyle ne zaman Mısır'dan çekeceklerini sordu. İngiltere Hükümeti, bu soruya -bundan sonra bu tür sorulara vereceği cevaplarda da tekrarlayacağı gibi- en yakın zamanda ve İngiliz askeri Mısır'ın iç ve dış güvenliğini sağladıktan sonra cevabını verdi.111

Sadrazam Said Paşa, "İngiltere istikrar-ı asayişe kadar Mısır'da kalacağım derse bizde -askeri mukaveleye göre- asker gönderip müştereken tahliye hakkına haiziz" fikrini ileri sürdü.112 Kamil Paşa da hatıratında Padişahın kuşkuculuk hastalığından dolayı, birçok sorunda olduğu gibi, Mısır sorununda da aynı zaafın ortaya çıktığını belirterek, devletin çıkarlarını zedelediğini ve ele geçirilen fırsatların kaçırıldığını ileri sürmektedir.113

Bu sırada, İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Dufferin, Mısır'daki İngiliz Konsolosu Malet'in hastalanmasını sebep gösterip, geçici bir görevle Mısır'a gitti. Lord Dufferin, ileride daha geniş bir şekilde anlatılacağı gibi, aslında Mısır'daki İngiliz işgal yönetiminin programını hazırlamak ve gerekli düzenlemeleri yapmak üzere, gönderilmişti.114

İstanbul Konferansı'nın genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, Osmanlı Devleti'nin ve II. Abdülhamid'in 1880'lerden sonra benimsediği diplomatik tavrın genel izlerini bulabiliriz:

İlk olarak, II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren sorunların uluslararası alanda tartışılmasına ve bu konularda bir konferans düzenlenmesine karşı politikalar izliyordu. II. Abdülhamid'in bu sonuca varmasındaki en büyük etken, 1878 Berlin Konferansı'nda alınan kararları, Osmanlı Devleti aleyhine olarak yorumlamasından kaynaklanıyordu.

Bu düşünceye göre, Avrupalı devletler, kendi aralarında Osmanlı Devleti'ne karşı çeşitli ittifaklar sayesinde, kolayca uzlaşıyorlardı. Bu durumda Osmanlı Devleti, savunduğu tezlerde ne kadar haklı olursa olsun, konferanslar neticesinde ortaya çıkan sonuçlar olumsuz oluyordu. Dolayısıyla, II. Abdülhamid herhangi bir sorunun uluslararası alana taşınmasından rahatsızlık duyuyordu. Ancak savaşa yol açabilecek gelişmeler karşısında da duyarlı olan Padişah diplomasiye de önem veriyordu.

Bu ikilem karşısında II. Abdülhamid'in izlediği politika, olayı zamana yaymak ve ortaya çıkacak konjonktürel fırsatları yakalamak, şeklinde formüle edilebilir. Kazanılan zaman içinde karşı taraftan gelen baskıları göğüslemek için, bir müttefik arayışında bulunmak da bir diğer politikadır. Bu politikanın sürdürülmesi için, sürekli başvurulan alan Avrupa dengesidir. İstanbul Konferansı esnasında II. Abdülhamid'in bu tavırları sırasıyla ortaya konulmuştur. İlk başta, konferansa karşı çıkan Padişah bu konudaki politikasında şartlar onu zorlayana kadar ısrarlı olmuştur. Konferansa katıldıktan sonra, Almanya ve Avusturya'nın desteğini almak için çalışmıştır. Bu devletlerden beklediği desteği alamayınca, zaman kazanma politikası izlemiştir. Mümkün olduğunca uzatılan görüşmeler sırasında, kendi elini güçlendirecek gelişmelerin meydana gelmesi, beklenilmiştir. Fakat umulan fırsatlar ortaya çıkmamıştır.

İkinci olarak, II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün sınırlarını 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gördüğü için, yönetimde ideal değil, reel siyaset anlayışını uygulamak istemiştir. Bu bağlamda, zaman zaman gündemde olan Pan-İslam siyasetini, İngiltere'ye karşı bir baskı aracı olarak kullanmaktan öte, başka bir şey yapmamıştır. Oysa, Mısır'ın İngilizler tarafından işgali II. Abdülhamid'in halifelik sıfatına ve Pan-İslam siyasetine karşı bir darbe idi. Osmanlı Devleti'nin toprak ve can kaybının kaçınılmaz olduğu sıcak çatışmalara girmesini, her ne pahasına olursa olsun, önlemeye çalışmıştır. Ayrıca, askeri müdahalenin önünde, İngiltere tarafından kaynaklanan başka olumsuzluklar da vardı. İngiltere bir yandan Osmanlı askerinin Mısır'daki karışıklıklara müdahale etmesini istiyordu. Bir yandan da söz konusu müdahale gücünün sayısı ve Mısır'da kalacağı süre hakkında birtakım kısıtlamaları, Osmanlı Devleti'ne dayatıyordu. II. Abdülhamid, bu koşullarda Osmanlı askerinin başarısız kalacağını öne sürerek, bu teklife karşı çıkmıştı.

Bununla birlikte II. Abdülhamid özellikle, Osmanlı Devleti açısından daha önemli olan Avrupa'daki toprakların savunması için ayrılan askerlerin başka bir çatışma alanına kaydırılmasını istememiştir. II. Abdülhamid devletin merkezi ve kalbi olarak buradaki topraklara büyük önem veriyordu. Bunun dışında kalan yerler, Mısır dahil olmak üzere, devletin uç topraklarıydı.115

Abdülhamid'in asker göndermeye karşı çıkmasındaki bir başka nokta da Mısır'ın Türk askerinin huy ve adetlerini değiştireceği ve bu yolla, terhis olup dönen askerlerin Osmanlı devlet ve toplum düzenine zarar vereceği varsayımından kaynaklanıyordu.116

Sonuç olarak, II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin asıl merkezini güvenlik altına almaya gayret ettiğinden, Mısır'a müdahale ederek, devleti maceraya sokmak istememiştir. Bu yüzden, Mısır'a Osmanlı askerinin sevk edilmesine karşı çıkmıştır.

DİPNOTLAR

1 Paris Andlaşması'nın metni için bkz; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuki ve Siyasi Türk Metinleri, Ankara; Ankara Ün. Hukuk Fak. Yayını, 1953, I/341-353. Paris Andlaşması ve sonrasında yapılan diğer Andlaşmalar için bkz; Fahir H. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1789-1914, Ankara 1997, s. 250-253.

2 W. E. Mosse, "The end of the Crimean system: England, Russia, and the neurality of the Black Sea, 1870-1871", Historical Journal, IV, 1961, s. 164-190.

3 Paris Antlaşması'ndan sonra 1876 yılına kadar gelen süreçte, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren gelişmeler için bkz, M. S. Anderson, The Eastern Question 1774-1923, A Study in International Relations, Londra-Melbourne-Toronto; Macmillan, New York; St. Martin's Press, 1966, s. 149-177; Ahmed Saib, Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı, Mısır 1326. Rusya'nın Paris Antlaşması'ndan sonra takip ettiği siyaset için bkz; B. H. Sumner, "Ignatyev at Constantinople, 1864-1874", Slavonic and East European Review, XI, 1932-3, s. 341-353, 556-571; Fahir H. Armaoğlu, a.g.e., s. 255.

4 Berlin Kongresi 13 Haziran 1878'de toplandı. Bir ay süren çalışmalardan sonra 13 Temmuz 1878'de Berlin Andlaşması imzalandı. Berlin Andlaşması'nın maddeleri hakkında bkz; Nihat Erim, a.g.e., s. 403-424; B. H. Sumner, Russia and the Balkans, 1870-1880, Oxford; Clarendon Press, 1937, s. 658-669. Berlin Kongresi ve bundan sonra meydana gelen politik gelişmeler için bkz; İlhan F. Akin, Siyasi Tarih 1870-1914, İstanbul Fakülteler Matbaası, 1983, s. 43-50. W. N. Medlicott, The Congress of Berlin and After, Londra, 1938.

5 Osmanlı Devleti'nin nüfus ve toprak kaybı hakkında bkz; Standford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambirdge; 1977, II/191.

6 8 Şubat 1879 tarihli Andlaşma ile bu miktar 802. 500.000 Frank olarak tespit edildi. Andlaşmanın metni için bkz; Nihat Erim, a.g.e., s. 425-427. Rusya'ya ödenen savaş tazminatının Osmanlı bütçesinde yol açtığı problemler hakkında bkz; Michael Milgrim, "An overlooked problem in Turkish-Russian Relations: The 1878 War indemnity", International Journal of Middle East Studies, 1978, c. 9. s. 519-537.

7 Bu politikanın genel özellikleri ve hedefleri hakkında daha fazla bilgi için bkz; Engin D. Akarlı, The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman

Politics Under Abdulhamid II, (basılmamış doktora tezi), Princeton, 1976, s. 10-39. A. Muhammed Harb, el-Sultân Abdülhamid el-Sânî, Ahira el-Selâtin el-Osmâniyîn el-Kibâr, Dımaşk, 1990, s. 133-227.

8 Berlin Kongresi'nden itibaren değişmeye başlayan, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik dış politikası için bkz; Lillian M. Penson, "The Foreign Policy of Lord Salisbury, 1878-1880; The Problem of the Ottoman Empire", Studies in Anglo-French History, (ed., Alfred Colville-Harold W. V. Temperly), Cambridge; Cambridge University Press, 1935, s. 125-142. İngiltere'nin Akdeniz ve Kıbrıs politikası için bkz; D. E. Lee, Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878, Cambridge; Cambridge University Press, 1934.

9 Avrupalı emperyalist güçlerin Afrika'yı paylaşma politikaları hakkında bkz; Türkkaya Ataöv, Afrika'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri, Ankara; Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1975, s. 16-25; Norman R., Bennet, Africa And Europe, From Roman Times To The Present, New York-London; Africana Publishing Co., 1975, s. 93-108; Robert O. Collins, Historical Problems Of Imperial Africa, Santa Barbara, California, 1975, s. 7-11. Robin Hallett, The Penetration Of Africa European Exploration in North and West Africa to 1815, New York-Washington; Frederick A. Praeger, Inc. 1965. Roland Oliver-Anthony Atmore, Africa Since 1800, Cambridge-London-New York; Cambridge University Press, 1981, s. 103-113.

10 Türkkaya Ataöv, a.g.e., s. 16.

11 Partinin kurucuları arasında bulunan Şerif Paşa, İsmail Ragıb Paşa, Ömer Paşa Lütfi, Sultan Paşa, Ahmed Urabi, Mahmud Sami Paşa Barudi, Süleyman Paşa Abaza, Abdül'al Hilmi, Ali Fehmi gibi isimler, kamuoyunda yakından tanınmaktaydı. 327 Mısırlı tarafından kurulan partide, eski ve yeni subaylar, ulemadan temsilciler, Kıpti ve Yahudi cemaatin dini liderleri, tüccarlar ve toprak ağaları dengeli bir şekilde yer aldı. Bu parti hakkında daha fazla bilgi için bkz; Jacob M. Landau, Parliaments and Parties in Egypt, New York, 1954, s. 87-91. Vatan Partisi'nin kökenleri, 1866 yılında kurulan Şurayı Nüvvab meclisinde ortaya çıkan siyasi yapılanmalara dayanmaktadır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz; Zeynelabidin Şemseddin Necm, el-Cemi'atü'l-Vataniyye el-Mısrıyye sene 1883, Kahire; El-Hey'et el-Mısrıyye el-Amme li'l-Kütüb, 1987, s. 21-40; Abdurrahman el-Rafi'i, el-Savra'l-'Urâbiyya ve'l-Ihtilâl el-İncilîzî, Kahire, 1937, s. 70; Abdurrahman el-Rafi'i, Asr-u İsmail, Kahire, 1982, II/218.

12 Partinin kurucuları, kuruluş gerekçelerini ilk olarak 4 Kasım 1879'da kamuoyuna açıkladı. Bu açıklamada Vataniler, partilerinin bir din partisi olmadığını ve aralarında Mısır'da yaşayan her ırk, din ve sosyal kesimden temsilciler bulunduğunu vurguladı. Hidiv'e ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarına dair sözler verildi. Partinin hedefi olarak ekonomik ve sosyal sorunlar üzerinde duruldu. Özellikle dış borçların neden olduğu ekonomik ve sosyal sorunların üstesinden gelmeye çalışacaklarını duyurdular. Söz konusu metin için bkz; Abdurrahman el-Râfi'i, El-Savra'l-'Urâbiyya ve'l-Ihtilâl el-İncilîzî, Kahire, 1937, s. 71. Christina Phelps Harris, a.g.e., s. 44.

13 John Morley, The Life of William Ewart Gladstone, New York; MacMillan Company, 1911, III/76.

14 J. C. Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East, Princeton, 1956, I/195.

15 A.g.e., s. 195-196.

16 Gad Taha, Muallimu Târih Mısr el-Hadis ve'l-Muâsır, Kahire, Dar el-Fikr el-Arabi, 1985, s. 191.

17 BOA, YEE, 124/12.

18 Ali Nizami Paşa heyeti 6 Ekim 1881 tarihinde Mısır'a ulaştı. 18 Ekim 1881 tarihinde İstanbul'a dönmek üzere Mısır'dan ayrıldı. Bkz; YEE Defterleri, 1089, s. 5; E. Baring, Modern Egypt, New York, 1908, I/199-200. Tevfik Paşa, Ali Nizami Paşa'nın tekrar gelmesi için talepte bulunmasının nedeni olarak, onun daha önce Mısır'a gelmesi ve olaylar hakkında yakından malumat almasını göstermiştir. Bkz; BOA, YEE, 124/8.

19 BOA, İrade Mısır, no. 1013.

20 Babıâli de Mısır'daki olayları çözmek üzere en geniş yetkiyle bir kişinin Mısır'a gönderilmesi politikasını uygulamak hakkında Hariciye Nezareti'nden bilgi almak istedi. Bu konuda Babıâli'nin Hariciyeye yazısına ilişkin -muhtemelen asıl belgenin müsveddesi olan- evrakta tarih bulunmamaktadır. Ancak, Katalogdaki sıra ve dosya numaraları dikkate alınarak bu tarihsiz evrakta kastedilen görevin daha sonra Derviş Paşa'ya verilen görev olduğu anlaşılmaktadır. Bkz; YEE, 116/14.

21 Derviş Paşa (1912-1896), Lofça'da doğdu. 1862 yılında müşir oldu. Daha sonra Yanya valiliği yaptı. Bosna valisi olduğu sırada Heresk isyanını önlemekte başarısız olduğu için görevden alındı. 1877-8 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Batum'da çok başarılı oldu ve Rusları buraya sokmadı. Bu başarısı sebebiyle ünü yayıldı. Diyarbakır ve Selanik valiliklerine getirildi. Bahriye nazırlığı, serasker kaymakamlığı Dar-ı Şuray-ı Askeri ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye reisliği yaptı. Yaver-i Ekrem unvanıyla Abdülhamid'in çok yakınında bulundu. Mısır'daki görevinden sonra Rumeli Ordular Komutanlığı'na getirildi. 84 yaşında 1314/1896 yılında vefat etti. Daha fazla bilgi için bkz; Şihabeddin, Tekindağ, "Derviş Paşa", İA, III/552; "Derviş Paşa", TA, XIII/113-114.

22 İrade Mısır, no. 1014-1017.

23 Kabe'nin temizlik işleri sorumluluğunu üstlenen Peygamber soyundan gelenlere verilen bir unvan.

24 İrade Mısır, no. 1017.

25 Elbert E. Farman, Egypt and Its Betrayal; An Account Of The Country During The Periods Of Ismail And Tewfik Pashas, And How England Acquired A New Empire, New York; The Grafton Press, 1908, s. 306. Abdurrahman el-Râfi'i, el-Savra'l-'Urâbiyya ve'l-Ihtilâl el-İncilîzî, Kahire, 1937, s. 300.

26 Maltız Maltalılara verilen isimdir. Batılı kaynaklar bu olayı İskenderiye katliamı olarak isimlendiriyorlar. Bkz; Tom Little, Modern Egypt, Londra; Ernest Benn Ltd., 1967, s. 44; Baron De Kusel (Bey), An Englishmenan's Recollections Of Egypt 1863-1887, London, John Lane, 1914, s. 169; Bkz; Norman Daniel, "Arabi and Egypt", Islam, Europe And Empire, Edinburgh; Edinburgh, University Press, 1966, s. 389. Maltız olayı sırasında ABD'nin Kahire'de konsolosu olarak görev yapan Elbert E. Farman da bu olayı, önyargılı olarak anlatmaktadır. Bkz; Elbert E. Farman, a.g.e., s. 301-313.

27 Vezaret el-Harbiyye, El-Hamlet el-İsti'mâriyye alâ Mısr fi'l-Karn el-Tasi', Kahire; Matbaat el-Emîriyye, 1957, s. 206; Abdurrahman el-Râfi'i, a.g.e., s. 302.

28 YEE, 122/5, s. 5b. Ayrıca; John Laurence Rafuse, Egypt and The British Parliament, 1882-1918, University of Notre Dame, (basılmamış doktora tezi), 1972, s. 14.

29 Olaylarda meydan gelen can kaybı ve yaralanmalar hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Yukarıda verdiğimiz rakamlar bu konuda tarafsız olduğuna kanaat getirdiğimiz Mısırlı ve Batılı yazarların yazdıklarından karşılaştırarak sunduğumuz verilerdir. Buna örnek için bkz; J. Michael Reimer, Colonial Bridgehead, Government And Society in Alexandria 1807-1882, Kahire; The American University in Cairo Press, 1997, s. 171-172; Adolf, Hasenclever, Geschichte im Ägypten 19. Jahrhundert, 1798-1914, Halle 1917, s. 221. Diğer taraftan, Mısırlı yazar Selim Halil Nakkaş her iki tarafın toplam ölü sayısının 300 olduğunu iddia ediyor: Bkz; Selim Halil el-Nakkaş, Mısr li'l-Mısrıyyin, Kahire; el-Hey'et el-Mısrıyye el-Amme li'l-Kütüb, 1998, V/5. John Ninet, 163 Mısırlı, 75 Avrupalı olmak üzere toplam 238 kişinin öldüğünü iddia etmektedir. John Ninet olaylar meydana geldiğinde İskenderiye'de bulunuyordu. Ancak olayların şiddetini göstermek amacıyla ölenlerin sayısını abartmaktadır. Muhammed Abduh ise 75'i Avrupalı olmak üzere toplam 238 kişinin öldüğünü bildirmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz; Abdurrahman el-Râfi'i, a.g.e., s. 302-303. Babıâli adına hazırlanan Mısır meselesi raporunda ölenlerin sayısı 3 yerli, 40'tan fazla Avrupalı olmak üzere diğerlerinden çok az olarak veriliyor. Bu raporda verilen yaralı sayısı diğer iddialara yakın olarak 70'ten fazla diye belirtiliyor. Bkz; Rağıb Raif-Ahmed Rauf, a.g.e., s. 69. Bu rakamlara yakın olan diğer bir kaynak için bkz; Abdülazim Ramazan, Târih el-İskenderiyye fî Asr el-Hadîs, Kahire; El-Hey'et el-Mısrıyye el-Amme li'l-Kütüb, 1993, s. 112. Cromer ise sadece Avrupalıları dikkate alarak ölü sayısını veriyor. Ona göre, 50 civarında Avrupalı öldü. Bkz; Evelyn Baring, a.g.e., I/287. Bir çok Batılı yazar da Cromer'in verdiği rakamları kullanarak sanki, sözkonusu olaylarda hiç Mısırlı hayatını kaybetmemiş, Maltız olayı sadece Avrupalılara yönelik bir katliammış gibi, bilgilere yer veriyorlar. Buna örnek olarak bkz; Tom Little, a.g.e., s. 44; Baron De Kusel (Bey), s. a.g.e., 169; Norman Daniel, a.g.e., s. 389.

30 İrade Mısır, no 1022. Bu olay ayrıca Meclisi Vükela'da da görüşüldü. Bkz; İrade Mısır, no 1024.

31 YEE, 122/5, s. 8b.

32 Bkz; Rağıb Raif-Ahmed Rauf, a.g.e., s. 69.

33 YEE, 122/5, s. 9a.

34 YEE, 122/5, s. 8b.

35 Abdurrahman el-Râfi'i, a.g.e., s. 303-304.

36 YEE, 122/5, s. 6a.

37 YEE, 122/5, s. 6b.

38 Norman Daniel, a.g.e., s. 390.

39 Süleyman Kani İrtem, Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi, (yayına hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu) İstanbul; Temel Yayınları, 1999, s. 73.

40 Juan R. I. Cole, tutuklananlar hakkında detaylı bir tablo vermektedir. Bkz; Colonialism and Revolution ın The Middle East; Social and Cultural Origins Of Urabî Movement, New Jersey, 1993, 242-243.

41 Parker Thomas Moon, Imperialim and World Politics, New York; The McMillan Company, 1926, s. 142.

42 Süleyman Kani İrtem, a.g.e., s. 73.

43 İngilizlerin Mısır'daki işgal siyasetini değerlendiren Fransız gazeteleri hakkında bir çalışma yapan Mısırlı yazar Mahmud Necib Ebu el-Leyl bu konuda birçok örnek vermektedir. Bkz; Mahmud Necib Ebu el-Leyl, el-İhtilal el-Biritani ve'l-Suhuf el-Fransiyye min Sene 1882 Hatta Sene 1904, Kahire; Matbaat el-Tahrir, 1953.

44 Ronald Robinson-John Gallagher-Denny Alice, Africa and The Victorians, The Climax Of Imperialism ın The Dark Continent, New York St. Martins Press, 1961, s. 96-98; Nadav Safran, Egypt in Search of Political Community; An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt; 1804-1952, Cambridge; Harvard University Press, 1961, s. 49-50.

45 Bunlar arasında Lord Randolph da bulunmaktadır. Ona göre Urabî bu olaylarda suçsuzdur ve olaylar Hıdiv tarafından planlanmıştır. Bkz; Norman Daniel, a.g.e., s. 389.

46 Ancak yaralanan ve ölenlerde süngü izlerine rastlandığı için olaylara bazı askerlerin katıldığı da tespit edildi. Bkz; YEE, 122/5, s. 13a.

47 Amiral Seymour olayların politik bir tarafı olmadığı için askerlerini karaya çıkartmadığını Londra'ya bildirdi. Bkz; John Laurence Rafuse, Egypt and the British Parliament, 1882-1918, University of Notre Dame, Basılmamış Doktora Tezi, 1972, s. 14.

48 "Mabeyn'den Derviş Paşa'ya" YEE, 122/5, s. 47a-47b-48a; Padişahın nasıl bir çaresizlik içinde olduğunu ve politik bir tavır almakta zorlandığını, Derviş Paşa'ya çekilen bu telgrafta tespit etmek mümkündür. Belge için bkz; Ek no: 4.

49 Rağıb Raif-Ahmed Rauf, Mısır Meselesi, İstanbul; Babıâli Hariciye Nezareti, 1334, s. 71.

50 İrade Mısır, no 1028, iç no. 1.

51 YEE, 127/24, iç no. 1.

52 Abdülhamid bu bilgiyi daha önce Fransa'nın İstanbul Konsolosluğu'nda Başkatiplik yaptıktan sonra, Mısır Konsolosluğu görevinden

Romanya Elçiliği'ne tayin olan kişiden almıştır. Bkz; "Mabeyn'den Derviş Paşa'ya", YEE, 122/5, s. 68a.

53 "Mabeyn'den Derviş Paşa'ya", YEE, 122/5, s. 68a.

54 İrade Mısır, no. 1028, iç no. 2.

55 Bu konudaki bilgiler için bkz; Rağıb Raif-Ahmed Rauf, a.g.e., s. 71.

56 İrade Mısır, no 1029.

57 İrade Mısır, no 1028.

58 Abdülhamid Bismarck'tan Mısır sorunu için destek alma girişimlerinde bulundu. Bismarck Osmanlı Devleti'nin Konferansa katılması yönünde bir politika izliyordu. Berlin elçisi Sadullah Paşa'ya gönderilen telgrafta, söz konusu konferansın yapılmamasının Almanya'nın da lehine olacağı tezininin işlenmesi emredilmekle beraber, eğer konferans yapılacaksa Osmanlı Devleti'nin iştiraki olmadan yapılmalıdır, görüşünün ileri sürülmesi vurgulandı. Padişah her ikişık ta da Bismarck'ın desteğinin sağlanması için emir verdi. Bkz, YEE, 127/24. Ancak Derviş Paşa'ya çekilen telgrafta bu görüş tamamen reddedildi. Bkz; YEE, 122/5, s. 25b-26a-26b. numara: 17

59 Selim Deringil İstanbul Konferansının 3 Haziran 1882 tarihinde başladığını yazmaktadır. Ancak bu bilgi arşiv kaynaklarındaki kayıtlara aykırıdır. 1028 no. lu ve 19 Haziran 1882 tarihli İrade Mısır'daki kayıtlara göre Konferansın açılışı 22 Haziran'da yapılacaktı. Fakat, Avusturya'nın katılışı

yukarıda açıklanan sebepten ötürü bir gün gecikince Konferans da bir gün tehir edilerek 23 Haziran'da açıldı. Karşılaştırarak bkz; İrade Mısır, no 1028; Selim Deringil, "The Ottoman Response To The Egyptian Crisis Of 1881-1882", Middle Eastern Studies, Ocak 1988, c. 24, sayı; 1, s. 15.

60 İngiltere sözü geçen karara itiraz kaydı koyduktan sonra imzalaması Mısır'ı işgal niyetlerini göstermektedir. Nitekim bu imzadan 15 gün sonra İngiltere İskenderiye'yi bombaladı. Bu çalışmanın ilgili başlığına bkz.

61 Moritz Busch, Bismark: Some Secret Pages of His History, Londra; MacMillan and Co. Ltd., 1898, III/51-53.

62 E. Baring, a.g.e., I/303.

63 Prince Hohenlohe, a.g.e., II/291.

64 İrade Mısır, 1029.

65 Bu amaçlar Osmanlı devlet adamları tarafından tahmin ediliyordu. Bkz; "Mabeyn'den Derviş Paşa'ya", YEE, 122/5, s. 70b. Numara: 43

66 YEE, 122/5, s. 76a.

67 Zekeriya Kurşun, Küçük Mehmet Sait Paşa-Siyasi Hayatı, İcraat ve Fikirleri 1838-1914, (basılmamış doktora tezi), s. 40-41; İ. H. Danişmend, a.g.e., VI/-91.

68 Said Paşa, a.g.e., I/79.

69 Osmanlı Devleti'ne 15 Temmuz 1882 tarihinde verilen bu notanın Fransızca aslı için bkz; Said Paşa, a.g.e., I/342.

70 İrade Mısır, no. 1041.

71 Said Paşa, a.g.e., I/79.

72 İrade Mısır, no. 1044.

73 İrade Mısır, no 1073.

74 Asım Paşa'nın Konferansta üye olarak Osmanlı Devleti'ni temsil etmesini Sadrazam Said Paşa önerdi. Bkz; İrade Mısır, 1039.

75 Bu konuda Sadrazam Said Paşa'nın düşüncesi için bkz; YEE, 124/45.

76 Söz konusu diplomatik geleneklere göre, Konferansın başkanlığı, toplantının yapıldığı ülkenin dış işleri bakanına aittir.

77 İrade Mısır, no 1039.

78 Konferansın bundan sonraki seyrinin zabıtları birkaç defterde toplanmıştır. Bunlardan biri BOA, YEE, 122/6'da kayıtlı defterdir. Toplam 277 sayfa olan bu defterin yaklaşık 200 sayfası boştur. Bir diğer defter ise BOA, YEE Defterleri, 1184'te kayıtlıdır. Konferansın Said Paşa başkanlığında toplanması hakkında bkz; BOA, YEE, 122/6, s. 2; BOA, YEE Defterleri, 1184, s. 1.

79 BOA, YEE, 122/6, s. 2-4.

80 Said Paşa, a.g.e., I/780.

81 BOA, YEE, 122/6, s. 5-7.

82 BOA, YEE Defterleri, 1184, s. 4-6.

83 Metnin tamamı için; 12 Ramazan 1299/27 Temmuz 1882, "İkinci İctima'ı", BOA, YEE, 122/6, s. 9-11.

84 İngiltere'nin gizli bir amaç peşinde olduğuna dair hariciye nazırı Said Paşa'nın tespitleri için: bkz. 18 Ramazan 1299/2 Ağustos 1882, "Üçüncü İctima'ı", BOA, YEE, 122/6, s. 16-17.

85 Bu görüş Said Paşa tarafından zabıtlara geçirildi: ". Mısırca Devlet-i Aliyye'nin sıfat ve vazîfe-i hükümdârîsine müterettib olan müdâhalât-ı askeriyeyi İngiltere'nin red ve men' ile bu vazîfeyi kendüsünün ihtisâs etmesi gibi zarar ve hatarı azîm ve cesîm olan bir hâli bertaraf. " Bkz; BOA, YEE, 122/6, s. 17.

86 Adı geçen ülkelerin temsilcileri tarafından kaleme alınan kararın tercümesi: "Bâbıâlî Mısır'da icrâ-yı müdâhale-i askeriye içün fî 15 Temmuz sene 882 târîhli müttehidü'l-meâl nota ile kendüsüne vukû' bulan da'veti ve mezkûr notada ta'dâd olunan fıkarât ve şerâiti kabûl eder". Bkz; BOA, YEE, 122/6, s. 19.

87 21 Ramazan 1299/5 Ağustos 1882, BOA, YEE, 122/6, s. 22.

88 24 Ramazan 1299/8 Ağustos 1882, BOA, YEE, 122/6, s. 24.

89 BOA, Y. A. Res., 17/17.

90 1 Şevval 1299/15 Ağustos 1882, BOA, YEE, 122/6, s. 38.

91 Ramazan Yıldız-Atilla Çetin, Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim, İstanbul; Çığır Yayınları, 1976, s. 178.

92 Said Paşa, a.g.e., I/81-82.

93 II Abdülhamid burada 4 bin askerden bahsetmektedir. Oysa yukarıda geçtiği gibi Mısır'a gönderilecek Osmanlı askeri hakkında, 5-6 bin rakamında uzlaşma sağlanmıştı. Bu konuda II. Abdülhamid yanılmaktadır. Ancak bu yanılma, İngiltere'nin asıl amacını tahlil etmek konusunda, II. Abdülhamid'in tespitlerini zayıflatacak nitelikte değildir. II. Abdülhamid'e göre İngiltere'nin bundan amacı, Osmanlı Devleti'nin merkezi kuvvetini zayıflatarak İstanbul'da bir devrim yapmaya uygun bir zemin bulmaktı. Ramazan Yıldız-Atilla Çetin, a.g.e., s. 71-72.

94 A.g.e., s. 71.

95 Bu konudaki Osmanlı tarafının çabaları için bkz; BOA, İrade Mısır, no 1068, 1069 ve 1073. Ayrıca, BOA, YEE, 122/6, s. 44, 50-55.

96 BOA, YEE, 122/6, s. 60.

97 BOA, YEE, 122/6, s. 65.

98 BOA, YEE, 122/6, s. 66.

99 BOA, YEE, 122/6, s. 69-75.

100 BOA, YEE, 122/6, s. 59-60.

101 BOA, YEE, 122/6, s. 60.

102 James Hubbard Goode, a.g.e., s. 96.

103 BOA, YEE, 122/6, s. 60.

104 BOA, YEE, 122/6, s. 60.

105 George Wasburn, Fifty Years in Constantinople; and Recollections of Robert College, Boston-New York; Houghton Miflin Company, 1909, s. 171.

106 Said Paşa, a.g.e., I/82-83.

107 Urabi Paşa, Hidiv'in bu tavrını şiddetle kınayarak onu vatan haini olmakla suçladı. Bkz; Muhammed, Cemal Abdulhadi-Leben, Ali Ahmed-Rif'at, Vefa Muhammed, Mısr, Beyn el-Hilâfet el-Osmâniyye ve'l-İhtilâl el-İngilizî, Münzü Muhammed Ali ve Hattâ Ahdi Muhammed Tevfik, Kahire, Tarihsiz, s. 121.

108 Sadrazam Said Paşa, bu askeri mukavelenin Osmanlı temsilcileri tarafından imzalandığını ileri sürüyor. Hatta bu mukaveleye dair Osmanlı Devleti'nin son tekliflerini hazırladığını ve büyük ölçüde bu tekliflerin İngiltere tarafından kabul gördüğünü iddia ediyor. Karşılaştırarak bkz; Said Paşa, a.g.e., I/82; YEE, 122/6, s. 38-43.

109 BOA, İrade Mısır, no. 1076; Bundan önce İngiltere tarafından teklif edilen mukavele metni için bkz; BOA, YEE Defterleri, 1184, s. 12.

110 Said Paşa, a.g.e., I/82; Rağıb Raif-Ahmed Rauf, a.g.e., s. 78.

111 YEE, 122/6, s. 65.

112 Rağıb Raif-Ahmed Rauf, a.g.e., s. 79.

113 Kamil Paşa, Kamil Paşa'nın Siyasi Hatıratı, İstanbul 1329, s. 14-15.

114 YEE, 122/6, s. 77-78.

115 Bilal N. Şimşir, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1491-1992, Ankara; 12-14 Aralık 1992, Ankara; TTK, 1999, s. 149.

116 Elbert E. L. L. D. Farman, a.g.e., s. 145. Abdülhamid şehzade iken Sultan Abdülaziz'in Mısır seyehatine katılmıştı. Bu yüzden Mısır'ın adet ve geleneklerini yakından biliyordu. Bu konuda bkz; Nurullah Berberoğlu, Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyehatleri (1863-1867), İstanbul Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1944.

Akabe Meselesi / Yrd. Doç. Dr. A. Haluk Dursun [s.70-77]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı tarihinde ve kaynaklarında Akabe meselesi olarak yer alan konu, İngiliz kaynaklarında daha ziyade Mısır'ın doğu sınırı, Sina Yarımadası sınırı ve Taba şeklinde geçer.1 Dolayısıyla, Akabe meselesinin mahiyetini tam olarak anlaşılabilmesi için Mısır Hidiviyeti'nin ne gibi imtiyazlara sahip olduğunu ve Mısır arazisinin neresi bulunduğunu bilmek lâzımdır.2

Hüseyin Hilmi Paşa,3 ikinci sadareti zamanında Mısır hududuna dair ortaya çıkan bir mesele hakkında bilgi almak istediğinde kendisine "vaktiyle Mehmet Ali Paşa'ya verilen fermana merbut harita elinde bulunmadıkça hudut hakkında malumat-ı sahihe vermek kâbil değildir" şeklinde Bâbıâli bürokratlarından cevap verilmesi, hadisenin nereden başladığının çok açık bir göstergesidir.4

Dolayısıyla biz de, 1841 fermanıyla Mehmet Ali'ye verilen ilk haritayı5 esas alarak gelişmeleri Hidiviyyet Osmanlı İngiltere ilişkileri çerçevesinde vereceğiz.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizlerin maksadı, İslâm hilafetini Mısır'a nakil ile kendi nüfuzları altına almak ve Anadolu'da bir Ermenistan Devleti teşkil ettikten sonra geri kalan kısmında dahi, yine kendi nüfuzlarına tâbi bir küçük hükümet teşkil etmek olmuştur. Bu sıralarda, Mısır Valisi İsmail Paşa'ya Hidiv unvanı verildikten sonra, Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetler kritik bir safhaya girmiştir.

Özellikle, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması Mısır'ın önemini daha çok arttırmıştı.6

Hidiv İsmail Paşa'nın devrinde gelişen muhtelif olaylar, onun 1879'da azledilip, Hidivliğe Tevfik Paşa'nın geçmesinden sonra daha da şiddetlenerek gelişti. Nihayet, Arabî Paşa isyanını7 bahane eden İngiltere, Fransa ile de anlaştıktan sonra 19 Mayıs 1882'de savaş gemilerini İskenderiye önlerine göndererek yeni bir durum yarattı. Bundan sonra "Şark Meselesi"nin8 en önemli konusu haline gelen Mısır buhranına, devletler arası diplomatik alanda bir çözüm yolu arandı ise de İngiltere bunu kendi çıkarına uygun şekle getirmek üzere, tek başına harekete geçip 20 Ağustos 1882'de Port-Said'e asker çıkardı ve 15 Eylül 1882'de de Kahire'ye girerek Mısır'a, Orta-Uzakdoğu'daki çıkarlarını korumak ve geliştirmek gayesiyle fiilen hakim oldu.9

Sina Sınırında Meydana Gelen Değişiklikler

1841 fermanında Süveyş-Refah hattı büyük Avrupa devletlerinin garantisiyle çizilmiş, 1886'da İsmail Paşa'nın Hidivliği zamanında Sina Yarımadası'na, Akabe ve Kızıldeniz'deki bazı noktalarda ilave edilmiştir. Bâbıâli, 27 Şaban 1309 tarihli Mısır'a gönderilen bir fermanla el-Ariş ile Süveyş arasında bulunan hattın cihet-i garbiyyesinin Mısır'a ait olduğunu ileri sürmekte ve buna mehaz olarak da Mısır resmî gazetesinin 14 Nisan 1892 tarihli nüshasını zikretmektedir.

Osmanlıların, Mısır sorununda esas kabul ettikleri çizgiler bunlardır. Bâbıâli, özellikle Akabe ve Vech'in Hicaz vilayetine dahil olduğunu vurgulamıştır. Fakat İngiltere, devreye girerek Mısır'ın sınırlarının bu şekilde tespitine karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti ile Mısır arasında değişik zamanlarda Sina Yarımadası sınırının kesin şekli hakkında değişik yazışmalar vâki olur. Bu yazışmalarda, Osmanlı tarafı, özellikle Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya göre; 10 "Hatt-ı imtiyazı resmiyye, Ariş'ten Süveyş'e giden hatt-ı müstakimden ibaret olup, bunun haricindeki yerler Mısır'a gayrıresmi olarak geçmiş, askerî tesis yapılmasına Osmanlı Devleti'nin müsaade etmeyeceği yerlerdir."11

Osmanlı tarafının ileri sürdüğüne göre Akabe el-Vech (waghe) Müveylic Sina ve Akabe mahalleri için Mısır mahmilinin12 berren (kara yoluyla) gönderilmekte olduğu zamanlarda Mısır tarafının bölgede lüzumu kadar zaptiye bulundurmasına izin verilmiştir. Adı geçen mevkilerin Hicaz vilayetine iade edilerek ilhakı, İsmail ve Tevfik Paşaların zamanındaki sınırların ve statükonun korunması istenmektedir.13

1840'tan 1906'ya kadar İngiltere'nin Mısır'daki menfaatlerinin esası, Londra'dan Hindistan'a giden yolun emniyetini sağlamaktır. Bu, özellikle 1869 Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra belirginleşmiş ve İngiltere, bunu gerçekleştirmek için değişik stratejiler denemiştir.14

Mısır üzerindeki hakimiyetini kesinleştirmek için İngiltere, Osmanlı Devleti'ni çeşitli cephelerden sıkıştırmıştır. Bu sıkıştırma, özellikle Osmanlı Devleti'nin Bağdat ve Hicaz Demiryolları ile Ortadoğu'da hakimiyetini çoğaltmaya çalıştığı dönemlerde artmıştır. Mısır, İngiltere için Kıbrıs ve Tunus'tan sonra Kuzey Afrika, Akdeniz, Hindistan ekseninde önemli bir merkezdir. Osmanlı Devleti, Mısır'daki hakimiyetine halel getiren İngiltere'ye, bir ara savaş ilanını dahi düşünmüştür.15

II. Abdülhamid, Hidiv Tevfik Paşa'yı azledip yerine İstanbul'da yaşayan Hidiv'in amcası Halim Paşa'yı getirmek istemektedir. II. Abdülhamid, olayları tetkik etmek üzere Mısır'a bir heyet göndermeyi düşünür. Bunun, Mısır'ın sahip olduğu imtiyazlara aykırı olduğunu söyleyen Fransa ve İngiltere, İskenderiye sahillerine donanma gönderdikleri gibi, Bâbıâli nezdinde de girişimde bulundular. Ayrıca Padişah, Mısır sularına donanmayı göndermeyi de tasavvur ediyordu. Bu sefer de Sait Paşa, dış devletlerin müdahalesine yol açabilir, endişesiyle itiraz etti, bunun üzerine de II. Abdülhamid tarafından azledildi.16

Büyük devletler (İngiltere, Fransa) İskenderiye sahillerine donanma göndererek Bâbıâli'ye bir takrir verip İstanbul'da bir konferans toplanmasını teklif ettiler. Bâbıâli, müzakerelerin yapılmasını kabul etmesine rağmen İskenderiye bombalandı. Daha sonra Mısır'ın tahliyesi için çalışmalar yapılmış,17 Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa18 Londra'ya gönderilmiş, hatta tahliye mukaveleleri hazırlanmış ancak yapılan bu girişimler sonuçsuz kalmıştır.19

II. Abdülhamid'i en fazla meşgul eden problemlerden biri olan Mısır meselesinde takip edilecek politikanın tespiti için padişah bir encümen kurdurdu. Bu encümende Yaver-i Ekrem Şakir Paşa,

Meclis-i Vükela'ya memur Ahmet Cevdet, eski sadrazam Said ve Şurâ-yı Devlet Reisi Şakir Paşa ve Sadrazam Kamil Paşa da bulunuyordu.

II. Abdülhamid, Mısır meselesinin çözümünü İngiltere ve Fransa'nın Akdeniz'de karşı karşıya gelmelerinde görmekteydi.

Buna karşılık Encümen-i mahsus ise meseleyi ilk safhada halletme planını benimsedi. Bu plânı uygulayarak İngilizlerin Mısır'dan çıkarılmasını Padişah'a tavsiye etti. Buna göre; ilk olarak Padişah'ın hukuku ile Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki hakları korunacak, daha sonra da İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesi için gereken tedbirler alınacaktı. Encümende ağırlık kazanan bir fikir de Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker sevk etmesidir.20

Şakir ve Said Paşalar21 sevk teşebbüsünden önce Akdeniz'e kıyısı olan devletlerin, özellikle de Fransa'nın desteğinin sağlanması gerektiği tezini ileri sürdüler. Hatta Fransa'nın yanı sıra, Almanya'nın da devreye sokulması görüşünü II. Abdülhamid'e bildirdiler.

Mısır'ın Tahliyesi Müzakereleri

Sadrazam Kâmil Paşa'ya22 gelince, o, Mısır meselesinin daha ılımlı bir siyaset takibiyle çözümüne taraftardı. Kâmil Paşa'nın aldığı tavır sadaretten azline sebep oldu. II. Abdülhamid sadrazamlığa Şakir Paşa'yı atamak istedi. Şakir Paşa, bu görevi kabul etmeyerek yerine Cevat Paşa'nın tayinini tavsiye etti.23

İngiltere Hükümeti, Mısır meselesinde anlaşmaya razı olduğundan, iki devlet arasında 1885 yılında Mısır'ın boşaltılması hususunda görüşmeler başladı. İngiltere bu suretle Mısır'ı boşaltarak Osmanlı Devleti ile iş birliği yapmak, böylece diğer Avrupa devletlerinin baskısından kurtulmak, onları bu meseleden uzaklaştırmak ve Mısır'da en avantajlı duruma gelmek istiyordu.24

Bu sıralarda, İngiltere'de iktidara gelen Lord Salisbury,25 meselenin halli için Sir Henry Dummond Wolff'un İstanbul ve Kahire'ye gönderilmesini kararlaştırdı. Wolff, İstanbul'da Osmanlı hükümetinden Mısır meselesinin çözümlenmesi için iş birliği isteyecek ve bilhassa Sudan'da nizamın kurulması için yardım sağlanmasına çalışılacaktı.26

Sir Henry Wolff'un 22 Ağustos 1885'te İstanbul'a gelmesiyle başlayan görüşmeler sonunda, Osmanlı ve İngiliz hükümetlerinin birer Yüksek Komiser göndereceklerine, bunların Hidiv'le anlaşarak Mısır ordusunda ve idaresinde gerekli ıslahatları yapacaklarına ve bu bölge sınırları dahilinde emniyetin temininden sonra İngiliz askerlerinin Mısır'dan çekilmelerini düzenleyecek bir anlaşma yapma işine girişeceklerine dair kararlar alınmıştır.

Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, İngiltere'nin geçici olarak Mısır'ı işgal etmesini kabul etmiş ve böylece İngiltere'nin Mısır'daki durumu da meşruiyet kazanmış bulunuyordu. II. Abdülhamid'in bu meselede İngiltere'yle bir anlaşmaya gitmesinin sebebi, dış siyasetinde bu devlete asla mesele çıkarmamayı esas alması ve Mısır'da ısrar ederse Filistin, hatta Irak'ı kaybedebilme korkusu idi.27

Sir Henry Wolff, bu antlaşma hakkında hükümetine gönderdiği resmî mektubunda: Antlaşmanın Osmanlı Devleti'ni yatıştırdığını, ileride asıl antlaşma üzerinde bir uyuşmaya varılabileceği ümidini taşıdığını açıklamış ve Osmanlı Devleti'nin nüfuzundan bu bölgede faydalanmak gerektiğini belirtmiştir.

Osmanlı Hükümeti, 24 Ekim 1885 antlaşması hükümleri gereğince Mısır meselesini İngilizlerle görüşerek halletmek üzere, bir fevkalâde komiser tayin etmek için harekete geçerek, titiz tetkikler sonunda, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır Fevkâlede Komiserliği'ne tayin etti. Bu zâtın esas görevi, Sudan'da asayişin iadesi ile, Mısır ordusunun düzenlemesi ve Mısır iradesinde lüzüm görülecek tadilâtın yapılması ve Mısır sınırının emniyetinin sağlanmasından sonra, Osmanlı Devleti'ne bir rapor düzenlemek ve sunmaktı. Komiserlik, İngiliz Komiseri Mısır'dan ayrıldıktan sonra mahiyet değiştirmiş, İstanbul ile Hidiv ve İngilizler arasında devletin menfaatlerini koruyan ve temsil eden bir makam haline gelmiştir.

Bunun kaldırılması Mısır üzerindeki Osmanlı hakimiyetini tehlikeye düşüreceği ihtimalini doğurmuştu.

Osmanlı Devleti'ne göre İngiltere'nin, Akabe Körfezi sahillerinin nereye ait olduğuna müdahale etmesinin esas sebebi, Hindistan yolu üzerindeki Süveyş Kanalı'nın öneminden kaynaklanmaktadır. Bâbıâli, İngiltere'nin Süveyş üzerindeki hassasiyetini ve Kızıldeniz'deki menfaatlerini anlayarak Devlet-i Âliye'nin bu konuda İngiltere'ye garanti vermesi gerektiğini düşünmüştür. Bu konuları, Atina'daki Osmanlı sefiri İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na aktarması niyetiyle verir.28

Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabeti Dairesi'nden gelen belgelere göre, Akabe Körfezi'nin girişinde bulunan mevkilerin de Tur-ı Sina yarımadasında Mısır'a mı, Hicaz'a mı ait olduğunu değişik zamanlarda incelediğini biliyoruz. Meselâ 11 Şubat 1319 tarihinde Sadaretten Ahmet Eyyub Paşa'ya yazılmış olan tezkere örnektir.29

Yıldız Baş Kitabet Dairesinde Akabe ve civarındaki urban aşiretlerinin durumuyla ilgili bilgilere de rastlamaktayız. Özellikle el-Vech kazasına bağlı bölgelerde bulunan urban aşiretlerinin durumuyla ilgili yazışmalar olduğu bilinmektedir.30

1906'ya Doğru İngiltere Dış Politikası ve Akabe

1904 yılına kadar, İngiltere'nin temel meselesi Mısır'daki varlığı hakkında diplomatik zorluklar çıkaran Fransa, Rusya ve Osmanlı Devleti ile boğuşmaktı. Sudan'daki Mehdi isyanı ve Ondurman Savaşı'yla meydana çıkan gelişmeler 1904 antlaşmasıyla çözülmüştü. Bu şekilde Fransa aradan kopmuş oluyordu.31

Bu noktaya varabilmeleri için İngiltere ve Fransa'nın çeşitli alanlarda çok uzun yıllardan beri süregelen çatışmalarını sona erdirmeleri gerekmiştir. Mısır ve Sudan'da süren sömürge

mücadelesinde İngiltere, Nil havzasını ele geçirmiş ve Fransa'ya üstünlük sağlamıştı. Bu antlaşmaya göre, Mısır'ı tamamen İngiltere'ye bırakan Fransa buna karşılık Fas'ı ele geçiriyordu.32

1906 yılında, Mısır'ın Suriye ile Batı sınırını meydana getiren bölgede bir hadisenin çıkması üzerine İngiliz idareciler telaşlandılar. Onların telaşlanmasına sebep, İngiltere'nin Mısır üzerindeki stratejik hedeflerinin tehdit altında kalmasıydı. İngiliz diplomasi tarihçilerince Akabe olayı şeklinde telaffuz edilen meselede, önemli olan İngiltere'nin Filistin'le bağlantılı bölgesi Suriye'de stratejik çıkarlarının zedelenmesi idi. Ve bu tehlike, İngiltere için Mısır'ın da birkaç yıl sonra zor duruma düşmesine sebep olabilirdi.

İngiltere'nin Mısır'da görevli bulunan Başkonsolosu ve diplomatik ajanları Drummond Wolff, Sir Eveleyn Baring, Lord Cromer ve Doğu İşleri Sekreteri Harry Boyle tarafından yürütülen politikada Mısır'ın iç işlerini düzenlemek ve Mısır'daki İngiliz hâkimiyetinin kuvvetlendirilmesini sağlamak yolunda bazı tedbirler almak da vardı. Bu tedbirlerin başında; genç üniversite mezunlarını Mısırlılara, bürokraside yardımcılık ve uzmanlık yapması üzerine gönderilmesi yer alır.33 Bir kısmı da, Mısır basınına yön vermek amacıyla gönderilmişlerdir. İngiltere'nin Mısır üzerindeki tesirini gösteren en çarpıcı örneklerden biri de Lord Cromer'in Mısır'daki etkinliğidir.34

Akabe meselesi aynı zamanda, İngiltere'nin, 1890'larda Boğazlardan aşağıya doğru inen Rusya baskısına karşı yanına almayı tercih ettiği Osmanlı Devleti'ni bu kez karşısında bulmasıyla da önemlidir. Artık, Mısır, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki I. derecede önemli bir üssü olmuştur.35 Hiç kimseyle paylaşılamaz müttefik bile olsa…

1906'da meydana gelen bu olayda 14 yıl öncesindeki bir kavganın yeniden İngiliz gündemine çıktığı görülür.

İngiltere tarafı, Abbas Hilmi Paşa'nın Hidivliğinde verilen Osmanlı fermanının meselenin başlangıcında önemli bir rolü olduğuna inanmaktadır. Geleneksel Mısır'ın doğu sınırı -ki bu, aynı zamanda Mısır'ın kutsal toprakları olarak da geçer- Süveyş'ten Akdeniz'e uzanıp Refah'ta son bulurdu.

1841 yılında, Mısırlıların, Hicaz'dan geri çekilmesine rağmen 1890'a kadar Sina çölünde ve sınırın doğu yakasındaki Kızıldeniz taraflarında bulunan Akabe, Nuvaybe ve Vech bölgelerinde hâkimiyeti devam eder. Hâkim oldukları bölge eski Mısır hac yolunun Sina'dan, Hicaz, Mekke ve Medine'ye gidiş hattıdır. Bu hatta, Osmanlı Devleti Bedevilerin kervanlarına saldırı teşebbüslerini önlemesi için Mısır'ın tadbir almasını istemiştir. Daha sonraki yıllarda Sultan II. Abdülhamid Hicaz üzerindeki hâkimiyetini çoğaltmak istediğinde, Mısırlılardan emniyeti sağlamak için yaptıkları garnizonları geri çekmelerini talep eder. 1890'daki bu talep, 92'ye kadar yerine getirilmemiştir. Osmanlılara göre Sina'nın statüsü Hicaz'ınki ile aynıdır yani ikisi de kendi toprağı sayılır. Ayrıca, Osmanlı hükümeti, eski hudutlarına dönüşü ve bu dönüş sırasında bağlantılı sahanın da intikal talebini gündeme getirir.36

Cromer, Osmanlıların bu talebini derhal geri çevirir. İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi'ne ve Bâbıâli'ye giderek, Sina'nın Hidiv tarafından idare edilen topraklara dahil olduğunun söylenmesi talimatını verir. Bazı müzakerelerden sonra, zamanın sadrazamı Cevad Paşa, Hidiv'e bir telgraf göndererek, Osmanlılar'la İngilizler arasındaki mücadelede muhatabın Mısır Hidiv'i olması gerektiğini ifade eder. 8 Nisan 1892 tarihli bir telgrafta, Sina'nın Hicaz tarafının Mısır'ın dışında olduğu özellikle vurgulanır. Bundan 5 gün sonra Cromer, Tigrane Paşa'ya37 bir not göndererek müdahale eder ve el-Ariş civarlarından geçecek bir hattın Akabe Körfezi'nin başına kadar uzanmasını talep eder. Bu durum, asker-sivil hiçbir Türk tarafından kabul edilmez. Aynı zamanda, Filistin sınırını da belirleyen bu hat 14 yıl sonra statükonun tespitinde tekrar gündeme gelir.

1906 yılında Kahire'den bölgeye gönderilen Mısır'ın Hicin birlikleri komutanı Jennings Bramly Be,38 Sina'daki göçebeler üzerindeki idarî hakkı olduğunu savundu ve buna bağlı olarak da Sina Yarımadası Yeni Müfettişliği ismiyle bir müessese kuruldu. Bunun başına, ilk defa Bramly Bey atandı. Bedeviler arasında meydana gelen çekişmeler büyük çapta olmayıp, daha ziyade Towara kabilesiyle St. Catherine Manastırı mensupları arasındaydı.39

Bramly Bey'in Sina'daki meseleleri çözmek için Nahl'de bir komuta merkezi kurması ve sınır boyunda küçük askerî karakollar inşa etmeye teşebbüs etmesi, Türklerin müdahalesine sebep olur.

Hicaz Demiryolu ile Akabe Meselesinin Bağlantısı

Hicaz Demiryolu'nun bir şube hattıyla Akabe Körfezi'ne bağlanmasına dair ilk fikir 1891'de Erkân-ı Harbiye feriki Mahmut Şakir Paşa'dan gelmişti. Paşa, Ahmet İzzet Efendi'nin Şam'dan Hicaz'a demiryolu yapılmasıyla ilgili lâhiyası hakkında hazırladığı raporunda Akabetü'ş-Şam veya başka uygun bir mahalden Akabe Körgezi'ne yapılacak bir yan hattın büyük faydalar sağlayacağını belirtmekteydi.40 Paşa'ya göre bu hat, Hicaz demiryolunun ticari kapasitesini genişletmesinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki hâkimiyetini de kuvvetlendirecektir.41

1900 Mayıs'ında Hicaz Demiryolunun güzergahıyla ilgili çalışmalar sırasında da aynı konu yeniden ele alınmış, neticede Akabe'ye bir şube hattı yapılması prensip olarak benimsenmiş,42 daha sonra, özellikle Mısır Fevkâlade Komiseri Ahmet Muhtar Paşa'nın bu hattın gerekliliği hakkında yolladığı yazılar43 da dikkate alınarak kamuoyuna açıklamamasına rağmen inşaat kesinlik kazanmıştı.44

Gerçekten de Akabe hattı büyük stratejik önem taşıyordu. Bu hat yapıldığı takdirde, her sene Hicaz ve Yemen'e asker, erzak ve teçhizat sevki için Süveyş Kanalı şirketine ödenen binlerce liranın hazinede kalması sağlanacaktı. Belki daha da önemlisi askerî ve sivil bütün nakliyatın yakın gelecekte bütünüyle Hicaz ve demiryolu kanalıyla gerçekleştirilecek olmasıydı.45 Teçhizat ve asker sevkıyatında sağlanacak kolaylık ve süratin,46 sonuçta Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Yemen'deki askerî etkinliğini tabiî olarak artıracağı şüphesiydi.

Akabe hattı, Yemen vilayetine tayin edilen devlet memurlarının yolculukları açısından da rahatlama getirecek; bölgeye ulaşımın kolaylaşması, Yemen'in bürokratlar nezdindeki uzaklığı sebebiyle görev yapılmak istenmeyen yer konumunu da değiştirecek, bu sayede birçok memur beraberinde ailelerini de götürme imkânı bulacaktı.47 İnşaat tamamlandığında Süveyş Kanalı ile bir dereceye kadar rekâbet bile edebilecek48 olan Akabe hattı, aynı zamanda Hicaz demiryolunun Maan-Medine bölümünün inşaatında ve malzemelerin naklinde kullanılacaktı.49 Zaten, Akabe'ye demiryolu yapılmak istenmesinin görünüşteki sebebi, inşaat araç gereçlerinin Körfez'den Maan'a naklinde sağlayacağı kolaylıklardı. Denizden getirilecek demiryolu malzemelerinin boşaltılacağı en uygun yer, hem ulaşılması kolay hem de sarnıçları bulunan Akabe Körfezi'ndeki Taba limanıydı.50

Bu arada, yapılması planlanan hattın tahmini maliyet hesapları da yapılmıştı. Buna göre, takriben 80 km. olan Akabe-Maan arasında döşenecek demiryolu için 1905 sonu rakamlarıyla 260.000 lira yeterliydi.51 Hattın inşaatında ise, öncelikle askerî birlikler, gerekli olduğu takdirde de Kudüs sancağı ile Suriye vilâyeti "amele-i mükellefe"si çalıştırılacaktı.52

İngilizler, işin başından beri dikkatle izledikleri demiryolu yapımına karşı gizli bir faaliyet içerisine girmişlerdi. Bu faaliyetler, onların Hicaz demiryolundan duydukları rahatsızlığın ilk işaretleriydi. İngilizler, inşaat sırasında bazı bedevî kabilelerini, "bu hatlar yüzünden sizin eski an'anat ve âdâtınız bozulacak, her sene hazineden almakta olduğunuz avâid kesilecek, develer ve atlarla icra ettiğiniz seferler muattal kalacak, kervan kafile ticareti kaldırılacak" şeklindeki menfî propagandayla demiryolu aleyhinde sürekli kışkırtmışlardı.

İngilizlerin Hicaz demiryoluna karşı çıkmalarının diğer önemli bir sebebi de, Osmanlılarla iyi ilişkiler içersinde olan Almanların, demiryolu vasıtasıyla Arabistan'da nüfuzlarını yerleştirecekleri endişesiydi.53 Bu endişenin temelinde, Hicaz demiryolunun ileride Alman sermayesiyle inşa edilmekte olan Bağdat hattıyla birleştirilmesinin planlanmış olmasıydı.

İngiltere, Hicaz demiryolunun bir parçası olan Akabe hattının, ileride, Mısır ve Süveyş Kanalı'nın "masuniyeti" noktasından tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini,54 aynı zamanda, bu hat nedeniyle, Kızıldeniz'deki kuvvet dengelerinin değişip, Yemen'deki İngiliz çıkarlarının da zarar göreceğini düşünüyorlardı.

II. Abdülhamid'in Hicaz'a kadar uzanan demiryolu projesini uygulamaya sokması, hem bu topraklara bir devlet hizmeti götürmek ve halifelik pozisyonunu güçlendirmek; hem de buraları bilhassa bir dış saldırı durumunda devlete bağlı tutmakta yararlanılacak bir stratejik vasıtaya sahip olmak amaçlarına yönelikti. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid, 1904 güzünde Maan'a kadar ulaşan hattın Akabe'ye bağlanarak Mısır hacılarının Hicaz'la temasını kolaylaştırmayı düşündüğünde, İngiltere, Padişah'a sert baskıda bulunarak, kendisini bu fikirden vazgeçmeye zorlamıştır. Halbuki, Hicaz demiryolu, İslâm'ın gücünü gösteren bir ulusal girişim olmasıyla beraber,55 Osmanlı Hükümeti'nin mali ve teknik imkânlar bulduğu oranda demiryolu yaptırma azminin de göstergesiydi.56

II. Abdülhamid ve Akabe Meselesi

Bâbıâli bürokrat ve diplomatlarının Akabe ve civarında meydana gelen sınır anlaşmazlığında çok büyük bir hassasiyet göstermelerinin en büyük sebebi. II. Abdülhamid'in bu konuya gösterdiği özel ilgidir. Padişah bu konuda evvelden beri takip ettiği bir politikanın ısrarlı ve yakın takipçisi olmuştur. Yıldız Sarayı'nda İzzet Paşa dairesinden yönettiği Hicaz demiryolu projesinin İngiltere tarafından engelleneceğini baştan itibaren tahmin eden ve muhtemel tedbirleri düşünen II. Abdülhamid olay çıktığı andan itibaren sistemli bir politika izlemiştir.57

Abdülhamid'in ana hedefi Hicaz demiryolunun aksamasına yol açmayacak bir fiili durum kazanmak olduğu gibi, Filistin ve Suriye bölgesinin de emniyetinin sağlanmasıydı.58 Ama bu meselede, Abdülhamid'e göre esas önemli olan Şam ile Mekke arasındaki demiryolunu en kısa zamanda inşa edebilmektir. Bu suretle, karışıklık olduğu zaman bölgeye süratle asker gönderebilmekte mümkün olacaktı.59

II. Abdülhamid'e göre Hicaz demiryolu Akabe'de İngiltere tarafından sabote edilmezse, "Müslümanlar arasındaki bağı öylesine kuvvetlendirecektir ki, İngiliz hainliği ve hilekârlığı bu sağlam kayaya çarpacak ve parçalanacaktır."60

Aynı duyguları Bağdat demiryolu projesi için Kuveyt'te İngiliz tehlikesi baş gösterdiğinde de Padişah'ta görüyoruz.61 Ama orada Alman ittifakını yanında görebileceğini bilen Abdülhamid Mısır'da daha zor durumdadır.

1892 fermanı ile Hidiv'in sadece Osmanlılara tabi bir eyalet sayılacağı halde İngiltere'nin bu bölgede devamlı zararlı faaliyetlerde bulunması Osmanlı Padişahı'nın baştan beri gözünden kaçmamıştır. Dolayısıyla Sina Yarımadası sınır meselesinin Akabe Körfezi'nin ucunda çıkması hiç de sürpriz olmamıştır.62

1906 yılında yani Akabe meselesinin çıktığı tarihte Sultan II. Abdülhamid'in Hicaz, Mısır, Suriye taraflarına hususî vazife ile Mahmud Şevket Paşa'yı63 gönderdiğini biliyoruz. Paşa bölgede İngiliz faaliyetleri hakkında bilgi topladığı gibi, Hicaz ve Suriye telgraf hatlarını tetkike memur edilmişti.64

Mahmut Şevket Paşa, Arapça'ya vukufiyeti dolayısıyla bölgede yerli ahali ve memurlardan aldığı haber ve kanaatleri değerlendirerek, Yıldız'da bölgenin temsilcisi olarak bulunan Arap İzzet Paşa vasıtasıyla II. Abdülhamid'e aktarmıştır. Buradan da anladığımıza göre Padişah bölgede oluşturacağı politikayı merkezden bizzat yönetmekle beraber mahallinden gönderilen istihbarata da çok önem vermektedir. II. Abdülhamid'in bölgede bulunan memurlarından en faal olanlarından birisi de Mısır Fevkâlede Komiseri olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşaya, Mısır'da bulunduğu süre içersinde sadece Mısır'ın yahut 1906 hadiseleri sırasında Sina-Akabe bölgesinin durumuyla ilgili rapor vermekle yetinmemiş, hemen hemen bütün Orta Doğu ile ilgili görüşlerini İstanbul'a aktarmıştır. Bu görüşler, hem Bakanlar Kurulu'na hem de Padişah'a politika belirlerken çok faydalı olmuştur.

Diğer taraftan bazen Padişah da kendi görüşlerini Paşa'ya aktararak düşüncelerini ifade etmiştir. Bunlardan birinde "İngilizlerin nihai hedefleri hilafeti ilga, yahut Mısır'a nakil, bağımsız Ermenistan ve küçük bir uydu Anadolu Devleti kurmaktır" teşhisinde bulunması II. Abdülhamid'in uzak görüşüne örnektir.

Sonuç

Akabe meselesi, 1906 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Sina'nın doğu sınırının belirlenmesi sırasında çıkan bir meseledir. Aslında, bu meselede doğrudan taraf olanların Mısır Hidiviyeti ile Osmanlı Devleti olması gerekirken, İngiltere bölgedeki hayatî çıkarları dolayısıyla meseleye dahil olmuştur.

Olay, basit bir sınır anlaşmazlığı olmayıp bir bölge hakimiyeti mücadelesi ve uluslararası rekâbet örneğidir.

1841 ve 1892 fermanlarında Sina'nın doğu sınırı Osmanlı Devleti ile Mısır'ın ortak kontrolü altında bulunmaktadır. Bölgenin çizilen ilk haritasında, ayırıcı hat

Süveyş'ten Refah'a uzanan düz bir çizgi halinde işaretlendiği halde hac yolunun o sahada bulunması ve Mahmil'in bölgeden geçmesi dolayısıyla Sina emniyetinin sağlanması amacına yönelik olarak birçok mevkiin Mısır'a bırakıldığı bir gerçektir. Mısır, çölde güvenliği sağlamak amacıyla Süveyş-Refah hattının doğusundaki bazı bölgelerde Osmanlı Devleti'nin izniyle karakollar kurmuştur. Bâbıâli, bu duruma izin verirken Mısır'ı hâlâ kendine bağlı bir bölge olarak görmesinden yola çıkmıştır. Dolayısıyla, çöldeki bazı noktaların Mısır'a yahut Hicaz'a bağlı olup olmaması o günün şartlarına göre pek mühim değildir. Halbuki, bölgeye, İngiliz emperyalizminin girmesi durumu değiştirmiştir. Ortadoğu'nun birçok bölgesinde şahit olduğumuz Osmanlı-İngiliz rekâbeti Akabe meselesinde de kendisini gösterir. Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'in girişindeki en stratejik yer Aden'i İngilizlere kaptırmanın bilincinde olarak Kızıldeniz'in bitişindeki en stratejik nokta olan Akabe'yi kontrol altında tutmak istemektedir. Osmanlılar için, Sina yarımadasının doğu sınırının nereden geçip geçmemesinden ziyade Akabe Körfezi'ne hakim olarak jeopolitik bir avantaj kazanmak önemlidir. Diğer taraftan, Akabe Körfezi'ne hakim olunursa daha önce Maan'a kadar gelen Hicaz demiryolunun Akabe'ye uzantısı sağlanacak ve Sina-Süveyş-Mısır hattı Hicaz bağlantısına sahip olacaktır.

İngiltere ise, Süveyş Kanalı'nın kendi kontrolünde kalması için her şeyi göze almaya hazırdır. Osmanlı askerini Süveyş'ten mümkün olduğu kadar uzak tutmak İngiliz politikasının önemli bir özelliğidir. Süveyş'e ilave olarak Akabe'ye İngiliz askeri çıkarılabilirse Hicaz vilâyeti yoluyla, Yemen, Vadiü'l-Uraba yoluyla Kudüs ve Filistin İngiliz kontrolüne girecektir.

Bağdat demiryolunun kontrolü için Kuveyt ve Basra'da verilen mücadele bu sefer de Hicaz demiryolunun kontrolü için Akabe'de görülmektedir.

Osmanlı Devleti ile İngiltere, Şark meselesi çerçevesi içinde Anadolu'da, Mezopotamya'da, Kuveyt'te, Basra'da, Yemen'de, Hicaz'da, Mısır'da, Akdeniz'de yani Hindistan'a giden bütün yollar üzerinde kıyasıya bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu genel mücadele içinde, hiçbir ekonomik özelliği olmayan Taba'ya, İngiltere'nin sırf yukarıda zikredilen stratejik sebeplerden dolayı asker çıkartmak istemesine karşılık Osmanlı Devleti, daha erken davranarak Ocak 1906'da Taba'yı işgal eder. Bu andan itibaren de zaman zaman sertleşen bir siyasi-diplomatik çekişme başlar. İngiltere daha önce Fachoda'da Fransa'ya yaptığı gibi tehdit yoluyla rakibini geri çekilmeye zorlar, ama Osmanlı Devleti, başta II. Abdülhamid ve bölgede bulunan Akabe mevkii kumandanı Rüştü Paşa ve Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın gayretleriyle dişe diş mücadele eder.

Aylar süren çekişme sonucunda İngiltere, Akdeniz filosunu bölgeye sevk edip, askerî bir operasyonu göze alır. Taba'nın, derhal Osmanlı askerinden tahliye edilmesini talep eden sert bir ultimatomuyla da diplomatik yolların kapandığını, askerî operasyonun başlayacağını beyan eder. Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya gibi devletlerin yanı sıra Almanya'nın da yardımını sağlayamayınca geri adım atar ve Taba'dan Osmanlı askeri çekilir ama İngilizler de Taba'yı işgal edemezler. Akabe Körfezi'nin en stratejik yeri olan Akabe Kalesi ise Osmanlıların elinde kalır. Bundan sonra, Mayıs ortalarından Ekim'e kadar süren resmî sınırı belirleme faaliyetleri başlar. Bâbıâli, Akabe'den başlayan sınır çizgisinin Akdeniz'de, el-Ariş'te sonuçlanmasına çalışırken, Sina'daki yeni sınır, Akabe'den Refah'a uzanan bir çizgiyle belirlenir.

Sonuçta, Sultan II. Abdülhamid'in bizzat belirleyip uygulamaya koyduğu politikayla Akabe Körfezi'nin en stratejik yeri olan Akabe liman ve kalesi Osmanlılarda kalır. Taba ise Mısır'ın kontrolü altında olan bölgeye dahil edilir. Sina'nın bir bölümü "de facto" olarak hatt-ı fasılla Mısır'a bırakılırken, "de jure" olarak bölgede Osmanlıların hükümranlığı devam eder. Akabe Körfezi'nin jeopolitik önemi daha sonra I. Dünya Savaşı'nda ve Arap-İsrail çatışmasında da kendisini gösterir. 1906 çizgisi bugün de geçerli olarak Mısır, Ürdün, İsrail arasında sınır olur.

DİPNOTLAR

1 Akabe ve civarı ile Tûr-ı Sina mıntıkasının Mısır'a veya Osmanlı ülkesine âidiyyeti meselesine dair İngiltere ile çıkan anlaşmazlık hakkında cereyan eden muhâberat evrakı ile Vükelâ meclisi mazbataları ve sadaret tezkereleri (1 klasörde 16 gömlek ve 276 vesika) BOA, YEE, Kısım No: 39, Evrak No: 2134, Zarf No: 161, Karton kutu: 119.

2 Mirliva Rüştü, Akabe Meselesi, Dersaadet 1326, s. 4.

3 Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa'nın istifası üzerine 1909'da ikinci defa sadarete getirilmiş, 1910'da istifa etmiştir.

4 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. III, s. 1682.

5 Gidion Biger, “The First Map of Modern Egypt Mohammed Ali’s Firman and the Map of 1841” Middle Eastern Studies, XIV, 3 C. (1978), 323-25, s. 324’te harita bulunmaktadır.

6 Rıfat Uçarol, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İstanbul 1976, s. 166.

7 Arabî isyanı için bkz. Selim Deringil, “The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882”, Middle Eastern Studies, January 1988, s. 3-24.

8 Şark Meselesi kaynakları için bkz. I. Bölüm, 54 No’lu dipnot.

9 Bkz. Uçarol, a.g.e., s. 260-277.

10 Gazi Ahmet Muhtar Paşa: 1839’da Bursa’da doğmuş, 1912 yılında sadrazam olduktan sonra aynı yıl istifa etmiş ve 1909’da İstanbul’da vefat etmiştir. 1885’te Mısır Fevkalâde Komiseri olmuş, 1990’da bu memuriyetten ayrılmıştır. Bu göreve Aydın Valisi ve eski Dahiliye Nazırı Rauf Paşa tayin edilmiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Rıfat Uçarol, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi-

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İstanbul 1976; Selim Deringil, “Ghazi Ahmet Muchtar Pascha and the British Occupation in Egypt”, Al-Abbath XXXIV, Beirut 1986.

11 Belge, BOA. YEE. Res. No: 134-94, 1323 Hicrî.

12 Mahmil-i Şerif: Harameyne “Surre” adıyla gönderilen para ve hediyelerin yükletildiği vasıta münasebetiyle kullanılan bir tâbirdir. Mahmil, deveye yükletilirdi. Surre, birkaç deve ile gönderilirdi. Mahmil-i Şerif, Üsküdar’a kadar teşyi edilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri Sözlüğü, C. II, s. 375. İstanbul’dan gönderilen Surrelerden başka, Hacı kafilelerini çöldeki Arapların tecavüz ve taarruzlarından muhafaza etmek amacıyla her sene hacıların yolları üzerinde bulunan bazı kabilelere “Urban Surresi” ismiyle bir para verilirdi. Hz. Peygamber zamanında sefere gidişlerinde kendilerinin binmiş oldukları deveye Mahmil-i Şerif denirdi. Mısır’dan yola çıkan kafilenin karayoluyla, Kahire’den Vadiü’n-numan “Sath-ül Akabe ve Eyle’de, el-Vech, Yenbû yoluyla Mekke’ye gelinirdi. İsmail H. Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerreme Emirleri, s. 57-61.

13 Daire-i Sadaretten Hidivviyet-i Celile-i Mısriyye’ye yazılan telgrafnâme-i Sâmi Sureti, 26 Mart 1308, BOA. Yıldız Sadâret tasnifi Sadaret hususi marz. evrakı, cilt 4, D. N. 256, s. n. 97.

14 J. C. Hurewitz, The Middle East and North Africa in World Politics, New Heaven 1975, C. I. s. 267-268.

15 İnal, a.g.e., C. 2, s. 1012.

16 Zekeriya Kurşun, Küçük Mahmut Sait Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1828-1914, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1991, s. 40-42.

17 Mısır'ın İngilizler tarafından tahliyesi ile ilgili olarak hazırlanan taslak, 15 Kasım 1893'te padişaha sunulur, BOA, YEE., Sadâret Resmî Maruzât Evrakı, No: 68/3, Ayrıca BOA. BEO. Mümtaze Kalemi, Mısır 5/A, 135, İç sıra no. 9.

18 Hasan Fehmi Paşa'nın İngiltere'nin Türkiye politikasına dair görüşlerini ihtiva eden Londra mahreçli 1302 tarihli arıza için bkz. BOA. YEE. Kısım 14, Evrak 88130, Zarf 88, Karton kutu: 12.

19 Mısır'daki hadiselerde Bâbıâli'nin tutumu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bâbıâli Hariciye Nezareti, Mısır Meselesi, İstanbul 1339, s. 50-68. ayrıca Mısır hakkında bkz. Earl of Cromer, Modern Egypt, London 1911; A. M. Broadley, How We Defended Arabi, London 1884; D. Mansfield, The British in Egypt, New York 1969; R. Robinson, J. Gallogher and A. Deniy, Africa and Victorians, London 1961; Alexander Schölch, Egypt for the Egyptians, London 1981; A. Lütfi al-Sayyid, Egypt and Cromer, London 1968; J. Berque, Egypt Imperialism and Revolution, London 1972; Pignor, Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914, Princeton 1966; E. R. J. Owen, "The Influence of Lord Cromer's Indiian Experience on British Policy in Egypt 1883-1907", St. Anthony's Papers No: 17, London 1965.

20 II. Abdülhamid çevresinden ve İngilizlerden gelen bütün telkinlerle birlikte 1882 başında İngiltere Somali sahilinin bir kısmının Osmanlı Devleti'ne verilmesi teklifini de getirmişti. Mısır'daki İngiliz mevcudiyetinin kalıcı olduğu ve Abdülhamid'in bundan sonraki dış politikasında İngiltere'ye bağımlılıktan kurtulmayı dış politika hedefi yaptığını ve bu nedenle Almanya'ya yaklaşıp, Avusturya ve Rusya ile iyi ilişkiler geliştirmeye çabaladığını biliyoruz. Bu konularda bkz. BOA. YEE. 39/2465/121/122, s. 35-36 ve Selim Deringil, "Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı, II. Abdülhamid ve İsmet İnönü", Toplum ve Bilim, 28 Kış 1985, s. 93-107.

21 Şakir Paşa (1838-1839): XVIII. yüzyıla kadar Bozok ve Yeni-il Ayanlığı yapan Çapanoğulları ailesine mensup olan Ahmet Şakir Paşa, Anadolu Islahatı sırasında Umumi Müfettişlik görevini üstlenmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, Anadolu Islahatı Umumi Müfettişi Ahmet Şakir Paşa ve İcraatı (1838-1899), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 14. Said Paşa, 1838'de Erzurum'da doğmuş, 1897'den başlayarak 9 kez sadrazamlık yapmış, 1914'te İstanbul'da ölmüştür. İbn-ül emin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. 2, s. 989 ve Said Paşa'nın Mısır'la ilgili görüşleri için bkz. Said Paşa'nın Hatıratı, Dersaadet 1318, C. 1, s. 74-77; ayrıca Kurşun, a.g.e., s. 41.

22 Sadrazam Kamil Paşa; 1808'de Arapkir'de doğmuş, 1863'te sadrazam olmuş, aynı yıl azledildikten sonra 1886'da İstanbul'da ölmüştür. İnal, a.g.e., C. I, s. 196; ayrıca Kamil Paşa'nın Mısır'la ilgili görüşleri için bkz. Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa, Konstantiniye 1329, C. I, s. 10-15, ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C. I.

23 (1851 Şam-1900 İstanbul) 1891'de Sadarete getirilerek 4 sene sonra II. Abdülhamid tarafından azledilmiştir. İnal, a.g.e., C. 3, s. 1473.

24 Uçarol, a.g.e., s. 269.

25 Bu politikayı savunan Salisbury için bkz. J. Grenville, Lord Salisbury and Foreign Policy; The Close of the Nineteenth Century, London 1864 ve C. 5. Lowe, Salisbury and the Mediterranean (1886-1896), London 1965.

26 Uçarol, a.g.e., 259-270.

27 II. Abdülhamid'in İngiltere Devleti'nin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği siyaseti, bizzat 12 madde üzerine tespit edip bunların tefsir ve izahını istediğini biliyoruz. Bu konuda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in İngiliz Siyaseti'ne dair Muhtıraları", TD., VII/10, İstanbul 1954; ayrıca İngiltere hakkındaki şahsî kanaatlerinin geniş bir şekilde yer veren eser için bkz., Sultan Abdülhamid, Siyasi Hatıralarım, İstanbul 1984, s. 127-128-133-149-151-152-154 ve Tahsin Paşa, Abdülhnamid Yıldız Hatıratı, İstanbul 1931, s. 23, 52, 62, 107, 187-8, 283.

28 BOA, DUİT, Akabe Dosyası I.

29 Ahmet Eyyüb Paşa, Rauf Paşa'dan sonra Yemen Valiliği ve 7. Ordu müşirliği yapmıştır. Mısır'ın yeni Hidivi Abbas Hilmi Paşa'ya Hidivlik fermanını vermeye tayin olunmuş,11 Mart 1892 tarihli irade ile Paşa'nın görevinin sadece fermanı Hidive vermek olduğu, Mısır'a ait diğer bütün siyasî işlerin Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sorumluluğunda bulunduğunu bildirmiştir.27 Mart 1892 tarihinde Hidivlik Fermanı Ahmet Eyyüb Paşa tarafından Mısır'a götürülmüş 5 Nisan 1892 günü Kahire'ye varan Ahmet Eyyüb Paşa, 14 Nisan 1892'de fermanı okumuştur, bkz. BOA. Mısır İrade Defteri Evrak No: 1478-1479.

30 BOA. DUİT Akabe Dosyası I.

31 Entente Cordinale, 1904 Fransız-İngiliz antlaşması için bkz. Ab Debidoru, Histoire Diplomatique de l'Europe 1878-1904, Paris 1924, s. 292-295.

32 Almanya, Fas konusunda Fransa'ya karşı çıkmış ve olaya İngiltere de karışmıştır. 1906 Ocak ayında toplanan milletlerarası konferansta Almanya yalnız kaldı, İngiltere ise sonuna kadar ve kuvvetle Fransa'yı destekledi. 1906 Nisan'ında Fas'ta güvenlik barışının korunma görevi Fransa'ya verildi. Bundan sonra, İngiltere ve Fransa birbirine daha sıkı bağlandı. Bu konuda bkz. Memories de Edward Grey, Paris 1927, s. 80-96.

33 Boyle Papers, (St. Antony's College Middle East Centre, Oxford), "Memo on the Historical Background of the British Occupation of Egypt: Advice to the Young British Official" ve P. Mansfield, The British in Egypt, Londra 1971, s. 74.

34 Lord Cromer, Modern Egypt, Londra 1908 ve A. Lutfi al-Sayyid, Egypt and Cromer, Londra 1968 ve J. Berque, Egypt: İmperalism and Revolution (J. Steward tarafından tercüme

edilmiştir), Londra 1972 ve Tignor, Modernization and British Colonial Rule in Egypt (1882-1914), Princeton 1966.

35 Akdeniz'deki İngiliz varlığı için bkz. A. Morder, The Anatomy of British Sea Power: A History of British Naval Policy in the Pre Dread Nought Era, New York 1940, s. 159-160.

36 1892 yılındaki hadiselere İngiliz bakış için bkz. G. P. Gooch and H. Temperley, British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Londra 1926-1938.

37 Ermeni asıllı Mısır Dışişleri Bakanı.

38 Jennings Bramly Bey: Sina müfettişi olarak görev yaparken, komutan olarak tayin olunmuş, Hecin birliklerde görev almıştır. Sir Reginald Wingate'in komutasında 1901'den 1905'e kadar Sudan'da çalışmıştır. Daha sonra Sina Yarımadası'nda Sınır İdari Memuru olarak atanmıştır. Akabe hadisesinden sonra Sudan'a geri çağrılmıştır (özellikle Türk baskısından dolayı). 1914'e kadar Sudan'da kalmıştır. 1914'ten 1918'e kadar Senüsiler'e karşı çalıştıktan sonra İskenderiye'nin 30 km. batısına yerleşmiştir. 1955'te Mısır tarafından sınır dışı edilmiş ve Floransa'da ölmüştür. Bkz. A. J. Marshall Cornwall, "An Energatic Frontier", The Geographical Journal, CCXXV, 3-4, 1959, s. 459-62.

39 Rashid İsmali Khalidi, British Policy towards Syria and Palestine 1906-1924, Londra 1980, s. 19.

40 Y. Mtv., or. 59/64.

41 Aynı belge.

42 Hd. Layiha, Ekler 3.

43 Ahmet Muhtar Paşa'nın 29 Kasım 1904 tarihli arzı; BOA. Mümtaze-i Mısır, nr. 16B/21. 9. 1322.

44 Akabe Hattı konusu birçok defa Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp, yapımının faydalı olacağı teyit edilmiştir (Meselâ, bkz. BOA., Y. A. Res., nr. 122/142-16 Ekiml 1903; nr. 126124-1 Haziran 1904).

45 Y. A. Res., 122/142.

46 Meselâ, Süveyş'ten yapılan asker ve malzeme sevkıyatı sırasında Osmanlı vapurları gerek kanal ve gerekse Portsaid'de "kanaliye akçesi"nin gelmesi için olumsuz şartlar altında, 10-15 gün beklemek zorunda kalırlardı (BOA., Mümtaze-i Mısır, nr. 16-B/134 [21. 9. 1322]).

47 M. Mısır, 16-B/134.

48 Aynı belge.

49 Plana göre, inşaat malzemeleri Hayfa limanı yerine Maan'a yaklaşık 80 km. uzaklıkta bulunan Akabe kıyılarına boşaltılacak, buradan da inşaat mahalline sevk edilecekti (Y. A. Res. 122/142). Hayfa-Maan arasının 400 km. olduğu (Osman Nuri, 719) düşünüldüğünde Akabe Hattı, inşaat malzemesinin nakliyatında da büyük kolaylık sağlayacaktı.

50 27 aralık 1905 tarihli Meclis-i Mahsus mazbatası BOA. YA-Res, nr. 134/39. 1903 ve 194 yıllarındaki hesaplara göre aynı hattın maliyeti azami 100 bin lira olarak tahmin edilmekteydi (YA-Res, 122/142 ve 126/24).

51 YA-Res, 122/142 ve 126/27.

52 Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO), 371/156, 39619, İstanbul 1931.

53 Tahsin Paşa, Abdülhamid, Yıldız Hatıraları, s. 285.

54 YMD, nr. 13815 (Safer 1324 tarihli telgraf müsveddesi).

55 II. Abdülhamid'e göre "Mekke demiryolu, bizim hâlâ inkişaf edebilecek kabiliyette olduğumuzu gösterecektir" bkz. Sultan Abdülhamid, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1973, s. 123.

56 Hicaz demiryolu ile ilgili bazı belgeleri sağlayan Sayın Ufuk Gülsoy'a teşekkür ederim.

57 Yıldız Sarayı olayın çıktığı günlerde pek sıkıntılı günler geçirmiş, Sultan Abdülhamid İngiltere ile mesele çıkarmaktan çekindiği kadar, Hicaz Demiryolu projesinin akamete uğramasından da telaşlanmıştır. Bkz. Tahsin Paşa, a.g.e., s. 23.

58 Akabe meselesi çıkmadan önce İngilizlerin Cebel-i Lübnan kıyılarına yelkenli gemilerle silâh çıkarmak teşebbüsleri olmuşsa da Osmanlı memurları buna mani olmuşlardı. Bkz. Tahsin Paşa, a.g.e., s. 187.

59 Sultan Abdülhamid, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1973, s. 145.

60 Abdülhamid, a.g.e., s. 145.

61 Abdülhamid, a.g.e., s. 1521.

62 İngiltere'nin Müslümanların yaşadığı topraklarda hakimiyet kurma teşebbüsleri II. Abdülhamid'i çok rahatsız etmiştir. Padişah bu durumu tespit ederken "Maalesef İngiltere'nin Arabistan'da nüfuzu çok kuvvetlidir. Yemen'de, Aden'de, Sudan'da, Hicaz'da hep karşımıza İngilizler çıkmaktadır. " şeklinde yakınmaktadır. Bkz. Abdülhamid, a.g.e., s. 144.

63 Mahmud Şevket Paşa: 1856'da Bağdat'ta doğmuş, 1912'de sadrazam olmuş, 5 aylık sadrazamlıktan sonra 1913'te İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. İnal, a.g.e., C. 3, s. 1872.

64 Tahsin Paşa, a.g.e., s. 285.

II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908) / Doç. Dr. Ş. Tufan Buzpınar [s.78-86]

Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Filistin'e Yahudi göçü tarihi, başlangıç olarak binlerce yıl öncesine kadar gitmektedir. M.Ö. 1000'li yıllardan itibaren Filistin'e yerleşen Yahudilerin buradaki varlığı, Roma ve Bizans Dönemlerindeki sürgünlere ve göçlere rağmen bir şekilde devam etmiştir. Müslümanların 634'te bölgeyi ele geçirmeleri ve Roma ve Bizans dönemlerinde Yahudilere uygulanan yasakları kaldırmalarıyla bölgedeki Yahudi nüfusunda tekrar bir artış gözlenmiştir. 1517'de Osmanlı Devleti Filistin'i yönetimi altına aldığında da Kudüs ve civarında yerleşik bir Yahudi nüfusu uzun süredir mevcut idi.1 Vakıa, Türklerin Yahudilerle ilişkileri bu tarihte başlamış değildi. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da etkin olmaya başlayan Türkler Bizans İmparatorluğu'nda kötü muameleye maruz kalan Yahudilerle kısa sürede iyi ilişkiler kurmuşlardı. Selçukluların ve ardından Osmanlıların Anadolu'ya hakim olmaları zamanın Hıristiyanlarınca bir türlü kabullenilemez iken, bölge Yahudilerince olumlu karşılanmıştı. XV. yüzyılın son çeyreğinde İspanya'dan çıkarılan Yahudilerin önemli bir kısmının İstanbul, Edirne ve Selanik gibi büyük şehirlere yerleştirilmeleriyle Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi nüfusu bir hayli arttı. İspanya'dan gelen bir kısım Yahudi'ye ilave olarak Rusya, Litvanya, Portekiz, Sicilya ve Rodos'tan sürülen Yahudilerden bazıları Kudüs, Halilürrahman, Safed ve Taberiye gibi Filistin'in önemli merkezlerine yerleşmişlerdi. Diğer bir ifadeyle, aralıklarla da olsa Osmanlı Dönemi'nde Filistin'e Yahudi göçü devam etmişti.2

Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğine gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nin gündeminde Yahudi bağlantılı bir Filistin meselesi yoktu. Bu döneme, hatta devletin yıkılışına kadar Osmanlı Devleti'nin Filistin toprakları dışında bulunan bölgelerindeki Yahudiler rahat bir azınlık olarak yaşadılar. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde herhangi bir bölgede çoğunluğu oluşturmadıklarından ve ayrılıkçı bir hareket de geliştirmediklerinden Osmanlı tebaasından olan Yahudilerle devletin ciddi bir sıkıntısı olmamıştı.

Bu durum Doksan Üç Harbi'nden hemen sonra ısrarla Filistin'e yerleşmek isteyen yabancı uyruklu Yahudilerin giderek artmasıyla değişmeye başladı. Artık Filistin'e Yahudi göçü siyasi bir çehre kazanıyordu. Osmanlı Devleti bölgede tarih içinde oluşmuş cemaatler arası nüfus dengesinin bozulmasından endişe ederken Avrupa'da Yahudi aleyhtarlığının (anti-semitizm) giderek yaygın hale gelmesi, komşu ülkelerden Romanya ve Rusya'da Yahudilere kötü muamele edilmesi kısa süre içerisinde Osmanlı Devleti'ni etkilemeye başladı. Nitekim devlet, Doksan üç Harbi'nde alınan ağır yenilgi sonrasında ortaya çıkan yüz binlerce Müslüman mültecinin yanı sıra Edirne ve İstanbul'a sığınan binlerce Yahudi'ye de yardımda bulunmak zorunda kalmıştı. Dahası, aynı yıllarda Romanya ve Rusya'da kendilerine hayat hakkı tanınmayan yüzlerce Yahudi ailesi İstanbul'a gelmişti.3 Benzeri durumlar 1892, 1899 ve 1900 yıllarında da yaşanmış ve İstanbul'a gelen binlerce Romanya ve Rusya kökenli Yahudi ailesi Edirne, Kıbrıs ve Mezopotamya gibi Filistin'e uzak bölgelere yerleştirilmeye çalışılmıştı.

Bu tür göçlerde devletin ısrarla uygulamaya çalıştığı kural mültecilerin nereye yerleştirileceğine devletin karar vermesi gerektiği idi. Dışardan gelen her kesimden mültecinin Müslümanlar da dahil- devletin gösterdiği yerlere yerleşmeleri gerekiyordu.4

Doksan Üç Harbi sonrasında giderek kendini hissettiren Yahudi göçü problemi, esasen Yahudilerin planlı bir şekilde ve siyasi amaçla Filistin'e yerleşmek istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin 1870'lerde yaşadığı ekonomik ve siyasi krizler Avrupa'da mukim bir kısım Yahudilerde ve Filistin'le ilgilenen diğer bazı çevrelerde ciddi krediler sağlandığı takdirde Osmanlı Devleti'nin Filistin'i Yahudi göçüne açacağı kanaatini kuvvetlendirmeye başladı. Hatta İngiltere'de 1878'de konu gazete ve dergilerde de tartışılmaya başlanmıştı. Bölgeyi yakından tanıyan işadamlarından Edward Cazalet "Şark Meselesi" (The Eastern Question) adıyla 1878'de Londra'da yayımladığı makalesinde ülkesinin bölgedeki çıkarlarını da dikkate alarak İngiltere'nin hamiliğinde bir Yahudi Devleti'nin kurulması fikrini ortaya atmıştı.5 Palestine Exploration Fund'ın (Filistin Araştırma Fonu) tanınmış etkin isimlerinden Charles Warren Osmanlı Devleti'nin yaşamakta olduğu maddi sıkıntıları fırsat bilerek Filistin'deki kutsal toprakların East India Company (Doğu Hindistan Şirketi) benzeri bir şirket kurularak ona devredilmesi, buna mukabil şirketin de Osmanlı Devleti'ne Filistin'den elde ettiği gelirlere denk bir meblağ ödemesi ve Avrupalı alacaklılara da ödenmesi gereken faizin bir kısmını üstlenmesi teklifinde bulundu.6 Aynı dönemde Macaristan Parlamentosu'nda da konu tartışılmış ve bir milletvekili Filistin'in Yahudi göçüne açılarak ya Osmanlı Devleti'ne bağlı müstakil bir vilayet ya da bağımsız bir Yahudi devletine dönüştürülmesi fikrini dile getirmişti.7 Benzer fikirlere sahip olanlar Osmanlı Devletinin Rusya'ya ağır bir şekilde yenilmesinin işlerini kolaylaştıracağını ümit etmişler ve Berlin Kongresi'nde Filistin'e Yahudi göçüne imkan tanınması yolunda karar alınması için girişimlerde bulunmuşlardı. Ancak bu dönemde başta Almanya olmak üzere Avrupa'nın büyük devletleri konuya resmen müdahil olmayı uygun görmediklerinden Konferansın gündemine dahi almadılar.

Avrupa'nın farklı ülkelerinde Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmeleriyle ilgili 1870'lerde dile getirilen bu tür fikirlerin bir talep haline getirilip Osmanlı Devleti'ne iletilip iletilmediği henüz bilinmemektedir. Bu konuda bilinen ilk ciddi girişim Britanyalı Hıristiyan mistik ve seyyah Laurance Oliphant tarafından gerçekleştirilmiştir. Oliphant'ın 1879'da Osmanlı Devleti'ne sunduğu otuz üç maddelik teklife göre Filistin yakınlarında bulunan Belka sancağına bağlı büyük bir arazi para karşılığı Yahudi yerleşimine açılacak, buraya bir çeşit özerklik verilerek Yahudilerin kendi dahili yönetim birimlerini oluşturmalarına imkan tanınacak ve asayişi sağlayacak güvenlik gücü de kendi aralarından seçecekleri kişilerden oluşacaktı. Yahudilerin bölgeye yerleşimini, Osmanlı Devleti ve diğer devletlerle ilişkilerini teklifin kabulü halinde kurulacak olan bir şirket üstlenecekti.8 Başlangıçta İngiliz çıkarlarına hizmet amacıyla, sonradan da Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde zor durumda kalan Yahudilere yardım için Filistin'e Yahudi göçünü organize etmeye çalışan Oliphant'ın girişimi Osmanlı devlet adamlarını bölgeyle ilgili yeni bir değerlendirme yapmaya sevk etmiş, ve buraya yapılacak Yahudi göçünün bölgedeki oturmuş dengeleri olumsuz yönde etkileyeceği kanaatini doğurmuştur.

O dönemde Filistin'deki nüfusun büyük çoğunluğu her ne kadar Müslüman Araplardan oluşuyor idiyse de buradaki diğer dini cemaatler arasında hassas bir denge vardı.9 Bu arada XIX. yüzyılın başından itibaren giderek artan misyoner faaliyetleri neticesinde bölgede Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya güdümünde kiliseler, dini okullar ve dernekler kurulmuştu. Bu tür gelişmelerle zaten hassaslaşan bölgedeki cemaatler arası dengenin yeni bir unsurla iyice bozulmasının Filistini yönetilemez bir noktaya sürükleyebileceğinden endişe eden II. Abdülhamid genelde Osmanlı topraklarına Yahudi göçüne karşı olmamakla birlikte Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı kesin bir tavır koydu.

Bu tavrını İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard aracılığıyla huzuruna kabul ettiği Oliphant'a da gösterdi.10 Bu çerçevede Oliphant'a verilen cevapta, teklifin "hükümet içinde bir hükümet demek olarak politikaca ve idarece" ciddi sakıncalar doğuracağı, bu nedenle dışardan gelen Yahudilerin Filistin'e asla yerleştirilemeyecekleri belirtilmekteydi.11

Oliphant'a verilen cevap özü itibariyle Osmanlı Devleti'ne gelmek için yoğun müracaatların yapıldığı Doğu Avrupa ülkelerindeki Osmanlı temsilciliklerine de gönderilmişti. Örneğin 28 Nisan 1882'de Odesa konsolosluğu Osmanlı Devleti'ne sığınmak isteyen Yahudilere, Filistin'e yerleşemeyecekleri, diğer yerlere yerleşeceklerin Osmanlı vatandaşlığını ve yürürlükte olan bütün kanun ve nizamnamelere uymayı kabul etmeleri gerektiğini bildirmişti.12 Bunun üzerine İstanbul'a heyetler göndererek kararın değiştirilmesi için girişimlerde bulundular. İstanbul'da Oliphant ile buluşan heyetler bakanlıklar düzeyinde yaptıkları girişimlerden bir sonuç alamayınca Amerikan büyükelçisine durumlarını aktararak yardım talep ettiler. Büyükelçi de konuyu Osmanlı Hariciye Nazırına açtı ve aldığı cevap Oliphant'a verilen ve Odesa'ya gönderilenle hemen hemen aynıydı. Buna göre; yürürlükte olan göçmen kanunlarına uymak kaydıyla, Filistin dışında bir yere örneğin Halep ve Mezopotamya gibi bölgelerdeki boş alanlara yerleşmek üzere Osmanlı toprakları her ülkeden gelecek Yahudilere açıktı.13

Cevaplar bir arada değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin konuyla ilgili hassasiyet gösterdiği noktalar da ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Filistin dışında bir yere yerleşmelerini şart koşarak bölgede 1840'lardan sonra Avrupa'nın artan nüfuzuyla zaten hassaslaşan dengelerin daha fazla bozulmaması için bir direnme kararlılığı görülmektedir. İkincisi, Osmanlı vatandaşlığını kabul etmelerini sağlayarak kapitülasyonlar nedeniyle Rusya dahil Avrupa devletlerinin Yahudiler aracılığıyla Osmanlının iç işlerine daha fazla karışmalarına imkan vermeme çabası dikkat çekmektedir.14 Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti 19. yüzyılda kapitülasyonlarla sağlanan haklardan dolayı Avrupa devletlerinin iç işlerine karışmasından oldukça şikayetçi idi. Son olarak, devletin gösterdiği yerlere yerleşmeyi kabul şartıyla da hem boş arazilerin değerlendirilerek üretimin artırılması hem de herhangi bir yerde yoğunlaşmalarına mani olarak yeni bir milliyetçi -bu dönemde Osmanlı Devleti'ne gelmek isteyen Doğu Avrupa kökenli Yahudilerin hemen tamamı Siyon Aşıkları adlı Yahudi milliyetçiliği hareketinin etkisindeydi- ve ayrılıkçı hareket zemininin oluşmasının engellenmesi hedeflenmiş olabilir.

Bilindiği kadarıyla gayriresmi yollarla Filistin'e Yahudi göçü peyderpey devam etmekle birlikte Oliphant'ın bu ilk girişiminden 1896'da Theodor Herzl'in İstanbul'a ilk gelişine kadar geçen süre zarfında Osmanlı Devleti nezdinde siyasi amaçlı Filistin'e Yahudi göçü organizasyonu ile ilgili resmi bir başka girişim olmamıştır. Herzl'in Filistin'e Yahudi yerleşimine ilgi duyması ise Avrupa'da gelişen anti-semitizmin bir sonucudur. Batı ve Doğu Avrupa'da giderek gelişen anti-semitizm 1880'lere gelindiğinde zanaat sahibi, tüccar, aydın ve bilim adamı her kesimden Yahudiyi derinden etkilemekteydi.15 Yahudi olsun olmasın artık herkes bir "Yahudi problemi"nden bahsetmekteydi. Bir taraftan anti-semitik ileri gelenler kendi ülkelerindeki Yahudilerden nasıl kurtulacaklarının hesabını yaparken, diğer taraftan Yahudiler Avrupa'nın kendilerine reva gördüğü kötü muameleden kurtulmanın yollarını arıyorlardı.16 İlk olarak Rusya Yahudileri tarafından düşünülen ve zamanla diğer ülkelerdeki birçok Yahudi tarafından da kabul gören çözüm, kolonizasyondu. Siyon Aşıkları olarak bilinen ve çeşitli dernekler aracılığıyla bir araya gelen Yahudiler Filistin'de kendilerine ait bir yönetim oluşturmadıkça mevcut sıkıntılarından kurtulamayacaklarını düşünmüş ve bu nedenle Filistin'de Yahudi yerleşim merkezleri kurmayı esas gaye edinmişlerdi.17 Ancak bu dernekler 1880'e kadar pek başarılı olamamıştı. O tarihten itibaren Edmond Rothschild gibi zengin Yahudilerin yardımıyla Filistin'de toprak satın alınarak Yahudiler oralara tedricen yerleştirildiler.18 Filistin'de kolonizasyonun oldukça zor ve daha külfetli olduğunu düşünen meşhur Yahudi zengini Baron Maurice de Hirsch kendisinin kurduğu "Jewish Colonization Assocition" (Yahudi Kolonizasyon Birliği) vasıtasıyla Doğu Avrupa ülkelerinden sürülen Yahudileri Arjantin'de satın aldığı topraklara yerleştiriyor ve orada iş kurmalarına yardımcı oluyordu.19

Ancak Siyonistlere göre bütün bunlar Yahudi problemini kökten çözücü girişimler olmaktan uzaktı. Memleketlerinden sürülen ve genellikle de fakir olan Yahudilere bir sığınak temininden başka bir şey değildi. Bu da Avrupa'daki birçok Yahudiyi tatmin etmiyordu.

Yahudilere sadece bir sığınak bulmakla yetinmeyenler arasında Yahudi problemine kesin çözüm olarak düşünülen siyasi Siyonizm'in kurucusu olarak görülen Theodor Herzl de vardı. 1860 Budapeşte doğumlu olan Herzl Viyana Üniversitesi hukuk fakültesini bitirdikten sonra aynı üniversitede Roma hukuku dalında ihtisas yapmasına rağmen daha yatkın olduğu gazetecilik mesleğini seçti. 1891'de de Avrupa'nın en ünlü gazetelerinden olan Yahudilere ait Neue Freie Presse'nin Paris temsilcisi oldu.

Viyana yıllarında da anti-semitik gelişmelerden nasibini alan ancak konu üzerine ciddiyetle eğilmeyen Herzl'in siyasi siyonizme gönül vermesinde Paris'te şahit olduğu olaylar etkili oldu. Temsilcisi bulunduğu gazeteye haber yapmak için Almanlar lehine casusluk yaptığı iddiasıyla yargılanan Yahudi asıllı yüzbaşı Alfred Dreyfus20 davasını izleyen ve ona verilen müebbet hapis cezasının haksız olduğuna inanan Herzl, Yahudiler için nihai bir çözüm aramaya başladı. Bu anlamda Herzl'i tatmin eden çözüm Avrupa'da uzun süredir dillendirilmekte olan bağımsız bir Yahudi Devleti'nin kurulmasıydı.21 Ona göre, Yahudilerin içinde bulundukları toplumlara asimilasyonu başarılı olmamıştı ve olamayacaktı da, çünkü Yahudiler kendilerine has özellikleri olan ve bir devlet kurabilecek güce sahip bir ulustu, fakat ne yazık ki yurtları yoktu.

O halde çözüm, Yahudilerin toplanabileceği bir yurt bulup orada bağımsız bir Yahudi Devleti kurmaktı. Bu çözümü gerçekleştirebilmek için Herzl'in düşündüğü formül de şu idi: Yahudiler farklı ülkelerde meskun oldukları için Yahudi problemi aslında uluslararası bir problemdi. Dolayısıyla problemin çözümü Yahudileri ilgilendirdiği kadar muhatap oldukları ülkeleri de ilgilendirmekteydi. Hatta Yahudi sayısının kabarık olduğu ülkelerde bu mesele iç politikayla da yakından alakalıydı. Zira özellikle Almanya gibi anti-semitizmin prim yaptığı ülkelerde Yahudi aleyhtarlığı parti programlarına dahi girmişti. Örneğin Alman Hıristiyan Sosyal İşçi Partisi lideri Adolf Stöcker 1881'de binlerce imza toplayarak Yahudilere verilen hakların kısıtlanması için Bismarck'a müracaat etmişti.22

Yahudi problemini kesin olarak çözeceğine inanılan devletin nerede kurulacağı sorusuna Herzl'in cevabı kesin olarak Filistin idi. Bunun tarihi ve dini sebepleri vardı. Öncelikle, Yahudiler Filistin'in Tanrı tarafından kendilerine vadedilmiş olduğuna inanmaktaydılar. Bunun içindir ki Hz. Musa İsrail oğulları ile birlikte Filistin'de devlet kurmak amacıyla Sina'dan ayrılmış, Filistin yolunda hayata veda edince amacını halefleri gerçekleştirmişti. Fakat Filistin'de kurulan Yahudi devleti uzun süreli olamamıştı. Önce Babilliler, sonra da Romalılar ve Bizanslılar tarafından Filistin'den çıkarılmışlardı. Onun içindir ki Yahudilerin en büyük emeli Filistin'e dönerek kendi devletlerini yeniden kurmaktı. Ancak geleneksel Yahudi inancına göre bu dönüş Hz. Davud'un altı köşeli yıldızını taşıyan bir Mesih öncülüğünde gerçekleşecekti. Bu inançlarından dolayıdır ki Yahudiler her ayinden sonra "gelecek yıl Filistin'de görüşmek üzere" diyerek ayrılıyorlardı.23

Herzl, kurulmasını düşündüğü Yahudi Devleti'ne dair fikirlerini 1895'ten itibaren yayma yoluna gitti. Görüşlerini önce Yahudi meselesiyle ilgilendiği bilinen ve kendi çapında maddi katkılarla zor durumda kalmış Yahudilere yardım elini uzatan meşhur zengin Hirsch'e anlattı. Onun farklı yaklaşımları olduğunu ve kendi fikirlerine pek olumlu bakmadığını gördü. Hirsch, Arjantin'e Yahudi yerleştirme planının ve uygulamakta olduğu tarıma dayalı Yahudi kolonizasyonunun doğru olduğunu düşünmekteydi. Herzl'e göre ise bu uygulama Yahudileri dilenci durumuna düşürmekteydi ve ileride tembelliğe yol açacağı muhakkaktı.24 Hirsch'ten umduğunu bulamayan Herzl, daha az meşhur ancak kendilerine göre nüfuz sahibi olan Viyana Baş Hahamı Moritz Güdemann ve İngiliz Yahudi banker Sir Samuel Montagu gibi şahıslarla temasa geçti. Bu arada "The Jewish State" (Yahudi Devleti) adlı meşhur kitabını yayınladı.25 Filistin'deki kolonizasyon çalışmalarını olumsuz yönde etkileyeceği düşüncesiyle kitaba karşı çıkan Yahudiler bulunmakla birlikte ana fikrini benimseyenler de az değildi. Bu fikri benimseyen Avusturyalı tanıdıklarından birisi Herzl'e, Correspondance de L'est gazetesinden Michael de Nevlinski ile bağlantı kurmasını ve onun aracılığıyla Yahudilere Filistin'de toprak sağlamak için Sultana müracaat etmesini tavsiye etti. Nevlinski Sultan II. Abdülhamid ile doğrudan temas kurabilecek kadar iyi ilişkiler içindeydi. Hatta onun Sultanın Avrupa'daki hafiyelerinden biri olduğu söylenmekteydi. Bu nedenle Herzl Nevlinski'nin aracılığına önem veriyordu. Sonunda Nevlinski'yi Filistin'de bir Yahudi Devleti kurulması konusunda ikna ederek ondan arabuluculuk yapmasını istedi. O da Herzl'i İstanbul'a getirmeden yaklaşık iki ay önce "Yahudi Devleti" adlı kitabını okumuş ve içeriğinden Sultan Abdulhamid'i haberdar etmişti. Herzl'in hatıralarındaki ifadesine göre Sultan Kudüs'ü asla bırakmayacağını ve Ömer Camii'nin daima Müslümanların elinde kalması gerektiğini

söylemişti.26 Hatıralarından anlaşıldığı kadarıyla Herzl, Osmanlı Sultanı ve Müslümanlar nezdinde Kudüs'ün ne kadar önemli bir yer işgal ettiğinin farkında değildi. Nevlinski Herzl'e göre çok daha gerçekçiydi. Ona Sultan'ın Yahudilere Anadolu'da bir yer verebileceğini bunu da ancak o sıralarda Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtmakta olan Ermeni meselesinin çözümünde ciddi katkıları olursa yapabileceğini ifade etti. Bunun üzerine Herzl, Filistin'den vazgeçmemekle birlikte Ermeni meselesinde Londra'da İngiltere dışişleri bakanı Salisbury nezdinde girişimlerde bulunmuş, ancak olumlu hiçbir gelişme olmamıştı. Neticede Herzl meseleyi bizzat Sultan Abdülhamid'le görüşmek istedi ve Nevlinski'nin isteksizliğine rağmen Haziran 1896 ortasında birlikte İstanbul'a geldiler. On günü aşkın bir süre İstanbul'da kalmasına ve yoğun çabalarına rağmen Herzl, Sultanla görüşmeyi başaramadı. Fakat Nevlinski konuyu birkaç kez Sultanla görüştü. Sultanın ilk cevabı Herzl'in hatıralarında naklettiği kadarıyla kısaca şöyleydi: " Ben bir karış dahi olsa toprak satmam, zira bu vatan bana değil milletime aittir. Milletim bu imparatorluğu kanlarını dökerek kazanmışlar… Bırakalım Yahudiler milyarlarını saklasınlar. Benim imparatorluğum parçalandığı zaman onlar Filistin'i karşılıksız ele geçirebilirler".27

İstanbul'dan tabir caizse eli boş dönen Herzl, Nevlinski'nin etkisiyle, Avrupa'da Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları karalama kampanyasını durdurma veya hiç değilse Ermeni tedhiş örgütlerini Osmanlı'ya karşı yumuşatma girişimlerine tekrar başladı, ancak bu yönde yine bir başarı sağlayamadı. Bu arada tam bağımsız bir Yahudi Devleti fikrini kısmen değiştirerek "tâbi devlet" fikrini benimsedi. Buna göre Filistin'de yerleşecek Yahudiler Osmanlı vatandaşlığına girecekler ve kuracakları idari yapı iç işlerinde özerk olacak fakat dışişlerinde Osmanlı Devletine tâbi olacaktı. Bu fikir ise daha önce Oliphant tarafından Osmanlı yetkililerine iletilmiş ancak reddedilmişti.

Bu arada Herzl Avrupa'daki temaslarına devam etti. 1880'lerden itibaren giderek gelişen Osmanlı Alman ilişkilerinin zirvede olduğu bir dönemde Kayzer II. Wilhelm'in Yahudi meselesine destek vermesi çok önemliydi. Herzl'e göre II. Abdülhamid üzerinde etkin olan Kayzer bu meseleyi sahiplenirse Sultan Filistin'e topluca Yahudi göçüne müsaade edecek ve böylece hem Almanya'nın başını ağrıtmakta olan Yahudi meselesi çözülmüş olacak hem de Almanya bölgedeki tabanını güçlendirecekti. Bu amaçla Kayzer'in yakın çevresiyle kurduğu diyalog sayesinde onun 1898 İstanbul ve Kudüs gezisine katıldı. Kayzer'le 18 Ekimde İstanbul'da yaptığı özel görüşmenin ardından ümitlenen Herzl'in 2 Kasımda Kudüs'te gerçekleşen gayet resmi ve heyet halinde görüşmeleri kendisi için tam bir fiyasko idi.28 Aradan geçen kısa süre içerisinde ne olmuştu da Kayzer'in tavrı bu kadar değişmişti? Baden Dükü'nün Herzl'e bildirdiğine göre, Kayzer bölgedeki Yahudilerin hayat tarzından ve çevreyle ilişki biçimlerinden rahatsız olmuştu. Dahası, Kayzer'in ziyaretinin amaçlarından birisi de bölgedeki Protestan ve Katolik Alman cemaatlerini yakınlaştırmaya çalışmaktı. Zira Yahudilerin Filistin'e göçünü hızlandıracak bir tavrın onların hoşuna gitmeyeceği açıktı. En önemlisi de Almanya'nın Viyana Büyükelçisi Eulenburg'un Herzl'e söylediği sebepti. Buna göre; "Sultan Kayzer'in Siyonistlerle ilgili teklifini derhal ve o kadar kesin bir dille reddetmişti ki Kayzer'in konuya devam etmesi mümkün olmamıştı."29 Diğer bir ifadeyle, Kayzer sonunun nereye varacağı belli olmayan bir

Siyonist hareketin liderine vereceği destekle hem kendi dindaşlarını üzeceğini hem de çok önem verdiği Osmanlı-Alman ilişkilerini olumsuz etkileyeceğini görmüş ve tavrını değiştirmiş görünmektedir.

Avrupa'daki büyük devletlerin doğrudan desteğini sağlayamayan Herzl bir taraftan Yahudilerin maddi birikimlerini meselenin halli yönünde yönlendirecek finansal teşkilatlanmayı teşvik ederken diğer taraftan da siyasi çözüm arayışlarını sürdürüyordu. 1897'de başlattığı Siyonist Kongreyi her yıl düzenli olarak topladı.30 Nisan 1899'da Nevlinski'nin ölümüyle aracısız kalan Herzl İstanbul'a birinci gelişinde tanıştığı ve Sultan üzerinde etkin olduğunu düşündüğü Mabeyin ikinci katibi İzzet Paşa'ya bir mektup yazarak Sultanla doğrudan görüşme arzusunu dile getirdi. Bu yolla da bir netice alamayınca o yıllarda II. Abdülhamid'le doğrudan görüşebilen Yahudi asıllı Macar Türkolog Arminius Vambery ile irtibata geçti. Vambery Herzl'i huzura kabul ettirmeyi başardı. 1901 Mayısında gerçekleşen ve iki saatten fazla bir zaman alan bu ilk yüz yüze görüşmede Sultan genel bir ifadeyle Yahudilere karşı dostane tavrını ifade eder ancak Filistin'e Yahudi yerleştirilmesi meselesine hiç değinilmez. Görüşme daha çok Osmanlı borçlarının konsolidasyonu ve Osmanlı topraklarındaki yeraltı ve yerüstü kaynakların değerlendirilmesi meselelerinde yoğunlaşır. Bu konulardaki tekliflerini bir ay içinde vermesi isteğiyle Sultan görüşmeyi noktalar.31 Ancak Herzl'in İstanbul'dan ayrılışından önce Sultan, İzzet Paşa aracılığı ile kendisine neredeyse 20 yıldan bu yana tekrarlanan şu görüşlerini iletir: Osmanlı topraklarına ayak basan Yahudilerin Osmanlı tabiiyetine girmeleri ve eski tabiiyetlerini kaybettiklerini belgelemeleri, hatta gerekirse askerlik yapmayı kabul etmeleri gerekir. Yerleştirme işleri devlet tarafından yürütülmeli ve beş-altı Yahudi aileden fazlası bir arada bulunmamalıdır.32

Filistin dışında Yahudi yerleşimine sıcak bakmayan Herzl umduğunu yine bulamamıştı. Sultanın Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı tavrının katılığını hâlâ kavrayamayan veya en azından öyle görünen Herzl amacına ulaşabilmek için Osmanlı maliyesine nasıl yardım edebileceği ve doğal kaynakların değerlendirilmesi konularında Sultana birkaç mektup yazdı. Mektupları cevapsız bırakan Abdülhamid Şubat 1902'de Herzl'i İstanbul'a davet etti. Mabeyin teşrifatçısı İbrahim Bey ve ikinci katip İzzet Paşa aracılığıyla sürdürülen görüşmelerde Sultan Yahudilerin Osmanlı topraklarına yerleşimi konusunda daha önceki görüşmelerde ortaya koyduğu tavrını değiştirmeyerek Herzl'in Osmanlı maliyesinin düzeltilmesi ve madenlerin işletilmesi konularındaki planlarını sunmasını istedi.33 Herzl ise Osmanlı Devleti ile yapılacak her türlü ortak girişimin Filistin'de Yahudi yerleşimi ile bağlantılı olmasında ısrar ediyordu.

Filistin konusunda yıllardan beri yaptığı girişimlerle bir arpa boyu bile mesafe kat edemeyen Herzl hiç olmazsa Filistin'e yakın bölgelerde bir yerde Yahudi yerleşim merkezleri kurmayı düşünmeye başlamıştı. Bu arada konsolidasyon meselesini görüşmek üzere tekrar İstanbul'a çağrıldı. 25 Temmuz-2 Ağustos 1902 tarihleri arasında Saray katipleri ve Sadrazamla görüşen Herzl yapacağı yardımlar karşılığında en azından Yahudilerin Kudüs yakınlarında bir yere mesela Hayfa'ya yerleşmelerine müsaade edilmesini talep etti. “Hayfa da olmaz, orası stratejik açıdan çok önemlidir” cevabı geldi.

2 Ağustos tarihli son görüşmede I. katip Tahsin Paşa'nın Sultandan getirdiği cevap ise özü itibariyle öncekilerin tekrarından ibaretti. Buna göre; "İsrailoğulları Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilebilirler, ancak şu şartla ki: Bir arada bulunmayıp dağınık olarak oturtulmak, yerleşecekleri mevkiler hükümet tarafından tayin edilmek, Osmanlı tabiiyetini kabul etmek ve üzerlerine düşen bütün vatandaşlık görevlerini ifa etmek üzere…".34 Yıllardan beri her defasında farklı bir yaklaşımla karşılanacağı ümidiyle İstanbul'a gelen fakat Sultandan mahiyet itibariyle hep aynı cevabı alarak büyük bir hayal kırıklığına uğrayan Herzl nezaket icabı konuyu arkadaşlarıyla müzakere edeceğini bildirerek ayrıldı. Her ne kadar daha sonra İzzet Paşa'ya yazdığı mektuplarda Akka'ya müsaade edilmesine de razı olacağını ifade ettiyse de herhangi bir cevap alamadan hayata veda etti (3 Temmuz 1904).

Birkaç yıl süren dolaylı ve dolaysız diyalogla ilgili en önemli soru Sultan Abdülhamid'in Herzl'i ne kadar ciddiye aldığı ve gerçekten Filistin'e Yahudi yerleşimi konusunda herhangi bir şekilde tavize hazır olup olmadığıdır. Mayıs 1880'den bu yana Sultanın çeşitli vesilelerle konuyla ilgili izhar ettiği görüşler hatırlandığında Filistin'e Yahudi yerleşimi konusunda tavizsiz tavrının hiç değişmediği açıktır. Dahası, Mayıs 1901'de Herzl'i kabulünden kısa bir süre önce Abdülhamid Yahudilerin Filistin'e girişi ve toprak satın almaları ile ilgili kısıtlamaları artıran yeni kararlar almıştı. Hatta aynı yıl Osmanlı borçlarının konsolidasyonu ile ilgili Fransızlarla bir anlaşma yapılmıştı.35 Sultan Filistin konusunda taviz vermeyecek idi ise Herzl ile sürdürülen diyalogun manası ne olabilirdi? Bu soruya sağlıklı bir cevap verebilmek için herhalde Abdülhamid'in Kudüs ile ilgili dini, siyasi ve stratejik düşünce ve inanışlarından, zamanın uluslar arası ilişkilerine ve Herzl'in fikirlerinin çeşitli Yahudi grupları tarafından nasıl değerlendirildiğine kadar bir dizi konu hakkında derinlemesine bir araştırma yapmak gerekecektir.

Herzl'den boşalan liderlik koltuğuna David Wolffsohn oturdu.36 Wolffsohn gençliğinde Siyon Aşıkları hareketinde faaliyet göstermiş, fakat daha sonra Herzl'le birlikte çalışmaya başlamıştı. O da Filistin'e Yahudi göçü probleminin İstanbul'da çözümleneceğine inanıyordu. İstanbul'dan gelen haberlere göre Osmanlı maliyesi çok zor günler geçirmekteydi ve Yahudiler Osmanlı'nın mali problemlerini hallederlerse Filistin'e Yahudi göçü konusunda yetkililer daha esnek davranacaklardı. Gelen haberlerin doğruluk payının olabileceğini düşünen Wolffsohn Ekim 1907'de İstanbul'a geldi ve Babıâli'ye yeni bir teklifte bulundu. Buna göre, Yahudiler Filistin'in Kudüs dışında kalan mahallerine yerleştirilecekler ve vergiden muaf tutulmak kaydıyla Osmanlı kanunlarına tâbi olacaklardı. Osmanlı hükümeti bu teklifi de reddetti ancak Siyonistlerin İstanbul'da Anglo-Levantine Banking Company (İngiliz-Levanten Bankacılık Şirketi) adlı bir banka kurmalarına müsaade etti. Bankanın başına Rus Siyonisti Dr. Victor Jacobson getirildi. Bu tarihten itibaren Dr Jacobson Siyonistlerin gayri resmi İstanbul temsilcisi olarak çalışacaktı.37

Filistin'e Yahudi yerleşimi konusunda 1878'den buyana yapılan girişimleri resmen sonuçsuz bırakmayı başaran Osmanlı hükümeti Yahudilerin Filistin'e fiilen göçüne mani olabilecek miydi? Bu konuda 1880'den itibaren bir dizi tedbir alındığı görülmektedir. Bir taraftan dış temsilcileri aracılığı ile Avrupa devletleri ve Amerika'yı Yahudilerin Filistin'e göçünü teşvik etmemeleri konusunda ikna

girişimleri sürdürülürken diğer taraftan da yeni kanun ve yönetmeliklerle Yahudilerin Filistin'e girişleri engellenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin dış temsilcileri arasında Washington ve Berlin büyükelçileri Ali Ferruh Bey ve Ahmet Tevfik Paşa Filistin'e Yahudi göçü aleyhine gerçekleştirdikleri yoğun faaliyetleri ile dikkat çekmektedirler.38

Dahili önlemlere gelince; 1882'den itibaren Yahudi hacı ve işadamlarının dışındakilerin Filistin'e girişi yasaklanmıştı. Ancak birçok Yahudi'nin kendilerine hacı ve işadamı görüntüsü vererek bu yasağı çiğnediklerinin ortaya çıkması uzun sürmemişti. 1877-1889 yılları arasında Kudüs mutasarrıflığı görevinde bulunan ve Yahudi göçüne karşı tavizsiz tavrıyla bilinen Rauf Paşa Filistin sınırlarına giren Yahudi hacıların bir kısmının izlerini kaybettirdiğini tespit edince Bâbıâli'den önlemlerin artırılmasını istemişti.

Bunun üzerine 1884'te çıkarılan bir kanunla kapitülasyonların sadece ticari bölgeler için geçerli olduğu gerekçesiyle Yahudi işadamlarının ticari kapasitesi düşük olan Filistin'e girişleri yasaklanmış ve Yahudi hacılara da pasaportlarını bulundukları ülkedeki Osmanlı konsolosuna vize ettirmeleri, Filistin'den ayrılmalarını sağlayacak miktarda depozito ödemeleri kaydıyla bir aylık süre için içeri alınmalarına müsaade edildi. Diğer taraftan Osmanlı konsoloslarının vize için gelen Yahudilere kolaylık göstermemeleri istenmekteydi. Ancak Avrupa devletlerinin Filistin'e gelen Yahudiler arasında kendi vatandaşlarının da bulunduğu ve kapitülasyonlar gereği zikredilen kısıtlamaların uygulanamayacağı konusunda Osmanlı hükümetine yaptıkları ısrarlı baskılar sonucu 1888'de teker teker gelmek kaydıyla Yahudilerin girişine izin verildi.

Bu karardan rahatsız olan Osmanlı hükümeti 1891'de kapılarını bütün Yahudilere kapatma ve 1892'de Osmanlı vatandaşı olsalar bile Yahudilere Filistin'de toprak satışını yasaklama kararları aldıysa da Avrupa devletlerinin karşı çıkmasıyla uygulamada başarılı olamadı. 1898'de ise 1884'te alınan kısıtlama kararları tekrar uygulamaya koyuldu ve pasaportlarını mutasarrıflığa bırakarak geçici ziyaret kartı (kırmızı kart) alma zorunluluğu getirildi. 1900'de çıkarılan bir kararname ile de Osmanlı vatandaşı veya yabancı Filistin'e girecek Yahudilere burada üç ay kalma izni verildi. Bu süreyi geçiren Osmanlı Yahudileri zabıta tarafından, yabancı Yahudiler ise bağlı bulundukları konsolosluk aracılığı ile Filistin'den zorla çıkarılacaklardı. Ancak bu önlemler de yetersiz kalacaktı. Çünkü, Yahudiler Filistin'e girdikten sonra onları çıkarmak için gerekli olan yabancı devlet temsilciliklerinin desteği sağlanamıyordu. Aksine, Filistin'den çıkarılacaklarını anlayan Yahudiler bağlı bulundukları konsolosluğa müracaat ederek korunuyor ve kapitülasyonlardan dolayı Osmanlı hükümeti hiç bir şey yapamıyordu.39

Abdülhamid Dönemi'nin son yıllarında Kudüs Sancağı mutasarrıflığı görevinde bulunan Ali Ekrem Bey, mutasarrıflık arşivi belgelerini inceledikten ve mahalli görevlilerin konuyla ilgili görüşlerini dinledikten sonra, alınan bütün tedbirlere rağmen Filistin'e Yahudi göçünün engellenemeyişini yabancı devletlerin müdahalesine bağlamıştı. Ekrem Bey'e göre, kapitülasyon haklarına sahip yabancı devletlerin desteği sağlanmadıkça Yahudi göçüne karşı alınan karalarla ve çıkarılan kanunlarla sonuç elde etmek neredeyse imkansız idi.40

Osmanlı hükümetinin Filistin'e Yahudi yerleşimini engelleme konusunda aldığı tedbirlere rağmen illegal yöntemler kullanılarak ve kapitülasyonların sağladığı haklardan yararlanılarak 1878'den itibaren Filistin'de Yahudi yerleşim merkezleri kuruldu. Meşhur Yahudi zengini Rothschild,41 Baron Hirsch'in kurduğu Yahudi Kolonizasyon Birliği (1896'dan itibaren) ve Siyon Aşıkları gibi kişi ve kuruluşların destekleriyle gerçekleştirilen Yahudi göçleri sonucunda, 1882 ila 1908 arasında Filistin'de 30 civarında yeni Yahudi yerleşim merkezi (köy) kurulmuştur. Yahudi yerleşim merkezlerinin yoğunlukla kurulduğu yıllara bakıldığında birinci dönemin 1881'de Rusya ve Romanya'da Yahudilerin kıyıma maruz kalmalarının ardından gerçekleşen Birinci Yahudi göçü dalgası (1882-1884) ile; ikinci yoğun dönemin 1904 yılında yine Rusya'da meydana gelen kıyım sonrasında gerçekleşen İkinci Yahudi göçü dalgasının hemen ardından başladığı görülecektir.42

Aynı dönemde Filistin'e göç eden Yahudi sayısı ve 1908'e gelindiğinde bölgenin toplam Yahudi nüfusu hakkında kesin rakamlar vermek mümkün görünmemektedir. Bunun birçok sebebi vardır. Bunlardan birkaçına işaret etmek gerekirse; birincisi, konunun hassasiyeti ve ideolojik yönü nedeniyle rakamların güvenilmezliğidir. İkincisi, Abdülhamid döneminde Filistin'e gelen Yahudilerin bir kısmı meşru yollardan Devletten izin alarak gelmiş -ya Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardaki Osmanlı vatandaşı Yahudilerden ya da Rothschild çiftliklerinde çalıştırılmak üzere- olduklarından devletin izin verdiği rakamlarla gerçek rakamların oldukça farklılık arz etmesidir. Örneğin Rothschild Safed kazası sınırlarına 70 aile yerleştirme izni almışken bir tetkik sırasında bu sayının gerçekte 396 aileye ulaştığı tespit edilmiştir.43 Bir diğer sebep de bölgeye göç eden Yahudilerin bir kısmının Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler ve diğer bazı sebeplerden dolayı bölgeden ayrılmalarıdır. (Mandel'in tahminine göre gelen her iki Yahudi'den biri bölgeden ayrılmıştır.) Bütün bunlara rağmen bir fikir vermesi bakımından belirtmek gerekirse Abdülhamid Dönemi'nde Filistin'e göç ederek yerleşen Yahudi sayısının 25-30.000 arasında olduğu, bölgedeki toplam Yahudi nüfusunun ise -göçlerle yeni gelenler ve doğal nüfus artışı dahil- 1908 itibariyle 70-80.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.44

Osmanlı Devleti'nin yasaklama kararlarına ve aleyhte tavrına rağmen Yahudilerin Filistin'de yerleşim merkezleri kurmalarında yabancı devletlerin payı konusunda Ali Ekrem Bey'in yukarıda belirtilen kanaati önemli görünmektedir. Filistin'e Yahudi göçü meselesinde en büyük katkı şüphesiz İngiltere tarafından sağlanmıştır. 1839'dan beri Osmanlı Devleti'ndeki Yahudileri korumayı kendine bir görev addeden İngiltere, bölgedeki konsolosları vasıtasıyla Yahudilerin kapitülasyonlardan azami ölçüde yararlanmalarını sağlamaya çalışmıştır. 1879'da Osmanlı Devleti'ne yapılan ilk resmi girişimin hazırlık safhasında İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge'in teklif sahibi L. Oliphant'a bölgedeki araştırmaları sırasında her türlü kolaylığı temin etmesi, yerli Yahudi ileri gelenleri ve Suriye Valisi Midhat Paşa ile görüşmelerini sağlaması bunun en somut örneklerindendir. Aynı yıllarda İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi H. Layard'ın Bâbıâli nezdindeki girişimleri de bu desteğin bir başka örneğidir.45 Yahudileri tamamen İngilizlerin eline bırakmak istemeyen Avrupa'nın diğer büyük devletleri de Filistin'e göç eden Yahudilere yardım elini uzatmaktan geri durmuyorlardı.46

Bu arada bölge halkının Yahudi göçüne karşı tepkisi de giderek artmaktaydı. Yüzyıllardan beri topraklarında Yahudileri barış içinde barındıran Kudüs Müslümanları XIX. yüzyılın son çeyreğinden

itibaren Filistin'e akın etmeye başlayan Yahudilerin kendilerine zararlı olacaklarını anlamakta gecikmediler. Filistin'e Yahudi göçünün önlenmesi için bir taraftan Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunurken, diğer taraftan da Avrupa'nın önde gelen Siyonistlerine Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerinin devam etmesi halinde çok ciddi tehlikeler doğuracağı ihtarında bulundular.

Nitekim çok geçmeden Filistin'de Yahudiler ile Müslüman Araplar arasında çatışmalar meydana geldi. Diğer bir ifadeyle günümüze kadar aralıklarla devam eden Arap-Yahudi çatışmalarının başlangıcı da bu döneme rastlamaktadır.47

Netice itibariyle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı hükümeti Filistin'e Yahudi göçünü engelleme konusunda taviz vermemesine ve göçü engelleyici tedbirler almasına rağmen tam olarak sayıları bilinmese de binlerce Yahudi Filistin'e göç etmiş, onlarca köy kurarak ve binlerce dönüm arazi satın alarak yerleşik hayata geçmiştir. Bu başarısızlığın farkında olan ve gelişmelerin seyrini net bir şekilde gören Abdülhamid, doktoru Atıf Hüseyin'e "eminim zamanla (Yahudiler) Filistin'de kendi devletlerini kurmayı başaracaklardır"48 sözüyle gidişatın nereye varacağını daha tahttan indirilişinin ikinci yılında (1911) ifade etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Lütfullah Karaman, "Filistin", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XIII, s. 89-103; Alex Carmel, Peter Schafer, Yossi Ben-Artzi, The Jewish Settlement in Palestine: 634-1881, Wiesbaden 1990, tür. yer.

2 Son yıllarda yapılan araştırmalarla Yahudilerin Osmanlı Devleti'ndeki konumu biraz daha netleşmiş durumdadır. Birkaç örnek olarak bk. Stanford J. Shaw, The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, London 1991; Avigdor Levy (ed), The Jews of the Ottoman Empire, Princeton, New Jersey 1994; Ahmet Hikmet Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, Ankara 1997; Hakan Alkan, 500 Yıllık Serüven: Belgelerle Türkiye Yahudileri, Ankara 2000; Klasik dönemde Yahudilere karşı Osmanlı politikasının bir değerlendirmesi için bk. Joseph R. Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century", Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed), Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York 1982, C. I, s. 117-126.

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y/A Hus.), 161/77 5 Temmuz 1879; 162/8 9 Şaban 1296/29 Temmuz 1879; 162/37 Gurre-i Ramazan 1296/19 Ağustos 1879; Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite Universelle", B. Braude & B Lewis, a.g.e., s. 212-213; Salâhi R. Sonyel, Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire, Ankara 1993, s. 310.

4 Genel olarak Osmanlı Devletine gerçekleştirilen Yahudi göçleri için bk. Kemal Karpat, "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire: 1862-1914", Levy (ed.), a.g.e., içinde s. 399-

421; Doksan Üç Harbi sonrasında meydana gelen Müslüman mülteci problemi için bk. Nedim İpek, Rumeli'den Anadoluya Türk Göçleri, Ankara 1994, tür. yer.

5 Nathan M. Gelber, "The Palestinian Question and the Congress of Berlin", Historia Judaica, Vol. II, No. I, April 1940, s. 39-41. Vakıa, bu tür fikirler İngiltere'de 1840'larda da dile getirilmekteydi. İngiltere'nin bölgedeki ticari ve stratejik çıkarlarını daha iyi koruyabilmek için bölgede hamiliğini üstleneceği bir topluluğun gereğine inanan gazeteci, din adamı, siyasetçi ve sömürgeci zihniyet sahipleri Yahudilerin Filistin'e dönmelerini ve orada İngiltere'nin himayesinde koloniler oluşturmalarını hatta bir devlet dahi kurabileceklerini düşünmekteydiler. Lord Palmerston 1840 yılında Sultan Abdülmecid'i Yahudilerin organize olarak Filistin'e göçlerine müsaade etmesi için ikna etmeye çalışmıştı. Palmerston'a göre, Osmanlı Devleti çok sayıdaki Yahudi kapitalistin zenginliğinden istifade edecek ve stratejik olarak Yahudiler Mehmet Ali Paşa'nın yayılmacı politikalarına karşı da bir set oluşturacaklardı. Alexander Schölch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy", Journal of Palestine Studies, XXII, no. 1 (Autumn 1992) s. 44-45. Lord Palmerston'ın yahudileri koruma girişimleri ve İngiltere'nin Kudüs konsolosluğunun Yahudileri himaye konusunda gösterdiği çabalar için bk. Isaiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851", Jewish Social Studies, XXX/1 (January 1968) s. 23-41; Mordechai Eliav, Britain and the Holy Land 1838-1914, Jerusalem 1997, s. 59-90.

6 Schölch, s. 47.

7 Gelber, s. 44-45.

8 BOA, Yıldız Belgeleri, Sadaret Resmi Maruzat Ev rakı (Y. A. Res) 5/58, 29 Cemaziyülevvel 1297/9 Mayıs 1880; Oliphant'ın 33 maddelik teklifinin yayımlanmış hali için bkz. Bayram Kodaman, Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleri ile İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", Belleten, C. LVII, sayı 219 (Ağustos 1993), s. 565-580.

9 1880 yılı Filistin nüfusunun 457.000 civarında olduğu ve bunun yaklaşık 400.000'i Müslüman, 43.000 Hıristiyan ve 15.000'i de Yahudi idi. Bk. Justin McCarthy, The Population of Palestine, New York 1990, s. 10. Bir başka demografik çalışmada 19. yüzyılın ortaları için verilen tahmini rakamlara göre toplam nüfus 500.000, bunun %80'den fazlası Müslüman, %10'u Hıristiyan Arap ve %5-7'si Yahudi idi. Bk. Edward Hogapian and A. B. Zahlan, "Palestine's Arap Population: The Demography of the Palestinians", Journal of Palestine Studies, III/4 (Summer 1974) s. 34.

10 Public Record Office, Foreign Office (FO), 78/3086 Layard to Granville, no. 493 Therapia May 10, 1880.

11 Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskanı Girişimleri (1879-1882), Türkiye Günlüğü 30/Eylül-Ekim 1994, s. 58-65.

12 Konsoloslukta asılan duyurudan alıntı için bk. Neville Mandel, “Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1914”, St. Antony’s Papers, no. 17, 1965, s. 80.

13 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1882, no. 319, Wallace to Frelinghuysen, Constantinople July 11, 1882, s. 517.

14 Bu dönemde Avrupa’nın güçlü devletlerinin Filistin’deki faaliyetleri için bk. Alex Carmel, “The Activities of the European Powers in Palestine, 1799-1914, Asian and African Studies 19 (1985), s. 43-91.

15 Anti-Semitizmin bu dönemdeki etkinliği için bk. H. H. Ben-Sasson (ed.), A History of the Jewish People, Cambridge-Massachusetts 1976, s. 870-890.

16 Mim Kemal Öke, Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar, İstanbul 1991, s. 23-40. Bu eser, Öke’nin konuyla ilgili daha önce yayımladığı iki eserinin (II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi, İstanbul 1981 ve Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914), (İstanbul 1882) genişletilmiş hali olduğu için bu çalışmada sadece bu yayına atıf yapılacaktır.

17 Siyon Aşıklarından bir grubun 1882’de İstanbul’da hazırladıkları bir manifestoda, “Bilu” adlı bir cemiyet kuracakları, cemiyetin merkezinin Kudüs olacağı, oranın kendi ülkeleri olduğu, burada devlet kurmak üzere Sultandan talepte bulunacakları, kabul edilmez ise dışişlerinde Osmanlı Devleti’ne bağlı, içişlerinin tamamen Yahudiler tarafından organize edildiği bir yapı önerecekleri belirtilmekte ve zengin fakir bütün Yahudilerin bu amaca ulaşmak için elinden geleni yapması istenmektedir. Manifestonun tam metni için bk. Walter Laquer & Barry Rubin (ed), The Israel Arab Reader, New York 1984, s. 3-4.

18 Öke, a.g.e., s. 41-44.

19 Walter Laquer, A History of Zionism, New York 1972, s. 78.

20 Dreyfus davası ve 1890’lı yıllardaki Fransız anti-semitizmi için bk., Ben-Sasson, a.g.e., s. 878-880.

21 Herzl’in siyonizme gönül vermesi ve Siyonist faaliyetleri için bk. Laquer, A History of Zionism, s. 84-135.

22 Öke, Siyonistler., s. 29; Isaiah Friedman, Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918, Oxford 1977, s. 10-12.

23 Alfred Guillaume, “Zionists and the Bible” Walid Khalidi (ed.), From Heaven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem Until 1948, Washington 1987, s., 25-30.

24 Laquer, a.g.e., s., 89.

25 Herzl'in Yahudi Devleti adı altında yayımladığı fikirlerin uzun bir alıntısı için bk. Laquer&Rubin, a.g.e., 6-11.

26 Yaşar Kutluay, Siyonizm ve Türkiye, 3. baskı, İstanbul 2000, s. 74.

27 Herzl'in hatıralarının bu kısmı Kutluay, s. 100-101 ve Mandel, The Arabs and Zionism before World War I, Berkeley 1976, s. 11'de alıntılanmıştır.

28 Desmond Stewart, "Herzl's Journeys in Palestine and Egypt", Journal of Palestine Studies, III/3 Spring 1974, s. 19-26; Friedman, Germany, s. 75-83.

29 Aynı makale, s. 27.

30 1897 Basle Siyonist Kongresinde kabul edilen karaların tam metni için bk. Laquer & Rubin, a.g.e., s. 11-12.

31 Mim Kemal Öke, Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü, İstanbul 1985, s. 144-157. Kutluay, s. 242-249.

32 Kutluay, s. 266-267.

33 Gerçekten de Herzl büyük ihtimalle bu ziyaret sonrasında XI maddelik bir anlaşma taslak metni hazırlamış, anlaşma sağlanması durumunda the Jewish-Ottoman Land Company adıyla bir şirket kurulmasını öngörmüş ve Osmanlı vatandaşlığını kabul ederek Yahudilerin hangi şartlarda Filistin ve Suriye'ye yerleşeceklerini, ne tür hak ve sorumluluklarının olacağını belirlemiştir. Anlaşma taslağının tam metni ve bir değerlendirmesi için bk. Walid Khalidi, "The Jewish-Ottoman Land Company: Herzl's Blueprint for the colonization of Palestine", Journal of Palestine Studies, XXII, no. 2 (Winter 1993), s., 30-47.

34 Kutluay, s. 323.

35 Mandel, The Arabs., s. 12-13.

36 Wolffsohn'ın hangi şartlarda ve nasıl Hezl'in halefi olduğu hususunda bk. David Vital, Zionism: The Formative Years, Oxford 1988, s., 416-425.

37 Mandel, The Arabs., s. 60.

38 Ali İhsan Bağış, "Jewish Settlement in Palestine and Ottoman Policy", Studies on Ottoman Diplomatic History, IV, Sinan Kuneralp (ed.), İstanbul 1990, s. 38-39; Öke, Siyonistler., s. 85-91.

39 Filistin'e Yahudi göçüne karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerin bir özeti için bk. Öke, Siyonistler., s. 83-110, Mandel, The Arabs, s. 2-30.

40 David Kushner, “Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem, 1906-1908”, International Journal of Middle East Studies, 28 (1996) s., 353-354.

41 Rothschild’ın Filistin’e yerleşen Yahudilerin bölgede kalıcı olmaları için yaptığı hayati katkılar için bk. Dan Giladi, “The Agronomic Development of the Old Colonies in Palestine (1882-1914) ”, Moshe Ma’oz (ed.), Studies on Palestine during the Ottoman Period, Jerusalem 1975, s. 175-189.

42 Yossı Ben-Artzi, Early Jewish Settlment Patterns in Palestine, 1882-1914, Jerusalem 1997, s., 16-64; Kuruluş yıllarının da belirtildiği bu döneme ait Yahudi yerleşim merkezlerinin iki farklı listesi için bk., Öke, Siyonistler., s. 98, dn. 3; Madel, The Arabs., s. XV; Derek J. Penslar, Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918, Bloomington 1991, s., 13102; Arieh L. Avneri, The Claim of Dispossession: Jeawish Land Settlement and the Arabs 1878-1948, London 1984, s., 74-114.

43 Rothschild’in aynı yöntemi arazi satın alma konusunda da uyguladığı görülmektedir. BOA, Y/A Resmi, 112/53, no. 537 18 Safer 1319/6 Haziran 1901. Aynı dosyada Rothschild’in izinsiz olarak elde ettiği arazi ve buralara yerleştirdiği Yahudilerle ilgili detaylı bilgi veren 4 belge daha mevcuttur; Bağış, a. g. m., s. 37-38.

44 Mandel, The Arabs., 28-29; Öke, Siyonistler., s. 98; Martin Gilbert, The Arab-Israeli Conflict, London 1992, s. 3; Farklı bir yaklaşımla elde edilen sonuçlar için bk. McCarthy, The Population of Palestine, New York 1990, s. 6-10.

45 Public Record Office, Foreign Office (FO), 78/3086 Layard to Granville, no. 493 Therapia May 10, 1880; PRO FO 78/2989 Eldridge to Salisbury, Buyrut, May 14, 1879.

46 Isaiah Friedman, “The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897”, David Kushner (ed.), Palestine in the Late Ottoman Period, Jerusalem 1986, s. 280-293.

47 Mandel, s. 33-57.

48 Mim Kemal Öke, “The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908) ”, International Journal of Middle East Studies, 14 (1982), s. 338’de alıntılanmıştır.

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri / Dr. Bülent Atalay [s.87-98]

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Hz. İsa'nın Filistin'de tebliğ etmeye başlamasıyla ortaya çıkan Hıristiyanlık, 380 yılında bütün İmparatorluğun resmî dini oldu. Kadıköy Konsili'nde 451 yılında bu durum teyit edildi. VI. yüzyılın başlarında İstanbul Piskoposu'nun resmî adının Yeni Roma Başpiskoposu (Patrik) olarak kabul edilmesine Papa I. Grigorios karşı çıkarak protesto etti.

Bizans'ta 717-775 yılları arasında baş gösteren "tasvir kırıcılık hareketi" Roma ile yeni anlaşmazlıklara sebep oldu. 1054 yılında Rusya'nın İstanbul Patrikliği'ne bağlanmasıyla Papa ve Patrik karşılıklı olarak birbirlerini aforoz ettiler ve böylece iki kilise tamamen ayrıldı. Papalık IV. Haçlı Seferi'yle İstanbul işgal edilince 1204 yılında, İstanbul Patrikliği İznik'e taşındı. İstanbul, 1261 yılında Latinlerin terk etmelerinden sonra tekrar Patrikhane'nin merkezi haline getirildi.

Bütün bunlara rağmen Doğu ve Batı Kiliselerinin birleşmeleri zaman zaman ele alındığı hâlde, mezhepler arası nefretten dolayı başarı sağlanamadı. Osmanlı Türklerinin Balkanlar'daki ilerlemesinden çekinen İmparator VIII. Ioannes, Papa'dan yardım istediği zaman, kiliselerin birleştirilmesi şartıyla karşılaştı. Patrikhane'nin itirazına rağmen İmparator, 1439'da kiliselerin birleştirilmesini kabul etti. Karara Patrikhane ve diğer Doğu Kiliseleri karşı çıkarak, 1443'te Kudüs'te yaptıkları toplantıda bunu tamamen geçersiz saydılar. Türk tehlikesi arttıkça sık sık ortaya atılan kiliselerin birleştirilmesi düşüncesi, son Bizans imparatoru XI. Konstantinos tarafından da kabul gördü. Hatta 1452 yılında Ayasofya'da Katolik usûllerine göre âyin dahi yapıldı. Fakat Patrik II. Anastosios buna tepki göstererek istifa etti.1

II. Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Katolikler'in baskısı altındaki Ortodoksluğu yeniden hayata döndürdü.2 Katolikler ile birleşme planları yapan Bizans İmparatoru'nu protesto eden din adamlarının başında Papaz Gennadios da bulunuyordu.3 I. Anasatasios'un istifasıyla boşalan Patriklik makamına Fatih'in, fetihten sonra yeni bir Patriğin seçilmesini emretmesi4 üzerine Georgios Kurtesios Skolarios, Sen Sinod tarafından metropolitlikten patrikliğe yükseltildikten sonra Fatih'in huzuruna getirilerek, Patriklik alâmetleri verildi ve II. Gennadios adıyla Patrik olarak görevlendirildi.5 Yeni dönemde Fatih Sultan Mehmet tarafından Patrik ve dolayısıyla Patrikhane'ye geniş yetkiler verildiği belirtilmekle birlikte6 daha da ileri gidilerek Patrikhane'nin tamamen özerk bir duruma getirildiği de ifade edilmektedir.7

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Patrikhane, Devletin gücünden aldığı destekle etkisini Ortodoks Dünyası'nın diğer patrikleri üzerinde de hissettirmeye başladı ve I. Yeremiyos, Patrikler üstü bir sıfatla Kıbrıs ve İskenderiye'yi, hatta Venedik'i ziyaret ederek, Patrikhane'nin nüfuzunu öne çıkarmaya çalıştı.8 Yetkileri arttırılan Patrik, Bosna'da yaşayan Kotoliklerden dahi vergi

toplayabiliyordu. Ancak patriklerin sonradan bu hususu istismar etmeleri ve cemaatın bundan dolayı devlete olan güvenlerinin sarsılacağından endişe duyulduğu için bu yetki 1597 yılında kaldırıldı.9

1637 yılında tekrar Patrikliğe getirilen I. Kirillos, yaptığı çalışmalar ile Osmanlı Devleti topraklarında Katoliklere hareket imkânına fırsat vermediğinden dolayı, Katolik dünyasının tamamen nefretini kazanmıştı. Bundan dolayı Fransa'nın etkisiyle I. Kirillos, 1638 yılında yeniçeriler tarafından boğularak öldürüldü.10 Yerine geçen II. Kirillos ise, Papa VIII. Urban'a sadakat yemini edince Sen Sinod'un tavsiyesi ile azledilerek, 1639'da Kuzey Afrika'ya sürüldü.11

Köprülü Mehmet Paşa zamanında İstanbul'da meydana gelen yağma olaylarını Yeniçeri kıyafeti giyen Rumların gerçekleştirdikleri ve kullanılan kıyafetlerin Patrikhanede muhafaza edildiği belirlendi.12 Ayrıca Patrik III. Parthenios, Eflak Voyvodası Kostantin'i isyan etmesi yönünde kışkırttığını da bizzat kabul edince, 1657 yılında IV. Mehmet'in emriyle Parmakkapı'da idam edildi.13

A. Sultan II. Mahmut Dönemi

1. II. Mahmut'un Reform Çabaları ve Patrikhane

A. Patrik V. Grigorios'un İdamı ve Tepkiler

Osmanlı Devleti'nde yaptığı reformlardan dolayı adlî mahlasıyla da anılan Sultan II. Mahmut, 1808 yılında tahta geçtikten sonra,14 düşüncelerini hayata geçirmek istediğinde, bunların özellikle Rumların önde gelenleri tarafından engellenmeye çalışıldığını fark etti. Ayrıca bu kışkırtıcı ve muhaliflerin pek çoğu Rusya'da eğitilmişler ve şimdi de casus ve propagandacı olarak faaliyet göstermekteydiler.15 Bunun önüne geçmek isteyen Sultan II. Mahmut'un Patrikhane'nin faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olabilmek için muhbirler kullanmak da dahil olmak üzere tedbirlerini arttırdı.16 Bu önlemler alınırken Patrikhane'nin olağan işleyişine kesin olarak müdahale edilmiyordu ve VII. Kirillos'un yerine, daha önce 1808 yılında Sırpların başkaldırmalarında etkili olduğu gerekçesiyle görevinden uzaklaştırılan,17 V. Grigorios 1818 yılında üçüncü defa tekrar Patrik olarak görevlendirildi.18 Yeni Patriğin göreve başlaması dolayısıyla Bâbıâli, uyarılarını yineleyerek tedbirlerini devam ettirdi. Buna rağmen olumsuz faaliyette bulunmaktan geri durmayan Patrik V. Grigorios da fesat faaliyetlerine devam ettiğinden, Fenerli Rumlar ve Filiki Eterya Cemiyeti üyeleriyle işbirliği ve Eflak-Mora isyanlarıyla ilgisi tespit edilmesi üzerine paskalya günü görevinden uzaklaştırıldı. Bundan sonra II. Mahmut'un emri ile 1821 yılında V.Grigorios, Patrikhanenin orta kapısında ve isyan ile yakından ilgileri olduğu belirlenen Kayseri, Edremit ve Tarabya Metropolitleri de Balık Pazarı, Kaşıkçılar Hanı ve Parmakkapı'da asılarak infaz edildiler.19 Ayrıca yine isyanla ilgisi olan ve Edirne'de bulunan eski Patrik Kirillos ve onunla birlikte fesada karışan Rumlar'dan bazılarının da idamları gerçekleştirildi.20 İnfazın delillerinden kabul edilen mektuptan Rus Elçisi General İgnatiyef'in hatıralarında; Patrikhane ve Rum âsiler ile bunlara destek veren Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin ilişkileri açıkça belirtilmiş olup, mektubun müsveddesini Patrik Yermanos'un kendisi Elçi İgnatyef'e okumuştur.21 Patrikhane çalışanları ve Rumlar, yaptıklarının farkında oldukları

için sükûnetlerini muhafaza ettiler. Sultan II. Mahmut bu durum karşısında; “Rum milletini anlamak mümkün değil, hiç telaşlanmıyorlar” diyerek hayretini gizleyememiştir.22

Nitekim özellikle Rusya’nın Ortodoksları himaye etmesi, Rumları Osmanlı aleyhinde hareket etmekte cesaretlendiriyordu. Rusya, Temmuz 1821 yılında Bâbıâli’den Ortodokslar’ın durumlarının iyileştirilmesini istedi. Beklentilerine cevap alamayan Rus elçisi, Osmanlı Devleti’ni protesto ederek İstanbul’dan ayrıldı. Rus elçisi Rusya’ya döndükten sonra Çarın emri ile Odesa’da, idam edilen Patrik V. Grigorios anısına 29 Haziran 1821 yılında bir tören düzenlendi. Bir iddiaya göre patrik idam edildikten sonra ibret-i âlem için üç gün asıldığı yerde kalmıştır. Diğer bir iddiaya göre ise, Patriğin cesedi asıldığı yerden Yahudiler tarafından alınarak sokaklarda sürüklenerek denize atılmış ve Rumlar, cesedi denizden çıkararak Odesa’ya götürmüşlerdir.23 Papa ve diğer Avrupa Devletleri, Patriğin idam edilmesini protesto ettiler. Fakat en sert tepkiyi her zaman olduğu gibi Rusya gösterdi.24

B. Bâbıâli’nin Patrikhaneyi Denetim Altında Tutmak İstemesi

Alınan bütün tedbirler ve uygulamalara rağmen Patrikhane’nin devlet aleyhindeki faaliyetlerinin önüne geçilemediğinden dolayı Salih Paşa’nın Sadareti (1822) zamanında da Arnavutköy Başpapazı ve 11 Rum daha idam edildi.25 Bu arada Türk topraklarında yakalanan casusların verdiği ifadelerden elde edilen deliller nedeniyle başta Rumlar olmak üzere müslim ve gayrimüslim hiç kimsenin tezkeresiz seyahat etmesine izin verilmemesi emri yinelendi.26

Patrik II. Evgenios’un ölümünden sonra Temmuz 1822 yılında patrikliğe tayin edilen III. Anthimos zamanında da Patrikhane’nin gayrimeşru faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Sultan II. Mahmut’un uyarılarına rağmen metropolit tayinlerinde rüşvet aldığı sâbit görülen Patrik III. Anthimos, 1821 yılında Mora isyanı ile ilgisinden dolayı zindana atılması27 da göz önünde bulundurularak görevinden uzaklaştırıldı.28

Bâbıâli, Patrik vasıtasıyla Ortodokslar üzerinde nüfuzunu tesis etmeye çalışıyordu. Devlet aleyhine faaliyet gösteren Patrik ve ruhanîleri cemaat aracılığıyla denetim altında tutmak amacıyla Rum milleti kimi seçerse onu atayacağını ve Patriğin yapacaklarından bütün Ortodokslar’ın sorumlu olacaklarını belirterek, Serez Metropoliti Hrisanthos’u Patrik olarak atadı.29 Anthimos örneği de gösteriyor ki, Rum din adamları devlete karşı olan faaliyetlerinden zindanlarda yatma pahasına da olsa, geri kalmıyorlardı. Bundan sonra da mümkün olduğu kadar Rum isyanını önlemek için, âsilerin ellerinden alınan silahlar İstanbul’da toplanmaya çalışılıyordu.30

Rumların devlete karşı faaliyetleri çoğaldıkça, devletin aldığı karşı tedbirler ağırlaştırılarak, arttırılıyordu. Buna paralel olarak da Avrupa Devletlerinin, Osmanlı Devleti’ne karşı baskıları da yoğunlaşıyordu. Baskılar karşısında bunalan Sultan II. Mahmut, 9 Haziran 1827 tarihinde bir avuç çapulcuyla masaya oturamayacağını ve devletin bekâsı için gerekeni yapacağını açıkladı.31

Sultanın tedbirlerine bağlı olarak fesada karışmış bazı Fenerli Rumlar, Anadolu'ya sürüldü, Bununla güç kaynaklarının kurutulmaya başlandığını fark eden Patrik Agathangelos, Bâbıâli'den ileri gelen elli kişinin affedilmesini istedi.32 Sultan Mahmut, bu isteği reddederek suçluların cezasız kalmayacağını ortaya koyarken, diğer taraftan da yayınladığı "Adalet Fermanı" ile saltanatın, dehşet değil, merhamet kaynağı olduğunu belirtti.33

Patrikhane'nin çabalarından ve Yunanistan'ın bağımsızlığından cesaret alan Rumların başıbozuk hareketleri daha da arttı. Bunda metropolit ve piskoposların büyük etkisi vardı. Patrik I. Konstantinos, bunları denetim altına alabilmek için metropolit ve piskoposların adlarının yer aldığı listeyi34 Bâbıâli'ye göndererek, asayişin sağlanması için işbirliği yapacağını belirtme gereğini duydu.35 Patrikhane ile Bâbıâli arasında başlayan bu yeni süreçte, Bâbıâli'nin gösterdiği yapıcı tavrı, bu defa Patrik Konstantinos da göstermeye çalışıyordu. Bu sırada 1833 yılında meydana gelen Beyoğlu yangınında çok sayıda Rum'un zarar görmesi36 üzerine bunların zararlarının karşılanması için Sultan'ın ihsanda bulunması ve evleri tamamen yananların uygun mahallere yerleştirilmesi için alınan kararlardan dolayı Patrik teşekkürlerini bildirdi.37

C. Bâbıâli ve Patrikhanenin Karşılıklı Güven Tesis Etme Çabaları

Patrikhane ile Bâbıâli arasında başlayan bu olumlu süreç bazı metropolit ve piskoposlar tarafından istismar edilmeye başlandı. Bundan dolayı yeni Patrik atanan VI. Grigorios'a, konu ile ilgili iki yıl önce Patrikhaneye gönderilen irâde hatırlatılarak metropolitlerle ilişkileri ve asayişle ilgili hususlarda dikkat etmesi gereken yetki ve sorumlulukları hatırlatılarak bir daha dikkati çekildi.38 Ayrıca patriğe kurallar içerisinde hareket serbestliğine sahip olduğu ve böyle davrandığı takdirde Bâbıâli'nin desteğinin kendisiyle beraber olacağı belirtildi. Patrik, kendisine tanınan serbestlikten bahseden buyrulduyu alınca teşekkür ederek, Rumların artık fesada bulaşmalarına izin vermeyeceğini bildirdi. Bütün bunlara rağmen Patrikhane'nin, Avrupa devletleri ile münasebetlerde bulunması Bâbıâli'de sürekli bir tedirginlik oluşturuyordu. Bundan dolayı Patrikhane'nin, Bâbıâli'ye sadakatini artırmak için Patriğe at hediye edilmesi ve böyle bir hareketin aynı zamanda Avrupa kamuoyunda da olumlu etkileri olabileceği gündeme geldi. Bâbıâli'nin bütün iyi niyetlerine rağmen Patrikhane, özellikle cismanî meclis vasıtasıyla imtiyazlarını istismar ederek devlet aleyhindeki faaliyetlerine devam etmekten geri kalmadı.39

B. Tanzimat ve Islahat Fermanları Dönemi

1. Tanzimat Fermanı Dönemi'nde Patrikhane

Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839 tarihinde Padişah, ulema, ümera ve ruhanîler önünde ilân edildiğinde, genel bir memnuniyetsizlik vardı. En fazla rahatsız olanların başında Rum Patriği geliyordu. Çünkü cemaatı üzerinde, nüfuzunun azalacağı endişesini taşıyordu. Bununla beraber Batılı Devletler, Osmanlı Devleti'nin içişlerine daha kolay müdahale edebileceklerinden fermandan memnun kaldılar da denilebilir.40

Tanzimat Fermanı ilân edildiğinde Patriklik görevinde VI. Grigorios bulunuyordu. Haziran 1840'da Patrikliğe seçilen IV. Anthimos'un, cemaatın şikayetiyle Patrikhane'nin mâlî işlerinden sorumlu Logofet ile birlikte yolsuzluklarının yanında Fenerli bazı Rumların Patrikhaneye müdahale ettikleri tespit edildiğinden Patrik ve Logofet'in azline karar verilirken, Logofetlik de kaldırıldı.41 Fakat daha sonra ihtiyaca binaen Patrikhane'nin isteği üzerine Logofetlik tekrar tesis edildi.42

Tanzimat Fermanı ile tebaanın can ve malının korunması, değişmez bir ilke olarak kabul edildi.43 Yeni oluşturulan meclislerde gayrimüslim tebaaya dinî reisleri ve temsilcileri vasıtası ile temsil hakkı tanındı. Ancak Rumlar bu imtiyazı fırsat buldukça devletin aleyhine kullanmaktan kaçınmadılar.44

Bundan sonra Patrikhane'nin sıkı bir denetim altına alınmasından Anthimos'u, menfaatleri için kullananlar rahatsız oldular ve bunların başında Rusya gelmekteydi. Rusya, Antimos'un azlinin Rumların imtiyazlarının gaspı anlamına geldiğini ileri sürerek, İngiltere ve Fransa'nın da dikkatini çekmek istiyordu. Bâbıâli bu tepkiyi, alınan tedbirlerle imtiyazların gaspının değil, istismarının önlenmek istendiğini belirterek yumuşatmaya gayret ederken,45 yeni Patrik V. Anthimos'a görevini yaparken dışarıdan ve içeriden gelebilecek baskılara aldırmaması için yetkilerini ve sorumluluklarını hatırlatan bir buyruldu gönderilerek, Rusya'nın tahrikleri önlenmeye çalışıldı.46

Patrikhane, cemaat memnun olduğu halde kendi çıkarlarına hizmet etmediği zaman bazı ruhanîleri azletmek istiyordu. Böyle durumlarda Bâbıâli meseleyi tetkik ederek ahalinin lehine karar vermeye çalışıyordu.47 Patrik IV. Yermanos, 1844'de Çorlu Piskoposu'nun görevden alınmasını istedi. Fakat cemaatın tavrı göz önünde bulundurularak Patriğin isteği tetkik edilmek üzere ertelendi.48 Patrik, zaman zaman kuralları çiğnemekte ve cemaat ile anlaşamamaktaydı.49 Bu sebeple görünüşte Bâbıâli'nin tetkik kararını protesto etmek amacıyla ama ve aslında kendisinin suçlu olduğunun anlaşılacağı endişesiyle istifa etti.50

Ortodokslar, medenî hayatın gereği olan her şeyi Patrikhane'nin denetimi altında yerine getiriyorlardı. Patrikhane'nin cismanî ve ruhanî vazifeleri tam olarak ayrılmadığından, Patrikler bunları istismar edecek faaliyetlerde bulunmaktan sakınmıyorlardı.51 Patrikhane'nin faaliyetlerine en büyük dış destek Rusya'dan geliyordu. Çünkü 21 Temmuz 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar, İstanbul'da sürekli elçi bulundurma ve Ortodoksları himâye haklarının yanında İstanbul'da kilise kurma imtiyazına da sahip olmuşlardı.52

Ayrıca Yunanistan da boş durmuyordu. Batılı devletlerin, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını kullanarak, Avrupa devletlerinin istifade ettikleri kapitülasyonlardan Yunanistan'ın da yararlanması için çaba sarf etmelerini istiyordu. Yunanistan özellikle adlî kapitülasyonlardan yararlanarak Rumlara daha imtiyazlı bir statü kazandırmak düşüncesindeydi. Bu fikrin kaynağında ise Patrikhane vardı.53

Tanzimat Fermanı'nın meydana getirdiği rahatlık, açık olarak istismar edilmeye ve ehil olmayanlar, metropolit ve papaz olarak tayin edilmeye başlandı. Bu da Rum cemaat arasında tedirginlik meydana getirerek, ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeyde din görevlilerinin olmaması

hem Patrikhane'ye, hem de Devlete olan güvenlerinin sarsılmasına sebep oldu. Patrikhaneye rüşvet verenlerin metropolit tayin edilmesinden dolayı, tayin edilen metropolit de verdiklerinin daha fazlasını toplamak için cemaat üzerinden kanunlara aykırı olarak vergi topluyordu. Patrik Anthimos zamanında böyle olaylara sıkça rastlandığı için metropolitlerin ıslahı amacıyla, çalışmalar yapılarak istismar önlenmeye çalışıldı.54

Patrikhane'nin bünyesinde bu çalışmalar için gayret edilirken, Yunanistan'ın sürekli olarak fesat işlerinin içinde olduğu bilindiğinden, istismarını önlemek amacıyla hiçbir fark gözetmeksizin bütün tebaaya eşit davranarak, fesada fırsat vermemeleri hususunda bütün memurlar uyarıldı.55

Bâbıâli'nin bu iyi niyetli yaklaşımlarına rağmen, Bükreş ve Yaş Metropolitliklerine yeni metropolit seçimine Rusya'nın açıkça müdahale ettiği56 yetmezmiş gibi, Bursa'da bulunan Rus Konsolosu halkı devlete karşı kışkırtmaktan geri kalmıyordu.57 Çar'ın Şubat 1853'te İstanbul'a gönderdiği Prens Mençikof Bâbıâli'ye, Rusya'nın, Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ortodoksların hâmisi olarak kabul edilmesine dair bir ültimatom verdi. Devlet bu ültimatoma ancak İngiltere ve Fransa'nın desteği ile karşı gelebildi.58 Bununla beraber Bâbıâli, bir yandan Patrikhane görevlilerini memnun etmeye diğer yandan dış bağlantıları kesebilmek amacıyla azledilen Patrikleri dahi maddî ve manevî olarak ödüllendirilmeye gayret etti.59

Rusya, Kırım harbi öncesinde, Nisan 1854'den itibaren ajanları vasıtasıyla Çarın, İstanbul'u Yunanlılara kazandırmak için savaşmakta olduğu propagandasını yaptırıyordu. Bu propaganda Rumlar arasında kısa sürede etkisini gösterdi. Nitekim Rumlarda bir yıl içinde Osmanlı Devleti'nin sonunun geleceği ve Patriğin Ayasofya'da âyin yapacağı inancı oluştu.60 Bu durum cemaatı üzerinde denetim gücünü kaybeden VI. Anthimos'un azledilerek yerine VII. Kirillos'un atanmasına sebep oldu (Eylül 1855).61

2. Islahat Fermanı Döneminde Patrikhane

Osmanlı Devleti'nin 1856 yılında yapılan Paris Konferansı'na katılabilmesine bir kolaylık olması için ilân edilen Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'nda ifade edilenler tekrarlanırken, bir adım daha ileri gidilerek bütün tebaaya vatandaşlık statüsü verildi. Bununla din ve mezhep hürriyetiyle ilgili olarak fiilen olmayan engeller de ortadan kaldırılarak ve herkese eşit hak ve imtiyazlar verilerek gayrimüslimlerin devlete sâdık kalacakları ümit edildi.62 Kendilerine sağlanan bu imkânlardan dolayı Patrikhane, Bâbıâli'ye memnuniyetini ifade etmiş olduğundan Bâbıâli, Patrikhanenin devlete sadakat göstereceğini ümit etmekteydi.63

Yunan millî siyasetini izlemeyi düstûr edinen Patrikhane, Islahat Fermanı'nın sağladığı rahat ortamda faaliyetlerini arttırdı. Rusya ile de sıkı işbirliği içerisinde oldukları bilinen Patriklere bu hizmetlerinin karşılığı olarak sâbık Rum Patriği Konstantinos'un Rus Çarı'ndan aldığı nişan gibi taltif amaçlı ödüller de verilmekteydi.64

Islahat Fermanı'nın hayata geçirilebilmesi için teşkil edilen geçici komisyonlar,65 4 Ekim 1858'de yapılan değişikliklerle yeniden oluşturuldu. Başkanı Patrik olan bu komisyonda papazlar ile birlikte cemaattan patriğin tasvip ettiği yedi kişi bulunuyordu. Bunlar güvenilir ve mezhep işlerine vakıf kişilerden oluşuyordu. Bu komisyon metropolit ve piskoposların tayininde de söz sahibi idi.66 Bâbıâli'nin böyle yapıcı tutumuna rağmen, Patrikhane gizli faaliyetlerine devam etti. Şehremâneti'nin ikâzı üzerine yapılan soruşturmalar sonucunda bazı ilmühaber ve ruhsatnâmelerin uygunsuz bir şekilde, mektep ve hastanelerin masraflarına karşılık düzenlendiği tespit edilmiştir.67

Patrikhane'nin fesat faaliyetlerine rağmen Bâbıâli bütün vatandaşlarını kucaklayan çalışmalarına devam etti. Daha önce başlatılan ve II. Yovakim68 zamanında hızlandırılarak taslak hâline getirilen çalışmalar,69 Patrikhane'nin iyileştirilmesi ve devlet ile bağlarının güçlendirilmesini sağlamak amacıyla, eski [sözde]70 hak ve imtiyazlar da göz önünde bulundurularak, 1862 [1865] yılında "Rum Patriği Nizamatı" olarak yürürlüğe girdi.71 Fakat yine de Rum din adamlarının davranışlarında olumlu mânâda fazla bir değişiklik olmadığı gibi, bazı metropolitlere Yunanistan tarafından hizmetleri karşılığında nişanlar verilmekteydi.72

Ortodokslar ile yakından ilgilenen Rusya ve büyük devletlerin konsoloslukları Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin koruyuculuğu misyonunu üstlenmişlerdi. Bu nedenle gayrimüslimler, sıkıntılarını Bâbıâli'ye değil, konsolosluklara bildiriyorlardı. Dış güçler de bu durumu fırsat bilerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ediyorlardı.73 Sultan, dış müdahalelere fırsat vermemek için, bazı kanunsuz uygulamaların artmasını ve meclis üyeleriyle anlaşamamasını da göz önünde bulundurarak, Patrik II. Yovakim'i Temmuz 1863'de görevinden azletti.74 Yerine Amasya Metropoliti III. Sofrinos'u atayarak,75 Yovakim'in düştüğü hataları tekrarlamaması hususunda uyardı.76

Patrik III. Sofronios ile Meclis-i Cismani ve Meclis-i Ruhani azalarından meydana gelen Meclis-i Muhtelit azaları arasındaki anlaşmazlık ortaya çıktı. Yapılan tahkikat sırasında, kurallara uymadığı anlaşılan Patrik, azledildi.77 Sofronios'tan sonra, VI. Grigorios Şubat 1867'de ikinci defa Patriklik makamına getirildi.78

Bâbıâli'nin her şeye rağmen Patrikhane'yi kazanma çabaları devam ederken, Avrupa Devletleri mezhep serbestliği konusunda Islahat Fermanı'nda belirtilen hususların gerektiği gibi uygulanmadığı iddiasıyla, Osmanlı Devleti'ne karşı baskılarını arttırdılar. Patrikhane ise meclislerinin daha geniş yetkilere sahip olmasını istiyordu. Bunun üzerine kiliselerin tâmir ve inşası için ferman gerekli olmasına rağmen, yoğun baskı ile karşılaşan Bâbıâli, taşrada bulunan yetkililere bu konuda rahat hareket edebilmeleri için gerekli inisiyatifi tanımak mecburiyetinde kaldı.79

Patrikhane fesat faaliyetlerine destek verdiği için gelir ve gider dengesini ayarlayamıyordu. Çünkü Rum eşkıyaya ne zaman yardımda bulunacağı belli olmuyordu. Bu durum Bâbıâli tarafından bilindiği hâlde, cemaatı, devletin yanına çekmek ve istismara fırsat vermemek için, Girit ayaklanmasında bizzat devlete yönelik hareketler sırasında zarar gören kiliselerin tamiri için Şubat 1896 tarihinde olduğu gibi yardım da yapılıyordu.80

Bâbıâli'nin bu yaklaşımına 1870'de Patrik VI. Grigorios, Padişaha şükranlarını bildirmesi üzerine Padişah da buna övgü dolu ifadelerle karşılık verdi.81 Patriğin bu iyi niyet gösterileri fazla uzun sürmedi. Bulgarlar'ın dinî bağımsızlıklarını elde etmeleri,82 Patrikhane'nin gizlemeye çalıştığı gerçek yüzünü ortaya çıkardı.83 Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla ilgili olarak ilân edilen fermanın84 dinî ve mezhebî açıdan sakıncalı olduğunu belirten Patrik, bunun uygulanmasında yetkili olmadığı gerekçesiyle Ekümenik Konsilin toplanması için harekete geçerek, buna izin verilmezse istifa edeceğini söyledi. Fakat Rusya ve Sırbistan sinodu üyeleri fermanın Osmanlı hukukunu ilgilendirdiğini ve toplanması düşünülen konsile katılmayacaklarını bildirdiler. Sultan Abdülaziz de şimdiye kadar Osmanlı Devleti tarihi içerisinde böyle ekümenik bir konsilin toplanmadığını, bundan sonra toplanmasının sakıncalı olacağı için de izin veremeyeceğini, ancak Patriğin sıhhî sebepler ileri sürerek görevinden ayrılmasının uygun olacağını belirtti.85 Bundan sonra Patrik azledileceğini anlayınca istifa etmek mecburiyetinde kaldı ve yerine VI. Anthimos Eylül 1871'de üçüncü defa seçildi.86 Yapılan değişiklikler ve alınan tedbirlerle Bâbıâli huzuru sağlamaya çalışırken, Patrikhane bir Osmanlı kurumu olduğunu gözardı ederek, faaliyetlerine devam etti. Özellikle Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasından sonra Rusya ile münasebetlerinde eski sıcaklığını muhafaza edemeyen Patrikhane, Yunanistan ile daha sıkı bir işbirliği içerisine girdi.87

C. I. Meşrutiyet Dönemi

1. Bâbıâli ve Patrikhanenin Tavırlarının Sertleşmesi

A. Patrikhanenin Olayları Tırmandırma Çabası

I. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte, Bâbıâli ve Patrikhane arasındaki ilişkilerin iyiye gideceği beklentisi hâkimdi. Fakat ümit edilen olmadı. Patrikhane her zaman olduğu gibi yeni dönemde de mevcut şartları istismar etmeye devam etti.88 Bu durum Meclis-i Mebusan'ın süresiz tatil edildiği süreçte de görüldü. Bu dönem içerisinde de Patrikhane'ye girip çıkanlar eksik olmuyordu. Hatta gözle görülür bir artış olduğunu da söylemek mümkündü. Öyle ki, Patrikhane'ye gelen ziyaretçilerin fazlalığı, Patrikhane'ye yakın bir yerde oturan ve devlete sadık olan gayrimüslimlerin bile dikkatini çekmeye başladı. Bunlardan Evram adında bir Rum durumu yetkililere bildirme gereğini hissetti.89

Patrikhane'de, bu hareketlilikten daha önemli olan bazı gelişmeler gözlenmeye başladı. Patrikhane, devlete karşı faaliyette bulunan ruhanîleri koruyan bir tavır sergiliyordu. Bu amaçla suç işleyenlerin yargılanmasına karşı çıkıyor ve zanlıların Patriğin başkanlığında bir mahkemede yargılanmalarını istiyordu.90 Bâbıâli, Patrikhane'nin bu teklifini uygulanamaz bularak kesin olarak kabul etmedi. Bâbıâli'nin bu tavrı Patrikhane'yi çok rahatsız etti. Buna bağlı olarak aralarındaki ilişkiler yeniden gerginleşmeye başladı.91

Bâbıâli kararında ısrarlıydı. Çünkü Patriğin başkanlığında yapılacak bir yargılama, doğrudan doğruya devletin varlık sebebine halel getireceği gibi, Patrikhane'nin kuvvet kazanmasına sebep olacaktı. Devletin bu tutumu, Rumca gazeteler tarafından Patrikhane'nin sahip olduğu [sözde] imtiyazat-ı kadimenin ortadan kaldırılması şeklinde yorumlanarak, Rumlar tahrik edilmek

isteniyordu.92 Fakat bu uygulama sadece Rumlar için geçerli olmayıp, bütün tebaayı içine alan ve Osmanlı hukuk sisteminde zaman içerisinde meydana gelen değişikliklerin tabii bir sonucuydu.93

Devletin taviz vermez tutumuna, Patrikhane zaman zaman patriklerin istifasını gündeme getirerek karşı koymaya çalıştı.94 Bâbıâli ile uzlaşamayan Patrik III. Yovakim de istememesine rağmen, Patrikhane'nin [sözde] imtiyazlarının iâdesi hususunda Bâbıâli'ye geri adım attırmak için, Sen Sinod üyelerinin baskısı ile istifa etmek mecburiyetinde kaldı.95 III. Yovakim'den sonra Patriklik makamına getirilen IV. Yovakim de özellikle aynı meseleden dolayı üç yıl kalabildiği görevinden 1887 yılında istifa etmişti.96 Yeni Patrik seçilen V. Dionisios zamanında da aynı meseleye yenileri eklenmeye başladı.97

Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasıyla, Patrikhane'nin biraz daha sıkı denetim altında tutulmak istenmesi, her zaman olduğu gibi Patrikhane'yi çok rahatsız etti. Bâbıâli'nin bu düşüncesine rağmen, Patrikhane her fırsatta kanun dışı uygulamalarla öne çıkıyordu. Patrikhane kiliselerin yanında özellikle mekteplerde Ortodoks cemaatın çocuklarını kendi emelleri doğrultusunda eğitmek için Yunanlı müdürlere görev veriyordu. Bu müdürlerin görev yaptığı yerlerde, Devlet aleyhine propaganda daha yoğun bir şekilde yapılıyordu.98 Devlet aleyhine propagandaların yapıldığı yerlerden olan mekteplerin yararına düzenlenen balolarda, daha fazla gelir sağlamak için faaliyetlerin Padişahın himâyesinde yapıldığını davetiyelerde belirtiyorlardı. Bunun farkına varan Bâbıâli, Sultan yerine Sadrazamın himâyelerinde ifadesinin kullanılmasının daha uygun olacağı hususunda Patrikhane'yi uyardı.99 Bu ve benzeri uygulamaları ortadan kaldırmak isteyen Bâbıâli, Rum mektepleri üzerinde tam bir denetim sağlamak istedi. Bu amaçla, öğretmen atamaları ve müfredatın hazırlanması konularında kendisinin bilgilendirilmesini ve habersiz bir uygulama yapılmamasına dikkat ediyordu. Ayrıca Bulgar metropolitlerine yeni beratlar verilirken, Patrikhane'nin görüşü alınmıyordu. Böylece Patrikhane'nin Bulgarlar üzerindeki etkisi de azaltılmaya çalışıldı. Bu durum Patrikhane'nin rahatsızlığını daha da artırdı.100

Patrikhane, aleyhine tezahür eden bu uygulamaların hepsinin ortadan kaldırılmasını istedi. Patrik aksi takdirde istifa edeceğini söyledi. Hatta Patrik V. Dionisios istifa ettiğini, fakat bu istifasının Meclis-i Muhtelit tarafından kabul edilmediğini belirtti. Şayet istekleri yerine getirilmezse bütün Ortodoks kiliselerine durumu bildirerek, bunlar aracılığıyla Avrupa Devletlerini harekete geçireceğini, gerekirse meclis üyeleriyle birlikte istifa edeceklerini ifade etti.101

Bütün bunlara rağmen beklediği sonucu alamayan Patrikhane, gizli emirler vererek bazı yerlerde kiliseleri kapattırdı. Kiliselerin kapatılmasının arkasında da Bâbıâli'nin olduğu izlenimini vererek devleti zor durumda bırakmak istedi ve bunda başarılı oldu.102 Patrikhane'nin Avrupa devletleri nezdinde yaptığı şikâyete ilk cevap Yunanistan'dan geldi ve Yunan Hariciyesi'ne çağırılan Osmanlı sefirine, kiliselerin kapatılma sebebi soruldu. Yunanistan'ın îmâlı tutumu karşısında Osmanlı Sefiri Patrikhane'nin iddiasını reddederek, kiliselerin Osmanlı Devleti tarafından kapatılmadığını, bunun Patrikhanenin Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek için uyguladığı bir plan olduğunu ve böylece Bâbıâli'nin zor durumda bırakılmak istendiğini belirtti.103

Patrikhane'nin kilise kapatma eylemine bütün Ortodokslar destek vermeyerek, kiliselerin açılmasını istiyorlardı. Alasonya ve Kandiye gibi bazı yerlerde kiliseler kapalı olduğundan âyin yapılamıyor ve cenazeler defnedilemiyordu.104 Bu durum Ortodokslar tarafından Patrikhane'nin protesto edilmesine sebep oldu.105 Kendi cemaatinin dahi destek vermediği Patrikhane, Ermenileri de olayların içine çekerek Avrupa kamuoyunun baskısı ile Bâbıâli'ye geri adım attırmak istedi.106 Bunun üzerine Bâbıâli, Ortodoks cemaatin Patrikhane'ye karşı olan tutumundan da aldığı cesaretle tavrını sertleştirdi. Bu sertlik karşısında Patrikhane, kiliselerin kapatılmasının bazı metropolitlerin şahsî uygulamalarından kaynaklandığını açıklamak mecburiyetinde kaldı. Böylece mazeret göstermek suretiyle sorumluluktan kurtulmaya çalıştı.107 Bâbıâli, samimi bir şekilde kiliselerin açık olmasını ve cemaatın ihtiyaçlarının karşılanmasını istiyor ve bundan dolayı da yoğun bir çaba sarf ediyordu. Sultan II. Abdülhamit, Patrikhane'nin kiliseleri kapalı tutmak hususundaki ısrarından rahatsızlık duyduğundan bu hususta Sadaretin daha fazla çaba göstermesi için emirler verdi.108

Bâbıâli'nin kararlı tavrı karşısında isteklerinin hepsinin gerçekleşmeyeceğini anlayan Patrik V. Dionisios, Bulgar metropolitlerine berat verilmesine karşı çıkmaktan vazgeçmek mecburiyetinde kaldı. Sâdece beratlar verilirken kendilerinden muvafakat alınmasını istedi.109 Patrikhane yetkilileri bu geri adımdan başka, Bâbıâli'den bir yetkilinin gönderilerek kendileriyle bu konuda görüşülmesi arzularını da dile getirdiler. Fakat, Bâbıâli aldığı kararları uygulamada ısrarlı olduğunu göstermek istiyordu. Çünkü Patrik ve Patrikhane taraftarlarının bu durumu istismar edebilecekleri düşüncesiyle Bâbıâli, Patrikhane'nin bu teklifini kabul etmeyerek, kendilerinden kiliselerin kapatılmasına destek vermemelerini istedi.110 Diğer taraftan Yunanistan dışında, Avrupa Devletleri'nden beklediği desteği bulamayan Patrikhane, Bâbıâli'ye temsilci göndermeye karar verdi. Bu görev Ereğli Metropoliti'ne verildi. Ereğli Metropoliti İstanbul'a gelerek görüşmelere başladı. Meselelerin kısmen hâlledildiği düşünülürken, Patrik için düzenlenen isim töreni sırasında, bazı kiliselerin protesto amaçlı olarak açılmamış olması, Bâbıâli'nin rahatsızlık duymasına neden olduğu için111 Meclis-i Vükelâ, kiliseler konusunda alınan kararlardan geri adım atılmayacağını bir defa daha yineleyerek, tavrını açıkça ortaya koydu.112 Patrikhanenin bu tutumunda Yunanistan'ın etkili olduğu, Yunan basınında çıkan haberlerden açıkça anlaşılmaktaydı.113 Meselelerin henüz bir sonuca bağlanamadığı, karşılıklı ilişkilerin sertleştiği bir anda Ağustos 1891 yılında V. Dionisios öldü. V. Dionisios Bâbıâli'yi çok uğraştırdığı hâlde, Sultan II. Abdülhamit'in Ortodoks cemaata başsağlığı dilemesi Rumlar arasında memnuniyetle karşılandı.114

V. Dionisios'un ölümü üzerine, 1891 yılında Patrikliğe Preveze Metropoliti VIII. Neofitos getirildi.115 VIII. Neofitos, Bâbıâli ile ilişkilerin düzelmeyeceği kanaatinde olduğu için, hiç olmazsa maddî yönden güçlü bir Patrikhane oluşturmak düşüncesindeydi. Patrikhane, gelir seviyelerini göz önünde bulundurarak, Ortodoks cemaattan iâne adı altında yardım toplamaya başladı. Bu yardım kampanyası cemaatın bir kısmında rahatsızlık uyandırdı. Bu sırada Dolapdere Rum Mektebi'nde olduğu gibi pek çok yerde zorla para toplanıyordu. Şikâyet üzerine yapılan soruşturma sonunda, paranın zorla toplanmadığı, gönüllü olarak verildiği şeklinde Patrikhane tarafından bir mazeret ileri sürülerek mesele örtbas edilmeye çalışıldı.116 Bâbıâli, bunların önüne geçmek için tedbirlere

başvurduğu zaman, Patrik hemen [sözde] imtiyazat-ı kadimesine halel geldiği iddiasında bulunuyordu.117

Patrikhane para toplamak için değişik yollara başvurdu. Beyoğlu'nda Rumların izinsiz bir şirket kurduğu tespit edildi. ilk sorgulamada amaçlarının kâr olmadığını, şirketin ihtiyacı olan Rumlara yardım amacıyla kurulduğu açıklandı. Fakat yapılan incelemelerde, elde edilen paraların Yunanistan'da "Millet Bankası"nda muhafaza edildiği tespit edildi.118 Patrikhane'nin kanun dışı gelir sağlamasını engellemek üzere Sadaret Müsteşarı Tevfik Bey, Adliye Nazırı Rıza Paşa ve Dahiliye Nazırı Rıfat Paşa'dan oluşan bir komisyon kuruldu. Bu komisyon yardım toplanmasını belirli bir düzene koymak için bir nizamnâme hazırladı. Nizamnâmeye göre yetkililere önceden haber verilmeden kesinlikle yardım toplanamayacaktı.119

Patrik VIII. Neofitos, kanunî ve gayrikanunî yollardan elde ettiği gelirlerle maddî bakımdan Patrikhane'ye rahat bir nefes aldırmasına rağmen, seleflerinden bazılarının da istifasına sebep olan, imtiyazat-ı kadimelerine halel getirildiği iddialarından vazgeçmedi. Bununla beraber Yunanistan'ın desteği ile protesto amaçlı kilise kapatma eylemleri yer yer devam etti.120 Bâbıâli ile Patrikhane arasında anlaşmazlığa sebep olan meselelerin hiçbirisinde kendileri için olumlu bir gelişme kaydedemeyen VIII. Neofitos istifa etti.121

B. Papa XIII. Leon'un Kiliseleri Birleştirme Teklifi ve Patrikhane

Bizans döneminde de defalarca uygulanması düşünülen, fakat bir türlü gerçekleştirilemeyen Doğu ve Batı Kiliseleri'ni birleştirme çabaları 1894 yılında tekrar gündeme geldi. Bu amaçla Roma'da bir konferans düzenlendi.122 Belçika'da yayımlanan Patriot Gazetesi'nde yer alan Roma kaynaklı bir haberde, Büyük Britanya'nın, Papa'nın iki kilisenin birleştirilmesi hususunda gösterdiği gayretlerin takdire şayan olduğu ve desteklenmesi gerektiği üzerinde duruluyordu.123 Papa XIII. Leon, Patrikhane'ye bir mektup yazarak, birleşme teklifinde bulunmuştu. Patrik, Papa'nın mektubuna 1895 yılında verdiği cevapta çok sert ve olumsuz ifadeler kullandı. Bu mektupta özellikle Katolik Kilisesi'nin bid'atleri belirtilerek, itikadî farklılıkların tekrar göz önüne serilmesi nedeniyle bu teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlandı.124

Patrik VII. Anthimos'un, Papa'ya olumsuz cevap vermesinde, her zaman olduğu gibi her iki kilisenin dünya görüşlerinin farklı olması temel etkenlerden birisidir. Fakat cevabın sert olmasında Anthimos'un atanması sırasında Sadaretin Anthimos'tan yana tavır koymasının etkisi de göz ardı edilemez. Anthimos bu tutum ve davranışından dolayı Avrupa kamuoyunun tepkisini çekmişti. Patrikhane'nin cismanî ve ruhanî meclisleri de Anthimos ile ilgili olarak Avrupa gibi düşünüyor ve O'nun pasif olduğu kanaatini taşıyorlardı. Bundan dolayı Patrik VII. Antimos istifa etmek mecburiyetinde kaldı.125

2. III. Yovakim'in İkinci Patriklik Dönemi

A. III. Yovakim'in Patrikhane'yi Güçlendirme Çabası

VII. Anthimos'tan sonra ikinci defa tekrar patrik seçilen III. Yovakim'in beratının verilmesi bir müddet gecikti. Bunun üzerine selefi VII. Anthimos 1901 yılında Bâbıâli'ye yazdığı arzuhâlde, patriklik beratının verilmesini istedi. Yovakim'in patrikliğinin onaylanması biraz daha gecikince, bundan rahatsız olan Patrikhane mahfilleri, rahatsızlıklarını Rusya sefirine de bildirmiş olmalılar ki; Sefir beratın verilmesini diplomatik bir dille Bâbıâli'ye bildirdi.126 Biraz geç de olsa patrikliği onaylanan III. Yovakim, Patrikhane'nin faaliyetlerine hız verdi. Osmanlı toprakları dışında yaşayan Ortodokslardan alınan yardımlarda da gözle görülür bir artış sağladı. Sivastopol Rumlar'ı bazı kiliselerin tamiri amacıyla kullanılmak üzere 300 ruble gönderdiler. Diğer taraftan metropolitlikler tarafından Patrikhane'ye gönderilmesi gereken tahsisatın, şartlar içerisinde değişikliğe uğramasından dolayı yeni cetvellere göre bunun düzenlenmesi için çalışmalara başlandı.127 Bu arada metropolitlerin, Patrikhane merkez sandığına göndermeleri gereken para yardımının hepsi gelmemişti. Göndermeyen metropolitler uyarıldı.128 Ayrıca Bâbıâli'nin bütün önlemlerine rağmen zaman zaman izin alınma gereği duyulmadan Patrikhane'nin görevlendirdiği meclis üyeleri tarafından bol miktarda yardım toplanmaya devam edildi. Yardımların nerelerde harcandığı sorulduğunda ise genellikle tatmin edici bir cevap alınamıyordu.129

Yovakim, maddî bakımdan Patrikhane'yi güçlü hâle getirmeye çalışırken, aynı zamanda Avrupa ülkeleriyle de değişik yollarla bağlarını kuvvetlendirmeye çalıştı. Eğitim amacıyla Osmanlı Devleti sınırları dışından Patrikhaneye papazlar geldiği gibi, irtibatı artırmak için, dışarıya gönderilenler de vardı. Patrikhane, İzmir'de vaazlık yapan Papaz Grigoriyadi'yi Petersburg'a gönderdi.130 Fener Patrikhanesi'nde bulunan bir çok din adamı, yabancı ülke temsilcileri ile irtibat hâlinde idi. II. Abdulhamit döneminde uygulanan sıkı denetime rağmen Patrik Yovakim zaman zaman Yunan ve Sırp sefirlerini ziyaret ediyor131 ve bunlar da iâde-i ziyarette bulunmaktaydılar.132 Bu görüşmelerin yapıldığı sırada Patrikhane'nin Avrupa Devletleri'nden gördüğü destekten dolayı uygulamalarında aşırıya kaçması, diğer cemaatler tarafından, Patrikhane'nin kendilerini ibadet dili olarak Rumcayı kullanmaya zorladığı hususunda şikayetler de arttı.133

1905 yılında yapılan bir nüfus sayımı, Türk memurları ve cemaatlerin güvenilir temsilcilerinin katılımıyla yapılmasına rağmen, Patrikhane'nin telaşlanmasına sebep oldu. Patrik, Hükümete ültimatom niteliğinde bir mektup yolladı. Mektup, Adliye ve Mezâhip Nezareti, Dahiliye Nezareti ve Sadaretçe incelendi. Mektupta, nüfus sayımı esnasında Patrikhane'ye bağlı Rumlar ve kendi dillerinden başka Rumcayı da konuşan bütün cemaat, Ortodoks-Rum şeklinde ortak ad altında kaydedilmeleri istenmekteydi. Ayrıca Sırplar, Ulahlar ve Arnavutlar ise Patrikhane'ye mensup Ortodokslar olarak belirtileceklerdi. Nüfus sayımına, cemaatlerin mahallî temsilcilerinin de katılmaları işi zorlaştırmıştı. Bulgarların ve Rumların aynı şahısları kendi listelerinde bulundurmak istemeleri kavgalara neden oldu.134

B. Patrikhane'nin Taşradaki Faaliyetleri

Patrikhaneye bağlı Rum din adamları merkezde olduğu gibi, taşrada da bölücü faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bunlardan bir tanesi de Razlık'ta ortaya çıktı. Razlık Metropolit Vekili'nin eşkıya

reislerinden olduğu ve ailesi ile birlikte tamamen faâl bir şekilde çete faaliyetlerinin içerisinde yer aldığı anlaşıldı. Bunun tespit edildiğini fark eden Metropolit Vekili firar etmek mecburiyetinde kaldı.135

Patrik Yovakim'in Patrikliğinin ikinci döneminde bazı papaz ve metropolitlerin ikâmet ettikleri kiliselerin hâricinde faaliyetlerini arttırdıkları açık bir şekilde görülmekteydi. Özellikle Prizren Metropoliti'nin Geylan'da ikâmet ettiği hâlde, Priştine'de Rumları fesada teşvik amacıyla dolaştığı136 Geylan Hıristiyan Mektebi Muallimi'nin şahitliği ile tespit edildi.137

Patrik Yovakim'in tavsiyesi ile taşrada görev yapan metropolitler, devletin işleyişi üzerinde de etkili olmaya gayret ediyorlardı. Komanova'da inzibat olarak görev yapan Hüseyin Efendi, görevinden uzaklaştırıldığı zaman, adı geçen metropolitin aracılığıyla tekrar görevine döndü.138

İpek Sancağı'na bağlı Deçar köyünden Rüstem oğlu Bilal, Rum din adamlarına zaman zaman yardımcı olduğu için Geylan Metropoliti'nin tavsiyesi üzerine ödüllendirildi.139 Ustrumca Metropoliti, iyi anlaştıkları Kaza Nâibi Şevket Efendi'nin görev süresinin uzatılmasını istedi.140 Bundan başka Filorina Metropoliti de Kaymakamın başka yere tayin edilmemesi için çaba sarf ederken,141 Ustrumca Rum Metropoliti de Mal Müdürünün değiştirilmesine engel olmak için, Patrikhane'yi harekete geçirdi.142

Rum Patrikhane'sinin faaliyetleri genellikle rumlaştırma yönünde olduğu için diğer Ortodokslar üzerinde de baskı kurmaya çalışmaktaydı. Patrikhane'nin bu hareketine karşı koymaya çalışan Rum olmayan Ortodoks unsurlar ile Rumlar arasındaki mücadeleden dolayı asayiş bozuluyordu. Diğer taraftan Rumlar sayıca az oldukları yerlerde kiliseyi uhdelerinde tutamayınca, eşyalarını aldıklarından, bu ve benzeri olaylar da devletin otoritesine halel getirmekteydi.143 Bu gibi eylemlerle olduğu gibi Rumlar, Rum kültürünü baskın bir kültür haline getirmek için her türlü yolu denemekteydiler.144 Patrikhane Rum nüfusu fazla göstermek için de bütün Ortodoksların Rum kaydedilmelerine gayret etmekteydi.145

Patrikhane verdiği emirlerle, Bâbıâli'nin mümkün olan tedbirleri almasına rağmen Prizren'de olduğu gibi çeşitli yerlerde görev yapan din adamlarını daha faal olmalarını istediğinden; Prizren Metropoliti, Sırp Metropolitlerini de yanına alarak daha etkili bir şekilde Prizren'de faaliyetlerini sürdürdü.146 Vodine Kaymakamlığı'ndan, Rumeli müfettişliğine verilen bilgide; Vodine Bidayet Mahkemesi'nin, Sabuncu Toşi'yi katleden Rum eşkıyaya yataklık eden Uçurum Manastırı Papazı Riştova ve manastırın diğer görevlileri ile aynı eşkıya içerisinde yaralı olanları tedavi ettiği tespit edilen tabip Rizo ve arkadaşları tutuklandıkları anlaşılmaktadır.147 Yine Prizren Metropoliti tutuklanan eşkıyalar ile Patrikhane'nin irtibatının devam ettirilebilmesi amacıyla, hapishanelerdeki Ortodokslar için papazların hapishanelere serbest olarak giriş yapmaları isteğinde bulundu.148

Manastır'a bağlı Nasliç'in Viroşan köyüne gelerek teslim olan Yunan eşkıya komitesine mensup Dimitri'nin verdiği bilgilere göre; Kesriye ve Nasliç'te Rumlar'ı kışkırtmak için kendilerine Yunan Hükümeti'nin, Konsoloslar ve Metropolitler aracılığıyla görev verdiğini, ihtiyaçlarını da yine aynı yoldan

temin ettiklerini, yaralanan Rum eşkıyaların Rum doktorlar tarafından tedavi edildiği anlaşılmaktadır.149

Fener Patrikhanesi, Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu içte ve dışta her fırsatta azaltmak için çok çaba sarf ediyordu. Bazı mahallerde Ortodokslar arasında kilise ve mekteplerin münavebeli olarak kullanılması gerekirken, Patrikhâne buna genel olarak uymuyor ve diğer Ortodoks unsurlara ait yerleri işgal ediyordu. Patrikhane'nin bu uygulaması tebaa arasında husûmetin artmasına sebep oluyordu. Bunun sonucu olarak meydana gelen veya gelebilecek olayları önlemek için Bâbıâli güvenlik tedbirlerini arttırdığı için masraflar da artıyordu.150

Bâbıâli'nin uyguladığı güvenlik tedbirleri arasında, olayları meydana gelmeden önlemek amacıyla muhbirler kullanmak da vardı. Muhbirler özellikle Türklerden başka Bulgarların da ağırlıklı olarak kullanıldığı hafiye teşkilatı içerisinde görevlendiriliyorlardı. Böylece Rumlar'ın hareketleri izlenerek, gerekli tedbirler alınmaya çalışılıyordu. 1905 yılında merkezî büyük şehirler için 300, kazalar için bu amaçla kullanılmak üzere 200 lira tahsisat ayrılmıştı. Ancak 1906 yılında bütçeye fazla yük getirdiğinden muhbirler için gerekli tahsisat konmamıştı. Bundan dolayı fesat faaliyetlerinde artış görüldüğü için yeni düzenlemelere gidildi. Çünkü daha önce maaşlı olarak görevlendirilen hafiyeler, maaşlarını düzenli olarak alamadıklarından, geçici görevli olan muhbirler de iş yapsalar da yapmasalar da ücretleri işlediği için fazla gayret göstermiyorlardı. Bunun üzerine yeni bir düzenlemeye gidilme ihtiyacı hissedildi. Bundan sonra, yapılan işe göre ücret verilmesi yöntemi uygulanmaya başlandı. Bütün bunlar da gösteriyor ki, askerî ve polisiye tedbirler bir tarafa bırakılsa dahi olabilecek hadiseleri önlemek için önceden haberdar olunması amacıyla elde edilmesi gereken bilgiler devlete fazladan yük getirmeye başladığından farklı tedbirler uygulanmaya çalışılmaktaydı.151 Yanya ve çevresinde Yunan hududuna yakın ve özellikle Rumların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde çeteler köylerden her türlü yardımı alıyorlardı. Bu yardımlar bilhassa Rum papazlar tarafından organize ediliyordu.152

Girit Rumlarından oluşan 200 kişilik bir eşkıya grubu Manastır'a gelerek burada 21 Yunan kaptanı tarafından eğitime tâbi tutuldular. Bunların çalışmaları için gerekli olan her türlü ihtiyaçlarını Manastır Rum Metropoliti karşıladı.153 Langaza'da, Rum komitesi azaları satılan her malın fiyatı üzerinden çeteler için belli bir oranda para topluyorlardı. Ruhanîlerin emriyle, Rumlar'ın Müslümanlar'a sebze ve meyve satışı yasaklanarak, buna uymayanlar ağır para cezalarına çarptırıldılar. Rumların bu boykotunu kırmak için Langaza'nın ihtiyacı karşılanmadan Selanik'e mal gönderilmesine izin verilmiyordu. Malları ellerinde kalan ve Müslüman komşularının ihtiyaçlarını karşılayamamanın ezikliğini hisseden bazı Rumlar, komite azalarının baskılardan çekindikleri için mallarını Belediyenin önüne gizlice bırakmayı tercih ettiler.154 Rum çetelerinin ihtiyaçları sürekli olarak Patrikhane'ye bağlı ruhban tarafından temin ediliyordu. Bu durum çok yaygın ve alışılmış bir hâle gelmişti. Çeteler ihtiyaçlarının karşılanmasında gecikme olduğu veya yapılan yardımları yeterli görmediklerinde bunun hemen telafi edilmesini istediler. Aksi takdirde Aynaroz Rum Kilisesi papazına yaptıkları gibi, din adamlarını kaçırarak fidye talep etmekteydiler.155

Patrikhane sürekli olarak metropolitlerin yaptığı fesat faaliyetlerini ve onların eşkıya ile olan bağlarını örtbas etmek istemekteydi. Ancak bir çok yerde özellikle Ortodoks Rum din adamlarının faaliyetleri gizlenemeyecek kadar açık ve çok sayıda cereyan ediyordu. Şöyle ki; Manastır ve çevresindeki ruhban ve mektep görevlileri asıl görev yerlerini terk ederek sürekli olarak eşkıya ile işbirliği içerisindeydiler.156 Prizren Metropoliti'nin görev alanından daha geniş bir alanda görev yaptığı157 ve denetimi altındaki okullara da usulsüz bir şekilde öğretmenler tayin ettiği tespit edildi.158 Yenice ve Vodine'de görevli papazların Yunan Konsolosluğu'dan maaş alarak Devlet aleyhine eşkıya ile birlikte hareket ettikleri Yenice Metropoliti'nin ihbarı sonucunda ortaya çıktı.159 Siroz Metropoliti'nden de eşkıya ile irtibatı olduğuna dair şüphelenilmesi üzerine Patrikhane'den metropolitin siciliyle ilgili bilgi istendi.

Patrikhane, metropolitin kesinlikle böyle davranış içerisinde olamayacağını bildirdi. Fakat yapılan tahkikat derinleştirilince Siroz Metropoliti'nin, Siroz'un Dovişte köyünde oluşturulan Rum çetesine yardım ve yataklık ettiği, hatta çevreyi iyi tanıdığı için eşkıyanın nasıl hareket edeceğine dair planlar hazırladığı ortaya çıkmış ve böylece doğrudan doğruya eşkıya ile münasebeti tespit edilmiştir.160

Ağustos ve Karaferiye'de Metropolit vekillerinin kiliseye yardım amacıyla Rumlar'dan ve Ulahlar'dan topladıkları paraları fesat işlerinde kullandıkları belirlendi.161 Ustrumca'nın Kolen karyesinde bir Rum papazının oğlunun teşkil ettiği çete ile girişilen çatışmada kendisiyle birlikte iki arkadaşı ölü olarak ele geçirildi.162 Karaferiye'de Rum Kilisesi'ne lağım kazıldığı tespit edildi.163 Prizren'de artık sanki devlet yokmuş gibi hareket edilmeye başlandığından, Rusya ve Avusturya konsoloslarının katıldıkları ve Rum mektebinde öğrencilerin oynadıkları oyun için hiçbir izin alınma gereği duyulmadı.164 Hatta bazı ruhanîler Kesendire Metropoliti'nin yaptığı gibi, daha da ileri giderek, Karakol Çavuşu'ndan memnun olmadığı için değiştirilmesini istedi.

Kesendire Metropoliti'nin bu teşebbüsü, böyle bir istekte bulunamayacağı belirtilerek, reddedilirken, yazışmasını Rumca yaptığı için, Osmanlı ülkesinde resmî yazışmalarda Rumca kullanılamayacağı konusunda da uyarıldı.165 Gerebne Metropoliti Agatankilos, Rum eşkıyası ile muhabere hâlinde bulunarak, onlara yardım ettiği için suç ortağı Antas ile birlikte tutuklandılar.166

Sonuç

Rum Ortodoks Patrikhanesi, Bizans Dönemi'nde, Bizans İmparatorları'nın emri altında sıradan bir memur olmaktan da öte, sürekli olarak Roma Kilisesi ile birleştirilme tehdidi altında ve bunun sıkıntısı ile bütünleşmiş durumdaydı. İstanbul'un fethinden sonra Türk kültürünün genel müsamahası çerçevesinde üzerinde yaşadıkları coğrafyanın hâkimi Devlete sadakatleri nispetinde kendilerine gereken önemle birlikte, değer de verilmişti.

Fakat Patrikhane ve bağlı kurumları, hem önemli, hem de değerli olma vasfını taşıyamadılar. Kendilerine bu vasfı kazandıran Osmanlı kimliğini hazmedememe, hatta ona karşı faaliyette bulunma noktasına geldiler. Fırsat buldukça Avrupa ülkeleri ile irtibat halinde bulunarak, Osmanlı Devleti'ne

karşı açık ve gizli bir mücadeleye başladılar. Bu mücadeleyi verirlerken de kendilerine tanınan müsamahayı istismar ederek, bunların bir hak ve imtiyaz olduğu iddiasıyla dünya kamuoyunda mazlum bir görüntü vererek, haklı bir konum elde etmeye çalıştılar. Zaten sürekli olarak Osmanlı Devleti aleyhinde kullanmak üzere türlü bahaneler arayan Batılı Devletler, bu fırsatı da değerlendirmeye çalıştılar.

Özellikle Osmanlı siyasî hayatında, yasalaşma sürecinde yapılan bir takım değişiklikleri Patrikhane, kendisine yönelik bir hareket gibi değerlendirmek istedi ve bunlara engel olmaya çalıştı. Bâbıâli bu dönemde bir taraftan yeniden yapılanmaya çalışırken, diğer taraftan da Patrikhane'nin milletlerarası platformda önüne koymaya çalıştığı engelleri aşmak için yoğun bir çaba sarf etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Devletin maddî ve manevî gücünü daha doğru bir şekilde kullanarak, vatandaşına yapıcı bir takım hizmetler verebilecekken, Patrikhane ve O'nun tahrik ve teşvikleri ile hareket eden bazı kurumların engellemelerinden dolayı aynı gücünü varlığını devam ettirebilmek için kullanmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu ve buna benzer engellerden dolayı da gerekli reformlar zamanında yapılamamıştır. Türk yenileşme tarihini bir bütün olarak değerlendirmek durumundayız. Bundan hareketle Osmanlı Devleti döneminde, zamanında gerçekleştirilemeyen reformlar tabii olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılmak istenen yenileşme hareketlerini de dolaylı da olsa olumsuz etkilemiştir.

DİPNOTLAR

1 Süreyya Şahin, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi”, DiA, XII, İstanbul 1995, s. 342-343.

2 Bu konuda geniş bilgi için bkz.; Tursun Bey, Târih-i Ebu'l-Feth, (Tarih-i Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han), İstanbul 1330, s. 56; P. Wittek, “Feth-i Mübîn”, İstanbul Enstitüsü Dergisi II, İstanbul 1956, s. 209; Dimitri Kantemir, Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Tarihi, (Çev. Özdemir Çobanoğlu), I, İstanbul 1998, s. 154.

3 Halil İnalcık, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I, Ankara 1987, s. 167-175; Bekir Kütükoğlu, “Fatih, Fetih ve İstanbul”, Tarih Boyunca İstanbul Semineri, (29 Mayıs-1 Haziran 1988), İstanbul 1989, s. 9.

4 Geniş bilgi için bkz., Aurel Decei, “Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet için Yazdığı Ortodoks İtikadnâmesinin Türkçe Metni”, Fatih ve İstanbul, I, Sayı: 1, İstanbul 1953, s. 99-116; Yeorgios Francis, Şehir Düştü, (Çev. Kriton Dinçmen), İstanbul 1992, s. 104.

5 Steven Runciman, The Great Church in Captivity, A study of The Patriarchate of Constantinople From The Eve of The Turkish Conquest To The Graek War of Indupendence, Cambridge University Prees Great Britain, 1992, s. 169; İ. P. “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi”, Türk Ansiklopedisi, XVI, Ankara 1958, s. 231.

6 BOA, TFR. 1. M. 19/1836, Kânûnuevvel 1321/Ocak 1906; Bülent Atalay, Fener Patrikhanesi'nin Siyasî Faaliyetleri (1908-1923), İstanbul 2001, s. 3-4.

7 BOA, H. H, nr. 36478-B, 1250/1834; Patrik III. Yovakim'in Meclis-i Muhtelit üyelerine sunduğu layihada, 1880 yılında hükümetin çıkarttığı

bazı kayıtlarda Fatih zamanında verildiği iddia edilen imtiyazlarla ilgili bilgiler bulunduğunu ifade etmektedir (BOA, TFR. 1. M, 19/1836, Kânûnuevvel 1321/Ocak 1906); Tanin, 17 Haziran 1909, Sayı: 284.

8 Halil İnalcık, "The Status of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans", Essays in Ottaman History, İstanbul 1998, s. 216-218.

9 Robert Anhegger, "Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve iç Tartışmaları II", Tarih ve Toplum, VIII, Sayı: 47, İstanbul 1987, s. 274.

10 Dimitri Kitsikis, Türk-Yunan İmparatorluğu, (Çev. Volkan Aytar), İstanbul 1996, s. 103; Patrik I. Kirillos'un ölümüyle ilgili diğer bir iddia ise vatana ihanetle suçlanarak, aynı yıl idam edildiğidir. Robert Anhegger, "Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve iç Tartışmaları I", Tarih ve Toplum, VIII, Sayı: 46, İstanbul 1987, s. 247).

11 Robert Anhegger, "… Hıristiyanlar ve iç Tartışmaları II", s. 274.

12 Münir Sirer, "Osmanlı Devleti Devrinde Asılan Patrikler", Yeni Tarih Dergisi, Sayı: 15, İstanbul 1958, s. 404.

13 Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, (Çev. M. Çevik-E. Kılıç), XI, İstanbul 1986, s. 22-24.

14 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, İstanbul 1972, s. 93.

15 N. Iorga, Osmanlı Tarihi, V, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948, s. 240.

16 BOA, Cevdet Z, nr. 3067, 1230/1814.

17 BOA, H. H, nr. 36377, 1223/1808.

18 BOA, Cevdet D, nr. 3289, 1223/1808.

19 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, XI, İstanbul 1309, s. 163; Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", BTTD, Sayı: 1, İstanbul (Ekim) 1967, s. 55.

20 Tarih-i Cevdet, XI, s. 166; N. Iorga, a.g.e., s. 259.

21 Süreyya Şahin, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul 1996, s. 199; Patriğin asılması ve ele geçirilen mektup hakkında bkz., Aynı eser, s. 192-200.

22 BOA, H. H, nr. 38453, 1237/1822.

23 N. Iorga, a.g.e., s. 263; Yunan meclisinin 1871 yılında aldığı bir karar ile V. Grigorios'un cesedi Atina'ya getirildi. Patriğin idam edildiği günden sonra Fener Patrikhanesi'nin Petro Kapısı (Ortakapı) kapatıldı ve hâla kapalı durmaktadır, (Yavuz Ercan, "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara 1986, s. 203-204).

24 N. Iorga, a.g.e., s. 264.

25 Ahmet Rasim, Osmanlı'da Batının Üç Evresi, (Yay. Haz. H. Veldet Velidedeoğlu), İstanbul 1987, s. 135.

26 Cevdet D, nr. 2373, 1237/1821; 7940, 1237/1822.

27 N. Iorga, a.g.e., s. 285.

28 BOA, H. H, nr. 36332, 1240/1824.

29 BOA, H. H, nr. 36248, 1240/1824.

30 BOA, Cevdet D, nr. 8136, 1241/1825.

31 N. Iorga, a.g.e., s. 329.

32 BOA, H. H, nr. 36544, 1245/1829.

33 Ahmet Lütfi, Tarih-i Lütfi, I, İstanbul 1325, s. 230.

34 BOA, H. H, nr. 36465-B, 1248/1833.

35 BOA, H. H, nr. 36465, 1248/1833.

36 İsmail Hami Danişmend, a.g.e., s. 119.

37 BOA, H. H, nr. 36531-A, 1248/1833.

38 BOA, H. H, nr. 36471, 1250/1834-1835.

39 BOA, H. H, nr. 36478, 1250/1834-1835.

40 N. Iorga, a.g.e., s. 394; S. Esat Siyavuşgil, "Tanzimat Fermanı'nın Fransız Efkâr-i Umûmiyesinde Uyandırdığı Akisler", Tanzimat I, (Maarif Vekâleti Yay.), İstanbul 1940, s. 750; E. Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda Batının Etkisi", Belleten, XXVIII, Sayı: 112, Ankara (Ekim) 1964, s. 582.

41 BOA, İrade-H, nr. 521, 21 Rebiyülevvel 1257/13 Mayıs 1841; İrade-H, nr. 769, 1257/1841.

42 BOA, İrade-H, nr. 1120, 30 Zilkade 1259/22 Aralık 1843.

43 Takvim-i Vekayi', 15 Ramazan 1255; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1996, s. 358.

44 Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", Aynı eser, s. 371.

45 BOA, İrade-H, nr. 566, 8 Cemaziyelâhir 1257/28 Temmuz 1841.

46 BOA, İrade-H, nr. 157, 1257/1841.

47 BOA, İrade-H, nr. 501, 27 Nisan 1257/9 Mayıs 1841.

48 BOA, HR. MKT, nr. 8/43, 1260/1844.

49 BOA, İrade-H, nr. 1021, 14 Cemaziyelâhir 1259/12 Temmuz 1843.

50 BOA, İrade-H, nr. 1362, 24 Rebiyülevvel 1261/2 Nisan 1845.

51 E. Engelhard, a.g.e., s. 119-122.

52 Roderic H. Davison, "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", (Terc. Erol Akögretmen), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 10-11, İstanbul 1981, s. 346.

53 Resat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara 1991, s. 495-498.

54 BOA, İrade-H, nr. 2369, 17 Rebiyülâhir 1265/12 Mart 1849.

55 BOA, A. MKT. MHM, nr. 14/33, 14/33, 21 Recep 1265/12 Haziran 1849.

56 BOA, A. MKT. MHM, nr. 21/15, 1 Recep 1266/13 Mayıs 1850.

57 BOA, A. AMD, nr. 47/36, 13 Muharrem 1269/27 Ekim 1852.

58 Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 32, İstanbul 1979, s. 616.

59 BOA, İrade-H, nr. 3648, 21 Cemâziyelevvel 1267/24 Mart 1851.

60 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi (Nizam-i Cedid ve Tanzimat Devirleri), V, Ankara 1988, s. 237.

61 BOA, İrade-H, nr. 6219, 20 Muharrem 1272/2 Ekim 1855; İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 197, 12 Muharrem 1272/24 Eylül 1856.

62 E. Engelhard, a.g.e., s. 123-124.

63 BOA, A. DNV, nr. 114/63, 7 Zilkade 1272/10 Temmuz 1856.

64 BOA, İrade-H, nr. 8633, 26 Rebiyülevvel 1275/3 Kasım 1858.

65 BOA, İrade-H, nr. 7850, 8 Rebiyülevvel 1247/27 Ekim 1857.

66 BOA, İrade-H, nr. 8568, 22 Eylül 1274/4 Ekim 1858; İrade-H, nr. 7850, 4 Teşrinievvel 1274/16 Ekim 1858.

67 BOA, İrade-H, nr. 12/8146, 5 Cemâziyelevvel 1274/22 Aralık 1857.

68 BOA, İrade-H, nr. 9935, 26 Rebîyülevvel 1277/11 Kasım 1860.

69 BOA, İrade-H, nr. 9724, 21 Zilhicce 1276/10 Temmuz 1860.

70 Hak ve imtiyazlar hakkında bkz., Bülent Atalay, a.g.e., s. 5-7.

71 Roderic H. Davison, Osmanlı Devleti'nde Reform (1856-1876), (Çev. Osman Akinhay), I, İstanbul 1997, s. 148; Nizamnâmenin maddeleri için bkz., "Rum Patrikhânesi Umûrunun Islâhi Zımnında Patrikhâne-i Mezkûrede Müçtemi Olan Komisyonun Patrik intihap ve Nasbına Dair Tertip Eylediği Nizamnâme-i Umûmînin Tercümesidir", Düstur, II Cilt, I. Tertip, İstanbul, 1289, s. 902-937.

72 BOA, İrade-H, nr. 10664, 5 Saban 1278/5 Şubat 1862.

73 BOA, İrade-H, nr. 11440, 9 Muharrem 1280/26 Haziran 1863.

74 BOA, İrade-H, nr. 11496, 12 Temmuz 1279/24 Temmuz 1863.

75 Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), X, Ankara 1988, s. 96.

76 BOA, İrade-H, nr. 11730, 12 Rebiyülevvel 1280/26 Eylül 1863.

77 BOA, İrade-H, nr. 13026, 1 Şaban 1283/9 Aralık 1866.

78 BOA, İrade-H, nr. 13059, 19 Şevval 1283/24 Şubat 1867.

79 Ruznâme-i Ayine-i Vatan, 2 Temmuz 1284/14 Temmuz 1868.

80 Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, X, s. 38.

81 Aynı eser, XII, s. 52.

82 BOA, Yıldız Kâmil Paşa Evrakına Ek, nr. 86-1/10, 8 Zilhicce 1286/11 Mart 1870; BOA, Y. A. HUS, nr. 377/92, 8 Zilhicce 1286/11 Mart 1870.

83 Edward Driault, Şark Meselesi (Çev. Nâzif), İstanbul 1328, s. 278-279.

84 İrade B, nr. 114, 15 Rebiyülevvel 1289/23 Mayıs 1872.

85 D. Kosev, H. Hristo, D. Augelov, Kraute Istoriye na Bilgariya, Sofya 1962, s. 125.

86 BOA, İrâde M. M, nr. 1693, 25 Rebiyülevvel 1288/14 Haziran 1871.

87 Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, XII, s. 116.

88 BOA, Y. A. HUS, nr. 159/9, 14 Rebîyülâhir 1294/28 Nisan 1877.

89 BOA, Y. A. HUS, nr. 6/23, 26 Cemâziyelevvel 1298/26 Nisan 1881.

90 BOA, Y. A. HUS, nr. 175/101, 23 Safer 1301/24 Aralık 1883.

91 BOA, Y. A. HUS, nr. 176/7, 21 Kânûnuevvel 1299/2 Ocak 1884.

92 BOA, Y. A. HUS, nr. 175/38, 10 Teşrînisânî 1299/22 Kasım 1883.

93 Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti ve Rum-Ortodoks Kilisesi", Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara 1986, s. 191.

94 BOA, Y. A. HUS, nr. 176/2, 19 Kânûnuevvel 1299/31 Aralık 1883.

95 BOA, Y. A. RES, nr. 22/40, 29 Kânûnuevvel 1299/10 Ocak 1884.

96 BOA, Y. A. RES, nr. 53/5, 10 Rebîyülâhir 1308/23 Kasım 1890.

97 BOA, Y. A. HUS, nr. 199/31, 23 Kânûnusânî 1302//4 Şubat 1887.

98 BOA, Y. A. HUS, nr. 201/65, 29 Mart 1303/12 Mart 1888.

99 BOA, Y. A. HUS, nr. 220/43, 18 Rebîyülâhir 1306/22 Aralık 1888.

100 BOA, Y. A. HUS, nr. 240/89, 26 Teşrînievvel 1306/7 Kasım 1890.

101 BOA, İrade D, nr. 93354, 26 Ağustos 1306/7 Eylül 1890.

102 BOA, Y. A. HUS, nr. 240/102, 28 Teşrînievvel 1306/9 Kasım 1890; Kâmil Paşa'nın Anıları, (Yay. Haz. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1991, s. 297.

103 BOA, Y. A. HUS, nr. 241/37, 11 Teşrînisânî 1306/23 Kasım 1890.

104 BOA, Y. A. HUS, nr. 241/3, 1 Rebîyülâhir 1308/15 Ekim 1890.

105 BOA, Y. A. HUS, nr. 241/33, 10 Teşrînisânî 1306/22 Kasım 1890.

106 BOA, Y. A. HUS, nr. 240/11, 4 Teşrînievvel 1306/16 Ekim 1890.

107 BOA, Y. A. HUS, nr. 239/104, 29 Safer 1308/14 Ekim 1890.

108 BOA, Yildız Kâmil Paşa Evrakı'na Ek, nr. 86-3/291, 25 Cemâziyelevvel 1308/5 Ocak 1891.

109 BOA, Y. A. RES, nr. 52/23, 4 Teşrînievvel 1306/16 Ekim 1890.

110 BOA, Y. A. HUS, nr. 240/13, 5 Teşrînievvel 1306/17 Ekim 1890.

111 BOA, Y. A. HUS, nr. 240/7, 3 Teşrînievvel 1306/15 Ekim 1890.

112 BOA, Y. A. HUS, nr. 241/24, 8 Teşrînisânî 1306/20 Kasım 1890.

113 BOA, Y. A. HUS, nr. 241/22, 8 Teşrînisânî 1306/20 Kasım 1890.

114 BOA, Y. MTV, nr. 53/101, 17 Ağustos 1307/29 Ağustos 1891.

115 BOA, İrade-H, nr. 97994, 30 Teşrînievvel 1307/11 Kasım 1891.

116 BOA, Y. A. HUS, nr. 273/57, 15 Recep 1309/14 Şubat 1892.

117 BOA, DH. SFR, nr. 672/118, 28 Şevvâl 1309/25 Mayıs 1892.

118 BOA, Y. MTV, nr. 68/86, 28 Cemâziyelevvel 1308/9 Ocak 1891.

119 BOA, Y. A. HUS, nr. 272/46, 5 Cemâziyelâhir 1310/25 Aralık 1892.

120 BOA, Y. A. HUS, nr. 241/40, 10 Teşrînisânî 1309/22 Kasım 1893.

121 BOA, İrade A. M, nr. 1117/7, 18 Cemâziyelevvel 1312/17 Kasım 1894.

122 BOA, Y. A. HUS, nr. 312/8, 1 Cemâziyelevvel 1321/31 Ekim 1894.

123 BOA, Y. A. HUS, nr. 314/35, 20 Teşrînisânî 1310/2 Aralık 1894.

124 Mehmet Ali Aynî, Milliyetçilik, İstanbul 1943, s. 123.

125 BOA, Y. A. HUS, nr. 366/36, 28 Kânûnusânî 1312/9 Şubat 1897.

126 BOA, Y. A. HUS, nr. 431/56, 26 Rebîyülevvel 1320/3 Temmuz 1902.

127 Malûmat, 17 Mart 1903.

128 Malûmat, 5 Temmuz 1903.

129 BOA, Y. MTV, nr. 236/13, 22 Teşrînevvel 1318/4 Kasım 1902.

130 Malûmat, 7 Nisan 1903.

131 Malûmat, 17 Mayıs 1903.

132 Malûmat, 10 Ağustos 1903; 27 Ağustos 1903.

133 BOA, TFR. 1. SKT, nr. 39/3805, 17 Nisan 1320/30 Nisan 1904.

134 Turgut Işıksal, "Makedonya Üzerinde Oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı", BTTD, Sayı: 43, İstanbul 1971, s. 15-17.

135 BOA, TFR. 1. SL, nr. 17/1629, 11 Ağustos 1319/24 Ağustos 1903.

136 BOA, TFR. 1. KV, nr. 24/2367-1, 22 Haziran 1319/5 Temmuz 1903.

137 BOA, TFR. 1. KV, nr. 17/1629, 14 Mayıs 1319/27 Mayıs 1903.

138 BOA, TFR. 1. KNS, nr. 1/50, 2 Şaban 1321/24 Ekim 1903.

139 BOA, TFR. 1. KNS, nr. 1/7, 21 Haziran 1319/4 Temmuz 1903.

140 BOA, TFR. 1. KNS, nr. 2/160, 24 Teşrînisânî 1319/7 Aralık 1903.

141 BOA, TFR. 1. KNS, nr. 1/1, 26 Mart 1319/8 Nisan 1903.

142 BOA, TFR. 1. KNS, nr. 1/26, 18 Recep 1321/10 Ekim 1903.

143 BOA, TFR. 1. KNS, 8 Zilhicce 1321/25 Şubat 1904.

144 BOA, TFR. 1. ŞKT, 39-3805, 17 Nisan 1320/30 Nisan 1904.

145 BOA, TFR. 1. KNS, 5/436, 27 Ağustos 320/9 Eylül 1904.

146 BOA, TFR. 1. KV, nr. 231/23003, 8 Kânûnusânî 1320/20 Ocak 1905.

147 BOA, TFR. 1. SL, nr. 68/6712, 16 Mart 1321/29 Mart 1905.

148 BOA, TFR. 1. KNS, nr. 6/554, 17 Mart 1321/30 Mart 1905.

149 BOA, TFR. 1. MN, nr. 61/6070, 13 Nisan 1321/26 Nisan 1905.

150 BOA, TFR. 1. SKT, nr. 106/10560 8 Nisan 1321/21 Nisan 1905.

151 BOA, TFR. 1. SL, nr. 93/9219, 19 Kânûnuevvel 1321/1 Ocak 1906.

152 BOA, TFR. 1. A, nr. 30/2933, 26 Mart 1322/8 Nisan 1906.

153 BOA, TFR. 1. MN, nr. 94/9382, 10 Mayıs 1322/23 Mayıs 1906.

154 BOA, TFR. 1. SL, nr. 10679, 15 Mayıs 1322/28 Mayıs 1906.

155 BOA, Y. MTV, nr. 287/177, 10 Haziran 1322/23 Haziran 1906.

156 BOA, TFR. 1. MN, nr. 123/12211, 11 Rebîyülevvel 1325/24 Nisan 1907.

157 BOA, TFR. 1. KV, nr. 181/18020, 10 Teşrînievvel 1323/23 Ekim 1907.

158 BOA, TFR. 1. KV, nr. 177/17614, 29 Ağustos 1323/11 Eylül 1907.

159 BOA, TFR. 1. SL, nr. 166/16522, 11 Teşrînievvel 1323/24 Ekim 1907.

160 BOA, TFR. 1. MKM, nr. 2480-1, 12 Kânûnuevvel 1323/25 Aralık 1907.

161 BOA, TFR. 1 SL, nr. 171/17070, 21 Kânûnuevvel 1323/3 Ocak 1908.

162 BOA, TFR. 1. A, nr. 35/3470, 2 Mart 1324/15 Mart 1908.

163 BOA, TFR. 1. SL, nr. 177/17668, 11 Mart 1324/24 Mart 1908.

164 BOA, TFR. 1. KV, nr. 196/19557, 18 Nisan 1324/1 Mayıs 1908.

165 BOA, TFR. 1. SL, nr. 182/18180, 16 Nisan 1908/29 Mayıs 1908.

166 BOA, TFR. 1. MN, nr. 171/17028, 26 Mayıs 1324/8 Haziran 1908.

Erzurum'da Ermeni İsyanları (1890-1895) / Yrd. Doç. Dr. Muammer Demirel [s.99-107]

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi / Türkiye

Bu makalede Anadolu'da hassas bir noktada bulunan Erzurum'da, XIX. yüzyılda Ermeni ihtilâl örgütlerinin çıkarmak istedikleri ve çıkardıkları isyanları inceledik. Ermeni ihtilalcileri, Türkiye'de ilk siyasi örgütlerini Erzurum'da kurdukları gibi ilk ayrılıkcı isyanlarını da yine burada çıkarmışlardı. Bu bakımdan bu olayların incelenmesini önemli bulduk. Makalede, 1881 yılında Erzurum'da Ermenilerin kurduğu Anavatan Koruyucuları adlı siyası teşekkül, 1890 ve 1895 yıllarında Osmanlı Devleti'ne yabancı müdahalesini sağlayarak bir Ermenistan oluşturmak maksadıyla, Ermeni ihtilalcileri tarafından çıkarılan iki Ermeni isyanı sebep ve sonuçları ile ele alınmıştır.

Anadolu'nun etnik karakteri, XI. yüzyılda başlayan Türklerin Anadolu'yu fetihleri ile oluşmuştur. Fetih, Ortadoks Hıristiyan nüfusun çoğunluğu ile Müslüman nüfusun yer değiştirmesine sebep olmuş, Türk idarelerindeki yıllar boyunca İslâmlaşma, Anadolu'daki Müslüman nüfusu güçlendirmiştir.1 Gerek Büyük Selçuklular ve gerek Anadolu Selçukluları devirlerinde gayrimüslimlere ve özellikle Ermenilere adalet ve hoşgörü ile muamele edilmiştır. Osmanlılar devrinde de yönetim anlayışı aynı şekilde devam ettirilmiştir. Ermeniler de asırlarca Türk idarelerinde sadık vatandaşlar olarak yaşamışlardı.2 Ermeniler, çoğunlukla Doğu Anadolu'da bulunmakla birlikte Orta ve Batı Anadolu'ya da yayılmışlardı. Erzurum, Ermeni anayurdu olarak iddia edilen Doğu Anadolu'nun merkezinde idi. Erzurum, Ermeni nüfusun iki bölgesi olan Doğu Anadolu ve Rusya Ermenistanı arasında uzanır. Ermeni milliyetçileri, Erzurum şehrini ileride kurulacağı varsayılan Kafkasya'dan Suriye'ye kadar uzanacak Ermenistan'ın baş şehri olarak hayal ederlerdi. Erzurum bölgesi Rus sınırında yer almakta olduğu için Rusların yayılmacı emelleri doğrultusunda her zaman istila planları içinde yer alıyordu.Bu doğrultuda Ermenilerin beşinci kol faaliyeti içinde yer alacakları ihtimali, Ermenilerin nüfus hareketlerini dikkat çeker yapmıştır. Bu nedenle Erzurum'daki Ermeni nüfus, Osmanlı Devleti tarafından daima yakından gözlenmiş ve kayıtları Müslümanlarınkine oranla daha düzenli tutulmuştur.3 Osmanlı ve yabancı kaynaklara göre Erzurum'da %20 civarında Ermeni nüfus vardır. Abartılı Patrikhane rakamlarına göre bu oran yüzde kırklara kadar çıkmaktadır.4 Berlin Kongresi'ne sunulan resmi nüfus miktarına göre Erzurum'un toplam 252.811 nüfusunun 197.768'ı (%78.2) Müslüman ve 55.043'u (%21.7) gayrimüslimdir.5 Bu rakamlarda milliyet ayırımı yapılmamıştır, fakat gayrimüslimlerin büyük çoğunluğunu Ermeniler teşkil eder.

XIX. yüzyıla kadar Ermeniler, Osmanlı yönetiminde sadık vatandaşlar olarak yaşamışlar ve Osmanlı yönetimi de onları hiçbir ayırım gözetmeden güvenlik içinde yaşatmayı ilke edinmiştir. Bu yüzyılda gerek milliyetçilik hareketlerinin gelişmesinden etkilenmeler ve gerekse Osmanlı Devleti'ni hasta adam olarak gören emperyalist devletlerin müdahaleleri, Ermeniler arasında ayrılık tohumlarını ekmişti. Rusya'nın müdahaleleri ise bunların hepsinden daha etkili olmuştur. Rusya'nın Ermenileri kendi tarafına çekmedeki müdahalelerinde, sınır bölgesinde yer almasından ve burada Rus Konsolosu'nun bulunmasından dolayı, en yoğun kışkırtıcı hareketler, Erzurum bölgesinde olmuştur.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya, Ermenilere yönelik koruyuculuk iddialarıyla onları Osmanlı Devleti aleyhine yönlendirmiş ve savaşın sonunda da Doğu Anadolu'dan 100.000 Ermeniyi Rusya'ya göçürmüştür. Ermenilerin Rusya'ya meyletmelerinde din adamlarının rolü büyüktü; din adamlarının Rusya'ya sempatilerinde çoğunun dini eğitimini gördüğü yer olan, Ermeni dini merkezlerinden, Eçmiyazin Katalikosluğu'nun Rus sınırları içinde yer almasının payı büyüktür. Eçmiyazinde yetişen bu Ermeni din adamları, Rusya yanlısı propagandayı da hiç çekinmeden yapıyorlardı. Din adamlarının bu düşmanca eğitimi Ermenilerin Osmanlı aleyhtarı bir düşünceye kapılmalarına ve Rus sevgisine yönelmelerine yol açıyordu. Erzurum'un Rus sınırına yakın olmasından dolayı Ermenilerin Rusya'ya gidip gelmeleri, bu sempatinin daha da artmasına sebep olmuştur. Bunların yanında Erzurum Rus Konsolosluğu da boş durmuyordu. Erzurum'daki Rus Konsolosu, Ermeni ilerigelenlerine Rus pasaportu dağıtarak onları elde ediyordu. Bu durumu anlatan İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Taylor, "bu vilayet, Ermenilerin sayı, mevkii ve işgal ettikleri yer bakımından en nüfuzlu bir sınıf olmaları dolayısıyla şimdiki durumda, Rusların yararına en uygun ve Devlet (Osmanlı) için en tehlikeli olan bölgedir" diye ifade etmektedir.6

A. Anavatan Koruyucuları Örgütü'nün Kuruluşu

Erzurum'daki Ermeniler arasında siyasi teşkilatlanma, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında yine Rusya'nın müdahaleleriyle başlamıştı. 1890 Erzurum Ermeni isyanında suçlulardan birinin verdiği bilgiye göre, savaştan önce Bulgarların bağımsızlıklarını elde etmeleri için isyan edecekleri ve Doğu Anadolu'da da bir Ermenistan kurdurulacağı Ruslar tarafından, ajanlar vasıtasıyla Ermenilere propaganda edildi. Bunun teminini ise Ermenilerin savaş sırasında isyan etmeleri sağlayacaktır. Bir Ermeni isyanını sağlamak üzere Rusya, iki Bulgar avukatı, ajan olarak Doğu Anadolu'ya göndermiştir. Bunlar Erzurum'a gelmişler ve buradan Van, Diyarbekir ve Hakkari'ye kadar bir teşkilat kurmak için gitmişlerdi. Erzurum Ermenilerinden on altısı, o zaman bir komite olarak organize edilmişler ve Ermeni muhtariyetini sağlamak için çalışmaya başlamışlardı.7

Erzurum'da isyan amaçlı ilk Ermeni örgütü, Anavatan Koruyucuları 1881 yılında kuruldu. Örgüt, 1880 yılında faaliyete geçip fikirlerini yaymaya başlamış, ancak kuruluşunu Mayıs 1881'de yapmıştır. Örgütün adı başlangıçta Yüksek Meclis diye adlandırılmışsa da daha sonra Anavatan Koruyucuları olarak değiştirilmiştir. İhtilalci ve gizli faaliyet gösteren örgüt, Ermeni halkı devlete ve Müslüman halka karşı silanlandırmayı gaye edinmiştir. Örgüt, Dr. Bagrat Navasardian tarafından, Tiflis'deki merkezinden idare edilmiştir. Hükümetin şüphelerini dağıtmak için Anavatan Koruyucuları örgütüne Ziraat Cemiyeti adı da verilmiştir. Örgütün Erzurum'da gizli iki lideri vardı, Khachatur Kerektsian ve Karapet Nishkian. Bu iki liderden başka dört kurucusu, Hakob İshgalatsian, Aleksan Yethelikian, Hovhannes Asturian ve Yerhishe Tursunian idi. Kurucu olmayı kabul etmeyen H. M. Nishkian, örgüt içinde hizmet etmeyi kabul etmiştir. Örgütün tüzük ve nizamnamesi yazılmadı ve üyeler ezberlediler. Örgüt, silah ve cephaneyi satın alarak üyelerine, eğer imkanları varsa ucuz fiyata sattı veya bedava dağıttı. Örgüt, bir merkezsiz olarak, on kişilik gruplar halinde teşkilatlandı ve her grubun bir lideri vardı. Merkez komitenin hiçbir üyesini öteki örgüt üyeleri tanımıyordu. Komite, üyelerinin özel referansı ile üye kaydeden örgüt, hızlı bir şekilde Erzurum şehri ve köylerinde yayılmıştır. Üç ay içinde yüzlerce

üye kaydedilmiştir. Piskopos Ormanian'a örgüt hakkında bilgi verildi ve O da durumu İstanbul'da Patrik Nerses Varzhabedian'a bildirdi ve Patriğin tasdiki de alındı.

1881 yılı son baharında Örgüt, Kerertsian'ı örgüt için destek bulmak üzere önce Van'a ve daha sonra Rusya'ya gitmeye görevlendirdi. Keretsian, Van'da Khirimian Hairig ile görüştü ve Rusya'da Mushak Gazetesi editörü Grigor Ardzruni ile kontak kurdu. Karapet Nishkian'ın iki defa Rusya'ya seyahatı neticesinde Rusya Ermenilerinden maddi destek sağlandı. Komiteye Anavatan Koruyucuları yazılı bir amblem yapıldı ve bu amblemde ya bağımsızlık ya ölüm ifadesi yazıldı ve bundan binlerce basılarak dağıtıldı. Bu basılı kopyalardan birinin Türk yetkililerin eline geçmesi üzerine Komite 25 Kasım 1882 tarihinde ortaya çıkarıldı.8

Bu amblem ve ihtilâl ifadeleri içeren bir yemin metni İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Everett'in eline Ocak 1882 tarihinde geçmiştir. Başında asker yazan bu yemin metni şöyledir: "Milletimin bağımsızlığı için elimden gelen her şeyi yapacağıma ve gerekli olursa canımı vereceğime en kutsal Ruhlar (Trinity) adına ve kendi şerefim üzerine yemin ederim. En yüksek komiteye bu sözü yerine getirmek için görevimi yapamazsam, bu dünyada hayatıma son vermek zorundayım."9

Bu hareketin içinde yer alan H. M. Nishkian, komitenin 25 Kasım'da Hükümet tarafından ortaya çıkarıldığını kaydederken, Erzurum İngiliz Konsolos Yardımcısı tarafından, Ermeni ihtilâl komitesinin 8 Aralık'ta Hükümet tarafından keşfedildiği, iki liderinin de içinde olduğu yaklaşık kırk mensubunun tutuklandığı, komite ile ilgisi olan 700 kişinin Hükümet tarafından bilindiği ve tutuklamaların devam ettiği bildirilmiştir.10 Otuz altısı Erzurum şehir merkezinden ve otuz sekizi çevre köylerden olmak üzere toplam yetmiş dört kişi bu olaydan dolayı tutuklanmıştır.11 Mahkemede elli yedi kişi yargılanmış, bunlardan on altısı beraat etmiş, komitenin liderlerinden Khatchatur Kerektsian on beş yıla, biri yedi yıla, dördü altı yıla, otuz biri beş yıla, biri iki yıla mahkum edilmiştir. Biri de kaçmıştır.12

Patrik Nerses ve Piskopos Ormanyan, bu tutuklananların suçsuz olduğu ve affedilmeleri konusunda gerek Osmanlı Hükümeti'ne gerekse Padişah'a müteaddit defalar müracaat etmişlerdi.13 Mahkumların otuz biri 4 Haziran 1884 tarihinde Padişah tarafından affedilerek serbest bırakılmışlardır.14 Komitenin liderlerinden Kerektsian, Hakob İshgalatsian ve Hovhannes Asturian Eylül 1886 tarihinde affedildiler. Böylece bu olaydan suçlu olanların tamamı sebest bırakılmış oldu.

Ermeniler arasında bu tarz olay ilk defa yaşanmış ve ilk defa bu kadar büyük bir grup siyasi bir davadan yargılanmıştı. Erzurum'da kurulan Anavatan Koruyucuları adlı gizli komite adamlarını Rusya'ya göndermiş ve oradaki Ermeni liderlerinden destek almıştı. Komite bir buçuk yıl (Mayıs 1881-Kasım 1882) faaliyetini sürdürmüştü, fakat onun etkisi çok daha fazla sürmüştü. Komite, Ermenilere Osmanlı Devleti'ne karşı organize bir şekilde haraket etme cesareti vermiştir.15

B. 1890 İsyanı

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Erzurum'a gelip Ermenileri ayaklandırmak için Ermeni muhtariyetini gündeme getiren Rus ajanı iki Bulgar avukatın ifsatları sonucunda, böyle bir maksat için

bir grup Ermeninin o tarihten sonra gizlice çalışmaları ve ihtilâl maksadıyla kurulan Anavatan Koruyucuları örgütünün faaliyetleri ve onların affedilerek sebest kalmaları, Erzurum'daki Ermeniler arasında ihtilâl hareketine cesaret vermişti.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yakînen ilgilendiği ve özellikle Rusya'nın müdahil olduğu Erzurum'daki bu hareketler yanında yurt dışında kurulan Hınçak ve Taşnak örgütleri de 1890'lı yıllara gelindiğinde büyük çaplı olaylarla dünya kamuoyunun dikkatini Ermeniler üzerine çekerek, büyük devletlerin müdahaleleriyle muhtar ya da bağımsız bir Ermenistan kurmanın plânlarını yapıyorlardı. Hınçak ve Taşnaksutyun komitesinin tüzük ve siyasi programları tamamen ihtilâl plânları ile dolu idi.16 Hınçak komitesi 1887 yılında Cenevre'de kurulduktan sonra, Doğu Anadolu'da var olan sosyal Ermeni organizasyonlarını Türk hükümetine karşı propaganda, ajitasyon ve terör eylemciliğine çevirmeyi hedefledi. Propaganda da temel fikir ihtilâl olmak şartı ile Ermeni halk Osmanlı Hükümeti'ne karşı ihtilalci bir ruhla eğitilecekti. Ajitasyon ve terörde halkın isyancı ruhu geliştirilecek ve devlete verilen vergiler reddedilecek ve hükümet karşıtı gösteriler yapılacaktı.17 Hınçak'ın daha sonraki faaliyetlerinde bunları aynen tatbik ettiği görülecektir. Hınçak komitesi aynı adla bir de gazete çıkararak burada ihtilalci fikirler içeren haber, özellikte Türkiye Ermenileri ile ilgili dehşete düşürücü haberler ve makaleler yayınlıyordu. Bunlarla Osmanlı Devleti'nde genel bir Ermeni ayaklanmasını gerçekleştirmeye çalışıyordu.18 Hınçak gazetesinin yanısıra Londra'daki Ermenilerin kurduğu bir cemiyetin çıkardığı gazete de zararlı yayınlara başlamış ve bu kışkırtıcı yazılarla dolu gazetesini Ermeni Patriği'ne postalayarak onun vasıtasıyla Ermenilere ulaştırıyordu. Bu yalan haberlerin Doğu Anadolu'da Ermenileri ifsat edememesi için Osmanlı Hükümeti ilgililere, bu yayınların ve her türlü bozgunculuğun önlenmesi yönünde talimatlar vermiştir. Yurt dışinde çıkarılan Ermeni yayınları yanında Ermeni din adamları da Erzurum bölgesindeki Ermenileri ayaklandırmak üzere tüm güçleri ile çalışmışlardı. Ermeni Patriği Nerses bunların başında geliyordu. Nerses, Erzurum'daki bazı Ermenilere mektuplar göndererek onları isyan yönünde kırkırtmıştır. Nitekim bu mektuplardan bazıları güvenlik kuvvetleri tarafından Erzurum postahanesinde ele geçirilmiştir. Fakat bu mektuplarla ilgili Hükümet, devlet dairelerinde çalışan Ermenileri tedirgin etmemek için bir soruşturma yapmamıştır.19 Paris'de yayınlanan Hayistan Gazetesi de ajitasyonlarda önemli rol oynamıştır. Hınçak ve Hayistan gazeteleri özellikle Doğu Anadolu'da dağıtılıyordu. Bunların ihtilalci fikirlerle Ermenilere yönelik propagandaları, Ermeniler arasında hükümete ve Müslüman halka karşı düşmanlığın oluşmasında ve böylece ayrışmanın başlamasında önemli bir etken olmuştu.20

Hınçak Komitesi, yayın yoluyla yaptığı hareketlerin yanında Türkiye'de örgütlenmeye de girişmiştir. Komite mensubu, Rusya vatandaşı Roupen Khan-Azad, Temmuz 1889 tarihinde İstanbul'a gelerek propagandaya başlamıştır. Khan-Azad, daha sonra Trabzon'a gelerek orada komitenin bir merkezini kurmuş ve oradan ihtilâl birimleri oluşturmaları için Erzurum, Harput, İzmir, Halep ve diğer birçok yere ajanlarını göndermiştir. Komite, 1890'a kadar tüm Türkiye'ye şubelerini açtı. Bu şubeler vasıtasıyla Ermeni gençlerden taraftar toplanıyor ve Ermeni halk, hükümete ve Müslüman halka karşı ajite ediliyordu.21

Avrupa'daki Ermeniler, Hınçak ve Hayistan gazetelerinin ve diğer ihtilalci faaliyetlerin masraflarını karşılamak üzere Avrupa'da iki banka kurmuşlardı. Bu bankalar senelik yüzde dört faizle borç para vererek, oluşturdukları geliri Ermeni Hayistan ve Hınçak gibi gazetelerin neşri için harcıyorlardı. Ermeni ihtilalcileri, Ermenilerin sakin oldukları mahallerde nüfus çoğunluğunun Müslüman olmasından dolayı doğrudan bir ayaklanma ile sonuç alamayacaklarını bildiklerinden karışıklık çıkararak Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamak ve böylece bir netice almak istiyorlardı.22

1890 yılına doğru çıkacak isyanda doğrudan müdahil olmak üzere silahlı Ermeni komitecilerinin Osmanlı doğu sınırından çokça geçmeye başlaması ve güvenlik kuvvetleri ile çatışmaları, Osmanlı yetkililerinin şüphelerini artırıyordu. 16 Mayıs 1889 tarihinde Van Başkale'de güvenlik kuvvetleri ile Kürt kılığında üç silahlı kişi arasında çatışma çıkmış, çatışmada eşkiyadan ölenlerin üzerinden Avrupa'dan Ermeni ihtilalci Portakalyan tarafından gönderilmiş ve propaganda içeren mektupların çıkması şüpheleri doğruluyordu.23 Ermeni ihtilalcilerin faaliyetleri sonucunda, 1890 yılına gelindiğinde Doğu Anadolu'da aniden durum karışmaya başladı. Hınçaklar, bölgede gizli örgütlerini kurmaya çalışıyorlar ve bu arada Avrupa'nın müdahalesini sağlayacak bir olay çıkarmanın bahanelerini arıyorlardı. 1890'a gelindiğinde olay çıkarmaya en müsait durumda olan yer, Erzurum idi. Çünkü yukarıda da bahsettiğimiz gibi son savaşta buraya gelen Rus ajanı Bulgar avukatların, birtakım Ermenileri, Ermeni muhtariyeti uğruna teşkilatlandırması, daha sonra Anavatan Koruyucuları komitesinin burada kurulup yüzlerce Ermeniyi gizli örgüte kaydetmesi ihtilâl için kullanılacak bir hayli muhalif Ermeninin oluşmasını sağlamıştı. Üstelik gizli örgüt kurmak ve ihtilâl çıkarmaya teşebbüs etmekten tutuklanan suçluların daha sonra Ermeni patriği ve Avrupa devletlerinin İstanbul temsilcilerinin girişimleri sonucu affedilerek serbest bırakılmaları, Avrupa'nın onların arkasında olduğu görüntüsünü kuvvetlendirdiği için Ermeni ihtilalcileri, daha büyük bir olay çıkarmaya cesaretlendirmiştir.

Ermeni komitelerinin, Erzurum'da büyük bir olay çıkarmaya hazırlandığı ve bunun bahanesini aradığı ve Erzurum hükümet yetkililerinin de Ermenilerin Avrupa'da neşredip bölgeye soktuğu yayınları ele geçirmesi, ayrıca edindiği istihbaratlar vasıtasıyla bu isyan hazırlıklarını öğrendiği bir sırada, Erzurum Ermeni kilisesinin ve onun hemen yanındaki Sanasaryan Ermeni mektebinin bodrumlarında demirhaneler bulunduğu ve bu demirhanelerde silah imal edilip dağıtıldığı Dördüncü Ordu Komutanlığı'na 17 Haziran 1890 (5 Haziran 1306) tarihinde ihbar edilmiştir.24 Osmanlı kayıtlarına göre muhbir meçhul idi.25 Fakat Ermeni çevrelerine göre ihbar, Ermeni katolik papazları tarafından yapılmıştır.26 Gerçekten de bu ihbarı yapanlar hükümet yetkilileri tarafından bilinmemekteydi. Zira İstanbul Ermeni Patriği, Padişah'a müracaat ederek muhbirlerin cezasız kaldığı için ifsadın devam ettiğini belirterek onların cezalandırılmasını istemiştir. Patriğin iddiaları üzerine Padişah'a konu ile ilgili bir arz sunan Sadrazam Kâmil Paşa, muhbirlerin bilinmediğini bildirmiştir.27 Sadrazam'ın Padişah'a doğru olan bilgiyi vereceğinden şüphe olmadığına göre yetkililerin muhbirleri bilmediği açıktır. Bu durumda isyan taraftarı olanlar, katolik papazları suçlarken, gerçekte kendilerinin olay bahanesi için bu ihbarı yapmış olabilecekleri de ihtimal dahilindedir.

Bu ihbar üzerine gizli araştırma yapan güvenlik kuvvetleri, ihbar konusu olan demirhanenin içine dışardan kimsenin girmesine müsaade edilmediğini öğrenince şüpheleri daha da artmıştır. Bu şüpheleri gidermek için kilise ve mektepte 18 Haziran 1890 günü, kilise papazı ve okul müdürünün izin ve nezaretlerinde bir arama yapılmıştır.28 Aramada iki demirhanenin olduğu, içlerinde torna vesair küçük aletler olduğu, fakat bunların öğrencilerin eğitimi için kullanıldığı, herhangi bir şekilde bunlarla silah imal edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştır.29 Aramada başka türlü bir suç unsuruna da raslanmamıştır. Çünkü aramadan iki saat önce eski dağıtılmış Anavatan Koruyucuları komitesine mensub olan Köpek Bogos adlı Ermeninin haber vermesi üzerine derhal milli tarih kitapları, defterler, şüphe ve merak çekici şeyler ortadan kaldırılmıştır.30 Aramadan önce şüphe ve merak uyandıracak şeylerin kaldırıldığını ifade eden Hınçakist Khan-Azad, bunların neler olduğu hususunda daha ayrıntılı bilgi vermemektedir.

18 Haziran günü arama yapılmış, herhangi bir rahatsızlığa meydan verecek bir durum olmadan şüpheler dağılmış ve konu kapanmıştı. Ertesi gün (19 Haziran) sabahleyin bir takım Ermeniler dükkanlarını kapatmış ve ileri gelen Ermeniler Murahhashanede toplanarak Erzurum Valisi'ne gelmişler ve kendilerinin devlete sadık vatandaşlar oldukları halde haklarında yapılan bu ihbarın onlara iftira olduğunu, bu iftiracıların cezalandırılması ve kendilerinin sadık vatandaşlar olduklarını bildirmek üzere Padişah'a telgraf çekmek istediklerini söylemişlerdir. Vali, böyle bir telgraf çekmekte onları serbest bırakmışsa da kendilerine yapılan nasihatlar sonucunda ikna olarak kilise önündeki kalabalık dağılmış ve dükkanlar da açılmıştır. Ermenilerin bu yoldaki endişeleri de giderilmiştir.31

Ancak komiteciler, Avrupa devletlerini Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirerek, bağımsız veya muhtar bir Ermenistan kurma yolunda bu fırsatı kaçırmak istemiyorlatdı. Ermeni ileri gelenlerin ikna olmasına karşı ertesi gün 20 Haziran sabahı kilise mezarlığında toplanan Ermeni komiteciler, yedi-sekiz yüz imzalı bir bildiri hazırlamışlardır. Bu bildiride Rus olmak, Rus mezhebine girmek, Rusya veya İran'a gitmek bağımsız veya muhtar olmak istedikleri yazılmıştır.32 Komiteciler, bu kararları alıp isyanı başlatmaya hazırlanırken ticaret yapan Ermenilerin bazıları dükkanlarını açmış ve bazıları da açıyorlardı. Doğruca çarşıya giren komiteciler, Ermenilerin dükkanlarını kapattırmışlardır. Hükümeti protosto etmek için Ermenilere dükkanlarını ve Ermeni okulları kapattıran komiteciler, dükkanını kapatmak istemeyenlerin dükkanlarını yağma etmekle tehdit etmişlerdir.33

Erzurum Valisi Samih Paşa, olayları yatıştıracak tedbirleri kararlaştırmak için aynı gün öğleden sonra saat iki sıralarında devlet erkânı ile bir toplantı yaptı. Toplantıya Ermeni Piskopos ve ondan fazla Ermeni ileri geleni de davet edildi. Piskopos ve arkadaşlarına dükkanların açtırılması yolunda nasihat edilmiş onlar da buna söz verek Vilayet'ten ayrılmışlardı.34 Saat dörtte Piskopos, evine döndü ve evinin önünde büyük bir Ermeni kalabalığın toplandığını gördü. Piskopos, kalabalığı etkilemek için onlara, Vali'nin onların dostu olduğunu ve onların sadakatına inandığını, kendisinin ve Vali'nin gösterinin sona erdirilerek dükkanların açılmasını istediklerini söyledi. Bunun üzerine kalabalık, Piskopos'a karşı düşmanca bağırmaya başladı ve Piskopos'u öyle sıkıştırdılar ki, Piskopos, kendini korumaları için yakındaki Türk askerlerini çağırdı. Sonra Ermenilerden bir kısmı kilisenin önünde toplandılar. Olay üzerine kilise civarına bir askeri müfreze geldi. Kilisedeki Ermeniler, askerler üzerine

silahlarla ateş ettiler.35 Ateşte bir asker şehid edilmiş ve dört asker yaralanmıştır.36 İngiliz konsolosluk raporunda iki askerin şehid edildiği kaydediliyorsa da Erzurum Valisi bir askerin şehid edildiğini Hükümet'e bildirmiştir ki resmi kayıtlar doğrudur.

Askerlerin üzerine ateş edilmesi üzerine Müslüman halk, büyük bir galeyana gelerek saat 5:30 sıralarında, ellerine geçirdikleri sopa, balta ve taşlarla Ermenilerin üzerine saldırdılar. Bu arada kalabalık, İngiliz Konsolosluğu'nun ve aynı cadde üzerindeki Misyonerlerin ve Ermenilerin evlerinin camlarını da kırmıştır. İngiliz Konsolosu'nun Vali'den yardım istemesi üzerine gelen askerler, Konsolosluğu ve bölgeyi korumaya almıştır.37

Bu arada asker üzerine ateş edilip şehid ve yaralamaların meydana gelmesine karşın askerler, ateşe karşılık vermedikleri gibi kızgın Müslüman halkın Ermenilere saldırısı sırasında da canla başla onları korumaya çalışmışlardır. Bu durum, Erzurum Valisi tarafından ifade edildiği gibi İngiliz Konsolosu tarafından da beyan edilmiştir. Müslüman halktan bazı ileri gelenler de kızgın kalabalığı teskin etmeye çalışmıştır. Gece yarısına doğru şehir merkezinde olaylar yatışmış ise de diğer mahallelerden silah sesleri duyulmaya devam etmiştir.38 Ertesi gün Erzurum'da asayiş sağlanmıştır ve artık herhangi bir olay meydana gelmemiştir.39

Yeni olayları önlemek için Erzurum'a Erzincan'dan yeni nizamiye askeri getirildiği gibi, Erzurum şehir merkezine ve yakın köylere gece ve gündüz süvari devriyeler çıkarılmıştır.40

Olayda askerlerin üzerlerine ateş edilmesine rağmen karşılık vermedikleri gibi galeyana gelen Müslüman halka karşı da canla başla Ermeni halkı koruduklarından Erzurum'daki İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları büyükelçiliklerine memnuniyetle durumu bildirmişler ve bu durumdan da Erzurum Valisi'ni haberdar etmişlerdir.41

Çıkan çatışmalarda bir askerden başka Müslüman halkdan iki kişi öldürülmüş ve kırk beş kişi sopa ve kılıçlarla yaralanmıştır. Bazı Müslümanların dükkanları yağmalanmıştır.

Ermenilerden sekiz kişi öldürülmüştür. Öldürülen Ermenilerden biri kilisenin içinden açılan silah ateşi ile biri de Ermeni evlerinden açılan silah ateşi ile öldürülmüştür. Geri kalan altı Ermeni bıçak ve sopa darbeleriyle öldürülmüştür. Ermenilerden altmış iki kişi yaralanmıştır. Bu beyanlar sağlık kuruluşlarında tutulan kayıtlara dayanmaktadır. Yaralananlar tamamen tedavi edilmişlerdir.42

Müslüman ve Ermenilerden şüpheliler, derhal yakalanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir. Bu arada Erzurum'daki İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları, Vilayet nezdinde Ermeniler lehine girişimlerde bulunmaya başladığı gibi İstanbul'daki İngiliz ve Amerikan maslahatgüzarları da Hükümet'e müracaat etmişlerdir. Bu girişimler üzerine olaya karışan yüzlerce kişi ile ilgili, yeni bir olay çıkmaması ve Avrupa kamuoyunda daha fazla bir infialin meydana gelmemesi için yürütülecek tahkikattan vaz geçilmiştir.

Yabancı temsilcilerin ve Patriğin müdahaleleri sonucunda olaydaki ölüm ve yaralamalardan suçlu görülüp yargılanan 28 Ermeni, 22 Eylül tarihinde serbest bırakılmışlardır. Ayrıca davaya bakan savcı da görevinden alınmıştır.43

Erzurum isyanını genelleştirerek bütün Ermenilere yaygınlaştırmak için Ermeni Patriği, komiteciler tarafından istifaya zorlanmıştır.44

Erzurum Ermeni isyanı Avrupa'da önemli ölçüde yankılanmış ve Müslümanlar, Ermenileri katlediyor şeklinde propaganda edilmiştir. Avrupa basınında olay, Ermenilerin ağzından abartılı bir şekilde yer almıştır. İngiltere'de Daily News Gazetesi olaya çokca yer vermiştir. Bunun üzerine İngiliz muhalafet partisi milletvekilleri Hükümet'e soru önergesi vermişlerdir. Hükümet, Meclis'te sorulara cevap olacak şekilde olayı ayrıntılı bir şekilde kendi cephelerinden izah etmiştir.45 Bu durum da

İngiltere'nin Ermenilerle ne kadar yakından ilgilendiğini göstermektedir. Olay Rus basınında da yer almıştır. Kimi Rus gazeteleri olayı sadece etraflıca vermekle yetinirken, bazılara abartılı ve kışkırtıcı yorumlarıyla olayı nakletmişlerdi. Kışkırtıcı gazetelerin başında Novoi Vremie gazetesi geliyordu. Gazetede, Rusya'nın olaya kayıtsız kalamayacağını, Rusya'nın bir eyaletinin Ermenilerle meskün olduğunu ve bütün Ermenilerin Rus hükümranlığı altında birleşmesinin ciddi bir ihtimal olduğu vurgulanmıştır.46

Olay, büyük devletler kamuoylarında önemli ölçüde yankılanmasına rağmen ihtilalci Ermeni çevreleri bundan memnun olmamışlardı. Zira onlar, bu olayı çıkarırken bütün Avrupa devletlerinin harekete geçerek kendilerine en azından bir muhtariyet temin edileceğini tasarlamışlardı. Konu ile ilgili hatıralarını nakleden Hınçak Komitesi mensubu, komitenin Trabzon merkezini ve oradan bütün Anadolu'ya komitenin şubelerini açan Khan-Azad, sonuç hakkında şunları anlatmaktadır:

"Biz, o kanaatta idik ki, Erzurum'daki Avrupa devletleri konsolosları derhal olayı müthiş bir şekilde hükümetlerine aksettirecekler ve Ermeni meselesi de bu suretle hemen bir sonuca varmış olacaktı. Fakat bu olmayınca herkesi bir hayret kapladı.

İdare heyetimizde bu meseleyi müzakere ederek şu sonuca vardık: Avrupa büyük devletlerini bu taş gibi ilgisizliklerinden uyarmak için, Padişah'ın başkentinde elçilerin burunlarının dibinde büyük bir gösteri tertip etmeyi (kararlaştırdık)."47

Hınçak Komitesi'nin kendi ağızlarından belirttikleri gayeleri doğrultusunda düzenledikleri kanlı olayda, istediklerini elde edememişlerdi. Fakat onlar için Erzurum isyanı sonraki, daha kanlı olaylara bir başlangıç ve prova niteliğinde olacaktı. Hınçakist Khan-Azad'ın da belirttiği üzere Ermeni komiteleri bundan sonra İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kanlı eylemlerini sürdüreceklerdir. Osmanlı Devleti ve halkı, 1890'lı yıllar boyunca Hınçak ve Taşnaksutyun komitelerinin çıkardığı isyanlarla boğuşacak ve güvenlik kuvvetlerinden, Müslüman ve Ermeni halktan binlerce insan bu olaylarda hayatını kaybedecektir.

C. 1895 İsyanı

1890 yılında yaptıkları Erzurum ve Kumkapı olaylarından, Ermeni komiteleri Avrupa devletlerini harekete geçirecek bir netice elde edememişlerdi. Ermenistan kurma yolunda ilk adım saydıkları reform projelerini uygulamaya koyduramamışlardı. 1894 yılına kadar Ermenilerin yaşadığı tüm Türkiye topraklarında teşkilatlarını kurup, gerekli militan kadroyu oluşturmada ve silahlanmada önemli bir gelişme sağlayan Ermeni ihtilâl komiteleri, özellikle Hınçak, harekete geçmiştir. Hınçak Komitesi'nin organizesi ile 1894 yılında Sason'da büyük bir Ermeni ayaklanması gerçekleştirilmiştir. Bu ayaklanmada, Hınçak Komitesi başarı kazanmış ve başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne bir memorandum vererek Ermenilerin yaşadığı yerlerde, taahhüd edilen reformların yapılmasını istediler.48 Osmanlı Yönetimi, Avrupa devletlerini teskin etmek ve gerçekten doğu vilayetlerinde bir reform yapmak için Anadolu Reform Müfettişliği'ni kurmuştur. Avrupa devletlerini böylece harekete geçiren Hınçak Komitesi, 1895 yılında genel bir ayaklanma ile netice almak istemiştir. Temmuz ayında Babıâlî baskınıyla başlatılan olaylar, bütün Türkiye'yi sarmıştır. Şakir Paşa'nın başkanlığında kurulan Anadolu Reform Müfettişliği'nin kurulup Anadolu'da göreve başlaması, Ermeni halk tarafından iyi karşılandı. Vilayetlerde Müfettişi karşılamak için düzenlenen törenlere Ermeni halk da çoşkulu bir şekilde katılmıştır. Ermeni ihtilâl komitecileri ise bu tayinden memnun olmamışlardı. Bunun için teftiş heyetini protosto maksadıyla harekete geçen komiteler, heyetin Vilâyet-i Sitte'ye gelmesinin hemen ardından birçok yerde isyanlar çıkardılar. Reform Heyeti'nin güzergahı olan Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş, Bitlis ve daha bir çok yerde yirmiden fazla silahlı isyan çıkarılmış ve çok sayına insan katledilmiştir.49

Erzurum'da Ermeni ihtilalciler, isyan için Eylül ayında son hazırlıklarını yapmışlardı. Taşnaksutyun ve Hınçak komiteleri faaliyetlerini artırmışlar ve Rusya'dan gelen yeni militanlar örgütlere katılıyordu. Komiteciler, Vilayet Meclisi ve İstinaf Mahkemesi üyeliklerinde bulunan iki Ermeni ileri gelenini tehdit ederek görevlerinden istifa etmelerini ve çıkaracakları ayaklanmada kullanacakları silahları satın almak için onlardan para talep etmişlerdir. İngiliz Konsolosu Graves, bu militanların Rusya Ermenisi olduklarını bildirmektedir.50 Hınçak militanları, tehditlere aldırmayıp kendilerini desteklemeyen Ermenileri katletmekten de hiçbir şekilde çekinmemişlerdi. 5 Ekim'de Erzurum'da Avukat Artin Sarkis Efendi ve Tüccar Simon Bozoyan Ağa Hınçak militanları tarafından bıçaklanarak öldürülmüşlerdir. Bu olaydan dolayı bir Rusya Ermenisi tutuklanmıştır. Bu öldürülenler örgüte girmediklerinden ve destek vermediklerinden öldürülmüştür.51 Komiteler, böylece kendilerine destek vermeyen Ermeni halkı önce sindirerek, zorla da olsa destek sağlamak ve dış kamuoyuna da bütün Ermeniler aynı gaye etrafında toplanmışlardır görüntüsü vermek istemişlerdir.

Komiteciler, daha önce Türk yanlılığı ile bilinen Erzurum Ermeni Murahhası Mgr. Ghevant Şişmanyan'ı İstanbul'daki Patrik'in de propagandaları ile elde etmeyi başardılar. İhtilalcilere katılan Şişmanyan, Taşnaksutyun taraftarı idi, fakat Hınçaklara da sempatisi vardı. Doğu Vilayetleri'nin Genel Müfettişi olarak Şakir Paşa Erzurum'a geldiği zaman, Murahhas Şişmanyan, Patrik'in ve Hınçakistler'in O'nun misyonunu tanımama talimatlarına uyarak, Şakir Paşa'yı karşılamaya bile gitmemişti.52 Şişmanyan, bu hareteki ile de artık doğrudan doğruya komitecilerle birlikte hareket

ettiğini saklamıyordu. Nitekim Murahhas Şişmanyan, 1895 Erzurum Ermeni isyanının her aşamasında yer alacaktır.

İngiliz Konsolosu Cumberbatch, 17 Ekim'deki raporunda Erzurum ve çevresinde çok kritik bir durumun devam ettiğini ve her tarafta büyük bir heyecanın hüküm sürdüğünü belirtiyordu. Yetkililer ve askeri birlikler, bir Müslüman-Hıristiyan çatışmasını önlemek için canla başla çalışmakta ve gece gündüz ayaktadırlar.[53] 26 Ekim'de provakasyon için Erzurum'da Ermeniler, Müslüman halka saldırdılar. Bitlis'de Müslümanlar camide namaz kılarken camiye saldırdılar.[54] Bu provakasyonda büyük bir olay çıkmamıştır. Ermeni ihtilâl komiteleri, planladıkları eylemi yapmak için Erzurum'a Rusya, İstanbul ve Trabzon'dan militanlar gönderdiler.[55] Erzurum'a gelen bu militanlardan bazılarına, yetkililerin dikkatini çekmemesi için, iki-üç bin kuruşluk az bir sermaye ile göstermelik dükkanlar açılıyordu. Böylece bu militanların Erzurum'a geliş maksatlarının ticaret olduğu görüntüsü verilmeye çalışılıyordu.[56]

Bu hazırlıklardan sonra 1895 yılı Ermeni genel ayaklanma eylemlerinden biri de Erzurum'da plânlanmıştı. Ermeni komitecileri silahlanma, yeterli militan toplama işini tamamladıktan sonra, Erzurum Ermeni Murahhası Şişmanyan ile birlikte plânladıkları Erzurum isyanını, 30 Ekim 1895 Çarşamba günü başlattılar. Komitecilerin plânlarına göre, her bir militan Hükümet Konağı'ndaki odaların kapısının önlerini tutacak ve bir kısmı da Hükümet Konağı'nın odalarının pencerelerinin karşısındaki dükkanların damlarına çıkıp çalışan memurları silahla vuracaktı. Çıkarılacak olayı bastırmaya gelecek askerler için de plan yapılmıştı. Askeri kışlaların yakınındaki Ermeni evlerinin damlarına silahlı adamlar yerleştirilmişti. İsyancılardan biri, odaların kapısını tutacak olanlar daha tam yerlerine varamadan zabıta odasının karşısında iken korkuya kapılarak jandarma binbaşısının üzerine ateş etmiş ise de isabet ettiremeyerek ikinci kurşunla jandarma jurnal eminini şehid etmiştir. Orada bulunan jandarmalar, derhal karşılık vererek ateş eden ve henüz merdivenden çıkmakta olan Ermenileri etkisiz duruma getirmiştir. Silah sesini duyan pencere önlerindeki Ermeniler de Hükümet Konağı'ndan içeri kurşun yağdırmaya başlamışlardı. Diğer taraftan çarşı, pazar ve mahallelerdeki taş binalarda, uygun yerlerdeki dükkanlarda ve evlerin damları üzerine yerleştirilmiş Ermeni militanlar, gelip geçen Müslüman halk üzerine kurşun atmaya başlamışlardır. Kışlaların etrafında yerleşen militanlar da askerler üzerine kurşun atarak onların hareketini engellemeye çalışıyorlardı.

Şehirde büyük bir heyecan ve dehşet havası oluşmuştu. Asker çatışma yerlerine yetişinceye kadar Müslümanlar, Rumlar ve Acemler, canları ve mallarını korumak için Ermenilerle çatışmaya girişmişlerdi.[57]

Reform Müfettişi Şakir Paşa, Vali ve Komutan'ın üstün gayretleri neticesinde askerler olay yerlerine vakit kaybetmeksizin sevkedilmiştir. Askerlerin de üzerlerine devamlı kurşun atıldığı için olay yerlerine ancak çatışarak ulaşılmıştır. Bu kadar büyük çaplı bir isyan başlatılmasına rağmen askerin serinkanlı ve cansiperane gayretleri neticesinde, olay iki saat zarfında kontrol altına alınmıştır. Askerî birlikler, hemen Konsoloslukları, Ermenilerin oturduğu mahalleleri, diğer gayrimüslimlerin oturduğu mahalleleri, kiliseleri ve azınlık okullarını korumaya almıştır. Fakat Müslüman halkın büyük galeyanı

karşısında buralarda Ermenilerin muhafaza edilemeyeceği görülünce Ermeniler, Hükümet Konağı'na, karakollara ve askeri kışlalara alınarak korunmuştur. Olay yakın köylere de sıçramış, bunun üzerine köylere derhal asker ve jandarma suvariler çıkarılarak üç saat zarfında oralardaki çatışmalar da bastırılmıştır.58

Olayda Ermenilerden 264 kişi öldürülmüş ve 169 kişi yaralanmıştır. İki asker ve bir jandarma öldürülmüş ve bir binbaşı, bir yüzbaşı ve diğerleri küçük rütbeli subay ve erlerden oluşan, 41 asker ve jandarma yaralanmıştır. Müslüman halktan 18 kişi öldürülmüş ve 43 kişi yaralanmıştır. Rumlardan iki ve İranlılardan iki kişi öldürülmüştür. Bu olayda toplam 289 kişi öldürülmüş ve 253 kişi de yaralanmıştır.

Olaylar sırasında bazı Ermenilerin dükkanları tahrip edilmiştir. Köylerde halktan bazılarının malları ve hayvanlarından zayi olanlar olmuştur. Kayıp olan eşyaların bulunması için memurlar görevlendirilmiş ve eşyaların büyük çoğunluğu bulunarak sahiplerine teslim edilmiştir. Diğerlerinden bazıları peyderpey aynen ve nakten ödenmiştir.59

Olayları genelleştirerek netice almak niyetinde olan Ermeni komiteciler, aynı anda Erzurum'un çevresinde de isyanları başlatmışlardır. Erzurum isyanıyla aynı gün başlatılan Bayburt olayından başka, Vilâyet'e bağlı Hınıs, Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Tercan, Pasinler, Kiği ve Eleşkird kazalarında da ayaklanmalar çıkarılmış ve Ermenilerle Müslümanlar arasında kanlı çatışmalara neden olmuştur. Buralardaki çatışmalarda, her iki taraftan çok sayıda insan ölmüş ve yaralanmıştır.

Erzincan'da Müslümanlardan 10 kişi ölmüş ve 107 kişi yaralanmış, Ermenilerden 111 kişi ölmüş ve 157 kişi yaralanmıştır. Refahiye'de Müslümanladan bir kişi ölmüş ve 16 kişi yaralanmış, Ermenilerden 18 kişi ölmüştür. Kuruçay'da Müslümanlardan 2 kişi ölmüş ve 3 kişi yaralanmış ve Ermenilerden 9 kişi ölmüş ve 5 kişi yaralanmıştır. Kemah'da Ermenilerden 4 kişi ölmüş ve 5 kişi yaralanmıştır. Tercan'da Müslümanlardan 25 kişi ölmüş ve 5 kişi yaralanmış, Ermenilerden 140 kişi ölmüş ve 42 kişi yaralanmıştır. Pasinler'de Müslümanlardan bir kişi ölmüş, Ermenilerden 28 kişi ölmüş ve 19 kişi yaralanmıştır. Kiği'de Müslümanlardan 50 kişi ölmüş ve 19 kişi yaralanmış, Ermenilerden 20 kişi ölmüş ve 13 kişi yaralanmıştır. Eleşkird'de Ermenilerden 4 kişi ölmüş ve iki kişi yaralanmıştır.60

Erzurum'un bu kazalarına nisbetle Bayburt'ta daha geniş çaplı ve Ermeni komitelerinin plânları ile çıkarılan isyan, Bayburt merkezde altı-yedi saatte ancak bastırılabilmişken köylerinde çatışmalar bir kaç gün devam etmiştir. Bayburt'ta Müslümanlardan 17 kişi ölmüş ve 22 kişi yaralanmış, Ermenilerden 544 kişi ölmüş ve 72 kişi yaralanmıştır.61

Ermeni ihtilalcileri, Hınıs'ta olay çıkarmak için aylar önce hazırlıklara başlamışlardı. Komiteciler türlü yollarla burada Müslümanları tahrik etmişler, halkın itibar edip saygı duyduğu dini hüviyeti olan kişileri bile öldürmekten çekinmemişlerdir. Şeyh Haydar Efendi, sırf Müslümanları tahrik edip Ermeniler üzerine saldırtmak için Ermeni komiteciler tarafından katledilmiştir. Bu yetmemiş Hamidiye Alayı subaylarından Yüzbaşı Halil Ağa'nın kızı ve gelini ile aşiret mensubu Yusuf Ağa'yı idam etmek kasdıyla kaçırmışlardır. Ermeni militanların Müslüman köylere saldırıya başlamışlardı.62 Son olarak

bölgede dini bir etkisi olan, saygı duyulan ve geniş bir aileye mensup Nakşibendi Şehylerinden Taşkesenli Ahmed Efendi'nin Bitlis'ten Erzurum'a gelirken Hınıs'ta Ermeni komitecileri tarafından yolu kesilip ölümle tehdit edilmesi, Müslüman halkın büyük bir heyecana kapılarak, adeta komitecilerin isteği doğrultusunda Ermeniler üzerine saldırıya geçmesine neden olmuş ve kanlı olaylar meydana gelmiştir. Bu olaylar üzerine Şakir Paşa, derhal Hınıs'a gelerek olayın kasabaya sıçramasına mani olunmuştur. Bu olaylarda Müslümanlardan 50 ve Ermenilerden 32 kişi ölmüş ve elli kişi yaralanmıştır. Ayrıca mal ve hayvanlardan da bir hayli zayiat olmuştur.63

1895 yılında Erzurum ve çevresinde Müslümanlardan 139 kişi ölmüş ve 254 kişi yaralanmış, Ermenilerden 1152 kişi ölmüş ve 494 kişi yaralanmıştır. Ermeni komitecileri, böylece müstakil bir Ermenistan hayali uğruna bir kaç gün içinde sadece Erzurum ve çevresinde 1291 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuşlardı.

Sonuç

Ermeniler arasında ayrılık hareketlerinin başlamasında Türkiye üzerinde emelleri olan emperyalist devletlerin, özellikle Rusya ve İngiltere'nin payı büyüktü. Rusya, Osmanlı savaşlarında Ermenileri içerden bozguncu güç olarak kullanmak için koruyuculuk iddialarıyla ortaya çıkınca, Rusya'nın güneye yayılmasını istemeyen ve önünü kesmek isteyen İngilterede bu koruyuculuğu kaptırmamak için Ermenilerle daha fazla ilgileniyor görüntüsü veriyordu. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ermenilerin meseleleriyle ilgilenme eğilimleri, onları Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmede cesaretlendirdiği gibi örgütlenerek siyasi mücadeleye geçmede de etken olmuştu. 1880 yılından itibaren siyasi örgüt kurma eğilimleri başlamış ve bu iş için de kendilerince en müsait yer olarak gördükleri Erzurum'u seçmişlerdir. 1881 yılında Erzurum'da Ermeni Anavatan Koruyucuları örgütü kurulmuş, diğer bölge ve Rusya Ermenileri ile irtibat kurarak bir ihtilâl çıkarmayı amaçlamışlardı. Kısa sürede ortaya çıkarılarak örgüt üyeleri tutuklanmasına raşmen örgüt üyelerinin affedilmeleri için İstanbul Ermeni Patriği ile İngiltere, Rusya ve Fransa sefirleri, Hükümet ve Padişah nezdinde girişimlerde bulunmuşlar ve affettirmişlerdi. Bu durum ihtilalci Ermenilere cesaret vermiş ve Hınçak örgütünün ilk eylem yeri olarak Erzurum'u seçmesinde, buranın coğrafi ve kendileri açısından önemi yanında burada isyana elverişli kişilerin bulunmasının da etkisi vardı.

1890 Erzurum Ermeni isyanında ayak takımı denen komiteciler Ermeni halkı da tehdit ederek dükkanları kapattırmış ve askere silahla ateş ederek öldürmüştü. Ermenilere nisbetle birkaç kat daha fazla olan Müslüman halkın galeyanı karşısında Ermenileri yine askerler korumuştur. Bu olay sonunda da yine aynı devletler devreye girmişler ve yine isyan çıkaran, asker ve halktan insanları öldürenleri affettirmişlerdi. Bu aflar ve müdahaleler, Ermeni ihtilalcileri daha da cesaretlendirerek, 1895 yılında bütün yurtta genel bir ayaklanmaya kalkışmalarına neden olmuştur. Erzurum'da 1895 yılında Ermeni Mürahhası'nın da katılımı ile yine Hınçak örgütünün organizesi sonucunda plânlı bir eylem geçekleştirilmişti. Doğrudan Hükümet Konağı, askeri kışlalar ve Müslüman halk üzerine silahlarla saldırıya geçilmişti. Bu sefer de yine Müslüman halkın galeyanından Ermenileri, ihtilalcilerin silahlı saldırısına uğrayan güvenlik kuvvetleri korumuş, hatta Ermenileri ancak Hükümet Konağı, polis

karakolları ve askeri kışlalara doldurarak muhafaza etmek mümkün olabilmiştir. Olayları çıkarıp kendi insanını ve Müslümanları öldüren Ermeni ihtilalcileri, Avrupa kamuoyunu etkilemek için de Ermeniler katlediliyor diye propaganda yapmışlardır. Olayların cereyan tarzından anlaşılacağı gibi eğer bir katliam varsa onu, olayları başlatan, hatta kendilerine destek vermek istemeyen Ermeni ileri gelenlerini öldürerek, Müslüman halka saldırıp öldürerek, çatışma ortamı yaratıp Müslümanların Ermenilerin üzerine saldırmasını sağlayan Ermeni ihtilalcileri yapmışlardır. Türk güvenlik kuvvetleri ise kendilerine de silahla saldırılmasına rağmen, İngiliz konsolosunun da övgü ile bahsettiği gibi, her zaman koruyucu olma özelliğini kaybetmemiştir.

DİPNOTLAR

1 Justin McCarthy, Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and The End of The Emprime, New York 1983, s. 1.

2 Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, s. 41-43.

3 McCarthy, a.g.e., s. 70.

4 Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1988, s. 139-140, Osmanlı kaynaklarındaki, yabancı seyyahların kayıtlarındaki ve Patrikhane kayıtlarındaki nüfus tahminleri verilmiştir.

5 FO, 424/86, Nr. 163, s. 108-109; Belge yayınlanmıştır, Bilâl N. Şimşir, Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986, 280.

6 Public Record Office, Turkey, Nr. 16, Erzurum 19 Mart 1869 Kosolos Taylor'dan Clarendon'a; Şimşir, a.g.e., s. 79-89.

7 BOA, Y. A. HUS, 237/62, 17 Temmuz 1890 (5 Temmuz 1306) Erzurum Vali-i Esbâkı'ndan Yıldız Saray-ı Hümâyunu'na şifre.

8 Louise Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, Berkeley and Los Angeles 1967, s. 85-87.

9 FO, 424/132, Nr. 36, s. 48-49, yayınlayan Bilâl Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, Volume-II (1880-1890), Ankara 1983, s. 398.

10 FO, 424/132, Nr. 143, s. 219, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 445.

11 FO; 424/140, Nr. 3, s. 3-4, yayınlayan Şimşir, a.g.e, V.-II, s. 450.

12 FO; 424/140, Nr. 58, s. 48-49, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 476; Nalbandian, a.g.e., s. 88.

13 FO, 424/140, Nr. 1-2, s. 1-2, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 446-448; Nalbandian, a.g.e., s. 88.

14 FO, 424/141, Nr. 30, s. 38, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 497.

15 Nalbandian, a.g.e., s. 88-89.

16 Geniş bilgi için bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 432-457.

17 Nalbandian, a.g.e., s. 110.

18 Salahi Ramsdam Sonyel, The Ottoman Armenians, London 1987, s. 112.

19 BOA, Y. A. HUS. 234/33.

20 Sonyel, a.g.e., s. 115.

21 Sonyel, a.g.e., s. 114-115.

22 BOA, Y. A. HUS, 237/62, 1890 Erzurum Ermeni olayı üzerine olaya karışan Ermenilerin verdiği ifade nakledilmiştir. 15 Temmuz 1890 (2 Temmuz 306) Erzurum eski valisinden Yıldız Sarayı'na şifre.

23 Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1988, s. 182.

24 BOA, Y. A. HUS, 236/11.

25 BOA, Y. A. HUS, 236/76.

26 Ahmet Hulki Saral, Ermeni Meselesi, Ankara 1970, s. 78.

27 BOA, Y. A. HUS, 236/76.

28 BOA, Y. A. HUS, 236/76.

29 BOA, Y. A. HUS, 236/11.

30 Saral, a.g.e., s. 78.

31 BOA, Y. A. HUS, 236/11. 19 Haziran 1890 (7 Haziran 306) Erzurum Valisi Sami'den Yıdız Sarayı'na.

32 BOA, Y. Mtv, 44/77, Olayda suçlu olarak tutuklanan bir Ermeni bu durumu anlatmıştır. 29 Temmuz 1306 Erzurum Valisi'nden Yıldız Sarayı'na.

33 BOA, YA. HUS, 236/11; 237/62. Belgede bu olayları yapanlar Ermeni öğrenci ve ayak takımı olarak nitelendiriliyor.

34 BOA, Y. A. HUS, 236/11, 8 Hazıran 306 Erzrum Valisi Samih'den Sadaret'e.

35 Turkey, Nr. 1 (1890-91), s. 51-53, No. 66, 20 Hazıran 1890 İngiliz Erzurum Konsolosu'ndan İstanbul Büyük Elçisi Mr. Fane'e, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 692-693; BOA, Y. A. HUS, 236/11, 8 Hazıran 306 Erzurum Valisi Samih'den Sadaret'e.

36 BOA, Y. A. HUS, 236/16, 23 Hazıran 1890 (10 Hazıran 306) Erzurum Valisi Samih'den Sadrazam'a.

37 Turkey, Nr. I (1890-91), s. 51-53, No. 66, yayınlayan Şimşir, a.g.e., s. 693.

38 Turkey, aynı belge, Şimşir, a.g.e., s. 693; BOA, YA. Hus, 236/16.

39 BOA, Y. A. HUS, 236/16.

40 BOA, Y. A. HUS, 236/38; Turkey Nr. 1 (1890-91), s. 60, No. 77, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 703.

41 BOA, Y. A. HUS, 236/16.

42 Turkey Nr. I (1890-91), s. 50-51, No. 62/1, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 699-701, 27 Hazıran 1890 Sadrazam'ın, İngiliz Hükümeti'ne sunulmak üzere Londra Sefiri'ne Erzurum olayı ile ilgili gönderdiği rapor.

43 Turkey Nr. I (1890-91), s. 79, No. 106/I, 27 Eylül 1890 Erzurum Mr Clifford Lloyd'dan Sir W. White'e, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-II, s. 716.

44 BOA, Y. A. HUS, 237/49-3.

45 BOA, Y. A. HUS, 237/35, 15 Temmuz 1890 Londra Sefiri'nde Hariciye Nezareti'ne.

46 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C. 8 (8 Ocak 1890-18 Eylül 2890) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını çoğaltılmamıştır), İstanbul 1988, No. 149, s. 464-474.

47 Saral, a.g.e., s. 79.

48 Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", Türk Dünyası Araştırmaları, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Sayı: 131 (Nisan 2001), s. 104; Nalbandian, a.g.e., s. 122.

49 Karaca, a.g.m., s. 120.

50 FO, 424/184, Nr. 90/1, s. 51, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-IV, s. 279.

51 FO, 424/184, Nr. 286/1, s. 175, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-IV, s. 385; Karaca, a.g.m., s. 120.

52 FO, 424/184, Nr. 584/1, s. 290, 8 Kasım 1895 Erzurum Cumberbatch'den Mr. Herbert'e.

53 FO, 424/184, Nr. 292/1, s. 180, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-IV, s. 390.

54 FO, 424/184, Nr. 172, s. 115, yayınlayan Şimşir, a.g.e., V.-IV, s. 368-369.

55 FO, 424/184, Nr. 185, s. 119, 28 Ekim 1895 İstanbul Mr. Herbert'ten Salisbury'e.

56 Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. I, Ankara 1994, s. 169 veya 236.

57 H. NazımPaşa, a.g.e., C. I, s. 169-170 veya 236-237.

58 BOA, YEE, Defter, Nr: 1129, Erzurum Vilayeti'nden/28, s. 9, 5 T. sânî 311.

59 H. Nazım Paşa, a.g.e., C. I, s. 171 veya 238.

60 H. Nazım Paşa, a.g.e., C. I, s. 171 veya 238.

61 H. Nazım Paşa, a.g.e., C. I, s. 168-169 veya 234-236.

62 H. Nazım Paşa, a.g.e. C. I, s. 172 veya 239.

63 BOA, YEE, Defter, Nr: 1129, Erzurum Vilayeti'nden/28, s. 9-10, 5 T. sânî 311.

XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler / Meltem Begüm Saatçi [s.108-117]

Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Uygulama Merkezi / Türkiye

Makedonya'da 19. yy. sonunda Balkan ülkelerinin başlattığı, Avrupa devletlerinin müdahale ettiği ve Osmanlı Devleti'nin çözmek için uğraştığı bir sorun yaşanmıştır. Avrupa Devletleri tarafından Doğu Sorunu'nun bir parçası olarak görülen Makedonya sorununun özü, bu bölgenin Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan tarafından kendi sınırları içine katılmaya çalışılma mücadelesidir. Bu mücadeledeki ana dinamikler milliyetçilik ve emperyalizm olmuştur. Sınırları ve etnik yapısı net belirlenemeyen Makedonya'da, sorunun tarafları olan Balkan, Avrupa ve Osmanlı Devletleri bu dinamikleri kullanarak Makedonya'yı ya kendi topraklarına katmaya ya da kontrolleri altında tutmaya çalışmışlardır. Bu amaçla 19. yy. sonunda Makedonya'da örgütlü bir mücadele dönemi başlamıştır.

A. Milliyetçilik ve Emperyalizm

Fransız Devrimi sonrası, politik açıdan önem kazanan milliyetçilik akımı, özellikle 1830'lardan sonra Avrupa'nın uluslar arası politikasını önemli ölçüde etkilemiştir. 1880'lerden itibaren Avrupa tarihinde milliyetçilik olgusu şu görüşlerle desteklenmiştir: 1. Kendisini millet sayan her halk topluluğu kendi topraklarında, bağımsız bir devlet kurma hakkına sahiptir. 2. Millet olmada etnik köken ve dil belirleyici unsurlardır. Bu dönemden sonra millet ve bayrak kavramları hızlı bir şekilde politik sağın kullanım malzemesi olmuştur.1

Milliyetçilik akımı yanı sıra, din olgusu da 19. yy. Avrupa, Osmanlı ve Balkan tarihini anlamak için göz önünde tutulması gerekmektedir. İnsanları bir arada tutma ideolojisi olan milliyetçilik, dinden sonra ortaya çıkmış, hatta onun yerini almış ve zaman zaman onunla çatışmıştır. Toplumu bir arada tutma aracı olarak kullanılan din olgusu feodalizm dönemine denk düşmekte ve sadakat noktasını Tanrı olarak belirlemektedir. Milliyetçilik ise kapitalist döneme denk düşmekte ve sadakat noktasını ulus olarak belirlemektedir.2 Bu farklılığa rağmen, 19. yy.'da Balkanlar'da yaşanan gelişmelerde bu iki güç aracı birbirlerinden kopmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde, millet sistemine bağlı olarak dini yapılanmalarından dolayı özellikle Balkanlarda yaşayan halklar, ileride kendilerine ulusal bilinç kazandıracak farklılıklarını, kendilerine ait kiliseler ve okullar aracılığıyla dinlerini ve dillerini koruyarak canlı tutmuşlardır. 3 İmparatorluk yönetiminin hoşgörü gösterdiği bu kiliseler, 19. yy.'da Balkanlar'da yaşanan çatışmalarda önemli bir rol oynamıştır.4

Bir devletin siyasi, ekonomik egemenliğini ve gücünü, sınırları dışındaki diğer topraklar üzerinde genişletmesi anlamına gelen emperyalizm,5 19. yy.'da Balkanlarda yaşanan gelişmeleri açıklayan bir diğer olgudur.19. yy.'ın ikinci yarısında büyük devletler kendileri için birer sömürge imparatorluğu kurarak hem anayurda endüstri için hammadde ve pazar sağlamayı ve hem de kendi ülkelerindeki nüfus fazlası için yeni yerleşim birimleri kurmayı amaçlamıştı. Bu amaçlarının stratejik önemi de

olmuştur. Kıbrıs, Mısır ve Tunus bu amaçla Osmanlı Devleti'nden alındıktan sonra6 19. yy. sonunda sıra Balkanlar'a ve özellikle Makedonya'ya gelmişti.

19. yy. sonunda Balkanlar'da, sonucunu I. Dünya Savaşının belirleyeceği bir paylaşım savaşı yaşanmıştır. Avrupa'nın kapitalist devletleri bu bölgede ekonomik paylaşım savaşını şekillendirmiştir. 18. yy.'da İngiltere'de başlayan sanayileşme devriminin Avrupa'da yayılması ile ortaya çıkan üretim fazlası, bir sonraki yüzyılda Osmanlı Devleti üzerine uygulanan siyasi gelişmeleri de etkilemişti. Bu üretim fazlasını satmak için pazara ve sanayicinin yeni ürünlerini imal etmek için ise Avrupa'da sınırlı olan hammaddeye ihtiyaç doğmuştu. İşte bu nedenlerden dolayı devletler sömürge savaşına girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu gibi iç ve dış politikada etkinliğini kaybetmiş, hammadde bakımından zengin, sanayileşmemiş, stratejik ve jeopolitik önemi olan bir bölgede bulunan bir devlet sömürge savaşı için uygun bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle Osmanlı Devleti 19. yy.'da yaşanan sömürge savaşının önemli bir merkezi olmuştur.7

B. Makedonya

Coğrafi adını ilk çağda bu bölgede yaşayan Maked ya da Maketlerden alan Makedonya,8 coğrafi bir terim olarak ancak Avrupa'daki Aydınlanma Çağı'nda, klasik yazının Yunan ve Roma yer adları geçerlilik kazanınca moda olmuştur.9 Bundan önce ise ne Ortaçağda Bulgar ya da Sırp krallıkları, ne de Osmanlılar bu terimi kullanmışlardı. Politik-coğrafi anlamda Makedonya terimi ise Avrupalılar tarafından ancak 19. yy.'da kullanılmaya başlamıştır.10

Makedonya'nın sınırları tarih boyunca kesin çizgilerle belirlenememiş olsa da, 19. yy. sonuna gelindiğinde Osmanlı egemenliği altındaki bölge Selanik, Manastır ve Üsküp vilayetleri ile bu vilayetlere bağlı sancak, kaza ve köylerden meydana gelmiştir. İlk zamanlarda bir yönetim birimi ya da coğrafi birlik olmamış olan Makedonya bölgesi Osmanlı Devleti'nin son döneminde özellikle vilayet-i selase olarak adlandırılmıştır.

19. yy.'da Avrupa coğrafyacıları Makedonya sınırlarını kuzeyde Sar Planina, güneyde Olimpos ve Pindus, doğuda Rodop, batıda Ohrid gölü ile çizmişlerdi. Bu bölgede toplam 62,000 km. karelik bir arazide yaklaşık 2,000,000 kişi yaşamaktaydı. Bölge Selanik, Manastır (Bitola) eyaletleri ile 1877'de kurulan Kosova eyaletinin bir bölümü ile Selfice (Servia) özerk sancağından oluşmuştur.11

Geçilmesi zor dağlar, göller ve nehirler Makedonya'nın genel coğrafi özelliği olmuştur. Bunun yanı sıra Makedonya, farklı iklim özellikleri gösteren yüksek dağ sıraları ile ayrılmış ve bir çok havzadan oluşmuştur. Bu özellik Makedonya bölgesinin nüfus çeşitliliğinin çok olmasında da doğrudan etkili olmuştur.12

19. yy.'da Makedonya bölgesinin etnik yapısını ortaya koymak için farklı nüfus verileri ortaya çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ve diğer unsurların verilerine bakıldığında, hepsinin kendi siyasal amaçlarına göre nüfus sonuçları ortaya koyduğu görülür. Bölgenin nüfus verilerinde tarafların farklı dayanak noktası seçmeleri siyasi amaçlarına hizmet etmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin yaptığı

nüfus sayımlarında din farklılığı dayanak noktası olmuştur.13 Balkan milliyetçilileri ise dil14 ve din farklılıklarını dayanak noktası yapmışlardı. Farklı nüfus sonuçlarında asıl sorun, bölgede kimin olduğu değil, kimin ne kadar olduğu olmuştur. Elde olan farklı nüfus verilerine göre 19. yy. sonunda Makedonya'da yaşayanları şöyle sıralayabiliriz: Bulgarlar, Türkler, Eflaklar (Ulahlar), Yahudiler, Arnavutlar, Çingeneler,15 Yunanlar, Sırplar ve bunlardan başka kendilerini ayrı bir Güney Slav grubu olarak kabul etmemizi sağlayacak lehçe ve kültürel özellikleri olan Makedonlar.16

Osmanlı yönetimi altında Makedonya'da yaşayan insanlar genel olarak gelirlerini üç yoldan sağlamıştır: Toprakla uğraşarak, ticaret yaparak ve devletten maaş alarak. 19. yy.'ın son yıllarında ise, yaşamlarını halktan zorla ya da gönüllü aldıkları yardımlarla sağlayan eşkıya çeteleri de bir geçim tarzı olarak görülmüştür. Din adamları ise, kendi konumları gereğince sağladıkları gelirlerle yaşamışlardı.17

Makedonya bölgesi coğrafya ve iklim özelliklerinden dolayı ekonomik olarak fakir ve tarımda verimlilik oranı düşük olmuştur. Osmanlı Devleti bu bölgede, 1858 yılında çıkardığı bir yasa ile pamuk, pirinç ve tütün üretimi yapılan çiftlikler oluşturmuştur. Çok sayıda çiftlik Selanik'in Yunan ve Musevi tüccarlarına geçmiştir. Bölgede bu çiftlikler kadar geniş alana sahip olmayan daha küçük, bir-iki hektarlık topraklarda da üretim yapılmıştır. Buralarda ise tahıl ve mısır üretimi yaygın olmuş fakat yine verimlilik oranı yüksek olamamıştır.18

19. yy.'ın son çeyreğinde, Osmanlı Devleti'nde genelde yaşanan fakirleşme sürecinden, Makedonya'daki halk da etkilenmiştir. Makedonya'da ticaretle uğraşan küçük bir grup dışında, halkın ekonomik durumu onların Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi olmalarına göre değişmemiştir. Hıristiyanların ekonomik yönden acımasızca sömürüldükleri, sosyal hayatta birçok sorumluluğu olan fakat hiçbir hakkı olmayan ikinci sınıf insanlar olarak kabul edildikleri yönündeki yaklaşımlar gerçeğe dayanmamaktadır.19 Osmanlı Devleti'nde, millet sistemi esaslarına göre, Müslümanlar Hıristiyanlardan üstün kabul edilse de, İmparatorluğun son yıllarına yaklaştıkça bu özellik, Makedonya gibi Hıristiyanlar lehine dış müdahalenin olduğu bir bölgede, eski etkisini kaybetmiştir. Makedonya köylüsünün ekonomik yükünün ağır olduğu doğrudur fakat bu durum Osmanlı yönetimi sonrasında da değişmemiştir. Hatta durumlarının Osmanlı yönetimi altında daha iyi olduğu bile söylenebilir.20

C. Avrupa Devletleri

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yy.'da Makedonya'da karşılaştığı sorunlarda, coğrafi konumları ve yönetim yapıları gereği en çok Avusturya-Macaristan ve Rusya ile muhatap olmuştur. Her iki devlet de imparatorluk yapısına sahipti ve gerek milliyetçilik gerekse de emperyalist gelişmelerden en az Osmanlı İmparatorluğu kadar etkilenmişlerdi.

Bu dönemde İngiltere ve Fransa deniz aşırı sömürge faaliyetleri ile meşgul oldukları için Balkanlar'da Avusturya-Macaristan ve Rusya kadar etkili olmamışlardır. 19. yy.'da İngiltere için öncelikli dış politika konularını Mısır, Süveyş Kanalı ve Hindistan oluşturmuştu. 1878'de Berlin Antlaşması'yla Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk eden İngiltere, Doğudaki

sömürgelerine en uygun şekilde ulaşmasını sağlayacak bölgenin kontrolünü elde etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte özellikle Rusya'nın Balkanlar'da İngiltere'nin aleyhine güçlenmemesi için yapılacak reformları da takip etmiş ve yönlendirmiştir. Bunun yanı sıra İngiltere, Balkan politikasında en önemli rakibi olan Rusya ile arasında gelişen ticarete zarar vermemek için Rusya'ya karşı sert politika uygulamamaya çalışmıştır. Her iki ülkenin de Balkanlarda statükonun devamından yana olması, İngiltere ile Rusya arasındaki ilişkiyi yumuşatmıştır.

19. yy.'da Fransa'nın amacı Osmanlı topraklarını almaktan ziyade, bir Akdeniz ülkesi olarak bu bölgede İngiltere karşısında güçlü kalmak olmuştur. Bu nedenle Fransa Tunus'a yönelmiştir. Bu yüzyılda Fransa'nın diğer önemli dış politika konusunu Almanya ile arasında olan Alsaice-Lorraine sorunu oluşturmuştur. Fransa, Almanya karşısında bölgede güçlü kalabilmek amacıyla, Rusya ile yakınlaşmıştır. Bu amaçla 1894 yılında Rusya ile Fransa arasında yapılan antlaşmayla, Balkanlar'da statükonun korunmasına karar verilmiştir.21 Fransa Balkanlar'da herhangi bir savaşa doğrudan dahil olmayı tercih etmemiştir. Ancak bununla birlikte, İngiltere gibi Fransa da Balkanlar'dan tamamen elini çekmemiştir.

Almanya ve İtalya, 19. yy. sonunda Makedonya sorununda diğer Avrupa devletleri kadar etkin rol oynayamamıştır. Her ikisi de diğer Avrupa devletleri karşısında güç dengesi olabilmek için özellikle Osmanlı Devleti topraklarından pay kapmaya çalışmışlardı. Almanya ve İtalya'nın Makedonya üzerindeki rolü daha ziyade 20. yy. başında etkinlik kazanmıştır.

Rusya, 19. yy. sonunda Balkanlar'da gücünü arttırmak için Panslavizm ve Panortodoks politikalarını kullanmıştır. Bunun için en uygun fırsat Bulgaristan olmuştur. Bulgaristan'a Ayastefanos ile sunulan Büyük Bulgaristan sınırları arasına Makedonya da katılmıştır. 1815 Viyana düzenine göre ayarlanmış olan statükonun 19. yy. sonunda Balkanlar'da Rusya lehine bozulmasına razı gelmeyen başta İngiltere ve diğer Avrupa devletleri 1878'de Berlin Antlaşmasıyla statükonun devamına ve Makedonya'nın Osmanlı Devleti'ne bırakılmasına karar vermiştir. Bu nedenle Rusya, Balkanlar'da kontrolü elinde tutarak Ege ve Akdeniz'e inme amacıyla kendi yarattığı Bulgaristan'dan istediği sonucu alamamıştır.22 Buna rağmen Rusya, kontrolü tamamen kaybetmemek için Bulgaristan'da bulunan ve Makedonya'daki ayaklanmalara destek olan örgütlere yardım etmeye devam etmiştir. Rusya 1878'de Büyük Bulgaristan fikrini desteklerken, 1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakına sıcak bakmamıştır. Çünkü Rusya'ya göre bu ilhak Bulgaristan'ın kendi kontrolünden çıkması demekti.23

19. yy. sonunda Makedonya ile doğrudan ilgilenen diğer ülke Avusturya-Macaristan olmuştur. Bu ilgi, yalnızca Rusya'nın Panslavist ya da Panortodoks politikası karşısında bir tepkiden kaynaklanmamıştır. Avusturya'nın bölgedeki maddi yatırımları bu ilgiyi arttırmıştır. Bölgedeki demiryolları çoğunlukla Avusturya'ya ait işletmelerdi. Her ne kadar bölgedeki asayiş bozukluğu bu ticareti olumsuz yönde etkilemiş olsa da, Selanik ve Üsküp ticaretinin önemli bir bölümünü Avusturyalılar yürütmüştür. Ayrıca demiryolu ve buharlı gemi aracılığı ile Selanik, Avusturya için iyi bir pazar olmuştur. Bu nedenlerle, Avusturya için, ekonomisine önemli oranda katkıda bulunabilecek

Makedonya'yı ele geçirmek, dış politikasını Makedonya faktörüne göre belirlemeye yeter bir neden olmuştur.

Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında, Mayıs 1897'de yapılan antlaşmayla, iki devlet Balkanlar konusunda bir uzlaşma noktasına varmıştır: statükoyu korumak. Böylece Avusturya kendi iç sorunlarıyla daha kolay uğraşabilecek, Rusya ise Uzak Doğu politikasıyla daha rahat ilgilenebilecek ortamı sağlamıştır.24 Eğer Balkanlar'da statükonun korunması başarılamazsa Yanya ile İşkodra arasında bir Arnavut prensliğinin kurulmasına ve geriye kalan Makedonya topraklarının ise Balkan devletleri arasında paylaştırılmasına karar verilmiştir.25

D. Balkan Devletleri

19. yy.'ın sonunda Makedonya sorununda, Osmanlı Devleti ve Avrupa devletleriyle beraber üçüncü taraf olan Balkan devletleri arasında en çok Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan etkili olmuştur. Bu ülkelerin Makedonya bölgesine olan coğrafi yakınlığı, etnik, din ve dil yapıları, eğitim kurumları ve daha önemlisi tarihsel birliktelikleri Makedonya sorununda etkili iç unsurlar olmuştur.

Bulgaristan'ın Makedonya'daki durumunu iki gelişme etkilemiştir: Birincisi 1870'te Bulgar Kilisesi'nin (Ekzarhhane) kurulması, ikincisi ise 1878 Ayastefanos Antlaşması. 1870'te Ekzarhhane'nin kurulması ile Bulgaristan Makedonya bölgesinde Yunanistan'ın dini etki alanına ortak olmuştur. Böylece Makedonya olaylarında Bulgar ulusçuları önemli bir destek sağlamıştır. Çünkü 19. yy.'da Makedonya'da kiliseler ibadet merkezleri olmak yanında siyasi propaganda alanları da olmuştur.26 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ise, her ne kadar ancak üç ay geçerli olmuş olsa da, Büyük Bulgaristan politikasının dayanağı olmuştur.27 Ayastefanos'un iptali anlamına gelen Berlin Antlaşması'na göre, Büyük Bulgaristan sınırları içinde olan Doğu Rumeli Osmanlı egemenliği altında özerkliğini kazanmış, Makedonya ise tamamen Osmanlı yönetimine bırakılmıştır. 18 Eylül 1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakından sonra sıra Makedonya'ya gelmiştir. Bu nedenle 1890'lardan itibaren Bulgaristan'da Makedonya'ya yönelik örgütsel çalışmalar hız kazanmıştır. Bu Büyük Bulgaristan ayağının üçüncüsü olmuştur.

Sırbistan Makedonya sorununda Bulgaristan'a göre ikincil bir rol oynamıştır. Avusturya-Macaristan'ın 1878'de Bosna-Hersek'in yönetimini üzerine almasıyla Sırbistan,28 Adriyatik'e ve dolayısıyla Akdeniz'e Bosna-Hersek üzerinden inme şansı kalmayınca Makedonya'ya yönelmiştir. 1881'de yapılan antlaşmayla bu konuda Avusturya-Macaristan'ın da desteğini almıştır.29 Sırbistan, Makedonya'ya yönelişini Büyük Sırbistan politikasına dayandırmıştır. 19. yy. Makedonya'sının sınırları içindeki Kosova, Duşan'ın krallığı zamanındaki Sırbistan'ın sınırları içinde bulunduğu için Sırbistan, bu bölgede etkinliğe başlamıştır.30 Örgütsel çalışmalar, eğitim faaliyetleri, kiliseler aracılığıyla dini güç alanını genişletmek gibi yöntemler Sırbistan'ın Makedonya'daki etkinlikleri arasında olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Balkanlar'da uyguladığı denge politikası gereği, Sırpların bu çalışmaları desteklenmiştir. Örneğin 1896'da Sırbistan Osmanlı Devleti'nden, Makedonya'da pek etkili olmasa da, bir Sırp piskoposluğu kurma hakkı elde etmiştir.31 Bu şekilde Osmanlı Devleti,

Makedonya'da güçlü bir tek unsur olmasındansa birbirlerinin güçlenmesini engelleyecek birden çok unsurun olmasını sağlamaya çalışmıştır.32

Megali İdea, yani Büyük Yunanistan fikri, Yunanistan dış politikasının önemli bir özelliği olmuştur. Büyük Yunanistan yaratma anlamına gelen Megali İdea, Ege'deki tüm adaları, Anadolu'nun Ege kıyılarını, Girit ve Kıbrıs'ı ve Ege denizini kapsayan ve İstanbul'un başkent olduğu eski Bizans'ın yeniden yaratılması politikasıdır. Bu yönüyle Yunanistan'ın kuzeyinde kalan Makedonya'yı da kapsamıştır.

Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgaristan, Sırbistan ya da diğer Balkan devletlerinden farklı bir yeri olmuştur. Bu durumu Yunanistan'ın coğrafi konumu, stratejik önemi, Yunanların Osmanlı ekonomik hayatı ve devlet yönetimindeki konumları33 ve dini özellikleri sağlamıştır. Yunanistan'ın Büyük Yunanistan fikri diğer iki örnekten (Büyük Bulgaristan ve Büyük Sırbistan) daha avantajlı olmuştur. Çünkü Balkanlar'da Hıristiyanlığın en yaygın olan mezhebinin ruhani lideri olan Fener Rum Patrikhanesi Yunanistan'ın kontrolünde olmuştur. 19. yy. Makedonya olaylarında dinin etkisi göz önünde tutulursa bu özelliğin değeri daha iyi anlaşılır. Osmanlı Devleti, 19. yy. sonunda Balkanlar'ın elinden çıktığını görünce, genel olarak uyguladığı denge politikası gereği, Yunanistan'ın bu gücüne ortak yaratmıştır. 1870'te Ekzarhhane'ye, 1896'da Sırp Piskoposluğu'na bu amaçla izin verilmiştir.

Yunan kilisesinin eğitim işlerine de el atmış olması diğer ulusların bu bölgede ulusal bilinçlerine geç varmasına ya da bu bilinçle eyleme daha geç başlamalarına neden olmuştur. Çünkü Balkanlar'da, okullarda Yunan eğitimi, kiliselerde Yunan dua usulü ve yüksek dini görevlerde Yunan piskoposlar yer almıştır. Bir başka deyişle Makedonyalılar tartışılmaz bir Yunanlaştırma sürecine maruz kalmıştır.34

E. Makedonya'daki Örgütlerin Yapılanmaları

19. yy. sonunda Makedonya'da, farklı uluslar ve dolayısıyla farklı çıkarların olması Makedonya sorununa farklı çözüm arayışlarını doğurmuştur. Bunun yanında aynı ulus içinde farklı çözüm önerileri veya farklı ulusların belli kesimlerinden benzer çözüm önerileri de ortaya çıkmıştır.

Makedonya sorununa sunulan belli başlı çözüm önerileri şunlar olmuştur: Varolan Osmanlı devlet yapısı içinde bölgenin politik, sosyal ve ekonomik durumunu ıslahat yolu ile iyileştirip, bölgede imparatorluk yapısının devamını sağlamak; Makedonya'nın özerkliği; bağımsızlığı;35 Bulgaristan'a ilhakı; kurulacak bir Güney Slav Federasyonu'na bağlanması36 ve Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan arasında paylaşılması.37

Makedonya'daki çözüm arayışları farklı örgütlerin doğmasına yol açmıştır. Bunların en etkili olanları Makedonya İç Devrim Örgütü (MİDÖ), Yüksek Makedon Komitesi (YMK), St. Sava ve Etniki Eterya. Bu farklı örgütler Makedonya'daki farklı grupların çıkarlarını korumak için çalışmıştır. MİDÖ Makedonyalıların, YMK Bulgarların, St. Sava Sırpların ve Etniki Eterya ise Yunanların Makedonya

bölgesindeki çıkarlarını korumak için çalışmıştır. Bunlardan St. Sava ve Etniki Eterya, Makedonya'nın kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bölümlerini, doğrudan Sırbistan ya da Yunanistan'a katmaya çalışmıştır. Fakat MİDÖ ve YMK içinde Makedonya konusunda bu kadar kesin bir çözüme ulaşılamamıştır. Her grup amaçlarının Makedonya'nın kurtuluşu olduğunu iddia etmiştir. Fakat her birinin kurtuluştan kastettiği aynı şey olmamıştır. Dolayısıyla bu amaç için doğru olduğunu savundukları yöntemler de aynı olmamıştır. Özerklikten bağımsızlığa ya da ilhaka kadar soruna farklı çözümler sunmuşlardır. Aynı şekilde bu amaç için yöntem birliği de sağlanamamıştır. Bu amaçlarına şiddet uygulayarak veya uygulamayarak, kısa veya uzun sürede, yasal yöntemler uygulayarak ya da yasadışı yollarla ulaşmayı amaçlayanlar olmuştur.38

1890'lardan sonra Makedonya'da görülen farklı ulusların Makedonya'nın geleceği konusunda verdikleri mücadelenin örgütlü bir yapısı olmuştur. Bölgede bir ulusal taban bulabilmiş olan ayrı ayrı örgütler dernek, topluluk, komita ya da çete şeklinde yapılanmışlardı. Dernekler ya da topluluklar daha çok olayların propaganda ya da söylem kısmında kalmıştır. Kültürel faaliyetlere ağırlık vermişlerdir. Dernek ya da toplulukların yaptıkları, Makedonya'da yaşayan ve kendilerinden saydıkları ya da kendilerinden olmasını istedikleri insanlara dil, din, etnik köken gibi konularda kendi dernek ya da topluluklarının fikirlerini aşılayarak, bu insanlara bir milliyetleri olduğunu anlatmak ve dolayısıyla Balkanlar'da milliyetçilik savaşında bu insanların yerlerini belirlemeye çalışmak olmuştur. Makedonya sorununa çözüm üretmede söylem aşamasından eylem aşamasına geçince komita ve çeteler devreye girmiştir. Komitalar eylemlerin planlayıcısı konumunda kalmıştır. Planlanan eylemi harekete geçirenler ise çeteler olmuştur. Bu komite ve çete faaliyetleri Balkanlar'daki ayaklanmalarda önemli bir yöntem hatta simge olmuştur.39

Dernek, topluluk, komita ve çete dışında Makedonya'da milliyetçi akımların amacına yönelik en uygun yerler okullar ve kiliseler olmuştur.40 Bir Fransız konsolos birkaç milyon franga tüm Makedonya'yı Fransızlaştırabileceğini, okullar kurup çocuklara tüm Makedonyalıların 12. yy.'da Selanik'i alan Fransız haçlılarının torunları olduğunu öğretmesinin yeteceğini söylemiştir.41 Bu nedenle, Makedonya'da hak iddia edenlerin yapacakları şey, kendi okullarını açarak oralarda kendi ulusal amaçlarına uygun insanlar örgütlemek olmuştur.42 Makedonya'daki örgütlenmelerde kiliseler de en az okullar kadar etkili olmuştur. Çünkü bu çağda kiliseler insanların bir kimlik altında toplanmalarını sağlayan yerler olmuştur. Bu nedenle Makedonya olayları kiliseler ve okullar savaşı olarak da tanımlanabilir.43

Makedonya'da kiliseler ve okullar savaşı olarak da adlandırılan bu çatışmlarda Bulgar, Yunan ve Sırplar 19. yy. boyunca dernek, çete, okul ve ya kilise aracılığı ile ulusal amaçları için bir arada durmaya çalışmışlar ve ancak 1890-1897 yılları arasında örgütlü yapılanmalarına ağırlık vermeye başlamışlardır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin zayıflığı, bu örgütler için uygun ortam hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin zayıflığı bölgede otorite boşluğuna, bu boşluk ise asayiş bozukluğuna neden olmuştur. Bu boşluğu kullanan ve Makedonya sorununu Doğu Sorununun parçası olarak kabul eden Avrupa devletleri, Osmanlı devlet otoritesinin sağlayamadığı asayişi reform bastırmasıyla

sağlatmaya çalışmışlardı. Böylece Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmişlerdi. Otorite boşluğunu kullanan ve bölge üzerinde hak iddia eden diğer taraf yani komşu Balkan devletleri ise genel olarak Avrupa'nın da dikkatini çekmek için çeteler kurarak ve silahlı eylemler yaparak kendi ulusal çıkarları için bu durumu kullanmışlardır. Bölgede çıkarı olan Avrupa ve Balkan devletlerinin ve çetelerin sayıca fazla olması da Makedonya sorununa üçüncü taraf Osmanlı Devleti'nin bölgede kontrolü sağlamasını zorlaştırmıştır.

Asayiş ve otorite sağlamada sıkıntı çekilen bu dönemde, Makedonya'da yapılanmalarını sağlamlaştırmaya çalışan bu örgütlerin lider kadrolarında da benzerlikler görülmüştür. Bu kişiler genellikle aydınlar, öğretmenler, askeri okul öğrencileri,44 kentli küçük burjuvazi45 arasından çıkmıştır. Bu örgütlerin eylemler sırasındaki destekçileri ise toplumun yalnızca sınırlı bir kesiminden olmamıştır. Ortak amaçlarını, yaşadıkları toprakların yabancı dedikleri Osmanlı Devleti'nin kontrolünden kurtarılması olarak tanımlamış olan bu insanlar ne eşkıya ne de asker idiler. Bu örgütlere yardım edenler arasında geniş oranda rahipler, çiftçiler, öğrenciler ve öğretmenler bulunmuştur.46 Bunun yanı sıra, özellikle köylülerden oluşan haydut çeteleri kurulmuştur. Bunlar kanunlarla başı dertte olan, yasa dışı yaşayan, dağa çıkmış insanlardı. Genellikle kendilerinin veya yakınlarının yaşadıkları yerlerin yakınlarında eşkıyalık yapmışlardı. Bunlardan bazılarına zenginden alıp fakire veren Robin Hood benzetmesi bile yapılmıştır.47

19. yy.'da Makedonya olaylarında etkin rol oynamış olan örgütlerin genel yapıları şöyledir:

1. Makedonya İç Devrim Örgütü (MİDÖ)

Makedonya mücadelelerinde baskın olan örgütlerden Makedonya İç Devrim Örgütü48 1893 yılında bazı kaynaklara göre Resne'de49 bazı kaynaklara göre ise Selanik'te50 3 Kasım 1893 tarihinde Hadzhinikolov'un Çelebi Bakkal Caddesi'ndeki evinde51 kurulmuştur. Makedonya bölgesi içinde kurulduğu için buna İç Örgüt de denmiştir.52 MİDÖ, 1897 yılındaki hükümlerine göre amacının Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine dayanarak, Makedonya ve Edirne vilayetine tam bir politik özerklik sağlamak olarak açıklanmıştır.53 Ayrıca Tanzimat lehinde yapılan savaşıma paralel olarak bütün Hıristiyanlara kişisel güvenlik ve yönetimde adalet garantisi sağlamayı da amaçlamışlardır.54 Bu amaçlarına ulaşmak için seçtikleri yol ise hükümet korkusu yerine komita korkusu yerleştirmek olmuştur. Yani Makedonya'da devlet içinde devlet kurmaya çalışmışlardır.55 MİDÖ Makedonya'nın paylaşılması fikrine karşı çıkmıştır. Bunun yerine Bulgarlar ve Sırpların da içinde olacağı bir Güney Slav Federasyonu fikrini desteklemiştir.56 Örgütün sloganı "Makedonya Makedonyalılarındır", yemini ise "Ya hürriyet ya ölüm" olmuştur.57

MİDÖ kadrolarında papazlar, öğretmenler ve subaylar önemli rol almışlardır.58 Makedonya'da yaşanan mücadelelerin bir yanıyla kiliseler ve okullar savaşı59 olarak da nitelendirildiği göz önünde tutulursa öğretmen, öğrenci ve papazların bu mücadelelerdeki önemli rolü daha iyi anlaşılır. Çetelerin etkinliği arttıkça, bu çetelere köylüler de katılmıştır. Aydemir'e göre bu köylüler bu mücadelelere ister

istemez katılmıştır.60 Fakat Adanır'a göre ise bu mücadeleler ister istemez bir katılımla değil aksine hür köylü kitlelerinin desteğiyle olmuştur.

Makedonya'da bu örgütlere geniş bir katılım sağlanmış olsa da bunlar hem tüm halkın isteklerini karşılamamış hem de gizli kalmak zorunda kalmıştır. Çünkü her ne kadar Osmanlı Devleti yönetim gücünü elinde tutmakta sorunlar yaşasa da bu örgütler var olan bir devlet yapısı içinde ve bu devlete karşı çalışan yasadışı örgütler olmuştur.61

Bu yasadışılıktan dolayı yaşadığı sorunlar dışında, MİDÖ kurucularının deneyimsizliğinden dolayı daha kuruluşundan beri yapısal ve işlevsel sorunları olan bir örgüt olmuştur. Bu yüzden Bulgar devrimcilerinin yaptıklarını kendilerine örnek almışlardı.62 Yönetim yapısı, üyelik, mali konular, iletişim gibi konularda eksiklerini gidermek amacıyla 1896 yılında Selanik Kongresi'ni toplamışlardı.63 MİDÖ, Selanik Kongresi'nden önce daha 1894 Resen toplantısında, toprakları çete reislerine bağlı bölgelere ayırmış ve bu bölgelere ait gizli bir askeri ağ kurmuştu. Ayrıca vergi koyan bir mali birimi ve militanları izleyip hainleri cezalandıran bir polis birimi oluşturmuştu.64 Fakat ancak 1896 Selanik Kongresi sonucunda oluşturulan 1897 Nizamnamesi ile, örgütün yapısı biraz daha sağlamlaştırılabilmiştir. Merkezi Selanik'te olan örgütün Merkez Komitesi en üst karar merkezi haline getirilmiş ve hiyerarşik bir yapılanma oluşturulmuştu. Yukarıdan aşağıya Merkez Komite, Bölge Komiteleri, Kaza Komiteleri, Yerel Komiteler ve hücre birimleri sıralanmıştır.65 Bölge komitelerinin sınırları ve sayısı Merkez komite tarafından, kazalarınki bölge, yerellerinki kaza komiteleri tarafından belirlenmiştir.66 Hücre esasına göre çalışan bu örgütte hücreler 10'ar kişiden oluşturulmuştu. Gizlilik kuralından dolayı hücrelerin birbirlerini tanımaması genel kural olmuştu.67 Örgütün devamı için gizlilik şart koşulmuştu. Her komitenin iç ve dış düşmanlara karşı kendini korumak için gizli polis teşkilatı oluşturulmuştu.68 Aynı amaçla liderler Merkez Komite tarafından takma ad ile anılmıştı.69 Üyeler örgüt için çalışacakları zaman bir yemin törenine katılarak İncil, tabanca ve kama üzerine yemin etmişlerdi.70

Örgüte ait önemli belgeler üzerine yalnızca Merkez Komitenin kullanımına ait olan mühür basılmıştır.71 Bu, örgütün yaptıklarının halk arasında tanınmasını sağlamıştır. Bir anlamda da örgüte bir kişilik kazandıran sembol olmuştur. Bu durum, Merkez Komitenin hiyerarşik düzende diğerleri üzerindeki üstünlüğünü de göstermiştir. Bu yapılanma içinde, birimler arasındaki kopukluğu engellemek amacıyla düzenli haberleşme kararı alınmıştır. Her komitenin, bir üstündeki komiteyi kendi bölgesi içindeki olaylardan haberdar ederek aylık olarak rapor vermesine72 ve ayrıca her hücrenin düzenli haftalık toplantı yapmasına karar verilmişti.

Örgütün mali yükünü karşılamak için bağış ve üyelik aidatı uygulanmıştır. Her üye ekonomik durumuna göre belli bir aidat ödemekle yükümlü kabul edilmiştir.73 Bu gelir kaynakları arasına ileride eylemlerden elde edilen gelirler de eklenmiştir. Örgüt giderlerini karşılamak için her birimin, gelirinin üçte birini Merkez Komite'ye göndermesine, her hücrenin üyelerini silahlandırmasına ve onlara devrimci basını yaymasına karar verilmiştir.74 Örgütün amacına ters davranan bir kişi için cezanın, yerel komite tarafından kararlaştırılarak Merkez Komite tarafından onaylanmasına karar verilmiştir.75

MİDÖ'nün 1896 Selanik Kongresi'nde aldığı yapısal ve işlevsel iyileştirme kararlarından birisi de örgütün Sofya'da bir temsilciliğini kurmak olmuştur. Böylesi bir yapılanmadaki amaç MİDÖ'nün etki sahasını genişletmek ve örgüte maddi destek sağlamak olmuştur. Böylece Sofya'da MİDÖ'ne zarar verebilecek hareketlerin engellemesinde önemli başarı kazanılmıştır. Supremistlerin yani Dış Örgüttekilerin MİDÖ'nün Bulgaristan'daki yardımcıları olarak tanımlaması bu amaçla yapılmış bir hareket olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Bulgar ordusundaki subaylardan oluşan ve MİDÖ'nü destekleyen Kardeşlik Grubu (Brotherhoods) ile de temas kurulmuştur.76 Böylece MİDÖ'nün Bulgaristan'da zaten var olan destekleyicileri ile MİDÖ arasındaki bağlantı kurularak MİDÖ'nün etkinliği arttırılmıştır. MİDÖ tarafından daha önceden altı devrim bölgesine ayrılmış olan Makedonya bölgesi,77 bu bölgeler arasına Sofya'nın da katılmasıyla, MİDÖ'nün etkinliğinin genişlediği bir bölge olmuştur.

2. Etniki Eterya

Etniki Eterya, 19. yy. başında Yunan bağımsızlık hareketinde kurulmuş olsa da 19. yy. boyunca Pan-Hellenizm'in Makedonya'da çalışan örgütü olmuştur. Büyük Yunanistan sınırları içine Makedonya da girdiğinden, 1890'lardan itibaren Makedonya olaylarında bu Yunan örgütü de yer almıştır.

1894 yılında Yunanların Makedonya'da Bulgaristan tehlikesine karşı yeniden yapılandırdığı Etniki Eteryanın amacı, Makedonya'da Hellenizmi yaymak olmuştur.78 Atina'da kurulan bu örgüt Yunan ordusundaki subayların dörtte üçünü içinde barındırmış ve gerek Yunanistan'daki ve gerekse Yunanistan dışındaki zengin ve etkili Yunanlar tarafından desteklenmişti. Ayrıca Avrupalı bazı yazarlar da bu derneğin kamuoyunda tanınmasını sağlayarak örgüte yardımda bulunmuşlardı. Ortodoksluğun bu kadar etkin olduğu bu dönemde elbette İstanbul'daki Fener Patrikhanesi'nin de bu çalışmalarda önemli rolü olmuştur.

3. Yüksek Makedon Komitesi (YMK)

Makedonya olaylarında MİDÖ ile birlikte bir diğer önemli örgüt olan Yüksek Makedon Komitesi, Mayıs 1895'te Makedonya'nın kurtuluşu için, Makedonya sınırları dışında Sofya'da kurulmuştur.79 Bu yüzden, YMK'ne Supremistler80 ya da Dış Örgüt de denmiştir.81 YMK kısa süre içinde Bulgar politik hayatında önemli bir baskı unsuru olmuştur. Bu komite, büyüyen Bulgar milliyetçiliğinin göstergesi olmuştur.82 MİDÖ gibi YMK'de Makedonya'nın kurtuluşunu amaçlıyordu fakat bu iki grubun kurtuluştan kastettikleri farklı şeyler olmuştur. Her ne kadar ortak hareket alanları olmuşsa da farklı kurtuluş yolları amaçladıkları için araları açık olmuştur.83 MİDÖ Makedonya'nın kurtuluşunu özerklikte ve federasyonda görürken, YMK kurtuluşu Bulgaristan'a ilhak olarak görmüştür.84 Yöntem konusunda YMK içinde de ayrılıklar olmuştur. Örgüt içinde bir grup şiddet uygulayarak hemen ilhakı gerçekleştirmeyi savunurken, bir başka grup ise Makedonya için özerklikten sonra ilhakın gerçekleştirilmesini savunmuştur.85

YMK içindeki farklı fikirler örgütlenmenin daha en başında da kendini göstermiştir. Farklı fikirleri ortak noktada buluşturarak asıl hedeflerine ulaşabilmek için, 9 Ocak 1895 tarihinde 400 kişinin

katıldığı bir kongre toplanmıştır. Kongrede amaç, Osmanlı Müslümanlarının Hıristiyan nüfusa yaptıklarını Avrupa kamuoyuna duyurup onların tepkisini Osmanlı Hükümeti üzerine çekmek olmuştur.86 Avrupa devletlerinin yardımıyla Makedonya'ya özerklik sağlayabileceklerini düşünmüşlerdi. Fakat kongrede ortak noktada buluşulamamıştır. Kongre'ye katılan gruplardan, örneğin Kardeşlik Birliği bu fikre katılmamıştır. Çünkü Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin statükosunu bozmak istemeyeceklerini düşünmüştür. Bu yüzden amaçlarına ancak devrimci yollarla ulaşabileceklerini savunmuşlardı.87

Makedonya'nın özerkliği amacı zaman zaman MİDÖ ve YMK'ni yakınlaştıran fikir olmuştur. Bu iki örgütün amaçlarına ulaşmak için seçtikleri yollar birbirinden farklı olmuştur. MİDÖ şiddete karşı iken YMK amacına şiddet eylemleriyle varabileceğini savunmuştur. Yani MİDÖ daha yavaş ve kesin adımlarla -okul, kilise, eğitim olanaklarını kullanıp evrimci yol ile- gitmeyi yeğlerken, YMK daha sert yollarla sonuca daha kısa sürede ulaşma fikrini savunmuştur. MİDÖ uzun sürede hazırlanmış büyük bir halk ayaklanması taraftarıyken YMK çeteciliği yeğlemiştir. MİDÖ bu çete eylemlerinin Türklerin tepkisini çekeceğinden, uzun vadede yapılmak istenen devrime zarar vereceğini savunmuştur. Bu yüzden YMK'nin eylemlerinin, Makedonya'dan çok Bulgaristan'ın politik amaçları için yapıldığını düşünmüştür.88 YMK, Makedonya Slavları ile Bulgarlar arasındaki kültürel bağı Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakı için önemli ve yeterli neden görürken MİDÖ bunu kabul etmemiştir.

YMK'nin taraftarları arasında MİDÖ'nde olduğu gibi subaylar, papazlar ve öğretmenler ağırlıkta olmuştur.89 Bunlardan başka öğrenciler, gazeteciler ve diplomatlar da örgütte bulunmuştur.90 Bunlar ya Makedonya göçmeni ya da onların Bulgaristan'daki taraftarlarıydı.91 Bu Makedonya göçmenleri, Bulgaristan'a ya eğitim amacıyla, ya Makedonya'da çalışacak uygun ortam bulamadıklarından ya da göçmen işçi olarak gelmişlerdi.

YMK'nde en üstte Yüksek Makedonya Komitesi ve ona bağlı iki kol yer almıştır: Şehir Komiteleri ve Bölgesel Komiteler. Bu ikisi arasında doğrudan bağ kurulmamış, ikisi de YMK merkeziyle ayrı ayrı bağlantı kurmuştur.92 YMK, MİDÖ'ne göre şubeler konusunda daha iyi durumda, 40'ın üzerinde şubeyle çalışmıştır. Federatif bir yapı oluşturmuştur.93 YMK'nde liderlik de MİDÖ'ndekinden farklı olmuştur. YMK liderleri, seçimden sonra üyelerinin isteklerini gözetmeyip daha çok kendi başlarına kararlar almışlardır. YMK kendisini tüm Makedonya örgütleri içerisinde eşitler arasında birinci ilan etmiş olsa da bu yalnızca bu örgütün fikri olarak kalmıştır. Anlatılan özelliklerinden dolayı da yönetim açısından, hiç olmazsa MİDÖ kadar, demokrat olamamıştır.

4. St. Sava Örgütü

Sırplar Balkan yarımadasında bağımsızlıkları için örgüt kuran ilk uluslardan olmuştur.94 Sırpların amacı Ortaçağ'daki Sırbistan Krallığı'nın toprak genişliğine sahip olmak95 ve Büyük Sırbistan'ı yaratmak olmuştur.96 19. yy.'da Makedonya'da çalışmış olan St. Sava örgütü, Sırplar'ın bu amaçları için kurulmuştu. Örgüt 1886 yılından sonra Sırp milliyetçilik propagandasını Makedonya'da yaymak için çalışmıştır.97 Bulgarların Makedonya'da etkilerini arttırma çabaları doğal olarak

Yunanistan ve Sırbistan'ı bu çabalara karşı bir şeyler yapmaya zorlamıştır. Makedonya'nın da Doğu Rumeli ile aynı akıbete uğrama olasılığından korkan Sırplar, Makedonya'daki propaganda çalışmalarını daha ciddiye alarak St. Sava örgütünü düzenlemişlerdir.98 1886 yılında Makedonya konusunda çalışmalarına başlayan bu örgütün Sırp hükümeti ile doğrudan bir bağlantısı yok görünse de özellikle 1889-1891 yılları arasında Sırp hükümeti bu örgütü desteklemiştir. 1891 yılında ise Sırbistan başbakanı örgüte sunulan mali desteği kesince örgüt dağılmıştır.99 Bu durum, hükümetin Sırp propagandasından vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Bu, hükümet ile örgüt arasındaki bir sorundan dolayı olmalı çünkü bundan sonra Sırp propagandasını yürütmek için hükümet içinde bir bölüm kurulmuştur: Politika ve Eğitim Bölümü.100 Böylece başlangıçta hükümet ile doğrudan bir ilişkisi yok gibi görünen örgüt, pek etkili olmasa da, artık hükümetin içine alınmıştır.

Sırbistan'ın Makedonya'da güçlü bir kilise örgütlenmesi olmamıştır. 1830'lu yıllardan beri kendi kendini yöneten bir Ortodoks kilisesi olan Sırbistan ilk zamanlar Bulgar kilisesi ile pek sorun yaşamamıştır. Fakat 1880'lerde Sırplar'ın Bulgar kilisesine olan tutumları değişmiştir.101 Bunun en önemli nedeni, Bulgarların 1870 yılında elde ettikleri kilise kurma hakkı sayesinde güçlerini arttırmaları, diğeri ise 1878 Berlin Antlaşması sonucu -her ne kadar Ayastefanos'tan daha az kazançlı olsa da- politik durumlarını sağlamlaştırmış olmalarıdır. Böylece Bulgarlar, dini ve politik güçlerini sağlamlaştırdıklarından dolayı artık Makedonya'da daha etkili olabilecek konuma gelmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin, Sırpları Bulgar etkinliğinin artması karşısında denge unsuru olarak kullanma yönündeki politikasına da uygun olarak, Sırplar'ın isteği olan Makedonya'da bir Sırp Piskoposluğu kurma fikri hayata geçirilmiştir.102 Böylece Makedonya'da kilise savaşlarında Sırplar da etkili olmaya başlamıştır. Ayrıca Belgrat-Selanik arasındaki demiryolu inşaatı da 1880'lerden sonra Sırpların bölgedeki etkinliğini arttırmıştır.103

Sırpların kurduğu bu örgütte emekliye ayrılmış subaylar, profesörler, banker ve hatta kralın yeğeni bile yer almıştır. Zenginler, banker ve tüccarlar örgüte mali yardımda bulunmuşlardı.104 Ayrıca St. Sava örgütü açılan Sırp okullarında propagandalarını yayacak öğretmenlerin yetiştirilmesine de önem vermiştir.105

Sonuç olarak, Makedonya sorunu Doğu sorununun bir parçası olarak Osmanlı Devleti'nin çöküşünün net göstergesi olsa da, bu sorundan en çok Makedonya halkı etkilenmiştir. Makedonya halkının ise sadece Hıristiyan kesimi kendilerine taraf olacak bir Balkan devleti ve Avrupa devletlerinin desteğini bulduğu için örgütlerin etkili olanları da bu kesim arasından çıkmıştır. Osmanlı Devleti ise siyasi ve ekonomik güçsüzlük içinde olduğundan, Müslüman halkına destek olamadığı gibi Hıristiyan halkının da kontrolünü kaybetmiştir. Böylece 19. yy. sonunda Makedonya'da ayrılıkçı örgütlenmeler artmıştır.

DİPNOTLAR

1 Eric J. Hobsbawm, 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik (İstanbul, 1995), s. 126.

2 Baskın Oran, “Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik” Ankara Üniv. SBF Derg., c. 48, no1-4 (Ocak-Aralık 1993), s. 109.

3 Nuray Bozbora, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi (İstanbul, 1997), s. 169-170.

4 Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar (İstanbul, 1995), s. 19.

5 Coşkun Üçok, Siyasal Tarih (Ankara, 1961), s. 230.

6 M. S. Anderson, The Eastern Question 1774-1923 (New York, 1966), s. 173-274; Ergün Aybars, “Orta-Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye” Beşinci askeri Tarih Semineri Bildirileri (İstanbul, 1995), s. 540.

7 Yavuz Ercan, “Bloklararası Çatışmalarda Osmanlı Topraklarının Stratejik Önemi” Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri (İstanbul, 1995), s. 118.

8 Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa (1860-1908) (İstanbul, 1992), s. 409.

9 Fikret Adanır, “Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Sorun İle Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya” Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923) (İstanbul, 1995), s. 35.

10 Fikret Adanır, “Macedonian Question: The Socio-economic reality and Problems of Historiographic Interpretation” International Journal of Turkish Studies, 1984-1985, c. 3, s. 44.

11 George Castellan, Balkanların Tarihi 14-20. yy (İstanbul, 1995), s. 364.

12 F. Adanır, “Macedonian Question…”, s. 43-44.

13 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi c. 8 (Ankara, 1988), s. 148.

14 F. Adanır, “Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal…”, s. 36.

15 Macedonia Documents and Material (Sofia, 1978), s. 418.

16 Leften Stavros Stavrianos, Tha Balkans 1815-1914 (New York, 1963), s. 96-97.

17 1856 Paris Antlaşmasından önce dini vergilere dayanan bu gelir daha sonra tüm kilise görevlilerine düzenli aylık ödeme haline getirilmiştir. Bkz. William Smith Murray, Tha Making Of The Balkan States (New York, 1967), s. 99.

18 Castellan, a.g.e., s. 365.

19 Adanır, “Macedonian Question…”, s. 43.

20 Adanır, “Macedonian Question…”, s. 52.

21 Nükhet Adıyeke, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908) (basılmamış doktora tezi), s. 263-264.

22 Graham Stephenson, Russia From 1812 To 1945 (New York, 1969), s. 261-262.

23 H. N. Brailsford, Macedonia Its Races And Their Future (New York, 1971), s. 298.

24 Stavrianos, a.g.e., s. 102; Anderson, a.g.e., s. 261.

25 Aydemir, a.g.e., s. 426-427.

26 1870’te Ekzarhhane’nin kurulmasında Bulgarların isteği yanısıra Rusya’nın Panslavist politikası da etkili olmuştur. Bkz. M. Hüdai Şentürk, Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi 1850-1875 (Ankara, 1922), s. 221; Brailsford, a.g.e., s. 298.

27 F. Adanır, “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof’un Anılarında II. Meşrutiyet” Birikim, c. 2, S. 9, Kasım 1995, s. 15; Macedonia Documents and Material, s. 416.

28 Stavrianos, a.g.e., s. 416; Murray, a.g.e., s. 192; Castellan, a.g.e., s. 367.

29 Hugh-Seton Watson, The Decline of Imperial Russia 1855-1914 (Boulder, 1985), s. 170; Anderson, a.g.e., s. 269-270; Murray, a.g.e., s. 192-193.

30 Murray, a.g.e., s. 192; F. Adanır, “…Dimitar Vlahof’un…”s. 15.

31 Anderson, a.g.e., s. 269-270.

32 Stavrianos, a.g.e., s. 99-100.

33 Nikos Svoros, Çağdaş Hellen…s. 28; Konstantin Çukalas, Yunanistan Tarihi (İstanbul, 1970), s. 13; Adanır, “Macedonian Question…”s. 53.

34 Stavrianos, a.g.e., s. 97-98.

35 Adanır, “Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal…”s. 42-43, 46-47.

36 Adanır, agm, s. 43, 47, Stavrianos, a.g.e., s. 98-99.

37 Macedonia Documents anad Material, s. 456.

38 Duncan Mc Vicer Perry, The Macedonian Cause: A Critical History Of Macedonian Revolutionary Organization 1893-1903 (London, 1988), s. 63; Ömer Turan, The Turkih Minority In Bulgaria (1878-1908) (Ankara, …) s. ? 87; Anderson, a.g.e., s. 270-271; Stavrianos, a.g.e., s. 99.

39 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, c. 1, (İstanbul, 1988), s. 509.

40 Ferdinand Schevill, History Of The Balkan Peninsula (New York, 1966), s. 172-173.

41 William Milligan Sloane, Bir Tarih Labaratuarı Balkanlar (İstanbul, 1987), s. 172-173.

42 Osmanlı Devleti'nde her milletin kendi dini ve eğitim kurumu olmasına yasal izin verilmiştir. Ancak elbette devletin devamlılığına zarar verecek yöntemlere izin verilmemiştir. Bu tür yapılanmanın nedeni, Osmanlı Devleti'nin zayıflamış olmasıdır.

43 Herkül Millas, "Jön Türkler ve Makedonya (1908-1912)" Tarih ve Toplum, c. 21, S. 123, Mayıs 1994, s. 62-63.

44 Perry, a.g.e., s. 35-37.

45 Adanır, "…Dimitar Vlhaof'un…", s. 15.

46 Perry, a.g.e., s. 49.

47 Perry, a.g.e., s. 48.

48 Tunaya, a.g.e., s. 511.

49 Mete Çetik, "Osmanlı Solundan Bir Portre: Yane Sandanski" Tarih ve Toplum, Ağustos 1994, c. 22, S. 128, s. 13; Castellan, a.g.e., s. 369; Brailsford, a.g.e., s. 120.

50 Anderson, a.g.e., s. 270.

51 Perry, a.g.e., s. 38.

52 Stavrianos, a.g.e., s. 98.

53 Perry, a.g.e., s. 65; Macedonia Documents and Material, s. 419.

54 Castellan, a.g.e., s. 369; Turan, a.g.e., s. 87; Watson, a.g.e., s. 195.

55 Aydemir, a.g.e., s. 423-424; Tunaya, a.g.e., s. 512; Brailsford, a.g.e., s. 119.

56 Stavrianos, a.g.e., s. 98-99.

57 Douglas Dakin, The Greek Struggle In Macedonia 1897-1913 (London, 1966), s. 47.

58 Aydemir, a.g.e., s. 423-424.

59 Schevill, a.g.e., s. 434; Adanır, agm, s. 15.

60 Aydemir, a.g.e., s. 419-422.

61 Adanır, agm, s. 15.

62 Perry, a.g.e., s. 40.

63 Perry, a.g.e., s. 40.

64 Castellan, a.g.e., s. 370-371.

65 Perry, a.g.e., s. 65.

66 Macedonia Documents and Material, s. 419.

67 İsmet Görgülü, Veli Yılmaz, Ali Erdinç, Makedonya (İstanbul, 1993), s. 79.

68 Macedonia Documents and Material, s. 420.

69 Perry, a.g.e., s. 65-66.

70 Tunaya, a.g.e., s. 529; Görgülü…, a.g.e., s. 79; Macedonia Documents and Material, s. 420, 422.

71 Perry, a.g.e., s. 66; Macedonia Documents and Material, s. 420.

72 Macedonia Documents and Material, s. 420.

73 Perry, a.g.e., s. 66-67; Macedonia Documents and Material, s. 420.

74 Perry, a.g.e., s. 66.

75 Macedonia Documents and Material, s. 422.

76 Perry, a.g.e., s. 68.

77 Bu altı devrim bölgesi Selanik, Manastır, Üsküp, Shitip, Strumitsa-Gorna Dzhumaia ve Veles-Tikvesh idi. 1895 yılında Edirne vilayeti de eklenmiştir. Bkz. Perry, a.g.e., s. 66-67.

78 Leften Stavros Stavrianos, The Balkans Since 1453 (New York, 1961), s. 520-521; Perry, a.g.e., s. 16.

79 1894 yılında Bulgaristan'da Makedonyalı mülteciler tarafından Makedonya Komitesi kurulmuş, daha sonra Yüksek Makedon Komitesi adını almıştır. Bkz. Adanır, "…Dimitar Vlahof'un…"s. 16.

80 Barabara Jelavich, The Establishment Of Balkan National States 1804-1920 (Seattle, 1986), s. 211.

81 Turan, a.g.t, s. 87.

82 Turan, a.g.t, s. 87.

83 Anderson, a.g.e., s. 270-271.

84 Stavrianos, The Balkans 1815-1914, s. 99.

85 Aydemir, a.g.e., s. 419-422.

86 Perry, a.g.e., s. 43.

87 Perry, a.g.e., s. 44.

88 Stavrianos, The Balkans 1815-1914, s. 99; Turan, a.g.t, s. 87-88.

89 Aydemir, a.g.e., s. 419-422.

90 Brailsford, a.g.e., s. 118.

91 Perry, a.g.e., s. 50.

92 Perry, a.g.e., s. 53.

93 Perry, a.g.e., s. 52.

94 Murray, a.g.e., s. 192.

95 Perry, a.g.e., s. 16.

96 Tunaya, a.g.e., s. 544-545.

97 Stavrianos, The Balkans Since 1453, s. 520; Görgülü, a.g.e., s. 80-81.

98 Stavrianos, The Balkans 1815-1914, s. 100; Stavrianos, The Balkans Since 1453, s. 520.

99 Perry, a.g.e., s. 16.

100 Perry, a.g.e., s. 17.

101 Nevil Forbes, The Balkans (New York, 1970), s. 119; Perry, a.g.e., s. 16.

102 Anderson, a.g.e., s. 269-270; Görgülü, a.g.e., s. 75-76.

103 Castellan, a.g.e., s. 367-368.

104 Erol Ulubelen, “İngiliz Dış Politika Dökümanlarında Türkiye” Yön, 6 Ocak 1967-5 Mayıs 1967, yıl 6, S. 197-214, s. 8.

105 Stavrianos, The Balkans 1815-1914, s. 99-100.

KAYNAKLAR

ADANIR, Fikret, “Macedonian Question: The Socio-economic Reality and Problems of its Historiographic Interpretation”, International Journalof Turkish Studies, 1984-1985, cilt 3, ss. 43-64.

ADANIR, Fikret, “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof’un Anılarında II. Meşrutiyet”, Birikim, cilt 2, sayı 9, Kasım 1995, ss. 14-26.

ADANIR, Fikret, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya”, Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923), der. Mete TUNÇAY, Eric Jan ZÜRCHER, İSTANBUL: İletişim yay., 1995.

ANDERSON, M. S., The Eastern Question 1774-1923, NEW YORK: Mc. Millan, 1966.

ADIYEKE, Ayşe Nükhet, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), İZMİR: Dokuz Eylül Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü (Doktora tezi), 1994.

AYBARS, Ergün, “Orta-Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye” Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I Beşinci Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye, (İSTANBUL, 23-25 Ekim 1995), ss. 509-543, ANKARA: Genelkurmay Basım evi, 1996.

AYDEMİR, Ş. Süreyya, Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1860-1908), İSTANBUL: Remzi Kitabevi, 1992.

BOZBORA, Nuray, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi, İSTANBUL: Boyut Kitapları, 1997.

BRAILSFORD, H. N., Macedonia Its Races and Their Future, NEW YORK: Arno Press, 1971.

CASTELLAN, Georges, Balkanların Tarihi 14. -20. yy., çev. Ayşegül YARAMAN BAŞBUĞU, İSTANBUL: Milliyet yayınları, 1995.

ÇETİK, Mete, “Osmanlı Solundan Bir Portre: Yane Sandanski” Tarih ve Toplum, Ağustos 1994, c. 22, S. 128, s. 13-17.

ÇUKALAS, Konstantin, Yunanistan Tarihi, çev. Şeyla, İSTANBUL: Ant yay., 1970.

DAKIN, Douglas, The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913, LONDON: Institute for Balkan Studies, 1966.

ERCAN, Yavuz, “Bloklararası Çatışmalarda Osmanlı Toprakları’nın Stratejik Önemi”, Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I Beşinci Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye, (İSTANBUL, 23-25 Ekim 1995), ss. 116-123, ANKARA: Genelkurmay Basım evi, 1996.

FORBES, Nevill vd., The Balkans A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania and Turkey, NEW YORK: AMS Press Inc., 1970.

GÖRGÜLÜ, İsmet, Veli YILMAZ, Ali ERDİNÇ, Makedonya, İSTANBUL: Harp Akademileri Basımevi, 1993.

HOBSBAWM, Eric J., 1780’den Günümüze Milletlerve Milliyetçilik Program, Mit, Gerçeklik, çev. Osman AKINBAY, İSTANBUL: Ayrıntı, Nisan 1995.

JELAVICH, Barbara, The Establishment of the Balkan National States 1804-1920, SEATTLE: University of Washington Press, 1986.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, cilt VIII, ANKARA: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Macedonia Documents and Material, SOFIA: Bulgarian Academy of Sciences, 1978.

MILLAS, Herkül, “Jön Türkler ve Makedonya (1908-1912)” (kitap tanıtımı), Tarih ve Toplum, Mayıs 1994, cilt XXI, sayı 123, ss. 62-63.

MURRAY, William Smith, The Making of The Balkan States, NEW YORK, ?, 1967.

ORAN, Baskın, “Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)” Ank. Ü. S. B. F. Dergisi, cilt 48, sayı 1-4, Ocak-Aralık 1993.

PERRY, Duncan Mc. Vicer, The Macedonian Cause: A Critical History of the Macedonian Revolutionary Organization, 1893-1903, LONDON: Duke University Press, 1988.

SCHEVILL, Ferdinand, History of The Balkan Peninsula, From Earliest Times to The Present Day, NEW YORK: F. Ungar Pub. Co., 1966.

SLOANE, William Milligan, Bir Tarih Laboratuarı: Balkanlar, İSTANBUL: Süreç yay. 1987.

STAVRIANOS, Leften Stavros, The Balkans, 1815-1914, NEW YORK: Hold Rinehart and Winston, 1963.

STAVRIANOS, Leften Stavros, The Balkans Since 1453, NEW YORK: Hold Rinehart and Winston, 1961.

STEPHENSON, Graham, Russia From 1812 to 1945, NEW YORK: Praeger publishers, 1969.

SVORONOS, Nikos, Çağdaş Hellen Tarihine Bakış (çev. Panayot Abacı), İSTANBUL: Belge yay., 1988.

ŞENTÜRK, M. Hüdai, Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi 1850-1875, ANKARA: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 1, İSTANBUL: Hürriyet Vakfı yay., 1988.

TURAN, Ömer, The Turkish Minority In Bulgaria (1878-1908), LEUVEN: Katholieke Universiteit Leuven, doktora tezi, 1993.

ULUBELEN, Erol, "İngiliz Dış Politika Dökümanlarında Türkiye", Yön, 6 Ocak 1967-5 Mayıs 1967, yıl 6, sayı 197-214.

ÜÇOK, Coşkun, Siyasal Tarih, ANKARA: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Basımevi, 1961.

WATSON, Hugh Seton, Britain in Europe, 1789-1914, A Survey of Foreign Policy, NEW YORK: The Nac Millan Company, 1937.

YERASIMOS, Stefanos, Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu, İSTANBUL: İletişim yay., 1995.

Türklerin Afrika İle İlişkilerinin Kısa Tarihçesi / Numan Hazar [s.118-131]

Büyükelçi / Türkiye

1. Genel

Türklerin Afrika ile ilişkileri aslında Osmanlı Devleti ile başlamamıştır. İlk önce, Türklerin kurduğu Tolunoğulları Devleti Mısır'da egemen olmuştur. Daha sonra, çoğunluğu Türklerden oluşan Memlukların (Kölemenler) Mısır'da devlet kurduğunu görüyoruz. Bu devletlerin, Trablusgarp dahil Tunus'a kadar uzanan coğrafyada ilişki kurdukları bilinmektedir.

Ancak, Türklerin Afrika kıtası ile ilişkileri Osmanlı Devleti zamanında yoğunluk kazanmıştır. Bugün bağımsız birer devlet olan Afrika ülkelerinin kimi bütünü ile kimi de bir bölümü ile Osmanlı Devleti içerisinde yer almışlardır.

Amaç, esas olarak, Türkiye'nin Afrika ile ilişkilerini aydınlatmak olduğu için, ayrıntılı tarih bilgileri vermek yerine, özetle Türklerin Afrika'daki etkilerine değinilmesi yeğlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk etkisi coğrafya dolayısıyla, Kuzey Afrika üzerinde olmuştur. 16. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin bugünkü Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ile Doğu Afrika'da Sudan'ın ve Etyopya'nın kıyılarında egemen olduğu görülmektedir.1

Kuzey Afrika

Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u fethettiği sırada, Kuzey Afrika'ya göz attığımızda, Mısır'da Memlukların egemen olduğunu görüyoruz. Suriye ve Hicaz da Memluk Sultanlarının yönetiminde idi. Ayrıca, Anadolu'daki Dulkadır Türkmen Beyliği ile Adana ve Tarsus'taki Ramazanoğulları Türkmen Beyliği de Memlukların egemenliği altında bulunuyordu.

Yine bu tarihte, Kuzey Afrika'nın Tunus ve dolaylarında Beni Hafs, Batı Cezayir'de Beni Zeyan ve Doğu Cezayir'de Beni Mürin devletleri vardı. Ancak, bu devletler Hıristiyan Avrupa devletlerinin faaliyetleri karşısında güçsüz ve etkisiz hale düşmüşlerdi.2

Mısır'ın Osmanlı Devleti Tarafından Alınması

Fatih Sultan Mehmet zamanında dahi Osmanlılar ile Memluklar arasındaki ilişkilerde gerginlik yaşanmıştır. Bunun sebebi, Anadolu'daki bazı beyliklerin Memluk Devleti'ne bağımlı olmaları idi. Bu durum iki devlet arasında savaşa yol açmış, Memluklar bu sırada Karaman ve Kayseri'ye kadar gelmişlerdi. Osmanlıların, Adana ve Tarsus'u alma girişimleri sonuç vermemişti.3 Savaşın ardından 1490 yılında yapılan anlaşma bir mütareke niteliğini taşımaktaydı. Görünüşte, iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dostluk olduğu izlenimi mevcut olmakla birlikte, Osmanlılar o zaman Memluklara karşı başarısız olmayı sindirememiştir.

O sırada, Mısır'daki Memluklar açısından iki tehlikeli hasım bulunuyordu. Bunlardan birisi Osmanlı Devleti, öteki de İran'daki Safevi Şahlığı idi. Osmanlılar ile İran arasındaki mücadele ve Osmanlıların Çaldıran Savaşında İran'ı yenilgiye uğratmış olması, Sünni olan Memlukları da sevindirmişti. İran seferi öncesinde Osmanlılar, Memlukların tarafsızlığını sağlamak ve güven vermek için girişimde bulunmuştu.

Yavuz Sultan Selim, bu politika ile, Memluklar ile Safeviler arasında bir ittifakı da önlemeyi amaçlamıştı. Ancak, Memluklar, Osmanlılar ile İran arasındaki mücadelenin sürmesinden memnundu. Bu şekilde, ülkelerinin tehlikeden korunduğu inancı mevcuttu.

Bununla birlikte, Osmanlıların Memluklara güven duymadıkları bilinmektedir. Bu nedenle, Yavuz Sultan Selim, 1516'da Mercidabık ve 1517 Rıdaniye Savaşlarında Memluk ordularını yenerek, aynı yıl Mısır'a girmiştir. Selim, böylece, Dulkadıroğulları Beyliğini, Ramazanoğullarına ait Adana ve Tarsus bölgesini, Suriye, Hicaz ve Mısır'ı Osmanlı topraklarına katmıştır. Osmanlı Devleti'nin Mısır seferi ile Doğu Akdeniz'i denetimi altına almak istediği ve İran'a yönelik bir seferde, İstanbul'dan deniz yolu ile Doğu Akdeniz'e asker sevk edebilmek için deniz güvenliğini sağlamayı amaçladığı belirtilmektedir.

Mısır'da sekiz ay kalan Selim, Mısır'daki Abbasi halifesinden halifeliği de almış ve halife ve akrabalarını, din bilginlerini, bazı mimar ve mühendisleri, bazı sanat eserlerini ve kütüphanelerdeki eserleri deniz yolu ile İstanbul'a naklettirmiştir.4

Profesör Dimitri Kitsikis, bu gelişmenin Osmanlı Devleti'nin geleceğini yaşamsal bir şekilde etkilediğini ileri sürmektedir. Kitsikis, Osmanlı devlet yönetiminde, Roma-Bizans geleneğinin egemen olduğunu, Yavuz Sultan Selim'in Mısır ve Arap ülkelerini fethetmesinden ve Halifeliği almasından sonra fanatik dini etkilerin arttığını kaydetmektedir. Kitsikis, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün 1566'da Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü ile başladığının belirtildiğini, oysa çöküşün ondan 50 yıl önce Yavuz'un hükümdarlığı sırasında başladığını, bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nde dini etkilerin artması açısından, Yavuz Dönemi'nin bir dönüm noktası oluşturduğunu ve bunun da Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırladığını, onun bu yanlışını ise Mustafa Kemal Atatürk'ün düzelttiğini ifade etmektedir.5

Kitsikis'in bu görüşlerini değerlendirmek, kuşkusuz tarihçilerin görevi olmakla birlikte, konumuz açısından, Yavuz Dönemi'nden önce Avrupa'da rönesans ve reform hareketleri ile sanat, düşünce ve dinde özgür bir ortamın oluştuğunu, bunu coğrafi keşiflerin, sanayileşmenin, aydınlanma çağının ve milli devletlerin kurulmasının izlediğini anımsamakta yarar vardır. Coğrafi keşiflerin ve sanayileşmenin de sömürgeciliği özendirdiğini, Afrika'nın da bu şekilde özgürlüğünü yitirdiğini görüyoruz.

Sömürgecilik, belirtildiği gibi, ekonomik gelişme ve sanayileşme ile ilintili olduğundan, Osmanlı Devleti'nin hiçbir zaman bir sömürgeci devlet olmadığını da kabul etmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti, modern gelişmeleri izleyememiş, Roma ve Bizans imparatorlukları gibi bir barış düzeni geliştirmiştir (Pax Ottomanica).6 Bu düzende, çeşitli milletlerin mevcut olduğu kabul edilmiştir. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin Asya ve Afrika'da sömürge düzeni kurduğu yolunda, özellikle bazı Arap yazarlar tarafından ileri sürülen görüşlerin ekonomik, sosyolojik ve tarihsel gerçekler ışığında bir

değeri yoktur. Osmanlı Devleti'nin kendisi Avrupa Devletleri tarafından sömürge haline getirilmek istenmiştir. Böyle bir gelişmeyi de Atatürk'ün önderliğinde tarihte ilk ulusal bağımsızlık savaşını yapan Türk milleti önlemiş ve bununla da Asya ve Afrika halklarına örnek olmuştur.

Nitekim, Cezayirli yazar Mahfoud Kaddache, Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Batı Akdeniz'de Hıristiyan devletlere karşı İslam dünyasını koruduğunu, özellikle Cezayir'in Türkler sayesinde bir felaketten kurtulduğunu, aynı dönemde, İspanya'nın işgal ettiği Güney Amerika'daki devletlerin başına gelenler göz önüne alındığında, Cezayir'in maruz kalacağı felaketin boyutlarının daha iyi anlaşılabileceğini belirtmektedir. Yazar, ayrıca, Osmanlı egemenliği altındaki üç yüzyılda, Cezayir Devleti'nin ortaya çıktığını, sınırlarının belirlendiğini, modern Cezayir geleneğinin bu dönemde başladığını, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi bir imparatorluktan çok bir uluslar topluluğu olduğunu ifade etmektedir. Benzeri görüşlere Tunus ve Libya'da da rastlanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethetmesinin Batı Asya ve Kuzey Afrika açısından önemli sonuçları olmuştur. Bu gelişme, Osmanlıları, Akdeniz'de deniz yollarını denetim altına almaya ve öteki Kuzey Afrika ülkelerini fethetmeye yöneltmiştir. Ayrıca, Müslümanlığın kutsal kentleri Mekke ve Medine'yi ele geçirmekle, Osmanlı Devleti İslam dünyasında prestij kazanmıştır.7

Osmanlı Devleti'nin Irak'ta ve Mısır'da yerleşmesi, ayrıca, Hindistan yolu üzerinde etkide bulunmasına da kuşkusuz yol açmıştır. Irak'ı alan Osmanlı Devleti, Basra Limanı'na sahip olarak stratejik bir avantaj sağladığı gibi, bu durum, Portekiz tehtidi karşısında Hindistan'dan gelen çağrılar üzerine, Osmanlıların, Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak için Kızıldeniz'e deniz seferleri düzenlemesine sebep olmuştur. Daha önce, Mısır'da egemen olan Memluklar, Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan yolunu ele geçirmeye çalışan Portekizlilerin yarattığı tehdidi önlemede yardımcı olması yolundaki çağrılara yanıt vermekle birlikte başarı sağlayamamıştı.

Osmanlı Devleti sonuç olarak, Avrupalıların Asya'ya girmelerine engel olamamakla birlikte, Doğu Afrika'ya (bugünkü Sudan ve Etyopya kıyılarına, Somali, Eritre ve Cibuti'ye) yerleşmiştir. Kuşkusuz, bu gelişmede Osmanlı Devleti'nin Mısır'da egemen olması rol oynamıştır.

Cezayir, Tunus ve Trablus'un Osmanlı Devleti'nin Yönetimi Altına Girmesi

Osmanlı Devleti'nin 1453'te İstanbul'u fethetmesi ve daha sonraki yıllarda yeni ülkeleri de fethederek, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'da büyük bir güç haline gelmesi ile eş zamanlı olarak Avrupa'nın batısında da bunun tersine bir gelişme oluyordu. Başka bir deyimle, İslam, Avrupa'nın Doğusunda bir güç haline gelirken, Batıda, İspanya Endülüs Emevi Devleti'ni yıkıyor ve İberik yarımadasında İslam'ın mevcudiyetini yok ediyordu. Bu gelişme, daha sonra özellikle Kuzey Afrika'yı etkileyecek ve burada Osmanlı Devleti ile İspanya ya da Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında bir çatışmanın doğmasına yol açacaktır.

İspanyollar 1492'de İberik yarımadasının yeniden fethedilmesini sağlayarak, eski İspanyol topraklarını ele geçirmiş, buradaki Arap varlığına son vermiştir. İspanyollar İslam'a karşı

mücadelelerini sürdürmeyi ve bu mücadeleyi Akdeniz'in karşı kıyılarına Kuzey Afrika'ya yaymayı kararlaştırmışlardır. İspanyolların bir amacı dini nitelikte idi: İslam'a karşı mücadeleyi sürdürmek. Bir diğer amaç da Endülüs'ten kaçan sığınmacıları kabul eden Mağrep ülkelerini ve İspanya'da kalan Müslüman asilere yardım eden Mağrep'teki Müslüman korsanları cezalandırmak idi. Tüm Mağrep halkı ve özellikle Cezayir İspanya'nın gerçek bir tehdidi altında bulunuyordu. Bu durumda, Cezayirliler, İspanyollara karşı direnmek için Türk korsanlarına, Barbaros kardeşlere başvurmuştur.8

Bu yıllarda, Türk denizcilerinin Akdeniz'de etkin oldukları görülmektedir. Bunlardan iki kardeş Oruç ve Hızır Reisler, aslen Ocakzade yani babası ve soyu tımarlı sipahi olan bir Türk ailesinden olup Selanik ile Manastır arasındaki Yenice-i Vardar kasabasından idiler. Midilli'ye yerleşen Sipahi Yakup'un dört oğlu da denizciliğe heves ederek gemi ile korsanlığa başlamışlardır. Bunlardan, Oruç ve Hızır Reis denizcilikte çok etkili olmuşlardır. Hıristiyan denizcilerle mücadelelerini sürdüren bu iki kardeş, Trablus ile Tunus arasında bulunan Cerbe adasına (bugün Tunus'a aittir) yerleşerek burayı kendilerine üs yapmışlardır. Türk denizcileri, Cezayirlilerin çağrısı üzerine İspanyollarla savaşarak 1516'da Cezayir'i işgal etmişlerdir. Daha sonra, İspanyollarla çatışmalar sürmüş ve Oruç Reis şehit olmuştur. Ancak, Hayrettin Hızır Reis 1518'de Cezayir'de egemenliğini kurarak Cezayir Emiri olmuş ve Yavuz Sultan Selim'in yardımını talep etmiştir. Baba Oruç'un adı Hıristiyanlar tarafından Barbaros olarak çağırılmış, daha sonra bu ad Hayrettin Hızır için de kullanılmıştır. Osmanlı Devleti, başvurusu üzerine Hayrettin'e savaş ve gemi malzemesi göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin himayesine girdikten sonra, Cezayir Emiri Hayrettin, Barbaros Hayrettin Paşa unvanını alarak, Akdeniz'de İspanyollara karşı mücadeleyi sürdürecektir.9

Osmanlı Devleti, İspanyollar ile yapılan savaşlarda, 1510-1551 yıllarında Trablus üzerinde egemenlik kurmak için çaba harcamış ve bu yıllarda İspanyolların egemenliğinde olan Trablus 1551'de Osmanlı Devleti'ne bağımlı hale gelmiştir.

İspanyollar keza Tunus'u da ele geçirmek için mücadele etmişler ve bu mücadelelerin sonunda,Osmanlılar başarılı olmuş ve Tunus 1574'te Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.

Bu arada Fas'ın konumuna da değinmekte yarar vardır. Aslında, İspanya ve Portekiz, anlaşma yaparak Kuzey Afrika'yı aralarında nüfuz bölgelerine ayırmışlardı. Buna göre, Cezayir, Tunus ve Trablus'ta İspanyolların etkisini kabul eden Portekiz buna karşılık Fas'ı nüfuzu altına almak istemişti.

Fas'ta Hazreti Muhammed'in torunu Hasan bin Ali'nin soyundan olduğunu ileri süren bir hanedan egemen idi. Bu hanedan da Osmanlı Devleti'nin İslam'ın önderi konumuna gelmesinden memnun gözükmüyordu. Fas, jeopolitik zorunluluklardan dolayı, İspanya ile iyi geçinerek bağımsızlığını korumuş, İspanya'nın nüfuzunun zayıflaması ile de Portekizliler ile uyuşmuş, aynı zamanda İspanya'nın dostluğunu yitirmemeye de özen göstermiştir. Fas'ın bu politikası Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki etkisinin daha da yayılmasını engellemiştir. Zira, Portekiz, o sırada, Hindistan sularında geniş ölçüde başarı kazanmış ve Batı Afrika kıyılarında da önemli noktaları ele geçirmiştir. Daha sonra, Osmanlı-Fas ilişkilerinde bir düzelme görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin Cezayir, Tunus ve Trablus'u ele geçirmesi ve Fas ile ilişkilerinin iyileşmesi, Osmanlıların Siyah Afrika ile komşu olması ve Büyük Sahra'daki kabilelerle ve Devletlerle ilişki kurması sonucunu doğurmuştur.

Nitekim, 1551'den 1556'ya kadar Cezayir Beylerbeyliği yapan Salih Paşa, 4000 Türk askeri ve 8000 Arap gönüllüsü ile Güney Cezayir'e, oradan Tell Atlasları'nı ve Sahra Atlaslarını geçip Büyük Sahra'ya inmiştir. Bu sefer sonunda, Büyük Sahra'daki kabileler yıllık vergiye bağlanmış ve Salih Paşa 5000 Tuareg ve Berberi esirle Cezayir'e dönmüştür. Bu şekilde, Türkler, ilk kez Büyük Sahra'da bu kadar Güneye inmiş oluyorlardı.

16. yüzyılın sonlarında Trablusgarp (bugünkü Libya) Valisi olan tanınmış Türk Amirali Turgut Paşa (Turgut Reis), Büyük Sahra'da egemen büyük bir Siyah Afrika Devleti olan Müslüman Kanem-Bornu Sultanlığı ile Osmanlı Devleti arasında dostluk ilişkilerinin temelini atmıştır. Kanem-Bornu Sultanlığı, bugünkü Kuzey Nijerya, Nijer, Çad ve Kuzey Kamerun'un toprakları üzerinde kurulmuştu. Bu konuda ilgili bölümde daha ayrıntılı bilgi verilecektir. 10

Hint Deniz Seferleri ve Osmanlı Devleti'nin Doğu Afrika Kıyılarına Yerleşmesi

Daha önce de belirtildiği üzere, Portekizliler, Güney Afrika'yı dolaşarak Ümit Burnu yolu ile Hindistan'a gelmeyi keşfettikten sonra, bu bölgede Osmanlı Donanmasını karşısında bulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Suriye'yi işgalinden önce, Batı Hindistan'daki Gucerat hükümdarı I. Mahmud Han, Memluk Sultanı Kansu Gavri'ye başvurarak Portekizlilere karşı yardım istemiştir. Memluk Sultanının gönderdiği filo Hindistan'dan başarısız dönmüştür. Memlukların sahneden çekilmesinden sonra Osmanlı Devleti aynı nitelikte yardım talebi ile karşı karşıya kalmıştır.

Esasen Yavuz zamanında Irak'ın fethi ile Basra'ya inen Osmanlı Devleti, Hindistan'dan gelen yardım talebi üzerine, Süveyş donanmasını oluşturmuş ve Mısır Valisi Hadım Süleyman Paşa'nın komutasındaki Osmanlı Filosu Kızıldeniz'in kapısı olan Aden'i zaptetmiştir. Aden'in fethi, Mısır, Hicaz, Yemen ve Habeşistan'ın güvenliğinin korunması için önem taşımaktaydı. Daha sonra, Piri Reis, Murad Reis ve Seydi Ali Reis'in komutasındaki Osmanlı filoları ile Portekizliler arasında bir dizi deniz savaşları yapılmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti Portekiz'in ve daha sonra Hollanda'nın Asya'ya girmesini önleyememiştir.11

Bu şekilde Türkler, bazı başarılar elde etmelerine karşın, Portekiz'in üstünlüğü ile baş edememiştir. Zira, Osmanlı Devleti Akdeniz'deki gemicilik tekniği ile yapılmış gemilerle Hint Okyanusu'na gitmişti. Oysa, bu gemiler Hint Okyanusu'nun dalgalarına karşı dayanıklı değildi. Portekiz'in yüksek gemilerinin bu koşullara uygun olması dolayısıyla, Portekiz donanması Osmanlı donanması karşısında teknik üstünlüğe sahip olmuştur.12

Bu gelişmeye karşın, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Özdemir Paşa ve oğlu Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri, Doğu Afrika'da Eritre, Cibuti, Somali, Sudan kıyıları ve

Habeşistan'ın bir bölümünü Osmanlı topraklarına katmışlardır. Böylece, Kuzey Afrika'dan sonra, Doğu Afrika toprakları ya doğrudan doğruya ilhak edilmiş ya da İstanbul'a tabiiyet yolu ile bağlanmıştı.

Kanuni'den sonra, Osmanlılar, Doğu Afrika'da daha da güneye inmek için denemede bulunmuşlardır. XVI. yüzyılın sonlarında Ali Bey adında bir Türk Amiralinin Sultan III. Murad zamanındaki girişimleri dikkati çekmiştir. Salih Paşa'nın Büyük Sahra, Özdemir Paşa ve oğlu Osman Paşa'nın Sudan ve Somalı keşif seferlerinden sonra Ali Bey'in Doğu Afrika kıyılarını dolaştığını görüyoruz. Ali Bey'in seferleri hakkında Türk kaynaklarında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Yemen Eyaleti'nde Sancak Beyi olan Ali Bey'in Doğu Afrika'daki etkinlikleri hakkındaki bilgiler Portekiz kaynaklarında yer almıştır. Ali Bey, Oman'ın Maskat Limanı'nı ele geçirerek ün kazanmıştır. Maskat'ı daha önce Piri Reis fethetmiş ise de Portekizliler daha sonra Maskat'ı geri almışlardı.

Ali Bey, 1584'de Aden limanından hareket ederek Hint Okyanusuna çıkmış, Güneye doğru yol alarak, Somali kıyılarını baştan başa geçmiş, Ekvator çizgisini Güneye doğru aşarak, Mombasa'nın 100 kilometre güneyindeki Malindi limanına demir atmıştır (bugünkü Kenya). Oldukça önemli bir kuvvete sahip olan Ali Bey, Aden'e dönmüş, ancak Kenya'da bıraktığı memurlar Türk idaresini devam ettirmiştir.

1584 seferinin başarısı üzerine, Yemen beylerbeyi 1589'da Ali Bey'i tekrar Doğu Afrika'ya göndermiştir. Ali Bey, 4 kadırga ve birçok küçük savaş ve taşıt gemisiyle Kenya'ya gelmiştir. İngiliz tarihçisi Dames, "Osmanlı Hükümeti Hint Okyanusu'na daha büyük bir filo gönderebilseydi, bütün Doğu Afrika yüzyıllarca Türklerin olurdu" demektedir.

Doğu Afrika halkı Türkleri iyi karşılamıştı. Ancak, İstanbul Hükümeti bölgeye ilgi göstermiyordu. Ali Bey Mombasa'da iken, 5 Mart 1589'da Portekiz donanması Mombasa'ya girmiştir. Baskına uğrayan Türk filosu yakılmış, Ali Bey esir edilerek Lizbon'a götürülmüştür. Türk leventleri güneye doğru Tanganika'ya (bugünkü Tanzanya) kaçmış ve orada vahşi yerliler tarafından öldürülmüşlerdir.13

Osmanlı kaynakları Ali Bey'den Serüvenci Ali Bey olarak söz etmektedir.

Habeş Eyaleti'nin Kurulması

Mısır'ın fethinden sonra, Osmanlı Devleti bugünkü Sudan'da bulunan Nubya ile komşu olmuştu. Ayrıca, karadan Habeşistan ve Zengibar (bugünkü Tanzanya) ve denizden Hindistan ile temasa geçmişti.

O dönemde, Hindistan, Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz arasında büyük bir ticaret yolu mevcut idi. Baharat, madenler, kıymetli taşlar bu ticarette önemli yer tutmaktaydı. Ayrıca, Sudan ve Habeşistan'ın Altın ticaretinde önemli rolü bulunmaktaydı. Altın, bu bölgeden Akdeniz'e naklediliyordu. Portekizlilerin bu önemli ticaret yolunu denetim altında tutma çabaları ve Osmanlı Devleti'nin Hint deniz seferleri ile Portekizlilerin bu çabalarını önleme girişimleri hakkında yukarıda

bilgi verilmişti. Türk kaynakları da, Osmanlı Devleti'nin Portekizlilere engel olamamasının nedenini, Portekizlilerin açık deniz için yapılmış ve en son teknolojik yenilikleri içeren gemilerden oluşan donanmaya sahip olmaları ile açıklamaktadırlar.

Osmanlıların Hint deniz seferleri, Osmanlı Devleti ile Portekiz arasında, Habeşistan'ın kontrolünü ele geçirme mücadelesine de sahne olmuştur. Zira, Habeşistan, Hindistan yolu üzerinde stratejik konumunun yanı sıra, altın ve madenler bakımından da zengin büyük bir ülke idi. Habeşistan'ın (bugünkü Etyopya) kuzeyinde merkezi Harar olan bir Müslüman devleti bulunmaktaydı. Habeş Hükümdarı II. David, Portekizlilerle temasta idi. Habeş kaynakları Harar'daki Müslüman devleti ile Osmanlıların ittifak yaptıklarını ve Osmanlı Devleti'nin silah yardımında bulunduğunu bildirmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Habeşistan'a seferler düzenleyerek bölgeyi ele geçirme girişiminin ekonomik nedenleri de vardır. XVI. yüzyılda Avrupa'da başlayan değerli maden bunalımı Osmanlı Devletini de etkilemiştir. Bu arada altının gümüşün yerini aldığı, Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya gümüş akınının başladığı, yeni altın kaynaklarının bulunmasının ivedi sorun haline geldiği bilinmektedir. Habeşistan'ın bu açıdan zengin olması, Hindistan yolu üzerindeki önemine ek olarak, ayrıca değerini arttırıyordu. Bu durum, Osmanlıların Habeşistan'a seferler düzenleyerek, 1554-1560 yıllarında Portekiz ile süren uzun mücadelenin ardından bölgeyi ele geçirmeleri ile sonuçlanmıştır.

Özdemir Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin Doğu Afrika'da yaptığı harekatın sonunda 1555'te Habeş Beylerbeyliği kurulmuştur. Eyalet merkezi olan Sevvakin'den nakledilen kuvvetler ile Habeşistan'ın önemli limanı Massava ve ona bağlı topraklar da Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiştir. Özdemir Paşa'nın vefatından sonra Özdemiroğlu Osman Paşa 1561 yılında Habeş Eyaleti valisi olmuştur.14 Habeş Eyaleti, bugünkü Sudan'ın kıyılarını, Somali, Eritre ve Cibuti devletleri ile bugünkü Etyopya'ya ait bazı toprakları kapsamaktaydı. Keza, bugünkü Etyopya'nın kuzeyinde bulunan Harar bölgesi de Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştı. Böylece, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Kuzey Sudan'ı ve Habeşistan topraklarını ele geçiren Osmanlı Devleti'nin egemenliği, yerel hükümdarlar tarafından tanınmıştır. Bu ülkeler, Osmanlı Devleti'ne vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlar'daki uygulamasında olduğu gibi Osmanlı valileri bu bölgede de, Hıristiyanlığı yok etmeye çaba harcamamışlardır. Bu bakımdan, Osmanlı egemenliğinin sınırlarının nereye kadar ulaştığı açık biçimde belirgin değildir. Bu bölgeye Habeş Eyaleti adını veren Türkler, Arapların kullandığı Habeşistan sözcüğünden yararlanmıştır. Avrupalılar da aynı sözcükten esinlenerek bölgeyi "Abyssinia" olarak tanımlamışlardır.15 Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, Habeşistan, bugünkü Etyopya Devleti ile tam olarak örtüşmemektedir.

1805'te Mısır'da yönetimi ele geçiren Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Nil sularının geldiği Sudan'a ilgi göstermiştir. Bu ilginin bir nedeni de altın ve esir ticareti olmuştur. Mısır şeklen de olsa Osmanlı Devleti'ne ait olduğundan, Sudan'a Mısır üzerinden düzenlenen seferler ile Sudan'da bir Osmanlı yönetimi kurulmuştur. Sudan tarihçileri bu döneme "El Türkiyya'' adını vereceklerdir. Daha sonra 1875'de Mısır'a yerleşen İngiltere, Sudan'a ilgi göstererek bu ülkeyi ele geçirmeye çalışmış ve uzun

mücadeleden sonra bunda başarılı olmuştur. Ancak, Sudan, 1821-1885 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olmuştur. Sudan konusuna ayrı bir bölümde değinilecektir. İtalyanlar da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Habeşistan'a ilgi duymuşlardır. Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, İtalyanlar Habeşistan'a saldırmalarına rağmen yenilecek ve bu ülkeyi ele geçiremeyeceklerdir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın sonlarında dahi, Habeş Eyaleti ve bölge üzerinde hak iddia ediyordu.

Osmanlı Devleti'nin Siyah Afrika ile Dostluk İlişkileri ve Kanem-Bornu Devleti ile Yaptığı İttifak

"Trablus Beğlerbeğisine hüküm ki

Halâ Karalar taifesinden Bornu hakimi südde-i saadetimize beş kişi ile ademisin gönderdüğü i'lam olundu buyurdum ki vusul buldukda müşarünileyh onun gibi atebe-i 'ulyamıza beş kişi ile ademlerin gönderir ise Trablus askerinden Müşarünileyhin yirmi nefer yarar atlu karşu göndersünki sana vasıl olunca memerr ve ma'berlerde mezburlara kimesne zarar ve gezend eriştirmek ihtimali olmayup süddei saadetime gelmelü oldukların dahi yanlarınca yarar adem koşup defterlerin sancağı beği 'İsa dame 'ızzehunun dahi ademisile Kaid Ferhad gemisile emin ve salim atebe-i ulyama irsal ve isal eyliyesiz.

Fi 20 Zilhicce sene 981

(Mühimme Defterleri no. 24, 2. 130, hüküm 359)"16

Yukarıdaki belge, Trablusgarp beylerbeyine gönderilen, Kanem-Bornu Devleti'nin İstanbul'a göndereceği Elçi heyeti ile ilgili bir emirdir. 13 Nisan 1574 tarihli bu belgede, gelen elçilik heyetinin karşılanması için 20 kişinin yollanması ve İstanbul'a gelecekleri zaman da, Fizan Sancak Beyi İsa'nın adamları ile birlikte, Kaid Ferhad'ın gemisi ile heyetin gönderilmesi Trablusgarp beylerbeyinden istenmektedir. Kanem-Bornu Devleti Elçisi Elhac Yusuf'un İstanbul'da dört yıl kaldığı ve 1579'da ülkesine döndüğü belgelerden öğrenilmektedir.

Kanem-Borno Sultanlığı, özellikle 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşmış olan büyük bir Müslüman Siyah Afrika Devleti'dir. Bu devlet, bugünkü Kuzey Nijerya, Çad, Nijer devletleri ile Kuzey Kamerun'u kapsamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Kanem-Bornu ile ilişkileri, bugün Siyah Afrika'nın anılarında canlılığını koruması ve bunun da Türkiye'ye yönelik sıcak duygulara sebep olması dolayısile, Batı ve Afrika kaynaklarında önemli yer almaktadır.

Elhac Yusuf'un Elçilik heyetinin İstanbul'a gelişi sırasında Osmanlı padişahı, Sultan III. Murat'tır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'yı fethinden sonra, Osmanlılar Kanem-Bornu Devleti ile esasen komşu olmuşlardı. İki ülke arasındaki ilk dostluğu Trablusgarp Valisi Turgut Paşa (Amiral Turgut Reis) kurmuştur. Kanem-Borno sultanının 1555'de Turgut Paşa ile anlaşma yaptığı bazı kaynaklarda belirtilmekte ise de, bu anlaşma ile ilgili belgeye Osmanlı arşivlerinde rastlanmamıştır.17 1555'te Turgut Paşa ile Bornu Hükümdarı Mai Mohammed'in gönderdiği bir Elçi arasında Trablus'da

bir ittifak anlaşması imzalandığı, bunun dostluk ve ticaret ittifakı olduğu da belirtilmektedir.18 O sıralarda, Osmanlı Devleti'nin Fizan sınırlarının Çad gölü havzasına kadar uzandığı ve Osmanlıların Kanem-Bornu ile sınırdaş olduğu kaydedilmektedir.

Bu dönemde, Kanem-Bornu Sultanı Mai İdris Aloma'dır. Onun zamanında, Kanem-Bornu Devleti güçlü bir İslam devleti niteliğini kazanmış ve gerek Fas gerek Osmanlı Devleti ile eşitlik esası üzerinden ilişkiler kurmuştur.19

İdris Aloma'nın ateşli silahlara sahip askeri birliklerinin mevcut bulunduğu, bunların Türkler tarafından eğitildiği, ancak ordusunun bir bütün olarak disiplinli ve uyumlu olduğunun söylenemeyeceği de bazı kaynaklar tarafından ileri sürülmektedir.20

Bazı kaynaklar da, Türklerin Kanem-Bornu'ya askeri alanda yaptığı teknik yardımın, İdris Aloma'nın civardaki kabilelere ait toprakları fethetmesine yardımcı olduğunu, hatta maiyetinde bazı Türk askerlerinin de bulunduğunu belirtmektedirler.21

Osmanlı İmparatorluğu ile Kanem-Bornu Devleti arasındaki ilişkiler, siyasal ve ekonomik çıkar ortaklığına dayanan stratejik nitelikli bir dostluk niteliği kazanmıştır. Osmanlı imparatorunun, aynı zamanda İslam'ın halifesi sıfatını taşımasına karşın, bu iki Müslüman devlet arasındaki dostluk, özü bakımından, din öğesini ön planda tutmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kanem-Bornu ile ilişkilerine verdiği önem altın ticareti ile bağlantılıdır. Daha önce de belirtildiği üzere, o zaman ''Bled es Sudan'' (Arapça siyahlar ülkesi) olarak tanımlanan toprak parçası Doğu Afrika'daki bugünkü Sudan'dan başlayarak Batı Afrika'ya kadar uzanmaktaydı. Bugünkü Kuzey Nijerya, Kuzey Kamerun, Mali, Çad ve Nijer devletleri de Sudan'ın bir parçası idi. Bu bakımdan sömürge döneminde Sudan, batıda Fransız Sudan'ı, doğuda İngiliz Sudan'ı olarak adlandırılacaktır. Bu bilgiler ışığında, Kanem-Bornu Devleti'nin de Büyük Sudan'ın içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Altın ticareti 16. yüzyılda büyük önem kazanmıştır. Altının kaynağı bugünkü Sudan ile Batı Afrika'daki Altın Sahili (Ghana Cumhuriyeti) idi. Toz halindeki altın Büyük Sahra yolu ile Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da Cezayir, Tunus ve Trablus'taki limanlarına nakledilmekteydi. Ekonomi ve ticaret için gerekli olan altını elverişli koşullarda sağlamak Osmanlı Devleti için önem taşımaktaydı. Zira, Osmanlılar altın para sistemini kullanıyordu. Portekizliler ise o sırada Batı Afrika'da belli başlı limanları ele geçirmiş ve altın yolunu Batı Afrika kıyılarına çekmeye çalışıyordu. Bu amaçla da Fas'tan yararlanma gayreti içindeydi.

Altın yolu üzerinde bulunan Kanem-Bornu Devleti ile iyi ilişkiler kurarak altın yolunun güvenliğini sağlamak ve Kanem-Bornu'yu Fas'a karşı güçlü kılmak Osmanlı Devleti'nin çıkarları gereği idi.22 Ayrıca, Amerika'nın keşfinden sonra, zengin gümüş yataklarının bulunması ve Avrupa'ya Amerika'dan bol miktarda gümüş nakledilmesi uluslararası ticaret sisteminde Avrupa'ya ek avantajlar sağlamıştı.

Kanem-Bornu Devleti de Kuzey Afrika'ya giden Altın yolunun güvenliğine karşılık, Mekke ve Medine ile Kanem-Bornu arasındaki hac ve ticaret yolunun güvenliğini sağlamasını Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Çok sayıda hacının kutsal yerleri ziyaret etmesi ve bu yolun aynı zamanda önemli bir ticaret yolu olması sebebile, Kanem-Bornu bölgeye egemen olan Osmanlı Devleti'nin gerekli güvenliği sağlamasına önem vermiştir. Bu konudaki talepler, Osmanlı Padişahı ile Kanem-Bornu sultanı arasında Elçilik heyeti aracılığı ile yapılan yazışmalara konu teşkil etmiştir. Kanem-Bornu, ayrıca, Fizan'daki Kıran Kalesi'nin kendisine terk edilmesini Osmanlı Devleti'nden istemiştir.

Osmanlı Devleti, Kanem-Bornu'nun Fizan'daki Kıran Kalesi'ne ilişkin talebini reddetmiştir. Osmanlı Sultanı III. Murat, Kanem, Bornu Sultanı İdris Aloma'ya gönderdiği mektupta şunları ifade etmiştir:

"… Elçiniz, Kıran (Fizan) adlı kalemizin size verilmesini istediğinizi haber verdi. Malumunuzdur ki kaleleri ve bir adım toprağı başkalarına vermek babalarımızın ve dedelerimizin adeti değildir." (Mühimme Defterleri, no. 30, sayfa 212, hüküm no. 494).23

Kanem Bornu Devleti ile eş zamanlı bir önemli Siyah Afrika Devleti de, Kanem-Bornu'nun batısındaki Songhay Devleti idi. Songhay Devleti'nin parlak döneminde başkenti Gao, Trablus ve Mısır ile yapılan altın ticaretinde önemli bir zenginlik merkezi olmuştu. Ancak, 1591'de Fas, Songhay Devletini fethetmiş ve bu altın ticareti sona ermiştir.24 Osmanlı Devleti'nin Kanem-Bornu Devleti ile ilişkileri, Türklerin dört yüz yılı aşkın bir süre önce, Siyah Afrika ile siyasal ve ekonomik ilişkiler kurmuş olduğunu göstermesi bakımından kuşkusuz ilginçtir. O dönemde İstanbul'dan gelen malların Sahranın güneyindeki Siyah Afrika pazarlarında satılmakta olduğu, bugün dahi, Afrikalılar tarafından anlatılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Bugünkü Nijer ve Çad'da Kurduğu İlçeler

Osmanlı Devleti Fizan sınırının stratejik önemini dikkate alarak, Büyük Sahra üzerindeki egemenliğini yaymayı amaçlayan bir politika izlemiştir. Büyük Sahra'da yüzyıllardır göçebe olarak yaşayan iki büyük topluluk vardır: Tibular (Fransızlar Toubou olarak adlandırmışlardır) ve Osmanlı belgelerinde Tevarik olarak adlandırılan Touaregler. Sahra'nın yerli halkı olan bu topluluklar dağınık halde yaşamaktaydılar. Bu topluluklar huzur içinde oldukları sürece, Akdeniz kıyıları ile Bled es-Sudan bölgeleri arasında ticaret ve hac kervanları güvenlik içinde gidip gelmişlerdir. Bu toplulukların himayesine girmeyen kervanlar sıkıntılarla karşılaşmışlardır.25 Osmanlı Devleti için bölgenin Fizan Sancağı'na bağlanması ticari gelir getiren konumundan çok, Afrika'nın içlerindeki Müslümanların korunması açısından da gerekliydi. Fizan'ın güneyinde Kanem-Bornu dahil güçlü Siyah Afrika devletleri yıkılmıştı. Osmanlıların Sahradaki etkinlikleri Fransızların kuzeye doğru ilerlemelerine olanak vermiyordu. XIX. yüzyılda Osmanlılar Fizan'ın güney batısındaki yerel yöneticileri Osmanlı egemenliğini kabul etmeye ikna etmişler ve Çad'ın kuzeyinde Tbesti bölgesini bir ilçe haline dönüştürerek başına bir kaymakam atamışlardır (1884). Reşade (Çad) ilçesi de 1880'de kurulmuş bulunuyordu. XX. yüzyılın başında da (1911) Kavar (Nijer) ilçesi kurulmuştur.26

Osmanlı Devleti'nin bu etkisi Fransa'nın Büyük Sahra'nın derinliklerine nüfuz etmelerine engel olmuştur. Ancak, Fransa Büyük Sahra'yı ele geçirmek için çabalarını sürdürmekteydi. Nitekim, İngiltere ile Fransa 1890 ve 1899 yıllarında aralarında yaptıkları anlaşmalar ile Büyük Sahra'yı paylaşmışlardır. Bugünkü Sudan'ın kuzeybatısındaki Darfur'u İngiltere'nin nüfuzuna bırakan Fransa, Büyük Sudan'ın batısını kendi nüfuz alanına katmıştır. Osmanlı Devleti, bölgenin Trablus Vilayetinin hinterlandı olduğunu ileri sürerek bu paylaşmayı kabul etmemiştir. Sahra'nın paylaşılması ayrı bir konu olarak ele alınacaktır.

Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Osmanlı Devleti'nde Garp Ocakları adı altında özerk bir yönetime sahipken, Fransa 1830'da Cezayir'i, 1881'de de Tunus'u ele geçirmiştir. Bu sebeple, Trablus Vilayeti doğrudan İstanbul'dan yönetilmeye başlanmış, Çad ve Nijer'deki ilçeler de bu Vilayet içinde yer aldıklarından, doğrudan İstanbul'a bağlanmışlardır.

Sudan'ın Osmanlı Yönetimine Girmesi

Yukarıda da belirtildiği üzere, Sudan'ın Kızıldeniz'deki kıyıları daha önce Hint deniz seferleri sırasında Osmanlı topraklarına katılmış ve Sudan'ın bu bölgesi Habeş Eyaleti'ne bağlanmıştı. Bugünkü Sudan'ın Osmanlı Vilayeti olması Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valisi olmasından sonra gerçekleşmiştir. 1821'de Sudan'ın Osmanlı Vilayeti haline gelmesinden sonra Camilerde Osmanlı padişahı adına hutbe okunmaya başlanmıştır.

Mısır'ın Sudan'a ilgi göstermesinin sebebi Mısır'ın güneyindeki, Nubya ile Sudan'ın altın bakımından zengin olmasıydı. Bir diğer sebebin de köle ticareti olduğu belirtilmektedir. Sudan'dan getirilecek esirlerden sağlanacak gelirin hazineye önemli gelir sağlayacağı hesap edilmişti.27 Aslında, Firavunlar Dönemi'nde de Mısır Afrika'da Ekvator'a kadar uzanan bölgeye önem vermişti. Zira, coğrafya bakımından bu bölge Nil vadisinin bir uzantısı durumunda olup, doğal sınır bulunmadığından bir bütünlük göstermektedir. Afrika kabilelerinin yukarı Mısır'a sızmalarını önlemek Firavunların da hedefi olmuştur.

Mısır ordusunun Sudan'a kadar inmesi ile yol üzerinde Memlukların son direnme noktalarının da tasfiye edilebileceği düşünülmüştür. Ordunun seferine bilimsel araştırma misyonu görüntüsü verilmesine karşın, hedefler arasında Habeşistan'ın da bulunduğu belirtilmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri Sudanlıları yenilgiye uğratarak, 27 Mayıs 1821 tarihinde Mavi Nil ile Beyaz Nil nehirlerinin birleştiği noktaya ulaşır. İki yıl sonra, buraya Mehmet Ali Paşa da gelecek ve Mavi Nil ile Beyaz Nil nehirlerinin birleştiği noktada kurulacak Sudan Vilayetinin başkentinin yerini gösterecektir. İki nehrin, birleştikleri yerde fil hortumuna benzer bir görünüm vermelerinden dolayı Hartum olarak adlandırılan bu yerleşme yeri daha sonra bugünkü Sudan'ın başkenti olacaktır. Altın bakımından zengin olduğu sanılan Mavi Nil'in tam bir düş kırıklığı yarattığı, esir ticaretinin de başarılı olmadığı bildirilmektedir. İsmail Paşa'dan sonra İbrahim Paşa'nın Darfur bölgesini ele geçirme girişimi, kendisinin hastalanması ve birliklerinin de çeşitli hastalıklardan dolayı bitkin düşmesinden sonra başarısız kalmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın oğulları olan İbrahim

Paşa'nın hastalığı ve İsmail Paşa'nın da bu arada vefatı Afrika'nın içlerine doğru ilerleme tasarısının sonu olmuştur.

Sudan'ın ele geçirilmesinden sonra, Türkler "Kaşiflik'' adını verdikleri dört yönetim birimi kurmuşlardır. Sudan'da sükunetin sağlanmasından sonra, Türkler yeni toprak parçalarını ele geçirme girişiminde bulunmuşlardır. Salim Kapudan adlı bir Türk denizcisinin 1839-1842 yıllarında yaptığı seferler sonunda, Beyaz Nil nehrinin ileri noktalarında o zamana değin bilinmeyen topraklar keşfedilmiştir. Daha sonra, Mavi Nil'in derinliklerindeki topraklar üzerinde Muhafaza adı verilen yönetim birimi kurulmuştur.

Bu şekilde, Sudan'da, Sudanlı tarihçiler tarafından "El Turkiyya" adı verilen Türk yönetimi başlamıştır. Askeri bir yönetim olan Osmanlı egemenliğinde büyük toprak sahiplerine toprak mülkiyeti edinme hakkı tanınmış, yabancı ülkelere tanınmış kapitülasyonların Sudan'a girmesine direnç gösterilmiştir. Valilerin asker kökenli olmalarına karşılık, yönetimde dil olarak Türkçenin üstün olduğu, Mısırlılar ile Avrupalıların da mevcudiyetinin, Türkçe'nin bu üstünlüğü üzerinde olumsuz etki yaptığı belirtilmektedir. Ancak, bu durum, Sudan diline çok sayıda Türkçe sözcüğün girmesine engel olamamıştır. Sudan'daki Türk yönetimi ile Nubya Nil Vadisi ve Darfur birleşmiş ve ülkede merkezi bir yönetim kurulabilmiştir.28

1875'de İngiltere'nin Mısır'ı nüfuzu altına almasından sonra, Britanya İmparatorluğu'nun Sudan'a özel bir ilgi göstermesi dikkati çekmektedir. Sudan'ın sömürgecilik çıkarları çerçevesinde ve stratejik açıdan İngiltere için taşıdığı öneme ek olarak, Mısır'ın tarım potansiyelinin daha da geliştirilmesinin tamamı ile Nil sularına erişebilme olanağına bağlı olduğu gerçeğini göz önünde tutan İngilizler, Mısır adına yeni toprak parçalarını ele geçirme girişimlerini sürdürmüşlerdir. 1899'da, Sudan'da İngiliz-Mısır Ortak Egemenliği Anlaşması imzalanmıştır (The Condominium Agreement). Ancak, Anlaşma kağıt üzerinde kalmış, Mısırlılar yönetime sokulmadığı gibi, Sudan işlerine de karıştırılmamıştır.29

Güney Afrika'da Türkler

Portekizli denizci Vasco da Gama'nın, Güney Afrika'nın en uç noktası olan Ümit Burnu dolaşarak, Hindistan yolunu bulmasından sonra, ilk başlarda, Portekiz ve Hollanda bu yoldan Asya'ya açılmak ve ticaret yollarında üstünlük sağlamak girişiminde bulunmuşlardır. Ancak, Hindistan ve Çin ticaret yolu üzerinde önemli bir stratejik konumu olan Güney Afrika'ya Hollandalılar yerleşmişlerdir. Bununla birlikte, daha sonra, Britanya İmparatorluğu'nun, güçlü bir sömürge devleti olarak ortaya çıkmasından sonra, İngiltere Güney Afrika'yı ele geçirmiştir.

Hollanda, Güneydoğu Asya'ya yerleşmek üzere, gemilerle göçmen götüren Hollanda Doğu Hint Şirketi aracılığı ile Güney Afrika'ya girmiştir. 1652'de Hollanda Şirketi, Cape Sömürge Valiliği'ni kurmuştur. Ancak, XVIII. yüzyıl başlarında, Hollanda, büyük devlet olma niteliğini kaybetmiş, güçlü bir denizci devlet olarak beliren İngiltere, ilk olarak 1684'te Güney Afrika'ya ayak basmış ve 1755 yılından itibaren de bölgede üstünlük kurmuştur.

Güney Afrika'da, bu ülkeye gelerek yerleşen Hollandalılar ve İngilizler dışında, Hindistan alt-kıtasından gelmiş bulunan ve önemli bir bölümü Müslüman olan bir nüfus da, yerli halk ile birlikte yaşamakta idi.

Güney Afrika'nın İngiliz yönetimine geçtiği sırada nüfusu 3 milyon olan Müslüman toplumunun eğitimine ihtiyaç duyulmuştu. Güney Afrika'daki Müslüman toplumun, İslam dünyasından uzak yaşamaları dolayısıyla dini bilgilerinin yeterli olmadığını, batıl inançlara dayanan gruplaşmalar olduğunu, bu durumun da sık sık çatışmalara yol açtığını gören İngiliz yönetimi bu durumdan rahatsızlık duymaktaydı. Esasen, hacca giden Güney Afrikalı Müslümanlar da kendi ibadet ve inançlarının diğer Müslümanlarınkinden farklı olduğunu görmüşlerdi.30

1861 yılında Güney Afrika'daki Müslümanlar İngiliz Genel valisine başvurarak, İslam Dünyasının koruyucusu olarak gördükleri Osmanlı Devleti'nden, kendilerine İslam dinini doğru olarak öğretecek bir din bilgininin sağlanmasını istemişlerdir. Bu talep üzerine, İngiliz hükümeti konuyu Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği aracılığı ile İstanbul hükümetine iletmişti. Osmanlı hükümeti de 1862 yılında, Sultan Abdülaziz'in de onayı ile bir din bilgini olan Ebubekir Efendi'nin bir yardımcısı ile Güney Afrika'ya gönderilmesini kararlaştırmıştır. Osmanlı hükümetinden aldığı yolluk ile Londra'ya ve oradan da gemi ile Güney Afrika'ya hareket eden Ebubekir Efendi 1863'te Cape Town'a varmıştır.

Cape Town'a yerleşen, Güney Afrika'nın Müslüman toplumuna İslam dinini öğretmek için yoğun çalışmalarda bulunan ve kitaplar yazan Ebubekir Efendi 1880 yılında bu ülkede vefat etmiştir. Oğullarından Ahmed Ataullah Efendi, 1884'de Kimberley'de açılan ilk Osmanlı okulunun müdürlüğüne atanmış, daha sonra giderek çalışmalarını sürdürdüğü Singapur'da 1903'de vefat etmiştir. Ebubekir Efendi'nin torunları halen Güney Afrika'da yaşamaktadırlar. Ebubekir Efendi ve Ahmed Ataullah Efendi'nin faaliyetleri, Osmanlı Devleti ve Güney Afrika Müslümanları arasındaki ilişkilere katkıda bulunmuştur. Nitekim, 1911'da İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali üzerine, Johannesburg'dan bazı Müslümanlar gönüllü olarak savaşmak istediklerini Osmanlı Harbiye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Ayrıca, Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Güney Afrika'dan da para yardımı yapılmıştır. Bu yardımlar, bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından kaleme alınmış olan "Muhtelif Mahallerden Doğrudan Doğruya Emrime Gönderilen Mebaliğ" başlıklı Defterde gösterilmiştir.31

Değirminin Köşeleri

ne çok afrika var etrafta

dürbünler dolusu bilene

daha kimbilir kaç sene

ya da sadece bir hafta

lagos'ta kalmak iyi olurdu

lagos bir fare doğurdu

lagos afrika değil malum

fakat afrika lagos'ta

oysa şimdi lodosta

cayır cayır Osmanlı rakıları

ve bahariye veba gibi sarı

-mobile perpetuum-

lagos afrika değil malum

hem senden uzak hem sana mahkum

-perpetuum mobile-

ve lagos'ı bile bile

ansızın özlemek İstanbul'u

şimdi cayır cayır Osmanlı rakıları

dolu dolu

sonra bir beyaz eteklik tafta

ne çok afrika var etrafta

Lagos/Nijerya 25 Haziran 1978

(Yağmur Atsız "Günlerimiz"den)

Lagos ve Shitta-Bey Camii

Lagos, Nijerya'nın eski başkentidir. Ancak, 8,5 milyon nüfusu ile büyük bir liman ve Batı Afrika'nın önemli ticaret merkezidir. Nijerya'nın 120 milyonluk nüfusuna ek olarak, Nijerya Fransız Afrikası ile çevrili olduğundan, Lagos aynı zamanda Fransız Afrikası'na ticari açıdan giriş kapısı olma özelliğini de taşımaktadır. Çok kalabalık ve suç oranının yüksekliği dolayısıyla ciddi güvenlik sorunu olan kent adalar üzerine kurulmuştur. Lagos adalardan en büyüğüdür. Petrolün bulunması ile gelen zenginlikten sonra otoyollar inşa edilmiş adalar birbirleri ve anakara ile köprülerle birleştirilmiştir. Burayı keşfeden Portekizliler adalar arasındaki sığ göller (Laguna) anlamında Lagos adını koymuşlardır.

Lagos'ta Müslümanların sayısının fazla olmasına karşın, bir Cami bulunmadığından, Lagoslu zengin bir Müslüman olan Mohammed Shitta bir Cami inşa edilmesini kararlaştırmıştır. 1892'de başlayan inşaat 1894'te tamamlanmış ve caminin açılışı bir törenle yapılmıştır. 1887'de kurulmuş olan Liverpool İslam Cemiyeti'nin başında da, o sırada İngiliz dönme Abdullah Quilliam bulunuyordu. Mohammed Shitta, Caminin açılışı İslam'ın Siyah Afrika'da yayılmasına katkıda bulunacağı için, törene Osmanlı Devleti'nin de ilgi göstermesini, Quilliam aracılığı ile istemiştir.32

Caminin 1894 yılındaki açılış törenine Osmanlı Padişahı Sultan II. Abdülhamit adına katılan Quilliam, İstanbul'dan gönderilen ve Londra'daki Osmanlı Büyükelçiliği aracılığı ile kendisine ulaştırılan, görev sancağını, kılıcı, Mecidiye nişanını ve buna ilişkin beratı Mohammed Shitta'ya tevdi etmiştir. Bu beratla, Mohammed Shitta'ya ayrıca sivil bir rütbe olarak "Bey" unvanı da verilmiştir. Mohammed Shitta Bey, Lagos Müslümanlarının önderi (Seriki Muslumi) olarak göreve başlamıştır.

Shitta-Bey ailesi Lagos'un büyük ve köklü ailelerinden biridir. Nijerya'nın ekonomik, siyasal ve toplumsal yaşamında önemli roller üstlenmiştir.

Shitta-Bey Camii, Lagos'ta ilk Cami olma özelliğini kazanmış ve Mohammed Shitta-Bey'in vefatından sonra, Seriki Muslumi unvanı ailenin en büyüğüne törenle verilmeye devam edilmiştir.

Nitekim, Londra Hukuk Fakültesi mezunu bir Avukat olan eski Senatör ve Dışişleri Komisyonu üyesi Sikiru Ayodedji Shitta-Bey, Lagos'un Altıncı Müslüman önderi olarak törenle görevi devralmıştır.

14 Ocak 1996'da yapılan törende Shitta-Bey'e, Osmanlı Sultanının verdiği sancak, kılıç ve berat tevdi edilmiş, Mecidiye nişanı takılmıştır. Nijerya'nın ve Lagos'un ileri gelenlerinin katıldığı tören, televizyon ve gazetelerde ayrıntılı haber olarak işlenmiştir.33 Tören dolayısıyla, Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz, Shitta-Bey'e bir kutlama mesajı göndermiş ve Brezilyalı mimarlar tarafından inşa edilmiş olan Cami'nin restorasyonuna, Cami duvarlarının Türk çinileri ile kaplanması suretile katkıda bulunulacağı taahhüdünde bulunmuştur. Bu arada, Nijerya'nın kuzey bölgelerinden farklı olarak güneydeki Lagos Eyaleti'nde ve kentinde yaşayan Müslüman Yorubaların liberal bir İslam anlayışına sahip olduklarını da vurgulamak gereklidir. Yorubaların bir bölümünün Hıristiyan olması ve Afrika geleneklerinin güçlü oluşu sebebile, kabileye bağlılığın bu bölgede din farklılığından daha önemli bir öğe olduğunu, köktendinci bir yaklaşımın söz konusu olmadığını belirtmekte ayrıca yarar vardır.

Bir bölümü bugünkü Nijerya Cumhuriyeti'nin kuzey bölgesi olan Kanem-Bornu Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında XVI. yüzyılda kurulmuş olan dostluk ve XIX. yüzyılın sonlarında güney Nijerya'da inşa edilen Shitta-Bey Camii, Türkiye ile Nijerya ilişkilerinin tarihi çerçevesinde Nijerya yetkilileri tarafından her fırsatta anımsanmaktadır.

Sahra Sorunu ve Osmanlı Devleti

XIX. yüzyılın sonlarında Afrika'nın durumuna göz atıldığında, İngiltere'nin Mısır'a nüfuzunu yaydığı ve Sudan'ı ele geçirmeye başladığı, Fransa'nın Batı Afrika'da yerleştikten sonra, kuzey

Afrika'da Cezayir ve Tunus'u aldığı, Osmanlı Devleti'nin ise 1911'de İtalyanların saldırısına değin Trablus Vilayeti'nde egemenliğini sürdürdüğünü görüyoruz. Daha önce de belirtildiği gibi, Trablusgarp Vilayeti aracılığı ile, Osmanlı Devleti'nin Büyük Sahra üzerinde belirli bir etkisi ve denetimi de bulunmaktadır.

İngiltere ve Fransa arasında 4 Ağustos 1890'da Londra'da imzalanan anlaşma ile, "hinterland" nazariyesi Fransa lehine en geniş biçimde yorumlanmış ve Cezayir'in "hinterland"ı Nijer nehrine kadar indirilmiştir. Bu çerçevede, Fransa, Zanzibar üzerinde İngiliz himayesini kabul etmiş, İngiltere de Nijer nehri ile Çad gölü arasındaki bir hatta kadar uzanan bölgeyi Fransa'nın nüfuz alanı olarak kabul etmiştir. Böylece, Sahra'ya nüfuz olanağına kavuşan Fransa, Siyah Afrika'nın kilit noktası olan Çad gölüne de çıkış elde etmiş oluyordu. İngiltere'nin ısrarı ile imzalanan iki protokol uyarınca, Osmanlı Devleti'nin, Trablus Vilayeti sınırlarının güneyinde malik olabileceği haklar da mahfuz tutulmuştu.

Bu anlaşma üzerine, Osmanlı Devleti, 15 Ekim 1890 tarihinde İngiltere ve Fransa'ya bir Nota vererek, İngiltere ve Fransa'nın aralarında imzaladıkları anlaşmada Osmanlı Devleti'nin Trablus Vilayeti'nin güneyinde sahip olduğu hakları mahfuz bıraktıklarına değinmiş, Nota'da Osmanlı Devleti'nin hak sahibi olduğu bölgenin tanımı yapılmıştır.34 Nota'da Trablus Vilayeti'nin ''hinterland''ı olarak tanımlanan ve Osmanlı Devleti'nin hak iddia ettiği bölge, Nijer, Çad ile bugünkü Kuzey Nijerya'yı ve Kuzey Kamerun'u kapsamaktadır. İngiltere, bu Nota'ya verdiği yanıtta, Nota'da ileri sürülen hususları, İngiliz nüfuz bölgesinde bulunan Bornu Sultanlığı (Kuzey Nijerya) dışında kabul ettiğini bildirmiştir. Fransa ise yanıtında, Osmanlı Devleti'nin tamamen kontrolü dışında kalan bölgelerle ilgili olarak müzakereye girişemeyeceğini ve "hinterland" nazariyesini bir devletler hukuku kuralı saymadığını belirtmiştir.

Daha sonra, 21 Mart 1899'da yapılan bir anlaşma ile Fransa Kuzey Sudan'da Darfur'un İngiliz nüfuz alanına bırakılmasını kabul ederken, İngiltere de Çad'ın bazı bölümlerinin Fransa'ya bırakılmasını benimsemiştir. Osmanlı Devleti bu gelişme üzerine, Libya hinterlandı üzerindeki haklarını mahfuz tuttuğunu, anlaşmanın çıkarlarını zedeleyeceğini bildirmiştir. Fransa, Çad gölü havzasındaki toprakların Fransız hinterlandını oluşturduğu, 1876 Berlin Antlaşması'nda tanımlanan hinterlandda hak iddia edebilmek için fiili otorite kurmak gerektiği yanıtını vermiştir. Osmanlı Devleti daha sonra İngiltere ve Fransa'yı resmen protesto etmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti, Paris ve Berlin Antlaşmalarının, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti ettiğini de bildirmiştir.

Osmanlı Devleti Trablus Vilayeti hinterlandı sorunu konusundaki girişimlerini 1902 yılında da sürdürmüştür. Bunun sebebi, İtalya'nın Trablus Vilayeti'ni ele geçirme emeli ve Fransa'nın bu konuda ona destek olmasıdır. Paris'deki Osmanlı Büyükelçiliği, 12 Mart 1902'de Fransız Dışişleri Bakanlığı'na bir belge vererek Libya hinterlandı üzerindeki haklarını teyid etmiştir. Osmanlı Devleti, bu amaçla Fransa ile müzakere açmayı amaçlamıştır. Ancak, Fransa müzakereye girmeyi reddetmiştir. Osmanlıların daha sonra Trablus'un güneyinde bazı bölgeleri fiilen ele geçirme girişimleri olmuştur. Ancak, İtalya'nın Trablus'u almasından sonra Sahra sorunu Osmanlı Devleti açısından sona ermiştir.

Osmanlı Devleti'nin Hatt-ı Üstüva (Ekvator) Vilayeti ve Alman Emin Paşa

Osmanlı Devleti'nin Siyah Afrika ile ilişkilerinde ilginç bir olay da XIX. yüzyılın sonlarında Sudan Eyaletine bağlı olarak bir Hattı Üstüva (Ekvator) Vilayeti'nin kurulması ve bu Vilayetin Alman Dr. Mehmet Emin Paşa'nın girişimleri sonunda güneye doğru genişlemesidir. Bu da Osmanlı Devleti'nin kısa süreli de olsa, Afrika'da Ekvator çizgisine değin indiğini göstermektedir. O dönemde, sanayileşmiş Avrupa devletlerinin Afrika'da sömürgeler edinmekte olduğu dikkate alınırsa, her bakımdan güçsüz düşmüş Osmanlı Devleti'nin bu bölgede tutunabilmesinin kuşkusuz mümkün olmadığı anlaşılabilecektir. Ekvator Vilayeti, bugünkü Uganda Devleti'nin topraklarını da içerisine almaktaydı.

Alman Emin Paşa, 1840 yılında Prusya'nın Silezya eyaletinde doğmuştur. Asıl adı Edward Schnitzer'dir. Tıp eğitimi görerek doktor olan Schnitzer 1864 yılında Viyana'ya giderek Osmanlı Büyükelçiliği'ne başvurmuş ve Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir. O zaman Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde bulunan Arnavutluk'ta doktor olarak görev yapan Schnitzer, Türkçe öğrenmiş, Arnavutluk'ta iken, Vali İsmail Hakkı Paşa'nın takdirini kazandığından, kendisine Yüzbaşı rütbesi verilmiştir. Schnitzer, bunun üzerine, Mehmet Emin adını almıştır. Aynı zamanda bir doğa bilgini olan Mehmet Emin'in Arnavutluk'ta iken bitki çeşitlerine ilgi gösterdiği bildirilmektedir. Mehmet Emin daha sonra Osmanlı istihbarat örgütünde görev yapmış, Vali İsmail Hakkı Paşa'nın Sultan Aziz tarafından azledilmesi ve Trabzon'a sürülmesi üzerine Mehmet Emin de onunla birlikte Trabzon'a giderek doktorluk yapmıştır. Hakkındaki sürgün kararı kaldırılarak Yanya Valisi olarak atanan İsmail Hakkı Paşa ile birlikte Yanya'ya da giden Mehmet Emin, onun vefatı üzerine Afrika'ya geçmiş ve Sudan Eyaleti'nin başkenti Hartum'da doktorluk yapmaya başlamıştır.35

O sıralarda Mısır Osmanlı Devleti'nin bir bölümünü oluşturmakla birlikte, ülkeyi Osmanlı Padişahı adına yöneten ve Hidiv adı verilen bir hükümdar ile Mısır'ın ayrı bir de hükümeti mevcut idi. 1864'te tahta çıkan Hidiv İsmail Paşa bir modernizasyon programı uygulamaya başlamış ve İngilizlerin baskısı ile İngiltere'den idari ve askeri alanlarda görev yapacak uzmanlar getirtmiştir. İsmail Paşa, Sudan Eyaleti'nin en güney ucundaki Hattı Üstüva (Ekvator) Vilayeti'nin başına da İngiliz Afrika Araştırmacısı Samuel Baker'i atamıştır. Mısır Hidiv'i 1874'te istifa eden Baker'in yerine de İngiliz Charles Gordon'u (Gordon Paşa) getirmiştir. Dr. Mehmet Emin de 1876'da Hartum'dan ayrılarak Hatt-ı Üstüva Vilayeti'nin merkezi Lado'ya gitmiş ve Gordon Paşa tarafından Baştabiblik görevine atanmıştır. Dr Mehmet Emin Lado'da doktorluğun yanı sıra zooloji ve botanik alanında da bilimsel araştırmalar yapmış ve yüzlerce bitki ve hayvan türünün tanımlarını yazarak Avrupa bilim çevrelerinde ün kazanmıştır. Gordon Paşa'nın 1878'de Sudan Genel valiliğine getirilmesi üzerine, Dr. Mehmet Emin Paşa Hattı Üstüva valisi olmuştur. Mehmet Emin Paşa Valiliği sırasında, vilayetin topraklarını güneye doğru genişletmiş ve üs sayısını sekizden elliye çıkartmış ve yerli Afrika hükümdarları ile himaye anlaşmaları imzalamıştır. 1881 yılında Mehdilik iddiası ile Sudan'da başkaldıran Muhammed Ahmed Sudan'ın bütün Vilayetlerini ele geçirmekle birlikte, Mehmet Emin Paşa uzun süre direnmiş, ancak 1887'de başkent Lado'yu terk etmek zorunda kalarak, Vilayet'in merkezini daha güneye Albert gölünün kıyısındaki Kibiro'ya nakletmiştir.

Dr. Mehmet Emin Paşa'nın valiliği sırasında Belçika kralı adına Kongo topraklarını genişletmekle görevlendirilen İngiliz Stanley 1888'de Mehmet Emin Paşa'yı ziyaret etmiştir. Mehmet Emin Paşa, Stanley'i Osmanlı Valisi olarak askeri törenle karşılamıştır. Ancak, Belçika'nın zengin doğal kaynaklara sahip Hatt-ı Üstüva Vilayetini de ele geçirmek istediği anlaşılmıştır. Nitekim, Stanley, Hatt-ı Üstüva Vilayeti'nin Belçika'ya ait Kongo'ya ilhak edilerek Mehmet Emin Paşa'nın da Belçika Kralı II. Leopold adına vali olmasını önermiştir. Bununla birlikte, Mehmet Emin Paşa bu öneriyi kabul etmemiştir. Daha sonra, Mehmet Emin Paşa Mısır Hidivliği'nden Stanley ile birlikte Afrika'nın doğu kıyılarına çekilmesi emrini almıştır. Emin Paşa Mısır hidivinin kendisine destek olmayacağını görünce, güneye doğru ilerleyerek Alman sömürgesi olan Tanganika'ya geçmiş ve Prusya Krallığı'nın hizmetine girmiş ve Alman sömürge topraklarının genişletilmesine yardımcı olmuştur. Esir ticaretine karşı olan Mehmet Emin Paşa'nın 1892'de Kongo'da Arap esir tacirleri tarafından öldürüldüğü bildirilmektedir.36

Afrika'nın Sömürgecilikten Kurtulma (Dekolonizasyon) Sürecinde Türkiye-Afrika İlişkileri

Türkiye, Afrika ülkelerinin sömürge olmaktan kurtularak bağımsızlıklarına kavuşmalarını her zaman desteklemiştir. Ancak, bu konuda ön plana çıkamaması o zamanki dünya politikasının içinde bulunduğu koşullar ve Türkiye'nin kendi öz güvenliğini sağlamak kaygısı dolayısıyla mümkün olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde kendisini Sovyetler Birliği'nin tehdidi altında hisseden Türkiye, Batı ile ilişkilerini geliştirmiş, ABD'nin Truman yardımlarından yararlanmış, güvenliğinin garantisi olarak Batı ittifak sistemi içerisinde yer almayı hedef olarak seçmiştir. Bu çabaların sonucunda, Türkiye, uzun süren girişimlerin ardından, NATO'ya kabul edilmiştir. Bunu sağlamak için de Kore Savaşı'na katılmıştır.

Bu siyasal ortam, kuşkusuz, Türkiye'nin dekolonizasyon sürecinde Afrika ülkelerine açık biçimde destek olmasını önlemiştir. Bununla birlikte, Türkiye, Birleşmiş Milletler Örgütü çerçevesinde Afrika ülkelerinin sömürgelikten kurtulup bağımsız devletler olarak uluslararası topluma katılmalarını desteklemiş, bağımsız olan devletleri derhal tanıyarak diplomatik ilişki kurmuştur. Bu ülkelerin bazılarında Büyükelçilik açmıştır.

Ghana'nın 1957'de bağımsızlığına kavuşmasından sonra bu ülkenin başkenti Accra'da Büyükelçilik açan Türkiye, daha sonra, 1960 yılında Lagos'da açtığı Başkonsolosluğu, Nijerya'nın aynı yıl 1 Ekim'de bağımsızlığını ilan etmesi ile Büyükelçiliğe çevirmiştir. Türkiye daha sonra, Kenya'nın başkenti Nairobi'de ve Senegal'in başkenti Dakar'da Büyükelçilik açmıştır. Bilindiği gibi, sömürge olmayan Etyopya'da eskiden beri Türkiye Büyükelçiliği mevcut olmuştur. Esasen, daha önceki yıllarda Bağımsızlığa kavuşmaları ile birlikte Mısır, Libya, Fas, Tunus'ta da Büyükelçilikler açılmıştır. Cezayir'in 1962 yılında bağımsızlığa kavuşmasından sonra 1963'te bu ülkede de Türkiye Büyükelçiliği açılmıştır. Daha sonraki yıllarda, Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Kinshasa'da, Somali'nin başkenti Mogadishu'da, Tanzanya'nin başkenti Daressalam'da ve "apartheid" Dönemi'nin sona ermesi ile Güney Afrika Cumhuriyeti'nin başkenti Pretoria'da Türkiye büyükelçilikleri açılmıştır. Bu Büyükelçilikler, aynı zamanda, başkentlerinde mukim Büyükelçilik açılamayan komşu

ülkelere de akredite edilmişlerdir. Böylece Türkiye tüm Afrika ülkeleri ile diplomatik ilişkiler kurmuş ve daha sonra her alanda ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.

Afrika'da dekolonizasyon süreci 1960 yılından itibaren büyük ivme kazanmış, Portekiz sömürgeleri ile beyaz ırkçı azınlık rejimlerinin egemen olduğu Güney Afrika ve Rodezya ile birkaç istisna dışında Afrika ülkeleri bağımsız olmuşlardır. Bağımsızlığına geç kavuşan bir ülke de Cezayir'dir. Daha önceki bölümlerde de açıklandığı üzere, Cezayir'de önemli bir Fransız nüfusunun yaşaması dolayısıyla, Cezayir'in Fransa'nın bir parçası olduğunu iddia eden Fransız Hükümetleri, uzun süre, Cezayir'e bağımsızlık vermekten ısrarla kaçınmışlardır. Ancak, General de Gaulle gerçekçi bir politika ile Cezayir'in bağımsız olmasını kabul etmiştir.

Cezayir, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde bağımsızlığı için başlattığı kurtuluş savaşına yoğunluk kazandırmıştır. Cezayir'in bağımsızlık mücadelesi ve Birleşmiş Milletler Örgütü'nde yapılan görüşmelerde Türkiye'nin izlediği politikanın Cezayirlileri kırdığı ve iki ülke halkları arasında burukluğa yol açtığı kamuoyunda sıkça tekrarlanan bir görüştür. Kuşkusuz bu konuda kesin bir kanıya varmadan önce, tüm koşulları dikkate almakta yarar vardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, o dönemde dış politika ve ülke güvenliği açısından Türkiye, Batı ittifak sistemi içerisinde yer almayı temel hedef edinmişti. Cezayir halkına duyulan tüm sempatiye karşın, Fransa'yı karşısına almaktan çekinen Türkiye'nin, o sıralarda ciddi boyutlara ulaşan bir Kıbrıs sorunu ile yoğun biçimde meşgul olduğu da anımsanmalıdır.

Cezayir sorunu, ilk kez 1958 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na getirilmiştir. Kimi çevreler, 1958 Eylül-Aralık döneminde yer alan Genel Kurul toplantılarında Cezayir'in bağımsızlığına kavuşması ile ilgili Karar Tasarısı'na ilişkin oylamada, lehteki ve aleyhteki oyların eşit olduğunu, Türkiye Daimi Temsilcisi Büyükelçi Seyfullah Esin'in yardım sözü vermiş iken son anda çekimser oy kullandığını, Cezayirlilerin de Türkiye'nin bu davranışını affetmediklerini belirtmişlerdir.37

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tutanaklarının incelenmesinden de görüleceği üzere, Cezayir Sorunu'nun BM Genel Kurulu'nun gündemine alınması hususu, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 24 devlet tarafından ortaklaşa imzalanan 16 Temmuz 1958 tarihli bir mektup ile talep edilmiştir. Genel Kurul bu talebi uygun bulmuş ve konuyu Birinci Komite'ye havale etmiştir. Birinci Komite, Cezayir konusunu 8-13 Aralık 1958 tarihlerinde görüşmüştür. Bu amaçla sunulan Karar Tasarısı'nın dördüncü paragrafında yer alan "Cezayir'in bağımsızlığının tanınması'' ibaresinin "Cezayir halkının kendi kaderini tayin etmesi hakkının tanınması '' şeklinde değiştirilmesi yolunda Haiti tarafından verilen önerge, 13'e karşı 48 oyla reddedilmiştir. Türkiye bu oylamada 19 ülke ile birlikte çekimser oy kullanmıştır. Cezayir Sorunu ile ilgili Karar Tasarısı daha sonra Birinci Komite'de bir bütün olarak oylamaya konulmuştur. Oylama sonucunda Karar Tasarısı 18'e karşı 32 oyla kabul edilmiştir. Türkiye bu oylamada, 30 ülke ile birlikte çekimser oy kullanmıştır.38 BM Genel Kurulu'nda Cezayir Sorunu ile ilgili Karar Tasarısı 13 Aralık 1958 tarihinde oylamaya konmuştur. Oylama sonucunda Karar Tasarısı 18'e karşı 35 oyla kabul edilmiştir. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 28 ülke çekimser oy

kullanmıştır. Oylamanın ardından Genel Kurul başkanı bir açıklama yaparak Karar Tasarısı'nın gerekli 2/3 çoğunluğu sağlayamadığını, bu bakımdan kabul edilmediğini bildirmiştir.39

BM tutanaklarında yer alan bilgilerden de görüleceği gibi, Türkiye Cezayir sorununun BM gündemine alınmasında etkin rol oynamış, ancak Cezayir'in bağımsızlığını da içeren Karar Tasarısı ile ilgili son oylamada çekimser oy kullanmıştır. Bununla birlikte lehte ve aleyhte kullanılan oyların eşit olduğu, Türkiye'nin çekimser oyunun Cezayir'in bağımsızlığını geciktirdiği söylenemez. Genel Kurul başkanının açıkladığı gibi, esasen oylama 2/3 çoğunluğu gerektirdiği için Karar Tasarısı'nın kabulü mümkün olmadığından, Türkiye'nin kullandığı çekimser oyun bir etkisi söz konusu olmamıştır.

Zamanın Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu 24 Eylül 1958 tarihinde BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Cezayir sorununa da değinmiştir. Zorlu, konuşmasında, Türkiye'nin Cezayir problemini derin bir üzüntü ile izlediğini, adil bir çözüme ulaşılması gayretlerinin akim kaldığını, ancak bu mutsuz ülkede insanların sefaletinin hüküm sürmeye devam ettiğini, durum daha da kötüleşmeden uzlaşmayı yeğleyen tüm çabaların yürekten teşvik edilmesi gerektiğini söylemiştir.40 Dışişleri Bakanı Zorlu'nun bu konuşmasının büyük bölümünü Kıbrıs sorununa ayırmış olduğunu da görüyoruz. Bu husus da o zamanki Türk dış politikasının önceliklerini göstermesi açısından göz önünde bulundurulmalıdır.

Öte yandan, Türkiye'nin BM Daimi Temsilcisi Büyükelçi Seyfullah Esin, 12 Aralık 1958 tarihinde BM Genel Kurulu'nun Birinci Komitesi'nde Cezayir Sorununa ilişkin gündem maddesinin görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmada, Cezayir ve Türkiye'nin 300 yılı aşkın bir süre Osmanlı Devleti içerisinde birlikte yaşadıklarını, akrabalık, ortak inanç ve kültürün iki ülkeyi birleştiren bağlar olduğunu, Türkiye'nin birçok ülke gibi Cezayir'deki durumdan kaygı duyduğunu, aynı zamanda, Türkiye'nin Fransa ile güçlü kültürel ve siyasal bağları bulunduğunu, bu bakımdan Türk hükümetinin, iki tarafça kabul edilebilir adil bir çözüm aracılığı ile Cezayir halkının çektiği sıkıntıların sona ermesini istediğini belirtmiştir. Esin, 13 Aralık 1958 tarihinde BM Genel Kurulu'nda, bazı devletlerin temsilcilerinin görüşlerine yanıt verirken, Cezayir'in hiçbir zaman Osmanlı Devleti ile savaşmadığını, aksine Cezayir'de egemenliğin Fransa'ya devredilmesinden sonra, çok sayıda Türk'ün Cezayirliler ile birlikte Fransızlara karşı savaşmaya devam ettiğini, Fransızlar tarafından serbest bırakılan Abdelkader'in Türkiye'ye yerleştiğini, Cezayir'in 18. yüzyıldan başlarından itibaren fiilen bağımsız olduğunu, Osmanlı Sultanı ile bağının kağıt üzerinde kaldığını belirtmiştir.41

Esin'e yanıt veren Hindistan Temsilcisi Krishna Menon, daha önce yaptığı konuşmaya değinerek, Osmanlı Devleti'nin 1830'da Cezayir'i Fransa'ya teslim ettiğini, Büyükelçi Esin'in Cezayir Ulusal Kahramanı Abdelkader'e yaptığı göndermenin Türkiye ile ilgisi bulunmadığını, zira Fransa'ya karşı direnmenin Fransız birliklerinin Cezayir'i işgali ile birlikte Abdelkader'in liderliğinde başladığını söylemiş olduğunu belirtmiştir. Kuşkusuz Menon'un görüşlerinin tarih gerçekleri karşısında hiçbir değeri yoktur. Fransa'nın Cezayir'i işgal ettiği sırada Osmanlı Devleti'nin uzak bir Eyaletini koruyacak gücü olmadığı gibi, Cezayir ile eşzamanlı olarak Osmanlıların Yunanistan'ın bağımsızlığını da tanımak ve başka birçok sorunla uğraşmak zorunda kaldıkları bilinmektedir. Ayrıca, Cezayirli

tarihçilerin de kabul ettiği gibi Türkler, Cezayir'i İspanyol sömürgesi olmaktan kurtarmış ve bir Cezayir kimliğinin yaratılmasını sağlamıştır. Hindistan temsilcisinin davranışı, o zaman uluslararası ilişkilere egemen olan Doğu, Batı ve Bağlantısızlar Hareketi ayırımından kaynaklanan bağlantısızlık politikası ile ilişkilidir. Zira Türkiye Batı içerisinde yer alan ve eleştirilmesi gereken bir ülke olarak görülüyordu.

1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgalinden sonra, Emir Abdelkader 1832'de Oran bölgesindeki kabileler tarafından Fransızlara karşı mücadele için Sultan ve Halife ilan edilmiştir. Kendisi Emir unvanı ile yetinmiştir. 1846'da Fas'a kaçan Abdelkader birkaç ay sonra Cezayir'e dönmüş ve Fransız kuvvetlerine karşı bir zafer kazanmıştır. Ancak, Fransa Abdelkader'in direnişini kırarak kendisini tutuklamış ve Fransa'da hapse göndermiştir. Fransızlar Cezayir Ulusal Kahramanı Abdelkader'i 1852'de serbest bırakmıştır. Abdelkader Türkiye'ye gelerek 1853'de Bursa'ya yerleşmiştir. 1855'de Bursa'da meydana gelen deprem üzerine Emir Abdelkader İstanbul'a gitmiş ve daha sonra Osmanlı ve Fransız hükümetlerinin izni ile o zaman Osmanlı Devleti'nin bir Vilayeti olan Suriye'ye giderek Şam'a yerleşmiş ve 1883'te Şam'da vefat etmiştir.42 Cezayir Ulusal Kahramanı Emir Abdelkader'in Türkiye ile bu ilgisi Hindistan daimi temsilcisinin tarih gerçeklerinden habersiz olduğunu göstermektedir.

1961'de Türkiye Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Cezayir'in Fransa'nın iç işi olduğunu açıklamıştır.43 Ancak, bu açıklamanın Kıbrıs sorununun başlangıcındaki Türk tutumu ile benzerlik göstermesi de dikkati çekmektedir.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun Eylül 1961-Şubat 1962 döneminde yapılan toplantılarında Cezayir Sorunu ile ilgili olarak yapılan oylamada Türkiye olumlu oy vermiştir. Böylece 1962'de bağımsızlığına kavuşan Cezayir'de Türkiye 1963 yılında Büyükelçilik açmıştır.

Başbakanlığı döneminde Cezayir'i ziyaret eden Turgut Özal'ın, 1958'de Türkiye'nin BM'de kullandığı çekimser oyun o zamanki koşulların empoze ettiği bir yanlışlık olduğu yolunda Cezayir yetkililerine açıklamalarda bulunduğu, Cezayir yetkililerinin de bu sayfanın artık kapandığına değinerek iki ülke ilişkilerinin gelişmesinden memnunluk duyduklarını söyledikleri bildirilmiştir.

Kamuoyunda fazla bilinmeyen bir husus da Türkiye'nin, Cezayir Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın ve Başbakan Adnan Menderes'in talimatı ile, iki ayrı kez, Tunus üzerinden Cezayirli direnişçilere gizlice yardımda bulunmuş olmasıdır. Türkiye, bu çerçevede, Cezayir'e bir kez silah, ikinci kez de haberleşme cihazları göndermiştir. Bu bilgiler 1999 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Cezayir ziyareti sırasında basına yansımıştır.

DİPNOTLAR

1 Histoire de l'Empire Ottoman, sous la direction de Robert Mantran, Fayard 1989, sayfa 160.

2 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, sayfa 1.

3 Robert Mantran, Histoire de l'Empire Ottoman, Fayard 1989, Paris, sayfa 110-111.

4 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., cilt II, sayfa 279-306.

5 Dimitri Kitsikis, l'Empire Ottoman, Presses Universitaires de France, Paris 1985, sayfa 85-90.

6 Arnold Toynbee, A Selection from his Works, Edited by E. W. F. Tomlin, Oxford University Press, Oxford, London, New York 1978, sayfa 81.

7 Mahfoud Kaddache, l'Algérie durant la Période Ottomane, Office des Publications Universitaires, Alger 1998, sayfa 233-235; Histoire Générale de l'Afrique, V. L'Afrique de XVIe au XVIIIe Siècle, Présence Africaine/Edicef/UNESCO, Paris 1998, sayfa 121-122.

8 Mahfoud Kaddache, L'Algérie durant la Période Ottomane, Office des Publications Universitaires. Alger 1998, sayfa 3-10.

9 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, sayfa 363-390.

10 Yılmaz Öztuna, Orta ve Doğu Afrika'da Türkler, Hayat Tarih Mecmuası, No 7, Ağustos 1973.

11 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, sayfa 391-400.

12 Xavier de Planhol, L'Islam et La Mer, La Mosquée et Le Matelot, VII et XXe Siècle, Librairie Académique Perrin, Paris 2000, sayfa 394-396.

13 Yılmaz Öztuna, Orta ve Doğu Afrika'da Türkler, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı 7, Ağustos 1973.

14 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

15 Paul Henze, Eritrea's War, Confrontation, International Response, Outcome, Prospects, Thama Books, Addis Ababa, 2001, sayfa 229-230.

16 Cengiz Orhonlu, Osmanlı-Bornu Münasebetine Aid Belgeler, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart 1969, sayfa 125.

17 Cengiz Orhonlu, a.g.e., sayfa 120.

18 Zakari Dramani-Issifou, L’Afrique Noire dans les Relations Internationales au XVIe Siècle, Centre de Recherches Africaines, Editions Karthala, Paris, sayfa 217.

19 Ahmed Mohammed Kani, Introduction and Consolidation of Islam in the Central Sudan: With Special Reference to Kanem Borno and Hausa Land, up to the Seventeenth Century, La Civilisation Islamique en Afrique de l’Ouest, Communications du Symposium International tenu les 27-30 décembre 1996, Dakar, Sénégal, Edité par Samba Dieng, Le Centre de Recherches sur l’Histoire, l’Art et la Culture Islamique (IRCICA): Istanbul 1999, sayfa 9-15.

20 Michael Crowder, “The Story of Nigeria’’, Faber and Faber 1980, London, sayfa 33 ve 35.

21 B. G. Martin, Mai İdris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78, International Journal of Middle East Studies, XXXII, sayfa 470-490, 1972, Cambridge.

22 Fernand Braudel, La Méditerrannée et le Monde méditerranéen à l’époque de Philippe II, Tome 2, Armand Colin, 1990, Paris, sayfa 140-150.

23 Cengiz Orhonlu, Osmanlı-Bornu Münasebetine Aid Belgeler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart 1969, sayfa 126.

24 Cengiz Orhonlu, a.g.e., sayfa 117.

25 Dr Ahmet Kavas, Osmanlı-Tibu Münasebetleri: Büyük Sahra’da Reşade (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması, İslam Araştırmaları Dergisi, İstanbul, Sayı 4, 2000, sayfa 69-104.

26 Dr Ahmet Kavas, L’Activité des Turcs au Tchad et au Niger de 1850 à 1913, Communications du Symposiım International sur la Civilisation Islamique en Afrique de l’Ouest, Dakar, Sénégal, 26-30 Décembre 1996, édité par Samba Dieng, Le Centre de Recherches sur l’Histoire, l’Art et la Cul ture Islamique, Istanbul 1999, sayfa 283-299.

27 Gilbert Sinoué, Le Dernier Pharaon, Méhémet-Ali (1770-1849), 1997, Editions Pygmalion/Gérard Watelet, Paris, sayfa 173-192.

28 Anders Bjorkelo, University of Bergen, “The Territorial Unification and Administrative Divisions of Turkish Sudan, 1821-1885.” Sudan Notes and Records, Khartoum 1997, sayfa 25-46.

29 Anders Bjorkelo. a.g.e., sayfa 25.

30 Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 10, İstanbul 1994, sayfa 276-277, Ebubekir Efendi.

31 Ahmet Uçar, 140 Yıllık Miras, Güney Afrika’da Osmanlılar, Tez Yayınları, Istanbul 2000, sayfa 333-334.

32 Ahmet Uçar, 140 Yıllık Miras, Güney Afrika'da Osmanlılar, Tez Yayınları 2000, İstanbul, sayfa 186.

33 Bashir Adigan, "Shitta-Bey Installed Sixth Seriki Muslumi", 16 January 1996, The Guardian, Lagos.

34 Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı, Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, 76-82, 186-187.

35 Dr. H. Ahmed Schmiede, Alman Asıllı bir Osmanlı Devlet Adamı ve Alimi, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ocak 1991, No. 49. sayfa 16-20 ve aynı derginin Şubat 1991 sayısı, sayfa 30-34.

36 Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, İstanbul 1995, Emin Paşa (1840-1892) Alman Asıllı Osmanlı devlet adamı ve alimi, sayfa 117-119.

37 Semih Günver, "Tanınmayan Meslek'', A. Ü. SBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1984, sayfa 122.

38 United Nations General Assembly Official Records, Agenda Item 63 Annexes Thirteenth Session, New York 1958, Document A/3853 v3 Document A/4075.

39 UN Official Records General Assembly Thirteenth Session Plenary Meetings sayfa 627 New York 1958.

40 UN Official Records, General Assembly 756th Meeting 24 September 1958, sayfa 119, New York 1958.

41 UN Official Records, General Assemly Thirteenth Session First Committee 1021st Meeting 12 December 1958 sayfa 368 ve First Committee 1022nd Meeting 13 December 1958 sayfa 375, New York 1958.

42 Abd El-Kader, Lettre aux Français, Editions RAHMA 1992, Alger.

43 Semih Günver a.g.e., sayfa 122.

C. II. ABDÜLHAMİD VE İSLÂM BİRLİĞİ SİYASETİ

İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Gayretler / Prof. Dr. Jacob M. Landau [s.132-137]

Hebrew Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi / İsrail

1.Giriş

İkinci Abdülhamid dönemi nesli, Avrupa ve Asya'nın geniş bir bölümünde değişik Pan-ideolojilerin yükseliş ve gelişmesi şahit olmuştur. Temel olarak, söz konusu ideolojiler, değişik coğrafi alanlarda yaşayan soydaş milletlerin desteğini kazanarak güçlerini artırma çabasında olan milliyetçi hareketlerin yansıması olarak kabul edilebilir. Ayrıca, genelde savunmacı karakterli olmakla beraber zaman zaman istilacı da olabilirler.1 Genelde "Pan-İslamizm" olarak adlandırılan İslami Birliğin sağlanması çabaları, soydaşlıktan ziyade aynı dine mensup değişik insanların din kardeşliği üzerine odaklanmıştır. Pan hareketlerinin çoğu diaspora boyutlu olmasına karşın,2 Abdülhamid zamanındaki Pan-İslamizm, Sultan'ın imparatorluk politikalarını oluşturduğu ve ülkeyi yönettiği sarayın bulunduğu İstanbul'da, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisinde merkezileşmiştir.

2. İdeolojik Dayanaklar

Güçlü İslami duygular, pratikte her zaman var olmakla beraber, 19. yüzyılda ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kamuoyunda ağırlığını açıkça hissettirmeye başlamıştır. Dünya çapında okur yazarlığın artması ve basının günlük hayata daha fazla girmesi ile değişik Müslüman toplumlar arasında bir bağ oluşmuş, hatta İslami bir dayanışma belirgin hale gelmiştir. Abdülaziz'in hükümdarlığı sırasında Müslümanların sıkıntı içinde olmaları ve Müslüman bölgelerin kaybedilmesi karşısında büyüyen bir tepkinin varlığına dair pek çok belirti mevcuttur.3 Ancak, çok daha somut bir Pan-İslamist ideolojisinin ortaya çıkışı ve Osmanlı İmparatorluğu dahilinde organize bir fikir hareketinin varlığı, Abdülhamid zamanına rastlamaktadır.

Mevcut İslam ve Avrupa kaynakları, son derece az, bazen çelişkilerle dolu ve çoğu zaman yetersizdir. Bununla birlikte, planlı Pan-İslamik hareketler dahilinde meydana gelen bir dizi koordineli çabanın, iki safhada ortaya çıktığı belirtilebilecektir: İdeolojik propaganda ve organizasyonel faaliyetler. Burada temel olarak II. Abdülhamid'in iktidarda gerçek bir güç olarak bulunduğu 1876-1908 yılları ele alınacaktır (II. Abdülhamid'in kukla hükümdar olarak tahtta bulunduğu 1908-1909 arası ve Selanik'teki sürgünden döndüğü 1912 sonrası dönem konu edilmeyecektir).4 Söz konusu hareketlerin pek çoğunun, muhalif İslam karakteristiğine sahip olduğu söylenebilir. Ancak bu hareketleri bir bütün dahilinde anlayabilmek için açık veya gizli politik amaçlarını da belirlemek gerekecektir. Sultan ve danışmanlarının öncelikli üç amaçları olduğu görülmektedir; 1, Sultan'ın Müslümanların halifesi sıfatı ile gerek Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde, gerekse Müslümanların yaşadığı diğer yerlerde Müslümanların lideri konumunda olduğu fikrini güçlendirmek;5 2, dönemin en büyük bağımsız Sunni-Müslüman devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası için Müslümanlardan asker toplamak ve 3,

İmparatorluğun düşmanı ve/veya hasmı durumundaki Avrupa ülkelerinin her türlü hasmane hareketi karşısında birleşik ve dayanışma içerisinde bir Müslüman toplum imajı çizmek ve Osmanlı'ya düşman Avrupa güçlerine, hakim oldukları kolonilerde yaşayan Müslüman nüfusuna dahi etki edebileceği görüntüsü vermek.

3. Propaganda

Müslümanlığın toplum hayatı ile bireylerin özel hayatlarındaki rolünü güçlendirmek için İslamın teşvik edilmesi amacıyla Sultan'ın başvurduğu karakteristik uygulamalardan biri olan propaganda, sadece "İslamcılığı" değil, siyasi kuralların yönlendirdiği İslam Birliği üzerinde etkin olan Pan-İslamizmin politik çerçevesini de teşvik etmekteydi.

Propaganda yolu ile, hacca gidenler aracılığıyla Pan-İslamik düşüncelerin yayılmasına ve askeri birliklere İslami birliğin politik faziletlerinin aşılanmasına çalışılmıştır.6 1892 yılında kurulan "Aşiret Mektebi" veya kabile okulları, sadece Arap aşiret reislerinin (ve diğerlerinin) sadakatini güçlendirmek görevini yerine getirmemiş, aynı zamanda aşiret reislerinin oğullarını İslam ve Pan-İslamizm düşüncesine göre eğitme işini de üstlenmişlerdir.7

Değişik yerlerden seçilen öğrencilere, ülkelerine geri döndüklerinde Pan-İslamizm propagandası yapabilecekleri düşüncesi ile İstanbul'da eğitim olanakları da sağlanmıştır.

Basın da, dünyanın her yerindeki Müslümanların halifesi ve Pan-İslamizm hareketinin başı olan Sultan'a sadakati okuyucularına öğütleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bulunanların menfaati doğrultusunda hizmet etmiştir. Basın, geniş kitlelere hitap edebilmesi, genelde ılımlı tavrı ve aşırı finansal zorluk içinde bulunması (bu özelliği basının satın alınabilir olduğunu da göstermektedir) bakımından propaganda avantajı sağlamaktaydı. Ancak propaganda açısından en büyük handikap, İslami gazeteler ile dergilerin sadece hitap ettikleri okuyucu kitlesi tarafından anlaşılabilen çok değişik sayıda dilde basılıyor olmalarıydı. Bu da, her zaman sağlanması mümkün olmayan büyük miktarda parasal kaynak anlamına geliyordu. Bu durumda Sultan'ın Pan-İslamik propagandası, etkinliği daha yüksek olan basını desteklemek ve finanse etmek şeklinde gelişmeye başlamıştır. Bu gazetelerden bir tanesi de 1897 tarihinden itibaren yayın yapan ve Mehmet Tahir isimli şahıs tarafından İstanbul'da çıkartılan Malûmât gazetesidir. Hükümet tarafından sübvanse edilen Malûmât, imparatorluk sınırları içinde ve dışında son derece ucuz fiyata satılmakta, hatta yasaklanan ülkelere kaçak olarak sokulmaktaydı. Gazete başlangıçtan itibaren iki yüzlü bir yol benimsemişti. Öyle ki; bir tarafta Avrupalı güçleri İslam Birliği'nin tamamen ruhani bir konu olduğuna ve politik fanatizm ile ilgili bulunmadığına ikna etmeye çalışıyor, diğer taraftan ise tüm Müslümanları aynı Avrupalı güçlere karşı kışkırtarak birleşmeye, koruyucuları ve halifeleri II. Abdülhamid'e güvenmeye ve haç ile paganizme karşı hilalin zaferi için çalışmaya teşvik ediyordu.8

Görünen odur ki; propaganda faaliyetlerinin çoğu yabancı dilde yayın yapan basın organlarına yönelmişti. Bu noktada asıl amacın, Sultan'a/Halife'ye sadakatleri fazla belirgin olmayan ve Pan-İslamizme karşı tavırları ile güven vermeyen Müslümanlara etki etmek olduğu söylenebilir. Türkçe ve

Urdu dilinde yayınlanan Peyk-i İslam isimli Urdu gazetesi, 1881 yıllarında İstanbul'da törenle yayın hayatına ve Hindistan'da dağıtılmaya başlanmıştır. Diğer gazeteler de bunu izlemişlerdir.9 Öte yandan, Avrupalı güçlerin topraklarında yaşayan Müslümanlar gibi, imparatorluk sınırları içinde hayatlarını sürdüren Arap Müslümanların son derece önem arz etmelerinden dolayı, Arap basın-yayın organlarında dikkatli bir gazetecilik çalışması ile Pan-İslamik propaganda materyalleri yer almaktaydı. Al-Caua'ib, bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. 1860 yılından itibaren İstanbul'da basılan ve resmi olarak hükümet politikaları lehinde yayın yapan bu haftalık Arap gazetesi, 1881 yılından başlamak üzere sübvanse edilmekteydi. Söz konusu gazete, 1887 hatta daha önceki yıllardan itibaren Suriye ve Kuzey Afrika ülkeleri gibi imparatorluğun Arap Eyaletleri'ndeki Pan-İslamik yazılı propagandanın adeta öncüsü durumunda olmuştur. Al-Caua'ib öyle fütursuzca Pan-İslamizm propagandası yapmaktaydı ki, gazete dönem dönem Hindistan'da İngilizler10 ve Kuzey Afrika'da Fransızlar11 tarafından yasaklanmıştı. Politik bir yaklaşım gösteren gazete, sürekli olarak tüm dünyadaki okuyucusu olan Müslümanları, Sultan'ın liderliğinde ve Müslüman bölgelerinde birleşme için çalışmaya çağırıyordu. Gerçekten Müslüman topraklarına saldırıların olduğu zamanlarda haftalık gazete daha sert ve doğrudan ifadeler ile tüm Müslümanları birlik olmaya çağırıyordu.12 Yukarıda bahsedilen iki yüzlü yaklaşımın basın-yayın organlarında nasıl kullanıldığı burada açıkça görülmektedir. II. Abdülhamid'in sarayında üretilen ve Londra ile Paris'te dağıtımı yapılan gazete ve broşürler, bir taraftan Pan-İslamizmin şiddet karşıtı karakterini vurgularken,13 bir taraftan da birleşik İslamın gücü konusunda üstü örtülü uyarılarda bulunmaktaydı.

4. İmparatorluk Politikaları

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde finansal yatırımlar yapmaya teşvik eden ve başkent ile eyaletlerde yaşayan Müslümanları önemli noktalara erişebilmeleri için destekleyen İslami politikaların yanı sıra, imparatorluk politikalarının net bir Pan-İslamik boyutu da mevcuttu. Bu Pan-İslamik boyutun yansımaları genellikle, dünyanın her yerindeki Müslümanların Hıristiyan tehdidi altında olduğunun ifade edilmesi, Avrupalı güçler ile Çarlık Rusyası veya Hindistan'da yönetimi ele geçirmiş yabancıların (aslında Hıristiyanların), egemenlikleri altına aldıkları impartorluğun eskiden sahip olduğu topraklarda yaşayan Müslümanların hayatlarına, Hıristiyanları korumak adına artan şekilde müdahale etmesine karşı çıkmak şeklinde olmaktaydı.

Politikaların çoğu, gayri resmi veya gizli faaliyetler yoluyla uygulanmaktaydı. Ancak Osmanlı Konsoloslukları ile temsilcilikleri tarafından, çoğu Avrupa ülkesi olmayan Hindistan,14 Endonezya,15 Çin, Japonya, Kuzey Afrika ve II. Abdülhamid'in anılarında belirtiği Java gibi16 ülkelerde resmi düzeyde de Pan-İslamizm propagandası yapılmaktaydı. Her ne kadar Sultan'ın Pan-İslamik faaliyetleri hakkında -genelde Sultan'ın tüm hareketlerinin bir gizlilik örtüsü altında olmasından dolayı- fazla bir bilgiye sahip olmasak da, beraberlerindeki propaganda konusunda maharetli muhabirlerle şeyhlerden müteakip resmi misyanların17 1877'deki Afganistan, Fransa'nın Tunus'u, İngiltere'nin de Mısır'ı işgalini müteakip, 1880'lerin başında Kuzey Afrika ziyaretleri, bize, sultanın Müslümanlara yönelik politikası hakkında fikir verebilir. Aslında 1881-1882 yılları, Müslümanlara zulüm uyguladığı ve ayrımcılık yaptığı iddiası ile Avrupa hükümetlerine karşı Pan-İslamik hissiyatın politik açıdan

kullanılmaya başlandığı yıllardır. Söz konusu duruma paralel olarak kısa ömürlü olmalarına rağmen Paris, Londra ve diğer yerlerde Pan-İslamik dernekler kurulmuş, imparatorluk içerisindeki birtakım İslami dernekler de değişik ülkelere sızdırılmaya çalışılmıştır.18 Gerek resmi gerekse gayri resmi ajanlar, Avrupa ülkelerinin yanısıra Afganistan, İran ve Afrika'nın belirli Müslüman ülkeleri ile Müslüman olmayan Hindistan ve Balkan ülkelerine gönderilmişlerdir. Ajanlar bu ülkelerde yaşayan Müslümanların II. Abdülhamid'in Pan-İslam politikalarını desteklemeleri için faaliyet göstermişler ve İslamın selameti için işbirliği yapmalarını sağlamaya çalışmışlardır.19

Sultan'ın Pan-İslamizm politikalarını şekillendirmek amacıyla uygulamaya koyduğu en belirgin çabası, hatta belki de II. Abdülhamid saltanatının en büyük dış ilişkiler başarısı, yeni Alman Devleti'nin hükümdarı olan Kayser II. Wilhelm ile olan özel ilişkisidir. Önde gelen Avrupalı güçlerden biri olan Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkisinde politik, ekonomik ve askeri menfaatler kadar Pan-İslamizm faktörü de varlığını hissettirmektedir.20 Kayser Osmanlı İmparatorluğu'na yapmış olduğu ikinci ziyareti esnasında gittiği Hayfa, Kudüs, Şam ve Beyrut'u gezdikten sonra kendisini açık olarak "300 milyon Müslümanın saydığı Sultan'ın arkadaşı" olarak tanımlamıştır.21 Bu ifade, II. Abdülhamid'in İslami Birliği sağlama gayretleri çerçevesindeki politikalarının, "gerçekleşmiş politika" olarak uluslararası platformda algılandığının ve destekleneceğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

5. Organizasyon

Bazı Osmanlı konsolosları ile temsilcilerinin, Pan-İslamik faaliyetlerine daha önce değinmiştik. Bununla birlikte, söz konusu faaliyetler gizli yürütüldüğünden, Sultan'ın Pan-İslami çabalarına hizmet eden organizasyon hakkında çok az bilgi mevcuttur. Organizasyon yapılanmasında, piramidin en üstünde şahsi serveti ile organizasyonu finanse eden bizzat Sultan'ın kendisi bulunmaktaydı. Faaliyet raporları doğrudan veya dolaylı olarak Sultan'a iletilmekteydi. Ancak bugüne kadar ne tek bir rapor, ne muhasebe kayıtları ne de yapılan harcamalara ait bir fatura gün ışığına çıkartılabilmiştir. İstanbul, her türlü Pan-İslamik faaliyetin planlandığı ve uygulamaya konduğu merkez durumundaydı. Sultan'ın danışmanlarından bazıları, sorumlu oldukları coğrafi bölgelerde Pan-İslamik faaliyetler ile propaganda çalışmalarının yürütülmesinden mesul idiler. Bu danışmanlar, Sultan'dan talimat alır, Sultan'a rapor verirlerdi.22 Bazı danışmanlar ise İmparatorluk sınırları içinde ve dışında yaşayan seçkin Müslüman şahsiyetlerin İstanbul'a davet edilmesi ve liberal bir misafirperverlik anlayışı ile ağırlanmasından, ayrıca yabancı uyruklu öğrencilere cömert miktarda burs verilmesinden sorumlu idiler.23 Davet edilenlerden, İslami ve Pan-İslamist mesajların, Sultan'ın arzuları doğrultusunda, propagandasını yapmaları beklenmekteydi. Pan-İslamist organizasyonlar hedefe ulaşabilmek için destek sağlayan gayrı-resmi bir şebeke görüntüsü vermekteydiler. Bu organizasyonlar, İstanbul'dan çok uzaktaki büyük Müslüman kitlelere herhangi bir fikri aşılamak gibi son derece ağır bir işi yapabilecek beceriden ise uzaktılar.

6. Çarlık Rusyası'nda Pan-İslamist Faaliyetlerin İzleri

Bahsedilen dönem itibariyle Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında İslam Birliği'nin sağlanması amacıyla çaba sarf edildiğine dair en iyi bilgi sahibi olduğumuz ülke Çarlık Rusyası'dır. Bu çabalar, II. Abdülhamid'in faaliyetlerinden ziyade o dönemde Rusya'da yaşayan Müslümanların özel durumlarından dolayı ortaya çıkmıştı. 1897 nüfus sayımına göre sayıları 13.600.000'i (bu sayı toplam 125.600.000 kişilik nüfusun neredeyse %11'ine tekabül etmektedir) bulan Müslümanlar resmi olarak hem Ruslaştırılacak hem de Hıristiyanlaştırılacak hedef kitlelerin başında gelmekteydiler.

Müslüman gruplardan bazılarının liderleri, Pan-Slavizm taraftarlarının görüşlerinden hareket ederek, Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm24 kavramlarına dayalı ideolojiler geliştirmişlerdir. Söz konusu kavramlardan Pan-İslamizm, Müslüman kitleler tarafından daha fazla destek görmüş ve savunmacı bir yaklaşım tarzında birleştirici bir etken olarak kullanılmıştır. Dini ve entellektüel bağlamda İslami bir uyanış kendini hissettirmiş ve özellikle Tatarlar ve Azeriler arasında Pan-İslamik kimliğin uygulamaya konması hususunda verimli bir ortamın ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Tatarlardan İsmail Gaspırali (1815-1914) ile Azerilerden Ahmed Ağaoğlu (1870-1938) Pan-İslamizm konusunda faaliyet gösteren en ünlü kişilerden ikisidir.25 Her iki şahşiyet de Pan-İslam'ın amaçları konusunda konuşmalar yapıp yazılar yazmışlar, ayrıca, Rusya'da aktif Müslüman politikacılar tarafından düzenlenen üç konferansa katılmışlardır. Söz konusu konferanslara katılan şahıslardan bir diğeri ise Abdülreşid İbrahim (1853-1944) olup, Rusya'da (daha sonraları yurtdışında da) Pan-İslamizmin hedefleri konusunda propaganda faaliyetleri yürütmüş, davaya sonuna kadar inanmış ve insanları da aynı inanç düzeyine getirmek için yazılar yazıp konuşmalar yapan bir kişi olarak tanınmaktadır.26 Pan-İslam'ın hedeflerine genelde seçkin sınıf arasında ulaşabilmesi, Rusya'da Pan-İslam konusunda faaliyet gösterenlerin önüne çıkan zorluklar ve engeller yüzündendir.27

7. Sonuç

Buraya kadar belirtilen hususlar çerçevesinde, her ne kadar Avrupa'daki bir takım politik çevreler ciddiye alsa da, II. Abdülhamid döneminde Pan-İslamizm'i yaymak için ortaya konan tüm ya da pek çok çabanın başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Avrupa'daki politik çevrelerin söz konusu tavrı, 1878 yılında Kıbrıs, 1880 başlarında Tunus ve Mısır'ın işgal edilmesi ve işgal edilecek bir başka yer kalmadığı için (1897 yılında işgal edilen Girit hariç) II. Abdülhamid hükümdarlığının sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'na askeri bir müdahalenin yapılmasını geciktirmiştir. Bu varsayımsal hipotez dışında Pan-İslamist konusundaki tüm çabaların Pan-İslamizm hareketlerin doğası ve bu hareketlerin geçmişi dışında bir işe yaramadığı söylenebilir. Genel ahvalde; son derece az sayıda 'pan hareketin' ideolojilerinin getirileri ne kadar iyi olursa olsun, sınırları içinden çıktıkları devletlerin hükümdarlıkları altındaki azınlıkların mevcut status quo'larının değişmesine karşı çıkmalarından dolayı dişe dokunur bir başarı elde ettikleri söylenebilir. Pan-İslamizm durumunda ise İngiliz, Fransız, Alman ve Rus hükümetleri kendi ülkelerinde ve kolonilerindeki İslami propagandayı yakından takip etmişler, İslami propaganda yapan ajanları tutuklamışlar, gazeteleri ise yasaklamışlardır. Daha da ötesinde Müslüman nüfusun geniş bir coğrafyaya dağılmış olması, söz konusu topraklar arasındaki büyük

mesafeler, Müslümanların yaşadığı ülkelerin birbirlerinden gayri-müslümlerin yaşadığı ülkeler ile ayrılmış olması aşılması neredeyse imkansız doğal bariyerleri de oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Müslümanların değişik lisanlar konuşuyor olmaları da propagandanın etkinliğini doğrudan azaltmıştır (genelde Pan-İslâm dışında, neredeyse tüm pan-ideolojiler aynı dili konuşan insanları hedef almıştır). Son olarak anılan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlı finansal imkanları ve Pan-İslamik hareketlerdeki aşırı gizlilik Pan-İslamizmin amacına ulaşmasına engel olmuştur.

Her ne kadar II. Abdülhamid hükümdarlığı sırasında Pan-İslamizm başarısızlığa uğramış olsa da, daha sonraki yıllarda yeni ümitler ve isteklerin ışığında İslami bir birliğin ortaya çıkması için çalışmalar devam etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Naomi Chazan, editör, Irredentism and International Politics (Boulder, Colorado, 1991).

2 Jacob M. Landau, "Diaspora Nationalism"in, Athena S. Leoussi, ed., Encyclopaedia of Nationalism (New Brunswick and London, 2001), s. 46-50.

3 Id., The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization (Oxford, 1990), s. 11-13.

4 On which id., "Abdülhamid II in 1912: The Return from Salonica", Çiğdem Balim-Harding and Colin Imber Yayınları, The Balance of Truth: Essays in Honour of Geoffrey Lewis (Istanbul, 2000), s. 251-254.

5 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı, " İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler (İstanbul, 1994), s. 93-105.

6 Landau, The Politics of Pan-Islam, op. cit., s. 17.

7 Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikasi (Ankara, 1987).

8 E. g., Malûmât (İstanbul), 1 Ekim 1897.

9 The Times (Londra), 19 Ocak 1882. Azmi Özcan, Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914) (İstanbul, 1992), s. 168-171.

10 Orhan Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği (İstanbul, 1987).

11 Al-Jawâ'ib, 4 Ocak, 12 Aralık 1877.

12 A.g.e., 20 Mayıs, 22 and 25 Temmuz, 1877, 27 Aralık 1881.

13 Landau'dan örnekler, The Politics of Pan-Islam, s. 63-64.

14 Azmi Özcan, Pan-İslamizm, op. cit., s. 161-166. Id., “Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler, op. cit., s. 125-139.

15 Jan Schmidt, “Pan-Islamism Between the Porte, the Hague and Buitenzorg”, Jan Schmidt, Through the Legation Window. Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History (İstanbul, 1992), özellikle s. 49-54.

16 Sultan Abdülhamit, Siyasî Hatıratım (İstanbul, 1974).

17 Bkz. Landau kaynakları, The Politics of Pan-Islam, op. cit., s. 40-44.

18 Ayrıntılı bilgi için a.g.e., s. 48-54.

19 A.g.e., s. 42-45, 64-68.

20 İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu (Ankara, 1981).

21 Robert Herly, “L’Influence allemande dans le Panislamisme contemporain”, La Nouvelle Revue Française d’Outre-Mer, NS, 47/12 (Aralık 1955), s. 594. Arminius Vambéry, “Pan-Islamism, ” The Nineteenth Century and After, 60 (Temmuz-Aralık 1906), s. 553.

22 Detaylar için bkz. Landau, The Politics of Pan-Islam, op. cit., s. 69-74.

23 A. M. Rouire, “La Jeune-Turquie et l’avenir du Panislamisme, ” Questions Diplomatiques et Consulaires, 28/301 (1 Eylül 1909), s. 260. Valentine Chirol, “Turkey in the Grip of Germany, ” The Quarterly Review, 223/442, Bölüm 2 (Ocak 1915), s. 237.

24 Jacob M. Landau, Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation (Londra, 1995), Bölüm 1.

25 Gasprali hakkında son çıkan kitaplardan Mehmet Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gasıprali İsmail Bey (1851-1914) (Ankara, 1987). Ağaoğlu’nun oğlu: Samet Ağaoğlu, Babamdan Hatıralar (Ankara, 1940).

26 Mahmud Tahir, “Abdurrashid İbrahim”, Central Asian Survey, 7/4 (1988), s. 135-140.

27 Landau, The Politics of Pan-Islam, op. cit., bölüm 3.

KAYNAKLAR

Abdülhamit (Sultan), Siyasî Hatıratım (İstanbul, 1974).

Abu Manneh, B., “Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda al- Sayyadi”, Middle Eastern Studies 15/2 (Mayıs 1979), s. 131-153.

Al-Afghani, Jamal al-Din, al-Wahda al-Islamiyya wa-’l-wahda wa-’l-siyada (n. p., 1358/1938).

Ağaoğlu, Samet, Babamdan Hatıralar (Ankara, 1940).

Ahmad, Aziz, “Afghani’s Indian Contacts”, Journal of the American Oriental Society, 89 (1969), s. 476-504.

Ahmad, Rafiüddin, “A Moslem’s View of the Panislamic Revival”, The Nineteenth Century, 47 (Ekim 1897), s. 517-526.

Akarlı, E. D., “Abdulhamid’s Islamic Policy in the Arab Provinces”, Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte (Ankara, 1979).

Ali, Shaukat, Pan-Movements in the Third World: Pan-Arabism, Pan-Africanism, Pan-Islamism (Lahor, n. d. 1976).

Arsharuni, A. and Kh. Gabidullin, Ocherki Panislamizma i Pan-Tyurkizma v Rossii. (Moskova, 1931).

Arusi, Mihriddin (Ahmed Hilmi), Yirminci Asırda Alem-i İslâm ve Avrupa Müslümanlara Rehber-i Siyaset (İstanbul, 1327 Hicri).

Azmzadeh, Refik, İttihad-i İslam ve Avrupa (İstanbul, 1327 Hicri).

Başak, Hasan Tahsin, İslâm Birliği İttifak ve İttihat Nazariyesi (Kastamonu, 1377/1957).

Al-Bashir, Al-Tahir Muhammad’Ali, al-Wahda al-Islamiyya wa-’l-harakat al-diniyya fi-’l-qarn al-tasi ashar (Khartum, 1975).

Becker, C. H., “Panislamismus”, Archiv für Religionswissenschaft, 7 (1904), s. 169-192.

Bennigsen, Alexandre, “Panturkism and Panislamism in History and Today”, Central Asian Survey, 3/3 (1985), s. 39-68.

Bouvat, L., “La presse anglaise et le Panislamisme”, Revue du Monde Musulman, 1/3 (Ocak1907), s. 404-405.

Burke, Edmund, “Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912”, Journal of African History, 13/1 (1972), s. 97-118.

Bury, J. W., Pan-Islam (Londra 1919).

Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında 'İslâm Birliği' Hareketi (1876-1878)", Master tezi, Ankara Üniversitesi, 1988.

Charmes, Gabriel, L'Avenir de la Turquie. Le Panislamisme (Paris, 1883).

Chazan, Naomi, ed., Irredentism and International Politics (Boulder, Colorado, 1991).

Chirol, Valentine, "Pan-Islamism", Proceedings of the Central Asian Society (14 Kasım 1906), s. 1-28.

"Turkey in the Grip of Germany", The Quarterly Review, 223/442 bölüm 2 (Ocak 1915), s. 231-251.

Colquhoun, A. R., "Pan-Islam", North American Review, 182/6 (Haziran 1906), s. 906-918.

Depont, Octave and I. T. d'Eckhardt, "Panislamisme et propagande islamique", Revue de Paris (15 Kasım 1899), s. 3-34.

Deringil, Selim, Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909 (Londra 1999).

Eckardt, I. T. von, "Panislamismus und islamitische Mission", Deutsche Rundschau, 98 (Ocak. - Mart. 1899), s. 61-81.

Eraslan, Cezmi, "II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler (İstanbul, 1994), s. 93-105.

Fadeeva, I. L. Ofitsial'niye Doktrini i İdeologii v Politike Osmanskoy Imperii (Osmanizm. Panislamizm) XIX-nachalo XX v. (Moskova, 1985).

Farah, Caesar, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II. 'Izzet al-'Abid", Archivum Ottomanicum, 15 (1997), s. 188-219.

Farooqi, Naimur Rahman, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century", Islamic Culture, 57/4 (Ekim 1983), s. 283-296.

Fesch, Paul, Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid (Paris, n. d. 1908).

Fevret, A., "Le Croissant contre la croix", Revue du Monde Musulman, 2/7 (Mayıs 1907), s. 421-425.

Frémont, P., Abd Ul-Hamid et son règne (Paris, 1895).

Goichon, A. M., "Le Panislamisme d'hier et d'aujourd'hui", L'Afrique et l'Asie, 9 (1950), s. 18-44.

Halid, Halil, “Panislamische Gefahr”, Die Neue Rundschau, 27/3 (Mart 1916), s. 289-309.

Herly, Robert, “L’Influence allemande dans le Panislamisme contemporain”, La Nouvelle Revue Française d’Outre-Mer, NS, 47/12 (Aralık 1955), s. 591-602; 48/1 (Ocak. 1956), s. 31-36; 48/2 (Şubat 1956), s. 82-91; 48/3 (Mart 1956), s. 129-138.

Hurgronje, C. S., “Les Confréries religieuses, la Mecque et le Panislamisme”, Revue del’Histoire des Religions, 44 (1901), s. 262-281.

İleri, Celal Nuri, İttihad-i İslâm. İslâmın Mazisi, Hali, İstikbali (İstanbul, 1331 Hicri).

Karpat, K. H., “Pan-Islamizm ve İkinci Abdülhamid. Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi”, Türk Dünyası Araştırmaları, 48 (Haziran 1987), s. 13-37.

Keddie, N.R. ‘Pan-İslam as Proto-Nationalism”, The Journal of Modern History, 41/1 (Mart 1969), s. 17-28.

Kidwai, Shaykh Mushir Hosain, Pan-Islamism (Londra, 1908).

Kodaman, Bayram, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası (Ankara, 1987).

Koloğlu, Orhan, Abdülhamid Gerçeği (İstanbul, 1987).

Kuran, Ercümend, “Panislâmizm’in doğusu ve gelişmesi”, Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985. Tebliğler (İstanbul, 1986), s. 395-400.

Landau, Jacob M. “Abdülhamid II in 1912: The Return from Salonica”, Çiğdem Balim ve Colin Imber yayınları, The Balance of Truth: Essays in Honour of Geoffrey Lewis (İstanbul, 2000), s. 251-254.

“Al-Afghani’s Panislamic Project”, Islamic Culture, 26/3 (Temmuz 1952), s. 50-54.

“Diaspora Nationalism”, in Athena S. Leoussi, ed., Encyclopaedia of Nationalism (New Brunswick and London, 2000), s. 46-50.

“Pan-Islamism”, Encyclopaedia of Islam2, VIII (1993), s. 250-252.

“Pan-Islam”, The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World, III (1995), s. 300-301.

Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation (London and Bloomington, Hindistan, 1995).

The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization (Oxford, 1990).

Le Chatelier, A., “Le Congrès musulman universel”, Revue du Monde Musulman, 3/11-12 (Nov. -Dec. 1907), s. 497-502, 613-617.

"Le Pan-Islamisme et le progrès", a.g.e., 1/4 (Şubat 1907), s. 145-168.

Lee, D. E., "The Origins of Pan-Islamism", The American Historical Review, 47/2 (Ocak 1942), s. 278-287.

MacColl, Malcolm, "The Musulmans of India and the Sultan", The Contemporary Review, 71/374 (Şubat 1897), s. 280-294.

Mohammedan History. The Pan-Islamic Movement (Londra, 1920).

Nasr, Nasr al-Din'Abd al-Hamid, Misr wa-harakat al-Jami'a al-Islamiyya min'am 1882 ilà'am 1914 (n. p. Kahire, 1984).

Orhan, "İttihad-i İslam", XXX Türk, 2/58 (8 Aralık 1904), p. 2.

Ortaylı, İlber, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu (Ankara, 1981).

Özcan, Azmi, Pan-İslamizm. Osmanli devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914) (İstanbul, 1992).

"Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler (İstanbul, 1994), s. 125-139.

Pakadaman, Homa, Djamal-ed-Din Assad Abadi dit Afghani (Paris, 1969).

"Panislamism", Asiatic Review, 23/73 (Ocak-Ekim 1927), s. 209-215.

"Panislamism and the Caliphate", The Contemporary Review, 43 (Ocak 1883), s. 57-68.

"Panislamism in Africa", The Times, 22 Mart 1900, s. 5.

"Le Panislamisme turc en Afrique et en Arabie et la presse arabe", Bulletin du Comité de l'Asie Française, 71 (Şubat 1907), s. 59-61.

Pinon, René, L'Europe et l'empire ottoman. Les Aspects actuels de la question d'Orient (Paris, 1909).

Proekt'. "Müslüman İttifakı" Cemiyetinin Nizamnamesi (St. Petersburg, n. d. 1906).

Programma Musul'manskoy Parlamentskoy Fraktsii v' Gosudarstvennoy Dumi (St. Petersburg, 1907).

Qajar, Abu al-Hasan Mirza (Shaykh al-Ra'is), İttihad-ı İslam (Bombay, 1312/1894).

Qureshi, M. N., “Bibliographic Soundings in Nineteenth Century Pan-Islam in South Asia, “The Islamic Quarterly, 24/1-2 (1980), s. 22-34.

R. R., “Un Uléma de Pékin à Constantinople. Deux envoyés du Sultan à Pekin”, Revue du Monde Musulman, 3/11-12 (Kasım-Aralık 1907), s. 612-617.

Redhouse, J. W., “A Vindication of the Ottoman Sultan’s title of Caliph’; Showing Its Antiquity, Validity and universal Acceptance” (Londra, 1877).

Reid, Anthony, “Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia”, The Journal of Asian Studies, 26/2 (1966-1967), s. 267-283.

Riza, Ahmad, “Le Panislamisme”, Mechveret, 11/179 (1 Eylül 1906), s. 3-4.

Rouire, A. M., “La Jeune Turquie et l’avenir du Panislamisme”, Questions Diplomatiques et Coloniales, 28/301 (1 Sep. 1909), s. 257-270.

Sabaheddine, “The Sultan and the Panislamic Movement”, The Times, 13 Ağustos 1906, s. 6.

Salih, “İttihad-i İslam”, Osmanlı, 1/53 (3 Şubat 1881), s. 1.

Salmoné, H. A., “Is the Sultan of Turkey the True Caliph of Islam? ”, The Nineteenth Century, 39 (Ocak 1896), s. 173-180.

Saray, Mehmet, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspirali İsmail Bey (1851-1914) (Ankara, 1987).

Saunders, Lloyd, “The Sultan and the Caliphate”, The North American Review, 176/4 (15 Nisan 1906), s. 546-553.

Schmidt, Jan, “Pan-Islamism Between the Porte, the Hague and Buitenzorg”, Jan Schmidt, Through the Legation Window. Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History (İstanbul, 1992), s. 49-143.

Sirma, İhsan Süreyya, II. Abdül Hamid’in İslam Birliği Siyaseti (İstanbul, 1985).

Tabibi, Abdul Hakim, The Political Struggle of Sayid Jamal ad-Din al-Afghani (Kabul, 1977).

Tahir, Mahmud, “Abdurrasid Ibragim”, Central Asian Survey, 7/4 (1988), s. 135-140.

Toynbee, A. J., “The Ineffectiveness of Panislamism”, A. J. Toynbee, A Study of History (Londra, 1954), VIII, s. 692-695.

Turgut, “İttihad-i İslam Meselesi”, Türk, 2/57 (1 Aralık. 1904), s. 2.

Vambéry, Arminius, “Pan-Islamizm”, The Nineteenth Century, 60 (Temmuz-Aralık 1906), s. 547-558; 61 (Ocak. -Haziran 1907), s. 860-872.

“Pan-Islamism and the Sultan of Turkey”, The Imperial and Asiatic Quarterly.

Review and Oriental and Colonial Record, 3rd. ser., 23/45-46 (Ocak. -Nisan 1907), s. 1-11.

Vollers, K., “Ueber Panislamismus”, Preussische Jahrbücher 170 (Temmuz-Eylül 1904), s. 18-40.

Wahby Bey, Behdjet, “Pan Islamism”, The Nineteenth Century, 61/363 (Mayıs 1907), s. 860-872.

Wilson, H. A., “The Moslem Menace. One Aspect of Pan-Islamism”, a.g.e., 62/367. (Eylül 1907), s. 378-387.

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları / Doç. Dr. Azmi Özcan [s.138-143]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sultan II. Abdülhamid, daha şehzadeliği sırasında Hindistan Müslümanlarının meseleleri ile yakından ilgileniyor, gerek Sultan Abdülaziz'le Londra'ya yaptığı seyahat sırasında gerekse basın ve o sıralar İstanbul'da bulunan Hindistanlı aydınlar vasıtasıyla Hindistan Müslümanları arasındaki gelişmeleri takip ediyordu. O dönemde ve ilerleyen yıllarda II. Abdülhamid'in Hindistan'la ilgilenmesinin sebeplerinden birisi onun İngiliz siyaseti konusunda Hindistan tecrübesinden dersler çıkarmak olduğu sadarete yazılan tarihsiz bir muhtıradaki şu ifadelerden anlaşılabilir: "İngiltere Devleti'nin maksâd-ı aslîsi tevsî-i dâire-i ticaret olup, Hindistan'ı istilâ etmesi… hep bu maksaddan münbâis olduğu gibi devlet-i Aliyye'ye zâhiren gösterdiği âsâr-ı dostî ve muhâleset. Ahi maksâd-ı aslîsine hizmet içindir".1 Kezâ, bir başka yerde, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne zahirde gösterdiği dostluk ile İngilizlerin, "Hindistan'ın evâl-i istilâsında hükümet-i mahalliyyeye karşı izhâr ve ittihâz eylediği politika" arasında pek ziyade bir benzerlik olduğunu kaydetmiştir.2

Bilindiği gibi daha önce gerek Sultan Abdülmecid gerekse Sultan Abdülaziz Devri'nde Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile nispeten iyi ilişkiler içerisinde olması Osmanlıların Hindistan siyasetine de doğrudan etki ediyordu. Bu çerçevede, Osmanlıların Hindistan Müslümanlarına yaklaşımı en azından İngilizlerle iyi ilişkileri zedelemeyecek mecrada olmak durumundaydı. Öyle ki, 1857 Büyük Hind Ayaklanması sırasında dahi Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı ittifakından dolayı mecburen İngiltere'ye destek vermiş, hatta her ne kadar kullanılmamışsa da ayaklanmayı bastırmak için Hindistan'a gönderilebilecek İngiliz askerlerinin Osmanlı topraklarından geçmesine müsaade etmişti. Kezâ Osmanlı devlet adamları bu vesileyle yaptıkları açıklamalarda kendilerinin İngilizlere karşı girişilebilecek hareketlere sıcak bakmalarının mümkün olmadığını ifade etmişlerdi.3 Tabiatıyla, öncelikle İngilizleri memnun eden bu tutum, aynı zamanda Hindistan Müslümanlarının tavırlarına da tesir etmekteydi.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden kısa bir müddet sonra Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde İttihad-ı İslâm anlayışının belirgin bir şekilde öne çıkması ve İngiltere ile ilişkilerin yavaş yavaş bozulması Osmanlıların Hindistan Müslümanlarına yaklaşımında da kendisini gösterecektir. Ancak bu hususa girmeden evvel Hindistan'ın İngiliz hakimiyetine geçme vetiresinde Müslümanların Osmanlı Devleti'ne ve Sultan-Halife'ye bakışlarını ana hatlarıyla vermek herhalde faydalı olacaktır.

Genel olarak Hindistan Müslümanlarının daha Fatih Sultan Mehmed zamanında Osmanlılara ilgi duymaya başladıkları ve Hilâfetin Osmanoğullarına intikalinden itibaren de Osmanlı padişahlarını Müslümanların halifesi olarak kabul ettikleri bilinmektedir. Ancak XIX. yüzyıl başlarına kadar Hindistan'da güçlü bir Müslüman devlet, Babürlüler, bulunduğu için iki ülke arasındaki irtibat genelde nezaket dairesinde gelişen diplomatik ilişkiler ötesine gidememiştir. Babürlülerin zayıflamaya başlamasıyla birlikte Hindistan Müslümanlarının Osmanlılara olan ilgilerinde belirgin bir artış ve

muhteva değişikliği olmaya başladı. Bu değişikliğe etki eden sebepler arasında Osmanlıların yeryüzünde İslâm'ın, özellikle sünnîliğin, hâmîsi ve mukaddes beldelerin hâdimi olarak İslâm âleminde sahip oldukları itibarın önemi büyüktür. Bu çerçevede Hindistan İslâm ulemasının Osmanlı Devleti'nden her vesileyle övgüyle bahsetmesi tabiatıyla Müslümanların Osmanlılara bakışları üzerinde çok etkili oluyordu. Öte yandan, ülkede gittikçe artan gayrimüslim hakimiyeti karşısında Hindistan Müslümanları, aynı şartlardaki diğer Müslümanlar gibi, Osmanlı Devleti'nin varlığında teselli bulmaya başladılar. 1857'de Hindistan'daki İslâm hakimiyetinin sembolik kalıntıları da ortadan kaldırıldı ve ülke resmen Büyük Britanya İmparatorluğu'nun bir sömürgesi haline geldi.4 Bu olayların akabinde İngilizlerin Müslümanlara revâ gördüğü ve bugün bizzat İngiliz tarihçileri tarafından da itiraf edilen, zulüm5 karşısında Müslümanların tek sığınağı Osmanlı Devleti kalmıştı. Ancak bu sırada Osmanlı Devleti, kısmen Tanzimat uygulamalarından kaynaklanan problemlerinden başını kaldıramıyor ve diğer Müslümanlara açıkça yardım edemiyordu. Çaresizlik içerisinde İngiliz hakimiyetini kabul etmek zorunda bulunan Hindistan Müslümanları artık çok reklâm edilen İngiliz-Osmanlı dostluğunda teselli aramaya başlamışlardı. 1880'lere bu şekilde devam eden durumdan en kârlı çıkanlar herhalde İngilizler idi. Zira Osmanlı Devleti ile aralarında mevcut olan müsbet ilişkiler kendilerine Hindistan'da itibar sağlayıp, hakimiyetlerini sağlamlaştırırken, aynı zamanda Hindistan Müslümanları arasında gelişmesine izin verdikleri Osmanlıca (Pan-İslâm) duygular da Asya'daki Rus yayılmacılığına karşı bir Müslüman blok oluşturmak yönündeki plânları için çok faydalı olabilirdi. Nitekim 1870'lerin ortalarında patlak veren şark bunalımı sırasında Hindistan Müslümanlarının Osmanlılar için gösterdikleri olağanüstü ilgi ve sağladıkları maddî destek İngilizleri endişelendirmemişti.

Aynı şekilde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da İngilizler savaşta tarafsız oldukları halde Hindistan Müslümanlarının Osmanlılara gösterdikleri teveccühe hiç müdahale etmemişler, aksine zaman zaman kolaylıklar bile göstermişlerdi.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra İngiliz Osmanlı ilişkilerinin soğuklaşmaya başlamasıyla Hindistan Müslümanları âdetâ iki kutbun arasında kalmanın sıkıntılarını hissederken, İngilizler de Hindistan'daki Osmanlıcı gelişmelerden artık rahatsızlık duymaya başlamışlardı. Bilindiği gibi, Sultan II. Abdülhamid, 93 Harbi sırasında, İngilizlerin Osmanlılara daha önce vaad ettikleri yardım ve desteği sağlamadıkları için, İngiltere'ye kızgınlık duyuyor ve artık Rusya'ya karşı İngiltere'ye güvenilemeyeceği kanaatini taşıyordu.6 İngilizler "âmâl ve mak#sidine mümanaât eylediğini gördüğü gün ref'i nihâb-ı garazkârî ederek alenen ibrâz-ı husûmete başlayıp… Rusya ile vuku bulan muhâberi-i âhireye sebebiyet vermiş"lerdi. Bu da artık gösteriyordu ki, İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı, "Kırım Muharebesi'nde meşhûd olan muavenât-ı dostanesinden" vazgeçiyordu.7 Bu şartlar içerisinde İngiltere ile soğuklaşan ilişkiler ışığında Sultan II. Abdülhamid'in İslâmcı politikasının, daha da net bir deyişle Osmanlılarla Hindistan Müslümanları arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin, İngiliz menfaatlerine uygun olamayacağı ortadaydı. Nitekim bu andan sonra İngiltere Hindistan Müslümanları arasındaki Osmanlıcı duyguların varlığından açıkça rahatsız olmaya ve bunu da hem Osmanlılara hem de Hindistan Müslümanlarına hissettirmeye başladı. İngilizlerde görülen bu

değişimin aynı anda hem İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Henri Layard hem de Hindistan Genel Valisi Lytton tarafından Londra'ya yazılan raporlarda görülmesi çarpıcıdır. Bu raporlara göre, Sultan II. Abdülhamid, 93 Harbi'ndeki tutumundan dolayı İngiltere'ye olan kızgınlığının tesiriyle intikam alabilmek için Hindistan Müslümanlarını İngiltere aleyhinde bir ayaklanma için teşkilâtlandırmaya çalışmaktadır.8

Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan Müslümanlarına yaklaşımı bu açıdan oldukça önemlidir. Zira son bir asırdır, resmî İngiliz hariciye evraklarından herhangi bir gazete makalesine kadar konunun yani "Pan-İslâmizm" tehlikesinin, tartışıldığı hemen her yerde iddiaların dayandırılmak istendiği örneklerin büyük bir kısmı Abdülhamid-Hindistan Müslümanları ilişkilerinden verilmektedir. Bir başka deyişle, Pan-İslamizm hakkındaki spekülasyonlar genelde Hindistan'a görülen gelişmelerden hareketle ortaya atılmıştır. O halde bu iddia ve spekülasyonların ne derece geçerli olduğunu tespit edebilmek ancak Osmanlılarla Hindistan Müslümanları arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin mahiyetini gerçekçi bir şekilde koyabilmekle mümkündür.

Hatıratından da açık olarak anlaşılacağı üzere Sultan II. Abdülhamid İslâm âleminin içinde bulunduğu vaziyetten büyük bir ızdırap duymaktaydı.9 Onun İngiliz hakimiyeti altındaki Hindistan Müslümanlarının durumu hakkındaki görüşleri şu ifadelerinde bellidir:

"Hindistan'ın fethinden bu kadar seneler geçtiği halde Hindistan'da Müslümandan vali, mutasarrıf, kaymakam var mıdır? Ahalinin ceplerinde altın meskûkât kalmış mıdır? Hatta nefislerini müdafaa için ellerinde Avrupa silâhlarından silâh bulunmakta mıdır? İngiltere Parlamentosu gibi cesim bir parlementoda şu iki sene gelinceye kadar mecusî bir mebustan başka şu kadar milyon halkın hukukunu hiç olmazsa bir sözle müdafaa etmek için bir Hindli mebus var mıdır? Hayvan gibi bunların mal ve mülk ve vücudlarından istifade etmekten başka hükümet ne yapıyor?"10

"Bir gün öç alma zamanı gelecektir ve Hindliler İngiliz boyunduruğunu kırıp kurtulacaklardır. Milyonlarca nüfusa sahip olan Hindistan kendisini soyan, kendisine ezâ cefâ eden bu nihayet birkaç bin kişiden ibaret olan İngilizleri hakikaten kovmak istedikleri bu işi kolaylıkla yapabileceklerdir".11

Bu tür düşünceler ve ifadeler Hindistan Müslümanlarının mevcut şartlarından ızdırap duyan bir insanın duygularını yansıtmaktadır. Ancak elindeki imkânların, bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nin mevcut gücü ve kabiliyetinin farkında olan Sultan II. Abdülhamid bu açıdan Batılılara karşı duygularıyla değil gerçekçi bir politika takip etmek istemiştir. Bu politikaya göre, Osmanlı Devleti yeryüzündeki Müslümanların tek ümidi idi ve Müslümanların nihâî kurtuluşu ancak güçlü bir Osmanlı Devleti sayesinde mümkün olabilirdi. Buradan hareketle II. Abdülhamid'in gündemindeki en önemli mesele Osmanlı Devleti'nin en kısa zamanda sıkıntılarından kurtarılması meselesiydi. Fakat bu sadece Osmanlıların mesuliyeti değil, aynı zamanda yeryüzündeki bütün Müslümanların da en önemli meselesi olmak durumundaydı. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in Hindistan Müslümanlarına yaklaşımı da bu genel çerçeve içerisinde gelişmiştir. O halde, Hindistan Müslümanlarına, önce kendi istikballerinin de güçlü bir Osmanlı Devleti'nin varlığına bağlı olduğu anlatılacak ve bu sâyede önce onların

ellerindeki imkânlarla Osmanlılara destek olmaları sağlanacaktır. Tabiatıyla, II. Abdülhamid'in bütün Müslümanların halifesi ve Osmanlı Devleti'nin de İslâm'ın mukaddes beldelerinin koruyucusu konumunda değerlendirilmesi bu alanda yapılacak faaliyetlerin odak noktasını oluşturuyordu.

Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan'a yönelik hedeflerini ve beklentilerini böylece tespit ettikten sonra Osmanlıların faaliyet sahalarını şöylece sıralamak mümkündür:

a- Hindistan'daki İslâm uleması ve nüfuzlu kimselerle irtibat tesis etmek.

b- Gazeteler yoluyla propagandalar yapmak.

c- Osmanlı Şehbenderlerinin (konsoloslarının) faaliyetleri.

d- Tarikatlerin ve Osmanlı ulemasının nüfûzunu değerlendirmek.

e- Elçiler ve ziyaretçiler göndermek.

f- Zaman içerisinde ortaya çıkan diğer vesileleri değerlendirmek. Meselâ Hac mevsimleri ve Hicaz demiryolu gibi.

a- Geleneksel toplumlarda ulemanın ve eşrafın, halkın belli hedeflere yönlendirilmesinde çok önemli roller oynadığı sosyolojik bir gerçektir. Bu gerçek XIX. yüzyıl Hindistanı'nda da aynen geçerliydi. Buradan hareketle Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başından itibaren Osmanlılar Hindistan'daki ulema ve nüfuzlu kimselerle daha yakın ilişkiler tesis edip onları kendi davaları yönünde kamuoyu ve faaliyetler organize etmeye teşvik etmişlerdir. Teşvik bâbında yapılan şeyler ise genelde nişanlar vermek, bizzat Sultan ve diğer Osmanlı devlet adamları tarafından mektuplar göndermek, bir kısım ulema ve nüfuzlu kişileri İstanbul'a davet etmek ve nihayet Hindistan'daki eğitim müesseselerine kitaplar hediye etmek şeklindedir.12

Bu minvalde Osmanlı arşivindeki irade tasnifinde Hindistan Müslümanlarından Osmanlı davasına hizmetlerinden dolayı kendilerine nişan verilen çok sayıda kişinin isimlerini bulmak mümkündür.13 İradeler, aynı şekilde, Hindistan'a gönderilen bir çok name ve mektupları da ihtiva etmektedir. Mektupla irtibat hususunda kaynaklarda sık sık Gazi Osman Paşa'nın da adı geçmektedir.14 Sultan II. Abdülhamid'in uzun saltanatı sırasında aralarında Mevlâna Rahmetullah, Şibli Numanî ve Şeyh Abdülkadir gibi, Hindistan Müslümanları arasında saygın yeri olan birçok kişi İstanbul'a davet edilmiş ve ihtimamla ağırlanmışlardır.15 Tabiatıyla gerek Halife'nin nişanına ve mektuplarına mazhar olan gerekse Darülhilafe'de iltifat edilen bu kişiler Hindistan'da Osmanlılar lehine faaliyetler göstermek için canla başla çalışmışlar ve bu konuda bir hayli tesirli olmuşlardır.

b- Osmanlıların basın yoluyla yaptığı propagandalar başlıca üç şekilde gerçekleşmiştir; Urduca ve Farsça gazeteler çıkararak, Hindistan'daki bazı gazetelere istihbarat sağlayarak ve Osmanlı gazeteleri göndererek. Sultan II. Abdülhamid zamanında biri İstanbul'da (Urduca) diğeri Londra'da (Farsça-Arapça) çıkarılan iki gazete teşebbüsü olmuştur. İstanbul'da çıkarılan gazete Peyk-i İslâm,

genel olarak Hindistan Müslümanları ile Osmanlılar arasındaki bağları kuvvetlendirmek, Osmanlı Hilâfeti aleyhindeki propagandalara karşı koymak ve bazı dinî-siyasî meselelerde Hindistan Müslümanlarına hitap edebilmek gayelerine matuf olarak Mayıs 1880'de çıkarılmaya çıkarılmaya başlanmıştı. Ancak İngiltere bu duruma sert tepki gösterince birkaç sayı sonra gazetenin yayını durduruldu.16 Londra'da Osmanlı Büyükelçiliği desteğiyle çıkarılan gazete ise, el-Gayret adını taşıyordu ve benzer gayelere matuf yayın yapıyordu. El-Gayret bir müddet yayınına devam ettikten sonra kendiliğinden kapanmıştır.17

Osmanlılar Hindistan'da Müslümanlar tarafından çıkarılan çok sayıda gazeteye İstanbul'dan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel ahvalle ilgili ve İttihad-ı İslâm'a müteallik haber ve yorumlar gönderiyorlar ve bunlar da Hindistan'da aynen yayınlanıyordu. Aynı şekilde başta el-Cevaib, Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Malumat olmak üzere çok sayıda Osmanlı gazetesi de Hindistan'daki gazete sahiplerine düzenli olarak gönderiliyordu. Hindistan gazeteleri de bunlardan iktibaslar yaparak geniş şekilde yayınlıyorlardı. Ancak zaman zaman İngilizler bu durumdan rahatsız oluyorlar ve bazı Osmanlı gazetelerinin Hindistan'a girişini yasaklıyorlardı.18

c- Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında Hindistan'daki Osmanlı konsolosları halifenin temsilcileri olarak Osmanlı Devleti lehinde kamuoyu oluşturmak için son derece faal olarak çalışmışlardır. II. Abdülhamid'den önce, Hindistan'da, Bombay ve Kalkütta'da olmak üzere sadece iki resmî temsilci var iken 1878'den itibaren temsilcilik sayıları arttırılmış ve birçok şehirde de fahrî konsolosluklar açılmıştır. Osmanlı konsoloslarının önde gelen faaliyetleri arasında Hindistan'da iâne (yardım) toplama işini organize etmek ve bunları İstanbul'a göndermek geliyordu. Ayrıca sık sık Hindistan içerisinde seyahat ederek Müslümanlar ile daha yakın irtibatlar kuruyorlar çeşitli toplantı ve mitinglerde konuşmalar yapıyorlardı. İngiliz arşivlerindeki belgeler Osmanlı konsoloslarının gerçekten çok aktif olduklarına işaret etmektedir. Nitekim İngiliz-Hindistan hükümeti zaman zaman bazı Osmanlı konsoloslarının diplomatik sorumlulukları dışında, sanki siyasî bir misyon sahibiymiş gibi hareket ettikleri gerekçeleriyle Bâbıâlî'ye protesto göndermişler, hatta Karaçi Konsolosu Hüseyin Kâmil Efendi'yi "istenmeyen adam" ilân etmişlerdi.19

d- Sultan II. Abdülhamid'in tasavvuf ve tarikat mensupları ile daima iyi ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Özellikle İslâm dünyasında şöhreti bulunan bazı Şeyhler Padişah'tan iltifat görmüşler, buna mukabil de İttihad-ı İslâm siyasetinde Padişah'a yardımcı olup ona danışmanlık yapmışlardır. Daha 93 Harbi sırasında Osmanlı ülkesinde bulunan birçok nüfuzlu şeyh ve ulema Hindistan'daki tanıdıklarına veya diğer eşrafa mektuplar yazarak Osmanlılara yardımda bulunmalarını istemişlerdir.20 Kezâ bazı tarikat mensupları zaman zaman bizzat Hindistan'a giderek veya gönderilerek aynı şekilde faaliyetlerde bulunmuşlardır.21 Kaynaklar, meselâ İstanbul'daki Özbek Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi'nin ve Şeyh Ebul Huda'nın Hindistan Müslümanlarınca da çok tanınıp saygı duyulan isimler olduğuna işaret etmektedir.22

e- Sultan II. Abdülhamid zamanında çeşitli vesilelerle Hindistan'a elçiler ve ziyaretçiler gönderilerek Müslümanlara çeşitli meseleler hakkında bilgiler aktarılmış ve Osmanlıların oradaki

Müslümanlardan beklentileri ifade edilmiştir. Meselâ 93 Harbi sırasında Afganistan'a gönderilen Ahmed Hulûsi Efendi başkanlığındaki meşhur heyet, seyahatine Hindistan yoluyla devam edeceği için Hindistan Müslümanlarına da bazı mesajlar götürüyordu.23 Nitekim bundan kuşkulanan İngilizler heyet Hindistan'da iken Müslümanlarla irtibat kurmamaları için âzamî dikkat göstermiş ve tedbirler almıştı.24 İngiliz kaynakları özellikle 1880'den sonra Hindistan'da görülen Osmanlı vatandaşları sayısında dikkat çekici oranda bir artış olduğundan bahsetmektedir. Şüphesiz bunların büyük bir kısmı ticarî veya diğer özel sebeplerle Hindistan'a gitmiş olmakla birlikte bazısının da Babıâlî ve Padişah'ın etrafındaki, meselâ Şeyh Ebul Huda gibi kimseler tarafından gönderildiğine dair elimizde belgeler vardır. Yalnız ifade etmek gerekir ki, Batılı kaynakların sık sık atıfta bulundukları ve Sultan Abdülhamid'in Hindistan Müslümanlarını İngilizlere karşı ayaklandırmak için gönderdiğini iddia etikleri gizli ajanlara dair kayda değer bir tek vesika bile mevcut görünmemektedir. İstanbul'dan Hindistan'a giden elçi ve ziyaretçiler gizli görevle değil, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Hindistan Müslümanlarını Osmanlıları desteklemeye ve iâne toplamaya teşvik etmek üzere gitmişlerdir. Bütün bunlar da büyük oranda İngilizlerin bilgisi dahilinde olan hususlardır.

f- Hindistan'a yönelik faaliyetler alanında son olarak çeşitli vesilelerle gündeme gelen bazı hadiseler ve imkânların Osmanlılar tarafından sık sık değerlendirildiğini ifade etmek gerekir. Bunların başında da hac mevsimleri gelmektedir. Osmanlılar hac sırasında dünyanın her köşesinden gelen bütün Müslümanlar için de geçerli olmak üzere Mekke ve Medine'de bulunan Hindistanlı ulema ve nüfuzlu kişilerle özel olarak ilgileniyorlar ve onları ağırlamaya gayret ediyorlardı. Bu vesileyle sık sık toplantılar ve sohbetler tertip edilerek görüş alışverişinde bulunuluyor ve orada bulunan misafirlere memleketlerindeki Müslümanlara iletilmek üzere Halife'nin dilekleri ve beklentileri aktarılıyordu. Kezâ aynı şeye matuf olmak üzere hacı adayları arasında bildiriler ve risaleler de dağıtılıyordu.

Bundan başka meselâ 1897'de Osmanlı ordularının Yunanistan'a karşı kazandığı zafer Hindistan Müslümanları arasında Halife'nin devletinin hâlâ güçlü, bütün Müslümanların haklarını koruyabilecek durumda olduğu ve eğer Müslümanlar Osmanlı Halifesi etrafında toplanırlarsa bunun her zaman için mümkün olabileceğine dair mesajlar verilmesi için çok iyi değerlendirilmiştir. Bunun neticesinde de Hindistan'ın hemen her yerinde mitingler tertip edilerek Osmanlıların zaferi kutlanmış ve Sultan II. Abdülhamid'e yüzlerce tebrik mektupları gönderilmiştir.25 Hindistan Müslümanlarının kalabalık gruplar halinde Sultan-Halife'ye mektup gönderdikleri bir diğer vesile de II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. yılı kutlamalarıdır. Bu meyanda ayrıca Hindistan Müslüman basınında çıkan şitayişkâr yazılar ve tebrikler Hindistan'da bir kitap halinde toplanarak Sultan-Halife'ye takdim edilmek üzere Bombay'daki Osmanlı Başkonsolosu Kadri Bey'e teslim edilmiştir".26

Sultan II. Abdülhamid ile Hindistan Müslümanları arasındaki irtibatı kuvvetlendirme noktasında en önemli vesilelerden birisi de Hicaz Demiryolu'nun inşaatıdır. Hindistan Müslümanları demiryoluna çok büyük ilgi göstermişler ve herkesi hayrette bırakacak miktarlarda bağışlarda bulunmuşlardır. Bunun için birçok şehirlerde Hicaz Demiryolu yardım toplama komisyonları kurulmuştu. Nihayet 1908'de Medine hattı açıldığı zaman haber Hindistan'da âdetâ bir bayram sevinciyle kutlanmıştı.27

Bütün bunlarla, yani Müslümanları Osmanlı Devleti'nin ve Hilâfeti'nin etrafında toplamak istemekle Sultan II. Abdülhamid özellikle çok bunaldığı bazı anlarda yeryüzündeki diğer Müslümanlarla irtibatını Batılı devletlere karşı bir koz olarak kullanmak istemiştir. Meselâ şu ifadeler buna bir işarettir:

"İslâmiyet'in birliği devam ettiği müddetçe, İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda elimde sayılırlar. Çünkü tebaiyyetlerinde bulunan Müslüman memleketlerde Halife'nin bir sözü cihad meydana getirmeye kâfidir ve bu Hıristiyanlar için bir felâket demektir".28

Ancak XIX. asır İslâm dünyası şartlarında Sultan II. Abdülhamid'in gerçekte bunun pek kolay olmadığını bilmemesi mümkün değildir. Nitekim kızı Ayşe Sultan hatıralarında babasının bunu bir blöf olarak ifade ettiğini açıkça belirtmektedir. Sultan II. Abdülhamid'e göre maalesef mevcut şartlarda cihadın sadece ismi vardı, cismi yoktu.29 Bu gerçekten hareketle, II. Abdülhamid diğer Müslümanlardan aldıkları destekle, öncelikle Osmanlı Devleti'nin kendi ayakları üzerinde durmasını hedefliyor ve bu yapılabilirse Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan hakimiyetinde bulunan diğer Müslümanları ezdirmeyeceğini düşünüyordu. İslâm memleketleriyle irtibat ve bağların kuvvetlendirilmek istenmesindeki ana gaye, zaten son derece kısıtlı olan imkânların bir noktaya teksif edilmesi ve uluslararası meselelerde kamuoyu desteğinin sağlanmasıydı. Sultan II. Abdülhamid'in kendi çizdiği hedefler açısından durumu değerlendirdiğimiz zaman, onun genelde beklediklerini elde ettiğini görürüz. Zira uzun saltanatı sırasında Sultan'ın ismi ve nüfuzu Hindistan'ın ücra köylerine kadar yayılmış ve her yerde ihtiramla anılır olmuştu. Öte yandan Osmanlıların ihtiyaç duydukları anlarda Hindistan Müslümanları imkânlarını zorlarcasına daima yardım ve destek sağlamışlardı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren uluslararası olaylarda Hindistan Müslümanları gerek siyasî platformlarda, gerekse basın yoluyla hep Osmanlıların sözcülüğünü üstlenmişler ve onları savunmuşlardır. Bunun en önemli misâli de İngiliz hükümetinin Osmanlılara âit politikalarını tayin ederken zaman zaman Hindistan Müslümanlarını düşünmek durumunda olmasıdır; Bunun ötesinde Hindistan Müslümanlarının Sultan II. Abdülhamid'e gösterdiği bağlılık ve teveccüh aynı zamanda Padişah'ın kendi Müslüman tebaasının sadakatini arttırmada çok faydalı olmuştu. Bu yüzden de Hindistan'a âit haberler Osmanlı topraklarında gazeteler veya başka yollarla sık sık gündeme getiriliyor, âdeta Osmanlı vatandaşlarına mesajlar veriliyordu.30

Sultan II. Abdülhamid zamanında Hindistan'a yönelik faaliyetlerin zaman içerisinde görülen faydalarının yanı sıra, bunların ne kadar etkili olduğunu anlamada 1908'deki Jön Türk ihtilâli çok iyi bir göstergedir. Önceleri ihtilâlin mahiyetinin pek farkında olmayan Hindistan Müslümanları giderek gelişmeleri daha iyi değerlendirince duruma çok katı bir şekilde tepki göstermişler ve Jön Türkleri ilişkileri kesmekle tehdit etmişlerdir. Bilhassa Padişah'ın tahttan indirilmesinden sonra Hindistan'da artık hilâfetin sona erdiğini söyleyenler bile çıkmıştır. O yıllarda Hindistan'ı ziyaret eden bazı Osmanlı vatandaşlarının kaydettiğine göre Hindistan Müslümanları İstanbul'daki gelişmeleri bir türlü anlayamamış ve kendilerine en çok bu konuda soru sormuşlardır. Kısacası, Jön Türkler, Hindistan Müslümanları arasında güven tazeleyebilmek için çok çaba sarf etmek mecburiyetinde kalmışlardı.31

DİPNOTLAR

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 9-1820-72-4.

2 BOA, YEE, 8-2609-77-3; Hocaoğlu, Abdülhamid Han'ın Muhtıraları, İstanbul ty., s. 55.

3 Konu ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin tavrı için bk. BOA, İrade-Hariciye, 7906, 7894, 7903; Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO), 78/1271. Konunun geniş olarak değerlendirilmesi için ayrıca bk. A. Özcan, "1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", İslâm tetkikleri Mecmuası", c. X, 1995.

4 Hindistan Müslümanları ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler ve Hindistan'da Osmanlı halifelere bağlılığın tarihî gelişimi için bk. A. Özcan, Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914), İstanbul 1992, s. 3-32.

5 Meselâ bk. P. Hardy, The Muslime of British India, Cambridge 1972, s. 70.

6 Tahsin Paşa, Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları, s. 62; İ. H. Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, VII (1954), 43-60.

7 BOA, YEE, 8-2609-77-3, Hocaoğlu, s. 55.

8 Yytton ve Layard'ın görüşleri ve raporları için bk. IOR, Ltton Papers, E. 218/23, I, II; British Museum, Layard Papers, 39132/16; NAI, FD, Sec. March, 1881, no. 45-90; PRO. FO, 78/4341. Bu konuda geniş bir değerlendirme için bk. A. Özcan, a.g.e., 133-161.

Hatta çok geçmeden bunun üzerine bir takım teoriler ilâvesiyle, "Abdülhamid'in önderliğinde insanlığı tehdit eden bir Pan-İslâmizm" tehdidi icad edilmiş ve bununla da Batılıların İslâm ülkelerine yönelik sömürge politikalarına meşruiyyet kazandırılmaya çalışılmıştır. Bazı İngilizlerin uzun müddet ısrar ettikleri bu anlayış bir gerçeği ifade etmekten ziyade bir siyasi manevra özelliğin taşımaktadır. Fakat Batı'daki geleneksel İslâm ve Osmanlı imajı ile bütünleştirilerek gündeme getirilen bu tehdid ne yazık ki bir döneme mührünü vurmuştur. Örnekler için bk. M. Louis, Some British Attitudes Concerning Islamic Aspirations (1874-1914) (basılmamış Doktora tezi), Manchester Üniversitesi 1971; V. Chirol, "Pan-İslamism", Proceedings of Royal Central Asian Society, Nov. 1906, s. 19-24; B. Vehbi Bey, "Pan-Islamism", Nineteenth Century, LXI, May, 1907, s. 861-872.

9 Abdülhamid, Siyasi Hatıratım, s. 178.

10 BOA, YEE, 9-2006-72-4, A. Çetin, A. Yıldız, Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim, İstanbul 1976, s. 166.

11 Abdülhamid, a.g.e., s. 155.

12 Meselâ, Daru'l-Ulûm Diyubend'e hediye edilen kitaplar için bk. BOA, İrade-Hariciye, 1763.

13 Bk. Meselâ, BOA, İrade-dahiliye, 61495, 62527, 63170, 63638; İrade-Hariciye, 16709, 16891, 17263, 17861.

14 PRO, FO, 78/4341; NAI, fd, Sec. March 1881 no. 45-90.

15 Bk. BOA, Yıldız Sadaret Hususi (Y. A. Hus), 160/36; Şibli Numanî, Sefername-i Rum-u Mısr-ı Şam, Agra, 1894, s. 50-54; Şeyh Abdülkadir, Makam-ı Hilafet, Lahore 1907.

16 Bk. A. Özcan, "1880'de İstanbul'da Çıkarılan bir Gazete ve İngiltere'nin Kopardığı Fırtına, Peyk-i İslâm", Tarih ve Toplum, Mart, 1992, s. 39-45.

17 BOA, Y. A. Hus 163/33. Ayrıca bk. A. Özcan, a.g.e., 172-173.

18 IOR, L/P. S/7/114, nr. 632; BOA, Y. A. Hus. 375-101.

19 A. Özcan, a.g.e., s. 162-166; IOR, L/P. S/3/365, nr. 2066.

20 Bk. G. Çetinsaya, II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk Yıllarında "İslam Birliği Hareketi" (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi 1988, s. 43-44.

21 British Documents on Foregin Affairs, Part I, Series B, C. XIX, The Ottoman Empire Nationalism and Revolution 1885-1895, Unv. Publication of America, 1985, s. 145.

22 Bkz. " Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi bir Double Agent mi İdi", Tarih ve Toplum, no. 100, 1992.

23 Mahmud Celaleddin Paşa, Mirat-i Hakikat, (nşr), İ. Miroğlu, İstanbul 1983, s. 319.

24 Bk. IOR, Lytton Popers, E. 218/19, II; NAI, FD Secret March 1878, no. 146-190.

25 NAI, FD, Secret, E. Jan. 1898, nr. 128-129; R. Ahmad, "A Muslim View of Pan-Islamic Revival", Nineteenth Century, XLII, 1897, s. 519.

26 Silver Jubilee of His Imperial Majesty Sultan Abdül Hamid Khan II., Bombay 1900.

27 M. Inshaullah, The History of the Hamidia Hadjaz Raihvay Project, Lahore, ty.; NAI Secret, E. July 1905, no. 239-24; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, nr. 255532.

28 Abdülhamid, a.g.e., s. 178.

29 A. Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, Hatıralarım, İstanbul 1986, s. 231.

30 BOA, İrade-Dahiliye, 60223.

31 A. Özcan, a.g.e., 185-196.

Osmanlı İmparatorluğu İle "Johor Devleti" Arasındaki İlişkiler: Mecelle'nin Adlî Hükümleri Üzerine Bir Araştırma / Dr. Abdul Basir Bin Mohamad [s.144-148]

Malezya Milli Üniversitesi / Malezya

I. Giriş

Bu makalenin amacı, Johor Sultanlarından biri olan ve 1895 ile 1959 yılları arasında saltanat süren Sultan İbrahim ibni Abu Bakr döneminde Johor'daki (bugünkü Malezya) yönetimin kaydettiği tarihi gelişmeleri göstermektedir. Bunun yanı sıra, Mecellenin Adli Hükümleri'nin (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye) Johor Devletine gelişi incelenecek ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile Majallat al-Ahkam al-Johor arasında bir karşılaştırma yapılacaktır.

II. Sultan İbrahim İbni Sultan Abu Bakr Dönemi'nde Johor'da Yönetim: Mecelle'nin Adli Hükümlerini (Mecelle) Johor Devleti'ne Getirmekten Sorumlu Olan Bir Prens

Bu yazıda Mecellenin Johor Devleti'ne getirilmesinden sorumlu olan kişi üzerinde de durmak gerekir. Yazar, bu bölümde bu prens hakkında bazı biyografik notlar sunacaktır.

Mecellenin getirilmesinden sorumlu olan kişi, yani Temenggong Daing İbrahim'in üçüncü Sultanı olan merhum Sultan Abu Bakr'ın (ölümü 1862) oğlu olan Sultan İbrahim'dir. Sultan İbrahim 17 Eylül 1873 tarihinde, babasının Singapur'un Seranggong şehrindeki Bidadari'de bulunan sarayında dünyaya gelmiştir.1

23 Mayıs 1891 tarihinde, Sultan İbrahim henüz 18 yaşında bir genç iken babası Sultan Bakr tarafından Johor'nin Veliaht Prensi (Tengku Mahkota Johor) olarak ilan edilmiştir. Bu unvan ona, gelecekte babasının yerini almasının önünü açmıştır.2 Sultan İbrahim, Babası Sultan Abu Bakr'ın 4 Haziran 1895 tarihinde Londra'da ölümü üzerine onun yerine tahta geçmiştir. 2 Kasım 1895 tarihinde, henüz 22 yaşında iken, Johor Sultanı olarak resmen taç giymiştir.3

Eunice Thio, tahtı devraldığı dönemde Sultan İbrahim hakkında kişisel görüşleri olarak şunları yazmaktadır:

22 yaşında genç bir adam olan Sultan İbrahim, tahta geçtiğinde çok az yönetim tecrübesine sahipti. Kısa bir okul döneminden sonra o Johor Askeri Kuvvetleri'ne katılmış, asteğmen rütbesiyle subay tayin edilmiş ve babasının yaverliğine getirilmiştir. Pek çok kez gerçekleştirdiği Avrupa ziyaretlerinin ilkini, yaşlı babasının onu Avrupa kraliyet ailelerine tanıştırmak istemesi üzerine, daha 17 yaşına henüz basmamışken gerçekleştirmiştir. 1891 Mayısı'nda Veliaht Prens olarak ilan edilen Prense sadece rutin görevler verilmekteydi. O ise, görünür bir şekilde, enerjisini tahta hazırlanmaktan ziyade spor sahalarında kullanmaktaydı.4

Sultan İbrahim usta bir binici, coşkulu bir polo oyuncusu idi; ayrıca at yarışlarına, krikete, tenise ve av partilerine aşırı derecede düşkündü.5

1906'nın başında, Sultan İbrahim İngiltere'deyken, bir günlük gazete onun hayatı hakkında şu yorumlarda bulunmaktaydı:

O, Malaya'daki (Malezya) hükümetten ziyade arabalarla ve kadınlarla ilgilenmekteydi… 220 cc'lik bir Mercedes arabası vardı ki, Britanya'da bu arabanın benzerinden sadece bir tane bulunmaktadır.6

J. de V. Allen de onun yaşam tarzı hakkında şunları yazmaktadır:

Siyasi iktidar konusunda aşırı bir idrake sahipti ve bu iktidarı güvence altına almak için muaşeret kurallarının sınırını aşmakta nadiren tereddüt etmekteydi.7

Sultan yaşamı boyunca vaktinin büyük kısmını yurt dışında geçirdi. Yurtdışına pek çok seyahatler yapmış ve bu seyahatlerinin ilkini 1899 yılı sonunda Kalküta'ya gerçekleştirmiştir. Kalküta'yı Seylan ve daha sonra da Avustralya takip emiştir. Avustralya'da Perth, Adelaide, Melbourne ve Sidney'e seyahat etmiştir. Sultan İbrahim bu gezilerinde atını da kendisi ile birlikte götürmüştür. Mola verdiği her yerde at yarışlarına katılmıştır.8

Avrupa ülkelerine de büyük bir seyahat gerçekleştirmiştir. İlki 1890 yılında olmak üzere Avrupa'ya pek çok gezi gerçekleştirmiştir. 1901, 1904, 1905, 1929, 1930, 1932'de ve daha bir çok kez olmak üzere tekrar tekrar Avrupa'ya gitmiştir. Sürekli seyahat ettiği ülkeler arasında Fransa, Almanya, İsviçre ve İngiltere bulunmaktaydı.9

Sultan İbrahim yaşamı boyunca birkaç kadınla evlenmiştir. Kadınlarından ilki kuzeni olan Ungku Maimunah binti Abdul Majid idi. Ungku Maimunah 1909 yılında vefat etti ve Johor'daki kraliyet mezarlığına defnedildi. Sultan İbrahim 15 Ekim 1930 tarihinde bir İngiliz kadın ile evlendi. Bu kadının ismi Helen idi ve Sultane Helen İbrahim olarak bilinmekteydi. Ancak birliktelikleri çok uzun sürmedi. 1937 yılında boşanma konusunda anlaştılar ve 31 Aralık 1937 tarihinde Bayan Helen İngiltere'ye geri döndü. Sultan İbrahim ise 1940 yılında yeniden evlendi. Sultan bu sefer Romanyalı bir bayan olan Marcella Mendel ile evlenmişti.10

Sultan İbrahim Avrupalı monark ve idarecilerle geniş bir ilişkiye sahipti ve bu Avrupalı hükümdar ve krallara karşı derin bir saygı beslemekteydi ve bu ilişkileri sayesinde bir İngiliz centilmeni gibi davranmakta ve hareket etmekteydi. Bu yüzden, 7 Mayıs 1910 tarihinde Kral III. Edward'ın Londra'da ölümü üzerine tüm halkına yas tutmaları emrini vermiştir.

Sultan İbrahim, Johor'un yönetimine ağırlığını koymamasına ve zamanının çoğunu eğlence, seyahatlerle geçirip, yaşamının büyük bölümünü Londra'daki Grosvenor'de geçirmesine rağmen, Johor'da kanunların uygulanmasına her zaman nezaret etmiştir. Onun Mecelle'yi Johor'ye getirtmek için harekete geçmesi, bu kanunların Malay diline tercüme edilmesine emir vermesi ve bu kanunları

Johor'da medeni kanunla ilgili davalar için mahkemelerin temel referansı olarak yürürlüğe sokması asla unutulmaması gereken bir gayrettir. Bunun yanında, Sultan İbrahim daha sonraları Johor emperyalistlerin pençesinden kurtaracak olan İngilizler'in nazarında sert ve net tavır alan bir adamdı. O, Mecelle'den başka, Mısır'ın Kitab'l-ahvâl-i Şahsiyye'sini da getirtmek üzere hareket geçmiş ve bu amaçla bu kitap Malay diline tercüme edilmiş ve Johor'daki mahkemelerde Müslüman aile hukukunun temel referansı olarak kullanılmış ve adı da "Kitab-ı Ahkam Şerciye Johor" olarak değiştirilmiştir.

III. Mecelle'nin Johor Devleti'ne Gelişi

Mecelle'nin Johor'a gelişi konusunda tam bir tarih vermek güçtür. Çünkü sadece Mecelle'nin gelişine hasredilmiş tek bir tarihi araştırma, belge ya da kayıt bulunmamaktadır. Belki de, Mecelle'nin Johor Devleti'ne gelişinin kaydedilmeye değer bir etki ya da öneme haiz olmadığı düşünülmekteydi. Bu yüzden, Mecelle'nin Johor Devleti'nin dört bir yanındaki mahkemelerde İslam'ın medeni kanunu olarak uygulamaya sokulduğu döneme kadar, bu konu Mecelle'nin Johor'a gelişinden önceki dönemde dolaylı olarak yer almış olan vaka ve olaylar aracılığıyla gösterilecektir.

Büyük bir tarihi önemi haiz olan Mecelle'nin Johor Devleti'ne gelişinin, Johor Sultanı ile Osmanlı Sultanı'nın tarihsel ilişkileri ile yakın alakası vardır. Johor Hükümeti, Sultanı ve müftüleri takip etmek üzere daima diğer ülkelerdeki hukuki gelişme ve ilerlemeleri yakından izlemekteydi. Bu durum en açık şekilde Johor Hükümeti'nin bir medeni kanun olarak Mecelleyi alıp 1913 yılında uygulamaya sokmasının hemen akabinde Mısır'ın Kitab al-Ahwal al-Şahsiyah'i almalarında kendini göstermektedir. "Kitab al-Ahwal al-Şahsiyah" Malay diline tercüme edilmiş ve iyi bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bundan dolayı da bu tercüme "Kitab Ahkam Sharia Johor" halini almıştır, bununla beraber bu kitap aile hukuku ile alakalı maddeler ve bölümler içermekteydi ve daha sonra 1935 yılında Johor'daki Kadı Mahkemelerinde uygulanmaya başlanmıştır.

Burada şunu kaydetmekte fayda vardır ki, Müslüman ya da gayrimüslim olmaları fark etmeksizin Johor Devleti ile diğer devletler arasında iyi bir ilişki bulunmaktadır. Sultan İbrahim'in ve babasının hayat hikayelerine bakıldığında, vakitlerinin önemli bölümünü diğer ülkeler ve hükümetlerle siyasi ilişkileri geliştirmek üzere yurt dışında geçirmiş oldukları görülür.

Sultan İbrahim, büyük bir seyyah olarak ün yapmıştır. Bir lider olarak Batılı bir eğitimden geçmiştir. Yurtdışına ve özellikle de Avrupa ülkelerine yaptığı ziyaretlerden önce de Batı yaşam tarzının etkisi altında olduğu açıkça görülmektedir. O Avrupa ülkelerine ve diğer ülkelere yönelik seyahatlerini aslında politik amaçlarla yapmıştır.

Sultan İbrahim, 19 Nisan 1901 tarihinde Avrupa ülkelerini ziyaret etmiştir. Bu, onun tahta geçtikten sonra gerçekleştirdiği ilk ziyarettir. Daha sonraları, 1904 ve 1905 yıllarında da yurt dışına, yani İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Avrupa ülkelerine yeniden ziyaretler gerçekleştirmiştir.11

Bununla birlikte, 22 Mayıs 1896 tarihinde Tayland'dan Çulalongkom Kralı'nın yapmış olduğu ziyaret gibi, Sultan İbrahimi ziyaret eden diğer ülkelerin hükümdarları da vardır. Diğer hükümdarların

gözünde Sultan İbrahim'in onur ve şerefi babası Sultan Abu Bakr ile aynıdır. Sultan İbrahim, Johor Hükümeti ile iyi ilişkilere sahip olan krallar ve hükümdarlardan pek çok onurlandırıcı unvan almıştır.

Vali Sir Charles Mitchell, 9 Ekim 1897 tarihinde Johor'ye giderek Sultan İbrahim'e K.C.M.G. ödülünü tevdi etmiş ve Johor Başbakanı (Menteri Besar) Dato' Jaafar bin Haji Muhammed'e de C.M.G ödülünü vermiştir. Sultan İbrahim, ayrıca 11 Mayıs 1916 tarihinde G.C.M.G. ile ödüllendirilmiş ve bunu 16 Mart 1918 tarihinde aldığı K.B.E. ödülü takip etmiştir. G.C.M.G. ödülü Jahor'un sivil yönetimindeki başarılı çalışmaları için ve K.B.E. ödülü ise İngiliz savaş çabalarına verdiği destekten dolayı tevdi edilmiştir.12

4 Haziran 1898 tarihinde, Türk Sultanı Abdülhamid'den bir Şeref Payesi'nin Sultan İbrahim'e takdimi için Johor'de bir tören düzenlendi. Osmanlı İmparatorluğu'nun gönderdiği bu Şeref Payesi, İstanbul'dan Johor'a Dışişleri Bakanı Dato' Seri Amar Diraja Abdul Rahman bin Andak tarafından getirilmiştir.13

Johor'u ziyaret eden Raca Çulalongkorn'un Tayland'a dönmesinden sonra yerine tahta geçen Kral Rama, 1924 yılında, Sultan İbrahim'i Beyaz Fil Payesi'nin Birinci Sınıf Yıldızı ile ödüllendirmiştir. 9 Nisan 1934 tarihinde ise, Sultan İbrahim'in Tokyo ziyareti sırasında Japon Maharajası Tenno Heika, onu Yükselen Güneş Payesi'nin Birinci Sınıf Yıldız'ı ile taltif etmiştir.14

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile Johor arasında iyi ilişkiler bulunmaktaydı ve bu ilişki Johor'un bir Türk danışman almasına müsaade edilmesiyle daha da sıkılaştı. Türk danışman Türk soyundan olan bir Müslüman ilim adamıydı. O, Sultan'a dini danışmanlık yapmış olan saygın ve önde gelen bir din alimiydi. Johor dışında Türk danışmanlar kabul eden diğer Malay devletleri ise Terengganu ve Perak idi. Bazı Türk danışmanlar ise Müftü olarak atanmaktaydı ve Seyit Şeyh el-Haci de bunlardan biriydi.15

Buraya kadar anlattıklarımız, Sultan İbrahim, onun babası ve Dato' Seri Amar Abdul Rahman bin Andak gibi görevlilerin Osmanlı Hükümeti ile iyi ilişkileri olduğu izlenimini edinmek için yeterlidir. Bu iyi ilişkiler, kadar Türk soyundan gelme din alimleri de Johor'da çalıştıkları sırada iyi birer örnek teşkil etmişler ve Johor'un hükümet yetkilileri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hukukun Johor Devleti için temel bir model olarak uygulanmasına ilgi göstermişlerdir. Osmanlı Hükümeti 1869'dan bu yana mahkemelerindeki medeni hukuku ilgilendiren davalarda, referans alınan temel bir Kanun olarak, İslami bir medeni kanun olan Mecelle'yi uygulamaktaydı. Bu durumun ışığında, Sultan İbrahim ve görevlileri Mecelle'nin Johor'a da getirilerek uygulanması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bunun için, Mecelle'nin Johor Devleti'ne gelişinin, Sultan ve onun görevlilerinin gayretleriyle Johor Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında kurulan iyi ilişkiler ve bağların varlığı sayesinde olduğu söylenebilir. Bunlar, özelde Osmanlı Padişahı Abdülhamid Han ile genelde ise Türk Hükümeti ile hep iyi bir ilişki ve bağa sahip olmuşlardır.

IV. Adli Hükümler Mecellesi ve Johor Hükümleri Mecellesi: Kısa Bir Mukayese

Biz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Mecelle'nin uygulanmaya başlanmasından sadece birkaç yıl sonra bir medeni hukuk normu olarak Johor'da Mecelle Ahkam Johor'nin (Johor Hükümleri Mecellesi) yürürlüğe konduğunu biliyoruz. Mecelle Ahkam Johor, Johor'da uygulanmak üzere resmen 29 Kasım 1913 tarihinde ilan edilmiştir (Bu kanun 1956 Medeni Kanunu'nun 1956 yılında Batı Malezya'da uygulamaya konulmasıyla ilga edilmiştir)16 Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Mecelle 20 Nisan 1869 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yani, her iki Mecelle'nin yürürlüğe girmesi arasındaki süre farkı yaklaşık 45 yıldır.

İslam Medeni Kanunu olan Johor Mecelle'si, Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin orijinal Arapça metninden tercüme edilmiştir. Yani, orijinal Mecelle metni ile kesinlikle önemli bir farklılığı bulunmamaktadır. Bu her ikisinin de içeriğinin bölümlenmeleri ve düzenlenmeleri açısından incelenmesiyle açıkça görülebilir. Johor Mecellesi'nde içerik on altı kitaba bölünmüştür. Bu, Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin içerik bölümlerinin sayısıyla aynıdır. Johor Mecellesi'ndeki kitap düzeni tamamen Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'deki gibi listelenmiştir.17 Burada, Johor Mecellesi ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliye kitapları sıralanacaktır. Her ikisindeki kitaplar da aynı mesele ve konuları işlemektedir. Bu Mecellelerin kitapları şunlardır:

01. Kitap: Satış

02. Kitap: Kiralama

03. Kitap: Garanti/emniyet

04. Kitap: Borçların Transferi

05. Kitap: Vaad

06. Kitap: Güven

07. Kitap: Hediye

08. Kitap: Yanlış Uygulama ve Tahrip

09. Kitap: Memnuiyet/Yasak, Kısıtlama ve Şüf'a

10. Kitap: Ortak Mülkiyet/Ortaklık

11. Kitap: Acenta

12. Kitap: Yerleşme ve Serbest Bırakma

13. Kitap: İkrar

14. Kitap: Dava/Dava Etme

15. Kitap: Delil ve Yemin

16. Kitap: Hukun Yönetimi/Yargı

Her kitapta bölümler (bablar) ve her bölümün altında da kısımlar (fasıllar) bulunmaktadır. Mecelle'deki ve Mecelle Johor'daki kısımlar maddeleri içermekte ve her ikisinde de 1852 madde bulunmaktadır. Mecele'nin orijinal metninde maddeler için madde kullanılırken, Mecelle Johor'da "sayı" anlamına gelen "bilangan" kelimesi kullanılmaktadır, mesela "bilangan 2" (sayı 2), "bilangan 100" (sayı 100) gibi…

Bununla birlikte Majallah Ahkam Johor'da kitab, bab (bölüm) ve fasl/fasal (kısım) gibi terimler değişmemiştir. Bu terimler aynen alınmıştır. Mecelle'nin orijinal metnindeki gibi kullanılmışlardır. Yukarıda bahsedildiği gibi, madde kelimesi "bilangan" kelimesi ile değiştirilmemiş olsa aynısı bile denilebilirdi.

Mecelle Ahkam Johor Malay diline tercüme edilmiş olmasına rağmen, bunun günümüz insanları tarafından anlaşılması oldukça zordur, çünkü bu dil eski Malay dilidir ve o döneme ve şartlara uyan bir dildir. Aynı zamanda pek çok Arapça kelime görünür şekilde Malay diline çevrilmemiştir. Bunlar Arapçada kullanıldıkları haliyle tercümelerde bırakılmışlardır. Bundan güdülen amaç, bu belirli kelimelerin tam olarak anlamını verebilme kaygısıdır. Tercüme edilen metinlerde aynen bırakılan Arapça'daki bazı kelimeler şunlardır:

01. İcara 02. Hıyar 03. Havale

04. Hibe 05. Hicr 06. Ikrah

07. Vekalet 08. Ikrar 09. Ibra

10. beyyine 11. Tahlif 12. Tevatür

13. 'Ayn 14. Tezkiye 15. Hammam, vesaire.

Majallah Ahkam Jahor, Türk Mecellesi'nden tercüme edilen bir İslami Medeni Kanun olmasına rağmen, bunlardan hiç birini Majallat al-Ahkam al-Adliyyah'ın orijinal metninde bulunmadığı kabul edilmektedir. Majallat al-Ahkam al-Adliyyah'da yerel şartlara uyarlanmış birkaç örnek bulunmaktadır. Meydana gelen farklılıklar vakalardan ziyade örneklere dayanmaktadır. Burada, yerel şartlara uygun olarak uyarlamalar yapılmış birkaç örneği sıralayacağız:

1. Mecelle'nin 230. Maddesi

Şöyle Demektedir

Satış, özellikle belirtilmese bile, yerel adetlerin satılan şeye dahil ettiği her şeyi kapsamaktadır. Mesela, bir evin satılması durumunda, bu satışa mutfak ve kiler de dahildir. Bir zeytinlik satışında,

özellikle belirtilmemesine rağmen, zeytin ağaçları da satışa dahildir. Bunun arkasında yatan sebep ya da mantık, mutfak ve kilerin evi oluşturan bölümleri teşkil etmesi ve zeytinliğin zaten zeytin ağaçlarını içeren arazi olmasıdır. Öte yandan herhangi bir toprak parçası zeytinlik olarak adlandırılamaz.

Bu maddenin keyfiyeti tam olarak Malay diline tercüme edilmiştir ve Mecelle Ahkam Jahor'un 230. Maddesi'ne konulmuştur, ancak zeytinlik ve zeytin ağacı kelimelerinin her ikisi de değiştirilerek kebun kelapa (hindistan cevizi bahçesi) ve pokok kelapa (hindistan cevizi ağacı) şeklinde kullanılmıştır.

2. Mecelle'nin 255. Maddesi

Şöyle demektedir

Satış sözleşmesinin yapılmasından sonra alıcı tespit edilen fiyatı yükseltebilir. Eğer satıcı, teklifin yapıldığı toplantıda böyle bir artışı kabul ederse, artış isteme hakkına sahip olacaktır ve alıcının pişmanlığı ise böyle bir durumda çare etmeyecektir. Ancak, şayet satıcı bu artışı toplantıdan sonra kabul ederse, bu kabul dikkate alınmayacaktır. Mesela, bir hayvanı satın almak üzere 1000 Kuruş için pazarlık yapıldıktan sonra, alıcı satıcıya: "sizin için 200 Kuruş artış yaptım" derse ve satıcı bu ilave parayı teklifin yapıldığı toplantıda kabul ederse, alıcı hayvanı 1200 Kuruş'tan satın almış olur. Ancak, şayet satıcı bunu toplantı sırasında kabul etmezse, daha sonra kabul ettiğine dair imza atmış olsa bile, alıcı söz konusu hayvan için ilave ettiği 200 kuruşu ödemeye zorlanamaz.

Mecelle Ahkam Jahor'un 255. Maddesi'nde, 1000, 1200 ve 200 değerindeki sikkeler olan Türk ve Mısır küçük para biriminin ismi olan kuruş kelimesi yerel para birimi ile değiştirilmiştir. Kuruş'un yerine kullanılan yerel para birimini ifade eden kelime ringgit'tir. Bundan dolayı, söz konusu Madde'deki ifadeler 1000 ringgit, 200 ringgit ve 1200 ringgit haline dönüştürülmüştür.

3. Mecelle'nin 285. Maddesi

Şöyle Demektedir

Şart ileri sürülmeyen bir sözleşmede, satılan şey, satışın neticelendiği sırada bulunduğu yerde teslim edilmelidir. Mesela, eğer birisi İstanbul'da bir başkasına Tekfur Dağı'ndaki bir miktar buğdayı satarsa, satışı yapan kişi bu buğdayı Tekfur Dağı'nda teslim etmelidir. Burada, satışı yapan kişi söz konusu buğdayı İstanbul'da teslim etmeye zorlanamaz.

Mecelle Ahkam Jahor'un 285. Maddesi'nde söz konusu keyfiyet aynen Majallat al-Ahkam al-Adliyyah (Mecelle)'da olduğu gibi düzenlenmiştir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yer isimleri, yani İstanbul ve Tekfur Dağı; viz Johor ve Muar gibi Johor'daki yerel mevki isimleri ile değiştirilmiştir.

4. Mecelle'nin 290. Maddesi

Şöyle Demektedir

Büyük meblağlarda satın alınan mallarla ilgili masraflar ve ücretler alıcıya düşmektedir. Mesela: Bir bahçede bulunan tüm üzümler toptan ya da götürü olarak satıldıysa, bu üzümlerin toplanma masrafları alıcı tarafından karşılanır. Aynı şekilde, şayet bir buğday deposu buğday ile dolu iken satılmışsa, bu deponun boşaltılması ve depodaki buğdayın uzaklaştırılmasından doğan masraflar alıcıya ait olacaktır.

Majallah Ahkam Jahor'un 290. Maddesi'nde, Mecelle'de geçen üzüm ve buğday kelimeleri yerel kelimelerle değiştirilmiştir. Üzüm kelimesi buah-buah (meyveler) kelimesi ile ve buğday kelimesi de padi (pirinç) kelimesi ile değiştirilmiştir.

V. Sonuç

Yukarıda verdiğimiz bilgiler, Jahore Hükümeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerinin 1800 yılından beri var olduğunu göstermektedir. Bu durumda Johor Hükümeti'nin, yönetimin bazı meselelerini, özellikle de İslam hukuku ve Kadı Mahkemeleri ile alakalı bazı konuları güçlendirmek ve pekiştirmek için Johor Devleti'ne Osmanlı İmparatorluğu'ndan Müslüman alimler getirmekle ilgilenmesi söz konusu bu ilişkileri daha da sıkılaştırmış ve daha uygun hale getirmiştir. Bu bakımdan, Mecelle Türklerden alınmış, kabul edilmiş ve Johor sakinlerine empoze edilmiştir. Mecelle, Johor Devleti tarafından hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan yürürlüğe konmuştur.

DİPNOTLAR

1 Abdullah bin Mohammad, "The Travel of Abu Bakar, Maharaja Johore to the Far East", Malaysia In History, Cilt. 14, April, 1972.

2 Ahmad Ibrahim, "The Position of Islam in the Constitution of Malaysia", içinde The Constitution of Malaysia, Its Development: 1957 1977, Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1978.

3 Carl A. Trocki, Prince of Pirates: the Temenggongs and the Development of Johor and Singapore 1784-1885, Singapore: SingaporeUniversity Press, 1979.

4 Eunice Thio, British Policy in the Malay Peninsula 1880-1910, Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1969.

5 ……… "British Policy Towards Johore: From Advice to Control", J. M. B. R. A. S., Cilt XL, part 1, July, 1967, pp. 1-41.

6 Haji Buyong bin Adil; Sejarah Johor, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka, 1971.

7 J. De V. Allen, "Johoro 1901-1914: The Raiway Concession: The Johore Advisory Board: Sweettenham's Resignation and the First General Adviser", J. M. B. R. A. S., Cilt. 45, part 2, 1972, pp. 1-30.

8 Leonard Y. Andaya, The Kingdom of Johor 1641-1728, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975.

9 M. A. Fawzi Basri dan hasrom Haron, Sejarah Johor Moden 1855 1940, Kuala Lumpur, Jabatan Muzium Semenanjung Malaysia, 1978.

10 Majallah Ahkam Johor.

11 Mecelle-i Ahkam-ı Adliye: Bir grup ulema tarafından hazırlanan ve 1876 yılında kabul edilen Osmanlı İslam Medeni Kanunu, İngilizce çevirisi C. R. Tyser tarafından yapılmıştır; The Mejalla, lahore: The Punjab Educational Press, 1387H/1967M, and by C. A. Hooper, The Civil Law of Palastine and Trans-Jordan, Jerusalem: The Azriel Printing Works, 1352H/1933M.

12 Majid Khadduri and Herbert Liebesny, Law in the Middle East: Origin and Development of Islamic Law, Washington: The Middle East Institute, 1955.

13 News Straits Times, Monday, 20th February, 1989, p. 20.

14 Rupert Emerson, Malaysia: A Study in Direct and Indirect Rule, Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1970.

15 R. O. Winstedt, “A History of Johore (1365-1895)”, J. M. B. R. A. S., (1979), ss. 98-120.

16 Salim Rustam Baz al-Lubnani, Sharh al-Majallah, 2. Cilt., Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1305II/1887M.

17 Subhi Mahmassani, The Philosophy of Jurisprudence in Islam, Selangor: Penerbitan Hizbi, 1987.

Türk-Japon İlişkilerinin Tarihi / Prof. Dr. Selçuk Esenbel [s.149-161]

Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Japonya ve Osmanlı Türkiyesi'nin 19. yüzyıldan önce doğrudan ilişki kurdukları hakkında pek bilgimiz yok. Her iki ülke, birbirleri hakkında, bazı seyahatnameler ve benzeri raporların sınırları içinde bilgi sahibiydiler. Katip Çelebi'nin Cihannuma'sı "Caponya" ülkesine bir kaç sayfa vakfeder ve Japonların soğuk su ile yıkanmayı sevdiklerinden ve son derecede güçlü bir ahlaka sahip olduklarından bahseder. Japonların benzeri coğrafya kitapları ve uzak ülkelerin insanlarından bahseden eserlerinde ise özellikle 18. yüzyılda basılmış olan Komozatsuwa (Kızıl saçlı halklar hakkında hikayeler) veya Bankoku shinwa (On bin ülke hakkında efsaneler veya Barbarların ülkeleri hakkında efsaneler) gibi populer edebiyat eserlerinde, Osmanlı Devleti ve Türklerin ülkesi, Toruko, yani Türkiye olarak adlandırılır. Bu eserlerde, Türkiye, üç kıtaya yayılmış olan çok güçlü ve korkutucu bir askeri güç olarak tanıtılmaktadır. Japonlara bu bilgilerin Portekizliler ve Hollandalılar tarafından bildirildiği de bir gerçektir. Ancak, Japonya'nın feodal yönetiminin başı Tokugawa Shogunlarının her yıl Japonya'ya ticaret için gelme imtiyazını elinde tutan Hollandalı ticaret gemilerinin kaptanlarının Shogun'a, Japonya ile ticaret hakkının karşılığında, sunmak zorunda olduğu raporlar, dünyada olan olaylar ve gelişmelerle ilgili bilgiler arasında mutlaka önemli bir bölümünü Osmanlı Devleti ile Batı dünyasının harp ve sulh ilişkilerine vakfetmektedir.1

Japonya ve Osmanlı Devleti'nin gerçek anlamda doğrudan ilişki kurmaları, Batı Güçlerinin kurduğu dünya ticaret ve diplomasi sisteminin bu iki ülkeyi dönemin siyasi ve ekonomik şartları doğrultusunda ister istemez birbirlerine yaklaştırmasıyla gerçekleşmiştir. Japonların 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgisinin tarihçesi, Japonya'nın büyük güç siyaseti dünyasına girişinde yararlandığı güdü, düşünce ve stratejileri yansıtır. 1868'deki Meiji Restorasyonu sonrasında, yeni Japon hükümeti Osmanlı'yla ilişkiler kurmak için arayış içerisine girmiş, Balkanlar'a ve Yakın Doğu'ya yayılmış olan Osmanlı topraklarına çeşitli heyetler göndermeye başlamıştır. Bu çalışma da, bölgeye gelen ziyaretçilerin seyahat kayıt ve raporlarına dayanmaktadır. Öte yandan Osmanlı Devleti ise, Japonya'nın hızla dünya sahnesinde ortaya çıkmasını ve bunu sağlayan başarılı ıslahatlarının önemini fark etmiş, bir şekilde, bu Uzak Doğu'nun yükselen yıldızı ile yakın bir ilişki kurmasının Batı dünyasının Büyük Güçlerinin karşısında, özellikle Rusya'ya karşı, faydalı olabileceğini düşünmüştür. Siyasi tarih açısından, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Japonların ilgisinin gelişiminde iki farklı aşama fark edilecektir. Birinci aşama; 1868 ve 1890'lı yıllar arasında olup, bu dönem, Japonya'nın Batı ile anlaşmalarını gözden geçirerek egemenlik haklarının tamlığını aradığı bir dönemdir. Bu dönem, Japonya'nın kendisi gibi, önde gelen Batılı güçlere tanıdığı "eşitsiz antlaşma" ayrıcalıklarının sorunları ile karşılaşan ve Batılı olmayan Osmanlı örneğinden kendi antlaşma düzeltme politikası için bir şeyler öğrenme ilgisine sahip olduğu bir dönemdir. Osmanlıların ve Japonya'nın ana gündemi karşılıklı olarak kabul edilebilir bir ticaret ve diplomasi antlaşmasıdır.

Bu dönemin Japonya-Osmanlı ilişkileri "Batı emperyalizminin uluslararası kanunu" olarak işlev görmüş olan kapitülasyonlar, yani, yabancıların bulundukları ülkenin kanunlarına tabi olmaması

imtiyazı, gümrük vergilerinde edinilen imtiyazlar ve en fazla kayrılan ülke ilkesi gibi uygulamalarla vs. gibi Batılı güçler tarafından ticaret ve diplomasinin uluslararası kuralları olarak dayatılan bu antlaşma düzenlemeleri, Büyük Güçlerin çemberi dışında kalan Japonya ve Osmanlı Türkiye'sinin ticaret ve diplomatik ilişkilerini resmiyete dökmelerinde yaşadıkları sıkıntıları yansıtmaktadır.

19. yüzyılın son on yılında başlayarak I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar olan dönem ikinci aşama olarak kabul edilebilir. Bu dönem 1902'deki İngiltere-Japonya ittifakı ile İngiltere'nin dostu olan Japonya ve Almanya'yla dost olan Osmanlı hükümeti karşıt kamplara düşmüşlerdir. Bu ikinci dönem Japonya'nın Osmanlı'ya karşı tavır ve stratejilerini bir emperyalist büyük güç olarak düzenleme süreci olması açısından daha önceki dönemle zıtlık gösterir ve İngiltere-Japonya dostluğu önemli bir dönüm noktasıdır. Japonların özellikle bu sonraki dönemde Osmanlı dünyası ile olan ilişkileri, Japonya'da, 1905 Rus-Japon savasını kazanan Japon toplumunda yükselişte olan Asyacılık düşünce akımının gündemi içinde oluşan bir emperyalizm ideolojisi çerçevesinde belirlenmeye başlar. Öte yandan, Osmanlı ve özellikle Rusya Türk dünyasında ortaya çıkan Türkçülük, Pan İslamcılık gibi akımları temsil eden düşünür ve yazarlar, 1905 Ru-Japon Savaşından muzaffer olarak çıkıp, Büyük Güçler sahnesine adım atan genç Japonya'yı örnek alınması gereken Batı'ya alternatif bir ıslahat ve çağdaşlık modeli olarak tartışmaktadırlar. Bu çok farklı iki yaklaşım, yine de bir süre için, Japonlar ve bazı Türk dünyasının unsurları arasında, Batı hegemonyasına karşı duyulan karşıt bir ortak menfaat birliğinin temelini teşkil etmeye başlamıştır.

Japonların Osmanlı İmparatorluğu ve İslam Dünyası Hakkında Bilgi Toplama Faaliyetleri

Japonların Yakın Doğu'nun şartları hakkında birinci elden geniş bilgi toplama amaçlı çabaları arasında en ünlüsü 1880 yılındaki Yoshida heyetidir. Japon dışişleri bakanlığı Gaimushh, 1880'de Yoshida Masaharu liderliğinde bir heyet düzenlemiş olup, İmperial Hotel yöneticisi Yokoyama Nagaichirh, ordudan Albay Furukawa Nobuyoshi ve iki yardımcısı Tsuchida Seijirh ve Asada Iwatarh ile bazı tüccarlar heyette yer almışlardır. Sonradan öğrenildiğine göre, Yoshida heyeti aynı yıl savaş gemisi Hiei ile Basra Körfezi'ne ulaştığında, bunun bir güç gösterisi olarak gönderildiği söylenmiştir. Japon ekibi Bushire'ye ulaşmak için zor bir kara yolculuğuna girişmiş ve -onların daha sonraki kayıtlarına göre- korkunç bir yolculuktan sonra Tahran'a varmışlardır. Tahran'da on iki gün kaldıktan sonra, heyet Kafkas bölgesine gitmiş ve 1881'de Osmanlı başkentine girmiştir.

Osmanlı hükümeti Yoshida heyetini memnuniyetle karşılamıştır. Sultan II. Abdülhamid iki ülke arasında bir anlaşma yapmak üzere görüşmelerin başlatılmasını teşvik etmiştir. Daha sonra Yoshida Heyeti, Romanya'ya ve Budapeşte'ye, son olarak da heyetin dağıldığı yer olan Viyana'ya ulaşmıştır. Yokoyama ve tüccarlar Londra'ya gidip, Furukawa İtalya üzerinden ülkesine dönerken, Yoshida St. Petersburg'a gitmiştir.2

Japon Genel Kurmayı için ünlü istihbarat memuru Albay Fukushima Yasumasa'nın 1892-93 yıllarında at sırtında tamamladığı 438 günlük Orta Asya yolculuğu önemli bir ziyarettir. Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan böylesi bilgi toplama seyahatleri Japonların Rusya'nın nüfuzunu Güney'e

yayma planlarını inceleme amaçlarının bir parçasıdır. Fukushima, 1895'te tekrar Tokyo'dan ayrılarak Afrika, Türkiye, Seylan ve Hindistan'ı kapsayan zor bir yolculuğa çıkar. Ertesi yıl 1896'da İran'a girer ve Orta Asya'ya geçer. Güney Arabistan'a dönüp, Hindistan'a, Tayland ve Vietnam'a geçer ve son olarak 1897'de Japonya'ya dönerek ayrıntılı bir rapor sunar.3

Zamanın buna benzer bir diğer istihbarat ziyareti de Ienaga Toyokichi'nin Taiwan'daki sömürge yönetimine bir rapor hazırlamak için afyon üretiminin durumunu araştırma amacıyla 1899'da İran, Türkiye ve Hindistan'a yaptığı yolculuktur. Ienaga, Basra Körfezi'ndeki Bushire'ye ulaşır ve Yoshida ile aynı rotayı izleyerek Tahran'a girer. İran'daki yolculuğundan sonra Bakü ve Karadeniz sahilindeki Batum'a, oradan da deniz yoluyla İstanbul'a geçer. Ienaga, afyon üretimini incelemek üzere İstanbul'dan kara yolculuğuna girişir, böylelikle Anadolu'nun iç kısımlarında seyahat eden ilk Japon olacaktır. Son olarak, Suriye'ye geçerek, daha sonra Mısır ve Hindistan'a gider. 1900'de Ienaga Taiwan'a dönerek sömürge otoritelerine raporunu sunar.4

Japon heyetlerinin bölgeyle ilgili hazırladıkları raporlar, Meiji Japonlarının İslam dünyasını da içermekte olan Avrasya kıtası insanları hakkındaki düşüncelerini de yansıtmaktadır. Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu ve bölge hakkında Japonlara ait en az sekiz iyi bilinen çalışma ortaya çıkmıştır. Japonların -aşağıda da irdelenilecek olan- çok sayıda anlaşma yapma isteklerine karşın, iki ülke arasında kısıtlı kalan ilişkilere rağmen bu sayı oldukça fazladır. Gaimushh'nun bölgeyle temasları ve araştırmalarına bağlı olarak ortaya çıkan büyük sayıdaki çalışmalar Japon hükümetinin imparatorlukla olan anlaşma sorununu yansıtmaktadır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar ve Yakın Doğu'daki bölgelerini paylaşma amacında olan Rusya ve İngiltere açısından özel bir öneme sahip olan ve diplomaside Doğu Sorunu olarak bilinen Osmanlıların geleceği ile de ilgilidir. Diğerleri ise Albay Fukushima'nın eseri gibi bilgi toplama ziyaretlerinden kalan çalışmalar olup, Asya ve Avrupa'ya yapılan daha geniş yolculukların bir parçası olarak Osmanlı üzerine kısımlar içermektedir. Bunların çok iyi bilinen bazıları; Furukawa Nobuyoshi'nin 1891 yılında Sambh Honbu (Genel Kurmay Başkanlığı) için yazmış olduğu Perushia Kikh (İran Yolculuğu Notları) ile Ienaga Toyokichi'nin Anadolu ve afyon sorunu üzerine hazırlayıp Taiwan sömürge yönetimine sunmuş olduğu, daha sonra Nishi Ajia Ryokhki (Batı Asya yolculuk Notları) olarak yayımlanmış olan çalışmalardır.

Dışişleri Bakanlığı Gaimushh'nun, 1911 yılında Okada heyeti tarafından Toruko jijh başlığıyla Türkiye koşulları üzerine hazırlanan raporu da önemli bir çalışmadır. Büyük olasılıkla İngilizce kaynaklardan tercüme edilmiş olan Gaimushh raporu, imparatorluğun etnik kurgusu üzerine detaylı bir çalışma olup, milliyetçilik ve çöküş üzerine eğilmekte oluşu açısından Doğu Sorunu yaklaşımının bir yansımasıdır. Raporun, Balkanlardaki milliyetçi akımlara karşı uzun bir süre Abdülhamid'in etnik politikalarını destekleyen bir unsur olan Arnavutluk'un imparatora sadakati ile ilgili kısmı ilginçtir. Bir diğer kısımda ise, Irak'ta gelişmekte olan pamuk üretimi ile ilgili Japonların iş yapma umutları, İngilizlerin bölgenin idaresini Osmanlılardan alışı açısından değerlendirilmektedir.5

Meiji liberal aydını Fukuzawa Yukichi'nin iyi bilinen Datsua -genç Japonya'nın Asya'dan ayrılarak Batı'ya katılması- düşüncesi, genel olarak Asya'nın çağdaş medeniyetin bir kaynağı

olduğunu reddetmekte olup, bu İslam dünyasına ilişkin Batıcı Meiji görüşünün temelini oluşturmakta ve kısmen de Osmanlı'ya karşı Meiji tutumunu etkilemektedir. Bunmei-ron no Gairyaku'da (Medeniyet Savı Özeti, 1875) Fukuzawa, Osmanlılara ilişkin olarak dönemin standart bir liberal batıcı değerlendirmesini yapmaktadır: Osmanlılar bir zamanlar Avrupa'nın düşmanı olan muazzam bir güç olup, üç katlı dünya görüşü içerisinde ise Çin'le birlikte yarı aydınlanmış Asya ülkeleri sınıfına girmektedir. Japonya'nınsa Osmanlı ve Çin'in bulunduğu sınıf içerisinde kalma olasılığından kaçınması ve Batı tarafından temsil edilen aydınlanmış dünya sınıfına girmesi gerekmektedir.6

Antlaşma Sorunu

Japonya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na ilgisi, Tokugawa Shogunlarının ABD donanmasının dayatması ile 1858 yılında zorunlu olarak imzalamaya mecbur bırakıldığı 'Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın Japonya ve Batılı ülkeler arasında kurduğu "eşit olmayan antlaşmalar" düzenine karşı gelerek Shogunları deviren ve yeni bir rejim kuran Meiji yönetiminin, bu antlaşmaları eşit ve karşılıklılık ilkeleri doğrultusunda düzeltme çabaları ile başlar. Japonya'nın 1858 antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkelere tanıdığı kapitülasyonlar ile aynı özelliklere sahip olduğundan bu ayrıcalıklar ile bir başka deyişle Batı emperyalizmi Japonya'da kanuni dayanağını elde etmiş olur. Ancak, Japonya ve Osmanlılar, Batılılara verilen antlaşma ayrıcalıkları sisteminin bir parçası oldukları halde, emperyalizm ve sömürgeciliğin 19. yüzyıldaki tarihinde, sömürgeleştirilmeden egemen güç olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Özellikle 1838 İngiltere Osmanlı Ticaret Antlaşması, Osmanlı ekonomisinin kapılarını batı emperyalizminin dönüştürücü etkilerine açmış olup, bu Batı emperyalizminin Doğu Asya'ya girişini belirleyen Çin'in 1842 Nanking Antlaşması ve Japonya'nın 1858 antlaşmalarından birkaç yıl öncedir.7

Japonya ve Osmanlı arasındaki ilişkiler, 1871 yılında Batı başkentlerine 1858 antlaşmalarını düzeltme amacıyla gönderilen Iwakura heyetiyle başlamıştır. Heyetin Avrupa'yı ziyareti sırasında, Prens Iwakura sekreterlerinden biri olan Fukuchi Gen'ichirh'ya İstanbul'a giderek, Japonya'nın "eşitsiz anlaşmalar"dan doğan zor durumuna benzer olan Osmanlı'nın Kapütilasyonist antlaşmalarının şartları üzerinde çalışmasını emretmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki antlaşmaların uygulanışı üzerine raporlar bulunup, özellikle konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkileri Japon otoritelerin özel olarak ilgisini çekmiştir.8 Japonya-Osmanlı ilişkileri açısından 1871'deki Fukuchi raporu imparatorluğun şartları hakkında bilgi verme konusunda tatmin edici olmamıştır. Bunun sonucu olarak Dışişleri Bakanı Terajima Munenori, Japonya'nın İngiltere'deki diplomatik temsilcisi Ueno Kagenori'ye Türk-Londra sefiri ile ilişki kurarak o ülkedeki şartları incelemesini ve Japonya'yla Osmanlı Türkiye'si arasında bir ticaret ve dostluk antlaşması imzalama olasılığını görüşmesini emretmiştir.9

Terajima'nın Ueno'ya mektubu, 19. yüzyılda Japon-Türk ilişkilerini sıkıntıya sokacak sorunun farkında olduğunu göstermektedir. Resmi bir antlaşmadan ziyade, Ueno renkli bir diplomatik dille alternatif bir formül getirmektedir:

"Türkiye birçok açıdan (dağları ve kayaları) bizim ülkemizi andırmaktadır ve biz bu ülkeye bir heyet ya da gözlemci gönderirsek birçok yarar elde ederiz….Bunu akılda tutarak ve Türkiye ile henüz ticari ilişkilerimizin olmamasından dolayı, senin bizim iki ülkemiz arasında bir dostluk antlaşması yapmak için Londra'daki Türk sefirine ihtiyatla yaklaşmanı isterim."

Siyasi dürtüler de Japonların Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgisini besleyen bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu, Rusya tehdidine karşı bölgesel bir hattı güçlendirme kapsamında olup, özellikle Hindistan'da İngiliz İmparatorluğu'nu koruma düşüncesiyle İngiltere tarafından cesaretlendirilen bir politikadır. Sürüncemede kalan antlaşma sorununa karşın İngiltere'nin, Japonya ve Osmanlı Türkiye'sinin Rusya'ya ilişkin ortak endişelerinin dolayısıyla daha sıkı ilişkiler kurmalarını teşvik ettiği gözlenmektedir. Bu strateji, güçsüz olmasına karşın Osmanlı'yı kendisi için 1854'teki Kırım Savaşı'ndan beri önemli bir bölgesel güç olarak gören İngiltere tarafından cesaretlendirilmiştir. Çok geçmeden, 1902'deki İngiltere-Japonya ittifakı ile yeni yükselen Asyalı güç Japonya'yı Rusya'ya karşı bir mendirek olarak görecek olan İngiltere'nin, Japonya ile Osmanlı arasında her düzeydeki ilişkileri desteklediği görülmektedir.

Osmanlı hükümeti ise, kendi açısından Japonya ile ilişkiler kurmak konusunda olumlu bir tavır içinde olmuş, özellikle Sultan II. Abdülhamid, Rusya'ya karşı işbirliği yapma gündemini paylaşarak Doğu'nun bu başarılı modernleşen gücü ile işbirliği kurma arzusunu göstermiştir.

Rusya'ya karşı reel politik çıkarlar tekrar kendini hissettirdiğinde, 1876'da İngiliz siyasetçileri Osmanlı Sadrazamı Mithat Paşa'ya yaklaşarak Osmanlıların Japonya ile sıkı ilişkiler kurmasını önermişlerdir. Böylece, 1878'de Japon savaş gemisi Seiki taşımakta olduğu bahriye öğrencileri ile İstanbul'a on iki günlük bir ziyaret yaparak uygun törenlerle kabul edilmişlerdir.10

Ancak, Japonya ve Osmanlı Türkiye'si arasındaki resmi ilişkiler, Japonya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda kendilerinin Batılı Güçler gibi edinmek istedikleri antlaşma ayrıcalıklarını istemeleriyle çıkmaza girmiştir. Osmanlı Devleti'nin tavrı ise, gelecekte kademeli olarak kaldırmak istediği, fakat, varlığını sürdüren ve artık istenmeyen kapitülasyonist uygulamaları güçlendirecek bir antlaşmadan ne pahasına olursa olsun kaçınmak, şeklindeydi. Görüşmeler, St. Petersburg'da Osmanlı sefiri Şakir Paşa ve Japon sefir Yanagihara Sakimitsu arasında sürdürülmüştür. Yanagihara, Şakir Paşa'ya imparatorluğun yargı, hukuk, yönetim ve ticari sistemleri üzerine ayrıntılı bir sorular dizisi sunmuştur. Japonların sorgusunun bir amacı yabancılara ilişkin dava mahkemelerinin uygulanması ya da karma mahkemeler olup olmadığı hakkında bir şeyler bulmaktır. Her iki konu, Japon kamuoyunda sert tartışmalara yol açmaktaydı ve Japonya'nın büyük güçlerle antlaşmalarını düzeltme görüşmelerinde Batılı Güçlerle çeşitli defalar müzakere sorunları açmaktaydı.11

Şakir Paşa cevabında yeni Osmanlı kanun reformları sonrasındaki hukuki durumu ve "en ziyade mazhar ülke" ilkesinin Kırım Savaşı sonrasında 1856 Paris Antlaşması'na göre sona erdiğini açıklamıştır. Yüzyıllar boyu çok uluslu bir nüfusa sahip Türk Müslüman imparatorluğu olarak Avrupa'nın geleneksel düşmanı olan, ancak, şimdi ilk defa olarak " bir Avrupalı devlet" olarak tanınmış

olan Osmanlılar, İngiltere'nin Rusya'ya karşı savaşında Batı kamuoyunda "Büyük Türk" imajı ile oluşan kısa popüleritelerinden yararlanarak kapitülasyon antlaşmalarının düzeltilmesi için bir dayanak kazanmaya çalışmışlardır. Böylece, Osmanlı yetkilileri, gelecekte yeni ülkelerle yapacağı antlaşmalarda "en ziyade imtiyaza mazhar ülke" ayrıcalığını tanımak mecburiyetinden serbest kalmışsa da, ancak, o ana kadar Batılı Güçlere vermiş oldukları antlaşma ayrıcalıklarını sürdürmeyi zorunlu olarak kabul etmişlerdir.

Yine de, dönemin Sadrazamı Sait Paşa'nın hatıratı Japonya'nın imtiyaz istekleri hakkında halihazırdaki durumu ortaya koymaktadır. 1881'de Sait Paşa varlığını sürdüren antlaşma ayrıcalıkları konusunda Osmanlıların karşılaştıkları sorunları samimi bir dille aktarmaktadır. İlke olarak, Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'nın ticari ve idari amaçlı kanunlarının adapte edilmesiyle 19. yüzyıl Osmanlı kanuni reformları yeni bir çerçeve oluşturmuş olsa bile, Büyük Güçlerden etkilenen reel politik durumda, Türkiye'de yabancıları ilgilendiren davalarda kabul edile gelmiş olan bu talihsiz konsolosluk mahkemelerine başvurma kötü alışkanlığına devam edecektir. Bu yüzden, Sait Paşa bunun kabul edilemez olduğu sonucuna varmışsa da Japonların uygulamada Büyük Güçlere tanınmış olan ayrıcalıkları istemesi anlaşılabilir demektedir. Sonuçta, yukarıda değinilmiş olan antlaşma ayrıcalıklarının Japonya'ya verilmesi, Osmanlı hükümetinin 1856 Paris Antlaşması ile kapitülasyon antlaşmaları ayrıcalıklarından kazanmış olduğu kısmi serbestlik yara alacağından, Sait Paşa Japonya ile bir antlaşma olasılığını nazikçe reddetmiştir.12

İngiltere'nin Müttefiği Japonya

19. yüzyıl sonlarında, İngiltere, Osmanlı ve Japonya arasında başlangıçta ilişkileri ısındıran anti-Rus gündem, İngiltere ve Osmanlı hükümeti arasındaki zıtlığın büyümesiyle çekişmeci bir hal alarak, Balkanlarda ve Yakın Doğu'da bölgenin eski yöneticisi Osmanlıların çı-

karlarını baltalayacak şekilde ortaya çıkan İngiliz emperyalist tavırları ile sona erer. Bu zıtlık, çok kısa bir zaman dilimi içerisinde güçlü bir ideolojik değişimi beraberinde getirmiştir. Osmanlı tarafında Sultan II. Abdülhamid, Büyük Güçlerin değişmez iddiası haline gelen, Hıristiyan halkları koruma amacıyla imparatorluğun iç etnik ve dini sorunlarına karışmalarına karşı gitgide bir Pan-İslamcı bir dış politika geliştirmiştir. Başlangıçta, büyük bir Müslüman nüfusuna sahip olan Rusya'ya karşı geliştirilen bu politika, yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin arasının soğumasıyla Pan-İslamist koz olarak İngiltere'ye karşı da kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin menfaat çatışması 1881'de İngiltere'nin Mısır'ı ilhak etmesiyle su yüzüne çıkmış, aynı sıralarda, büyük bir Müslüman nüfusa sahip olan Hindistan'da İngiliz sömürge yönetiminin kuruluşu, İngiliz nüfuzunun Arap dünyasındaki sistematik genişlemesi, Osmanlı hükümetinin ciddi bir sorunu haline gelmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde Arap dünyasındaki İngiliz emperyalist genişleme, 1914 Birinci Dünya Savaş'ı sırasında iki güç arasında çatışmaya yol açmıştır. Bu durum, Arap ayaklanmalarının arka planında İngilizlerin rol almasını, savaş sonunda da Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması üzerine eski Arap bölgelerine İngiliz manda yönetimini getirmiştir.13

Bu dönemde, Japonya dünya politikasında, 1902 de imzaladığı İngiltere-Japonya İttifak Antlaşması'na sadık bir şekilde İngiltere ile aynı kampta yer almıştır. Özellikle, Japonya'nın 1895'te Çin-Japon Savaşı'nda zafer kazanmasıyla İngiltere ve Japonya'yı Asya'daki ortak çıkarların korunmasında işbirliği açısından yakınlaştırmıştır. Değinilmesi gereken önemli bir nokta, İngiltere'nin öncülüğünde, 1895'ten sonra Japonya ile yapılan antlaşmadaki düzeltme, yani kapitülasyonların kaldırılması, Japonya'nın 19. yüzyıl sonunda diğer tüm Batılı olmayan güçlerden daha önce "eşit olmayan antlaşma ayrıcalıkları"nı kaldırmasını sağlamıştır.

Konunun can alıcı noktası, Japonya ortak emperyalist çıkarları korumada İngiltere'nin sadık dostu haline gelirken, İngiltere'nin Hindistan'ı koruma stratejisinde Osmanlı'nın dışarı atılmış olmasıdır. Kendi açılarından, Osmanlılar da Japon dostluğu hatırına yürürlükteki antlaşma ayrıcalıklarını güçlendirmede pek hevesli değillerdi. İngiltere'nin Yakın Doğu'daki emperyalist stratejisinden tedirgin olarak İngiltere ile ilişkilerindeki diplomatik çizgisinde daha tarafsız bir tavır takınan Osmanlı, dönemin Meiji lider takımında güçlü bir destek bulamayacaktır.

Ertuğrul Deniz Faciası

Türk-Japon ilişkilerinde iyi niyet taşıyan dostça söylemin oluşmasını en fazla etkileyen olay, her ne kadar resmi bir diplomatik ziyaret olmasa da, bir "iyi niyet ve dostluk ziyareti' için yaptıkları zorlu yolculuk sonrasında batan Osmanlı İmparatorluğu firkateyni Ertuğrul'un felaketidir. Osmanlı Devleti ile Japonya arasında yaşanan antlaşma sorunu sonrasında, ilk önemli temas İmparator Meiji'nin kardeşi Prens Komatsu ve eşinin 1886'da Avrupa'ya yolculukları sırasındaki ziyareti olmuştur. Komatsu çifti, 1887 yılında sonbaharda İstanbul'a varmışlar ve bu olay daha sıkı ilişkiler kurma arzusunu yeniden canlandırmıştır.

Prensin ziyaretini Japonya'yla olan ilişkileri alevlendirmek için bir fırsat olarak kullanan II. Abdülhamid, artık Osmanlı Devleti ile Doğu'nun yeni yükselen yıldızı Meiji Japonya'sı arasında yakın ilişkiler kurmak için ikinci bir girişimde bulunur. Osmanlı hükümeti, imparatorluk firkateyni Ertuğrul'u Kumandan Osman Paşa ve 609 mürettebatı ile birlikte Japonya'ya göndermeye karar verir. Osman Paşa, Sultanı temsil etmekle yetkilendirilir ve sıra dışı yetkilerle donatılır. Gemi ve mürettebatı Prens Komatsu'nun 1887 yılındaki ziyaretine karşılık olarak Japon İmparatoru'nu ziyaret etmek üzere Mart 1889'da yola çıkar. Yolculuk, artarda gelen kaza ve aksilikler yüzünden acıklı bir hal alır. Bu dönemde, Osmanlı bahriyesinde teknik yardım için bulunan bir İngiliz mühendisin görüşüne göre, yolculuğa uygun olmayan geminin son derece zayıf bir durumda oluşundandır. Aksilik ve zorluklarla dolu bir yıldan fazla süreyle Asya sularında yol aldıktan sonra, Ertuğrul Haziran 1890'da Japonya'ya ulaşmıştır. Osman Paşa ve mürettebatı, imparatorluk ailesi ve yetkililere ziyaretlerini başarıyla tamamlamaya çalışmışlardır. Dönüş yolculuğuna Eylül'de yola çıkan Osmanlı firkateyni 16 Eylül günü sert bir tayfun nedeniyle batmıştır. Gemi, Japonya'nın güneybatısındaki Wakayama ilinin Kashinozaki kıyılarında tehlikeli sivri kayalıklara vurmuştur. Hayatta kalan 69 kişi dışında paşa ve adamlarını Pasifik Okyanusu'nun dalgaları yutmuştur. Bu üzücü felaketi anlatan resmi kaynaklara göre, trajik olaydan son derece üzüntü duyan Japon hükümeti, İmparator Meiji ve Japon hükümetinin taziyeleri ile

birlikte hayatta kalan çok az sayıdaki kişiyi Japon firkateynleri Hiei ve Kongo ile İstanbul'a geri göndermiştir. Ekim'de yola çıkan Japonlar, 2 Ocak 1891'de komutanları hyama Takanosuke ile İstanbul'a ulaşmışlardır. Bu yolculuktan bir yıl sonra, İstanbul'da ikamet edecek ilk tüccar olacak ve daha sonraki yirmi yıl Japonya'nın gayrı resmi elçisi olacak olan Yamada Torajirh'da, Japon halkının topladığı taziye yardımını Bab-ı Ali'ye takdim etmek için İstanbul'a gelecektir.14

Bu zorlu Osmanlı firkateyninin ziyaret amaçlı yolculuğu, ayni zamanda, son yıllardaki Pan-İslamizm'e olan ideolojik dönüşümü yansıtmaktadır. Sultan II. Abdülhamid, Sunni İslam'ın Halifeliği unvanını, Batılı güçlerin Asya imparatorluklarındaki Müslüman kitlelerine yönelik bir dışişleri politikası geliştirmek için kullanmaya başlamıştır. Ertuğrul firkateyninin komutanı Osman Paşa, İngiliz ve Fransız sömürge limanları olan Bombay, Singapur, Saigon ve Hong Kong'da önde gelen Müslümanlarla karşılaşma fırsatını kullanmıştır. Yerel Müslüman gazeteler halifenin gemisinin şehre geldiğini ve Osmanlı bahriye mürettebatının Müslüman topluluklarının ibadetine katıldıkları haberini kapaktan vermiştir.15 Sonuçta, Japon-Osmanlı ilişkileri İngiltere-Japonya ittifakı çerçevesinde İngiltere tarafından cesaretlendirilirken, Osmanlılar da Japonya'ya İslam dünyasının müttefiği olması için yeşil ışık yakmaktadır.

Japon Asyacıların Türklere Yönelik Romantizmi

İstanbul'a yerleşen Japon-Türk ilişkilerinin öncüsü Yamada Torajir'nun Ertuğrul faciası ile ilgili yazdıkları kayıtlarda, Japonların Osmanlı İmparatorluğu ve Türklere olan ilgisini ortak soylu savaşçı mirasa sahip Asyalıların dostluğu şeklinde yeni bir hava içerisinde açıklamaktadır. Daha önceki kısa temaslardan farklı olarak, uzun dönemli yakın kişisel temaslar kurma amacıyla Osmanlı Devleti'ne Japon Dişişleri Bakanlığının desteği ile yollanan Yamada Torajirh (1866-1957) büyük olasılıkla da Osmanlı Türk kültürü üzerine ilk Japon uzmandır. Yirmi üç yaşında genç bir adam olan Yamada, Japon firkateynlerinin Ertuğrul'dan hayatta kalanları eve getirmesinden bir yıl sonra 1892'de Japonya'ya ulaşmıştır. Yamada, Osmanlılarla olan Japon temaslarını canlandırmak isteyen yeni dışişleri bakanı Aoki ShÑzh tarafından desteklenen resmi bir heyetle gönderilmiştir. Yamada, Osmanlı hükümeti tarafından, Osmanlı Türkiye'si ile Japonya arasındaki temasları sürdürecek, gayri resmi bir aracı olarak çabucak kabul edilmiştir. Sonraki yıllarda, Yamada Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret konusunda tek isim haline gelmiş ve bu genç Japon'dan oldukça hoşlandığı sanılan Osmanlı Sarayı ve Osmanlı elit çevresi ile olan yakın ilişkilerinin avantajını kullanarak Japon ziyaretçiler için gayrı resmi bir konsolos gibi hareket etmiştir.16

Osmanlı-Japon İlişkilerinde Antlaşma Sorunu

Ertuğrul konusu resmi ilişkilerde derin ve coşkun bir bağın öznesi olurken, 1891'den sonraki yıllarda Japonya tarafı Osmanlı Devleti ile bir ticaret ve alışveriş antlaşması yapmak için tekrar girişimlerde bulunmuştur. Bu sefer, Japon yetkililer kapitülasyon ayrıcalıkların Büyük Güçlerle aynı şekilde kendilerine de tanınması için Yamada'yı bir örnek olarak kullanmaya çalışınca, Yamada bazı ihtilaflara konu olmuştur. Fakat, Osmanlı yetkilileri, özellikle, Sait Paşa, daha önce belirtildiği gibi,

Osmanlı Devleti'nin yeni bir devlet ile kapitülasyon imtiyazlarını içeren bir antlaşmayı imzalamasını kesinlikle reddettikleri için bu girişimler boşa çıkmıştır.

Osmanlı belgeleri, 1908 II. Meşrutiyet, Jön Türk Devrimi'nden sonra da devam eden Japon Dışişleri Bakanlığı'nın ticaret antlaşması girişimlerini, gene aynı dilde, Osmanlı Hariciyesi'nin, Osmanlı Devleti'nin, kapitülasyon sisteminden, Kırım savaşından sonra imzaladığı 1856 Paris Antlaşması'nda elde etmiş olduğu kısmi bir bağımsızlığı, tehlikeye sokacağını düşünerek reddettiğini açıklamaktadır. Hariciye'nin görüşüne göre, Japon İmparatorluğu'nun Siyam Krallığı'na önce kapitülasyon antlaşması imzalattığı, sonra savaş gemileri yollayarak bu anlaşmanın şartlarını zorla uygulatması, Japonya'nın Büyük Güç'ler gibi davrandığının açık bir göstergesidir. Bu durumda, Japonya ile tekrar gümrük vergileri ve konsoloslukların hukuki imtiyazlarını pekiştirecek nitelikli bir antlaşmayı kabul etmek, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına karşı olacaktır.

Gene belgelere göre, İstanbul'da gayri resmi bir sıfatla iki devlet arasında bir nevi konsolosluk görevini üstlenen Yamada ise, hiçbir yazılı antlaşmaya gerek kalmadan, dönemin deyişi yazışmalarının veciz bir deyişi ile, Türklerin iyi dostu olan Mösyö Yamada'nın, Sarayın "koruması" altında olduğu, böylece Avrupalı tüccarlar gibi "ayrıcalıklara" ihtiyacının olmadığı, şeklinde bir açıklamayla, bu antlaşma meselesinin, kısa fakat diplomatik bir dil ile, tabiri caiz ise, mükemmel bir şekilde bertaraf edildiği anlaşılmaktadır.17

1904 Rus-Japon Savaşı ve Osmanlı Dünyası

Ocak 1904 tarihinde patlak veren Rus-Japon Savaşı, Türk toplumunun bugüne kadar süren Japonya sevgisi ve dostane yaklaşımını belirleyen önemli bir mihenk taşı olmuştur. Bu dönemin dergi ve gazetelerinde, düşünür ve yazarlarının hatıratları ve eserlerinde güçlü bir Japonya hayranlığı sergilemektedir. Mehmet Akif, Abdullah Cevdet ve Halide Edip gibi yazarların eserlerinde, Japonya'nın bu beklenmedik zaferi, Osmanlı Devleti'nin en son 93 (1877-78) harbinde yenilgiye uğradığı Rusya'nın yenilgisinin ardından gelmesi açısından genel olarak toplumda yarattığı bir memnuniyetin ötesinde, Japon modernleşmesinin Osmanlıların ıslahat amacına bir örnek veya en azından bir ilham kaynağı olması gerektiği düşüncesini pekiştirmiştir. Halide Edip (Adıvar) oğluna ünlü Japon Amiral'ı Togo'nun adını verirken, Türkçü yazar ve düşünür, Ziya Gökalp, muasır medeniyet ve ulusal kültürün beraber geliştirilmesinin gereğini Japon örneğini örnek vererek vurgulamaktadır.18

Japonya ile Osmanlı Türkiye'si arasındaki antlaşma konusundaki ihtilaf gittikçe hafifleyerek kaybolmuş ve Yamada yerel otoritelerin onayı ile İstanbul'daki kariyerine devam etmiştir. Yamada, 1904-1905'teki Rus-Japon savaşı sırasında iki hükümet arasında önemli bir kanal olmuş ve Rus Karadeniz filosunun Uzak Doğu'daki savaşa katılmak üzere Boğaz'dan geçişini Viyana'daki Japonya sefiri Makino'ya bildirerek önemli bir görevi yerine getirmiştir. Yamada, başkentte yaklaşık olarak yirmi yıl kalarak, Abdülhamid döneminin tutucu modernistliğine ve sonraki 1908 Jön Türk Devrimi ile İkinci Meşrutiyete geçişin sarsıcı olaylarına tanıklık etmiştir.19

Yamada'nın İstanbul ve bu eski dünya İmparatorluğu sakinlerine ilişkin izlenimlerini aktaran eserlerinde, Türkler ve imparatorlukları, bu dönemde Avrupalıların Oryantalist algılanışının "dostça" bir versiyonu seklinde, romantik bir anlayışla Asya ve Doğu'ya tekrar yüzünü dönen yeni Japon düşünürlerinin görüşlerini sergilemekte olup, Osmanlılara ve Türklere karşı yeni, dostça ve hayran bir Japon tavrı ortaya koymaktadır.

Yamada'nın arkadaşı olup, giriş kısmını yazan Bay Sakitani, yirminci yüzyılın başında olgunlaşan Meiji Japonya'sının yeni Asyacı duygularını sergileyen bir vurguyla Osmanlı İmparatorluğu'nun reel politik karakterini tartışmaktadır. Gaimushh'nun stratejik raporlarıyla zıt olarak, bu metin, Türklere bir Asya gücünü temsil etmelerinden dolayı dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Osmanlıların Asyalı köklere sahip olmalarını olumlu bir tonla anlatıcı Türkler, Japonlar ile aynı savaşçı geleneğini paylaşmakta olan cengaver insanlardır ve devletleriyle Asya gücünün Avrupa'nın içine uzanışını ortaya koymuş olmalarından dolayı önemlidirler. 1908 Jön Türk Devrimi'nin yeni milliyetçi atmosferi Türklerin Meiji coşkusundan ilham almış olduklarını yansıtmaktadır. Bu Asya Asyalılarındır-Asyacı iddiasına göre, Meiji Restorasyonu'nu Asya için devrimci bir model olarak savunulmaktadır.20

Ancak, bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin, özellikle Sultan Abdülhamid II'nin, 1905 Rus-Japon Savaşı sırasında güttüğü siyaset, daha soğukkanlı bir tavır sergilemektedir. Her ne kadar Abdülhamid II, Ertuğrul gemisini yollamışsa da, Japonya'ya olan olumlu bakışını, reel politik bir tutum ile dengelemiş, Romanov hanedanı ile Meiji Japonya'sı arasındaki savaşta mümkün olduğu kadar bitaraf bir davranış sergilemeye özen göstermiştir. Öte yandan, bu modern savaşın gidişatının izlenmesinin önemli olduğu düşüncesi ile, 3 Ekim 1904 tarihinde, Albay Pertev Demirhan, Japon askeri güçlerinin tarafında görev alarak, tarafsız gözlemci olarak yollanmıştır. Daha sonra, General Pertev Demirhan, Japonya ve Rus-Japon Savaşı hakkında yazdığı eserlerinde, yükselen Japonya'yı Türkiye için bir örnek olarak ele almıştır.21

Ertuğrul faciasıyla Japonlar ve Osmanlı Türkleri arasında oluşan sıcak dostluk ifadeleri ile Büyük Güçler siyasetinin dili, bu iki olgu arasındaki çelişkinin en iyi göstergesi olarak, Japon Dışişlerinin, Gaimush-'nun, çok daha sonra 1923 yılında hazırladığı Japon-Osmanlı ilişkilerinin tarihini anlatan raporunda belirgindir.22

Rapor, kapitülasyonları kaldıran genç Türkiye Cumhuriyeti ile Batılı devletler arasında karşılıklı denklik ve eşitlik sağlayan Lozan Antlaşması sonrasında, henüz, Japonya ve Türkiye arasında hiçbir resmi antlaşmanın bulunmadığı bir tarihte hazırlanmıştır. Tarihi kesin olmayan bu rapordaki analiz, daha önceki Japonlarla Osmanlılar arasındaki antlaşma sorununu çok iyi açıklamaktadır. Türk-Japon ilişkilerindeki resmi bildirilerin dostane ifadeleri ya da Yamada'nınki gibi özel hatırat veya eserlerde ifade edilen, "sıcak dostluk ve Asyalı köklere sahip olmaktan ileri gelen arkadaşlık söylemine" Japon Dışişlerinin raporunda pek başvurulmamakta olup, metnin ifadesi soğuk ve kurudur. Japonların menfaatleri açısından, 1904-05 sırasındaki Rus-Japon Savaşı sırasındaki Osmanlı Japon ilişkilerine bakıldığında, raporun yorumuna göre, Yamada'nın yerel haber alma faaliyetlerine İstanbul'daki

yetkililer tarafından izin verilmiş olsa da, bu tavır, sıcak ve dostça olarak yorumlanmamaktadır. Rapor, Rus-Japon Savaşı'nda Japonya'ya karşı "dostane olmayan Osmanlı tarafsızlık politikasına" değinerek, soğuk bir değerlendirmeyle sonuçlanmaktadır.

Japonlar açısından sorun Osmanlı yetkililerinin, imparatorluk sınırları içerisinde Japonların tamamen serbest istihbarat ve propaganda faaliyetlerine pek izin vermemiş olmalarıdır. Rapora göre, Osmanlı tarafının bu sınırlayıcı politikası, Rusya ve Japonya arasındaki çatışmada tarafsızlık politikasına bağlı olarak Sultan II. Abdülhamid tarafından dikkatle uygulanmıştır. Rapor bu tarafsızlık politikasının o dönem Osmanlı hükümetinin içerisindeki shinrhha=Rus taraftarı hizibin etkisinden ötürü mevcut olan bir Rusya-taraftarı eğilimden doğduğu yorumuna ulaşmaktadır.23

Gaimushh'nun nihai görüşünde, Japon-Türk ilişkilerinin tarihi, Osmanlıların Japonya'ya ayrıcalık tanımayı reddetmesi, Japonların istihbarat faaliyetlerini sınırlaması ve Rus-Japon savaşında Rus taraftarı bir tavır alması yüzünden tüm olarak başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Karşılıklı hayranlık söylemi, Türk halkının Japonya'yı Doğu'nun yıldızı olarak yükselmesini kutlaması, Asya arkadaşlığı ve Ertuğrul trajedisi gibi konuların hiçbirinin bu reel politik analizde yoktur.

İslam'ın Kurtarıcısı Japonya

Japon-Osmanlı ilişkilerinin bu diplomatik başarısızlığının tarihi, Meiji hükümetinin, özellikle Gaimushh'nun Osmanlılar üzerindeki izlenimlerini anlamak için açıklayıcı bir örnektir. Ancak, Japonya'nın Türklerle olan ilişkileri sadece Osmanlı dünyası ile sınırlı kalmamıştır. Japonya'nın 19. yüzyılın sonunda özellikle Romanov Rusyası'nın Türk ve Müslüman dünyası ile olan ilişkileri, Türk-Japon ilişkileri tarihinin geniş bir coğrafyayı içeren pek bilinmeyen bir boyutudur. Japonlar, Osmanlı Devleti ile ilişki kurmaya çalışırken, aynı zamanda, Romanov dünyasının Pan İslamcı ve Türkçü akımları ile kendilerine yardımcı olacak stratejik ve ideolojik ilişkilerin temelini atmakta geri kalmamışlardır. Rus-Japon savaşının arifesinde, Avrupa ve Asya emperyalist kamuoyunda coşkuyla alkışlanan Japon zaferinden hemen sonra Japonlar ve Osmanlılar ve Rusya Müslümanları arasında, zirvedeki makamlar dışında, ortak bir Batı karşıtı gündemi amaçlayan ideolojik amaçlı temasların oluştuğu gözlenmektedir. Bu temasların kahramanları özellikle Japonların milliyetçi örgütü, KokuryÑkai, Amur Nehri topluluğu -daha çok Kara Ejderler olarak bilinir- ile bağlantılı olan Japon Asyacı yayılımcılar ve Asya'da Batı Güçlerine karşı, hızla bir Japon imparatorluğu kurulmasını savunan milliyetçi subaylarla, Rusya'dan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın sömürgeleri haline gelmiş olan Asya ülkelerinden gelen, Müslüman siyasi eylemcilerdir. Bu temasların gündemi, Japonlar için, bu eylemci Müslümanların "Japonya yandaşı bir ağ" oluşturabilme potansiyelleridir.

Ian Nish, Japon toplumunun bu dönemde ki Asyacılık yüklü atmosferini ve Asya imparatorluğunun Japonya'nın doğal kaderi olduğuna dair istemlerin başını çeken yeni sağ kanat grupların, iktidardaki Meiji elitlerine rakip bir tabakadan geldiklerini ve Rusya'ya karşı yükselen bir militan çizgiyle paralel olarak bir Asya İmparatorluğu'nun oluşumunu ateşlediğini belirtmektedir.

Yirminci yüzyılın başında bu Asyacı yayılmacı Japonlar, Osmanlıları Japon İmparatorluğu'nun kurulmasında Müslümanlardan toplayacakları taraftar ve işbirlikçiler için olan büyük oyun planının bir parçası olarak görmeye başlamışlardır. Japon İmparatorluğu'nun çıkarlarına yardım etmesi için, şimdi Japon otoritelerinin Osmanlı dünyasını Rusya, Mısır ve Arabistan'daki siyasi eylemci Müslümanlarla irtibat kurmak için bir çeşit sıçrama tahtası olarak kullanması ümit edilebilirdi ve bu amaç için, Müslümanların entellektüel ve siyasi faaliyetlerinin ana merkezlerinden birisi olan İstanbul'dan daha iyi bir çevre olamazdı.

Japonların, Rus-Japon Savaşı arifesinde başlayan Müslümanlar arasındaki faaliyetlerinin kayıtlarından, Pan-Slavcı görüşleri benimseyen son dönem Çarlık rejimine karşı ideolojik ve milliyetçi bir zıtlık içerisinde olan Rusya Müslümanları eylemci siyasi çevreleri arasında Japonya taraftarı lobiler oluşturmakla ilgilendikleri izlenimi edinmekteyiz.24

Avrupa'daki Japon istihbaratının ünlü beyni St. Petersburg ateşesi Albay Akashi Motojirh ve halefi ordu istihbaratından Rusya ve Çin konusunda eğitimli yetişmiş bir uzman olan Tanaka Giichi'nin Rusya'da Rus-Japon Savaşı'nın hemen öncesinde Müslümanlar arasında bir Japon ağını kurmaları, bir dönüm noktasıdır. Akashi ve Tanaka, Rusya'daki devrimci heyecanı ateşleme şeklindeki ana stratejilerinin bir parçası olarak Müslümanların Çar karşıtı eylemlerini desteklemişlerdir. Japonların stratejisi, Rus karşıtı Leh ve Fin milliyetçileri ile Rus devrimciler ve Cadet Party gibi muhalif grupların karşıt eylemlerini desteklemek şeklindeydi.

Çoğunluğu Türk Tatar olan Rusya Müslümanları da, Çarlık rejiminin sert otoriter rejiminden, özellikle son donem Pan-Slav politikalarından huzursuz olmaları açısından, karşıt gruplardandı. Aslında, Akashi, Ryakka RyÑsui adlı hatıratında henüz Tatarların durumu üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmadığını, Rusya Tatar ve Müslümanlarının o noktada güçlü bir örgütlenmesi olmadığından, Japonların amaçlarına yardım için iyi aday olmadıklarını belirtmektedir. Ancak bazı kaynaklar, Akashi'nin Rusya Müslümanlarının propaganda faaliyetlerini desteklediğini ve Rusya Müslümanları arasında milliyetçiliğin ortaya çıkmasında bir miltaşı olan 1905'teki

Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'ni desteklediğini ifade etmektedir.25

Eylemci Müslümanlar arasındaki Japon istihbarat ağı, I. Dünya Savaşı'ndan II. Dünya Savaşı'na giden yolda, Asyacı bir siyasi emel uğruna, Çin ve Güney Doğu Asya'da yayılmacılıkla Japon imparatorluğunu kuran Japon yetkililerin eylemlerini de yardımcı olacaktır. İslam dünyasındaki Japon istihbarat faaliyetlerinin kayıtları, bize, Rusya'da Akashi ve Tanaka döneminde, Türk Tatar kökenli Rusya Müslümanları ile kurulan erken bağlantılara işaret etmekte olup, sonraki yıllarda bu bağların, özellikle 1917 Ekim Devrimi'nden sonra, Japonya'nın, önce Mançurya sonra Japonya'ya yerleşen Türk Tatar kökenli Müslümanları muhacir olarak kabul etmesiyle tekrar canlandığını göstermektedir. Bu Tatar kökenli Rusya muhacirleri diasporasının bazı önderleri, Japonya'nın Müslüman dünyasındaki temas ve propagandasında yardımcı olmuştur.

Bir gazeteci ve siyasi eylemci olarak Pan-İslamcı ve reformcu düşünceleri ile ünlü olan, Rusya Tatar düşünürlerinden Kadı Abdurreşid İbrahim'in (1854-1944) hayatı, Rus-Japon Savaşı sırasında İstanbul ve St. Petersburg üzerinden olan bu erken temaslara çok anlamlı bir örnektir. Böylesi temaslar, daha sonraki yıllarda Müslüman topluluklarla iç içe geçmiş geniş Japon istihbarat faaliyetleri ağı haline gelecektir. O dönemin Pan-İslamizminin militan savunucusu olan İbrahim, 1905'te Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nin düzenleyicisi olarak Japonya'nın yakın dostu haline gelecek, Akashi ve Tanaka'nın desteğiyle Japonya'yı ziyaret edecektir. İbrahim'in Rus-Japon Savaşı arifesinde Japonya ile olan "kader birliği" onu önce 1906'da ve 1908'de tekrar Tokyo'ya sürükleyerek, bürokrasi ve ordu çevresinden, özellikle de Japonya'daki Asyacılık havasını tahrik etmekte olan aşırı-milliyetçi KokuryÑkai'dan üyelerle temaslarda bulunmasını sağlamıştır.

Asyalı Japonya'nın bir güç haline gelmesine hayranlık duyan birçok anti-emperyalist ve milliyetçi kişiliklerin tipik bir örneği olarak İbrahim, Japon otoritelerine onların İslam dünyasındaki arabulucularından biri olarak hizmet etmeye devam edecektir. 1909'da KokuryÑ kai'ın desteğiyle eve geri dönmek için yaklaşık bir yıl süren çok uzun bir rota seçerek, Çin'le Hollanda ve İngiltere imparatorluklarının bölgelerinde Japonya taraftarı bir kamuoyu oluşturmak için önemli Müslüman topluluklarına uğrayıp bağlantılar kurarak İstanbul'a geri dönmüştür.26

İbrahim, 1908 ve 1909'da KokuryÑkai ve Ajia gikai (Tokyo'da Asyacı Japonlar ve İbrahim başta olmak üzere birçok ülkenin Müslümanları tarafından kurulan Toa Dhbun-kai'la bağlantılı bir örgüt) desteğiyle Asya ve Japonya'ya yaptığı ziyaretlerin etkileyici bir hatıratını yazmıştır. Başlığı; "Alem-i İslam: Japonya'da İntişar-ı İslamiyet (İslam Dünyası: Japonya'da İslamın Yayılması) " olan kitap, Japonya'nın modernliğini övmekte olup, Osmanlı ve Romanov imparatorluklarının Türkçe konuşan topluluklarında Doğu'nun yükselen yıldızı Japonya imajının oluşumunda önemli rol oynayan popüler bir çalışma olmuştur. Yamada'nın Türkler ile ilgili eserleri ile aynı şekilde, İbrahim'in seyahatnamesi, Japonya'nın Batı modernitesine bir alternatif Doğu modeli olarak sunulan ilk Türkçe metinlerden biridir.

İbrahim ve Asyacı Japon arkadaşları arasında süren temaslar, onu 1933 yılında Japonya'ya tekrar getirir. Bu yıllarda İbrahim, Japonya'nın İslam dünyasına yönelik oluşturduğu İslam dış politikası ve stratejisi için 1938 yılında kurulan Dai-Nippon Kaikyhkyhkai' (Büyük Japonya İslam Cemiyeti) kuruluşunun Japon olmayan resmi başkanı olarak olmuştur. Aynı yıl, yeni açılan Tokyo Camii'nin imamı olan İbrahim II. Dünya Savaşı sırasında, Japonya için çeşitli propaganda faaliyetlerinde bulunmuş ve 1944 yılında Tokyo'da vefat etmiştir.

Rus-Japon Savaşı ve onu takiben 1908 yılında Osmanlı dünyasındaki Jön Türk devriminin yarattığı sarsıntılı ortam esnasında Japonya için İslam dünyasında Asyacı bir ağ oluşmaktadır. Japonya'nın dünya Müslümanlarını ve özellikle Rusya Müslümanlarını kurtarabileceğine inanan İbrahim, yeni Japon Müslüman ajanlarının Osmanlı Devleti üzerinden Yakın Doğu'ya tanıtma politikasında yine yardımcı olmuştur. Seyahatnamesine göre, 1909'da İstanbul'a geri dönüş yolculuğunda, Tokyo'da tanışmış olduğu Kara Ejderler üyesi olan Yamaoka Khtarh (1880-1959) ile

Bombay'da karşılaşır ve ona, önce Mekke ve oradan da İstanbul'a kadar kendisine eşlik eder. Artık, "Ömer Yamaoka" olan bu ilk Japon Müslüman Yamaoka, İbrahim tarafından milliyetçi ve Pan-İslamcı çevrelere bir konuşmacı olarak tanıtılır. Yamaoka, İstanbullu dinleyicilerine Japonya'nın yeni Müslüman dünyaya yardım etme politikası ve Japon İslam Cemiyeti olarak tanıtılan Ajia Gikai'ın önemi hakkında bir dizi konferans verir. Sırat Mustakim ve İbrahim'in Japonya'dan döndükten sonra sahipliğini ve editörlüğünü yaptığı Tearüf-i Müslimin gibi İstanbul basınında, İbrahim'in Japonya yanlısı yazıları ile birlikte Ömer Yamaoka'nın mektupları yayınlanır. Özellikle İstanbul'da, Yamaoka Rusyalı Tatar öğrencilerin düzenlediği konferanslarda Japonların İslam dünyası ile bağlarını önemli görmeye devam edeceğini belirtmektedir. Bu sıralarda İbrahim'in oğlu, Munir bey, Kazan bölgesinde Volga bölgesi Tatar nüfusuna yönelik Beyan'ül Hak gazetesi yoluyla, İbrahim ve Yamaoka'nın konferanslarını Rusya Müslümanlarına yaymaktadır.

İbrahim'in Ömer Yamaoka'nın, Japon İmparatoru'nun Müslümanların durumuna ilişkin özel ilgi duyduğu hakkında kamuoyu oluşturmaya çalışmasında yardımcı olduğu ve bu Japon Müslümanın Kutsal toprakları ziyaret eden ilk Japon hacı olarak, Mekke ve Medine'deki Arap liderlerle temasa geçme konusunda da yardım ettiği açıktır.27 Arabistan'da Mekke'den Şam'a, Beyrut'a ve İstanbul'a geçen Yamaoka Japonya'ya döner ve Çinli Müslümanlar arasında eylemlerine devam eder. 1912'de İbrahim'in Japonya hakkındaki kitabından sadece bir yıl sonra, Yamaoka -büyük olasılıkla Arap İslam dünyası hakkındaki ilk Japon eser olan- Arabia JÑdanki başlığıyla Arabistan'daki tecrübelerini yazdığı bir kitabı yayınlamıştır.28 Yamaoka'nın kayıtlarında artık Osmanlı İmparatorluğu, Meiji stratejistlerinin çökmekte olan eski imparatorluğu ya da Yamada'nın romantik Şark dünyası değil, Arap Müslüman dünyasına açılan bir kapıdır. Yamaoka'nın din değiştirme gerekçesi ise vatanseverlik, Asyacılık ve emperyalizm olup, bu onun mensup olduğu Asyacı kuşağın düşüncelerine benzer bir karışımıdır. Onun gerekçesi; Müslüman olmak Japon İmparatoru için yapılan bir vatandaşlık görevidir.

Lozan Antlaşması ve Türk-Japon İlişkilerinin Kurulması

Birinci Dünya Savaşında İngiltere ile müttefik olan Japonya, Uzak Doğuda Çin'de ve Pasifik Okyanusunda bulunan Alman sömürge ve imtiyaz bölgelerini devralarak kendi imparatorluğunu genişletmeyi başarmışsa da, Orta Doğu ve Akdeniz'de İngiliz donanmasına yardım ve destek veren bir ufak donanmayı yollamanın dışında pek faaliyet göstermemiştir. Lozan Antlaşması müzakerelerine, kazanan müttefikler tarafında katılan Baron Hayashi önderliğinde ki Japon heyet, genelinde fazla belirgin bir rol oynamamakla beraber, genel olarak, Lord Curzon'a yardımcı olacak, ifadelerde bulunmaktadır. Örneğin, İsmet Pasa'nin kapitülasyonların lağv edilmesinde ısrar etmesine karşı çıkan Baron Hayashi, Japon tarihinden, örnek vererek, Meiji yönetiminin kendi antlaşmalarını ancak yirmi yılda revize edebildiklerini, Türklerin de kendi hukuki ıslahatlarını bitirene kadar sabır etmeleri gerektiğini söylemişse de, İsmet Paşa, Osmanlı döneminin hukuki ıslahatlarının yarım asırdır devam etmiş olduğunu ve hukuk ıslahatı konusunda, yapılan gerçek işlerin, söylenen sözlerden çok daha önemli olduğunu vurgulayarak, Baron Hayashi'nin görüşüne kısa ve kesin bir cevap vermiştir.29

Ancak, gene Lozan antlaşmasının 1923 yılında imzalanmasıyla, Japonya ve Türkiye tarafları, bir an önce, ikili ilişkilerin kurulması için gereken anlaşmayı sağlamıştır. Böylece, Japonya ve Türkiye'nin eşitlik ve karşılık ilkesine sadık, resmi diplomatik ve ticari ilişkilerinin temelleri, gerçek anlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılında 19 yüzyıl kapitülasyonlar sisteminin getirdiği eşitliksiz ve imtiyazlara dayalı uluslararası ilişkilerden kendisini kurtarması ile mümkün olmuştur. Bu tarihten itibaren, 1925 yılında Tokyo'da Japon-Türk Dostluk Derneği kurulurken, ilk Türk Dışişleri diplomatı Fuat Togay maslahatgüzar olarak Tokyo'ya atanır ve Türkiye Cumhuriyeti temsilciliğini (Konsolosluk düzeyinde) kurar. Daha sonra, 1936 yılında Tokyo'ya atanan Büyükelçi Hüsrev Gerede, temsilciliği Büyükelçilik düzeyinde yeniden yapılandırmıştır. Bu dönemde, Türk-Japon ilişkilerini en çok ilgilendiren konu, Türkiye ve Japonya arasında ticaretin geliştirilmesi ve dostane ilişkilerin sürdürülmesi olmuştur. Ancak, Türkiye Cumhuiyeti'nin yetkilileri açısından, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda, üzerinde durulan önemli bir sorun, Japon milliyetçileri ve özellikle, Japon Kara Kuvvetleri Genel Kurmayı'nın bazı ileri gelen subayları ile, Sovyetlerden kaçarak Mançurya ve Japonya'ya sığınmış olan Türk Tatar kökenli muhacir topluluğunun, Japonların Asyacı milliyetçi kanadı ile işbirliği içinde bulunmalarıydı. Türkiye Cumhuriyeti'nin Japonya'ya gösterdiği tutum, ise, 1931 yılında Prens Takamatsu'nun Türkiye'yi ziyareti sırasında, Atatürk ile yaptığı görüşmeler çerçevesinde, yakın ve dostane ilişkiler içerisinde gelişmektedir. Örneğin, Türkiye-Japonya Ticaret antlaşması 1934 yılında imzalanmıştır. Ancak, öte yandan, Pan Türkizm veya Pan İslamcılık gibi aşırı akımlara pek hoşgörü ile bakmayan Cumhuriyet yönetimi, muhacir Türk Tatarların Japon milliyetçileri ile kurdukları yakın ilişkilere karışmamakla beraber, Cumhuriyet'in dış ve iç politikalarına ters duran bazı durumlarda, Japonya tarafına uyarı niteliğinde tavırlar sergilemektedir.

Örneğin, 1933 yılında, Japon milliyetçilerinin daveti üzerine Şam'da sürgünde yaşayan Şehzade Abdülkerim Efendi'nin Tokyo ziyareti ve Japonya'da bir yıl kalması, Türk Büyükelçiliği tarafından gayri resmi bir şekilde, sözlü olarak, protesto edilmiştir. Japon subaylarının 1931-32 yıllarında Çin'in kuzey bölgelerinin istilası ve özellikle Mançurya'da Japonya'ya bağlı bir kukla rejim kurmalarının hemen arkasından gelen bu ziyaret, bazı kaynaklara göre, Japon milliyetçi akımının ileri gelen bir subaylar gurubunun, İç Asya veya hatta Orta Asya'da Japonya taraftarı bir İslam Devleti kurma hayallerinin bir parçasıydı. Japon Dışişlerinin konuyla ilgili raporuna göre, Türkiye Büyükelçiliği yetkilileri, böyle bir tutumun, Türkiye Cumhuriyeti'ne düşmanca bir tavır olacağından, sürgün Şehzade'nin Japonya'dan bir an evvel gitmesinin doğru olacağını ifade etmişlerdir. Sonunda, pek başarılı olmayan bu planın arka planında ki gelişmeler henüz aydınlığa kavuşmamıştır, ancak, olayın kendisi, bu dönemdeki Türk-Japon ilişkilerinin hassas çatışma noktalarını göstermesi açısından ilginçtir.30

Öte yandan, bu devirde, özellikle, Türk Tatar muhacirlerlerinden, 1920'li ve 1930'lu yillarda Japonya'ya gelen, Ayaz İshaki, Abdürreşid İbrahim, Muhammed Abdulhakhay Kurban Ali gibi siyasi kişilikler, bu dönemde Japonya'da teşvik gören Türkçü ve İslamcı faaliyetlerde aktif rol oynamışlardır. Bu dönemde göze çarpan bazı faaliyetler arasında, 1927 yılında Kurban Ali'nin Tokyo'da kurduğu Tokyo İslam Matbaası ve bu yıllarda bastığı Yani Japon Muhbiri Dergisi, 1934 yılında Ayaz İshaki'nin de katıldığı Kobe İslam Topluluğu Kongresi, aynı dönemde Ayaz İshaki'nin Mançurya'da kurduğu Idil-

Ural Cemiyeti ve Milli Bayrak gazetesi sayılabilir. Muhacirlerin, Japon yetkililerin ve Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo gibi iş çevrelerinin desteği ile inşaa ettirdiği Tokyo Cami'i ise 1938 yılında açılmış ve bu açılış, Japonya'nın İslam dünyasına verdiği önemi uluslararası politikası içinde belirginleştirmiştir. Bu açılışa, Abdürreşid İbrahim, Tokyo Camii imamı olarak nezaret ederken, Türkiye Büyükelçisi katılmamıştır. Bu durum, Türk-Japon ilişkilerindeki görüş ayrılığını açık bir şekilde temsil etmektedir.31

Sonuç

İkinci Dünya Savaşının bitiminde, Türkiye Cumhuriyeti, Birleşmiş Milletlere katılmak için, Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Ancak, iki ülkede de büyükelçilikler açık kalmış olup, ilişkiler kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Savaştan sonra bugüne kadar, Türk-Japon ilişkileri olumlu bir şekilde gelişirken, Özellikle, Başbakan Turgut Özal döneminde, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler belli bir ivme kazanmıştır. Aynı dönemde gerek Türkiye'de Japonca gerekse Japonya'da Türkçe dil eğitimi yaygınlaşmıştır. Belki de tarihte ilk defa olarak Türk-Japon ilişkileri, Osmanlı veya Cumhuriyetin ilk yıllarına oranla, daha derin ve bağlayıcı şartlar içinde gelişme potansiyeline sahiptir. Öte yandan, Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra dünyaya açılan Orta Asya'da, Türk ve Japon işbirliğinin, tekrar gündeme gelmesi, savaştan önce Japonya'nın Türk dünyasına yönelik sergilediği çok boyutlu politikalarının ne ölçüde ve ne şekilde tekrar canlandırabilmek isteyeceği sorusunu ister istemez kaçınılmaz olarak gündeme getirmektedir.

DİPNOTLAR

1 Selçuk Esenbel, 1996: 238, eski eserler icin; Hüseyin Can Erkin, Hollanda Raporları adlı doktora calışması, Ankara Üniversitesi, DTCF, 2000, konulu çalışma, bu ilginç kaynakların Japonca çevirilerine dayanarak Japonların Osmanlı Turkiye'sine olan ilgisinin incelemesidir.)

2 Yoshida ve Furukawa heyetleri ile ilgili olarak, bkz., Okazaki Katsufuji, et al., 1986: 169-71; Naito, 1931: 15, Naito, et al, 1942: 328-9.

3 Bkz., Okazaki, Katsufuji, et al, 1986: 170-2. Komura, 1988: 46-8, yukarıdaki Japon ziyaretlerinin kayıtlarını İslam yanlısı bir tutumla açıklamaktadır. Yazar, aslında II. Dünya Savaşı sırasında İç Moğolistan'da bir istihbarat memuru olup, az sayıdaki İslamiyeti seçen Japonlardan biridir.

4 Yukarıdaki aynı kaynaklar.

5 Bkz., Gaimushh, 1911: 105-18, Arnavutlar için; Japonların pamuk üretiminde bereketli toprakları olan Basra bölgesine yönelik ekonomik ve ticari ilgileri için bkz., 100-4, 246-48.

6 Bkz., Fukuzawa, 1875 (1970): 16, dünyayı üç kategorili görüşte, Afrika'daki ilkel insanlar gibi aydınlanmamış dünya, bir sonraki ise yarı-aydınlanmış kategoriye giren Asya (-ki tamamen

aydınlanma potansiyeli vardır), kategorileri bulunmaktadır. Batı'nın temsil ettiği aydınlanmış dünya kategorisine girmek isteyen Japonya'nın ikinci kategoriyi reddetmesi gerekmektedir.

7 Antlaşmalar siyaseti açısından, Beasley, 1964: 57-76; Jansen, 1975: 84, 197, 206, 214; 1902'deki İngiliz-Japon ittifakı için, bkz., Nish, 1976, 1977. Osmanlıların Batı ile yaptığı antlaşmalar, Osmanlıların Ruslara 1774'te yenildikten sonra Avrupalıların eşitliğini tanımak zorunda kaldığı Küçük Kaynarca Antlaşması, Fransız Devrimi'nin Yunanistan ve Mısır'daki milliyetçi ayaklanmalara etkisi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına "serbest ticaret"i getiren 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması, Batılılaşma ve reformlara genel bir bakış için, bkz., Zurcher, 1993: 49-50, 58-69, 78-88.

8 'Toruko oyobi Ejiputo ni aru ryhjikan saiban no ken' [Mısır ve Türkiye'deki konsolosluk mahkemeleri ile ilgili olarak Meiji Hükümeti için yapılan tercümeler derlemesi], içinde: Meiji seifıı tsÑyakÑ sok-ruisan, 5-Ts-yakÑ shÑsei daiichi hen, Tokyo: Yumani shobh, 1986.

9 Naito, 1931: 15.

10 Takahashi, 1982: 128; Naito, 1931: 15; et al., 1942: 328-9; Matsutani, 1986: 9.

11 Sorular için bkz., Naito, 1931 23-5, antlaşmalarla ilgili sorunlar için, ibid.: 28, 31-5, bu sorgunun İngilizce çevirisi için, Arık, 1989: 20-2.

12 Sait, 1910: 37; Arık, 1989: 25; Naito, 1931: 31-5.

13 Zurcher, 1993: 85-6.

14 Komatsu, 1992: 1-16; Mütercimler, 1993; Naito, 1931: 110-81.

15 Bkz. Naito, 1931: 182-252, II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm'i ile ilgili geniş çalışmalar olarak, Mütercimler, 1993: 151-2, Deringil, 1991: 47-65.

16 Yamada ve Türkiye deneyiminin ayrıntıları için, bkz., Esenbel, 1996.

17 Daire-i Hariciye no. 36527, Arık, 1989; 60 icinde. Belgenin 1909'dan sonra hazırlandığı, Londra Büyükelçiliğine Japon tarafı ile müzakerelerin kesilmesi için talimat yollandığı açıklamasından anlaşılmaktadır. Selim Deringil'e Japonya ile Osmanlı hükümeti arasında diplomatik ve ticari antlaşma görüşmelerinin kaynaklarına ilişkin bilgilendirmesinden dolayı teşekkür ederim. Sarayın öne sürdüğü özel koruma için, bkz., Başbakanlık Arşivi, Yıldız Mütenevvi Maruzat, 198/122 Daire-i Hariciye no. 436.

18 Takahashi, 1982: 135.

19 Esenbel, 1996: 242 icinde Yamada'nin eserinden ayrıntılar. Aslında, Yamada'nın haberini verdigi Rus savas gemilerinin Karadeniz Donan-

masina ait oldugu tam kesin gözükmemektedir. Bir ihtimal, bu Rus gemileri, Karadeniz'de bulunan Rus Gönüllü Donanmasına aitti.

20 Esenbel, 1996: 247.

21 Pertev Demirhan, 1943: Hatıralar, Rus-Japon Harbi 1904-1905; 1937: Japonların Asıl Kuvveti Japonlar niçin ve nasıl yükseldi?

22 Bkz., 'Tai-to Jhyaku teiketsu keika' (hshÑtaisen mae), içinde: Taishh12 dosyası, Gaimushh, Japon-Türk İlişkileri Belgeleri, ABD Kongre Kütüphanesi, Microfilm, M. T.1. 2. 1. 2.

23 'Tai-to jhyaku teiketsu keika' içerisinde 'torukokoku nai ni wa shinrhha no seiryoku…' şeklinde bir ifade görülmektedir. Rus-Japon Savaşı sırasında, Abdülhamid'in resmi tarafsızlık politikasının ardında uygulamış olduğu Rusya, Fransa ve İngiltere arasındaki güçler dengesi stratejisi ile ilgili geniş bir çalışma olarak, bkz. Takahashi, 1988: 241-4.

24 Bu faaliyetlerin geniş kayıtları olarak, bkz. 'Japanese Attempts at Infiltration Among Muslims in Russia and Her Borderlands' August 1944, R&A, No. 890 2, Office of Strategic Services, Research and Analysis Branch. Bu değerli kaynakları bana bildirmiş olduğu için Yamamoto Masaru'ya müteşekkirim. Milliyetçi Japonlar ve onların İslam dünyasındaki stratejilerine ilişkin malzeme bu yazarın konuyla ilgili olarak hazırladığı araştırması süren kitabının bir parçasıdır.

25 Bkz., 'Japanese Infiltration Among Muslims in Russia and Her Borderlands', Akashi ve Japonlara yardımcı olan Rusya Müslümanları için; Akashi, 1988: 28, Tatarlar ve Rusya Müslümanlarına yardımlarla ilgili değinmeler için; Harries ve Harries, 1991: 80, 92.

26 Japonya ve İslam Dünyası olarak yayınlanacak olan kitaba ait bir kısım. Orada, İbrahim'in faaliyetleri ile ilgili olarak Japonca, Türkçe ve Rusça birçok kaynak yer almaktadır. Toplıımsal Tarih dergisinin 19. (Temmuz, 1995) ve 20. (Ağustos, 1995) sayılarındaki Abdürreşid İbrahim Özel Dosyası'nda temel bir kaynakça verilmektedir. Temel kaynaklar, OSS'a ek olarak, 'Japanese Infiltration Among the Muslims Throughout the World', OSS, R&A, No 890, 1942'de bulunmaktadır. İbrahim ve oğlu Münir için KokÑry-kai, 1930: 17, 21'e de bakılması gerekir. İbrahim'in KokÑry-kai'ın ruhani lideri Thyama Mitsuru ile bir fotoğrafı için bkz., Thyama-shashinden kankÑkai, 1935: 55. İbrahim'in hatıratı için bkz., İbrahim, 1910, 2 cilt. Birinci cildi Japonya üzerine olup Japoncaya çevrilmiştir, bkz., Komatsu ve Komatsu, 1991.

27 Ömer Yamaoka ve Ibrahim'in Ajia gikai topluluğu ile ilgili mektup ve konferanslar için bkz., İstanbul Tearuf-i Muslimin gazetesi, 17-13 Ekim 1910: 278; 17 Kasım 1910: 358; 23-24 Kasım 1910: 363; 32, 1 Şubat 1911: 125; Sırat-ı Müstakim, 4 (83), Mart 1909: 53-6; Mart 1910: 66-74; 5 (133), Mart 1910: 42-45. Rusya Müslüman basınında yayınlanan makaleler için, bkz, Uçar, 1995:15.

28 Yamaoka, 1912: 1-2; Okazaki, et al., 1981: 173; Komura, 1988: 52-3, 360-7, 468-74.

29 Arik:. 1989: 69-70.

30 Gaikhshiryhkan (Dışişleri Bakanlığı Arşivi) Gaimushh (Dısişleri Bakanlığı). I. 2. 1. 0. 1-2. Cilt 1. Showa 9 (1934), chosa. Zai honna kaikyoto toruko tatarujin funso mondai. (Ülkemizdeki Islam cemaati Türk Tatarların kavgası sorunu), s. 59-67 Abdülkerim efendi sorunu icin.

31 Gaikhshiryhkan (Japonya Dışişleri Bakanlığı Arşivi) Gaimushh, (Japonya Dışisleri Bakanlığı), I. 2. 1. 0. 1-2. Cilt 2. Showa 13, 6 gatsu, ju nichi, Ankara Taketomi taishi Ugaki gaimudaijin. Dai kÑ jÑ go kimitsu. (1938, 10 Haziran, Ankara'dan Büyükelçi Taketomi'den Dışişleri Bakanı Ugaki'ye. No. 90. Gizli.), s. 837-838.

KAYNAKLAR

Akashi, Motojirh, 1988. Ryakka ryÑsui: Colonel Akashi'nin Rus-Japon Savaşı sırasında Rusya'daki devrimci gruplarla yaptığı gizli işbirliğine ilişkin raporu. Ed. Olavi K. Fält ve Antti Kujula. Çev. Inaba Chiharu. Studia Historica, 31. Helsinki: Societas Historica Finlandiae.

Arık, Ümit, 1989. A Century of Turkish Japanese Relations: Towards a Special Partnership. Istanbul: Turkish Japanese Business Council.

Beasley, W. G. 1964. The Modern History of Japan. New York: Praeger.

Demirhan, Pertev. 1937. Japonların Asil Kuvveti Japonlar niçin ve nasıl yükseldi. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Deringil, Selim. 1991. 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneğin İcadı, Muhayyel Cemaat ve Panislamizm' [The invention of tradition, imagined community, and pan-Islamiasm in the Ottoman empire]. Toplum ve Bilim, 54: Yaz-Güz, 47-65.

Erkin, Huseyin Can. 2001. "Edo Dönemi'nde Hollandalıların Shogunluğa Sundukları Yıllık Raporlar". Doktora tezi. Ankara Universitesi, DTCF.

Esenbel, Selçuk. 1995. 'İslam Dünyasında Japon İmgesi: Abdürresid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları' [The image of Japan in the world of Islam: Abdürrewid Ibrahim and the Late Meiji Japanese]. Toplumsal Tarih, 19 (4): 13-8.

-1996. 'A Fin de Siecle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and His Toruko Gakan'. Bulletin of SOAS, 59/2: 237-52.

Fukuzawa Yukichi. 1875 (1970). Bummeiron no gairyaku [Medeniyet Tezi Özeti]. içinde: Fukuzawa Yukichi zenshÑ. [Fukuzawa Yukichi Eserleri Derlemesi], 4. Tokyo: Iwanami shoten.

Furukawa Nobuyoshi. 1891 (1988). Perushia kikh [İran Seyahatnamesi]. Tokyo: SamboHombu, içinde: Meiji shiruku rhdo tanken kikubun shÑsei. [Meiji Dönemi İpek Yolu Seyahatnameleri Derlemesi], 2. Tokyo: Yumani shh.

Gaimushh [Dışişleri bakanlığı]. 1911. Toruko jijh [Turkiye Koşulları]. Tokyo: Gaimushö seimukyoku dainika.

-1923. 'Tai-to jhyaku teiketsu keika' (hshÑtaisen mae), içinde: Gaimusho, Türk-Japon İlişkileri Belgeleri, Taish-12 dosyası, Kongre Meclis Kütüphanesi. Microfilm, M. T. 1. 1. 2. 1. 2.

-1938. Shhwa 13, 6 gatsu, 9 nichi. 16474. 'Taketomi taishi kara Ugaki gaimudaijin ni. Dai 90 go kimitsu.

Harries, Meirion, Harries, Susie. 1991. Soldiers of the Sun. New York: Random House.

İbrahim, Abdürresid. 1910/1911 (Hicri 1328 ve 1329) Alem-i İslam ve Japonya'da Intisar'ı İslamiyet 2 cilt. Cilt 1 Ahmet Saki Bey Matbaası, 1910; Cilt 2 Kader Matbaası, 1911.

Ienaga, Toyokichi. 1900 (1988). Nishiajia ryokhki [Batı Asya Seyahat Notları]. Tokyo: MinyÑshi, içinde: Meiji shiruku rhdo tanken kik-bun shÑsei. [Meiji Dönemi İpek Yolu Seyahatnameleri Derlemesi], 16. Tokyo: Yumani shobh.

Jansen, Marius. B. 1975. Japan and China: From War to Peace 1894-1972. Chicago: Rand-McNally.

Komatsu Kaori. 1992. Ertuğrul faciası: Bir dostluğun doğuşu. Ankara: Turhan kitabevi yayınları.

KokuryÑkai. 1930. KokuryÑkai jireki [KokuryÑkai Kayıtları]. Tokyo: KokuryÑkai.

Komatsu Kaoru and Komatsu Hisao, 1991. Caponya. Tokyo: Daishokan.

Komura Fujio. 1988. Nihon isuramu shi senzen senchÑrekishi no nagare no naka ni katsuyhshita Nihonjin musurimutachi no gunz-[Japonya İslam Tarihi-Savaş Öncesi ve Savaş Sırasında Faaliyet Gösteren Japon Müslümanlar]. Tokyo: Nihon isuramu y-ji remmei.

Kuroda Kiyotaka. 1887 (1987). Kan'yÑnikki [Dünya Seyahati Notları], içinde: Meiji-bei kemmonroku shüsei. [Meiji Batı ya Gönderilen İnceleme Heyetleri Kayıtları], 6. Tokyo: Yumani shobh.

Matsutani Hironao. 1986. Nihon to Toruko: Nihon Toruko kankeishi [Japonya ve Türkiye: Japon-Türk İlişkiler Tarihi]. Tokyo: ChÑthchhsakai.

Muramatsu Masumi and Matsutani Hironao. 1989. Toruko to Nihon [Türkiye ve Japonya]. Tokyo: Saimuru shuppankai.

Mütercimler, Erol. 1993. Ertuğrul faciası ve 21. yüzyıla doğru Türk-Japon ilişkisi. İstanbul: Anahtar kitaplar.

Naito ChishÑ. 1930. ‘Toruko shisetsu Osman pasha raichh no shÑmei’ [Osman Paşa Türk Heyetinin Hükümdarlığımıza Gelişi], Shigaku, 9 (4): 575-86.-1931. Nitto khshhshi [Japon-Türk İlişkileri Tarihi]. Tokyo, Izumi shoinban.

Naito ChishÑ, Kotsuji Setsumi ve Kobayashi Hajime. 1942 Seinan Ajia no shÑsei [Güneybatı Asya Tarihinde Eğilimler]. Tokyo: Meguro shoten.

Nakai Hiroshi. 1877. Toruko Girisha oyobi Indo man’yÑkitei [Türkiye, Yunanistan ve Hindistan Yolculuk Notları]. Tokyo.

Nish, Ian H. 1976. The Anglo-Japanese Alliance-A Study of Two Island Empires Westpore Greenwood Press. -1985. The Origins of the Russo-Japanese War. London: Longman.

Katsufuji Takeshi, Naiki Ryhichi, ve Shhkh Okazaki. 1981. Isuramu sekai Sono rekishi to bunka [İslam Dünyası: Tarih ve Kültür]. Tokyo Sekai shishsha.

Office of Strategic Services. Research and Analysis Branch. 1942. ‘Japanese Infiltration. Among the Muslims Throughout the World’ R. &A. No. 890 Washıngton DC: National Archives. -1944. ‘Japanese Infiltration among Muslims in Russia and Her Borderlands’ R&A. No. 890. 2 Washington DC National Archives.

hyama Takanosuke. 1890 (1988). Toruko k-kai kiji [Türkiye’ye Deniz Yolculuğu Notları]. İçinde: Meiji shiruku rhdo tanken kikhbun shhsei. [Meiji Dönemi İpek Yolu Yolculukları Notları Derlemesi], 10. Tokyo. Yumani shobh.

Sait Pawa. 1912 (Hicri, 1328) Sait Paşa’nın Hatıratı, 2 cilt. Istanbul: Sabah Matbaası.

Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural. 1977. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge: Cambridge University Press.

Takahashi Tadahisa. 1982. ‘Türk Japon Münasebetlerine Kısa bir Bakış’Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi. 18 Haziran, 124-8.

Thyama-shashinden kenkyükai. 1935. Thyama-shashinden [Fotoğraflarla Saygıdeğer Toyama’nın Biyografisi]. Tokyo: Thyama-shashinden kenkyükai.

‘Toruko oyobi Ejiputo ni aru ryhjikan saiban no ken’ [Türkiye ve Mısır’da Konsolosluk Mahkemelerinin Durumu (Meiji Hükümeti Araştırmaları)]. 1986. TsÑyaku shÑsei daiichi hen of Meiji seifu tsÑyaku shkh ruisan, 5. Tokyo: Yumani shobh.

Uçar, Ahmet. 1995 ‘Japonların İslam Dünyasındaki Yayılmacı Siyaseti ve Abdürreşid Ibrahim. Toplumsal Tarih, 20 Ağustos, 15-17.

Yamaoka Khtarh. 1912. Sekai no shimpikyoArabia jÑdanki [Dünyanın Gizemleri: Arabistan’a Hac Yolculuğu Notları]. Tokyo. Hakubunkan.

Zürcher, Erik J. 1993. Turkey, A Modern History. London: I. B. Tauris and Co.

ALTMIŞYEDİNCİ BÖLÜM, II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914) / Prof. Dr. Bayram Kodaman [s.165-192]

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Genel olarak XVII. yüzyıl rasyonalizm (akılcılık) çağı ise, XIX. yüzyıl da bilim çağıdır. Gerçekten, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı dünyasında hem bilimin hem de bilim adamlarının itibarı fevkalade artmıştır. Zira bilimin ortaya koyduğu neticeler yani keşifler, icatlar, buluşlar ve her tür yenilikler toplumda bilime olan güveni artırıyordu. Bilim toplumun önüne sınırsız imkanlar koyarak onun geleceğe umutla bakmasını sağlıyordu. Bilim ve bilimin şaha kaldırdığı umut, Avrupa toplumunun cesaretini artırmış, dünyaya bakışını değiştirmiş, her şeye hakim olma duygusunu tahrik etmiştir. Kısaca Batı bilimde, modernizmin manivelasını veya itici gücünü görmüştür. Modernizm ise değişebilme cesaretini ve kabiliyetini göstermedir. İşte Batı dünyasına değişebilme kabiliyetini bilim vermiştir. Bunun sonunda Batı iki devrim yaşamıştır:

Birinci Sanayi Devrimi Dönemi, 1760-1830 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu ilk devrim kömür-buhar-çelik ittifakı sayesinde olmuştur.1 Bu ittifakı sağlayan hiç şüphesiz bilimdi. Kömür-buhar-çelik ittifakı yeni üç çağı başlatmıştır. Birincisi, sanayide mekanizasyon çağı yani fabrika üretimine geçiş; ikincisi, tren-demiryolu çağı; üçüncüsü, büyük buharlı gemilerle nakil ve ulaşım çağıdır. Kuzey Amerika ve İngiltere bu çağları 1840'ta tamamladı. Doğu Avrupa bu dönemi daha sonra yakalamıştır.

İkinci Sanayi Devrimi ise, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanmaya başlamıştır. Bu İkinci Sanayi Devrimi de elektrik-petrol-otomobil ittifakı sayesinde gerçekleştirilmiştir.2 Bu gibi yenilikler Batı dünyasında hem maddi hayatı hem kültürel hayatı hem de düşünce hayatını müsbet anlamda derinden etkilemiştir.

Bilim sayesinde kömür-buhar-demir-çelik ittifakı ile elektrik-petrol-otomobil ittifakının Batı dünyasında yarattığı devrimler yanında yeni bilimsel keşifler, icadlar veya buluşlar da değişimi, modernizmi hızlandırmıştır. Mesela bu buluş ve keşifler arasında özellikle ilk sırada akla gelenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1842 Tarımda sun'î gübrenin kullanımı

1844 Telgrafın icadı

1869 Dinamonun keşfi

1875 Patlama motoru

1876 Telefonun bulunması

1879 Tramvayın ortaya çıkışı

1879 Elektrik lambasının Edison tarafından keşfi

1880 Manyetik dalgalarının bulunması

1886 Elektroliz yoluyla alüminyum üretiminin başlaması

1888 Bisikletin icadı

1892 Pasteur tarafından kuduz aşısının ve serumun keşfi

1896 Röntgen tarafından X ışınlarının keşfi

1898 Sinematografinin bulunması

1900 Otomobil üretiminin başlaması

1900 Atomun, elektronların keşfi

1900 Zeplin ve uçağın uçurulması

Kısaca bilim Batı dünyasının ve insanlığının hizmetine girmiş ona maddeye, tabiata hakim olma ve neticede de güç edinme ve zenginliği yakalama imkanını vermiştir. Bilimin bu buluşlarından her alanda fizikte, kimyada, tıpta, biyolojide, teknikte, matematikte, coğrafyada, ticarette, ekonomide, askeriyede Batılı ülkeler istifade etmiştir.

Buhar gücünün ulaşım vasıtalarına tatbiki milletlerin ve insanların hayatını derinden etkilemiş ve değişmesini hızlandırmıştır.

Avrupa'da 1802'den itibaren buharlı büyük gemiler inşa edilmeye başlanmıştır. Atlantik Okyanusu 1819'da 29 günde, 1850'de ise 15 günde aşılmıştır. 1850'de 5000 tonluk gemiler inşa edilir olmuştur. Bunun sonucu Avrupa ile Amerika, Afrika, Akdeniz, Güney Asya ve Avustralya arasında düzenli gemi seferleri konulmuştur. Artık Atlantik Okyanusu Avrupa ve Amerika için iç deniz halini almıştır.

Buharlı gemiler sayesinde kıtalar birbirine yaklaşırken, tren ve demiryolu ile de toplumlar, ülkeler, bölgeler birbirine bağlanıyor ve yaklaştırılıyordu. 1830'da ABD ve İngiltere'de, 1831'de Belçika'da, 1832'de Fransa'da, 1836'da Almanya'da, 1839'da Hollanda'da demiryolu inşaatına başlanmıştır. Rusya ise 1850'de demiryoluna kavuşmuştur.3

Hızlı gemi ve hızlı tren seferlerinin ortaya çıkmasının ardından 1840'lı yıllarda İngiltere'de posta teşkilatı kuruldu. 1835'te ilk telgraf hattı ABD'de açıldı, 1844'ten sonra bütün Avrupa'ya yayıldı.

Buharlı gemi ve tren seferlerinin hizmete girmesiyle insanlar, toplumlar, ülkeler ve kıtalar arasında mal, sermaye, insan, fikir trafiğinde ve mübadelesinde büyük bir gelişme olmuştur. Merkezi yönetim kolaylaşmış, milletleşme hızlanmıştır.

Demiryolu ve demiryolu ulaşımının hızla gelişmesi, kömür ve maden sanayiinin önemini artırdı. Dolayısıyla kömür ve maden sanayi özellikle demir-çelik sanayii ekonominin vazgeçilmez iki unsuru haline geldi.

Sanayide makineleşme arttıkça kömüre olan ihtiyaç da giderek çoğalmış, hatta sanayileşme kömüre bağlı hale gelmiştir. Avrupa ve Kuzey Amerika 1840 yılından itibaren makineleşme sayesinde kitle üretimine başlamıştır.

Batı dünyasında ilk sanayileşme dalgasını başlatan ülkeler, İngiltere, Fransa, ABD, Belçika ve İsviçre olmuştur. 1871'den sonra ikinci safhada sanayileşmede ön plana çıkan Almanya olmuştur. 1890-1913 yılları arasında Alman sanayi üretimi her yıl %4.1 artmıştır. Bu gelişme hızı ile Fransa'nın ve İngiltere'nin önüne geçmeyi başarmıştır.

Avrupa'da üçüncü ve sonuncu sanayileşme dalgası Rusya, Norveç, İsveç, İtalya tarafından başlatılmıştır. Bu ülkeler geç kaldıkları için hızlı bir sanayileşme sürecine girmişlerdir. Rusya 1890'da %8 büyüme hızını gerçekleştirmiştir. Aynı yıllar İtalya, İskandinavya ülkeleri de sanayilerini hızla büyütmüşlerdir. Bu arada Japon sanayiinde de yaklaşık yıllık %6.5 büyüme görülür.

Büyük devletlerin sanayileşme hızını daha iyi görebilmek için 1870-1913 yılları arasındaki dünya sanayi üretimindeki paylarının yüzdesine bakmakta fayda vardır.4

	1870	1881-1885	1896-1900	1913
	%	%	%	%
ABD	23.3	28.6	30.1	35.8
Almanya	13.2	13.9	16.6	15.7
İngiltere	31.8	26.6	19.5	14.0
Fransa	10.3	8.6	7.1	6.4
Rusya	3.7	3.5	5.0	5.0
İtalya	2.4	2.4	2.7	3.1
Japonya		0.6	1.0	

Avrupa, XIV. ve XV. yüzyıllarda Hümanizma, Rönesans ve Reform dönemlerini yaşamış, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da bilim inkılâbını, sanayi inkılâbını, siyasi inkılâbını, sosyal, ekonomik ve kültürel

inkılâplarını yapmış ve yeni bir çağa adımını atmıştı. Kısaca Avrupa ve Kuzey Amerika kendini yeniden yaratma veya kendini değiştirme imkânlarını ve vasıtalarını bularak, hem tabiata, hem başka kıtalara, hem de başka insanlara hakim olacak gücü ve kuvveti eline geçirmiştir. Bunun sonucu dünyanın stratejik noktalarını, hammadde kaynaklarını, enerji kaynaklarını ve pazarlarını ya fethetmiş ya da kontrol altına almıştır. Yeni dönemin, ideolojisi liberalizmdir, sloganı hürriyettir, hedefi zenginleşmek, güçlü olmak ve dünyaya hakim olmaktır; vasıtaları ilim, teknoloji, sanayi üretimidir; aktörleri ilim adamları, filozoflar, işçiler, patronlar (iş adamları) ve tüccarlardır. Görüldüğü üzere XIX. yüzyılın sonuna doğru ve XX. yüzyılın başlarında Avrupa'da ideolojiler, sloganlar, hedefler, vasıtalar, aktörler yenidir. Bu yönüyle Avrupa dinamiktir.

Osmanlı İmparatorluğu ise, XIX. yüzyıla gelindiği halde eski klasik sistemi içinde yaşamaya devam ediyordu. Hatta kendini yenileme kabiliyetini gösteremediği için eski sistemi de bozulmuştu. Osmanlı Avrupa'yı görüyor, fakat neler olup bittiğinin farkına varamıyor. Kendi halini görüyor, fakat çözüm üretemiyor. Kısacası Osmanlı'nın rasyonalizmden, ilimden (scientizm), teknolojiden, sanayiden, sanayi üretiminden, ticaretten, bankacılıktan, yatırımdan uzak düşmüştür. Dolayısıyla bilim adamlarından, filozoflardan, aydınlardan müteşekkil bir entelijansiya (aydın) sınıfı, ayrıca bir patron sınıfı, bir tüccar sınıfı, bir işçi sınıfı gibi çağın dinamik güçlerini oluşturan sınıflardan da mahrum idi. Yine eski sistemin, yaratıcı güçlerini kaybetmiş, eski aktörleri yani sivil paşalar, askeri paşalar, ulema sınıfı ön planda idi. Bu sınıflarda da ekonomik zihniyet yoktu.5 Toplumun genelinde de cehalet ve fakirlik hakimdi. Dünyaya, hayata din, gelenek, iman, ahlâk açısından günah-sevap, haram-helâl çerçevesinden bakılıyordu. Bilim zihniyeti ile bilim penceresinden dünyevi konulara bakış, yani tahlil, terkip ve tenkit alışkanlığı yoktu.

Bütün bunların sonucu Osmanlı İmparatorluğu geri kalmış, arkasından Avrupa'ya askeri alanda mağlup olmuş, siyasette aciz kalmış, ekonomi ve ticarette sömürülmüştür. Avrupa, artık ticari malıyla, sanayi ürünüyle, tüccarlarıyla, ilim adamlarıyla (Orientalistler), misyonerleriyle, askerleriyle, elçileriyle, konsoloslarıyla, seyyahlarıyla, kültürleriyle Osmanlı'ya saldırıya geçmiş, Osmanlı ülkesini işgal etmiştir. Bu saldırının giriş kapıları İstanbul, İzmir, Selânik, Beyrut, Trabzon gibi şehirler olmuştur.

Osmanlı dünyasının kapıları Avrupa'ya tamamen açılmıştı. Sıra Osmanlı'nın Avrupa'nın kapitalist sistemine entegrasyonuna geliyordu. Bu entegrasyon, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması'yla başlatıldı. Bu antlaşmanın hükümleri daha sonra bütün Avrupa ülkeleri için geçerli hale getirilmiştir. Bu antlaşma 1838-1914 yılları arasında Avrupa ile Osmanlı münasebetlerini düzenlemiştir. 1838 Ticaret Antlaşması kapitülasyonları teyit ettiği gibi yeni hükümleriyle yed-i vahit (tekel) usulünü kaldırıyordu. Avrupalı tüccarlara Osmanlı ülkesinden her türlü malı alma imkânını tanıyordu, gümrük duvarlarını ithalat için %5, ihracat için %12'ye indiriyordu. El emeğine dayalı Osmanlı mamul ticari mallarını Avrupa'nın fabrika ürünlerinin rekabetine açıyordu. Bu antlaşma ile Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu hem pazar haline getiriyor, hem de ucuz hammadde deposu durumuna sokuyordu.

1854 yılında Osmanlı Devleti ilk defa Avrupa'dan borç para alıyordu. Borçlandırma da sömürünün önemli bir vasıtası idi. Nitekim 1875'te Osmanlı borçlarının faizi ana parayı geçti. Böylece

Osmanlı maliyesi iflas etti. 1881 Muharrem Kararlarıyla borçlar yeniden düzenlenerek Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli gelir kaynakları 1883'te Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kontrolüne verildi. Artık Osmanlı İmparatorluğu yarı-sömürge durumuna getirildi. Buna rağmen devletin Avrupa'dan borç alması 1914 yılına kadar devam etti.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa'nın yatırım sermayesi de Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başladı. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye yatırımı 63.000.000 Osmanlı Lirası'nı buluyordu. Bu sermayenin 39.000.000'u demiryolları içindi. Bu yatırım sermayesinin %45'i Almanya'ya aitti. Almanya'nın arkasından İngiltere ve Fransa gelmekteydi.6

Emperyalist Avrupa 1838-1914 yılları arasında uyguladığı dört politika ile Osmanlı İmparatorluğu'nu önce iflasa, sonra bozulmaya ve parçalanmaya, en sonunda yıkılmaya doğru sürüklemiştir.

Birincisi; 1838 Ticaret Antlaşması'nın başlattığı ticaret politikası,

İkincisi; 1854'te başlatılan borçlandırma politikası

Üçüncüsü; 1880'de başlayan yabancı sermaye yatırım politikası,

Dördüncüsü; gayrimüslim ve gayr-i Türkleri himaye ve isyana teşvik politikasıdır.

Avrupa, Osmanlı Devleti üzerinde tesis ettiği bu nüfuzla, 1839'dan itibaren bazen telkin, bazen empoze yoluyla bazı yeniliklerin ve değişikliklerin yapılmasına yol açtı. Ancak bütün bu yapılanlar Avrupa'nın ve gayrimüslimlerin lehine netice verirken, Osmanlı Devleti'nin de elini kolunu bağlıyordu. Bu durum başlangıçta gözükmüyordu, zira Avrupa Osmanlı'da meydana gelen her türlü buhranı terakkinin, medenileşmenin, modernizasyonun tabii sonucu olarak yorumluyor ve Osmanlı devlet adamlarına itidal ve sükûnet tavsiye ediyordu. İşin böyle olmadığı çok geç anlaşıldı, fakat yapılabilecek bir şey de yoktu. Artık Osmanlı iki sistem (Avrupaî ve Osmanlı) arasında sıkışıp kalmıştı. Neticede Avrupa kapitalizmi veya liberalizminin Osmanlı ülkesini ve toplumunu modernize edemediği görülmüştür.

Avrupa, Osmanlı'yı geri bırakmakla ve sömürmekle de yetinmeyerek, ayrıca toprak kopararak imparatorluğun parçalanmasında rol almıştır. Fransa 1830'da Cezayir'i, 1882'de Tunus'u; İngiltere, 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı, 1890'lı yıllarda Kuveyt'i; İtalya 1911'de Trablusgarb'ı ve Bingazi'yi; Rusya, Kars-Ardahan-Batum'u; Avusturya-Macaristan ise 1908'de Bosna-Hersek'i işgal etti.

Sonuç itibariyle II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu içte gayrimüslimlerin isyanları ve baskıları, dışta Avrupa'nın sömürüsü, müdahalesi ve kontrolü altında bulunuyordu. Böyle bir imparatorluğu siyasi, idari, felsefi teorilerle ve pratiklerle kurtarmak imkânsızdı. 1908'de İttihat ve Terakki Fırkası imkânsızı başarmak için iktidara el koyuyordu. Reçetesi çok basitti: Abdülhamid'i düşürmek, Meşrutiyet rejimini geri getirmek.

A. Meşrutiyet'in İlânı

1. II. Meşrutiyet'i Hazırlayan Sebepler

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kaldığı ve durakladığı daha III. Selim zamanında anlaşılmış ve çareler aranmaya başlanmıştı. Osmanlı'nın geriliği konusunda genel bir ittifak söz konusu olduğu halde çareler bahsine gelince, resmi veya sivil çevrelerde açık ve net bir fikir üzerinde uzlaşma yoktu. Buna paralel olarak yine Avrupa'nın üstünlüğü herkes tarafından kabul edilirken, Avrupa'nın neyi alınacağı konusunda fikir birliği mevcut değildi. Dolayısıyla rasyonalist bir yaklaşımla, ıslahatların-yani çarelerin genel bir planlaması ve daha sonra bu plan çerçevesinde işlerin organize edilmesi öngörülmemişti. Fakat buna rağmen bazen iktidar sahiplerinin inisiyatifiyle, bazen Avrupa'nın telkin, tavsiye ve baskısıyla ihtiyaç duyulan alanlarda bazı reformlar -yenilikler- yapılmış veya yapılmasına teşebbüs edilmiştir.

Bunlar arasında, 1836'da Vak'a-i Hayriye ile Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordunun kurulması; Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi; Avrupa'da daimi elçiliklerin kurulması; Avrupa'dan uzmanların getirilmesi, 1827'de Tıbbıye-i Şahane'nin, 1834'te Mekteb-i Harbiye'nin açılması; yeni ilkokulların (iptidaîye), ortaokulların (rüştiye), yeni liselerin (idadî), yeni yüksek okulların (Mekteb-i Mülkiye vs.) açılması; 1835-1838 arasında yeni Nezaretlerin (Umur-ı Dahiliye, Umur-ı Hariciye, Umur-ı Maliye vs.), yeni Meclisler (Meclis-i Has, Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri, Meclis-i Valâ-yı Adliye) teşkili, nihayet 1839 Tanzimat Fermanı'nın, 1856 Islahat Fermanı'nın ve 1876 I. Meşrutiyet'in ilânını sayabiliriz.

Kısacası 1800-1876 yılları arasında iyi kötü, dağınık ve plansız da olsa pek çok yenilik yapılmış, özellikle 1839 Tanzimat'la birlikte yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemde de hukuki, adli, mülki, maarif alanlarında başarılı işler yapılmıştır. Böylece, 1876'da Meşruti idareye veya parlamentolu (meclisli) monarşiye gelinmiştir. Bu, önemli ve geriye dönülmesi zor bir aşama idi. Gerçekten Tanzimat'tan beri iktidarla muhalefet yani Tanzimat paşaları (Reşit, Ali ve Fuat Paşalar) ile Genç Osmanlılar (Ziya Paşa, Nâmık Kemal, Âli Suavi vs.) arasındaki kavga, asker-sivil karışımı yeni bir grubun (Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa) devreye girerek 1876 I. Meşrutiyet'i ilân ettirmesiyle son bulmuştu. Asker-sivil aydınlar arasında hedefe ulaşmanın verdiği bir rahatlık vardı. Sanki siyasi gerginliklere bir nevi mola verilmişti. Artık Meşrutiyet ilân edilmişti, Kanun-ı Esasi (Anayasa) gelmişti. Padişahın yetkileri Kanun-ı Esasi ile sınırlandırılmıştı. Kanun önünde herkes hür ve eşit olacaktı. Meclis açılmış ve müzakereler yapılıyordu. Osmanlıcılık ve İttihad-ı Anasır idealine doğru bir başlangıç yapılmış yani yola çıkılmıştı. Umut doğmuştu, artık modernleşebilecektik. Pek çok asker-sivil aydın da parlamentolu ve Anayasalı bir rejimle idare edilmenin pekâlâ mümkün olabileceği kanaati doğmuştu. Artık “Hasta adama” çare bulunmuştu. Hasta iyileşme yoluna girmişti.

I. Meşrutiyet dönemi kısa sürmüştür. Meclis-i Umumi (Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisi) 20 Mart 1877'de ilk toplantısını yaptı, bir dönem çalıştıktan sonra 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan kapatılarak, I. Meşrutiye'te son verilmişti.

İşte II. Meşrutiyet'in temelinde yatan esas sebeplerden biri Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve Kanun-ı Esasi'nin rafa kaldırılmasıdır. İkinci sebep ise, II. Abdülhamid'in "istibdat" yönetimini yani otoriter bir rejim kurmasıdır. Yetkinin tamamen Padişahın ve Saray'ın eline geçmesidir. Bab-ı Âli'nin, ulemanın, ordunun tesiri ve faaliyeti en aza indirilmiş, muhalefet çeşitli yollarla susturulmuştu.

II. Abdülhamid'in bu tavrı meşrutiyetçi aydınları sukut-ı hayâle uğrattı. Ardından 1878 Berlin Antlaşması'yla Rumeli'de büyük toprak kayıpları, Kars-Ardahan-Batum'un Rusya'ya verilmesi, Kıbrıs'ın ayrı bir antlaşmayla İngiltere'ye verilmesi, 1881 Tunus'un Fransızlar, 1882 Mısır'ın İngilizler tarafından işgali, 1881 Duyun-ı Umumiye'nin kurulması, Anadolu'da Ermeni İhtilâl Cemiyetlerinin ayrılıkçı faaliyetlere başlaması, Girit ve Doğu Rumeli meseleleri Osmanlı toplumunda özellikle aydın kadrolarda şu kanaatin doğmasına yol açtı: Osmanlı İmparatorluğu hasta yatağında, ölmek üzere, tedavisiyle hiç kimse meşgul olmamaktadır. II. Abdülhamid zararlı ilaçlarda tedaviye çalışmaktadır ve hastanın ölümünü hızlandırmaktadır. Avrupalı büyük devletler ile (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya) ve gayrimüslimler işbirliği halinde hastayı öldürerek mirasını paylaşma plânları yapmaktadırlar. Bu kanaat yaygınlaşarak kamu oyunda "bu devlet nasıl kurtulur?" sorusu seslendirilmeye başlandı. Bu soruya verilen cevaplar şunlardır:7

1) II. Abdülhamid'in devrilmesi, Meclis'in açılması, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulması.

2) Muhafaza-ı Vatan yani Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması.

3) İttihad-ı Anasır yani ırkı, dini, mezhebi ne olursa olsun bütün fertlerin Osmanlı üst kimliğinde birleştirilmesi.

4) Düşman tecavüzünün ve müdahalesinin önlenmesi (def'i tecavüzat-ı düşman).

5) Kapitülasyonların kaldırılması.

6) Reformların yapılması.

1878-1908 tarihleri arasında II. Abdülhamid rejimine karşı oluşan ve gittikçe büyüyen muhalefetin ana hedefleri bunlardan ibaretti. Bu muhalefetin tek ortak noktası II. Abdülhamid'in devrilmesi ve Meşrutiyet'in ilânı idi. Diğer konularda ise aralarında ittifak veya uzlaşma mevcut değildi. Bu muhalefetin içinde liberal, Osmanlıcı, merkeziyetçi, İslamcı, mason, Türk, gayr-i Türk, Müslim, gayrimüslim gibi farklı eğilimi, farklı fikirleri yansıtan farklı etnik gruba ve dine mensup insanlar vardı. Dolayısıyla diğer konularda anlaşmaları zordu. Bu bakımdan şu fikri ileri sürmek mümkündür:

II. Meşrutiyet'in ilânını hızlandıran ve II. Abdülhamid'in karşısında geniş bir muhalefetin doğmasını sağlayan ana sebeplerden biri; Türkler dışında diğer etnik ve milli grupların, Osmanlı'nın yıkılacağına dair inançları ve kendi milli hedeflerini (istiklâl, muhtariyet vs.) gerçekleştirmek için meşrutiyet rejiminin müsait siyasi-sosyal-kültürel zemini hazırlayacağına dair düşünceleridir.

II. Abdülhamid'in meşrutiyet rejimine son vermesi ve istibdat rejimini kurması gibi iki tercihi, II. Meşrutiyet'e giden yolu açmıştır. Çünkü bu iki tercih Osmanlı'nın parçalanmasına sebep olacak nitelikte görülüyordu. Avrupa, gayrimüslimler, liberaller ve Jön Türkler, meşrutiyetin durdurulmasını tasvip etmiyorlardı. Bu arada Türk aydınlarında ortak bir fikir, ortak bir çareden önce, ortak bir endişe, ortak korku doğdu.8 Onlara göre, Osmanlı Devleti uçuruma ve parçalanmaya doğru gidiyordu. İmparatorluğun yıkılma, parçalanma ve çökme endişesi Jön Türklerde "bu gidiş nasıl durdurulur?", "Osmanlı nasıl kurtulur?" sorularıyla birlikte çözüm çarelerinin aranmasını da gündeme getirdi. Büyük devletlerin ve gayrimüslimlerin tavrı, muhalefeti hem endişeye hem de çare aramaya sevk etmişti.

Türk aydınları endişelerinde, sorularında ve çarelerinde samimidirler. Gayrimüslimler ise daha çok "biz nasıl kurtuluruz?" sorusunu sorup, buna göre çare üretmeye çalışıyorlardı. Hatta Türk olmayan bazı Müslüman milletlerin aydınları bile istiklâl ve muhtariyet peşine düşmekten geri kalmamışlardır.

Muhalefeti cesaretlendiren ve meşrutiyet rejimini geri getirmeye iten I. Meşrutiyet tecrübesidir. Zira, I. Meşrutiyet, Genç Osmanlıların hazırladığı fikri-siyasi zeminde, ordu-sivil ittifakıyla empoze şeklinde ilân edilmişti. II. Meşrutiyet'i de aynı yolla ilân etmek Jön Türklere, pekâlâ mümkün görünüyordu.

II. Meşrutiyet'in ilânını hazırlayan ve hızlandıran önemli sebeplerden birisi de, 1907'de Selânik'te Bursalı Tahir, Talat, İsmail Canbolat, Mithat Şükrü tarafından kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Jön Türklerin Paris şubesinin özellikle Ahmet Rıza grubunun birleşmesidir. Bu birleşme ile Abdülhamid rejiminin muhalifleri arasına silahlı gücü elinde bulunduran Osmanlı ordusunun liberal, meşrutiyetçi, milliyetçi, hürriyetçi Türk subayları da katılmış oluyordu. Artık askeri ve sivil kanat müştereken çalışacak ve hareket edeceklerdi. Bu güç birliği ile moral kazanan Makedonya'daki Türk subayları 1908'de isyan bayrağını çekerek dağa çıkmışlar ve II. Abdülhamid'i 23 Temmuz 1908'de meşrutiyet idaresini yeniden yürürlüğe koymaya mecbur bırakmışlardır.

Bazı tarihçilere göre, II. Meşrutiyet'in ilânında özellikle mason locaları da önemli rol oynamışlardır.9 Bilindiği gibi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Selânik'te kurulmuştur. Selânik şehri hem Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya açılan kapısı hem de Avrupa emperyalizminin Rumeli'ye giriş kapısıdır. Bu şehirde XIX. yüzyılın sonlarında 30.000 Müslüman, 60.000 Yahudi, 24.000 Hıristiyan yaşıyordu. Önemli ticaret merkezidir, önemli bir limandır ve Osmanlı 3. ordusunun merkezidir.10 Fevkalâde hareketli ve kozmopolit bir şehirdir.

Mason ve siyonist teşkilatlar sayesinde, Yahudiler Selânik'in ticari, iktisadi, siyasi ve sosyal hayatında hakim vaziyette idiler. Mason localarına, dini ve milliyeti ne olursa olsun her insan kabul edilebilir. Bu itibarla laik, demokratik, liberal, hürriyetçi prensiplerin hakim olduğu ve uygulandığı bir yerdir. Selânik mason locasında da Rum, Bulgar, Ermeni, Makedon, Arnavut, Türk üyeler vardı. Hatta bu sebepledir ki, ilk Jön Türklerden biri olan mason Kazım Nami (Duru) Bey "Hiçbir sahada birleşememiş, daima çekişmiş, didişmiş olan bizdeki muhtelif ırk, milliyet ve dinler mason çatısı altında

tam anlaşma halinde idiler." demişti.11 Üstelik mason locaları hem evrensel karaktere sahip hem de dinler, milletler, ırklar üstü bir teşkilattı. Bu haliyle Selânik Mason Locası Osmanlı İmparatorluğu'na hem örneklik, hem de önderlik yapamaz mı idi? Kazım Nami'nin dediği gibi Selânik Mason Locası kendi bünyesinde İttihad-ı Anasırı (çeşitli unsurların birliği) gerçekleştirmişti. O halde Osmanlı İmparatorluğu'na, dinler ve milliyetler üstü siyasi bir yapı kazandırılarak İttihad-ı Anasırı gerçekleştirmek niçin mümkün olmasın idi?

İşte bu düşünce ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Selanik Mason Locası arasında ciddi bir işbirliği başlamıştır. Bu ittifak Paris ve Selânik şubelerinin birleşmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile mason teşkilatlarının işbirliğine dönüşmüştür. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti yurt içinde ve özellikle yurt dışında büyük bir faaliyet ve propaganda alanı ve imkânı bulmuştur. Mason Locası da Türk Cemiyetleri vasıtasıyla imparatorlukta söz sahibi olma hakkını kazanmıştır.

Ayrıca masonlara atfedilen şu iddialar da mevcuttur:12 Masonlara göre Osmanlı Devleti Avrupa kapitalizminin sömürgesi durumundadır. Bu sömürüden hem Türk, Rum, Ermeni, Yahudi cemaatleri yani Müslim-gayrimüslimler zarar görmektedir hem de Osmanlı Devleti zarara uğramaktadır. Osmanlı Devleti mevcut haliyle ve yapısıyla bu sömürüden ve emperyalizmden kurtulamaz. O halde ne yapılmalıydı?

a- Türk-Rum-Yahudi-Ermeni (Müslim, gayrimüslim) burjuvazisinin öncülüğünde Osmanlı Devleti'ne yeni bir şekil verilmelidir. Bu yeni şekle göre Batıcı, liberal, hürriyetçi, meşrutiyetçi, laik ve hukuk devleti teşkil edilmelidir.

b- Hürriyet, eşitlik, kardeşlik ilkeleri etrafında İttihad-ı Anasır ideali, tıpkı mason localarında olduğu gibi gerçekleştirilmelidir.

Bu fikirler çerçevesinde mason locaları ile Jön Türkler arasında yakınlaşma ve işbirliği mümkün olmuştur. İlk hedef şüphesiz II. Abdülhamid'in düşürülmesi ve meşrutiyetin ilânı olmuştur.

Bir başka iddia da siyonist teşkilatlara aittir. Bilindiği üzere siyonizm, Nil ve Fırat nehri arasında bir İsrail Devleti'ni kurmayı amaçlar. Siyonizmin kurucusu Dr. Theodor Herzl, 1901'de İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid'le görüşmüş, Filistin'den Yahudiler için toprak istemiş, karşılığında da bütün Osmanlı borçlarının ödenmesini teklif etmiştir. II. Abdülhamid bunu kabul etmemiştir.13 Bunun üzerine Dr. Theodor Herzl, 4 Temmuz 1902'de II. Abdülhamid'le tekrar görüşmüş ve olumlu cevap alamamıştır. Bu tarihten itibaren siyonist teşkilatlar, Yahudilerin Filistin'e yerleşmesini engelleyen II. Abdülhamid'in düşürülmesi ve meşrutiyetin ilân edilmesi için faaliyette bulunmuşlardır. Siyonistler Abdülhamid engeli ortadan kalktıktan sonra Avrupalı büyük devletlerin de desteğiyle Filistin'e yerleşebileceklerine inanıyorlardı.

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet'in ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin pek çok gizli ve açık sebepleri vardır. Biz bunlardan önemli olduğunu düşündüğümüz bazı sebepleri farklı bir tarzda belirtmeye çalıştık. Ancak son tahlil de denilebilecek husus şudur: Abdülhamid'in hâl edilmesini ve

meşrutiyetin ilânını, içte aydınların büyük bir kısmı, Türklerin-panislamistlerin bir kısmı, gayrimüslimlerin tamamı, Türk olmayan Müslümanların önemli bir kısmı; dışta ise özellikle İngiltere ve Fransa resmi çevreleri ve kamuoyları arzu etmekteydiler. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve siyasi birliğini Türklerden başka samimi bir şekilde isteyen yoktu.

Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunu II. Abdülhamid'in iktidardan uzaklaştırılmasında ve meşruti idarede görüyordu, en azından beklentileri bu idi. Avrupa ise Osmanlı'nın paylaşılmasını ve sömürgeleştirilmesini bekliyordu. Gayrimüslimler ise kendilerinin kurtuluşu için zeminin ve şartların hazır hale geleceğini umuyorlardı.

2. II. Meşrutiyet'in İlanı (24 Temmuz 1908)

1908 başlarında Makedonya meselesi yüzünden Balkanlar'da siyasi hava iyice bozulmuş ve gerginleşmişti. Avusturya, Rusya, İtalya Balkanlar'da nüfuz sahası elde etmek ve üstünlük kurmak için mücadele ederken, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutlar arasında kıyasıya menfaat kavgası ve rekabeti vardı. Osmanlı Devleti'nin zayıflığı bu devletlerin hem iştahını artırıyor hem de aralarındaki siyasi tansiyonu iyice yükseltiyor ve geriyordu.

Rumeli'deki özellikle Makedonya'daki Türk varlığı için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Bu vaziyet Türkleri, Jön Türk mensuplarını, İttihad-Terakki'nin yönetici kadrolarını ve 3. Ordu subaylarını endişelendiriyordu. Tam bu sırada, 9-10 Haziran 1908'de İngiliz Kralı III. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Reval görüşmeleri gerçekleşti. Reval görüşmesinin hemen arkasından, Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma ve parçalama konusunda anlaştıkları, dolayısıyla Rumeli'de Osmanlı'nın sonunun geldiği şeklinde yorumlar ortaya çıktı.14 1907'de Rusya ile İngiltere'nin Çin-Tibet-Afganistan-İran üzerinde nüfuz bölgelerini tespit etmiş olmaları, Balkanlar'la ilgili yorumların doğruluk payını artırıyordu. Ayrıca II. Abdülhamid'in istibdat rejiminin ve panislamist politikasına o zamana kadar rakip olan Rusya ve İngiltere'yi birbirine yaklaştırmış olması da kuvvetle muhtemeldi. 1908 Reval buluşmasıyla, İngiliz-Rus rekabeti eksenine dayandırılan Abdülhamid'in dış politikası iflas etmiş oluyordu. Padişahın ve Bab-ı Âli'nin yapacak fazla bir şeyi yoktu.

İşte bu tehlike ve çözümsüz durum İttihat Terakki yöneticilerini ve Türk subaylarını harekete geçirdi. Onlara göre en hızlı ve kestirme çözüm II. Abdülhamid rejimine son vermek, meşrutiyeti ilân etmek ve Kanun-ı Esasi'yi uygulamaktı. Ancak bu çözüm şekli İngiltere'yi Rusya ile işbirliğinden vazgeçirebilir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya yeniden sevk edebilirdi. Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti'nin lehine çevirebilirdi.

Yukarıda ifade edilen sebeplerden ötürü İttihat-Terakki Cemiyeti'nin sivil kanadı harekete geçerek, 1908 Temmuz başında maksadını Manastır'daki konsoloslara yolladığı bir beyannâme ile iç ve dış kamuoyuna duyurdu. Askeri kanat adına Enver, Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler dağa çıkarak isyan bayrağını açtılar ve hürriyet meşalesini yaktılar. II. Abdülhamid önce durumun vehametini pek kavrayamadı, bu olayları va'ka-yı adiye olarak gördü. Fakat bu sefer, II. Abdülhamid'in muhatabı III. Ordu'nun subaylarıdır, dolayısıyla fazla şansı yoktu.

Niyazi Bey'in Hıristiyan halka dağıttığı beyannâmede hareketin sebep ve hedefleri şu şekilde özetlenmiştir:15

1- Avrupa devletleri medeniyet ve yardım maskesi adı altında faaliyet göstererek Balkanlar'da kötülük yapmışlar ve huzuru bozmuşlardı.

2- Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan gibi küçük devletler Makedon halkını kandırarak onları birbirine düşman yapmışlar ve neticede Makedonya'yı kan gölüne çevirmişlerdir.

3- Mevcut idareden Türkler de, Hıristiyan Osmanlı vatandaşları kadar memnun değildir.

4- İstibdatın şiddeti altında Bulgar, Türk, Arnavut, Rum, Ulah vatandaşlarımız ezilmektedir. Buna göre Türkler din, dil, millet, mezhep ayrımı yapmadan herkese hürriyet, eşitlik ve adalet bahşedecek bir rejim kurmak için çalışıyorlar. İttihat-Terakki Cemiyeti'ni de bu maksatla kurmuşlardır.

5- Bundan böyle herkes Osmanlı'nın menfaatine çalışacaktır. Bütün gayrimüslimler din, diyanet, mezhep ve milliyetinden emin olacaklardır.

6- Bize katılınız, hürriyetinizi geri alalım.

Bu beyannâme Müslim ve gayrimüslim halk üzerinde çok iyi tesir yapmıştır. Beyannâmenin özellikle Türklerin ve İttihat-Terakki'nin öncü rolünü ve Osmanlı vatandaşlığı kavramını vurgulaması dikkat çekmektedir ve harekâtın niteliği hakkında ciddi ipuçları vermektedir.

Enver (Paşa) Bey'in 19 Temmuz 1908'de Selanik'te "Olympia Place" balkonundan halka "bundan böyle biz hepimiz kardeşiz, Bulgar yok, Rum yok, Sırp yok, Romen yok, Müslüman yok, Hıristiyan yok, Yahudi yok, Osmanlı var, biz Osmanlıyız. İçimizden birinin sinegoga diğerinin kilisiye, bir başkasının camiye gitmesinin fazla bir önemi yoktur. Ülkemizin mavi seması altında hepimiz eşitiz, Osmanlı olmaktan şeref duyuyoruz. Yaşasın vatan, yaşasın hürriyet" diye duyurduğu yeni bir döneme giriliyordu.16

Makedonya'daki bu olaylar gittikçe büyüyerek halkın ve III. Ordu'nun katıldığı genel bir isyan halini aldı. Bunun üzerine İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Selanik merkezi harekete geçti. 23 Temmuz 1908'de padişaha bir telgraf çekerek, Kanun-ı Esasi'nin derhal yürürlüğe konulmasını ve meclisin açılmasını, bu yapılmadığı takdirde daha vahim olayların meydana gelebileceği bildirildi. Firizovik'te toplanan halk da buna benzer çektikleri telgrafın cevabını heyecanla bekliyordu. Padişahın cevabı gecikince İttihat-Terakki'nin Manastır şubesi Merkez-Umumisi'nin bilgisi dahilinde askerlerle anlaşarak hürriyeti ilân etmeye karar verdi. Bunun üzerine ilk defa Manastır'da istibdat devrinin sona erdiği, meşrutiyetin başladığı ilân edildi.17

II. Abdülhamid hâlâ mütereddit idi. Arap İzzet Paşa "kuvvete kuvvetle karşılık vermek gerektiğini ve halkla birleşerek bu isyanı bastırabileciğini" telkin etti ise de II. Abdülhamid sivil bir harbe taraftar olmadığını söyleyerek, öneriyi reddetti.18 23 Temmuz 1908'de Sadrazam yaptığı Said Paşa'nın da

fikrini alarak, “Kanun-ı Esasi’yi ben tesis etmiştim; Meclis-i Mebusan’ın (1878) ikinci dönem toplantısında bir müddet yürürlükten kaldırılması lüzum etmişti. Öyle yapıldı. Madem ki milletim bu kanunun yine yürürlüğe girmesini arzu ediyor, ben dahi verdim” diyerek meşrutiyetin ilânına razı olmuştur.19 24 Temmuz 1908’de de bu hususta irade çıkmış ve meşrutiyet ilân edilmiştir. Aynı gün valilere mebus seçimleri için hazırlık yapmaları konusunda emir yollanmıştır.

B. II. Abdülhamid ve Meşrutiyet

1. Saray-İttihat ve Terakki-Bab-ı Âli

Meşrutiyeti ilân etmek, Kanun-ı Esasi’yi yürürlüğe koymak ve özellikle II. Abdülhamid’i tahttan indirmek için asker-sivil, Müslim-gayrimüslim, Paris-Cenevre-Kahire üçgeni ile Selânik-Üsküp-Edirne üçgenindeki Jön Türkler20 (Genç Türkler) ve İttihat-Terakki Cemiyeti21 işbirliği sayesinde Rumeli’de başlatılan isyan hareketi 24 Temmuz 1908’de şu şekilde neticelendi:

II. Meşrutiyet ilân edildi ve Kanun-ı Esasi yürürlüğe konuldu. Bu sonuca bakarak isyan hareketinin hedefine ulaştığı ve İttihat-Terakki komitesinin başarılı olduğu söylenebilir. Ancak II. Abdülhamid’in tahtta kaldığı dikkate alındığında, İttihatçıların veya Jön Türklerin kısmi bir başarı elde ettiği görülmektedir. Buna karşılık, II. Abdülhamid, bazı yetkileri elinden alınmış bile olsa tahtta kalmayı başarmıştır.

Başarılı gözüken diğer bir güç ise iktidar ortağı olması gereken Bab-ı Âli ve onun bürokrasisidir. Bilindiği üzere 1878’den beri asıl güç ve sınırsız yetki II. Abdülhamid’in eline geçmiş, dolayısıyla Bab-ı Âli’nin otoritesi hemen hemen hiç kalmamıştı. II. Meşrutiyet’in getirdiği havayı fırsat sayan Bab-ı Âli’nin eski sadrazamları ve kıdemli paşaları, özellikle küçük Said ve Kamil Paşalar, Bab-ı Âli’ye gerçek otoritesini kazandırmaya çalışmışlardır. Bu gayretler sonucu Bab-ı Âli az çok serbest hareket etme imkânını bulmuştur.

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet’in ilânıyla birlikte, üç güç odağı ortaya çıkmış ve her biri kendini başarılı ve güçlü görüyordu. Bu itibarla aralarında gizli fakat çok ciddi bir iktidar mücadelesi başlayacaktır. Çünkü her biri iktidarı bütünüyle kendi eline alarak olaylara istikâmet vermek arzusunda idi. Aslında, meşrutiyetin ilânıyla her şey bitmemiş, her şey yeniden başlıyordu. Üç taraf da mütereddit ve endişeli idi. Zira gelecek pek açık görünmüyordu. Bu ortamda rekabete girişen üç güç merkezi de özellikle Saray ve İttihat-Terakki Cemiyeti birbirinden çekiniyordu. Taraflara baktığımızda görünen manzarayı şu şekilde özetlemek mümkündür:

II. Abdülhamid-Saray: İnkılâba rağmen II. Abdülhamid hâlâ güçlüdür. Zira ayakta kalmıştır. Üstelik, II. Meşrutiyet’in ilânı ve Kanun-ı Esasi’nin yürürlüğe konması basın yoluyla padişahın lütfu olarak yansıtılmıştır. Padişah İstanbul’da, Ankara’da ve askerlerin nezdinde hâlâ itibarını koruyordu. Meşrutiyeti kutlamak maksadıyla yapılan gösteri ve toplantılarda “Padişahım çok yaşa” nidaları duyuluyordu. Hükümetin başında hâlâ padişahın tayin ettiği Said ve Kamil Paşalar bulunmaktadır. Bu ise Saray’la Bab-ı Âli arasındaki diyaloğu, dayanışmayı ve ittifakı kolaylaştırıyordu. Ayrıca Kanun-ı

Esasi padişaha önemli yetkiler tanıyordu. Abdülhamid bu avantajları politik kabiliyetiyle birleştirerek inisiyatifi elinde bulunduruyordu.

II. Abdülhamid'in zayıf yönü, elinde gerektiğinde güvenebileceği ve kullanabileceği askeri bir gücün olmaması idi. Bu itibarla fevkâlade yumuşak ve çok yönlü politika takip ediyordu. Bazen tam bir meşruti monark gibi hiçbir şeye karışmıyor, sadece "temsil" ve "imza" yetkisini kullanıyor, bazen Kanun-ı Esasi'nin kendisine tanıdığı yetkileri, geniş bir yoruma tâbi tutarak sonuna kadar savunuyor ve bazı konularda direniyordu. Kuvvet karşısında hemen geri çekilmesini de biliyordu.

İttihat-Terakki Cemiyeti: Olayları hazırlamakta, başlatmakta ve II. Meşrutiyet'i ilân ettirmekte tam başarı göstermiştir. Esas gücünü bu başarıdan ve teşkilatından almaktadır. Cemiyetin hem sivil kadrosu hem de asker kadrosu vardı. Dolayısıyla entelektüel, siyasi ve askeri gücü daima yanında bulundurmuştur. Halk nazarında popularitesi de vardı.

İttihat-Terakki Cemiyeti 24 Temmuz 1908'den sonra daha önceki başarısını gösteremedi. En zayıf tarafı Abdülhamid'i devirip, iktidarı kendi eline alma cesaretini kendinde bulamamasıdır. Zira, bu tavırları onların acemiliklerini hem de özgüvenlerinin yokluğunu ortaya çıkarıyordu. Onların bu çekimserliği II. Abdülhamid'i, Bab-ı Âli'yi ve muhalefeti cesaretlendirmiştir.

İttihat-Terakki öne çıkma ve iktidarı alma yerine arka planda, perde arkasından Bab-ı Âli'yi ve Sarayı kontrol altında tutarak siyaseti yönlendirmeyi tercih etmiştir.22 Kısaca İttihat-Terakki'nin himayesinde ve onun desteğine muhtaç bir Halife-Sultan ile fevkâlade uysal bir Bab-ı Âli isteniyordu. II. Abdülhamid başlangıçta bu statüyü benimsemiş görünüyordu. Sorumluluk, karar yetkisi ve gerçek iktidar İttihat-Terakki'de, imza yetkisi ise padişahta olacaktı. Hatta dış politika tamamen Abdülhamid'e emanet ediliyor, iç politika ise İttihat-Terakki'ye bırakılıyordu.

İttihat-Terakki, Sarayı ve Bab-ı Âli'yi kendi yörüngesinde tutabilmek için özellikle Abdülhamid'in dayandığı ve güvendiği güç kaynaklarını kurutmaya kalktı. Önce Hafiye Teşkilatı (Gizli Haber Alma Örgütü) dağıtılarak, padişahın haber kaynakları kurutuldu. Sonra sansür kaldırılarak istibdat rejimini ve taraftarlarını kötüleyen, meşrutiyeti öven yazıların çıkmasına yol açıldı. Genel af ilânıyla bütün istibdat düşmanlarının İstanbul'a gelmeleri sağlandı. Abdülhamid'in yakınları ve eski yönetimin ileri gelenleri ya tutuklandılar ya sürgüne gönderildiler ya da işten atıldılar. Böylece Abdülhamid susturulmaya çalışılmıştır.

İttihat-Terakki ayrıca Bab-ı Âli'yi kontrol altına almak için de teşebbüse geçti. Nitekim, Talat (Paşa), Cemil (Paşa) ve Cavit Bey İttihat-Terakki adına Selanik'ten gelerek Said Paşa ile görüşmüşler, ancak bir uzlaşma sağlanamamıştı. Hedefleri hükümete İttihatçılardan üye sokmaktı. Said Paşa baskıya dayanamayıp istifa etti (5 Ağustos 1908). Yerine geçen Kamil Paşa ile de tam bir uzlaşmaya varılamadı. Bir uzlaşma için Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığının beklenmesi gerekti.

İttihatçıların en zayıf yönü genç, kararsız olmalarıdır. Diğer önemli bir hususta belli bir liderleri ve düzenli bir programları yoktu. Öyle anlaşılıyor ki onların görevi esasen meşrutiyetin ilânıyla ve

namuslu insanlardan müteşekkil bir hükümetin kurulmasıyla bitmiş olacaktı. Fakat olaylar böyle gelişmedi. Olayları başlatmak İttihatçıların inisiyatifi ile oldu, daha sonra olaylar İttihatçıları yönlendirmeye başladı.

Bab-ı Âli: Bab-ı Âli, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle biraz şahsiyet ve güç kazandı ise de, İttihatçılarla II. Abdülhamid'in gizli ve açık rekabeti yüzünden hep gölgede kaldı. Ya padişaha ya da İttihat-Terakki'ye yanaşarak varlığını sürdürmeyi denedi, fakat hiçbir zaman gerçek rolünü oynayamadı. 1913 Bab-ı Âli Baskını'yla tamamen İttihat-Terakki'nin himayesine girdi.

2. II. Abdülhamid'in II. Meşrutiyet Hükümetleri

II. Abdülhamid II. Meşrutiyet döneminde dört hükümet kurmuştur.23

1- Said Paşa hükümeti 1 Ağustos-5 Ağustos 1908

2- Kamil Paşa hükümeti 6 Ağustos 1908-14 Şubat 1909

3- Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti 14 Şubat-13 Nisan 1909

4- Ahmet Tevfik Paşa hükümeti 13 Nisan-1 Mayıs 1909

Said Paşa Hükümeti:24 Meşrutiyet ilan edildiğinde Said Paşa zaten sadrazamdı.

1 Ağustos 1908'de bu göreve tekrar atandı ise de İttihat-Terakki Cemiyeti ile geçinemeyerek. 4 Ağustos 1908'de istifa etti.

Said Paşa, yeni dönemde eski rejim taraftarlarından müteşekkil bir hanedan hükümeti kurmuştu. Böylece II.

Abdülhamid'le işbirliği yapmaya çalıştı. Zaten ittihatçılardan da pek hoşlanmıyordu. Harbiye ve Bahriye Nazırlarını tayin etmek Sadrazamın yetkisinde olmasına rağmen bu yetkiyi, II. Abdülhamid'e devretmeye razı olmuştu. Onun bu tavrı hem padişahla İttihat-Terakki arasında güvensizlik yarattı hem de kendisine olan itimadı sarstı. Dolayısıyla ömrü az oldu.

Kamil Paşa Hükümeti: Said Paşa'nın yerine Abdülhamid yine eski rejimin adamlarından ve İngiliz yanlısı bilinen Kamil Paşa'yı sadrazam yaptı. Kamil Paşa daha çok liberal eğilimli, karma bir hükümet kurdu. Kabineye İttihatçıların istediği iki üye (Recep Paşa, Arif Hikmet Paşa) girmişti. Recep Paşa'nın ölmesi üzerine, gerçek İttihatçı olan Manyasizade Refik Bey'i Zaptiye Nazırlığı'na getirdi.

Kamil Paşa Hükümeti İttihat-Terakki'nin desteğine sahipti. Buna karşılık Abdülhamid Kamil Paşa'nın İngiliz taraftarı oluşundan endişe ediyordu. Kamil Paşa hükümeti ilk iş olarak devlet kadrolarında köklü bir temizlik hareketine girişerek, pek çok kesimin ya işine son verildi ya da maaşları azaltıldı. İkinci olarak Abdülhamid'in eski adamları tutuklandı ve mallarına el konuldu.

Kamil Paşa ayrıca, 16 Ağustos 1908'de yayınlanan hükümet programında, yabancılara verilen kapitülasyonların ve imtiyazların kalkacağı, tasarruf tedbirlerine başvurulacağı, ırk, din ve dil ayrımı yapılmadan herkese eğitim hakkı verileceği hususları yer almıştır. Kamil Paşa hükümeti icraata başladığı sırada, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Bunu Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı izledi. İttihatçılar Kamil Paşa'yı suçlu bularak, itham edince hükümetle İttihat-Terakki'nin arası açıldı.

Bunun üzerine İttihat-Terakki 1908'de Selanik'te topladığı kongresinde Abdülhamid'le iyi geçinme ve Kamil Paşa hükümetini de düşürme kararı aldı. Abdülhamid Kamil Paşa'dan pek hoşlanmıyordu. Bundan istifade eden İttihat-Terakki Abdülhamid ile işbirliği yapmayı faydalı buldu. Ancak seçimlerin yapılması ve Meclis'in açılması gündemde olduğu için Kamil Paşa'yı düşürme işi ertelenmişti.

İttihat-Terakki ile arası açılan Kamil Paşa, durumunu kuvvetlendirmek için Meclis'teki muhalif Ermeni, Rum mebuslarıyla ve Ahrar Fırkası grubuyla işbirliği yaparak güven tazeledi. Ayrıca, Abdülhamid ile İttihat-Terakki'nin arasını açmak için çeşitli dedikodular çıkarttırıyordu.

Neticede Kamil Paşa'nın kimsenin fikrini almadan Bahriye ve Harbiye Nazırlarını değiştirmesi İttihat-Terakki'yi ve II. Abdülhamid'i rahatsız etti. 13 Şubat 1909'da Meclis'e verilen bir gensoru önergesiyle düşürüldü. Bu sonuç İttihat-Terakki için önemli bir başarıydı. Ayrıca Kamil Paşa'nın düşmesiyle karşı İttihat-Terakki-Ordu-Abdülhamid arasında bir yakınlaşma doğmuştu.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti:25 Kamil Paşa hükümetinin düşürülmesi üzerine II. Abdülhamid İttihatçıların adayı Hüseyin Hilmi Paşa'yı 14 Şubat 1909'da Sadrazam tayin etti. Hüseyin Hilmi Paşa yeni hükümetinde İttihatçılara daha çok yer verdi. Londra Elçisi Rıfat Paşa'yı Hariciye Nazırlığı'na getirerek İngiltere'yi memnun etmeye çalışmıştır. Osmanlıcılık anlayışının göstergesi olarak Gabriel Narodokyan ve Mavro Kordoto hükümete dahil edilmişlerdir.

İlk defa İttihat-Terakki'ye yakın bir kişi sadrazam olmuştu. Dolayısıyla hükümet İttihat-Terakki'nin tam desteğine sahipti. Hükümet İttihad-ı Anasır ilkesini gerçekleştirecek şekilde reformlar öngören bir program hazırlamış ve 17 Şubat 1909'da Meclis'te kabul edilmişti. Ordu da hükümete açık destek veriyordu.

Bu arada Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine karşı muhalefet gittikçe artıyordu. Muhalefet, hükümeti, orduyu ve İttihat-Terakki'yi siyasete bulaştırmakla suçluyordu. Yeni Gazete, İkdam Gazetesi ve Volkan Gazetesi İttihat-Terakki'yi hükümete ve Meclis-i Mebusan'a müdahale ederek, "hükümet içinde hükümet" olmakla itham ediyordu. Buna karşılık da Tanin ve Şura-yı Ümmet gazeteleri İttihat-Terakki'yi savunuyorlardı.

1909 Mart ayında Ahrar Fırkası Kamil Paşa'nın konağında başlayıp İngiliz Elçiliği'nde biteceği duyurulan bir büyük bir gösteri yürüyüşü düzenlemeye kalktı. Hükümetin de izinsiz gösteri ve toplantılara sınırlama getirmesi siyasi havayı gerginleştirdi.

Kısaca hükümet-muhalefet ve İttihat-Terakki-muhalefet münasebetleri iyi değildi. Buna karşılık hükümet-ordu-İttihat-Terakki arasında bir dayanışma söz konusu idi. Bu gerginlik 31 Mart 1909 olayına zemin hazırlamıştır. Nitekim 31 Mart isyanı üzerine, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti 13 Nisan 1909'da istifa etmiştir.

Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti: İsyanın ilk gününde hükümetin istifa etmesi üzerine II. Abdülhamid Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Ahmet Tevfik Paşa İttihat-Terakki'nin tasvip ettiği bir şahıs değildi. Fakat, isyan ortamında İttihat-Terakki gücünü kaybetti, müdahale edecek değildi. Bundan istifade ile Abdülhamid'in İttihatçı olmayan, kendisini az çok dinleyen, muhalefetin de tasvip edebileceği mutedil yapılı Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazam seçmekle inisiyatifi ele almak ve olayları kendi lehine yönlendirmek gibi bir düşünceye sahip olması akla yakın gelmektedir. Nitekim hükümetin teşkilinde etkili olduğunu görüyoruz. Fakat hükümet uzun ömürlü olamadı, isyan ortamında herhangi bir önemli icraatı da yoktur. Zaten, 25 Nisan 1909'da Abdülhamid'in tayin ettiği son hükümet de istifa etmek zorunda kalmıştır. Böylece Abdülhamid'li yıllar son bulmuştur.

3. Seçimler ve Meclis-i Mebusan'ın Açılışı

24 Temmuz 1908 tarihli bir irade-i seniye ile Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulacağı ve Meclis-i Mebusan'ın açılacağı ilan edilmişti. Kanun-ı Esasi hemen yürürlüğe girmiş, ancak Meclis-i Mebusan'ın toplanabilmesi için Kanun-ı Esasi'nin 60. ve 64. maddelerine göre Ayan Meclisi'nin, 65 ve 80. maddeler gereğince de Meclis-i Mebusan'ın seçilmesi gerekiyordu.26 Seçimlerin 1909 yılı Kasım sonu ve Aralık başında yapılması karar altına alınmış ve Kamil Paşa Hükümeti seçim hazırlıklarını başlatmıştı.

Meşrutiyeti ilan eden asker ve sivil aydınlar, özellikle İttihat-Terakki seçilmiş bir Meclis-i Mebusan'dan çok şey bekliyorlardı. Çeşitli unsurların yer aldığı bir Meclis'in ve hükümetin mevcudiyeti, farklı etnik, milli, dini gruplar ve cemaatler arasında birlik ve dayanışma havası yaratmada mühim bir rol oynayacağı bekleniyordu.27 Parlamentolu bir rejimin Osmanlı milleti ve üst kimliğini yaratmada uygun bir sistem olacağı inancı vardı. Meşrutiyet'ten önce bütün unsurlar Osmanlılık ideali ve Osmanlılığın gerekleri üzerinde şeklen de olsa anlaşmış gibi görünüyorlardı. En azından Osmanlı hüviyetine ve ülküsüne ciddi bir itiraz yoktu. Fakat üzerinde tam uzlaşmaya varılmış yazılı ve sözlü bir Osmanlılık tarifi de bulunmuyordu. Böyle bir belgenin ve anlayışın olmayışı seçimlerde sıkıntı yaratmıştır. Zira her milletin, her partinin, her grubun seçim programına Osmanlı anlayışı farklı yansıtılmıştır.

Seçimlere katılacak siyasi parti niteliğinde iki kuruluş vardı: Birincisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Ülke çapında en iyi örgütlenmiş ve faal üyelere sahip bu örgütün hedefi seçimleri kazanarak Meclis'te çoğunluğu ele geçirmek ve böylece Bab-ı Âli'yi (hükümet) ve Sarayı (II. Abdülhamid) kontrol altında tutmaktı. Kısaca seçimlerden gerçek iktidar olarak çıkmak istiyordu.

İttihat-Terakki 8 Ekim 1908'de programını Şura-yı Ümmet Gazetesi'nde yayınladı. Programda Osmanlılık ülküsüne hizmet edecek eğitim sistemi, Anayasa değişikliği, demokratik ve sosyal bir

düzen vaad ediyordu. Özellikle resmi dilin Türkçe olacağı, her türlü resmi haberleşme ve görüşmelerin Türkçe yapılacağının altını çizmiştir. Ayrıca Meşrutiyet'e bağlı kaldığı müddetçe padişahın hayatı ve haklarının İttihat-Terakki tarafından korunacağı hususu da vurgulanmıştır.

Seçime girebilecek ikinci parti ise Ahrar Fırkası idi. Ahrar Fırkası, İttihat-Terakki'nin uyguladığı politikaya muhalif ve Prens Sabahattin'e bağlı Jön Türkler tarafından, 14 Eylül 1980'de kurulmuştur. Daha sonraları gayrimüslimlerin ve gayr-i Türklerin, itibar ettiği bir parti haline dönüşmüştür.

Ahrar Fırkası'nın seçim programı, daha ziyade İttihat-Terakki Cemiyeti'nin tenkidi üzerine hazırlanmıştır. Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi ve teşebbüs-i şahsi fikrinin etkisi açıkça görülüyordu. Kısaca liberal bir parti hüviyetiyle seçimlere katılıyordu. Ancak İstanbul dışında teşkilat kuramamıştı.

Bu iki parti dışında özellikle Rumlar, Ermeniler ve Arnavutlar seçimlere hazırlanarak Meclis'e mümkün olduğu kadar fazla mebus sokmayı planlıyorlardı. İttihat-Terakki özellikle Rum ve Ermenilerin ayrı ayrı seçime girmelerini önlemek için kendi listelerinden kontenjan vermeyi teklif ederek, bir uzlaşma yolu aradı. Ancak Rumlar 40, Ermeniler 20 mebusluk kontenjan istedilerse de kabul edilmedi. Bunun üzerine gayrimüslimler Ahrar Fırkası'yla işbirliğine yöneldiler. Bu ise İttihat-Terakki ile gayrimüslimlerin arasının açılmasına sebep oldu.

Nihayet seçimler öngörüldüğü üzere 1908 Kasım ayı sonu Aralık ayının ilk yarısında yapıldı. Seçimin sonunda, bir mebus hariç, bütün mebuslukların İttihat-Terakki tarafından kazanıldığı görüldü. Ahrar Fırkası sadece Ankara'dan bir mebus çıkarabildi. Enver Ziya Karal'a göre, 200 Müslüman, 40 Müslüman olmayan mebus vardı. Müslüman mebusların 150'si Türk, Arnavut ve Kürt, 50'si Arap idi. Gayrimüslim mebuslar arasında da 18 Rum, 12 Ermeni, 4 Bulgar, 2 Sırp, 3 Yahudi, 1 Ulah vardı.28 Feroz Ahmad'a göre de, 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav, 4 Musevi mebus seçilmişti.29 Hilmi Kamil Bayur'a göre de, 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah mebus mevcuttu.30

Meclis-i Mebusan'ın, 17 Aralık 1908'de açılmasıyla siyasi hayatta yeni bir dönem başlıyordu. Bu yeni dönem artık çok partili ve parlamentolu olacaktı. Partiler ve parlamento siyasi hayatın yeni unsurları idi. Bilindiği üzere klasik Osmanlı siyasi hayatı iki merkezli idi: Saray-Padişah ve Bab-ı Âli-Sadrazam (hükümet). Tanzimat devrinin güçlü sadrazamları (Reşit, Âli, Fuat Paşalar vs.) sayesinde Bab-ı Âli güç merkezi-karar merkezi haline gelerek hakiki iktidarı ve otoriteyi eline almış idi. İstibdat döneminde ise, II. Abdülhamid gerçek otoriteyi-iktidarı kendi elinde toplamış ve Yıldız Sarayı'na nakletmişti.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile üçüncü bir güç merkezi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ortaya çıkmıştı. Bu siyasi güç, pek meşru olmayan yollarla Saray-Padişah'ı ve Bab-ı Âli-Sadrazam'ı ikinci üçüncü plana iterek ön plana geçmek ve gerçek iktidarı elinde bulundurmak istiyordu. Ancak, Saray-Padişah ile Bab-ı Âli-Sadrazam İttihat-Terakkki'nin müdahalelerine ve arzularına az veya çok set çekebiliyorlardı. Zira Padişahlık-Saray, Sadrazamlık-Bab-ı Âli anayasal kurumlardı ve yasal yetkileri-sorumlulukları

vardı. İttihat-Terakki'nin henüz böyle bir yasal konumu yoktu. Ancak, Meşrutiyeti ilan eden ve fiili gücü elinde bulunduran o idi.

İttihat-Terakki Cemiyeti, seçimleri kazanmakla hem halkın hem de kanunların nazarında meşruluk kazandı. Meclis'e giren mebusların İttihat ve Terakki Fırkası adı altında örgütlenmeleriyle de tamamen meşru bir siyasi bir parti haline geldi. Artık meşru bir parti olarak, meşru yollarla, meşru zeminlerde siyasi mücadele yapma imkanına kavuşulmuştu. Ayrıca Sarayı-Padişahı ve Bab-ı Âli'yi dengeleyebilecek olan yasama gücünü yani Meclis-i Mebusan'ı da elinde bulunduruyordu. 17 Aralık 1908'den itibaren Osmanlı siyasi hayatı hem renklendi hem demokratikleşti hem de karma-karışık bir hâl aldı. Şöyle ki:

Saray ve Bab-ı Âli gibi geleneksel siyasi kurumlar ve siyasi güç merkezleri yanına yeni bir kurum ve güç merkezi olarak Meclis-i Mebusan eklenmişti. Ordu siyasi hayatın içindeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti hem ordunun hem siyasetin içinde faaliyet yapıyordu. İttihat ve Terakki Fırkası meclis çoğunluğunu eline geçirmiş, fakat iktidar olamamıştı.31

Ayrıca, başta Ahrar ve Hürriyet-İtilaf Fırkaları olmak üzere pek çok parti, klüp, dernek, cemiyet ortaya çıkmış ve muhalefet güçlenmiş idi. Öte yandan Müslim-gayr-i müslim gibi geleneksel dini ayırım ve ayrılıklara fikri, felsefi, etnik ve milli ayrılıklar-ayırımlar eklenmişti. Bu tablo barış, birlik, kardeşlik ve demokrasi değil, fakat rekabet, ayrılık, kavga ve parçalanma vaad ediyordu. Nitekim kısa bir müddet sonra Osmanlı toplumu 31 Mart Hadisesi'ne sürüklenecektir.

C. 31 Mart Olayı ve II. Abdülhamid'in Sonu

1. 31 Mart Olayı'nı Hazırlayan Aktörler

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 19 Kasım 1908'de seçimlere başlanmış, Kasım ayının ilk yarısında tamamlanarak, 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan açılmış ve görevine başlamıştı. Gerçek bir meşrutiyet rejimi dönemine girilmişti. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın yapısı İmparatorluğu'nun yapısını yansıtıyordu. Meclis'te her dinin, her milletin, her fikrin temsilcisi az veya çok mevcuttu. Bu haliyle meclis kozmopolit bir yapıya sahipti. Hıristiyan ve Türk olmayan mebusların çoğu meclise İttihat ve Terakki'nin listelerinden, bir kısmı da etnik grupların, kiliselerin desteği ile girmişlerdir.

Devletin ve İttihat-Terakki'nin resmi ve açık ideolojisi "Osmanlıcılık" idi. Meclis bu ideolojinin tahakkuku doğrultusunda mesai yapacaktı. Artık, herkesin birleştiği ortak noktalar şunlar olacaktı: Osmanlı Devleti, Osmanlı hanedanı, Osmanlı vatanı, Osmanlı şuuru, Osmanlı birliği, Osmanlı vatandaşlığı, Osmanlı menfaati. Ne var ki olaylar bu şekilde gelişmedi.

a- Gayrimüslimlerin Tutumu: Özellikle Rumların ve Ermenilerin tutum ve davranışları "Osmanlıcılık" ideolojisine ve İttihat-Terakki'nin anlayışına aykırı bir tarzda gelişmeye başladı. Rum mebuslar Atina'nın ve Patrikhane'nin, Ermeni mebuslar da yine Ermeni kilisesinin ve ihtilâl cemiyetlerinin (Taşnak-Hınçak) talimatlarına göre faaliyette bulunuyorlardı. Meclis'te, istiklâl anlamına

gelebilecek kadar muhtariyet ve adem-i merkeziyet idaresi isteme cesareti gösteriyorlardı. Zaten Rum mebus Boşa Efendi, “Osmanlı Bankası ne kadar Osmanlı ise, ben de o kadar Osmanlıyım” diyerek, bütün gayrimüslimlerin gerçek yüzünü ortaya koyuyordu. Bu tavır arttıkça, İttihat-Terakki ile Rum ve Ermeni mebusların arası açılmış ve kavgaları şiddetlenmişti. Bu kavgayı tahrik eden ve sömüren iç ve dış mihrakların olacağı muhakkaktı.

b- Türk Olmayan Müslümanların Tavrı: Meşrutiyet’ten sonra Arnavut milliyetçileri ve Fransız kültürü etkisinde yetişmiş Arap milliyetçileri de kendi milli cemiyetlerini, kulüplerini kurarak, teşkilatlanmışlardı. Bunların mebusları da Osmanlıcılık ideolojisine aykırı düşünceleri açıkça dile getiriyorlardı. Bilhassa, Türkçenin resmi ve eğitim dili olmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Hatta bu yüzden İttihat-Terakki’den ayrılarak, adem-i merkeziyetçi muhalif partilere geçiyorlardı. Demek ki, Osmanlılık ülküsü Müslüman Arnavutlara ve Araplara bile cazip görünmüyordu.

c- Kamil Paşa’nın Politikası: Sadrazam olan Kamil Paşa, temelde İttihat-Terakki’ye, Meşrutiyet’e karşı idi. İngiliz taraftarlığı ile tanınıyordu. Meclisin kozmopolit yapısından, muhalefet-İttihatçı kavgasından ve Abdülhamid’in tavrından da yararlanarak, Bab-ı Âlı’nin otoritesini ve kendi şahsi gücünü artırmaya kalkıştı. Bunun için her türlü siyasi oyuna girmekten çekinmedi. Hedefi, İttihat-Terakki Cemiyeti’nin ve Fırkası’nın etkisini azaltmak ve hükümet-devlet işlerine müdahalesini önlemekti. Mesela; İttihatçılara karşı Arnavut, Arap, Rum, Ermeni mebuslarla, dinci, liberal, İngiliz yanlısı çevrelerle işbirliği yaptı. Açıkça Ahrar Fırkası’nı seçimlerde destekledi. İttihatçılar içinde Türk-Türk olmayan, Müslim-gayrimüslim, İngiliz yanlısı-Alman yanlısı, asker-sivil rekabetini tahrik ve teşvik etti. Orduyu yanına almaya ve kullanmaya çalıştı, fakat başarılı olamadı. Nihayet İttihatçılar tarafından verilen gensoru önergesi sonunda, 13 Şubat 1909’da hükümetten düşürüldü. Fakat bu durum ortamı sertleştirdi.

d- II. Abdülhamid’in Tutumu: Abdülhamid Meşrutiyet idaresine gönülden bağlı değildi ve Meşrutiyet’in Osmanlı İmparatorluğu’nu kurtaracağına da inanmıyordu. Fakat, ordunun ve İttihat-Terakki’nin gücü karşısında geri adım attı, boyun eğdi ve her şeyi kabullenmiş göründü. Zaten bu güç karşısında elinde fazla bir şey kalmamıştı. Buna rağmen “bekle gör” politikasından vazgeçmedi. Genç İttihat-Terakki kadrolarının kısa zamanda dağılacağını ve uygun bir ortamın doğacağını düşünüyordu. Bazen Bab-ı Âli-Saray arasında ittifak aramış, bazen Saray-İttihat-Terakki Cemiyeti arasındaki buzları eritmeye çalışmış, bazen de muhalefet ile gizliden dirsek temasını sürdürmüştür. Kısaca Abdülhamid İttihatçılar aleyhine yapılan faaliyetler ve olaylar karşısında seyirci kalmayı tercih etmiştir. Bu tavrı da muhalefeti, özellikle istibdat yanlılarını, şeriat taraftarlarını cesaretlendirmiştir. Bu manada 31 Mart Olayı’nın çıkmasına katkısı olmuştur denilebilir.

e- İttihat ve Terakki Cemiyeti: Bu Cemiyet ihtilâl yapmış, meşrutiyet ilan etmiş ve gücünün zirvesine ulaşmış olduğu halde, iktidara geçme ve bilhassa Abdülhamid’i düşürme cesaretini gösterememiştir. Bu tavrı, iki şeyi beraberinde getirmiştir: Evvela istibdat rejimine karşı olanlarla, meşrutiyetten ve ittihatçılardan fazla beklentisi olanları memnun etmemiş, dolayısıyla bunların bir

kısmını muhalefete itmiştir. İkincisi, iktidarı ele alamadığı için kamuoyunda, İttihat-Terakki'nin gücü hakkında tereddütler doğurmuştur. Bu tereddütler insanların muhalefete geçmesini kolaylaştırmıştır.

Diğer taraftan, iktidarı kendisine layık görmeyen veya iktidar olmaya cesaret edemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin perde arkasından ülkeyi yönetmeye kalkması, Bab-ı Âli'yi ve Sarayı kontrol altında bulundurmaya heves etmesi kendine karşı muhalefeti ve propagandayı artırdı.

Yine İttihat-Terakki'nin, aşırı merkeziyetçi ve Türkçülüğü ağır basan bir Osmanlıcılık anlayışı, Türk olmayan bütün unsurların ürkmesine, hatta korkmasına ve muhalefet cephesine geçmesine sebep olmuştur.

Bir başka husus ise İttihat-Terakki'nin laik, pozitivist ve materyalist imajı ve mason teşkilatları ile olan münasebeti dini çevrelerde iyi karşılanmamış ve dinsizlikle itham edilmelerine yol açmıştır. Bunun sonucu muhafazakâr aydınlar muhalefete geçerek, İttihat-Terakki'nin karşısında yer almışlardır.

İttihat-Terakki'nin kullandığı siyasi metodlar yani baskı, şiddet pek çok insanı rahatsız etmiş ve muhalefete geçmelerine imkan vermiştir.

Kısaca İttihat-Terakki'nin acemiliği, 31 Mart Olayı'nı hazırlayan güçlere meydanı boş bırakmış, zamanında gerekli tedbirler alınmasını önlemiştir. Belki de bu ortamı kendi siyasi geleceği için uygun gördüğünden sessiz kalmıştır.

f- Ordunun Durumu: 31 Mart Olayı'nın hazırlanmasında ordunun içinde bulunduğu durum önemli rol oynamıştır. Her şeyde önce subaylar arasında Alaylı subay-Mektepli subay, İttihatçı subay-Muhalif subay çelişkisi ve çekişmesi vardı. Bu durum ordunun disiplinini bozmuştur.

Mektepli subaylar orduyu yeniden düzenlemek bahanesiyle pek çok Alaylı ve İttihatçı olmayan subayları, hatta paşaları ordudan atmışlardı. Bu durum, ordudaki Alaylı subayları ve Alaylı subaylar, kadrosuna geçmek isteyen erbaşları huzursuz etmiştir. Bunun üzerine orduda Alaylı subaylar Mektepli subaylar hakkında insafsızca bir propaganda başlatarak, onları dinsizlikle, ahlaksızlıkla suçlamışlar ve askerleri onların aleyhine tahrik etmişlerdir.32

Askerler arasına sızmış bazı medrese mensupları da dinin elden gitmek üzere olduğunu ve bütün bunların İttihat-Terakki Cemiyeti'nin başının altından çıktığını söyleyerek, Anadolu'dan Rumeli'den gelmiş saf ve temiz askerleri hükümet, İttihat-Terakki ve Mektepli subaylar aleyhine kışkırtıyorlardı.

Madalyonun öbür yüzüne baktığımızda ise Mektepli subaylar siyasetle meşgul oluyorlardı. Terfilerini ve yükselmelerini siyasette görür olmuşlardı. Dolayısıyla, askeri hiyerarşiye riayet etmiyorlar, talimle ve askerlerle uğraşmıyorlardı. Kışlalarda tiyatro oynatıyorlar, eğlence tertip ediyorlardı. Bütün bunlar onların suçlanmasına yol açıyordu.

g- Muhalefet: Meşrutiyet'ten önce, farklı niyet ve gayelere sahip olan muhalif kişileri, grupları, kulüpleri ve cemiyetleri birleştiren ortak düşman II. Abdülhamid idi. Bu muhalefetin ortak hedefi Abdülhamid rejimine son vermekti. Genel anlamda muhalefeti Jön Türkler temsil ediyordu. Muhalefetin rengi ve sembolü Jön Türklük idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti Jön Türkler adıyla anılan muhalefetin genel karargâhı durumunda idi. Özellikle cemiyetin Selanik'teki, merkezi karargâh görevini yapıyor, Merkez-i Umumi ise kurmay heyeti görevini yerine getiriyordu.

Meşrutiyet'in ilanından sonra iş tam tersine dönüyor. Bu sefer, İttihat-Terakki düşmanlığı farklı muhalif grupları, partileri ve cemiyetleri birleştiriyor. Hedef İttihat-Terakki Cemiyeti'ni ve bütün İttihatçıları devlet yönetiminden uzak tutmak, tesirsiz hale getirmekti. İttihatçılara karşı olan muhalifler bu defa önce Ahrar Fırkası, 1911'den itibaren Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında toplandılar. Prens Sabahattin ve Kamil Paşa gibi kimseler bu muhalefetin, perde arkasından liderliğini yapıyorlardı.

Abdülhamid ile İttihatçılar arasında Osmanlıcılık, İmparatorluğun toprak bütünlüğü, Türkçenin resmi dil olması, merkeziyetçi yönetim, İttihad-ı Anasır (Osmanlı Birliği) gibi konularda temelde benzerlik, uygulama ve gerçekleştirmede metot farkı vardı. Bu fikirlerin gerçekleşmesini isteyen, fakat farklı metotlar öneren samimi muhalefet cephesi vardı. Bunlar Türk ve Müslüman olup sayıları ve güçleri azdı. Bunun yanında yukarıdaki fikirlerin gerçekleşmesini istemeyen, hatta gerçekleştirildiği zaman zarar göreceklerine inanan, samimiyetsiz bir muhalefet cephesi de vardı. Bu muhalif cephe dış destekli olup, iktisadi gücü, siyasi gücü ve basın yoluyla propaganda gücünü elinde bulunduruyordu. Ayrıca, gerçek yüzünü hürriyet, eşitlik, eski haklar, kazanılmış imtiyazlar adı altında gizlemeyi de ihmal etmiyordu. Bu yüzüyle samimi muhaliflerle işbirliğine giriyor ve onları destekleyerek İttihatçıların karşısına geniş ve güçlü muhalefet çıkmasına yardımcı oluyordu. Daha ziyade Ermeniler ve Rumlar samimiyetsiz muhalefet cephesine dahildiler. Bunların hedefi Osmanlı'nın dağılması ve Osmanlı'dan ayrılmaktı.

Prens Sabahattin Bey ve onun gibi belli bir program dahilinde samimi muhalefet yapanlar ile, yine kendi milli hedefleri ve programları istikametinde samimiyetsiz-iki yüzlü muhalefet yapan Ermeni, Rum, Arnavut ve Araplar yanında, bir de plansız, programsız "şeriat isteriz", "din elden gidiyor" sloganları arkasına sığınan saf-cahil-kandırılmış oldukça kalabalık bir muhalefet cephesi mevcuttu. Bu cephe, İttihatçıları Mason teşkilatlarıyla işbirliği yapmakla, materyalistlikle, pozitivistlikle, kısaca dinsizlikle suçluyordu.

Bu cephenin en etkili partisi, 5 Nisan 1909'da kurulan Fırka-ı Muhammediye'dir. Bu partinin basın organı meşhur Volkan Gazetesi; sözcüsü ise Derviş Vahdeti olmuştur. 10 Kasım 1908'den itibaren çıkmaya başlayan Volkan Gazetesi'nde Derviş Vahdeti şeriat yanlısı siyasi propaganda yazıları yazıyordu.33

Liberal fikirlere sahip muhalifler de İttihatçıların tam aksine Batılılaşmayı, hürriyeti, devleti kurtarmak için ferdi değil, ferdi kurtarmak için kullanma eğilimini gösterdiler. Gayr-i Türkler ise, liberalizmi kendi istiklalleri veya özerklikleri istikametinde yorumladılar.

h- Dış Olaylar: II. Meşrutiyet'in ilanı Büyük Devletler ve Balkan devletleri tarafından genel olarak müsbet karşılanmış ise de, Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri politikalarında olumlu ve ciddi bir değişiklik görülmemiştir. Hatta Osmanlı Devleti için daha kötü gelişmeler olmuştu. Bunlardan en önemlisi Osmanlı Devleti, Üçlü İtilâf ve Üçlü İttifak bloklarının teşkiliyle yalnız başına ortada kalmış, İngiltere'nin, Fransa'nın, Almanya'nın desteğini de yitirmişti. Zira, İngiltere ve Fransa, müttefikleri Rusya'nın Osmanlı'ya karşı güttüğü eski politikayı tasvip etmekte, Almanya ise müttefiki İtalya'yı Libya'da (Trablusgarb) Avusturya'yı Bosna-Hersek'te serbest bırakmakta idi.

ı- Avusturya'nın Bosna-Hersek'i İlhâkı: Bosna-Hersek 1878'de Berlin Antlaşması'yla, hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak şartıyla, geçici olarak Avusturya'nın denetimine bırakılmıştı. Avusturya'nın gerçek hedefi Bosna-Hersek'i ilhâk etmek, oradan Selanik'e inmek idi. Bunu gerçekleştirmek için uygun bir zaman bekliyordu. II. Meşrutiyet'in ilanı ve Osmanlı iç politikasındaki bu istikrarsızlık Avusturya'ya bu fırsatı verdi. Avusturya-Rusya ve Almanya'nın onayını alarak 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i kendi imparatorluğuna kattı. Bab-ı Âli 1909 Şubat ayında yapılan bir antlaşma ile Bosna-Hersek'in ilhâkını tanımak zorunda kaldı.

j- Bulgaristan'ın İstiklalini İlan Etmesi: 1878 Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Bulgaristan Prensliği teşkil edilmişti. 1885'te Doğu Rumeli de Bulgaristan'a katılmıştı. Fakat hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlılığı devam ediyordu.

Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal ve ilhak etmesini fırsat sayan Bulgaristan Prensliği, 5 Ekim 1908'de Osmanlı'dan ayrılarak istiklalini ilan ettiğini duyurdu. Avusturya ve Rusya Bulgaristan'ın istiklalini hemen tanıdı. Büyük Devletlerin baskısı üzerine, Bab-ı Âli 16 Mart 1909'da yapılan bir antlaşma ile Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı.

k- Girit'in Yunanistan'a Bağlanması: Osmanlı'nın güçsüz olduğunu fark eden Girit Meclis'i 5 Ekim 1908'de birleşme kararı aldı. Yunanistan, bu kararı hemen kabul etti. Osmanlı hükümeti bu oldubittiyi tanımadı. Büyük devletlerin müdahalesiyle Türk-Yunan savaşı önlendi ise de, Girit meselesi ortada kaldı. Hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlılığı devam etti. 1912'de Girit Yunanistan'a katıldı.

Sonuç itibariyle Bosna-Hersek'in, Bulgaristan'ın fiilen ve hukuken, Girit'in fiilen Osmanlı Devleti'nden ayrılması Osmanlı kamuoyunda endişe, korku ve heyecan yarattı. Bu olaylar Osmanlı'nın dağılışı ve sonun başlangıcı gibi yorumlandı. Muhalefet için hükümet ve İttihat-Terakki'yi yıpratmak için iyi bir fırsattı. Muhalefet bu fırsatı kamuoyunu yönlendirmek için iyi kullandı. Böylece bu üç olay da Osmanlı iç politikasında ortamın istikrarsızlaştırılması için önemli bir faktör olarak kullanılmıştır.

2. 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909)

31 Mart gününe yaklaşıldıkça, siyasi atmosfer çok yönlü tarzda ağırlaştı. Muhalefet ve basın (Mizan, Volkan, Yeni Gazete, Serbesti, İkdam vs.) tenkidin dozunu iyice artırdı. Buna karşılık, İttihatçılar da şiddet ve baskı metotlarına başvurdular. 6 Nisan 1909 günü, Serbesti Gazetesi'nin

başyazarı Hasan Fehmi Galata köprüsü üzerinde, tabanca ile öldürüldü. Siyasi hava İttihatçıların aleyhine döndü. Medrese öğrencileri, ulema başta olmak üzere, kamuoyunun büyük bir kısmı muhalefete geçti.

İngiliz taraftarı olarak bilinen Kamil Paşa hükümetinin, 13 Şubat 1908'de düşmesi, aynı gün Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazam tayin edilmesi ile muhalefet Kamil Paşa'yı kazanıyor, İttihat-Terakki de kendisine yakınlık duyan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazamlığıyla Bab-ı Âli'nin ittifakını temin etmiş oluyordu.

Kamil Paşa'nın düşürülmesiyle, İngiltere İttihat-Terakki'nin aleyhine döndü. Muhalefet İngiltere'nin bu tavrından cesaret aldı. İttihat-Terakki İngiltere'nin düşmanlığından telaşa düştü, hatta Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa, gibi İngiltere'nin politikası istikametinde hareket edeceğini açıklamak zorunda kaldı.34 İngiltere'nin İttihat-Terakki'ye karşı tavır alması üzerine, bazı İttihatçı liderler de Almanya'nın desteğini elde ederek, bir denge kurmak düşüncesinin doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

31 Mart günü yaklaştıkça Meşrutiyet ve İttihat-Terakki düşmanlığı artıyor ve mürtecilerin de dahil olduğu muhalefet grupları tansiyonu tırmandırıyordu. Bir tarafta hükümet ve İttihat-Terakki cephesi, öbür tarafta ise bütün muhalefet cephesi vardı.

Nihayet 31 Mart 1909 Salı günü, Üçüncü Ordu'dan getirilip Taşkışla'ya yerleştirilen Avcı Taburları askerleri, başlarında Arnavut Hamdi Çavuş olmak üzere, "biz şeriat isteriz" iddiasıyla silahlanarak isyanı başlattılar.35 Diğer kışlaların da iştirakiyle isyan büyüdü. İsyancıların istekleri şunlardan ibaretti: Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin istifası; Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, I. Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa, Taşkışla Komutanı Esat Paşa, Talat Bey, Rahmi Bey ve Hüseyin Cahit Bey'in görevlerinden uzaklaştırılmaları, şeriatın uygulanması, isyancıların affedilmesi ve görevinden alınan Alaylı subayların geri dönmesi…

Bu vaziyet karşısında; Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa isyanı silahla bastırma yanlısı değildi. I. Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa silahlı müdahale ile isyanın derhal bastırılması taraftarıydı. Padişah II. Abdülhamid mütereddit durumda, ortada vaziyet alıyor ve "bekle gör" politikasını tercih ediyor.

İsyanı hazırlayan ve başlatan muhalefettir. Muhalefet denince: İçte; Ahrar Fırkası, Fırka-ı Muhammediye, Fedâkârân-ı Millet, Taşnak Cemiyeti, Arnavut, Kürt, Arap, Rum ve Ermeni kulüpleri, Kamil Paşa, oğlu Sait Paşa, Prens Sabahattin, Mizancı Murat, Arnavut İsmail Kemal, Derviş Vahdeti, Said-i Kürdi, Medrese öğrencileri ve ulema, Volkan Gazetesi, Serbesti Gazetesi, İkdam Gazetesi gibi çeşitli cemiyetler, partiler, kulüpler, kişiler, gazeteler akla gelmelidir. Bu isyanda Türk olmayan Müslümanların önemli ölçüde rol oynadığı, bunların ise gayrimüslimler ve dış güçler tarafından (İngiltere-Yunanistan-Rusya vs.) desteklendiği ve teşvik edildiği kanaatindeyiz. Çünkü İttihat-Terakki'nin merkeziyetçi ve Türkçü ağırlıklı bir Osmanlılaştırma tutumu Türk olmayanların talep ve arzularıyla taban tabana zıttı. O halde İttihat-Terakki iktidardan uzaklaştırılmalıydı.

İsyan havası İstanbul'u bürümüş, isyancılar İstanbul'a hakim olmuş ve bu durumu Saray-II. Abdülhamid, Bab-ı Âli-Sadrazam Tevfik Paşa, Meclis-i Mebusan ve muhalefet kabullenmiş görünüyordu. Buna karşılık İttihat-Terakki'nin Selanik, Manastır ve Üsküp gibi Rumeli'deki şubeleri ile Edirne'de II. Ordu, Selanik'te III. Ordu subayları isyanı bastırmak için harekete geçtiler. İttihatçı sivil ve asker kadrolar, 14 Nisan 1909'da Selanik'ten İstanbul üzerine asker yollama kararı aldılar.

Nitekim Mahmut Şevket Paşa yüksek komutasında II. ve III. Ordu'dan Hareket Ordusu adıyla askeri birlikler trenle İstanbul'a gönderildi. Hareket Ordusu Yeşilköy'e geldi ve karargâhını kurdu (19 Nisan 1909).

Hareket Ordusu Yeşilköy'de isyanı bastırmak ve İstanbul'u işgal etmek için hazırlıklar yaparken, İstanbul'dan kaçan mebuslar ve Ayan Meclisi üyeleri Yeşilköy'de 22 Nisan 1909 Perşembe günü Meclis-i Umumi-i Milli adı altında müştereken toplanmışlardı. Sait Paşa Ayan Meclisi'ne, Ahmet Rıza Meclis-i Mebusan'a başkan seçildiler. Artık Milli Meclis ile Hareket Ordusu birlikte hareket ediyorlardı.

23 Nisan 1909'da Hareket Ordusu'na İstanbul'a girme emri verildi. 24 Nisan'da İstanbul işgal edildi. 25 Nisan günü isyan bastırıldı. 27 Nisan Salı günü Milli Meclis toplanarak, II. Abdülhamid'i tahttan indirme kararı aldı, yerine V. Mehmet Reşad'ın padişah olmasını onayladı.

Sonuç olarak denilebilir ki, 31 Mart Olayı Osmanlı toplumuna bir ayna tutmuştur. Aynada her grup, her cemaat kendini görmüş ve tanımlamıştır. Bu itibarla herkesin yeri belli olmuştur.

31 Mart Olayı'nın galibi birinci derecede Ordu ise ikinci derecede İttihat-Terakki'dir. Buna rağmen Ordu'nun gelecekteki olayların yönlendiricisi olduğunu, İttihat-Terakki'nin de iktidarı tam olarak ele geçirip, her şeye hakim olduğunu söylemek güçtür. Muhalefetin yine ayakta kalması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla çöküşe doğru yol alması bu kanaati doğrular niteliktedir. O halde, 31 Mart Olayı'nda kaybeden Osmanlı Devleti ve Osmanlılık idealidir. Kazanan taraf ise Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesini, kaosa sürüklenmesini ve imparatorluğun parçalanmasını isteyenler olmuştur.

D. Çok Partili Dönemde Osmanlı Hükümetleri (1909-1913)

1. Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (15 Nisan 1909-5 Mayıs 1909)

31 Mart Olayı'nın patlak vermesi üzerine istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Ahmet Tevfik Paşa, 15 Nisan 1909 tarihinde II. Abdülhamid tarafından sadrazam tayin edilmişti. Ahmet Tevfik Paşa hükümetinin kuruluşu İstanbul'da isyancıların hakim olduğu döneme rastladığı için, iyi niyetine rağmen, her hangi bir icraatta bulunamadı. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelerek isyancıları bastırması ve sıkıyönetim ilan etmesiyle de idare fiilen Ordu'nun yani Mahmut Şevket Paşa'nın eline geçmiş idi. Bunun üzerine Ahmet Tevfik Paşa, 1 Mayıs 1909'da istifasını vermiş ise de kabul edilmemiş, sadrazamlığı devam etmiştir. Nihayet İttihat-Terakki'nin baskısı üzerine, 5 Mayıs 1909'da hükümetten ayrılmak zorunda kalmıştır.

2. II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (6 Mayıs 1909-28 Aralık 1909)

Ahmet Tevfik Paşa hükümetinin düşürülmesi üzerine İttihat-Terakki'nin arzusu ve isteği doğrultusunda Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlığa getirildi. İttihatçılar bu hükümetten çok şey bekliyordu. Zira, isyan bastırılmış, muhalefet susturulmuş, İstanbul ve taşrada İttihat-Terakki'nin asker ve sivil kanadı duruma hakim görünüyordu.

Bu hükümetin en başta gelen görevi, memlekette bozulan düzeni ve barışı yeniden tesis etmek, isyana karışan suçluları Divan-ı Harp (Askeri Mahkeme-Sıkıyönetim Mahkemesi) marifetiyle cezalandırmak idi. Ayrıca İttihatçıların öngördüğü reformları yapmaktı.

Hükümet programıyla, İttihat-Terakki açıklamalarıyla herkesi, İttihad-ı Anasır'ın gerçekleşmesi, toprak bütünlüğünün, meşrutiyet rejiminin ve Osmanlı menfaatinin korunması doğrultusunda çalışmaya davet ediyordu. Ayrıca, Osmanlılar arasında din ve ırk farkı gözetilmeden eşit muamele yapılacağı; dolayısıyla ayrılıkçı hareketlere müsaade edilmeyeceği ve her türlü meşru tedbirin alınacağı da duyuruluyordu. Kısaca hükümetle cemiyet arasında bir uzlaşma söz konusu idi.

Fakat bu uzlaşma "siyasi müsteşarlık" müessesesinin tesisi yüzünden uzun sürmedi. İttihat-Terakki hem hükümeti kontrol etmek, hem de genç İttihatçıların ülke yönetiminde tecrübe kazanmalarını sağlamak için Nezaretlere kendi mebuslarının müsteşar atanmasını istedi. Bu fikre Hüseyin Hilmi Paşa ve Mahmut Şevket Paşa karşı çıktığı için gerçekleştirilmedi. Böylece İttihat-Terakki ile hem sadrazamın hem de Mahmut Şevket Paşa'nın arasına bir soğukluk girdi. Buna rağmen İttihat-Terakki Talat Bey'i Dahiliye Nazırı, Cavit Bey'i de Maliye Nazırı olarak kabineye sokmaya muvaffak oldu. Ama bu arada Ordu-Cemiyet, Cemiyet-Fırka, Cemiyet-Hükümet münasebetleri de anlaşmazlık kaynağı olmaya devam etti. Özellikle cemiyetin asker ve sivil kanadı arasında kopukluk ortaya çıktı. Bazıları askerin siyasete bulaşmasını isterken, bazıları da ordunun mutlaka cemiyeti daima desteklemesini arzu ediyordu. Aynı şekilde cemiyetin hükümet işlerine müdahalesini tasvip edenler ve etmeyenler de vardı.

Nihayet "Lynch Şirketi" olayı hükümetle İttihat-Terakki'nin arasının açılmasını hızlandırdı. İşin esası şu idi: Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde vapur işletme hakkına sahip olan İngiliz Lynch Şirketi ile Osmanlı Hamidiye Şirketi, hükümetin kararıyla birleştirildi. 75 yıl sonra Lynch Şirketi Osmanlı Devleti'ne devredilecekti. İttihat-Terakki bu karara karşı çıktı. Almanya hükümeti de İngiltere ile varılan bu antlaşmayı tasvip etmiyordu. Almanya da demiryolu projesiyle Bağdat-Basra'ya uzanarak, bölgede nüfuz tesisi peşinde idi. Mahmut Şevket Paşa başta olmak üzere Ordu, Almanya'nın dostluğunu kaybetmemek istiyor. Hüseyin Cahit gibi sivil kanat temsilcileri de İngiltere ile işbirliğini savunuyorlardı. Neticede Hüseyin Hilmi Paşa baskılara dayanamayarak, 28 Aralık 1909'da istifa etti. Ancak yeni hükümet kuruluncaya kadar göreve devam etti.

3. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (13 Ocak 1910-29 Eylül 1911)

İbrahim Hakkı Paşa, 13 Ocak 1910'da hükümeti kurdu. Yeni hükümette İttihatçılara daha fazla yer verildi. Mahmut Şevket Paşa da hükümette Harbiye Nazırı olarak yerini aldı. 24 Ocak 1910'da okunan hükümet programında "Osmanlılık hedefinin esas alınarak Osmanlılar arasında kardeşliğin, emniyetin ve muhabbetin sağlanacağı ve gerekli reformların yapılacağı" vaad ediliyordu.36

İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, devletin bütçesiyle fazla meşgul olmuştu. II. Meşrutiyet'ten sonra borçlar ve faizleri ödenmemişti. Üstelik, 19 Eylül 1908'de Osmanlı Bankası'ndan 4.711.124 lira yeni bir borç alınmıştı. 1910 yılında gelir 26 milyon, gider ise 35 milyona yakındı. 9 milyon lira açık vardı.

Bu sırada borç para bulmak üzere Cavit Bey Paris'e gitti. Ancak Fransa çok ağır şartlar ileri sürdüğü için borç alınamadı.37 İngiltere de borç vermeye yanaşmadı. Neticede aranan borç Almanya'da bulundu ve 7 milyon lira alındı. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin politikası Almanya'ya meyletmeye devam edecektir.

Aslında işler iyi gitmiyordu. İki yıldır devam eden meşrutiyet idaresi, parlak nutuklara, güzel vaadlere ve projelere rağmen fazla bir şey yapamamıştı. Bu başarısızlık sonunda İngiltere ve Fransa'da lehimize olan kamuoyu aleyhimize dönmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin, Üçlü İttifak'ın lideri durumunda olan Almanya'ya meyletmesi üzerine Rusya ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya ve zayıf düşürmeye karar vermişlerdir.

İbrahim Hakkı Paşa Kükümeti bazı reformlara da teşebbüs etti. Bunlar arasında yabancılara ve yerli cemaatlere verilen imtiyazlara yeniden çekidüzen verilmesi; ilköğrenimin Türkçe ve bölgede konuşulan dille ortaöğreniminde de Türkçe eğitim yapılması; özel okulların devlet denetimine alınması gibi konular vardı. Bu reform tekliflerine hem Hıristiyanlar hem de Türk olmayan Müslüman cemaatler karşı çıkıyorlar, hükümet ve İttihat ve Terakki'yi suçluyorlardı.

Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin, "İttihad-ı Anasır" (Osmanlı cemaatlerini birleştirme) adına yaptığı işlerden biri de, 3 Temmuz 1910'da çıkardığı Kiliseler Kanunu'dur. Bu kanunla hükümet, özellikle Bulgarlarla Rumların arasında Kiliseler yüzünden devam eden anlaşmazlığı gidermek ve Rumeli'de barışı temin etmek istiyordu. Nihayet bu kanunu çıkararak, Rumlarla-Bulgarlar arasında düşmanlığa son verdi, ancak bu iki milletin Osmanlı'ya karşı, 1912'de ittifak yapmalarını önleyemedi.38

Osmanlılık düşüncesiyle çıkarılan diğer bir kanun ise askerlik alanında idi. Bu kanun, din ve ırkına bakmadan bütün Osmanlılara zorunlu ve eşit askerlik hizmeti getiriyordu. Ancak bir istisna ile de, para karşılığında askerlikten muaf kalma imkanı tanınıyordu. Bu zenginler için bir imtiyazdı.39

Ayrıca, özellikle Rumeli'de çeteciliği veya komitacılığı kaldırma kanunu çıkarılarak, ülkede dirlik ve düzenin sağlanmasına çalışılmıştır. Bu kanunla, eşkıya yok edilecek, halkın elindeki silahlar toplanacaktı. Kaçak silah bulunduranlar, çetelere yardım ve yataklık edenler ağır cezalara çarptırılacaktı. Hıristiyanlar ve Arnavutlar bu kanuna şiddetle karşı çıktılar ise de, Meclis kanunu kabul etti.

İbrahim Hakkı Paşa'nın reformları beklenen barışı ve düzeni getirmekte yetersiz kaldı. İttihatçı olmayan Müslim ve gayrimüslim muhalifler hükümete karşı saldırılarını artırdılar. Hükümeti ve İttihatçıları Alman taraftarlığı ile suçluyorlar, İtilaf Devletlerine karşı ilgisiz kaldığı için tenkid ediyorlardı.

Bu arada Albay Sadık İttihat-Terakki içinde Hizb-i Cedid adıyla bir muhalefet kurdu. Ahrar Fırkası muhalefetini şiddetlendirdi. Siyasi hava iyice gerginleşti. Bu sırada İtalya'nın Trablusgarb'ı işgale kalkışması hükümeti iyice sıkıntıya soktu. Bunun üzerine İbrahim Hakkı Paşa, 29 Eylül 1911'de istifa etti.

4. Said Paşa Hükümeti (30 Eylül 1911-16 Temmuz 1912)

İç ve dış tehlikelerin artması üzerine, şahsi otoriteden ve arkasında Meclis çoğunluğundan yoksun İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasıyla boşalan sadrazamlığa, Padişah IV. Mehmet Reşat kendi inisiyatifiyle, tecrübeli Said Paşa'yı getirdi. Said Paşa da İttihat-Terakki Fırkası'nın Meclis'teki desteğinden mahrumdu. Kamil Paşa'nın sadrazam olmasını isteyen muhalefet de Said Paşa'dan memnun görünmüyordu. Said Paşa'nın işi zor olmakla birlikte, 7 Ekim 1911'de hükümeti kurdu. Mahmut Şevket Paşa, hükümette Harbiye Nazırı olarak yerini aldı.

Said Paşa'nın ilk ele aldığı konu, Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından işgali idi. Hükümet ne pahasına olursa olsun İtalya ile barış yapılması taraftarı idi. Buna karşılık, İttihat-Terakki aktif ve etkili bir politika takip edilmesini istiyordu. Muhalefet ise hükümeti, İttihatçıların tesirinde kalmakla suçluyordu. Said Paşa, İttihatçı değildi, fakat Meclis'teki İttihatçı çoğunluğu arkasına almak zorunda olduğu için, uzlaşmacı bir tavır içinde idi.

İtalya, Trablusgarb'da farklı bir imtiyaz istiyor, Bab-ı Âli ise buna razı değildi. Avrupa'da siyasi hava İtalya'nın lehine idi. Üçlü İtilaf blok ile Üçlü İttifak bloku İtalya'yı kendi taraflarına çekmek için Trablusgarb'ı işgal etmesine yeşil ışık yakıyorlardı. Bab-ı Âli, Almanya'nın ve Rusya'nın tavassutunu istedi ise de başarı sağlayamadı. Neticede, 18 Ekim 1912 Uşi (Ouchy) Antlaşması'yla Libya İtalya'ya terk edildi.

Said Paşa Hükümeti dışta Trablusgarb ve İtalya ile uğraşırken içte yeni bir muhalefet fırkası doğuyordu. 23 Kasım 1911'de kurulan ve bütün muhalefeti tek bir çatı altında toplayan bu fırkanın adı Hürriyet ve İtilaf Fırkası idi. Fırkanın kurucuları arasında Dr. Rıza Nur, Albay Sadık Bey, Damat Ferit Paşa, Mustafa Sabri Efendi gibi şahsiyetler vardı. Arap ve Arnavut mebusların kurduğu Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, mutaassıp sarıklı Türk mebusların teşkil ettiği Ahali Fırkası, ayrıca Rum, Ermeni ve Bulgar muhalifler, Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası ve nihayet Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi bütün muhalifler Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında toplandılar. Ayrıca, İngiltere'nin ve Kamil Paşa'nın da Hürriyet ve İtilaf'ın kuruluşunda rol aldığı anlaşılmaktadır.40

Kısaca Hürriyet ve İtilaf Partisi kozmopolit yapısıyla İttihat-Terakki Fırkası'nı yıkmak üzere kurulmuş idi. İçinde milliyetçi, liberal, ayrılıkçı, adem-i merkeziyetçi, Batıcı, laik, Müslim, gayrimüslim,

Türk, Türk olmayan unsurları bulunduruyordu. Genel anlamda meşrutiyetçi, Osmanlıcı, adem-i merkeziyetçi liberal bir fırka idi. Fakat İttihad-ı Anasırı (Osmanlı Birliği) hangi ortak değerlerle gerçekleştireceğini programına açıkça yazmamıştır.41

Hürriyet ve İtilaf'ın kurulması ve İstanbul'da boş olan bir mebusluk için yapılan seçimlerde başarı kazanmaları siyasi havayı iyice sertleştirdi. Bunun üzerine, 19 Ocak 1912'de seçimlerini yenilenmesi için Meclis feshedildi.

Meclis'in dağılması üzerine, her iki parti de, ateşli ve kavgalı bir seçim kampanyasına giriştiler. 1912'de yapılan bu seçime "sopalı seçim" denmiştir. Seçimleri İttihat-Terakki ezici çoğunlukla kazandı. Meclis, 18 Nisan 1912'de toplandı ise de yeterli çoğunluk sağlanamadı. Bunun üzerine ilk toplantı, 15 Mayıs 1912'de gerçekleşti. 22 Haziran 1912'de de Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesi değiştirilerek, padişaha Meclisi feshetme yetkisi veriliyordu. Artık İttihat-Terakki, Meclise ve hükümete hakim olma imkanını fazlasıyla ele geçirmişti. Muhalefet 5 mebus ile azınlıkta kalmış ve susturulmuştu.

Meclis toplandıktan kısa bir müddet sonra, 1912 Mayıs ve Haziran aylarında farklı bir muhalefet grubu oluşum halinde idi. Bu sefer muhalefet ordudan geliyordu. Bazı subaylar İstanbul'da Halaskar Zabıtan Grubu adıyla yeni bir teşkilat kurdu. Bu grup, Hürriyet ve İtilaf'la dirsek temasında ve İttihat-Terakki'ye karşı idi.

Halaskar Zabıtan Grubu seçimlerin yenilenmesini yani ordunun politikadan elini çekmesini ve politikanın sivillere bırakılmasını istiyordu. Mahmut Şevket Paşa da bu grubun görüşlerine katılıyordu. Bunun üzerine İttihat-Terakki, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı istifaya zorladı ve o da Nazırlıktan, 9 Temmuz 1912'de ayrılmak mecburiyetinde kaldı.

Bu arada Arnavutlar isyan etmiş, Halaskar Zabıtan Grubu tehditlerini artırmış idi. Bu kargaşa ortamında umutlarını yitiren Said Paşa, 17 Temmuz 1912'de istifa etti. Böylece muhalefet önemli bir başarı kazanmış, İttihat-Terakki de prestij kaybına uğramış oluyordu.

5. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Büyük Kabinesi (21 Temmuz 1912-29 Ekim 1912)

Said Paşa'nın istifasından sonra sadrazamlık için Ahmet Tevfik Paşa, Kamil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın isimleri geçmiş ise de, sonunda Padişah Meclis-i Ayan reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirdi. Yeni kabinede eski sadrazamlardan Kamil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Avlonyalı Ferit Paşa görev aldığı için kabine büyük kabine diye nitelendirildi.

Büyük Kabine'nin kurulması İttihat-Terakki için siyasi bir mağlubiyet oldu. Nitekim, Büyük Kabine ile, İttihatçılar iktidardan uzaklaştırılmış ve nüfuzu kırılmıştı. İktidar, artık Halaskar Zabıtan Grubu ve Hürriyet-İtilâf Fırkası'nın eline geçmişti. Buna karşılık Meclis çoğunluğu hâlâ İttihatçıların elinde idi. Bu itibarla hükümetin, Hürriyet-İtilâf'ın ve Halaskar Zabıtan'ın hedefi Meclisi kapatıp, seçimlere giderek, Meclis çoğunluğunu ele geçirmek oldu. Nitekim Meclis 4 Ağustos 1912'de kapatıldı.

Meclisin kapatılmasından sonra hükümet, 8 Ağustos 1912'de sıkı yönetim ilan ederek, İttihat-Terakki'ye karşı sert tedbirler almaya başladı. İttihat-Terakki, hükümete karşı takip edeceği politikayı görüşmek üzere İstanbul'da kongresini topladı. Kongrede Meclis'in kapatılmasının kanunsuz olduğu, buna rağmen yapılacak seçimlere katılma kararı aldı. Bu kongrede ayrıca, Merkez-i Umumi üyeliğine, Said Halim Paşa, Eyüp Sabri, Bahattin Şakir, Ziya Gökalp, Dr. Rasuhi Bey, Emiullah Efendi, Küçük Talat, Rıza Bey, Kara Kemal, Mithat Şükrü ve Dr. Nazım Bey seçildiler.

Hükümet iç meselelerle ve özellikle İttihat-Terakki ile uğraşırken, Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeler oluyordu. İttihat-Terakki Balkanlar'daki buhranın ve özellikle Makedonya meselesinin savaşla çözülebileceğine inanıyordu. Hatta Merkez-i Umumi yayınladığı bir genelge ile, hükümetle olan meselelerini ve iç politik çekişmeleri bir kenara bıraktığını ve imparatorluğu tehdit eden Balkan İttifakı'na karşı savaş için hazır olduğunu duyurdu. 3 Ekim 1912'de de İstanbul'da savaş lehine bir gösteri düzenledi.

7 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Bir anda savaş gündeme oturdu. Cephelerden yenilgi işaretleri gelince Ahmet Muhtar Paşa, 29 Ekim 1912'de istifa etti.

6. II. Kamil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913)

Kamil Paşa Hükümeti, 30 Ekim 1912'de kuruldu. Hükümet yine İttihat-Terakki düşmanlarından teşkil edilmişti. Bu itibarla İttihat-Terakki hükümetten memnun değildi.

Kamil Paşa, en buhranlı zamanda sadrazam olmuştu. Balkan Savaşı bütün hızıyla devam ediyordu. Osmanlı ordusu yeniliyordu. Arnavutlar ayrı bir devlet kurma peşine düşmüştü. Hürriyet-İtilâf Fırkası ise hâlâ iç meselelerde meşgul oluyordu.

Büyük Devletler, Balkan Savaşı'na ilgisiz kalıyorlar ve savaşı durdurmak için herhangi ciddi bir teşebbüste bulunmuyorlardı. Kamil Paşa ümitsizliğe düşmüştü. İstanbul, Rumeli göçmenleriyle dolmuştu. Bu sırada Bulgar orduları Çatalca'ya dayanmış, Edirne ve Çatalca hattının teslimini istiyorlardı. Bab-ı Âli, bu teklifi reddetti. Bu konuda ısrarlı olmayan Bulgaristan ile, 3 Aralık 1912'de mütareke yapıldı.

16 Aralık 1912'de, barış görüşmeleri Londra'da başladı. Bab-ı Âli, Edirne vilayetini vermeme konusunda direndi. Balkan Devletlerinin isteklerinin kabulü imkansız görülüyordu. Büyük devletler araya girerek ve Bab-ı Âli üzerinde baskı yaparak Edirne'nin terkinini istediler. Aksi takdirde savaşın yeniden başlayacağını bildirdiler.

Kamil Paşa Hükümeti hem güç vaziyette hem de mütereddit davranıyordu. Bunu fırsat bilen İttihat-Terakki Kamil Paşa'yı Edirne'yi düşmana terk etmekle suçlayarak, hükümet aleyhinde propagandaya başladı. Bu arada hükümeti düşürmek için planlar hazırlıyordu. Nitekim 23 Ocak 1913'te, Enver Bey (Paşa) arkadaşlarıyla birlikte Bab-ı Âli'yi basarak Kamil Paşa'yı istifa ettirdi.42

E. Tek Partili Dönem Hükümetleri (1913-1918)

1. Mahmut Şevket Paşa Hükümeti

Bab-ı Âli Baskını'ndan sonra, Sultan Reşat İttihat-Terakki'nin teklifi üzerine Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazam tayin etti. Harbiye Nazırlığı'nı da üzerine alan Mahmut Şevket Paşa yeni kabineyi İttihatçılardan teşkil etti. İttihatçıların ileri gelenleri kabinede görev almamışlardı. Bununla birlikte hükümet tam anlamıyla İttihatçı bir hükümetti. Bu hükümetle, İttihatçılar perde arkasından yani arka plandan çıkarak doğrudan iktidarı ellerine almış oluyorlardı. 1908'den beri saray, Bab-ı Âli, muhalefet ve İttihat-Terakki arasındaki iktidar mücadelesi ve rekabeti, Bab-ı Âli Baskını'yla İttihat-Terakki'nin lehine sonuçlanmıştı.

Yeni hükümetin en önemli işi Edirne'yi kurtarmaktı. Zira Edirne'yi kurtarma propagandasıyla kamuoyunu arkasına almış ve iktidara gelmişti. Sultan Reşat da yeni iktidara güvenmekte idi. Hükümet ılımlı ve partiler üstü bir tavır takınarak iç ve dış siyasetteki gerginliği yatıştırmak istemiştir. Bu tavrı da olumlu karşılanmıştı.

Bu buhranlı dönemde hükümetin önünde çok ciddi sorunlar çözüm bekliyordu. Hazinede para yoktu, Osmanlı Devleti diplomatik yalnızlığa itilmişti ve nihayet Balkan Savaşı henüz bitmemişti.43 Nitekim hükümet Edirne'yi teslim etmeyi reddedince, 4 Şubat 1913'te II. Balkan Savaşı başlamıştır. Bütün gayretlere rağmen, 26 Mart 1913'te Edirne Bulgarların eline geçti. Bab-ı Âli çaresizlik içerisinde, Büyük Devletlerin de araya girmesiyle yeniden barış imzalandı. Antlaşmaya göre Midye-Enez hattı sınır kabul ediliyor, yani Edirne Bulgaristan'a bırakılıyordu.

Edirne'nin düşmana terki Mahmut Şevket Paşa Hükümeti ile İttihat-Terakki'nin prestijini kamuoyunda bir hayli sarstı. Halkın morali bozuldu. Çünkü Edirne'nin kurtarılması hem Bab-ı Âli Baskını'nın gerekçesi hem de Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nin ilk işi olarak takdim edilmişti.44 İttihatçıların ve hükümetin aleyhine gelişen bu havadan yararlanmak isteyen muhalefet harekete geçti. Hedefleri karşı bir darbe ile hükümeti düşürmek ve İttihatçıları iktidardan uzaklaştırmaktı. Darbenin hazırlayıcıları Prens Sabahattin'in asker ve sivil adamları idi. Bu komplodan Kamil Paşa'nın ve İngiltere'nin de haberdar olduğu söylenmiştir. Ancak bu darbe hazırlığını haber alan Cemal Paşa darbecilerin tertiplerini bozmuştur. Buna rağmen tertipçiler ellerini çabuk tutarak, 11 Haziran 1913'te Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı Bab-ı Âli'ye giderken yolda öldürdüler. Teyakkuzda olan Cemal Paşa duruma el koyarak, vaziyete hakim oldu. Bu arada pek çok muhalif tutuklanarak Sinop'a sürülmüş ve Harp Divanı da 12 kişiyi idama mahkum etmiş, verilen ceza, 29 Haziran 1913'te uygulanmıştır.45 Böylece muhalefet temizlenmiş ve İttihat-Terakki Mahmut Şevket Paşa'nın gölgesinden kurtulmuş vaziyette tek başına iktidar mevkiinde kalmış oluyordu.

2. Prens Said Halim Paşa Hükümeti

Mahmut Şevket Paşa'nın suikast neticesinde öldürülmesi üzerine, İttihat-Terakki memleketin içinde bulunduğu kritik günleri göz önüne alarak, 12 Haziran 1913'te Prens Said Halim Paşa'yı sadrazamlığa teklif etti, Sultan Reşad da kabul etmek zorunda kaldı. Said Halim Paşa hükümeti

İttihatçılardan kuruldu. En müfrid İttihatçı kabinesi bu idi. Zira İttihatçı önderlerinden Talat (Paşa) Dahiliye Nazırı, İbrahim Maliye Nazırı, Halil Bey ise Şura-yı Devlet Başkanı olmuşlardı.

Said Halim Paşa hükümeti kurulduğunda Balkan buhranı devam ediyordu. Bu itibarla hükümetin ilk uğraşacağı işlerden biri Balkan buhranı idi. 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması imzalanmış ve Edirne Bulgaristan'a terk edilmiş olmasına rağmen hükümet Edirne'yi geri almak için uygun bir fırsat ve zaman kolluyordu. Bu fırsatı, 30 Haziran 1913'te Balkan devletleri arasında anlaşmazlık ve savaş çıkmasıyla yakalandı.

Edirne'nin geri alınmasını haysiyet ve prestij meselesi haline getirmiş olan İttihat-Terakki, hükümeti tekrar savaşa ikna etmeye çalıştı. Hükümet ikna olmadı. Buna rağmen Talat Bey ile Said Halim Paşa Edirne'yi almaya ve taarruz etmeye karar verdiler. 13 Temmuz 1913'te Osmanlı ordusu, Enver'in (Paşa) teklifi üzerine saldırıya geçti ve 21 Temmuz 1913'te Edirne kurtarıldı.

Neticede, 29 Eylül 1913 tarihinde Bulgaristan'la İstanbul Antlaşması, 14 Mart 1914'te de Sırbistan'la İstanbul Antlaşması imzalanarak Balkanlar'da barış temin edilmiş oldu. Balkan savaşlarında en fazla toprak kaybına Osmanlı Devleti uğramıştır. Trakya hariç bütün Rumeli elimizden çıkmıştır.46

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti perişan bir halde idi. Her şeyden önce kendisini korumak için ordusunu yeniden düzenlenmesi ve ıslah etmesi gerekiyordu. Bu düşünce, daha Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığı döneminde vardı. Said Halim Paşa Hükümeti, Balkan devletleriyle barış antlaşmaları imzalandıktan sonra ordunun ıslah edilmesi işini yeniden gündeme aldı. Bu maksatla Almanya'dan askeri uzmanlar heyeti istedi. Almanya, bu teklifi memnuniyetle kabul ederek, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmak üzere General Liman von Sanders başkanlığında askeri bir heyeti, 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gönderdi. İlk gelen bu heyette, 11 subay var idiyse de bu sayı kısa zamanda 42'ye ve daha sonra da 71'e çıkarılmıştı.47 Bu askeri heyet vasıtasıyla Alman nüfuzu imparatorluğa yerleşecektir.

1914 yılı başlarında hükümette yapılan bir değişiklikle Enver Paşa Genel Kurmay Başkanlığı'na ve Harbiye Nazırlığına, Cavit Bey Maliye Nazırlığına getirildi. Talat zaten Dahiliye Nazırı idi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatı Enver-Cemal-Talat üçlüsünün eline teslim edilmiş oldu.

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı, 3 Şubat 1917 yılına kadar sürdü. Bu tarihte istifa ederek sadrazamlıktan ayrılan Said Halim Paşa'nın yerine, 4 Şubat 1917'de İttihat-Terakki'nin beyni ve Danton'u olarak nitelendirilen Talat Paşa atandı ve bu görevde, 7 Ekim 1918'e kadar kalmıştır.48

F. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Partiler

1. İttihat ve Terakki Partisi

1889 yılında İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adıyla Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulmuştur. Gayesi, Abdülhamid'in istibdat rejimini yıkmak ve Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu durumdan

kurtarmaktı. Abdülhamid'i devirmek için askeri müdahale yani askeri darbe veya ihtilal; Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için ise Meşrutiyet rejimi öngörülüyordu.

1892'den itibaren Cemiyet yurt içinde ve dışında özellikle Paris, Londra, Cenevre ve Kahire gibi merkezlerde teşkilatı kurdu. Bu arada Cemiyetin adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Cemiyet üyeleri arasında Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Mizancı Murat gibi meşhur isimler vardı.

1902 yılında Paris'te toplanan ilk Jön Türk Kongresi'nde fikir ayrılığı yüzünden Cemiyet iki gruba ayrıldı: merkeziyetçi Ahmet Rıza grubu ve teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyetçi Prens Sabahattin grubu. İki grup ayrı ayrı cemiyetler halinde muhalefet faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler.

Bu arada, 1907'de Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu. Kurucuları arasında Talat Bey (Paşa), Bursalı Tahir, Mithat Şükrü (Bleda), İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Ömer Naci, Rahmi Bey vardı. Kısa bir müddet sonra da Manastır Şubesi kuruldu. Cemiyet asker, sivil ve dini kadrolara sahipti.

27 Eylül 1907'de merkezi Paris olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile merkezi Selanik'te olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleşti ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı. 1908'in başlarında da bu isim İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, yıllardan beri öngörüldüğü ve beklenildiği şekilde askeri bir isyan veya ihtilalle 24 Nisan 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etti. Böylece hedeflerden birine ulaşılmış oldu. İkinci hedef olan II. Abdülhamid'in düşürülmesi gecikmeli de olsa 27 Nisan 1909 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Böylece İttihat ve Terakki ilk iki görevi yapmış oldu. Bundan sonra kendi programı istikametinde Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir çekidüzen vermesi kalıyordu. O halde kısaca İttihat-Terakki Cemiyeti'nin programının veya fikirlerinin ana esaslarını görmekte fayda vardır.

Osmanlıcılık: Bu cereyanın ortaya çıkışı Tanzimat'a kadar giderse de, İttihatçılar tarafından tekrar ele alınmış ve yorumlanmıştır. Bu fikrin temel ilkesi önce İttihad-ı Anasır yani dini, ırkı ne olursa olsun bütün unsurları Osmanlı Birliği, çerçevesinde birleştirmekti. İttihatçılar, önce herkese bir Osmanlılık şuuru kazandırmak suretiyle yani herkesi Osmanlılaştırmayı düşünmüşlerdir. Osmanlılığı üst kimlik haline getirmeyi öngörüyorlardı. Bu anlamda Osmanlılık, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumanın ötesinde bir şeydi ve siyasi olmaktan ziyade kültürel muhtevası ağır basan bir "ruhtu". Bu ruhun ilham kaynağı masonluk veya mason localarıydı. Zira mason teşkilatına her insan, dini, ırkı en olursa olsun girebilir ve "birader" ruhuyla hareket ederdi. İttihatçı Kazım Nami (Duru) Bey Mason localığını şöyle nitelendiriyordu: "Hiçbir sahada birleşememiş, daima çekişmiş, didişmiş olan bizdeki muhtelif ırk, milliyet ve dinler Mason çatısı altında tam anlaşma halinde idiler".49 Osmanlı İmparatorluğu'na masonluk anlayışı çerçevesinde yeni bir şekil verilemez miydi? Pek çok kesim buna müsbet cevap veriyordu. Böyle bir anlayışla hem Osmanlı toplumundaki çeşitli milliyetlerin ve dinlerin iç entegrasyonu (İttihad-ı Anasır) hem de imparatorluğun Avrupa ile entegrasyonu gerçekleşebilirdi.

Bunun için ön şart olarak meşrutiyet rejiminin, liberal bir Osmanlı toplumunun ve aklın-ilmin hakimiyetinin gerçekleşmesi lazımdı.

Bu görüş teorik olarak mantıki ve mümkün gibi gözükebilir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na kişisel arzuların ve çıkarların ön planda olduğu mason teşkilatı gibi bir şekil vermek pratikte mümkün değildi. Zira fert yerine milleti, ferdi duygular yerine milli duyguları, ferdi çıkarlar yerine milli çıkarları koymak, hele milliyetçi akımların zirveye çıktığı, milli devletlerin kurulduğu bir çağda mümkün görülmüyordu. Nitekim de gerçekleşmemiş, aksine II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı'nın dağılması hızlanmıştır. Çünkü, 1908'den sonra da Rumlar Rumluğunu, Ermeniler Ermeniliğini, Arnavutlar Arnavutluğunu, Araplar Araplığını yapmışlardır. Bunu gören İttihatçılar ve Türkler de Türkçülük yapmaya yönelmişlerdir.

Merkeziyetçilik: İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri her ne kadar liberal eğilimli iseler de ülke yönetiminde merkeziyetçiliği benimsemişler ve tavizsiz olarak da uygulamışlardır. Bu bakımdan adem-i merkeziyet fikrine ve her türlü ayrılıkçı-bölücü fikre karşı olmuşlardır. Bu tavrı sonuna kadar sürdürmüşlerdir. Bu merkeziyetçi anlayışla hem dış müdahalelerin hem muhtariyet hem de ayrılıkçı fikirlerin önünün kesilebileceğini düşünüyorlardı. Gayrimüslimler, gayri Türkler ve liberal muhalefet bu merkeziyetçi anlayışı onaylamamışlardır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki bir nevi "aydın despotluk rejimine" yönelmiştir.

Garpçılık: İttihat ve Terakki, Tanzimat döneminde başlayan garpçılık hareketine yani Batılılaşma-modernleşme fikrine samimiyetle sahip çıkmış idi. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınmasını Avrupa'nın ilminde ve teknolojisinde görüyorlardı. O halde Avrupa'nın ilmi, ilmi usulleri, ilmi düşüncesi, teknolojisi alınmalıydı. Buna göre İttihatçılar Batı'nın teknik ve ilmi medeniyetini alma taraftarıdırlar. Dolayısıyla taklidi bir çağdaşlaşmayı reddediyorlardı. Ayrıca İttihat ve Terakki, eğitimsiz bir Batılılaşma olmayacağını düşünerek, eğitime yani okullaşmaya önem vermişlerdi. Doğru olanı da bu idi.

Kısaca İttihatçılar, modernizm anlamına gelen Batılılaşmayı Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalabilmesinin ön şartı olarak değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte, İttihatçılar arasında Batılılaşmanın farklı yorumlarını yapanlar da olmuştur.

Sonuç olarak, İttihat-Terakki Osmanlı İmparatorluğu nasıl kurtulur sorusuna cevap aramıştır. Bulduğu cevapları genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür: Önce Osmanlılığı ve Osmanlı vatandaşlığını samimi olarak kökü, dini, milliyeti ne olursa olsun herkesin kabul etmesini sağlamak. İkinci olarak Osmanlılığı ve Osmanlı vatandaşlığını kabul etmiş bütün grupları meşrutiyet rejimiyle yani Meclis vasıtasıyla imparatorluğun yönetimine iştirak ettirmek ve sorumluluk-salâhiyet vermek. Üçüncüsü, Tanzimat'tan beri verilen iç ve dış imtiyazlarla, gevşek günü birlik yönetimle dağılma sürecine girmiş Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetli bir merkeziyetçi yönetimle toparlamak ve modern devlet statüsü kazandırmak. Dördüncüsü, eğitim, ilim ve teknoloji ile Osmanlı İmparatorluğu'nu kalkındırmak ve yarı sömürge durumundan çıkarmak yani Batılılaşmak-çağdaşlaştırmaktır.

İttihat-Terakki, Osmanlı-Osmanlılık kavramları, dini, ırkı en olursa olsun herkesi kapsadığı için bütün Osmanlıları, Osmanlı ve Osmanlılık çatısı ve üst kimliği altında birleştirmeye öncelik veren bir programı kabul etmiştir. Bu program sekteye uğradığı ölçüde ikinci-üçüncü planda İslamcılığa ve Türkçülüğe yönelme eğilimleri ortaya çıkmıştır. Buna rağmen İslamcılığı ve Türkçülüğü dahi Osmanlılıkla ilgilendirmeye ve kamufle etmeye dikkat etmiştir. Osmanlıcılıktan ümit kesildiği vakit ise Türkçülük derhal ön plana geçmiştir.

2. Hürriyet ve İtilaf Fırkası50

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet devrinin hiç şüphesiz en güçlü muhalif fırkasıdır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki'ye yönelen bütün muhalefetin (muhalif her türlü cemiyet, fırka ve kişi) bir araya geldiği siyasî organ olması bakımından fikrî ve ideolojik açıdan berrak bir görüntü kazanamamıştır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 21 Kasım 1911'de kuruldu. Kurucuları arasında İsmail Hakkı Paşa, Dr. Dagavaryan, Mustafa Sabri Efendi, Abdülhamid Zöhrevî Efendi, Volçetrinli Hasan Bey, Dr. Rıza Nur, Damad Ferid Paşa, Müşir Fuat Paşa, emekli Miralay Sadık Bey ve gazeteci Tahir Hayreddin Bey gibi isimler yer alıyordu. Fırkanın kuruluş günleri İtalyanların Trablusgarb'ı işgal ettiği günlerin sonrasına rastlamaktadır.

Meclis-i Mebusan içindeki muhalif fırkalardan Mutedil Hürriyetperverân ve Ahali Fırkaları, yeni fırkanın kuruluşuna katılırken, İttihatçıların milliyetçi görüntüsüne karşı, Osmanlı ittihadından yana görünen Bulgar, Rum, Arnavut, Ermeni ve Arap mebuslarının büyük bölümü fırkaya geçmiş, bu arada Hizb-i Müstakil grubu da fırkanın Meclisteki varlığına güç katmıştır. Meclis dışında fırkanın destekçileri ittihatçıların devre dışı bıraktığı bir grup ilmiye mensubundan, sosyalistlere kadar geniş bir yelpaze içinde kalan ve müşterek vasıfları İttihatçı muhalifi olan kişi ve gruplardan müteşekkildi.

Fırkanın fikrî yapısında göze çarpan unsurlar, İttihat ve Terakki'nin örtülü milliyetçiliğine karşı öteden beri savunula gelen Osmanlılık ideolojisi, Ahrar Fırkası mensuplarının iştirakiyle güçlenen Teşebbüs-i Şahsı ve Adem-i Merkeziyet fikri, uygun şartlarda dış sermayeden faydalanılması gerektiğini savunan Liberal İktisat Anlayışı ve gayet tabiî bir şekilde Meşrutiyetçiliktir.

Fırka gücünü, kuruluşundan 20 gün sonra yapılan İstanbul ara seçimlerinde gösterdi. Gazeteci Tahir Hayreddin Bey, bir mebusluk için yapılan seçimde İttihatçıların adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey'i 195'e karşılık 196 oy alarak bir sayıyla yenilgiye uğrattı. Bu galibiyet Hürriyet ve İtilafçıların ümidini artırırken, İttihatçıları da endişeye düşürdü ve muhalefete karşı tutumlarını sertleştirmeye sevk etti.

Ancak 1912'de yapılan, ikinci genel seçimde İtilafçılar 286 üyelikten ancak onbeş kadarını elde edebildiler. Yurt çapında İttihatçı memur ve subayların kontrolü altında cereyan eden ve "Sopalı seçimler" olarak bilinen bu seçimler, İtilafçıları, İttihat ve Terakki karşısında daha da sertleşen bir muhalefet yapmağa zorladı. Bunun üzerine Kanûn-ı Esasî'de değişiklik yapılması gündeme getirildi.

Fırkanın basın organları bir taraftan muhalefetin sesini duyururken öbür taraftan da, Türk basın hayatını renklendiriyorlardı. Teşkilât, Takdirat, İfham, İkdam, İktiham gibi gazetelerde fırkanın görüş ve düşüncelerini dile getiren Lütfi Fikrî, Rıza Tevfik, Rıza Nur, Mustafa Sabri ve Refi Cevat gibi güçlü polemikçiler muhalif basının en güzide kalemleri olarak mücadele vermişlerdir.

Fırkanın iç bünyesinde kısa zamanda meydana çıkan anlaşmazlıklardan sonra, fırka, Miralay Sadık Bey, Gümülcineli İsmail ve Şaban Ağa gibi isimlerin oluşturduğu küçük bir hizbin eline geçerek, kuruluş günlerindeki dinamizmini kaybetti. Mahmud Şevket Paşa'nın katli hadisesinden sonra, bu suikastten sorumlu tutulan fırka mensuplarının bazıları Sinop'a sürülürken, kimisi de yurt dışına kaçabilme fırsatı buldu. 1913 yılından sonra fırka herhangi bir fesih kararı alınmamasına rağmen fiilen mevcut değildi. Mütareke döneminde (1918), İttihatçıların iktidarı terk etmesi ve büyük kısmının firarıyla yeniden canlanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1919 seçimlerini boykot etmiş, Mütareke devrinde kurulan kabineye birkaç isim verebilmekten öte siyasî bir ağırlık kazanamamıştır.

3. Osmanlı Ahrar Fırkası

Osmanlı Ahrar Fırkası, II. Meşrutiyet devrinin ilk fırkalarından biridir. 14 Eylül 1908'de Nureddin Ferruh ve Ahmed Samim Beylerin teşebbüsleriyle kuruldu. Fırkanın kurucu üyeleri arasında Mahir Said, Celalettin Arif, Kıbrıslı Tevfik, Ahmet Fazlı, Nazım ve Şevket Beyler gibi isimler bulunmaktadır. Fırka 1908 genel seçimleri öncesinde bir siyasî parti niteliğine en çok yaklaşan teşkilat oldu.

Osmanlı Ahrar Fırkası, Prens Sabahaddin Bey'in temsil ettiği siyasî düşüncelerin Osmanlı siyasî hayatına girişi anlamını da taşır. Sabahattin Bey, fırka başkanlığını kabul etmemekle birlikte, fırkaya fikrî ve manevî desteğini de esirgememişti. 1908 seçimlerine, İttihat ve Terakki Fırkası'nın henüz sarsılmamış karizmasına rağmen katılmaktan çekinmeyen Fırka, sadece İstanbul'da girdiği seçimleri kaybetmiş, İttihat ve Terakki ile müştereken gösterdikleri birkaç isim ve Ankara'dan şahsi gayretiyle seçilen Mahir Said Bey dışında bu seçimlerden mağlup olarak çıkmıştır. Buna rağmen Meclis-i Mebusan da ağırlığını hissettirebilmiş ve bilahare katılan mebuslarla (İsmail Kemal, Rıza Nur, Zöhrap Efendi gibi) Meclis'te sesini duyurabilmiştir.

Ahrar Fırkası Osmanlı siyasi hayatına, etnik unsurlara eşitlik tanınması ve adem-i merkeziyete dayalı bir yönetim kurulması talepleriyle girdi. İttihatçılar bu tezleri bölücülük ve kozmopolitlik iddialarıyla çürütmek yolunda propaganda yaptılar. Esasen bu çekişme Ahrar Fırkası ile İttihat ve Terakki arasında yapılan birleşme görüşmelerinin olumsuz sonuç vermesiyle doğmuştu. 31 Mart Hadisesi'nden birkaç gün önce, Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle iki fırka arası kesin surette açıldı.

Fırka basın alanında İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Sada-yı Millet ve Serbesti gazeteleriyle temsil edildi. Servet-i Fünun Mecmuası da Ahrar'a destek veren yayın organları arasındadır.

Türk siyasi hayatının en mühim olaylarından birisi olan 31 Mart Olayı, Osmanlı Ahrar Fırkası'nın geleceğini belirlemekte birinci derecede etkili olmuştur. İngiltere sefaretinin mensupları ile birlikte

hareketin tertip ve hazırlığına katkıda bulunan Fırka, böylece hukuk dışı bir yolla iktidarı mutlaka devirmek arzusuyla, dönemin siyasî fırkalarıyla benzer özellikler gösterir. Prens Sabahattin Bey'in de bu hadiseden en azından haberdar olduğu ve bu harekete büyük ümitler bağladığı anlaşılıyor. Ancak isyanın başlamasıyla koğuşturmaya uğrayan Fırka, esasen 31 Mart Olayı'ndan iki önemli kazanç elde etmeyi umuyordu: Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve İttihatçıların devre dışı bırakılması. Fırka açısından başarısızlıkla sonuçlanan 31 Mart Olayı sonunda, Abdülhamid tahttan indirildi. Fakat İttihatçıların iktidara yürüyüşüne ve Ahrar üzerindeki baskılarına engel olunamadı. Fırkanın umumi katibi Nureddin Ferruh da yurt dışına kaçan üyeler arasındaydı. 1910 yılında Türkiye'ye dönerek, fırkanın feshini ilan eden bir bildiri yayınladı.

Eylül 1908 ile Nisan 1909 tarihleri arasında faaliyet gösterebilen Fırka, İttihat ve Terakki karşısında ilk önemli siyasî muhalefeti başlatmış olması bakımından önemlidir.

4. Fedakârân-ı Millet Cemiyeti

Hayır derneği ile siyasî fırka arasında bir yapıya sahip olması bakımından, İttihat ve Terâkki'ye karşı gösterdiği sert muhalefetle Cemiyet, II. Meşrutiyet sonrasında kendine has bir özellikle ortaya çıkmıştır. Hürriyetin ilanı ile yurt dışından dönen sürgün ve kaçaklardan İttihatçı olanlar kolayca ikbal mevkilerine geçerken, büyük çoğunluğun, bu gibi nimetlerden mahrum kalması üzerine kurulan cemiyet, sesini "Hukuk-ı Umumiye" gazetesi ile duyurmuş, Hürriyet kahramanı oldukları halde mağdur edildikleri inancıyla faaliyet göstermiştir. Cemiyet, 31 Mart Olayın'dan sonra dağılmış ise de, tek parti yönetiminin zararlarını açıkça dile getirmesiyle, muhalif bir teşkilat olarak tarihte yerini almıştır.

5. Osmanlı Demokrat Fırkası

Osmanlı Demokrat Fırkası, 1906 yılında teşkil edilen Selamet-i Umumiye Kulübü'nün İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet tarafından fırka haline getirilmesi suretiyle, 6 Şubat 1909'da kuruldu. İdeolojik planda çoğulculuktan yana olan Osmanlı Demokrat Fırkası basın alanında Türkiye, Feryad, Selamet-i Umumiye, Muahede, Hukuk-ı Beşer gibi gazetelerle sesini duyurmuştu. Fırka, İttihat ve Terakki karşısında büyüme imkanlarından mahrum kalınca, 5 Aralık 1911 tarihinde yapılan bir toplantı ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldığını açıklayarak siyasî hayatını noktalamıştır.

6. İttihad-ı Muhammediye Fırkası

31 Mart Hadisesi'nden on gün önce kurulmuş parlamento ile direkt ilgisi bulunmayan fırka, İttihatçılara karşı muhalefetin en şiddetli kesimini temsil eder. İttihatçılar dışında, halk arasında en yaygın fırkanın İttihat-ı Muhammediye Fırkası olduğu söylenebilir. Kırk gün müddetle faaliyet göstermesine rağmen fırka hem Türk siyasî hayatında mühim gelişimlere yol açmış, hem de parlamentoda üyesi olmadığı halde, Ayan ve Mebusan meclislerinde etkisini hissettirebilmiştir. İlmiye sınıfına mensup kurucular arasında bugün en tanınmış olanları Said-i Kürdî ile Volkan muharriri Derviş Vahdetî'dir.

Fırka ideolojik planda gayesinin “Şeriat-ı garrâ-yı Ahmediye”yi korumak ve bunu da ilmiye sınıfına dayanarak gerçekleştirmek olduğunu belirtmişti. Bütün askerleri tabiî mensubu ve üyesi sayan fırka, olağanüstü dönemlerinde asker ile ilmiye mensubunun birbirinin tabiî müttefiki olduğunu ileri sürerek harekete dinamizm kazandırmak amacındaydı.

Fırkanın 31 Mart Hadisesi ile ilişkisi ve bu olayda kitleleri sürükleyen bir önder rolü oynaması, sonunu hazırlayan başlıca etken olmuştur. İsyanın bastırılmasıyla başta Derviş Vahdeti olmak üzere önde gelenlerin idam ve sürgün edilmesi fırkanın kapanmasına sebep oldu. Bununla birlikte tarihte izler bırakmıştır.

7. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası

Ahrar Fırkası’nın kapanması üzerine, parlamento içinde muhalifleri bir araya getirecek yeni bir fırkanın gerekliliği tartışılırken 1909 Kasımı’nda İsmail Kemal Bey, Nafi Paşa, Mehdi Bey, Şefik el-Müeyyed Bey gibi isimlerin önderliği ile Mutedil Hürriyetperveran Fırkası kuruldu. Fırka 1908 genel seçimlerinde seçilerek meclise giren üyeler tarafından kurulmuştur. Kuruluş çalışmalarının özellikle Arap, Rum ve Arnavut mebusları tarafından yürütüldüğü belirtilmektedir.

Fırkanın resmî yayın organı olmamakla birlikte faaliyetlerini sürdürdüğü müddet zarfında (Kasım 1909-Kasım 1911) muhalif basın tarafından desteklendi. Meclis-i Mebusan’daki sayısı hakkında kesin bir rakam verilemeyen (otuz ile elli arası) Fırka, İstanbul dışında iki yerde şube açabilmişti. Adem-i merkeziyet prensibine karşı olmasıyla dikkat çeken fırka, Osmanlılık umdesine bağlı kalmıştır. Yorgi Boşo, Süleyman el-Bustanî, Kasım Zeynel Fırka’nın ünlü mensupları arasında sayılabilir.

Fırka 1911 sonunda Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın kuruluş çalışmalarına bizzat katılarak faaliyetine son vermiştir.

8. Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası

Kurucusu, elçiliği döneminde Jön Türkleri destekleyen eski Stockholm Sefiri Şerif Paşa’dır. II. Meşrutiyet’ten sonra İttihatçılardan Londra elçiliğini isteyip, alamaması üzerine yurt dışında Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası’nı kurmuştur. Şerif Paşa’nın parası ve çevresiyle ayakta duran fırka, İttihatçıların iddiasına göre yurt dışında “Cemiyet-i Hafiye” adında bir gizli dernek kurarak, ahaliyi isyana sevk etmek arzusu beslemiştir. Bu iddia üzerine İttihatçılar, başlarında Rıza Nur’un bulunduğu bir grup muhalifi tevkif ettiler.

Şerif Paşa dışında fırkanın Mevlânzâde Rıfat, Ali Kemal gibi ünlü mensupları da bulunmaktaydı. Fırka 1913 Ağustosu’na kadar devam etmiştir.

9. Ahali Fırkası

Ahali Fırkası, üyeleri İttihat ve Terakki Fırkası’nın eski mensupları olmak üzere Meclis içinde kurulmuştur. 21 Şubat 1910 tarihinde kurulan Fırka’nın reisi Gümülcineli İsmail’dir. Konya mebusu

Zeynel-abidin, Mustafa Sabrı Efendi kurucuları arasındadır. Her üçü de ilerde teşkil edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelen liderleri olmuştur. Siyasî programı ve dahilî nizamnamesiyle programlı bir parti görüntüsü veren Ahali Fırkası, Meclis'te birçok tartışmalara yol açarak varlığını hissettirmiştir. Fırka'nın kendi adına çıkardığı gazetesi olmamakla birlikte İkdam, Yeni İkdam, Sada-yı Millet gibi muhalefet basınından destek görmüştür, ideolojik planda muhafazakar bir görüntü veren fırka, kurucularının Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmaları üzerine kapatılmıştır.

10. Osmanlı Sosyalist Fırkası

II. Meşrutiyet ve hürriyetin ilanını takip eden günlerde bütün fikir akımlarının su yüzüne çıktığı ve bunları temsil eden grupların bir coşkunluk ve iyimserlik havası içinde faaliyete geçtikleri bilinir.

Osmanlı Sosyalist Fırkası, 1910 Eylülü'nde İstanbul'da kuruldu. Kurucuları arasında Hüseyin Hilmi (İştirakçi Hilmi) Pertev Tevfik, İbnüttahir İsmail Faik gibi isimler yanında materyalist görüşleriyle şöhret yapmış Baha Tevfik de bulunmaktadır. Baha Tevfik'in Fırkayı ideoloji cihetinden beslediği, Fırka işlerini ise İştirakçi Hilmi'nin yürüttüğü anlaşılıyor.

O tarihlerde, sosyalist bir partiye sosyal taban teşkil edecek derecede ne bir işçi hareketinden, ne de proletaryadan söz edilemeyeceği tabidir. Buna rağmen 1908'de cereyan eden tatil-i eşgal (grev) hareketi münasebetiyle sosyalist doktrin de tartışma gündeminde bulunuyordu. Ancak parlamentoda sosyalizme dair yapılan konuşmalarda Sosyalist Fırka'nın rolü olmamıştır.

İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası'na ilk kuruluş günlerinde müsamaha göstermiştir. Fakat Sosyalist Fırkası'nın kesinlikle muhalefet saflarında yer almasıyla, tutumunu sertleştirmiş, sosyalist kulüpleri, gazeteleri kapatmış, sendika kurulmasını yasaklamış, Fırkanın reis ve yöneticilerini, "işçileri grev yapmağa teşvik etmelerinden" ötürü tevkif ettirmişti.

Sosyalist Fırka II. Enternasyonale bağlandığını ilan ederek ünlü Fransız sosyalisti Jean Jaures ile irtibat kurmuştu.

Fırkanın yayın organı, Hüseyin Hilmi Bey'in lakabı haline gelen İştirak gazetesi olmakla birlikte Sosyalist, Muahede, İnsaniyet gazeteleri de fırkayı yazılarıyla desteklediler.

Osmanlı Sosyalist Fırkası ne hükümetçe kapatılmış ne de Fırka, Hürriyet ve İtilaf'a katıldığını açıklamıştır. Ancak bazı mensuplarının daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldıkları düşünülebilir.

Sosyalist Fırka, Osmanlı toprakları içinde sosyalist düşünceye bir katkı sağlayamamıştır. Ancak bu yolda kurulmuş ilk fırka olması bakımından önemi vardır.

11. Millî Meşrutiyet Fırkası

Millî Meşrutiyet Fırkası, Türk siyasî hayatında Türkçülüğü programlaştıran ve savunan ilk siyasî kuruluştur. 15 Temmuz 1912'de İtilaf ve İttihat gerginliğinin yoğunlaştığı günlerde kuruldu. Başkanı, İfham gazetesi başyazarı Ahmed Ferit Bey'di. Akçuraoğlu Yusuf, Müderris Zühdü, Mehmed Ali ve Cami Beyler kurucu üyeler arasındadır.

Meclis'in feshedildiği günlerde kurulan parti 1914 seçimlerine kadar yaşayamadığı için hiçbir seçime katılamadı. Basın sahasında İfham gazetesi ile sesini duyurdu. Tercüman-ı Hakikat, Fırkanın kuruluşuna sempati gösterirken, diğer basın, Türkçülük fikri dolayısıyla olsa gerek, bu yeni fırkanın kuruluşunu yersiz bulmuşlardı.

Türkçü-İslâmcı bir çizgiyi savunması bakımından Fırka, İttihatçılara belki muhalif değil ama rakip konumda idi. Fırka, siyaseti itibariyle Osmanlıcı ve kozmopolit bir çizgiyi savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından da soğuk karşılandı. Kuruluşu "fahiş bir hata, tehlikeli bir oyun" olarak nitelendirildi.

Maddî zorluklar ve eleman azlığı gibi sebepler yüzünden adeta kendi kendine kapandı. Mütareke döneminde bazı mensupları Millî Ahrar ve Millî Türk fırkalarında görev aldılar.

G. II. Meşrutiyet Devri Hakkında Genel Değerlendirme

1. Büyük Devletlerin Meşrutiyet'e Bakışı

Genç Türklerin veya İttihatçıların beklentilerinin tam aksine, 1908 İnkılabı ve Meşrutiyet'in ilanı Büyük Devletler tarafından sevinçle karşılanmamış ve destek görmemiştir. Tanzimat'tan beri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya ve müdahale etmeye alışmış olan Büyük Devletler genç, dinamik ve şuurlu görünen İttihatçıların iktidarı ele geçirmesiyle, bu imkanı kaybedecekleri düşüncesiyle, II. Meşrutiyet'e soğuk ve çekingen davranmışlardır, hatta biraz da endişelenmişlerdir. Her devlete ayrı ayrı baktığımızda görünen şudur:

Rusya: Asırlardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak, mümkünse ortadan kaldırarak İstanbul'a, Balkanlar'a ve Anadolu'ya yerleşmek, bunlar gerçekleşmez ise Büyük Devletlerin biriyle veya birkaçıyla anlaşarak paylaşmak, siyasetini benimsemiş olan Rusya'dan, Osmanlı'yı güçlendirebilecek bir kadronun iktidara gelmesine ve meşrutiyeti ilan etmesine iyi gözle bakması ve sempati duyması beklenemezdi. Dolayısıyla temelde Meşrutiyet'ten memnun değildir. Buna rağmen memnun gözükmeye çalışmıştır. Ayrıca Rusya, Meşrutiyet'in ilanından, kendi içindeki Müslüman azınlıklara örnek olabilir kaygısı ile ürkmekte idi.

İngiltere: Temelde Meşrutiyet'in ilanı karşısında "bekle-gör" politikasını benimsemiş ise de, II. Abdülhamid rejiminin yıkılmış olmasından dolayı memnuniyetini ifade etmiştir. İttihatçıların da liberal görünmeleri, İngiltere'ye ve Fransa'ya sempati duymaları, Londra hükümetini, geleneksel İngiliz-Osmanlı dostluğunun tekrar kurulabileceği istikametinde umutlandırmıştır.

Bununla birlikte İttihatçı subayların ve hâlâ tahtta duran Abdülhamid'in Almanya'ya karşı duydukları sempatiden ve II. Meşrutiyet ilanının sömürgelerdeki Müslümanlara örnek olmasından

endişe duymakta idi. Kısaca İngiltere mütereddit davranmakta, politikasını olayların gelişmesine göre belirleme taraftarıdır.

Fransa: İttihatçıların veya Genç Türklerin ilham kaynağı 1789 Fransız İhtilali olduğu için, Meşrutiyet rejimini iyi karşılamakta ve İstanbul'da nüfuzunun-itibarının artacağını, dolayısıyla iktisadi menfaatlerini koruyabileceğini düşünmekte idi. Fakat İttihatçı subayların çoğunun Alman taraftarı olmalarından da endişelenmekte idi.

Avusturya-Macaristan: Meşrutiyete karşı açıktan açığa tavır almayan Viyana, Meşrutiyet'in Osmanlı Devleti'nde yaratacağı istikrarsızlıktan yararlanarak, Balkanlar'daki nüfuzunu artırmak, mümkünse Bosna-Hersek'i işgal etmek ve Selanik istikametinde ilerlemektir. Dolayısıyla Osmanlı'yı Balkanlar'da kuvvetlendirecek bir Meşrutiyet istememektedir.

Almanya: II. Wilhelm yakın dostu olarak nitelendirdiği II. Abdülhamid'e karşı yapılan 1908 İhtilali'nden pek memnun değildir. Ancak İhtilali yapan subayların önemli bir kısmının Almanya'da eğitim görmüş olmaları, II. Wilhelm için henüz her şeyin kaybedilmemiş olduğu anlamına geliyordu. 1908'de yapılan Reval Buluşması'nın ihtilalin önemli gerekçelerinden biri olması Almanya'yı umutlandırıyordu. Çünkü Reval Buluşması'nda İngiltere ve Rusya Osmanlı'yı nasıl paylaşacaklarını görüşmüşler ve bu da İttihatçılar tarafından duyularak, Meşrutiyet'i ilan etmek için harekete geçmelerini hızlandırmıştı. Bu itibarla İttihatçıların Rusya ve İngiltere'ye fazla itimat etmeyerek, Almanya'nın desteğini arayacakları sevk edeceği Almanya'nın aklına gelmekte idi. Bunun inçin Almanya soğuk kanlılığını muhafaza etmeye ve biraz da beklemeye kararlı görünüyordu.

Sonuç olarak, Büyük Devletler Meşrutiyet'i ve İttihat-Terakki yönetimini desteklemekte ve karşı tavırla almakta acele etmeme yolunu seçmişlerdi. Ama şunu da söylemek lazım gelir ki hiçbiri İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirecek kararlı-dinamik bir iktidardan yana değildi. Her zaman kendilerine muhtaç ve müdahalelerine açık bir Osmanlı Devleti istiyorlardı. Bu devlet meşrutiyetle idare edilir olsa da istekleri bu idi.

2. Osmanlı Toplumu ve Meşrutiyet

Osmanlı toplumu genel olarak II. Meşrutiyet'i müsbet karşılamıştı. Ancak bu müsbet karşılamanın altında ayrı ayrı beklentiler yatmakta idi. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havası içinde, farklı beklentileri olan müesseseler, gruplar, cemiyetler, milletler, dinler arasında ciddi bir iktidar kavgası, menfaat mücadelesi, üstünlük yarışı başlamakta gecikmedi. Farklı düşünce, menfaat ve hedefler için mücadele eden tarafları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

a) Saray, Bab-ı Âli ve Meclis: Bu üç resmi devlet müessesesi kendi aralarında üstünlük ve yetki yarışına girmiştir. 1908 Meşrutiyet'in ilanı ile güç Bab-ı Âli'nin eline geçmiş ise de kısa zamanda saray tekrar söz sahibi durumuna gelmiştir. 31 Mart Hadisesi'nden sonra ise hakimiyet Meclis'in eline geçmiştir.

b) Abdülhamid-İttihatçılar-Muhalefet: II. Abdülhamid beklenenin aksine Meşrutiyet'in ilanını ve Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymayı kabul etmekle, statüsünü az çok korumuş, hatta popülaritesini artırmış idi. Ancak 31 Mart Hadisesi sonunda hal edildiğinden güç İttihatçıların eline geçmiştir. 1912'den sonra muhalefet grupları özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları üstünlük sağlamıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Büyük Kabinesi (21 Temmuz-29 Ekim 1912) ve Kamil Paşa Kabinesi (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913) iktidarın muhalefetin eline geçtiğinin göstergesidir.

c) Türkler-Türk Olmayanlar-Müslümanlar-Müslüman Olmayan Milletler: Türkler Osmanlı Devleti'nin kendilerini Osmanlı Devleti'nin hakiki sahibi olarak görüyorlardı. Bu itibarla samimi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden ve Osmanlı Birliği'nden (İttihad-ı Anasır) yana bir tavır sergilemişlerdir.

Türklerin tavrına karşılık Türk olmayan Müslümanlar özellikle Arnavutlar ve Araplar, Meşrutiyet'i vesile ederek muhtariyet veya istiklal peşine düşmüşlerdir. Mesela Arnavutlar Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerinin ve merkeziyetçi sistemin Arnavutluk'ta uygulanmasını istemiyorlardı. Bu yüzden 1902-1912 arasında dört defa isyan etmişlerdir. İsyanlar güçlükle bastırılmıştır. Fakat Balkan savaşları sonunda Arnavutluk coğrafi olarak Osmanlı'dan kopmuş ve istiklaline kavuşmuştur.

Aynı şekilde Araplar, 1908'de Yemen'de Şeyh İdrisi önderliğinde isyan etti. İsyan 1909'da zorla bastırılmıştır. Bu sefer yine Yemen'de İmam Yahya ayaklandı. Osmanlı hükümeti geniş bir reform planı ile isyanı yatıştırma yoluna gitmiştir. Buna rağmen 1910'da İmam Yahya tekrar baş kaldırdı ise de, mesele 13 Ekim 1911'de yapılan bir antlaşma ile çözüldü.

1911'den sonra İngiliz ve Fransızların tahriki ve teşviki ile Araplar da muhtariyet ve istiklal arzuları giderek artmıştır.

Müslüman olmayan unsurlardan özellikle Ermeniler, Avrupalıların destek ve teşvikleriyle Taşnak ve Hınçak Cemiyetlerinin önderliğinde, 1878'den beri sürdürdükleri ayrılıkçı hareketlere gizliden gizliye hız verdiler. II. Meşrutiyet'in hemen ardından 1909'da Adana'da olaylar çıkardılar. Devlet Adana'daki Ermeni olaylarını güçlükle bastırabilmiştir.

Bundan sonra da Ermeniler Doğu Anadolu'da (Vilayet-i Sitte) isyan hazırlıklarına giriştiler. Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'na girişini fırsat sayarak, Doğu Anadolu'da geniş bir isyan hareketine kalkıştılar. Osmanlı Devleti'nin, 24 Nisan 1915'te aldığı Tehcir Kararı ile Ermeniler bölgeden çıkarılarak, isyan hareketlerine ancak son verilebilmiştir.

Osmanlı teb'asından olan Rumlar Yunanistan, Bulgarlar Bulgaristan, Sırplar Sırbistan lehine çalışmaktan geri kalmadılar. Ayrıca, meşrutiyetin ilanına rağmen yeni imtiyazlar elde ederek, en azından milli statülerini muhtariyet çerçevesinde korumak için ayrılıkçı faaliyetlerine devam etmişlerdir.

d) Osmanlıcılar-İslamcılar-Türkçüler: Osmanlıcılar, Osmanlılık kimliğini ön plana çıkarmaya çalışıyorlardı. Bunun için Hanedan Devlet anlayışı, İttihad-ı Anasır ve eşitlik fikri etrafında toplanmışlar ve bu yolda mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu fikri savunanlar içinde Hıristiyan, Müslüman, Türk, Arap, Yahudi, Rum, Ermeni aydınları vardı.

İslamcılar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğunu ileri sürerek, İslamcı bir siyasetin takip edilmesini lüzumlu görüyorlardı. Bunlar Hilafet merkezli bir din devleti ve ümmet anlayışını gündeme taşıyorlardı. Aralarında ılımlısından şeriatçısına kadar çeşitli görüşlere sahip kimseler ve gruplar mevcuttu.

Türkçüler; XIX. yüzyıl Avrupası'nda moda olan milliyetçilik akımlarından ve milli devletlerin teşkilinden ilhamını alan Türk aydınları Türkçülük siyasetini benimsemişlerdir. Bu çerçevede daha çok Türklerin mukadderatıyla ilgilenmek istemişlerdir. Bu maksatla, 7 Ocak 1909'da Türk Derneği, 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti, 3 Ocak 1911'de Türk Ocağı kurulmuştur. Türk Yurdu Dergisi de yine 1911 yılında yayın hayatına başlamıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu henüz kozmopolit yapısını muhafaza ettiği için fikirlerini Osmanlıcılık ve İslamcılıkla kamufle etmeye gayret göstermişlerdir. Ancak 1919'da Mustafa Kemal açıkça Türkçülük (milliyetçilik) ve milli devletten yana tavır koyarak kamufle bu gayretine son vermiştir.

Birbirleriyle mücadele eden ve yarışan bu gruplardan başka daha pek çok farklı ve çeşitli eğilimlerin, görüşlerin sahipleri mevcuttu: bunlar arasında liberaller-otoriterler, pozitivistler, sosyalistler, merkeziyetçiler, adem-i merkeziyetçiler, Batılılar, İngiliz taraftarları, Alman taraftarları, II. Meşrutiyet rejiminden yararlananlar, yararlanamayan küskünler adı altında gruplar, kulüpler, cemiyetler vardı ve hepsi de siyasi arenada faaliyet gösteriyorlardı.

Yukarıda belirttiğimiz aktörlerden başka kışla-asker, medrese-ulema, mektep-talebe gibi kurumlar ve temsilcileri de siyasete bulaşmış vaziyette idi. Ordu içinde mektepli-alaylı, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde asker-sivil, toplum içinde ise ulema-aydın, İttihatçı-İtilafçı kavgası ve mücadelesi mevcuttu.

Sonuç olarak bu kavgalı yarış ortamında imparatorlukta istikrar kalmamıştı. İmparatorluk bir buhran dönemi ve bocalama dönemi içine girmişti. Ortalık "kör dövüşüne" dönmüştü. Bunun faturası ise çok ağır olmuş, imparatorluk felaketten felakete sürüklenerek 1918 yılında çökmüştür.

3. İttihat ve Terakki Hakkında Bazı Düşünceler

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i askeri bir müdahale sonunda ilan ettirdi, fakat iktidara geçmedi. 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'i tahttan indirdi yine iktidarı eline almadı. Birinci harekette iktidarı II. Abdülhamid'e, ikinci harekette de yine statükoca eski rejimin adamlarına yani Bab-ı Âli'ye ve Meclis'e bırakarak kendisi perde arkasında kalmayı tercih etti.

İhtilal yapmış ve inkılapçı görüşlere sahip İttihat-Terakki'nin iktidarın iplerini eline almaktan kaçınması ve arka planda kalması anlaşılması güç bir tavır idi. Bu tavrın İttihatçılar açısından büyük bir hata olduğu kanaatindeyiz. II. Meşrutiyet döneminin çok başlı ve bocalama dönemi olarak nitelendirilmesinin önemli bir sebebi İttihatçıların bu kararsızlığı idi. 1908'de veya 1909'da iktidara geçip kararlı bir şekilde tek merkezli-çağdaş bir otorite oluşturmalarını engelleyecek hiçbir kuvvet ve güç önlerinde yoktu. Zira İttihatçıların gücünü, hemen hemen herkes kabullenmiş görünüyor veya buna kendini mecbur hissediyordu.

İttihat-Terakki'nin iktidara geçmemesi mevcut ve yeni oluşmuş güç merkezlerinin ve gruplarının "siyasi oyuna" yeniden aktör olarak katılmalarını sağlamıştır. Böylece İttihatçılar kendilerine karşı yeni ittifakların, yeni blokların oluşmasına ve kendi hedefleri doğrultusunda umutlanmalarına yol açmıştır. Şayet İttihatçılar daha ilk günlerde iktidarı ellerine almış olsalardı otorite boşluğu yaratılmayacak ve ülke en azından siyasi istikrarsızlığa sürüklenmemiş olacaktı.

İttihatçılar mevcut güçlerine, başarılarına ve şartların uygun olmasına rağmen niçin iktidara geçmekten kaçındılar sorusu akla gelmektedir. Bu konuda en çok ileri sürülen görüş "genç ve tecrübesiz" olmalarıdır. Kanaatimize göre bu geçersiz bir iddiadı. Zira, dünyanın her tarafında ihtilaller, darbeler ve inkılaplar genç kadrolar tarafından yapıla gelmiştir. Bu anlamda İttihatçılar ihtilal yapan ilk genç kadrolar değildi. O halde "genç" oluşları mazeret olarak ileri sürülemez. Tecrübesizlik mazereti de pek geçerli değildir. Çünkü İttihatçıların içinde devlet yönetiminde bulunmuş pek çok insan vardı. Bu tür kadrolar olmasa bile iktidara gelmiş İttihatçılar için kendi emirleri doğrultusunda çalışacak pek çok tecrübeli devlet adamı ve bürokrat bulmaları zor olmayacaktı. Kaldı ki İttihatçıların içinde bu niteliklere sahip kadrolar mevcuttu. Mesela ileri gelen İttihatçılardan 1869 doğumlu hukukçu Hacı Adil (Arda), 1869 doğumlu fikir adamı ve gazeteci Ahmet Ağayev, 1876 doğumlu fikir adamı Yusuf Akçura, 1879 doğumlu maliyeci Mehmet Cavit Bey, 1875 doğumlu Hüseyin Cahit Bey, 1874 doğumlu Talat Bey (Paşa), 1872 doğumlu Cemal (Paşa), 1858 doğumlu eğitimci ve idareci Emrullah Efendi, 1874 doğumlu Paris'te öğrenim görmüş, hukukçu Halil Menteş, 1870 doğumlu Dr. Nazım, 1860 doğumlu ve Hariciyeci Mehmet Rıfat Paşa, 1859 doğumlu Ahmet Rıza, 1877 doğumlu Dr. Bahattin Şakir, 1875 doğumlu Ziya Gökalp, 1874 doğumlu Mithat Şükrü (Bleda) gibi genç sayılmayacak tecrübeli insanlar da vardı. O halde "genç ve tecrübesiz" oluşları geçerli bir cevap olmaktan uzaktır. Kaldı ki, böyle bir mazeret ihtilalin mantığına da ters düşmektedir. 1889'dan beri muhalefette olan, Meşrutiyet'in ilanını düşünen ve Abdülhamid rejimine son vermek isteyen dinamik kadroların devleti yönetemeyecek durumda olmaları mantığı biraz zorlamaktadır.

İktidara geçmeyi İttihatçılar kendileri mi istemedi? Eğer böyle ise büyük bir hata idi. Ordu mu istemedi? Bu akla yakın bir cevap gibi görünebilir, zira asker-sivil rekabeti veya sürtüşmesi Mahmut Şevket Paşa gibi eski rejimin nimetlerinden yararlanan statükocu yaşlı Paşaları, İttihatçıların genç sivil kadrolarına iktidarı uygun görmemiş veya onların iktidarından ürkmüş olabilirler. Bu yaşlı Paşalar İttihatçılara yakın görünmüş olsalar da muhafazakar yapıya sahiptiler. Ordunun tamamen siyasete angaje olmasından çekinmiş ve endişe duymuş olabilirler.

Ordunun desteklemediği bir ihtilalin ise, başarı şansı oldukça düşüktür. Edirne'deki II. Ordu ve Selanik'teki III. Ordu'nun Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamid'in düşürülmesi konusunda İttihatçıları destekledikleri mâlumdur. Ancak bundan Meşrutiyet'in ayakta ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlükte kalması dışında, özellikle İttihatçıların sivil kadrolarına iktidar ve inkılaplar için pek fazla destek vermedikleri anlaşılmaktadır. Ama, Merkez-i Umumi'nin, böyle bir ihtimali düşünerek yaşlı ve statükocu paşalara karşı bir tedbir düşünmemesi, önemli bir eksiklik sayılmalıdır.

İttihatçılar bu ordu engelini ancak Bab-ı Âli baskını, Enver Paşa'nın Edirne'yi geri alması ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonucunda aşabilmişlerdir. Esas İttihatçı iktidarı ve icraatı 1913'ten itibaren başlamıştı. Ancak bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu 1908'deki durumunun çok gerilerine düşmüş, 1911 Trablusgarb Savaşı, 1912-1913 Balkan savaşları, Yemen ve Arnavut isyanları, içte muhalefet-İttihatçı çatışması ve gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketleri; dışta, Üçlü İttifak ve Üçlü İtilâf bloklarının oluşması ve I. Dünya Harbi'ne gidiş şartları, İttihatçıların iktidarına fazla şans tanımıyordu. Bu vaziyet karşısında gecikmiş İttihatçı iktidarını mucize kurtarabilirdi. İttihatçı iktidar bu mucizeyi I. Dünya Savaşı'nda bulabileceğini düşünmüştür. Nitekim, 28 Temmuz 1914'te I. Dünya Harbi çıktı, kısa bir müddet sonra da Osmanlı Devleti harbe sürüklendi. Böylece İttihatçıların hareket kabiliyeti harple sınırlandırılmış oldu. Sonuçta Osmanlı Devleti ve İttihatçılar kaybetti. Bu durum belki de 1908'de iktidara tamamen el koymamalarının faturası idi.

4. İttihat-Terakki'nin Yaptığı Müsbet İşler

1908-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin mukadderatına az veya çok İttihat-terakki hükmetmiştir. İttihat-Terakki Cemiyeti, gerek İttihat-Terakki Fırkası gerekse İttihat-Terakki hükümetleri adı altında II. Meşrutiyet döneminin kargaşa ortamında bazı önemli yenilikler yapmışlardır. Bu itibarla yapılan yeniliklere kısa da olsa değinmekte fayda vardır:

Eğitim:51 İttihatçıların yaptıkları müsbet işlerin başında eğitim faaliyetlerinin geldiği hemen hemen herkes tarafından kabul edilmiş bir gerçektir. İttihatçılar eğitim alanında altı politikayı benimsemiştir. Birincisi; Tanzimat'tan beri özellikle Abdülhamid döneminde yapılan eğitim müesseselerinin muhafaza edilmesi ve programlarının çağdaşlaştırılması. İkincisi; fiziki bakımdan harap olmuş eğitim müesseselerinin bakım ve tamiri ile hizmete sokulması. Üçüncüsü; yeni modern eğitim müesseselerinin yapılması ve öğretime açılması. Dördüncüsü; eğitim teşkilatının ıslahı. Beşincisi; eğitimle ilgili kanunların çıkarılması. Altıncısı ise eğitim ve öğretimin millileştirilmesidir.

Bu çerçevede ilk önce İstanbul Darülfünun'u (üniversite) ele alınmış, daha sonra ise ilk ve orta dereceli okullar ve öğretmen okulları üzerinde durulmuştur. Eğitim reformlarında Satı Bey'i ile Emrullah Bey'in büyük gayretleri olmuştur. Kızlar için eğitim imkanları artırılmıştır. Ayrıca Türk olmayanların okullarından çocuklara Türkçe öğretilmesi üzerinde de ısrarla durulmuş, ancak pek başarı sağlanamamıştır.

Bu gayretlerin sonucu okullaşma fazlalaşmış, okuyan erken ve kız öğrenci sayısı büyük miktarda artmıştır. Programları ise hem modernleştirilmiş hem de millileştirilmiştir.

Milli İktisat Siyaseti: Hemen ifade edilmesi gereken bir husus da; İttihatçıların Osmanlı'nın kurtuluşunu önce eğitimde gördülerse, ikinci olarak da milli iktisat politikasında aramışlardır. Çünkü onlar kapitülasyonlar ve imtiyazlar vasıtasıyla, imparatorluğun Avrupa'nın yarı sömürgesi haline geldiğinin farkında idiler. Gayrimüslim unsurlarında sömürü konusunda Avrupa'ya yardımcı olduklarının da farkındaydılar.

Hakikaten Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın pazarı ve hammadde deposu durumunda idi. Osmanlı sanayii çökmüş idi. İzmir, İstanbul, Selanik, Beyrut ve Trabzon Avrupa emperyalizminin giriş kapısı, demiryolları ise sömürünün vasıtaları haline gelmişti. Bunun sonucu Türkler fakirleşmiş, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi azınlıklar zenginleşmiş ve Osmanlı burjuvazisini oluşturmuşlardı.

İttihatçılar bu durumu ve gidişi tersine döndürmek yani ekonomik istiklali temin etmek maksadıyla milli ekonomi ve Türk milli burjuvazi yaratma siyasetini esas almışlardır. Bunun sonucu bütçeye çeki düzen vermeye, tarımı geliştirmeye, Türkleri ticarete ve sanayiye teşvik etmeye gayret etmişlerdir. Ayrıca Türklere 1908-1918 arası 236 şirket kurdurmuşlar, Ziraat Bankası vasıtasıyla müteşebbisler kredi açısından desteklenmiştir.

9 Eylül 1914'te Osmanlı ekonomisinin gelişmesini engelleyen kapitülasyonlar kaldırılmış ve yabancı şirketler kontrol altına alınmıştır. Bankacılık ve ihracatta milli politika benimsenmiştir.52

Nihayet, İttihatçılar sanayii teşvik için, 22 Mayıs 1911'de çıkardıkları bir kanunla fabrikaların kuruluşunda lazım olacak makine ve teçhizatı gümrük vergisinden muaf tutmuştur. Bu kanun dahi yetersiz görülerek, 14 Aralık 1913'te Teşvik-i Sanayi Kanunu hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Bu arada Cavit Bey'in gayretiyle yerli malın alınması ve kullanılması istikametinde cesur bir adım atılmıştır.

İttihatçıların bu gibi tedbirleri belki Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaramamıştır, fakat Türkiye Cumhuriyeti için olumlu bir adım olmuştur.53

Siyasi, İdari, Hukuki ve Askeri Reformlar: İttihatçılar her şeyden önce II. Meşrutiyet'i ilan etmişler ve Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymuşlardır. Ülkeye parlamenter rejimi ve çok partili hayatı getirmişlerdir. Padişahlık müessesesine sembolik nitelik kazandırmışlardır. Daha sonra Kanun-ı Esasi'de ve seçim kanunlarında parlamenter rejime uygun değişiklikler yapmışlardır.

29 Temmuz 1913'te İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanunu kabul edilerek, taşra teşkilatlarına yeni bir düzen getirilmiştir. Bu kanunla vilayetlere biraz inisiyatif tanınmıştır. Bunun yanı sıra Belediyeler Kanunu da çıkarılmış, böylece mahalli idarelere yeniden düzenlenmiştir. Kadın hakları açısından önemli olan Hukuk-ı Aile Kararnamesi, 3 Mart 1917'de yürürlüğe konulmuştur. 2 Nisan 1917'de yayınlanan Medarıs-i İlmiye Kanunu ile medreselerin ıslahı yoluna gidilmiştir.

İttihatçıların 1913-1914'te yaptığı önemli icraatlardan biri hiç şüphesiz askeri alanda yapılan reorganizasyondur. Ordu Alman Generali Liman von Sanders; Donanma İngiliz Amirali A. H. Limpus;

jandarma ise Fransız uzmanlarının denetimine bırakılmıştır. Bu tedbirlerle ordu ve donanma gençleştirilmiş, disiplin altına alınmış ve savaş gücü artırılmıştır.

Netice olarak, II. Meşrutiyet dönemi, Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti için ciddi bir tecrübe lâboratuvarı olmuştur. En büyük faydası bu olmuştur. Büyük Devletlerin, gayrimüslimlerin gerçek yüzü bu dönemde ortaya çıkmış; Türkler, çağdaş devlet anlayışıyla, çağdaş fikirlerle, parlamenter rejimle, milliyetçilikle, gerçek basın-yayın-kültür hayatıyla bu dönemde yüz yüze gelmişlerdir. Bu itibarla Türkiye Cumhuriyeti'nin yolu ve zemini bu yıllarda hazırlanmış, kadroları bu dönemde yetişmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Fırkası ve hükümetleri 1908-1914 arasında önce ittihat (birlik) mı yoksa terakki (kalkınma) mi arasında gidip gelmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda ittihadı da terakkiyi de sağlayamamışlardır. Fevkalade iyi niyetli, idealist, bilgili ve cesurdular. Osmanlı Devleti'ni kurtarmaya kalktılar, sevilmediler, içte ve dışta büyük düşmanlıklar kazandılar. Avrupa'nın baskısı, Rumların-Ermenilerin bitmez tükenmez istekleri ve ayrılıkçı hareketleri, muhalefetin tavır İttihatçıları bunaltmıştır. Hep mücadele ettiler, sonunda 1914-1918 arasında gerçek savaşla meşgul oldular ve hem iktidarı kaybettiler hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu kaybettiler. Ama yine de sevilmediler.

DİPNOTLAR

1 Pierre Leon, Histoire economıque et Social du Monde (1840-1914), Paris, c. 4, s. 9.

2 Pierre Leon, a.g.e., s. 9.

3 Jacques Pirenne, Les Grands Courants de l'Hıstoire Universelle (1830-1904), Paris 1965, c. V, s. 13-21.

4 Pierre Leon, a.g.e., s. 115.

5 Niyazi Berkes, 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz, İstanbul 1965, s. 9.

6 Pierre Leon, a.g.e., s. 527.

7 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1970, s. 175.

8 M. Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1989, c. 12, s. 201-278.

9 Bu konuda geniş bilgi için bakınız: M. Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902), İstanbul 1985.

10 Jean-Paul Garnier, La Fın de l'Empire Ottoman, Paris 1973, s. 90.

11 Cemal Kutay, Bilinmeyen Tarihimiz, İstanbul 1974, s. 412.

12 M. Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s. 83.

13 Bu konuda geniş bilgi için bakınız; M. Kemal Öke, II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi, İstanbul 1981.

14 Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul 1983, s. 332.

15 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara 1983, s 446-447.

16 Jean-Paul Garnier, a.g.e., s. 97-98.

17 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara 1996, c. IX., s. 37.

18 Jean-Paul Garnier, a.g.e., s. 98.

19 Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 479.

20 Jön Türkler (Genç Türkler) denilince II. Abdülhamid'e ve istibdat rejimine muhalif olanların bütünü anlaşılmalıdır.

21 İttihatçı, İttihat-Terakki denildiğinde sadece bu cemiyet veya fırka ile ilişkisi olanlar anlaşılmalıdır.

22 Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1980, s. 85.

23 Hükümetlerle ilgili bilgiler için bakınız: Ahmet Mehmetefendioğlu, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Hükümetleri ve İttahat ve Terakki, (Basılmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1996, 197 sayfa.

24 Ahmet Mehmetefendioğlu, a.g.e., s. 4-6.

25 Ahmet Mehmetefendioğlu, a.g.e., s. 61-50.

26 A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, Türk Anayasa Metinleri, Ankara 1957, s. 31-32.

27 Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, İstanbul 1985, s. 124.

28 Enver Ziya Karal, a.g.e, s. 62.

29 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, İstanbul 1971. s. 53.

30 Hilmi Kamil Bayur, Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı, Ankara 1954, s. 296

31 Meclisteki İttihatçı mebuslar İttihat ve Terakki Fırkası adıyla örgütlenerek, modern bir parti görünümü kazanmışlar ve cemiyetten ayrı bir birim olmuşlardır.

32 Sina Akşin, a.g.e., s. 120.

33 Sina Akşin, 31 Mart Olayı, Ankara 1970, s. 20-21.

34 Feroz Ahmad, a.g.e., s. 65.

35 Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, Ankara 1996, s. 19-20.

36 Ahmet Mehmetefendioğlu, a.g.e.,

37 Mufassal Osmanlı Tarihi, İstanbul 1972, c. 6, s. 3462.

38 Enver Ziya Karal, a.g.e., s. 132.

39 Enver Ziya Karal, a.g.e, s. 133.

40 Sina Akşin, a.g.e., s. 193.

41 Enver Ziya Karal, a.g.e, s. 152.

42 Mufassal Osmanlı Tarihi, c. 6, s. 3501-3502.

43 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, İstanbul 1971, s. 165.

44 Enver Ziya Karal, a.g.e., s. 201.

45 Enver Ziya Karal, a.g.e, s. 207.

46 Mufassal Osmanlı Tarihi, c. 6, s. 3513-3514.

47 A.g.e., s. 3515.

48 Talat Paşa hakkında geniş bilgi için bkz: Hasan Babacan, Mehmet Talat Paşa (1874-1921), (Basılmamış doktora tezi), Isparta 1999.

49 Cemal Kutay, a.g.e., s. 412.

50 Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1989, c. 12, s. 77-83.

51 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, c. 4, s. 1273-1580.

52 M. Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, c. 12, s. 258-261.

53 Sina Akşin, a.g.e., s. 243-245.

A. İTTİHAT VE TERAKKİ

31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu / Prof. Dr. Ali Birinci [s.193-211]

Polis Akademisi / Türkiye

Otuzbir Mart Vak'ası sadece II. Meşrutiyet'in değil, bütün Osmanlı Tarihi'nin en çok tartışılan hâdiselerinden biri ve belki de birincisidir. Bâzı taraftarlarıyla hâlâ tam bir açıklığa ve aydınlığa kavuşturulamamış bulunulması bir müddet daha bir araştırma mevzuu olarak câzibesini koruyacağını göstermektedir. Ancak durum ne olursa olsun yapılan her yeni araştırma biraz daha aydınlık getirmektedir.

31 Mart Vak'âsı'nı daha iyi anlayabilmek için sadece II. Meşrutiyet'in ilânıyla ortaya çıkan gelişmelere bakmak bile asgarî bir fikir verebilir. Hâdisenin daha iyi bir izahı ise ancak bu devre dair kaynakların ve bilgilerin, tarih usûlünün ışığında, daha dikkatli ve zahmetli bir çalışma ile değerlendirilmesi sayesinde mümkün olacaktır.

Vak'â şeriatçı bir ayaklanma veya elini bir hareket midir? Askerî bir isyan mıdır? Önceden inceden inceye tek merkezden plânlanmış mıdır? Yoksak ilk harekete farklı niyetlerle katılmak mı bahis mevzuu mudur? Daha mühimi bu hareket İttihatçıların ifade ettiği kadar büyük müdür? Yoksa siyasî bakımdan istimâl, hattâ istismar mı edilmektedir? Daha da mühimi hareketin neticelerinin kendisinden daha büyük olduğunu söylemek mümkün müdür?

31 Mart Vakâsına bu suallerin cevaplarını araştırmak maksadıyla bakılırsa hareketi biraz daha vuzuha karıştırmak mümkün olacaktır. Diğer taraftan ifade etmek gerekir ki 31 Mart Vak'âsı bir tarih bilmecesi olarak bundan sonra da câzibesini koruyacağa benzemektedir.

I. Meşrutiyet'in İlânından (24 Temmuz 1908) 31 Mart Vak'ası'na (13 Nisan 1909)

31 Mart Vak'ası'na bir yorum getirebilmek için usûl gereği Meşrutiyet'in ilânından sonra ortaya çıkan gelişmelerin üzerinde oluşmak gerekir. Her şeyden önce Türk siyasî hayatına getirdikleri üzerinde daha çok durulan II. Meşrutiyet'in ilânının hayatın bütün safhalarının da derin ve günümüze kadar gelen tesirler yarattığını ve bu bakımdan da I. Meşrutiyet'ten (23 Aralık 1876) çok farklı olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu farklılıklar muayyen başlıklar altında ortaya konulabilir.

1. Siyasîleşme Sürecine Girilmesi

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ortaya çıkan ilk büyük ve temel gelişme yığınların siyasete girmesi ve bu mânâda da ilk defa çağdaş siyasî hayatın kurulmasıdır.1 Meclis-i Mebusan dışında, esas itibariyle, I. ve II. Meşrutiyet arasında pek benzerlik olmamasına rağmen büyük farklılar ortaya çıkmıştır. Devlet otoritesi tamamen denebilecek derecede çökmüş, her türlü kayıttan âzâde bir matbuat ortaya çıkmış, her alanda her türden binlerce cemiyet kurulmuş, siyaset idadîlere kadar

bütün mekteplere girmişti.2 Daha da mühimi hemen herkes siyasetle meşgul olmak imkânına kavuşmuştur. Artık siyasî mücadelenin sahnesi sadece Mâbeyn-i Şâhâne değil, bütün vatan sathıydı.3 Daha önce siyasetin, siyâsi şahsiyetlerin, müsbet veya menfi, sohbet mevzuu bile yapılmaları siyasî bir cürüm iken şimdi artık belli-başlı sohbet mevzuu olmuştu. Üstelik devletlilerin hayatları en mahrem taraflarına kadar irdeleniyor; sohbet bir yana yazı mevzuu olabiliyordu. İfade edildiğine göre kahvehanelerde bile bir tat kalmamış, anlayan anlamayan herkes siyasetten dem vurmaya başlamış, buralar "diplomatlar meclisi" hâlini almıştı.4 Esnaf ve hammala kadar herkesin yegane meşgâlesi siyaset idi.5 Şiir, musikî ve edebiyat sohbetleri neredeyse bir kenara bırakılmıştı.6

Aşırı siyasîleşmenin itici gücünü ise İttihat-Terakki merkezinin isteği üzerine başlatılan Tensikat teşkil ediyordu. Eski idareye hafiyelik ve jurnalcilik yapanlar devlet dairelerinden ihraç edilecekti Ayrıca bir sürü acezeden de kurtulmak mümkün olacaktı.7 Bir kötü hâli, hırsızlığı ve rüşvetçiliği bahis mevzuu olan memurların tasfiyesi yolundaki arzu, o günlerin havası içinde hemen bütün devlet memurlarını alâkâ çemberi içine alıyor ve hemen herkesi huzursuz ve tedirgin ediyordu.8

Tensikat istekleri matbuat tarafından da ifade ediliyordu. "Tensikat vardır deniliyor meydanda bir semeresi görülmüyor. Devr-i sâbık yadigârları tekaüd, mâlüliyet maaşlarına nail oluyorlar" gibi şikâyetlerin9 yanında Fedakârân-ı Millet Cemiyeti çatısı altında toplanan eski devir mağdurları da bir taraftan Tensikat'ı, diğer taraftan da bu arada farklı muamele görmeyi, yâni yeni işe kayırılmayı bekliyorlardı.10 Bu arada memurlara kendiliklerinden istifa etmeleri için dâvetiye çıkarıldığı da oluyordu. Şura-yı Devlet âzâlarından, babalarının nüfuzundan faydalanmadıklarını göstermek için, çekilmeleri istenmişti.11 Tensikatın bir ucu da haricî siyasete, daha doğrusu İngiltere'ye dayandırılıyordu. İfade edildiğine göre12 İngiltere hükûmeti gibi öteden beri beka-yı Osmaniye'yi aidden arzu eyleyen bir hükümdar-ı muazzama karşı böyle lekeli adamlardan devairi hâlâ kurtaramayacak mıydık? Bunlar hâlâ ser-i kârda bulunacaklar mıydı?

Tabiî, devlet kapısının mühim ve vazgeçilmez bir geçim vasıtası olduğu iklimde Tensikat'ın bizatihi varlığı13 ve buna ilâveten tatbik şekli de siyasîleşmesi hızlandırıyordu. "Karanlıkta ve kalabalıkta savrulan sapa gibi rastgeldiğini" zedeliyor ve bir Tensikâtzedegân zümresinin ortaya çıkmasına sebep oluyordu.14 Büyük küçük bütün memuriyetlere İT'nin emniyet ettiği kişilerin getirilmesi, akraba ve eş dost kayırılması şikâyet edilen hususların başında geliyordu.15

Aşırı siyasîleşmenin halkta huzursuzluğa sebep olan bir başka tarafı nezaretlerin ve makamların sık sık sahip değiştirmesiydi. Halk siyasî mevkilerde tanıdığı ve hürmet duyduğu kıdemlileri görmeyi bir huzur ve teminat vesilesi olarak kabul ediyordu. Ayrıca sonu gelmeyen gürültülü nümayişler pek hoşa gitmiyordu.16

Netice olarak Meşrutiyet gayrimemnunlarının çoğalmasında ve İT muhaliflerinin ortaya çıkışında Tensikat'ın tayin edici bir tesiri olmuştur.17

2. İttihat ve Terakki'nin Siyasî Tekelciliği

31 Mart Vak'ası'na kadar olan devrede İT'nin tekelci ve başka hiçbir siyasî teşekkül ve şahıslara hayat hakkı tanımayan tavrı, henüz paylaşmacı bir siyaset geleneğinin teşekkül etmediği bir iklimde, pek de şaşırtıcı görülmemelidir. Meşrutiyet'in ilânından sonra da ittihattan, ittihat-ı tammeden ve ittihat-ı anâsırdan bahseden İT, artık bu mefhumdan kayıtsız şartsız kendisine itaati ve kendi etrafında bütün vatandaşların uslu ve uysal bir şekilde toplanmasını kastediyordu. Çünkü artık en büyük ve II. Abdülhamid'e rağmen, rakipsiz bir iktidar merkeziydi.18

Meşrutiyet ilân edildiği zaman İstanbul'da İT'ye kayıtlı olanların sayısı yok denecek kadar azdı. "Ancak otuz kişi kadardık" yolundaki ifadeler bu gerçeğin sâde bir delilinden başka birşey değildir.19 Meşrutiyet'in ilânını takiben ise sadece İstanbul'da değil bütün memlekette hemen herkes, Mısır'dan dönen eski bir Jön Türk'e

-Ya hu meğer ne kadar çokmuşusuz da haberimiz yokmuş…

dedirtecek bir siyasî intibak kabûlîyetiyle İttihatçı oluvermişti.20

Ancak İT, ilk başlardaki şaşkınlığı geçince, bâzı kimselere karşı kapıları kapatmaya başlamış; meselâ Ahmet Rıza'nın tesiriyle, eski defterler açılarak, Jön Türklerden Mizancı Murat ve Sabahattin Bey gibilere karşı tavır almıştı.21 Ahrar Fırkası'nın İT ile birleşmesi bu meyanda düşünülmüşse de gerçekleşmemişti.22

Bir başka teşekküle, Fedakârân-ı Millet Cemiyeti'ne karşı İT'nin güttüğü siyasî kan dâvâsı ancak bu cemiyetin ortadan kaldırılması ve reisinin Kerkük mutasarrıflığı vazifesiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmasıyla sona ermişti. Halbuki bir fırka bile olmayan cemiyet siyasî rakip bile değildi. Ancak siyasî mağdurları için iane toplaması ve kalabalık bir taraftara sahip olmasıyla tehlikeli bir rakip olarak görülmüştü.23

İlk zamanlarda iktidara geçmemekle beraber İT, merkezinin ve kulüplerinin adetâ gerçek iktidar sahibi gibi her işe karıştıkları, hükümetlerin ise gölge kabine gibi kaldıkları görülüyordu. İlk defa bir İttihatçı, belki de en yaşlı İttihatçı Manyasizâde Refik Bey, 30 Kasım 1908'de Kâmil Paşa hükümetine Adliye Nâzırı sıfatıyla girmiş ancak genç İttihatçılar, fiilî imkânlarına rağmen, ruhen hazır olmadıkları bu makamlara geçme cesareti gösterememişlerdi.24

Meşrutiyet'in ilânından sonra en büyük ve en cazip siyasî güç olan İT, gölgeden aydınlığa, vehim olmaktandan cisim olmaya doğru gittikçe gücünü ve cazibesini kaybetmiş; zaafını hissettikçe azamet ve tehdidini artırmıştı. Halkın ve sivil-asker muhaliflerin asâbiyeti de buna muvazi olarak yükselmişti.25

İT'nin muhaliflere hayat hakkı tanımayan bir tekelci tavrı bir ifadesini de şöyle buluyordu.26 "Memlekette bir teşkilât ve idare kabûlîyeti, bir samimiyet ve vatan muhabbeti varsa bu yalnız İttihat ve Terakki'de toplanmıştı. Onun haricindeki kuvvetler, sırf kendi şahsî ve millî menfaatleri namına

Türk vatanını yıkmak için çalışan menfi, muzır ve hain unsurlardan, yahut hakikati bilmeyecek kadar düşüncesizlerden ibaretti."

3. Matbuat Hayatı

II. Meşrutiyet, Türk cemiyetinde yeni bir unsurun ortaya çıkmasına şahit olmuştu. Bu gerçekten de matbuat ismiyle ifade edilen ve o zamandan beri siyasî hayatımızda büyük bir gücü temsil eden ve derece farkıyla her zaman tesirde bulunan yepyeni bir kurumdu. Daha önce gazeteden çok mecmuayı hatırlatan örneklerinin siyasî hayatta hemen hemen hiç sesleri ve yankıları yoktu. Bu bakımdan Meşrutiyet'in ilânı, yeni ve çok güçlü bir matbuatın, hem de dizginsiz ve hudutsuz bir hürriyetle, ortaya düşmesine vesile olmuştu. Hemen ifade edilmesi gereken mühim bir husus, bu matbuatın ve Türk cemiyeti ile siyaset üzerindeki tesirlerin hikâyesinin henüz asgarî ölçüde bile yazılmamış olmasıdır.

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilân edildiği zaman önce bir şaşkınlık yaşatmış ve bunun yepyeni bir devrin başlangıcı olduğunu hemen hemen hiçkimse anlayamamıştı. Ancak ertesi gün gazetelerin kopardığı kıyametten sonra bu şaşkınlık ortadan kalkmıştı. Bu andan itibaren insanlar müthiş bir gazete ve dolayısıyla söz sağnağı altında kaldılar. Üstelik kağıt üzerinde görülen hemen her kelimeye şüphe duyulmaksızın inanılan bir hâlet-i ruhiyenin hâkim olduğu vasatta matbuatın tesiri her türlü tarifin ve tasvirin üzerindeydi.

24 Temmuz'da İstanbul'da Ahmed Cevdet İkdam'ı; Mihran Efendi Sabah'ı; Ebuzziya Tevfik ise Tercüman-ı Hakikat'i çıkamıyordu.27 Ancak İstanbul'un eli kalem tutan ve biraz parası olanları aynı gün Bâbıâlî'nin matbaalarına koşmaya başlamışlardı. Devrin hiç şüphesiz en ünlü gazetecisi olan Hüseyin Cahit de müdürü olduğu Mercan İdadisi'ni terk ederek kalemi eline almıştı. 25 Temmuz'da "Oh" serlevhalı yazısı İkdam'da çıktı.28 Aynı gün sansür de fiilen ortadan kalkmış; bütün duygular, fikirden ve tabii öfkeler ve nefretler de, duvarı yıkılmış bir bendin suları gibi, ortalığı istilâ etmeye başlamıştı. O gün İkdam altmış bir, Sabah ise kırk bin nüsha basılmıştı. Halk, gazeteleri birbirinin elinden kapıyor; aynı gün öğleden sonra gazeteler dört misli fiyatla satılıyordu.29 Bu arada 30 Temmuz'da posta sansürünün de kalktığı, telgrafla, postahanelere bildirilmişti.30

Artık eli kalem tutan herkes bir imtiyaz olarak gazete neşretmeye başlamıştı. Gazete sütunlarında ismini görmek insanlar için başlı başına kazançtı.31 Hazır parası olmayanlar evlerini ve mallarını satıp matbaa açıyor, gazete çıkarıyorlardı. Günlük gazetelerin sayısı elliyi geçmişti; mecmuaların ve risâlelerin ise haddi hesabı yoktu.32 Her gün matbuat âlemine yeni yeni gazeteler ve mecmualar doğuyor; ancak bunların büyük bir kısmı bir iki hafta yaşadıktan sonra batıyordu. Abdülhamid Devri'nin ünlü gazetecisi Basiretçi Ali'nin gazetesi bile yeniden çıkmış ise de kısa bir müddet sonra yine kapanmak zorunda kalmıştı. Bu arada tek sayı basılan gazeteler de vardı.33 Gazete ve mecmualardan pek azı, ancak resmî ve hususî bir menbadan kuvvet olanlar veya siyasî ve fikrî bir temele dayanabilenler ayakta kaldılar.34

Hürriyet edebiyatıyla çıkmaya başlayan gazetelerin ilk dâveti “Barışalım” olmuştu. Ancak bu temenni gerçekleşmedi ve “çıldırmıştık” ifadesiyle itiraf edilen bir müthiş didişme başladı. Bu meyanda en çok alâkâ gören ise “fısıltı gazetesi” olmuştu.35

Matbuat hayatında münevverlerin tavrı, “her şeyin cesaretle ortaya konulmasını istemek”, şeklinde tecelli ediyordu. Meseleler açıkça konuşulmalı, ört -bas etme siyaseti terk edilmeliydi. Kurtuluşumuz için bu gerekliydi.36 Ancak bu temennilere rağmen doğruyu söyleyememekten şikâyet edenler de vardı.37 Fakat herkesin doğruları birbirinden farklı ve çok uzaktı.

Matbuat hürriyetinden ilim ve kültür hayatı için ne gibi semereler elde edildiğinin hesabı ayrı bir bahis olmakla beraber günlük hayatta huzur, siyasette bir itidâl kalmadığı açıktır. Sert ve endazesiz kalem mücadeleleri bilhassa fikir ve kültür seviyesi düşük olan ve her okuduğuna inanan insanlar üzerinde büyük bir tesir icra ediyordu.38 Tabii bu müsbet değildi ve cemiyet bir ümitsizlik, kararsızlık ve huzursuzluk hercümerci içinde yuvarlanıp gidiyordu.

Gazeteler satışı artırmak için hiçbir kayıt tanımıyor ve bilhassa her hususta ilk, ama ekseriya yanlış bilgi veren, ilâve baskılarıyla halkı büyük heyecanlara düşürüyorlardı.39

Matbuatın bu halinden şikayetler de aynı anda ifade edilmeye başlanmıştı. O zaman ki kelimelerle âlem-i matbuat bir saha-yı cidâle dönmüştü. Birbirimizle kalemen ve lisanen uğraşmaya ve boğuşmaya koyulmuştuk. Hâlâ şahsiyat yapıyorduk ve dedikoyu bırakmıyorduk. Hapisten kurtulan lisan-ı matbuat bu olmamalıydı. Memleketin menfaatinden başka bir şey düşünmeyen nâzırlara hamiyetsiz gazeteciler bu şekilde hücum etmemeliydi. Gazeteler yıkılmadık namus, dokunmadık haysiyet bırakmıyordu.40

Matbuatta nezaket ve nezaketin kalmadığı ifade edilen bir başka mühim hususta “Edeb Ya Hu” ismiyle çıkarılan mecmua biraz da bu duruma karşı çıkıyor gibidir. Ortalığa atılan Zambak gibi risalenin, meraktan çok, büyük üzüntülere yol açtığı muhakkaktır. A. İhsan’a göre bu devirde “edepli olanlar başlarını yorganlarının altına çekmeye mecbur olmuşlardı”. II. Meşrutiyet’in mühim neticelerinden birinin de edep ve ahlâk bakımından büyük kayıplara sebebiyet vermesiydi.41 Bu arada sansür olmadığı için milletin bütün Kabûlîyet-i edebiyesinin inkişaf edeceği tahminleri de çok çabuk boşa çıkmış oluyordu.42 Gazetelerinin “anâsır-ı muhtelife-i Osmaniye beynine ilka-yı nifak edecek surette neşriyatta” bulundukları da bir başka şikâyet mezuuydu.43

Merkezde ve taşrada bîtaraflık iddiasıyla çıkan gazetelerin daima bir tarafı müdafaa ettikleri de şikâyet mevzuu oluyordu.44 Gazetelerin ve bilhassa İT’den yana neşriyat yapmayanların bu tavırlarını müsamaha ile karşılamayan bir siyasî sertlik de her geçen gün biraz daha dikkati çekiyordu. “Çok müstakil bir meslek takip ettiğinden” şikâyetle Servet-i Fünun sahibi A. İhsan Tiflis başşehbenderliği vazifesiyle matbuat sahasından uzaklaştırılmak istenmişti. Dr. Nâzım “bu hizmete sizden münasibini bulamadım” diyordu.45 Selânik’te de Kâmil Paşa lehine yazı ihtiva eden gazeteleri satan bayiler de bu baskıdan nasibini alıyordu.46

Gazete sayısının47 ve bunlara yapılan baskıların artması, matbuat hürriyeti ve yeni bir matbuat kanunu yapılması münakaşalarını da beraberinde getirmişti. Bizde de İngiltere'de olduğu genişlikte matbuat hürriyeti bulunmalıydı. Çünkü bu hürriyet, ruh-u Meşrutiyetti.48

31 Mart Vak'ası İstanbul'da amme efkârını ısıtan, bir fırtına gibi eserek alt-üst eden ve hallaç pamuğu gibi atan, ifade edilenin aksine, muhalif gazetelerden çok, 1 Ağustos 1908'den itibaren çıkarılan Tanin gazetesi olmuştu. İT'nin taraftarı (mürevvic-i efkâr) olan gazetenin başmuharriri ve matbuatın rakipsiz polemikçisi Hüseyin Cahit'in kendisini anlattığı satırlar bu bakımdan bir yoruma gerek bırakmayacak kadar açıktır:49

"Hayatta en çok mübarezeyi severim. En mesud günlerim en şiddetli hücuma uğradığım, en şiddetle hücum ettiğim zamanlardır. O zaman damarlarımda hayat veren bir ateş tutuşur, hayatın solukluğu silinir ve gözümün önünde bir gaye canlanır, mübarek ve muazzez bir gaye, vatanın hayrı için, fenalığı ezmek ve iyiliği galebe ettirmek için bir mücadele. Bütün etrafıma bu ateşten bir parça vermek isterim. Fenalığa karşı müsamahakâr, lâkayd veya müsaadekâr duranları sarsmak, hepsini bu mübareze meydanına çekmek isterim. Yalnız fena olmamak kâfi gelir, fikrinde değilim. Fenalığı ezmek için uğraşmak lüzumuna iman ediyorum."

Hüseyin Cahit'in bu felsefeyle savurduğu keskin ve sivri kaleminin cemiyetin hangi hassas duygu ve düşüncelerine darbe vurduğunun muhasebesi henüz yapılmamıştır.50 Ancak her türlü kayıttan azâde polemiklerinin büyük tepkilere sebep olduğu muhakkaktır.51 31 Mart Vak'ası'nda isyancılar tarafından aranılan şahısların başında gelmesi de bu bakımdan üzerinde durulmaya değer bir keyfiyettir.52 Kısaca Tanin'in mübarezeyi seven başmuharriri matbuattaki harareti çok artırıyordu.

31 Mart Vak'ası öncesinde İstanbul'da neşredilen belli başlı Türkçe gazeteler esas itibariyle iki takıma ayrılmış gibiydi.

İT'den yana olan gazetelerin başında tabii Tanin geliyordu. Şura-yı Ümmet ve Siper-i Saika-i Hürriyet diğer neşir organlarıydı. Ancak Tercüman-ı Hakikat de, tarafsız görünmekle beraber İT'nin yanında yer alıyordu. İttihatçılar nazarında Sabah, Servet-i Fünun ve Saadet de tarafsız kabul ediliyordu.53

İT'ye karşı olan gazeteler de hayli kalabalık bir takım teşkil ediyordu. Bunlar arasında sermayesinin büyük bir kısmı Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'ya ait olan Yeni Gazete, Mizancı Murat tarafından çıkarılan Mizan, Hasan Fehmi'nin başmuharriri olduğu Serbestî, Ahrar Fırkası'nın neşir organı Osmanlı ve Derviş Vahdetî'nin Volkan'ı bu meyanda ilk akla gelenlerdi. Serbestî'nin muharrirlerin Mevlânzâde Rıfat Beyde kalem mübazezesinde H. Cahit kadar sert ve mahirdi.54 Netice itibariyle gazetelerin neredeyse elbirliğiyle siyasî ateşi yükselttikleri, sivil-asker bütün zümrelerde bir huzur ve sükunet bırakmadıkları sâde bir gerçek olarak ifade edilebilir.

4. Siyasî Cinayetler

II. Meşrutiyet'in Rumeli'de ilânı, bir bakıma Manastır telgrafhanesi merdivenlerinde, Sultan Abdülhamid'in sadık paşalarından Şemsi Paşa'ya atılan kurşunlarla olmuş (7 Temmuz 1908) ve bu, kanlı siyasî hayatın başlangıcını teşkil etmişti.55 Gerçekten de İT'nin bundan sonra emrinde vatan uğrunda adam öldürmeye hazır bir takım fedailer hep hazır olmuştu.56

Meşrutiyet'in ilânıyla beraber başlayan bu cinayetlerin insanı şaşırtmaması mümkün görünmemekte ve her cinayet bir sonraki için ilham kaynağını teşkil etmektedir. İlândan hemen önceki günlerde, hafiyelikle suçlanan Giritli Yüzbaşı Bahaeddin, bir zabit tarafından katledilmişti. İlânı takiben yine hürriyetçi zabitler Selânik İdadisi'nin arkasındaki mezarlıkta hafiye oldukları söylenen kanun yüzbaşıları İbrahim ve Ali ile sivillerden Şuayb'ı; Manastır'da da topçu alayı müftülerinden Mustafa Efendi'yi öldürmüşlerdi.57 İşin dikkate değer bir tarafı ise bütün bu kan dökmelerin artık Meşrutiyet uğrunda değil, bir bakıma sayesinde olmasıydı. Her cinayette fiilî durum yaratılıyor, katiller yakalanıp cezalandırılmıyordu.

İstanbul'da çok fazla yankı uyandırmayan başka bir cinayet de 1-2 Kasım 1908 gecesi "idare-i sabıkanın en müthiş hafiyelerin olan İsmail Mahir Paşa"nın Sultan Mahmut türbesi önünde bir gece karanlığında, bir sokak köşesini siper etmiş birinin, attığı kurşunlarla öldürülmesiydi. Şemsi Paşa'nın akrabası olan Paşa'nın ölümü, şahsî bir mesele olarak yorumlandı ve pek yankısı olmadı.58

31 Mart Vak'ası'ndan sadece altı gün önce köprü üzerinde muhalif gazetecilerden Serbestî Başmuharriri Hasan Fehmi'nin vurulması, bir bakıma bütün İstanbul halkına katil vak'alarını telin etme fırsatı vermişti. 7 Nisan 1908 Çarşamba günü üç kurşunla öldürülen Hasan Fehmi, Teselya Yenişehiri'nden zengin bir Arnavut aileye mensuptu. Mülkiye'deki tahsilinden sonra bir ara Jön Türklük âlemine katılmış önce Paris'e, sonra Mısır'a geçerek burada Emel isimli bir gazete çıkarmıştı. Meşrutiyet'in ilânını takiben dönerek matbuat alemine atılmıştı. Temiz ve son derecede terbiyeli, sözlerinde ve hâlindeki samimiyet ve safiyetiyle kendini herkese sevdirmiş bir vatanperverdi. Köprü üzerinde, arkadaşı Ertuğrul Şakir'le, yürürken vurulmuş; E. Şakir de yaralanmıştı.59

O zamanın yaygın kanaati bu gibi katillerin hep zabitlerden olduğu, yine İT ayhindeki mebusları da lisanen ve kalemen onların tehdit ettiği yolundaydı.60 Ancak Hasan Fehmin'nin katilleri hakkında çok sonra başka isimler ortaya atılmıştı.61

Bu arada Hasan Fehmi'nin aynı gazetenin daha sert polemikçisi Mevlânzâde Rıfat zannıyla ve yanlışlıkla öldürüldüğü hakkında da rivayetler dolaşmıştı. Başka bir rivayet Ertuğrul Şakir'in de böyle bir yanlışlık yüzünden yaralandığıydı.62

Hasan Fehmi'nin 8 Mart'ta yapılan cenaze merasimi, İstanbul'un Balkan komitacılığı üslûbuyla ve kanla yapılan siyasetine verdiği son cevap oldu. Merasime neredeyse bütün İstanbul katılmıştı. Cenaze Sultan Mahmut Türbesi'ne vâsıl olduğu zaman cemaatin diğer ucu Büyük Postahâne önündeydi. Darülfünun gençliği de yaptıkları nümayişlerle hükûmetten katilin bulunmasını talep ediyordu.63 Bunun için Meclis'te de bir istizah takriri, tabii muhalifler tarafından verildi. Hasan Fehmi, Arnavut olduğu için, Arnavutlardan Ergiri Mebusu Müfit Bey tarafından da beyan-ı teessüfte

bulunuldu. Mebuslardan Kirkor Zohrap, kalem mücadelesinden dolayı hayatını kaybettiğini anlattı. Gürültüler içinde istizah takriri kabul edildi. Cenaze töreninde hararetli hitabetlerde bulunuldu. Ortalık da dolaşan rivayetlere bakılacak olursa Ahrar Fırkası da hazırlanıyor ve kendilerine bir tecavüz vâki olursa mukabele için Ermeni ihtilâlcileriyle birleşiyorlardı. Bu asâbî hava içinde, arzu etmesine rağmen, Hüseyin Cahit, bir tehlikeye mâruz kalmamak için, cenaze merasimine katılamamıştı.64

Cinayetin Ahrar Fırkası tarafından istismar edildiğinden şikâyetçi olan Hüseyin Cahit, iki gün sonra da "ya şehid-i hürriyet Hasan Fehmi Bey'in katilini bulmalı, yahut -mâlûm olan- beş kişiyi vatan haricine çıkarmalı. Bu ikiden maadası milliyetin galeyanını teskin edemez" ihtarında bulunuyordu. Tabii bu temennisi gerçekleşmemişti.65 Yine H. Cahit'e göre bu katil hadisesi siyasî hayatı büsbütün alevlendirmişti.66

İstanbul sokaklarında bu derece kolay kan dökülmesinin haklı ve ikna edici bir gerekçesi bulunamamıştı. Cinayetler İT'yi halkın gözünden büsbütün düşürmüş ve adetâ umumî bir nefret havası esmeye başlamıştı.67

5. Askerlik Hayatı

31 Mart Vak'ası, daha sonraki farklı isimlendirilmelere rağmen, esas itibariyle askerî bir isyandır. Bu sebeple her şeyden önce askerleri böyle bir isyan için uygun hâle getiren, tahrik ve teşviklere teşne bir hâlet-i ruhiyeye yaklaştıran gelişmelere ve hâdiselere bakmak gerekir. Aksi takdirde "Şeriat isteriz" avâzeleriyle, elde silah, sokaklara dökülen, hattâ bu uğurda kan döken askerleri birer fıkıh veya şeriat mütehassısı olarak kabul etmek neticesi ortaya çıkar. Tabiî bunun garipliği de ortadadır.

Hemen ifade etmek gerekir ki II. Meşrutiyet mektepli zabitlerin bir hareketidir.68 İT sayesinde imtiyazlı bir mevki kazanmışlar. Bu arada ortaya İT'li zabitlerden teşekkül eden imtiyazlı ve askerî silsile-i meratib dışında ve üzerinde bir zümre çıkmıştı. Bunlar o sıralarda askerî rütbelerin en yükseğine sahip, yâni kahraman-ı hürriyet idiler. Meşrutiyet Devri'nde bunlar Sultan Abdülhamid'in imtiyazlı yıldız askerinin yerini almışlardı. İT kulüplerine (şube) kışladan daha çok bağlı olan bu zabitlerin terfi ve terakkilerinde de farklı muamele görmeleri huzursuzluğa sebep oluyordu.69

Meşrutiyet öncesinde askerlik siyaseti "beş vakit namaz, Padişaha dua" sözüyle ifade ediliyordu. Rivayete göre Sultan Abdülhamid'in dilinden düşürmediğibir sözü şuydu: "Ulema kuvve-i mâneviyem ise askerini kuvve-i maddiyemdir." Sultan Aziz'in asker tarafından hâllinden sonra bu zümrenin hoş tutulması, incitilmemesi ve yorulmaması yolunun tercih edildiği anlaşılıyordu. Asker tarafından yapılan en küçük bir nümayişte erler onbaşı, onbaşılar çavuş, çavuşlar mülâzım oluyor; askerin hemen hepsi en azından çavuş rütbesiyle tezkere alıyordu.70

Meşrutiyet Devri'nde heyecanlı ve ateşli zabitlerin bir taraftan alaylı zabitlerle, diğer taraftan da rehavet içindeki askerlerle pek anlaşamadıkları anlaşılıyor. Bu anlaşmazlıkta askerlerle alaylı zabitlerin tek saf oldukları ve birbirleriyle iyi anlaşıp kaynaştıklarını düşürmek daha mâkûl görünüyor.

Gayretli zabitlerin akibetini de düşünmeden askerî talimlere ehemmiyet ve hız verdikleri, şafakla beraber harekete geçtikleri ve bir bakıma âsude askerlikte yorgunluk devri başlattıkları görülüyordu. Bu arada askeri din ve padişah adına değil, vatan ve millet gibi yeni mefhumlarla teşvike çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu meyanda itikat, itiyat ve istirahatinden fedakârlık etmek istemeyen askerin, bazen çocuk mesabesinde gördüğü zabitlere garez bağladığı ve hattâ kin bağladığı bir gerçektir.71 Bu esas sebepler yanında zabitlerin dine karşı lâkaydileri, askerlerin namaz ve gusül abdesti gibi ihtiyaçlarını ciddiye almamaları gibi hususlar da huzursuzluğun diğer vesilelerini teşkil ediyordu.72

Meşrutiyet'in ilânı üzerinden bir ay bile geçmeden "işe güce yaramayacak alil-i vücud ve ihtiyar zabitanın çifte etibba tarafından muayenesiyle tekaüdleri icra edilmek" yolunda karar alınıyordu.73 Diğer taraftan birçok subayın herhangi bir iltimas neticesinde aldıkları rütbelerin geri alınması düşüncesi derhal tatbike koyuldu ve bir kısmının rütbesi indirilirken bir kısmı da tekaüde ayrıldı.

Bu arada bilhassa alaylılar ordudan uzaklaştırılmıştı. Bunlar bilhassa İstanbul'da toplanarak gayrimemnunlar zümresinin ev kuvvetli takımını teşkil ediyorlardı.74 Alaylıların büyük ölçüde ordudan ayrılmasıyla erlerle mektepli zabitler arasındaki anlaşma ve sulh zemini, ister istemez çok daralıyor, büyük ölçüde ortadan kalkıyordu.

6. Medreselerin Islahı Çalışmaları

Medreselerin ıslahı hususundaki düşüncelerin ve çalışmaların uzun bir hikâyesi vardır.75 Ancak bu kurumu ıslah çalışmaları ile 31 Mart Vak'ası arasında yakın ve kuvvetli bir alâka üzerinde durulması gereken bir noktadır. Meşrutiyet'in ilânını takip eden aylarda hatırlanan işlerden biri de medreselerin yeniden ele alınması olmuştu. İfade edildiğine göre İstibdat devresinin medrese tahsiline darbelerden biri ve belki en mühimmi on altı seneden beri kurra imtihanlarının yapılmaması, yâni hiçbir talebenin mezun olmamasıydı. Medreseler askerlik çağını bulmuş delikanlıların bir mekânı hâline gelmişti. Sadece Of kazasında yetmiş medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes buralara kayıtlıydı. Bu itibarla Harbiye Nezareti tarafından bir imtihan cetveli tertip edilerek talebe-i ulûmun imtihanlarına başlanılması Bâb-ı Meşihate bildirilmiş ve programın metni de verilmişti.76 Bu neviden haberler üzerine talebe-i ulûm kurra imtihanları hakkındaki gelişmelere ve haberlere saplanıp kalmıştı. Bu arada daha sonra ilân edilen programın gelecek senelere mahsus olduğu ve bu sene yapılacak imtihanlarda usul-û kadimesi veçhiyle muamele olunacağı ve yeni programa bir harf bile ilâve edilmeyeceği, yâni sorulmayacağı kat'i şekilde elde edilen malûmata atfen ilân ediliyordu. Ancak bu teminata rağmen kendinde imtihana girebilecek bilgiyi ve cesareti bulan pek az talebe çıkıyordu. Bir ay zarfında başlayacağı, ilân edilen imtihanlar ders vekilinin riyasetindeki heyet-i mümeyyize huzurunda yapıldığı zaman ancak beş-altı talebe kazanmakla girmişti.77 İmtihanlarda talebe kazanmakla kaybetmek arasında değil; kazanmakla askere gitmek arasında tercih yapmak zorunda kalıyordu. Bu esnada Vahdetî ve Volkan'ı talebenin yanında yerini almıştı. Volkan, kazanamayan talebenin askere alınmasına karşı çıkıyor, hele halkın 1304 tevellütlüleri askere alınırken medreselilerin 1299'lulardan itibaren alınmak istenmeleri tenkit ediliyordu.78 Bu arada Tanin,

medreselerin kapılarının da gece muayyen saatlerde kapatılmasını teklif edecek kadar meselenin takipçisi oluyordu.79

Nihayet 28 Şubat 1909'da Pazar günü binden ziyade talebe-i ulûm Bayezid Camii'nde bir miting yaparak imtihanların Rebiyülevvele (ilk günü 23 Mart 1909) kadar tehirinin haklarında gadri mücip olacağını, bu kadarcık müddet zarfında hazırlanamayacaklarını, 1325'de Dersaadet ahalisinin askerlikten muaf olacaklarını ve kendilerinin de istisna edilmeleri yolunda nutuklar söylediler ve ümitsiz bir şekilde dağıldılar. Harbiye Nâzırı'ndan bir ümitvar söz duyamamışlardı. Bu, onların 31 Mart öncesindeki son büyük gövde gösterileri ve medresenin kucağından ayrılmama uğrundaki son mücadeleleri olmıştu.80 Bu gibi tartışmalar daha sonra da devam etmiş ve talebe-i ulumun kurra imtihanlarından istisnası hakkında irade-i seniye çıkmış ise de bu defa da tatbikatın ne şekilde olacağı hususunda tereddütler ve tartışmalar ortaya çıkmıştı. Durum ne olursa olsun İT ile medrese talebeleri arasına kan dâvâsı girmişti.81

II. 31 Mart Vak'ası ve Tarafları

31 Mart Vak'âsı'nın, II. Meşrutiyet'in tarihinde, başka benzerlerinin de bulunması araştırmacılara kıymetli ipuçları ve yorum imkânları vermektedir. Gerçekten de bu vakânın daha küçük mikyasta da olsa örneklerinin daha önceden ortaya çıkmış bulunması, anlamak isteyenler için, yeni fırsatlar getirmektedir. Bu gibi hâdiselerin ilk büyük örneği Edirne Vak'ası'dır.

1. 31 Mart Vak'ası'nın İlk Örnekleri

A. Edirne Vak'ası

Meşrutiyet'in ilânından sonra sonra (26 Temmuz 1908) Selânik'ten, İT tarafından, yeni devri müjdelemek için erkân-ı harp kolağası Hasan Ruşenî (Barkın) Bey'in başında bulunduğu bir heyet Edirne'ye gönderilmişti. Kahraman-i hürriyet tarifesinin en ele avuca sığmaz ve ateşli mensuplarının başında gelen Ruşenî Bey, yeni devrin ilk büyük temsilcisi olarak şehrin askerî, mülkî ve dinî ileri gelenleri tarafından otuz bir pare top atışıyla ve mahşerî bir kalabalığın tezahüratıyla karşılanmıştı Göğsündeki çapraz asılı geniş ipek kurdelâ üzerine yağlı boya ile "İttihat Terakki'nin en küçük fedaisi" yazılmıştı. Ateşli ve mutaal bir Meşrutiyet nutkunu takiben kürsüden inmişti. Kürsüye çıkmadan "Padişahım çok yaşa" levhasının kılıcıyla parçalayan Ruşenî, inerken de bir binbaşının gözünü ilişen yakasındaki, artık eskimiş ve kapanmış sayılan bir devrin nişanını hoyratça koparak ayaklarının altına olmuş ve çiğnemişti. Meşrutiyet'in ilânı haftasındaki bu hâdise tamamen Ruşenî Bey'in usûlsüz ve üslupsuz davranışlarından doğmuştu.82

Padişah'a, yâni ulûl-emre sadakatın dinî bir mahiyet kazandığı, inanç ve şahsiyetlerin temeli olduğu bir iklimde bu hareketler ateşle oynamaktan daha tehlikeli ve düşüncesizce bir davranıştı. Bunun üzerine Edirne Harbiye Mektebi'ndeki "Padişahım Çok Yaşa" levhaları Ruşenî Bey'den saklanmış, buradaki uzun ve kaba nutkuyla isyan ateşinin devleri yükselirken kahraman-ı hürriyet, sessiz sedasız Edirne'yi terk etmiştir.83

İsyan eden askerler çavuşların kumandası altındaydılar. Nutukların tesiriyle Padişah'ın öldürüldüğüne veya öldürüleceğine inanmışlardı. Şehirde herhangi bir serkeşlikte bulunmamışlar, ancak süngülerinin ucuyla halkın kollarındaki hürriyet kokartlarını koparmışlar, dükkânını kapatmakla meşgul bir Ermeniyi "Padişahım Çok Yaşa" diye üç kere bağırtmışlardı. Dikkate değer bir başka şey de, artık sık sık duydukları "Yaşasın Vatan" nidalarına bir mânâ veremeyen mehmetçiklerin "ülen yaşasın vartan diye bir Ermeni için bağıracağımıza Padişah için bağırsanıza ya gâvur herifler" yollu sitemleriydi. Bu hâdise esnasında hiçbir yağma hareketi de olmamıştı. İsyan Yüzbaşı Cavit Bey'in gayretleriyle hitama erdirilmiş, her kıtadan seçilen sekiz-on temsilciden teşekkül eden üç yüz kişilik bir heyet, trenle, İstanbul'a gidip dönerek Padişah'ın selâmını tebliğ etmişlerdi. Bunun üzerine asker üç defa "Padişahım Çok Yaşa" diye bağırdıktan sonra sessiz-sedasız kışlasına dönmüş ve bunu takiben kıdemli askerler terhis edilerek memleketlerine gönderilmişlerdi. Ancak bu isyanı bir izzet-i nefis dâvâsı hâline getirmiş, ortalık yatıştıktan sonra, bir ay sonunda, isyanın elebaşlarından yedi çavuş memleketlerinden alınarak kışla çeşmesinin yanında kurulan darağaçlarında asılmışlardı. Bunlar, bilindiği kadarıyla, II. Meşrutiyet'in ek idam sehpalarıydı. Bunların kurucusu Askerî Mahkeme'den çok Hasan Ruşenî Bey'di. Hakkında epey bilgi bulunan bu isyan 31 Mart Vak'âsı'nın küçük ve dar kadrolu bir örneğiydi.84

B. İstanbul'da Askeri İsyanlar

Meşrutiyet'in ilânıyla 31 Mart Vak'ası arasında İstanbul'da bir dizi askeri isyan ve huzursuzluk hareketleri ortaya çıkmış, ancak bunlar üzerinde ciddî bir şekilde durulmamış ve sebebleri araştırılmamıştı. Halbuki, farklılıklar ne olursa olsun, 31 Mart Vak'ası bu isyanlar zincirinin son halkasından başka birşey değildi. Bunları 31 Mart'ın pişdarları olarak görmek bu bakımdan doğru bir yorumdur.85

Bu Vak'alardan ilki 1908 Ramazanı'nda (Ekim) Şarap İskelesi'nde meydana geldi ve buradaki askerler silâhlarıyla Taşkışla'ya giderek âdil muamele talebinde bulundular. Zamanında haberdar olan Hassa Kumandanlığı'nın emriyle askerlerden on yedisi tevkif edilerek hâdiseye nihayet verilmişti. İkinci ve üçüncü isyanlar Bâbıâlî'de ve Kadırga'da cereyan etmiş; askerler talime çıkmamışlar ve çıkarmayacaklarını alenen ifade cüretinde bulunmuşlar; diğer kıt'alar da benzer tavırlar göstermeye meyletmiş ise de teskin edilmişlerdi.

Asıl vahim hâdise, Mecidiye'de bulunan Taşkışla'da vukua geldi. İstanbul'da kendini yalnız ve güçsüz hisseden İT'nin isteği üzerine 1901'de, eşkiya takibi için Rumeli'de kurulan, avcı taburlarını getirtti. Bunlar, Padişah'a ve nimetlerine bağlı ve Yıldız'ı koruyan 2. Fırka'ya karşı bir denge unsuru olarak düşünülmüştü. Hassa Ordusu'nun gücünü kırmak için bâzı taburlarının İstanbul'dan çıkarılması ve Hicaz'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Tabur askerleri karavana olmayıp Talimhane'nin Yıldız'a bakan cephesinde "Padişahım Çok Yaşa" avâzeleriyle tezkere istemeye başladılar. Galeyan iki gün sürdü ve iki gece açıkta silâh çatıp beklediler. İhtiyatların silâh altına çağrıldıkları, tezkere alsalar bile yine getirilecekleri hatırlatılmış ise dinlememişlerdi. Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşa, otuz civarındaki âsilerin pişman olup itaat etmeyecek olurlarsa üzerlerine ateş açılmasını emretmişti. Hassa Ordusu

Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa daha da kararlı ve sertti. Selânik'ten yeni gelen ve kumandanı Erkân-ı Harp Binbaşısı Remzi Bey olan 3. Avcı Taburu askeri kuşatınca açılan ilk ateşle avcı neferlerinden biri yaralandı (31 Ekim 1908). Avcıların ateşe cevap vermesi neticesinde âsilerden dördü ölmüş, üçü yaralanmıştı. M. Muhtar Paşa, askerlerin cesetlerini, bir ibret ve kuvvet gösterisi olarak ısrar ederek Harbiye Nezareti meydanına astırmış, ancak bu sahnelerden adetâ iğrenen İstanbul halkı üzerinde çok menfî tesirlere yol açmıştı. Askerlerin bu derece kolay katledilmeleri ise diğer askerler için bir ibret vesilesi değil, hiddet faturası olmuştu.86 Öldürülmenin ve ölmenin kolay örneklerini görmüş oluyorlardı.

İsyanlardan beşincisi 4. alayın "zabitleri istemeyiz" feryadıyla kendini göstermişti. Beşincisi Yıldız'da bir selâmlık resminde teşrifat meselesinden çıkmış, Arnavut taburu ile 3. Avcı Taburu arasında yer anlaşmazlığı olmuştu. Yedincisi 3. Avcı Taburu'nun bir bölüğü Arap taburunu ikmâl için gönderilmeleri üzerine anlaşmazlık çıkmış; Yıldız'dan uzaklaştırılmak istenen Arap taburu ve arkasından Arnavut taburu Taşkışlâ'ya, oradan da Rumeli'ye sevkolundular.87

2. Avcı Taburlarının İsyanı

31 Mart Vak'ası'nın dikkati çeken ilk büyük hususiyeti askerî bir hareket olmasıdır. Bir irtica olarak tavsif edilmesi esas itibariyle bir yorum meselesi olarak sonradan ortaya çıkmıştır. Ertesi günü gazetelerdeki ilk isimlendirmeler bu gerçeğin doğru bir isimlendirmesinden başka bir şey değildir. Bazı örnekler şöyle sıralanabilir: Hâdise-i askeriye,88 harekât-ı askeriye,89 31 Mart ihtilâli askeri90 hareket-i askeriye, askerî kıyam,91 askeri bir iğtişaş.92

İlk anda verilen doğru isimler, hadisenin dini bir yorumunun yapılmasından sonra ise yemini, günümüze kadar devam eden bir yanlışa, irtica isimlendirmesine fark etmiştir. Bu ve benzeri isimlendirmeler bu hâsenin üzerinde doğru bir şekilde düşünmeye ve isabetli yorumlar yapmaya da mâni olmaktadır.93

İT'nin İstanbul'da hayat sigortası gibi gördüğü ve Kâmil Paşa'nın Rumeli'ye dönmesini istediği ve daha iki hafta önce bile Cemiyet Beyannâmesi'yle müdafaa ettiği Avcı taburlarının isyanı ilk nazarda, herkese şaşırtıcı görünebilir.94 Ancak bu askerlerin, mektepli zabitler gibi İT'nin ateşli ve kararlı taraftarları olmadığını, dolayısıyla dinî hislerinin veya heşehrilik bağlarının daha kolay harekete geçirebileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

30 Mart'ta, akşam vakti, Avcı taburu çavuşlarından biri Mekteb-i Harbiye'nin süvari bölüğüne gelmiş ve çavuşlardan biriyle görüşerek "Biz yarın sabah silahlı olarak Sultanahmet Meydanı'nda toplanıp şeriat isteyeceğiz, siz de geliniz, fakat zabitlerinize hiçbir şey söylemeyiniz" teklifinde bulunur. Çavuş bu durumu bölük zabitine, o da daha üst makamlara bildirir. Ancak yatsız vaktinde Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya rapor iletilir. Nâzırın emri üzerine nöbetçi yaveri Mustafa Bey, Yıldız'daki II. Fırka Kumandanı Cevat Paşa'ya gönderilir. Tezkereyi alan Paşa, kahve ve sigara içildikten ve bir hayli görüşüldükten sonra "Nazır Paşa hazretlerine hürmetler edenim, böyle birşey olamaz" cevabını bildirir. Gece yarısını geçtikten sonra tekrar yola koyulan Mustafa Bey Kabataş'a yaklaştığında

çavuşların idaresinde, süngü takmış, askerlerin Galata istikametine doğru ilerlediklerini görür. İkaz üzerine geri dönerek Gümüşsuyu ve Beyoğlu üzerinden ve âsilerden önce köprüyü geçip ortalık ağarırken Harbiye Nâzırı'nı uyandırır. Hassa Ordusu (I. Ordu) Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'nın Kadıköy'deki evine haber gönderilirse de, Paşa hayli zaman kaybından sonra, nezarete gelebilir. Ancak 4. Avcı Taburu ve kendine katılanlar çoktan Ayasofya ve Sultanahmet Meydanlarını tutmuşlardır.95 Zabitlerini kışlaya kapatan askerler sokaklara hâkim olup güçlerinin farkına vardıktan sonra, herhâlde içlerine katılan ve harekete sıcaklık ve sertlik katmak isteyenlerin de tahrikiyle, silâh kullanmaya başlarlar. Kendine bir kısım medrese talebeleri de katılınca bütün ulemayı ve talebeleri zorla yanlarına almak isterler.96

Askerin Sultanahmet'te, Meclis-i Mebusan'ın önünde toplanıp "Şeriat isteriz" şeklinde ifade ettiği isteklerinin ne olduğu üzerinde söylenebilecek ilk şey bu sözün "yapılanları tasvip etmiyoruz" mânâsıyla anlaşılması gerektiğidir. Bu Osmanlı cemiyetinde Müslümanların içtimaî, siyasî ve hattâ her türlü taleplerini ifade kâfi gelen bir beyandır. İsteklerin en kısa, en veciz ve ihatalı bir ifadesidir. Günün meseleleri ve dertleri muvacehesinde de muhtevasını kendiliğinden kazanmaktadır.

Hasan Fehmi'nin katlinden altı, cenazesinden sadece beş gün sonra ortaya çıkan 31 Mart Vak'ası'nda (13 Nisan 1909) dikkati çeken ilk hususun Avcı taburları içinde H. Fehmi'nin hemşehrilerinin, yâni Arnavutların bulunmasıydı. Bunların miktarına tâyin mümkün ve esasen mühim de değildir. A. İhsan'ın "Avcı taburu yâni Arnavutlar" demesi bu bakımdan mânidardır.97 Bu itibarla avcı askerlerini "Hasan Fehmi'nin intikamını isyana bahane ettiler" ifadesiyle98 anlatmak, cemiyetimizde hâlâ kuvvetle câri olan hemşehrilik hissiyatı veya saplantısı (paranoya) göz önüne alınırsa, çok makûl ve mantıki görünmektedir. Bu, en azından, isyanın vesilesi ve en kuvvetli sebeplerinden biridir.99 Bu bakımdan isyan esnasında bir askerin:

-Biz Rumeli'de hürriyet ve adalet için çalıştık. Hürriyet alındı ama, köprü üstünde adam öldürülüyor da katili tutulmuyor. Adalet nerede kaldı? İşte biz adalet ve kısas istiyoruz yollu şikâyetleri bu gibi yorumların bir delili olarak görülebilir.100

Meclis-i Mebusan'ın önünde "Şeriat İsteriz" diyen askerlerden "Meşrutiyeti istemeyiz" nevinden bir şey yükselmemesi de dikkate değer. Düşmanlıkları İttihatçılara ve ordudaki temsilcileri saydıkları mektepli zabitlere idi.101 Harekete katılan medreseliler ve kadro harici bırakılan alaylılar ve öyle anlaşılıyor ki muhaliflerin de, katkılarından sonra askerlerin talepler listesi genişleyerek son şeklini almıştı. Bunlar, İT'ye karşı olan hemen bütün zümrelerin müşterek talepleriydi: 102

1- Kabinenin istifası,

2- Meclis-i Mesuban'dan Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Cavit, Rahmi (Arslan) ve Talât Bey'in ihracı,

3- Alaylı zabitandan açığa çıkarılarak mağdur edilenlerin iadeleri,

4- Ahkâm-ı Şer'iyenin tatbiki,

5- Kâmil Paşa'nın sadârete, Nazım Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmeleri,

6- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılması,

7- Erbab-ı kıyam hakkında aff-ı şâhâne ilânı,

8- Meclis-i Mebusan riyasetine İsmail Kemal Beyin seçilmesi.

Avcı taburları 1. gün sonunda ve hele dökülen kanlardan sonra esas itibariyle aff-ı şâhânenin peşine düşmüşlerdi. Aynı akşam çıkan aff iradesinden sonra gece şenlikler yapılmış ve 14 Nisan'dan itibaren isyanın ateşi nispeten düşmeye başlamıştı.103 Ancak 1 Nisan gecesi aff şenliklerinde silâh atılması İstanbul'da dehşet yaratmıştı. 13 Nisan'da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi yerine kurulan Tevfik Paşa kabinesine askerin hürmet durduğu Teseliya kahramanı İbrahim Ethem Paşa, Harbiye Nâzırı olarak, dahil edilmiş; Mahmut Muhtar Paşa kendisini, hiç şüphesiz öldürmek için arayan askerlerden, İstanbul'u terk ederek, kurtulabilmişti. O'nun yerine de, ünlü Tanzimat Devri adamı Âli Paşa'nın dâmâdı Nâzım Paşa I. Ordu Kumandanlığı'na getirilmişti. Bu arada Ahmet Rıza da Meclis-i Mebusan reisliğinden istifa etmişti.104

Bu arada gelebilen az sayıda mebus ile çalışan Meclis'te Şeriat için Alaylılar tarafından yapılan konuşmaların sonu meselenin en hassas ve gerçek noktasını ortaya koyuyordu. Alaylılar konuşmalarını açığa çıkarıldıkları ve çoluk-çocuklarıyla beraber perişan oldukları yolundaki şikâyetle bağlıyorlardı.105

Meclis-i Mebusan'da, Meşrutiyet'in ilk dokuz aylık tatbikatının dinî tepkisini ise askerleri temsilen Fatih dersiâmlarından Hoca A. Rasim Avni Efendi ifade etmişti.106

14 Nisan'da isyana karşı Rumeli'de gönüllü toplanmaya başlanmıştı. 15 Nisan'da meclis büyük bir ekseriyete çalışmasına devam ederken askerde isyan ateşi düşmeye başlamıştı.107

31 Mart Vak'ası'nın en dikkate değer ve acıklı taraflarından birincisi, asker-sivil, sayısı yüze varan insanın katledilmiş olmasıdır. Bunlardan biri Adliye Nâzırı Nâzım Paşa'dır. Yanlışlıkla, yâni Ahmet Rıza'ya benzetilerek değil, yanındaki Bahriye Nâzırı Rıza Paşa'nın silâh çekmesi üzerine askerin attığı kurşunlarla can vermişti. Rıza Paşa yaralanmakla kurtulmuştu. Ancak Lazkiye Mebusu Emir Mehmet Arslan, öldürmek için peşinde iki yüze yakın avcı askerinin koştuğu Hüseyin Cahit'e benzerliğinin sebep olduğu yanlışlıkla öldürülmüştü. Bu meyanda Şerif Sadık Paşa da bir kaza kurşunuyla hayatını kaybetmişti.108

İsyanın, bilindiği kadarıyla, ilk kurbanı Trabzonlu mülâzım İlyas Efendi olmuş ve askerin Karaköy köprüsünden geçmesine mâni olmak isterken vurulmuştu. Genç muharrirlerden Macid Memduh, Ortaköy'de; mülâzım-ı evvel Selâhaddin, Harbiye Nezareti önünde süvari zabiti Rumilıs İspatari isimleri bilinen diğer kayıplardı.109

Cinayetlerden en çok tartışılan ise Asâr-ı Tevfik zırhlısı sûvarisi Binbaşı Ali Kabûlî'nin Yıldız'da, II. Abdühamid'in gözleri önünde öldürülmesi olmuştur. Bu isyanın üçüncü günümüzdeki son katil hâdisesiydi ve hep Padişah'ın aleyhinde kullanılmıştı.110

3. Sultan Abdülhamid ve 31 Mart Vak'ası

31 Mart Vak'ası'nı duyan hemen herkesin yaptığı ilk yorum Sultan Abdülhamid'in "devr-i meş'um-u istibdadı iade" etmek için, ikinci defa karşı taarruza geçtiğiydi.111 31 Mart'ı yaşayanların seneler sonra yobazları ve zorbaları bizzat kışkırtanın Sultan olduğunu yazmaları bu inancın derinliğini göstermesi bakımından mühimdir.112 Bu hüküm, üzerinde pek düşünülmeksizin bir mütearife alarak kabul edilmişti.113 Bu yorumlar ancak bir sene sonra yavaş yavaş yumuşamış, "yalnız Sultan Hamid'in parmağıyla" meydana gelmediği, iyi ve kötü niyetli birçok vatandaşın katkıda bulunduğu kabul edilmişti.114

Bu meyanda Sultan'ın ünlü Dahiliye Nâzırı Mehmet Memduh Paşa da birçok delil ileri sürerek bu gibi yorumların müdafiî olmuştur.115 Sultan'ın dolaylı yoldan teşviklerinden bahsedenler de Ali Kabûlî'nin katlini ilk delil olarak ortaya sürüyorlardı.116 Meseleyi daha genişletip esas tahrik merkezinin saray olduğunu iddia edenler de vardı.117

Her şeyden önce yaşlılık çağında olan ve şiddetten iğrenen Padişah'ın böyle bir siyasî maceraya atılmasının mantıkî delili bulunmamaktadır. "31 Mart hâdisesinde benim katiyen medhalim yoktur" diyen Sultan'ın evrakı arasından çıkan bâzı jurnallerin çevresinde olan biteni merak etmekten başka bir şeye yorulamayacağı açıktır. Gazetecilere ise dehşete kapıldığı aleyhteki neşriyata cevap verilmesi için ihsanda bulunduğu anlaşılıyor.118 Ali Kabûlî hâdisesinde ne kadar büyük bir üzüntü duyduğu bilinmektedir.119

Nitekim daha sonra, bu işte bir dahli olmadığı yolundaki yorumlar hâkim olmuştur. Günümüzde artık bu gibi yorumlar tartışılmaya değer bile görülmemektedir.120

4. Talebe-i Ulûm ve Ulema

31 Mart Vak'ası'na, Avcı Taburlarından sonra katılan ikinci kalabalık zümrenin talebe-i ulûm, yâni medreseliler olduğu açık bir gerçektir. Askerlik meselesinden dolayı bunlardan küçümsenemeyecek bir miktarının İT muhalifleri arasına katıldıkları anlaşılıyor. Ancak hepsinin topyekün ve hâdisenin içinde olduklarını söylemek de mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan bâzı ulemânın dinî bir hissiyatla İT'ye muhalif olduğu açıktır. Bunun en dikkate değer örneği ise Hoca A. Rasim Avni'dir. Herhalde zabıtanın askere "Hocalarla katiyen görüşmeyeceksiniz. Askerlikte diyanet meselesi aranmaz. Allah'tan başka kimse tanınmaz. Padişah ve efrad-ı ahali İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindedir" yollu sözlerin veya dedikodularının bu hissî tepkide büyük bir payı olmalıdır.121

Avcı taburu ile bâzı medreselilerin, en azından Mart ayı içinde, bir münasebet kurduklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Halbuki Taşkışla'da birkaç misli de Hassa Ordusu eratı bulunmasına rağmen muhalefetin bunlarla bir bağ kurması dikkate değer görünüyor. Çeşitli propagandalarla bunlarda İT'yi korumaktan doğan bir günaha ortak ve âlet olma hâlet-i ruhiyesi yaşatılmış olabilir. Bir başka ihtimâl de Arnavut hemşehriliği olabilir.122 Askerler köprüyü geçtikleri zaman karşılaştıkları manzara Yeni cami merdivenlerini en üst basamaklarına kadar, bir papatya tarlasını hatırlatan şekilde beyaz sarıklı medreseliler olmuştur.123

Burada dikkat edilmesi gereken mühim bir nokta askerlerin içine katılanların daha çok sanıklılar ve hocalar olduğu, halkın bu işte esas itibariyle seyirci alarak kaldığıdır.124 Ancak, asker bu yeni zümreyi tabii bir müttefiki olarak görünce bütün medreseleri dolaşarak talebeleri ve bu arada rastladığı ulemâyı da kendine katılmaya dâvet, hattâ mecbur etmişti.125 Denildiğine göre126 sarıklılar "arasında meydana ilk dahil olan ve askere itidâl ve inzibat tavsiye eden ulema olduğu gibi, tek tek neferlerin kulağına bazı şeyler fısıldayan Derviş Vahdetî taraftarı softalar da görülüyordu." Bu meyanda Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye çatısı altında toplanan ulemanın Meşrutiyet'ten yana olduklarını ifade eden beyannâmesinin de ruhlara ümit ve teselli verdiğine dikkat çekilmesi ulemanın isyan karşısında tavrını anlamak bakımından mühimdir.127

Netice itibariyle medrese talebelerinin bir bütün hâlinde isyanda yer aldığını söylemek mümkün değildir. Ulema ise Meşrutiyet'ten yana yatıştırıcı tavır içinde olmuş ve Vahdetî etrafında olanlar istisna edilirse isyanın karşısında yer almıştır.

5. Derviş Vahdetî

31 Mart Vak'asının en dikkate değer çehrelerinden biri olan Derviş Vahdetî'nin, çıkardığı Volkan gazetesiyle bazı asker ve medreseliler üzerinde tesirde bulunduğu açıktır. Ancak kendisini doğrudan doğruya tertipçilerden biri olarak görmek zordur. Bununla beraber isyana en çok sahip çıkan ve gazetesiyle asker arasında tahrik ve teşviklerde bulunan en önde gelen gazeteci olduğu muhakkaktır.128

Matbuatın ortaya çıkardığı nevzuhur şöhretlerden biri olan Derviş Vahdetî'nin karışık şahsiyetinin tam bir izahı henüz yapılamamıştır.129 Ancak durum ne olursa olsun isyana onun kadar sahip çıkan ikinci bir şahıs bulmak zordur. O, ertesi gün (14 Nisan) Volkan'da (Nu 104, s. 1) Sultan'a yazdığı açık mektubunda "Bugün Meşrutiyetimizi red etmek, Meclis-i Mebusan-ı Osmanî'yi kapatmak yed-i kudret-i şâhânenizdedir" diyerek Meşrutiyet'in hitamı teklifini, olabilecek en açık ifadeyle yapıyordu.130

30 Mart tarihli yazısında da "mezâlim ve istibdadın Şeref sokağının pis murdar elleriyle icra edildiğini yazacak ve İT'nin beş kişilik önder kadrosunun vatan haricine çıkarılmasını ve aksi takdirde heyecanın teskininin mümkün olmadığını cesaretle ileri sürecek kadar cüretkâr olan Vahdetî, ihtilâlin üçüncü günü (15 Nisan) ise zabitsiz ve kumandansız askerlerin bu halini "inkilâb-ı meşru" olarak gördüğünü açıkça ifade ediyordu.131

Derviş Vahdetî'nin isyanın tahrikinde ve cereyanında oynadığı cesur oyuna bakılırsa daha başka çevrelerle, meselâ Kâmil Paşa ve oğlu Sait Paşa ile yakın münasebet için olduğu mantıkî görünmektedir.132 Çünkü bu sıralarda, İT muhalifi hemen herkesin sadrâzam denince hatırına gelen tek isim, İngiliz dostluğunun ve desteğinin yegâne teminatı, sayılan Kâmil Paşa olmaktaydı. Ölünceye kadar da öyle kalmıştı.

6. Kâmil Paşa ve Oğlu Sait Paşa

Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde en büyük siyasî cazibe merkezi olan İT bir müddet sonra İstanbul'da görünür bir varlık kazandığı nispette de itibarını kaybetmeye başlamış, hele çok fırkalı bir hayatı Meşrutiyet'in gereği sayan münevverlerin nazarında kapanması gereken bir cemiyet olarak görülmeye başlanmıştı. Cemiyet kapanmalı ve fırkalar kurulmalı, siyasî hayatın gerekleri yapılmalıydı.133 İT'nin fırkasını kurmayı ise neticeyi pek değiştirmemiş, cemiyetin bir yönüyle esrarengiz olan varlığı hep devam etmişti. İlk çok partili siyasî hayatın kurulması insan unsurunun arka plâna düşürmesi değil, bilâkis daha ön plâna çıkarması gibi bir netice vermesi dikkate değer bir husustur. Bir bakıma Kâmil ve Sait Paşa gibi kıdemli devlet adamları mühim ve partilerüstü bir rol oynamaya devam etmişlerdi. Hatta câzibeleri ve tasarrufları, İT'nin siyasî makamlara henüz ısınamadığı ilk devrelerde, fırkalardan daha da fazlaydı denebilir.

Bu meyanda Kâmil Paşa da bilhassa bütün İT muhaliflerinin nazarında büyük bir cazibe merkeziydi. İsyan esnasında da, ister ifade edilsin, ister edilmesin, düşünülen biricik sadrâzam, İngiltere'nin mutemedi sayılan, Kâmil Paşa idi. Çünkü daha sonra da olsa, açıkça ifade edildiği gibi,134 bu mülkün âtisi ve hâli İngiliz desteği ile temin olunabilecekti."

Kâmil Paşa'nın böyle bir siyasî maceraya atılabilecek bir mecâli ve gençliği olmadığı ortadaydı. Ancak oğlu Sait Paşa'nın, devri ve siyasî hayatı yaşamış ve tanımış olanların yazdıklarına bakılırsa, bu isyana Vahdetî'yi ve gazetesini destekleyerek ve Arnavut askerleriyle, İsmail Kemal vasıtasıyla, irtibata geçerek ve para yardımında bulunarak katkı yaptığı mantıken de doğru görünmektedir.135 Cezalandırılmaması, İngilizlerin Kâmil Paşa'ya gösterdikleri cemilenin İT tarafından, hele isyan bastırıldıktan ve duruma hâkim olunduktan sonra, kabûlünden başka bir mânâya gelmeyeceği açıktır.136 Sait Paşa'nın isyandaki rolüne işaret eden Sultan Abdülhamid'in bu meselede sadece gerçeğe işaret etmek istediği muhakkaktır. Çevresinde olup biteni büyük bir tecassüsle öğrenmeye çalışan Sultan'ın verdiği bilgilerin ihtimal payı, taşımayıp gerçek olduğu açıktır.137

7. Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası

Sultan Abdülhamid'in kızkardeşi Seniha Sultan ile Mahmut Celâlettin Paşa'nın iki oğlundan birincisi olan Mehmet Sabahattin Bey, bâzı taraflarıyla, hâlâ yakın tarihimizin gereği kadar tanınmayan şahsiyetlerinden biridir. Siyasî hayatımızda fikrin temsilcisi gibi kabûl edilmesine rağmen siyasî ihtiraslarının ne kadar büyük ve derin; kendisinin ne derece gözükara bir muhteris olduğu henüz bilinmemektedir. Bu itibarla taraftarlarının kurduğu fırkanın reisliğini küçük görüp kabul etmeyecek

kadar üst seviyedeki siyasî makamları düşündüğü muhakkaktır. Ahrar Fırkası'nın reisliğini reddetmesi bu bakımdan mânidardır.138

Ancak siyasî makamlardan müstağni gibi görünen Sabahattin Bey'in, en azından 1906 senesinden beri siyasî makamlardan herhangi birine değil, doğrudan doğruya tahta talip olduğu ve bu arzusunun açıkça ifade ettiği söylenebilir. Çünkü, imzasız olarak neşrettiği "Usül-ü Veraset-i Saltanatın Tebdili Meselesi ve Millet" başlıklı beyannamesini Paris'teki Milli Kütüphane'ye, usûl gereği derleme nüshası olarak, imzasıyla vermiş (4 F, Piece 1304) olması bu yoruma imkân ve zemin hazırlamaktadır.139 Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de hanedanın kadın mensuplarının tahta geçebileceğini ancak şu ifadelerin müsaadesi nispetinde, yazıya dökebilmiştir: "Veraset-i Saltanat Kanununun tâdil veya tebdilini mucip esbab-ı hakikiye-siyasîye zuhur ettiği takdirde esbab-ı mezkûrenin terakkiyat-ı hazıra-ı medeniyeye göre tedkiki ile ona göre ittihaz olunacak ahkâm-ı kanuniyenin lüzum ve adem-i lüzumunun tayin etmek hakkı millete, milletin mebuslarına râci bir hakk-ı sarihtir."

Sabahattin Bey hakkında, kendisini çok yakından tanıyan Mevlânzâde Rifat'ın yazdıkları140 da bu hükmün diğer delilleri olarak takdim olunabilir: "Bu kıyam-ı azim, büyük bir emel takip eden ve bu emel ve hayâl ile dimağı işbâ edilen prens lâkabıyla sınıf ve ayarı arasında temayüz eden Dâmâd Mahmut Paşa mahdumu Sabahattin Bey tarafından tertip ve ihzar edilmiştir." Bu kıyam hacaletle değil, muvaffakiyetle neticelenmiş olsa idi, yâni Abdülhamid hâlledilip, Sultan Mehmet Reşat hazretleri iclâl, rüeya-yı inkilâp da birer birer katlolunup İttihat ve Terakki Cemiyeti mahvedilebilseydi ve bu suretle de nüfuz-u hükûmet Prens Sabahattin Bey'in gizli eline geçmiş olsaydı, Sultan Mehmet Reşat hazretlerinin hilminden ve kendilerine olan teveccühlerinden bilistifade anka-yı emel, tac ü taht aramaya koyulacaktı. Tasavvur fevkinde cinayetler, hıyanetler irtikâp edilip- selâmet-i vatan- defterine kaydedilecekti." "Büyük emel besleyenler, emelleri tac ü taht olanlar, furuk-u siyasîyeye girmeleri, âlem-i siyasette açık bir alın ile görünmeleri-nazariyat-ı ahire-i siyasîyeye göre muvafık değil imiş! Furuk-u siyasîyeyi, hattâ bütün insarları âlet etmeli imiş, hattâ mahveylemekten dahi çekinmemeli imiş! İşte Sabahattin Bey'in düstur-u siyaseti!." "Vehasıl yevm-i muazzez-i hürriyetimiz ağraz-ı şahsiyeye dahi meydanlar açmıştı. Hattâ Sabahattin Bey gibi efkâr-ı ahrarânesiyle şöhret bulan zât-ı muhterem de taç yakalamak derecesindeki hırs ve hayâl tazelenmişti."

Müstakbel ve yıpranmamış bir veliaht gibi kenarda durmaya ve partilerden uzak kalmaya itina gösteren Sabahattin Bey'in isyanın hemen öncesinde, belki de bir ara fikir olarak, Reşat Efendi'yi tahta geçirmeyi düşündüğü veya bu plânla kendisinden yüz bin lira, yakında vuku bulacak kanlı ihtilâlin mâliyeti için, talep eylemesi de bu meyanda yeni delil olarak görülebilir.141

Sabahattin Bey'in isyan öncesinde bâzı Bahriyelilerle münasebette bulunduğu, meselâ Âsâr-ı Tevfik zırhlısı suvarisi Binbaşı Ali Kabüli ile daha önceden anlaştığı, süt kardeşi vasıtasıyla haber göndererek Yıldız'a doğru, hiç değilse kuru-sıkı birkaç top atışı teklifinde bulunmasından, anlaşılıyor. A. Kabûlî bu durumu öğrenen askerler tarafından katledilmiştir. Diğer taraftan Avcı taburlarıyla

münasebetini, o sıralarda Ahrar'ın reisi olarak kabûl edilen İsmail Kemal vasıtasıyla kurmuş olduğu ihtimâl dahilinde görünüyor. Mevlânzâde Rifat'a söylediği;

-İşte biz durur durur da meydan-ı siyasete böyle atılırız!. Mirim ahvâli nasıl gördünüz!

Sözü, metne ve plâna sığmayan isyandan haberi bulunduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak kendisinin isyandan beklediği ile ortaya çıkan neticenin birbirinden çok uzak olduğunu anlaması uzun sürmemiştir.142

İsyan dolayısıyla tevkif edilen Sabahattin Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın emri üzerine serbest bırakılınca Avrupa'ya gitmiş ise de bu tahliyesini masumiyetine delil olarak kabul etmek mümkün değildir.143

Bu arada İsmail Kemal'in isyan içindeki durumu da hayli dikkate değer görünmektedir.144 Burada işaret edilmesi gereken ilk şey kendisine "baba" olarak hitap eden askerlerden gördüğü büyük saygıdır. Diğer taraftan adetâ askerlerle saray arasında bir arabulucu rolünü üslenmiş gibi görünmektedir. Bu arada Meclis-i Mebusan reisliğine getirilmesi (13 Nisan) ve bu makama getirilmesinin askerler tarafından teklif edilmesi bu bâdireden beklentisinin, o sırada Ahmet Rıza'nın işgal ettiği bu makam olduğu anlaşılmaktadır. Arnavut asıllı askerlerin nazarındaki itibarının bu isyanda mühim bir pay sahibi olduğu düşünülebilir.145

Ahrar Fırkası mensubu olmamakla beraber, gazetesi Serbestî ile bu fırkanın en sadık ve II. Meşrutiyet Devri'nin de en ateşli gazetecilerinden biri olan Mevlânzâde Rifat da Sabahattin Bey'in çevresinde bulunanlardan biriydi.146 Vak'a öncesinde gerek Sultan Abdülhamid'in gerekse İT'nin aleyhindeki neşriyatıyla siyaset sahnesini ısıtanların başında gelenlerdendir. Hâdise hakkında Mısır'da yazdığı kitabı bilhassa mühimdir. Buradaki itiraflarından anlaşıldığına göre hâdisenin çıkışından haberdar değildi. Ancak başladıktan sonra yönlendirmeye çalışanlardan biriydi. Yakın dostlarından Erkân-ı harp zabitlerinden Feyzioğlu Ali Galib'in, ordunun hürriyeti kurtaracağı yolundaki ikazı üzerine, biraz da vak'anın dehşetinden ve şiddetinden ürkerek, 14 Nisan'dan itibaren itidal tavsiye eden yazılar yazmıştı. Bununla beraber, ifade edildiğine göre, irtica ile bir münasebeti anlaşılamamış ise de neşriyatından dolayı matbaasının tamamen kapatılmasına ve on sene müddetle sürgün edilmesine karar verilmişti.147

8. 31 Mart Vak'ası ve İngilizler

31 Mart Vak'ası'nın en çok tartışılan, hattâ üzerinde müstakil kitaplar yazılan tarafı, bunda esas rolü İngilizlerin oynadığı ve vak'anın doğrudan doğruya bir İngiliz tertibi olduğu inancıdır.148

Bu hükmün maddî ve mantıkî delilleri henüz bulunamamıştır. Son zamanlarda bu yorumun sakat bir mantığa bina ettirildiği yolunda da karar veren tarihçiler görünmektedir.149 Gerçekten de İngiltere'nin iç siyasete, hele İT aleyhine müdâhalede bulunmaları için herhangi bir ihtiyaçları yoktu. İT, İngiltere'ye karşı değil, bilhassa İngiltere taraftarıydı. Zaten İngiltere'nin dostluğunu ve tabiî

desteğini kazanmak Meşrutiyet talebinin en büyük gerekçesiydi. Böylece Meşrutiyet sayesinde İngiliz dostluğu kazanılacak, devlet yok olmaktan kurtulacaktı. Kısaca aslî talep İngiliz desteğiydi. Meşrutiyet bunu temine yarayacağı için isteniyordu. Ama ümitler gerçeklerin katılığında parça parça kırılmıştı.150

Meşrutiyet'ten çok şey ümit edenlerin bilmedikleri ilk mühim gerçek İngiliz diplomasisinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sıralarında köklü bir değişik geçirdiği ve Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma düsturunun terk edilmiş olduğuydu. İngiltere bunun bir neticesi olarak kendisine stratejik bakımdan gerekli saydığı Kıbrıs'ı ve Mısır'ı işgâl etmek yoluna başvurmuştu.151 Bundan haberi olmayanlar İstanbul'da İngiliz elçisinin arabasını çekiyordu.

Halbuki diğer taraftan İngiltere için Meşrutiyet'in ilânı, belki de gereğinden fazla, büyük bir tehlike olarak telâkki ediliyordu. Bu hareketin başarıya ulaşması ve daha da kötüsü İngiltere'nin çok değer verdiği iki sömürgesindeki milliyetçi ve hürriyetçi hareketlere örnek olması ve tahrik vesilesi olarak görülmesiydi.152 Bu ihtimâlin gerçekleşeceğine dair herhangi bir işaret bütün Meşrutiyet Devri (1908-1918) boyunca görülmediğine göre İngiltere'nin herhangi bir müdahalesi için bir sebep de ortaya çıkmamıştı. Buna rağmen isyanda İngiliz parmağı yolunda yapılan edebiyat büsbütün temelsiz de değildir. Bilhassa ortada çok dolaştığından bahsedilen elçilik baştercümanı (1908-1920) Gerard Fitzmaurice'in şahsı bu gibi yorumlara sebep oluyordu. T. E. Lawrence'e göre taassup derecesinde Katolikti. Masonlarla Yahudilere karşı dinî bir nefreti vardı. O'na göre Jön Türk hareketi ise yüzde elli gizli Yahudi, yüzde doksan beş mason haraketiydi. Bu hareketi şeytan gibi görüyordu. Bütün İngiliz tesirini modası geçmiş Sultan'a ve etrafındakilere tevcih etmişti.153 Fitzmaurice'in, İT aleyhinde bulunmak hasebiyle, bu yorumlara sebep olduğu açıktır. Şahsen isyana katıldığı hakkında ciddî bir delil yoksa da kalben isyancıların yanında yeraldığı muhakkaktır.154

9. 31 Mart Vak'ası'nda Tarifsizler

31 Mart Vak'ası'nın tam ve nihaî bir yorumun yapılması, herhâlde hiçbir zaman, mümkün olmayacaktır. Çünkü hâdisenin çok taraflı olması ve bunlardan bazılarının hâlâ meçhûl kalması buna mânidir. Hâdise içinde bulunduğu ifade edilen ve tam bir tarifi yapılamamış olan kişilerden bahsedilmesi ortaya hâlli gereken başka bir bilmece çıkarmaktadır. Bu gibi kişiler o zaman dikkati çekmiş, ancak bir merak ve araştırma meselesi yapılmamıştı. Bilhassa askerleri mektepli zabitlere karşı kışkırtan veya medreselere gidip Şeriat'ın elden gittiğini söyleyerek isyana katılmaya dâvet eden bozuk Türkçeli bu şahısların Türk ve Müslüman olmadıkları muhakkak ise de tahminden öteye bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.155

Gerçekten 31 Mart Vak'ası bilmecesinin en mühim parçaları arasında bu gibi hâdiseler de bulunmaktadır. Herhâlde Ahrar Fırkası yanında yer alan Hınçak takımından Ermeniler veya yine fırka ile işbirliği içinde olan Rumlardan bâzıları fiilen katkıda bulunmuş olabilirler tahmini şimdilik mümkün görünmektedir.156

III. Hareket Ordusu ve İsyanın Sonu

31 Mart Vak'ası "kabe-i Hürriyet" Selânik'e ünlük ittihatçılardan İsmail Canbulat tarafından "Meşrutiyet mahvoldu" cümlesinden ibaret bir telgrafla bildirilmişti.157 Haber büyük bir infial yarattı. Her dinden ve unsurdan gönüllü yazılmaya başlandı ve askeri depolardan silâh ve elbise dağıtıldı. Gönüllüler arasında Türklerden başka çok miktarda Bulgar, Rum, Yahudî, hattâ ifade edildiğine göre Girit köylüleri de bulunuyordu. Bu arada Sandanski ve Paniçe gibi Bulgar komitecileri de bunlara dahil olmuştu.158 Jön Türklerin nazarında köhne Bizans ve kötü kader sayılan İstanbul üzerine nerdeyse bütün Rumeli yürüyordu. İT bir taraftan İstanbul'a nihaî ve kat'î darbeyi vurmaya hazırlanırken, diğer taraftan da, kendi önderliğinde, ittihad-ı anâsırın gerçekleşebileceğini göstermek istiyor gibiydi. Ancak kuvvetlerin teşekkül şekli ve hele İstanbul'daki davranışları hiçbir zaman kabul edilememiştir.159 Hareket Ordusu'nun toplanması, daha doğrusu bütün Rumeli'nin karşı temin eden şahıs ise, isyan üzerine hemen İstanbul'u terk edip, karargâhını Ayastefanos'ta (Yeşilköy) kuran bir numaralı ittihatçı Talât Bey'di.160

Hareket Ordusu'nun İstanbul üzerine yaptığı harekâtta bir başka mesele Yeşilköy'de kumandasının Hüseyin Hüsnü Paşa'dan Mahmut Şevket Paşa'nın eline geçmesidir. Bunu Alman siyasetinin başarısı olarak yorumlayan görüşler de vardır.161 Ancak daha sâde ve gerçekçi bir yorumla bu büyük hareketin şerefini ve kumandasını M. Şevket Paşa'nın başkalarına bırakmak istemediği söylenebilir.162

İstanbul'da siyasî hayat sükunete kavuşurken selânik'ten Binbaşı Muhtar Bey kumandasındaki ilk Hareket Ordusu birliği de isyanın üçüncü günü (Perşembe, 15 Nisan) yola çıkmıştı. Ertesi gün yeni kabine âzâları Cuma selâmlığından önce yemin ettiler. O gün 31 Ağustos 1876'da tahta çıkan Sultan Abdülhamid'in son Cuma selâmlığı olmuştu. Cumartesi günü İstanbul'da Meşrutiyet aleyhinde bir hareket olmadığı hakkında izahat vermek için Selânik'e ise Çatalca'daki öncü birliklere birer heyet gönderildi.163 Ancak Meşrutiyet "Cemiyet" demekti ve Cemiyet varsa Meşrutiyet'ten bahsedilebilirdi. Cemiyeti İstanbul'dan kovan bir Meşrutiyet İT tarafından ne kadar ciddiye alınabilirdi. Son Cuma selâmlığının yapıldığı gün Hareket Ordusu dört koldan İstanbul üzerine yürüdü.164 İstanbul'daki son mukavemet görüşü ise Ferik Memduk Paşa'nın gelenlerin Türk ve Müslüman olduğunu söylemesi, Sultan Abdülhamid'in ise şiddetten ve kandan nefret derecesinde kaçınması üzerine zaten taraftar bulmamıştı.165 Ancak bu meyanda Hareket Ordusu'nun İstanbul içinde top ve tüfek kullanabileceği de akla gelmiyordu.

H. Cahit'in ifadesine göre Hürriyet Ordusu'nun İstanbul'u fethetmesiyle yeni bir devir açılmıştı ve esasen Abdülhamid'in yerinde bırakılması büyük bir hatâ idi.166 Ancak manzaranın bu derece romantik bir yoruma müsait bir tarafı yoktu. İstanbul'da "adetâ dahilî bir harp oldu."167 Mecmu telefat, A. Refik'e (a.g.e. s. 69) göre, birkaç yüze baliğ olmuştu, ama hâlâ tam bir araştırması yapılmış değildir. Yapılan bir insan avından başka bir şey değildi. Camilere sığınan bâzı medrese talebeleri Bulgar komitecileri tarafından boğazlanmıştı.168 25 Nisan'da İstanbul'a tamamen Hareket Ordusu hâkimdi. 15-16 Haziran 1826 tarihindeki Vak'a-i Hayriye'den beri İstanbul'da ilk defa bu kadar çok kan dökülüyordu.169 Bunun bir siyaseten katl dışında gerekçesi de yoktur. Bu meyanda Taşkışla'da toplu-tüfekli çarpışmalar olmuş ve kışla büyük ölçüde tahrip edilmişti.170

IV. 31 Mart Vak'ası'nın Neticeleri

31 Mart Vak'ası hakkında yapılan araştırmalar esas itibariyle cereyan tarzı ve sebepleri üzerinde yoğunlaşmış ve neticeleri itibariyle, nispeten, ihmâl edilmiştir. Halbuki vakâ doğurduğu getirdiği neticeleri bakımından daha mühimdir. Bu çerçevede daha çok siyasî neticeleri üzerinde durulmuştur. Halbuki daha geniş ve derin tesirleri olduğu bir gerçektir. Ancak İT'nin geliştirdiği 31 Mart Vak'ası ve irticai edebiyatının, günümüze kadar devam eden tahakkümüyle bu tesirler gereği gibi araştırılamamıştır.

31 Mart Vak'asının neticeleri çeşitli başlıklar altında toplanabilir.

1. Örfi İdareli ve Darağaçlı Siyaset Devri

İT'nin daha Meşrutiyet'in ilânından önceki günlerde başlattığı kanlı bir siyasî hayatı olmuştu. Bilhassa Selânik'te, hafiye ve Abdülhamid'in adamı olduğu gerekçesiyle insanların katledildiği, bizzat mensupları tarafından ifade edilmişti. Edirne'deki askerî isyanın müsebbibleri asılmış ve İstanbul'da da, sokaklarda, gündüz veya gece karanlığında da benzer gerekçelerle cinayetler devam etmişti.

31 Mart Vakâsı'nda da, Balkan ve bilhassa Bulgar komitecilerinin yaptıkları katliâmın halkta ne gibi hissî tepkilere sebep olduğunu tahmin etmek hiç de zor değildir. Halk asılanların hâlini gördükçe dehşet içinde kalıyor, daha önce hiç şahit olmadığı bu manzaraların makûl ve rahatlatıcı bir yorumunu yapamıyordu. Bayezit Meydanı'ndaki darağaçları görmemesi için çocuklar yan sokaklardan dolaştırılıyordu.171

31 Mart Vak'ası'ndan dolayı, biri gıyapta olmak üzere, yetmiş idam kararı verilmiştir.172 Mahkûmlar arasında Kabasakal Mehmet Paşa, Yusuf Ziya Paşa, Sermusahip Cevher Ağa,173 Şura-yı Devlet âzâlarından Mehmet Tayyar Bey, el-Adl ve Protesto gazeteleri muharriri ve Hoca Tahsin Efendi'nin esenlerinin nâşiri Nâdirî Fevzi Efendi174 ve Derviş Vahdetî ile asker ve sivil şahıslar bulunuyordu.175

İstanbul'dan kaçanlardan İzzet Holo ve oğlu Abdurrahman, Mabeynci Faik Bey, Selim Melhame ve Kâmil Paşazâde Sait Paşa'nın rütbe ve nişanlarının alınmasına ve emlâkinin de haczine Divan-ı Harb-i Örfi tarafından karar verilmişti.176

İdam cezalarının gerekçesi "tarz-ı hükümeti tağyir ve tebdile teşebbüs" idi.177 Uzun zaman tartışılan meselelerden biri de idam cezaları olmuştur. Asılanlardan Kabasakal Mehmet Paşa'nın vak'a esnasında Orhaneli'nde (Atranos) olduğu ifade ediliyordu. İstanbul'a getirilmiş ve hayatının hesabı sorularak asılmıştı.178 Asılanlardan biri de isyana çavuş kıyafetiyle katılan ve Almanya'da tahsil görmüş bulunan bir yüzbaşı ve diğeri de isyancıları temsilen meclise gelen bir binbaşı idi.179

Bayezıt meydanında 4. Avcı Taburundan Onbaşı Selim bin Veli, Onbaşı Rifat bin Ömer, Onbaşı Hamdi bin İslâm, Çavuş Amir bin Destan, Başçavuş zenci Ali bin Abdullah; Ayasofya meydanında çavuş Hamdi bin Yaşar, çavuş Hazım bin Bayram, Yedinci Alay I. Tabur binbaşılığından açıkta Yusuf

Efendi, 1. Avcı Taburu tüfekçi ustası Arif ve oğlu bölük emini oğlu Mehmet; Eminönü'nde yine 4. Avcı Taburu'ndan Onbaşı İbiş bin Hüseyin, Kunduracı Onbaşısı Ali, Onbaşı Ali Bin Osman idam edildiler.180 İdamlar Kasımpaşa, Beşiktaş ve Bayezit'te daha sonraki günlerde de devam etmişti.181 Bir günde on yedi kişinin asıldığı günleri, devri intikal edenlerin, unutması mümkün olmamıştır.182 Bu arada önceki idamsız devri hatırlatanları ve hasretle ananlara ise Hakan-ı Sâbıkın "kendini millete karşı âdil ve merhametli göstermek için idam cezasını tehir ettirmiş" olduğu cevabı veriliyor ve "ibret-i müessire olmak üzere" cezanın tatbiki müdafaa ediliyordu.183 Hattâ Tanin'e göre Divan-ı Harpler "payitahtta tathirat-ı külliye icra"ında bulunmuştu.184 Harekete katılan askerlerin en talihlileri ise Rumeli'ye yol inşaatında çalıştırılmak üzere, takım takım yollanmışlardı.185

Rütbe sökme cezaları Harbiye Nezareti (Bayezıt) meydanında asker ve zabitan huzurunda tatbik edilmiş ve karar Yüzbaşı Rıza Bey tarafından okunduktan sonra Sertüfekçi Müşir Tahir ve Tüfekçi Tahir Paşa'ların rütbeleri alınmıştı.186

2. Muhalefetsiz Fırkalı Hayat

İT cemiyeti 31 Mart Vak'as'ının takiben Selânik'e taşınırken mühürlü itimatnâmesi olmayanların da kendi adına konuşmasını yasaklamıştı.187 Ama artık İstanbul'da muhalifler de konuşuyordu. Meclis'te ise sadece İT Fırkası kalmıştı.

31 Mart Vak'ası'nı fırsat bilip İT aleyhindeki düşüncelerini bütün açıklığıyla yazan gazeteciler ve muhalifler "selâmet firardadır" diyerek Hareket Ordusu girerken İstanbul'u terk etmişlerdi. Bunlardan İkdam sahibi Ahmet Cevdet (Oran) ve sermuharriri Ali Kemal ve Serbestî sahibi Mevlânzâde Rıfat hakkında Divan-ı Harp tarafından celpnâme çıkarıldı. On beş gün içinde gelmedikleri takdirde hukuk-u medeniyeden iskat ve malları haciz altına alınacaktı. Buna rağmen İT'nin adaletine iltica etmek cesaretini kendilerinde bulamamışlardı.188 Gittikleri Yunanistan'da da İT'nin alâkasından kurtulamamışlardı. Berat Mebusu İsmail Kemal, Ergiri mebusu Müfit, Sinop Mebusu Rıza Nur ve Ali Kemal'in189 hudut dışına çıkarılması İT tarafından Yunan hükümetinden talep olunuyordu.190

Yeni Gazete sahibi Abdullah Zühtü, önce tevkif edilip sonra bırakılan Sabahattin Bey ve Ahrar'ın diğer mensupları da İstanbul'u terk etmek zorunda kaldılar.191 Bu idamlar, tevkifler, firarlar ve Örfi idarenin ilânı üzerine tekrar istibdadın pençesine düşüldüğü şeklindeki yorumlara hak vermemek pek de mümkün görünmüyordu.192

31 Mart Vak'a'sının iktidara verdiği en büyük ve keskin siyaset vasıtası ise irtica mefhumu oldu. Vak'a'ya kadar esas itibariyle Meşrutiyet aleyhtarı hareketler için bütün tarafların birbirlerine karşı kullandıkları bu suçlama bundan sonra muhaliflere karşı kullanılan en müessir silâh ve temyiz imkân olmayan bir mahkûmiyet kararı oldu. İT muhalifleri irtica suçlamasının çok yapılmasından ve tarif edilmemiş olmasından ancak şikâyetle yetinmek zorunda kalıyordu. Doğrusu İT de her sıkıştığında 31 Mart edebiyatı yapıyor, iç isyanlara irtica teşhisi koymak ilk işi oluyordu.193

3. Yıldız Yağması

Yıldız yağması meselesi 31 Mart Vak'ası'ndan, daha doğrusu II. Abdülhamid'in hâllinden beri ciddi bir araştırmaya mevzu teşkil etmemiş ve sadece dedikodusu yapılagelmiş bir bahistir.194 Vakânın, Yıldız hazinelerine elkoymak için bizzat İT tarafından tertip edildiğine dair görüşler de bulunmaktadır.195 Ünlü Bulgar komitesi Sandanski'nin de yağmadan hissedar olduğuna inanılmaktadır.196 Sultan'ın hâllini takiben satışa çıkarılan Saray eşyaları çok nispetsiz fiyatlarla satılmıştı. Bu satıştan çok bir yağmaya benziyordu. Satışta yolsuzluk yapanlar Hurşit Paşa tarafından tespit edilmişti.197 Ordunun zabitlerinden olan Rahmi Apak da bâzı İT mensuplarının Yıldız'da yapmacılık yaptıklarını açıkça yazmaktadır.198

4. Sultan Abdülhamid'in Hâlli

Sultan Abdülhamid'in tahtında kalması II. Meşrutiyet'in en büyük hatâsı ve eksikliği olarak görülmüştü. Ancak elden de bir şey gelmemişti. 31 Mart Vak'ası duyulur duyulmaz siyasî hayata yeniden ağırlığı veya kendine karşı olanlar bakımından bir kabûsu çökmüştü. Hareket, Sultan'ın Meşrutiyet'e karşı bir darbesi şeklinde yorumlanmıştı. Çünkü harekette İT aleyhtarlığı açıktı, ama Sultan aleyhinde herhangi bir tezahürat yoktu.

Sultan'ın hâlli için müsait hava daha Hareket Ordusu İstanbul'a girmeden doğmuştu. 31 Ağustos 1876'dan beri Devlet-i Aliyye'nin kaderine hâkim olan ve aleyhinde bir hiciv külliyatı teşekkül eden Sultan'ın ve adamlarının tarih sahnesinden çekilmeleri 27 Nisan 1909'da vuku buldu.199 Bu sadece Sultan'ın değil, saltanatın ve tahtın da siyaset meydanından ve devlet hayatından cismen çekilmesi ve sadece ismen kalmasıydı. Bu aynı zamanda sadece bir Sultan'ın değil, otuz üç senelik büyük bir siyasî tecrübenin ve birikimin de tarih sahnesinden sürgün edilmesiydi.200 "Şimdi daha münsif olmak için denebilir ki, eğer Abdülhamit hâlledilmese idi bu siyasetin neticesi bu derece feci olmazdı. Neden? Bir kere Abdülhamit kendi hukukunu bilecekti ve Meşrutiyeti ikinci bir defa ilân ettikten sonra, onun tekrar mahvetmenin kendisi için tehlikeli olacağını idrakten aciz olmadığından, milletin de hakkına riayet eder ve muvazeneli bir idare meydana gelirdi. Tabiî bu suretle, Cemiyetle muhaliflerinin mücadelesi mahalle kavgası şeklini almaz, Trablusgarp Harbi olmaz ve Balkan Harbi zuhur etmezdi. Umumî harbe de girilmesine mâni olması ihtimali de kuvvetle varitti. Zekası vehmine galebe ederek artık meşrutî bir Padişah olarak icra-i saltanatı tercih etmesi kaviyen memuldü."
Yerine tahta geçen Mehmet Reşat'ın siyasî varlığı ve iradesi bir hiç mesabesinde idi.201

5. İT'nin Hudutsuz ve Kayıtsızİktidarı

31 Mart Vak'a'sına İT ile muhalefetin ilk ve son büyük hesaplaşması nazarıyla da bakılabilir. Bu, İT'nin zaferiyle neticelenmişti. Daha sonra İT'nin Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na rağmen, siyaset meydanında hep rakipsiz kaldığı söylenebilir. İttihatçıların kendilerine muhalif gibi görünenlere artık hiç tahammülleri kalmamıştı. Harbiye talebelerine bile İT'ye biat teklifinde bulunmaları bu bakımdan çok

dikkate değer bir keyfiyettir.202 Fırka hayatı tamamen sekteye uğramış ve gizli bir diktatörlük kurulmuştur.203 Halka göre zaten fırka kavgası, fırka kavgasıydı ve katılmak faydasızdı.

Vak'adan sonra İT eski gücünü ve nüfuzunu yeniden kazanmıştı. Cemiyet eski ürkekliğini ve kararsızlığını tamamen terk etti ve daha kararlı haraket etmeye başladı. Her şeyden önce devr-i sâbıkın hesabını tasfiye etmek için eski devrin adamlarını ve taraftarlarını Adalar ve, Kuzey Afrika'ya ve Yemen'e sürmeye başladı.204

Siyasî hayatta sadece İT kalınca ilk zamanlarda ürkülen yüksek siyasî makamlara,205 yânî nezaretlere artık genç önderleri geçmeye başladı. Cavit Bey, Maliye; Talât Bey de Dahiliye Nâzırı olarak kabineye girdiler.206 İT, 30 Ekim 1918'deki Mondros Mütarekesi'ne kadar, A. Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabineleri hariç, iktidarı hiç elinden bırakmamıştır.

6. Devlet Teşkilâtında Islahat

31 Mart Vak'a'sından sonra devlet teşkilâtında yapılan ıslahatta bu hareketin büyük ve tayin edici bir tesiri olduğu muhakkaktır. Aynı zamanda bu alanda yapılan icraatı hızlandırdığı söylenebilir. Bu tarafıyla 31 Mart Vak'a'sının şimdiye kadar ihmâle uğradığı bir gerçektir.207
Hareket Ordusu'nun duruma hâkimiyetini takiben gerek askerî ve gerekse mülkî sahada yapılan icraatı şöyle sıralamak mümkündür:
a-Serseri ve Mezenne-i Su Eşhas Hakkında kanun (14 Mayıs 1909).
b-Hareket-i İrticaiyeye İştirak edip de Taburlarında Bırakılması Caiz Görülmeyerek Yol İnşaatında İstihdam Olunmak Üzere Rumeli'ye Sevk Olunan Asakire Tahsis Olunan Mebaliğe Dair Kanun (30 Mayıs 1909).
c- İçtimaat-ı Umumiye Kanunu (9 Haziran 1909).
d- Berrî ve Bahrî Erkân ve Ümerâ ve Zabitanın Tekaüdü İçin Rüteb-i Askeriyelerine Göre Tayin Olunan Mebaliğe Dair Kanun (26 Haziran 1909).
e- Tensikat Kanunu (30 Haziran 1909).
f- Matbuat Kanunu (29 Temmuz 1909).
g- Matbaalar Kanunu (29 Temmuz 1909).
h- İstanbul Vilâyetinin ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinin Teşkilâtına Dair Kanun (4 Ağustos 1909).

Bu kanunla bir bakıma istibdat devri bâkiyesi sayılan Zabtiye Nezareti ilgi edilmiş ve yerine, Fransadaki gibi, Dahiliye Nazareti'ne bağlı ve yine Fransızca'sının tercümesiyle, Emrullah Efendi'nin isim babalığını yaptığı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kurulmuş ve yeni başlayan çok fırkalı siyasî hayatın bir gereği olarak ilk defa siyasî şube ihdas edilmişti.208
i- Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu (7 Ağustos 1909).

İfade edildiğine göre kanun Hareket Ordusu'yla İstanbul'a gelen mektepli zabitlerin ısrarıyla yapılmış ve Harbiye Nâzırı Salih Paşa zamanında tatbik edilmişti.209

j- Cemiyetler Kanunu (16 Ağustos 1909).

Aynı zamanda siyasî partileri de ihtiva ve tanzim eden cemiyetler Kanun, Meşrutiyet'in ilânıyla ortaya çıkan binlerce cemiyeti hukuki bir çerçeveye kavuşturma mecburiyetiyle yapılmıştı.210 Bu defa istim önden gidiyordu.

1909 yazında çıkarılan kanunlara211 bakılınca 31 Mart Vak'a'sının yarattığı tesirlerin, kendisinden çok daha büyük ve mühim olduğu görülebilir.

Netice itibariyle 31 Mart Vak'a'sı, en geniş çerçevede II. Meşrutiyet'in bir tepkisi olarak görülmelidir. Harekette çok tarafın payı olması tam bir izahının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak hareketi başından itibaren hesaplı ve plânlı bir hareket olarak görmek de mümkün değildir. İT'nin, Sultan Abdülhamid'in veya İngilizlerin bir tertibi olmadığı şeklindeki yorumlar, her geçen gün biraz daha, ağırlık kazanmaktadır. Burada olsa olsa Avcı taburundan bâzı askerlerle bâzı muhaliflerin münasebetinden bahsedilebilir.

31 Mart Vak'ası da, kendinden öncekiler gibi, bir askerî hareket olarak dikkati çekmektedir. Ancak hareketin kışla dışına taşması ve içlerine sivil ve asker diğer muhalif unsurların katılması hareketin şiddetini artırmıştır. Bu unsurlardan bâzıları, meselâ bozuk Türkçe ile konuşanlar hakkında tam bir bilgi bulunmaması daha ileri yorumlar yapılmasına mâni olmaktadır.

31 Mart Vak'a'sının mühim bir tarafı hâlâ çok mübalağalı bir şekilde ortaya konulması ve ancak Hareket Ordusuyla sördürülebilmiş gibi büyük bir isyan olarak takdim edilmesidir. Halbuki Hareket Ordusu İstanbul'a yürüdüğü zaman asker çoktan kışlasına dönmüş ve Meclis-i Mebusan mesaisine başlamıştı. İT bu isyanı, iktidarını tam ve rakipsiz şekilde kurmak için kullanmıştır. Bu kullanma günümüzde de devam etmemelidir.

Vak'a'nın neticeleri kendisinden daha mühim ve köklü olmuştur. Bu bakımdan daha sonraki icraatta tesiri açıktır. 31 Mart'a daha iyi anlamak için Meşrutiyet icraatinin cemiyetin her sahasında ve bilhassa zihniyet yapısında yol açtığı süratli ve derin tesirlerini araştırmak gerekir. Vak'a bu bakımdan câzibesini hâlâ muhafaza etmektedir.

DİPNOTLAR

1 Geçmiş bilgi için: Ali Birinci, "Siyasîleşmenin İlk Devresi (24 Temmuz 1908-11 Haziran 1913)", Tarih Yolunda, İstanbul, 2001, s. 151-152. Farklı yerlerden alınan bilgilere ayrıca işaret olunmaktadır.

2 Falih Rıfkı Atay, Batış Yılları, İstanbul, 1963, s. 33.

3 Mehmet Kadri Nasıh, Serayih, Paris (1912), s. 18.

4 Dr. Cemil, Mahşerde Bir Hutbe, İstanbul, 1331, s. 25.

5 Mevlânzâde Rifat, Hakk-ı Vatan Yahut Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez, İstanbul, 1328, s. 6.

6 Fazlı Necip, Külhanî Edipler, İstanbul, 1930 s. 219-220.

7 İsmail Hakkı, "Tensikat Meselesi", İkdam Nu. 5116 (9 Ağustos 1324) s. 3-4; Ali Münif Bey'in Hatıraları (Haz. Taha Toros), İstanbul, 1996, s. 43.

8 Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara, 1959 s. 42.

9 T. H., Bu Gidiş İyi Bir Gidişe Benzemiyor, (İstanbul), (1324), s. 8.

10 "Faaliyete Muntazırız", Hukuk-u Umumiye, Nu. 16 (18 Eylül 1324) s. 1; "Adliye Nezaretine Karşı Sada-yı Hak" Nu. 22 (20 Eylül 1324) s. 2.

11 "Şura-yı Devlet Tensikatı", Tanin, Nu. 35, (22 Ağustos 1324) s. 2.

12 Karakuş-Ezop; Nu. 1 (9 Eylül 1324).

13 Kâzım, "Tensikata Dair", Hukuk-u Umumiye, Nu. 54/26 Teşrin-i evvel (1324), s. 2; Asaf Muammer (Kütayis), "Yâd-ı Hâtırat", Mukavemet, Nu. 261-5 (26 Kârun-ı sâni 1327) s. 2; Nu. 262-6 (27 Kanun-ı sâni 1327), s. 2.

14 Bir Kızıltopraklı, "Memurin Tensikatı", İstişare, Nu. 1 (4 Eylül 1324), s. 37-38.

15 Süleyman Nazit, Yıkılan Müessese, İstanbul, 1927, s. 11; Ali Kemal, "Tensikat", İkdam Nu. 5134 (27 Ağustos 1324) s. 1.

16 İbnü'z Ziya, "İcmâl-i Dahili", İstişare Nu. 12 (27 Teşrin-i sâni 1324), s. 571; Ahmet Saip, Nereye Gidiyoruz, İstanbul, 1327, s. 17.

17 Asat Tugay, İbret, İstanbul, 1962 C. II, s. 34; Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul, 1990, s. 28-30.

18 Geniş bilgi için: A. Birinci, a.g.e., s. 31-33.

19 Salim Sırrı Tarcan, Hatıralarım, İstanbul, 1946 s. 29.

20 Feridun Kandemir, Jön Türklerin Zindan Hatıraları, İstanbul, 1975, s. 63.

21 Mahir Sait "31 Mart Vak'ası", Politika-34, Gazetede 2. 12. 1931'de başlıyan yazının Tefrika numaralarına işaret edilmemektedir.

22 Mahir Sait-33; Tarık Zafer Tunaya, “Türkiye’de Siyasal Partiler”, İstanbul, 1984, C. I, s. 145; Geniş bilgi için: Sina Akşin, “31 Mart Olayına Değin, Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, SBF Dergisi, Ankara, 1973, C. XXVII, Sayı: 3, s. 541-560.

23 T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 131-141; Ayrıca Temel Yayınları arasında basılmakta olan Süleyman Kâni İrtem’in kitabında geniş bilgi bulunmaktadır: 31 Mart İsyanı, s. 40-45, 62-65.

24 Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun (Haz. İsmail Suphi-Mehmet Fuad), İstanbul, 1326, s. 197.

25 Hâtırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sânî (Haz. Vedat Örfi-Bengü), İstanbul, 1338-1340, s. 43.

26 Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları” Fikir Hareketleri, Sayı: 171 (1937), s. 230’dan naklen A. Birinci a.g.e., s. 33.

27 Ahmet İhsan (Tokgöz), Matbuat Hatıralarım, İstanbul, 1931, C. 2, s. 36 vd.

28 Ahmet Emin Yalman Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim. İstanbul, 1970, C. 1, s. 62.

29 Hans Kohn, Türk Milliyetçiliği, (Çev. Ali Çetinkaya), İstanbul, 1944, s. 22, Bütün gün çalışan Servet-i Fünun ancak yirmibeş bin basılabiliyordu (A. İhsan, a.g.e., s. 8).

30 İkdam, Nu. 5094 (18 Temmuz 1324) s. 1; A. İhsan, a.g.e., s. 25.

31 Fethi, Muhaliflerin Esrarı, İstanbul, 1332, s. 7, 11; Çok Yazı Yazma merakına düşenlerden biri de Rıza Nur’du: Hayat ve Hatıratım. İstanbul, 1968, C. 2, s. 295-296.

32 A. İhsan, a.g.e., s. 35.

33 A. İhsan, a.g.e., s. 37-38, 70; Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, İzmir, 1955, s. 37.

34 A. İhsan, a.g.e., s. 63.

35 “Geçen Meraretler”, Millet, Nu. 1 (23 Temmuz 1324) s. 1; “Barışalım”, İkdam, Nu. 5090 (14 Temmuz 1324), s. 2; (Hüseyin Kâmi), Divançe-i Dehri, İstanbul, 1330, s. 2; “Şayialar”, İkdam, Nu. 5177 (8 Teşrin-i evvel 1324), s. 3.

36 Ali Kemal, “Cesaret, Yine Cesaret, Daima Cesaret”, İkdam, Nu. 5099 (23 Temmuz 1324), s. 1; Tahir Hayrettin, “Bizdeki Endişelere Sebeb”, Hemrah, Nu. 81-13 (15 Temmuz 1327) s. 1.

37 “Hak Söyleyelim”, Hukuk-u Umumiye, Nu. 34, (6 Teşrin-i evvel 1324), s. 3.

38 Ali Nihat, “Gazetelerden Sakınalım”, Ceride, Nu. 10 (23 Zilkade 1326), s. 213-216.

39 A. Saffet, İstanbul Musahabeleri, İstanbul, 1324, s. 103.

40 Mebus, Nu. 2 (7 Kânun-ı evvel 1324) s. 1; Dr. Cemil, a.g.e., s. 29-31; Selim Sırrı (Tarcan), "Şahsiyyat", Millet, nu. 30 (21 Ağustos 1324) s. 1; H. B. "Makalât-ı Mahsusa", Ceride, Nu. 1 (2 Teşrin-i evvel 1324) s. 5; Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun-1326, s. 106; Kemal, "Cidal-i Matbuat" Besa-Başkım, Nu. 8 (1 Kânun-ı sâni 1324), s. 1; Arzıhâl, Nu. 5 (26 Şubat 1325) s. 1; Bekir Fahri (İdiz), "Cüzzam-ı Matbuat", Teminat, Nu. 231 (22 Şubat 1327) s. 1.

41 A. İhsan, a.g.e., s. 66; Zambak etrafındaki tartışmalar için: Ali Birinci, Tarih Yolunda, İstanbul, 2001, s. 277-288.

42 Hüseyin Cahit (Yalçın), "Edebiyatın İstikbâli", Millet, Nu. 2 (24 Temmuz 1324) s. 2.

43 İkdam, Nu. 5340 (25 Mart 1325) s. 4.

44 Lütfi Fikri, "Bitaraflık", Teşkilât, Nu. 191 (13 Kânun-ı sâni 1327), s. 1.

45 A. İhsan, a.g.e., s. 67.

46 "Selânik'te Kabadayılık Yahut Şiddetli İstibdat", Volkan, Nu. 57, (13 Şubat 1324), s. 4.

47 19 Ekim 1908 (6 Teşrin-i evvel 1324) tarihli İkdam'ın ifadesine göre Dersaadet ve vilâyetlerde 380 gazete çıkıyordu. Ayrıca Eylül içinde sonuna kadar otuz sekiz yeni gazete imtiyazı alınmıştı.

48 Ali Kemal, "Heyet-i Vükelâ-Serbestî-i Matbuat" İkdam, Nu. 5140 (2 Eylül 1324), s. 1; Serbestî, Nu. 104 (16 Şubat 1324), s. 4; Nu. 105 (17 Şubat 1324), s. 1.

49 "Felsefe-i mücadele" Nevsâl-i Millî-1330, s. 15; İT, Şura-yı Ümmet çıkıncaya kadar sadece Tanin'de neşredilen beyannamelerine itibar edilmesine istiyordu. Tanin, Nu. 1 (19 Temmuz 1324), s. 3.

50 Hakkında yapılan son araştırma olarak: Hilmi Bengi, Gazeteci, siyasetçi ve fikir adamı olarak Hüseyin Cahit Yalçın, Ankara, 2000, 382 s.

51 Mehmet Kadri Nasıh, a.g.e., s. 68; Baba Tahir'e benzetilen bir yazı için "Bugünün Baba Tahiri" Zühre, Nu. 1 (6 Mayıs 1327), s. 1-2.

52 Hüseyin Cahid, "10 Yılın Tarihi 1908-1918", Yedigün, Nu. 153, (12 Şubat 1936), s. 28.

53 Mahir Sait-29; S. K. İrtem, a.g.e., s. 47-48.

54 Mahir Sait-23-27-35.

55 Paşa'yı vuran sonradan Çanakkale mebusu olan İttihatçı Zabit Atıf Kamçıl'dı. Bilgi için: Süleyman Külçe, Osmanlı Tarihinde Arnavutluk, İzmir, 1944, s. 346-347; A. Saip (a.g.e, s. 61) bu cinayet için idam tespitinde bulunmaktadır.

56 Bunların bir listesi için: Süleyman Nazif Tepedelenlioğlu, Ordu ve Politika, İstanbul, 1967, s. 209-210; Refik Halit (Karay) bu takıma, daha çok bulundukları yere telmihen "Serez Katilleri" adını vermiştir, (Kirpinin Dedikleri, İstanbul 1952, s. 167.

57 Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun, 1326, s. 88-89; Kazım Nami Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, İstanbul, 957, s. 33; K. N. Duru, Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım, İstanbul, 1959, s. 32; Ali Canip Yöntem, "Selânikte 10 Tanımız Subakı", Yakın Tarihimiz, Sayı, 22 (26 Temmuz 1962), s. 258.

58 Hukuk-u Umumiye, Nu. 80 (21 Teşrin-i sâni 1324), s. 4: A. E. Yalman, a.g.e., s. 93; Hasan Amca, Doğmayan Hürriyet, İstanbul, 1958, s. 52-55: Refi Cevad Ulunay, Sayılı Fırtınalar, İstanbul, 1955, s. 209, F. R. Atay, a.g.e., s. 30, F. R. Atay, Paşa'yı vuranın Halil (Kut) Paşa olduğunu (a.g.e., s. 44), yazıyor. Asaf Tugay'ın anlattığı başka dikkate değer katil vak'aları da (a.g.e., s. 242-243) düşündürücüdür.

59 "Cinayet", Volkan, Nu. 98 (26 Mart 1325), s. 4; Bir zabitin telini ve buna Vahdetî'nin cevabı için: nu. 103 (31 Mart 1325) s. 1; Serbestî, Nu. 142 (26 Mart 1325), s. 1; Nu. 143 (27 Mart 1325) s. 2-3; nu. 145 (29 Mart 1325) s. 3. Hasan Fehmi'nin hayatı için: Mahir Sait, a.g.m., 30, 31; Hasan Fehmi ve daha sonra öldürülen gazeteciler Ahmet Samim (1910) ve Zeki Bey (1911) için: Mustafa Baydar, "Basınımızın Şehitleri" Yıllık, Sayı: 2 (İstanbul, 1961), s. 65-77.

60 Ahmet Hamdi, Osmanlı Ordusunun Esbab-ı Mağlubiyeti, Mısır 1329, s. 5.

61 Mustafa Turan, Taşkışla'da 31 Mart Faciası, İstanbul, 1964, s. 50.

62 Asaf Tugan, a.g.e., s. 21; R. C. Ulunay, a.g.e., s. 209.

63 Mahir Sait-31; A. Saip, a.g.e., s. 84; Hasan Amca, a.g.e., s. 60-67; Burhan Felek'e göre (Yaşadığımız Günler, İstanbul, 1974, s. 46-51) 300 bin kişi katılmıştı. S. K. İrtem, a.g.e., s. 111-112.

64 Hüseyin Cahit, a.g.e., Yedigün, Nu. 150 (22 İkinci Kânun 1936), s. 30; Paul İmbert, Osmanlı İmparatorluğunun Teceddüdü (Çev. Hasan Ferhat Muallim Anjel); İstanbul, 1329, s. 213-214.

65 Hüseyin Cahit, "Fırsattan İstifade", Tanin, Nu. 248, (27 Mart 1325), s. 1; Nu. 250 (29 Mart 1325), s. 1.

66 Tanin, Nu. 250 (29 Mart 1325), s. 1.

67 Şerif Paşa, Bir Hasbihâl, İstanbul, 1330 S. H.; B. Felek, a.g.e., s. 49, 51, 55. K. N. Duru'ya göre (İttihat ve Terakki Hatıralarım, s. 61) Meşrutiyet'in ilânından önce ve sonraki hiçbir katil hâdisesi İT'nin kararı ve emriyle olmamıştır. Bu vaziyete daha da vahim bir mahiyet kazandırmaktadır.

68 Orduda binbaşıya kadar olan rütbedeki subaylara zabit denir.

69 Askerin durumu hakkında geniş bilgi için: S. Akşin, a.g.e., s. 225-232; Ahmet Turan Alkan, II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, İstanbul, 2001, s. 31-85.

70 Mahir Sait-52-53; Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara, 1996, s. 157.

71. A. Saip, a.g.e., s. 87; Mahir Sait, 53-54; S. K. İrtem, a.g.e., s. 116; Alaylılar İçinde Memduh Paşa gibi okur-yazar olmayanlar bile vardı: İsmet İnönü, Hatıralar, Ankara, 1985, C. I, s. 56.

72 Rıza Mısır, a.g.e., s. 295; Benzer tartışmalar: Volkan Nu. 106 (3 Nisan 1325) s. 3-4; Nu. 109 (6 Nisan 1325), s. 3.

73 Millet, Nu. 10 (31 Temmuz 1324) s. 3.

74 Takib-i İstikbâl, Nu. 10 (28 Şubat 1324) s. 2; A. Saip, a.g.e., s. 100-101; Haşim, Tezkir-i İnkilâp, İstanbul, 1328, s. 24; S. K. İrtem, a.g.e., s. 116.

75 Mufassal ve mükemmel bir çalışma için: Caner Arabacı, Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri 1900-1924, Konya, 1998, 652 s.

76 "Talebe-i Ulûmun Kurra İmtihanları" Beyanülhak, Nu. 9 (17 KTeşrin-i Sâni 1324), s. 198-200; A. Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, s. 22-23.

77 Beyanülhak, Nu. 11 (1 Kânun-ı evvel 1324) s. 248; Nu. 18, (19 Kânun-ı Sâni 1324), s. 416; Nu. 20 (2 Şubat 1324) s. 464.

78 "Ders Vekili-Harbiye Nâzırı ve Talebe-i Ulûm" Volkan, Nu. 40 (27 Kânun-ı Sânî 1324) s. 3. Kesriyeli M. S. (Akozan), "Meşrutiyet İçinde Müsavatsızlık", Nu. 46 (2 Şubat 1324), s. 2-3; "Talebe-i Ulûm", Nu. 64 (20 Şubat 1324) s. 3.

79 Tanin, Nu. 525 (5 Şubat 1325), s. 2.

80 İbrahim İhsan, "İcmâl-i Dahili" İstişare, Nu. 23 (19 Şubat 1324), s. 1097.

81 Hüseyin Hilmi Paşa'nın irade-i seniyeye atıfta bulunan tebliği için: "Telgraf" Maşrık-ı İrfan, Nu. 5 (19 Mart 1325), "Talebe-i Ulûm imtihanları", Volkan, Nu. 85 (13 Nisan 1325) s. 4.

82 A. T. Alkan, a.g.e., s. 102-104; (Hüseyin) Rahmi Apak, Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Ankara 1957, s. 31-32.

83 Şerif Güralp, Dinler-Devrimler, İstanbul, 1961, s. 42-49; Hasan Ruşenî Barkın'ın (1884-1953) maceralı bir askerî ve siyasî hayatı olmuştur. Hayatı için: Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi (1931-1935), Ankara, 1996. C. II, s. 507-508; Cepheden Meclis'e, Ankara, 1999, s. 243.

84 R. Apak, a.g.e., s. 33-34; Ş. Güralp, a.g.e., s. 48-49; İsmet İnönü, fazla bilgi vermiyor: İsmet İnönü, a.g.e., s. 45. Kâzım Karabekir de bâzı bilgiler vermiyor. Dikkati çeken husus İT 'nin bu isyanı ziyadesiyle ciddiye aldığıdır: İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, İstanbul, 1982, s. 369-370. Bu isyan sıralarında zabitlerin de telgrafhane'den terfilerini isteyen telgraf çektikleri ifade edilmektedir. (A. Tugay, a.g.e., s. 27). Meşrutiyet'in ilânından kısa bir müddet önce kafayı çeken zabitler Dedeağaç telgrafhanesini, maaşlarının zamanında ödenmediğinden şikayetle, sabaha kadar işgâl etmişlerdi. (R. Apak, a.g.e., s. 28-29; A. T. Alkan, a.g.e., s. 104).

85 Bu yorum için: M. Sait-54. Bu Vak'alara dair M. Sait'in verdiği bilgileri S. K. İrtem de nakletmiştir (a.g.e., s. 117-118.).

86 Taşkışla Vak'ası hakkında bilgi için: Hüseyin Cahit, "Taşkışla Vak'ası", Tanin, nu. 91 (19 Teşrin-i evvel 1324) s. 1; Ceride, nu. 6 (25 Şevval 1326), s. 153: A Saffet, İstanbul Musahabeleri, İstanbul, 1324. s. 6.; Halil Sedes "31 Mart 1325-13 Nisan 1909 İhtilâlinin Mukadderatı ve Canlı Bir Hatıra" Tarih Hazinesi, Sayı 15 (Nisan 1952), s. 762-766; A. T. Alkan, a.g.e., s. 105-107; S. K. İrtem, a.g.e., s. 51-56b.

87 "Yıldız Hâdisesi", Maşrık-ı İrfan, Nu. 6 (23 Mart 1325); M. Sait, 54; S. K. İrtem, a.g.e., s. 119-120.

88 Ali Kemal, "Dünkü Hâdise-i Askeriye", İkdam Nu. 5347 (1 Nisan 1325), s. 1.

89 Hâl-i Hâzırımız", Servet-i Fünun, Nu. 933, (3 Nisan 1325), s. 354-360.

90 Ahmet Refik, 11. Nisan İnkılâbı, İstanbul, 1325, s. 22; Yunus Nadi (Abalı), İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmani, İstanbul, 1325, s. 35.

91 Y. Nadi, a.g.e., s. 32.

92 Hüseyin Kâmi, a.g.e., s. 3.

93 Fuat Talât, 31 Mart İrticaı, İstanbul, 1327, s. 2; Dr. Mehmet Cemil, Mahşerde Bir Hutbe, İstanbul, 1330, s. 22-23.

94 İT gerekli gördüğü zaman Kâmil Paşa'nın bu niyetini aleyhte kullanmıştır. H. Cahit "Tebdil-i Vükelâ" Tanin, Nu. 192 (30 Kânun-ı sâni 1324), s. 1; İT Beyannâmesi için: Ceride Nu. 27 (6 Mart 1325) s. 494.

95 İ. Nuri Sir, "31 Mart'ın Gizli Tarafları" Tarih Dünyası, Nu. 24 (1 Eylül 1951), s. 1013, 1031.

96 Hareket hakkında günü be-gün yazılan bir tarih için: S. Akşin, a.g.e., s. 31-2222; Zekeriya Türkmen, Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması, İstanbul, 1993 s. 23-97; A. T. Alkan, a.g.e., s. 124-138.

97 A. İhsan, a.g.e., s. 70; M. Turan, a.g.e., s. 59.

98 P. İmbert, a.g.e., s. 214.

99 Askerde bu hissin yaygın ve derin olduğu hakkında: A. Saip, a.g.e., s. 88.

100 Bir Mülkiye talebesinin isyanı tasviri ve bu sözler için: Zeki Mesut Alsan, Mustafa'nın Romanı-Hürriyet Pervanesi, İstanbul, 1943, s. 163.

101 A. Sahip, a.g.e., s. 91; A. Hilmi Kalaç, Benim Kitabım, (Ankara 1960, s. 36-39; A. E. Yalman, a.g.e., s. 94.

102 Bu istekler çeşitli derecelerde kaynaklarda ifadesini bulmuştur. Biz Mevlânzâde Rifat'ın kitabından naklettik: İnkılâb-ı Osmani'den Bir Yaprak, Mısır, 1329 s. 44-45; A. Refik a.g.e., s. 27-28; Y. Nadi, a.g.e., s. 35-36; Z. M. Alsan, a.g.e., s. 164; Harbiye Nâzırı Ali Paşa askerlerin isteklerini Arnavut lisanıyla söylediklerini sadâret'e bildirmekteydi: A. Şeref. a.g.e., s. 77.

103 İrade metni için: M. Sait-66; Ali Cevat, İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi, Ankara, 1960, s. 49.

104 İsyanın 1 günü için: S. Akşin, a.g.e., s. 31-56.

105 M. Sait-60; Ahmet Refik, a.g.e., s. 31.

106 M. Sait-61; A. R. Avni'nin bu esnadaki faaliyeti ve hayatı için: A. Birinci, Tarihin Gölgesinde, İstanbul, 2001, s. 30-49.

107 S. Akşin, a.g.e., s. 69 vd.

108 M. Sait-63-65, 72; H. Cahit, a.g.m., Yedigün, Nu. 160 (25 Mart 1936) s. 30; Feridun Kandemir, "İstanbul'a Kan Ağlatan 31 Mart Hâdisesi", Dün-Bugün Nu. 3 (18 Kasım 1955) s. 33; A. H. Kalaç, a.g.e., s. 38-39.

109 Musavver Muhit, Nu. 6-28 (14 Mayıs 1325) s. 169; Nu. 8-30 (28 Mayıs 1325), s. 230; M. Rifat a.g.e., s. 28-31.

110 Musavver Nevsal-i Servet-i Fünun-1326 s. 112; A. İhsan, a.g.e., s. 72; F. Kandemir, a.g.e.m. Dün-Bugün, Sayı. 3 (18 Kasım 1955), s. 33; Sayı 4 (25 Kasım 1955) s. 30; Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1959, s. 516; Celal Bayar, Ben de Yazdım, İstanbul, 1965, C. I, s. 143; A. E. Yalman, a.g.e., s. 96.

111 İT'nin 9 Nisan 1325 tarihli telgrafı için: M. Ziyaeddin Demircioğlu, Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Edildi, Kastamonu, 1968, s. 46-49.

112 Nuri Özkan, "Abdühamid'in Hâlli", Tarih Dünyası, Sayı 25 (15 Eylül 1951), s. 1123.

113 "Abdülhamid'in Tahrikâtı", Tanin, Nu. 253, (4 Mayıs 1325), s. 3; "Yıldız'da", Nu. 261 (12 Mayıs 1325_, s. 1.

114 Tanin, Nu. 550 (2 Mart 1326) s. 1.

115 M. Memduh, Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl, İstanbul, 1329, s. 16-18.

116 A Saib, a.g.e., s. 86, 90.

117 Ahmet Hamdi Başar, Hürriyet Buhranı, İstanbul, 1946 s. 69.

118 Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sâni (Neşreden Vedat Örfi), İstanbul, 1338-1340 s. 38; S. K. İrtem, bu jurnalleri en büyük delil olarak zikrediyor a.g.e., s. 128-137.

119 Ali Cevat, a.g.e., s. 60-61.

120 A. Refik (Altınay) önce (a.g.e., s. 21) Sultan Abdülhamid'in iki milyon lira harcadığını yazmıştı. On sene sonra ise (İki Komite-İk Kıtal, İstanbul, 1919, s. 51) "Sultan Abdulhamit'in ve Yıldız bendegânının meselenin ihzarında katiyen dahl ü tesiri yoktur" diyen A. Bederi Kuran'la beraber olmuştu: "31 Mart Hâdisesi Nasıl Oldu", Tarih Dünyası, Sayı 13 (15 Ekim 1950), s. 557; A. B. Kuran, Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi, İstanbul, 1957, s. 156.

121 Ali Kemal, "Dünkü Hâdise-i Askeriye", İkdam, Nu. 5347 (1 Nisan 1325), s. 1.

122 M. Turan, a.g.e., s. 61; Rıza Nur, a.g.e., s. 295-296.

123 M. Turan, a.g.e., s. 65.

124 Z. M. Alsan, a.g.e., s. 163.

125 Y. Nadi, a.g.e., s. 40-41; Hayret ve Halis Efendilerin zorla katıldıklarının Süleyman Tevfik Özzorluoğlu günlüğünde anlatmaktadır. Günlükten bazı parçalar için: Cemal Kutay, Bir Geri Dönüşün Mirâsı, İstanbul, 1994, s. 51-61; C. R. Atılhan, zorla ve süngü altında Ayasofya meydanına sürüldüklerinden (a.g.e., s. 138-139) bahsediliyor.

126 Z. M. Alsan, a.g.e., s. 163.

127 Z. M. Alsan, a.g.e., s. 172.

128 Derviş Vahdetî hakkında geniş bilgi için: Osman Selim Kocahanoğlu, Derviş Vahdetî ve Çavuşların İsyanı, İstanbul, 20001, s. 5-142.

129 O. S. Kocahanoğlu, a.g.e., s. XIX.

130 İsyan esnasındaki faaliyetlerini Süleyman Tevfik anlatmaktadır: C. Kutay, a.g.e., s. 51; Derviş Vahdetî'nin Meşrutiyet aleyhtarı açık mektubuna Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, bir beyanname ile karşı çıkmıştı: Metni için: Serbestî, Nu. 152 (5 Nisan 1325) s. 1.

131 "Teskin-i Halecan Emr-i Muhal", Nu. 102 (30 Mart 1325) s. 1-2; "İnkılab-ı Meşru" Nu. 105 (2 Nisan 1325) s. 1.

132 Volkan'ın başmakalelenin asıllarının Sait Paşa'nın evinden çıktığı kaydı mühim görünmektedir. Acaba bunlar Sait Paşa tarafından mı yazılıyor veya yazdırılıyordu. Bilgi için: C. R. Atilhan, a.g.e., s. 125; M. Turan, a.g.e., s. 79.

133 Ali Birinci, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, a.g.e., s. 34-35.

134 Rıza Nur "Sait Paşa Muvaffak Olacak mı?" Zühre, No. 110 (22 Teşrin-i Evvel 1327) s. 1; A. Birinci, a.g.e., s. 58-60.

135 M. Rifat, a.g.e., s. 9; Süleyman Nazif, Yıkılan Müessesesi, İstanbul, 1927, s. 8; S. Akşin, a.g.e., s. 231-237.

136 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara, 1991, C. I, Kısım, II, s. 185.

137 Sultan Abdülhamid, a.g.e., s. 40.

138 Ahrar için: S. Akşin, a.g.m., s. 541-560; T. Z. Tunaya, a.g.e., s. 142-154.

139 Sabahattin Bey'in tek yaprak ve iki sayfalık, dört sütunluk bu mühim beyannamesi, bâzı okuma yanlışları ve İT'ye atfedilerek, Ömer Türkoğlu tarafından basılmıştır. "Jön Türklerin Erken Bir Bildirisi", Tarih ve Toplum. Sayı: 75 (Mart 1990) s. 42-44; Sabahattin Bey'in akıllara durgunluk verecek kadar çılgın ve şaşırtıcı teşebbüsü de, Mondros Müterakesi'nden (30.10.1018) hemen sonraki günlerde, İttihatçıların kaçmasına mâni olmak maksadıyla, İstinye'de demirli bulunan Yavuz'un batırılmasıydı. Teşebbüs akim kalmıştı. Bilgi için: Mahmut Baler, Baldan Damlalar-3 ve Hatıralarım, İstanbul, 1982, s. 18-22.

140 Bu iktibaslar için: M. Rıfat, a.g.e., s. 9, 11, 13, 173.

141 İlk Emniyet-i Umumiye Müdürü Miralay Galip (Pasiner-Paşa) Beyin hatıralarından yapılan nâkiller için: Ecvet Güresin, 31 Mart İsyanı, İstanbul, 1969, s. 88-94.

142 M. Rifat, a.g.e., s. 122-123.

143 E. Güresin, a.g.e., s. 94; S. Akşin, a.g.e., s. 86-87, 128-129; 138-139.

144 Ali Haydar Mithat'a göre eski Beyrut valisi ve Şura-yı Devlet âzâsı olan kıdemli Jön Türk İsmail Kemal'in paraya karşı zaafı vardı. Hizmetleri karşılığında Avusturya, İtalya ve Yunanistan'dan tahsisat ve maaş alıyordu: Hatıralarım, İstanbul, 1946, s. 164.

145 M. Sait-66-67, 74; S. K. İrtem, a.g.e., s. 158; Vak'a hakkında Meclis-i Mebusan tarafından hazırlanan raporda dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Metni için: MMZ Ceridesi, Ankara, 1982, Devre I, İçtima 1, C. 3, s. 702-705; O. S. Kocahanoğlu, a.g.e., s. 254-261.

146 Hayatı için: A. Birinci, Tarihin Gölgesinde, s. 381-386.

147 M. Rıfat. Hakk-ı Vatan Yahut Tarih-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez, İstanbul, 1328, s. 46-84.

148 A. E. Yalman, a.g.e., s. 94; Doğan Avcıoğlu, 31 Mart'ta Yabancı Parmağı, İstanbul, 1969, 158, Mustafa Müftüoğlu, 31 Mart Vak'ası İrtica mı? İngiliz Oyunu mu? İstanbul, 1995, 136 s.

149 Ziya Nur Aksun, Osmanlı Tarihi, İstanbul, 1994, C. 5, s. 218.

150 A. Birinci, Tarih Yolunda, s. 117-129.

151 Fahir Armaoğlu, 19 Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), Ankara, 1997, s. 404-415, 533-537.

152 Sir E. Grey'den Sir G. Lother'e 31 Temmuz 1908 tarihli vesika için: Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul, 1967, s. 60-61, Feroz Ahmad "1908-1914 Yılları Arasında İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", İttihatçılıktan Kemalizme, İstanbul, 1985, s. 174-213.

153 Alan Moorehead, Çanakkale Geçilmez, (Türkçesi: Günay Salman), İstanbul, 1972, s. 24; Marian Kent "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu", Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler (Der. Marian Kent), İstanbul, 1996, s. 203.

154 Kendisi bu nevi ithamları reddetmiştir: F. Ahmad, a.g.e., s. 193.

155 S. Tevfik (Özzorluoğlu) günlüğünde (C. Kutay, a.g.e., s. 61) bu hususta bilgi vererek bir meseleyi ortaya atıyorsa da bilmece hala çözülememiştir. C. R. Atilhan da medreselerdeki benzer tahriklere (a.g.e., s. 138-139) işaret etmektedir. Şimdiye kadar dikkati çekmeyen bu hâdiseler isyanın en mühim taraflarındandır.

156 R. Nur, a.g.e., s. 331; F. Ahmad, "İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğundaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatlariyle Olan İlişkileri, 1908-1914", a.g.e., s. 112-173.

157 Celâl Bayar, Ben de Yazdım, İstanbul, 1965, C. I, s. 212.

158 Musavver Muhit, Nu. 6-28 (14 Mayıs 1325) s. 169; Hâşim a.g.e., s. 16; A. Saip a.g.e., s. 94; K. N. Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, s. 40.

159 Mehmet Selahattin, Bildiklerim, Kahire, 1918, 1334, s. 22; N. N. Tepedelenlioğlu, a.g.e., s. 216-217.

160 M. Sait-97.

161 H. Amca, a.g.e., s. 75-82.

162 H. Hüsnü Paşa'nın erkân-ı harbi Mustafa Kemal, ayni zamanda, ordunun isim babasıdır, Kumandanlık değişmesi için: Ziya Şakir, Atatürk, İstanbul, 1938, s. 72-73.

163 Ali Cevat, a.g.e., s. 186-187.

164 Hareket Ordusu Plânları M. Şevket Paşa'nın erkân-ı harbi Pertev Demirhan tarafından yapılmıştı: Pertev Demirhan, "31 Mart İhtilâli" (Haz. İ. H. Danişmend), Tercüman Nu. 1368-1390 (29 Mart-22 Nisan 1959), s. 4; Ayrıca bkz. A. Refik, a.g.e., s. 58-76.

165 M. Memduh, Hâller ve İclâslar. İstanbul, 1329, s. 167.

166 H. Cahit "Yeni Devir" Tanin, Nu. 254 (5 Mayıs 1325), s. 1.

167 İbrahim Hilmi Çağıraçan, Türkiye'de İntikap Usülleri ve Parti Mücadeleleri, İstanbul, 1946, s. 7.

168 Philip P. Graves, Türkler ve İngilizler, (Tercüme, Yılmaz Tezkan), Ankara, 1999, s. 86.

169 Geniş Bilgi İçin: M. Selahattin, a.g.e., s. 22.

170 Buradaki katliam için: M. Turan, a.g.e., s. 72-78; A. İhsan, a.g.e., s. 77, A. H. Kalaç, a.g.e., s. 44. A. İhsan (s. 77). Babiâli'ye atılan birkaç top mermisinin kendi matbaasında da "şerefli tahripler" yaptığını yazıyor.

171 Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara, 1949, s. 36-37; Sâmiha Ayverdi, Bir Dünyadan Bir Dünyaya, Ankara, 1974, s. 26-28, 92-93.

172 İdama ve hapis cezasına çarptırılanların bir listesi için: Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, Ankara, 1996, s. 209-257.

173 Sermusahip Cevher Ağa'nın asıl büyük cürmü yeni devrin en büyük devletlisi Mahmut Şevket Paşa'nın siyasî sırrına âgâh olmak, yâni jurnallerini bizzat Sultan'a arzetmekten ibaretti: Hasan Amca, a.g.e., s. 80; Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, İstanbul, 1960, s. 83-84. Cevher Ağa hakkında bir yazı yazan ve bu iki kitaptan habersiz bulunan Mithat Sertoğlu isim vermemiştir:

“Sultan Hamid’in Besmusâhibi Cevher Ağar Niçin Öldürüldü”, Hayat Tarihi Mecmuası, Sayı 4, (1 Nisan 1974), s. 10-13.

174 Nâdirî Fevzi, Enver Behnan Şapolyo’nun babasıdır: N. N. Tepedelenlioğlu, İlân-ı Hürriyet, İstanbul, 1960, s. 62.

175 Vahdetî’nin ifadeleri ve idamlar için: O. S. Kocahanoğlu, a.g.e., s. 203-235; Şakir Sungar, 31 Mart Vak’ası Suçluları Nasıl Asılmışlardı? Kayseri, 1945, 48 s.; 1, 2. ve 3. Divan-ı Harb’in faaliyeti için: Tanin, Nu. 254, (5 Mayıs 1325), s. 3; nu. 266 (17 Mayıs 1325) s. 3; nu. 267 (18 Mayıs 1325) s. 3; nu. 268 (19 Mayıs 1325) s. 2-3; nu. 273 (24 Mayıs 1325) s. 3; nu. 274 (25 Mayıs 1325), s. 3; nu. 275 (26 mayıs 1325), s. 3; nu. 276 (27 Mayıs 1325), s. 2; nu. 277 (28 Mayıs 1325), s. 3.

176 Tanin, nu. (17 Mayıs 1325) s. 3; nu. 267 (18 Mayıs 1325), s. 3; nu. 270 (21 Mayıs 1325), s. 3.

177 Musavver Muhit, nu. 6-28 (14 Mayıs 1325), s. 190.

178 Hasan Amca, “Kabasakal Mehmet Paşa” Yeni Tarih Dünyası Sayı, 15 (Nisan 1854), s. 609-610.

179 Yusuf Kemal Tengirşenk. Vatan Hizmetinde İstanbul, 1967, s. 112-113.

180 “Ceza-yı İdam”, Musavver Muhit, nu. 3-25 (23 Nisan 1325), s. 70.

181 Haberler ve resimler için: Musavver Muhit, nu. 5-27 (5 Mayıs 1325), s. 137, 146.

182 Ahmet Muhtar, İntak-ı Hak, İstanbul, 1930 Nu. 4 s. 363-364; Hasan Sâdi (Birkök), İttihat ve Terakkini İflâsı, İstanbul, 1328, s. 3; M. Z. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Fırıkdakları, İstanbul, 1328, s. 8.

183 “İdam Var”, Maşrık-ı İrfan, Nu. 24, (28 Mayıs 1325).

184 Nu. 550 (2 Mart 1326), s. 3.

185 BOA Dahiliye, dosya no 267056: Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun, 1326, s. 116.

186 Musavver Muhit, No. 9-31 (4 Haziran 1325), s. 282.

187 Serbestî, No. 153 (6 Nisan1325), s. 1: K. N. Duru, İttihat ve Terrakki Hatıralarım, s. 41, İT Merkezi Balkan Harbi’ne kadar bu şehirde kaldı.

188 BOA-Dahiliye Giden, Dosya No: 267790: Tanin, nu. 278 (29 Mayıs 1325), s. 3.

189 Yahya Kemal'in Ali Kemal için yazdıkları dikkate değer: Siyasî ve Edebi Portreler, İstanbul, 1968, s. 70-99. A. Kemal'in 31 Mart 1325 günü İkdam'daki yazı "Berlin Muahedesine Son Bir Nazar" adım taşıyordu. İsyandan haberdar olsaydı herhâlde başka bir yazı yazardı.

190 Tanin, nu. 259 (10 Mayıs 1325) s. 3.

191 A. İhsan, a.g.e., s. 76.

192 Cemal Bardakçı, Toprak Davasından Siyasî Partilere, İstanbul, 1945, s. 104.

193 "Mürteci Derdesti", Tanin, nu. 41 (12 Teşrin-i evvel 1325) s. 4; Lütfi Fikri "İrtica", Tazminat, nu. 53-330 (7 Haziran 1327) s. 1; L. Fikri, "31 Mart" Teminat, No. 312 (23 Temmuz 1328), s. 1; "Caka Mevsimi", Teşkilât, No. 204 (26 Kânun-ı sâni 1328), s. 1-2.

194 A. E. Yalman, a.g.e., s. 100.

195 M. Turan, a.g.e., s. 55-59; M. Raif Ogan, Sultan II. Abdülhamid ve Bugünkü Muarızları, İstanbul, 1965, s. 51.

196 Osman Nuri Lermioğlu, Halkın İstemediği İnkılâp, İstanbul, 1976, s. 52-63.

197 Hâtıralarının neşrinde bu isimler çıkarılmıştır: "Hurşit Paşa'nın Saray Hatıraları", Hayat Tarih Mecmuası", Sayı. 4 (1 Nisan 1974), s. 87; A. B. Kuran "Yağma Hasan'ın Böreği" teşhisinde bulunmaktadır (1959, s. 521.

198 H. Rahmi Apak, a.g.e., s. 42, Ayrıca dikkate değer bilgiler için: Mevhibe Celâlettin, Geçmiş Zaman Olur ki, (Yazarı: Sara Ertuğrul), İstanbul, 1953, s. 128, MZ. a.g.e., s. 8.

199 Hâllin iki şahidinin yazdıkarı için: "General Galip (Pasiner) Anlatıyor, "Selâhaddin Güngör", Kumandanlarımızın Harp Hatıraları, İstanbul, 1937, s. 111-116; Nuri Özkan, "Abdülhamid'in Hâlli", Tarih Dünyası, sayı 25 (15 Eylül 1951), s. 1125-1126; Başkatip Ali Cevat'ın yazdıkları için a.g.e., s. 79-87.

200 İktibasın metni için: A. Tugay a.g.e., s. 18.

201 M. Reşat için kullanılan ifadelere bir örnek olarak: R. Apak, a.g.e., 42; Necip ve mâsum bir şehzâde hüviyetiyle takdimi: Köylü, nu. 1 (14 Nisan 1327).

202 A. B. Kuran, 1957, s. 158-164; A. Tugay, a.g.e., s. 27.

203 "Fırak-ı Siyasîye", Tanzimat, nu. 12 (27 Nisan 1327), s. 1; H. A. Yücel, Hürriyet Yene Hürriyet, Ankara, 1960, C. 1, s. 200.

204 S. Nazif, a.g.e., s. 10; A. E. Yalman, a.g.e., s. 103; Eski devrin adamlarının bir listesi için: Musavvar Salnâme-i Servet-i Fünun, 1326, s. 132-135.

205 Genç mebusların yetişmek için nezaretlerde staj görmeleri fikri ortaya bir müsteşarlar meselesini çıkarmış ancak bu mümkün olmamıştı. Mesele İT'nin iktidar hırsına değil, hukuken gelebileceği makamlardan ürkmesine delil sayılmalıdır. Yanlış ve ters yorum için: Ahmet Mehmet Efendioğlu, "İttihat ve Terakki ve Siyasî Müsteşarlıklar", Toplumsal Tarih, Sayı, 43 (Temmuz 1997), s. 32-37.

206 H. Cahit "Rütbesiz Nâzır", Tanin, nu. 294 (14 Haziran 1325), s. 1; H. Cahit "Tecrübesizler", nu. 297 (17 Haziran 1325) s. 1; H. Cahit, "Yeni Dahiliye Nâzırı", nu. 338 (29 Temmuz 1325), s. 1; A. Saip a.g.e., s. 120.

207 Kısmen bahseden bir yazı için: Ahmet Turan Alkan "Ordu-Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Darkenar: 31 Mart Vak'ası ve Sonuçları", Osmanlı, Ankara, 1999, C. 2, s. 428-429.

208 Kanunun metni için: Düstur-Z, İstanbul, 1329, C. I, s. 410-417; M. Sait, a.g.m., 39. Görüşmeler için: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi Ankara, 1982, Devre 1, İçtimai senesi: 1, C. 6, s. 112; M. Sait, a.g.m, 39.

209 Metni İçin Düstur-2, s. 421-427; A. Tugay, a.g.e., s. 165.

210 Metni için: Düstur-2 s. 604-608, Ergun Özsunay, Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler, İstanbul, 1974, s. 14-15.

211 Kanunların metni için: Düstur-2, s. 69-173; 191, 227-29, 324-325, 326-333, 395-403, 404-406.

İttihat-Terakki ve Dış Politika (1906-1909) / Doç. Dr. Hasan Ünal [s.212-227]

Bilkent Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminin hızlandığı 19. ve 20. yüzyıllarda takip ettiği dış politikalar araştırmacılar arasında yeterince ilgi görmemiştir; oysa imparatorluğun bu dönemdeki dış siyaset uygulamaları sadece Osmanlı açısından değil, aynı zamanda belirtilen zaman dilimlerindeki uluslararası ilişkileri anlamak açısından da önemlidir. Bu eksiklik Osmanlı arşiv malzemelerinin yakın zamanlara kadar kısmen veya tamamen kapalı olmasıyla ilgili olsa da, öyle anlaşılıyor ki, belgelere ulaşmakta yaşanan güçlükler meselenin bütününü izah etmekten uzaktır; zira, özellikle son on beş yılda arşiv belgelerinin tasnif edilip, yeniden düzenlenerek açıldığını biliyoruz.1 Gerçi, şu ana kadar bu tasnif işlemlerinin tamamı sonuçlandırılmamış olsa bile, önemli miktarda malzemenin okuyuculara sunulmuş olduğu da bir gerçektir. Hatta, tasnif işlemleri başlamadan evvel dahi eski arşivi ve belgeleri kullanan ve bunları yabancı arşiv malzemeleriyle destekleyen bazı araştırmacılar, kendi içinde tutarlı ve Osmanlı'nın 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısındaki dış politika uygulamalarını konu alan eserler meydana getirmişlerdir.2 Bu türden çalışmalar arşivlerde yapılmakta olan yeni tasnif düzenlemeleriyle gittikçe artmaktadır. Dolayısıyla arşiv malzemesine ulaşmakta çekilen birtakım güçlükler bu tür çalışmaların yapılmamış olması konusunu ancak kısmi olarak izah edebilmektedir.

Söz konusu akademik ilgisizliği daha iyi anlayabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemindeki rolünün ne olduğuna dair yapılmış olan spekülatif nitelikteki a priori tahminlere bir göz atmak gerekecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle iktisadiyatı üzerine yapılan bazı çalışmalarda açıkça ifade edilmese de, en azından ima edilen bir husus vardır: Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda tam manasıyla bağımsız bir devlet olma özelliğini kaybetmişti ve dolayısıyla doğru-dürüst bir dış politikası olduğundan bahsetmek de sorgulanır hale gelmiş olmalıydı. Bu tür genellemelerden dikkate değer bir grubu İmparatorluğun Avrupalı Büyük Güçlere giderek artan ekonomik bağımlılığı üzerinde durmakta ve Osmanlı'nın bir nevi yarı-sömürge haline geldiğini belirtmektedir.

Bu ve buna benzer genellemelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun 19 ve 20. yüzyıllardaki dış politikası üzerine yapılması muhtemel çalışmaları belli bir dereceye kadar engellediğine ve araştırmacıların cesaretini kırdığına şüphe yoktur. Fakat, bütün genellemelerde olduğu gibi, burada da birtakım doğrular ilk anda göze çarpıyor olsa bile, biraz derinlemesine yapılan araştırmaların derhal ortaya koyduğu gibi, pek çok eksiklikler hatta yanlışlar da kendisini göstermektedir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, birinci elden malzeme ile doğrulanmamış olan bu teorilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkilerini araştırmaya değmez hale getirecek derecede bir bağımlılık olgusunu izah etmesi beklenemez. Ayrıca bu türden bağımlılık teorilerinin yerini giderek karşılıklı bağımlılık tezlerine bıraktığı bilinmektedir.

Öte yandan, 19 ve 20. yüzyıl diploması tarihi ile ilgilenenlerin çok yakından bildiği bazı gerçekler dikkate alındığı zaman bu genellemelerin hemen sorgulanır hale geldiği anlaşılıyor. Mesela, Osmanlı İmparatorluğu uzun süren mevcudiyetinin özellikle son yüzyılında pek çok savaşa müdahil hale

gelmiştir ve bugün yapılmış ve yapılmakta olan araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla, bu savaşların hiçbirisinin sonucunu baştan kesinkes tahmin etmek pek mümkün değildi. 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi, 1854-56 Kırım Savaşı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşları ve nihayet 1914-18 Birinci Dünya Savaşı bu konuda örnek teşkil edebilecek niteliktedirler. Yani iddia edilen bütün bağımlılığına ve çöküşüne rağmen, Osmanlı İmparatorluğu, kendi ölçeğinde kuvvetli bir askeri güç olarak varlığını sürdürdü. Dolayısıyla, kendisinin Avrupalı Büyük Güçlerle olan ekonomik ilişkileri hangi vaziyette olursa olsun, bu askeri gücün İmparatorluğa ciddi bir diplomatik manivela ve hareket kabiliyeti sağladığına hiç şüphe yoktur. Hatta, bu noktada, çöküşünün ve bağımlılığının iyice ilerlemiş olması gerektiği 1914 yılında, dış ticaretinin en büyük bölümünü yaptığı İngiltere'ye ve yabancı yatırım ile finansman ihtiyacının önemli bir kısmını karşıladığı Fransa'ya karşı savaşa girebilecek derecede kendisini bağımsız hissetmiş olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Her halükarda söz konusu bağımlılık yaklaşımının kendi içinde tutarlı olmayan pek çok yönü bulunduğu fark edilmektedir.3

***

Osmanlı İmparatorluğu'nun II. Meşrutiyet Devri olarak bilinen (1908-1918) ve büyük ölçüde İttihat ve Terakki örgütünün etkisiyle üretilmiş olan dış politikaları da yukarıda bahsedilen akademik eksiklik ve ilgisizlikten payını almıştır. Bu dönemde, İmparatorluğun 1911-12 yıllarında İtalyanlarla, 1912-13 senelerinde Balkanlı müttefiklerle ve son olarak da 1914-18 arasında Birinci Dünya Savaşı içinde Ruslar, İngilizler ve kısmen de Fransızlarla olmak üzere üç sıcak savaşın doğrudan muhatabı olduğunu ve bu savaşların sonunda dağıldığını dikkate alacak olursak, söz konusu on yılın dış politikası üzerinde bir ilgi odaklaşması olmaması doğrusu şaşırtıcıdır. Genç Türk örgütlerinin, özellikle de İttihat ve Terakki'nin yapısı ve uyguladığı iç politikalar üzerine bilim dünyasında belli bir ilgi yoğunlaşması olduğu gözlenmekte ise de, İttihat ve Terakki'nin şu veya bu şekilde iktidarda olduğu bu on yıllık dönemde ortaya koydukları dış politikaların oluşumunu etkilemiş olan temel sebepler, amaçlar ve unsurların üzerinde bir inceleme yapılmadığı dikkati çekmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, burada da arşiv belgelerine dayalı araştırmaların yapılmamasındaki başlıca sebep, konuya ilişkin olarak ortaya atılmış olan basite indirgemeler ve genellemelerdir. Örneğin, şaşırtıcı bir şekilde, pek çok araştırmacı bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiltere'nin dış politikası üzerinde hassasiyetle durmayı tercih ederek adeta İngiltere'nin kısmen ilgisiz kısmen de düşmanca olarak buldukları bu tavrının netice itibariyle İttihat ve Terakki'nin dış politikasını belirleyen temel faktör olduğunu savunmuş ve böylece İttihatçıların aslında istemedikleri halde giderek Almanya ve Avusturya-Macaristan'a bağımlı hale geldiklerini idda etmişlerdir.4 İngiltere'nin o dönemdeki dış politikası üzerine yapılan bu değerlendirmelerin arşiv belgeleriyle üretilen çalışmaların ışığında sorgulanır hale gelmiş olması bir yana,5 bu yöndeki bir yaklaşım İttihatçıların kendi politikalarını haklı çıkarmak için yapmış oldukları propagandanın adeta bir yansıması niteliğindedir.6 Üstelik bu yoldaki propagandaların sadece İttihatçıların kendilerini ve politakalarını doğrulamak gayesiyle yapılmış olduğu, aydınlatıcı bilgi verme amacına yönelik olmadığı bilinmektedir.7

İttihat ve Terakki örgütünün dış politikası üzerine yapılan genellemelerden bir diğeri de, bu teşkilatın ideolojik yapısı itibariyle parlamenter bir rejimden yana olduğu ve dolayısıyla büyük ölçüde İngiltere ve Fransa'ya sempati beslediği yönündedir. Örgütün, bu niteliklerinden dolayı İngiltere ve Fransa'da faaliyet alanı bulduğu ve 'despotik' Abdülhamit yönetimine yakınlığıyla bilinen Almanya'da kendisini fazlaca gösteremediği de iddia edilmiş, fakat İngiltere gibi yayılmacı-emperyalist bir devletin 1907 yılında Rusya ile anlaşmış olmasından dolayı İstanbul'da 1908 Temmuzu'nda iktidara gelen ve kendisiyle yakınlaşmak için çırpınan Genç Türk rejimine sırt çevirdiği ileri sürülmüş; böylece Osmanlı'nın isteksizce de olsa, Almanya'ya yönelmesine sebebiyet verildiği belirtilmiştir.8

İttihat ve Terakki'nin dış politikası üzerinde yapılan bu genellemelerin hemen hemen tamamı Avrupalı Büyük Güçlerle münasebetleri izah etmeye yönelik olduğu için, o zamanki hesaba göre küçük devletlere yani Balkanlı ülkelere yönelik politikalarının ne olduğu hususu da adeta önemsiz addedilerek bir kenara konulmuştur. Oysa birinci elden kaynaklarla yapılan araştırmalar, İttihat ve Terakki'nin dış politikasında Balkanlı ülkelerle olan ilişkilerinin Avrupalı Büyük Güçlerle olan münasebetler derecesinde önemli olduğunu ortaya koymaktadırlar.9

Bu türden genellemelerin bilimsel çalışmaları kısırlaştırdığı ve her manada olumsuz etkilediği görüşünden hareket eden çalışmamız, öncelikle bu görüşleri ciddi bir şekilde ve arşiv malzemeleriyle teste tâbi tutmaya çalışacak, sonra da İttihat ve Terakki örgütünün uyguladığı dış politikalara ilham veren ideolojik düşünce ve dürtülerin neler olduğunu tespit ederek, bu siyasal eğilimler doğrultusunda hazırlanan ve uygulanan dış politikalar üzerinde birtakım gözlemlerde bulunacaktır. Bu noktada belirli bir mantıki ve kronolojik silsile takip edilerek, önce İttihat ve Terakki örgütünün iktidarda söz sahibi olmadan evvelki yıllarda yani 1908 öncesi dış politika hakkında neler ileri sürdüğü tahlil edilmeye çalışılarak, örgütün bu yoldaki düşüncelerine temel teşkil eden ideolojik alt yapı ele alınacak sonra da 1908 sonrası uygulamalarda örgütün siyasi felsefesinin ne tür dış politikalarla karşımıza çıktığı incelenecektir. Böyle bir düzenlemede, konuya ilişkin olarak ortaya atılmış olan bütün varsayımların da sorgulanmış olacağına inanıyoruz.

***

Öyle anlaşılıyor ki İttihat ve Terakki örgütü kuruluşundan 1902 yılına kadar büyük ölçüde bir fikir klübü niteliğinde kalmış ve kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine talip olan bir siyasi kuruluş şekline dönüştürememiştir. Avrupa'nın değişik ülkelerinde dağınık bir biçimde ve Genç Türkler gibi genel bir isimle faaliyet gösteren bütün grupların bir araya gelmesiyle oluşturulan meşhur 1902 Kongresi'nin ardından, Ahmet Rıza Bey çevresinde toplanan Genç Türklerin giderek Türk-Müslüman milliyetçiliği diyebileceğimiz bir nasyonalizmi benimsedikleri ve özellikle 1906 yılından itibaren Dr. Bahattin Şakir'in çabalarıyla bir gizli ihtilal örgütü oluşturdukları anlaşılmaktadır.10 1908 Temmuz İhtilali''nden sonra İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerini oluşturacak bu kişilerin çıkardıkları yayınlarda Osmanlı İmparatorluğu açısından Avrupa'daki gelişmeler üzerine dış politika analizleri yaptıklarını görmekteyiz. Öyle ki, mesela, bunların yayınlarından olan Mechveret Supplément Français Avrupa'daki uluslararası ilişkiler ve değişen uluslararası dengeler üzerine pek çok yorumda

bulunmuştur. Bu yayınlardan çıkarılacak sonuçları az miktarda da olsa günümüze kadar gelmiş olan İttihat ve Terakki belgeleri ve liderlerinin hatıraları ile karşılaştırma imkanına da sahibiz. Ayrıca, bütün bu sonuçları, İttihat ve Terakki'nin Avrupa'daki uluslararası ilişkileri nasıl değerlendirdiğine dair hatırı sayılır ipuçları veren ve Genç Türk İhtilali'nden sonraki yıllarda Osmanlı dış politikasının nasıl belirlendiği konusuna büyük ölçüde ışık tutan yerli ve yabancı pek çok arşivde bulunan orjinal belgelerle de mukayese etmemiz gerekir ki, bu çalışma bunları yaptığı iddiasındadır.

1908 İhtilali'nden sonra İttihatçılar olarak tanınacak olan Genç Türk grubunun çıkarmış olduğu yayınların dikkatli bir şekilde incelenmesi, bizi iki temel sonuca götürüyor. Bunlardan ilki, bu grubun bütün Avrupalı Büyük Güçlere karşı düşmanca denebilecek aleyhtar bir tutumda ve onların Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine sık sık yaptıkları müdahalelere şiddetli bir karşı koyma duygusu içerisinde bulunduğudur. İkincisi ise, 1908'de iktidara oynama aşamasına gelmeden çok evvel bile İttihat ve Terakki'nin iddia edildiği gibi parlamenter devletler olan İngiltere ve Fransa lehine özel bir eğilim sergilememiş olmasıdır. Hatta tam tersine, mesela bu yayınlardan özellikle Mechveret Supplément Français'te çıkmış olan İngiltere aleyhtarı nitelikteki yazıların adedi başka herhangi bir devlet aleyhine olanlardan çok daha fazladır. Bu İngiliz düşmanlığı, ilk bakışta 1902 Kongresi'nin ardından Prens Sabahattin Bey etrafında toplanmış olan ve sürekli olarak İngiliz dostluğu yönünde yayınlar yapan rakip Genç Türk hareketine bir tepki gibi görünse de, İngiliz aleyhtarlığının, İttihat ve Terakki örgütü içerisinde oluşan ve İngiltere'nin Osmanlı'nın baş düşmanı haline geldiği yönündeki köklü bir düşüncenin ürünü olduğuna da hiç şüphe yoktur.

İttihat ve Terakki'nin Avrupalı Büyük Güçler'e özellikle de İngiltere ve Fransa'ya karşı duyduğu güvensizliğin temelinde, bu ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'na, bilhassa Türklere ve Müslümanlara düşmanca bir tavır sergiledikleri konusunda kökleşmiş bir inancın yattığı göze çarpmaktadır. İttihat ve Terakki'ye göre bu düşmanlık, Ermeni ve Bulgar İhtilallerine söz konusu devletlerin vermiş olduğu İttihatçılarca kesin olarak kabul edilen destekte en belirgin hale gelmişti. Bu desteği vermelerinin tek gerekçesi, eşkıyaların bir İslami güce saldırıyor olmalarından başka birşey değildi. Mesela, "en fanatik birtakım kilise mensupları ve politikacılardan" oluşmuş ve Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinin sona ermesi için mücadele eden Londra'daki Balkan Komitesi'ne yönelttiği hücumlardan birinde Mechveret Supplément Français şöyle demekteydi:

'Müslümanlar bu kalleşçe manevralar içerisindeki gerçekleri görmeye başlıyorlar ve bu da Doğu'da İngilizlerin yardımlarıyla olmakta ve bu sayede Müslümanların gözleri açılmaktadır.'11

Bu ve buna benzer dış politikayla ilgili olarak kaleme alınmış pek çok baş makale sadece kendi başlarına ele alındığı takdirde cereyan etmekte olan birtakım olaylara gösterilmiş basit tepkiler olarak düşünülebilir. Fakat, İttihat ve Terakki'nin günümüze ulaşmış olan haberleşme defterindeki bilgiler, bu türden dış politika yorumlarının çok kökleşmiş inançların bir ifadesi ve 1906'dan itibaren bu örgütün benimsediği siyasetin dışa vurulması olduğu konusunda bir şüpheye yer vermeyecek niteliktedir.

1907 yılı başlarında meydana gelen ve 1876 Anayasası'nın babası olarak Genç Türkler tarafından saygıyla anılan Mithat Paşa'nın meşhur oğlu Ali Haydar Bey'in İttihat ve Terakki örgütü Merkez Komitesi'nden istifasıyla sonuçlanan bir hadise söz konusu ettiğimiz kökleşmiş İngiltere aleyhtarlığını gayet güzel izah etmektedir. Bu istifaya sebep olan olaylar zincirini anlatan Merkez Komitesi'nin bütün şubelere gönderdiği bir mektuba göre İttihat ve Terakki, İngiltere'ye Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle de Türklerin baş düşmanı olarak gösterilebilecek her türlü haber ve makaleyi kendi yayın organlarında basmaya itina gösteriyordu. Ali Haydar Bey ise böyle bir İngiliz aleyhtarı yayın politikasını tasvip etmediği için örgütten istifa etmeye zorlanmıştı.

Hatta aynı yıl içerisinde, Paris'teki Merkez Komitesi, Londra'da sürgünde bulunan Genç Türklerden Halil Halid Bey'e bir mektup göndererek İngiltere basınında çıkan haber ve yorumlardan ve Avam Kamarası'nda İngiliz Parlamenterlerin yaptığı konuşmalardan Osmanlı ve Türkler aleyhinde olanları özenle seçerek Paris'teki merkeze göndermesi ricasında bulunur. Halil Halid Bey'e gönderilen mektupta verilen izahata göre, bu tür yayınlar İngiltere'yi hâlâ dostumuz gözüyle görenleri, bu ülkenin en azılı düşmanımız olduğuna inandırmak amacıyla kullanılacaktı. Aynı şekilde, Kıbrıs Larnaka'daki üyelerinden birisine de benzeri bir mektup yazmayı ihmal etmeyen İttihat ve Terakki'nin Paris Merkez Komitesi, bu üyeden İngiltere aleyhine kaleme alınmış makaleler yazmasını istiyor ve bunların Şura-yı Ümmet'te yayınlanacağını belirtiyordu. Böylece İngiltere aleyhtarı bir kamuoyu oluşturabileceğini hesaplayan örgüte göre, bu tür makaleler, İngiltere'nin 1830 ve 1840'larda olduğu gibi dostane politikalar uygulamadığını; tam tersine, bu ülkenin Ermeni ve Makedon İhtilalcilerini ve hatta Arapları bile Türklere karşı kışkırtmak için elinden geleni yaptığını vurgulamalıydı.12

Öyle anlaşılıyor ki, İngiliz aleyhtarı bu düşünce ve eğilimler giderek hız kazanır ve 1907 yılında İngiltere ile Rusya arasındaki problemleri belli bir uzlaşma sayesinde büyük ölçüde ortadan kaldıran meşhur İngiliz-Rus Antlaşması'nın imzası ile de zirveye çıkar. Aslında, bu antlaşma sayesinde her iki ülke arasında meydana gelen yakınlaşma 1906 yılından itibaren İttihat ve Terakki örgütünün dikkatinden kaçmamıştı. Mesela, 1906 yılı Temmuz ayında Mechveret Supplément Français bu iki gücün aralarındaki uzlaşmayı Osmanlı'nın sırtına yükleyip yüklemeyeceklerini merak ediyor ve okuyucularına 1904 yılındaki İngiliz-Fransız Antlaşması'nın, Osmanlı İmparatorluğu açısından Mısır'ın kesin kaybı anlamına gelmiş olduğunu hatırlatıyordu.13 Özellikle, 1907 yılında İngiliz-Rus Antlaşması'nın imzalanmasından itibaren, İttihat ve Terakki'nin endişelerinin katlamalı olarak arttığı görüldü ve örgüt Rusya ve İngiltere arasında Makedonya'da çetelerin takibi için yabancı subayların denetiminde bir hareketli birlik oluşturulması yönünde hazırlanan planı şiddetle eleştirdi. Öyle ki, İttihat ve Terakki o yıllarda Osmanlı yönetimindeki Balkan topraklarında yaşanan karmaşık ortamın bütün sorumluluğunu İngiltere'ye yükleyerek, bu sorunların temelinde Bulgaristan'ın 1885'te Doğu Rumeli'yi ilhak etmesinin ve bu kriz sırasında İngiltere'nin uyguladığı dış politikanın yattığını söylüyordu. Örgüte göre, İngiltere'nin destek ve teşvikleri olmamış olsaydı, Bulgaristan hiçbir zaman Doğu Rumeli'yi ilhak etmeye kalkışamazdı.14

İttihat ve Terakki'nin İngiltere'ye yönelttiği bu eleştiri bombardımanı, diğer ülkelerin daha iyi olduğu manasına gelmiyordu. Mesela, Rusya'ya düşmanlık adeta geleneksel olduğu ve süreklilik arz

ettiği için, bu hususun sık sık gündeme getirilmesine bir manada gerek duyulmuyordu. Bununla birlikte, belirli aralıklarla Rusya aleyhine yazılmış makalelere de rastlanıyordu. Mesela, 1906 Mart'ında, Mechveret Supplément Français, okurlarının dikkatini Slav tehlikesine çekiyor ve eğer şu anda Avrupa'da oluşum halinde olan bir tehlike varsa bunun sarı tehlike olduğunu belirtiyordu. Gazeteye göre bu sarı tehlike Avrupa'da o zaman zannedildiği gibi Doğu Asya Halkları değil, tam tersine, Rus ve Slav tehdidiydi.15 Özellikle, Rusya'nın Makedonya'da uluslararası reformlar uygulanması yolunda yaptığı girişimler İttihat ve Terakki örgütünün şiddetli tepkisine sebep oluyordu. Öyle ki, 1908 Mayıs'ında örgüt, Manastır'daki yabancı devletlerin konsolosluklarına birer nota vererek Makedonya'daki varlığını ilan ederken, Rusya konsolosuna bir kopya vermemek konusunda titiz ve ısrarlı davranmıştı.16

Diğer devletler de İttihat ve Terakki'nin eleştirilerinden nasiplerini alıyorlardı. Makedonya'da reform yapılması yolunda girişimlerde bulunmaları yüzünden, İttihat ve Terakki örgütünün kendilerine duyduğu kızgınlık adeta sınırsızdı. Özellikle 1905 yılı Aralık ayında Büyük Güçlerin donanmalarını kullanarak toplu bir gövde gösterisinde bulunmaları, Sultan Abdülhamid'i Makedonya'nın hesaplarını tutmak üzere bir uluslararası komisyon kurmaya zorla razı etmeleri, İttihat ve Terakki liderlerinin ve Mechveret Supplément Français'in başyazarı Ahmet Rıza'nın şiddetli tepkisine sebep olmuştu. Haçlı Donanması başlığıyla kaleme aldığı baş yazıda Genç Türk lideri şöyle diyordu:

"Büyük Güçlerin silahlı müdahalesinin savunulacak hiçbir yanı yoktur ve eğer Makedonya'nın üç vilayetinde başlanılmış reform uygulamalarının Türkiye'den devamı istenecekse, Osmanlı hükümetinin prestijinin zedelenmemesi gerektiğini Bab-ı Ali Hükümeti'nin bu devletlere açıkça belirtmeye hakkı vardır.''17

Makale, Büyük Güçleri Osmanlı hükümetinin otoritesini dolaylı olarak ortadan kaldırmaya çalışmakla suçluyor ve eğer bir hükümet Büyük Güçlerin 'gayr-i hukuki ve aşağılayıcı davranışlarına' her zaman boyun eğecek olursa, böyle bir hükümetin halkına ne tür güven verebileceğini ve halkından nasıl itimat bekleyebileceğini soruyordu. Ahmet Rıza'ya göre donanma ile yapılan bu kaba kuvvet gösterisi Türklere sadece bir ders verebilirdi:

''Yabancı Büyük Güçler tarafından her türlü öneriye bir nevi tiksinti duygusu içerisinde güvensizlik duymak ve hazırlıklı bulunmak: Bu Büyük Güçlerin ne Türklerin ne de Osmanlıların gerçek ihtiyaçlarıyla asla ilgilenmediklerini şu ana kadar edindikleri bir dizi acı tecrübe sonucu bilmiyorlar mı?"18

Abdülhamit bu tehdit karşısında boyun eğip, uluslararası mali komisyonun kurulmasını kabul ettiği zaman, İttihat ve Terakki örgütü bunu çok acı bir dille eleştirerek, bütün meselenin Sultan'ın korkaklığından kaynaklandığı ileri sürdü. Ayrıca, 'Büyük Güçlerin Türkiye ile ilgili meselelerini, Apaçilerin birbirleriyle olan sorunlarını karanlık bölgelerde ve bilinmez şekillerde çözümledikleri gibi çözme alışkanlığı elde etmiş olduklarını' ifade etmekten de geri durmadı.19 Bu arada bir hususun altını çizmeye özen gösterdi ki, burada aslında Büyük Güçlere yönelik bir tehdit gözlenmekte idi: Bu

tür gövde gösterileri başarısız kalmaya mahkum olduğu gibi, ayrıca 'bunlar Türk halkının sabrını taşırıyor, sinirlendiriyor ve onu isyan etmeye itiyordu.'20

Değişik şekillerde ifade edilen İttihat ve Terakki'nin Avrupa karşıtlığı ve hatta Avrupa düşmanlığının bir başka örneği de Avrupa emperyalizmi tarafından tehdit edilen diğer Müslüman ülkelerle dayanışma arzusuydu. Mesela, 1907 yılı Ocak ayında, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında bazı sınır çatışmaları olduğu yolunda haberler gelmesi üzerine, Mechveret Supplément Français bu iki ülkenin birbirine saldırmasının her ne sebepten olursa olsun acınacak bir durum olduğunu ilan etti. Gazete, bütün suçu Osmanlı Sultanı ve İran Şahı'nın üzerine attıktan sonra, 'ne Sultan'ın ne de Şah'ın bağımsızlığımızı tehlikeye atmaya, bize ait olan birşeyi ve bizim en kıymetli varlıklarımızı yabancılara satmaya hiç hakları olmadığını' vurguladı. Ahmet Rıza'ya göre, bu iki ülke arasında pasif manada sıradan bir barışın kurulması bile yeterli değildi: 'İslam dininin öngördüğü ve emrettiği biçimlerde bir tesanüt ve uhuvvet de' olmalıydı.21

Her ne kadar Müslüman dayanışması konusunu ileri sürmüş olsa da, bu dayanışmadan İttihat ve Terakki örgütünün anladığı şey büyük ölçüde Türk milliyetçiliği manasına geliyor veya en azından kuvvetli dozda bir Türk milliyetçiliğini içeriyordu. Mesela, örgütün 1906-1907 yıllarına ait gizli yazışmalarını kapsayan belgeler, İttihat ve Terakki'nin Rusya'daki Türk ve Müslümanların geleceğiyle yakından ilgilendiğini ve hatta Kafkaslar, Azerbaycan, Dağıstan ve Orta Asya'da kendisine sempati besleyen gruplarla doğrudan temas kurmuş olduğunu ortaya koyuyor. Aynı zamanda örgüt, 1878 yılından beri Avusturya-Macaristan'ın resmi işgali altında bulunan Bosna-Hersek'te şubeler açmış ve 1907 yılında söz konusu şubeleri Türkçenin bu vilayetlerde yaygınlaştırılması için gayret göstermeleri konusunda uyarmıştı.22

Buraya kadar anlatılan olaylar, İttihat ve Terakki veya Genç Türklerin samimi olarak İngiltere ve Fransa taraftarı ve dolayısıyla da Almanya aleyhtarı oldukları yönünde uzunca bir süredir kabul edilegelen düşüncelerin sorgulanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Aslında eldeki belgeler dikkatli bir şekilde incelendiği takdirde, İttihat ve Terakki'nin Avrupalı Büyük Güçlerin dış politikalarına dair ürettiği düşüncelerin diplomatik, askeri ve ticari manada derli-toplu ve en azından kendi içinde tutarlı bir dış siyaset mantığı içermediği sonucuna ulaşılmaktadır. Öte yandan, belgelerin ortaya koyduğu bir diğer husus da, İttihat ve Terakki'nin 1908 İhtilali öncesinde oldukça aşırı bir dozda Avrupa aleyhtarlığı düşüncesine saplanmış olmasıdır.

Adeta, komplolarla oluşturduğu bu düşüncesinin temeli, Avrupalı Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına son vermek, dünya Müslümanlarını ve Türk milletini esir etmek üzere açık ve sistemli bir savaş içerisinde bulunduğu yolunda örgütün edindiği intiba ve inanca dayanıyordu.

Bu noktada, birbirine rakip olan İttihat ve Terakki ile Abdülhamit arasında büyük ölçüde anlayış benzerliği vardır. Zaten, İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit'in dış meselelerle ilgilenme biçimine getirdiği en ağır eleştirinin, Padişah'ın, Avrupalı Büyük Güçlere karşı çok teslimiyetçi ve onların aşağılayıcı

muamelesi karşısında çok pısırık kaldığı yönünde olması dikkat çekicidir. Fakat, burada altının çizilmesi gereken husus şudur ki, bu tür bir benzetme büyük ölçüde zorlama sonucu yapılabilir; zira, Abdülhamit'in Avrupa aleyhtarlığı ve bütün Büyük Güçlere duyduğu güvensizlik İmparatorluğun zayıflığından kaynaklanıyordu ve bu manada onun dış politika anlayışı pasif ve muhafazakar karakterdeydi. Çünkü, Abdülhamit, mevcut uluslararası düzeni itirazsız kabul etmiş ve bu sistem içinde İmparatorluğun bekasını temin etmeye çalışmıştı. Buna karşılık İttihat ve Terakki'nin benimsemiş olduğu Avrupa aleyhtarlığı ise haksızlığa uğramış olduğu kanaati içerisinde olan ve kendisini ispata çalışan bir milliyetçiliğe dayanıyordu ki, bu tür bir siyasi tavrın kısa vadede olmasa bile orta veya uzun vadede uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerinin ihtilalci karakterde olacağı açıktı.23

Bu noktada, İttihat ve Terakki'nin 1908 öncesinde şimdiye kadar söylenildiği veya tahmin edildiği gibi, siyasi felsefe yakınlığı itibariyle İngiltere ve Fransa yanlısı olmadığını; tam tersine, çok şiddetli bir dozda İngiliz aleyhtarlığı içerisinde bulunduğunu; genel hatlarıyla derli-toplu bir dış politika düşüncesi üretmediğini ve daha da önemlisi, gerek Avrupa gerekse Balkanlardaki bütün devletlere nefret derecesine uzanan bir kızgınlık ve düşmanlık beslediğini; bütün bunlara da İttihat ve Terakki örgütünün benimsemiş olduğu bir nevi Türk milliyetçiliğinin sebebiyet verdiğini tespit etmiş bulunmaktayız. Fakat, bu hususların tespiti İttihat ve Terakki'nin 1908 İhtilali sonrasında ne tür bir dış politika ortaya koyduğunu izah etmeyebilir; zira, olabildiğince İngiliz aleyhtarı bir söylemle iktdara gelmiş bir grup, iktidarda iken şartların zorlaması sonucu İngiliz yanlısı bir siyasete yönelebilir. Aynı şekilde, bütün komşularından temel itibariyle nefret eden bir siyasi grup, iktidara gelince alternatif dış politikaların gerekliliğini görerek, farklı siyasi davranışlar içerisine girebilir. O halde, İttihat ve Terakki'nin 1908 İhtilali sonrasında da ne tür politikalar uygulamış veya uygulamaya çalışmış olduğunu kısaca tespit etmekte faydalar vardır.

Öyle anlaşılıyor ki, İttihat ve Terakki'nin 1908 İhtilali sonrasında oluşturmaya çalıştığı ilk dış politika alternatifi bütün devletlere -hem Avrupalı Büyük Güçler hem de Balkan devletleri- karşı aynı derecede ve bazen aşırı dozda dostluk ifadeleri kullanmak prensibine dayanıyordu. İttihat ve Terakki Örgütü bu sayede Avrupa aleyhtarlığı yönündeki temel siyasi felsefesini gizleyebilmiş olacağını da düşünüyordu. Fakat, ilk bakışta belki akla yatkın gibi görünecek olsa bile, bu tür bir siyaset o zamanki güç dengesini dikkate almaz nitelikteydi ve sonuç itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun tecrid edilerek yalnız bırakılmasına yol açabilirdi. Balkan Savaşlarına ve Birinci Dünya Savaşı'na giden yılların, güç dengesi politikaları ve yoğun diplomasi trafiği ile geçtiğini gözönüne aldığımız zaman, yalnız kalmanın Osmanlı İmparatorluğu açısından neredeyse intihar etmek manasına gelebileceği sonucuna varmak mümkündür. Gerçekten de Osmanlı, bu dönemde yaşadığı yoğun uluslarararası krizlerde -Bosna Krizi (1908-1909) hariç- kendisine destek verebilecek dostlardan mahrum kalmıştır. Bu yalnızlık büyük ölçüde İttihat ve Terakki'nin kendi gayretleri sonucunda oluşmuştur ki, şimdi bu çabalara bir göz atmak gerekir.

23 Temmuz İhtilali'nin hemen akabinde, yıllardır Paris'te sürgünde yaşamakta olan Ahmet Rıza, İstanbul'a dönmeden evvel Paris'te bulunan büyükelçilikler vasıtasıyla Büyük Güçlerle temaslar

kurmaya çalışır. Örneğin, o zamana kadar Mechveret Supplément Français'in başyazılarında en ağır biçimde eleştirdiği İngiltere, Ahmet Rıza'nın dostluğunu mutlaka elde etmek için ciddi gayret sarf ettiği ilk ülke olur. Anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasından sadece 23 gün sonra 17 Ağustos 1908'de, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e ve İngiltere Kralı VII. Edward'a Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (Comité Ottoman d'Union et Progres) adına birer mektup yazarak görüşmek istediğini belirtir. Aynı zamanda, 'şanlı İngiliz askerlerinin Kırım Savaşı sırasındaki yardımlarını, 1877-78 Türk-Rus Harbi'nde İngiltere'nin müdahalesini' ve bu müdahale sonucu Osmanlı'nın çok işine yarayan Kıbrıs Antlaşması'nın İngiltere ile imzalanmış olmasını, İttihat ve Terakki mensuplarının her zaman hatırladıklarını vurgulamayı da ihmal etmez.24

Yani birkaç ay öncesine kadar İngiltere'nin, Osmanlı'nın, Müslümanların ve bilhassa Türklerin en büyük düşmanı olduğu yönünde yapılan yayınlar adeta tekzip edilmektedir. Fakat, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın İttihat ve Terakki'nin çok küçük tirajlı ve çoğu zaman adeta gizlice dağıtılan bu gazetelerinden ve muhtevasından haberi yok gibidir. Ayrıca, İngiltere giderek hızla Almanya taraftarı bir siyaset izlediğini düşündüğü Abdülhamit'in mutlak idaresine son verilmesinden oldukça memnundur. Dolayısıyla, Ahmet Rıza'ya hemen cevap verilir.25

O sırada Grey Londra dışında tatildedir, ama Dışişleri Bakanlığı bir telgraf çekerek kendisini konudan haberdar eder ve Ahmet Rıza'nın görüşme istediğini iletir. Grey, Dışişleri Bakanlığına telgrafla bir talimat verir ve Ahmet Rıza'yı tatil dönüşü Ekim başlarında görmekten memnun olacağını belirten bir mesajın İttihat ve Terakki liderine ulaştırılmasını ister. Ancak, bu arada Ahmet Rıza daha önce Londra'ya gelmek isterse, bakan yardımcısı Sir Charles Hardinge ile görüşebilecek veya Paris'teki İngiltere Büyükelçisi Sir Francis Bertie vasıtasıyla düşüncelerini Londra'ya aktarabilecektir. Hatta, eğer Ahmet Rıza bir an evvel İstanbul'a dönmek isteyecek olursa, oradaki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerald Lowther aracılığıyla da Londra'yla doğrudan temas kurması sağlanacaktır. Grey, bütün bunlara ilaveten, gönderdiği talimata, Ahmet Rıza'nın 'çok büyük bir liberal reformcu olduğu yolundaki şöhretinin' kendisince 'çok iyi bilindiği' hususunun da İttihatçı lidere bildirilmesini eklemeyi ihmal etmez.26 Ahmet Rıza, Ekim 1908'e kadar bekleyemediği ve bir an önce İstanbul'a dönmek istediği için bu görüşme gerçekleşmez, ancak Bosna krizi sırasında Kasım ortalarında Ahmet Rıza ve Grey yüz yüze görüşme fırsatı bulurlar.

Ahmet Rıza aynı günlerde bir yandan da Alman ve Fransız dışişleri bakanlarıyla temas kurmaya çalışmaktadır. Örneğin, Fransız Dışişleri Bakanı Stephen Pichon ile görüşür ve ona İstanbul'da yeni kurulan rejimin, 'Türk İmparatorluğu'nun yeniden güçlü kılınması için anlayış ve yardımlarını elde etmek istedikleri ülkelerin, özgürlük, medeniyet ve meşruti rejimlerin temsilcileri olan Fransa ve İngiltere olduğunu' ifade eder.27 Aynı görüşmede, Ahmet Rıza, Paris'teki Almanya Büyükelçiliği'yle de temas kurduğunu belirtir ve kısa bir süre içinde Almanya'yı ziyaret edeceğini açıklar. Çünkü, İttihatçı lidere göre, İstanbul'daki Genç Türk rejimi bütün devletlerle, Büyük Güçlerin hepsiyle iyi geçinmeliydi. Gerçekten de, Ahmet Rıza, Eylül ayı sonlarında Almanya'yı ziyaret ederek, bu ülkenin Başbakanı Bülow'a İttihat ve Terakki'nin Almanya ile mümkün olabilecek en iyi ve en samimi münasebetler kurmayı arzu ettiklerini vurgular.28 Bu ifadeler Alman Başbakanı Bülow'u çok etkilemiş olmalıdır; zira,

o da bu görüşmenin hemen ardından İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi'ne bir talimat göndererek ondan 'Türk halkının ve İslamiyetin koruyucusu ve aydınlatıcı dostu' olarak hareket etmesini ister.29

Aynı günlerde ülke içerisindeki İttihat ve Terakki liderleri de boş durmuyorlardı. Onlar da özellikle İstanbul ve Selanik'teki yabancı temsilcilikler ile temas kurmaya özen gösteriyorlardı. Aslında, Makedonya'da ihtilal hareketi patlak verdiğinden beri İttihatçı subayların özellikle bu bölgedeki İngiliz konsolosluk görevlileriyle temas kurduklarına şahit olunmaktaydı. Meşruti yönetimin ilanından hemen sonra da İttihat ve Terakki'nin teşvikiyle özellikle İstanbul'da İngiltere taraftarı pek çok gösteri düzenlenmişti. Görünüşte İngiltere yanlısı bütün bu girişimler İttihatçı liderler tarafından özenle sürdürülür. Belgelerden tespit edilebildiği kadarıyla ilk girişim yarı resmi niteliktedir ve Enver ile Nazım Beyler tarafından yapılır. Bu iki lider, Abdülhamid'in sağ kolu, baş mabeyincisi ve Alman taraftarlığıyla tanınan İzzet Paşa'nın bir İngiliz tüccarından satın aldığı ve İngiltere bayrağı taşıyan ticari gemi ile İstanbul'dan kaçması üzerine, Selanik'teki İngiltere Başkonsolosu Harry Lamb'i ziyaret ederler. Büyük Britanya İmparatorluğu'nun yardım ve anlayışına şiddetle ihtiyaçları olduğunu; başka güvenecekleri bir devlet bulunmadığını belirten İttihatçı liderler, İzzet Paşa'nın bu davranışıyla İstanbul'daki Genç Türk rejimiyle İngiliz hükümetinin arasını açmaya çalıştığını, fakat buna müsaade etmeyeceklerini ifade ederler ve bu firardan İngiliz Büyükelçiliği'ni sorumlu tutmadıklarını vurgularlar.30 Selanik'te başlatılan bu temaslar kendisini İttihat ve Terakki örgütünün iç işlerinden sorumlu direktörü olarak tanıtan Mehmet Talat Bey (sonraları Talat Paşa) ve dış ilişkileri direktörü Dr. Bahattin Şakir tarafından İstanbul'da sürdürülür. İngiltere Büyükelçisi Lowther onların ağırbaşlı ve azimli tutumlarından olumlu etkilenir.31 İstanbul'a Ekim başlarında dönen Ahmet Rıza da İngiliz Büyükelçisiyle temaslar kurarsa da, Lowther üzerinde diğer İttihatçı liderler kadar müsbet bir intiba yaratamaz.32

Aynı günlerde, İttihat ve Terakki, belirgin diplomatik tercihlerden mahrum ve içerik itibariyle olabildiğince boş olan bu tür temaslara Balkan ülkeleriyle de başlamıştır. Örgütün buradaki tek şansı, Abdülhamid yönetimine karşı çıkan gayrimüslim Rum ve Bulgar ihtilal teşekkülleri ile 1908 öncesi bazı münasebetlerinin var olmasıydı. Özellikle Osmanlı Makedonyası'nda faaliyet gösteren bu teşekküllerden pek çoğu, ilgili Balkan ülkeleri tarafından belli miktarlarda desteklendiği için, bu örgütlerle kuracağı münasebetler yoluyla İttihat ve Terakki'nin Sofya, Atina ve Belgrad hükümetlerinin politikalarını az da olsa etkileyebilmesi mümkün görünüyordu. Dolayısıyla, İttihat ve Terakki, bu gruplardan her birisine yönelik kısmen farklı, fakat belirgin bir muhtevası olmayan davranışlar içerisine girer.

Mesela, ihtilalci Bulgar örgütleri, bir yandan Osmanlı güçlerinin, öte yandan da Rum, Sırp ve hatta Ulah gruplarının şiddetli karşı koymaları sonucu, 23 Temmuz ihtilali öncesinde olabildiğince zayıf düşmüşlerdi. Bulgar gruplarının iyice güçsüz düştüğü bölgelerde, İttihat ve Terakki liderleri, Bulgarlara karşı saldırılara son vermeleri konusunda Rum çetelerini şiddetli bir dille uyarırlar. Ayrıca, İttihat ve Terakki, Abdülhamid rejimine başkaldırarak dağa çıkan Bulgar çetecilerinden Osmanlı kuvvetleriyle çatışmalarda öldürülmüş olanları Makedonya'nın çeşitli bölgelerinde kahramanlar olarak yad eder. İttihat ve Terakki'nin Bulgaristan lehindeki davranışları o kadar artar ki, sonuçta İstanbul'daki bazı Büyük Güçlerin temsilcileri her iki ülke arasında bir ittifak anlaşmasının her an

imzalanabileceğini düşünmeye başlar. Fakat, bu tahminler boşa çıkar. Çünkü, Büyük Güçlerin İstanbul'daki temsilcilerinin fark edemediği bir husus, İttihat ve Terakki'nin Makedonya'daki Bulgarları ve Bulgaristan'ı kazanmaya çalışırken, Makedonya Rumlarını ve dolayısıyla da Yunanistan'ı kaybetmemeye gayret ediyor olmasıydı.

İttihat ve Terakki, 1908 öncesi Makedonya'daki faaliyetleri sırasında, özellikle örgütün Paris'ten gelen-giden üye ve liderleriyle temaslarının sağlanmasında bölgedeki Rum teşkilatlarıyla içli-dışlı denebilecek türden münasebetler kurmuştu ki, bunları 23 Temmuz İhtilali sonrasında da devam ettirmeye gayret eder. Rum örgütlerinden ve Rum liderlerinden bazıları İttihat ve Terakki ile kapsamlı bir işbirliğine pek yanaşmaz bir tavır sergiledilerse de, genel hatlarıyla İttihat ve Terakki'nin Rumlar ve Yunanistan'la ilişkileri ihtilali takip eden yaklaşık altı ay boyunca tatminkar denilebilecek bir noktada devam etti.33

İttihat ve Terakki'nin herhangi bir büyük devlet veya devletler topluluğu yönünde samimi ve çıkar ilişkisine dayanan tercihlerden oluşmayan; muhtevasız, ayrıca sistematik bir dış politika görüntüsü vermeyen; fakat, aynı anda, bütün ülkelere gizli ve açık dostluk gösterilerinden, hatta ittifak tekliflerinden oluşan davranışlarına, Osmanlı İmparatorluğu'nun 23 Temmuz İhtilali sonrasında karşılaştığı ilk büyük harici sorun olan Bosna Krizi boyunca özellikle devam ettiği anlaşılıyor. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Türk-İngiliz ilişkilerini bugüne kadar incelemiş olan araştırmacılar, İttihat ve Terakki liderlerinin sadece İngiltere ile ve bir miktarda da Fransa ile olan perde arkası pazarlıklarını ele almışlar; İttihatçıların İngiltere ile yakın münasebetler kurmaya ve hatta bir ittifak oluşturmaya çalıştıkları sonucuna varmışlar ve İngiliz tarafının bu önerileri reddetmesi üzerine İttihat ve Terakki'nin hayal kırıklığına uğradığını ifade etmişlerdir. Bu görüşler belli bir noktaya kadar doğrudur. Fakat, İngiliz, Fransız, Avusturya ve Osmanlı arşivlerinde bulunan pek çok belge, İttihat ve Terakki'nin sadece İngiltere ve Fransa ile değil; aynı günlerde, mesela, Avusturya-Macaristan ile de benzeri gizli görüşmeler yaptığını ve hatta benzeri ittifak tekliflerini aşağı-yukarı bütün Balkan ülkelerine de götürdüğünü; bu yaptığı görüşmeler sırasında ise ittifak yapmanın ne tür sorumluluklar ihtiva ettiğini hemen hemen hiç dikkate almadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, sadece İngiltere arşivlerinde yapılacak araştırmalar sonucu verilecek hükümler, İttihat ve Terakki'nin dış politika tercihleri hakkında belirleyici ipuçları veremeyecektir. Hatta, diğer arşivlerdeki malzeme ile mukayeseli yapılmayan bu tür çalışmalar yanlışa sürükleyici niteliktedir ve şimdiye kadar yapılanlar da büyük ölçüde bu türdendir.

İttihat ve Terakki Örgütü'nün Bosna Krizi'nin başlangıcında ortaya koyduğu tavır genel hatlarıyla Sadrazam Mehmet Kamil Paşa'nın uygulamakta olduğu politikayı destekler nitelikte idiyse de, krizin ortalarından itibaren, örgüt Osmanlı hükümetinin resmi siyasetinden olabildiğince farklılaşma yoluna gidecekti. Örgütün Bosna Krizi sırasında başlattığı ilk girişim, Ekim ayı sonlarına doğru geldi. Bu, aslında, İttihat ve Terakki'nin aynı anda pek çok devletle görüşme ve bütün ülkelere aynı tekliflerle yaklaşma siyasetinin adeta tipik bir örneğiydi. 27 Ekim günü İttihatçı lider Enver Bey (sonradan Paşa ve Harbiye Nazırı), Avusturya-Macaristan'ın Selanik'teki Başkonsolosu Alfred Ritter von Rappaport'la görüşerek, Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek vilayetlerini ilhak etmesinden dolayı İstanbul ile Viyana arasında başgösteren gerginliğin azaltılması ve ilhak meselesine bir siyasi çözüm yolu

bulunmasını sağlamak amacıyla başkonsolos ile kendisi arasında bir diyalog başlatılması talebinde bulunur. Bu görüşmelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsilen kendisi ve nüfuzlu liderlerden Rahmi Bey (sonradan İzmir Valisi) bulunacak, Avusturya-Macaristan tarafını ise Pappaport temsil edecekti.34

Enver Bey bir yandan Bab-ı Ali Hükümeti'nin sorunun çözümüne ilişkin düşüncelerinin neler olduğunu bilemeyeceğini belirtirken; öte yandan da, İttihat ve Terakki'nin, Avusturya-Macaristan ile iyi ilişkiler kurulması yolunda hükümeti etkileyebileceğini vurgulamaktaydı. Bunlardan daha önemlisi ise, Enver Bey'in Rappaport'a yaptığı bir açıklamaydı. Buna göre İttihatçı lider, kendilerinin bütün Avrupalı Büyük Güçler'le iyi geçinmek istediklerini; bilhassa, Balkan krizlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na yardım edebilecek bir konumda bulunan Avusturya-Macaristan'a çok önem verdiklerini ve Sadrazam M. Kamil Paşa'nın tek yanlı ve İngiliz taraftarı politikasını İttihat ve Terakki'nin doğru bulmadığını ifade etmekteydi. Enver'in Rappaport ile görüşmelerinin yaklaşık bir ayı aşkın bir süre devam ettiğini Avusturya belgelerinden tespit edebilmek mümkün ise de, İstanbul ile Viyana arasında Bosna-Hersek'in ilhakına ilişkin meydana gelen kriz, bu temaslar sonucunda çözülememiştir.

Fakat, bu görüşmeler sırasında hem Enver hem de Rahmi Bey'in bazı imalarda bulundukları dikkati çeker ki, burada her iki lider de Osmanlı toprağı olan Yeni Pazar Sancağı'nda Sırpların ve Karadağlıların gözü olduğunu belirterek, her iki imparatorluk arasında adeta bir nevi askeri ittifak fikrini içeren türden sıkı işbirliği yapılmasını önerirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Balkanlar'daki toprak bütünlüğünün korunması konusunu ısrarla vurgulayan İttihatçı liderler, kendi örgütlerinin son zamanlarda Rusya ile iyice yakınlaşmış ve hatta bu yakınlaşmasını 1907 yılında bir de anlaşma ile noktalamış olan İngiltere'ye güven duymadıklarını ve dolayısıyla Viyana hükümeti ile çok içli-dışlı ilişkileri arzu ettiklerini açıkça söylerler.35

Ancak, aşağıda belgelerle ortaya koyacağımız gibi, İttihat ve Terakki liderlerinin herhangi bir ülkenin temsilcilerine yapmış oldukları bazı açıklamaların, onların bu konudaki samimi ve nihai düşünceleri olduğu sonucuna varmamak gerekir ve bu türden ifadeleri diğer mevcut bütün arşiv malzemeleriyle mukayese etmek fevkalade lüzumludur. Zira, İngiliz ve Fransız arşiv belgelerinden açıkça anlaşılacağı gibi, Enver ve Rahmi Beylerin Rappaport'a yaptıkları Avusturya-Macaristan yanlısı açıklamalar, İttihatçı liderlerin aşağı-yukarı bütün devletlere yapmış oldukları yaklaşımlardan sadece birisidir. Hatta, Enver Bey Rappaport ile görüşüyorken bile, önde gelen İttihatçı liderlerden diğer bazıları hem Selanik'te hem de Paris ve Londra'da tamamen farklı bir dış politika alternatifini başka devletlerin dışişleri bakanları ile tartışmaktaydılar.

Mesela, 27 Ekim'de yani, Enver Bey ve Rappaport bir araya gelip iki ülke arasındaki soruna bir çözüm bulmak amacıyla ilk görüşmelerini yapmadan üç gün evvel, İttihatçı lider Ahmet Rıza yine Selanik'teki Fransız Başkonsolosunu ziyaret eder ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fransa'ya duyduğu samimi sempati ve yakınlık konusunda konsolosa teminat verir. Bu arada 'bizim Fransa Cumhuriyeti'nden beklediğimiz şey, sadece bir moral desteği değil, fakat aynı zamanda somut bir yardım ve etkili bir destek de ümit etmekteyiz' demeyi ihmal etmez.36 Buna ilaveten, Ekim sonunda

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ahmet Rıza ve Dr. Nazım'ın önderliğinde Fransa ve İngiltere başkentlerine bir heyet göndermeye karar verir ve bu heyete 'Avrupa'nın ileri gelen devlet adamları ile mevcut krizin görüşülmesi ve Osmanlı İmparatorluğu için en yüksek düzeyde avantaj elde edilmesi' görevlerini verir.37

Böylece Kasım ayının (1908) ilk yarısında İttihat ve Terakki açısından ilgi çekici görüşmelere şahit olunur. Mesela, Enver Bey Selanik'te Rappaport ile yaptığı görüşmelerde Avusturya-Macaristan ile yakın ilişkiler kurulması gerektiğini vurgularken, Paris'e gitmekte olan Ahmet Rıza, Viyana'da kendisi ile görüşen Neue Freie Presse muhabirine verdiği mülakatta şiddetle Avusturya-Macaristan karşıtı bir tavır sergiler. Viyana hükümetinin Bosna ve Hersek'i ilhak etme kararını İstanbul'da yeni kurulan ve 'Türkiye'yi yeni bir istikbale yöneltme amacı taşıyan' Genç Türk rejimine bir darbe olarak nitelendiren Ahmet Rıza, Avusturya-Macaristan'ın teşvik ve yardımı olmaksızın, Bulgaristan'ın fırsattan istifade etme yoluna giderek bağımsızlık ilan edemeyeceğini, dolayısıyla, krizin her yönünden Viyana hükümetinin sorumlu olduğunu vurgular. Ayrıca, 'Türkiye'nin Avusturya-Macaristan'ın bu hareketini katiyen unutmayacağı, bunun, her iki ülke arasındaki ilişkileri uzun bir süre gölgelemeye devam edecek bulutlar oluşturduğu' yolunda uyarılarda da bulunur.38

Fransız arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Dr. Nazım ve Albay Cemal, Paris'e Ahmet Rıza'dan önce varmış ve Dışişleri Bakanı Pichon ile Başbakan Clemenceau'yla hemen temas kurmuşlardır. İttihatçı liderler, Fransız dışişleriyle temasları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan kapitülasyonlar rejiminin kaldırılması veya yumuşatılması konularını içeren, ayrıca Berlin Antlaşması'nın 23. ve 61. maddelerinin yürürlükten kaldırılması gerektiğini belirten bir memorandumu Fransız Dışişleri'ne verirler.39 Fakat, Ahmet Rıza gelir gelmez değişik bir taktik ortaya koyar. Osmanlı İmparatorluğu'nun önderliğinde Balkanlı devletler arasında kurulacak ve muhtemelen Bulgaristan'ı da içine alacak bir birlikten bahseden Ahmet Rıza, böyle bir grubun zımnen Avusturya-Macaristan'a karşı bir tavır alacağı ve Balkanlar'da ciddi bir denge unsuru oluşturabileceği yolundaki düşüncelerini Pichon'a açıklar.40

Fransız Dışişleri Bakanı böyle bir projeye genel manada destek vereceğini belirtir. Bunun üzerine, aynı görüş, İttihatçı liderler tarafından 13 Kasım'da Londra'da Grey ve Hardinge ile yaptıkları bir görüşmede ayrıntılı olarak yeniden gündeme getirilir ve hem Grey hem de Hardinge belirtilen türden bir Balkan Birliği oluşturulması fikrini olumlu karşılar. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanı ve yardımcısını bu projeyle ilgili olarak rahatsız eden bir husus vardır. İttihatçı liderler bir yandan Balkan Birliği içine Bulgaristan'ı da dahil etmek istediklerini belirtirler, öte yandan da, Sofya hükümetinin bağımsızlık ilanı dolayısıyla ortaya çıkan krizin, Bulgaristan'ın 1885 yılında ilhak ettiği ve 1887 yılında bütün ülkelerce bu ülkenin bir parçası olarak tanınan Doğu Rumeli'nin yeniden bu memleketten ayrılarak Osmanlı ile Bulgaristan arasında bir tampon bölge haline getirilmeden çözülemeyeceği üzerinde ısrar ederler. Böyle bir tavır Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu'nu Avusturya-Macaristan'a karşı oluşturulacak bir birliğin içine çekmekten ziyade, Osmanlı ile Bulgaristan arasında bir sıcak savaşın çıkmasına neden olacak niteliktedir.41

İngilizlerle yapılan bu görüşmede İttihatçı liderler Balkan Birliği projesinden daha iddialı teklifler de ortaya atarlar. Örneğin, Enver Bey aynı günlerde Avusturya-Macaristan ile bir yakınlaşma siyasetini Selanik'te Rappaport'a anlatırken, Ahmet Rıza ve Dr. Nazım daha açık bir tavır sergileyerek, İngiltere'ye doğrudan askeri ittifak teklif ederler. Fransızların böyle bir ittifak fikrini desteklediklerini iddia eden İttihatçı liderler, İngiltere'nin de olumlu yaklaşması halinde, bu düşünceyi hayata geçirme yolunda Pichon'un açık söz verdiğini de ileri sürerler. Fakat, İngilizlerin tavrı çok belirgin ve olumsuzdur, her ne kadar bu düşünce lisan-ı münasib ile ifade edilmiş olsa bile Grey şöyle der:

'Her ne kadar bazı antant ve dostluk antlaşmaları imzalamış bulunsak dahi, bizim genel tavrımız ellerimizi bağlamaktadır. Japonya ile bir ittifak anlaşması imzalamış olduğumuz da doğrudur, fakat bu anlaşma sadece Uzak Doğu'daki birtakım sorunlarla sınırlı tutulmuştur.'42

Ahmet Rıza ve Dr. Nazım ise ısrarlıdırlar. Önce 'Türkiye'nin Yakın Doğu'nun Japonyası olduğu' karşı tezini getirirler ve İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs Antlaşması'nı imzaladığını; bununla Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı savunma yükümlülüğü altına girmiş olduğunu hatırlatırlar. Bütün bunlar Grey'in düşüncelerini değiştirmez. Türkiye'de yapmakta oldukları reform hareketleri konusunda İngiltere'nin anlayış ve yardımlarını sürdüreceğini belirten Dışişleri Bakanı, ayrıca, polis teşkilatı, gümrükler ve benzeri kuruluşların yeniden düzenlenmesinde, istenildiği takdirde, kendilerine İngiliz uzmanlar da verilebileceğini açıklamakla yetinir. İttifak laflarını kibarca gözardı eder. Grey ve Hardinge üzerinde bu görüşme tam bir hayal kırıklığı yaratır. Onlara göre Ahmet Rıza 'hoş bir insan' ve muhtemelen 'gerçek bir idealisttir, fakat her iki İttihatçı lider de uluslararası politika konusunda çok sınırlı miktarda görüşü olan ve hiç pratik kafalı olmayan' kişilerdir. Grey ve Hardinge artık emin olmuştur: 'Eğer bütün Genç Türk liderleri bunlara benziyorsa, Türk hükümetinin işi gerçekten zor olacaktır.'43

İttihatçı liderlerin zikzaklarla dolu dış politika manevraları herşeye rağmen devam eder. Londra'dan dönüşlerinde Paris'e Aralık 1908 başlarında tekrar uğrayan Ahmet Rıza ve arkadaşları, bu kez de Back de Surany adlı bir aracı vasıtasıyla Paris'teki Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Khevenhüller ile temas kurarlar. Büyükelçiye, Avusturya-Macaristan'ın ilhak sorununu İstanbul'daki Osmanlı hükümeti ile çözmeye çalışmasının anlamsız olduğu mesajını gönderirler; 'zira, oradaki hükümet üyeleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuklalarıdırlar.' Daha da önemlisi, kendilerinin sorunun bir an evvel çözümünden yana olduklarını belirtiler ve ilhakı Avusturya-Macaristan'ın 100.000.000 frank tazminat ödemesi halinde tanıyabileceklerini ifade ederler. Ayrıca, görüşmeciler kendileri için de "bahşiş" verilmesi gerektiğini söylemeyi ihmal etmezler.44

Bu noktaya kadar açıklıkla ortaya konulan husus 1908 öncesinde, İttihat ve Terakki'nin bugüne kadar iddia edildiği gibi, ideolojik veya konjonktürel gerekçeler ile İngiltere ve Fransa taraftarı düşünceler içerisinde olmadığıdır. Hatta, belgelerin ortaya koyduğu gibi, bu örgütün 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı dış politikasında en şiddetli ve belli bir miktarda yapısal bütünlüğü olan, fakat dünya konjonktürü itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnızlığa itme tehlikesini beraberinde

getiren bir İngiliz düşmanlığı düşüncesiyle iktidara geldiğini iddia etmek mümkündür. Ancak, sadece bu tespitle, İttihat ve Terakki'nin dış politikasını İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik siyaseti çerçevesinde izah etmeye çalışan görüşlerin eleştirisi yapılamaz. Daha açık bir ifadeyle, İttihat ve Terakki'nin İngiltere aleyhtarı bir tutum sergilemiş olması 1908 İhtilali sonrası bu ülkenin İstanbul'da kurulan yeni rejime karşı soğuk davranmasına sebep olmuş olabilir. Veya daha evvelki araştırmacıların ısrarla üzerinde durdukları gibi, İngiltere'nin 1907 yılında Rusya ile antlaşma imzalayarak yakınlaşmasını perçinleştirmiş olmasının böyle bir soğuk, hatta düşmanca tavır sergilemesinde önemli bir rol oynadığı ileri sürülebilir. Bütün bu teorik karakterli sorulara bir başkasını da eklemek mümkün ve hatta gereklidir.

Acaba 1908 Genç Türk İhtilali'nin ardından, İngiltere, gerçekten bugüne kadar iddia edildiği gibi, Osmanlı'ya karşı pek dostane sayılmayacak bir tutum mu sergilemiştir? Bu konu arşiv belgelerinin ışığında doğrulanabilir mi? Bu soruların cevaplarını İngiliz arşivlerinden bulmaya çalışmak, İttihat ve Terakki ile ilgili dış politika tezlerinin ciddi bir teste tâbi tutulmasını sağlayacağı için, oldukça faydalı olacaktır. Çünkü, İngiliz arşivlerindeki pek çok kolleksiyonda bulunan malzeme, belge tüketme metodu ile incelendiğinde, bu ülkenin 1908 İhtilali'nin ardından Osmanlı'ya yönelik siyasetinde var olduğu iddia edilen düşmanca tavrın ciddi bir şekilde sorgulanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

İngiliz arşivlerinde değişik kataloglarda bulunan bütün belgelerin ortaya koyduğu iki husus vardır: Birincisi, İngiliz hükümeti ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı Osmanlı toprakları dışında özellikle Avrupa'da faaliyet gösteren Genç Türklere dair fazlaca birşey bilmemektedir. Mesela, 1908 yılı Mart ayında Ahmet Rıza doğrudan Grey'e yazarak, Büyük Güçlerin Makedonya'da Osmanlı hükümetinin iç işlerine karışmasını doğru bulmadığını ifade etmiş ve Osmanlı idaresinin gücünü zayıflatıcı bu tür girişimlere son verilmesi uyarısında bulunmuştur. Fakat, Dışişleri Bakanlığı Doğu İşleri Dairesi'nde o tarihte Ahmet Rıza'yı ve yazdıklarını bilen pek kimse yok gibiydi. Çünkü, o mektubun üzerine söz konusu dairenin uzmanlarınca düşülen notlarda bu husus açıkça görülmektedir. Çünkü, İngiltere'nin Jön Türklerle hiçbir görüşme yapmayacağı talimatı tekrarlanmıştır.45

İki ay sonra, yani Mayıs 1908'de Ahmet Rıza'nın Makedonya meselesine ilişkin mektubundaki görüşleri daha sistematik bir hale getirilerek, hazırlanan ayrıntılı bir bildiri, İttihat ve Terakki örgütünün varlığını ve yaklaşmakta olan Genç Türk ihtilalini haber verircesine Manastır'da bulunan Büyük Güçlerin konsolosluklarına (Rusya hariç) birer nüsha olarak verilir. Söz konusu bildiri hemen hemen aynı cümlelerle 1 Temmuz 1908 tarihli Mechveret Supplément Français'te yayınlanır. Manastır'da konsolosluğa verilen bildiri, üzerinde hiçbir işlem yapılmasına ve yorumlanmasına gerek görülmeksizin İngiliz arşivlerinde tozlanmaya terk edilirken, Mechveret Supplément Français'te yayınlanan metinden bakanlığın haberi dahi olmaz. Yani İngilizlerin Avrupa'da faaliyet gösteren Genç Türkler arasında 1906'dan itibaren milliyetçi bir söylemi ve ihtilalci bir çizgiyi benimsemiş olan İttihat ve Terakki adını alacak bir örgütten fazlaca haberi yoktur. Dolayısıyla örgütün İngilizler de dahil olmak üzere bütün Avrupalı Güçlerin Makedonya politikasını eleştiren ve üstelik İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen mektubu ciddiye alınmaz.46

İngiliz belgelerinin ortaya koyduğu ikinci husus ise birincisiyle bağlantılıdır. Haziran ayından itibaren baş-gösteren ihtilalci ayaklanma girişimleri Makedonya'nın değişik bölgelerinde bulunan İngiliz konsolosluk görevlileri tarafından, maaşların ödenmemesi sebebiyle arada bir başgösteren kazan kaldırma hadiseleriyle karıştırılır. Mesela, Genç Türk ihtilalcilerinin ilk eylemi olan, Selanik'teki Merkez Komutanı Nazım Bey'e yapılan suikast girişimini bu şehirdeki tecrübeli İngiliz Başkonsolosu Harry Lamb doğru bir şekilde tahlil etmeye çalışır ve en azından bunun Selanik'te alışılagelmiş öldürme hareketlerinden farklı bir karakter arz ettiğini düşünür. Fakat, Makedonya'nın diğer bölgelerine dağılmış olan konsolosların ihtilalci eylemleri tahlilleri aynı açıklık, netlik ve kesinlikte değildir.47

Bu durum önce İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçiliği içinde, sonra da karar alma mekanizmasının en yukarısında bulunan Dışişleri Bakanlığında kargaşaya sebep olur ve olayların ancak gerisinden gidilebilir. Örneğin, İstanbul'daki büyükelçiliğin o sırada başında bulunan maslahatgüzar George Barclay 9 Temmuz'da Makedonya'daki vaziyetin ne olduğuna dair bilgi alınamadığını belirtirken, Rusya'yla birlikte Makedonya'daki çetecileri takip için bir hareketli birlik oluşturmaya çalışan İngiliz Dışişleri olayları anlamaktan tamamen aciz bir durumdadır. Hatta, aynı Dışişleri Bakanlığı ihtilalci Genç Türklerin bazı bölgelerde Bulgar çetecileriyle yakınlaşma siyaseti içinde bulunduklarına dair bir rapor aldığı zaman da 'eğer Jön Türkler de Bulgar çeteleriyle işbirliği yaparsa, bu durum hareketli güç oluşturma planını Sultan'a daha cazip hale getirebilir' türünden yorumlar yapmakla meşguldür.48

23 Temmuz 1908 günü Padişah'ın bir iradesiyle anayasalı rejime yeniden dönüldüğünün açıklanması Dışişleri Bakanlığı'ndaki kargaşaya nihayet son verir ve İngiliz hükümeti İstanbul'daki yeni rejime yönelik tavrını belirler. Bu yeni siyaset olabildiğince Osmanlı yanlısı ve dostanedir. Dışişlerinden bu konuya ilişkin ilk mesaj anayasalı rejimin yürürlüğe girmesinden dört gün sonra Barclay'e ulaşır ve o da Osmanlı hükümetine derhal bunu iletir. Buna göre, yönetimin yeniden canlandırılması yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkındırılması, İngiltere hükümeti tarafından şiddetle arzu edilmektedir. Ayrıca İngiltere, Osmanlı'daki idari sistemin ıslah edilmesi halinde Makedonya sorunu veya buna benzer problemlerin kendiliğinden ortadan kalkacağına inanmakta olduğunu da Bab-ı Ali'ye iletir.49 Gerçekten de, Makedonya dağlarında kol gezen çetecilerin Genç Türk ihtilali üzerine birbiri ardından silah bırakarak şehirlere inmesi üzerine, İngiliz Dışişleri, Rusya ile birlikte oluşturmaya çalıştığı hareketli güç fikrinden vazgeçer. Bunu takip eden haftalarda, İstanbul'daki yeni rejime karşı benimsemiş olduğu dostane tavrını Büyükelçi Lowther vasıtasıyla Osmanlı hükümetine sürekli ulaştırır. Aynı günlerde İngiliz Dışişleri mensuplarının kendi aralarındaki özel yazışmaları da bu politikayı teyid edici niteliktedir.50

Bu aşamada İngiliz Dışişlerinin iki noktayı açıklığa kavuşturması ve onlara uygun politikalar geliştirmesi gereği ortaya çıkar. Birincisi, Rusya ile ilgilidir. İngiltere 1907'den itibaren ciddi bir yakınlaşma siyaseti içerisine girdiği Rusya'yı kaybetmemek ve Osmanlı ile de iyi ilişkiler kurmak durumundadır. Grey bizzat bu politikayı sistematik hale getirir ve Dışişlerine şu talimatı verir: '… şu

anda Lord Beaconsfield'ın siyasetine dönüş yapamayız; şimdi, Rusya aleyhtarı olduğumuz gibi bir şüpheye mahal vermeksizin Türk yanlısı olmak mecburiyetindeyiz.'51

Zamanla güçlenen bir Osmanlı'nın Avrupa siyaseti üzerinde ciddi bir etki yaratacağı kanaatini de dile getiren Grey, Lowther'a da bir talimat verir ve onu Ruslara, Türkiye'yi Rusya'ya karşı bir kalkan olarak destekleme siyasetine geri dönülmediği konusunda uyarır; ayrıca, mümkün olduğu her zaman Rusya ile birlikte çalışılacağını da ifade eder.52 Kısacası, Grey'in oluşturduğu siyasete göre, 1907'de Rusya ile oluşturulan dostluk, Osmanlı ile iyi ilişkiler kurulması yönünde bir engel değildir, fakat Bab-ı Ali Hükümeti'ne verilecek destek St. Petersburg hükümetini rahatsız etmek gayesiyle yapılmayacaktır.

Orta ve uzun vadede belki problem olabileceği düşünülen bir başka husus da, Osmanlı gibi Müslüman bir memleketin meşruti bir idare kurma yolunda başarılı olması halinde, bunun kısa vadede olmasa bile, İngiliz yönetimi altında bulunan İslam toplumları üzerinde mesela Mısır ve Hindistan'da ne tür etkiler yaratacağı üzerindedir.

Grey Lowther'a yazdığı özel bir mektupta buna değinir, fakat bu noktaların henüz spekülatif karakterli olduğunu da belirtmeyi ihmal etmeyerek, 'şu anda bütün söyleyebileceğimiz şey şudur ki, önce Türkiye'de neler olup biteceğini görmek istiyoruz ve Mısır'da halkın temsili sistemine dayanan müesseselerin gelişmesi bizim daimi değerlendirmemiz altında bulunacaktır' demekle yetinir.53

Bütün bunların spekülatif olduğu görüşüne Hardinge de katılır, fakat o böyle bir konunun orta ve uzun vadeli boyutunu kafasında çözmüştür. Fransa'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Francis Bertie'ye yazdığı mektupta şöyle der: 'Hiç şüphe yok ki, neticede Mısırlılara bir tür temsili hükümet sistemi vermek zorunda kalacağız.'54 Yani, bu tür endişelerin kısa vadede Osmanlı-İngiliz ilişkileri üzerinde yapabileceği olumsuz etki yok denecek kadar azdır. Kısa vadede Osmanlı'dan beklenen, Mısır'a, oradaki işleri karıştıracak türden birisini yüksek komiser olarak tayin etmemesidir ve Lowther'a bu yönde resmi olmayan bazı girişimler yapması tavsiyesi iletilir, fakat Bab-ı Ali Hükümeti'nin zaten böyle bir niyeti olmadığı hemen anlaşılır.55 Bu, meşruti bir idarenin Osmanlı İmparatorluğu'nda başarılı olmasının yaratacağı muhtemel problemler konusunda İngiliz Dışişlerindeki bütün endişelerin de sonu demek olur. Artık İngiltere Osmanlı lehindeki siyasetini daha da belirgin hale getirme hususunda kararlıdır.

Aynı günlerde yani Ağustos ortalarından itibaren Avusturya-Macaristan56 ile Rusya da57 İstanbul'daki rejime yönelik olumlu bir siyaset geliştirmektedirler ki, bu da, İngiltere'yi dostane politikasını hızla yardım ve destek verici bir hale dönüştürmesi konusunda cesaretlendirir. Özellikle mali yardım ve Osmanlı'ya İngiliz sermayesinin teşviki konularında Dışişleri Bakanlığı işadamlarıyla toplantılar yapar ve onlara Bab-ı Ali hükümetinden aşırı taleplerde bulunmamalarını tavsiye eder. Bu arada Osmanlı hükümeti Sir William Wilcocoks'u Mezopotamya'daki sulama projeleri için danışman olarak tayin eder ve İngiliz hükümetinden donanmayı ıslah için bir amiralin, gümrüklerin yeniden düzenlenmesi için de bir uzmanın Osmanlı hükümetinin hizmetine verilmesi talebinde bulunur. Yani ihtilalden (23 Temmuz), Bosna Krizinin Bulgaristan cephesinin patlak vermesine kadar Osmanlı-İngiliz

ilişkileri çok büyük ölçüde gelişmiştir. Söz konusu kriz sırasında da yaklaşık altı ay boyunca İngiltere'nin destek ve yardımları artan bir tempo ile devam edecektir.58

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1878 yılından beri Berlin Antlaşması hükümleri uyarınca işgali altında bulundurduğu, fakat resmi manada hâlâ Osmanlı toprağı farz edilen Bosna ve Hersek vilayetlerini ilhak ettiğini açıklaması ve yine Berlin Antlaşması uyarınca şeklen Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan Bulgaristan'ın bağımsızlık ilan etmesi üzerine Avrupa diplomasi tarihinde çok önemli bir yeri olan Bosna Krizi 1908 yılı Ekim ayının ilk haftasında patlak vermişti. Buhranın Avusturya-Macaristan cephesi Osmanlı hükümeti açısından aniden gelişmiş ve bu manada adeta bir sürpriz yaratmıştı, fakat Bulgaristan ile ilişkiler özellikle Eylül ortalarından itibaren hızla bozulmuştu. Osmanlı hariciyesinin, padişahın doğum günü münasebetiyle verilen ve sadece yabancı diplomatların davet edildiği bir yemeğe İstanbul'daki Bulgar Kapu Kethüdası'nı davet etmemesi krizi başlatmış; aşağılayıcı bulduğu böyle bir muameleyi kabul edemeyeceğini belirten Sofya hükümeti derhal Kapu Kethüdası Ivan S. Geshov'u geri çağırmış ve henüz bu diplomatik problem bir çözüme kavuşturulmadan, Bulgaristan hükümeti kendi topraklarından geçen, fakat Berlin Antlaşması hükümlerince Osmanlı malı olduğu teyit edilen demiryollarına, İstanbul'da başlayan ve bu hatlara da sıçrama ihtimali beliren bir grevi bahane ederek el koymuştu.

Eylül ayının son haftasında ise, Viyana'nın Bosna ve Hersek'i ilhak edeceğini fark eden Sofya hükümeti krizi tırmandırmayı uygun görmüş ve sonuçta 5 Ekim günü bağımsızlığını ilan etmişti.59

İngiltere hükümeti Bulgaristan'la krizin başlangıcından itibaren Osmanlı yanlısı bir tutum belirler ve bunu artan bir tempo ile sürdürür; hatta, demiryollarının işgali üzerine de bu davranışı eşkıyalık olarak tanımlayarak, bunu Londra'daki Bulgar temsilcisine bildirir.60 Krizin hızla genişlemesi ve Viyana'nın ilhak kararını açıklaması üzerine de, İngiliz Dışişleri önce Avusturya hükümeti nezdinde kararın birkaç aylığına ertelenmesi

yolunda girişimlerde bulunur, fakat bu temaslar sonuçsuz kalınca, bu kez hızla hem Bulgaristan hem Avusturya-Macaristan hem de Rusya cephelerinde Osmanlı yanlısı siyasetini açıkça uygulamaya koyar ve aynı zamanda anlaşma bozucu olarak tanımladığı Sofya ve Viyana hükümetlerini krizin Osmanlı'yı ilgilendiren yönlerinde izole etmeye gayret gösterir.61

Krizin başlaması üzerine her iki cephede de yoğun bir çaba içerisine giren İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Sofya'daki temsilcisi George Buchanan'a bir talimat göndererek, İngiltere'nin Bulgaristan'ın bağımsızlık kararını Osmanlı hükümeti belli ölçüde tatmin edilmeden tanımayacağını kesin bir dille belirtir. Ancak, İstanbul ile Sofya arasında yapılabilecek doğrudan görüşmeler yoluyla Osmanlı hükümetine ödenecek tazminatın belirlenmesi ve diğer hususların çözüme kavuşturulması konusunda destek verebileceğini de ifade eder. Buchanan aldığı talimat gereği bunları olabilecek en sert bir üslupla Bulgar yetkililerine iletir.62

Bu arada İngiltere Dışişleri, Bulgaristan'ın askeri manevralarını da yakından takip etmektedir, çünkü Sofya hükümeti Geşov Efendi Hadisesi'nin başlangıcından itibaren, düzenli askeri tatbikat

gerekçesi ile 100.000 askeri silah altına almıştı. Bulgar ordusunun seferberlik kabiliyeti çok süratli, Osmanlı ordusununki ise çok yavaş olduğundan, İngiltere, Sofya hükümetinin Osmanlı Makedonyası'nı işgal etmeye yeltenebileceği endişesine kapılmıştı. Ayrıca, İngiliz askeri çevrelerinin verdiği raporlar da Bulgaristan'ın vurucu gücünün yüksek olduğunu ve Osmanlı birliklerinin Anadolu'nun değişik yerlerinden getirilerek cepheyi güçlendirmesinin zor olacağını teyid etmekteydi ki, Osmanlı vesikaları da bunu doğrulamaktadır.

Dolayısıyla, diplomatik alanda Bulgaristan sıkıştırılmalı ve seferberliğe son vermesi sağlanmalıydı. Bunun öncülüğünü ise İngiltere yapacaktı. Londra'nın, Sofya hükümetinin bu konuda ciddi bir biçimde uyarılması yolundaki girişimi Avusturya-Macaristan haricindeki bütün Büyük Güçlerce desteklendi ve neticede Bulgarlar, ordularını Ekim ayının sonlarında barış dönemlerindeki sayısına indirmeyi kabul ettiler. Aynı günlerde Osmanlı tarafından devam eden askeri hazırlıkları ise İngiliz hükümeti görmezlikten gelmeyi tercih etti; çünkü, İngiliz Dışişlerine göre bu tedbirler Bulgarlara karşı belirli bir denge yaratmayı amaçlamaktaydı. Hatta, Rusya'nın Sofya'da yapıldığı gibi, İstanbul'da da uyarılarda bulunulması önerisine karşı İngiliz Büyükelçisi Lowther, Osmanlı iç politikasındaki vaziyetin bir miktar ek askeri tedbirleri gerekli kıldığını belirtmeyi yeğlemekteydi. İngiltere, Bulgaristan'ın silah altına aldığı yedekleri terhis etmesinden sonra İstanbul hükümetine de benzeri doğrultuda hareket etmesi uyarısını kabul edecekti.63

İngiltere'nin o tarihe kadar Bulgaristan'ın müdahil olduğu bütün krizlerde Sofya hükümetini büyük ölçüde desteklemiş olduğu dikkate alınacak olursa, buradaki sert tavrı daha iyi anlaşılacaktır. Bununla birlikte, İngiltere, Osmanlı'yı askeri manada destekleyerek Bulgaristan'la veya Avusturya-Macaristan'la bir savaşa sebebiyet verme niyetinde de değildir; çünkü, Londra'ya göre gerek Bulgaristan gerekse Bosna ve Hersek Osmanlı açısından çoktan kaybedilmiş bölgelerdir. Bulgaristan güya Osmanlı'ya bağlı olmasına rağmen 1878'den beri bağımsız bir devlet gibi hareket etmektedir ve Bosna-Hersek eyaletleri üzerinde İstanbul hükümetinin hiçbir etkisi kalmamıştır.

Dolayısıyla, İngiltere'ye göre Osmanlı açısından en iyi çözüm, bu iki ülkenin de diplomatik yollarla sıkıştırılarak İstanbul hükümetine ayrı ayrı tatminkar tazminatlar ödemelerinin sağlanmasıdır ki, Osmanlı hükümeti de aynı düşüncededir. Bu görüşten hareketle Londra, İstanbul ile Sofya arasında yapılacak doğrudan görüşmeler yoluyla tazminatın belirlenmesi düşüncesine karşı çıkmaz ve hatta bu amaçla Kasım 1908'de Bulgar Ziraat ve Ticaret Bakanı Andrey Liyapçev'in İstanbul'a gitmesi fikrine destek verir. Liapchev'in Osmanlı başkentinde yaptığı görüşmeler soruna bir çözüm bulmasa da, savaş ihtimalini ortadan kaldırır ve mesele Sofya'nın 82.000.000 franktan fazla vermeyeceğini söylediği Osmanlı'nın ise 125.000.000 franktan azını kabul etmeyeceğini belirttiği bir tazminat tartışmasına dönüşür.64

İşte 1909 Mart ayına kadar süren ve bir aralık Ocak 1909'da yeniden sıcak savaşa dönüşmesi ihtimali beliren gerginlikte İngiltere bir adım geriye atmaksızın Osmanlı'ya destek olur. Hatta Aralık-Ocak 1908-1909 döneminde müttefikleri Fransızların, Bulgaristan'ın mali durumunun 100.000.000 franktan fazlasını kaldıramayacağı yolundaki düşüncelerini hiçbir surette ciddiye almayacağını açıklar.

Neticede, Rusya Dışişleri Bakanı Izvolsky'nin 1878'den beri Osmanlı'nın Rusya'ya her yıl düzenli olarak ödemekte olduğu savaş tazminatının 125.000.000 frankı kapsayacak biçimde Bulgaristan adına İstanbul hükümetine ödenmesi önerisi üzerine İngiltere buna destek olur ve Kamil Paşa hükümetine bu öneriyi tavsiye eder.65

İngiliz arşiv belgelerinden açıklıkla anlaşıldığı kadarıyla İngiltere İstanbul'daki Genç Türk rejiminin ne Bulgaristan ne de Avusturya tarafından hırpalanmaması için özen gösterir. Belgelerin yine ortaya koyduğu bir gerçek de, İngiltere'nin İstanbul'daki bu yeni rejimi desteklemek gayesiyle bu denli aktif bir dış siyaset izlememiş olması halinde, yeni rejimin hem tazminat alamayacağı ve hem de Bulgar askeri gücü karşısında savaş yoluyla olmasa bile baskı yoluyla ezileceği yönündedir.

İngiltere, krizin Avusturya-Macaristan cephesinde de aynı ölçüde hareketli ve Osmanlı yanlısıdır. Buradaki temel gaye, Viyana'nın İstanbul'daki yeni rejime göz dağı vererek korkutmasını önlemektir. Önce Avusturya-Macaristan'a kararını gözden geçirmesi tavsiye edilir ve dolayısıyla Bulgaristan'la birlikte hareket ediyor ve İstanbul'daki yeni rejimi yıkmaya yönelik davranıyor gibi görünmekten kaçınması istenir. Ancak Viyana'nın bu önerileri reddetmesi üzerine ilişkiler sertleşir. Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi ile Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı arasında şiddetli bir söz düellosu başlar. Bunu Londra'daki Avusturya-Macaristan Büyükelçisi ile İngiliz Dışişleri arasındaki düello izler. Aynı günlerde İstanbul'daki Kamil Paşa hükümeti, Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'ne kendilerinden korkmadıklarını ve Viyana'nın tatminkar düzeyde bir tazminat önerisiyle gelmemesi halinde ciddi görüşmeler bile yapılmayacağını açık bir lisanla ifade eder.66

İlişkiler bu üç başkentte şiddetle gerginleşir. Viyana'ya göre bütün bu olup bitenlerin sorumlusu İngiltere'dir; eğer, Londra İstanbul'a bu derece destek olmasa o zaman Osmanlı hükümeti zaten 1878'den beri fiilen Avusturya-Macaristan'ın parçası haline gelmiş olan Bosna ve Hersek'in ilhakına fazlaca ses çıkarmayacaktı. Hatta, Avusturya-Macaristan'ın meşhur Dışişleri Bakanı Aehrenthal çevresindeki büyükelçilere, eğer İngiltere Osmanlı'yı korumak için Marmaris açıklarına İngiliz donanmasının bir bölümünü krizin başlamasının hemen ardından göndermemiş olsaydı, o takdirde Avusturya-Macaristan donanmasını Osmanlı kıyılarını topa tutmak üzere bölgeye gönderebileceğini, dolayısıyla, Bab-ı Ali hükümetini ilhak kararını tanımaya zorlayabileceğini ifade eden açıklamalarda bulunur.

Yani Viyana'ya göre, suçlu İngiltere'dir. Hatta İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'nin Bab-ı Ali'ye hergün giderek Avusturya-Macaristan ile anlaşmaması yolunda telkinde bulunduğu düşünülür. Burada dikkat çeken husus, İngiliz Dışişlerinin Viyana'da üretilen bu düşüncelerden haberdar olduğu, fakat yine de Osmanlı yanlısı politikasından geriye adım atmayı düşünmediğidir. Nitekim, Aralık sonlarında (1908) Viyana hükümetinin Osmanlı ile bir sıcak çatışma başlatabileceği ihtimalleri gündeme gelir. İşte bu sırada İngiliz Dışişlerinde savaş senaryolarının hesapları yapılır ve Osmanlı'ya nasıl yardım edilebileceğine dair tezler üretilir; fakat Bab-ı Ali hükümetini ortada bırakacak türden geriye adım atılmaz.67 İngiltere'nin bu kararlı tutumu karşısında Viyana tazminat ödemekten başka çaresi olmadığını görerek Ocak 1909'da 2.500.000 Osmanlı Lirası tazminat ödemeyi kabul eder.68

Baştan beri vurgulanmaya çalışılan nokta, şimdiye kadar İttihat ve Terakki'nin dış politikasını, İngiltere'nin Osmanlı'ya yönelik dış siyasetine bağlı olarak izah etmeye çalışan uzmanların söylediklerinin eleştirisidir. Zira, bu tezlere göre, yukarıda da anıldığı gibi, aslında İttihatçılar olabildiğince İngiliz yanlısı bir tutumla işe koyulmuşlar; ancak, İngiltere'nin destek vermemesi yüzünden zamanla Almanya'ya yönelmişlerdir. İttihatçıların başlangıçta İngiltere yanlısı bir tavır ve düşünce içinde oldukları tezi yukarıda eleştirilmişti. Burada da, İngiltere'nin 1908 İhtilali'nden sonra Rusya ile 1907 yılında gerçekleştirmiş olduğu yakınlaşmadan dolayı İttihatçılara fazlaca yüz vermemiş olduğu yolundaki düşünce sorgulanmıştır. Çünkü, belgelerin çok açık bir biçimde ortaya koyduğu gibi İngiltere hem Rusya'yla daha önceden kurmuş olduğu yakınlığı sürdürmeyi hem de Osmanlı'daki yeni rejimi desteklemeyi amaçlamaktaydı ki, Avrupa tarihinde çok gerginlik yaratmış olan Bosna-Hersek'in ilhakı krizi sırasında dahi bunu gerçekleştirebilmiştir.

Hatta, belgelerden öyle anlaşılıyor ki, İngiltere Rusya'yı Osmanlı siyasetine destek verdiği ölçüde dinlemiş, dikkate almış ve Rusya'nın çatlak ses çıkardığını düşündüğü zamanlar ise nazik bir şekilde kulaklarını kapamasını bilmiştir.

Şu halde, Osmanlı yönetiminde İttihat ve Terakki'nin şu veya bu ölçüde hakim olduğu yıllarında (1908-1918) izlediği dış politika ve yaptığı hatalar başka devletlerin Osmanlı'ya yönelik olarak yaptıkları komplolar veya tezgahlarla izah edilemez. Örneğin, kendilerine şiddetle yardım etmiş olan İngiltere'yi Bosna Krizinin sonuçlanmasından itibaren hızla küstürmeleri; buna karşılık, Almanya ve Avusturya'nın desteğini de sağlayamamaları Osmanlı'yı o dönemde yalnız bırakmış; bundan faydalanan İtalya Trablusgarb'a çıkmış; ondan destek bulan ve İttihat ve Terakki'nin anlamsız milliyetçiliği sonunda kendi aralarında belirsiz de olsa bir anlaşmaya varmış olan Balkan ülkeleri Osmanlı'ya saldırabilmişlerdir.

Bütün bunlar kabaca söylemek gerekirse İttihatçıların Avrupa'daki ve Balkanlar'daki güç dengelerini hesap edememelerinden kaynaklanmıştır. Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki büyükelçisinin 1911 başlarında Viyana'ya yazdığı gibi, İttihatçılar bu yıllarda 'büyük bir oyuncak mağazasına götürülmüş çocuklar gibidirler, fakat, normal çocuklardan farkları herhangi bir oyuncağı beğenerek alıp mağazayı terk etmemeleri; tam tersine, bütün oyuncaklarla aynı anda oynamak istemeleridir.'

Oysa böyle bir tavır o sıradaki mevcut güç dengesinin ruhuna aykırıdır. Ancak, Büyükelçinin de dediği gibi İttihatçılar bunu kendilerine söylemeye çalışacak herkesi düşman addedeceklerdir.

Bu araştırmada giriş mahiyetinde de olsa İttihat ve Terakki döneminin dış politikasının arşiv vesikalarıyla araştırılması gerektiğini; mevcut pek çok görüşün sorgulanabileceğini ve özellikle de ideolojik karakterli yorum ve değerlendirmelerin bu türden siyaset analizleri yapmada faydalı olamayacağını belirtmeye çalıştık.

Benzeri metodlarla Osmanlı'nın son on yılına damgasını vurmuş olan bu dönemin araştırılması gerekir.

DİPNOTLAR

1 Bu belgeleri kullanarak yapılan araştırmalara örnek olarak, şu çalışmalara bakılabilir: Selim Deringil, 'The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882', Middle Eastern Studies, s. 24, no: 1 (January 1998); Hasan Ünal, Ottoman Foreign Policy during the Bosnian Annexation Crisis, 1908-1909 (Basılmamış doktora tezi, Machester Üniversitesi, 1992, İngiltere). (Bundan sonra Ottoman Foreign Policy… olarak anılacaktır.); A Gül Tokay, Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908, İstanbul 1995.

2 Örnek olarak, şu çalışmalara bakılabilir: Engin Deniz Akarlı, The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909) (Basılmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1976); F. A. K. Yasamee, The Ottoman Empire and the European Great Powers, 1884-1887 (Basılmamış doktora tezi, Londra Üniversitesi, SOAS, 1984).

3 Bu eleştiriler için bakınız, Hasan Ünal, Ottoman Foreign Policy…, a.g.e., ss. 10-12.

4 Bu görüşler ilk olarak Feroz Ahmad'ın 'Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914' başlıklı makalesinde (Middle Eastern Studies, s. 2, no: 4, 1966, London, ss. 302-329) ileri sürülmüş; sonra aynı yazar tarafından değişik vesilelerle ele alınmıştır. Feroz Ahmad, 'The Late Ottoman Empire', Marian Kent (editör), The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, London, 1984, ss. 13-17. Ahmad'ın görüşleri uluslararası arenada ve Türkiye'de İttihat ve Terakki üzerine araştırma yapan hemen herkes üzerinde etkili olmuştur. Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir: Joseph Heller, British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914 (London, 1983); Bozidar Samardziev, 'British Policy towards the Young Turk Revolution, 1908-1909', Bulgarian Historical Review, (Sofia, 1986), III., ss. 22-42.

5 Arşiv belgelerini 'seçici' bir tarzda kullanarak yapılan bu çalışmaların eleştirisi için daha önce yayınlamış bulunduğumuz şu çalışmalara bakılabilir: Hasan Ünal, 'British Policy towards the Ottoman Empire during the International Crisis: Bulgaria'a Declaration of Independence and Austria-Hungary's Annexation of Bosnia and Herzegovina, 1908-1909', Bulgarian Historical Review, (Sofia 2001), 1-2, ss. 69-94. (Bu makale bundan sonra Hasan Ünal, 'British Policy towards the Ottoman Empire…' şeklinde anılacaktır).

6 Hasan Ünal, 'Young Turk Assessments of International Politics, 1906-1909', Middle Eastern Studies, s. 32, no: 2 (April 1996), s. 41'de dipnotu 5 (Bu çalışma bundan sonra Hasan Ünal 'Young Turk Assessments…' şeklinde anılacaktır).

7 Aynı makale.

8 Bu görüşler özellikle Ahmad (yukarıda anılan eserlerine bakılabilir) ve sonra da Heller ve Samardziev tarafından savunulagelmiştir. Türkiye'de doğrudan arşiv araştırmaları yapmayan ve İttihat

ve Terakki döneminin dış politikası üzerine yoğunlaşmayan araştırmacılar bu görüşleri tekrar etmektedirler.

9 Örneğin Temmuz İhtilali'nden hemen sonra patlak veren ve sonraki aylarda Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek vilayetlerini ilhak etmesiyle uluslararası bir krize dönüşen Osmanlı-Bulgar gerginliğinde, Osmanlı yetkilileri Bulgaristan'ın Osmanlı topraklarını işgal edecek askeri imkan ve kabiliyetlere sahip olduğunu defalarca kendi iç yazışmalarında itiraf etmişlerdir. Ayrıntılar için şu çalışmaya bakılabilir: Hasan Ünal, 'Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-1909: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution', Middle Eastern Studies, s. 34, no: 4 (October 1998), ss. 135-176. (Bu çalışma bundan sonra Hasan Ünal, 'Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis…' şeklinde anılacaktır).

10 Sonradan İttihat ve Terakki olacak bu örgütün yurt dışı çalışmaları için en kapsamlı eser için bakınız, M. Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki ve Jön Türklük, 1889-1902 (İstanbul 1986).

11 ''Les Musulmans commencent a voir dans ces manoeuvres perfıds, et ce sont les concurrents des Anglais en Orient qui aident a leur dessiller les yeux. Ils leur disent que, l'Angleterre, agit par haine et jalousie; elle est mécontente, 'en a assez' du refus systematique qu'oppose le Sultan aux demandes relatives aux affaires de certain sujets britanniques, et elle fait entendre que, lassé de cette persistante hostilité du gouvernement ottoman envers elle, elle saisera dorénavant toute occasion de harceler ses adversaires'', 'L'Angleterre et l'Orient', Mechveret Supplément Français, 1 Jan. 1906.

12 İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası (Atatürk Kütüphanesi, Belediye, İstanbul) no. 0. 30. Aynı yıl İttihat ve Terakki'nin Paris'teki Merkez Komitesi Londra'da yaşayan Halil Halid Bey'e de bir mektup göndererek, ondan İngiltere'nin Osmanlı aleyhinde bir siyaset yürüttüğünü doğrulayacak yazıları İngiliz basınından takip ederek, Merkez'e göndermesini istemişti. Bu yazılar İngiltere'yi hala Osmanlı'nın dostu zannedenlerin propogandasını çürütmek için Merkez Komitesi'nin neşriyatında kullanılacaktı. Bkz. Halil Halid Bey, The Diary of a Turk (London 1903).

13 'Le Rapprochment Anglo-Russe', Mecveret Supplémenet Français, 01. 07. 06

14 'Hypocrisies Européennes', Mechveret Supplément Français, 01. 08. 07.

15 'Le Péril Slave', Mechveret Supplément Français, 01. 03. 06.

16 Heathcote'dan (Manastır'daki İngiliz Konsolosu) Barclay (İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğindeki Maslahatgüzar) 'e, 03. 06. 08, FO294/39; Satow'dan (Üsküp'deki İngiliz Konsolosu) Barclay'e, 02. 06. 08, FO294/43; 'Mémorandum Aux Puissances', Mechveret Supplément Français, 01. 07. 08; Ali Cevat, İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi (Ankara 1960), s. 158.

17 ‘Croisade navale’, Mechveret Supplément Français, 01. 12. 05.

18 ‘…a se toujour méfıer, dans un sentiment de dégout, de tout ce qui leur est proposé par les Puissances étrangeres: ne savent-ils pas, par une série de cruelles expériences, que jamais elles s’occupent des bésoins réels des Turcs ni des Ottomans? ’, ‘Croisade navale’, Mechveret Supplément Français, 01. 12. 05.

19 ‘Les Démonstrations Navales’, Mechveret Supplément Français, 01. 06. 06.

20 Aynı makale.

21 ‘Une Alliance Qui s’impose’, 01. 01. 07; ‘La Perse et l’Europe’, 01. 04. 07; ‘Aux Patriotes Turcs et Persan’, 01. 09. 07, Mechveret Supplément Français.

22 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, (Ankara 1983) 1/1, ss. 349-351, 369.

23 ‘La Bouffonnerie Macédonienne’, 01. 03. 06, Mechveret Supplément Français.

24 Ahmet Rıza’dan King VIII. Edward’a, 17. 08. 08, FO371/545, 28993. Ahmet Rıza bu mektubunda, Kral 8. Edward’a, Osmanlı’ya mevcut şartlarda göstereceği yakınlığın kendisine Türk milleti nezdinde çok büyük bir dostluk ve yakınlık kazandıracağını da söylemekteydi.

25 Grey’in mektubunu kendisi tatilde olduğu için Dışişleri Bakanlığı Doğu İşleri Dairesi Başkanı Louis Mallet hazırlar ve Grey adına imzalar. Bkz. Grey’den Ahmet Rıza’ya, 20. 08. 08, FO371/545, 28993. Bu arada Kral Edward da Ahmet Rıza’nın mektubuna teşekkür eden bir not ilave eder. O mektupta İngiliz arşivinde aynı yerdedir.

26 Aynı mektup ve aynı belge.

27 Bertie (İngiltere’nin Paris’deki Büyükelçisi) ’den Grey’e, 03. 09. 09, FO371/546, 30702.

28 Ahmet Rıza’nın Alman Kayzer’ine yazdığı mektup için bkz., Lancken’den Alman Dışişleri Bakanlığı’na, 15. 08. 08, Die Grosse Politik der europaischen Kabinette, 1871-1914 (editörler: J. Lepsius, A. Mendelsshon-Bartholdy ve F. Thimme), 26/2, no: 8902 ve 596 sayılı not. Bu koleksiyon bundan sonra Grosse Politik olarak verilecektir.

29 ‘dass ich Rıza gesagt habe, die gegenwartig in der Türkei massgebenden Leute würden bei dem Kaiserlichen Botschafter, der ein erprobter, bewahrter und erleuchteter Freund des türkischen Volkes, des ottomanischen Reichs und des Islams sei, volles Verstandnis und Unterstützung finden. ’ Bülow’ndan (Alman Başbakanı) Alman Dışişlerine, 03. 09. 08, Die Grosse Politik…, 26/2, no: 8908.

30 FO371/544, 25781, 26789, 26792, 26801.

31 Lowther (İstanbul'a Temmuz İhtilali sonrasında yeni tayin edilen İngiliz büyükelçisi) 'dan Grey'e, 02. 09. 08, FO371/559, 31787.

32 Lowther'dan Grey'e, 12. 12. 08, FO371/560, 36118 ve belgede bulunan derkenarlar.

33 Bu bağlantıların ve Temmuz İhtilali sonrasında yürütülen görüşmelerin ayrıntıları için bkz. Hasan Ünal, 'Young Turk Assessments…', s. 37-38.

34 Rappaport'dan Aehrenthal, 27. 10. 08, PA, XII, 351, Türkei, Liasse XXXIX/1b (Verhandlungen anlasslich der Annexion Bosniens und der Herzegowina mit dem juntürkischen Komité in Saloniki), no: 89. Bu belge koleksiyonu bundan sonra Verhandlungen… olarak anılacaktır.

35 Verhandlungen…, PA, XII, 351 Türkei, Liasse XXXIX/1b, no: 93.

36 Séan'dan (Selanik'teki Fransız Konsolosu) Pichon'a (Fransız Dışişleri

Bakanı) , 27. 1108, Ministre des Affaires Etrangeres (Quai d'Orsay), Paris, Nouvelle Série, Turquie, 192.

37 İttihat ve Terakki'nin bu girişime Sadrazam Kamil Paşa'dan habersiz olarak karar verdiği anlaşılıyor. Bununla ilgili belgeler için, bkz. 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-I Umumisinden Gelen Şifre Telgrafname', 29. 10. 08, Yıldız Tasnifi, Yıldız Esas evrakı, Sadrazam M. Kamil Paşa Evrakına Ek, 86/33, 3255. (Bu koleksiyon bundan sonra Y. Kamil Paşa… olarak anılacaktır). Dr. Nazım'ın özel evrakını yayınlayan Paul Dumont'a göre, bu heyetin Paris ayağında yaptığı görüşmelere Albay Ahmet Cemal de katılmıştır. Bkz. Paul Dumont, 'Une Délégation Jeune-Turcs a Paris', Balkan Studies, 28. 1., 1987, Thessaloniki, s. 304.

38 Bu beyanat Viyana'da görevli İngiliz Büyükelçisi Carnegie'nin gözünden kaçmaz ve bütün metni diplomatik postayla Londra'ya gönderir. Bkz. Carnegie'den Grey'e, 08. 11. 08, FO371/556, 39868.

39 Memorandumun metni için bkz. 22. 10. 08, Nouvelle Série, Turquie, 191. Ayrıca bkz. Paul Dumont, aynı eser., ss. 307-308.

40 Bu konuda Fransız Dışişleri Bakanı Pichon'un hazırladığı bir başka memorandum için bkz. 14. 11. 08, Nouvelle Série, Turquie, 194.

41 Bu görüşmenin detayları için bkz. Grey'den Lowther'a, 13. 11. 08 (özel mektup), Grey Papers (Grey'in Özel Evrakı-Londra'da Public Record Office'de bulunuyor) FO800/79. Mektubun Lowther'a giden sureti için bkz. Lowther Papers (Lowther'ın Özel Evrakı -Londra'da Public Record Office'de bulunuyor).

42 Aynı yerler.

43 Aynı yerler.

44 Ayrıntılar için bkz. Hasan Ünal, ‘Young Turk Assessments…’, ss. 40-44.

45 Bu konuda ayrıntılar için, bkz. Hasan Ünal, ‘British Policy towards the Ottoman Empire…’, Bulgarian Historical Review, 2001, 1-2, ss. 70-71.

46 Aynı makale.

47 Aynı makale.

48 Aynı makale….

49 Grey’den Barclay’e, 27. 08. 08, FO371/544, 26166.

50 Mesela bkz. Grey’den O’Beirne (İngiltere’nin Rusya’daki maslahatgüzarı) ’e, 27. 08. 08, British Documents on the Origins of the First World War, 1878-1914 (Editörler: G. P. Gooch ve H. Temperly, London 1928-1938), s. V, no: 212. Ayrıca bkz. FO371/544, 24718.

51 Lowther’dan Grey’e, 07. 08. 08, FO371/545 ve belge üzerindeki derkenarlar.

52 Grey’den Lowther’a, 11. 08. 08, (Özel mektup), Grey Papers (FO800/79); Lowther Papers (FO800/193A).

53 Grey’den Lowther’a, 31. 07. 08 ve 08. 08. 08 (özel mektuplar), Grey Papers (FO800/79); Lowther Papers (FO800/193A).

54 Hardinge’den Bertie’ye, 30. 07. 08, Bertie Papers (FO800/180).

55 Grey’den Lowther’a, 20. 08. 08, (özel mektup), Grey Papers (FO800/79); Lowther Papers (FO800/193A). Ayrıca bkz. Hasan Ünal, ‘British Policy towards the Ottoman Empire…’, s. 73 ve dipnotu 28.

56 Avusturya-Macaristan’ın politikası için, bkz. F. R. Bridge, From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary (London 1972), s. 302; F. R. Bridge, ‘The Habsburg Monarchy and the End of the Ottoman Empire, 1908-1918’, Marian Kent, The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, s. 37.

57 Rusya siyaseti için, bkz. O’Beirne’den Grey’e, 30. 07. 08, FO371/544, 26555.

58 Hasan Ünal, ‘British Policy towards the Ottoman Empire…’, s. 75.

59 Ayrıntılar için, bkz. Hasan Ünal, ‘British Policy towards the Ottoman Empire…’, s. 75-76.

60 Grey’den Buchanan (Sofya’daki İngiliz Elçisi) ’a, 26. 09. 08, FO371/550, 33436, 33933.

61 Hasan Ünal, ‘British Policy towards the Ottoman Empire…’, s. 77-78.

62 Aynı makale.

63 Aynı makale.

64 Aksine bir başka not olmadıkça bu krizin ayrıntıları için, bkz., Hasan Ünal, ‘Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis…’.

65 Aynı makale.

66 İngiltere’nin krizin bu cephesinde izlediği siyaset için, bkz. Hasan Ünal, ‘British Policy towards the Ottoman Empire…’.

67 Aynı makale.

68 Aynı makale.

KAYNAKLAR

İttihat ve Terakki’nin 1908 öncesinde dış politikaya dair görüş ve yorumları için Şura-yı Ümmet, Meşveret, Mechveret Supplement Français, Osmanlı, Türk adlı dergilere ve İstanbul Belediye Kütüphanesi’nde bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası başlıklı deftere müracaat edilebilir.

1908 sonrası için Türk ve yabancı arşivlerinden aşağıdaki koleksiyonlara bakılmalıdır.

Arşiv Belgeleri

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul)

a. Yıldız Tasnifi, Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam M. Kamil Paşa Evrakına Ek

b Bab-ı Ali Evrak Odası, Mümtaze Kalemi, Bulgaristan Evrakı

c. İradeler

İrade-i Hariciye

İrade-i Taltifat

İrade-i Hususiye

d. Meclis-i Vükela Mazbataları

2) Public Record Office (Londra)

a. Resmi Belgeler

CAB/37, List of Cabinet Papers, 1880-1914

CAB/38, List of Papers of the Committee of Imperial Defense to 1914

FO/371, General Correspondence, Political

FO/195, Embassy and Consular Files, Turkey

FO/294, Emabssy and Consular Archives, Turkey, Salonica

FO/421, Confidential Print, Europe, South-Eastern

WO/106, Directorate of Military Operations and Intelligence

b. Özel Evrak Koleksiyonları

Asquith Papers, Bodleian Library, Oxford

Aubrey Herbert Papers, Somerset Record Office, Taunton, İngiltere

Bertie Papers, Public Record Office, Londra

Grey Papers, Public Record Office

Hardinge Papers, Public Record Office and the University Library, Cambridge

Lowther Papers, Public Record Office

Nicolson Papers, Public Record Office

3) Politisches Archiv (Viyana)

Verhandlungen anlasslich der Annexion und der Herzegowina mit dem jungtürkischen Komite in Saloniki, PA, XII, 351, Türkei, Liasse XXXIX/16.

4) Archives des Ministre des Affaires Etrangeres (Paris)

Ministre des Affaires Etrangeres, Nouvelle Serie, Turquie, Levant, Macedoine

Yayınlanmış Belge Kolleksiyonları

a. British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, hazırlayanlar: G.P. Gooch ve H. Temperley (Londra, 1918-38)

b. Documents diplomatiques français, 1871-1914 (Paris, 1929-1959).

c. Die Grosse Politik Der Europaischen Kabinette, 1871-1914, hazırlayanlar: J.Ö. Lepsius, A. Mendelssohn-Bartoldy ve F. Thimme (Berlin, 1922-27).

d. Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, hazırlayanlar: L. Bittner ve Uebersberger (Viyana, 1930).

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti / Doç. Dr. Ahmet Eyicil [s.228-244]

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. İttihat-ı Osmani Cemiyeti

Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane'de 1 Mayıs 1889 tarihinde, İttihat-ı Osmani Cemiyeti adında bir gizli cemiyet kuruldu.1 Cemiyetin kuruluşu 1789 Fıransız İnkılabı'nın yüzüncü yılına tesadüf etmekteydi. İttihat-ı Osmani Cemiyeti'nin kurucuları Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Kafkasyalı Çerkes Mehmet Reşit idi. Daha sonra Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik, Bakülü Hüseyinzade Ali, Konyalı Hikmet Emin, Cevdet Osman, Kerim Sebati, Mekkeli Sabri ve Selanikli Dr. Nazım Beyler bu cemiyetin kurucuları arasında yer aldılar.2

Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane'nin hamam önündeki odun yığınları üzerinde öğrencilerin toplanarak İttihat-ı Osmani Cemiyeti'ni kurmaları fikri kendiliğinden ortaya çıkmadı. Batıda Fransızca tabirle kendilerine Jön Türk denilen Genç Türkler, Yeni Osmanlılar'ın devamıydı. Nitekim Genç Türkler, Yeni Osmanlılar çizgisinde çalışarak teşkilatlandılar. Osmanlı Devleti'nin nasıl kurtulacağı sorunuyla ilgilendiler. Onlara göre çözüm yolu meşruti bir hükümet kurarak Padişah'ın yetkilerini sınırlamak ve azınlıklara kanun önünde eşitlik tanımaktı.3

Cemiyetin kuruluşunda mason teşkilatı ve İtalyan birliğini sağlamak amacıyla kurulan Carbonari teşkilatı da etkili oldu. Nitekim İbrahim Temo Birindis Napoli'ye giderek burada mason locasını ziyaret etti. Bu ziyaret esnasında edinmiş olduğu bilgiler ışığında cemiyeti de buna benzer şekilde örgütledi. Cemiyet üyelerine verilen numaralar Carbonari teşkilatı üyelerine verilen numaraların bir örneğiydi. Bu modele göre İbrahim Temo'nun numarası 1/1 olarak kaydedildi. Yani birinci şubenin bir numaralı üyesi demekti.4

Cemiyetin kurucuları gizlilik ve ciddiyet içinde faaliyetlerine devam ettiler. Namık Kemal gibi yazarların yazılarını gizli gizli okutarak öğrencilerde milli ve vatani duyguların gelişmesini sağladılar.5 Okulun yanındaki odunluğa girerek öğrencilerle dertleşip onları cemiyetin amaçlarına hizmet eder hale getirdiler. Dikkat çekmeyen ve gözden uzakta bir yer olan odunlukta yapılan bu irşat toplantılarına Hatap Kıraathanesi toplantısı denilmekteydi. Toplantılar sık sık yapılır ve öğrenciler burada yönlendirilirdi.

Okul dışında yapılan ilk toplantı Haziran 1899 tarihinde Edirnekapı dışında bulunan kahvehanede yapıldı. Kahvehanede yapılan bu toplantıya on iki üye katıldı. Üyeler kahvede bir araya geldikten sonra arka tarafta Mithat Paşa'nın bağında çukurca yerde bulunan incir ağacının altına gittiler. Etraftan görülmesi mümkün olmayan bir gizlilik içinde ağacın altına serilmiş bulunan hasır ve çuvallar üzerine oturdular. Bağ bekçisi Aluş Ağa da bunlara hizmet etti. Bir piknik görüntüsü verilen bu toplantıda gençlere Aluş Ağa yiyecek ve içecek hazırladı.

İnciraltı Toplantısı olarak bilinen bu ilk toplantıya İbrahim Temo, İshak Sukuti, Şerafettin Mağmumi, Abdullah Cevdet, Çerkez Mehmet Reşit, Asaf Derviş, Hersekli Ali Rüştü, Giritli Muharrem, Hikmet Emin, Ali Şefik ve ismi tespit edilemeyen bir kişi katıldı.[6] Toplantıda yaşlı bulunmasından dolayı Ali Rüştü başkan, Şerafettin Mağmumi sekreter, Asaf Derviş ise veznedar seçildi. İbrahim Temo cemiyette bir göreve getirilmedi fakat üye kaydında cemiyetin bir numaralı üyesi oldu.

Piknik görüntüsü altında yapılan ilk İnciraltı Toplantısı'nda gizli olan bu milli cemiyete kimlerin üye olacağı tartışması yapıldı. Sonuçta güvenilir ve iş yapabilecek her Osmanlı vatandaşının dikkatli bir şekilde belli denemelerden geçirildikten sonra üye olabilmesi, her hafta düzenli bir şekilde çeşitli yerlerde toplanılması, yardımların titizlikle alınması, üyelerin ait oldukları şube ile sıra numarasının deftere kaydedilmesi ve her üyeye bir numara verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca bu toplantıda idare heyeti kuruldu.[7] Cemiyette alınan kararları yazma görevi Şerafettin Mağmumi ile İshak Sukuti'ye verildi.[8]

İlk toplantı haberi öğrenciler arasında hızla yayıldı. Alınan kararlar başarılı bir şekilde yetkililerden gizlendi. Yapılan ikinci toplantıya dikkat çekmemek için İbrahim Temo ve İshak Sukuti katılmadı. Fakat bu toplantıya Abdülkerim Sebati de katıldı. Bundan sonra Cuma günleri çeşitli yerlerde muhtelif toplantılar yapıldı. Bu gizli cemiyetin çalışmaları üyeler aracılığıyla her yere iletildi ve aşırı derecede ilgi gördü.

Örgüt olarak şekillenen İttihat-ı Osmani Cemiyeti'nde hiyerarşik bir yapı kuruldu. Daha sonraki faaliyetlerde bu ilk toplantının adı İnciraltı Toplantısı veya On İkiler Toplantısı olarak da anıldı. Hem okulda hem de okul dışında toplantılara devam edildi. Gençler Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa gibi milliyetçi yazarların eserlerini okuyorlardı.

Yapılan çalışmalar sonunda üyelerin sayısı artmaya başladı. Kosovalı Mebus İbrahim Efendi, Mülkiye mezunu Necip Dıraga, Görice Mebusu Şahin Kolonya ve posta memuru Talat Bey cemiyete katıldı. Kısa zamanda Harbiye, Baytar, Mülkiye, Bahriye, Topçu ve Mühendishane gibi okullardaki öğrencilerin çoğu cemiyetin etkisi altında kaldı.[9]

Hücre şeklinde örgütlenerek çalışmalarını gizlilik içinde yürüten cemiyetin üye sayısı 1903'te 900 oldu. Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin hemen tamamı bu cemiyete üye oldu.[10]

1892'de II. Abdülhamit'in İttihat-ı Osmani Cemiyeti'nin varlığından ve faaliyetlerinden haberi oldu. Mekteb-i Tıbbiye'de hürriyet, eşitlik ve adalet fikrini yayma suçundan dolayı üç öğrenci Saray'a ihbar edildi. Buna tepki gösteren Saray, esnek ve yapıcı hareket eden okul kumandanı Ali Saip Paşa'yı görevden alarak yerine Zeki Paşa'yı atadı.[11] 9. sınıfta bulunan Muzaffer Hasan, Eşref Ruşen ve Muttefi Hasan adlı üç öğrenci okulda gizli bir cemiyet kurulduğunu sıkı disiplin tedbirleri alan Zeki Paşa'ya ihbar ettiler. Bu ihbar üzerine harekete geçen Zeki Paşa cemiyet üyelerini tutuklattı. Sanıklar mahkemede yargılandı. Mahkeme tarafından Şefik Ali, Ahmet Mehdi, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit, Şerafettin Mağmumi, Mikail Useb ve Tekirdağlı Mehmet gibi öğrencilerin okuldan atılmalarına karar verildi. Fakat tutuklanan bu öğrenciler birkaç ay sonra af edilerek serbest bırakıldı. Bu arada

İbrahim Temo tutuklanmaktan kurtulup Romanya'ya kaçtı.12 Bu olayları protesto eden on dört öğrenci daha tutuklandı ise de fazla ciddiye alınmayarak serbest bırakıldı. Fakat bunlar Padişah aleyhine çalışmalarına devam ettiler.13

Zeki Paşa'nın baskıları sonucu Mekteb-i Tıbbiye'de alınan tedbirler tahammül edilmeyecek kadar ağırlaştı. Öğrenciler daha serbest ve rahat bir okulda öğrenim görmek istiyorlardı. Hem öğrencilerin üzerindeki baskıyı ortadan kaldırmak ve hem de öğrenimlerini sağlamak amacıyla İttihat-ı Osmani Cemiyeti Avrupa'ya yetenekli öğrencileri gönderiyordu. Ayrıca baskıya maruz kalan öğrencilerin Avrupa'ya kaçmalarını sağlıyordu. Bu arada Arap Ahmet ve Ali Zühtü Paris'e, Mülkiye Mektebi Tarih Öğretmeni Murat Bey Mısır'a kaçtı. Murat Bey burada Mizan adlı bir gazete çıkardı.14

Mekteb-i Tıbbiye'nin 3. sınıfında öğrenci olan Selanikli Nazım'ın Paris'e gönderilmesine cemiyet tarafından karar verildi. Yurt içinde yayılan İttihat-ı Osmani Cemiyeti'nin yurt dışında da faaliyetlerine etkin bir şekilde devam etmesi gerekiyordu. Paris'te Ahmet Rıza Bey bulunuyordu.15 Annesi Alman, babası Ayan Meclisi üyesi olan Ahmet Rıza Bey Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Fransa'da ziraat öğrenimi görmüştü. Burada Agust Comte'nin kurduğu Pozitivist görüşün etkisinde kaldı. Meşruti bir yönetimde merkeziyetçiliği savunarak II. Abdülhamit'i tahttan indirmek için V. Murat'la ilişkisi olduğu ortaya çıkınca Konya'ya sürüldü.16 Daha sonra Bursa Maarif Müdürü iken 1899'da Fransa'ya kaçtı. Burada tanınmış bilim adamlarıyla irtibat kurarak faaliyetlerini yürüttü. Bu çalışmaları neticesinde Ahmet Rıza Bey Avrupa'da iyi bir şöhret kazanmıştı. İttihat-ı Osmani Cemiyeti ile çalışmasında fayda görüldü. Ahmet Rıza Bey'i cemiyete üye yapmak ve cemiyetin faaliyetlerine katılmasını sağlamak amacıyla Selanikli Nazım görevli olarak 1893'te Avrupa'ya gönderildi. Okulun 3. sınıfında olan Selanikli Nazım hem öğrenimini tamamlamak hem de Ahmet Rıza Bey'i cemiyete üye yapmak amacıyla Paris'e gitti.17

2. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti

Paris Tıp Fakültesi'ne kaydolan Selanikli Nazım öğrenimine ve siyasi faaliyetlerine burada devam etti.18 Cemiyetin merkez komitesi adına Selanikli Nazım, Ahmet Rıza Bey'e İttihat-ı Osmani Cemiyeti'ne üye olmasını teklif etti. Ahmet Rıza Bey, cemiyetin adı ve faaliyetleri konusunda tartıştı.19 Adeta merkez teşkilatla pazarlığa girdi. Selanikli Nazım'ın teklifi sonucunda 1894'de Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti kuruldu.20 Cemiyetin başkanlığına Ahmet Rıza Bey getirildi. Selanikli Nazım, Şerafettin Mağmumi, Milaslı Halil Bey ve Halil Menteşe üye oldular.21

1895'te Paris Tıbbiye Mektebi'nden mezun olan Dr. Nazım Bey yurda dönmeyip Fransa'da bir hastanede çalışmaya başladı. Gençleri örgütleyerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nde Ahmet Rıza Bey'le birlikte hükümet aleyhinde siyasi faaliyetlerine devam etti. Cemiyetin bu çalışmalarından dolayı Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Bey vatan haini ilan edildi.22

Dr. Nazım Bey cemiyette faaliyetlerine devam eden arkadaşlarına bir gazete çıkarılmasını teklif etti. Üyeler arasında uzun tartışmalar sonucunda bir gazetenin çıkarılması kabul edildi. Böylece Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin yayın vasıtası olarak 1 Aralık 1895 tarihinde Meşveret

Gazetesi yayınlanmaya başlandı. Meşveret Gazetesi iki sayfa Fransızca ilavesiyle çıkarılırken Pozitivist görüş de savunuldu. Bu nedenle Meşveret Gazetesi'ne Fransız basınında önemli bir şekilde yer verildi ve aşırı bir derecede desteklendi. Gazetenin müdürlüğünü Ahmet Rıza Bey yürüttü. Yayınlarda güncel konularla beraber yurt ve dünya siyasetine yer verildi.23

Meşveret Gazetesi'nde yayınlanan yazılarda teşkilatın amacı anlatılırken okuyucular da uyarıldı.24 Türklerden çocuklarını okutmak için Avrupa'ya göndermeleri istendi. Avrupa'da öğrenci okutmanın pahalı olmadığı, buraya öğrenci gönderen Japon, Sırp ve Bulgarların kalkındıkları ifade edildi.25 Azınlıkların eğitime önem verdikleri, Türklerin ise bunu önemsemedikleri ayrıntılı bir şekilde anlatıldı.26

Cemiyetin yurt içi ve yurt dışı faaliyetlerinden etkilenen Saray, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Şerafattin Mağmumi ve Kerim Sebati'yi tutukladıktan sonra sürgüne gönderdi. Çürüksulu Ahmet Bey ve Sukuti sürgünde bulundukları Rodos'tan Paris'e kaçtılar. Bu arada Mülkiye'de tarih hocası olan Mehmet Murat Mısır'a kaçtı. Burada Mizan adlı dergiyi çıkartarak II. Abdülhamit aleyhinde yazılar yazdı.27 Yurt dışında çıkarılan Meşveret ve Mizan gazeteleri yabancı postaneler kanalıyla yurda sokuldu ve okuyucular tarafından büyük bir ilgi ile izlendi.28

Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin kurulması ve yayın organı Meşveret Gazetesi'nin çıkarılmasıyla Dr. Nazım Bey ve arkadaşları planlı ve etkili bir şekilde çalışmaya başladı. Üyeler ile Ahmet Rıza Bey arasında görüş ayrılıkları çıktı.29 Üyelerden bir kısmı Ahmet Rıza Bey'e karşı sinirli bir şekilde hareket ederek polis müdahalesini gerektirecek olaylara bile sebep oldu. Dediğim dediktir şeklinde inat ederek hareket eden Ahmet Rıza Bey, Mehmet Murat'ın muhalefetine neden oldu. Mehmet Murat, onun bu tavrından dolayı Fransız ve Ermeniler kadar Türklerin milli hislerini dikkate almadığını söyledi.30 Ahmet Rıza Bey'in dik başlılığı görüş ayrılıklarının büyümesine neden oldu. Gruplaşmada Dr. Nazım Bey, Ahmet Rıza Bey'i aşırı derecede destekledi.31

Ahmet Rıza ile Dr. Nazım Beyler el ele vererek Meşveret'in yayım işlerini yürüttüler. Gazetenin masraflarını karşılamak için çok sıkıntı çektiler. Paris Sandıkarı Nazım imzası ile yazılan yazılarda cemiyetin içinde bulunduğu durum ve faaliyetleri anlatıldı. Teşkilat maddi sıkıntı içindeydi. Her şeyden önce para gerekliydi.32 Bu ihtiyacı karşılamak üzere yardımda bulunanların isimleri gazetede yayınladı. Okuyuculara cemiyetin amaçları anlatıldı. Üyelerin II. Abdülhamit'ten para yardımı ve maaş almaları hoş görülmedi. Bilhassa Hükümet'ten para yardımı alan üyelerle Dr. Nazım Bey arasında anlaşmazlık çıktı. Tartışmalar Cenevre ve Kahire'de bulunan üyelerin olumsuz yönde etkilenmesine neden oldu. Taşra şubelerinde bulunan üyeler Paris'teki merkez teşkilatı eleştirmeye başladılar. Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım Bey grubuna katılmadıkları gibi Meşveret'i de benimsemediler.33

Dr. Nazım Bey'in Ahmet Rıza Bey'i aşırı derecede desteklemesi taşra şubeler tarafından eleştirildi. Bunun üzerine Mısır şubesinin kurucularından Şerafettin Mağmumi inceleme yapmak üzere Paris'e geldi. Burada incelemeleri sonucu merkez teşkilatın çalışmalarından memnun olmadığını belirterek mukaddes amaçlar için milli ve vatani menfaatlerin ayaklar altına alındığını söyledi.34

Yurt dışında cemiyet Meşveret ve Mizan gazeteleriyle faaliyetlerini sürdürürken yurt içinde cemiyetin merkez komitesinin başkanlığına seçilen Hacı Ahmet Efendi, II. Abdülhamit'e karşı yapılacak darbe planı üzerinde hazırlıklara başladı. Ülemadan Şeyh Naili ve Seraskerlikte bulunan Yarbay Şefik Bey'in ve I. Tümen Komutanı Kazım Paşa'nın yardımı sağlandı.35

Nazırların toplandığı sırada Babıali basılacak, Şeyhülislam'dan fetva alınacak, II. Abdülhamit hal edilecek, yerine V. Murat geçecek, eğer bu olmazsa II. Abdülhamit'in kardeşi Reşat Efendi tahta çıkarılacaktı.

Darbe planı Ağustos 1896'da yapıldı. Planın uygulanacağı akşam Tokatlıyan Lokantası'nda yemek yiyen Nadir Bey içkiyi fazla kaçırarak darbe planının ortaya çıkmasına neden oldu. Kutlama hevesiyle gizliliğini koruyamayan Nadir Bey'in ağzından Numune-i Terakki Mektebi Müdürü Mazhar Bey ve Askeri Okullar Genel Müfettişi Zühtü İsmail Paşa'nın söz almasıyla mesele anlaşıldı.

Nadir Bey'in "Paşa, bilsen yarın neler olacak?" sözü üzerine Zühtü İsmail Paşa durumu derhal araştırarak darbe planını öğrendi. Plan uygulanmadan darbeciler tutuklandı. Bundan sonra cemiyetin İstanbul'daki faaliyetleri iyice yavaşladı.36

Darbe planına katılanlardan Kazım Paşa, Hacı Ahmet, Şeyh Naili ve kardeşleri, Hakkı ve Avni Beyler ve ailesinden 18 kişi, Şeyh Abdülkadir ve ailesinden 20 kişi, Mekkeli Sabri, Divan-ı Muhasebat Reisi Zühtü Bey ve Kemal Bey gibi birçok kişi sürgüne gönderildi.37

İstanbul'daki cemiyetin merkez komitesinin etkisiz hale getirilmesi, cemiyetin ortadan kalkması demek değildi. Murat Bey'in çıkardığı Mizan Gazetesi elden ele dolanıyor ve yazıları Genç Türkler'i cesaretlendiriyordu. 1896 sonbaharında geri kalan Genç Türkler'in hepsi Paris ve Cenevre gibi şehirlerde toplandılar. Paris'te çıkarılan Meşveret'te II. Abdülhamit aleyhine yazılan yazılar Saray'ı rahatsız etti. Bu sebeple Paris Elçiliği vasıtasıyla cemiyetin ve gazetenin kapatılması Fransa'nın Leon Bourgeois başkanlığındaki hükümetten istendi. Bunun üzerine Fransız Hükümeti 1897'nin ilk baharında cemiyeti Paris'ten çıkardı ve gazeteyi kapattı. Bunun üzerine Ahmet Rıza, Dr. Nazım Beyler ve arkadaşları cemiyeti Belçika'ya taşıdılar. II. Abdülhamit Belçika Hükümeti'ne baskı yaparak cemiyetin üyelerini buradan da çıkarttırdı. Bu defa Belçika'da bulunan Genç Türkler, İsviçre'nin Cenevre şehrine taşındılar.38 Daha sonra Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Paris'e gelerek Ahmet Rıza Bey'le birlikte faaliyetlerine devam ettiler.39

Mizan'da meşrutiyet lehine ve II. Abdülhamit aleyhine yazılar yazan Mehmet Murat'a cemiyetin lideri gözüyle bakılmaya başlandı. 1897'de Mısır'dan Cenevre'ye gitti ve çalışmalarını burada yürüttü. Daha sonra Cenevre'ye İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet de geldi. Burada Osmanlı Dergisi'ni çıkarmaya başladılar.40

Meşveret Gazetesi'nde Dr. Nazım, Ahmet Rıza ve Murat Beyler yazılar yazarak okuyucuları bilinçlendirmeye çalıştılar. Ahmet Rıza Pozitivist görüşe ağırlık verirken, Mehmet Murat ve Dr. Nazım Beyler ideoloji konularında yazılar yazdılar.41

Bu dönemde Ahmet Rıza Bey ile Mehmet Murat arasında çok sıkı bir ilişki vardı. Mehmet Murat Bey hazırlamış olduğu 21 maddelik cemiyet programını Ahmet Rıza Bey'e gönderdi. Ancak cemiyet içinde ihtilafa neden olunacağı gerekçesi ile program kabul edilmedi.42

Ahmet Rıza ile Dr. Nazım Beylerin birlikte çalışması diğer ittihatçı üyelerin bunları çekememesine neden oldu. Bu sebeple Mehmet Murat Bey ve arkadaşları, Ahmet Rıza ile Dr. Nazım Beyleri cemiyetten çıkarmak istediler. Mehmet Murat Bey cemiyetin Teftiş ve İcra Heyeti Başkanı ve Dr. Nazım Bey ise bu heyetin üyesi idi. Dr. Nazım Bey'in üye olduğu bir kurulda görüşü alınmadan bir karara varmak, Ahmet Rıza Bey'i veya kendisini cemiyetten çıkarmak mümkün değildi. Gerek Ahmet Rıza Bey'in gerekse Dr. Nazım Bey'in cemiyetten çıkarılmasında başarılı olamayan Mehmet Murat Bey üzüntülerini belirterek Teftiş ve İcra Heyeti başkanlığından ayrıldı.43

Mehmet Murat Bey istifa nedeni olarak Ahmet Rıza Bey'in iki yüzlülüğünü, kendisinin üstün görünerek Ahmet Rıza Bey'in önünü tıkamak istemediğini belirtti. Ayrıca 2 Ocak 1897 tarihli dilekçesinde ayrıntılı bilgi verdi.44

Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının Paris'teki faaliyetlerini engellemek için Hükümet tarafından alınan tedbirler bir fayda vermedi. Bunun üzerine II. Abdülhamit, Serhafiye Ahmet Celalettin Paşa ve Necip Melha'yı 10 Temmuz 1897 tarihinde Paris'e gönderdi. On üç gün Paris'te kalan Paşa, Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beyler gibi genç Türkleri yurda dönmeleri için ikna etmeye çalıştı. İttihatçıların lehine af ilan eden resmi genelge yayınlandı. Genelgede ücretsiz pasaport verileceği, isteyenlerin öğrenimlerine devam edebileceği, Osmanlı topraklarında diledikleri yerlerde ikamet edebilecekleri, maddi yardımda bulunulacağı, Avrupa'da okuyan öğrencilere 150 Frank maaş verileceği gibi hususlar ayrıntılı bir şekilde açıklandı. Fakat Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beyler o devrin şartlarına göre oldukça cazip olan II. Abdülhamit'in yardım ve bağışlarını davaları uğruna kabul etmediler.45

Ahmet Celalettin Paşa, Paris Büyükelçisi Münir Bey ile yaptığı çalışma sonucunda Paris, Cenevre, Kahire ve Brüksel'de faaliyette bulunan cemiyet üyelerini ikna etmeye çalıştı. İttihatçıların bir kısmı ikna oldu. Bunun sonucunda Mehmet Murat Bey ile Ahmet Rıza Bey'in arası açıldı. Cenevre üssü çökertildikten sonra yaklaşık 60 kişi yurda dönmeye ikna edildi. Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti'nin çıkardığı Osmanlı Dergisi kapatılırken, İshak Sukuti Roma, Abdullah Cevdet Viyana, Tunalı Hilmi de Madrit elçilik tabipliğine atandılar. Mehmet Murat Bey 14 Ağustos 1897'de İstanbul'a döndü ve on bin kuruşla Şura-yı Devlet Azalığı'na tayin oldu.46

İttihatçıların bir kısmının Ahmet Celalettin Paşa'nın tekliflerine uyarak yardım kabul etmelerine Ahmet Rıza ve Dr. Nazım Beyler çok sinirlendiler. Yardım kabul edenleri döneklikle suçlayan Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beyler, Meşveret Gazetesi'nde yazılar yayınlayarak faaliyetlerini arttırdılar. Onların bu kararlı ve sabırlı çalışmaları sonucu gençler cemiyete üye oldular. Sami Paşaoğlu Sezai ve Dr. Bahattin Şakir gibi gençleri ittihatçı yaparak güçlendiler.47

Aralık 1899'da Padişah'ın kayınbiraderi Damat Mahmut Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah'ı yanına alarak Avrupa'ya kaçtı ve meşrutiyet taraftarlarının safına geçti. Paşa'nın

kaçması II. Abdülhamit'in aşırı derecede üzülmesine ve ittihatçıların güçlenmesine neden oldu. Paşa'nın kaçış nedeni Bağdat demiryolu yapımı imtiyazının İngiltere'ye değil de Almanya'ya verilmesiydi.48

Paşa'nın iadesi konusunda II. Abdülhamit teşebbüs ettiyse de Fransa buna yanaşmadı. 1903'te ölen Paşa bu tarihe kadar Paris'te kaldı. Bu tarihten itibaren onun fikirlerini oğlu Prens Sabahattin yürütmeye başladı.49

Murat Bey'in İstanbul'a dönmesiyle cemiyet içinde bir boşluk meydana geldi. Bunun üzerine Paris'teki ittihatçılar Ahmet Rıza ve Dr. Nazım Beylerin etrafında toplandılar.50 1898'de Paris'te yapılan kongrede üyeler arasında fikir ayrılıkları oldu ve cemiyet mensupları ikiye bölündü. Her grup kendi fikri doğrultusunda hareket ederken çoğunluk Ahmet Rıza ve Dr. Nazım Beylerin etrafında toplandılar.51 Dr. Nazım Bey ve arkadaşları amaçlarına ulaşmak için cemiyete yeni üyeler kaydettiler. Cemiyet içinde ve dışında yapacakları faaliyetlerde Ermeni, Rum, Bulgar ve Musevilerle irtibat kurdular.52

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin ikinci kongresi, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Fransız Enstitüsü üyelerinden M. Lefever Pontalis'in Paris'teki evinde yapıldı. Kongrenin başkanlığına Prens Sabahattin, yardımcılıklarına Sathas isimli Rum ve Sissina isimli bir Ermeni getirildi. Kongrenin ilk toplantısı M. Lefever Pontalis'in evinde yapıldıktan sonra ara birleşimlere Prens Sabahattin'in evinde devam edildi. Kongreye toplam 70 delege katıldı. Bunların 47'si Türk, diğerleri Arap, Rum, Ermeni, Kürt, Arnavut, Çerkez ve Musevi idi.53

1902 kongresinde de birlik ve beraberlik sağlanamadı. Üyeler Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Bey grubu olmak üzere ikiye ayrıldı. Adem-i merkezi yönetimi savunan Prens Sabahattin'in etrafına Dr. Nihat Reşat, Dr. Sabri, Siret, Fazıl ve Zeki Beyler; Ahmet Rıza grubuna Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir ve Ferit Beyler toplandılar. İki ayrı grup halinde çalışan ittihatçılar aralarında husumete varacak kadar ileri gittiler.54

Ahmet Rıza Bey meşruti ve merkeziyetçi bir yönetimi savunurken Prens Sabahattin, İngiltere ve ABD örneğini vererek teşebbüs-ü şahsi ve adem-i merkezi yönetimi benimsiyordu. Bu fikir ayrılığına rağmen her iki taraf II.Abdülhamit'in hal edilmesi konusunda anlaştılar.55

Osmanlı Devleti'nin dağılmasına sebep olacağı endişesiyle adem-i merkezi görüşüne karşı olan Ahmet Rıza Bey grubu etrafında Dr. Nazım olağanüstü gayret gösterdi. Bundan sonra teşkilatı genişletme ve şubeler açma yönünde çabalarını sürdürdü.56

Osmanlı Devleti'nin üç kıtada toprakları vardı. Bu sebeple Rumeli ve Mısır'da şubeler açmak ve bunlar arasında irtibat sağlamak güçtü. 1905 yılında cemiyetin yurt içinde ve dışında teşkilatlanması ve kadrolaşması sağlandı.57 Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin gizli muhabere defterindeki yazılara göre Dr. Nazım ve Dr. Bahattin Şakir Beyler şubelere mektuplar göndererek haberleşmeyi ve teşkilatlanmayı sağladılar. 20 Temmuz 1906 tarihli Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Tensikatı

Dahiliyesi’ne Dair Beyanname ile teşkilat daha düzenli bir şekilde yürütüldü. Bu beyannameye göre iş bölümü yapıldı. Meşveret Gazetesi’nin Fransızca kısmını Ahmet Rıza Bey, Türkçe kısmını Sami Paşazade Sezai Bey, cemiyetin hesap işlerini Mustafa Fazıl Paşazade ile Dr. Nazım Bey, şubelerle olan işlemlerini Dr. Bahattin Şakir Bey ile Dr. Nazım Bey yürütmeye başladı. Ayrıca cemiyetin iç işlerini yürütmekle Dr. Nazım Bey görevlendirildi.58

Merkez teşkilatın şubelere gönderdiği yazılarda amaçlarının vatandaşları hürriyet altında toplamak olduğu belirtilirken Mehmet Murat Bey ve arkadaşları yüzünden cemiyetin zarar gördüğü duyuruldu.59 Bu arada Mısır’da çıkarılan Şura-yı Ümmet Gazetesi’nin devam etmesi için buradaki şubeden yardım istendi. Konuyla ilgilenen Dr. Nazım Bey bu gazetenin sorunlarını gidermeye çalıştı.60

Paris merkez teşkilatının bir binası yoktu. Burada dört hasır iskemle ile bir kırık masa vardı. Bu sebeple varlıklı kimselerden koltuk, masa takımı ve sandalye gibi eşya alarak cemiyete yardım etmeleri istendi.61

Cemiyet üyeleri Paris’te çalışmalarını devam ettirirken büyük maddi sıkıntı içindeydiler. Bir gün merkeze gelen bir genç Dr. Nazım Bey’in ayakkabılarına baktı. Ayakkabılarının önü delinmiş ve parmakları dışarı çıkıyordu. Çorapları da ayrı ayrı renkteydi. Dr. Nazım Bey, kendisini ziyarete gelen ve durumunu dikkatle izleyen gence “Hürriyet bu kadar mahrumiyete değmez mi?” diyerek cevap verdi.62 Cemiyet üyeleri için maddi sıkıntılar amaca ulaşmaya engel değildi. Çünkü onlar önce teşkilat sonra neşriyat mantığı içinde çalıştılar. Aç, çıplak, yalın ayak, yarım pabuç, günde yarım ekmek ve yarım kase yoğurtla davaları adına yaşamaya razı oldular.63

1894-1906 yılları arasında on iki yıl cemiyetin iç ve dış işlerine Dr. Nazım ile Dr. Bahattin Şakir Beyler baktı. Mehmet Murat Bey gibi birkaç kişinin İstanbul’a dönmesi cemiyeti sarstı ise de Dr. Nazım Bey’in büyük gayretleri ile teşkilat eski gücüne kavuştu.64

Paris merkez teşkilatından şubelere uyarıcı yazılar yazıldı. Kötülüğün kaynağının istibdat olduğu bildirildi.65 Vatanın selameti için cehaletten kurtulmak gerektiği,66 Hükümet tarafından yapılan haksızlıklara karşı savunulması, Ermenilere karşı durulması,67 karşılıklı görüşerek problemin çözülmesi istendi.68 Üyeler ve şubeler birlik ve beraberliğe davet edildi.69 Şura-yı Ümmet Gazetesi yeniden düzenlendi. Kafkasya’da çıkan İrşat Gazetesi’nin kapanması üzüntüyle karşılandı.70 Paris merkez teşkilatı, şubelerinin gizlilik esası içerisinde faaliyette bulunmalarını istedi.71 Ayrıca otuz yıldan beri vatanı zindan haline getiren II. Abdülhamit hükümetini ve onun hakimiyetini yıkmanın vatanseverlik olduğu belirtildi.72

3. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti

Selanik’te Eylül 1906 tarihinde, Bulgar komitesi örgütünden73 ve mason teşkilatından74 esinlenerek Mithat Şükrü Bleda ve İsmail Canbulat’ın evinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu.75 Cemiyetin amacı devletin iç işlerine müdahale eden Rusların Bulgarları koruma politikasını

reddederek orduda görevli subaylar arasında taraftar toplamaktı. Cemiyetin kurucuları arasında Selanik Askeri Rüşdiye Müdürü Bursalı Tahir, Naki, Talat, Mithat Şükrü Bleda, Ömer Naci, Kazım Nami Duru, İsmail Canbulat, İsmail Hakkı ve Süleyman Fehmi Beyler bulunuyordu.76

1906'da kurulan bu cemiyette Merkez-i Umumi üyeleri Talat, İsmail Canbulat ve Rahmi Beylerdi. Cemiyet hücre biçiminde örgütlendi. Üyeler hücre şeklinde örgütlendiğinden birbirini tanımazlar sadece cemiyetin yemin (tahlif)78 merasimine getiren üyeleri tanırdı.77 Üyenin hücre mensuplarının dışında birini tanıması mümkün değildi. Bu tip örgütlenme İtalya Carbonarı Teşkilatı'nın kurulmasından beri çok geçerliydi. Özellikle illegal örgütlerde bu tip hücreleşmeye dikkat ediliyordu. Böylece çeşitli nedenlerle çöken hücrenin bütün örgütü etkilememesi sağlanıyordu.

Cemiyete üye kaydında masonlara özgü bir yöntem uygulandı. Buna göre önce kuruculardan veya eski üyelerden biri, üye yapmak istediği arkadaşını Merkez-i Umumi'ye tanıtan bilgi verir ve merkezin kararını beklerdi. Merkez gerekli incelemeyi yaptıktan sonra adayın üyeliğine karar verilirse yemin merasiminin yapılacağı tarih ve yer belirlenirdi. Bundan sonra adaya kılavuzluk edecek arkadaşı gecenin geç bir saatinde uygun yerde buluşup merasimin yapılacağı eve doğru yola çıkardı. Eve yaklaşınca adayın gözleri bağlanır, şaşırtmak amacıyla aday biraz dolaştırıldıktan sonra yemin edilecek yere getirilirdi.79

Evin kapısında bulunan yetkili "Hilal" parolasını duyunca kapıyı açar ve aday içeri alınırdı. Adaya cemiyete girmeyi isteyip istemediği sorulduktan sonra cevabı olumlu ise yemin merasimine başlanırdı. Bundan sonra aday gözleri bağlı olarak yemin merasiminin yapıldığı odaya geçirilir ve masanın karşısındaki iskemleye oturtulurdu. Kılavuz adayın arkasında bulunurdu.

Adaya sağ eli masanın üzerinde bulunan Kuran-ı Kerim, sol eli yine aynı masanın üzerinde bulunan tabanca üzerinde olmak üzere yemin ettirilirdi. Yeminden sonra gözleri açıldığında aday karşısında siyah maskeli sadece gözleri açık, baştan aşağı kırmızı pelerine sarılmış üç kişiyi görürdü. Bundan sonra artık cemiyetten çıkış mümkün değildi. Çıkıldığında veya cemiyetin amaçlarına aykırı hareket edildiğinde üyenin cezası ölümdü.80

Üyelerinin yoğun çalışmaları sonucu Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti kısa sürede Makedonya'da gelişerek hızla yayıldı.81

Önceleri çeşitli evlerde yapılan toplantı, sonra Ömer Naci adına kiralanan evde yapılmaya başlandı. Yemin merasiminde üyeye okutturulan metni hazırlayan Ömer Naci'nin etkin konuşması üyeyi heyecanlandırırdı.

Cemiyete üye olanlara sırasıyla bir numara verilmekteydi. İlk on numara kuruculara ait ve yaş sırasına göreydi. Bunlar: 1. Bursalı Tahir, 2. Naki, 3. Rahmi, 4. Mithat Şükrü, 5. Mehmet Talat, 6. Kazım Nazım Duru, 7. Ömer Naci, 8. İsmail Canbulat, 9. Hakkı Baha, 10. Edip Servet Beylerdi.

Gerektiğinde iki cemiyet üyesinin tanışması için bir işaret sistemi geliştirildi. Bu sistemde temel ilke Kelime-i Mukaddes: Muin, Kelime-i Mürur: Hilal sözcükleri idi. Üye sağ elin üç parmağını bükerek baş ve şahadet parmağını hilal haline getirip kalbinin üzerine götürür ve bundan sonra parolayı söylerdi. Mim, ayn ve nun harflerinden oluşan parola yardımcı ve dost manasına gelen Muin kelimesi idi.82

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile ilişki kurması daha sonra oldu.83

Ahmet Rıza ve Dr. Nazım Beyler Paris'te merkez teşkilatta hizmetlerine devam ederken Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti hakkında fazla bilgi sahibi değillerdi.84 1893-1906 yılları arasında cemiyet içinde aktif faaliyette bulunan Dr. Nazım Bey, Paris'te uzun süre kalmanın bir sonuç vermeyeceğini anladığından Mithat Şükrü Bleda'dan Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin şubesini açmasını istemişti.85

1907 yılının Mart ayında Selanik Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerinden Ömer Naci ve Hüsrev Sami Kızıldoğan'ın tutuklanacakları haberini posta ve telgraf memuru Talat Bey gizlice bildirdi. Bunun üzerine ikisi de tutuklanmadan kurtulmak, Paris'teki cemiyetin programını incelemek, ortak yönleriyle birleşmeyi sağlayarak güçlenmek amacıyla Paris'e kaçtı. Mart ayının ikinci yarısında Paris'e varan Ömer Naci ve Hüsrev Sami Kızıldoğan, Ahmet Rıza Bey'in programının kendilerine uygun olduğunu kabul ettiler. Bundan sonra Ömer Naci, Şura-yı Ümmet Dergisi'nde imzasız yazı yazmaya başladı.86

Selanik'te kurulan cemiyetten yaklaşık beş ay sonra 8 Şubat 1907 tarihinde Manastır'da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bir şubesi kuruldu. Şubenin kurucuları Enver, Kazım Karabekir ve Hüseyin Beylerdi.87 1900 yılından itibaren Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Makedonya'da yani Rumeli'de yayılmıştı. Bunun sebebi Makedonya bölgesinin özelliğindeydi. Burada Türk nüfus dışında Arnavut, Rum, Rumen, Bulgar ve Sırp çeteleri Osmanlı yönetimine baş kaldırarak kan döküyorlardı. Türklere karşı yapılan bu hareketler Osmanlı Hükümeti'nin de aleyhine idi.88

4. Paris ve Selanik Merkezinin Birleştirilmesi

Dr. Nazım Bey 1889 yılında kurulan İttihat-ı Osmani Cemiyeti faaliyetlerini yurt dışında sürdürmek ve Ahmet Rıza Bey'i cemiyete kazandırmak amacıyla 1893 yılında Paris'e gitmişti. Paris'te 1906 tarihine kadar cemiyet içinde aktif bir şekilde faaliyetlerde bulundu ve taşradaki şube ve şahıslara mektuplar yazarak geniş bir alana hizmet etti. Paris'te uzun süre kalmanın bir sonuç vermeyeceğini anladı. Bu sebeple Mithat Şükrü Bleda gibi gençlerin cemiyet kurma isteklerine cevaplar vererek onları teşkilata kazandırdı. Mithat Şükrü Bleda'ya Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bir şubesinin açılmasını tavsiye etti.89 Bu arada Selanik'e gelebilmek için Mithat Şükrü Bleda'ya bir mektup da yazdı. Çeşitli hizmetlerinin yanında mektuplarla90 veya neşriyatla yurt dışında cemiyet hizmetlerinin yürümeyeceğine inanarak Selanik'e gelmeye karar verdi.91

Azınlıkların Türklere yaptıkları haksızlıklara direnen Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin şubeleri Rumeli'de yayıldı.92 Bu sırada şubeler ile Paris merkez teşkilatı arasında irtibat kurulamadığı gibi merkez teşkilat ile şubeler arasında bütünlük de sağlanamamıştı. Fakat Dr. Nazım Bey cemiyetin İstanbul ile Paris merkezi arasındaki irtibatı sağlamıştı. Şimdi de Paris merkezi ile Selanik merkezini birleştirerek teşkilatı bütünleştirmeye çalıştı. Asıl amacı yurt içine girip cemiyet adına teşkilat ve neşriyat faaliyetlerinde bulunmaktı.

Dr. Nazım Bey o sırada hükümet tarafından vatan haini ilan edilerek gıyaben idam cezasına çarptırılmıştı. Bu sebeple Osmanlı sınırlarına girmesi mümkün değildi. Ancak Yunanistan yolu ile yurda girebilirdi.

O yıllarda Selanik; Bulgar, Rum ve Sırp komitecilerinin karargahı haline gelmişti. Cemiyet yöneticileri Dr. Nazım Bey'in Paris'ten Selanik'e gelebilmesi için Rum komitecilerinin başkanıyla görüştü ve Yunanistan yolu ile Selanik'e gelmesine karar verdi. Alınan bu karara göre Dr. Nazım Bey Yunanistan'a geldikten sonra, Rum komitecileri onu alıp sınıra getireceklerdi. Buradan da uygun bir zamanda içeri girecekti.93

Bu karar üzerine Dr. Nazım Bey'e mektup yazıldı ve o da mektubu alır almaz yola çıktı. Rum komitecileri Dr. Nazım Bey'i alarak Selanik'e götüreceklerini daha önce Talat Bey'e bildirmişlerdi. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey Atina'ya gelerek burada iki ay bekledi. Fakat bu esnada Rum komitecileriyle Yenice adasında bulunan Halil Paşa komutasındaki askerler arasında tartışma çıktı. Kendisini Selanik'e getiren Rum komitecilerinin adını ve kimliklerini bilmiyordu.94 Gerçekten o devrin şartlarında Selanik'e gelmek ve yolculuk esnasında gizlenmek kolay iş değildi.95 Atina'ya kendisine bildirilen adrese geldiğinde komiteciler onu iki ay gizledi.

Dr. Nazım Bey yolculuk esnasında kıyafetini değiştirdi. Başında kocaman bir sarık, sırtında geniş bir cübbe, çenesinde kocaman bir sakal, gözlerinde siyah gözlük vardı. Ayağına giyecek yemeni ve mest bulamadığı için potin giydi. Böylece modern bir hoca kılığına girdi.96 İlk görüşte onu Paris'teki eski arkadaşı Mithat Şükrü Bleda bile tanıyamadı.97 Modern giyinişli Dr. Nazım Bey'in yerini takma sakallı modern bir Hoca Yakup Efendi aldı.98

Daha önce Selanik'te tanıdığı hemşehrisi Mithat Şükrü Bey'e bir mektup yazarak cemiyet adına çalışkan ve hamiyetli bir gence ihtiyacı olduğunu söylemişti. Mithat Şükrü Bey de Dr. Nazım Bey'e çalışkan bir genç olan posta başkatibi Talat Bey'i tavsiye emiş ve böylece onu tanımıştı. Bu sebeple Talat Bey'e mektup yazarak yurda girmek istediğini bildirmişti.99

Talat Bey'in yardımıyla Atina üzerinden Dr. Nazım Bey gizlice Selanik'e geldi.100 Selanik'te Dr. Nazım Bey, Mithat Şükrü Bleda'nın evinde misafir olarak kaldı ve bu arada Talat Bey'le irtibat kurdu. Artık yolculuk esnasında karşılaştığı tehlikeler sona erdi.101 Buradaki çalışmaları esnasında, sıcak, cana yakın davranışları, akıcı, tatlı ve yumuşak Rumeli şivesiyle yaptığı peltek konuşmaları dinleyenleri ve bilhassa gençleri etkiledi. Talat Bey ve Kazım Karabekir gibi gençlerle yakından ilgilendi. Bundan sonra Paris merkezi ile Selanik merkez teşkilatın birleştirilmesine çalıştı.102 Paris ve

Avrupa'nın diğer merkezleriyle Mısır'a kadar uzanan şubeler arasında Türk isimli bir gazete çıkararak mücadelesine devam etti. Kısa zamanda Selanik teşkilatını bütün şubelerin ana merkezi haline getirdi. Şubeler arasındaki dağınıklığı giderdi ve cemiyeti bir gizli ihtilal komitesi şeklinde örgütledi. Subayları da etkisi altına alarak bütün faaliyetlerini tek merkezden yürüttü. Cemiyete yeni gireceklerin kabulü konusunda talimatname ile genelgeler hazırladı. Bu talimatnameyi hazırlarken Miralay Sadık Bey, Binbaşı Fethi ile Manyaszade Refik ve Mithat Şükrü Bleda'nın görüşlerini aldı. Talimatnamede belirtilen yemin merasimiyle ilgili hususların hazırlanmasında 1789 Fransız İhtilali'nde etkili olan Jakoben modeli örnek alındı.103

Dr. Nazım Bey Selanik'te sadece Mithat Şükrü Bleda'nın evinde değil aynı zamanda cemiyetin diğer üyelerinden bazılarının evinde de gizlice bir müddet kaldı. Hoca Yakup Efendi adıyla, başında sarık, sırtında cübbe, çenesinde uzun sakal ve ayağında yemeni bulunan bir kıyafetle Nafiz Kufralı Bey'in Yenikapı semtindeki evine misafir oldu.104

Kıyafeti ve ismi gibi kaldığı yerleri de sık sık değiştirerek Selanik sakinlerinin ve hükümet ajanlarının dikkatlerini üzerine çekmedi. Cemiyetin adının değişmesi gerektiği görüşünü bütün toplantılarda açıkça savundu. Bu görüş, o günkü şartlar dahilinde üyeler arasında uygun bulunmuyordu. Üyeler arasında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bu isimle tanınmış ve kabul edilmişti. Cemiyetin isminin değişmesi istikrarsızlığın meydana gelmesine neden olacaktı. Ayrıca üyelerin isim değişikliğine tepkilerinin ne olacağı da bilinmiyordu. Dr. Nazım Bey'in cemiyetin adının değişmesi önerisini kabul eden üyelerin isteği üzerine, cemiyetin isim değişikliği hakkında görüşleri alınmak amacıyla şubelere mektuplar gönderildi.105 Mektuplara verilen cevaplarda Dr. Nazım Bey'in teklif ettiği Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi uygun bulundu. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni birleştirmek için106 Dr. Nazım Bey'in, teklif ettiği ve üzerinde önemle durduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi çoğunlukla kabul edildi.107

Böylece Paris ve Selanik'te bulunan teşkilatın isimleri birleştirilerek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı.108 Bundan sonra her iki cemiyet bu isimle anıldı.

Yukarda açıklandığı gibi Dr. Nazım Bey, Paris'teki cemiyetle Selanik'teki cemiyeti bir isim altında birleşerek milliyetçileri bir araya getirdi. Ayrıca bir anlaşma metni hazırlandı. Bu metin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli muhabere defterinin 386 numaralı yazısında bulunmaktadır.109

Merkezi Paris olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile merkezi Selanik olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleştirildi. Bu isim altında birleştirilen cemiyetin şartlarını belirleyen maddeler üzerinde anlaşmaya varıldı. Buna göre:

Cemiyetin biri dahili değeri harici olmak üzere iki merkezi umumisi olacak ve bunlardan Harici Genel Merkez Paris'te ve Dahili Genel Merkez Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı başkanları olacak. 1876 tarihinde ilan olunan Kanun-i Esasi uygulamaya konulacak. Genel Merkezler maliye işlerinde bağımsız olacak. Selanik Genel Merkez ile doğrudan doğruya irtibatı mahzurlu

görülen şubeler ve şahıslar Paris Genel Merkez vasıtasıyla haberleşecek. Hükümetler ve yabancı basın ile olan ilişkilerin sorumluluğu harici Genel Merkez'e ait olacak. Genel merkezler şubelerin faaliyetlerini iptal edebilecek. Cemiyetin yayın vasıtası Türkçe "Şura-yı Ümmet" Fransızca "Meşveret" gazeteleri olacak. Dahili Genel Merkez'in yardım ve iştirakiyle harici Genel Merkez'in denetimi altında basılacaktır.

Dr. Nazım Bey bu tarihi sözleşme ile başta Talat Bey olmak üzere cemiyetin diğer üyelerini sağlam ilkeler etrafında bir araya getirdi.110 Teşkilatı amaç ve örgüt bakımından bütünleştirerek dinamiklik kazandırdı. Bundan sonra harici Paris merkezi, dahili Selanik merkezi olmak üzere taşrada bulunan şubelerin faaliyetlerini düzenli bir sisteme bağladı. Böylece Selanik'teki örgüt kendi çizgisinde amacını gerçekleştirmek için Paris örgütünden, Paris örgütü de Selanik örgütünden yararlandı.111

5. 1907 Kongresi

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üçüncü kongresi 27-29 Aralık 1907'de Paris'te Baron Velorme adında birinin konağında Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnak Sütyun'dan K. Malumyan başkanlığında yapıldı. Kongrede adem-i merkezicileri Dr. Nihat Reşat ve Fazlı Beyler; İhatçıları Dr. Bahattin Şakir ve Hüsrev Sami Beyler; Ermenileri K. Malumyan temsil etti. Ahmet Rıza Bey açılış konuşmasında Rum, Arnavut ve iki Ermeni örgütünün ayrı çalıştıklarını ifade ederek kongrenin idareden hoşnut olmayan bütün grupları temsil etmediğini söyledi. Hilafet ve saltanatın korunmasını ve merkeziyetçi bir yönetimi isteyen sözleri tartışmalara yol açtı. Ermeniler uzlaşmacı bir tavır sergileyerek tartışmanın yatışmasını sağladılar. Fakat Prens Sabahattin ve Ermeniler adem-i merkez görüşünü savundular. Bunlarla beraber tarafların üçü de mevcut yönetime karşı kalemle mücadele yanında eyleme geçerek ihtilal yapılması görüşünde birleştiler.112

Kongrede, Saltanat ve veraset usulünün değiştirilmesi, Osmanlı ülkesi içinde örgütü olmayan komitelerin kongreye alınmaması, yabancı müdahalenin reddedilmesi ülkeye yabancı müdahaleyi davet eden tedhişçiliğin reddedilmesi, eylem alanlarının sınırlandırılması gibi hususların kabul edilmesi önerildi. Örneğin Erzurum gibi yerlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin izni olmadan genel ihtilale Ermenilerin katılması önlenmek istendi. Dış müdahaleyi istemeleri nedeniyle Türk olmayan örgütlere karşı duyulan güvensizlik ifade edildi.113

29 Aralık günü çalışmalarını tamamlayan kongre bir bildiri yayınladı. Bildiri ile Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıkları ve çabalarını birleştirerek amaca ulaşıncaya kadar ihtilal yolunda ısrar edecekleri duyuruldu. Bildiride belirtilen amaç II. Abdülhamit'i tahttan indirerek parlamenter düzeni kurmaktı. Bunu elde etmek için isitbdat yönetimine silahla karşı konulacak. Hükümet yetkilileri ve güvenlik görevlilerini yıpratmak amacıyla politik ve ekonomik grevler yapılacak. Vergi ödememek suretiyle pasif direnişe geçilecek. Askerin devrimciler üzerine yürümesine engel olmak için propaganda yapılacak. Gerektiğinde toptan ayaklanılacak ve şartlara göre diğer eylemler belirlenecek.

Bu prensiplerin kabul edildiği kongre bildirisinin altını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkez Cemiyeti, Ahd-ı Osmani Cemiyeti (Mısır), Londra'da Türkçe ve Arapça yayınlanan Hilafet Dergisi'nin yayın Kurulu, Taşnaksutyun Cemiyeti, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi ve bazı Ermeni yöneticileri imzaladılar. Kongreye Bulgar, Arnavut ve Rum örgütleri katılmadı.114 Yukarda alınan kararları uygulayacak bir "İcra Komitesi" kuruldu.115 Kongre kararlarının altını ihtilale taraftar olmayan Ahmet Rıza Bey de imzaladı. Ermenilerin tedhiş hareketlerini meşrulaştıran bu kararın altının imzalanması Türk milliyetçilerinin kabul edemeyeceği kadar ağırdı.116 Nitekim bu durum 5 Ocak 1908 tarihli Pro-Armenia dergisinde Ahmet Rıza Bey'in Cemiyetin ısrarıyla ihtilalci olduğu şeklinde belirtildi.117

Yukarda belirtilen kararların alınmasından sonra Prens Sabahattin'in Adem-i Merkez ve Teşebbüs-ü Şahsi Cemiyeti taraftarları Anadolu'da Ermeni gruplarla birlikte propaganda hareketlerine giriştiler. Bu hareket gittikçe etkili olmaya başladı.

6. Batı Anadolu'da Teşkilatlanma

Paris ve Selanik grubunun birleşmesiyle Genç Türkler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında birleştiler. Ancak Makedonya ve Anadolu'da teşkilatlarını kuramamışlardı. Bilhassa Batı Anadolu'da teşkilat kurmak ve burada bulunan askeri cemiyetin yanına çekmek amacıyla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti görev ve sorumluluğu Dr. Nazım Bey'e verdi.118 Doğruluğu ve fedakarlığı ile tanınan Dr. Nazım Bey de Anadolu'ya gidip İzmir ve Aydın'da teşkilatı kurma hazırlıklarına başladı. Çünkü İstanbul, Edirne, İzmir ve Aydın gibi önemli illerde ve Anadolu'nun diğer şehirlerinde henüz teşkilat kurulamamıştı.119

İzmir ve çevresinde teşkilatın şubelerini kurmak üzere vakit kaybetmeden Dr. Nazım Bey yola çıktı. Yolculuk sırasında Hoca Yakup Ağa takma adını kullandı.120 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Selanik'ten İzmir'e geldi. İzmir'e gelişinin amacı, buradaki kolorduda bulunan subayları cemiyete üye yaparak Rumeli'de daha önce çıkarılması kararlaştırılmış olan ihtilale subayların müdahalesini önlemekti.121 Çünkü cemiyet üyeleri 1907 kongresinde Rumeli'de ihtilal yapmaya karar vermişlerdi.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinden Tahir Bey 1907 yılı başından beri İzmir'de bulunuyordu. Onun çalışmalarından dolayı Aydın vilayeti bilinçlenmişti.122 Dr. Nazım Bey İzmir'e gelir gelmez Tahir Bey'i aradı. Tahir Bey'in İzmir'in Kemer semtinde bulunan evine giderek görüştü. Daha sonra Jandarma Zabiti Eşref Bey'e gitti.123 Nazım Bey Kemer'de gezerken, Sporting Kulübü'nde Halil Menteşe ile görüştü ve burada sık sık bir araya geldi. Bu görüşmelerde mevcut yönetimi devirmek için Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak Selanik'te ihtilal yapmaya karar verdiklerini, Rumeli'de ihtilal başlayınca II. Abdülhamit'in önce Rumeli'ye İzmir Kolordusu'nu göndereceğini, bu duruma mani olmak için teşkilat tarafından kendisinin görevlendirildiğini, kolordu zabitleri ile İzmir'in aydın gençlerini cemiyete üye yapmaya çalıştığını söyledi. Bu gelişmelerden sonra Halil Menteşe, Selahattin Bey ile Dr. Nazım Bey'i tanıştırdı.124 Onun 1905 yılından beri Eşref Kuşçubaşı'yı tanıması ve Paris'ten Halil

Menteşe ile müşterek faaliyetlerde bulunması İzmir'deki teşkilat çalışmalarını kolaylaştırdı.125 Dr. Nazım Bey'in Paris'teki faaliyetleri Eşref Kuşçubaşı'yı çok etkilemişti.126 Onun açık sözlülüğü, idealistliği, minnetsizliği, özellikle komiteciliği ve cesurluğu arkadaşları tarafından takdir edilmekteydi. Paris'ten Makedonya'ya gelmiş, Eşref Kuşçubaşı'yla beraber Üçüncü Ordu zabitlerini cemiyete üye yapmış ve Paris merkezinin yeniden canlanmasını sağlamıştı.

Tütüncü Yakup Ağa müstear adını kullanarak İzmir'de kendisini gizledi. İzzet Yemişçibaşı ve Refik Evliyazade gibi tanınmış insanlarla diyalog kurdu.127 İzmir'de tütüncülük adı altında dükkanında cemiyet adına hizmette bulunurken Eşref Kuşçubaşı, Uşağızade Muhammer, Hadıka-i Eğitim Mektebi Müdürü Hüseyin Lütfi ve Muhammer Bey gibi üyelerden ayda iki altın aidat topladı.128

Yakup Ağa fırsat buldukça İzmir'deki Hadika-i Eğitim Mektebi'nde ve Karşıyaka semtinde süvari zabiti Aksaraylı Ziya Bey'in evinde yemin merasiminde bulunurdu. Hatta polis, zabit ve memur olan gençlere yemin merasimi yaptırırdı.129 Yemin merasimine kadınlar da alınırdı.

Yemin merasimi sadece bir yerde yapılmazdı. Dikkat çekmemek için değişik yerlerde yapılırdı. Fırsat bulundukça İzmir Karşıyaka'da oturan süvari zabiti Aksaraylı Ziya Bey'in evindeki yemin merasimine Dr. Nazım Bey katılırdı. Ziya Bey'in unvanı sebebiyle yemin merasimine gelen zabıta memurları memnun olurlardı.130

O devrin şartlarında İzmir'de Dr. Nazım Bey'i gizlemek büyük bir suçtu. Onu hükümete teslim eden insan için büyük bir maddi mükafat vaat edilmişti.131 Eşref Kuşçubaşı ve Bursalı Tahir Bey gibi ittihatçıların himayesine sığınan Dr. Nazım Bey sık sık ikamet yerini değiştirirdi. İzmir'in Çeşme, Karşıyaka, Konak semtinde ve hükümet binasına yakın Beyler Sokağı gibi yerlerde otururdu.

Tütüncü Yakup Ağa elinde zincir sallaya sallaya gezer ve zabitlerin içine rahatça girerdi. İzmir'in meşhur semtlerinden Göztepe ve Güzelyalı gibi yerlerde gezerdi. Her akşam yanına genç bir zabit alır ve ağaçların gölgesi altında onlarla konuşurdu. İzmir'de gençlere cemiyeti tanıtma, propaganda yaparak onları cemiyete üye yapma görevini II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yaptı.

Her gün, bir köylü kıyafeti giyerek askeri kıraathaneye gitti. Elinde zincir salladı ve ayakkabılarının ökçelerine kasıtlı olarak bastı. Ayak parmakları ayakkabının önünden dışarı çıkmış bir vaziyette söze sohbete karışmayarak askerlerin dikkatini çekti. Fırsatını bulur bulmaz zabitlerden birini "Salı gecesi tekkedeyim!" diyerek davet ederdi. Tekke sözünden İzmir'de meşhur Hüseyin Lutfi Bey'in müdürü bulunduğu Hadika-i Eğitim Mektebi anlaşılırdı. Dr. Nazım Bey'in bu tür davranışları kendini tanıyan dostları tarafından aşırı bir şekilde tenkit edilirdi.132

Dr. Nazım Bey kiraladığı dükkanda tütün satıyor, tütüncülük adı altında çeşitli mahalleleri geziyor ve vapurlara serbestçe girip çıkıyordu. Selanik'e sevk edilen askerlerle diyalog kuruyor, bu diyalog sayesinde birçok subayı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacına hizmet etmesi için eğitiyordu. Onun amacı, askerlerin Selanik'e gönderildikleri sırada Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyet'ine katılmalarını ve İzmir Redif Fırkası'nın Rumeli'de bulunan askeri kuvvetlerle birleşmelerini

sağlamaktı.133 Memleket ancak bu şekilde kurutulup hürriyetine kavuşabilirdi.134 Dr. Nazım Bey bunun önemini çok iyi biliyor ve İzmir Redif Fırkası'ndaki askerleri Rumeli'de ihtilal yapacak olan ittihatçı gençlerin faaliyetlerini desteklemeye teşvik ediyordu.

İzmir ve ilçelerini adım adım gezen Tütüncü Yakup Ağa, İzmir ilinin dışında da faaliyetlerde bulunarak bölgede yaşayan insanların bazılarını cemiyete üye yaptı. Aydın ilinde Hoca Yakup Efendi takma adıyla icabına göre çeşitli kıyafetlere girerek hocalık, bakkallık, komisyonculuk ve falcılık gibi işler yaptı. Halkı bilinçlendirerek aydınlattı. Rumeli'ye gelen Aydın taburlarının ittihatçıların yanında yer almasını sağladı.135 Çeşitli mahlas, ad ve değişik kıyafetler altında onun bu faaliyetleri Aydın sakinlerinin uyanmasına ve cemiyeti sevmelerine sebep oldu.

Denizli'de Mühürcü Efendi ismiyle şöhret kazanmış bir adamı cemiyete aldı. Tanıştığı zabıtaları cemiyete üye yaptı. Aydın ilinde mülazım olan bir Çerkez'i cemiyete bağladı. Burada tanıştığı zabıtalardan bir çoğuyla Ödemiş'e gitti. Aydın'dan Hacı İlyas Köyü'ne geldi. Hacı İlyas Köyü'nden Hacı Mehmet Efendi ve bazı Çerkezlerin ileri gelenleriyle diyalog kurarak onları cemiyete üye olmaya davet etti.136

Hacı İlyas Köyü'nden Kayalar Köyü'ne giderek Çakıcı Mehmet Efe'yi teşkilata almaya çalıştı.137 Başarılı olamayınca üzüntüyle Kayalar Köyü'nden ayrılarak İzmir'e döndü.138

7. II. Meşrutiyet'in İlanı

II. Meşrutiyet'in ilanı arifesinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Makedonya ve bilhassa Batı Anadolu'da teşkilatlanmasını tamamlamıştı. 1903 Mürzsteg Anlaşması gereği Makedonya ve Avrupa'da jandarma gücü kurulmuştu. Böylece Türk subayları Fransız, İngiliz, İtalyan, Avusturya, Alman ve Rusya subayları ile irtibat kurma fırsatı buldu. Nitekim Alman askerleri Türk ordusu üzerinde etkili oldular. Mesela Enver Bey Üsküp'te bulunan Avusturya-Macaristan subaylarından askeri teknik ve Almanca'yı öğrendi.139 Mürzsteg Anlaşması gereğince gönderilen Avrupalı subayların etkisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti gelişti. Daha sonra II. Meşrutiyet'i ilan ettirecek güce ulaştı.140

Ordu içinde hoşnutsuzluk vardı. Mektepli subaylardan ziyade alaylı subaylar Hassa Ordusu'na atanıyor ve bunların terfi, maaş işleri tam olarak yürüyordu. Diğer subaylar iki ayda bir maaş alabiliyordu. II. Abdülhamit'in güvendiği Hassa Ordusu her zaman önde bulunuyordu. Donanmanın Haliç'te bekletilmesi de hoş karşılanmıyordu.141

9-10 Haziran 1908'de Finlandiya Körfezi'ndeki Reval Limanı'nda İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nicola'nın görüşmeleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni endişelendirdi. Görüşmede, İngiltere'nin, Rusya'nın Ortadoğu ile ilgili isteklerine karşı koymaktan vazgeçmesinden korkulmakta idi. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarında Türk idaresine son verilmesi demekti.142 Yayımlanan bildiride Makedonya sorununa ve reformlara değinildi. Fakat kamuoyunda yorum çok farklıydı. Rumeli paylaşılacak, Padişah ordularını göndermeyecek ve bu duruma boyun eğecekti.

Reval görüşmesi sonucunda alınan kararları uygun bulmayan ve gelişmeleri milletine hakaret sayan subaylar harekete geçti. Reval görüşmeleri ihtilalin başlamasına yol açan son damla oldu.143

Anadolu'da teşkilatlanma faaliyetleri yürütülürken Resne tabur kumandanı vekaletinde bulunan Resneli Niyazi Bey II. Meşutiyet'i ilan ettirmek amacıyla hürriyet bayrağını açarak 3 Temmuz 1908 (20 Haziran 1324) Cuma günü dağa çıktı. Yanına halk ve askerlerden oluşan yüz kişilik kuvvet, yeteri kadar cephane ve silah alarak İstile istikametine hareket etti. Resne'den çıkarken hürriyet için isyan ettiğini bildirdi.144 Bir süre sonra Ohrili Eyüp Sabri Bey de Niyazi'ye katıldı. Makedonya kaynamaya başladı. Niyazi Bey'in istibdat hükümetine karşı baş kaldırdı ve hürriyetin ilanını sağlamak amacıyla isyan ederek dağa çıktığı Manastır bölgesi kumandanı tarafından Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa'ya resmen bildirildi.145

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı mevcut hükümeti devirip II.Meşrutiyet'i ilan ettirmekti. Bu nedenle gelişmeleri endişeyle izleyen cemiyet mensupları harekete geçti. Padişah'ın Makedonya ayaklanmasını bastırmak için gönderdiği Şemsi Paşa Manastır sokaklarında 7 Temmuz'da güpegündüz öldürüldü.146

Selanik Merkez Kumandanı Nazım Paşa, Enver Bey tarafından öldürüldü. Arkasından Manastır Polis Müfettişi Sami Bey ve 12 Temmuz Pazar günü Topçu Alay İmamı Mustafa Efendi Selanik'te kurşunla öldürüldü.147 Suikastlar birbirini takip ederken Saray'a meşrutiyetin ilanıyla ilgili telgraflar gönderildi.

Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey'in bu harekatını durdurmak üzere İzmir Kolordusu'nun ilk taburları Selanik'e gönderildi. Fakat bu taburlar II. Meşrutiyet'in ilanından bir gün önce Selanik rıhtımına çıkınca silah çattılar. Dr. Nazım Bey'in etkisiyle cemiyete üye olan askerler rıhtımda hürriyet işaretlerini göğüslerine takarak ittihatçılar tarafında olduklarını gösterdiler. Böylece İbrahim Paşa komutasında bulunan Üçüncü Ordu birliklerine karşı olduklarını ortaya koydular.148 Bu sebeple Manastır'a gönderilen İzmir Redif Fırkaları ve Karaman Taburlarında bulunan askerler, Niyazi Bey'in emrinde bulunan askerlere karşı durmayarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri lehine hareket etti. İzmir Redif Fırkası'ndaki askerlerin bu davranışı karşısında Hükümet endişeye kapıldı.

Rumeli'de kontrolü tamamen kaybeden II. Abdülhamit çaresiz kaldı. Niyazi ve Enver Beyler Saray'a çektiği telgraflarda 1876 Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konmasını istediler. Eğer konulmazsa kendilerinin meşrutiyeti ilan edeceğini bildirdiler.149 22 Temmuz 1908 Çarşamba gecesi telgrafın telleri kesildi. İzmir'den giden Redif Fırkaları Üçüncü Ordu'ya katılmadı Temmuz'da baskılara daha fazla dayanamayan Sultan II. Abdülhamit "Kanun-i Esasi'nin millete ilanı gerekmektedir" iradesini açıklayarak Abdülhamit II. Meşrutiyet'i ilan etti.150 Böylece II. Meşrutiyet dönemi başladı.

Kurtuluşu Kanun-i Esasi'nin ilanında görenler bayram yapmaya başladılar. Hocalarla papazlar kucaklaştılar. Şahsi kinleri olanlar bile birbirinin boyunlarına sarıldılar. Bütün memleket tatlı bir sarhoşluğun içine düştü.151

Manastır'da hürriyet bayrağının açıldığı haberini alan Dr. Nazım Bey Milas'tan İzmir'e dödü.152 Daha önce isyanı bastırmak üzere Selanik'e sevk edilebilecek İzmir Redif Fırkalarında bulunan askerleri Hükümet aleyhine çevirmişti.153 Dr. Nazım Bey İzmir'de iken Karagöz Şevket isimli bir arkadaşı II. Abdülhamit'in Kanun-i Esasi'yi ilan ettiği haberini getirdi. Kışladan alınarak getirilen haberin yazılı olduğu kağıtta Harbiye Nazırı Ali Rıza Bey'in imzası bulunuyordu. Yazıda Harbiye Nazırı, Meşrutiyet idaresinin yanında olduğunu bildiriyordu.154

Selanik'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Merkez yetkilileri, Selanik'ten İzmir'e dönen Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının görkemli bir şekilde karşılanması gerektiğini acele bir telgrafla İzmir'e bildirdi.155 Dr. Nazım Bey 27 Temmuz 1908'de Selanik'ten İzmir'e döndü. Karşılama merasiminde hükümet taraftarları ve belediye mensupları bulundu. Hürriyet sarhoşluğu içinde bulunan Türkler, Museviler, Ermeniler ve Rumlar hep bir ağızdan "Yaşasın hürriyet, yaşasın müsavat, yaşasın adalet, bağırmak evvelce susanların, sükut evvelce bağıranların!" diyerek slogan attılar. Şehrin asayişinden sorumlu olan yetkililer de taşkınlıklar yapanlara karşı İzmir halkının sükunet içinde bulunmalarını sağlamaya çalıştılar.

İzmir'de olduğu gibi bütün yurtta II. Meşrutiyet'in ilanıı büyük bir sevgi seli ile karşılandı. Ülkede itihatçıların itibarı o kadar arttı ki herkes saygı ile selamladı.156

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyesi olan Dr. Nazım Bey Selanik'ten İzmir'e geldiğinde İzmir'deki cemiyet erkanıyla birlikte sırasıyla belediyeyi, Rum Metropolithanesi'ni, Ermeni Murahhas Dairesi'ni ve Musevi Havrası'nı ziyaret etti. Bu ziyaret esnasında Dr. Nazım Bey hürriyet, eşitlik, vatan sevgisi ile mülkiyet ve millet hakkında konuşma yaptı. Ancak Dr. Nazım Bey ve arkadaşları bu gezi esnasında Müftülüğü ziyaret etmediler. Müftülüğün ziyaret edilmeyişi Müslüman İzmir halkının üzülmesine ve gayrimüslimlerin sevinmesine neden oldu.

Heyet Rum Metropolithanesi'ne gittiklerinde, Rusya'dan dönerken İzmir'e uğrayan Yunan Kralı yaverlerinden Prenses Andre ve Prens Hristofor'la karşılaşarak kucaklaştı. Onlar da II. Meşrutiyet'in ilanını kutlayarak Dr. Nazım Bey ve beraberindeki heyeti tebrik ettiler.161

İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden Dr. Nazım Bey İzmir'de suçlu bulduklarını cezalandırdı. İzmir Fırka Kumandanı Ferit Tevfik Bey'i görevinden aldırdı. Polis komiseri Mehmet Refik'i sorguya çekti. Binbaşı Kamil Bey'in apoletlerini söktürdü. Polis Müdürü Mazhar Bey'i tutuklattı.158 İzmir'de propaganda yapmaya gelen Prens Sabahattin'in adamlarını kışlaya hapsettirdi. Milaslı Murat, Piyade Binbaşı Broşör Tevfik ve Demirci Avni'yi adem-i merkez görüşünü yaymaya çalıştıkları için tutuklattı.159 Hürriyeti savunan ve geçmişi istibdat olarak kabul eden Dr. Nazım Bey, kendileri dışındakilerin cemiyet kurma faaliyetlerine izin vermedi. İstibdata karşı çıkarken istibdat devrini aratır davranışlarda bulundu.160

İzmir'de 17 Ağustos 1908 Pazar günü ilk defa ortaya çıkan irtica hareketi olan Kömürcü Ahmet vakası İttihat ve Terakki Cemiyeti adına hareket eden Dr. Nazım Bey tarafından bastırıldı. Tulumbacı

Ali Bey, Kalyoncu Ahmet ve Baladar Mehmet ve Ahmet Ağa gibi irtica hareketine katılanlar etkisiz hale getirildi.161

8. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktidarı ve Sonu

Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti elde ettiği iktidarı nasıl sağlayacağı sorunuyla karşılaştı. Tecrübesiz olmalarından dolayı kendilerinden daha yaşlı ve tecrübeli devlet adamlarına iktidarı bırakarak bir kenara çekildiler.162 Daha sonra olumsuz gelişmeler karşısında kayıtsız kalamadılar. Sait Paşa hükümetinin çekilmesi için Erkan-ı Harp Binbaşısı Cemal, Hakkı, Necip, Talat, Rahmi ve Cavit Beylerden oluşan bir heyet gönderdiler.163

Cemiyetin isteği doğrultusunda 14 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa ikinci defa sadrazamlığa getirildi.164 Tevfik Paşa'nın görevine son verilip yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirilmesinin nedeni, ittihatçı karşıtı olanların, onun önceki görevini sona erdirmiş olmasıydı. Hüseyin Hilmi Paşa sert saldırılara uğradıysa da cemiyetin desteği ile 24 Mayıs 1909 tarihinde 5'e karşı 191 güven oyu aldı.165 Gizli çalışan fakat II. Meşrutiyet'in ilanı ile ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir siyasi güç merkezi olduğu kabul edildi. Selanik'ten İstanbul'a gelen Merkez-i Umumi üyeleri Yıldız'ı gölgede bırakarak fiili bir iktidar ve başvuru makamı oldular.

Meşrutiyet'in monanarşik yapısı içindeki siyasi hayatta kendiliğinden oluşan bu yeni siyasi kuvvet büyük bir prestije sahipti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, hürriyet kahramanı, devletin ruhu ve mukaddes cemiyet olarak kabul edilmekteydi. İttihatçı olmak bir vatan borcu, karşı çıkmak ihanet olarak yorumlanmaktaydı. Görünürde siyasi iktidar olmak istemeyen cemiyet heyecan ve hareket içindeki kitleleri uyaracak rakipsiz kuvvetti.

İlk günlerin şenlik havası içinde birleştirici olduğunu ortaya koymak amacıyla Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkez Cemiyeti ile de kaynaştı. Fakat Paris'ten beri devam edegelen muhalefet sürmekteydi. Bu nedenle Prens Sabahattinciler bu tür birleşmeyi kesin olarak benimsemiyorlardı.166

Cemiyette, 1908 genel seçimi için bir siyasi program yayınlandı ise de Merkez-i Umumi üyeliğine seçilenler gizli tutuldu. Bir yanda cemiyet bir yanda fırka vardı. Bu ikilem devam etti. Cemiyette tek adam yoktu. Ancak Talat Paşa ve Enver Paşa gibi bazı kişilerin Merkez-i Umumi'de ağırlığı vardı.167

1876 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun getirdiği Meşrutiyet parlamenter bir sistem değildi. Son sözü Padişah'a bırakan anayasalı bir yönetimdi. 1909'da yapılan Kanun-i Esasi değişiklikleri ile meclisli yönetim kabul edildi. Meclis şartlarına uygun olarak başında padişah olmak üzere yürütme ile yasama (Mebusan ve Ayan Meclisleri) arasında bir denge kurulmuş ise de bu denge tam değildi. Mebusan Meclisi çok ağır basıyordu.168 Padişah'ın yetkileri azaltıldı. Meclisin feshi çok ağır şartlara bağlandı. Bu durum şekil olarak iktidar ve muhalefeti birbirine düşürdü.

1908-1918 döneminde sırsıyla II. Abdülhamit, V. Mehmet (Sultan Reşat), VI. Mehmet (Vahidettin) padişah oldular. II. Meşrutiyet'i de ilan eden. II. Abdülhamit zamanında Kanun-i Esasi değişiklikleri başladıysa da 31 Mart olayı ile kesildi. Bu olaydan sonra İttihatçılar, şükran ve saygı duydukları II. Abdülhamit'i hal ederek Selanik'te yaşamaya mecbur ettiler.

V. Mehmet Reşat'ı II. Abdülhamit'in yerine geçirerek Meşrutiyet ilk padişahı olarak ilan ettiler. Sultan Reşat yürütmenin başı idi. Sadrazam ve bakanlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetimine geçince Padişah'ın siyasi gücü zayıfladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meclis-i Mebusan'ı denetleyince otoriter bir rejim kuruldu. Padişah ve Meclis-i Umumi, Merkez-i Umumi'nin egemenliği altına girdi, Sultan Reşat görünüşte Osmanlı Devleti'ni oluşturan etnik unsurları kaynaştırıcı bir otorite olarak kaldı. Trablusgarp Savaşı'nı İttihatçılarla, Balkan Savaşı'nı muhaliflerle, I. Dünya Savaşı'nı yine ittihatçılarla ilan etti.

VI. Mehmet Vahidettin devletin yenilgilere uğradığı sırada bir ittihatçı düşmanı olarak tahta çıktı. Mondros Mütarekesi'nden sonra 1918 yılında ittihatçı çoğunluğa sahip Meclis-i Mebusan'ı feshederek otoritesini sağlamak istedi. Meclis-i Ayan'ı ise kendi politikasına yatkın bularak destekledi.169

Cemiyet, Kamil Paşa kabinesine sadece Adliye Nazırı olarak Manyaszade Refik Bey'i getirebildi. Tecrübesizliğinden dolayı kabineleri doğrudan doğruya kurmak yerine kontrol altında bulundurmayı tercih etti. Kamil Paşa bir cemiyetin muhalefetini üzerine çekince güvensizlik oyu ile düşürüldü. Bunu takiben Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesi cemiyetin izniyle kuruldu. 31 Mart olayından sonra cemiyetin baskısıyla Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etti. İbrahim Hakkı Paşa hükümeti ile İttihat ve Terakki kabinesi kuruldu. Daha sonra aynı kontrol çizgisinde kurulan Sait Paşa'nın iki kabinesi de cemiyetin etkisindeydi. Sait Paşa'nın istifası ile siyasi hayatta çok önemli sonuçlar ortaya çıktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan muhalefete düştü. Meclis feshedildi. Seçimler ertelendi. Balkan Savaşları iyi yönetilemedi. Bu sebeple Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler gibi ittihatçılar tutuklandılar.170 23 Ocak 1913 yılında Bab-ı âli baskını ile İttihat ve Terakki Cemiyeti Kamil Paşa'yı istifaya zorlayarak171 yeniden iktidara gelince çok partili hayatta bir duraklama oldu. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi muhalefetin bir intikam gösterisiydi. İttihatçılar duruma hakim oldular. Muhalefet sindirildi ve kaçmaya zorlandı. Çok partili rejim sona erdi.172 1913-1918 arası Sait Halim ve Talat Paşaların kabineleri İttihatçı hükümetlerdi. Gazi Ahmet Muhtar ve Kamil Paşaların kısa ömürlü kabineleri bir yana, yürütmeye İttihat ve Terakki hakim oldu.

1908-1918 arasında yapılan üç genel seçimi İttihat ve Terakki Cemiyeti kazandı. 1908 seçimi mukaddes cemiyet havası içinde kazanıldı ve Ahrar Partisi zayıf kaldı. 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimde sürpriz bir netice alındı. Henüz yeni kurulmuş olan Hürriyet ve İtilaf Partisi adayı tek oy farkla seçildi. Bu olayın etkisiyle sopalı seçim olarak anılan 1912 seçimi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskısı altında yapıldı. Bu seçim sonucunda ittihatçılar ezici bir çoğunlukla Meclis-i Mebusan'a girdiler.173 Fakat kısa bir süre sonra meclis feshedildi. 1914 seçimi sakin geçti. 1918'e kadar olan sürede uyumlu bir çoğunluk sağlandı. Mütareke ile meydana gelen ortamda bölünmeler ve muhalefet

arttı. On yılda yapılan seçimlerde muhalefet partilerinin önü tıkandığından iktidar tek parti olarak İttihat ve Terakki'nin elinde kaldı.174

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik programları, yapısal gelişmeleri ve güncel sorunları bakımından kongrelerde tartışıldı. Önce gizli cemiyetten açık bir siyasi partiye dönüştü. Sonra çok partili bir rejimden tek partili rejime geçişte etkili oldu. Milliyetçi ve laik bir sistemin kurulmasında önemli kararlar aldı. Kongrelerde tartışılan bu konular devletin politikasını da etkiledi.

1908-1918 döneminde İttihat ve Terakki'nin dokuz kongresi yapıldı. Genellikle Ağustos, Eylül, Ekim ve Kasım aylarında toplanan bu kongrelerden 1908, 1909, 1910 ve 1911 kongreleri gizli olarak Selanik'te, 1912, 1913, 1916, 1917 ve 1918 kongreleri İstanbul'da yapıldı.175

Kasım 1908 kongresi gizli toplanması nedeniyle bazı Rum gazeteleri cemiyetin dağıldığını iddia ettiler. Fakat haber yalanlandı. Kongre sonucu yayınlanan on üç maddelik kararlarında cemiyetin parti olduğu ilan edildi. Bununla beraber cemiyet-parti ilişkileri devam etti.

Kasım 1909 kongresinde muhalefetin ısrarla belirttiği askerlerin siyasetle uğraşmaları gibi sorunlar üzerinde duruldu. Cemiyetin siyasetten çekileceği ve halkın kalkınması için kulüpleri aracılığıyla çalışacağı açıklandı. Siyasi programda değişiklikler yapıldı.176 Bir nizamname hazırlandı. Buna göre cemiyetin kanun dışı bir örgüt olmadığı belirlendi.177

Ekim-Kasım 1910 kongresinde beyannamede belirtilen temel sorun olarak parti-cemiyet ikiliği üzerinde duruldu ve muhalefetin suçlamaları cevaplandırıldı.

İttihat ve Terakki'nin hararetli ve tartışmalı kongresi olan 1911 kongresi devletin çok çalkantılı olduğu bir döneminde yapıldı. İçerde İbrahim Hakkı Paşa kabinesine muhalefet var gücüyle yüklenirken, dışarıda Trablusgarp Savaşı olumsuz biçimde gelişmekte idi. Kongre İtalyanların saldırganlığı hakkındaki düşüncelerini bir beyanname ile kamuoyuna duyurdu. Bölünme sorununu çözümledi ve adem-i merkez sorunu karşısında açık bir tavır aldı. Kanun-i Esasi hakkındaki değişikliğe de bu kongrede karar verildi. Merkez-i Umumi üyelerinin sayısının yediden on ikiye yükseltildiği bu toplantıya Mebusan ve Ayan meclislerinden partiyi temsil eden delegeler gönderilmedi.178 Bu da kongrenin partiye değil, cemiyete ait olduğunu ve bu kuruluşun önemini vurgulayan bir gösterge idi. Kongre toplantısı sona erdiğinde muhaliflere karşı çok sert bir beyanname yayınlandı. Cemiyet-parti ilişkileri de kararlarda ele alındı. Cemiyetten ve partiden istifalar oldu. Merkez-i Umumi ile Katib-i Umumi üyelerinin Mebus ve Ayan olamayacaklarına karar verildi.179

İttihat ve Terakki'nin muhalefete geçtiği dönemdeki yapılan Ağustos 1912 kongresi İstanbul'da açık olarak yapılan ilk kongre idi. Daha kongre toplanmadan cemiyetin liderleri hükümetin yönelttiği tehditler karşısında kendilerini yasal olarak savunacaklarını açıkladı. Kongrede yine cemiyet-parti ikiliği sorunları üzerinde duruldu.

İttihat ve Terakki'nin iktidarı bir tek parti biçiminde ele aldığı ve muhalefeti susturduğu dönemde Ekim 1913 kongresi yapıldı. Kongrede cemiyetin kesin olarak siyasi partiye dönüştüğü yeni program nizamnamenin birinci maddesinde açıklandı. Yine yapılan bir değişiklikle partiye bir genel başkan ve yardımcısı görevlendirildi.180

1914-1915 yıllarında parti kongresi yapılamadı. Buna neden olarak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Çanakkale Savaşı gösterildi. İttihat ve Terakki muhalefetsiz bir meclis ile ülkeyi yönetmekteydi. 28 Eylül 1916 kongresinde ideolojisinde değişikliğe gitti. Cemiyet milliyetçi ve laik sistemi benimsedi. Kongre raporu partinin faaliyetlerini yansıtmaktan çok hükümetin siyasetini meşru göstermeye çalışan bir metindi.

Siyasi programda yapılan değişiklikler çok önemliydi. Önce dini ve şer'i mahkemeler birbirinden ayrıldı. Hukuk ve adalet alanında laiklik ilkesi kabul edildi. Sosyal ve sağlık işlerine önem verildi. Milli iktisadı geliştirecek önlemler alınması ve kurumlar oluşturulması kararlaştırıldı. Laik uygulamalara başlandı.

Ekim 1917 kongresi sonucunda hazırlanan raporda savaş döneminin ağır şartlarına rağmen yıllık programın aksamadan uygulandığı ve belirlenen amaçlara gidildiği belirtildi.

Örgüt yapısı; Genel Başkan'ın yönetiminde Meclis-i Umumi, Katib-i Umumi yönetiminde Merkez-i Umumi ve yasama meclisinin işleriyle uğraşan Kalem-i Umumi'den oluşmaktaydı. Merkez ve bağlı kısımlara ait sancak teşkilatı, Kongreler, Kulüpler, İstanbul teşkilatı da örgüt yapısı içinde yer almaktaydı.181

Siyasi parti şeklindeki düzenleme 1916 kongresinde yapıldı. Merkez-i Umumi'nin görev ve yetkileri belirlendi. 1917 kongresinde herhangi bir değişiklik yapılmadığına göre İttihat ve Terakki bu özelliğini korudu.

Parti çok geniş ve birbiriyle farklı grupları bir çatı altında tuttuğundan homojen bir yapıya sahip değildi. Hizb-i cedid adı altında sağ, Hizb-i terakki adıyla sol gruba ayrıldı.182 Ancak sağ grubun etkisi fazlaydı.

İttihat ve Terakki'nin en önemli yapısal sorunu parti-cemiyet ayrılığı ve bunun doğurduğu problemler oldu. İttihat ve Terakki'nin bir parti mi yoksa bir cemiyet mi olduğu sorusu yalnızca muhaliflerini değil aynı zamanda üyelerini de uğraştıran bir konuydu. Bir süre hem cemiyet ve hem de parti olduğu belirtildi

Bir yandan kutsal cemiyet sıfatından vazgeçmeme arzusu, öte yandan bir siyasi parti olma isteği üyelerini uzun süre uğraştırdı. Nihayet 1913 kongresi sonucunda bu ikilik ortadan kaldırıldı ve İttihat ve Terakki siyasi bir parti olduğunu ilan etti.

Meşrutiyet'in ilanından sonra bir süre tüm basın organları destekledi. Daha sonra bunlardan bir kısmı eleştirmeye başladı. İkdam ve Sabah ile İslamcı cephenin görüşlerini dile getiren Sırat-ül

Mustakim gibi gazeteler cemiyetin yanında yer aldı. Selanik'te çıkan İttihat ve Terakki, Hürriyet, Rumeli ve İstanbul'da yayınlanan Tanin ile Şura-yı Ümmet gazeteleri cemiyetin yayın organıydı. Tasvir-i Efkar, Tercüman-ı Hakikat gazeteleri bağımsız olarak partiyi desteklediler. İstiklal, Hak, Hadisat ve Vakit gibi gazeteler ise partiye yakındı. Kalem, Karagöz, Haftalık Şura-yı Ümmet, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İslam Mecmuası, Sabah, Bomba, Süngü ve Silah gibi yayınlar da partiyi destekledi.183

Partide milliyetçilik ve batıcılık ilkeleri uygulandı. Eğitimde çağdaşlaşmaya gidildi. Buna göre din işleriyle uğraşacak ve laik eğitime müdahale etmeyecek olan Dar-ül-hikmet-i İslamiye kuruldu. Kadın sorunu ele alındı. Milli Kütüphane, Milli Hazine-i Evrak, Milli Musıki, Milli Filmcilik, Milli Coğrafya Cemiyeti ve Turizm ile ilgili çeşitli kurumlar oluşturuldu.184 Takvimde yeni düzenlemeler yapıldı.

Cemiyet, nizamnamesi gereğince siyaset dışı çeşitli faaliyetlerde bulundu. Bu alanda Türk Gücü gibi spor dernekleri, Türk Ocağı gibi milliyetçi kültür dernekleri, parasız sağlık ve eğitim hizmetleri veren kulüpler cemiyet adına çalıştılar. Ayrıca Müdafaa-i Milliye, Donanma, Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme) ve Hilal-i Ahmer (Kızılay) gibi hayır ve yardım kurumları da cemiyetin etkisinde kaldı.

Parti temel doktrini olan milliyetçilik gereğince bir Milli İktisat siyaseti gütmeye çalıştı. Bu alanda bir yandan yerli malı kullanma, kooperatifçilik gibi ideolojik boyutu ağır basan çalışmalar yapılırken öte yandan milli bir banka olarak İtibar-ı Milli Bankası kuruldu.185 Yasal alanda çoğu laikleşme temelinden hareket eden pek çok düzenleme yapıldı. Bu alan yapılan yenilikler 1917 kongresi raporunda ayrıntılarıyla ele alındı.

Yaklaşık on yıl ülkenin yönetimini elinde tutan bir partinin taraftarları oldukça çoktu. Taraflar arasında sınıflamalar yapılabilir. Mesela, asker kökenliler, siviller, meclis içi ve dışında olanlar gibi. Meclis içinde İttihat ve Terakki'nin ileri gelen ve yıllar boyunca Merkez-i Umumi üyeliğini yapanlar;186 Talat Paşa, Sait Halim Paşa, Babanzade İsmail Hakkı Bey, Seyit, Hacı Adil, İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit Beyler, Hafız İbrahim Efendi ve Ahmet Rıza Bey'di. Partinin başkanları Emrullah Efendi, Halil Menteşe, Talat Paşa, Seyit Bey, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa'ydı.

Kongrelerce seçilen Merkez-i Umumi üyeleri, Dr. Nazım, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü Bleda, Ömer Naci, Ahmet Şükrü, Enver,Talat, Seyit, Hacı Adil, Cavit, Bahattin Şakir, Kara Kemal, Hayri Efendi, Dr.Rüsuhi, Eyüp Sabri Akgöl, Hüseyin Cahit Yalçın, Nuri Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım, Halil Paşa, Küçük Talat, Ali Başhamba, Beylerdi.187

Cemiyet-parti yapısı içinde yaşamanın bunalımı ortamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin on yıla yakın iktidarı I. Dünya Savaşı yenilgisiyle sona erdi. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda mağlup olunca İttihat ve Terakki Cemiyeti mütareke yolları aradı. 8 Ocak 1918'de ilan edilen Wilson Prensipleri çerçevesinde anlaşma yapılması talebiyle Talat Paşa kabinesi 8 Ekim 1918'de istifa etti. Talat Paşa kabinesinden sonra 14 Ekim 1918'de İzzet Paşa kabinesi kuruldu.188 Talat Paşa arkasında güvendiği bir hükümet bırakmak amacıyla İzzet Paşa kabinesine Cavit, Hayri ve Hamdi Beylerin girmesini sağladı.189

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları savaşın sonucundan, Rum ve Ermeni tehcirlerinden sorumlu tutuldu. Bu sebeple sorumluların cezalandırılması istendi.190 Artık karar verme zamanı gelmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1 Kasım 1918'de olağanüstü kongresini yaptı. Bu kongrede cemiyet kendisini feshetti. Ülkeyi partisiz bırakmamak için yerine Teceddüt Partisi'nin kurulmasını sağladı.191 Böylece gözlerini arkada bırakmayacakları ve itimat edebilecekleri partiyi de kurdurdular. Olağanüstü kongrede Talat Paşa uzun bir konuşma yaptı. Konuşmasında tehlikeli zamanlarda iktidarı teslim etmek için muhalif partiye ne kadar ihtiyaç bulunduğunu, muhalif bir parti kurulamamasındaki üzüntülerini ve yanlışlıklarını itiraf etti.192

Cemiyetin yöneticileri İngilizlere teslim olup yargılanmamak için 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece İstanbul'dan ayrıldı. Talat, Enver ve Cemal Paşalar, Dr. Nazım Bey, Bahattin Şakir Cemal, Azmi Beyler yurt dışına çıktı.193 Ayrıca bunların gıyabında idam cezası verildi.194

DİPNOTLAR

1 Rıza Tahsin, Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye, İstanbul 1328, c. 2, s. 113.

2 E. E. Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 İhtilali, Sander Yayınları, İstanbul 1972, s. 31; İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, Arba Yayınları, İstanbul 1987, s. 15; Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 464; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, c. 1, s. 19.

3 Süleyman Kocabaş, Jön Türkler Nerede Yanıldı 1890-1918, Vatan Yayınları, İstanbul 1991, s. 31.

4 Ramsaur, a.g.e., s. 32.

5 Semih Nafiz Tansu, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, İstanbul 1960, s. 26.

6 Şükrü Hanioğlu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 175; Ramsaur, a.g.e., s. 33.

7 Hanioğlu, a.g.e., s. 175.

8 Temo, a.g.e., s. 15-17.

9 Ramsaur, a.g.e., s. 33-35; Temo, a.g.e., s. 18; Hanioğlu, a.g.e., s. 176, 177.

10 Kocabaş, a.g.e., s. 33.

11 Ramsaur, a.g.e., s. 35; Karabekir, a.g.e., s. 466, 467.

12 Kocabaş, a.g.e., s. 34.

13 Ramsaur, a.g.e., s. 36.

14 T. B. M. M. Arşivi, Dosya No: 239/31, Defter No: 8, s. 1.

15 Kocabaş, a.g.e., s. 34.

16 Ahmet Eyicil, Dokor Nazım Bey, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1989, s. 7.

17 Kocabaş, a.g.e., s. 45.

18 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 7; Karabekir, a.g.e., s. 467.

19 Hanioğlu, a.g.e., s. 180.

20 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1907 Senelerine Ait Muharebatın Kopya Defteri (İTCMD), İstanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma No: 45, 6 Ağustos 1906, Tahrirat No: 55, s. 84.

21 İTCMD, 20 Temmuz 1906, Tahrirat No: 45, s. 69.

22 Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1986, s. 14.

23 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 8; Menteşe, a.g.e., s. 11.

24 Meşveret Gazetesi, 6 Kanun-ı Sani 1908, No: 3, s. 1.

25 Aynı Gazete, s. 2.

26 Aynı Gazete, 15 Kanun-ı Sani 1908, Sayı: 4, s. 3.

27 Mehmet Murat Kafkasya'da doğdu. Petrogard'da eğitim gördü. Kafkasya'da Çarlık idaresini dayanılmaz bularak vatanını terk etmek zorunda kaldı. Genç yaşta İstanbul'a geldi. Düyun-ı Umumiye'de çalıştı. Mülkiye'de ders vermeye başladı. Mizan Gazetesi'ni çıkardığı için kendisine Mizancı Murat da denilmektedir. Ramsaur, a.g.e., s. 42-44.

28 Ramsaur, a.g.e., s. 45.

29 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 10; Ramsaur, a.g.e., s. 40.

30 Mizancı Murat, İttihad-ı Osmani Cemiyeti, Mücadehe-i Milliye, Gurbet ve Avdet Devirleri, Nehir Yayınevi, İstanbul 1994, s. 313.

31 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 10; Ramsaur, a.g.e., s. 40.

32 Meşveret Gazetesi, 23 Teşrin-i Evvel 1896, s. 8.

33 Ahmet Bedevi Kuran, İnkilap Tarihimiz ve Terakki, İstanbul 1984, s. 113.

34 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İstanbul 1983, s. 80, 81.

35 Ramsaur, a.g.e., s. 46.

36 Kocabaş, a.g.e., s. 34; Ramsaur, a.g.e., s. 48, 49.

37 Ramsaur, a.g.e., s. 49.

38 Mardin, a.g.e., s. 104.

39 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 12.

40 Kocabaş, a.g.e., s. 35.

41 Karabekir, a.g.e., s. 488.

42 Murat, a.g.e., s. 129-133.

43 Karabekir, a.g.e., s. 488; Eyicil, 1989, a.g.e., s. 13.

44 Murat, a.g.e., s. 198-200.

45 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 12; Menteşe, a.g.e., s. 115, 116.

46 Yahya Kemal Beyatlı, Siyasi ve Edebi Portreler, İstanbul 1968, s. 118; Kocabaş, a.g.e., s. 36; Mardin, a.g.e., s. 144; Ramsaur, a.g.e., s. 71, Karabekir, a.g.e., s. 492.

47 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 13.

48 Kocabaş, a.g.e., s. 35; Ramsaur, a.g.e., s. 72, 73.

49 Ramsaur, a.g.e., s. 83.

50 Mardin, a.g.e., s. 234.

51 Cemal Kutay, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, İstanbul 1984, c. 1, s. 158.

52 Mardin, a.g.e., s. 144.

53 Ramsaur, a.g.e., s. 84; Kocabaş, a.g.e., s. 66, 67.

54 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 14; Kuran, a.g.e., s. 185-188.

55 Kocabaş, a.g.e., s. 67; Ramsaur, a.g.e., s. 85-90.

56 Kutay, a.g.e., s. 194; Eyicil, 1989, a.g.e., s. 14.

57 Kutay, a.g.e., s. 170.

58 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1907 Senelerine Ait Muharebatın Kopya Defteri (İTCKD), İstanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma No: 45, s. 1.

59 Aynı Kaynak, 2 Haziran 1906, s. 48, 49.

60 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 35, 12 Temmuz 1906, s. 58; Eyicil, 1989, a.g.e., s. 16, 17.

61 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 54, 6 Ağustos 1906, s. 84.

62 Ağaoğlu, a.g.e., s. 67.

63 Eşref Kuşçubaşı, Doktor Nazım Bey'le İlgili Notlar, Cemal Kutay'ın Özel Arşivi, (Notların Osmanlıca fotokopisi yazarın arşivinde bulunmaktadır), s. 30; Eyicil, 1989, a.g.e., s. 121, 122.

64 İTCKD, Tahrirat No: 55, 6 Ağustos 1906, s. 86.

65 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 57, 9 Ağustos 1906, s. 92.

66 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 66, s. 117.

67 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 66, s. 123.

68 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 181, s. 136, 137.

69 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 189, s. 140.

70 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 223, s. 195; Tahrirat No: 249, s. 231.

71 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 227, s. 297.

72 Aynı Kaynak, Tahrirat No: 467, c. 2, s. 70.

73 Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasi Anılar, İstanbul 1976, s. 5.

74 Duru, a.g.e., s. 14.

75 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, İstanbul 1932, s. 8.

76 Karabekir, a.g.e., s. 131.

77 Tahlif (Yemin) Merasimi: Bir odanın ortasına bir masa konur. Masanın üzeri kırmızı bir kumaşla örtülür. Bunun üzerine Kuran-ı Kerim ve tabanca konur. Yemin edecek üye veya üyelerin sağ elleri Kuran-ı Kerim ve sol elleri tabanca üzerine konur. Bir üyenin eşliğinde yüksek sesle hep birlikte yemin metni okunur.

78 Karabekir, a.g.e., s. 131.

79 Tevfik Çavdar, Talat Paşa, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 50.

80 Çavdar, a.g.e., s. 51.

81 Kutay, Talat Paşa, c. 1, s. 158; Çavdar, a.g.e., s. 70.

82 Çavdar, a.g.e., s. 52.

83 Çavdar, a.g.e., s. 53.

84 Ramsaur, a.g.e., s. 140.

85 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 28.

86 Ramsaur, a.g.e., s. 141.

87 Aynı Eser, s. 182.

88 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1980, s. 8.

89 Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, s. 15.

90 Kazım Karabekir, a.g.e., s. 131.

91 Aynı Eser, s. 24.

92 Aynı Eser, s. 10.

93 Mithat Şükrü Bleda, a.g.e., s. 24.

94 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239/31, Defter No: 8, s. 2.

95 Halil Menteşe, Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s. 122.

96 Bleda, a.g.e., s. 25.

97 Cemal Kutay, Talat Paşa, c. 1, s. 170.

98 Kuran, a.g.e., s. 245.

99 T. B. M. M. Arşivi, Dr. Nazım Bey'in Birinci Defteri, Dosya No: 239/31, Defter No: 8, s. 2.

100 Ziya Şakir, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat, Enver, Cemal Paşalar, İstanbul 1943, s. 15.

101 Aynı Eser, s. 246.

102 Ziya Şakir, a.g.e., s. 15.

103 Kutay, a.g.e., s. 158.

104 Kazım Nami Duru, a.g.e., s. 16.

105 Bleda, a.g.e., s. 31.

106 Menteşe, a.g.e., s. 122.

107 Karabekir, a.g.e., s. 131.

108 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, İstanbul 1984, c. 1, s. 114.

109 Merkezi Paris olan "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" ile, merkezi Selanik olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" 19 Şaban 1325 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" namı altında âtiyüzzikir şerait ile ittihat etmiştir;.

Madde 1-Cemiyetin biri dahili değeri harici olmak üzere iki merkezi umumisi olacak ve bunlardan harici Merkez-i Umumi Paris'te ve dahili Merkez-i Umumi de şimdilik Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı amirleri olacaktır.

Madde 2-Maksad-ı esası 1292 (1876) tarihinde neşrolunan Mithat Paşa Kanun-i Esasi'nin tatbik ve devamı meriyetini teminden ibaret olan cemiyetin bu maksuda vasıl için istidat ve icabat-ı mahalliyeyi nazar-ı dikkate alarak teşkilat ve vezaifi efradı tayin eden dahili ve harici ayrı ayrı iki nizamname de bulunacaktır.

Madde 3-Umur-u daire-i maliyede Merkez-i Umumiler her ne kadar müstakil iseler de icabında yekdiğerine muavenete mecburdurlar.

Madde 4-Dahili Merkez-i Umumi'de doğrudan doğruya irtibatında mahzur görülen dahildeki şuabat ve efrat, Paris Merkez-i Umumi vasıtasıyla muhabere etmek üzerine dahildeki Merkez-i Umumiye tabi olacaktır.

Madde 5-Harici Merkez-i Umumi şuabâtı hariciyenin merciliğinden başka cemiyetin harice karşı murahhaslığı vazifesini ifa eyleyecektir. Hükümât ve matbuatı ecnebiye ile olan münasebâtın mesuliyetini harici Merkez-i Umumi'ye ve dahildeki teşebbusât ve icratın mesuliyeti de kâmilen dahili Merkez-i Umumi'ye aittir.

Madde 6-Merkez-i Umumiler yalnız ikna ile yekdiğerinin harekâtını tâdile selâhiyettardırlar.

Madde 7-Cemiyetin vasıta-ı neşri efkârı şimdilik Türkçe "Şura-yı Ümmet" Fransızca "Meşveret" gazeteleridir. Dahili Merkez-i Umumi'nin muavenet ve iştirakiyle harici Merkez-i Umumi'nin

tahtı nezaretinde tab'ı neşredilecek "Şura-yı Ümmet" ile Türkçe bilcümle neşriyatta harici Merkez-i Umumi'nin tekâlifini nazarı dikkate almaya mecbur olduğundan mesuliyetine dahili Merkez-i Umumi de iştirak edecektir. 13 Eylül 1323 Saat 1 Ezanı (27 Eylül 1907)., İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defteri, Tahrirat No: 386, c. 1, s. 44; Kuran, a.g.e., s. 238; Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 49; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, Ankara 1983, c. 2, Kısım 4, s. 59.

110 Kuran, a.g.e., s. 244.

111 Ramsaur, a.g.e., s. 141-143.

112 Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 65; Temo, a.g.e., s. 171; Ramsaur, a.g.e., s. 144-145; Kocabaş, a.g.e., s. 73.

113 Akşin, a.g.e., s. 66.

114 Ramsaur, a.g.e., s. 146; Akşin, a.g.e., s. 66-68.

115 Kocabaş, a.g.e., s. 74.

116 Ramsaur, a.g.e., s. 146.

117 Akşin, a.g.e., s. 68.

118 Ramsaur, a.g.e., s. 150-151.

119 Karabekir, a.g.e., s. 251.

120 Kutay, a.g.e., s. 171.

121 Menteşe, a.g.e., s. 119.

122 Ahmet Refik, İnkılab-ı Azim, İstanbul 1326, s. 69.

123 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 6-7.

124 Menteşe, a.g.e., s. 119.

125 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 1.

126 Beyatlı, a.g.e., s. 112.

127 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 36.

128 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 7.

129 Takvimli Gazete, Tarih: 6 Eylül 1912, Sayı: 128, Alemdar Gazetesi Askeri Hükümet tarafından kapatıldığı zaman yerine Takvimli Gazete çıkarılmıştır.; Kuşçubaşı, a.g.e., s. 9.

130 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 9.

131 Menteşe, a.g.e., s. 120.

132 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 9.

133 Bleda, a.g.e., s. 42; Çavdar, a.g.e., s. 80.

134 Lord Kinross, Atatürk, Tercüme Eden: Necdet Sander, İstanbul 1981, s. 71.

135 Ahmet Refik, a.g.e., s. 70.

136 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 7.

137 Mustafa Müftüoğlu, Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler, İstanbul 1973, s. 41, 42; Kuşçubaşı, a.g.e., s. 8.

138 Çakıcı Mehmet Efe, Gerçek Hayat Hikayesi, İstanbul 1973, s. 203-206.

139 Ramsaur, a.g.e., s. 136-137.

140 Ramsaur, a.g.e., s. 167.

141 Akşin, a.g.e., s. 72.

142 Ramsaur, a.g.e., s. 153.

143 Tunaya, 1984, a.g.e., s. 23.

144 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Meşrutiyet'in İlanı", Belleten, Ocak 1956, c. 20, Sayı: 77, s. 108.

145 Ahmet Niyazi, Hatırat-ı Niyazi, İstanbul 1326, s. 100-104.

146 Ramsaur, a.g.e., s. 155.

147 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, c. 4, s. 360; Temo, a.g.e., s. 117; Kutay, 1964, a.g.e., s. 222, 223; Menteşe, a.g.e., s. 123, 124.

148 Ahmet Refik, a.g.e., s. 76; Menteşe, a.g.e., s. 125.

149 Kocabaş, a.g.e., s. 170.

150 Danişmend, a.g.e., s. 361; Kuşçubaşı, a.g.e., s. 13.

151 Cemal Kutay, Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdulhamit, İttihat ve Terakki, İstanbul 1964, s. 215.

152 Kuran, a.g.e., s. 246; Menteşe, a.g.e., s. 120.

153 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 11.

154 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 13.

155 Kuşçubaşı, a.g.e., s. 12.

156 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 43.

157 Karabekir, a.g.e., s. 413-414.

158 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 45, 46.

159 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 48.

160 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 49, 50; Kuşçubaşı, a.g.e., s. 23.

161 Eyicil, 1989, a.g.e., s. 52.

162 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1986, s. 95.

163 Akşin, a.g.e., s. 87.

164 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1983, c. I, Kısım 2, s. 172.

165 İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları), Nehir Yayınları, Sadeleştiren: Eşref Yağcıoğlu, İstanbul 1992, s. 88; Feroz Ahmad, a.g.e., s. 95.

166 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 24.

167 Türkiye Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, c. 4, s. 34.

168 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 24.

169 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 25.

170 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 26.

171 Türkiye Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, c. 4, s. 42.

172 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 26.

173 Türkiye Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, c. 4, s. 39.

174 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 27.

175 Akşin, a.g.e., s. 154.

176 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 28.

177 Akşin, a.g.e., s. 149.

178 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 29.

179 Akşin, a.g.e., s. 153.

180 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 30.

181 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 32, 33.

182 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 31.

183 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 33, 34.

184 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 34.

185 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 35.

186 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 36.

187 Tunaya, 1984, a.g.e., c. 1, s. 37.

188 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1984, s. 239; Bayur, a.g.e., s. 13; Eyicil, 1989, a.g.e., s. 71.

189 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 8, s. 13-15.

190 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984, s. 239.; Eyicil, 1989, a.g.e., s. 71.

191 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 8, s. 18-19; Tunaya, a.g.e., c. 1, s. 37.

192 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 8, s. 16.

193 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 230-231, Defter No: 8, s. 23-24; Dosya No: 230-231, Defter No: 11, s. 25.

194 Mim Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İstanbul 1986, s. 297.

Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı / Prof. Dr. E. Semih Yalçın [s.245-262]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine girmesiyle birlikte başlayan ve kurtuluşun çaresi olarak düşünülen Islahat hareketleri, özellikle Tanzimat'ın ilânı, ülkeye batılı fikirlerin girmesine ve gelişmesine yol açmıştı. Bununla birlikte basının da gelişmesi sonucu, 1860'lı yıllardan itibaren İmparatorluk bünyesinde birbirlerinden haberdar olan ve kuvvet alan bir muhalif aydın kesim ortaya çıkmıştır. Devletin kurtuluş çaresinin meşrutiyet rejiminde saklı olduğunu düşünen gerek Genç Osmanlı, gerekse Jön Türk hareketi, bu muhalif aydın kesimin tepkileri sonucu oluşmuş birer siyasî hareket özelliğini taşır. Bu kesimin çabalarıyla 23 Aralık 1876'da Osmanlı Kanun-i Esasî'si ilân edilmiş ve I. Meşrutiyet Dönemi başlatılmıştır.

Fakat bu dönem oldukça kısa sürmüş, 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan tatil edilerek Kanun-ı Esasî askıya alınmıştır. Bundan sonra 30 yıl boyunca Osmanlı aydınları, Meşrutiyet'in tekrar ilânı için çalışmışlar, bunun için gizli dernek ve cemiyetler kurmuşlardır. Bu işte en faal coğrafya Balkanlar olmuştur. Balkanla'rın Avrupa'ya yakınlığı, buradan gelen fikirlerden ilk etkilenen bölge olmasını sağlamıştır. Ayrıca Balkanlar'la ilgilenen batılı devletler tarafından bu bölgede yaşayan gayrimüslim milletlerin ayrılıkçı hareketleri aşırı derecede desteklenmiştir.

Özellikle Selânik, Bizans'tan beri en önemli merkez durumundadır. Şehir; değişik fikirlerin, siyâsi hâdiselerin meydana geldiği, aynı zamanda ticarî alanda ağırlığı olan bir liman şehridir. Selânik ayrıca ordu merkezidir ve her konuda geniş bir etki alanı vardır. Nüfusun büyük çoğunluğu ise Türk'tür.1 Bu coğrafyada Balkan Türklüğünün verdiği mücadele çok yönlü olup iktisadî gücü; sosyal yapısını ve politik ağırlığını koruma mücadelesi içerisindedir. Bununla birlikte Selânik'in sahip olduğu gerek tarihî miras, gerekse toplumsal değerler tehdit altındadır.

Böyle bir ortamda Selânik'te doğup büyüyen Mustafa Kemal Paşa da devletin içinde bulunduğu durumla ilgilenmiş, devletin kurtuluşu için çareler aramış; mevcut siyasî sisteme muhalif aydın kesim arasında yer almıştır. Sadece bu tabloda yer almayan; ancak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte fevkalâde önemli rol oynayan ve yeni devletin tesisinde liderlik görevini üstlenen Mustafa Kemal Paşa'nın Meşrutiyet Dönemi'ndeki faaliyetleri bu anlamda düşünüldüğünde daha da önem kazanmaktadır. Özellikle onun yeni Türk devletinin doğuşu arifesinde yer aldığı siyasî ve sosyal alandaki yapılanmalar ilgi uyandırmaktadır. Bu konular içerisinde en fazla dikkat çeken husus ise, döneme damgasını vuran İttihat ve Terakki Partisi ile Mustafa Kemal Paşa'nın ilişkisi ve kendisinin bir ittihatçı olup olmadığı meselesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın ittihatçılığı meselesi üzerine bugüne kadar yayımlanmış çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.2 Mevcut ciddî ve kıymetli araştırmalara bir katkı niteliğindeki bu çalışmanın amacı; meseleyi tahlilî bir üslûpla ve tarihî perspektifle ortaya koyma çabasından ibarettir.

Mustafa Kemal'in Gizli Cemiyetler İçinde Yer Alması

1876’da ilân edilen Kanun-ı Esasî’nin yeniden yürürlüğe konması, Osmanlı Devleti’nin bünyesinde barındırdığı çeşitli milletlerin temsil edileceği meşrutî idare tarzı, asker-sivil aydınların ortak istekleriydi. Meşrutî idareye her meseleyi çözecek sihirli bir güç ve sistem olarak bakılıyordu. Sultan Abdülhamit yönetiminin düşürülmesi dolayısıyla, özgürlüklerin sağlanacağı ve devletin bütün unsurlarının eşit olacağı bir siyasî yapıda bunalımların atlatılacağı görüşü hâkimdi. Fakat yeni sistemin devleti düzenleyecek somut bir programı yoktu.

Aydın kesimin, ideallerinin bu denli mükemmel olmasına rağmen, devletin içinde bulunduğu sosyal, siyasî ve iktisadî meselelerin detay ve derinliğinden aydınların pek haberdar olmadıkları da göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Bu dönemde Genç Türk hareketi radikallikten yoksun, daha çok romantik bir yapı arz etmekteydi. Temel düşünce; Tarık Zafer Tunaya’nın da belirttiği gibi “Bu devlet nasıl kurtulur?” sorusu çerçevesinde şekillenmekteydi. İstekleri sadece anayasal bir sistemin egemen olmasıydı. Bu sıralarda saltanatı kaldırmak gibi bir düşünce ortada yoktu veya en azından şimdilik ifade edilmiyordu.3

Bu temel çıkış noktalarından hareket eden Genç Osmanlıların teşkilâtlanmasındaki başarısızlığı sonucunda, aynı hedeflerle ortaya çıkan Genç Türkler grubu, 1889 yılında, İttihat ve Terakki Cemiyetini kurmuştur. Cemiyetin kurulmasına öncülük eden İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukutî ve Mehmet Reşit; birkaç yıl içinde başta Askerî Tıbbiye olmak üzere diğer okullarda hücreler kurmuş bulunuyorlardı. Kısa zamanda İmparatorluğun sınırları içinde memur ve asker arasında ciddî bir güç hâline geldiler. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1896 yılının Ağustos ayındaki hükûmet darbesi girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış; mevcut yönetim daha hızlı hareket ederek Cemiyetin üst düzey yöneticilerini tutuklamış ve sürgüne yollamıştır. Dolayısıyla Osmanlı sınırları içinde Cemiyetin üst yapısı tamamen yok edilmiştir. Bu gelişmeden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi yurt dışında odaklanmaya başladıysa da kendi içindeki bölünmeler Cemiyetin gücünü yitirmesine sebep olmuş; dolayısıyla 1908 Meşrutiyeti’nin ilânında yurt dışındaki İttihatçıların fazla rolleri olmamıştır.

1900’lü yıllarda İmparatorluğun çeşitli vilâyetlerinde, yurt dışında faaliyet gösteren İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden ayrı, aynı ideallerle hareket eden; fakat İttihat Terakki ismini taşımayan birtakım gruplar varlıklarını devam ettirmiştir. 1896 yılındaki tasfiye bu gruplara fazla zarar vermemiş, sadece aralarındaki irtibatın kesilmesine sebep olmuştu. 1903 yılından itibaren bu tür grupların, yurt dışındaki İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden bağımsız olarak faaliyetlere giriştiği kaynaklarda yer almaktadır. 1905 yılına gelindiğinde ise yurt içinde gizli olarak çalışan gruplar için en müsait ve faal coğrafya Makedonya ve bu bölgedeki Üçüncü Ordu olmuştur.

İmparatorluğun sınırları dâhilinde gizli faaliyetleri organize edenlerin; İttihat ve Terakki Cemiyeti ruhuna sahip olduğunu tereddüt etmeksizin söylemek mümkündür. Hüseyin Cahit Yalçın’ın belirttiği gibi: “Memlekette bir İttihatçılık ruhu vücut bulmuştu. Bu, âdeta mistik bir nüfuzdu. Vatan aşkı etrafında bütün fedakârlıkları, feragatleri topluyor ve aynı ideal uğrunda birleşenleri kuvvetli bir tesanüt hissi içinde tek bir vücut hâline getiriyordu”.4

Bu tür bir ruh anlayışı ile hareket eden İttihatçıların, çoğunluğunun Osmanlı milliyetçisi olduğu söylenebilir. Bu arada, İttihatçıların çoğunlukla asker olduğu da düşünülürse, Türk unsuru ekseriyetine dayanan bir kısım asker aydın kesimin, uzun vadede Osmanlılık fikriyatını Türk milliyetçiliği için araç olarak görmüş oldukları anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının pozisyonlarını bu kompozisyon içinde değerlendirdiğimizde, onların Genç Türklerin halefi5 ve ileride Türklüğün kurtuluşunu Misak-ı Millî sınırları içinde bir çözüm temeline oturtabilen grup olduğu görülür.

İşte böyle bir siyasî ve sosyokültürel ortamda Mustafa Kemal'in Harp Okuluna girişiyle birlikte sistemle hesaplaşması başlar. Mevcut sistemi sorgulayarak Türk toplumu adına istikbalde gerçekleşmesini arzuladığı değişimlerin fikrî temellerini zihninde hazırlar ve mefkurelerini çevresiyle tartışmaya başlar.6 Mustafa Kemal'in bu dönemdeki çevresi, 1899 yılında girdiği Harp Okulu öğrencileridir.7 Arkadaşları, daha çok Manastır İdadîsi'nden gelen kişilerdi.8 Mustafa Kemal'in hocaları ise; Necip Asım (Yazıksız), Rahmi Paşa, Fazıl Bey, Osman Efendi ve Naci (İldeniz) Bey gibi dönemin seçkin kişileriydi.9

Harp Okulunu 1902'de bitiren ve kurmay sınıfına seçilerek Harp Akademisi (Erkân-ı Harp) ne başlayan10 Mustafa Kemal, siyasetle aktif bir şekilde uğraşmaya bu dönemde başlamıştır. Hürriyetçi fikirlerini Harp Okulu öğrencilerine aşılamak için İsmail Hakkı, Ömer Naci, Ali Fuat (Cebesoy) gibi bazı arkadaşlarıyla birlikte el yazısıyla bir dergi çıkartmıştır.11 Asım Gündüz, Mustafa Kemal'in faaliyetleri için; "…bizler vatan, millet ve Türklük fikirlerini ilk defa Harp Akademisi yıllarında ondan duymuştuk."12 demektedir.

Ali Fuat Cebesoy, hatıratında grubun liderinin Mustafa Kemal olduğunu söylemektedir. Mustafa Kemal liderliğinde hareket eden grubun çalışmaları kısa bir süre sonra ihbar edilmiştir. Dersliklerin birinde Okul Nazırı Ali Rıza Paşa tarafından suçüstü yakalanmışlar; ancak yine Ali Rıza Paşa'nın inisiyatifiyle ceza almaktan kurtulmuşlardır.13 İnkılâp tarihimizin kaynakları incelendiğinde Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'nde başka bir vukuatına rastlanmamaktadır. Ancak Akademi'yi bitirir bitirmez tutuklanmıştır.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Kuruluyor

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'nden mezun olduğu tarih 11 Ocak 1905'tir.14 Mustafa Kemal'in tutuklanması da hemen bu tarihten sonradır. Mezuniyetten sonra tayin olunacakları ordunun belli olacağı tarihe kadar oturmak üzere birkaç arkadaşıyla birlikte İstanbul'da bir ev tutmuşlar, burada toplantılar yaparak rejimi tartışmışlardır. Fakat onlar yine ihbar edilmişler ve silâhlı komite kurmak ve II. Abdülhamit'e suikast hazırlamakla suçlanmışlardır. Yapılan soruşturmalar sırasında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının askerlikten atılmaları hatta sürgüne gönderilmeleri gündeme gelmiştir. Fakat yalnızca bir kınama cezası alarak bir aylık bir tutukluluktan sonra serbest bırakılmışlar15 ve tayinleri yapılmıştır.

O dönemde yeni mezun olmuş subaylar genellikle Rumeli'deki ordulara gönderilirken Mustafa Kemal ve arkadaşları için durum biraz farklı olmuş, aralarında anlaşmalarına rağmen tayinleri II ve III.

Ordu yerine Erzurum'daki IV. Ordu ve Şam'daki V. Ordu'ya yapılmıştır. Mustafa Kemal, Ali Fuat ve Müfit (Özdeş) Şam'a gönderildi. Mustafa Kemal, rejime karşı tutumu nedeniyle devamlı gözaltında bulundurulması kaydıyla Şam'a gönderilmişti.16

Bu tarihe kadar hiçbir cemiyete üye olmayan, Mustafa Kemal'in mevcut rejime karşı çalışmaları Şam'da daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal, Şam'a gittikten sonra ordu kumandanlarından Lütfi Bey aracılığıyla Mustafa (Cantekin) isimli bir tüccarla tanıştı.17 Bu kişi, İstanbul'da Askerî Tıbbiye öğrencisi iken 1900 yılında rejime karşı davranışlarından dolayı tutuklanmış, 3 yıl kalebentliğe mahkûm edilmiş, 1903 yılında da Şam'a sürgüne gönderilmişti. Dr. Mustafa faaliyetlerine burada da devam etmişti. Mustafa (Cantekin), arkadaşlarından Albay Lütfi, Doktor Yusuf, Eczacı Reşit Tahsin, Veteriner Mehmet, Kimyacı Hüseyin, Kâzım Bey ve tüccardan Mahmut Beyler ile "Vatan" adında bir cemiyet kurmuş;18 muhtemelen 1905 yılının Haziran ile Ekim ayı arasında bir tarihte de Mustafa Kemal arkadaşı Müfit ile beraber bu Cemiyete katılmıştır.19 Başlangıçta Cemiyetin başkanlığını Lütfü Bey yapmasına rağmen onun faaliyetlerden çekilmesi sonucu yönetim tamamıyla Mustafa Kemal'e kalmıştır.20 Mustafa Kemal'in katılmasından sonra Cemiyet "Vatan ve Hürriyet" adını almış ve bu isimle anılmıştır.

Bu tespit, Mustafa Kemal'in çeşitli zamanlarda yayımlanmış hatıraları dışında önemli bir kaynak tarafından da doğrulanmaktadır. Osmanlı ordusunda görev yapmış Alman generallerinden biri olan Imhoff'un 1913'te yazmış olduğu makale, Mustafa Kemal ünlü olmadan çok önce yazılmıştır. Makalede, Şam'da ilk askerî örgütün Hacı Mustafa adında biri tarafından kurulduğu daha sonra Mustafa Kemal'in Selânik'te örgütün bir şubesini açtığı bildirilmektedir.21

Mustafa Kemal; Cemiyetin yönetimini üstlenmesinden sonra Suriye ve çevresinde hızlı bir şekilde teşkilâtlanma çalışmalarına başladı. Özellikle Yafa, Beyrut ve Kudüs'e giderek Cemiyetin şubelerini kurmaya çalıştı. Ancak Mustafa Kemal Yafa'da bazı başarılar elde ettiyse de, Suriye'deki çalışmaları istenilen düzeye ulaşamadı.22

O dönemde Suriye, bu tür faaliyetlerin kolayca yaygınlaşabileceği bir bölge değildir. Buna karşın Makedonya (Rumeli) hürriyet fikirlerinin kolayca yayıldığı ve taraftar bulduğu coğrafyadır. II. Abdülhamit Dönemi'nde askerî okullardan mezun olan genç subaylar genellikle bu bölgeye gönderilirlerdi. Bu bölgeden Avrupa ile temas oldukça kolay olduğu için genç subaylar hürriyet, meşrutiyet, milliyetçilik gibi fikirlerden daha çok etkilenmişlerdi. Mustafa Kemal de bu durumun farkındadır ve teşkilâtını yaygınlaştırmak için Rumeli'ye geçmesi gerektiğini düşünmüş, bölgesinden uzaklaşması yasak olduğu hâlde Mısır ve Yunanistan üzerinden Selânik'e kaçak olarak gitmiştir.23

Mustafa Kemal Selânik'te dört aylık bir rapor almayı başarmış ve burada bulunduğu Şubat-Mayıs 1906 tarihleri arasında Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubesini açmak için çalışmalar yapmıştı. Sonunda Harbiyeden sınıf arkadaşı Ömer Naci ile yine sınıf arkadaşları Hakkı Baha (Pars), Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Selânik'teki Askerî Okul Müdürü Bursalı Mehmet Tahir, Selânik'teki Muallim Mektebi Müdürü İsmail Mahir ile birlikte Cemiyetin Selânik şubesini kurmuştur.24 Verilen bu

isimler, Mustafa Kemal’in 1922 tarihli mülakâtında yer almaktadır.25 Ancak Hüsrev Sami Kızıldoğan, makalesinde Mehmet Tahir ve İsmail Mahir’den hiç bahsetmezken onların yerine Mustafa Necip’in26 ismini zikretmektedir. Afet İnan ise makalesinde Mustafa Necip’ten bahsetmemektedir.27 Cemiyete daha sonraki bir tarihte, ileride Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile münasebeti sağlayacak olan Mustafa Kemal’in Fransızca Öğretmeni Naki (Yücekök) Bey de katılmıştır. Mustafa Kemal’in Cemiyetin ilk kurucuları ile olan ilişkilerinin seyrini daha sonraki dönemlerde incelediğimizde bunların kendisine çok yakın olan isimlerden meydana geldiği görülür. Dolayısıyla Mustafa Kemal’in verdiği isimlerin doğruluğu kuvvetle muhtemeldir.

Cemiyetin Selânik şubesinin açılışında Mustafa Kemal, “…ben Suriye’de bir Cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da bu Cemiyetin esasını kurmaya geldim…”28 demekle, Selânik’i bir mekân olarak seçmiş olduğunu ve bu bölgedeki ihtilâlci cemiyetlerin ilkinin meydana getirilişini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Mustafa Kemal Selânik’te gizli teşkilât kuran ilk kişidir. Bu teşkilâtın ilk olmasına rağmen 1908 ihtilâlinin hazırlayıcısı ve öncüsü olduğu söylenemez. Çünkü 1908 hareketinde Enver ve Talat Paşalar daha ön plânda yer alacaklardır.

Bu arada, Mustafa Kemal’in Şam’daki görevinin devam etmesi ve İstanbul’da bu yönde gelişmelerin olması onun kısa bir süre sonra Selânik’ten ayrılmasını zorunlu kılacaktır. Çünkü İstanbul’dan kendisinin Selânik’te olduğunu öğrenenler olmuş, soruşturma başlatılmıştı.29 Böylece Mustafa Kemal’in başladığı iş yarım kalmış ve Mayıs 1906’da Suriye’ye dönmüştür.30

Mustafa Kemal’in dönüşünden sonra Cemiyetin Selânik şubesi de hiçbir ciddî faaliyet gösterememiştir. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Selânik’te kurulmuş olan bu tür cemiyetlerin ilkidir. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti faaliyetlerindeki başarısızlığına rağmen mevcudiyetini Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin ortaya çıkışına kadar devam ettirmiş; varlığını kendi iradesiyle ilga yoluna gitmemiştir.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin Kuruluşu

Çalışmanın başlangıcında da belirtildiği gibi Makedonya’da Mustafa Kemal ve arkadaşlarından başka ihtilâlci fikirler ve İttihatçı ruha sahip kişiler dağınık da olsalar varlıklarını devam ettirmekteydiler. Bu tür kişilerden oluşan bir grup, Talat (Paşa) Beyin liderliğinde yeni bir teşkilâtlanma çalışması başlatmışlardı. Bu çalışmalar sonrasında Selânik’te Talat (Paşa), Mehmet Şükrü (Bleda), Mustafa Rahmi (Evranos) ve İsmail Canbulat’tan ibaret bir arkadaş grubu oluştu. Grup, 1906 yılı yazından itibaren yeni bir gizli cemiyet kurma imkânını araştırdılar. Bu sırada Naki Bey vasıtasıyla Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin varlığını öğrenmişler ve Vatan grubu üyeleriyle iş birliği yapmışlardır.31

Nihayet Eylül 1906’da on kişinin bir araya gelmesiyle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu.32 Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurucuları Bursalı Tahir, Naki, Talat, Mithat Şükrü, Rahmi, Ömer Naci, Kâzım Nami, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet idi.33 Dikkat edilecek olursa Bursalı Tahir, Ömer Naci, Hakkı Baha ve Naki Bey Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyeleridir. Daha doğrusu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin attığı temeller üzerine kurulmuştur.

Şam'da bulunan Mustafa Kemal'in Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşundan haberi olmamış, arkadaşları ona yeni cemiyetin kuruluşu ile ilgili bilgi verme gereği duymamışlardır. Bunun sebebini faaliyetlerin gizliliğinden dolayı haberleşme imkânının sınırlı olmasından kaynaklanmış olabileceği ihtimaliyle açıklamak mümkündür.

Tarık Zafer Tunaya, Uluğ İğdemir ve Hüsrev Sami Kızıldoğan eserlerinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin varlığından bahsetmeksizin Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin doğrudan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüştüğünü yazmakta veya bu izlenimi vermektedirler. Enver Behnan Şapolyo ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile önce Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin birleştiğine ve sonra da bu ittifaka Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin katıldığını ifade etmektedir.34 İsabetli olmayan bu tespitlerin Mustafa Kemal'i Selânik'teki faaliyetlerde ön plana çıkarma arzusundan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Ancak bu tarz yaklaşıma gerek yoktur. Çünkü ister Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adıyla bir cemiyet olmaksızın Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüştüğü tezi doğru olarak kabul edilsin; isterse Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katılmasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıktığı tezinin gerçek olduğu varsayımıyla hareket edilsin, Mustafa Kemal, Selânik'te bu tür faaliyetlere öncülük eden ilk isimdir.

Aynı konuya değinen Ramsaur, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunu Vatan Hürriyet Cemiyeti'nin tümüyle ortadan silinmesi gibi farklı ve pek isabetli olmayan bir tarzda açıklamaktadır. Bu tür yaklaşım tarzı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasındaki Vatan ve Hürriyet Cemiyeti mensuplarının mevcudiyetini görmemezlikten gelme anlamına gelmektedir.35 Fethi Tevetoğlu ise "Ömer Naci" adlı eserinde bir zamanlama hatası yaparak Selânik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden daha önce açıldığını söylemektedir.36 Hâlbuki Mustafa Kemal Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni 1905 yılının Haziran ayından sonra kurmuş olmalıdır. Çünkü kendisine Dr. Mustafa'yı tanıştıran Lütfi Bey ile Dürzîler üzerine yapılan bir harekâtta karşılaşmışlardır.37 Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi'nce tespit edilen Atatürk'ün Askerlik Biyografisi'nde "11 Mart 1905'te Havran ve Kuneytara bölgelerindeki Dürzîlerin hükûmet kanunlarına karşı koymalarını tenkile me'mur birliklerle bu harekâta katıldı." denilmektedir.38 Dolayısıyla Mustafa Kemal'in Dr. Mustafa ile karşılaşması ve Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ne katılması Mart 1905'den sonra olmalıdır. Mustafa Kemal, Cemiyetin Selânik şubesini kurmak için bu şehre 1905 sonunda veya 1906 başlarında gelmiş olmalıdır. Çünkü Mustafa Kemal Suriye'ye dönmek zorunda kalınca Akabe Harekatına katılmıştır. Akabe Harekâtı da Aralık 1905 ile Ekim 1906 tarihleri arasında yapılmıştır.39 Ayrıca Mustafa Kemal'in Selânik'ten döndükten bir iki ay sonra çektirmiş olduğu 15 Temmuz 1906 (2 Temmuz 1322) tarihli40 fotoğraf onun dönüş tarihinin Mayıs ayında olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca Mustafa Kemal'in Selânik'te en fazla dört ay kaldığı bilinmektedir. Çünkü, dört aylık bir sağlık raporu almıştı. Bu da göstermektedir ki Mustafa Kemal Şubat 1906'da Selânik'e gitmiştir. Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Selânik şubesinin açılış tarihi Şubat-Mayıs 1906 tarihleri arasındadır. Oysa Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, bilinmektedir ki; Eylül 1906'da kurulmuştur. Bu kronolojik sıra ve somut bilgilere göre Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selânik şubesi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden dört beş ay önce açılmış olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden önce Eylül 1906 yılında kurulduğunu doğrulayan diğer kaynak da 1912 yılında yayımlanmış "Yeni Usul Talim-i Kıraat" adlı bir ders kitabıdır. Faik Reşit Unat'ın ortaya çıkardığı bu kitabın beşinci cildinde İttihat ve Terakki'den bahsedilmektedir. Bu kitapta 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti anlatıldıktan sonra şöyle denilmektedir; "Bunun üzerine eski Hürriyet Cemiyeti azasından on zat birer suretle tanışarak görüşerek esas bir teşkilât yapmaya karar verdiler. Uzun uzun münakaşalardan sonra merkez-i umumî Selânik'te olmak üzere Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni büsbütün yeni bir tarzda vücuda getirdiler…".41

Bu kitabın 1912 yılında yayımlanması eserin objektif bir kaynak olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Eserde bahsedilen olaylar ile Mustafa Kemal'in Afet İnan'a anlattığı ve Belleten'de yayımlanan hatıralarında yer alan olaylar bir birbiriyle örtüşmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Selânik'te ihtilâlci bir örgüte öncülük etmiş olması açılışından bu Cemiyetin ilk temelini atan kişinin Mustafa Kemal olduğu bir gerçektir. Ancak daha ileri giderek onun bir lider olarak II. Meşrutiyet'in hazırlayıcısı olduğunu iddia etmek ise abartılı bir yaklaşım tarzı olacaktır. Çünkü kendisi Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selânik şubesini kurup Suriye'ye döndükten sonra bu şube bir faaliyet gösteremeyip dağılmış, dolayısıyla olayların kontrolü de Mustafa Kemal'in inisiyatifinden çıkmıştır.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden, İttihat-Terakki'ye

Ahmet Bedevî Kuran'ın, Paris'ten Selânik'te bulunan Hatip Naci (Ömer Naci) veya Hüsrev Sami (Kızıldoğan) Bey'e yazdığı 6 Ağustos 1906 tarihli mektup İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurt içindeki gizli gruplarla ilişkilerinin başladığı dönemi göstermesi bakımından önemlidir. Burada merkezi Paris olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selânik'te bir şubesinin kurulması istenmektedir.42 Bu tarihte henüz İttihat ve Terakki'nin Selânik'te bir şubesi yoktur. Bunun yanı sıra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti de kurulmamıştır. İlginç olan mektubun Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyelerine gönderilmiş olmasıdır. Bu da göstermektedir ki Paris'teki İttihat ve Terakkinin dolayısıyla da Mustafa Kemal'in faaliyetlerinden haberdardır.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra, hızla gelişen yer altı çalışmaları sonunda kök salmış ve yayılmıştı. O kadar ki, "Rumeli'de İttihatçı olmayan tek subay bulmak imkânsız", hâle gelmişti. Cemiyet, Abdülhamit rejimine karşı hürriyetçi bir akımın başeylemcisi olmuştu.43 Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin büyümesi yeni teşkilâtlanmaların oluşumunu hızlandırdı ve Enver Bey Cemiyet'in Manastır şubesini, Sahip Molla ise İstanbul şubesini faaliyete geçirdi. Mart 1907'ye gelindiğinde, Talat Bey ve Cemiyet'in diğer ileri gelenlerinin isteği üzerine Hüsrev Sami ve Ömer Naci Beyler Paris'e gönderildi. Bunların görevleri; yurt dışındaki muhaliflerden Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin ile ilişki kurup Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne yakın olanlarla birleşme yolları aramak; şayet bu niyet gerçekleşmezse orada bir yayın organı çıkartmaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti yakınlaşması sağlandıktan44 sonra Ahmet Rıza, Dr. Nazım'ı Paris'ten

Selânik'e gönderilmesiyle 27 Eylül 1907'de iki örgüt birleşmiştir. Cemiyetin adı Osmanlı Terakki ve İttihat olmuştur.45 Bu isim daha sonra değiştirilerek İttihat ve Terakki adını alacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde sağlanan bu birleşme; bölgesel nitelikli, küçük çaplı örgütleri kendi yapısı içine alan bir kaynaşmayı sağlamıştır. Cemiyetin yapısı içine aldığı bir dernek de Şam'da kurulmuş olan Mustafa Kemal Beyin Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'dir. Böylece, dıştan içe ve içten dışa gelişen iki akım birleşmiş oluyordu. Birleşme teşebbüsü bir ihtilâl taktiği olarak, 1889'da olduğu gibi, yine Paris'ten geliyordu. Teklif, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Heyet-i Aliye'sinde görüşülmüş, gizli oylama sonunda kabul edilmiştir.46

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye'de Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin yayılması hususunda gösterdiği çaba sonuçsuz kalmıştır. Kudüs, Yafa ve Beyrut'taki faaliyetleri Cemiyet teşkilâtının genişlemesine imkân sağlamaması, onda Selânik'e tayin yoluyla gitme düşüncesinin ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Gerçekten de Arapça konuşan ve geri kalmış bir Suriye'nin bu tür siyasî ve fikrî faaliyetlerin gelişmesine uygun olmadığı aşikârdır. Mustafa Kemal'i Selânik'e çeken bir diğer sebep de burada kendi geçmişinin olması ve faaliyetleri için gerekli desteği Selânik'te bulma ümididir.

Mustafa Kemal 20 Haziran 1907'de 5. Ordu Kurmay Dairesi'ne kolağası olarak atandı. Fakat arkadaşlarını araya sokarak tayininin 3. Orduya çıkmasını sağladı. Bu tayin 16 Eylül 1907'de gerçekleşti ve tayin olduğu 3. Ordunun merkezi Manastır'da olmasına rağmen Selânik'te kalmaya çalıştı ve bunu başardı.47

Mustafa Kemal Selânik'e geldiğinde Vatan ve Hürriyet Cemiyeti dağılmış48 yerine kuruluşunda kendi arkadaşlarının da yer aldığı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşmişti. Mustafa Kemal muhtemelen Şubat 1908 tarihinde Hakkı Baha (Pars)'ın evinde Kur'ân ve tabanca üzerine yemin ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir.49 Mustafa Kemal'in bu Cemiyete giriş tarihini Kâzım Nami Duru 29 Ekim 1907 olarak verirken50 Kâzım Karabekir Şubat 1908 tarihini vermektedir.51 Ayrıca Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in bu Cemiyete Ali Fethi (Okyar) Bey'in delaletiyle girdiğini söylerken Fethi Okyar ise, kendisi gibi Mustafa Kemal'in de İsmail Hakkı vasıtasıyla girdiğini belirtmektedir.52 Mustafa Kemal Selânik'te göreve başladıktan sonra II. Meşrutiyetin ilânına kadar Selânik-Üsküp arasındaki Makedonya demir yolu müfettişi olarak görev yapmıştır.53

Mustafa Kemal, Ali Fuad Cebesoy'a "Bu emrivakiyi kabul zorunda kaldım ve ben de İttihadın bir üyesi oldum," demişti. Bu serzenişten de anlaşılacağı gibi farklı ve daha büyük bir cemiyet olmasına rağmen, kurucusu olduğuna inandığı İttihat ve Terakki Cemiyet'ine yeni ve sıradan bir üye gibi katılması Mustafa Kemal'i fevkalâde etkilemiştir. Öyle ki, bu etkinin onda yarattığı olumsuz tavır İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri ile daha sonraki ilişkilerine yansımış; İttihatçılar arasında daima farklı cephede yer almış ve âdeta muhalefet cephesinin öncülüğünü üstlenmiştir.

II. Meşrutiyet'in İlânında İttihat-Terakki ve Mustafa Kemal

Meşrutiyetin ilânı yolunda ilk kıvılcım, tahkikat için görevlendirilen Selânik Merkez Komutanı Miralay Nazım Beyin 29 Mayıs 1908'de vurulmasıdır.54 Nazım Bey'in öldürülme emrini kısa sürede 3. ve 2. Ordu mensupları arasında yayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti vermişti. Nazım Bey'in vurulması sonucu onun yerine tahkikatın başına Mustafa Kemal getirildi. Mustafa Kemal yaptığı tahkikat sonucu binbaşıyı kurtardı.55 Nazım Bey hâdisesinden sonra Balkanlar'da olaylar artarak devam etti. Resneli Niyazi Bey 3 Temmuz 1908'de askerleriyle birlikte dağa çıktı. Onu yakalamakla görevlendirilen Şemsi Paşa öldürüldü. Bu arada Niyazi Bey dışında Enver Bey, Eyüb Sabri gibi subaylar da dağa çıkmıştı. Padişah tarafından tahkikat için gönderilen Tatar Osman Paşa da Niyazi ve Eyüb Sabri tarafından kaçırıldı. II. Abdülhamit'i Meşrutiyetin ilânı için zorlayan en önemli olaylardan biri de, Firzovik'te toplanmış olan 30.000 Arnavut'un Meşrutiyet lehine padişaha telgraf çekmeleridir. Sonunda II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilânına karar vermiş; 24 Temmuz'da da gazetelerde resmî tebliğ yayımlanmıştır.56

Celâl Bayar İttihat ve Terakki Cemiyetinin Meşrutiyetin ilânında oynadığı rolle ile ilgili olarak şu tespiti yapmaktadır; "Esas itibarıyla Paris'te, Avrupa'nın diğer merkezlerinde, hâsılı memleket dışında çalışan Genç Türklerin toplu veya fert olarak hiçbirinin, İkinci Meşrutiyet'in ilânında fiilî bir tesir ve nüfuzları olmamıştı".57 Esasında Paris'teki Cemiyetin etkisi hiçbir zaman inkâr edilemez. Fakat Bayar'ın da dediği gibi bu etkinlik 1908 baş kaldırmasını yaratacak güçte değildir.58

Meşrutiyetin ilânından sonra Niyazi, Enver ve Eyüb Sabri hürriyet kahramanı olarak nitelendirilmişlerdir. Buna karşın Mustafa Kemal'in adı duyulmamaktadır. Mustafa Kemal başlangıçtan itibaren Cemiyetin yönetici kadrosu ve liderleriyle fikir birliğine varamamış, dolayısıyla da İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde daima merkez çevrelerinden uzak tutulmaya çalışılmıştır.59 Ancak bütün bu tür olumsuz çabalara rağmen Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girişiyle birlikte Cemiyetin genel merkez üyelerinden biri olarak görev yapmaya başlamıştır.60 Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerî kanadına mensup olup Bölükbaşı adlı grup içinde faaliyet göstermiştir.61

Meşrutiyetin ilânının hemen sonrasında Trablusgarp'ta hürriyete karşı meydana gelen isyan olayı; Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkilerine açıklık getirmesi bakımından önem arz eder. Mustafa Kemal bu isyanla ilgili olarak 1908 yılının Ağustos ayında Talat Bey'den bir mektup almıştır. Talat Bey Trablusgarp'ta Meşrutiyet aleyhinde olayların çıktığını ve onun bu olayları bastırmakla görevlendirildiğini yazıyordu. Talat Beyin mektubu şu mealdedir; "Recep Paşa öldü. Onun boş bıraktığı Trablusgarp'ta hürriyet aleyhine bir isyan oldu. Sizin oraya gitmeniz bütün buradaki arkadaşlarca tensip edildi. Azimetinizi rica ederim…".62

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal, Trablusgarp'taki siyasî ve askerî sıkıntıları gidermek üzere, 1908 yılının Eylül ayında İttihat ve Terakki genel merkezi tarafından Libya'ya gönderilmiştir.63 Ancak Mustafa Kemal bu tayini, muhalefetinden korkan Cemiyet yöneticilerinin kendisini Selânik'ten uzaklaştırma amacıyla hazırlanmış bir oyun olduğunu düşünmektedir.64 Ama Zürcher bu fikri kabul etmemekte ve Mustafa Kemal'e verilen görevin önemli olduğunu; ayrıca aynı dönemde önde gelen

başka askerlerin de bazı yurt dışı vazifelere gönderilerek Selânik'ten uzaklaştırıldığını söylemektedir. Bu askerler Enver, Ali Fuat, Ali Fethi'dir.65

Mustafa Kemal, Trablusgarp ve Bingazi'de iki siyasî faaliyeti gerçekleştirmek üzere çalışmalarda bulundu. Bunlardan ilki; yerel Genç Türklerin siyasî programını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doktrinleri doğrultusunda düzenlemek, ikincisi ise bölgedeki Genç Türk hareketini dışa kapalı durumdan kurtarmak suretiyle diğer unsurları da dâhil ederek bir Osmanlı hareketi hâline getirmekti.66 Bu amaçla bölgede mevcut olan Genç Türk Kulübü'nü yeniden organize etmiş ve büyük toplantılar düzenleyerek Kulüp lehine faaliyetlerde bulunmuştur.

Mustafa Kemal Trablusgarp dönüşünde yine Selânik'te göreve başladı. 11. İhtiyat Fırkası'nın kurmay başkanı oldu. Bundan sonra onu 31 Mart Vak'asını bastıran Hareket Ordusu'nun İstanbul önlerindeki kurmay heyetinde görüyoruz. Hüsnü Paşa komutasındaki Hareket Ordusu tarafından İstanbul halkına gönderilen ve Hüsnü Paşa imzasını taşıyan 19 Nisan 1909 tarihli beyannameyi Mustafa Kemal yazmıştır. Fakat İstanbul önlerindeyken ordunun kumandanlığına Mahmut Şevket Paşa atanmış, dolayısıyla kurmay heyet de değişmiştir. Yeni kurmay heyette Berlin'den gelen Enver Bey ve Hafız Hakkı Bey bulunmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir bu suretle, Enver'in Mustafa Kemal'in önünü kestiğini söylemektedir.67 Enver Behnan Şapolyo da Mustafa Kemal'in Hareket Ordusu ile İstanbul'a giremediğini ve onun elinden her şeyi aldıklarını belirterek bu vak'adan sonra Mustafa Kemal'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün harekâtına muhalif kaldığını ifade etmektedir.68 Sina Akşin ise bu yer değiştirmenin normal olduğunu söylemektedir. Akşin'e göre Hüsnü Paşa Redif Fırkasının komutanı, Mustafa Kemal ise onun kurmay heyetindedir. Fakat Hareket Ordusuna II. Ordudan birlikler katılmıştır. Daha sonra da bütün ordunun komutanı olarak Mahmut Şevket Paşa görevi devralmış, buna paralel olarak da kurmay heyeti değişmiştir.69 İsabetli olan tespit Sina Akşin'e ait olan ifadelerdir. Bu hâdise sıradan bir askerî sevk ve hiyerarşinin işlemesinden ibaret olup İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri ve Mustafa Kemal arasındaki çekişmeye delil olarak göstermek mümkün değildir.

Meşrutiyetin ilânından sonra Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerini kademeli olarak daha alt seviyeye indirdiğini söyleyebiliriz. Kendisinin siyasî ve politik faaliyetlerde daha başarılı olacağına inanmasına rağmen70 askerî konulara ağırlık vermesinin İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin olumsuz tavırlarından kaynaklandığı aşikârdır. Ancak Mustafa Kemal'in askerî faaliyetlere ağırlık vermesi Şapolyo'nun belirttiği şekliyle "politikadan alâkasını tamamen kestiği"71 anlamına gelmez. Mustafa Kemal'in askerî konulara daha fazla eğilim göstermesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nin olumsuz tutumunun yanı sıra kendi istek ve iradesiyle gerçekleşmiş olması da göz ardı edilemez bir gerçektir.

Mustafa Kemal'in âdeta bir yalnızlık politikası ile ortaya koyduğu tavır ve davranış biçimi I. Dünya Savaşı'na kadar devam edecektir. Bu dönemde Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânından Alim ve mütefekkir olanlar ile beraber oluyor, en çok Ömer Naci ile geziyor, Ziya Gökalp'i dinliyor ve onların fikirlerinin tatbikini candan arzu ediyordu. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerini

sevmiyor, artık açıktan açığa tenkit ediyordu. Şahsî nümayişleri çirkin buluyor, ferdî hareketler onu üzüyordu. O, memlekette büyük bir radikal tebeddülün lüzumuna kail bulunuyordu. Fakat kendisinin nokta-i nazar ve kanaatleri Cemiyetin büyüklerinin kanaatine uymuyordu. Bilhassa ordunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî cemiyetinde politika ile alakadar olmasını tehlikeli görüyordu.72

Mustafa Kemal, Hareket Ordusu ayaklanması bastırıldıktan sonra Selânik'e döndü. Onu aynı yıl içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'teki 2. Kongresinde görüyoruz. 22 Eylül 1909 tarihinde toplanan İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresine Mustafa Kemal Trablus murahhası olarak katıldı. Meşrutiyetin ilânıyla birlikte sesli olarak savunduğu görüşlerini İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresine taşıdı ve burada da görüşlerini dile getirdi.

Mustafa Kemal'in savunduğu en önemli konu "ordunun siyasetten ayrılması" fikri olmuştur. Ayrıca Mustafa Kemal Meşrutiyet'ten önce Cemiyetin hazırlıksız ve kadrodan yoksun olduğunu savunmuştur.73 Mustafa Kemal'in eleştirileri İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'nde rahatsızlık uyandırmış; hatta Rahmi Bey Ali Fuat Beye "Mustafa Kemal çok ileri gidiyor" 74 demiştir.

Mustafa Kemal'in kongrede savunduğu fikirler şunlardır; Cemiyetin siyasî parti hâline getirilmesi, ordunun politikaya karışmaması, Cemiyet ile masonluk arasında bir ilgi kalmaması, Cemiyetin içinde eşitliğin kurulması ve hükûmet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması.75 Mustafa Kemal'in bu görüşlerine muhalefet büyük tepki göstermiştir. Özellikle ordunun politikadan çekilmesi görüşü 31 Mart Vak'ası örnek gösterilerek büyük tepki çekmiştir. Fakat yine de kongrede orduyla siyasetin ayrılığı ilkesini savunan bir karar kabul edilmiştir.76

Mustafa Kemal, 1909 kongresinde azımsanamayacak bir İttihatçı muhalefetle karşılaşmıştır. Mustafa Kemal'e göre asker-siyaset bütünleşmesi ordunun tamamıyla siyasîleşmesinin göstergesidir. Gerçekte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamaları sonucu Tunaya'nın da tespit ettiği gibi ordu siyasîleşmiş, daha değişik bir ifade ile "İttihatçılaşmış"tır. Buna karşılık İttihatçılar ise askerîleşmişlerdir. Aslında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamalarına uygun düşen bu rejim biçimine her şeyden önce orduyu zayıf düşüreceği endişesiyle karşı çıkmıştır. Ona göre Cemiyet partileşmeli; asker kışlasına çekilmelidir. Cemiyet içinde çalışmak isteyen subaylar istifa ettirilmeli; ancak o zaman siyasî hayata karışmalıdırlar. Bu konuda yasal önlem alınmalıdır. Mustafa Kemal'in bütün bu önerileri İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresinde derin yankılar yaratmıştır.77

Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile geçinememesinin diğer bir sebebi de Enver Bey ile olan ilişkisidir. Enver Bey ile araları hiçbir zaman düzelmemiş, bu da Mustafa Kemal'in Enver liderliğindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisini etkilemiştir. Aydemir; Enver'in Mustafa Kemal'den çekindiğini, Mustafa Kemal'in de Enver'e karşı aynı duyguları beslediğini söylemektedir.78 Zürcher ise Mustafa Kemal'in Enver'den çekinmesi için bir sebep olduğunu; fakat Enver'in ondan çekinmesi için bir sebep olmadığını söylemektedir. Yazarın iddiasına göre o dönemde Enver'e rakip olarak Mustafa Kemal değil de Ali Fethi Bey gösterilmekteydi.79 Türk tarihçilerinin hemen hemen ittifakla kabul etmelerine rağmen Zürcher'in "Enver'in Mustafa Kemal'den çekinmesi için bir sebep

olmadığını" iddia etmesi şahsî ve yanlış bir yorumdan öteye gitmemektedir. Her iki tarihî şahsiyeti yakından tanıyan Mehmet Şükrü Bleda "…Enver, Mustafa Kemal'in şahsında kendisi için bir rakip mi görürdü bilinmez, ona karşı daima soğuk ve çekimser davranırdı."80 derken Enver Beyin çekingenliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal'in hedeflerine ulaşma hususundaki ısrar ve kararlılığını iyi bilen Enver Bey için onun bu özelliği kendisinden çekinmesi için yeterli sebep olsa gerektir.

Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresinden sonra Eylül 1910'da Üçüncü Ordu Subay Talimgâhı Komutanlığı'na, daha sonra ise Kasım 1910'da tekrar Üçüncü Orduya atandı. Eylül 1910'da Pikardi Manevralarını izlemek üzere Fransa'ya gönderildi. Ocak 1911'de Selânik'te bulunan 38. Piyade Alayında görev aldı. Mart 1911'de ise Arnavutluk'ta çıkan isyanı bastırmak üzere düzenlenen harekâta Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın yanında katıldı. Mahmut Şevket Paşa'nın kurmay başkanı Mustafa Kemal'in, İTC ile bir ilgisi olmayan ve ordunun siyasete karışmaması prensibine kesinlikle inanmış bir subay olması ilgi çekicidir.81

Eylül 1911'de ise Selânik'teki görevinden alınarak İstanbul'da Genelkurmay Birinci Şubede bir göreve atandı. Mustafa Kemal kendisinin Selânik'ten uzaklaştırılmasını İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının kendisinin askerî birliklerle doğrudan bağlantısını koparmak için İstanbul'a tayin ettiklerini söylemektedir.82 Rıza Nur ise bu yer değiştirmeyi 1911 yılında Mustafa Kemal'in Halaskâr Zabitan Grubu'na katılmasına bağlamaktadır.83 Eğer bu doğruysa Selânik'ten uzaklaştırılmasının sebebi açıklanmış olur. Fakat bu bilgi Zürcher'in de belirttiği gibi başka hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Rıza Nur'un iddiası doğru olmuş olsaydı bir süre sonra Enver Bey, Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı gibi önde gelen İttihatçılarla Trablusgarp'a gitmesi mümkün olmazdı.84

1911 yılında gönüllü olarak Trablusgarp'a giden Mustafa Kemal Ekim 1912'ye kadar orada kaldı. Mustafa Kemal Trablusgarp'ta Enver, Kuşçubaşı Eşref ve Ali Fethi Beylerle birlikte İtalya'ya karşı üstün bir mücadele örneği sergilediler.85 Mustafa Kemal, diğerleri gibi Balkan Harbi'nin patlak vermesi üzerine İstanbul'a döndü. Onlar Libya'da iken Halaskâr Zabitan Grubu'nun çalışmalarıyla Kâmil Paşa'nın sadrazam, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğu bir kabine oluşmuş, dolayısıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimden uzaklaşmıştı. Rumeli'deki durum oldukça kötüydü ve Babıâli, Balkan devletleriyle ateşkes anlaşması yapmak istiyordu. Mustafa Kemal Libya'dan dönünce Kasım 1912'de Gelibolu Yarımadası'ndaki Akdeniz Boğazı Mürettep Kuvvetleri Harekat Şubesi Müdürlüğü'ne tayin edildi. Ali Fethi Beyin emrinde çalışacaktı.86 Savaşta durum kötüye gidiyordu. Kâmil Paşa yönetimindeki kabine Edirne'yi kaybetmek pahasına da olsa barış istiyordu. Fakat İttihatçılar aynı fikirde değillerdi. 23 Ocak 1913 tarihinde Enver ve Talat Beylerin liderliğini yaptığı bir grup Babıâli'yi basarak Nazım Paşa'yı öldürdüler ve Kamil Paşa'yı istifaya zorladılar. Onun yerine Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu.87 Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarı tam manasıyla ellerine geçirmiş oldu.

Mahmut Şevket Paşa Kabinesi, Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'nın hazırladığı bir saldırı plânını Bulgarlara karşı uygulamaya karar verdi. Plân Mustafa Kemal ile Fethi Bey'in görev

yaptığı Bolayır Kolordusunun ve Enver Bey'in görev yaptığı 10. Kolordu'nun iş birliğini öngörüyordu. Plân tatbik edildi, ancak büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. 10. Kolordu Komutanı Hurşit Paşa bütün Çanakkale bölgesindeki orduların komutanlığına getirilince Fethi ve Mustafa Kemal istifa ettiler. Mahmut Şevket Paşa bölgeye gelerek incelemelerde bulundu ve suçlu olarak gördüğü Bolayır Kolordusu Komutanı Fahri Paşa'yı görevden aldığı gibi Enver Beyi de Genelkurmayda çalışması için İstanbul'a götürdü. Fethi ve Mustafa Kemal buna karşı tepkilerini sadrazama ilettiler. İzzet Paşa'ya da istifalarıyla birlikte bir muhtıra gönderdiler.88 Muhtırada Bulgarlara karşı harekâtın tekrarlanması isteniyordu. İzzet Paşa muhtırayı İttihatçı liderlere ve özellikle Enver'e karşı bir tahrik olarak kabul ediyor. Fakat bunların görevden alınmalarını istemiyor, cezalandırılmasalar bile arkadaşları tarafından uyarılmaları isteniyordu.89 Araya Talat Bey devreye girerek Mustafa Kemal ile Fethi Bey'in görevde kalmalarını sağladı.

Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913 tarihinde Londra Barış Anlaşmasını imzalayıp Midye-Enez hattını sınır olarak kabul etti ve Edirne'yi Bulgaristan'a terketti. Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913 tarihinde bir suikast sonucunda öldürülünce yerine Said Halim Paşa geçti. II. Balkan Savaşı esnasında 21 Temmuz 1913 tarihinde Edirne kurtarılmıştır.90 Edirne'ye ilk giren yine Enver Bey olmuştu. Ama plâna göre Edirne'ye girmesi gereken fırka Fahri Paşa, Ali Fethi ve Mustafa Kemal komutasındaki fırkaydı. Bu olaydan sonra iki grup arasında ilişkiler yine gerginleşti.91 Balkan Harbi'ndeki bu Enver-Mustafa Kemal çatışması Mustafa Kemal için iyi bir gelişme olmadı. Çünkü Enver Bey 4 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı oldu.

Balkan Harbi'nden sonra Mustafa Kemal Ali Fethi Bey ile birlikte Sofya'ya gitti. Fethi Bey hatıralarında Mustafa Kemal'e Sofya ateşe militerliğini kendisinin teklif ettiğini ve Mustafa Kemal'in de bunu kabul ettiğini söylemektedir. Ayrıca başta Enver Bey olmak üzere önde gelen İttihatçıların Mustafa Kemal'in bu gidişinden sevindikleri yönünde kaynaklarda yaygın kanaat mevcuttur.92 Mustafa Kemal gidişinden İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin memnuniyeti doğru olmakla birlikte bu görevlendirmede asıl maksat İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'ni yok saymak isteyen Fethi Bey'in Talat Bey tarafından uzaklaştırılmasıdır. Talat Bey, Bulgaristan ile yapılan barışı bahane ederek Fethi Beyi İstanbul'dan uzaklaştırarak İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi'ni tamamen kontrolü altına almıştır. Dolayısıyla hedef doğrudan Mustafa Kemal değil, Ali Fethi Bey'dir.

Mustafa Kemal I. Dünya Savaşı'na kadar burada kaldı. Savaş başlayınca askerî görev istedi ve Tekirdağ'da kurulmakta olan 19. Fırka Komutanlığı'na tayin edildi. Bu fırka daha sonra Gelibolu'ya geçirildi ve Çanakkale Savaşlarında büyük başarılar kazandı.93 Çanakkale savaşlarından sonra kendisine verilmesi gereken terfisi geciktirildi.94 Geç de olsa livalığa (generalliğe) yükseldikten sonra Kafkas Cephesi'ne gönderildi. Bu bölgede Muş'u ve Bitlis'i düşman işgalinden kurtardı. II. Ordu Komutan Vekilliğine tayin edildi. Bir müddet sonra Hicaz Kuvve-i Seferiyesi adı altında teşkil edilmek istenen ordunun komutanlığına atandı. Bu sırada Şam'da bulunan Harbiye Nazırı Enver Paşaya Mustafa Kemal Hicaz'ın boşaltılmasını ve Suriye Cephesinin kuvvetlendirilmesini söyledi. Fakat Enver Paşa bunu kabul etmedi. Ama Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin teşkilinden de vazgeçildi. Bir müddet sonra da yeni teşkil edilen Yedinci Ordu Komutanlığına tayin edildi.95

Bu arada 1916 yılında Yakup Cemil Olayı'na adı karıştı. Yakup Cemil, darbe girişimini tamamladıktan sonra Enver Paşa'nın yerini alacak kişi olarak Mustafa Kemal'in ismini zikretmiştir. Fakat Mustafa Kemal'in olayla ilgili olduğu ispatlanamamıştır. Ancak Yakup Cemil'in arkadaşlarından Dr. Hilmi kendisinin Silvan'daki karargâhına sığınınca onu himayesi96 altına alması dikkat çekicidir.

Mustafa Kemal 7. Ordu Komutanlığı'nda görev yaparken Yıldırım Orduları Komutanı Alman General Falkenhayn ile arasının açıldığını görmekteyiz. Tamamen Birinci Dünya Savaşı'nın askerî ve siyasî seyri ile alâkalı fikrî ayrılıklardan kaynaklanan bu tartışmada Mustafa Kemal hem Alman Generalini hem de Osmanlı Harbiye Nezareti'ni eleştirmektedir. Osmanlı Harbiye Nezareti'ni eleştirmesinin sebebi, köklü bir geçmişi olan Türk Ordusunun başına Türk milletini, Türk askerini ve Türkiye'yi hiç tanımayan Almanları geçirmiş olmalarıdır. Alman generallerine ise yanlış kararlarından dolayı eleştirilerde bulunmuştur. Alman Generali Falkenhayn'a karşı olan eleştirisinde yalnız değildir. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa da onun tarafındadır.97 Mustafa Kemal; Eylül 1917 sonlarında Falkenhayn'ın davranışları konusunda iki rapor vermiş fakat ikisi de kabul edilmeyince Ekim başında 7. Ordu Komutanlığı'ndan çekilmiştir. 20 Eylül 1917 tarihli ilk rapor Falkenhayn'ın aleyhinde olduğu kadar savaş sırasındaki olumsuz dâhilî vaziyeti ortaya koymakta ve kabineyi de tenkit etmektedir.98 Mustafa Kemal'in ikinci raporu ise birincinin zeyli durumundadır. Birinci rapor Talat, Enver ve Cemal Paşalara gönderilirken zeyli Enver ve Cemal Paşalara gönderilmiştir. Zeylin tarihi 24 Eylül 1917'dir.99

Daha önce de söylediğimiz gibi raporları kabul edilmeyince Mustafa Kemal istifa etti. İstifa sonrasında İkinci Orduya atandı ise de bu görevi de kabul etmedi ve İstanbul'a döndü. İstanbul'a dönüşünden hemen sonra bir iddiaya göre Mustafa Kemal ile Ali Fethi Bey, Enver Bey'i askerî bir darbe yapıp ayrı barış görüşmeleri yapmakla suçlayarak Enver Bey ile Talat Bey'in arasını açmaya çalıştılar. Ancak bu teşebbüs Talat Bey'in Enver Bey'i haberdar etmesiyle atıl kaldı.100 Bu olayın hemen arkasından Mustafa Kemal'in Veliaht Vahdettin ile birlikte Aralık 1917'de Almanya gezisine çıkması101 sonucu onun İstanbul'dan uzaklaşmasında, kesin olmamakla birlikte Ali Fethi Bey ile giriştikleri politik teşebbüsün rolü olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Mustafa Kemal Almanya'dan döndükten sonra rahatsızlığı nedeniyle Karlsbad'a gitti. O buradayken Vahdettin tahta çıkmıştı. Karlsbad'dan döndükten sonra yine 7. Orduya atandı. Mondros Mütarekesi'ne kadar orada kaldı.

Bu arada 1 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti son kongresini bir yenilgi ve matem havası içinde topladı ve fesh kararı aldı. Fakat partiden ilk kopmalar daha önce başlamıştı. Ali Fethi Bey ve Hüseyin Kadri, Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurmuştu. 1 Kasım'daki toplantıda partinin feshi kararı alındığı gibi Teceddüt Fırkası adında yeni bir fırkanın kurulması da kararlaştırıldı. 1-2 Kasım 1918 gecesi Talat, Enver, Cemal, Beyrut Valisi Azmi, eski polis müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaddin Şakir, Cemal Azmi bir Alman denizaltısıyla kaçtılar. Teceddüt Fırkası da 9 Kasım 1918'de kuruldu.102 Ancak daha sonraki tarihlerde fırkadan çekilmeler olmuştur. Bu arada Yıldırım Orduları Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın fırkaya üye olduğu bildirilmişse de o bu haberi yalanlamıştır.103

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1 Kasımda aldığı karar fesholmakla birlikte bir dönüşüm hareketidir. İttihatçılar, İttihat ve Terakki'nin tarihe intikal etmesini istememiş, partilerinin ismini değiştirerek Teceddüt Fırkası'na dönüştürmüşlerdir. Artık resmen İttihat ve Terakki yoktur ancak İttihatçılar vardır. İttihat ve Terakki liderleri bu girişimleriyle İttihat ve Terakki'yi ayakta tutarak, bir gün Anadolu'da görünme umudunu hiçbir zaman yitirmemişlerdir.104

İttihat ve Terakki yarattığı siyasî iktidarın askerî niteliğinin ağır basması ile öne çıkan siyasî ve sosyal bir harekettir. Çünkü hareketin yaratıcısı, ordudur. İttihat ve Terakki, gerçekte hürriyetçi ve çoğulcu bir rejim taraftarı olmadığı için, devlet yönetiminde kendisini ordunun yardımına muhtaç görmüştür. Bu yüzden meydana getirdiği siyasî iktidarın askerî özelliği daima ön plândadır. İttihat ve Terakki'nin devletle ve orduyla bütünleşmesinin ortaya koyduğu en güçlü sonuç ise İttihatçıların Meşrutiyetin her şeyinden sorumlu tutulmalarına sebep olmuştur.105

Meşrutiyet Devri öncesinde ve sonrasında "İttihatçı" olmak" daha başka nitelikleri ve yetenekleri gerektirmiştir. "İttihatçı", her şeyden önce eylemci ve ihtilâlcidir. Fakat, ihtilâlcilik, Meşrutiyet boyunca İttihat ve Terakkiyi Osmanlılık fikriyatının dışına çıkartmamıştır. İttihatçılık; komitacı, namuslu olmak, arkadaşlarını korumak, hiçbir "şahsî" menfaat beklemeden çalışmak, verilen görevi yapamamak hâlinde ölmeyi tercih etmek gibi şartları ihtiva etmiştir. Cemiyetin her üyesi bir fedaî sayılır ama asıl fedaî olmak isteyenlerin ayrı bir statüsü vardır. İttihat ve Terakki'nin ismiyle bütünleşen bu insanlar, verilen her türlü emri yerine getiren militanlardır. Bu insanların emirleri muhalefete karşı kullanmaları da ayrıca İttihatçı bir yöntem sayılmıştır. Bir İttihatçı hem Sünnî, hem Nakşibendî, hem de mason olabilirdi. Ancak İttihatçılıktan ayrılmak İslâm'dan ayrılmak gibi mütalâa edilirdi.106

Mütareke ve Millî Mücadele Döneminde İttihatçılık ve Mustafa Kemal Paşa

1918 yılının Kasım ayı, yakın tarihimizin dönüm noktalarındandır. Her şeyden önce İttihat ve Terakki devri bitmiştir. Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı sona ermiş ve Mütareke Dönemi başlamıştır. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkarken, Talat Paşa 13 Ekim 1918'de sadaret mührünü geri vermiş, onun yerine İzzet Paşa Hükûmeti kurmuştu. 30 Ekim 1918'de Bahriye Nazırı Rauf Bey (Orbay), Mondros Ateşkes Antlaşması'na imza atmış; 13 Kasım'da İtilâf Donanması Boğaz'a demirlemişti. İzzet Paşa, sadarete geldikten 25 gün sonra çekilmiş, yerine Ahmet Tevfik Paşa geçmiştir.107 Bu önemli gelişmelerle başlayan Mütareke Dönemi, Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri açısından düşünüldüğünde, Millî Mücadele'nin hazırlık safhasını teşkil eder. Bu safhada, İttihat ve Terakki liderlerinin ülkeyi terk etmesiyle İstanbul'da oluşan siyasî boşluk, Mustafa Kemal'in faaliyetleri için daha uygun bir ortam sağlamıştır.

Böyle bir ortamda Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki ile olan ilişkisini gösteren bir belge de 1 Kasım 1918'den itibaren Ali Fethi Bey ile Mustafa Kemal'in çıkarttıkları "Minber" isimli gazetedir. Sadece 51 gün çıkan gazetenin imtiyaz sahibi, Dr. Rasim Ferid Bey'dir. İlk sayısında, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın programı yer almıştır. İkinci sayısında İttihat ve Terakki Kongresi, Talat Paşa ve Ziya Gökalp'ın istifaları duyurulmuştur. Minber, faaliyetlerine başlamasıyla birlikte İttihat

ve Terakki'nin yayın organı olmakla suçlanmış; Ali Fethi Bey buna sert karşılık vermiştir. Minber'de şöyle denilmektedir: "…Refikimiz bu havadisi acaba nereden almıştır? Norki Yank, birinci nüshamızdan bugüne kadar yazdığımız şeyler içinde Cemiyetin nokta-i nazarını terviç ettiğimizi ispat edecek ne gördüğünü bize lütfen haber verirse, pek memnun olacağız".108

6 Kasım 1918 tarihli Minber'in ilk sayfasında "Kaçmışlar" başlıklı yazıda Talat, Enver ve Cemal Paşalar hakkındaki duygu ve düşünceler açıkça ve sert bir dille belirtilmiştir109. Gazetenin 17 Kasım 1918 tarihli sayısında Mustafa Kemal ile yapılan mülâkat yayımlanmış ve Mustafa Kemal'e, İmparatorluğun siyasî durumu hakkındaki düşünceleri, İngilizlere karşı beslediği duygular, ülkede görülen son düşünce akımlarını nasıl bulduğu hususunda sorular sorulmuştur.110

Mülâkatta, "Ben siyasetle yalnız 329 senesinde Sofya ve aynı zamanda Belgrad ve Çetine Ateşemiliterlikleri uhdemde bulunduğu bir sene zarfında iştigal ettim ve tarz-i iştigalim de sırf siyasî olmayıp askerî-siyasî bir iştigal idi." diyen Mustafa Kemal, siyaseti askerliğin ve ordunun uğraş alanı dışında gördüğünü belirtmekte; ülkenin özgürlüğe ve barışa ihtiyacı olduğunu bildirmektedir.111 Ancak teknolojinin ve uygarlığın gereklerini yerine getiren güçlü bir orduya ihtiyaç olduğunu da vurgulamaktadır.

İttihat ve Terakki'nin kendisini feshetmesinden sonra İttihatçıların faaliyetleri, özellikle ordu bünyesinde açık siyasî faaliyetler ve sivillerin hâkim olduğu yeraltı faaliyetleri devam etmiştir. İttihatçıların açık siyasî faaliyetleri, Teceddüt Fırkası etrafında varlıklarını devam ettirme çabası şeklinde ortaya çıkmıştır. İttihat ve Terakkinin son kongresinde kurulması kararlaştırılan

Teceddüt Fırkası, 9 Kasım'da kurulmuş ve derhâl İttihat ve Terakki ile olan bütün bağlarını reddetmiştir.112 Sina Akşin, Teceddüt Fırkası'nın kurulması olayının İttihat ve Terakki içindeki Fırka-Cemiyet çekişmesini, fırkanın kazandığına işaret olduğunu iddia etmektedir.113 Fakat Cemiyetin yeraltı faaliyetleri, Millî Mücadelede daha çok ön plâna çıkmıştır. Zaten Teceddüt Fırkası da özellikle Damat Ferit Paşa Hükûmeti zamanında faaliyet alanı bulamamış ve son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerine de katılmamıştır.114

İttihat ve Terakki'nin yeraltı örgütü ise Karakol Cemiyeti'dir. Karakol Cemiyeti, Millî Mücadele yıllarında İstanbul'da kurulan ilk ve en önemli gruplardan biridir. Enver ve Talat Paşaların direktifleri ile kurulmuştur. Eski İaşe Nazırı Kara Kemal Bey, Talat Paşa'dan aldığı emirle Erkân-ı Harp Miralay Kara Vasıf Bey'i evine davet ederek gizli bir teşkilâtın kurulmasının lüzumunu anlatmıştır. İttihatçıların birbirine bağlanmaları ve arkadaşlarını tanımaları gerektiği üzerinde durulmuştur. Talat Paşa'nın isteği ile "Karakol" kelimesi parola olarak seçilmiştir.115

Başlangıçta İttihatçıları korumak ve bir çatı altında toplamak amacıyla kurulan bu Cemiyetin daha sonra yayımlanan nizamnamesinin 1. maddesinde şöyle denilmektedir; "Karakol Cemiyeti, milletin vahdet, hürriyet ve hâkimiyet-i mutlakasını ve vatanın siyasî, coğrafî ve iktisadî tammını temin ve muhafazaya çalışır. İşbu mukaddesat-ı tabiiyye-i milliye ve mülkiyeyi muhil her nev'i ukud, kuyût ve şurûtu sûret-i kat'iyyede red ve keenlemyekûn add ve ilân eder".116

Mütareke döneminde İttihat ve Terakki bu tür bir varolma gayretini sürdürürken Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelir gelmez giriştiği ilk siyasî teşebbüs, Ahmet İzzet Paşa ile temasa geçerek iktidar kapılarını zorlamak olmuştur. Yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa'ya mecliste güven oyu verdirmemek İzzet Paşa ile mutabakata vararak Paşa'yı tekrar iş başına getirmek için gerekli şartları ve zemini hazırlamaya çalıştı. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, sadece mebuslar arasında kulis yapmakla yetinmedi; aynı zamanda Minber gazetesini politik mücadelesinde bir propaganda vasıtası olarak kullandı. Gazetede, bir taraftan Tevfik Paşa aleyhinde şiddetli neşriyat yaptırırken, diğer taraftan yukarıda mülakâtını verdiğimiz dipnotta da görüldüğü gibi kendisini aynı gazete vasıtasıyla politik makamlara lânse ettirmeye çalıştı. Onun bu ve benzeri siyasî faaliyetleri sonucu arzuladığı ve gelmeyi umduğu politik mevkiideki amacı takip edeceği politikaya kolaylık sağlamaktı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da kaldığı süre içinde hedeflediği Harbiye Nazırlığı'na hiçbir zaman gelememiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki bir diğer teşebbüsü ise, Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey ile muhtemel kabine değişikliğinde teşkil edilecek yeni hükûmetin durumu olmuştur. Eski Maliye Nazırı Cavid, Teceddüt Fırkası ileri gelenlerinden Sabri (Toprak) ve İsmail Canbulat Beylerin yer alması plânlanan kabinede Mustafa Kemal Paşa da düşünülmüş; hatta kendisiyle görüşülmüştür. Ancak Cavit Beyin günlüklerinden117 de anlaşılacağı gibi, eski İttihatçılar, Mustafa Kemal Paşa'ya güvenmemekte ve onun önemli mevkilere gelmesini istememektedir. Burada dikkat çekici olan hadise, Mütareke günlerinde Mustafa Kemal Paşa'ya güvenmeyen eski İttihatçı bir grubun menfî tutumunun yanı sıra, İstanbul'daki hemen her teşebbüsünde Paşa'nın ayrı bir İttihatçı grubu ile hareket etmiş olmasıdır. Bu duruma en iyi örnek, Anadolu'ya geçmeden önce son politik teşebbüsü olarak kabul edilen ve arkadaşları ile birlikte kurduğu İhtilal Komitesi'dir. Sadrazam Tevfik Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak suretiyle kabineyi düşürme ve yeni hükûmetin kuruluşunda müessir olma temel düşüncesine dayanan bu teşebbüste, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Fethi, İsmail Canbulat, Kara Kemal ve Rauf Beyler yer almışlardır.118 İsmail Canbulat'ın geri çekilmesiyle atıl kalan teşebbüs tamamıyla İttihatçı karaktere sahiptir. İhtilâl Komitesi'nin İttihatçı karakteri ise doğal olarak mensuplarının da eski birer İttihatçı olmalarından kaynaklanmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın başlangıçta karşı karşıya geldiği eski İttihatçı gruplardan birisi de Karakol Cemiyeti olmuştur. Karakol Cemiyeti, Mütareke döneminde Anadolu'ya silâh sevkiyatı ile ilgili önemli hizmetlerde bulunmakla birlikte daha sonraki dönemde Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğindeki Millî Mücadele'yi İttihatçı bir hareket hâline sokmaya çalışmıştır.119

Hüsnü Himmetoğlu Karakol Cemiyetinin 2-3 Kasım 1918 tarihinde kurulduğunu söylerken120 Tevetoğlu 13 Kasım 1918 tarihini vermektedir. Önem arz etmeyen bu on günlük tarih farkı bir tarafa bırakılırsa, Kasım 1918'de kurulan Cemiyetin 5 Ocak 1919'da Anadolu tarafından resmen tanındığı iddiası müphemdir.121 Çünkü bu tarihte Cemiyeti Anadolu'da tanıyacak herhangi bir teşkilât veya yetkili merci yoktu. Bu nedenle bu tarih büyük bir ihtimalle yanlıştır. Karakol Cemiyet'inin kuruluş çalışmaları sırasında göz ardı edilmemesi gereken mesele ilk kadrosunun zamanın İttihatçılarından

meydana gelmiş olmasıdır. Bunlar Kara Kemal, Kara Vasıf Bey, Halil Bey, Baha Said Bey, Yenibahçeli Şükrü Bey, Çerkez Reşid Bey ve Kel Ali (Çetinkaya) Beydir.122

Karakol Cemiyeti'nin kuruluşu sırasında Anadolu'da Cemiyet'in çalışmalarıyla ilgili muhatap bulunmamakla birlikte Ağustos 1919 tarihine gelindiğinde şartlar değişmiş, Anadolu'da Heyet-i Temsiliye ilerde kurulacak olan yeni Türk devletinin orijini olarak ortaya çıkmıştı. Ancak Kasım 1918'den itibaren Ağustos 1919 tarihine kadar olan dönemde Cemiyet, çalışmalarını içe dönük ve oldukça bağımsız bir tarzda devam ettirmiş, bu safhada kendisini Anadolu hareketine bağımlı hissetmeyerek farklı, gizli ve amacı belli olmayan bir tarzda sürdürmüştür. Cemiyetin bu farklı üslubu Ağustos 1919'da bütün ordu birimlerine gönderdiği bildiride görülmektedir. Bu bildiri ile Karakol Cemiyeti kendisini, subayları, Genelkurmayı ve başkomutanı olan bir örgüt olarak sunuyordu. Mustafa Kemal bütün kumandalara bir telgraf çekerek bildiriyi dikkate almamalarını söylemiştir. Sivas Kongresi esnasında Kara Vasıf ile karşılaşınca gizli merkezin gizli başkumandanın ve gizli büyük erkân-ı harbiyenin kimler olduğunu sorduğu zaman, "Hepsi, siz ve arkadaşlarınızdır." cevabını almıştır. Bu cevaba Mustafa Kemal'in tavrı sert olmuş ve durumu kabul etmemiştir.123 Görüldüğü gibi Karakol Cemiyeti, direniş hareketine önderlik etmek istemiş, dolayısıyla da Millî Mücadeleyi ve Mustafa Kemal'in önderliğini tehdit etmiştir.

Mustafa Kemal'in bu tavrına rağmen Kara Vasıf, Cemiyet'in faaliyetlerini durdurmamış, 1919 yılının Kasım ayında İstanbul'da bazı Bolşevik liderlerle görüşmeler yapmıştır.124 Bolşevikler ile ilk bağlantıyı, Berlin'de Enver Paşa kurmuştur.125 Karakol Cemiyeti'nin Bakû'ye temsilci olarak gönderdiği Baha Sait, 11 Ocak 1920'de Bolşevik liderler ile bir anlaşma imzalamayı başarmıştır. İttihatçılar ile Bolşevikler arasında yapılan anlaşmaya göre Türkler, İngiliz sömürgesi altında olan Müslümanları ayaklandırmaya çalışacak, Bolşevikler de Anadolu direnişini destekleyecekti. Ankara'dan Moskova'ya temsilci olarak gönderilen Halil (Kut) Paşa da Baha Sait'in bu çalışmalarını desteklemiştir.126

Karakol Cemiyeti'nin bu çalışmaları, Millî Mücadeleyi iki başlı bir hâle getiriyordu. Bir taraftan da eski İttihatçı liderler, Avrupa'da, Sovyetlerde temaslarına devam ediyorlardı. Bu sırada meydana gelen İstanbul'un işgali hadisesi, Mustafa Kemal'e Karakol Cemiyeti'ni itaatkâr hâle getirme imkânı verdi. İstanbul'un işgalinden sonra yapılan bir ihbar sonucu, Karakol Cemiyeti'nin önde gelen liderleri tutuklanmış ve Malta'ya sürülmüştür.127

Bu tarihten sonra Karakol Cemiyeti, Kurmay Albay Muğlalı Mustafa Bey'in başkanlığında çalışmış; 23 Nisan 1920'de Zabitan, Ekim 1921'de Yavuz isimlerini almıştır. Bu gruplar da Anadolu tarafından Karakol Cemiyeti'nin bir devamı olarak görülmüş ve desteklenmiştir. Fakat eski İttihatçılardan ve Karakol üyesi bazı kişiler tarafından kurulan Müdafaa-yı Milliye Grubu ve bu grubun bir devamı veya yan kuruluşu gibi çalışan M. M. Grubu, Anadolu hükûmeti tarafından tanınmış ve desteklenmiştir. Özellikle İstanbul'da çok yaygın olan Müdafaa-yı Milliyenin isminden faydalanmak amacıyla M. M. adını alan grubun başına, Fevzi Paşanın emriyle Emekli Süvari Kaymakamı Hüsamettin Bey geçirilerek açıkça destek verilmiştir.128

Başta Mustafa Kemal olmak üzere, Millî Mücadele'de önderlik edenler, İttihat ve Terakki'nin eski üyeleridir. Bu nedenle, İstanbul Hükûmeti ve İtilâf Devletleri tarafından Millî Mücadele yanlıları İttihatçı olmakla suçlanmıştır. Kuva-yı Milliyeciler, hareketlerinin İttihatçı olarak nitelendirilmesinin kendilerine sorun yaratacağını ve diğer devletlerle yapılacak görüşmelerde bir pürüz teşkil edeceğini fark ediyorlardı. Bu nedenle, Sivas Kongresi'nin açılışında, hiçbir parti ile ilişkilerinin olmadığı duyuruldu. Kongre üyeleri İttihatçı olmadıklarına dair yemin ettiler ve padişaha da bunu bildirdiler.129 Esasında bu yemin hâdisesi Mustafa Kemal Paşa'nın daha sonra ifade ettiği gibi siyasî bir manevradan başka bir şey değildi.

Başta Karakol Cemiyeti olmak üzere İttihatçılar tarafından kurulan gizli gruplar, özellikle teçhizat bakımından çok büyük ve önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Fakat Zürcher daha ileri giderek Anadolu'daki direnişin 1915-1916 yıllarından itibaren İttihatçılar tarafından plânlandığını, Mondros'tan sonra da İttihatçıların bu plânı uyguladıklarını, ve daha sonra yine İttihatçılar tarafından Mustafa Kemal'in lider olarak seçildiğini söylemektedir.130 İttihatçıların Millî Mücadele'ye katkıları, azımsanmayacak kadar önemlidir. Fakat özellikle Mustafa Kemal'in İttihatçılar tarafından direnişin başına geçirilmiş olması fikri abartılıdır. Yazar bu fikri, Şeref Çavuşoğlu'nun makalesini delil olarak göstererek savunmaktadır. Bu makalede Şeref Çavuşoğlu, üye olduğu grubun (Karakol Cemiyeti) Anadolu'da direnişi örgütlediğini ve bu örgütün başına geçirilmek için de Mustafa Kemal'in seçildiğini söylemektedir.131 Fakat yazar başka hiçbir kaynakta buna dair bir bilgi bulamadığını da kabul etmektedir.

İttihatçıların Millî Mücadele'ye katkıları kesin olarak bilinmemekle beraber, liderliğini ele geçirmeye çalıştıkları da bilinen bir gerçektir. Bu amaç uğruna gayret sarf eden Enver Paşa, Anadolu'ya geçerek direnişin başına geçmek için çabalamış; fakat Sakarya Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemal'in liderliği herkes tarafından kabul edilmiştir.

Cumhuriyet Döneminde İttihatçılık ve Mustafa Kemal Paşa

Cumhuriyetin ilânından sonra İttihatçıları iki olayın içinde görüyoruz. Birincisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu, ikincisi ise Atatürk'e karşı yapılan suikast girişimidir.

Millî Mücadele'de olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de önde gelen liderler İttihatçıydı. Mustafa Kemal, Rauf (Orbay), Kâzım Karabekir, Ali Fethi (Okyar), Ali Fuat (Cebesoy) bunların en önemlileridir. Fakat Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde öne çıkan liderlerin çoğu Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki içinde görüşlerinden dolayı arka plânda kalanlardır. Meşrutiyet Dönemi'nde fikirlerini uygulayamayan bir İttihatçı olan Mustafa Kemal Cumhuriyet döneminde fikirlerini uygulama imkanı bulmuştur. Bu uygulamaları sırasında onun faaliyetlerine muhalefet, yakın çevresinden gelmiş, Millî Mücadeledeki yakın arkadaşları kendisine karşı bir muhalefet partisi kurmuşlardır. 26 Ekim 1924'de Kâzım Karabekir Birinci Ordu Müfettişliğinden istifa etmiş,132 muhalefetin başını çekmiştir. Ali Fuat, Refet (Bele), Rauf (Orbay), Cafer Tayyar, Rüştü, Adnan (Adıvar), Bekir Sami de ona katılarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını 17 Kasım 1914'te kurmuşlardır.133

Siyasî gelişmelerin yoğun olduğu bu dönemde, İsmet Paşa 22 Kasımda başbakanlıktan istifa etmek zorunda kalmış, yerine daha ılımlı olan Ali Fethi Bey atanmıştır. Fakat Fethi Beyin başbakanlığı kısa sürmüştür. 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Sait İsyanını bastırmakta yetersiz olduğu iddia edilerek başbakanlıktan alınıp, yerine İsmet Paşa tekrar geçirilmiş; 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükun Kanunu'nu çıkartılmış ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da hükûmetin bir kararnamesiyle 3 Haziran 1925'te kapatılmıştır.134

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı, "İttihatçı Fırka" şekliyle tanımlamak ya da İttihat ve Terakki'nin bir devamı olarak görmek yanlıştır. Eski İttihatçıların çoğu bu partiye üye olmuştur. Fakat Cumhuriyet Halk Fırkası üyelerinin çoğunun geçmişi de İttihat ve Terakki ile bağlantılıdır. Buna en önemli örnek, Mustafa Kemal'in bizatihi kendisidir. Burada orijinleri itibariyle benzer gibi görülen iki ayrı siyasî teşekkül arasındaki temel farklılık; İsmail Canbolat gibi İttihat ve Terakki'nin radikal kişilerinin Terakkiperver'i seçmiş olmalarıdır.

Aynı radikal grup, İzmir suikastında da görülmektedir. Ankara'dan 7 Mayıs 1926'da hareket eden Mustafa Kemal bir yurt gezisine çıkmış; Mudanya'dan sonraki durak olarak İzmir seçilmiştir. İzmir'e gitmeden bir gün önce İzmir Valisi Kazım Paşa'dan alınan bir telgraf sonucu kendisine karşı bir suikastın tertip edildiğini, fakat tertipçilerin yakalanmış olduğunu öğrenmiştir.135 İzmir suikastı, Ziya Hurşit (eski Lâzistan mebusu) Şükrü (İzmir) ve Arif'den (Eskişehir) meydana gelen üç milletvekili tarafından örgütlemiştir. 15 Haziran'da gerçekleştirilmesi tasarlanan suikast ile Mustafa Kemal'in arabasına tabancalarla ve el bombalarıyla saldırılması planlanmış ancak Giritli Şevki'nin korkarak olayı ihbar etmesiyle suikast açığa çıkmıştır.136

Hem Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde hem de İzmir İstiklâl mahkemesinde görülen İzmir suikastı davasında önde gelen eski İttihatçılar ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası eski üyeleri tutuklandılar. Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar bunlardan bazılarıdır. Tutuklanan İttihatçıların en önemlileri Mehmet Cavit, Hafız Mehmet, Küçük Talat, Mithat Şükrü, Dr. Nazım, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi, İsmail Canbulat, Kara Vasıf ve Ahmet Nesimi idi. Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) yurt dışında oldukları için tutuklanamadılar. Abdülkadir ve Kara Kemal ise saklandı.137

İzmir'deki dava, 25 Haziran'da başladı ve 11 Temmuz'da sonuçlandı. Toplam 15 kişiye ölüm cezası verildi. Bunlar; Ziya Hurşit, Ahmet Şükrü, Gürcü Yusuf, Lâz İsmail, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, Abidin, Halis Turgut, İsmail Canbulat, Rüştü Paşa, Hafız Mehmet, Rasim, Arif, Kara Kemal ve Abdülkadir'dir. Buna karşılık Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları içerisinde yer alan paşalar affedilmişlerdir. Ankara'daki dava ise 1 Ağustos'ta başlamış, 26 Ağustos'ta sona ermiştir. Sanıklardan Cavit, Dr. Nazım, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi idama, başta Rauf Bey (Orbay) olmak üzere birçoğu da hapse mahkûm edildi. Yalnızca Kara Kemal, yakalanmak üzereyken intihar etmiş, Abdülkadir ise kaçmak isterken yakalanmış ve daha sonra idam edilmiştir.138

Cumhuriyet döneminde ister muhalefet, isterse iktidardaki önde gelen siyasetçiler ve devlet adamları olsun hepsi de İttihat ve Terakki azasındandı. Dolayısıyla, 1926'daki bu idamları, İttihatçılara

karşı bir tasfiye olarak nitelendirmek yanlış olur. Gerçekte tasfiye hareketi, İttihat ve Terakki'nin radikal grubuna ve Mustafa Kemal'in liderliğini kabul etmemiş olanlara karşı yapılmıştır.

Sonuç

Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki içinde II. Meşrutiyet'ten sonra devlet içerisinde yüksek bir mevkiye gelememiştir. Bunun sebebi de İttihat ve Terakki'nin yöneticileriyle fikir birliğine varamamasıdır. İttihat ve Terakki yöneticileri, fikirlerinden ve güçlü kişiliğinden çekindiklerinden dolayı Mustafa Kemal'i Merkez-i Umumîden daima uzak tutmuşlardır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, İttihat ve Terakki feshedilmiş, ama İttihatçılık ortadan kalkmamıştır. Parti, hem alenî hem de gizli olarak devam etmiştir: Alenî kolu, Teceddüt Fırkası; gizli kolu ise, Karakol Cemiyeti'dir. Teceddüt Fırkası bir varlık gösteremezken, Karakol Cemiyeti'nin, Millî Mücadele döneminde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Fakat cemiyetin mensuplarına İttihat ve Terakki'nin devamı olarak bakıldığı için güvenilmemiş, İstanbul'un işgalinden faydalanılarak tasfiye edilmiş, Cemiyetin üstlendiği görevler farklı müesseseler ihdas edilmek suretiyle el değiştirmiştir.

Millî Mücadele'nin hazırlanmasında İttihatçıların faaliyetleri etkili olduğu kabul edilebilir bir tarihi vakıadır. Çünkü Millî Mücadele'nin şekillenmesinde ve neticeye ulaşma hususunda emeği geçen şahsiyetlerin genellikle İttihatçı gelenekten gelen paşalar olduğu bilinmektedir. Buna en güzel örnek, Mustafa Kemal'dir. Ancak bazı kaynaklarda iddia edildiği gibi Mustafa Kemal'i direnişin başına geçiren gücün Karakol Cemiyeti, dolayısıyla da İttihat ve Terakki olduğu fikri kabul edilemez. Çünkü bunu destekleyecek hiçbir kanıt yoktur.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın uygulamalarına muhalefet olarak kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapanmasından sonra bu parti içerisinde yer alan İttihatçıların radikal grubu, iktidarı ele geçirme adına Mustafa Kemal'e suikast girişiminde bulunmuşlar, fakat başarılı olamamışlardır. İstiklâl Mahkemelerindeki yargılamalar sonrasında eski İttihat ve Terakki azalarıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları yargılanmış; radikal İttihatçılarsuçlu bulunmuş ve idam edilmişlerdir. 1926 yılındaki bu hareket, İttihat ve Terakki'nin tasfiyesi olarak nitelendirilmektedir. Fakat doğru olan, radikal İttihatçıların tasfiyesidir. Çünkü o dönemde, başta Mustafa Kemal olmak üzere önde gelen devlet adamları, eski İttihat ve Terakki azasıydılar.

Mustafa Kemal, neticede bir İttihatçıdır; özellikle Selânik'teki İttihatçı grupların oluşmasını da bizzat kendisi örgütlemiştir. Ancak Şam'da bulunma zorunluluğundan, 1907'de ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosu içinde yer alamamıştır. Millî Mücadele'ye kadar İttihat ve Terakki Cemiyetinin askerî kadrosunda yer almakla birlikte, ikinci plânda kalacaktır. Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin yurt dışına kaçmaları gerekse İstanbul'daki Millî Mücadele'nin hazırlık çalışmaları sırasında kontrolü ele geçirmeye çalışacak ve bu tarihten itibaren Millî Mücadele'nin tek lideri olacaktır. Mustafa Kemal, bu özellikleri ile II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı aydın kesiminin hemfikir olup da ulaşamadıkları hedefleri Millî Mücadele'den itibaren Cumhuriyet'e kadar her safhada adım

adım gerçekleştirecektir. Bu dönemde Türk toplumunu siyasî, sosyal ve kültürel manada değiştirecek inkılâpları Meşrutiyet döneminin aydın kesiminden miras olarak almış ancak onların Meşrutiyet'le tamamlayamadıkları, hatta hayal dahi edemedikleri gelişme ve değişmeye yönelik bütün kavramları, Cumhuriyet'le tamamlayan kişi, bizatihî kendisi olmuştur. Yani Mustafa Kemal, yarım kalan Meşrutiyeti, Cumhuriyet'in ilânı ile tamamlayan kişidir.

İttihatçılığın zemininin neden Balkanlar dışında ayrı bir mekân olmadığı hususunda yine Mustafa Kemal'in hareket için en uygun mekânı seçmedeki isabetliliği onun bir lider olarak temayüz etmesinin kanıtıdır. Mustafa Kemal'in yeni bir devletin oluşumunda, mevcut mekânların Türk bölgeleri olmasına dikkat ettiği görülmektedir. Şam'da ilk gizli cemiyeti kurarken bu bölgenin Araplarla meskûn olması sebebiyle uygun olmadığına kanaat getirmiş; yeni bir mekân olarak Selânik'i seçmiştir. Hareketin fikrî temellerini oluştururken, dikkat ettiği bu ayrıntı, Misak-ı Millîyi hazırlarken de görülmektedir. Mustafa Kemal'in Şam ve Selânik'te oluşturduğu ilk ihtilâlci teşebbüs ruhu ile Misak-ı Millî'nin bir millî yemin olarak ortaya çıkmasındaki ruh, aynîlik arz eder.

Mustafa Kemal, 1 Kasım 1918'de biten İttihat ve Terakki Fırkası'nı canlandırma gayreti içinde hiç olmamıştır. Ancak İttihat ve Terakki Fırkasının sona ermesi, İttihatçılık anlayışının son bulduğu anlamına gelmez. Meşrutiyet ihtilâlini gerçekleştiren "İttihatçılık ruhu", Cumhuriyet devrinde hâkim unsur olmamakla birlikte, hayatiyetini devam ettirmiş; ancak son İttihatçı Celâl Bayar'ın vefatıyla son bulmuştur, diyebiliriz. Osmanlılık ideolojisinin dışına çıkamayan İttihatçılık ruhunun kısmî de olsa tesirlerini; Mütareke, Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde görmek mümkündür. Millî Mücadelenin kazanılmasında aktif rol oynayan Kuva-yı Milliye ruhunun, İttihatçılık ruhu ile aynîlik arz ettiğini söylemek belki mümkün değildir; ancak İttihatçı ruhunun tesir ve izlerinin söz konusu dönemlerde var olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Başlangıçtan itibaren Mustafa Kemal, diğer İttihatçı gruplarla fikir bağlamında bir arada kalabilmiştir. Ancak Mustafa Kemal-İttihatçı ilişkisinin arka plânı ele alındığında, Mustafa Kemal Paşa'nın tatbikatta daima farklı yollar takip ettiğini görmekteyiz. Bugünkü tartışmaların; söylediklerimiz ve yazdıklarımızın aksine bir seyir takip etmesini, tartışma çıkaranların bu tip tarihî hâdiseleri, kendi zamanı içinde değerlendirememeleri ve dolayısıyla hâdiselerin arka plânını görememeleriyle izah edebiliriz. Ancak bu farklılıklar Mustafa Kemal Paşa'nın da bir İttihatçı olmadığı anlamına gelmez. Falih Rıfkı Atay'ın da "19 Mayıs" adlı eserinde belirttiği gibi "Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılmamıştır". Falih Rıfkı'nın bu görüşünü destekleyen bir diğer belgede bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilgili 1923 yılında Anadolu Ajansı muhabirine verdiği demeçtir. Çalışmamızı bu demeçle bitirmek yerinde olacaktır; "……mezkûr cemiyet mütarekenin ferdasında o vakit ki İttihad ve Terakki merkez-i umumisinin dâvetiyle merhûm Talat Paşa'nın riyaseti altında akdedilen kongresi kararıyla Teceddüt fırkasına inkılâp etmiş ve bütün hukuk ve emvalini mezkûr fırkaya devrederek İttihat ve Terakki namının tarihe tevdi edildiğini ilan etmişti. Vaktiyle zaten bir çoğumuz o cemiyetin müessis ve azasından bulunuyorduk. Son kongresi kararıyla tarihe intikal eden mezkur cemiyetin müntesipleriyle bilahare teşekkül eden Teceddüt fırkası mensuplarının kısm-ı

küllîsi büyük milletimizin azm-ı bülendinden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne iştirak veya iltihak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul eylemiştir".

DİPNOTLAR

1 Suat İlhan, "Atatürk'ün Yetiştiği Ortam", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt II, Sayı 5, Mart 1986, s. 2.

2 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır; Afet İnan, "Atatürk'ü Dinlerken-Vatan ve Hürriyet", Belleten, C. 1, S. 2, TTKB, Ankara 1937.; Afet İnan, "Mukaddes Tabanca", Belleten, C. 1, S. 3-4, TTKB, Ankara 1937.; Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususa Alâkalı Bir Belge", Belleten, C. 38, S. 150, TTKB, Ankara 1974.; Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Kitabevi, Ankara 1998.; Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Gerçek Yayıncılık, Ankara 1980.; Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Dünya yayınları, İstanbul 1958.; Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Bateş yayınları, İstanbul 1998.; Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. I-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.; Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", Belleten, C. 20, S. 80, TTKB, Ankara 1956.; Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Baha Matbaası, İstanbul 1995.; Kâzım Nami Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, İstanbul 1957.; Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, Sebil Yayınları, İstanbul 1996.; İsmet Görgülü, Atatürk'ün Anıları, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.; Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, İstanbul 1975.; Kâzım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909), Emre Kitabevi, İstanbul 1995.; Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki", Belleten, C. 1, S. 3-4, TTKB, Ankara 1937.; Ahmed Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki, Tan Matbaası, İstanbul 1948.; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1995.; Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 5, S. 13'ten ayrı basım, TTKB, Ankara 1989.; Fethi Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 5, S. 15, TTKB, Ankara 1989.; Şerafettin Turan, "Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri", Belleten, C. 46, S. 182, TTKB, Ankara 1982.; Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", Belleten, C. 26, S. 102, TTKB, Ankara 1962.; Erik Jan Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, Bağlam yayınları, İstanbul 1987.; Bekir Tünay, "Mustafa Kemal ve İttihat ve Terakki", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt I, Sayı 1, Kasım 1984.

3 E. Semih Yalçın-Ali Güler, Atatürk, Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği, Cilt I, Ankara 2000, s. 153.

4 Hüseyin Cahit Yalçın, "İttihadı Terakki Cemiyetine Nasıl Girdim?", Yakın Tarihimiz, C. I, S. I, İstanbul 1962, s. 24.

5 Erik Jan Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s. 50.

6 Sınıf arkadaşlarından Lütfü Müfit Bey Harp Okulu yıllarında Mustafa Kemal'i şu şekilde anlatmaktadır; "…daha o zaman mektepte iken, şuursuz, düşüncesiz kötü bir idareye karşı vicdan ve ruhundan fışkıran inkılâpçı düşünceleri bilhassa kayda şayandır……şuursuz idareden o derece ıstırap duymuştu ki, daha mektepte iken o zamanki idareye karşı arkadaşları ile hasbıhâller, tenkitlere başlamış ve hatta büyük tehlikelere rağmen haftada iki defa gizli olarak gazete bile çıkarmışlardı" (Bk. Lütfü Müfit, "Harbiye'de Gazi Hazretleri ile Bir Sınıfta Ders", Vakit, 10 Ağustos 1934).

7 Mustafa Kemal, Harp Okuluna 13 Mart 1889 tarihinde girmiştir. Künye Defterine şu ifade düşülmüştür; "Selânik'te Koca Kasım Paşa Mahalleli Gümrük memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi Selânik 96". (Bk. Kara Harp Okulu Arşivi, Künye Defteri, No: 21).

8 Mustafa Kemal'in arkadaşlarından bazıları şunlardır; Ahmet Tevfik, Mustafa Nuri (Conker), Lütfi Müfit (Özdeş), Ali Fuat (Cebesoy), Arif (Ayıcı), Hayri (Tırnovacık), Kâzım (Karabekir), Ömer Naci, İsmail Hakkı (Pars), Kâzım (İnanç), Kâzım (Özalp), Ali Fethi (Okyar).

9 Geniş bilgi için bk.; Yahya Akyüz, "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı", Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu (9-10 Nisan 1981) Bildirileri, Ankara 1981, s. 116 vd.

10 Harp Okulu mezuniyet tarihi 10 Şubat 1902'dir. Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, Cilt I, İstanbul, 1994, s. 74-79.; Mustafa Kemal hakında yapılan biyografi çalışmalarında verilen tarihler ile ilgili bilgilerin ekseriyetle yanlış olduğu görülmektedir. Sadi Borak bu tarihlerin yanlışlığını düzeltme adına yeni bir yanlışa düşenlerdendir. (Bk. Sadi Borak, "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlıklar", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt I, Sayı 1, Kasım 1984, s. 277-285).

11 Mustafa Kemal kendi anılarında sınıf gazetesi çıkarma işini şöyle anlatmaktadır; "…bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler belirdi. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harbiye talebesine bu keşfimizi anlatmak hevesine düştük. Okul öğrencileri arasında okunmak üzere okulda el yazısıyla gazete tesis ettik. Sınıf dahilinde ufak teşkilâtımız vardı. Ben, idare heyetine dahildim. Gazetenin yazılarını ekseriyetle ben yazıyordum". (Bk. Ahmet Emin Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Muztafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı", Vakit, 10 Ocak 1922, No: 1468).

12 Asım Gündüz, Hatıralarım, (Haz. İ. Ilgar), İstanbul 1973, s. 14.

13 Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, İstanbul 1967, s. 45, 46.

14 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, s. 84.; Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918, Cilt I, Ankara 1988, s. 8. Cebesoy hatıratında mezuniyet tarihlerinin Aralık 1904 olduğunu söylemektedir. (Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 70) Ayrıca Zürcher de bu tarihi onaylamakta, 11 Ocak tarihini onun yüzbaşılığa terfi ettiği tarih olarak vermektedir. (Erik Jan Zürcher, Millî Mücadele'de

İttihatçılık, İstanbul 1987, s. 64.) Zürcher'nin tespiti yanlıştır. Mustafa Kemal'in özlük dosyasına şu kayıt düşülmüştür. " 11 Ocak 1905 (29 Kanun-ı evvel 1320) tarihinde Erkân-ı Harbiye Yüzbaşılığı ile mektepten neşet ederek sunuf-u selâsede bölük idare ve kumanda etmek üzere atik 5'nci Orduya memur buyrulmuştur". (Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Atatürk'ün Özlük Dosyası).

15 Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 72-78.

16 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1980, s. 7.; Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 78-80.

17 Afet İnan, "Atatürk'ü Dinlerken Vatan ve Hürriyet", Belleten, C. I, S. 2, Ankara 1937, s. 297, 298.

18 Fethi Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. V, S. 15, Ankara 1989, s. 514.

19 Ali Fuat (Cebesoy) Beyrut'taki süvari alayına gönderilirken Mustafa Kemal ve Müfit Bey Şam'da bulunan alaylarda görevlendirilmişlerdi. Bu sebeple Ali Fuat Cemiyete katılanlar arasında değildir. (Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 87).

20 Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", s. 614. Bazı kaynaklar cemiyetin Mustafa Kemal tarafından ve 1906 sonbaharında kurulduğunu yazmaktadır. (Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1996, s. 203.; "Atatürk", İslâm Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1940, s. 721.

21 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 66.

22 İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918, Cilt I, s. 10. Enver Behnan Şapolyo Mustafa Kemal'in Yafa'ya gitmesini, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin inkişaf edememesine sebep olarak göstermektedir. (Bk. Enver Behnan Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Berkalp Kitabevi, Ankara 1944, s. 63).

23 Ahmet Emin Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Muztafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı", Vakit, 10 Ocak 1922, No: 1468.

24 Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", s. 164.; Afet İnan, "Mukaddes Tabanca", Belleten, C. I, S. 3-4, Ankara 1937, s. 610. Şapolyo, "…bu ihtilâl komitesi çok aza bulamadı. Bu suretle geniş bir faaliyeti göze çarpmadı" demektedir. (Bk. Enver Behnan Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, s. 62).

25 Bk. (Yalman; "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Muztafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-i Hayatı", Vakit, 10 Ocak 1922).

26 Mustafa Necip Babıâli baskını sırasında ölen bir subaydır (Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki" Belleten, C. I, S. 3, Ankara, 1937, s. 621).

27 Afet İnan, “Mukaddes Tabanca”, s. 605-610.

28 Mustafa Kemal Paşa’nın Cemiyetin gizli toplantısında yapmış olduğu konuşmanın tam metni şu şekildedir; “Arkadaşlar! Bu gece burada sizleri toplamaktan maksadım şudur: Memleketin yaşadığı vahim anları size söylemeye lüzum görmüyorum. Buna cümleniz müdriksiniz. Bu bedbaht memlekete karşı mühim vazifelerimiz vardır. Onu kurtarmak yegâne hedefimizdir. Bugün Makedonya’yı ve tekmil Rumeli kıt’asını vatan camiasından ayırmak istiyorlar. Memlekete ecnebi nüfuz ve hâkimiyeti kısmen ve fiilen girmiştir. Padişah zevk ve saltanatına düşkün her zilleti irtikap edecek menfur bir şahsiyettir. Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor. Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlâl vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih bugün biz evlâtlarına bazı büyük vazifeler tahmil ediyor. Ben Suriye’de bir Cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da bu Cemiyetin esasını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilâtı taazzuv ettirmek zarurîdir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilâl ile cevap vermek ve köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak milleti hâkim kılmak hulâsa vatanı kurtarmak için sizi vazifeye davet ediyorum” (Kızıldoğan, “Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki”, s. 621, 622.; Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. 3, Ankara 1954, s. 1-2).

29 Faik Reşit Unat, “Atatürk’ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, Belleten, C. 26, S. 102, Ankara 1962, s. 342.; Ernest Edmonson Ramsaur, The Youngs Turks (Prelude to the Revolution of 1908), Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1957, s. 95.

30 Tevetoğlu, “Atatürk-İttihat ve Terakki”, s. 615.; Ernest Edmonson Ramsaur, Jr, The Youngs Turks (Prelude to the Revolution of 1908), Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1957, s. 95.

31 Kâzım Nami Duru’nun Ş. Süreyya Aydemir’e yazdığı mektupta bu durumu şu şekilde açıklamıştır; “…Mustafa Kemal’i 1907’de eski Vatan ve Hürriyet Cemiyeti arkadaşları bizim Cemiyete aldılar. Onlar, Mustafa Kemal gittikten sonra eski Cemiyetlerini yaşatamamışlardı…” (Bk. Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C I, s. 131).

32 Kâzım Nami Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, İstanbul 1957, s. 13.

33 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım IV, Ankara 1991, s. 63.; Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1980, s. 57.; Enver Behnan Şapolyo, Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, İstanbul 1944, s. 59.

34 Zürcher, Millî Mücadele’de İttihatçılık, s. 78-79.

35 “…Hızla gelişen bu yeni cemiyetle Mustafa Kemal’in kurduğu Cemiyetin bir yerde karşılaşmaları kaçınılmazdı… Talat, adaylardan Binbaşı Naki Bey adında birinin fikirlerini iskandil ederken, Mustafa Kemal’in kurduğu topluluğa üye olduğunu öğrenmiş, dolayısıyla da topluluğun varlığı ortaya çıkmıştı. Bu olayın tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, aradan, yeni topluluğun

eskisini, gerek sayı gerekse önem bakımından arkada bırakacağı kadar bir zaman geçmiş olması gerekir, çünkü iki topluluk birleştiğinde Vatan ve Hürriyet adı tümüyle ortadan silinecekti". (Bk. Ramsaur, The Youngs Turks (Prelude to the Revolution of 1908), s. 120.

36 Fethi Tevetoğlu, Ömer Naci, İstanbul 1973, s. 72.

37 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 5, s. 88.; Afet İnan, "Atatürk'ü Dinlerken-Vatan ve Hürriyet", s. 295.

38 Tevetoğlu, Ömer Naci, s. 73 (40. dipnot).

39 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, İstanbul 1961, s. 351-355.

40 Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 98.

41 Eserde Osmanlı Hürriyet Cemiyet'inin kuruluşu ile ilgili ifadelerin geniş metni şu şekildedir; "… Beşinci Ordudan Üçüncü Ordu'ya nakledilen bir Erkân-ı Harb zabiti Mekteb-i Tıbbiyeden tart edilmiş Şam'da ticaretle iştigale başlamış bir zat ile buluşarak bir Hürriyet Cemiyeti teşkiline karar verdiler. Bu Cemiyete Selânik'te bir şube ihtasına çalıştılar. Hemen sınıf rüfekasından bazı gençlerle şimdi birer mevki-i mübeccel ihraz eden zevat-ı aliyeden bazılarıyla görüştü. Nihayet bir Cemiyetin esasını kurdular. Şu kadar ki o vakit ittihaz olunan tarikin neticepezir-i muvaffakiyet olması meşkuk idi. Binaenaleyh bu cemiyet ittisaa muvaffak olmaksızın hâl-i rüşeymide kaldı. Aradan bir hayli müddet daha geçti. Makedonya Meselesi alevlenmiş devletlerin müdahalesi memleketimizi müşkül bir hale koymuştu. Mürzteg Programı erbab-ı hamiyeti ciddiyetle çalışmaya sevketti. Bunun üzerine eski Hürriyet Cemiyeti azasından on zat birer suretle tanışarak görüşerek esas bir teşkilât yapmaya karar verdiler. Uzun uzun münakaşalardan sonra merkez-i umumi Selânik'te olmak üzere Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni büsbütün yeni bir tarzda vücuda getirdiler…" (Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnk…", s. 346-347.

42 Ahmet Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İstanbul, 1948, s. 207, 208.

43 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, s. 16.

44 Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", s. 623, 624.

45 Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve…, s. 237, 238.

46 Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, s. 16.

47 Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 110, 111.

48 "Selanik'e geldiği zaman Vatan'a ve Hürriyet Cemiyeti'nden eser kalmamıştı". Enver Behnan Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Berkalp Kitabevi, Ankara 1944, s. 65.

49 Şapolyo, Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, s. 62.

50 Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, s. 13.

51 Kâzım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909), İstanbul, 1995, s. 179.; Ramsaur eserinde "…Mustafa Kemal bu (İttihat ve Terakki Cemiyetine) topluluğa girmesine rağmen sıradan bir üye olmaktan ileri gidemeyecek; Enver gibi 1908 Hareketi sırasında birden yıldızı parlamayacaktı" (Ernest Edmonson Ramsaur, The Youngs Turks (Prelude to the Revolution of 1908), Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1957, s. 95.) şeklindeki yaklaşımına Zürcher de katılmaktadır. Her iki yazarında muhtemelen K. Karabekir'e dayanarak yapmış oldukları "sıradan bir üye" şeklindeki tespit yanlıştır. Cumhuriyet devrinde ortaya çıkan Mustafa Kemal-Kâzım Karabekir uyuşmazlığı hatırlanırsa K. Karabekir'in verdiği bilgilere ihtiyatlı yaklaşılması gerekir. Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki faaliyetlerinde hiçbir zaman gerek fikirleri gerekse uygulamaları ve muhalefeti ile göz ardı edilemeyecek bir konumda olmuştur.

52 OKYAR, Üç Devirde Bir Adam, s. 20-21.

53 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. I, s. 110.

54 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. 2, Kısım 4, Ankara 1991, s. 169.

55 Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 126, 127.

56 Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C. II, s. 172-201.

57 Celal Bayar, Ben de Yazdım, C. I, s. 182-183.

58 Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, s. 17.

59 Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", s. 616.

60 Afet İnan, "Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan", Belleten, C. VIII, S. 31, Temmuz 1944, s. 389-390.

61 "… İttihatçıların gizli teşkilâtında yapmış oldukları Bölükbaşılar namı altındaki bir takım gruplar vardı, Mustafa Kemal bu gruplara dahildi…". (Bk. Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, s. 66).

62 Afet İnan, "Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan", Belleten, C. VIII, S. 31, Temmuz 1944, s. 389-390.

63 Rachel Simon, "Önderliğin Başlangıç Yılları: Mustafa Kemal'in Libya'yı Ziyareti, 1908", (Çev. Tüten Özkaya), Belleten, C. XLIV, S. 173, Ocak 1980, s. 89.; Afet İnan, "Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan", Belleten, C. VIII, S. 31, Temmuz 1944, s. 389-390.

64 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. I, s. 138-140.

65 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 98.

66 Simon, "Önderliğin Başlangıç Yılları: Mustafa Kemal'in Libya'yı Ziyareti, 1908", s. 94-95.

67 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. I, s. 158, 159 .

68 Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Berkalp Kitabevi, Ankara 1944, s. 70.

69 Sina Akşin, 31 Mart Olayı, Ankara 1972, s. 387.

70 Mustafa Kemal bu görüşünü Kâzım Nami'ye şu şekilde ifade etmiştir; "…Ben kendimde askerlik için bir istidat görmüyorum, daha ziyade siyasî işlerde muvaffak olacağımı sanıyorum, onun için askerlikten istifa etmek niyetindeyim, ne dersin? ". (Bk. Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, s. 66).

71 "Mustafa Kemal politikadan alâkasını keserek kendini askerliğe askerîn talim ve terbiyesine verdi". (Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, s. 69).

72 Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, s. 68-69.

73 Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 113-114.

74 Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 119.

75 Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat Terakki", s. 618.; İsmet BOZDAĞ, Atatürk'ün Evrensel Boyutları, Ankara 1988, s. 11.; Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. I, s. 146.; Celâl Bayar'ın Tevfik Rüştü Aras'tan nakli için bk Celâl Bayar, Ben de Yazdım, İstanbul 1966, s. 506, 507. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti (Fırkası)", Türk Ansiklopedisi, Cilt 20, s. 446-452.

76 Zürcher, Millî Mücadele'de İttihatçılık, s. 99.

77 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, s. 252, 254, 486.

78 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. I, s. 117.

79 Zürcher, Millî Mücadele'de İttihatçılık, s. 91.

80 Bleda, Mustafa Kemal ile İttihat ve Terakki mensuplarının arasındaki soğukluğu gidermek üzere Talat Paşa'nın da katıldığı bir yemekli toplantı düzenlediğini yazmaktadır. (Bk. Mehmet Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, s. 102.).

81 Feroz Ahmad, The Joung Turks, The Commitee of Union & Porgress in Turkish Polites (1908-14), Oxford 1969, s. 45-46.

82 Ahmet Emin Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Muztafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-i Hayatı", Vakit, 10 Ocak 1922, No: 1468.; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 5, s. 90, 91.

83 Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, C. III, İstanbul 1992, s. 23.

84 Zürcher, Millî Mücadele'de İttihatçılık, s. 100, 101.

85 Tevfik Çavdar, İttihat ve Terakki, İstanbul 1991, s. 105.

86 Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alâkalı Bir Belge", Belleten, C. 38, S. 150, Ankara 1974, s. 276.

87 AKTEPE, "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine…", s. 277, 278.

88 Mithat Sertoğlu, "Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarışına Dair Bilinmeyen Bir Belge", Belleten, C. 32, S. 128, Ankara 1968, s. 466-468. Bolayır Merkez Tabyasından bir nüshası da Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesine gönderilen 4/5 Şubat tarihli mektubun özet metni şu şekildedir; Huzur-ı Sâmi-i Nezaretpenahîye; Tarafeyn ordularının vaz'iyet-i harbiyeleri sevkül-ceyş nokta-i nazarından münakaşa ve tetkik edilmiş, bu münaşaka-i ilmiye neticesinde Osmanlı ordusuna terettüp eden hatt-ı hareket elyevm takip edilen hatt-ı harekete münafî zuhur etmiştir. Böyle bir zamanda hakayık-ı fenniyeyi ortaya koymak vazifesine binaen bervech-i zîr serd-i mutalâata itisar ve bu babdaki cesaretin müsamaha edilmesine intizar olunur:…………… Vaz'iyet-i mezk˚renin münakaşası ve elde edilen netice; Milletin ve efkâr-ı umumiyenin aldatılmaması ve kabinenin kendi iddiasını tekzib eylememesi için düşman ordusunun faikıyet-i adediye ve sevkül-ceyşiyesini kat'î ve azimkârane bir hareket-i taarruziye ile telâfiye karar verildiğine hükmetmek lâzım gelir. Filvaki bundan başka türlü karar verilemez. Edirne, Çatalca ordusundan 300 kilometre uzakta ve Çatalca karşısındaki Bulgar küvve-i külliyesinden mâada ayrıca bir muhasara ordusuyla Osmanlı ordusundan ayrı bulunmaktadır. Binaenaleyh, Edirne'ye varmak için evvel emirde Çatalca'daki Bulgar kuvve-i külliyesini duçar-ı inhizam eylemek, saniyen muhasarayı cebren reddetmek, salisen dört aydan beri mahsurînin tahribatını izale için küliyyetli erzakı serian şehre yetiştirmek lâzımdır. Bunun için hareket ve taarruz iktiza eder. Bu taarruz ya doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan veyahut hem karadan ve hem de Bulgar kısm-ı küllisi gerilerine ihraç hareketiyle tehdit edecek surette denizden veyahut aynı zamanda Gelibolu şibih ceziresinden yapılmalıdır. Hareket-i taarruziyenin bir an dahi tehiri câiz değildir. Edirne günden güne kuvvetini zâyi' etmekte ve sukuta takarrüp eylemektedir. Sukutdan sonra muhasırîn düşmanın küvve-i külliyesine bilcümle esleha ve techizatiyle inzimam edecek ve faikıyet-i adediyenin taarruz-ı azimkârane ile telâfisi kesb-i müşkilât edecektir. Binaenaleyh Gelibolu limanında bulunan kuvvetler, serian Çatalca cihetine celbedilmeli ve Gelibolu'da kalacak askere Çatalca ordusuyla beraber düşmana şiddetle taarruz emri verilmelidir. Aksi hâlde kabinenin sâkıt kabineden inhiraf eylediği cihetler taayyün edemiyecek ve 10 Kânunısânî 328 darbe-i hük˚metini îka' edenlerin esbâb-ı takdir ve sitayişi gayr-ı kabil-i izah bulunacak ve kimbilir daha neler olacaktır. Olbabda emir ve ferman

hazret-i menlehülemrindir. Bahr-ı Sefid Kuvâ-yı Mürettebesi erkân-ı harbiyesine memur Binbaşı M. Kemal, Bahr-ı Sefid Boğazı kuvây-ı mürettebisi Erkân-ı Harbiye Reisi Binbaşı Ali Fethi. (Bk. Sertoğulu, "…Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarışına Dair Bilinmeyen Bir Belge", s. 466-468).

89 Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine…", s. 285.

90 Sertoğlu, "…Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarışına Dair Bilinmeyen Bir Belge", s. 465.

91 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Cilt I, İstanbul 1958, s. 56, 57.

92 Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s. 203-205.; Ahmet Cevdet Emre, İki Neslin Tarihi, İstanbul 1960, s. 202.

93 "Atatürk", İslâm Ansiklopedisi, Cilt I, s. 725-276.

94 Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, s. 58, 70.

95 "Atatürk", İslâm Ansiklopedisi, Cilt I, s. 726.

96 İsmet Görgülü, Atatürk'ün Anıları, Ankara 1998, s. 40-43.; Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul 1998, s. 15-17.

97 Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", Belleten, C. 20, S. 80, Ankara 1956, s. 622.

98 Mustafa Kemal'in 20 Eylül 1917 tarihli raporunun özeti; Madde 1-Halk hükûmetten soğumuştur, halka karşı çok kötü davranılmaktadır, hükûmet tam bir acz içindedir, adliye işleri de kesin surette işlememektedir, halkın geçim ve ekonomik durumu berbattır, kimse geleceğe güvenemiyor. Devlet bir gün birdenbire çökebilir. Madde 2- Savaş yakında biteceğe benzemiyor; düşman tarafı bizden az sıkıntı çekmektedir. Madde 3- Osmanlı ordusu savaşın başlarına nispeten çok zayıftır. Birliklerin mevcutları azdır, iyi tümenlerden biri sayılan 59. Tümenin yüzde ellisi ayakta duramayacak kadar mecalsiz zayıf kimselerden ibarettir. Ordularda yarı yarıya kaçak da vardır. (Bundan sonra türlü cephe ve orduların durumu ve düşmanların amaçları gözden geçirilmektedir). Madde 4- Yapılacak işler: a) Yönetim, jandarma, geçim işleri düzeltilmeli; b) Askerlik bakımından sav'al durumda kalmalı ve Avrupa'daki bütün birliklerimizi yurda geri çağırmalı. Sina cephesinde ne yapacağımızı şimdiden kestiremeyiz. Ancak, öyle görünüyor ki, bir oraya yeni kuvvetler yığmadan önce düşman bize saldıracaktır. Madde 5- Suriye ve Hicaz yeniden bir Müslüman-Osmanlı komutanının buyruğu altına verilmelidir, onun altında da Sina cephesine yeni bir Müslüman-Osmanlı komuta etmelidir. Falkenhayn'ı yurda olan zararına rağmen behemahal kullanmak gerekiyorsa o, Müslüman-Osmanlı olacak olan Suriye ve Hicaz genel komutanının buyruğu altında bulunmalıdır. Bu takdirde ben şimdikinden daha küçük bir duruma düşsem de (yani üstümde bir yerine iki amir bulunsa da) yurt faydası için buna razıyım; eğer benim 7'nci Ordunun Sina cephesine tam olarak varmadan düşman saldırırsa ve o perakende olarak 8'nci Ordu Komutanı Von Kres'in buyruğu altına girecekse,

buna seyirci kalamam ve komutayı ben üzerime alırım. Almanlara karşı zaaf göstermek çok zarar verir. Falkenhayn her yerde Alman olduğunu ve kendini Alman menfaatlerini korumakla görevli saydığını belirtmekten çekinmiyor; aşiret başkanlarıyla Alman subayları vasıtasıyla doğrudan doğruya temas ediyor. Bana bile "Araplar Türklere düşmandır, biz Almanlar bîtaraf olduğumuzdan onları kazanabiliriz" demekten çekinmemiştir; Falkenhayn'ın saldırı yapmak yolundaki sözleri bütün Suriye ve Arabistan'ın kendi yönetimine girmesi için bir vesiledir, yurdumuzu bir sömürge durumuna düşürmeye çalışıyor, Palestin'de başarılı bir savunma yapabilirse bu amacına (Osmanlıyı sömürge yapmak amacı) ulaşmış olacaktır ve bize borç yazılan altınları ve son Türk kanlarını bu uğurda harcamış olacaktır. Özet olarak bu sırada yurdun hiç bir köşesinin yabancı nüfuzu ve idaresi altına verilmesi caiz değildir. (Bk. Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", s. 625, 626.

99 Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla…", s. 624-628.

100 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 117-118.

101 Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 27-43.

102 Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Ankara 1998, s. 437, 438. Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s. 249 vd.; Tarık Zafer Tunaya, Hürriyetin İlânı, İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar, İstanbul 1959, s. 45.; Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, s. 115-116.

103 Mustafa Kemal'in açıklaması şu şekildeydi; "Söz gazetesi müdüriyetine Beyefendi; gazetenizin 29 Kanun-ı Evvel 1334 Pazartesi günkü nüshasında bazı menabiden temin edildiğine göre benim Teceddüd fırkasına dâhil olduğum hakkında bir haber neşrolunmuştur. Bu haber doğru değildir. Ben askerî sıfat ve makamımla nisbet ve alâkamı muhafaza etmekteyim. Binaenaleyh mukarrin-i hakikat olmayan (gerçeğe uymayan) haberin tekzibini rica ederim. Sabık Yıldırım Grubu kumandanı Mirliva Mustafa Kemal" (Bk. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II, s. 94).

104 Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, s. 9.

105 Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, s. 8, 9, 252.

106 Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, s. 326, 327.

107 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1996, s. 239.

108 Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 5, s. 13'ten ayrı basım, Ankara 1989, s. 185-187.

109 Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber", s. 187, 188. Gazetedeki haber şu şekildedir: "Kaçmışlar! Kaçmışlar, tahakkuk ediyor, kimden ve nereye? Adaletten şüphe etmek, kendi milletinden, memleketinden şüphe etmek, bir insanın nefsinden şüphe etmesine

muadildir. Mahkeme var, kanun var, tarih var ve bunların hepsinin fevkinde Allah varken, kimden ve nereye kaçarlar? Vicdanları pak, alınları açık, muhti (hata eden, yanılan) olsalar da müctehed (içtihad olunmuş) olduklarını her zaman iddia ederlerdi? Neden korktular? Padişah ve hükûmet, intikam siyasetinden müteneffir (iğrenen, tiksinen), ümmet ve yalnız adaletin tecelliyâtına muntazır (bekleyen, gözleyen) ortada idare-i kan˚niye hükümfermâ, ihtilâl yok, anarşi yok ki bu garip firarî için bir mazeret tasavvur olunabilsin. Fakat bu suretle beyhude nefes tüketmeyelim. Zaman herkesin mahiyetini gösterdi ve gösterir. Her hâlde caniler için necat yoktur. Eyn'ül-meferr? (Kaçacak yer yok mu?) Memleket kâbusdan kurtuldu. Mecnun ve canî, halk içinde daima muzırdır. Çare birinin zindana, birinin şifahâneye isalidir (ulaştırılmasıdır). Fakat bunlar intihar ederlerse yapacak bir şey kalmaz. Hayatta bulundukça bunlar, er geç yine lâyık oldukları mevkilere tıkılırlar. Bundan şüphe etmeyelim. Lâkin ders-i ibret almaya bir mâni yoktur. Bütün nefret ve istikrâhımızı bir tarafa bırakarak bu dersten istifade edebiliriz. "Başkasını aldatmak, kendini aldatmaktan başka bir şey değildir." Şu elim kıssadan bu selim hisseyi çıkaran aldanmaz". (Bk. Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete Minber", s. 187, 188.).

110 Minber gazetesi bu haberi "Mustafa Kemal Paşa ile Mülâkat; Yüksek Bir Tercüme-i Hal-Mustafa Kemal Paşa'nın Hıdemat-ı Askerîyesi-Siyasî Kanaatleri-Kuvvetli Bir Ordu Hakkındaki Fikri-İngilizlere Karşı Hissiyatı-Memleketteki Fikir Cereyanları" başlığıyla vermiştir. Bu mülâkatta ülkenin içinde bulunduğu siyasî durum hakkında yöneltilen soruya verdiği cevap oldukça mânidardır: "Ben siyasetle yalnız 329 senesinde Sofya ve aynı zamanda Belgrat ve Çetine Ateşemiliterlikleri uhdemde bulunduğu bir sene zarfında iştigal ettim ve tarz-i iştigalim de sırf siyasî olmayıp askerî-siyasî bir iştigal idi. Bu memuriyetim müddeti istisna edilirse, bütün hayatım Trablusgarb'ta, Balkan Muherebesinin safha-i âhiresinde ve harb-i bazurda muharebe meydanlarında umur-ı askerîye ile iştigalde geçmiştir. Binaenaleyh kendimde ordulardan ve muharebelerden ve askerî kanaatlerden bahsetmek için pek vâsi' selâhiyet görüyorsam da, siyasetten bahetmek cihetini müntesibine terk etmeği muvafık bulurum. Ma'a-mafih bu ifademle aziz vatanımızın ve bedbaht milletimizin selâmet ve menfaatine taalluku itibariyle, devletimizin benim de içinde yaşamakta bulunduğum devrin safahat-ı muhtelifesinde siyaset-i umumiye âhengine reng-i iştirakini düşünmemiş olduğumu söylemek istemiyorum. Bu hususda muhtelif zamanlara âid amîk düşüncelerimin ve bu düşüncelerin icab ettirdiği tetkikatın hülâsasını ve neticesini ifade etmek lâzım gelirse diyebilirim ki, ben, "Her türlü siyasetin, her türlü manasiyle en çok kuvvetli olmakta bulunduğunu" kabul ederim. "En çok kuvvetli olmak" ta'birinden maksadım, yalnız silâh kuvveti olduğunu zann etmeyiniz. Bilâkis, asker olduğuma rağmen bu, bence kuvvet muhassalasını vücude getiren avâmilin sonuncusudur. Benim murad ettiğim, "Ma'nen, ilmen, fennen, ahlâken kuvvetli olmaktır". Çünkü bu saydığım hasâilden mahrum olan bir milletin, bütün efradının en son silâhlarla techîz olunduğunu farz etsek bile, kuvvetli olduğunu kabul etmek doğru olmaz. Bugünkü cemiyet-i beşeriye içinde insan olarak ahz-i mevki edebilmek için, elbette silâh be-dest olmak kâfi değildir. Benim telâkkime göre, kuvvetli bir ordu denildiği zaman anlaşılması laâzım gelen mana; her ferdi, bilhassa zabiti, kumandanı, îcâbât-ı medeniyye ve fenniyeyi ve ona nazaran ef'al ve harekâtını tatbik eder, yüksek ahlâkda bir hey'ettir. Şüphe yok ki yegâne gâyesi, vazifesi, düşüncesi yüksek ahlâkda bir hey'ettir. Şüphe yok ki yegâne gâyesi, vazifesi,

düşüncesi ve hazırlığı, müdafaa-i vatana münhasır kalan bu hey'et, memleketin siyasetini idare edenlerin en nihayet verecekleri kararla hal-i fa'âliyete geçer. İşte ben, orduya ve ordulara kumandan etmiş bir asker sıfatiyle bu nokta-i nazardan siyasetle temas etmiş olabilirim Memleketimi ve milletimi pek iyi tanıdığım ve muhtaç olduğu terakkiye mazhariyet için huzur ve sük˚n ile, fakat her hâlde hürriyet ve istiklâli mas˚n olarak çok devamlı çalışmak lüzumuna kani bulunduğum cihetle, bu kanaatimi tatmin edecek, yani bize huzur ve sük˚n ve zaman-ı mesâ'i bahşedecek münasebetlere iktiran eden dostluklara cidden taraftarım". (Bkz. Şerafettin Turan, "Mondros Mütarakesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri", Belleten, C. 46, S. 182, Ankara 1982, s. 138, 139).

111 TURAN, "…Mustafa Kemal'in Orduya Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri", s. 140-142.

112 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 135.

113 AKŞİN, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 438.

114 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 138.

115 Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1996, s. 204-205.

116 Fethi Tevetoğlu, "Karakol Cemiyeti", Türk Ansiklopedisi, C. 21, s. 293.

117 Cavit, "Felaket Günleri, Mütareke Günlerinin Feci Tarihi", Tanin, 13, 15, 16 Eylül 1045.

118 Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, Cilt I, İstanbul 1993, s. 232.; Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 203-204.; Şapolyo, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, s. 196.

119 Mesut Aydın, Millî Mücadele Döneminde TBMM Hükûmeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri, İstanbul 1992, s. 24.

120 Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları, C. I, İstanbul 1975, s. 81.

121 Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, s. 83.

122 Tevetoğlu, "Karakol Cemiyeti", s. 293.

123 Nutuk, C. 1, s. 72-74.

124 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 216.

125 Ş. Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, İstanbul 1992, s. 483-506.

126 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 216-217.

127 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 218.

128 Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları, C. I, s. 87-132.

129 Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 59.

130 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 127vd.

131 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 201. Şeref Çavuşoğlu ise şunları söylemektedir; "…o zaman, Mustafa Kemal Paşa üzerinde durduk. İstanbul Mebusu Rıza Bey'i, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdik…Esat Paşa, gerek saray, gerekse Harbiye Nezaretinde Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliği payesiyle Anadoluya geçirilmesi konusunda bir hayli gayret sarfetti". (Şeref Çavuşoğlu, "İttihat ve Terakki'nin Gizli Plânı", Yakın Tarihimiz, Cilt I, Sayı 9, İstanbul 1962, s. 263).

132 Kazım Karabakir, Paşaların Kavgası, İstanbul, 1994, s. 314-315.

133 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. III, s. 206.

134 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. III, s. 224.

135 Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, C. III, s. 267.

136 Sina Akşin, Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi, Ankara 1996, s. 176.

137 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 262.

138 Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, s. 262.

Enver Paşa / Yrd. Doç. Dr. Hasan Babacan [s.263-273]

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Enver Bey, 23 Kasım 1881'de1 İstanbul'da Divanyolu'nda eski Lisan Mektebi karşısındaki evlerinde dünyaya gelmiştir.2 Altı yaşına kadar İstanbul'da çeşitli iptidâî mekteplerine devam etmiş, Fatih Mekteb-i İptidâî'sinin ikinci senesinde iken babasının Manastır'a tayini üzerine iptidâî tahsilini burada tamamlamıştır. Yine aynı şehirde askeri rüşdiye ve askeri idadi tahsilini tamamlayarak Mekteb-i Harbiye-i Şahane'ye girdi.3

Harbiye öğrencisi iken, o sıralarda yüksek okullarda yaygın olduğu üzere II. Abdülhamit aleyhtarı propagandalardan etkilendiği hatıralarından anlaşılan Enver Bey, Harbiye'de başarılı bir grafik çizer. Üç senenin not ortalamalarıyla dokuzuncu olarak erkân-ı harpliğe aday 40 öğrenci arasına girmeye hak kazanır.4 Enver Bey, o dönemde harp okulunu ve kurmay okulunu saran siyasi olayların içine girmiş ve Yıldız Mahkemesi'nde sorgulanmıştır. Ancak bu dönemdeki İttihat ve Terakki cemiyeti faaliyetlerine katılmadığı kesindir.5

Enver Bey, kurmay okulunu bitirdikten sonra, stajlarını da tamamlayarak diğer mezunlar gibi büro vazifesi almak yerine 23 Ekim 1902'de Manastır'da 13. Topçu Alayı'nın birinci bölüğüne verildi. Enver Bey'in Makedonya'da çetelerle mücadelesi ilk burada başlamıştır. 1903 Mayısı'nda Napilhi köyünde on sekiz kişilik Bulgar çetesiyle müsademeye topçu zabiti sıfatıyla iki topla iştirak etmiştir. 1903 yılı Eylülü'nde, yani Makedonya olaylarının en şiddetli günlerinde kendi ısrarıyla Bulgaristan sınırında Koçana'daki 20. Piyade Alayı'nın 1. Taburu'na çetelerle savaşmak için gönderilir.6 Nisan 1904 tarihinde Üsküp'teki 16. Süvari Alayı'nda görevlendirildi. Aynı yılın Ekim ayında İştip'teki alaya giden Enver Bey, iki ay sonra "sunuf-ı muhtelife görevini tamamlayarak Manastır'daki karargaha geri döndü. Burada erkân-ı harp dairesinin birinci ve ikinci şubelerinde çalıştı, ardından Manastır Mıntıka-i Askeriyesi Ohri ve Kırçova mıntıkaları müfettişliğine tayin edildi.7

Enver Bey'in bu yeni görevindeki asıl maksadı Bulgar ve Yunan çetelerini takip ve bunlarla mücadele etmekti. Çetelerle yapılan mücadelelerden birinde Enver Bey, sağ bacağından yaralanmıştır. İki sene içerisinde çetelerle kendi kumanda ettiği müfrezelerle elli dört müsademede bulunmuştur. Buradaki başarılarından dolayı dördüncü ve üçüncü Mecidî, dördüncü Osmânî nişanları ve altın liyakat madalyası ile ödüllendirildi. 13 Eylül 1906'de fevkalade olarak Binbaşılığa henüz 26 yaşında iken terfi etti.8

Bulgar çetelerine karşı yürüttüğü faaliyet onun üzerinde milliyetçilik fikirlerinin etkili olmasında önemli rol oynadı. Bu nedenle Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne ilgi duydu. Enver Bey, 1906 Eylülü'nde Manastır'dan Selanik'e gelerek cemiyete giriş şartı olan ve büyük bir gizlilik içinde yapılan yemin merasiminden sonra cemiyete on ikinci üye olarak katılmıştır. Bundan sonra cemiyetin

en faal üyelerinden biri olan Enver Bey, o günkü duygularını: “Artık kalbim vatanın kurtulacağına kuvvetle inanarak ertesi gün Manastır’a hareket ettim” şeklindeki sözleriyle ifade etmiştir.9

Cemiyetin amacı Abdülhamit yönetimini devirmek ve Kanun-ı Esasîyi yeniden yürürlüğe koymaktı. Cemiyet Kanun-ı Esasiyi yeniden ilan etmek için faaliyetlerine başlamıştı. Cemiyet’in faaliyetleri ordu tarafından da destekleniyordu. Selânik’te Cemiyet’in çekirdeği oluşturulduktan ve güçlendikten sonra Üçüncü Ordu’nun mıntıkasına giren Kosova vilayetinde, özellikle Manastır’da örgütlenme işine girişildi.

Bu konuda cemiyete yeni girmiş olan Enver Bey’in büyük faydaları olmuştur. Bu yörede örgütlenmenin ilk adımını atmış, Manastır’da karargahın birçok üyesini cemiyete kaydetmiştir. Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa: Saraya yazdığı bir telgrafında; “Benden başka İttihat ve Terakki’ye girmeyen kimse kalmamış” diyordu. Askerlerle beraber polis ve jandarma mensupları da İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olmuşlardı.10

Binbaşı Enver Bey Manasıtır’da ciddi bir teşkilatçılık vasfı gösterir. Mümtaz kolağası Servet, Selanik’in tanınmış adamlarından Konyalı Hüseyin, Avcı Yüzbaşısı Süleyman Cemiyet’e girenler arasındadır. İşte Enver Bey’le beraber Hürriyet kahramanı olarak ün salacak olan Kolağası Resne’li Niyazi Bey de Enver Bey tarafından cemiyete alınır.11

I. Meşrutiyet’in İlanında Enver Bey

Siyasi ve askeri olaylar, 1908 yılına gelindiğinde Cemiyet’in tahmin edemeyeceği kadar hızla gelişmeye başladı. Büyük devletlerin Osmanlı Devleti’nin ve Rumeli’nin paylaşılması yönündeki niyetlerini Reval mülakatında iyice açığa çıkarmaları, cemiyeti, kesin olarak sonuç alınabilecek eylemlere yöneltmiştir. Faaliyetlerini o güne kadar gizli bir şekilde devam ettiren cemiyet için bu toplantı bardağı taşıran son damla oldu. Cemiyet ileri gelenleri Reval toplantısından üçlü bir antlaşmanın çıkacağını sezdiler ve toplantıdan sızan söylentiler çok olumsuzdu. Osmanlı üzerindeki denge bozulacak, Rumeli paylaşılacaktı. Yıldız yönetimi vatanı yabancılara terk ediyordu. Cemiyet açısından bu kabul edilemez bir sonuçtu.12 Cemiyet tarafından Reval mülakatının sonuçlarının kabul edilemeyeceğine dair bir bildiri, büyük devletlerin konsolosluklarına dağıtıldı. Bu beyannamedeki fikirler; “Büyük devletlerin dört yıldır Makedonya’da yaptıkları ıslahat teşebbüslerinden hiçbir olumlu sonuç alınamamış, bunlar faydadan çok zarar getirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, İslâm-Hıristiyan bütün vatandaşlarla birlikte vatanı korumak amacındadır. Bunun için de mevcut istibdat yönetiminden kurtulmak gerekmektedir” şeklinde özetlenebilir. Bu tepki cemiyetin ilk fiili teşebbüsü idi ve böylece cemiyet su yüzüne çıkmış oluyordu.

Konsolosluklara gönderilen layiha ile su yüzüne çıkan Cemiyet, artık olan bitene karşı daha duyarlı olmak zorundaydı. Bu sırada Padişah, Rumeli’de olup bitenleri anlamak için Selânik Merkez Komutanı Yarbay Nazım Bey’i görevlendirmişti. Bunu haber alan cemiyet, Nazım Bey’i öldürmeye karar verdi.13 Bu arada Nazım Bey, yeniden İstanbul’a çağırılınca, Cemiyet harekete geçmeye karar

verdi. Mustafa Necip, İsmail Canbolat ve Enver Bey'in yardımıyla 29 Mayıs 1908'de Nazım Bey'i vurur.14 Yaralanan Nazım Bey, İstanbul'a götürülür. Enver Bey de Tikveş'e kaçıp gizlenir.

Bu olay üzerine Abdülhamit, güvendiği adamlarından İşkodralı İsmail Mahir Paşa başkanlığındaki bir heyeti incelemeler yapmak üzere Selânik'e gönderdi. Ayrıca Padişah, III. Ordu'da neler olduğunu ve neler düşünüldüğünü anlamak için Ordu'dan iki subay istedi. III. Ordu Müşirliği, Kurmay Ali Rıza ve Topçu Hasan Rıza Bey'i merkeze gönderdi. Bunlar İstanbul'da Müşir Ethem Paşa ile görüşmeleri esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerinden ve olup bitenden habersiz yalnız askerlikle uğraşan kimseler oldukları intibaını uyandırdılar. Bundan sonra bu iki subay İstanbul'da alıkonuldular. Selânik'te ise bunların tutuklandıkları zannedilmişti. Cemiyet'ten, Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşaya, bu iki kişinin iade edilmesi, yoksa daha kötü şeylerin olacağına dair tehdit telgrafları gönderilmeye başladı. Hüseyin Hilmi Paşa durumu telgraflarla merkeze haber verdi. Merkezi hükümetin itibarı sarsılmıştı. Rumeli'den gelen isteğe uyup iki subay geri gönderildi. Bu durum Rumeli'de artık işlerin bir hayli ilerlediğini ve karıştığını gösteriyordu.15

Bundan sonra Meşrutiyet'e giden yolda en önemli adım; 3 Temmuz 1908 günü Resne'de Kolağası Niyazi Bey'in16 200 kadar asker ve 200 kadar sivilden oluşan kalabalık bir çeteyle dağa çıkması oldu. Niyazi Bey'i bu isyana götüren olay 9 Haziran 1908'de toplanan Reval görüşmelerinin kamuoyundaki yankılarıdır.17

Niyazi Bey Cemiyet'ten izin alarak, dağa çıkmak ve açıkça mücadele etme kararını aldı. Dağa çıkmadan önce, tabur deposuna girerek birçok silah, cephane ve tabur sandığındaki paraları da alarak, 3 Temmuz 1908'de İstile istikametinde kasabadan çıkmıştır. Niyazi Beyle beraber isyan edip dağa çıkanlar arasında, Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, vergi kâtibi Tahsin, polis komiseri Tahir, Mülâzım Yusuf Efendilerle Resne'deki Sırp mektebi muallimi vardı.18 Niyazi Bey, Saraya, Rumeli Müfettişliği'ne ve Manastır Valiliği'ne yazdığı yazılarla, bölgedeki hafiye paşaların İstanbul'a geri dönmesini, Kanun-ı Esasi'nin hemen yürürlüğe konularak, Mebusan Meclisi'nin toplanmasını yumuşak sayılabilecek bir dille istedi. Bunu başka İttihatçı subayların da ihtilale katılması izledi. Niyazi Bey'in bu hareketi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklendi. Hareket tamamen örgütün malı oldu. Bu olaydan sonra, 5 Temmuz 1908'de Cemiyet'in Manastır şubesi üyeleri şehrin sokaklarına Kanun-ı Esasi'nin ilanını isteyen beyannameler yapıştırdı. Yörede bulunan Müslüman olan ve olmayan birçok çete Niyazi Bey'le işbirliği yaptı.19

Padişah, Rumeli'de duruma hakim olmak için şiddetli tedbirlere başvurma kararı aldı. Bunu uygulamak için en iyi ve ideal adamı, Mitroviçe'de 18. Nizamiye Fırkası'nın Komutanı Arnavut Şemsi Paşa idi. Şemsi Paşa, Niyazi Bey'in isyanını bastırmakla görevlendirildi. Paşa, okuma yazması kıt, alaylı ve Padişah'a çok bağlı sert bir askerdi. Ayrıca, meşrutiyetçi subayların en azılı düşmanı idi. Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908 Salı günü Manastır'a gelerek derhal durum hakkında soruşturmaya ve bilgi almaya başladı. Paşa'nın Manastır'a gelişi İttihat ve Terakki mensupları üzerinde büyük bir korku meydana getirmişti. Şemsi Paşa buradaki tahkikatının bir sonuç vermemesi üzerine, Resne üzerine hareket etme kararı aldı. Yanında Prizren Belediye reisinin muhafız kuvvetleri vardı. Sarayla

haberleşmek üzere Manastır telgrafhanesine girdi. Sarayla telgraflaşmasının20 ardından telgrafhaneden çıkarken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fedai subaylarından Teğmen Atıf (Kamçıl) tarafından vurularak öldürüldü.21 Paşa, yoluna devam edebilseydi, belki de Niyazi Bey'in hareketini bastırabilecekti. Bu hadise saray ve bağlı çevrelerde büyük bir şaşkınlık ve yılgınlık meydana getirdi.22

Şemsi Paşa'nın katlinin ardından, Niyazi Bey'in isyanını bastırmaya Müşir Tatar Osman Paşa tayin edildi. Bölgenin içerisine düştüğü askeri ve siyasi durumdan sonra Abdülhamid'in bu ayaklanmayı bastırabilmesi için Makedonya'daki III. Ordu ve Edirne'deki II. Ordu'dan faydalanmasına imkân kalmamıştı. Ayaklanmayı Anadolu'dan 47 tabur asker göndererek bastırmayı planladı. Ayrıca Makedonya'daki Rum çetelerinden faydalanılacaktı. Tatar Osman Paşa, Manastır'a geldiği sırada İzmir'den Selânik'e asker sevkine başlanmıştı.23 Cemiyet Anadolu'dan gelecek askerlerin, Niyazi Bey üzerine gitmesini önlemek için Doktor Nazım Bey'i İzmir'e yolladı. 16 Temmuz'da, 27 tabur asker İzmir'den deniz yolu ile Selânik'e gönderildi. İzmir'deki cemiyet üyeleri olan Doktor Nazım, Bursalı Tahir ve arkadaşları da vapurlara binmişlerdi. Askerlerin bir kısmı daha Selânik'e varmadan diğerleri ise Manastır yolunda İttihat ve Terakki Cemiyet'ine katılmaya ikna edildiler.24

Niyazi Bey'in dağa çıkıp, isyanının bastırılamamasından sonra, Makedonya'daki bir diğer önemli olay da, Firzovik Toplantısı'dır. Haziran 1908 ortalarına doğru Kosova'da bulunan bazı yabancılar, Firzovik'te bir eğlence düzenlemeyi tasarlarlar ve hazırlıklarına girişirler. Herhalde Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılması yönünde gelişen siyasi olaylardan rahatsız olan bölgenin Arnavutları, bu hazırlıkları, Avusturya'nın askerî bir işgal hareketini örtmek için düzenlenmiş bir hile olarak yorumladılar ve silahlı olarak Firzovik'te toplandılar. Bu haber dallanıp budaklanarak yayılır ve topluluğa katılanların sayısı ertesi ay 30.000'e kadar yükselir. Fakat, Avusturya'dan bir hareketin söz konusu olmadığı anlaşılır. Bu arada toplantının sükunetle dağılmasını sağlamak üzere Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa tarafından 8 Temmuz'da görevlendirilen ve İttihat ve Terakki yanlısı olan Miralay Galip Bey, bunu meşrutiyetten yana bir toplantıya çevirmeye çalışıyordu. Necip Draga gibi Arnavut ileri gelenleri kendisine yardımcı olurken, İsa Bolatin gibileri buna karşı çıkıyorlardı.25 Galip Bey'in geliştirmek istediği tez: Rumeli'de yabancı müdahalesinin son bulması için meşrutiyet düzeninin geri gelmesiydi. Sonunda bunu başardı. 20 Temmuz günü Padişah'a sunulmak üzere sadrazam ve şeyhülislâma Kosova halkı adına 180 imza ile çekilen telgrafta bir millet meclisinin toplanması isteniyordu. Cevap çıkmayınca, 22 Temmuzda bir telgraf daha çekilerek, "Teskin-i heyecan kabil olmuyor, halk müsellahan aşağı doğru akın ediyor" diye ısrar edildi. Bu durum Ordu'daki bir isyana, bir halk isyanının da eklendiğini göstermekteydi. Üstelik bu isyan devletin en duyarlı ve en göz önünde bulunan bir yerinde oluyordu ve bunu yapanlar da Abdülhamid'in çok güvendiği Arnavutlardı.26 Abdülhamit bu baskılar altında meşrutiyeti kabule razı olacaktır, ama buna son dakikada karar verecektir.

Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır'ın ardından Ohri'de de faaliyetlerini iyice arttırmıştı. Ohri'deki sınıf-ı sani redif alayı kumandan vekili Eyüp Sabri Bey, asker ve ahaliden teşkil ettiği Ohri Millî Alayı birinci tabur kumandanlığını ele alarak 20 Temmuz 1908'de askeri depoyu

açtırıp, dokuz yüz mavzerle, doksan beş sandık cephaneyi yanlarına alarak dağa çıkmıştır. Daha sonra Eyüp Sabri Bey kuvvetlerine Manastır'da bulunan rediflerle, Mitroviçe'den gelen nizamiye taburlarından bazı zabitler de iltihak etmişlerdir.27 Bu gelişmeler karşısında Müşir Tatar Osman Paşa'nın Cemiyete ve üyelerine karşı sinsice tavır takınması sebebiyle Cemiyet tarafından, tutuklanması kararlaştırılmış, bu iş, Ohri teşkilatına havale edilmişti. Yani bu görevi Eyüp Sabri Bey ve Resneli Niyazi Bey yerine getireceklerdi.

Bunun üzerine her iki tabur gizlice tertibat alarak hazırlandıktan sonra Manastır üzerine hareket etti ve Nihayet 22 Temmuz'da, Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Beyler Cemiyet'in emri üzerine Manastır'daki ordu kumandanı Tatar Osman Paşa'yı dağa kaldırdılar. Artık 22 Temmuz'da İttihatçılar bütün Makedonya'da yönetime el koydular. 23 Temmuz gecesi Manastır Komitesi, meşrutiyetin ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması için bir irade yayınlanması isteğiyle Padişah'a bir telgraf çektiler. Bu telgrafta Sultan'a saygılı ancak kararlı bir ifade vardı. Askerlerden esnafa kadar, her zümrenin Kanun-ı Esasi'yi ilan ettirmek yolunda birlik içinde olduğu bildiriliyor, Meşrutiyetin ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın açılması isteniyordu. 24 saat içinde bu isteklerinin yerine getirilmemesi halinde II. ve III. Orduların İstanbul'a yürüyeceği bildiriliyordu. Bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Padişah'a verilmiş bir ültimatom idi. Aynı gün 21 pare top atılarak, Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Meşrutiyet ilân edilir. Yine o gün, İttihat ve Terakki, Rumeli'nin birçok merkezinde meşrutiyeti törenlerle ilân eder ve durum bir telgraf yağmuru halinde Yıldız Sarayı'na duyurulur.28 Hükümetin de buna uyması istenir.29 Aslında, Abdülhamid'in o sırada Makedonya'da dayanacağı hiçbir kuvvet kalmamıştı. Zaten özellikle Müşir Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldırılmış olması bölgede Cemiyet'in her şeye hakim olması anlamına geliyordu.30 Bu gerçeği gören Sultan Abdülhamit, Almancı diye tanınan Avlonyalı Ferit Paşa'yı 21/22 Temmuz gecesi azledip yerine Sait Paşa'yı getirmiştir.31 Kâmil Paşa da Meclis-i Vükelâ'ya memur edilir. Her iki vezir de liberal oluşları ve İngilizlere yakınlıkları ile tanınırlar. Abdülhamid'in niyeti Meşrutiyeti ilan etmekten yana olmakla beraber, sarayda toplanmış bulunan kabine, işi ağırdan alıyordu. Saraya gelen telgrafların büyük miktarlara ulaşması Padişah üzerinde baskı oluşturuyordu. Sonunda Abdülhamit boyun eğmek zorunda kaldı ve 23/24 Temmuz 1908 gecesi Meşrutiyetin ilân edildiği bütün vilayetlere duyuruldu, 24 Temmuz'da da gazetelerde yayınlandı.32

Meşrutiyet'in ilânı üzerine Selânik'te sokaklar üç gün üç gece imparatorluğun bayraklarını taşıyan ve kendilerine şehir orkestralarının eşlik ettiği göstericilerle doldu taştı. Kısa bir süre için de olsa Makedonya'daki olaylar yatıştı. Meşrutiyet'in ilânından sonraki günlerde, Bulgar, Yunan, Sırp çeteleri Selânik'e inerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileriyle anlaştılar, silahlarını bıraktılar.33

Köprülü'de hürriyeti ilan eden Enver Bey buradan Tikveş'e gelir. Tikveş'te iken Selanik'ten Cemiyet'in davet telgrafını alır. Enver Bey buradan trenle Selanik'e geçer. Burada kendisine görkemli bir karşılama yapılır. Enver Bey artık hürriyet kahramanı Binbaşı Enver Bey olmuştur. Talât Bey, Meşrutiyet'in ilanını sağlayan olayların kahramanları Enver ve Niyazi Beylerin Selanik'e trenle geldikleri sırada, daha onlar trenden inmeden yanlarına giderek herkesten önce tebrik etmişti. Enver Bey'in elinden tutup trenden beraber inmişler ve sevinç gösterilerinde bulunan ahaliye "İşte

kahraman-ı hürriyet yaşasın Enver yaşasın Niyazi" nidalarıyla onları tanıtmıştır. Talât Bey böylece, halk nazarında Enver Bey'in ön plana çıkmasını engellemeye, onların başarılarını Cemiyet'in başarısı olarak göstermeye çalışarak siyasi manevra yeteneğini ve zekasını göstermiş oluyordu.

II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Askeri ve Siyasi Olaylar İçerisinde Enver Bey

Siyasi belirsizlik ve Cemiyet'in iktidara hazırlıksız yakalandığı ortamda, liderler bir müddet İstanbul'da kalarak siyasete müdahale etmeye çalıştılar. Fakat II. Meşrutiyet'in ilk kabinelerinden Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa ilk iş olarak Meşrutiyet'in getirdiği yeni şöhretlerin politika sahasından uzaklaşmasını ve devletin üzerinde görünür bir kuvvet olmaktan çıkarak görevlerinin başına dönmelerini sağlamaya çalıştı. Bunun için genç subaylardan bazılarını da daha iyi yetişmeleri ümit ve arzusuyla yurt dışında görevler verdi. Enver Bey'i Berlin'e, Hafız Hakkı Bey'i Viyana'ya ataşemiliter olarak gönderdi. Cemal Bey'i Fransa'ya yolladı. Ali Fethi Bey'i de tahttan indirilen II. Abdülhamit'in muhafızı olarak Selanik'e gönderdi. Mustafa Kemal'i karargah kurmaylığına memur etti.34

Enver Bey, 5 Mart 1909'da 500 kuruş maaşla Berlin askeri ataşesi olarak görevlendirildi. Çeşitli aralıklarla iki yılı aşkın bir süre devam eden bu görev Almanya'nın askeri durumuna ve sosyal yapısına büyük hayranlık duymasına yol açtı ve onu tam bir Alman hayranı haline getirdi.35 Enver Bey, Berlin askeri ataşesi iken Almanlardan özel bir ilgi gördü. Onun zaten Alman ordusuna karşı bir hayranlığı vardı. Askeri yönden Almanlara hayranlık, Osmanlı Harp okullarının bir geleneği idi. II. Mahmut'tan beri askeri alanda ne zaman ıslahat yapılacak olsa askeri müşavir ve uzmanlar hep Almanya'dan getirilmişti. Ordunun silahları da çoğunlukla Alman silahları idi.

Enver Bey, Berlin'de iken Almanlardan gerçekten rütbesinin üstünde bir ilgi gördü. Mesela, Korgeneral Makenzen'in Yarbay Enver'in karşısında topuk selamı vermesi Osmanlı'nın bu genç subayını büsbütün gururlandırıyordu.

31 Mart olayları patlak verdiği zaman Enver Bey Berlin'de askeri ataşelik vazifesine yeni başlamıştı. Fakat olayı haber alır almaz hemen harekete geçip Selanik'e gelir, cemiyet merkezi ile gerekli temasları yaparak oradan Yeşilköy'e geçer. Hareket Ordusu'nda Mustafa Kemal'in uhdesinde bulunan kurmay başkanlığını alarak teşebbüste etkin bir rol alır. Olayların yatışmasından sonra tekrar Berlin'e gider.

Mart 1911'de İstanbul'a çağrılan Enver Bey, görüştüğü Mahmut Şevket Paşa tarafından Makedonya'daki çete faaliyetlerine karşı alınacak tedbirleri denetlemek ve bu alanda bir rapor hazırlamak üzere bölgeye gönderildi. Enver Bey dolaştığı Selanik, Üsküp, Manastır, Köprülü ve Tikveş'te bir yandan çetelere karşı alınacak tedbirler üzerinde çalışırken öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleriyle görüştü. 11 Mayıs 1911 tarihinde İstanbul'a döndü. 15 Mayıs 1911'de Sultan Mehmed Reşad'ın yeğenlerinden Naciye Sultan ile nişanlandı.36 27 Temmuz 1911'de Malisör isyanı sebebiyle İşkodra'da toplanan 2. Kolordu'nun erkanı harp reisi olarak Trieste üzerinden İşkodra'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. 29 Temmuz'da ulaştığı İşkodra'da Malisör isyanının bastırılması,

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavut üyeleriyle olan meselelerinin hallinde önemli rol oynadı. Daha sonra tekrar Berlin'e geçtiyse de Trablusgarb'da meydana gelen gelişmeler üzerine İstanbul'a döndü.37

İtalya, 1902 yılında başlayan siyasi ve askeri temaslar ve anlaşmalarla Avrupa büyük devletlerini Kuzey Afrika'daki son Osmanlı topraklarını ele geçirme konusunda ikna etti. Ortamın uygun hale geldi 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne verdiği ültimatomla Trablusgarb ve Bingazi'yi boşaltmasını istedi. Osmanlı Devleti bu ültimatoma 29 Eylül 1911'de cevap vererek İtalya'nın iddia ve isteklerini reddetti. Bunun üzerine İtalya 29 Eylül 1911 günü Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.

A. Trablusgarb Savaşı'nda Enver Bey

İtalyan taarruzu ve işgallerinin başladığı sırada Osmanlı Devleti'nin Trablusgarb'da ham yeterli askeri yoktu hem de savaş hazırlıkları yapılmamıştı. Hatta yardım ulaştırabilecek fiziki imkanlara da sahip değildi.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, o günlerde ordunun genç ve önde gelen subayları Trablusgarb yolunu tutarlar. Paris Ataşemiliteri Fethi Bey, Tunus üzerinden gider. Enver Bey'in amcası Halil Bey'de (Paşa) aynı yolu zorlar ve sonunda başarılı olur. Enver Bey'in kardeşi Nuri Bey (Paşa) ilk fırsatta Halil Bey'in yanında yerini alır. Mustafa Kemal ve arkadaşları Mısır üzerinden geçmeye çalışırlar ve başarırlar. Enver Bey de Trablus'a gitmek üzere 1911 Eylülü başlarında Berlin'den ayrılarak Selanik'e gelir. Burada Cemiyet'in merkez komitesi üyeleri ile görüşür ve burada İtalyanlara karşı yapılacak mücadele hakkında görüşlerini bildirir.38

Enver Bey, 24 Eylül'de Selanik'ten İstanbul'a geçer. Harbiye nazırı ve Sultan Mehmet Reşat ile görüşür. Amacı İtalyanlara karşı yapılacak mücadelede devletin desteğini sağlamaktı. Fakat bu konuda umduğunu bulamaz, Harbiye nazırı bu teşebbüsü lüzumsuz bulur. Bütün bunlara rağmen Enver Bey, Mısır üzerinden Trablus'a ulaşır.

Enver Bey, 24 Ekim'de Derne önlerine vararak İtalyanlara 15 km. mesafede olan Ayn-el Mansur'da karargahını kurar. Derne'de cephe kumandanı kolağası Mustafa Kemal'dir. Daha sonra Enver Bey daha kıdemli olduğu için cephe kumandanlığını üzerine alır. Enver Bey'in Derne'ye varışında asker ve sivil olmak üzere ancak 500-600 kişiye varabilen Türk ve Arap direniş kuvveti sayısı kısa zamanda 20.000 kişiye çıkartılır. Bunların gayretleriyle İtalyanlar işgal ettikleri siperlerden neredeyse bir yıl, bir adım bile ileri gidememişlerdir.

Enver Bey'e Derne cephesi için Osmanlı Devleti her ay 15000 altın tahsis etmiştir, fakat bu para yeterli değildir. Onun için paranın yetişmediği zamanlarda Enver Bey ve cephe kumandanları kağıt para çıkarırlar. Bu para uzun müddet kullanılır ve itibarını yitirmez.

Enver Bey, Trablus'da son zamanlarda halkın moralini yükseltmek için büyük bir taarruz tertip eder, bunun için büyük hazırlıklar yapılır fakat netice beklenildiği gibi olmaz, büyük zayiatlar verilerek

geri çekilir. Bu taarruzun ardından İtalyan kumandanı aracılığıyla Derne cephesi kumandanı Enver Bey'e 18 Ekim 1912'de Uşi'de İtalyanlarla yapılan antlaşmanın bir suretini verir. Bunun üzerine Enver Bey, Trablus'ta son hazırlıklarını yaparken de kendileri gittikten sonra yerli halkın savaşa devam etmesi için gerekli ortamı oluşturur, Enver Bey'den sonra da bu mücadele 1919 yılına kadar sürer.

Enver Bey, Balkan Harbi'ne katılmak üzere 25 Kasım 1912'de Derne'den memlekete dönmek üzere hareket eder. Takma isim kullanarak İtalya'dan geçip İstanbul'a gelir.39

B. Bâbıâli Baskını ve Sonrasında Enver Bey

Balkan Harbi'nin çıkmasıyla birlikte40 Osmanlı Devleti Balkanlar'da umulmadık bir yenilgi aldı. Enver Bey, Trablusgarb'dan Berlin'deki görevine değil, hemen yeni muharebe alanı Çatalca cephesine koşmuştu (1 Ocak 1913). Yeni görevi X. Kolordu Kurmay Başkanlığı'dır. Fakat Enver Bey göreve başladığında Balkan Harbi fiilen kaybedilmiş, Rumeli elimizden çıkmıştı. Meydana gelen gelişmelere karşı dönemin Sadrazamı Kamil Paşa da, 23 Ocak 1913'te hükümeti toplayarak 23 Ocak 1913'te Bâbıâlî'de büyük devletlere verilecek notayı konuşmak üzere toplanacaktı.

Enver Bey ve arkadaşları önceden hazırlanan plan gereği Edirne'nin düşmana bırakılmasını protesto için Bâbıâlî'yi basacaklar ve hükümeti devireceklerdir. Bu planın 23 Ocak Perşembe günü saat 15'te gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Çünkü hükümet üyeleri bu saatte sadrazamın odasında hazır bulunacaklardı. Hazırlanan plan uygulamaya konularak İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nde beklemekte olan Enver Bey kendisi için hazırlanan beyaz ata biner, İzmitli Mümtaz ve Filibeli Hilmi Beyler de korumayı sağlamak için atın çevresinde yürüyorlardı. Gurup Bâbıâlî'ye geldiği zaman Ömer Naci de burada çevresinde toplanan kalabalığı galeyana getirmeye çalışıyordu. Enver Bey yanında Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Mustafa Necip, Hilmi Beyler olduğu halde sadaret binasına doğru yöneldi. Onları Talât Bey ve Mithat Şükrü izliyordu. Baskın ekibi fazla bir engelle karşılaşmadan sadaret binasına girdi.

Talât Bey ve Enver Bey, Sadrazam Kâmil Paşa'nın odasına girerler ve paşa onlara büyük bir soğukkanlılıkla neden geldiklerini ve ne istediklerini sorar. Enver Bey söz alıp, çok saygılı ve çekingen bir dille, milletin coştuğunu ve kan akmasının önüne geçilmesi için kendisinin sadaretten çekilmesi gerektiği yolunda konuşur. Kâmil Paşa devletin durumunun ağırlık ve kötülüğünü ve girişmiş oldukları işin ülke için doğuracağı tehlikeleri beyan eden birkaç söz söyler. Enver Bey utangaç bir tavırla onu dinlemektedir. Fakat Talât Bey sert bir tavırla biteviye: "İstifa! İstifa" diye Kâmil Paşa'nın sözünü kesmekte ve onu konuşturmamaktadır.41 Bir müddet sonra Kâmil Paşa; "cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine" şeklinde başlayan istifasını yazmıştı. Talât Bey ve Enver Bey bu istifanameye itiraz ederek, "Ahali ve cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine" şeklinde, istifa isteğinin halkın da isteği olduğunu ilave ettirmişlerdir.42 İstifa yazısını alan Enver Bey, derhal saraya gidip Padişah'a sunmuş, buna karşılık Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazam yapan bir iradeyi alarak, Bâbıâli'ye getirip oradakilere tebliğ etmiştir.43

Bâbıâli baskını sonrası Cemiyet'in iktidarda daha çok söz sahibi olmasına ve bütün bunların Edirne'yi kurtarmak amacıyla yapıldığının ilan edilmesine rağmen 30 Mayıs 1913'te Londra'da yapılan barış görüşmelerinin sonunda, Edirne'nin Bulgarlara terki İttihat ve Terakki'yi çok zor durumda bıraktı. Cemiyet içine düşdüğü bu prestij kaybından kurtulmak için ne pahasına olursa olsun Edirne'nin geri alınmasını istiyordu. Tam bu sırada Cemiyet liderlerinin önüne yeni bir fırsat çıktı. Balkan devletleri Bulgaristan'a karşı savaşa başladılar, zor duruma düşen Bulgarlar askerlerini Edirne'den geri çekmeye başladılar. Bu durumdan istifade etmeyi düşünen Enver ve Talât Bey harekete geçtiler. Enver Bey, kurmay başkanı olduğu kolordunun kumandanı Hurşit Paşa'yı, Talât Bey de hükümet üyelerini Edirne'nin geri alınması için ikna etmeye çalıştı.

Bu arada, büyük devletler, özellikle İngiltere, harekâtın yapılmaması için baskı ve tehditlerde bulunuyordu.44 Bu tehditlere aldırmayan hükümet, Edirne'nin geri alınması için, 13 Temmuz 1913'te (30 Haziran 1329) karar aldı. Aynı tarihli irâde-i seniyye ile padişah, hükümetin mazbatasını tasdik ederek, işgal altındaki toprakları geri alma emrini verdi.45

20 Temmuz'da hükümet, elçileri vasıtasıyla büyük devletlere Edirne üzerine yürüneceğini bir nota ile bildirdi.46 Osmanlı ordusu büyük bir direnişle karşılaşmadan, Doğu Trakya'yı içine alan, Meriç ırmağına kadar ilerledi. Fethi Bey kumandasındaki kuvvetler Kırklareli'ni kurtarırken, 21 Temmuz 1913'te Enver Bey kumandasındaki kuvvetler de Edirne'yi istirdat ettiler.47 Edirne'nin geri alınması ülkede büyük bir sevinç yaratmıştı. Osmanlı Devleti'nin makus talihi ilk kez kısmen de olsa yenilmiş gibiydi. Bu başarı, İttihat ve Terakki'nin nüfuzunu büyük ölçüde arttırmış, ona büyük bir güç kaynağı teşkil etmiştir.

Edirne'nin geri alınması ve bu harekâtta Kaymakam Enver Bey'in aktif davranışları halk arasında onun şöhretine yeni halkalar ekledi. Hatta bu arada onun için "Edirne'nin ikinci fatihi" gibi övgüler de yazılmaya başlandı.48

8 Ocak 1914 tarihinde aynı zamanda Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğini de üslenen Enver Paşa yeni görevinde büyük bir gayretle, Balkan savaşında bozguna uğrayan Osmanlı Ordusu'nun yeniden düzenlenmesine çalıştı. II. Abdülhamit Dönemi'nin yaşlı paşalarının tamamına yakın bir kısmı emekli edildi ve genç subaylar Ordu'da önemli görevlere getirildi. Enver Paşa'nın bu alandaki çalışmaları bir anlamda Cumhuriyet'in kuruluşunda önemli rol oynayan askeri kadronun da Osmanlı ordu teşkilatında yükselmesini sağladı. Enver Paşa, Harbiye Nazırlığı sırasında "enveriye" adı verilen askeri başlıklar ve aynı adla anılan, sesli ve sessiz harflerin her birinin ayrı yazılması ile uygulanan bir yazı biçimi gibi yenilikler yaptı.49

C. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Tarafsızlığı veya Savaşa Sürüklenmesi Mesuliyeti Tartışmaları İçerisinde Enver Paşa

Enver Paşa, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın büyük devletleri ile ittifak arayışları maksadıyla yaptığı girişimler çerçevesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Almanya ile ittifak sağlamak için girişimlerde bulunmak üzere görevlendirildi. Enver Paşa'nın ilk girişim

ve teklifleri Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Hans von Wangenheim tarafından reddedildi. Daha sonra Avusturya-Macaristan yetkililerinin de baskıları ile Wangenheim'ın ve Şansölye Betmann-Hollweg'in itirazına rağmen Kayser II. Wilhelm'in şahsi emriyle 2 Ağustos 1914'te tarihi ittifak anlaşması imzalandı.

Osmanlı Devleti, Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli ittifak antlaşması imzalamasına rağmen, tarafsızlığını korumaya çalışıyor ve bunu her fırsatta diğer devlet elçilerine bildiriyordu. Buna rağmen Osmanlı Devleti'ni fiilen savaşa sokan olay, iki Alman gemisi, Goben (Yavuz) ve Breslav'ın (Midilli) Karadeniz'e açılıp Rus limanlarını bombalamasıdır. Bu iki gemi, İngiliz donanmasından kaçıp Osmanlı karasularına girerek 10 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'na geldiler. Çanakkale Boğazı'na sığınan bu gemileri bir Osmanlı kılavuz gemisi, boğaza daha önceden tahkimat maksadıyla döşenen torpil tarlaları arasından geçirerek, güvenli bir bölgeye getirdi. Enver Bey'in izniyle, bu gemiler Boğaz'da korunmuş oldu.50

11 Ağustos gecesi, her zaman olduğu gibi, Heyet-i Vükelâ sadrazamın Yeniköy'deki yalısında toplantı halindeydi. Enver Bey dışındakiler erkenden gelmişlerdi. Toplantıya biraz geç gelen Enver Bey: -Bir oğlumuz dünyaya geldi, diyerek Goben'in Çanakkale Boğazı'ndan içeri girdiğini bildiriyordu.51 Heyet-i Vükelânın yapması gereken iki tercihi vardı: Ya bu iki geminin, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık şartlarına uygun olarak 48 saat içerisinde Çanakkale Boğazı'ndan çıkıp gitmelerini isteyecek veyahut da gemiler, silah ve toplarını söküp teslim edeceklerdi. Alman büyükelçisi, bu durumun müzakeresi için sadrazamın konağına çağrılmıştı. Büyükelçi, Osmanlı hükümetinin yukarıdaki iki şartını da kabul etmiyordu. Wangenheim'in bu tutumuna sinirlenen sadrazam, Talât Bey ve Halil Bey'i elçiyi ikna etmek için görevlendirdi. Bu sırada Halil Bey'in aklına gemilerin satın alınması fikri geldi ve bunu büyükelçiye teklif ettiler. Neticede gemilerin satın alındığı ilan edildi ve resmi satış sözleşmesi yapıldı.52

Yavuz ve Midilli'nin satın alınmasından sonra sadrazam Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğunu ilan etti. 15 Ağustos tarihinde Rus Büyükelçisi Sazanof, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemesi ve bunun mükafatının ülkesinin bütünlüğünün korunması olacağını söyleyerek, diğer büyük devlet elçilerinin de desteğini almak suretiyle bu tarafsızlığa güvence istiyordu.53

Her ne kadar, başta sadrazam olmak üzere bazı devlet ricali tarafsızlığın korunması için çaba sarf ediyorlarsa da Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için her türlü tedbiri alıyordu.54 Bu aşamada, Goben ve Breslav'ın komutanı olarak İstanbul'a gelen Amiral Souchon (Suşon), Enver Paşa tarafından Osmanlı donanmasının başına getirilmişti.55 Amiral Suşon komutasındaki Osmanlı Donanması 27 Ekim akşamı Karadeniz'e açıldı. 29 Ekim 1914 gecesi Sivastopol ve Novorosisk ve 30 Ekim gecesi de Odesa limanları bombalandı. Ayrıca Suşon, karşılarına çıkan bütün Rus gemilerini de topa tutarak batırdı.56 Böylece Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş oldu.57

Osmanlı Devleti'ni savaş uçurumuna sürükleyen, Karadeniz limanlarını bombalama kararını kimin verdiği daima tartışılmıştır. Sadrazam Said Halim Paşa, savaş sonunda sorumlu olarak

yargılandığı sırada verdiği ifadelerde: “Harbe taraftar olmadığımı anlayan Alman ricali Karadeniz vak’a-i müessifesini ihzar ve ihdas ettiler” diyerek kendisini savunurken, Çürüksulu Mahmut Paşa, bazı zabitanın ifadelerine dayanarak; “Alman Gemileri Karadeniz’e çıkmadan Cemal Paşa Türk gemilerindeki ümera ve zabitana Suşon Paşa’nın kumandasında olduklarına ve ne emrederse onu yapmalarına dair emir vermiş ve donanma Boğaz’dan çıktıktan sonra kumandanlar amiral gemisine çağrılarak, kendilerine kapalı zarflar verilmiş. Bu zarflarda, kimisinin Sivastopol’ü, kimisinin Kiyef ve Odesa’yı ve kimisinin Novorosisk’i bombardıman eylemesi yazılı imiş” şeklinde fikrini beyan ediyordu. Bizzat Amiral Suşon mektubunda: “Rusya’ya karşı ilk taarruz Türkler tarafından yapılmıştır”.58 Cemal Paşa da savaşın başlamasından sonra, dördüncü ordu komutanlığı vazifesiyle Suriye’ye hareketinden önce nazırlara ve yerli ve yabancı gazetecilere verdiği ziyafette; Osmanlı Devleti’nin harbe girişinin ne kadar haklı sebeplere dayandığını uzun uzadıya anlattıktan sonra “-Efendiler, eğer Osmanlı Hükümeti bu harbe iştirak etmemiş olsaydı, memleketin istiklâli tamamıyla tehlikeye girmiş olacaktı” diyerek hükümetin bu karardaki haklılığını savunmaya çalışıyordu. Aynı toplantı ve ziyafette hazır bulunan Halil Bey de Cemal Paşa ve hükümetin fikirlerini savunarak şöyle diyordu: “-Umumî harp karşısında bulunduğumuz zaman bendeniz, devlet için iki ihtimal tasavvur ediyordum, o kanaatte idim ki; ufak bir vatanperverlik hissi ve tarihe hürmeti olan bir hükümet reculü, bu iki ihtimalin bir üçüncüsünü tasavvur edemezdi. Çünkü üçüncüsü; Moskofların Avrupa’da hakimiyetini tesis için, onlarla yan yana harp etmek olurdu. Birisi tarihi ve ananevi düşmanımız olan Moskoflara karşı harp edenlerle beraber bulunmak ve devletin ne mevcudu, ne kuvveti varsa, onlara teşrik edip, hasımlarımızın galebesi halinde Moskofların Avrupa’da tesis edeceği hakimiyeti mümkün olduğu ve elden geldiği kadar men etmek, ikinci ihtimal de tarafsız kalmak… Tarafsız kaldığımız halde Yunanistan’ın uğradığından beterine maruz kalacaktık… Osmanlı Devleti Cihan Harbi’ne, iki gaye takip ederek karışmıştır: Devlet’in istiklâl ve tamamiyetinin muhafazası ve imparatorluk dışında kalan Müslüman ve Türklerin mahkumiyetten kurtarılması… Bu cihetle bu cihan cengi, Türkler ve Müslümanlar için, bir istiklâl ve kurtuluş cihadıdır.” Enver Paşa da harbe girmekle: “-Biz Allah’ın inayetiyle yalnız Osmanlı taç ve saltanatını muhafaza değil, bütün İslâm aleminin hukuk ve hayatını muhafaza ve istihsale muvaffak olacağız!” diyordu.59 Talât Bey de hatıralarında: “….Arife gününde, Karadeniz donanmasıyla Amiral Suşon arasında bir muharebe vuku bulduğunu ve Goben’in Rus sahillerini bombardıman ettiği haberini aldık. Bu hadiseden hiçbirimiz daha önceden malumatdâr değildik. Fakat herkes gibi, ben de Enver Paşa’nın haberi olduğuna kani idim. Bayram günü meclisi mebusan reisi Halil Bey’in evinde toplandık. Ben Enver Paşa’ya epeyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığını yeminle temin etti. Bu hadise de harbi artık bir emri vaki haline getirmişti” diyerek kendisini savunuyor.60

Aslında Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinin gerçek sorumluları, kabine üyelerini ve kamuoyunu haberdar etmeden Almanlarla, 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli bir ittifak antlaşması imzalayan, Sait Halim Paşa, Talât Bey, Halil Bey ve Enver Paşa’dır. Çünkü bu antlaşmanın ikinci maddesinde: “Rusya müessir askeri müdahalelerde bulunur ve bu durum Almanya için Avusturya-Macaristan ile ittifak sebebi oluşturursa, bu ittifak sebebi aynen Türkiye için de geçerli olacaktır” denilmekteydi. Bu demek oluyor ki, eğer Rusya, Avusturya-Macaristan veya Almanya ile savaşa girecek olursa, Osmanlı Devleti de tabii olarak Almanya’nın yanında savaşa katılmış olacaktı. Halbuki

Almanya zaten bu antlaşmanın imzalanmasından bir gün önce, yani 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etmişti. Bu duruma göre, daha antlaşmanın imzalanmasından itibaren, Osmanlı Devleti savaşa girmiş sayılıyordu. Bu nedenle, savaşa giriş sorumluluğunu tek bir kişiye yüklemek doğru olmaz.

I. Dünya Harbi'ne girildikten sonra Enver Paşa, Harbiye nazırı olarak askeri harekatın yönetimini de ele aldı. Ancak kendisinin tamamen bir Alman kuklası olup onların isteklerini yerine getirmeye çalıştığı şeklindeki görüşler doğru değildir. Bizzat Alman belgeleri, Enver Paşa'nın çeşitli hususlarda Alman askeri yetkilileriyle çatıştığını göstermektedir. Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı sırasındaki fiili olarak tek kumandası Kafkas cephesinde olmuştur. Cephede maiyetindeki kumandanların itirazlarına rağmen ileri harekatı ağır kış şartları altında sürdürmüş ve Sarıkamış Harekatı olarak anılan bu harekatta 90.000 kişilik ordu mevcudunun çok büyük bir bölümünün donarak ölmesi veya Ruslar tarafından şehit edilmesi üzerine 10 Ocak 1915'te cepheyi terk ederek İstanbul'a döndü.61 Bunun dışında savaş sırasında aktif cephe görevi yapmamış olan Enver Paşa'nın prestiji bu bozgun sebebiyle sarsıldı. 14 Ekim 1918 tarihinde Talât Paşa kabinesinin istifası ile Enver Paşa'nın da Harbiye nazırlığı sona erdi.62

D. Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri ve Sonu

1-2 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki'nin diğer liderleriyle birlikte Arnavutköy'den bir Alman denizaltısıyla Odesa'ya geçen Enver Paşa, memleketi terk ettikten sonra 1 Ocak 1919 tarihli irade ile askerlikten atıldı.

Enver Paşa, yurt dışına çıkan ittihatçıların en eylemcisi ve maceracısı olmuştur. Enver Paşa, Sivastopol'da arkadaşlarından ayrıldıktan sonra, Kafkasya'ya gitme planını kurmuştu. Bunun asıl nedeni, Şark'ta kurduğu iki Ordu'dan meydana gelen kuvvetlerin başına geçmek ve Bakü menkez olmak üzere geçici bir hükümet kurmaktı. Böylece ana vatanı kuvvetleriyle restore etmeye çalışacaktı. Talât Paşa grubundan bu nedenle ayrılmıştı.

Maceralı bir yolculuktan sonra Moskova'ya ulaşabilmiştir. 1920 yılı ortalarında Moskova'ya vardığı zaman, Kafkasya Bolşevik egemenliği altına girmişti. Cemal Paşa, Bedri Bey'le Afganistan'a geçmişti. Dr. Bahattin Şakir ve Halil Paşa oradaydılar. Enver Paşa, Bolşevik liderlerince iyi karşılanmış, burada Lenin, Radek, Çiçerin, Zinovyev gibi en ünlü komünist liderlerle görüşmüştür.

Bolşevikler paşa ile İngiliz emperyalizmine karşı ortak bir strateji planında anlaşmışlardır. "Ali Bey operasyonu" adı verilen strateji de böylece oluşmuş oldu.63 Berlin'de temeli atılan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, Enver Paşa'nın başkanlığında Moskova'da somutlaşmıştır. Paşa, Bolşevik liderlerle beraber, Bakü'ye gitmiş ve Doğu Halkları Kongresi'ne bu Cemiyet'in temsilcisi olarak katılmıştır.

1920 Ekimi'nde Bakü'den Moskova'ya, oraradan Berlin'e ve Roma'ya gitmiştir. Yine Berlin ve Moskova yoluyla Batum'a dönmüştür ve Anadolu'ya geçmeyi planlamıştır. Ankara'nın ittihatçılara ve

Enver Paşa'ya karşı tutumu ve Trabzon Vali vekili Sami Sabit Bey'in aldığı tedbirler ve Sakarya Zaferi'nin kazanılması üzerine gelişen siyasi başarılar üzerine Anadolu'ya geçemeyen Enver Paşa, dönüşü olmayan seferine başlamıştır.64 Önce Ruslarla birlik olarak Orta Asya'ya yönelmiş, Ekim 1921'de Tiflis, Bakü, Aşkabad, Merv yoluyla Taşkent'e gelmiştir. 8 Kasım'da otuz kişilik bir kafile ile ava çıktığını söyleyerek, Taşkent'ten ayrılmıştır.

Enver Paşa, Taşkent'ten ayrıldıktan sonra Ruslara karşı Türkistan milli hareketlerini yönetmeye başlamıştır. Doğu Buhara'da Basmacı aşiretlerini toparlayarak başına geçmiştir. İlk çarpışmalar başarılı olmuştur. Ne var ki, başarıları çok sürmemiş ve 4 Ağustos 1922 günü, Duşanbe yakınlarında Bolşevik birliklerine karşı yaptığı bir saldırı sırasında vurulmuştur.65 Cenazesi 3 Ağustos 1996'da askeri bir uçakla İstanbul'a getirilerek 4 Ağustos günü kılınan cenaze namazından sonra toprağa verilmiştir.66

DİPNOTLAR

1 Enver Paşa hatıralarında doğum tarihini "1297 senesi teşrinisani bidayetinde 1299 senesi Muharrem ayının birinci Salı günü…" olarak verirken birçok araştırmacı farklı tarihler vermektedir. Bu tarihlerden bazıları: 3 Kasım 1881, Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, c. I, İstanbul 1972, s. 12; M. Şükrü Hanioğlu, Kendi Mektuplarında Enver Paşa, İstanbul, 1989, s. 253, adlı eserinde bu tarihi 6 Aralık 1882 olarak vermektedir.

2 Ailesi Manastır'lı olup, Babasının adı Ahmet, annesinin adı Ayşe Hanımdır. Babası Nafia Nezareti'nin Manastır vilayeti şubesinde kondüktör yani fen memuru olarak çalışıyordu. Annesinin bu evliliği ikinci evliliğidir. Enver Paşa'nın baba tarafı Gagauz Türklerindendir. Ş. S. Aydemir, aynı eser, s. 180-182.

3 Hanioğlu, aynı eser, s. 253; Ş. S. Aydemir, aynı eser, C. I, s. 186.

4 Hanioğlu, aynı eser, s. 259.

5 Halil Erdoğan Cengiz, Enver Paşa'nın Anıları, İstanbul 1991, s. 39-43; Ş. S. Aydemir, aynı eser, c. I, s. 191-195; Hanioğlu "Enver Paşa", TDV İA., c. 11, s. 261.

6 Cengiz, aynı eser, s. 46; Hanioğlu, aynı eser, s. 260.

7 Ş. S. Aydemir, aynı eser, c. I, s. 482; Cengiz, aynı eser, s. 51.

8 Hanioğlu, aynı eser, s. 266; Cengiz, aynı eser, s. 56; Ş. S. Aydemir, aynı eser, c. I, s. 484.

9 Cengiz, aynı eser, s. 61.

10 Tahsin Paşa, Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931, s. 78.

11 Ş. S. Aydemir, aynı eser, c. I, s. 97-99; Cengiz, aynı eser, s. 61-63.

12 Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, s. 94-95.

13 Nazım Bey, padişahın yaverlerindendi. Daha önce izin almadan İstanbul'a gittiği ve 2000 kuruş maaş zammıyla döndüğü, kumar oynadığı, gazinolardan ve rejiden para aldığı, Enver Bey'in kız kardeşiyle evli olduğu halde onu boşamak üzere olduğu biliniyordu. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 74; Y. H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C: 1/1, s. 439, 227 numaralı dipnot.

14 İsmail Canbolat Bey bir iş için Nazım Bey'in evine gelir, Enver'in delaletiyle onu görür ve o sırada Mustafa Necip Bey adında başka bir subay dışarıdan, pencereden sıktığı bir kurşunla Nazım Bey'i yaralar. Nazım Bey'in bacağını sıyıran kurşun karşısındaki İsmail Canbolat'a da isabet ederek onun da yaralanmasına sebep olur. Olay esnasında Enver Bey de Nazım Bey'in evinde üst katta bulunuyordu. Necip olaydan hemen sonra kaçarak kurtuldu. Nazım'ı kimin vurduğu anlaşılamadı. Nazım Bey, yarası sarıldıktan sonra trenle İstanbul'a gönderildi. Y. H. Bayur, aynı eser, s. 439; Ayrıca bkz: Kazım Nami Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, s. 21-22.

15 Y. H. Bayur, aynı eser, s. 440-441.

16 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyetin Ne Şekilde İlan Edildiğine Dair Vesikalar", Belleten, C: XX, Sa: 77, Yıl: 1956, s. 107, n. 6; Bedi Nuri Şehsuvaroğlu, aynı makale, s. 311, n. 8.

17 Reval buluşması, 9 Haziran 1908'de başlamıştır. Niyazi Bey'in bir çete teşkil ederek dağa çıkmak işini arkadaşlarına açması 15-28 Haziran'dadır. Arada geçen zaman Reval Mülakatı sonuçlarının Avrupa gazetelerince öğrenilip, yazılmaya ve yorumlanmaya başlaması, ondan sonra haber ve yorumların Osmanlı topraklarına gizlice sızıp Manastır'a ulaşması ve Niyazi Bey üzerinde onu harekete geçirecek etkilerde bulunması için gereken zamandır. Niyazi Bey, Reval Mülakatının sonuçlarını öğrendiği zaman neler hissettiğini hatıralarında şöyle anlatmaktadır: "Bu mülakatta Rusya ve İngiltere tarafından tertip olunan mukarreratın mülahaza-i vehameti ile üç gün üç gece heyecan ve helecan içinde çırpındım…", Y. H. Bayur, aynı eser, s. 443.

18 İ. H. Uzunçarşılı, aynı makale, s. 108.

19 Y. H. Bayur, aynı eser, s. 444-449; Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 75.

20 Paşanın saraya verdiği haberler arasında, Enver Beyin kıyafet değiştirerek asilere katıldığı ve Manastırda askeri inzibatın bozuk olduğu yer alıyordu. İ. H. Uzunçarşılı, aynı makale, s. 109.

21 Atıf Beyin Şemsi Paşa'yı nasıl öldürdüğü, bunun için nasıl bir plan yaptığı ve hazırlıkları hakkında ayrıntılı bilgiyi, olaydan bir iki ay sonra 26 Ağustos 1324'de yakın arkadaşı Mülazim Kenan Bey'e yazdığı mektuptan alabiliyoruz. Ayrıca olayın ayrıntıları için bkz: Bedi Nuri Şehsuvaroğlu, İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey, Belleten, Sa: 23, Yıl: 1959, s. 307-325; İ. Hakkı Uzunçarşılı, aynı makale, s. 109-111; Tahsin Uzer, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara 1979, s. 91-92; Ali Canip Yöntem, "Selânik'te 10 Temmuz Sabahı", Yakın Tarihimiz, C: 2, Yıl 1962, s. 257.

22 Sina Akşin, aynı eser, s. 75.

23 İ. H. Uzunçarşılı, aynı makale, s. 111.

24 İlhan Tekeli-S. İlkin, aynı makale, s. 376.

25 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkanlar'da yayılmasını hızlandırdığı dönemde bölgedeki Arnavutların Cemiyetle ve ittihatçılıkla tanışmalar veya başka bir deyişle İttihatçılığın Arnavutlar arasında yayılma kanalları; Bektaşi Tekkeleri ile Makedonya ordu subayları arasında yer alan Arnavut asıllı subaylar olmuştur. Arnavutları İttihatçıların liberal fikirleri de etkiliyordu. Ayrıca, Arnavutların Genç Türk hareketi içinde yer almaları konusunda Bektaşilik faktörü, diğer bütün Bektaşilerde olduğu gibi Arnavut Bektaşilerin de Halifeye değil, imamlık kurumuna bağlı olmalarından dolayı önemlidir. Bu nedenle, II. Abdülhamit'in hilafetine ve yönetimine karşı çıkan bir hareket olduğu için ittihatçılığı desteklemişlerdir. Bir başka açıdan bakıldığında; Talât Bey ve Ahmet Rıza gibi İttihatçı liderlerin de Bektaşi olmalarının İttihatçılığın, Arnavutlar arasında hızla yayılması ve taraftar bulmasında önemli olduğu görülür. Ayrıca, Firzovik olayları esnasında İttihatçılarla Arnavut liderleri arasındaki dayanışma ve olaylar için bkz: Nuray Bozbora, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi, İstanbul, 1997, s. 264-270.

26 Sina Akşin, aynı eser, s. 76; Ayrıca Bkz: Tahsin Uzer, aynı eser, s. 89 vd.; Y. Hikmet Bayur, aynı eser s. 469-472; İ. Hakkı Uzunçarşılı, aynı makale, s. 124-128.

27 İ. H. Uzunçarşılı, aynı makale, s. 115-116.

28 İ. H. Uzunçarşılı, aynı makale, s. 150 vd.

29 "9 Temmuz (23 Temmuz) günü İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi doğrudan doğruya Abdülhamit'in şahsına: 'Vilayet içindeki mülkî ve askerî memurlar, zâbitler, her dine mensup vatandaşlar yemin etmişlerdir ki; hemen millet meclisinin açılmasına müsaade edilmediği takdirde beklenmedik hareketler olacağını kararlaştırmışlardır' manasını ifade eden bir telgraf çekmiştir. İşte bu telgraf Padişahın aklını kaçırttı…", Ali Canip Yöntem, aynı makale, s. 259.

30 Tahsin Paşa, aynı eser, s. 264.

31 Sait Paşa'nın, yedinci defe sadarete getirilmesi, Rumeli'deki gelişmeleri anlatan telgrafların Yıldız Sarayı'nda yapılan olağanüstü toplantıda okunarak değerlendirilmesi, mevcut durum karşısında devlet ileri gelenlerinin ve vekillerin tutumları, meşrutiyeti ilan etme kararı hakkında bkz. Sadrazam Sait Paşa, "10-23 Temmuz 1908'de Yıldız Sarayı'nda Neler Olmuştu", Yakın Tarihimiz, C: 2, Yıl 1962, s. 275-277.

32 Sina Akşin, aynı eser, s. 77.

33 “İstanbul meşrutiyetin yeniden ilan edildiğini bildiren resmî tebliğine rağmen 10 Temmuz gününü tereddüt içinde geçirdi. Fakat Manastır ve Selânik’le Rumeli’nin birçok yerlerinde toplar atılmış, hürriyet ilân edilmiş, halk sokaklara, meydanlara dökülmüş, hocalar, papazlar, hahamlar sarmaş dolaş olmuş, nutuklar söylenmeye başlanmıştı. Hürriyet uğruna silahlanarak dağa çıkan genç zabitlerden Enver ve Niyazi Beyler birer timsal gibi anılıyor; her ağızda:-Yaşasın Enver, Niyazi…”, Ali Canip Yöntem, aynı makale, s. 259.

34 Cemal Kutay, Üç Paşalar Kavgası, İstanbul 1978, s. 38-39.

35 Hanioğlu, aynı makale, s. 262.

36 Naciye Sultan, Şehzade Süleyman Efendi’nin kızıdır. Enver Bey’den başka Naciye Sultan’ın birtakım taliplileri vardır fakat Naciye Sultan onların arasından Enver Bey’i seçer. Padişah Mehmet Reşad’ın da bu evliliği onaylamasıyla Enver Bey’in annesi Dolmabahçe Sarayı’na gelir, padişahın huzurunda getirmiş olduğu nişan yüzüğünü Naciye Sultan’a takar. Nişandan sonra Enver Bey ile Naciye Sultan mektuplaşmaya başlarlar. Daha önce birbirlerini hiç görmemişlerdir. Bu mektuplaşmalar sayesinde birbirlerini tanırlar. Enver Bey yine uzakta iken 1911’de Dolmabahçe Sarayı’nda nikahları Şeyhülislam Musa Kazım Efendi tarafından kıyılır. Daha önce apantist ameliyatı olan Enver Bey, ikinci defa Aralık 1913’te apantist ameliyatı olduğu sırada nişanlısı kendisini hastanede ziyarete gelir. Naciye Sultan’la Enver Bey ilk defa burada yüz yüze görüşürler. Düğün merasimleri 5 Mart 1914’te yapılır, böylece Enver Bey saraya damat olur ve “Damat-ı Şehriyâri” unvanını alır. Orhan Aşiroğlu, Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları, “Acı Zamanlar”, İstanbul 1990, s. 29-32.

37 Hanioğlu, aynı makale, s. 262.

38 Ş. Süreyya Aydemir, Enver Paşa, c. II, s. 225; Şükrü Hanioğlu, Kendi Mektuplarında Enver Paşa, İstanbul 1989, s. 75.

39 Orhan Aşiroğlu, Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları “Acı Zamanlar”, İstanbul 1990, s. 37.

40 Bulgarların topraklarımıza tecavüzlere başladığı sıralarda İstanbul’da öğrenciler ve halk, hükümeti savaşa teşvik etmek ve hükümeti bu konuda bir karara zorlamak maksadıyla gösteriler yapılıyordu. Bu günlerde Talât Bey ve Hallaçyan Efendi, ellerinde Osmanlı bayrağı ile avazları çıktığı kadar -Harp isteriz, harp! Diye bağırarak Darülfünun öğrencilerine önderlik yapıyorlardı. Cemil Paşa, 80 Yıllık Hatıralarım, s. 143. Balkan Harbi’nin ayrıntıları ile ilgili olarak bkz. Balkan Harbi (1912-1913), Genelkurmay Başkanlığı Yay., İkinci Baskı, Ankara 1993, C. 1; Y. H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. II/II; A. F. Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s. 57-78; Leon Troçki, Balkan Savaşları, Çev: Tansel Güney, İstanbul 1995.

41 Y. H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C: II/II, s. 270.

42 A. F. Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s. 78-79.

43 Bâbıâli Baskınının ayrıntıları için bkz. Samih Nafiz Kansu, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, s. 104-119; Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, s. 91-96; İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: IV, s. 397-401; Şeref Çavuşoğlu, "Benim Gördüğüm Bâbıâli Baskını", Yakın Tarihimiz, C: 1, Yıl 1962, s. 193-195; Ali Canip Yöntem, "Bâbıâli Baskını'nın Bilinmeyen Tarafları", Yakın Tarihimiz, C: 2, Yıl 1962, s. 387-389.

44 Cemal Paşa, aynı eser s. 49.

45 Hanefi Bostan, Said Halim Paşa, s. 36-37.

46 Edirne'nin istirdadı için orduya ileri hareket emri verildiği sırada Hariciye Nezareti tarafından büyük devletler nezdindeki sefirlerimiz vasıtasıyla, bu teşebbüsteki maksadın, sadece Edirne'nin istirdadı olduğu, bu maksadın gerçekleşmesinden sonra ordunun duracağı ve herhâlükârda Meriç nehrinin sağ sahiline katiyen geçmeyeceği hakkında bir tamim neşredilmişti. Cemal Paşa, aynı eser, s. 51. Cemal Paşa hatıralarında, bu tamimin büyük bir siyasi hata olduğunu, Edirne'nin geri alınmasının yeterli olmadığını, meriç nehrinin batısına geçilmesi gerektiğini yazmaktadır. Böylece, bugün Batı Trakya dediğimiz bölgenin tekrar elimize geçebilme imkânının ve fırsatının yine kendi diplomatik hatamız sonunda kaçırıldığını söylemektedir.

47 Hanefi Bostan, Said Halim Paşa, s. 37.

48 Ş. S. Aydemir, Enver Paşa., c. II, s. 402.

49 Hanioğlu, aynı makale, s. 262.

50 Talât Paşa, Hatıralar, s. 25; ayrıca, Cemal Paşa, Hatırat, s. 128-129.

51 Talât Paşa, Hatıralar, s. 25; ayrıca, Cemal Paşa, Hatırat, s. 129; Halil Menteşe'nin Anıları, s. 189; Goben ve Breslav gemilerinin Çanakkale'ye gelişi sırasında ve öncesinde Akdeniz'deki seyahati ve bazı olaylar hakkında bkz. Alan Moorehead, Çanakkale Geçilmez, Çev: Günay Salman, İstanbul 1972, s. 31-35.

52 Talât Bey anılarında, bu satışın göstermelik olmayıp gerçek bir satış olduğunu yazar. Talât Paşa, Hatıralar, s. 27; Halil Menteşe'nin Anıları, s. 189-190; Osmanlı hükümeti ve bahriyesinin, bu satış işlemine sıcak bakmasının bir nedeni de, İngiltere'ye ısmarlanan ve paraları birçok zorluklarla halktan yardımlar şeklinde toplanarak ödenen Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarının teslim edilmemesi, hatta İngiliz hükümeti tarafından el konulması sayılabilir. Böyle bir psikolojik ortamda bu iki geminin alınması ve adlarının Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmesi Osmanlı bahriyesinde olumlu bur hava meydana getirmiştir.

53 Sazanof, Goben'in satın alınması üzerine, Osmanlı Devleti'ne çeşitli önerilerde bulunur. Bunlardan en dikkat çekicisi; Türkiye tarafsızlık vaadinin samimiliğini göstermek için ordularını terhis eder, düşüncesidir. Y. H. Bayur, aynı eser, C: III/I, s. 144-145.

54 Osmanlı Devleti, 3 Ağustos 1914'te bu savaşta tarafsız kalacağını bir kere daha ilan etmişti. Bunun üzerine Alman Genel Kurmayı, Osmanlı Devletinin mümkünse hemen Rusya'ya savaş ilan etmesi yönünde Bâbıâlî'ye baskı yapılması taraftarı idi. Osmanlı Devletinin Rusya'ya harp ilanında yavaş davrandığını gören Alman hükümeti, Büyükelçi Wangenheim aracılığıyla, savaş sonunda doğu sınırımızda Osmanlı Devleti'nin lehine düzenlemeler yapılacağı, kapütilasyonların kaldırılmasında Türkiye'ye yardımcı olacaklarını taahhüt ediyordu. Ancak Almanların, 12 Eylül 1914'te Marne'de Fransızlar tarafından durdurulmaları ve Avusturya Macaristan'ın Ruslar karşısında zor duruma düşmeleri, Osmanlı Devleti üzerindeki Alman baskısının artmasına yol açmıştır. Alman Genelkurmay Başkanlığı'na getirilen General von Falkenhayn, "…genel durum Türkiye'nin derhal harekete geçmesini gerektirdiğinden", bütün dikkatin ve bu görevin Amiral Suşon üzerinde olduğu bildiriyordu. Bunun sonucunda, 11 Ekim'de, Talât Bey, Enver Paşa, Cemal Paşa ve Halil Beyler, Almanya, Osmanlı Devletine iki milyon lira borç verir vermez, Amiral Suşon'un olağan üstü yetkilerle Türk donanmasının başına getirileceğini ve Rus donanmasına karşı harekette bulunmak üzere talimat amlacağını Alman Büyükelçisine vaat ettiler. Mustafa Çolak, Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun 1999, s. 19-22; Pomiankowiski'ye göre Wangenheim, Sadrazamı savaşa girmeye ikna edemeyince, gizlice, sadece Talât, Enver ve Cemal Paşa'yı kendi taraflarına çekmeyi ve onlarla Ekim ayı içerisinde gizli bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmaya göre, Almanya, Osmanlı Devleti'ne 30 milyon paund (yaklaşık 600 milyon frank) tutarında borç para vermeyi kabul ediyor ve Sırbistan'ın mağlup edilmesinden sonra da gerekli harp malzemesinin derhal Türkiye'ye naklini üzerine alıyordu. Bunun üzerine Talât, Enver ve Cemal Paşalar, Türkiye'nin daha fazla vakit kaybetmeden itilâf devletlerine karşı cephe alacaklarına dair söz verdiler. Ardından Karadeniz'de bulunan donanmanın taarruzuna izin verdiler. Joseph Pomiankowiski, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı", Çev: Kemal Turan, İstanbul, 1990, s. 78-79.

55 Y. H. Bayur, aynı eser, C: III/I, s. 229-235; Ali İhsan Sabis, aynı eser, C: II, s. 96. Amiral Suşon'un Osmanlı Donanmasının başına getirilmesinden sonra Karadeniz'e açılıp Rus limanlarını bombalamasının kendi kararı mı, yoksa bu emri Enver Paşa'nın mı verdiği tartışmalara yol açmıştır. Fakat genel kanaat, bu emrin Enver Paşa tarafından verildiği yönündedir. Aksi fikri sadece Halil Menteşe ileri sürmektedir. Y. H. Bayur, aynı eser, C: III/I, s. 229-235. Enver Paşa, 4 Ekim 1914'te Amiral Suşon'a verdiği emirde: "Türk donanması Karadeniz'de deniz hakimiyetini kazanmalıdır. Rus donanmasını arayınız ve bulduğunuz yerde harp ilan etmeden ona saldırınız" diyordu. M. Çolak, aynı eser, s. 22.

56 Y. H. Bayur, aynı eser, C: III/I, s. 237-240; Amiral Suşon komutasındaki Türk Donanmasının Karadenizdeki faaliyetleri hakkındaki askeri raporları için bkz. Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, Çev: M. Şevki Yazman, İstanbul, 1968, s. 47-48; Bahri S. Noyan, "Birinci Dünya

Harbine Nasıl Girdik?", Hayat Tarih Mecmuası, Sa: 9, Eylül 1977, s. 50-53 ve Sa: 10, Ekim 1977, s. 53-59.

57 Karadeniz'deki bombalama hadisesinden 29 Ekim akşamı haberdar olan Sadrazam Sait Halim Paşa derhal topladığı Heyet-i Vükela'da, kendisinden habersiz işlerin yapıldığını söyleyerek istifasını verdi. Padişah V. Mehmed ise olaydan 30 Ekim'de, Kurban bayramının birinci günü haberdar oldu. Talât Paşa, Hatıralar, s. 29; A. F. Türkgeldi, aynı eser, s. 116-117.

58 M. Cemil Bilsel, Lozan, İstanbul, 1998, s. 179-180.

59 "Cemal, Enver Paşalara Göre İlk Dünya Savaşına Niçin Girmiştik?", Yakın Tarihimiz, C: 1, Yıl 1962, s. 150-151.

60 Talât Paşa, Hatıralar, s. 29.

61 Askeriyeye hakim olan, orduyu elinde bulunduran Enver Paşa'yı kariyerini güçlendirmek için zafer arayışına ittiği söylenebilir. Şöyle ki: Cemal Paşa, Mısır'ı fethetmek düşüncesiyle savaşırken, Enver Paşa da Kars'ın fethini Hafız Hakkı Paşa'ya bırakmamak için, Sarıkamış harekâtını bizzat kendisi üstlenmiştir. Trabzon'a Yavuz zırhlısıyla giden Enver Paşa, hezimetten sonra aynı hizmetten yararlanmak isterse de, Talât Paşa, geminin tehlikeye gireceği gerekçesiyle Yavuz'u yollamaz. Karadan bin bir zorluk içinde dönmek zorunda kalan Enver Paşa'nın zaten bozuk olan maneviyatı iyice çöker. Y. H. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C. III, I, s. 357; Sina Akşin, aynı eser, s. 289.

62 Hanioğlu, aynı makale, s. 263.

63 Tarık Zafer Tunaya, Siyasal Partiler, C. III, s. 574-575.

64 Enver Paşa'nın Bakü Doğu Halkları Kurultayı ve sonrasındaki faaliyetleri çerçevesinde Anadolu'ya geçme teşebbüsleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Ünal, İttihat ve Terakki Liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurt Dışı Faaliyetleri (1918-1922), (H. Ü. Sos. Bil. Ens. Yayımlanmamış Yük. Lis. Tezi) Ankara 1985, s. 130-147.

65 Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri hakkında bkz. Cabir Doğan, Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Hayatı ve Mücadelesi, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yayımlanmamış Yük. Lis. Tezi) Isparta, 1998, s. 81-120.

66 Milliyet Gazetesi, 4. 8. 1996, s. 12.

B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYASÎ OLAYLARI

Trablusgarp Savaşı / Doç. Dr. Hale Şıvgın [s.274-290]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'ni sona erdiren felaketler zincirinin ilk halkası olmuştur. Zira bu savaş, kendisinden sonra daha büyük felaketlerin gelmesi sebebiyle yakın tarihimizin belki de en az incelenmiş bir bölümünü teşkil eder. Trablusgarp Savaşı henüz devam ederken Balkan Savaşı başladı. Osmanlı Devleti bunun üzerine iki cephede savaşa devam edemeyeceğini düşünerek İtalyanlar ile Ouchy Barışı'nı imzalamak zorunda kaldı. Onun arkasından Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ve imparatorluğun sona ermesi Trablusgarp Savaşı'nın önemini unutturmuştu.

Bugün Libya adıyla anılan Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Trablusgarp vilayeti ile Bingazi müstakil sancağı Kuzey Afrika'da bir cumhuriyettir.

Kanuni Sultan Süleyman, batıdan Mekke'ye Hacı götüren gemilere rahat vermeyen Haçlı korsanlarından, Batı Akdeniz'i korumayı vazife saydı. Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'yı Trablusgarp'ı İspanyollardan alması için görevlendirdi. Ünlü Türk denizcisi Turgut Reis'in de katıldığı seferde Trablusgarp, İspanyol şövalyelerinden alındı (15 Ağustos 1551).1

Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Osmanlılarca elde edildikten sonra ilk yıllarda müşterek, daha sonraları ise ayrı birer eyalet olarak yönetilmişlerdi. Bunlar içinde hükümete en fazla Trablusgarp bağlı idi.2 1864 tarihli vilayet kanunu gereğince Trablusgarp eyaleti vilayet olmuş,3 1877 tarihli kanunla da Bingazi Derne ve havalisi doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı müstakil bir sancak haline getirilmiş ve böylece Libya ülkesi yüzyılımızın tarihine, Trablusgarp vilayeti ve Bingazi müstakil sancağı olarak intikal etmiştir.

Trablusgarp ve Bingazi 1551'den 1912'ye kadar 361 yıl Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır.

1911 Eylülü'nde başlayan Trablusgarp Savaşı'nın gerçek sebeplerini anlayabilmek için önce 19. yy. Avrupa devletlerinin ve 1861'de birliğini tamamlayıp büyük devletler arasına girmeye çabalayan İtalya'nın Kuzey Afrika politikalarını bilmek gerekir.

Avrupa'yı 19. yy.'da sömürgeciliğe iten faktör tamamen ekonomiktir. Endüstrinin gelişmesi ortaya bir takım problemler çıkarmıştır. Endüstri geliştikçe üretim artmış, ülkeler bu üretim fazlasını kendi sınırları içinde tüketemez olmuşlardı. Bu üretim fazlasını dağıtacak yeni pazarlar aramaya başlamışlardı. Diğer yandan endüstrinin hammadde ihtiyacına Avrupa'nın sınırlı kaynakları cevap vermekten çok uzaktı. Endüstrileşen Avrupa devletleri kendilerine yeni hammadde kaynakları sağlayacak topraklar elde etmek zorundalardı.4 1890'da Afrika topraklarının hemen hemen tamamı Avrupalı devletlerin sömürgesi haline gelmişti.5

Fransa 1830 yılında 16. yy.'dan beri ticari münasebetlerinin bulunduğu Cezayir'i işgal etti. Bu suretle Batı Akdeniz'de stratejik bir mevki elde etmek istedi. Bu durum İngiltere'nin pek işine gelmediyse de fazla bir şey yapmadı.6 Fransa, Almanya ve İngiltere'nin teşvikleriyle ticari ilişkileri olan Tunus'u da 1881'de ele geçirdi. Aslında İtalya'nın Tunus ile olan ticari ilişkileri Fransa'dan fazlaydı. İtalyanlar amele ve ziraat işçisi olarak Tunus'a yerleşmişlerdi. İtalya milli birliğini tamamladıktan sonra diğer büyük Avrupa devletleri gibi bir sömürge imparatorluğu kurma fikrine kapıldı. Tunus eski Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olmuştu.

Coğrafya olarak da İtalya'ya çok yakındı. İtalyan nüfusu süratle artmakta ve halkının bir kısmı Amerika'ya yerleşmekteydiler.7 Tunus fazla gelen İtalyan nüfusu için uygun bir yerleşme alanı idi. Burada 2000 Fransız'a karşılık 10.000 İtalyan bulunuyordu. İtalyan hükümetinin bu sebeplerden dolayı Tunus'ta gözü vardı, burayı almak istiyordu.8 Bismark ise Fransa'nın Alsace-Lorainne'i kolay kolay unutamayacağını ve Fransa'nın ilk fırsatta intikam alacağını biliyordu. Fransa'ya Alsace-Lorainne'nin acısını unutturmak için Fransa'yı Tunus'u almaya teşvik etti. Ayrıca Fransa Tunus'u alırsa burada gözü olan İtalya ile arası bozulacak ve bu da Almanya'nın işine yarayacaktı. Çünkü böylece Fransa'nın gözü Avrupa dışına çevrilmiş olacaktı. Bismark, Fransa'yı Tunus'u almaya teşvik ederken 1866'da bir yandan da şöyle diyordu; "İtalya ve Fransa Akdeniz'deki menfaatleri için birbirleri ile ortaklığa giremezler, Akdeniz akraba arasında taksimi mümkün olmayan bir mirastır. Akdeniz saltanatı İtalya'ya aittir."9 Bu suretle Almanya, İtalya ile Fransa'yı Akdeniz'de karşı karşıya getirerek hem Fransa'yı Avrupa dışında meşgul etmek hem de İtalya'ya hoş görünmek ve kendi yanına çekmek istiyordu.

Fransa, İngiltere'den de Tunus'u almak konusunda teşvik gördü. Çünkü Fransa'nın İngiltere'ye Mısır ile ilgilenmesinden dolayı canı sıkılmaktaydı. Üstelik İngiltere Ayestefanos Barışı'ndan yararlanarak Kıbrıs'a girmişti.10 Fransa kolaylıkla Tunus'a yerleşti. Fransa'nın Tunus'a yerleşmesine burada birçok yatırımlar yapan ve bu topraklara kendi toprağı gözü ile bakan İtalya itiraz etti. Fakat Fransa, İtalya'dan daha çabuk davranmıştı.11 Osmanlı Devleti buna birtakım itirazlarda bulunduysa da o sırada ortaya çıkan daha büyük bir mesele olan Mısır meselesiyle ilgilenmek zorunda kaldı.

İngiltere 1882'de Mısır'ı işgal etmişti. İngiltere her fırsatta Mısır'da yerleşmek niyetinde olmadığını, burada geçici olarak bulunduğunu, işler düzelince gideceğini söyleyerek oyalıyordu ve İngiltere buradan çıkmadı. İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi, İngiliz-Osmanlı siyasi münasebetlerinde derin bir değişiklik meydana getirdi. İngiltere bundan sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü politikasını terk etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimi tasarıları olan devletlere karşı güler yüz göstermeyi ihmal etmedi.12 Bu tarihten sonra İngiltere'nin yerini Almanya alacaktı.

İngiltere'nin Mısır'a ve Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi üzerine, İtalya Akdeniz'de iki mühim üssü İngiltere ve Fransa'ya kaptırdığını, kendisinin de emperyalist bir siyaset takip etmesi gerektiğini, kendisini saran çemberin daha fazla daralmasını istemediğini ve kendisine de Bab-ı Ali tarafından bir vilayet olarak idare edilen Trablusgarp ve Bingazi'den başka yer kalmadığını ve bu toprakların İtalyanlara kalması gerektiğini ve bunun için de büyük Avrupa devletlerinin Tunus ve Mısır'ı

işgallerindeki sebeplerden birini aramak gerektiğini düşünüyordu.13 İtalya ayrıca Avrupa diplomasisinde ikinci derecede bir devlet olmaktan kurtulması ve söz sahibi olabilmesi için kendisinin de sömürgeler elde etmesi gerektiği inancında idi. İtalya bu düşüncelerini gerçekleştirmek amacı ile bütün dikkatlerini Mısır ve Tunus arasındaki Trablusgarp ve Bingazi topraklarına çevirmişti. İtalya kendi ülkesinin güneyine isabet eden ve ilerisi için stratejik bir köprü başı vazifesi görebilecek olan bu yere mutlaka sahip olmak istiyordu.

İtalya, emeline ulaşmak için ilk etapta büyük Avrupa devletleri ile kendisine burada hareket serbestliği tanıyan gizli antlaşmalar yaptı. İtalya 1887'de İngiltere ve Avusturya, 1891'de Almanya, 1900 ve 1902'de Fransa, 1902'de Avusturya, 1909'da Rusya ile gizli antlaşmalar yaptı ve Trablusgarp üzerindeki emellerini bu devletlere kabul ettirmiş oldu.14

İtalya Trablusgarp'taki hareketlerinin bu antlaşmalarla engellenmeyeceği garantisini sağladıktan sonra buradaki faaliyetlerine hız verdi ve en uygun anı beklemeye başladı.

Trablusgarp Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu

Trablusgarp Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti çok büyük iç ve dış karışıklıklar içindeydi. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ikinci defa ilan edilmiş ve Abdülhamit 24 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe koymuştu.15

5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i işgal etmiş aynı gün Bulgaristan prensi de İstanbul'a telgraf çekerek bağımsızlığını ve krallığını ilan etmişti. Avusturya, Sırplara karşı Bulgarları destekliyordu ve Bulgaristan ile Avusturya eş zamanlı darbeler için anlaşmaya varmışlardı.16 Bu iki önemli toprak parçasının resmen elden çıkması İttihat ve Terakkinin prestijini büyük ölçüde sarsacaktı.17 Bosna-Hersek ve Bulgaristan'dan sonra Osmanlı Devleti'nin üçüncü sorunu da Girit oldu. Girit'in zaten bu tarihte Osmanlı Devleti ile pek bir bağlantısı kalmamıştı. Fakat ada, hukuken Osmanlı toprağı görünüyordu.

Bosna-Hersek krizi sırasında Girit Rumları da harekete geçerek adayı Yunanistan'a ilhak ettiklerini ilan ettiler. Fakat bu Avrupa Devletleri tarafından kabul edilmedi.18 Gelişen iç ve dış olaylar İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefetin gelişmesine sebep oldu.19 Nihayet bu birikimler sonucu 13 Nisan 1909'da başlayan olaylar bir irtica olayı şeklinde patlak verdi.20 İstanbul'daki gerici ayaklanma Rumeli'deki İttihat ve Terakki şubelerinde ve ordu içinde meşrutiyetin tehlikede olduğu kanaatini uyandırdı. 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa "Hareket Ordusu" adındaki bir orduyu İstanbul'a gönderdi. Bu ordu kısa sürede İstanbul'daki ayaklanmayı bastırdı. Tehlike böylece önlenmiş oldu. Meclis, 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine karar verdi. Yerine kardeşi Mehmet Reşat padişah oldu.21 Bundan sonra İttihat ve Terakki, yönetimi kesin olarak eline aldı.22

Trablusgarp Savaşı öncesinde Balkanlar'ın vaziyeti son derece karışıktı. 1911 Mart'ın da Katolik Arnavutlar İşkodra'da ayaklanmışlardı. Karadağ bu isyancılara her türlü yardımda bulundu.23 Bundan dolayı Osmanlı-Karadağ ilişkileri çok gergindi. İtalya, Karadağ'ı desteklemekte, onu Osmanlı

Devleti'ne karşı kışkırtmakta idi. Bu ayaklanmada İtalyan parmağının olduğu açıktı. Ayaklanma 1911 Haziranı'nda bastırıldı ve ayaklananlar Karadağ'a sığındılar.24 Arnavutluk'taki olayların bittiğini göstermek amacıyla İttihat ve Terakki fırkası Padişah Mehmet Reşat'a Rumeli'de bir gezi yaptırdı. 5 Haziran 1911'de başlayan ve 20 gün süren bu gezide, Selanik, Üsküp, Priştine ve Manastır'a gidildi. Padişah gittiği yerlerde büyük bir ilgi ve coşkuyla karşılandı ve halka, Müslüman-Hristiyan, Türk-Bulgar ayırt edilmeden birlik içinde olmalarını nasihat etti.25 Fakat bu gezi umulan neticeyi vermedi. İttihat ve Terakki'nin Balkanlar'ın birliği politikası Türklerin aleyhine sonuçlandı. Burada Sultan Abdülhamit'in takip ettiği politika ise Balkanlar'daki çeşitli milletlerin birbiriyle olan düşmanlıklarını körüklemek, onları birbirine düşürerek, Osmanlılara karşı birleşmelerini önlemekti. İttihat ve Terakki bunun tam tersi bir politika güttü, yani Balkan milletlerini Osmanlılık adı altında birleştirmek istedi ve Sultan Reşat'ı da bu işi gerçekleştirmek amacı ile Rumeli gezisine zorladı. Sonuç umulanın tam aksi oldu. Bulgar çetecileri Sırplar ve Yunalılar Makedonya'da çeşitli eylemlerde bulunmakta idiler.

Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti'nin ilişkileri çok gergin bulunmakta ve faaliyetleri Rusya tarafından desteklenmekte idi. Hıristiyan milli örgütleri silahlı çeteleri, komitacıları, mebusları, kendi aralarında hiç eksik olmayan çekişmelerini bir yana bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Makedonya'nın özgürlüğü ve Osmanlı düşmanlığı konusunda müthiş bir işbirliği içine girmişlerdi.

Trablusgarp Savaşı öncesi Arap vilayetlerinin durumu da çok karışıktı. İmam Yahya, Yemen'de ayaklanmıştı. 1911 Mayısı'nda bu ayaklanma yatıştı. Asir'deki Seit İdris ayaklanması ise daha uzun süre devam etti. Seyit İdris, savaş sırasında İtalyanlara çok yardımcı oldu.

Savaş Öncesi İtalyan Kamuoyu

1911 yılı İtalyan birliğinin ve krallığının kuruluşunun 50. yılına rastlıyordu. Bu sene ülkede büyük bir milli heyecan yaratılmaya çalışılmış, bu çerçevede İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki eski iddiaları da bir şekil almaya başlamıştı.26 22 Eylül tarihli Debats Gazetesi de bunu teyit etmekteydi.27

İtalya III. Vittorio Emanuel'in (1900-1946) tahta çıkmasından sonra, 15 yıl süre ile otoritesini herkese kabul ettiren başbakan Gilollitti zamanında dengeye kavuştu. Kalabalık göç dalgalarına rağmen hâlâ yüksek olan ülke nüfusunun dinamikliği ve iyi bir yönetim sayesinde hükümet tarım ve sanayii önemli ölçüde geliştirdi. Tecrübeli devlet adamı Giolitti cesaretli bir dizi reformlara girişti. Sosyalist kanadın isteklerine uygun yenilikleri gerçekleştirdi. Ancak sağ kanattaki milliyetçi istekleri de tatmin etmek gerekiyordu. 1910'da kurulan İtalyan Milliyetçi derneği, emperyalist özellikte bir milliyetçilik akımını temsil ediyordu. Milliyetçilerin Floransa'daki kongresinde, Giolitti hükümeti "Libya üzerine diplomatik ipotek" koymaya zorlanmıştı.28

İtalya kamuoyunda Libya seferi için her kesimin kendine göre gerekçesi vardı. Milliyetçiler, eski Roma imparatorluğu günlerindeki Akdeniz siyasetinin dönüşü selamlıyorlardı. Katolikler, hilâle karşı yeni bir Haçlı seferini görebiliyorlardı. Kamuoyunun kayda değer bölümü ise özellikle güneyde bu yeni koloniye göçe son verecek bir toprağa bakar gibi bakıyordu.29

İtalyan sosyalistleri ise aralarında bir birlik olmamasına rağmen genelde bu savaşa karşı olmuşlardı. 27 Eylül 1911 tarihli Tanin'de "İtalyan sınıf-ı aliyesinde işgal için pek ziyade heyecan var ise de amele sınıfı işgale muhaliftir" deniliyor ve işçi sınıfının İtalya'nın Libya'ya30 asker sevk etmesini men etmek için umumi grev teşebbüslerine giriştiğini yazıyordu.

Fakat sosyalistlerin grev teşebbüslerini hükümetin şiddetle engellemesi ve halkın nümayişçilere kötü gözle hatta vatan haini gibi bakması yüzünden bir sonuç verememişti.31 Ayrıca İtalyan sosyalistler Fransız, İngiliz ve Alman sosyalistleri kadar güçlü değillerdi.32 Genç sosyalist Benitto Mussolini'nin de, İtalyan askerinin Libya'ya karşı hareketini engellemek için göstericilerin raylar üzerine yattığı gösteriler düzenlediği bilinmekteydi.33

İtalya'da 15. yy.'dan başlayarak, 400 küsur yıl boyunca Osmanlı Devleti Doğu'yu simgeleyen "generik bir isim" olmuştu.34 Türkler daha sonraları ne kadar Batılı bir millet olmak için gayret sarf ettiyse de, Avrupa'da benimsenmemiş ve barbar, kışkırtıcı ve uygar olmayan millet imajını silememişti. 1911 yılında İtalya'da Türk düşmanlığı, devrin şair ve yazarlarının başlıca günlük malzemesi olmuştu. "Türk" adının İtalyanlarda korku ve dehşet uyandırması İtalyan okuyucunun, intikam ve büyüme arzusu birikimleri birleşince kamuoyunda Libya'ya gitmek için müthiş bir arzu uyandırmış bulunuyordu.

1911 Martı'nda ikinci olarak iş başına gelen Giolitti Hükümeti, Trablusgarp işini sona erdirmeyi, programının 3. maddesine almıştı.34

İtalya'yı 1911'de Trablusgarp'a Karşı Harekete Geçiren Olay

İtalya'yı 1911'de Trablusgarp'a karşı harekete geçiren en önemli olay, Fas meselesinin alevlenmiş olması idi. İtalya'nın daha 1900'de Fransa ile yaptığı gizli anlaşmaya göre, Fransa Fas'ta yeni menfaatler elde ederse, İtalya'da Trablusgarp'ta harekete geçecekti. Bu Antlaşma ile Trablusgarp İtalya'ya vaat edilmiş oluyordu. 24 Nisan 1911'de Fransız ordusu Fas'a girdi. Almanya, İngiltere'nin engellemesi üzerine aşırı isteklerinden vazgeçti. Bunun üzerine Almanya ile Fransa, Fas konusunda anlaşmaya vardılar.36 Bu anlaşma gereğince 23 Eylül 1911'de Agadir Limanı'ndaki Alman savaş gemileri çekildi.37 İtalya kamuoyunda, Fas'ın da Fransa tarafından kapılmış olduğunun anlaşılması bir anda hükümeti devirecek kadar şiddetli bir tesir yapınca Giolitti hükümeti uzun zamandır hazırlanan ihtiraslarını açığa vurmaya mecbur kaldı. Bu durum Trablusgarp'a karşı harekete geçmek için sabırsızlanan İtalyan kamuoyunu daha da şiddetlendirdi. İtalyanların savaş kararı almasında büyük etkisi oldu. 22 Eylül tarihli "Le Figaro" gazetesi de İtalya hükümetinin Almanya-Fransa itilafını müteakip derhal gerek diplomatik gerek askeri tedbirlere müracaatla Trablusgarp'ı istilaya teşebbüs edeceğini yazıyordu.38 Trablusgarp Savaşı sırasındaki İtalyan Başbakanı Giolitti hatıralarında; işin içyüzünü bilmeyenlerin Trablusgarp'a gitme kararının birdenbire verildiğini söylediklerini fakat işin aslının böyle olmadığını, kendilerinin İngiltere ile Mısır ve Fransa ile Fas meselesini müzakere ederken kendileri için birtakım haklar aldıklarını ve bunu büyük devletlere tasdik ettirdiklerini, Almanya'nın Fransa Kongosu'ndan bir miktar arazi alarak, Fransa'yı Fas'ta serbest bırakmasından

sonra kendi açısından vaktin gelmiş olduğunu, zira kendileri Trablusgarp'a gitmemiş olsalardı, diğer bir Avrupa devletinin burayı mutlaka işgal edeceğini, Tunus'un Fransızlar tarafından işgalinin kendilerinde yarattığı hayal kırıklığını bir daha yaşamak istemediklerini ve bu durumda bir Avrupa devleti ile savaşmak zorunda kalacaklarını, bunun da Osmanlı Devleti ile savaşmaktan daha zor olacağını belirtiyordu.39

İtalya'yı 1911 Eylülü'nde Trablusgarp'a karşı hareket geçiren olayın Fas meselesi olduğu Osmanlı kamuoyunca da biliniyordu. Alman savaş gemilerinin, Agadir Limanı'ndan çekilmesinden 2 gün sonra yani 25 Eylül 1911'de İsmail Hakkı Babanzade, Tanin gazetesindeki makalesinde, İtalya'yı harekete geçiren olayın Fas meselesi olduğunu açıkça belirtiyordu.40

İtalya'nın Trablusgarp'taki Faaliyetleri

İtalyanlar büyük devletler nezdinde başarılı diplomasi faaliyetlerini sürdürürlerken, öte yandan da Trablusgarp'ta kendi hesaplarına elverişli bir ortam hazırlamaya uğraşıyorlardı. Her emperyalist devletin uyguladığı metotları İtalyanlar da burada ele almışlardı. Maksatları için çalışan okulları, bankaları, iktisadi kuruluşları vardı. Liman ve benzeri kurumlar için imtiyaz peşinde koşuyorlardı. Okulları, resmi ve mahalli mekteplerle rekabet ediyordu.41 İtalyanların 1907'de Trablusgarp ve Bingazi'de birer şubesini açtığı42 Banco di Roma onların Trablusgarp'a ekonomik bakımdan sokulma politikalarının başlıca aracı olmuştu. Banco di Roma, Trablusgarp'ta geniş maddi manevi kredisiyle, nüfus teminine ve İtalyanların ekonomik bakımdan piyasaya hakim olmalarına çalışıyordu. Banka aynı zamanda yerlilerin elindeki toprakların İtalyanlara geçmesine vasıta ve aracı oluyordu. Banco di Roma'nın kilise ile ilişkisi, kilisenin de savaşı desteklemesine sebep olmuştu.43 Kiliseye 12. Pio'yu verecek olan aileden Ernesto Pacelli, Banco di Roma'nın başkanı idi.44 Libya'da büyük çıkarları olan Banco di Roma'nın Vatikan çevresi ile ilişkisi, hükümeti Libya seferine zorlayan bir etken idi. İtalyan hükümetinin 1911'de savaş kararı almasında Banco di Roma müessesesinin de çok büyük etkisi olmuştu.

Salvemini "Come SiomoAndati in Libia" adlı eserinde, kilise yanlısı Hiciv gazetesi "Bastone"den şu alıntıyı yapıyordu. Özetle; hükümetin Libya savaşı için karar almasını sağlayan kişinin Comm45 Pacelli46 olduğunu bilmemiz gerekir. Bir gün Bay Pacelli Paris'e çok sevgili arkadaşı, özellikle dış politika alanında güçlü siyaset adamı Paris büyükelçisi, Banco di Roma'nın hissedarı, ılımlı kişi olan Giolitti'nin akıl hocalığını yapan Tommaso Titoni ile buluşmaya gider. Pacelli, Titoni'ye şunları söyler: "Banco di Roma'nın biz hissedarlarına bir Alman şirketi tarafından Tripolitania (Trablusgarp) ve Cirenaica'daki (Bingazi) mülklerimizi satmak istersek geçerli olabilecek çok avantajlı bir teklif yapıldı. Bana yapılan bu mali teklif hafife alınarak reddedilecek türden değil. Biz Banco di Roma'nın hissedarları olarak, bu görkemli işi yalnız bir şartla reddederiz. Bu da İtalyan hükümetinin Tripolitania ve Cirenaica'yı fethetmek üzere derhal karar almasıdır. Bu tür bir girişim bizim için çok kolaydır. Askeri bir gezinti, basit bir donanma gösterisi yeterli olacaktır. Çünkü kim olursa olsun kendilerini Türklerden kurtaracak kişiyi bekleyen Araplar, İtalyanları bağırlarına basacaklardır" diyor ve ayrıca bir yıl sonra Almanların bu topraklara sahip olacaklarını söylüyordu. Salvemini ise, Almanlarda böyle bir

fikrin belki de hiç olmadığını savunuyor ve Almanların Libya'ya girmeleri tehlikesinin çok yakın olduğuna herkesi inandıran Banco di Roma yetkililerinin ilişkileri ve tavsiyeleri doğrultusunda savaşa karar verildiğini ve Arapların kurtarıcıları (!!) olan İtalyanları bağırlarına basmak için nasıl beklediklerinin görüldüğünü anlatıyordu.47

Jamanac gazetesi yazarlarından birinin, İtalyan elçisi ile yaptığı bir mülakatta, elçi özetle şu beyanatta bulunuyordu; "diğer devletler kendi sermayelerini Türkiye'ye yağdırdıkları zaman, hiçbir taraftan bir itiraz vaki olmuyor. Bizim ise Trablusgarp halkının yararı için tesis ettiğimiz Banco di Roma hakkında her taraftan itirazlar edildi. Trablusgarp mektepleri adi, iptidai mekteplerdir. Kraliçenin Trablusgarp'ta açılan bir İtalyan mektebine tahsisatta bulunduğunu burada öğrendim. Bunda hiçbir mahsur yoktur. Bir kraliçe eser-i hayr olmak üzere, bir yardım yapabilir. Bizim İstanbul'da bile lise derecesinde mekteplerimiz var, fakat bundan ne çıkar?" (8 Haziran 1911).

İtalyan elçisinin Trablusgarp halkının, hayır ve istifadesi için tesis ettiklerini söylediği Banco di Roma aslında İtalya'nın, Trablugarp'taki ekonomik emperaylizmini gerçekleştirmeye çalışan bir kurum idi. İtalyanların Trablusgarp'ta açtıkları okulların başlıca amacı ise burada okuyan yerli çocuklarına Türk düşmanlığı, buna karşı İtalyan sevgisi aşılamaktı.

1910 yılı başından itibaren, İtalyanlar Trablusgarp'taki faaliyetlerine büyük hız vermişlerdi. Elde ettikleri bütün imtiyazlara rağmen yinede Trablusgarp'taki iktisadi faaliyetlerinin kısıtlandığından şikayet ediyorlardı. Trablusgarp Mebusu Sadık, 12 Eylül 1911'de Tanin'e yazdığı mektupta, İtalyanların buradaki faaliyetlerini şöyle anlatıyordu: "İtalya Trablusgarp'taki cüretli hareketlerine Abdülhamit Dönemi'nde başlamıştı. Trablusgarp'ta zorla Banco di Roma müessesesini kurmuş, Bingazi'de de bir postane açmıştı. Trablusgarp'ta halifeye bağlı milyonlarca Müslüman Meşrutiyet idaresinden çok şey bekledikleri halde ümitleri boşa çıkmıştı. İstibdat Devri'nde başlayan bu hareketler, Meşrutiyet idaresinde de O'nun bıraktığı yerden devam etti. Trablus her konuda ihmal edildi. İtalyan emellerini herkesten fazla bilmesi gereken eski Roma elçisi Sadrazam Hakkı Paşa kabinesinin ilk icraatı Banco di Roma'nın resmiyetini tasdik etmek oldu. Bundan sonra İtalya'nın faaliyetleri kat kat artmaya başladı. Birçok yerde Banco di Roma'nın şubeleri açıldı. Bu müessese bütün ticareti eline geçirdi ve yerli tüccarı iflas ettirdi. Emlak ve arazi satın almaya başladı. Hükümet ise bu hale seyirci kalıyordu. Osmanlı sancağını taşıyan vapur 4-5 ayda bir defa Trablusgarp'a gidebiliyordu. Maden araştırması için İtalyalı bir heyete izin veriliyordu. Velhasıl diğer devletlerin hiçbirine verilmeyen imtiyaz, İtalya'ya verildi. İtalya'ya verilecek sadece bir şey kaldı. O da bütün İtalyan kamuoyunun hayali, idari hakimiyet meselesi idi.48

İtalya'nın İşgal Hazırlıkları

1911 Eylülü'nün 2. haftasından itibaren, İtalya'daki askeri hazırlıklar iyice açığa vurulmuştu. İtalyan basınının dili çok sertti. Açıktan açığa işgal hazırlıkları ile ilgili haberler çıkıyordu. Bu durumda Osmanlı Devleti tedirgin oluyordu.49 Osmanlı Devleti'nin bu konudaki başvurusuna İtalya'nın askeri

hazırlıklarının işgal amacıyla yapılmadığı, İtalyan menfaatlerini her hangi bir olaya (!) karşı koruyabilmek için yapıldığını bildirdi.

25 Eylül'de Roma'daki Osmanlı maslahatgüzarı Seyfettin Bey'in İtalya Dışişleri Bakanı San Giuliano ile görüşmesinde Dışişleri Bakanı; İtalyan hükümetinin halkın arzusu haricinde hareket edemeyeceğini bildirdikten sonra iki hükümet arasındaki dostluk münasebetlerinin devamından yana olduğunu ilave etmişti.50 Bu görüşmede hiçbir sonuç vermeyecekti.

26 Eylül'de İtalyan hükümeti Viyana büyükelçisi vasıtasıyla üçlü ittifakı yenilemeye hazır olduğunu, eğer Trablus işi de İtalyan istekleri doğrultusunda çözümlenirse, üçlü ittifakın daha sağlam bir üyesi olacağını Avusturya'ya bildirdi. Bu, gizli olarak yapıldı. Çünkü Almanya ve Avusturya, Türklerin İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmasından korkuyorlardı.51 Osmanische Lloyd gazetesinin bir mütalaatında, İtalya hükümetinin Trablusgarp'taki İtalyan nüfusunu gerek Osmanlı Devleti'nin her türlü tecavüzünden gerekse diğer devletlerin rekabetinden korumak için, bazı isteklerde bulunmak üzere Bab-ı Ali'ye bir nota vermek üzere hazırlandığını, eğer Bab-ı Ali, bu nota muhteviyatını kabul etmeyecek olursa İtalya'nın askeri tedbirlere başvuracağını yazıyor ve ayrıca bu hareketlerini mazur göstermek için, İtalyan kamuoyunun hükümet üzerindeki etkisinden bahsedeceklerini ilave ediyordu.52 Alman büyükelçiliğinin gazetesi olan Osmanische Lloyd'dan Tanin gazetesine tercüme edilmiş bu inceleme 27 Eylül tarihli Tanin'de çıkmıştır. 27 Eylül tarihli Tanin'de çıkmış olması için Osmanische Lloyd gazetesinde bu tarihten en az bir gün önce yani 26 Eylül'de çıkmış olması gerekirdi. Demek ki Almanya, İtalya'nın Türkiye'ye nota vereceğinden 26 Eylül'den önce haberdardı. Esasen İtalya bu ültimatomu 26 Eylül'de, İtalya'nın İstanbul'daki büyükelçiliğine göndermiş fakat Almanya'dan gelecek cevabı beklediği için Bab-ı Ali'ye 28 Eylül'de tebliğ etmişti. Yani İtalya'nın Bab-ı Ali'ye vereceği nota 26 Eylül'de gönderilmesine rağmen ancak 27 Eylül'de Almanya'dan olumlu cevap gelince İtalyan büyükelçiliğinde bekletilen nota 28 Eylül'de Bab-ı Ali'ye verilmişti.

Nihayet İtalya uzun zamandır hazırlanmakta olduğu savaşı başlatmak zamanının geldiğine hükmederek Osmanlı Devleti'ne 28 Eylül 1911'de bir nota verdi. Bu notada özetle: Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'nin ilerlemesi için hiçbir şey yapmadığı, bu bölgenin İtalya kıyılarına yakınlığı dolayısıyla kendileri için hayati önem taşıdığı bölgeye medeniyet götürülmesinin zorunlu olduğu, fakat bu konudaki İtalyan görüş ve fikirlerinin Osmanlı Devleti tarafından tasvip edilmediği ve İtalya'nın buradaki teşebbüslerinin inatla engellendiği, şimdi Osmanlı Devleti'nin İtalya ile kendi menfaatlerine ters düşmeyecek bütün iktisadi imkanları vermeye hazır olduğu ancak İtalya hükümetinin geçmişte yapılanları göz önüne alarak buna güvenmediği belirtiliyor ve İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'yi askeri işgale karar verdiği, bundan başka çarelerinin kalmadığı ve buradaki Osmanlı memurlarının işgale muhalefet etmemeleri isteniyordu.53

İtalyan maslahatgüzarı Mösyö Martino, 28 Eylül günü saat 13.00 sıralarında bu ültimatomu Sadrazam Hakkı Paşa'ya tebliğ etti. Bunun üzerine Hakkı Paşa mabeyni hümayuna giderek diğer vekiller ile birlikte olağanüstü bir meclis topladı ve İtalya'ya verilecek cevabı hazırladı.54 Osmanlı hükümeti, İtalyan notasına 29 Eylül 1911'de cevap verdi. Bu cevapta; Trablusgarp ve Bingazi'nin geri

kalmasının kendilerinden önceki idarenin eseri olduğu, bundan dolayı meşrutiyet hükümetinin suçlanamayacağı, son üç sene zarfında bölgede İtalyan teşebbüslerine büyük kolaylıklar sağlandığı ve iyi niyet gösterildiği, burada asayişin temini konusunda hiçbir endişeye mahal olmadığı, İtalyan ve diğer tebaanın bölgeden ayrılmasını gerektirecek bir olay olmadığı belirtiliyordu.55 Bab-ı Ali'nin cevabi notasının verildiği gün, 29 Eylül 1911'de İtalya, harp ilanı notasını verdi.56 İlan-ı harp notasında, özetle; İtalyan isteklerinin gerçekleştirilmesi konusunda, İtalya'nın, Osmanlı Devleti'ne verdiği sürenin İtalya'nın hoşuna gidecek bir cevap gelemeden sona erdiği, Osmanlı Devleti ve memurunun Trablusgarp ve Bingazi'deki İtalyan hak ve menfaatlerini korumakta kötü niyetli ve aciz olduğu iddia ediliyor, İtalyan hak ve menfaatlerini sağlamak zorunda oldukları bildiriliyordu.57 İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinin gerçekte Osmanlı Devleti'nin cevabi notasi ile hiçbir ilgisi yoktu. Osmanlı Devleti'nin cevabi notası henüz İtalya'ya ulaşmamışken, yani İtalyanların verdikleri 24 saatlik mühlet henüz dolmamışken, İtalya'nın ilan-ı harp notası tebliğ edildi. İkincisi 25 Eylül 1911'de, İtalya'da seferberlik emri neşredildi. Bu emirde seferberliğin birinci günü olarak 28 Eylül tarihi tesbit edilmişti. Silah altında bulunan 1890 doğumlular ile birlikte, seferi kolordunun birliklerini teşkil edecek olan 1888 doğumlular, 23 Eylül'de silah altına çağırıldılar. Bunların birliklerine iltihakları 26 Eylül'de tamamlandı.58

Burada da açıkça görüldüğü gibi seferberliğin birinci gününden iki gün evvel askerlerin kolorduya iltihak etmesi, İtalyan hükümetinin işgale çok önceden hazırlanmış olduğunu gösteriyordu. Üçüncüsü, İtalya henüz Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeden Adriyatik sularında ve Preveze'de Türk-İtalyan savaşı başlamıştı.

İtalya bu sefere başlarken, Avrupa büyük devletlerinin muvafakatini almıştı. Daily Telegraph gazetesinde, İngiltere'nin İtalya savaşa girdiği takdirde tarafsız kalacağı ve İtalya'ya karşı Türkiye'yi müdafaa etmeyeceği belirtiliyordu. Daily Graphic'te ise İngiltere'nin savaşın sadece Trablusgarp'a ait olmasını ve Avrupa'ya sıçramamasını İtalya'ya tembih ettiği bildiriliyordu.59 Bütün Avrupa devletleri gibi İngiltere'de İtalya'nın Trablusgarp'ta savaşmasına ve buraya yerleşmesine ses çıkarmamış fakat savaşın Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarına sıçramamasını istemişti.

Balkanlar'ın durumuna gelince, Trablusgarp Savaşı başlayınca, Osmanlı Devleti Balkan devletlerinin saldırabileceği veya Rumeli'de ayaklanmalar olacağını düşünerek, oraya çok sayıda asker yığmıştı. Bundan en çok Bulgaristan ürkmüş ve büyük devletlere başvurarak kendilerini korumalarını istemişti.60

Savaş sırasında Bulgar ve Sırp hükümetleri, Makedonya'da maaşlı eşkıya çeteleri dolaştırıyor ve Balkanlar'da huzur ve asayişi tamamen ihlaline gayret ediyorlardı. Trablusgarp Savaşı'nın başladığı günlerde Bulgar ve Sırp hükümetleri arasında, iki tarafın menfaatlerini görüşmek üzere bir yakınlaşma başladı. Bulgarlara göre, o sıradaki fırsat kaçırılmamalıydı. Bütün Balkan devletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak etmek üzereydi. Bulgaristan, Osmanlı-İtalyan savaşının hemen bitmesini istemedi. Çünkü bu savaşın, Balkanlar'da Slavlığa karşı olan iki devleti (Osmanlı-İtalyan) zayıflatacağını düşünmekteydi. Bulgarlar mutlaka Türklerin bu zayıf anından faydalanmalıydı.

Aksi büyük bir suç olurdu.61 Bulgaristan'ın hükümete bağlılığı ile bilinen Den gazetesi ülkesinin her ihtimale karşı şimdiden hazırlıklı bulunmak zorunda olduğunu yazıyordu.62

Trablusgarp Savaşı, Yunanistan'da çok büyük bir tesir meydana getirmişti. Yunanistan'da neredeyse savaş çıktıktan sonra bütün meseleler unutulmuş, kamuoyu tamamen Trablusgarp ile meşgul olmaya başlamıştı. Yunan gazeteleri, İtalya hakkında teveccühkarane makaleler neşretmekte ve Yunanistan'ın, Türkiye-İtalya muharebesinden istifade için vaktinde hazırlanmamış olmasından dolayı Venizelos'u şiddetle eleştiriyorlardı.63 Yunanistan'da şiddetli bir şekilde fırsattan yararlanma isteği görülüyordu. Ancak İtalya ve diğer Avrupa devletleri Balkanlar'da yeni bir olay çıkmasını istemedikleri için Yunanistan'a uslu durma öğüdü verilmişti.64 Trablusgarp Savaşı çıktığında, Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın arası Girit meselesinden dolayı iyi değildi. Ancak Osmanlı Devleti savaş sırasında yeni bir mesele çıkmasını istemediği için Yunanistan'a iyi davrandı. Yunanistan'a karşı Girit meselesinden dolayı başlattığı boykotu kaldırdı. Azınlıkların isteklerine daha yumuşak davranmaya başladı. Yunanistan ise bu durumdan istifade ile Osmanlı Devleti'ne karşı hazırladığı savaşı olgunlaştırıyordu. Trablusgarp Savaşı sırasında Karadağ tamamen İtalyan istekleri doğrultusunda hareket etti.

İtalyan Ültimatomunun Verilmesinden Sonraki Durum

İtalya'nın 24 saat süreli ültimatomu ve buna cevap verme zorunluluğu, Bab-ı Ali'de büyük bir heyecan ve şaşkınlık yaratmıştı. Sadrazam Hakkı Paşa istifa etmek zorunda kalmıştı. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, 23 Kasım 1908-12 Ocak 1910 tarihleri arasında Roma büyükelçiliği görevinde bulunmuştu. Bu tarihler, İtalyan basınının artık iyice açıktan açığa Trablusgarp hakkındaki niyetlerini gösterdikleri, hükümetin bu yolda çalışmalarını, diplomatik faaliyetlerini, ticari istek ve şikayetlerini en fazla yoğunlaştırdıkları tarihlerdi. İbrahim Hakkı Paşa, İtalyan niyetlerini en iyi bilen kişi olması lazım geldiği halde, Trablusgarp'ta buna karşı hiçbir tedbir almadı. Trablusgarp'taki devamlı askeri kuvvetin sayısı 15 ila 20 bin arasında bulunuyordu. Bundan başka lüzumu halinde Kuloğullarından 40-50 bin kişilik ordu teşkil edilebilecek hazırlık mevcuttu.65 Fakat Trablusgarp Savaşı'ndan az önce, buradaki tümenden önemli bir kısmı silahlarıyla birlikte Yemen'e İmam Yahya ayaklanmasını bastırmak üzere gönderildi ve tekrar yerlerine iade edilmedi. Trablusgarp Vali ve Kumandanı Müşir İbrahim Paşa, bu işin Trablsgarp'ın İtalyanlara tesliminden başka bir şey olmadığını ısrarla ifade etmişse de kimseye dinletememişti. Burada ancak jandarma vazifesi görecek, çok az bir kuvvet bırakılmıştı. Ayrıca bununla da yetinilmeyerek, Kuloğullarının lüzumu halinde silahlandırılması için bulunan, Trablus askeri depolarındaki silahlar66 yeni sistemle değiştirilmek üzere bir vapura yüklenerek İstanbul'a getirildi ve yerlerine yenisi gönderilmedi. 1910 yılı bütçesinde kabul edilen, Trablusgarp'taki iki süvari alayı da bir alaya indirildi.67 Netice itibari ile savaş öncesi Trablusgarp'taki asker mevcudu çok azaltıldı. Bir nevi İtalyan işgaline zemin hazırlanmış oldu. Buraya gönderilen subaylarda eskiden olduğu gibi mahalli lisana vakıf olma şartı aranmadı. Trablusgarp halkı geçimini temin etme hususunda da sıkıntı içindeydi. Bu durum Trablusgarp mebusları tarafından defalarca hükümete bildirildiği68 halde, Osmanlı hükümeti bu konuda oldukça ihmalkar davrandı.

Hakkı Paşa hükümetinin, savaş öncesi yaptığı en büyük hatalardan biri de, İtalyanların isteği üzerine Trablusgarp'ta vali olarak bulunan İbrahim Paşa'yı görevden alması idi. İbrahim Paşa, Trablusgarp'ta Osmanlı menfaatlerini koruduğu için, İtalyanlar ondan hep şikayetçi olmuşlar ve buradan alınması için sürekli Osmanlı hükümetine baskı yapmışlardı.69 İbrahim Paşa'nın yerine tayin edilen Bekir Sami Bey ise her nedense hemen Trablusgarp'a gitmedi. Ancak savaş başlayınca gitti.70 Trablusgarp savaşı öncesi bölge, valisiz, komutansız, askersiz, son derece savunmasız ve işgale açık bir duruma getirilmişti.

Hakkı Paşa savaş öncesi, Trablusgarp'taki icraatından dolayı vatan hainliği ile suçlanmıştı. Mahmut Kemal İnal'a göre bütün bunlar su-i tesadüf değil su-i idare idi-ki cinayet addine layıktı.71

Hakkı Paşa'nın bu konudaki fikri, Trablusgarp'taki idarenin İtalyanlara karşı, düşmanlık hissi telkin etmeyecek ve İtalyan müdahalesine sebebiyet vermeyecek bir tarzda olması lazım geldiği şeklinde idi.72 Çünkü Hakkı Paşa, İtalyanlar ile iyi geçinirse ve dostluk münasebetlerini sürdürürse, İtalya'nın sebepsiz yere Trablusgarp'a saldıramayacaklarını düşünüyordu. Onun için İtalyan isteklerini büyük ölçüde yerine getirmişti. Ancak Hakkı Paşa, Trablusgarp'taki ekonomik imtiyazların tümü İtalya'ya verilse, İtalya'nın işgalden vazgeçmeyeceğini çünkü bunu çok önceden planladığını ve kesin kararlı olduğunu anlayamamıştı.

Trablusgarp Savaşı öncesi, Osmanlı hükümetinin yanlış hareket ettiği İtalyanlarca da itiraf ediliyordu. İtalyanlar İttihat ve Terakki'nin Trablusgarp'ta yerli halk arasında İtalya aleyhine propaganda yaptıklarını fakat buna paralel olarak askeri hazırlıklarını kuvvetlendiremediklerini, bilakis buradan devletin ihtiyacı olan diğer bölgeler asker çektiklerini ifade ediyorlardı.73

Savaş başladıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin Almanya ve İngiltere'ye yaptığı başvurulardan bir sonuç çıkmadı. Almanya ile İtalya aynı ittifakın üyesi idiler. İngiltere ise İtalyanları Trablusgarp'tan alıkoymak için bir sebep görmediğini söylüyordu. Fransa ise İtalya'nın hareketini tasvip ettiğini çünkü onun ittifaktan ayrılmasını istiyordu.74 Hakkı Paşa ültimatomu alınca büyük bir üzüntüye kapılarak istifa etmek zorunda kalmıştı. Padişah, Kamil Paşa'ya sadrazamlık teklif etti. Ancak O, İttihat ve Terakki'nin iş başından çekilmesi şartını koştu. Bunun üzerine sadrazamlık 30 Eylül 1911'de Sait Paşa'ya verildi. Bu Sait Paşa'nın 8. sadrazamlığı idi.

Trablusgarp Savaşı'nın çıkması üzerine, Osmanlı meclis-i mebusanı normal vaktinden önce açıldı. 14 Ekim 1911'de, meclis 4. dönemine girdi. Meclisin açıldığı gün, padişahın nutku, Sadrazam Sait Paşa tarafından okundu. Burada İtalyan notasının verildiği günden itibaren gelişen olaylar özetleniyordu. Padişahın nutkunda dikkat çeken diğer bir nokta da O'nun 5 Haziran 1911'de başlayan Rumeli gezisinde gördüğü birlik beraberlik ve Osmanlı kardeşliğinden bahsetmesi idi.75 Padişah Balkan ittifaklarının hazırlıklarının yapıldığı bu tarihlerde, kendisine yapılan tezahüratın, birlik ve beraberlik gösterilerinin, bir riyadan ibaret olduğunu her nasılsa anlayamamıştı. Geziyi düzenleyen İttihat ve Terakki üyelerince, gerçekler padişaha olduğu gibi yansıtılmamıştı. Bu olay, padişah çevresindeki kişilerin ne kadar cahil ve kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmediklerini

gösteriyordu. Meclis açıldığı günlerde O'nu en çok meşgul eden konu Trablusgarp Savaşı idi. Bugünlerde meclisteki bütün konuşmalar bu konu üzerine idi.

18 Ekim 1911'de Sadrazam Sait Paşa, mecliste hükümet programını okudu. Hükümet programının, dış politikayla ilgili kısmı özetle: Trablusgarp meselesini vatan menfaatine en uygun gördükleri şekilde çözümlemek, komşu devletler ile iyi dostluk münasebetlerini kuvvetlendirmek, Balkan devletleri ile ilişkileri iki tarafın müşterek menfaatlerine uygun olarak devam ettirmek ve kuvvetlendirmek, hiçbir devlet hakkında ihtiras beslememek, bütün devletlerin meşru haklarına riayet etmek ve kendi meşru haklarına da riayet etmek ve bu şekilde Sulh'ü korumaktır.76 Sait Paşa programın okunmasından sonra, Trablusgarp meselesi hakkında konuşmak isterlerse, gizli toplantı talep edileceğini söyledi. Bunun üzerine gizli toplantı yapıldı (Gizli toplantının zaptı yok).

Trablusgarp Savaşı ülke çapında o kadar büyük bir üzüntü ve heyecan yaratmıştı ki, halktan gazetelere bu konuda çeşitli mektuplar geliyordu. Bunların bir kısmı, savaş için maddi yardım teklif ediyor bir kısmı ise savaşa bizzat gönüllü asker olarak katılmak isteklerini bildiriyorlardı. Yurdun muhtelif yerlerinde orduya yardım cemiyetleri kurulmuştu. Ayrıca yurt içinde ve dışında İtalyan işgalini protesto eden mitingler tertip edildi.77 Bu konudaki tartışmalar mecliste sürüp gidiyordu.

Trablusgarp mebusları, Sadık ve Mehmet Naci Beyler, Trablusgarp'ta uyguladığı yanlış politikadan dolayı Hakkı Paşa kabinesi hakkında bir önerge vermişlerdi. Bu önerge meclisin 23 Ekim 1911'de yapılan toplantısında okunmuştu. Önergede, Trablusgarp'ta uygulanan bütün yanlış politikalar sıralandıktan sonra "…… biz Trablusgarp mebusları, Hakkı Paşa ve kabinesini millet huzurunda itham ediyoruz. Kanun-i Esas-i'nin 1. maddesini ihlal etmek suçundan meclisi bu konuda vazifeye davet ediyoruz" deniliyordu.78 Trablusgarp mebuslarının önergesinde elle tutulur önemli deliller vardı. Bu önergenin bir komisyona havalesi kararlaştırıldı. Bundan kısa bir süre sonra Draç Mebusu Esat Paşa'da harbiye nezareti hakkında meclise buna benzer bir soru önergesi verdi (26 Ekim 1911).79

Muhalefet Hakkı Paşa kabinesi Divan-ı Ali'ye sevk etmek istiyordu.80 Savaşta içine düşülen çıkmaz, siyasal hayata 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması biçiminde yansıdı. Hürriyet ve İtilaf fırkasını kuran ve bu fırkaya giren kişilerin tek ortak oldukları konu, İttihat ve Terakki düşmanlığı idi.

Fırkanın birinci amacı da İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmaktı.81 İttihat ve Terakki'nin itibarını büyük ölçüde kaybettiği bu günlerde, Hürriyet ve İtilaf'ın ortaya çıkması, O'nun çok taraftar toplamasına ve dağınık durumdaki muhalefeti birleştirmesine sebep oldu.82

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 11 Aralık 1911'de yapılan, İstanbul ara seçimlerini doğru dürüst teşkilatı olmamasına rağmen83 tek oy farkla kazanması, meclisi iyice karıştırdı. İttihat ve Terakki mebusları arasında bir panik havası yarattı. Bu karışık ortamdan kurtulmanın en kestirme yolu, meclisin dağıtılması idi. İttihat ve Terakki sarsılan itibarını kuvvetlendirmek, Trablusgarp Savaşı'nın mecliste doğurduğu kargaşadan kurtulmak, muhalefetin örgütlenmesine meydan vermemek,

Cemalettin Efendi'ye göre de, Hakkı Paşa kabinesini divan-ı harpten kurtarmak için84 meclisin feshini istemişti. İttihat ve Terakki eski gücünü kaybetmiş olmasına rağmen Taşra teşkilatı kuvvetli olduğu için seçimi alacağını hesaplıyordu.

Meclisin feshedilmesi için Anayasanın 35.maddesinin değiştirilmesi gerekiyordu. Bu madde 1909'da meclisi feshetme yetkisini padişahtan alıp, meclise veriyordu. Padişahtan 1909'da alınan hak, şimdi İttihat ve Terakki'nin çıkarlarını korumak üzere yeniden padişaha verilmek isteniyordu. Padişah 35. maddenin değiştirilmesini, kanuna uygun olarak ayan meclisine danıştı.

Ayanın olumlu yorumuyla Kanuni-Esasi'nin 7. maddesine dayanılarak 18 Ocak 1912'de meclis feshettirildi.85

Buna göre 3 ay içerisinde seçimler yapılacak ve yeni meclis toplanacaktı. İttihat ve Terakki seçim için büyük tedbirler aldılar. Ellerindeki iktidar imkanlarına güveniyorlardı. Seçimler sırasında, hükümetin kullandığı baskı yüzünden ülkede hoşnutsuzluk arttı, birçok olay meydana geldi. Bir çok yerde zor kullanıldı. Bu seçim tarihe "sopalı seçim" diye geçmişti.86

İttihat ve Terakki, Şubat ve Mart'da yapılan seçimleri büyük çoğunlukla kazandı. Hürriyet ve İtilaf henüz çok yeni olduğundan ve kendi içindeki çekişmelere bir türlü son veremediğinden İttihat ve Terakki ile boy ölçüşecek silahlara sahip olamamıştı. Seçimlerde fazla bir varlık gösteremedi. İttihatçılara göre bu seçim sonucunda, bütün muhterisler ve hizipçiler meclis dışında kaldılar.87

Yeni meclis, 18 Nisan 1912'de, Çanakkale'nin İtalyanlar tarafından bombardıman edildiği gün açıldı. İtalyanların, Osmanlı Devleti'ne savaş açması iç politikaya bu şekilde yansırken, Trablusgarp'ta savaş da başlamış bulunuyordu.

İtalya, bu savaşa uzun zamandır hazırlanmakta idi. Her çapta kara ve deniz topları, sayısız mitralyöz, cephane ve çok kalabalık ordusu vardı. İtalya o sıralarda dünyanın en güçlü donanmalarından birine sahipti. Osmanlı Devleti'nin ise, savaş başladığı zaman, Trablusgarp'taki askeri sayısı 2000'i geçmiyordu. Bingazi'dekiler daha azdı ve kendi hallerine terk edilmişlerdi.88 Donanması ise yok denecek kadar güçsüzdü.

İtalya, Trablusgarp Savaşı için, deniz kuvvetlerinin tümünü seferber etmişti. Başbakan Giolitti'nin hatıralarında yazdıklarına göre, Trablusgarp'ın işgali için 100.000'in üzerinde bir kuvvet kullanmışlardı. Türk kuvvetleri ise, 3000-4000'i geçmiyordu.

İtalyanlar, harbin başında savaşın sadece Libya ve Libya sularında olacağını, Avrupa'ya sıçratılmayacağını söylemelerine, Avrupa devletlerine bu konuda teminat vermelerine rağmen, buna uymadılar. İtalyanların Adriyatik'te yaptıkları hareketler zaman zaman Osmanlı basınına yansımıştı. 3 Ekim 1911'deki Osmanlı ajansının haberinde, İtalya'nın Paris Büyükelçisi Tittony tarafından Fransa dışişleri bakanına, İtalya'nın Trablusgarp dışında Avrupa sularında askeri harekata mecbur olduğu çünkü Türklerin, İtalya sahillerine saldırmak niyetinde olduklarını haber aldığını bildiriyordu. Aynı

haberin devamında ise, Paris büyükelçisinin sözlerinin tamamen gerçek dışı olduğu, Osmanlı torpidolarının Preveze'den savaş için çıkmadıkları ve seyirleri esnasında rastladıkları İtalyan filosuna usulden olduğu için selam işaretini verdiklerini, fakat İtalyanların bunu anlamayarak buna toplarla mukabele ettiklerini ve gerek buradaki, gerekse Beyrut'tan hareket eden donanmalarının henüz savaştan haberi olmadığını ilave ediyordu.89 İtalyanlar savaş sırasında birkaç sefer Preveze'ye asker çıkarmak istemiş ancak muvaffak olamamıştı.90 İtalya'nın Adriyatik'te ve Balkanlar'da yapmak istediği hareketlere en fazla Avusturya karşı çıkmıştı.

İtalyan donanması, henüz İtalya Osmanlı Devleti'ne savaş açmamışken, 27 Eylül'de Trablus önlerine gelmişti. 20 Ekim'e kadar İtalyanlar, Türk Afrikası kıyılarının önemli noktalarını ele geçirmiş bulunuyorlardı. Bu şehirlerin hiçbirisi kendiliğinden İtalyanlara teslim olunmamıştı. İtalyanlar ayrıca Kızıldeniz'de de bazı hareketlerde bulunmuşlardı. Savaş öncesi İtalyanlar buraya bazı gemiler göndermişler ve Türklere karşı ayaklanan Şeyh İdris'in yardımıyla, Türkleri burada da sıkıştırmaya çalışmışlardı.

Kuzey Afrika'da Türk-Arap Mukavemeti

İtalya bu savaşa bir müstemleke savaşı gibi değil de sanki büyük bir Avrupa devleti ile savaşa giriyormuş gibi hazırlanmış, ihtiyatlar da dahil olmak üzere bütün Deniz Kuvvetlerini seferber ettiği gibi, kiraladığı ticaret gemilerini de savaş için hazır hale getirmişti.

Eylül ayında bu hazırlıklar yapılırken, Osmanlı Devleti'nin yegane tedbiri harpten önce Trablusgarp'a gönderilen Derne Gemisi idi.91 Bu ufak tedbirin alınması dahi İtalyan basınında Osmanlı Devleti'ne karşı fırtınalar kopmasına, Trablusgarp'taki İtalyan tebaası arasında suni bir panik yaratılmasına sebep olmuştu.

Savaş başladıktan sonra, Bab-ı Ali'de Trablusgarp'ta mukavemet edip etmeme konusunda genelde iki görüş mevcuttu. Sait Paşa'nın ilk toplantısında eldeki mevcut imkanlarla mukavemet lüzumu kararlaştırıldı.92 Ahmet Muhtar Paşa'ya göre Trablusgarp'ta mukavemet cinayet demekti. Kamil Paşa da aynı görüşte idi. Şeyhülislam Cemalettin Efendi'de harbin uzamasının can ve mal kaybından başka bir işe yaramayacağını söylüyordu.93 İttihat ve Terakki ise tamamen mukavemetten yana idi.

Bütün olumsuz şartlara rağmen, Osmanlı Devleti Trablusgarp'ı göz göre göre düşmana savaşmadan teslim edemezdi. Bu hem kamuoyunda hoş görülmez hem de Osmanlı Devleti'nden pay almak için pusuda bekleyen devletlere kötü örnek olurdu. Bu savaş çok ümitsiz şartlar içinde olacaktı. Oradaki kuvvetlere silah ve cephane yollamak imkansız gibiydi. Ancak İngiltere ile Fransa, Mısır ve Tunus'un tarafsızlığını ilan ederek kendi sömürgelerindeki Müslümanları gücendirmeyecek ve onların şikayetlerine yol açmayacak ve bu üç tarafı bu şekilde idare yoluna gideceklerdi.94

Trablusgarp'ta Türk Subayları

Trablusgarp'ta müdafaa fikrinin uyanması ve hükümete kabul ettirilmesi, insana Kuvay-i Milliye'nin başlangıcı hissini vermekteydi. Meşrutiyet'in ilanında önemli rolleri olan Osmanlı ordusunun genç subayları gönüllü olarak Trablusgarp'a koşmuşlar ve bu konuda hükümeti de ikna ederek, onun gizli desteğini sağlamayı başarmışlardı. Trablusgarp'ta vatan savunmasına koşan vatansever subaylar arasında Binbaşı Enver Bey, Kolağası Mustafa Kemal, Fuat Bey (Bulca), Nuri Bey (Conker), Eşref Bey (Kuşçubaşı), Ali Fethi Bey (Okyar, Paris Ataşe Militeri), Halil Bey (Enver Bey'in amcası), Nuri Bey (Enver Bey'in kardeşi), Ekrem Bey (Müşhir Recep Paşa'nın oğlu), Albay Neşet Bey'in isimlerini sayabiliriz. Fakat isimlerini sayamadığımız daha yüzlerce gönüllü kendiliklerinden Trablusgarp'da vatan savunmasına koşmuşlardı.95

Fuat Bulca'nın hatıralarına göre "hariciye nazırı, harbiye nazırına Mahmut Şevket Paşa'ya; hükümetin bu işi diplomasi yoluyla halletmek mecburiyetinde olduğunu söylemiş, harbiye nazırı itiraz edip, bir vatan parçası düşmana sessiz sedasız teslim edilir mi? Bunun arkası gelmez diye itiraz edince demiş ki; peki siz harbiye nazırısınız, donanmanın kudretini benden iyi biliyorsunuz, askerlerimizi Trablusgarp'a nasıl ve hangi yoldan göndereceğiz? Haydi gönderdik diyelim, silahı cephaneyi malzemeyi, iaşeyi nereden bulacağız? Bu ay zabitana ve mülki kadroya dörtte bir maaşı nasıl verdiğimizi biliyorsunuz, siz başka bir çare görüyorsanız ben bütün mevcudiyetimle bulunacak tedbirin tahakkukuna hasr-ı mevcudiyet ederim…." demiş. Bu durumda genç subaylar şöyle bir plan yaparlar; kendi arzularıyla hususi bir teşkilat olarak, müdafaayı ele alacaklar, harbiye nezareti de onları izinli sayacak ve oraya gidip teşkilat yapacaklardı.

Enver Paşa'nın, Eşref Kuşçubaşı'nın ve Fuat Bulca'nın hatıralarından anlaşıldığına göre, hükümet, Trablusgarp'a resmen bir ordu gönderecek gücü bulamıyordu. Fakat buraya gidecek olan subaylara da başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere, gizli olarak her türlü yardımı yapacaklarını vaat ediyorlardı. Hükümet, Trablusgarp'a gidecek subaylara dört kat maaş ve ayrıca 100 TL yol parası verecekti.96

Ordunun genç ve önde gelen yıldızları, hep Trablusgarp'ın yolunu tutmuşlardı. Bir nevi kendi kendilerini tayin ettirmişlerdi. Bütün sorumlulukda kendilerindeydi. Hatta Mustafa Kemal "eğer muvaffak olamazsak hepimizi tart ederler, hatta divan-ı harbe verirler. Eğer başarıya doğru gidersek bizi terfi ettirir, nişan verirler" demişti.97

Neşet Bey ve O'nun erkan-ı harbi olan Fethi Bey görünüşte hükümetin siyasi temaslarının neticesini bekleyen resmi merci idiler. Savaşı verenler de devletin müsaadesini almadan kendi başlarına buyruk gönüllülerdi. Halbuki Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki komutanı Kurmay Albay Neşet Bey, elindeki bütün kuvvet malzemeyi bu genç kadronun emrine vermişti.98 Bu durumun bilincinde olan genç subay kadrosu, başarısızlık durumunda bütün sorumluluğu üstlenme fedakarlığını ve cesaretini göstermişti.

Genç subaylar, savaşın başladığı günlerde birer ikişer, Mısır ve Tunus yolundan Trablusgarp'a sızmaya başladılar. Sahte isim, kimlik ve pasaport aldılar. Mustafa Kemal'in takma adı "gazeteci

Mustafa Şerif" idi. Tehlikeli, maceralı ve çok güç yolculuklardan sonra Trablusgarp'a geldiler. Mısır halkı Türklere büyük destek veriyordu. Gazeteleri de çok etkili oluyordu.99 Tunus ve Mısır yoluyla erzak vs. gönderiliyordu.100

Enver Bey ve arkadaşları Trablusgarp'ta olağanüstü bir çalışma ve gayret gösterdiler. Hiç yoktan bir direnme gücü meydana getirdiler. Gönüllü Türk subaylarının katılımından sonra Trablusgarp savunması üç ana bölgeye bölünmüş oluyordu.

1- Trablus komutanlığı: Komutanı, Kurmay Albay Neşet.

2- Bingazi Komutanlığı: Komutanı, Kurmay Binbaşı (sonra Yarbay) Enver.

3- Derne Komutanlığı: Komutanı, Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal (daha önce Ethem Paşa idi).101

Enver Bey 1911 Ekim ayı sonlarında Bingazi'ye gelmişti. Enver Bey, Derne'ye geldiğinde 500-600 kişiyi bulmayan direniş kuvvetleri, kısa zamanda 20.000 kişiye ulaştı. Enver Bey, Arap kabilelerini örgütlemekte çok başarılı olmuştu. Buradaki Müslüman Araplar, Enver Bey'e padişahın ve halifenin damadı olduğundan dolayı, olağanüstü bir saygı ve sevgi gösteriyorlardı. Enver Bey bir dostuna yazdığı mektupta, "burada valiler atayabilmeme bende şaşırıyorum, Araplar hürriyet kahramanı Enver Bey'i tanımıyorlar ama halifenin damadına saygı gösteriyorlar" diyordu.102

Enver Bey ilk iş olarak, halka bir bildiri yolladı. Bildirinin başında, halk arasında yayılan "Türkler bizi İtalyanlara sattı" şayiasına cevap verdi. Özetle "sizi halifeniz İtalyanlara sattı gibi iftiralara kanmayınız, siz satılmadınız ve satılmayacaksınız. Büyük halife sizi düşman elinden kurtarmak için beni buraya gönderdi. Hep beraber olunuz, harbe iştirak etmek isteyenlere, silah ve cephane vereceğim. 15 güne kadar hepinizin yanıma gelmesini istiyorum. Gelmeyenlere, İtalya hükümetine boyun eğmiş addederek, ona göre muamele edeceğim" diyor ve bildirinin altındaki imzada ise, padişahın damadı olduğunu belirtmeye lüzum görüyordu.103

Enver Bey, iyi Arapça bilen Eşref Bey'in yardımıyla, kabile kabile dolaşarak bir mücahit ordusu meydana getirmiş, bunları eğitmiş, talimler yaptırmıştı. Mektuplarında, "ordumu görmeli, ordudan çok silahlı insan sürüsüne benziyor ama hiç olmazsa bu orduya muntazam birliklere göre hiç masraf yapmıyorum, hepsinin elinde eski bir silah ve birkaç kilo un var" diyordu.104 Artık her taraftan Enver Bey'e sel gibi muharipler akmaya başladı.105

Trablusgarp'a gelen subaylar, her şeylerini kendileri yapmak zorundaydılar. Dışarıdan gelen silah, cephane ve para yardımı çok sınırlıydı. Buna rağmen Türk subaylarının üstün gayretleri ile 1911 sonları 1912 başlarında, burası yavaş yavaş düzenli bir ortama kavuşacaktı. Organizasyonlar artık yürümeye başlamıştı. Sivil idarede, günden güne iyiye gitmekte idi. Bu durum, Enver Bey ve arkadaşlarının kararlı tutumu sayesinde sağlanmıştı.

Burada, o kadar ilginç olaylar cereyan etmişti ki, normal şartlar içinde düşünülünce, insan hafızasının, alamayacağı şeylerdi. Derme çatma meydana getirilen Türk-Arap kuvvetleri İtalyanları 1 yıl süren savaşta, kıyı şeridinden İtalyan toplarının atış sahasından içeriye geçirmemişlerdi. Osmanlı Devleti Trablusgarp ve Bingazi'ye silah ve cephane gönderebilmek için her yolu denemiş, elindeki bütün imkanları kullanmıştı.106

Türk ordusunun, İtalyanlara karşı kullandıkları silahların büyük bölümü de İtalyanlara yapılan baskın sonucu, onlardan alınan silah ve cephaneler ya da ölen ve yaralanan İtalyan askerlerinin kaçarken bıraktıkları silahlardı.107 Bir süre sonra, Paris ateşe militeri Fethi Bey,108 Trablusgarp mebusları Ferhat ve cebeligarp mebusu Süleyman El Baruni Efendiler de, harp sahasına arkadaşlarının yardımına koştular.109

Trablusgarp Savaşı çıktığı sırada, erkan-ı harp kolağası (Kurmay Kıdemli Yüzbaşı) Mustafa Kemal, erkanı harbiye 1 Şubede görevli bulunuyordu.110 Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, İttihat ve Terakki'nin ileri gelen subaylarına yaranmak için, O'na burada hiçbir iş vermemişti.111

İstanbul'da işsiz bırakılan Mustafa Kemal, Trablusgrap'a gitmek istedi. Mahmut Şevket Paşa'nın karşı koymasına ve İngilizlerin kendisini Mısır'dan geçirmeyeceklerini söylemesine rağmen, gitmekte direndi. Mahmut Şevket Paşa razı oldu. Daha sonra Atatürk'e ümitsiz ve sonuç bakımından faydasız olan bu işe, neden giriştiği sorulduğunda "bunun böyle olduğunu o sırada ben görüyordum, ancak orduda ve akranım olan subaylar arasında maddi ve manevi sıramı muhafaza etmek için buna mecburdum. Esasen İstanbul'da beni fiilen işsiz bırakıyorlardı" cevabını vermişti.112

Trablusgarp Savaşı, Mustafa Kemal'in, komutanlık ve teşkilat kurmadaki üstün niteliğini gösterdiği ilk yer olmuştu.113 Mustafa Kemal aslında bu savaşın akıllıca bir iş olduğuna inanmıyordu. Çünkü daha büyük bir tehlikenin Balkanlar'dan geleceğini biliyordu. Fakat, savaş alanındaki başarıları, O'nun parti içindeki durumunu sağlamlaştırabilirdi. Bundan başka Mahmut Şevket Paşa, İstanbul'da O'na göz açtırmıyordu ve ayrıca kendisinden önce Kuzey Afrika'ya giden, Enver'den geri kalmak da istemiyordu.114

Mustafa Kemal, gazeteci Mustafa Şerif adıyla sahte belge ve pasaportlarla, İstanbul'dan 15 Ekim 1911'de, Naci, Hakkı ve Yakup Cemil Beyler ile yola çıktı. Hiçbir yerden yardım görmediler, paraları bitti. Genel merkezden 300 lira istediler. Birinci cevapta para yok, Enver'e ulaşın dendi. Sonra Mustafa Kemal'in senediyle, Naci Bey, Ömer Fevzi Bey'den 200 İngiliz lirası alındı ve hareket edildi.115 Mustafa Kemal yolda hastalandı ve İskenderiye'ye döndü. Burada 15 gün hastanede yattı. Bu ara Nuri ve Fuat Beyler (Nuri Conker, Fuat Bulca) onlara katıldı. Tekrar bunlarla birlikte yola çıkıldı.116 Mustafa Kemal ve arkadaşları, çok müşkülâtlı bir yolculuktan sonra Tobruk dışındaki Türk karargahına ulaştılar.117

Mustafa Kemal, Kasım ayı süresince, Arap önderleriyle görüşmelerde bulundu. 3 Kasım 1911'de, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Trablus tümen komutanına yazdığı bir mektupta, Enver Bey'in Tobruk bölgesinde kuvvet toplamakta olduğu, Kolağası Mustafa Kemal Bey'in de bazı

Şeyhleri ve Sünusileri teşkilatlandırmak için Calu'ya gittiğini, oradan birini Sünusi tekkesine göndererek, Calu'da önemli bir kuvvet toplayarak, Bingazi ve Trablus'a sevk edeceğini, bundan önce kendisinin de Calu civarındaki Bingazi yolu üzerindeki Sünusileri de alarak, Bingazi'ye doğru hareket edeceğini bildiriyordu.118

Mustafa Kemal, şeyhler ve kabile reisleri ile toplantılar yapıyor ve düzensiz kalabalığı teşkilatlandırmaya çalışıyordu. Bunların bir kısmına "din kardeşim" diye hitap ediyor ve kafirlere karşı savaşmaya çağırıyordu. Katılmak istemeyenlere daha değişik yöntemler kullanıyordu. Mesela onları, İtalyan casusu olmakla itham ediyor, ona göre muamelede bulunacağını söylüyordu.119

Burada görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Sünusileri ve yerli Arapları teşkilatlandırmak gibi çok önemli bir görevi yüklenmiş bulunuyordu. O'nun teşkilatçılıktaki başarısı, Sünusilerin ve diğer yerli Arap kabilelerinin savaşın sonuna kadar, Türklerin yanında yer almalarını sağlamıştı.

Mustafa Kemal'in uzun süredir beklediği terfi nihayet burada iken geldi. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye dairesi 3. şubeden 30 Kasım 1911 tarihi ile, Enver Bey'e gönderilen telgrafta, Erkan-ı Harbiye Kolağası Mustafa Kemal Bey'in, binbaşılığa terfi ettirildiği bildiriliyordu.120 Mustafa Kemal, 22 Aralık'ta, Tobruk'ta başarılı bir muharebe yaptı.121 30 Aralık 1911'de, Yüzbaşı Nuri Bey ve diğer arkadaşları ile birlikte Derne'ye geçtiler.122 Mustafa Kemal, Derne'de önce şark kolu komutanı oldu (1 Ocak 1912).123 Derne'de 16 Ocak Muharebesi'nde, gözünden yaralandı.124 Bir ay Hilal-i Ahmer Hastanesinde tedavi gördü. Tamamen iyileşmeden hastaneden çıktı. 4 Mart 1912'de yapılan, umumi muharebe çok zor şartlarda geçtiğinden, gözündeki rahatsızlık tekrarladı. 15 gün yataktan kalkamadı. Mustafa Kemal, 6 Mart 1912'de Derne komutanı oldu.125

Derne Komutanı Mustafa Kemal ve Binbaşı Nuri Bey, Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine, bu savaşta vazife almak için hareketlerine müsaade edilmesini istediler. (13 Ekim 1912)126 Enver Bey, Mustafa Kemal'in Trablusgarp'ta gözünden yaralanmasına rağmen fevkalade hizmetler yaptığını, sulhun imzalanması dolayısıyla Trablusgarp'ta işsiz kalmaması için gönderildiğini bildiriyordu.127

Bu savaşın, önemle üzerinde durulması gereken noktalarından biri de, İtalya'ya karşı Trablusgarp'ı müdaafa etmek için meydana getirilen Türk-Arap dayanışması idi. İtalyanlar, Trablusgarp'a gittiklerinde Arapların kendilerini bir kurtarıcı (!) gibi karşılayacaklarını umuyorlardı. Fakat bunun tam tersi oldu. Trablusgarp halkının hemen hemen hepsi Müslüman ve halifeye son derece bağlı idiler. Hemen hemen hepsi bir tarikata mensuptu. Bu tarikatlardan en önemlisi sünusilik idi. Bunların teşkilatı sadece Trablusgarp'ta değil, Fizan, Çad, Fas ve Mısır'da hatta bütün Kuzey Afrika'da mevcuttu. Sünusilerden başka, Selamiyeler, Alusiler, Pesaviler ve daha pek çok İslam cemiyeti bulunmakta idi. Tarikat reislerinin bir kelimesi halkı savaşa amade bir duruma getirebiliyordu.128 İtalyanlar Şeyh Sünusiyi ele geçirmek için çok uğraşmışlar fakat muvaffak olamamışlardı.129 Sünusiler üzerinde Türk subaylarının propagandası daha etkili olmuştu.130

Sünusiler ve bunlar gibi saf ve temiz Arap kabileleri, Türk subaylarının kumandası altında İtalyanları sahilden içeri sokmamışlardı. Neredeyse şehit olmak için yarışmışlardı. Bunlar düşmana karşı vatanlarını koruduğu için, Osmanlı Devleti'ne müteşekkir olduklarını bildiriyorlardı.131

Araplar, Türk subaylarına o kadar büyük bir itaatle bağlanmışlardı ki bir dedikleri iki edilmemekteydi. Osmanlı Devleti'nin İtalya ile barış imzaladığı haberi duyulunca, buradan ayrılmak Enver Bey'e çok zor gelecekti.

İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'yi İlhak Etmesi

İtalyanlar, savaş başlamadan önce Trablusgarp seferinin çok kolay hatta bir askeri gezinti şeklinde olacağını söylüyorlardı.132 Fakat İtalyanlar umduklarının tam aksine, Trablusgarp'ta ciddi bir mukavemetle karşılaştılar. Türkler ve Araplar mukavemet ile yetinmeyerek taarruza da geçtiler. İtalyanlar, Trablusgarp'ta sahile yapışıp kalmışlardı. Gördükleri mukavemetten şaşkına dönmüşlerdi.133

İtalyan işgalinin başladığı tarihten itibaren, bir yıllık yerli yabancı gazete koleksiyonları incelendiği zaman, İtalyanların bu durumu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu durum tabiatıyla İtalyan kamuoyunda büyük bir rahatsızlık ortaya çıkarmıştır. İtalyanlar başarısızlıklarını örtmek için başka çarelere başvurmaya başlamışlardır. İtalyanlar, ilhaktan söz etmeye başlamışlardır.134 Osmanlı Devleti'nin, bunu önceden sezip protesto etmesine rağmen, İtalya 5 Kasım 1911'de ilhak iradesini ilan etti.135 Osmanlı Devleti bunu 7 Kasım 1911'de protesto etti.

Osmanlı Devleti'nin protestosu büyük devletler nezrinde hiçbir etki yapmadı.136 İtalyanlar askeri başarısızlığa uğradıkça, yerli halka olmadık işkence ve zulüm yapmaya çoluk çocuk demeden insanları katletmeye başladılar. Trablusgarp'taki savaş, ilhak kararından sonra daha şiddetlendi. Eğer Osmanlı Devleti'ndeki iç çekişmeler olmasaydı ve Balkan Savaşı tehdidi ortaya çıkmasaydı, Trablusgarp'taki Türk subaylarının başarıları, İtalya'yı makul şartlarla anlaşmak zorunda bırakabilirdi.137 Osmanlı basını hatta Avrupa basını bile İtalyanların Trablusgarp'ta halka yaptıkları işkencelerden nefretle bahsediyorlardı.138

İtalyanların Harbi Trablusgarp Dışına Yaymaları

İtalyan ordu ve donanmasının, sayı ve kuvvet bakımından Osmanlı ordu ve donanmasından kat kat üstün olmasına ve muharebe başlayalı aylar geçmiş olmasına rağmen İtalyanlar ancak kıyı şeridindeki bazı bölgelere sahip olabilmişlerdi. Bütün gayretlerine rağmen, kıyılardan içeri nüfuz edememişlerdi. Bir avuç Osmanlı mücahidinin mukavemetine karşı ilerleyememişlerdi. İtalya maksadına Trablusgarp ve Bingazi'de ulaşamayınca harbi Osmanlı Devleti'nin kalbine, Beyrut, Çanakkale, Anadolu kıyıları ve Kızıldeniz'e götürerek, Türkleri, Trablusgarp ve Bingazi'yi İtalyanlara terk etmek zorunda bırakmak istiyorlardı.139 Savaş uzadıkça, kendi başlarına Türkiye'yi yenemeyeceğini anlayan İtalya, bundan sonra her yeri karıştırmak için elinden geleni yapacaktı.140 İtalyanlar, Şubat başında, Beyrut bombardımanına karar verdiler. Beyrut bombardımanı sırasında 15

kişi şehit olmuş, 100 kişi de yaralanmıştı. İtalya, Beyrut bombardımanıyla da istediği sonucu alamamıştı. Bu olay, sadece İtalyan efkar-ı umumiyesini avutmaktan ibaret bir olay niteliğinde kaldı.141 İtalya bu arada, Avrupa devletlerine başvurarak, harbi tevsi etmeye mecbur olduğunu bildiriyordu. Bu arada ilhak kararını da parlâmentosuna kabul ettirmişti (27 Şubat 1912).

Bu olaylar sürerken, Trablusgarp'taki mücahitlerden de sürekli zafer haberleri geliyor, Derne'de, Tobruk'ta, Homs'da İtalyanların mağlup oldukları bildiriliyordu. İtalyanlar gittikçe sıkışıyor, ne yapmaları lazım geleceğini bilmiyorlardı. İtalyanların, Kızıldeniz'deki hareketleri ise, İngilizlerce hoş karşılanmadığı için fazla ilerlemedi. İtalyanlar 18 Nisan 1912'de, yeni Osmanlı meclis-i mebusanının açıldığı gün, Çanakkale bombardımanını gerçekleştirdiler. 3,5 saat süren ateşten sonra, İtalya filosu geri çekildi. İtalya bu harekette de başarısız oldu. İtalyan donanması, bunu gizlemeye çalıştıysa da, olayı izlemeye gelen gazeteciler durumu İtalya'ya bütün açıklığı ile bildirmişlerdi.142 Çanakkale bombardımanı, Avrupa devletlerince de hoş karşılanmadı. Bilakis kızgınlık yarattı.143 İngiliz gazeteleri ağız değiştirerek, Osmanlı Devleti lehine yazılar yazmaya başladılar. Daily Chronicle gazetesi, şarkta sulhu temin edebilmek için, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasına dönmesini istiyor ve bunun unutulmasından şikayet ediyordu. İtalyanlar, Çanakkale bombardımanından sonra da Ege denizindeki hareketlerine devam ettiler. Rodos ve 12 adayı işgal ettiler. İtalyanların, Çanakkale'ye saldırması üzerine, Osmanlı Devleti daha önce ilan ettiği gibi, Boğazları, ticaret gemileri de dahil olmak üzere her türlü sefere kapatacaktı. Bu durum, İngiltere'nin, İtalya aleyhine bir durum almasına sebep olacaktı.144 İtalya, Çanakkale baskınından sonra boğazları kapatan Türklere bir ders vermek istemişti. Ancak Osmanlı Devleti, başta Fransa ve Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin itirazları üzerine boğazları açmak zorunda kalmıştı (2 Mayıs 1912).

Bu arada Osmanlı Devleti beş büyük Avrupa devletinin barış hakkındaki sorusuna, İtalyanların Trablus ve Bingazi'yi ilhaktan vazgeçmeleri ve buradan askerlerini çekmeleri koşuluyla barış yapılabilir cevabını vermişti. Bu cevap İtalya'yı çok kızdırmıştı.145 4 Mayıs 1912'de, Rodos işgal edilmiş, Mayıs ayının sonunda 12 adanın tamamı İtalyanların eline geçmişti. İtalyanlar burada herhangi bir direnişle karşılaşmadılar. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Rodos'taki 1200 kişiden ibaret Türk garnizonu dışında herhangi bir askeri kuvveti yoktu.

İtalyanlar, Rodos ve 12 adayı ele geçirerek, Türklerin Trablus ve Bingazi'den çekilmeleri için pazarlık konusu yapmayı tasarlıyorlardı. Yani siz Trablus ve Bingazi'yi bize terk edin, biz de Rodos ve 12 adadan çekilelim diyorlardı. Rodos ve 12 adanın işgali İtalyanlara gerçekten pazarlık imkanı vermişti. İtalya, Avrupa devletlerine adaları geçici olarak işgal ettiğini ilan etmişti. Fakat adaları tahliye etmeye pek niyetli görünmüyordu. İtalya'nın gerçek niyeti ise savaştan sonra bu adalara yerleşmekti.146 İtalyanlar Trablusgarp, Bingazi, Derne, Tobruk ve Homs'ta mücahitlere bildiriler atarak, İtalyanların Rodos ve 12 adada Türkleri yendiklerini ve kendilerinin de boşuna direnmemelerini ihtar ediyorlardı. Fakat bu bildiriler, mücahitler üzerinde hiç etkili olmadı. Buradaki direniş sürdü.147 18 Temmuz 1912 gecesi, İtalyanlar Çanakkale'de ikinci bir teşebbüste bulundular. Fakat bunda da muvaffak olamadılar.148

Sulh

İtalyanlar, Trablusgarp'taki durumları kötüleştikçe, harbi Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerine yaymaya çalışıyorlardı. Bu da Avrupa devletlerinin çeşitli şekillerde tepkilerine sebep oluyordu. İtalya, Kasım ayından itibaren Avrupa devletlerinden barışı sağlamak için araya girmelerini istedi. Fransa ve İngiltere'ye başvurdu. Bu iş de İtalya lehine en çok çalışan devlet Rusya idi. Rusya, Osmanlı Devleti'nin, İtalya'nın Osmanlı limanlarına saldırısı halinde boğazları kapatacağını ilan etmesine çok kızmıştı. Bunun üzerine, İtalyan istekleri doğrultusunda çalışmaya başladı. İngiltere ise yalnız bir devletin değil, hep birlikte araya girilerek Osmanlı Devleti'ni barışa mecbur etmenin en doğru yol olduğunu söylüyordu.149 Devletlerin, Osmanlı Devleti'ne teklif ettiği şey, biraz para mukabilinde Trablusgarp'ın İtalyanlara teslim edilmesi idi. Osmanlı Devleti bu şartlarda barışı kabul etmiyordu.150 Osmanlı Devleti'nin barış için ileri sürdüğü şartlar şunlardı:

1- Trablusgarp'ta padişahın hükümranlık haklarının fiili olarak bırakılması,

2- İtalyanların, Trablusgarp ve Bingazi'yi ilhaktan vazgeçmesi,

3- Trablusgarp'taki askerlerini çekmesi151

Bu cevabın verilmesinde Trablusgarp'tan gelen son İtalyan askeri başarısızlık haberlerinin etkili olduğu düşünülebilir. İtalya, Osmanlı Devleti'nin bu cevabının hemen ardından adalara saldırdı. İtalya şimdi çok güç bir duruma düşmüştü. Trablusgarp ve Bingazi'yi kesin olarak zapt edemiyor, iç kısımlara ilerleyemiyor fakat Trablusgarp'ı da büsbütün terk edip gidemiyordu. Avrupa devletlerine başvurarak, meseleyi diplomatik yoldan halletmekten başka çaresi yoktu. Mayıs ayı boyunca Avrupa basını barış konusunda bir konferans toplanması haberleriyle çalkalandı. Ancak Osmanlı Devleti'nin gayri resmi olarak böyle bir konferansa hayır dediği anlaşılınca bu işten vazgeçildi.152

Bu arada Osmanlı devlet adamları arasında da, barış konusunda farklı görüşler vardı. Osmanlı devlet adamları barış istemekte fakat bunu kağıt üzerine döküp, sorumluluğu almaktan kaçınmakta idiler. Bunun halkın üzerinde kendileri hakkında yapacağı kötü tesirden korkuyorlardı. Bütün barış görüşmeleri, Balkan Savaşı tehlikesinin kesin olarak ortaya çıktığı zamana kadar bir netice vermeyecekti. Osmanlı Devleti, Trablusgarp'taki bir avuç askeriyle gösterdiği başarısına ve azmine mütenasip bir siyasi başarı gösteremeyecekti. Çünkü Osmanlı devlet adamaları arasındaki iç çekişmeler had safhadaydı. Osmanlı Devleti, donanması olmadığından, İtalyanları kesin bir yenilgiye uğratamıyordu. Bu durumda savaş, bir yıla yakın bir zamandır uzayıp gidiyordu. Bu savaş, zaten zayıf olan Osmanlı maliyesine büyük bir yük getiriyordu. Yakında çıkması muhtemel olan Balkan Savaşı da, Osmanlı devlet adamlarında, İtalya ile sulh müzakerelerine başlamak hususunda bir temayül meydana getirmişti. Avrupa devletlerinin aracılığı ile 12 Temmuz 1912'de, savaşa son vermek için Lozan'da resmi olmayan görüşmeler başladı.153 Görüşmeler başladığında henüz Sait Paşa kabinesi iktidarda idi ve Osmanlı Devleti'ni şuray-ı devlet reisi Sait Halim Paşa temsil ediyordu. İtalyan temsilcileri G. Volpi ve Guido Fusinato idi.

17 Temmuz'da Sadrazam Sait Paşa olaylı bir şekilde çekilmiş ve 21 Temmuz 1912'de sadrazamlığa Ayan Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa getirilmişti. Kabinesi genellikle, İttihat ve Terakki'ye karşı olan kişiler tarafından kurulmuştu.154 Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Osmanlı Devleti'nin mecbur kalmadıkça bir savaşa girmesine taraftar değildi. Bundan dolayı başından beri Trablusgarp Savaşı'na karşı çıkmıştı. Ahmet Muhtar Paşa kabinesi sonuca varmak için ilk iş olarak, o tarihlerde İttihat ve Terakki hükümeti adına Lozan'da gizli ve gayriresmi görüşmelerde bulunan Sait Halim Paşa'yı geri çağırdı. Trablusgarp savaşı meselesiyle ilgili yapılan bir toplantıda bütün Akdeniz'in İtalyanlar tarafından tutulmuş olması sebebiyle Trablusgarp'a muntazam bir şekilde asker ve savaş malzemesi göndermenin mümkün olmadığı, buradaki az sayıda Osmanlı subayı ve kalabalık Arap topluluğunun beslenmeleri ve harbin devamı için lüzumlu erzak ve savaş malzemesinin Tunus ve Mısır yoluyla, bazı yabancı vasıtalarla gönderilmesine çalışıldığı ve bu işler için ayda 180-200 bin lira para harcanmakta olduğu anlaşılmıştı. Maliye nazırı, mali durumun çok zayıf olduğunu ifade ediyor, bu durum karşısında sulh müzakerelerinin çabuklaştırılmasına ve savaşa son verilmesinin lüzumlu olduğu sonucuna varılıyordu.155

Balkan Savaşı'nda Şark Ordusu Trakya Kumandanı olan Abdullah Paşa "Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bazı vekiller ile yaptığı toplantıya kendisini de çağırdığını, Balkan Savaşı'nın çıkması durumunda Trablusgarp Savaşı'na devam etmenin imkan dahilinde olup olmadığını sorduğunu, kendisinin Balkan hükümetlerinden yalnız Bulgaristan ile bile yapılacak harbi başa çıkaracak bir orduya sahip olmadıklarını ve ordunun perişan halini izah etmişti."156

Lozan'dan çağırılan Sait Halim Paşa'nın yerine, Sofya elçisi Nabi ve Çetine elçisi Rumbeyoğlu Fahrettin Beyler, İtalyan temsilcileri ile 13 Ağustos'ta İsviçre'de Caux'da buluştular. Gayriresmi görüşmelere, daha ciddi olarak başlandı. İtalyanlar, her geçen gün taleplerine yenilerini ekliyorlardı. Türkiye'nin Rodos ve 12 adanın iadesi isteğine, Türklerin Trablusgarp'taki asker ve subaylarını geri çekmesi ve burada kurdukları Arap mücahit ordusunu dağıtmasını şart koşuyorlardı. Ayrıca Asir'de ayaklanmış olan Seyit İdris'in durumunun korunması, Osmanlı ülkesinden tard edilmiş olan İtalyanlara tazminat verilmesi vs.

Türk ve İtalyan delegeler, 3 Eylül 1912'de Caux'dan Ouchy'ye geçtiler. Müzakerelerine burada devam ettiler. İtalya, barışın bir an önce yapılmasını istiyordu. Almanya'da bir an önce barış imzalanması için Türkiye'ye telkinde bulunuyordu. Barış, Osmanlı menfaatine de uygundu, çünkü Balkan Savaşı kapıya dayanmıştı.

Eylül ayının ikinci yarısından itibaren, bütün Avrupa basını Türk-İtalyan sulhu ile meşguldü. Bazı Alman gazeteleri, henüz sulh yapılmadan, sulh imzalanmış gibi Osmanlı Devleti ve İtalya'yı tebrik ediyorlardı. Türkiye'yi bu akıllı hareketinden dolayı kutluyorlardı.157 Müzakerelerin uzaması ve 8 Ekim'de Karadağ'ın Osmanlı hükümetiyle diplomatik münasebetlerini kesmesi üzerine, İtalyanlar Ouchy'deki Türk murahhaslarına bir ültimatom vererek, teklif edilen şartlar dahilinde antlaşmayı imzalamasını istediler. Osmanlı Devleti, antlaşma imzalamazsa, İtalya'nın başka yerlere saldıracağı şayiaları yayıldı. Bu durumda bilhassa Balkanlar'daki vaziyetin ciddileşmesi üzerine Osmanlı

hükümeti, İtalyan tekliflerini kabul etmek zorunda kaldı. 15-18 Ekim'de iki taraf delegeleri Ouchy'de bir gizli antlaşma ile onun eklerini teşkil eden barış antlaşmasını ve üç protokolü imzaladılar.158 18 Ekim'de yayımlanacak olan antlaşma açık olan antlaşma idi. 11 maddeden ibaretti. Gizli antlaşma 15 Ekim'de imzalandı. Bu antlaşma, Trablusgarp'a tayin edilecek kadı vs. hakkında olup, 9 maddeden ibaretti. Padişahın temsilcisi ile naibler, tayin edilmeden önce İtalya'nın onaylaması gerekiyordu. Padişah, Trablus ve Bingazi'ye muhtariyet verdiğini açıklayan bir fermanı üç gün içinde yayınlayacaktı. İtalya kralı ise, fermanın yayımlanmasını müteakip Trablusgarp'ta genel af ilan edecek, din işlerinde özgürlük tanıyacaktı. Naiblerin aylıkları mahalli vergilerle ödenecekti.159

Sonuç

Nihayet 1 yıl 16 gün süren Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp vilayeti ile Bingazi müstakil sancağını İtalya'ya terk etmesi ile sonuçlandı. Savaştan sonra yapılan Ouchy Antlaşması ile, Trablusgarp ve Bingazi tam bir İtalyan sömürgesi haline geldi. Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Bingazi'deki askerlerini çekecek, buna karşılık İtalya'da Rodos ve 12 adayı tahliye edecekti. Fakat İtalya, Osmanlı askerlerinin Trablusgarp ve Bingazi'den tam olarak çekilmediklerini iddia ederek, Rodos ve 12 adayı iade etmedi. Bu arada Balkan savaşı çıktı. Bu durumda Rodos ve 12 adanın Yunan işgaline uğramaması için savaş bitene kadar İtalyanların elinde kalmasına karar verildi. Fakat İtalya bunu fırsat bilerek, savaş bittikten sonra da buraları iade etmedi. Yani Osmanlı Devleti, Ouchy Antlaşması ile sadece Trablusgarp ve Bingazi'yi değil, Rodos ve 12 adayı da fiilen kaybetmiş olacaktı.

Ouchy Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne naiblik, din vs. konularında bazı haklar tanınmış gibi görünüyordu Ancak bu haklar bir müddet sonra tamamen ortadan kalktı ve Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi ile tüm ilişkisi kesildi.

Trablusgarp Savaşı sırasında Balkan ittifakları hızlandı ve uygulama alanına kondu. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bu savaş sırasında zayıflığı ve acizliği ortaya çıkmıştı. Bu Balkan devletlerine cesaret verdi. Osmanlı donanmasının zayıflığı gözler önüne serildi. Osmanlı donanmasının bütün savaş boyunca, Çanakkale'de hapsedilmiş olması, Balkan devletlerine cesaret verdi. Ayrıca, İtalya savaş boyunca bütün Balkan devletlerini, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa kışkırtmıştı. Böylece Trablusgarp Savaşı bir felaketle sonuçlanırken, daha büyük bir felaketi getiriyordu.

Ouchy Antlaşma'sının yapılması, Trablusgarp'ta bir yıldır canla başla savaşan, büyük güçlük ve yokluklara katlanan, yokluktan varlıklar yaratan ve büyük başarılar elde eden genç vatansever Türk subayları için tam bir manevi yıkım olmuştu. Ancak Balkanlar'dan gelen kötü haberler üzerine orada daha fazla ihtiyaç olduğunu görerek, buradan istemeyerek ayrılmak zorunda kalmışlardı.

DİPNOTLAR

1 Celal Tevfik Karasapan, Libya, Trablusgarp Bingazi ve Fizan, Ankara 1960, s. 108.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1982, c-3 kıs2.

3 Tertip-i Evvel Düstur, İstanbul 1289, c-1, s. 6.

4 Fahir Armaoğlu, 20. yy Siyasi Tarihi, c-1. 2, s. 80.

5 a.g.e., s. 83.

6 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih, Ankara 1975, s. 109.

7 1911 yılında yalnız NewYork'da 600.000 İtalyalı Muhacir vardır. Bütün Amerika'da ise bunların adedi 7 milyonu geçmektedir, Jamanac gazetesi yazarının İtalyan Elçisi ile yaptığı mülakattan.

8 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983, c-8, s. 82.

9 Le Tems Gazetesi, 23 Eylül 1911, Tanin, 24 Eylül 1911.

10 Fahir Armaoğlu, a.g.e, s. 198.

11 A.g.e., s. 199.

12 E. Ziya Karal, a.g.e., s. 101.

13 Türk-İtalyan Harp Tarihi, çev: Deniz Kurmay Binbaşı Afif Tuğrul, 1944, c-1 s. 10.

14 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Ankara 1983, c-2 kıs: 1, s. 70, Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1980, s. 136.

15 Sait Paşa, Sait Paşa'nın Hatıratı, İstanbul 1328, c-2, kısm-ı sani, s. 446-447.

16 David Wade Dewood, European Diplomacy in the Near Eastern Question 1906-1909, The University of Ilions 1940, s. 96.

17 Herbert Auberey, Ben Kendim, A Record of Eastern Travel, London, 1925, s. 272.

18 Fahir Armaoğlu, 19. yy. Siyasi Tarihi, s. 628-629.

19 Sina Akşin, 31 Mart olayı, Ankara 1970, s. 223-292.

20 Armaoğlu a.g.e., s. 608.

21 İkinci Tertip Düstur, c-1, s. 166-167.

22 Cemalettin Efendi, Siyasi Hatıralarım, İstanbul 1978, s. 49.

23 B. O. A., D. H, S. Y. S, Dosya no: 69-1, sıra no: 1-6/B.O.A., D. H, S. Y. S, Dosya no: 68, sıra no: 11.

24 Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., c-2, kıs: 1, s. 35.

25 Başmabeyinci Lütfü Bey, Osmanlı Sarayının Son Günleri, İstanbul, s. 216.

26 A. Savelli, İtalya Tarihi, İstanbul 1940, çev: Galip Kemali Söylemezoğlu, c-2, s. 400.

27 Debats Gazetesi, 22 Eylül 1911, /Tanin, 27 Eylül 1911.

28 İtalyan Füturist Yazınında Türk Kavramı, Yazko çev: Ümit Gürol, Eylül-Ekim 1983 sayı: 14, s49-50.

29 A.g.e., s. 51.

30 İtalyan Amelesi, Tanin, 27 Eylül 1911.

31 "Umumi Grev Teşebbüsleri" Le Tems, Tanin, 2 Ekim 1911.

32 "Milanoda", Tanin, 2 Ekim 1911.

33 İtalyan Füturist Yazınında Türk Kavramı, a.g.e., sayı: 14, s. 51.

34 A.g.e., s. 51.

35 Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 61.

36 Bayur, a.g.e., s. 61.

37 Cemal Kutay, Trablusgarp'ya Bir Avuç Kahraman, s. 41.

38 Le Figaro Gazetesi, 22 Eylül 1911, /Tanin, 25 Eylül 1911.

39 Halil Menteşe'nin Anıları, s. 138-139.

40 Tanin, 25 Eylül 1911.

41 Celal Bayar, Ben de Yazdım, İstanbul 1966, c-1, s. 486.

42 Campagna di Libia, Roma 1938, çev: Afif Tuğrul, c-1, s. 63.

43 Bayur, a.g.e., s. 76.

44 İtalyan Füturist Yazınında, a.g.e., s. 50.

45 Commendatore, bir şovalye nişanı derecesi.

46 Ernesto Pacelli Banco di Roma'nın başkanıdır.

47 Gaetano Salvemini, Come Siamo Andati in Libia, Milano 1973, Opere 3, C.1, s. 193.

48 Trablusgarp Mebusu Sadık "Trablusgarp hakkında Bir Mütalaa", Tanin 12 Eylül 1911.

49 Babanzade İsmail Hakkı "Fas ve Trablusgarp", Tanin 25 Eylül 1911.

50 Tanin, 27 Eylül 1911.

51 Bayur, a.g.e., s. 91.

52 Tanin, 27 Eylül 1911.

53 "İtalyan Sefaretinin 28 Eylül 1911 tarihli notası" Tanin 30 Eylül 1911.

54 "Fevkalede Meclis-i Vükela", Tanin 29 Eylül 1911.

55 "Bab-ı Ali'nin 29 Eylül 1911 tarihli cevabi notası", Tanin 30 Eylül 1911.

56 "Vükela Mabeyninde" Tanin, 30 Eylül 1911.

57 İlan-ı harp notası, Tanin, 30 Eylül 1911.

58 Campagna di Libia, a.g.e., s. 9.

59 Tanin, 29 Eylül 1911.

60 Bayur, a.g.e., s. 197.

61 Bayur, a.g.e., s. 218-227.

62 Den gazetesi, 30 Eylül 1911, /Tanin 1 Ekim 1911.

63 Tanin, 1 Ekim 1911, Yunan gazetelerinden tercümeler.

64 Bayur, a.g.e., s. 222.

65 M.M.Z.C., 23 Ekim 1911, 1. devre, 4. içtima yılı, 1. celse, 5. içtima, s. 41.

66 Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Siyasi Hatıralarım 1909-1913, İstanbul 1978, s. 66-67.

67 M.M.Z.C., a.g.e., içtima, s. 42.

68 A.g.e., s. 43.

69 Trablusgarp’ta Tribuna gazetesi, Tanin, 10 Temmuz 1911, /Trablusgarp’ta Tribuna gazetesi, Tanin, 29 Temmuz 1911.

70 Trablusgarp-İtalya, Tanin, 15 Eylül 1911-. M.M.Z.C., a.g.e., s. 42.

71 Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar, İstanbul 1965, c-4, s. 1778.

72 A.g.e., 1778.

73 Campagna Di Libia, Ministero Della Guerra, Komando Del Corpo di Stato Maggiore-. Uffıorıo Storico, Roma 1938, c-1, s. 64.

74 Ahval-i Hazırada, Tanin, 30 Eylül 1911, /Almanya ve İngiltere’nin cevabı, Tanin, 1 Ekim 1911, /Almanya’nın cevabı, Tanin, 3 Ekim 1911.

75 M.M.Z.C., 14 Ekim 1911, 1. devre, 4. içtima yılı, 1. içtima, s. 2-3.

76 M.M.Z.C., 18 Ekim 1911, 1. devre, 4. içtima yılı, 3. içtima, s. 13.

77 “Berlin’de bir Miting”, “Bursa’da Miting”, Tanin, 30 Eylül 1911.

78 M.M.Z.C., 23 Ekim 1911, 1. devre, 4. içtima yılı, 5. içtima, s. 41-44.

79 M.M.Z.C., 26 Kasım 1911, 1. devre, s. 425-426.

80 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi, İstanbul 1984, c-1, s. 273.

81 Dr. Rıza Nur, Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?, İstanbul 1334, s. 11.

82 Tunaya, a.g.e., s. 266.

83 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, İstanbul 1968, s. 174.

84 Cemalettin Efendi, a.g.e., s. 70.

85 Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 1087.

86 Feroz Ahmad, a.g.e., s. 177.

87 Rıfar Uçarol, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1976 İstanbul, s. 330.

88 Türk-İtalyan Harp Tarihi, a.g.e., s. 71.

89 Osmanlı ajansının 2. tebligatı, Tanin, 3 Ekim 1911.

90 Asker Çıkarmamış, Tanin, 3 Ekim 1911.

91 Ali Haydar Emir, 1327-1328 Türkiye-İtalya Harbi Tarih-i Bahrisi, İstanbul 1339., s. 158.

92 Mahmut Kemal İnal, c-2, s. 1086.

93 Cemalettin Efendi, a.g.e., s. 68-69.

94 Bayur, a.g.e., s. 100.

95 M.M.Z.C, 28 Ekim 1911, 7. içtima, 1. celse, s. 93.

96 Hamdi Ertuna, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal, Ankara 1984, Atase Başkanlığı Yayınları, s. 52.

97 Cemal Kutay, a.g.e., s. 29.

98 Fethi Okyar, a.g.e., s137.

99 İsmail Hakkı Babanzade, "Mısırlılar ve Muharebe", Tanin, 13 Kasım 1911.

100 ATASE arşivi, Dosya no: 226, klasör no: 48, fihrist no: 11, 8 Ekim 1911.

101 Hamdi Ertuna, a.g.e., s. 64.

102 Şükrü Hanioğlu, Kendi Mektuplarında Enver Paşa, 1989 İstanbul, s. 93.

103 Celal Bayar, Ben de Yazdım, İstanbul 1966, c-1, s488.

104 Tanin, 2 Şubat 1912, 28 Kasım tarihli mektuptan, Enver Bey'in Trablusgarp'tan yazdığı mektupları Tanin gazetesinde yayımlanmıştır.

105 Tanin, 2 Şubat 1912, 18 Kasım 1911 tarihli mektuptan.

106 ATASE arşivi, dosya no: 80, klasör no: 19, fihrist no: 20.

ATASE arşivi, dosya no: 80, klasör no: 19, fihrist no: 1.

ATASE arşivi, dosya no: 80, klasör no: 19, fihrist no: 14.

ATASE arşivi, dosya no: 80, klasör no: 19, fihrist no: 27.

107 ATASE arşivi, dosya no: 80, klasör no: 19, fihrist no: 55.

108 ATASE arşivi, dosya no: 226, klasör no: 48, fihrist no: 8.

109 Ahmet Şerif "Harp Hatıraları", Tanin, 11 Mart 1912.

110 Hamdi Ertuna, a.g.e., s. 49.

111 Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk Hayatı ve Eseri, Ankara 1963, s. 49.

112 Bayur, a.g.e., s. 50.

113 Hamdi Ertuna, a.g.e., s. 144.

114 Lord Kinross, Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul 1981, s. 87.

115 ATASE arşivi, özel dosya no: 106, klasör no: 34, fihrist no: 26, Mustafa Kemal'in 22. 05. 1912 tarihli mektubu.

116 ATASE arşivi, özel dosya no: 106, klasör no: 34, fihrist no: 26, Hamdi Ertuna, a.g.e., s. 208.

117 Lord Kinross, a.g.e., s. 87.

118 Hamdi Ertuna, a.g.e., s72.

119 Lord Kinross, a.g.e., s. 91.

120 ATASE arşivi, dosya no: 42, klasör no: 9, fihrist no: 8.

121 Hamdi Ertuna, a.g.e., s. 208. ATASE arşivi, özel dosya no: 106, klasör no: 34, fihrist no: 26.

122 ATASE arşivi, dosya no: 157, klasör no: 34, fihrist no: 20.

123 Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk Hayatı ve Eseri, s. 50.

124 Hamdi Ertuna, a.g.e., s. 208. ATASE arşivi, özel dosya no: 106, klasör no: 34, fihrist no: 26.

125 ATASE arşivi, dosya no: 73, klasör no: 17, fihrist no: 11.

126 ATASE arşivi, dosya no: 216, klasör no: 46, fihrist no: 3.

127 ATASE arşivi, dosya no: 294, klasör no: 61, fihrist no: 17.

128 "Trablusgarp ve Mukavemet", Tanin, 2 Ekim 1911.

129 ATASE arşivi, dosya no: 145, klasör no: 32, fihrist no: 4.

130 ATASE arşivi, dosya no: 68, klasör no: 18, fihrist no: 1.

131 ATASE arşivi, dosya no: 231, klasör no: 49, fihrist no: 13.

132 İ. Revol, 1911-1912 Türk-İtalyan Harbi, İstanbul 1940, c-1, s. 19.

133 Hüseyin Cahit, “Hal ve Mevki”, Tanin, 29 Ekim 1911.

134 Hüseyin Cahit, “Hal ve Mevki”, Tanin, 18 Ekim 1911.

135 Türk-İtalyan Harp Tarihi, a.g.e., s. 234-235, /Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 117.

136 Hüseyin Cahit, “Muharebe ve Almanya”, Tanin, 18 Ekim 1911.

137 Bayur, a.g.e., s. 101.

138 “İtalya Vahşetleri”, Tanin, 11 Kasım 1911/Babanzade İsmail Hakkı, “İnsaniyet için Müdahale”, Tanin, 6 Kasım 1911/“İtalya’da Osmanlı Esirleri”, Tanin, 1 Şubat 1912.

139 Ali Haydar Emir, a.g.e., s. 202.

140 Bayur, a.g.e., s. 109.

141 Hüseyin Cahit, “İtalyanların Son Kahramanlığı”, Tanin, 26 Şubat 1912.

142 Türk-İtalyan Harp Tarihi, c-2, s. 70.

143 Hüseyin Cahit, “Bombardıman ve Tesirat-ı Siyasiye”, Tanin, 21 Nisan 1912.

144 Türk-İtalyan Harp Tarihi, c-2, s. 74.

145 Bayur, a.g.e., s. 126.

146 Babanzade İsmail Hakkı, “Adalar Ahalisi”, Tanin, 14 Haziran 1912.

147 Hamdi Ertuna, a.g.e., Mustafa Kemal’in Mektubu, s. 210.

148 Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri, s. 113.

149 “Devletlerin Müşterek Tavassutu”, Tanin, 21 Ocak 1912.

150 Babanzade İsmail Hakkı, “Sulh Tehditleri”, Tanin, 23 Ocak 1912.

151 Bayur, a.g.e., s. 126.

152 Hüseyin Cahit, “Konferans”, Tanin, 27 Mayıs 1912.

153 Rıfat Uçarol, a.g.e., s. 390.

154 A.g.e., s. 354.

155 Cemalettin Efendi, a.g.e., s. 91.

156 Bayur, a.g.e., s. 387.

157 Hüseyin Cahit, “Trablusgarp’ta Sulh Meselesi ne Oluyor?”, Tanin, Ekim 1918.

158 Şerafettin Turan, a.g.e., s. 97.

159 “Sulh-İtalya Emirname-i Kralisi”, Tanin, 19 Ekim 1912.

24 Teşrini evvel 1912 tarihli Tanin gazetesinde açık antlaşmanın metni yayımlanmıştır.

Trablusgarp Savaşı Sırasında 12 Ada'nın İşgali / Yrd. Doç. Dr. Zafer Koylu [s.291-295]

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Ulusal birliklerini sağlayıp yeni bir güç olarak dünya sahnesine çıkan İtalyanlar sömürgecilik yarışında geç kalmanın verdiği endişeyle deniz aşırı girişimleri denemek istemekteydi. Bu açıdan kendilerine en yakın ve kolayca ulaşabilecekleri Kuzey Afrika'ya yönelendi.

Ancak bölge üzerinde İngiltere ve Fransa'nın da çıkarları (sömürgeleri) olduğundan: Bu paylaşım sırasında diğer komşu devletlerden gelecek herhangi bir tehlikeyi engellemek için kuzeyindeki devletlerle anlaşma eğilimi içine girdi. İtalya'nın bu eğilimini sezinleyen Bismarck 1882'de Almanya-İtalya-Avusturya arasında bir ittifak anlaşmasının imzalanmasını başardı.1 İtalya'nın Almanya ve Avusturya ile anlaşırken birinci amacı büyük devletlerle iş birliği yaparak itibarını yükseltmek, ikinci amacı da sömürge edinmede kendisine destek sağlamaktı.2

İtalya aynı zamanda bu üçlü ittifakın getirdiği yükümlülükleri bozmaksızın Fransa ile arasındaki ilişkiyi iyileştirdi. İngiltere ve Rusya ile samimi ilişkilerde bulunarak Avrupa'daki kuvvetler arasında da iyi bir denge sağladı.3

1882 yılında İngiltere'nin Arap milliyetçiliğinin sonucu olarak ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak Mısır'ı işgal etmesi4 üzerine İtalya kendisine Akdeniz de Babıali tarafından idare olunan Trablusgarp ve Bingazi den başka yer kalmadığını ve bu toprakların İtalyanlara kalması gerektiğini düşündü.5

Tunus'un Fransızlarca işgal edilmesi İtalyanları Trablusgarp ve Bingazi konusunda harekete geçirdi. Fakat İtalya bir taraftan Mısır'a yerleşen İngiltere'nin diğer taraftan Tunus'un sahibi olan Fransa'nın onayını almak zorunda idi.6

İtalya bu amacını gerçekleştirmek için ilk aşamada Avrupa devletleri ile kendisine onlarla bir arada hareket serbestliği tanıyan bir dizi gizli anlaşmalar yaptı.7

1911 yılı İtalya'da Kraliyet İlanı'nın, ellinci yılına rastlamakta vatan perverane büyük bir ulusal yıl oldu. Bu yıl dönümü İtalyanlara, bundan böyle dünyada daha geniş bir mevkii iddia edebilecek ulusal bir vicdan oluşmuş bulunduğunu gösterdi. İtalyanların, Libya (Trablusgarp) üzerindeki eski iddiaları yavaş yavaş şekil almağa başladı. Hükümetle ara buluculuk siyasetini takibe koyularak, devletlerin muvafakatiyle oralarda devamlı bir egemenlik kurmayı düşündüğünü açığa vurdu.8

Trablusgarp Savaşı

İtalya, oldukça uzun süren (yaklaşık 30 yıl) bir hazırlık devresinden sonra 29 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti.

O ana kadar İtalyanların böyle bir teşebbüse kalkacaklarına ihtimal vermeyen İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti9 Kuzey Afrika'daki son toprak parçası olan Trablusgarb ve Bingazi'yi ilde tutucu bir politika izleyemedi. Zira Babıali, savaş öncesinde Trablusgarb'daki valiyi ve kumandan görevinden aldığı gibi, bölgeyi savunmak üzere "Kuloğlu Ocakları" adındaki askeri örgütü de dağıttı.10

Böylece Osmanlı yöneticileri yalnız Trablusgarb ve Bingazi'yi saldırıya açık bir hale getirmekle kalmamış, aynı zamanda basının bu konudaki istem ve uyarılarına da kulak tıkamıştı.11

Savaşın başlaması üzerine Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa istifa ederek,12 yerine Sait Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu.13 Yeni hükümette İtalya karşısında etkin bir politika izleyemedi. Hükümetin bu aczine karşın, İttahat ve Terrakki içersinde etkin bazı subaylar çeşitli yollarda Trablusgarb'e giderek, halkı örgütleyip İtalyanlara karşı büyük başarılar elde ettiler.14 İtalya'nın Trablusgarb'daki kötü durumu onu baskı ve insanlık dışı davranışlara yöneltti. Bunun üzerine Osmanlı Mebusan Meclisi, "Avrupa Devletleri nezdinde İtalya'nın Protesto edilmesi"ne karar verdi.

Hiç umulmadık Osmanlı direnişi karşısında geri dönüşü olmayan tedbirler alan İtalya, 5 Kasım 1911'de Trablusgarb ve Bingazi'yi ilhak ettiğin ilan etti.15

İtalya'nın Savaşı Ege Denizi'ne Çekme Çabası

Güçsüz bir durumda olan Osmanlı Devleti'ne karşı Trablusgarb'da üstünlük sağlayamayan İtalyan hükümeti: hem kendi kamuoyunda, hem de Avrupa devletleri nezdinde prestij kaybetmeye başladı.16 Bunun önüne geçebilmek ve üstün deniz gücünden yararlanabilmek için savaşı Ege ve Akdeniz'e kaydırmaya yöneldi.

Trablusgarb Savaşı'nın başlamasından bu yana İtalyan filosunun Akdeniz'deki faaliyetleri, limanlara grip halka sorular sorması, liman ve açık denizlerdeki gemilerde aramalar yapması, savaşı bir ölçüde Akdeniz'e taşımıştı.17

Elde edilen bilgiler İtalya'nın Ege Denizi'nde büyük bir askeri harekata girişeceğini gösteriyordu.18 Osmanlı Hükümeti İstanbul'da bulunan yabancı İtalyanların saldırıları karşısında "Boğazları uluslararası trafiğe kapama" kararlarını uygulamaya koyacaklarını bildirdi.19

İtalya'nın savaşı Ege'ye taşımasına Osmanlı Devleti yanında Avusturya da karşı çıktı. Zira Avusturya, İtalya ile yaptığı Üçlü İttifak Adlaşması'nın 7. maddesine göre; Balkanlar'da ya da Adriyatik ve Ege'deki Osmanlı Adaları ile sahillerinde status-guo'nun değiştirilmesine yönelik eylemlerin ittifak devletleri arasında kararlaştırılması gerekiyordu.20

Bu arada İtalya, Osmanlı Devleti'ni Barışa zorlamada Avrupalı güçleri de kullanabilmek için Beyrut'u bombaladı.21 Hem Hıristiyanlık için kutsal bir yer sayılması hemde içinde yaşayan halkların etnik yapısı bakımından önemli bir yer tutan Beyrut'un bombalanması üzerine Osmanlı Devleti, Boğazlar ve Anadolu sahillerindeki güvenlik önlemlerini artırırken (özellikle mayınlama) diğer

devletlerde uzlaşma zemini aramak için harekete geçti. İngiltere ve Rusya Boğaz'ın açık bulundurulması için İtalya ile Osmanlı Devleti arasında bir diplomatik faaliyet yürütebileceklerini ve Boğaz'ın hal ve vaziyetine dair aralarında bir itilaf name imzalamaya hazır olduklarını bildirdi.22

Taraflar arasındaki diplomatik temaslarda İtalyanlar, Osmanlı Hükümeti'ni barışa zorlamak için Ege Denizi'nde ki birkaç adanın işgal edilmesinin veya Anadolu sahil kentlerinden birine çıkartma yapmanın üçlü ittifaka aykırı olamayacağını ileri sürüyor ve hatta Lodos ve 12 Ada'nın Avrupa'da değil Asya'da bulunduklarını iddia ediyordu.23

İtalya'nın Ege'de yapacağı harekattan haberdar edilen Avrupa devletleri ve Rusya'nın tutumları şöyleydi. Almanya, Ege adaları ile o kadar alakadar olmamakla birlikte24 Rodos ve 12 Ada'nın işgalinin İtalyanlara bir yarar getirmeyeceğini belirtirken Rusya bu harekattan memnun bir şekilde Osmanlılara daha ağır darbelerin vurulmasını istiyordu. Fransa ve İngiltere ise kendi çıkarlarına dokunulmadığı müddetçe işgale ses çıkarmayacaklarını belirtiyorlardı.25 Status-quo'yu bozucu davranışların çıkarlarına ters düştüğünü gören Avusturya İtalya'nın istemlerine karşı tavrını sürdürdü ancak üçlü ittifak antlaşmasının yenilenmesi sorunu dış işleri bakanı Aerantal'in ölümü (17 Şubat 1912) ve yerine geçen Kont Berchthold'un Avusturya ve İtalya ilişkilerini düzeltme eğiliminde olması Avusturya'nın direncini kırdı. 1912 ilkbaharında Avusturya "İşgalin geçici olması kaydı ile" İtalyan isteklerine olumlu yanıt verdi.26

Olaylar Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tutumu

Bu arada Osmanlı Devleti, özellikle Rusya ve İngiltere'nin Boğazlar konusundaki tutumlarını göz önünde bulundurarak savaşın Akdeniz'e kayacağını pek ihtimal vermiyordu. Fakat bu konudaki söylentilerin artması üzerine Hariciye Nazırı Osman Nizami Bey dış temsilciliklere çektiği telgrafları "İtalya'nın Adalar Denizi'ne tevsi-i muhasamat ile sevahil-i Osmaniye ye hücum ettiği takdirde Hükümeti Seniyye tarafından Memaliki Osmaniye'de bulunan İtalyanlılara karşı ittihaza medeniyet hasıl olacak ve tedabi-i zecriye ve saireyi devletlere tebliğ etmeleri talimatını verdi.27

Osmanlı elçilerinden gelen yazılar ise hiç de iç açıcı ve net bilgiler içermemekteydi. Devletler İtalya ile yaptığı anlaşmalara sadık kalarak Osmanlı elçilerine doğru bilgi vermekten kaçınmışlardır.

Osmanlı Devleti bu durum karşısında Adaların var olan kuvvetlerle savunulması, elden geldiğince karşı konulması Adalar makamlarına 10 madde de toplanarak bildirilmiş,28 Boğaz girişine mayın döşenmiş29 ordu hazırlatılmaya başlanmıştı. Bu arada 4 Nisan 1977'de toplanan Meclis-i Vükela da Armstrong firmasına 2 büyük zırhlı ısmarlanmasında kesin bir şekilde karar verildi.30 Böylesine karışık bir siyasi ortam içerisinde bu şekilde bir kararın verilmesi gerek Osmanlı Devleti içerisinde, gereksi Avrupalılarca farklı şekillerde yorumlanacaktı.31

Akdeniz'de Savaşın Başlaması ve Rodos-Oniki Ada'nın İşgali

Trablusgarb Savaşı'nın başlangıcından beri Akdeniz'de seyreden İtalyan donanmasının ilk eylemi Beyrut'un bombardımanı oldu. Uluslararası bir öneme haiz olan bölgenin bombalanmasındaki asıl amaç ise Avrupa Devletlerinin, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamasını sağlamaktı. Bu amaçla 24 Şubat 1912'de iki İtalyan savaş gemisi tarafından bir torpido ve bir top çekerimiz bunların ümitsiz fakat yürekli karşı koymalarına rağmen batırıldı.32

Bu olay Avrupa büyük devletlerinin harekete geçmelerini sağladı. 9 Mart 1912'de Roma'daki büyük elçiler İtalya Dışişleri Bakanı San Guiliano'yu birer birer görerek hükümetlerini Türk İtalyan savaşında ara buluculuk yapabileceğini ve bu arada ne gibi şartlar ileri sürdüklerini öğrenmek istedikleri bildirildi. İtalya barış şartları 15 Mart 1912'de bildirildi. İtalya'nın barış şartlarını öğrenen büyük devletler 16 Mart'ta İstanbul'daki büyük elçileri kanalıyla "İtalya'nın savaşın durdurulması için büyük devletlerin arabuluculuğunu kabul ettiğini Osmanlı Devleti'ninde savaşın durdurulması için ne gibi şartlar ileriye sürdüğünü" belirtilmesi istendi.33

Bu arada İtalyanlar Ege Denizi'ndeki askeri faaliyetlerine büyük bir hız verdi. Osmanlı adaları ve Anadolu kıyısındaki halkı taciz etmeye başladı.34 Bunların yanı sıra adaların birbirleriyle ve İstanbul ile haberleşmesini sağlayan deniz altı kabloları kesildi.35 Adalararası haberleşme ise ancak para karşılığı tutulan küçük kayıkların dolaşarak edindikleri gözlemlerden ve diğer adalardan aldıkları bilgilerle sağlanıyordu.36

Büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne başvurusundan iki gün sonra İtalya Doğu uluslarının kötü ve sert muameleden anladıklarına olan inancı barış sözünün ortaya çıktığı günlerde Türkleri uykuda yakalamak düşüncesi ve Osmanlı meclisinin açılış gününde mebuslar üzerinde etki yapmak sanısı ile 18 Nisan 1912 de Çanakkale Boğazı'na ani bir baskın yaptı.

Fakat İtalyanlar düşündüklerinin tam tersi bir tepkiyle karşılaştılar. Osmanlı kamuoyu ve meclisi İtalyan saldırısına büyük bir şiddetle karşı çıktılar. Bu durum meclisin büyük devletlere verilecek yanıtını da etkiledi. 23 Nisan 1912'deki Osmanlı yanıtında barış şartları oldukça sert bir dilde kaleme alınmıştır. Hükümet İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'den kayıtsız şartsız çekilmelerini istemekteydi.37

Büyük devletlerin arabuluculuklarının kendisine bir yarar ya da sonuç getirmeyeceğini anlayan İtalya kendisinin daha rahat hareket edebileceği adalara yöneldi. Akdeniz ticaretini ve Boğazları kontrol altında tutan adaların işgali ile Osmanlı Devleti'nin adalara karşılık Trablusgarp ve Bingazi'yi kendilerine teslim edeceğini sanmaktaydı. Ayrıca Boğazlara karşı girişilen harekattan sonra büyük devletlerin gösterdiği tepki de onu politika değiştirmeye zorladı.38 Bu arada Avrupalı Devletler İtalya'nın Boğazları bırakması karşılığında birkaç adanın işgaline göz yumabilecekleri imajı vermekteydi.39

Bu suretle doğrudan doğruya Anadolu yapılacak bir harekete karşı olduklarını öğrenen İtalyan hükümeti coğrafi mevki ve topokrafik durumu itibari ile uygun olan Astropalya (Stampalia) adasının işgaline karar verdi. Ve Amiral Presbitero komutasındaki filotilla burayı işgal etti.40

Sakız Adası mutasarrıflığından alınan 15 Nisan 328 tarih ve Sakız mutasarrıfı feyzi imzalı telgraftan anlaşıldığına göre Ada'nın işgal tarihinin 15 Nisan'dan önceki bir tarih olma ihtimali yüksektir.41

Stampalya Adası'nın işgalinden sonra İtalyanlar adalar etrafındaki denetleme işlevlerine hız verdi. Kesilmemiş olan telgraf hatlarını da kesti.42 Bunun yanı sıra Limni, Semadirek, Dedeağaç, Enes sahillerini de gemilerden uçaklardan projektörlerle tarayıp herhangi bir mukavemet hareketinin olup olmadığı ve işgal için gerekli zeminin ne noktada olduğu tasarlanmaktaydı.43

Bu hazırlıklar sonucu 4 Mayıs sabahı General Ameglio ve Amiral Viale komutasında 6000 kişilik İtalyan kuvveti Rodos Adası'na çıktı. Bir taraftan da Rodos valisine bir adam gönderilerek adanın teslimi istendi. Vali İtalyanlara karşı koymak için gerekli vasıtalara sahip olmadığını bununla birlikte işgali protesto için görevinden istifa ettiğini bildirdi.44 Bunun üzerine harekete geçen İtalyan kuvvetleri önünde 1200 kişilik Türk garnizonu savunma yapabilmek için geri çekildi.

Özellikle Ada'daki Rumların sabahlara kadar nöbet tutmaları her hareketi İtalyanlara haber vermeleri, kendilerinden on kat daha fazla İtalyan askerleri karşısında Türk garnizonunun direncini kırdı. Herhangi bir yardım da alamayan direnişçi Türkler ve garnizon 17 Mayıs da teslim olmak zorunda kaldı. Böylece İtalyanlar biri subay olmak üzere 9 ölü 20 yaralıdan ibaret çok az bir kayıp ile Rodos'un işgalini tamamladı.45

Rodos'dan sonra aynı günlerde (9 Mayıs) Herke (Kharki=Herkit) Adası'na çıkan İtalyan askerleri hiçbir direnişle karşılaşmadan Ada'yı işgal etti. Daha sonra aradaki adaları bırakarak kuzeye yönelen filo 12 Mayıs 1912'de Kerpe (Karpatos), Kaşot (Kasos), İncirli (Nisyros), İliyaki (Piskopi, Tilos), Leros, Patmos ve Kilimli (Kalimnos) adalarını İtalyanlar herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. Geriye kalan Libsos (16 Mayıs), Sömbeki (19 Mayıs) ve İstanköy (20 Mayıs) adalarını da işgal eden İtalya Rodos ve 12 Ada üzerindeki kontrolünü sağladı.46

Adaların işgali 20 Mayıs'ta tamamlanmış olmasına karşın Babıali 2 Haziran tarihine kadar işgal ile ilgili resmi bir açıklama yapmadı.47

Böylece 15 gün gibi kısa bir sürede Rodos ve 12 Adayı işgal etmişlerdir. Fakat gerek adaların birbirleriyle, gerekse tüm adaların merkezde olan haberleşme hatlarının kesik olması dolayısıyla çok yakınındaki Aydın vilayeti bile Rodos ve 12 Ada'nın işgalinin kesin olduğu ancak Haziran başında öğrenmişlerdir.48

Sonuç

İtalya birliğini tamamladıktan sonra kendisi için en uygun olarak düşündüğü Trablusgarb ve Bingazi'ye yönelerek sömürgecilik yarışına katıldı. Elinde bulunan üstün deniz ve silah gücü ile kısa sürede elde edeceğini sandığı bu topraklarda ummadığı bir direnişle karşılaştı.

İTC içerisinde yetişmiş genç subayların önderliğinde (M. Kemal, Enver Paşa) örgütlenen sivil halk İtalyanlara kıyıdan öteye ilerleme fırsatı vermedi. Bunun üzerine daha üstün kuvvetlerle saldıran İtalyanlar 29 Kasım 1911'de buraları topraklarına kattıklarını ilan ettiler. (Saint Guiliana Genelgesi) Bu Genelge ile umduklarını elde edemeyen İtalya Hükümeti hem ulusal hem de uluslararası politikada kaybetmekte oldukları prestiji yeniden kazanarak ve Osmanlı Devleti'ni anlaşma masasına oturtmaya zorlamak için onu Akdeniz den sıkıştırmaya karar verdi.

Şubat 1912'den itibaren Akdeniz'in Anadolu ve Ege sahillerindeki hareketlerine hız veren İtalyanların ilk saldırısı Beyrut'ta oldu. Böylece Beyrut'ta çıkarları olan Avrupa Devletlerininde Osmanlıları barışa zorlayacakları düşünülmekteydi.

Beyrut saldırısından da umdukları sonuçu alamayan İtalyanlar Boğazlar'a oradan da savunmasız bir durumda olan Rodos ve 12 Ada'ya yöneldi. Gerek adalardaki Türk nüfusunun yok denecek kadar az olması gerek adadaki Hıristiyanların işgalcilerin yardımı ve gerekse Babıâlinin adalara yardım için hiçbir kuvvet göndermeyişi İtalyanların 15 gün gibi kısa bir süre içersinde adaları işgal altına aldı. Böylece Rodos ve 12 Ada'da 400 yıldan beri süregelen Osmanlı egemenliği fiilen sona ermiş oldu.

DİPNOTLAR

1 Çoşkun Üçok, Siyasi Tarih 1789-1960, A. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları No: 369 Ankara Sevinç Matbaası.

2 Haluk Ülman, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş, A. Ü. S. B. F. Yay. No: 355, Ankara: Sevinç Matb. 1973, s. 101.

3 A. Savelli, İtalya Tarihi c. I. II (Kısmen tamamlayan: Fernand Hayward ve Albert Faleionelli) (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu) İstanbul: Kanaat Kitabevi 1940, s. 399.

4 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih 1914-1980, Ankara: İş Bankası Yay. 1985, s. 32.

5 1911-1912 Türk-İtalyan Harbi Tarihi, C. I, (Çev. Afif Büyüktuğrul) T. C. Askeri Deniz Matbaası 1944, s. 10; Ülman, a.g.y., s. 193.

6 Halil Menteşe, Osmanlı Mebusan Meclisi Reis Halil Menteşe'nin Anıları, (Giriş: İsmail Arar) İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay. 1986, s. 193.

7 İtalya'nın yaptığı Antlaşmalar için bkz: "Trablusgarb-Bingazi ve Cezair-i İsna-i Aşer Meseleleri" Tarih ve Toplum S. 78, Haziran 1990 ss. 46-48; Ülman, a.g.y., s. 102; Menteşe; a.g.y., s. 135-136; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. I, k. I, Ankara: T. T. K. 1983, s. 150-17.

8 Savelli, a.g.y., s. 400.

9 İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti ve Programı için bkz: İhsan Güneş "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları" A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi, y. 1, S. 1, Haziran 1990, s. 222-227.

10 Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul: Baha Matb. 1956, s. 486.

11 Mehmet Selahaddin Bey, İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim, İstanbul: İnkılap Yay. 1989, s. 38.

12 Sadrazam İbrahim Paşa'nın İstifanamesi için bkz: Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II., İstanbul: Hürriyet Vakfı yayınları 1988. s. 125.

13 Hükümet üyeleri ve program için bkz. Güneş, a.g.m., s. 229-235.

14 Tesisat, 22 Teşrin-i Sani 327; Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914), c. II., İstanbul: Remzi Kitabevi 1971, s. 219.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Kamil Paşa Evrakı, Dosya No. 86/35, Sıra No. 3449, s. 2.

16 BOA 75-1/1-1, 19/2.

17 BOA, Dahiliye Siyasi 75-11/1-4, 16.

18 BOA, Dahiliye Siyasi, 75-11/1-3, 36.

19 ATASE Arşivi Kls. 2, Ds. 90, Fhr. 20 aktaran İsrafil Kurtcephe, "İtalyan Donanmasının Çanakkale Boğazı'nın Geçme Teşebbüsleri" OTAM S. 1, Haziran 1990, s. 299.

20 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı" Belleten C. xxıx, S. 113, s. 87.

21 Bayur, a.g.y., C. II, K. I, s. 123.

22 Tesisat, 22 Teşrin-i Sanı 327, s. 4.

23 Tesisat, 22 Teşrin-i Sanı 327, s. 4.

24 Doktor Bukkeret, Faal Türkiye (Çev. Habil Adem), İstanbul: İkdam Mat. 1913, s. 48.

25 Turan, a.g.m., s. 87.

26 Turan, a.g.m., s. 87.

27 Kurtcephe, a.g.m., s. 208.

28 İstanköy kaymakamlığından gönderilen sifrede işgal karşısında Adadaki memurin-i mülkiye'nin Bodrum Kazası'na nakillerinin uygun olduğunun belirtilmesi üzerine verilen yanıt da "Düşman'ın geleceği vehimiyle Ada'nın şimdiden terki caiz olmadığı gibi ağır cezayı da müstehzimdir. Kuvvetleri derecesinde mukabele etmek ve icabında esir düşmek icabaatı hükümedendir. Zinhar Adayı şimdiden tahliye etmesinler" BOA, Dahliye Siyasi Dr. 75-1 Sn=1/4, 16.

29 BOA, Dahiliye Siyasi Dn. 75-11/1-4, 22.

30 Tanin, 5 Nisan 1911.

31 Hüseyin Cahit, "Zırhlılar Siparişi" Tanin, 10 Nisan 1991.

32 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarih, C. II, K. I, Ankara= T. T. K. 1983. s. 123.

33 Bayur, a.g.y., s. 125.

34 BOA., Dahiliye Siyasi 75-11/1-4, 18.

35 BOA., Dahiliye Siyasi 75-11/1-4, 39.

36 BOA., Dahiliye Siyasi 75-11/1-4, 4.

37 Bayur, a.g.y. C. II. K. I, s. 126-127.

38 Bilam Şimşir, Ege Sorunu: Belgelen, C. II, Ankara= T. T. K. 1976, s. XII.

39 Büyüktuğrul, a.g.y., c. I, s. 74.

40 Stampalio Adasının işgal tarihi; Turan, a.g.m., s. 89'da 28 Nisan Kurtcephe, a.g.m., s. 210'da 24 Nisan; Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, Osmanlı Devri 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi, C. III, 14 Nisan olarak gösterilmiştir.

41 "Kalimnoz'a mülhak Astropalya ceziresinin düşman tarafından işgal edildiği şayia olması üzerine kalimnoz kaymakamlığından kayık sevkı teşebbüsatında bulunmak suretiyle tahkikata tevessül olunduğu bu gece buraya uğrayan Hacı Davud vapuru kaptanının cümle-i ifadesinden bulunmuştur.".

42 BOA Dahiliye Siyasi 75-11/1-4, 7.

43 BOA Dahiliye Siyasi 75-11/1-4, 6.

44 Kurtcephe, a.g.m., s. 212.

45 Turan, a.g.m., s. 89-90; Kurtcephe, a.g.m., s. 212-213.

46 Şerafettin Turan, “Geçmişten Günümüze Ege Adaları Sorunu Boyutlar, Taraflar” Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri, III Askeri Tarih Semineri, Ankara Genkur Basımevi 1986 s. 45.

47 BOA, Dahiliye Siyasi 75-12/1-12, 3.

48 BOA, Dahiliye Siyasi 75-12/1-12, 5.

KAYNAKLAR

A. Belgesel Kaynaklar

Başbakanlık Arşivi (BOA), Dahiliye Siyasi: (DH-SYS), Dosya no. 75-11, Sıra no. 1-4, 6.

BBA, DH-SYS, Dn. 75-1, Sn. 1+4, 16.

BBA, DH-SYS, Dn. 75-1, Sn. 1+4, 18.

BBA, DH-SYS, Dn. 75-1, Sn. 1-4, 4.

BBA, DH-SYS, Dn. 75-1, Sn. 1-4, 39.

BBA, DH-SYS, Dn. 75-1, Sn. 1-4, 7.

BBA, DH-SYS, Dn. 75-1, Sn. 1-4, 6.

BBA, DH-SYS, Dn. 75-1, Sn. 1-12, 3.

BBA, Yıldız Tasnifi, Kamil Paşa Evrak, Dn. 86/35, Sn. 3449 s. 2.

B. Gazeteler

Tanin.

Tesisat.

C. Anılar Araştırmalar

ARMAOĞLU, Fahir; Siyasi Tarih 1914-1980, Ankara: İş Bankası Yay. 1985.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, c. II, İstanbul: Remzi Kitabevi 1971.

BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılabı Tarihi, Ankara: T. T. K. 1983.

BUKKERET, Doktor; Faal Türkiye (Çev. Habil Adem), İstanbul: İkdam Matbaası 1913.

BÜYÜKTUĞRUL, Afif (Çeviren); Türk-İtalyan Harbi Tarihi, C. I., T. C. Askeri Deniz Matbaası 1944.

CAHİT, Hüseyin; “Zırhlıların Siparişi” Tanin, 10 Nisan 1927.

GÜNEŞ, İhsan; “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları” A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM) S. 1, Haziran 1990, ss. 171-270.

KURAN, Ahmet Bedevi; Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul: Baha Matb. 1956.

KURTCEPHE, İsrafil; “Rodos ve Oniki Ada’nın İtalyanlarca İşgali” OTAM S. 2 Ocak 1991.

MENTEŞE, Halil; Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay. 1986.

SAVELLİ, A; İtalya Tarihi, C. I-II, (Çev, Galip Kemali Söylemezoğlu) İstanbul: Kanaat Kitabevi 1940.

Selahaddin Mehmed Bey; İttihat ve Terakki’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim, İstanbul: İnkılap Yay. 1989.

ŞİMŞİR Bilal, N; Ege Sorunu-Belgeler (1912-1913), c. II, Ankara: T. T. K. 1976.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasal Partiler, C. II, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları 1988.

TURAN Şerafettin, “Rodos ve Oniki Ada’nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı, Belleten, C. XXIX s. 113, ss. 78-119.

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri 1911-1912, Osmanlı İtalyan Harbi, c. III, Gnkur Ask. Tar. Str. Etüd Başk. Yay., Seri No: 9, Ankara: Genkur Basımevi 1986.

ÜÇOK, Çoşkun; Siyasi Tarihi 1789-1960 A. Ü Hukuk Fak. Yay. No: 369, Ankara: Sevinç Matb. 1975.

ÜLMAN Haluk; Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş, A. Ü. S. B. F. Yay., No: 355, Ankara: Sevinç Mat. 1973.

Balkan Savaşları (1912-1913) / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu [s.296-307]

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Balkan Savaşlarını Hazırlayan Yakın Sebepler1

Balkanlar Batı'nın dinî, ekonomik ve siyasî ihtiraslarının karışımı olarak ortaya attıkları "Doğu Sorunu"nun halkalarından sadece bir tanesidir. Bu ihtiraslardan çoğu zaman dinî olanı öne çıkmaktaydı. Buna göre, her ne suretle olursa olsun, Müslüman Türklerin hakimiyetinde olan bu topraklar ve bölgede yaşayan Hıristiyanlar kurtarılmalıydı. Bu arada zaten emperyalist gayeleri de kendiliğinden gerçekleşmiş olacaktı.

Bütün Avrupa Büyük Devletleri ve Balkan Devletleri bu hususta ittifak halinde ve hemfikirdiler. Ancak mirasın paylaşılması konusunda uyuşmamazlıklar çıkmaktaydı. Hele hele paylaşılacak mıntıkanın etnik ve dinî yapısının karmaşık olması ve herkesin aynı yere göz koyması durumu işi daha da güçleştirmekteydi. Ayrıca bunlara dünyayı kontrollerine almış olan sömürgeci devletlerin birbirlerini çekememeleri, ayrı bloklaşmaya doğru gitmeleri ve Balkanlar'daki menfaatlerinin ayrı olması gibi hususlar da eklenince, durumu içinden çıkılmaz bir hale sokmaktaydı. Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra büyük devletlerin müdahaleleriyle gerçekleşen Berlin Antlaşması'yla ortaya çıkan Balkan devletlerinin her biri, Avrupa'nın desteğiyle, bu mirastan koparabilecekleri en fazla payı kapmaya çalışmaktaydılar. Bunun için ise zaman kaybetmeye hiç tahammülleri yoktu.

Aslında Balkan Savaşlarının sebebini Ayastefanos Antlaşması'na kadar götürmek mümkündür. Bu antlaşmayla Bulgaristan'ın sınırları içine Makedonya'nın da katılması ve Sırbistan'ın bağımsızlığını alması, bağımsız Sırbistan'ın ilk günden itibaren topraklarını devamlı genişletmeye çalışması, Berlin Antlaşması'nın Bulgaristan'da yarattığı hayal kırıklığı ve nihayet Yunanistan'ın Osmanlı Devleti aleyhine toprak kazanmak gayesi bu savaşların sebepleri olarak görülebilir. Ayrıca bunlara Rusya'nın Balkan Slavları üzerindeki kışkırtmalarını da eklemek mümkündür. Bütün bu hadiselerde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Balkanlar'da genişleme faaliyetleri ve bu faaliyetlerin önemli safhasını teşkil eden Bosna-Hersek'in ilhakı bir dönüm noktası olmuştur. Bu durum Rusya'yı Balkan Slavlarını birleştirmek suretiyle Avusturya'nın yayılmacı politikasına karşı koymaya sevk ettiği kadar, Balkanlar'ın Slav devletlerini de aralarındaki anlaşmazlıkları gidererek, birleşmeye ve Balkanlar'da geri kalan Osmanlı topraklarını paylaşmaya götürmüştür.2

Şarkî Rumeli vilâyetinin 18 Eylül 1885 yılında Bulgaristan tarafından ilhakından sonra, bu vilâyetin ve Balkan sıradağlarının elden çıkması Osmanlı Devleti'ni Rumeli'de, bilhassa Kırklareli, Edirne, Cisr-i Mustafa Paşa, Dedeağaç ve Gümülcine bölgesinde büyük kuvvetler bulundurmaya mecbur etmişti.3 Zira Şarkî Rumeli'yi ilhaktan sonra Trakya ve Makedonya'ya da göz diken Bulgaristan'la4 Trakya arasında savunmaya elverişli Tuna nehri ve Balkan sıradağları gibi tabii bir hudut yoktu. Diğer Balkan devletçiklerinin Bulgaristan'la birleşerek, hep birlikte Doğu Rumeli'ye saldırmaları ihtimaline karşı Kırklareli, Edirne ve Bizanslılar zamanından beri İstanbul için önemli bir savunma hattı olan Çatalca'nın böyle bir savaş için hazırlanması gerekirdi.

Ancak Balkan devletçiklerinin birleşmesine pek ihtimâl vermeyen ve Bulgar ordusunu önemsemeyen Osmanlı Devleti, Rumeli'nin savunması için gereken tedbirleri almamıştı.5 Aslında 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ordunun bir politika âleti olarak kullanılması Osmanlı ordusunun muharebe gücünü zayıflatmıştı.6 Bu arada Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet sonrası seçimlerle uğraşırken, fırsattan istifade eden Avusturya 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıkladı.7 Avusturya'nın bu şekilde davranmasının sebebi 1908'de Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'na Bosna-Hersek'ten milletvekili seçilmesi ve bu durumun Bosna-Hersek'le Osmanlı Devleti arasındaki bağı daha da kuvvetlendireceği endişesi idi. Bu yüzden Avusturya, daha Meşrutiyet'in heyecanı yatışmadan, Berlin Antlaşması'nda kazanmış olduğu bu toprakların işgal ve idaresi hakkını kaybetmek istememişti. Aynı gün Girit adası da Yunanistan ile birleştiğini ilân etti.8

Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakından önce, Avusturya ile anlaşan Bulgaristan ise, Slav dünyasının bu ilhaka gösterecekleri tepkiyi önlemeye söz vermişti. Buna karşılık Avusturya, bağımsızlığını ilân etmeye kararlı olan Bulgaristan'a askerî ve diplomatik yardımda bulunacaktı. Bu şekilde Avusturya'nın da desteğini sağlayan Bulgaristan, 6 Ekim 1908 günü bağımsızlığını ilân etti.9 Zaten son yıllarda Avrupalı büyük devletler tarafından tam bağımsız bir devlet olarak görülen Bulgaristan Prensliği'nin Osmanlı Devleti ile olan tek bağı, verdiği vergilerdi. Böylece Bulgaristan kendisine, Osmanlı Devleti'ne tam manasıyla tâbi olduğu günleri hatırlatan bu bağdan, bağımsızlığını ilân etmekle kurtulmuş oluyordu. Osmanlı Devleti bütün bunlarla uğraşırken, 31 Mart Vak'ası meydana gelmiş (31 Mart 1325/13 Nisan 1909), II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle, ittihatçılar ülkede yeni bir baskı rejimi kurarak, kendilerine muhalif olan bir grubun ortaya çıkmasına sebep olmuşlardı.10 Öte yandan, Nisan 1910'da çıkan Arnavut isyanları da Osmanlı Devleti'nin gücünü zayıflatan ve düşmanlarına cesâret veren bir hadise olarak ortaya çıkmıştı.11

Bu arada, bütün bu hâdiseler İtalya'nın, Osmanlı Devleti'nin bir vilâyeti olan Trablusgarb'a saldırmasına zemin hazırlamış, sonuçta İtalya, 28 Eylül 1911'de Trablusgarb'a asker çıkarmıştır. Zira Habeşistan'da aradığını bulamayan İtalya, Adriyatik ve Balkanlar üzerinde durmaya başlamıştı. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i topraklarına katmasından dolayı, 24 Ekim 1909'da İtalya'nın Rusya ile yaptığı karşılıklı menfaat anlaşması dolayısıyla, İtalya'nın Trablusgarb'daki menfaatlerine sahip çıkması hakkını doğuruyordu.12

Balkan Harbi, Meşrutiyet'ten sonra gerek iç, gerekse dış politikada yapılan ağır hataların devamından kaynaklanmıştır. Bulgaristan bu harbe daha II. Abdülhamid Devri'nde hazırlanmaya başlamıştı. Aslında 1909 senesinde II. Abdülhamid de, bir Bulgar taarruzu olduğu takdirde hemen harbe girmek niyetindeydi. Çünkü bu şekilde hareket etmekle, Bulgarların diğer Balkan devletleriyle birleşmelerini mani olacağını düşünüyordu. Zaten bu sıralarda Yunan Hükümeti de Bulgarlarla anlaşamadığından, Osmanlı Devleti bünyesinde uygun görülen yerlerde birkaç konsolosluk açmasına müsâade edilmesi hâlinde, Osmanlı-Bulgar savaşında Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyi teklif etmişti.13

İttihat ve Terakki Hükümeti bu teklifi değerlendirmediği gibi, Makedonya'daki anlaşmazlıktan gidermek amacıyla, 3 Temmuz 1910 yılında bir "Kilise Kanunu" çıkarmıştır.14 Çıkarılan bu kilise kanunu ile ihtilaflı kilise ve mekteplerin nüfus nispetine göre aidiyeti tespit edilecekti. Böylece Balkan milletleri arasındaki en önemli mesele de halledilmiş ve bu milletlerin aralarında anlaşmaları kolaylaşmış oldu.15 Balkan Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan arasındaki anlaşmazlık giderilmiş, Balkan devletleri'nin Osmanlı Devleti aleyhinde birleşmelerine yol açılmıştır.16

Bunun üzerine Rus Çarı'nın aracılığı ve baskıları sonucunda 13 Mart 1912'de Bulgaristan ile Sırbistan arasında bir "Dostluk ve İttifak Antlaşması" imzalandı. Bu antlaşmayla, Bulgaristan ve Sırbistan, birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanıyarak, Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmişlerdi. İki devlet amaç olarak her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarını ele geçirmeyi ve aralarında paylaşmayı esas alıyordu. Antlaşmanın yürütülmesi için ise Rusya'ya yetkiler vermekteydi.17 Bu ittifakın imzalanmasından yaklaşık iki ay sonra, 29 Mayıs 1912'de Sofya'da Bulgaristan ile Yunanistan arasında bir "İttifak Antlaşması" imzalandı. Bir giriş, dört madde ve bir "Beyannâme"den oluşan bu gizli andlaşma da doğrudan Osmanlı Devleti'ne karşı yönelik bir ittifaktı. Ancak Bulgar-Sırp andlaşmasında olduğu gibi savaştan sonra kazanılacak toprakların nasıl bölüşüleceğine dair bir hüküm yoktu.18

Bu şekilde üç Balkan Devleti, aralarında yaptıkları ayrı ayrı andlaşmalarla Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek, Balkan birliğini gerçekleştirmiş oldular. Ancak teşkil edilen bu Balkan ittifaklar zincirinin son halkasını Karadağ'ın ittifaka katılması oluşturmuş ve Ağustos 1912'de Karadağ, Bulgaristan ile sözlü bir ittifak yapmıştır. 6 Ekim 1912'de ise Karadağ-Sırbistan ittifak anlaşması imzalanmıştır.19

Balkan devletleri arasındaki bu gelişmelerde Rusya'nın önemli bir rol oynadığı bir gerçektir. Bundan dolayı Balkan ittifakının Rus diplomasisinin eseri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Böylece Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğine son vermek ve bunun için ortak düşmana karşı birlikte savaşmak düşüncesi aralarındaki çekişmeleri bir tarafa bırakan Balkan devletlerini birleştiren bağ olmuş ve sonuçta da, II. Abdülhamid'in büyük maharetlerle önlemeye çalıştığı, "Balkan İttifakı" Bulgaristan'ın çevresinde meydana gelmiştir.20

Balkan devletleri arasında yapılan ittifak anlaşmalarına bir başka yönde bakılacak olursa; bunlardan Sırbistan'ın Makedonya'daki ihtiraslarına rağmen, Bulgaristan'la bir ittifaka yanaşması, Bosna-Hersek meselesinde Avusturya'ya karşı bir müttefik araması ve Balkan topraklarını Slav devletleri arasında paylaştırmak isteyen Rusya'nın çaba harcaması olarak izah edilebilir. Yunanistan'ın aynı ittifaka katılması ise, o sırada Yunan Başbakanı olan Venizelos'un Girit meselesine Makedonya'dan daha fazla önem vermesindendi.21 Karadağ'ın ittifak içinde yer alması ise, 1903 yılında Kara Georgevicher'in Sırbistan'ın başına geçmesinden itibaren, Sırbistan ile münâsesebetlerinin iyi olmaması ve Sırbistan'ın küçük Karadağ'ı nüfuzu altına almaya çalışmasına dayanır.22

Balkan devletleri, aralarında bu anlaşmaları yaparken, Balkanlar da günden güne karışmakta idi. Sırp-Bulgar ittifakının imzasından sonra Bulgaristan'da Osmanlı Devleti aleyhine gösteriler başladı. Bulgaristan ve Sırbistan'ın kışkırtmaları ile Makedonya'da komitacılık23 faaliyetleri birdenbire arttı ve anarşi hortladı. Bulgaristan, Makedonya'daki karışıklıkları bastıramadığı için Osmanlı Devleti'nden şikâyet ediyor, Bulgar kamuoyu savaş istiyordu. Makedonya'daki Yunan tedhişçileri de kışkırtmalarına hız verdiler. 1912 Ağustosu'ndan itibaren Yunanistan Osmanlı sınırına asker yığmaya, Karadağ ise Bulgaristan'la anlaşır anlaşmaz Osmanlı sınırında hâdiseler çıkarmaya başladı. Bu sebepten Eylül 1912'de Osmanlı-Karadağ münasebetleri iyice gerginleşti.

Bütün bu hâdiseler devam ederken, İtalyanlar Trablusgarb'daki mukavemetten kurtulmak için, 1912 Mayısı'nda Arnavutluk'ta bir ayaklanma çıkardılar. O bölgedeki nüfuzunu kaybetmemek için Avusturya'nın da desteklediği bu isyan, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki nüfuzunu iyice sarstı.24 Bu arada ordudaki kaynaşmadan dolayı ortaya çıkan "Halaskar Zabitân Grubu"nun25 arka çıkmasıyla Arnavutluk isyanı daha da alevlendi. İttihat ve Terakkî'nin kötü yönetimine karşı yapıldığı söylenen bu ayaklanma, bu grubun İstanbul'daki mensuplarının baskıları sonunda Said Paşa kabinesi istifa etmek zorunda bırakılmasıyla sonuçlandırıldı.26 Böylece İttihat ve Terakki yönetimi sona erdi ve fakat 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kurduğu "Büyük Kabine" veya "baba-oğul kabinesi" adı verilen yeni hükûmet de Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti aleyhine birleştiklerini fark etmedi.27

B. Birinci Balkan Savaşı (1912-1913)

İttihat ve Terakki Dönemi'nde yapılan Balkan Harbi'ni teşvik edici hatalar, İttihat ve Terakkî'nin iktidardan düşmesinden sonra Ahmed Muhtar Paşa kabinesi döneminde de devam etmiş, Balkan ittifakını el altından hazırlayan Rusya'nın, Osmanlı Hâriciye Nazırı Noradungiyan Efendi'ye, Balkanlar'da savaş olmayacağı konusunda verdiği sahte teminâta dayanılarak, Rumeli'deki yüz yirmi tabur talimli asker terhis edilmiştir.28 İşte daha Arnavutluk isyânları yatışmadığı ve Osmanlı Devleti'nin 75 bin talimli askerinin ordudan terhis edildiği sıralarda (30 Eylül 1912) Balkan Devletleri seferberlik ilân ettiler. 3 Ekim 1912'de de Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ hükûmetleri Bâb-ı Âli'ye ortak bir nota vererek Türk hükûmetinden üç gün içinde eski Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk ve Girit'e muhtariyet verilmesini istediler.

Sürenin bitiminde isteklerini tekrarlayarak yeniden üç günlük süre tanıyan Balkan devletleri, Batılı devletlere de ortak nota vererek istekleri kabul edilmediği takdirde silahla kabul ettireceklerini bildirdiler. Bunun ardından 13 Ekim 1912'de Rumeli'de yapılacak olan ıslahatın, büyük devletlerle birlikte kendi kontrolleri altında yapılmasını Osmanlı Devleti'nden ağır bir nota ile istediler.29 Osmanlı Devleti, bu notayı Balkan devletleri ile olan münâsebetini kesmekle cevaplandırdı.30 Bunun üzerine ilk olarak 8 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti.31 Savaşı ilk önce bu en küçük Balkan devletinin ilân etmesi Avrupa diplomasisinin durumunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesiyle Balkan savaşlarının birinci safhası başlamış oldu. Karadağ'ın arkasından 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan, 19 Ekim'de de Yunanistan Osmanlı

Devleti'ne savaş ilân ederek, yılların biriktirdiği ihtiraslarını gerçekleştirmek gayesiyle harekete geçtiler.32 Bunun üzerine Osmanlı Devleti de, adı geçen devletlere ayrı ayrı savaş ilân etti.33 Osmanlı Devleti'nin savaşa karar verişinde, Ekim 1912'lerde İstanbul ve taşrada cereyan eden "Harp mitingleri"nin de etkili olduğu söylenmektedir.34

Aslında başlangıçta büyük devletlerce Balkanlar'da bir savaşı önleyecek tedbirlerin alınması mümkün olabilirdi. Lâkin Avrupa Devletlerinin hiçbiri görünüşte Balkanlar'da barışın korunmasından yana olmalarına rağmen, hiçbir etkili önlem alma yoluna gitmedi. Bu açıdan hepsi fikir vermeye hazır, ancak sorunu çözümleyecek esas adımları atmaya hiçbir Avrupa devleti hazır değildi. Onların politikaları gereğince, Balkan buhranını önleyecek yerde, menfaatlerini koruma yoluna gitmeleri, yani siyasî hesap ve düşüncelerinin insanlık ideâline galip gelmesi bu savaşın çıkmasına yol açan en büyük etkenlerden birisiydi.35 Nitekim Balkanlar'daki durumun şiddetlenmesi üzerine, Osmanlı Devleti'nin Balkan ittifakını yenebileceğini düşünen Rusya ve Avusturya, bütün Avrupa Büyük Devletleri adına 8 Ekim 1912'de bir bildiri yayınlayarak, Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki çıkacak olan savaşın sonunda Rumeli'de sınır değişikliğini kabul etmeyeceklerini ve Balkanlar'da statükonun aynen korunacağını açıkladılar36 (Bkz. Harita 1).

Osmanlı Devleti savaşa çok büyük imkânsızlıklar içinde girdi, özellikle ordunun ulaşım ve ikmâli kötüydü. Savaşın ilk gününden itibaren askerin yiyecek ve beslenme sıkıntısının yanı sıra, ordunun politikaya girmesi komutanlar arasında ikiliğin doğmasına sebep olmuştu.37 Bundan başka, Osmanlı ordusu 1909 yılından beri esas savaş alanı olan ve her an bir saldırının gelebileceği Trakya ve Makedonya'dan uzak yerlere gönderilmiş, bir kısmı da terhis edilmişti.38

Savaşan taraflardan Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 23.806.000, Balkan devletlerininki ise 10.167.000 kişi idi. Ancak Osmanlı Devleti'nin nüfusu Anadolu ve Arabistan'a kadar uzanan geniş topraklar üzerinde yayılıyor, bunun da ancak 15 milyon kadarından asker alınabiliyordu.39 Bu sebeple Balkanlar'da ancak 450.000 kişilik Türk ordusu bulunmasına karşılık, 510.000 kişilik Balkan devletleri ordusu vardı.40 Alemdar Gazetesi'nde yer alan bir habere göre Balkan devletleri ordusunun sayısı 415.000 kişi idi.41

Osmanlı Devleti savaşın ilk aşamasında Rumeli'de Bulgarlara karşı savaşan "Doğu Ordusu" ve Makedonya ve Arnavutlukta Sırp, Yunan ve Karadağlılara karşı savaşan "Batı Ordusu" adında iki ordu kurmuştu. Bu bakımdan savaş Doğu Cephesi ve Batı Cephesi olmak üzere iki cephede başlamıştır.42

Balkan Savaşı'nın başlamasıyla Doğu Ordusu, hemen Filibe'ye hücum ederek, Bulgar ordusunu arkadan çevirmek istemişse de, Bulgarlar karşısında kısa zamanda bozguna uğramıştır.43 Bunun üzerine 22-23 Ekim 1912'de Kırkkilise (Kırklareli) muharebesinin de kaybedilmesiyle Lüleburgaz'a çekilmişti. Doğu Ordusu 28 Ekim 1912'de burada yaptığı ikinci bir muharebeyi de kaybedince Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kaldı ve burada bir savunma hattı kurulmasıyla Bulgarlar durdurulabildi. Böylece Bulgarların bir hafta içerisinde Çatalca önlerine kadar gelmeleri, onları İstanbul'a çok yaklaştırmıştır.44 Bunun üzerine İstanbul'un etrafında bir müdâfaa hattı tesis ve

Boğazlar takviye edilmiştir. Hattâ Çatalca, İstanbul için en son müdâfaa hattı olduğundan, civarının şüpheli unsurlardan arındırılması hususunda devletçe bir karar dahi alınmıştır.45

Doğu Ordusu'nun kısa sürede bozguna uğrayarak Çatalca'ya çekilmesi ve bu arada Yunan donanmasının Ege'de üstünlük kurması sonucunda Osmanlı Devleti'nin ve aynı zamanda Doğu Ordusu'nun, Batı Ordusu ve Makedonya ile bağlantısının kesilmesine sebep oldu. Batı Ordusu da, 23-24 Ekim'de Kumanova'da giriştiği savaşta Sırplara yenildi ve Manastır'a çekildi. Bunun üzerine Sırplar eski Sırbistan'ın başşehri olan Üsküp'e girdiler.46 Bundan sonra dört Balkan devleti Makedonya'yı işgale başladılar.

Yunanlılar ise, 8 Kasım'da Selânik'i ele geçirdikten sonra, donanmalarıyla Bozcaada, Limni ve Taşoz adalarını hiçbir mukavemetle karşılaşmadan işgal ettiler. Yalnız Yunanlılara görünmeden Ege Denizi'ne çıkmaya muvaffak olan Rauf Bey (Orbay), Hamidiye kruvazörüyle Yunanlılarla tek başına savaştı.47 Ancak bu karşı koyma savaşın genel durumunu etkileyemedi. Böylece Osmanlı ordusunun denizde ve karada aldığı bu yenilgiler, Makedonya ile olan bağlantının kesilmesine sebep oldu. Öte yandan bu sırada Karadağlılar da İşkodra'yı muhasaraya başladılar.48

Sonuçta Osmanlı Devleti'nin askeri durumu birkaç hafta içinde ancak fecaat olarak nitelendirilebilecek bir hâle gelmiş, bu suretle Balkan ittifakına dahil devletler, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra bütün Rumeli'yi ellerine geçirmişlerdi. Türkler, tarihinin hiçbir döneminde bu derece ağır bir hezimete uğramamışlardı.

Bu feci mağlubiyet içerisinde bölgede sadece, düşman hatları gerisinde kalan ve Osmanlı Devleti'yle (Anadolu'yla) ikmâl ve irtibat yolları kesik olan Edirne Bulgarların, Yanya Yunanlıların ve İşkodra kalesi de Karadağlıların kuşatmalarına karşı savunmalarını sürdürmekteydiler.49 Bunlardan bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin merkezi durumunda olan Edirne, Bulgarlarca birçok defa bombalandı. Hattâ Bulgarlar Edirne'deki halkı etkilemek ve dolayısıyla mukavemeti kırmak gayesiyle havadan uçaklarla, "İlân-ı Umûmî" başlığı altında ve "Bulgarların yani bizim muharebemiz Müslüman ahâlisine değil, belki o gaddar, zâlim, merhametsiz, beyinsiz ricâl-i devletinize karşıdır. Ma'lûm ola ki, biz de kan dökmeği arzu etmeyiz. İstediğimiz şey, o para yiyici ricalinizden sizi de kurtarmakdır. Maksadımız Balkan Yarımadası'na sulh, asayiş, güzel idare idhâl etmekdir. Görmüyor musunuz ki devlet hazinesini soyan memurlar sayesinde Türkiye Devleti ne dereceye geldi? Dört Balkan komşunuz dört taraftan memleketinizi istilâ ettiler… Artık Edirne'ye hiç bir taraftan imdâd gelemez. Hâl böyle iken neye kan dökelim? Bu kanlar kime fâide getirebilir? Padişahların zevki için mi kan dökülsün?" anafikri üzerinde yoğunlaşan asılsız beyannameler atmışlardı.50

Ancak burada kan dökmekten bahseden Bulgarların, Balkan Savaşı sırasında, akla gelmez vahşetlere giriştiği belgelerle sabittir.51

Balkan devletlerinin elde etmiş olduğu bu kolay zafer ve Osmanlı Devleti'nin birkaç hafta içinde geri çekilmesiyle Balkanlar'da bıraktığı boşluk, yeniden milletlerarası bir buhran ortaya çıkardı. Sırbistan'ın birdenbire genişleyip, Arnavutluk'u işgal etmesi ve Adriyatik'e inmesi Avusturya ve

İtalya'yı korkuttu. Bu sebepten Avusturya, bağımsız bir Arnavutluk Devleti kurarak Sırbistan üzerinde baskı vasıtası olarak kullanmayı uygun gördü. Bu konuda İtalya'nın da Avusturya'yı desteklemesi sonucu 28 Kasım 1912'de Arnavutlar bağımsızlıklarını ilân ettiler. Rusya'nın meselede Sırbistan tarafını tutması, Fransa, İngiltere ve Almanya'nın da müttefik oldukları devletin yanında yer almalarını gerektirdi.52

Bütün bunlara rağmen, Bulgarların İstanbul kapılarına kadar gelmiş olmaları, Rusya'nın Bulgaristan'a karşı aleyhte bir politika takip etmesine yol açmış, Bulgarların İstanbul'a girmesi halinde, donanmasını İstanbul'a göndereceğini, Meriç'in doğusunda kalan toprakların Bulgaristan'ca ilhakını tanımayacağını bildirmişti. Ayrıca Ege Denizi'ndeki adaların Yunanistan tarafından işgali, Rusya açısından, Çanakkale Boğazı'nı da tehlikeye sokuyordu.53

Balkan Savaşı'nın başlamasından hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin uğradığı bu ağır ve beklenmedik yenilgi, iç politikada büyük tepkilere yol açtı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin bu çaresiz durumu karşısında Ahmed Muhtar Paşa sadâretten çekildi ve yerine, 29 Ekim 1912'de, dış politikada İngiltere yanlısı olarak bilinen Kâmil Paşa yeni hükümeti kurdu.54 Ancak bu değişiklik de savaşın aleyhte gidişatına engel olamadı. Nitekim bu durum karşısında Osmanlı Devleti savaşın durdurulmasını istemeye başlamıştır.

Bu arada, Arnavutluk meselesi yüzünden Avrupa'da çıkan anlaşmazlık kritik bir safhaya girmişti. Fakat İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey bu buhranı gidermek için, Arnavutluk meselesinin milletlerarası bir konferansta ele alınmasını teklif etti.55

Balkan buhranı bu şekilde gelişmeler gösterirken, 12 Kasım 1912'de Bulgarlar Çatalca hattındaki Osmanlı savunmasına karşı son bir taarruza girişmişlerdi. Bu taarruzun, düşmanın başarısızlığıyla sonuçlanması üzerine, Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nin daha önce teklif ettiği mütarekeyi kabul etti.56 3 Aralık 1912'de imzalanan ateşkes antlaşmasına göre; Bulgarlar demiryollarının Edirne istihkâmları içinden geçen bölümünden kontrolsüz olarak her türlü nakliyatta bulunmalarına izin verildiği halde, aynı hakka Türkler Edirne'deki orduları için sahip olamayacaklardı.57 Bulgaristan bu mütârekeyi hem kendi adına hem de Karadağ ve Sırbistan adına imzalamıştı. Yunanistan çok aşırı isteklerde bulunduğundan ve Osmanlı Devleti de bu istekleri kabul etmediğinden, mütârekeyi imzalamayıp, sadece barış görüşmelerine katıldı. Üstelik Yunanistan mütareke yapmamakla kalmayıp, askerlerini Makedonya cephesinden Epir'e sevk ve donanmalarıyla da Osmanlı Devletini rahatsız etmeye devam etti.58

Londra Konferansı 17 Aralık 1912'de toplantılarına başladı. Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki barış görüşmeleri, Arnavutluk meselesini inceleyecek olan ve "Büyükelçiler Konferansı" denen milletlerarası konferansın başladığı gün ve adı geçen bu konferansın aracılığında ilk toplantısını yaptı.59

Barış Konferansı çok uzun süre devam etmesine rağmen, Arnavutluk, Ege adaları ve Edirne'nin bırakılmak istenmemesi yüzünden dağıldı. Bu arada Rusya yeni bir savaşta kayıtsız kalamayacağını

ve Kafkaslar'dan ilerleyeceğini bildirdi. Almanya da Rusya'yı tehdit edince, bu defa Rusya geri çekildi ve durum biraz sakinleşti.60

Konferansın dağılması üzerine Büyük devletler, savaşın yeniden başlamaması için 17 Ocak 1913'te Osmanlı Devleti'ne ortak bir nota vererek, Edirne'nin Balkanlılara verilmesini, Ege adalarının geleceğinin tayin edilmesinin kendilerine bırakılmasını istediler. Aksi halde savaşın devam etmesi halinde Osmanlı Devletinin daha da zor duruma düşeceğini bildirdiler.61 Görüldüğü üzere, Balkan savaşının başlangıcında, savaş sonrasında Balkanlar'da statükonun değişmeyeceği garantisini veren Büyük Devletler, bu sözlerini unutmuşlar, Balkan devletlerini desteklediklerini ve sınır değişikliğini kabul ettiklerini göstermişlerdir.

Bu sırada savaşan devletlerin murahhasları, yapılacak barışın esaslarını tespit ettikleri anda İstanbul'da bir hükümet darbesi meydana geldi. Balkanlar'da alınan yenilgiler ve mütârekede aleyhimize verilen kararlar, bilhassa ordunun genç subayları arasında, Kâmil Paşa Hükümeti'ne karşı bir hoşnutsuzluk doğurmuştu. Bu hava içerisinde İttihat ve Terakki mensupları 23 Ocak 1913'te "Bâb-ı Alî Baskını" adı verilen hükümet darbesiyle tekrar iktidarı ele geçirdiler. Başkumandan Nâzım Paşa öldürüldü ve Sadrazam Kâmil Paşa istifaya zorlanarak, yerine Mahmud Şevket Paşa sadarete getirildi.62

Yeni kurulan İttihat ve Terakki hükümeti, ilk iş olarak Büyük Devletlerin vermiş olduğu notayı reddetti. Yeni hükûmetin başkumandan vekili Ahmed İzzet Paşa, Edirne'yi kurtarmak için Osmanlı-Bulgar Mütârekesine son vererek, 3 Şubat 1913 başında Çatalca hattında yeniden savaşa başladı.63 Daha çok Enver Bey'in (Paşa) ısrarıyla yapılan bu teşebbüsün başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, 26 Mart 1913'te Bulgarların yaptıktan ani bir hücumla Edirne teslim oldu.64

Edirne'nin teslim olmasının hemen sonrasında Yanya Yunanlıların, İşkodra da Karadağlıların eline geçti.65 Bu aleyhte gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti Nisan ortalarında savaşı durdurup, Büyük Devletlere başvurdu ve tekrar barış masasına döndü.

Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki Barış Antlaşması 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalandı.

Bu barış ile Osmanlı Devleti Arnavutluğun bağımsızlığını tanıyor, Ege adalarının geleceğinin tespitini Büyük Devletlere bırakıyor, Yunanistan Selanik, güney Makedonya ve Girit'i, Sırbistan Orta ve Kuzey Makedonya'yı, Bulgaristan ise Kavala, Dedeağaç ve Edirne ile bütün Rumeli'yi alarak, Ege Denizi'ne çıkıyordu. Böylece bu anlaşmayla Osmanlı Devleti Midye-Enez çizgisinin batısında kalan bütün Avrupa topraklarını kaybediyor ve Balkanlar'da sadece Bulgaristan'la sınır komşusu oluyordu.66

Görüldüğü üzere bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Midye-Enez sınırının batısındaki bütün topraklarını kaybetmenin yanı sıra, Ege Denizi üzerindeki egemenliğini de dolaylı olarak kaybetmiştir.

Arnavutluk ve Makedonya'nın büyük bir kısmında Türklerin çoğunlukta olduğu dikkate alınmaksızın, "Kuvvetin hakka üstünlüğü" sözü böylece bu antlaşmayla bir defa daha gerçekleşmiş oluyordu. Beş yüz seneden beri Türk Devleti'ne bağlı olan birçok vilâyetler, halkın dini ve Osmanlı Devleti'yle olan münâsebetleri dikkate alınmaksızın, devletten koparılıyordu.67

C. İkinci Balkan Savaşı (1913)

Gerçekte iki safhada teşekkül eden Balkan Savaşlarından birinci safhayı Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı mücâdeleleri teşkil eder ve bu safha, yukarıda görüldüğü üzere, Londra Barış Antlaşması'yla kapanır.

Londra Antlaşması'yla, Osmanlı Devleti Midye-Enez hattının batısında kalan topraklarını Balkanlı müttefiklere bırakınca, ganâimin paylaşılması konusunda çıkan anlaşmazlık II. Balkan Savaşı'nın çıkmasına sebep olmuştur.68 Bulgaristan'ın daha önce Balkan devletleri arasında yapılan paylaşma plânına riâyet etmemesi de, bu savaşın Bulgaristan aleyhine gelişmesine yol açmıştır.69 Anlaşmazlığa neden olan en önemli mesele ise Makedonya meselesidir.70 İlk savaşlar sırasında Sırbistan, Sırp-Bulgar ittifakının çizdiği ve kendisine ayırdığı parçadan daha büyük bir parça ele geçirmişti. Yunanistan ise, Güney Makedonya ve Batı Trakya'yı (Kavala-Dedeağaç) tabiî toprakları sayıp, kendisiyle bir antlaşma yapılabilmesi için, bu toprakları Bulgaristan'dan istemekteydi.

Bu sebeplerden ötürü, Osmanlı Devleti ile savaşın sona ermesinden hemen sonra, adı geçen devletler birbirleriyle çekişmeye başladılar. Bulgaristan'ın kendisine karşı sert bir tutum aldığını gören Sırbistan, 1913 Haziranı'nda Bulgaristan'a karşı Yunanistan'la bir ittifak yaptı. Buna göre, Bulgaristan Makedonya'dan atılacak ve Makedonya, küçük bir kısmı Bulgaristan'a bırakılmak şartıyla, iki devlet arasında paylaşılacaktı. Bu arada Yunanistan, Bulgaristan'a karşı Osmanlı Devleti ile de bir ittifak yapmak istemişse de, Osmanlı Devleti Balkanlar'ın bu karışık kombinezonlarına ve özellikle de saldırı emellerine karışmak istemedi.71

Bu gelişmeler üzerine, ittifakla hakemlik hakkını kullanmak isteyen Rusya duruma müdâhale ederek, Sırbistan ve Yunanistan'ın toprak hakkı iddialarını yumuşatmaya gayret sarf etmenin yanında, Bulgaristan'ı da Birinci Balkan Savaşı'nda elde ettiği yerlerin bir kısmını onlara vermeye razı etmeye çalıştı.72 Hattâ bu konuda tehdit yolunu da kullanan Rus Çarı II. Nikola, 8 Haziran 1913'te Sırp ve Bulgar krallarına gönderdiği mektupta, bu gelişmeler karşısında kendisinin ilgisiz kalamayacağını, savaşı ilk açan devletin "Slav Davası" önünde sorumlu olacağını ve Rusya'nın hareket serbestisini kullanacağını bildirdi. Rus Çarı'nın uyarılarına kulak asmayan Bulgar Çarı Ferdinand, bu iki devlet iyice hazırlanmadan darbeyi indirmek ve Makedonya'yı ele geçirmek düşüncesiyle, 29-30 Haziran gecesi Sırbistan ve Yunanistan'a aniden saldırdı.

Fakat Bulgaristan'ın hesapları yanlış çıkarak, her yerde eski müttefikleri olan Sırp ve Yunan orduları tarafından bozguna uğratıldı. Bu arada, Romanya da durumdan gereği şekilde istifade ederek, 300.000 kişilik bir ordu ile, kuzeyde Tuna ve Dobruca üzerinden harekete geçti ve Tutrakan-Balçık hattına kadar olan bölge ile Bulgar Dobrucası'nı işgal etti.73

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti de fırsattan istifade ile Türk menfaatlerini korumak istemiş, fakat Alman ve İngiliz hükümetleri de dâhil olmak üzere büyük devletlerin muhalefeti ile karşılaşmıştır. Bu devletler Osmanlı Devleti'ne, Londra Antlaşması'nı geçersiz sayacak ve Midye-Enez hattının batısına geçecek bir oldu bittiye karşı baskı yapmaya başladılar ve 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'nın değiştirilmeyeceğini bildirdiler.[74] Bu sebeple, Osmanlı hükümeti ilk zamanlar hattı geçmekte tereddüt göstermiş ve nasıl davranması gerektiği konusunda 2 Temmuz 1913'te yabancı devletlerdeki büyükelçilerine düşüncelerini sormak ihtiyacını hissetmiştir.

Bunlardan Londra'da bulunan elçilerimizden Tevfik ve Hakkı Paşalar, uslu durulması, ancak ordunun terhis edilmeyip, beklenilmesini; Paris'ten Rıfat Paşa ise, Dışişleri Bakanı Pişon'un Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması gerektiği konusundaki görüşlerini bildirmişlerdir. Berlin sefiri Mahmud Muhtar Paşa da, 4 Temmuz 1913 tarihli telgrafta Osmanlı Devleti'nin Bulgarlarla savaşması öğüdünü vermiş, 13 Temmuz 1913 tarihli telgrafında da, Yunanlıların Dedeağaç'ı aldıklarını ve buradan Edirne'ye geçebileceklerini, bunun için Osmanlı Devleti'nin daha çabuk davranması hususunu belirtmiştir.[75] Bu sırada başkumandan vekilliği görevini üstlenmiş olan Ahmed İzzet Paşa, bazı kabine üyeleriyle birlikte, Londra Antlaşması'nın çizmiş olduğu sınırın geçilmesini memleket için tehlikeli görmekteydi.[76]

Kararın mesuliyeti gerçekten çok ağır olup, başarı hâlinde İstanbul'un stratejik sınırı elde edilmiş olacaktı. Fakat telâfisi çok zor yeni mağlûbiyetlere uğramak tehlikesi de mümkündü. Yabancı devletler nezdinde girişilen teşebbüslerde, gelen cevaplar ise cesaret kırıcı idi. İngiliz Hâriciye Nâzın Sir Grey, sefirimize "Büyük bir çılgınlık yaparsanız İstanbul'u da kaybedersiniz" diyor, Rus Hâriciye Nâzırı Sazanov, maslahatgüzarımıza, Harbiye ve Bahriye Nâzırıyla görüştükten sonra cevap vereceğini söylüyordu.[77]

Bütün bunlara rağmen, sonunda Talat, Enver[78] ve Cemâl Beylerin ısrarlarıyla Bâb-ı Alî Meriç nehrine kadar Doğu Trakya'yı geri almak üzere Osmanlı ordusunun Midye-Enez hattını geçmesine karar verdi.[79] Bu sırada hazinede sadece 100 bin lira bulunduğundan, ordunun ihtiyacı için reji idaresinden %6 faizle 1.600.000 lira borç para alınmıştır.[80]

Edirne'nin Bulgar işgalinden kurtarılması kararı alındıktan sonra, Çatalca'daki Hurşit Paşa ve Süleyman Şefik Paşaların kumandasındaki kolordular, Edirne'ye doğru 20 Temmuz'da harekete geçtiler.[81]

Bulgarlar Mayıs ayında Çatalca hattında büyük bir kuvvet bulundurmasına rağmen, Londra Barışı'ndan sonra durumun aleyhlerine gelişmesi üzerine buradaki ordusunun büyük kısmını eski müttefiklerine karşı kullanmak üzere geri çekmişti.[82] Nitekim Hurşit Paşa Kolordusu'na bağlı akıncı müfrezesi ile bu kolordunun kurmay başkanı Enver Bey (Paşa) ve İbrahim Bey emrindeki süvari tugayı, müfrezenin başında Enver Bey olduğu halde, bir baskın hareketiyle Edirne'ye girdi. Böylece şehir harap olmadan,[83] 23 Temmuz 1913'te Bulgarların elinden kurtarıldı.[84]

Bâb-ı Alî, Osmanlı ordusunun Edirne üzerine yürüyüşü sırasında dış devletlere yayınlamış olduğu beyanname ile Meriç'in batısına geçilmeyeceğini açık bir şekilde ifade etmiştir.85 Osmanlı ordusu, Bâb-ı Alî'ce verilen bu talimata bağlı kalmış, Edirne'yi aldıktan sonra, Meriç'in batısına geçmemiştir.86 Sadece Bulgar birliklerinin geri çekilirken yapmaya çalışacakları tahribatı ve mezâlimi önlemek için, Edirne'nin alınmasından sonra bir süre ileri harekâta devam edilmiştir.87 Balkan Savaşı'ndan önce Türklere ait olan bu topraklara karşı yapılan bu harekât, Bulgaristan'ı gerek büyük devletler nezdinde, gerekse doğrudan doğruya Bâb-ı Alî nezdinde şikâyete sevk etmişse de,88 sonuçta kınamaktan öte bir tepkiyle karşılaşılmamıştır.89 Böylece II. Balkan Savaşı, Bulgaristan'ın yenilgisiyle neticelenmiş oldu.

D. Balkan Savaşını Sonuçlandıran Antlaşmalar

Savaş sonrasında Balkan devletleri arasında 10 Ağustos 1913'te Bükreş'te barış imzalandı. Bükreş Antlaşması'na Balkanlar'ın yeni haritası şu şekli almıştır:

Bulgaristan, Silistre dahil olmak üzere Tutrakan ve Güney Dobruca'yı Romanya'ya verdi. Yunanistan Kavala'yı alarak, Dedeağaç bölgesinde, yani Mesta-Karasu ırmağı ile Meriç arasında, Ege Denizi'ne çıktı. Böylece Yunanistan Güney Makedonya'nın büyük kısmı ile, Selânik, Drama ve Kavala'yı da alarak, Batı Trakya'nın bir kısmını elde etmiş oldu. Sırbistan'a Manastır, İstip, Üsküp, Priştine verildi. Karadağ da Plevlye ve Cakova'yı aldı. Fakat bütün arzularına rağmen İşkodra'yı elde edemedi. Bu paylaşma sonucunda Bulgaristan'a Makedonya'dan küçük bir kısım kalmış oldu.90

Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleriyle ayrı ayrı imzalamış olduğu anlaşmalardan ilki, Bulgaristan ile 29 Eylül 1913 tarihinde İstanbul'da imzalandı.91 Tamamı yirmi madde ve dört ekten meydana gelen antlaşmaya göre, Kırklareli, Edirne ve Meriç'in batı kısmında kalan Dimetoka, Osmanlı Devleti'nde kalıp, Türk-Bulgar sınırı genel olarak Meriç nehri kabul ediliyordu.

İstanbul Antlaşması, sınır tespitinden başka, Bulgaristan'da kalan Türkler hakkında da hükümler ihtiva etmekteydi. Bu hükümlere göre, Bulgaristan'da kalan Türkler Bulgarlarla eşit haklara sahip olacak ve isteyen dört yıl içinde Osmanlı sınırlarına göç edip etmeme hakkına sahip olacaktı. Eğer göçmeye karar verirlerse mallarını satabilecekler, kalanlar ise, Hıristiyan komşuları gibi, sivil ve siyasî haklara sahip olacaklardı. Ayrıca burada kalan Türkler her türlü din ve mezhep hürriyetine sahip olacaklar, okullarda devlet dili dışında eğitim-öğretim Türkçe olacaktı. Bunlar müftü ve başmüfettişlerini kendileri seçecekler ve bunların maaşları Bulgar hükümetince ödenecektir. Müftüler evlenme, boşanma, vasiyet, miras ve nafaka konularında mutlaka karar yetkisini haiz olacaklar ve Bulgar makamları bu, kararları aynen uygulayacaklardı. Bunlardan başka Bulgarlar, Bulgaristan'daki Türklerin mülkiyet haklarına saygı gösterecek, zorunlu olmadıkça kamulaştırmayacak, kamulaştırma hâlinde değerini peşin olarak ödeyecekti.92

Osmanlı Devleti'yle Yunanistan arasındaki barış ise 14 Kasım 1913'te Atina Antlaşması ile gerçekleşti. Osmanlı-Yunan barışı, adalar meselesi yüzünden biraz uzamıştır. Osmanlı Devleti, Ege Adalarını Yunanistan'a terketmek istemiyor, Yunanistan ise, işgal ettiği bu adaları vermeye

yanaşmıyordu. Hattâ bu yüzden iki devlet arasında durum gerginleşmiş, büyük devletlerin araya girmesiyle bu gerginlik ortadan kalkmıştı. Nitekim adalar meselesinin uzayacağı anlaşılınca, Osmanlı Devleti'yle Yunanistan Atina Barışı'nı imzaladılar.93 Bu anlaşmaya göre, Girit kesin olarak Yunanistan'a bırakıldı.94 Ancak 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'nın beşinci maddesi uyarınca, Ege adalarının geleceği Büyük Devletlerin kararına bırakılmış olduğundan, bu sorun bu antlaşmada yer almadı. Bununla Osmanlı Devleti bu kararı tanıdığını bir kez daha teyit etmiş oldu.

Buna rağmen Osmanlı Devleti 22-23 Aralık 1913'te Büyük Devletlere Midilli ve Sakız gibi Anadolu kıyılarına yakın adaları Yunanistan'a bırakmamak kararında olduğunu ve bunları geri almak için elinden geleni yapacağını bildirdi. Ancak Büyük Devletlerden başta Fransa olmak üzere, bu karara sert tepki gösterdiler.95 Sonuçta Adalar meselesi için Londra'da toplanan “Büyükelçiler Konferansı”nda 1914 Şubatı'nda alınan kararla, Meis Adası hariç, İtalya'nın işgal ettiği adaların İtalya'da, İmroz ve Bozcaada hariç, Yunanistan'ın işgal ettiği bütün diğer Ege adalarının Yunanistan'da kalması kararı alındı. Fakat daha bu antlaşmalar imzalanmadan I. Dünya savaşı patlak verdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise, Ege kıyısındaki Bulgar topraklarının Yunanistan'a geçmesi dışında, Trakya ve Makedonya'da çizilen bu sınırlar günümüze kadar değişmemiştir.96

Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasındaki barış ise 13 Mart 1914 günü İstanbul'da imzalanmıştır. İki devletin ortak sınırı bulunmadığı için, bu antlaşmada bir sınır tespiti söz konusu olmamıştır.

Bu arada hem Yunanistan ve hem de Sırbistan ile yapılan antlaşmalarda, aynen Türk-Bulgar antlaşmasında olduğu gibi, oralarda kalan Türklerin statüsüne ait hükümler de yer almakta olup, bu hükümler Türk-Bulgar antlaşmasındakinin hemen hemen aynısıdır. Sadece kamulaştırmaya ait hükümlerde Sırbistan'la önemli bir ististâ koyulmuştur ki, o da, Sultan I. Murad'ın Kosova'da bulunan türbesine ait bina ve arsaların hiçbir şekilde kamulaştırılamayacağıdır.97

Sonuç

İki safhada sonuçlanan ve Osmanlı Devleti açısından bozgun olarak nitelendirilen98 Balkan Savaşları sonunda yayınlanan geçici istatistiklere göre, Balkan devletlerinden Bulgaristan 84.000 kişi,99 Sırbistan 22.000, Yunanistan 11.000 ve Karadağ 6.000 kişi asker zayiâtı vermişlerdir.100 W. M. Sloane'ye göre, Sırbistan 71.000, Karadağ 11.200, Yunanistan 68.000, Bulgaristan 156.000, Türkiye ise 150.000 ölü ve yaralı vermişlerdir.101 Yine harbin başlangıcından mütârekenin imza edildiği güne kadar, savaşan devletlerin masrafları, adam başına 12 Frank 50 santim hesabıyla tablo 1'deki gibidir.102

Tablo 1

Devletler	Asker Miktarı	Savaş Günü	Frank
Osmanlı Devleti	400.000	64	320.000.000
Yunanistan	150.000	64	120.000.000

Karadağ	40.000	56	28.000.000
Sırbistan	200.000	47	117.500.000
Bulgaristan	300.000	47	176.250.000
	1.090.000		761.750.000

Balkan muharebeleri neticesinde, Balkanlar'ın siyasî haritası önemli ölçüde değişti. Bu yeni haritada Romanya'nın, Sırbistan'ın Yunanistan'ın hudutları tamamen, Bulgaristan'ın hududu kısmen Bükreş Muâhedenâmesi'yle tayin edildi. Türkiye-Bulgaristan sınırı da İstanbul Konferansı kararıyla tayin edilerek, bütün Balkanların yeni siyasî haritası çizilmiş oldu (Bkz. Harita 2).

Bu yeni haritaya göre Türkiye hayli küçülürken, diğer Balkan hükümetlerinin bazısı az, bazısı oldukça genişledi. Bu yeni sınırlara göre Balkanlar'daki Türk-İslâm unsurunun büyük çoğunluğu Osmanlı hâkimiyetinden çıkıp, diğer Balkan Devletleri idaresine geçti. Bu yeni duruma göre ise, Sırbistan ile Karadağ'a (sınırları henüz çizilmemiş) 1.749.000 nüfus katılarak, iki devletin nüfusu %56 nispetinde arttı. Böylece ikisinin birlikte nüfusu 4.922.000 kişiye yaklaşmıştır. Yunanistan'ın nüfusu ise 2.632.000'den 4.777.000'e çıkarak, %81 oranında fazlalaşmıştır. Bulgaristan ise, bir taraftan 633.000 nüfus kazandığı halde, diğer taraftan (Dobruca'dan) 305.000 nüfus kaybettiğinden, nüfusu ancak 328.000 kadar artmıştır. Böylece Bulgar nüfusu da %7 nispetinde fazlalaşarak, 4.657.000 kişiye ulaşmıştır.103

Yukarıda görüldüğü üzere Balkan devletlerinin hepsi, Balkan savaşlarından az veya çok kazançla çıkmışlardır. Bu savaşlarda zarar gören sadece Osmanlı Devleti olup, Avrupa'daki topraklarının %83'ünü, nüfusunun %69'unu ve bunlara ilâveten devlet gelirlerinden önemli bir kısmı ile önemli ölçüde bir ziraat potansiyelini kaybetmiştir.104

Sayın Enver Ziya Karal, Balkan yenilgisini, Osmanlı Devleti açısından, iç ve dış plân olarak iki ana başlıkta sonuçlandırır. Buna göre, iç plânda dört ana nokta üzerinde durur; 1) Sınırların daralması, 2) Prestij kaybı, 3) Ulusçuluk düşüncesinin uyanışı, 4) İttihat ve Terakki Partisi iktidarının kuvvetlenmesi. Dış planda ise, Asya'daki Osmanlı eyaletlerinin paylaşılması fikri ve Doğu Avrupa'da dengesizlik.105

Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşları neticesinde kaybettikleri sadece bunlarla kalmadı. Bilhassa Bulgaristan ve Yunanistan'a bırakılan topraklarda yaşayan Türkler, yapılan antlaşma hükümlerine aykırı olarak,

idaresi altına girdikleri devletlerin hükümetleri veya ahalisi tarafından baskılara uğradılar ve gördükleri zulüm yüzünden, bütün maddî varlıklarını bırakıp, Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kaldılar. Adeta kaçmak şeklinde cereyan eden bu göçler, en kötü şartlar altında Osmanlı Devleti'nin kontrol ve irâdesi dışında yapıldığından, büyük sıkıntılar doğurdu.106

Sayın İlhan Bardakçı'nın Balkan Savaşı hakkındaki tespitleri bu mağlubiyetin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. O, eserinde; "Balkan Faciası der, bizim tarihlerimiz 1912-1913 savaşına, doğrudur. Kimsenin dört eski vilâyet ve ilçemiz karşısında yenileceğimizi ummadığı bir savaşta biz 40 gün içinde dört asırlık Rumeli'mize ebediyyen vedâ ediyorduk. Zira her askerî birlik, birbirine hasım ve ayrı bir partinin mensubu haline gelmişti. Artık bize acıyan da kalmamıştı. Çatalca'ya kadar gelen düşmanlarımızı, onların kendi aralarındaki kavgadan yararlanarak ters yüz etmiştik ama… Ne var ki artık sınırlarımız Edirne'de noktalanmıştı. O güzelim fütûhat devrinden bize kala kala, Tuna yalılarının hayalleri, buruk ve hasret dolu Rumeli türküleri ve tek bir döşeğini ya da pekmez güğümünü sırtlamış ve kucaklamış, Trakya çamuru içinde ağlamayı bile unutmuş göçmen kafileleri kalmıştı."108

Kayıpları manevî açıdan değerlendirecek olursak, Balkan savaşı, 600 yıllık Osmanlı tarihinin en büyük felâketlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Türklerin Anadolu'dan sonra ikinci vatan haline getirdikleri, yurt edindikleri ve bunun için milyonlarca şehit verdikleri, binlerce sanat eserleri bıraktıkları Rumeli bu savaşla kaybedilmiştir.108

Sonuç olarak, Balkan Savaşları, II. Meşrutiyet hareketlerinin doğurduğu dış gaileler zincirinin son halkasını, fakat en şiddetli, en yıkıcı darbesini indiren halkasını oluşturmuştur. 1912 Ekimi'nden, 1913 Ağustosu'na kadar yaklaşık on ay devam eden bu darbe, sadece Osmanlı Devlet'ini değil, Balkan ve bütün Avrupa Büyük Devletlerini yakından ilgilendirmiş ve etkilemiştir. Rekabet ve çıkar çatışması içerisinde bulunan devletler, Balkanlar'daki bu bunalım dolayısıyla bir defa daha karşılaşmışlar, bu da bloklar arasındaki gerginliği artırmış ve silahlanma yarışını hızlandırmıştır. Bu nedenlerden dolayı, Balkan Savaşları veya Balkan Bunalımı, I. Dünya Savaşı'nın ateşlenmesine zemin hazırlamış, bu da Osmanlı Devleti'nin sonunu yaklaştırmıştır.

BALKAN SAVAŞI TARİHİ KRONOLOJİSİ

18 Eylül 1885 Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin Bulgaristan tarafından ilhakı

23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet'in ilânı

5 Ekim 1908 Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı

6 Ekim 1908 Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi

6 Ekim 1908 Girit'in Yunanistan'la birleştiğini ilân etmesi

13 Nisan 1909 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi

28 Eylül 1911 İtalya'nın Trablusgarb'a asker çıkarması

3 Temmuz 1910 İttihat ve Terakki Hükûmetince Kilise Kanunu'nun çıkarılması

13 Mart 1912 Rus çarının aracılığıyla Bulgaristan ve Sırbistan arasında "Dostluk ve İttifak Antlaşması" imzalanması

29 Mayıs 1912 Bulgaristan ile Yunanistan arasında "İttifak Antlaşması" imzalanması

6 Ekim 1912 Karadağ-Sırbistan İttifak Antlaşması

Mayıs 1912 Arnavutluk'ta ayaklanma çıkması

22 Temmuz 1912 Said Paşa kabinesinin istifası ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın "Büyük Kabine"yi kurması

30 Eylül 1912 Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki 120 tabur talimli askeri terhis etmesi

8 Ekim 1912 Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilânı

17 Ekim 1912 Bulgaristan ve Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilânı

18 Ekim 1912 Osmanlı Devleti ve İtalya arasında Uşi Antlaşması

19 Ekim 1912 Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilânı

28 Ekim 1912 Osmanlı Doğu Ordusunun Çatalca hattına çekilmesi

29 Ekim 1912 Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti'nin çekilmesi ve İngiliz yanlısı Kâmil Paşa'nın yeni hükûmeti kurması

8 Kasım 1912 Selânik'in Yunanlılara teslimi

28 Kasım 1912 Arnavutluk'un bağımsızlığını ilân etmesi

3 Aralık 1912 Osmanlı-Bulgar Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması

13 Aralık 1912 Londra Konferansı'nda barış görüşmelerine başlanması

17 Ocak 1913 Büyük Devletlerin Edirne'nin Balkanlılara verilmesi hususunda Osmanlı Devleti'ne nota vermeleri

23 Ocak 1913 İttihat ve Terakki mensuplarınca "Bâb-ı Âlî Baskını" adı verilen hükûmet darbesinin yapılması ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadârete getirilmesi

3 Şubat 1913 Çatalca hattında Osmanlı-Bulgar savaşının yeniden başlaması

6 Mart 1913 Yanya'nın Yunanlılara teslim olması

26 Mart 1913 Edirne'nin Bulgarlar tarafından ele geçirilmesi

23 Nisan 1913 İşkodra'nın Karadağlılara teslim olması

30 Mayıs 1913 Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında Londra Antlaşması'nın imzalanması

Haziran 1913 Sırbistan ve Yunanistan'ın Bulgaristan'a karşı ittifak yapması

29-30 Haz. 1913 Bulgaristan'ın Yunanistan ve Sırbistan'a saldırması

20 Temmuz 1913 Osmanlı ordusunun Edirne'ye doğru harekete geçmesi

23 Temmuz 1913 Edirne'nin Bulgarlardan kurtarılması

10 Ağustos 1913 Balkan devletleri arasında Bükreş Barışı'nın imzalanması

29 Eylül 1913 İstanbul'da Osmanlı-Bulgar Antlaşmasının imzalanması

14 Kasım 1913 Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında Atina Antlaşması'nın imzalanması

Şubat 1914 Adalar Meselesi için Londra'da "Büyükelçiler Konferansı"nın toplanması

13 Mart 1914 Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında İstanbul Barışı'nın imzalanması

28 Temmuz 1914 Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması

11 Ekim 1914 Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi

DİPNOTLAR

1 Balkan Harbi ve harp sırasında Rumeli'den meydana gelen göçler hakkında tarafımızdan doktora tezi hazırlanmış Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bu makalenin hazırlanışında, yeni bilgilerin yanısıra, söz konusu tezin Balkan Savaşları kısmından büyük ölçüde faydalanılmıştır. Dolayısıyla kitabımızda yer alan belgelerin tamamı burada tekrar verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), Ankara 1995.

2 Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih (1879-1960), Ankara 1975, s. 332.

3 Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da Millî Mücâdele, I, Ankara 1987, s. 46. Ayrıca bkz. Nevzat Gündağ, 1913 Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakilesi, Ankara 1987, s. 67-91; E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1983, s. 105-106.

4 Makedonya olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Ziya Karal. a.g.e., s. 146-161.; S. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, İstanbul 1983, s. 258-263.

5 T. Bıyıklıoğlu, a.g.e., I, s. 62-63.

6 Y. H. Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, II, Kısım I, Ankara 1983, s. 230-231.

7 William M. Sloane, Bir Tarih Laboratuarı Balkanlar, s. 129 ve 154. Yazarın kitabında Osmanlı Devleti, dolayısıyla Türkler hakkındaki görüşlerini bir hrıstiyan gözüyle taraflı olarak yazdığı sanılmaktadır (s. 17, 132, 171). Fakat Balkan Savaşı sırasında, Türklere yapılan mezâlimi de kınayarak dile getirmektedir (s. 178 vd.).

8 Armaoğlu, a.g.e., s. 311, 321.

9 Y. H. Bayur, a.g.e., I, Kısım 2, Ankara 1983, s. 113.; W. M. Sloane, a.g.e., s. 129 ve 154.

10 N. Gündağ, a.g.e., s. 93.; Aynca bkz. Tank Zafer Tunaya, Hürriyetin İlânı, İstanbul 1959, s. 18, 30, 34, 41, 43; Y. H. Bayur, a.g.e., t 1/2, s. 182-188. 31 Mart Olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, II. Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Hadisesi, Ankara 1985, s. 48 vd.; Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, Siyasî Hatıralarım, Sad. Ziyaeddin Engin, İstanbul 1978, s. 49. Aynca bkz. İ. Hâmi Danişmend, 31 Mart Vak'ası, İstanbul 1986; Sina Aksin, 31 Mart Olayı, Ankara 1970.

11 Bıyıklıoğlu, a.g.e., I, s. 63.; Shaw, a.g.e., II. s. 347.; Bayur, a.g.e., 1/2, s. 195-197.; İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, İstanbul 1955, s. 382.

12 Armaoğlu, a.g.e., s. 322 v. d.

13 A. Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücâdele, İstanbul 1959, s. 569 vd.; Aynca bkz. Danişmend, a.g.e., IV, s. 383.

14 Halbuki II. Abdülhamid daima Makedonya'da oturan muhtelif Balkanlı milletlerin aralarındaki geçimsizliklerinden istifâde etmesini bilmiş, böylece Balkan devletleri arasında bir anlaşmanın meydana gelmesini önlemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. B. Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XII, İstanbul 1989, s. 163, 165. Aynca bk. Cemal Tukin, "Balkan Harbinin Teşekkülü ve Bu Harbin Zuhuru", C. H. P. Konferanslar Serisi, Kitap 5, Ankara 1939, s. 25 v.d.; Yılmaz Öztuna, Rumelini Kaybımız, İstanbul 1990, s. 79, 107.

15 II. Abdülhamid, tahtta kaldığı sürece Balkan devletleri arasındaki anlaşmazlıkları körükleyerek, onların Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak etmelerini önlemeye çalıştı. Nitekim savaş sırasında Selanik'te sürgün bulunan II. Abdülhamid, bu şehrin tehlikeye düşmesi üzerine İstanbul'a nakledilirken, Balkan ittifakına ve Bâb-ı Ali'nin böyle bir ittifaktan haberdar olmamasına hayret etmiş ve kiliseler meselesini sormuştur. Bu meselenin halledildiğini öğrenince de ittifakı tabii karşılamıştır. Bkz. Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul 1991, s. 23-24. Ayrıca bkz. Yılmaz Öztuna, Rumelini Kaybımız, İstanbul 1990, s. 107.

16 Balkan ittifakının tarihçesi için bkz. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. IX, Ankara 1996, s. 289 v. d.

17 Sırp-Bulgar ittifakı, bir anlaşma ile çok gizli bir ekten ibarettir. Ayrıca siyasî ittifaktan sonra, 1912 Mayısı'nda iki devlet genelkurmayları arasında bir de askerî ittifak imzalanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat Uçarol, Siyasî Tarih (1789-1994), İstanbul 1995, s. 431; Armaoğlu, a.g.e., s. 334 vd. Aynca bkz. C. Tukin, a.g.e., s. 34. Sırbistan ile Bulgaristan arasındaki mevcut dostluk ve ittifak muahedesine bağlı gizli maddeler için bkz. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, (Giriş: İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 154-155; Bayur, a.g.e., II/I, s. 197 v. d.

18 Rifat Uçarol, a.g.e., s. 432. Ayrıca 1912 Ekimi'nde Bulgaristan'la Yunanistan arasında da bir askerî antlaşma imzalanmıştır. Bkz. Armaoğlu. a.g.e., s. 335 vd. Ayrıca bkz. W. M. Sloane, a.g.e., s. 161, W. M. Sloane, Bulgar-Yunan askerî antlaşmasını 25 Eylül 1912 olarak göstermektedir (s. 165). Bunlardan başka bkz. Bayur, a.g.e., II/I. s. 222 v. d.; C. Tukin, a.g.e., s. 35.

19 Armaoğlu, a.g.e., s. 336; Sloane, a.g.e., s. 166. Karadağ ile yazılı bir antlaşma olmadığı gibi, Sırp-Yunan Antlaşması da olmamıştır. Bkz. Bayur, a.g.e., II/I, s. 226.

20 Ancak Bâb-ı Âlî, iç çekişmelerden ve diğer sorunlarından dolayı, 1912 yaz aylarında bile Balkanlar'daki bu gelişmelerden haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki İttihat ve Terakki'nin iktidarı sırasında Sofya elçiliğinden Hâriciye Nâzırlığına getirilen Asım Bey, 15 Temmuz 1912'de Meclis-i Mebusan'da yaptığı bir konuşmada Balkanlar'dan imanı kadar emin olduğunu ve burada Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifakın kurulamayacağını ifade etmesi, Osmanlı devlet adamlarının zaafını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bu düşünceler içerisinde bulunan hükûmet, Sırbistan'ın Avrupa'dan satın aldığı ve Avusturya'dan geçiremediği silahları Selânik limanından Belgrad'a taşınmasına izin vermiştir. Bkz. Rifat Uçarol, a.g.e., s. 434 v. d; Cevdet Küçük, a.g.e., s. 23.

21 N. Gündağ, a.g.e., s. 95; Armaoğlu, a.g.e., s. 332 v. d.

22 Armaoğlu, a.g.e., s. 336.

23 Komitacılığın kuruluş gayesi ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Bıyıklıoğlu, a.g.e.; Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar, İstanbul 1978; Ahmet Cevad Emre, Balkanlar'da Akan Kan (Kırmızı-Siyah), Haz. Şevket Gürel, İstanbul (Tarihsiz); Kadir Mısıroğlu, Yunan Mezalimi, İstanbul 1979, s. 57 v. d.

24 Armaoğlu, a.g.e., s. 337; Bayur, a.g.e., t II/I, s. 261 v. d.

25 Halaskar Zabitân grubu ve beyannâmeleri hakkında bkz. A. Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1948, s. 273-278.

26 T. Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, I, İstanbul 1984, s. 320 v. d.; Bayur, a.g.e., t II/I, 5. 269-272.

27 Tunaya, a.g.e., s. 6-7, 328; Cevdet Küçük, a.g.m., s. 23. Osmanlı Devleti'nin bu sıralarda içinde bulunduğu iç çekişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet İzzet Paşa, Feryâdım, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s. 109-119.

28 Yüz yirmi tabur yaklaşık 75 bin asker yapmaktadır. Bkz. Ş. S. Aydemir, İkinci Adam, I, İstanbul 1984, s. 74; Ayrıca bkz. Bayur. a.g.e., II/I, s. 304-306; Bıyıklıoğlu, a.g.e., I. s. 64; Bunlardan başka bkz. Ali

Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara 1984, s. 57. Bu sayı Enver Paşa'ya göre 80 bin civarında idi. Bkz. Ş. S. Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, II, İstanbul 1986, s. 301. Rifat Uçarol ise terhis edilen askerin 65 bin civarında olduğunu yazmaktadır. Rifat Uçarol, a.g.e., s. 435.

29 Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi (Osmanlı Devri Balkan Harbi)-Garp Ordusu Cephesi Harekâtı, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, III, Kısım 2, Ankara 1981, s. 24-25. Notanın tam metni için bkz. a.g.e., Ek. 3, s. 739-740. Bu Nota'ya karşı Heyet-i Vükelâ kararı için bkz. a.g.e., Ek. 4, s. 741-742. Notada Rumeli'nin milliyet esasına göre muhtar idarelere ayrılması istenmekteydi. Bkz. Cevdet Küçük, a.g.m., s. 24. Osmanlı Devleti'nin 24 Eylül'de seferberlik ilân ettiği hakkında bkz. C. Tukin, a.g.e., t s. 39. Bu konularda ayrıca bkz. Bayur, a.g.e., II/I, s. 419, 420, 381; E. Ziya Karal, a.g.e., s. 302.

30 Pars Tuğlacı, Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri, İstanbul 1984, s. 105-106.

31 Zaten Karadağlıların Osmanlı sınırlarındaki tecâvüzleri uzun süreden beri devam etmekteydi. Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne harp ilânı ve Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'ın da yakında münasebetlerini kesecekleri de anlaşıldığından, hudutlarda karışıklıklara dikkat edilmesinin istenmesine dair belgeler için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 14.

32 Armaoğlu, a.g.e., s. 339. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 119. Bulgaristan'ın harp ilânı 16 veya 18 Ekim olarak da gösterilmektedir. Bkz. Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 85 ile bkz. C. Tukin, a.g.e., s. 41.

33 BA, İrâde, Meclis-i Mahsûs, 1330/1, 1330/1, 4 Zi'1-ka'de 1330/2 Teşrin-i evvel 1328 (15 Ekim 1912).

34 Yücel Aktar, "1912 Yılı Harp Mitingleri ve Balkan Harbine Etkileri", İkinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler, Ankara 1985, s. 125.

35 Talat Paşa, Talat Paşa'nın Hâtıraları, Yay. Enver Bolayır, İstanbul 1946, s. 17-18. Ayrıca bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 338.

36 Rifat Uçarol, a.g.e., s. 436 v. d.

37 Mehmed Nihat, Balkan Harbi, I, İstanbul 1340, s. 10.; Aynca bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 339; Bayur, a.g.e., II/1, s. 1-5.

38 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 15.

39 Bundan sebep, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebea ve Arapların askere alınmamasıydı.

40 ATASE Resmî Yayınları, Balkan Harbi (1912-13), 1, Ankara 1970, s. 74-75. Ayrıca bkz. Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, I, İzmir 1984, s. 51.

41 Bunun 235.000'i Bulgar, 100.000'i Sırp, 45.000'i Yunan ve 35.000'i Karadağlılardan oluşmaktadır. Bkz. Alemdar, 54-137, 24 Eylül 1328 (5 Ekim 1912). Bu sırada Yunanistan'ın 150. 000 askeri silâh altına alabilecek güçte olduğunu dikkate alırsak (Alemdar, 62-131), yekûn 520.000'e ulaşmış olur. Burada verilen bilgiler, Balkan Savaşları hatıralarını yazmış olan Leon Troçki'deki bilgilerle de uyuşmaktadır. Troçki, bir Alman gazetesinden naklettiğine göre, Türk ordusunun askerî gücünü 450.000 civarında göstermiş, ayrıca Bulgar ordusunda 200.000 (160 bini muharip), Sırp ordusunda 120.000 (95 bini muharip), Yunan ordusunda 55.000 (45 bini muharip), Karadağ ordusunda ise 35.000 asker bulunduğunu kaydetmiştir. Bkz. Leon Troçki, Balkan Savaşları, Çev. Tansel Güney, İstanbul 1995, s. 166.

42 Balkan Savaşının gelişmesi ve orduların durumları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 120 v. d.; Ahmed Su'ad, Balkan Dârü'l-harbine Dâ'ir Tedkikat-ı Coğrafiyye ve Mütâla'ât-ı Sevkü'l-ceyşiyye, İstanbul 1330.

43 Leon Troçki, hatırâtında, Balkan savaşında Bulgar ordusunun durumunu romansı bir dille ve savaşa katılanların dilinden aktarmaktadır. Bkz. Leon Troçki, a.g.e., s. 166-415.

44 R. Uçarol, a.g.e., s. 438. Ayrıca bkz. Constantin Kastarov, "The Bucarest Trcaty of Peace of July 28, 1913", Bulgarin Reivew, Vol. IX. Augusi 1969, s. 59.

45 Bu konudaki belgeler için bk. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 16 (BA., BEO., nu. 308407, 309014, 315354).

46 Coşkun Üçok, Siyasî Tarih Dersleri, Ankara 1955, s. 264; Armaoğlu, a.g.e., s. 339. Leon Troçki, hatırâtında, Balkan Savaşı'nda Sırp ordusunun durumunu romansı bir dille ve yer yer savaşa katılanların dilinden aktarmaktadır. Bkz. Leon Troçki, a.g.e., s. 66-166.

47 Ergün Aybars, a.g.e., s. 50; Üçok. a.g. e., s. 265. Balkan Harbinde Osmanlı Deniz Harekâtı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Balkan Harbi (Osmanlı Deniz Harekâtı), VII, İstanbul 1965.

48 Armaoğlu, a.g.e., s. 39 v. d; Bayur, a.g.e., II/2, s. 21-22.

49 B. Kodaman, “Osmanlı Siyasî Tarihi”, Büyük İslâm Tarihi, XII. s. 166.

50 Edirne bombardumanı ve Beyannâmenin aslı için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 17.

51 Bulgarların Türk-Müslüman halka karşı yapmış olduğu mezalim hakkında pek çok kitap, yazı ve arşivlerimizde sayısız belgeler mevcuttur. Bu konuda aynı eserde, tarafımızdan hazırlanan, ayrı bir makale de bulunmaktadır.

52 Armaoğlu, a.g.e., s. 340-341; Aybars, a.g.e., s. 51; Bayur, a.g.e., II/2, s. 328-344.

53 Armaoğlu. a.g.e., s. 342.

54 T. Zafer Tunaya, a.g.e., s. 333. Ayrıca bkz. Aybars, a.g.e., s. 51; Üçok, a.g.e., s. 265; Yücel Aktar, a.g.m., s. 126.

55 Shaw, a.g.e., s. 355; Armaoğlu, a.g.e., s. 342.

56 Mütârekenin kabul edildiğine dair bkz. BA, BEO, nu. 308675, 12 Tcşrîn-i sâni 1328 (25 Kasım 1912) ile bkz. BA., İrâde, Meclis-i Mahsus, 1330/1, 14 Zi'l-hicce 1330/11 Teşrîn-i sâni 1328 (24 Kasım 1912). Aynca bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 342.

57 Bulgarlarla bu mütarekeyi Nâzım Paşa, Ticaret Nâzırı Reşid Paşa ile Albay Ali Rıza Bey gizli olarak imzalamışlardır. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 138; Bıyıklıoğlu, a.g.e., I, s. 65.

58 Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 138.

59 Üçok, a.g.e., t.s. 266. Aynca bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 343.

60 Aybars, a.g.e., s. 52; Üçok, a.g.e., s. 266.

61 E. Ziya Karal, a.g.e., s. 334.

62 Bâb-ı Ali Baskını ve hükümet değişikliği hakkında bkz. Bayur. a.g.e., II/2, s. 254-271; Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., s. 77 v. d.; Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, Siyasî Hatıralarım, s. 115-116; Ş. S. Aydemir, Enver Paşa, II, s. 376; Ahmed Bedevî Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakkî, İstanbul 1948, s. 289-291.

63 Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa, Feryadım, s. 149.

64 Bıyıklıoğlu, a.g.e., I, s. 65. Edirne ve Kırkkilise'nin Bulgarlara terk edilmesi üzerine, İstanbul'un müdâfaası için tahkimat işlerine başlamıştır. Bkz. BA, BEO, nu. 310246, 13 Kânûn-ı sâni 1328 (26 Ocak 1913). Belgeler için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 19.

65 B. Kodaman, “Osmanlı Siyasî Tarihi”, Büyük İslâm Tarihi, XII, s. 168. Rifat Uçarol, a.g.e., s. 440 v. d.

66 Armaoğlu, a.g.e., s. 343. Ayrıca bkz. B. Kodaman, aynı yer.

67 Talat Paşa, Talat Paşa'nın Hatıraları, Yay. Enver Bolayır, İstanbul 1946, s. 16-17.

68 Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., t.s. 105; Bayur, a.g.e., t. II/2, s. 397-402.

69 N. Gündağ, a.g.e., s. 104.

70 Makedonya konusunda esas anlaşmazlık Sırbistan ile Bulgaristan arasında çıkmıştır. Bkz. A. F. Türkgeldi, a.g.e., s. 105; Armaoğlu, a.g.e., s. 344.

71 Armaoğlu, a.g.e., s. 345; Gündağ, a.g.e., s. 105.

72 Galip Kemalî Söylemezoğlu, Canlı Tarihler (Atina Sefareti Hatıraları, 1913-1916), İstanbul 1946, s. 34.

73 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 21.

74 Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1982, s. 137 v. d.; Cemâl Paşa, Hatıralar, tamamlayan ve düzenleyen Behçet Cemâl, İstanbul 1977, s. 62 v. d.

75 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 21.

76 Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi, II, Kısım 2, Kitap 2, s. 406. Ancak Ahmet İzzet Paşa hatıralarında, "işin başında susma yolunu tercih ettiğini, daha sonra kendisine, taarruzumuz durumunda, Bulgarların yine müttefikleriyle anlaşarak, aleyhimize bütün kuvvetlerini sevk edip ikinci bir yenilgiye uğramamız halinde sonumuzun kötü olacağının söylenmesi üzerine, kendisinin artık Bulgar ordusundan, hatta müttefiklerden korkusu olmadığını, hariciyenin siyaseten endişesi yoksa ordunun ileri taarruza hazır olduğunu" söylediğini yazmaktadır. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 152.

77 Halil Menteşe'nin Anıları, s. 163.

78 Bu sırada Enver Bey Çatalca ordusunun sol kanadındaki X. Hurşit Paşa Kolordusu'nun Kurmay Başkanı olup, Yarbay rütbesiyle görev yapmaktaydı. Bkz. Bıyıklıoğlu, a.g.e., I, s. 67.

79 Bayur, a.g.e., II/2, s. 424.

80 Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s. 164-165.

81 Armaoğlu, a.g.e., s. 346; Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, II/2, Kitap 2, s. 412, 426, 428, 433, 447 v. d.; Fuat Balkan, "Fuat Balkan'ın Hatıraları", Batı Trakya Dergisi, Sayı 8, 15 Aralık 1967, s. 15. Ahmet İzzet Paşa'da Abuk Paşa ordusuna Kırkkilise, Hurşid Paşa ordusuna Edirne ve Fahri Paşa ordusuna Dimetoka istikâmetlerinin verildiği belirtilmektedir. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 153.

82 Kâzım Nâmi Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, İstanbul 1957, s. 55. Aynca bkz. Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, a.g.e., s. 118; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, II/2, s. 412.

83 Şehir harap olmamış, ancak Bulgarlar şehri ele geçirdiklerinde şehirde ve Selimiye Camii'nde pek büyük yağmalama hareketlerinde bulunmuşlardır. Selimiye'deki yağmalama için bkz. Hasan Babacan, "Selimiye'de Bulgar Yağması", Tarih ve Medeniyet, Sayı 47, Şubat 1998, İstanbul.

84 Halil Menteşe'nin Anıları, s. 165; A. F. Türkgeldi. a.g.e., s. 165; Bıyıklıoğlu, a.g.e., I, s. 70; Mufassal Osmanlı Tarihi, bir heyet tarafından hazırlanmıştır, VI, s. 3513'te Edirne'nin alınışı 21 Temmuz 1913 olarak verilmektedir. Bayur ve Aybars'ta ise 22 Temmuz 1913 olarak verilmiştir. Bkz. Bayur, a.g.e., II/2, s. 428.; Aybars, a.g.e., s. 52. Ahmet İzzet Paşa'nın hatıralarında, Hurşit Paşa'nın Kurmay Başkanı olan Enver Bey'in, ordunun ilerisindeki süvari ile gitmek için izin istediği, bu iznin kendisine verilmesinin ardından, hızlı bir hareketle Edirne'ye geceleyin ulaşarak, Bulgarların birkaç saat önce terketmiş olduğu şehri işgal ettiği ve hemen ardından da, daha durumu Başkumandanlığı haber vermeden, telgrafla haberi memleketin dört bucağına yaydığı belirtilerek, Enver Bey'in Edirne fâtihi ünvanı almasındaki hikmeti dile getirmektedir. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 153. Ş. S. Aydemir'de ise Türk askerinin Edirne'ye girişi 20-21 Temmuz olarak verilmektedir. Ayrıca Edirne'ye ilk gelen kıtanın kurmay başkanı Mustafa Kemâl (Atatürk) olan Bolayır kuvvetleri olduğu ve Edirne'nin kurtarılışı şerefinin de İttihat ve Terakkî'ce Enver Bey'e mal edildiği belirtilmektedir. Bkz. Ş. S. Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemâl (1881-1919), I. İstanbul 1985, s. 184 ile bkz. Ş. S. Aydemir, İkinci Adam (1884-1938), İstanbul 1984, s. 77.

85 Cemâl Paşa, a.g.e., s. 63.

86 Bıyıklıoğlu, a.g.e., 1, s. 63. Aynca Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi, II/2, Kitap 2, s. 457 (Kroki nu: 53).

87 Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi, II, Kısım 2. Kitap 2, s. 446.

88 Gündağ. a.g.e., s. 113; Bayur. a.g.e., II/2, s. 431-435.

89 Aybars. a.g.e., s. 52. Edirne'nin alınmasından sonraki olaylar hakkında (Batı-Trakya'nın işgali, Garbî Trakya Hükâmet-i Mustakilesi'nin kuruluşu v.s.) ayrıntılı bilgi için bkz. Bıyıklıoğlu, a.g.e; Gündağ. a.g.e.; Cemâl Paşa, a.g.e.; Bayur, a.g.e.; Ayrıca Gümülcine ve İskece geçici hükümetleri için bkz. BA, BEO, nu. 318501-318881, 24 Safer 1332/9 Kânûn-ı sânî 1329 (22 Ocak 1914). Belge için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 23.

90 Armaoğlu, a.g.e., s. 346; Bayur, a.g.e., II/2, s. 463; R. Uçarol, a.g.e., s. 443. Yunanistan'ın elde ettiği şehirler arasında Selanik, Serez ve Drama da bulunmaktaydı. Bkz. B. Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi", Büyük İslâm Tarihi, XII, s. 169.

91 Türkgeldi, a.g.e., s. 110; Bayur, a.g.e., II/2, s. 484. Ayrıca antlaşma maddeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Düstûr, Tertib-i sâni, c. VII, s. 16-23; Tanin, 12 Ekim 1913 ilâ 22 Ekim 1913.

92 İkdam, 5960, 12 Eylül 1329 (25 Eylül 1913), s. 2; Aynca bkz. Düstur, Tertîb-i sâni, VII, s. 15-74; Armaoğlu. a.g.e., s. 347-348; Shaw, a.g.e., s. 358-359.

93 Armaoğlu, a.g.e., s. 348; Shaw, a.g.e., s. 358. Atina Barışı'nın tam metni için bkz. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, I, Ankara 1953, s. 477-488.

94 Aybars, a.g.e., s. 52; Üçok, a.g.e., s. 267.

95 Büyük Devletler Adalar konusunda Osmanlı Devleti'ne verdiği notadan bir gün önce, Ege adalarının Yunanistan'a verildiğini, ancak Yunanistan'ın Güney Arnavutluk'tan çekilmesi gerektiğini bildirmişlerdir. Bk. Rifat Uçarol, a.g.e., s. 444.

96 Shaw, a.g.e., s. 359.

97 Armaoğlu, a.g.e., s. 348. Sırbistan ile yapılan anlaşmanın tam metni için bkz. N. Erim, a.g.e., s. 389-497.

98 Dönemin önemli şahsiyetlerinden ve İkinci Balkan Savaşı sırasında Başkumandanlık görevini yapan Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'nda bozguna neden olan sebepleri sonradan kaleme almıştır. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, s. 168-179.

99 Daha önce Alemdar gazetesinden tespitimize göre; Bulgarların büyük-küçük rütbeli 1160 zabit, 21. 018 asker ölü olmak üzere 72.018 nefer zayiatı vukua gelmiştir. Ayrıca Çatalca'da 35.000 nefer koleraya yakalanmış, bunun 3.000'i ölmüştür. Avrupa gazeteleri de Bulgar zayiatının 150.000'den aşağı olmadığıdır [Alemdar, 160-270, 12 Safer 1331/8 Kânûn-ı sânî 1328 (21 Ocak 1913), s. 2.]. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 25.

100 Bunun için bk. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 25.

101 W. M. Sloane, a.g.e., s. 146. Savaş öncesi Balkan devletlerinin yüzölçümü, nüfusu, bütçesi ve asker sayısı hakkında bkz. Müdâfaa-i Milliye Dergisi Bulgaristan için nu: 33, 15 Haziran 1328 (28 Haziran 1912), s. 108; Yunanistan için nu: 34 s. 120; Sırbistan için nu: 35, s. 129; Romanya için nu: 36, s. 139; Karadağ için nu: 37, s. 147. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 25.

102 Seferberlik ile mütâreke zamanında ordunun iaşe masrafları da göz önüne alınıp, bu rakama 160 milyon frank daha ilâve edilmelidir. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 25.

103 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 26. Bu devletlerden Sırbistan'ın topraklan %82, nüfusu da %50'den fazla artmıştır. Bkz. Shaw. a.g.e., s. 359.

104 Shaw, a.g.e., s. 359. Bu konuda ayrıca bk. Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), Ankara 1997, s. 693 vd.

105 E. Ziya Karal, a.g.e., s. 349.

106 Balkan Savaşı sırasında Rumeli'den Anadolu'ya yönelik göç hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), Ankara 1995.

107 İlhan Bardakçı, İmparatorluğa Veda, İstanbul 1985, s. 369.

108 Ne yazıktır ki, Balkanlar'daki birer Türk mührü olarak kalan sanat eserlerimizin bugün bile, medeniyetin beşiği sayılan Avrupa'da, Sırplar ve diğer bazı Balkan ülkelerince nasıl yok edilmeye çalışıldığı malumdur. Bu sebepten geçtiğimiz günlerde, Afganistan'da, binlerce yıllık tarihî buda heykellerini yok etmeye çalışan Taliban yönetimine dünya kamuoyunca gösterilen tepki acaba Sırplara ne derece duyulmuştu?

Bulgar Mezâlimi / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu [s.308-315]

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Bulgaristan'da Osmanlı Hâkimiyeti

Ondördüncü yüzyılın ortalarından itibaren Süleyman Paşa komutasında Rumeli'ye geçen Türkler, bu sayede Balkanlar'ı da fethe başlamışlardır. Nitekim bu fetihler neticesinde, Osmanlı Devleti Bulgaristan'a 1389 yılında hakim olmuştur.1 Türklerle aynı kökten olan2 ve 8. yüzyıldan sonra Slav kültürünü kabul eden, diğer bir tabirle Slavlaşan Bulgarlar arasında Osmanlı hakimiyeti, diğer Balkanlı milletlerde olduğu gibi, kolaylıkla benimsendi. Osmanlı Devleti, hakimiyeti altına aldığı diğer bütün milletlerde olduğu gibi, Bulgarlar halkının da din, dil ve eğitim hürriyetine dokunmadı. Balkanların fethiyle, Osmanlı Devleti'nin fetih politikası gereği, fethedilen yerlere Anadolu'dan Müslüman-Türk nüfus iskân ve aynı zamanda çeşitli imar faaliyetlerinde bulunularak, buraların Türkleşmesi ve mamur edilmesi hedeflenmiştir.3 Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki Tuna ve Edirne vilâyetleri üzerinde kurulu olan Bulgaristan, aynı zamanda merkeze yakınlığı ve sefer yolu güzergâhında olması münasebetiyle ve Osmanlı Devleti'nin Bulgar tüccarlarına geniş imtiyazlar tanıması sonucunda, ticarî bakımdan oldukça gelişme göstermiştir. Bu şekilde, 19. yüzyıla kadar, yaklaşık 500 yıl Osmanlı hakimiyetinde yaşayan Bulgarlar, barış içerisinde ve benliklerinden hiç bir şey kaybetmeden varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bulgarlar arasında Osmanlı Devleti'nden ayrılma düşüncesi ve ilk Bulgar millî hareketinin edebî alanda 1835 yıllarından itibaren çıktığı görülmektedir. Bu hareket zamanla ve Rus Panslavistlerince4 de desteklenince kuvvet kazanmaya başlamıştır. Nitekim 19. yüzyılın ortalarından itibaren Bulgarlar arasında gelişen milliyetçilik akımından Rusya kendi Balkan politikası için de yararlanma yolunu tuttu. Bu arada Ruslar, Bulgarlar arasındaki eğitim ve kültür faaliyetlerini örgütlemeye çalıştılar ve Bulgar kilisesini de Rum etkisinden kurtararak, bağımsız hale getirmek istediler. Bunun sonucunda da, 1860 yılında Bâb-ı Âli'ye başvurarak, bundan böyle Fener Patriğini başkan olarak tanımayacaklarını bildirdiler.5 Bulgar kilisesinin 1870 yılında kurulmasından sonra ayrılıkçı Panslavist hareketler iyice arttı. Nitekim, Bulgarlar, kiliselerinin bağımsızlığını bu şekilde sağladıktan sonra, bu defa siyasî bağımsızlık için çalışmaya başlamışlardır.

Bu gelişmeler ışığında 1867'de bu amaçla bir ayaklanma çıkmış, ancak bu Osmanlı Devleti'nce bastırılmıştır. 1876'da ise birincisinden daha büyük ve plânlı bir ayaklanma daha hazırlanmışsa da, Osmanlı Devleti'nin yerinde aldığı tedbirler sonucunda bu ayaklanma da sonuçsuz kalmıştır.6 Ancak bilindiği gibi, tarihimize "Doksanüç Harbi" diye geçen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla, Rus nüfûzu altında ve Osmanlı Devleti'ne sadece vergi vermekle yükümlü, büyük bir muhtar Bulgaristan Prensliği'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak bu anlaşma, şartlarını kendi çıkarları açısından olumsuz bulan büyük devletlerin müdahalesi sonucunda, Rusya'nın da geri adım atmasıyla yenilenmiş ve Berlin Antlaşması imzalanmıştır.7 Berlin Antlaşması'yla, Bulgaristan Prensliği'nin sınırları da daraltılmış ve Tuna vilâyetinin Sofya, Vidin,

Varna, Tırnova ve Rusçuk sancaklarından müteşekkil ve yaklaşık 63.000 kilometrekare büyüklüğünde muhtar bir Bulgaristan Prensliği kurulmuştur. Daha sonra, aynı antlaşma ile Edirne'nin Filibe ve İslimiye sancakları üzerinde oluşturulmuş olan Şarkî Rumeli vilâyetinin de 1885'te Bulgaristan Prensliği tarafından ilhak edilmesiyle,8 Bulgaristan topraklarını 96.000 kilometrekareye çıkarmıştır.9

İkinci Meşrutiyet'in ilân edilmesini fırsat bilen ve Osmanlı Devleti'nin de dahilinde meydana gelen karışıklıklardan faydalanan Bulgaristan, Avrupa devletlerinden gördüğü destekle de, 6Ekim 1908'de bağımsızlığını ilân etmiştir. Zaten son yıllarda Avrupalı büyük devletlerce tam bağımsız bir devlet olarak görülen Bulgaristan Prensliği'nin Osmanlı Devleti ile olan tek bağı, verdiği vergilerdi. Böylece Bulgaristan kendisine, Osmanlı Devleti'ne tam manasıyla tâbi olduğu günleri hatırlatan bu bağdan, bağımsızlığını ilân etmekle kurtulmuş oluyordu.10

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden itibaren, Bulgaristan'daki Müslüman-Türk topluma karşı, sistemli bir yoketme ve mezâlim siyaseti takip edilmiştir. Nitekim bu yüzyılın sonlarında, özellikle Rusya'nın teşviki ve Batılı devletlerin de kayıtsızlığıyla, pekçok bölgede çoğunluğu teşkil eden Türkler, gördükleri zulüm yüzünden kimileri öldürülmüş, kimileri ise yerlerini-yurtlarını terketmek zorunda kalmışlardır. Nitekim 20. yüzyıla gelindiğinde de Türklere karşı uygulanan soykırım devam etmiştir. Bu durum, tarihte Türklere karşı yapılan soykırımın bir aynası olup, bunun medenî Avrupa'ya eski Bulgar yönetimince aynen yansıtılması açısından önemlidir. Ancak Türklere karşı uygulanan mezâlime geçmeden, tarihî perspektifler içerisinde Bulgaristan nüfusuna bir göz atmayı uygun görüyoruz.

II. Tarihî Seyri İçerisinde Bulgaristan'ın Nüfus Yapısı

14. yüzyıldan itibaren, Rumeli'nin fethine paralel olarak, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden Türkler Rumeli'ye göç etmiş ve devletin iskân politikası çerçevesinde buralara yerleştirilmişlerdir. Fetihlerin ilerlemesiyle buralara yerleşen ve vatan edinen Türklerin sayısı da haliyle artmıştır. Bunun sonucu olarak 15. ve 16. yüzyıllarda Rumeli'nin nüfus yoğunluğu artmış ve eskisine nazaran daha mamur bir hale gelmiştir. Nitekim Türkler sosyal sahada da Rumeli'yi Türkleştirmişler, yeni müesseseler ve sayısız kültür eserleriyle donatmışlardır.11

18. ve 19. yüzyıllarda, Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde, yapılan savaşların mağlubiyetlerle neticelenmesi ve kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman-Türk nüfusun, daha güvenli gördükleri Rumeli ve Anadolu'ya göç etmeleri sonucu söz konusu bölgelerin de Müslüman-Türk nüfusunun daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Nitekim Doksanüç Harbi'nin hemen arefesinde, 6 Ekim 1876 tarihli bir raporda, yalnız Tuna vilâyetinde 1.233.500 gayr-i müslim (1.130.000'i Bulgar) ve 1120.000 Müslüman nüfus bulunduğu belirtilmektedir. Buna göre, o tarihlerde Rusların Bulgaristan ismini verdikleri Tuna vilayetinde Bulgar nüfus genel nüfusun anca yarısı kadardı.12 Yine 1878 yılı içerisinde yapılan bir araştırma ve resmî rapora göre, Tuna vilayeti (Ruscuk, Vidin, Tırnova, Tulça, Varna, Sofya sancakları) ile Edirne vilayetinden İslimye ve Filibe sancaklarında 1.509.595 Bulgara karşı, 1.800.954 Müslüman-Türk nüfus bulunmaktaydı. Buna göre Müslüman Türkler nüfusun %57'sini, Bulgarlar ise %43'ünü teşkil etmekteydi.13 Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus

Harbi sırasında, Türklerin maruz kaldığı katliamlardan dolayı yüzbinlerle ifade edilen kısmının ölmesi veya göçe zorlanması sonucu, Bulgaristan'daki nüfus oranı Türklerin aleyhine bozmuştur.14 Buna rağmen Ocak 1881'de yapılan ilk Bulgar nüfus sayımı, bölgedeki, özellikle Rus ve Bulgar çetelerinin katliam yapmadıkları, bazı ilçelerde Türklerin hâlâ üçte iki çoğunlukta olduğunu göstermektedir.15

Bulgaristan'ın resmî açıklamalarına göre, 1910 ile 1946 yılları arasındaki nüfus sayımlarında Müslüman-Türk nüfus sürekli bir artış göstermiştir. Buna göre 1910 yılında 602.078 olan Müslüman-Türk nüfus, 1946'da 938.418 olarak verilmekte ve Türk nüfusun genel nüfusa oranı ortalama %14 seviyesinde gösterilmektedir.16

1946 sayımından sonra ise, nüfusun dinlere göre tasnifine son verilmiş ve 1956 sayımında nüfusun milliyet durumuna göre ayrılmasına karar verilmiştir. Ancak bu kararın ardından Bulgar resmî sayımları Türk nüfusu açısından gerçekleri yansıtmaktan devamlı uzak kalmıştır. Zira 1956 sayımında 7.614.372 olan toplam Bulgar nüfusun 656.688'inin Türk olduğu belirtilmektedir. O dönemlerde Bulgarların nüfus artış oranları binde 10-15'ler olduğu, Türklerin nüfus artış oranlarının ise binde yirmilerin üzerinde olduğu göz önüne alınırsa, Türk nüfusun azalması yerine, yıllar geçtikçe artması gerekmektedir. Bu da göstermektedir ki, Bulgaristan bu yeni uygulamayla, istatistikî rakamları keyfî şekilde değiştirmektedirler.

Günümüzde Bulgaristan'da yaşayan Müslüman-Türk nüfusun 2 milyondan fazla ve bunun da genel nüfusa oranı %25 seviyesinde olduğu tahmin edilmektedir.17 Nitekim bugün, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin kurmuş olduğu "Haklar ve Özgürlükler" isimli bir partinin 20'nin üzerinde çıkardığı milletvekili sayısıyla hükümet ortağı olması, Bulgaristan'daki Türk nüfusunu tespit açılarından önemlidir.

III. Bulgar Mezâlimi

A. 93 Harbi Sırasında ve Sonrasında Bulgar Mezâlimi

Yukarıda ayrıntılı verdiğimiz Bulgaristan'ın nüfus yapısına baktığımızda, Bulgarlar kadar, Bulgar olmayanların da yaşadığı topraklar üzerinde bir "Bulgar Millî Devleti" kurabilmek için, Bulgar olmayan unsurların eritilmesi yoluna gidilmesi gerekmekteydi. Her ne kadar bu politika ile Bulgar olmayan Hıristiyan unsurların uzun vadede Bulgarlaşması sağlanabilir gibi gözüküyorsa da, Müslüman unsurun eriyip kaynaşması beklenemezdi ve beklenilmedi. Nitekim ilk olarak bunu Rusya anladığı için, işgal ettiği yerlerde yaşayan Müslüman-Türkleri göç etmeye zorlamıştır. Nitekim aynı politikayı Bulgaristan'ın kurulması aşamasında Rusya, Bulgaristan için de uygulamayı uygun görmüş, bunun neticesinde, kurulması plânlanan yeni Bulgar Devleti'nin millî bir vasıf taşıyabilmesi için Bulgar olmayan nüfusu ve özellikle de Türk unsurunun "yok edilmesi", "def etmesi" yoluna gidilmiştir. Kısacası bu politikaya göre, Bulgarların mutlak çoğunluk hale gelebilmesi için, Türklerin "kırılması" yani günümüzdeki kullanımıyla soykırım gerekmekteydi.

Doksanüç Harbi'yle birlikte Tuna ve Edirne vilâyetlerinden Türkleri "def etme" ve "yok etme" politikası, ilk olarak Türklerin silahsızlandırılması ve ikinci safha olarak da Bulgarların silahlandırılması şeklinde tatbik edilmeye başlanılmıştır.18 Nitekim bu şekilde silahlanan Bulgarlar, Türk askeriyle savaşmak yerine, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu Müslüman ve Yahudileri "vahşiyane" bir şekilde katletmeye başlamışlardır.19 Bu arada, Ruslar da boş durmamışlar, söz konusu mezâlimler karşısında Avrupa'yı yanıltmak ve onların muhtemel bir müdahalesine engel olmak gayesiyle Rumen gazetecilere, Türk askerlerinin de Hıristiyanlara karşı mezâlimde bulunduklarını gösteren yayınlar yapmalarını emretmişlerdir. Sonuçta Bulgarların Müslüman halka yönelik zulüm ve vahşeti Rus generallerinin beklentilerinin bile kat kat üstünde olmuştur.20

Bulgar köylülerinin Türklere karşı istenilen seviyede bir tenkil hareketine geçilmesinin teşviki için, Bulgar köylülerine Müslüman-Türk unsurun sahip olduğu topraklar, evler ve mallar vaad edilmiştir.21 Nitekim bunun semeresi çok kısa zamanda görülmüş ve bu şekilde yüzbinlerce Bulgar kitlesi, sistemli şekilde Türk evlerine yerleştirilmişlerdir.22

Bu sırada, gerek Rusların, gerek Bulgarların Müslüman-Türk halkın dinî inançlarına da saygı göstermedikleri hakkında pekçok belge mevcuttur. Nitekim Osmanlı Devleti tarafından gayr-i müslim topluluklara tanınan din hürriyeti, yabancı devlet ve topluluklar tarafından, ülkelerindeki Müslümanlara tanınmamıştır. 93 Harbi sırasında Rus ve Bulgarların halkın dinî inançlarına saldırıları arasında, camilerin ve türbelerin talan edilmesi, Kur'an-ı Kerîmlerin yırtılması, camilerin bazılarının kiliseye, bazılarının ahıra tahvîli,23 Müslümanların Bulgarlar gibi giyinmeye zorlanmaları, isimlerinin değiştirilmesi sayılabilir. Bütün bunların yanında Müslümanlar zorla kiliselere götürülerek, tenassura mecbur edilmişlerdir. Müslüman-Türk genç kız ve kadınları da Rus ve Bulgar askerlerince tecâvüze uğradıktan başka, bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da genelevlerine gönderilmişlerdir.24

Rus ve Bulgarlar tarafından Rumeli'nin işgali sırasında işlenen cinayet ve yapılan tahribatlar hakkında Tırnova mutasarrıfının Osmanlı Hükûmetine gönderdiği raporda, savaşın devam ettiği yıllarda, sadece Tırnova civarındaki köylerde 4770 Türk katledilmiş, 2120 Türk evi ise yakılmış olduğu belirtilmektedir. Daily Telegraph gazetesi özel muhabirine M. Drew'e gönderilen bir telgraf da, Türklere karşı yapılan insanlık dışı mezâlimin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Buna göre; "Yeni Zağra istasyonu civarında 3000 kadar ceset gördük, hepsi Türktü. Köpeklerin ve domuzların bozulmuş cesetleri kemirmeleri…korkunç bir manzaraydı…" denmekteydi. Filibe Valisi de, Bulgarların Serhadli ve civar köylerinde kadın, erkek, çocuk bütün Müslümanların camiye kapatıldığını ve hepsinin boğazları kesilmek suretiyle katledildiğini bildirmektedir.25 Edirne civarındaki Çürük köyünden Koşukavak'a kadar olan bütün Müslüman ve Rum köyleri Bulgarlar tarafından tamamen tahrip edilmiş ve ahalinin, özellikle de Müslümanların büyük çoğunluğu vahşiyane bir şekilde katledilmişlerdir.26

15 Ocak 1878'de Filibe'yi işgal eden Ruslar ve Bulgarlar şehri tamamen yağma etmiş, kadınlara tecavüz edip birçok kişiyi de katletmişlerdir.27 Bu arada Bulgarlar esir ettikleri Türk askerleri de, burunlarını, kollarını, kulaklarını kesmek gibi akıl almaz işkencelerle öldürmüşlerdir.28

Bütün bu mezâlime karşı, Türk halkı tarafından olası bir misillemeye engel olunmak için, Osmanlı hükümeti gerekli tedbirleri almışsa da, Bulgar fanatizmine engel olunamamış ve Bulgarlar tarafından "engizisyon zulmü"nü aratmayan Türkleri yok etme faaliyeti bütün hızıyla devam etmiştir.29

Doksanüç Harbi sırasında Türklere karşı uygulanan mezâlimin, ciltler dolusu kitap oluşturacağı düşünülürse, bütün belgelerin burada verilme imkânı olmadığı anlaşılır. Biz burada, örnek teşkil etmesi bakımından, sadece birkaç belge sunabildik.30 Ancak bu savaş sırasında Tuna ve Edirne vilayetlerinde meskun Türklerin 500 bini ya katledilmiş ya da açlıktan ve hastalıktan ölmüştür. Katliamdan ve hastalıklardan kurtulabilen bir milyonu aşkın Müslüman Türk ahali de canlarını kurtarabilmek maksadıyla göç etmek zorunda kalmıştır.31

1879-1890 yılları arasında Şarkî Rumeli olayları esnasında da Bulgarlar, bölgedeki Türk halkını yok etme politikasını yine sistemli bir şekilde sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu yıllarda da mahallî idareler, müslümanlara karşı bu gibi saldırıları önlemek yerine tedbir dahi almamışlar, nitekim bu durumdan yararlanan silahlı Bulgarlar, "yakında hepiniz yok edileceksiniz… bütün gayr-i menkulleriniz yağma edilecek" şeklinde Müslümanları sürekli tehdit etmişlerdir. Bu şekilde Müslüman-Türk unsur, vilayetin hemen hemen bütün bölgelerinde, her an Bulgarların zulüm ve baskı ve tecavüzleri ile karşı karşıya kalmışlardır.32

B. Balkan Savaşı Sırasında Bulgar Mezâlimi

Bilindiği üzere, iki safhada cereyan eden Balkan savaşları Balkan ittifakının ardından, 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesiyle başlamıştır. Hemen ardından da Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Ancak bu savaşta Osmanlı Devleti ordusu, çeşitli sebeplerden dolayı, çok kısa zamanda mağlubiyetlere uğramış ve Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde tamamlanan birinci safhadan sonra, Balkan savaşının ikinci safhası başlamış ve İkinci Balkan Savaşı sırasında Osmanlı ordusu ileri harekâtla, işgal altında olan Edirne, Dimetoka, Kırklareli gibi şehirleri kurtarmış, böylece Osmanlı sınırı Meriç'e dayanmıştır.

Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi durum ve mağlubiyetinden istifade eden Balkan devletleri, işgal bölgelerinde kalan Türklere karşı akla hayale gelmeyecek, insanlıkla bağdaşmayacak mezâlimde bulundukları belgelerle sabittir. Nitekim Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle Bulgarlar, Yunanlılar, Sırplar ve Karadağlıların Makedonya ve Rumeli'nin Müslüman-Türk halkını yoketme veya kovma nedeniyle yaptıkları zulümler neticesinde, Doksanüç muhaceretinde olduğu gibi, yine yüzbinlerle ifade edilen Türk kitlesinin göç ederek, İstanbul'a ve Anadolu'ya gelmesine yol açmıştır.33

Bu savaş sırasında Türklere yapılan mezâlim, uygulanış biçimi açısından 93 Harbi sırasında yapılanların bir devamı, sanki yarım kalmış bir işin tamamlanması mahiyetindedir. Balkan Savaşı sırasında Müslüman-Türk unsura yapılan mezâlim daha öncekilerden çok daha ağırdır. Öyle ki, Balkan devletlerinin Nevrekop, Menlik ve Petriç'te yaptıkları mezâlimin, "engizisyon mezâlimine

rahmet okutacak derecede" olduğu, Osmanlı hükûmetince büyük devletlere vesikalarıyla sunulmuştur.34

Balkan devletlerinin askerlerinin yanında komitacılarca yapılan zulümler de akıl almaz boyutlardadır. Bilhassa bu devletlerden Bulgaristan'ın ve dolayısıyla Bulgar komitacılarının Müslüman-Türklere karşı yaptıkları mezâlim, asırlarca bir milletin alnından silinmeyecek bir leke bırakacak mahiyettedir. Bu cümleden olarak, savaş sırasında Bulgarların Davud, Topuklu ve Maden köylerini tahrip ettikleri sırada, yalnız kadın ve ihtiyarları değil, beşikteki çocukları bile parçaladıkları, Radovişte'de ise, bütün erkeklerin katledildiği bildirilmektedir.35

Maraş köyüne yakın tren güzergâhında ise başı parça parça edilmiş, arkasından süngü ile kesilmiş, yüzü parçalanmış Türk naaşlarına rastlanılmıştır.36 Bulgar komitacıları Drama'da da tam bir vahşet sergilemişler, 400 hanelik Roksar köyünde Şaban Ağa isminde birinin parasını gasbettikten başka, kendisinin önce gözlerini, sonra burun ve kulaklarını, daha sonra ise kol ve bacaklarını keserek vücudunu sokak ortasına atmışlardır. Yine aynı köyde Ma'arif memurlarından genç bir mu'allimin de göz ve kulaklarını keserek katletmişler, adı geçen köyde sadece 40 kişi bırakıp geri kalanları son derece zâlimâne ve gaddarâne bir suretle öldürmüşlerdir.37

Bir Rus gazetesinin verdiği bilgiye göre, daha savaşın başlangıcında Bulgar komitacıları ve ahalisi, Debernecik köyünde 39 erkek ve kadını bir caminin içinde diri diri yakmışlar, Karaşova köyünde ise bütün Türkleri boğazlamışlardır.38

Bulgar komitacıları göç eden kafilelere de sürekli saldırmışlar, böylece binlerce masum insanın kanına girmişlerdir. İskeçe'de Bulgarlar ele geçirdikleri kişileri parça parça etmişler, Komanova ve Üsküp arasında ise yaklaşık olarak 3000 kişiyi katletmişlerdir. Siroz'da ise, nefs-i müdafaa eden Türkler iki askeri öldürdükleri gerekçesiyle, Bulgar subayı saatine bakarak; "şimdi saat yarım, yarın aynı saate kadar Türklere istediğinizi yapabilirsiniz" demesi üzerine katliama başlanılmış ve gün boyunca 1200 ile 1900 arasında masum Türk halkı öldürülmüştür. Siroz sancağındaki 134.000 Müslüman nüfusun 20.000 kadarı bu şekilde Balkan müttefiklerince katledilmiştir.39 Öte yandan savaş sırasında ele geçirilen Bulgar esirlerinin bir çoğunun ceplerinde küpe ve yüzüklerle süslü kadın kulak ve parmaklarının bulunması,40 Bulgar insanlığını medenî dünyaya göstermesi açısından önemlidir.

25 köyden mürekkep ve 12.000 civarındaki ahalisinin hemen hemen tamamı Müslüman-Türk olan Kirmi nahiyesinde de Bulgarlar evleri yaktıktan başka ahaliye zulme başlamışlar, kaçabilenler kaçmış, kaçamayanların çoğu ise Bulgarlarca öldürülmüşlerdir.41 Yine 15 köyden mürekkep Çakal nahiyesinde de eşyalar yağma edilmiş, ahalisi Gümülcine'ye hicret etmiştir. Ancak yerlerine tekrar dönmeleri sağlanmışsa da, hocaları, imamları, muhtarları, ileri gelenleri katledildikten sonra, kalanlar zorla tenassur ettirilmişlerdir.42 Tutrakan kasabasından alınan bir bilgide ise, Tutrakan'da bütün Müslüman-Türklerin Bulgarların ellerinden şehit olacağı günü bekledikleri ve hergün birkaç kurban

verdikleri yolundadır. Ayrıca Tutrakan'a bağlı Maksutlar köyünde Bulgarlar tarafından yağma edilmedik ev, ırzına geçilmedik genç kız kalmadığı da bildirilmektedir.43

Bulgarlar, savaş sırasında ellerine geçirdikleri Osmanlı esirlerine de masum halka revâ gördüklerinden farklı davranmamışlardır. Nitekim Eski Zağra'da ele geçirdikleri 3000 Osmanlı esirini gaddarâne bir şekilde katletmeleri üzerine halk heyecana kapılmıştır.44

Balkan Savaşı sırasında da Müslüman-Türklere dinî baskı uygulanması yoluna gidilmiş, bunun sonucunda Türklere ait camiler, mescitler kapatılmış, bazı camiler kiliseye çevrilmiştir.45 Nitekim Selânik'te bulunan Ayasofya Camii'ni kiliseye çevirmeleri sırasında kendilerine karşı geldikleri bahanesiyle, katliama da başlanmış ve bunun sonucunda 500 kişi Bulgar askerlerinin açtığı ateş sonucu öldürülmüştür.46 Varna'da Bulgarların müezzinleri minareye çıkarmamaları yüzünden, ezan okumak mümkün olmamıştır.47 Bunun yanında pekçok köy ve kasabada ahaliye zorla din değiştirilmeye çalışılmıştır. Bulgarlarca yapılan dinî baskılar isim değiştirme şeklinde de olup, kendilerine verilen Hıristiyan isimlerini söylemeyen Türklere para ve idam cezası uygulanmaya başlanılmıştır.48

Balkan Savaşı sırasında Türklere karşı uygulanan baskı ve zulümlerde ekonomik çıkarlar da yatmaktadır. Nitekim Bulgaristan'daki Müslüman halk bu gaye ile de göçe mecbur edilmiş, bu sayede buralarda Türklerin sayısı gittikçe azalmıştır. Sınıra yakın yolları keşfe memur Yüzbaşı Cemil Efendi'nin bu konuda verdiği bilgi dikkate şayandır. Cemil Efendi, 2 Ağustos 1913 tarihli raporunda; "Bulgarların bu civarları istilâsından 15-20 gün sonra Türk köylerinde mezâlimin başladığı ve Bulgar hükûmetinin Hıristiyanları, Müslümanları katletmek, kalanlarını hicrete mecbur etmek suretiyle, arazi ve mallarının kendilerine kalacağını bildirmesi pekçok masum insanın öldürülmesine sebep olmuştur" denilmektedir. Gerçekten de Bulgaristan hükümeti Batı Trakya'daki Müslüman ve Rum ahalinin içine 120.000 Bulgar göçmeni yerleştirmiştir.49

Görüldüğü üzere bu savaşta da, Bulgarların Türklere karşı uyguladıkları mezâlim zâhirî olarak, tıpkı 35 sene öncesi gibi, zulümler, dinî baskılar ve ekonomik sebeplere dayandırılmış, gerçekte ise "tek millet" yaratmaya çalışmak olmuştur. Böylece Balkan müttefikleri, dört-beş asırdan beri mesut bir hayat sürmek müsaade ve imkânı veren Türklere karşı belki de minnetlerini bu şekilde göstermek istemişlerdir.

Balkan Savaşı sırasında müttefiklerce, yarım milyon civarında Müslüman-Türk katledilmiş,50 bir o kadarı da daha güvenli gördükleri yerlere göç etmişlerdir.51 Ayrıca yine söz konusu savaş sırasında Türklerin yanı sıra, pek çok Müslüman olmayan unsur da mezâlimden kurtulmak için göç etmek zorunda kalmıştır.52

C. Balkan Savaşı'ndan Günümüze Bulgar Mezâlimi

Balkan Savaşı'ndan itibaren, geçmişteki hatalarını tekrarlayan Bulgar yönetimi, 9 Eylül 1944 tarihinde, komünist rejimin kurulmasından sonra da, Türklere karşı aynı tutumunu devam ettirmiştir.

Komünist rejim, önceki dönemlerde takip edilen siyaseti genelde tenkit etmesine rağmen, Büyük Bulgaristan hayalini sürdürmekten de imtinâ etmemiştir. Bu tarihten itibaren de Bulgaristan hükûmeti "Büyük Bulgaristan" hayalini gerçekleştirebilmek için öncelikle suni bir "Komünist-Bulgar-Slav Toplumu" yaratma hedefini gütmüşlerdir. Bu yüzden "Tek Millet (Edina Natsiya)" teorisini ortaya atmışlar ve ülkelerinde azınlık olarak yaşayan başta Türkler olmak üzere, Makedonlara, Romenlere, Sırplara ve Arnavudlara karşı "Kaynaşma" tezi altında isim, din ve dillerini zorla değiştirme yoluna giderek, tek bir Bulgar toplumu yaratmaya çalışmışlardır.53 Nitekim bu düşüncenin neticesinde, 1945 yılından sonra, bunu uygulama safhasına geçildi ve özellikle Müslüman-Türklere karşı insanlık dışı ve hukuka aykırı soykırım bir kez daha tekerrür ettirildi.54

1956 yılında Todor Jivkov'un iş başına getirilmesinden sonra, Bulgaristan'ın Türklere karşı yürüttüğü politika, aleyte olarak, daha da değişmiştir. Nitekim Jivkov döneminde, Bulgar anayasalarıyla milletlerarası ve ikili antlaşmalarla tanınan haklar önce kısıtlanmış, sonra ise tamamen kaldırılmıştır. Bu kısıtlama özellikle eğitimde de görülmüş, ilk olarak 1959'da Türk azınlık okulları tamamen kapatılmış ve Türkçe seçmeli ders olarak haftada 2 saate indirilmiştir. 1974 yılında ise bu uygulamaya da son verilmiştir.55

1968-1972 yılları arasında, Bulgarlar, Bulgarlaştırılmayı kabul etmeyen çok sayıda Türkü katletmekten geri durmamışlardır. 14 Mart 1972 tarihinde en şiddetli boyutlara ulaşan bu hareket, aynı yılın sonlarına kadar devam etmiştir.56 Uygulamanın tatbikatında, isim ve dinlerini değiştirmedikleri için Rodoplar, Deliorman ve Dobruca'da kadın, çocuk, erkek ayırmaksızın çok sayıda Türk hunharca öldürülmüştür. 1970 yılında yapılan katliamlarda 17.000 Türk vahşice öldürülmüştür. Ayrıca sadece Meriç Barajı'nda 1000 kişinin cesedi toplu olarak bulunmuştur.57 14-18 Mart 1972 günleri arasında Rodoplarda meydana gelen toplu işkence, öldürme ve tecavüz olaylarından dolayı ormana sığınmak zorunda kalan Türklerin ısrarlı takibi sonuç vermeyince, Bulgar gizli servis yetkililerinin emriyle, 18-20 Haziran günü Türklerin sığındığı ormanlara uçaklarla zehirli gaz püskürtülmüş, bunun sonucunda da 8-10 bin civarında Türk ölmüştür.58

Ancak Bulgaristan'ın bu hunharca cinayetlerini Libya'nın protesto etmesi ve Yugoslav televizyonu dünya kamuoyuna duyurmasına rağmen, Türkiye'nin 1970 olaylarına sessiz kaldığı görülmektedir. Nitekim Türkiye'nin sessizliği Bulgaristan yöneticilerine kuvvet vermiş olacak ki, baskı daha da artmıştır.59 Sonuçta Bulgaristan'da yaşayan Türk topluluğu 1972 yılında toplu sürgün, katliam, işkence gibi 20. yüzyıl insanlık dünyasının utanacağı her türlü uygulamalara maruz kalmıştır. Bu son Bulgarlaştırma kampanyasında da 15-20 bin civarında Türk katledilmiş, 558.325 Müslüman-Türkün ismi değiştirilmiş, isimlerini değiştirmekte direnenlerden 48.073 kişi işten atılmış, çok sayıda öğrencinin Bulgar adını almadığı için okullardaki kaydı silinmiştir, pekçok kişinin de diploması, nüfus cüzdanı, ehliyeti iptal edilmiştir.60

Bulgaristan bütün gayretlerine rağmen sürdürdüğü Türkleri Bulgarlaştırma siyasetinde arzuladığı sonucu elde edememiştir. Bu yüzden 1984-85 yıllarında, Bulgaristan'da Türklere karşı sürdürülen baskılar bütün ülke çapında tekrar şiddetlenmiş ve bir milleti yok etme hareketine

dönüşmüştür. Bulgar yöneticileri, Türklere karşı geçmişte uyguladıkları baskı ve zulmü aynen devam ettirmenin yanında, geçmişte elde ettikleri tecrübelerden de faydalanarak, yaptıklarını belgeleyecek bir iz, bir delil bırakmamak için aşırı gayret göstermişlerdir. Fakat burada şunu tekrar dile getirmeliyiz ki, bu durum ne dünya, ne de Türk kamuoyunda yeterince duyulamamış veya duyarsız kalınmıştır.

İşte bu ilgisizlikten de cesaret alan Bulgarlar 1984 yılının Şubat ayından itibaren tekrar Bulgarlaştırma kampanyasına başlamışlardır. Kasım ayında şiddete başvurularak hız kazanan bu hareket neticesinde Güney ve Güneydoğu Bulgaristan'da 1 milyondan fazla Türkün ismi zorla değiştirilmiştir.61

Gelişmeler üzerine, 1985 yılı Ocak ayı başlarında dönemin Cumhurbaşkanı, Bulgar Devlet Başkanı Todor Jivkov'a yazılı bir mesaj göndererek, Türklere Bulgar adları verilmesi hareketinden vazgeçilmesini dostça rica etti. Ancak bu mesaja Jivkov diğer Türk bölgelerine de silahlı saldırı emriyle cevap vermiş ve bu şekilde binlerce Müslüman-Türk katledilmiştir. Türk kasaba ve köy sakinlerinin Bulgarlaştırılıp, yok edilmeleri harekâtı 1985 yılı Şubat ayında tamamlanmıştır,62 işkence, zulüm, zehirli gaz gibi kanlı hadiseler neticesinde yaklaşık birbuçuk milyon Türkün Bulgarlaştırılması tamamlanmıştır.63

Bulgar hükûmeti 1989 yılında da benzeri vahşetlere devam etmiştir.64 Bu dönemde Türkler, kendilerine yapılan zulmü dile getirmek amacıyla, çeşitli bölgelerde sessiz yürüyüşler yapmışlar, insanca yaşama hakkı talep etmişlerdir. Ancak bu haklı ve yasal hareketleri bile Bulgar hükûmetini tedirgin etmiş ve bunun sonucunda Türkler dövülmüş, işkencelere tâbi tutulmuş ve öldürülmüşlerdir.

20-21 Mayıs günlerinde artan baskılar neticesinde Türkler dört ayrı kasaba ve köyde toplam 35 kişilik bir kınama yürüyüşü gerçekleştirmişlerdir.65 Bu yürüyüş sırasında da Bulgar askerleri, yine kadın, çocuk demeden, göstericilerin üzerine ateş açmışlar ve çok sayıda Türkün ölmesine neden olmuşlardır. Bu olayın ardından Bulgaristan Devlet Başkanı Jivkov televizyonda; "Türkiye'yi Bulgaristan'da yaşayan ve Türkiye'ye göçmek isteyen bütün Müslümanlara sınırlarını açmaya davet ediyorum…" şeklinde yaptığı konuşmadan sonra, devletlerarası hukuka aykırı olarak, Bulgaristan'da yaşayan binlerce Türkün mal varlıklarına el konularak, sınır dışı edilmeye başlanmıştır. Öyle ki, 21 Ağustos 1989 tarihine kadar sınırdışı edilen Türklerin sayısı 310 bine ulaşmıştır.

Sonuç

Türklerin önce Anadolu'ya, daha sonra ise Balkanlar ve Avrupa içlerine kadar ilerleyip, buraları yurt edinmesiyle başlayan "Şark Meselesi", Avrupa devletleri açısından, önce Türklere karşı Avrupa topraklarını nasıl koruyabilmek, 1683 Viyana bozgunundan sonra ise, Türkleri Avrupa topraklarından nasıl atabilmek üzerinde şekillenmiştir.

Bu mesele ışığı altında, 18. ve özellikle de 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin uğradığı mağlubiyetler karşısında, Balkanlar'daki Osmanlı toprakları işgal edilmiş ve buralarda yaşayan çok sayıda Müslüman-Türk, başka devlet veya milletlerin esâreti altına girmiştir. Nitekim bu kanlı

savaşlarda, Rus ve Bulgar mezâlimi çok ağır boyutlara ulaşmıştır. Özellikle 93 Muharebesi'nin ilk günlerinden başlayan ve Balkan savaşlarında da, daha öncekilere rahmet okutacak seviyeye ulaşan, Türk halk kitlelerine karşı girişilen acımasız katliâm, gayr-i insanî mezâlim haline dönüşmüştür.

Bulgaristan'ın kurulduğu ilk günlerden itibaren, Bulgaristan tabir edilen bölgede, homojen bir vatan yaratmak hususunda her türlü vasıtaya başvurmuş olduğunu görmekteyiz. Bunun için de topraklarında yaşayan Türkleri kovmak, soykırıma tâbi tutmak, sindirmek, kültürünü yok etmek ve bu sayede Bulgarlaştırmak gibi uygulamaları devlet siyaseti haline getirmiştir. Bu siyaset de bazen son derece şiddetli baskılarla, bazen de biraz daha yumuşatılmış bir şekilde, ama bir süreklilik arz ederek, 20. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Böyle bir siyasetin takip edilmesinde başta Rusya olmak üzere, diğer bazı Avrupalı devletlerin de rolü olduğu unutulmamalıdır. Geçmişte Bulgar hükûmeti tarafından Türklere karşı yapılan insanlık dışı ve hukuka aykırı faaliyetlere seyirci kalan ülkeler, gelecekte de kendilerine karşı aynı tutumda bulunabilecek, Bulgaristan benzeri başka bir ülkenin çıkabileceği gerçeğini gözden uzak tutmamalıdırlar.

DİPNOTLAR

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 192 v. d.

2 Bulgar kökeni hakkında bkz. Akdes Nimet Kurat, "Bulgaristan", İA, s. 796; Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, c. I, İstanbul 1971, s. 149-151; Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 89; İlker Alp, Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlimi (1878-1989), Ankara 1990, s. 10 v. d.

3 Bulgaristan'da Türkler tarafından yapılan sanat eserlerinden bazı örnekler için bkz. Kâmuran Özbir, Bulgar Yönetimi Gerçeği Gizleyemez, İstanbul 1986, s. 6 v. d.

4 Balkanlar'da Panslavizmin doğuşu ve yayılması hakkında bkz. Süleyman Kocabaş, Avrupa Türkiyesi'nin Kaybı ve Balkanlar'da Panislavizm, İstanbul 1986.

5 Osmanlı Devleti bağımsız Bulgar kilisesinin kurulmasını bundan on yıl sonra, 11 Mart 1870'te kabul etmiştir. Bkz. Rifat Uçarol, Siyasî Tarih, İstanbul 1995, s. 324.

6 Söz konusu ikinci isyanda 700 köyün katılması plânlanmışken, sadece 55 köy katılmıştır. Bkz. B. Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XII, İstanbul 1989, s. 95 v. d. 1867 isyanı için bkz. Ahmed Refik, "1282 Bulgar İhtilâli", T. T. E. M., Sayı 9, s. 137-167. Bu isyanlar hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat, Haz. İsmet Miroğlu, c. I, İstanbul 1983, s. 80 v. d.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII, s. 83-98.

7 Ayastefanos ve Berlin Antlaşması için bkz. M. Celâleddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat. Ayrıca bkz. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), c. I, Ankara 1953, s. 387 v. d.

8 Şarkî Rumeli vilâyetinin kurulması ve Bulgaristan'a ilhakı hakkında bkz. Mahir Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, Ankara 1992.

9 E. Ziya Karal, a.g.e., c. VIII, Ankara 1983, s. 105 v. d. Balkan Savaşı'ndan sonra ise, Bulgaristan Batı Trakya ve Rodoplar bölgesinde dokuz Türk sancağını daha topraklarına katmış (bu sancaklar Kırcaali, Eğridere, Koşukavak, Darıdere, Mestanlı, Ortaköy, Dövlen, Paşmaklı ve Nevrekop olup, Türk nüfus oranı %90'lara ulaşmaktadır) ve topraklarını 111.000 kilometrekareye çıkarmıştır. Bkz. Bilâl Şimşir, Bulgaristan Türkleri, s. 17; İlker Alp, a.g.e., Ankara 1990, s. 1.

10 Ahmet Halaçoğlu, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-13), Ankara 1995, s. 11.

11 Zaten Tapu Defterleri o yıllarda Balkanlar'da Türk nüfusun çoğunluğu teşkil ettiğini ispatlamaktadır. Bunun için bkz. Münir Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", Türkiyat Mecmuası, c. X, İstanbul 1954, s. 299-312.

12 Bilal Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, c. II, Ankara 1970, s. CLXVII.

13 Bu rapor Doksanüç Harbi'nin başlamasından hemen önce hazırlanmıştır. Bkz. İlker Alp, a.g.e., s. 3.

14 Bu savaş sırasında ve sonrasında Rumeli'den Anadolu'ya göçler hakkında bkz. Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara 1994.

15 Buna göre Eskicuma'da %82, Pravadı'da %62.3, Razgrad'da %68. 8, Rusçuk'ta %52.4, Silistre'de %71, Şumnu'da %67.9 Müslüman nüfus bulunmaktaydı. Bkz. Bilâl Şimşir, "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", Bulgaristan'da Türk Varlığı, I, Ankara 1987, s. 49.

16 İlker Alp, Bulgar Mezâlimi, s. 4.1926 yılı sayımında Bulgaristan'a etnopolitik açıdan bakıldığında, Bulgarlar %84.1, Türkler ise %10.7 olarak gözükmektedir. Bkz. Richard Busch-Zantner, Bulgarien, Leipzig 1941, s. 38.

17 Son dönem nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlker Alp, Bulgar Mezâlimi, s. 7; Bilal Şimşir, "Bulgaristan Türkleri", Türk Kültürü, Sayı 263, Ankara Mart 1985, s. 138 v. d.; Tarık Somer, Bulgaristan'da Türkler Semineri II, Açış Konuşması, Ankara 20-22 Mart 1986, s. 4.

18 Bulgarların silahlandırılmaları sonucu, Bulgar çeteleri teşkil edilmiş ve bu çeteler Rus ordusunu takip ederek, Rumeli'ye girmişler ve silahsız, suçsuz Türk ahaliye saldırmışlardır. Bu kanlı hareketin sebebi sorulduğunda ise; "Bulgar halkının kendiliğinden galeyana gelip Türklerden intikam almış ve bunun önüne geçilememiş olduğu" ileri sürülmüştür. Bkz. Nedim İpek, a.g.e., s. 15 v. d.

19 Bu sırada Bulgarlar kendi mezâlimlerine bütün Hristiyanları ortakmış gibi göstermeye çalışmışları, işgal bölgelerindeki Hıristiyanlara karşı Türklerin bir misillemede bulunmaları ihtimalini

gündeme getirmişse de, Bâb-ı Âli, Hıristiyanları korumak için muhtemel bütün tedbirleri almıştır. Nedim İpek, a.g.e., s. 16; L. Bernhard, Les Atrocites Russes en Bulgarie et en Armenie Pendant la Guerre de 1877, Berlin 1878, s. 29.

20 Bu haberler özellikle Avusturya ve Macaristan gazetelerinde yer almaktadır. Bkz. Nedim İpek, a.g.e., s. 17.

21 Bu sayede Türk muhâcirlerin geri dönmeleri önleneceği gibi, dönenlerin ise tekrar göç etmelerine sebep olacağı düşünülmüştür. Bkz. Bilal Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, II, s. CLXXV.

22 Bilal Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, II, s. CLXXVII. Ayrıca bk. Nedim İpek, a.g.e., s. 20.

23 Bilal Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, I, s. 216-222.

24 Nedim İpek, a.g.e., s. 21. Bu konuda ayrıca bkz. İlker Alp, Bulgar Mezâlimi, s. 22 v. d.

25 Nitekim bu çeşit belge ve bilgiler oldukça çoktur. Bunun için bkz. Zeynep Kerman, Haziran-Temmuz ve Ağustos 1877, Rusların Asya'da ve Rumeli'de Yaptıkları Mezâlim, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987, s. 228-56 (Bu eser, Osmanlı Devleti tarafından 1877 yılında neşredilen "Atrocites Russes en Asie et en Roumelie Pendant Les Mois Juin-Juillet et Août 1877" adlı kitabın tercümesi olup, 217 adet vesikayı ihtiva etmektedir).

26 Bu da göstermektedir ki, Bulgarlar sadece Müslümanlara değil, kendi ırkından olmayan bütün toplumlara hunharca davranmışlardır. Bkz. ATASE Arşivi, K. 587, D. 43, F. 1-42/45.

27 Nedim İpek, a.g.e., s. 27.

28 Zeynep Kerman, a.g.e., s. 14.

29 Nedim İpek, a.g.e., s. 17.

30 Nitekim bu konuda arşivlerimizde pek çok belge ve fotoğrafın yanı sıra, pek çok da kitap kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları için bkz. Bilâl Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, c. I-II-III.; İlker Alp, Bulgar Mezâlimi; Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri; Zeynep Kerman, Haziran-Temmuz ve Ağustos 1877, Rusların Asya'da ve Rumeli'de Yaptıkları Mezâlim; Ahmet Maranki, Balkan Mezâlimi, İstanbul 1993.; Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da Millî Mücadele, c. I, Ankara 1987; Bilal Şimşir, Bulgaristan Türkleri; Türk Kültürü Dergisi, Bulgaristan Türkleri Sayısı, Ankara Mart 1985.

31 Nedim İpek, a.g.e., s. 40.

32 Bulgarlar bu sıralarda birçok köyde Türk gençlerini gece evlerinden toplamışlar, kadınların feracelerini çıkartmışlar, alkol içirip, namuslarını kirletmişlerdir. Nitekim bu durumu kabullenemeyen pek çok kadın, tecavüze uğramamak için su kuyularına atlamayı tercih etmişlerdir. Bkz. Nedim İpek, a.g.e., s. 133 v. d.

33 Balkan Savaşı sırasındaki Rumeli'den Türk göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), Ankara 1995.

34 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 32 (9 Kasım 1912 tarihli Hikmet Gazetesinden naklen)

35 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 32.

36 BA, BEO, nu. 306726, 314867, 16 Temmuz 1329 (29 Temmuz 1913)

37 BA, BEO, nu. 309586, 27 Teşrîn-i sânî 1328 (10 Aralık 1912).

38 Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, İstanbul 1329, s. 19.

39 Bu bilgi Selânik'te bulunan tarafsız devletlerin konsoloslarınca verilmiştir. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 33. Siroz'daki katliam için ayrıca bkz. Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, s. 22, 62.

40 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 33.

41 Bu bilgiler "Bulgar Vahşet ve Mezâlimi Resmî Vesikalar" başlığı altında verilmektedir. Bkz. İkdâm, nu. 5922, 13 Ramazan 1331/3 Ağustos 1329 (16 Ağustos 1913), s. 3.

42 Söz konusu 15 köyde 2420 hane olup, toplam 12.600 nüfus bulunmaktaydı. Bkz. İkdâm, aynı yer.

43 Türk-İslâmların Üzüntüleri Bulgar Vahşetleri, Sad. ve Ek Bilgileri Yazan H. Adnan Önelçin, İstanbul 1986, s. 27 v. d. Kitapta ayrıca Niğbolu, Filibe, Varna, Dobruca ve daha pekçok Müslüman-Türk köy ve kasabasında yapılan mezâlim anlatılmakta ve mezâlimler "Hz. Adem çağından beri dünyada örneği görülmemiş pek acıklı, elem verici vahşet içinde vahşet" olarak gösterilmektedir.

44 BA, BEO, nu. 315493 (306726, 315267), 7 Ağustos 1329 (20 Ağustos 1913).

45 Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, İstanbul 1329, s. 19. Bulgarlarca Çatalca'da camilere yapılan saldırılar ve muameleler hakkında bkz. BA, BEO, 310764, 31 Kânûn-ı sânî 1328 (13 Şubat 1914).

46 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 41.

47 Türk-İslâmların Üzüntüleri Bulgar Vahşetleri, Sad. ve Ek Bilgileri Yazan H. Adnan Önelçin, s. 23.

48 Kadın ve erkeklerin giyeceklerine de müdahale eden Bulgarlar, fesle gezmeyi yasaklamışlardır. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 42.

49 Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 43. Müslüman-Türk halkın mal ve ürünlerine Bulgarlarca el koyulması hakkında bkz. Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, s. 67 v. d.

50 Bunun için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 44 ve bkz. Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, s. 25.

51 Balkan Harbi sırasındaki mezâlimler hakkında da arşivlerimizde ve dönemin yayın organlarında pek çok belge ve bilgi mevcuttur. Ancak konu hakkında yazılmış kapsamlı eserler için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e.; Türk-İslâmların Üzüntüleri Bulgar Vahşetleri, Sad. ve Ek Bilgileri Yazan H. Adnan Önelçin, İstanbul 1986; Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Türkiye Uyan, İstanbul 1329; İlker Alp, Bulgar Mezâlimi.

52 Balkan müttefiklerinden Sırplar ve Karadağlılar Arnavutlara, Yunanlılar Musevî ve Bulgarlara, Bulgarlar da Musevî, Rum ve Ermenilere büyük ölçüde zulüm yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 63 v. d.

53 İlker Alp, a.g.e, s. 181.; Hasan Şenyurt, "Bulgaristan Türklerinin Dramı I", Türk Kültürü, Bulgaristan Türkleri Sayısı, Sayı 263, Ankara Mart1985, s. 224.

54 Bulgaristan'da yaşayan Türkler, Devletler Hukuku'na göre, azınlık statüsündedirler ve antlaşmaların kendilerine tanıdığı azınlık haklarından istifade ederler. Türk azınlığın ahdî durumu Bulgaristan'ın kurulduğu tarihten beri vardır ve günümüzde de devam etmektedir. Yani bir başka deyimle Bulgaristan'daki Türkler sorunu sadece Bulgaristan'ın iç sorunu değil, ikili ve çok taraflı anlaşmalara göre, Türkiye'nin de Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık üzerinde söz hakkı bulunmaktadır. Bulgaristan Türk azınlığın ahdî durumuyla ilgili Devletler Hukuku hakkında bkz. Bilâl Şimşir, "Bulgaristan Türk Azınlığın Ahdî Durumu", Türk Kültürü, Sayı 264, Ankara Nisan 1985, s. 241-278. Ayrıca bkz. Hamza Eroğlu, "Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu", Bulgaristan'da Türk Varlığı, I, Ankara 1987, s. 15-46.

55 Kasım Yargıcı-Selahaddin Galip, "Bitmeyen Göç Dinmeyen Sızı", Güneş, 12 Haziran 1989, s. 4. Ayrıca bkz. Kâmuran Özbir, Bulgar Yönetimi Gerçeği Gizleyemez, s. 41.

56 Bu dönemdeki Bulgarlaştırma faaliyeti, Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 17 Temmuz 1970 tarihinde aldıkları "Gizli tedhiş ile milliyet ve din değiştirme" kararı doğrultusunda uygulanmıştır.

57 M. Abdülhalûk Çay, "Bulgaristan Olayları ve Türk Meselesi", Türk Kültürü, Sayı 263, Ankara Mart 1985, s. 154.

58 Ölen Türklerin cesetlerinin bir kısmı ortalıkta kalırken, çoğunun cesetleri de nehirlere, barajlara atılmıştır. Mesela Dospat'taki barajda 1850 kadar Türk cesedinin atılmış olduğu belirtilmektedir. Bkz. İlker Alp, a.g.e., s. 192.

59 Abdulhalûk Çay, a.g.m., s. 155.

60 1970 yılında Bulgarca yapılan baskı ve zulümlere örnek için bkz. İlker Alp, a.g.e., s. 187 v. d.

61 İlker Alp, a.g.e., s. 226.

62 Türk Kültürü, Bulgaristan Türkleri Sayısı, Sayı 263, Ankara Mart 1985, s. 130-131.

63 Bu sayı Yugoslavya'nın Üsküp şehrinde Türkçe olarak yayınlanan Birlik gazetesine göre 2 milyon Türk, 500 bin Çingene ve 200 bin Makedon olarak geçmektedir. Bkz. İlker Alp, a.g.e., s. 227.

64 Konu hakkında dönemin yayın organlarından birinde çıkan bir dizi yazıdaki başlık XX. yüzyıl dünya kamuoyunun olaya bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Yazıda; "Bulgar yöneticileri, 93 Harbi ve Balkan Harbi'nden sonra yaptıkları göçe zorlama senaryolarını bugün yine tekrarlıyorlar. 19. yüzyılda onları seyredenler, şimdi de aynı roldeler. Devlet olduğunu iddia eden bir ülkenin yurttaşlarının bir bölümüne yaptığı utanç verici muameleyi donuk gözleriyle, seslerini çıkarmadan, Türklerin yokluğuna kendilerini inandırmaya çalışarak seyrediyorlar…" Bkz. Kasım Yargıcı-Selahaddin Galip, "Bitmeyen Göç Dinmeyen Sızı", Güneş, 12 Haziran 1989, s. 4.

65 Bu kasaba ve köyler, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda Şumnu'ya bağlı Mahmuzlar kasabası (yürüyüşe katılan 10 bin kişi), Bohçalar köyü (yürüyüşe katılan 15 bin kişi), Hezergrad (yürüyüşe katılan 5 bin kişi) ve Dulova'dır. (yürüyüşe katılan 5 bin kişi) Ayrıca diğer yerlerde de binlerce Türk artan baskılara karşı kınama yürüyüşü yapmıştır. Bkz. Türkiye Gazetesi, 23 Mayıs 1989.

Teşkilât-I Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal / Dr. Vahdet Keleşyılmaz [s.316-320]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluşu istisnai veriler dışında genellikle anılara dayalı olarak aydınlatılmaya çalışılmış bir konudur. Örgütün kuruluşundan I. Dünya Savaşı sonuna kadar geçen süreçteki başkanları da şimdiye kadarki çalışmalarda kesin ve doğru olarak belirlenmiş değildir. Bu makalede kendi belgelerine istinaden Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluşu, başkanları ve Atatürk'ün örgütle ilgisi konusuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Bir arşiv dosyasındaki verilere göre Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluş tarihi ve sonrasındaki süreçte başkanları şöyledir:1

Teşkilât-ı Mahsûsa Dairesi'nin ibtida teşkili: 17 Teşrin-i Sani 329 (30 Kasım 1913)

Süleyman Askerî Bey'in Irak'a azimeti: Teşrin-i Evvel 330 nihayesi

Halil Bey'in I. Kuvve-i Seferiye ile hareketi: 6 Kanun-ı Evvel 330

Cevad Bey'in infiraketi: Mayıs 331 içinde

Ali Bey'in teslim alması Mayıs 331 içinde

Ali Bey'in hastalanması: 24 Teşrin-i Evvel 334

Ali Bey'in vefatı: 31 Teşrin-i Evvel 334

Hüseyin Tosun Bey'in memuriyeti: 31 Teşrin-i Evvel 334

Dairenin ılgası 15 Teşrin-i Sani 334

Yukarıdaki verilere göre 30 Kasım 1913 tarihinde kurulan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başkanlık görevinde sırasıyla Süleyman Askerî Bey (Enver Paşa'nın amcası), Halil Bey (Kızanlıklı), Cevad Bey (Tunuslu), Ali Bey (Başhamba) bulunmuşlardır. Mütareke dönemindeki tasfiye sürecinde ise Hüseyin Tosun Bey görev almıştır. Ancak yukarıdaki verilere dayanarak bu belirtiklerimiz akademik kaygıların önde olduğu bir çalışmada mutlaka belgelerle desteklenmesi gereken bilgilerdir. Çünkü arşiv dosyalarında yer alan tüm veriler değerlendirilebilir olmakla birlikte aynı nitelikte değildir. Gerçi yukarıdaki bilgilere dayanak olarak bir arşiv belgesi numarası ilgili notta gözükmektedir. Fakat bir arşiv dosyasının içinde yer aldığı için tasnif esnasında dosyadaki her şey gibi numaralandırılmış olması anılan verilerin niteliğinin sorgulanmasına engel değildir. Hatta bu şüpheci yaklaşım bilimsel nesnellik arayışının bir gereğidir:

Yukarıdaki bilgiler yaşananlardan istemsiz olarak geriye kalan bir nesneden elde edilmiş değildir. Bundan dolayı, bu bilgiler sıralanmadan önce, 'arşiv belgelerine göre' değil 'bir arşiv dosyasındaki verilere göre' açıklamasına özellikle yer verilmiştir. Çünkü anılan verileri içeren nesneler tarihe tanıklık etmekle birlikte, arşiv numaralarına rağmen belge olarak nitelenmez. Yalnızca arşiv numaraları olduğu için değinilen bilgileri -pek masumane olsa da- okuyucuyu yanıltabilecek bir şekilde (belgelere dayalı olduğu doğrultusunda) sunmak doğru olmaz. Böylesine masumane bir yanılma/yanıltma söz konusu ise, her bilimsel çalışmada olabileceği gibi tadil, ikmâl ve tashih suretiyle belki yazarın kendisi belki de bir başkası tarafından gereken düzeltmeler yapılmalıdır. Bunun aksine bir tutum akademik kaygıların göz ardı edilmesi demektir. Bu da ortaya çıkacak ürünün bilimselliğinden şüphe duyulmasını gerektirir.

Anılan bilgiler her hangi bir makama her hangi bir nedenle iletilmesi gereken bir bilgi notu olarak hazırlanmış da değildir. O halde üzerinde çalışılmış olan malzemeyi nasıl tanımlamak gerekir? Bu soruya verilebilecek olan doğru karşılık, anılan malzeme bilinçli olarak bırakıldığından ötürü, 'tarihe düşülen bir not' olsa gerektir. Gerçi bahsedilen isimler ve tarihler her hangi bir öznel değerlendirmeyi içermeyen veriler olduğundan bunların doğruluk derecesini yazı konusuyla ilgili belgeler üzerinde sabır ve titizlik gerektiren bir çalışmayla aydınlatmak mümkündür. Nitekim yaptığımız çalışmalar isimlerin kesin olarak doğru ve sıralamasının da uygun olduğunu ortaya koymaktadır.2 Görev devir teslimlerinin yine belirtilen zamanlamaya paralel olarak gerçekleştiği de bu çalışmalarla doğrulanmaktadır. Fakat Teşkilât-ı Mahsûsa neden kurulmuştur sorusunun yanıtını şüphesiz anılan isim ve tarihlerden çıkarmak mümkün değildir. Bu da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Gerçi isim ve tarihleri içeren dosyada savaşın sonunda yazıldığı kesin olan öznel ve genel nitelikli bir değerlendirme mevcuttur.3 Fakat bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluş nedenini içermeyen ve savaşın sonucunun da yarattığı duygusallıkla tarihe düşülmüş bir nottur. Ancak yaşanandan geriye istemsiz olarak kalan Teşkilât-ı Mahsûsa belgeleriyle örgütün ortaya çıkışını ve bunun nedenini somut olarak saptamış bulunuyoruz:4

Balkan Savaşlarının ardından "zuhur ettirilen Garbî Trakya hükûmet-i muvakkatası" Cemal Paşa'nın oralara gelerek bu havalinin tesliminin Osmanlı Devleti'nin çıkarı gereği olduğunu anlatması üzerine sona erdirilmiştir. Ali Fuat Bey ve arkadaşları Bulgarlar aleyhinde çalışmak üzere önlerine düştükleri halkın -vicdanları haricinde- Bulgarlara kolaylıkla teslim olmalarını sağlamışlardır.

Batı Trakya Bulgaristan toprağı olduktan sonra Müslüman halkı ezdirmemek maksadıyla İskeçe'de Cemil, Halim ve Fuat Beyler, Gümülcine'de Sadık ve Arif Beyler, Dedeağaç'ta Rıza Bey sivil bir surette bulunarak çalışmışlardır. Bu sırada 329 senesi Kanun-ı Evvel'inde Bulgaristan'da yapılan seçimlerde Radoslavof partisi çoğunluğu sağlayamamıştır. Fakat -Osmanlı hükûmetine olan dostluğuna istinaden- işgal ettiği Batı Trakya'dan Türk komitesinin yapacağı etkiyle çıkacak millet vekillerinin kendi tarafına katılmasıyla konumunu korumak hususunda Türk komitesinin reisi olan Süleyman Askerî Bey'le yaptıkları müzakerede sağlanan muvafakat üzerine -on altısı Türk olmak üzere- otuz iki milletvekilinin Radoslavof Partisine iltihakıyla bu parti Sobranya'da iktidarını muhafaza edebilmiştir. Bu şekilde Türk komitesi, Osmanlı hükümetine dost bir kabinenin Bulgaristan'da

işbaşında kalmasını sağlamak gibi ilk ve en mühim hizmeti yapmıştır. Fakat Bulgarlar bu yapılan hizmeti unutmaktan gecikmemişlerdir. Sobranya'da varlıklarının temini işi sona erer ermez İskeçe, Gümülcine ve Dedeağaç'taki Türk komitesi mensuplarını birer birer sınır dışı etmeye başlamışlar ve o zamanlar izinli olarak Türkiye'de bulunanlarının da Bulgaristan'a dönmesine müsaade etmemişlerdir.

330 senesi Haziranı'na (1914 senesi Haziranı'na kadar) bu keşmekeş devam etmekle beraber henüz Bulgarların sınır dışı etmeye muvaffak olamadıkları, İskeçe'de Halim, Gümülcine'de Arif Beyler Süleyman Askerî Bey'in emriyle silahlı olarak balkana çıkmışlardır. Bu kişilerin, nedensiz hiç kimseye ilişmemek suretiyle balkanda gezdikleri sırada I. Dünya Savaşı çıkmış ve yine Bulgarlarla anlaşmak imkânı hâsıl olmuştur. Bulgar komitecileri Sırbistan'da çalışırken oradaki Türkleri elde etmek üzere Bulgarlar Süleyman Askerî Bey'e müracaat ederek Türk komitesinden yardım istemeye mecbur kalmışlardır. Böylece Bulgaristan'da Rodoslavof'un himaye ettiği Protokerof partisi komitesi ile Türk komitesini idare eden Askerî Bey arasında uzlaşma sağlanarak müştereken Sırbistan ve Yunanistan aleyhine çalışmak kararı alınmıştır.

Türk Komitesi'nin maksadı zahiren Sırbistan ve Bulgaristan'da Bulgar komitecileriyle işbirliği yaparak oradaki Müslümanları Bulgaristan emelleri doğrultusunda çalıştırmak ve sonuçta Makedonya muhtariyetini sağlamaktı. Gerçekte ise anılan maksat uğruna çalışmakla birlikte Bulgaristan'dan Osmanlı hükûmetine bir zarar gelmeyecek surette Bulgaristan dahilindeki Müslümanları da örgütleyip her iki amaç için çalışılarak bütün Türkleri Osmanlı hükûmetinin çıkarlarına hizmet ettirmek idi.

Makedonya muhtariyetini sağlamak için Türk İhtilal Komitesi adıyla yapılan talimat gereğince Bulgarlarla birlikte çalışılırken işin Yunanistan kısmı Süleyman Askerî Bey tarafından Ali Fuat Bey'in uhdesine verilmiştir. Doğrudan doğruya İstanbul'dan Süleyman Askerî Bey'in emriyle, subaylar ve çeteler sevkiyle, Sırbistan mıntıkası içinde hareket başlatılmıştır.

İşte yukarıda geçen Türk Komitesi Teşkilât-ı Mahsûsa olarak tarihe geçen kurumun öncülü, çekirdeği ve hatta ta kendisidir. Reisi de Süleyman Askerî Beydir. Dikkat edilecek olursa 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan Türk-Bulgar antlaşmasının sonrasındaki zaman diliminde Batı Trakya'nın Bulgarlara teslimi yukarıda değinilen çabalarla ancak mümkün olmuştur. Gönülsüzce gerçekleşen bu bırakma sonrasında -bir zamanlar Osmanlı topraklarını Bulgaristan'a ya da Yunanistan'a katmak için çalışan komiteler gibi- örgütlenen Türk Komitesi faaliyete geçmiştir. Bunun kuruluş tarihi ise- tarihe düşülen not olarak zikrettiğimiz veriler içinde geçtiği üzere- 30 Kasım 1913 olmalıdır. Çünkü bu güne kadarki çalışmalarımızla başkanların sıralanması ve bunun zamanlanması ile ilgili verileri doğrulayabildiğimize göre 30 Kasım 1913 tarihine olayların akışına ve belgelere bakarak itibar etmek gerekir. Üstelik Süleyman Askerî Bey'in ve sonrasındaki başkanların göreve tam başlama günleri değil de yaklaşık tarihler verilirken 30 Kasım 1913 tarihinin günüyle belirtilmiş olmasını önemsemeliyiz. Fakat anlaşılan odur ki, özelde Batı Trakya genelde ise Balkanlarla ilgili olarak kurulan örgüt 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman ittifakının ardından daha geniş ölçekli faaliyetler için Teşkilat-ı Mahsûsa adıyla Harbiye Nezareti bünyesine alınmıştır. Yeni baştan kurulmuş her hangi bir

örgüt söz konusu değildir. Yalnızca Harbiye Nezaretinde resmî olarak bir devlet dairesi haline geçiş olmuştur. Belgeler ışığında bunu kesin olarak söylemek mümkündür:

“Deraliyye’de Meserret Oteli’nde Süleyman Askerî Bey’e

Kardeşlerim vasıl oldular. Süratle bir şifre beklerim.”5

Yafa çıkışlı ve 16 Eylül 330 (29 Eylül 1914 tarihli bu şifreye, Süleyman Askerî tarafından verilen 20 eylül 330 tarihli yanıtta şöyle denilmiştir:

“Sizinle muhabere için ayrıca bir şifre derdest edildi. Vuruduna kadar elde mevcud jandarma şifresiyle muhabere etmeniz zaruridir. Vurudunda o şifre ile muhabereye başlayınız. Telgraflarınızı Harbiye Nezareti’ne yazınız.

Süleyman Askerî (imza)”6

Yukarıdaki belgelerden artık Teşkilât-ı Mahsûsa’nın Harbiye Nezareti bünyesine alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu telgraflarda geçen şifrenin çözülmesi hususunda da bir karışıklık yaşanmıştır. Aşağıdaki yazışma -her nedense- gönderilen şifrenin çözülemediğini ortaya koymaktadır:

“İrsal buyrulan şifre-i nezaretpenahileri gerek Yafa sevkıyat memurluğuna celb olunan gerek burada mevcud bulunan şifre miftahlarıyla hiçbir vechile halledilemediler. Dört harfli olarak yazılmışlardır. Mamafih ikişer ve dörder harfleriyle bittecrübe halledilemedi. Hurufat pek karışıktır. Esbabı telgraf memurlarının ahz ve itada dikkat etmemelerinden ileri geldiği agleb ihtimaldir…”7

Yukarıdaki yazışmada “iki rakamlı Harbiye Nezareti’nin Levazımat-ı Umumiye Dairesi’nin şifresiyle irsallerinin irade buyrulması” da istenilen şifre konusunda yine Süleyman Askerî Bey imzasıyla “Keşide edilen şifreleri Kudüs’ten size gönderilecek olan jandarma şifresiyle halledeceksiniz.”8 yanıtı gönderilmiştir. Bu metnin altında kurşun kalemle şu not düşülmüştür:

“Hatıra

Kudüs’ten Bafa’ya jandarma şifresinin gönderilmesi için Umum Jandarma Kumandanlığı’na telefon edildi. Verdikleri cevabda Kudüs’ten Binbaşı Hüseyin Efendi namına 21 Eylül 1330 gönderildiği hususunda mahallinden telgraf vurud etmiş ve bu kere de tekrar tekid edilecektir.”

Şifre konusunun da geçtiği yukarıdaki yazışmalar ne kadar apar topar harekete geçilmiş olduğunun somut kanıtlarıdır. Çünkü önemli faaliyetler gerçekleştirmek için gönderilmiş olan kişilere talimat ulaştırmak için hazırlanmış ve hiç olmazsa bunlardan biri ya da bu yazışmalara aracılık edenler tarafından kullanılabilir bir şifrenin bile mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik değinilen yazışmaların ilkinden sonuncusuna azımsanamayacak bir zaman geçtiği halde bu konu hâlâ halledilememiştir. Bunu doğal karşılamak gerekir. Çünkü Teşkilât-ı Mahsûsa ilgi ve faaliyet alanı Meriç’in ötesiyle sınırlı olarak ortaya çıkmışken bir anda I. Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla Harbiye

Nezareti bünyesine alınarak önceden hazırlıklı olunmadığı açıkça anlaşılabilecek olan etkinlikleri gerçekleştirebilme uğraşına girişmiştir.

Teşkilât-ı Mahsûsa I. Dünya Savaşı'nın resmen başlamasından sonraki süreçte asıl kuruluş nedeni olan Meriç'in ötesine yönelik faaliyetlerine ortaya çıkan yeni koşulların gerektirdiği şekilde devam etmiştir:

"Harbiye Nezaretine

Askerî Bey'e

Protokerof ve Doktor Nikolof, Yahya çetesinin üç güne kadar gönderileceğini ve fakat buradan malumat almadan başka adam gönderilmemesini bildirmemi rica ettiler.

M. Kemâl (imza)"9

Üstteki telgrafta adı geçen Protokerof yukarıda değinildiği üzere Bulgar Başbakanı Radoslavof tarafından himaye edilen ve Yunanlılar ve Sırplar aleyhinde müştereken çalışmak üzere Süleyman Askerî Bey'le anlaşmayı sağlayan meşhur komitecidir. Telgrafı çeken ise Osmanlı Devleti'nin Sofya Ateşemiliteri Mustafa Kemal'dir.10 Yahya'ya gelince Milli Mücadele döneminde Kuva-yı Milliyeciler arasında yer alan ve Atatürk'ün kendisine verdiği önem 'Nutuk'ta sayfalarca yer almasından da belli olan Yahya Kaptan'dan başkası değildir.11

Zamanla Makedonya İhtilal Komitesi ile işbirliği halinde yapılan faaliyetler daha da ileri noktalara varmıştır. Bunun somut kanıtlarından biri aşağıda verilen şu çok önemli belgedir:

"Sofya

27 Teşrin-i Evvel 1330

Başkumandanlık Vekaleti Erkan-ı Harbiye Riyasetine

Makedonya İhtilal Komitesi'nce gönderilip Sırbların son tazyikâtı üzerine Ustrumca'ya çekilmeye ve bazı hususu bizzat anlatmak üzere Sofya'ya gelmeğe mecbur olan Hakkı Efendi'yi son günlerde Sofya'da ictima eden Bulgar komite rüesasınca ittihaz olunacak mukarreratı anlamağa memur etmiştim. Mumaileyhin Bulgar rüesasına vukubulan sual ve istizahına verilen cevapları manzur-ı âliniz olmak üzere aynen lef ve takdim ediyorum.

Todor Aleksandrof veya Protokerof hareketimizi tahkik için bir memur tayin etti mi

Bulgarlar melhuz harekâtı icra ederlerse vaziyetlerinde Sırb ve Yunan aleyhine bir dereceye kadar melfuf raporun 11 numaralı maddesinde rica olunan hususata dair akdemce gerek zat-ı âlilerinize ve gerek başkumandan vekili paşa hazretlerine maruzatta bulunmuştum.

M. Kemâl (imza)"12

Atatürk'ün yukarıda değindiği melfuf (ekli/ilişik) rapor son derece önemlidir:

"Bulgarların cevabı bervech-i atidir:

1- Gradeç karyesiyle Demirkapı arasında ve Vardar nehri üzerinde bulunan tahminen 80 metre tuluundaki demir şömendifer köprülerinin hedm ve teshîri suretiyle Sırbların Selanik'le olan muvasalat-ı askeriyesinin kat'ına suret-i katiyede karar verilmiştir.

2- Bunun için bir kısım Bulgar ordusu istihkâm efradından bir kısmı da Bulgar ve Türk çetelerinden mürekkeb ve iki el mitralyözüyle mücehhez bir müfreze tefrik olunmuştur.

3- Müfrezenin kuvveti 120: 150 nefer olacak ve doğrudan doğruya Bulgar Komitesi'nin müfettiş-i umumisi Todor Aleksandrof veya miralay mütekaidi Protokerof tarafından idare edilecektir.

4- Malzeme-i tahribiye ve mitralyözler bu sabah Ustrumca'ya gönderilmiştir.

5- Türklerden hareket-i taarruziyeye ben ve Hüseyin arkadaşlarımızla iştirak edeceğiz. Köprünün bulunduğu mahalle karib İslam kurrası olmadığı cihetle suikasdin ahali-i müslimeye pek de o kadar agraz-ı mazarrat eylemesi memûl değildir.

6- Üsküb'e maşin infermli (Machine infermale) göndermek suretiyle ikinci bir suikasde de teşebbüs olunacaktır.

7- İstanbul'dan hattı hareketimize dair cevab-ı sarih ve kat'i gelinceye kadar muhafaza-yı hukuk için ben Bulgarların aynı hareketini takip edeceğim.

8- Vardar ve Pregalipnepa'ya kadar Makedonya'nın Bulgaristan'a terki suretiyle Bulgarların muhafaza eylemeleri için Sırbistan tarafından vuku bulan teklifat-ı taviziyenin Bulgarlarca redd olunduğunu Todor Aleksandrof söyledi.

9- Dün akşam komitenin merkez-i umumisi agleb ihtimal erkan-ı askeriye ve mülkiyeden bazı rical hazır olduğu halde bir ictima-yı umumi-i fevkalade akdetmiştir. Mukarrerat-ı saire hakkında malumat alamadım.

10- Ustrumca'daki vasıta-yı muhaberemiz eşraftan Eşref Bey veya Hafız Şakir Efendi'dir. Bulgarlarca bilinmesinde mahzur olmayan mevad Constantin Sipochef vasıtasıyla bildirilebilir.

11- Bulgarların vaziyet-i umumiyelerini ve mukarrerat-ı itilafiye ile Makedonya meselesindeki tavr u hareket ve muzmerât-ı derunîlerini lütfen İstanbul'a sorun. Gayr-ı resmiyede siz de biliyorsunuz ki fedakârlığa matuf olan harekâtımız netice itibariyle Makedonya'daki Türk ve Müslümanların izmihlali esbabını hazırlamasın.

12- Ben suret-i kat'iyede bu sabah hareket ediyorum. İhtiramat-ı samimanemin kabulünü rica ederim efendim.

İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi

Umur-ı Siyasiye Şubesi Müdür Muavin-i Sabıkı

Hakkı"13

Sonuç

30 Kasım 1913 tarihinde özelde Batı Trakya, genelde ise Balkanlarla ilgili olarak kurulan Örgüt, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman ittifakının ardından, daha geniş ölçekli faaliyetler yürütmek üzere, Harbiye Nezareti bünyesine alınarak Teşkilât-ı Mahsûsa adıyla resmî bir kurum haline getirilmiştir. Örgütün Türk Komitesi olarak adlandırılan ilk dönemindeki tek ve resmî bir kurum hâlini alarak Teşkilât-ı Mahsûsa adıyla anıldığı dönemdeki ilk başkanı, Süleyman Askerî Bey'dir. Örgütün kurucusu olarak Enver Bey'in adı konusunda tam bir ittifak vardır. Enver Bey'in İttihat ve Terakki içindeki konumu ve ağırlığını kabul etmekle birlikte, İttihatçılığın ondan ibaret olmadığından hareketle, Örgütün kurucusunun onun şahsında tecessüm eden "İttihatçı ruh ve irade" olduğu söylemek de mümkündür.

İttihatçıların başlangıçta bu örgütlenmeyle başta Batı Trakya olmak üzere I. Balkan Savaşı'ndaki toprak kayıplarını telafi etmeye; bu mümkün olmazsa, Türkiye aleyhindeki muhtemel gelişmeleri önlemeye çalıştıklarında şüphe yoktur. Mustafa Kemal de bu faaliyetlere, İttihatçı çekirdek kadronun saygın, güvenilir, birikimi ve meziyetleriyle söz konusu bölgede çok hassas ve zor bir görevin yükünü taşıyabilecek mensuplarından biri olarak, katkıda bulunmuştur. Bu bölgedeki faaliyetlerinin önemi ve hassasiyeti göz önüne alınacak olursa, Mustafa Kemal'in Sofya'ya gidişinin Batı Trakya'nın Bulgarlara tesliminin akabinde ve fakat Türk Komitesi'nin faaliyete geçmesinden yaklaşık bir ay önce gerçekleşmiş olması anlamlıdır. Bu bağlamda onun Sofya'ya gönderilmesini, sözünü sakınmayan kişiliğinin tezahürü olarak yaptığı eleştiriler dolayısıyla, salt Enver Bey ile arasının açılması sonucu gerçekleşen bir tayin olarak değerlendirmek doğru olmasa gerektir.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonraki süreçte, Balkanlarla ilgili faaliyetler kesintisiz devam etmekle birlikte Kafkasya, Hindistan ve Mısır gibi yerler de örgütün ilgi alanına girmiştir.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Süleyman Askerî Bey'den sonraki başkanları, sırasıyla; Halil Bey, Kızanlıklı Cevad Bey ve Tunuslu Ali Başhamba'dır. Mondros Mütarekesi'nin ardından yaşanan tasfiye sürecinde ise, Hüseyin Tosun Bey sorumluluk üstlenmiştir.

DİPNOTLAR

1 ATASE Arşivi, K: 1846, D: 79, F: 13/4 (Bundan sonra arşiv adı verilmeyecektir. K: Klasör, D: Dosya, F: Fihrist anlamında kullanılmıştır.).

2 Vahdet KELEŞYILMAZ, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XVI, Sayı: 47 (Temmuz 2000) den ayrı basım.

3 K: 1846, D: 79, F: 13 (Bu metin daha önce basıldığı için yer verilmesine gerek görülmemiştir. Zaten Teşkilât-ı Mahsûsa’nın kuruluşuyla ilgisi de yoktur. Metnin içeriği konusunda bakınız: Mustafa BALCIOĞLU, “Kendi Belgeleriyle Teşkilât-ı Mahsûsa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 67 (Temmuz 1992), s. 24-28. Yazarın büyük ölçüde daha önce basılan makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş olan bir kitabında (Teşkilât-ı Mahsûsa’dan Cumhuriyete, Ankara, 2001) bu makalesi de (s. 1-8) yer almaktadır. Anılan kitapta Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi’ndeki dosyalarından yararlanılarak Enver Paşa (s. 9-12) ve Süleyman Askerî Bey (s. 13-14) hakkında verilen biyografik bilgiler de vardır. Fakat yukarıda değinilen makalede, yazarın Teşkilât-ı Mahsûsa’nın başkanları olarak belirttiği isimleri kime ve neye göre verdiğini kitabının bir dahaki baskısında belirtmesi yararlı olabilir.

4 K: 1845, D: 78, F: 42 (Fuat Balkan tarafından Teşkilât-ı Mahsûsa’ya sunulan bu rapor, kitaplaştırılmış olan anılarıyla karşılaştırılabilir: İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan’ın Hatıraları (Yayına hazırlayan: Metin Martı), İstanbul, 1998. Balkan’ın anılarındaki anlatımı farklıdır.

5 K: 1836, D: 35, F: 1 (16 Eylül 330 tarihli).

6 K: 1836, D: 35, F: 1/1.

7 K: 1836, D: 35, F: 1/2 (26 Eylül 330 tarihli).

8 K: 1836, D: 35, F: 1/3 (27 Eylül 330 tarihli).

9 K. 1660, D: 28, F: 59 (Belgenin üzerinde 15 Ağustos 330 (28 Ağustos 1914) tarihi vardır.

10 Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi’ndeki Mustafa Kemal Atatürk dosyasına göre, 27 Ekim 1913 tarihinde Sofya Ateşemiliterliğine tayin edilen Mustafa Kemal’in uhdesine 11 Ocak 1914’te Çetine (Karadağ) ve 4 Ağustos 1914’te Belgrad (Sırbistan) Ateşemiliterlikleri de verilmiştir. (Mustafa BALCIOĞLU, “Atatürk Biyografisine Katkı” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XIII, Sayı: 48 (Temmuz 1997), s. 539-541.

11 Yahya Kaptanın akıbeti hakkında bakınız: Kemal ATATÜRK, Nutuk (1919-1927), Bugünkü dille yayına hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara 1998; Sina AKŞİN, “Milli Mücadelemizde Yahya Kaptan Olayı”, I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987) Açılış Konuşmaları-Bildiriler, Ankara, 1994, s. 907-920; -Enver KONUKÇU, “Heyet-i Temsiliye İzmit İlişkileri (Eylül 1919-Nisan 1920), aynı eser, s. 1049-1058); Yahya Kaptan’ın Teşkilât-ı Mahsûsa tarafından göreve yollanması ve faaliyetlerine dair bakınız: Celal PERİN, Nevrekoplu Celal Bey’in Hatıraları, Batı Trakya’nın Bitmeyen Çilesi, İstanbul, 2000, s. 40-41; -Arif Cemil, I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa, İstanbul, 1997, s. 274-283 (Anıların güvenilirliğine ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Arif Cemil’in anılarında da pek çok abartma ve bizzat tanık olmadığı olayları sanki görmüşçesine anlatma eğilimi görülmüştür.) Yahya

Kaptan'ın biyografisinden önemli bir ayrıntı da Yakup Cemil olayında yer alan kişilerden biri olmasıdır: Mustafa Ragıp ESATLI, İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?, İstanbul, 1975. (Bu kitabın Hürriyet yayınları adına kaleme alınan önsözünde (s. 11) geçen şu cümleler düşündürücüdür: "Kitapta türlü vesilelerle geçtiği üzere Yakup Cemil, Anafartalar zaferinden sonra Mustafa Kemal'in başlıca hayranlarından biri olmuş ve hükümeti devirip yeni bir hükümet kurduğunda Harbiye Nazırlığına Mustafa Kemal Bey'i getireceğini sağda solda söylemeye başlamıştı. Bir gün Atatürk'e bir dostu: 'Paşam Yakup Cemil düşündüğünü gerçekleştirerek hükümeti devirebilseydi ve size Harbiye Nazırlığını teklif etseydi kabul eder miydiniz?' diye sorunca Atatürk'ten şu cevabı almıştı: 'Evet kabul ederdim; ama ilk işim de Yakup Cemil'i cezalandırmak olurdu. ' Genellikle anıların güvenilirliği tartışmalıdır. Bu nedenle bu konuda sağlıklı bir değerlendirme yapmak zordur. Ancak Erik Jan ZÜRCHER'in değindiği üzere [Milli Mücadelede İttihatçılık (çeviren: Nüzhet Salihoğlu), İstanbul, 1987, s. 91-92.] Mustafa Kemalin İttihat ve Terakki içindeki yerini anlamak için ilk önce bu örgütün iç yapısını anlamak ve ayrıca bu yapının altındaki gayri resmî bağlantıları bilmek lazımdır ve ancak akrabalık, dostluk, eğitim ve himaye üzerine kurulan bu gayri resmî ilişkileri kavradığımız zaman İttihat ve Terakki dönemi siyasal hayatını tam olarak anlayabiliriz. Bu bağlamda Yahya Kaptan'ın hayatının son on yılında kesişen ve ayrılan yollar arasındaki macerası ve bunun arasında Atatürk'ün yukarıda değinilen yazışmasında geçmesi veYakup Cemil olayındaki katılımı ve nihayet akıbeti çok önemlidir.

Hüsamettin ERTÜRK'ün Samih Nafiz Tansu tarafından kaleme alınan anılarında da (İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1996) diğer yerlerin yanı sıra Yakup Cemil olayıyla ilgili olarak da Yahya Kaptan'ın adı geçmektedir. s. 143-148. Bu kitap da yanlışlığı arşiv belgelerine dayalı olarak yaptığımız çalışmalarla ortaya çıkan bilgiler içermektedir. Künyesi verilen kitabın önsözü okunursa güvenilirliği konusundaki kaygıların daha da artması kaçınılmazdır. Bu anıların daha başında Enver Paşa'yı kastederek "Etrafına değerli ve becerikli arkadaşlar toplamıştı. Bu teşkilatın başına Süleyman Askerî Bey'i getirmiş, ondan sonra Ali Bey Başhamba ve daha sonra da ben bu çetin ve oldukça tehlikeli işin içinde çalışmıştık. (s. 7)" demekle Teşkilât-ı Mahsûsa'daki kendi rolünü abartmakta ve üstelik (Kızanlıklı) Cevat Bey'i ve Halil Bey'i başkan olarak anmamaktadır. Gerçi Enver Paşa'nın yaşça akranı sayılabilecek olan amcası Halil Paşa Paşa pek meşhurdur ama Kızanlıklı Cevat açıkça unutulmuş şahsiyetlerden sayılabilir. Ertürk ondan şöyle bahsediyor: "İttihat ve Terakkinin güzidelerindendir. Babıali baskınında bulunmuş, hükûmeti devirmiş, İstanbul merkez Kumandanlığı yapmış, miralaylığa yükselmiş, Milli Mücadele'de Anadolu'ya geçerek Milli Müdafaa Vekaleti Mahakim Şubesi Müdürü olmuş, hastalanarak vefat etmiştir. (s. 39)" Oysa Mütareke dönemindeki yargılamalar kapsamında sorgulanan Kızanlıklı Cevat Bey Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başında bulunan kişileri dosdoğru sıralamıştır. Bu arada Hüsamettin (Ertürk) Bey'i de tarihi gerçekliğe uygun olarak çalışanlar arasında zikretmiştir: Osman Selim KOCAHANOĞLU, İttihat-Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, İstanbul, 1998, s. 576-586. Daha önce tarihe düşülen bir not olarak değerlendirmiş olduğumuz bilgiler içinde de Hüsamettin Bey yalnızca Afrika Gruplarının müdürü olarak (K: 1846, D: 79, F: 13/6) belirtilmiştir. Üstelik bu konumu daha önceki süreçte uzunca bir zaman aldığı da düşünülmeyebilir. Çünkü Tarık Zafer TUNAYA (Türkiye'de Siyasal Partiler, C. III, İstanbul, 1989, s.

278.) Afrika, Trablusgarb masasının başında Hüseyin Tosun ve Tunuslu Ali Başhamba Beyleri zikretmektedir ki, muhtemelen Ali Başhamba Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başına getirildikten sonra Hüseyin Tosun anılan görevi sürdürmüştür ve Ali Başhamba'nın ölümünün ardından Mütareke döneminde Hüseyin Tosun tasfiye işlemini yürütürken Hüsamettin Bey de Afrika Gruplarının başında bulunmuştur. Tarihe düşülen nottan Iginç bir ayrıntı da Şark Şubesi'nin fahri müdürü olarak Fuat Köprülü'nün anılmış olmasıdır (K: 1846, D: 79, F: 13/6). Müdürlüğü konusunda bir şey diyemem ama daha önce Teşkilât-ı Mahsûsa ile çalıştığını ortaya koyan belgeleri görmüşlüğümden onun adına rastlamak şaşırtıcı olmamıştır.

12 K: 1660, D: 29, F: 61.

13 K: 1660, D: 29, F: 61-61/1.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Büyük Güçlerin Osmanlı Stratejileri: İttihatçılar ve Alman Nüfuzunun Tanınması / Dr. Mehmet Beşirli [s.321-330]

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte, Alman-Türk ilişkilerinin mantığı üzerine birçok tarihçi ve siyaset bilimci çalışmalar yapmıştır. Bunların yorumlarının farklılığına rağmen, esasta birleştikleri nokta, bu ilişkilerin her iki tarafın yararına olarak başladığı, ancak zamanla Almanlar lehine genişlediğidir.1 Her ne şekilde olursa olsun, Alman-Osmanlı askerî, siyasî ve ekonomik ilişkilerinin başlangıcından sonuna kadar, her iki tarafın da fayda sağladığı bir gerçektir.

Almanya, 1871'de milli birliğini kurduktan sonra hızla sanayileşmeye başladı. Ancak endüstriyel ihtiyaçlarını gidermek için, kıta Avrupası'ndan başka yerlerde verimli alanlara yönelmesi gerekiyordu.2 Bir süre sonra, Doğu Afrika'da birkaç verimsiz bölge elde etmesine rağmen,3 buralar Alman sanayisinin ihtiyaçlarını gidermeye yeterli değildi. Almanya, endüstrisi için yeni ve verimli hammadde ve pazar alanları bulmak zorunda idi. Dünyanın en verimli alanları, İngiltere ve Fransa emperyalizminin tahakkümü altına girmişti. Bu dönemde Almanya için, Osmanlı ülkesi halâ zengin kaynakları ile vazgeçilmez görünüyordu.

Bismarck döneminde bir kıta devleti olarak Avrupa denge politikasını korumaya çalışan Alman Hariciyesi,4 genç ve enerjik İmparator II. Wilhelm'le birlikte bu politikasını değiştirdi. İmparator, Almanya'yı diğer Büyük Güçlerin yanında, hatta daha önünde bir dünya gücü olarak görmek istiyordu. Bunun yolu da, doğrudan doğruya çatışmalara girmeden, barışçı siyasî ve ekonomik çıkar sağlamaktan geçiyordu.5 Yani emperyalistler arası yarışta geri kalmak istemeyen Alman diplomasisi, Büyük Güç olmanın yolunu yeni bağlantılarda aramaya başladı. "Güneşteki Yer (Platz an der Sonne)"6 emperyalist teriminin ifa ettiği anlam, Doğu'ya doğru (Drang nach Osten) genişleme ve uluslararası ilişkilerde diğer güçlerle başat duruma gelmekti. 1897'de Başbakan Prens Bernhard von Bülow, "Almanya'nın çıkarlarının Doğu Asya'da olduğunu, kendilerinin de diğer büyük güçler gibi orada pay almak ve saygın olmak istediklerini, kimseyi gölgeye bırakmak istemediklerini, ama kendilerinin de Güneşte yerleri olmasını istediklerini belirtiyordu".7 Bu ifadeler, diplomasi dilinde yeni bir emperyalist gücün doğuşunu dünyaya haykırıyordu.

Bunun karşısında Osmanlı devlet mekanizmasındaki -Saray- bürokratik elit, Alman nüfuzunun ülkeye girmesi sayesinde Türk İmparatorluğu'nun parçalanmasının engelleneceğini umut ediyordu. Diğer taraftan Almanya'nın askerî, ekonomik, siyasal gücü ve yardımları sayesinde, uluslararası ilişkilerde bir denge de sağlayabileceklerini uman Türk devlet aktörleri, bir dizi reformlarla eski devlet aygıtındaki yapıları da modernleştirebileceklerini amaçlıyorlardı. Almanya'ya yakınlaşma ile Sultan II.

Abdülhamid de, kişisel yönetimini -Saray bürokrasisi- güçlendirmek, Büyük Güçler karşısında dışta olduğu gibi içte de güçlenmek ve dış müdahaleleri önlemek istiyordu.8

Nitekim, XIX. yüzyılın 90'lı yıllarından 1908 Genç Türk Devrimi'ne kadarki süreçte Almanya, başta askerî olmak üzere birçok sanayi ürününü ve sermaye yatırımlarını -özellikle demiryolları ve altyapı- Osmanlı ülkesine soktu.9 Özellikle Bağdat Demiryolu yapımının hızla devam etmesi ve bazı hatların işletmeye açılması,10 Almanya'nın nüfuz bölgeleri oluşturmak için ilk adımlardı. Colmar von der Goltz başta olmak üzere bazı askerî heyetlerin Osmanlı ordusunda reorganizasyon çabalarına girişmeleri yanında, Türklerin Alman silah sanayii için iyi bir pazar olması,11 ilişkilerin gittikçe kökleşmesine sebep oldu. Öte yandan uluslararası dış ve iç sorunlarda Almanların diğer Büyük Devletler karşısında Osmanlıları desteklemeleri, Almanya'yı Yakın Doğu'da birincil devlet yapmaya yetmişti. Bu süreç, 1908 Genç Türk Devrimi'ne kadar aralıksız devam etti.

Alman Merkezli Türk Dış Politikasının Batı Avrupalı Önceliklere Kayması (1908-1910)

II. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte İttihat ve Terakki liderleri ya da onların desteklediği yaşlı devlet adamları, Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasasına da tepki gösterdiler ve Almanya'ya karşı soğuk bir politika izlemeye başladılar.12 Her ne kadar Genç Türk isyanının başarısında en önemli rolü üstlenen askerî kanat Alman askerî ekolünden mezun olmuşlarsa da, devrim sonrası asker kışlasına çekilmiş ve yönetim tekrar sivillere geçmişti. Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği de, başlangıçta ordu kanadının Alman yanlısı olmasının, yeni dönemde Alman diplomasisine asgari bir üstünlük sağlayabileceğini umuyordu. Çünkü şimdinin askerî liderleri, General Goltz Paşa'nın etkisinde Alman askerî mantalitesinde yetişmiş eskinin öğrencileriydi ve dolaylı da olsa nüfuz yine de onların elinde olabilirdi.13

1908 Devrimi'nin hemen sonrasındaki duruma bakılacak olursa, siyasal süreç Almanların umdukları gibi olmadı. Devrim sonrası genç askerler olaylara direkt müdahale etmediler. Yönetim, İttihatçı sivillerin etkin olduğu bir yapıya sürüklendi. İttihatçı sivil aktörler de, genelde Paris ve Londra gibi Batı Avrupa başkentlerinin kültür ve siyasi merkezlerinden etkilendiklerinden, İngiltere ve Fransa taraftarı bir politika üzerinde yoğunlaştılar. Zaten onlara göre, Alman parlamentarizmi de, Sultan Abdülhamid'in idare tarzına benziyordu ve İttihatçılar için bir örnek teşkil edemezdi. Genç Türkiye için siyasi mekanizma, ancak İngiliz parlamentarizmine benzer bir biçimde örgütlenmeliydi.14

Artık İngiltere'ye sempati duyulacak yıllar başlamıştı. Alman Büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein (1897-1912), devrim sonrası İngiltere'nin Osmanlı nezdindeki nüfuzunun arttığını ve bunun göstergesinin İstanbul'a yeni atanan İngiliz büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in (1908-1913) ülkeye gelmesi esnasında yaşandığını yazmaktadır. Çünkü Büyükelçinin İstanbul'a gelişi ile birlikte düzenlenen merasimde, Osmanlı vatandaşları büyük sevgi gösterisinde bulunmuşlardı. Bu yaklaşımı, Almanya büyükelçisi Marschall şöyle belirtmektedir:15 "Anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra, özellikle buradaki başkentte (İstanbul) geniş halk çevrelerinde İngiltere'ye karşı sempati oluştu. Bu gerçeği inkar etmek akılsızlık olur. Bu sempati sadece Türk basınında değil, aynı zamanda sokakta

nümayişte bulunan halkın davranışlarında da ifadesini buluyor. Yeni İngiliz Büyükelçisinin kabul merasimini hatırlıyorum. Bu görüntü oldukça tabiîdir."

İttihat ve Terakki Türkiyesi'nde, İttihatçı ya da liberal yönetici veyahut aydınların ve Osmanlı vatandaşlarının İngiltere'nin anayasalı rejimine duydukları sempati karşılıksız kalmadı. İngiliz diplomasisi ve Hariciye Bakanlığı (Foreign Office) da yeni yönetimi destekleme kararı aldı. İngiltere'nin 1908 Devrimi'nden sonra Türkiye'ye karşı göreceli de olsa daha dikkatli ve dostça bir tutuma girdiği, dönemin İngiliz basınında da kendini gösteriyordu. Meselâ, İngiltere'nin yeni dönemdeki politikasının ne olması gerektiği konusunda, Alfred Stead, Fortnightly Rewiew'de görüşlerini açıklamıştır. O, İngiltere'nin Gladstone zamanından bugüne kadar devam eden hatalı Türkiye politikasını terk etmek zorunda olduğunu vurgulayarak başladığı konuşmasını şöyle sürdürür: "İngiltere'nin Türkiye'den bağımsız çok Müslüman tebası var. Bu durumda Sultan onların dini lideridir. Bundan dolayı Türkiye ile gergin zeminde bulunmak İngiltere'nin menfaatine olmaz". Ona göre, İngiltere'nin bu zamana kadar uyguladığı yanlış politika yararına olmamıştır.

Türkiye ile dostça ilişkiler zemininde bulunmak, malî ve ticari bakımdan İngiltere'nin faydasınadır.16 Yine Stead'a göre İngiltere, Arapçılık hareketlerinde -Arap milliyetçiliği- Türkiye'ye yardım ederek, Sultan'ın halifelik gücünün zayıflamasına çalışmazsa, Mısır gibi İslam halkın yaşadığı bölgelerde daha da güçlenebilirdi. Bunun için Stead, İngiltere'ye, İstanbul'da Hıristiyan büyükelçi ile birlikte, bir de Müslüman büyükelçi bulundurmasını tavsiye ediyordu.17

Stead'ın şahsi değerlendirmelerine benzer yorumlar, münferit de olsa, bu dönemde İngiliz basınında dile getiriliyordu. Bu yorumların ortak noktası, Abdülhamid karşıtı değerlendirmelerdi. Onlara göre, İngiltere Türk düşmanı değil, Abdülhamid ve onun rejiminin düşmanı idi.18

Devrim sonrası İngiltere, yeni Türkiye politikasını, Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in şahsında sürdürmeye başlamıştır. İngiliz Hükümeti, 27 Temmuz 1908'de Sultan ve Sadrazam'a kutlama telgrafları göndererek, yeni düzen hakkındaki olumlu tavırlarını bildirdi.19 Buna mukabil Avusturya-Macaristan'ın, Türk devriminin hemen sonrasında Bosna-Hersek'i ilhak etmesi,20 müttefiki Almanya'yı yeni rejim nazarında zor duruma düşürdü. Sonrasında Bulgaristan'ın da bağımsızlığını21 ve Girit'in Yunanistan'a katıldığını ilan etmesi22 karşısında, Berlin diplomasisinin etkisizliği, Almanya'nın itibarını daha da düşürdü. Diğer yandan devrimden sonra yönetimi ele geçiren Sadrazam Kamil Paşa gibi, İttihat ve Terakki'nin bazı yöneticilerinin de, kesinkes İngiliz yanlısı olması, Alman diplomatlarını Türkiye'de daha da zayıflattı.23

Alman İmparatorluğu'na gelince, Genç Türk Devrimi'nden sonra, Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik ve malî ilişkileri ve gelecekteki yatırımlarının tehlikede olmasından kaygı duymaya başladı. O sıralar İstanbul'da bulunan Deutsche Bank yöneticisi Karl Helfferich, bu kaygılarını meslektaşı Arthur von Gewinner'e aktararak, Alman Büyükelçisi'nin konumunun Türkiye'de hayli değiştiğini vurguluyordu. Ona göre, eskiden her şeye gücü yeten, ancak şimdi iktidarsızlığa mahkum olan Marschall'in durumu üzücü idi. Diğer taraftan, Almanlar'ın Bağdat Demiryolu rüyasının bir hayal

olduğunu da vurgulayan Hellferich, bu teşebbüsün bundan böyle İngiltere ile devam edebileceğini söylüyordu.24

1910'dan Sonraki Süreçte İngiltere'nin Türkiye Politikasının Değişmesi ve İttihatçılar

1910'dan sonra İngiltere'nin Türkiye politikasında değişiklik belirmeye başladı. Aslında 1907'de gerçekleştirilen Rus-İngiliz anlaşmasından sonra, İngiltere'nin genç Türkiye'yi desteklemesi, mümkün görünmüyordu. İngiliz Hariciyesi'nin gerçek amacı sonra anlaşıldı. Eğer İttihatçıların Türkiyesi çağdaş bir devlet kurar ve ülkelerinde yabancı hegemonyasına karşı tavır alırlarsa, bu tavır İngiltere'nin Müslüman sömürgelerinde ilham kaynağı olabilirdi. Böylece İngiltere dominyonlarında-özellikle Hindistan ve Mısır'da isyanlarla başbaşa kalabilirdi.25 Bu konuda İngiliz büyükelçisi devrimin hemen sonrasında korkusunu belirtiyor ve kaygılarını Dışişlerine şöyle aktarıyordu:26

"Türkiye gerçekten bir Meşrutiyet idaresi kurar ve onu ayakları üstünde tutabilirse ve kendisi de kuvvetli bir hale gelirse, bunun sonuçları şu anda hiçbirimizin tahmin edemeyeceği yerlere ulaşacaktır. Mısır'daki etkisi çok büyük olacak ve Hindistan'da kendini hissettirecektir. Şimdiye kadar ne zaman Müslüman bir tebaamız olmuşsa onlara, dahî bir önderin idaresi altında olan ülkelerde zalim bir istibdadın hüküm sürmesine rağmen, kendilerinin iyiliksever bir istibdatla idare edildiklerini söyleyebilmişizdir… Fakat Türkiye şimdi bir meclis kurar ve hükümetini ıslah ederse, Mısır anayasa talebinde daha zorlu bir yolu seçecek ve bizim bu talebe karşı koyma direncimiz çok azalacaktır. İyi bir şekilde işleyen bir Türk anayasası varken ve Türkiye'nin durumu gittikçe gelişirken, anayasa isteyen Mısır halkının ayaklanmasını zor kullanarak bastırmaya girişirsek durumumuz çok acayip olacaktır. Mısır meselesi yüzünden, Türk hükümetiyle değil, fakat Türk halkının hissiyatı ile çatışmaya girişmenin bize hiçbir faydası olmayacaktır."

İttihat ve Terakki yöneticilerine gelince, devrim sonrası İngiliz ve Fransız taraftarı bir dış politika izler görünmelerine rağmen, aslında devletin kontrolünü de kaybetmemeye özen gösteriyorlardı. İmparatorlukta yönetimin değiştiğini her fırsatta İngiliz elçisi Lowther'e göstermekten de geri kalmadılar. Özellikle Türk Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa'nın, eskiden yabancı elçilik tercümanları ile çözülen bazı diplomatik konuların, şimdi sadece elçilerle çözüleceğini açıklaması, İngiltere'nin nüfuzuna bir müdahale27 olarak değerlendirildi. Aslında bu tavır, İttihatçıların bağımsız bir politika izleyecekleri ve Büyük Devletlerin imparatorluğun iç işlerine karışmasına izin vermeyecekleri anlamına geliyordu. Buna ilaveten Türk Hükümet Başkanı Kamil Paşa'nın kısa bir süre sonra, İttihatçılarla yetki çatışmasına girmesi ve 1909 yılının ikinci ayından itibaren iktidardan düşürülmesi,28 İngiliz elçiliğinin sert bir tavır takınmasına yol açıyordu.

Buna rağmen İngiltere ile çatışmanın kendilerine zarar vereceğini anlamakta gecikmeyen Parti liderleri, Hüseyin Hilmi Paşa iktidarında da, İngiltere ile ilişkilerinde herhangi bir değişme olmayacağı konusunda güvence vermek zorunda kaldılar.29 Ancak İngiltere, Türkiye'de kendini desteklemeyen ya da ters politika takip eden bir hükümetin başta olmasını da arzu etmiyordu. Böylece Kamil Paşa'nın düşüşünden sonraki dönemde İngiltere, Türk kabineleri üzerindeki nüfuzunun azalmaya başladığını

görünce, yeni tedbirleri düşünmeye başladı. İttihatçıların kabineleri denetlemesinden rahatsız olan Londra, onların kontrolünü azaltmak ve meşrutiyeti de işlemez duruma getirmek için gerçekleştirilen hareketleri de destekler bir tavıra girdi.

Nitekim İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı 1909'da gerçekleştirilen karşı ihtilalde -31 Mart Vakası-, İngilizlerin etkisi ve desteğinden bahsedilmesi,30 İngilizlerin Türkiye'deki konumunu ve stratejisini daha iyi açıklamaktadır.

Bunun yanında General Mahmut Şevket Paşa'nın karşı devrimi bastırması Almanya açısından, Osmanlı Devleti'nde dengelerin tekrar düzelmeye başladığını gösterdi. Çünkü İstanbul'da Hareket ordusunun başarısı bir Alman zaferi ve bir İngiliz yenilgisi olarak değerlendirildi.31 Karşı devrimi, Alman subaylarının etkisinde yetişmiş olan ordu bastırmıştı ve devrimin hemen sonrasında Paris ve Londra'ya hayran sivil İttihatçılar safdışı edildiler. Artık yönetici ya da en azından kontrol mekanizması olarak askerî kanat da yönetimde kendini göstermeye adaydı. Ancak küçük rütbeli enerjik askerler direkt olarak -bazen etkili olsa da- en azından 1913 Bâbıâli Baskını'na kadar yönetimde hep geri planda kaldılar. Bu defa da büyük rütbeli askerler vitrine çıkmaya başladılar. Diğer taraftan 1910'da İttihatçıların Maliye Bakanı Cavit Bey'in kredi girişimleri, Fransız ve İngiliz politikacıları tarafından sabote edilince, Almanların işi kolaylaştı. Bu tavırlar, Almanya'dan nefret eden sivil İttihatçıları yumuşattı ve uluslararası ilişkilerde Almanya'yı saf dışı etmenin mümkün olmayacağını gösterdi.32

Osmanlı Hükümeti'nin Malî Zorlukları ve Dış Kredi Arayışları (1910)

İttihatçılar, 1908 İhtilali'nden sonra imparatorluğun denetimini Avrupalıların elinden kurtarmak için mücadeleye giriştiler. Bunu gerçekleştirmek için, ekonomik ve idarî mekanizma başta olmak üzere devlet teşkilatlarının yeni baştan örgütlenmesi ve reforme edilmesi gerekiyordu. Bu yolla İttihatçılar, imparatorluğu güç duruma düşüren, siyasî ve malî bağımlılılığı artıran dış borçlardan kurtulabileceklerine inanıyorlardı.33 Ancak devrim sonrası giderlerin oldukça fahiş bir biçimde artması ve gerekli olan reform girişimlerinin de istenilen başarıyı gösterememesi, para ihtiyacını hat safhaya çıkarmıştı. Bu durumda kredi için yeniden Avrupa sermayesine başvurulması kaçınılmaz olmuştu. İttihatçılar, iyimser bir hava ile Avrupa sermayesinin eskiden olduğu gibi kendilerini destekleyeceğini ve ağır şartları içeren anlaşmalar ileri sürmeyeceklerini umuyorlardı.34 Ancak 1910'dan sonraki ortamda yeni borç anlaşmalarının şartlarının İttihatçıların ilkeleri doğrultusunda gitmeyeceği kısa sürede anlaşılacaktı.

1910'da hazırlanacak ilk modern bütçe taslağında, devletin kurumları arasındaki dengelerin kurulması amaçlanıyordu. Ancak ordunun iç siyasetteki ağırlığının devam etmesi ve her türlü reformun, ordunun onayına muhtaç olması, malî dengenin kurulamamasının önündeki en büyük engellerdi. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde her an krizlerin baş gösterme olasılığı ve toprak parçalarının kaybedilmesi korkusu, ordunun ihmal edilmemesi gerektiğini de göstermişti. Karışıklıklar ve krizler, ordunun gücünü daha da artıran ve askerleri siyasete karışmaya iten en büyük kozdu.35

Böylece 1910'daki malî reform girişimleri, özellikle yeni bütçenin gelir ve gider dengesini kurabilecek realiteden ve temelden yoksun oluşu sebebiyle -buna devlet dairelerinin bütçelerinin dengelenmesi çalışmalarındaki başarısızlıklar da eklenirse- başarısızlığa mahkumdu.36 Şimdi gerek bütçe açığını kapatmak ve gerek yeni asgari yatırımlara fırsat hazırlamak için, yine eskiden olduğu gibi, Avrupa sermaye çevrelerine başvurmak kaçınılmaz olmuştu. Ancak şimdi acaba Avrupalı maliyecilerin vicdanı, yeni anayasalı sistemin hala devam eden balayında, Türk maliyesinin borçlanma sorununu çözmede gereken kolaylığı gösterebilecekler miydi?

Bu yeni dönemde, Avrupalı kapitalistler açısından, gerek Osmanlı Bankası ve gerekse Düyûn-ı Umûmiye gibi teşkilatların varlığı ve istenecek kredilere güvence teşkil etmeleri bile, açılacak yeni kredilere yeterli güvence sağlamıyordu. Diğer yandan Osmanlı Hükümeti'nin bu teşkilatlara karşı tavır alması,37 durumu daha da belirsizleştiriyordu. Türk maliyesi düzenlenmeliydi. Bunun yolu da, "Türkiye malî yönetiminin ve iş organizasyonunun uluslararası standartlara uygun hale yükselmesi, güvenirliliğinin artması ve bütçe açıklarının önlenmesi" idi. Bu amaca ulaşmak için Türkiye'deki yeni rejimin bütün eksikliği "para, organizasyon ve eğitilmiş insan" idi.38 Her ne şekilde olursa olsun, 1910'dan sonra da Türk hükümetlerinin, yeni dış kredilere ihtiyacı olduğu kesindi. Bu isteklerini Avrupa'dan sağlamaktan başka şansları da yoktu. Bu amaçla çok istemekle beraber İttihatçılar, zamanla Osmanlı ülkesinde bir emperyalizm aracı haline gelmiş olan Avrupalı temel teşebbüslere bir süre daha katlanmak zorunda olduklarını anlamakta gecikmediler.

1910 başlarından itibaren Türkiye'nin yeni bir borç anlaşmasına karar vermesi, Avrupa malî çevrelerinde yankılandı. Ancak İttihatçılar, bu defa yeni dış borçları gerçekleştirirken, devletin bazı temel kaynaklarını kullanarak, malî nüfuz aracı olan Düyûn-ı Umûmiye'nin güvencesine gerek duymak istemiyorlardı. Şimdi İttihatçılara göre, anayasalı dönem, eski rejimin bütün suistimallerini ortadan kaldıracak ve devlet yönetiminde bütçe dışında hiçbir şey harcanmayacaktı. Yeni dönemin maliye bakanları için tek bir yol vardı. Yeni bir borç anlaşması ile bütçedeki açığı kapatmak ve malî ezikliğe son vererek, Avrupa Büyük Güçleriyanında prestij kazanmak.39

Maliye Bakanı Cavit Bey, 1909/1910 bütçesi görüşmelerinde Mebusan Meclisi'ndeki bir oturumda yaptığı konuşmada, bütçe açığının en üst düzeye çıktığını, Avrupa'dan yeni büyük bir borç anlaşmasının yapılmasınının kaçınılmaz olduğunu açıklıyordu.40 Ancak bu defa Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kefilliği olmaksızın. Artık bu kuruluşun daha fazla Türk maliye sistemi ile oynamasına izin verilmeyecekti.41 Maliye bakanına göre, İttihatçıların iktidarında Avrupa'dan istenecek olan sadece para idi yoksa başka birşey değil. Öyleyse yeni kredi görüşmelerinde, artık yabancı sermayenin bütün olumsuz istekleri kabul edilmeyecekti.

1910 yaz aylarına doğru Cavit Bey, yeni bir kredi anlaşması için, görüşmelerde bulunmak üzere Paris'e gitti. Fransa doğal bir seçimdi. Çünkü Osmanlı malî sistemi büyük ölçüde Fransız nüfuzu altında idi.42 Ancak Fransa'nın yeni bir kredi açmaya hiç niyeti yoktu. Hatta İttihatçıların maliye üzerindeki Fransız nüfuzunu azaltma teşebbüslerinden kuşku duyuyordu. Bu sebeple Fransız Dışişleri

Bakanı Pichon, bütün Avrupalı hükümetlerin, İttihatçılara imparatorluk içinde yabancı sermayeye karşı düşmanlık beslemelerinin kendi zararlarına olacaklarını anlatılması gerektiğini vurguluyordu.43

1910 başında Pichon, Osmanlı Hükümeti'ne, Türkler'in ancak imparatorluk içinde Fransız finansmanının ağır basmasına izin verdikleri sürece, Fransa'dan para almaya devam edebileceklerini kesin olarak bildirmeye karar vermişti.44 Pichon'un ileri sürdüğü söylenen şartların en önemlisi ve dikkate değer olanı, "Osmanlı Hükümeti'nin; Osmanlı maliye sisteminin, bir Fransız danışman tarafından yönetilmesini kabul etmedikçe, Fransız bankerlerin, Türkiye'ye kesinlikle borç para vermeyecekleri" şeklinde olanı idi.45 Bu tarz ifadelerin söylenti olmadığı kısa sürede ortaya çıktı. Fransa'nın bu tutumunu ve Türk maliyesi üzerindeki tahakkümcü bir kontrole hazırlandığını ve arzuladığı malî kontrole ulaşmak için de, Türkiye'nin kredi ihtiyacının en hat safhaya ulaştığı bir zamanı gözlediğini "çok gizli" şifresiyle İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lowther, Dışişleri Bakanı Grey'e şöyle yazıyordu:46 "Fransızların tutumunun ne olabileceği konusunda işittiklerim benim tahmin ettiklerimden pek farklı değil. Fransız bankerler, yapılacak görüşmelerde Cavit Bey'i oyalayıp yıl sonuna kadar para vermemek niyetindeler. Böylelikle, hem malî sıkıntı, hem de gereken meblağ artmış olacak. O zaman da Fransızlar istedikleri koşulları ve bu arada en fazla değer verdikleri imtiyazları koparabilecekler."

Fransız Hükümeti ve Osmanlı Bankası'nın yeni bir kredi sağlama karşılığında Türk malî sistemini tamamen ele geçirmeye yönelik ileri sürdükleri ağır koşullar, Cavit Bey tarafından reddedildi.47 Ona göre, uzun süreden beridir dost görünen güçlerin, şimdi Türk milli onurunu küçük düşürmesine ve hakaret etmesine kesinlikle izin verilemezdi.48

Cavit Bey, Fransa hariciyesinin engellemesi sonucu, Osmanlı Bankası'nın başını çektiği resmi gruptan bir kredi sağlayamayınca, rotasını, Fransız özel sermaye gruplarına çevirdi. 29 Ağustos 1910'da bazı basın kuruluşlarında Türk Maliye Bakanı'nın Paris'te bir kredi anlaşması imzaladığı yazıldı.49 Ancak Fransız hükümetinin engellemesi ile bu kredi hayata geçirilemedi.50 Çünkü Fransız siyasi aktörleri, bu kredinin kağıtlarının Paris borsasında tedavül etmesine izin vermedi.

Diğer yandan Cavit Bey, Paris'te borç konusundaki görüşmelerini sürdürürken, Temmuz ayında Londra ve Berlin'e -oralardan borç sağlanıp sağlanamayacağını araştırmak için- görevliler göndermişti. İngiltere'deki Sir Ernest Cassel'den hayli ümitli olan Cavit Bey, eğer Fransa sermaye çevrelerinden kredi sağlamada başarısız olunursa, Cassel'in bankası olan National Bank of Turkey'den bir kredi anlaşması yapılabileceğini umuyordu. Ancak Dışişleri Bakanları Fransız Pichon ile İngiliz Grey aralarında anlaşmış olduklarından, böyle bir borcun İngiliz sermaye çevrelerinden gerçekleşmesi de mümkün olmadı.51 Bu arada Almanlar, eğer Türkler, Fransa'dan bir kredi almada başarısız olurlarsa gereken her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını açıklıyorlardı. Çünkü Almanya, bu kredi görüşmelerinde Türkiye'ye karşı, Fransa'nın takındığı tavrı diplomatları vasıtasıyla iyi yorumluyordu. Marschall, Fransa'nın; rakiplerine, Türk maliyesi üzerinde uluslararası bir kontrol mekanizması oluşturmak istediği imajı vermekle birlikte, asıl amacının Türk maliyesi üzerinde tek başına malî kontrol kurmak istediğini ifade ediyordu.52

Cavit Bey, Fransa ve İngiltere'nin bir kredi için, kabul edilemez şartlarını reddettikten sonra, yine Temmuz sonları 1910'da Almanya'dan bir kredinin sağlanıp sağlanamayacağını görmek için Berlin'e gelmişti. Burada Gewinner ile Bağdat demiryolundan başlayarak Cassel'in tutumu ile ilgili olmak üzere her konuda görüşme yaptılar. Gewinner'e göre, bu gezi bakan için iyi bir moral oldu. Gewinner ile Cavit Bey, Berlin'de bazı önemli sermaye gruplarını da ziyaret ettiler.53 Sonuçta Fransa ve İngiltere'nin ters tavrı, Alman politikacı ve sermaye çevrelerinin işini kolaylaştırdı. Kredi için Alman diplomatlar ve sermayedarlar devreye girdi. Bu yolla, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki eski nüfuzlarını tekrar kurmaya çalıştılar. İttihatçılar da, Fransa ve İngilizlerin tavırlarını daha açık algılama fırsatı buldular ve Almanyasız olamayacağını anladılar. 11 milyon Osmanlı Lirası değerinde bu kredi anlaşması, Deutsche Bank ve Bleichröder müesssesinin öncülüğünde 31 sermaye grubunu temsil eden K. Helfferich ile Cavit Bey arasında, 07 Kasım 1910'da İstanbul'da imzalandı.54 Kredinin 7 milyonu 1910 içinde, geri kalan 4 milyonu ise 1911'de verilecekti.55

Türkiye ile 1910 borç görüşmeleri boşa çıktıktan sonra Fransa Dışişleri Bakanlığı, bu malî operasyonla Almanya'nın İstanbul'daki siyasî prestijini artırdığını gördü.56 Çünkü ekonominin bir ülkedeki güçlü fonksiyonu, siyasi arenada da güce aracılık ediyordu. Bu amaçla Fransa, Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek için, yeniden çaba içine girmeye çoktan hazırdı. Ancak bunun için daha bir süre beklemeye mecburdu. Sonuçta Osmanlı Hükümeti, Fransızların vereceği ağır şartları içeren bir krediyi almaktansa, fakirliğin getireceği ölüme çoktan razı olmuştu. Çünkü devrim öncesi Genç Türklerin bir baba koruyuculuğunda gördükleri Fransa'nın, beklenmedik emperyalist istekleri, İttihatçıları bu ülkeden uzaklaştırmıştı. Bu dönemde Almanya'nın sağladığı kredi ve Türkiye'nin gittikçe Üçlü İttifaka kayışı, Alman müsteşarının dediği gibi, Fransız para pazarının nüfuzunun yalnızca tesirli olduğunu, fakat mutlak sınırsız olmadığını gösterdi.57 Diğer yandan tereddütsüz bu krediyi sağlayan Alman kapitalistlerinin ve onları destekleyen Alman diplomasisinin Türkiye'de nüfuzunun nasıl arttığını Cavit Bey -Cavit Bey'in eskiden beridir İngiliz ve Fransız taraftarı ve Alman aleyhtarı bir rotada politika yaptığı biliniyordu- bile şöyle yazıyordu:58 "Bu vesile ile Almanlar olaya büyük bir anlayışla el atmasını bilmişlerdir. Bu arada borçtan yararlanarak doğrudan doğruya ya da dolaylı bir şekilde herhangi bir imtiyaz talebinde bulunmadıkları gibi Türkiye'nin şerefine halel getirecek bir davranıştan da çekinmişlerdi. Hükümet çok güç bir durumda iken Almanların böyle anlayışlı davranışının nasıl derin bir minnetle karşılandığı ise açıktır."

Trablusgarb, Balkan Savaşları ve Alman Etkisi (1911-14)

1908 devrimi sonrası, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesi, Bulgaristan'ın da bağımsızlığını ilan edip imparatorluktan ayrılması ile başlayan krizler dönemi geçtikten sonra, 1911'den sonra sorunlar, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika ve Balkanlar'daki son toprak parçalarına yöneldi. 1910 yılında Türkiye bir taraftan Balkanlar'da ve ülkenin diğer bölgelerindeki isyan ve terörizm hareketleri ile mücadele vermeyi sürdürürken,59 diğer taraftan malî sorunlarını çözmek için Avrupa sermayesi ile yeni kredi görüşmelerine başlıyordu. 1911 yılından sonraki ortamda dünya dış politikası, Trablusgarb ve Balkan savaşları ile, 1914'teki büyük savaşın provasını yapmakla geçirdi.

Özellikle 1910'dan itibaren yeniden Alman politikasına yönelen İstanbul yönetimi, Almanya'dan hem istediği koşullarda bir kredi sağlamış, hem de deniz kuvvetlerini güçlendirecek iki gemi satın almaya yönelmişti.60 Fransa Hükümeti ise, 1908'den sonraki parlak nüfuzunu 1910'dan sonraki yeni ortamda Türkiye'de bulamadı.61 Diğer yandan Türkiye'nin Balkanlar'daki karışık durumlar sebebiyle, Balkan devletleri ile girişilecek bir savaşta etkisiz duruma düşmemek için, ordu ve donanma harcamalarına ağırlık vermesi de, gözden kaçmıyordu.62 Bununla birlikte İttihatçıların, Balkan devletlerinin bir savaş eğilimine girmelerini engellemek için, bazı askerî ittifak girişimlerine yönelmesi de.63

Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Graf Ährenthal tarafından Türkiye'nin Üçlü İttifakla anlaşmak için, bir girişimin başlangıcı olarak değerlendirildi. Zira Marschall da, Osmanlı İmparatorluğu'nun eninde sonunda Yunanistan ile bir savaşa gireceğini tahmin ederek, Balkan Savaşlarının ilk haberlerini, daha 1910 yılının sonlarında veriyordu.64

1910'larda İngiliz-Rus menfaat işbirliğinin gittikçe belirginleşmesi, sadece İttihatçıların tepkisiyle karşılaşmadı, aynı zamanda bütün Müslüman dünyasını ciddi bir endişe ve heyecana sevk etti.65 Nitekim 1910 yılı içindeki her türlü siyasi ve ekonomik girişim ve anlaşma zeminleri, 1911-14 arasındaki krizlerin artması ve bir savaş kulvarına girilmesinin alt yapısını hazırlamıştır. 1911 yılı, Osmanlı Devleti üzerinde Avrupa ve Balkan devletlerinin yeni emperyalist isteklerinin gündeme geldiği bir yıl oldu. 1911 Mart ayından itibaren Arnavutluk'ta ortaya çıkan yeni isyan hareketleri66 ve bir Osmanlı-Karadağ savaşı tehlikesi.67 Türkleri zor durumda bıraktı. Bu karışıklıklar zamanla Makedonya'ya da sıçradı. Bölgeyi Bulgarlar başta olmak üzere gözü olan diğer Balkan devletleri de hep birlikte karıştırıyor ve kendilerine bağlı çeteleri destekliyorlardı. Bu dönemde Makedonya'daki ayrılıkçı gizli komiteler birbirleriyle çatışmadan uzaklaşarak anlaşmaya vardılar ve Osmanlı Devleti'nden ayrılık çalışmalarını hızlandırdılar. Bu çalışmalar gitgide türlü Balkan uluslarının birbirleriyle boğuşması ve çatışması biçiminden çıkarak, Osmanlı Devleti'ne ve ona bağlı kurumlar ile Türklere karşı gelişti.68

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde, Osmanlı Devleti'nin en önemli dış sorunlardan birisi, Trablusgarb ve Bingazi'de İtalya ile başlayan savaştır. 1911 yılında İstanbul'da (ve İslam dünyasında) en fazla nefret edilen devlet, Yunanistan'dan daha fazla İtalya idi.69 İtalya, kendi topraklarına çok yakın ve Akdeniz'de önemli bir konuma sahip olan, Trablusgarb ve Bingazi'yi koloniyal istekleri doğrultusunda ele geçirmek için, fırsat kolluyordu. Olayın Türkler açısından önemi ise başka idi. Eğer Osmanlı Hükümeti, bir dış politika hatası ile Müslüman tebaasının yaşadığı bu toprak parçalarını kaybederse, hem anayasalı rejimi prestij kaybeder hem de diğer Balkan ve Arap uluslarına karşı bir örnek teşkil edebilirdi.70 İtalya 28 Eylül 1911'de Osmanlı Hükümeti'ne verdiği ültimatomdan bir gün sonra savaş açtı.71 05 Kasım'da Trablusgarb ve Bingazi vilayetlerini ülkesine ilhak ettiğini bildirdi. Bu ilhak Bâbıâli tarafından şiddetle protesto edildi. İtalya, savaşın başlarında Trablusgarb ve Bingazi'de önemli bir ilerleme kaydedemedi ve ancak kıyılarda tutunabildi.72 Barış arayışları devam ederken, İtalyan donanması 18 Nisan 1912'de Çanakkale Boğazı'na bir baskın yaptı73 ve Mayıs 1912'de de 12 Ada'yı işgal etti.74 Trablusgarb Savaşı devam ederken Türkiye'nin Balkanlar'daki durumu çok karışık

ve zor bir duruma geldiğinden Osmanlı Hükümeti, şiddetle barışa ihtiyacı olduğunu gördü. Balkan devletlerinin birbirleriyle ittifaklar yapmaya başlaması, Balkanlarda bir kriz ve savaşın kaçınılmaz olduğunu gösteriyordu. Kuzey Afrika ve Balkanlar'da iki cephe arasında kalan Osmanlı Hükümeti, başkente daha yakın bölgeler ile ilgilenme pahasına, İtalya ile barış görüşmelerini başlattı. 15.10.1912'de imzalanan Uschi (Lozan) Barış Anlaşması ile75 Osmanlı Hükümeti, Trablusgarb ve Bingazi'yi resmen terk etti. Bu barış, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki son toprak parçasını da kaybettiğini resmen onaylıyordu.

Birinci Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı Devleti'nin en krizli bölgelerinden birisi de Makedonya ile birlikte Balkanlar'daki bazı alanlardı. Berlin Barışı'yla bir güç haline gelmeye çalışan küçük Balkan devletleri kısa süre sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmaya ve bölgeyi karıştırmaya başladılar.76 Sultan II. Abdülhamid'in, Balkan devletlerinin Osmanlılara karşı yapabilecekleri ittifaklarını uzun süre engellemesi77 ve onlar arasındaki problemleri, devletlerarası rekabette iyi kullanması, Balkanlar üzerinde savaşın çıkmasını uzun süre engellemişti. Bununla birlikte 1905'ten sonra Rusya'nın tekrar Balkanlara yönelmesi.78 Avrupa Türkiyesi'ndeki eski karışıklık ve düzensizliklerin yeniden ortaya çıkmasını kolaylaştırdı.79 Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri arasındaki ittifaklar karşısındaki tutumu, hatalarla doludur. Çünkü İttihatçı politikacılar, Balkanlar'da kısa vadede herhangi bir savaşa ihtimal vermiyorlardı.80 Bununla da kalmayıp bölgedeki iyi eğitilmiş ve tecrübeli askerlerinin de bir kısmını terhis ettiler.81 Buna mukabil Makedonya'da ise komitacılar, her geçen gün tedhiş hareketlerini artırdılar.82

Balkan savaşları ile Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki son toprak parçalarını da kaybetti.83 Balkan devletlerinin ordularının Osmanlı merkez sınırlarına doğru kayması ve İstanbul'un tehdit altına girmesi de, ilerideki yeni kriz ve büyük bunalımların başlangıcı oldu. Savaştan önce Büyük Güçlerin "Balkanlar'daki status quonun değişmeyeceği"84 güvencesi de doğru çıkmadı.

Balkan savaşlarından sonra İttihatçılar, Osmanlı ordusuna düzen vermek için Almanya'nın yardımına yeniden ihtiyaç duydular ve Almanya'dan hem askerî heyet istediler85 hem de Alman firmalarına önemli ölçüde silah siparişleri verdiler.86 Diğer taraftan İttihatçılar, eskiden olduğu gibi İngiltere ile bir ittifak anlaşması yapıp, Üçlü İtilaf Blokuna girmek için bütün şartları denediler,87 ancak başaramadılar.88 Buna mukabil ünlü militarist Enver Paşa'nın ihtirasları ve daha da önemlisi olayların İttihatçıları sınırlaması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun daha sonraki süreçte yer alacağı blok belirginleşti.

Sonuçta İttihatçılar, alternatiflerinin de kalmaması sonucunda 02 Ağustos 1914'te Almanya ile bir askerî ittifak anlaşması yaparak, resmen Üçlü İttifak'a katıldılar.89 Bunun anlamı Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın da yer aldığı bu blokla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'na resmen katılması demekti.

Sonuç

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin temeli, 19. yüzyılın sonlarında başlamış ve Birinci Dünya Savaşı'nda iki devletin çöküşü ile sonuçlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde ilişkilerin gelişme süreci en üst safhada olmasına rağmen, devletin kontrolünü sağlayan nispeten Osmanlı Sultanı olmuştur. 1908 Genç Türk Devrimi'nden sonraki süreçte ise, 1910 yılına kadar, devlet üzerinde Alman nüfuzu yerini İngiliz ve Fransız etkisine terk etmiştir. 1910'dan itibaren eskiden en azından sivil İttihatçıların nefretle baktığı Almanya, tekrar müttefik olmuştur. 1911'den sonraki siyasi olaylar imparatorluğun çöküşünü hızlandırmış, İttihatçılar'ın çözüm üretememeleri, yıkılışı daha da kolaylaştırmıştır.

1908 ile 1914 arasındaki iç ve dış olayları yorumlamak ve siyasi çizgiyi tespit etmek oldukça zordur. Çünkü yönetim sivillerin elinde olsa da, gerektiğinde ve karar verdiklerinde her halde askerler yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Devlet idaresinde yer alan İttihatçı ya da İtilafçı kabineler, dış politik eğilimlerini belirlerken-kesin İngilizci ve Almancılar hariç -oldukça zorlanmış, olayların ve dış diplomasilerin oynadıkları role göre, hareket alanlarını belirlemişlerdir. Ancak en azından 1908 ile 1910 arasında İngiliz parlamentarizminin etkisi söz konusu olsa da, 1910'dan sonra özellikle İttihatçı askerlerde Alman militarizminin etkileri en üst düzeyde kendini hissettirmiştir. Özellikle Balkan savaşlarına kadar, devlet yönetiminde doğrudan rol oynayan siyasi unsurlar ve aktörler devletin kontrolünü tamamen kaybetmemiş, kimi zaman Büyük Güçlerin diplomatlarını sınırlayabilmişlerdir. Ancak Balkanların elden çıkması ve düşman ordularının Edirne'ye dayanması, devletin askerî unsurlarını daha aktif hale getirmiş, bu da Birinci Cihan Harbi'ne Osmanlı ordularının katılmasını kolaylaştırmıştır. Dahası Balkan savaşlarından sonra çöken Osmanlı ordularını reorganize etmek işi Almanlara düşünce, Türklerin İttifak blokunda yer almasının önündeki engeller de ortadan kalkmıştır. 02 Ağustos 1914 askerî ittifakı, aslında alternatiflerin ortadan kalkmasının ve devleti apar topar tekrar diriltme düşüncesinin bir sonucudur. Biraz hayalperest bir yaklaşım olduğu da kesindir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Birinci Büyük Savaş'ta tarafsız kalmasının gerektiği biçimindeki bazı yorumlara rağmen, Yakın Doğu ve Osmanlı ülkesi üzerinde Büyük Güçlerin ve bilhassa İngiliz ve Rus emperyalizminin çıkarları, -ve nüfuz bölgelerinin kesinleşmesi- böyle bir tarafsızlığa fırsat verebilecek realiteden yoksun görünmektedir.

DİPNOTLAR

1 T. Wilhelm von Kampen, Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II., Kiel 1968, s. 1 vd. Karşılaştırınız Friedrich Dahlhaus, Möglichkeiten und Grenzen auswärtiger Kultur-und Pressepolitik. Dargestellt am Beispiel der deutsch-türkischen Beziehungen 1914-18, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris 1990, s. 78 vd.

2 Almanya'nın endüstriyel gelişmesi için bakınız, Gustav Stolper, Deutsche Wirtschaft seit 1870, Tübingen 1964; Theodor Schieder, "Nationalismus und Nationalstaat", Studien zum nationalen Problem in Modernen Europa, (Yayınlayanlar: Otto Dann ve Ulrich Wehler), Frankfurt am Main 1990.

3 Robert-Hermann Tenbrock, Geschichte Deutschlands, München 1968, 2. baskı, s. 213.

4 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983, s. 18-19. Karşılaştırınız Ernst Engelberg, Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas, Berlin 1993, s. 280-292.

5 İ. Ortaylı, aynı eser, s. 14.

6 Gregor Schöllgen, Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914, München 1984, s. 3.

7 Hüseyin Salihoğlu, Alman Kültür Tarihi, İstanbul 1993, s. 164, dipnot 1.

8 II. Abdülhamid'in dış politikası için bakınız Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", II. Abdülhamid ve Dönemi Semineri Bildirileri, 02 Mayıs 1992, İstanbul 1992, s. 19-25.

9 Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı, 1854-1914", ODTÜ Gelişme Dergisi-Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayısı, 1978 Özel Sayı, s. 131-162.

10 Murat Özyüksel, Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul 1988, s. 232.

11 Türk-Alman askeri ilişkileri için bakınız Yehuda Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi, (Çev.: Fahri Çeliker), Ankara 1977.

12 Mim Kemal Öke, Sultan II. Abdülhamid'in diplomasisini bir "özgür siyaset gütme arayışı" olarak tanımlamaktadır. Karşılaştırınız, Mim Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, cilt 12, s. 217. Karşılaştırınız, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, (Bonn), (Bundan sonra PA, AA şeklinde gösterilecektir), Deutschland 127, no. 7, 25 Kasım 1908. Ayrıca bakınız Sultan Abdülhamid, Siyasî Hatıratım, İstanbul 1987, 5. baskı, s. 139.

13 Alman Büyükelçiliği'nden Başbakan Bülow'a telgraf, Tarabya, 20 Ağustos 1908, PA, AA, Türkei 158, no. 176, A. 13760.

14 Aynı belge.

15 Marschall'dan Bülow'a, Tarabya, 4 Eylül 1908, PA, AA, Türkei 158, no. 197, A. 14518.

16 Metternich'den Bülow'a, Londra, 6 Mart 1908, PA, AA, Türkei 154, A. 3561, Alfred Stead'ın Fortnightly Rewiew'deki yorumlarından.

17 Aynı belge.

18 PA, AA, Türkei 154, 25. 8. 1908, A. 1356.

19 F. Ahmed, İttihaçılıktan Kemalizme, (Çev.: Fatmagül Berktay), İstanbul 1986, 2. baskı, s. 176-177.

20 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, 1908-1914 (Çev.: Nuran Yavuz), İstanbul 1986, s. 54.

21 Yine 19 Nisan 1909 Osmanlı-Bulgar anlaşmasıyla da Bulgaristan'ın bağımsızlığı onaylandı. Bulgaristan'ın bağımsızlık girişimleri üzerine Kazım Bey'ın yorumları için bakınız, PA, AA, Türkei 158, 29 Eylül 1908, A. 15996.

22 F. Ahmed, İttihat ve Terakki, s. 54.

23 Kamil Paşa, hükümeti kurduktan sonra, yaptığı röportajda, Türkiye'nin Alman dostluğunun kendisine hiçbir faydasının olmadığını söylemişti. Alman Büyükelçi Marschall, bu açıklamayı akılsız ve itiraz edilecek mahiyette bulur. PA, AA, Türkei 158, no. 197.

24 J. Lepsius, Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914 (GP), Berlin, cilt 27/2, no. 9958.

25 PA, AA, Türkei 154, 25 Ağustos 1908, A. 1356.

26 Grey'den Lowther'e, özel, Londra 31 Temmuz 1908, Public Record Office-İngiliz Resmi Arşivi-(F. O.) 800/78, aktaran F. Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s. 176-177.

27 F. Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s. 187.

28 İkdam, 14 Şubat 1909.

29 Lowther'den Grey'e, no. 53, İstanbul 15 Şubat 1909, F. O. 371/760/6275, aktaran F. Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s. 21.

30 PA, AA. Türkei 134, 08 Mayıs 1909. A. 8276.

31 Bakınız, Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1987, s. 138-141.

32 PA, AA, Türkei 159, no. 2, 04 Eylül 1908.

33 Mehmet Beşirli, Die europäische Finanzkontrolle im Osmanischen Reich in der Zeit von 1908 bis 1914, Berlin 1999, s. 129.

34 Miquel'den Hollweg'e, İstanbul, 27 Temmuz 1910, PA, AA, Türkei 110, no. 350 ve Hüseyin Cahid, Tanin, 09 Eylül 1909.

35 Bakınız, Tanin, 17 Haziran 1910; Yeni İkdam, 17 Haziran 1910.

36 Bakınız Adip Roumani, Essai Historique et Technique la Dette Publique Ottomane, Paris 1927, s. 268. Ayrıca Sadrazam Hakkı Paşa'nın yeni Parlamento ve giderler üzerindeki görüşleri için bakınız, Miquel'den Hollweg'e, İstanbul 14 Temmuz 1910, PA, AA, Türkei 110, no. 233.

37 Helfferich'ten Dışişleri Bakanlığı'na rapor, Berlin 28 Haziran 1913, PA/AA, Türkei 110, cilt. 67, A. 12930.

38 Frankfurter Zeitung, no. 158, 9. 6. 1909, akşam baskısı.

39 Hüseyin Cahid'in yeni rejimin kredi potansiyeli ve mali bağımsızlığı konusundaki yorumları için daha ayrıntılı bilgi için bakınız, Tanin, 09 Eylül 1909.

40 Hamburgischer Correspondent, no. 480, 21. 9. 1910.

41 Cavit Bey, çoğu defa Fransız basınıyla Türkiye'nin mali durumu ve sermaye ihtiyacı konusunda polemiğe bile girmekte idi. Fransa'nın, Türk mali politikasının yanlışlığı üzerine Cavit Bey Tanin'de görüşler ileri sürüyordu. Tanin, 29 Eylül 1910. Cavit Bey'in Tanin'deki suçlamalarına karşı, Times'ten de cevaplar verildi. Bu yorumlar için bakınız Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem (GStA), Sig. I, HA, REP 151, no. 1405.

42 Miquel'den Dışişleri Bakanlığı'na (Auswärtiges Amt), İstanbul 21 Haziran 1910, PA, AA, Türkei 110, cilt. 58, no. 124, A. 10794.

43 İttihatçıların yabancı sermayeye karşı tutumları karşısındaki Fransa'nın görüşlerini içeren yazışmalar için bakınız, Documents Diplomatiques Français, 2. Seri, cilt. XI, no. 643, s. 1068-69, aktaran F. Ahmad, İttihat ve Terakki, s. 137.

44 F. Ahmad, İttihat ve Terakki, s. 138.

45 Aynı eser, s. 138; Edward Mead Earle, Bağdat Demiryolu Savaşı (Çev.: Kasım Yargıcı), İstanbul 1972, s. 245.

46 F. Ahmad, İttihat ve Terakki, s. 138.

47 Bakınız, Peter W. Reuter, Die Balkanpolitik des französischen Imperialismus 1911-1914, Frankfurt am Main/New York 1979, s. 173-174. Karşılaştırınız, PA, AA, Türkei 110, 28 Eylül 1910, R. 12487, Kölnische Zeitung'dan alıntı.

48 PA, AA, Türkei 110, no. 404, 26 September 1910. Bu aşırı isteklere karşı Türkiye'de gerek basında ve gerekse kamuoyunda önemli ölçüde tepkiler geldi. Türk devletinin resmi cevabını Maliye Bakanı Cavit Bey açıkladı. Türkiye, kısım kısım Fransa'nın mali koruyuculuğundan ve bilhassa Osmanlı Bankası'nın mali kontrolünden kurtulacaktır. Gelecekte Osmanlı Bankası'nın "devlet içindeki devlet rolüne" bütünüyle son verilecektir. P. Reuter, aynı eser, s. 174. Alman Büyükelçi Marschall, Cavit Bey'in Osmanlı Bankası'na karşı tavrını ve bankanın dikte ettirmek istediği şartlara karşı çıkışını

kendisine aktardığını, Alman Dışişlerine bildirmektedir. Bakınız Marschall'dan Hollweg'e, İstanbul 21 Eylül 1910, PA, AA, Türkei 110, no. 299, A. 16714.

49 Frey'den Hollweg'e, İstanbul 29 Ağustos 1910, PA, AA, Türkei 110, no. 401, A. 15687.

50 Aynı belge.

51 F. Ahmad, İttihat ve Terakki, s. 140-141.

52 PA, AA, Türkei 158, 8 Kasım 1910.

53 Von Gewinner'den çok gizli, Berlin 18 Ağustos 1910, PA, AA, Türkei 152, cilt 51.

54 Ş. Akşin, a.g.e., s. 177.

55 Anlaşmanın orijinal metni için bakınız Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Meclis-i Mahsus, 58, 09 R. ahir 1331; Mertens'ten Hollweg'e, İstanbul 23 Mart 1912, PA, AA, Türkei 110, cilt. 64, no. 144, A. 5988.

56 Tyrrell'den L. Mallet'e, İstanbul 02 Aralık 1913, G. P. Gooch ve H. Temperley (yayınlayanlar), Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898-1914 (BD), cilt 10/I-1, no. 41.

57 Magyar Nemzet Gazetesi'nden alıntı, 02 Ekim 1910. PA, AA, Türkei 110, cilt 58.

58 Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul 1970, s. 140.

59 Marschall'dan Hollweg'e, İstanbul (Tarabya/Büyükelçilik), 7 Ekim 1909, PA, AA, Türkei 198, cilt. 6, no. 310, A. 16690.

60 Miquel'den Hollweg'e, İstanbul (Tarabya/Büyükelçilik), 26 Ağustos 1910, PA, AA, Türkei 158, no. 273, A. 14667; P. Reuter, a.g.e., s. 175. Türkiye'nin Alman Krupp firmasından iki savaş gemisi almaya yönelmesi, emperyalistlerarası mücadeleyi yeniden kızıştırdı ve diplomatik tepkiler oluşmaya başladı. Karşılaştırınız O'Beirne'den Grey'e, St. Petersburg 30 Ağustos 1910, BD, cilt 9/I-1, no. 363, A. A. 371/980 32 988/32 988/10/38. Diğer taraftan Rusya Dışişleri Bakanı Sasanow, özellikle hem savaş gemisi probleminden hem de Türkler'in Orta Asya'daki Pan-İslamizm faaliyetlerinden şikayet ediyordu. Pourtalés'ten Hollweg'e, St. Petersburg (Büyükelçilik) 16 Ocak 1911, PA, AA, Orientalia Generalia 9, cilt 4, no. 19, A. 989. Türkiye'nin Almanya'dan gemi sipariş etme girişimleri üzerine bakınız, GP, 27/I, s. 287-315.

61 Miquel'den Hollweg'e, İstanbul (Tarabya/Büyükelçilik) 26 Ağustos 1910, PA, AA, Türkei 158, no. 273, A. 14667.

62 İstanbul'dan Pallavicini'nin haberi, 07 Ocak 1910, no. 1B, Ludwig Bittner/Hans Übersberger (yayınlayanlar), Österreich-Ungarn Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreich-ungarischen Ministeriums des Äußeren, (ÖUAP), cilt. II, no. 1937, s. 640.

63 1910 yazında Başbakan Hakkı Paşa'nın Romanya ile Türkiye arasında bir askeri ittifak anlaşması yapmak için Bükreş'e gitmesi, bu ittifak arayışlarının başlangıcı olarak kabul edildi.

64 PA, AA, Türkei 158, no. 346, 08 Kasım 1910.

65 Saunier'den Hollweg'e, Bombay 16 Eylül 1912, PA, AA Orientalia Generalia, 9. cilt 5, A. 17150; Lichnowsky'den Hollweg'e, Londra 15 Temmuz 1913, PA, AA, Orientalia Generalia 9, no. 413; Luxburg'dan Hollweg'e, Simla 07 Ağustos 1913, PA/AA, Orientalia Generalia 9, cilt 5, A. 15731.

66 Hüseyin Kazım Kadri, Türkiye'nin Çöküşü. II. Meşrutiyet'in Perde Arkası, Makedonya, Arnavutluk, Suriye ve Ermenistan'ın Elden Çıkışı, (Hazırlayan: Yılmaz Daşçıoğlu) İstanbul 1992, s. 99-123. Karşılaştırınız PA, AA, Türkei 198, cilt. 7, Selanik 22 Ocak 1912, A. 1821.

67 Wangenheim'den Hollweg'e, Korfu (Başkonsolosluk) 02 Nisan 1912, PA, AA, Türkei 134, cilt 30, no. 4, A. 6382; PA/AA, Türkei 198, cilt 7, Selanik 22 Ocak 1912, A. 1821.

68 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt II, Kısım I, Ankara 1991, 3. baskı, s. 197-230.

69 Schmidt'den Hollweg'e, Zanzibar (Konsolosluk) 02 Aralık 1911, PA, AA, Orientalia Generalia 9, cilt. 4, A. 21368.

70 PA, AA, Orientalia Generalia 13, 10 Eylül 1911. no. 1, A. 14591.

71 Y. H. Bayur, a.g.e., cilt II, Kısım I, s. 97-98.

72 Wangenheim'den Hollweg'e, Korfu (Başkonsolosluk) 02 Nisan 1912, PA/AA, Türkei 134, cilt 30, no. 4, A. 6382. İtalya'nın Trablusgarb'ta bocalaması ve kıyılarda sıkışması, bölgedeki yerli kabilelerin gayretleri ve bilhassa Türk komutanlarla -Mustafa Kemal ve Enver Bey- birlikte mücadele eden Sünusi tarikatının büyük bir rolü olmuştur.

73 Mutius'dan Hollweg'e, İstanbul 06 Haziran 1912, Geheimes Staatsarchiv preussischer Kulturbesitz Berlin (GStA), Finanzministerium, "Der Krieg und die türkischen Finanzen", A. 10054.

74 Aynı belge.

75 Dering'den Grey'e, Roma 15 Ekim 1912, BD, cilt 9/I-1, gizli, tel. no. 134, A. A. 43 408/4/12/44.

76 PA/AA, Türkei 198, cilt 7, Selanik 22 Ocak 1912, A. 1821.

77 Sultan'ın düşmesinden sonra Balkan devletleri İttihatçıların yanlış politikaları sayesinde aralarında birer birer anlaşarak ittifak kurmaya başladılar. Bu çalışmalar ve diplomatik yazışmalar için bakınız, BD, cilt. 9/I-2, bölüm LXXVI, "die Bildung des Balkanbundes", 23 Ekim 1911-22 Ağustos 1912, s. 829-995.

78 PA, AA, Türkei 155, 30 Mayıs 1910, A. 9650.

79 Balkan devletlerinin anlaşmaları için bakınız, Georg W. Hallgarten, Imperialismus vor 1914. Die sozialen Grundlagen der Außenpolitk europäischer Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg, München 1963, 3. baskı, cilt, II, s. 318.

80 Miquel'den Hollweg'e, İstanbul 26 Ağustos 1910, PA, AA, Türkei 158, no. 273, "Zur auswärtigen Lage", A. 14667.

81 H. Kazım Kadri, a.g.e., s. 71.

82 İstanbul'dan Pallavicini'nin haberi, 31 Ocak 1912, ÖUAP, cilt. 3, no. 3258, s. 802-803.

83 17 Ekim 1912'de Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan Türkiye'ye savaş ilan ettiler. Gennadius'dan Grey'e, Londra (Yunan Başkonsolosluğu) 18 Ekim 1912, BD, cilt. 9/I-2.

84 Grey'den Bertie'ye, Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 1912, BD, cilt. 9/II-1, No. 500, A. A. 42 632/33 672/12/44.

85 Y. Wallach, aynı eser, s. 119.

86 Aynı eser, s. 90-91.

87 Hatta Aralık sonu 1913'te Paris'te Türkiye Büyükelçisi Rifat Bey ile Fransız Başbakanı Doumergue'nin görüşmeleri, Türkiye'nin ittifak arayışı olarak değerlendirildi. Alman Büyükelçiliği'nden Hollweg'e, İstanbul 29 Aralık 1913, PA/AA, Türkei 110, cilt 70, no. 379, A. 13.

88 Lichnowsky'den Hollweg'e, Londra 22 Nisan 1914, PA, AA, Türkei 110, cilt. 72, no. 223, A. 79.

89 Türkler uzun süre Üçlü İtilaf'a girmek için mücadele ettilerse de, İngiltere tarafından devamlı surette oyalandılar. Uzun süredir küçümsenen Osmanlı İmparatorluğu, 02 Ağustos 1914'de Almanya ile yaptığı anlaşma ile Üçlü İttifak'a katılarak, Avrupalı bir devlet tarafından eşit şartlarda tanınıyordu. Daha geniş bilgi için bakınız, Ulrich Trumpener, Germany and the Ottoman Empire 1914-1918, 1968.

I. Dünya Harbi'nin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat (Hamidiye) Süvari Alayları / Prof. Dr. S. Selçuk Günay [s.331-335]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilindiği üzere 1890 yılında kurularak faaliyete geçirilen Hamidiye Hafif Süvari Alayları Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve tarihî gelişmeleri üzerine oldukça etkili olmuş bir müessese olarak tarihimizdeki yerini almıştır. Özellikle konumuz açısından II. Meşrutiyet Dönemi ile I. Dünya Savaşı arasındaki devrede bu alayların geçirdiği gelişmeler önem taşıdığından bu dönemi ana hatlarıyla incelememiz gerekmektedir.

II. Sultan Abdülhamid'in 1909 yılında tahttan uzaklaştırılması onun kurmuş olduğu bu müesseseyi derinden etkilemiştir.1 Ancak 1909'dan sonra işbaşına geçen Babıalî Hükûmetleri alayları tamamen ortadan kaldırmaktansa yeni düzenlemelere girişmeyi uygun bulmuştur. 1910 yılında başlayan bu düzenlemede alaylar iki grupta toplanır. Bunlardan birincisi Rus hududu civarında bulunan kuzey grubu, diğeri ise güneydoğudaki çöl grubu idi. Nitekim bu iki grubun tensik edilmesine sebeb olarak Rusya'nın kuzeyden, İngiltere'nin ise güneyden tehdid unsuru olması gösteriliyordu. Bu dönemde alayların yeniden teşkilatlandırılmasında görev yapan Fahrettin Altay şunları söylemektedir:

"Kısa bir zaman sonra beni Doğu'da ve Güney'de yeni teşkil edilen Aşiret Süvari Alaylarının sancakları ve fermanlarını ve subay buyrultularını padişah adına merasimle teslim etmeye memur ettiler. Trabzon ve Erzurum'a gittim. Hınıs, Varto, Eleşkirt, Karaköse, Tutak, Erciş ve Cizre'den Nusaybin, Mardin, Viranşehir'e kadar bu merasim yapılırken Balkan Savaşı patlak verdi. Viranşehir'e geldiğimde Ordumuzun Çatalca ve Bolayır'a çekildiği ve Rumeli'nin elden çıktığı haberini alınca çok üzüldüm. Karakeçili ve Milli aşiretleri viran şehirde toplanmış merasim yapılırken, Savcı, Karakeçi aşireti reisi Dırii Bey'in mahkum ve kaçak bir eşkıyâ olduğunu ve tutuklanması lazım geldiğini söylüyor. O ise bir deve kurban etmek isterken ben bırakıyorum. Bir elinde padişah fermanı bir elinde sancağı tutmuş, binbaşı üniforması giymiş olarak alayın başında geçit resmi yapıyor ve Balkan Savaşı'na katılmak istediğini bildiriyordu. Milli Aşiret Reisi Binbaşı Halil Bey'de buna katılıyor. Ben de telgrafla bakanlığa durumu intikal ettiriyorum. Karakeçili aşiretinin aslının Türk olduğu isminden belli. Urfa'da vazifem bitmiş olduğundan İstanbul'a hareket ettim. Bu iki alayla diğer bir alay silah altına alınarak ikisi Çatalca hattına birisi de Bolayır'a gönderildi ve Doğu Trakya'nın kurtuluşu ileri harekâtına katıldılar. (daha sonra I. Cihan Savaşı'na katılan bu aşiret Süvari Alaylarının artık Cumhuriyetimizin silahlı kuvvetleri yanında yerleri olamazdı. Onun içinde tarihe karışmışlardır." Nitekim 1910 yılında bu yeni düzenlemeye paralel olarak, aşiret alayları efradının yeni kayıtları çıkarılmış, bu suretle gerçek kuvvet miktarı tayin edilmeye çalışılmıştır. Zamanın Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın tensibiyle alayların adı, "Aşiret Süvari Alayları"na çevrilmiştir.2 Bunu takiben alayların herhangi bir savaş anında gerilla savaşı yapmaya muktedir birlikler olarak görülmesi düzenlemelerin bu yolda yapılmasına imkân vermiştir. Bu gayeyle 1910 ve 1912 yıllarında iki nizamnâme neşredilerek kıyafete varıncaya kadar yeni düzenlemelere girişilmiştir.3 Bütün bu düzenlemelere göre, Aşiret alaylarının görevleri ve askerî faaliyetleri şöyle tesbit edilmiştir:

1. Savaş esnasında keşif yapılması,

2. Düşman keşif kollarına müşkülât çıkarılması,

3. İcra edilecek askerî manevrayı düşman nazarından gizlemek,

4. Düşmanın umumî suretle hakiki hedefler gizlenerek hatalı hareket yapmaya zorlaması ve gizli kuvvetlerle ani darbelere maruz bırakılması.4

Üçüncü nizamnâmeyle, Nizamiye Ordusu dahiline alınan Aşiret Alayları, ordu merkezlerinin değişmesiyle büyük bir yekûn olarak, merkezi Erzincan olan III. Orduya bağlı birlikler haline getirilmişti. III. Nizamnâmeyi takiben daha önce sayıları 64 olan alaylar, 24 adede indirilmiş bulunmaktaydı. 1911 yılında alaylar ve merkezleri şöyledir:

I- III. Ordu 1. Aşiret Süvari Tümeni (Erzurum).

1. Aşiret Süvari Alayı (Erzurum)

2. Aşiret Süvari Alayı (Kığı)

3. Aşiret Süvari Alayı (Varto)

4. Aşiret Süvari Alayı (Hınıs)

5. Aşiret Süvari Alayı (Hasankale)

6. Aşiret Süvari Alayı (Sivas)

II- III. Ordu II. Aşiret Süvari Tümeni (Karakilise).

7. Aşiret Süvari Alayı (Eleşgirt)

8. Aşiret Süvari Alayı (Karakilise)

9. Aşiret Süvari Alayı (Karakilise)

10. Aşiret Süvari Alayı (Karakilise)

11. Aşiret Süvari Alayı (Karakilise)

12. Aşiret Süvari Alayı (Tutak)

13. Aşiret Süvari Alayı (Diyadin)

14. Aşiret Süvari Alayı (Doğu Anadolu)

III- III. Ordu III. Aşiret Süvari Tümeni (Erciş).

15. Aşiret Süvari Alayı (Bulanık)

16. Aşiret Süvari Alayı (Erciş)

17. Aşiret Süvari Alayı (Erciş)

18. Aşiret Süvari Alayı (Saray)

19. Aşiret Süvari Alayı (Başkale)

IV- III. Ordu IV. Aşiret Süvari Tümeni (Mardin).

20. Aşiret Süvari Alayı (Cizre)

21. Aşiret Süvari Alayı (Mardin)

22. Aşiret Süvari Alayı (Mardin)

23. Aşiret Süvari Alayı (Viranşehir)

24. Aşiret Süvari Alayı (Siverek).5

1913 yılında ise, Aşiret Süvari Alayı'nın "İhtiyat Süvari Alayları" adı altında toplandığını görüyoruz. Esasen, 24 Mart 1914 tarihiyle yayınlanan ve son nizamnâmeye ek olarak yürürlüğe konan kanun maddesinde; "İhtiyat Süvari Alaylarına münkalib olan Aşiret Süvari Alaylarına mütedair 29 Rebiyü'l Evvel 1330 tarihli nizamnâmeye müzeyyel madde-i nizamiye" denilerek, bu hususun gerçekleştirildiği anlaşılıyor. İhtiyat Süvari Alaylarının 1914 yılındaki teşkilat ve merkezleri ise şöyledir:

I- IX. Kolordu'ya Mensup İhtiyat Birinci Hınıs Süvari Fırkası.

1. Alay (Hınıs)

2. Alay (Hınıs)

3. Alay (Hınıs)

4. Alay (Hınıs)

5. Alay (Pasinler)

6. Alay (Pasinler)

25. Alay (Hınıs)

II- IX. Kolordu'ya Mensup İhtiyat İkinci Karakilise Fırkası.

7. Alay (Karakilise)

8. Alay (Karakilise)

9. Alay (Karakilise)

10. Alay (Karakilise)

11. Alay (Karakilise)

12. Alay (Karakilise)

13. Alay (Bayezid)

14. Alay (Bayezid)

III- IX. Kolordu'ya Mensup İhtiyat Üçüncü Erciş Süvari Fırkası.

15. Alay (Malagird)

16. Alay (Erciş)

17. Alay (Bargiri)

26. Alay (Malazgird)

27. Alay (Erciş)

28. Alay (Bargiri)

IV- XI. Kolordu'ya Mensup İhtiyat Van Müstahkem Süvari Livâsı.

18. Alay (Mahmudi)

19. Alay (Alpak)

29. Alay (Mahmudi)

30. Alay (Van)

V- XI. Kolordu'ya Mensup İhtiyat Viranşehir Süvari Fırkası.

20. Alay (Cizre)

21. Alay (Mardin)

22. Alay (Mardin)

23. Alay (Viranşehir)

24. Alay (Siverek).6

1913 yılında merkezleri Erzurum Karakilise, Erciş ve Mardin olan 14 adet alay bu tarihten itibaren yeni bir düzenlemeye tâbi tutuldular. Buna göre:

1. 9. Kolorduya Mensup İhtiyat, 1. Hınıs Süvari Fırkası

2. Aynı Kolorduya Mensup İhtiyat, 2. Karakilise Süvari Fırkası

3. II. Kolorduya Mensup İhtiyat, 3. Erciş Süvari Fırkası

4. Aynı Kolorduya Mensup İhtiyat, Van Müstahkem Süvari Tugayı

5. II. Kolorduya Mensup İhtiyat, Viranşehir Süvari Fırkası

I. Dünya Savaşı öncesi bu alaylar ayrı bir süvari kolordusu teşkil edilerek III. Ordu'ya bağlanmışlardır.

Esasen şurasını belirtmek gerekir ki, alayların başlangıçtan kuruluş sebeplerinin başında Doğu Anadolu'ya yapılacak herhangi bir Rus hücumu karşısında bölge şartlarına uyabilecek birliklerin meydana getirilmesi gelmektedir. Çünkü Doğu Anadolu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra çıkabilecek herhangi bir savaşta Ruslar için stratejik ilk hedef olarak özel bir önem arzediyordu. Gerek bu sebepten ve gerekse Ermeni Meselesindeki ehemmiyetlerinden dolayı, Rusya başlangıçtan beri çeşitli vesilelerle Hamidiye Alaylarının ilga edilmesi için çalışılacaktı. Nitekim 1913'teki son Rus reform istekleri arasında Hamidiye Alaylarının ilgası da yer almaktaydı.

Hamidiye Alaylarının Rus ordusuyla yaptığı mücadeleye geçmeden önce, Kuzeydoğu Anadolu'daki Rus sınırı hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Bilindiği üzere Doğu'daki Osmanlı-Rus sınırı 1878 Berlin Kongresi'nde tesbit edilmişti. Kars, Batum ve Ardahan şehirleri ve çevreleri Rusya'ya bırakılmıştı. Hudud hattı Batum'un güneyinde Çoruh nehrinin aşağı mecrâsının 16-18 km. güneydoğusundan Artvin'in aşağısında Çoruh istikametinde gidiyor ve Oltu çayına paralel olarak uzanıyordu. Oltu Kasabası Rusların elindeydi. Oltu'dan Narman'a, buradan Gürcü Boğazı yoluyla Erzurum'a giden yol çok mühimdi. Kars kesimindeki sınır ise aşağı yukarı Soğanlı Dağlarından geçmekteydi. Soğanlı Dağları müdafaa bakımından eski önemini kaybetmişti. Bu yüzden Türk Tahkimatı Aşağı Pasin'de Köprüköyünde meydana getirilmişti. Bayezid tarafındaki sınırımız ise, Berlin Kongresi'nde buraların bize verilmesiyle Aras nehrini geçip Köse Dağa ve Ağrı Dağı'ndan güneye İran sınırına uzanıyordu. Bu bölgede Eleşgird Vadisi Murat Vadisi'ne ulaşması sebebiyle çok büyük stratejik önemi haizdir.7

Ruslar bu saha dahilinde 1878-1914 yıllarında askerî mahiyetde birçok yol inşa etmiştiler. Tiflis'ten Gümrü'ye giden demiryolunu Kars ve Sarıkamış'a kadar uzatdılar. Ayrıca Arpaçay'ını takiben inşa edilen bir demiryolu da Nahcivan ve Culfa üzerinden Tebriz ve Urmiye'ye kadar uzatılmıştı. Ayrıca yine Ruslar Alagöz bölgesinden Kağızman'a kadar uzanan muntazam bir şose inşa etmiş,

diğer tarafdan Bakü-Tiflis demiryolunu Batum'a ulaştırmışlardı. Böylece Ruslar herhangi bir askerî hareket esnasında Osmanlı ordusuna göre oldukça avantajlı bir duruma gelmişti. Buna karşılık demiryollarımız Ankara'nın 100 km. doğusundaki Yahşıhan'a kadar ancak gelebilmişti.

Her yönüyle Osmanlı Ordusu'na üstün bir vaziyetde bulunan Rus Ordusu'nun Kafkaslar'da mahdut sayıda kuvvetler bırakması mecburi idi. Çünkü Ruslar asıl kuvvetlerini Doğu Avrupa Cephesi'ne Almanların karşısına dikmişlerdi. Doğu Cephesi'nde Ruslarla mücadele edecek III. Ordu IX., X. ve XI. Kolordulardan meydana geliyordu. X. Kolordu Sivas ile Karadeniz arasında IX ve XI. Kolordular da Erzurum çevresindeydiler. III. Ordunun başında Hasan İzzet Paşa gibi ihtiyatlı ve tedbirli bir kumandan bulunuyordu.8

Kafkas Cephesi'ndeki I. Kafkas Rus Ordusu 100.000 piyade ve 15.000 atlı Kazak'tan meydana geliyordu. Ayrıca harpten daha önce Ermeni gönüllülerinden meydana gelen dört alay (druzina) da bu kuvvetlere ekleniyordu. General Mışlayevski komutasındaki I. Kafkas Rus Ordusu'nun asıl kumandası muktedir bir general olan Yudeniç'e tevdi edilmişti. Yundeniç'in hazırladığı plana göre Ruslar hücuma geçerek Türk kuvvetleri karşısında müstahkem Kars Kalesi'ne dayanarak müdafaa savaşı yapacaklardı. Fakat harp başladığı takdirde muhtemel bir Osmanlı Ordusu ve Hamidiye Alayları hücumlarını önlemek için Eleşgirt ovasının Ruslar tarafından işgali de bu planın diğer parçasıydı.

Karargâhı Erzurum'da bulunan III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ordusunun Ruslara karşı taarruza geçecek kadar kuvvetli olmadığını ileri sürerek X. Kolordu'yu Sivas ile Karadeniz arasına, IX. Kolordu'yu Çoruh üzerinde İspir'e yerleştirmiş ve XI. Kolordu'nun bir tümeni Murat Çay'ı üzerindeki Tutak'a göndermişti. Muhtemel bir Rus taarruzu Hasan İzzet Paşa'ya göre Erzurum hattında durdurulabilecekti.

Bu plan dahilinde Eleşgirt Vadisi'ni koruma görevi Hamidiye Alaylarına veriliyordu. Özellikle 4 fırka birleştirilerek bir süvari kolordusu meydana getirilmiş ve bu kuvvetlerin başına Dağıstanlı Ferik Mehmed Paşa tayin olunmuştu. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir müddet evvel 20.000 atlıyı bulan İhtiyat Süvari Fırkalarının konuş vaziyeti şu şekilde idi.

III. İhtiyat Süvari Fırkası, I. Hudud Bölgesinde (Karakilise'nin Şarkı, Bayezid Bölgesinde),

II. İhtiyat Süvari Fırkası, II. Hudud Bölgesinde (Karakilise Bölgesinde),

IIV. İhtiyat Süvari Fırkası, (Kösedağ-Aras Nehri arasında),

I. İhtiyat Süvari Fırkası, (Aras Nehri-Güllüdağ Bölgesinde).9

Osmanlı Devleti'nin İtilâf Devletlerine karşı İttifak Devletleri safında harbe katılmasıyla Devletin Doğu sınırlarında bir Rus taarruzu beklemeye başlamıştı. Savaşın başlamasından önceki dönemlerde alaylarda talim, terbiye ve disiplin iyileştirilmesi yolunda birçok faaliyetlerde bulunmuştur. İlk olarak 29 Ağustos 1914 günü Rus Kazaklarının Karakilise'nin doğu kısmı ve Bayezid bölgesinde Osmanlı

sınırlarını geçmesiyle muharebelerin başladığı görülüyordu. Bu sırada bütün İhtiyat Süvari Fırkalarının sınır bölgesi ve arkasının korunması gayelerini taşıdığı göze çarpıyordu. Ancak bölgede asıl sorumluluk II. İhtiyat Süvari Fırkası'na düşmüştür. Esas olarak bu fırkanın görevi Ağrı İli'nin kuzeyinde bulunan sınır bölgesini korumaktı. Ancak Rus Kazaklarının ani hücumu III. İhtiyat Süvari Fırkası'nın karargâhını daha gerilere nakletmesine sebep oldu.

Şimdi Diyadin ve Bayezid tehdid altındaydı. II. İhtiyat Süvari Tümeni bu gediği kapatmak için VII. II. ve XII. alaylarını hareket geçirmişse de, kesif Rus saldırısı karşısında ve firarların artması yüzünden hudud mıntıkasından geri çekilerek Tahir civarında toplanmaya başlamıştı. Bu sırada ahalinin "Kaçakaç" adını verdiği göçe başladığı görülüyordu. Tahirde toplanacak II. İhtiyat Süvari Tümeni'nin keşif hareketlerine devam etmesi III. Ordu karargâhınca istenmekteydi. Daha sonra Velibaba üzerine yapılan hücumda bilhassa 10. İhtiyat Karapapak Süvari Alayının büyük yararlıkları görülmüştür. Ancak bütün bu başarılara rağmen düzenli ve makineli tüfekli Rus orduları karşısında firarlar yüzünden alayların mevcudu iyice azalmıştır.10

Bütün bu sebepler yüzünden mevcutları gittikçe azalıp Köprüköy ve daha gerilere çekilen İhtiyat Süvari Kolordusu 20 Eylül 1914'de lağvedilerek II. Nizamiye Süvari Tümeni'ne bağlanmıştır. Bütün alayların toplam mevcudu 2500'e düşmüştür. Esasen daha önce belirttiğimiz gibi III. Ordu karargâhı savaşı asıl olarak Köprüköy bölgesinde kabul etmeyi hedeflediği için alayların asıl görevi Nizamî orduya vakit kazandırmaktı. Ancak İhtiyat Süvari Alaylarının kısa bir sürede dağılmalarının altında birçok faktör rol oynamıştır.

Bir kere aşiretlerin zabt-u rabta alınması yolunda en ince ayrıntıya kadar birçok nizamnâme ve kanun hükmü neşredilmesine rağmen, alayların henüz tam manasiyle disipline edilememiş olması, onların I. Dünya Harbi'nde Rusların karşısında başıbozuk kuvvetler olarak çıkmalarına sebeb olmuştur. Alaylar efradı silah ve teçhizat yönünden çok kötü durumda bulunmaktaydı. Özellikle çok perişan bir vaziyet arz eden giyimin yanında, silahların büyük kısmının depolarda paslanarak, işe yaramaz hale çalışır durumda olanların da menzilleri zamanın silahları ile ölçülmeyecek derecede kısa idi. Hayvanatın teçhizatı çok noksan olup, iaşe ve menzil teşkilatı tamamen bozuk durumdaydı.

Alayların muvaffakiyetsizliğinin bir diğer sebebi de, talimsizlikti. Nizamiye subayı olarak alaylarda görev yapanların eski bilgilerini kaybetmelerinin yanı sıra, aşiret erat ve subayları ise büsbütün bilgisiz durumdaydı. Diğer taraftan aşiret hayatı dolayısıyla eşkıya ve soygunculuk faaliyetlerine alışan aşiret mensuplarının bu hareketleri intizam ve disiplininin kaybolduğunun belirtisiydi.11

Esasen, III. Ordu kumandanlığı tarafından, I. Cihan Harbi öncesi alaylardaki durumun sorulması üzerine II. Aşiret Süvari Tümeni'nden verilen cevapta bir aylık talimin alayların harbe hazırlanması için gerekli olduğu belirtilerek silah ve teçhizat bakımından perişan bir vaziyetde bulunulduğu beyan edilmiştir. Bilhassa düşmanın ateş gücüne dayanmak için alaylar bünyesinde makineli tüfek bölükleri görevlendirilmesi hususu ele alınmıştır. Öyle ki aşiret efradının ağzında dolaşan, "mitralyöz yok, top

yok, mavzer yok biz ne yapalım?" sözü bir darbımesel haline gelmiştir.12 Zaten mevcut tüfeklerin de menzilleri düşman silahları karşısında oldukça güçsüz kalıyordu.

İhtiyat Süvari Alaylarının başarısızlıklarının bir sebebi de, iaşesizlikdir. Özellikle, kendi aşiret mantıklarından ayrılan alayların iaşesi çok müşkül bir vaziyet almıştır. İaşesiz kalan aşiret efradı ise fırsat buldukça köylere yağma ve talanlar düzenlemişlerdir. Bunun yanında, alaylarda görev yapan muvazzaf subayların bile aynı sıkıntıyı çektiği düşünülürse, durumun vahametini anlamak mümkün olur. Diğer taraftan III. Ordu Kumandanlığı'nın II. İhtiyat Süvari Tümen Komutanlığı'nın durum hakkındaki raporunu göremezlikten gelerek, tamamen sıcak iklime alışkın olan Viranşehir'deki IV. Aşiret Süvari Tümeni'ni giyecek noksanıyla harbe sürmesi, İhtiyat Süvari Alaylarının Ruslar karşısındaki muvaffakiyetsizliğini ve tümenlerin tamamen saf dışı olmasını hazırlamıştır. Bütün elverişsizliklere rağmen, özellikle II. İhtiyat Süvari Tümeni vazifesinde oldukça başarılı olmuştur. ancak örnek alındığı ileri sürülerek alayların teşkilatında rol oynayan Rus Kazaklarının ordumuza vurduğu darbeler göz önünde tutulursa, mensupları daha cengâver olan aşiretlerin büyük ölçüde teşkilatsızlık yüzünden dağıldıkları ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık Rus Kazakları çok disiplinli ve yönetim bakımından Petersburg Harbiyesi'nden Kafkasyalı subayların askerî malûmatı oldukça yüksek bir seviyede bulunuyordu.

Bu sırada II. İhtiyat Süvari Fırkası Kurmay Başkanı Süleyman İzzet Bey hatıralarında alaylar ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Binaenaleyh köyleri ve aileleri düşman istilasına maruz kalıncaya kadar verilen emirleri ifa eden ve ikinci hudud mıntıkasını şehit ve yaralı vermek suretiyle müdafaa ve muhafaza eden hayvanları ve teçhizatı kendisine ait olan 2. ihtiyat süvari tümenine -vazifelerini yapmadı- denemez. Şunu da unutmamalıdır ki, hazarda talim ve terbiyeleri ihmal edilen manevralara iştirak ettirilmeyen ve hemen ekserisi Büyük Harb'in başlangıcına kadar hiçbir muharebeye girmemiş olan muvazzaf subayların bile birdayet-i emrde mütevahhiş bulunacakları ve harp devam etçikçe alışacakları tabii bir keyfiyet idi. Bidayetde sinirlerine hakim olamıyanlar gün geçtikçe ateş altında tarz-ı hareketi, muhtelif silahlara karşı sakınmayı ve fırsatdan istifade edilecek zamanları takdir etmeye başladılar. İşte İhtiyat II. Süvari tümeninin harbe girmesiyle lağvedileceği zaman arasındaki zaman bu ilk acemîlik ve tereddüdlü devre tesadüf etmişti."13

Gerçekten bu hususlar bütün alaylar için cari olsa gerektir. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen günümüze kadar intikal eden ve bölge halkının muhayyilesinde yer alan birçok kahramanlık örnekleri de sergilenmiştir. Özellikle kuvvetlerimiz Köprüköy bölgesine çekilmesinden sonra Rus kuvvetlerinin şiddetli davranışlarının hazmedilmeyişi bu kahramanlıkların doğmasında etkili olmuştur. Kahramanların başında II. Alay Kumandanı Sibkanlı Abdülmecid Bey gelir. Kılıç Gediği ve Hamur Deresinde Ruslara büyük kayıplar verdiren bu aşiret reisi on altı yerinden yaralı olduğu halde askerine kumanda edebiliyordu. Yine Erciş tarafından önüne kattığı Rusları Tutak'a süren Hüseyin Paşa'da bu çeşit yararlıklar gösterenlerden birisiydi. Ayrıca Hamurlu Reis Bey'i kırk atlısı ile Küpkıran sırtlarında Ruslara büyük kayıplar verdiği müşahede ediliyordu. Yine bu tip kahramanlardan Tutaklı Kadir ve

Pirzenli Halil Beyleri saymak mümkündür. Hamidiye alay bakiyyelerinin bu mücadeleleri neticesinde Rus Kuvvetleri tam olarak bir seneye yakın bir müddet Murad vadisinde kontrolü sağlıyamamışlardır.14

Görülüyor ki, Hamidiye Alayları vatan savunmasında bütün imkânsızlıklara rağmen vazifesini yapmaya çalışmıştır. Ancak alayların başarılı olup olmaması meselesinden çok, o zamanın askerî ve ekonomik şuurunun çok iyi bilinmesi şartıyla karar verilebilir. Bu da tabiidir ki zamana ve daha yeni belgelerin bulunmasına bağlıdır.

DİPNOTLAR

1 M. Şerif Fırat; Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara 1981, s. 151.

2 Fahrettin Altay; a.g.e., s. 57. Ayrım Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın; Fahrettin Beyin Alaylara "Oğuz Alayları" denmesi teklifini uygun bulmayarak "Aşiret Süvari Alayları" isminde karar kıldığı görülmektedir.

3 Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnâmeleri 1328 ve 1330 yıllarında olmak üzere Takvim-i Vekayii (Zilhicce 1328, Sayı: 686-688) ve Düstur (Cilt II, 12 Şaban 1328, sa, 647-66) gibi resmi kaynaklarda da neşredilerek yürürlüğe girmiştir.

4 Aşiret Hafif Süvari Alaylarının (Cerrâd) Harekâtına Mahsus Talimat, İstanbul 1327, s. 4-5.

5 Selahattin Tamu; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920), Ankara 1971, C: III, s. 171-172.

6 Ordu Salnâmesi, İstanbul 1330, sa. 905-960

7 Akdes Nimet Kurat; Türkiye ve Rusya, Ankara 1970, s. 213

8 Dukakinzâde Feridun, Dirimtekin, Büyük Türk Harbi Cepheleri, İstanbul 1926, s. 75

9 Allen, Muratoff; a.g.e., s. 238; M. Larcher, Büyük Harpte Türk Harbi

10 S. İzzet Yeğinatı; "Büyük Harbin Başında II. İhtiyat ve Nizamiye Süvari Tümenleri", Ankara 1936, s. 14-15.

11 S. İzzet Yeğinat, a.g.e., s. 42

12 M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 153-154

13 S. İzzet Yeğinatı; a.g.e., s. 31-37.

14 M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 160; İsmet Alpaslan, Ağrı Anadolu'nun Giriş Kapısı, Ankara 1984, s. 105-110.

ALTMIŞSEKİZİNCİ BÖLÜM, I. DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE DÖNEMİ

A. I. DÜNYA SAVAŞI

I. Dünya Savaşı ve Türkiye / Prof. Dr. Cezmi Eraslan [s.339-360]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Birinci Dünya Savaşı, Batı için Türklerin Rumeli'ye ayak bastığı tarihten itibaren başlayan Şark Meselesi'nin halli için nihai adım mahiyetindedir. Viyana önlerine kadar önlenemeyen Türk ilerleyişinin burada gerçekleştirilen güç birliği sayesinde durdurulabilmesi, Avrupa devletlerinin zihninde doğu probleminin halli için ittifakın önemini en açık bir biçimde ortaya koymuştu. Ancak Osmanlı klasik döneminin de bitişini işaretleyen XVII. asırla birlikte başlayan duraklama ve geri çekilme döneminde ise Avrupalı devletlerin pastadan alacakları pay konusunda anlaşamamaları söz konusu hesabın görülmesinin uzamasında etkili olmuştur. Kendi aralarında, alacakları paylar konusunda kabaca da olsa anlaştıkları zaman Osmanlı yöneticilerinin işbirliği tekliflerini, kendileri için ne kadar olumlu şartlar da içerse dikkate almamışlar ve nihai darbeyi vurmakta tereddüt etmemişlerdi. Osmanlı Devleti'nin adeta kaçınılmaz bir adım atarak girdikleri savaşın ayrıntılarına girmeden önce savaşa nasıl gidildiğini, tarafların nasıl oluştuğunu kısaca ele almak savaşın safhalarını anlamada yardımcı olacaktır.

1. Tarafların Oluşması

Avrupa'da Alman birliğinin kurulmasından sonra başlayan ve Almanya Başbakanı Prens Bismark'ın gözetiminde devam eden denge grupları süreci Alman İmparatoru I. Wİlhelm'in 1888'de ölümüyle yerine geçen II. Wilhelm'in, dış siyaseti Bismark'ın elinden alarak emperyalist bir yön vermesi ile sona ermiştir. Gereğinden fazla önem verildiğine inandığı Rusya ile anlaşmayı yenilemeyen II. Wilhelm, sömürgecilik faaliyetlerinin hayat sahası olarak Osmanlı Devleti'ni görmüştür. Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaretlerle (1889 ve 1898'de iki defa) buradaki nüfuzunu güçlendirmiştir. Öte yandan Alman endüstri ürünleri İngiltere'nin sanayi hegemonyasını tehdit etmeye başlamış, Almanya, 1890'larda dünyanın en çok üreten dördüncü ülkesi hâline gelmiştir.

Kırım Savaşı'ndan sonra bölge siyasetine müdahalede bulunmayan İngiltere bu gelişmelerden endişe duyarak Almanya'nın hareket serbestisini kısıtlamaya yönelik tedbirler almıştır. Doğal müttefikleri ise Almanya'nın yayılmasından aynı şekilde endişe duyan Fransa ile Rusya olmuştur. Fransa da Almanya'ya karşı müttefik bulma çabası içinde Rusya ile 4 Ocak 1894'de ittifak yapmıştır.1 Nitekim 1898'de Fransa ile yaşanan Faşoda krizinde savaşmalarına ramak kalmış iken 8 Nisan 1904 Entente Cordiale anlaşması ile üzerinde menfaatlerinin çatıştığı Fas ve Mısır meselesini halletmişlerdir.2

Sömürge alanları üzerinde İngiliz-Fransız anlaşması sağlandıktan sonra dengelerin kurulmasında son aşama olan İngiliz-Rus ittifakı 1907'de gerçekleşmiştir. Taraflar, İran ve Afganistan

üzerindeki nüfuz alanı paylaşmalarını düzene koymuşlardır.3 I. Dünya Savaşı'nda Üçlü İtilaf olarak anılan tarafların anlaşmalarında ortak özellik birbirlerinin rızası olmadan yeni oluşumlara girişmemektir. Ancak İngiltere ve Rusya Balkanlar ve Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki kesin kararı sonraya bırakmalarına rağmen İngiltere, Rusya'yı Osmanlı Devleti karşısında serbest bırakmayı prensipte kabul etmiştir. Bu bağlaşmalara güvenerek Avusturya ve Rusya, Balkanlar üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırırken Almanya da, Bağdat demiryolu projesi ile İngiltere ve Rusya'nın menfaatlerini doğrudan tehdit eder bir konuma gelmiştir.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, topraklarında yaşayan önemli sayıda Slav asıllı vatandaşları dolayısıyla Rusya'nın Panslavizm politikasını hem kendi birliği hem de Balkanlar'daki nüfuz mücadelesi için hayati bir tehdit olarak görmüştür. Üstelik Sırbistan da Balkan savaşlarından daha kuvvetli bir halde çıkmıştır.

İtalya bir yandan Akdeniz'de yayılmak isterken, diğer yandan Avusturya idaresinde kalan topraklarını kurtarmayı düşünmektedir. Bu yüzden gizlice Fransa ile de anlaşmıştır. Nitekim savaşa 1915'te İtilaf devletleri safında girmiştir.

Rusya'ya gelince, Alman Pangermanizmi'nin kendi faaliyet sahası olan Güneydoğu Avrupa'yı etkilemesini, Panislavizm politikasına karşı bir engel olarak görmüştür. Balkanlar'daki rakibi Avusturya'yı parçalayarak bölgedeki bütün Slavları kendi idaresinde birleştirmek istemiştir. Ayrıca yoğun insan gücünün hatırına kendisini kıramayacak müttefiklerinin yardımı ile İstanbul ve Boğazları elde etmeyi amaçlamıştır.

Grupların askeri durumuna gelince, İtilaf üyelerinin gerek nüfus, gerekse potansiyel askeri gücü açısından müttefiklere kesin bir üstünlüğü olduğu görülmektedir. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın toplam 119 milyon nüfuslarına ve seferber edebildikleri 22 milyon askeri potansiyeline mukabil, sömürgeleri haricinde 260 milyonluk nüfus ve 30 milyon kişilik askeri potansiyele sahip olan İtilaf Devletleri'nde Rusya'nın kalabalık mevcudu kalite yönünden diğerlerinden oldukça aşağıdadır. Subaylar az ve kabiliyetsiz olduktan başka üst kademeler arasındaki uyumsuzluklar askerin temel isteklerini karşılamaktan bile aciz bir durumu ortaya çıkarmıştır. Azınlıkların ayrılık arzuları yanında işçi sınıfının ihtilâlci eğilimleri Rusya'yı tehdit etmektedir.

İngiltere'de ise zorunlu askerlik uygulaması yoktur. 170.000 kişilik daimi ordusunun 100.000'ini Avrupa'ya sevk etmiş, bunu daha sonra sömürgelerden teşkil ettiği birlikler ile takviye etmiştir. Ancak savaşı asıl etkileyecek husus İngiliz donanmasının Alman donanmasından çok daha güçlü olmasıdır. İdarede güçlü bir hükümet vardı, sanayi ve maliyesi de son derece iyiydi.

Fransa ise 1.800.000 kişilik ordusuyla mükemmel bir hafif topçu kuvveti ve eğitimli subay kadrosuna sahiptir. Donanması dünyada dördüncü sıradadır. Avusturya-Macaristan ise sayı ve silah bakımından diğerlerinden geride olmamasına rağmen, ordusunun etnik yapısı bakımından problemlidir. Kısaca savaş başında İtilaf grubunun 260 tümen askerine mukabil İttifakın 156 tümeni mevcuttur.4

2. I. Dünya Savaşı'nın Çıkışı

1914 senesine gelindiğinde bloklaşma son haddine gelmiştir. Savaşa bir bahane gerekmektedir. Görünen bahane de 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan Veliahdı François Ferdinand ve karısının Saraybosna'yı ziyaretleri sırasında suikasta uğrayarak Gabriel Prençip adlı bir Sırp tarafından öldürülmeleri olmuştur. Avusturya 23 Temmuzda çok ağır şartlarla dolu bir ültimatom gönderdiği Sırbistan'a Almanya'nın da onayı ile 28 Temmuz 1914'te savaş ilan etmiştir.5

Aslında Almanya ve Rusya, müttefiklerini daha önce çeşitli sebeplerle engellemişlerdir. Fakat bu sefer taraflar meseleyi halletmede kesin kararlıydılar. Almanya, Rusya ve Fransa karşısında iki cephede savaşmak zorunda kalacaktır. Ancak buna hazırlıklıdır ve planını buna göre yapmıştır. Fransa 6 haftada yenilecek, bu süre zarfında Avusturya, Rusya'yı oyalayacaktı. Coğrafi konumu ile Rusya'nın geç hazırlanıp toparlanacağı düşünülmüştür.

Temmuzda Rusya seferberlik ilan etmiştir. Almanya seferberliği durdurması için ültimatom vermişse de etkili olamayınca, 1 Ağustosta Rusya'ya savaş açmıştır. Bu esnada Fransa da seferberlik ilan etmiştir. Almanya, Fransa'ya Belçika üzerinden saldırmayı planladığı için Belçika'ya, bütün zararlarını ödeyeceğini ve toprak bütünlüğünü koruyacağını garanti ederek geçiş izni istemiştir. İngiltere'nin tek taraflı, yükümlülük getirmeyen garantisine güvenen Belçika ret cevabı verince Almanya 3 Ağustos'ta Belçika'ya ve 4 Ağustos'ta İngiltere taahhüdünü tutarak Almanya'ya savaş açmışlardır. Çatışmalar başlangıçta bir Avrupa savaşı gibiyse de Osmanlı Devleti'nin de katılımı ile bir dünya savaşı halini almıştır.

3. Savaş Öncesi Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları

Arap tebaası üzerinde büyük etki yapan Trablusgarb ve sonra da Balkan savaşlarında müttefik bildiği Almanya'dan somut hiçbir yardım göremeyen Osmanlı yönetimi dış siyasette yeni yardımcılar aramağa karar vermiştir. İttihatçılar Almanya'nın ilgisini aşırı iktisadi bulduklarından Rusya'nın da emellerini frenlemek üzere İngiltere ve Fransa ile ittifak etmenin alt yapısını hazırlamaya çalışmışlardır. Bunun için bir yandan hükümetler nezdinde görüşmeler yapılırken ticari, iktisadi imtiyazlar da verilmeye başlanmıştır. İngiltere ile problemli konuları halletmek ve bir ittifaka zemin hazırlamak amacı ile Hakkı Paşa Londra'ya müzakereye gönderilmiştir.

Müzakerelerde, Basra körfezi ve Güney Arabistan'da karşılıklı nüfuz bölgeleri belirlenmiştir. Fırat ve Dicle'de nehir taşımacılığı imtiyazı İngiliz şirketlere verildiği gibi, Bağdat ve Basra mahalli tren inşa imtiyazı da İngilizlere verilmiştir. Ayrıca, bitmekte olan imtiyaz süreleri uzatılmış, Trabzon ve Samsun limanlarının yapımları, İngilizlere verilmiştir. Daha da mühim olanı Bağdat demiryolunun Bağdat-Basra kısmı inşasına İngiltere de dahil edilmiştir. Bu arada deniz kuvvetlerinin ıslahı bir İngiliz askeri heyetine havale edilmiş tersanelerin inşa ve genişletme işleri de bu devlete verilmiştir. İngiliz gemi ve silah fabrikalarına yüklü paralar ödenerek silahlar ısmarlanmıştır. Bunlara karşılık, İngiltere iktisadi kapitülasyonlardan -diğer devletler de onaylarsa- vazgeçmeyi ve Bağdat demiryolunun Basra'ya uzatılmasına itirazını geri alacaktır.6

Diğer yandan Balkan Savaşları sırasında edinilen borçların tasfiyesi ve yeni borçlar için Maliye Nazırı Cavid Bey Fransa'da faaliyettedir. Ancak asıl işi, iktisadi kapütilasyonlardan kurtulmak için hükümeti razı ederek siyasi yakınlaşma ortamı yaratmaya çalışmaktır. Bu çerçevede Suriye'deki ulaşım işlerinin düzeltilmesi, yeni tren ve liman imtiyazları yanında, Sivas-Samsun, Erzincan-Harput-Diyarbakır arası 1500 km'lik demiryolu inşaatı imtiyazı Fransızlara verilmiş ve 35 milyon altın borç alınmıştır.7

Fransa borç vermekle birlikte, kapitülasyonlardan vazgeçmeye, ancak diğerleri de vazgeçerse razı olacağını belirtmiştir. Fransız silah fabrikalarına çeşitli boyutlarda toplar ve 6 savaş gemisi ile 2 denizaltı siparişi de yapılmıştır. 10.000 km.'lik karayolu inşası verilen Fransızlardan pek çok mühendis bayındırlık bakanlığı hizmetine alınmıştır. Böyle bir tavır bu devletler nezdinde Osmanlı Devleti'nin de bir müttefik olabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Bütün bu hazırlıklara rağmen, Fransa, Osmanlı yöneticilerinin 1914 yılı başlarında İstanbul'daki maslahatgüzarları vasıtasıyla Anadolu'ya bitişik adaların Osmanlı idaresi altında kalması şartı ekseninde yaptıkları teklifleri değerlendirmeye bile almamıştır. 1914 Haziranı ortalarında Cemal Paşa vasıtasıyla yaptıkları ittifak teklifini ise, "Rusya'nın muvafakat etmesi" şartına bağlamıştır. Fransa Dışişleri Bakanı'nın, işlerinin çokluğunu bahane ederek kendisiyle görüşmemesi üzerine Cemal Paşa, Dışişleri Bakanlığı Siyasi Büro şefi Margenie ile yaptığı mülakattan sonra, "Fransa bizim Rusya'nın pençesinden kurtulamayacağımız kanaatindedir. Ve bize her ne mukabilinde olursa olsun muavenet etmek istemiyor" demiştir.8

İngiltere ile daha Trablusgarp savaşı sırasında İtalya'ya ve Boğazlar konusundaki istekleri dolayısıyla Rusya'ya karşı yapılmak istenen ittifak teklifi önce gayrı resmi olarak eski Maliye Bakanı Cavit Bey'in bir mektubu ile iletilmiş, ardından Londra büyükelçisi Tevfik Paşa tarafından resmen gündeme getirilmişti. 12 Haziran 1913 tarihinde yinelenen teklif öncekilerde olduğu gibi büyük devletlerin işbirliği gerekçe gösterilerek reddedilmiştir.9

Son bir çare olarak 1914 Mayısı'nda Rus Çarı yaz tatili için Kırım'a geldiğinde Talat Paşa ziyaretine giderek ittifak teklifinde bulunmuştur. Durum Rusların gururunu okşamıştır. Söz konusu teklifi İttihat ve Terakki içinde bir grubun Türkiye'nin Alman hakimiyetine girmesi tehlikesine karşı Rusya ile yakınlaşma isteği olarak değerlendirmekle birlikte,10 İstanbul ve Boğazları ele geçirmek hususunda müttefiklerini razı etmiş olan Rusya, Alman askeri heyetlerinin Türkiye'de olmalarını bahane ederek işbirliğine yanaşmamıştır.

Osmanlı hükümetinin Rusya tehlikesine karşı müttefik bulma çabalarını en iyi tanımlayacak örnekler İttihatçıların Balkan devletleri ile yakınlaşma çabaları çerçevesinde görülmüştür. Almanların desteğiyle girişilen ve Yunanistan ile Adaların Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinin tanınması esasına dayanan görüşmeler neticesiz kalmıştır. Almanya'nın desteklediği bu girişimin diğer müttefik Avusturya'nın muhalefetine maruz kalması aynı saftaki devletler arasında bile çıkar çatışmalarının had safhada olduğunun açık bir göstergesidir. Diğer taraftan Avusturya'nın desteklediği, Bulgaristan

ittifakı görüşmeleri de Avusturya veliahdının öldürülmesine kadar sürmesine rağmen olumlu sonuçlanmamıştır.11 Aslında bilhassa Balkan Savaşları yenilgilerinden sonra hiçbir devlet Osmanlı Devleti'ni dikkate değer askeri bir güç olarak görmemiştir. Hatta savaş çıkana kadar Almanya da aynı görüşü paylaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ittifaklara kabul edilmemesinin asıl önemli sebebi, çıkması beklenen umumi bir savaşta paylaşılması düşünülen pasta olarak görülmesidir. İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı savaşta müttefik değil, taşınacak bir yük olarak değerlendirirken, müttefikler Rusya'yı kızdırmak istememişlerdir. Almanya'ya karşı Rusya'nın geniş insan kaynaklarını kullanabilme ümidiyle Boğazlar ve İstanbul üzerindeki isteklerini kabul etmişlerdir. Aksi halde Rusya'nın Almanya safına kayması bile söz konusuydu.

4. Şartların Zorladığı İttifak:

Türkiye-Almanya

Bütün bu olumsuzluklar iktidardaki İttihat ve Terakki hükümeti'nin Alman sempatizanı olan üyelerini Almanya'ya yanaştırmıştır. İttifak görüşmelerinde öncülüğü Avusturya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Marquis Pallavviçini yapmıştır. Almanların İstanbul'daki büyük elçisi von Wangenheim Osmanlı Devleti'nin askeri ve ekonomik aczini ileri sürerek bu çabalara karşı çıkarken Türkiye ile iplerin tamamen koparılmamasını da göz önüne almaktaydı. İtilaf devletlerinin işbirliğine yanaşmamaları karşısında kopmak üzere olan fırtınada tamamen yalnız kalmaktan çekinen Osmanlı yöneticileri de gayri resmi olarak Almanya ve Avusturya'ya aynı zamanda 22 Temmuz 1914'te ittifak teklif etmek durumunda kalmışlardı.12 Görüşmeler başlamış, ancak Almanya'da da Osmanlı Devleti ile ittifak edip etmemek hususunda tereddütler olmuştur. Bir kısım yetkililer Osmanlı'nın müttefik vazifesi göremeyeceğini, ilk aşamada Kafkaslar'dan gelmesi muhtemel olan Rus taarruzuna karşı Osmanlı'nın hemen dağılıp yardım isteyeceğini ileri sürmüşlerdir. Diğerleri ise, Boğazlara sahip ve Hint yolunu tehdit edebilecek konumu ile Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın durumunu güçlendireceğini savunmuşlardır. Neticede İmparator II. Wilhelm'in de desteği ile ikinci fikir ağır basmış, 24 Temmuz'da İstanbul'daki Büyükelçi'ye: "İmparatorun Türkiye'nin ittifak kabiliyetinden şüphelenmesine rağmen, halihazırda faydalı sebeplerden dolayı Türkiye'nin Üçlü ittifak'a eğiliminden faydalanılması fikrinde olduğunu", dolayısıyla ittifak görüşmelerine başlaması yolunda talimat verilmişti. II. Wilhelm, Türkiye'nin Üçlü İttifak içinde bir himaye arıyorsa Romanya ve Bulgaristan ile birleşmek için ciddi surette çaba göstermesini, Avusturya'nın emrine amade olması gerektiğini, Almanya'nın ise artan sorumlulukları üzerine almayacağını bildiriyordu. Osmanlı Sadrazamının ittifak teklifi ise 28 Temmuz'da "Rusya'ya karşı tedafüi ve tecavüzi bir ittifak isteği" olarak Alman tarafına iletilmişti. Alman tarafı Türkiye'nin savaşta Rusya'ya karşı ciddi surette harekete geçebileceğinden emin olmadan anlaşmayı imzalamama kararında son sözü Türkiye'deki Alman askeri heyetinin başkanı Liman von Sanders'e bırakmış görünüyordu. Burada hemen Türkiye'nin Rusya'ya karşı bir savunma ittifakı arayışına karşın Almanya'nın Rusya'ya karşı bir saldırı beklentisi içinde olduğunun altını çizmek durumundayız.

Nihayet 2 Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak anlaşması imzalandı. Almanya'nın Rusya'ya savaş ilân ettikten sonra Osmanlı'yı müttefik olarak kabul etmesine dikkat çekerek mukavelenin şartlarını özetleyelim:

Taraflar, Avusturya-Sırbistan ihtilafında mutlak tarafsızlıklarını koruyacaklardır.

Rusya bu anlaşmazlığa askeri müdahalede bulunur da Almanya Avusturya'ya yardım etmek durumunda kalır, savaş çıkarsa Osmanlı Devleti de savaşa girecektir.

Savaşta Alman askeri heyetleri Osmanlı Devleti'nin emrinde çalışacak ve bunlar Osmanlı ordusunun genel sevk ve idaresinde fiili nüfuz sahibi olacaklardır.

Almanya gerektiği zaman Osmanlı İmparatorluğu'nu silah gücü ile korumayı taahhüt etmiştir.13 Anlaşma imzalandığı andan itibaren geçerli olup, 1918 sonuna kadar yürürlükte kalacaktır. Baron von Wangenheim ile Said Halim Paşa'nın imzaladığı bu anlaşma taraflardan birince vaktinden evvel feshedilmez ise 5 yıl daha yürürlükte kalacak ve her iki tarafın rızası söz konusu olduğunda ilan edilecekti.

Osmanlı Devleti, aynı gün genel seferberliğin yanı sıra moratoryum ilan etmiş, Meclis-i Mebusan'ı tatil etmiş, ancak savaşa hemen girmemiştir. Yöneticiler anlaşmanın savunma işbirliği anlaşması olduğunu savunurken, Alman Genelkurmayı mümkün olur olmaz Türkiye'nin savaşa girmesini istemiştir. Alman genelkurmay başkanı Moltke, hiçbir kayda tabi olmadan hareket etmek durumunda olduklarını, Türkiye ile anlaşmanın; Hindistan, Mısır ve Kafkasya'da "İslam âleminin taassubunu son raddeye kadar tahrik etmek imkanını vereceğini" bekliyordu.14 Buna mukabil, İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne tarafsız kalmasını, böylelikle toprak bütünlüğünün korunacağını garanti edeceklerini bildirmişlerdir. Ancak bunlar sözlü ve ayrı ayrı yapılan bildirimler olup, hiçbiri resmi mahiyette değildi. Daha önce sayısız kereler sözler verilip tutulmadığı için Osmanlı yönetimi de bunlara pek aldırmamıştır. Hükümet, meclisi, muhalefeti önlemek için Kasıma kadar tatil ederken, basına da sıkı bir sansür uygulamasına başlamıştır. Buna mukabil 2 Ağustos'ta İngiltere, parası ödenerek İngiliz tersanelerine sipariş edilmiş olan Reşadiye ve Sultan Osman adlı iki savaş gemisine el koymuştur.

5. Alman İttifakından Sonra İttifak Arayışları

Bu arada Enver Paşa'nın, 5 Ağustosta Ruslara İstanbul'daki askeri ataşe General Leontiyef aracılığıyla bir teklifte bulunduğu görülmektedir. Osmanlı seferberliğinin Rusya'ya karşı olmadığı, Osmanlı Devleti'nin henüz kimseyle ittifak yapmadığı bildirilerek karşılıklı çıkarları gözeten bir işbirliği önerilmiştir. Buna göre, Kafkaslar'daki Osmanlı 9 ve 11. Kolorduları geri çekilecek, Balkan devletleri Rusya'ya savaş açarsa onlara karşı kullanılmak üzere Osmanlı Devleti Rusya'ya bir ordu tahsis edecek, Alman askerî heyetini topraklarından çıkaracaktır. Bunlara karşılık Osmanlı yönetimi, meridyen hattına kadar Trakya'dan arazi ve Adalar Denizi'ndeki adalarını istemiştir. Ayrıca Rusya ile 10 senelik bir savunma işbirliği anlaşması yapacaktır.15 İstanbul'daki Büyükelçinin hemen ittifak

yapılması ısrarına karşın gelişmeleri Bulgaristan'ın konumunu netleştirmesine bağlayan Rus hükümeti Osmanlı yönetimini oyalayarak zaman kazanmak yolunu seçmiş, neticede bu teklifler de kabul edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Alman savaş gemileri Göben ve Breslau'yu donanmasına katarak güçlenmesi Rusları olduğu kadar müttefiklerini de endişelendirmiş olmakla beraber kararlarını etkilememiştir.

Nitekim, 20-22 Ağustosta Cemal Paşa İngilizlere yeniden anlaşma önerdiğinde, aldığı cevap, "Osmanlı Devleti'nin harbe girmesini istemiyoruz, sizden istediğimiz kat'i bîtaraflıktır. Gerekirse toprak bütünlüğünüz için müşterek bir senet verebiliriz" olmuştur.16 Durum açıktır. Herhangi bir ittifaka girmeyecek Osmanlı Devleti'ni, Almanya'yı yendikten sonra istedikleri gibi paylaşacaklardı. Ancak, Osmanlı'nın Almanya safında savaşa girmesinden endişelendikleri için oyalama taktiği ile elden geldiğince tarafsızlık durumunu devam ettirmeye çalışmışlardır.

Her ne kadar Osmanlı yönetimi ve bilhassa savaşa taraftar olmayan Sadrazam Said Halim Paşa, Maliye Nazırı Cavid Bey ve diğer üyeler yapılan anlaşmanın savunma amaçlı olduğunu iddia etseler de, Almanya'nın hemen ertesi günü Osmanlı Devleti'ni savaşa sokacak zemini hazırlamaya başladığı görülmüştür. Nitekim daha 3 Ağustos'ta Fransa'ya ve sömürgelerine karşı faaliyet için Akdeniz'de bulunan Goben ve Breslau zırhlılarına hemen İstanbul'a gitmeleri emri verilmiştir. Ancak onların hareketlerini takip eden İngiliz donanması da peşlerine düşmüştür. Mesina Limanı'nda kömür ikmali yapan gemiler 6 Ağustos'ta İngiliz gemilerinin kuşatmasını yararak Çanakkale'ye yönelmişlerdir. İngilizlerin peşinden geldiği gemiler önce İzmir'e 10 Ağustos'ta da Çanakkale'ye geldiler. Gemiler, Hükümetin bilgisi haricinde, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın özel izni ile boğazlardan geçmişlerdir. Takip eden İngilizlerin 4 saat sonra boğaza geldiği göz önüne alındığında maksadın kısmen yönlendirme olduğu anlaşılmaktadır. İngilizlerin Almanlarınkilerden hiç de aşağı kalitede olmayan gemileri ile avlarını kaçırmaları Osmanlı donanmasının güçlenerek boğazları tek başına Ruslara bırakmamalarını sağlamak düşüncesinden de kaynaklanmış olmalıdır. Diğer taraftan Alman donanmasının iki güçlü gemiden mahrum kalacak olması da İngiliz deniz kuvvetleri için bir avantaj teşkil edecektir.17

İtilaf devletleri tarafsızlık anlaşmalarına göre bu gemilerin 24 saat zarfında Türk karasularından çıkarılmasını, ya da hemen silahlarından arındırılması gerektiğini bildirerek Osmanlı hükümetini protesto etmişlerdir. Hükümet, Halil (Menteşe) Beyin teklifi üzerine gemileri satın alma yoluna gitmiştir.18

Bu esnada Alman büyükelçisi Baron Von Wangenheim'in Osmanlı yöneticilerini Rusya ile anlaşmakla tehdit ettiği dikkat çekmiştir. Hükümet, yerli basında gemilerin, İngilizlerin el koyduğu gemilerin yerine Almanya'dan gönderildiği propagandasını yapmıştır. Kamuoyunu Almanya lehinde etkilemeye yarayan bu hadise Osmanlı hazinesine 5 milyon altına mal olmuştur. Aslında gemilerin komutanı Amiral Suşon'un görevi bir oldu bitti'ye getirip Osmanlı yönetimini savaşa sokmaktır.

6. Türkiye'nin Savaşa Girmesi

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaşa sokmak için uğraşmasının ardında beklediği yararları, a-Kafkas cephesine Rus kuvvetlerinin önemli bir kısmını çekerek Almanya ve Avusturya'nın doğu ordularının yükünü hafifletmek, b- Süveyş kanalını kapamak veya hiç olmazsa orada büyük miktarda İngiliz gücünü meşgul etmek, c- Osmanlı hilafetinin manevi gücünü kullanarak İngiliz, Fransız sömürge Müslümanlarını ayaklandırmak ve Rusya'da Müslümanları harekete geçirmek olarak sayabiliriz.

Gerçekten de Almanya askeri güç olarak Osmanlı'yı müttefik almakta tereddüt içindeydi. Asıl kullanılmak istenen dinî nüfuzdur. Almanya bunu asrın başında Çin'deki isyanda da kullanmayı denemiştir. Hıristiyan sömürgeci saldırganlara karşı Müslümanları isyana kışkırtarak Osmanlı halifesinin manevi nüfuzu ile milyonlarca müttefik kazanmak istemiştir.19 Alman İmparatoru, daha 30 Temmuz 1914'te "Türkiye ve Hindistan'daki konsoloslarımız, adamlarımız, bütün İslam alemini bu dükkancı, menfur, yalancı, vicdansız İngiltere'ye karşı vahşi bir ayaklanmaya kışkırtmalı" diyerek bu husustaki beklentisini dile getirmiştir. Alman Genelkurmay Başkanı Moltke ise, "Hindistan, Mısır ve Kafkasya'daki ihtilalci kışkırtmaların son derece önemli" olduğuna dikkat çekmektedir.20 Savaş süresince gerek Kafkaslarda gerek Türkistan'da bu yolda faaliyetlerde bulunulduğunu biliyoruz. Ancak başarı derecesi gelişmeleri etkilemeğe yeterli olamamıştır.

Bütün dünya, hatta müttefik olunan devletler bunları planlarken, Osmanlı yönetimi itilaf devletleri ile işbirliği girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine başka çıkar yol kalmadığını düşünmüştür. Bekledikleri menfaat ise, Rusya'nın Almanya ve Avusturya ile savaşmasından istifade ile Kafkaslar'da hakimiyet kurmak, Karadeniz'de üstünlük elde etmek olarak İngiliz kaynaklarına geçmiştir. Ülke yönetimini iyileştirmek, ticaret ve sanayiyi geliştirip korumak, demiryollarını genişletmek, kısaca yaşayabilmek ve varlığını korumak için öteden beri imkanlar aradıklarının altını çizen Talat Paşa, Sadrazam Said Halim Paşa'nın Almanya ile ittifak görüşmelerini haber verdiği sırada Enver Paşa, Halil Beyin de kendisiyle bu fikirleri paylaştığını belirtmektedir.21

Türk halkının genel düşünceleri de şu şekilde ifade olunabilir: Ülkede savaşın Türklük ve Müslümanlık için büyük bir fırsat olduğu düşünülmüştür. Onuru zedelenmiş, maddî, manevi açılardan tükenmiş, ezilmiş olan devlet, Rumeli'yi elden çıkarmış, Doğuda kontrolü kaybetmek üzeredir. Başlayan savaştan, eğer büyük devletler yenilerek, yıpranarak çıkarlarsa Osmanlı Devleti için yeniden hayatiyet kazanma, soluklanma dönemi başlayacaktır. Buna mukabil bu düşünceleri çok pasif bulanlar ve savaşı Osmanlı'nın eski haşmetine kavuşmak için fırsat telakki edenler de vardır. Almanya'nın savaşı kısa sürede kazanacağına kesin gözüyle bakan bu insanlara göre, Rusya'nın yenilgisi ile Kafkaslar Türk hakimiyeti altına girecekti. Kara kuvvetleri çok az olan (toplam 170.000 kişi) İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne çok zarar veremeyeceği, hatta Mısır'ı bile koruyamayacağı düşünülmüştür.

Yine bu arada cihad ilânı yapıldığında sömürgeleşmiş dünya Müslümanlarının ayaklanarak İngiltere, Fransa ve Rusya'yı meşgul edeceklerini düşünenler hiç de az değildir. Bu son husus, bilhassa II. Abdülhamid döneminde halifeliğe verilen büyük değer dolayısıyla bütün İslâm alemiyle

kurulu gönül bağına güvenilerek gündeme getirilmiştir. Ancak unutulan şu husus çok önemlidir. Abdülhamid Han'dan sonra Osmanlı hükümetleri bu mesele ile hemen hiç ilgilenmemişlerdir. İçte ise artan Arap huzursuzluklarına karşı bir iki ayrıcalık vermekten başka bir şey yapmamışlardır. Halbuki bu savaş sırasında halifeliğin gücünü kısıtlamak için İngiltere gerekli hazırlığını yapmıştır. Sömürgelerden gelen Müslüman askerlere "dinsiz İttihatçıların elinde hapis olan Halifeyi kurtarmak için savaşacakları" telkinini yapan İngiltere başından beri bu müesseseden en çok istifade eden devlet olmuştur.

Bu esnada Osmanlı-Alman ittifakının gerçek yüzünü ortaya koyan gelişmeler de olmuştur. İktidara geldikleri günden beri devamlı olarak kapitülasyonları kaldırma çabası içinde olan İttihat ve Terakki hükümeti 8 Eylül 1914'te tek taraflı olarak 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonları kaldırma kararını almış ve bunu 9 Eylül'de ilân etmiştir. Bu kararın bütün sömürgeci devletler tarafından şiddetli itirazlara maruz kalması yanında en fazla itirazın Almanya ve Avusturya'dan gelmesi son derece düşündürücüdür.22 Devletler, milletlerarası önemli ittifaklarla aynı kadere bağlanmış olsalar bile kendi çıkarlarını ortaklarının aleyhinde sürdürme bencilliği içerisinde olmuşlardır. Almanya'nın savaşı kazanması halinde Osmanlı topraklarının bu defa da Almanya'nın ihtiraslarına ve saldırılarına sahne olacağı düşüncesi bu aşamada daha da kuvvetlenmiştir.

Öte yandan, Almanya ve Avusturya yöneticileri Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesi için baskı yapmışlardır. İtilaf devletleri ise kesin bir güvence vermemekle beraber İmparatorluktaki Alman subayların çıkarılmasında ısrar etmişlerdir. Müttefikler bu arada ilk başarısızlıklara da uğramaya başlamışlardır. Almanya, Ağustos sonu ve Eylül başında parlak başarılar kazandıktan sonra "6 haftada yerle bir edeceklerini" planladıkları Fransa'ya Marne Savaşı'nda yenilmiştir. Avusturya-Macaristan'ın da Galiçya'da Ruslara yenilmesi üzerine Almanya iki cephede savaşmak zorunda kalmıştır ki, bu, çeyrek asır önce Bismarck'ın gerçekleşmesinden korktuğu bir olaydır.

Son gelişmeler üzerine artan Alman baskısına karşı Osmanlı hükümeti mali durumunun bozukluğunu bahane etmiştir. 11 Ekim 1914'te gerekli yardımı yapacağını vaat eden Almanya'ya mukabele olarak, hükümet İstanbul'daki Alman askeri heyetinin başı Liman Von Sanders'e ordu komutanlığı, Yavuz ve Midilli (Goben ve Breslav) gemilerinin komutanı Alman Amirali Suşon'a donanma komutanlığı görevleri verilmiştir. Donanma eğitimi için birkaç gemi ile Karadeniz'e çıkma izni verilen Amiral'e bu yetmemiş, bütün donanmanın Karadeniz'e çıkarılması için talepte bulunan Alman komutana savaşa girmeye yol açacak bir saldırıda bulunabilir endişesi ile izin verilmemiştir. Osmanlı Genelkurmay karargahındaki Türk subayların bir bölümü en erken bir yıl sonra harbe girilebileceğinin savunurlarken, Osmanlı ordusundaki Alman subaylar da savaşa vakit geçirilmeden girilmesi fikrine taraftar toplamak için propaganda yapmışlardır. Ayrıca Rusya'nın Avusturya'yı yenmesinden evvel savaşa girilmezse İstanbul'un tehlikeye gireceği, Almanya'nın tek başına Osmanlı'yı koruyamayacağı fikri yayılmak istenmiştir. Ancak Almanların Marne Savaşı'nı kaybetmeleri Osmanlı genelkurmayını endişelendirmiştir. Eksikliklerin tamamlanması için bir yıl daha beklenmesini tavsiye eden askerler arasında M. Kemal, Sofya'da bulunan Fethi Bey'e savaşı kazanmanın imkansızlığını belirtmiş, hükümete de en azından bir yıl beklenmesini önermiştir.

Bu esnada Türkiye'nin maddi ve askeri isteklerinin karşılanması savaşa girme şartına bağlanınca, 11Ekim'de Enver, Talat ve Cemal Paşalar'ın anlaşması söz konusu olmuştur. Enver Paşa "Türk filosu Karadeniz'de zorla hakimiyet kazanmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız harp ilan edilmeksizin hücum ediniz" şeklindeki emri 22 Ekim'de yazmış ve 24 Ekim'de Amiral Soşon'a vermiştir. 27 Ekim 1914'te tekrar Karadeniz'e çıkan filo 29 Ekim'de Sivastopol, Odesa, Kefe, Novorosisk liman ve şehirlerini topa tutarak buralardaki iki Rus ve bir Fransız gemisini batırmıştır.23 Olay Padişah ve hükümet başkanıyla üyeleri arasında şaşkınlık yaratmıştır. Zira yukarıda işaret edilen üçlünün dışında kimsenin haberi yoktur, onları da yerinde bulmak mümkün değildir. Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa derhal Rusya'ya müracaatla olayın sebebini Rusların İstanbul Boğazı'na mayın döşemeleri olarak tespit etmiş, barışı korumak için hemen bir tahkikat komisyonunu görevlendirmek istemiştir.

Ancak uzun süredir aradıklarını fırsatı bulan İtilaf devletleri bunu kaçırmamışlardır. Rusya fiilen 31 Ekim'de Doğu Bayezid'in kuzeyinden sınırı geçmiştir. İngilizler de ertesi gün (1 Kasım 1914) Akabe'yi bombalamışlardır. İngilizler Basra Körfezi'nden nehirler boyunca asker çıkarıp harekâta girişmişlerdi. 3 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da Fransa ve İngiltere savaş ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin karşı savaş ilanı ise 11 Kasım 1914'te yapılmıştır.

Padişah V. Mehmed Reşad savaş ilânından 3 gün sonra 14 Kasım 1914'te "Cihad-ı Ekber" ilan etmiştir.24 Ordu ve donanmaya hitaben yazılan hatt-ı hümayunda Padişah, öncelikle savaşın Rusların saldırmasıyla başladığını, bunu İngiltere ve Fransa'nın düşmanca tavırlarının izlediğini belirterek milyonlarca Müslümanı zalim idareleri altında inleten bu üç devlete karşı meşru menfaatleri müdafaa için silaha sarılmak zorunda kaldıklarını anlatmaktaydı. Padişah, askerlerden "Dinimize ve vatanımıza kasteden düşmanlara açtığımız bu mübarek gaza ve cihat yolunda bir an azim ve sebattan, fedakarlıktan ayrılmamalarını" istiyordu. Devletin ve cihada davet edilen "300 milyon Müslüman halkın hayat ve bekası onların muzafferiyetine" bağlıydı. Başarıyla savaşmalıydı ki, "din ve devlet düşmanı bir daha mukaddes topraklarımıza ayak basmaya, Kâbe'yi ve Peygamberimizin nurlu kabrini kapsayan mübarek Hicaz topraklarının huzurunu bozmaya cüret edemesin"di. Askerlere moral vermek için, "dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusu ile silah arkadaşlığı ettikleri" de hatırlatılıyordu.

Başkumandan vekili sıfatıyla Enver Paşa'nın Orduya beyannamesi çok daha fazla dini heyecanları tahrike yönelik bir mahiyet taşıyordu. Osmanlı ordusunun "dünyanın en sebatlı, fedakar askeri" olduğunun altını çizen Paşa, askere "hepimiz düşünmeliyiz ki, başlarımızın üzerinde Peygamberimizin ve sahabe-i güzin efendilerimizin ruhları uçuyor. Şanlı babalarımız başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor" sözleriyle onların dini hislerini etkilemeye çalışıyordu.25

Cihad fetvasında da İslam ve İslam ülkeleri aleyhine ortaya çıkan düşman hücumuna karşı Müslümanların can ve malları ile cihada başvurmalarının farz-ı ayn olduğu vurgulanıyordu. Cihada karşı gelen Müslümanların günahkar olacaklarının ihtar edildiği fetvada, İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan, Karadağ ve müttefiklerinin hakimiyet ve esaretleri altında bulunan Müslümanları bu

devletlere karşı ayaklandırmak, bu devletlerin Müslüman tebaasından toplayacakları askerleri de Osmanlı Devleti ve müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı harp etmekten vazgeçirmek amaçları hedeflenmiştir. Ancak İslam aleminin genel durumu ortadaydı. Bununla birlikte çağrıya uyarak İran dahil Türkistan ve Afganistan'dan gelen çok az sayıda mücahit neticeye elbette ki tesir edememiştir.

Buna mukabil İngiliz Hindistan İşleri Bakanı Lord Crove, Mezopotamya'daki stratejik ve iktisadi menfaatleri temin için çok çalışmıştır. Arapların psikolojik olarak hazırlandığını belirtmiş ve ani bir hareketle Basra körfezinin işgalini teklif etmiştir. Halbuki Hindistan Müslümanlarından emin olamayan İngiliz hükümeti ihtiyatlı davranmıştır. Ancak 23 Ekim 1914'te Abadan adasındaki petrol kuyularını korumak, bölgedeki Arapları kışkırtmak üzere harekete geçmişlerdir. Arap yarımadasındaki sülalelere istikbalde tahtlar, bağımsız devletler vaat ederek kendilerine bağlamıştır. Mesela 23 Ekim 1914'te İngiltere, Arapların bağımsızlığını tanıyıp desteklemeyi, İskenderun, Mersin ve Şam'ı da içine alacak olan Büyük Arap Krallığını Şerif Hüseyin'e vaat etmiştir (Mısırdaki İngiliz Yüksek Komiseri Mac Mahon vasıtasıyla). Savaş ilanından sonra da bu çalışmalar devam ettirilmiştir. 3 Kasım 1914'te Kuveyt'in bağımsızlığını tanıyan İngiltere, 26 Ocak 1915'te İbn Suud, 3 Kasım 1916'da Katar Şeyhi ile anlaşarak Arapların hemen tamamını kontrol altına almıştır.

7. Savaşta Cepheler

Osmanlı orduları çoğu zaman müttefiklerinin yükünü hafifletmek amacıyla kullanılmışsa da mevcut imkanlarla en iyisini yapmağa çalışmışlar, ancak komuta mevkilerini işgal eden şahısların hayalci, plânsız, programsız yönlendirmeleri ile çoğu zaman boşuna canlarını vermişlerdir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde tecrübesizlikleri yüzünden yönetimi yüzlerine gözlerine bulaştıran İttihatçıların aynı özellikleri savaş sırasındaki yönetimde de görülmüş, maalesef acısını Türk milleti çekmek durumunda kalmıştır.

A. Osmanlı Ordusunun Genel Durumu

Savaşın cephelerine geçmeden önce ordunun durumu hakkında bilgi vermekte yarar vardır. Zira İtalya ile Trablusgarp savaşında Çanakkale'den dışarı çıkamayan donanma ve sadece gönüllüleri özendiren genelkurmay ile dikkat çeken askeri yetersizlik, Balkan savaşları sırasında birlikler arasında iletişimsizlik, alakasızlık, siyasi çekişmeler ve yetersiz eğitimden dolayı hem dünya kamuoyunda hem de Türkiye'de hayal kırıklığı yaratmıştı. Enver Paşa'nın 3 Ocak 1914'te Harbiye Nazırlığı sırasında ordunun subay kadrosunda giriştiği tasfiye mevcut yapıyı önemli ölçüde değiştirmişti. Büyük çoğunluğu, Balkan Savaşlarında yetersizliği ortaya çıkmış, yaşlı, alaylı 1000'den fazla subayı emekli eden Enver Paşa, bu suretle ordunun sevk ve idare kadrosunu esaslı surette gençleştirmişti. Donanmanın modernize edilmesi İngiliz Amiral Limpus komutasında bir İngiliz Deniz Heyetine verilmiş, Almanlar için ordu ayrılmıştı.26 Askeri başarı için disiplini öne çıkaran Paşa, askeri tatbikat, manevra ve atış konularında en üst düzeyde olan yetersizlikleri gidermek amacıyla hummalı bir çalışma başlatmıştı. Alman askeri heyetinin de katkılarıyla zamana karşı yarışırcasına düzenlemeler

yapılmıştır. Ordunun silah, araç, gereç ve donanım bakımından aşikar olan yetersizliği Alman silah fabrikalarına yapılan siparişlerle giderilmeye çalışılırken, subayların bireysel donanımlarını arttırmak için kolordu karargahlarında çeşitli dil kursları açılmaya başlandı.

Alt seviyedeki askerin durumu için Alman Askeri Heyeti'ne mensup subayların raporlarında ilginç gözlemler vardır. Karargahta kurmay görevi yapan Alman Albay von Kressenstein: "Türk ordusunun erleri haddızatında mükemmeldi. Tab'an birçok askeri meziyete sahip olan Anadolulu, mükemmel cesur, kanaatkâr, gözüpek, dayanıklı, itaatli, mütevekkil, ve sadık bir asker"diyordu.

Bununla birlikte ülkenin genel durumu ile alakalı eksiklikleri de dikkat çekiciydi: "Türk halkının çoğu ve dolayısıyla askerleri iyi beslenmemişti. Bundan dolayıdır ki, vücutça iş görme kabiliyetleri ve hastalıklara mukavemeti, bir kuzey memleketlisine nazaran çok daha azdı".27 Eğitim olarak yetersiz olan erlerin, okuma yazma bilmemelerinin karar verme ve hızla uygulamaya geçmede noksanlık yarattığının altını çizen Alman Albay, bu eksikliğin kuvvet, gayret ve cesaret sahibi takım ve bölük komutanlarına ihtiyaç gösterdiğini, kısaca astsubay kadrosunun niteliklerinin belirleyici olacağını tespit etmektedir. Bu kadronun Balkan Savaşlarındaki kayıplar ve sistemin yanlışlığı yüzünden son derece yetersiz oluşunun son derece cesur askerlere rağmen taarruzlarda başarısız kalmanın zeminini oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Von Kressenstein, subay kadrosunun siyasetle uğraşmasına hiçbir şekilde engel olunamadığını gözlemleyerek ordunun bu amansız hastalığının devam ettiğini bildirmekteydi. Ordunun yiyecek ve giyecek ihtiyacı ve bunların sefer halinde nakliyesi bakımından durum iç açıcı olmaktan çok uzak görünmektedir. Askeri malzeme konusunda kendi imkanları ve mevcudu ile uzun sürecek bir savaşı kaldıramayacak durumdaydı. Askerin yiyeceği bakımından da en iyimser tahminle üç aylık erzak stokunun olduğu ordu komutanlıkları arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır.28

B. Alman Askeri Heyeti

Bu arada Almanya'dan gelen askeri heyetin durumuna da açıklık getirmek gereklidir. Balkan Savaşlarındaki yenilgi, savaşlar sırasında Türkiye'de görevli olan Alman subayların da başarısız oldukları düşüncesini kuvvetlendirdiği için Almanlar yeni bir askeri yardım istendiğinde bütün Osmanlı Genelkurmayını düzenleyecek, subayları eğitecek, kimseden emir almayacak bir konumun generallerine sağlanmasını istemişlerdi. Osmanlı Sadrazamının son otuz yılda daima Alman ekolünce eğitildiği için orduyu Alman subaylara bırakmak fikri çerçevesinde:29 "kıta ve karargah tecrübesi bulunan, kolordu kurmay başkanlığı yapmış, en seçkin bir askeri kabiliyet, tuttuğunu koparacak sağlam bir karakter sahibi" bir general istenmişti. Bu istek Tümgeneral Liman von Sanders ile karşılanmış, General, birinci ferik (mareşal) olarak beş yıllığına, Türk ordusunda Reform Komisyonu'nun başkanlığını yapmak üzere karargahı İstanbul'da, birlikleri İstanbul ve civarında bulunan 1. Kolordu komutanlığına ve Yüksek Askeri Şura Üyeliği'ne atanmıştır.30

General Liman von Sanders, Türk hizmetindeki bütün Alman subaylarının doğrudan doğruya amiri olacak ve Türkiye'nin her yerinde denetlemeler yapabilecekti. Kabul etmediği hiçbir yabancı

subay Türk Ordusuna alınmayacaktı. Atış okulları, talimgahlar ve gösteri birlikleri de dahil olmak üzere bütün askeri eğitim ve öğretim kurumları emrine verilecekti. Yüksek Askeri Şura üyesi olarak üst düzey Türk subaylarının yükseltilmelerinde oy kullanacaktı. Yüksek rütbeli subayların değiştirilmelerinde onun rızası aranacaktı.

Bütün yetkilerine karşın heyet başkanı ve Alman büyükelçisi arasında bir çekişmenin daha ilk günden başladığı bilinmektedir. Büyükelçi, generalin diplomatik kabiliyetsizliğini itiraf ederken emri altındaki isimler tarafından da “kendine güvenli ve gururlu, hararetli ve öfkeli, kuruntulu ve alıngan” olarak niteleniyordu.31 Liman Paşa da Türkiye’deki beş yılında düşmanlar kadar kendi etkinliğini azaltmaya çalışanlarla da uğraşmak zorunda kaldığını iddia etmekteydi. Harbiye Nazırı olduktan sonra Enver Paşa ile sürtüşmeleri kadar fiilen 1. Ordu komutanlığını da yapmak istemesi hükümetini Rusya ve İngiltere karşısında zor durumda bırakmıştı. Bütün bunlara karşın Alman yönetimi Osmanlı Devleti ile ittifak yapmak hususunu subaylarının eğitip organize etmeye çalıştıkları Türk ordusunun Rusya karşısındaki hareket kabiliyetine bağlı olarak Liman Paşa’nın kararına bağlamak gibi bir yaklaşım göstermişti.32 Savaş döneminde de devam eden Alman subayları arasındaki çekişmeler, Liman von Sanders’in, Gelibolu’da oluşturulan 5. ordu kumandanlığına tayini, yerine resmi görevi olarak görünmese de Mareşal von der Goltz’un getirilmesine yol açmıştır. Sanders buradaki görevinde Almanya’dan sağladığı az sayıdaki eğitimli istihkam birliği (200 kişi) ile askeri malzeme yardımıyla daha verimli çalışırken Türk subayları ile daha uyumlu bir görüntü vermiştir.

Mart 1917’de Bağdat’ın İngilizlerce işgali üzerine Almanların eski Genelkurmay Başkanı von Falkenhayn’ın komutasında Yıldırım Orduları Grubu oluşturulmuş, Bağdat ve Güney Irak’ın geri alınması çabalarında karargahın tamamen Alman subaylarından oluşturulması Türk makamları arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Zira Türk Genelkurmayı’ndan tamamen bağımsız hareket etmekteydiler. Ancak hemen belirtelim ki, Alman komutanların Türk askerinin özelliklerini bilmemeleri taarruz ve savunma savaşları başta olmak üzere genel başarısızlıklarında önemli rol oynamıştır.33

Von Falkenhayn’ın yerine Filistin cephesi komutanlığına getirilen Liman von Sanders’in Yıldırım Orduları Grubu karargahını neredeyse tamamen Türk subaylarından oluşturması ve cepheye yakın bir yere kurdurması, onun Türkiye yılları boyunca Türk askerini tanımada oldukça gelişme gösterdiğinin de bir kanıtı olmalıdır.34 Türkiye’deki Alman askeri heyetinin faaliyetleri, Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı tarih itibarıyla mukaveleleri feshedilerek bitirilmiştir. Türk Ordusunda kurmay başkanlık görevinden, ordular grubu ve ordu komutanlığına kadar çeşitli derecelerde aktif ve Alman siyasi askeri ve ekonomik çıkarlarını en üst düzeyde gerçekleştirmek üzere faaliyet gösteren heyetin alınan sonuçtan da o oranda sorumlu olduğu son kurmay başkanı General von Seeckt’in ifadesiyle sabit olmalıdır: “Genelkurmay başkanı olarak çöküşte suç ortağının bir Mehmet ya da Mustafa olmasını, ama General von Seeckt olmamasını ne kadar isterdim. Fakat bunlar bizim askeri bencilliğimizin bedelidir”.35

C. Kafkasya Cephesi

1878 Berlin Kongresi kararları ile Kars'ı alan Ruslar mütemadiyen bölgeye yatırım yapmış, Sarıkamış'a kadar demiryolu getirmişlerdir. Almanya'nın Bağdat demiryolunu üstlenmesini, Osmanlı Devleti tarafından Doğu Anadolu'ya yol yapılmaması kaydıyla kabul etmiş olan Rusya, bölgedeki her askeri harekette ulaşım üstünlüğünü daha işin başında eline almıştır.36

Kafkas savaşları 1 Kasım 1914'te Rus saldırılarıyla başlamıştır. Ancak bölgedeki Osmanlı orduları bunu başarıyla durdurmuş ve karşı harekata geçmişlerdir. Rusların bölgedeki kuvvetlerinin çok fazla olmaması başkomutan vekili Enver Paşa'ya Kafkaslar'ı zaptetme ümidini vermiştir. Bunda Alman subayların telkinlerinin de rolü olmuştur. Kafkasya'yı alarak Orta Asya Türk dünyası ile doğrudan temasa geçmek ve hatta Hindistan'a kadar ilerlemek gibi stratejik ancak devletin imkanlarına nispetle hayalci düşüncelerle Boğazlar ve Trakya'da tutulması gereken kuvvetlerin bir kısmı bu cepheye kaydırılmıştır. Aralık ortasında Trabzon üzerinden Erzurum'a gelen Enver Paşa derhal taarruz edilmesini istediğinde, askerin yazlık kıyafetleriyle, yolların kardan kapalı olduğu bir sırada taarruza kaldırılmasını saçma bulup ilkbaharı beklemeyi savunan III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın istifasını 9 ve 10. kolordu komutanlarının istifaları izlemiştir. Liman von Sanders'in de desteklediği bu plana uygun olarak 90.000 kişiyi taarruza kaldıran Enver Paşa idaresindeki ordu 27 Aralık'ta Ruslar tarafından durdurulmuştur. Kışa karşı hiçbir hazırlığı olmayan askerin 60.000'den çoğu soğuktan donarak ölmüştür. Yine de 29 Aralık'ta Sarıkamış kuşatılmıştır. Ancak askerin yetersiz sayıya inmesi kuşatmadan netice alınmasını engellemiş ve Enver Paşa 2 Ocak 1915'te cepheyi terk etmiştir. Cepheden geriye ise çoğu hastalıklı 12.000 asker dönebilmiştir.37 İleri harekâta girişen Rus ordusu, Ardahan ve Oltu'yu işgal ederken savaşın başından itibaren tüm kayıpları 12.000 kişi olmuştur. Ruslar ilkbaharda Van, Muş ve Bitlis'i işgal etmişlerdir. Bölgedeki askerlere Karadeniz'deki Rus donanması yüzünden denizden de takviye gönderilememiştir.

1916 baharında yeniden saldırıya geçen Ruslar denizden Doğu Karadeniz'e çıkardıkları bir kolordu ile Erzurum, Erzincan ve Temmuz ayında Trabzon'u işgal etmişlerdir. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16. Kolordu birlikleri 6 Ağustos'ta Rusların 4. Kolordusunu yenerek Muş'u, bir gün sonra da Bitlis'i kurtarmışlardır. 1917 senesi Mart'ında Rusya'da ihtilâlin patlak vermesi üzerine Rusya savaştan çekilmiş, kendi iç meseleleri ile uğraşmaya dalmıştı. Rusların yerini alan Ermenilerin katliâm tehditlerine mukabil 1918 Martı'nda Kâzım Karabekir Paşa'nın kumandasındaki Kafkas kolorduları tarafından Erzincan ve Erzurum kurtarılmıştır (12 mart 1918).38 3 Mart 1918 Brest-Litovsk anlaşması ile Osmanlı Devleti doğuda Rus işgali altındaki bölgeyi kurtarmıştır.39 93 Harbi'nden bu yana Rus işgalinde bulunan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almakla yetinmedi. Kafkasya içlerinde ilerleyerek geçici bir süre için de olsa Bakü'yü alan Osmanlı ordusu Hazar kıyılarına ulaşmıştır. İdaredeki başarısızlığın yanı sıra bölgede yeterli alt yapının (ikmal ve ulaşım) olmayışı bu cephede son derece sıkıntılara sebep olmuştur.

D. Kanal Cephesi

İngilizlerin asker, mühimmat ve malzeme sevkiyatında can damarı vazifesi gören Süveyş Kanalı harekâtı bu damarı kesip, çıkarılacak isyanla Mısır'ı geri almak hedeflerine yönelik olmuştur. Geri

plânda ise İngiltere'yi Orta Doğu'da Osmanlı ile uğraştırarak etkisini azaltmak isteyen Alman Genelkurmayı'nın telkinleri vardır. Ancak harekât plânının hayalî olması Alman general Liman von Sanders'e bile ters gelerek itirazına sebep olmuştu.40

Cephe komutanlığı, Suriye ve Filistin'deki 4. Ordu Komutanı sıfatıyla Cemal Paşa'ya verilmiştir. Öneminden dolayı İngilizlerin 100.000'i Mısır'da olmak üzere yaklaşık 150.000 kişilik kuvvet yığdıkları bölgeye 35.000 kişilik kuvvetle gelen Cemal Paşa, yaklaşık 300 km'lik Sina çölü kısmını bir haftada yaya olarak geçmiş ve 2-3 Şubat 1915'te Kanal'a gelmiştir. Her türlü malzemeyi beraberinde getirmeye mecbur kalan askerin en fazla iki günlük yiyeceği vardır. Aynı gece taarruz edilmiş ise de tamamen 25. fırka askerlerinden oluşan gücün 600 kişilik bir kısmı kanalı geçebilmiş, sonra da şehit veya esir edilmişler, diğerleri kanalda hayatlarını yitirmişlerdir. 3 Şubat gecesi orduya geri çekilme emri verilmiştir. Çanakkale cephesinde çarpışmaların şiddetlenmesi üzerine 4. ordu'nun bir kısım birlikleri de buradan alınarak taarruz ileri bir tarihe ertelenmiştir.41

Mevcut sıkıntılar ve Hicaz demiryollarının orduların ikmal malzemelerini nakildeki yetersizliği dolayısıyla kanala ikinci defa ancak 1916 yılının 16 Temmuzunda saldırı yapılmıştır. Pek çok sayıda Alman'ın da iştirakiyle yapılan bu savaşta askerin 1/4'ünü kaybedip açlık, susuzluk ve cephanesizlik sebebiyle geri çekilmek mecburiyeti hasıl olmuştur. Bundan sonra 4-5 Ağustos'ta Romani ve Katya bölgelerinde İngilizlerle yeniden karşı karşıya gelinmiştir. Ancak sonuç yine aynı olmuştur. Bu çatışma 'Mısır'ın Fethi' hülyasının son tezahürü olarak değerlendirilmektedir. General Ali Fuad Erden'in ifadesiyle "bir kumar oyunu gibi, Romani küçük ölçüde Sarıkamış'tır. Sarıkamış macerasının ikinci cildidir".42 Aslında ilk saldırıdan sonraki çabaların İngilizleri rahatsız etmek ve kuvvetlerini bölmekten başka bir amaca hizmet etmediği, dolayısıyla Alman savaş plânlarına uygun olarak gerçekleştirildiği aşikardır. Nitekim bunu Enver ve Cemal Paşalar arasındaki yazışmalar da göstermiştir.43

Bu başarısızlıklardan sonra da Osmanlı Genelkurmayı İngilizlere mukavemet edemeyeceğini anladığı Sina yarımadasını boşaltmakta ağır davranmış, İngilizler 21 Aralık 1916'da El Ariş'e girmiş, iki gün sonra 35 km uzaklıktaki Maktaba'ya düzenledikleri bir baskınla da bölgede bırakılan Osmanlı askerlerinden 1600 kadarını esir etmişlerdi. Aynı şekilde Refah'da da bir Osmanlı birliği İngilizler karşısında 2000 kayıp vermişti.

Bu başarısızlıklar üzerine cepheyi teftiş eden Enver Paşa'nın emriyle Türk askeri, Gazze-Birüssebi' hattına çekilmiştir. Elde ettiği başarılardan aldığı cesaretle Kudüs'ün işgalini hedefleyen İngilizler 26 Mart 1917'de yarı sayılarındaki Türk birliğine saldırmış ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bununla birlikte Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmiş olmanın yüreklendirdiği İngilizler, Gazze'de Türk birliklerine ikinci saldırıyı 17-20 Nisan tarihleri arasında gerçekleştirmişlerdi. Türk birlikleri karşısında tekrar yenilgiye uğrayan cephe komutanı mareşal Robertson'a İngiliz Genelkurmayı takviye vermeyerek onu cezalandırmıştır. Ancak 30.000 kişilik birlikleri burada tutmuş olmakla Türk Genelkurmayı da eleştirilmiştir. Zira Gazze müdafaasının Türk savaş planlarının bütünü içerisindeki yeri o kadar belirleyici önemde değildi.44

Bağdat'ın İngilizlerin eline düşmesi Osmanlı Genelkurmayı'nda bilhassa Enver Paşa'da büyük rahatsızlık yaratmış, tarihi, stratejik ve manevi önemi dolayısıyla geri alınması için harekete geçmiştir. Enver Paşa'nın Alman genel karargahından bir ordular grubu kurmaylığının ve yardımcı bir birliğin gönderilmesi isteğine bölge üzerindeki projeleri dolayısıyla Almanların da olumlu yaklaşması Yıldırım Ordular Grubu'nun kurulması ve General von Falkenhayn'ın gelmesiyle sonuçlanmıştır. Tamamen Almanlardan oluşan karargahı ile Yıldırım Ordular grubu bütünüyle Alman menfaatlerinin; Filistin ve Suriye'de bir Alman nüfuz ve himaye sisteminin oluşturulması, için kurulmuştu. Gerçekten de karargahtaki Alman subaylar Irak, Suriye ve Filistin bölgesindeki Arap kabileleri arasında bilhassa para kuvvetiyle Alman nüfuzunu yaymakta son derece başarılı olmaktaydılar. Karargahta yer alan çok az sayıda ve pasif görevlerdeki Türk subaylarının raporlarına göre Alman subaylarının en etkili olanlarından biri Türkiye'ye II. Dünya savaşı sırasında elçi olarak gelecek olan von Papen idi.45

Almanların söz konusu faaliyetlerini Genelkurmaya bildirerek kontrol altına alınması için uyaran Yedinci Ordu kumandanı Mirliva Mustafa Kemal Paşa, 20 ve 24 Eylül 1917'de gönderdiği raporlarda; yöre halkının hükümetten ne derece uzaklaştığını, Türk ordusunun gerek sayı gerekse askeri durumunun savaşın başına nispetle oldukça zayıfladığını, İngilizlerin Sina ve Hicaz'da son derece kuvvetli bir şekilde son darbeyi vurmak için beklediği bir sırada Bağdat'ın geri alınmasının maddeten dahi mümkün olmadığını anlatarak Osmanlı Genelkurmayı'nı uyarmıştır. Bununla birlikte herşeyin bitmiş sayılamayacağını, bundan sonra mutlaka savunma savaşları yaparak, iç idareyi gerek asayiş, gerekse ticari ve iktisadi durumu düzeltmeye gayret edip suiistimali asgariye indirerek sağlam bir zemin hazırlamak gerektiğini izah etmiştir.46 Ordular grubu komutanlığı ve kurmaylığının tamamen Almanların eline bırakılmasını kabul edemeyen Mustafa Kemal, isyanını "Hayat ve memat mesailinde olsun ita-yı karar hakkından mahrum bulunduğumuzu zannetmiyorum" sözleriyle dile getirmekteydi. Paşa, dahili ve siyasi komutanın mutlaka bir Osmanlı paşasında olup Falkenhayn ve Alman subayların onun emrinde çalışması gerektiğinde ısrarlıydı. Nihayetinde orduların savaş durumu alması hususunda da Alman generalin tercihlerine sebeplerini ortaya koyarak karşı çıkan Mustafa Kemal Paşa, eğer uyarıları dikkate alınmaz ise sorumlu olmamak için istifa edeceğini bildirmiştir. Beklediği neticeyi alamadığı için istifa eden Mustafa Kemal Paşa'nın yerine Mirliva Fevzi Paşa tayin edilmiştir.

İngilizlerin Kudüs'ü Noel hediyesi olarak verebilmek amacıyla her türlü para, malzeme ve asker desteğini yaptıkları General Allenby'nin 31 Ekim'de başlattığı saldırıda ilk hedef Birüssebi olmuş, çok üstün kuvvetlerle şehri alan İngilizler 1 Kasım gecesi Gazze'ye de saldırmışlardı. Savaş başladığında Halep'te olan Ordular Grubu komutanı Falkenhayn, 5 Kasım'da Kudüs'e gelmişti. Ancak İngilizlerin 6 Kasım'da Osmanlı merkez cephesini Tellüşşeria'da yarması üzerine 8 Kasım'da Osmanlı geri çekilişi başlamıştır. Mevzi karşı saldırılarla İngiliz ilerlemesini durdurmak isteyen Falkenhayn, biraz zaman kazanmış, İngilizlerin Kudüs önlerine gelmesi yaklaşık bir ayı bulmuştur. Osmanlı ordusu Kudüs 9 Aralık'ta boşaltırken İngiliz komutanı Allenby şehre iki gün sonra girmiştir. Bu başarısızlıktan sonra Şubat 1918'de Falkenhayn geri alınmış yerine Liman von Sanders getirilmiştir.47 Şubat ve Mart 1918'de İngilizlerin Şeria'nın doğusuna geçerek yaptıkları saldırılarla Filistin cephesini tutan Türk

askerlerini iki ateş arasında bırakma teşebbüsleri başarısız olurken sınırlı sayıdaki askerleri ile İngilizleri püskürten Fevzi (Çakmak) Paşa'nın ön plana çıktığı dikkat çekmektedir.

Yıldırım Orduları askerlerinin durumu nispeten sakin geçen yaz aylarında daha da bozulmuştur. Silah ve cephaneleriyle kaçan askerler, bölgenin ürünlerinin İngilizlere satılıyor olması, merkezden yeterince iaşe ve mali destek gelmemesi gibi nedenlerle orduda açlık tehlikesi söz konusu olacak seviyeye çıkmıştır. Hükümetin Suriye ve Filistin'in sivil idaresini Liman von Sanders'e devretme teklifi Osmanlı yöneticilerinin aczini gösterirken, Alman komutan askeri işlerinin çokluğu sebebi ile bu teklifi kabul etmemiştir. Öte yandan Almanya buraya gönderdiği birliklerin önemli bir kısmını cephe komutanının muhalefetine rağmen geri çekerek Kafkas cephesindeki menfaatleri doğrultusunda kullanmış, kalan az sayıdaki birliklerin kullanımı için de müdahalede bulunmaktan çekinmemiştir.

Buna mukabil İngilizler bölgeye, her bakımdan çok daha az yıpranmış, her türlü ihtiyaçları karşılanan, birlikleri yığmaya devam ederek Türk kuvvetlerinin üç katı bir üstünlüğe erişmişlerdi. Nihayet 16-17 Eylül'de Yıldırım Orduları komutasını şaşırtarak kuvvetlerini farklı istikametlerde dağıtmasını sağlayacak, Şeria'nın doğusundaki Arapların desteğinde, demiryolu merkezlerine mevzii İngiliz saldırıları ile son adım atıldı. Hemen arkasından 17 Eylül gecesi, Nablus'taki 7. Ordu karargahına bir saldırı başlatan İngilizler, 19 Eylül'de 8. Ordu karargahına hava kuvvetlerinin desteğinde yapılan ve iki gün içinde önemli bir kısmını devre dışı bırakan hücumlarla Osmanlı Ordularının geri çekilme imkanlarını da ortadan kaldırmaya yönelmişti.

Bu saldırılar sırasında ordunun haberleşme hatları tamamıyla tahrip edildiği için Nasıriye'deki Yıldırım Orduları karargahı ile bağlı ordular komutanlıkları arasındaki iletişim tamamen kesilmiş, Nasıriye'ye kadar giren İngiliz süvarilerinin elinden Grup komutanı Liman von Sanders bile güçlükle kurtulmuş, ancak binlerce asker şehit, bir o kadarı esir olmuştu.48 7. Ordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa, ordusunu mümkün mertebe geri çekerek İngiliz saldırılarından korumaya çalışırken, İngilizler o zamana kadar saldırmadıkları 4. Orduyu takibe başlamışlardır. Araplar demiryolları, başta olmak üzere bütün iletişim vasıtalarını tahribe yönelik saldırılara devam ederken, cephe komutanı Liman von Sanders, sonuna kadar direnme düşüncesi ile ordunun bir bütün halinde geri çekilerek kendini toplaması ve yeniden düzenlenmesini mümkün kılacak kararı vermemekte direniyordu. Kendi kuvvetlerini kurtaran Mustafa Kemal Paşa ise mevcut kuvvetlerin bir bütün halinde çekilip tek cephe teşkil edilmesinin yanısıra Arapların başındaki Şerif Faysal ile siyasi ve askeri konularda anlaşarak düşman cephesini bölme teklifini Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bildirmişti.

Son olarak Şam'ın müdafaa edilmesini isteyen Liman Paşa, Mustafa Kemal'in kuvvetlerini de burada bıraktırarak onu dağılmış askerleri toplayarak bir birlik oluşturmakla görevlendirmişti. Ancak istiklal beklentisi içindeki Arapların büyük bir Osmanlı düşmanlığı içerisinde oldukları Şam, 30 Eylül'de İngilizlerin eline düşmüştür. Rayak'da Liman Paşa ile görüşen Mustafa Kemal, onu, elde kalan birliklerin düşmanla temastan kaçınarak daha kuzeye çekilmesi gerektiğine, savaşa devam etmenin son kuvvet kalıntılarının da kaybedilmesi olduğuna ikna eder. Burada Liman Paşa'nın cevabı çok manidardır: "Karar budur, fakat ben nihayet bir ecnebiyim. Bu kararı veremem, ancak memleketin

sahipleri verebilir". Bundan sonra komuta insiyatifini ele alan Mustafa Kemal Paşa, Halep'te topladığı kuvvetleriyle İngilizlerle çarpışır, onları daha kuzeyde Katma'da 26 Ekim'de püskürterek Antakya'yı emniyet altına almıştır.49 30 Ekim'deki Mütarekenin şartları gereği Liman Paşa'nın ayrılması ile de 31 Ekim'de Yıldırım Ordular Grup kumandanlığına atanmıştır.

Çarpışmaların genel seyrine bakıldığında gerek sayı, gerek silah, donanım ve iaşe, gerekse yönetim bakımından kendisinden kat kat üstün düşman kuvvetleriyle karşılaşan Türk orduları, kendi ülkelerinin çıkarlarını öne çıkararak çalışan Alman heyeti mensuplarının komutasında büyük ölçüde heder olmuş, yine kendi subaylarının gayreti ile asgari ölçüde varlığını kurtarabilmişlerdi.

E. Irak Cephesi

İngilizlerin daha savaş başlamadan asker yığmaya başladığı cephe, Hint deniz yolunun güvenliğini sağlama ve petrol potansiyeli bakımlarından önemlidir. İngilizler buradan hareketle müttefikleri Rusya ile birleşme ümidi taşımışlardır. Bölgede daha ziyade Arap kabilelerine ve ilân edilen cihada güvenilerek az sayıda Türk askeri (8.000 kişi) bulundurulmuştur. Ancak İngilizler de Araplarla anlaşmışlardır. 22 Kasım 1914'de Basra'yı aldıktan sonra ileri harekâta geçerek 9 Aralık'ta Kurna'yı ele geçiren İngilizlere karşı Türk kumandanlarda doğru dürüst bir bölge haritasının bile bulunamayışı çok düşündürücü bir durumdur.50 Burada Yarbay Süleyman Askeri Beyin ön plâna çıkıp mahalli gönüllü kuvvetlerle bir şeyler yapmaya çabaladığı görülmektedir. İngilizlere karşı başlangıçta mevzii başarılar kazanan Osmanlı kuvvetleri 14 Nisan'dan başlamak üzere art arda yenilmeye başlamışlardır. İngilizler 21 Mayıs'ta Amara, 25 Temmuz'da Nasıriye ve 28 Eylül'de Kutü'l Ammara'yı almışlardır. 22 Kasımda Selmân-ı Pâk muharebelerinde büyük bir başarı gösteren Osmanlı kuvvetleri Kutü'l-Ammara'da İngiliz kuvvetlerini kuşatmışlardır.51

Eylül 1915'te Kutü'l-Ammare'ye yerleşmiş olan İngiliz kuvvetleri 29 Nisan 1916'da komutanları Thowsend ile birlikte teslim olmuşlardır. Ancak hiçbir şekilde İngiliz faaliyetleri durmak bilmemiştir. Bağdat üzerine yürümek için sürekli asker ve mühimmat yığmak ile meşgul olan İngilizler Şattü'l-Arab'ı kullanarak 13 Aralık 1916'da ileri harekata başlamışlardır. 11 Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmek suretiyle de cephenin en etkili sonucunu almışlardır. 1917 yılı içerisinde başka ciddi saldırıda bulunmayan İngilizler, 30 Ekim'de mütarekenin imzalanmasından sonra 8 Kasım'da Musul'u işgal etmişlerdir.

Kafkaslar'da soğuktan kırılan Türk askeri, Irak cephesinde sıcak, kolera ve açlıktan kırılmışlardır. İlaç ve cephane yokluğu kuvvetlerin azmini kırarken İngiliz altınlarına ve bağımsızlık vaadlerine kanan pek çok Arap kabilesinin hesapta olmayan saf değiştirmeleri cephenin kaderini tayin eden faktör olmuştur.52

F. Savaşın Dönüm Noktası:Çanakkale Savaşları

Çanakkale cephesinin açılması daha savaştan önce İngiliz bahriyesince düşünülen bir husustur. Hedef, Çanakkale'den hareketle İstanbul alınacak, Osmanlı savaş dışı bırakılacaktır. Boğazlardan

geçişin sağlanmasıyla İngiliz ve Fransızlar sosyal karışıklıklar içerisindeki müttefikleri Rusya'ya daha çabuk ve kolay bir şekilde askeri yardım ve malzeme akışını gerçekleştireceklerdir.

Rusya'nın ekonomisindeki daralma dış dünyaya ulaşmasının sağlanmasıyla giderilmiş olacaktır. Ayrıca böyle bir cephede elde edilecek başarılar hâlen tarafsızlıklarını korumakta devam eden Balkan devletlerini İtilaf devletleri safına çekebilecektir. Bunlara ilaveten bu cephede çarpışmaların başlaması Kafkaslarda Rusları zorlayan Türk birliklerinin buraya kaydırılmasını gerektirecek, Rusya'nın yükünü hafifletecektir.

1. Deniz Savaşları

Balkan Savaşlarından perişan bir vaziyette çıkan Türk ordusunun mukavemet gösteremeyeceğini, Boğazlardan kolayca geçecek donanmanın Osmanlı Devleti'ni ilk hamlede saf dışı bırakacağını düşünen İngiltere'nin Bahriye Nazırı (Denizcilik Bakanı) W. Churchill, İstanbul'u teslim alacağını düşünmüştür. Teorik olarak haksız da değildir. Silah ve cephane açısından çok zor durumda olan Türk ordusu henüz Almanlardan askeri malzeme yardımı da alamamıştır. İstanbul'un alınmasıyla iki ateş arasında bırakılacak Almanya'nın kolayca pes edeceği ve savaşın bitirileceği ümitleri kuvvetlidir. Kısaca Çanakkale Cephesi I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı ve savaşın kaderi açısından en önemli noktadır.

İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener Çanakkale'yi geçmede kara kuvvetlerine ihtiyaç kalmayacağı hesabıyla, İngiliz-Fransız Filosu'nu Şubat 1915'te Limni adasının Mondros limanında toplamıştır. Savaş 19 Şubat 1915'te İtilaf donanmalarının Kumkale ve Seddü'l-Bahr tabyalarını uzun menzilli toplarla dövmesiyle başlamıştır.53 İngiliz ve Fransız donanmasının en güçlü savaş gemilerine karşı, Türkler tabyalardaki yetersiz sayıda ağır toplar ve obüs bataryaları ile mücadele vermişlerdir. Saldırgan donanmaya nispetle daha kısa menzilli ağır topların cephanesi Osmanlı Devleti'nde yapılamadığı gibi, Almanya'dan da savaş dolayısıyla nakledilememiştir. Mayın sayısı yetersiz olup kafi miktarda kullanılamamıştır. En kötüsü ise hükümetin İngiltere ile ittifak etme umuduyla daha önce donanmanın ve limanların düzenlenmesinin İngilizlere verilmiş olmasıdır. Amiral Limpus idaresindeki İngiliz Heyeti'nin sağladığı çok özel bilgiler sayesinde İngilizler devletin savunma ve savaş düzeni ile ortaya koyabileceği imkanları bilmektedirler. İtilaf devletleri, Boğazları ele geçirince İstanbul'un paylaşılmasının gündeme geleceğini, bunun da İtalya ve Bulgaristan başta olmak üzere tarafsızların paylaşmada yer almak için kendi yanlarında savaşa katılacağını düşünmüşlerdir. Bu düşüncelerle 17 Mart'a kadar bombardıman aralıklarla sürmüştür. 18 Mart sabahı Fransızlar Anadolu yakasını, İngilizler Rumeli yakasını dövmeye devamla Boğazdan geçmek için hareket etmişlerdir. Bir gece önce Nusret mayın gemisiyle Boğaza mayın döşeyen Osmanlı askeri, yaklaşık 7 saat süren bu bombardımana metanetle karşı koymuştur.54 İngiliz ve Fransız savaş gemileri uzun menzilli toplarıyla tabyaları dağıttığını düşünerek Türk toplarının atış menziline girdikten sonra neye uğradığını şaşırmışlardır. Türk askerinin en zor şartlarda bile neler yapabileceğinin mucizevi bir örneğine şahit olmuşlardır.

Fransızların, Bouvet, Gaulois, Charlemagne, Suffren, gibi, Donanma bakımından en büyük deniz gücü halindeki İngilizlerin, Albion, Queen Elizabeth, Agamemnon, Prince George, Lord Nelson, Ocean, Triumph (Zafer), Inflexible (bükülmez), İrresistable (karşı konulmaz) Vengeance (intikam) gibi asalet ve güçlerinin simgesi gemilerle yaptıkları nihai saldırı deniz savaşlarının da sonunu getirecekti. Gerçekten de 18 Mart 1915 akşamına kadar devam eden çarpışmalar İngiliz ve Fransızların Boğazları geçemeyeceğini göstermiştir.

Toplam 19 savaş gemisi, üç kruvazör, birçok torpido, tahrip ve taşıt gemilerinden oluşan filodan Bouvet, Ocean ve İrresistable sulara gömülmüş, diğerleri uzun süre savaşamayacak kadar onarıma muhtaç yaralar almışlardır.55 Boğazın iki yanındaki Türk tabyalarında çok sayıda asker şehid olmuş, topların çoğu hasardan kullanılamayacak hale gelmiş, tabyalarda çıkan yangınlar büyük zarar vermişlerdi.

2. Kara Savaşları

Ancak, İtilaf devletleri geri çekilme akıllılığını göstermişlerdir. Bu sefer karadan harekete geçip Gelibolu'nun işgaline karar vermişlerdir. Mısır'dan tümenler getirip Limni ve İmroz adalarına yığınak yapmışlardır. Nisan 1915 başında 100.000 kişilik bir kuvvet toplanmıştır. 25 Nisan 1915'teki çıkarma ile kara savaşları başlamıştır. Anadolu yakasına yapılan çıkarma püskürtülmüştür. Bunun üzerine daha güçlü olarak Seddü'l-Bahr kıyılarına çıkmışlardır. 28 Nisan I. Kitre Savaşı İngilizlere ağır can kaybına yol açmıştır. Mayıs başında yeni asker sevkiyâtı devam etmiştir.

6 Mayıs'taki II. Kitre Savaşı 50.000 kişilik İngiliz-Fransız ordusuyla yapılmıştır. Türkler büyük gayretler ve kahramanlıklar yaratarak başarılı olmuşlardır. İtilaf devletleri bunun üzerine Gelibolu'ya asker sevk etmişlerdir. Yaklaşık 8 aylık Çanakkale Savaşlarında Türk askeri, cesur, akıllı ve atak bir komutanın idaresinde neler yapmağa gücünün yeteceğini göstermiştir. Bilhassa Anafartalar Savaşı'nda (7-8 Ağustos 1915) Yarbay olan Mustafa Kemal Bey'in askere "taarruzu değil ölmeyi emretmesi" savaşın kaderini etkilemiştir. Churchill'in anılarında "kaderin adamı" olarak tanımladığı M. Kemal, Conkbayırı ve Kocaçimen'de ilerleyen Anzak kolordusunu geri çekilmeye zorlayarak istila edilen noktaları kurtarmıştır. 19. tümen ve 57. alayı merkezden emir beklemeden kendi inisiyatifi ile cepheye süren Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesi'nin düşmesini engellemiş, Boğazları kurtarmıştır. Cephedeki savaşlar İngilizlerin 19/20 Aralık 1915'te Arıburnu ve Anafartaları, 8/9 Ocak gecesi Seddü'l-Bahr bölgelerini boşaltmasıyla sona ermiştir.56

3. Çanakkale Savaşlarının Sonuçları

I. Dünya Savaşı'nda Türk ordusunun destanımsı mücadelesine sahne olan Çanakkale savaşları şehit ve yaralı yaklaşık 200.000 civarında vatan evladının kaybedilmesiyle kazanılmıştır. İngiliz ve Fransızların mukabil kayıpları da bu civardadır.57 İtilaf devletleri cepheye sürdüğü askerlerin çok büyük bölümünü sömürgelerden getirdiği için kayıplardan pek etkilenmemiştir. Ancak Osmanlı Devleti bu kayıplarını telafi edememiştir. Bunun en büyük etkisini ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda görmüştür. Zira Çanakkale'deki kayıpların pek çoğu yüksek öğrenim görmüş, kalifiye insanlardır.58

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yetişmiş eleman sıkıntısı had safhaya ulaşmıştır. Çanakkale Savaşları'nın olumlu neticeleri arasında ise Mustafa Kemal'i Türk ve dünya kamuoyuna tanıtması ve daha sonra gerçekleşecek Türk İstiklal harbinde moral destek sağlamasını sayabiliriz.

Diğer taraftan Çanakkale'de uğradıkları yenilgi İtilaf devletlerine çok pahalıya mal olmuştur. Savaş sırasında Almanya ve Avusturya Sırpları ezmiştir. İtilafçıların hayal kırıklığı yaratması Bulgaristan'ı II. Balkan Savaşı'nda kaybettiği büyük Bulgaristan'ı kurmak emeli ile müttefikler safına dahil etmiştir. 6 Eylül'de ittifaka dahil olan Bulgaristan 12 Ekim'de Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Savaşın uzaması ve Rusların yardım alamaması Rusya'daki sefalet ve açlığı arttırmış ve İhtilâlin zeminini hazırlamıştır. Müttefikler Rus buğdayından istifade edememişlerdir. İngiltere bilhassa sömürgelerinde büyük nüfuz kaybına uğrarken, uzayan savaşla 1.600.000'den fazla insan kaybına maruz kalmıştır. Fransa'nın kaybı da ondan az değildir.

G. Cephelerin Genişlemesi

1915 yılı tarafların ellerini güçlendirmek amacıyla cephelere yeni devletler, dolayısıyla taze güçler ilave etme çabaları içinde geçmiştir. Bu çerçevede her kesim yayılma amaçları doğrultusunda düşmanının daha fazla askerini başka cephelere kaydırmasını sağlayacak devletlere bol vaatlerde bulunarak saflarını sıklaştırmanın yolunu aramıştır. Bu cümleden olarak İtalya'nın İtilaf ve üçlü ittifak devletleriyle uzun süren görüşmeler yaptıktan sonra, İtilaf devletlerinde karar kılmış, 26 Nisan 1915'deki Londra Antlaşması ile Adriyatik'te İtalyan hakları tanınmış, 12 ada ve Anadolu'nun paylaşılmasında Antalya yöresi İtalya'ya pay edilmiştir. Ayrıca, Trablus ve Eritre'de, genişlemesine de izin verilecektir. Bunlara mukabil bir ay zarfında İtalya savaşa girecektir.59 Nitekim 20 Mayıs'ta İtalya Avusturya'ya savaş açmıştır. Ağustos'ta ise Almanya ve Osmanlı Devleti'ne savaş ilanında bulunmuştur.

Balkanlar'daki kuvvet dengesinde önemli bir yeri olan Bulgaristan da, 6 Eylül de Almanya ve Avusturya ile bir ay içinde savaşa girmek koşulu ile Sırbistan hakimiyetindeki Makedonya topraklarının tamamını, Romanya ve Yunanistan itilaf safında yer alırsa Dobruca ve Yunan hakimiyetindeki Makedonya topraklarını almak üzere anlaşmıştır.60 Bulgaristan, 12 Ekim 1915'te Sırbistan'a savaş ilan ederek mücadeleye dahil olmuştur.

Ahalisi Romen olan toprakları sınırları içine almak için müsait fırsat kollayan Romanya da bu savaşta 17 Ağustos'ta İtilaf devletleri ile anlaşmış, Bukovina, Banat ve Transilvanya'yı onların yardımı ile almayı hedeflemiştir. 28 Ağustos 1916'da Avusturya'ya saldırarak savaşa giren Romanya çabuk bir başarı elde edememiştir.61

Balkanlar'da ve Batı Anadolu'daki yayılma hesaplarından dolayı fırsat kollayan Yunanistan'da Başbakan Venizelos, derhal itilaf devletleri safında savaşa girerek yayılma emellerini gerçekleştirmek hırsı İtilaf devletlerince de hoş karşılanmıştır. İzmir ve civarı Yunanistan'a teklif edilmiş ve İtilaf devletlerinin de baskısıyla gerçekleşen iktidar değişikliğinden sonra 26 Haziran 1917'de Yunanistan savaşa katılmıştır.62

1. Dengeleri Değiştiren Hamle: Amerika Birleşik Devletleri'nin Savaşa Katılması

Birleşik Devletler'in savaşa dahil olarak Rusya'nın bıraktığı boşluğu doldurması büyük oranda Almanya ile İngiltere arasındaki denizlerde hakimiyet mücadelesinin dolaylı bir sonucudur. 1915 yılı içinde batırılan İngiliz gemilerinde Amerikan vatandaşlarının da hayatlarını kaybetmeleri üzerine Amerika, Almanya'yı uyarmıştır. 1916'da Almanların batırdığı bir Fransız gemisinde Amerikan vatandaşlarının da ölmesi ilişkileri iyice gerginleştirmiştir.1917 yılının Mart ayı içerisinde iki Amerikan ticaret gemisinin Alman denizaltılarınca batırılması üzerine Amerikan kongresinin 2 Nisan 1917 tarihli oturumunda aldığı bir kararla Amerika Almanya'ya savaş açmıştır.63 Müttefiklerine yardım amacıyla da derhal Avrupa'ya askeri destek vermeye başlamıştır.

H. I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'ni Paylaşma Planları

1. Rusya'nın Emellerinin İtilaf Devletlerince Kabulü-İstanbul Anlaşması

Rusya, geleneksel politikası olan Boğazlar ve İstanbul'u ele geçirmek ve Akdeniz'e açılmak üzere, Osmanlı Devleti'nin savaşa fiilen girmesinden sonra faaliyetlerini hızlandırmıştır. İngiltere ve Fransa'nın donanmalarının Çanakkale yolu ile İstanbul'u işgal etmesi plânını uygulamaya koydukları esnada, devre dışı kalmak istemeyen Rusya'nın, 4 Mart 1915'te müttefiklerine notalar verdiği görülmüştür. Rusya, İstanbul'u, Boğazları, Marmara Denizi'nin batı kıyılarını, Midye-Enez hattına kadar Trakya'nın güneyini, İstanbul Boğazı'nın doğusu ile Sakarya ile İzmit arası bölgeyi ve Marmara adalarını istemiş, İmroz ve Bozcaada hakkında da son sözü söylemeyi plânlamıştır. İngiltere ve Fransa böyle bir baskıyı hoş karşılamamışlardır. Ancak ortak amaca hizmetlerinin bir karşılığı olarak karşı da çıkmamışlardır. İngiltere, 12 Mart, Fransa 10 Nisan 1915'te Rus isteklerini kabul ettiklerini bildirmişlerdir.64 Dolayısıyla Rusya da müttefiklerinin Yakın ve Orta Doğu'daki hakimiyetlerini kabul etmiştir.

2. Anadolu'nun ve Orta Doğu'nun Paylaşılması: Sykes-Picot Anlaşması

İngiltere'nin Orta Doğu planlarını konu alan ilk düzenleme İngilizlerin Mısır'daki Yüksek Komiseri Mac Mahon ile Hicaz bölgesine hakim Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah arasında 23 Ekim 1914 tarihinde65 yapılmışsa da Orta doğunun İngiltere ve Fransa arasında paylaşımını belirleyen ve bölgenin kaderi üzerinde kalıcı etkiler bırakan Sykes-Picot anlaşması olmuştur. Bu anlaşma İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Müslüman emirlerin isyanları ile zor durumda bırakma stratejisine dayanmaktadır. Hicaz Emiri Hüseyin'in bütün Arap yarımadası, Suriye ve Irak'ı içine alan bir devlet kurmasını, Lübnan'ı hariç bırakarak destekleyen İngiltere, Necd Emiri İbn Suud ile de Kuveyt hariç Basra körfezinin güney kıyılarını kapsayan bir bağımsızlık anlaşması yapmıştır. Buna mukabil bölgede İngiltere'yi yalnız bırakmak istemeyen Fransa'nın paylaşımda yer alma ısrarı da artmıştır. 9-16 Mayıs 1916 da gerçekleştirilen uzlaşmaya göre Bağdat-Basra arasındaki Dicle-Fırat nehirleri bölgesi İngiltere'nin, Beyrut dahil Suriye'nin bütün kıyı bölgesi, Adana, Mersin Fransa'nın olacaktır.66 Fransa adına Georges Picot, İngiltere adına Sir Mark Sykes'in imza koydukları anlaşma onların adı ile anılmıştır. Şerif Hüseyin 1916 Haziranında Osmanlı Devleti'ne isyan ederek savaş ilan etmiştir. 1916

Ekimi'nde ise Arabistan krallığını açıklamıştır. İngiltere de buna diplomatik destek vermiştir. Araplar İngilizlerin bu manevralarını ancak Bolşeviklerin ihtilâl sonrasında Çarlık diplomasisinin gizli belgelerini açıklamaları ile öğrenebileceklerdir. İngiltere'nin Orta Doğu'da Osmanlı Devleti'ni tamamen dışlayıp savaş sırasında ve sonrasında kontrol etme çabalarının sonuncusunu Dışişleri bakanının Balfour'un Siyonistler ile ilgili bir deklarasyonu oluşturmuştur. 2 Kasım 1917 tarihinde yayınlanan bildiride İngiliz hükümeti İngiltere ve Amerika'daki Siyonist liderlere Filistin'de milli bir devlet kurmaları için ellerinden gelen yardımı esirgemeyecekleri sözünü vermiştir.67

3. İtalya'nın Devreye Girişi-St. Jean de Maurienne Anlaşması

İngiltere ve Fransa, İstanbul üzerinde Rusya'nın hakimiyetini tanıdıkları sırada İtalya'ya da savaşa girmesi hâlinde Antalya'yı vermeyi taahhüt etmişlerdir. Daha önce imzalanan 26 Nisan 1915 tarihli Londra anlaşması ile İtalya Oniki Adalar ve Trablus üzerinde serbest bırakılmıştır. Rusya'da ihtilâl çıkması üzerine müttefiklerini sıkıştıran İtalya, isteklerinin hepsini kapsayan bir anlaşma istemiştir.

Nitekim 19-21 Nisan 1917'de St. Jean de Maurienne'de anlaşma sağlanmıştır. İtalya'nın 1916 yılında İngiliz-Fransız ve Ruslar arasındaki paylaşımı kabul etmesine karşılık Mersin hariç Antalya, Konya, Aydın ve İzmir'in İtalya'ya verilmesi kabul edilmiştir.68 Ancak İngiltere ve Fransa'ya İzmir'de, İtalya'ya, Mersin, İskenderun, Hayfa ve Akka'da serbest liman kurma hakkı tanıyan bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Rusya'nın tasdiki gerekecekti.

4. Savaşta Ermeni Tehciri

Osmanlı Devleti'nin toprakları içerisinde yaşayan herkese sağladığı hoşgörü ve emniyet ortamında bilhassa sanat ve ticaretle uğraşarak ekonomik durumlarını düzelten Ermeniler Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni dönemde devletin hemen her kademesinde başarı ve sadakatle hizmet görmüşler ve "tebaa-i sadıka" (sadık vatandaş) olarak adlandırılmışlardır. Ancak Fransız İhtilâlinin en önemli ürünü olan milliyetçilik fikri bir kısmı yurtdışında eğitim görmüş Ermeniler arasında da yayılmıştır. Hınçak, Taşnaksutyun ve Ramgavar adlı komitelerle Ermeniler, bağımsızlık için uluslararası yardım temin ederek gayelerine ulaşmada her yolu denemişlerdir.69 Bu çerçevede Türk askeri kılığına girerek kendi vatandaşlarını katletmekten ve Avrupa kamuoyunun Hıristiyan hassasiyetini istismar etmekten de çekinmemişlerdir. İngiliz ve Rusların Anadolu toprakları üzerindeki emellerinin gerçekleştirilmesinde kullanabilecekleri düşüncesi ile destek verdikleri bu terör grupları kendi halkının rahat ve huzurunu söz konusu devletlerin emperyalist emellerine alet etmişlerdir. İlk olarak 1877-1878 savaşı sırasında Rusların Yeşilköy (Ayastefanos) antlaşmasına koydukları iki madde ile milletlerarası platforma getirilen Ermeni konusu Berlin Antlaşması ile Rusya'nın tekelinden çıkarılmıştır. İngilizler de Rusların Basra körfezine inmesinde bir engel olarak Ermenilerin hâmiliğine soyunmuşlardır. Bundan sonra çeşitli vesilelerle Ermeni olayları gündeme gelmiştir.

II. Abdülhamid' in "Ölürüm de Doğu Anadolu'yu devletten ayırmaya yol açacak bir gelişmeye izin vermem" şeklindeki yaklaşımı çeşitli teşebbüslere rağmen Ermenilerin maksatlarına ulaşmalarına

engel olmuştur.70 II. Abdülhamid' i devirmek yolunda her düşünce ve grupla işbirliğinden çekinmeyen ve bu arada Ermeni ve Yahudilerle de beraber çalıştıkları bilinen İttihat ve Terakki yönetimi, ayrılıkçı faaliyetlere karşı 1909'dan itibaren çeşitli yasalar çıkarmak yoluna gitmiştir.71 Ancak büyük devletlerin baskıları neticesi Rus ve Alman telkinleri ile Doğu Anadolu'nun iki yabancı genel müfettiş idaresine bırakılması programı kabul edilmişken I. Dünya Savaşı'nın çıkması bu faaliyeti engellemiştir.

Ancak, savaş, Ermenilere istedikleri fırsatın çıkmasına yol açmıştır. Rusya'nın da teşviki ile dört bir yanda savaşa giden orduların boş bıraktığı Doğu Anadolu'da Müslümanlara saldırmaya başlamışlardır. Türk köylerini yakıp ahaliyi öldürmeğe devam eden Ermeniler, 1915 Şubatı'nda Süleymanlı (Zeytun) kasabasını işgal ile Müslüman soykırımında bulunmuşlardır.72 1915 yılının Nisan ve Mayıs aylarında, yani Çanakkale'de çetin savaşlar yapılırken Ermeni çeteleri Rusların öncülüğünde Van ve çevresini işgal edip geçici bir Ermeni hükümeti kurmuşlardır. Sivas bölgesinde yaklaşık 30.000 Ermeni Ruslarla savaşan Türk askerlerine arkadan saldırmak için hazırlanmışlardır. 22 Nisan 1915 tarihli bir telgrafla İçişleri bakanını uyaran Sivas valisi Ermeni tehdidinin büyüklüğüne dikkat çekmiştir. Yaklaşık 15.000 Ermeni gönüllü olarak Rus ordusuna katılmış, bir o kadarı da Türk sınırları içinde saldırı düzenlemişlerdir. Rusların Osmanlı Devleti'nden alacakları yerleri Ermenilere bırakacağına dair sözler verdiğini de haber alan Türk hükümeti tedbir almak zorunda kalmıştır. Bu süreç, Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan vekili Enver Paşanın Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli gizli bir telgrafla hız kazanmıştır. Van vilayetinde isyan eden Ermenilere karşı, Rusların 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslüman halkı cepheye sürmelerini gören Enver Paşa "ya, Osmanlı ordusu aleyhinde hareket halindeki Ermenileri Rus hududuna sürmek ya da Ermenileri Anadolu içlerinde çeşitli yerlere dağıtmak" şıklarından birini uygulamak gerektiğini belirtmiştir.73

İç güvenliği sağlamak ve cephelerde çarpışan Türk askerlerinin güvenliğini sağlamak için 27 Mayıs 1915 tarihli "Geçici Kanun"u çıkartan hükümet, Çanakkale Savaşı'nın en yoğun günlerinde devletin "yurt savunması, asayişin korunması ve hükümetin emirlerine karşı koyma, direnme veya silahlı tecavüzde bulunarak ayaklananlara karşı silah kullanma; silahla direnenleri de imha etme yetkisini ordu, kolordu, tümen ve mevki komutanlarına vermekte tereddüt etmemiştir. Ayrıca savaş esnasında casusluk ve bu tip ihanetlerde bulunan köy ve kasaba halklarını ayrı veya toplu surette başka yerlere gönderme yetkisi de komutanlara tanındı.

Burada devletin herhangi bir grubu kast etmediği ve savaş esnasında ordusunun ve insanlarının emniyetini korumayı amaçladığı dikkat çekmektedir. "Sevk ve İskân Kanunu" adını taşıyan bu kanun, "Tehcir Kanunu" adıyla da bilinmektedir.

Dahiliye Nezareti'nin 23 Mayıs tarihinde Erzurum Valiliği'ne gönderdiği bir emirde Urfa, Musul ve Deyrizor'a göç ettirilmesi istenen Ermenilerin "mallarını, canlarını korumak ve yol boyunca ve konaklamaları esnasında kollayarak iaşe ve ikmallerini sağlamak sorumluluğu"nun valilere ait olduğu bildirilmiştir. 30 Mayıs 1915 tarihli ve aynı konulu bir diğer kanun, göç ettirileceklerin geride kalan malları ile ilgili dir. Buna göre, göçe tabi olanlar, taşınabilir mallarını ve eşyalarını beraberlerinde

götürebilecekler veya arkalarından gönderilecektir. Taşınmaz malları ise açık arttırma yolu ile satılıp bedelleri kendilerine verilecektir. Taşınma işlemi için her türlü güvenlik önlemleri alındığı gibi maddi durumları ile orantılı olarak yeni yerleşme bölgelerinde emlâk ve arazi verilmesi, çiftçi olanlara tohum, sanatkârlara meslekleri ile ilgili alet-edavâtın temini de kararlaştırılmıştır. Söz konusu işlerin düzen içinde gerçekleştirilebilmesi için yeni memur alınması ve geçici komisyonlar teşkil edilerek faaliyet gösterilmesi kabul edilmiştir.

Hükümetin göçe tabi tuttuğu Ermenileri gerek nakil sırasında gerekse konaklama yerlerinde taciz etmeye çalışacakların divan-ı harbe verileceğini, ayrıca göç edenlerle doğrudan temasta olan devlet memurlarından görevini suiistimal edenlerin de hemen işten alınarak mahkemeye sevk edilmelerini kararlaştırması olayın insani boyutunu ortaya koymuştur.

Ermenilerin ayrılıkçı ve Müslümanları katletmeye yönelik terör olaylarını durdurmaları yolunda Osmanlı Hükümeti tarafından ileri sürülen istekleri reddetmeleri üzerine 24 Nisan 1915'te derneklerinin kapatılması, evrakına el konup yöneticilerinin tutuklanması (2345 kişi) olayını[74] katliâm günü olarak her yıl kutlamaları, olayların, tarihin saptırılmasından başka bir şey değildir.

Bu çerçevede 703.000'e yakın insan yerlerinden alınıp Suriye bölgesinde yeniden iskân edilmiştir. Ermeniler ve onları kullanan Batılı devletler bu göç sırasında Türklerin Ermenilerin yarısından fazlasını katlettikleri iddiasını ortaya atmışlardır. Daha sonra bu rakam 1,5 milyona kadar yükseltilmiştir. Halbuki bu yıllarda Türk topraklarında yaşayan Ermenilerin toplam sayısı en iyimser verilere göre 1.300.000'dir.[75]

Bu göç sırasında gerek askeri, gerekse ekonomik bir takım imkansızlıklar, zor iklim ve taşıma şartları ve salgın hastalıklar nedeniyle çok sayıda insan ölmüştür. Ordunun savaşta olması dolayısıyla jandarmaya havale edilen göç kafilelerinin emniyetinin sağlanması, mevcut asker kaçakları ve Kürt çeteleri sebebiyle çok zor şartlar altında gerçekleştirilebilmiştir. Ayrıca ölümlerin bir kısmı da, Ermeni çetelerinin bu göç kafilelerine saldırarak girdikleri çatışmalarda olmuştur.[76]

Savaş başından sonucuna kadar Ermeni kaybı 200.000 civarında hesaplanmaktadır. Türk hükümeti kendi ordusunun harekatında gerekli tedbir ve teçhizatı alamadığı için sadece Sarıkamış'ta 80.000 civarında asker kaybetmiş, memleket dahilinde salgın hastalıkları önleyememiştir. Devletin Müslüman vatandaşları da sıhhi, ekonomik ve emniyet bakımından son derece sıkıntı çekmiştir. Bu durumda Ermenilere çok ihtimamlı bir davranış beklemek hatalı olacaktır.

Bu arada Osmanlı hükümetinin gerek göç ettirilen insanlara kötü davranan gerekse kafilelere saldırılarda bulunanları ele geçirmeğe gayret gösterdiğini biliyoruz. Söz konusu gerekçe ile Sıkıyönetim Mahkemelerinde yargılanan yaklaşık 1400 kişiden bir kısmı idam, diğerleri çeşitli cezalarla cezalandırılmışlardır. İstanbul'u işgalden sonra batılı devletler de bütün gayretlerine rağmen böyle bir katliâmı belgeleyememişlerdir. Halbuki Ruslarla beraber hareket eden Ermenilerin 1914-19 döneminde bir milyondan fazla Türkü öldürdükleri kaynaklarla sabittir.[77]

I. Hicaz Cephesi

I. Dünya Savaşı'nda Türk halkının vicdanında en derin etkileri yaratan cephelerden birisi de Hicaz cephesidir. II. Abdülhamid'in büyük etkinlik kazandırdığı Halifelik müessesesini bilhassa Araplar arasında tesirsiz kılmak isteğiyle İngilizler, 1880'lerden bu yana Halifeliğin Arapların hakkı olduğu, onların Osmanlı'dan ayrı kendi himayesinde kurulacak devletlerini destekleyeceklerini telkin etmişlerdir.78

Bu propagandaların yanı sıra bilhassa XX. yüzyıl başlarında Osmanlı yönetiminin kendileriyle pek fazla ilgilenmemesine ilaveten Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda devletin itibarını azaltan yenilgilere uğraması Araplarda harekete geçmenin tam zamanı olduğu kanısını uyandırmıştır. Bu yüzden bu cephenin mücadeleleri, İngilizlerin kışkırttığı âsi kabile şeflerine ve Mekke Şerifine karşı yapılan savaşlardan oluşmaktadır.

Osmanlı yönetiminin ilân ettiği "cihad" büyük ümitler beslenmesine rağmen ancak İbn-i Reşid (Şammar), Yemen'de Seyyid Yahya ve Libya'da Senusîler arasında ilgi görmüştür. Şerif Hüseyin (Hicaz), Seyyid İdris (Asir), İbn Suud (Şammar) kendilerini çeşitli vesilelerle İngilizler'le birlikte hareket etmeye hazırlamışlardır. Mekke Şerifi Hüseyin savaş başladığında Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağını ilan etmiş olmasına rağmen, 10 Temmuz 1916 tarihli bildirisi ile Osmanlı Devleti'ne başkaldırdığını açıkça ilân etmiştir.

Bu sırada bölgede toplam dört Osmanlı tümeni (Hicaz'da 22. Piyade, Asir'de 21. Piyade, San'a da 40. Piyade, Yemen'de 39. Piyade tümenleri ile 7. Kolordu karargâhı ve Medine'de muhafız komutanlığı) vardır.79 Şerif'in daha önce Medine, Cidde, Mekke ve Taif'e saldırılarda bulunulmasıyla yaratılan fiili savaş durumu (9-12 Haziran 1916) karşısında Temmuz sonu ve Ağustos ortalarına kadar alınan tedbirler başarılı olmuştur. Ancak Şerif Hüseyin Güney Hicaz'da yardımsız kalan Cidde'yi 16 Haziran, Mekke'yi 9 Temmuz ve Taif'i de 22 Eylül 1916'de ele geçirmiştir.80 Bu başarıda önemli ölçüde İngiliz desteği olmakla birlikte Yanbu'da Türk askerleri kuvvetli müdafaada bulunmuşlardır. İngilizler bölgedeki Türk varlığının tek ulaşım vasıtası olan Hicaz demiryolunu kesmek amacıyla Fransızlarla birlikte Araplara destek vermişlerdir.81

İngiliz donanmasının 23 Ocak 1917'de başlattığı bombardıman sonucu, 26 Ocak 1917'de Vech liman şehri, 6 Temmuz 1917'de Akabe üssü Arapların kontrolüne geçmiştir.82 Bilhassa meşhur İngiliz ajanı Lawrence'in yönetiminde Maan-Medine demiryoluna yapılan tecavüzler, Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'nın, muhteşem müdafaasını çökertmeye kafi gelmemiştir. Hükümet Medine'nin boşaltılmasına karar vermişse de Fahreddin Paşa, az sayıdaki askeri ile Medine'yi savunmaya devam etmiştir. İsyancıların kuşattığı kalede hiçbir yerden yardım alamayan şehir halkından kalanlar ile Paşa'nın askerleri arasında açlık ve hastalıklar baş gösterdi. Kuşatma altına düşmeden önce tahliye emri veren Osmanlı hükümetine, "Medine Kalesi'nden Türk Bayrağını ben kendi ellerimle indiremem, eğer mutlaka tahliye edecekseniz buraya başka bir kumandan gönderin" cevabını veren Fahreddin Paşa İslam'ın bu mukaddes merkezini terk etmek istemediği için vakit kazanmaya çalışıyordu. Zira

savaş şartlarında İstanbul'dan yeni bir komutanın gönderilmesi uzun zamana ihtiyaç gösteren bir işti. Diğer taraftan o Medine'yi Araplara veya İngilizlere terk etmektense Peygamber'in mezarını kendisiyle birlikte havaya uçurmayı göze aldığını çevresindekilere duyuruyordu.83 Bu arada bölgedeki Osmanlı askerleri uğranılan yenilgilerden sonra tamamen çekilmiş, mağlubiyeti kabul eden hükümet Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı. Kuşatma altında, çevre ile bağlantısı kesilmiş bir haldeki Fahreddin Paşa, telsiz haberleşmesi vasıtasıyla olup bitenlerden haberdar olmasına karşın yukarıda izah ettiğimiz anlayışı çerçevesinde kendisine ulaşma çabalarına karşılık vermemekte direniyordu. İngilizlerin mütareke şartlarını bildirerek şehri boşaltma isteklerine cevap vermediği gibi İstanbul'dan gönderilen askeri ve sivil habercileri de hükümsüz addetti. Yiyecek ve cephanesinin bitmesi üzerine kendi subaylarının da baskısı karşısında teslim olmaya razı olan Paşa, Peygamberin kabri civarındaki bir medreseye yerleşerek Şehirden ayrılmamış, dolayısıyla emaneti teslim etmemiş oluyordu. Nihayet vekilinin de baskısıyla 10 Ocak 1919'da işgalcilere teslim olan Fahreddin Paşa, 13 Ocak'ta; Mondros Mütarekesi'nden 72 gün sonra Arap isyancıların Medine'ye girmelerine izin vermişti.84

Arapların gerek para gerekse bağımsızlık vaatleri ile 400 yıl içinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları elbette son derece üzücü bir olaydır. Ancak XIX. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenen Arap milliyetçiliği ve Hıristiyan Arapların ayrılıkçı faaliyetlerinin bu gelişmede önemli bir rol oynadığını da söylemek mümkündür.85

İ. Türk Askeri Avrupa Cephelerinde

Ayrıca, Türk askerinin bu savaşta sadece kendi topraklarını savunmak amacıyla savaşmadıklarına, zor durumdaki müttefiklerine yardım için de cepheye sürüldüklerine işaret etmeliyiz. Bu cepheler Galiçya ve Romanya cepheleridir.

1. Galiçya Cephesi

Rusların 1916 ortalarına kadar Verdün'deki Alman kuvvetlerine yaptıkları taarruzlar, büyük sıkıntılar yaratmıştır. Almanların isteği üzerine, 19. ve 20. kolordulardan oluşturulan XV. Türk kolordusu 535 Subay ve 32.018 er mevcuduyla bölgeye gönderilmiştir. 22 Ağustos 1916'da Güney ordusu safında yer almıştır.86 En tehlikeli çarpışmalarda müttefiklerimiz tarafından acımasızca en ileri saflara sürülen birliğimizin mevcudu kısa sürede 12.000'e inmiştir. Çarpışmalarda gösterdiği olağanüstü gayret ve başarılardan ötürü Alman İmparatoru ve Genelkurmayı tarafından çeşitli kereler takdir ve tebrik edilen Türk kolordusu 6 Eylül'de bir geri çekilme manevrası esnasında da ağır kayıp vermiştir. Rus ihtilâlinin de çıkması üzerine 11 Eylül 1917'de yurda dönmüştür.

2. Dobruca Cephesi

Romanya savaşın başından itibaren koruduğu tarafsızlığını 27 Ağustos 1916'da bozarak İtilaf devletlerine katılıp Avusturya-Macaristan sınırına saldırmıştır. Transilvanya'nın büyük bir bölümünü işgal ile Galiçya cephesinin gerisini tehdit etmeye başlamıştır. Buna mukabil Alman, Avusturya, Bulgar ve Osmanlı birliklerinden oluşup general Falkenhayn'ın komuta edeceği bir ordu teşkiline karar

verilmiştir. 15. ve 25. tümenlerden oluşan 6. kolordu 1916 Eylülü başında Dobruca'daki müttefik karargahına gönderilmiştir.87

Hareketin tamamlanması üzerine burada son derece başarılı savunma savaşları yapan Türk kolordusundan 1917 Aralık'ında 25. tümen, 1918 Haziran'ında ise 15. tümen geri getirilmiştir. Bu arada Bulgaristan'ın savaşa girip Sırbistan'a taarruz etmesi üzerine Yunanistan üzerinden İtilaf devletlerinin destek vermesine mukabil Almanların isteği üzerine 20. kolordunun Bulgarların emrinde savunma vazifeleri yaptığını da belirtmekte yarar vardır.

Osmanlı Devleti çaresiz kaldığı Trablusgarp savaşı ve ağır yenilgilere uğradığı Balkan Savaşı'ndan sonra I. Dünya Savaşı'nda umulanın çok üzerinde bir başarı göstermiş, hele Çanakkale zaferleri ile İtilaf güçlerini tek başına durdurma başarısını göstermiştir. Bu başarı İtilaf kuvvetlerine ağır silah ve insan kaybına mâl olurken tabii kaynakları en bol olan müttefikleri Rusya'nın devreden çıkmasını hazırlamış olmakla ayrıca önem kazanmıştır. Tek başına da olsa her cephede başarı gösterememesi ise askerin yetersizliğinden ziyade yönetici konumunda iyi niyetli ancak tecrübesiz ve hayalperest komutanların olmasından dolayıdır.

Osmanlı kumanda heyeti memleket menfaatlerini Almanya'nın başarısından sonraki safhada değerlendirme hatasına düşerek askerî hareketleri (Sarıkamış, I ve II. Kanal harekâtı gibi) gereksiz yerlerde yaparak hem ordunun hem de halkın maneviyatını sarsacak, başarı hâlinde bile memlekete önemli katkı sağlamayacak yerlere harcamışlardır.

Osmanlı yönetiminin gerçekten de Almanya'nın Marne muharebelerinde mağlubiyetinden sonra adeta etrafını görüp olayları değerlendiremez bir hâlde savaşa girmesi mevcut devletlerarası politika anlayışında ne kadar geri bir durumda olduğunu göstermiştir. Hem artık kaybetmeye başlayan tarafı tutmak hem de kendi kuvvetini onun emrettiği şekilde harcama yolunu seçmek, hiçbir şekilde akıl kârı bir davranış olmamıştır. Halbuki savaş sürecine dahil olan devletler I. Dünya Savaşı'nı daha fazla pay kapabilecekleri bir kumar masası olarak görüp, her türlü pazarlığı ve olayların gelişimini gördükten sonra son kozlarını oynamışlardır.

J. Dünya Savaşı'nın Sonu

A. Rusya'nın Savaştan Çekilmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması

Rusya'da mevcut sosyal ve ekonomik dengesizliklerin hızla artış göstermesi, müttefiklerinin de Çanakkale'de Türk savunmasını geçemeyerek ekonomik yardım ulaştıramaması halkın gıda sıkıntısını had safhaya ulaştırmıştır. 8 Mart 1917'de başlayan halk gösterileri işçilerin de grev ve yürüyüşlerle destek vermesi üzerine büyük bir şehir ayaklanmasına dönüşmüştür. Hükümet güçleri ile işçi örgütleri ve halk yığınları arasında kanlı çarpışmalar görülmüştür. Nihayet Bolşevikler 7 Kasım 1917'de bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirmişlerdir. İlk iş olarak savaştan çekilmek için muhataplarına mütareke teklif eden yeni yönetim Çarlık döneminde imzalanan gizli anlaşmaların da hepsini açıklamıştır.

Rusya'da Bolşevik hükümetin ilk sözü ve icraatı barış üzerine olmuştur. 22 Aralık'ta başlayan barış görüşmelerinde Almanya'nın yanı sıra, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti temsil edilmiştir. Tarafların karşılıklı beklenti ve hesapları ise barışı geciktirmiştir. Nihayet 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışı imzalanmıştır.88 Buna göre, Rusya; Polonya, Litvanya ve Estonya'dan çekilerek buraların kaderini Merkezi devletlerin inisiyatifine bırakacaktır. Ukrayna'nın bağımsızlığını da tanıyan Rusya bütün Doğu Anadolu'dan çekilecek, Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı Devleti'ne geri verecektir. Bu anlaşma gerek Almanya ve gerekse Osmanlı Devleti için savaştaki en önemli başarılar arasındadır. Ancak arkası getirilememiştir.

I. Dünya Savaşı'nın beklenilenden uzun, masraflı ve yıkıcı bir halde cereyan etmesi her iki tarafı da yormuş, kamuoylarında ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Her iki taraf da mevzii başarılar kazanmış, ancak nihai netice alınamamıştır. Savaşı kaybeden ittifak devletlerinin rakiplerinden barış isterken vesile addettikleri prensipleri Amerika'nın Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson, her iki tarafın genel çıkarlarını da gözettiği iddiasıyla belirlemiş ve bunları 8 Ocak 1918 tarihinde Kongrede yaptığı konuşmada 14 madde hâlinde açıklamıştır.89

Ana hatları ile 1- Barış anlaşmaları ve diplomasisinde açıklık hâkim olacak, 2- Ülkelerin karasuları dışında kalan denizlerde tam serbesti hâkim olacak, 3- Ekonomik engellemeler mümkün olduğunca kaldırılacak, 4- Ülkelerin silahsızlanmalarını sağlayacak yeterli garantiler getirilecek, 5 - Sömürgelerdeki problemler halkın ve sömürgeci devletlerin menfaatleri eşit olarak gözetilmek suretiyle, tam bir tarafsızlık ile halledilecek, 6- Rusya topraklarındaki bütün işgal güçleri çekilecek, devletler Rusya'nın milli gelişmesine imkan sağlayacak, 7- Belçika' ya tam bağımsızlığı geri verilecek, 8- İşgal edilmiş bütün Fransız toprakları boşaltılarak bu devlete karşı daha önce yapılan hatalar (Alsace-Lorainne) düzeltilecek, 9- İtalya'nın sınırları milliyet esasına göre düzeltilecek, 10- Avusturya-Macaristan halklarına muhtariyet altında gelişme imkânları sağlanacak, 11- Romanya, Sırbistan ve Karadağ toprakları boşaltılarak Sırbistan'a denize çıkma imkanı verilecek, Balkan devletlerinin münasebetleri milliyetler prensibine göre düzenlenecek, 12- Osmanlı Devleti'nin, Türk olan kısımlarında egemenliği sağlanacak, Türk olmayan milletlere muhtar gelişme imkanı verilecek, Çanakkale Boğazı devamlı statüde milletlerarası trafiğe açık olacak ve milletlerarası kontrol altında tutulacak, 13- Polonya'nın bağımsızlığı sağlanacak. 14-Büyük, küçük bütün devletlerin egemenlik ve toprak bütünlüklerini karşılıklı olarak garanti altına alacak bir Milletler Cemiyeti kurulacaktır.

Wilson prensiplerinin Türkler ile ilgili 12. Maddesi de Türkiye'de savaştan çıkmanın yollarından biri olarak görülmüş ve hatta "Wilson Prensipleri Cemiyeti" adlı bir cemiyet kurularak A.B.D kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılmıştır.

B. Osmanlı Devleti'nin Ateşkes İmzalaması

Osmanlı Devleti bu savaşın başında kimse tarafından ciddi bir müttefik olarak kabul edilmemesine rağmen savaşın uzamasına sebep olan taraf olarak çeşitli cephelerde mevzii başarılar

elde etmiştir. Rusya'daki ihtilâl ve Brest-Litovsk Antlaşması ile Doğu Anadolu'yu kurtardığı gibi Kafkaslar'daki karışık durumdan istifade

ile Azerbaycan içlerine, Bakü ye ilerleme başarısını göstermiştir. Ancak bilhassa yeraltı kaynakları ve stratejik konumu dolayısıyla savaşa katılan her devletin hayati önem verdiği bu bölgedeki etkinliği uzun süreli olamamıştır. Diğer taraftan Filistin ve Irak cephelerindeki başarısızlıklar üst üste gelmiştir. Amman, Beyrut ve Şam İngilizlerin eline geçerken Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa artık Anadolu'yu savunmaya yönelik tedbirler almaya başlamıştır. Bulgaristan'ın ateşkes imzalaması Almanya ile doğrudan ilişkileri kestiği gibi Müttefiklerin İstanbul ve Boğazlar üzerine yürümeye hazırlandığı bir sırada Talat Paşa hükümeti istifa etmiştir. 14 Ekim 1918'de Başbakanlığa getirilen Ahmet İzzet Paşa mevcut bütün diplomatik kanalları kullanarak mütareke yapmayı hedeflemiştir. 18 Ekim'de Kut-ül Ammara'da esir edildikten sonra gözaltında tutulan İngiliz General Townsend'in aracılığı ile görüşmeler başlatılmıştır. Bu sırada Romanya 7 Mayıs 1918, Bulgaristan 29 Eylül 1918'de ise savaştan çekildiğini ilân etmek durumunda kalmıştı. Avusturya Macaristan fiilen dağılmış, Almanya şartsız barış istemişti.

Nihayet Hüseyin Rauf (Orbay) başkanlığındaki Osmanlı heyetinin Mondros'ta, Agamemnon zırhlısında İngilizlerle yaptığı görüşmelerin sonucunda 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanması ile Osmanlı Devleti de savaştan çekilmiştir.90

Çok ağır şartlar ihtiva eden Mondros Mütarekesi'yle başlayan süreçte İtilaf devletlerinin dayattığı ağır şartlarla dolu barış anlaşmasını kabul etmeyen ve milli varlığı ile bir bütün olarak verdiği mücadele neticesinde bağımsızlığına kavuşan Türk milletinin bu başarısı düşman işgaline düşen milletlerin bağımsızlık mücadeleleri için de bir örnek teşkil etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Armaoğlu, 19. yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 397.

2 Armaoğlu, a.g.e., s 441.

3 Armaoğlu, a.g.e., s. 447.

4 Tarafların nüfus, sanayileşme, demir-çelik üretimleri, enerji tüketimleri, ordu, donanma ve silah üretim kapasiteleri gibi savaşın gelişimi ve neticesini doğrudan belirleyebilecek güçlerinin karşılaştırmalı listeleri için bkz. Paul Kennedy, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri, Ankara 1990, s. 227-323; Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., III/1, 1-10; Pierre Renouvin, Birinci Dünya Savaşı Tarihi (1914-1918) I, (Tercüme Adnan Cemgil), İstanbul 1977, s. 729-730; Haluk Ülman, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş, Ankara 1973, s. 212.

5 Fahir Armaoğlu, 20. yüzyıl Siyasi Tarihi I (1914-1980), Ankara 1992, s. 102-103.

6 Osmanlı hükümetinin beklentileri ve görüşmelerin teferruatı için bkz. Halil Menteşe'nin Anıları, s. 182-183.

7 Menteşe'nin Anıları, s. 184.

8 Cemal Paşa, Hatıralar, İstanbul 1959, s. 67; Menteşe, s. 184-187.

9 Cemal Akbay, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1. Cilt Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 36.

10 Akbay, aynı eser, s. 36.

11 Akbay, aynı eser, s. 37-38.

12 Osmanlı üst düzey yöneticilerinin görüşleri için bkz. Akbay, aynı eser, s. 42.

13 Bayur, Türk İnkılabı Tarihi II/IV, s. 640; Armaoğlu, 20. yy., s. 108.

14 Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, II/IV, s. 652.

15 Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, III/I, s. 133.

16 Halil Menteşe'nin Anıları, s. 198.

17 Bayur, a.g.e., III/1, s. 75.

18 Menteşe'nin Anıları, s. 189-191.

19 Almanya'nın halifeliğin nüfuzunu kullanmak istemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992, s. 380-384.

20 Bayur, a.g.e., III/1, s. 318-319.

21 Talat Paşa'nın Anıları, (yayına hazırlayan. Alpay Kabacalı), İstanbul 2000, s. 31-32.

22 Bayur, a.g.e., III/1, s. 162.

23 Donanma Komutanı Amiral Soushon (Suşon) 'un 29 Ekim 1914 saat 17. 00 sularında çarpışma ile ilgili telgrafı üzerine Başkomutan vekili Enver Paşa'nın aynı gün, "Allahın inayetiyle bayrağımızın şerefini muhafaza edeceğinize eminim. Donanmanın nerede ve ne halde olduğunu bildiriniz" şeklindeki cevabi telgrafı durumu yeterince açıklamaktadır. Bu konudaki yazışmalar ve tartışmalar için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş, Ankara 1970, s. 85; Bayur, a.g.e., III/1, s. 237-238; Jehuda L. Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985, s.

150; Mustafa Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı’na Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler”, Tarih ve Toplum, sayı 114, Haziran 1993, s. 20-21.

24 Bayur, a.g.e., III/1. s. 317-325; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi IX, Ankara 1997, s. 490.

25 Padişahın ve Enver Paşa’nın beyannameleri için bkz. Cemal Akbay, aynı eser, s. 262-263.

26 Cemal Paşa, Hatıralar, (yayına hazırlayan, Alpay Kabacalı), İstanbul 2001, s. 88. İngilizlere Donanmanın bir manada komutasının verilmiş olması, Alman askeri heyetinin görevlendirilmesi söz konusu olduğunda Rusya’nın muhalefetine İngilizlerin destek olmamalarını mümkün kılmıştır. Kara ordusu Almanlara, Deniz ordusu İngilizlere verilmiş, Fransızlara da demiryolu imtiyazı ve silah fabrikalarına önemli miktarda sipariş verilerek sağlanacağı düşünülen dengede devletin varlığı muhafaza edilmeye çalışılmıştır.

27 Akbay, aynı eser, s. 128; Alman subayların Türkçe bilmemeleri ise askeri heyetin başarılarını engelleyen bir diğer önemli problem olarak von Kressenstein’ın anılarına yansımaktadır. Bkz. Jehuda L. Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985, s. 184.

28 Genelkurmay ATASE arşivinden naklen Akbay, aynı eser, s. 138.

29 Cemal Paşa, Hatıralar, (yayına hazırlayan, Alpay Kabacalı), İstanbul 2001, s. 89-90.

30 Generalin askeri kariyeri ve politik kabiliyeti bakımından çok da iyi şeyler söylenmemektedir. Vatandaşı ve meslektaşı General von Seeckt, onun “Almanya’da kolordu komutanlığı için uygun görülmemesine

karşın Türk ordusunun yeniden teşkili için vazifelendirilmesinin Alman ulusunun dış itibarı için olumsuzluğuna” işaretle, “General Liman’ın ne olduğu, emrinde hizmet edecek iyi kimseleri korkutacak kadar Alman Ordusunda biliniyordu. Onunla, her şeyden habersizler, coşkun kişiler, maceracılar ya da yüksek maaşa tamah edenler gitti” demektedir. Seeckt, “Türkiye’nin 1918 Sonbaharında çöküşünün Nedenleri”, Federal Askeri Arşiv, Freiburg, N 247/202c’den naklen, Wallach, aynı eser, s. 121.

31 Von Wangenheim, ve von Kressenstein’in görüşleri için bkz. Wallach, aynı eser, s. 122.

32 Wallach, aynı eser, s. 135.

33 Şubat 1917’de Generalliğe yükseltilen von Kressenstein, Suriye cephesindeki savaşlarda ordunun komutasının Cemal Paşa gibi askerlerini iyi tanıyan bir Türk generalde olması halinde üçüncü Gazze Muharebesinin ve Kudüs’un kaybına neden olan harekatın başka türlü cereyan edeceğini söylemektedir. bkz. Wallach, aynı eser, s. 201. Von Kressenstein, General Falkenhayn’ın “çölün kenarındaki Türk Ordusunu, medeni Avrupa’da bir Alman Ordusunu yönetir gibi yönetti” diyerek

vatandaşı olan Alman komutanların cepheden oldukça uzakta, yerel şartları gözetmeden savaşı yönetmelerini eleştirmektedir.

34 Wallach, aynı eser, s. 205.

35 Wallach, Bir Askeri Yardımın, s. 226.

36 Bu Cephede Türk ve Rus ordularının hazırlıkları ve lojistik durumları hakkında geniş malumat için bkz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Kafkas Cephesi I, Ankara 1993.

37 Kafkas Cephesi I, s. 381-535; Bayur, a.g.e., III/1, s. 356-375.

38 Söz konusu bölgelerin kurtuluşları sırasındaki askeri harekât için bkz. Kazım Karabekir, Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik III, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, İstanbul 1995; Cezmi Eraslan, "Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIII/38, Ankara 1997, s. 623-630.

39 Brest-Litovsk Anlaşması hakkında geniş kapsamlı bir araştırma ve değerlendirme için bkz. Selami Kılıç, Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

40 Bayur, a.g.e., III/4, s. 181-182.

41 Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı 1914-1918, Ankara 1978, s. 165.

42 Bayur, a.g.e., s. 313.

43 Bayur, a.g.e., III/3, s. 188.

44 Bayur, a.g.e., s. 356; Savaşların ayrıntıları için bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi IV. cilt 1. Kısım, Sina-Filistin Cephesi, Ankara 1979, s. 521-621.

45 Yarbay Hüseyin Hüsnü Emir Erkiletin raporlarından naklen, Bayur, aynı eser, s. 375.

46 Bayur, aynı eser, s. 400-404.

47 Falkenhayn'ın geri çağrılmasında Mustafa Kemal Paşa'nın ve H. H. Erkilet'in raporlarının etkili olmakla birlikte geç kalındığına dair yorumlar için bkz. Bayur, a.g.e., s. 431; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi IV. cilt 2. Kısım, Sina-Filistin Cephesi, Ankara 1986, s. 536.

48 Bayur, a.g.e., s. 455.

49 Bayur, a.g.e., s. 463; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi IV. cilt 2. Kısım, Sina-Filistin Cephesi, s. 728-734.

50 Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi İran-Irak Cephesi III/1, Ankara 1979, 102-105.

51 Birinci Cihan Harbi'nde, İran-Irak Cephesi III/1, Ankara 1979, s. 399-421; Bayur, a.g.e., III/1, s. 399.

52 Irak cephesinde Arap aşiretlerinin tavırları için bkz. Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti 1876-1915", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 35, İstanbul 1994, s. 248-249.

53 Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde, Çanakkale Cephesi Harekatı, V/1, Ankara 1993, s. 115-117; Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, I II/2, s. 62.

54 Çanakkale Cephesi, s. 195-208; Bayur, a.g.e., III/2, s. 69.

55 Çanakkale Cephesi, s. 209-212; Bayur, a.g.e., s. 71.

56 Kara savaşları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde-Çanakkale Cephesi Harekatı V/3, Ankara 1980; Bayur, a.g.e., III/2, s. 278-386.

57 Çanakkale savaşlarında tarafların kayıpları için kesin olmamakla beraber 200 ila 250 bin arası rakamlar verilmektedir. Türk tarafı için 211 bin toplam zayiata mukabil Müttefiklerin 250 bin civarında bir kayba uğradığı yolundaki tahminler için bkz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Çanakkale Cephesi Harekatı V/3, s. 499; Türk kaybının biraz daha az, yaklaşık 160 bin (şehit yaralı, tutsak ve kayıp olarak) civarında gösteren bir diğer kaynak M. Larşer, Büyük Harpte Türk Harbi II, İstanbul 1928, s. 137.

58 Kesin rakamlar olmamakla birlikte 100 binden fazla öğretmen, mülkiyeli, tıbbiyeli ve yetişmiş okur yazar yitirildiği hakkında, Çanakkale Cephesi Harekatı V/3, s. 288.

59 Bayur, a.g.e., III/2, s. 273; Armaoğlu, a.g.e., s. 116-117.

60 Bayur, a.g.e., s. 490; Armaoğlu, a.g.e., s. 119.

61 Bayur, a.g.e., III/3, s. 543-549; Armaoğlu, a.g.e., s. 123-124; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi II, s. 405.

62 Armaoğlu, a.g.e., s. 134-135; Bayur, a.g.e., III/3, s. 569.

63 Armaoğlu, a.g.e., s. 133; Bayur, a.g.e., III/3, s. 593.

64 Yuluğ Tekin Kurat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara 1976, s. 11-12; Bayur, a.g.e., s. 510-515; Fahir Armaoğlu, 20. yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 114-115.

65 İngiltere'nin Mısır Yüksek Komiseri Mac Mahon ile Abdullah arasındaki görüşmelerin arka planı için bkz. David Fromkin, Barışa Son Veren Barış-Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922, (Çeviren: Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 68.

66 Y. T. Kurat, a.g.e., s. 12; Bayur, a.g.e., III/2, s. 69; Armaoğlu, a.g.e., s. 125-126; Fromkin, Barışa Son Veren Barış, s. 180-189.

67 Stanford-Ezel Kural Shaw, Ottoman Empire and Modern Turkey II, s. 322; Fromkin, a.g.e., s. 287-297.

68 Kurat, a.g.e., s. 13; Armaoğlu, a.g.e., s. 135; Bayur, a.g.e., III/4, s. 29.

69 Ermeni komiteleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul 2001, s. 77-106.

70 Cevdet Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İstanbul 1984; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987; Azmi Süslü, Armenians and the 1915 event of Displacement, Ankara 1999.

71 Ermenilerin çeşitli karışıklıklara neden olduktan sonra çoğunlukla Rusya'ya ve diğer ülkelere kaçmaları ve II. Meşrutiyetin ilanından sonra yeniden Osmanlı topraklarına dönmek istemelerinin yarattığı problemler için bkz. Cezmi Eraslan, "Sasun İsyanı Sonrasında Karşılaştığı Sosyal Problemler", Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s. 67-94.

72 Ermenilerin yaptıkları faaliyetlerin orijinal kaynaklara dayalı incelemeleri için bkz. Rus Generali Mayevski, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar (Terc. Azmi Süslü), Ankara 1986; Azmi Süslü, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987; Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990.

73 Cemalettin Taşkıran, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Ankara 1996, s. 134.

74 İstanbul'daki bu gelişmeler için bkz. Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 211; Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri ve Soy Kırımı İddiaları", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul 2001, s. 173.

75 Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990, s. 21-22; aynı konuda bkz. Justin Mc Carthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, (Çev. İhsan Gürsoy), Ankara 1995.

76 1914-1917 yılları arasında Kafkasya, Batı Avrupa ve Amerika'ya kaçan önemli miktardaki Ermeni de göz önüne alınarak Tehcir olayı esnasındaki kayıplar en yüksek rakamlar olarak 200 bin civarında hesaplanmaktadır: Azmi Süslü, a.g.e., s. 142; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 211-226; Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983, s. 40-41; Justin Mc Carthy, Ölüm ve Sürgün (terc. Bilge Umar), İstanbul 1999, s. 217-220; Richard Hovannasian, Armenia on the Road to Independence, Berkeley and Los Angeles 1967'den naklen Stanford J. Shaw and Ezel Kural

Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II, Cambridge University Press 1985, s. 314-316.

77 Savaş sırasında Türkiye'de olan yabancı subaylar da asıl mağdurun Türk tarafı olduğuna işaret etmekteler. Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı karargahında çalışan Alman General Schellendorf Bronsart'ın 24 Temmuz 1921 tarih ve 342 sayılı Deutsche Allgemeine Zeitung gazetesine verdiği demeç için bkz. Süslü, a.g.e., s. 142.

78 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992.

79 Bölgedeki silahlı kuvvetlerin yerleri ve lojistik durumları hakkında geniş bilgi için bkz. Birinci Dünya Harbi'nde, Hicaz Yemen Cephesi, s. 84-87.

80 Birinci Dünya Harbinde, s. 229.

81 Bayur, a.g.e., III/3, s. 309.

82 Birinci Dünya Harbinde, a.g.e., s. 841.

83 Süleyman Beyoğlu (Yatak), "Fahreddin Paşa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt 12, s. 88.

84 Beyoğlu, aynı makale, s. 88.

85 Zekeriya Kurşun, Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri, İstanbul 1991.

86 Bayur, a.g.e., III/3, s. 535-536.

87 Bayur, a.g.e., III/3, s. 548-549.

88 Anlaşmanın tam metni, Nihat Erim, Siyasi Tarih Metinleri I, s. 503-517; Selami Kılıç, aynı tez; Bayur, a.g.e., III/4, s. 135-139; Armaoğlu, a.g.e., s. 139-140.

89 Armaoğlu, a.g.e., s. 138-139.

90 Anlaşmanın tam metni, İngilizlerin ilk teklifleri ile karşılaştırmalı olarak, Erim, Siyasi Tarih Metinleri I, s. 519-524'te yer almaktadır; ayrıca görüşmeler sırasındaki beklentiler için Rauf Orbay,

Cehennem Değirmeni I-II, İstanbul 1993; maddeleri ve uygulanması hakkında: Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi ve Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I, Ankara 1992; Armaoğlu, 20. yüzyıl, s. 141-142; Bayur, a.g.e., III/4, s. 742-754.

I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Gücü / Prof. Dr. Jacques Thobie [s.361-367]

VIncennes-Saınt Denıs Üniversitesi / Fransa

Giriş

Ortalama güç teriminde güç kelimesi şüphesiz en önemli unsurdur. Güç terimi, bağımsız bir şekilde hareket etmek, kendi kendine yetmek, bir devlet için üstünlüklerini ve kendi zenginliklerini kullanmak, dış, yerel ve bölge, yani dünya işlerinde özel bir ağırlığa sahip olmak için gerekli olan kuvvet anlamına gelmektedir. Güç olmak, kendini saydırmanın, çevreye damgasını vurmanın ve bu çevreye, bu güç olmasaydı olduğu durumdan farklı bir durumda olacağı fikrini empoze etmenin yollarını bulmaktır. Eğer bu yaklaşımı kabul ediyorsak, güç olmadan da devlet olunabileceği üzerinde anlaşabiliriz ve böylece büyük, orta ve küçük güç ayrımı yaparak konuyu kapatmış olmayız.

Güçlerin sıralamasının yapılmasında büyük zorluklarla karşılaşılmaktadır. Çünkü çok açıktır ki bazı veriler nicelendirilebilse de bazıları çaresiz olarak gözden kaçabilmektedir ve kesin olarak bu değerlendirme, tarihçi için son derece karmaşık olan ilişkiler demeti çerçevesi içerisinde kendini göstermektedir. 1914'ten önce ortalama güç varsa bu güç nerede bulunmaktadır? Sanayi üretimi kriterini kabul edecek olursak, 1914'te üç büyük güç, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Büyük Britanya; iki ortalama güç, Fransa ve Rusya ve beş küçük güç vardır, Japonya, İtalya, Kanada, Belçika ve İsveç.1 Burada kesin ölçü araçlarını kullanmasak da, siyasi ve stratejik etkenleri de işin içine katacak olursak ve dünya işlerini hala Avrupa'nın yönettiğini kabul edersek dört tane büyük güç, Büyük Britanya, Almanya, Fransa ve Rusya, iki ortalama güç, Avusturya-Macaristan ve İtalya ki bunlara Amerika Birleşik Devletleri'ni ve Japonya'yı da katabiliriz; ve iki küçük güç vardır, Belçika ve Hollanda. Devletlerin birbirlerine karşı geriye dönük olarak sıralandırılmasına dayanan bu zararsız oyunda, Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu için karşılaştırmalı güç şartlarında bir yer bulmakta zorlanıyorum.

Yine de mümkün olan başka bir bakış açısı daha vardır. Belirli bir devletin tarihini kendi evriminin çerçevesi içerisinde ele alırsak, belki daha kesin bir değerlendirmeye varabiliriz. Şu halde, eskiden üç kıtada korkulan bir dünya imparatorluğu olan, gerilemenin kararsızlıklarını yaşayan bir devlet, küçülme evriminin bir yerinde, küçük güç statüsüne geçip tamamen yok olmadan önce kendisini ortalama bir güç durumunda bulacaktır. İlke olarak doğrusu budur. İsveç, İspanya ve Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte, sürekli değişen, gerileyen veya zayıflayan imparatorluklardır. Fakat bu da, hızını kaybetmiş olan bu imparatorlukların diğer devletlere göre orta veya küçük güç olarak nitelendirilebileceği tarihî evreyi tanımlamayı kolaylaştırmamaktadır ve belki de Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman Osmanlı İmparatorluğu için bu evre, çoktan geçmişti.

İmparatorlukların gerilemelerinin son evreleri her zaman çeşitli ve çelişkili yorumlara yol açmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu da bundan kendini kurtaramamıştır. Bardağın yarısı dolu ya da

yarısı boş olarak algılanabilir. Bu mütevazı düşünce, ortadan kalkmış olan İmparatorluğun 1914 dolaylarındaki, uluslararası ilişkilerini olabildiğince düzenli bir biçimde değerlendirmeye katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Yerleşik Güç

Güç ilişkileri kavramı2 hakkındaki bir yuvarlak masa toplantısı sırasında, "yerleşik güç" ile "yaygın kuvvet" arasındaki farkı ortaya koymayı önerdim. Yerleşik güç durum saptaması dahilindedir, dahası özellikle kaynaklar açısından bazı sorular ortaya koymaktadır. Fakat kabaca da olsa yerleşik gücün verilerinin esaslarını sıralamak mümkündür: nüfus, toprak büyüklüğü, ürünlerin ve karşılıklı ilişkilerin ölçüsü, nicelendirilebilir, dolayısıyla karşılaştırılabilir bilgiler vermektedir. Buna karşın, yerleşik gücün somut olarak kullanımı ve harekete geçirilmesi, çoğunlukla nicelendirilemeyen birçok ve çeşitli etkene bağlıdır ve belli miktarda kararsızlıklara yer veren seçimleri içermektedir: stratejik seçimler, ideolojik farklılaşmalar, sosyal veya milli bağlantı derecesi, moral, uluslararası çevreyle ilişki vs. yaygın kuvvetin değerlendirilmesinde rol alırlar. Bununla birlikte, yukarıdaki soruya cevap verebilmek, ancak iki öğenin, Osmanlı İmparatorluğu'nun rakiplerine karşı gerçek yerinin ve ağırlığının uyumu ile mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914'teki yerleşik gücünü anlamak için iki parametreyi göz önünde bulunduracağız: birincisi Fransız tarihçi René Girault'nun3 teklif ettiği reçeteye göre çıkarılan güç göstergesi; ikincisi ise imparatorluğun zirve noktasından itibaren yüzölçümünün küçülmesinin değerlendirilmesi.

Sistemin kurucusunun da yaptığı gibi kullanılan güç göstergesi doğal olarak istenilen tüm kaynaklarla orantılı olarak dikkate alınacaktır, ancak tüm eksiklerine rağmen, geçmişte gücün tanımı için başlıca rolü oynayan verilere öncelik vererek ülkeleri birbirlerine karşı sıralamaya olanak vermektedir. Global göstergeler içerisinde herbiri denge halinde olan beş kriter ele alınır: toplam nüfus sayısı %25, kömür üretimi %20, dökme maden üretimi %10, buğday üretimi %25, toplam ticaret %20. Kullanılan istatistikler sömürge olgusunu içermemektedir, sadece Avrupa çerçevesinde ele alınmaktadırlar. 1914'teki güç göstergesi dört büyük gücü ortaya çıkarmaktadır: Almanya 63.7, Rusya 57.6, Büyük Britanya 57.3, Fransa 46.5. Bu bakımdan, iki ülke orta güç olarak değerlendirilebilir: 27.8 ile Avusturya-Macaristan ve 18.5 ile İtalya. Son olarak 14.1 ile Belçika küçük güç olarak görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu 10.6 ile oldukça geride kalmakta, bununla birlikte, 8.4'ü geçmeyen İspanya'nın önünde bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, göstergesine sadece iki parametre, nüfus ve buğday üretimiyle, ulaştığını gözlemlersek, numaralandırılmış birkaç işaret noktasından, doğal olarak kesin sonuca ulaşamayacağız. Bu şekilde ortaya konan sınıflandırmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun orta ve küçük güçler arasında bulunduğu kanısını uyandırılmaktadır.

İmparatorluğun konumunun değerlendirilmesinin, gerilemesiyle bağlantılı olarak başka bir öğe daha dikkate alınmalıdır: yüzölçümüyle olan çelişkisi. Zirvesindeyken, mesela XVII. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 7.173 000 km2'yi elinde tutmaktadır, bu yüzölçümü 1875'te 5.550 000 km2'ye

inmiştir; 1913-1914 tarihlerinde İmparatorluk 2.171.000 km2'den fazla gelmemektedir. Bu yüzölçümü, zirve dönemi yüzölçümünün %30'unu, 1870'li yılların yüzölçümünün %39'unu teşkil etmektedir. Böylece, İmparatorluk, topraklarının %22,6'sını iki yüzyılda kaybederken, %61'ini kaybetmesi için 35 yıl yetmiştir. Bu küçülme, nüfus kadar kaynak kaybını da beraberinde getirmektedir ve Osmanlı yöneticilerinin bölge ve dünya işlerinde otoritesinin zayıfladığını da göstermektedir.

Eğer beraberinde stratejik avantaj ve daha iyi sosyo-etnik bir konsensüs getiriyorsa toprak kaybı yalnızca sakıncalar doğurmamaktadır. Fakat durumun böyle olmadığı açıktır: İmparatorluğun çok geniş bir şekilde Edirne'den Bağdat'a ve Trabzon'dan Cidde'ye yayılması, en az dört deniz üzerinde kıyısı bulunması, srtatejik kavşaklar üzerindeki seçkin konumu, İstanbul Hükümeti için, yerine getirmesi tamamen imkansız olan güvenlik ve savunma tedbirlerini zorunlu kılmaktadır. Sosyo-etnik bağlantı da düzelmiş görünmemektedir: çeşitli derecelerde, Araplar, çok çeşitli anlaşmazlık ve eylem zemini üzerinde Ermeniler ve Kürtler içeriden, çokuluslu İmparatorluğun temellerini tehlikeye sokup, uluslararası inandırıcılığını sarsmıştır. Ancak, bunu değerlendirmek çok daha zordur. Çünkü bizi yerleşik gücün kullanımının sınırlarına götürmektedir.

Yaygın Kuvvet

Burada söz konusu olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun teorik olarak kullandığı yerleşik gücünü kullanmak için elinde bulundurduğu gerçek kapasiteyi ve diğer taraftan da bu yaygın kuvveti kullanma şeklini değerlendirmektir. Bu usul birçok sorun ortaya çıkarmaktan da geri kalmamaktadır. Bir ülkenin, burada Osmanlı İmparatorluğu söz konusudur, askerlerinin doğrudan veya dolaylı olarak karıştığı tüm anlaşmazlıklarda, yerleşik gücün somut bir güç haline getirilmesi için kullanılma şeklinin verimliliği, yaptırımlar mücadelenin geçtiği yerde işin içine girmedikçe soyutun alanında kalır. Bu durum Devlet aygıtına, partilere, medyaya, yanılgılar için belli bir oyun bırakmaktadır. Buna blöf, yani politika diyebiliriz. Fakat bizim konumuza gelince, tarihçi tatmin edilmiştir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun, ticaret, finans, ordu gibi başlıca alanlarda ulaştığı sonuçlardan faydalanabilmektedir. Bundan da değerlendirme sahasının oldukça geniş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Özellikle XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı idarecileri yavaş yavaş egemenliğin bazı ayrıcalıklarını ve karar verme yeteneklerini kaybetmişlerdir. 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret anlaşması ve 1839 Gülhane Hatt-ı Humayunu Osmanlı Dünya İmparatorluğu'nun, 1750'den4 beri kendisini yavaş yavaş içine alan kapitalist dünya ekonomisine karşı direncinin sonunu belirler. Yabancı ticarete açılma ve İmparatorluğun iç yapılarını modernleştirmeye yönelik reformlar, kendisini etkisiz canlanmalara rağmen ortadan kalkmasına kadar git gide derinleşecek olan bir bağımlılığa götürecektir.

Gerçekten de Büyük-Britanya tarafından 1838 Ağustosu'nda dikte edilen ticaret anlaşması, İmparatorlukta yürürlükte olan devlet tekellerini kaldırıp ithalata değer üzerinden %5'lik tek bir gümrük vergisi koyarak Osmanlı pazarını çok geniş bir şekilde dünyanın birinci sanayi gücüne, Palmerston'un deyişine göre "umut edilenin de ötesinde"5, açmaktadır. Bu anlaşmanın şartları öylesine elverişliydi ki,

Kapitülasyonların sayesinde ve en çok kayrılan ülke sıfatıyla, 1838'den itibaren Fransa ve on kadar Avrupa ülkesi İstanbul ile benzer anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalar II. Mahmut'un Avrupa güçlerine, özellikle İngiltere ve Fransa'ya, İmparatorluğun parçalanmasına engel olan diplomatik desteğe karşı ödediği bedeldir (Rusya ve Kavalalı Mehmet Ali ile olan anlaşmazlıklar), fakat bazı Osmanlı sosyal gruplarının çıkarlarıyla (büyük toprak sahipleri, yüksek bürokrasi, azınlıklar) ve bazı Batı yanlısı reformcu Osmanlılara göre liberalizme ideolojik olarak katılımla da örtüşmektedir: bu şekilde Reşit Paşa, serbest değişim politikasının İmparatorluğun sanayileşmesine yardımcı olacağını zannetmekte (Avrupa ülkelerinin sanayilerini sağlam gümrük duvarlarıyla koruduğu bir zamanda) ve Büyük-Britanya'da gerçekleşenin İmparatorlukta da tekrarlanabileceğini safça düşünmektedir.

Gerçekte, liberal açılım ve Kapitülasyonların suiistimali arasındaki bağ, İmparatorluğun eylem serbestiliğini büyük ölçüde sınırlandırmakla sonuçlanmıştır. Tek, zayıf ve değere göre bir vergilendirmenin tesis edilmesi, sistemin tüm değişimini engellemiş ve İmparatorluk kısa bir süre sonra kendisini gümrük tarifelerini güçlerin oy birliği olmadan6 değiştiremez durumda bulmuştur; bu durum çok zarar vericidir, çünkü gümrük gelirleri Devlet bütçesinin kaynaklarının %70'ini temsil etmektedir. Bundan birçok olumsuz sonuç çıkmaktadır: dış ticareti farklılaştırmanın, imal edilmiş ürünlerin ithalatını değiştirmenin veya sınırlandırmanın imkansızlığı; tutarlı ve ilerleyici ama henüz sanayileşmeden uzak bir donanım programını uygulamanın imkansızlığı; böylece, ülkenin ekonomik ve mali evrimi, günden güne, sanayileşmiş ülkelerin çıkarları doğrultusunda gerçekleşir.

Bu durum ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımlılığını daha da ağırlaştıran borçlanmayı da beraberinde getirmektedir. Kırım savaşının yol açtığı önemli harcamalar, savaş alanına asgari donanımı yerleştirmenin gerekliliği, maliye yönetiminin eskiliği ancak dış borçla sağlanabilecek yeni ihtiyaçlar doğurmuştur. Oysa ki, sermaye birikiminin, önce İngiltere'de sonra Fransa'da ve Kuzey Avrupa'da örgütlü birleşimi ve zor durumdaki hükümdarların kronik ihtiyaçları, borç verenleri, ödemelerini durduran devlete yöneltmekte, bu da alacaklılara, mali durumu istikrara kavuşturarak, yerel maliye üzerindeki kontrolü arttırmaya, İngiliz ve Fransız hükümetlerine de Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımlılığını derinleştirmeye olanak vermiştir.

Londra ve Paris bankacıları, İngiliz ve Fransız tasarruf sahiplerinin türbanlı değerlere olan ilgisinden birinci derecede sorumludurlar. 1854 ve 1877 arasında Osmanlı İmparatorluğu nominal olarak 5.3 milyar, Osmanlı hükümeti için 2.64 milyar franklık reel gelir tutan 17 adet devlet borcu imzalamıştır. Çıkarların icapları ve güvenliği modern bir bankacılık altyapısının kurulması anlamına gelmektedir: 1863'te, Londra ve Paris'teki komitelerce yönetilen bir Fransız-İngiliz ortak özel bankası olmakla beraber İstanbul'da bir devlet bankası olan Osmanlı Bankası kurulmuştur. Kredi şartları, borçlu için özellikle ağırdır, bankalar tarafından tahsil edilen komisyon, efektif olarak toplanan paranın %10 ile %12'si arasındadır. İstanbul tarafından toplanan paralar verimsiz harcamalar için sarf edilmiştir: ordunun yeniden düzenlenmesi, kağıt paranın geri çekilmesi, dış borcun dönüştürülmesi, dalgalanan borcun kısmi olarak azaltılması, Girit ayaklanmasının yol açtığı harcamalar; son borçlar ancak bütçenin deliklerini kapatmaya ve borcun ödenmesini sağlamaya yaramıştır. Böyle bir yönetim şekli ancak hileli iflasa götürebilirdi.

Mali ve askeri felaketlerden (1877-78 Türk-Rus Savaşı) bunalan II. Abdülhamit 20 Aralık 1881 tarihli Muharrem kararnamesini imzalamaya karar vermiştir. Bu suretle, Osmanlı Hazinesi tarafından reel olarak alınan eski Türk borçlarını yönetmekle yükümlü Duyun-u Umumiye kurulmuştur. Borcun ödenmesini sağlamak için hükümet bazı gelirleri bırakmak durumunda kalmıştır. Böylece, sıra ile bir Fransız ve bir İngiliz tarafından yönetilen, gerçek bir Devlet içinde Devlet olan bu kozmopolit örgüt (1914'te 5000'den fazla memur), İmparatorluğun kaynaklarının %25-30'unu yönetmekte ve bu suretle bu kaynaklar Osmanlı hükümetinin elinden gitmekteydi. 1886'dan itibaren borç konseyi yanlış bir iş yaparak yeni borçlar almış ve bunlar 1914'te alınan çok büyük borçla doruk noktasına varmıştır. Sonu gelmeyen bu dış borç talepleri karşısında Muharrem kararnamesinin güçleri İmparatorluğun maliye yönetimi, dolayısıyla Devletin hükümranlığını doğrudan etkileyen, özellikle silahlanma ve savunma konusundaki kararlar üzerinde gerçek bir vesayet kurmuştur.

Temel nedenlerini gösterdiğimiz, karar verme yeteneğinden ciddi derecedeki yoksunluk, belki daha az belirgin, ama birikiminin İmparatorluğun yazgısında ağır basmakla sonuçlanacak olan göstergelerle daha da ağırlaşıyordu. Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Rus ve Alman posta kuruluşları gibi yabancı posta kuruluşlarının, varlık nedenlerini meşrulaştıracak hiçbir kanunun bulunmamasına rağmen Osmanlı topraklarında kurulduğunu da belirtmemiz gerekir. Oysa ki Osmanlı postası 1874'teki kuruluşuyla beraber Uluslararası Posta Birliği'ne kabul edilmişti. Osmanlı tarafının protestoları, posta bürolarının çoğalmasını engelleyememiştir. Öte yandan bazı güçlerin, yüzyılın dönüm noktasında, fermana gerek duymaksızın okul kurma alışkanlığını nasıl değerlendirmek gerekir? Ayrıca yabancı uzmanlar, mühendisler, memurlar, çeşitli bakanlık ve idarelerde önemli görevler üstlenmiştir. Fransızlar maliyede, İngilizler gümrükte görevlendirilmişlerdir. Osmanlı donanmasının modernizasyonu bir İngiliz amiraline, kara ordusununki bir Alman generaline ve hava kuvvetinin tesisi de bir Fransız albayına teslim edilmiştir. Yabancı uzmanların çağırılması onları görevlendiren hükümet için kendiliğinden bir sorun teşkil etmez ancak, İmparatorluğun bağımlılık durumunu göz önünde tutacak olursak, kendi hareket özgürlüğü için artı bir tehlike göstermektedirler.

Bu bölümde, ilk bakışta çelişkili gözükebilecek bir tespite değineceğiz; öncülerinin düşüncesinde ülkeyi modernleştirmek, yani potansiyelini ve etkisini, özetle gücünü artırmak hedefinde olan reformların ortaya konması, Osmanlı koşullarında temel sürecini açıkladığımız, tam tersi şekilde sonuçlanmıştır. Mutabakat sağlamaktan uzak olan bu reformların kısmi kaldığı, hiçbir zaman sonuna kadar takip edilmediği ve özellikle sağduyudan uzak bir şekilde İmparatorluğun hayati çıkarlarını ve karar verme özgürlüğünü korumanın yollarını sağlamadan, Batı modelinin elbiselerinin içine girmek üzerine kurulu olduğu açıktır. II. Mahmut tarafından başlatılan ancak, Abdülmecit devrinde 1839 Gülhane Hatt-ı Humayunu ile görkemli bir şekilde ilan edilen, 1856 Islahat Hatt-ı Humayyun ile tamamlanan, Abdülaziz devrinde 1861'de, Genç Osmanlılar gruplarının etkisiyle 1870'te ve 1876'da II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla yinelenen Tanzimat Dönemi reform çabalarının bu bakış açısından değerlendirilmesi gerekiyor. Batı Avrupa kanunlarından esinlenilmiş kanunlar yayınlanarak ülkeyi bir hukuk devleti haline getirmek, gayrimüslim topluluklara daha eşit bir statü vermek, ekonominin ve eğitimin yapılanmalarını modernleştirmek amacıyla belli bir çaba sarf edilmesi de doğal olarak kayıtsız

kalınacak bir şey değildir. Ancak bu reformların sürekli tekrarlanmaları bile, uygulamalarına bağlı olarak, ne kadar yararlı oldukları hakkında şüpheye düşürmektedir. Tanzimat devri, İmparatorluğun ekonomik gelişimini güçlendirmek yerine, imparatorluğun parçalanmasının kendi bütünlüğü içerisinde, Osmanlı sosyo-ekonomik oluşumunun bozulmasının başlangıcı olmuştur7 ve uluslararası arenada aslında sağlamlaştırılması gereken merkezi bir gücü zayıflatmaya yardımcı olmuştur. 1908-1909'da Jöntürkler tarafından başlatılan devrimci olaylar, daha da ağır bir uluslararası bir ortamda, aynı belirsizlik ve aynı diyalektik sertlikten muzdarip meşruti hükümetler doğurmuştur. Tek kelimeyle özetleyecek olursak Osmanlı yöneticileri o sıralarda Japonya'nın başarmakta olduğunu başaramamıştır.

Osmanlı Güçsüzlüğünün Somut Ekonomik ve Politik İşaretleri

Osmanlı idarecilerinin olaylar karşısında zayıf kalması, ne durumun vehametinin bilincinde olmadıkları, ne de çare bulmak için çalışmadıkları anlamına gelmektedir. Abdülhamit devrinde iç ve dış bozulmalara karşı gösterilen direnç genellikle muhafazakar biçimdedir, hatta gerici ve çoğu zaman İslam'ın çıkarları doğrultusundadır. Fransız Quais de Stanboul şirketiyle Padişah arasındaki gürültülü patırtılı ilişkiler buna iyi bir örnektir. Abdülhamit 1900'de şirketi satın almak istediğini ilan etti. Osmanlı Bankası'na yapılan saldırının Ermeni faillerinin kendisine haber verilmeden Fransız büyükelçisinin gözetiminde, Marsilya'ya giden bir İngiliz gemisine bindiği 1896 olaylarının tekrarlanmasından çekiniyordu. İslam'ın kutsal topraklarının kafirlere verilmesi hakkında dini çevrelerin çıkardığı delillere karşı çok hassastı; gerçekten de anlaşmaya uygun olarak, şirket, limanların inşaatı sırasında kazandığı toprakların tapularını istiyordu. Ne olursa olsun, sorun satış fiyatı üzerinde bir anlaşmaya varılamamasından doğmuştur; zaten hazinenin de bu işe girişmek için tek bir kuruşu dahi yoktu. Dolayısıyla şirket de anlaşmadan doğan haklarını bütünüyle kullanmak istiyordu. Saray, Şeyhülislamın da etkisiyle direniyordu. Fransa büyükelçisi işin içine karışıp, ayrılışını ve Fransa'nın deniz müdahalesini ilan etti. Abdülhamit boyun eğdi. Buna rağmen Mételin'in deniz seferini engelleyememiştir. Yabancı okulların acımasızca çoğalmasına karşı verilen direnç de aynı kadere sahip olmuştur.

Kutsal Hicaz demiryolunun inşasını, en iyimser durumda rejimin bir başarısı olarak kabul etsek de İstanbul'un otoritesinin sınırlarını yine ölçebiliriz. Şam'dan başlayan demiryolunun 1908'de Medine'ye ulaştığı doğrudur. Fakat, gönüllü olsun ya da olmasın İslam'a olan aidiyete bağlı yapılan ve Padişah-Halife'nin projesine olan güvenin belirtisi olan bağışların, demiryolunun masraflarının ancak üçte birini karşıladığı;8 işletmenin bir Alman yani bir yabancı tarafından yönetildiği; doğal olarak Mekke'ye hatta San'a'ya kadar ulaşılması gereken Hac yolunun, Bedevilerin, kurnaz Padişahın stratejik niyetlerinin farkında olmaları nedeniyle Medine'yi geçmediği; El-Ariş ve Akabe hatlarının Mısır'ı işgal eden İngilizlerin muhalefetiyle yapılamadığı da ortadadır.

İktidardaki Jöntürkler, emperyalist emellere karşı, ifşa ettiklerimizin ideolojisini bir şekilde kullanarak liberal bir ortamda, bazen de az rastlanan sert bir dil kullanarak direnmeyi seçmişlerdi. Buna karşın mali ihtiyaçlar zorlayıcı olmaya devam ediyordu. Ülkenin donanımının iyileştirilmesi ve

hızlandırılması yabancı yatırımları gerektiriyordu. Oysa ki Türkleştirme politikası milli isteklere bağlı merkez-kaç eğilimleri derinleştirmekten başka bir işe yaramıyordu ve büyük güçlerin ihtiraslarını şiddetlendiriyordu. Modernleşme, isyanları bastırmak ve savunma gerçekten de çok para gerektiriyordu. Jöntürklerin stratejisinin kofluğunu ise dış kredi arayışlarında ölçebiliriz.

Böylece 1909'da, Osmanlı Bankası'nın ve Duyun-u Umumiye'nin boyunduruğunu kırmak isteyen Jöntürklerin Maliye Bakanı Cavid Bey'i, önemli finans merkezlerini rekabet içerisine sokarak bol ve ucuza borç bulabileceğinden emin olarak Avrupa başkentlerini dolaşırken görüyoruz. Sonunda bu işten yorgun düşecektir! Fransa'nın ve dostlarının hesaplı çekimserliği, İstanbul'u, çekingen Alman ve Avusturya bankalarıyla iyi bir fiyata mütevazı bir borç almak için görüşmeye mecbur etmiştir. Ancak, askeri başarısızlıklar karşısında, Paris piyasasının, dolayısıyla Osmanlı Bankası'nın ve de az sonra Duyun-u Umumiye'nin taleplerine, Osmanlı Hükümeti için bir felaket olan uzun görüşmelerin ardından boyun eğilmek zorunda kalınmıştır.

Osmanlı Hükümetleri şu gerçeği göz önünde bulundurmalıydı: Sanayi ülkeleri çeşitli ve bazen birbirleriyle çelişen çıkarlarının gelişiminde rekabet içerisinde olsalar da, hasta adam itiraz ettiğinde ve ilgili tüm devletlerin şirketleri, firmaları, okulları ve ticareti için kârlı ilişkileri tehlikeye soktuğunda safları sıklaştırıp birlikte hareket etmekteydiler. Emperyalist güçler sürekli birbirlerini yemek yerine, boğulmak üzere olan bir imparatorluğu su yüzünde tutarak nüfuz bölgelerini aralarında bölüşüp, imparatorluğu paylaşacakları daha güzel günleri beklemeye karar vermişlerdi. Bu şekilde, ulaşım (demiryolu, liman, yol), maden, bankacılık, tarım işletmeleri, hastane ve okul alanında talep edilmiş veya elde edilmiş imtiyazların temeli üzerinden, Fransızlar, İngilizler, Almanlar, Ruslar ve İtalyanlar İstanbul makamlarının rızasıyla, ekonomik ve kültürel eylem alanları aldılar. Özellikle Fransa, 1914'te nominal olarak verilen ilk 500 milyon frangı pratik olarak sağlayan Paris piyasasının üstünlükleri sayesinde bütün sektörlerde önemli ayrıcalıklar elde etmiş ve böylece XIX. yüzyılda kaybolan itibarını geri almıştır. Şüphesiz, bu anlaşmaların hepsi Dünya Savaşı başlamadan önce imzalanmamıştı, ama fırsatçılar arasındaki rekabet, İstanbul'un bağımlılığının simgesi olan Duyun-u Umumiye'yi kullanarak Osmanlı maliyesinin kontrolünü iyice ele almak için ticaret alanında devam ederken, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımlılığının derinliğinin belirtisiydiler.

Osmanlı Güçsüzlüğünün Diplomatik ve Askeri Belirtileri

Dış güçler, Osmanlı'nın büyük bozgunlarının şartlarının yumuşatılması veya bir zaferden çıkarılabilecek paylar konusunda müdahale etmeye kudretliydi. Bu şekilde, Berlin Konferansı'nda, İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan, Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerini, Osmanlı İmparatorluğu için daha az zarar verici bir antlaşmayla değiştirerek İstanbul'u kısmen de olsa kurtarmıştır, İngiltere de hizmetinin karşılığı olarak Kıbrıs'ı işgal etmiştir. Osmanlı ordusu tarafından tamamen ezilen saldırgan Yunanistan'ın (Nisan-Mayıs 1897) imdadına koşan deniz güçlerinin baskısından, bizi ilgilendiren bakış açısından yola çıkarak aynı sonuçları çıkarabiliriz. Böylece, kesin bir zafere rağmen, Abdülhamit, işgal ettiği Tesalya'yı boşaltmak ve Atina'dan talep edilen savaş

tazminatını da yarıya indirmek zorunda kalmıştır. Birkaç ay sonra da Girit'e Hıristiyan bir vali atayarak daha geniş bir muhtariyet vermeyi kabul etmiştir.

Geri çekilme ve bozgunlar için ne diyebiliriz? 1827'de Osmanlı donanmasının Navarin'de yok edilmesi şüphesiz Osmanlı gücünün sona ermesinin kilit noktasıdır. Abdülaziz'in bütün yeniden örgütlenme çabalarına rağmen İmparatorluk bir daha kendine gelememiştir ve adına yakışır bir donanmayı hiçbir zaman kuramamıştır, çünkü gerekli mali imkanlar yoktu ve uyanık büyük güçler de böyle olmasını istemişti. Birçok deniz üzerinde genişçe yayılmış olan bir İmparatorluk için bu durum bir felaketti. İmparatorluk, Hamid devrinde topların gölgesi altında bulmuştur kendisini; Fransa'nın İmparatorluk topraklarındaki çıkarlarına ters gelecek biçimde bir dizi isteğinin reddedilmesinin ardından, Akdeniz'deki Fransız filosunun bir tümeninin (2 zırhlı, 3 kruvazör ve 2 muhrip) koruması altında Mételin'in gümrüğü işgal etmesi (Ekim-Kasım 1901) bunun göstergesidir. Diğer bütün büyük güçler tarafından da memnuniyetle izlenen bu müdahale Padişahı her alanda boyun eğmek zorunda bırakmıştır.9 Saray, donanmayı Haliç'ten çıkarmayı aklından bile geçirmemiştir.

Bu yetersizliğin bilincinde olan meşruti hükümetler donanma kurulması programına romantik bir biçimde para akıtmıştır. Fransa'nın askeri ataşesi, Ağustos 1910'da şöyle yazıyordu: Gemiler Türklerin başını döndürüyor. 1909'da büyük bir projeden (7 zırhlı, 6 kruvazör, 6 denizaltı, 60 başka ünite) daha gerçekçi bir meclis kararına geçilmiştir (2 zırhlı, 1 kruvazör ve 10 hücumbot), kuşkusuz Türk donanması her zaman Yunanistan donanmasından üstün olmak zorundaydı. Sonuç olarak, parasızlık nedeniyle 1 zırhlı ve 1 kruvazör İngiltere'ye, 6 hücumbot da Fransa'ya sipariş verilmiştir. Böylece, Hakkı Paşa'nın mütevazı hedeflerine bile ulaşılamamıştır. Bu birkaç rakamsal tespit Osmanlı donanmasının kaybedilen iki savaştaki kesin tarafsızlığının nedenini açıklamaya yöneliktir.

Osmanlı ordusu 1911'de Yemen'de gerçek bir bağımsızlık savaşının son safhasına karşı koymak durumundadır. İmam Yahya'nın öncülüğündeki genel bir ayaklanmanın karşısında hükümet 1911'de acilen Cidde'ye 12.000 kişilik takviye kuvvet göndermeye karar vermiştir. Ne savaş donanması ne de ticaret donanması bu görevi üstlenecek durumda değildir. Bu imkanı sunabilecek tek ülke olan Rusya'dan büyük paralar karşılığında gemilerin kiralanılması gerekmiştir. Üstelik İstanbul, asilerin lehine yapılan Kızıldeniz'deki silah kaçakçılığından da yakınmaktadır. Kapitülasyonların gereklerine aykırı olarak, Fransızlar, İngilizler ve İtalyanlar tamamen kötü niyetli olarak her türlü görüşme talebini reddetmiştir. Osmanlı sularında bile, İstanbul Hükümeti 600 km. kıyı için yalnızca üç veya dört hücumbota sahipti. Nihayet, İmam Yahya ile yapılan görüşmeler, Osmanlı birliklerinin geri çekilmesi ve bağımsızlığa çok yakın bir muhtariyetin verilmesiyle sonuçlanmıştır.

İstanbul'un, İtalyanlara karşı Trablusgarp ve Bingazi'deki yerel direnişe etkili olarak yardım edememesinin nedeni de yine Osmanlı donanmasının zorunlu tarafsızlığıdır ve bunların silah patlatmadan Rodos ve Oniki Ada'yı işgal etmesini sağlamıştır.

Balkan bozgunu daha açıklayıcıdır, çünkü bütün Osmanlı idarelerinin dikkatli özeninin konusu olan Osmanlı ordusunun güçsüzlüğü ortaya çıkmıştır. Von der Goltz'un İstanbul'a geliş tarihi olan

1885'ten beri, Osmanlı ordusunun eğitimi Almanya tarafından yürütülmektedir ve malzemeleri, özellikle toplar en iyi birlikleri donatıyordu. Ama, bu ordu Balkan devletlerinin darbelerine dayanamamıştır; Edirne alınmış ve tehdit altındaki başkent ancak Marmara Denizi'ndeki uluslararası bir armadanın varlığı sayesinde kurtarılmıştır.

Son olarak, İstanbul'un otoritesini reddeden halklara, yani Bulgarlara, Arnavutlara, Ermenilere ve Araplara karşı ordu ve yedekleri tarafından sürdürülen baskı hatta terör politikası zayıflığın ve güçsüzlüğün göstergesidir.

Osmanlı Güçsüzlüğü, Hayatta Kalma Sorunu

1914 baharında imzalanan çok sayıdaki eşit olmayan antlaşma ve geniş toprak kayıplarına sebep olan Bozgunların arka arkaya gelmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914'te bir güç olmaktan uzak olduğunu göstermek için yeterince kanıt getirmemekte midir?

Bununla birlikte, teşhisin abartılı olduğunu söyleyenler vardır. Teşhis doğruysa Osmanlı birliklerinin Birinci Dünya Savaşı boyunca kısmi ve sınırlı da olsa iyi mücadele etmesini ve özellikle gerçekten bağımsız bir Cumhuriyetin kurulmasına götürecek olan sıçramayı başarmasını nasıl açıklamak gerekir? Bu şekildeki bir yorum metodolojik ve kronolojik olarak ikili karışıklığı getirir.

Osmanlı İmparatorluğu bir güç değildir, çünkü azalmakta olan yerleşik bir gücü gerçek bir güce dönüştürebilmenin imkansızlığı içerisindedir. Fakat devletin bu güçsüzlüğü, artık varolmadığı anlamına da gelmemektedir. Bu durumda, idareleri ve yüksek devlet memurlarıyla, şüphesiz bazı yönlerden köhneleşmiş de olsa sınırlı bir karar verme imkanını iyi kötü elinde tutan güvenilir bürokratik yapısıyla bir Osmanlı Devleti varlığını sürdürmektedir; bununla beraber verdiği kararlar, özellikle uluslararası alanda iktidarın hakim olmadığı olaylara karşı olan tepkilerdir ve bu Devlet, bir güç olmadığı ölçüde, olayları yöneten büyük güçler tarafından hoş görülmeye devam etmektedir.

Tabii bir de halklar vardır. Gerçekten de bu çoğul yapı endişe vericidir, çünkü iflasa mahkum Türkleştirme politikasına karşın İmparatorluk hala çok ulusludur. Oysa, merkezi hükümet, devletin bütün çarklarında ve özellikle orduda, beklenen verime elverişli bir anlaşma ortamı elde edebilmek için git gide zorlanmaktadır. İyice zayıflamış olan halklar arasındaki bağ tamamen koptuğunda Türk milliyetçi hareketi kesin sonuca götüren bir savaşa girişebilecektir.

Bu şartlar altında Osmanlı hükümetinin güvenebileceği tek şey, sonunu bekleyenlerin ve bunu geciktirenlerin şans eseri kendi aralarında bölünmeleridir. Buna karşın, Boğazlar üzerindeki geleneksel ve Osmanlı İmparatorluğu için yararlı olan İngiliz-Rus rekabeti, iki ülke arasındaki 1907 anlaşmalarıyla oldukça yumuşamıştır. Öyle ki İmparatorluğun mükemmel jeostratejik konumu kendi aleyhine dönmüştür. Buna rağmen, ortaya iki fırsat çıkmıştır.

Balkan devletlerinin kendi aralarında bölünmeleri Osmanlı hükümetinin karşısına neredeyse beklenmedik bir fırsat çıkartmıştır. Bütün geleneksel borç verenler kapılarını kapattıklarından, bir ordu

meydana getirip Edirne'yi geri almak amacıyla 500.000 liralık (14 milyon frank) bir avans için Administration des Phares (Fransız şirketi)10 ile zorlu görüşmelere girişilmiştir. Fakat İstanbul Hükümeti bu şehri geri alsa da Balkanlar'daki tüm haklarını kesin olarak kaybetmiştir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması Osmanlı İmparatorluğu'na kendi safını seçme imkanını gerçekten vermiş midir yoksa Almanya tarafından ustaca hazırlanmış bir tahrikin oyuncağı mı olmuştur? Şu an için bu soruya uygun bir cevap bulunmamaktadır. İktidardaki üçlü gücün, Alman emperyalizminin İmparatorluğun çıkarları için diğerlerinden daha faydalı olacağını düşünmeleri Jöntürklerin hesabına yazılacak başka bir hayaldir. Bununla beraber, hükümet eğer gerçekten hesabını yapmışsa Alman tarafının seçilmesi göreceli olarak kötü değildi, zafer kazanıldığında, İhtilaf devletleri olan Fransa, İngiltere ve Rusya tarafından örülmüş ve İmparatorluk için en zorlayıcı bağların koparılmasını sağlayabilirdi. Tarih açısından, tamamen çürümüş olan İmparatorluk için bu karar gerçekten acıklı olmuştur.

Büyük Fransız antik Roma tarihçisi André Pigagnol Roma medeniyetinin eceliyle ölmediğini, cinayete kurban gittiğini düşünür. Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu ne eceliyle ölmüştür, ne de cinayete kurban gitmiştir: söz konusu olan, etki altındaki bir intihardır.

DİPNOTLAR

1 Ambrosi- Tacel-Baleste, Les grandes puissances du monde contemporain, Delagrave, Paris, 1973, 1. cilt, 252. s.

2 "Qu'est-ce qu'un rapport de force dans les relations internationales?", Cahiers d'Histoire'da J. B. Durpselle, Y. Durand, P. Mélandri, J. Thobie, no 25, 9-39 s.

3 R. Girault, Diplomatie européenne et impérialisme 1871-1914, Masson, Paris, 1979, 66, 67. s.

4 Bu sorunsal hakkında, Economie et Sociétés dans l'Empire ottoman, CNRS, Paris, 1983, 335-354. s., I. Wallenstein and R. Kasaba, "Incorporation into the World-Economy; Change in the Structure of the Ottoman Empire 1750-1839"e bakınız.

5 Salgur Kançal tarafından, Economie et Société'de sayfa 355-409 "La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel 1838-1881."

6 1850'li yılların sonunda Osmanlı Hükümeti ihracat vergisini %12'den %1'e indirmesinin karşılığında ithalat haklarını değer üzerinden %8'e çıkarma hakkını almıştır. 1900'de İstanbul bu hakkın %8'den %11'e çıkarılmasını talep etmiştir: büyük güçler oybirliğiyle buna karşı çıkmıştır. Makedonya reformlarının finansmanının karşılığını bulmak ve yabancı malların girişini sağlayan

etkileyici sayıdaki teknik kolaylıkları kabul etmek için ve son olarak yedi yıl için gümrük haklarının değer üzerinden %11'e çıkarılması için yedi yıl beklemek gerekmiştir.

7 S. Kançal, a.g.m., s. 365.

8 Bakınız W. Ochsenwald, The Hijaz Railroad, U. P. of Virginia, Charlottesville, 1980, s. 169.

9 J. Thobie, İntérêts et İmpérialisme Français dans l'Empire Ottoman, 1895-1914, Sorbonne Yayınları, Ulusal Basımevi, Paris, 1977, 562-583. s.

10 Bu konu hakkında bakınız J. Thobie, Phares Ottomans Turcs, Sorbonne Yayınları, Richelieu Yayıncılık, Paris, 1972, s. 218.

Çanakkale Savaşlarının Askerî, Siyasî ve Sosyal Sonuçları / Hasan Mert [s.368-376]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

3 Kasım 1914'de başlayan Çanakkale Savaşı 9 Ocak 1916'ya kadar aralıklarla yaklaşık 14 ay devam etmiştir. 18 Mart 1915'teki deniz harekatının ardından Nisan, Haziran ve Ağustos aylarında çok kanlı muharebeler cereyan etmiş, dönemin en güçlü silahlarına sahip İtilâf Devletleri ordusu, bu süre zarfında kıyı şeridinden öteye geçememiştir. Nihayet Aralık ayından itibaren çekilmeye başlayan düşman ordusu, 9 Ocak 1916'da Çanakkale'yi tamamen terketmek zorunda kalmıştır.

Çanakkale Savaşı'nı deniz harekatı başta olmak üzere onu izleyen kara taarruzlarıyla sıradan bir askerî hareket olarak değerlendirilemez. Öncelikle Çanakkale boğazı stratejik açıdan Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'un anahtarı olduğu gibi, aynı İstanbul Boğazı'nda olduğu gibi iki kıtayı birbirine bağlayan iki önemli geçitten biridir. Boğazlara hakim olmak demek, bir ölçüde Akdeniz'de de üstünlüğü ele geçirmek demektir. Karadeniz'i çevreleyen ülkeler için de hayati bir önem taşıyan boğazların bu stratejik ve askeri öneminin yanısıra siyasi, ekonomik değeri de arzeder. Bunu iyi bilen büyük devletler tarih boyunca Boğazları kontrol etmeye çalışmışlar, Rusya sıcak denizlere inme politikasının bir gereği olarak dikkatini her zaman bu bölgeye vermiştir. Başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletleri kendi çıkarları doğrultusunda boğazların denetimini sağlamaya çalışırken I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya bile "Drang Nach Osten (doğuya doğru)" politikası yolunun buradan geçtiğinin farkında olmuş ve siyasetini buna göre düzenlemiştir.

Dolayısıyla Türk tarihinde bir inanç, cesaret ve kararlılık sembolü haline gelen Çanakkale Savaşı'nın sonuçları, I. Dünya Savaşı'ndaki diğer cephelerden farklı olarak, sadece Türkleri değil savaşa katılan diğer ülkelerle birlikte bütün yakın çevresini derinden etkilemiştir. Ancak Çanakkale Savaşı'nın sonuçları incelenirken çoğunlukla savaşın siyasî ve askerî boyutları üzerinde durulmuş, özellikle Türk halkı üzerindeki tesirleri, başka ayrıntılar arasında unutulmuştur. Elbette Çanakkale Savaşı en başta orada mücadele eden Türk asker ve komutanlarının bir başarısıdır. Kuşkusuz bu zaferde önceliğin Türk askerinde olduğunu söylemek yanlış olmaz, zira şehit sayısı ne kadar tartışmalı olursa olsun Çanakkale'de Türk askeri namusu, vatanı ve kutsal değerleri adına, vücuduyla etten bir duvar örmüş, asırlar sürecek bir destana "Mehmetçik" adını yazmıştır.

1. Askerî Cephesi

Çanakkale Savaşı'nın askerî sonuçlarını 18 Mart 1915'teki deniz harekatından itibaren değerlendirmek yerinde olur. Zira İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan donanma, savaşın başında kendisine o kadar çok güveniyordu ki, en geç bir ay içinde Marmara'ya girerek İstanbul'u alacaklarını düşünüyorlardı. Ancak hiç beklemedikleri bir şekilde uğradıkları bu yenilgiyle planları suya düşmüş oluyordu. 18 büyük savaş gemisinin katıldığı bu muharebede 7 gemileri savaş dışı kaldığı gibi üzerlerindeki 44 top da suya gömülmüştür. Buna karşılık Türk Müstahkem Mevkii Komutanlığı, topçu

gücünü büyük ölçüde korumayı başarmıştır. Sonuçta Birleşik Filo, sadece denizden zorlamayla boğazı geçemeyeceğini anlamış, kara kuvvetlerinin dahil edilmesiyle savaşın süresi ve sonuçları da değişmiştir.1

Boğazın açılmaması Çarlık Rusya'sını sadece silah ve malzeme yardımlarından yoksun bırakmamış aynı zamanda yarım milyonu bulan İngiliz ve Fransız askerlerini bu cepheye çekerek, Alman cephesinden uzak tutmuş ve Almanya'nın Doğu Avrupa'daki harekatını kolaylaştırmıştır. Ancak buna karşılık 310.000 kişilik seçme Türk askerini de buraya bağlamış ve Türkiye'nin insan kaynaklarını burada sarfederek diğer cephelerde zayıf kalmasına sebep olmuştur. Buna bağlı olarak İngilizler, Filistin ve Irak'ta kendi lehlerine daha çabuk sonuca gitmiş, Rusların da doğudaki harekatlarının gelişmesi kolaylaşmıştır. Türk kuvvetlerinin Çanakkale boğazını kapaması, savaşın 1916'da biteceği düşüncelerini bitirmiş savaşın iki yıl daha uzamasını sağlamıştır.2

Çanakkale Savaşı ile Türk askerinin Balkan Savaşı sırasında kaybettiği itibarını ve özgüvenini yeniden kazandığı görülmektedir. Zira, I. Dünya Savaşı'na kadar siyasi çekişmeler yüzünden yaşanan Balkan savaşındaki hezimet, Türk subayları arasında asla unutulmamış, bu zafer sayesinde diğer ülkelerin komutanlarından üstün olduklarını gösterme fırsatı bulmuşlardır. Bu başarıyla, Türk'ün bittiği sanılan askeri gücünün tükenmediği, koşullar ne kadar ağır olursa olsun iyi yönetildiği takdirde, tüm zorlukların üstesinden gelebilecek güç ve inanca sahip bulunduğunu göstermiştir.

Çanakkale'de bu derece önemli bir zaferin kazanılması, Türk ve Alman müttefikleri arasında farklı düşüncelere de yol açmıştır. Almanlar komuta heyetinin başında Liman von Sanders'in bulunmasından ve başka Alman subaylarının da görev yapmış olmasından dolayı zaferin asıl sahibi olarak kendilerini görmektedir.3 Gerçekten de Ordu Komutanıyla birlikte bazı kolordu ve tümen komutanları Almandı. Çanakkale savaşları sırasında toplamı 500'e yakın Alman subay ve eri muharebe bölgesinde görev yapmıştır. Oysa Alman ordusunun muharebelere fiilen katıldığını söylemek için, kayda değer miktarda Alman birliğinin muharebeye katılması gerekirken hiçbir Alman kıtası çatışmaya girmemiştir. Bu 500 Alman askerinin yarıya yakını boğazlarda, diğerleri de istihkam ve topçu birliklerinde görev yapmıştır. Özellikle kara savaşında birinci hatta çarpışan Alman birliği olmadığı gibi, Alman personeli de bulunmamaktadır. Almanların kara savaşı sırasında verdiği iddia edilen maddi destek de abartılmış, savaş Türk'ün elindeki silah, mühimmat ve Türk'ün kanı ile kazanılmıştır.4

Kara harekatının sona ereceğinin Türk tarafı tarafından zamanında haber alınamayıp tedbir alınmaması bir keşif ve istihbarat yanılgısı olarak değerlendirilmektedir. Ancak buna rağmen Türk ordusunun düşmanı denize dökecek silah ve cephane imkanlarına sahip bulunmadığı bir gerçektir. Aslında İngilizler, yarımadanın boşaltılmasını çok iyi planlamışlar, büyük bir gizlilik içinde ve ustaca uygulamışlardır. Bu sayede neredeyse hiçbir zayiat vermeden kuvvetlerini çekmeyi başarmışlardır.5 Bu sebeple müttefikler Çanakkale'de yenilgiye uğradıklarını kabul etmezler ve kaçışlarını adeta bir zafer şeklinde değerlendirirler. Böyle bir yaklaşım tarzının, İngilizlerin iç ve dış kamuoyunda sarsılan prestijleri kurtarma çabasından öteye geçemediği ise aşikardır.

Çanakkale Savaşı'nın askeri yönü üzerine en fazla tartışma, kayıpların miktarı üzerine yapılmaktadır. Konuyla ilgili her kaynağın farklı rakamlar vermesi, meseleyi daha da karışık hale getirmektedir. Halk arasında yaygın olarak bilinen 253.000 Türk'ün burada şehit olduğu bilgisi, bu açıdan zaman zaman eleştirilere uğramaktadır. Buna göre en güvenilir kaynak olması icabeden Türk Genelkurmayı'nın kayıtlarına göre, kara savaşlarında 57.084, deniz muharebesinde 179 toplam 57.263'ü şehit, geri kalanı yaralı, esir ve kayıp olmak üzere 211.000 zayiat vermiştir.6 Liman von Sanders'e göre 218 bin zayiatın 66.000'i şehittir.7 Kayıplar konusunda rakamların bu derece farklı olması savaşla ilgilenenler arasında zaman zaman polemiklere de yol açmıştır. 2000 yılındaki Çanakkale Zaferi Kutlama törenlerinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'de 250 bin şehit rakamını kullanmış, bunun üzerine Genelkurmay ATESE Başkanlığı bir açıklama yaparak asıl rakamın 57 bin olduğunu ileri sürmüştür.8 Takibeden günlerde de Çanakkale savaşları bu yönüyle gazete sütunlarında yer almaya devam etmiştir. Deniz Harb Akademisi Komutanı Tuğamiral İlker Güven, konuşmasında 211 bin şehit verildiğini söylemiş,9 Çanakkale ile ilgili araştırmalarıyla tanından yazar Mehmed Niyazi'de tartışmalara katılarak, kendi incelemeleri sonucunda bu sayının 253 bin olduğu ileri sürmüştür.10

Buradaki tartışma belgelerde şehit sayısına diğer kayıpların eklenip eklenmemesi konusundadır ki, bizce de eklenmesi gerekir. Zira, savaşta hasta ve sakat olanların büyük bir bölümü iş göremez olmuş, bir çoğu da hayatlarını hastanelerde kaybetmiştir. Bu rakamlardan hangisi doğru olursa olsun insan kayıplarının Türk milletine çok pahalıya mal olduğu bir gerçektir. En fazla ihtiyacı olduğu bir dönemde Türk milleti binlerce okumuş ve aydın evladını bu savaş sonucunda kaybetmiş, bunun acılarını ve olumsuzluklarını yıllarca üzerinden atamamıştır.

Kesin olmayan tahmini rakamlara göre, 100.000'den fazla öğretmen, mülkiyeli, tıbbiyeli ve Türk Ocakları'nda yetişmiş okur-yazar kaybedildiği sanılmaktadır. Böylece o günün koşullarında ülkenin beyin takımını oluşturan küçümsenmeyecek bir sayıya ulaşan bu kayıpların, olumsuz etkileri, savaş sırasında olduğu kadar, bu savaşı izleyen Milli Mücadele döneminde de fazlasıyla hissedilmiştir.11

Müttefiklerin kayıplarına gelince, onların kayıpları da Türklerinkinden farklı değildir. Fransız kaynaklarına göre hastalıktan ölen, yaralı, esir ve kayıplarında dahil edilmesiyle zayiatları; İngilizlerin 170.000, Fransızların 40.000'den fazladır.12 Nihal Atsız'a göre ise müttefiklerin zayiatı İngilizlerin 250.000, Fransızların 47.000'dir.13 İngiliz ve Fransızların deniz ve kara harekatı boyunca burada yarım milyondan fazla asker tutmaları ve bunun yarısını kaybetmiş bulunmaları, diğer cephelere kuvvet ayırabilme açısından, savaşın genel gidişi üzerinde de etkili olmuştur.

2. Siyasi ve Ekonomik Cephesi

Çanakkale deniz ve kara savaşlarında kazanılan zaferler, Balkan felaketi nedeniyle içte ve dışta sarsılmış bulunan Osmanlı Devleti'nin itibarını yeniden güçlendirmiş, İttihat ve Terakki hükümetinin ömrünü de uzatmıştır. Bu zaferle Türk milleti eski güç ve dinamizmini koruduğu, "hasta adam" nitelendirmesinin yanlışlığını ortaya koymuştur. Kuşkusuz Çanakkale Savaşı'nın en önemli siyasi

sonucu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hazırlamış olmasıdır. Zira, İstanbul'un o sırada ele geçirilemeyip, savaşın uzaması bambaşka şartlar doğurmuştur. I. Dünya Savaşı'nın sonunda ülkenin işgale uğraması karşısında verilen mücadelenin en önemli dayanak noktası Çanakkale'nin verdiği moral güçtür.

Yeni kurulacak Cumhuriyet liderini de bu savaşta bulmuştur. Çanakkale'ye Anadolu'nun her yerinden 310.000 asker gelmişti. Bu askerler orada bulunduğu sırada Kaymakam (Yarbay) Mustafa Kemal Bey'in verdiği doğru kararlar ve adeta ölüme karşı meydan okuyuşuyla gerçek bir lider olduğunu görmüşlerdi. İlk önce düşmanın karaya asker çıkaracağı yeri doğru olarak tespit etmiş, daha sonra verdiği isabetli ve cesur kararlarla savaşın gidişatı üzerinde etkili olmuştu. Bir süre sonra Liman von Sanders, Anafartalar'daki birliklerin tümünü onun yetkisine bırakmaktan çekinmemiştir. O saldırı anında askerinin önünde olarak örnek bir komutan olmuştur. Hatta bir taarruz hazırlığı sırasında askerin isteksiz olduğunu görmüş, kendisinin tepeye çıkarak kırbacıyla işaret verince hücuma kalkılması emrini vermişti. Görgü tanıkları orada vurulmamasını Allah'ın bir yardımı olarak değerlendirmişlerdir.14 Elbette bunları gören askerler memleketlerine döndüklerinde gördüklerini ve duyduklarını herkese anlattılar. Milli Mücadele'nin daha başında Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçtiğinde artık herkes tarafından "Anafartalar Kahramanı" olarak tanınıyordu. O, İngilizleri bir kez yenmişti, dolayısıyla yine yenebilirdi. Mustafa Kemal Paşa, gerek Erzurum gerekse Sivas kongrelerinde bu yüzden hiç yadırganmadan kabul görmüş, büyük Millet Meclisi'nin açılışında da siyasi bir lider olarak Türk halkının önüne geçmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde ne kadar önemi varsa, onun hayatında da Çanakkale Savaşları'nın o kadar büyük yeri vardır.

Çanakkale Savaşı'nın Dünya tarihine diğer bir etkisi de Çarlık Rusya'sının yıkılışı dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Boğazlar açılamadığından İtilaf Devletleri Rusya ile aracısız irtibat sağlayamamış ve Çarlık ordularının çok ihtiyaç duyduğu silah ve malzeme yardımı yapılamamıştı. Bunun neticesinde mahsur kalan Rusya içeriden çökerek, Bolşevikliğin eline düşmüştü. Eğer Rusya'ya yardım ulaşabilse, savaş daha çabuk bitebilir, Ruslar tarihleri boyunca istedikleri İstanbul'un işgalini gerçekleştirebilirlerdi. Bunun karşılığında ise Almanların Bağdat demiryolundan yararlanmalarına engel olunamamıştı. Doğu cephesinde serbest kalacak Rusların batıda Almanya'ya yüklenmelerine fırsat tanınmamış oldu.15

Savaşın Rusya'ya etkileri bu kadarla kalmadı, müttefikler 25 Nisan 1915'de Gelibolu'ya bir çıkarma harekatına giriştikleri günlerde, Almanya ve Avusturya kuvvetleri de Galiçya'da Ruslara karşı taarruza geçmişlerdi. Bu savaşın sonu da Rusya için tam bir hezimet olmuştu. Çanakkale Savaşı'nın Türk ve Almanların lehine gelişmesi Bulgaristan'ın da kararsız tutumunda değişikliğe yol açmış, Ekim 1915'te Bulgaristan'ın savaşa katılması, Rusya üzerinde bir şok tesiri yapmıştı. Çünkü artık İstanbul'un Trakya'dan yapılacak bir saldırı ile alınması söz konusu olmayacağı gibi, Türkiye'nin kazandığı bu avantajlı durumun, Rusya'yı etkilememesi için "Osmanlı Devleti" ile ayrı bir barış yapılması bile gündeme gelmişti. Diğer taraftan Bulgaristan'ın Merkezî Devletler tarafına dönmesi üzerine, İngiltere ve Fransa bilhassa Selanik yolunun Bulgarlar tarafından kesilmesinden büyük

endişe duymaya başlamışlardı. Kısaca bütün bu olaylar bir araya getirildiğinde Çanakkale Savaşlarını ile birlikte boğazların ele geçirilememesi, Rusya'yı hem ekonomik ve hem de askeri ve siyasi bakımdan adeta boğmuştu. Başta da açıklandığı gibi, Çanakkale'deki Türk zaferi, Rus Çarlığı'nın yıkılmasının en etkin faktörü olmuştu.16

Anlaşma Devletlerinin Çanakkale'de başarısız olmaları, Bulgaristan'ın dışında diğer Balkan ülkeleri üzerinde de etkili olmuş, Romanya, İtalya ve Yunanistan'ın bir süre daha savaş dışında kalmalarını sağlamıştır.

Çanakkale Savaşı'nın ilginç sonuçlarından birisi de savaşan tarafların bir süre sonra dost olmalarıdır. İngiltere'nin sömürgeleri olan ve kısaca Anzac olarak adlandırılan Avustralya ve Yeni Zelandalı askerler, başlangıçta kendilerine anlatıldığı gibi, Türkleri vahşi ve barbar bir kavim olarak görmekteyken, savaş sırasındaki tecrübelerinden bunun gerçek olmadığı kanaatine sahip olmuşlardır. Ayrıca, İngiliz komutanların kendi hayatlarını cömertçe harcamaları da tepkilerine neden olmuş, bu olaylar gitgide aralarında ulusal bilincin doğmasını sağlamıştır. Bu yüzden 1922 yılında, Türk ordusunun Anadolu'daki harekatı sırasında İngilizlerle karşı karşıya gelme ihtimali doğduğunda, İngiltere bu ülkelere asker göndermeleri için tekrar çağrıda bulunmuşsa da, tarihinde ilk kez "ret" cevabıyla karşılaşmıştır. Bu bir ölçüde sömürgeciliğin de çöküşü anlamına gelmektedir. Ayrıca, İngiliz-Fransızların, Müslüman bir devlet karşısında yenilmeleri, kendi sömürgelerinde yaşayan müslüman halk arasında prestijleri küçültmüş, hatta bu devletlerin müstemleke halkını, karşı koymaya teşvik etmiştir.

Savaş özellikle İngiltere'nin içinde, siyasi değişikliklere yol açmış, sefer kararı veren liberal hükümet önce kolasiyonu kabul etmiş daha sonra da 1916'da istifa ederek, yerini başka bir hükümete bırakmıştır. Harekatın mimarlarından Winston Chruchill Bahriye Nazırlığı'ndan ayrılarak bir piyade taburuna komuta etmek üzere Fransa'ya gitmiştir.17

İtilaf devletleri tarafından Boğazların açılarak Rusya'ya ulaşılması halinde Rusya, dış alım-satım olanağına kavuşacağından, ekonomik dengesini kurup sıkıntıdan kurtulacak, İngiltere ve Fransa da, Rusya ve Romanya'nın zengin buğday ürünlerinden yararlanıp, gerek silahlı kuvvetlerinin, gerekse halkının yiyecek ihtiyaçlarını sağlamış olacaklardı ki, bu gerçekleşmemiştir. Keza boğazlar açılabilseydi, Tuna yolu da yeniden trafiğe açılıp Karadeniz'deki 120 parça ticaret gemisinden yararlanma olanağı elde edilecekti. Halbuki Çanakkale Zaferi, yalnız Rusya ile İngiltere, Fransa'nın değil, bunların aynı zamanda diğer Batılı devletlerle olan karşılıklı ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiş, ne İngiltere, Fransa müttefiki olan Rusya'ya ihtiyacı olan silah ve cephaneyi ulaştırabilmiş ne de Rusya Batılıların ihtiyacı olan buğdayını Akdeniz'e aktarabilmişti. Nitekim Karadeniz'de; İngiltere, Rusya, Fransa, Belçika ve İtalya'nın toplam 85; Yunanistan, Romanya, Danimarka, İsveç ve Hollanda'nın toplam 27; Almanya, Avusturya-Macaristan'ın toplam tonajı 350.000'i bulan ticaret gemisi mahsur kalmıştı. Sonuç olarak I. Dünya Savaşı başında Boğazların kapatılıp, bu savaş sonuna kadar açılamaması, kuşkusuz uluslararası ticarî ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir.18

3. Sosyal Cephesi

Bugüne kadar askeri ve siyasi yönlerinin daha çok ön planda tutulduğu Çanakkale Savaşı'nın, özellikle Türk toplumunun sosyal hayatına da etkisi büyük olmuştur. Zayiatın 250 bin kişi civarında olduğu gözönünde bulundurulursa, yaklaşık 1,5 milyon Türk'ün aile bağlarıyla bu savaştan etkilendiği görülür. Eğer bunlara akrabalık, komşuluk ve arkadaşlık bağları da eklenirse, neredeyse o günkü bütün Anadolu nüfusunun Çanakkale Savaşı'yla doğrudan ilgisi bulunabilir. Çanakkale cephesinden dönmekte olan bir Türk subayının hatıralarındaki şu manzara Türk halkının o günlerde içinde bulunduğu durumu en çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir:

"… Sonra şafak sökerken alay Marmara sahilini takip eden yürüyüşe başlamıştı. Tespit edilen program dahilindeki mevkiler, yollar üzerinden yürüyerek her akşam yeni bir mahalle varıyor ve her geceyi muhtelif köylerde geçiriyorduk. Bir gün Tekirdağı civarında Aşıklar köyüne gelmiş ve o geceyi de burada geçirmiştik. Sabahın alaca karanlığında hareket hazırlığı yapıyorken karşıma elinde küçük bir çocukla bir ihtiyar dikildi. Kısık bir sesle açlığından, yoksulluğundan, bin bir elem ve ihtiyaçlarından bahsettikten sonra yanındaki sekiz yaşındaki kız çocuğu için efendi bu çocuğu Allah rızası için benden alın, onu ve beni ölmekten kurtarın! diye bana yalvarıyordu. İhtiyarın içeri doğru çöken gözlerinden, birbirine karışmış beyaz sakalına düşen yaşları gördükçe, sabahleyin tesadüf ettiğim şu hazin manzara beni adeta dondurmuştu. Kendi kendime bu ne acı tecelli diyordum! Bir baba çocuğunu bilmediği, tanımadığı bir adama müebbeden nasıl teslim edebilir! Çocuk ve babası her ikisi sabah soğuğunda çıplak ayaklarıyla taşlara basıyordu. Giydikleri parça parça elbisenin deliklerinden, esmerleşen cılız vücutları görünüyordu. El ele tutuşmuş ayakta benimle konuşurken takadları tükendiğinden dizlerinin titrediğini görüyordum.

Çocuğu almaya karar verdim. Zabit eşyası yüklü mekkare hayvanını sevkeden neferin birisine arkadaş! şu çocuğu hayvanın üstüne geçici olarak oturtunuz, dediğim zaman ihtiyar baba sevindi. Ellerime sarılarak ağlamaya başladı. Sürekli bana dua ediyordu. Kendisine biraz para, İstanbul'daki evimizin adresini de vermiş ve muhabere etmesini de tembih etmiştim.

Oradan ayrılıyorduk. Fakat çocuk babasının yanından ayrıldığının farkında değil. Babası hayvanın üstündeki eşyaların arasına oturtulan çocuğuna yaklaştı. Sarı saçlarını parmaklarıyla tarayarak okşadı, birdenbire gözlerinden yağmur gibi boşalan yaşlar içinde eğilerek küçük kızının renksiz, yanaklarından öptü. Yüzünü, gözünü, yanaklarını derin derin bir daha kokladı. Alay yürüyüşe başlamış ileriye doğru giderken bir taşın üstüne çömelen ihtiyar baba, başını iki eli arasına aldıktan sonra ümitsiz ve yaşlı gözleriyle bize doğru bakarken, yürüyüşümüzle onu kaybetmiştik…".19

Öte yandan Çanakkale'de savaşan ve sağ kalan askerler hayatlarını nasıl ve hangi şartlarda sürdürmüşlerdir, ya da bir yakınını Çanakkale'de şehit verenler bunu nasıl karşılamışlardır? Maalesef bu konudaki çalışmaların sayısı birkaç adedi geçmez. Herkes savaşların nasıl cereyan ettiğini, kaç geminin gelip, kaç mermi atıldığını bilebilir ancak bunu yaşayan insanların hayatlarını merak etme noktasında zaafımız olduğu aşikardır. Birçok hatıra yazılmış olmasına rağmen, orada savaşanlar

büyük bir alçakgönüllülükle kendi özel hayatlarından asla bahsetmemişlerdir. Bu tür bilgileri ancak satır aralarında, ayrıntılar arasında bulmak mümkündür.

Bu konudaki nadir çalışmaların ilki "Mülakatlar" başlığıyla 1918' de Yeni Memua'nın özel Çanakkale sayısı münasebetiyle yapılan görüşmeler olmuştur. Ruşen Eşref Ünaydın, 5 Çanakkale gazisiyle görüşmekle beraber burada anlatılanlar sadece savaş sırasında yaşananlarla sınırlı kalmıştır.20

Geriye dönebilen askerlerin yaşadıklarıyla ilgili en çarpıcı örneklerden birisi 18 Mart Deniz Savaşı sırasında kaldırdığı 276 kg.'lık mermiyle Ocean zırhlısını batıran Seyit Onbaşı'nın hayatıdır. Savaşın sona ermesiyle memleketine dönen Seyit Onbaşı, bundan sonraki günlerini köyünde geçirmiştir. Odun kömürü yaparak Havran'a pazara götürür, geçimini öyle temin edermiş. Daha sonraki yılarda Havran'da Hacı Osmanoğulları'nın zeytinyağı fabrikasında hamallık yapmıştır. 1939 yılında zatürreye yakalanmış ve Aralık ayında vefat etmiştir. Yaşadığı yıllarda hiçbir yerden yardım almadan kendi alın teriyle geçinen Seyit Onbaşı, ölümünden 28 yıl sonra ilk defa hatırlanmış 1967-1968 öğretim yılında Havran'da "Koca Seyit" adı bir ilkokula verilmiştir. 1980 yılında Havran merkezinde Koca Seyit adına bir cami yaptırıldığı gibi adı da bir sokağa verilmiştir. 1993 yılında ise adına bir anıt yaptırılmış, doğduğu "Çamlık" köyünün adı da "Koca Seyit Köyü" olarak değiştirilmiştir. Hiç değilse memleketlileri Seyit Onbaşı'yı unutmamakta ve her yıl 18 Mart günü Kur'an-ı Kerim ve Mevlit okutularak anılmaktadır.21

Çanakkale Savaşı hakkında araştırmalarıyla tanınan amatör tarihçilerden Mehmet İhsan Gençcan'ın karşılaştığı bir gazinin durumu ise bu zaferi borçlu olduğumuz insanların karakterleri hakkında çok net bilgiler sunmaktadır. Gazi'nin adı Celal Dümtek'tir ve Çanakkale Savaşı sırasında patlayan bir top mermisi sebebiyle iki bacağı da dizkapaklarından kesiktir. Kesik yerler meşin kaplıdır, bunun sebebi olarak Kahraman Celal, "çirkin göründüğünden değil, yerde sürünürken acıdığından (!)" meşin kapladığını söylemektedir. Oysa bu durumdan kendisi hiç üzüntülü değildir, maaş, toprak istemeyen Celal Dümtek'in söylediği sözler, kalbinin ne kadar mutmain olduğunu göstermektedir: "Ben sürüneyim ama, milletimin başı göklerde olsun. Milletimin şerefi yüksek dursun. Ne olacaktı yani, ben sağlam bacakla, istilâ edilmiş bir vatanda dolaşacaktım… daha mı iyi idi?".22

Ali Galip Gençoğlu, Türk ordusuna uzun süre hizmet eden bir subaydır. Hatıralarında onu asker olmaya özendiren, memleketlisi Mehmet Çavuş'un çocukluğunda dinlediği kahramanlık öyküleri olduğunu aktarmaktadır. Onun gibi olmak istemiş, Milli Mücadele'ye katılmış ve İzmir'in kurtuluşuna şahit olmuştur. Ama o zamana kadar görmediği Mehmet Çavuş'u tanıma arzusu hiç azalmamıştır. Vaktiyle bütün gazeteler ondan bahsetmiş, valiler, kaymakamlar o geleceği zaman karşılamaya çıkmışlardır.

Bir gün Onun Çiçekdağ kasabasının Safalı köyünde yaşamakta olduğunu öğrenir. Hemen yanına gider ve sohbete başlarlar. Ama kahraman eskisi gibi güçlü görünmemektedir. Hastalanmıştır

yakın zamanlarda. Rengi biraz soluk ve bakımsız görünmektedir. Aralarında geçen konuşma sanki bütün gazilerin yaşadıklarının bir özetidir:

“Vücudumdaki yaraların miktarını bilemiyorum, bunu doktorlara muayene ettirin, kanunun bahşettiği haklardan bana da bir hak tanıyın dedim. Duyan bile olmadı. Bir kurşunla vurulup gitseydim, şehit olmuş hizmetlerimin manevi mükafatını almış olurdum. Bu mukadder değilmiş, hiç olmazsa şuracıkta birkaç günlük ömrümüzü yoksulluktan kurtarmak için yardım istedim, buna da aldırış eden olmadı.

Her ikimiz birden. Şu halde suyu getiren ile destiyi kıranın hiçbir farkı yokmuş demek zorunda kaldık.

- Ağam, Harp madalyaların yok mu?

- Evet vardır. Gerek harp madalyalarım ve gerekse istiklâl madalyam vardır. Ve iç cebimdedir. Madalyalara yakışır bir kılığım olmadığı için madalyalarım bana bir şeref değil bir utanç olduğu için iç cebimde taşımaktayım dedi.

Evet doğrudur benim madalyalarım da aynı mülahaza ve aynı sebeplerle iç cebimde idi. Biz neden böyleyiz öldürmek için cephelere sevk ediliriz, ölürsek şehitliğe erdiğimize iftihar ederiz, şayet ölmez de dönersek gazi oluruz. Ve geride kalan birkaç günlük ömür yaşamak zorundadır.23”

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği gibi zorlu savaşlardan zaferle çıkan kahramanlar, ağır hayat şartlarının altında ezilmeye terkedilmiştir. Gerçi kendisine harp malûlü aylığı bağlananlar da vardır, ama Selahattin Altıntoprak gibi durumu nisbeten iyi olduğu için “ben bu aylığı almak için savaşmadım, bunun karşılığında para isteyemem” deyip yardımı reddedenler de olmuştur.24 Çanakkale Savaşı’nda çarpışan gazilerin sayısı her yıl gittikçe azalarak sonunda bugün hiçbiri hayatta kalmamıştır. Son Çanakkale Gazisi Hüseyin Gümüş’de 21 Mart 2000 tarihinde hayata gözlerini yummuş, cenazesinde sadece 5-10 kişilik cemaatla Selçuk (İzmir) mezarlığına defnedilmiştir.25

Çanakkale’de yaşadıkları onca zorluğa rağmen, sağ kalan askerlerin tek isteği biraz saygı ve yapılanların kıymetinin bilinmesi olmuştur. Bu konuda Çanakkale’den dönmekte olan birliğin subayının söyledikleri, herşeyin özetini vermektedir:

“Yağmur yağıyordu, soğuk bir rüzgar esiyordu… gerçekten, yollarda çok zorluk çekiyorduk. Bu subaylar, bu erat zorluk içindeydi. Biz bu zorluğu namus için, vatan için çekiyorduk. Bu bakımdan geride, sobalarının başında kalanlar bizi düşünmelidirler. Millete gazi ve şehit babalarına iyi davranmalıdırlar. Biz kanımızla bir zafer abidesi dikmeğe, yükseltmeğe gayret ederken düşünmeliyiz.”26

Çanakkale Savaşı’nın Türk halkı üzerindeki etkileri elbette bu kadarla kalmamıştır. Bir de şehitlerin geride kalan yakınlarının durumuna bakmak Türk halkının bu savaştan ne ölçüde etkilendiği hakkında bir fikir verebilir. Ateş düştüğü yeri yakar derler, gerçekten de öyle. Eğer o yıllara yakın

yaşamış insanların anılarına bakarsanız, Çanakkale benliklerinde derin izler bırakmıştır. Kimisi oğlunu, kimisi kardeşini veya sevgilisini o topraklarda bırakmıştır. Bunlar kolay unutulacak acılar değildirler. Tıpkı Niyazi Berkes'in 30'ların sonlarında halkevi vasıtasıyla kültür araştırmaları için gittiği Ankara'nın Bayındır köyünde rastladığı yaşlı nineninki gibi:

"Bir kapı eşiğinde çok yaşlı bir kadın oturuyordu. Üstü başı yama içinde. Bu yaşlı ninenin elinde bir borazan ağızlığı. Ona baka baka ağıtlar okuyordu. Çanakkale savaşında şehit düşen borazancı oğlunun ağızlığını sağ kalan askerler ona getirmişler. O günden beri o nine (tarlaya çalışmaya gidemeyecek yaşta olduğundan) oğlundan kalan ağızlığa baka baka ağıt söylüyordu. Yetiştirdiği evlâdından elinde bir o boru ağızlığı kalmıştı. Titrek, hafif sesiyle on yedi, on sekiz yıldır yaktığı ağıtları okuyordu. Gözlerimden boşanacak yaşları saklamak için gençlerin arkasına saklandım. O seste bütün Türk halkının iniltisi yansıyordu." Bu satırları Niyazi Berkes'ten aktaran yazar dipnota şunları eklemiş: "Niyazi Berkes, yıllar sonra bu öyküyü bana anlatırken tam karşımda oturduğu için gözyaşlarını saklayacak yer bulamadı".27

Buna benzer örneklere Aydın Ayhan'ın Balıkesir yöresinde derlediği anılarda da rastlanmaktadır. Evlerinin alt katında oturan Şemsi Nene ismindeki yaşlı kadının kocası üç günlük evliyken, gönüllü olarak Çanakkale'ye gitmiş ve bir daha geri dönememiştir. Şemsi Nene, kocasının cepheden gönderdiği "Şemsim, Güneşim" diye başlayan sararmış mektupları evinin duvarlarına asmış, her sabah onların karşısında yarım bıraktığı yerden hatim indirmektedir. Şemsi Nene, kocasına söz verdiğini söyleyerek ölünceye kadar evinden dışarıya çıkmamıştır. Ali Kadir Amca ise babasını Çanakkale'de yitirmiştir. Kendisi küçük yaştayken babası şehit düşmüş, resmi de olmadığı için onu hiç görmemiştir. Oysa annesi onu her gördüğünde ayağa kalkar "beyimin yadigarı" diyerek oğlunun elini öpmektedir. Bayramlarda halası ve teyzeleri dahi aynı şekilde davranmaktadır. Zira o, bir Çanakkale şehidinin yadigarıdır. İvrindi köylerinden Şerif Dede, üç oğlunu da farklı cephelerde olmak üzere I. Dünya Savaşı'nda şehit vermiştir. En küçük oğlunu Çanakkale'ye gönderdiği günü Kur'an-ı Kerim'in bir köşesine not düşen Şerif Dede her yıl çevre köylere haber verir ve gelenler cepheye giden gençlerin uğurlandığı çeşme başına toplanır, diz çöküp bir yıl boyunca çektikleri tespihlerin okudukları Kuran'ın duasını yaparlar. Gözyaşları içinde gerçekleşen bu olay adeta kaybettikleri evlatları için her yıl düzenlenen bir ayin şeklini almıştır.28

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Çanakkale ile ilgili anılara baktığınızda hepsinde bir hüzün ve gözyaşı seli insanı etkisi altına almaktadır. Ancak Türk milleti Çanakkale zaferiyle her zaman gurur duymuş ve orada savaşanları, geride bıraktıklarını aziz bilmiştir. Bugün dahi Türk insanı için Çanakkale Şehidi ya da Gazisi'nin torunu olmak övünç duyulacak bir hadise olmaya devam etmektedir. Bu sebeple Çanakkale Savaşı'nın Türk toplumu üzerindeki etkilerinin de halâ sürdüğünü söylemek yanlış olmasa gerektir.

4. Çanakkale Savaşı'nın Türk Edebiyatına Tesiri

Çanakkale savaşlarının tesirleri edebiyatçılar üzerinde de derin izler bırakmıştır. Milletlerin tarihlerini, düşüncelerini, estetik yönlerini daha doğrusu en geniş manada duygularını anlatmada önemli bir görevi yerine getiren sanatçıların, toplumu her yönden etkileyen Çanakkale savaşları karşısında da duyarsız kalması mümkün değildi. Hatta cephede olup bitenlerin halka daha iyi anlatılması için devlet tarafından bazı şair, yazar ve ressamlar 1915 Haziranı'nda savaşın henüz devam ettiği günlerde Çanakkale'ye götürülmüş; orada gördüklerini ve hissettiklerini halka ve gelecek nesillere aktarmaları istenmişti.

Bu geziye katılanlar sanatçılar şu isimlerden oluşuyordu: Ağaoğlu Ahmet, Ali Canip, Celâl Sahir, Çallı İbrahim (ressam), Enis Behiç (Koryürek), Hakkı Süha, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Hıfzı Tevfik, Mehmet Emin (Yurdakul), Muhittin (Tanin gazetesi yazarı), Nazmi Ziya (ressam), Orhan Seyfi (Orhon), Ömer Seyfettin, Selâhattin (Darüleytamlar müdürü), Yekta (bestekâr), Yusuf Razi Bey ve İbrahim Alâettin (Gövsa).

İsmi geçen sanatçıların her biri şahit oldukları manzaralardan derinden etkilenmişler ve eserlerinde Çanakkale Savaşı'nı işlemişlerdir. Bu savaşı konu alan eserlerin başında şiirler gelmektedir. Yukarıda isimleri geçenlerden birisi olan İbrahim Alâettin Gövsa, "Çanakkale İzleri" adını verdiği ve cephede gördüklerini şiir türünde anlatan eserini "Anafartalar'ın Müebbet Kahramanına" altbaşlığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya ithaf etmiştir.29 1918 yılında Yeni Mecmua'nın Çanakkale Savaşı üzerine yayınladığı özel sayısı, Çanakkale Savaşları hakkında edebi çalışmaların ilk görüldüğü yerlerden birisidir. Bu eserde devrin Osmanlı Padişahı Sultan Mehmed Reşad'a ait bir şiirden başka, Yahya Kemal, Ziya Gökalp, Midhat Cemal (Kuntay) gibi devrin önemli şairlerinin şiirleri yanısıra daha birçok şiir yer almaktadır.30

Elbette Çanakkale Savaşı'nı anlatan en güzel şiir, Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'ının Asım isimli bölümünde yer alan "Çanakkale Şehitlerine" isimli şiiridir.

Çanakkale'de savaşın devam ettiği sırada orada bulunmamasına rağmen, sanki gözleriyle görmüşçesine kaleme alınan bu şiir adeta savaşla özdeşleşmiş, gerek savaşın geçtiği cephelerde sonradan dikilen anıtların üzerine konularak gerekse her 18 Mart töreninde okunarak adeta herkes tarafından ezbere bilinen bir eser haline gelmiştir. Necmeddin Halil Onan'ın "Bir Yolcuya" isimli şiiri da en az Mehmet Akif'in ki kadar akıllarda yer etmiş ve Çanakkale sırtlarındaki tepelere kazınarak, boğazı geçen herkesin okuması sağlanmıştır. Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın "Çanakkale Şehitleri" isimli şiiri de hatırlanması gereken en güzel eserlerden biridir.

Bunlardan başka devrin gazete ve derilerinde pek şiir, deneme, inceleme bulunmaktadır. Bunlar hakkında incelemeler yapan Bekir Oğuzbaşaran, Behçet Kemal Çağlar, Enis Behiç Koryürek ve Zeki Ömer Defne gibi şairlerin eserlerini değerlendirmiştir.31 Çanakkale Savaşı'nın Türk edebiyatı üzerindeki tesirlerini inceleyen diğer bir yazar da İnci Enginün olmuştur. Enginün makalesinin yayınlandığı 1986 yılına kadar şiir, hikaye, anı ve romanlarda geçen Çanakkale savaşı konusunu ele aldığı yazısında, büyük bir devletin batışına sebep olan bütün bu savaşlar, aynı zamanda savaşanlara

da büyük bir savaş tecrübesi kazandırmış, cephedeki mevzii zaferler ve kahramanlık hikâyeleri, millete dayanma gücü vererek Milli Mücadele'nin kazanılmasına zemin hazırladığı görüşündedir.32

Çanakkale Savaşı'yla ilgili şiir alanında birçok eser bulunmasına rağmen, diğer edebi türlerdeki çalışmalar aynı oranda olmamıştır. Tiyatro eseri olarak ilk çalışma Abdülhak Hamîd Tarhan'a ait "Yadigâr-ı Harb"tir. Ayrıca Midhat Cemal Kuntay'ın "Çanakkale Hakkında Manzum Piyes" ve Lütfi Özdemir'in 2 perdelik "Çanakkale" isimli eserleri bulunmaktadır.33 Ayrıca 1991 yılında yayınlanan Zati Ürer'e ait "Çanakkale Ne Diyor" isimli bir piyes, bu sahadaki son eser olmuştur.34

Hikaye türünde Çanakkale Savaşı'nı bizzat gören Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı "Çanakkale'den Sonra", "Kaç Yerinden", "Bir Çocuk Aleko" ve "Müjde" isimleriyle dört çalışması mevcut olup, Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun "Sümbül Kokusu" isimli hikayesi de ilk akla gelenlerdir.

Roman alanında ise son yıllara kadar Çanakkale Savaşı'nı müstakil olarak ele alan bir eser yoktu. Bununla beraber Cumhuriyet dönemi tanınmış romancılarımızın eselerinde kahramanlar bir şekilde Çanakkale Savaşı ile ilgilendiriliyordu. Bunlara örnek olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "Yaban" romanındaki kahramanı bir kolunu Çanakkale Savaşı'nda kaybetmişti. Reşat Nuri'nin kahramanlarından birçoğu da Çanakkale'ye gitmişti. Halide Edip de Milli Mücadele'yi anlatan "Ateşten Gömlek" gibi romanlarını ve "Seyyid Onbaşı" gibi hikayelerini kaleme alırken, konularını hep Çanakkale Savaşı'yla bağlanmaktaydı. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın, Aka Gündüz'ün, Peyami Safa'nın ve diğer bazı yazarların eserlerinin içinde Çanakkale Savaşı'nın da yer aldığı I. Dünya Savaşı yıllarının cephe gerisi, maddî sıkıntılar ve onların yol açtığı ahlâk düşkünlüğü dile getirilir. Bu son derece önemli konu, bazı yazarların elinde bir duygu sömürüsünden öte gitmemiştir.35

Çanakkale Savaşı'nı romanın asıl konusu olarak ele alan ilk yazar ise M. Necati Sepetçioğlu olmuştur. "…ve Çanakkale" ana başlığı ile "Geldiler", "Gördüler", "Döndüler" isimleriyle üç cilt halinde 1990 yılında yayınlanan bu roman, yazarının da önsözünde ifade ettiği gibi, başlangıçta TRT'nin filme çekmesi amacıyla senaryo olarak yazılmış, ancak bu proje gerçekleşmeyince senaryo esas alınarak roman haline dönüştürülmüştür. Sepetçioğlu romanında savaşın yaşandığı yılların İstanbulu'ndan insan manzaraları vererek, savaşın bu insanları hangi yönlerde etkilediğini ele almaktadır. Ayrıca dönemin önemli şahsiyetlerine ve olaylarına tarihi gerçeklere bağlı kalınarak bilgiler verilmesine rağmen roman Çanakkale Savaşı'na daha çok duygusal açıdan bakışıyla ön plana çıkmaktadır.36

1998 yılında ise Çanakkale Savaşı'nı konu edinen iki roman yayınlanmıştır. İlki Sezen Özol'a ait "Çanakkale Askeri'ne Rütbe Gerekmez" isimli eserdir. Özol bu çalışmasında Balıkesir yöresinden Çanakkale Savaşı'na katılan kendi akrabalarının anılarından yararlanarak "Kanlı Sırt" cephesinde geçen olayları anlatmaktadır.37 1998 yılında yayınlanan diğer eser Mehmet Niyazi Özdemir'e ait "Çanakkale Mahşeri" isimli roman olmuştur. Bu kitabında yazar iki oğlunu başka cephelerde yitirmiş Oğuz amca ile oğlu Mustafa'nın Çanakkale cephesinde birleşmeleri çerçevesinde neredeyse savaşın bütün yönleri üzerinde durmaktadır. Bu sebeple roman, zaman zaman bir tarih kitabı kadar bilgilerle doldurulduğu halde kimi zaman da insanda bir duygu çoşkunluğu yaratacak seviyeye ulaşmaktadır.38

2001 yılında Remzi Kitabevi'nin yayınları arasında çıkan iki kitap, Çanakkale Savaşı üzerine son edebi çalışmalar olmuştur. Necati İnceoğlu'nun "Siper Mektupları" adını taşıyan çalışması adından da anlaşılacağı gibi bir romandan daha çok Çanakkale'de savaşmış yerli ve yabancı askerlerin mektuplarını edebi dille kurgulanmış bir kitap halindedir.39 Aynı yayınevinden çıkan Buket Uzunuer'in "Uzun Beyaz Bulut-Gelibolu" isimli kitabı ise Çanakkale Savaşı'nı konu edinen Türk edebiyatındaki son roman olmuştur.Yazar bu eserinde dedesi arayan bir Yeni Zelandalı kadının Çanakkale'ye gelerek geçmişe ait izler aramasını ve bu arada Çanakkale'nin bir köyünde rastladığı yaşlı Beyaz Nine ile ortak yönlerini hikaye etmektedir. Bu arada yazar, tarihi bilgileri romanına ustaca serpiştirmiş, ancak olaylar gerçekte olduğundan farklı, daha ziyade yazarın zihninde kurguladığı biçimde verilmiştir.40

Edebiyatın bir dalı olarak görülen folklor araştırmalarında da Çanakkale Savaşı'nın izlerine rastlanır. Türk halkının benliğinde canlı olarak yaşayan savaşla ilgili hatıralar zaman içinde form değiştirerek birer destan veya menkıbe haline gelmiştir. Bu menkıbeler incelendiğinde savaşın hemen hemen her safhasıyla ilgili örneklere rastlamak mümkündür. Seyyid Onbaşı'nın 276 kiloluk top mermisini kaldırışı, Cevat Paşa'nın rüyası ve şehitlerin ölümsüzlüğü gibi hikayeler halk arasında her zaman canlılığını korumuştur. "Kanlı Sırt", "Bomba Sırtı" "Kemal Yeri" gibi cephelerdeki yer adlarının burada cereyan eden hadiselere göre verilmesi de tamamıyla savaşın getirdiği bir gerçekliktir. Bunların dışında Çanakkale Savaşı ile bağlantılı olarak ağaçlar, kuşlar, Hızır-İlyas söylenceleri etrafında gelişen bir çok menkıbe, savaşın halk kültürüne kattığı değerler olarak yaşamaya devam etmektedir.41

Çanakkale Savaşı ile ilgili olarak bugüne kadar birçok eser yayınlanmıştır. Bunlar hatıralar, incelemeler geniş bir yer tutmaktadır. Üstelik bunlar sadece Türklerin yayınlarıyla sınırlı olmayıp, savaşa katılan diğer ulusların da bu konu üzerinde bir hayli çalışması bulunmaktadır. Etkilerinin büyüklüğü ölçüsünde her millet kendi kültüründe Çanakkale Savaşı'nın anılarını yaşatmakta ve her türde eserler vermeye devam etmektedir. Çanakkale Savaşı hakkında yapılan yayınlar hakkında Hüseyin Yıldırım'ın çalışması önemli bir rehber niteliğindedir.42 Yalnız bu çalışmada edebi türdeki eserlere fazla yer verilmediği görülmektedir. Bu yüzden araştırmacıların faydalanması amacıyla sahasındaki bu tek eserin güncellenmesi de bir zorunluluk olarak durmaktadır.

Edebiyat bir milletin hafızası gibidir. Bu yönüyle bakıldığında Çanakkale Savaşı üzerinde yazılanlar, o günleri, gelecek nesillerin zihninde canlı tutmuş, vatan, bayrak, din gibi ortak manevi değerlerin korunmasına yardımcı olmuştur. Hatta savaşın geçtiği 1915 yılının hemen ardından yazılan farklı türlerdeki eserler, Türk askerinin kahramanlığını vurgulayarak hem askerlere hem bütün Türk halkına moral vermiş, bütün yokluklara rağmen Milli Mücadele'deki kazanılmasını sağlamıştır. Şimdiye kadar bu alanda yapılanlar önemli bir boşluğu doldurmuşsa da, özellikle tiyatro, hikaye, roman gibi edebi türlerdeki eserlerin bu savaşın önemine nisbetle sayıca az olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle Türk sinemasının bu konuyu işleyen hiçbir eseri bulunmamaktadır. Bu sebeple Türkiye'nin bağımsızlığının ve manevi değerlerinin korunmasında Çanakkale Savaşı tarihi olduğu kadar edebi olarak da önemli ve saygın bir konu olmaya devam edecektir.

DİPNOTLAR

1 18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşı'nda Bouvet zırhlısının batırılışı.

2 Çanakkale Savaşı.

3 Çanakkale Gazisi Selahattin Altıntoprak (Manisa-Turgutlu, 1891-1967). Kendisine bağlanan harp mağlûlü aylığını almayıp hayatı çiftçilik yaparak sürdürmüştür.

4 1915'de Çanakkale ziyaretine katılan Türk sanatçılarının isimleri ve imzaları.

1 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekatı, 1., 2. ve 3. Kitapların Özetlenmiş Tarihi, Ankara 1997, s. 250.

2 İhsan Yurdoğlu, "Çanakkale Zaferi", Aylık Ansiklopedi cilt: 1, İstanbul 1945, s. 336.

3 Carl Mühlman, Çanakkale Savaşı, İstanbul 1998, s. 34-35.

4 İsmet Görgülü, "Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 10/28, Ankara 1994, s. 105-135.

5 Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s. 251.

6 T. C. Genelkurmay Balkanlığı, Çanakkale Muharebeleri Harp Tarihi Broşürü, Ankara 1997, s. 42.

7 Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, İstanbul 1999, s. 134.

8 Milliyet, "İşte Tarihi Gerçek", 19 Mart 2000.

9 Sabah, "Hangi Sayı Doğru?", 21 Mart 2000.

10 Zaman, "Asrın Hatası (!)", 27 Mart 2000.

11 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekatı, 1. Kitap, Ankara 1993, T. C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları. s. 289.

12 A. Thomazi, Çanakkale Deniz Savaşı, (çeviren: Hüseyin Işık), Ankara 1997, s. 131.

13 Nihal Atsız, Çanakkale'ye Yürüyüş, İstanbul 1992, s. 60.

14 H. Cemal, Ulu Cenk, İstanbul 1982, s. 42.

15 Mithat Sertoğlu, "Çanakkale Harbleri ve Zaferi", Resimli Tarih Mecmuası, 6/72, İstanbul 1955, s. 4254.

16 Fahir Armaoğlu, “Çanakkale Muharebeleri’nin Rusya Üzerindeki Etkisi”, Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Sempozyumu, Ankara 1993, s. 7-29.

17 Mustafa Safran, “Bir Kahramanın Doğuşu, Çanakkale Savaşları ve Sonuçları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, X/30, s. 576.

18 Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekatı, 1. Kitap, Ankara 1993, T. C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları. s. 288-289.

19 Münim Mustafa, Cepheden Cepheye, İstanbul 1998, s. 138-139.

20 Bu mülakatlar daha sonra ayrı bir kitap haline dönüştürülerek basılmıştır. Ruşen Eşref Ünaydın, Çanakkale Hakkında Dediler ki, Ankara 1990.

21 Zekeriya Özdemir, Körfezdeki Zümrüt Havran, İzmir 1998, s. 60-61.

22 Mehmet İhsan Gençcan, Çanakkale Savaşları ve Menkıbeler, İstanbul 1994, 99-102.

23 Ali Galip Gençoğlu, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Ankara 1998, s. 134.

24 Bu bilgi Çanakkale Gazisi Selahattin Altıntoprak’ın kızı Kadriye Altıntoprak’la yapılan özel mülakatta derlenmiştir, (15. 11. 2001).

25 Zaman, “Son Gaziye Vefasızlık”, 22. 03. 2000.

26 H. Cemal, a.g.e., s. 81.

27 Niyazi Berkes, Unutulan Yıllar, İstanbul 1997, s. 91.

28 Aydın Ayhan, “Anılarla Çanakkale”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul 1995, Sayı: 99, s. 13-17.

29 İbrahim Alâettin Gövsa, Çanakkale İzleri, Ankara 1989.

30 “Yeni Mecmua”nın bu özel sayısının yayınlanışıyla ilgili olarak derginin üzerinde herhangi bir tarih bulunmamakla beraber, bazı yazıların altında bulunan tarihlerden 1918 yılında yayınlandığı kabul edilmektedir. Bu eser daha sonra Çanakkale 18 Mart Üniversitesi tarafından yeni harflere çevrilerek yayınlanmıştır. Bkz. Çanakkale, (Yayına hazırlayan Abdurrahman Güzel), Çanakkale 1996.

31 Bekir Oğuzbaşaran, “Edebiyatımızda Çanakkale 1-2”, Türk Edebiyatı Dergisi, Sayı: 222, 223. Mart-Nisan 1992.

32 İnci Enginün, “Çanakkale Zaferinin Edebiyatımıza Aksi”, Türklük Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, 1986, s. 111-129.

33 İnci Enginün, a.g.m., s. 117-118.

34 Zati Ürer, Çanakkale Ne Diyor?, İstanbul 1991.

35 İnci Enginün, a.g.m., s. 11-129.

36 Mustafa Necati Sepetçioğlu. ve Çanakkale-Geldiler, Gördüler, Döndüler, İstanbul 1990, Akran Yayıncılık.

37 Sezen Özol, Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez, İstanbul 1998, Kastaş Yayınları.

38 Mehmed Niyazi, Çanakkale Mahşeri, İstanbul 1998, Ötügen Yayınları.

39 Necati İnceoğlu, Siper Mektupları, İstanbul 2001, Remzi Kitabevi.

40 Buket Uzuner, Uzun Beyaz Bulut Gelibolu, İstanbul 2001, Remzi Kitabevi.

41 Ali Yakıcı, "Çanakkale Savaşları Çevresinde Oluşan Menkıbelerin Türk Folkloru İçindeki Yeri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 10/30, Ankara 1994, s. 599-608.

42 Hüseyin Yıldırım, Çanakkale Savaşları Bibliyografyası, T. C. Genkur. Bşk. lığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara 1995.

KAYNAKLAR

ARMAOĞLU, Fahir, "Çanakkale Muharebeleri'nin Rusya Üzerindeki Etkisi", Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Sempozyumu, Ankara 1993, s. 7-29.

ATSIZ, Nihal, Çanakkale'ye Yürüyüş, İstanbul 1992.

AYHAN, Aydın, "Anılarla Çanakkale", Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul 1995, Sayı: 99, s. 13-17.

BERKES, Niyazi, Unutulan Yıllar, İstanbul 1997.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekatı, 1. Kitap, Ankara 1993, T. C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekatı1., 2. ve 3. Kitapların Özetlenmiş Tarihi, Ankara 1997, T. C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.

Çanakkale Muharebeleri Harp Tarihi Broşürü, Ankara 1997, T. C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.

Çanakkale, (Yayına hazırlayan Abdurrahman Güzel), Çanakkale 1996. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yayınları.

ENGİNÜN, İnci, "Çanakkale Zaferinin Edebiyatımıza Aksi", Türklük Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, 1986, s. 111-129.

GENÇCAN, Mehmet İhsan, Çanakkale Savaşları ve Menkıbeler, İstanbul 1994.

GENÇOĞLU, Ali Galip, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Ankara 1998.

GÖRGÜLÜ, İsmet, "Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 10/28, Ankara 1994, s. 105-135.

GÖVSA, İbrahim Alâettin, Çanakkale İzleri Anafartalar'ın Müebbet Kahramanına, Ankara 1989, Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

H. Cemal, Ulu Cenk, İstanbul 1982. Tercüman Yayınları.

İNCEOĞLU, Necati, Siper Mektupları, İstanbul 2001, Remzi Kitabevi.

Milliyet, "İşte Tarihi Gerçek", 19 Mart 2000.

MÜHLMAN, Carl, Çanakkale Savaşı, İstanbul 1998. Timaş Yayınları.

Münim Mustafa, Cepheden Cepheye, İstanbul 1998.

NİYAZİ, Mehmed, Çanakkale Mahşeri, İstanbul 1998, Ötügen Yayınları.

NİYAZİ, Mehmet, "Asrın Hatası (!)", Zaman, 27 Mart 2000.

OĞUZBAŞARAN, Bekir, "Edebiyatımızda Çanakkale 1-2", Türk Edebiyatı Dergisi, Sayı: 222, 223. Mart-Nisan 1992.

ÖZDEMİR, Zekeriya, Körfezdeki Zümrüt Havran, İzmir 1998.

ÖZOL Sezen, Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez, İstanbul 1998, Kastaş Yayınları.

Sabah, "Hangi Sayı Doğru?", 21 Mart 2000.

SAFRAN, Mustafa, "Bir Kahramanın Doğuşu, Çanakkale Savaşları ve Sonuçları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, X/30, Ankara 1994.

SANDERS, Liman von, Türkiye'de Beş Yıl I, İstanbul 1999, Cumhuriyet Yayınları.

Selahattin Altıntoprak'ın kızı Kadriye Altıntoprak ile yapılan özel mülakat, (15. 11. 2001).

SEPETÇİOĞLU, Mustafa Necati…ve Çanakkale-Geldiler, Gördüler, Döndüler, İstanbul 1990, Akran Yayıncılık.

SERTOĞLU, Mithat, “Çanakkale Harbleri ve Zaferi”, Resimli Tarih Mecmuası, 6/72, İstanbul 1955.

THOMAZİ, A., Çanakkale Deniz Savaşı, (çeviren: Hüseyin Işık), Ankara 1997. T. C. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.

UZUNER, Buket, Uzun Beyaz Bulut Gelibolu, İstanbul 2001, Remzi Kitabevi.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, Çanakkale Hakkında Dediler ki, Ankara 1990, Türk Tarih Kurumu.

ÜRER, Zati, Çanakkale Ne Diyor?, İstanbul 1991, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

YAKICI, Ali, “Çanakkale Savaşları Çevresinde Oluşan Menkıbelerin Türk Folkloru İçindeki Yeri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 10/30, Ankara 1994, s. 599-608.

YILDIRIM, Hüseyin, Çanakkale Savaşları Bibliyografyası, Ankara 1995, T. C. Genel Kurmay Başkanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları.

YURDOĞLU, İhsan, “Çanakkale Zaferi”, Aylık Ansiklopedi cilt: 1, İstanbul 1945.

Zaman, “Son Gaziye Vefasızlık”, 22. 03. 2000.

Çanakkale Savaşında Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Çolak [s.377-383]

Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bilindiği gibi, Çanakkale Muharebeleri gerek cereyan şekli ve gerekse sonuçları bakımından sadece Birinci Dünya Savaşı'nın değil, Dünya harp tarihinin önemli olaylarından biridir. Bu muharebelerin cereyan şekline baktığımızda, kara ve deniz kuvvetlerinin müşterek taarruzu bakımından o zamana kadar Dünya tarihinde benzerine rastlamadığımız muharebelerden biri olduğunu görürüz. Sonuçları açısından ise, İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'nı geçememeleri, başta Rus Çarlığı olmak üzere Birinci Dünya Savaşı'na katılmış bütün taraflar üzerinde askeri, siyasi, stratejik, psikolojik ve ekonomik etkileri olmuştur.

Ocak 1915 başlarında zor durumda olan Rusya'nın müttefiklerinden yardım istemesi üzerine İtilaf Devletleri Londra'da, Çanakkale ve İstanbul'a yönelik taarruz kararı almışlardı. Bunun üzerine, İngiltere ve Fransa Çanakkale önlerine yığınak yapmaya başlamışlardı. Amaçları ise, Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak, Boğazlar yolu ile Rusya'ya yardım ulaştırmak ve Orta Avrupa'da bulunan Alman-Avusturya ordularını arkadan çevirmekti.1

O günün en modern silâhları ile donatılmış yedi büyük savaş gemisi, birçok torpido ve muhribden oluşan İngiliz filosu ile dört Fransız savaş gemisi 18 Mart 1915'te Çanakkale Boğazı'na girerek Türk tabyalarını topa tuttu. Altı ile sekiz gemilik ikinci bir İngiliz filosu ise Boğazın girişinde bırakılmıştı. Aynı günün akşamına doğru, Türk topçusunun isabetli atışları sonucu 10 ile 12 kadar İngiliz-Fransız gemisi ya batırıldı ya da saf dışı bırakıldı.2 Düşman filosu bu ağır kayıp üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. Türk topçusunun bu muazzam zaferi Çanakkale Muharebelerinin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Zira düşman bundan sonra denizden karaya çıkarma yaparak kara ve deniz savaşlarını beraber yürütüp İstanbul'a ulaşmayı hedefleyecektir.3

Nitekim, 25 Nisan sabahı saat 05.00'ten itibaren, sekiz buçuk ay sürecek olan ve iki taraftan 750 bin insanın katıldığı Çanakkale Muharebeleri, donanma desteğindeki İtilaf Devletleri askerlerinin Gelibolu'ya çıkışları4 ile yeni bir safhaya girerek devam edecektir.

Bu araştırmamızın ana amacı, Alman İmparatorluğu'nun, Çanakkale Muharebeleri esnasında zor durumda olan müttefiki Osmanlı Devleti'ne cephane yardımı sağlama çabaları ve bunun sebepleri üzerinde durmak olduğundan, Çanakkale Muharebelerinin seyrine ve onun dünya tarihindeki yerine burada detaylı olarak girilmeyecek; ancak konumuz çerçevesinde, yeri geldikçe değinilecektir. Burada değerlendirmeye tabi tutulan temel kaynaklar ise, Berlin Eyalet Arşivi'nden (Bundesarchiv) temin ettiğimiz belgeler olacaktır.

Alman İmparotorluğu ve Çanakkale Muharebeleri

Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile yapmış olduğu gizli ittifak andlaşması ile Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri tarafında savaşa gireceğini resmen kabul ediyordu.5 Nitekim 29 Ekim 1914'de Osmanlı Donanmasının Karadeniz'deki Rus limanları, Sivastopol, Odesa ve Novoroski'yi bombalaması sonucu da fiilen savaşa katılmış oluyordu. Bunun üzerine İngilizler, Ege Denizi'ndeki Limni, Gökçeada, Bozcaada ve Semadirek adalarını zapt ederek, ileride Çanakkale'ye karşı girişilecek bir harekât için Limni adasındaki Mondros Körfezi'ni donanmaları için üs olarak hazırladılar.

Esasen Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri safında savaşa gireceğinin belli olması üzerine, İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'nı zorlayarak İstanbul'u zapt etmek isteyeceklerini, Alman Genel Karargâhı tahmin edebiliyor ve endişeleniyordu. Almanlar böyle bir durumun aynı şekilde Türk müttefiklerini de endişelendirdiğini düşünüyorlardı. Bu sebeple 27 Eylül 1914'te -daha Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmeden- Alman Genel Karargâhının bir sorusu üzerine Liman von Sanders:6 "İstanbul'daki askeri makamların Çanakkale Boğazı'nın tehlikeli durumda olmasından dolayı korku içinde bulundukları haberi tamamen asılsızdır. Buna karşı gereken tedbirler alınmıştır"7 cevabını vermekteydi.

Her ne kadar Alman İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Askeri Komisyon Başkanı "gereken tedbirler alınmıştır" dese de, bu tedbirlerin ancak Osmanlı Devleti'nin imkanları dahilinde ve kısıtlı olduğu muhakkaktır. Zira, iyi donatılmış ve dönemin modern silahlarına sahip düşman kuvvetleri Çanakkale önlerine yığınak yapmaya başladıklarında Osmanlı birlikleri cephane kıtlığı çekiyorlardı. Yine Liman von Sanders'e göre: "...Piyade cephanesi yeter derecede sağlanabiliyordu, ama topçu cephanesi başlangıçtan beri çok azdı. O sıralarda Türkiye'de topçu cephanesi yapan fabrikalar bulunmadığı gibi, tarafsız memleketlerde kendi arazileri üzerinden Alman cephanesi sevkine müsaade etmiyorlardı. Bu sebeple, daha ilk günlerden itibaren Türk topçusu cephane harcamaktan kaçınıyordu. Karşı tarafın alabildiğine ve hesapsız harcamasına karşı, Türklerin bu yoksunluğunun nasıl güçlük yarattığı kolayca anlaşılır."8

Bu cephane kıtlığının yanı sıra Osmanlı Devleti'nde teknik personel yetersizliği de göze çarpmaktadır. Nitekim Çanakkale Muharebelerinin başlamasına müteakip, Mayıs 1915'te yine Liman von Sanders, eğitilmiş 200 istihkamcının acil olarak Çanakkale'ye gönderilmesini Alman makamlarından talep ediyordu.9 Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Çanakkale'yi Alman veya Avusturya-Macaristan yardımı olmadan savunamayacağı sadece İstanbul'da değil, Berlin ve Viyana'daki diplomatik ve ekonomik çevreleri tarafından dile getiriliyordu. Biz önce Alman İmparatorluğu siyasi ve askeri çevreleri tarafından dile getirilen endişeler, yardım istekleri ve beklentilerini belirttikten sonra, aynı müttefikin ekonomi çevrelerinin bu konudaki istekleri üzerinde duracağız.

1. Alman Siyasi ve Ekonomi Çevrelerinin Yardım Gayretleri

Alman İmparatorluk Meclisi (Reichstag) Üyesi Bassermann, 24 Mart 1915'de Alman Şansölyesi (Reichskanzler) Dr. Bethmann Hollweg'e yazdığı bir raporunda, Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi

ile görüştüğünü belirterek, Büyükelçinin Çanakkale Muharebeleri konusundaki düşüncelerini şu sözler ile özetlemekteydi: ..."Türkiye, bu zorlu savaşa Almanya'nın gücüne güvenerek girdi. Cephane sıkıntısı çektiğimiz şu günlerde Almanya'nın bize yardım konusunda ne yapabileceğini hep birlikte göreceğiz..."10 Aynı raporun devamında Bassermann, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne cephane yardımı yapabilmenin bir yolunu mutlaka bulması gerektiğini ve bu yardımın gerekçelerini de Şansölyeye yazmaktaydı.

Aslında Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne cephane yardımı yapabileceği konusunda karamsar idi. Bundan dolayı da Bassermann'a "...Türkiye, bu zorlu savaşa Almanya'nın gücüne güvenerek girdi..." ifadesiyle bir taraftan Osmanlı Devleti'nin yardım beklentisini dile getirirken, diğer taraftan da sitem ediyordu. Zira Alman yardımına güvenerek, Sırbistan'a savaş açmış olan müttefik Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanya'dan beklediği yardımı alamamış ve bundan dolayı da Sırbistan ordusunu mağlûp edip bu ülkeye hakim olamamıştı. Bu durum Alman silah ve teknik yardımına ihtiyacı olan Osmanlı Devleti için hem kötü bir örnek, hem de Osmanlı Devleti ile Almanya arasında doğrudan bir demiryolu ve karayolu bağlantısının kurulmasına engel oluyordu. Yine aynı durum Almanya'ya da zarar veriyordu. Zira, Birinci Dünya Savaşı'nı bir "Dünya Gücü" (Weltmacht) olmak için başlatmış olan Almanya'nın Sırbistan Cephesi'nde Avusturya-Macaristan'a yeterli yardımı yapamaması, "güçlü" Alman İmparatorluğu imajının zedelenmesine yol açıyordu.

Bu nedenlerden dolayı Büyükelçi bir taraftan Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yukarıda belirttiğimiz sakıncaları bertaraf etmek için yardım etmek zorunda olduğunu belirtirken bir taraftan da Almanya'nın bu yardımı yapabileceğinden şüpheleniyordu. Zira Almanlar, Rusları Doğu Cephesinde henüz kesin mağlûp etmemiş ve Osmanlı Devleti ile doğrudan demiryolu ve karayolu bağlantısı kuramamışlardı. Bu durumda Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ne kısa bir süre içerisinde yardım gönderebilmesi zayıf bir ihtimaldi. Nitekim Büyükelçinin bu endişesindeki haklılığını, 30 Mart 1915 tarihinde Alman Şansölyesi Dr. Bethmann Hollweg'in, Bassermann'a yazdığı cevapta görüyoruz. Alman Şansölyesi, Çanakkale Muharebelerinde Türkiye'nin en büyük probleminin cephane kıtlığı olduğundan haberleri bulunduğunu, ancak bu problemi gidermek için girişilen bütün çabaların sonuçsuz kaldığını belirtmekteydi; Sırbistan'a karşı Avusturya-Macaristan'ın başlatmış olduğu taarruz başarısız olmuş, Romanya üzerinden silâh naklini sağlamak için yapılan diplomatik görüşmeler ise sonuçsuz kalmıştı.11 Şansölyeye göre, Türkiye'ye cephane yardımını sağlayabilmek için geriye tek bir yol kalmıştı: "...O da yeniden zor kullanarak Sırbistan Ordusunu mağlûp etmekti..." Bu konuda karar verecek merci ise, Alman Orduları Yüksek Komutanlığı (Oberste Heeresleitung) idi. Bu meselenin politik önemi hakkında askeri makamlar bilgilendirilmişti.12 Böylece Şansölye gayet diplomatik bir dil ile Osmanlı Devleti'ne cephane yardımının yapılabilmesi için Sırbistan yolunun açılması gerektiğini ve buna da askeri makamların karar vereceklerini belirterek çözüm üretmek yerine sorumluluğu üzerinden atmakta ve şu aşamada yapılabilecek bir şeyin olmadığını belirtmekteydi.

Temmuz ayının ikinci yarısında, İtilaf Devletlerinin Çanakkale'ye büyük bir çıkarma yapmaya hazırlandıkları haberleri karşısında, Alman askeri makamların Sırbistan yolunu açmak için herhangi bir girişimde bulunmadıklarını gören Alman İmparatorluk Meclisi'nin bir başka nüfuzlu üyesi Erzberger13 ise, Çanakkale'de cephane sıkıntısı çeken Osmanlı Devleti'ne yardım konusunda askeri makamları harekete geçirmesi için, 26 Temmuz 1915'te, bu defa doğrudan Alman İmparatorundan (Kaiser) yardım istiyordu. Erzberger'e göre:

"...Alman Orduları tarihte benzeri görülmemiş başarılar elde ettiler. Anavatanımızın (Almanya) hemen hemen tamamını düşman tehlikesinden kurtardık ve düşmandan önemli topraklar elde ettik. Politik açıdan sadece zayıf bir noktamız bulunmaktadır: O da cephane eksikliği sonucu Çanakkale'nin teslim olmak zorunda kalmasıdır. Çanakkale'den sonra İstanbul teslim olacak ve bu da Türkiye'nin savaştan çekilmesi anlamına gelecektir. Bunun sonuçları uzun vadede çok ağır olacaktır. Rusya Büyük Petro'nun (Deli) vasiyetini yerine getirecek; Ayasofya'ya haç işaretini dikecek ve kutsal şehirlere sahip olacaktır. Yine Rusya müttefiklerinden cephane ve yiyecek yardımı alarak yeni bir ordu teşkil edebilecektir. Bu da bizim şimdiye kadar Rusya karşısında kazandığımız bütün zaferlerin boşa gitmesi demek olacaktır... (Bu nedenlerle) Sırbistan yolu mutlaka açılmalı ve Osmanlı Devleti'ne gerekli cephane yardımı sağlanmalıdır".14

Bu satırlardan da anlaşılacağı gibi, Erzberger Çanakkale Cephesine yardım edilmesini Almanya'nın bir iç meselesi gibi telakki etmekte ve bunu Almanya'nın "prestiji" için gerekli görmekteydi. Bir çok Alman siyasetçisi gibi o da yardım edilmediği takdirde İstanbul'un düşebileceğinden endişe ediyordu. Erzberger'in bu raporundan beş gün önce, 21 Temmuz 1915'te Bassermann ve dört arkadaşı tarafından Alman Şansölyesine sunulan bir başka raporda da, aynı düşünceler belirtilerek Türkiye'ye cephane naklinin yapılabilmesi için, yine Sırbistan yolunun açılması gereği üzerinde duruluyordu.15

Sırbistan yolunun açılması meselesine geçmeden önce, Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ne Çanakkale Savaşları'nda yardım etmesi gerektiğini ısrarla vurgulayan Alman politikacılarının, bu ısrarlarının nedenleri ve dolayısıyla Alman İmparatorluğu'nun Çanakkale'de zor durumda olan Osmanlı Devleti'ne yardım etmekteki çıkarları üzerinde durulması gerektiği kanaatindeyiz.

Yukarıda zaman zaman değindiğimiz gibi, Alman siyasi yetkililerine göre, İtilaf Devletlerinin Çanakkale'yi geçmeleri, İstanbul'un tehlikeye düşmesi ve hatta İtilaf Devletleri tarafından işgali anlamına geliyordu.16 İstanbul'un işgali ile birlikte Osmanlı Devleti bu savaşa daha fazla devam edemeyecek ve İtilaf Devletleri ile barış imzalayarak savaştan çekilmek zorunda kalacaktı. Bu da Alman İmparatorluğu'nun Doğu17 ve İslam politikalarının18 iflası, İngiltere'yi sömürgelerinde vurma çabalarının sonu, dolayısıyla Doğu'yu İngiltere'ye teslim etmek anlamına geliyordu. Zira Almanya'ya göre Doğu ülkelerinin anahtarı Osmanlı Devleti idi. Ayrıca Çanakkale Savaşları devam ederken hâlâ tarafsız olan diğer devletlerin -Bulgaristan ve Romanya- bu savaşlarda müttefiki Osmanlı Devleti'ne yardım edebilecek güçte olmayan bir Alman İmparatorluğu görmeleri, Dünya Gücü olmaya çalışan

Almanya'nın bu devletler nezdindeki prestijini düşürecekti. Öte yandan Almanya, Osmanlı Devletine silâh yardımını gerçekleştiremediği takdirde, kendi halkı arasında mevcut olan güçlü Alman İmparatorluğu inancını da sarsmış olacaktı.

Bunların yanı sıra Bassermann'a göre, Almanya'nın yardımı ile Çanakkale'de muzaffer olmuş bir Osmanlı Devleti, aynı yıl içerisinde (1915) Mısır'da İngilizlere karşı da zafer kazanacak ve böylece "İngiltere Doğu'da kalbinden vurulmuş ve bu savaşın en önemli amaçlarından biri gerçekleşmiş olacaktı. Bu başarılardan sonra İslam ülkeleri Halifenin cihat ilanına dayanarak düşmanlarımıza karşı ayaklanacaklardı."19 Aksi takdirde, Çanakkale'de mağlûp olmuş ve savaş dışı kalmış bir Osmanlı Devleti'nin, Almanya'ya faturası ağır olacaktı. Bu durumda Almanya'nın neler kaybedeceğini, düşmanlarının ise neler kazanacaklarını Basserman ve dört arkadaşı 21 Temmuz 1915 tarihli raporlarında yazmaktaydılar. Bu rapora göre:.

"...Çanakkale ve İstanbul'un düşmesi Türkiye'nin mağlubiyeti, Almanya'nın ise politik ve askeri açıdan zayıf düşmesi demektir. Böyle bir durum Almanya için telafisi mümkün olmayan zararlar açacaktır. Bu zararlar ne bu savaşın diğer cephelerinde kazanılacak zaferler ile ne de savaş sonunda imzalanacak barış andlaşması ile telafi edilebilir..."20

Burada söz konusu edilen telafisi mümkün olmayan zarar Almanya'nın politik imaj kaybı zararıdır. Almanya dünya devletleri önünde müttefikine yardım edemeyen zayıf bir devlet olarak algılanacaktır. Almanya'nın ezeli düşmanı Rusya ise Çanakkale'nin düşmesi ile en kârlı çıkacak olan ülke olacaktır. Nitekim boğazların İtilaf Devletlerinin eline geçmesiyle, Doğu Cephesinde Almanlara karşı zor durumda olan Rusya'ya, İtilaf Devletleri savaş malzemesi ulaştırabilecekler, Ruslar Almanlara karşı zafer için tekrar ümitlenebileceklerdi. Ayrıca Rusların son bir kaç yüzyıldır Osmanlı Devleti ile yaptıkları her savaşta hedefleri arasına koydukları İstanbul, böylece Rusların işgaline uğrayacaktı.21 Öte yandan Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ile İngiltere, Mısır ve Hindistan'daki çıkarlarının tehlikede olmadığını görerek, Mısır Cephesinden Batı Cephelerine asker kaydırabilecekti. Henüz tarafsız olan Balkan devletleri ise Rusya'nın yanında yer alacak, böylece hem Almanya Doğu Cephesi için daha fazla asker ayırmak zorunda kalacak, hem de Avusturya-Macaristan sonsuz bir tehlike ile karşı karşıya kalacaktı.

Bassermann ve arkadaşlarına göre İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'yi geçmeleri durumunda en önemli gelişme dış dünyada olacaktı; Türkiye'nin mağlûp olmasının gerekçesi bütün dünyada -İngiliz propagandasının da yardımıyla- Alman İmparatorluğu'nun gerekli yardımı edememesine bağlanacak ve bu durumda, bizzat Alman İmparatorunun yıllardır kazanmaya çalıştığı Müslüman halkların güçlü Almanya'ya olan güveni sarsılacak ve hatta İngilizlerin dağıtacakları altın ve paralar sayesinde, Müslüman halkların Alman İmparatorluğu'na karşı olan sempatisi antipatiye dönüşecektir. Başka bir ifade ile bu halkların gözünde Alman İmparatorluğu, onun gücüne güvenerek bu savaşa girmiş Türkiye'ye yardım edememiş, onu yüzüstü bırakmış, zayıf bir devlet konumuna düşecektir.

Erzberger'de doğrudan İmparatora yazdığı raporunda, yukarıda verdiğimiz Bassermann ve arkadaşlarının düşüncelerine yakın kendi görüşlerini aktardıktan sonra, Alman imparatorunun dikkatini başka bir yöne daha çekiyordu. Erzberger'e göre, İtilaf donanmasının Çanakkale'yi geçmesi ve Osmanlı Devleti'nin yıkılması, Alman İmparatorluğu'nu sadece dışarıda değil, içeride de, kendi halkına karşı, telafisi mümkün olmayan bir prestij kaybına uğratacaktır. Daha da kötüsü, Osmanlı Devleti'nin bu savaşta saf dışı kalması durumunda savaş uzayacak, uzayan savaşı finanse etmek için yeni vergiler konacak, böylece Alman halkının dayanma sınırı zorlanacaktı. Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle birlikte, Alman halkının büyük bir kısmı bu savaşı kaybedilmiş olarak görecekti.22 İtilaf Devletleri psikolojik bir üstünlük elde edeceklerdi.

Alman ekonomi çevreleri de siyasi çevrelerden farklı düşünmüyorlardı. Alman endüstri ve tarım derneklerinin, Alman Şansölyesi Bethmann-Hollweg'e sunulmak üzere 20 Temmuz 1915'de ortaklaşa hazırladıkları raporda, siyasi çevrelerin kaygı ve endişeleri aynen aktarılmış; buna ek olarak, Çanakkale Muharebelerinde yenilmiş ve İstanbul'u İtilaf Devletlerine bırakmak zorunda kalmış bir Osmanlı Devleti'nin, Alman ekonomisindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Bu Alman ekonomi çevrelerine göre:

"Osmanlı Devleti'nin bu savaşta Almanya yanında yer alması, Alman diplomasisinin başarılı çalışmaları sonunda mümkün olmuştu. Şimdi Osmanlı Devleti'ne cephane yardımında bulunmamakla bu başarı ortadan kaldırılacağı gibi, Doğudaki yüzbinlerce Müslümanın sempatisini kazanmak için yıllardır harcanan emek ve paralar da boşa gidecektir. Ayrıca Almanya'nın deniz aşırı ülkelere mal satmak için, bu savaştan sonra da düşmanla mücadele etmek zorunda kalacağı muhakkaktır. Almanya düşmanlarının etkili olduğu bölgelere, ya buralar yöneticilerinin çıkarmış olduğu kanunlar sayesinde, ya da bu bölge halklarının Alman İmparatorluğu'na karşı duydukları nefretten dolayı - Alman mallarını boykot etmeleri sonucu- mal satamıyordu. Alman ekonomi çevreleri, bu bölgelerdeki kayıplarını, Anadolu'ya ve Doğu'daki Müslüman halkların yaşadıkları bölgelere mal satarak telafi edeceklerini ümit ediyorlardı. İstanbul'un düşman işgaline girmesi böyle bir beklentiyi sonuçsuz bırakacaktır. Zira o zaman Müslüman halklar da Alman mallarını boykot edeceklerdir. Öte yandan İtilaf Devletleri tarafından parçalanmış bir Türkiye, Alman düşmanlarının ekonomik çıkarlarına hizmet edecektir. Böyle bir Türkiye ile, Almanya'nın büyük bir ekonomik ve finans gücü kullanarak başlatmış olduğu yatırımlar kesintiye uğrayacak ve daha da önemlisi şu anda Almanya'nın sadece Türkiye'den alabildiği yeraltı madenleri artık Almanların elinde olmayacaktı".23

Buna göre Çanakkale'nin düşmesiyle birlikte Almanya hem Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve islam ülkelerinden elde ettiği ham madde kaynaklarını hem de bu ülkeleri pazar olarak kullanma imkanını kaybedecekti. Zira Almanya'nın tahmininden daha uzun sürmüş olan Birinci Dünya Savaşı Alman ekonomisini gün geçtikçe zora sokuyordu. Bu savaş bittiğinde Almanya'nın ham madde ve pazara olan ihtiyacı daha da artacaktı. Bu nedenle müttefik Osmanlı Devleti'ne cephane yardımının mutlaka yapılması belirtilirken, bu yardımın hangi yollarla yapılabileceği üzerinde de duruluyordu. Osmanlı Devleti'ne cephane yardımı ancak Sırbistan mağlup edildikten sonra yapılabilirdi. Alman

imparatorunun da belirttiği gibi, bu da Alman Orduları Yüksek İdaresi'nin işiydi. Dolayısıyla askeri makamların kararına bağlıydı.

2. Alman Askeri Makamların Yardım Gayretleri

Birinci Dünya Savaşı başladığında Berlin'i İstanbul'a bağlayan demiryolu Macaristan'ın güney sınırından geçerek ya Sırbistan-Bulgaristan üzerinden ya da Romanya-Bulgaristan üzerinden İstanbul'a ulaşıyordu. Çanakkale Muharebeleri esnasında Bulgaristan ve Romanya tarafsız, Sırbistan ise İttifak Devletleri safında savaşmaktaydı. Romanya'nın kendi toprakları üzerinde cephane nakline müsaade etmediğini ve Almanya'nın bu yöndeki bütün diplomatik çabalarının sonuçsuz kaldığını yukarıda belirtmiştik. Bu durumda geriye tek bir yol kalmaktaydı; oda Sırbistan ordusunu mağlûp ederek, Sırp toprakları üzerinden cephane naklini sağlamaktı. Alman siyasi ve ekonomik çevrelerinin istekleri de bu yönde idi.

Ancak, Sırbistan yolunun açılması meselesine askeri açıdan bakıldığında, durumun pek de iç açıcı olmadığı görülmekteydi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanya'nın yardımı olmadan Sırbistan'ı tek başına mağlûp edecek güçte değildi. Alman orduları Yüksek Komutanı General Falkenhayn24 ise, Türkiye ile demiryolu bağlantısının sağlanması için Sırbistan ordusunun mağlûp edilmesi gerektiğine inanıyor; ancak bunun için gerekli olan şartların henüz oluşmadığını düşünüyordu. Falkenhayn'a göre, Sırbistan ordusunu yenebilmek için en az Sırp ordusu kadar güçlü bir kuvvet oluşturma zorunluluğu vardı. Ayrıca Rus cephesinin ve Romanya sınırının sağlama alınması gerekiyordu. Halbuki müttefik kuvvetleri henüz bu durumda değillerdi. Eğer Almanya, Rusları kesin bir yenilgiye uğratmadan, Sırbistan yolunu açmak için Rus cephesinden, Sırp cephesine asker kaydıracak olursa, kendisini felakete atmış olurdu. Zira bu durumda, Ruslar İttifak Devletlerinin savunma hatlarını geçmeyi başarabilirler, böylece Sırbistan'ı yenmek mümkün olmayabilir ve hatta Bulgaristan, İtilaf Devletleri safına geçebilirdi. Oysaki Ruslar üzerinde kesin bir zafer kazanıldığı takdirde, Sırpları mağlûp etmek çok daha kolay olurdu.

Falkenhayn, Çanakkale konusunda Alman ekonomi ve siyasi çevrelerinden biraz farklı düşünüyordu: Ona göre Çanakkale'de durum ciddi idi, ama çok da kötü değildi. Ve Çanakkale'ye cephane konusunda askeri makamların şu anda yapabilecekleri herhangi birşey yoktu; bu konuyla Alman siyasi yetkilileri ilgilenmeliydi.25

Her ne kadar Falkenhayn, Çanakkale'de durumun çok kötü olmadığı düşüncesinde idiyse de, Alman askeri yetkililerinin hepsi Falkenhayn gibi düşünmüyorlardı: Meselâ Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Der Chef des Admiralstabes der Marine), 25 Temmuz 1915'de Bachmann imzasıyla, Pless'deki Alman Genel Karargâhına gönderilen bir yazıda "...Gelibolu'dan gelen haberlerin hepsi Almanya'nın acil ve etkili cephane yardımında bulunması gerektiği..."26 yönünde idi.

Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Akdeniz'deki Alman Donanma Komutanlığı'ndan Çanakkale'deki gelişmelerden çabuk ve detaylı haberler alabiliyordu. Çanakkale'ye acil ve etkili yardım gönderilmesini istemelerinin en önemli sebebi, bu haberlere göre, İtilaf Devletlerinin

Çanakkale'ye sürekli takviye kuvvet göndermeleri idi. Ayrıca İtilaf Devletlerinin cephane sıkıntıları olmadığından aralıksız ve etkileyici top atışında bulunmaları ve İngiliz uçaklarının bombardımanları, Türk tarafını giderek demoralize etmekte ve karamsarlığa itmekteydi.

Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, hem müttefik Osmanlı ordusunun moralini düzeltmek ve hem de Osmanlı Deniz kuvvetlerini biraz olsun güçlendirmek için, Alman donanmasının modern ve iyi donatılmış iki denizaltısını savaş malzemesi ile birlikte Çanakkale'ye göndermek üzere, Alman imparatorundan izin aldığını ve bu iki denizaltıyı birkaç gün içerisinde yola çıkaracaklarını, Alman Genel Karargâhına aynı telgraf ile bildiriyordu. Ancak Türkler Çanakkale savunmasında sadece denizaltılarına değil, savaş uçağına da şiddetle ihtiyaç duyuyorlardı. Çanakkale savunmasında kullanılabilecek savaş uçaklarına ise Alman Deniz Kuvvetleri sahip değildi. Bu uçaklar ancak Alman Kara Kuvvetlerinden temin edilebilirdi. Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Alman Kara Kuvvetleri Komutanlığı nezdinde iki savaş uçağının Çanakkale'ye gönderilmesi konusunda görüşmelerde bulunmuş ve bu konuda Kara Kuvvetlerinin onayını almıştı. Ancak bu onay Alman Genel Karargahı tarafından iptal edilmişti. Bu iptalin geri alınması için Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Genel Karargah nezdinde girişimlerde bulunuyordu.

Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın Çanakkale'ye ısrarla yardım göndermek istemesinin sebepleri açıktı. Bu Komutanlığa göre:

"...İtilaf Devletlerinin bu korkunç baskısı karşısında Türkiye mağlup olursa, bu sadece Rusya'ya şu anda savaş malzemesi, yiyecek ve ticaret ihtiyacını giderecek olan bir başka kapının açılması anlamına gelmeyecek; bu bizim için şimdi ve gelecekte İngiltere'nin dünyadaki üstünlüğünü kabul etme anlamına da gelecektir. Öte yandan kara savaşlarındaki eşi görülmemiş zaferlerimize ve başarılarımıza rağmen, bizim için Dünya Savaşı kaybedilmiş demek olacaktır".27

Buna göre, Çanakkale'nin düşmesi, Almanya'nın bu savaşı kaybetmesi anlamına gelmekteydi. Zira Almanya Birinci Dünya Savaşı'nı İngiltere'nin dünyadaki üstünlüğüne son vermek ve İngiltere'yi sömürgelerinde çökertmek için başlatmıştı. Halbuki Çanakkale'nin düşmesiyle birlikte "Doğu" Almanya için tamamen kaybedilmiş, İngiltere için kazanılmış olacaktı.

Alman İmparatorluğu'nun yetkili siyasi, ekonomik ve askeri kurumları arasında, yukarıda belirttiğimiz üzere cephane yardımı konusundaki yazışmalar devam ederken, Çanakkale'de de kara ve deniz savaşları devam ediyordu. Liman von Sanders'in yazdığına göre, sekiz buçuk ay süren kara çarpışmaları sırasında, Alman yapımı savaş gemileri Göben ve Breslav bir defa dahi olsun Çanakkale'ye gelmediler.28 Bu iki gemi, Çanakkale Muharebeleri devam ederken, olası bir Rus saldırısına karşın İstanbul Boğazı'nı savunmakla görevlendirilmişlerdir. Çanakkale Savaşlarında hizmet gören ilk ve tek Alman kara birliği ise Haziran ayı sonuna doğru Çanakkale'ye gelerek, Liman von Sanders komutasındaki V. Ordu emrine verilmiş bir istihkâm bölüğü idi. Astsubay ve erleri çeşitli yollardan ve tek başlarına seyahat ederek Türkiye'ye gelmişlerdi. 200 mevcutlu bu bölük Güney grubunda ve Seddülbahir'e karşı kullanıldı. Bu bölüğün mevcudu, sıcak havalı iklimin etkisi,

alışamadıkları bir beslenme tarzı ve yemekler, ağır muharebeler ve zayiat yüzünden kısa zamanda 40'a düştü. Bundan sonra da muntazam bir bölük halinde değil, her iki cepheye dağılmış öğretmenler olarak hizmet etmeye devam ettiler.29 Alman ve Avusturya-Macaristan'dan asıl yardım, Ekim 1915'te Sırbistan'ın mağlûp edilerek Berlin-İstanbul bağlantısının kurulmasından sonra gelmiştir. Kasım ayı başlarından itibaren silâh ve cephane yüklü ilk gemiler Tuna üzerinden yola çıkmaya başladılar. 15 Kasım 1915'te 24 cm çapında mükemmel ve motorlu bir Avusturya bataryası Çanakkale'ye ulaştı. Aralık ayında yine Avusturya'dan 15'lik öbüs bataryası geldi.30 Çanakkale harp sahnesinde bulunan Alman er, astsubay ve subaylarının sayısı ise 500 kişiye çıkmıştı.31 Berlin'den savaş malzemesi yüklü ilk tren ise ancak 17 Ocak 1916'da İstanbul'a hareket etmiştir.

Sonuç

Alman İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girerken en önemli hedefleri arasında İngiltere'nin dünyadaki üstünlüğüne son vermekti. Bunu da İngiltere sömürgesi altındaki Müslüman halkları, takip edeceği İslam politikası ile, İngiltere'ye karşı ayaklandırarak gerçekleştirmeyi hedefliyordu. Osmanlı Devleti'ni müttefik olarak bu savaşa sokarken, Osmanlı padişahının Halifelik makamından bu yönden faydalanmak istiyordu. Böylece Alman İmparatorluğu, Orta Asya ve Uzak Doğu pazarlarına ulaşmak için Osmanlı Devleti'ni bir atlama taşı olarak görüyor ve Doğu politikasını, Osmanlı Devleti üzerinden yürütmeyi amaçlıyordu. Bu nedenle de Almanya için Osmanlı Devleti Doğu'nun kapısı konumundaydı.

Çanakkale'de Osmanlı Devleti'nin mağlup olması demek, Almanya'nın Doğu politikasının iflası ve İngiltere'nin dünya gücü olmaya devam etmesi demekti. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Çanakkale savunmasında başarılı olması Alman İmparatorluğu'nun çıkarları doğrultusunda ve Almanya'yı doğrudan ilgilendiriyordu. Zira Çanakkale Muharebeleri Doğu'nun efendisini belirleyecek olan muharebelerdir. Doğu'yu İtilaf Devletlerine bırakmak istemeyen Almanya, Çanakkale Muharebeleri sırasında Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye çalışmış, ancak Sırbistan yolunun kapalı olması, Doğu Cephesi'nde Rusları kesin mağlup edememiş olması ve kendi kurumları arasındaki anlaşmazlıklar vb. nedenlerden dolayı bu yardımı istediği boyutta edememiştir.

Sırbistan yolunun 1915 yılı sonlarına doğru açılmasıyla Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan Osmanlı Devletine yapılan silah ve malzeme yardımları artmaya başlamıştır. Bu yardım ve destekle güç kazanacak Osmanlı birlikleri karşısında vereceği büyük zayiatı hesaplayan İngilizler 19 ve 20 Aralık gecesi Anafartalar ve Gelibolu bölgesinden kuvvetlerini geri çekmişlerdir.

Almanya'dan beklediği yardımları alamamasına rağmen, Çanakkale Muharebelerini tamamen kendi imkanları ile sürdüren ve muzaffer olan Osmanlı Devleti, muhtelif cephelerde bir milyona yakın düşman kuvvetlerini meşgul etmek ve durdurmakla müttefiklerine en büyük yardımı yapmış oluyordu. Bu nedenledir ki, Çanakkale Muharebelerinden sonra, Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi ağırlığı hem Balkanlar'da hem de müttefikleri arasında artmıştır.

DİPNOTLAR

1 Walder, David, Çanakkale Olayı (Çev. M. Ali Kayabal), İkinci Baskı, Milliyet Yayınları, Haziran 1970, s. 59.

2 Pomiankowiski, joseph, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü, (Çev. Kemal Turan), Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 108 vd.

3 Çanakkale Muharebelerinin başlaması, gelişimi, sonuçları ve İtilaf Devletlerinin bu muharebelerdeki hedefleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekâtı, V/I (1993), V/II (1978), V/III (1980), Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

4 Yılmaz, Veli, 1'nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar, Birinci Basım, İstanbul 1993, s. 120.

5 Almanya'nın Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nden beklentileri ve 2 Ağustos 1914 Osmanlı-Alman gizli İttifak Antlaşması için

bkz. Mühlmann, Carl, Deutschland und die Türkei 1913-1914, Politische Wissenschaft Schriftenreihe der Deutschen Hochschule für Politik in Berlin und des Instituts für Auswärtige Politik in Hamburg, C. VII, Berlin 1929.

6 Çanakkale'yi savunmakla görevlendirilmiş olan V. Ordu'nun Komutanı General Liman von Sanders, hatıratında Çanakkale Muharebeleri hakkında detaylı bilgi vermektedir. Liman von Sanders, Balkan Harbinden sonra oldukça kötü duruma düşmüş olan Osmanlı ordusunu yeniden ıslah etmek için, 1913 yılında İstanbul'a gönderilmiş olan "Alman Askeri Misyonu"nun başkanı idi. Almanya ile yapılan andlaşma gereği beş sene müddetle ve geniş yetkilerle İstanbul'a gelen von Sanders, önce Osmanlı I. Kolordu Komutanı daha sonraları sırasıyla-Birinci Dünya Savaşı içerisinde-I. ve V. Osmanlı Orduları Komutanlığı ve son olarak da "Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı" görevlerinde bulunmuştur. Bkz., Sanders, Liman von, Türkiye'de 5 Yıl (Çev.: M. Şevki Yazman), Burçak Yayınevi, İstanbul 1968.

7 Sanders, a.g.e., s. 67.

8 Bkz., Sanders, a.g.e., s. 97.

9 Wallach, Jehuda L., Bir Askeri Yardımın Anatomisi, (Çev: Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977, s. 183.

10 Bundesarchiv-Berlin (BA), Ausw<rtiges Amt (AA), R 43, Nr. 2458/9, (24. M<rz 1915).

11 Bu tarihte Romanya henüz tarafsızdı. Almanya tarafından kendi toprakları üzerinde Osmanlı Devleti'ne yapılacak her türlü silâh ve cephane yardımına müsaade etmemekteydi.

12 BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, (30. M<rz 1915).

13 Matthias Erzberger, 1903'den beri Alman İmparatorluk Meclisi'nin merkez üyesi idi. Birinci Dünya Savaşı esnasında zaman zaman Türkiye'ye gelerek, Osmanlı Devleti yetkilileri ile görüşmüş ve Osmanlı Devleti'nin genel durumu hakkında kapsamlı raporlar hazırlayarak, bu raporları Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunmuştur. 1918'de İtilaf Devletleri ile Compieg'ne Ateşkes Antlaşması'nı imzaladı. Bkz., Çolak, Mustafa, Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1999.

14 Resmi yollardan, kendi toprakları üzerinde silâh naklinin yapılmasına müsade etmeyen Romen yetkililerine rüşvet vererek veya kaçak yollarla Romanya toprakları üzerinde silâh naklinin yapılmasını da Erzberger imkânsız görüyordu (Bkz., BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, (26. 7. 1915).

15 Basserman ve dört arkadaşı tarafından imzalanan bu raporda, Çanakkale Muharebelerinin sonuna yaklaşıldığı şu günlerde, Osmanlı Devleti'ndeki cephane sıkıntısının devam etmesi halinde bu savaşı kaybedeceği belirtiliyordu (Bkz., BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 21. Juli 1915).

16 Liman von Sanders'e göre, İstanbul'un bir Ingiliz-Fransız filosu tarafından işgali, ancak Karadeniz Boğazı ağzına aynı zamanda bir Rus çıkarması yapmakla mümkün görülebilirdi. Üç müttefikin böyle bir harekâta girişmesi, İstanbul'u kazanmaları ile sonuçlanabilirdi. (Bkz. Sanders, a.g.e., ss. 66-67.

17 Alman İmparatorluğu'nun Doğu politikası (Ostpolitik) kavramı, o dönemde çok geniş bir alanı içeriyordu. Bu kavramdan, Almanya'yanın Rusya, Polonya, Ukrayna, Baltık ülkelerine yönelik politikaları anlaşıldığı gibi, Kafkasya, İran, Hindistan politikaları da anlaşılmaktaydı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Baumgart, Winfried, Deutsche Ostpolitk 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Weltkrieges, Wien-München 1966.

18 Alman İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı süresince İngiliz himayesindeki Müslüman halkların, İngilizlere karşı ayaklanmalarını para, silâh, askeri personel ve malzeme ile destekleyerek, İngiliz İmparatorluğu'nu zayıf düşürmeye çalışmıştır. Bu konuda en büyük yardımı müttefik Osmanlı Devleti'nden görüyordu. Nitekim Osmanlı Devleti fiilen savaşa girdikten hemen sonra, Osmanlı padişahı halife sıfatı ile 11 Kasım 1914'de sömürge altındaki Müslüman halkları, halifenin düşmanlarına karşı cihata çağırıyordu. Bu konudaki geniş bilgi için bkz., Çolak, a.g.e., s. 19 vd.

19 Bassermann, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki ana hedeflerinden birinin de İngiltere'yi Mısır'dan çıkarmak oluğunu belirtmektedir. (Bkz., BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 24. März 1915).

20 Bkz., BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 21. Juli 1915.

21 Bu sebeple, Çanakkale Muharebeleri devam ederken, İstanbul'a Karadeniz'den yapılabilecek bir Rus çıkarmasına karşı tedbirler alınmıştı (Bkz. Sanders, a.g.e., s. 67).

22 BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 26. 7. 1915.

23 Alman ekonomik çevreleri bu raporunda, Çanakkale'de müttefik Osmanlı Devleti'nin yükünü azaltmak için gerekirse Almanya'nın Mısır'daki İngiliz kuvvetlerine karşı, Türklerin yanında savaşmak üzere Alman askeri göndermesine, Alman halkının sıcak bakacağını belirtmekteydiler (Bkz., BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 20 Juli 1915).

24 Erich von Falkenhayn, Alman Ordularının 12 Eylül 1914'te Marne'de durdurulması üzerine, Moltke'nin yerine fiilen "Alman Orduları Yüksek Komutanlığı" görevini üstlenmiştir. Nisan 1916 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. Bağdat'ın İngilizlerden kurtarılması için 9 Temmuz 1917'de Türkiye'ye gelmiş ve Mareşal ünvanıyla "Yıldırım Orduları Grub Komutanlığı"na atanmıştır. Türkiye'nin bu mevcut askeri güç ile Bağdat'ı geri alamayacağını ve Filistin Cephesi'nde de savunmada kalması gerektiği şeklindeki düşüncesini Türk Harbiye Nezaretine bildirince, Enver Paşa ile araları açılmış ve Falkenhayn Şubat 1918'de Almanya'ya geri dönmüştür. Yerine Liman von Sanders atanmıştır. (Bkz., NeueDeutsche Biographi, C. V, ss. 11-15).

25 BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 23. Juli 1915.

26 Bu cümlenin belgedeki orijinali şöyledir: "…mündliche und schriftliche Mitteilungen über die Lage der türkischen Verteidigung auf Gallipoli erhalten. Alle betonen übereinstimmend und mit Nachdruck, dass baldige und tatkr<ftige Unterstützung unsererseits nötig ist…". Bkz., BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 25. Juli 1915.

27 BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 25. Juli 1915.

28 Sanders, a.g.e., s. 90.

29 Sanders, a.g.e., s. 100.

30 Bu bataryaların Çanakkale'ye gelişi hakkında geniş bilgiyi, dönemin İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Askeri Ateşesi yazmış olduğu hatıratında vermektedir. Bkz., Pomiankowiski, a.g.e., s. 111 vd.

31 Sanders, a.g.e., s. 121.

Gelibolu'da Türk İmgesi: 1915 Avustralya Edebiyat ve Tarih Yazıcılığında Türk Askeri / Dr. Michael Tyquin [s.384-391]

Araştırmacı / Avustralya

Avustralyalıların ve müttefik birliklerinin Nisan 1915'te Çanakkale Yarımadası'na çıkarma yaptığı Çanakkale Savaşı ya da Gelibolu Çıkarması genç Avustralya tarihinde yeni ufuklar açan bir olay olmuştur. Bu olay aynı zamanda modern Türk Devleti'nin kurulmasına da katkıda bulunmuştur. Avustralya ikonografisindeki merkezi öneminden dolayı, Avustralya askerlerinin bu savaşta yaşadıkları hakkında çok şey yazılmıştır. Olayı kayıtlara geçirmek, çözümlemek ve duygusallaştırmak için sarf edilen milyonlarca kelime sayesinde, Avustralyalıların bu savaştaki vatanları işgal edilen düşmanlarını -Türk askerleri- hiçbir zaman tam olarak kavrayamadıkları savunulabilir.

Bu makalede Avustralyalıların Çanakkale çıkarmasındaki deneyimi hakkında yazılan çok sayıdaki çalışmadan küçük bir örnek incelenmektedir ve Türklerin 1915 yılındaki Avustralya literatürü ve tarihçiliğindeki görünümünün esnekliği ele alınmaktadır. Yazarın tezi, Türkler ile ilgili olarak mevcut olan popüler tasavvurun, sonradan gazilerin anlattıkları belli belirsiz hatıralarından cesaret alan Avustralyalı resmi tarihçilerin bir ürünü olduğu ve bunun modern yazarlar tarafından da yorumsuz olarak aktarıldığıdır. Çağdaş bir analist bu eğilimi ortaya koymuş ve şunları yazmıştır: "Savaş yazarlarının geçmişteki askeri olaylardan 'sanat' yaratma tutkusu, bunların çoğunlukla siyasi, kültürel ya da felsefi öğretilerin yayılmasına alet edilmesine yönelik girişimler yoluyla sekteye uğramıştır."1 Avustralya'nın ulus olma yolunda Türklere böyle bir süreci uyguladığı söylenebilir.

Türk düşmanlığı tartışma konusu olduğunda çoğu Avustralyalı, askeri tarihteki 'biz ve onlar' bölünmesini tartışırken "Kitlesel olarak ikiye bölünme olarak adlandırabileceğimiz şey, kökleri Büyük Savaş'ın hakikatlerine kadar ulaşan, modern çağın devamlı var olan yaratıcı alışkanlığıdır. 'Biz' hepimiz bir taraftayızdır, 'onlar' da karşı taraftadır. 'Biz' isimleri ve kimlikleri olan bireylerizdir; 'o' ise kitlesel bir kişilikten başka bir şey değildir. Biz görünürüzdür, o ise görünmezdir. Biz normalizdir, o ise gariptir." şeklinde yazan Paul Fussel tarafından etkili ve güzel bir şekilde açıklanan bir tuzağa düşer.2 Ancak bu daha sonraki düşünürler ve gazeteciler -1915-1918'den bu yana oldukça değişen bir ulus içerisinde Avustralyalı Anzak efsanesini şimdilerde yaşatmaya çalışan grupla aynı yaklaşımı savunanlar-3 tarafından paylaşılan ya da tasavvur edilebilen bir düşünce değildir.

Bu Türk efsanesinin 1915'ten günümüze kadar büyük oranda desteklendiği ve çok az eleştirildiği çalışmalar arasında 'resmi tarih' çalışmaları, günlükler, anılar ve Avustralya literatürü ve tarihindeki çalışmalar bulunmaktadır. 1914 yılında İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'na çıkarma yaptığı haberleri geldiğinde, gazete editörleri haritalarına ve ansiklopedilerine sarılarak Osmanlı İmparatorluğu ve vatandaşları hakkındaki kıt bilgilerini yenilemeye çalıştılar.

'Türkler' birden Britanya İmparatorluğu'nun ve dolayısıyla da Avustralya'nın düşmanı oluvermişti. Sıradan Avustralyalılar bu ülke ve vatandaşları hakkında çok az bir bilgiye sahipti. 'Büyük

Türk' ancak fabllarda ve operalarda geçiyordu-egzotik bir ülkeydi ve her ne kadar 'Avrupa'nın hasta adamı' olsa da başlangıçta neredeyse hiç tanınmıyordu.

Resmi Tarih

Avustralya'nın bu konudaki resmi tarihi, kendisi bizzat Gelibolu'da Türk tutsakları ve Türk cesetlerini gören bir savaş muhabiri olan C.E.W. Bean tarafından derlenmiştir. İngiliz okul sisteminde eğitin gören Bean, Avustralya'da Anzak efsanesi -eski dünyanın siyasi artığından oluşturulan yeni bir ulusun asker sembolü- olarak bilinenleri neredeyse tek başına derlemiştir. Kemal Atatürk de on yıl sonra aynı yeniden yapılanmayı izleyecekti. Bean klasik gelenekte eğitim görmüştü ve Boğazların yanındaki Antik Truva bölgesini oldukça iyi biliyordu. Homer'in Odesa'sındaki cesaret ve duygusallık temalarını, özellikle 1915 yılında çıkardığı "The Anzak Book" 4 olmak üzere çalışmalarının çoğunda kullanmıştı.

Çağdaş düşünürlerden birisi bu kitabı çözümlerken şunu gözlemlemiştir: "The Anzak Book'u inceleyenlerin en çok dikkatini çeken husus, Anzakların düşmanlarının cesurluklarını ön plana çıkarma özellikleri olmuştur"… Bean düşmanlarını gösterişli bir şekilde tasvir ediyordu; 'Abdul' isimli şiiri, Türklerin cesaretini [şu şekilde]onaylıyordu: "We will judge you Mr Abdul by the test by which we can, that with your breath, in life, in death, You played like the Gentleman."5

Ancak Bean'in idealleştirdiği Avustralya askerlerinden sadece birkaçı bu görünümü paylaşmaktaydı. 1915 yılının ilk aylarında, Türkler ile ilgili görüşleri 'düşmandan' öteye gitmiyordu. Yapılan propaganda işe yaramıştı ve sert çatışmaların ancak ilk birkaç haftasından sonra Avustralyalı askerler karşılarındakilerin insani niteliklerini anlamaya başladılar ve daha sonra onları, bir anlamda kaderin kendi kontrolleri dışında her iki tarafa getirdiği bu savaşın vahşetini paylaştıkları insanlar olarak gördüler. O andan sonra Türkler artık 'resmi propagandanın tasvir edilemeyecek canavarı' olarak görülmemeye başladılar. Türk de insandı ve Anzaklar kadar hassastı. Onun da kanı akıyordu, korkarak acı çekiyordu ve çığlıklarla ölüyordu; onlar da arkasında acılı ana-babalar ve dul eşler bırakıyordu.6 Bean, tüm zahmetli araştırmaları sonucunda, Avustralyalı askerlerin Türkler hakkındaki düşüncelerinin, kendisinin sahip olduğu değerli düşman ideali ile uyuştuğunu ortaya koydu. Bean'in, Diggerların -Avustralya askerleri- kahramanlık ideallerini izah edebilmesi için, 1915'in ilk yıllarındaki Türk karşıtı hislerin kimi zaman acımasız gerçekliklerinin arındırılması ve hatta etkilerinin yok edilmesi süreci gerekli idi.

Aynı savaşın daha tarafsız yaklaşımlı bir tarihi ise, Avustralya ordusunun sıhhiye hizmetlerinin resmi tarihidir.7 Bir sıhhiye subayı olan Albay A.G. Butler, her iki tarafı da siperlerde savaşan askerler olarak gördüğünü yazmıştır. Ancak, burada da gerçek Türk'ü arayanlar hayal kırıklığına uğramaktadır; çünkü Butler'ın yayımlanmamış çalışmaları Türkler hakkında ne düşman olarak ne de klinik bir hasta olarak hiçbir tanımlamada bulunmamaktadır. Butler daha ziyade, düşmanın zehirli gaz kullanmadığını ve hem hastane gemilerine hem de Kızılhaç bayrağına saygı gösterdiğini belirtmekle yetinmiştir.

Bean, resmi tarihinin sadeleştirilmiş bir versiyonunda özellikle Gelibolu çıkarması üzerinde duran kısa bir çalışma yayımlamıştır.8 Türk birliklerini ve bunların özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ele almasına rağmen kesinlikle Türklerden düşman olarak bahsedilen hiçbir çözümleme bulunmamaktadır. Bu, aynı çalışmada Avustralya ve bazen de Yeni Zelanda birliklerinin ayrıntılı olarak incelenmesi ile bir zıtlık sergilemektedir. Ancak Bean 1 Mayıs tarihinde günlüğüne şunları yazmıştır: "Kampa her gün Türk tutsaklar getiriliyor. Avustralyalılar bu tutsaklara kesinlikle iyi gözle bakmıyorlar. Sakat bırakma ile ilgili hikayeler duymuşlar… Dolayısıyla, adamlarımız -Avustralyalılar- düşmanla karşılaştıklarında tutsak almayacaklar".9 Bean kendi tarafında bir başarısızlığı kaydetmiştir: "Türk askerlere kendi tarafınızda [Gelibolu'da] bu şekilde davranılması insanın yüzünü kızartıyor".10 Çıkarmanın en şiddetli ilk birkaç gününde teslim olan bazı Türk askerler süngülenmişti veya vurulmuştu.

Gelibolu'daki savaşa Avustralya birliklerinde faal olarak katılan ve karşı siperlerdeki Türklerle karşı karşıya gelen askerler tarafından yazıldığı kadarıyla, yapılan gözlemler resmi tarihin sade versiyonlarından genellikle daha canlı olmuştur. Ancak buradan da, muadilleri olarak bahsedilen kısımlar da dahil olmak üzere, Türkler ile ilgili olarak tam bilgi edinmek mümkün değildir. Genellikle sade bir şekilde, hedef, eğlence kaynağı, ölümcül bir manzaranın yorucu bir unsuru ya da -daha nadir olmak üzere- aynı acıları paylaşan insanlar olarak görülmüştür.

Günlükler ve Anılar

Belirgin kısıtlılıklarına rağmen, askerlerin günlükleri de günümüze kadar ulaşan resmi belgeleri destekleyici nitelikteki önemli tarihsel kaynaklardır. Düşünceli Avustralya askerleri açısından, özellikle kırsal bölgelerden askere alınan birlikler ile karşılaştırıldığında iki halk arasındaki benzerlikler oldukça çarpıcı gelmiş olmalıdır. Bu durum, günümüz yorumcularından biri tarafından çalışmalarında şu şekilde dile getirilmiştir: "Düşman Türkler bile, küfredilen bir rakipten ziyade aynı baskıya maruz kalan kader arkadaşları olarak görülmekteydi".11 Her iki orduda da kırsal bölgelerden gelen çok sayıda asker mevcuttu. Savaşın patlak vermesi birçok cahil ve memleket özlemi çeken insanın silah altına alınmasına yol açmıştı.

Dolayısıyla, Anzakların Türk rakiplerine karşı kıskançlık dolu bir hayranlık besledikleri anlaşılmaktadır-Günümüz standartlarına göre aşırı milliyetçi gibi görünen kıyaslamalar yoluyla ortaya konulsa bile, bu hayranlık Gelibolu'da bulunan diğer ülkelerin askerleri tarafından da duyulmaktaydı. "Ülkelerinden uzaktaki çok sayıda Avustralya askerinin gölgesinde kalan [örneğin] Yeni Zelandalılar, belki de Türklerden başka milletlerde görülmeyen bir zihinsel direniş haline dönüşecek özellikler sergileyecekti.12 Avustralyalı askerlerin Türklere bakışı, genellikle hiçbir duygusallık ya da his içermeyen açık ve hatta muhtasar bir nitelikteydi. Örneğin; "Sabah pusuya yatıp bir kovuktan bakan bir Jacko vurdum. Tavşan avından farkı yoktu".13 Yine benzer şekilde; "Türkleri bir periskoptan nişanlayıp vurmak büyük bir zevk. Türklerin çok iyi bir mizah anlayışı var. Eğer birinin kafasına nişan alıp onu ıskalarsanız, sizinle alay etmek için kürek sallıyorlar ve çeşitli şakalar yapıyorlar."14 Bir başka örnek ise bir çarkçı çavuşundan: "Burada söyleyebileceğim tek şey şudur; Türkler öylesine

büyük savaşçılar ki tam çocuklarımıza göreler. Onları karşımızda düşman olarak görmüyoruz. Çok dürüstçe savaşıyorlar.15 1915 yılının sonlarına doğru, artık savaşın bitmesinin dört gözle beklendiği dönemlerde, Türklere artık neredeyse aynı acılara maruz kalan ve dayanan kader arkadaşları olarak bakmaya başladılar. 1920'lerde Komünizmin geçici olarak popüler olduğu kısa süreli dönemde geçerli olan bu düşünce, aynı dönemde Avustralyalılar tarafından yazılan çalışmalara yansımamıştır.

1930'lu yıllarda Avustralya'da geniş bir okuyucu kitlesine sahip olan Avustralyalı yazar Ion Idress de Anzakların arasında hafif süvari olarak savaşmıştır. Idress Eylül 1915'te günlüğüne şunları yazmıştır: "Biraz önce Quinn's Post'ta çok eğlendik ve gülmekten kırıldık. Çocuklar bir hedef tahtasını siperin üzerinde havaya kaldırıp sallıyorlardı. Türkler hedefi her vurduklarında çocuklar vuruşu işaretliyordu. Hedefin dışına isabet eden atışlarda ise hedefin dışını işaretliyorlardı. Karavana atışlarda ise alaylı şekilde bağırıyorlardı. Türkler de sesli şekilde kahkahalar atıp ateş etmeye devam ediyorlardı. Bir süre sonra subay geldi ve tabii ki eğlence sona erdi."16

1990 yılında, gazeteci Harvey Broadbent hem Türk hem de Avustralya tarafından savaşa katılan gazilerle bir dizi röportaj kaydetti. Röportajların deşifreleri her iki tarafta savaşa ve düşmana yönelik tepkilerin benzerliğini ortaya koyuyordu: Ateşli bir vatanseverlik ve düşmana saygı. Röportaj yapılan kişilerden biri olan Memiş Bayraktar, "vatan kurtarıldı" diyordu ve bu nokta popüler literatürde çeşitli yazarların üzerinde durduğu bir husustu.17 Avustralyalıların aksine, savunulan topraklar Türkler için kendi vatanlarıydı; Avustralyalılar için ise sadece yeni bir savaş alanıydı. Bir başka röportajda, Avustralyalı bir katılımcı, o zamanlar Avustralya birlikleri tarafından sahip olunan ortak bir bakış açısının altını çiziyordu: "Sanırım Avustralyalılar kendilerini Türklerden daha üstün görüyorlardı. Türklerin kendilerine ait bir dili ve alfabesi vardı. Sanırım onları küçük gördük…".18

Daha sonra tutumunu değiştirse de, bu küçük görme Bean'in Mayıs 1915'in başlarındaki bir yazısında da görülmektedir: "Türkler pek eğitimli görünmüyordu. Ateşi gizlemeye teşebbüs bile etmiyorlardı ve böylece adamlarımız siperlerin geçiş yolları ve hatta tümsekleri üzerine oturup olanca güçleriyle onlara ateş ediyorlardı."19 Belki de biraz daha tecrübe kazandıkça ve gözlemlerini yansıtmaya başladıkça, Bean daha sonra görüşlerini değiştirmeye başladı. İngiliz-İrlanda kültürünün propagandası ve diğer kültürlerin göz ardı edilmesi bu tutumuna katkıda bulunuyordu ancak Beran'in bu tutumu savaşın sonuna kadar devam etmedi. Savaştan dönen herkes Türk düşmanlarına karşı belirli bir saygı duyuyor ve kayıpları ve çekilen acıları paylaşıyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1915-1918 savaşında Avustralya askerleri ile ilgili olarak yazılan en önemli eserlerden birisi, B. Gammagé'nin "The Broken Years" isimli eseridir. Bu ilginç bir kitaptır çünkü geçmişteki acıları bu kitaba taşımış ve savaşa katılan bazı kişilerin mektuplarına yer vermiştir. Böyle bir yaklaşımın sınırlamaları ortadaydı ve kitabı inceleyenlerden birinin de söylediği gibi; "Bu mektupları yazanlar, Avustralya kuvvetlerinin en tipik olmayan örneklerini teşkil etmekteydi".20 Geri planda kalan Türkler hakkında çok az şey söylenmekteydi ve daha sonra da belirsiz bir atıfta bulunularak, "Bunu ülkem için bir görev kabul ediyorum ve Avustralyamızın güçlü gençlerine zarar vermek için elinden geleni yapan düşmandan intikamımızı almak için fırsat

kollayacağım…”21 deniyordu. Benzer şekilde bir subay da günlüğünde şunları yazıyordu: “Can almaktan nefret edeceğim ama güya “kültürlü” berbat Hunların müttefiklerinden intikam almak için haklı bir sebebim var”.22 Gammagé’nin iki kişiden aldığı hatıra yazılarının dipnotunda da belirttiği gibi, “her ne kadar yaraları Türkler açmış olsa da düşmanlarını Türkler olarak değil, dünyanın bu acıları yaşamasına sebep olan Almanya olarak görüyorlardı.” Gerçekte tek düşmanlarının Almanya olduğuna dair genel bir kanı mevcuttu.23 Gammage’nin tahminlerine gore, “Türkler oyunu mütarekenin koşullarına bağlı kalarak oynadılar ve Avustralyalılar da bundan oldukça etkilenerek Türklere ‘Jacko’ ya da ‘Abdul’ ya da ‘Johny Türk’ adlarını taktılar; hatta savaştaki molalarda sık sık birbirleriyle iletişim kurdular. Avustralyalı bir asker şöyle yazıyordu:

“Çoğu durumda arkadaşlarımızın Türklerle çok iyi ilişkileri oldu ve hatta birbirlerinden sigara alıp veriyorlardı”24 Gammage savaş alanındaki düşmanlıklarla ve siperlerdeki dostluklar hakkında birkaç olaya değinmektedir ancak iki ordunun genel olarak birbirine karşı tutumu hakkında daha ayrıntılı çözümlemeler sunmamaktadır. “Türklerden nefret etmeyerek ayrıldılar. Çok iyi ve cesur bir şekilde dövüşüyordu. Gelibolu, sonuç olarak iki tarafın, sportmen bir şekilde katıldığı bir oyun olmuştu.” Tıpkı bir nesil önce Bean’ın yoğun bir şekilde maruz kaldığı gibi, Gammage’a da benzer bir devlet okulu cesareti aşılanmıştı ve Avustralya askerinin Türklere bakışları genellikle oldukça ilginçti. Bir sedye taşıyıcısı günlüğüne şunları yazmıştı: “Adamlarımızın sert ve acımasız olduğu kesinlikle şüphe götürmez”. Buna benzer sözler bazı yazarlar ve savaşa katılanlar tarafından daha çok Türkler için ve nadiren de kendileri için kullanılmıştır. Ayrıca bir başka geçerli noktaya daha değinerek, “bir Türkü vurmak, çoğu için İmparatorluğun geçmişinin karanlık bir düşmanını vurmaktan farksızdı” demiş ve böylece öldürme isteğini celp ederken gerekli olan bir etkeni, düşmanın bir insan olduğunu unutmayı tanımlamıştır.25

Avustralyalıların deneyimleri ile ilgili olarak yazılan temel çalışmaların oldukça az çalışmanın sayısı, İngilizlerin Çanakkale Boğazı’nı alma girişimlerinin başarısızlığı ile ilgili olarak 1915 yılından bu yana yazılanlardan çok daha geride kalmıştır. Yine burada da, başarısızlığın yaratıcısı olan Türklerden çok az bahsedilmektedir ve böyle bir yaklaşımın arkasında yatan sebeplerin savaşın sonucu üzerindeki etkisi neredeyse hiç incelenmemektedir. Bu İngiliz ve Fransız yazarların daha analitik olduğu anlamına gelmemelidir. En azından George Cassar’ın ‘The French and the Dardanelles’ isimli çalışması 1914-1915 yılındaki Türkiye ile ilgili siyasi ve stratejik hususları daha geniş bir şekilde ele almaktadır ama yine de Türk askerlerini tamamen göz ardı etmektedir.26 Ancak daha sonra, pek çok Avustralyalı’nın çalışmasında olduğu gibi, Çanakkale Savaşı’nın sosyal tarihini ortaya koymamaktadır.

1920-2000 Arasındaki Avustralya Literatürü ve Tarih Çalışmaları

Gelibolu’nun Avustralya’nın ulusal kimliği üzerindeki önemini yansıtan çok sayıda literatür mevcuttur. 25 Nisan 1915 tarihindeki çıkartmadan sonraki otuz yıl boyunca, Avustralyalı bazı eski askerler şahit oldukları büyük olaylar ile ilgili olarak gerçeğe ya da kurguya dayalı kitaplar yazmıştır. Bunlardan bazıları tamamen okul çocukları için yazılmıştır ve bu gelenek hala devam etmektedir.

Aşağıda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çocuklar tarafından Gelibolu ile ilgili olarak yazılan bir çalışma örneği verilmiştir. Türkler Haçlı seferlerinden bu yana savaşlara karışmıştır ve er ya da geç bazı memleketlerin Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmek için girişimler yapılacağının farkında olmuşlardır. Kendileri üzerinde çıkarları olan Almanların bazen abartıya kaçan her türlü teşvikleri ile, zaten güçlü olan boğazların güvenliğini daha da arttırmak istemişlerdir [Buna açık bir şekilde tenezzül etmişlerdir]. "Başlangıçta 'berbat Türkler' diye küçük görseler de, Avustralyalılar Türklerden nefret etmemişlerdir."27 Bu yazar şöyle devam etmiştir: "Genç Türkler ülkelerini uygar bir demokrasi haline getirmeyi düşünüyorlardı ancak bu yönde izledikleri yöntemlerde muhalefet ve zorbalıktan kaçınmamışlardır". Bu tip basmakalıp sözler, on dokuzuncu yüzyıl sömürgeci Avustralya tarihinin daha öğretici yönlerini açık bir şekilde göz ardı etmektedir.

K.K. James'in 1965 tarihli ve "Gelibolu" adlı çalışması, yayılmalarına ve birimlerine sık sık değinen kapsamlı bir çalışmadır ancak aralarında 'Büyük Savaştaki Türk Harekatlarının Tarihçesi' (1932), Selaheddin Bey'in 'Çanakkale'deki Deniz Savaşları' (1920) ve Mehat Bey'in 'Sedd-ül Bahir' (1920) isimli çalışmaları da bulunan çok sayıda kaynaktan yararlanılmasına rağmen, çözümleme ve gözlem açısından pek kayda değer bilgiler içermemektedir.28

Popüler tarihçi Patsy Adam-Smith Gammage'nin izinden giderek 1978 yılında oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan 'The Anzaks' isimli bir kitap yayımlamıştır.29 Ancak düşman adı altında geçen belirsiz atıfların haricinde Türklerden pek bahsedilmemiştir. Avustralya kamuoyunun savaş ile ilgili olarak Türklerin bakış açısı hakkında pek fazla bilgi sahibi olmadığı şüphe götürmez. Mustafa Kermal'e iki defa değinilmiştir ve bazı yerlerde de 'Türkler' hakkında notlar verilmiştir; ancak koskoca kitapta düşmana hiçbir söz hakkı tanınmamıştır. Öte yandan Avustralyalıların askerlerinin başarıları hakkında daha da bilinçlendirilmesine katkıda bulunurken, tıpkı Bean'in sahip olduğu tarzda Anzak efsanesinin bir başka aziznamesi olmuştur.

Daha köklü bir yaklaşım ise, Fewster, K., V. Başaran ve H.H Başaran tarafından yazılan 'Gelibolu ve Çanakkale'ye Türk Bakışı' isimli kitapta sergilenmiştir.30 Yazarlar güçlü bir savaş karşıtı kararlılık ortaya koymuşlar ve 'Avustralyalıların savaş ile ilgili olarak şimdi sahip oldukları bakış açısına karşı çıkmışlardır'. Yazarlar Türklerin 1980'li yıllarda Avustralyalılar ile ilgili olarak değişen görüşlerini tartışmışlar ve Türk birliklerinin vatan aşklarını, yiğitliklerini ve hoş mizaçlarını ve [Almanlar açısından bakıldığında] yetkin liderlerinin olması durumunda savaşta ne kadar başarılı olduklarını ele almışlardır.

Avustralyalıların Gelibolu Savaşı'na katılması ile ilgili dikkat çeken bir başka çalışma ise, J. Robertson'un "Anzak and Empire" adlı kitabıdır. Robertson, kitabındaki birkaç sayfayı Anzakların Türklerle ilgili görüşlerine ve Avustralyalı tutsaklara nasıl davrandıklarına ayırmış ve şunu ileri sürmüştür: "Savaşın diğer yönleri ile karşılaştırıldığında tutsaklar çok daha az gündeme gelir. Avustralya'nın Gelibolu'daki savaş tutsakları pek de ilgi görmemiştir… Avustralya'nın savaştığı cephelerin uzaklarındaki deneyimleri resmi tarihte yer bulmamıştır; Anzak geleneğinin dışında kalmıştır ve Avustralya İmparatorluk Kuvvetlerinin (AIF) savaşçı olarak Türk askerine duyduğu saygı

ile çelişmektedir."31 1992 yılında, Patsy Adam-Smith 'Gelibolu'dan Kore'ye Savaş Tutsakları' adlı çalışmasını yayımlamıştır ancak Robertson tarafından ileri sürülen bu iddiaları ele almamıştır. Sadece Toros Dağlarındaki bir savaş tutsakları kampından bahsetmiştir ve Japonların tutsaklara karşı izlediği tutum ile karşılaştırıldığında belirgin bir zıtlık sergilemiştir. Yine de Patsy Adam-Smith'in de Türklerin bakış açısından olaylara bakamadığı söylenebilir.

Avustralya sanatındaki gerçek kahramanlardan birisi, savaşta sedye taşıyıcı olarak görev yapan, yaralıları cepheden hastane bölgesine 'Simpson' adını verdiği bir eşek ile taşıyan ve bir keskin nişancının kurşunu ile hayatını kaybeden John Simpson Kirkpatrick'dir. Kirkpatrick, çok sayıdaki resimleri, heykelleri ve başka sanatsal çalışmaları ile günümüze dek hatırlanmıştır. Bu önemli şahsiyet ile ilgili olarak son zamanlarda yapılan en kapsamlı çalışma, Peter Cochrane'in, "Simpson and the Donkey."32 isimli eseridir. Bu kitapta da Türklerden hiç bahsedilmemektedir ve Cochrane'in bir Türk tarafından Türk topraklarında ve Türklere karşı yapılan bir savaşta hayatını kaybeden biri hakkında yazdığı kitabında Türklerden bahsetmemesi oldukça ilginçtir. 1993 yılında, Chris Coulthard-Clark 'Kazıcılar: Avustralya Askeri Geleneğini Hazırlayanlar' isimli kitabını yayımladı.33 Başlığa rağmen, Türklerin Avustralya'nın askeri geleneği ya da aslında Anzak efsanesi üzerindeki merkezi önemi hakkında hiçbir yoruma yer verilmemiştir. Aynı yıl, benim 'Gelibolu: Sıhhiye Savaşı' adlı kitabım yayımlanmıştır.34 Gelibolu'da bulunan birliklerde yer alan askerlerin günlükleri ve mektupları üzerinde kendi çabalarımla gerçekleştirdiğim yoğun çalışmalar, Avustralyalı askerlerin Türklere karşı duydukları saygıyı doğrulamaktadır ancak Türkler 'Hun'lar ile aynı şeytani bakış açısından görülmemesine rağmen, bunun hiçbir şekilde Bean tarafından ifade edilen asil yaklaşım ile yakından bir bağlantısı yoktur. Avustralyalı bir cerrah genç bir Türk askeri ameliyata almadan önce meslektaşlarını içeri çağırmış ve adamın fiziğini hayranlıkla meslektaşlarına göstermişti. Bu Bean'in daha sonra Avustralya askerlerini tasvir ederken kullandığı tarzı ve klasik anlamda Homer'in dizelerini anımsatıyordu. Hiç şüphesiz, Truva'nın Boğaza düşen gölgesi Bean'in haricindeki başka eğitimli Avustralyalıları da etkilemişti.

Avustralyalıların Gelibolu ile ilgili çalışmalarında belirgin bir şekilde Türklerin yer almamasını inceleyen son zamanlardaki birkaç çalışmadan birisi Denis Winter'ın '25 Nisan 1915' adlı kitabıdır. Winter 1994 yılında yayımlanan kitabında Avustralyalıların 'Türklere karşı tutumları' hakkında iki sayfa ayırmıştır ve daha sonra başka yazarların Türkler ile ilgili yorumlarına yer vermiştir: "Türklere karşı duyulan nefret, kısmen eğitim sırasında aşılanan fikirlerin bir ürünüydü ancak bu nefretin en derin kökleri her askerin kendi içerisinde yaşadığı rahatsızlık ve dehşetin kaynağı olarak Türklerin erkekleri tanımlamasında yatmaktaydı onlar da Türkleri bu doğrultuda ele aldılar."35 Winter daha sonra savaşın yorumcuları ve tabii ki o zamanki ve şimdiki medya tarafından bir anlamda göz ardı edilen ancak günlüklerde ve mektuplarda bahsedilen tutsakların öldürülmesi hususunu açıklamıştır.

Okul kitaplarına dönecek olursak, Avustralya'daki orta eğitim kurumlarındaki öğrenciler tarafından ders kitabı olarak kullanılan kitaplar arasında D. Stewart ve J. Fitzgerald'ın 'Büyük Savaş: Kaynaklar ve Kanıtlar' ve K.J. Mason'ın 'Ulus Olma Deneyimi: 1900'den Bu Yana Avustralya ve Dünya' adlı kitapları bulunmaktadır. Bu kaynak kitaplar Türklerden sadece genel olarak bahsetmekte

ancak bundan öteye gitmemektedir ve Türkleri sadece 'düşman' olarak göstermektedir. Böylece, 1970'ten bu yana Türk kültürünün daha iyi şekilde anlaşılmasının ülkenin çok kültürlü yapısına katkıda bulunmuş olması gerçeğine rağmen, bir nesil daha 1915 yılındaki Türkler ile ilgili bilgi sahibi olmamaya teşvik edilmektedir.

2001 yılında, Avustralyalı akademisyen Jefrey Grey 'Avustralya Ordusu' isimli kitabını yayımladı ve kitabın kalınlığının 300 sayfa olmasına rağmen Grey Türklerden sadece birkaç kez bahsetmiş ve hatta kitabının indeksine dahi dahil etmemiştir. Günümüz Avustralya ordusunun Türk düşmanları karşısında savaştıkları Gelibolu ile bir kan bağı olduğu dikkate alındığında bu kayda değer bir durumdur. Grey sadece şunları yazmıştır: "Avustralya ordusunun Mısır'dan Fransa'ya doğru hareket etmesi, Avustralya'nın birkaç anlamda 'gerçek' savaşa girdiğini gösteriyordu. İlk gönüllüler [1915] savaşa Türklere karşı değil [buraya vurgu eklenmiştir] 'zararsız küçük Belçika'ya' saldıran Almanlara karşı savaşmak için katılmışlardı."36

Sonuç

Bu çalışma, Avustralya'nın 1915 yılındaki Gelibolu Savaşı'nın bir mirası olarak Türklerin tipik bir profilini aldığını ve Türklerin Avustralya tarihinde bir muhatap, asker ya da oyuncu olarak yerinin henüz tam olarak kavranamadığını ortaya koymaktadır. Belki de bunun aynısı Avustralya askerinin Türk folklöründeki yeri için de söylenebilir. O zamanları bizzat yaşayan son kişiler de yavaş yavaş hayatlarını kaybetmeye başladıkça elimizde artık sadece günlüklerle, fotoğraflarla, karikatürlerle ve savaş zamanı propagandaları kalıyor. Yeryüzünün aşağı tarafında yaşana birinin perspektifinden Türklerin tanımlayıcı bir görünümünü oluşturmak kolay bir iş değildir. Bu işi Avustralyalılar açısından daha da zorlaştıran bir başka husus da, Anzak efsanesinin bir anma ve acı kültürü haline dönüştürülmesidir. Oldukça dar görüşlü bir şekilde, "…Anzak efsanesi sadece iki toplumun-Avustralya ve Yeni Zelanda halklarının tarihsel anlayışını etkiler. Bu tehdit edici bir niteliğe sahip değildir; ulusal başarıyı yüceltir ve 'bir ulusun doğuşunda' rol oynar; ancak Avustralyalıların savaşlarını gerçekçi olmayan bir şekilde görmelerini de teşvik eder."37 denilmiştir. Bu ortak deneyimdeki üçüncü ortak olarak Türklerin göz ardı edilmesine rağmen, üzerinde durulan nokta oldukça geçerli bir husustur. Bu bilgisizlik, günümüz gazetecileri, Avustralya ve İngiliz Milletler Topluluğu'nda yazılan literatürler sayesinde daha da ilerlemiştir. Bir yorumcu Birinci Dünya Savaşı ile ilgili Avustralya'da yazılan literatürleri açıklarken, "günümüzdeki çoğu okuyucunun zihninde eşduyumsal bir tepki oluşturan bir dürüstlüğe ve doğruluğa, açık sözlülüğe ve gerçekçiliğe, yakınlığa ve canlılığa" sahip olduğu şeklinde tanımlamıştır.38 Ancak bu Avustralyalıların Gelibolu ve burada karşılaştıkları Türkler ile ilgili bakış açısı konusunda geçerli bir konum olamaz.

Britanya'nın 1914-1918 yılları ile ilgili hatıraları hakkında, şunlar yazılmıştır: "Birinci Dünya Savaşı, askerlerin ve sivillerin fedakarlıkları arasında oluşan uçuruma dayalı olarak savaş deneyimlerinin oldukça yoğun bir şekilde efsaneleştirilmesine sebep olmuştur… Bunun amacı savaş anılarını evrenselleştirmek, bunu bir bütün olarak millete mal etmekti. Savaşa katılan eski askerler bu süreç içerisinde marjinalleştiler."39 Bir başka yazarın gözlemleri ise şöyle olmuştur: "Çekilen acılar ve

yapılan sorgulamalar kişisel düzeyde kaldı."40 Türklerin Avustralyalılar ile yaşadıkları öldürme, yaralama ve yaralanma deneyimleri de kişisel ve çoğunlukla dehşet verici nitelikte oldu. Türklerin sessiz kalmasının ve medyanın neredeyse görünmez esiri olmasının sebebi bu mudur acaba? Birinci Dünya Savaşı'nın en kalıcı miraslarından birisi, "hendek savaşlarının asla kapsamlı bir tarihinin olamayacağı, bunun derin bir deneyimin sonsuzluğunda kaldığı, belki de hendek savaşının halkların bilincinde yaşamaya devam edeceğidir"41 Türkleri tam olarak anlamadan aynı şeyi Gelibolu için söyleyebilir miyiz?0

DİPNOTLAR

1 R. Gerster, Big-Noting the Heroic Theme in Australian War Writing, Melbourne Üniversitesi Basımevi, 1987, s. ix.

2 P. Fussell, The Great War and Modern Memory, Oxford Üniversitesi Basımevi, Londra, 1975, s. 75.

3 Anzak' ilk kez 1915'te hem Avustralya hem Yeni Zelanda askerlerini tanımlamak için kullanılan bir kısaltma sözcüktür.

4 C. E. W. Bean, The Anzak Book: written and Illustrated in Gallipoli, by the Men of Anzak for the Benefit of the Patriotic Funds connected with the A & NZAC, Cassell, Londra, 1916.

5 D.A. Kent, 'Bean's Anzak and the Making of the Anzak Legend'in A. Rutherford and J. Wieland (Eds.), "War and Australia's Creative Response", Allen & Unwin, Sydney, 1997, s. 34.

6 M. Shadbolt, Voices of Gallipoli, Hodder & Stoughton, Aucland, 1988, s. 111.

7 A.G.Butler, The Official History of the Australian Army Medical Services 1914-18, Ciltler I ve III, Australian War Memorial, Canberra, 1930 ve 1943.

8 C. E. W. Bean, The Story of Anzak, 1924, (Queensland Üniversitesi Basımevi yeni baskısı), Brisbane, 1981.

9 K. Fewster, Frontline Gallipoli, Angus & Robertson, Sydney, 1983, s. 82.

10 Fewster, a.g.e., s. 149.

11 R. Gerster, a.g.e., s. 31.

12 M. Shadbolt, a.g.e., s. 16.

13 Letters from Harold Campell, 12 December 1915. M. Campbell & G. Hosken (Baskıları) Four Australians at War, Kangaroo Press, Sydney, 1986, s. 48.

14 Letter of Private Thomas Gardner, J. Morice, Six Bob A Day Tourist, Penguin, Melbourne, 1985, s. 40.

15 R. East, (Ed.) The Gallipoli Diary of Sergeant Lawrence of the Australian Engineers of the 1st AIF, Melbourne University Press, Melbourne, 1981, s. 35. .

16 I. Idriess, The Desert Column, Angus & Robertson, Sydney, 1932, s. 46.

17 H. Broadbent, The Boys Who Came Home, ABC Books, Sydney, 1990, s. 130.

18 A.g.e., s. 130.

19 K. Fewster, Gallipoli Correspondent: the frontline diary of C. E. W. Bean, Angus & Robertson, Sydney, 1983, s. 105.

20 L. L. Robson, in Meanjin Quarterly, C. 33, no. 3, Melbourne, Eylül, 1974, s. 321.

21 B. Gammage, The Broken Years: Australian Soldiers in the Great War, Australian National University, Canberra, 974, s. 43.

22 A.g.e., s. 43.

23 A.g.e., s. 43.

24 R. East, (Ed.) The Gallipoli Diary of Sergeant Lawrence of the Australian Engineers of the 1st AIF, Melbourne University Press, Melbourne, 1981, s. 22.

25 a.g.e., s. 92.

26 G. Cassar, The French and the Dardanelles, Allen & Unwin, Londra, 1971.

27 D. Collins, Anzak Adventure: the story of Gallipoli told for young readers, Angus & Robertson, Sydney, 1959, s. 48 ve 83.

28 Angus & Robertson, Sydney, 1965.

29 P. Adam-Smith, The Anzaks Thomas Nelson, Melbourne, 1978.

30 Hedjin Press, Melbourne, 1985.

31 J. Robertson, Anzak and Empire, Hamlyn, Melbourne, 1990, s. 213.

32 P. Cochrane, Simpson and the Donkey: the Making of a Legend, Melbourne University Press, 1992.

33 Melbourne University Press, 1993.

34 M. Tyquin, Gallipoli: the Medical War, University of New South Wales Press, Sydney, 1993.

35 D. Winter, 25 April 1915, University of Queensland Press, 1994, s. 174.

36 J. Grey, The Australian Army, Oxford University Press, Melbourne, 2001, s. 48.

37 J. Williams, Anzaks, The Media and the Great War, Sydney University Press, 1999, s. 7.

38 Laird, J. (Ed.) "Other Banners: an Anthology of Australian Literature of the First World War", Australian War Memorial, Canberra, 1971, s. 5.

39 A. Gregory, The Silenced Memory, Berry Publishers, Oxford, 1994, s. 214.

40 M. Shadbolt, a.g.e., s. 16.

41 T. Ashworth, Trench Warfare 1914-1918: the live and let live System, Macmillan, London, 1980, s. 22.

KAYNAKLAR

"The Anzac Book" written and Illustrated in Gallipoli", by the Men of Anzac for the Benefit of the Patriotic Funds connected with the ANZAC, Sun books, Melbourne, reprinted 1975.

Adam-Smith, P. "The ANZACS", T. Nelson, Melbourne, 1978.

Adam-Smith, P. "Prisoners of War from Gallipoli to Korea, Viking, Melbourne, 1992.

Adcock, A. "Australia Triumphant: with the Australians and New Zealanders in the Great War on Land and Sea", Simpkin Marshall, Hamilton & Kent, London, 1916.

Akçelik, R. "Before and After Gallipoli: a Collection of Australian and Turkish Writings", Australian-Turkish Friendly Society Publications, Melbourne, 1986.

Ashmead-Bartlett, E. Australia in Action: the Story of Gallipoli", Government Printer, Sydney, 1915.

Ashworth, T. "Trench Warfare 1914-1918: the live and let live System", Macmillan, London, 1980.

Austin, R. J. "Black and Gold: the History of the 29th Battalion, 1915-1918", Slouch Hat Publications, Melbourne, 1997.

Austin, R. J. "Cobbers in Khaki: the History of the 8th Battalion, 1914-1918", Slouch Hat Publications, Melbourne, 1997.

Austin, S. & R. “The Body Snatchers: the History of the 3rd Australian Field Ambulance 1914-1918”, Slouch Hat Publications, Melbourne, 1995. Bean, C. E. W. “The Anzac Book”, Cassell, London, 1916.

Bean, C. E. W. ‘The Story of Anzac”, 1924, reprinted by University of Queensland Press, Brisbane, 1981.

Beeston, J. “Five Months at Anzac”, Angus & Robertson, Sydney, 1916.

Bennett, J. Gallipoli: based on the screen play by David Williamson from a story by Peter Weir”, Angus & Robertson, Sydney, 1981.

Blair, D. “Dinkum Diggers: An Australian Battalion at War”, University Press, Melbourne 2001.

Bowles, J. “The Young Anzacs”, London, 1918.

Broadbent, H. “The Boys Who Came Home”, ABC Books, Sydney, 1990.

Bruce, Mary, “Captain Jim”, Ward Lock, Melbourne, 1919.

Buitenhuis, P. “The Great War of Words: British, American and Canadian Propaganda and Fiction 1914-1933”, University of Columbia Press, Vancouver, 1987.

Buley, E. C “Child’s History of Anzac”, London, 1916.

Butler, a.g.“The Official History of the Australian Army Medical Services 1914-18”. C. 1 ve III, Australian War Memorial, Canberra, 1930 and 1943.

Campbell, M. & G. Hosken (Eds.) “Four Australians at War”, Kangaroo Press, Sydney, 1986.

Cassar, G. H. “The French and the Dardanelles”, Allen & Unwin, London, 1971.

Cochrane, P. “Simpson and the Donkey: the Making of a Legend”, Melbourne University Press, 1992.

Collins, D. “Anzac Adventure: the story of Gallipoli told for young readers”, Angus & Robertson, Sydney, 1959.

Coulthard-Clark, C. “The Diggers: Makers of the Australian Military Tradition”, Melbourne University Press, Melbourne, 1993.

Curran, T. “Not only a Hero: an Illustrated Life of Simpson, the Man with the Donkey”, Anzac Day Commemoration Committee, Queensland, 1998.

Davison, Graeme, “The Use and Abuse of Australian History” in S. Janson & S. Macintyre (Eds.) “Making the Bicentenary”, Australian Historical Studies, C. 23, no. 91, October, 1988.

Denton, Kit “Gallipoli: One Long Grave”, Time Life Books, Sydney, 1986.

Dolman, W. “The Blue and Brown Diamond: a History of the 27th Battalion, AIF, 1915-1919”, Lonnen & Cope, Adelaide, 1921.

Donely, B. “Black over Blue: the 25th Battalion AIF, at War 1915-1918”, University of South Queensland Press, Toowomba, 1997.

East, R. (Ed) “The Gallipoli Diary of Sergeant Lawrence of the Australian Engineers of the 1st AIF”, Melbourne University Press, Melbourne, 1981.

Fewster, K., V. Başarin & H. H Başarin “A Turkish View of Gallipoli and Canakale”, Hedjin Press, Melbourne, 1985.

Fewster, K. “Gallipoli Correspondent: the frontline diary of C. E. W. Bean”, Angus & Robertson, Sydney, 1983.

First Battalion History Committee, “The History of the 1st Battalion AIF, 1914-1919”, Melbourne, 1919.

Fowler, J. E. “Looking Backward: Being the Reminiscences of a Light Horseman on Gallipoli”, Pirie, Canberra 1979.

Frame, T. “First in Last Out, the Navy at Gallipoli”, Kangaroo Press, Sydney, 1990.

Gammage, B. “The Broken Years: Australian Soldiers in the Great War”, Australian National University, Canberra, 1974.

Gerster, R. “Big-Noting: the Heroic Theme in Australian War Writing”, Melbourne University Press, 1987.

Giannopoulos, G. “Apo to Nesto h¯os to Sangrio”, Ath¯ena: Hell¯enik ¯e Eur¯ockdotik¯e, 1988.

Gregory, A. ‘The Silenced Memory”, Berry Publishers, Oxford, 1994.

Grey, J. “A Military History of Australia”, Cambridge University Press, New York, 1998.

Grey, J. “The Australian Army”, Oxford University Press, Melbourne, 2001.

Hickey, M. “Gallipoli”, J. Murray, London, 1995.

Hogue, O. “Trooper Bluegum at the Dardanelles”, London, 1915.

Inglis, K. “Anzac Remembered: Selected writings”, Department of History, University of Melbourne, 1998.

Inglis, K. “The Anzac Legend”, Meanjin Quarterly, March 1965.

Inglis, K. “The Australians at Gallipoli”, in Historical Studies, Melbourne, C. 13 (40), October, 1967.

Idriess, I. “The Desert Column”, Angus & Robertson, Sydney, 1932.

James, K. K. “Gallipoli”, Angus & Robertson, Sydney, 1965.

Kent, D. A. ‘Bean’s Anzac and the Making of the Anzac Legend’ in A. Rutherford and J. Wieland (Eds.), “War and Australia’s Creative Response”, Allen & Unwin, Sydney, 1997.

Kerr, G. “Lost Anzacs; the Story of Two Brothers, Oxford University Press, Melbourne, 1997.

Lack, J (Ed.), “Anzac Remembered and Selected Writings by K. Inglis”, University of Melbourne Press, 1998.

Laird, J. (Ed) “Other Banners: an anthology of Australian Literature of the First World War”, Australian War Memorial, Canberra, 1971.

Laird, J. (Ed) “The Australian Experience of War”, Mead & Beckett, Sydney, 1988.

Lindsay, N. “Equal to the Task”, History Publications, Brisbane, 1999.

Mason, K. J. “Experience of Nationhood: Australia and the World since 1900”, McGraw-Hill, Sydney, 1983.

McKernon, M. “The Australian People and the Great War”, Nelson, Melbourne, 1980.

McQueen, H. “Gallipoli to Petrov, Arguing with Australian History”, Allen & Unwin, Sydney, 1984.

Morice, J. “Six Bob A Day Tourist”, Penguin, Melbourne, 1985.

Partridge, E. “Frank Hornywood, Private: a personal record of the 1914-18 War”, Melbourne University Press, Melbourne 1987.

Philips, J, E. P. Malone & N. Boyak, (Eds.) “The Great Adventure: New Zealand Soldiers describe the First World War”, Allen & Unwin, Wellington, 1988.

Pugsley, C. “Gallipoli: the New Zealand Story”, Hodder & Staughton, Auckland, 1984.

Reid, R. “A ‘duty clear before us’: North Beach and the Sari Bair Range, Gallipoli Peninsula 25 April-20 December 1915”, Department of Veterans’ Affairs, Canberra, 2000.

Robertson, J. “Anzac and Empire”, Hamlyn, Melbourne, 1990.

Robson, L. L. review in Meanjin Quarterly, vol. 33, no. 3, Melbourne, September, 1974, pp. 320-2.

Ross, J. “The Myth of the Digger, Australian Soldiers in two World Wars”, Hale & Iremonger, Sydney, 1985.

Rutherford, A & J. Wieland (Ed.) “War: Australia’s Creative Response”, Allen & Unwin, Sydney, 1997.

Sanders, M. L. “British Propaganda during the First World War 1914-1918”, Macmillan, London, 1982.

Serle, G, “Digger Tradition and Australian Nationalism”in Meanjin Quarterly, No. 101, vol 24/2, (1965), pp. 149-158.

Shadbolt, M. “Voices of Gallipoli”, Hodder & Stoughton, Auckland, 1988.

Stewart, D. & J. Fitzgerald, “The Great War: sources and evidence”, Thomas Nelson, Melbourne, 1995.

Thompson, A. “Anzac Memories: Living with the Legend”, Oxford University Press, Melbourne, 1994.

Tracey, M. P. “Australian Prisoners of War”, Australian Department of Defence, Canberra, 1999.

Treloar, J. L. “An Anzac Diary”, Armidale, 1993.

Tyquin, M. “Gallipoli: the Medical War”, University of New South Wales Press, Sydney, 1993.

Waite, F. “The New Zealanders at Gallipoli”, Whitcombe & Tombs, Auckland, 1921.

White, T. A. “The History of the Thirteenth Battalion AIF”, Tyrells Ltd., Sydney, 1924.

Williams, H. “The Gallant Company: a Soldier’s Story of 1915-18”, Sydney, 1933.

Williams, J. ANZACS, “The Media and the Great War”, Sydney University Press, 1999.

Winter, D. “25 April 1915”, University of Queensland Press, 1994.

Wrench, C. M. “Campaigning with the Fighting 9th: in and out of the Line with the 9th Battalion AIF”, Boolarong Publications, Brisbane, 1985.

I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler / Dr. Vahdet Keleşyılmaz [s.392-397]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tarih araştırmalarında belki de en zor olan yakın tarihin incelenip yazılmasıdır. Çünkü her şey yerli yerine oturmamış veya yakın tarih nesnel bir tarzda incelenemeyecek durumda olabilir. Yaşananlar henüz sıcaktır ve bu düzlemde tarihin öznesi ve nesnesi olanlar hâlâ ilgili zeminde yer alıyorlarsa yazılabilecekler nesnel tarihçiliğin dışına taşırılabilir ya da -öyle olsa da olmasa da- siyasal/iktisadi beklentilerin aracı olarak değerlendirilebilir. Ancak Birinci Dünya Savaşı yılları artık çok geride kalmasına, yaşananlara taraf olan insanların ve hatta devletlerin de çoktan tarihe karışmasına rağmen, bu süreçte Kafkasya ve çevresindeki gelişmelerin ve bu gelişmelerin tetiklediği hadiselerin tarihçilik açısından benzer zorlukları içerdiğini söylemek pek de yersiz olmasa gerektir. Bunun başlıca iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Mim Kemal Öke'nin ifadesiyle 'yüzyılın kan davası'1 olan Ermeni sorunudur. Diğeri ise Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinden sonra jeopolitik/stratejik önemi tartışılmayacak kadar açık olan Kafkasya odaklı sıcak çatışmalar ve yansımalarıdır.

Bu çalışmada, konunun anlaşılmasına katkı sağlayabilecek savaş öncesindeki bazı hususlara değinilmekle birlikte, bilimsel nesnelliği sağlamaya çalışan bir anlayışla -incelediğimiz arşiv belgelerine dayalı olarak- Birinci Dünya Savaşı başlarında Kafkasya ve çevresine ilişkin stratejik yaklaşım ve faaliyetlere ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, uluslararası ilişkiler ve stratejik değerlendirmeler bakımından gerek savaşa girişi ve gerekse Almanlar yanında yer almasında önemli rol oynamıştır. Çünkü Balkan savaşları sonrasından Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan süreçte Osmanlı Devleti'ni idare edenlerin, diğer endişelerinin yanı sıra, hiç de yersiz olmayan bir Rusya tehdidi algılaması olduğu ve bundan dolayı ülkelerinin toprak bütünlüğünü güvenceye alabilecek arayışlar içinde olduğu açıktır. Bu tehdit algılamasının birkaç yönü vardır. Bunlardan biri II. Balkan Savaşı sırasında Türk ordusunun Edirne'yi Bulgarlardan geri alması ve bunu korumaya çalışması esnasında ve hatta bir antlaşma ile bu durumu hukukîleştirdikten sonra bile aleyhte bir Rus müdahalesiyle önceki sınırlarına çekilmeye zorlanacağına ilişkindir.2 Diğeri ise, Rusların öncülüğü ve baskısıyla 1914 yılı Şubat ayında, Ermenilerin de yer aldığı Şark vilayetlerinde bölgede oluşturulacak iki idarî bölüme yabancı genel müfettişlerin atanmasını ve Hıristiyan ve Müslüman cemaat temsilcilerinden oluşan seçilmiş meclisler oluşturulmasını öngören ve bu programın uygulanmasında Rusya'ya belli bir yetki veren bir Osmanlı-Rus sözleşmesine imza atmak zorunda kalan Osmanlı yöneticilerinin anılan bölgenin geleceği hakkındaki kaygılarıyla ilgilidir.3 Öteki ve belki de en önemlisi ise Rusya'nın nihaî hedefi olan İstanbul ve Boğazları ele geçirmek için uygun zamanı ve fırsatı beklediğine dairdir.4 Ali İhsan Sabis'e göre; "Esasen Ruslar Ankara ve Ulukışla taraflarından Erzurum cihetine doğru bir demiryolu inşa etmekliğimize öteden beri mani oluyorlardı. Bu da, aynı Boğazların takviyesini istememek gibi Türkiye aleyhinde bir düşüncenin mahsulüydü. Çünkü bu demiryolu inşa edilirse Ruslara karşı müdafaa kudretimiz artacaktı."5

İçinde bulunduğu zor koşullarda Osmanlı Devleti'nin herhangi bir büyük güç tarafından toprak bütünlüğüne güvence sağlayabilecek bir ittifak yapabilmek için gereken ve beklenen ilgi ve desteği gördüğü de söylenemez. Ne var ki Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışını tetikleyen Saraybosna suikasti sonrasında değişen konjonktür 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman gizli ittifak Antlaşması'nın yapılmasının zeminini oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na henüz resmen girmemişken İtilaf Devletleri, Osmanlı topraklarına yönelik askeri hazırlıklarına hız vermişlerdir. Rusya ise Kuzey İran topraklarını kullanarak sınırına yakın Türk topraklarına karşı saldırılar başlatmış, Türk-İran sınır bölgelerinde yaşayan Ermeniler, Nasturiler ve bazı aşiretler, çeşitli vaadlerle Türkler aleyhine harekete kışkırtmıştır.6 Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Savaşı'na resmen girmeden önce aynen Rusya'nın yaptığı gibi karşı etkinliklere girişerek bölgenin Türk ve Müslüman halklarıyla temasa geçmiştir. Ancak Osmanlı Ermenilerinin Rusya ile bağlantılı faaliyetleri ve bunun doğurduğu sonuçlar, geri kalan Kafkas halklarının Osmanlı Devleti ile olan işbirlikleri ve bu süreçte yaşananlara göre kıyaslanamayacak ölçüde -hem de bilimsel araştırma sınırlarının çok ötesinde bir istismar ve kan davası haline dönüştürülerek- işlenmiştir. Bu durum konuyu etraflıca bilmeyen kimi çevrelerde de yanıltıcı ön kabullere de yol açmıştır.7

Almanlar Osmanlı Devleti'nin kendileri safında bir an önce savaşa girmesini isterlerken Rusların bir kolordularını Kafkasya'dan Avrupa yönüne aldıklarını belirtip bu bölgenin Türkler için istikbal olduğunu vurgulayarak Erzurum'daki askerle Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesini istemişlerdir.8 Şüphesizdir ki Almanların ısrarının nedeni Avrupa cephelerinde karşılarında daha az düşman askeri bularak rahatlamaktı. Fakat Almanların bu isteklerinin kendileri açısından ne anlama geldiği Enver Paşa tarafından anlaşılamayacak bir durum olmasa gerekti. Onun -sonraki süreçte- İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya, kendilerini Almanlara borçlu hissetmeleri için bir neden olmadığını, Türklerin Almanlar için yaptıklarının onlardan gördükleri destekten daha fazla olduğunu belirtmesi ve bu görüşlerine kanıt olarak ordularını Kafkas cephesine yığarak Batı cephesinde kullanılabilecek büyük Rus birliklerini burada meşgul ettiklerini belirtmesi bu açıdan kayda değer bir ifadedir.9

Beyrut valisi Bekir Sami Bey 30 Temmuz (13 Ağustos) tarihli ve Dahiliye Nezareti şifre kalemi antetli bir belgede kendi görüşlerini ortaya koyarken Kafkasya açısından ayrıca önem taşıyan ifadelere de yer vermiştir10:

Türk Alman gizli ittifak antlaşmasının varlığından haberdar olmadığı "siyaset-i devlet mechulüm olmağla beraber" ifadesinden anlaşılan Bekir sami Bey, ülkenin çıkarlarının 'İttifak-ı Müselles' ile bağdaşabileceği doğrultusunda olduğunu belirtirken halen 'İtilaf-ı Müselles' devletlerinin yönetimi altında bütün İslam dünyasının mahkûm olduğuna değinerek Kafkasya'dan Hindistan'a kadar uzanan Müslüman ülkelerinde, Rusya'nın -kısmen Almanya'ya karşı göndermeye mecbur kalacağı- Kafkasya'daki üç kolordusundan başka Rus ve İngiliz askeri olmak üzere elli altmış binden çok mevcut olmadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Tunus, Cezayir, Trablusgarb, Mısır ve Fas'ta dahi azami

yüz bin kişilik kuvvet yoktur dedikten sonra Kafkasyalı olduğu için oranın durumuna ilişkin daha fazla bilgi edinebildiğinden bahisle biraz ayrıntılı bilgi sunmuştur. Ona göre; Kuzey Kafkasya'nın kadim ahalisi bütün Müslümanların, Dağıstanlılar, Çeçenler ve Çerkeslerin cengâverlikleri, Rusya'ya karşı düşmanlıkları izaha muhtaç olmadığından "müdrik ve oraca maruf vesait ile Çerkestan ve Dağıstan'da ihtilal çıkarmak pek mümkündür."

6 Ağustos 1330 (19 Ağustos 1914) tarihinde, iki aydır Rus sınırları içinde olan Abdülcebbar ve Mutasım efendiler tarafından da Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının bazı bölgelerdeki yankıları ve Rusların faaliyetlerine dair bir rapor gönderilmiştir. Buna göre;11 Sivastopol'de Osmanlı uyruğu olan Müslümanlar Ruslar canibinden çıkarılmakta olduğu ve posta vapurlarının seferleri kesildiği gibi Ruslar tarafından şiddetli baskı ve sınırlamalar icrasına başlanmıştır. Yerli Müslümanlar galeyan halindedir. Batum'da, Kars'ta ise Müslümanlar kıyama amade bir haldedir. Fakat giriş ve çıkış tamamen kesildiği ve muharebe haberlerini neşredenlere mücazat ilan edildiği cihetle şimdilik bir şey yapılamamaktadır. Buralarda bulunan büyük ağaçlar kâmilen kesilmiş ve yeniden istihkâmlar inşasına başlanmıştır. Kafkasya'da, Rostof'ta ise, Çerkesler isyana hazır olup bu cihetten bir hareket beklemektedirler. Yalta'da, Akmescit'te bulunan Müslümanlar ise genellikle iğtişaşa hazırlanmışlar ise de oralarda külliyetli miktarda asker bulundurulmakta ve ihtilat ve ictimaat kesin olarak yasaklandığından doğal olarak fiili bir eser gösterilememektedir.

Aynı zaman dilimi içinde Rusya ile işbirliği içinde olan Ermenilerin Osmanlı karşıtı faaliyetlerinin de daha önceki isyan ve komitecilik deneyimlerinin de bir sonucu olarak etkili bir biçimde devam ettiğine şüphe yoktur. Hatta Ağustos ayında Kafkasya'daki Ermeniler ve bilhassa komiteciler -muhtemelen kendilerine ayak bağı olmaması için- ailelerini Erivan'a göndermek yoluna gitmişlerdir. Erzurum'daki komitecilerin de ailelerini kâmilen Rusya ve Erivan cihetine aşırmaları dikkat çekicidir.12

Dördüncü Ordu Müfettişi Cavid Paşa'nın "bizzat Başkumandan Paşa hazretlerine" kaydını taşıyan ve 12 Ağustos 1330 (25 Ağustos 1914) tarihli yazışmaya cevap olarak gönderdiği 13 Ağustos 1330 (26 Ağustos 1914) tarihli şifreli yazışması Kafkasya'ya ilişkin önemli bilgiler içermektedir:

Kafkasya'da ihtilal hareketleri ifa edilmek üzere Ruslara Osmanlı Devleti tarafından savaş ilan edildiği zaman orada bulunan Dağıstan'ın Avar ve Çeçen kabilelerinden ve en etkililerinden adamlar hazırlanmıştır. Ahmet Fazıl Paşa kadim vatanı olan Kafkasya için bu işin yorucu olmadığını ve yaşının ilerlemiş olmasının kendisinin bu ihtilali vucuda getirmesine engel olmadığını, Doksan üç senesinden evvel Petersburg'u terk ederek Türkiye'ye gelmesinin bu maksada mebni olduğunu beyan etmekle birlikte; vaki olan tekliflerinin hükümetçe kabul ve icra edilmemesinden dolayı Kafkasya ahalisini ayaklanmaya teşvik etmek üzere gönderdiği adamların Ruslar tarafından mahvedilerek yalnızca bir kişinin İstanbul'a dönebildiğini ve bu ihtilal sonucunda 15.000 kişiye yakın Dağıstanlının Sibirya'ya sürüldüğünden başkaca en ileri gelenlerin Ruslar tarafından asılarak köylerinin yakıldığını belirtmiştir.13 Anlaşılan odur ki, Fazıl Paşa Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaş açmasını istemiştir ve Kafkasya'da istenilen ve beklenilen ihtilalin gerçekleşmesi ve başarıya ulaşmasının ön koşulunun bu olduğuna inanmaktadır. Çünkü;

"… Hükûmet-i Seniyyece Ruslara (ilan-ı) harbden evvel ahalinin ihtilale kıyam ettirilmesi maksadın adem-i husulünden başka bilahare erbab-ı kıyamın Ruslar tarafından imha edilmesi gibi ind-Allah'ta mucib-i mesuliyet ahvalden tevakki etmekte olduğu ve kendisinin icra-yı nüfuz ettiği Avarlarla Çeçenlerin kıyam ettikleri takdirde umum Kafkasya ahalisini ve hatta Rus zulmet-i askeriyesinde bulunan zabitanın Rus aleyhine kıyam edeceklerini ve bundan başka Rus idaresinden dilgîr olan Gürcü büyükleri ve Rus ordusunda bulunan Gürcü generallerle muhaberede bulunarak bunların dahi bizim taraftan muavenet gördükleri takdirde Rus esaretinden kurtulmak için ihtilale hazır bulunduklarını ve muharebe olduğu takdirde Irak havalisinde bulunan Çeçen ve Kafkasya muhacirlerini ve Kürdleri toplayarak Tebriz üzerinden bizzat Kafkasya'ya dahil olub akıncılık edebileceğini ve o sırada göndereceği adamlar vasıtasıyla Kafkasya halkını ihtilale kıyam ettireceğini söyledikten maada kendisinin vuruduna intizar eden Avar ve Çeçen ve Kürd ve Gürcülerin adam göndermeksizin kendisinin hareketinin şuyuuyla kıyam edeceklerini suret-i katiyede temin eylediği ve devletçe Ruslarla muharebe yapılmadığı takdirde maksad hasıl olamayacağı gibi beyhude yere kan döküleceğini14…" belirtmiş ve bu konuda Enver Paşa'nın mütalaasını sormuştur. Cavid Paşa'nın Mehmed Fazıl Paşa'ya ilişkin görüşü ise onun öteden beri cesaret ve özverisiyle bilinen, zinde vücutlu "gece gündüz düşüncesi Kafkasya üzerine yürümek ve harb etmekten ibaret"15 bir kişi olduğu ve Kafkasya arazisini çok iyi bildiği doğrultusundadır.

Cavid Paşa'nın 17 Ağustos 1330 (30 Ağustos 1914) tarihli yeni bir şifreli yazışması Kafkasya'ya yönelik girişimlerin içindeki Alman parmağını göstermekte ve bir an önce Ruslarla harbe girişilmesi yolunda yukarıda değinilen görüşlerde yönlendirici olabileceklerini kuvvetle düşündürmektedir:

"Kafkasya'da ihtilal ifası için Mehmed Fazıl Paşa hazretleriyle öteden beri düşünmekte bulunduğumuz cihetle müşarünileyhin arzusu vechile Bağdad Alman konsolosu vasıtasıyla İstanbul sefirinden teminat dahi alındığından buradan tertib edilmiş en güzide beş kişi yarın yola çıkarılacaktır…"16

Bu yola çıkacak kişilere, kendilerine katılacak bazı Çeçenlerle birlikte Kafkasya sınırı üzerindeki Dağıstan-Çeçen muhacirlerinin oluşturduğu İslam Sur köyündeki Dağıstanlılardan gerekenleri alarak Kafkasya cihetine geçip çetecilik yapmaları ve halkı Rus hükûmetine karşı ayaklandırmaları talimatı verilmiştir. Ayrıca bunlara bomba, silah gibi nesnelerin Osmanlılar tarafından verilirse daha çok etki yapacağından bahisle; İslam Sur köyünün bulunduğu sınır bölüğü kumandanı ya da bağlı olduğu kaza kaymakamı vasıtasıyla Türkiye tarafında uygun yerlerde depolara konmuş olan işbu nesnelerin anılan köy ahalisi olan Dağıstan muhacirlerine verilerek bunlar aracılığıyla Rusya dahilinde dağıtılması için gerekenlere irade buyrulması da değinilen bu belgede Cavid Paşa tarafından istenmiştir.

Bu arada Harbiye Nezaretine Kafkasya ile ilgili görev almak için dilekçe veren gönüllüler de vardır. Bunlardan biri ilk teşkil edilecek Kafkasya alayına tayinini istekte bulunmuştur.17 Bu konuda görev isteyenlerden bir diğeri ise şahsını tanıtırken aslen Dağıstanlı olduğunu, Kafkasya'dan Hazar Denizi'ne kadar olan dağlık kesimde meskûn Çeçen ve Lezgi ve Avar ve Kumuk ahalisiyle Şeyh Şamil merhumun kabilelerinin kendisini iyi tanıdıklarını, lisanlarını bildiğini belirterek kendisinin Şeyh

Şamil'in sergerdelerinin yer aldığı Mihrhanzadelereden olduğunu vurgulamış ve oraya gidip özveriyle hizmet etmek ve ataları gibi kabilesinin başına geçip Ruslarla savaşmak istediğini ifade etmiştir. On yedi senedir Dağıstan'dan çıkalı beri muhabere ettiğini ve İstanbul'dan talimat alıp gittiği takdirde orada pek çok işler görmek mümkün olduğunun kendisine yazıldığını söyleyen bu gönüllü emir buyrulursa her türlü özveriye hazır olduğunu da arz eylemiştir.18

Faaliyetler devam ederken İstanbul'da bulunan bazı Hıristiyan Gürcülerin de deniz yoluyla Kafkasya'ya yakın Türk limanlarına gittikleri anlaşılmaktadır.19 Kafkasya'da yürütülen etkinliklere ışık tutan bir belgeye göre; Kafkasya ihtilalini gerçekleştirme çalışmaları devam ederken Türk yetkililer Almanların Osmanlı Devleti için zararlı faaliyetler yapabilecekleri endişesini taşımışlardır.20

1914 yılı Eylül ayı içinde, Türk makamlarına Ermeni Taşnak ve Hınçak komitelerinin Rusya hükûmetiyle anlaştığı ve harp vukuu takdirinde Türkiye Ermenilerinin bunlara katılacaklarına ilişkin istihbarat gelmiştir. Üstelik Ruslar Odesa, Sivastopol ve sair Karadeniz bölgesindeki yerlerde üç yüz seksen kişi kadar Osmanlı uyruğu Müslümanı Türk casusu diye tutuklamışlardır.21 Bu durum hem Türk tarafının işlerinin hiç de kolay olmadığını hem de Rusya'nın Ermenilerin gönüllü desteğiyle karşı hazırlıklar içinde olduğunu göstermektedir. Bu koşullarda bile Teşkilât-ı Mahsusa başkanı Süleyman Askerî; Türklerle iş birliği yapmasalar bile, hiç olmazsa yansızlıklarını sağlamaya çalışmak ve bu cihetle kesin zorunluluk olmadıkça Ermenilerin kalplerini bile kırmamak lüzûmu hakkında gerekenlerin dikkatinin çekilmesini istemiştir.22

İstanbuldan gönderilen bazı Gürcüler kayıklarla Rusya'ya gönderilmiştir. Bu arada Rusya'daki Rumlar ile Ermeniler ve keza Osmanlı uyruğu olup Rusya'ya firar edenler gönüllü olarak Rusya'da istihdam edilmişlerdir. Erzurum ve havalisinde Osmanlı askeri donanım bakımından çok eksiktir. Bir süre sonra Rusya karşıtı faaliyetler için kurulmuş olan "Kafkas İhtilâl Cemiyeti" için Erzurum'da bir genel merkez, Trabzon ile Van'da birer bölge yönetim kurulu oluşturulmuştur.23 Ayrıca İstanbul'dan -Süleyman Askerî Bey tarafından- bölgede görevli Rıza Bey'e, şu talimat gönderilmiştir:

1. Gürcistan'da başarılı olmak için Gürcüler ve özellikle Hıristiyanlarıyla ilişki kurmak ve örgütleriyle temasa girmek gereklidir.

2. Almanlarla talihimizi bağlamış ve işbirliği etmiş olduğumuzdan bunların maksadımıza hadim bir surette istihdamları gereklidir.

3. Bundan dolayı orada bulunan Gürcüler ve Almanlarla birlikte hareket etmek -örgüte ve tüm duruma egemen olmamız kaydıyla- çıkarımıza uygundur. Bunun için Alman ve Gürcülerle sizden teşkil ettiğiniz karma komisyonun oyu olmadıkça hiç bir hareket yapılmaması ilkesini koymak ve tamamen korumak gereklidir.

4. Gürcüler dahilde örgütlenmeye sevk ve Muzel'e de bu husus gereken surette telkin ediliyor.

5. Kereli'nin kurulması arzusunda bulunduğu lejyon behemehal sizin uygun göreceğiniz yerde ve denetim altında bulunmalıdır.

6. Dikkat çekecek nümayişkâr hareketler yapılmaması, henüz bizim tarafta yapılacak düzenleme ve hazırlıkların tümüyle tümüyle örtülmesi gereği icap edenlere bildirilmelidir.

7. Muzel ve Kereli'nin iyi idare edilmesi ancak kabil olamayacağına kanaat hasıl olduğu dakikada gereğine bakmak üzere durumun bildirilmesi.24

Türk yetkililerce tasarlanan Kafkasya ihtilalinin alt yapısı hazırlanmaya çalışılırken Bağdat'ta Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı'na gönderilen bir şifreyle "gerek İran dahilinde ve hudud üzerindeki aşair arasında ve gerekse Kafkasya dahilinde"25 o ana kadar ne gibi teşkilat ve hazırlık yapıldığı ve daha ne gibi kişilerin hangi mıntıkalara gönderilerek teşkilatın ne derecelerde tamamlandığının bildirilmesi istenmiştir. Musul Süvari Kolordu Kumandanı Mehmed Fazıl Paşa'ya gönderilen bir şifre ile aynı şekilde neler yapıldığı sorulmuştur.26 Musul vilayetinden gelen şifrede ise, Hindistan'a gitmeleri düşünüldüğü halde mevcut koşullardan dolayı bu yolculuğa çıkmaları zorlaşan Abdürreşid ve Ali Efendiler Mehmed Fazıl Paşa'nın vaki isteği üzerine ona katılarak Kafkasya ve Türkistan taraflarında birlikte faaliyete geçmeyi kabul etmişlerdir.27 Musul Vilayeti'ne çekilen bir başka telgrafla, Kafkasya'da ihtilal hareketleri meydana getirmek üzere yapılan teşkilat ve tertibatın İran'a dahi teşmil edildiği, Azerbaycan cihetinde vukua gelen isyan hareketlerinin bu teşkilatın fiili eserleri olduğu bildirilerek "vaziyet-i siyasiye faaliyet-i umumiyeyi tacil edecek mahiyette bulunduğundan" İran'da Rusya karşıtı faaliyetlerin ivedileştirilmesi istenmiştir."28 Musul vilayetinden gelen cevabi cevabi telgrafta, kendilerine verilen emrin uygulanacağı bildirilmiştir.29 Bağdat vilayetinden İstanbul'a gönderilen şifrede ise yapılan işler hakkında bilgi verildikten sonra Mehmed Fazıl Paşa'nın Erzurum'a doğru gitmekte olduğu bildirilmiştir.30

Sonuç

'Tarihsel tanıklıkların çeşitliliği hemen hemen sonsuzdur. İnsanın söylediği veya yazdığı her şey, imal ettiklerinin tümü, değdiği her şey onun hakkında bilgi verebilir ve vermelidir'31 Fakat 'Tarihte her sahada misal o kadar çoktur ki bunlardan ustalıkla bir seçimle istenen her türlü netice çıkarılabilir.'32 Anılan asırlık kan davasını güdenler de ustaca seçimlerle hatta eklemelerle ya da aynı süreçte olumsuzladıkları 'öteki'nin de savaşın mağduru olduğunu33 ve olanların nedenlerini göz ardı etmekle, kendi istedikleri sonuçları gerçeğin ta kendisi gibi sunabilirler, sunmuşlardır da. Ancak böylesi bir tutum doğru değildir. Çünkü 'Tarih incelemesi, nedenlerin incelenmesidir. Neden, niçin sorusuna yanıt aramayanların kendilerine tarihçilik yakıştırmaları doğru değildir.34 Tarihin bir mahkeme ve şahitlerin de sanıklar olamayacağını35 hatırdan çıkarmadan tarihi tanıklıkları tenkide tabi tutarak hakikati durmaksızın yakalamaya çalışmak lazımdır. Bu bağlamda denilebilir ki; Rusya ve Osmanlı Devleti karşı saflarda yer alırlarken bu iki devletin etrafında kaderlerini büyük ölçüde bu devletlerden birinin kazanmasına bağlamış ve bu doğrultuda çalışan unsurlar tarihin akışının ve konjonktürün bir sonucu olarak devreye girmişlerdir. Bu çerçevede Osmanlı Ermenilerinin İtilaf Devletleri ve özellikle de Rusya

tarafından savaşı kazanmalarına yarayabilecek bir unsur olarak değerlendirildiği, Türk ve Müslüman Kafkas halklarının ise İttifak Devletleri ve bilhassa da Osmanlı Devleti ile işbirliğine girdikleri, hatta Hıristiyan Gürcü halkının da bazı unsurlarıyla bu işbirliğine katıldıkları tarihi bir vakıadır. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı başlarında Kafkasya ve çevresindeki gelişmeler incelenirken bütüncül bir yaklaşımla her iki tarafın birbirine oldukça benzeyen ve savaştan zaferle çıkmak için gerçekleştirdikleri etkinlikler aynı ölçüde ilgiye değer.

İşin ilginç olan tarafı aradan geçen zamana ve bu süreçte değişen dünyaya karşın Sovyetler Birliği sonrası dönemde Rus nüfuzunun ülkelerinden/bölgelerinden çekilmesini isteyen Kafkasya halklarının neredeyse tümüyle Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı Devleti ile yakın temas ve işbirliği içinde olanlardan meydana gelmesidir. Üstelik Rus Çarlığı'nın vaktiyle Kafkasya ve ötesinde egemen olabilmek için kullandığı ve anılan savaşta işbirliği yaptığı Ermenilerin ise güncel çatışmalar içinde -türlü nedenlerle- bölgedeki Rus etkisinin sürmesinde büyük önem taşıyan stratejik bir manivela olarak Rusya Federasyonu tarafından değerlendirilmekte olduğu da yadsınamaz.

DİPNOTLAR

1 Mim Kemâl Öke seksenlerde arşiv belgelerini büyük ölçüde tüketerek kaleme aldığı bir çalışmasının kendi bulgu ve sonuçların destekleyen yeni bilgi ve belgeleri de ekleyerek geliştirdiği yeni basımının önsözünde [Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu (1914-1923), İstanbul, 2000.]; "'Küresel Toplum' 21. yüzyıla özgü evrensel bir etiğin üretilmesi için sivil toplumlar arası bir moral şebekeleşmeye giderken Ermeni sorunu bir kez daha 'jenosit' tanınması adı altında ABD'nin iç siyasetine giriverdi. Doksanlardaki durgunluk ve belki de çözülüşün arkasından Ermeni Sorunu'nun milenyumun başında yeniden 'canlandırılması', belki de uluslararası atmosferin 'Öteki'ne gösterdiği duyarlılığın kulanılışına, hatta istismarına yol açıyor. Hem de Türk soylularının bir iftiranın siyasallaşması ile ulusal hakarete maruz kalmalarıyla. Aslında Ankara istediği kadar tarihi bilim adamlarına bırakınız tezine yapışsa da, düğüm tarihsel platformu aşmış durumda. Daha doğrusu bu incelemede analize tabi tutulan Ermeni Sorunu'nun iç yüzü, bu jenosit tasarılarının mimarlarının umurunda değil. Çünkü küreselleşmenin bu kavşağında etnikliğin destanlaştırılması ilgili ulusların özgeçmişinde değil özkimliğinde aranmalı. Zaten, düğüm de burada. Çünkü, Ermeni nasyonalistleri, Diaspora Ermenileri, hatta Ermenistan yurttaşları için jenosit, onların kimlik ve kişiliğini oluşturan temel özne. Bu tema etrafında kurmuşlar kültürel varlıklarının hikmet-i vücudunu. Evet, bu Vamık Volkan'ın 'Kanbağı' adlı çalışmasında da vurguladığı gibi, sosyo-psikolojik boyutları ağır basan victimization (kurbanlaştırma) kompleksi. Bunu ellerinden tarihi bilgi ve belgeler ışığında, aldığınız vakit kendilerini tanımlayacak 'öteki'nden, ötekini 'dehumanize' eden insanlıkdışılaştıracak-temel olgudan mahrum kalacaklar. Bu da tarihin değil, psiko-analistlerin sorunsalı. Pratikte de üzerine eğilmesi gereken disiplin budur." demektedir.

2 Vladimir Potyemkin ve diğerleri: Uluslararası İlişkiler Tarihi 2 (çeviren: Attila Tokatlı) İstanbul, 1978, s. 411. -Vahdet Keleşyılmaz "Atatürk'ün Bulgar Basınındaki Önemli Bir Polemik

Hakkındaki Bilgi ve Görüşleri ve Ulusal Dış Politika Üzerine", A. Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi (Atatürk Yolu), Yıl: 10, Sayı: 20 (Kasım 1997) den ayrı basım.

3 Alan Bodger: "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, Çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul, 1999, s. 110.

4 Kanaatimiz odur ki Goeben ve Breslau'ın (sonradan verilen isimleriyle Yavuz ve Midilli) Türkiye'ye gelişleri de -diğer nedenlerin yanısıra-aslında Rus donanmasını Karadeniz'deki üstünlüğüne ve Boğazlara yönelik her hangi bir harekete geçebilme ihtimaline karşı alınmış bir tedbirdir. Çünkü Türk- Alman İttifakı açısından bu iki geminin gelişi tesadüfi değildir. Türk tarafının böyle bir isteği ve beklentisi olduğu Enver Paşa tarafından dile getirilmiş ve İstanbul'daki muhatapları tarafından Berlin'e bildirilmiştir. Berlin'den verilen talimat üzerine anılan iki gemi rotasını İstanbul'a çevirmiştir. [Ulrich Trumpener: Germany and the Ottoman Empire (1914-1918), Princeton-New Jersey, 1968, s. 25-27.] Zaten Enver paşa da bu gemilerin geleceğini bildiğindendir ki, 4 Ağustos 1914 tarihinde Bahr-i Sefid (Akdeniz) Boğazı Kumandanlığı'na "gayet mahrem" bir talimatıyla Alman ve Avusturya savaş gemilerinin boğazdan girişine izin verileceğini bildirmiştir. Aynı makalede, Osmanlı Devleti'ni resmen savaşa sokacak Karadeniz olayını gerçekleştiren donanmanın da 22 Ekim 1914 tarihinde Enver Paşa tarafından verilen bir emirle harekete geçtiği anlaşılmaktadır. [Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler", Tarih ve Toplum, S: 114 (Haziran 1993), s. 20-22] Ayrıca daha Birinci Dünya Savaşı çıkmadan önce İstanbul'daki Rus büyükelçisinin, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den sipariş ettiği ve teslim zamanı yaklaşmakta olan gemilerin Türk donanmasına katılması hususundaki çekincelerini İngilizlere beyan ederken diğer gerekçelerinin yanısıra-Karadeniz'deki Rus üstünlüğünün korunması amacı açıktır. [Bilal N. Şim: Aegean Question, Dokuments Volume-II (1913-1914), s. 594-595.] Rus büyükelçisinin bu isteğine uygun olarak-yalnızca iki hafta sonra-anılan dretnotlardan biri olan Sultan Osman'a, devir teslim töreni için İngiltere'de bulunan Osmanlı yetkilisi Rauf Orbay bunlara Türk bayrağı çekilmesini beklerken 3 Ağustos 1914 günü İngilizlerce el konmuştur. (İngilizlere verilen gemi siparişleri ve bu elkoyma hakkında bakınız: Mim Kemal Öke-Erol Mütercimler: Sultan Osman, İstanbul, 1991.) Berlin'den verilen talimatın İngilizlerin elkoyma kararıyla aynı zamana rast gelmesi Yavuz ve Midillinin önemini gösteren bir başka ayrıntı mıdır? Bu üzerinde düşünülmeye değer bir konudur.

5 Ali İhsan SABİS, Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi, C. 1, İstanbul, 1991, s. 141.

6 İsrafil KURTCEPHE: "Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması", A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 4 (1993) s. 291-296. -İsrafil Kurtcephe ve Suat AKGÜL: "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri, A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 6 (1995), s. 249-256.

7 Bu ön kabulleri taşıyanların tümünü, her hangi bir nedenle Türkiye'ye karşı olumsuz duygular besleyen kişiler olarak nitelemek doğru değildir. Üstelik bu ön kabuller büyük ölçüde I. Dünya Savaşı'ndan daha önceki olaylarla da temellendirilebilmektedir. Bu konudaki örneklerden biri

Gronau'nun [Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyetin Doğuşu (Çev. Gülderen Koralp Pamir), İstanbul 1994.] yapıtıdır. Bu kitabın Türkçe basımına önsöz yazarak açıklayıcı notlar ekleyen Prof. Dr. Toktamış ATEŞ'in ifadesiyle, (s. 35) "Her ne kadar Dietrich Gronau, Türkleri ve Türkiye'yi seven bir yazarsa da, bazı konularda Avrupalı önyargılardan kendini tümüyle kurtarması mümkün olmamaktadır. Osmanlıların Ermenilerle ilgili olarak 'organize bir katliam'ı asla söz konusu değildir. Her iki taraf da karşılıklı büyük acılar ve sıkıntılar çekmişler ve çok kan akıtmışlardır. " Yazar'ın 1895 ile 1896 yılları arasında Osmanlılar tarafından yapılan organize bir katliamla 100.000'den fazla Ermeni'nin yok edildiği ifadesi üzerine bu notu düşen Ateş, Gronau'nun '1915 yılında Doğu Anadolu'da Ermenilere uygulanan kitle katliamının sorumluluğu en azından şeklen ona aittir' dediği Talat Paşa'yı Berlin'de bir suikast sonucu öldüren Ermeni'nin mahkeme tarafından serbest bırakılmasına değindiği paragrafa ise (s. 78) yukarıda anılan açıklamasıyla ilintilendirdiği şu notu düşmüştür: "Bu mahkeme tam bir hukuk skandalıdır. Bir başka notta değindiğimiz 'Avrupalı önyargısı' ile Talat Paşa'nın suçluluğuna inanılmış ve katili neredeyse bir kahraman muamelesi görerek, sudan bir bahane ile beraat ve tahliye edilmiştir. ".

8 ATASE Arşivi, K: 243, D: 1009, F: 4-7-21/3. (Bundan sonra arşiv adı verilmeyecektir. K: Klasör, D: Dosya, F: Fihrist anlamında kullanılmıştır.).

9 Jehuda WALLACH, Bir Askerî Yardımın Anatomisi (çev. Fahri Çeliker), Ankara, 1985, s. 171.

10 K: 1828, D: 1, F: 1-1/1.

11 K: 1828, D: 1, F: 1/2.

12 K: 2818, D: 59, F: 1-2.

13 K: 1828, D: 1, F: 1/3.

14 K: 1828, D: 1, F: 1/4-1/5.

15 K: 1828, D: 1, F: 1/5.

16 K: 1828, D: 1, F: 1/7.

17 K: 1828, D: 1, F: 1/8. (20 Ağustos 1330 tarihlidir.).

18 K: 1828, D: 1, F: 1/9. (21 Ağustos 1330 tarihlidir.).

19 K: 1828, D: 1, F: 1/12. (Örneğin: 10 Eylül 1330 tarihli bir telgrafla Kemal Bey Gürcü Tişmidi'nin ilk vapurla göndermesi için Askerî Bey'e bu isteğinin söylenmesini bildirmiştir.).

20 K: 249, D: 1036, F: 11. (Türkler, Almanların ve onlarla yakın işbirliğinde olan bazı Gürcü komitesi mensuplarının kendilerini bir oldu bitti ile ansızın savaşa sokabilecekleri endişesini taşımışlardır).

21 Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Ulusal Güvenlik ve Dil Bilir Eleman İhtiyacı", Askerî Tarih Bülteni, Yıl: 25, Sayı: 48 (Şubat 2000), s. 146-147.

22 K: 249, D: 1036, F: 14.

23 Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XVI, Sayı: 47 (Temmuz 2000) den ayrı basım, s. 371-376.

24 K: 249, D: 1036, F: 18.

25 K: 1828, D: 1, F: 1/19.

26 K: 1828, D: 1, F: 1/22.

27 K: 1828, D: 1, F: 1/23. (Mehmed Fazıl Paşa'nın bu isteğine Enver Paşa da muvafakat vermiştir. Aynı belgedeki derkenarda bu görülmektedir. Bu muvafakat Musul Vilayetine çekilen bir telgrafla bildirilmiştir: K: 1828, D: 1, F: 1/24.).

28 K: 1828, D: 1, F: 1/27. (1 Teşrin-i Evvel 330 tarihli ve Süleyman Askerî imzalı).

29 K: 1828, D: 1, F: 1/28. (Türk faaliyetlerinin devam ettiği süreçte; 1914 Eylülünde Odesa yoluyla hareket eden Ali Murteza Efendi görev bölgesi olan Dağıstan'da özellikle nüfûzlu kişilerle irtibata geçmeye gayret göstermiş, Avar hanlarını ziyaret etmiştir. Ancak Avar hanları kendisine ancak ayaklanmanın büyümesinden sonra harekete geçebileceklerini söylemişlerdir. Ali Murteza, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın vaad etmiş olduğu para, silâh ve cephane gelmeyince büyük sıkıntı çekmiş ve bu nedenle İran'a dönmüş ve sunduğu raporda, yeterli para sağlandığı takdirde Kafkaslarda ihtilâl çıkarmak, köprüleri uçurmak, hattâ Bakü petrollerini yakmak gibi işlerin mümkün olabileceğini dile getirmiştir. Bundan sonra etkinliklerine devam eden Ali Murteza, bir grupla birlikte Bakü'ye gitmiştir. Müsavat Cemiyeti ile irtibat kurulmuş ve bu cemiyet Rus Kafkas Ordusu'nda bulunan bir Gürcü subay aracılığıyla Rus orduları hakkında bilgi toplayarak ilgililere ulaştırmak, İran üzerinden Bakü'ye kadar silâh kaçırılması için gerekli önlemleri almak gibi işleri üstlenmiştir. Müsavat Cemiyeti lideri olan Mehmet Emin Resulzâde ise Osmanlı Devleti'nin Tahran Elçiliğine gönderdiği raporlarla, Rus orduları hakkında bilgi vererek kendilerine silâh yardımı yapılmasını istemiş fakat bu mümkün olamamıştır: Sadık Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsûsa Faaliyetleri", A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 7 (1996), s. 209-217.] Ayrıca Resulzâde'nin bu dönemi içine alan anıları için bakınız: Resulzâde Mehmed Emin (Sabık Azerbaycan Şura-yı Millisi Reisi), Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, Şehzâdebaşı (İstanbul), 1339-1341.

30 K: 1828, D: 1, F: 1/30-1/31.

31 Mark Bloch: Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985, s. 42.

32 Ariel-Will Durant: Tarih Üzerine (Çev. Hüseyin Zamantılı), İstanbul, 1983, s. 114.

33 Anadolu'da birinci Dünya Savaşı ve onun uzantısı olan Milli Mücadele döneminde Müslüman nüfustan iki buçuk milyon kişi ya da toplam nüfusun %18 i ölmüştür. Ancak bu oran anılan nüfus kaybını yeteri kadar açıklamamaktadır. Çünkü bilimsel çerçevede projeksiyon yöntemiyle yapılan bir değerlendirme ile olağan koşullarda olması gereken Müslüman nüfus ile savaştan sağ çıkabilen nüfus arasındaki fark 4. 093. 905 kişi gibi çok daha yüksek bir kaybı göstermektedir ki Anadolu Müslümanlarının uğradığı ölüm telefatı başka hiçbir devlette olmadığı kadar yüksektir. [Justin MCCARTY, Müslümanlar ve Azınlıklar (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998, s. 141-148.].

34 E. H. Carr: Tarih Nedir (Çev. Misket G. Gürtürk), İstanbul, 1980, s. 115.

35 Leon E. Halkın: Tarih Tenkidinin Unsurları (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Ankara, 1989, s. 29.

Kafkas Cephesinde Kader Ânı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları / Yrd. Doç. Dr. Tuncay Öğün [s.398-408]

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

1.Dünya Savaşı yıllarında büyük bir Türk ordusunun düşman ateşinden çok dondurucu soğuklar, açlık ve hastalıklar yüzünden Sarıkamış civarındaki karlı dağlarda neredeyse tamamen yok olması, bir yazarımızın yıllar önce ifade ettiği gibi hâlâ kafalarımızın içerisinde beyazlaşmış bir kor sıcaklığı ile durmaktadır.1 Sarıkamış yenilgisi, sadece büyük bir ordunun yok olmasına neden olmakla kalmamış, etkilerini bugün dahi hissedebildiğimiz bir felâketler dizisine de yol açmıştır. Yenilginin ardından Kafkas cephesindeki dengenin Ruslar lehine bozulması üzerine Doğu Anadolu'daki Osmanlı vilayetleri işgale uğramış, işgal yıllarında bölge, eşine az rastlanır derecede büyük bir tahribata maruz kalmış, yöre halkından milyonlarca insan ya hayatını kaybetmiş ya da yerini yurdunu terk ederek başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan Sarıkamış harekâtı yakın tarihimizin en önemli olaylarından birisidir.

Kafkas cephesinde Osmanlı-Rus savaşı, Rus ordusunun 1 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı sınırını geçerek taarruz etmesi üzerine başlamıştı. Rusların bu ilk taarruzunu Deveboynu çizgisinde karşılamak niyetinde olan 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın fazla direnmeden Pasinler çizgisindeki kuvvetlerini geri çekmesi üzerine Ruslar, Erzurum'un 60 km. kadar doğusunda bulunan Köprüköy'e kadar kolayca ilerlemişlerdi.2 Genel bir taarruzdan ziyade Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki saldırılarına3 karşılık vermek amacıyla harekete geçtikleri anlaşılan Rus kuvvetleri, erzak ve levâzım depolarının bulunduğu Sarıkamış'tan daha fazla uzaklaşmak niyetinde olmadıklarından bu çizgide taarruzlarını durdurmuşlardı.4 Esasen Ruslar, birliklerinin önemli bir bölümünü batı cephesine nakletmiş olduklarından bu cephede fazla kuvvet bulundurmuyorlardı.5

Rus ordusunun Kafkas cephesindeki bu zaafından yararlanmak isteyen Enver Paşa, Osmanlı kuvvetlerinin Ruslar karşısında geri çekilerek savunmada kalmasını doğru bulmuyordu. Bu nedenle cephedeki duruma müdahale ederek 3. Ordu'nun Köprüköy yönünde taarruz etmesini emretti. Bu emir üzerine Türk ordusunun taarruzuyla 7 Kasım sabahı başlayan Köprüköy savaşlarında, Ruslar mevzilerini terk ederek bir günlük mesafede bulunan Azap sırtlarına kadar çekilmek zorunda kaldılar. 16-17 Kasım günlerinde Azap sırtlarında devam eden çarpışmalarda her iki taraf da kayda değer bir sonuç elde edemeyince, Kafkas cephesindeki çarpışmalar bir süre için sona erdi.6 Çarpışmaların bu şekilde sona ermesi Ruslar tarafından memnuniyetle karşılanmış, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'ndan, Sarıkamış Grup Komutanı General Bergmann'a, özel bir emir almadıkça taarruza teşebbüs etmemesi bildirilmişti.7 Böylece başlangıçta örtü savaşı, olarak karşılıklı gidiş gelişler şeklinde tezahür eden savaş bir durgunluk dönemine girmiş oldu. Cephedeki bu durgunluk Enver Paşa'nın bölgeye intikaline kadar devam etti.

Harekât Planı ve Amacı

Köprüköy ve Azap savaşlarında elde edilen sınırlı başarıları da yeterli görmeyen Enver Paşa, kesin sonuca ulaşmak için harekât planının ciddi surette değiştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Böylece şimdiye kadar istenilen sonucu sağlama hususunda yetersiz kalan cephe taarruzlarından vazgeçerek bir kuşatma hareketiyle düşmanın imha edilmesine karar verdi. Bu kararı vermesinde, Almanların birkaç ay önce Tannenberg'de kazandıkları zaferin de büyük ölçüde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hindenburg komutasındaki Alman orduları, 1914 yılı Ağustosu'nda başarılı bir kuşatma hareketiyle Rusların üstün kuvvetlerini Tannenberg'de ağır bir yenilgiye uğratmışlardı.8 Bu yenilgi, Rusların kuşatma hareketleri karşısında çok zayıf kaldıklarına dair bir kanaat oluşmasına neden oldu. Nitekim bu sırada Berlin'de bulunan Türk ataşesi, İstanbul'a gönderdiği bir raporda; Rusların berkitilmiş mevzilerine taarruz etmenin yararsız olduğunu, Ruslara karşı en etkili hareketin kuşatma olacağını bildirmişti.9

Osmanlı ordusunda görev yapan Alman askerî heyeti başkanı General Liman von Sanders dışındaki müttefik Alman subayları ve Alman büyükelçisi Wangenheim, Enver Paşa'nın tasarladığı kuşatma hareketini kendi menfaatleri açısından yararlı görüyorlardı.10 Almanlar, Kafkas cephesindeki Rus kuvvetlerinin başarılı bir çevirme harekâtıyla yenilgiye uğratılması halinde, Rusların buraya kuvvetli bir ordu göndermek zorunda kalacaklarından Lehistan cephesindeki Alman ve Avusturya kuvvetlerinin yükünün hafifleyeceğini düşünüyorlardı.11 Fakat çok güç şartlar altında yapılacak olan bu harekâtın riskli olduğunu görerek, böyle bir taarruzdaki tüm sorumluluğun Türklere ait olacağını belirtmekten de geri kalmamışlardı.12

Enver Paşa'nın bu taarruzla ulaşmak istediği hedef, Almanların beklentilerinin çok ötesindeydi. Aras vadisindeki Rus kuvvetlerini imha etmek üzere tasarlanan kuşatma harekâtı, aslında büyük ve kapsamlı bir planın sadece ilk ve en önemli bölümünü oluşturmaktaydı. Enver Paşa, Rus kuvvetleri imha edildikten sonra Kafkas halklarının Türkler lehine bir isyan başlatacaklarına13 ve böylece Kafkasya, İran ve Türkistan'ın ele geçirileceğine inanıyordu.14 Hatta bununla da yetinmeyerek Afganistan ve Hindistan üzerine yürümek azminde olan Enver Paşa, 1914 Kasımı'nda Liman von Sanders'e tasarladığı kapsamlı harekâtın plan ve amaçlarını izah etmişti. Liman von Sanders anılarında bu olayı şu şekilde nakletmektedir:15

Enver elindeki haritanın üzerine 3. Orduya yaptıracağı bir hareketin krokisini çizdi. Buna göre Enver, anayol istikametinden ve cepheden 11. Kolordu ile Rusları oyalarken, diğer iki kolordu (9. ve 10. Kolordular) sola doğru ve dağlar üzerinden günlerce devam edecek bir yürüyüşle Sarıkamış'ta Rusların yan ve arkasını çevirecek, sonra da 3. Ordu Kars'ı zapt edecek…. Konuşmanın sonunda hayalî ve dikkat çekici fikirler ortaya attı. Bana ileride Afganistan üzerinden Hindistan'a yürüyeceğini bile söyleyerek veda etti.

3. Ordu Komutanı Hazan İzzet Paşa, tasarlanan kuşatma harekâtının başarılı olacağına inanmıyor ve taarruz konusunda da pek istekli görünmüyordu. Ordu komutanının görüşlerine pek

fazla değer vermeyen Enver Paşa, bizzat cepheye gidip durumu görmek istediyse de meclis buna razı olmadı. O da yerine Hafız Hakkı Bey'i söz konusu kuşatma hareketinin icra edilip edilemeyeceğini araştırmak üzere Kafkas cephesine gönderdi. Hafız Hakkı Bey, cephedeki yetkililerle görüşüp bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra 3 Aralık'ta şu raporu gönderdi: Bir kolordu ile cepheden ve iki kolordu ile Bardız-Oltu üzerinden ihata ile Ruslara muvaffakiyetli taarruz yapılabileceğini yerinde tetkik ettim. Rütbem tashih olunursa ben de bu işi yaparım. Hafız Hakkı Bey, ordu komutanı ile kolordu komutanlarının yeterli derecede azim ve cesaret sahibi olmadıklarından, böyle bir taarruza samimi olarak taraftar görünmediklerini de raporuna eklemişti.16

Hafız Hakkı Bey'den istediği cevabı alan Enver Paşa, ordu komutanını taarruza teşvik etmek veya gerekirse taarruzu bizzat komuta etmek üzere cepheye gitmeye karar verdi.17 Yanında Genelkurmay Başkanı General Bronsart von Schellendorf, Harekât Şubesi Başkanı Yarbay Feldman ve diğer maiyeti ile 6 Aralık'ta İstanbul'dan hareket etti. Denizyoluyla önce Trabzon'a ve oradan Erzurum'a ulaştılar.18 Aralığın 15'inde Köprüköy'deki ordu karargâhına geldiler. Burada yapılan görüşmede, Enver Paşa'nın huzurunda samimi görüşlerini ifade etmekten kaçınan Hasan İzzet Paşa, istemeyerek de olsa icra edilecek harekât hakkında Enver Paşa ile mutabık kalmış gibi davrandı. Enver Paşa da harekâtın komutasını Hasan İzzet Paşa'ya havale edip ben Erzurum'a gidiyorum, ya oradan İstanbul'a dönerim veya seyirci sıfatıyla hareketinize bakarım diyerek 17 Aralık'ta Erzurum'a döndü.19

Sık sık cepheyi dolaşan ve askerlerin durumuyla yakından ilgilenen Hasan İzzet Paşa, birliklerin bir kış taarruzu için yeterli donanıma sahip olmadıklarını çok iyi biliyordu. Güney cephesinden buraya intikal eden birlikler içerisinde hâlâ entariyle dolaşan askerler vardı. Günden güne şiddetlenen soğuklar yüzünden donarak hayatını kaybeden askerlerin sayısı giderek artmaktaydı.20 Ordunun yiyecek ve ulaştırma hizmetleri de yetersizdi. Nitekim Menzil Müfettiş-i Umûmîliği'nin 26 Ekim 1914 tarihli raporunda 3. Ordu'nun durumu şu şekilde değerlendirilmişti:21

3. Ordu'nun bulunduğu yerde bile iaşesi için mevcut menzil kolları yetersizdir. Hareket halinde açlık muhakkaktır. Doğuda demiryolları olmadığından, menzil kolları ne kadar arttırılsa yine kâfi gelmez. On günlük erzakı taşıyan menzil kolları olsa dahi on birinci günü yine açlık baş gösterir.

Başlangıçta Enver Paşa'ya itiraz edemeyen Hasan İzzet Paşa, mevcut durumda ordunun büyük bir kuşatma harekâtını gerçekleştiremeyeceği kanaatine varmış ve bu durum sinirlerini iyice yıpratmıştı. Neticede bir gün düşündükten sonra 18 Aralık 1914 gecesi telgrafla Enver Paşa'ya istifasını arz etti. Hasan İzzet Paşa bu telgrafında şöyle diyordu:22

Ben bu hareketleri icra için nefsimde kuvvet ve itimat göremediğimden ve esasen fevkalâde bir asabiyet gelerek rahatsız olduğumdan memuriyet-i hazıramdan affımı istirham ederim.

Enver Paşa bu telgrafı alınca, ordu komutanlığını kendi uhdesine alarak harekâtın sevk ve idaresini eline aldı. General Bronsart, 3. Ordu Kurmay Başkanlığı'na, 3. Ordu kurmay Başkanı Yarbay Guze ikinci başkanlığa, Yarbay Feldman ise Harekât Şubesi Müdürlüğü'ne atandılar. Bu arada

taarruza taraftar olmayan kolordu komutanları da değiştirildi. 10. Kolordu Komutanı Ziya Paşa, daha önce (6 Aralık) emekliye sevk edilerek yerine Hafız Hakkı Bey atanmıştı. Şimdi sıra diğer iki kolordu komutanın değiştirilmesine gelmişti. 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'nın yerine Giresunlu Ali İhsan Paşa ve 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa'nın yerine ise Abdülkerim Paşa tayin edildi.23 Böylece harekâta taraftar olmayan komuta kademesinin yerini genç, enerjik ve cesur bir kadro almış oldu.

Enver Paşa, ordu komutanlığını uhdesine aldıktan sonra 19 Aralık'ta taarruz emrini imzaladı. Bu emre göre taarruz 22 Aralık günü başlayacaktı. Harekâtın amacı, düşmanın asıl kuvvetlerini Kars istikametinden ayırarak Aras vadisine doğru, güneye atmak yani cephe gerisiyle bağlantısını kesip imha etmekti. Tarihimize Sarıkamış Harekâtı adıyla geçen bu kış taarruzu, tıpkı Enver Paşa'nın İstanbul'da Liman von Sanders'e anlattığı şekilde planlanmıştı. Buna göre 11. Kolordu ve 2. Nizamiye fırkası, sağ kanatta Aras vadisinde kalacak ve cepheden taarruz ederek Rusları oyalayıp asıl cepheden geri çekilmelerine engel olacaktı. 11. Kolordu burada düşmanı oyalarken, 10. Kolordu İd (Narman) -Oltu üzerinden Bardız ve 9. Kolordu ise Aras-İd arasındaki dağlardan Kötek yönünde sol koldan süratle ilerleyerek, Sarıkamış-Kars yolunu kesip Rus ordusunu kuşatarak imha edecekti.24

Bu harekâta katılacak olan muharip kuvvetlerin mevcudu; 9. Kolordu 25.000, 10. Kolordu 30.000 ve 11. Kolordu 35.000 olmak üzere toplam 90.000 kişiydi.25 Harekât başladığında 11. Kolordu eski yerinde Aras'ın güney ve kuzeyinde, 10. Kolordu Tortum ve Kızılkilise civarında, 9. Kolordu ise Koşa, Hezardere, Cansur, Pertanus civarındaydı.26

İmha edilmek istenilen Rus kuvvetleri mevcudu ise General Bergmann'ın komutasındaki Sarıkamış Grubu ve General İstomin'in idaresindeki Oltu Müfrezesi'nden ibaret olup toplam 65000 kişiydi. Ayrıca cepheye getirilen ihtiyat kuvvetleri de vardı.27 Rusların bu cephedeki asıl kuvvetlerini oluşturan Sarıkamış Grubu, Aras vadisinde; Karaurgan-Sanamer-Ardos-Azapköy-Zars-Yüzveren hattında bulunuyordu.28

Erzak kollarının yetersizliği, yörenin sarp oluşu ve dağ geçitlerinin karlarla kaplı olması gibi nedenlerle harekâta katılacak olan savaşçılara cephe gerisinden yeterli miktarda yiyecek gönderilmesi mümkün görülmüyordu. O nedenle kuşatma kuvvetleri, yanlarında taşıyabildikleri erzakla harekâtı sürdürmek zorundaydılar. Harekât başladığında birlikler, yanlarına sadece dört günlük erzak alabilmişlerdi. Bu erzak, kuru ekmek ve zeytinden ibaretti.29 Bundan sonraki yiyecek ihtiyaçlarını düşmandan alacakları ganimetle temin edeceklerdi. Nitekim harekâttan kısa bir süre önce cepheyi teftiş ettikten ve askerin perişan durumunu gördükten sonra Enver Paşa, yayınladığı bir emirnamede özetle şöyle diyordu:30

"Askerler hepinizi ziyaret ettim ayağınızda çarığınız, sırtınızda paltonuz olmadığını da gördüm. Lâkin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya'ya gireceksiniz. Siz, orada her türlü nân ve nimete kavuşacaksınız… "

Görüldüğü gibi harekâtın başarılı olabilmesi kuşatma kuvvetlerinin, en geç 4-5 gün içerisinde, Rusların erzak ve levazım depolarını ele geçirip Aras vadisinden Kars'a doğru çekilmelerine fırsat vermeden ricat yollarını kapatmasına bağlıydı. Aksi taktirde Rus kuvvetleri, Türk kuşatmasından kurtulmak üzere hızla geri çekilip Kars Kalesi'ne sığınabilir[31] veya başta Sarıkamış olmak üzere stratejik bölgelere kuvvet kaydırarak başarılı bir savunma yapabilirlerdi. Bu durumda erzak ve levazım depoları zamanında ele geçirilemeyeceğinden kuşatma kuvvetleri büyük bir yiyecek sıkıntısıyla karşı karşıya kalacağından harekât, büyük ölçüde başarı şansını kaybedebilirdi. Harekât planının bu özelliğinden dolayı, Rus ordusunun ricat yolu üzerinde yer alan ve yine bu kuvvetlerin ana lojistik üssü durumunda bulunan Sarıkamış kasabası Türk taarruzunun en önemli stratejik hedefi haline getirmiştir.

Sarıkamış kasabası, Kars'ın 50 km. kadar batısında yüksek dağların nadiren geçit verdiği stratejik bir bölgede bulunmaktadır. Bu konumu ile eskiden beri yöreden geçen askerî ve ticarî yolların kavşak noktasında yer almıştır. Güneydoğu ucundan kuzeydoğu ucuna kadar sırasıyla; Çıplakdağ, Sıpkaçdağı, Soğanlıdağı, ve Turnageldağı gibi yüksek dağlarla çepeçevre kuşatılmış olan bu kasaba civarında askerî açıdan son derece önemli iki geçit bulunmaktadır. Bunlardan biri, Soğanlıdağı'nın Sıpkaçdağı'yla birleştiği yerde bulunan Soğanlı Geçididir (2 300m). Eskiden beri ticaret kervanlarınca da kullanılan bu ünlü geçit,[32] Erzurum-Kars yaylaları arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Sarıkamış bu geçidin Kars Yaylası tarafındaki başlangıç noktasındadır. İkinci önemli geçit ise kasabanın 4-5 km. kadar kuzeybatısında, Soğanlıdağı'nın Turnageldağı ile birleştiği yerde, Çoruh havzasını Aras havzasına bağlayan en kestirme yolun geçtiği Bardız Geçidi'dir (2 500 m). Bardız ve Kızılkilise istikametinden gelen yol, bu geçidi aştıktan sonra Yukarı Sarıkamış köyü üzerinden Sarıkamış'a ve oradan da Aras havzasına inmektedir.[33]

93 Harbi'nden sonra Rus hakimiyetine geçen bu bölge,[34] stratejik önemine binaen Rus ordusunun Kafkas cephesindeki ileri üssü haline getirilmiştir. Ruslar, bu amaçla o zamanlar Sarıkamış ya da Çerkezköy olarak adlandırılan bugünkü Yukarı Sarıkamış köyünün 3 km. kadar doğusunda küçük ve modern bir garnizon kasabası inşa etmişlerdi. Sarıkamış adı verilen bu kasaba, sınır birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1890'lı yıllarda bir demiryolu hattıyla Kars ve Gümrü üzerinden Tiflis'e, yani Kafkasya'nın merkezine bağlanmıştı.[35] Ayrıca bu demiryolu hattına paralel olarak Osmanlı-Rus sınırındaki Karaurgan'dan Tiflis'e kadar uzanan bir şose yol daha vardı ki bu yol da Sarıkamış'tan geçiyordu. Rus birliklerinin yurtiçiyle bağlantısı büyük ölçüde demir yolu vasıtasıyla sağlanıyor; birliklerin bütün levâzımı, mühimmâtı, cephanesi, ihtiyat eşyası ve hastaneleri hep bu kasabada bulunuyordu. Sarıkamış Grubunun sahip bulunduğu tek telsiz istasyonu da yine buradaydı.[36]

Ruslar Türk kuşatması karşısında geri çekilmeyi tercih ettikleri takdirde -Enver Paşa bunu kuvvetle muhtemel görüyordu- Aras vadisinden Kars'a doğru ricat için kullanabilecekleri başlıca üç yol vardı ve bu yollardan ikisi Sarıkamış'tan geçiyordu. Köprüköy-Kötek-Sarıkamış şosesi, her mevsimde büyük birliklerin geçişine müsait yegâne yol olduğundan Ruslar şüphesiz öncelikle bu yolu kullanmak isteyeceklerdi. Bu yolun 8-10 km kadar güneyinde yer alan Horasan-Hanege-Micingirt-Sarıkamış yolu ise hem dolambaçlı ve hem de pek bakımlı olmadığından daha çok yazın veya kuru havalarda

kullanılabilmekteydi. Bu iki yolun dışında Aras'ın güneyinde Velibaba-Pasin-Karakilise-Kağızman üzerinden Kars'a giden üçüncü bir yol daha vardı. Diğer yollara az çok paralel olarak uzanan bu yol, Sarıkamış'ın 15 km kadar güneyinde bulunan Karakurt'ta Aras nehrini geçerek Sarıkamış'a da ulaşıyordu. Ancak bu yol büyük birliklerin geçişi için müsait değildi. Bu durumda yörenin anayolu konumunda bulunan Kötek-Sarıkamış yolunun kesilmesi halinde Ruslar, tam anlamıyla kuşatılmış olacaktı.37 Kaldı ki Sarıkamış'ı ele geçirdikten sonra Kağızman yolu da kolayca kontrol altına alınabilirdi.

Ruslar kışın en şiddetli günlerinde Sarıkamış'ı hedef alacak bir Türk taarruzuna ihtimal vermediklerinden, burada kayda değer miktarda bir savunma gücü bulundurmaya da gerek duymamışlardı. Birkaç bölükten ibaret olan Sarıkamış'taki Rus birlikleri, sınır muhafızları içerisinde bir istisna olarak 1877'den kalma eski berdan tüfekleriyle donatılmıştı. Sarıkamış savunmasında çok etkili olabilecek bir tek topları dahi yoktu ve hepsinden önemlisi Enver Paşa bütün bunları biliyordu.38

Görüldüğü gibi harekâtın hedefine ulaşması büyük ölçüde Sarıkamış'ın ele geçirilmesine bağlıydı. Bunun için harekâtın baskın şeklinde ve mümkün olabildiğince seri olarak icra edilmesi planlanmıştı.

Harekâtın Başlaması ve Başarısız Oluş Nedenleri

Enver Paşa, taarruza başlamadan önce düşmanı uyarabilecek hareketlerden kaçınılması hususunda kesin emir vermişti. Ancak bu emre rağmen Hafız Hakkı Bey, genel taarruz tarihinden iki gün önce yani 20 Aralık'tan itibaren General İstomin komutasındaki Oltu Müfrezesi'ne karşı küçük çaplı taarruz hareketlerine başladı. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Rus Başkomutanlığı'nın emri gereğince, Sarıkamış Grup Komutanı General Bergmann, taarruzî keşif icrasına tevessül etmediğinden Türk tarafının faaliyetlerinden haberdar değildi. Bu nedenle General İstomin'in Hafız Hakkı Bey komutasındaki Türk birliklerinin taarruza geçtiğini bildirmesi üzerine adeta şaşkına dönmüş ve buna bir anlam verememişti. Böylece Hafız Hakkı Bey'in kuşku yaratan aceleci hareketlerine rağmen 22 Aralık'ta başlayan genel taarruz, Ruslar için tam anlamıyla bir baskın olmuştur.39

Bu şartlar altında başlayan Türk taarruzunun başarı şansı oldukça yüksekti. Rus komuta heyeti henüz taarruzun amacını anlayamadığından gerekli önlemleri almakta gecikmişti. Harekâtla birlikte başlayan şiddetli tipi, Rus kuvvetlerinin arkasına doğru ilerleyen 9. ve 10. Kolorduların düşmana görünmeden ilerlemesini sağlıyordu. Harekâtın ilk günü 10. Kolordu, Oltu Müfrezesi'ni bozguna uğratmış, 9. Kolordu ise karşısına çıkan birkaç bölük düşman kuvvetini perişan bir şekilde geriye doğru atmıştı. Yoğun kar ve şiddetli tipiye rağmen devam eden cebri yürüyüşler sırasında bir miktar kayıp verildiyse de Türk taarruzu ilk günlerde başarıyla devam etti. Enver Paşa ve ordu karargâhı, Sarıkamış civarındaki ilk çarpışmaları başlatacak olan 9. Kolordu'yla birlikte ilerlemekteydi.40

Taarruz emrine göre, 24 Aralık günü 9. Kolordu Kötek, 10. Kolordu Bardız yönünde ilerleyecekti. Oysa 9. Kolordu 24 Aralık'ta Kötek yerine Bardız'a, 10 Kolordu ise Bardız yerine Oltu'ya varmış ve öncü birliklerini Kars istikametinde harekete geçirmişti. Harekât planındaki bu değişikliğin nedeni,

Hafız Hakkı Bey'in geniş bir yay çizerek kendince daha uygun olan Oltu-Ardahan yönünde ilerlemek istemesidir. Bu arada Aras vadisine giden yolların ve özellikle Kötek yolunun kar nedeniyle kapanmış olduğu da haber alınmıştı.41 Bu durumda Enver Paşa, taarruz planını değiştirmek zorunda kalarak 9. Kolordu'nun Kötek yerine Bardız'a ve 10. Kolordu'nun Bardız yerine Kop geçidi yönüne ilerlemesini emretmişti.42 Böylece kuşatma cephesi, eski plana göre doğuya doğru kaydırılarak 15 km. kadar uzatılmış oluyordu. Cephenin uzaması, sıfırın altında 20-25 derece soğuklarda kar ve tipiye rağmen dinlenmeye fırsat bulamadan ilerleyen Türk birliklerinin işini bir hayli zorlaştırmıştı. Ancak harekât yinede başarı sansını kaybetmemişti. Çünkü Rus komuta heyeti hâlâ taarruzun maksadını tam olarak anlayamadığından kararsızlık içerisindeydi. Gerçek maksadı, ancak harekâtın başlamasından üç gün sonra anlayabilmiş ve Sarıkamış'ta kuvvet toplamaya karar vermişlerdi.43

Hafız Hakkı Bey, Enver Paşa'nın genişletilmiş harekât planına da uymadı. Büyük bir kolordu ile mağlup ettiği iki alaydan ibaret Oltu Müfrezesi'ni takip etmekten vazgeçmeyerek, Abdülkerim Bey komutasındaki 32. Tümen'i Kop yönüne gönderdikten sonra kendisi 30 ve 31. Tümenlerle Ardahan istikametinde taarruza devam etti.44 Hafız Hakkı Bey'in Ardahan'a doğru ilerlemesinden sonra 9. ve 10 Kolordular arasındaki irtibat ağır kış şartları ve mesafenin açılması nedeniyle neredeyse tamamen kesildi. Bundan sonra kolordular genellikle birbirlerinden haberdar olmadan hareket etmek zorunda kaldılar. Böylece bir an önce Sarıkamış yönünde ilerlemek yerine küçük bir düşman kuvvetinin arkasına takılarak Sarıkamış'tan uzaklaşan Hafız Hakkı Bey, 10. Kolordu'yu kış ortasında Allahuekber Dağları'na sürerek büyük bir kısmının donarak şehit olmasına neden oldu. Daha da önemlisi bu davranışıyla, zaferle sonuçlanabilecek bir harekâtın büyük bir hezimete dönüşmesine istemeden bile olsa hizmet etmiş oldu.

24 Aralık'ta Bardız'a ulaşan 9. Kolordu karargâhında Enver Paşa ile üst düzey komuta heyeti arasında bir takım görüş farklılıkları ortaya çıkmaya başladı. Enver Paşa, Sarıkamış'taki Rus kuvvetlerinin çok zayıf olduğunu belirterek, 25 Aralık'ta Sarıkamış'a yürümek niyetinde olduğunu ifade etmiş ve maiyet komutanlarının görüşlerini almak istemişti. Kolordu komutanı Ali Ahsan Paşa, Bronsart ve Feldman, bütün kolordu birliklerinin henüz Bardız'a ulaşamadığını öne sürerek, bu kuvvetler gelinceye kadar ve 10. Kolordu da Beyköy-Vartanut hattına ulaşıncaya kadar 9. Kolordu'nun Bardız'da beklemesinin daha doğru olacağını ifade ederek Enver Paşa'nın görüşüne katılmadıklarını bildirdiler. Aslında her iki görüşün'de kendince haklı yanları vardı. Birlikler günlerdir istirahat etmeden cebri yürüyüşlere zorlandıklarından bitkin haldeydiler. Oysa şimdi Bardız'da kolorduyu günlerce besleyebilecek miktarda erzak ele geçirildiğinden, askerleri burada bir süre dinlendirmek ve arkadan gelen kuvvetlerle daha da güçlenerek Sarıkamış'a taarruz etmek fena bir fikir değildi. Ancak bu görüşü savunanlar, düşman kuvvetlerinin alacağı karşı önlemleri hiç düşünmemişlerdi. Nitekim Bardız'da bu şekilde kaybedilecek olan her dakika, zayıf bir savunma gücüne sahip bulunan Sarıkamış'a Rusların yeni birlikler getirmesine ve burayı iyice tahkim etmelerine fırsat verecekti. Bu ise harekâtın başarı şansını büyük ölçüde azaltacaktı. Sonunda Enver Paşa, komuta heyetinin görüşlerini dikkate almayarak kendi düşüncesine göre harekâtı devam ettirmeye karar verdi. Bu karar, ordu komutanı ile üst düzey komuta heyeti arısındaki güven duygusunu sarsmış oldu.45

Enver Paşa, Bardız'dan taarruz emri vermek üzereyken Rus ordusundaki şaşkınlık ve panik hali hâlâ devam etmekteydi. Sarıkamış Grup Komutanı General Bergmann, Aras vadisindeki asıl cepheden Sarıkamış'a kuvvet göndermek yerine 23 Aralık'ta bütün cephede Köprüköy istikametine doğru taarruz için emir vermişti.

Bu arada Tiflis'teki Kafkas Ordusu Başkomutanı Graf Vorontsov-Dashkov, Türklerin taarruza geçmesiyle birlikte cephesindeki durumun önem kazandığını haber alır almaz savaşı idare etmek üzere yardımcısı General Myshlayevski'yi Sarıkamış'a gönderdi. General Myshlayevski 24 Aralık günü Sarıkamış Grubu'nun Karargâhı olan Micingirt'e ulaşır ulaşmaz üst düzey komutanlarla bir toplantı yaptı. Bu toplantıda öne sürülen en gerçekçi görüş, Ordu Kurmay Başkanı General Yudenich'e aitti. General, Türkler sağ kanattan büyük kuvvetlerle bir kuşatma harekâtına başlamış olduklarından, Sarıkamış Grubu'nun ana cephede başlattığı taarruzun hemen durdurulmasını ve Aras vadisinden bir miktar kuvvetin derhal Sarıkamış'a gönderilerek buranın tahkim edilmesini teklif etti. General Bergmann, ise kuşatma harekâtını hâlâ layıkıyla anlayamamış olduğundan bu görüşe itiraz ederek ana cephedeki taarruzun devamı konusunda ısrarını sürdürdü. Myshlayevski de durumu kavrayamadığından Bergmann'ın görüşünü kabul ederek, daha önce başlatılan taarruzun devam ettirilmesini emretti. Ana cepheye yapılan bu taarruz karşısında Türk kuşatma kuvvetlerinin geri döneceğini umuyordu. Myshlayevski, ana cephedeki taarruzun yönetimini Bergmann'a bırakarak kurmay heyetiyle birlikte Sarıkamış'a hareket etti ve burayı kendisine karargâh olarak seçti.46 Ancak Sarıkamış'a geldikten sonra buranın Türkler tarafından ciddi surette tehdit edildiğini anladı ve geç de olsa fikrini değiştirerek Yudenich'in Micingirt'te teklif ettiği önlemleri almak zorunda kaldı. Böylece 24 Aralık gecesi geç vakitte Sarıkamış Grubu birliklerinin önceki mevzilerine dönmelerini emretti.47

Rus komuta heyetinin yaptığı bu büyük hatalara rağmen 24 Aralık akşamı Sarıkamış'ta savaşın kaderini Ruslar lehine değiştirecek birtakım gelişmeler oldu. Sarıkamış'a 2. Türkistan kolordusunun her alayından birer takım askerle iki obüs topu geldi. Aras vadisindeki asıl cephede bulunan bu birlikler, Türk taarruzunun haber alınmasından önce ordu nöbetçi generali tarafından Kafkas Özel Bataryası'nı oluşturmak üzere acilen Tiflis'e çağrılmışlardı. Böylece tamamen tesadüf eseri olarak 24 Aralık akşamı Tiflis'e gitmek üzere Sarıkamış'a gelmiş bulunuyorlardı. Türklerin Sarıkamış yakınlarında görülmeleri üzerine bu birlikler alıkonuldular. Bu sırada Sarıkamış'ta büyük bir panik vardı. Sarıkamış Müfrezesi Komutanı General Voropanof ne yapacağını şaşırmış durumdaydı. Sarıkamış savunması için gerekli olan önlemler daha çok orada tesadüfen bulunan birtakım subayların kişisel çabalarıyla alınıyordu. Demiryolu işçilerinden birlikler kurulmaya başlandı. Tiflis'teki hastalık izninden dönmekte olan Albay Bukretof, Myshlayevski'nin emriyle, buradaki dağınık kuvvetlerden bir müfreze oluşturarak 25 Aralık akşamı Sarıkamış'ın kilidi durumunda bulunan Bardız geçidine ulaştı.48 Yine tesadüfen Sarıkamış'ta bulunan Topçu subayı Mushelov, iki obüs topunu şehrin ana meydanındaki kilisenin yanına yerleştirdi.49 Ruslar böylece Sarıkamış savunması için ilk muntazam kuvveti oluşturdular. Bu birlikler 2 obüs, 8 ağır makineli tüfek ve 2000 tüfeğe sahipti.50

Rus tarafında bu gelişmeler olurken Enver Paşa, Sarıkamış'taki kuvvetleri hâlâ topları da olmayan birkaç bölükten ibaret zannediyor ve bu kuvveti önemli bir engel olarak görmediğinden

ordunun ertesi gün Sarıkamış'a gireceğine kesin gözüyle bakıyordu. Nitekim 24-25 Aralık gecesi vermiş olduğu taarruz emrinde, ordu karargâhının 25 Aralık günü öğleden sonra Sarıkamış'a nakledileceğini belirtmişti. Bu emre göre Sarıkamış taarruzu şu şekilde icra edilecekti: 9. Kolordu, 29. ve 17. Tümenleriyle Sarıkamış'ı ve Sarıkamış civarındaki geçitleri ele geçirerek buraların savunması için gerekli önlemleri alacak, 28. Tümen ise Bardız ve Yeniköy yolunu tutacaktı. 9. Kolordu bu şekilde Sarıkamış'a taarruz ederken, 10. Kolordu, Sarıkamış istikametinde yürüyecekti. Ancak kendisiyle sağlıklı bir haberleşme sağlanamayan bu kolordu, nasıl ve ne zaman Sarıkamış'a ulaşacağına dair ordu komutanlığına bilgi verecekti.51

9. Kolordu, önde Albay Arif Bey (Baytın) komutasındaki 29. Tümen olmak üzere 25 Aralık sabahı saat 7'de Sarıkamış'a yürümek üzere Bardız'dan hareket etti. Birlikler henüz sertleşmemiş diz boyunu aşan kar ile mücadele ederek yürüyorlardı. Kızılkilise köyüne gelindiğinde öncülerle ana birlikler arasındaki mesafe iyice azaldığından burada mola verilmişti. Ancak bu sırada karargâhıyla birlikte köye gelen Enver Paşa, sert bir ifadeyle, Albay Arif Bey ile Kolordu Komutanı İhsan Paşa'ya hemen harekete geçerek yürüyüşü hızlandırmalarını emretti. Bu olay komutanlar arasında Bardız'da başlayan soğukluğu bir kat daha artırdı. Yürüyüş düzenli fakat asker bitkin bir halde olduğu için yavaş yavaş devam etti. Akşam saat 16'da öncüler Bardız geçidine ulaştılar. Geçit noktasının her iki tarafında buraya 15 dakika önce ulaşmış olan Albay Bukretof komutasındaki düşman avcıları mevzilenmişti. Akşam olunca hava iyice soğuduğundan yorgun asker arasında donma vakaları görülmeye başlamıştı.

Bardız geçidine ulaştıktan sonra Enver Paşa ile komuta heyeti arasında yeni bir ihtilaf daha ortaya çıktı. Arif Bey ve İhsan Paşa, askerleri dinlendirmek, geride kalan birlikleri ileri yanaştırmak ve şafak sökmeden karanlıktan yararlanarak düşmanı geçitten atmak niyetindeydiler. Oysa Enver Paşa düşmanın toparlanmasına fırsat vermemek için bir an önce Sarıkamış'a girmek istediğinden bu fikri kabul etmedi. Saat 19 sıralarında bir dağ topunun geçit noktasına doğru ateş etmesini emretti. Niyeti düşman mevzilerinde görünmekte olan karartıların top olup olmadığını anlamaktı. Bu ateşe karşılık verilmeyince karartıların top olmadığına karar verildi. Gerçekten de Rusların bu noktada topları yoktu. Böylece Sarıkamış'ta top olmadığından emin olan Enver Paşa, gece taarruzu için emir verdi.52

Sarıkamış'taki Rus savunması yukarıda da ifade edildiği üzere alelacele oluşturulmuş 2000 kişilik derme çatma bir kuvvetten ibaretti. Bu kuvvetin bir kolorduya karşı koyması mümkün değildi. Ancak harekât başladığında üç tümenden oluşan ve 25000 kişilik bir mevcuda sahip olan 9. Kolordu, kışın en şiddetli günlerinde sarp dağlardan ilerlemek zorunda kaldığı için hem çok fazla kayıp vermiş, hem de kuvvetlerini henüz Sarıkamış civarında toplayamamıştı. 25 Aralık akşamı 29. Tümenin üç alayından sadece ikisi; 86. ve 87. Alaylar Sarıkamış yakınlarına ulaşabilmişti. Harekete geçtiğinde 8000 mevcutlu olan bu tümen, daha düşmanla ciddi bir çatışmaya girmeden %50 kayıp vererek 4000 kişiye düşmüştü. Sarıkamış yakınlarına ulaşabilenlerin miktarı ise 2000 kişi civarındaydı. Bu kuvvetler yanlarında 8 adet dağ topu getirmeyi başarmışlardı.53 Görüldüğü gibi Sarıkamış'a taarruz etmek üzere olan Türk kuvvetleriyle burayı savunan Rus kuvvetleri sayıca birbirlerine eşit durumdaydılar. Ancak Türk kuvvetlerinin aç ve yorgun olması Ruslar açısından önemli bir avantajdı.

25 Aralık akşamı güneşin batışından sonra başlayan gece taarruzu, altı saat sürerek gece yarısına kadar devam etti. Bu taarruz sırasında süngü hücumu ile geri atılan düşman kuvvetleri makineli tüfeklerin namlularını sökerek Bardız geçidini terk edip Sarıkamış'a doğru çekildiler. Düşmanı takip eden iki bölük Yukarı Sarıkamış yakınlarına kadar ilerledi.54 Artık buradan Sarıkamış'ın ışıkları görülmeye başlamıştı. Ancak Bardız'dan beri sürekli olarak Enver Paşa'ya muhalefet eden İhsan Paşa burada da sahneye çıkarak yorgun askerin dinlendirilmesi için taarruzun durdurulmasını teklif etti. Ayrıca birliklerin gece taarruzuna alışık olmadıkları da öne sürülüyordu. O zamana kadar İhsan Paşa'nın muhalefetine karşı direnmeyi başaran Enver Paşa, bu defa teklifini kabul etmek durumunda kaldı.55

Sarıkamış'ın kilidi konumunda bulunan Bardız geçidi ele geçirilmiş, Sarıkamış'a bu kadar yaklaşılmış ve zafer için uygun bir fırsat yakalanmışken, İhsan Paşa'nın pasif kalması, sebebiyle Sarıkamış taarruzunun durdurulması, harekâtın kaderini bir anda Türkler aleyhine döndürdü.56 Harekâtın başından beri inisiyatifi ellerinde bulunduran Türk kuvvetleri bu tarihten itibaren üstünlüklerini kaybederek hızla büyük bir hezimete doğru sürüklenmeye başladılar. Başka bir ifadeyle, kuşatma harekâtını zamanında anlayamayan Rus ordusunun hatalarından da yararlanarak, bir zafer kazanma şansı yakalayan Türk ordusu Sarıkamış civarındaki mücadeleyi 10 gün kadar daha sürdürmeyi başardıysa da esasen 25-26 Aralık gecesi savaşı kaybetmiş oldu.

Gece taarruzunu durduran birlikler, Sarıkamış sırtlarındaki ormanlık alanda gecelediler. Bu sırada 17. tümen de savaş alanına yetişti. Bu gece aşırı soğuk ve şiddetli tipi yüzünden 17. ve 29. Tümenler mevcutlarının yarısından fazlasını kaybettiler. Ateş yakmayı başarabilen askerlerin durumu bir dereceye kadar iyiydi. Birçokları ise bir ateş başı bile bulamadıklarından donarak şehit olmuşlardı.57 Türk kuvvetleri bu şekilde büyük kayıplara uğrarken 11. Kolordu düşmanın Aras vadisindeki asıl kuvvetlerini ezemediğinden Ruslar, buradan Sarıkamış'a devamlı surette kuvvet kaydırmaya başladılar. Sarıkamış'a ilk ciddi takviye kuvveti 25 Aralık akşamı geldi ve gece boyunca devam etti. 26 Aralık'ta Sarıkamış'taki Rus kuvvetleri önceki güne göre bir kat artmış bulunuyordu.58 Bundan sonra zaman bütünüyle Türk kuvvetleri aleyhine işlemeye devam etti. Aç ve perişan bir halde Sarıkamış civarındaki dağlarda açıkta geceleyen Türk kuvvetleri eriyip yok olurken, sıcak kışlalara, bol yiyeceğe ve iyi bir donanıma sahip bulunan Sarıkamış'taki Rus kuvvetlerinin sayısı sürekli olarak arttı. Böylece her geçen gün, Türk kuvvetlerini hezimete doğru bir adım daha yaklaştırmış oluyordu.

Türk kuvvetleri her şeye rağmen Sarıkamış taarruzunu inatla sürdürdüler. Gerçekte başarı şanslarını kaybetmiş olan birliklerin bu azmi, şaşkınlık içerisinde bulunan Rus komutanlarını ümitsizliğe sevk ediyordu. Başkomutan Vekili General Myshlayevski, Sarıkamış yakınlarında esir edilen bir subayın üzerinde ele geçirilen Türk taarruz emrini görünce, harekâtın amacını geç de olsa anladı. Savaşı kâğıt üzerinde düşünmeyi öğrenmiş olan general, Türk kuvvetlerinin eriyip gittiğinden haberdar olmadığı için tek kurtuluş çaresi olarak derhal geri çekilmek gerektiğine inanıyordu. 26-27 Aralık gecesi Bergmann ve Yudenich ile Micingirt'de yeni bir durum değerlendirmesi yaptı. Bergmann da onunla aynı fikirdeydi. Fakat Yudenich durumu anlamıştı. Çok kötü şartlar altında savaşan Türk kuvvetlerinin birkaç gün içerisinde hiç savaşamayacak bir duruma geleceğini izah etti. Bu izahat

üzerine Myshlayevski, Sarıkamış'taki durum açıklık kazanana kadar geri çekilmeyi ertelemeye ikna oldu. Bu tavrı ile Yudenich, belki de Rus ordusunu kurtarmış ve hatta savaşın kaderini belirlemiş oluyordu.59

Rus karargâhında bu tartışmalar olurken 10. Kolordu Sarıkamış'a ulaşmak üzere Allahuekber Dağı'nı geçmekle meşguldü. Yaklaşık olarak 20000 kişilik mevcutla başlayan bu tırmanış 19 saat sürdü. Oltu Müfrezesi'nin peşine takılarak hiç gerek yokken sarp dağlara doğru sürüklenen bu kolordu, Allahuekber Dağı'nda çok büyük bir zayiat verdi. Dağı aşarak, güney yamaçlarındaki Beyköy ve Başköy'e ulaşabilenlerin sayısı 3200 kişiden ibaretti. İçlerinden birçoğunun ayakları donduğundan %20'si iş göremez haldeydi. Geriye kalanlar soğuğa ve tipiye dayanamayıp genellikle donarak şehit olmuşlardı. Buna rağmen bu birlikler, 27 Aralık'ta Selim yakınlarına ulaşarak Sarıkamış-Kars demiryolunu tahrip ettiler. Sadece keşif kolları tarafından gerçekleştirilen bu harekât, aslında Ruslar için ciddi bir tehlike oluşturmuyordu.60 Fakat harekâtın başından beri büyük bir ümitsizlik içerisinde bulunan Myshlayevski, Sarıkamış Grubu'nun tutsak olacağına inanarak, Türkler tarafından kapatılmamış tek yol olan Karakurt-Kağızman üzerinden Tiflis'e kaçtı.61 Türklerin savaşı kazandığına emin olduğundan, Kafkasya hükümet merkezine durumun tehlikeli olduğunu bildirdi. Myshlayevski'nin cepheden getirdiği kötü haberler Kafkasya'da büyük bir paniğe yol açtı.62

Ruslar açısından durum Myshlayevski'nin zannettiği kadar vahim değildi. 10. Kolordu'nun da Sarıkamış civarına intikal etmesiyle birlikte Enver Paşa'nın planı sadece teorik olarak gerçekleşmiş oluyordu. 28 Aralık günü Sarıkamış'ı kuşatan iki Türk kolordusunun toplam mevcudu, aç ve perişan halde bulunan 5000 kişiden ibaretti. Oysa aynı gün Sarıkamış'ta Rusların 15000 kişilik bir kuvveti, 34 adet topları ve birçok makineli tüfekleri vardı.63 Buna rağmen Türk kuvvetleri bir ara Sarıkamış'a girmeyi başardılar. Fakat şiddetli çarpışmalardan sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu çarpışmalar sırasında Rusların uzun menzilli sahra topları Türklerin dağ toplarına karşı büyük bir üstünlük sağlamıştı. Bu topların ateşi karşısında ormanlar içerisine mevzilenmiş olan Türk birlikleri yerlerinden kıpırdayamaz hale gelmişlerdi.64

Myshlayevski'nin Tiflis'e gitmesinden sonra cephenin komutasını devralan General Yudenich, 1 Ocak 1915 tarihinde karşı taarruza geçerek Türk kuvvetlerini Bardız-Sarıkamış-Eşekmeydanı geçidi arasındaki üçgende çevirmek üzere bir kuşatma harekâtı başlattı.65 Türkler için durum ümitsizdi. Enver Paşa, 2 Ocak 1915 günü 9. ve 10. Kolorduları, Sol Cenah Ordusu adıyla birleştirerek generalliğe terfi eden Hafız Hakkı Paşa'nın emrine verdi. Bu ordunun toplam mevcudu 1500 kişi kadardı.66 Enver Paşa, artık yapacak bir şey kalmadığını görerek, 3 Ocak günü cepheyi terk edip Erzurum'a hareket etti.67 Ertesi gün Hafız Hakkı Paşa, 9. Kolordu karargahına gelerek elde kalan birliklere ricat emri verdi. Ancak ricat için de çok geç kalınmıştı. Bir gün önce kolorduyu kuşatan Rus birlikleri taarruza geçtiler. Hafız Hakkı Paşa atına atlayarak kurşun yağmuru altında güçlükle uzaklaşabildi. 9. Kolordu, saat 15 sıralarında düşmana teslim oldu. Esir edilenler'in miktarı 106 subay ve 80 erden ibaretti. Teslim edilen mühimmat miktarı ise işe yaramaz bir halde bulunan bir top, 3 makineli tüfek ve birkaç hayvandan ibaretti.68 9. ve 10. Kolordulardan arta kalanlar dağ yollarını takip ederek Bardız'ın doğusundaki Çermik köyü üzerinden Erzurum'a doğru çekildiler.69

Böylece büyük ümitlerle başlayan Sarıkamış Harekâtı, tarihimizin en acı mağlubiyetlerinden biri olarak noktalandı.70 Bu harekât sırasında bütün güçlüklere rağmen hiçbir zaman bozgunluk ve yılgınlık belirtisi göstermeyen 3. Ordunun uğradığı kayıplar çok büyüktü. Hafız Hakkı Paşa'nın ricat emri verirken söylediği gibi; şereften başka her şey mahvolmuştu.71 En çok zayiatı kuşatma harekâtını yapan 9. ve 10. Kolordular vermişti. Bu kolorduların 55000 kişilik mevcudundan geriye sadece 3000 kişi kalmıştı. 35000 mevcutlu 11. Kolordudan geriye kalanların miktarı ise 15000 kişiydi. Buna göre toplam zayiat 75000 kişi kadardır.72 Hasta ve yaralı olarak saf dışı kalanlarla esir düşenler de bu rakama dahildir.73 Ruslar 1915 yılı baharında harekât bölgesinden 23000 şehit naaşı toplayarak defnetmişlerdi.74 Ancak naaşlarına ulaşılamayan ya da resmî kayıtlara geçmeyen şehitler de hesaba katıldığında can kaybının daha fazla olduğu söylenebilir.

Sarıkamış Harekâtı'nın Sonuçları

Sarıkamış Harekâtı, Türkler açısından büyük bir hezimetle sonuçlanırken müttefik Alman kuvvetleri için beklenenin ötesinde yarar sağlamıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi Almanların bu harekâttan en önemli beklentileri, olabildiğince fazla Rus kuvvetini Kafkas cephesinde tutarak, Alman-Avusturya cephesinin yükünü hafifletmekti. Türk ordusunun bu cüretkâr kuşatma harekâtı, Rusları korkutmuş olduğundan Sarıkamış yenilgisinden sonra da Kafkas cephesindeki kuvvetlerini sürekli takviye etmek zorunda bırakmıştır. Böylece Türk ordusu savaşı kaybetmiş olsa bile savaş yılları boyunca Almanları memnun edecek miktarda Rus kuvvetini Kafkas cephesinde tutmayı başarmıştır.75

Bu harekât sırasında 3. Ordunun neredeyse tamamen yok olması Anadolu'yu Rus istilâsına karşı büyük ölçüde savunmasız bırakmıştı. Ancak Ruslar elde ettikleri başarının meyvelerini toplamak hususunda pek de aceleci davranmadılar. Bu savaş sırasında Türkler kadar olmasa bile kendileri de ağır kayıplara uğramışlardı. Rusların verdiği kayıp 16000 ölü ve yaralı, 12000 hasta76 ve 2000 esir77 olmak üzere toplam 30000 kişi civarındaydı. Ayrıca harekâtın yarattığı korku ve endişe bundan sonra daha temkinli hareket etmelerine neden olduğundan, çok güçlü oldukları dönemlerde bile aşırı hareketlere teşebbüs etmekten kaçınmışlardır.78 Oysa savaşın başından beri Ruslarla işbirliği içerisinde hareket eden Anadolu'daki Ermeni çeteleri, Ruslar kadar temkinli hareket etme gereğini duymuyorlardı.

Sarıkamış yenilgisini fırsat bilen Ermeni çeteleri, Osmanlı topraklarında bağımsız bir devlet kurmak amacıyla birçok yerde isyan ederek Türk ordusunu cephe gerisinden tehdit etmeye ve bu hareketleriyle Rus ordusunu Anadolu'ya girmeye teşvik etmeye başlamışlardı. Özellikle 1915 yılı Nisan ayında Van vilayetinde başlayan isyanın tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine Ruslar, uygun ortamdan yararlanarak Gönüllü Ermeni birliklerinin öncülüğünde sınırı geçip kuzeyde Tahir Gediği-Horasan çizgisine, güneyde ise Malazgirt-Van doğrultusunda ilerleyerek buraları işgal ettiler. Rus-Ermeni işbirliğinde gerçekleştirilen isyan ve işgallerin, bu cephedeki Türk kuvvetleri ile yöre halkının can güvenliğini ciddi surette tehdit etmeye başlaması üzerine Osmanlı hükümeti, 27 Mayıs 1915 tarihinde bir kanun çıkararak Ermenileri güney vilayetlerine tehcir etmek zorunda kaldı. Böylece

Sarıkamış yenilgisi doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Ermeni tehcirinin önemli nedenlerinden biri olmuştur.79

Sarıkamış yenilgisinden sonra bir daha eski gücüne ulaşamayan Osmanlı ordusunun bu zaafından yararlanmak isteyen Ruslar, 1916 yılı Ocak ayı başlarında yeni bir taarruz başlatarak Erzurum, Bitlis, Trabzon vilayetleri ile Erzincan sancağını da ele geçirdiler.80 İki yıl kadar düşman işgalinde kalan bu bölge ahalisi, çok büyük can ve mal kayıplarına uğradı. Ruslardan destek gören Ermeni çetelerinin vahşet tarzında gelişen saldırıları sırasında pek çok masum insan hayatını kaybederken81 yaklaşık olarak 1,5 milyon insan da yerini yurdunu terk ederek iç bölgelere göç etmek zorunda kaldı.82 Böylece Hıristiyanıyla Müslümanıyla bölge nüfusunun çoğunluğu ya telef oldu ya da evinden barkından ayrılmak zorunda kaldı. Bazı tahminlere göre bütün bu olaylar sonucunda bölge nüfusu %75 oranında azalmıştır.83 İşgal sırasında büyük bir tahribata uğrayan bölgenin geçim kaynağı, büyük ölçüde insan gücüyle yapılan tarımsal faaliyetlere bağlı olduğundan Sarıkamış yenilgisi, savaştan önce de ekonomik durumu pek iyi olmayan doğu vilayetlerinin iyice fakirleşmesine neden olmuştur.

Sarıkamış yenilgisinin siyasal düşünce alanında da önemli etkileri oldu. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin adeta resmî bir ideoloji olarak benimsemiş olduğu Türkçülük-Turancılık fikri, savaştan önce yurt genelinde oldukça geniş bir taraftar kitlesi bulmuştu. Esir Türk illerini Çarlık Rusyası'nın boyunduruğundan kurtararak Türk birliğini sağlama arzusu, özellikle genç kuşağın kutsal ülküsü haline gelmişti. Savaş başladığında, Turan idealiyle yanıp tutuşan pek çok genç, Ruslara karşı savaşmak üzere gönüllü olarak Kafkas cephesine koşmuştu. Ancak büyük idealler uğruna başlatılan Sarıkamış harekâtının ağır bir yenilgiyle sonuçlanması, birçok insanın hayallerini yıkmış oldu.84 Sarıkamış yenilgisi ve ardından yaşanan gelişmeler, Rusya'nın Türk sömürgelerini kaybetmek niyetinde olmayan güçlü bir devlet olduğunu ispat etti. Rusya'nın bu gücü karşısında Milli Mücadele yıllarında Türkçülük-Turancılık fikri, yerini büyük ölçüde Türkiye milliyetçiliğine bıraktı.85

1. Dünya Savaşı'nın iki yıl kadar uzamasına neden olan Çanakkale cephesinin açılmasına da vesile olan Sarıkamış Harekâtı, etkisini sadece Kafkas cephesinde değil savaşın genel seyri üzerinde de hissettirmiştir. Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikola, 2 Ocak 1915 tarihinde Londra'ya gönderdiği bir telgrafla müttefiklerinden şu şekilde yardım talep etmişti:86 Telefonları ve telgrafları işlemez hale getiren dondurucu kış, Türk ordularını durduramıyor. Baku petrolleri ve Hindistan yolunun, Türk-Alman müttefiklerinin eline geçmesi tehlikesi vardır. İkinci bir cephe açılarak, Türk ordularının durdurulmasını dilerim. Aynı gün İngiliz Askerî Başkanı Lord Kitchener, Türklere karşı bir harekâta girişmek üzere gerekli hazırlıkların yapılacağına dair Grandük'e teminat verdi.87 Böylece 1914 yılı Eylül ve Kasım aylarından beri Çanakkale'de bir cephe açmayı düşünen İtilaf Devletleri, 1915 yılı Şubat ayı ortalarında denizden Çanakkale Boğazı'na saldırarak burada yeni bir cephe açtılar.88 İtilâf Devletlerinin bu cepheye büyük kuvvetler göndermesi müttefik Alman ve Avusturya kuvvetlerinin yükünü iyice hafifletmiştir.89

Sonuç

Yakın tarihimizin müessif hadiselerinden Sarıkamış Harekâtı'nın bir macera olduğu ve bir maceraperest olan Enver Paşa'nın bu harekâtla Almanların Avrupa cephesindeki yükünü hafifletmek uğruna, 90000 askeri Sarıkamış dağlarına gömdüğüne dair ülkemizde yanlış fakat yaygın bir görüş vardır. Bu görüş büyük ölçüde, İttihatçılar ve dolayısıyla Enver Paşa aleyhine adeta bir karalama kampanyasının başlatıldığı mütareke döneminde yazılan eserlerin etkisiyle oluşmuştur. Sarıkamış Harekâtı'na 9. Kolordu Kurmay Başkanı olarak katılan Şerif Köprülü'nün, Enver Paşa'ya karşı duyduğu husumetin etkisinde kalarak yazdığı anıları, Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı'nı karalama kampanyasının öncülüğünü yapmıştır.

Sarıkamış Harekâtı'nın üzerinden 86 yıl gibi uzun sayılabilecek bir zaman geçtiği için bugün bu harekâtı, mütareke günlerindeki duygusal ortamın etkisinde kalmadan daha gerçekçi olarak değerlendirme şansına sahibiz. Böyle bir değerlendirme yapıldığında Sarıkamış Harekâtı'nın yiyecek, kışlık donanım ve ulaştırma hizmetlerinin eksik olmasına rağmen oldukça yüksek bir başarı şansına sahip olduğu söylenebilir. Kuşatma harekâtının amacını anlamakta geciken Rus komuta heyetinin şaşkınlık içerisinde yaptığı büyük hatalar da bu şansı bir kat daha artırmıştır. Ancak benzer hatalara Türk komuta heyetinin de düşmesi, özellikle 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ile 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey'in verilen emirlere uyma konusundaki isteksizlikleri ve hadiselerin en kritik anında Sarıkamış'a tesadüf eseri bir miktar Rus kuvvetinin gelmesi, zafer şansı beliren Türk ordusunun büyük bir yenilgiye uğramasına neden olmuştur. Nitekim bu harekât sırasında Rus ordusunda görev yapan Maslofki ve Nikolski gibi subaylar da harekâtın, başarı şansı yüksek, cüretkâr bir taarruz olduğunu ve kendileri için ciddi bir tehlike oluşturduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre kahramanca çarpışan Türk askerleri, harekâtın ilk günlerinde galip gelebilecek durumdayken, Enver Paşa'nın maiyetindeki üst düzey komutanların inisiyatif sahibi olmamaları nedeniyle bunu başaramamışlardır.

DİPNOTLAR

1 İsmail Habib Sevük, "Sarıkamış ve", Cumhuriyet, 19 Haziran 1937.

2 Mehmed Emin, Umumî Harpte Osmanlı Cephesi Vekayii, İstanbul 1338, s. 6.

3 Karadeniz olayı hakkında geniş bilgi için bkz. Nusret Baycan, Karadeniz Olayı ve 1. Dünya Harbine Girişimiz", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, VIII / 22 (Kasım 1991), s. 175-182; Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler", Tarih ve Toplum, XIX / 114 (Haziran 1993), s. 340-341.

4 Nikoski, Sarıkamış Hareketleri (çev. Kaymakam Nazmî), Ankara 1935, s. 4.

5 Merkezi Tiflis'te bulunan Rus Kafkas Ordusu üç kolordudan müteşekkildi. Ruslar, Almanya ve Avusturya ile savaşa başladıklarında Osmanlı Devleti ile henüz savaş halinde olmadığından, Kafkaslar'daki üç kolordularından ikisini batı cephesine nakletmişlerdi. Osmanlı Devleti'yle savaş başladıktan sonra bu cephedeki kuvvetin yetersiz olduğu görüldü. Cepheyi takviye etmek üzere

Köprüköy savaşları sırasında Tiflis'teki 2. Türkistan Kolordusu Aras vadisine intikal etti. Böylece iki kolordu Sarıkamış Grubu adıyla birleştirilerek 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Bergmann'ın emrine verildi. Bunların dışında savaş alanına hizmet taburları ve ikinci derecede birtakım birlikler de gelmişti. Bkz. Maslofski, Umumî Harpte Kafkas Cephesi (nşr. Kaymakam Nazmî), Ankara 1935, s. 23 vd. ; Nikolski, a.g.e., s. 3, 59.

6 Köprüköy ve Azap savaşları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı, I (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993, s. 97-323.

7 Nikolski, a.g.e., s. 6.

8 Tannenberg zaferini kazanan Alman ordularının sahip bulunduğu imkânlarla Kafkas cephesindeki mevcut imkânlar birbirinden çok farklıydı. Tannenberg zaferi, iyi donanımlı kuvvetlerle uygun bir mevsim ve coğrafyada elde edilmişti. Bkz. Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, II, İstanbul 1990, s. 263; H. Işık, "Birinci Dünya Savaşında Rus Cephesinde İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı", Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri, Ankara 1987, s. 312.

9 Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, I, s. 348.

10 Liman von Sanders'in muhalefeti, Berlin'de güçlü bir siyasî nüfuza sahip bulunan Wangenheim etkinliği karşısında başarılı olamamıştır. Bkz. Joseph Pomiankowiski, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü (çev. K. Turan), İstanbul 1990, s. 90.

11 Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler" (çev. Kaymakam Hakkı), 79 Numaralı Askerî Mecmua, Sayı: 20 (1 Kânunısani 1931), s. 34.

12 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 269.

13 Savaş başlamadan önce Kafkasya'nın Türk ve Müslüman halklarıyla, hatta buranın Gürcü ahalisiyle Osmanlı Devleti arasında Teşkilât-ı Mahsusa vasıtasıyla işbirliği sağlanmıştı. Bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVI / 47 (Temmuz 2000), s. 367-393; Philip H. Stoddard, Teşkilât-ı Mahsusa (çev. T. Demirel), İstanbul 1993, s. 50 vd.

14 Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, I, İstanbul 1992, s. 194; Guze, a.g.e., s. 35.

15 Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl (çev. Ş. Yazman), İstanbul 1968, s. 55 vd.

16 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı, III / I, İstanbul 1983, s. 356 vd; A. İ. Sabis, a.g.e., s. 238 vd.

17 Guze, a.g.e., s. 37.

18 Şevket Süreyya Aydemir, Orta Asya'dan Makedonya'ya Enver Paşa, III, İstanbul 1972, s. 128.

19 Fahri Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, I, Ankara 1964, s. 140.

20 Guze, a.g.e., s. 50.

21 ATASE Arşivi; Kls. 69, Dos. 15, F. 29, 29-1, 29-2, 29-3. Dönemin Genelkurmay Harekât Şubesi Müdürü olan Yarbay Ali İhsan (Sabis) Bey henüz savaş başlamadan Harbiye Nezareti'ne sunduğu bir raporda, mevcut şartlarda Kafkas cephesinde stratejik bir taarruza geçmenin felâketten başka bir sonuç vermeyeceğini ifade etmişti. Bkz. İhsan Ilgar, "Ali İhsan Paşanın Bir Raporu ve Bir Mektubu", Hayat Tarih Mecmuası, Yıl 5, I / 5 (Haziran 1969), s. 57.

22 Fahri Belen, Birinci Cihan Harbi, I, s. 140.

23 Ali İhsan Sabis, a.g.e., II, s. 263 vd; A. N. Kurat, a.g.e., s, 270.

24 Taarruz emrinin tam metni için bkz. Şerif Köprülü, Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi, İstanbul 1338, s. 126-128; Guze, a.g.e., s, 50-51.

25 W. E. D. Allen- P. Muratoff, 1828-1921 Türk- Kafkas Sınırı Harpleri Tarihi, Ankara, 1966, s. 264. Harekâta doğrudan doğruya katılmayan Strange Bey'in 5.000 kişilik müfrezesi toplam kuvvet miktarına dahil edilmemiştir.

26 A. İ. Sabis, a.g.e., s. 274.

27 W. E. D. Allen- P. Muratoff, a.g.e., s. 246.

28 Nikoski, a.g.e., s. 7.

29 J. Pomiankovski, a.g.e., s. 94; Guze, a.g.e., s. 41.

30 Ş. Köprülü, a.g.e., s. 122; A. Baytın, a.g.e., s. 62.

31 Ş. Köprülü, a.g.e., s. 131.

32 Evliya Çelebi Soğanlı geçidini şöyle anlatır;…Yine batı tarafına giderek çamlı yollar ve beller aşıp Soğanlı geçidi adlı büyük bir geçide geldik. Rum'da, Acem'de, Belh'de ve Buhara'da herkesin bildiği bir beldedir ki onu geçen tüccar ve yolcuların beli iki kat olur… Bkz Evliya Çelebi, Seyahatname, I-II (nşr. T. Kuran-N. Aktaş), İstanbul 1986, s. 643.

33 Bölgenin coğrafî yapısı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hüseyin Saraçoğlu, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul 1989, s. 37 vd.

34 Nihat Erim, Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, I, s. 395 vd.

35 İlber Ortaylı, Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9 (1978), s. 346.

36 Maslofski, a.g.e., s. 88, 132, 146. Nikolski, a.g.e., s. 56.

37 Ş. Köprülü, a.g.e., s. 128; Guze, a.g.e., s. 40, 52.

38 W. E. D. Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 245 vd.

39 Nikolski, a.g.e., s. 9 vd.

40 Ş. Köprülü, a.g.e., s. 135 vd.

41 Guze, a.g.e., s. 39.

42 Ş. Köprülü, a.g.e., s. 145.

43 Fahri Belen, XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul 1978, s. 222; Fahri Belen, Birinci Cihan Harbi, I, s. 140.

44 Ş. Köprülü, a.g.e., s. 145.

45 Ş. Köprülü, a.g.e., s. 138 vd. ; A. Baytın, a.g.e., s. 73 vd.

46 Nikolski, a.g.e., s. 13 vd. ; Maslofski, a.g.e., s. 89 vd.

47 Maslofski, a.g.e., s. 94 vd.

48 Maslofski, a.g.e., s. 98, 105; Nikolski, a.g.e., s. 16.

49 W. E. D. Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 245.

50 Maslofski, a.g.e., s. 105 vd.

51 Söz konusu taarruz emrinin tam metni için bkz. A. İ. Sabis, a.g.e., s. 282.

52 A. Baytın, a.g.e., s. 76 vd. ; Ş. Köprülü, a.g.e., 154 vd. ; Alptekin Müderrisoğlu, Sarıkamış Dramı, II, İstanbul 1988, s. 360.

53 Maslovski, a.g.e., s. 166; W. E. D. Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 247.

54 A. Baytın, a.g.e., s. 83; Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, I, s. 425.

55 Ş. Köprülü, a.g.e., 162.

56 Guze, a.g.e., s. 40; L. von Sanders, a.g.e., s. 56 vd.

57 Ş. Köprülü, a.g.e., 162.

58 W. E. D. Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 247.

59 W. E. D. Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 249.

60 "19. Süvari Numune Alayı Komutanı Erzincanlı Süleymanoğlu Ahmed Hamdi Beyin Hatıraları (1311-1343)", Askerî Tarih Bülteni, Sayı: 37 (Ağustos 1994), s. 153; Ş. Köprülü, a.g.e., 178.

61 Maslofski, a.g.e., s. 112 vd.

62 Fahrettin Erdoğan, Esir Türk Ellerinde Hatıralarım, (basım yeri yok) 1954, s. 64 vd.

63 Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 252; Ş. Köprülü, a.g.e., s. 183.

64 A. Baytın, a.g.e., s. 89, 92, 98. Kuşatma hareketini yapan Türk birlikleri sahra toplarını dağlardan aşıramadıkları için Sarıkamış civarına kısa menzilli dağ toplarını getirebilmişlerdi. 10. Kolordu sahra toplarını Kosor boğazında bırakmıştı. Bkz. "19 ncu Süvari Numune Alayı Komutanı Erzincanlı Süleymanoğlu Ahmed Hamdi Beyin Hatıraları (1311-1343) ", Askerî Tarih Bülteni, Sayı: 37 (Ağustos 1994), s. 152.

65 Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 255; A. Baytın, a.g.e., s. 108.

66 A. İ. Sabis, a.g.e., s. 294 vd.

67 H. Işık, a.g.m., s. 329,

68 A. Baytın, a.g.e., s. 121; 89 Köprülü, a.g.e., s. 194.

69 Maslofski, a.g.e., s. 161, nu: 5-22; Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 259.

70 Rusları tarihlerinde üç defa büyük felâketlerden kurtaran kış hadisesine dikkat çeken F. Kırzıoğlu, bu kışları Mareşal Kış olarak nitelendirir. Bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, İnkılâp Tarihi Ders Notları, Erzurum 1977, s. 13.

71 Köprülü, a.g.e., s. 193.

72 Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 264.

73 Özellikle tifüs salgınından ölenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu şekilde vefat edenler, açılan büyük çukurlara topluca defnediliyordu. Erzurum'a dönen Hafız Hakkı Paşa da bu hastalık nedeniyle vefat etmişti. Bkz. "19. Süvari Numune Alayı Komutanı Erzincanlı Süleymanoğlu Ahmed Hamdi Beyin Hatıraları (1311-1343)", Askerî Tarih Bülteni, Sayı: 37 (Ağustos 1994), s. 157-158.

74 Maslofski, a.g.e., s. 152.

75 Guze, a.g.e., s. 46, 48.

76 Allen-P. Muratoff, a.g.e., s. 265.

77 F. Belen, Birinci Cihan Harbi, I, s. 144.

78 Guze, a.g.e., s. 46.

79 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçün Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanûn-ı Muvakkat (14 Mayıs 1331) ", Düstûr, Tertib-i Sani, VII, Dersaadet 1336, s. 609; Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990; Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi (haz. H. Cengiz), Ankara 1983; Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990), Ankara 1990, s. 22; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II (çev. M. Harmancı), İstanbul 1983, s. 378; Justin mc Carthy, Ölüm ve Sürgün (çev: B. Umar), İstanbul 1998, s. 193-197; Tuncay Öğün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", Türk Kültürü, XXXIX / 462 (Ekim 2001), s. 597-605.

80 Rusların doğu vilayetlerini ele geçirmesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, II, s. 1 vd. ; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı, III / III, Ankara 1991, s. 63 vd. ; Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 283 vd.

81 Cemal Paşa Rus istilâsı sırasında Türk ve Kürtlerden öldürülenlerin sayısının bir milyonu geçtiğini ifade etmiştir (Bkz. Cemal Paşa, Hatıralar, İstanbul 1959, s. 363-364). Rus ve Ermenilerin yöre halkına karşı giriştikleri bu saldırılara dair yayınlanmış olan belgeler için bkz. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1995.

82 Bu göçler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 12 / 1 (Mayıs 1999), s. 161-224; Fuat Dündar, İttihat ve Terakkinin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İstanbul 2001, s. 227-244; Justin mcCarthy, a.g.e., s. 263-266.

83 "Şark Vilayetlerimiz", İkdam, 6 Ağustos 1918, s. 1; Yerasimos Stefanos, Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, İstanbul 1995, s. 288.

84 Faik Tonguç, Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları, İstanbul 2001; Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, İstanbul 1987, s. 141-161.

85 Rafael Muhammetdin, Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi, İstanbul 1998, s. 116.

86 M. F. Kırzıoğlu, a.g.e., s. 13.

87 C. F. Aspinal-Oglander, Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı, I (çev. T. Tunay), İstanbul 1939, s. 65.

88 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, I, Çanakkale Cephesi I nci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1993, s. 75, 115 vd.

89 Guze, a.g.e., s. 46 vd.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı / Dr. Nâsır Yüceer [s.409-433]

ARAŞTIRMACI / TÜRKİYE

1. Giriş

Devletin yönetimini âdeta tek başına elinde tutan Enver Paşa'nın iradesiyle 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir ittifak Antlaşması yapılınca Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi kaçınılmaz olmuştu. Bunun hemen akabinde Amiral Şuson (Souchon) komutasındaki Goben ve Breslav adlı Alman zırhlılarının Çanakkale Boğazı'ndan geçerek İstanbul'a gelmesi ve Enver Paşa'nın emriyle Türk donanmasıyla birlikte Karadeniz'e açılarak 29 Ekim 1914'te Rusların Sivastopol, Odesa, Novarosisk ve Kefe deniz üslerini bombalaması İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesine neden oldu. Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te İtilâf devletlerine savaş ilân ettiğini açıklamasıyla; dört yıl boyunca yedi değişik cephede imparatorluğun yıkılmasıyla sonuçlanacak bir savaşın içinde buldu kendisini. Bu savaşta önemli cephelerden biri şüphesiz Ruslarla çetin muharebelerin yapıldığı Kafkas cephesidir.

Odesa ve Sivastopol'un bombalanmasından sonra doğuda Türk sınırındaki Rus birlikleri harekât ve faaliyetlerini artırmış, 1 Kasım 1914 sabahı Rus birlikleri Musun, Narman, Kötek ve Kaleboğazı bölgelerinden Türk sınırını geçerek savaşı başlatmışlardır.1 Bunun üzerine savaşı Kafkaslara taşıyacak Sarıkamış taarruzuyla 22 Aralık 1914 tarihinde başlayan muharebeler 14 Ocak 1915 tarihinde 3. Ordu birliklerinin soğuk hastalık ve donanım yetersizliği gibi faktörlerin de etkisiyle önemli bir kısmının yok olmasıyla dramatik bir şekilde bozgunla sonuçlanmıştır.

Sarıkamış mağlubiyeti sonucu çok güçsüz duruma düşen 3. Ordu karşısında Rus Kafkas Ordusu 1915 ve 1916 yıllarında sağladığı üstünlükle taarruzlarını geliştirerek Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü işgal etti. Rus ordusunun bu üstünlüğü Rusya'nın iç bünyesinde yaşanmaya başlayan buhranla 1917 yılında yavaş yavaş kaybolmaya başladı.

Rusya'da 12 Mart 1917'de meydana gelen İhtilâl sonucu çarlığın devrilmesi ve Rusya'nın içine düştüğü siyasî ve sosyal çalkantılar, orduda da etkisini göstermeye başlamıştı. Nihayet 7 Kasım 1917'de meydana gelen Bolşevik İhtilâli, olaylara yeni bir yön vermişti. Bolşevik İhtilâli sonrasında Rus siyasetinin değişmesiyle Kafkas cephesinde barış imkânı ortaya çıkmıştı. Alman cephesinde büyük darbeler yiyen Rus ordusunun durumu çok kötüleşmişti. Bolşevik Rus idarecilerinin müracaatı üzerine Almanya mütarekeyi kabul etti. 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk şehrinde bir taraftan Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti, diğer taraftan da Rusya arasında mütareke yapıldı ve barış görüşmelerine başlandı. Öte yandan Türk-Rus Kafkas cephesinde de 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi akdedildi. Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Rus ordularının işgal ettikleri bölgelerden çekilmeye başlamalarıyla, bu bölgeler, Ermeni çetelerinin faaliyet alanı hâline geldi. Cepheden çekilen Rus birliklerinin yerini mütareke hükümlerine aykırı olarak Ermeni

çeteleri alarak, Rus işgal bölgesindeki Türk nüfusa karşı büyük çaplı bir imha hareketine giriştiler. Gayeleri buralarda Ermeni çoğunluğunu meydana getirmekti. Bölgedeki Türklerin can ve mal emniyeti kalmamıştı. Bu durumda, Türk ordusunun harekete geçmesi bir zorunluluk hâline gelmişti.2

Bolşevik İhtilâli'nin meydana getirdiği yönetim boşluğu Kafkaslar'da da hissedildi. Bundan kaynaklanan anarşi ve terörün yaygınlaşmasından endişelenen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ileri gelenleri 11 Kasım 1917'de Tiflis'te bir araya gelerek Maverayı Kafkasya'nın durumunu görüşmeye başladılar. Toplantıda bir konuşma yapan Gürcü temsilci Noy Jordaniya özetle şunları söyledi: "Son yüzyılda Transkafkas, Rusya ile omuz omuza çalışmıştır ve kendini Rusya Devleti'nin ayrılmaz bir parçası kabul etmiştir. Şimdi bize bedbahtlık yüz vermiştir. Rusya ile ilişkiler kesilmiş ve Transkafkas tek kalmıştır. Biz ayağa kalkmalıyız ve kendimizi kurtarmalıyız ya da anarşinin kucağında mahvolmalıyız". Neticede Jordaniya Transkafkası felaketten kurtarmak için üç unsurun bir araya gelmesiyle bir hükûmetin kurulmasını teklif etti ve toplantıda Transkafkas Hükûmetinin kurulması kabul edildi. 14 Kasım'da hükûmetin kurulduğu ilân edilerek bakanlar kurulu açıklandı. Kabinede; Eğitim, Adalet, Ticaret ve Sanayi, Ulaştırma ve Kanunlara Nezaret Bakanlığı Azerbaycan'a verilmişti.3

Güney Kafkasya'yı yönetmek için üç milletin katılımıyla oluşturulan bu konfederasyon sağlam bir yapıya sahip değildi. Aralarında tarihî ihtilaflar olan bu unsurlar arasında bir birlik yoktu ve tarihi şartlar neticesinde mecburiyetten bir araya gelmişlerdi. Bu milletlerin yakın ve uzun vadeli değişik hedefleri vardı.

Gürcüler ve Ermeniler için en önemli sorun Türkiye ile Kafkas cephesinin tasfiyesi iken Azerbaycan Türkleri, memleketlerinin merkezi ve en büyük şehri olan Bakû'nün Bolşeviklerden bir an evvel kurtarılması için çalışıyorlardı. Gürcü ve Ermeniler ve kendi içlerinde serbest hareket ederek, her biri millî teşkilâtlarını kurmuş ve millî amaçlarını gerçekleştirme yolunu tutmuşlardı. Fakat içlerinde vaziyeti en kötü olanlar Azerbaycan Türkleriydi. Çünkü Ermeniler ve Gürcüler eski çarlık ordularında bulunan subay ve askerlerini toplayarak kendi ordularını teşkil ettikleri hâlde Azerbaycan Türkleri bundan mahrum kaldı. Çünkü çarlık döneminde Rus ordularına buradaki Türklerden asker alınmıyordu. Dolayısıyla bir asırdan fazla süren Rus idaresinde, Azerbaycan Türkleri askerliği unutmuşlardı.4

Brest-Litovsk görüşmelerinde Osmanlı Hükûmetinin Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki istekleri, Sovyet Rusya Hükûmetince kabul edilmeyince görüşmeler 10 Şubat 1918'de kesilmişti. Bunun üzerine Enver Paşa'nın emriyle 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Ermeni birliklerine karşı ileri harekâta geçti ve 1914 yılındaki Türk-Rus sınırına ulaşıldı. Türk ordusunun ilerleyişi karşısında 3 Mart 1918 yılında Sovyet Rusya hükûmeti Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümlerinin tatbiki için Vehib Paşa Transkafkas Hükûmetine 10 Mart 1918'de bir nota vererek, Ermeni ve Gürcü birliklerinin Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilmesini istedi. Fakat Gürcüler Batum'un, Ermeniler Kars'ın Osmanlı Devleti'ne verilmesine karşı çıktılar. Aynı zaman Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadıklarını ilân ederek Osmanlı Devleti ile bu meselenin çözümü için görüşmeler yapılmasını teklif ettiler. Osmanlı

Hükûmeti bu teklifi kabul ettiğini bildirdi.5 Kars, Ardahan ve Batum'un geleceğine dair görüşmelerin Trabzon'da yapılması kararlaştırıldı. Konferans 14 Mart 1918'de resmen açıldı. Transkafkas Hükûmeti konferansta Gürcü Çhenkeli'nin başkanlığında bu üç millete mensup 43 kişilik bir heyetle temsil edildi. Konferansta sorunlarını dile getirmek ve Osmanlı yardımını temin etmek için Dağıstan'dan gelen delegeler de vardı. Görüşmelerde Osmanlı Hükûmeti'ni Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ile Albay Hüseyin Rauf (Orbay) temsil ediyordu. Konferansın açılış konuşmasını yapan Albay Rauf Bey Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'da barışı esas alan iyi ilişkiler kurmak isteğini belirterek, Kafkasya'da kurulan bu hükûmetin yönetim şekli ve siyasî niteliğinin açıklığa kavuşmasını istedi. Çünkü Transkafkas Hükûmeti ve parlâmentosu olan Seym Meclisi bağımsız bir devlet olduğunu dünyaya ilân etmemişti. Ayrıca Sovyet-Rusya ile olan bağlantısının niteliğini de açıklamamıştı. Ortada belirsiz bir durum mevcuttu. Transkafkas Hükûmeti temsilcileri bu belirsiz durumu açıklamada güçlük çekiyorlardı. Geçen zaman içerisinde Seym Meclisi'nde bulunan bütün gruplarda bağımsızlığın ilân edilmesi eğilimi doğdu. 22 Nisan 1918'de meclis büyük çoğunlukla Transkafkas Demokratik Federetif Cumhuriyeti'ni ilân etti. Transkafkas temsilcileri bir ay süren görüşmelerde Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kars, Ardahan ve Batum'a ilişkin hükümlerini kabul etmemişler ve Trabzon Konferansı herhangi bir antlaşmaya varılmadan 14 Nisan 1918'de sona ermişti. Osmanlı Devleti antlaşma şartlarını kuvvet kullanarak yürürlüğe koymaya mecbur kaldığından Türk ordusu ileri harekâtına devam etti ve Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı sınırlarına dâhil edildi.6

2. Batum Barış Konferansı ve Transkafkas Hükûmetinin Dağılması

Trabzon Konferansı'nın bir sonuç alınmadan dağılması üzerine 3. Ordunun ileri harekâtından sonra ortaya çıkan yeni askerî ve siyasî sorunların görüşüleceği Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başladı. Transkafkas Hükûmeti konferansa 45 kişilik heyet göndermişti. Heyetin bu kadar kalabalık olması Transkafkas Hükûmetinin içinde bulunduğu siyasî karışıklığı yansıtıyordu. Transkafkas Konfederasyonu'nun parlâmentosu olan Seym Meclisi'ndeki millî gruplara dâhil olan her siyasî parti kendisini temsil edecek bir üye gönderme fikrine sahip idi. Bu partilerin birbirlerine olan güvensizliğini gösteriyordu. Ancak asıl temsil görevini altı kişi üstlenmişti. Bunlar Gürcistan'da Başbakan ve Dışişleri Bakanı sıfatıyla heyet başkanı Chenkeli ve Nikoladzo, Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski, Ermenistan'dan Kaçaznuni ve Hatisyan idi. Konferansa Osmanlı Devleti ve Almanya'nın da uygun görmesiyle Kuzey Kafkas Dağlılar İttifakı'nı temsilen Haydar Bammat, Abdülmecit Çermoyef, Temirhanov ve Gandemirov katılmışlardı. Alman heyetinde Fon Lossov eski Tiflis Elçisi Kont Şulenberg, Yakın Doğu uzmanı diplomat Von Vezenberg bulunmuyordu. Osmanlı Devleti Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey başkanlığında bir heyeti konferansa göndermişti. Bu heyette 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa da yer almıştı.7

Konferansın açılış konuşmasını Halil Bey yaptı. Mevcut durumu ve Osmanlı Devleti'nin isteklerini sıraladı. Halil Bey, Transkafkas Hükûmeti Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına uymadığından anlaşma ile kazanılmış hakların ancak kuvvet yoluyla elde edildiğini bu durumda Osmanlı çıkarlarının mevcut durum karşısında yeniden değerlendirilip belirlendiğini belirterek on iki madde ve üç ilâveden ibaret olan Osmanlı Devleti ile Transkafkas Cumhuriyeti arasında barış ve

dostluk hakkında antlaşma metnini müzakere için Transkafkas temsilcilerine takdim etti. Antlaşma metninde Osmanlı Devleti savaşta verdiği kayıplara karşılık olarak yeni topraklar talep ediyordu. Bu talepler Ahıska, Ahılkelek, Aleksandrapol, Eçmiedzin kazaları ve Kars-Aleksandrapol-Culfa demir yolunu ihtiva ediyordu.8

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırın ötesinde toprak taleplerinde bulunmakla çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonra Kafkaslar'da ortaya çıkan bu tarihî fırsattan azamî ölçüde yararlanmayı amaçlamaktadır. Tiflis merkezli Transkafkas Konfederasyonun'un çok zayıf bir yapı arz etmesi Osmanlı Devleti'ni cesaretlendiren bir başka faktördür. Ancak Osmanlı isteklerinin bu şekliyle kabul edilmeyeceği Transkafkas Hükûmeti temsilcileri tarafından ifade edildi.

Görüşmeler sırasında Gürcülerle Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinde çarpışmalar olurken, Gümrü-Culfa demir yolundan yararlanma talebini Ermeniler kabul etmediği için, 1., 2. Kolordu Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa, bu bölgelerdeki Türk birliklerine harekât emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta Karakilise ele geçirilmişti. Bu başarılarla bir yandan Batum'daki Transkafkas heyeti, Türk isteklerini kabule zorlanırken, bir yandan da adı geçen bölgelerde Ermenilerin yaptığı katliam durdurulmuştu. Türk birlikleri Erivan ve Tiflis istikametinde ilerleme kaydetmelerine rağmen Transkafkas heyeti Halil Menteşe Bey'in ileri sürdüğü şartları kabul etmemişti.9

Bu durum karşısında Halil Bey tutumunu sertleştirdi ve Transkafkas heyeti başkanı Çhenkeli'ye bir nota verdi. Kafkaslardaki mevcut durumu yansıtan söz konusu notada şu ifadeler yer alıyordu: "zatı âlilerine malûm olduğu üzere Kafkas'ın durumu çok kritik ve karışıktır ve çözümlenmeye muhtaçtır. Bakû ve etrafında yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerine inkılâpçı diyen vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit eden, düzelmesi imkânsız felaket günden güne artmaktadır. Sayısız müteşekkil haydut güçlerinin tecavüzüne maruz kalan Kafkasın başka bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın durumu hiç de ümit verici değildir. Reis hazretleri, kabul edersiniz ki, bu adı taşımaya lâyık olan hiçbir hükûmet, komşu olduğu bir arazide böyle katliamların cezasız kalmasına dayanamaz ve yine kabul ediniz ki, Kafkası mahveden bu anarşi münasebetiyle Devlet-i Ali-i Osmaniye'nin durumu çok naziktir. Çünkü bu anarşi Devlet-i Ali-i Osmaniye'nin halkı ile aynı ırk ve dine mensup bir halkın asayişi ile dahi alakası vardır. Diğer taraftan genel harbin gereği olarak Devlet-i Aliye kendi ordusunu diğer cephelere Kafkas yolu ile göndermek mecburiyeti karşısındadır. Bu da şimdiki muayyen olmayan duruma son vermeyi gerektiriyor."10 Halil Bey bu notaya ilâveten Osmanlı Devleti'yle kalıcı bir barışın yapılabilmesi için Transkafkas Konfederasyonu'nu teşkil eden her toplumun kendi bağımsız devletlerini ilân etmeleri gerektiği şeklindeki yeni yaklaşımıyla görüşmelere değişik bir boyut kazandırdı.

Zaten millî çıkarları birbirleriyle çatışan bu üç toplumun zoraki gerçekleşen bu beraberliği devam ettirme hususunda istekleri de zayıflamıştır. Çünkü Ermeniler ve Gürcüler Türk ordusunun ilerleyişine Ermeniler ve Gürcüler engel olmaya çalışırken, Azerbaycan ileri gelenleri Osmanlı idarecilerini teşvik etmekteydiler. Bu durum karşısında Transkafkas Konfederasyonun'un meclisi "Seym" 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında konfederasyonu feshetmiştir; aynı gün Gürcüler ve Ermeniler kendi

müstakil devletlerini ilân etmişlerdir. 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlığını ilân etti. Yeni kurulan bu üç devletten Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın başkenti ise Erivan idi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentinin Bakû olması gerekirdi. Ancak, burası, 31 Aralık 1917'de "Kafkas fevkalâde komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen Ermeni komünistlerinden Stephan Şaumyan'ın düzenlediği bir darbe ile Azeri yönetiminin devrilmesiyle 18 Mart 1918'de Bolşeviklerin yönetimine girdi. Bu sebeple Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence oldu.

28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Transkafkas Konfederasyonu meclisi olan Seym'de bulunan Azerbaycanlı üyelerden bir "Millî Meclis" meydana getirildi. Bu meclisin başkanlığına Mehmet Emin Resulzade seçildi. Sekiz bakandan oluşan Azerbaycan Hükûmetinin ilk başbakanı Feth Ali Han Hoyski oldu.11

30 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması hakkında Başbakan Hoyski'nin imzaladığı bildiri bütün ülkelerin dışişleri bakanlıklarına gönderildi. Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığını ilân etmesi Rusya ve İran'ı rahatsız etmişti. İran yetkilileri kesin belirlenmemiş sınırlar içerisinde yeni kurulmuş devletin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılmış olmasının Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Güney Azerbaycan'la birleşebileceği yönünde bir hazırlık olduğundan İran yetkilileri şüpheleniyorlardı. 4 Haziran 1918'de imzalanan Dostluk Antlaşması bu şüpheleri daha da artırmıştı. İran'ın duyduğu rahatsızlığa son vermek için Azerbaycan Hükûmeti dış yazışmalarında Kafkas Azerbaycan'ı ifadesini kullanmaya başladı.12

Kafkasya'daki siyasî gelişmeler, Sovyet Rusya ve Almanya'nın tasvip etmemesine rağmen Enver Paşa'nın istediği şekilde Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlandı. Bağımsızlıklarını ilân eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile 4 Haziran 1918'de ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı. Bu antlaşmalarda Gürcistan ve Ermenistan'ın güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmamalarına özellikle dikkat edilmiştir.

Gürcistan'la yapılan antlaşmaya göre Brest-Litovsk barışıyla tespit edilen sınır Osmanlı Devleti'nin lehine daha da genişliyordu. Osmanlı Devleti Batum şehrinden başka Ahıska ve Ahılkelek kazalarını almak suretiyle bu bölgedeki sınırını 1828'deki genişliğe ulaştırıyordu.13

Osmanlı Devleti, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yapılan antlaşma ile 1877'deki sınır esas kabul edilmiştir. Böylece; Gümrü-Culfa demir yolu Osmanlı Devleti'ne geçmekte, Tebriz ve Kuzey İran'la irtibat sağlanıp buraya kuvvet sevkıyatı rahatça yapılabilmekte idi. Ayrıca Culfa Nahcivan bölgesinin elde edilmesiyle Azerbaycan'la komşuluk kurulup yardımlaşma kolayca sağlanabilecekti. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ve Ermenistan ile imzaladığı antlaşmalarda yukarıda belirtilen hususlardan başka; bu iki devletin ordusunun Osmanlı Devleti'nce uygun görülecek büyüklükte olması, demir yollarının Türk ordusu tarafından kullanılabilmesi, dolayısıyla bu devletlerin topraklarına girilip oralardan geçilmesi, Osmanlı Devleti'yle savaşan devletler uyruklularının sınır dışı edilmesi gibi hükümler de yer alıyordu.14

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Kars, Ardahan ve Batum'un statüsünün görüşüldüğü Trabzon Konferansı'nda başlayan yakınlaşma Batum görüşmelerinde iyice artmış; iki devlet arasında siyasî, askerî, hukukî, iktisadî alanları kapsayan bir antlaşma imzalanmıştır. Yapılan antlaşmanın birinci maddesinde; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daima bir kardeşlik ve dostluk var olacağı vurgulanmakta, ikinci maddesinde; Azerbaycan'ın Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı Devleti'yle olan sınırları ayrıntılı biçimde belirtilmektedir. Antlaşmanın diğer önemli maddeleri ise şunlardır:

Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti intizam ve asayiş temin etmek için bu ülkeye asker gönderebilecektir.

Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde hiçbir çetenin kurulmasına ve faaliyetine meydan verilmeyecektir.

İki taraf, demir yollarının işletilmesi ve kullanılmasında birbirine kolaylık gösterecektir.

Antlaşmanın 7'nci, 8'inci ve 9'uncu maddelerinde; konsolosluk, hukukî ve ekonomik faaliyetlerle posta ve telgraf işlerine dair iş birliğini ön gören antlaşmaların yapılması kararlaştırılmıştır.

Esas antlaşma metnine ek olarak askerlik işlerine ait antlaşma da yapılmıştır. Buna göre; Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaşan devletlerin bütün memurlarını sınır dışı ederek, savaş devam ettiği müddetçe bunları devlet hizmetine almayacaktır.

Osmanlı Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dâhilinde askerî amaçlı her türlü nakliyatı ve sevkıyatı serbestçe yapabilecekti ve bu amaçla demir ve kara yollarından yararlanabilecekti.

Ayrıca petrol mecralarının mevcut durumlarının korunması hususunda Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında bir itilâfname imzalamıştır.

Bu antlaşmaları Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Menteşe ile 3'ncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ile Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamıştır.15

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti yeni kurulan ve en önemli hayat kaynakları işgal altında bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni siyasî ve askerî alanda desteklemiş, onu meşru bir devlet olarak tanımış, bu zor günlerinde ayakta durmasına yardımcı olmuştur. Yapılan bu antlaşmalar, aralarında soy ve kültür birliği olan bu iki devletin uzun bir ayrılıktan sonra birbirlerine yakınlaşmalarını sağlamıştır. Nahcivan ve Karabağ yoluyla coğrafî yakınlaşmanın da tesis edilmesiyle bu antlaşmalarla gelecek için tam bir dayanışma ve yardımlaşmanın temelleri atılmıştır.

3. Azerbaycan'ın Durumu

Osmanlı Devleti'nin siyasî desteğiyle Azerbaycan Devleti kurulmuştu fakat Azerbaycan'da yaşayan Türklerin, içinde bulunduğu tehlikelere karşı vatanı koruyarak istiklâllerini sürdürecek bir askerî kuvvetleri bulunmuyordu. Çünkü; çarlık Rusya'sı idaresi altında yaşayan Türklerin (bazı istisnalar dışında) kültürel, ilmî, iktisadî ve askerî sahalarda ilerlemelerine bilinçli olarak engel olunmuştur. Çarlık Rusya'sı, devlete olan bağlılıklarına şüphe ile baktığı Türkleri genelde askere almamış, onlara silâh vermeyerek yıllarca askerlik mesleğinden uzak tutmuş ve onların bu sahada gelişmelerini büyük ölçüde önlemişti. Bu kısıtlamalara rağmen Rus ordusunda 200'den fazla subay ve Samed Mihmandarov, Ali Ağa Şıhlinski ve Hüseyin Nahcivanski gibi generaller görev yapmışlardır. Askerî sahada hâl böyle iken, devlet yönetimi ve bürokrasiden de Türkler mümkün olduğunca uzak tutulmuşlardır. Türklerden kaymakam olan, emniyet teşkilâtında görev yapan çok nadir olup, ulaştıkları en yüksek devlet memuriyeti mütercimlikten öteye gidememiştir. Buna mukabil Ermeni ve Gürcüler askere alınmışlar, bu alandaki yeteneklerini geliştirmişlerdir. Bunlardan Rus ordusunda görev yapan çok sayıda subay ve general de yetişmiştir. Aynı zamanda, her türlü devlet işinde görev alarak aralarından yüksek bürokratlar ve valiler de çıkmıştır.16

Yıllardır çarlık rejiminin baskıcı yönetiminde yaşamak zorunda kalan Azerbaycan Türkleri, Bolşevik İhtilâli'ni yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu düşündükleri özellikle demokratik aydınlar sevinçle karşılamışlardır. Mehmet Emin Rezulzade'ye göre: 1917 Devrimi mahkûm sınıflara hürriyet, mahkûm milletlere muhtariyet verecekti. Bolşevik ihtilâlin akabinde Bakû'de yaşayan muhtelif gruplar, petrol sanayicileri ittifakı da dâhil olmak üzere şehri idare etmek için sosyal teşkilâtların yürütme komitesini kurdular. Artık legal bir hâl kazanan Bolşeviklerin faaliyetleri de gelişmeye başladı. Ancak onlar henüz Bakû Konseyi'nde azınlıkta bulunmuyorlardı. 6 Mart 1917'de 52 bin işçi tarafından seçilmiş Bakû Konseyinin 52 üyesinin 9'unu Bolşevik Parti üyeleri oluşturuyordu. Buna rağmen gıyabında Konsey Başkanı seçilen Lenin'in güvendiği Bolşeviklerden Ermeni asıllı Stephan Şaumyan mevcut şartların gereği olarak yerini karşılıklı antlaşma esasına göre eserlerin lideri Sako Saakyan'a verdi.17 Geçen bir yıl zarfında Bakû'de Türklerin aleyhine başını Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nin çektiği Ermeni ve Bolşevik Ruslar da meydana gelen güçlü bir ittifak oluşmaya başladı. Lenin'in haklara özgürlük vadeden beyannamesinin uygulamaya yansımayacağının işaretleri alınmaya başlamıştı. Sovyet Rusya için Bakû petrolleri hayati bir öneme sahipti. Birinci Dünya Savaşı'nın ve ihtilâlin etkisiyle çökme noktasına gelen Sovyet-Rusya ekonomisi ancak Bakû petrolleriyle güç kazanabilirdi. Bu sebeple Kafkasya'nın özellikle Bakû'nün elde tutulması için Sovyet liderleri gerekli tedbirleri almakta gecikmediler. Lenin Stephan Şaumyan'ı geniş yetkilerle donatarak Bakû'ye gönderdi. Şaumyan, Bakû'de bulunan Rus işçilerine ve Taşnaksutyun Partisi'nin yönlendirdiği Ermenilere dayanarak 18 Mart 1918'de Bakû'yü muhtelif sosyal sınıflar adına yöneten komiteyi devirerek idareyi ele geçirmiştir.18 Şaumyan Bakû'yü yeniden Sovyet-Rusya idaresine sokmak için, baskı ve terörü takip ettiği politikanın bir aracı olarak kullanmaya başladı ve Türklere karşı geniş kapsamlı bir sindirme hareketi başladı. Ermeni ve Ruslardan oluşturduğu Bolşevik İttifak, Azerbaycan bağımsızlığının en büyük siyasî partisi olan Müsavat Partisi'nin sosyal tabanını yok edip önce Bakû'de daha sonra aşama aşama bütün Transkafkas'ta egemen olmayı plânlıyordu. Bu plânın ilk aşaması olarak 30 Mart-1 Nisan 1918 tarihlerinde Ermeni-Bolşevik birlikleri Bakû'de 12.000 Türk'ü katlettiler.

Aynı tarihlerde bu katliam hareketleri bazı kazalarda da gerçekleştirildi. Şamahı kazasında katledilen 8000 kişiden 1653'ünü kadınlar 695'ni çocuklar oluşturuyordu. Azerbaycan'ın genelinde 1918 yılının yaz aylarında Ermeni-Bolşevik terörü 50.000'den fazla Türk'ün canını almıştır. Kanlı Mart olaylarından sonra Stephan Şaumyan'ın kurduğu Bakû Halk Komiserleri Sovyet'inin anti-Türk siyaseti Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne Osmanlı Devleti'nin askerî yardımını zorunlu hale getirmişti.19 Bakû'deki Bolşevik Şaumyan idaresinin teşkil ettiği ve çoğunluğu Ermenilerden oluşan Bolşevik kuvvet, Azerbaycan topraklarını işgale başlayarak Gence istikametinde ilerlemeye başlamışlardı. Diğer yandan Gümrü ve Karakilise muharebelerinden mağlûp olarak çekilip Azerbaycan topraklarına giren Ermeni kuvvetleri ve Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler, Karabağ ve Gence havalisinde terör estirip masum, silâhsız halkı katlediyorlardı. Bu şekilde doğudan ve batıdan aynı unsurun istilâsına maruz kalan Azerbaycan Hükûmeti, Gence'de çok az milis kuvvetiyle çaresizlik içinde bu tehlikelere karşı koymaya çalışıyordu. Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması, Osmanlı Devleti'nin yapacağı askerî yardımla mümkün olabilirdi.

4. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Yardımı

Transkafkas Konfederasyonu'nun dağılmasıyla kurulan Gürcistan ve Ermenistan'ın siyasî ve askerî teşkilâtlanması Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne oranla daha iyi durumda idi. Ermeni ve Gürcü millî ordusunun kurulması kolaylıkla gerçekleşti. Çünkü Kafkas Cephesi'nde Rus ordusunun bünyesinde özellikle Ermenilerden teşkil edilmiş gönüllü birlikler bulunuyordu. Rus ordusunda görev yapan Ermeni subaylardan bu ordunun komuta kademesi oluşturuldu. Ermeni millî emellerini gerçekleştirmek için kurulan bu ordu esasen kurulduğu andan itibaren maceracı ve Türk düşmanı katı millîyetçi dairelerin emrinde hareket etti ve mevcudu 17 bini bulan bu Ermeni birlikleri Azerbaycan Türklerine karşı terör faaliyetlerine başladı.20 Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının başta Bakû olmak üzere önemli bir kısmı işgale uğradı. Bakû'den batı istikametine taarruza geçen çoğunluğunu Ermenilerin meydana getirdiği Bolşevik birlikler, Bakû ile Gence arasındaki toprakları işgal ederek Gökçay kasabasına kadar ilerlemişlerdi. Azerbaycan halkı savunmasız bir durumda olduğu için bu istilâcıları durduracak bir kuvvete ihtiyaç vardı. Azerbaycan Türkleri kendilerini kurtaracak kuvveti ancak Osmanlı Devleti'nin sağlayabileceği ümidini taşıyorlardı. Gence'de kurulmuş olan “Azerbaycan Millî Komitesi” ilk defa Naki Keykurun'u İstanbul'a göndermiş. Enver ve Talat Paşa ile görüşen bu zat Osmanlı Devleti'nden yardım isteğinde bulunmuş ve olumlu cevap almıştı. Benzer yardım talepleri Trabzon Konferansı'nda Azerbaycan ileri gelenleri tarafından Osmanlı delegelerine iletilmişti.21

Azerbaycan'ın her yerinde Türk halkının terör ve katliama maruz kaldığı bir ortamda N. Yusufbeyli genel durumu şu şekilde ifade ediyor: “Alınan yeni bilgiler Transkafkasya'nın her yerinde dehşetli anarşinin hüküm sürdüğünü gösteriyor. Vatandaş savaşının dehşetli devri başlıyor, hergün insanlar yaralanıyor, katlediliyor. Güpegündüz Gence'de hiç çekinmeden kudurmuş soyguncular Müslüman kadınlara tecavüz ediyor ve değerli eşyalarını çalıyorlar. Şimdi sadece Azerbaycan Türklerini değil, bütün Transkafkası bürüyen anarşiyi kendi güçlerimizle halledemiyoruz.” Mayıs ayının başlarında durum iyice ağırlaştığı için Azerbaycan'ın değişik yerlerinden temsilciler Batum'a gidip Türkiye'den yardım isteme kararı aldılar. Ayrıca Transkafkas Meclisi'nin Türk grubuyla yaptığı ortak

toplantıda Osmanlı Devleti'nin yardımını hızlandırmak için M. Y. Caferov, N. Yusufbeyli ve H. Hasmemedov'un Batum'a ve İstanbul'a gönderilmesine karar verildi. Batum'da bulunan Azerbaycan delegeleri Azerbaycan'ın son durumu hakkında Millî Şûranın Üyesi N. Yusufbeyli'den ve Azerbaycan'ın değişik yerlerinden gelen delegelerden detaylı malumat aldıktan sonra 4 Haziran Dostluk ve İş Birliği Antlaşması'nın dördüncü maddesine dayanılarak Osmanlı Hükûmetinden yardım istenmesi kararını aldılar. Bu maksatla Millî Şûra Başkanı M.Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski Azerbaycan'a yardım gönderilmesi hakkında Osmanlı delegeleriyle görüşmeler yaptı. Antlaşma şartlarının gereği olarak Azerbaycan'a askerî birlik gönderilmesini talep ettiler. Bütün Azerbaycan halkı Osmanlı askerinin gelmesini sabırsızlıkla bekliyordu. Azerbaycan Başbakanı Feth Ali Han Hoyski yardım konusunda şu mütalâada bulunuyor: "Türkiye Azerbaycan Sulhnamesi'nin bir maddesine göre memleketinize ne vakit lâzım olsa hakkımızın müdafaası için Türkler bize bir miktar asker vermeliydiler. Ona göredir ki, darda kalınca bu çareye başvurduk. Türkler emel ve vazifelerini iyi niyetlerle yerine getirdiler. Elbet ordusuz, güçsüz görülmesi pek müşkül olan işler çok zorluklarla yavaş yavaş yürüyordu. Bize dışardan güç almak için başka millet ve devlete müracaat ettiğimizde bir sonuç hasıl olmazdı. Ona göredir ki, dindaş ve millettaşımız olan Türkiye'ye müracaat edildi."22

Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen yardım istekleri ve Musul'daki 3. Ordudan Azerbaycan'ın durumunu tetkik için gönderilen heyetin "orada teşkilât yapılmaya uygun bir ortam var" şeklindeki raporları Enver Paşayı Kafkas siyasetini ikinci kez uygulamaya koymak için harekete geçirdi. Türklerin ve Müslümanların etkin olacağı Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında bir tampon devlet durumunda olacak Kafkas Konfederasyonu'nun meydana getirilmesi için uygun bir zeminin mevcut olduğu son aylarda yaşanan siyasî ve askerî gelişmeden anlaşılmıştı. Osmanlı Orduları Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak için gerçekleştirmeyi düşündüğü Azerbaycan harekâtı konusunda iki yakınına görev vermeyi uygun gördü. Bunlardan biri Kut'ül Ammare kahramanı amcası Halil Paşa, diğeri ise üvey kardeşi Yarbay Nuri Beydi. Halil Paşa 29 Haziran 1918'de sonunda görevinden istifa eden Vehip Paşa'nın yerine Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na atanmıştı. Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak amacıyla Azerbaycan Türklerinden teşkil etmeyi düşündüğü "Kafkas İslâm Ordusu"23 komutanlığına Yarbay Nuri Beyi getirdi.24 Ancak kadrosunda tümen komutanlarının bulunacağı böyle bir orduya yarbay rütbesi ile komuta edilemeyeceğinden Nuri Bey'in rütbesi tümgeneralliğe yükseltildi. Aynı zamanda Padişah V. Mehmet Reşat tarafından kendisine Kafkas İslâm Ordusu Komutanı olduğu ve Kafkaslar'da Padişah adına askerî ve siyasî faaliyetlerde bulunabileceğini bildiren bir ferman verilmişti. Kafkas işleri konusunda kendisine geniş yetkiler verilen Nuri Paşa tarafından seçilen 20 subay da İstanbul'dan Musul'a gelmişti. Nuri Paşa Musul'da bulunduğu sırada Türklere karşı Bakû'de Ermenilerin ve Rusların katliam yaptıklarına dair haberler geliyordu. Azerbaycan'ın durumu süratle hareket etmeyi gerektiriyordu. Nuri Paşa mahiyetindeki subaylarla birlikte Gence'ye gitmek üzere 8 Nisan 1918'de Musul'dan yola çıktı. Azerbaycan topraklarına girdiğinde halk tarafından coşkuyla karşılandı. Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de halkın sevgi gösterileri arasında Gence'ye geldi ve Kafkas İslâm Ordusu'nun kurulması çalışmalarına başladı.25 15 Haziran 1918 itibarıyla Musul'daki 6 Ordudan Kafkas İslâm

Ordusu teşkilâtı için çoğu subay olmak üzere 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er gönderilmişti. Geri kalan subay ve astsubaylar ise Haziran ayı sonuna kadar Azerbaycan'a gönderileceklerdi. Kafkas İslâm Ordusu Talimatnamesi'nin 11'nci maddesi gereği subaylar bulundukları rütbenin bir üstüne sahip olacaklar ve burada bulundukları sürece fahrî rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi.26

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelip karargâhını kurarak ordu teşkili için faaliyetlere başlayınca, bu işin düşündüğünden daha zor olduğunu anladı. Ermeni çeteler Azerbaycan'ın her tarafında zulüm ve katliam yapmakta olup, Bakû'de bulunan Bolşevik yönetimin teşkil ettiği birlikler harekete geçerek Azerbaycan topraklarını batı istikametinde işgal etmeye başlamıştı. Azerbaycan'ın durumu zaman kaybedilmesine tahammül göstermeyecek derecede kritikti. Bu durumda Azerbaycan'a gelen Türk subaylarının çalışmalarıyla Azerbaycan Türklerinden birlikler meydana getirmeleri, onlara askerliği ve savaşmayı öğretmeleri uzun bir zaman içinde gerçekleştirilebilecek bir faaliyetti. Bu yüzden Nuri Paşa, yalnızca küçük milis kuvvetlerden ibaret olan Kafkas İslâm Ordusunun iyi donatılmış, muharebe kabiliyeti yüksek bir tümenle takviye edilmesi gerektiğini 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya ve Enver Paşaya bildirdi. Daha önce Millî Meclis Başkanı M. Emin Resulzade'nin de bu yönde bir isteği olmuştu. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Başkomutanlık Vekâletine çektiği telgrafta; Azerbaycan Hükûmetinin kendisine müracaat ederek Bolşevik tecavüzüne karşı koruma ile emniyet ve asayişin temini konusunda yardım istediklerini bildirerek, Azerbaycan Hükûmeti'nin isteği doğrultusunda en cesur ve kabiliyetli, yüksek askerî değere sahip şimdiye kadar şan ve şerefle kendisini kanıtlamış 5. Kafkas Tümeni'nin yardım için, Albay Mürsel Bey komutasında yola çıkarıldığını belirtip, icap ederse bu tümenin takviye edileceğini bildirmişti.27

Kafkas İslâm Ordusu'nun takviyesi için gönderilen Mürsel Paşa'nın komutansındaki 5. Kafkas Tümeni 3. Orduya bağlı 2'nci Kolordu kuruluşunda bulunuyordu. 5. Kafkas Tümeni şu birliklerden meydana geliyordu: 9, 10 ve 13'ncü Piyade alayları, iki bölüklü (19'ncu ve 42'nci bölükler) mürettep süvari alayı, 5. Kafkas Sahra Topçu Alayı, 1'nci ve 2'nci Bataryalardan meydana gelen Sinayder Topçu Taburu, 4. ve 5. Bataryalardan meydana gelen Dağ Topçu Taburu ile diğer yardımcı unsurlar. 5. Kafkas Tümeninde toplam 257 subay 5575 er bulunuyordu. Gence halkı 5. Kafkas Tümenini büyük bir coşku içinde kurbanlar keserek ve binalara Türk bayrakları çekerek karşılamıştır.28

Kafkas İslâm Ordusu'nun kurulması esnasında çoğunluğu Ermenilerden meydana gelen 20.000 kişilik bir kuvvet, Bakû'den batıya doğru istilâlarını genişleterek Gence'ye yakın bir mesafede bulunan Gökçay kasabasına gelmiş bulunuyordu. 5. Kafkas Tümeni'nin bu istilâyı durdurması ve geri atması çok zordu. Çünkü bu tümenin bir kısım birlikleri Ermeni terörünü önlemek için Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde görevlendirilmişti. Durumu çok tehlikeli gören Nuri Paşa, Şark Orduları Grubu'na sık sık yardım isteyen raporlar gönderiyordu. Nuri Paşa 30 Haziran 1918 tarihli raporunda; "Bugünkü harp vaziyetimiz endişe vericidir. Bolşevikler ilerliyor çok acele yardım gelmezse netice pek vahim olacak. Bize derhâl kuvvet göndermeniz ehemmiyetle istirham olunur" diyordu.29 Romanya cephesinde barış sağlanması üzerine Batum'a sevk edilen 15. Piyade Tümeni, 1'nci Kafkas Kolordusu emrine verilmişti.

Batum'dan Gümrü'ye gelen 15. Piyade Tümeni bölgede Ermenistan sınırı boyunca emniyeti sağlıyor ve demir yollarını kontrol altında bulunduruyordu. Enver Paşa, Nuri Paşa'nın acil olarak takviye birlik istemesi üzerine Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey komutasındaki 15. Piyade Tümeni 38'nci ve 56. alaylar, topçu birlikleri ve yardımcı birlikler ile 36. Piyade Tümeninden 106. 107. alaylar aşamalı olarak Bakû cephesine gönderilmişti. Yeni birliklerle takviye edilen Kafkas İslâm Ordusu Bolşevik işgalini durduracak bir güce ulaşmıştı.30

5. Azerbaycan Kurtuluş Savaşı'nın Başlaması, Gence'de Ermenilerin İtaat Altına Alınması

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918 yılında nüfusu iki milyondan fazla olup başkenti Bakû idi. Ancak Bakû işgal altında olduğu için Gence geçici olarak başkent olmuştu. 28 Mayıstan beri Tiflis'te faaliyet gösteren Azerbaycan hükûmeti ve Millî Şûrası 16 Haziranda Gence'ye gelerek faaliyetlerini burada sürdürdü. Gence çayının iki yakasında kurulu şehrin nüfusu 60.000 idi. Şehrin batı kesiminde Türkler, doğu kesiminde ise Ermeniler yaşıyordu. Burada 20.000 Ermeni yaşıyordu ve 600 askerden meydana gelen bir taburluk bir silâhlı güçleri mevcuttu. Azerbaycan'ın her tarafında mevcut olan Türklerle Ermeniler arasındaki gerginlik Gence'de hissediliyordu. Şehrin iki yakası arasında irtibat kesilmiş bulunuyordu. 25 Mayıs 1918'de karargâh subaylarıyla Gence'ye gelen Nuri Paşa Ermenileri itaat altına almak için onların silâhlarını toplamaya karar verdi. Ancak Ermeniler silâhlarını vermeye yanaşmadılar. Onların direnişini kırmak ancak kuvvet yolu ile gerçekleşebilirdi. Fakat elde kuvvet yoktu. 5. Kafkas Tümeni birliklerinin Gence'ye ulaşmaları beklendi. Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Mürettep 2. Süvari Alayı 6 Haziran'da, Binbaşı Cemil Cahit Bey komutasındaki 9'ncu Kafkas Alayı 10 Haziran 1918'de Gence'ye geldi. Bu iki alaydan oluşan kuvvete "Gence Müfrezesi" adı verildi.31

Gence Müfrezesi, 11 Haziran'da, Ermenilerin silâhlarını toplayarak onları itaat altına almak için harekete geçti. Ermeniler silâhlı mukavemete başladılar. Bu arada öncü grubundan koparak Ermenilerin eline esir düşen 15 piyade ve süvari askerî Ermeniler tarafından parçalanarak şehit edilmişti. Nuri Paşa Ermenilerin fazla kan dökülmeden teslim olmalarını isteyen bir mektup göndermiş ve Ermenilerin can ve mal güvenliğinin Türk ordusunun koruması altında bulunacağını ifade etmişti. Ancak Ermeniler direnişten vazgeçmeyince kuşatma iyice daraltıldı. 12 Haziran'da direnmenin bir işe yaramayacağını gören Ermeniler silâhlarını teslim ederek itaat ettiler.32

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Ermenilerin silâhlarının alınması işinde antlaşmazlığı yumuşak bir tarzda çözmeye gayret etmiş, kan dökülmesini mümkün olduğunca önlemeye çalışmıştır.

6. Gökçay Muharebesi

Osmanlı Hükûmeti'nin Azerbaycan'ı kurtarmak için yaptığı askerî yardımlar Bakû'de tepkiyle karşılanmıştı. Bakû'de yayınlanan Ermeni yanlısı Türk düşmanı gazetelerde Azerbaycan'ın tamamını işgal etmek ve Gence'deki hükûmeti dağıtmak için devamlı S. Şaumyan kışkırtıcı yazılar çıkıyordu. "Bakinski Raboçiy" gazetesinde A. Emiryan "Tarihî Dersler Hakkında" başlıklı başmakalesinde; "…Biz bütün inkılâp karşıtlarını tutuklamak yerine, onların toplanmalarına, güçlenmelerine ve dış düşmanlarımızla ittifaka girmelerine, inkılâp aleyhinde hücuma geçmelerine imkân verdik. Bu

bağışlanmaz bir hata idi. Ancak şimdi doğru yoldayız. Savunma değil ne olursa olsun hücuma geçmek, yine ve yine tekrar ediyoruz ki, hücuma geçmek lâzımdır. Bizim başka çıkış yolumuz yoktur." Bu yazıdan bir gün sonra Bakû Hükûmetinin Ordu ve Donanma Başkanı G. H. Korganov Gence'ye doğru taarruz emri verdi. Burada asıl maksat Osmanlı birliklerinin tamamı Gence'de toplanmadan Azerbaycan'ın giriş kapısı durumunda bulunan Gence'yi tutmaktı. Gence yönüne taarruza geçilmesinde Lenin'in S. Şaumyan'a gönderdiği telgraf da etkili olmuştu. Lenin telgrafında şunları söylüyordu: "Sizin sağlam ve katı siyasetinize meftunuz. Bu siyaseti şimdiki çok zor durumun gerektirdiği çok ihtiyatlı bir diplomasi ile birleştirin, o zaman biz galip geliriz. Zorluklar çoktur. Henüz bizi emperyalistler arasındaki uyuşmazlıklar çarpışmalar ve mücadeleler halas ediyor. Bu çarpışmalardan istifade edin, diplomasiyi öğrenmek lâzımdır." S. Şaumyan 12 Haziran 1918 tarihli telgrafında Bakû Ordusunun Gence istikametinde başlattığı harekât hakkında bilgi verdi. Bakû Ordusunun %70'i komuta heyetinin tamamını Ermeniler meydana getiriyorlardı. Şaumyan iktidarına esas desteği Taşnakcı Ermeniler veriyorlardı. Bakû Ordusunun komuta heyetinde Müslümanlara karşı düşmanlıklarıyla tanınan Albay 3. Avestisya, Gazarya ve Hamazasp bulunuyordu.33

5. Kafkas Tümeni'nin bütün birliklerinin cepheye ulaşmadığı bir tarihte Bolşevik, Rus ve Ermenilerden meydana gelen Bakû Ordusunun Kafkas İslâm Ordusunun karargâhının bulunduğu Gence'nin hemen doğusundaki Gökçay kasabasına kadar ilerlemiş olması büyük bir tehlike yaratmıştı. Bolşevik birlikleri Bakû'den Gökçay'a gelinceye kadar yüzlerce Türk köyünü yakmışlardı. Üç kol hâlinde ilerleyerek, kuzey kolu Gökçay kasabasına yaklaşan Bolşevik, Rus ve Ermeni kuvvetleri, geçtikleri Ermeni yerleşim yerlerinden takviye alarak 28-30 bin civarında bir kuvvete ulaşmışlardı. Yürüyüş hâlinde bulunan 29'ncu Türk Taburuyla muharebeye giren düşman bu taburdan 200 askerîn zayiatına neden olmuştur. Muharebeler 17 Haziran'dan 30 Haziran 1918'e kadar devam etmiştir. Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı Bolşeviklere karşı genel taarruzu 28 Haziran'da başlatma kararı almış, bu tarihe kadar toplanabilen süvari ve piyade milis kuvvetleri cepheye sevk edilmiş, 5. Kafkas Tümeni'nin geride bulunan birlikleri Gökçay'a ulaşarak, taarruz için silâh ve cephane ikmali yapmıştır. 28 ve 29 Haziran'da çarpışmalar özellikle sabah ve akşam saatlerinde bütün şiddetiyle sürmüştür. Ancak bölgede hava sıcaklığının askerîn tahammül sınırlarının üzerine çıkması öğle saatlerinde iki tarafı da çarpışmalara kendiliğinden ara vermeye zorlamıştı. Susuzluk da had safhaya ulaşmıştı.34

30 Haziran günü 5. Kafkas Tümeni'nin sol cephesi boyunca Ermeni mıntıkalarından ilerleyen Bolşevik kuvvetleri, tümenin gerisinde kalmış olan Gökçay kasabasına sabaha karşı bir baskın düzenleyerek, çok tehlikeli bir durum yaratmışlardı. Derhâl ihtiyatta bulunan askerler ile bir kısım milis kuvveti Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasında Gökçay'a sevk edilmiştir. Aynı zamanda Gence'de bulunan 25. Tabur ile Gökçay yakınlarında bulunan Karamaryan ve Ağtaş'taki birliklerin bir kısım kuvvetlerin Gökçay'a sevk etmişti. Gerekli kuvvet yığınağı yapıldıktan sonra topçu ve makineli tüfek desteğinde taarruza geçen Türk kuvvetleri düşmanı kuşatmış ve Bolşeviklerin kuzeyden ilerleyen bu kolunun önemli bir bölümünü imha etmiştir. Bu muharebede çok miktarda silâh ve cephane ele geçirilmiştir. Gökçay mağlûbiyetinden sonra, doğuda Karamaryan'a çekilmeye çalışan Bolşevik

birlikleri, 13. Kafkas Alayı tarafından şiddetle takip edilerek cephede üstünlüğü ele geçiren 5. Kafkas Tümeni'nin diğer birliklerinin de ortak taarruzu sonunda Karamaryan'da da tutunamayarak, gerisinde çok miktarda silâh bırakıp, bozgun halinde, doğu istikametinde çekilmişti. Böylece Gökçay mıntıkasındaki Ermenilerin itaat altına alınmasından başka Gökçay ve Karamaryar havalisi Bolşevik işgalinden kurtarılmıştır.

7. Salyan Çarpışmaları

Gökçay kasabasının doğusunda muharebelerin sürdüğü tarihlerde Bakû Hükûmeti Salyan'a birlik sevk etmeye başladı. Bakû Hükûmetinin Salyan mıntıkasını ele geçirmek istemesindeki esas neden bölgenin tahıl kaynaklarına el koymaktı ve gelecek kışı sıkıntısız geçirmekti. Salyan kasabasının üç kilometre güneyine kadar yaklaşan Bakû birlikleri Kür ırmağı boyunca, orada yaşayan Türk ahaliye karşı saldırıya geçti. Mevcudu iki binden fazla olan bu kuvvetin elinde 12 makineli tüfek ve altı adet top bulunuyordu. Bu gelişme üzerine Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, çarlık ordusunda görev yapmış ve sonra Kafkas İslâm Ordusu emrine girmiş olan Binbaşı Nazım Ramazanof emrine bir piyade bölüğü, bir makineli tüfek takımı, 140 mevcutlu atlı bir milis kuvveti vererek 16 Haziran 1918'de Saylan mıntıkasına sevk etmişti. 2 Temmuz 1918'e kadar devam eden çarpışmalarda düşman hırpalanmış ve güneye doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Saylan Muharebesi'nde Türk müfrezesinden 12 er şehit olmuş, düşman ise 132 ölü vermiştir.

Saylan mıntıkasında ikinci çarpışma 12 Temmuz 1918'de Yenivasilevka-Bank hattında meydana gelmişti. Bu çarpışmada Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasındaki Türk birliği, düşmanı mağlûp ederek bozgun halinde kaçmalarını sağlamıştır.35

Bu muharebe de göstermiştir ki; Bolşeviklerin esas kuvvetlerine karşı cepheyi tutmakla görevli olan 5. Kafkas Tümeni tehlikeye maruz kalan Azerbaycan'ın her tarafına yetişmeye çalışmaktadır. Tümenin ancak 5800' ü bulan mevcudu ile bu kadar geniş bir bölgede muharebe etmesi ve başarılı olması, 5. Kafkas Tümeni subay ve erlerinin Azerbaycan'ı kurtarmakta ne kadar kararlı ve cesur hareket ettiklerini göstermektedir.

8. Aksu'nun Kurtarılması

Gökçay'da Bakû Ordusu'nun ilerleyişi durdurulduktan sonra cephede inisiyatif Kafkas İslâm Ordusu'na geçmişti. Artık devamlı taarruz eden Türk kuvvetlerine karşı Bakû Ordusu savunmada kalmış bu durum Bakû'nün zaptedilmesine kadar devam etmiştir. Kafkas İslâm Ordusu Bakû yönündeki ilerleyişini iki istikamette gerçekleştirmiştir. Birinci istikamet Gökçay-Şamahı-Bakû karayolu, ikinci istikamet Gence-Bakû demiryoludur.

Gökçay Muharebesi'nde yenilgiye uğrayan Bolşevikler, Türk birliklerinin takibi altında 3 Temmuz 1918'de Kurdemir-Aksu hattına kadar gerileyerek burada savunmaya çekilmişlerdi. 5. Kafkas Tümeni'nin cephesi ise Müsüslü-Kilisli hattında oluşturulmuştu. 5 Temmuz 1918'de Nuri Paşa da cephede bulunduğu hâlde 10 uncu ve 13. Kafkas Alayları Bolşevik cephesine karşı taarruza geçti.

Arazinin sarp olması sebebiyle alaylar çok ihtiyatlı hareket etmişlerdi. 6 Temmuz'da yeniden taarruza geçen Türk birlikleri Bolşevik cephesini yarıp onları çekilmeye mecbur etmiştir. Aksu'dan yükselen dumanlar Bolşeviklerin burayı yakarak çekildiklerini gösteriyordu.

Bu muharebede harekât bölgesinde ısının çok yüksek olması birliklerin seri hareketlerine engel olmuştur. İçme suyunun temini de başka bir problemdi. Askeri tehdit eden başka bir husus ise bulaşıcı hastalıkların baş göstermesiydi. Müsüslü cephesinde sıtma, Karamaryan ve doğusunda dizanteri ve kolera salgını vardı ve 5. Kafkas Tümeni'nde görevli Levazım Binbaşı Fuat Bey'in koleradan ölmesi üzüntü yaratmıştı.36

9. Kurdemir Bölgesindeki Çarpışmalar

Bolşevik savunmasının kırılarak Aksu'nun zapt edilmesine rağmen Müsüslü'de kuşatılmış olan başka bir Bolşevik kuvveti buradan sökülüp atılamamıştı. Bu olumsuz gelişme üzerine Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı 250 piyade ve süvari ile takviye edilen Hasan Bey Müfrezesi'ne 7 Temmuz 1918'de Kurdemir istikametinde taarruza geçmesi emrini vermiştir. Şiddetli çarpışmalardan sonra Kurdemir yakınlarındaki Karasakal istasyonu zapt edilmiştir. Bu çarpışmada 28.000 tüfek ve makineli tüfek mermisi ile 87 top mermisi sarf edilmişti. Türk birliklerinin elinde yeterli cephane bulunmadığından cephanenin idareli kullanılmasına dikkat edilmişti.

8 Temmuz 1918'de Hasan Bey Müfrezesi 13. Kafkas Alayı emrine verilmiş Karasakal istasyonu yakınlarında Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleriyle çatışmalar tekrar başlamış, düşman çekilmeye mecbur edilerek Gökdelikli-Çaylı hattı ele geçirilmiştir. 10 Temmuzda yapılan taarruz karşısında Kurdemir'deki Bolşevik kuvvetler sebatla çarpışıyorlardı. Muharebeler boğaz boğaza cereyan ediyordu. Bolşeviklerin elinde zırhlı tren ve zırhlı otomobillerin bulunması ve cephanelerinin bol olması Türk birliklerine zor anlar yaşatmıştır.

Nihayet 10 Temmuz akşamına doğru 13'ncü Kafkas Alayına takviye olarak 1 dağ topçu takımı ve 46 ncı Taburun gelmesi ile Bolşeviklerin Kurdemir'deki direnişleri imkânsızlaşmış, bu yüzden çekilmeye mecbur kalmışlardır 3 gün 2 gece devam eden muharebelerden sonra Kurdemir kurtarılarak, doğu istikametinde çekilen düşmanın takibine devam olunmuştur.37

Kurdemir'in kurtarılması Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakû Ordusu'na karşı olan durumunu kuvvetlendirdi. Çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği Bolşevik kuvvetlerinin mütemadiyen gerilemesi S. Şaumyan'ı karamsarlığa düşürdü. Şaumyan 13 Temmuz'da Lenin'e çektiği telgrafta: "Rusya'dan ciddi bir yardım ulaşmazsa vaziyeti düzeltmek mümkün olmayacaktır. Cephede vaziyetimiz fenadır. Düşmanı durdurmaya yalnız bizim kuvvetimiz kâfi gelmiyor. Rusya'dan ciddî yardım gönderilmesi gerekmektedir. Yardım gönderilmesi konusuna ağırlığınızı koyun. Vaziyet çok karışıktır" diyordu. Lenin Şaumyan'ın bu isteklerine karşı Deniz İşlerinden Sorumlu Halk Komiserliği'ne bir mektup göndererek; Hazar Denizi'ne savaş gemilerinin gönderilmesini hızlandırmalarını rica etti.38

Anlaşılan odur ki, Bakû hükûmetinin yardım çağrılarına Moskova içinde bulunduğu güçlüklerden dolayı somut bir cevap verememektedir. Bu nedenle Şaumyan Türklerle karşı yapılan savaşı kendi öz kuvvetleri ve imkânlarıyla vermek zorunda kalmıştır.

10. Şamahı'nın Kurtarılması

19 Temmuz 1918 tarihinde 13. Kafkas Alayı verdiği emirle, Şamahı kasabası istikametinde taarruza geçerek, kasabayı zapt edip düşmanı imha etmesi istenmişti. Gece boyunca yağan yağmur muharebe alanını çamur deryasına çevirmesine rağmen 13. Kafkas Alayı harekâta başlayıp Şamahı'nin biraz güneyindeki Medrese sırtlarını işgal etti. Çarpışmalar 20 Temmuz gecesi de devam etmiştir. Türk birliklerinin şiddetli taarruzu neticesinde Bolşeviklerin Şamahı savunması kırılmış ve kasaba Türk birliklerinin eline geçmiştir. Türk birliklerinin takibinde Marazi istikametine çekilen düşman, 21 Temmuz muharebesi ile burada da tutunamamış, Bakû istikametinde kaçışına devam etmiştir. Bu muharebede 28. Tabur Komutanı Yüzbaşı İzzet Efendi şehit olmuştur.

Türk birliklerinin Bakû'ye yaklaşmakta olduklarını gören Almanlar, Türk Genelkurmayı'na baskı yaparak harekâtın durdurulmasını istememişlerdi. Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa bu istekleri olumlu karşılar gibi görünüp harekâtın durdurulması için açık emirler verirken gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gerekse Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşaya gönderdiği kişiye özel gizli emirlerde; taarruzun sürdürülmesi ve Bakû'nün zaptının geciktirilmemesi için sık sık uyarılarda bulunuyordu. Bu şekilde Alman itirazlarına aldırış edilmeden, 23 Temmuz'a gelindiğinde Türk birlikleri Bakû'ye 70 kilometre kadar yaklaşmış bulunuyorlardı.39

Sahip olduğu coğrafî konumun kendisine sağladığı savunma üstünlüğüne rağmen Şamahı kasabasının Kafkas İslâm Ordusu'nun eline geçmesi Bakû Ordusu'ndaki yılgınlığı artırmıştır. Kafkas İslâm Ordusu'ndan aldığı ağır darbeden sonra Bakû Ordusu'nun birlikleri geri çekilmeye devam etti. Bu durum Bakû Bolşevik hükûmeti'nin otoritesini haddinden fazla sarsmıştı. Bolşevik Hükûmetinin iktidardan düşmesine yalnızca, cephede Bolşevik birliklerinin İslâm Ordusu'nun ilerlemesini durdurması engel olabilirdi. S. Şaumyan kızıl birliklerin başarısızlığını onların disiplinsizliği ve savaş kabiliyetlerinin yetersizliğinde değil komuta heyetinin korkaklığında görüyordu. Lenin'e gönderdiği telgrafta; "bizim ordunun esas çoğunluğunu teşkil eden Ermeni birlikleri yiğitlikle vuruşsalar da birliklere komuta eden heyetin korkaklığı gerilemenin sebebidir" ifadesini kullanıyordu.40

11. Almanya'nın Türk Ordusu'nun İlerleyişini Engelleme Girişimleri

Almanya, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yaptığı askerî yardıma ilk baştan itibaren karşı çıkmıştır. Almanya'nın Kafkas siyasetinin esas hedefi Bakû petrolleri üzerinde imtiyaz elde etmekti. Almanya Güney Kafkas'ta kontrolü ele geçirmek için Gürcistan'ı üs olarak seçmiş ve Gürcistan'la, Batum konferansı bitiminde imzaladığı antlaşma ile bu devleti bir bakıma himayesi altına almıştı. Almanya Gürcistan'da bulunan Alman tutsaklar ve Alman asıllı Gürcü vatandaşlardan birlikler oluşturarak izlediği siyasetin askerî desteğini teşkil etmeye çalışmıştır. Almanya yeni kurulan devletlerden Gürcistan ve Ermenistan'ı resmen tanırken Azerbaycan'a karşı soğuk bir politika izlemiş

ve tanımamıştır. Almanya Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a sevkıyatını engellemek için birtakım faaliyetlerde de bulunmuştur. Şöyle ki: 10 Haziranda Borçalı istikametinden Azerbaycan'a doğru hareket eden Türk birlikleri ile Alman-Gürcü birlikleri karşı karşıya geldi. Müttefik olan Türkiye ile Almanya Transkafkas siyasetinde karşı cephelerde yer almışlardı. Küçük çaplı bir çatışma neticesinde Alman-Gürcü güçleri geri çevrildi ve çok sayıda esir alındı. Bundan başka Almanya'nın Gürcistan'daki askerî ve siyasî temsilcisi olan General Von Kress Gürcistan hükûmetine baskı yaparak Gümrü-Tiflis-Gence demir yolunu askerî sevkıyata kapattırmıştı. Ayrıca General Von Kress Bakû taarruzuna Almanya'nın da birkaç tabur askerle katılmak istediğini bildirmişti. Onun bu isteği Almanya'nın Bakû'de çıkarlarını koruyacak bir silâhlı güç bulundurma düşüncesini açıkça ortaya koymuştur.41

Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakû'ye yaklaştığı günlerde Alman Genelkurmayı Enver Paşa'ya karşı tutumunu sertleştirdi. Mareşal Ludendorf Enver Paşa'ya iletilmek üzere Osmanlı Genelkurmayında görevli general Von Zekt'e gönderdiği bir yazıda; Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin onayını almadan Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine aykırı olarak Azerbaycan'da harekât başlattığını ve bu gelişmelerin Alman çıkarlarına ters düştüğünü, bu yüzden siyasî ve askerî desteğin gözden geçirilebileceğini belirterek "Derhal Kafkasya'yı bırakıp çekilin"!… uyarısında bulunmuştur.42

Mareşal Ludendorf'un Azerbaycan meselesinin yakından takip ettiği konulardan olduğunun bir başka göstergesi de Yıldırım Orduları Grubu Komutanı General Liman von Sanders'e gönderdiği telgraftı. Söz konusu telgrafta özetle şu noktalar vurgulanıyordu. "Batum'da yapılan antlaşmalar Türkiye'yi savaşta esas görevinden uzaklaştırmamalı ve bizim Kafkas'ta ham madde elde etmemizi güçleştirmemeliydi. Çünkü bu yüzden derin bir ferahlama umuyorduk. Enver'in başta gelen görevi İngilizler ile Filistin'de savaşmaktı. Ancak Enver ile Türk hükûmeti İngiltere'ye karşı savaşmaktan çok, Kafkas'taki Panislâmist amaçları göz önünde tutuyorlar. Almanya'nın hammadde kaynaklarından yararlandırılmaması bizi savaş amaçları bakımından Türkiye ile karşıt bir duruma sokuyor." Almanların bu emperyalist siyasetlerini, Osmanlı Devleti'nin Adalet Bakanlığı'nı yapmış olan Halil Menteşe Bey isabetli bir yaklaşımla "Alman Hükûmeti Kafkaslar'ın kendilerinin olması gerektiği, Osmanlı Devleti'nin de İran ve Türkistan'la meşgul edilmesi görüşüne sahipti" şeklinde değerlendiriyor.43

Alman Genelkurmayı'nın bir girişimi de, Azerbaycan'ın durumu ve Türk harekâtının hangi aşamada olduğunu yerinde görüp değerlendirmesi için bölgeye İstanbul'daki subaylarından Feldman'ı göndermek oldu. Bunun üzerine Enver Paşa 2 Temmuz 1918 tarihli Şark Orduları Grubu Komutan Vekili Esat Paşa'ya gizli ve kişiye özel kaydıyla gönderdiği emirde; Batum'a gelerek Kafkaslar'da çalışacak olan Harekât-ı Harbiye Şube Müdürü Feldman'dan mümkün olduğu kadar harekâtın hedefinin gizlenmesini ve onun yanlış bilgilendirilmesini istemiştir. Ağustos ayının sonlarına gelindiğinde Alman Genelkurmayı Enver Paşa'ya olan baskılarını had safhaya çıkarmışlar, Bakû'nün yalnız Alman birlikleriyle işgal edilmesini isteyecek kadar işi ileri götürmüşlerdir.44

Bütün bu gelişmeler neticesinde Enver Paşa değişik siyasî manevralar yapmak zorunda kalmıştır. Enver Paşa, gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na ve gerekse Kafkas İslâm Ordusu

Komutanlığı'na gönderdiği açık telgraf emirlerinde; Türk birliklerinin Azerbaycan içlerinde ilerlemeyeceğini ve Bakû'ye yönelik bir harekâtın yapılmayacağını, Kafkas İslâm Ordusu'na asker, silâh ve cephane gönderilmemesini istiyor. Ancak kişiye özel gizli kaydıyla gönderdiği emirlerde Kafkas İslâm Ordusu'nun ihtiyacı olan asker, silâh ve cephanenin derhâl gönderilmesini, ordunun her türlü hazırlığını ikmal ederek Bakû'ye karşı bir an önce taarruza geçilip şehrin Almanların müdahalesine fırsat verilmeden ele geçirilmesini istiyordu. Hatta harekâtı engelleme girişiminde bulunabilecek Alman müfrezeleriyle çatışmaya dahi girilebileceğini bildiriyordu.45

Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ı kurtarma harekâtına başladığı andan itibaren Sovyet Rusya'yı, Ermenistan'ı Gürcüstan'ı, Azerbaycan Ermenilerini, İngiltere'yi ve müttefiki Almanya'yı âdeta ortak oluşturulmuş bir cephe olarak karşısında bulmuştu. Kafkas İslâm Ordusu Sovyet Rusya'nın doğrudan desteklediği Bolşevik Rus ve Ermeni Kuvvetleri'yle savaşırken, Ağustos 1918'den itibaren Bakû'nün yardıma gelen İngiliz birlikleriyle de savaşmak zorunda kalmıştı. Fakat Almanya yaptığı siyasî ve askerî baskılarla Osmanlı Devleti'ni en az diğer devletler kadar zor durumda bırakmıştır. En son olarak Bakû'nün kaybedilmek üzere olmasından dolayı çaresizlik ve telaş içinde bulunan Sovyet Rusya'nın Berlin Büyükelçisi Adolf Loffe'nin girişimleri Almanya'yı Osmanlı Devleti'ne karşı daha somut hareket etmeye yöneltmişti. Adolf Loffe Brest Litovsk Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nce çiğnendiğini belirterek Türklerin Azerbaycan'da ilerleyişini durdurmak için harekete geçilmesini istedi. Almanya Türkleri durdurmak için ağırlığını koyacağını buna karşılık Sovyet Rusya'nın da Almanya'nın ihtiyacı olan petrolü sağlamasını talep etti. Almanya'nın bu teklifini Lenin kabul etti. Böylece Bakû petrolleri Almanya ile Sovyet Rusya'nın Kafkaslarda ortak hareket etmesini sağlayan faktör oldu. İki devlet arasında süren görüşmeler 27 Ağustos 1918'de Brest-Litovsk'a ek bir antlaşma imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu antlaşmaya göre Almanya Türk birliklerini Bakû'den uzak tutması karşılığında Sovyet Rusya Bakû'den çıkan petrolün dörtte birini veya aylık belli bir kotayı Almanya'ya verecekti.46

Bu antlaşma ile Almanya petrolden kaynaklanan ekonomik menfaatlerini müttefiklik bağlarından üstün tutmuştur. Dört yıl boyunca çoğu kez Almanya'nın Avrupa cephelerinde yükünü hafifletmek için yeni cepheler açmaktan kaçınmayan dolayısıyla on binlerce askerini şehit veren Osmanlı Devleti'ne karşı Sovyet-Rusya petrol için tercih edilmiştir.

12. Azerbaycan Millî Ordusu'nu Kurtarma Çalışmaları

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelince Azerbaycan'ın askerî gücü hakkında bir araştırma yaptı ve umduğundan daha kötü bir durumla karşılaştı. Nuri Paşa mevcut durumu Enver Paşa'ya ve 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gönderdiği raporda şöyle ifade etmektedir. "Merkezi Gence olan Millî Kolordu adı verilmiş 1000 kişilik mevcudu bulunan bir kuvvet vardır. Bu kuvvetin yarısı Osmanlı esirlerinden meydana gelmektedir. Bu birliğin subay mevcudu 250 olup yalnız 23'ü Müslüman geriye kalanı Rus'tur. Kurdemir cephesinde 400 kadar asker vardır. Cephe komutanı Kınyaz Mogolof adında albay rütbesinde bir Gürcü'dür. Gürcüler şimdiye kadar bu cephede bulundurdukları 300 kadar askeri Tiflis'e geri çekmişlerdir. O tarafta bulunan İslâmlar askerliğe istekli görünüyorlar ancak silâh, cephane ve elbise yoktur. Silâh ve cephane ile birlikte beş-on bir kat

elbiseye ihtiyaç vardır. Silâh altına alınacak askerlerin talim ve terbiyesi için 6. Ordudan temin edilen askerî heyetin tamamı bir ay içinde gelecektir. Bu işler olana kadar Kafkas'ta iş görebilecek muntazam bir kuvvete ihtiyaç vardır."47

Bu rapordan da anlaşılacağı üzere Kafkas İslâm Ordusu henüz isimden ibaret olup, Azerbaycan'da düzenli bir birlik bulunmamaktadır. Millî kolordu adı verilen kuvvetin millî bir niteliği bulunmadığı gibi mevcudu da bir tabur kuvveti kadardır. Transkafkas Hükûmetinin Kurdemir cephesine gönderdiği az sayıdaki kuvvet bu hükûmetin dağılma sürecinde geri çekilmiştir.

Nuri Paşa, görüldüğü gibi esas gücünü iki Osmanlı tümeninin meydana getirdiği ve Azerbaycanlı milislerin de bulunduğu Kafkas İslâm Ordusu'yla Azerbaycan'ı kurtarma muharebeleri yaparken aynı zamanda Azerbaycan Türklerinden millî bir ordu meydana getirmek için de çalışmalar başlatmıştır. Kafkas İslâm Ordusu'na bağlı asker alma başkanlığı kurarak yeni bir teşkilâtlanmaya gidilmiş ve seferberlik işlerinin bu başkanlıkça yürütülmesini sağlamıştır. Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakû'ye doğru gerçekleştirdiği zafer yürüyüşü gençlerde vatan sevgisini coşturmuş, silâh altına girmek isteyen gençlerin sayısında önemli artışlar olmuştur. Kafkas İslâm Ordusu Asker Alma başkanlığı gazetelere ilân vererek orduya girmek için müracaatların artmasından büyük memnunluk duyulduğunu belirtmiştir. Bu ilânda "dinin ve vatanın muhafazası için İslâm Ordusu'na kayd olunmak üzere kent ve kasabalardaki komutanlıklara müracaat edenlerin miktarı her geçen gün çoğaltmakta, din, vatan ırz ve namusu korumak için düşmana karşı yapılan hazırlıklar memnuniyet verici görülmektedir" deniliyordu. Bu seferberlik çalışmaları sayesinde 1. Azerbaycan Tümeni emrine 2898 asker girmiştir.

Ordu kurmak için birtakım kanunî düzenlemeler de yapılmıştır. Buna göre bütün Azerbaycan vatandaşları askerlik mükellefiyetine dâhil edilmiş, savaş esnasında 18 yaşından itibaren gençler savaş mükellefi sayılmış, barış döneminde bu yaş sınırı 20 olarak kabul edilmiştir. İhtiyatlık yaşı da 40 olarak belirlenmiştir.48

Nuri Paşa silâh altına alınan Azerbaycan askerlerinin eğitimi için Osmanlı subaylarını görevlendirmişti. Fakat esas olan Azerbaycan Ordusu'na komuta edecek Azerbaycan Türklerinden meydana gelecek subay kadrosunu teşkil etmekti. Bunun için Azerbaycan Millî Harp Okulu'nun açılmasını uygun gördü. Gence'de açılan Harp Okulu'nun komutanlığına kabiliyetini takdir ettiği Albay Atıf Beyi getirdi. Nuri Paşa Harp Okulu'nun eğitim ve öğretim faaliyetleri ile yakından ilgilendi ve millî subay kadrosunun yetişmesine büyük önem verdi.

1918 Haziran ayının başlarında faaliyete geçen Harp Okulu'na çok sayıda müracaat olmuş, bunların arasından 100 kişi seçilmiştir. Okulun eğitim öğretimini düzenleyen nizamnamede öğrencilerin takım komutanı olarak yetiştirilmesi ayrıca onlara icabında bölüğü idare etme yeteneği kazandırılması da ön görülmüştür. Bir talimgâh niteliği taşıyan okulda eğitim ve öğretim programları üç devre olarak hazırlanmıştır. Nazarî ve uygulamalı dersler ile kültür dersleri detaylarıyla programlarda yer almıştır.

Azerbaycan Ordusu’nun astsubay ihtiyacını karşılamak için Gence’de Ağustos ayında küçük zabit mektebi adında ikinci bir okul daha açılmıştır.49

Gence Harp Okulu 1. dönem öğrencilerinin mezuniyet sınavları 26-27 Ekim 1918 tarihinde yapıldı. Eğitim dört aydan fazla dönemde gerçekleşmiştir. Sınavlarda Millî Azerbaycan Kolordusu Komutanı General Aliağa Şıhlinski, 2. Tümen Komutanı Albay Nazım Bey, Albay Seyfullah Mirza Kacar, Eğitim Bakanı Nesib Bey Yusufbeyli ve Nuri Paşa’nın babası Hacı Ahmet Bey hazır bulunmuşlardır. Bütün öğrenciler sınavlarda başarılı oldular ve 6 aylık bir kıta görevinden sonra subay olmaya hak kazandılar. Mezuniyet yemeğinde öğrencilerin yetişmelerinde Osmanlı subaylarının büyük özveri ve gayret gösterdikleri dile getirilerek şükran duyguları belirtildi. Eğitim Bakanı N.Yusufbeyli yaptığı konuşmada “komşu milletlerin Azerbaycan gençlerinin nasıl bir kabiliyet ve istidata sahip olduklarını gördüler. Bu kuvvete sahip olan ülkem gelecekten korkmamaktadır”50 demiştir.

Seferberlik ve askere alma işlerinin, belli esaslara bağlanması, Harp Okulu ve Astsubay okulunun açılması Azerbaycan Millî Ordusu’nun temelini oluşturmak

için gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin yanı sıra Nuri Paşa Azerbaycan Millî Ordusu’nun çekirdeğini meydana getirmek amacıyla bir Azerbaycan Kolordusu teşkil etmek için 13 Ağustos 1918’de bir tamim yayınladı. Bu tamimin içeriği şöyle idi:

1. Azerbaycan Cumhuriyeti’nde ordu teşkil etme işlerini “Kafkas İslâm Ordusu” tanzim ve idare edecektir.

2. Kurulacak kolordunun harp tüzüğü hazırlanmıştır.

3. Süvari kıt’aları muhtelif mıntıkalarda teşkil edilerek, bunlar sonradan ihtiyaca göre daha büyük birlikler hâlinde teşkilâtlandırılacaklardır.

4. Teşkil edilmekte olan küçük birlikler kolordu ve tümen karargâhlarının teşkiline kadar doğrudan “Kafkas İslâm Ordusu”na bağlı bulunacaklardır.

5. Kolordunun subaylarının tümü Müslüman olacaktır. Bütün subaylar ve erler Osmanlı üniforması giyecekler; süvariler, merasimlerde Çerkez üniforması giyeceklerdir.

6. Mevcut Azerbaycan Kolordusu hemen lâğvolunacaktır. Kolordunun Gence ve diğer mıntıkalarda bulunan her nevi silâh, cephane, mühimmat, araba, hayvan ve elbiseleri yeni teşkil edilecek kolorduyu donatmak üzere “Kafkas İslâm Ordusu” emrine verilecektir. Azerbaycan Kolordusu 15 Ağustos 1918 tarihine kadar bunların listesini “Kafkas İslâm Ordusu”na gönderecektir.

7. Yeni teşkil olunacak birliklerde konuşma ve yazışma Türkçe olacaktır. Yayımlanan bu tamim Azerbaycan’da faaliyet gösteren bütün Osmanlı birlikleri ile Azerbaycan Kolordusu Komutanlığına ve Azerbaycan Hükûmetine gönderilmiştir.

Yeni teşkil edilecek olan Azerbaycan Kolordusu muhtelif yerlerde kurulacak dört piyade alayından oluşan iki piyade tümeninden meydana gelecekti. Hükûmet, silâh altına alınacak erleri müstahkem mevki komutanlıkları vasıtasıyla toplayacaktı. Teşkil edilecek tabur, alay ve tümen komutanları Osmanlı subayları olacak, daha sonra bunların yerlerini yetişecek Azerbaycan Türk subayları alacaktı. Kurulacak alayların iaşesini mahallî idareler vasıtasıyla mıntıka ve mevki komutanları Azerbaycan Hükûmeti hesabına temin edecekti. Rus Ordusu'nda generallik yapmış olan Ali Han Şıhlinski bu kolordunun komutanlığına getirilmiştir.51

Nuri Paşa'nın bu kolorduyu kurmaktaki amacı; Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'dan çekildikten sonra doğacak boşluğun bu kolordu tarafından doldurulması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının garantisi olmasıdır.

13. Türk Ordusu'nun Bakû'ye Yaklaşması

Nuri Paşa; mevcut siyasî durumun Bakû'nün süratle işgalden kurtarılmasını zorunlu kıldığını, çok mecbur kalınmadıkça ilerlemeye ara verilmemesini, duraklamaların çok kıymetli olan zamanın kaybına neden olduğunu, bu yüzden düşmanın toparlanmak için imkân bulabileceğini belirterek harekâta ara verilmeden bir an önce hedefe ulaşılmasını istemiştir. Nuri Paşa'nın ordunun her türlü şart altında ilerlemesi gerektiği yolundaki kesin emri üzerine ilerlemeye başlayan Türk birlikleri 26 Temmuz 1918'de Karasu istasyonunu ele geçirdiler. 27 Temmuz'da Hacı Kabul istasyonu, 28 Temmuzda Çengi posta mevkii ele geçirildi. Bu suretle Bakû'ye yönelen kıskaç iyice daralmış oluyordu. 30 Temmuz sabahı yeniden taarruza geçilerek Bakû'nün 10 kilometre batısında bulunan Kobi köyü zapt edilmişti. 31 Temmuz'da cereyan eden muharebelerde Nevagı ve Akbulak istasyonları ele geçirilmişti.

Eybat-Balacari demir yolunun doğusunda savunmaya çekilen Bakû Ordusu'na karşı 1 Ağustos sabahı yeni bir taarruz başlatıldı. Şiddetli çarpışmalar sonunda 736 rakımlı Volçivorata dağı ele geçirildi. Bolşevik Rus-Ermeni birliklerinin, stratejik önemi bulunan bu mevkii geri almak için düzenlediği karşı taarruzlar başarıyla püskürtüldü ve Bakû'ye 2 kilometre mesafede bulunan Salhane ve Kışla sırtlarıyla Hacıhasan köyü de ele geçirildi. Bu çetin muharebelere Bolşeviklerin deniz ve hava unsurları da iştirak ediyorlardı. Hazar Denizi'nde bulunan savaş gemilerinden Türk mevzilerine topçu ateşi açıldığı gibi Bakû'den kalkan uçaklar da bu bombardımana iştirak ediyorlardı. 1 Ağustos'ta Bakû'nün zapt edilebileceğini Nuri Paşa'ya rapor eden Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa, Bakû ele geçirildiğinde kesinlikle yağmaya girişilmemesi, iki taraf arasında katliama meydan verilmemesi için Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşadan emir aldı. Türk birliklerinin Bolşevik savunma hattını yarmaları ve Bakû'ye girmeleri an meselesi idi.52

Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakû kapılarına dayanması, Mart katliamının sorumlusu olan başında S. Şaumyan'ın bulunduğu Bakû Hükûmeti'ni çok korkutmuştu. Bakû'nün çevre kentlerle ilgisi kesilmişti. 24 Temmuzda Bakû'de gayrimüslim işçilerin düzenlediği mitinglerde konuşan liderler Kafkas İslâm Ordusu'nun hücumunu durdurmak için İngilizlerden yardım isteme fikrini ortaya attılar.

25 Temmuzda yapılan Bakû Şûrası toplantısında S. Şaumyan genel durum hakkında bilgi verdikten sonra İngilizlerden yardım istemeyi kesin bir dille reddetti. Bu konuda Sovyet-Rusya Hükûmetinin gönderdiği Stalin'in imzasını taşıyan telgrafı okudu. Stalin Bakû'nün Sovyet-Rusya idaresinde kalmasını istiyor ve yabancı kapitalist casuslara cephe almayı, hatta bunların hapse atılmasını talep ediyordu. Buna rağmen Şaumyan ve diğer halk komiserlerinin plânlamalarıyla Bolşevikler maceraperest muharebeleri başlattıklarından dolayı eleştirildiler. Rusya'nın yardım göndermeyeceği belirtilerek, İngilizlerden yardım alınmasının gerektiği bildirilmiş ve 236'ya 259 oyla İngilizlerden yardım istenmesine ve bir koalisyon hükûmetinin kurulmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine S. Şaumyan Halk Komiserleri Şura'sının istifa edeceğini bildirdi. Bu gelişmeler üzerine 26 Temmuz'da Lenin'e gönderdiği telgrafta; Bakû'ye bir ordu gönderilmesini, Bakû'yü kurtarmanın ancak bu yolla mümkün olacağını belirttikten sonra İngiliz yardımı hususunda direktiflerini beklediğini bildiriyordu. Lenin cevabında kesin vaadetmemekle birlikte ordu gönderme imkânlarını araştıracağını bildirerek, Bakû'nün yönetiminde Taşnakların önemli rol oynadığını belirterek V. Sovyet Kurultayı'na ve Merkezi Sovyet Hâkimiyeti'ne karşı gelen Taşnakların her türlü hareketi hainlik olarak değerlendirilecektir" ifadesini kullanıyordu.53

30 Temmuz 1918'de Bakû Ordusu'nun komutanlarından Avetisov, Bakû Şûrası'na, direnmenin herhangi bir fayda sağlamayacağını bildirdi. Aynı gün Ermeni Millî Şurasının liderleri Bolşeviklerden iktidarı bırakmalarını talep ettiler. S. Şaumyan 31 Temmuz saat 16.00'da iktidarı bırakmak zorunda kaldı. Bundan sonra Ermeni ve Taşnakların ağırlıkta olduğu Taşnak, Menşevik-Eser ittifakı ile "Merkezi Hazar Diktatoryası" (Sentrokaspi) adı verilen bir koalisyon hükûmeti kuruldu. İktidardan devrilen Bakû Halk Komiserleri Ardahan isimli gemi ile Bakû'den kaçmayı denediler fakat gemi yeni hükûmetin kararı ile Hazar donanması tarafından durduruldu ve komiserler hapsedildiler. Sentrokaspi Hükûmeti üyeleri arasında yüksek rütbeli deniz subaylarından Peçenkin, Tuşkov, Buşev, Lemleyin, Vermakov, Taşnak Partisinden Arekelyan ve Malik Yolçuyan, Menşevik Partiden Ayolla ve Sadovelş bulunuyordu. Yeni hükûmetin ilk faaliyetlerinden birisi Enzeli'de bulunan İngilizlerle irtibata geçip onlardan yardım istemek oldu.54

S. Şaumyan'ın iktidardan düşmesine neden olan Kafkas İslâm Ordusu bir seri galibiyetten sonra esas hedefi olan Bakû'yü kuşatmış bulunuyordu. Enver Paşa'nın Bakû'nün teslim olmaya zorlanması direktifi doğrultusunda Mürsel Paşa 3 Ağustos'ta Sentrokaspi Hükûmeti Ordusu'na ve Bakû Ermeni Millî Şûrası'na Türkçe ve Rusça yazılmış bir mektup göndererek onlardan teslim olmalarını istedi. Mürsel Paşa mektubunda "bildiğiniz gibi Bakû Türk birliklerince kuşatılmıştır. Eğer siz Bakû'yü teslim etmeye razı olursanız oradaki insanların millîyetine ve dinine bakılmaksızın hukukları korunacaktır. Özellikle arzu eden Ermenilerin bir zarar görmeden Ermenistan'a gitmelerine müsaade edilecektir. Eğer şehri teslim etmezseniz kuvvet yolu ile alınacaktır. O zaman akacak kanların mes'ulu siz olacaksınız. Şehri teslim etmeyi kabul ediyorsanız derhâl temsilcinizle cevap gönderin", diyordu. Ancak bu mektuba Bakû'den herhangi bir cevap verilmedi ve Bakû'nün savunulması kararı alındı.

Bu sırada, eski Rus Ordusu'nda ünlü bir albay olan Lazar Biçerakov Sentrokaspi Hükûmeti'ne bir telgraf gönderdi. Albay Biçerakov telgrafında şunları bildiriyordu: "Eski hükûmet bütün

yalvarışlarıma rağmen bana yardım göndermediğinden Türklere mukavemette etkisiz kaldım. Fakat şimdi hücuma geçiyorum. En kısa zamanda cepheye yetişeceğim. Bakû'yü savunan güçlerle buluşma saatimiz yakındır. Eminim ki düşmanı mahvedeceğiz. Ben İngilizlerden asker, zırhlı otomobil, top ve makineli tüfek talep ettim ve Bakû'ye göndermelerini istedim. Bütün Rusya'nın gözü Bakû'yü savunan güçlerin üzerindedir. Bizim galibiyetimiz Rusya'nın kurtuluşuna yardımcı olacaktır." Biçerakov'un bu telgrafı Sentrokaspi Hükûmeti'ni ve Taşnakçı Ermenileri o kadar sevindirmişti ki, telgrafın metni Rusça ve Ermenice olarak çoğaltılıp şehirde dağıtılmıştır. Bir kurtarıcı olarak Bakû Hıristiyan halkına takdim edilen Biçerakov giyinişi ve saç tıraşı ile Ermeni ve Rus gençleri model olmuştur. Ancak bu iyimserlik havası fazla uzun sürmedi. Temmuz ayındaki çarpışmalarda Kafkas İslâm Ordusu birliklerine karşı bir varlık gösteremeyip cepheden kaçan Alb. Biçerakov Hırdalan mevkiinde Türk kuvvetlerine yenilerek Bakû cephesini bırakıp Dağıstan'a gitmek üzere Kuzeye yöneldi.55

Sentrokaspi Hükûmeti artık şehrin savunulmasındaki bütün ümitlerini ilân edilecek seferberliğe ve özellikle de İngiliz yardımına bağlamıştı. Hükûmet Ağustos ayının başında eli silâh tutan bütün ahaliyi mecburî seferberliğe tâbi tuttu ve seferberlikten kaçanların şiddetle cezalandırılacağı bildirildi. Bakû'ye Albay Stoks'un komutasındaki 70 piyade ve birkaç subaydan meydana gelen ilk İngiliz 4 Ağustos 1918'de geldi. Yine 9-17 Ağustos tarihleri arasında 3 tabur 1 topçu bataryası ve birkaç zırhlı taşıttan oluşan General Densterville komutasındaki esas İngiliz yardımı Bakû'ye ulaştı. Şehrin Hıristiyan ahalisi 20-30 bin mevcutlu bir ordunun gelmesini bekliyordu. Ancak yardıma gelen İngiliz askerlerinin toplam sayısı 1500'ü ancak bulmuştu. Bakû'yü savunacak Ermeni, Rus ve İngilizlerin kuvvetlerinin toplam asker sayısı 10.000'e ancak ulaşmıştı. Yine de bozuk olan moralle küçük bir İngiliz birliğinin gelmesiyle bir ölçüde düzelmiş zira şehirden alınan haberler asla teslim olunulmayacağı, ne pahasına olursa olsun şehrin savunulacağı şeklindeydi.56

14. I. Bakû Taarruzu

5 Ağustos 1918 saat 04.25'te başlayan Türk taarruzu karşısında Ermeni, Rus ve İngilizlerden meydana gelen Bakû savunma birlikleri, mevzileri elde tutmak için olağanüstü bir çaba sarf ediyorlardı. Ancak, gittikçe şiddetlenen Türk taarruzu bu direnişi kırmaya başlamış ve savunma birlikleri kademe kademe çekilmek zorunda kalmışlardı. Şehre hâkim Bolyof mevkiinde bulunan yüksek sırtlar ele geçirilmişti. Direnişi kırıldığı anlaşılan Sentrokaspi birliklerinin, cephesinin merkezi olan Salhane ve mezarlığa doğru düzensiz bir şekilde çekildiği görüldü. Türk topçusunun Bakû'de bulunan kışlaları hedef alan atışları gayrimüslim halk arasında korku ve panik yaratmış ve halk gemilere binip şehirden ayrılmak için iskeleye hücum etmişti. Şehrin ele geçirilmesi an meselesi idi. Sentrokaspi birliklerinin birinci savunma hattı kırılmış, ikinci savunma hattına yaklaşılmış, dolayısıyla Bakû'nün kurtuluşu çok yaklaşmıştı. Ancak taarruza başlamadan önce yeteri kadar top mermisi tedarik edilememişti. Bu nedenle topçunun ilerleyen piyadelere verdiği ateş desteği gittikçe azalmaya başlamış ve 5 Ağustos öğleden sonra topçu cephanesi tamamen tükenmişti.

5 Ağustos taarruzunda Türk birlikleri kahramanca çarpışmalarına rağmen, top mermisinin tükenmesi yüzünden ve karşı tarafın topçu ve makineli tüfek ateşi karşısında ilerleme durmuş ve

Sentrokaspi birliklerinin karşı taarruzu ile Türk birlikleri, Bakû'ye 4 kilometre mesafede olan Eybat-Balacari demir yolunun batısındaki hatta çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı.

5 Ağustos muharebesinde Sentrokaspi birlikleri ölü ve yaralı olarak 2000; Türkler ise 9'u şehit 19 yaralı subay, 139'u şehit 444 er zayiat vermiştir.

Türk taarruzunun püskürtülmesi Bakû'de moralleri yükseltmişti. 6 Ağustos'tan itibaren Bakû'de çeşitli unsurlardan eli silâh tutan 15-65 yaşları arasında olan erkekler askere çağrılarak zorla silâh altına alınmaya başlanmıştır. Bu uygulamaya karşı çıkıp asker olmak istemeyen Türklerden 600 kişi idam edilmiştir.57

Bakû'deki Türkler, şehrin zaptının uzamasından endişeye kapılmışlar, Türk askerlerinin moralini yükseltmek ve onu daha da cesaretlendirmek için 10 Ağustos 1918'de bir bildiri hazırlamışlar ve Türklere ulaştırmışlardır. Bildiri metni şöyledir:

"Bakû denilen milyon ve milyar şehrinin kapıları önünde günlerden beri zafer kuşunun kanadını yakalamak isteyen Türk Ordusu'na.

Bu güzel gönül kapıcı şehri eğer siz zapt edemezseniz, Türk'ün ve Ordusu'nun şerefini şimdi içinde bulunduğunuz hendeklere gömeceksiniz

Eğer siz bu servet ve altın şehrini zapt edemezseniz, sevgili büyük vatanımıza en kıymetli bir hediye takdim etmek fırsatını kaçırmış olacaksınız.

Eğer siz, yeşil denizin bu meşhur şehrini zapt edemezseniz, Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanlarının kalbine saplanmış olacak zehr-i hançerin üzerine 'Eyvah! ki Türk bize imdada gelmedi'! cümlesi yazılmış olacaktır. Kafkasya feryat edecek, Türkistan ağlayacaktır.

Eğer siz, bu büyük İslâm şehrini zapt edemezseniz, Allah diyenlerin varlığını senaatlü şükürlerle ortadan kaldıran ve kaldırmak isteyen düşmanlar önden ve arkadan sizi saracak ve gıcırdayan dişler yeni zulümler için bilenmiş olacaktır.

Eğer siz, demir oluklardan dünyaya devlet akıtan ve sulhün terazisinde çok ağır basacak olan bu harp şehrini zapt edemezseniz, tarihin huzurunda mahcubâne yere bakacaksınız. Ve bugün dost düşman memleketlerinde en küçük bir evde en işsiz adamların bile dillerinde gezen Bakû şehri hadise ve hailesi, Türklerin bozgunluğuyla bitmiş olacaktır. Düşmanlar azim ve pek azim bir zaferin anahtarını ellerine geçirmiş olduklarını belki de biraz haklı olarak ilân edeceklerdir.

Dostlar, böyle bir zayia'dan hâsıl olacak hayıflarını gizleyemeyecekler ve bizi şemleriyle kahredeceklerdir.

Ey Türk askerî! Eğer sen bu şehri alamaz isen, Bakû'de senin için hazırlanan sofralar misafirsiz kalacak, senin için dikilen elbiseyi düşmanın giyecektir. Senin için yapılan adaklar yerine

getirilemeyecek, senin ayağına (uğruna) kesilecek kurbanlar düşmanlara kalacaktır. Senin için hazırlanan altın keselerini düşman yağma edecektir. Eğer sen bu şehri almaz isen, İslâm gelinlerinin duvaklarını kâfirler yırtacak; yine mübarek İslâm kanları, kırmızı şaraplar gibi vahşî işkenceler uğrunda (altında) akacaktır. Senin zaferin için duaya kalkan elleri zalimler kesecektir.

Eğer sen bu sarı ışıklı altın şehri almazsan kadınlar saçlarını yolacak, akıllarını kaybedecektir. Şimdiye kadar akan kanlar boş yere akmış olacak, sen de bu tozlu topraklı yerler içinde perişan ve sefil kalacaksın. Türk'ün gözlerini oyup ipliklere dizen düşmanlara bayramlar hazırlayacaksın.

Fakat sen ey Türk askeri! İngilizlerin gücünü kendi zorunla Çanakkale'de kırdın. En büyük harp gemilerinin büyük güllelerine aylarca göğüs gerdin. Kuttülamare'de 14.000'i esir aldın. Karşındaki düşmanın çoğunu, Ermenileri belki Azerbaycan'dan, Kars'tan beri önüne katarak da bu şehre tıktın. Türk adını büyüten Çanakkale, Kuttülamare, Galiçya, Romanya'dan sonra Kafkasya gelecek ve Bakû şehri de yiğitlik tacının bir elmas taşı olacaktır. Al Bakû'yü! Vatanına bir altın armağan yap!"58

5 Ağustos taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra İstanbul'da bulunan Azerbaycan Delege Heyeti'nin Başkanı Mehmet Emin Resulzade 7 Ağustos'ta Azerbaycan Dışişleri Bakanı M. Hasan Hacınski'ye Bakû'nün bir an önce kurtarılması isteğini içeren bir mektup yazdı. 1918 yazında batı cephesinde Almanya'nın yenilmiş olması uluslararası dengeleri esaslı bir şekilde değiştirebilirdi. Bu olayları yakından takip eden yaşanabilecek yeni gelişmeleri iyi değerlendiren M. Emin Resulzade mektubunda şu konulara dikkat çekiyordu: "Hangi yolla neyin pahasına olursa olsun Bakû derhâl alınmalıdır. Aksi takdirde biz başlamış faktörler karşısında çok zor durumda kalabiliriz. Bakû'ye hücum yalnız Azerbaycan adına olmalıdır. Onu Azerbaycan hükûmeti tutmalıdır. Başka türlü olursa çok zorluklar doğabilir".59

15. II. Bakû Taarruzu

5 Ağustos'ta yapılan Türk taarruzunun püskürtülmesi Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakû üzerindeki baskısını hafifletmemişti. İkinci taarruzun yapılacağı 14 Eylül tarihine kadar Bakû etrafındaki çarpışmalar aralıklarla devam etmiştir. Bu süre zarfında Kuba ve Haçmaz kasabaları zapt edilip Azerbaycan Devleti'nin hâkimiyeti Dağıstan yönünde genişletilerek buradaki Bolşevik faaliyetleri önlenmiştir. Ayrıca Bakû'nün hemen batısında bulunan ve Türk birliklerinin ilerleme istikametinde iki önemli engel olarak görünen ve devamlı tahkim edilen 364 rakımlı Yanardağ ve 311 rakımlı Binegadi tepeleri Sentrokaspi birliklerinin ve İngiliz askerlerinin inatçı savunması kırılarak ele geçirilmiş ve Bakû kuşatması iyice daralmıştı.60

İkinci Bakû taarruzundan mutlak surette sonuç almayı ve şehri kurtarmayı amaçlayan Nuri Paşa, Bakû önlerinde bulunan birlikleri takviye için Şark Orduları Grubu'ndan yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine 15. Piyade Tümeninden donanımı iyi olan 56. ve 36. Kafkas Tümeninden 106. Kafkas Alayı, 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Beyin komutasında Kafkas İslâm Ordusu'na katılmak üzere 3 Eylül'de Gümrü'den yola çıkarak, 9 Eylül'de Bakû cephesine ulaştı. Taarruzda Kafkas İslâm Ordusu birliklerinden 5. Kafkas Tümenine Mürsel Paşa, 15. Piyade Tümenine

Yarbay Süleyman İzzet Bey, Güney Grubu birliklerine ise Albay Cemil Cahit Bey komuta edecekti. Yarbay Halim Pertev Bey Güney Grubu içinde bulunan ve Azerbaycan Türklerinden meydana gelen 4. Alaya komuta edecekti. Taarruz için bütün hazırlıkların tamamlandığı Bakû cephesinde 8000 Osmanlı askeri ile 6000 civarında Azerbaycan milis kuvveti toplanmış bulunuyordu. Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa 10 Eylülde cepheye gelerek taarruz hazırlıklarını gözden geçirmişlerdi.61

İkinci Bakû taarruzu öncesinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki dostluk ve iş birliği en yüksek seviyesine ulaşmış, İstanbul'da bulunan Azerbaycan delegeleri tahta çıkan Mehmet Vahidettin'in kılıç kuşanma törenine katılarak Azerbaycan Devleti adına tebriklerini sunmuşlardır. Mehmet Emin Resulzade padişaha yüz yıllık esaretin sona erdiğini, bağımsızlığın devamında Türkiye'den dostluk ve iyi ilişkiler beklediklerini bildirdi. Padişah delegelere Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması için desteklerinin devam edeceğini, dış düşmanlara karşı birlikte hareket ederek galip geleceklerini söyledi ve tüm Azerbaycan'a selâm ettiğini sözlerine ekledi. Padişah bir süre sonra İstanbul'da bulunan Azerbaycan'ın olağanüstü temsilcisi Ali Merdan, Topçubaşov'u kabul etti. Görüşme sırasında Ali Merdan Topçubaşov padişaha şöyle hitap etti. "Sultanım az evvel diğer delegelerimize hitaben söylediğiniz 'Azerbaycanlılar benim evlâtlarımdır' sözlerinizi hepimiz büyük bir samimiyet ve memnuniyetle hatırlayacağız. Azerbaycan'ı isteyen çoktur. Lâkin Azerbaycanlılar bundan hiç korkmazlar. Çünkü Azerbaycan'ın arkasında büyük bir dost vardır." Dost yok kardeş var diye söze başlayan Sultan "Azerbaycanlılar Türklerin kardeşleridir. Bu kardeşlik sonsuza kadar devam edecektir; siz durumu ciddî değerlendirmelisiniz ve ümidinizi yitirmemelisiniz. Bu devir geçiş devridir. Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri bu durumun iyiye gitmesinin şahidi olacaklar. Lâkin halkın morali olmalı, geleceğe inanmalı ve gelecek için çalışmalıdır. Hiçbir zaman Osmanlı sizden yardımını esirgemeyecektir" dedi.62

Kafkas İslâm Ordusu'nun ikinci Bakû taarruzu için hazırlıklarını tamamladığı tarihlerde Sentrokaspi Hükûmeti de elindeki bütün imkânları kullanarak şehri savunmanın gayreti içine girmişti. Bakû'nün Türk ahalisi Kafkas İslâm Ordusu'nun şehri kurtarmasını sabırsızlıkla beklerken Ermeni, Menşevik Eser ve Bolşevik unsurları korku ve telâş içinde idiler. Ve Sentrokaspi Hükûmeti'nin hazırladığı yalan beyannâmelerle avunmaya çalışıyorlardı. Güya Kafkas İslâm Ordusu'nun şehri kuşatan kuvveti ancak bir alay olup bunlar kolaylıkla mağlûp edilebilecekti. Ancak hükûmetin aldığı tedbirlerden durumun hiç de küçümsenecek bir boyutta olmadığı hemen anlaşılıyordu. Hükûmet genel bir seferberlik ilân ederek hasta, yaşlı, sakat, küçük yaşta olmalarına bakmaksızın eli silâh tutan bütün Bakû ahalisini şehrin savunmasında görev almaya çağırdı. Bunlardan muhtelif birlikler teşkil edilmeye çalışıldı. Örneğin; hukukçular birliği, artistler birliği ve dükkâncılar birliği gibi. Bu sırada Bakû'yü savunanların lehine meydana gelen bir başka gelişme de, Dağıstan'da faaliyet gösteren Albay Biçerakov'un 500 kadar askeri vapurla Bakû'ye göndermesiydi. Bakû'nün yardımına gelen İngiliz birliğinin mevcudu verilen kapılardan sonra 900'e inmişti. Bu durumda şehri savunacak kuvvetlerin toplam miktarı 10.000 asker civarında idi. Bakû'den gelen haberlerden Sentrokaspi birliklerinin moral durumunun iyi olmadığı, disiplinin bozulduğu anlaşılmaktaydı. Aynı zamanda Türk kuşatması

nedeniyle Bakû'nün kara bağlantı yolları kesildiğinden ancak deniz yolundan kısıtlı olarak yiyecek ve diğer ihtiyaç maddeleri gelebiliyordu. Şehirde ekmek ve yiyecek sıkıntısı çekilmeye başlanmış, Kuba'dan Bakû'ye gelen içme suyunun da kesilmiş olması halkın hoşnutsuzluğunu iyice artırmış ve hükûmet aleyhinde protesto mitingleri düzenlenmiştir.63

Bakû'de morallerin iyice bozulduğu böyle bir ortamda Türk taarruzu 14 Eylül 1918 tarihinde saat 02.00'de gece baskını şeklinde başladı. Bakû savunma hattını yarmak için 5. Kafkas Tümeni, batıdan Eybat-Balacari demir yolu istikametinde ilerlemeye başladı. Birinci Bakû savunma hattı saat 03.00'te, ikinci Bakû savunma hattı saat 06.00'da ele geçirildi. Salhane ve Salyanski kışlalarından hücuma hazırlanan düşman, topçu ateşiyle dağıtıldı. Taarruzun baş kahramanı olan 56. Alay, Bakû'ye hakim tepeleri ele geçirip, önünde bozgun hâlinde kaçan düşman askerlerini şehre doğru sürmeye başladı. Volçivorata dağı ile Baylog arasında bulunan mevziler ele geçirildi. 56. Alayın önünden kaçarak Kırmızı Kışla'da direnmeye çalışan Ermeni, Rus ve İngiliz askerleri kışlanın topa tutulmasıyla burada da tutunamayarak panik hâlinde şehrin içlerine doğru kaçışlarını sürdürdüler. 13. Alayın mezarlık mevkiini ele geçirmesi üzerine burayı savunan birliklerin sahile çekilip gemilere binerek kaçma teşebbüsü burada yoğunlaşan topçu ateşi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Türk askerleri saat 16.00'da şehrin batısındaki mahalleleri ele geçirmiş bulunuyorlardı.64

5. Kafkas Tümeni'nin taarruzuna paralel olarak şehrin kuzey yönünde 15. Piyade Tümeni'nin başlattığı taarruz başarıyla gelişmiş ve Balacari sırtları ele geçirilmişti. 15. Piyade Tümeni emrinde savaşan Azerbaycan milislerinden oluşan Muştevi Müfrezesi, Sabuncu mevkiini zapt etmişti. Sokak çarpışmalarında fazla zayiat verilmemesi için 14 Eylül akşamı taarruz durdurulmuştu. Türk topçusu gece boyunca şehirdeki askerî noktaları ateş altında tutmuştur.65

Nuri Paşa 14 Eylül akşamı verdiği emirle 15 Eylül sabahı taarruza devam edilerek şehrin kurtarılacağını bildirdi. Sabaha karşı hücuma geçen 13., ve 56. alaylar şehre girmeye başladılar. Ermeni ve Rus birlikleri muharebe düzenini kaybetmiş olarak bazı evlere ve mahalle aralarına mevzilenerek son direnişlerini gösteriyorlardı. Batı cephesinden yapılan taarruzla Bakû'nün zaptına adım adım yaklaşılırken, kuzey cephesinde 38. ve 107. Alayların taarruzları sonunda da düşmanın kuzey cephesi çökertilmişti. Malagankent ve Çernigorot ele geçirilmiş ve sokak çarpışmaları başlamıştı. Azerbaycan milisleri Kışla istasyonunu ve Zih dağını zapt etmişlerdi.

15 Eylül saat 15.00'e kadar devam eden harekât sonunda Bakû'yü savunan Ermeni ve Rus direnişi tamamen kırıldığı için, şehrin teslim olmasından başka bir seçenek kalmamıştı. 14 Eylül akşamı şehrin ertesi gün zapt olunacağı anlaşılmış, bu yüzden Bakû'yü savunan birlik komutanlarının çoğu gemilere binip kaçabilmek için birliklerinin başından ayrılmışlardı. Bu hâl cephede genel bir bozgun havası yaratmış, askerler mevzilerini bırakarak limana doğru kaçmaya başlamışlardır. Bu panik durumunu engellemeye çalışan Sentrokaspi Hükûmeti Savaş Bakanı General Bağratün kaçan askerlerin ayakları altında kalmıştır.66

Bakû'nün savunulmasında büyük ümit bağlanan 39. İngiliz Tugayının Komutanı General Dunsterville Türk hücumuna karşı direnmenin mümkün olmadığını görerek kuvvetlerine limana doğru çekilme emri vermişti. Aslında İngiliz generali Bakû'ye geldiği günden beri kuvvetli Türk kuşatması karşısında Sentrokaspi güçlerinin duramayacağı kanısındaydı. Bu görüşündeki haklılığını 14 Eylül çarpışmaları ortaya koymuştur. General Dunsterville Türklere esir düşmemek için Bakû limanında topladığı askerlerini gemilere bindirerek saat 22.00'de Enzeli'ye gitmek üzere şehirden kaçmıştır. General Dunsterville'nin bu başarısızlığı tugay komutanlığı görevinden alınmasına, yerine General Thomson'un getirilmesine neden olmuştur.67

Bu sırada Bakû'den kaçanlar arasında, İngiliz askerlerinin Bakû'ye gelmesine karşı çıktığı için iktidardan düşürülen Stephan Şaumyan da vardı. Şaumyan'la birlikte Çaparidze, Azizbekov, Vezirov Leogonov ve Fioletov gibi isimlerin de bulunduğu 26 Bakû Sovyet komiseri Türkmen isimli gemi ile Bakû'den ayrıldılar. Ancak Astragan'a gitmesi gereken gemi, Hazar denizinin doğu kıyısında bulunan Krasnovodsk'a uğramış, burada İngilizlerin desteklediği Bolşevik karşıtları tarafından hepsi gemiden alınıp öldürülmüşlerdir.68

15 Eylül saat 10.30'da Bakû'den 5. Kafkas Tümeni karargâhına gelen iki kişilik bir heyetle şehrin teslim şartları kararlaştırılmıştır. Bu şartlar şunlardır:

1. Bakû kayıtsız şartsız derhâl teslim edilecek.

2. Şehri savunan askerler teslim olacaklar.

3. Her türlü silâh ve cephane ile devlet malı eşya ve binalar teslim edilecek.

4. Nargin adasında bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı esirler teslim edilecek.

5. Silâh depoları, erzak, otomobil ve kamyonların zırhlı otomobillerin ve uçaklarla birlikte bütün malzemeleri teslim edilecek.

6. Gelen bu heyete halkın can ve mal emniyetinin sağlanacağı ve kimseye zarar verilmeyeceğine dair "Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığınca yazılan beyannameler verildi ve şehre gönderildiler. Böylece sokak çarpışmalarına girilmeden ve fazla zayiat verilmeden Bakû teslim alınmış oldu. Hacıkabul'de bulunan Güney Grubu Komutanı Albay Cemil Cahit (Toydemir) Bey Bakû Mevkii Komutanlığı'na getirilmiş, şehirde asayiş ve emniyeti sağlamak için de 56. Alay görevlendirilmiştir. Albay Cemil Cahit yayınladığı emirle bütün ahalinin silâhlarını teslim etmesini, herkesin can ve malının Türk Ordusu'nun koruması altında olduğunu bildirmiştir.69

Otuz altı saat süren İkinci Bakû taarruzunu gerçekleştiren 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeninin toplam zayiatı 1000 asker idi. Ağustos ayının başından itibaren Bakû cephesinde bulunan 5. Kafkas Tümeninin 15 Eylül'e kadar verdiği zayiat ise 30'u subay olmak üzere 1130'u bulmuştu. İkinci Bakû taarruzunda Azerbaycan milislerinden meydana gelen Muştevi Müfrezesi 11 şehit ile 44 yaralı vermiştir.70

Gence'de bulunan Kafkas İslâm Ordusu karargâhı Bakû'nün kurtarılmasıyla buraya nakledilmiştir. 9 Eylül'den beri ordu gözetleme mevki olan Gözdek'e gelerek harekâtı yakından izleyen Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ve harekâtı yöneten Nuri Paşa 16 Eylül'de Bakû'nün hemen dışında cephedeki birliklerin resmî geçidini izledikten sonra şehre girdiler.71 Doğu Türklüğü için gerek ilim ve irfan, gerekse zengin kaynaklarıyla bir sanayi ve ticaret merkezi olan Bakû için aylardan beri çok kan akıtılıp şehitler verilmişti. Bakû'nün Türklerin eline geçmesiyle yüz yıldır bağımsızlığından yoksun olan Azerbaycan esaretten kurtulmuş, 28 Mayıs'ta kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti 15 Eylül'de başkentine kavuşmuştu. Üç buçuk aylık zorlu mücadeleden sonra Türk askeri artık Bakû'de idi ve şehir artık gerçek sahiplerine kavuşmuştu. Almanların bütün baskılarına rağmen harekât durdurulmamış, Alman askerî karıştırılmadan Anadolu Mehmetçiği ile Azerbaycan Mehmetçiği omuz omuza vererek, bu toprakları kurtarmış ve üzerinde yaşayan Türkleri hürriyetlerine kavuşturmuşlardır.

Bakû'nün kurtuluşu kutlu bir gün olan Kurban Bayramı'na tesadüf etmişti. Azerbaycan Türkleri çifte bayramı bir arada yaşıyorlardı. Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Feth Ali Han Hoyski, 19 Eylül tarihli mesajına "Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Saadetli Nuri Paşa Hazretlerine" diye başlayarak devamla "Komutanız altında bulunan cesur Türk askerîmiz tarafından Azerbaycan'ın başkenti olan Bakû'nün düşmandan temizlenmesi münasebetiyle milletim, yüksek şahsınıza ve dünyanın en cesur ve soylu askerî olan Türk'ün oğullarına minnettar olduğunu arz etmekle iftihar ederim" demekteydi.

Bakû'nün kurtarılışı, Kuzey Kafkasya'da da sevinçle karşılanmıştır. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmet Başkanı Abdülmecit Çernoyef, "Nuri Paşa Hazretlerine" diye başladığı mesajında; "Bakû'nün zaptını müjdeleyen kutlu telgrafınızın bende, kahraman ordunuzla Kafkas işleri hakkında büyük bir sevinç hasıl ettiğini övünçle arz ederim. Türklüğün menfaatini en kısa zamanda temin edecek birinci adam olduğunuzu ümit etmekteyim. Bu parlak başarınızı özel bir memurla Kuzey Kafkas Millî Cemiyeti'ne bildirdim. Bendenizle birlikte bütün Kuzey Kafkas ahalisi kahraman Osmanlı ordusuyla şanlı komutanına tebriklerimizi arz ederiz" ifadesini kullanmıştır.72

Bakû'nün işgal altında bulunduğu dönemde Gence'de çalışmalarını sürdüren Azerbaycan Hükûmeti Bakû'nün zapt edilmesiyle birlikte Başbakan Feth Ali Han Hoyski tarafından buraya nakledildi ve 20 Eylül 1918'de bir hükûmet bildirisi yayınlandı. Başbakanın imzasını taşıyan bu bildiride şu ifadeler yer alıyordu. "Başkenti olan Bakû'ye henüz gelmiş olan Azerbaycan Hükûmeti bununla şehirde ve etrafta yaşayan bütün ahaliye din ve millet farkı gözetmeksizin emrediyor ki: Azerbaycan Hükûmeti'nin tâbiyeti altında yaşayan hiçbir millete farklı davranılmayacak, canileri, yağmacıları, katilleri ve cemaatin asayişini bozanları hükûmet büyük cezaya idama varıncaya kadar duçar edecektir. Ahali bunu bilmelidir ki, soylu Türk milletinin kahraman ve fatih askerlerine emir verilmiştir ki cinayetle, yağma ve çapulla meşgul olanları nerede görseler cezalarını versinler. Türk Azerbaycan Hükûmetinin şan ve şerefine yaraşmaz ki onun başkentinde günahsız adamların hak ve hukukuna tecavüz olunsun."73 Azerbaycan Hükûmetinin ve Türk askerlerinin aldığı tedbirler sayesinde Bakû'de sür'atle emniyet temin edilerek düzen sağlanmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güçlenmesi için elverişli bir ortam oluşmuştu. Türk ordusu Azerbaycanlı kardeşlerine karşı büyük tarihî görevini yerine getirmek için Bakû'de bulunuyordu. Ve bu genç devleti güçlendirmeye çalışıyordu.

16. Karabağ Harekatı

Azerbaycan Devleti'nin kurulduğu ilân edildikten sonra ırkçı Ermeniler Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparma ve Türkleri Karabağ'dan uzaklaştırma faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı. Karabağ'ın merkezi Şuşa'da oluşturulan yönetim organında Ermeni ve Türkler eşit olarak yer alırken 1918 Temmuzunun ikinci yarısından itibaren Ermeniler benimsemedikleri bu yönetim organını yıkma çabası içine girdiler ve bu yönetimi lağvettiler. Ermeniler 1918 Ağustosunda Şuşa'da topladıkları bir kurultayda 7 kişiden oluşan bir kurul seçtiler ve bu kurulu Karabağ hükûmeti olarak adlandırıp bütün hâkimiyetin bu hükûmete devredilmesini istediler. Ermeni Millî Komitesi'nin ileri gelenlerinden teşkil edilen bu tek taraflı hükûmet bütün faaliyetlerini Türklerin evlerini mallarını bırakarak Karabağ'dan kaçmaları sağlamaya yöneltmişti. Bu amaçlarına ulaşmak için Ermeni Millî Komitesi silâhlı birlikler meydana getirmeye Karabağ'ın Azerbaycan'ın diğer yerleriyle ilişkisini kesmeye çalışıyordu. Ermeni millîyetçilerinin düşündükleri bir diğer husus da kışın gelmesiyle yaşam şartlarının güçleşmesi ve buna paralel olarak baskılarını artırarak Karabağ Türklerinin kurulan Ermeni hükûmetini tanımak zorunda bırakmaları idi.74

Bu esnada diğer bir tehlike de ünlü çeteci Antranik'in birlikleriyle Karabağ'a yönelmiş olmasıydı. Antranik komutasındaki 6000 kişilik Ermeni kuvvetinin Nahcivan bölgesindeki Türk köylerini yakıp yıktığı haberleri üzerine 11. Kafkas Tümeni bu bölgeye sevk edildi. Ermeniler mağlûp edilerek 20 Temmuz 1918'de Nahcivan'dan çıkarıldılar.75 Buradan Karabağ bölgesine gelen Antranik, Ermenileri Türklere karşı teşkilâtlandırmak için faaliyete başladı. Amacı, Ermenileri topluca Türklerin üzerine saldırtarak Karabağ'daki Türk nüfusunu azaltmak ve bu bölgenin tümüyle Ermenilerin kontrolüne girmesini sağlamaktı. Şuşa yolunu kontrolü altına alan Antranik, buradaki Türkleri öldürmeye başladı. Karabağ Mıntıkası Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, Nuri Paşa'ya gönderdiği raporla; Ermenilerin saldırılarını önleyecek bir birliğin Karabağ bölgesine gönderilmesini talep etti. Ermeni saldırıları Dantravir, Zayig, Abdallar köyü, Kerevis köyü, Agadi köyleri, Madat, Sisyan, Yaylak nahiyelerinde yoğunlaştı. Buralarda Ermeniler vicdanları sızlatan saldırılar gerçekleştirmeye başladılar. Sakalları yolunarak öldürülen ihtiyarlar, göğüsleri kesilip yavrularının ağzına verilen kadınlar ve diğer değişik işkencelerle öldürülen Türklerin görüntüsü insanı dehşete düşürüyordu. Mevcut tehlikeli durum karşısında Yarbay İsmail Hakkı Bey, Nuri Paşa'dan Karabağ harekâtına bir an önce başlanmasını aksi takdirde Ermenilerin bu havalide yaşayan Türklerin hepsini katledeceğini bildirmişti.76

Diğer yandan Ermeniler, Ağdam ile Şuşakale arasında bulunan Askeran Boğazı'nı kontrolleri altına alarak, Şusakale'ye çekilen 20.000 Türkü burada kuşatmış bulunuyorlardı. Ermenilerin genel bir katliama hazırlandıkları bu kritik günlerde Nuri Paşa, Türklerin öz toprağı olan Karabağ'a vakit kaybedilmeden kuvvet sevk edilmesini emretti. Albay Cemil Cahit Bey Karabağ harekâtını gerçekleştirecek olan 1. Azerbaycan Tümeni Komutanlığına atandı. 1. Azerbaycan Tümenini; 5. Kafkas Tümeni emrinde bulunan 106. Piyade Alayı, 9. Kafkas Alayı ile Azerbaycan milislerinden teşkil edilen toplam 1200 mevcutlu 1. ve 2. Azerbaycan alayları ve 250 süvari mevcudu bulunan Azerbaycan Süvari Alayı teşkil ediyordu. 6 Ekim'de Ağdam'da toplanan 1. Azerbaycan Tümeni 7 Ekim'de harekâta başladı. Şuşakale'ye ulaşabilmek için Ağdam'ın 8 kilometre güneyinde bulunan ve

bu mevkiin müstahkem kapısı niteliğindeki Askeran Boğazı'nı geçmek gerekiyordu. Burası Ermenilerce oldukça kuvvetli bir şekilde tahkim edildiğinden, önce Askeran mevkiinin gerisine sarkmak gerekecekti. Bunun için 2. Azerbaycan Alayı ve Süvari Alayı Askeran'ın karşısına sevk edilerek Kalbuk-Taşbaşı hattında mevzilendirildi. 9. Kafkas Alayı iki topçu bataryası desteğinde Ağdam üzerinden Mirkent-Akbulak hattı istikametinde taarruza başlamış ve buraları ele geçirerek Ermenileri güney ve güneydoğu yönünde çekilmeye zorlamıştı. Askeran'a karşı 9. Kafkas Alayı'nın cepheden taarruza geçmesi ve 25. Tabur'un düşmanı güneyden kuşatmaya başlaması sonucu Askeran'ı savunan Ermenilerin direnişleri kırılmış ve bozgun hâlinde buradan çekilmişlerdi. Şusakale'yi doğudan ve batıdan sıkıştırmak için Azerbaycan Süvari Alayı Kalfalı istikametine sevk edildi. Piyadelerin de Şuşakale önüne gelmesiyle, Antranik muharebeye cesaret edemediğinden, kuvvetlerini Şuşa'nın güneyine çekmek zorunda kaldı. Kuşatmadan kurtarılan Şuşa ele geçirildi. Türkler coşkuyla kurtarıcılarını kucakladılar.77

Çerkez giysisi giyinmiş Türk gençleri askerleri karşılamak için öncü olarak gönderildiler. Orkestra günün havasına uygun parçalar çalarken din adamları ve şehrin ileri gelenleri karşılama töreninde hazır bulmuşlar, ellerindeki tuz ve ekmeği gelenlere ikram etmişlerdir. Öğrenciler ellerindeki bayraklarla askerlere sevgi gösterisinde bulunurken, kadınlar askerlere çiçek demetleri sunmuşlardır. Ermeniler de karşılama törenine kendi orkestraları ve 300 kişilik bir temsilci grubuyla katılmışlardır. Albay Cemil Cahit Bey Şuşa halkına yaptığı konuşmada, amacının kan dökmek olmadığını aksine barışı ve huzuru tesis etmeye çalıştığını belirterek devletin nazarında bütün halkların eşit hukuka sahip olduğunu bildirdi.78

Albay Cemil Cahit Bey Türklerin Ermenilerden gördükleri bunca zulüm ve kıyıma karşı öfke ile hareket etmemiştir. İki taraf arasında bir çatışmaya meydan vermemek için Türk ileri gelenleriyle bir toplantı yaparak onlara şöyle hitap etti: "İyiliğinizi düşünerek söylediğim sözlerimi kabul ediniz ve emirlerime uyunuz. Ermenilere şimdi itaat teklif edeceğim. Kabul etmedikleri takdirde bir orduya itaatsizliğin cezası ne ise onlara vereceğim. İtaat ederlerse hayat, namus ve malları güvencem altında olacağından hiçbir ferdin ufak bir hareketine müsaade etmeyeceğim. İtaat etmedikleri hâlde dahi haklarında verilecek cezayı ifaya yalnız askerîm memur olacaktır. Türk halkının tamamen seyirci kalmasını ve herkesin iş ve gücüne şu dakikadan itibaren başlamasını talep ve emir ederim."79

Albay Cemil Cahit Beyin Şuşa'da yaşayan Ermenilere yaptığı Türk kuvvetlerine mukavemet gösterilmemesi ve itaat etmeleri yolundaki çağrısı Ermenilerce kabul edildi. Ancak Ermenilerin bu sözlerinde samimî olduklarına inanmak pek mümkün değildi. Çünkü tarihî tecrübeler göstermiştir ki, Ermeniler Türk ordusu karşısında zayıf oldukları zaman uysal ve itaatkâr olmuşlar. fakat savunmasız Türklere karşı her türlü fenalığı yapmaktan geri kalmamışlardır.

Şuşa'da güvenliğin sağlanmasından sonra 1. Azerbaycan Tümeni'ne bağlı birliklerin Karabağ'da Ermeni çetelerini takip ve etkisiz hale getirme harekâtına devam edilmiştir. Davşanlı, Marağalı, Kaledere, Gorus, Ağdere, Ağdam, Akbulak, Hirhan ve Davutlar mıntıkalarında Ermeni çeteleri faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Antranik kuvvetlerinden 700 piyade 200 süvariden meydana gelen bir

birlikle Gorus mıntıkasında çarpışmalar olurken, Şahnezerov adlı bir çete reisi, emrindeki 600 mevcutlu Gence Alayı, 400 mevcutlu Şuşa Alayı, 200 mevcutlu Samsun Alayı adını verdiği birlikleriyle Karabağ'ın değişik yerlerinde Türklere karşı terör faaliyetleri gerçekleştiriyordu. Zengezur bölgesinde de Ermeni çeteleri faaliyetlerini artırmış, silâhsız Türk halkına karşı terör ve öldürme eylemleri başlatmışlardı. Yalnızca Sisyan mıntıkasında 500'den fazla savunmasız Azerbaycan Türk'ü öldürülmüştür.80

Ermeni çeteleri Karabağ ve Zengezur bölgelerinde silâhsız Türklere karşı yoğun bir biçimde terör ve öldürme eylemlerini sürdürürken İstanbul'da ve Kafkaslarda faaliyet gösteren Ermeni teşkilâtları gerçekleri çarptırarak dünya kamuoyunca Kafkas İslâm Ordusu birliklerinin Karabağ'da Ermenilere karşı katliam gerçekleştirmekte olduklarına dair gerçek dışı beyanatlar vererek propagandalar yapmaya başladılar. Bu propagandalar İtilâf devletleri üzerinde etkili olmuştur. İtilâf devletleri Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Karabağ'da bulunan Türk birliklerinin bu bölgeyi terk etmelerini ve hatta bütün Kafkaslar'daki Türk birliklerinin geri çekilmesini istemişlerdir. Uygun mütareke şartları hazırlama faaliyeti içinde olan Osmanlı Hükûmeti'nin İtilâf devletlerinin bu isteklerine karşı çıkması mümkün görülmüyordu. Çok zor durumda bulunan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa çaresizliğini İstanbul'da bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsilcisi Alimerdan Bey Topçubaşov'a itiraf etmiştir. 21 Ekim'de yapılan görüşmede A.Topçubaşov Ahmet İzzet Paşa'ya büyük kardeş Türkiye'nin yaptığı yardıma Azerbaycan halkının minnettarlığını bildirince Ahmet İzzet Paşa konuşmaya başlayıp; "…Büyük kardeş küçük kardeşe yardım etmelidir ve edecek. Ancak gördüğünüz gibi şartlar değişmiştir. Biz ve müttefiklerimizin durumunda kesin değişiklikler olmuştur. Meselelerin hâlledilmesinde bizim etkimiz kalmadı. Meseleleri Wilson ve onun taraftarları hallediyorlar" demiştir.81 Bu görüşmeden iki gün sonra Ahmet İzzet Paşa 23 Ekim 1918 tarihli emriyle Karabağ harekâtının durdurulmasını istemiştir.82

Bu gelişme üzerine Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığınca Karabağ'da bulunan Osmanlı birliklerinin bağlı bulundukları tümenlere katılmaları ve I. Azerbaycan Tümeninin Azerbaycanlı General Yusufof'a teslim edilmesi emredilmiştir. 7 Ekim 1918 tarihinde başlayan Karabağ harekâtının Osmanlı birlikleri tarafından gerçekleştirilen safhası bir ay sürmüş ve 8 Kasım'da görevin General Yusufof'a devredilmesiyle sona ermiştir.83

17. Dağıstan Harekâtı

Bolşevik ihtilâlinden sonra Azerbaycan Türklerinin yaşamak zorunda kaldıkları terör ve katliam olaylarının bir benzeri de Kuzey Kafkasya'da yaşanıyordu. Buradan Türklere akraba; Çeçen, Osetin, Kumuk, Balkar ve Karaçay gibi toplulukların durumları iyi değildi. Bir yandan İngiliz ajanlarının kışkırttığı çarlık yanlısı Rusların, öte yandan Rus Kazaklarının baskı ve tehdidi altında bulunuyorlardı. Ancak onlar için asıl tehlike Bolşevik hareketiydi ve Bolşevikler kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ı ele geçirmek için yoğun bir faaliyet sürdürüyorlardı.84 Bolşevikler Mahaçkale, (İncikale) Timurhan Şûra gibi önemli merkezleri denetimleri altına almışlar, Bakû'den Mahaçkale'ye kadar uzanan demiryolu hattının büyük bir kısmını da kontrol ediyorlardı.85 Bolşeviklerin silâh, cephane ve para yönünden bir

sıkıntılıları olmadığı gibi aralarında eğitimli çok kişi bulunduğundan propaganda yolu ile halkı etkileyebiliyorlardı. Buna karşın Dağıstan'ın askerî gücü küçük milis kuvvetlerinden ibaretti ve ekonomik durum da iyi değildi. Şimdiye kadar Bolşevikliğe fazla ilgi duymayan halkın bu aldatıcı propagandaların tesiri altında uzun süre Bolşevikliğe ilgisiz kalması zor görünüyordu.86

Karışıklık içinde bulunan Dağıstan'ın kurtuluşu için siyasî faaliyetler sürdürülüyordu. Dağıstan'ın ileri gelenlerinden Abdülmecit Çermoyef, Haydar Bammat ve Mehmet Karı Dibrov gibi şahıslar ülkelerine destek aramak için türlü zorluklarla Trabzon'a gelmişler ve burada düzenlenen konferansa katılarak Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. Trabzon Konferansı'nın dağılmasından sonra Batum'a gelen Dağıstan heyeti burada Türk heyeti ile görüşüp yardım taleplerini yenilemişlerdir.

Osmanlı Hükûmeti ile görüşmeler yapmak için Batum'dan İstanbul'a gelen heyet burada çok iyi karşılanmış, İstanbul basını ziyarete ve Dağıstan'ın sorunlarına geniş yer vermiştir.87

Başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı Hükûmeti Dağıstan heyetinin yardım isteğini olumlu karşılamıştır. Alınan bu siyasî desteğe güvenilerek 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğu bütün devletlere ilân edildi. Kurulan devleti Osmanlı Devleti resmen tanıdı. Bu gelişmelerden memnun olmayan Sovyet Rusya olayı Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey nezdinde protesto etti.88 Osmanlı Devleti ile Kuzey Kafkas Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler 8 Haziran 1918'de Batum'da dostluk ve işbirliği antlaşmasının imzalanmasıyla iyice pekişti. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'ne askerî yardımda bulunmayı kabul ediyordu. Bu gelişmeler üzerine Sovyet Rusya'nın tahrikleriyle Bolşevikler harekete geçti. Zaten Şubat 1918'den beri Bolşevik güçlerin işgali altında bulunan Vilâdikafkas şehri ve bölgesinde çarpışmalar oluyordu. Osmanlı subaylarının teşkil ettiği Dağıstan milisleri 4 Ağustos 1918'de karşı taarruza geçerek 17 Ağustos'ta şehri Bolşeviklerden aldı. Ancak bu başarıların yarattığı sevinç fazla sürmedi. Kuzey İran'dan Bakû'ye gelen, fakat burada Kafkas İslâm Ordusu karşısında tutunamayarak Dağıstan'a yönelen Kazak Albay L. Albay Biçerakov kuvvetleri 15 Ağustos 1918'de Derbent'i daha sonra kuzeye ilerleyerek Mahaçkale'yi işgal etti.89 Bakû'nün zaptedilmesinden sonra buradan kaçan Ermenilerin kendisine katılmasıyla Albay Biçerakov kuvvetlerinin sayısı 6000'e ulaşmıştı.90 Ermeniler yaptığı bu takviye ile daha da kuvvetlenen Albay Biçerakov'a karşı Dağıstan Milis kuvvetlerinin başarı göstermesi mümkün değildi. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanması için Kafkas İslâm Ordusu'nun Dağıstan'ı Albay Biçerakov kuvvetlerinin işgalinden kurtarması gerekiyordu. Diğer yandan kurtarılan Azerbaycan'ın kuzeyden ve denizden emniyetinin sağlanması da Dağıstan'ı Albay Biçerakov kuvvetlerinden temizlemekle mümkün olacaktı. Bu nedenle Nuri Paşa 20 Eylül'den beri Dağıstan harekâtına hazırlanan 15. Piyade Tümeni'ne Derbent'i kurtarması için emir verdi.91

Dağıstan harekâtını gerçekleştirecek olan 15. Piyade Tümeni ve Dağıstan milislerinden meydana gelen kuvvete Kuzey Kafkas ordusu adı verilerek komutanlığına Çerkez asıllı olan Yusuf İzzet Paşa getirilmişti. Yusuf İzzet Paşa aynı zamanda Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî temsilcisi sıfatını da taşıyordu. Kuzey Kafkas ordusu kurmay başkanlığına

Haziran 1918 tarihinden beri Dağıstan’da milis kuvvetleri oluşturma faaliyetini sürdüren Yarbay İsmail Hakkı (Berkok) tayin edilmişti.92

Nuri Paşa’nın 1 Ekim 1918 tarihli emriyle Kurmay Albay Süleyman İzzet Bey’in komutasındaki 15. Piyade Tümeninin Dağıstan’a sevki başladı. 15. Piyade Tümeni 56. ve 38. Piyade Alayları ile üç topçu bataryasından meydana geliyordu. Derbent cephesine önce 56. Piyade Alayı ulaşmıştı fakat Albay Biçerakov kuvvetleriyle henüz temas sağlanamamıştı. 38. Piyade Alayı cepheye ulaşamamasına rağmen Derbent’i işgal altında tutan Kazak askerlerin takviye almasına veya geri çekilmesine fırsat vermeden Derbent taarruzuna karar verildi. 56 ncı Piyade Alayı Mollakent-İdrabos hattından 5 Ekim saat 08.30’dan itibaren Derbent üzerine harekâta başlamıştı. Zırhlı tren ile denizden donanmanın da desteklediği Albay Biçerakov kuvvetleriyle aralıklarla sürdürülen muharebeler sonunda 6 Ekim 1918’de Derbent kalesi ve istasyon ele geçirilmiştir. Fransız asıllı olup Rus Ordusu’nda yetişmiş olan Albay Bertran komutansındaki Albay Biçerakov kuvvetlerinin bir kısmı gece karanlığından yararlanarak kaçmayı başarmış, elbise değiştirerek halkın arasına karışan diğer askerler tespit edilerek esir edilmişlerdir. çarpışmalarda 25 er şehit olmuş 1 subay ile 28 er de yaralanmıştır. Bu muharebelerde Dağıstan’ın milis kuvvetleri ağır hareket ettikleri için kendilerinden fazla istifade edilememiştir.93

Nuri Paşa Derbent’in ele geçirildiğini 7 Ekim’de Şark Orduları Grubu Komutanlığına çektiği telgrafla bildirmiştir.94

Derbent’in 4-5 km kuzeyinde Albay Biçerakov kuvvetleriyle çarpışmaların sürdüğü 13 Ekim 1918’de düzenlenen bir törenle Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti ilân edilmişti. Hükûmetin ilanından bir gün önce Derbent’e gelen Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef, Kuzey Kafkas Ordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa ve 15. Piyade Tümeni Komutanı Albay Süleyman İzzet törende hazır bulunmuşlardır. Tören saat 10.00’da Hükûmet Konağı önünde başlamış, göndere Kuzey Kafkas Cumhuriyeti bayrağı çekilmiştir. Törende Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef, Nuri Paşa ve Yusuf İzzet Paşa birer konuşma yapmışlardır. Törenden sonra cumhurbaşkanı ordu komutanları ile tümen komutanının katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Albay Biçerakov kuvvetlerine karşı çok zor şartlarda mücadele verildiği dile getirilmiş bununla beraber 15. Piyade Tümeni’nin bir an önce Mahaçkale’yi ele geçirerek Dağıstan’ın işgalcilerden temizlenmesi kararına varılmıştır.95

Derbent’in kuzeyinde çarpışmaların devam ettiği 13 Ekim 1918’de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti hükûmeti işgal kuvvetleri komutanı Albay Biçerakov’a bir ültimatom vererek 20 Ekim tarihine kadar Dağıstan topraklarının boşaltılmasını istedi. Geçen zaman zarfında Albay

Biçerakov ültimatomda belirtilen istek doğrultusunda bir harekette bulunmadığı gibi 16 Ekim’de meydan okur nitelikte sert bir cevap gönderdi. Şöyle ki: “Beni memleketimden kovmaya hakkınız yok. Ben Kazak kökenliyim ve Kafkaslıyım. Bu topraklar Rusya’nındır. Emrimdeki asker ise Rus Ordusu’nun bir bölümüdür. Binâen-aleyh çıkmayacağım, hem Türklerin kendi memleketlerine hayrı

olmadıktan sonra size hiç olmaz. Haberiniz yok mudur? İngiliz topları Çanakkale yakınında patlıyor. Filistin ve Suriye kâmilen istilâ edildi. Dolayısıyla azamî olarak iki haftaya kadar Türklerin kâmilen buralardan çekileceği muhakkaktır. Ol vakit yalnız kalacaksınız ve bir şey yapmaya kudretiniz olmayacaktır. Bu mektubuma 18 Ekim 1918 tarihine kadar cevap isterim. Eğer cevap alamazsam Derbent'in istirdadı için hareket edeceğim. Derbent'te ne kadar asker olduğunu ben pekâlâ biliyorum."96

Çarlık yanlıları ile Bolşevikler arasında çatışmaların devam ettiği bu dönemde Albay Biçerakov'un eski rejimin geri geleceğine dair ümitlerini koruduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan savaşın gidişatını iyi takip ettiği savaşın sonucuna dair yaptığı değerlendirmede görülmektedir. Albay Biçerakov'un askerî gücünü olduğundan fazla göstermeye çalışmasına karşın çarpışmaların devam ettiği 1918 Ekim ayı boyunca Türk kuvvetleriyle kesin sonuçlu bir muharebeye girm=mek zorunda kalmış ve şehrin kapısı niteliğindeki Tarki dağında savunmaya geçmişlerdir. 27 Ekim'de Mahaçkale Kuzey Kafkas Ordusu tarafından güney ve batıdan tamamen kuşatılmıştır. Yine bu sırada Dağıstan'ın önemli şehirlerinden biri olan Timurhan Şûra milis kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir.99

Dağıstan harekâtında son durak olan Mahaçkale'nin ele geçirilmesi için, Tarki dağında mevzilenen Albay Biçerakov kuvvetlerinin buradan atılması gerekiyordu. 5 Kasım 1918'de başlaması kararlaştırılan taarruza 15. Piyade Tümeni'nden 1700 piyade ile 2000 milis kuvveti iştirak edecekti. Milislerin savaş kabiliyeti fazla olmadığında esas harekâtı 56. Alay ile Mürettep Alay gerçekleştirecekti. 38. Alay ihtiyatta bırakılmıştı fakat çarpışmaların sürdüğü en kritik bir devrede taarruza katılmıştır. Harekât plânına göre Binbaşı Mehmet Fehmi komutasındaki 56. Alay bir baskınla 2362 rakımlı tepeyi ele geçirecek, sonra Binbaşı Nuri komutasındaki Mürettep Alay (107. Alay 2. Tabur ile Makineli Tüfek Bölüğü ve B.Alay 46 ncı Taburdan meydana gelmişti) 56 . Alayın ve topçu ateşinin desteğiyle 1579 rakımlı tepeyi ele geçirecekti. Birlikler iki tepe arasındaki gedikten geçerek Mahaçkale'ye ulaşacaklardı. 5 Kasım'da sabaha karşı 56 ncı Alayın baskın taarruzu başladı. Havanın çok soğuk olması, fundalık arazinin ilerlemeye engel olması nedeniyle taarruz istenilen süratte gelişemedi. Türk taarruzunu sezen Albay Biçerakov kuvvetleri şiddetli ateşe başlamıştı. Taarruz istikameti olan Tarki dağının güney yamaçları oldukça dik ve kayalık bir arazi yapısına sahipti. Patikanın yanları duvar gibi dik olduğundan askerler bu yamaçları tırmanarak tepeye doğru ilerlemek zorunda kalmışlardı. Havanın aydınlanmasıyla topçular Albay Biçerakov kuvvetlerini ateş altına almışlardı. Buna rağmen kayadan bir duvar arkasına mevzilenen Albay Biçerakov birlikleri yukarıdan aşağı tüfek makineli tüfek ve bomba ile Türk birlikleri üzerine yoğun bir ateşe başlamışlardı. Hatta büyük kaya parçalarını Türk birliklerinin üzerine yuvarlayarak tepeye tırmanmalarına engel olmaya çalışıyorlardı. Bu çetin şartlara rağmen 38. Alayın 3. Taburyla takviye edilen 56. Alay saat 11.00'de 2362 rakımlı tepeyi ele geçirmiştir. 56. Alay insan üstü bir gayretle 2362 rakımlı tepeyi ele geçirerek stratejik açıdan elde ettiği avantajla Mürettep Alaya top ve makineli tüfekle yan ateş desteği sağlayarak Mürettep Alay'ın saat 12.30'da 1579 rakımlı tepeyi ele geçirmesine yardımcı olmuştu.100

56. Alay ile Mürettep Alay zapt edilen bu iki stratejik tepede savunmalarını güçlendirmeye çalıştıkları sırada, Albay Biçerakov kuvvetleri 1579 rakımlı tepeye karşı bir taarruz başlattılar. Bu

taarruza Hazar Denizi'nde bulunan iki savaş gemisi ve Mahaçkale elektrik santralı civarında konuşlandırılan uzun menzilli toplarda yoğun bir ateşle destek sağlamıştı. Bu ani taarruz karşısında 1579 rakımlı tepeyi savunan Mürettep alay mevzilerini terk edip çekilmeye başlamıştır. Mürettep Alayın çekilmesi 56. Alay 2. Taburu zor durumda bırakmış şiddetle devam eden çarpışmalarda 2. Tabur son bomba ve kurşununu attıktan sonra oldukça fazla zayiat vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Alay komutanları kaybedilen yerlerin yeniden zapt edilmesi konusunda ümitsizliğe kapılmalarına rağmen 15. Tümen Komutanı Albay Süleyman İzzet Bey, çarpışmaların halen yoğun bir biçimde devam ettiği ön saflarda çarpışmalara katılarak dağılan askerleri tümen flaması altında toplayıp yeniden taarruz düzenine sokmayı başardı. 15. Piyade Tümeni ihtiyatta olan 38. Alayı karşı taarruza dâhil etmiş sabaha kadar devam eden çarpışmalarda büyük bir fedakârlık gösterilerek Tarki dağının bütün stratejik noktaları ele geçirilmiştir. Bütün gün ve gece devam eden çarpışmalar çok zor şartlarda sürdürülmüş, dondurucu soğuk altında yapılan muharebeler yüzünden asker iki gün boyunca uyku yüzü görmemiştir. Yiyecek ve içecek temininde büyük sıkıntılar yaşanmış, yaralılar tarif edilemez zorluklar altında omuzlarda taşınmıştır.101 6 Kasım saat 09.00'dan itibaren yeniden harekâta başlanarak Albay Biçerakov birlikleri tamamen Tarki dağından atılmışlardır. Zaferle sonuçlanan 6 Kasım muharebeleri aynı zamanda Dağıstan'da yaklaşık bir aydan beri devam eden çarpışmaların sonu olmuştur. Kazanılan bu son zaferle Dağıstan işgal kuvvetlerinden kurtarılmıştır. 5-6 Kasım muharebelerinde 113 er şehit olmuş, 318 asker yaralanmıştır. Bütün Dağıstan harekâtı müddetince cereyan eden muharebelerde ise 15. Piyade Tümeninden 192 şehit 362 yaralı ve 20 kayıp olmak üzere 574 zayiat verilmiştir.102

Tarki dağından Albay Biçerakov kuvvetleri atıldıktan sonra bazı İtilâf devletleri temsilcileri ile Yusuf İzzet Paşa ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef arasında görüşmeler başlamıştı. İtilâf temsilcileri; Osmanlı Devleti ile İtilâf devletleri arasında mütarekenin imzalandığını bildirmişler, Yusuf İzzet Paşa bu açıklamayı önce bir aldatma olarak değerlendirmiş fakat mütarekenin imzalandığı daha sonra İstanbul kaynaklı haberlerle de doğrulanmıştır. Bu görüşmelerden dolayı çarpışmalara iki gün ara verilmesi ve birliklerin Mahaçkale'nin hemen dışında bekletilmesi günlerdir açık arazide şiddetli soğuk altında bulunan askerde üzüntü yaratmıştı. 8 Kasım'da, Mahaçkale'den gelen bir heyet 15. Tümen Komutanı Albay Süleyman İzzet'le görüşerek; Albay Biçerakov'un şehri boşalttığını vapurlara binerek kaçmak üzere olduğunu bildirmişti. 6 Kasım çarpışmalarında ayağından yararlanan Albay Süleyman İzzet 15. Tümeni 38. Alay Komutanı Albay Selim Beyin emrine vererek Mahaçkale'ye sevk etmiştir. 15. Piyade Tümeni düzen ve disiplin içinde bando eşliğinde 8 Kasım saat 16.30'da Mahaçkale'nin büyük caddesinden geçerek Konaklayacağı kışlalara gitmiştir. Gemilerle şehirden ayrılan Albay Biçerakov kuvvetlerinin olası bir saldırısına karşı savunma tedbirleri alınmıştır.103

9 Kasım'da otomobille Mahaçkale'ye gelen 15. Piyade Tümeni Komutanı Albay Süleyman İzzetin yerleştiği evde, Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef, Yusuf İzzet Paşa, Millî Komite Başkanı Danyal Bey ve halktan gelen temsilciler ziyaret etmişlerdir. Bu sırada hükümet konağı önünde toplanan halka tümen bandosu konser veriyordu. Millî Komite Başkanı Danyal Bey Albay Süleyman

İzzet'e hitaben yaptığı konuşmada "Siz Cumhuriyetimizin kurulması için büyük hizmetlerde bulundunuz. Cesaret ve yiğitliğinizi her yerde ispat ettiniz. En nihayet bizzat Tarki Dağı'ndaki muharebelerde en ön saflarda bulunarak ve yaralanarak bize İncikale'yi bağışladınız. Biz sizi ilelebet unutmayacağız" dedikten sonra değerli bir kılıcı hediye vermiştir. Kuzey Kafkas Ordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa da Albay Süleyman İzzet'i öven bir konuşma yaptıktan sonra üçüncü dereceden kılıçlı Osmanlı nişanı ile altın liyakat madalyası takmıştır.104

8 Kasım'da Türk birliklerinin Mahaçkale'ye girmesiyle Dağıstan harekâtı fiilen sonuçlandırılmış oluyordu. Ancak Türk askerinin sağladığı kısa süreli güvenlik ortamında Kuzey Kafkas Cumhuriyeti, kökleşme ve müesseselerini oluşturma fırsatı bulamamıştır. Türk birliklerinin Mondros Mütarekesi'nin gereği olarak bölgeden çekilmesiyle Dağıstan toprakları çarlık yanlısı General Denikin kuvvetleriyle Kızılordunun mücadele alanı haline gelmişti. Pişimaho ve Mikail Halilov'un kurduğu hükûmetler bu karmaşa ortamında esaslı bir icraat yapamamış, ordu kurma çalışmalarında başarılı olamamıştır. Başbakan Mikail Halilov'un Ruslarla antlaşma girişimlerinden bir sonuç alınamadı ve Dağıstan Millî Meclisi dağıldı.105 Mayıs 1919'da Kuzey Kafkas Cumhuriyeti General Denikin tarafından yıkıldı. 30 Mart 1920'de General Denikin Kızılordu karşısında mağlup olunca Dağıstan Sovyet yönetimine girdi ve 20 Ocak 1921'de Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.106

18. Sonuç

Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri gereği Türk birliklerinin Kafkaslar'dan çekilmeleri gerekiyordu. Türk birliklerinin Dağıstan ve Azerbaycan'ı tahliye etmesi büyük zorluklar altında gerçekleşti ve 20 Ocak 1919'da tamamlandı.

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslâm Ordusu'nun yaptığı muharebelerin sonuçlarına bakarak Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtarma görevini başarıyla yerine getirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bağımsızlığına gerçek manada Türk Ordusu'nun Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmasıyla kavuşmuştur. Millî nitelikli bir devletin kurulması, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yaptığı yardım ve demokrasi kültürüne sahip aydın Azerbaycan liderlerinin gayreti sayesinde başarılmıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ruslar tarafından silinmeye çalışılan millî devlet bilinci bu sefer demokratik boyutta diriltilmiştir.

1918 yılında sınırları Türk askerleri tarafından çizilen ve bugünkünden daha geniş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bir özelliği de topraklarında yaşayan bütün halkların eşit kabul edildiği, Türk ve İslâm dünyasında kurulan ilk demokratik cumhuriyet olmasıdır.

Azerbaycan ve Dağıstan harekâtını gerçekleştiren Türk subay ve erlerinin göstermiş oldukları fedakarlık ve kahramanlığı şükranla anmak gerekir. Uzun süren savaşların sonuna doğru yorgun ve moralsiz zannedilen Türk askerinin neler başarmaya muktedir olduğu burada bir kez daha görülmüştür. Ancak bütün bu zorlu mücadelenin ürünü olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti uzun süre yaşayamamış, 23 aylık bir bağımsızlık döneminden sonra 27 Nisan 1920'de yeniden Rus işgaline maruz kalmıştır. Bununla birlikte, dökülen bu kanların boşa gittiğine hükmetmek doğru olmaz.

Bu dönemde yaratılan millî devlet bilinci nesilden nesile tarihi miras olarak taşınarak canlı tutulmuş ve doğan uygun ortamla birlikte bağımsızlığın yenilenmesi sağlanmıştır ve 28 Mayıs 1918 tarihinin Azerbaycan Devleti'nin kuruluş tarihi olduğu yayınlanan bir bildiri ile yeniden ilân edilmiştir.

DİPNOTLAR

1 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, c. 1, Ankara, Gnkur. Basım Evi 1993, s. 101.

2 Nâsır Yüceer; Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918) Ankara 1996, s. 13-14.

3 Cemil Hasanlı; Azerbaycan Tarihi 1918-1920, Ankara 1998, s. 35.

4 A.g.e., s. 37, Yüceer; s. 36.

5 Yüceer; s. 14-17.

6 Hasanlı; s. 55-75 Yüceer, s. 20.

7 A. Nimet Kurat; Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 475. Hasanlı; s. 79.

8 Hasanlı; s. 80.

9 Kurat; s. 477.

10 Hasanlı; s. 88.

11 Yüceer; s. 30-31.

12 Hasanlı; s. 97-103.

13 Kurat; s. 477-478.

14 Y. Hikmet Bayur; Türk İnkılâp Tarihi, c. 3, Ks. 4, s. 191-193.

15 Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yayın No: 9, Ankara 1993, s. 226-235.

16 M. Emin Resulzade; Azerbaycan Cumhuriyeti, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1923, s. 79 Hasanlı; s. 32.

17 Hasanlı; s. 32.

18 İsmail Berkok; Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Herakâtı ve Muharebeleri (94 Sayılı Askerî Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), Askeri Matbaası, İstanbul 1934, s. 5. Kurat; s. 478-480.

19 Aygün Attar; "Türk Ordusu Transkafkasya'da", Askerî Tarih Bülteni, Sayı 50, s. 20.

20 Hasanlı, s. 39.

21 Yüceer; s. 55-57.

22 Hasanlı; s. 81-104.

23 Almanya, Osmanlı kuvvetlerinin Brest-Litovsk Antlaşmasıyla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğinden, hele Azerbaycan'da başlatılacak bir harekâta karşı çıkacağından, kurulacak ordunun Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü vermesine özellikle dikkat edilmiştir. Kurulan orduya da "Kafkas İslâm Ordusu" adının verilmesi Osmanlı birlikleri meydana getirmiş, bir kısım Azerbaycan milis kuvveti de orduda yer almıştır. Enver Paşa, Azerbaycan harekâtını gerçekleştirecek olan "Kafkas İslâm Ordusu"nun faaliyetleriyle direkt olarak ilgilenmiştir.

24 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s. 525-538.

25 ATASE Arşivi; Tarihçiler Koleksiyonu (TAR. Kol) Kl. 1, D. 1, F. 1-121. a.g.a., I. Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH. Kol), K. 3823, D. 22, F. 7, 7-1.

26 A.g.a., TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-120.

27 A.g.a., BDH. Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-3.

28 A.g.a., TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-119.

29 A.g.a., TAR., Kol, K. 1, D. 1, F. 1-117.

30 A.g.a., TAR. Kol., K. K. 1, D. 1, F. 1-115.

31 E. Kaymakam Rüştü; Büyük Harpte Bakû Yıllarında 5. Piyade Fırkası, (93 Sayılı askerî Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı). İstanbul Askerî Matbaası, 1934, s. 28. Mehman Süleymanov; Kafkas İslâm Ordusu ve Azerbaycan, Bakû 1999, s. 183-184.

32 ATASE Arşivi; Barış Faaliyetleri Koleksiyonu (BAF Kol.) K. 1141, D. 582, F. 1 (2, 3). Rüştü; s. 31.

33 Hasanlı; s. 117-118. M. Süleymanov; s. 118-120.

34 A.g.a., TAR. Kol., K. 1, D. 1, D. 1, F. 1-118, Rüştü; s. 47.

35 ATASE Arşivi; BAF Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-5, Rüştü; 90, 91-102.

36 Yüceer; s. 89. Süleymanov; s. 232.

37 Yüceer; s. 89-90.

38 M. Süleymanov; s. 229.

39 ATASE Arşivi; BDH Kol., K. 3819, D6. F. 5. BDH Kol. K. 3823, D. 22, F. 76. Rüştü; s. 104-110.

40 M. Süleymanov; s. 242.

41 M. Taylan Sorgun; Bitmeyen Savaş (Kut'ül Ammare Kahramanı Halil Paşanın Anıları). İstanbul 1972, s. 223. Rüştü; s. 40.

42 Ş. Süreyya Aydemir: Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, c. III, İstanbul 1978, s. 411-414.

43 Bayur; s. 165, 219, 220.

44 ATASE Arşivi; BDH Kol., K. 3187, D. 7, F. 3-2, 3-3. a.g.a., BDH Kol., K. 3821, D. 15, F. 34.

45 Yüceer; s. 95.

46 Tadeusz Swıetochowskı; Çev.: Nuray Mert, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988. s. 181-183.

47 ATASE ARŞİVİ; TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-120. Rüştü; s. 55-56.

48 Süleymanov; s. 402-403.

49 A.g.e., s. 144-148.

50 A.g.e., s. 404-405.

51 ATASE Arşivi; BDH Kol., K. 3821, D. 15, F. 4, 4-1.

52 Yüceer; s. 99-102.

53 Hasanlı, s. 122-123; Süleymanov, s. 247.

54 Hasanlı, s. 124. Attar, s. 22.

55 Süleymanov; s. 271. Attar; s. 24.

56 Yüceer, s. 103. Süleymanov; s. 174-175.

57 ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3819, D. 6, f. 61-1, 67-1, 69-2. Rüştü, s. 143.

58 Cemalettin Taşkıran, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Gnkur. Basım Evi, Ankara, 1995, s. 103-105.

59 Hasanlı, s. 128.

60 Rüştü, s. 171-179.

61 Yüceer, s. 114.

62 Hasanlı, s. 137, 138.

63 ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3819, D. 6, F. 63-3; Süleymanov; s. 335. Rüştü; s. 150-161.

64 Rüştü, s. 202-204.

65 Süleyman İzzet; Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri, 103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı, Askeri Matbaa, İstanbul 1936, s. 41.

66 Rüştü; s. 209-211; Attar, s. 30.

67 Attar, s. 215.

68 Tadeus Swıetochowski, s. 118.

69 ATASE Arşivi, BDH Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-8, Rüştü, s. 213.

70 A.g.e., BDH Kol., K. 3830, D. 5, F. 189, 189-1. TAR Kol., K. 1. D. 1, F. 1-109.

71 Rüştü, s. 214-225.

72 ATASE Arşivi; BDH Kol., K. 3831, D. 6, F. 5-3, 5-4, 5-7.

73 Kurat, s. 539; M. Süleymanov, s. 365.

74 Süleymanov, 376-377.

75 ATASE Arşivi; BDH Kol., K. 3187, H. 7, H. 7, F. 3, (18-19).

76 A.g.a., BDH Kol., K. 3822, D. 18, F. 77.

77 Yüceer, s. 133-134.

78 M. Süleymanov, s. 384.

79 ATASE Arşivi, BAF. Kol, K. 1141, D. 582, F. 1-7.

80 ATASE Arşivi, BAF. Kol., K. 1141, D. 582, F. 1-8; Süleymanov, s. 386-388.

81 Süleymanov, s. 389-390.

82 ATASE Arşivi, Tar. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-101.

83 Yüceer, s. 136.

84 ATASE Arşivi BDH Kol. K. 1, D. 1, F. 1-120; Kurat, s. 480.

85 Berkok, s. 23.

86 A.g.a., BDH Kol. K. 3822, D. 17, F. 1.

87 Kurat, s. 484-485.

88 A.g.e., s. 486-487.

89 Berkok, s. 6, 7, 18.

90 Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, c. 3, Ks. 4, Ankara 1967, s. 254.

91 A.g.a., BDH Kol., K. 3822, D. 18, F. 38. K. 3823, D. 23, F. 6.

92 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s. 596.

93 A.g.a., TAR Kol. K. 1, D. 1, F. 1-105, 1-106. BDH Kol., K. 3823, D. 22, F. 59.

94 A.g.a., BDH Kol., K. 3823, D. 23, F. 66.

95 Süleyman İzzet; s. 93.

96 A.g.e., s. 111.

97 Berkok, s. 81.

98 A.g.e., s. 83-85; Süleyman İzzet, s. 140-141.

99 A.g.a., BDH Kol., K. 3826, D. 35, F. 2.

100 A.g.a., TAR Kol., K. 1, D. 1, F. 1-102. Süleyman İzzet s. 192, 198.

101 A.g.a., BDH Kol. K. 3828, D. 41, F. 14, 14-1. Süleyman İzzet, s. 203-205.

102 Berkok, s. 93-101.

103 A.g.a., TAR Kol. K. 1, D. 1, F. 1-102; Süleyman İzzet, s. 219-202.

104 Süleyman İzzet, s. 221-222.

105 Türk Ansiklopedisi, c. 12, s. 192.

106 Ana Britannica, c. 9, s. 238.

Kafkasya'da Son Türk Zaferleri / Yrd. Doç. Dr. Mesut Erşan [s.434-439]

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk coğrafyası içinde müstesna bir yere sahip olan Kafkasya, etnik, dinî ve tarihî nedenlerle Türklüğün ayrılmaz bir parçasıdır. Kafkasya'nın Asya ile Avrupa arasında, önemli ticaret yollarının kesiştiği yerde bulunması ve ticari zenginliği pek çok milletin buraya hakim olma arzusunu kabartmıştır. Bölgede ilkçağlardan itibaren Romalılar, Sasâniler, Persler, İskitler, Bizanslılar, Hazarlar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Moğollar; XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti ile İran etkili olmuşlardır. Diğer yandan bölge Altın Ordu Hanlığı'nın yıkılmasından sonra Rusların taarruzlarına maruz kalmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği'nin 1552 yılında Kazan'ı, 1556'da da Astrahan'ı ele geçirmesiyle Kafkasya önlerine gelen Ruslarla Osmanlı Devleti ve İran arasında asırlarca sürecek mücadeleler başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile olan ilk ilişkileri XV. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, 1451 ve 1454'te Abazya bölgesi ele geçirilmiş, 1475'deki Kırım seferiyle de Kuzey Kafkasya'daki Terek ve Kuban nehirleri arasındaki bölgeler elde edilmiş, 1479'da Anapa, Taman ve Koba iskeleleri fethedilmiştir.1 1578'de Tiflis'in, 1588'de de Şirvan ve Gence bölgesinin Osmanlı egemenliğine girmesiyle bölgede kesin olarak Osmanlı hakimiyeti sağlanmıştır. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren Rusya'nın bölgeyle ilgilenmesi üzerine Kafkasya üzerindeki mücadeleler Rusya, Osmanlı Devleti ve İran arasında XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da devam etmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı kaybeden Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'a bağımsızlık verilmesi ve 1783'te de Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı üzerine Kafkasya'daki durumu sarsılmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'dan tamamen uzaklaşmıştır.2

Kafkaslar'da bu suretle yalnız kalan Ruslarla Kafkasyalılar arasında Müridizm hareketinin de etkisiyle yeni bir mücadele başladı. Bu mücadelelerde de Kafkasyalılar, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlar, Osmanlı Devleti de gerekli yardımı yapmaya çalışmıştır. 1853-1856 Kırım Harbi'nde ise Osmanlı Devleti Kafkaslar'dan gereği gibi faydalanamadığı gibi Kafkasyalıların mücadelelerine de destek olamadı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ise Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlandı ve Osmanlı Devleti, Kafkasya kabileleri üzerindeki doğrudan hakimiyetini de yitirdi. Kafkasya'nın Rusya'nın eline geçmesinin artık iyice kesinleştiği XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti bölgede önemli gördüğü yerlerde şehbenderlikler açarak bölgeyi yakından izleme imkanı buluyordu. Bundan başka buradaki Müslüman halkla Osmanlı Devleti arasında kültür bağları devam etmiş ve bu çerçevede, eğitim ilişkilerine önem verilerek, bu bölgeden Darü'l-fünûn ve Darü'l-muallimîne öğrenci kabul edilmiştir.3 Diğer yandan Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına büyük bir göç yaşanmış ve bu göç hareketi Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir ki bu durum da Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikalarında belirleyici faktörlerden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1905 yılından itibaren Kafkaslarla ilgilenmiş, özellikle 1905 Rus-Japon Harbi sırasında meydana gelen karışıklıklardan istifade etmek isteyen bazı Kafkas Türkleri, Paris'teki İttihat ve Terakki merkeziyle irtibata geçmişler, özellikle Ermeni kıyımından şikayetle yardım istemişlerdi.4 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı ele geçirmesinden sonra Kafkaslar'da Rusya'ya karşı takip dilen siyasetin asıl amacı Rusya ile Osmanlı Devleti arasında büyük bir "İslam Devleti" kurmak suretiyle iki devlet arasındaki irtibatı kesmek, Rus tehlikesinden uzak kalmak için bir tampon devlet meydana getirmekti.5 1917 Rus İhtilali'nden az sonra bu ihtilal sırasındaki karışıklıklardan faydalanma meselesinin İttihat ve Terakki Fırkası merkez teşkilatı tarafından ele alındığı anlaşılıyor. İlk hedef Azerbaycan ve özellikle Kafkaslar'da Türkiye lehine faaliyetlerde bulunacak teşkilatın kurulması idi. Bu maksatla "İttihat ve Terakki Fırkası"nın Kafkas şubesi kurulmuş ve bunun başına da Hasan Ruşeni Bey getirilmiştir.6 Diğer yandan Türk dünyası ile ilgili büyük idealleri olan,7 Rusya'da çarlığın yıkılmasıyla yeni bir fırsat doğduğuna inanan ve büyük Türk birliğini sağlamanın yolunun Kafkaslar'dan geçtiğini düşünen Enver Paşa Azerbaycan ve Dağıstan üzerinde aktif bir politika izlemeye başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Savaşlarının Nedenleri

I. Dünya Savaşı'nda birçok cephelerde savaşan Osmanlı Devleti için Kafkasya'nın ayrı bir önemi vardı. Bölgedeki Türk ve Müslüman ahalinin durumu, Ermenilerin katliamları, Rusların Ermenileri kışkırtmaları gibi nedenlerle Kafkasya, savaşın en önemli cephelerinden birini oluşturuyordu. Diğer yandan Rusya'nın idaresini bir darbeyle ele geçiren Bolşevikler, 27 Ekim (8 Kasım) 1917'de bir barış dekreti (kararnamesi) yayınlamışlar,8 ayrıca 3 Aralık'ta "Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine" hitaben neşrettikleri beyannamede9 Rus işgali altında yaşayan yabancı milletlere ve Türkiye başta olmak üzere diğer Müslüman milletlere birçok vaatlerde bulunmuşlardı. Bu durum ve özellikle her milletin geleceğini kendisinin belirlemesi hakkının ifade edilmesi, Rusya'daki Müslümanlar arasında büyük heyecan ve ümit uyandırmıştı. 3 Mart 1918'de Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Barışı bu ümitleri daha da kuvvetlendirdi. Ayrıca ihtilalden sonra özel bir komite tarafından idare edilen Kafkasya'da 15 Kasım 1917 tarihinde "Mavera-yı Kafkas Komiserliği"nin teşkili ilan edildi.10 Bu komiserlik, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinden oluşuyordu.11 Fakat ihtilal sonrası dağılan Rus ordusunun silahları Ermenilerin eline geçti. Rus ordusunda gönüllü savaşan Ermeni askerler Ermeni ordusunda görev aldılar. Gürcüler de İngilizler ve Fransızlar tarafından destekleniyorlardı ve Ermenilerle birlikte Türkiye'ye ile Rusya arasında bir set oluşturulmak isteniyordu.12

Öte yandan dağılan Rus ordusunun yerini alan birliklerden, özellikle Ermeniler, "Büyük Ermenistan"ı kurmak düşüncesiyle harekete geçtiler. Bu arada Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya arasında Brest-Litovsk barış görüşmeleri devam ediyordu. Ermenilerin taarruzları konusunda Ruslarla yapılan yazışmalar sonuçsuz kalınca III. Ordu Komutanı olarak bölgede bulunan Vehip Paşa13 Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine 5 Şubat 1918'den itibaren

Erzincan Mütarekesi'nin14 yürürlükten kalktığını ilan etti ve Türk kuvvetleri, 12 Şubat'tan itibaren Erzincan istikametine doğru ilerlemeye başladılar.15 3 Mart 1918 günü Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Almanya arasında Brest-Litovsk Barışı imzalandı ve Mavera-yı Kafkas Hükümeti ile Trabzon'da yapılan görüşmelerin bir sonuç vermemesi üzerine III. Ordu Komutanı Vehip Paşa askeri harekata devam etti. Türk kuvvetleri 14/15 Nisan'da Batum'u, 25 Nisan'da Kars'ı ele geçirerek 1877-78 Osmanlı-Rus sınırına ulaştılar16 Trabzon Konferansı'nı takiben Mavera-yı Kafkas hükümetiyle aradaki sorunları görüşmek üzere Batum'da bir konferans toplanması kararlaştırıldı. Türk askeri harekatının etkisiyle Mavera-yı Kafkas Hükûmeti Osmanlı Heyeti tarafından ileri sürülen şartları kabul etti. Ayrıca bağımsız bir devlet olduğunu ilan ile Osmanlı Devleti ile görüşmelerde bulunmak üzere Çhenkeli başkanlığında bir heyeti Batum'a gönderdi. Batum'da 11 Mayıs'ta başlayan görüşmeler 4 Haziran'a kadar devam etti17 Batum'da barış görüşmeleri devam ederken Türk askeri yetkilileri tarafından Ermenilere bir ültimatom gönderilerek, Gümrü'nün boşaltılması istendi ve 15 Mayıs 1918'de Gümrü, Türk kuvvetlerince ele geçirildi. Bunun üzerine Rusya bunu protesto etti ve Brest-Litoysk Antlaşması'na göre Rusya'nın Kafkaslar'da büyük fedakarlıklarda bulunduğu belirtilerek, Osmanlı Devleti'ne asla toprak bırakılmayacağını bir nota ile bildirdi.18

Bu sırada Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti Seym'i Tiflis'te yaptığı son toplantısında (26 Mayıs 1918) kendini feshetti ve Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin sona erdiğini bildirdi. Aynı gün Gürcüler ve Ermeniler; 28 Mayıs'ta da Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etti.19 Bu müstakil devletlerle Osmanlı Devleti arasında Batum'da ayrı ayrı antlaşmalar imzalandı. Ancak Rusya burada imzalanan antlaşmaları tanımayacağını bildirmişti. Diğer yandan Rusya Merkez Yürütme Kurulu ve Moskova Sovyeti'nin 14 Mayıs 1918 tarihli ortak toplantısında Lenin, sunduğu dış politika raporunda Kafkaslar'da o günkü durumun çözümlemesini yaparken, Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın bir uydusu olarak göstermesine rağmen Almanya, Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'a ve özellikle Bakû petrolüne el koymasından çekinmekteydi. Bunu önlemek için Gürcistan, Menşevik hükümetinin koruyucusu durumuna girecek, onu Osmanlı Devleti'ne karşı destekleyecek, hatta Tiflis yolunda, Kutayis'te bağlaşık Alman ve Türk orduları çarpışacak,20 iki taraf kayıplar verecek ve esir alacaktır.21 Ancak İngilizlerin Bakû'ye22 çıkmasından sonra Almanlar Türk ordusunun harekatının gerekliliğine inanmaya başlamışlardır.23 Nitekim Almanlar, Bakû'ye karşı gerçekleştirilecek Türk askerî harekâtına bir Alman birliğinin de katılmasını talep etmişler, ancak bu talepleri Türk tarafınca kabul edilmemiştir.24

Azerbaycan Harekâtı

Osmanlı Devleti ile Mavera-yı Kafkas Cumhuriyetleri arasında imzalanacak antlaşmaları tanımayacağını ilan eden Sovyet Rusya, Kafkaslar'da Ermenileri destekleyen bir politika izlemeye başladı ve Bolşeviklerin oldukça kuvvetli olarak bulundukları Bakû'nün idaresi, 18 Mart 1918'de Bolşeviklerin eline geçti. Ermeniler Bakû'de büyük bir katliama giriştiler ve binlerce Azeriyi katlettiler. Bu arada Osmanlı Devleti ile Mavera-yı Kafkas Hükümeti arasındaki sorunları görüşmek üzere toplanan Batum Konferansı (11 Mayıs-4 Haziran 1918) esnasında Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında bir antlaşma imzalandı. Bu anlaşmanın IV. maddesine göre Azerbaycan hükümeti, ülke içinde güvenliği sağlamak üzere Osmanlı Devleti'nden askeri yardım25 istemek hakkına sahipti.

Ayrıca Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir petrol antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Bakû'den Batum'a borularla petrolün aktarılması garanti ediliyordu.26

Türk Ordusu'nun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'a yardım etme işi ciddi bir aşamaya gelince bu defa İngilizler de telaşlandılar. İngilizlerin Kuzey İran'ın ve Bakû'nün kaderine kayıtsız kalamayacakları açıktı. Müttefiklere Kafkas petrol sahasını kaptırmamak için İran'da bulunan Rus, Kazak ve Ermeni müfrezelerini bir yıl önce Irak'taki askeri harekat sırasında başarılı görülen Albay Biçarahof kumandasında teşkilatlandırarak yola çıkardılar.27 Biçarahof, Dağıstan'daki Türk faaliyetleriyle Derbent şehrinin ve yolunun Dağlı çeteler tarafından ele geçirilmiş olduğu haberlerini duyunca kuzeye ilerleyerek Kuzey Kafkasya'nın kapısı sayılan Derbent'i zaptederek oraya yerleşti. Biçarahof kuvvetleri hakkında Şimali Kafkas Kumandanlığı'nın 7 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta; bu kuvvetlerin önemli miktarda İngiliz parasına sahip oldukları, yanlarında dört İngiliz zabitinin bulunduğu, Bolşeviklerle yaptıkları muharebeyi kazanarak Petrovsk'u işgal ettikleri ve anlaşılan maksatlarının da Kafkasya'dan Türkleri çıkarmak olduğu bildirilmişti.28

Öte yandan, Bakû'nün Ermenilerin elinde bulunması ve katliamların devam etmesi, Rusların bu katliamlara seyirci kalması, Osmanlı Devleti'nin tarihi ve siyasi nedenlerle Azerbaycan'a olan ilgisi, Enver Paşa'nın zikredilen idealleri ve ayrıca Batum'da imzalanan antlaşma gereğince Azerilerin Türk ordusunu bir kurtarıcı olarak görmeleri, Osmanlı askerî harekâtının Bakû'ye kadar uzanmasını gerektirdi. Bölgede bulunan Kafkas İslam Ordusu29 komutanı Nuri Paşa'nın 31 Mayıs 1918'de bildirdiğine göre, "Bolşevikler Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı tamamıyla ellerine geçirmek üzeredirler. Her yerde Ermenilerin tecavüzü artmaktadır. Bakû süratle zaptedilmezse buralarda durum daha da tehlikeli bir hal alacaktır. Bakû'nün bir an evvel ele geçirilmesi zorunludur, ancak mevcut kuvvetlerle bunu gerçekleştirmek mümkün değildir".30 Nuri Paşa'nın bu isteği Şark Ordular Grubu Komutanı Vehip Paşa tarafından uygun görüldü ve Kafkas İslam Ordusu'nu takviyeye 5. Kafkas Fırkası tahsis edildi.31 Bu arada Bolşevikler, karşılarında düzenli bir kuvvet bulunmadığından Gence'ye doğru ilerlediler. 5. Kafkas Fırkası, karşılarındaki Bolşevik kuvvetlerini Bakû'ye çekilmeden imha etmek amacıyla harekete geçti ve 20 Haziran'da Gökçay'a geldi. Fırkanın kuvveti 225 muharip subay, 5277 muharip piyade idi. Azerbaycan Cumhuriyeti kuvveti ise 30 muharip subay, 727 muharip erden oluşuyordu. Karşılarındaki Bolşevik kuvveti ise 10.000'den fazla piyadeden oluşuyordu. 27 Haziran'da başlayan çatışmalar 2 Temmuz'da düşmanın kuzeye atılmasıyla son buldu.32 Türk Ordusu ileri harekatına devam ederek Aksu'yu, 5. Kafkas Fırkası'nın tek ikmal yolu olan demiryolunun devamlı ve güvenli çalışması için Kürtemir'i ve kuzeyden çekilen düşmanın derlenip toparlanmasına fırsat verilmeden Bakû ana ilerleme yolu üzerindeki Şemahı'yı ele geçirdi. Ancak Nuri Paşa'ya göre mevcut siyasi durum, Bakû' nün süratle ele geçirilmesini gerektirmekteydi. Zira düşman perişan ve kuvvetleri de azdı. Nitekim Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı bu durum karşısında Bakû'ye karşı kat'i taarruzun 26 Temmuz'da yapılmasını emretti. Şark Cephesi Komutanlığı ise yeterli hazırlıklar yapılamadığı için Bakû'ye taarruzun ancak 28 Temmuz sabahı yapılabileceğini açıkladı.33 Ancak 31 Temmuz'da başlayabilen harekât 15 Eylül 1918 günü sabah saat 9.00'da Binbaşı Fehmi Bey'in komutasındaki 56. Piyade Alayı'nın Bakû'ye girmesine kadar devam etti. 38. Piyade Alayı saat 15.00'te Bakû'nün

Çernigorat kısmına girerken halk, ellerinde beyaz bayraklarla 38.Piyade alayını karşıladı. Albay Cemil Cahit Bey, Bakû Mevki Komutanlığı'na atandı. Bakû'nün ele geçirilmesinde 17 Ermeni, 9 Rus ve 10 Gürcü subayı ile 1151 Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve çeşitli milletlerden 113 er esir alındı. Azerbaycan Milli Hükûmeti de hemen Gence'den Bakû'ye taşındı. Ordunun Bakû cephesindeki meşguliyetinden yararlanarak Karabağ taraflarında başkaldırarak Şuşa kasabasını kuşatmış olan Ermenilere karşı 5. Kafkas Fırkası'ndan iki alay sevkedildi.34

Bakû'nun zapt, edildiği, Enver Paşa'ya 16 Eylül'de duyuruldu. Enver Paşa da Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya bir kutlama telgrafı gönderdi.

Kuzey Kafkasya Harekâtı

Güney Kafkasya'da ve özellikle Azerbaycan'da bu gelişmeler yaşanırken Kuzey Kafkasyalılar da güney komşularıyla anlaşıp Rusya ile bağlarını kesmek ve dıştan yardım alarak memleketteki karışıklığa son vermek istiyorlardı. Brest-Litovsk Barışı bunun için müsait bir zemin hazırlamıştı. Nitekim Haydar Bammatof başkanlığında bir Kuzey Kafkas heyeti Osmanlı Hükümeti tarafından davet edildikleri konferansa katılmak üzere Trabzon'a geldi.35 Trabzon'da yapılan görüşmelerde delegeler "Kafkaslar'da hangi fırkadan olursa olsun bütün Kafkas Müslümanlarının arasındaki ihtilafların sona erdirilmesi için Türk kuvvetlerinin mutlaka Kafkaslar'a yürümesi gerektiği"ni ifade etmişlerdi.36 Delegeler buradan Batum'a, oradan da daha etraflı görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a geldiler. İstanbul'a gelişlerindeki maksadı da şöyle açıkladılar: "Darü'l-hilâfeye Şimali Kafkasya'nın istiklalini Türkiye'ye ve müttefiklerine tasdik ettirmek için geldik. Arzumuz Türkiye ile dostluk ve saygı; bir ittifak ve ittihad dairesinde yaşamaktır".37 İstanbul'da 1918 yılı Haziran ayı başlarına kadar kalan Kuzey Kafkas Heyeti Osmanlı Devleti'nden öncelikle askerî yardım talebinde bulundu. Sultan Mehmet Reşat'la da görüşen delegeler "öz hemdin ve hemcins" oldukları Türklerle yakınlaşmaktan duydukları memnuniyeti dile getirdiler.38

Ayrıca şu anda doğmuş olan fırsattan yararlanılmasını, ne kadar küçülse ve kırılsa bile yetmiş-seksen milyonluk bir Rus unsurundan teşekkül edecek yeni Rus hükümetinin zamanla büyümek, Karadeniz'e inmek ve Korkunç İvan'dan başlayan istila siyasetine devam etmek isteyeceğini ifade eden delegelere göre yapılması gerekenler de şunlardı: "Karadeniz'in Osmanlı hakimiyeti altında ve Ruslardan âzade kalması için Kırım gibi, Ukrayna gibi Kafkasya'nın da şeklen müstakil ve serhadd-i şark-ı şimalde bir sed olmak üzere teşkili lazımdır… İstiklalin ve derhal Hükümet-i Osmaniye ile ittifakın ilanı için evvelemirde Hükümet-i Osmaniye'den yapılacak muavenet ve müzaheretin, kuvvet ve mühimmatın işe başlanabilecek surette Kafkasya'ya sevk ve irsâli lazımdır".39

Bu arada 11 Mayıs 1918 günü Dağıstan'ın Timurhanşura şehrinde milli ve bağımsız Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ilan edildi.40 Bağımsızlığın Osmanlı Devleti'ne tebliği üzerine Bâb-ı Âli tarafından Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı tanındığı gibi, en feci mezalime maruz kalan Kafkas ahalisine her türlü yardımın yapılacağı bildirildi.41 Diğer yandan 8 Haziran'da Batum'da Osmanlı Devleti Kuzey Kafkas temsilcileri arasında Rusya'nın protestosuna rağmen geniş kapsamlı bir antlaşma imzalandı.

Bu antlaşmaya göre Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin istemesi halinde Osmanlı Devleti silah kuvvetiyle yardımda bulunacaktır. Ayrıca bu antlaşmayla Kafkas demiryollarından Osmanlı ordusunun dilediği gibi yararlanması da karar altına alınıyordu.42

İstanbul'da bulunan Kuzey Kafkas delegelerinin çalışmaları ve Bolşevik işgaline uğrayan Kuzey Kafkas halkının feryadnameleri üzerine Osmanlı hükümeti, Kuzey Kafkasya'da bir askeri teşkilat oluşturmak üzere Yusuf İzzet Paşa'yı Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı hükümetinin siyasî ve askerî temsilcisi olarak atadı. 16 Ağustos 1918 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Yusuf İzzet Paşa, 2 Ekim'de Bakû'ye ulaştı.

Bakû'nün ele geçirilmesinden sonra Kafkas İslam Ordusu Komutanı; bulunulan durum içinde 15. Piyade Fırkası'nı, 38. ve 56. Piyade alayları ile birlikte Kuzey Kafkasya harekatına memur edeceğini, harekat sonunda 15. Piyade Fırkası'nın 9. Ordu'ya iade olunacağını bildirmişti. Yapılan hazırlıklardan sonra 15. Piyade Fırkası Kuzey Kafkasya'daki harekatına başladı. Öncelikle Derbent43 ele geçirildi. Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, yanında Kuzey Kafkas Cumhurbaşkanı Abdülmecid Çermoyef olduğu halde 8 Ekim'de, İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa da 12 Ekim 1918 günü Derbent'e geldi. 13 Ekim günü Nuri Paşa'nın da katıldığı bir törenle Derbent hükümet konağına "Şimali Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi"nin bayrağı çekildi ve hükümetin tesisi resmen ilan edildi. Şimali Kafkas Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, Fırka komutanı Süleyman İzzet Beyi kutlayarak padişah adına üçüncü rütbeden Kılıçlı Osmanî Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası ile ödüllendirdi.44 15. Piyade Fırkası da fırka bölgeden ayrılıncaya kadar Yusuf İzzet Paşa'nın emrine verildi.

Ancak bu arada Osmanlı Devleti de I. Dünya Savaşı'nda yenilgiyi kabul ederek mütareke için İtilaf devletlerine başvurmuştu. Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi'nin çok ağır hükümlerinin Kafkasya ile ilgili olanları şöyleydi: "İran'ın kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudud gerisine alınması hakkında evvelce verilmiş bulunan emrin yapılması, Mavera-yı Kafkas'ın Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredilmiş olduğundan, diğer kısımları müttefikler tetkik ederek istediklerinde boşaltılması ve Mavera-yı Kafkas demiryolları da dahil tekmil demiryollarının İtilaf subay ve memurlarının idaresine bırakılması, İtilaf devletlerinin Batum ve Bakû'yü işgal edebilmeleri".45 Öte yandan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa da Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce 20 Ekim'de Kuzey Kafkas Ordu Komutanlığı'na gönderdiği şifre telgrafta "müttefiklerle beraber bugün mağlup bir vaziyette kalarak şeref ve namus-ı millimize mugayir olmayarak gösterilecek şartlar ile sulh temennisinde bulundukların" belirttikten sonra "hudut harici İslamları muhafaza maksadıyla yapılan faaliyetlerden ve şimdiye kadar Kafkasya'da anasır-ı İslamiye'ye edilen muavenetlerin maatteessüf idamesine imkan kalmamıştır. Bu vaziyete göre Kafkasya'daki mevcudiyetimizin 26.10.1334 tarih ve 5267 numrolu emir mucibince seri bir surette kapanması ve Brest-Litovsk Muahedesi haricinde İran ve Kafkasya'da işgal ettiğimiz arazinin hin-i tahliyesinde gösterilecek lüzumsuz hareketlerin memleketimizin mukadderat-ı atiyesine pek büyük zarar vereceğinden başka oldukları yerde kalmaları mültezim olan ahali-i İslamiye için de vahim akibetler tevlit edeceği ehemmiyetle dikkate alınarak tahliyenin muntazaman ve hiçbir tarafın mutazarrır olasına kat'iyen meydan vermeyerek icrasını te'kiden talep ederim"46 demekteydi.

Bu durumda Kafkasya'daki kuvvetlerin geri çağrılması ihtimali doğduğundan Yusuf İzzet Paşa'nın derhal harekete geçerek Derbent kuzeyindeki düşman kuvvetlerini imha etmesi ve Petrovsk'un ele geçirilmesi gerekmekteydi. Nitekim 26 Ekim'de harekete geçen 15. Piyade Fırkası uzun süren muharebelerden sonra 8 Kasım'da Petrovsk'u ele geçirdi. 6 Kasım günü yapılan muharebelerde yaralanan 15. Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'i ziyarete gelen Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, hükümetin İngilizlerle mütareke yaptığını, kabul edilen mütareke koşullarına göre, Brest-Litovsk Muahedesi dışında işgal edilen Kafkasya'daki kuvvetlerin geri çekileceğini bildirdi. Bu durumda bölgenin savunması yerli kuvvetlere bırakılacak ancak Osmanlı askerlerinden isteyenler de bölgede kalabileceklerdir.47 Ancak Osmanlı hükümetince alınan 20 Kasım 1918 tarihli yeni bir kararla Kafkasya'da hiçbir Osmanlı askerinin kalmayacağı, buradaki kıtaların süratle bölgeyi terk etmeleri emredildi. Bu karara uyularak 15. Piyade Fırkası, Derbent ve Petrovsk istasyonlarından ayrıldı. Az sonra da 5. Piyade Fırkası Bakû'yü terk etti. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin zor bir dönemde Azerbaycan ve Dağıstan'da gerçekleştirdiği askerî harekât sona erdi. Nitekim Bakü de 17 Kasım 1918 sabahı, Azerbaycan hükümetinin protestosuna rağmen İngilizler tarafından işgal edildi.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nın bu en zorlu döneminde, Kafkasya'da gerçekleştirdiği harekât, büyük bir fedakarlık örneğidir. Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu zor şartlara rağmen Azerbaycan ve Dağıstan'ın istiklal ve istikbali için yaptığı çetin ve kanlı savaşlar, Türk ordusunun tarihindeki en şanlı sayfalardan birisini oluşturmuştur.

DİPNOTLAR

1 M. Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1976, s. 382-383.

2 Muahedât Mecmuası, IV/2. c, İstanbul 1298, s. 72-73; İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 416.

3 Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara 1992, s. 87-88, Belge28, 29, 37.

4 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. II, K. IV, Ankara 1983, s. 84.

5 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 526.

6 Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 512.

7 Şevket Süreyya Aydemir'e göre bu idealler: "…Doğu'da ve Kafkasya'da işgaller yaratmak kafi değildir. Ayrıca Azerbaycan'da müstakil bir hükümet kurulmalı. Ama bunun başına geçecek olan reis daha doğrusu, bu idare geçici olmalı, oraya tayine dilecek hükümdar Halil Paşa ile kendi arasında sır halinde kalmalı. Bu belki bir şehzade olabilir. Yahut belki de Enver Paşa hanedanından biri. Mesela Nuri Paşa. Hem Kafkasya'da Enver Paşa'nın tasavvurları yalnız Azerbaycan üzerine değildir. Bir de Kuzey Kafkasya ve hele Dağıstan Müslümanları vardır. Onlar da kurtarılacaktır. Hatta ilk

heyetlerini İstanbul'a göndermişlerdir. İlk hedef Dağıstan'da Timurhan-Şura şehridir. Ama Çerkezistan'a doğru da yollar açık (Ş. Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt III, 1914-1922, İstanbul 1978, s. 367). Ayrıca bkz. K. Tuncer Çağlayan, "Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşanın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Prof. Dr. F. Armaoğlu Özel Sayısı, C. XIV, Temmuz 1998, S. 41, s. 513-520.

8 Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul 1998, s. 33.

9 Soviet Documents on Foreign Policy, London 1951, s. 14-15.

10 Edvard Hallet Carr, Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi, çev. Orhan Suda, İstanbul 1989, s. 310.

11 Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 462; Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi, İstanbul 1975, s. 245-246.

12 Stefenos Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul 1979, s. 14.

13 Enver Paşa tarafından Vehip Paşa kumandasına verilen III. Ordu, Kafkas Seferi için ayrılmıştı ve Karadeniz sahilindeki Tirebolu kasabasıyla Fırat nehrinin kolu olan Karasu üzerindeki Kemah arasında konuşlandırılmıştı. Bir yıla yakın bir zamandan beri dinlenmekte olan bu kıtalar, moral ve malzeme bakımından, Kafkas cephesindeki Türk kıtalarının harbin başından beri içinde bulundukları durumdan çok daha iyi bir durumdaydılar. İhtiyat kuvvetleriyle beraber Vehip Paşa 45. 000-50. 000 kişiyi ve yeni Alman obüsleri de dahil 160 Topu kullanabilecek durumdaydı (Allen, W. E. D, Paul Muratof, Caucasıan Battlefields, A History of the Warson the Turco-Caucasian Border, 1828-1921, Cambridge 1953 s. 460).

14 Erzincan Mütarekesi; Brest-Litovsk'ta varılan ön antlaşma gereğince Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 5/18 Aralık'ta 1917'de Erzincan'da imzalandı. Bu antlaşma ile 29 Ekim 1914'te başlamış olan Türk-Rus Harbi sona erdi (Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 333).

15 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 85, Belge No: 2027.

16 Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, s. 419.

17 Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 473-474.

18 Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 529-530.

19 Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi, s. 254; Naki Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar, Ankara 1998, s. 161.

20 Allen, Caucasian Battlefields, s. 478.

21 Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 26.

22 Bakû, 18 Mart 1918 tarihinden itibaren Moskova'dan Kafkaslar Fevkalade Komiseri olarak gönderilen Ermeni Stephan Şaumyan başkanlığındaki Bakû Sovyetinin elinde bulunuyordu. 25 Temmuz 1918'de Bakû Sovyeti Türklere karşı şehrin savunmasını yapmak üzere İngiliz askerlerinin davet edilmesine karar verdi. Şaumyan ve arkadaşlarının muhalefetine rağmen Bakû Sovyeti İngilizleri davet etti. Bakû'de yönetim değişti. Başta Şaumyan olmak üzere pek çok kişi hapse atıldı ve daha sonra idam edildi (Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, s. 224; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 535). Ayrıca İngilizlerin Kafkasya politikasının safahatı için bakınız; N. Luxemburg, Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve Şeyh Şamil (Türkçesi: Sedat Özden), İstanbul 1998.

23 Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 26.

24 Mustafa Budak, "Nuri Paşanın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", Kafkas Araştırmaları IV, İstanbul 1998, s. 86.

25 Azerbaycan Millî Komitesi tarafından, Türkiye'nin yardımını sağlamak amacıyla Ocak 1918'de Azerbaycan Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun ile Hüsameddin Bey Türkiye'ye gönderilmişlerdi. (Naki Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar, s. 86-87).

26 Naki Keykurun, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar, s. 214; Kurat, s. 669.

27 Allen, Caucasian Batllefields, s. 484.

28 ATASE Arşivi, Klasör: 3822, Dosya: 14, Fihrist: 67.

29 Kafkas İslam Ordusu, Başkomutanlık Vekaleti tarafından Azerbaycan'da üçer Piyade alaylı üç Piyade fırkasından oluşacak bir Kolordu'nun teşekkülünü, burada görev alacak general, üstsubay ve subayların bir üst rütbe taşımalarını, bütün görevlilerin rütbesinin maaşı-

nın bir misli fazla maaş almalarını içeren bir teşkilatlanmayla oluşturulmuş ve Komutanlığı'na da Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa atanmıştı. (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, Gn. Kur. Yay. Ankara 1993, s s. 553).

30 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 553.

31 Budak, "Nuri Paşanın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", s. 74.

32 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi s. 560-562.

33 Bakü Sovyeti'nin İngilizleri davet etmesi üzerine 4 Ağustos'ta İngilizler Bakü'ye girmişler, General Biçerakov Bakü'den ayrılarak Terek boylarına çekilmişti. İngiliz Generali Dunsterville 2500 İngiliz-Fransız askeri, 8000 Ermeni, bir miktar Rus askerinden ibaret kuvveti ile Bakü'yü savunmaya çalışıyordu (Allen, Caucasian Batllefields, 491-492).

34 Budak, “Nuri Paşanın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”. s. 79.

35 Haydar Bammat, La Caucase et La Revulation Russe, Paris 1929 s. 40; Y. H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, s. 187-198.

36 Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 469.

37 Ati, 27 Nisan 1334/1918, No: 144.

38 Albayrak Gazetesi, Tiflis, 17 İyun/Haziran 1918, sayı: 29.

39 ATASE Arşivi, Klasör: 1857, Dosya: 722, Fihrist 1/23.

40 Tasvir-i Efkar, 14 Mayıs 1334/1918, No: 2454.

41 Mesut Erşan, I. Dünya Harbi’nde Osmanlı Devletinin Kuzey Kafkasya Siyaseti (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995, s. 56.

42 Başbakanlık Osmanlı Arşivi., HR HMŞ. İŞO. 107/10.

43 Bu şehir Kuzey Kafkasya ile güneyi birbirine bağlayan en önemli birkaç geçitten bir tanesidir.

44 Süleyman İzzet, Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Fırkası’nın Şimali Kafkasya’da Harekat ve Muharebeleri, 103 sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı 44, 1 Kanun-ı evvel 1936, s. 93.

45 Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, C. I, Ankara 1962, s. 29-56.

46 ATASE Arşivi, Klasör: 526, dosya: 369, Fihrist: 43.

47 Erşan, Birinci Dünya Harbi’nde Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti, s. 134.

KAYNAKLAR

Albayrak Gazetesi, Tiflis, 17 İyun/Haziran 1918, Sayı: 29.

Allen, W. E. D, Paul Muratof, Caucasıan Battlefields, A History of the wars on the Turco-Caucasian Border (1828-1921), Cambridge 1953.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 85, Belge No: 2027.

ATASE Arşivi, Klasör: 1857, Dosya: 722, Fihrist 1/23.

ATASE Arşivi, Klasör: 3822 Dosya: 14 Fihrist: 67.

ATASE Arşivi, Klasör: 526, Dosya: 369, Fihrist: 43.

Ati, 27 Nisan 1334/1918, No: 144.

Aydemir, Ş. Süreyya, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt III. 1914-1922, İstanbul 1978.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR HMŞ. İŞO. 107/10.

Baykara, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi, İstanbul 1975.

Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, C. II, K. IV, Ankara 1983.

Berkok, İsmail, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, Gn. Kur. Yay., Ankara 1993.

Budak, Mustafa, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", Kafkas Araştırmaları IV, İstanbul 1998.

Carr, Edvard Hallet, Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi, çev. Orhan Suda, İstanbul 1989.

Çağlayan, K. Tuncer, "Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşanın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Prof. Dr. F. Armaoğlu Özel Sayısı, C. XIV, Temmuz 1998,.

Erşan, Mesut, I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

Haydar Bammat, La Caucase et La Revulation Russe, Paris 1929.

Süleyman İzzet, Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Fırkasının Şimali Kafkasya'da Harekât ve Muharebeleri, 103 sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı 44, 1 Kanun-ı evvel 1936.

Keykurun, Naki, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar, Ankara 1998.

Kılıç, Selami, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul 1998.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1976.

Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990.

Luxemburg, N., Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve Şeyh Şamil, (Türkçesi: Sedat Özden) İstanbul 1998.

Muahedât Mecmuası, IV/2. c, İstanbul 1298.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara 1992.

Soviet Documents on Foreign Policy, London 1951.

Tasvir-i Efkar, 14 Mayıs 1334/1918, No: 2454.

Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, C. I, Ankara 1962.

Yerasimos, Stefenos, Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul 1979.

I. Dünya Savaşı'nda İran Avşarları ve Türkiye (1914-1917) / Doç. Dr. Sadık Sarısaman [s.440-452]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

A. İran Avşarları Hakkında Genel Bilgiler

Bu makalede öncelikle İran Avşarları hakkında genel bilgiler verilecek, bilâhare savaş öncesinde İran'daki Avşar nüfusu ve yerleşimleri ele alınacaktır. Son olarak da mevcut kaynaklar ışığında Avşarların Osmanlı Devleti ile ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nin de Avşarlar üzerindeki politikaları değerlendirecektir. Değerlendirmeler yapılırken Birinci Dünya Savaşı'nda İran'ın genel durumu, Avşarların özel şartları ve savaş ortamı gözden uzak tutulmayacaktır. Bu çalışmanın amacı öncelikle Türk boyları içerisinde önemli bir yer tutan Avşarların tarihinin bir kesitini aydınlatmaktır. Zira, Avşarların tarihi hakkında bilinenler son derece sınırlıdır. Özellikle de Birinci Dünya Savaşı ve Avşarlar konusunda hiçbir çalışma mevcut değildir. Bu makale söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Böylece Osmanlı Tarihi'nin Birinci Dünya Savaşı genelindeki özel bir boyutu da irdelenmiş olacaktır.

Oğuzların Bozok kolundan olan Avşarlar XI. asırdan itibaren İran'a yerleşmeye başlamışlardır.1 İran Avşarlarının en büyük kısmını Anadolu'dan İran'a göç eden Avşar boyları oluşturmaktadır. İran Avşarları çeşitli bölgelerde yaşamakta ve ayrı ailelerin idaresinde bulunmaktadırlar. Bu da daha çok onların İran'a farklı zamanlarda göç etmiş olmalarından ileri gelmiştir.

Akkoyunlu ve Safavi Devletlerinin Türk göçebe topluluklara dayanması dolayısıyla Avşarlar da Anadolu'dan İran'a göç eden topluluklar içerisinde oldular. Halep Türkmenlerinden olan Gündüzlü Avşarlarının önemli bir kısmı ile yine Halep Türkmenlerinden Alplü Avşarlarından bir grup bu dönemde İran'a gitmiştir. XV. yüzyıl sonlarında Akkoyunlular zamanında Anadolu'dan İran'a yoğun bir Avşar göçü oldu. 1501'de Safavi Devleti kurulduktan sonra da İran'a yeni Avşar oymakları geldi.

Kuh-Giluye Avşarları Mansur Bey ve torunları idaresinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'dan başlayarak Safavi hükümdarı Şah Abbas dönemine kadar Kuh-Guliye vilayetini idare ettiler. Ancak, Şah Abbas Kuh Guliye'de bulunan Araşlu Avşarlarını Horasan, Huvar, Rey ve Simnan taraflarına sürdürdü. Araşlu'dan büyük bir kolun daha sonra Urmiye bölgesindeki boydaşlarının yanına gittiği görülür. Böylece Kuh-Guliye Avşar yurdu olmak vasfını kaybetti.

Alplü Avşarlarının Şah Abbas devrinde İran'a gelmiş olmaları pek muhtemeldir. Çünkü Şah Abbas devrinden önce İran tarihlerinde onların adına rastlanmıyor. İmanlu Avşarına gelince, bu oba Türkiye'deki Dulkadırlı bölgesinde yaşayan büyük İmanlu Avşarının bir koludur. Bu kolun da Şah Abbas devrinde gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Anadolu'da başlayan Celali ayaklanmaları yüzünden pek çok oymağın İran'a gidip Şah Abbas'ın hizmetine girdiği de bilinmektedir.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında, yani Nadir Şah'ın siyasi sahnade görünmek üzere bulunduğu sıralarda Avşarların dağılışı şöyle idi:

a) Urmiye Avşarları: Urmiye Gölü'nün batısında Selmas ile Uşnu arasında yer alan Urmiye şehri ve civarında yoğun olarak yaşıyorlardı. Burada ilk defa İmanlu Avşarları yerleşmişti. Bu oymağın bir kolu sonradan Kasımlu adını taşıdı ki bu ad Şah Abbas devrinde İmanlu Avşarı'nın başında bulunan Kasım Sultan'dan gelmektedir. Urmiye Avşarlarının diğer oymakları Gündüzlü ve Araşludur. Bunlar Urmiye'ye Kuh-Guliye'den gelmişlerdi. Araşlu'dan çıkan Mahmutlu oymağı da Urumiye'de yaşamaktadır. A. Dupre'nin ifadesine göre Urmiye Avşarları Kasımlu ve Araşlu adlı iki kola ayrılmakta, bu kollar da Karaçlu, İmamlu, Davudlu, Usallu, Kılıçlu, Gani Beglü, Kileli, Tutmaklu, Adaklu, Kara Hasanlu, Ali Beklü, Terzilü, Şah Baranlu, Yeherlü, Kuh-Giluyeli gibi obalardan meydana gelmektedir.

b) Hamse Avşarları: Hamse Kazvin ile Zencan arasındaki idari bölgenin adıdır. Bu idari bölgenin merkezi Zencandır. Avşarlar bu bölgede Kazvin'in güneybatısından başlayarak Sayınkale ve Sultaniye'ye kadar uzananyerlerde ve kuzeydeki yukarı Tarum ve Aşağı Tarum'da ve hatta Halhal çevresinde yogun bir şekilde yaşamakta idiler. Bunlara genellikle Hamselü Avşarlar denilmiştir. Hamselü Avşarlarının çoğunun Eberlü oymağından olduğu bilinmektedir. Yine XVIII. yüzyılda adı geçen Kutulu Avşarlarının Hamse Avşarlarından olması mümkündür.

c) Kirman Avşarları: Burada Şah Tahmasb'dan beri Avşarlar yaşamakla beraber Kirman Avşarları siyasi bir güç olamadılar. Kirman Avşarlarının hangi oba ve boylardan meydana geldiği bilinmemektedir. Bunlar Tahmasb zamanında Horasan'dan Ferah bölgesinden gelmiş olabilirler.

d) Horasan Avşarları: Şah Tahmasb zamanında Horasan'da Herat'ın güneyindeki Ferah bölgesi Avşar beyleri tarafından idare edilmişti. Fakat daha sonra buradaki Avşarların ne oldukları bilinmemektedir. Kirman bölgesine gitmiş olmaları muhtemeldir. Asıl Horasan Avşarları Şah Abbas'ın Kuh-Guliye'den Ebiverd sınır bölgesine sürdüğü Gündüzlü ve Araşlu oymaklarına mensup obalar idi. Şah Abbas Kuh Guliye'de bulunan Araşlu Avşarlarını Huvar, Rey ve Simnan taraflarına sürdürmüştü. Araşlu'dan büyük bir kolun daha sonra Urmiye bölgesindeki boydaşlarının yanına gittiği görülür. Anlaşıldığına göre Nadir Şah'ın adını duyurduğu günlerde bu adlar ortadan kalkmış ve onların yerini Köse Ahmedlü ve Kırklu almıştı. Nadir Şah'ın da Kırklı obasına mensup olduğu bilinmektedir.

e) Diğer Avşar Yerleşimleri: Ayrıca Huzistan'da Gündüzlü Avşarları, Kuh-Guliye'de Gündüzlü ve Araşlu avşarları ve Fars'da Kazerun bölgesinde çok daha az nüfuslu Avşar oymakları vardır. İran'da XVIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki bu Avşar dağılışı daha sonraları pek büyük bir değişikliğe uğramamıştır.

İran'daki Avşarların ilk defa siyasi bir güç olarak ortaya çıkmaları XII. yüzyıla dayanır. Biz onları başlarında Yakup Bey bulunduğu halde bu yüzyılın ilk yarısında Huzistan bölgesinde Salgurlu Beyliği ile mücadele ederken görüyoruz. Avşarlar Yakup Bey'den sonra Avşar Beyi olan Şumla zamanında Huzistan'da bir beylik kurmaya muvaffak oldular. Huzistan'daki Avşar Beyliği 1155-1195 yılları

arasında hüküm sürdü. Kırk kadar kaleye hükmetti. Beylerden bazılarının para kestirdiği de bilinmektedir.2

İran Avşarlarının siyasi alanda en etkili oldukları dönem Nadir Şah dönemidir. Nadir Şah 1736'da Safavi egemenliğine son vererek Avşarlılar hakimiyetini kurdu. Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman ile Hz. Aişe'ye sebbolunmasını (sövüp-sayma, ilenme) yasakladı. Ayrıca Nevruz'un kutlanması ve diğer bazı adetlerin İslamiyet'e aykırı olduğu görüşünü egemen kıldı. Nadir Şah İran'da böylece Şiiliğin mutedil bir kolu olan Cafariliği hakim kılmış oldu. İran'da Avşarlıların idaresi Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinden sonra da devam etti. Avşarlıların egemenliğine 1804'de Zendler tarafından son verildi.3

B. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İran Avşarları

Makalemizin asıl konusu İran Avşarlarının Birinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye ile ilişkileri olduğundan, Avşarların savaş başlamadan önceki durumları hakkında ayrıca bilgi vermeyi gerekli görüyoruz. Zira, değişen zaman içerisinde bulunulan coğrafyalar ve kabile adlarında küçük de olsa bazı değişiklikler meydana gelmiştir.

İran'ın bütün bölgelerine dağınık ve düzensiz olarak adacıklar halinde serpilmiş olan Avşarların ana hatları ile yaşadıkları yerler şöyle tarif edilebilir: Rumiye Gölü'nün kuzeybatı kıyıları, Hamse Eyaleti'nin güney kısmı, dağlık bölgelerden Hemedan ve Kirmanşah Vilayetlerinin sınırları ki burada Esedabad yöresinde yoğundular. Huzistan, Fars ve Kirmand'da çok sayıda bulunuyorlardı. Bocnurd'un güneyi ile Sebzevar ve Nişapur arası, Cüveyn'in kuzeyi ve Kirman'ın güneyi ile Sircan, Melâyir, Devletabad, Abade, Kengaver, Miyane, Goçan havalisinde de kalabalık olarak yaşamaktaydılar. Ayrıca Tebriz, Zincan, Kazvin ve Şiraz bölgelerinde de pek az ve aşiretler halinde yaşıyorlardı.4 Kazvin'in güneybatısında 97 köylük Avşar adlı bir kaza daha bulunuyordu.5 Lord Curzon'un ifadesine göre Rumiye nüfusunun büyük bir çoğunluğu Avşarlardan oluşmakta idi.6

İran Avşarları pek çok boya ayrılırlar. Bunların önemlileri şunlardır: Gündüzlü, Beykişilu, Köklü, İmanlu, Kırklu, Haydar-Muhammedşahlu, Seyifkulu Ouladi, Cahan-Karişahlu, MollaTahirlu, Sultan Alilu, Mirikutlu, Ata-Uşağı, Pir Muratlu, Celâlilu, Aşraflu, Kasımlu, Mircanlu, Kamerbazlu, Gamazlu, Ustaculu, Eberlu, Araşlu, Alplu, Imırlu, Usalu, Avşar Uşağı, Beğeşlü, Papalu, Celâyir, Köse Ahmedlu, Kuh-Gilulu, Kör Hasanlu, Tevhidlu, Bedirlu, Kutulu, Tekelu. Ayrıca Ağaçeri oymakları içerisinde de Avşarlar bulunmaktadır.7

İran'daki Avşar nüfusuna gelince 1881 yılı kayıtlarına göre İran'daki Avşarların Rumiye'de 25.000, Hamse'de 10.000, Kazvin'de 5.000, Hemedan'da 7.000, Huzistan'da10.000, Kirman'da 6.000, Horasan'da 8.000, Fars'ta 8.000 ve Mazenderan'da 5.000, çadır olmak üzere toplam 91.000 çadırdır.8 Çadır başına ortalama 5 nüfus kabul edilse bu tarihlerde İran'daki Avşar nüfusunun 455.000 olduğuna hükmedilebilir. 1958 yılı Avrupa kayıtlarına göre ise İran'daki Avşarların toplam nüfusu 400.000 olarak gösterilir.9

Birinci Dünya Savaşı'na rastlayan yıllarda Avşarlar yerleşik hayata geçme mücadelesi içerisinde idiler. Yarı göçebe bir hayat sürüyorlar, yaylak ve kışlaklara sahip olarak gruplar halinde yaşıyorlardı. Kısmen de yerleşik hayata geçmiş durumda idiler. Rumiye, Hamse, Esabadat yöresinde yaşayanlar artık tamamen yerleşik bir hayat yaşamakta idiler. Avşar Uşağı oymağı da yarleşik hayata geçen boylardandı.10 Zamanımızda İran Avşarlarının hemen hepsi yerleşik hayata geçmiş, kendi tabirleriyle tat olmuşlardır.11 Geçimleri ziraat, hayvancılık ve halıcılığa dayanan Avşarlar genellikle Şii mezhebine mensupturlar. Aralarında nadiren Sunni unsurlar da yer almaktadır. Şah İsmail tarafından itimad telkin eder bir kuvvet olarak Horasan Eyaleti'ne yerleştirilen Avşarlar arasında ise hiç Sunni unsur bulunmaz.12 Avşarları anlatırken İran musikisinde bulunan Avşarî makamına değinmemek mümkün değildir. Burada Avşarların kültür ve sanat yönünü bulabiliyoruz.13

1. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı-İran İlişkilerine Bir Bakış

İran 1907 İngiliz-Rus Anlaşması ile Rusya ve İngiltere arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştı. Buna göre, Güney İran İngiliz, Kuzey İran da Rus nüfuzuna verilmiş, Merkezî İran ise her iki devletin de etki alanı dışında tutulmuştur. Görülüyor ki Birinci Dünya Savaşı başlangıcında İran Devleti tam bağımsız bir durumda değildi. İran Devleti her ne kadar savaş başladığında bîtaraflığını ilân etmiş ise de topraklarının hasım güçlerin mücadelesine sahne olmasına engel olamamıştı.

İran toprakları Osmanlı, Alman-Rus, İngiliz mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadeleler bazen birer birer, bazen de ikişer ikişer gruplar halinde cereyan etmiştir. Hatta müttefik olan Osmanlılar ile Almanlar arasında da ortak bir İran politikası mevcut olmadığından İran'da gizliden gizliye bir Türk-Alman rekâbeti14 de sürüp gitmiştir.

Almanya bu mücadelede millî politikalar güden grup ve fırkaları destekler görünerek yer tutmaya çalışırken Osmanlı Devleti islâmcılık politikası ile İran'a yaklaşmayı uygun gördü. Aslında Almanya'nın politikası da İslâmî söylemleri tamamen reddeden bir politika değildi. Almanlar zaman zaman Rus ve İngilizlere karşı İslâmiyetin hamisi rolünü oynamakta idiler. Nitekim Wassmuss gibi kendisini hacı, hoca ilân eden,15 Von Kardrof gibi Muharrem Taziyesi'ne katılarak göstermelik göz yaşı döken16 Şii müctehidlerin ellerini öpen,17 Acem kıyafeti ile dolaşıp Müslüman olduğunu ilan eden18Almanların İran'daki propoganda faaliyetleri de bu dönem İran'ı ile alakadâr olan herkesce bilinir. Ancak Almanlar, Osmanlı nüfuzunda bir İslâmcılık politikasını reddediyor ve İran Müslümanları ile Osmanlı Müslümanlarının kaynaşmalarına engel olmaya çalışıyorlardı.

Bu yüzden Almanlar İran'da Osmanlı Devleti'ni dışlayarak iş görmek istediler. Daha Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil oluşundan önce bir Türk-Alman ortak projesi olarak hazırlanan ve Afganistan'a geçme görevi verilen Rauf Bey Heyet-i Seferiyesi henüz Bağdat'a gelmeden Almanların ihtirasları ve ölçüsüz hareketleri neticesinde hiçbir iş göremeden dağıldı.19

Bundan sonra Rauf Bey bir kısım kuvvet ile İran üzerinden Afganistan'a geçmeye çalışırken Almanlar da Türklerden ayrı olarak başka bir heyetle Afganistan'a ulaşma gayreti içerisine girdiler.

Rauf Bey hem İran Devleti yetkililerinin hem de İran'da faaliyet gösteren Alman konsolos ve subaylarının karşı koymaları neticesinde Kirind'den geri dönmek zorunda kaldı.

Ataşemiliter Ömer Fevzi Bey'in önerisiyle Rauf Bey Heyet-i Seferiyesi'ndeki subayların İran ordusunun çekirdeğini oluşturmak üzere İran emrine verilmesi İranlılara bir öneri olarak sunuldu. Bu öneriye göre Heyet-i Seferiye'nin nizami birlikleri de İranlıların emrine verilebilecekti. Rus esaretinden kurtularak Tahran'a firar etmiş olan subaylardan da bu amaç için yararlanılabileceği Ömer Fevzi Bey'e bildirildi.20

Osmanlı subaylarından Mülâzimi Evvel Kâzım Bey'in de dahil olduğu Alman Binbaşısı Niedermayer başkanlığındaki heyet ise Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerinden geçerek tebdili kıyafet ile zahmetli ve maceralı bir yolculuktan sonra 22 Ağustos 1915 tarihinde Afganistan'a ulaşmayı başardı. Niedermayer ve heyeti Afgan Emiri ile irtibata geçti.

Öte yandan Almanlar İran'da büyük paralar harcayarak milis kuvvetleri toplamışlar, Ataşemiliter Kont Kanitz'in organizasyonunda İran jandarmalarını da yanlarına çekerek Ruslarla ciddî bir mücadeleye girmişlerdi. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti Kuzey İran'daki bu mücadelelerde geri plânda, sanki, Almanya'nın gölgesinde imiş gibi görünüyordu.

Rusların 7 Kasım 1915 tarihinde Tahran'ı tazyik etmeye başlamaları üzerine Almanya'nın Tahran Büyükelçisi Prens Reuss ve Kont Kanitz'in teşviki ile Demokrat Partisi'nin ve İran milliyetçilerinin liderleri Tahran'dan ayrılarak Kum'a hareket ettiler21 ve burada Kasım 1915 sonlarında Defâ'-i Millî Komitesi'ni kurdular. Milliyetçilik yönü ağır basan Defâ'-i Millî Komitesi'nin kurulması İran'da artan Alman nüfuzunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

İran'daki Türk diplomatları Defâ'-i Millî Komitesi'ni ve Almanları eleştiren raporlarını zaman zaman İstanbul'a gönderdiler. Çünkü Türk yetkilileri İran siyasetinde Almanların gölgesinde kalmanın rahatsızlığını yaşıyorlardı. Tahran Ataşemiliteri Ömer Fevzi Bey de 16 Ekim 1916 tarihi itibariyle VI. Ordu Kumandanlığı'na bu konuda bir rapor gönderdi.22

Diğer taraftan Almanların General Baratov kumandasında ileri harekâta geçen Rus kuvvetleri karşısında tutunamaması ve peşpeşe alınan mağlûbiyetler neticesinde Kont Kanitz'in intihar ettiğini görüyoruz. Ancak Almanların mağlûbiyetleri Osmanlı Devleti'ni de etkiledi ve Osmanlı-İran sınırında Rus tehlikesinin belirmesine sebep oldu. Bunun üzerine İran işlerini de organize etmek yetkisi ile Goltz Paşa, Enver Paşa tarafından VI. Ordu Kumandanlığı'na getirildi. 5 Aralık 1915 tarihinde Bağdat'a gelerek görevine başlayan Goltz Paşa İran'daki Türk ve Alman güçlerinin Ruslara karşı birlikteliğini ve organizasyonunu sağlayacaktı.

Goltz Paşa İran'daki bütün müttefik kuvvetlerin idaresini Miralay Bop Bey'e bırakarak kendisi Bağdat'ta oturmaya devam etti. Ancak Bop Bey de Rus kuvvetlerinin ilerlemesine engel olamadı. Bunun üzerine Miralay Bop'a destek olmak üzere üç taburdan müteşekkil bir Osmanlı kuvveti İran Grubu adı ile Miralay Bop Bey'in emrine verildi. Fakat, Bop Bey Rus ilerleyişini yine de durduramadı.

Bu durumda Osmanlı kuvvetlerinin Rus ve İngilizler tarafından iki yönlü tazyik altına alınması ve Kuttülammare'de Osmanlılarca kuşatma altında tutulan İngiliz kuvvetlerinin kurtarılması ihtimali belirmişti. Fakat, Kuttülammare'de bulunan General Tawsend kumandasındaki İngiliz kuvvetlerinin 29 Nisan 1916 günü teslim olmaları Irak Cephesi'ni rahatlatmıştır. Buna rağmen, İran Cephesi'ndeki Rus kuvvetleri ilerlemelerini sürdürdüler. Ruslar Mayıs ayı içerisinde Hanikin'e ulaştılar.

Bunun üzerine hem Rus tehlikesini bertaraf etmek hem de İran yönetimini Osmanlı Devleti'ne taraftar olan grupların denetimine vermek ve hatta Afganistan ve Hindistan'la bağlantı sağlamak maksadıyla Ali İhsan Bey kumandasındaki XIII. Türk Kolordusu İran içlerine gönderildi.23 Bu kolordu Rusları mağlûp ederek önce 1 Temmuz'da Kirmanşan'a ve son olarak da 11 Ağustos'da Hemedan'a girdi.

Bu sıralarda Türk kuvvetlerinin denetiminde bulunan bölgede merkezi Kirmanşah olmak üzere Nizamüsaltana Hükûmet-i Muvakkatası oluşturuldu. Bu hükümet Türk nüfuzu altında faaliyet gösteriyordu. Kirmanşah Hükûmet-i Muvakkatası ile yakın ilişki içerisinde bulunan ve öteden beri İttihâd-ı İslâm'a dair faaliyetleri ile dikkati çeken Osmanlı Tahran Ataşemiliteri Ömer Fevzi Bey'in24 de teşvikleriyle buradaki ulema, tüccar ve siyasî partilerin ileri gelenleri "Defâ'-i İslâm" adı altında bir cemiyet oluşturdular. Osmanlı Devleti'nin böyle bir cemiyet kurdurmaktaki gayesi İttihâd-ı İslâm anlayışını hâkim kılarak İran halkını dinen halifeye ve İstanbul'a bağlamaktı.25

Nizamüssaltana'nın da bu konuda faaliyet gösterdiği görülür. O, Şiiliğin merkezi durumundaki Necef ve Kerbela'daki müctehidler tarafından önceden cihad hakkında verilmiş olan fetvaları Bağdat'tan isteyerek bu fetvaları onların öğrencileri durumundaki Kirmanşah'daki müctehidlere düzenlettirerek İranlılar'ın imzası ile yeniden yayınladı.26

2. Birinci Dünya Savaşı'nda İran Cephesinde Avşarlarla İlişkilerimiz

Daha Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmadan evvel İran aşiretlerine yönelik çalışmalar içerisine girmeye başladık. İran hakkında elde edilen istihbarat bilgileri ve Türk basınında yer alan kışkırtıcı haberler de bu hususta teşvik edici bir rol oynamakta idi. 1914 Eylülü'nden itibaren gazetelerde yer alan haberlere göre İran'da aşiretler ile Rus kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaktadır. Örneğin, Ekim ayı içerisindeki bir haberde Urmiye civarındaki Rus kuvvetleri ile aşiretler arasında on günden beri şiddetli çatışmalar yaşanmakta olduğu, çatışmaların özellikle Urmiye'nin 5 km doğusunda bulunan Avvağ adlı bir yerde yoğunlaştığı kaydedilmektedir. Ayrıca aşiretlerin Bomavend kasabasına şiddetli bir şekilde hücumlarda bulundukları, Urmiye'ye saldırılarında külliyetli zayiat vermelerine rağmen yine de taarruzdan vazgeçmedikleri müjdesi verilmektedir.27

Osmanlı Devleti henüz savaşa girmeden Musul Mebusu İbrahim Fevzi Bey Musul, Süleymaniye bölgelerinden aşiret kuvvetleri toplamaya başlamıştı. İbrahim Fevzi Bey Müfrezesi 18 Kasım'da hareket ederek 23 Kasım'da İran topraklarına dahil oldu. Bu müfrezenin Halit Bey kumandasındaki Halit Bey kumandasındaki bölümü ile Ömer Naci Bey Müfrezesi'nin işbiriliği neticesinde 4 Ocak 1915 günü Urmiye Türk kuvvetlerinin eline geçti.28 Bundan sonra müfrezeye yeni katılımlar oldu. Yeni

katılanlar içerisinde Avşar gönüllüleri de vardı. Ancak, İbrahim Bey Müfrezesi 27 Ocak tarihli Sofiyan Muharebesi'nde mağlup olunca diğer aşiret kuvvetleri gibi Avşar gönüllüleri de dağıldı.29

Buna rağmen İran'daki Türk yetkililer aşiret kuvvetlerinden ümitlerini kesmediler. Tahran Büyükelçisi Asım Bey 1915 yılı Mart ayında İran'a girmesi kesinleşen I. Kuvve-i Seferiye Kumandanı Halil Bey'e peş peşe telgraflar göndererek onu aşiret kuvvetleri konusunda umutlandırdı. O, Avşarlar da dahil olmak üzere kuzey İran aşiretlerini elde ettiğini belirtiyor, yeterli miktarda silah ve cephanenin gönderilmesi durumunda aşiretleri Ruslara karşı ayaklandırabileceğinden bahsediyordu.30 Halil Bey Asım Bey'e bu çabalarından dolayı teşekkür ederken Başkumandan Vekili Enver Paşa Tahran Büyükelçisi'ne gönderdiği telgraflarda İranlılara verilecek olan top, tüfek, subay, para ve her türlü isteğin karşılanacağını belirterek Asım Bey'i teşvik ediyordu.31

Aslında I. Kuvve-i Seferiye kumandanı Tahran Büyükelçisinin Asım Bey'in hazırlayacağı aşiret kuvvetlerinin Rusları oyalayıcı teşebbüslerde bulunmalarının bile yeterli olacağı görüşünde idi. Halil Bey kumandasındaki Kuvve-i Seferiye 17 Nisan 1915 günü Rusları kovalayarak Urmiye'ye girdiklerinde Urmiye Avşarları da Osmanlı kuvvetlerini bağırlarına bastılar.32

Bu arada Urumiye'de aşiretlerden bir süvari grubu oluşturulmaya çalışıldı. Bu grubun kumandanlığına süvari Binbaşısı İshak Bey erkân-ı harbiyesine de Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey getirildi. Aşiret süvari grubunda bir kısım Avşar atlısı da yer aldı. 28 Nisan-1 Mayıs 1915 tarihlerindeki Dilman savaşlarında bu aşiret kuvvetleri de görev yaptılar.33 Dilman yenilgisi üzerine aşiret kuvvetlerinin çoğunluğu savaş sırasında bağlı bulundukları Kuvve-i Mürettebe Kumandanı Binbaşı Salih Bey'i terketmişler, O da kalan birkaç kişiyi de serbest bırakmıştır.34 Ruslar 2 Haziran'da Urmiye'yi zaptettiklerinde bu defa diğer aşiretler gibi Avşarlar da Ruslara meylettiler.

Bu dönemde İran'da dağınık halde yaşamakta olan Avşarlar bulundukları yerlerdeki etkili güce göre tavır alıyorlardı. Duruma göre bazıları Türk, bazıları Alman bazıları da Rus ve İngilizlere meylediyorlardı. Önce Türklere destek olan bir grup daha sonra Ruslara dönebiliyor, Almanları destekleyenler İngilizlere taraftar olabiyordu. Bu kaygan zeminde Avşarlar da kaygan bir politika takip ediyorlardı.

Kazvin, Meyane bölgesi Avşarları genellikle bu bölgeler Rus kontrolünde olduğu için Ruslarla işbirliği içerisinde göründüler. Devletabad bölgesi Avşarları Almanlarla ve Nizamüssaltana ile yakın ilişki içerisinde idiler. Kengaver Avşarları da Almanlarla işbirliğine girdiler. Buralar Rusların eline geçtiğinde de Ruslara yönelme ihtiyacı duydular.

Birinci Dünya Savaşı'nda İran Cephesi'nde Avşarlarla siyasi ilişkilerimiz XIII. Kolordu'nun Hemedan'ı zaptı ve sonrasında Bicar'ın ele geçirilmesi ile birlikte hız kazanmıştır. Savaşın başından beri bir kısım beyanname ve fetvalar Avşarlara ulaştırılmışsa da bu çalışmalardan bir sonuç elde edilememiştir. 18 Ağustos'ta Bicar'ı boşaltmak zorunda kalan Ruslar 6.000'e yakın piyade ve süvari kuvveti bulunan Avşar Emiri Cihanşah Han'ın arazisine sığındılar.35 Bicar'ın elde tutulması Hemedan'ın güvenliği açısından son derece önemliydi. Mülazimi Evvel Yusuf Efendi Bicar

Kumandanlığı'na getirildi. Yusuf Efendi Sine Müfrezesi Kumandanı Hacı Arif Bey'e bağlı olarak çalışmaktaydı.36 Ruslara karşı etkili olabilmek için bu bölgede gerçekten önemli bir güç olan Avşarları yanımıza çekebilmemiz lazım geliyordu. Bunun için ise dikkatli bir politika izlemek gerekiyordu. Zira, Sine civarındaki Kürt aşiretleri ile araları açık olan Avşarlar Kürtler Osmanlı Devleti'ne taraftar oldukları için Rus taraftarı gibi görünmekte idiler, Kürt aşiretleri de Avşarları kötülemek amacıyla onları Rus taraftarı gibi gösteriyorlardı.37

Asıl amaçları mal ve mülklerini korumak olan Avşarların öncelikle zamanın icaplarına göre hareket ettikleri görülmektedir. Kolordu'nun Hemedan'ı işgal etmesi ve Bicar'a kadar gelmesi üzerine Avşar Emiri Cihanşah Han Kolordu Kumandanı'na itaat ve bağlılık arzederek cihada iştirak etmek istediğini bildirmiştir. Afşar Emiri 8.000 atlı ve piyade38 ile muharebeye iştirak edebileceği taahhüdünde bulunduğu gibi Kolordu ile irtibata geçmek üzere adamlarından Ali Ekber'i Sine'ye gönderdi. Bunun üzerine Ali İhsan Bey de cihad için gerekli hazırlıklara girişmesini Cihanşah Han'a emretti.39

Ali İhsan Bey 20 Ağustos 1916 tarihinde Cihanşah Han'a gönderdiği telgrafında Hemedan'a bir mutemed adamını ve birkaç atlı göndermesini isteyerek şu talimatı vermiştir.

"Rusları o tarafa katiyyen sokmayınız ve inşa'allah yakın vakitte Kazvin'i feth için yürürken siz de Sultaniye ve Zencan, Müncil taraflarını zabt ve istirdâd ediniz. Şimdilik Sultaniye ve Zencan taraflarına sık sık adam göndererek o taraflarda ve Kazvin ve Reşt taraflarında Rusların ne yaptıklarına dair bana sık sık haber gönderiniz".40

Ali İhsan Bey'in yanına mutemedi olarak Seyyid Sultan'ı ve beraberinde de birkaç atlıyı Gerus yoluyla Hemedan'a gönderen Cihanşah Han Rusların Avşarlara ve arazilerine zarar vermesini engelleyebilmek için bir miktar nizamiye askeri ile 4-5 topun kendi yanına gönderilmesini istedi. Bu isteklerinin gerçekleşmesi durumunda Hamse mıntıkasını Ruslardan temizleyebileceği vaadinde bulundu. Avşar emiri acilen hareket edilmezse bütün Zencan ahalisinin Ruslar tarafından katliama uğrayacağı ve mallarının yağma edileceği endişesini taşıyordu.41

Diğer taraftan da Cihanşah Han Türk kuvvetlerini derhal Kazvin istikametinde saldırıya geçmeye teşvik ederek bu durumda Rusların Kazvin'de dahi tutunamayarak hezimete uğrayacakları ihbarında bulunuyordu. Böyle bir harekat başlatılacak olursa Avşarlar da Sultaniye hattından taarruza geçmeyi taahhüt ediyorlardı.42 Öyle anlaşılıyor ki Avşarlar bir an önce bölgelerinin çatışma ve yağma alanı olmaktan çıkarılmasını ve Türk egemenliğine geçmesini arzuluyorlardı.

Bugünlerde Cihanşah Han ile Ali İhsan Bey'in arası gayet iyi idi. Avşar emiri sık sık güven tazeliyor, malının Ruslarca yağmalanmasına ehemmiyet vermediğini Osmanlı Devleti ve İttihad-ı İslam'a sarsılmaz bir bağ ile bağlı olduğunu ifade ediyordu.43

Avşarlardan Kolordu ile irtibata geçen sadece Cihanşah Han değildi. Aka Muhammet Avşar da Ali İhsan Bey'e başvurarak 100 atlısı bulunduğunu ve İslam Ordusu emrinde hizmet görmek istediğini

bildiriyordu. Ali İhsan Bey ise bu kişiden Ave ve Kazvin yolu üzerindeki Rus kafilelerine ve Rusların erzak ve cephane kollarına hücum ederek mümkün olduğu kadar esir ve ganimet elde etmesini, Rusları sürekli taciz etmesini ve göndereceği beyennameleri de civar köylere dağıtmasını istedi. Her esir için mükafat vereceğini bildiren Kolordu Kumandanı Aka Muhammed'den Kazvin yakınına gelindiğinde kendisini ziyaret etmesi ricasında da bulundu.44

Kolordu kumandanı'nın Avşarlardan beklentisi Gerus'daki Türk kuvvetleri ile işbirliği yaparak Ruslar'ı sürekli olarak rahatsız etmesi idi. Kolordu kumandanı Avşarları teşvik için elde edecekleri ganimetlerin kendilerine helal olduğunu iletiyor, bu ganimetleri onlara bırakacağı taahhüdünde bulunuyordu.45

Buna rağmen Avşarlardan tam olarak emin olunamadı. Zira, Bicar'daki Türk yetkilileri Cihanşah Han'a güvenmiyorlardı. Tereddüt içerisinde idiler.46 Elde edilen istihbarî bilgiler de bu istikamette idi. Türk istihbaratına göre Cihanşah Han'ın adamları Rusların Zencan'dan Bicar'a taarruz edecekleri yolunda asılsız haberler uydurmuşlar ve kendileri firar ettikleri gibi şehir ahalisi ile Serdar Muktedir kuvvetleri ve Mündemi Aşireti'nin de firarına sebep olmuşlardı.47 Oysa Avşarların ilettikleri bilgiler doğruydu. Nitekim Rus taarruzları karşısında Yusuf Efendi kuvvetlerinin de tutunamamaları üzerine Bicar kaybedildi. Ruslar 29 Ağustos'ta 1 alay süvari ve 1 batarya toptan oluşan kuvvetleriyle Bicar'a yerleştiler.48 Burada Avşarların verdikleri istihbarat değil belki ciddi bir şekilde savaşmamaları eleştiriye tabi tutulabilir.

Ancak, 3 Eylül'de asker ve mücahitlerden oluşan Türk kuvvetleri karşı saldırıya geçerek Bicar'ı Ruslardan geri aldılar. Şehri boşaltan Ruslar 35 ölü verdikleri gibi birçok silah ve cephane de bırakmak zorunda kaldılar. Osmanlı müfrezesi ahali, ayan ve mücahidîn tarafından tantanalı bir şekilde istikbâl edildi. Ancak, Mülâzım-ı Evvel Yusuf Efendi Bicar'dan Avşar arazisine firar etmiş olan Rusları takip edip etmemek hususunda tereddüt gösterdi.49 Bunun üzerine Ali İhsan Bey Yusuf Efendi'yi uyararak tereddütlerini ortadan kaldırmaya çalıştı. O, bu konudaki telgrafında özetle şunları yazıyordu:

"Avşar da bizimle beraberdir. Kendisine hürmet etmelisiniz. Kürdistan aşairi ile Avşarlar arasında hüsn-i münasebet olmadığını haber aldım. Bunun için Kürtlerin Avşar arazisine tasallut ve tecavüzlerine kat'iyyen meydan vermeyiniz."50

Bu arada Ali İhsan Bey Savuçbulak Şehbenderhanesi Süvari Binbaşısı Muhtar Bey'in maiyetine "iyi binici ve cesur bir zabit namzedi" ile birkaç atlı vererek Avşarlar nezdine göndermeye karar verdi. Ali İhsan Bey'in Avşarlar üzerinde etkili olabilmek için gösteriş yönünü özellikle dikkate aldığı görülmektedir. Aşair nezdinde iyi bir intiba uyandırabilmek için hayvanlar en kuvvetlilerinden seçildiği gibi askerin giyimi ve hayvanların techizatının çok iyi olmasına dikkat edildi.51 Daha önceki bir tarihte Mülâzim-i Evvel Şevki Efendi de beraberinde birkaç atlı olduğu halde Avşar bölgesine gönderilmişti.52

Diğer taraftan Kolordu Kumandanı Muhtar Bey'e Avşar Kumandanı unvanını da verdi. Avşar Kumandanı Muhtar Bey'e53 verilen talimatname şöyledir:

1- Avşar Kumandanlığı'na tayin edildiniz.

2- Avşar aşiretinden lehimize bilfiil istifade temini vezâif-i esasiyenizdir. Bilhassa bunlardan her hafta 5-6 yüz kadar atlı ile Rusların menzil hatlarına akınlar icrası, kâfile ve kollarını vurmak ve ganâim ve esir almak ve her suretle Rusları taciz etmek matlûb olup bu hususta alacağınız ganâim ve bana göndereceğiniz userâ faaliyetiniz hakkında bir fikir verecektir. Bu akınların Ave ile Kazvin arasında menzil hattına yapılması lâzımdır.

3- /./Rusların Hemedan-Zencan, Hemedan-Bicar yoluna tecâvüz etmelerini mâni olunuz.

4- Aşiretlerden hizmeti sebk edenlere suver-i muhtelifede mükâfât veririm. Ancak, her halde bir semere-i nâfia olmalı ve her taltif için böyle bir vesile ile vucûha sizden inhâ yapılmalıdır.54

Ali İhsan Bey Cihanşah Han'dan da Avşar arazisine Rusları sokmamasını, Hemedan-Zencan yolu üzerindeki Tepedibi ve Kalacık taraflarına birkaç yüz atlı göndererek Rus Kazaklarının Hemedan-Zencan ve Hemedan-Bicar yoluna tecavüz etmelerine engel olmasını istemiştir. Kolordu Kumandanı Avşarların Rus kafilelerini vurup yağma etmeleri gerektiğine değinerek ele geçirilen malların fi-sebil-illah cihad edildiği için ganimet niteliğinde olduğuna bir kez daha dikkati çekmiştir.

Aşiretleri kendisine bağlayabilmek için Türk kuvvetlerine olan güveni güçlendirmek isteyen Ali İhsan Bey Kolordu'nun gerçek gücü ile bağdaşmayan, ancak, Avşarları motive etme amacına yönelik teşvik ve taahhütlerden de geri kalmadı. Bu konuda örnek olmak üzere Avşar emirine gönderdiği bir telgrafından şu cümleleri aktarmak istiyoruz

"Ahvâl-i harbiye pekçok şerâite tabi olduğundan Kazvin, Tahran, Zencan, Müncil istikametlerine nasıl ve ne zaman yürüyeceğimi bu şerâite göre ben tayin ederim. Size şunu söyleyeyim ki bu zaman pek karîbdir ve ben yürüdüğüm zaman hiçbir Rus kuvveti önümde sebât edemez. Bu defa öyle hazırlanıyorum ki tâ Reşt'de soluğu alarak Ruslara vapura binmeye vakit bırakmayacağım. Diğer taraftan Tahran için ayrı bir ordu ve Azerbaycan için ayrı bir ordu hazırlıyorum. Onlar bir taraftan Tahran'ı ve diğer taraftan Azerbaycan'ı ve Tebriz'i zaptedeceklerdir".55

Öte yandan Avşar Kumandanı 8 Eylül'de Bicar'a gelmiş ve parlak bir törenle karşılanmıştır. Yolculuk sırasında Sine-Süleymaniye yolu üzerinde bulunan Avramaniler ve Merdanilerden bir kısım atlılar da Muhtar Bey'e katılmışlardır.56

Bu arada Avşarların merkezi Gerus'a gelen Rusların geri atılmaları ve kasabanın tekrar ele geçirilmesi sırasında yararı dokunan Avşar emirine harp madalyası verildi.57

Sine Müfrezesi'nden Bicar'a gelmiş olan aşair kuvvetleri Sine'ye dönünce Avşar Kumandanı Muhtar Bey Bicar'ın boş kalmaması için Emir Avşar'ın 2-3 yüz atlı göndermesini emretti. Ayrıca Zencan ile Bicar arasındaki Yasıkend'de Bahadırüssultan adındaki birisinin 60 kadar atlısını görevlendirdi. Burası Rusların daimi postası bulunan Yenikend Köyü ve köprüsüne 6 saat mesafeda idi.58

Ancak, Emir Avşar kendisine sadece bir kumandan gönderilmesinden memnun değildi. O, birkaç top ve bir miktar nizamiye kuvvetinin de gönderilmesinde ısrar ediyordu. Bu sayede civar aşiretlerin toplanmasının ve kendi kuvvetlerinin de canlanmasının mümkün olabileceğini ifade ediyordu.59 Cihanşah Han'ın amacının öncelikle Avşar topraklarına girerek ahaliye şiddet gösteren ve mallarını yağmalayan Ruslara engel olmak olduğu anlaşılıyordu.60

Fakat, Kolordu kumandanı bu isteğe olumsuz cevap verdi. Emirin Zencan'daki 400 Kazak'tan çekinmesini doğru bulmadığına işaret eden Ali İhsan Bey 7-8 bin Avşar atlısının cüzi sayıdaki bu Kazak kuvvetini tükürük ile dahi boğabileceğine dikkat çekti. Ali İhsan Bey Avşar Kumandanı Muhtar Bey'den Bicar'daki aşiretlerden ve Avşarlardan da yararlanmak suretiyle Yenikend Köyü'ndeki Rus postasına ve Zencan'daki Rus kuvvetlerine baskın yapmasını istedi.

"Aşiretler kendilerinin muhâfazası için bizden asker isteyeceklerine bilakis kendileri Asker-i İslam'a yardım etmekle, hiç olmazsa kendi memleketlerine düşman sokmamakla İslam ordusuna muâvenet etmelidirler." diyen Kolordu Kumandanı Avşarların endişelenmelerini gerektirecek hiçbir durumun mevcut olmadığı görüşünü onlara empoze etmeye çalıştı. Ona göre Rusların Müncil'e ve Zencan havalisine kuvvet sevketmeleri Türkler'in Zencan üzerinden kestirme yoldan Müncil'e ilerleyecekleri endişesinden kaynaklanmaktadır.61

Öte yandan Cihanşah Han ailesini 13 Eylül günü büyük bir kafile ile Kirmanşah istikametinde yola çıkarmayı kararlaştırdı. Güvenlik gerekçesiyle bu yola başvuran Avşar emiri 250 atlı ve 100 piyadeden oluşan kafileye 600 de hayvan ilave etmiş idi.

Ali İhsan Bey Kirmanşah Menzil Hattı Kumandanlığı'na, Hanikin, Horasan ve Kazımiye kaymakamlıklarına ve VI. Ordu Kumandanlığı'na Bağdat'a gidecek olan Emir'in ailesine gerekli kolaylığın gösterilmesi için tebligatlarda bulundu.62 Bu doğrultuda Bicar Kumandanı da kafileye 10 kadar muhafız ayırmış ve ellerine vesika vererek 2 Ekim'de Bicar'dan hareket ettirmiştir.63

Öte yandan Eylül ortalarında Bicar'da siyasi durum Osmanlılar aleyhine dönmeye başladı. Bicar ileri gelenleri Emir Muktedir'i hakim yaptılar. Edinilen istihbarata göre Emir Muktedir Cihanşah Han'ın Ali İhsan Bey'e yazdığı telgrafı telgrafhaneden çalarak Baratov'a göndermişti.64 Kolordu Kumandanı Bicar'daki temsilcimiz Yusuf Efendi'ye hükümet işlerine müdahale etmemesini emrettiği için Yusuf Efendi pasif kalmış ve Bicar'da bu gelişmeler olmuştu.65

Emir Muktedir ve yakın adamlarından Beni Efendi Bicar'daki Aşair Kumandanı Yusuf Efendi'ye zorluk çıkarmaya başladılar. Aşaire Osmanlı kuvvetlerine iaşe maddeleri satmamaları konusunda baskı yaptılar. Aşiret kuvvetleri içerisinde fitne-fesat çıkararak çoğunu kaçırttılar. Hatta, Yusuf Efendi'ye aşairi dağıtması teklifinde bulunmaktan bile çekinmediler. Yusuf Efendi Gerus ahalisi Bicar'ı müdafa edebilecekse ve silah altına gireceklerse aşairi başka bir yere gönderebileceğini söyledi.66

Aslında Bicar halkındaki bu değişikliğe Kolordu'nun Hemedan'da beklemesi sebep olmuştu. Avşar Kumandanı Muhtar Bey, Ali İhsan Bey'e gönderdiği telgraflarda güce itibar eden aşaire

Osmanlı'nın gücünü ispatlamak lazım geldiğini sık sık vurguladı. Muhtar Bey 2.000 asker, birkaç top ve makinalı tüfek gönderilmesi durumunda aşairden 10.000 kişilik bir kuvvet toplayabileceğini ve Ruslara karşı etkili olabileceğini bildiriyordu. Aksi takdirde Osmanlı ordunun ilerlememesinden dolayı ümitsizliğe düşmüş olan halkın Ruslara boyun eğmesine muhakkak nazarıyla bakıyordu. Muhtar Bey bu durumda kendi adamlarının dahi dağılabileceği uyarısında bulunuyordu.67

Bu tarihlerde Bicar'da Muhtar Bey'i doğrulayan bir gelişme daha oldu. Bicar ulema ve sâdâtından oluşan bir heyet Emir Avşar'ı ve Muhtar Bey'i ziyaret ederek Rusların Bicar'a yürüyerek katl ve garatda bulunmalarından korktukları için aşair kuvvetlerinin şehirden uzaklaştırılmasını istediler. Bicar ileri gelenleri aşiret kuvvetlerinin Rusların düşmanlığını şehir üzerlerine çekmekten başka bir işe yaramadığı düşüncesinde idiler.68

Bicar'da aleyhimize dönmeye başlayan siyasi gelişmeler69 ve Emir Avşar'ın taleplerinin Kolordu'ca karşılanmaması gibi sebepler yüzünden Cihanşah Han bizimle olan ilişkilerinde daha da ölçülü davranma ihtiyacını duydu. Avşar Emiri diğer taraftan da Ruslardan aldığı nişanın hatırı ve onların galip gelme ihtimali düşüncesiyle Ruslara mektuplar göndererek kat'iyyen bitaraf kalacağı taahhüdünde bulundu.70 Cihanşah Han bu taahhüdünün gereği olarak Bicar'dan Kurve'ye kadar olan telgraf tellerini kestirdi.71

23 Eylül'de İran Cephesi'nde umumi taarruza geçen Ruslar Bicar Cephesi'ni kendileri için uygun bir durumda yakaladılar. Ruslar 1 süvari alayı ve 2 toptan oluşan bir kuvvetle Bicar'da Hacı Arif Bey kumandasındaki aşiretlere taarruz ederek şehri zaptettiler. Şehrin savunulmasında ne Emir Muktedir, ne Bahadır Sultan ve ne de Emir Avşar'dan hiçbir fayda sağlanamadı.

Bu çatışmalarda 2-3 bin Avşar atlısının Hacı Arif Bey'i yalnız bırakmaları Kolordu Kumandanı'nı çok kızdırdı. O, Nizamüssaltana'ya gönderdiği bir şikayet yazısında Cihanşah Han için "iki yüzlü ve sözüne itimâd edilen bir adam olmadığını arzeyleyelim" diyordu.72 Diğer yetkililer de Avşar emirine güvenmiyorlar ve ilk fırsatta Ruslar'la teşrik-i mesai içerisine gireceği kanaitini taşıyorlardı.73 Zaten Emir'in damadı Karinüssaltana'nın Rus taraftarı olduğu da biliniyordu. Bu kişi Rus ileri harekatı sırasında Baratovla beraber Kasr-ı Şirin'e kadar gelmişti.74

Diğer taraftan Rusların Emir'e göndermiş oldukları bir başka telgraf da Cihanşah Han'ın Ruslarla işbirliği içerisinde olduğu şüphesini artırdı. Ruslar 24 Eylül tarihli telgraflarında Cihanşah Han'ın hatırı için atlılarını Zencan-Bicar yoluna göndereceklerini belirterek ondan Osmanlılarla ilişkisini kesmesini istediler.75

Öte yandan Bicar'ın elde tutulmasına büyük önem veren Ali İhsan Bey zaman kaybetmeden yeni bir taarruz harekatı başlattı. Hanikin Hudut Taburu, 14. ve 15. İstihkam Taburları ile 2 adi cebel topunu Hacı Arif Bey'in kumandasına vererek Bicar üzerine sevketti. Bu birlik 1 Ekim tarihinde Bicar'ı kurtarmaya muvaffak oldu.76 Bu çatışmalarda Ruslara 30 kadar ölü verdirilmiş olup bir kısım silahlar ile 14 sandık cephane ve çok sayıda at ganimet olarak elde edilmiştir.77

Cihanşah Han'ın her iki tarafı da oyalayıcı bir siyaset güttüğü anlaşılmaktadır. O, bir taraftan Ruslara bitaraf kalacağını vaad ediyor, diğer taraftan da Türklere Ruslar'ı iğfalen böyle söylediğini ifade ediyordu. Hemedan'a gelerek Kolordu'ya katılmak istemiyor, şimdiden Hemedan'a gelirse Rusların bunu husumet talakki ederek aşiretinin gerilerini yağma ve harab edeceği bahanesini öne sürüyordu. Avşar emiri oğlunun Avşar içine gidip orada bekleyeciğini ve Türk ordusu ileri harekatı başlattığı zaman verilecek talimata göre Rusların yanlarına hücum edeceğini belirtiyordu. Ali İhsan Bey ise Avşar emirinin oğlunu ve Avşar reislerini derhal Hemedan'a göndermesini talep etti.78

Kolordu Kumandanlığı Emir'in oğlunun Bicar'da toplanan Gerus atlılarıyla beraber Rusların yanlarına hücum etmesini istedi. Aksi takdirde düzenli birliklerle beraber aşairin Avşar arazisi içinden geçerek Ruslara saldıracakları ve bu esnada Avşar köylerine bir zarar gelirse mesuliyet kabul edilmeyeceği uyarısında bulundu.79 Tabii ki bu uyarı Avşarları harekete geçirebilmeye yönelik bir taktik özelliği taşıyordu.

Hem Ruslar hem de Türkler tarafından sıkıştırılan Emir Avşar sonunda Kirmanşah'a ailesinin yanına gitmeye karar verdi. Ali İhsan Bey bu kararı öğrendiğinde Muhtar Bey'den Emir'i engellemesini istedi. Avşar emirinin yolculuğunu engellemeye yönelik bir kısım vaadlerde de bulundu. Kolordu kumandanı telgrafında şunları yazıyordu:

"Ordunun tevakkufu muvakkattır. Revandiz cihetinden Azerbaycan'a ilerleyecek VII. Ordumuzla tevhîd-i hareket için bundan başka yakında başlayacak ileri harekette soluğu Reşt'de almak istediğimiz için esaslı hazırlıklar yapıyoruz. Birkaç güne kadar 50.000 kişilik bir kuvvet daha size iltihâk edecektir. Moskoflar tel örgülü tahkimât yaptığı için onları birkaç dakikada perişan edecek ağır toplar ve obüsler geliyor."80

Bu uyarıya ilâveten Cihanşah Han'ı kararından vazgeçirebilmek için ayrıca yeni bir harp madalyası verilmesi yoluna da gidildi. Ancak, verilen madalya da Avşar emirini kararından döndüremedi.81 Muhtar Bey'in çabaları da bir fayda vermedi.82

Cihahşah Han'ın kararından vazgeçmemesi Ali İhsan Bey tarafından sertçe uyarılmasına sebep oldu. Avşar emiri bu sert uyarı üzerine "Ailemi Irak-ı Arab'a gönderdim. Eğer münâfık ve İran'a dost olmasaydım sâirleri gibi yapardım"diyerek sitem etme yolunu tuttu.83

Cihanşah Han'ı durduramayacağını anlayan Ali İhsan Bey Emir Avşar'ın Salabad'a gelerek kendisiyle görüşmesini istemişse de Cihanşah Han bu emri de dinlemedi.84 Hemedan Ordusu ilerlemedikçe Avşar kuvvetlerinin de ilerlemeyeceğini söyleyen Cihanşah Han85 Muhtar Bey'e "işi uzattınız artık şimdiden sonra Rusların tarafını iltizâm edemeyeceğimden bizzarûre evlâd-ı ıyâlimin yanına hareket edeceğim."86 diyerek Kurve'ye uğramadan Kirmanşah'a hareket etti.87

Bunun üzerine Kirmanşah'daki ataşemiliterimize başvurularak Emir Avşar'ın atlılarını toplayıp Bicar'daki ordumuza iltihak etmesinin temini istenildi. "Bu kadar büyük bir aşiretin İran'ın tahlisi muharebesinde hiçbir hisse-i iftihârı olmaması cidden şâyân-ı teessüf olacak."88 sözleriyle Avşarlar

üzerinde psikolojik baskı yaratılmaya çalışıldı. Bu arada Emir Avşar'dan hiçbir sonuç elde edilmezse oğullarından birisinin Ali İhsan Bey'in maiyetine alınarak taltif edilmek suretiyle Avşarların kazanılması da düşünüldü.89

Ancak, yine de Ali İhsan Bey 8 Ekim'de Kirmanşah'daki ataşemilitere bir kez daha başvurarak Emir Avşar Kirmanşah'a gelirse ikna edip derhal kendisine göndermesini istedi. "Eğer iştirâk etmezlerse bilcümle aşair kendisini küfür ile ithâm edeceklerdir. Arazi ve emlâkine vaki olacak saldırıları men'edemeyiz." ikazında bulundu.90

Emir Avşar Kirmanşah'da fazla durmadı. Bir süre sonra da rahatsızlığını beyan ederek sıcak bir yere gitmek üzere Kasr-ı Şirin'e hareket etti.91 Emir 2 Kasım'da Serpol'e gelmiş ve 3 Kasım'da da 150 atlısıyla Luristan Valisi Hüseyin Kulu Han'ın oğlunun yanına gitmiştir.92 Cihanşah Han'ın mümkün olduğu kadar Ali İhsan Bey'in tesirinden uzak kalmak istediği anlaşılmaktadır. Fakat, yine de Avşarlar gibi güçlü bir aşiretin önemi ve bu aşiretin kazanılmasının kuzey aşiretleri üzerinde uyandıracağı olumlu tesirler göz önüne alınarak dikkatli davranıldı.

Ömer Fevzi Bey'in 8 Ekim tarihli telgrafı Emir Avşar'ın ve diğer aşiret reislerinin davranışlarını açıklayabilecek mahiyettedir. Ömer Fevzi Bey şunları yazmaktadır:

"İran zenginleri devletin istikbâlinden kat-ı ümid edip yalnız köyünün mahsulünü muhafaza derdine düşmüşlerdir. Bunlar menâfi-i şahsiyetlerini istikamet ile değil entrika ile temine mecbur kaldıklarından bu adetten kolayca ayrılmazlar. Bu müşkil ahvâl tahtında yegâne düstur bîtarifidir. Ruslara bîtaraflığı ücret ile satarlar, bize Müslümanlık hatırı için ikram etmiş olurlar. Emir bizim muvaffak olduğumuzu ve kendi hissiyatımızı meydana çıkarmayı ister. Fakat bir daha Rusların hakk ile yeksân ve kendisinin Bağdat'a ilticaya mecbur olacağını bilir ve korka korka hep bunu düşünür. Bu rüesânın siyasetidir."93

Bu arada Kirmanşah Hükümet-i Muvakkası Reisi Nizamüssaltana da Ali İhsan Bey ile Cihanşah Han'ı uzlaştırmaya çalıştı. Bu çabalar neticesinde Avşar emirinin damadı Karinüssaltana Kolordu'dan talimat almak üzere Hemedan'a geldi. Ali İhsan Bey Karinüssaltanayı 2-3 gün süre ile Hemedan'da tutarak ona bir talimat vermiş ve Avşarlardan beklentilerini dile getirmiştir.94

Cihanşah Han bütün bu pazarlıklar sonucunda oğlunun kumandasında büyük bir kuvvetin Hamse mıntıkasında bulundurulmasına razı olmuştur. O'nun gerçek amacının sadece Avşar arazisini ve mülkünü koruyabilmek olduğu ortada idi. Avşar emiri bu amacını Hamse mıntıkasının Bicar, Sakız ve Sine'nin savunulması açısından stratejik öneme sahip olduğu tezi ile de destekleyebiliyordu.

Ancak, Ali İhsan Bey'in baskıları devam ettiğinden Cihanşah Han Nizamüssaltana ile anlaşarak Kolordu'ya bir teklif daha sundu. Buna göre oğlu Serdar Fatih'i Hemedan'a gönderecektir. Fakat, O, gerektiğinde önemli meselelerde Bağdat'tan Cihanşah Han'dan onay alacaktır. Ali İhsan Bey ise Emir'in oğlunun tam olarak yetkilendirilmesi halinde bu teklifi kabul edebileceğini bildirdi.95

Pazarlığın son aşamasında Cihanşah Han oğlunun emrine bir miktar düzenli kuvvet ve birkaç top verilmesini ve onun Umum Avşar Kumandanı unvanını almasını istedi. Sonuçta Emir'in arzusu üzerine Serdar Fatih Umum Avşar Aşairi Kumandanlığı'na tayin edildi. Serdar Fatih'in istediği top ve silâhları Bicar'daki kuvvetlerden temin edebileceği Cihanşah Han'a yazıldı. Serdar Fatih'in toplayacağı kuvvetlerle derhal Bicar kumandanının yanına gitmesi emredildi.

Bugüne kadar sözde kalan vaadlerin artık uygulamaya konulmasını isteyen Kolordu kumandanı Rusların sahnede Avşar arazisine ve emlakına yaptıkları tahrip ve zararları hatırlatarak Avşarların Ruslardan kurtulmak için son bir fırsat yakaladıklarına işaret etmiştir.96

Ali İhsan Bey Serdar Fatih'e gönderdiği talimatnamede ise şunları yazıyordu:

"Sizi Avşar Mücahidîn-i İslamiye Kumandanlığı'na tayin ettim. Derhal Bicar'a gidip oradaki kumandana mürâcaat ve onun vereceği emirlere itaat ile fî-sebîl-illâh cihad ediniz.

Avşar mücahidlerinden toplanacak birkaç bin piyade ve süvari ile beraber memleketinize girip garât eyleyen düşman-ı din-i vatanı tard ve perişan eyleyiniz. Ruslardan alacağınız her nev eslihâ, ganâim, cephane cihad-ı ekber ve mukaddes yolunda helâl olsun. Şimdiye kadar akvâl ile ve muhâbere ile vakit geçti. Bundan sonra meydan-ı ceng-i rû-nümâda mücâhedât ile sözünüzün eri olduğunuzu isbat eylemenizi arzu ederim."97

Avşarlar ise yeni bir oyalama taktiğini daha sahneye koyma gayreti içerisinde idiler. Emir Avşar 24 Ekim sabahı oğlunu Sahne'ye gönderip kuvvet toplattıracağını ve Kolordu kumandanının emri doğrultusunda hareket edeceğini bildirdi.98

Öte yandan Ruslar 21 Ekim sabahı 2, 5 piyade taburu, 2 alay süvari, 2 makinalı tüfek, 2 toptan ibaret bir müfreze ile Bicar'daki Türk kuvvetlerine taarruz ettiler.99 Bicar Müfrezesi'ni takviye maksadıyla hareket ettirilen Sine Müfrezesi geç kaldığından savaşa iştirak edemedi.100 Mücahidinin ve aşairin dağılmasına ve düşmanın çok üstün olmasına rağmen Bicar Müfrezesi akşama kadar müdafaaya devam etti. Müfreze cepheden, yanlardan ve arkadan kuşatılmış olduğu halde Rusların süvari hattını yarmayı başarmış ve 21 Ekim günü akşamleyin saat 5.30'da Sine istikametine çekilebilmiştir. Bu savaş sonunda Ruslar 300'e yakın esir aldılar. Bunlardan 10 kadarı subay idi.101 İki adi cebel topu da Rusların eline geçti.102

Ancak, Hemedan'ın güvenliği için Bicar'ı mutlaka geri almak gerekiyordu. Bunun için derhal hazırlıklara girişildi. Bir müfreze 27 Ekim akşamı Bicar'ın 10 km güneybatısındaki Migan civarına geldi. Sol cenah müfrezesi de Bicar'ın 15 km güneyindeki Bakırabad'ın güney sırtlarını işgal etti. Diğer taraftan 27 Ekim günü Hemedan, Devletabad ve Sultanabad cephelerinde de Rusları oyalayıcı taarruzlar gerçekleştirildi.103 Migan civarına gelmiş olan müfreze ile Bicar Müfrezesi 28 Ekim 1916 sabahı Bicar'da bulunan 2,5 Piyade taburuyla 2 süvari alayı ve 2 toptan oluşan Rus kuvvetlerine karşı taarruza geçtiler. Nihayetinde Rus kuvvetlerinin Biyanlu istikametinde çekilmesi neticesinde Bicar zaptolundu.104

Ruslar Irak'taki İngiliz kuvvetleri ile organizeli olarak 21 Aralık'ta yeni bir saldırı başlattılar. Beraberinde topçu bulunan 1 Rus süvari livası Hemedan ile Bicar arasına girerek Bicar'a ve Hemedan'ın 50 km kuzeybatısındaki Subaşı'nda bulunan Osmanlı müfrezesine taarruz etti. Bicar'ın 30 km güneybatısındaki Noroz'a kadar sokulan 1 Rus süvari bölüğü de Sine-Bicar telgraf hattını tahrip ederek geri çekildi.105 27 Aralık'ta Bicar'a ileri karakollarının birkaç süvari bölüğüyle baskın yapan Ruslar bu defa da geri atıldılar.106

Kolordu tarafından Hacı Arif Bey emrine verilen Serdar Fatih'in Gerus'a giderek Avşar arazisinden atlı toplaması ve Biyanlu'yu merkez yaparak Hacı Arif Bey'in kumandasında Ruslarla mücadele etmesi bekleniyordu.107

Ancak, Kasım'ın 19'u olmasına rağmen hâlâ Serdar Fatih yola çıkmamıştı. Bu durum Ali İhsan Bey'i çok kızdırdı. O, Nizamüssaltana'ya gönderdiği telgrafında dört aydan beri oyalama politikasına tâbi tutulduğunu belirterek şunları yazıyordu:

"Bicar'a gidip iş göreceklerse görsünler. Görmeyeceklerse babasının yanına gidip otursun ve Ruslara verdikleri bîtaraflık vaadini kemâl-i muvaffakiyetle ifâ etsinler. Yalan ve hile beni pek igzâb eden şeylerdir ve benim ordum onun top ateşi karşısında kaçaçak 200 atlısına muhtaç değildir. Cihad-ı ekber'e adem-i iştirakle iftihâr eylesinler ve tâ İstanbul'dan İran'ı kurtarmak için gelip kan döken Türk dindaşlarının bu fedâkârlığı karşısında bizzat İran'ın içinde yaşayanlar vicdanlarını önlerine alıp düşünsünler."108

Diğer taraftan güçlükle Kolordu hizmetine alınabilen bir kısım Avşar atlılarının maaş istekleri de vardı. Denisar'a gönderilen Avşar atlılarının reisi Seyfünnizâm yalnız iaşe ile hizmet etmeyeceklerini, ancak, maaşlı olarak iş göreceklerini ifade etti. Ali İhsan Bey bunun üzerine Esadabat hakimine gönderdiği telgrafında "Biz para vermeyiz. Def'olup gitsinler. Maaş bana râci değildir. Ben maaş vermem. Bir iş görmediler. Memleketlerine gitsinler" diyordu.109

Ali İhsan Bey'in politikası aşaire maaş vermemek, iaşelerinin de İran halkı tarafından temin edilmesini sağlamaktı. O, aşair kuvvetleri için hükümet-i mahalliyelerce iane komisyonları oluşturulmasını sağladı.110 İleri gelenlerin bu komisyonlara yardımda bulunmalarını teşvik etti.111

Kolordu kumandanı aşairin masrafları bu komisyonlar tarafından da karşılanamazsa yükü Nizamüssaltanata Hükümeti'ne yıkmaya gayret ediyordu.112 Bunu sağlayamazsa aşairin gönderildiği yerdeki kumandanlık tarafından hayvanları da dahil asker gibi iaşe edilmelerinin teminine çalışıyordu.113

Nizamüssaltana aşairi toplayabilmek için ayda 11 tuman maaş vermeyi kabul etmişti. Buna rağmen aşair Kirmanşah Hükümet-i Muvakkatası'ndan aldığı maaş dışında Kolordu Kumandanlığı'ndan da bir şeyler koparmaya çalışıyorlarsa da Ali İhsan Bey'den yüz bulamıyorlardı.114

Ancak, zaman zaman Kolordu Kumandanlığı ile Nizamüssaltana Hükümeti arasındaki organizasyon eksikliğinden dolayı olsa gerek aşairin iaşe, maaş ve kışlık ihtiyaçlarının karşılanması hususunda problemler çıkmakta idi. Bu durumlarda da Ali İhsan Bey ihtiyaçların Nizamüssaltana tarafından temininde ısrar ederek bu tür problemleri Kirmanşah Hükümeti'ne havale ediyordu. O, İran'a gireli uzun zaman olmasına rağmen Nizamüssaltana'nın bu işleri hâlâ düzene koyamamış olmasından şikayetçi idi.115 Bununla birlikte aşair de kendilerine kaçma fırsatı hazırlayabilmek için zaman zaman iaşe edilmedikleri yalanını bahane olarak kullanıyorlardı.116

Diğer taraftan Kolordu kumandanı aşairin Rus baskınları neticesinde uğradığı zararları gündeme getirmesinden de rahatsızdı. O, aşiretlere Türk kuvvetlerinin de yardımıyla zaferler kazanmalarını ve bu sayede elde edecekleri ganimetler ile zararlarını karşılamalarını tavsiye etmekte idi.117

Aşiret kuvvetleri arasında kış bastırdıktan sonra cepheyi terketme oranı arttı. Onlar daha rahat yerlere çekilmek istiyorlardı. Ali İhsan Bey vatanlarına yeterince sahip çıkmamakla suçladığı İranlılara sık sık Osmanlı ordusunun buraya İran'ın selameti için geldiği mesajını vermeye gayret ediyor ve firarları önlemeye çalışıyordu.118

Ancak, Irak Cephesi'nde felaketler birbirini takip ediyordu. 25 Şubat'ta Şamran Deresi batısında Beyt-i Nakil mevziinde tutunmak isteyen VI. Ordu büyük bir yenilgiye uğrayarak Aziziye'ye doğru çekilmeye başladı. 25 Şubat'ta Kuttülamare de İngilizlerin eline geçti. Bu yenilgi İran Seferi'nin de sonu oldu.119

Sonuç

Urmiye'yi ele geçirdiğimiz dönemlerde Urmiye Avşarları üzerinde etkili olduk. Bu bölge denetimimizden çıktığında Rus etkisi arttı. Diğer bölgelerdeki Avşarlar da bölgelerini kontrol eden devlete veya güce bağlı olarak tavırlarını belirlediler. Duruma göre Türk, Rus, İngiliz hatta, Alman taraftarı oldular. Avşarların durumu İran halkının genel durumundan farklı değildi.

XIII. Kolordu'nun İran harekatı döneminde özellikle Hamse Avşarları üzerinde nüfuz sahibi olabildik. Diğer Avşar grupları ise Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerinde kaldılar. Bunlara cihat fetvaları ve beyannameleri ulaştırıldı ise de müşahhas hiçbir sonuç elde edilemedi. Hatta, Hamse Avşarlarından da beklediğimiz desteği hiçbir zaman elde edemedik. Hamse Avşarlarından beklentilerimizi aşağıdaki şekilde maddeleştirmek mümkündür.

1- Rusların Ave ile Kazvin arasındaki menzil hatlarını vurmalarını sağlayarak İran'daki Rus kuvvetlerinin lojistik destekten mahrum bırakılması.

2- Rus kuvvetlerinin Hemedan-Zencan, Hemedan-Bicar yollarına tecavüzlerine engel olunması,

3- Avşarları Gerus'taki Türk kumandanı ile irtibata geçirerek Rus kuvvetlerinin yanlarına akınlar yaptırmak suretiyle düşmanın sürekli tazyik altında tutulması,

4- Kazvin-Reşt bölgesindeki Rus kuvvetleri hakkında istihbarat yaptırılması.

Ancak, Avşarlardan beklenilenin çok çok altında dahi bir verim alınamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi Kolordu'nun Hemedan'da duraklamasıdır. Avşarlar başlangıçta Kolordu'nun Tahran'a kadar ilerleyeceğini düşünüyorlardı. Güçlüye meyletme politikası içerisinde olan bütün aşiretler gibi Avşarlar da bütün güçleri ile Türklere yardım edecekleri taahhüdünde bulundular. Kolordu'dan ayrılacak nizamiye kuvvetleri ile desteklenmelerini istediler. Ancak, Kolordu'nun ilerlemesi durunca mümkün olduğu kadar olayların dışında kalmaya gayret ettiler.

Ali İhsan Bey'in baskıları sonucunda oluşturulan Avşar gönüllü birlikleri de diğer aşiret kuvvetleri gibi zor anlarda firar edip kaçmakta idiler. Avşarların tek endişelerinin kendi arazilerinin ve menfaatlerinin korunması olduğu görülmüştür.

Avşarlar tam bir idare-i maslahat politikası güderek hem Rusları hem de Osmanlıları uyutma yolunu tuttular. Kolordu kumandanının Avşarları faal kılmaya yönelik tazyikleri artınca Emir Avşar zaman zaman Nizamüssaltana'ya ve Ömer Fevzi Bey'e120 Ali İhsan Bey nezdinde aracılık görevi gördermiş en sonunda da Kirmanşah'a giderek onun etki alanından kurtulmaya çalışmıştır. XIII. Kolordu'nun İran'dan çekilmesinden sonra İran Avşarları üzerinde Rus ve İngiliz etkisi hakim oldu.

DİPNOTLAR

1 Avşar adı çevik, ava ve canavara hevesli anlamlarındadır. Bu boyun adı Kaşgarlı Mahmud ve Fahreddin Mübarek Şah'ın listelerinde Afşar, Reşidüddin ile ona dayanan Yazıcıoğlu ve Ebü'l-Gazi listelerinde de Avşar şeklinde geçer. Moğol istilasından önceki vekayi'namelerde ise Afşar olarak kaydedilir. XIV. -XVII. yüzyıllarda Anadolu'da her ikisi de görülmekle beraber Avşar adı çok daha yaygın kullanılmıştır. İran kaynaklarında bu boyun adı XVI. yüzyıldan itibaren sadece Afşar şeklinde yazılmaktadır. Bugün İran'da bu boyun adı yine Afşar olarak söylenmekte ve yazılmaktadır. Kaşgarlı ve Reşideddin Avşarlar'ın damgasını vermişlerdir. Avşarların damgası kesişen iki oktan oluşur? Totemleri tavşancıl, şölenlerdeki ülüşleri sağ umacadır. Avşarlar islamiyetten önceki dönemde hükümdar sülalesi çıkarmış olan beş Oğuz boyundan birisidir. Avşarlar Oğuzların Bozok kolundandırlar. (Faruk Sümer, "Avşar" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IV, İstanbul-1991, s. 160.).

2 Faruk Sümer, "Avşar", DİA, s. 160-164.

3 Faruk Sümer, "Avşarlılar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul-1991, s. 164-166.

4 Genelkurmay Başkanlığı, İran, Ankara-1952, s. 101; Ahmet Caferoğlu, "Güney Azerbaycan", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Sayı: 35, Ocak-1988, s. 48-49; Simirnof, İranlılar, İran'ın Etnoğrafi Vaziye-

ti, Akvâm ve Kabâili (Çev: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi), İstanbul-1927, s. 25; Fahrettin Şevket, İran, İklim, Halk, İktisâdiyât, İctimâiyât, Müessesât-ı Medeniye Vesâire, İstanbul-1341, s. 12; Fuat Köprülü, "Avşar" Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi, C. II, s. 34-35; Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, İran ve Ordusu, İstanbul-1927, s. 48; Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, (Üçüncü Baskı), İstanbul-1980, s. 292.

5 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 292.

6 Lord Curzon, İran, (Çev. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye), İstanbul-1927, s. 25.

7 Genelkurmay Başkanlığı, İran, s. 101; A. Caferoğlu, "Güney Azerbaycan", s. 49; Simirnof, İranlılar., s. 11; Erkân-ı Harbiye, İran ve Ordusu, s. 48; Fahrettin Şevket, İran, s. 12; Fuat Köprülü, "Avşar", İA, s. 31-32; Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 288-292.

8 Fuat Köprülü, "Avşar", İA, s. 34 (XIX. Yüzyılın birinci yarısına ait Malte Brun'un coğrafyasında İran Avşarları'nın nüfusu 90. 000 olarak kabul ediliyor. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 292).

9 A. Caferoğlu, "Güney Azerbaycan", s. 49; Genelkurmay Başkanlığı, İran, s. 101.

10 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 292-293.

11 Faruk Sümer, "Avşar", DİA, IV, s. 164.

12 Genelkurmay Başkanlığı, İran, s. 101; Fuat Köprülü, "Avşar", İA, II, s. 35.

13 Fuat Köprülü, "Avşar", İA, II, s. 35.

14 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İsrafil Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İran Siyaseti", OTAM, Sayı: 3, Ocak-1992, s. 271-284.

15 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Dağabert Von Mitusch, Wassmuss Der Deutsche Lawranse, Leipzig-1937.

16 Müverrihüddevle Sepehr, İran Der Ceng-i Büzürg, Tahran-1966, s. 6.

17 Mehmet Kenan, Büyük Harpte İran Cephesi, C. II, İstanbul-1928, s. 3, 109.

18 Percy Sykes, İran Tarihi (Harb-i Umumi'de İran), (Çev. Yüzbaşı Mehmet Cemâl), İstanbul-l341, s. 17.

19 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İsrafil Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, "Rauf Bey Müfrezesi", OTAM, Sayı: 3, Mayıs 1992, s. 250-270.

20 Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Klasör: 195, Dosya: 250/825, Fihrist: 13, 15. (Bundan sonraki dipnotlarda bu arşiv kısaca ATASE şeklinde adlandırılacaktır.).

21 Başlangıçta Türk ve Avusturya elçileri de Tahran'ı terkettilerse de bilahâre Rus kuvvetlerinin İran başkentine giremeyecekleri anlaşıldığından 26 Kasım 1915 günü Rey'den Tahran'a döndüler. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sadık Sarısaman, Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemleri'nde Osmanlı-İran İlişkileri, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum-1995, s. 43-48.

22 ATASE, K: 3649, D: 2/3, F: 15.

23 Sadık. Sarısaman, Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekatı., s. 488.

24 Bu tarihlerde Ömer Fevzi Bey Tahranda değil sürekli olarak Kirmanşah'da bulunuyordu.

25 ATASE, K: 3649, D: 2/3, F: 15.

26 ATASE, K: 4278, 58/581-A, F: 19-1.

27 Tanin, 13 Teşrînievvel 1330/26 Ekim 1914, No: 9018; Sabah, 16 Teşrînievvel 1330/29 Ekim 1914, No: 9021.

28 Mehmet Kenan, Büyük Harpte İran Cephesi, C. I, İstanbul-1928, s. 127; ATASE, K: 4, D: 470/19, F: 35.

29 ATASE, K: 553, D: 2150, F: 5.

30 Mehmet Kenan, İran Cephesi, I, s. 148-149.

31 ATASE; K: 200, D: 28/1040, F: 17-1.

32 İlhan Selçuk, Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, C. I, İstanbul-1973, s136-137.

33 Mehmet Kenan, İran Cephesi, I, s. 152-154, 161-172.

34 ATASE, K: 193, D: 594/848, F: 6-7.

35 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-1, 3-4.

36 ATASE, K: 4287, D: 58/581-A, F: 3-11, 3-9.

37 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-2.

38 Cihanşah'ın gerçek kuvveti bu rakamın çok altındadır.

39 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-2, K: 4278, D: 58/581, F: 2-13.

40 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-20.

41 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-16.

42 ATASE, K: 4278, D: 58/581, F: 1-8.

43 ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-87.

44 ATASE, K: 4278, D: 58/581, F: 6-5, 6-6.

45 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 2-11.

46 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-4.

47 ATASE, K: 4275, D: 504/51, F: 8-13.

48 ATASE, K: 200, D: 479/839, F: 19-1; K: 4278, D: 58/581-A, F: 2-8, 3-6, 36.

49 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-21, 3-31, 6-2, 10-4.

50 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-9.

51 ATASE, K: 4278, D: 59/581, F: 12-6.

52 ATASE, K: 4278, D: 59/581, F: 12-6.

53 Avşar emiri nezdine gönderilen kişi aslında Savuçbulak Şehbenderi Mümtaz Bey idi. Ruslar ve İranlılar nezdinde büyük tesir yapabilmek için kendisi Muhtar Paşa lakabıyla lanse edildi. (ATASE, K: 4275, D: 504/51, F: 17).

54 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-2.

55 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-1.

56 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 2-18; K: 4275, D: 504/51, F: 17.

57 ATASE, K: 4277D: 56/504-A, F: 7.

58 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-6.

59 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-6.

60 ATASE, K: 4276, D: 53/584, F: 46.

61 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 12-1.

62 ATASE, K: 4279, D: 497/61, F: 15, -15-4.

63 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-17, 14-20, 14-12.

64 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 9-6.

65 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 16.

66 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-7.

67 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-34.

68 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 16-1, 16.

69 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 16.

70 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-20.

71 ATASE, K: 4279, D: 479/61-A, F: 20-1.

72 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-19, 14-20.

73 ATASE, K: 4279, D: 497/61, F: 23.

74 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 2-24, 9-24.

75 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 16-1, 3-35.

76 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-41, 1-4; K: 4278, D: 60/488, F14, 84; Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, C. III, İstanbul-1991, s. 320; M. Kenan, İran Cephesi, II, s. 202; Mehmet Nihat, Irak Seferi Muharebatı'ndan XIII. Kolordu'nun İran Seferi, İstanbul-1926, s. 645. (15-16 Nolu Askeri Mecmua Lahikasıdır.).

77 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-45.

78 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 2-7.

79 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 2-11.

80 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-4.

81 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-13, 14-14.

82 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-20.

83 ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-50.

84 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-18.

85 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-15.

86 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 16.

87 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-15.

88 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-21.

89 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 3-45.

90 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-22.

91 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 2-27.

92 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 7-6, -7-9.

93 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-28.

94 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-25; K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-10, 1-11, 1-19; K: 4279, D: 63, F: 9-24, 9-8, 5-10.

95 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 14-25; K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-19;; K: 4279, D: 63, F: 9-24, 9-8.

96 ATASE, K: 4283, D: 76/X-AF: 1-10, 1-11.

97 ATASE, K: 4283, D: 76/X-AF: 1-12.

98 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 2-24, 9-24.

99 ATASE, K: 201, D: 254/842, F: 32.

100 ATASE, K: 201, D: 254/842, F: 32-6, 36.

101 ATASE, K: 201, D: 254/842, F: 90-2.

102 Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım, III, s. 322; Mehmet Kenan, İran Cephesi, II. s. 203.

103 ATASE, K: 201, D: 254/842, F: 44-2; K: 4280, D: 65/536, F: 39.

104 ATASE, K: 287, D: 212/1172, F: 1-206; K: 201, D: 254/842, F: 43, 45, 36, 36-1.

105 ATASE, K: 550, D: 564/2137, F: 9.

106 M. Kenan, İran Cephesi, II, s. 214-215.

107 ATASE, K: 4280, D: 67/536-A, F: 19-2; K: 4279, D: 63, F: 9-8.

108 ATASE, K: 4279, D: 63, F: 9-24.

109 ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 15-1.

110 ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 1, 4.

111 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 1-26.

112 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 10-12.

113 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 10-12; K: 4283, D: 76/X-A, F: 4-3, 5-4, 5-10.

114 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 54.

115 ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-59, 1-63-70, 1-77.

116ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-77.

117 ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-77; K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-66;

118 ATASE, K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-66; K: 4283, D: 76/X-A, F: 1-59.

119 Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, C. IV, İstanbul-1991, s. 22; Sabis, III, s. 346; Mehmet Kenan İran Cephesi, II, s. 349.

120 ATASE, K: 4279, D: 497/61, F: 15-1.

I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Psikolojik Harp / Doç. Dr. Sadık Sarısaman [s.453-468]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Psikolojik harp ilk çağlardan beri bilinmekte ve uygulanmaktadır. Bu kavram rakibin moral gücünü zayıflatmak ve kendi kuvvetlerini zinde tutabilmek için yapılan faaliyetlerin tamamını kapsamaktadır. Psikolojik harp toplum psikolojisini iyi bilmeyi ve onu menfaati doğrultusunda kullanabilmeyi gerektirir. Bu yüzden toplum psikolojisi, yöneticilerin gözönünde bulundurması gereken son derece önemli faktörlerdendir. Toplum psikolojisini lehine kullanma metotları toplumun kolektif şuuruna ve şartlara göre değişebilir. Bu gerektiğinde hoşgörü, gerektiğinde cesurca öne atılma ve gerektiğinde de sertlik göstermek şeklinde ortaya çıkabilir.

Tarihteki psikolojik harp uygulamaları incelendiğinde kavlen (sözlü) ve fiilen olmak üzere iki türlü tatbikat karşımıza çıkmaktadır. Kavlen psikolojik harp askere ve halka hitap etmek ve beyannameler yayınlamak suretiyle gerçekleşirken fiili psikolojik harp etkileyici tavırlar sergilemek suretiyle olmuştur. Bazen her iki usul birlikte kullanılmıştır. Türk tarihinde bu uygulamaların pek çok örnekleri ile karşılaşılmıştır. Sultan Alparslan Malazgirt Savaşı sırasında beyaz bir elbise giyerek askerlerinin karşısına çıkmış ve onlara hitap ederek moral güçlerini zirveye çıkarmış, şehit olacak olursa bu elbise ile defnedilmesini vasiyet etmiştir. Sultan Alparslan’ın bu sözleri kavli psikolojik harbe güzel bir örnek teşkil eder. Yine 1456 tarihinde Belgrat’ı kuşatan Fatih Sultan Mehmet’in sonradan yardıma gelen Macar kuvvetleri karşısında ordunun geri çekilmesi ve hizmete uğrama ihtimalinin belirmesi üzerine yanına kadar yaklaşan 3 macar askerini kılıcı ile biçerek ordunun toparlanmasını sağlaması da fiili psikolojik harbe örnek olarak gösterilebilir.

Fiili psikolojik harpten bahsedip de, Mustafa Kemal Atatürk’ü hatırlamamak imkansızdır. Çanakkale savaşları sırasında Mustafa Kemal’in kalbine bir şarapnel parçası isabet ettiğinde yanındaki askerlerin “Vuruldunuz komutanım” demesine karşılık o, eliyle “sus” işareti yapmış ve muhtemel bir hezimetin önüne geçmişti.

Zamanımızda psikolojik harbin üçünçü bir şekli ortaya çıkmıştır ki o da medya destekli psikolojik harptir. Medya destekli psikolojik harbin tipik bir örneği Körfez Savaşı sırasında yaşanmıştır. CNN tarafından savaş yayını yapılmış ve medya kuruluşlarınca dünya kamuoyu, ABD ve müttefikleri lehine hazırlanmıştır. Afganistan Harekatı için de aynı durum söz konusudur.

Askeri strateji uzmanları orduların savaşma gücünün maddi güç ile moral gücün toplamından ibaret olduğunu ifade ederler. Tarafların maddi güçleri ve siyasal güçleri eşitse, moral gücü yüksek olan üstünlük kazanır. Hatta, moral gücü yüksek olan bir ordu, kendisinden asker sayısı ve maddi güç olarak kat kat üstün olan rakibini dengeleyebilir ve yenebilir.

Öte yandan psikolojik harpte tarih boyunca inanç unsurlarının da kullanıldığına defalarca şahit olunmuştur. Tarihimizden örnek vermek gerekirse 1239-1240 yıları arasında cereyan eden Baba İshak Ayaklanması'nda Selçuklular kendisine ve adamlarına silah işlemediğini propaganda eden Baba İshak'a karşı paralı frenk askerlerini sevk etmek zorunda kalmışlardır. Yine 1524 tarihli Kalender Çelebi İsyanı'nda da Kalender Çelebi ve adamları için de aynı şeyler söylenmiş, Osmanlı askerleri bu kuvvetlerle savaşmaktan çekinmişlerdir. Bu yüzden isyanı bastırmakla görevlendirilmiş olan Vezirazam İbrahim Paşa daha önce Kalender Çelebi kuvvetleri ile karşılaşmamış olan yeniçeri birliklerini kullanmak durumunda kalmıştır. İbrahim Paşa beraberinde gstirdiği yeniçerileri önceki kuvvetlerle karşılaştırmadan Kalender Çelebi üzerine yürümüş ve isyanı bastırmaya muvaffak olmuştur.

Bütün bu açıklamalarımızda görüldüğü üzere psikolojik harbin en önemli unsuru propagandadır. Propaganda içermeyen psikolojik harp örneği hemen hemen mevcut değildir. Bu yüzden propagandacı ve propaganda kaynağının önemine dikkat çekmek istiyoruz. Propagandada başarılı olabilmek için propagandacının titizlikle seçilmesi gerekmektedir. Öncelikle propagandacı fikir belirttiği alanda uzman, saygın ve güvenilir olmalıdır. Kişileri etkileme amacını taşımadığı hissini uyandırmalı, bu faaliyetinden dolayı bir çıkarı olmadığı kanaati toplumda hakim olmalıdır. Muhatap kitleler tarafından sevilen, sayılan birisi olması da önemlidir. Hedef kitlenin görüşünden oldukça farklı bir görüşü savunan bir propaganda eğer yüksek inanırlığı olan bir kaynaktan geliyorsa insanlarda tutum değişimi yaratabilecektir. Buna karşılık düşük inanırlığı olan bir propagandacının muhataplarının görüşünden biraz farklı propagandası bile onlar tarafından kabul edilmeyecektir.

Fakat, muhatap kitlenin ileride antitezle karşılaşma ihtimali varsa en faydalı yöntem antitezden de biraz bahsetmek. Ancak, kendi tezini kuvvetle propaganda ederek karşı tezi çürütmektir. Bu uygulamaya psikoloji ilminde aşılama denilir ki aşılama yapılan kişilerin ileride antitez ile karşılaştıklarında tutum degiştirişlerinin çok daha az oldugu tesbit edilmiştir.

Türk Cephelerinde Psikolojik Harp

1. Cephelerde Kullanılan Psikolojik Harp Araçları

Birinci Dünya Savaşı döneminde radyo, televizyon gibi yayın organları olmadığı için psikolojik harbin malzemelerini öncelikle beyannameler ve gazeteler oluşturuyorlardı. Özel olarak düzenlenen beyannamelerin yanında zaman zaman gazeteler de düşman cephelerine ve bölgelerine atılabiliyorlardı. Beyannameler genellikle propaganda şubeleri tarafından hazırlanmıştır. Bu şubeler tarafından hazırlanan metinler matbu oluyor ve çok sayıda bastırılıyordu. Ancak, nadiren bu şubelerin bilgisi dışında hazırlanan beyannamelere de rastlanılmıştır. Bu metinler ise gayr-i matbu olmakta idi. Bu beyannamelerin bir uzman elinden çıkmadığı ve plansız olduğu nicelik ve nitelik olarak hemen kendisini göstermekte idi. Beyannameler muhatap kitlelerin dilinde hazırlanmıştır. Uluslararası yaygın dil kriteri kullanılmamıştır. O günlerin en gelişmiş teknolojisi olan fotoğraftan da yararlanılmıştır.

Beyanname tanziminde müttefiklerin birbirleriyle işbirliği içerisinde olmaları söz konusu olmuştur. Bu bağlantı hem İtilâf Devletleri hem de İttifak Devletleri için geçerlidir.

Beyannameler keşif balonları ve uçaklar vasıtasıyla atılabildiği gibi top ve tüfekler vasıtasıyla da beyanname atılıyordu. Yine su yollarını kullanarak beyanname göndermek, rüzgar gücünü hesaba katarak kağıt balonlar bırakmak ve uçurtmalardan yararlanmak mümkün olmuştur. Cephelere ileri karakol postaları ve keşif kolları vasıtasıyla da beyannameler bırakılmıştır.1

Beyannamelerin genellikle gece yarısı ve sabaha karşı cephelere bırakıldığı tesbit edilmiştir. Bulutlu ve kapalı havalardan bilhassa istifade edilmiştir.2 Uçak ve balonlarla beyanname atma olayı ise gündüzleri gerçekleşmektedir. Çünkü, uçak ve balonlar kapalı havalarda ve geceleri uçuş yapamıyordu.

2. Psikolojik Harpte Kullanılan Metotlar

A. İftira Atmak

Psikolojik harbin temel ilkesi rakibinin moral gücünü çökertebilmek için her yola başvurmaktır. Diğer bir ifade ile doğru-yanlış ayrımı yapmadan kullanılabilecek olan herşeyi kullanmaktır. Muhatap kişiler inandırılamazsa bile şüpheye düşürülmeleri sağlanabilir. Bu konuda örnek olarak İtilâf Devletleri'nin ve Osmanlı muhalefetinin intihar eden Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin İttihatçılar tarafından katledildiğini iddia etmeleri gösterilebilir. Belirtildigine göre Yusuf İzzettin Efendi geçmişte Enver Paşa'ya attığı bir tokatın intikamı olmak üzere Edirne'de öldürülmüş ve cesedi İstanbul'a getirilmiştir.3 Yine Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında yitirildiği bilinen Trablusgarp, İşkodra, Yanya, Kosova, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Manastır vilâyetlerinin İttihatçılar tarafından satılmış olduğu ifadeleri kullanılmıştır.4

İftira propagandalarına örnek olarak İttihatçılar'ın Hz. Muhammed'in dairesinde bulunan ve dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanlar tarafından hediye edilen mücevher, pırlanta vb.'yi söküp satarak mühimmat parası olmak üzere Almanlar'a verdikleri iddiası da gösterilebilir.5

B. Haklılık İlkesi

Psikolojik harpte kullanılan en önemli husus haklılık ilkesidir. Haklı güçlüdür, prensibinden hareketle taraflar kendilerini haklı çıkarma gayretleri içerisine girerler. Böylece gerek ülke içerisindeki kamuoyunu gerekse dünya kamuoyunu yanlarına çekmeyi amaçlamaktadırlar.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlatılması olayı ile ilgili olarak İtilâf ve İttifat devletleri birbirlerini suçlamışlardır. İngilizler, beyannamelerinde savaşın Almanlarca başlatıldığını, İngiltere'nin Alman işgalinde bulunan küçük mağdur devletleri korumak için savaşa dahil olduğunu iddia etmişlerdir.6 Almanlar ise savaşı kendilerinin başlatmadıklarını fakat başarılı bir şekilde sürdürdüklerini kaydederler.7

Osmanlı propaganda beyannamelerinde ise Birinci Dünya Savaşı'nın sebepleri şu şekilde ifade edilir:

1- Rusya, İngiltere ve Fransa'nın bütün dünyaya hakim olma ve bütün milletleri esaretleri altına almak istekleri.

2- Bu devletlerin bütün müslümanları esir ederek onların Müslümanlıklarına son vermek ve İslamiyet'i ortadan kaldırmak istemeleri.

Yine beyannamelerde belirtildigine göre bu sebepler yüzünden harb-i umumide her devlet yalnız bir cephede savaşırken Osmanlı Devleti yedi cephede birden savaşmak zorunda kalmıştır. Zira, dünyadaki tek İslam devleti ve makam-ı hilafet ortadan kaldırılmak istenilmektedir.8

C. Güçlülük İlkesi

Taraflar güçlüyüz imajını vermek istemişler ve insan topluluklarında mevcut olan kuvvetliye meyl etme psikolojisinden faydalanmaya çalışmışlardır. Bu propagandalarla kendi halklarına ve askerlerine güven telkin ederlerken düşmanlarının savaşma arzusunu ve maneviyatını sarsmayı hedeflemişlerdir. Diğer bir ifade ile rakiplerini ümitsizliğe sürüklemeyi ve teslim olmalarını sağlamayı amaçlamışlardır. Rakip ülkede kazanma umudu olmayan bir savaşın devam ettirildiği ve boş yere askerin kırdırıldığı psikolojisi hakim kılınmaya ve bu doğrultuda kamuoyu oluşturulmaya gayret edilmiştir.

Bu maksatla taraflar bitaraf devletlerin kendilerine meyl etmelerini veya katılmalarını da malzeme olarak kullanmışlardır. Bu devletlerin tavır değişikliklerini kendilerinin güçlü olduklarının ispatı şeklinde yorumlamışlardır. İtalya, Romanya ve Yunanistan devletlerinin savaşa katılmaları bu şekilde değerlendirilmiştir. İtilaf beyannamelerinde Küba, Panama ve Haiti devletlerinin de Almanlar'a savaş açtıkları, Guetamala ve Salvador hükümetlerinin İtilaf Devletleri'ne asker yardımında bulunmaya başladıkları, Çin'in ve Brezilya'nın Almanya ile siyasi ilişkilerini keserek limanlarındaki bütün Alman gemilerini müsadere ettikleri propagandaları da yapılmıştır.9

Yine İtilaf Devletleri'ne ait beyannamelerde savaşın başından beri Amerika Birleşik Devletleri gizli müttefik olarak gösterilmiştir. Çünkü bu devletler ABD'nin kendi yanlarında yer aldığı, yakında savaşa katılacağı izlenimini vererek güçlü olduklarını propaganda etmek istemişlerdir. Bu dogrultuda gemileriyle ABD'den getirdikleri yiyecek maddelerinden de bahsetmişler, böylece Amerika'nın kendileri için yiyecek deposu olduğu ve lojistik destek konusunda hiçbir zaman sıkıntı çekmeyecekleri mesajını da vermek istemişlerdir.10

D. Evrensel, Millî ve Dinî Değerlere Saygı

Öte yandan taraflar psikolojik harbin evrensel, millî ve dini değerlere muhalif olunmamalıdır, ilkesini gözetmişlerdir. Taraflar beyannamelerinde insanlık aleminin dini ve etik değerlerine sahip çıktıklarını, rakiplerinin ise bunları hiçe saydıklarını propaganda etmişlerdir.

İtilaf beyannamelerinde Almanlar zalim ve acımasız, İngilizler ise medeni olarak gösterilmektedir. Beyannamelerde belirtildiğine göre Almanlar esirlere hakaret etmekte, sadece ilkçağlarda örneğine rastlanabilecek şekilde birbirlerine zincirlerle bağlayıp işkence uygulayarak çalıştırmaktadırlar. Buna karşılık İngilizler ise esirlere misafir muamelesi yapmakta ve sayfiye hayatı yaşatmaktadırlar.11 Yine Almanlar ele geçirdikleri sömürgeler halkına zulüm ve vahşetler yaptıkları halde İngilzler sömürgelerinde adalet, refah ve saadet dağıtmaktadırlar.12 İngilizler himayelerinde yaşayan milletlerin milli ve dini özelliklerini muhafaza etmelerine imkan tanımakta, bütün din ve mezheplere de saygılı davranmaktadırlar.13 Ayrıca, insan hürriyetine önem veren İngilizler köle alım satımını da yasaklamışlardır.14

Yine Almanlar'ın İtilâf Devletleri'ne ait yolcu ve ticaret gemilerine saldırmaya başlamaları ve uluslararası hukukun dışına çıkmaları da, İtilâf beyannamelerinde propaganda malzemesi yapılmıştır. Böylece Almanya dünya kamuoyu önünde hukuk tanımaz bir devlet olarak gösterilmeye çalışılmıştır.15

Bir beyannamede belirtildigine göre Almanlar batırdıkları yolcu gemilerinden kurtulan sivil halka dahi yaşama şansı bırakmamak için mitralyözle gemileri bombalamaya devam etmişlerdir. Buna karşılık İngilizler ise ele geçirdikleri esirlere Malta, Hindistan ve Mısır'da bir sayfiye hayatı yaşatmaktadırlar.16

Öte yandan İngilizler, İslâm dinine saygı duyduklarını, hatta, İslâmın koruyucusu olduklarını ısrarla vurgulamışlardır.17 Bu yüzden kutsal topraklarda kumar ve içkiyi yasakladıklarından bahsetmişlerdir. Müslümanların dini ibadet ve etkinliklerini en rahat gerçekleştirdiği devletin de Britanya İmparatorluğu olduğunu belirtmişlerdir.18 Hacıların ve Hicaz Müslümanlarının sıkıntı çekmesine gönlü razı olmayan İngiltere'nin Cidde üzerinden hububat ve yiyecek sevketme kararı aldığı da belirtilmektedir.19 Bu beyannamelerde İngilizler o derece övülmektedir ki bu metinleri okuyan ve İngilizleri hiç tanımayan bir kimse sanki bu milleti Hıristiyan değil de Hıristiyanlarla cihat eden İslamın kılıcı bir millet şeklinde düşünülebilir.

Beyannamelerde meşrutiyet İnkılâbı ile Osmanlı toplumunda yerleşmiş olan hürriyet, müsavaat gibi değerler de ele alınmış olup İttihatçıların Sultan II. Abdülhamit'den daha baskıcı bir politika uyguladıkları iddia edilmiştir. Böylece halkın hassasiyetle üzerinde durduğu meşrutiyet değerlerinin İtthât ve Terakki yönetimince ayaklar altına alındığı anlatılmaya çalışılmıştır.

E. Müttefiklerin Arasını Açmak

Psikolojik harpte kullanılan metotlardan bir tanesi de müttefik devletlerin aralarını açma gayretleridir. Burada amaç müttefik askerlerinin ve halklarının birbirlerine olan güvenlerini zedelemek ve ittifaktan ayrılınması yolunda kamuoyu oluşmasını temin etmektir. En azından müttefik askerlerin birlikte organize ettikleri askerî hareketlerdeki başarı oranı düşürülebilir. Bu yöntem kullanılması en kolay ve malzemesi bol olan yöntemlerdendir. Zira, devletler arasında daimi dostluk ve daimi

düşmanlık olmadığından bugünkü dost devlet ile geçmişte kötü ilişkilerin bulunduğu dönemler mevcut olabilir. Bu dönemlere ait bilgiler beyannamelerde kullanılabilir.

İtilaf beyannamelerinde öncelikle Almanya'nın tarihi Türk düşmanı olduğu tezi ispatlanmaya çalışılmıştır. 93 Harbi sırasında Almanlar'ın Romanya'nın 60.000 kişilik kuvvetiyle Ruslar'a yardım etmelerini sağladıkları, Balkan Harbi'nde de Alman İmparatoru'nun Yunan amirali elbisesini giymiş vaziyette Averof zırhlısında Amiral Kondoryotis'i ziyaret ve tebrik ettiği ifade edilmiştir. Almanya'nın Bosna Hersek'in Avusturya tarafından iltihakına ses çıkarmadığına değinilmiş, Bismark'ın Türkler'in menfaati için tek bir Bohemyalı askerin dahi feda edilemeyeceği sözlerine yer verilmiştir.20

İtilaf beyannamelerinde belirtildiğine göre Almanya savaşta içine düştüğü sıkıntılardan kurtulabilmek için21 Osmanlı devletini de bu belanın içine sürüklemiştir. Almanlar bunun için Enver Paşa'ya ve Osmanlı devlet adamlarına rüşvet vermişlerdir.22

İngiliz beyannamelerinde halifenin ve 300.000.000 Müslümanın sadık dostu olduklarını söyleyen Almanlar'ın gerçekte İslam dinine en küçük bir saygılarının dahi bulunmadığı iddia edilmiştir. Bu iddiayı desteklemek için Almanya'nın Kuzey Afrika valisinin bölgedeki askeri ve mülki makamlara gönderdiğini iddia ettikleri bir genelgeden bahsederler. Buna göre Alman genel valisi Kuzey Afrika'da İslamiyet'in yayılmasını engellemek için tedbirler almaktadır. Bu konuda okullardaki öğretmenlerden de yararlanılması kararlaştırılmıştır. Afrika'nın Müslüman ahalisi Almanlar tarafından domuz yetiştirilmeye zorlanacak, Müslümanlar mülki makamlardan izin almadıkca çocuklarını sünnet ettiremeyeceklerdir. Ayrıca, mümkün olduğu kadar Müslümanların memuriyetten uzaklaştırılmasına çalışılacaktır.23

Öte yandan Almanlar'ın gönderecekleri askerlerle Mısır'ın ve Kırım'ın kurtarılacağı umulurken Berlin'den İstanbul'a getirilen beş-on bin askerin İstanbul ve Çanakkale boğazlarına yerleştirildiği ve Osmanlı başkentinin işgal altına alındığı ifade edilir.24 Yine hükümet dairelerinde, iskelelerde, şimendüfer işletmelerinde, fabrikalarda velhasıl ekonomik ve stratejik önemi olan bütün yerlerde yönetimi ele geçirdikleri belirtilir.25 Türkiye'nin idaresinin Almanlar'ın elinde olduğu, Alman subay ve memurlarının Türkiye'de üst düzey memuriyetleri işgal etmiş oldukları, Türk görevlilerin ise Almanlar'ın yanında hizmetçi durumunda bulundukları iddia edilmiştir.26 Yine Alman subaylarının Türk subaylarını, Alman askerlerinin de Türk askerlerini horladıkları kaydedilir.27 Bu belgelerde Türk ordusu erkan-ı harbiyesinin Almanlar'a terk edildiği belirtilmiş, Türk kumandanların Türk ordusunun yönetiminde hiçbir yetkilerinin bulunmadığı ve Almanlar'ın emirlerini tatbikle görevli oldukları kaydedilmiştir.28 Bütün bu sebeplerden dolayı beyannamelerde Türk askerlerine Alman subaylarını kovmaları ve onlarla bağlarını koparmaları tavsiye edilmektedir.29

Yine "Osmanlı Asker Biraderlerimize" başlığını taşıyan bir beyannamede halkın elinde bulunan buğday, arpa, saman, ot, yağ ve çeşitli eşyaların Almanlarca alınıp karşılığı bulunmayan ilmuhaber verildiği,30 Türk halkının ve özellikle de çocukların açlık ve sefalet içerisinde yaşamaya mahkum edildiği, çok sayıda çocuğun bakımsızlıktan öldüğü bir zamanda bütün hububat, un, zeytinyağı ve

yiyecek maddelerinin Almanlar tarafından vagonlarla ülkelerine nakledildiği propaganda edilmiştir.31 Böylece Almanya'nın kesinlikle bir müttefik olmadığı gibi kan emici vampir konumunda bulunduğu imajı verilmeye çalışılmıştır.

İtilaf beyannamelerinde Almanya'nın Osmanlı toprakları üzerinde sömürgecilik emelleri beslediği iddiaları da yer alır. Almanlar'ın Bağdad Demiryolu Projesi'ni Osmanlı topraklarını sömürge yapmak amacıyla ortaya attıkları ifade edilir.32 "Almanlar'a müstemleke lazımsa işte Afrika! Gitsinler müstemlekelerini zapteden İngilizlerden silah kuvvetiyle kurtarsınlar."denilmektedir.33

Bütün bu sebeplerden dolayı Türk subayları da Alman boyunduruğundan kurtulma mücadelesine davet edilmekte "Osmanlı Zabitlerimize Açık Mektup" başlıklı bir yazıda "Üzerinizden Alman boyunduruğunu fırlatarak hürriyetinizi tekrar iktisab ediniz. Vatanımızın istiklalini göz önüne getirerek sözlerimizi güzelce tartınız ve bir an evvel feryad-ı istimdadına şitab ediniz…" denilmektedir.34

Birinci Dünya Savaşı'nda iki tarafın lokomotif güçleri olan İngiltere ve Almanya taraflarca özellikle hedef alınmış, diğer devletler ise fazla söz konusu edilmemiştir. İtilaf beyannamelerinde bu iki devlet kıyaslanmakta, İngiltere adaletin, medeniyetin, iyi niyetin, Almanya ise zulmün, vahşetin, kötülüklerin temsilcisi olarak lanse edilmektedir. Sonuç olarak İngiltere'nin sömürgesi olmak, bağımsız olmaktan daha şerefli imiş gibi propaganda yapılmaktadır. Yine Almanya'nın mutlaka savaştan mağlub olarak çıkacağı belirtilmekte ve Osmanlı Devleti'nin Almanlar'la aynı akibeti paylaşmaması istenilmektedir. Bütün bu propagandalar Türk halkında ve askerlerinde Almanlar'a karşı bir güvensizlik ve nefret ortamı yaratmaya yöneliktir. Böylece Türk-Alman askerî anlaşmalarının fiilen uygulanmasının önünü geçilebilecektir. Silâh ve mühimmat eksikliği olan Osmanlı Devleti ile savaşmak daha kolay olacaktır.

F. Kendi Galibiyetlerini, Düşmanlarının Yenilgilerini İşlemek

Taraftar, beyannamelerinde kendi galibiyetlerini, düşmanlarının ise yenigilerini propaganda etmişlerdir. Bu belgelerde birbirlerinden ele geçirdikleri esir ve ganimet miktarlarını da zikretmektedirler. Örneğin Kuttulammare muzafferiyeti sonrasında İngilizlerden ele geçirilen esirler ve silahlar halka teşhir edilmiş35 ve beyannamelerde yer bulmuştur. Diğer taraftan Çanakkale Savaşları'ndaki Türk başarıları ve XIII. Kolordu'nun Hemedan'a girişi Türk beyannamelerinde yer bulmuştur. Türk başarıları Arapça olarak hazırlanan risalelerle de Osmanlı Devleti'nin Arapça konuşulan bölgelerine ulaştırılmıştır.36

İtilaf Devletleri tarafından fasılalarla yayınlanan ve "Harb-i Azime Dair Bir Hakikat" başlığını taşıyan matbu risalelerde bu devletlerin başarılarına yer verilmiş olup, İttifak Devletleri Grubu'ndan ve Türkiye'den elde ettikleri esir, top, mitralyöz vb. ganimet miktarları kaydedilmiştir. İtilaf beyannamelerinde İngilizlerin Basra'yı ele geçirmelerinden başlayarak Irak ve Havalisi Umum Kumandanı Süleyman Askeri Bey'in başarısızlıkları ve intiharı; Van, Erzurum, Bitlis, Muş, Erzincan ve Trabzon'un Ruslar'ın eline geçişi; Filistin ve Suriye cephelerindeki mağlubiyetlerimiz, Bağdat'ın

düşüşü, Şerif Hüseyin Ayaklanması vb. olaylar teferruatlı bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan'ın çeşitli cephelerdeki mağlubiyetlerine de genişçe yer verilmiştir.37

Öte yandan taraflar rakiplerinin mağlubiyetlerini duyurmak için en küçük bir fırsatı bile kaçırmamışlardır. Örneğin, 31 Ağustos 1916 tarihinde İran'daki XIII. Kolordu Cephesi'ne Ruslar tarafından bırakılan bir beyannamede Revandiz'den ileri hareket eden bir Türk kolunun Lişin Geçidi'nde baskına uğradığı ve iki alayın esir edildiği kaydedilmektedir.38

Beyannamelerde tarafların kendi başarılarının dışında müttefiklerinin başarılarını da propaganda malzemesi olarak kullandıkları görülmüştür. Bu konudaki Türk propagandalarını eleştiri niteliği taşıyan bir Rus beyannamesinde "Kendi kızlarının saçlarıyla iftihar eden kel kadınlar gibi her vakit Almanlar'ın ileri gitmeleri ile iftihar etmeyiniz. Bu hususta mazursunuz. Zira, ağasının servet ve malı ile iftihar etmek sadık kölenin vazifesidir" ifadesi yer almaktadır.39

G. İşgal İçin Değil Yardım İçin Geldiğini Propaganda Etmek

İran'a giren XIII. Kolordu Kumandanlığı da bu propagandayı uygulamıştır. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Bey Hemedan'a girdikten sonra sakal bırakmış,40 burada yayınladığı beyannamelerde Osmanlı Devleti'nin İran'ın toprağında kesinlikle gözü olmadığını, tek amacının Ruslar'a karşı bu ülkenin toprak bütünlüğünü ve tam bağımsızlığını korumak, İran halkını Ruslar'ın baskı ve zulümlerinden kurtarmak olduğunu sık sık beyan etmiştir.41

Öte yandan Türk denetimindeki İran Hükümet-i Muvakkatası'nın başkanı olan Nizamüssaltana da 1916 yılı Ekim ayı içerisinde 2 adet Farsça beyanname yayınlamış ve Türk kuvvetlerinin İran'ın iyiliği için geldiklerini belirterek onlara yardımcı olunmasını istemiştir.42

H. Subay-Er Çatışması Yaratmak

Beyannamelerde subaylar ile askerler arasına düşmanlık sokma politikasının uygulandığı da görülmüştür. Subayların askerlere hakaret ettikleri, kötü davrandıkları ve hatta memleketlerindeki ailelerinin namuslarına tasallut ettikleri ifade edilmiştir. Yine subayların sarhoş gezdikleri, kadın ve hatta erkeklerle ahlaksız ilişkiler içerisinde bulundukları kaydedilmiştir. Savaşta acımasızca askerleri öne süren subayların kendilerinin korkakça gerilerde saklandıkları da propaganda edilmiştir.43 Bütün bu gayretlerin amacının Türk ordusunda mevcut olan ve düşmanlarını dahi imrendiren tarihi disiplin geleneğini zedelemeye yönelik olduğu açıktır.

Bolşevik İhtilali sonrasında Ruslar, Türk askerlerine subaylarının emrine itaat etmemeyi ve Asker Murahhasları Meclisi oluşturarak orduda yönetimi ele almayı öğütlemişlerdir.44 Hatta, bir Rus beyannamesinde askerlere subaylarını katletmeleri tavsiye edilerek şöyle denilmektedir: "Ey bedbaht Osmanlılar, gözünüzü açın, düşününüz. Ne için kör gibi Almanlar'ın arkasından felaket ve helaka gidiyorsunuz? Almanlar sizi nereye götürüyorlar? İran ve Avusturya sahra dağlarında beyhude kan

dökmeden, Bağdat ile İstanbul elinizden gitmeden evvel Alman dostu olan kumandan ve zabitanınızı kurşuna dizip bizim ile akd-i sulh vatanınızın hayrınadır."45

3. Beyannamelerde Cihat

A. Türk Beyannamelerinde Cihat

Almanya'dan satın alındığı söylenen Goeben ve Breslau adlı savaş gemilerinin 29 Ekim 1914 tarihinde Rusya'nın Odessa ve Sivastopol limanlarını topa tutmaları neticesinde Osmanlı Devleti savaşa dahil olmuştu. Bunun üzerine 14 Kasım 1914 Cuma günü Osmanlı padişahı ve Halife V. Mehmet Reşat tarafından cihat ilan edildi. Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi'nin de imzasını taşıyan cihad-ı ekbere dair metin aynı gün Fetva Emini Ali Haydar Bey tarafından Fatih Camii'nde halka okundu.

İlaveten Meclis-i Ali-i İlmî'nin hazırladığı ve Şeyhülislâm Hayri Efendi ile birlikte 29 din bilgininin imzasını taşıyan "Cihad-ı mukaddes beyannamesi" adlı belgenin bütün Müslümanlara duyurulması iradesi 23 Kasım 1914 günü Halife ve Sultan V. Mehmet Reşat tarafından ilân edildi. Bu beyannamede cihat ilânının İslâmiyet'in düşmanlarına ve Halifelik makamına saldıranlara karşı olduğu, Osmanlı Devleti ile aralarındaki anlaşmalara riayet eden diğer devletlere karşı barış ve dostluk politikalarının devam ettiği ifade edildi.46

Cihad-ı Mukaddes Beyannamesi ve ilgili metinler Arapça ve Farsça ve diğer ilğili dillere tercüme ettirilerek47 gerek uçaklar, gerekse casuslar vasıtasıyla ve çeşitli yöntemlerle İran, Hindistan, Kuzey Afrika, Kafkasya, Orta-Asya vb. bölgelere gönderilmeye başlanıldı.48 Bu hususta bilhassa Almanlar önemli bir çaba gösterdiler. Alman tayyareleri Fransa ordusundaki Hindistan'lı, Tunus'lu ve Cezayir'li askerlerin bulunduğu mevkilere beyannameler attılar.49

Cihat beyannamesi ve fetvalarının uzak yerlere posta ile gönderilmesi uzun zamana ihtiyaç göstereceğinden telgraftan yararlanmak yoluna gidildi. Telgrafla İstanbul'dan gönderilen metinler mahallinde çoğaltılarak dağıtıldı. Örneğin, Bağdat'a telgrafla intikal eden ve çoğaltılan fetvalar buradan Irak dahiline ve hatta İran içlerine sevkedilmiştir. İran şahı Ahmet Şah'a, hükümet üyelerine, İran Meclisi'ne, İran'daki valilere, belediye başkanlarına, basına ve eşrafa fetva suretlerinin gönderilmesi de telgrafla olmuştur.50

Diğer taraftan Kudüs, Şam, Halep, Hama, Nablus, Akka, Trablus, müftü ve ulemalarının imzalarının yer aldığı cihada dair beyannameler de dikkatimizi çekmektedir. Bu beyannamelerde Osmanlı Devleti ve İslâmiyeti, yok etmek isteyen İtilâf Devletleri'ne ve bilhassa da İngiltere'ye karşı savaşılması istenilmektedir.51 Yine Necef, Kerbela, Samarra veKazımiye'deli Şii müctehidlerden de fetvalar alındı,52 XIII. Kolordu İran'a girdiğinde Şii müctehidlere de fetvalar ve beyannameler hazırlatılarak halka dağıtılmıştır.53

Cihat ile ilgili olarak Rus cephelerine atılan beyannamelerde Rus kuvvetleri içerisinde bulunan Müslüman askerlerin Osmanlı kuvvetlerine iltihak etmeleri istenilmiştir. Böylece hem İslâmın en büyük düşmanı olan Rus kuvvetleri mağlup edilmiş olacak, hem de savaş kısa zamanda neticelendirilecektir. Bir belgede “Allah’ın inayeti ile ve işbu müttefiklerimizin yardımıyla herhalde galip geleceğimizden siz Rusya müslümanları dahi bu şerefe nail olmak ve dünya ve ahirette Allah’a karşı isyan etmiş olmamak için hemen bizlere gelip iltihak etmenizi din kardaşlığı namına teklif eyleriz” denilmektedir.54

Beyannamelerde Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleri ise İslâmın dostu ve yardımcısı olarak zikredilir. Rusya ve İngiltere’nin yönetimi altında bulunan Müslüman topluluklardan bu devletlerle işbirliği içerisinde olmaları ve onlara yardım etmeleri istenilir. Ayrıca İslâmiyetin düşmanlarına katılan, yardım eden “Sahib-i şeriat ve hilafet olan” Osmanlı Devleti’ne karşı savaşan Müslümanların dünya ve ahirette sorumlu olacakları ve cehennem ateşinde yanacakları ifade edilir.55

Bu konuda Türkmenler’e hitaben Türkmenistan Türkçesi ile yazılmış olan bir beyannamede de şunlar yazılıdır:

“Ey müminler! İşbu yazılgan basîhtını okugaç. Müslümanlıknıg harabere kural bulganlığıngızda özengizge malum bir ligaç. Bunara sonra karşungızda bulgan müslümanlarga ve müslüman dostları bulgan Alman-Avusturya askerlerine karşı mıltık atmangız Peygamber aleyhisselam (Sebâb-ül-müslim fısk ve kıtale kefr) digar (Allah saklasun) kâfir balasız. Özingüznig haberingiz yok. Öz kulangız birlan özüngüzni cehenneme taşlaysız. Bu nasihatini okugaç. Karşunguzda bulgan müslümanlarnıg ve müslümanlarnıg dostlarınca karşı mıltık atmayınca teslim bulungız. Müslümanlık içün müslüman bulgan keşige başka yol yoktur”.56

B. İtilaf Beyannamelerinde Cihat

İngilizler cihat anlayışına özde karşı çıkmakla beraber bu savaşın bir din savaşı olmadığını, menfaat çatışmalarından kaynaklandığını beyan etmişlerdir. Sultan V. Mehmet Reşat’ın da kendi arzusuyla değil Almanlar’ın baskısıyla cihat ilân ettiğini iddia etmişlerdir.57

Öte yandan gayrimüslim ahalinin bulunduğu bölgelere atılan İngiliz beyannamelerinde ise cihat ilânının gayrimüslim ahaliye soykırım uygulamak maksadıyla yapıldığı ifade edilmiştir. Böylece İngilizler iki yüzlü bir politika ile bir taraftan Müslümanların gönlünü hoş tutmaya gayret etmişler, diğer taraftan da gayrimüslim ahaliyi Müslümanlara düşman hale getirmeye çalışmışlardır.

İtilaf beyannamelerinde müslümanların halifenin cihat ilanına itibar etmedikleri tezi de savunulmuştur. Hindistan’dan Afganistan’a ve Cezayir’den Fas’a kadar tek bir Müslümanın bile cihat ilanını tasvip etmediği ifade edilir.58 Aslında hissettirmeden böylece Müslümanlar üzerinde halifelik nüfusunun kalmadığı propagandası da yapılmış olmaktadır. Gerçekte isyan sonrası Arap beyannameleri ile Bolşevik beyannameleri hariç olmak üzere İtilaf Devletleri’ne ait bildirilerde doğrudan doğruya halife hedef alınmış değildir. Halife İttihât ve Terakki Partisi ile Almanlar’ın baskıları

yüzünden cihat ilân etmek zorunda kalmış olarak gösterilmiştir.59 Sonuç olarak her şeye rağmen İtilâf Devletleri'nin halifenin manevi nüfuzundan çekindikleri için kendilerini onun düşmanı pozisyonuna düşürmek istemedikleri anlaşılmaktadır.

Türk muhaliflerin beyannamelerinde de cihat ilanı eleştiri konusu yapılmıştır. İslam dininin tehlikede olmadığı, böyle bir fetvayı gerekli kılacak şartların mevcut bulunmadığı görüşleri savunulmuştur.

Britanya İmparatorluğu'nun idaresindeki 350.000.000 Müslümanın mesut bir hayat yaşadıkları halde cihat ilanı ile Müslümanlar arasına tefrika sokulduğu ve fetvayı veren Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi'nin katlinin vacip olduğu ifade edilmiştir. İttihatçılar'ın önde gelenlerinden Kuşçubaşı Eşref'in bile cihat ilanını eleştirdiği, Osmanlı Devleti'nin dünya kamuoyu önünde rezil edildiğini söylediği iddia edilmiştir.60

4. İltica Önerileri

İncelediğimiz belgelerde en fazla yer işgal eden mesele iltica önerileri olmuştur. Beyannamelerin büyük çoğunluğunda iltica önerilerinin yer aldığı görülmüştür. İltica önerilerinden amaç düşmanın fiili savaşma gücünü zayıflatmaktır. Ne kadar fazla sayıda asker iltica ederse düşmanın gücü de o oranda azalacaktır. İltica olayları aynı zamanda geride kalan asker üzerinde de manevi çöküntü, savaşma azminin kırılması ve firara özenme duygusu yaratacaktır.

Beyannamelerde iltica önerilmeden önce askeri ilticaya hazırlama propagandaları yapılmaktadır. Bu propagandalarda "hayat herşeyden evveldir" prensibi işletilmiştir.61 Yine bu propagandalarda savaşın anlamsızlığı, rakip devlet savaşı kazansa bile ülkesinin bugünkü durumdan daha kötü bir hale gelemeyeceği bağımsızlık, eşitlik, din vb. değerlerin zaten mevcut idare tarafından ayaklar altına alınmış olduğu iddiaları yer alır.

Örneğin "Masum Osmanlı Askeri Niçin Harp Ediyorsun? "başlığını taşıyan beyanname de savaşın anlamsızlığını ortaya koymaya yöneliktir. Bu beyanname "Ey asker seni bir lahza silahına dayanarak ve başını iki elinin arasına alarak düşünmeye davet ediyoruz" cümlesi ile başlayıp "İslamiyet için mi? Padişah ve Hanedan-ı Ali Osman için mi? Ülkenin bağımsızlığı için mi? Almanların başarısından emin olunduğu için mi? Servet ve evlad-ı ıyalini muhafaza için mi?" savaşıldığı soruları tek tek sorulmakta ve açıklamalar neticesinde olumsuz cevaplar verilmektedir.62

Beyannamelerde iltica vatana ihanet olarak değil de yapılan haksızlıklara bir tepki olarak gösterilmektedir. "Silah Arkadaşlarımızdan Bir Türk" imzasını taşıyan bir metinde "Ben'de yıllarca bir müddet yalnız kalbimde Türklük duygusu olarak sizinle yanyana döğüştüm ta Kafkasya'dan tutunuz Romanya'ya kadar yalınayak o kanlı izlerin arkasından koştum fakat artık manası olmayan bu haksız münazaadan bıktım. Kanımızı emmekten başka bir şey yapmayan Almanlığın kurbanı olmaktan usandım. Ve şimdi köyümden uzak bu garip yerlerde sizi sizinle beraber harab olup giden vatanı düşünüp ağlıyorum" denilmektedir.63

İngilizler esirlere iyi muamele ettiklerini, esirlerin kıymet itibariyle İngiliz askerlerinden aşağı olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Onlar iltica edenlerin bolca yiyip içme imkanına sahip olacaklarını, hatta, esirlere maaş ödendiğini kaydederler. İlaveten hasta esirlerin mütahassıs doktorlar tarafından ihtimam ile tedavi edildiklerini belirtirler.64 İngilizler Türk askerlerinin esir kamplarındaki yaşayışlarını gösteren fotoğrafları cephelere bırakarak esirlerin son derece rahat ve mutlu oldukları mesajını vermeye çalışmışlardır. "Bahtiyar Türk Esirleri" başlıklı bir metindeki şu cümleler dikkat çekicidir: "Kahire civarındaki üsera karargahını ziyaret eden bir adam adeta kendini cennette zanneder. Esirlerin oturdukları yerler havadar, geniş ve temiz barakalardır. Tahta karyolalar üzerinde kar gibi beyaz çarşaflı yataklar vardır. Tahtakurusu, pire olmasın diye bütün tahtalar katranla badana edilmiştir.

Her esirin yatağının başında çamaşırlarını saklamak için birer çanta asılıdır. Ayak ucunda her esirin kendi yemek kapları vardır. Esirlerin esvapları kışın yünden, yazın mavi ketenden yapılmıştır. Temiz elbiselerdir.

Et, balık, peynir, yağ, ekmek, yeşillik dağlar gibi yığılmıştır. Doğrusu yemeğin bu bolluğuna hayran kaldım. Esirlerin arasında seçtikleri aşçıların nezaretinde cesim (büyük) kazanlarda yemek yaparlar. Esaret değil hakiki bir saadettir."65

Rus beyannameleri incelendiğinde de en çok söz konusu edilen hususun yiyecek maddeleri olduğu görülür. Hatta, bu beyannamelerde temel gıdaların dışında lüks gıdalardan da bahsedildiği tesbit edilmiştir. Bunda Rusyadaki ağır ekonomik kriz neticesinde yaşanan sıkıntıların rolü vardır. Zira, Ruslar savunma psikolojisi içerisine girerek eksiklerini hissettirmemeye gayret etmişlerdir. Bir Rus beyannamesinde on sene yetecek kadar yiyecek stoklarının bulunduğu, Türk askerlerinden kendilerine iltica edeceklerin mutlu olacakları kaydedilmiştir.66 4 Eylül 1917 tarihiyle 2. Kolordu cephesine atılan bir Rus beyannamesinde de Türk askerlerinin açlık çekmekte olduğu, Türk tarafında şeker ve et bulunmadığı, ekmeğin de yenilemeyecek kadar kötü durumda bulunduğu iddia edilmiştir. Ruslar bütün bunlara rağmen Osmanlılar'ın kendilerine iltica teklif etmelerini anlayamadıklarını ifade ederler. Ayrıca, beyannamede Ruslar karşı propaganda atağına da geçerek kendilerinde sıcak yemek, et, jambon, şeker ve çayın bolca mevcut olduğunu belirtmiş ve Türk askerlerini yanlarına davet etmişlerdir.67

Diğer taraftan beyannamelerde subaylara ve jandarmaya rüşvet vererek elde ettikleri sahte belgelerle askerlik yapmayan çok sayıda kişi bulunduğu propaganda edilmiş, cephedeki askerin kullanıldığı hissine kapılması sağlanmaya çalışılmıştır. Asker kaçaklarının da merkez kumandanları, askerlik şubesi görevlileri, jandarma subay ve erleri, hatta, köy imam ve muhtarları tarafından rüşvet karşılığı korunduğu iddia edilerek68 Türk insanında mevcut olan kutsal vatan müdaafası yargısının zedelenmesine çalışılmıştır.

Ayrıca, beyannamelerde cephedeki asker üzerinde geride bıraktıklarından emin olmama, hissi uyandıracak bilgiler yer almaktadır. Askere ailesi ve çoluk-çocuğunun aç ve perişan durumda

bulunduğu, dilenmeye başladıkları, çok sayıda çocuğun bakımsızlıktan öldüğü, açlık nedeniyle kadınların fuhuş batağına sürüklendiği propaganda edilmektedir. Bunun neticesinde askerin en azından şüpheye düşeceği ve savaşma arzusunun kırılacağı veya ailesini sahiplenmek üzere firar edeceği beklentisi vardır.

Bir beyannamede ülkedeki açlık ve sefaletin tahammül edilemez boyutlara ulaştığı, İstanbul'da açlıktan ölenlerin sayısının günde 250 kişiye ulaştığı iddia edilmektedir. Bu yüzden İstanbul'da pek çok Türk kadınının Almanlarla evlendiği, hatta, namusuyla şöhret bulmuş olan Türk kadınlarının yiyecek karşılığı Alman askerleriyle zina yapmaya başladıkları ifade edilmiştir.69 İddialarla ulaşılmaya çalışılan amaç ise beyannameyi okuyan askerlerin kendi ailelerinin de aç sefil bir halde bulunduğuna hükmetmesi ve eşlerinin, kızlarının namuslarından şüphelenmelerinin sağlanması idi. Bu durumdaki bir askerin ise firar etme ihtimali büyüktür. Firar etmese dahi bütün benliğini vererek başarılı bir şekilde savaşamayacaktır.

Öte yandan İslam hukukuna göre Müslüman erkekler ile gayrimüslim bayanların evlenmelerine müsaade edilmesine rağmen Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesine izin verilmez.70 Osmanlı toplumunun bu konudaki hassasiyeti bilindiginden dolayı beyannamelerde özellikle bu hususa yer verilmiş olabilir.

Taraflar rakip ülkedeki karışıklık durumlarından ve bozgun hallerinden de yararlanmaya çalışmışlar, ilticaları bu dönemlerde özellikle teşvik etmişlerdir. Rusya'daki siyasi istikrarsızlık ve askerin iaşe edilememesinden kaynaklanan sebeplerden dolayı Türk ve Alman yetkilileri Rus askerlerinden toplu firarlar olabileceği umuduna kapıldılar. Bilhassa 15-16 Nisan 1917 tarihinde kutlanacak olan Rus Paskalyası'nda büyük çaplı ilticalar beklenildi. Bu ilticaları kolaylaştırmak için gerekli tedbirlerin alınması birlik komutanlarından istenildi.71

İtilâf Devletleri ülke dışındaki Osmanlı askerlerini psikolojik yönden daha kolay etkileyebileceklerini düşünmüşlerdir. Zira, gerçekten Galiçya, İran gibi anavatandan uzak yerlerde görev yapan ve ülke içerisindeki gelişmeleri takip edemeyen askerin etki altında kalma ihtimali daha yüksek idi. Bu yüzden askerlere aile ve çoluk-çocuklarının aç perişan bir halde ortada bırakıldığı, hatta, namuslarının dahi tehlikeye düştüğü propaganda edilmiştir.

Yine yurtdışındaki askere anavatanı işgal altında bulunurken Galiçya'da, İran'da, Yemen'de ne aradığı sık sık sorulmuştur. Bu yöntemle hem mantığa hem de duyguya hitap edilmektedir. Burada psikolojide mevcut olan mantık ve duygu unsurlarının birleştirilmesi yöntemi kullanılmış olmaktadır. Bu yöntemde başarı oranı yüksektir. Zira, herkesin kültür, bilgi ve zeka seviyesi olayları kavramaya ve tahlil etmeye yetmeyebilir.

Öte yandan beyannamelerde ilticayı cazip hale getirebilmek için ne mümkünse yapıldığı görülmüştür. İltica edenlere iyi davranılacağı, bol yemek ve sigara verileceği, hatta, maaş bağlanacağı propaganda edilmiştir. Beyannamelerde belirtildiğine göre askerler boş yere ölüp gitmekten kurtulacaklar, çalıştırılmayacaklar, eğitim ve savaştan uzak olarak sadece yiyip, içip yatarak günlerini

geçireceklerdir. Hasta olanlar tedavi ettirilecek, isteyenler ibadethanelerde rahatça ibadetlerini yapabileceklerdir.

Diğer taraftan iltica eden askerin tutumu vatana ihanet değil de yapılan haksızlıklara bir tepki olarak gösterilmektedir. Böylece iltica edecek kişiye bu yanlış tavrının doğruluğuna inanması için savunma malzemesi de hazır olarak takdim edilmiş olmaktadır.

İtilâf Devletleri bütün bu propagandalarında hiçbir yarar ummadıklarını, sadece Türk askerlerini düşündüklerini de iddia etmişlerdir. Burada propagandacının yaptığı propagandadan menfaat beklemediği ilkesi işletilmek istenilmişse de inandırıcı olmadığı açıktır.

Ayrıca, beyannamelerde savaştan sonra firar edenlerin cezalandırılacakları yolundaki endişeler de giderilmeye çalışılmıştır. Savaştan sonra kimin yaralanarak esir düştüğünün ve kimin firar ettiğinin tesbit edilmesinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Yine taraflar rakiplerinin birlik kumandanlarına askerlerinin kendilerine iltica etmiş olduğuna dair mektuplar da göndermişlerdir. Bundan maksat kumandanın askerlerine olan güvenini sarsmak ve şüphe ile bakmasını sağlamaktır.

İtilâf Devletleri yanlarında bulunan Türk esirlerine de beyannameler hazırlatarak cephelere atmışlardır. Burada amaç askerde bu hareketi ilk defa kendisinin yapmadığı, örneği olan bir davranışı tekrarladığı rahatlığını uyandırmaktır.

5. Arapları Kışkırtmaya Yönelik Beyannameler

Psikolojik harpte uygulanan en önemli yöntemlerden bir tanesi kullanılabilirlik imkânı olan bütün unsurları kullanarak rakip ülkenin milli birlik ve beraberliğini yıkmaktır. İtilâf Devletleri Birinci Dünya Savaşı'nda bu politika doğrultusunda Araplar'ı kışkırtma yolunu seçmişlerdir. İngilizler daha savaşın başlangıcından itibaren Hicaz ve Arabistan'a attıkları beyannamelerde Arabistan'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü sağlamayı hedef aldıklarını propaganda etmeye başladılar. Savaş sonunda Arabistan'ın bir karış toprağının bile ne İngiltere ne de diğer herhangi bir devletin arazisine katılmasına izin vermeyeceklerini bildirdiler.72

Çeşitli propagandalarla Araplar Türklere düşman hale getirilmeye çalışılmıştır. İttihat ve Terakki yöneticilerinin aslen Selanik Yahudilerinden olduklarından İslam dinine, Arap milletine ve kutsal Arap diline düşman oldukları, İttihatçılar'dan Türkün atını Arabın enbiyasına üstün tutanlar olduğu ifade edilmiştir. 73 Türkler'in İslâma ve Hz. Muhammed'e hakaret ettikleri yalanına da başvurulmuştur. İttihatçılar'ın Şam'da suçsuz yere Arap ulemayı astıkları, Mekke ve Medine'de müslümanları imha ettikleri de kaydedilmektedir.74

Türklerin siyasetlerini zayıflara zorbalık yapmak, dini hakları ortadan kaldırmak ve kutsal mekanlara zarar vermek ilkelerinin oluşturduğu ifade edilmiştir.75 Bir belgede "Eğer Hulefa-yı Raşidin İttihatcıların yaptıkları kötülükleri yapsalardı onların aleyhine de kıyam ederdik" denilmektedir.76

Bu beyannamelerde Türk hakimiyeti bir felaket dönemi olarak değerlendirilmekte ve “Turanilerin emirleri olan Selçukiler yemişe arız olan afet gibi oraya (Arabistan’a) geldikleri vakit Arap milleti dağılıp ve hükümeti muzmail oldu, izzet ve şeref sahibi iken zelil ve hakir oldular. Zengin halde iken fakir oldular. Vatanları ulum ve irfan menbaı idikten sonra bir cehalet yeri oldu” denilmektedir.77

Yine Arap milliyetçiliğini konu alan bu beyannamelerde bir süvarinin Kilis’ten Sana’ya, Sana’dan Basra’ya, Basra’dan Diyarbakır’a, Diyarbakır’dan Kudüs’e kadar gidecek olsa bütün yol boyunca sadece halis Arap ırkı ile karşılaşacağı ifade edilmekte78 ve “Bin senelik uykudan uyanınız” sloganı kullanılmaktadır.79 Beyannamelerde Hicaz Demiryolu’nun Hicaz’ın bağımsızlığına tasallut etmek amacıyla yapılmış olduğu görüşüne de yer verilir.80 Oysa, Hicaz Demiryolu Projesi’nin Sultan II. Abdülhamit’in İttihad-ı İslam politikasının bir sonucu olduğu açıktır.

Şerif Hüseyin’in Arap İsyanı’nda önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. O, 24 Eylül 1915 tarihiyle Başkumandanlık Vekaleti’ne gönderdiği bir telgrafında Mekke’de “El-Teavün-ül-İslami”adlı ittihad-ı islam esasına dayanan bir cemiyet kurduğu müjdesini veriyordu.81 Yine Şerif Hüseyin imzalı bir beyannamede Ridaniye Savaşı sonrasında Osmanlı hanedanına ilk itaat edenler arasında o dönemin Mekke emirinin de bulunduğuna dikkat çekilmektedir. Emirin Osmanlı Devleti’ne itaat etme sebebi ise eski Osmanlı sultanlarınnın Kur’an ve sünneti esas almaları ve ahkam-ı şeriyeyi tatbik etmeleri olarak gösterilmiştir.82

1911 yılında Osmanlı Devleti’nin birlik ve bütünlüğü uğruna Araplar’la savaştığını belirten Şerif Hüseyin ertesi yıl yine oğullarından birisinin kumandasındaki bir kuvveti isyancılar üzerine sevkettiğini ifade etmektedir.83

Şerif Hüseyin’in beyannamesinde belirtildiğine göre İttihat ve Terakki Partisi yönetimi ele alıp da kötülüklerine başlayana kadar Osmanlı Devleti ile bir problemi olmamıştır.84 Görüldüğü üzere Şerif Hüseyin gerçekte Osmanlı Devleti’nin sadık bir tebası olduğunu, ancak, isyan etmeye mecbur kaldığını ispatlamak istemekte ve kendisini haklı çıkararak suçunu mazur göstermeye çalışmaktadır.

Beyannamelerde belirtildiğine göre içlerinde Cezayir ulemasından Ömer-ül Necrairiyi ve Arif-üş-Şehabi ve Şerif Bey El-Müveyyid de bulunduğu halde 21 ulema ittihatçılar tarafından suçsuz yere idam edilmişlerdir. Hatta, bunların aileleri ile çoluk çocuklarına da envai işkenceler tatbik edilmiş, mal ve mülklerine el konulmuştur. Türkler eski Mekke emirlerinden Şerif Abdülkadir El-Cezairi’nin mezarına saldırmaktan da geri kalmamışlardır85

Bir belgede Mekke Emiri’nin Türkler’in Hz. Muhammed’in kabri de dahil olmak üzere emakin-i mukaddesedeki kutsal emanetleri yağmalamaları karşısında sabredemediği ve İslamın emirlerini hafife alan bu kavme karşı İslamiyet’i ve Müslümanları korumak adına ayaklandığı belirtilmektedir.86

“Turan Komitesi” diyerek İttihat ve Terakki’yi kasteden Şerif Hüseyin hilafet kurumuna saygılı olduğu görüntüsünü vermeye çalışmıştır. O, bir beyannamesinde halife saraylarına bütün Müslümanların riayet etmesi gerkirken ittihatçıların Halife II. Adülhamid’in sarayını yağmaladıklarını

propaganda etmiştir.87 Mekke Şerifi sonunda şer-i şerifi hakim kılmak, padişahı esaretten, Türk milletini birkaç mütegallibenin elinden kurtarmak için isyan ettiğini belirtmektedir.88

Ancak, Şerif Hüseyin ve yandaşlarının Arap bölgelerine attığı beyannamelerde ise Osmanlı halifeliğini hedef aldıkları görülür. Halifenin hilafetine itaat etmeyi gerekli kılan şartların mevcut olmadığı ifade edilir. Fıkıh açısından Osmanlı sultanlarının halifelik ünvanlarının geçersiz olduğu belirtilerek halifelik makamının gerçekte boş olduğu görüşü savunulur.89

Şerif Hüseyin beyannamelerinde Osmanlı Devleti'nin İslam dışı uygulamalar içerisinde olduğu görüntüsünü de vermeye çalışmıştır. O, bu maksatla Abdullah Cevdet tarafından yayınlanan "İctihad"dergisindeki fikirleri de kullanmıştır. Bu dergide miras taksiminde kadınların erkeklerle eşit tutulmasının istenildiği, Ramazan'da bütün askerin oruç bozmasına izin verilerek"Nell ez-zikr misl-ü enisin" ayet-i kerimesinin hükmünün lağvedildiği görüşüne yer verilmiştir.90 Şerif Hüseyin "Femakan minkum marizan evvela sefer" ayet-i kerimesi ile hasta ve seferde olanlara oruçlarını kaza etmek hakkı verilirken cephede olmayan askerler de dahil olmak üzere bütün askerin oruç bozmasına fetva verilmesini anlaşılmaz bir davranış olarak değerlendirmektedir.91

Bütün bu gelişmeler karşısında islam dini adına hareket ettiğini ve isyana mecbur kaldığını ifade eden Şerif Hüseyin şöyle demektedir: "Alem-i İslamiyete vuku bulan ihaneti hazmetsek bile İttihatçılar tarafından dine olan hareketi hiçbir vakit kabul edemediğimizden kıyama ve dava-yı istiklale mecbur kaldık…"92

Beyannamelerde Türkler'in Kabe'yi bombalamaktan geri durmadıkları yalanına da başvurulmuştur. Bir belgede birkaç top güllesinin Hacer-ül Esved'in yakınına kadar düştüğü ve yükselen alevlerden Kabe'nin örtüsünün alev aldığı iddia edilmektedir. Belirtildiğine göre bu manzara karşısında göz yaşlarına boğulan halk yangını söndürmek için Kabe'ye koşmuş, ancak, bu sırada Beytullah'a isabet eden üçüncü bir gülle ile pekçok kişi burada katledilmiştir.93

Şerif Hüseyin'e ait beyannamelerde bir taraftan Arap milliyetçiliği, diğer taraftan sistemli bir şekilde Türk düşmanlığı propaganda edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Araplar'a zulmettiği, Arap kökenli halkın elindeki at, kısrak gibi nakliye vasıtalarına ve hububat cinsi yiyecek maddelerine el koyduğu ifade edilmiştir. Bir beyannamenin başlığı "Türkler'in Yeld Kasabası'ndaki Mezalimi"adını taşımaktadır.94 Yine "İhbar-ül-Taif" adlı bir beyannamede de Türkler'in Taif'de Arap esirlerine ve halka yaptıkları iddia edilen işkencelerden bahsedilmektedir.95

Şerif Hüseyin beyannamelerinde İngilizler'le bağlantısı olmadığını da ifade etmektedir. Bir metinde "Güya biz İngilizler'le ittifak etmişiz diye sizi iğfal ediyorlar. Buna inanmayınız. Size kumanda eden Fahri ve onun gibi münafıkların planlarına kapılmayınız. Sizi aldatıyorlar."denilmektedir.96 Böylece İngilizler istediği için değil gerekli olduğu için isyan ettiği izlenimini vermeye çalışmıştır. Oysa, aynı Şerif Hüseyin 1924 yılında İngilizler'in desteğini alan İbn-Suud tarafından Hicaz'dan kovulunca bu defa tamamen farklı ifadeler kullanacaktır.97

Şerif Hüseyin'in oğulları tarafından yayınlanan beyannamelerde de benzer yaklaşımlar sergilenmiştir. Bir metinde Cemal Paşa'yı olumsuz İttihatçılık fikirlerinden vazgeçirmeye çalışan Emir Faysal'ın bütün iyi niyetine rağmen onda bir düzelme göremeyince İttihatçılar'ın elinden kaçtığı ve isyandan başka çare olmadığı fikrini babasına ilettiği belirtilir.98

Gerçekte Emir Faysal Medine'de bulunan ve Sina Cephesi'ne gidecek olan Hicaz Mücahit Birliği'ni alıp getirmek yalanı ile Cemal paşa'dan izin almıştı. Cemal Paşa'dan ayrıldıktan sonra Mekke ile Medine arasındaki şimendifer hatlarını tahrip ederek ve telğraf hatlarını keserek isyanı başlatmıştır.99

İtilaf Devletleri tarafından hazırlanarak Türk cephelerine atılan beyannamelerde Şerif Hüseyin isyanının da kullanıldığı görülmüştür. Şerif Hüseyin'in fotoğraflarının yer aldığı Arapça beyannamaler Filistin, Hicaz, Suriye, Irak ve Yemen cephelerine atılmıştır.100 Bu beyannamelerde peygamber sülalesinden olan Mekke emirinin İttihatçıların kötülüklerine dayanamayarak İslamiyet'i savunmak adına ayaklandığı belirtilir.101 Şerif Hüseyin İsyanı Ruslar tarafından İstanbul Boğazı'na atılan beyannamelerde dahi işlenmiştir.102

Yemen İsyanında kullanılan beyannamaler de içerik olarak Şerif Hüseyin İsyanı'ndaki beyannamalere benzemektedir. Osmanlı askeri birliklerine atılan broşürlerde İmam Yahya'nın Sultan Osman dretnotunun satın alınması sırasında Donanma Cemiyeti'ne 1000 lira yardım gönderdiği ifadelerine yer verilir.103 Görüldüğü üzere bu belgede aslında İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu, ancak, İttihat ve Terakki'nin yanlış tutumları yüzünden isyan etmek zorunda kaldığı izlenimi verilmeye çalışılmıştır.

6. Beyannamelerde İttihat ve Terakki

Diğer taraftan Türk cephelerine atılan beyannamelerin ana temasını İttihat ve Terakki aleyhtarlığının teşkil etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgelerde İttihatçılar'ın millî ve dinî değerleri ayaklar altına aldıkları iddia edilmiş, yönetenlerle milletin kendisi arasında hiçbir uyuşma olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Beannamelerde İttihat ve Terakki yöneticileri mason olarak gösterilmektedir.104 İngilizler Osmanlı toplumunun masonluğu genellikle siyonizme hizmet eden bir teşkilat olarak algıladığını bildikleri için beyannamelerde masonluk aleyhtarı bir görüntü sergilemişlerdir.

Aynı zamanda İttihatçılar'ın istedikleri zaman padişahları tahttan indiren ve katleden yeniçerilerden hiçbir farklarının bulunmadığı ifade edilmiş, Sultan Abdülaziz, V. Murat ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmeleri örnek olarak gösterilmiştir.105 Yahudi dönmesi olarak lanse ettikleri İttihat ve Terakki liderlerinin106 padişaha esir muamelesi yaptıkları, Sultan Mehmet Reşat'ın sarayın bir köşesinde hapsedilmiş olduğu, saray içerisinde dahi sözünün geçmediği, başkatibini ve başmabeyncisini atama hakkının dahi elinden alındığı,107 İttihatçılar'ın onayını almadan kızlarını bile evlendiremediği iddia edilir.108 Bir belgede "Padişahın emri altta kaldı. Bu soysuzların emri üste çıktı"

denilmektedir.109 Propagandalar o derece ileri götürülür ki Enver Paşa'nın padişah olmak istediğine hükmedilir.110

Almanlar'ın "Yardım ederseniz kazanacağız ve kazandıracağız" sözlerinin peşine takılan İttihatçılar'ın111 Goeben ve Breslau dretnotlarına Sivastopol ve Odessa'yı bombalama izni vererek Osmanlı Devleti'ni gereksiz yere savaşa soktukları kaydedilir. Başta Enver Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki liderlerinin Alman Hükümeti'nden maaş alan birer Alman memuru oldukları iddia edilir.112

Yine Enver Paşa başta olmak üzere İttihat ve Terakki liderlerinin içinden çıktığı millete yabancı ve bu milleti horlayan kişiler oldukları propaganda edilmiştir. Hatta, bunların özellikle dışarıdan ülkeyi yıkmak için görevlendirilmiş kişiler oldukları görüşü savunulmuş ve bu yüzden 2 milyon lira rüşvet karşılığında Osmanlı Devleti'ni savaşa soktukları iddia edilmiştir.113 Ayrıca, liderlerle halk arasındaki hayat standardı farklarına da değinilmiş, halk açlıktan ölürken bu kişilerin padişahlardan bile daha lüks bir hayat yaşadıkları Mübayyat ve Nakliyat-ı Askeriye Şirketi vasıtasıyla yolsuzluğa bulaşmış oldukları iddia edilmiştir.114

Beyannamelerde halkın İttihat ve Terakki liderlerinden tamamen nefret etmiş olduğuna dikkat çekilerek "Millet ondan müteneffir, o, milletten mütevahhiş ve müctenib. O milletin adüvv-i biamanı millet onun mağdur-ı intikamcuhanı"denilmiştir.115

İtilaf beyannamelerinde İttihat ve Terakki idaresinin Osmanlı ülkesini Alman sömürgesi haline getirdiği116 bakanlıkları, orduyu, bütün hükümet dairelerini Almanlar'a peşkeş çektiği, Osmanlı vatandaşları açlık ve sefalet içerisinde sürünürken ülkenin mahsulünün cebren Almanlar tarafından gasp edilmesine göz yumduğu iddia edilmiştir.117

Bütün bu sebeplerden dolayı Osmanlı halkı isyana çağrılmaktadır. Osmanlı Gençliği Mümessil-i Umumisi adına hazırlanan bir beyannamede de halk ayaklanmaya çağrılmakta "Allah da peygamber de, namus da erkeklik de artık sizden biraz hareket ister…Askerler silahlarınızı çatın!Zabitler kılıçlarınızı atın!Analar açız diye bağırın!Çocuklar artık babalarınızı evlerinize çağırın!Sulh isteyin, hükümete iyi bir sulh yapabilecek namuslu ve tecrübeli adamların geçmesini isteyin…Neden korkuyorsunuz? Neden susup duruyorsunuz? Memleketin kurtulmasını isterseniz, başka çare yoktur. Aksi halde pek yakında ayaklar altında çiğneneceksiniz. Haydi bakalım biraz cesaret Allah muininizdi." denilmektedir.118

Yine Beyannamelerde İzmir vilayetindeki askeri birliklerin isyan ettikleri, İttihat ve Terakki yönetiminin duruma hakim olmakta güçlük çektiği, isyanı bastırabilecek kuvveti temin edemediği ifade edilmekte ve cephedeki askerin de isyana katılmaları tavsiye edilmektedir.119

Beyannamelerde gelişmişlik kıyaslamasına da girilerek daha dün Osmanlı Devleti'nden ayrılan Bulgaristan'ın 5 tane şeker fabrikası bulunurken Osmanlı Devleti'nin şeker ithal ettiğine dikkat çekilmesi120 ve İttihat ve Terakki'nin ekonomik alandaki başarısızlığına işaret edilmesi de ilginçtir.

İtilâf propagandalarında sadece idareciler hedef alınmış, Osmanlı askerleri ve halkı ile hiçbir problemleri olmadığı mesajı verilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda İngilizler Osmanlı Devleti'nin tarihî ve gerçek dostu olduklarını, bundan sonra da dost olmaya devam edeceklerini, ancak, İttihat ve Terakki yönetiminin görevden uzaklaştırılmasının şart olduğunu propaganda etmişlerdir. Böylece yöneten ve yönetilenler arasına tefrika sokarak bir kaos ortamı yaratılmaya çalışılmıştır.

7. Türk Muhalefeti

Araştırmalarımız sırasında İtilaf Devletleri tarafından Türk şehirlerine ve cephelerine atılan beyannameler arasında İttihat ve Terakki muhaliflerine ait olanlarına da tesadüf edilmiştir. Osmanlı istihbarat birimlerinin tesbitine göre İsviçre'de bulunan Şefik Esat ismindeki bir Suriyeli'ye Fransa Hükümeti tarafından 50.000 frank verilmiş olup, bu paranın 20.000 frangı Prens Sabahaddin'e, 25.000 frangı da eski dahiliye Nazırı Reşit Bey'e ulaştırılmıştır. Bu kişilere hazırlattırılan beyannamelerin başta İzmir olmak üzere çeşitli Türk şehirlerine atılacağı haber alınmıştır.121

Beyanname olarak Menemen ve Edirne civarına atıldığını tesbit ettiğimiz Mücahede gazetesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından Gümülcineli İsmail Bey tarafından Selanik'te yayınlanmakta idi.122

Türk muhalefeti de İtilâf beyannamelerinde olduğu gibi İngiltere'ye dostluk ve sevgi duyguları uyandırmaya çalışmıştır. Ancak, muhalefete ait beyannamelerde ağırlık İttihat ve Terakki Fırkası'nın eleştirilmesi olmuştur. Bilhassa İttihat ve Terakki'nin baskı, zulüm ve yolsuzlukları üzerinde durulmuştur. İttihatçılar'ın 15.000 din adamını hapis ve sürgün ettikleri kaydedilmiş, halk İttihat ve Terakki yönetimine karşı isyana teşvik edilmiştir. Cihat ilânı eleştirilmiş ve 350 milyon Müslüman mesut bir hayat yaşadığı halde cihat ile aralarına tefrika sokulduğu iddia edilmiştir. Ayrıca, cihat fetvasını veren Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi'nin katlinin vacip olduğuna hükmedilmiştir.

Yine beyannamelerde resmî bilgi kaynaklarına güvensizlik telkin edildiği, hatta bu güvensizlik yelpazesinin bütün yerli basını kapsayacak kadar genişletildiği de görülmüştür.

Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ve İttifak Devletleri grubunda çözülmenin başlamasından sonra Osmanlı Devleti'nde muhalefet daha da cesaretlenmeye ve askeri garnizonlara dahi beyannameler bırakmaya başladı. 22 Ekim 1918 tarihinde Bandırma Subay Gazinosu'na Anadolu İhtilal Komitesi imzalı iki beyanname bırakılmıştır. Bu beyannamede İttihat ve Terakki liderleri II. Abdülhamit'e benzetilmiş ve bunların ortadan kaldırılmaları gerektiği belirtilmiştir.123

Beyannameler incelendiğinde Türk muhalefeti ile İtilâf Devletleri'nin olaylara bakış açılarının ve değerlendirmelerinin tamamen uyduğu müşahade edilmiştir. Bu uyuşma tabiidir. Zira, bu beyannameleri hazırlayan muhalefet aksi bir tavır sergilese idi metinleri İngiliz uçakları ile attırma imkânını elde edemezdi. Ancak, bu beyannameleri hazırlayan kişilerin muhalefetin ne kadarını temsil ettiğini ölçmek de imkânsızdır.

8. Beyannamelerde Rus İhtilali

Osmanlı Devleti Rusya'daki ihtilalleri ezeli bir düşmanın karışıklık içerisine düşmesi ve zaafiyet geçirmesi şeklinde yorumlamış, memnuniyetle karşılamıştır. Bu yüzden Türk beyannnamelerinde Bolşevik idaresine geçiş ve çarlık rejiminin yıkılması nedeni ile Rus askerlerinin tebrik edildiğine sıkça tesadüf edilir.124 Hatta, IV. Ordu Kumandanlığı Bolşevik İhtilali nedeni ile Rus askerlerini tebrik etmek, yumuşama ve dostluk ortamı temin etmek amacıyla Osman Bey'i murahhas sıfatı ile Rus ordusu karargahına göndermiştir.125

Bolşevikler ise beyannamelerinde Rusya'nın ihtilalden güçlenerek çıktığı görüşünü savunmuşlardır. Rus kuvvetlerinin direncinde hiçbir eksilme olmadığı, bilakis şimdi hürriyet ve eşitlik gibi kutsal değerler için eskisinden de güçlü olarak canla başla savaşılacağı belirtilmiştir.126 Aslında Bolşeviklerin bu tutumu ihtilal sonrası Rusya'da düzensizlik ve karışıklık ortaya çıktığı yolundaki söylentilere cevap niteliğini taşıyordu.

Bolşevik beyannamelerinde, Rus milliyetçileri adıyla cephelere atılan bildirilere de cevap verilmekte ve muhalifler vatan haini olarak nitelendirilmektedirler.127 Bolşevikler beyannamelerinde sınıf mücadelesi tezlerini de işlemişlerdir. Onlar işçi ve köylülerin Türk ve Rus vb. hangi milletten olursa olsun kardeş olduklarına bilhassa dikkat çekerek sınıf bilincinin uyandırılmasına gayret göstermişlerdir. Bir beyannamede "Siz burjuva idaresini def ettiğiniz anda elinizi uzatabilirsiniz. Ve o vakit kardaşlarınız Ruslar da o eli sıkarlar" denilmektedir.128 Yine Bolşevik beyannamelerinde belirtildiğine göre savaş aslında zavallı ve sefil halkın kendi haklarını düşünmesine imkan bırakmamak için çıkarılmıştır.129

Rus beyannamelerinde saltanat rejimi de hedef alınmış olup sultanın ortadan kaldırılması tavsiye edilmiştir. Bu beyannamelerde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bütün olumsuzluklar padişaha bağlanmış ve ülkenin kurtuluşunun onu baştan atmakla mümkün olacağı iddia edilmiştir. Hatta Ruslar tavsiyenin de ötesine geçerek Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak barışı padişahlığın ortadan kaldırılmasına bağlamışlardır.130

Rus beyannamelerinde "Kahrolsun bütün hükümdaran", "Yaşasın idare-i millet", "Yaşasın enternasyonel" gibi sloganlar da dikkati çekmektedir.131 8 Mayıs 1917 tarihli bir metinde şu ifadelere yer verilmektedir: "Siz hiçbir vakit hür olmadınız. Sizin üzerinizden sizin paranızı ve çoluk çoçuğunuzu istediği gibi istimal eden müstebit sultan vardır…Size müstebit sultanın bar-ı mevcudiyetini üzerinizden atmanızı tavsiye ediyoruz. Boyunduruğu atınız. Yaşasın hür Türkiye, her dem manalı medeniyeti, yaşasın proleterya ve sulh-ı umumi."132

Bolşevikler bütün milletlerin hür yaşamaları gerektiğini propaganda etmişler, "Yaşasın hür milletler" sloganını cephelerde dahi kullanmışlardır. Onlar bu görüşlerinde samimi olduklarını göstermek için Finlandiya'ya bagımsızlık verdiklerini, Rusya'da yaşayan milletlerin dahi hürriyetlerini tanıdıklarını ifade ederler.133

Türk cephelerine atılan Bolşevik beyannamelerinde Türk halkına cumhuriyet rejiminin önerildiğine de şahit olunmuştur. Bir belgede Türk milletinin karakter itibarıyle Ruslar'a nazaran daha fazla cumhuriyete yatkın olduğu propağanda edilmiştir. Beyanname "Kahrolsun müstebit hükümetler, Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti, Yaşasın sulh-ı umumi" sloganları ile sona ermektedir.134

9. Özel Psikolojik Harp Yöntemleri

Buraya kadarki değerlendirmelerimizin dışında çalışmamız sırasında beyannamelerde kullanıldığını tesbit ettiğimiz bazı özel psikilojik yöntemler de şunlardır:

Korkutma ve Tehdit

Birinci Dünya Savaşı'nda beyannameler karşı tarafı tehdit ve yıldırma amacıyla da kullanılmıştır. Tehdit ve korkutma insanlarda ani bir yılgınlık yaratabilse de uzun vadede olumsuz geri bildirim verir. Ancak, kişiler zarar göreceklerine inandırılır ve zarardan kurtulmanın yolları da gösterilirse korku tutum değişikliğine neden olabilmektedir. İngilizlerce İzmir valisi Rahmi Bey'e hitaben hazırlanmış olan bu tür bir beyanname 27 Mayıs 1916 tarihinde İzmir'e atılmıştı. Bu belgede Kösten Adasıyla, İzmir Körfezi'ndeki İngiliz gemilerine ateş edilmesine son verilmesi, aksi takdirde şehre tayyare hücumlarının artırılarak devam edeceği tehdidinde bulunulmuştur.135

Yine 1916 başlarında İran'daki Türk-Alman kuvvetlerini mağlub ederek Kirmanşah önlerine kadar gelen Ruslar 24 Şubat 1916 günü şehrin kendilerine teslimine hususunda bir bildiri yayınladılar. Rus birlikleri kumandanı Dahin imzasıyla yayınlanan bildiride Rus askerinin İran halkı ile değil, Türkler'le ve onların yardımcısı durumundaki asilerle savaştığı belirtilmekte ve tehditvâri şu ifadelere yer verilmektedir:

"Eğer Kirmanşah şehrinin ahalisi Rus askerine hüsn-i muamele ederse onlara hiç fenâlık edilmeyecektir. Aksi takdirde kendilerine aman yoktur. Kirmanşah ahalisinin Rus Hükümeti'ne teslim olmağa hazır bulunduklarına alâmet olmak üzere yarın sabah saat 6.00'da şehrin en muhterem mollaları ile Kirmanşah valisinin benim yani Rus kıtaatı kumandanının yanına gelmelerini talep ediyorum. Eğer sabah saat 6.00'da maruz-ı zikr zevat yanıma gelmemiş bulunursa Kirmanşah şehri Rus topcusu tarafından tahrîp edilecektir".136

Benzeşme Yöntemi

Beyannamelerde kullanılan ve etkili olan bir yöntem de benzeşme yöntemidir. Bu yöntemde aslında tarafların görüşleri arasında pek fazla fark bulunmadığı tezi savunulur. Bu noktada taraflar kendisinde bulunan ve karşı tarafa yakın olan unsurlardan istifade ederler. Örneğin, Almanlar Bolşevik İhtilâli sonrasında Ruslar'a Almanya'daki Worwört gazetesi gibi sosyal demokrat görüşteki gazeteleri beyanname olarak dağıtmışlardır.137 Benzeşme yöntemi, aynı zamanda karşı taraf asker ve halkının propagandayı yapanları düşman olarak görmemelerini sağlamaya yöneliktir. İnsanlar düşman olarak görmedikleri kimseler ile savaşmayacaklardır.

Teşhir Yöntemi

Psikolojik harbin önemli bir unsuru da teşirdir. Teşhirde izleyenler bizzat vaziyeti müşahede etmek imkânına sahip olmaktadırlar. Bu yüzden teşhir etkili bir yöntemdir. Bütün devlet büyük başarılarının ardından teşhir yöntemini kullanmışlardır. Osmanlı Devleti de Çanakkale'de ve Kuttülamare'de bu uygulamaya başvurmuştur.138

Hakaret Yöntemi

Beyannamelerde hakaret yöntemi de kullanılmıştır. Bir Rus beyannamesinde Türkler'e "Siz evvelce nasıl köle idiyseniz, şimdi de Almanların kölesi imişsiniz"139 şeklinde hakaret edilmiştir. Hakaret yöntemi rakip taraf ile yakınlaşma sağlamaz. Bilakis ilişkileri kötüleştirir. Ancak, belki karşı tarafın özgüveninin sarsılmasında yararlı olabilir. Bunun için de karşı tarafın hakaret metninde belirtilen vasıflara uyan yönlerinin bulunması gerekir. Ayrıca, hakaret bir deşarj yöntemi olarak da değerlendirilebilir.

Basitleştirme Yöntemi

Beyannamelerde basitleştirme yöntemine de sıkça başvurulmuştur. Örneğin ekonomik meselelerle teferruata inilmeyip doğrudan halkı ilgilendiren hususlar ele alınmıştır. Bir ekonomi bilgini gibi bilimsel açıklamalara girilmemiş, paranın değerinin düşmesi ve pahalılığın artması gibi göstergelerle ekonomik çöküntü anlatılmaya çalışılmıştır. Yine Türk milletinin ekmeğe verdiği önemden dolayı ekmek ve buğday fazla propaganda malzemesi yapılan konular olmuşlardır.

Sonuç

Yaptığımız çalışmalar neticesinde propaganda yöntemlerini en iyi kullanan devletin İngiltere olduğu görülmüştür. İngilizler bolca beyanname bastırmışlar ve masraftan çekinmemişlerdir. Bu beyannameleri uçakları vasıtasıyla rahatça istedikleri yere atabilmişlerdir. Yine İngilizler evrensel değerlere sahip çıkan ve muhatap kitlelerin milli değerlerine en fazla saygı duyan ülkenin İngiltere olduğunu en iyi şekilde propağanda etmişlerdir.

1918 yılı içerisinde İtilâf Devletleri'nin tayyare üstünlüklerinin bir sonucu olarak beyanname savaşlarında üstünlüğü açıkça ele aldıkları görüldü. Nitekim Osmanlı yetkilileri zaman zaman Türk uçaklarının beyanname atmak maksadıyla kullanılmasını yasaklamışladır.140 Bunun sebebi ise uçakların daha verimli faaliyetlerde görevlendirilmelerine imkan vermektir.

Bunun üzerine Enver Paşa askerin hükümetleri aleyhinde kıştırtılması anlamını içeren beyannameleri hoş karşılamadığını Türk ordularına bildirirken bu konuda İtilâf Devletleri cephelerine atılmak üzere İngilizce ve Fransızca bildiriler de hazırlattı. Enver Paşa bu bildirilerde beyanname atan pilotların ele geçirilmeleri durumunda cezalandırılacaklarını belirterek şunları yazıyordu:

“Karşımızda bulunan düşman askerlerini kendi hükümetleri aleyhinde icrâ-yı nüfûza teşvîk veya düşman tarafına ilticaya tahrîk edecek suretde tayyarelerden beyannameler atılması Osmanlı Ordusu’nda men’ edilmiştir. Çünkü böyle bir hareketi biz, sâhib-i şeref ve namus bir askerin vazifesiyle gayr-i kâbil-i telîf add ve telakki ediyoruz. Binaenaleyh bu hâle kesb-i itla’ ettikden sonra zât-ı kumandanileri tarafından da aynı memnûiyyetin tatbîk edileceğini kabûl ediyorum”.141

Enver Paşa aslında beyannameler savaşında yenildiği ve düşmana kendi silahıyla karşılık veremediği için böyle bir değerlendirme yapmış olmalıdır. Biz Enver Paşa’nın bu bildiriyi savunma psiklolojisi içerisinde hazırladığını düşünüyoruz.

Beyanname ile yapılan propaganda faaliyetlerinden elde edilen sonuçları somut bir şekilde tesbit edebilmenin imkânı yoktur. Ancak, uğrunda savaştığı değerlerin kendi ülkesinde ayaklar altına alındığı, ailesinin ve namusunun tehlikede olduğu düşüncesine kapılan askerin savaşma arsuzunun zayıfladığı kesindir.142 29 Haziran 1917 tarihiyle VI. Ordu Kumandanlığı’na gönderilen bir raporda IX. Ordu karşısında bulunan 9. Sibirya Fırkası, 47. Rus Kolordusu’nun 61. ve 3. Avcı Fırkaları, XXIX. Rus Kolordusu’nun I. Avcı Fırkası ve 3. Kafkas Fırkası ile XXX. Rus Kolordusu’nun 71. ve 80. Fırkaları’nın ve bilhassa III. Rus Kolordusu’nun 34. ve 13. Fırkaları üzerinde yapılan propagandaların ciddi tesirlerinin görüldüğü ifade edilmektedir.

Bu propagandalar sayesinde söz konusu birliklerdeki askerlerin savaşma azminin kırıldığı ve barış arzusuyla dolu hale getirdikleri kaydedilmektedir. Yine belgede belirtildiğine göre yapılan propagandaların tesirinin hissedilmediği birlikler cepheye yeni gelen birliklerdir.143 Bu arada beyannamelerin tesiri ile konuşlarını değiştiren birliklere de tesadüf edilmiştir.144

Beyannamelerin olumlu yönde kullanıldığı da olmuştur. Tarafların barış için hükümetleri nezninde teşebbüste bulunmaları konusunda birbirlerini ikaz ettikleri görülmüştür.

Cephelerdeki savaşı hafifletmek, yumuşama ve temas ortamına girmek için beyannamelerden faydalanılmıştır. Yine barış görüşmelerinin resmen başlamadığı dönemlerde beyannamelerle barış şartları hakkındaki resmî fikirlerini birbirlerine iletmişlerdir145

DİPNOTLAR

1 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Klasör: 4391, Dosya: 157/48, Fihrist: 2-15, 3. (Bundan sonraki dipnotlarda bu arşivin adı ATASE şeklinde kısaltılacaktır.).

2 ATASE, K: 4391, D: 157/48, F: 2-20.

3 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 5-5, 7-2; K: 394, D: 643-A/159, F: 1-1, 1-15, 1-22; K: 3471, D: 195-A/150, F: 8-1; K: 404, D: 189/1592, F: 22-6.

4 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 22-6.

5 ATASE, K: 4026, D: 231/237, F: 1-63.

6 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 4-1.

7 ATASE, K: 4391, D: 157/48, F: 4-11.

8 ATASE, K: 4384, D: 128-71, F: 9-5.

9 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 4-3, K: 295, D: 596/1215, F: 41, 41-1; K: 383, D: 644/1525, F: 1-2.

10 ATASE, K: 4026, D: 213/237-B, F: 1-18; K: 3473, D: 195-A/150, F: 19-6.

11 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 4.

12 ATASE, K: 3471, D: 195/150, F: 18-3.

13 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 4-4.

14 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 4-4.

15 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F: 6-33.

16 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 4.

17 ATASE, K: 3471, D: 195/150, F: 18-3.

18 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 4-4; K: 368, D: 645/1467, F: 8-1.

19 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 4-2.

20 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 4-4.

21 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-22.

22 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-12; K: 404, D: 189/1592, F: 4-1, 31-1.

23 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 12-8.

24 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 5-5.

25 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-71.

26 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 23.

27 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-72.

28 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 4.

29 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 7-13.

30 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 21-1.

31 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-71.

32 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 1-38.

33 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 4.

34 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F: 18-3.

35 Halil Kut, Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş, Haz: M. Taylan Sorgun, İstanbul, 1972, S. 189-190.

36 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 6, 6-7.

37 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sadık Sarısaman, Birinci Dünya Savaşında Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1999, s. 66-76.

38 ATASE, K: 200, D: 252/840, F: 49.

39 ATASE, K: 298, D: 569/1215, F: 41-1.

40 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A, F: 12.

41 ATASE, K: 298, D: 596/1215, F: 53; Müverrihüddevle Sepehr, İran der ceng-i Büzürg, Tahran-1966, s. 379.

42 ATASE, K: 298, D: 596/1215, F: 42.

43 ATASE, K: 4026, D: 213/237-B, F: 1-63, 1-48; K: 3471, D: 195-A/150, F: 17-3.

44 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 14-1.

45 ATASE, K: 298, D: 596/1215, F: 41, 41-1.

46 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 2.

47 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 30-2.

48 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 1.

49 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 2.

50 ATASE, K: 3665, D: 288, F: 2-1, 4.

51 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 29-3.

52 Sabah, 21 Teşrinisâni 1330/4 Aralık 1914, No: 9057; Tanin, 9 Kânûnusâni 1330/22 Ocak 1915, No: 2187.

53 ATASE, K: 4278, D: 58/581-A; F: 12.

54 ATASE, K: 4384, D: 128/71, F: 9-5.

55 ATASE, K: 4384, D: 128/71, F: 9-5.

56 ATASE, K: 404, 189/1592, F: 29.

57 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 4-1; K: 518, D: 831/2016, F: 107.

58 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-9; K: 3471, D: 195/150, F: 8-13; K: 5103, D: 28/264, F: 8.

59 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 4-1,

60 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 4-4;.

61 ATASE, K: 349, D: 643-A/1559, F: 1-1.

62 ATASE, K: 391, D: 643-A/1559, F: 1-22; K: 3471, D: 195-A/50, F: 11.

63 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-9; K: 3471, D: 195-150, F: 8-13; K: 5103, D: 28/264, F: 8.

64 ATASE, K: 404, D: 189/1559, F: 22-6; K: 404, D: 189/1592, F: 37; K: 3443, D: 195/45, F: 4-2; K: 5103, D: 28/264, F: 9.

65 ATASE, K: 368, D: 645/1467, F: 11; K: 3471, D: 195-A/150, F: 8-19.

66 ATASE, K: 368, D: 645/1465, F: 4-1.

67 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 19-1.

68 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-9; K: 3471, D: 195-150, F: 8-13; K: 5103, D: 28/264, F: 8.

69 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-9; K: 3471, D: 195-150, F: 8-13; K: 5103, D: 28/264, F: 8.

70 Mehmet Zihni Efendi, Ni'met-i İslâm, istanbul-1986, s. 773-776, 814.

71 ATASE, K: 4391, D: 157/48, F: 1-1.

72 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 4-2.

73 ATASE, K: 4026, D: 216/237-B, F: 1-32.

74 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 13; K: 404, D: 189/1592, F: 11.

75 ATASE, K: 368, D: 645/1467, F. 8-4.

76 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F: 12-1.

77 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 9-2.

78 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 9-2.

79 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 9-2.

80 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 28-2.

81 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 5.

82 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 16, 16-30.

83 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 15.

84 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 15-1.

85 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 15-1, 35.

86 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F. 28-1.

87 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 28-2.

88 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 22-6.

89 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F: 15-5, 15-6; K: 368, D: 645/1467, F: 10-1, K: 3471, D: 195-A/150, F. 8-4.

90 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 15-1.

91 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 1-35.

92 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F15-1, 35.

93 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 15-1, 35.

94 ATASE, K: 368, D: 645/1467, F: 8-14, 8-15.

95 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 32-2.

96 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F. 22-6.

97 Hülya Toker, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı"Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Ankara-1996, s. 213-214.

98 K: 368, D: 645/1467, F: 8-8, 8-9.

99 Toker, a.g.m, s. 199-200.

100 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F. 8-4; K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-22.

101 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F. 8-11, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-1; K: 4064, D: 366/2, F: 3.

102 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 23.

103 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F. 2.

104 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-22.

105 ATASE, K: 5103, D: 28/264, F15-5, 15-16.

106 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 4-4.

107 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 15-1, 35.

108 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-22.

109 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 22-6.

110 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 7-2; K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-15.

111 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F: 17-2.

112 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 7-16.

113 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 5-4.

114 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 5-5.

115 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 5-4.

116 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 21-1.

117 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-22.

118 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-66.

119 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-66.

120 ATASE, K: 394, D: 643-A/1559, F: 1-9; K: 3471, D: 195-A/150, F: 8-13; K: 5103, D: 28/264, F: 8.

121 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F: 2.

122 ATASE, K: 3443, D: 195-A/45, F: 5-1, 5-2, 5-4.

123 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F. 18.

124 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 7-13, 7-14, 12-2.

125 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 12-1.

126 ATASE, K: 368, D: 645/1467, F: 4-1.

127 ATASE, K: 368, D: 645/1467, F: 7-16.

128 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 14-1.

129 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 21-1.

130 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 1-1.

131 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 14-1.

132 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 7-12.

133 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 7-13, 13-8.

134 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 21-1.

135 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 11-2.

136 ATASE, K: 1837, D: 44/41, F: 1-15.

137 ATASE, K: 4391, D: 154/48, F: 5-5.

138 ATASE, K: 3443, D: 195/45, F: 18.

139 ATASE, K: 404, D: 189/1592, F: 7-10.

140 ATASE, K: 4391, D: 157/48, F: 2-1, 2-2.

141 ATASE, K: 3471, D: 195-A/150, F: 13, 13-1.

142 ATASE, K: 4026, D: 213/237-B, F: 6-1.

143 ATASE, K: 4026, D: 213/237-B, F: 6-1, 6-4.

144 ATASE, K: 4174, D: 61, F: 2-5.

145 ATASE, K: 4391, D: 157/45, F: 2-17.

B. ERMENİ OLAYLARI

İngiliz Propagandası, Wellıngton Evi ve Türkler / Prof. Dr. Justin McCarthy [s.469-481]

Louısvılle Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda için pek çok sebep vardı, fakat bunlardan en yaygını düşmanı kötü gösterme arzusuydu. Bütün propaganda organizasyonları düşmanlarının iyi taraflarını hasır altı etmeyi ve kötü taraflarına vurgu yapmayı amaçlamaktadır. Bunun en iyi bilinen örneği, I. Dünya Savaşı sırasında Alman karşıtı propagandadır-süngünün ucundaki bebekler, açlıktan ölen Belçikalılar, tecavüz edilen rahibeler… Bu propagandanın birincil amacı, tarafsız kalanları İngiltere'nin tarafına çekmektir ve tarafsız olanların başında da Amerika Birleşik Devletleri gelmekteydi. Propaganda aynı zamanda propaganda yapanın kendi tarafının moralini yükseltmekte de faydalıdır. Propaganda insanların, şeytana/kötülüğe karşı düzenlenen kutsal bir haçlı seferinde savaşıyorlarmış gibi hissetmelerini sağlar. Bazı durumlarda, özellikle de ikinci dünya savaşında bu doğrudur. Çünkü, bu savaşta karşı konulması gereken ve şeytan olduğundan kuşku duyulmayan bir düşman vardı. Birinci Dünya Savaşı'nda ise bir tarafı diğer taraftan daha kötü olarak tanımlamak çok daha zordu ve bu yüzden propagandaya daha fazla ihtiyaç vardı.

Düşmanları kötülemeye yönelik genel arzuya ilaveten, İngilizlerin Türklere karşı yürüttükleri propaganda kampanyasının altında çok daha spesifik bir gerekçe bulunmaktaydı. Bunlardan birisi geleneksel İngiliz kamuoyudur. İngilizler Türklere karşı oldukça karmaşık duygulara sahipti. Bu bir zamanlar için gerçekten doğruydu. Bunun belki de en güzel örneği, kamuoyunun zihninde münavebeli bir şekilde etkili olan Disraeli ve Gladstone'un Türklere yönelik bakışlarının belirginleştiği 1876'daki Bulgar Savaşı dönemidir.1 Her şeyden önce Türklerin kamuoyundaki imajı menfiydi; Türkler "Bulgarlara vahşet" uygulamakla suçlanmaktaydılar. Fakat çok kısa bir zaman içinde İngilizler fikir değiştirdiler ve kamuoyu bu sefer de Osmanlı İmparatorluğu'nu (ve tabii ki İngiliz çıkarlarını) savunmak üzere Ruslarla savaşmak için ağlamaktaydılar. Bu dönemden I. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde pek çok seyyah, diplomat ve diğer İngilizler Türkler hakkında nazik yazılar yazdılar ve görüşleri pek beğenilmeyen diğerlerinin, özellikle de İngiliz misyonerlerin ve din adamlarının yazdıklarını dengelemeye çalıştılar. Bu karşıt çabalar neticesinde şöyle bir anlayış gelişti; Türkler bazı açılardan kötü olsalar da, hala pek çok iyi nitelikler taşımaktalar. Onlar Hıristiyan değillerdi, ama dürüst ve güvenilirlerdi. Yani Türk kelimesi iyiydi.

Netice olarak, I. Dünya Savaşı'nın başında İngilizlerin Türkler hakkındaki duyguları menfi değildi. Bu, Türkler ve İngilizler savaşa giriştikleri zaman dahi böyleydi. İngiltere'ye Türkler lehine olan bazı haberler de gelmekte, hatta bu haberler hükümet ile işbirliği yapan gazetelerde bile görülmekteydi. Bu haberler, Türkleri onurlu insanlar ve "Temiz savaşan Türk" şeklinde tasvir etmekteydiler. İngiliz subayları ve Türk subaylarının pek çok ortak yönleri vardı; onur her ikisi için de

çok önemliydi, her biri ötekinin sözlerine ve eylemlerine güvenebilirdi. Bu değerlendirme İngiliz halkına da taşınmaktaydı.

Bu, İngiliz hükümetinin baş düşmanlarından biri hakkında İngiliz halkının inanmasını ya da düşünmesini istediği şey değildi. Tek suçu size sadece siyaseten muhalefet etmek olan namuslu insanlara karşı savaşmak çok zordur. Türklerin bu imajını değiştirmek için bir şeyler yapılması gerekmekteydi.

İngiliz propagandasının diğer bir amacı da Birleşik Devletler'deki Rusya imajını tersine çevirmekti. İngiltere, ABD'nin savaşta kendi saflarında yer almasını ya da hiç olmazsa tarafsız ama dostane kalmasını istemekteydi. İngilizlerin müttefiki olan Rusya, Yahudilere yönelik zulümlerinden dolayı Amerika'da hak ettiği gibi kötü bir imaja sahipti. 1915 yılında, Almanlara karşı yapılan bir Rus saldırısı sırasında çok sayıda Yahudi, Rus askerleri tarafından katledilmişti. Bu vahşetlere dair haberler ABD'ye de ulaşmıştı ve Amerikalıların İttifak devletlerini algılayışında Rusya menfi bir unsur olmuştu. İngilizler, Yahudi nüfuzunun Amerika'da çok büyük olmasından dolayı Rusların eylemlerinin İngilizlere zarar vermesinden ve Amerika'yı savaşın dışında kalmaya iteceğinden korkmaktaydı. Aslında, Amerika'daki Yahudilerin gerçek gücü, o zamanlar, çok az olduğu için böyle bir korkunun olması gülünçtü. "Yahudilerin Gücü"ne inanmak, siyasi gerçeklerden ziyade İngiliz ön yargılarını göstermekteydi. Ancak, büyük ve güçlü bir uluslararası Yahudi örgütüne inanç, İngiliz hükümetinde bile vardı ve hükümet bu inanca dayanmak suretiyle harekete geçti. Yahudilere karşı bir Rus kıyımı olduğu gerçekti ve inkar edilemezdi. Rusların Amerikalıların zihnindeki kötü imajını tersine çevirmenin tek yolunun, İtilaf Devletleri için çok daha kötü bir imaj çizmek gerektiğini hissettiler, yani söz konusu olan, Almanlar ve Türkler için mamul bir şeytan imajıydı.

İngilizler, Hint Müslümanlarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman kardeşleri ile birlikte İttifak Devletlerine karşı bir kutsal savaşa -cihada- girişmesinden de korkmaktaydılar. Aslında bunun gerçekleşmesi için hiçbir zaman bir fırsat olmadı. Perde arkasında görünen ise, bu dönemde İngilizlerin bir Müslüman ihtilalinden korkmalarıydı. Şayet Türkleri şeytan gibi gösterebilirlerse, o zaman Hindistanlı Müslümanları Müslüman Türklerin gerçekten kötü Müslümanlar olduklarına ve herhangi bir savaşta peşlerine düşülebilecek cinsten Müslümanlar olmadıklarına ikna edebileceklerdi.

İngilizler için, her şeyden daha önemli olan Amerikalıları İtilaf Devletlerine (Merkezi Güçler) karşı çevirebilmekti. Arşiv kayıtlarına bakanlar bilirler ki, savaşa girmeden çok önceleri bile Wilson yönetimi İngilizler ve İttifak devletlerinden yanaydı. Bunun yanında, Avrupa'nın savaşına katılmak istemeyenler de vardı, ne de olsa izolasyonizm George Washington'un zamanından beri bir Amerikan inancı haline gelmişti. Amerikalılar savaşa girmeleri için bir meşru gerekçeye ihtiyaç duymaktaydılar. İtilaf Devletlerinin gerçekten karşı olunması gereken devletler olduğuna ikna edilmeleri gerekmekteydi. Türkler açık bir hedefti, çünkü Türklere karşı propaganda çoktan Amerika'nın her yerinde başlatılmıştı. Bir nesildir, Amerikalı misyonerler ve onların Birleşik Devletler'deki destekçileri Türkleri Hıristiyanlığın düşmanları ve Hıristiyanlara zulm eden zalimler olarak tanıtmaktaydılar. İngiliz propagandacılar, Osmanlı İmparatorluğu'na gitmiş olan ve gazetelerde sık sık Hıristiyan milletinin kahramanları olarak

lanse edilen misyonerlerin gördüğü büyük saygıyı kendi çıkarları için kullandılar. Amerikalıların misyonerlere yönelik sevgi ve saygı hisleri, pek çok Amerikalı arasında İtilaf devletleri karşıtı doğal bir duygu haline getirmek üzere, dinamik bir güç olarak harekete geçirilebilirdi. Bu duygu daha çok Amerika'daki Almanlar ve İrlandalılar arasında öne çıkmaktaydı. Şayet Türkler misyonerlere zulmeden zalimler ve Hıristiyanların katilleri olarak tasvir ediliyorsa, bu leke Almanlara da bulaşabilirdi. Almanları "şeytan Türklere" destek veren ve onların dostu olan ve aslında bu şeytansı Türkleri savaşa iten bir millet olarak tasvir ederek, Almanların ne kadar kötü oldukları Amerikan kamuoyuna gösterilebilecekti. Bu politika Amerikan kamuoyunu etkilemede büyük başarı sağladı.

Kamuoyunun fikrini değiştirme konusunda güvenilen ve Dışişleri Ofisi'ne bağlı bir departman olarak çalışan İngiliz kurumu, ilk başlarda Savaş Propaganda Bürosu olarak adlandırılmaktaydı. Bu büro 1914 yılında Wellington Evi'nde bulunmaktaydı ve büronun direktörü Şeref Payesine sahip olan C. F. Masterman idi. 1916 yılı Aralık ayında bu büro, Albay John Buchan yönetiminde bir Enformasyon Departmanına dönüştürüldü ve Masterman da Buchan'ın yardımcılığına getirildi. Daha sonra, 1918 yılında Lord Beaverbrook'un kontrolünde bir Enformasyon Bakanlığı kuruldu. Fakat, İngiliz propaganda faaliyetlerine katılan insanlar için propaganda ofisi her zaman aynıydı ve basitçe Wellington Evi (House) olarak tanınmaktaydı.2

Wellington Evi, İngiliz hükümetinin en iyi beyinlerinden bazılarını kendine çekmeyi başardı. Tarihçi Arnold Toynbee de 1914 yılından itibaren Wellington Evi'ne danışmanlık yapmaktaydı ve 1917 yılına kadar da, her gün toplanarak propaganda politikalarını belirleyen komisyonda yer aldı. Bu siyaset belirleme komisyonunda Toynbee'ye Lewis Namier, J. W. Headley Morley ve bir Oxford Klasikçisi olan Edwyn Bevin ile pek çok tarihçi daha eşlik etmekteydi.3 Görünüşte hükümet dışı vatansever örgütlerin üyeleri ve başka özel ya da kamuya mal olmuş isimler de bu görevli/resmi propagandacılarla işbirliği yapmışlar ya da bunların talimatları doğrultusunda hareket etmişlerdir.4 İngiliz Üniversiteleri de propaganda el kitapçıkları ve uzmanlık sağlamışlardır.

Dönemin standartlarına göre, İngiliz propaganda faaliyetleri oldukça gelişmişti. 1917 yılı civarında, Wellington Evi'nin 54 personeli bulunmaktaydı ve diğer departmanlar ve bakanlıklardan da önemli ölçüde yardımlar istemekteydi. Mevcut kayıtlar, Wellington Evi'nin kitlesel bir girişim olduğunu göstermektedir. Bu kayıtlar aynı zamanda dağıtılan yayınların sayılarını da göstermektedir. (Ne yazık ki, bu kayıtlar genellikle ferdi yayınların isimlerini vermemektedir.) Wellington Evi'nin ilk raporu (1915 Haziranı) 17 ayrı dilde yazılarak yayınlanmış olan yaklaşık 2.5 milyon nüsha kitap, broşür ve diğer yazılı propaganda malzemesini listelemektedir. İkinci rapor (1916 Şubatı) ise dağıtılan 7 milyon nüshanın listesini göstermektedir. İngiliz Propagandası 1914 yılında 45 değişik yayın dağıtmıştır; bu rakam 1915 yılında 132'ye, 1916'da 202'ye ve 1917 yılında ise 469'a çıkmıştır.5 Ne yazık ki 1917'den sonraki yıllara ait dağıtım kayıtları bulunmamaktadır. Ancak sayının giderek artmaya devam ettiği tahmin edilebilir. Bütün bunlar gizlice ve yaratıcı bir şekilde yapılmaktaydı.

Wellington Evi'nin vazifesi, diğer bütün propagandacılarınkine benzer olarak basitti. Bu vazifeler düşmanları mümkün olduğunca kötü göstermek, dostları ve özellikle de İngilizleri olabileceğince iyi

göstermekti. Bunların temel hedefini, doğal olarak, Almanya oluşturmaktaydı, ancak Türklere yönelik de ciddi bir gayret sarf edilmekteydi. Propaganda bir centilmen oyunu olarak düşünülmemekteydi. Toynbee'nin kendisi de böyle düşünmekte ve bu yüzdende bu işi bırakmak istemekteydi. Yine de bu yapılması gereken bir işti ve İngiliz centilmenleri de yapmaktan geri durmadılar. Ancak, muhtemelen yaptıkları işten sürekli utanç duymaktaydılar ve bu yüzden de savaş biter bitmez, derhal Propaganda Ofisi'nin bütün kayıtlarını imha ettiler. Tabi bu propaganda ofisinin savaş sırasındaki faaliyetlerinin neler olduğunu ortaya çıkarmamızı güçleştirmektedir. Şans eseri, Wellington Evi'nin bazı kayıtları İngiliz Hükümetinin diğer ofislerine gönderilmiştir. Orijinalleri imha edilmiş olmasına rağmen, kopyalar Dışişleri Ofisi'nin ilgili departmanlarında, özellikle de ABD ile alakalı kayıtlar Dışişleri Ofisi'nde korunmuştur. Belgelerin sayısı oldukça mütevazidir, ancak Wellington Evi'nin Türklere karşı operasyonlarının küçük bir kısmını göstermektedir.

Tarihi kayıtları karartma gayretlerine rağmen, Wellington Evi'nin aktüel yayınları hakkında iyi bir kaynak bulunmaktadır: Wellington Evi tarafından dağıtılan propaganda kitaplarının kayıtları sabit bir kitapta el yazısıyla tutulmuş ve dikkatli bir şekilde korunmuştur. Bu kitap, propaganda ofisi tarafından dağıtılan ya da hibe edilen kitapların; kendileri için yazılan kitapların ve başkaları tarafından yazılmakla birlikte bunlar tarafından satın alınarak dağıtılmış olan kitapların bir listesini de içermektedir. Diğer bütün her şeyi imha etmelerine rağmen, Wellington Evi, imha etmek için bir sebep bulamadıklarından olsa gerek, bu kayıt kitaplarının kopyalarını bu imhanın dışında tutmuştur. Bu kitaplar, Dışişleri Ofisi Kütüphanesi'ne gönderilmişler ve daha sonra da bunlar araştırmacıların istifadesine sunulmuşlardır. Bu konuda, bu yayın kayıtlarının sıradan bir kayıt olarak ele alındığı ve bu yüzden imha edilmedikleri teorisi ileri sürülebilir.6 Ancak, bu sabit kitabın yarım olduğuna inanmak için bir sebebimiz var; çünkü Wellington Evi'nin entelektüel damgasını taşıyan çok büyük sayıdaki savaş dönemi kitapları bu kayıtlarda görülmemektedir. Hatta bu kitaplardan bazıları bizzat Wellington Evi üyeleri tarafından kaleme alınmıştır. Yine de, bu kayıtlar İngiliz propaganda ofisinin faaliyetlerinin bir resmini çıkarmak için yeterlidir.

Tablo I. Osmanlı İmparatorluğu'na Dair Wellington Evi Kitapları7

* E.F. Benson, Crescent and Iron Cross, London, Hodder and Stoughton, 1918; New York, Doran, 1918.

* E.F. Benson, Deutschland über Allah, London and New York, Hodder and Stoughton, 1917.

* British Palestine Committee, Palestine, reprint of article from November 24, 1917, London, Hayman, Christy, and Lilly, 1917; New York, Doran, 1918.

* The "Clean-Fighting Turk," a Spurious Claim. reprinted from The Times of February 20, 1917.

* Israel Cohen, The Turkish Persecution of the Jews, Passmore and Sons, 1918.

* The Commercial Future of Baghdad, Complete Press, London, 1917.

* Edward Cook, Britain and Turkey, London, Macmillan, 1914.

* Delegates of the Red Cross, Turkish Prisoners in Egypt, Red Cross, London, 1917.

* Leon Dominian, The Frontiers of Language and Nationality in Europe, New York, Henry Holt, 1917.

* Fa'iz El-Ghusein, "Bedouin Notable of Damascus" [sic], Martyred Armenia, London, C. Arthur Pearson, 1917; New York, Doran, 1918.

* General Sir Edmund Allenby's Despatch of 10th December, 1917, on the Operations in Egypt and Palestine from 28th June, 1917, till the Capture of Jerusalem (11th December, 1917), reprint from The London Gazette of January 22, 1918, London, H.M. Stationery Office, 1918.

* S. Georgevitch, Serbia and Kossovo [yayıncı bilinmiyor].

* Germany, Turkey, and Armenia: Selections of Documentary Evidence relating to Armenian Atrocities, London, J.J. Keliher & Co., 1917.

* Great Britain, Palestine, and the Jews: Jewry's Celebration of Its National Charter, London, The Zionist Organization, 1918; New York, Doran, 1918.

* Great Britain, Palestine, and the Jews: A Survey of Christian Opinion, London, The Zionist Organization, 1918.

* A.P. Hacobian, Armenia and the War, London, Hodder and Stoughton, 1917; New York, Doran, 1917.

* E.W.G. Masterman, The Deliverance of Jerusalem, London, Hodder and Stoughton, 1918; New York, Doran, 1918.

* Basil Mathews, The Freedom of Jerusalem, London and New York, Hodder and Stoughton, 1918.

* Esther Mugerditchian, From Turkish Toils: an Armenian Family's Escape, London, C. Arthur Pearson, 1918; New York, Doran, 1918.

* Martin Niepage, The Horrors of Aleppo, Seen by a German Eyewitness, London, T. Fisher Unwin, 1917.

* The Ottoman Domination, London, Fisher Unwin, 1917.

* Canon Parfit, Mesopotamia: the Key to the Future, London, Hodder and Stoughton, 1917; New York, Doran, 1918.

* Pavle Popovic, Serbian Macedonia, The Near East, Devonshire Square [sic, no other information].

* Report on the Pan-Turanian Movement [bilgi yok].

* R.W. Seton-Watson, Serbia, Yesterday, Today and Tomorrow: a School Address, Vacher and Sons, 1916.

* George Adam Smith, Syria and the Holy Land, London, Hodder and Stoughton, 1918.

* Harry Stuermer, Two War Years in Constantinople, London, Hodder and Stoughton, 1917; New York, Doran, 1917.

* Subject Nationalities of the German Alliance (with a Map Drawn from German Sources), London and New York, Cassell and Co, 1917.

* Syria During March 1916: Her Miseries and Disasters, London, Sir Joseph Causton and Son 1916. [listed separately]

* S. Tolkowsky, The Jewish Colonisation in Palestine, London, The Zionist Organization, 1918.

* Arnold J. Toynbee, Armenian Atrocities: the Murder of a Nation, London and New York, Hodder and Stoughton, 1915.

* Arnold J. Toynbee, ed., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London: H.M. Stationery Office, 1916;8 London and New York, Hodder and Stoughton, 1916.

* Arnold J. Toynbee, Turkey: A Past and a Future, London, Hodder and Stoughton, 1917; New York, Doran,1917

* Arnold J. Toynbee, The Murderous Tyranny of the Turks, London, Hodder and Stoughton, 1917; New York, Doran,1917.

* Josiah Wedgwood, M.P., With Machine-Guns in Gallipoli, London, Darling and Sons, 1915.

* Chaim Weizmann and Richard Gottheil, What is Zionism?, two chapters from Zionism and the Jewish Future, London, The Zionist Organization, 1918.

* J.S. Willmore, The Welfare of Egypt, London and New York, Hodder and Stoughton, 1917.

Bu kayıtlarda listelenen yayınlar sadece kitaplar ve büyük broşürlerden oluşmaktaydı. Bunlar basın açıklamalarını, makaleleri ve diğer materyalleri içermemekteydi. Propagandanın genel teması ise bütün yayınlarda tutarlılık göstermekteydi:

Türkler, yönettikleri bütün ülkeleri harabeye çeviren cahil yöneticilerdir. Ortadoğu'da Avrupalı bir yönetim çok daha tercih sebebidir.

Türkler, özellikle Hıristiyanlıktan olmak üzere, diğer bütün dinlerden nefret eden Müslümanlardır. Bunlar her zaman Hıristiyanlara kötü davranmışlardır.

Türkler Hıristiyanlara karşı insanlık dışı zulümlerin suçlularıdırlar, bu suçlar kitle katliamları ve korkunç cinsel suçları da kapsamaktadır.

Ya bu eylemlerin yapılmasına talimat vermek suretiyle, ya da Türkleri durdurmaya muktedir olmalarına rağmen bunu yapmamalarından dolayı Türklerin bu şeytani amellerinin arkasında Almanlar bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halk kitleleri kurtuluş için İngilizleri beklemektedir. Bunlara, İngilizlerin Mısır ve Hindistan'da sunduğu iyi yönetimi takdir eden Müslümanlar da dahildir.

İngiliz propagandası, Almanları Türklerle alakalandırmak için özel bir gayret sarf etmiştir. Bu, özellikle Almanlardan yana oldukça yüksek bir hassasiyetin olduğu ama Müslümanlara fazla itibar edilmeyen Birleşik Devletler'de tam bir istihbarat işiydi. İngiliz propagandası, şeytani Müslümanlarla ve Asyalı Türklerle birlikte hareket eden Almanların gerçek Avrupalılar olamayacağını "ispatlamaktaydı".

Wellington Evi yayınları, İngiltere'de genellikle Hodder ve Stoughton tarafından basılmaktaydı. Amerika'da ise seçilen yayıncı Doran idi. Bu, bir kısmı Hodder ve bir kısmı ise Stoughton'un olan bir firmaydı, ayrıca Hodder ve Stoughton bazı ciltleri de New York'taki kendi matbaalarında basmaktaydı. Wellington Evi'ne göre, yayıncı firmanın başındaki adam olan George H. Doran, "New York'ta (Birleşmiş Devletler'deki İngiliz propaganda faaliyetlerinin burada oturan başı olan) Geoffrey Butler ile yakın bir işbirliği içindeydi ve Amerikan Misyonu'nun başı olan Lord Northcliffe ile de temas halindeydi." Doran, ABD'de Wellington Evi için büyük miktarlarda kitaplar ve broşürler basarak dağıttı ve bunlara bakıldığında Bay Doran'ın Wellington Evi'nin bir temsilcisi olduğu söylenebilir…"9 Toynbee ve başkalarının Alman karşıtı kitaplarında olduğu gibi, Toynbee'nin Türkler aleyhine yazdığı The Murderous Tyranny of the Turks10 ve Turkey: a Past and a Future11 gibi kısa kitaplar da Amerika'da Doran tarafından yeniden yayınlandı. Doran ayrıca, Yakın Doğu'nun Kurtuluşu için bir çalışma da dahil olmak üzere Türkleri hedef alan çok sayıda misyoner risalesini de yayınladı. Doran, Wellington Evi listesinde yer almayan başka propaganda yazınlarını da yayınladı, bunlar arasında İngiliz Filistin Komitesi'nin hazırladığı başka kitaplar da vardır. Wellington Evi kayıtlarının büyük çoğunluğu imha edildiği için, bunların da İngiliz Propagandası tarafından "desteklenip desteklenmediğini" bilemiyoruz.

Arşiv kayıtlarının imha edilmiş olmasından dolayı, Wellington Evi'nin ferdi propaganda malzemelerinin üretimindeki payının ne kadar olduğunu bilmemiz mümkün değil. Toynbee'nin çalışmalarının propaganda bürosundaki pozisyonu tarafından hızlandırıldığı bilinmektedir; bundan ve Hodder ve Stoughton tarafından basılan diğer kitapların etütlerinden görülmektedir ki bütün bu

kitaplara Wellington Evi ya da diğer hükümet kurumları tarafından ön ayak olunmuştur. Hodder ve Stoughton'un kitaplarında birbirine benzer şekilde, İngilizlerin savaş sonrasında ellerinde tutma politikası izledikleri Filistin ve Irak'taki İngiliz yönetiminin meşrulaştırılması bir tesadüf olamaz. Ya da propagandanın başındaki adam olan Masterman'ın kendi kitaplarını bu yayın evinde bastırması da bir tesadüf değildir şüphesiz. İngilizler tarafından dağıtılan diğer kitaplar da önemli ölçüde İngiliz propaganda amaçlarına uygun kitaplardı. Bir Amerikalı Ermeni tarafından New York'taki Amerikan Coğrafya Cemiyeti12 için yazılan The Frontiers of Language and Nationality in Europe adlı kitap da bunlardan biridir. Siyonist Örgüt'ün eserleri de Dışişleri Ofisi ile işbirliği içinde olmalarına rağmen bu örgütün kendisi tarafından üretilmekteydi.13 Öte yandan Toynbee'nin, Masterman'ın ve listede yer almayan diğer yazarların çalışmaları propaganda bürosunun birer ürünüdür, İngiliz siyasi gündeminin bir kataloğu gibi okunan Benson'un eserleri de muhtemelen aynı cinstendir. Basil Mathews de propaganda amaçlı diğer bir kitap yazmıştır, Christ and the World at War (İsa ve Savaşan Dünya) isimli bu kitap, isminden tahmin edileceği gibi, bir vaazlar koleksiyonu idi. Hodder, Stoughton ve Doran yayın evlerinin Wellington Evi ile yakın bağlantılarından dolayı, söz konusu bu yayın evlerinin listede yer alan bütün yayınları muhtemelen İngiliz hükümetinin teşvikleriyle hazırlanan yayınlardır.

Kayıt kitabındaki yayınlar listesi oldukça uzundur, ancak Orta Doğu hakkında çok sınırlı sayıda kitap mevcuttur. Tablo sadece bazı ciltleri vermektedir, ancak bu kadarı bile Wellington Evi'nin ilgi sahasının ya da kapsamının ne kadar geniş olduğu konusunda bir fikir vermektedir. Bunlar, Filistin, Yahudiler ve Siyonizm ve özellikle de Türkleri içermektedir. Tablo I. Kayıt kitabında yer alan ve mesela Almanlar ve Türkler ya da Almanların Orta Doğu'da ne yaptıkları gibi çeşitli konuları işleyen pek çok diğer kitaba yer vermemiştir. Bu dışarıda bırakılan yayınlar arasında bile çok büyük sayıda kitaplar bulunmaktadır. Örnek teşkil etsinler için, bu kitaplardan bazıları, aşağıda analiz edilmek üzere seçilmişlerdir.

Arnold Toynbee'nin Propagandası

Propaganda Bürosu'nun en güçlü elemanlarından biri olmasına rağmen, Arnold J. Toynbee'nin Wellington Evi için yazdığı hiçbir kitabında kime çalıştığına dair bir işaret yoktur. Toynbee, yazdıklarını kendi namına yazan bir bilim adamı şeklindeki imajını korumayı hep başarmıştır.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916 (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Karşı Muamele, 1915-1916) adlı kitap Arnold Toynbee'nin İngiliz Propaganda faaliyetlerine yaptığı en büyük katkıdır. Bu kitap görünüşte Viscount Bryce'ın bir eseridir, fakat gerçekte neredeyse tamamı Toynbee'nin kendi ürünüdür. Kitabın girişinde yayınlanan resmi hikaye, Bryce'ın Ermeniler tarafından kendisine gönderilen kayıtları okuduğunda hayret ve korku içinde kaldığını anlatmaktadır. Bu yüzden de o gerçekleri toplayarak bir kitap yazmaya karar vermiştir. Böyle bir kitap telif edip edemeyeceğini Toynbee'ye sormuştur. Daha sonra birlikte bu kitabı Dışişleri Bakanı olan Lord Grey'e sunmuşlardır. Lord Grey de bunu Parlamentoda prezente etmiştir. Parlamento bu kitaptan çok etkilenmiş ve bir "talimatla" yayınlanmasını istemiştir. Aslında bunların hiçbiri gerçek

değildi. Gerçek olan, Wellington Evi'nin bir propaganda cildi için Bryce'den talepte bulunması ve Büro'nun elemanlarından Toynbee'nin bu çalışmayı derleyebileceğini teklif etmesinden ibarettir.

Bryce Raporu'nun objektif gözlemcilerin raporlarının bir derlemesi olduğu sanılmaktadır. Oysa gerçekte, yayınlanan raporların ana kaynağını Ermeni bireyler ve Ermeni örgütlerin göndermiş olduğu mektuplar oluşturmaktaydı. Ararat ve Gotçnak gibi Ermeni gazeteleri de kaynaklar arasındaydı. Fakat, belgelerin ana kaynakları Amerikan misyonerleri ve misyonerlik örgütleriydi. Bunların sağladığı materyaller hakkında neden bu kadar şüphe duyulduğunu anlayabilmek için, misyonerlerin kendilerinin incelenmesi gerekmektedir.

Amerikan Protestan misyonerler 1915 ile 1923 yılları arasında tam sekiz yıl boyunca bir Türkleri kötülüme politikasıyla meşgul olmuşlardır.14 Kendi misyoner örgütlerini kurmak bunların amaçlarından sadece biri idi, fakat asıl amaçları çok daha iyiydi. Bunların temel amacı, aslında, açlık çeken Ermeni ve Süryani Hıristiyanlara yiyecek temin edebilmek ve yetimlere koruma/barınma sağlayabilmek için para toplamaktı. Bu gerçekten iyi bir amaçtı. Bunlar oldukça sessiz araçlar kullanarak para toplamaktaydılar. Ancak bunların propagandası her açıdan Türkleri kötülemekteydi, çünkü hiçbir şey korkunç bir düşmanın baskıları altında ezilen ve kurtuluşları için katkıda bulunulmazsa ölecekleri şeklinde bir tablo çizilmesi kadar yardım toplamayı kolaylaştıramazdı.

Misyonerlerin bütün yazılarında Türkler hiçbir zaman kurbanlar olarak gösterilmemiştir, Ermeniler ise hep kurbandır bu yazınlarda. Ermeniler asla öldürmemişlerdir, Türkler ise sürekli katletmektedirler. Türklerin yetimlere zulm ettikleri, Türklerin her şeyi yakıp yıktığı, Türklerin Ermeni kadınları açık artırmayla sattığı, Anadolu'nun doğusunun tamamında Ermeniler'in çoğunlukta olduğu, bütün genç Ermeni erkeklerin Türkler tarafından öldürüldüğü, bütün Hıristiyan kadınların tek tek Türklerin tecavüzüne uğradığı düşünülmekteydi. Türkler eğitimden nefret etmekte ve sürekli olarak eğitimlilere zulüm etmekteydi. Hiçbir Hıristiyan asla Osmanlı hükümetinin bir parçası olamamıştı. Türkler Hıristiyanlara ihtiyaç duyuyorlardı, çünkü kendileri ırk olarak "doktor, diş hekimi, terzi, marangoz, ve azıcık yetenek isteyen bütün meslekler ve ticaret" konusunda yeteneksizlerdi. Misyonerler ayrıca, Türklerin şimdi Ermenileri katlettiğini yazmakta ve Türkler beyni olan tek halk olan Ermenileri yok ettikleri için ve akılsız Türkler ülkeyi kendi başlarına yönetemeyecekleri için Batılaların Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmek zorunda kalacağını yazmaktaydılar.15

Misyonerlerin tasvirlerine göre Ermeniler, diğer Yakın Doğu sakinlerinden çok daha mutluydular. Müslümanlar ise "sıkıntılı yüzler, solgun yüzler, endişeli yüzler, bakımsız yüzler, melül yüzler, aç yüzler, küçük çocukların hasta yüzleri ve ekşi ve asık bir hal alan yaşlı yüzlere"16 sahiptiler. Ama Ermeniler hep gülümserdi.

Protestan misyonerliğinin esas propagandası, şüphesiz, dinseldi. Amerikan yardım örgütlerinin17 lideri olan James L. Barton şöyle yazmaktaydı, "(Ermeniler) kendi hatalarından dolayı acı çekmiyorlar, onlar Hiçbir Hıristiyan gücünün kendilerini koruyamayacağı topraklar üzerinde

bulunduklarından dolayı ve gerçek anlamda İsa'yı kalplerinden söküp atıp yerine Muhammed'i koymadıkları için acı çekmekteydiler."18

Misyonerlerle İngiliz Propaganda Bürosu arasında tam bir işbirliği vardı. Toynbee'ye malzemeler göndermekte ve karşılığında da Wellington Evi'nin propaganda materyallerini dağıtmaktaydılar. Mesela, Toynbee'nin Ermeni Vahşetleri adlı kitabı, Amerika'da, misyoner yardım kuruluşları tarafından üç bin adet dağıtılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri Yönetimi de, devletin dağıtım sistemlerini kullanmak suretiyle misyonerlik materyallerini gidecekleri yerlere göndermiştir. Amerikan Yönetimi, belirli bölümlerinden alıntılar yapmaları için misyonerlere gizli belgeler de vermiştir. Bunu da Toynbee'nin izlediği metotla ile kamufle etmişlerdir, "Her ne koşulda olunursa olunsun kaynak açıklanmaz."

Misyoner kuruluşların liderleri arasında Toynbee'ye en fazla propaganda malzemesi sağlayanlar James Barton ve William Rockwell idi. James Barton misyonerlik faaliyetlerini Anadolu'da sürdürmekteydi. O Kongre için çalışan bir papazdı ve Dış Misyonlar için Amerikan Komiserler Kurulu'nun başıydı, bu Amerikan misyonerlik gruplarının en büyüğü idi. Barton ayrıca temel yardım kuruluşu olan Ermeni ve Süryaniler İçin Amerikan Yardım Komitesi'nin de başkanıydı.

William Rockwell de Columbia İlahiyat Semineri'nde faaliyet gösteren bir papazdı. O aynı zamanda Amerikan Komitesi'nin Baş Propagandacısıydı. Toynbee'ye kaynak sağlama konusunda bu ikisine İsviçre'den de Leopold Favre katılmaktaydı. Favre, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ermeni vahşetleri koleksiyonlarından ilkini, Quelques Documents sur le sort des Armeniens en 1915, meydana getirmiş olan kişidir. Mısır Başbakanlığı yapmış olan Boghos Nubar Paşa da şimdi Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun başında bulunmaktaydı ve o da belge sağlamada katkılarda bulunmaktaydı.

Barton, Rockwell, Favre ve Nubar… bütün bu insanlar Toynbee'ye malzeme sağlamaktaydılar, el yazmalarını okumaktalar, düzeltme önerilerinde bulunmaktalar ve tashih yapmaktaydılar. Nubar bir belge hakkında Toynbee'ye bir mektup yazarak, bu belgenin Türklere çok sempatik davrandığını hissettiğini belirtmiş ve Toynbee de Türkleri savunan bu bölümü iptal etmiştir.

Mavi Kitap-Blue Book olarak adlandırılan Bryce cildi, Bryce tarafından yazılan bir giriş yazısıyla mektuplar, broşürler ve makalelerin derlenmesinden oluşmaktadır. Bu giriş ise, Türklerin şiddetle kınayan bir bakış açısıyla Ermeni tarihinin bir özetinden ibarettir.

Mavi Kitap'taki belgelerde, kaynakların çoğu belirtilmemektedir. Mantıklı bir şekilde bunun söz konusu kaynakları korumak amacıyla yapıldığı iddia edilmektedir. Bu kaynaklar, A, B, C, X, F gibi harflerle temsil edilmekte ya da kaynaklar için "bir seyyah" veya "yabancı bir sakin" gibi kelimeler kullanılmaktaydı. Yer isimleri de gizlenmekteydi.

Kaynakların gizlenmesi, Mavi Kitap'ta bulunan belgeleri aslında Ermeni Meselesi'nin aşırı derecede tek taraflı görüldüğünü göstermektedir. Ancak, kaynakların kimlikleri bilinse belki bu görüntü değişecektir. Gizli kaynakların kimliklerinin, İngiliz Kamu Kayıt Ofisi'nde bulunan bir küçük kitapçık

içinde olduğu ortaya çıkarılmıştır.19 Kitapçık Toynbee'nin kaynaklarını tanımlamaktadır. Son zamanlarda, Mavi Kitab'ın oluşumu hakkında Arnold Toynbee'nin yazıları da Kamu Kayıt Ofisi'nde bulunmuştur.20

Söz konusu kitapçık ve Toynbee'nin kayıtları ilginç bir hikayeyi de ortaya çıkarmıştır, bir aldatma hikayesini. Toynbee ve Wellington Evi gerçekten kaynaklarını korumaya gayret etmiş olabilirler. Ancak, öte yandan, kaynaklarını açıkladıklarında yaptıkları aldatmacalar ve saptırmalar ortaya çıkacağı için de bunları gizlemeyi yeğlemişlerdir. Bunun yerine, Bryce bahse konu olan Giriş'inde şunları yazmaktadır, "Muhtemel bütün kaynaklar görüldü" ve "Cevap verenler birbirlerini tanımamaktadırlar." Bu açıkça bir yalandır. Söz konusu yazarların bir kısmı yazmadan önce notlarını birbirlerinkiyle karşılaştıran misyonerlerdi. Mektuplarında, Toynbee raporların nasıl da bir birine benzediğinden bahsetmektedir. O, yazarların yazılarını yazmadan önce diğerlerinin yazdıklarını okuduğunu ya da yazmadan önce yazarların kendi aralarında konuştuklarını anlamıştı. Ancak, Mavi Kitap, raporlar tamamen bağımsız olduklarından dolayı hikayelerdeki benzerliklerin sadece onların doğruluğunu ispatlayacağını söylemekteydi. Benzerlikler açıkça bunların güvenilirliğini ispatlamaktaydı.

Yazarların birbirlerini tanımadıkları lafı ise iki yüzlülükten, öte bir yalandı, çünkü bazı durumlarda aynı kişiler başka başka isimler altında tekrar tekrar kullanılmaktaydı. Bunlara bir örnek, Mersovan'daki Amerikan misyonerlik kolejinde bir profesör olan Profesör Xenides'dir. Bu kişiden üç adet alıntı yapılmıştır. İlk iki alıntıda "X Kolejinden bir profesör" olarak tanıtılmaktadır. O gerçekten bir kolejde profesördü, ama öğrencilerinin tamamının Ermeni olduğu bir kolejde ve kendisi de bir Yunan'dı. Eğer gerçek kimliği verilmiş olsa, bu bilgi okuyucuların onun yazdıklarını daha doğru değerlendirmesini sağlayacaktı, ama gerçek kimliğinin neden gizlendiğini anlamak da zor değil. Xenides tamamen farklı bir başka ifadede de kaynak olarak kullanılmış ancak bu sefer "Ermeni milliyetinden olmayan bir seyyah" şeklinde tanıtılmıştır. Bu objektif olarak doğru ama yine de aldatmacadır. O bir Yunan'dı ve zaman zaman evinin birkaç mil ötesine gidip geldiğinden dolayı da bir seyyah idi (!). Mamafih, Mavi Kitap'a göre o tamamiyle farklı iki kişiyi. Ancak hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde bir numaralı Profesör Xenides, iki numaralı Profesör Xenides ile tamamen aynı görüşleri paylaşmaktaydı.

Olayları duyan - aslında rapor ettikleri şeylerin neredeyse hiç birini asla kendi gözleriyle görmemişlerdir- misyonerler bazı zamanlar sadece "Amerikan seyyahlar" olarak tanıtılmışlardır. Eğer bu kitaba inanılacak olursa, Birinci Dünya Savaşı dönemi sırasında inanılmaz sayıda çok Amerikalı seyyahın bütün Anadolu'yu dolaştığı düşünülebilir. Aslında, bunların hepsi misyonerler, ya da onların karıları veya kız kardeşleridir. Bütün hepsi seyyahlar olarak tanıtılmaktadır. Bunu okuyan okuyucular bunların Amerika'dan gelmiş seyyahlar olduklarını düşüneceklerdir, ancak gerçek böyle değildir.

Önemli sayıda yazar, sadece "Yetkili Bir Kaynak" şeklinde listelenmiştir. Buna sadece "Yetkili Bir Kaynak" olarak tanımlanan Ermeni patriği de dahildir.

Yazarların en geniş grubunu, yüz elli belgeden elli dokuzunu yazan Amerikan misyonerler oluşturmaktadır. İkinci sırada bireysel olarak, elli iki belge ile Ermeniler gelmektedir. Çoğu kere bunların sadece isimleri bilinmekte, sadece isimlerinden ise bunların kim oldukları anlaşılamamaktadır. Çoğu durumda ise bunların isimleri bile bilinmemekte ve sadece "Bir Ermeni" olarak tanıtılmaktadırlar. Pek çoğu ne duyduğunu rapor ederken, sadece çok azı gördüklerini aktarmaktadır. Şaşırtıcı bir şekilde "Objektivite" iddiasıyla altı belge Osmanlıların yeminli düşmanları olan Daşnak partisi tarafından gönderilmiştir. Bu, Van'daki isyandan en fazla sorumlu olan devrimcilerin partisidir ve bu bölge ile daha pek çok bölgeyi Türkler ve Müslümanlardan almaya teşebbüs etmişlerdir ve Doğu'nun Müslümanlarına zulm etmişlerdir. Diğer makaleler de, Daşnak ve Ermeni Davasına sempatiyle bakan diğer gazeteler de dahil olmak üzere gazeteler tarafından temin edilmiştir. Diğer Ermeni siyasi temsilcilikler tarafından da belgeler gönderilmiştir.

Bu kaynakları X, Y ve Z şeklinde tanımlamak bu kaynakları daha fazla saklamak içindir. Bu yüzden yazarların pek çoğu bilinmemektedir. Pek çok belgede ise, sadece alıntıları alıp göndermiş olan kişinin ismi, bir Amerikan Konsolosu gibi, bilinmekteydi. Ne Toynbee, ne de bir başkası bu ifadelerin gerçekten kimler tarafından yazıldığını bilmemekteydi. Toynbee'nin bildiği tek kaynak, sadece bir Amerikan Misyonerinin karısıydı ve bu kargaşanın hakim olduğu dönemde misyon merkezinden asla ayrılmamış olan bir kadındı. Bu kadın da sadece "mülteci" olarak tanımlanmaktadır.

Toynbee, Bryce'a "Belgelerin yüzde otuz üç-otuz dördünün gerçek yazarlarını bilmiyorum" diye yazmaktaydı. Ancak, bu bilinmeyen/tanınmayan yazarlar aynen tanınan-bilinen yazarlar gibi kitapta yer almaktaydılar. Şunu da söylemek gerekir belki, Toynbee gerçekten de bu insanların kim olduğunu öğrenmeye çalışmaktaydı. Mesela, gönderdiği bir belgelerin kaynaklarının kimler olduğunu öğrenmek üzere Barton'a bir mektup yazmıştır. Barton ise bilmediğini söylemiştir. Toynbee'nin bilmediği sadece isimler değildi, o aynı zamanda mektupların orijinallerini de asla görmemişti ve bunların kendisine nasıl ulaştığından da habersizdi. Barton'un bazı bilgiler verdiği zamanlar ise verilen bilgiler adeta dalga niteliğindeydi: "Dost bir gücün bir vatandaşı tarafından yazılmıştır," "Birleşik Devletler konsolosu tarafından gönderilen bir ifadedir," ya da "İsmi verilmeyen bir Amerikalı yetkilinin ifadesidir."

Amerikan misyoner kuruluşunun baş propagandacısı Rockwell, Toynbee'ye pek çok hikayeyi kendisinin şahsen bastığını ama bu hikayelerin yazarlarının kimler olduğunu bilmediğini yazmaktaydı. Favre de benzer şeyler yazmıştı. Bazılarını tanıyordu ama çoğunu değil. Gönderdikleri ifadelerin ait olduğu kişilerin kimlikleri sorulduğunda Daşnak Partisi de, hikayeleri yazan ya da anlatanların hiçbirinin kimliklerini bilmediklerini söylemekteydi. Hiçbirinin kimliği bilinmiyordu ve yine de Toynbee bunların hepsini kullandı. O, kimliklerini bilmediği için bu bilinmeyen kaynakları A, B, C ya da "Bir Seyyah" şeklinde isimlendirdi ve hepsini kitaplarında kullandı.

Mavi Kitap ile olan ana problem yazdıklarının tamamının gerçek dışı olması değildir. Belgelerin bazıları kesin bir şekilde doğrudur. Esas problem, diğer tarafa hiçbir şekilde söz hakkı verilmemesidir. Sanki hiçbir Türk ölmemiş, hiçbir Ermeni öldürmemiştir. Ermeni çetelerden, Osmanlı Parlamentosu'ndaki Ermeni temsilcilerin Ruslarla işbirliği yaparak Türklere karşı savaşan silahlı

çetelere liderlik ettiklerinden, Osmanlı memurlarının/subaylarının katledilmesinden, Osmanlıların iletişim hatlarının Ermeniler tarafından kesilmesinden, Osmanlı şehirlerini ele geçirmeye teşebbüs etmelerinden, Van'da giriştikleri kitle katliamlarından, bir milyondan fazla Müslümanın Ruslar ve Ermeniler tarafından göçe zorlanmasından hiç söz edilmemektedir. Buna rağmen Bryce, "Mümkün olan bütün kaynaklarla görüşülmüştür" diyebilmektedir.

Toynbee'nin The Armenian Atrocities -Ermeni Vahşeti, the Murder of a Nation- Bir Milletin Katli adlı eserlerine kısaca bakmakta yarar vardır. Toynbee Ermeni Vahşeti'nde, Bryce Raporu'ndaki suçlamalar ve delilleri özetlemekte, fakat bütün suçu Almanlara yıkmak için büyük çaba harcamaktadır, bunu için de "Kahire'den telgrafları" ve New York'taki Ermeni yayınlarında çıkan mektupları delil olarak kullanmak suretiyle iddialarını kanıtlamaktadır. Bu küçük kitap, tipik bir propaganda kitabı olarak Türklerin "şeytanlıklarının" bir kataloğu niteliğindedir. Ancak, Toynbee'nin yazılarındaki bir olaydan bahsetmeye değer: Toynbee kitabında, İskenderiye'ye gelen Ermeni mülteciler korkunç acılar çekmekteydi, "hastalık, kötü hava koşulları ve açlıktan ölmekteydiler" diye yazmaktaydı. Bu ifadeler, bu insanların bakımını üstlenen İskenderiye'deki İngilizleri biraz üzdü. İngiliz misyonunun İskenderiye'deki başkanları, Dış İlişkiler Ofisi'ne zehir zemberek mektuplarla Ermeni mültecileri beslediklerini ve Ermenilerin açlık ya da hastalıktan ölmediğini yazarak şikayetlerini dile getirdiler. Hem ölümler, hem de doğumlar tamamiyle normal seyrinde gitmekteydi. Toynbee özür dilemek zorunda kaldı.

Toynbee'nin bir başka kitabı olan The Murderous Tyranny of the Turks-Türklerin Katil Tiranlığı, bazı alıntıları açısından ve Wellington Evi'nin ürettiği kitap türüne bir örnek olması açısından ilginçtir. Temsilen birkaç seçme yapacak olursak: Toynbee, Türkler "kendilerinden daha üstün olan halkları sakatlamak ve çarpıtmak"la uğraşmaktadırlar, demektedir. Toynbee'nin iddiasına göre, başlangıcından itibaren bütün Türk tarihi boyunca bu böyle olmuştur, Türkler "daha üstün" olan halkları sakatlamış ve ezmişlerdir. Böylesine ırkçı bir ifadenin ele alınmasına gerek bile bulunmamaktadır. Toynbee'ye göre, 1913 yılında Türkler Arnavutları yok etmeye çalışmışlardır, bu kesin ve açık bir yalandır. Yine Toynbee'ye göre, Balkan savaşlarından sonra Türkler "kendi toprakları üzerinde kalan bütün Yunanlar ve Slavları yok etmişlerdir". Bu, Toynbee'ye göre ölmüş olmaları gereken ama gerçekte yaşamakta olan ve Türklerin Kurtuluş Savaşı sırasında Türklere karşı savaşan tüm Yunanları oldukça şaşırtmış olmalı. Toynbee ayrıca, Türklerin Araplara saldırdığını, ve aslında bu saldırı ile birlikte bütün Arapları yok etmeyi planladıklarını iddia etmektedir. Toynbee'ye göre, Türkler hiçbir medeniyete sahip değildir: "Onlar, askeri şiddet ve hile geleneğinden başka bir şeye sahip olmamışlardır." Aslında bu, bir kitabın ve bir tarihçinin değersizliğinin inanılmaz bir hicvidir.

Turkey: a Past and a Future-Türkiye: Geçmiş ve Gelecek adlı kitabında, Toynbee suçlamalarda bulunurken çok daha mutedil davranmakta ve Almanları, Ermenilerin öldürülmesi için emir vermekle değil, sadece suç ortaklığı ile itham etmektedir. Almanlarla mukayese edildiğinde Türkler bundan da faydalanmaktadır. Kitabın bilimselliği en iyi şekilde, ilave edilen bir haritada görülmektedir. Bu harita, gerçekte bölge nüfusunun üçte ikisinden fazlası Müslüman olmasına rağmen Doğu Anadolu nüfusunu "Ermeni" olarak göstermektedir.

Wellıngton Evi'nin Diğer Yayınları

Wellington Evi'nin diğer bir kitabı da, yine Bryce Raporu'na dayanan ve A. P. Hacobyan tarafından yazılan, Bryce tarafından ise bir önsöz yazılan Armenia and the War-Ermenistan ve Savaş adlı kitaptır. Kitabın yüzde 12'si Bryce Raporu'ndan alıntılardan ibarettir. Kalan kısmı için ise "Aslen İran'ın İsfahan şehrinden bir aileye mensup olan, ama şimdi İngiltere'de ikamet etmekte olan bir Ermeni beyefendisinin ürünüdür. Onun, söylediklerini samimi bilgiler ve yurtsever duygularla anlattığı görülmektedir…"21 denilmektedir. Bir kez daha anonim bir itirafçı ve bu sefer İran'ın İsfahan kentinden bir Ermeni ailesinin üyesi (yani herhangi bir Türk-Ermeni çatışmasından uzak biri).

Ermenistan ve Savaş adlı kitap, İngiliz propagandasının temel temasını tekrarlamaktadır: Almanya Türklerle aynı safta yer almakla ve katliamları onaylamakla büyük bir hata içerisinedir. Dünya Müslümanları, her biri yönettikleri Müslüman toplumların takdirlerini kazanmış olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın siyasi yönetiminden memnun olacaklardır. Bir bölümün tamamı Mark Sykes'tan yapılan alıntılarla "temiz bir savaş veren Türk" görüşünün reddine ayrılmıştır. Amerika'nın savaşa girmesini sağlamak için bir tez geliştirilmiştir. Wellington Evi'nin kartları/eli açıktı. Kitapların diğer bölümleri Ermenileri ve Türkleri ırkçı bir bakış açısından tasvir etmektedir, ve genellikle Ermenilerin erdemlerinden bahsedilirken, Türkler için ise tam tersi niteliklere sahip oldukları ve milli karakterleri haline gelen bu özelliklerini de hiçbir şeyin değiştiremeyeceği anlatılmaktadır:

Bir ırk olarak Türkler, kanla lekelenmiş tarihlerinin sayfalarını dolduran uzun anıtlar dizesine benzer diğer ve daha büyük bir anıtı daha eklemiştir, bu da onların vahşi tabiatlarının değiştirilemez olduğunun bir kanıtıdır. Onlarla konuşurken akıl yürütemez ya da onlarla tartışamazsınız. Böyle bir tabiattan/fıtrattan adalet ya da sıradan insan hissiyatı da beklenemez.22

Hacobiyan, Moğolları Türklermiş gibi gösteren ve bunun "Türk"ün sabit tabiatı olduğunu gösterdiğini iddia eden taktikler de dahil olmak üzere, seçici ve doğru olmayan bir tarihi kanıt olarak sunmaktaydı. Bu yaklaşım, ona, Bryce Raporu'ndaki hikayeleri temel Türk karakterinin yeni bir delili olarak göstermesine imkan vermekteydi.

E. F. Benson'ın23 Deutschland über Allah isimli kitabı sahte de olsa Türklere karşı bir kanıt bile sunmamıştır. Kitap basit bir şekilde, Türkleri Ermenileri katletmekle suçlamış, ve Yunanlara, Kürtlere ve Osmanlı toprakları üzerinde yaşamakta olan Türk olmayan diğer halklara karşı harekete geçildiği suçlamalarında bulunulmuştur. Ayrıca, Türkler İslam'ı ifsat eden kötü Müslümanlardır, aynen Hıristiyanlığı ifsat eden Almanlar gibi. Almanların, Türklerin bütün caniliğini bildiklerini ve durdurabilme imkanlarına sahip oldukları halde hiçbir şey yapmadıklarını iler süren Benson Almanları da kötülemektedir.

Benson şöyle devam etmektedir, şayet Almanlar şikayette bulunmuş olsalardı, Türklerin sadece Almanlara Belçikalılara neler yaptıklarını hatırlatmaya ihtiyaçları olacaktı. Benson, Osmanlıları desteklemekteki amaçlarının savaştan sonra Orta Doğu'yu ele geçirmek olduğunu söyleyerek

Almanlara yüklenen Benson, aslında İngiltere'nin kendi niyetlerinin ışığı altında komik bir eleştiride bulunmaktaydı.

Hedeflenen dinleyicilerin gerçek durum hakkında hiçbir şey bilmedikleri durumlarda, Almanya, Türkiye ve Ermenistan24 propagandanın özellikle etkisiz parçaları haline gelmiş olacaktı. Bunun nasıl ciddiye alınabilmiş olduğunu görmek çok zordur. Kitap, yazarı, editörü ya da sponsor listesi olmadan yayınlanmıştır. Kitapta kullanılan materyalin bir kısmı Bryce Raporu'ndan alınmıştır, diğer materyallerin çoğu ise anonim kaynaklardan ("Fraulein O.", "Bir Alman şahit", "İki İsveç bayan") alınmıştır ve hiçbir materyalin kaynağı belirtilmemiştir. Raporların büyük çoğunluğu, Alman misyonerlere dayandığı şeklinde etiketlenmiştir. Tıpkı Amerikalı meslektaşları gibi, onlar da sadece ölü Ermeniler görmüşler, hiç Müslüman cesedine rastlamamışlardır.

Kitabın en inanılmaz kısmı "Muhammedi Subayların Raporu" ("A.B." ve "C.D.") başlığı altında iki kısa bölümdür. Burada, Ermenilerin katledilmesi için verildiği iddia edilen tamamen uydurma emirler rapor edilmektedir. Bunlardan biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun dini lideri olan Şeyhülislam'ın emridir, Osmanlı sisteminde Şeyhülislam'ın hiçbir zaman bu tür bir emir verecek ne konumu ne de gücü olduğunu söyledikten sonra bunun gerçek dışı bir iddiadan öte bir şey olduğunu söylemek gerekir. Şüphesiz, bu tür raporların İngiltere'ye nasıl ulaştığına dair herhangi bir işaret de yoktur. Söz konusu raporların ne dili, ne de şekli Türk belgelerine, hatta Türk mektuplarına benzemektedir. Subayların gizli belgelere ulaşabilmesi için yüksek rütbeli olmaları gerekir, fakat bunlar Osmanlı Genel Kurmayı'nın bir subayı küçük bir şehrin yönetimine atadığını söylemek gibi bariz hatalar yapmışlardır. Şayet ikisi de yüksek rütbeli subay idilerse, 1915 yılındaki kamuoyu bunların Ermeniler hakkındaki raporları İngilizlere gönderdiğine inanabilmişlerdir? Cevap muhtemelen evettir. Bu propagandayı okuyanlardan hiçbir bunun doğru olup olmadığını kontrol edecek durumda değildi.

E. W. G. Masterman'a25 ait olan The Deliverance of Jerusalem-Kudüs'ün Teslimi başlıklı cilt, nispeten zararsız bir propaganda örneğidir. Bu kitap bazı kişilere çok az zararı olmuştur. Çünkü bu Kudüs'ün şimdi, Haçlı Seferleri'nin başaramadığını başaran İngilizler sayesinde, bir kez daha Hıristiyanların eline geçmesinin bir kutlamasıdır. Bu temel olarak İngilizler hakkında müspet bir ifadedir. Kudüs'ün İngilizler tarafından işgal edilmesinin iyi mi yoksa kötü mü olduğu tamamen o kişinin hangi tarafta olduğuna bağlıdır, fakat bu kitap Türklere ya da başkalarına çok fazla zarar vermemektedir. Buna benzer daha pek çok yayın bulunmaktadır. Bunların temel amacı ise, İngilizleri övmektir.

En dikkate değer kitaplardan birisi, Fa'iz El-Ghusein tarafından kaleme alınmış olan Martyred Armenia-Şehit Edilen Ermenistan'dır.26 Kitap, El'Ghusein'in "Şam'ın ileri gelen Bedevilerinden biri" olduğunu ve "Havran" da yaşamakta olan bir Bedevi kabilesinin "başlarından" -ne anlama geliyorsa- birinin oğlu olduğunu ifade etmektedir. Bu kişi, eğitimini İstanbul'da almış ve Osmanlı hükümetinde bir bürokrat olarak çalışmıştır. Şam Valisi'nin personeli olarak atanmış ve daha sonra da Kaymakam, bölge yöneticisi ya da Mamuretülaziz'in başı olmuştur. Daha sonra da Şam Meclisi'nin Hawran Üyesi olmuştur. Fa'iz, Suriye Valisi Cemal Paşa tarafından tutuklandığını söylemektedir. Diyarbakır'da

hapsedilmiştir ancak daha sonra serbest bırakılmıştır. El-Ghusein'in hikayesine göre, Diyarbakır'da Ermenilerin katledildiklerine dair çok şey duymuştur ve bunların kaydedilmesi gereken şeyler olduğunu düşünmüştür. Bu yüzden önce Basra'ya, oradan da Hindistan'a kaçarak, raporunu burada yazmıştır. Raporunu yazdıktan sonra İngiliz Dış İlişkiler Ofisi'ne ulaştırmıştır. Kitap bu el yazmasının İngiliz Dış İlişkiler Ofisi'ne nasıl geldiği konusunda hiçbir şey söylememekte; sadece basılmak üzere İngiltere'ye ulaştırıldığından bahsetmektedir. Bu raporun, Londra'da Wellington Evi'ne teslim edildiğine dair de bir gösterge bulunmamaktadır.

Bu hikayede çok sayıda iç tutarsızlık ve şehirleri yanlış bölgelerde konumlandırmak gibi bir Osmanlı memurunun yapmaması gerektiği düşünülen çok sayıda hata bulunmaktadır. Bu hataları ve tutarsızlıkları bir kenara koysak bile, kitap okunduğunda, üst düzey Osmanlı yetkililer arasındaki konuşmalar gibi, Faiz'in asla bilmesine imkan olmayan şeyler yazdığı fark edilecektir. (Aslında, Talat Paşa'dan alıntılar üreten ve savaşının sonuna kadar da faaliyetlerini sürdüren küçük bir alıntı üretim odası mevcuttu."27 Diyarbakır'da cezaevinde iken, Faiz'in, İstanbul'daki kabinede Talat Paşa'nın Enver Paşa'ya ne söylediğini işitmiş olduğu görülmektedir ve bunları da daha sonra yayınlanan raporuna yazmıştır. O aynı zamanda, Ermeni devrimci liderlerin gizli faaliyetlerini de bilmektedir, bu konudaki haberler de ona yani Diyarbakır hapishanesine ulaşmış olmalıdır. Açıkcası bunlar ihtimal dışından daha da öte bir şeydir.

Fa'iz büyük ayrıntılar da vermektedir. Ermenilere neler yapıldığıyla, onların eşyalarının kimler tarafından çalındığını ve bunların hangi Osmanlı yetkililerine hediye olarak sunulduğunu ilişkilendirmektedir. "Ahmet Bey Ermeni mallarını aldı" diye suçlamalarda bulunduğunda, doğal olarak bahse mevzu olan kişinin yüzlerce Ahmet Bey'den hangisi olduğunu ve yazarın böyle bir Ahmet Bey'i tanıyıp tanımadığını da söylemek imkansızdır. Aldatmaca için yapılan saptırmaları/yanlışları tespit etmek daha kolaydır: Balkan Savaşı'ndan sonra çok büyük sayılarda Türkler Zeytin'e yerleşmiştir demektedir. Ama gerçekte oraya hiç kimse yerleşmemiştir, ama okuyucular arasında bunu kim bilebilirdi ki? Savaş hikayeleri adı altında, Türklerin Ermenilere ne yaptıkları hakkında anlattıkları hikayeler de kesinlikle korkunçtur. Bu hikayeler arasında Türk askerlerin Ermeni cesetlere tecavüz ettiği bile söylenmektedir.

Sadece kitap okunduğunda bunun bir düzmece olduğu, "Faiz al-Ghusein" hakkında anlatılanların çoğunun da Osmanlı raporlarının bir araştırmasında ulaşılmış olduğu gibi görülecektir: Oysa, gerçekte böyle bir şahıs yoktur. O gerçekten, Suriye ya da Mamuretülaziz'de bulunan hükümet görevlisi olarak çalışmış olsaydı, hükümet memurları listesinde isminin bulunması gerekirdi. Bu listelerde Fa'iz Ghusein bulunmadığı gibi, sadece Faysal bile yoktur. En basit ifadelerle söyleyecek olursak böyle bir kişi yoktur. Wellington Evi kayıtlarını yaktığı için, hiç kimse bu kitabın gerçekten kim tarafından yazıldığını bilemeyecektir, ancak şundan emin olunabilir ki, bu kitabın yazarı mitolojik Fa'iz değildir.

Diğer bir örnek de, kim olduğu belirtilmeyen Mark Sykes tarafından yazılmış olan The Clean-fighting Turk, a Spurious Claim -Temiz-Savaşan Türk- bir Uydurma İddia'dır. Mark Sykes büyük bir

seyyah ve çok zeki bir adamdı. Savaştan sonra, Orta Doğu'nun İngiliz ve Fransızlar tarafından bölüşülmesine yol açan Sykes-Picot Anlaşması'nın müzakerecileri olan iki kişiden biriydi. Sykes'ın gayretlerinin değeri, Türkleri çok sevmeyen İngiliz Başbakanı Lloyd George tarafından da doğrulanmaktadır. Lloyd George, Türklerin karalanmasıyla çok yakından ilgilenmekte ve Propaganda Bürosu ile de şahsen ilgilenmekteydi. Propaganda Ofisi'ne belirli konuların geliştirilmesi talimatını vermişti: "Türklerin iyi yönetim konusundaki yetersizlikleri, onların kötü yönetimi ve bunların ötesinde Türklerin sanayileşmiş bütün halkları katlettikleri." O ayrıca propagandanın el altından, gizlice yapılması gerektiğini eklemiştir: "Bütün bu faaliyetlerin arkasında bizim olduğumuzun ortaya çıkmaması için, bu faaliyetlerin tedricen/aşama aşama yapılması gerektiğini ve makalelerin zamana yayarak dağıtılması/yayılması gerektiğinin önemini belirmeme gerek yok sanırım. Sir Mark Sykes'ın "Times"da yayınlanan "Temiz-Savaşan Türk" makalesi tam bizim istediğimiz gibidir."28

Sykes'ın makalesi basın için üretilen makaleler için bir şablon/ölçü olarak düşünülebilir. Ne yazık ki, diğer makalelerin hangileri olduğunu asla bilemeyeceğiz. Birileri, Amerikan ve İngiliz basınını okuduktan sonra, "Bu Wellington Evi'nin işi" diyebilir, ancak bu ispatlanamaz. Kitap kayıtlarında gazete ve dergi makalelerine dair hiçbir kayıt ortaya çıkarılamamıştır. Sykes'ın makalesi bir istisnadır, çünkü bunun menşeinin kaydı başka bir yerde yani Dış İlişkiler Ofisi'nin kayıtlarında muhafaza edilmiştir.

Dış İlişkiler Ofisi bir sorun görmekteydi, yukarıda bahsedildiği gibi bu problem, Türklerin İngiltere'de pek çok insan nezdinde hala iyi bir imaja sahip olmasıydı. Bunlar özellikle Türklerin "Temiz Savaşçı Türk" olarak adlandırılan imajından rahatsız olmaktaydılar, bu imaj gerçekten de Türklerin asker olarak iyi işler çıkarmasından ve güvenilir şerefli insanlar olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu konuda bir şeyler yapılmalıydı. Birileri bu imajı tersine çevirmek için aleyhine bir şeyler yazmalıydı. Ve bundan dolayı Dış İlişkiler Ofisi'ndeki patronları Wellington Evi'ni Temiz Savaşan Türk imajına karşı bir şeyler yapmaya yönlendirildi.29 Orijinal mesajın yazılması bir şekilde yanıltıcı olmaktaydı. Wellington Evi, Temiz Savaşan Türk imajına karşı propaganda yapılarak bunun yok edilmesini isteyen bir talimat aldı. Wellington Evi'de bu talimata cevaben şunları yazmaktaydı, "Bütün dünyada Türklerin temiz savaşının ispatlanmasını neden bizden istiyorsunuz?". Mesele daha sonra vuzuha kavuşacaktı. 30

Wellington Evi, Mark Sykes'a giderek ondan Türklerin iyi olan imajına saldıran bir makale yazmasını istedi. O da bu konuda aynı fikirdeydi ve bir makale yazdı. Yazdığı makalenin Wellington Evi tarafından çok değiştirilip değiştirilmediğini bilinmiyor, bilinen ise temel makaleyi onun yazdığıdır. Ayrıca bildiğimiz bir başka şey de, Mark Sykes'ın makalesi yazıldıktan sonra London Times ile sadece yayınlanması için bir anlaşma yapılmadığı, bu makalenin yayınladığı nüshadan yüz bin adet satın alınması konusunda da anlaşıldığıdır. The Times bir vatanseverlik örneği göstererek oldukça iyi bir fiyat önerdi31 ve Dış İlişkiler Ofisi de onlarla çekişe çekişe pazarlık ederek fiyatı daha aşağı çekti. Yüz bin nüsha için kırk paund ödendi.

The Times tarafından yayınlanan bu makale32 bütün Amerika'da ve başka yerlerde yeniden basıldı ve yeni basımları yapılırken "acımasız müstebitler," "vicdansız zorba," "katıksız barbarlar," "soysuz," ve "yer yüzünü harabeye çeviren" ibareleri kullanılmaktaydı. Sykes Osmanlı hükümeti bakanlarının ağzından uydurma alıntılarda yapmıştı, tabi Talat Paşa'nın planlarını kibarca Sykes'a anlattığına inanırsanız. Makalede insanı gerçekten şaşırtan unsurlar arasında kolayca düzeltilebilecek tarihi yanlışlıklarını olmasıdır, mesela Türklerin (doğrusu Moğollardır) Bagdad'ı işgal ve yerle bir etmeleri "gerçeği" gibi. Sykes bunu bizden çok daha iyi bilmekteydi. Türklerle Moğolların tarihlerini birbirine karıştır. Moğolların sebep olduğu bütün yıkımları Türklerin omuzuna yükle Bu tür şeyleri ancak bu makaleyi okuyacak olanların gerçek hikaye hakkında hiçbir fikre sahip olmadığını bilenler yazabilirdi. Ama Sykes gerçeği bilmekteydi.33

Hem Lloyd George hem de Dış İlişkiler Ofisi çok memnundu. Bu yayının kopyalarından sadece Amerika'ya otuz iki bin nüsha gönderilmiştir.34

Hoddard ve Stoughton/Doran, 1904 yılında Diyarbakır'a İngiliz Konsolos yardımcılığı göreviyle atanan, kitapta belirtilmemesine rağmen İngiliz orduları Mısır'da iken orduda hizmet gören bir Ermeni Protestan Rahibin eşi olan Bayan Esther Mugerditchian35 tarafından yazılan bir mektubun genişletilmiş versiyonu olduğu belirtilen From Turkish Toils, Türk Zahmetinden, adlı bir kitap yayınlamıştır. Kitapta, "Ermeniceden çevrildiğine" dair bir ifade yer lamasına rağmen, kim tarafından çevrildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Önsözünde ise, yine bilinmeyen bir kişi tarafından, Ermenilerin çektikleri sıkıntılardan dolayı Almanlar suçlanmaktadır, oysa esas metinde Almanlara dair hiçbir atıf bulunmamaktadır ve bu da bu kitabın tipik bir İngiliz propaganda işi olduğunun delilidir. İnanılabilir unsurlarla (Osmanlı askerleri erzak ve silahları sakladıkları yerleri göstermeleri için Ermenilere işkence yapmaktadır), analizleri yapıldığında sorunlu oldukları belirlenen diğer unsurların (işkence hikayelerinin aksine, Türk askerleri tarafından Ermenilere hitaben yapılan söylevlerde, bunların Ermenileri ortadan kaldırmak için ne kadar uzun zamandan beri planlar yaptıklarını açıkladıkları belirtilmektedir-sıradan askerler gizli hükümet planlarını ele geçirmiş ve bu planlar her nasılsa Bayan Mugerditchian'a ulaşmıştır) karışımından oluşan metnin kendisi de mükemmel bir propaganda parçasıdır. Okuyucuların bu tür analizler yaptığı ise şüphelidir.

The Ottoman Domination-Osmanlı Hakimiyeti, anonim yazılmış ve Raound Table Magazine'de yeniden yayınlanmış kısa bir çalışmadır. Bu çalışma sadece bir grup slogandan oluşmaktadır: "Türkiye'nin parçalanması yaşamakta olan bir topluluğun yok edilmesi değildir, esir milletlerin hapishaneden kurtarılarak özgürlüklerine kavuşturulmasıdır." "Türkler herkese karşıdır, ve fethettikleri hiçbir halk yönetimleri konusunda onlarla uzlaşmaya varmamıştır." "Osmanlıların tebalarına yönelik politikalarının ilk aşaması ihmaldir, Hamidyen (II. Abdulhamid'in yönetimi) dönemi zulüm dönemidir; Jön Türkler aşamasi ise imha dönemidir." Bu yayın, Türklerin öncelikle 2.000.000 Ermeni'yi (ki bu rakam imparatorluk toprakları üzerinde bulunan Ermenilerin sayısından oldukça fazladır) öldürdüğünü ve şimdi Arapların kökünü kazımaya başladığını iddia etmektedir.

Ortadoğu'daki İngiliz propagandasının amacı düşman Türkleri karalamaktan öteydi. Bu propaganda aynı zamanda İngilizlerin mümkün olan en iyi yönetimi sunduklarının propagandasını yapmaktaydı. Britain and Turkey-İngiltere ve Türkiye, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğuna ilan ettikleri savaşı meşrulaştırmaya çalışmaktaydı. The Welfare of Egypt-Mısır'ın Refahı, bu koloni üzerindeki İngiliz idaresini övmekte ve Müslümanlar üzerinde İngiliz hakimiyetini meşrulaştırmayı amaçlamaktaydı. Wellington Evi'ne göre, bu kitap "Müslümanların İngiliz yönetimini tercih ettiklerini göstermekteydi."36 Turkish Prisoners in Egypt-Mısır'daki Türk Esirler tam olarak İngilizler'in savaş esirlerine ne kadar insancıl davrandıklarının resmini çizmektedir. The Freedom of Jerusalem-Kudüs'ün Özgürlüğü ve The Deliverance of Jerusalem-Kudüs'ün Teslimi, İngilizler'in Osmanlıları mağlup ederek Kutsal Şehri ele geçirmesine yönelik kısa methiyelerdir. Bu kitaplar, Avrupa ve Amerika'daki Hıristiyanların desteğini sağlamayı amaçlamaktaydı. Kudüs üzerine yapılan yayınlar ve Siyonist Örgüt'ün yayınları hem, özellikle Amerika'da olmak üzere, Yahudi desteğini sağlamayı ve hem de İngilizlerin Filistin'i işgaline meşruiyet sağlamayı amaçlamaktaydı. Bunlar, Siyonizme destek verem İngiliz politikacıların ve önder kişilerin ifadelerini ve İngiltere'ye destek veren Balfour Deklerasyonu'ndan dolayı ona teşekkür eden Siyonistlerin ifadelerini de içermektedir. Bu yayınların dağıtıldığı dönemde, İngiltere'nin halihazırda kendisini diplomatik olarak Arap dünyasının uzun dönemli bir işgaline hazırlamış olduğunu37 önemle kaydetmemiz gerekmektedir.

Syria During March 1916: Her Miseries and Disasters-1916 Mart'ında Suriye: Sefaleti ve Felaketleri, ilk olarak İngiliz yönetimi altında olan ve basına sansürün uygulandığı Kahire'de yayınlanmış olan bir grup makaleden oluşmaktaydı. Bu kitap, Osmanlı Suriyesi'nde varsayılan dehşet dolu yaşamla ilgilidir. Temel olarak Arap sempatizanları hedeflemekte (bu yüzden de Amerika'da yayınlanmamıştır) olan kitap, İngilizlerin Araplara karşı olan gerçek sevgisi tezini geliştirmekte ve Türklere ise tam tersi bir konum atfetmektedir ("Jön Türkler, Türkiye'deki herhangi bir ırktan daha fazla ve daha derin şekilde Araplara karşı garaz beslemektedir." Bu tür bir tanımlama Türklere ya da isimlendirildikleri haliyle "İstanbul'un kara muhafızlarına" yönelik mahir bir saldırı bile değildir.

Bir Sonsöz

Tablo II. Günümüz Bibliyografyalarında Önerilen Kitapların Bir Örneği

* E.F. Benson, Crescent and Iron Cross

* E.F. Benson, Deutschland über Allah

* Fa'iz El-Ghusein, "Bedouin Notable of Damascus", Martyred Armenia

* (J. Lepsius), Germany, Turkey, and Armenia: Selections of Documentary Evidence

* A.P. Hacobian, Armenia and the War

* Esther Mugerditchian, From Turkish Toils

* Martin Niepage, The Horrors of Aleppo

* Harry Stuermer, Two War Years in Constantinople

* Arnold J. Toynbee, Armenian Atrocities: the Murder of a Nation

* Arnold J. Toynbee, ed., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916

* Arnold J. Toynbee, Turkey: A Past and a Future

* Arnold J. Toynbee, The Murderous Tyranny of the Turks

Kaynak: Richard G. Hovannisian, The Armenian Holocaust38

Wellington Evi'nin propagandacıları işlerini son derece iyi yapmaktaydılar. Onlar sadece savaş sırasında etkin olmamışlar, propagandalarının tesiri o amandan beri süregelmiştir. Bugün hala, Wellington Evi'nin kitapları Amerikalı okul çocuklarına ve üniversite öğrencilerine önerilmektedir. Bu kitaplar okullar için temel tarih kaynakları ve Ermeni bilim adamlarının temel dayanaklarını teşkil etmektedir. Wellington Evi'nin konularından birini, muhtemel en etkili olanını, seçen tablo II Wellington Evi'nin özellikle önem verdiği Ermeniler konusuna dair yayınlarını içermektedir. Richard Hovannisian'ın standart bir bibliyografya niteliğindeki Ermeni Tarihi haricinde, bu kitapların her biri tavsiye edilen kitaplar listesindedir. Bibliyografyada Benson tarafından kaleme alınan sadece bir kitap, belki ismi Deutschland über Allah olduğu için rağbet görmemektedir. Toynbee'nin kitapları ve hayali Ghusein'in kitabı da dahil olmak üzere diğer bütün kitaplar tavsiye edilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki İngiliz propagandasından hiçbir şey kaybolmamıştır. Wellington Evi'nin Birinci Dünya Savaşı boyunca yaptığı propaganda rutin bir şekilde yeniden ve yeniden basılmış, alıntılar yapılmış ve bunlara inanılmıştır. Bu kitapların çoğu internet üzerinden dünyaya yayılmış, bazan kitapların tamamı sitelerde kopyalanmıştır. Fransa ve Birleşik Devletler'de I. Dünya Savaşı propagandaları önce ifadelerde görülmüş, daha sonra da yasama organlarının üyelerinin yorumlarında. Bu kitaplar, Avrupa ve Amerika'daki okul çocuklarına öğretilen tarih için bir temel oluşturmaktadır.

Savaş zamanında söylenen yalanlar yarım yüzyıl ya da daha fazla bir süre için kuluçkaya yatmıştır. Şimdi bunlar kabul gören yaklaşımdır. Pek çok kişi Türklerin I. Dünya Savaşı'nda neler yaptıklarını bildiklerine inanmaktadırlar. Aslında, onların bildikleri İngiliz Propaganda Bakanlığı'nın onların inanmasını istediklerinden ibarettir.

DİPNOTLAR

1 Bakınız David Harris, Britain and the Bulgarian Horrors of 1876, Chicago, 1939.

2 İngiliz propaganda örgütü hakkında ayrıntılı bilgiler için bakınız, George C. Bruntz, Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire, Stanford, 1938. 1972 Arno Press yeniden

basım New York, 1972, özellikle sh. 18-24. and M. L. Sanders and Philip M. Taylor, British Propaganda during the First World War, 1914-18, London, 1982.

3 Sanders, ss. 40-41.

4 En iyi bilineni, amacı İngilizlerdin savaştaki amaçlarını meşrulaştırmak olan ve 1914 Ağustosuna kurulan Ulusal Yurtsever Birlikleri Merkez Komitesi'dir. Bu Komitenin Onursal Başkanı, Başbakan Asquith ve başkan yardımcıları Earl of Roseberry ve Arthur Balfour'dur. (Bruntz, s. 19; Sanders, p. 42.).

5 Sanders, s. 108.

6 Bu listenin bir kopyası olmakla birlikte, biraz başka olan diğer bir liste de savaş sırasında gizli bir dağıtım için basılmıştır, ancak bu liste kayıtlara girmemiştir. Bir kopyası hala İmparatorluk Savaş Müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu kütüphane kısaca "Wellington Evi Kütüphanesi" olarak da bilinmektedir, ancak kayıtların sağladığı delil olmaksızın bu raflardaki kitaplar listelerde yer almış olabilir.

7 Kayıtlarda gösterilmediği yerlerde, ya da mevcut olan yerlerde, yayıncılar ve tarihler ilave edilmiştir.

8 Parlamento, Talimatla Makaleler, Cd. 8325.

9 INF 4/5, Wellington Evi İnceleme Komisyonu Başkanı Anthony Hope-Hawkins'in mektubu.

10 London, Hodder and Stoughton, 1917, ve New York, Doran, 1917.

11 1917 yılında Doran tarafından bir kitap şeklinde basılmıştır, ancak orijinal hali Round Table'da yayınlanan makalelerdir, Round Table, C.. 27, SS. 515-547.

12 Dominian bir çalışandı ve daha önce Dışişleri Bakanlığı'nda memur olarak çalışmıştı.

13 İşbirliğinin bir örneği için bakınız, Justin McCarthy, The Population of Palestine, New York, 1990, pp. 50-51.

14 Türklere karşı yapılan propagandalardan biri için bakınız, Justin McCarthy, "Missionaries and the American Image of Turks, " in. Cass tarafından Londra'da yayınlanacaktır. Bu makale, misyonerlik faaliyetleri ve inançlar ile alakalı olarak burada verebildiğimizden çok daha fazla referans içermektedir.

15 American Committee for Armenian and Syrian Relief, "Armenia: An Appeal to the Citizens of the United States on behalf of the Armenian Sufferers.", New York, 1916.

16 Near East Relief, The New Near East, October, 1921.

17 The American Committee for Armenian and Syrian Relief and, later, Near East Relief.

18 American Committee for Armenian and Syrian Relief, The Call of the Dying and Destitute Armenians and Syrians to the Sunday Schools of America, New York, American Committee for Armenian and Syrian Relief, 1917, p. 1.

19 F. O. 394/40/179902, "Osmanlı İmparatorluğu ve Kuzey Batı İran'da Ermeni ve Süryani Hıristiyanlara yapılan kötü muamelelerle alakalı dökümanlar: Yer ve şahıs isimleri için bir anahtar yayından alınmıştır" 11Eylül 1916.

20 FO 96/205-212, "Türklerin Ermenistan'da yaptıkları vahşetlerle alakalı Arnold Toynbee'nin makale, risale be broşürlerinin derlemesi". Başka bir yoldan tanımlanmadıkça, aşağıda verilen Toynbee'nin eserlerine yapılan atıflar ve bu eserlerden alıntılar, bu arşiv belgeleridir. Toynbee'nin, propaganda materyalleri arasında en belli başlı olanı.

Blue Book üzerinde çalışması bu kitabı yakılmaktan kurtarmıştır. Belki de Toynbee, imha emirlerine karşı gelerek bunları kendisi kurtarmıştır.

21 Bryce'ın önsözü, s. xiii.

22 s. 31.

23 Benson, Canterbury Başpiskoposunun oğlu, tanınmış bir romancı ve biyografi yazarı.

24 Benzer bir başlıkla Lepsius'un daha sonra yazdığı kitap ile olan bağlantısı henüz incelenmemiştir. Bu kitaptaki hikayelerin tamamının olmasa bile pek çoğunun kaynağı büyük ihtimalle O'dur.

25 Wellington Evi üyesi Masterman ile herhangi bir ilişkisi olup olmadığı net değildir.

26 Bu kitap pek çok dilde yeniden basılmıştır ve pek çok kaynakta isim farklı zikredilmiştir (Ghussein, Ghusayn, vesaire.).

27 Bakınız Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, The Talât Pasha Telegrams, Lefkoşa, 1986.

28 F. O. 395/139/42320, February 24, 1917.

29 F. O. 395/139/18029.

30 F. O. 395/139/25497.

31 F. O. 395/139/51086.

32 February 20, 1917.

33 F. O. 395/139/42313.

34 F. O. 395/139/47048.

35 Bazı zamanlar yazarın ismi Megerditchian şeklinde telafuz edilmektedir.

36 Schedule of Wellington House Literature, S. 49.

37 Yer isimleri konusunda Siyonist yayınları en doğru olanlarıdır, tam tasvirlerle Siyonist yerleşimlerini anlatmaktadırlar. Bunlar özellikle İngilizler için iyi propagandalar değillerdi ve nadiren Büyük Britanya'dan bahsetmekteydiler.

38 Cambridge, Massachusetts, National Association for Armenian Studies and Research, 1978.

Ermeni Tehciri ve Gerçekler / Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu [s.482-502]

Türk Tarih Kurumu Başkanı / Türkiye

Osmanlı Devleti tarafından yüzyıllar boyunca millet-i sadıka olarak kabul edilen Ermeniler, Avrupa devletlerinin Şark Meselesi olarak şöhret bulan politikaları neticesinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflayan Osmanlı idaresine karşı ciddi bir sorun teşkil etmeye başlamışlardır. Fransız Devrimi'nin fitilini ateşlediği milliyetçilik cereyanları ile zayıflayan Osmanlı Devleti'nin topraklarına göz koyan Avrupalı güçlerin Hıristiyan azınlıklardan kendi emellerini gerçekleştirebilmek için yararlanma arzuları, Ermeni Kilisesi tarafından da desteklenen Ermeni milliyetçiliğini teşvik etmiş; başlangıçta burjuva ve şehir kökenli olan ve elitist bir özellik taşıyan Ermeni milliyetçiliğinin Ermeni toplumunun tüm katmanlarına yayılarak ayrılıkçı bir renge bürünmesini hızlandırmıştır. Bu sürecin dönüm noktası, literatürümüzde 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile bu savaşı müteakiben imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) andlaşmalarıdır.

93 Harbi süresince Rus ordusu ile yakın bir işbirliğine girmiş olan Ermeni meclisi, savaşın ardından, Rus Çarı II. Aleksandr'a "Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmeyerek burada Rusya'ya bağlı bir Ermenistan kurulması" şeklinde özetlenebilecek bir muhtıra göndermiştir. Siyasi dengeler sebebiyle gerçekleştirilmesi Ruslar tarafından dahi mümkün görülmeyen bu talebin bir nebze olsun telafi edilebilmesi için Ruslar, anlaşmaya, Ermenilerin sakin olduğu Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılması ve buradaki Hıristiyanların Kürt ve Çerkeslere karşı korunmasının temin edilmesi gerektiğini bildiren meşhur 16. maddeyi eklemişlerdir. Bu, aynı Küçük Kaynarca Andlaşması'nın (21 Temmuz 1774) 7 ve 14. maddelerinin Çarlık Rusyası'na Orta Doğu politikaları konusunda bir meşruiyet sağladığı gibi Anadolu üzerindeki Rus emel ve tasarrufları için de bundan sonra hukuki bir zemin teşkil edecek bir biçimde düzenlenmiştir. Ancak, olası bir Osmanlı dağılmasının nimetlerinin sadece Ruslara bırakılamayacak kadar kıymetli olduğunu idrak eden Düvel-i Muazzama'nın diğer üyeleri Ayastefanos Andlaşması'nın Osmanlı aleyhindeki ağır hükümlerinin toplanan Berlin Kongresi ile tadil edilmesini kararlaştırmışlar; neticede birçok madde tekrar düzenlense de, bundan sonra Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede en önemli unsuru teşkil edecek olan ıslahat sorunu, 61. madde ile olduğu gibi bırakılmıştır.

Ermeni Meselesi artık siyasallaşmış ve Düvel-i Muazzama mensupları, özellikle de İngiltere ve Rusya arasındaki çekişme neticesinde uluslararası bir boyut kazanmıştır. Mevcut durumdan istifade etmek isteyen Ermeniler de bir adım daha atarak hızla yurt içinde ve dışında siyasi teşekküller kurmaya başlamışlardır. Bu teşekküllerin en önemlileri siyasi varlıklarını günümüze kadar sürdüren Hınçak (1887 yılında Cenevre'de kurulmuştur) ve Taşnaksutyun (1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur) fırkalarıdır.

Oluşumlarında bariz bir Rus destek ve etkisinin görüldüğü bu teşekküller, Makyavelist bir yaklaşımla, salt büyük güçler arasındaki siyasi çekişmelerin nihai hedefleri olan Türk topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulmasına yetmeyeceğini, gayelerini gerçekleştirebilmek için kendilerine

büyük güçlerin çifte standartlı yardımını sağlayacak başka vasıtalara da başvurmalarının elzem olduğunu kısa sürede anlamışlardır. Bu vasıtaların en önemlisi, sonuçlarından Türkiye Cumhuriyeti olarak yakın geçmişe kadar muzdarip olduğumuz şiddet ve terördür.

Her ne kadar nüfus içerisinde asla çoğunluğu teşkil etmemiş olsalar da Anadolu toprakları üzerinde hak iddia eden Ermeniler ile bu toprakların gerçek sakini Türk ve Müslümanlar arasında ilk ciddi olaylar 1890 yılında Erzurum ve İstanbul Kumkapı'da patlak vermiştir. Bu, Ermeni terör ve şiddet sinsilesinin ilk halkasıdır. Sultan II. Abdülhamid ve hatta kendisi de bir Ermeni olan Patrik Aşıkyan da dahil olmak üzere Osmanlı idarecilerine suikast teşebbüslerinden masum Müslüman halkın katledilmesine kadar geniş bir yelpazede cereyan eden Ermeni faaliyetleri, başarılı bir propaganda neticesinde, Batı kamuoyunda taraftar bulmuş ve II. Abdülhamid'in "Kızıl Sultan", Türk halkının ise "masum Ermeni halkının katlinden sorumlu barbarlar" olarak nitelendirilmesinin amili olmuştur. 11 Mayıs 1895'de Sasun olaylarını müteakip Avrupa devletlerinin Osmanlı idaresine verdikleri notada, ıslahat yapılacak vilayetlerin Vilâyât-ı Sitte adıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz ve Diyarbekir olarak belirlenmesi, her ayrılıkçı akımın ihtiyaç duyduğu coğrafi alan mefhumunun da Ermenilerin şuurunda yer bulmasını ve toprak iddialarının kendilerince meşru bir zemin kazanmasını hızlandırmıştır.

Batı dünyasına yönelik Ermeni propagandasında, vuku bulan şiddet olaylarının müsebbibinin II. Abdülhamid'in baskıcı rejimi olduğu iddiası, İttihad ve Terakki'nin iktidara gelişini müteakip yaşanan gelişmelerde de görüleceği üzere asılsızdır. İmparatorluğun hızla parçalanmakta olduğunu gören İttihadçıların II. Meşrutiyet'in başlarında iyi niyetli "ittihad-ı anâsır"ları uğruna Ermeni komiteleri ile birlikte hareket etme arayışları, fayda vermemiştir. Ayrılıkçı isyanlar gün be gün artmakta, İmparatorluk kan kaybetmektedir. Üstelik, Osmanlı topraklarında gözü olan iki hasmın, Çar II. Nicholas ile VII. Edward'ın, 1908 yılında, Reval'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı hususunda anlaşmalarıyla Rusya ve İngiltere arasındaki çekişmeden yoksun düşen Osmanlı diplomasisinin harekat sahası hızla daralmaktadır. Türk entelektüelinin zihninde "son yurt Anadolu" özel bir hassasiyet kazanmaktadır. Fonda bu gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, Ermeniler işte bu topraklar üzerinde de asılsız bir şekilde hak iddia etmektedirler. Birinci Cihan Harbi, artık kırılma noktasıdır.

Osmanlı Hükümeti'nin Birinci Cihan Harbi'ne girme kararı almasının en önemli nedenlerinden biri, hızla akmakta olan kum saatini durdurarak İmparatorluğu Rusya'ya karşı koruyabilme endişesidir. Bu çerçeveden bakıldığında, Doğu'daki Ermeni azınlığın tasarrufları ayrı bir önem kazanmaktadır. Daha 1912 yılında, İstanbul'daki Rus büyükelçisi Dışişleri Bakanı S. D. Sazanof'a gönderdiği raporunda, "Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilayetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar…21 Kasımda Bâyezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır."1 demektedir. 1914 yılına gelindiğinde, Ermeni komiteleri de Türkiye'deki şubelerine şu tâlimatı vermişlerdir: "Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla başkaldırılacaktır.

Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmî binalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecek; aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktır."2

Nitekim, savaşın başında Doğu Cephesi'nde yaşanan gelişmeler aynen yukarıdaki raporlarda öngörüldüğü şekilde seyretmiştir. Ermeniler, seferberlik ilan edildiği 3 Ağustos 1914 tarihinden itibaren ordudan kaçmaya başlamışlar; Türk askerlerine karşı Zeytun'da silahlı saldırı tertip etmişler; Rusya'ya göç ederek Ruslar tarafından Türk ordusuna karşı savaşmak üzere oluşturulan çetelere katılmışlar; Rus ordusunun 1 Kasım 1914'te Doğu Anadolu üzerine başlattığı taarruzu müteakip de birçok vilayette isyan çıkarmışlardır. Bu Ermeni isyanları arasında en büyüğü ve aralarında tehcir kararı da bulunmak üzere sonuçları açısından en önemlisi, Van'daki isyandır.

Van ve çevresinde memur ve jandarmalar öldürülmüş, karakollar ve Türklerin evleri saldırıya uğramış, resmî binalar yakılarak isyan bütün Van bölgesine yayılmıştır. Osmanlı hükümetinin seferberlik ilânından itibaren dokuz ay boyunca iyi niyetle ve küçük tedbirlerle işi çözmeye çalışması fayda etmemiş, Ermeniler konusunda köklü tedbirler alma lüzumu gün geçtikçe önem kazanmıştır. Bu tedbirlerin en önemlisi, tehcir kararıdır. İşte bu makale tehcir sürecinin nasıl işletildiği üzerinde duracak ve gerçeğin Ermeni propagandası tarafından sunulan manzaradan tamamen farklı olduğunu gösterecektir.

A. Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanması

Van'da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a, diğer bölgelerde de Ermenilerin isyan ettikleri, yol kestikleri, müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler geldi. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önleyemiyordu. Nihayet Başkumandan Vekili Enver Paşa bu duruma bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talât Paşa'ya şu yazıyı yolladı: "Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler,

isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek, yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim".3

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Eğer, Ermeniler toplu halde tutulmak yerine, ufak üniteler halinde

çeşitli yerlere dağıtılacak olurlarsa, isyan etme imkânları da kalmamış olurdu. Yine bu yazıdan, uygulamanın yalnız Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim ilk tehcirde buna özellikle dikkat edilmiştir.

Dahiliye Nazırı Talât Paşa, durumun nezâketi karşısında Meclis-i Vükelâ'dan karar almadan ve bu işle ilgili bir geçici kanun çıkartmadan Ermeni tehcirini başlattı ve sorumluluğu tek başına üzerine aldı.4

Talât Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin harp sahası dışına çıkarılmaları konusunu ele aldı. Bu maksatla 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'e ayrı ve Van Valisi Cevdet Bey'le Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalık Bey'e birlikte şifre emirler gönderdi. Bu şifrelerinde Talât Paşa, özetle Van gölü çevresinde ve Van vilâyetince bilinen muayyen mevkilerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilâl için daimi birer ocak halinde bulunduklarını bildirmekteydi. Bunların yoğun şekilde sâkin oldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını, kararın derhal tatbiki için vâlilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması gerektiğini ve Başkumandanlık Vekâleti'nden 3 ve 4. Ordu Komutanlarına tebligat yazıldığını, esasen çok faydalı sonuçlar verecek bu teşebbüsün, Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı ve Bitlis'e bağlı önemli kazalara, bilhassa Muş ve Sasun ile Talori civarına da teşmilinin iyi olacağını vurguladı. Ayrıca valilerden, ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal uygulamaya geçmelerini de istedi.5

Talât Paşa, 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede de başka vilâyetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:

1- Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri;

2- Halep Vilâyetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cisr-i Şugur ve Antakya kazaları dahilindeki köy ve kasabalar;

3- Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı;

4- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları.

Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilâyetinin Güney kısmı ile Zor sancağına ve Merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye vilâyetinin Doğu kısmı ile Halep vilâyetinin Doğu ve Güneydoğusu'na, Hükûmetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve oralarda iskân edileceklerdi. Nakliyat işlemlerine nezaret etmek üzere Adana bölgesine, refakatinde bir mülkiye müfettişi ile maliyeden de bir özel memur bulunmak üzere mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey, Halep ve Maraş için de aynı şekilde Hamid Bey tayin edilmiş ve Ali Seydi Bey görevi başına gitmiştir.

İskân mahallerine ulaşan Ermeniler, hâl ve mevkiin durumuna göre ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere, veyahut hükûmet tarafından tayin edilecek yerlerde yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni köylerinin Bağdad demiryolundan en az yirmi beş kilometre uzakta olması şart koşulmuştu. Nakli icâb eden Ermenilerin sevk ve iskânları mahallî memurların idaresine bırakılmıştı. İskân yerlerine sevkedilen Ermenilerin can ve mallarının korunmasıyla iaşe ve istirahatlarının sağlanması, güzergâhlarında bulunan idarî memurlara aitti. Nakledilecek Ermenilerin, bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir tâlimatnâme hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.6

Doğu Anadolu vilâyetleriyle bazı Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinden çıkarılarak, Diyarbekir Vilâyeti'nin güneyine, Fırat nehri vadisine ve Urfa-Süleymaniye yakınlarına gönderilmelerine karar verilen Ermenilerin, yeniden fesat yuvaları meydana getirmemeleri için Başkomutanlık bazı uyarılarda bulunmuş, bunun için 26 Mayıs 1915 tarihiyle Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda şu hususların dikkate alınmasını istemiştir:

I- Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki nüfûsu oradaki aşiret ve müslüman sayısının %10 nisbetini geçmemelidir.

2- Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin herbiri elli evden çok olmamalıdır.

3- Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa ev değiştirmemelidir.7

Ermeniler konusunda Dahiliye Nezareti'nin tedbir aldığı bu sırada Rusya, Fransa ve İngiltere Hükûmetleri 24 Mayıs 1915'te bir bildiri yayınladılar. Burada bir aydan beri "Ermenistan" diye adlandırdıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüklerini ileri sürdüler. Buna karşılık kışkırttıkları ve destekledikleri Ermenilerin Türklere karşı işledikleri cinayetleri görmezlikten gelerek, olaylardan Osmanlı Hükûmeti'nin sorumlu tutulacağını bildirdiler.8 Meselenin bu şekilde milletlerarası bir hüviyet kazanması üzerine Talât Paşa tehcir konusundaki sorumluluğu daha fazla tek başına yüklenemeyeceğini anlayarak konuyu bir kanun hükmü haline getirmek ve diğer kabine üyelerini de bu sorumluluğa ortak etmek istedi. Bu maksatla, 12 Receb 1333/13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarih ve 270 numaralı tezkireyi Sadaret'e gönderdi.9

Bu tezkirede Talât Paşa, Osmanlı topraklarına gözdiken istilâcıların, ihtiraslarını gerçekleştirmek için Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasına nifak soktuklarını ve yardım ettiklerini, isyan eden Ermenilerin düşmana karşı savaşan ordunun harekâtını güçleştirmek için her çeşit engellemeleri yaptıklarını, askere erzak ve mühimmat nakline mâni olduklarını, düşmanla işbirliği yaptıklarını, bir kısmının düşman saflarına katıldıklarını, askerî birliklere ve masum halka silâhlı saldırıda bulunduklarını, şehir ve kasabalarda katl ve yağmacılık yaptıklarını, düşman deniz kuvvetlerine erzak temin ettiklerini ve müstahkem mevkileri düşmana gösterdiklerini açıkladıktan sonra, devletin selâmeti için köklü tedbire ihtiyâç duyulduğunu ve bunun için, harp sahasında olaylar çıkaran Ermenilerin başka bölgelere nakline karar verildiğini ifade etmekteydi.

Tezkirede ayrıca, Ermenilerin hangi bölgelerden ve nereye gidecekleri konusundaki karar açıklandıktan başka, bunlara muhacirîn tahsisatından, daha önceki malî durumlarına uygun emlâk ve arazî verileceği, muhtaç olanlara yardım edileceği, âlet-edevât ve tohumluk gibi üretime dönük faaliyetlerinde devletin kendilerine yardımcı olacağı, terk ettikleri memlekette kalan mallarının deftere kaydedileceği ve bu konuda bir tâlimatname hazırlanacağı da yer almakta idi.

Dahiliye Nezareti'nin bu tezkiresi Sadaret tarafından kaleme alınan 15 Receb 1333/16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915) tarihli bir tezkire ile Meclis-i Vükelâ'ya intikal ettirildi. Sadaret tezkiresinde de Talât Paşa'nın tezkiresindeki ifadeler tekrar edildikten sonra, devletin selâmeti için tatbikine başlanılan ve halen devam eden bu uygulamanın yerinde olduğu ve bunun bir usul ve kaideye bağlanması gerektiği dile getirildi.10 Meclis-i Vükelâ da 30 Mayıs 1915 tarihinde uygulamayı kabul eden bir karar aldı. Meclis-i Vükelâ'nın bu konu ile ilgili mazbatasında, devletin varlığının ve emniyetinin korunması uğrunda yapılan mücadeleye, kötü tesiri olan bu gibi zararlı faaliyetlerin etkili tedbirlerle önlenmesinin kesinlikle zaruri ve Dahiliye Nezareti'nce bu konuda alınan tedbirlerin son derece isabetli ve yerinde olduğu belirtildi. Ayrıca, yerlerinden çıkarılan Ermenilerin gayrimenkul mallarıyla ilgili bir beyanname neşredilerek, tayin edilecek komisyonlar tarafından tesbitinin yapılması ve gönderilen Ermenilere gittikleri yerde durumlarına uygun iş sahalarının açılması ve muhacirîn tahsisatından kendilerine yardım yapılması kararının alındığı ifade edildikten sonra, nakliyatın emniyet içinde yapılması konusunda ilgililere gerekli tâlimatın yazılması talimatı verildi.11

Sadaret'ten 16 Receb 333/17 Mayıs 331 (30 Mayıs 1915) tarihinde Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerine yazılan yazıda, tehcirin nasıl uygulanacağı belirtildi.12 Buna göre:

a) Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir

b) Yeni evlerine yerleşinceye kadar iaşeleri muhacirîn ödeneğinden karşılanacaktır

c) Eski malî durumlarına uygun olarak kendilerine emlâk ve arazî verilecektir

d) Muhtaç olanlar için hükûmet tarafından mesken inşa olunacak, çiftçi ve ziraat erbabına tohumluk, âlet ve edevat temin edilecektir

e) Geride bıraktıkları taşınır malları kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz malları tesbit ve kıymetleri takdir edildikten sonra, buralara yerleştirilecek olan müslüman göçmenlere tevzi edilecektir.Bu göçmenlerin ihtisasları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir getiren yerler, açık arttırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.

f) Bütün bu konular özel komisyonlarca yürütülecek ve bu hususta bir tâlimatnâme hazırlanacaktır.

Talât Paşa'nın 13 Mayıs'ta Sadaret'e tezkire vermesinden bir gün sonra, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde "Vakt-i seferde icraat-i hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarıldı.13 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915) günü Takvîm-i Vekâyi'de yayınlanarak yürürlüğe giren bu geçici kanunun14 birinci maddesi ordu, kolordu ve fırka komutanlarına, savaş sırasında Hükûmetin emirlerine, memleketin savunulmasına ve asayişin korunmasına karşı çıkanlara, silâhlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhal askerî tertibat alma, tecavüz ve direniş sırasında isyancıları imha etme yetkisi veriyordu. İkinci madde ise aynı komutanlara, casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkını, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân imkânı tanıyordu. Böylece bu kanun, Dahiliye Nezareti'nin kendiliğinden başlatmış olduğu tehcir işini orduya devretmiş oldu.

27 Receb 333/28 Mayıs 331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayımlanan tâlimatname15 ile de, tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülkî, diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan "Emvâl-i Metrûke Komisyonu" (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar, boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tesbit edecek, mufassal defterlerini tutacaktı. Defterlerden biri mahallî kiliselerde korunacak, biri mahallî yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon gönderilmeyen yerlerde, beyannâme hükümlerini mahallî görevliler yerine getirecekti. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon, hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı.

1. Tehcirin Gayesi

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talât Paşa'nın başlattığı ve Meclis-i Vükelâ'nın da uygun gördüğü tehcir, doğrudan doğruya cephelerin güvenini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi ise Sina cephesi gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgeleridir. Çünkü Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaptığı ve bir çıkarma hareketini kolaylaştıracak faaliyetler içinde bulundukları tesbit edilmişti. Daha sonra bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilâyetlerdeki Ermenilere de teşmil edildi. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları halde daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu.

Ermenilerin tehciri ikinci olarak, Eyâlet-i sitte adı verilen vilâyetlerde, 8 Şubat 1914'te Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında imzalanan ve Ermenilere âdeta bağımsızlık veren anlaşmadan kurtulma anlamı da taşımaktadır. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu anlaşmanın uygulamasından kurtulan Osmanlı Devleti, savaşın sona ermesinden sonra, bağımsız bir Ermenistan demek olan böyle bir uygulamadan kurtulmanın en kesin yolunun, buradaki Ermenileri Rus sınırından daha uzak ve emin bir yere sevki düşünmüş olmalıdır. Nitekim Rusya'nın Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'ya hakim olmak istedikleri Rus Büyükelçiliği'nden 26 Kasım 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı S.D. Sazanof'a gönderdiği raporda açık olarak belirtilmektedir.16 Bu raporda: "…Bu anlatılanlar Ermeni

halkının gittikçe Rusya tarafını tutmakta olduğunu göstermektedir ve bu isteğin gerçekten de içten ve samimi olduğu ortadadır. Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilâlci partiler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine konservatif programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilâyetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar. Veya Rusya'nın kontrolü altında reformlar yapılmasını istiyorlar. 21 Kasım Bâyezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır" denilmektedir ki, yukarıdaki ifadeler, Ermenilerin desteklenmesinin sebeplerini ve Rusya'nın emellerini bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır.

Bu sebeple 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihinde Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle "Adana Emvâl-i Metrûke Komisyonu" başkanlığına, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit Mutasarrıflıklarına, tebligat gönderilerek Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen bölgelerin, görülen lüzum üzerine genişletildiği bildirildi. Buna göre:

I- Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dahil olduğu halde Musul vilâyetinin doğu ve güney bölgesi;

2- Diyarbekir hududundan yirmibeş kilometre dahilde, Habur ve Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dahil olmak üzere Zor sancağının doğusu ve güneyi;

3- Haleb vilâyetinin kuzey kısmı hariç olmak üzere doğu, güney ve güneybatısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Suriye vilâyetinin Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi beş kilometre dışarda bulunan kasaba ve köylerde müslüman nüfusunun %l0'u nisbetinde iskân edileceklerdi.17

Talât Paşa, özellikle Batılı ülkelerin ve basınının aksi propagandalarından dolayı, devamlı olarak Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmiştir. Nitekim 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihinde Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifre telgrafda tehcirin gayesi şu şekilde açıklanmaktadır.18 "Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntakalara sevklerinden hükûmetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükûmeti teşkili hakkındaki millî emellerini takib edemiyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkiyat esnasında kafilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirîn tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden çıkarılıp, sevkedilmekte olanlardan başka, yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevkedilmemesi hükûmetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır.

Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara önayak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanunî tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azl edilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır".

Daha önce de Ankara vilâyetine 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen gizli şifrede "Ermeniler hakkında hükûmetçe alınan tedbirler, sırf memleketin âsâyiş ve inzibatını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı Hükûmetin imhakâr bir siyaset takibetmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir…" denilmekteydi.19 Öte yandan Ermenilerden zararlı kimselerle komite reislerinin sürülmeleri konusunda Hükûmetin çıkardığı tebligatın, bazı yerlerde yanlış anlaşıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak pekçok yerde, yakalanan Ermeni çeteler, faaliyetlerini daha rahat sürdürebilecekleri yerlere sevkedilmiştir. Bunun üzerine Talât Paşa 19 Mayıs 1331'de (1 Haziran 1915) bütün vilâyetlere bir tamim daha yayınlayarak bu gibi Ermenilerin bulundukları yerlerden alınarak fesat çıkarmasına imkân bulamayacakları yerlere yerleştirilmelerini ve sürgün işleminin sadece bozguncu ve isyancı Ermenilere uygulanmasını tebliğ etmişti.20 Ayrıca tehcire tabi tutulan Mamuretülaziz vilâyetine gönderilen 31 Mayıs 1331 (13 Haziran 1915) tarihli şifre ile de, Divân-ı Harb-i Örfî'ye verilmiş Ermenilerden başka, sürülmesi gereken Ermenilerin bu konudaki hususî tebligata uygun olarak vilâyetin uygun yerlerinde bulundurulması ve bunların Musul'a sevklerine ihtiyaç ve lüzum olmadığını, şimdilik aileleriyle birlikte nakl-i hâne suretiyle vilâyet hâricine Ermeni sevkinin uygun görülmediği bildirilmişti.21 1 Haziran 1331'de (14 Haziran 1915) Erzurum, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilâyetlerine gönderilen şifrede ise, tehcir edilen Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevkiyat sırasında firara yeltenenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların yola getirilmesinin tabii olduğu, ancak buna hiçbir şekilde halkın karıştırılmaması ve Ermenilerle müslümanlar arasında öldürmeye yol açacak ve aynı zamanda dışarıya karşı da pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kat'iyyen fırsat verilmemesi istenmişti.

2. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli

Ermeni kafileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbekir, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadelere göre, kafilelerin, muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri plânlanmıştır. Ayrıca güzergâh seçiminde, kafilelerin emniyet ve muhafazalarının sağlanması düşüncesi de önemli rol oynamıştır. Nitekim Kayseri'den, Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler ise Diyarbekir-Cizre yolundan Musul'a sevkedilmişlerdir.22 Bununla birlikte, yolların çok kalabalık olması, sancaklarda asayişin bozulması ihtimalinin belirmesi hallerinde, bu güzergahlar dışına da çıkılmıştır.23 Urfa'dan Re'sülayn ve Nusaybin yoluyla gidenler, Arap kabileleriyle diğer aşiretlerin saldırılarından korunmak üzere Siverek yolundan gönderilmişlerdir.24

Batı Anadolu'dan gönderilen kafileler ise Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-Maraş-Pazarcık yoluyla Zor'a sevkedilmişlerdir.25 Bütün bu güzergâhların seçiminde tren yolları

ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmiştir. Bu sırada en emniyetli yolun tren ve nehir yolculuğu düşüncesi bunda önemli rol oynamıştır. Nitekim Batı Anadolu'dan iskân mahalline gönderilenlerin hemen hepsi trenlerle nakledilmişlerdir.26 Cizre yolu ile sevkedilenler de tren ve "Şahtur" denilen nehir kayıklarıyla taşınmışlardır.27 Tren ve nehir nakliyatının bulunmadığı yerlerde kafileler hayvan ve arabalarla belli merkezlere toplanmışlar ve buradan trenlere bindirilmişlerdir.

Osmanlı Hükûmeti savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın bir düzen içinde yürümesine ve kafilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen, cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle, muhacirlerin sevkinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaşıldığı anlaşılıyor. Nitekim zaman zaman istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkiyatın zaman zaman aksadığı,28 hasat mevsimi olması, araba ve hayvana duyulan ihtiyaç yüzünden kafilelerin zorlukla hareket ettikleri görülüyor.29

Bütün bu zor şartlara ve imkânsızlıklara rağmen hükûmetin, tehcire tabi tutulan Ermenileri büyük bir intizam içerisinde yeni yerleşme alanlarına sevketmeyi başardığı yabancı misyon tarafından da doğrulanıyor. Nitekim, Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Hanry Morgenthau'a gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen Hükûmetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekde olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.30 Amerika konsolosunun bu tesbitleri, Osmanlı görevlilerinin merkeze gönderdikleri raporlarla da doğrulanmaktadır. Buna karşılık Ermeni komiteleri, tehcir sırasında bile, saldırılarına devam etmek suretiyle, âdeta tehcirde devletin ne kadar isabetli davrandığını göstermişlerdi. Nitekim Mamuretülaziz Amerika Konsolosu Lesli de Vis tarafından Amerika'nın İstanbul Sefiri Morgenthau'a 12 L 1333 (23 Ağustos 1915) tarihli yazdığı mektupta, Ermenilerin merkez vilâyette ve köylerinde gerçekleştirdikleri cinayetler anlatılmaktadır.31 1080 taahhüd numarasıyla postaya verilen mektup, Osmanlı güvenlik teşkilâtınca, usulü dairesince açılmış, tercüme edilip okunmuş ve yine usulünce kapatılarak sefârete gönderilmiştir.32

3. Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırılar ve Buna Karşı Devletin Aldığı Tedbirler

Ermeni sevkiyatının kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve Savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kafilelerin emniyetinin sağlanmasını ve iaşelerinin teminini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden yollarda, yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 25-30 bin civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir.33 Meselâ, 8 Z 1333 (17 Ekim 1915) tarihli belgede, Hama'da bulunan kafilede hergün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğü ve derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülüyor.34 Ayrıca kafilelerden bazılarına Arap aşiretlerinin, özellikle Halep-Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bir miktar Ermeninin öldürüldüğü tesbit edilmektedir. Meselâ belgelerde Haleb'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasb için yaptığı saldırılar sonucu ikibine yakın Ermeninin öldürüldüğü,35 Diyarbekir'den Zor'a ve Suruç'tan Menbiç

yoluyla Haleb'e sevkedilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları görülmektedir.36 Yine Diyarbekir bölgesindeki kafilelerden iki bine yakın Ermeninin, çeteler ve eşkıya tarafından Mardin civarına götürülerek öldürüldüklerinin istihbar olunduğu kayıtlarda yer alıyor.37 Yine Erzurum-Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kafilenin Kürdlerin saldırıları sonucu katledildiği haberi alınmış, bunun üzerine Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis Vilâyetlerine 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihiyle gönderilen şifre telgrafla, sevkiyat sırasında güzergâhta bulunan aşâir ve köylülerin taarruzlarına karşı her türlü vasıtanın kullanılması, katle ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle tedibi emredilmiştir.38 Ayrıca 13 Haziran 1331/27 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde, Dersim eşkıyâsının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kafilelerinin yolunu keserek katlettikleri ve onları kurtarmanın kabil olmadığı, Erzurum Vilâyeti'nden bildirilmiştir.

Hükûmet, Dersimlilerin bu cinayetlerinin katiyyen câiz olmadığını ve kafilelerin emniyet içinde sevkleri için derhal tedbir alınmasını emretmiştir.39 Yukarıdaki kayıtlardan 1915 yılındaki tehcir esnasında toplam olarak 8-9 veya 10 bin civarında Ermeni'nin eşkıya saldırıları sonucu öldürüldüğü görülüyor. Bu rakkam Osmanlı belgelerinden elde edilen kesin sayı olup, bunun dışında bir öldürülme kaydına rastlanılmıyor.

Osmanlı Devleti'nin, bir yandan cephede savaşırken bir yandan da kafilelerin iaşe ve emniyetlerinin sağlanması için olağanüstü gayret sarfettiği anlaşılıyor. Nitekim nakledilen Ermenilerin, eşkıyanın saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyulmaları karşısında, derhal ilgili bölge yetkililerine talimat göndererek, bundan böyle zabtiyesiz hiç bir kafilenin yola çıkarılmamasını ve sevkıyatın emniyet içinde yapılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istediği görülmektedir. Öte yandan, sevkıyatın yapıldığı illerdeki görevlilere gönderdiği emirlerle Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmalarını, ayrıca kafileleri koruyan muhafızların sayılarının arttırılmasını emretmiştir. Hükûmetin, bu emre istinaden 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihinde ilgili vilâyetlere çektiği şifre telgrafta, Ermeni kafilelerine saldıranlardan kaç kişinin cezalandırıldığı sorulmuştur.40 Ayrıca diğer bir tedbir olarak, Ermeni kafilelerinin sevki sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tesbit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Mahkeme-i İstintak birinci reisi Âsım Bey'in başkanlığında Ankara Vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandarma Mıntıka Müfettişi Kaymakam Muhhiddin Bey'den oluşan bir heyet, Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerine41; Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azalarından İsmail Hakkı Bey'in de katıldığı heyet Hüdavendigâr, Ankara, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde bölgelerine gönderildiler.42 Bitlis eski Valisi Mazhar Bey başkanlığında Dersaadet Bidâyet Müdde-i Umumîsi Nihad ile Jandarma binbaşılarından Ali Naki Beylerden oluşan üçüncü bir heyet ise, Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'muretülaziz, Diyarbekir, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirildi. Bu heyetin başkanı olan ve Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e 20 Eylül 1331'de (3 Ekim 1915) "mahrem" kaydıyla çekilen bir şifre telgrafta, heyetlerin vardıkları yerlerde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, neticelerini devamlı olarak merkeze rapor etmeleri istenmiştir.43

Heyetlere verilen tâlimatlara göre, jandarma, polis, memur ve âmirleri, haklarında yapılacak tahkikat neticesine göre Divan-ı Harbe sevkedileceklerdi. Divan-ı Harbe sevkedilenlerin bir listesi de Dahiliye Nezareti'ne verilecekti. Vali ve kaymakamlar hakkında yapılacak tahkikatın neticesi önce Nezaret'e arz olunacak ve verilecek emre göre muamelesi yürütülecekti. Divan-ı Harb başkanları veya üyeleriyle askerî memurlardan da suiistimali görülenler bulunursa, bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirilecekti.

Tahkik heyetlerinin verdikleri raporlar ışığında, görevini kötüye kullanan (kafilelerden para ve eşya çalmak, gerekli şekilde koruma görevi yapmadığı için kafilelerin tecavüze uğramalarına yol açmak, sevk emrine aykırı hareket etmek, kadın kaçırmak gibi) pek çok görevli, işten el çektirildiler. Bir kısmı Divan-ı Harbler'de yargılanarak ağır cezalara çarptırıldılar.44

4. Tehcire Tabi Tutulmayan ve Tehcirden Kurtulmak İçin Din Değiştiren Ermeniler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tehcir kararı bütün Ermenilere uygulanmadı. Başlangıçta bazı bölgelerde (Urfa'da Germiş ve Birecik, Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Canik, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı sahip) yaşayan Ermenilerin bir bölümü tehcir haricinde bırakıldılar.45 Fakat, daha sonra bunların da çeşitli tedhiş olaylarına karıştıkları görülünce büyük bir kısmı tehcir edildiler.46 Hasta ve âmâlar tehcir edilmedikleri gibi, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, asker ve aileleriyle, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalar da tehcir dışı tutuldular. Nitekim Maraş ve Adana vilâyetlerine gönderilen telgraflarda, hasta, âmâ, sakat ve yaşlıların sevkedilmemeleri ve şehir merkezlerine yerleştirilmeleri hususunda talimat gönderilmiştir.47

21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915 ve 2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915 tarihinde ilgili vilâyetlere gönderilen telgraflarla Katolik ve Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerin sevkedilmemeleri ve bulundukları şehirlere yerleştirilerek nüfus sayılarının bildirilmesi emredilmiştir.48 Bu gibiler, vilâyet dahilinde çeşitli şehirlere iskân edilmişlerdir.49 Yanlışlıkla tehcire tabi tutulanlar ise, araştırılarak o sırada bulundukları şehirlere yerleştirilmişlerdir.50 Fakat, tehcir harici tutulanlardan, zararlı faaliyetleri görülenler ister Katolik, ister Protestan olsun yeni iskân sahalarına sevkedilmişlerdir.51

2 Ağustos 1331'de (15 Ağustos 1915) Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbekir, Trabzon, Konya, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Kayseri, Afyon, Karesi, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderilen şifre telgrafla, Osmanlı ordusunda subay ve sıhhiyye sınıflarında hizmet gören Ermeniler ve ailelerinin bulundukları yerlerde bırakılarak tehcire tabi tutulmadıkları görülmektedir.52 Ayrıca, merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresi'nde ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermenilerin de hükûmete sadık ve iyi halleri görüldükleri sürece tehcir edilmemeleri kararlaştırılmıştır.53

Bunlar dışında, yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmayarak, bu gibiler yetimhanelerde ve köylerde koruma altına alınmışlar ve kendilerine maddî yardımda bulunulmuştur.54 Öte yandan sevkiyat esnasında yetim kalan çocuklar da Sivas'a gönderilerek oradaki yetimhanelere

konmuştur.55 Korunmaya muhtaç Ermeni aileler hakkında 17 Nisan 1332/30 Nisan 1916'da genel bir emirname yayınlanmıştır. Bu emirnâmede:

a) Erkekleri sevkedilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, iaşelerinin muhacirîn tahsisatından verilmesi,

b) 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde, zengin müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması,

c) Hali vakti yerinde olmayan müslüman ailelere ise muhacirîn tahsisatından, çocukların iaşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi,

d) Genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla, müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi, yer almaktaydı.56

Tehcir sırasında bazı Ermenilerin tehcirden kurtulmak için din değiştirme yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı yönetimi, sadece tehcirden kurtulma amacına yönelik bu tip isteklerin kabul edilmemesini kararlaştırmıştır. Bu cümleden olarak, 18 Haziran 1331/1 Temmuz 1915'te ilgili vilâyet ve sancaklara gönderilen tebliğatta, sevkedilen Ermenilerin bazılarının toptan veya ferdî olarak yerlerinde kalmak amacıyla ihtidâ ettiklerinin anlaşıldığı belirtilerek, bu gibilere kat'iyyen itimat edilmemesi gerektiği, bunların islâm adı altında yine fesatlıklarını sürdürebilecekleri hatırlatılmış, ihtidâ etmiş olan Ermenilerin de sevkedilmeleri emredilmiştir.57 Aynı şekilde kocaları askerde olan Ermeni kadınlarının ihtidâlarının da kabul edilmediği 16 Teşrîn-i evvel 1331/29 Ekim 1915 tarihinde Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgraftan anlaşılmaktadır.58 Bununla beraber, tehcirin sonlarına doğru, ihtidâ etmek isteyen Ermenilerin müracaatları olumlu karşılanmış ve Teşrin-i evvel 1331/Ekim 1915 sonundan itibaren din değiştirmelere müsaade edilmeye başlanmıştır.59 Nitekim 22 Teşrîn-i evvel 1331/4 Kasım 1915 tarihinde bütün vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen genelgede; sevkedilmeyip, öteden beri oturdukları yerlerde kalan Ermenilerle, sevkedilecekler arasında olup da özel bir emirle gönderilmeyenler veya yerlerine iade edilmiş olanların ihtidâlarının kabul edileceği yer almakta idi.60

Bu genelgeden sonra Menteşe'de ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi,61 bu gibilerin malları da iade edilmiştir.62 Nitekim Sivas'a gönderilen 24 Şubat 1331/9 Mart 1916 tarihli şifre telgrafta da ihtidâ veya başka sebebten dolayı sevkedilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir.63 Sevke tabi tutulan Ermenilerden ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları ise, yeni iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten geçerli sayılmıştır.64 Yerlerinde kalan bazı Ermenilerin ihtidâ istekleri ise, ileride sevklerine tesir etmemek şart ve kaydıyla kabul edilmiştir.65 Din değiştirenlerden sevke tabi tutulacakların nüfus tezkirelerine din değiştirdiklerine dair kayıt düşülmemesi, seyahat sırasında yalnız ikamet ettikleri yerin ismi yazılan belgeler verilmesi kararlaştırıldı.66 Bundan maksadın, din değiştirme kisvesi altında ülke içine sızmaya çalışan Ermeni fesat yuvalarının faaliyetlerinin önlenmesi hedeflenmişti.

Osmanlı Hükûmeti tehcir sırasında yurt dışından gelecek veya yurt dışına çıkacak Ermenilerle ilgili tedbirler de aldı. Osmanlı tebaası olan 17-55 yaşları arasında bulunan erkek Ermenilerin67 yurt dışına çıkmaları yasaklandı. Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Ermenilere ise savaş sonuna kadar dönmemek şartıyla Osmanlı ülkesinden ayrılmalarına izin verildi. Dışarıdan Osmanlı ülkesine girmek isteyen Ermenilere ise, hangi ülke vatandaşı olursa olsun kat'iyyen müsaade edilmedi.68 Tehcire tabi tutulan Ermenilerin başvurdukları bir hileli yol da kendilerini yabancı bir devletin vatandaşı olarak göstermeleriydi. Tehcir sırasında bu gibi iddialar büyük sorunlar çıkarmıştır. Sevke tabi tutulan bazı Ermenilerin Amerika vatandaşı olduklarını iddia etmeleri üzerine Amerika elçisinin, hükûmet nezdinde teşebbüse geçerek bu gibilerin sevkini durdurmasını istediği anlaşılmaktadır. Hükûmet, bu gibi iddiaların doğruluğunu tesbit etmekte bir hayli güçlük çekmiştir. Nitekim 25 Haziran 1331/8 Temmuz 1915'te Mamuratülaziz vilâyetine gönderilen bir telgrafta, gerçekten Amerika tâbiiyetinde bulunan Ermeni varsa, miktarlarının tesbiti ve bunların sevkedilmesinden vazgeçilmesi istenmiştir.69 Tehcir sırasında Amerika konsoloslarının veya diğer devletlerin temsilcilerinin Ermenilerle yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bazı Amerika konsolosları, şehir şehir dolaşarak Ermeniler hakkında tahkikatta bulunduğu gibi,70 bazı Alman subaylarının da Halep, Konya, Adana tren hatları boyunca dolaşarak Ermenilere ait pek çok resim çektikleri ve bunları Osmanlı Hükûmeti'ni tenkit için kullanacakları öğrenilmiştir. Hattâ görevli yabancı memurların Ermeni memurlar vasıtasıyla yalan yanlış haberler toplayarak dış ülkelerde aleyhte propaganda malzemesi olarak kullanmaları üzerine hükûmet, 30 Ağustos 1331/12 Eylül 1915'te ilgili vilâyetlere şifre telgraf göndererek, ecnebilerin aleyhte kullanabilecekleri davranışlarına meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.71

5. Sevkedilen Ermenilerin İhtiyaçlarının Karşılanması

Hükûmet, Ermeni tehcirine başlamadan önce bütün vilâyetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kafilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yiyecek stoklanmasını bildirdi.72

İaşe te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne çeşitli emirler ve tâlimatlar verildi.73 İhtiyaçların tesbit ve te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirildi.74 Sevkıyat sırasında kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için Konya'ya 400.000, İzmit Sancağına 150.000, Eskişehir sancağına 200.000, Adana vilâyetine 300.000, Haleb vilâyetine 300.000, Suriye vilâyetine 100.000, Ankara vilâyetine 300.000,75 Musul vilâyetine de 500.000 kuruş olmak üzere76 toplam 2.250.000 kuruş tahsis edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.77

Ayrıca vilâyetler kendi imkânları nisbetinde yardımlarda bulundukları gibi, zaman zaman ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsislerinin de yapıldığı tesbit edilmektedir.78 Bu arada Amerika'dan Ermeni muhacirlere verilmek üzere gönderilen bir miktar para da Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından Hükûmetin bilgisi dahilinde Ermenilere dağıtılmıştır.79 Bunun dışında Amerika'da yaşayan bazı Ermenilerin, aralarında topladıkları paraları gizli yollardan, tehcire tabi tutulan Ermenilere gönderdikleri de belgelerde yer almaktadır.80

Osmanlı Hükûmeti, sevkiyat için bu kadar büyük paralar harcarken, bir yandan da tehcire tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan boçları, ya ertelenmiş ya da tamamen defterden silinmiştir. Nitekim, Talât Paşa tarafından 19 Mayıs 1331/1Haziran 1915'te Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafla, Ermenilerin borçlarının alınmaması istenirken,81 bütün vilâyetlere 22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915'te gönderilen diğer bir emirde de, iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir.82 Diğer taraftan sevkedilen kafilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır.83 Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir.84

6. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Malları

Yukarıda da belirtildiği üzere, 27 Receb 333/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayınlanan tâlimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alınmıştır.

Aynı tâlimatnameye göre, bozulabilir mallarla hayvanlar veya işletilmesi zorunlu olan imalâthaneler, kurulan komisyonlar tarafından açık arttırma ile satılacak ve paraları sahiplerine yollanacaktı. Osmanlı Hükûmeti'nin bu tâlimatnamenin uygulanması sırasında büyük titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir suiistimale meydan vermemek için büyük bir dikkat gösterilmiştir. Emvâl-i Metrûke Komisyonları eliyle değerleri üzerinden sahipleri adına müzayede yoluyla satılması ve kendilerine ödenmesi kararlaştırılmıştır.85 Bu satışlar sırasında birtakım dedikoduların çıkması üzerine hükûmet, 21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915'te mutasarrıflıklara, vilâyetlere ve Emvâl-i Metrûke Komisyonları'na şifre telgraf göndererek, adı geçen malların devlet memurlarınca satın alınmasını, çeşitli suiistimallere meydan vereceği gerekçesiyle yasaklamıştır.86 Ancak daha sonra bu karar, bazı vilâyetlerde gerçek değeri üzerinden ve peşin para ödenmesi şartıyla kaldırılmıştır.87 Hükûmet her türlü yolsuzluğu önleyecek tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Nitekim 29 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915'te Sivas Emvâl-i Metrûke Komisyonu Başkanlığı'na gönderilen bir şifre telgrafta, ihtikâr ve suiistimale mâni olacak tedbirlerin alınması istenmektedir.88 Yine aynı tarihte bütün vilâyetlere gönderilen bir tebliğat ile de bu konuda alınacak tedbirler ve uygulamalar maddeler halinde belirtilmiştir.89

Bu tâlimata göre:

a) Tahliye edilmiş olan bölgelere hiçbir şüpheli şahıs sokulmayacak;

b) Eğer bazı şahıslar ucuza mal satın almışlarsa, satışlar feshedilecek ve gerçek değeri takdir olunarak, meşru olmayan bir menfaat teminine meydan verilmeyecek;

c) Tehcir edilen Ermenilerin, istedikleri eşyayı götürmelerine müsaade edilecek;

d) Götüremeyecekleri eşyadan, durmakla bozulacak olanlar zaruri olarak satılacak, fakat bozulmayacak durumdaki eşyalar ise sahipleri adına korunacak;

e) Taşınmaz malların icar, ferağ ve rehin gibi işlemlerinin sahipleriyle olan ilgilerinin bozulmamasına dikkat edilecek ve tehcirin başladığı tarihten itibaren bu hükümlere aykırı olarak yapılan uygulamalar varsa feshedilecek;

f) Bu mallar hakkında anlaşmazlık durumlarına meydan verilmeyecek;

g) Sevke tâbi tutulan Ermenilere, mallarını yabancılar dışında istediği kimseye satmalarına izin verilecekti.90

Tâlimatnamelerdeki bu hükümler büyük bir titizlikle uygulanmaya çalışılmış, sevkedilen Ermenilerden kalan sanat ve ticaret müesseseleri iskân şirketleri kurularak, değerleri üzerinden bu şirketlere intikal ettirilmiştir.91 Satılan malların bedelleri Emvâl-i Metrûke Komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiştir.92 Nitekim iskân mahallerine varan muhacirler, kendilerine aktarılan bu paralarla işlerini kurmuşlar ve bölgeye uyum sağlamışlardır.

7. Tehcir Uygulamasının Dışarıdaki Akisleri ve Belgelerle Tehcir

Tehcirin yapıldığı bölgelerde bulunan yabancı gözlemciler, harb içinde olmasına rağmen Osmanlı Hükûmeti'nin bu işi büyük bir titizlikle ve iyi bir şekilde yürüttüğünü yazmışlardır. Buna karşılık içlerinde Rusya, İngiltere, Amerika devletlerinin de bulunduğu ülkeler ile çoğu Batı basını, olayları olduğundan farklı bir biçimde çarpıtarak vermişlerdir. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi, Amerika'nın Mersin'deki konsolosu Edward Natan, bazı aksaklıklar görülmesine karşılık, sevkiyatın son derece intizamlı bir biçimde sürdürüldüğünü ve kafilelere tren bileti sağlandığını raporunda belirtmiş olmasına rağmen,93 İstanbul'daki Amerika sefiri Hanry Morgenthau olayları tamamen ters şekilde ülkesine bildirmiş94 ve Amerikan basını da bunları Türkler aleyhine kullanmıştır.95 Gazetelerde çıkan iddialara göre Morgenthau, Osmanlı Hükûmeti'ne rüşvetler vererek bazı Ermenileri satın alarak Amerika'ya göndermiş; ayrıca İstanbul'daki İngiliz, Rus ve Fransız tebaasını da kurtarmıştır. Gazetelerde çıkan bütün bu asılsız ve yanlış beyanları, Amerika'da bulunan bir Türk vatandaşı 14 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Hükûmeti'ne rapor etmiştir.96 Bununla beraber Ermenilerin katledildikleri iddiasının Avrupa'da yayılmasında Morgenthau'ın yanısıra97 büyük çapta bilgileri yine Morgenthau'dan alan Lord James Bryce98 ve Alman protestan papazı Johannes Lepsius'tur.99 Ayrıca Wellington House üyesi Arnold Toynbee de,100 Morgenthau'nun sağladığı bilgilerden en çok yararlananlardan biri olmuştu. Amerika'da 1907-1913 yılları arasında İngiliz büyükelçiliği yapan İskoç asıllı James Bryce'in kaleme aldığı kitap, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Savaş Propaganda Bürosu'nun yönlendirmesiyle Türkiye aleyhine yürütülecek propagandada kullanılmak üzere Arnold Toynbee tarafından yayınlanmıştır.101 Bu şahısların eserleri, bundan sonraki Ermeni soykırım iddialarıyla kaleme alınan eserlere de kaynak teşkil etmiştir. Özellikle Morgenthau'nun raporlarının, kendisinin yanında kâtip olarak bulunan Agop S. Andonian ile hukuk danışmanı ve tercümanı olan Arshag K. Schmavonian adındaki Türk Ermenileri tarafından kaleme alındığı biliniyor.102 Keza kitabını yazanlar da yine Arshag K. Schmavonian ile bilhassa gazeteci Burton J. Hendrick ve Amerika Dışişleri Bakanı Robert Lansing'di. Morgenthau'nun roporlarıyla uyuşmayan bu

eserin yazılma sebebi Heath W. Lowry tarafından kaleme alınan "Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası" adlı kitapta açık ve geniş bir biçimde anlatılmaktadır. Burada temel hedefin "Amerikan halkını, savaşın zaferle sonuçlanması gereğine inandırmak amacı" olduğu vurgulanmıştır.103

Keza İran'da bulunan İngiliz konsoloslarının muhtemeldir ki Propaganda Bürosu'nun yönlendirmesiyle hazırlanan raporlarında yer alan 1.000.000 Ermeninin öldürüldüğü gibi iddialar, İngiliz parlamentosunda tartışılmış ve Türk Hükûmeti'nin protesto edilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca, bir propaganda kitabı olan ve Arnold Toynbee'nin nezaretinde Ermeni olayları hakkında yayınlanan "Mavi Kitap"ta, Osmanlı ülkesinde bulunduğu iddia edilen 1.800.000 Ermeniden üçte birinin katledildiği haberleri çıkmıştır.104 Buna bağlı olarak, yine The Times'de 20 Eylül 1917'de çıkan bir makelesinde Türkleri "Acımasız bir ezici", "Vicdansız bir zorba", "Gerçek bir barbar" olarak suçlamış, tüm dünyayı yakıp yıktıklarını ifade etmiştir.105

Bu maksatlı yayınlara karşılık, bazı Batı basını da olayların kasten saptırıldığını yazmıştır. Nitekim Stokholm'de yayınlanan bir gazetede "Ermeniler'in sakin oldukları Vilâyat-ı Osmaniyye'de kıtal" başlığı ile çıkan makalede, bu gibi iddiaların gülünçlüğü ve böyle asılsız haberlerin çıkarılışının sebepleri izah edilmektedir.106

Osmanlı Hükûmeti, Hariciye Nazırı Müsteşarı imzasıyla 22 Kânûn-ı evvel 1332/4 Ocak 1917 tarihinde İngiliz iddialarını tekzîb etmiştir.107 Tekzîb yazısında Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni nüfusun hiçbir zaman bir milyona bile ulaşmadığı, bu miktarın da savaştan önceki göçler dolayısiyle daha da azaldığı ifade edilerek iddialar yalanlanmıştır. Aynı belgede, Times Gazetesi'nde, Ermenilerin katledilmesinden Almanların da sorumlu tutulduğuna dair iddiaların da yer aldığı hatırlatılmaktadır.108

O tarihten günümüze kadar gelen devrede tehcir konusunda Batı'da ve Amerika'da çok şey yazılıp çizildi. Ama yukarıda da belirtildiği gibi bunların hiçbiri gerçek ve güvenilir belgelere dayanmamaktadır. Ermenilerin, tamamen duygusal ve siyasî mülâhazalara dayanan belgelerin arkasına gizlenmek suretiyle, dünya kamuoyunu aldattıkları bir gerçektir. Nitekim, başlangıçta üç yüz binlerden başlayıp, üç milyonlara kadar varan rakamlarla ifade edilen Ermeni katliâmı hikâyeleri, hep Hanry Morgenthau'ın raporlarından ve bunlardan istifade ederek kitaplarını yazan Lord Bryce'in, Johannes Lepsius'un ve Arnold Toynbee'nin eserlerinden ve bunlardan alıntılarla hazırlanan kitaplara dayandırılmıştır. Halbuki Osmanlı Devleti'nin "Yıldız Tasnifi", "Şifre Kalemi" ve "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti" gibi, tehcirin gizli belgelerine dayanarak açıkladığımız ve belgelerini yayınladığımız bu kitaptan da anlaşılacağı gibi, devlet güvenliğinin sağlanması için zaruri olarak yapılan tehcirin hiçbir zaman onları imha etmek amacına yönelik olmadığı, Osmanlı hükûmet yetkilileri tarafından her fırsatta beyan edilmiştir. Bu tür beyanlara Osmanlı resmî belgelerinde sıkça rastlanmakta, devletin imha etmek gibi bir düşüncesi bir yana, bunu imâ eder bir ifade dahi geçmemektedir. Bilakis güvenliklerinin ve iaşelerinin sağlanması hususunda devlet büyük maddî fedakârlıklarda bulunmuştur. Öyle ki, Avrupa devletlerinin katliam iddilarından bunalan devlet, 12 Ca 1337/13 Şubat 1919 tarihinde, tehcirin soruşturulması ve nedenlerinin tesbiti için 2'şer kişiden oluşan tarafsız hukukçulardan bir

komisyon kurulması için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükûmetlerine bir nota vermiştir.[109] Ancak bu devletler 6 Mayıs 1919'da verdikleri cevaplarda, bu teklifi reddetmişlerdir.[110] 1915 Mayıs'ından 1916 Ekim ayına kadar yaklaşık bir buçuk yıl devam eden göç ettirme ve yerleştirme sırasında devlet, yukarıda belirttiğimiz tâlimatnamelerle ve mahallinde aldığı tedbirlerle, o günün zor şartlarına ve savaş içinde bulunulmasına rağmen, Ermenilerin canlarını ve mallarını koruyabilmiştir. Adetâ yeni bir cephe açmış gibi idarî, askerî ve malî külfete girmiştir. Şayet Osmanlı yönetiminin gerçek hedefi soykırım olsaydı, büyük masraflara girmek yerine bulundukları yerlerde Ermenileri imha yoluna gitmez miydi? Buna karşılık aynı tarihlerde Rusya da, Kafkaslardan bir milyona yakın müslüman göçmeni aç ve perişan bir şekilde Osmanlı topraklarına sürmüş, yollarda yüzbinlerce göçmen ölmüştür. Bu yüzden Osmanlı Hükûmeti, bir yandan da bu müslüman göçmenlerin yerleştirilmeleri ve iaşelerinin temini ile uğraşmak durumunda kalmıştır.

Aşağıda sunacağımız yeni belgelerden, asrın en plânlı yer değiştirme hareketi olan Ermenilerin iskân sahalarına nakilleri, büyük bir disiplin içinde gerçekleştirilmiştir. Gerçekten de, çeşitli yollardan sevkedilen Ermenilerin ayrıldıkları ve vardıkları yerlerdeki sayıları devamlı şekilde kontrol edilmiş, Ermenilerin belli bir yerde yoğun olarak bulunmaları sakıncalı bulunarak, ayrı kasaba ve köylere yerleştirilmeleri plânlanmıştır. Aşağıdaki tablo, 27 Mayıs 1331-9 Haziran 1915'ten 26 Kânûn-ı sanî 1331/8 Şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden iskân sahalarına nakledilen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerle ilgili olarak, Osmanlı Arşivi'nin ilgili tasniflerindeki belgelerden derlenmiştir:[111]

	Sevk edilen	Kalan
Adana[112]	14.000	15-16.000
Ankara (Merkez)[113]	21.236	733
Aydın[114]	250	-
Birecik[115]	1.200	-
Diyarbekir[116]	20.000	-
Dörtyol[117]	9.000	-
Erzurum[118]	5.500	-
Eskişehir[119]	7.000	-
Giresun[120]	328	-
Görele	250	-
Halep[121]	26.064	-

Haymana[122]	60	-
İzmir[123]	256	-
İzmit[124]	58.000	-
Kal’acık[125]	257	-
Karahisarı sahip[126]	5.769	2.222
Kayseri[127]	45.036	4.911
Keskin	1.169	-
Kırşehir[128]	747	-
Konya[129]	1.990	-
Kütahya[130]	1.400	-
Mamuretülaziz[131]	51.000	4.000
Maraş[132]	-	8.845
Nallıhan	479	-
Ordu	36	-
Perşembe	390	-
Sivas[133]	136.084	6.055
Sungurlu	576	-
Sürmene	290	-
Tirebolu	45	-
Trabzon[134]	3.400	-
Ulubey	30	-
Yozgat[135]	10.916	-
TOPLAM	422.758	42.766

Öte yandan İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdiri Şükrü Bey'in 5 Teşrinievvel 1331 (18 Ekim 1915) tarihinde Haleb'den gönderdiği telgrafta, Haleb'e sevk edilen Ermenilerin tahminen yüzbin civarında olduğu bildirilmiştir.136 Bu arada Musul ve Zor havalisine sevkedilmek üzere 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihi itibariyle Diyarbekir'de 120.000, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) tarihi itibariyle de Cizre'de 136.084 Ermeni nüfusun toplandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.137 Bu nüfustan bir kısmının şu bölgelere yerleştirildiği belirtilmektedir.138

Suriye Vilâyetine 37.702

Menç-Bâb-Maarra kazalarına 5.700

Urfa-Zor-Musul'a 29.957

Kerek ve Havran'a 65.147

Hama-Humus'a 12.000

Kuneytra-Ba'albek-Tebek ve Doma'ya 492

Rakka ve Obik'e 25.000

Zor'a 6.120

Halep'te 30.000

TOPLAM 212.118

Şükrü Bey 21 Teşrinievvel 1331 (3 Kasım 1915) tarihinde Nizip'ten bir şifre telgraf çekerek, sevkiyatın gayet intizamlı bir şekilde devam ettiğini beyan etmiştir.139

Yukarıda listede tehcir edilen nüfusa dahil olup da henüz sevkedilmemiş olduğu belirtilen Adana'daki kalan nüfus ise daha sonra iskân sahalarına nakledilmiştir.140 Buna göre sevkedilen nüfus toplam 438.758, Halep'tekilerle birlikte iskân sahasına varan nüfus ise 382.148'dir.141 Grafikte de görüldüğü gibi ikisi arasında elli altı bin altı yüz on kişilik bir fark bulunmaktadır.

Tehcir edilenlerle, tehcir bölgelerine varanlar arasındaki bu 56.610 kişilik fark, belgelerden elde edilen bilgiye göre, şu şekilde ortaya çıkmıştır: 500 kişi Erzurum-Erzincan arasında; 2000 kişi Urfa-Halep arasındaki Meskene'de; 2000 kişi Mardin civarında eşkıya ve urbanın (Arap aşiretleri) saldırısı sonucu katledilmiş, ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, sayı verilmemesine karşılık bir o kadar, yani yaklaşık 5 bin ve belki de biraz daha fazla kişi de Dersim bölgesinden geçen kafilelere yapılan saldırılar sonucu öldürülmüştür.142 Bu bilgiler ışığında toplam 9-10 bin kişinin tehcir esnasında katledildiği tesbit edilmektedir. Ayrıca yollarda açlıktan da ölümler olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.143 Bunun dışında tifo, dizanteri gibi hastalıklardan da yaklaşık 25-30 bin kişinin telef olduğu tahmin edilmektedir ki,144 bu şekilde 50 bine yakın kişi yollarda kaybedilmiştir. Kalanların ise

bir kısmı, yola çıkarılmış olmakla birlikte, henüz iskân mahalline varmadan tehcirin durdurulması sebebiyle, bulundukları vilâyetlerde alıkonulmuştur. Meselâ 26 Nisan 1916'da Konya vilâyetine, vilâyette henüz yollarda olan Ermenilerin sevkedilmeyerek vilâyet dahilinde iskân edilmeleri için yazı gönderilmiştir.145 Öte yandan tehcir kapsamında bulunan Ermenilerden bir bölümünün Rusya'ya, Batı ülkelerine ve Amerika'ya kaçırıldıkları da tahmin edilmektedir. Nitekim belgelerde, Osmanlı ordusunda silah altında bulunan Ermenilerden 50.000'inin Rus ordusuna iltihak ettiği, yine Türklerle savaşmak üzere 50.000 Ermeninin de Amerikan ordusunda üç-dört yıldır eğitim gördüğü gibi kayıtlar yer almaktadır. Gerçekten de, Amerika'da yaşayan bir Ermeninin Mamuretülaziz'de dâva vekili olan Murad Muradyan'a yazdığı mektupta bu türden bilgiler bulunmaktadır.146 Mektupta, bir kısım Ermeninin Rusya'ya ve Amerika'ya kaçırıldıkları ve Amerika'da eğitilen 50.000 askerin Kafkasya'ya hareket etmekte olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bütün bu belgelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı tebaası pek çok Ermeni, harpten önce ve harp içinde Amerika ve Rusya başta olmak üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardır. Meselâ ticaret maksadiyle Amerika'da bulunan Artin Hotomyan adlı bir Ermeninin 19 Ocak 1915'te Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti'ne gönderdiği bir mektupta çeşitli yollarla binlerce Ermeninin Amerika'ya kaçırıldığı ve bunların aç ve perişan bir halde yaşadıkları ifade edilmektedir.147 Yine mektupta bildirildiğine göre, merkezi İstanbul'da bulunan ve Osmanlı ülkesindeki Ermenileri menfaat karşılığında Amerika'ya kaçıran bir şebeke kurulmuştur. Şebeke mensuplarından biri, İstanbul Parmakkapı'da Çatalhan karşısında kunduracılık yapan Kayserili Karabetoğlu Aramoyis'dir. Bu kişi, Ermeni askerlerinin silah ve elbiselerini saklayıp, beş-on lira karşılığında onların Amerika'ya veya diğer ülkelere kaçmalarını temin etmektedir. Mektubun sahibi olan Artin, bu ihbarı yapmasının şahsî bir kinden kaynaklanmadığını belirterek, bunun sadece bir insanlık vazifesi ve vatan hizmeti olarak kabul edilmesi gerektiğini kaydetmektedir.

Yukarıdaki bilgiler, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayıları ile, yeni iskân merkezlerine ulaşanların sayılarının birbirini tuttuğunu göstermekte ve dolayısıyla tehcir sırasında herhangi bir katliâm olayının olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayısının 500.000 civarında olduğu tesbit edildiğine göre, tehcire tabi tutulmayan Katolik ve Protestanlarla yine tehcir dışında tutulan İstanbul, Bursa, Kütahya v.s. Ermenilerinin ve bu sırada Rus işgali altında bulunan Kars ve Van gibi doğu illerindeki Ermenilerle birlikte, Osmanlı Ermenilerinin toplam nüfuslarının da ancak 600.000 ilâ 800.000 arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1918 yılında, Ermeni Delegasyonu başkanı olan Boghos Nubar Paşa'nın Fransa Dışişleri Bakanlığı Fevkalâde Yetkili Bakanı Monsieur Gout'ya gönderdiği raporda:

Kafkasya'da 250.000

İran'da 40.000

Suriye-Filistin'de 80.000

Musul-Bağdad'da 20.000

olmak üzere 390.000 kişinin Türkiye'den sürgün edildiğini, aslında sürgünlerin toplam sayısının 600-700.000 kişiye ulaştığını ve bunlardan ayrı olarak çöllerde şuraya buraya dağılmış sürgünleri kapsamadığını bildiriyor.148 Boghos Nubar Paşa'nın verdiği yukarıdaki rakkamlardan 290 bin kişinin tehcir haricinde Osmanlı topraklarını terkedenler olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla sürgünlerin toplam sayısı olarak verilen 600-700.000 kişiden 290 bin kişi çıkarılacak olursa, tehcire tabi tutulan nüfusun, bizim yukarıdaki cetvelde verdiğimiz 400 bin civarında olduğunu gösteriyor ki, bu da Ermeni delegasyonu başkanının, tehcirin gerçekleştirilmesi sonrasına, yani 1918 yılına ait verdiği sayılarla, bizim yukarıda Osmanlı belgelerinden çıkararak verdiğimiz rakkamlar arasında büyük ölçüde uygunluk görünmekte ve Ermenilerin iddia edildiğinin aksine sağ salim iskân yerlerine vardıklarını ve dolayısıyla soykırım iddialarının ne kadar dayanaksız olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim o sırada Amerika Sefiri bulunan Morgenthau da günlüğünde Ermeni protestanlarının vekili olan Zenop Bezciyan'la olan görüşmesinde Bezciyan'ın ifadelerinden hayrete düştüğünü belirtiyor.149 Bu görüşmesiyle ilgili olarak Morgenthau: "Ermeni protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşıymışlar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırdım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile; bunlar ilk gönderilenler olup katledilmeden oraya varmışa benziyorlar. Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı" diyor. Yukarıdaki ifadeden büyükelçinin, bir Ermeninin ağzından Ermenilerin hallerinden memnun olduklarının ifade edilmesi karşısında nasıl hayrete düştüğünü gösteriyor. Keza 1917'de Deyr-i Zor'a gelen İsveçli Sven Hedin'in İstanbul Ermenilerinden olan tercümanı da, Fırat kenarında yer yer yüzlerce beyaz çadır gördüğünü, içerisinde barınanların Kafkas cephesinden veya Halep'ten gelen Ermeni kadın ve çocuklar olduğunu anlatıyor.150

Tehcir kararı, yukarıda da açıklandığı gibi, Komitacı Ermenilerin müstakil Ermenistan kurma düşüncesiyle, savaş içinde bulunan kendi devletlerini arkadan vurmaları yüzünden zorunlu olarak alınmıştır. Belgelerden, Rusların Ermenileri nasıl kandırdıkları ve kışkırttıkları anlaşılmaktadır.151 Harpte ele geçirdikleri yerlerin kendilerine verileceği ve bağımsızlıklarının tanınacağı gibi Rus vaatlerine inanan Ermeniler, birçok ihtilâl cemiyetleri kurmuşlardır.152 Murad adlı bir Ermeninin oğlu tarafından yazılan bir manzûme, Ermenilerin maksadını açıkça ortaya koymaktadır.153 Ermenilerin, tehcir öncesinde başlattıkları tedhiş faaliyetlerini, sevkiyat sırasında da sürdürdükleri görülüyor. Gerek sınır bölgelerinde, gerek iç bölgelerde düşmanla işbirliği yaptıkları ve müslüman halka karşı katliâmlarda bulundukları sadece Osmanlı belgelerinde değil, Rus belgelerinde de ortaya konuyor.154 Nitekim savaş sonrasında da Ermeni mezâliminin devam ettiğine dair bilgiler bulunuyor. Meselâ 1335'te Hanov adlı bir Ermeni komutasında Nahçıvan'a giden 1200 kişilik bir birliğin, oradaki müslümanlara yaptıkları mezalim bunlardan biridir.155 Ayrıca 18 ve 22 Şubat 1336/3 ve 7 Mart 1921 tarihlerinde Mamuretülaziz vilâyeti vâli vekili Mümtaz Bey'in gönderdiği telgraflardan, Fransızların himayesine giren Ermenilerin Kilikya'dan Adana'ya kadar müstakil bir Ermenistan hayali içinde bulundukları anlaşılmaktadır.156

Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin yaptıkları mezalimi anlatan belgeleri bir kitapta toplamaya karar vermiş ve bütün illere yazılar göndererek, Ermenilerin yaptığı mezalimi anlatan ve ele geçirilen silah ve eşkiyayı görüntüleyen belge ve fotoğrafların gönderilmesini istemiştir.157 Bu belge ve fotoğrafların ışığında “Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten evvel ve sonra” adıyla bir kitap neşredilmiştir.158

8. Tehcirin Tamamlanmasından Sonra Ermeniler

Tehcir sırasında gerek iklim şartları, gerekse meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durdurulduğu olmuştur. 12 Teşrin-i sanî 1331/25 Kasım 1915'ten itibaren vilâyetlere gönderilen emirlerle, kış mevsimi dolayısiyle sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir.159 Şubat 1331/21 Şubat 1916'da bu emir, Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilâyetlere tebliğ edilmiştir. Ancak, bunun zararlı kimselere teşmil edilmeyeceği, komitalarla alâkası olanların derhal toplatılarak Zor sancağına sevkleri gerektiği belirtilmiştir.160 Bununla beraber Osmanlı Hükûmeti görülen idarî ve askerî lüzum üzerine ilk emirden yirmi gün sonra, yani 2 Mart 1332/15 Mart 1916 tarihinde vilâyetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci bir genel emirle, Ermeni sevkiyatının durdurulduğunu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmamasını bildirmiştir.161 Bu sebeple henüz iskân mahallerine varmamış, yani yollarda olan Ermenilerin, bulundukları vilâyet dahiline yerleştirilmeleri talimatı verilmiştir.

Bu arada Ermeni nüfusun büyük kısmının Suriye tarafına nakledilmesi sebebiyle, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi de lağvedilerek Kudüs'e nakledilmiştir (28 Temmuz 1332/10 Ağustos 1916). Bu arada Sis ve Akdamar Katogikoslukları da birleştirilerek Kudüs'e kaldırılmıştır.162 Yeni kurulan patrikhanenin başına ise Sis Katogikos'u Sahak Efendi getirilmiştir.163

B. Tehcir Sonrası Durum ve Geri Dönüş Kararnâmesi

Birinci Dünya harbinin sona ermesinden sonra Osmanlı Hükûmeti tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkardı. 22 Kânûn-ı evvel 1334'de (4 Ocak 1919) Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği

yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere tâlimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.164 Hükûmetin hazırladığı 18 Kânûn-ı evvel 1334/31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesine göre:

1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevkedilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak

2- Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

3- Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.

5- Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.

6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

7- Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tesbit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak

8- İhtidâ etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.

9- Mühtedî Ermeni kadınlardan, bir müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasiyle aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.

10- Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacak.

11- Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecek.

12- Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek.

13- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iaşe masrafları, harbiye tahsisatından karşılanacak.

14- Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecek.

15- Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermenilerin, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecekleri yer almakta idi.

Yukarıda zikredilen bu kararnamedeki hükümler, Ermenilerden başka yerlerini terketmek durumunda kalan Rum muhacirlere de teşmil edilmiştir.

Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeninin döndüğü hakkında bir açıklama olmamakla beraber, Mondros Mütarekesi'nden sonra, Anadolu'nun daha önce Ermenilerle meskûn olan bölgelerinde, önemli miktarda Ermeni nüfusun bulunduğu, hattâ bazı bölgelerde işgal kuvvetlerinin

desteği ile eskisinden daha fazla sayıda Ermeni nüfusun mevcut olduğu bilinmektedir. Nitekim Türk İstiklâl Mücadelesi sırasında özellikle Fransızlar tarafından Antep, Maraş ve Adana'ya önemli miktarda Ermeni'nin getirildiği, hattâ bunlardan askerî birlikler ve milis kuvvetler oluşturulduğu bir gerçektir. Hattâ Fransızlarla gelen Ermeniler ve milis kuvvetleri, Fransa'nın desteğinde yöre halkına insanlık dışı muamelelerde bulunmuş, binlerce insanı çocuk, kadın demeden katletmiş, fakat Fransa'nın bu bölgeleri terketmesiyle, Anadolu'dan ayrılmıştır. Bugün gerek Suriye'de, gerekse Fransa ve Amerika'daki Ermenilerin menşei bunlar ile tehcir sırasında gidenlerle dayanmaktadır. Bu durum, dolaylı olarak tehcir öncesinde ve sonrasında Ermenilerin bir katliama uğramadıklarını gösteren en önemli hususlardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı sebebiyle Kafkas Cephesi'nde bulunan Osmanlı ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilâyetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulaması, her devletin tabii olarak kendini müdafaası olarak görülmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı düşünen Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa gibi Batı devletleri tarafından kışkırtılarak harekete geçirilen Ermenilerin, komiteler ve dernekler kurarak bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabaları, savunmasız masum pek çok Türkün öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki, Kars'ta, Van'da, İzmit'te, Erzurum'da, Bitlis'te ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde akıl almaz hunharlıkla gerçekleştirilen katliamlar, işgalci Rus komutanları bile tiksindiren boyutlara ulaşmıştır.165 Nitekim Rus ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan'da otuz bin müslümanın katledildiği belirtilmekte,166 bu sayı bütün Osmanlı vilâyetleri genelinde düşünülecek olursa yüzbinleri geçmektedir.

Osmanlı Devleti, bir tedbir olarak, savaş müddetince, önce savaş sahasına yakın yerlerdeki Ermenilerden başlamak üzere mecburi iskân uygulamıştır. Daha sonra bu nakil, Ermeni çetelerinin katliamdan vazgeçmemeleri ve Osmanlı Devleti aleyhine yabancı devlet mensuplarına bilgi aktarmaları sebebiyle, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar ile, yetimler, kimsesiz kadınlar ve hastalar hariç olmak üzere, diğer bütün Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bununla beraber devlete bağlılığı bilinen Ermeniler, bu kararın alınmasına rağmen tehcir harici tutulmuştur.

Tehcir tabii olarak meşakkatli geçmiştir. Binlerce insanın bir anda yerlerinin değiştirilmesi muhakkak ki kolay bir şey değildir. Bununla beraber, kafilelerin hangi güzergâhtan gideceği, toplanma mahallerinin önceden tesbiti, nakilde özellikle tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi ve naklin büyük ölçüde trenle yapılması, kafilelerin iaşe ihtiyacının devlet tarafından karşılanması, kafilelere sıhhiye memurları tayin edilmesi, kafilelerin güven içinde hareketleri için zabtiye eşliğinde gönderilmeleri gibi tedbirlerin alınmış olması, tehciri, belki de asrın en sistemli yer değiştirmesi haline getirmiştir. Tabii ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, nakil sırasında, Ermeni çetelerinin katliamına uğrayan halktan bazı gurupların kafilelere bir tepki olmak üzere saldırıları vukubulmuş ve yaklaşık dokuz-on bin kişi katledilmiştir. Ayrıca tıpkı Rumeli'den Anadolu'ya göç eden Türklerde olduğu gibi, bu şekilde büyük nüfus kütlelerinin yer değiştirmelerinde her zaman rastlanacak bulaşıcı hastalıklar

sebebiyle de ölümler meydana gelmiştir. Hiç şüphesiz bunların hiçbiri tehcir emrini verenlerin istedikleri şeyler değildir. Nitekim görülen sui istimallere karşı, devamlı tedbirler alınmış, kafilelerinin korumasız çıkarılmaması için emirler verilmiş, sui istimali görülenler cezalandırılmıştır.

Savaşın sona ermesinden sonra ise isteyenler için geri dönüş kararnamesi çıkarılmış,[167] dönenler için hukukî düzenlemeler yapılmış, tehcirden kurtulmak için din değiştirenlerin istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiş, müslüman aileler yanında bulunan yetim Ermeni çocukları Ermenilerden oluşturulan komisyona teslim edilmiş,[168] dönenlere belli bir müddet iaşe yardımı yapılmış,[169] şikâyetler ve Ermenilere fenalıkta bulunanlar için tahkikat komisyonları kurulmuş,[170] memleketlerine dönenlerin malları iade edilmiş,[171] dönenlerin yol masrafları karşılanmış,[172] bazı vergilerden muaf tutulmuş,[173] resmî dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyaları geri verilmiş[174] ve geri dönenlerin mallarının iadesiyle ilgili komisyonlar kurulmuştur.

Yukarıdaki bilgiler, hükûmetin Ermenileri soykırıma ve hattâ katle yönelik bir düşüncede olmadığını, devletin kendi güvenliği için bir tedbir olarak savaşın devamı müddetince tehciri uyguladığını, savaş sonrasında Ermenilerin memleketlerine geri dönmelerine izin verildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim, bir müddet sonra Türkiye'yi işgal eden Rus, İngiliz ve Fransız kuvetlerinin yanında önemli sayıda Ermeninin bulunduğu[175] ve bu işgal sırasında müslüman halka yapılan akıl almaz işkence ve katliamda bu Ermeni gurupların nasıl rol oynadığının, işgalci devletlerin kendi resmî belgelerine de yansıdığı ve bu sebeple işgalcilerin Anadolu'yu terkleriyle birlikte, büyük sayıda Ermeninin de birlikte Anadolu'dan çekildikleri bir gerçektir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin yukarıdaki kararları ve uygulamaları, soykırım düşüncesinde olan bir devletin alacağı kararlar olmadığı gibi, Dahiliye Nezareti'ne bağlı Şifre Kalemi ve Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti gibi dairelerin gizli belgelerinin hiç birinde de, değil katliam yapmak, imâ bile edilmediği görülmektedir. Buna karşılık, başta Amerika konsolosları olmak üzere, pekçok yabancı gazeteci ve misyon şeflerinin tehciri takip ettikleri, hattâ fotoğraf çektikleri ve bir katliamdan söz etmedikleri belgelerden anlaşılıyor. Fakat ne gariptir ki, buna rağmen Avrupa'da ve Amerika'da, özellikle Amerika sefirinin raporları ve bazı batılı gazetelerin yayınları ile tehcir, bir Ermeni katliamı şeklinde kamuoyuna duyrulmuştur. Bunda, Osmanlı Devleti'ni ve bilhassa Anadolu'yu paylaşmayı düşünenlerin, bu tehcirle emellerine belli bir süre set çekilmesi rol oynamış olsa gerektir. Yoksa, İtilâf devletleri İstanbul'u işgal ettiklerinde, Osmanlı Devleti'nin bütün arşiv belgelerine de sahip oldukları bir dönemde, bunu zaman geçirmeksizin ortaya çıkarır ve sorumluları daha o zaman mahkum ederlerdi. Nitekim İngilizlerin soykırımla suçladıkları Osmanlı ileri gelenlerinden pek çoğunu Malta'ya gönderdikleri ve mahkeme ettikleri ve bu mahkeme sonunda suçlayacak bir delil bulamadıkları bilinmektedir.

Bugün Ermeni soykırımı olarak Türkiye'yi suçlayan devletlerin tarih bilim adamları, Osmanlı Arşivi'nde yıllardır araştırma yapmaktadırlar. Bu araştırmalar kendi ülkelerinde yayımlanmış ve tarih ilmine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu tür kitaplarda kullanılan Osmanlı arşiv malzemesi ilk elden kaynaklar olarak sunulmuştur. Oysa ki, üç binden fazla yabancı araştırıcının büyük önem verdiği ve güvendiği arşivin, ne gariptir ki Ermenilerle ilgili olan belgeleri, Batı dünyasında inandırıcı bulunmamakta, bilhassa Türk araştırıcılar tarafından yayımlanan kitaplar da tıpkı 1915'te olduğu gibi

siyasî bir yaklaşımla değersiz addedilmektedir. Ayrıca ne gariptir ki, 1921 yılından 2001 yılı başına kadar üç binden fazla yabancı ilim adamının araştırma yaptığı Osmanlı Arşivi'nin kapalı olduğu iddia edilmektedir. Bu arada ciddî batılı tarih araştırmacılarının, özellikle siyasî ve hayatî mülâhazalar sebebiyle Ermeni sorununu araştırmak istemedikleri de dikkati çekmektedir.

Nitekim yukarıda belirtilen tarihler arasında, Amerika Birleşik Devletleri'nden Osmanlı Arşivi'nde araştırma yapan altı yüz on, Fransa'dan yüz elli, İngiltere'den yetmiş beş, Almanya'dan yüz yetmiş ilim adamından Ermeni asıllı olmayan bir-iki kişi hariç hiç kimse bu konuda araştırma yapmamıştır. Öte yandan doğrudan Ermeniler için çalışan ve Ermeni katliamını araştıran Hilmar Kaiser ve Ara Sarafyan gibi araştırıcılara istedikleri izin verildiği gibi, Osmanlıları, Ermenileri soykırıma tabi tutmakla suçlayan bu araştırmacılardan birinciye altı bin, ikinciye ise üç bin civarında fotokopi de verilmiştir. Buna rağmen Osmanlı Arşivleri'nin açılmadığını iddia edenlerin aslında, gerçek hedefleri ortaya çıkmaktadır. Bu hedef, soykırım iddiasıyla, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarındaki Batı siyasetinin temeli diyebileceğimiz "Şark Meselesi"nin yeniden canlandırmasından başka birşey değildir. Aşağıda 1 Ocak 1998 ile 2001 yılı başına kadar son üç yıl içinde Osmanlı Arşivi'nde araştırma yapan yabancı araştırmacıların ve bunların yıllara göre yaptıkları araştırma sayılarının bir listesini sunuyorum. Bu üç yıl zarfında 52 ülke araştırmacıları tarafından 549 araştırma yapılmış ve bunların içinde, Ermenilerle ve özellikle tehcirle ilgili hiçbir araştırma gerçekleştirilmediği gibi izin talebinde de bulunulmamıştır. Bu durumda Osmanlı Arşivi'nin kapalı olduğu iddiasının da hangi derece samimi olduğu düşünülmelidir.

Ülkeler	1998	1999	2000	2001	Toplam	
ABD 36	50	35	3	124		
Almanya	6	14	19	2	41	
Arnavutluk	5	3	5		13	
Avustralya		3			3	
Azerbaycan		3	5	1		9
Bosna-Hersek		6	1			7
Bulgaristan	3	3	12		18	
Cezayir		2	1		3	
Çek Cumhuriyeti		1	2	1		4
Filistin	3		1		4	
Fransa	9	14	12		35	

Güney Kore	2	2			
Gürcistan	2	1	3		
Hırvatistan	3	2	1	6	
Hollanda	5	2	7		
İngiltere	6	6	3	2	17
Irak	3	2	5		
İran	7	1	1	9	
İsrail	6	1	3	10	
İtalya	3	2	10	15	
Japonya	17	18	17	52	
Kanada	3	3			
KKTC	1	2	3		
Libya	4	4			
Lübnan	4	3	7	14	
Macaristan	4	5	9		
Makedonya	6	1	2	9	
Mısır	2	2	3	7	
Romanya	1	6	6	13	
Rusya	6	2	8		
Sudan	1	2	1	4	
Suudi Arabistan	3	2	2	7	
Tunus	3	4	3	10	
Türkmenistan	3	1	4		
Ukrayna	2	1	1	4	

Ürdün	2	1	4		7	
Yemen	3	1			4	
Yugoslavya		4	6	3		13
Yunanistan	5	7	7		19	
TOPLAM	170	181	189	9	549	

Yukarıdaki listeye birer araştırmacı ile Avusturya, Etyopya, Fas, İrlanda, İspanya, İsviçre, Kazakistan, Kıbrıs Rum Kesimi, Kosova, Norveç, Polonya, Suriye ve Uman'ı da dahil etmek gerekmektedir.

Buna karşılık Amerika ve Batılı devlet tarihçilerinden kurulacak bir ortak komisyonun, Türk tarihçileriyle birlikte konuyu ilk Ermeni olaylarının çıktığı zamandan başlayarak tehcir sonrasına kadar birlikte araştırmaları, bu araştırmada Ermenileri hangi devletlerin kışkırttıkları, cesaretlendirdikleri ve silah yardımı yaptıklarından, bir soykırımın olup olmadığına kadar araştırılması, hattâ bu araştırmanın Osmanlı, Rus, Alman, Fransa, İngiltere ve Amerika arşivlerinde sürdürülmesi teklifi, zannediyorum ki, Osmanlı hükûmetinin 1919'da Batılı devletlerden talep ettiği ikişer tarafsız hukukçunun tehciri araştırmasını isteğinin reddedildiği gibi reddedilecektir. Eğer iddia edildiği gibi, birbuçuk milyon insan katledilmiş olsaydı, bunların toplu mezarlara gömülmesi gerekmez miydi? Bu toplu mezarlar nerelerde bulunmaktadır? Türklere ait toplu mezarlar ortaya çıkarken, Van şehrinin yakılmış yıkıntısı bütün çıplaklığıyla ortada dururken, neden Ermenilere ait bir toplu mezar bulunmamaktadır? Yoksa bu gibi iddialar Fransa'nın Cezayir'de ve Adana'da Türklere, İngiltere'nin Hindistan ve Afrika'da, Amerika'nın Kızılderililere ve diğer yerli halklara, Almanların Yahudilere, Rusya'nın önce Yahudilere, sonra da Türklere karşı uyguladıkları soykırım ve katliam unutturulmaya mı çalışılmaktadır?

DİPNOTLAR

1 Bkz. Rusya Dış Politika Arşivi (AYPR), Siyasî Kısım, nr. 117/293.

2 Tarih boyunca Ermeni Meselesi, Genelkurmay yayınları, Ankara, 1979, s. 177.

3 ATBD, Aralık 1982, sayı 81, belge 1830.

4 Bayur, Türk İnkılap Tarihi, Ankara 1957, III/3, 38.

5 ŞFR., nr. 52/200; nr. 52/281-282.

6 ŞFR., nr. 53/94.

7 Genelkurmay, nr. 1/1, KLS 44, Dosya 207, F. 2-3, nakleden, K. Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 213.

8 Bayur, Aynı eser, III/3, s. 37.

9 BA, BEO, nr. 326758.

10 Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Defter nr. 198, karar sıra nr. 163; Bayur, Aynı eser, III/3, s. 37-38; Gürün, Aynı eser, 213-214.

11 Bayur, Aynı eser, III/3, s. 40-42.

12 BA, BEO, nr. 326758.

13 Bayur, Aynı eser, III/3, s. 40; Gürün, Aynı eser, 214.

14 Takvîm-i Vekãyi‘, 18 Receb 1333/19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189; Bayur, Aynı eser, III/3, s. 40.

15 ATBD, Aralık 1982, sayı 81, belge 1832.

16 Bkz. Rusya Dış Politika Arşivi, Siyasî Kısmı nr. 117/293, s. 647-648.

17 ŞFR., nr. 54/315.

18 ŞFR., nr. 55/292.

19 ŞFR., nr. 53/4.

20 ŞFR., nr. 53/336.

21 ŞFR., nr. 54/10.

22 ŞFR., nr. 54-A/157; nr. 56/280; nr. 56/387.

23 ŞFR., nr. 56/278; nr. 56/280; nr. 56/308.

24 ŞFR., nr. 57/277.

25 ŞFR., nr. 65/95.

26 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/99; 2. Şube, nr. 68/94; 2. Şube, nr. 68/81; 2. Şube, nr. 68/67; 2. Şube, nr. 68/96.

27 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/101.

28 Meselâ ŞFR., nr. 54-A/393.

29 ŞFR., nr. 54-A/59; nr. 54-A/96.

30 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13.

31 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/83.

32 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/84.

33 Meselâ Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Bitlis vilâyetleriyle Maraş ve Canik mutasarrıflarına 13 Temmuz 1331/26 Temmuz 1915 tarihli şifre telgrafta, savaş başlangıcından beri hastalık ve isyan sebebiyle ne kadar Ermeninin telef olduğunun bildirilmesi istenmiştir (ŞFR., nr. 54-A/112). Ayrıca Ereğli ve Musul'da Ermeni muhacirleri arasında tifüs, dizanteri, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Konya Vilâyetine 25 haziran 1331/8 Temmuz 1915 tarihli telgraf, ŞFR., nr. 57/337; Zor Mutasarrıflığına 21 Kânun-ı Sanî 1331/3 Şubat 1916, ŞFR., nr. 60/219).

34 ŞFR., nr. 57/51; nr. 57/71.

35 ŞFR., nr. 59/244.

36 ŞFR., nr. 56/140; 55-A/144.

37 ŞFR., nr. 54/406; nr. 54-A/73; nr. 54-A/248.

38 ŞFR., nr. 54/9.

39 ŞFR., nr. 54/162.

40 ŞFR., nr. 55-A/84.

41 ŞFR., nr. 56/186.

42 ŞFR., nr. 58/38; nr. 56/355.

43 ŞFR., nr. 56/267.

44 ŞFR., nr. 58/278; nr. 58/141; nr. 55-A/156; nr. 55-A/157; nr. 61/165; nr. 57/116; nr. 57/413; nr. 57/416; nr. 57/105; nr. 59/235; nr. 54-A/326; nr. 59/196.

45 ŞFR., nr. 54-A/155; nr. 56/114; nr. 56/225; nr. 56/226; nr. 57/89; nr. 57/177; nr. 59/218.

46 ŞFR., nr. 54-A/271; nr. 54-A/272 (22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915).

47 ŞFR., nr. 56/27; nr. 67/186.

48 ŞFR., nr. 54-A/252; nr. 55/20; nr. 55/292.

49 ŞFR., nr. 56/112 (6 Eylül 1331/19 Eylül 1915, Konya Vilâyetine).

50 Bu hususta 13 Eylül 1331/26 Eylül 1915'de Sivas (ŞFR., nr. 56/176), Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilâyetlerine (ŞFR., nr. 56/172); 1 Teşrinisâni 1331/14 Kasım 1915'de Konya (ŞFR., nr. 58/2) ve Ankara vilâyetlerine (ŞFR., nr. 58/159) telgrafla emirler gönderilmiştir.

51 Ağustos 1331/2 Eylül 1915 tarihinde Adana vilâyetine bu yolda bir telgraf gönderilmiştir (ŞFR., nr. 55-A/23). Ayr. bkz. ŞFR., nr. 61/186; nr. 61/192; nr. 61/222; nr. 61/290; nr. 61/210; DH. EUM. 2. Şube, 2F/11.

52 ŞFR., nr. 55/18.

53 ŞFR., nr. 56/36 (3 Eylül 1331/16 Eylül 1915); nr. 56/243 (17 Eylül 1331/30 Eylül 1915); nr. 56/360 (28 Eylül 1331/11 Ekim 1915).

54 ŞFR., nr. 54/411; nr. 54/450; nr. 54-A/325.

55 ŞFR., nr. 61/18-20.

56 Bu emir Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Konya, Kastamonu, Trabzon vilâyetleriyle, İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı sahib, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına (ŞFR., nr. 63/142) ve 17 Mayıs 1332/30 Mayıs 1916'da da Ankara vilâyetine (ŞFR., nr. 64/162) gönderilmiştir.

57 ŞFR., nr. 54/254; 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915), nr. 54-A/49; nr. 54-A/232; nr. 55-A/83; nr. 56/88.

58 ŞFR., nr. 58/146.

59 ŞFR., nr. 57/115.

60 ŞFR., nr. 57/281.

61 ŞFR., nr. 57/344.

62 ŞFR., nr. 58/201.

63 ŞFR., nr. 61/253; nr. 61/225.

64 ŞFR., nr. 59/83.

65 ŞFR., nr. 60/58; nr. 61/221.

66 ŞFR., nr. 61/71.

67 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihinden itibaren yaş sınırı 60'a çıkarılmıştır (ŞFR., nr. 54-A/251).

68 ŞFR., nr. 53/334; nr. 54-A/251; nr. 54-A/309.

69 ŞFR., nr. 54/356.

70 ŞFR., nr. 54-A/291.

71 ŞFR., nr. 55-A/217.

72 ŞFR., nr. 55/291; nr. 55/341; nr. 57/345; nr. 57/351.

73 ŞFR., nr. 55/152; nr. 55/291; nr. 55/341; nr. 55-A/17; nr. 55-A/77; nr. 55-A/135; nr. 57/110.

74 ŞFR., nr. 55-A/16 (18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli telgraf).

75 ŞFR., nr. 55-A/17.

76 ŞFR., nr. 53/305.

77 İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin 1331 yılı bütçesi 78. 000. 000; 1332 bütçesi ise 200. 000. 000 kuruş idi ve bu meblağ, tehcire tâbi tutulan Ermeni, Rum ve Araplarla, düşman istilâsına uğrayan bölgelerden gelen müslüman muhacirlere sarfedilmekteydi (BA, BEO, nr. 334063).

78 ŞFR., nr. 53/305; nr. 55-A/118.

79 ŞFR., nr. 60/281.

80 ŞFR., nr. 60/178.

81 ŞFR., nr. 53/200.

82 ŞFR., nr. 54-A/268.

83 ŞFR., nr. 54-A/226.

84 Kânun-ı evvel 1331/14 Aralık 1915 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Sadaret'e yazılan bir tezkire ile sevkedilenlerin mahkemelerinin gönderildikleri yerlerde, sevkedilmeyenlerin ise bulundukları yerlerde görülmesi kararı alındığı bildirilmektedir (BA, BEO, nr. 329176).

85 ŞFR., nr. 53/303.

86 ŞFR., nr. 54-A/259.

87 ŞFR., nr. 55/107.

88 ŞFR., nr. 54-A/385.

89 Tehcir edilen Ermenilerin malları hakkında çıkarılan kanun metinleri için bkz. “Âhar mahallere nakledilen eşhâsın emvâl ve düyûn ve matlûbât-ı metrûkesi hakkında kãnûn-ı muvakkat”, Takvîm-i Vekãyi‘, 14 Eylül 1331 ve 18 Zilkade 1333, nr. 2303, 7. sene; ayrıca bkz. Y. H. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara 1957, III/3, s. 45-46.

90 ŞFR., nr. 54-A/388.

91 ŞFR., nr. 61/31; nr. 60/275; nr. 60/277.

92 ŞFR., nr. 57/348; nr. 57/349; nr. 57/350.

93 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13.

94 Amerika Büyükelçisi’nin hatıraları daha sonra “Ambassador Morgenthau’s Story” adıyla New York 1918’de yayımlanmıştır.

95 Bu eserin tahlili için bkz. Heath W. Lowry, Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü’nün Perde Arkası, İstanbul 1991.

96 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/6.

97 Bkz. Heath W. Lowry, Aynı eser, s. 6567. Lowry eserinde, Morgenthau’nun hatıralarının 1918 yılında Avrupa ve Amerika’da aynı anda yayımlandığını belirtirken, Morgenthau ile Lespius ve Bryce’in ilişkilerini de bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.

98 Great Britain, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, London 1916.

99 Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d’Arménie, Paris 1918.

100 Armenian Atrocities: Murder of Nation, London 1915 ve The Murderous Tyranny of the Turk, London 1917.

101 Justin McCarthy, “I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, Osmanlı, Yeni Türkiye, Ankara 1999, II, 140.

102 Bkz. Lowry, Aynı eser, s. 8-17.

103 Aynı eser, s. 6.

104 DH. EUM. 2. Şube, Dosya 1, belge 23.

105 Justin McCarthy, Aynı makale, s. 140.

106 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2/105.

107 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/17.

108 ŞFR., nr. 59/19.

109 Hariciye, MÜ, nr. 43/17.

110 Hariciye, MÜ, nr. 43/17.

111 Bu arada Kastamonu, Balıkesir, Antalya, İstanbul, Urfa ermenileriyle, protestan ve katolik ermenilerle, hastalar, öğretmenler, yetim çocuklar ve kimsesiz kadınlar sevkedilmemiştir.

112 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/77.

113 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

114 DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/250.

115 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/101.

116 Belgelerde Diyarbekir'den ne kadar Ermeni'nin nakl olunduğu bildirilmemektedir. Bununla beraber başka vilâyetlerden gelenlerle birlikte 120 bin Ermeninin sevkedildiği kayıtlarda yer almaktadır. Bu sebeple bu vilâyetten 20. 000 Ermeninin sevkedildiği varsayılmıştır.

117 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/89.

118 ŞFR. nr. 54/9; ŞFR., nr. 54/162. Her iki belgede sevk olunan Ermenilerden 500 kişilik bir kafilenin Erzurum-Erzincan arasında Kürdler tarafından katledildiği, diğer belgede ise Dersim bölgesinden gönderilen kafilelerin Dersim eşkıyası tarafından yine tamamen katledildiği bildirilmektedir. Bu kafilelerde kaç kişinin bulunduğu bilinmediğinden tahminî olarak 5. 000 kişi alınmıştır.

119 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/72.

120 Giresun, Perşembe, Ulubey, Sürmene, Tirebolu, Ordu ve Görele aynı vesikada verilmiştir (Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41).

121 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/76.

122 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

123 DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/260.

124 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/67.

125 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/79.

126 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/73.

127 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/75.

128 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

129 DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/34.

130 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/93.

131 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/70.

132 ŞFR., nr. 63/110.

133 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/84.

134 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41.

135 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

136 DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/80.

137 DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/71; 2. Şube, nr. 68/84.

138 DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/80; 2, Şube, nr. 69/5-6-7-8-9.

139 DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/101.

140 Haleb'e gelenlerin yüz bin civarında olduğu bildirilmesine karşılık (bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/80) buraya gelen nüfus 100. 000 olarak alınmıştır.

141 Tehcir edilen ve tehcir bölgesine varan nüfus ile ilgili olarak belgelerde kesin rakkamlar verilmekle beraber, bazı yerlerden net sayılar verilmemesi sebebiyle her ikisi için de artı-eksi %10 oynama söz konusu olabilir.

142 Bkz. ŞFR., nr. 54/9; nr. 54/406; nr. 54-A/73; nr. 54-A/248; nr. 56/140; nr. 55-A/144; nr. 57/51; nr. 57/71; nr. 59/244.

143 ŞFR., nr. 57/110.

144 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/81; Ayr. bkz. ŞFR., nr. 57/51; nr 57/71.

145 ŞFR., nr. 63/119.

146 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/14.

147 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/94.

148 Archives des Affaires Etrangères de France, Serie Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, Les Departén de Melte et les Allégations Armeniennes, Ankara 1998, p. 49.

149 Bkz. Heath W. Lowry, Aynı eser, s. 47-48.

150 Sven Hedin, Bağdad, Babylon, Ninive, Leipzig 1918, s. 60-63'ten naklen N. Göyünç, Aynı makale, s. 13.

151 ŞFR., nr. 45/115 (10 Eylül 1332/23 Eylül 1916 tarihli telgrafla, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Adana, Diyarbekir ve Sivas eyâletlerine bu hususta tebligatta bulunulmuştur).

152 BA, BEO, nr. 328331; nr. 337081; ŞFR., nr. 56/382.

153 DH. EUM. 2. Şube, Dosya 1, belge 45/2.

154 ŞFR., nr. 61/50; nr. 62/24; nr. 63/175; nr. 64/92; nr. 64/163; nr. 64/194; nr. 66/51; nr. 66/56; nr. 66/192; BA, BEO, nr. 343464.

155 Kânun-ı sâni 1335 (1 Şubat 1920)'de Dahiliye Nezâreti'nden Sadaret'e gönderilen tezkire (BA, BEO, nr. 341351).

156 DH. EUM., 2. Şube, nr. 2 F/3; 2. Şube, nr. 2 F/5.

157 ŞFR., nr. 62/57; nr. 62/58; nr. 63/241.

158 İstanbul 1332. Aynı eser Fransızca olarak 1917'de yine İstanbul'da yayınlandı. İsmet Parmaksızoğlu tarafından Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller adıyla sadeleştirilerek yayınlandı (Ankara 1981).

159 ŞFR., nr. 57/273; nr. 58/124; nr. 58/161; nr. 59/123; nr. 60/190.

160 ŞFR., nr. 61/72.

161 ŞFR., nr. 62/21.

162 Ermeni Patrikhanesi için 1916'da yapılan yeni nizamnâme hakkında bkz. Y. H. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, III/3, s. 57-59.

163 ŞFR., nr. 66/202; nr. 66/220; nr. 63/136.

164 BA, BEO, nr. 341055. Dahiliye Nezareti'nin bu yazısı, Sadaret tarafından 26 Kânun-ı evvel 1334 (8 Ocak 1919) tarihinde, ilgili olması sebebiyle Adliye ve Mezahib Nezareti'ne de havale edilmiştir.

165 HR. HU. Kr. 173/5.

166 HR. HU. Kr. 122/4; HR. HU. Kr. 122/6.

167 HR. MÜ., nr. 43/34.

168 ŞFR., nr. 96/248.

169 ŞFR. nr. 96/279.

170 BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, nr. 213/60.

171 ŞFR., nr. 99/35.

172 Bkz. ŞFR., nr. 95/124.

173 DH. SYS., nr. 53/2.

174 ŞFR., nr. 96/230.

175 Meselâ 1918 yılında Çukurova'yı işgal eden altı taburluk Fransız kuvvetlerinden üç taburu, Fransız askerî ünüforması giydirilmiş Ermenilerden meydana gelmekteydi.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

a) Maliyeden Müdevver Defterler, nr. 16209.

b) Tahrir Defteri, nr. 33; nr. 60; nr. 64; nr. 71; nr. 90; nr. 177; nr. 178; nr. 186; nr. 200; nr. 229; nr. 264; nr. 287; nr. 458.

c) Bâbıâlî Evrak Odası (BEO).

nr. 326758; nr. 328331; nr. 329176; nr. 334063; nr. 337081; nr. 341055; nr. 341351; nr. 343464.

d) Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

Defter nr. 198; nr. 213/60; nr. 213/60.

c) Hariciye Tasnifi (HR).

Mütareke (MÜ):.

HR. MÜ., nr. 43/17; MÜ., nr. 43/34.

Harb-i Umûmi (HU):.

HR. HU., Kr. 173/5; HU., Kr. 122/4; Kr. 122/6.

e) Dahiliye-Siyasî.

nr. 53/2.

f) Emniyet-i Umûmiye (DH. EUM.).

2. Şube, nr. 1/1; nr. 1/9-1; nr. 1/11; nr. 1/13; nr. 1/14; nr. 1/15; nr. 1/16-2; nr. 1/18-2; nr. 1/19; nr. 1/21; nr. 1/22; nr. 1/23 (2D/17); nr. 1/28-1; nr. 1/45-2; nr. 2C/5-2; nr. 2C/5-3; nr. 2D/13; nr. 2F/3; nr. 2F/5; nr. 2F/6; nr. 2F/9; nr. 2F/11; nr. 2F/14; nr. 2F/94; nr. 2/105 (1/76); nr. 68/41; nr. 68/66; nr. 68/67; nr. 68/70; nr. 68/71; nr. 68/72; nr. 68/73; nr. 68/75; nr. 68/76; nr. 68/77; nr. 68/79; nr. 68/80; nr. 68/81; nr. 68/83; nr. 68/84; nr. 68/89; nr. 68/93; nr. 68/94; nr. 68/96; nr 68/99; nr. 68/101; nr. 69/34.

g) Şifre Kalemi (ŞFR).

nr. 45/1; nr. 45/2; nr. 45/115; nr. 46/119; nr. 46/2; nr. 46/119; nr. 52/93; nr. 52/235; nr. 52/102; nr. 52/253; nr. 51/192; nr. 52/249; nr. 52/285; nr. 52/96; nr. 52/97; nr. 52/98; nr. 52/94; nr. 52/297; nr. 52/188; nr. 52/200; nr. 52/281-282; nr. 53/4; nr. 53/94; nr. 53/200; nr. 53/303; nr. 53/305; nr. 53/334; nr. 53/336; nr. 54/9; nr. 54/10; nr. 54/162; nr. 54/254; nr. 54/315; nr. 54/356; nr. 54/406; nr. 54/411; nr. 54/450; nr. 54-A/49; nr. 54-A/59; nr. 54-A/73; nr. 54-A/96; nr. 54-A/112; nr. 54-A/155; nr. 54-A/157; nr. 54-A/226; nr. 54-A/232; nr. 54-A/248; nr. 54-A/251; nr. 54-A/252; nr. 54-A/259; nr. 54-A/271-272; nr. 54-A/268; nr. 54-A/291; nr. 54-A/309; nr. 54-A/325; nr. 54-A/326; nr. 54-A/385; nr. 54-A/388; nr. 54-A/393; nr. 55/18; nr. 55/20; nr. 55/107; nr. 55/152; nr. 55/291; nr. 55/292; nr. 55/341; nr. 55-A/16; nr. 55-A/17; nr. 55-A/23; nr. 55-A/77; nr. 55-A/83; nr. 55-A/84; nr. 55-A/118; nr. 55-A/135; nr. 55-A/144; nr. 55-A/157; nr. 55-A/217; nr. 56/27; nr. 56/36; nr. 56/88; nr. 56/112; nr. 56/114; nr. 56/140; nr. 56/172; nr. 56/176; nr. 56/186; nr. 56/225-226; nr. 56/243; nr. 56/267; nr. 56/278; nr. 56/280; nr. 56/308; nr. 56/355; nr. 56/360; nr. 56/382; nr. 56/387; nr. 57/51; nr. 57/71; nr. 57/89; nr. 57/105; nr. 57/110; nr. 57/115; nr. 57/116; nr. 57/177; nr. 57/273; nr. 57/277; nr. 57/281; nr. 57/337; nr. 57/344; nr. 57/345; nr. 57/348-349-350; nr. 57/351; nr. 57/413; nr. 57/416; nr. 58/2; nr. 58/38; nr. 58/124; nr. 58/141; nr. 58/146; nr. 58/159; nr. 58/161; nr. 58/201; nr. 58/278; nr. 59/19; nr. 59/83; nr. 59/123; nr. 59/196; nr. 59/218; nr. 59/235; nr. 59/244; nr. 60/58; nr. 60/178; nr. 60/190; nr. 60/219; nr. 60/275; nr. 60/277; nr. 60/281; nr. 61/18-20; nr. 61/31; nr. 61/50; nr. 61/71; nr. 61/72; nr. 61/165; nr. 61/186; nr. 61/192; nr. 61/210; nr. 61/221; nr. 61/222; nr. 61/225; nr. 61/253; nr. 61/290; nr. 62/21; nr. 62/24; nr. 62/57-58; nr. 63/136; nr. 63/142; nr. 63/175; nr. 63/241; nr. 64/44; nr. 64/92; nr. 64/162; nr. 64/163; nr. 64/194; nr. 65/95; nr. 66/51; nr. 66/56; nr. 66/192; nr. 66/202; nr. 66/220; nr. 67/186; nr. 69/250; nr. 69/260; nr. 95/124; nr. 96/230; nr. 96/248; nr. 96/279; nr. 99/35.

Rusya Devlet Arşivi:.

Siyasî Kısmı, nr. 37; nr. 62; nr. 113/523; nr. 117/293; nr. 295.

II. Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Ahmet Cevdet, Tarih-i Cevdet, XI, İstanbul 1309.

AKŞİN, Sina-, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1987.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I-II, 1906-1918, Armenian Violence and massacre in the caucasus and Anatolia based on archives, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1995.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Nisan 1987, s. 86, Belge 2050.

BARDAKJIAN, Kevork-, "İstanbul Ermeni Patrikliğinin Doğuşu", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa 2000.

Bayur, Yusuf Hikmet-, Türk İnkılâbı Tarihi, I/1, II/2, III/3, Ankara 1963, 1983.

Berkes, Niyazi-, The Development of Secularism in Turkey, Montreal 1964.

BEYDİLLİ, Kemal-, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", TTK Belgeler, nr. 17 (1988).

BRAUDE, B. -LEWIS, B. -, Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York, London 1982.

BRITAIN, Great-, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, London 1916.

Çark, Y. G. -, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953.

DanİŞmend, İ. H. -, Kronoloji, IV, İstanbul 1972.

EMECEN, Feridun-, XVI. Asırda Manisa Kazâsı, Ankara 1989.

Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İlân-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332.

GÖYÜNÇ, Nejat-, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983.

, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969.

, "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa 2000.

GÜRÜN, Kâmuran-, Ermeni Dosyası, Ankara 1983.

HALAÇOĞLU, Yusuf-, “Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis Sancağı”, Tarih Dergisi, sayı 32 (İstanbul 1979), s. 819-892.

IŞIKSAL, Turgut-, “Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeleri”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 82, 83, 84 (1974).

, “Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 79, 80, 81, (1974).

İlter, Erdal-, Ermeni Mes’elesi”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1880), Ankara 1988.

İNALCIK, Halil-, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1987.

, “Mehmed II”, İslâm Ansiklopedisi, VII, 513.

İttihat ve Terakki Kongresi, İstanbul 1332.

Karal, Enver Ziya-, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1962.

Kuran, Ahmet Bedevi-, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1956.

KURAN, Ercüment-, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897) “, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.

Kurat, Yuluğ Tekin-, Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması, Ankara 1986.

KÜÇÜK, Cevdet-, Osmanlı Diplomasisi’nde Ermeni Meselesenin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986.

LEPSIUS, Johannes-, Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d’Arménie, Paris 1918.

Lewis, Bernard-, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çevr. Metin Kıratlı, Ankara 1970.

LOWRY, Heath W. -, Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü’nün Perde Arkası, İstanbul 1991.

McCARTHY, Justin-, “I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, Osmanlı, Yeni Türkiye, II, Ankara 1999.

MEHMED ASAF, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım, yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1986.

Muahedat Mecmuası, V, İstanbul 1298.

OKÇU, Yahya-, Türk-Rus Mücadele Tarihi, Ankara 1953.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994.

Österreichischer Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XII, 463.

Polonyalı Simeon, Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619, yay. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964, s. 89.

Ramsaur, Ernest Edmondson-, The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, Princeton 1957.

RUNCIMAN, Steven-, Geschichte der Kreuzzüge, Alm. trc. Peter de Mendelssohn, I, München 1957.

SertoĞlu, Midhat-, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 4 (1968).

HEDIN, SVEN-, Bağdad, Babylon, Ninive, Leipzig 1918.

ŞİMŞİR, Bilâl-, Les Departén de Melte et les Allégations Armeniennes, Ankara 1998.

Takvim-i Vekayi, 18 Receb 1333 ve 19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189.

Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, Ankara 1979.

TEKİNDAĞ, Şehabeddin-, "Fetinden Sonra İstanbul", Fethin 511'inci Yıldönümü Konferansları, İstanbul 1964, s. 43.

TOYNBEE, Arnold-, Armenian Atrocities: Murder of Nation, London 1915 ve The Murderous Tyranny of the Turk, London 1917.

Tunaya, Tarık Zafer-, Türkiye'de Siyasî Partiler, 1892-1952, İstanbul 1952.

Türk Tarihinde Ermeniler, yay. A. Süslü, F. Kırzıoğlu, R. Yinanç, Y. Halaçoğlu, Ankara 1995.

Uras, Esat-, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1976.

WANGENHEİM, Deutschisches und Armenien, 1914-1918, yay. Johannes Lepsius, Potsdam 1919.

YILDIZ, Hakkı Dursun-, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münâsebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.

Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları / Yrd. Doç. Dr. Yusuf Ziya Bildirici [s.503-513]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkleri, Fransa'da Germen asıllı Frank hanedanlarının hüküm sürdüğü yıllarda düzenlenen I. Haçlı Seferi sırasında Fransızları tanıdılar. Hıristiyan Avrupa dünyasının XI. yüzyıl sonlarında Kudüs'ü kurtarma söylemi ile Türkleri Anadolu'dan atmak ve bütün Orta Doğu'yu ele geçirmek için başlattığı dini, siyasi, ekonomik amaçlı seferlerin düzenlenmesi amacıyla ortaya atılan 100'ün1 üzerindeki projenin büyük çoğunluğunda Fransız teorisyenler adlarını duyurdular.

Janglörlerinin köy köy dolaşarak halkı teşvik ettiği Fransa, Haçlı seferlerinin başlangıcından itibaren etkin bir rol oynamış, tüm seferlerde kuvvetlerini bulundurmuştur. Papalık merkezince yapılan sefer çağrılarına katılan Fransa kralları özellikle II., III., VII. ve VIII.2 Haçlı seferlerinde çok etkiliydiler. Rama ve Bizans'ın politikaları gereği Arminia bölgesinden Anadoluya dağıtılan Ermeni toplulukları Fransızlar bu seferler sırasında tanıdılar. Çukurova Ermenileri Bizans baskısıyla sığıntı olarak yaşadıkları bölgeye gelen konuklarını sevinçle karşılayıp, onlara erzak, asker ve danışman yardımlarında bulundular. Frank asılzadesi I. Baudoin, Ermeni danışmanı Bagrat'ın yönlendirmesi ile 6 Şubat 1098'de geldiği Urfa'da yaşlı ve varisi olmayan Ermeni Prensi I. Toros tarafından evlatlığa kabul edildi. I. Baudoin beraberindeki şövalyeleri Ermeni zenginlerinin varlıklı kızlarıyla evlenmeye teşvik etti. Karısı ve çocukları bu sırada öldüğünden, kendisi de bir Ermeni soylusunun kızı ile evlenerek3 onlara örnek oldu. Franklar Adana, Tarsus ve Misis gibi merkezleri de kontrollerinde bulundurdular. Bölge Ermenileri ile hakimiyet mücadelesi için çatışmalarına rağmen yakınlık ve ilgilerini devam ettirdiler.

Kutsal amaçlarla Haçlı seferlerine çıkan Franklardan Renaud de Chatillon, 1153 ilkbaharında Antakya hakimesi Contance4 ile evlendikten sonra Ermeni Prensi I. Toros'un asker desteğiyle çıkartma yaptıkları Kıbrıs'taki Rumlara tarihin utançla kaydedeceği cinayet ve tecavüzlerde bulundular. Kiliseler, manastırlar ve adadaki herşey yağmalanıp ateşe verildi. Kadınlara tecavüz edildi. İleri yaştakiler ve çocuklar boğazlandı. Burunları kesilerek ağır hakaretler edilen papazların İstanbul'a5 gönderilmesi, Hıristiyanın Hıristiyana zulmü olarak tarihe geçmiştir.

Çukurova Ermenileri II. Hetum'un (1298-1305) marifetiyle Papalık merkezi ile haberleşerek yardım sağlamaya ve Roma Kilisesi'nin halkasına girmeye çalıştılar. Kardeşi Oşin (1306-1320) ve onun oğlu V. Leon (1320-1341) zamanlarında Fransa'dan yardım alınması, Papalık aracılığıyla bölgeye Haçlı seferi yapılması amacıyla girişimlerde bulundular. V. Leon geride evlat bırakmadığından, Rupenyan-Hetumyan soyu sona ererken, Çukurova Ermenilerini akrabalık kurdukları Kıbrıslı Frank reisler 6 yönetmeye başlayacaktır. Batılılarla ilişki kurarak varlılıklarını sürdürmeye çalışan bölge Ermenilerinin maceraları yönetim sınıfının Franklaşması sonucunu doğuracak, son Ermeni reisi IV. Leon da Batı'ya kaçacak ve sürgün yaşarken 1393'te Paris'te7 ölecektir.

Fransızlar Haçlı seferleri sırasında "Kutsal Kudüs" yolunda ilerlerken Suriye ve civarının zenginliğini görmüşler, bölgeyle yakından ilgilenme gereği duymuşlardı. Bu sırada Marunilerin 1250 yılındaki yardımlarına karşın, dört yüz yıl sonra XIV. Lui zamanında Lübnan'da yaşayan bu topluluk Fransa'nın8 himayesine alındı. Fransa'nın Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlıklarla ilgisi sadece bu bölgeyle sınırlı kalmadı. Aynı ilgi Çukurova ve diğer bölgelerdeki Ermeni tarih ve kültür varlıkları üzerinde, XIV. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın başlarında özel görevli Fransız araştırmacıların 9 tespitleriyle yoğunluk kazanacaktır. Fransa'nın Çukurova ve diğer bölgelerdeki Ermeni tarihi varlığını yayın yoluyla kamuoyuna yansıtması, ilmi araştırmadan ziyade Suriye -Musul- Çukurova üçgeninde bir hakimiyet alanı oluşturmaya zemin hazırlamak şeklinde gelişme göstermiştir.

İran Ermenilerinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Adana ve civarlarına yerleşmeleri10 için ileriye yönelik yatırımlar yapan Fransa, Mısırlı İbrahim Paşa'nın Çukurova'da askeri kontrol sağladığı yıllarda (1832-1840) bir hayli ümitlenecektir. Mısır, Suriye ve Çukurova üzerindeki etkinliğini İngiltere'nin çabalarıyla11 geçici olarak kaybeden Fransa, 1852-1853 yıllarında Fransız Bilim Akademisi elamanları aracılığıyla Sis, Haçın, Anavarza, Misis Ermenilerinin kültür ve arkeolojisini inceletip, bölgedeki etnik nüfus üzerinde çarptırıcı yayınlarda12 bulunarak "Kilikya Ermenistanı" imajını canlandırmaya çalışmıştır. Bu proje; Osmanlı Devleti ile ilgili olarak Fransa Dışişlerine 1581'de gönderilen raporda: "Eğer doğudan İran, batıdan İspanya ve Avusturya, içeriden de azınlıklar birlikte harekete geçtikleri takdirde…" bu devletin kısa sürede yok olacağının belirtilmesi13 düşüncesinden hareketle, Fransa'nın iktisadi çıkarları üzerine bina edilmişti.

Yunanlıların Osmanlı Devleti'nden koparılarak Türkler üzerinde katliam yapılmasına İngiltere ile destek veren Fransa, Anadolu'daki Ermenilerin fikri ve fiili değişimleri için de çalışmalarda bulundu. Osmanlı gayrimüslim vatandaşları üzerinde yabancıların ve özellikle Fransızların yakın ilgisi sonucu, 1860'lı yıllarda Anadolu'daki Ermenilerde Çukurova'yı vatan edinerek dış dünyaya açılacak14 sahile ulaşma fikri yoğunlaşacaktır.

Sıcak denizlere inmek, zenginlik kaynaklarına sahip olmak Rusya'nın da tarihi emellerindendi. Rusya 93 Harbi sonunda Osmanlı topraklarındaki Ermeni toplumu üzerinde koruyuculuk hakkına sahip olmuştu. İngiltere ve Fransa'nın araya girmeleriyle Ayestafanos Antlaşması'nın 16. maddesinin Berlin Antlaşması'ndaki 61. maddeyle değiştirilmesi sonucu "Ermeni Meselesi" diye siyasi amaçlarını yürütecekleri bir zemin hazırlamışlardı. Hindistan yolu ve dünya politikası üzerinde Rusya'nın Ermeniler üzerindeki girişimlerini gören İngiltere'nin bu toplumla ilgilenmesi, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Ermeni komitelerinin15 isyan, terör ve katliamlarının planlı zaman dilimlerinde gerçekleşmesine neden olacaktır.

Alman Generali Moltke'nin "Ben onları Hıristiyanlaşmış Türkler zannettim" diye tanımladığı, ülkenin pek çok yerinde ibadetlerini bile Türkçe yapan sadık vatandaş Ermenileri Osmanlı Devleti'ne ihanet durumuna getiren ruh ve fiil değişmesinde, Amerika16 ve Avrupalı17 misyonerlerin XIX. yüzyıl başlarından itibaren yoğun çalışmaları ile akabinde açtıkları mektep, kolej gibi kuruluşlardaki telkinlerinin büyük önemi vardır. Alman emperyalizminin XX. yüzyıl başlarında iyice belirginleşmesi

İngiltere ve Fransa'yı ürkütmüş, Osmanlı Devleti'ni koruma politikası bırakılarak Rusya ile ittifaka girilmişti. Bu devletlerin teşvik ve yardımlarıyla Ermenilerin Türkler üzerinde yaptıkları katliamların devam ettiğini, suni bir Ermeni meselesinin Osmanlı coğrafyasında Ermenistan teşkiline yönelik olduğunu gören Osmanlı devlet adamları yeni bir denge unsuru olarak[18] Almanya ile ittifaklaşmada bir sakınca görmeyeceklerdir.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl başlarında kurumlarının çağı geriden takip etmelerine karşın, Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da stratejik konumunu koruyan bir güç olarak varlığını hissettiriyordu. Söz konusu yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı devlet adamlarının çağın ilerlemelerine ayak uydurabilmek amacıyla açtıkları okullar Fransız eğitim sistemi ağırlıklı olacaktır. Buna paralel olarak Osmanlı ülkesinde açılan azınlık ve yabancı okullar arasında Fransızlar, Ermeniler üzerinde Katolik mezhebinin yaygınlaştırılması, Bulgar öğrenciler arasında milliyetçiliğin[19] uyandırılması yönünde yoğun çalışma yapacaklardır. Azınlıklar üzerindeki fikri eğitimin fiili yansıması, Müslüman Türkler üzerinde imha metodu kullanılarak bağımsızlığın sağlanması hareketleri şeklinde görülecektir.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu'da Ermeni ihtilal komitelerinin Türkler üzerindeki öldürmelere yönelik isyanlarla sarsılırken, Fransa marifetiyle güney topraklarında gelişen Zeytun Ermenilerinin[20] sürekli isyan ve yok etme siyaseti yoluyla bağımsızlığa ulaşma hareketleri ile uğraşmak zorunda kalıyordu. Fransa Zetunluların isteklerini Babıâli nezdinde desteklerken, devlet yönetimini değiştirmeyi amaçlayan Jön-Türklerin ülkesindeki çalışmalarına da[21] ev sahipliği yapmaktan çekinmeyecektir.

Anadolu'da Rusların ve Batılıların teşvikiyle gelişen Ermeni komitelerinin katliam hareketlerinin yanı sıra, 1911 Fransız-İtalyan sömürge antlaşmasına karşılık olarak gelişen Trablusgarp'daki Türk-İtalyan Savaşı'na Türk vahşeti yakıştırılması yapılmış, olaylar Fransız kamuoyunda ters yüz edilmeye çalışılmıştır. Tarafsız tespitleriyle tanınan Fransız yazar Pierre Loti 10 Aralık 1911 tarihli yazısında[22] "… Bu üzüntülü itirazlarım yalnız İtalyanlara karşı değildir. Sözlerim hepimizi, Avrupa'nın bütün Hıristiyan halkını içine almaktadır. Yeryüzünde en fazla insan öldüren biziz. Dudaklarımızda kardeşlik kelimesi olduğu halde, her yıl daha da çoğalan yakıp yıkıcı maddeler icad ederek, Afrika'da, Asya'da yağma ve çapul düşüncesi ile kan ve ateş saçan bizleriz. Kendi medeniyetlerine uymayanları, bizim kadar silahlanmamış oldukları için, hiçbir şeyi umursamadan, incelemeden hor görüyor, top gülleriyle eziyoruz. Öldürebildiğimiz kadarını öldürdükten sonra, onları gayemize uygun şekilde işletmeye başlıyoruz" demek suretiyle kendi devletinin ve basının gerçek yüzünü ortaya koymuştu.

Dünyada gelişen sömürgecilik yarışında Almanya'nın Osmanlı Devleti toprakları üzerinde gelişme sağlamasına karşı, ezeli rakibi İngiltere ile ittifak kurarak karşılık veren Fransa Çanakkale Muharebelerine iki torpido botu, dört denizaltı, bir kruvazör, on beş mayın tarama gemisi ve deniz uçaklarıyla[23] katılmış, 253.000 Türkün cephede şehit edilmesinde ortak rol oynamıştı.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarını paylaşım anlaşmalarında bulunan Fransa, pamuk ve diğer kaynaklarını sömüreceği Çukurova ile Suriye, Musul'un petrollerinin taşınmasında kullanacağı İskenderun'a24 sahip olmak için ortaklarıyla anlaşacaktır.

1909 Adana Olayları

Geçmişte Çukurova için yoğun ilgi gösteren Fransa ile bölge Ermenilerinin25 istekleri karşılıklı uyum göstermekteydi. Doğu Anadolu'daki isyan hareketlerinin sonuç vermediğini gören Adana Piskoposu Paul Terziyan 6 Temmuz 1898'de hazırladığı bir projeyi Fransa Hariciye Nazırlığı'na göndermiş, Rusya'ya kaçan 30.000 kadar Ermeninin bölgeye yerleştirilmesi sonucu kurulacak Ermeni Devleti'nde siyasi üstünlüğün Fransa'ya ait olacağını, bu sayede Fransa'nın Orta Doğu'daki konumunun kuvvetlenebileceğini26 söylemişti. Doğu Anadolu'da ve İstanbul'da Türk katliamı yaparak kargaşa ortamında Avrupalı devletlerin müdahalesi ile büyük Ermenistan'ı kurma hayalleri gerçekleşemeyen Ermenilerin Adana, Dörtyol taraflarına sürekli nüfus kaydırmak suretiyle küçük Ermenistanı kurma hazırlığı yaptıkları bir gerçektir. Adana Gregoryen Ermeni Piskoposu Muşeg'in silahlandırdığı Ermeniler 14 Nisan 1909'da Adana'da, hemen ardından Dörtyol'da Türkleri öldürüp27 yabancı müdahalesine yönelik isyan çıkardıklarında, her iki merkezde de Doğu Anadolu'dan gelip doluşan Ermeniler büyük bir nüfus yoğunluğu oluşturmuşlardı.

Adana, Sis (Kozan), Cebel-i Bereket ve İç-il sancaklarından oluşan Adana Vilayeti'nde, 1909 itibariyle 60.000 Ermeni, 15.000 Rum, 25.000 Arap, 450.000 nüfus28 bulunduğu Cemal Paşa'nın kayıtlarında geçer. İngiliz kaynaklarına göre Adana Vilayeti'ndeki nüfusu 75.000 Ermeni, 290.000 Müslüman; Osmanlı kayıtlarına göre 57.686 Ermeni, 341.903 Müslüman29 bulunduğu şeklinde bilgiler vardır. Adana nüfusunun gayrimüslimler lehine artması aslında daha öncelere dayanan bilinçli hareketlerden kaynaklanmaktadır. Bahçe, Kars (Kadirli), Kozan ve Haçın (Saimbeyli) dışında, Adana ve diğer kazalarında 1525'te toplam nüfusun %1.4'ünü oluşturan gayrimüslümler, 1547'de %2.3'e yükselmiş, 1572'de ise %2'ye düşmüşlerdi. Adana Şeriyye Sicillerinde 1175/1761 yılı cizye beratında geçen Eramine-i Acem ifadesi30 bize XVIII. yüzyılda doğudan Ermeni nüfusunun yönlendirildiğini gösterir.

Bölgede yaşayan Ermeni halkının çoğunluğu Türk kültürüne adapte olmuşlardı. Türkçe konuşurlar, iktisadi yapıyı31 kontrol ederlerdi. Bizans Devleti'nin siyaseti gereği İslam dünyasına bir set olmaları için önceden bu bölgeye yerleştirilen Ortodoks Ermenilerinin dini merkezi olan Sis Katagikosluğu da burada bulunmaktaydı. Rusya'nın bölge Ermenilerini Eçmiyadzin Kilisesi'ne bağlama girişimlerine karşın, Osmanlı Devleti onların inançta daha bağımsız yaşamaları için32 bu merkezi kurdurmuştu. Böylece Rusya'nın kontrol bölgesi oluşturma çabasının geçici olarak kırılmasına rağmen, III. Napoleon zamanında Fransızların,33 daha sonraları da İngiliz papazlarının telkinleri sonucu, XIX. yüzyılın sonlarında borçlandırdıkları34 Türklerden geniş topraklar edindiler. Çukurova Ermenileri ile birlikte bölgede ekonomik nüfuz sahası oluşturmak isteyen Fransız sermeye grupları, 1906 yılında şimdiki geniş ve verimli Mercimek Çiftliği topraklarını35 ele geçirmeye çalıştılar.

1885 yılında Aladağlar da üç firması vasıtasıyla maden işletme ruhsatı alan Fransızlar,36 1913'te çiftliği 75 yıl süreyle37 kiralamayı38 başarmışlardı.

Eskiden Kilikya diye anılan Adana, Maraş ve çevresine bir kontrol sahası oluşturarak Akdeniz'e inmek, buradan Orta Doğu'ya sarkmak amacı Fransız, İngiliz ve Rusların bölgeyle yakın ilgilerinde yarışa girmelerine neden olmaktaydı. Ermeni komiteleri Anadolu'yu kan gölüne döndüren eylemlerine rağmen, Batılıların müdahalesini alamamışlar, yeni bir ümitle Çukurova'yı hedef edinmişlerdi. Ermeni komiteleri 1905 yılında Paris'te yaptıkları bir kongrede Kilikya'nın istiklali için müdahale yönünde karar39 bile almışlardı.

İstanbul ve Doğu Anadolu olaylarını tertipleyen Taşnak., Hınçak komitecilerinin girişimiyle Van, Muş, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Maraşlı Ermeniler40 bölgeye doluştular. Adana ve Cebel-i Bereket köylerine anormal sayıda Ermeni yerleşti.41 Hükümetin resmi kayıtlarına göre, Ermeni evlerine nüfusta gösterilmeden 5-6 aile yerleştirildiği ve yalnız 1903'ten 1909 yılına kadar geçen sürede Adana'da Ermeni nüfusunun %40 oranında42 arttığı görülmekteydi. Adana İğtişaşı olarak anılan olaylar sırasında bir evde barınan aile sayısının 10-15'e43 çıkması komitelerin planlı çabalarının ürünüydü.

Taşnak ve Hınçak komiteleri üzerinde etkisini arttıran Adana Gregoryen Ermeni Piskoposu Muşeg Efendi Dörtyol'daki Ermenilerden Bedros kumandasında üç yüzü aşkın44 Postallı adıyla gerilla kuvveti oluşturdu. Amerika ve Rusya'da eğitilmiş Ermeni fedailerinden subaylar tayin ederek 45 silahlı eğitimlerini sağladı. 1908 Meşrutiyeti'nin silah taşıma serbestiyetinden yararlanan komiteciler Kıbrıs, Beyrut ve İzmir'den gizlice silah getirirlerken,46 Muşeg Efendi "1895'in her Ermenisi için bir Türk" söylemiyle intikam alınmasını, "bir ceketi olan onu satıp silah almalıdır" vaazıyla47 da Ermenileri silahlanmaya teşvik ediyor, köy köy dolaşarak sattığı silahlardan48 önemli bir kâr sağlıyordu. Olaylar öncesi yalnız Dörtyol'da 50.000 silahlı Ermeni fedaisinin49 bulunması, Türklere yönelik imha planını açıklamaktadır.

Muşeg Efendi aylar öncesi başlattığı isyan hazırlıklarını tamamlayıp, bir bahane ile Mısır'a gitti.50 9 Nisan 1909 Cuma günü İsfendiyar ve Rahim adındaki iki Müslüman gencin Ermeni Ohannes tarafından51 Adana'da vurulmasıyla52 ortam gerginleşti. Başkent İstanbul'da 13 Nisan 1909'da (31 Mart 1325) 31 Mart Vakası'nın patlak vermesini fırsat bilen Ermeniler tarafından aynı akşam birkaç Müslümanın öldürüldüğü söylentisinin53 çıkması tarafları hareketlendirdi. Müslüman evlerine haç işaretleri çizen Ermeniler köylerinde, yollarda ve kasabalarda erkek ve kadınlara saldırıp, jandarma ve halkı katlederek54 Türkleri karşılık vermeye zorladılar. Adana'nın önde gelen dava vekillerinden Gökdereliyan Karabet55 ile Papaz Tatılyan56 Adana'da, Papaz Deyr Sehak, Beyr Rupen, Dersak, Hınçak Karabet İskender57 ve Bedros58 Dörtyol'da katliama yönelik isyanları yönlendirdiler.

Akşam başlayan çatışmalar 14 Nisan 1909 Çarşamba günü Adana merkez ile Hamidiye kasabasına, Erzin'e, 15 Nisan'da Hasanbeyli'ye, Ocaklı'ya, 17 Nisan'da Nacarlı, Bahçe, Osmaniye, ve Payas'a59 sıçradı. Zeytun, Haçın, Sis ve diğer merkezlerdeki Ermeniler önlerine çıkan Türkleri

katlederek Dörtyol'daki60 isyana katıldılar. Bu sırada çatışmalar Tarsus ve Mersin taraflarına sirayet etmeye başladı. İstanbul'daki olayın şaşkınlığını hemen atlatamayan Hükümet'in sevkettiği askeri kuvvetlerin tamamı bölgeye henüz ulaşmamış, İngiliz, Fransız, İtalyan, Alman ve diğer savaş gemileri 25 Nisan dolaylarında Mersin ve İskenderun'a gelmişlerdi.61 Yerel kuvvetler ve redif taburlarının devreye girmesiyle bölgede kısmen sükunet sağlanmıştır.

Yabancı savaş gemilerinin varlığını fırsat bilen komiteciler sinsice bir plan uyguladılar. 25 Nisan 1909'da62 Dede ağaçtan Adana'ya gelen Rumeli kuvvetlerine Komiteciler kurşun ve bomba yağdırdılar. Böylece Adana Olayı'nın ikinci safhası başlamış oldu.63 Yabancı müdahalesini sağlamaya yönelik bu kanlı girişimden sonuç alamayan bu komitecilerin genişlettikleri olaylar 30 Nisan'dan itibaren64 kontrol altına alındı. Bölgede göreli İngiliz subayı ve görevlilerin amirlerine verdikleri raporlar ile isyan mahalline gelen savaş gemilerinin dengeleyici dağılımı açık şekilde olaylara yabancı müdahalesini önlemişti. İstanbul ve Avrupa basınlarındaki Ermenilerin taraflı yayınlarına karşın,65 Alman filo komutanın Avrupa basınına yatıştırıcı bilgiler vermesi66 komitecilerin planlarını alt üst edecektir. Olayların yatışmasından sonra dış basın ve Meclis-i Mebusun milletvekilleri marifetiyle Ermeniler olaylarda mazlum taraf olduklarını, suçluların cezalandırılması67 gerektiğini gündemde tuttular. 2 Mayıs 1909'da bölgede sıkıyönetim ilan edilmesi kararı alan Hükümet, Tekirdağ Millet Vekili Agop Babikyan, Kastamonu milletvekili Yusuf Kemal (Tengirşenk), Danıştay Başkatibi Arif Bey ve Yargıç Musdigyan Efendi'den oluşan bir soruşturma komisyonunu68 görevlendirdi. Hınçak cemiyetibaşkanı Muradyan (Hamparsum Boyacıyan),69 Babikyan'ı ölümle tehdit ederek70 olayları ve ölü sayılarını çarptırmaya çalıştı. Dahiliye Nazırı Ferit Bey'in Müslümanlardan 1924 ölü, 533, yaralı Ermenilerden 1455 ölü 382 yaralı olduğunu Mecliste71 açıklamasına rağmen, Ermenilerin sayı oyunlarına kanan Adana Valisi Cemal Paşa, toplam 1700 Ermeni ve 1850 Müslümanın72 yaşamlarını yitirdiklerini belirtmiştir.

Osmanlı hükümetinin olaylarla ilgili resmi tespitlerine rağmen,73 Cemal Paşa'nın Ermeni kayıplarını yüksek tutması, bazı yetkililerin bölgeye yabancı müdahalesinden kaynaklanan tedirginlik ve endişelerinden kaynaklanmıştır. Nitekim, tutuklanan74 Müslüman sayısında büyük artışlar olması, Cemal Paşa tarafından astırılan 47 Müslümanın idam edilmesine hazırlanan dayanaktır. İdama mahkum edilen 29 suçlu Ermeninin cezalarının müebbet hapse çevrilmesi75 ise İttihat Terakkicilerin76 tarihi yanlışlıklarının77 bir taraftan diğer halkasını oluşturmuştur.

Soruşturma Komisyonu üyesi Yusuf Kemal Bey tüm belgeleri İngiliz Konsolos Yardımcısı Doughty Wylie'ye vererek raporundaki gerekli gördüğü değişiklikleri yapmasını istemişti. İstanbul'a dönen Yusuf Kemal Bey Babikyan'a raporlarını yeniden yazıp Meclise sunmasını önermesine rağmen, Babikyan devamlı şekilde kaçamak yapıyordu. 1 Ağustos sabahı Doughty Wylie'nin sekiz sayfalık Fransızca raporunun bir suretini veren Yusuf Kemal Bey, ondan sonuç bölümü olan sekizinci sayfayı Türkçeye çevirerek imzalamasını önerdi. Ertesi gün raporunu bir zarf içerisinde Yusuf Kemal Bey'e iade eden Babikyan78 sonuç bölümünü kasıtlı olarak kaybedecek, Yeşilköy'deki evinde şüpheli bir şekilde ölü bulunacaktır. Babikyan'ın raporlarının Meclise ulaşamaması nedeniyle Hükümet, Şeyhülislam Hayri Bey, Hallaçyan, Zöhrap, Vartkes, Ali Münif Bey'in de aralarında bulunduğu sekiz

kişilik heyeti olayların raporunu hazırlamaları için görevlendirdi. Heyetin hazırladığı rapor[79] Ermenilerle Türkleri karşı karşıya[80] getirdi. Her iki taraf olaylar nedeniyle birbirlerini sorumlu tutuyorlardı. Adana mebusu Ali Münif Bey'in Ermeni tanıkların ve Babikyan'ın olayları Ermenilerin başlattığını açıklamalarını alan Dahiliye Nazırı Talat Bey şu sonuca varmıştı: "Olaylardan maksat halkı kargaşa çıkartmaya kışkırtmak, Avrupa'nın dikkatini çekmek ve Çukurova'da özerk Ermeni Devleti'ni kurmaktı".[81] Hükümetin bu yönündeki iddialarını geri çekmesini isteyen Ermeni Patriği Turiyan istifa tehdidinde bulunuyor, ardından Ermeni idamlarını engellemek amacıyla 7 Eylül'de istifasını Sadrazama gönderiyordu. Ermeni Ulusal Kurultayı da istifa tehdidinde bulundu.[82] Diğer etkenlerle[83] zaten bocalayan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, aksini vaat etmesine rağmen, Divan-ı Harplerde verilen idam kararlarını tasdik edince Talat Paşa görevinden[84] ayrılmak zorunda kalacaktır.

Böylesine ikilemlerin olduğu 1909 Adana Olayları, sonuçları itibariyle canlarını ve namuslarını müdafaa eden Türklerin cezalandırılmasına yönelik İttihat Terakkicilerin tarihi yanlışlıklarını ortaya koymuştur. Devlet ve millet ahengi yerine denge politikasının üstün tutulmasındaki yanlışlık, I. Dünya Savaşı sırasında da casusluk, ihanet ve katliamları görülen aynı Ermenilere güvenen İttihat Terakkicilerin sonlarını hazırlayan zincirin halkası olmuştur.

Ermeni Lejyonu ve Adana'da Yaptıkları Katliamlar

I. Dünya Savaşı öncesi kilise, kolej, azınlık ve yabancı okullardaki misyonerler marifetiyle Anadolu'daki Ermenilerin fikri ve fiili değişimleri sağlanmıştı. Daha önceleri ileri karakolu görevini yapmaya devam edeceklerdi. Ermenilerin Zeytun'da yapacakları isyan Dörtyol'dan başlatılacağı hükümet tarafından öğrenilmişti. İngilizlerin denetimindeki Mısır'da ermeni komitelerince yapılan toplantıda Adana ve çevresinde bir isyan yapılması kararlaştırılmış. Taşnak Sütyun Komitesi mensubu Sivaslı Gazaros 20 Mayıs 1914'te[85] bölgeye gelerek çalışmalarını başlamıştı. İtilaf Devletleri Yunanistan'dan silah, Kıbrıs'tan silah taşınmasını sağlayacaklar, Maraş Adana ve İskenderun'daki[86] ayaklanmayı çıkarma hareketi ile destekleyeceklerdi. Bölgedeki Ermeni isyanlarına destek amacı ile 23 Ocak 1915'te 60 kişilik müfrezeyi Adana'ya çıkaran İngilizler[87] ateşler karşılık görünce geri çekilmişlerdi. Bu olaylara 1915 Şubat ayı içerisinde Abraham Salcıyan, Artin, Bedros, Köşker Torosoğlu, Muallim Agop ve Dağlıoğlu Artin'in İskenderun Kıyılarında İtilaf Devletleri hesabına casusluk[88] faaliyetleri eklendi. Bölgede yapılan aramalarda ele geçirilen yüzlerce silah, bomba, dinamit ve barut[89] Ermenilerin direniş hazırlıkların göstergeleri idi.

Osmanlı Devleti bir çok cephede Çanakkale'de olumsuz şartlarda vatan savunması için çarpışırken Ermenilerin casusluk sabotaj, ihanet ve isyanlarıyla uğraşmak, kuvvet ayırmak zorunda bırakılmıştır. İsyanın genişlemesini önlemek isteyen Hükümet 24 Nisan ve 23 Mayıs 1915 talimatları ile Adana, Antakya ve İskenderun bölgesinde zararlı faaliyetleri tespit edilenlerin Halep'in Güneydoğusu ile Zor ve çevresine[90] sevk edilmesine karar vermek zorunda kaldı. Alınan sevk kararına uymak istemeyen bölge Ermenileri[91] Samandağı'na bağlı yedi köydeki isyancılarla birlikte Musa Dağı'na[92] çekilerek 41. Tümen kuvvetlerine direnmişlerdir. 21 Temmuz'da başlayan direniş,

geceleyin sahile gelen Victor Hugo, Henri Quatre ve bazı İngiliz savaş gemileri 5000 yakın isyancıyı Mısır'ın Port Sait93 Limanı'na kaçırmaları üzerine sona ermişti.

Ermeni göçmenleri Fransa'ya kaçınılmaz bir fırsat vermişti. İngilizlerin bilgisi içinde Fransa Savaş Bakanlığı 15 Kasım 1916'da Kıbrıs'ta bunlardan Legion d'Orient kurulmasına karar verdi.94 Her biri 200'er kişilik altı bölükten kurulu bu Doğu Lejyonuna95 160 Suriyeli gönüllü Ermeniden oluşan bir bölük dahil edildi. Kıbrıs'taki Magosa yakınlarında bulunan askeri kampta sıkı bir disiplin ile eğitim Lejyon,1917'de Filistin'de96 Suriye'de97 Albay Allenby'ye göre "… hakkın ve Medeniyetin savunucuları (!) ile birlikte cephelerde…" dövüşen lejyona Fransızlar, Ermeni Lejyonu98 adını vererek, I. Dünya Savaşı'nın galibi sıfatıyla, 1918 Aralık ayının ortalarında işgale başladıkları Çukurova'ya taşıdılar.

Haçlı seferlerinden itibaren Ermenilerle kültürel bağlarını sürdüren Fransızlar, Çukurova'nın zengin kaynaklarına sahip olmak için, onların 1915 tehcir olayından kaynaklanan intikam alma duygularından yararlanmak isteyeceklerdir.

Fransız hükümeti, Çukurova'ya 1918'de ve 1919 yılının sonlarına kadar Ermenistan adını vermişti. Başbakan Clemenceau, Suriye ve Çukurova için Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri unvanı ile Georges Picot'u askeri idareci olarak atamıştı. Albay Bremond'un Ermenistan Baş Yöneticisi sıfatıyla seçildiği Çukurova'da sancak ve kazalara Gouverneur99 denilen Fransız subayları tayin edilecektir. Posta, demiryolu, polis teşkilatlarında ise Ermeni asıllı memurlar görev başına getirilecektir. İşgalin ardından Fransızların çabalarıyla bölgeye Amerika, Mısır, Suriye, Kıbrıs ve Fransa'dan 120.000 civarında100 Ermeni göçmen getirildi. Cezayir ve Tunuslu Müslüman askerler101 de Fransa adına işgal hareketine dahil edildiler.

İngilizler, başlangıçta Rusya ile doğrudan komşu olmamak için Musul'u Fransa'ya bırakmıştı. 1917 Bolşevik İhtilali ile Rusya ortaklıktan çıktığına göre, Orta Doğu'da fedakarlık yapmaya gerek yoktu. İngilizler, Suriye,102 Kilis ve Toros geçitlerindeki askerlerini geri çekmek tehdidinde bulundular. Petrol alanlarına yönelik görüşmeler sonunda 15 Eylül 1919'da Suriye İtilafnamesi taraflarca kabul edildi. Buna göre, 1 Kasım 1919 tarihinden itibaren İngiliz kuvvetleri Çukurova ve Suriye'den çekilecek, Şam, Hama, Humus ve Haleb Arap Devleti sınırları içinde kalacak, Sykes-Picot çizgisinin batısındaki garnizonlar Fransızlara bırakılacak; Filistin, Musul dahil olmak üzere Mezapotamya'nın103 kontrolü İngilizlerde kalacaktı. İngilizler Suriye ve Çukurova'yı Fransızlara devrederken, Suriye'deki Arapları onların aleyhinde silahlandırmak104 suretiyle sonuç alamayacakları bir maceraya itiyorlardı.

Adana'da 1919 Yılı Katliamları

Fransızlar Ermenilerden 70.000'ini Adana köylerine 12.000'ini Dörtyol'a 8.000'ini Haçın'a (Saimbeyli) diğerleriniz de Osmaniye, Kars (Kadirli) ve Sise (Kozan) yerleştirdiler.105 Sömürgelerinden getirdikleri Müslüman askerlere, Türklerin İslamiyet'ten ayrılarak Bolşevik olduklarını ve halifeye karşı isyan ettiklerini106 devamlı telkin ettiler.

Batılıların ve Komitecilerin tahrikleriyle şartlanmış Ermenilerden uysallık göstermeleri beklenemezdi. Adana'da Türklerin elindeki silahlar tehdit yoluyla toplanıyor, silahlandırılan Ermeniler tarafından her gün birkaç Türk katlediliyor, Ermenilere kurdurulan Tesviye-i Mesalih Komisyonları marifetiyle Türklerin emvaline el konuluyordu.

10 Ocak 1919'da Kahyaoğlu Çıvarında Abdo Ağa'nın Çiftliği'ni basan askeri kıyafetli 15 Ermeni, Abdo Ağa, kızı ve savunmasız 15 işçisini katlettiler.107 Adana Emniyet Müdür Muavinliği'ne getirilen Kel Parsumoğlu Vahan marifetiyle Ermenilerin yağma ve katletme olaylarını108 artırmaları üzerine, 19 Şubat'ta toplanan İngiliz-Fransız savaş komitesi Ermeni lejyonlarından bir kısmının109 dağıtılmasına karar verdi. Adana Valisi Haşim Bey110 Anadolu dışına sürgüne gönderildi. Adana bağlarında ve mahallelerinde adları tespit edilemeyen Türklerin katlinden sonra 25 Şubat 1919 Salı gecesi sarraf Vanlı Ahmet Efendi'nin Saracan Mahallesi'ndeki evi komşusu Agop ve 15 kadar Ermeni askeri tarafından basıldı. Ahmet Efendi katledildi. Çocuğu dipçikle yaralandı. Boğulmaya çalışılan karısının feryatları üzerine kaçan Ermeniler evden çok sayıda para ve mücevheri gasp ettiler.111

Adana 4 Mart'ta bağ evinde katledilen Dellal Ahmet'in112 haberi ile çalkalandı. Şehrin saygın ailelerine dayak atılmak, ucu telli kırbaçlarla çarmıha germek suretiyle113 gözdağı veren İngiliz-Fransız askeri yetkililerinin ve Ermeni zulmü nedeniyle Türkler, Ermenilerin semtlerine114 gidemez oldular.

Kolonel Normand adlı İngiliz subayı, Kara Yusuf çetesini arama bahanesiyle avdan dönen Sislioğlu Ali Ağanın infazını Ermenilere yaptırdı. Kayıkçılar ve çiftliklerdeki Türklerden yakalananlar, çeteye yardım ettikleri iddiasıyla, Karşıyaka ve Kumluk meydanında115 Ermeniler tarafından kurşuna dizdiriliyordu. Adana'da güzel sesiyle tanınan Dabağoğullarından Ragıp, Kızıl-dağ Yaylası civarında dönüş hazırlıklarını yaparken, Kuzucuoluk Ermenileri tarafından gözleri oyulmak suretiyle şehit edildi. Hafızın iki arkadaşı ise başları kesilerek116 katledildi. Bremond, çete oldukları suçlamasıyla birçok Müslümanı kurşuna dizdirdi.117

Heyet-i Temsiliye Çukurova'da olanlardan haberdardı. Bölgenin milis kuvveti kullanılarak kurtarılması amaçlanmıştı. Bu yönde yayın yapan basında Fransızları tahrik edici ifadeler yer almazken, Ermenilerin yaptıkları mezalim için zaman zaman "vahşet"118 yakıştırması yapılmıştır.

"Zavallı Adana daha ne kadar katil ellerde kalacaktır" diye yakınılan Adana'da hükümetin acizliği119 Türk milletine şikayet edildi. Fransızlar Adana Vilayet bütçesine el koymuşlar,120 silahlandırmaya devam ettikleri Ermenilere her gün sekiz on Türkü121 kurşuna dizdirmeyi sürdürdüler. Halk can, ırz ve namusundan emin olmadan gün geçirmektedir.122

22 Aralık 1919 Pazartesi Adana'nın Eski İstasyon civarındaki Ermeni mahallesinde 14 yaşlarında parçalanarak öldürülmüş bir Türk çocuğunun cesedi bulundu.123 Gülek Boğazı'nda 3 Türk jandarması da Ermeniler tarafından çok feci şekilde katledilmişti.124 Fransızlar zulümde Ermenileri aratmıyorlardı. İloğlu Köyü'nü işgal ettikleri sırada İslam halkı bir eve toplanarak, çoluk-çocuk demeden 20 kadar nüfusu katletmişlerdi.125

Adana'da 1920 Yılı Katliamları

Ermenilerin taşkınlıkları nedeniyle Adana esnafı dükkanlarını kapatmış, halk komitecilerin nutuklarıyla

intikam naraları atan Ermenilerin insafına terkedilmişti. Kenarda bucakta yalnız yakalanan Türkler üzerinde imha politikası devam etmekteydi. 2 Şubat 1920'de Ermeni gençlerine silah dağıtılacağı haberinin126 ardından, 10 Ocak'ta biri İncirlik yolu üzerinde, diğeri Şakirpaşa yönünde şehre gelen iki Türk komiteciler tarafından şehit edildi127 Fransız subayları Ermenilerle birlikte varlıklı Türklerden tehditle rüşvet ve para toplamaya128 başladılar.

Maraş'taki Türk direnişi üzerine, Fransızlar 27 Ocak-4 Şubat tarihlerinde Beyrut'tan altı tabur asker sevki yaptılar.129 Ermeni ve Asurilere silah dağıtımı130 yapılırken, Avrupa kamuoyunu yanlış haberlerle131 etkilemeye çalışıyorlardı.

22 Şubat'ta Sırkıntı nahiyesinden hayvan almak üzere Adana'ya gelmekte olan Beğceli Köyü'nden Hacı Mehmed oğlu Mehmed ve arkadaşı Emir Ali, aynı nahiyenin Danacılar Köyü'nden Hatib'in oğlu Abdulkadir ve amcazadesi Osman ve Sarıgeçit merkez nahiyesinin sabık muhtarı Hallacoğlu Mehmed güpe-gündüz önlerine çıkan 7 silahlı Ermeni tarafından feci şekilde katledildiler.132

6 Mart 1920'de Bağlar bekçisi Karaköse oğlu Mustafa'nın yeğeni Dadağ Mahmut, Ermenilerin pususuna düşerek öldürüldü. Aynı gün, Kozan'a yarım saat mesafede Uyuzpınar mevkiinde posta sürücüsü olan Hasan Ağa da Ermeni çetelerince katledildi. 7 Mart gecesi Kayarlı Karakol Kumandanı Mustafa Efendi'yi karakolda bulunan Ermeni Jandarmaları, uyurken öldürerek firar ettiler.133 13 Martta şehirde müthiş bir patlama oldu. Abidinpaşa Caddesi'nde Ermeni Kilisesi Piskopusu Muşeg'in evinden papazın kardeşinin, Arşak'ın ve 5 Ermeninin cesedi çıkarıldı. Yıkıntılar arasında yapımı yarım kalmış 600 bomba, 8 Alman mavzeri ve binlerce mermi bulunması134 masum! Ermenilerin ne tür oyuncaklarla uğraştığının göstergesiydi.

6 Nisan'da Adana'nın eski ailelerinden olan Abuzade Ali Efendi, bağına giderken gündüz vakti Ermeniler tarafından öldürüldü. Aynı gün gece yarısı 6 kişilik bir Ermeni çetesi Bahçelidam'da Kaplan Bey'in çiftliğini basarak iki ameleyi, bir bekçiyi öldürdüler.135 10 Nisan'da Belemedik'i düşüren Milli Kuvvetler, Ermenilerce yüzlerine katran sürülerek, güneşin altında günlerce bırakıldıktan sonra ölen birçok Müslümanın cesediyle karşılaştılar. 30 Nisan'da demiryoluna bomba koydukları iddiasıyla üç Türk kurşuna dizildi136 Ermenilerin şuursuzca Türklere saldırmalarının nedeni, 11 Şubat 1920'de Maraş'tan atılmalarının kızgınlığından kaynaklanan intikam alma saplantısıydı.

Fransızların en güvendiği Pozantı Garnizon Kumandanı Binbaşı Mesnil, 19-21 Mayıs 1920 II. Kavaklıhan Muhaberelerinde taburu ile küçük sayıdaki Milli Kuvvetlere yenilmiş, daha sonra da çıkış yapmak için geldiği Karboğazı'nın Panzın Çukuru mevkiinde 42 Türk köylüsüne137 teslim olmuştu. Çukurova'da Türk direnişinin gelişmesi karşısında TBMM hükümetini muhatab kabul eden Fransız

hükümeti, Robert'de Caix başkanlığındaki heyetin Mustafa Kemal Paşa ile 23 Mayıs 1920'de görüşmesini sağladı. Sonuçta 29-30 Mayıs 1920 gece yarısından geçerli olmak şartıyla 20 günlük ateşkes anlaşması imza edildi.138

Geçmiş tarihte olduğu gibi, Fransızlar bu ateşkesi kuvvetlerini takviye etmek, Antep, Maraş ve Pozantı bozgununun olumsuz izlerini silmek amacıyla yapmışlardı. Ateşkese rağmen, 3 Haziran'da Gök Alioğlu Duran Ali ile 5 adamının, Karaoğlanlı Köyü'nden 10 Türkün Ermenilerce katledilmesi139 bunun göstergeleriydi. 15 Haziran'da topluca imhasına çalışılan İncirlik'in boşaltılmasının ardından köy Ermenilerce yakıldı.140 Olanlardan habersiz ele geçirilen Cingöz Bekir, İskender, Mehmet Şerifi karısı Hediye ve iki oğlu Ermenilerce katledildi.141 Kozan'ın Karacaali Köyü'nden olan Arap Mehmet'i kurşunla yaralayan142 Ermeniler 4 çobanı öldürdüler. Kulaklarını ve diğer uzuvlarını keserek143 vahşet sergilediler.

11 Haziran 1920 Kahyaoğlu Katliamı'nda 43 erkek, 21 kadın ve sayısı belirlenemeyen çocukların acıklı sonu144 Adana'yı ve Ankara'yı yasa boğdu.

Ermeniler 12 Haziran 1920 Cumartesi günü Adana bahçelerinde halka ateş açarak 2 kişiyi öldürdüler 7 kişiyi de yaraladılar.145 14 Haziran'da Çameli ve Gürcüler köylerinde 5 kişi hariç toplu katliam yapıldığı haberi146 şehir halkını inletti. 15 Haziran'da Camili ve Dedepınarı147 köylerini basan 575 kişilik Ermeni-Asuri çetesi toplam 95 nüfus Türkü Ceyhan nehri kıyısında katlederek suya attılar.148

Osmaniye'nin Hasanbeyli nahiyesinde Ermeni Cumhuriyeti kurduğunu ilan eden149 Manok Şişmanyan, Abidinpaşa Caddesi'ndeki Ermeni Kilisesi'ni katliam yeri haline getirmişti. Katledilen Türklerin kemiklerinden yığınlar oluşmuştu.150 Kozan'da binlerce Türk acımasızca katledildi. Muhasebeci Hamdi, Yazı İşleri Müdürü Ali Rıza, Emekli Yüzbaşı Mehmet Beyler Ermenilerin işkencelerinden sonra fırına151 diri diri yakılmak suretiyle katledildiler.

Osmanlı idaresinde Türlere göre çoğunlukta bulunan Ermenilerin etkin olduğu Haçın sayesinde Ermeniler mebus çıkarmışlar, Amerikalı misyonerler burada ko-

lej bile açmışlar152 çoğu zaman Fransa, Rusya ve Amerika ile temas ederek bağımsızlık yollarını araştırmışlardı.

Fransız işgaliyle birlikte 1915 tehcirinden dönen Ermeniler Haçın'a akın ettiler. Fransız işgali, yıllardır hayallerini kurdukları bağımsız Ermenistan düşünü gerçekleştirebilirdi. Bu nedenle Adana ve Haçın'a nüfusta görülmeyen organizatör ihtilalciler doluşacaktır. İlk iş olarak Türk memurların işine son verildi. 1909 Adana Olaylarında yönlendiricilik yapan Çalyan Karabet Kaymakamlıkla görevlendirildi. 12 kişiden oluşan intikam komitesinin başkanı Terziyan Manik'in oğlu Aram Çavuş'tu. Kazadaki Ermeni Milli Meclisi'nin aldığı karar üzerine her biri 700-800 kişiden ibaret silahlı iki tabur kuruldu. Fransız usulüyle talim yapan bu taburların komutanı Cebeciyan, Doğu Anadolu'da Türk kanı akıtmakta tanınan Antranik'in intikam alayında görev almış153 bir Ermeni subayı idi.

Askeri teşkilatlanma işlerini tamamlayan Ermeni komitecileri kasaba içinde yerli ve yabancı Türkleri misafir etme bahanesiyle öldürerek, “kendi cenazemizdir” söylemiyle Ermeni mezarlığında bir çukura atıyorlardı.154 Civar köylerin durumu da yürekler acısıydı. Köseler köyünde Ermeni jandarması Agop ile Artın'in sataşmasına karşılık veren Emine, yediği dayaklardan sonra altı aylık çocuğunu155 düşürecektir. Gizik Duran'ın karısı Şerife, Kozan bölgesi işgal Komutanı Taillardat'nın emrine çalışan jandarma Teğmeni Misak tarafından tecavüze uğradı.156 Taillardat, Feke'nin Bozat köyü Muhtarı Hamza ve kardeşi Musa'yı157 kurşuna dizdirtti.

Saimbeyli merkezine yarım saat uzaklıkta, Ermeni fedailerinin 11 yaşlarında 2 Türk çocuğunu kuzu gibi boğazlamalarına müdahale eden Lozade İsmail adındaki genç, diğerleri gibi kulağı, burnu kesilmek ve gözleri oyulmak suretiyle katledildi.158 Kasabadan tehditle uzaklaştırılan Halil İbrahim'in evine zorla giren Jandarma çavuşu Artin, onun kız kardeşine tecavüz etti.159

Bölge Kuvayı Milliye Komutanı Kemal Doğan Bey ile yardımcısı Osman Tufan'ın160 Develide bulunmaları Ermenileri kızdırmıştı. Komiteciler yörede katırcılık yapan Develili Hikmet oğlu Kamil, Vahap oğlu Mehmet, Mehmet oğlu Halit, Derviş oğlu Emin ve Mehmet, Salih oğlu Ali ile Cırtlaz Mehmet'i koyun boğazlarcasına keserek161 şehit ettiler. İğdebel Köyü'nden İsmail Bey Obruk belinde öldürüldü.162 Maraş'tan kovulan Ermenilerin de bölgeye gelmesiyle, Mart 1920'den itibaren civar köylerdeki Türkleri toplayan komiteciler Saimbeyli'de adları tespit edilebilen 217 masum insanı türlü işkencelerle katlettiler.163

Ali Efendinin ayaklarından kan fışkırıncaya kadar dövülmesi, sobada kızdırılan çay taşının mazlumların koltuk altlarına konulması,164 Cebeciyan'a namusunu teslim etmeyen Kaytancızade Mürsel Bey'in hanımı Fatma Hatun'un Kalekilise'de hazırlanan, idam sehpasında165 Milli Kuvvetlere teşhir edilmesi yapılan vahşetin boyutlarını gösterir.

Saimbeyli kuşatmasını yöneten Kemal Doğan Bey'in isteği üzerine Doğu Bölgesi Komutanı Osman Tufan Bey cepheye çağrılmış ve göreve başlamıştı. Yaş grupları değişiklik arz eden gönüllü kuvvetler eğitimsiz ve acemi insanlardı. Askeri eğitimli, seçme Ermeni birliği ise kullandıkları silahlarla daha üstün durumdaydılar. 29 Mart'tan itibaren kuşatılan Saimbeyli'deki esirlere yerden işleyen siperler kazdırmışlardı. Milli Kuvvetler 15 Mayıs 1920 itibariyle Saimbeyli'nin kuzey yönündeki altı binadan oluşan mahalli166 ele geçirmişler, dört mermisi kalan167 top yardımıyla kuşatmayı sürdürmüşlerdi.

Fransızların Çukurova da batağa saplandıklarını gören pek çok Ermeni ailesinin Amerika'ya gitmek üzere bölgeden ayrılırlarken, Fransızların Milli Kuvvetlere karşı direniş168 ve katliamları169 devam etmekteydi. Bölgede milli hareketin başarı göstermesi, Fransız-Ermeni katliam, tecavüz ve tedhiş hareketlerinin170 boyutlarında tırmanış göstermiştir.

Adana ve civarındaki gelişmelerinden tedirgin olan, bekledikleri erzak ve asker yardımını alamayan komiteciler Aram Çavuş'un 200 seçilmiş intihar timi ile I Ağustos 1920 başlarında Saimbeyli'den kuşatmayı yararak çıkış171 yapmışlar, katliam yapılacağı endişesi kuşatma

kuvvetlerinin bir kısmının dağılmasına172 neden olmuş, kuzey yönünde çıkış yapanların Zeytun ve Göksun Ermenileriyle birleşme ihtimali173 endişeleri artırmıştı. 23 Eylül'deki çıkış hareketi sırasında Rumlu Köyü'nde bulunan Doğan Bey katliamdan174 yaralı olarak canını kurtarmıştı. Kozan taraflarında ateş gücü etkili silahlarıyla çarpışarak Ceyhan'a ulaşan Aram Çavuş'un timi, geridekileri kendi kaderleriyle baş başa bırakacaktır.

Dağlık arazi şartlarında dağınık kuvvetlerin yeniden toparlanmasıyla175 Eylül başlarında Osman Tufan Bey komutasında harekete geçen Milli Kuvvetler 4 Eylül'de Şar'ı176 ele geçirmişlerdi. Çarık, yemeni, cephane sıkıntısı177 içindeki 10 kişilik Feke kuvveti 7 Ekim'de Amerikan Koleji'ni178 işgal etti. Esir tutulan masum Türklerin insanlığa sığmaz işkence yöntemleriyle toptan katledildiği Saimbeyli, Osman Tufan Bey'in 15 Ekim gecesi179 düzenlediği genel saldırı sonucu ele geçirildi ve Türk düşmanlığının odak noktası olarak yıllarca görev yapan bu katliam yuvası tamamen susturuldu.180 Çukurova'da ise, acımasızca katledilenler üzerine yakılan ağıtlar, yıllarca değişik şekilde, dilden dile söylenip durdu.

Mustafa Kemal Paşa'nın organizesinde başarıya ulaşan Çukurova'daki milli direniş, emperyalistlere güvenerek Türk kanı akıtan Ermenilerin Ermenistan ümitlerini sona erdirmişti. Varlıklarının yegane teminatı Türk idarelerine karşı ihanet ederek bir çok ülkeye göçen soykırımcı Ermenileri vatansızlık ve aldatılmışlığın acılarıyla dolu yeni bir maceralı yaşam bekliyordu. Rüzgar ekerken fırtına biçeceklerini unutmuşlardı.

Sonuç

Milletlerin kültürel konumları ve çağdaşlıklarıyla ilişkileri tarihsel süreçte onların istikballerini belirler. Günümüzdeki Ermenilerin vatanı Ermenistan değildir. Bu coğrafi bölgeye sonradan gelen bu topluluk, bir çok etnik zümre ile kaynaşarak yaşamıştır. Mizaçlarının değişkenliği nedeniyle, hakimleri tarafından sürekli sürgün edilmişlerdir. Bu vesileyle geldikleri Anadolu'da Türk idareleri onların her alanda gelişmelerini sağladı. Aşağılanan toplum olmadılar, ayrıcalıklı millet örneği oldular. Sömürülmediler, devletin yönetim kademelerinde, bürokraside yer aldılar.

Dünyanın stratejisine ve hammadde kaynaklarına hakim olmak isteyen Ruslar ve Batılı devletler onların geleceklerini tayin etti. Sürekli bağımsızlık vaadinin etkisiyle XIX. yüzyılın başlarında ruh ve fiil değişimi gösterdiler. Dış tahriklere çabuk kapıldılar. Kendileriyle aynı Tanrı'ya el açan Türkleri tarihin ender kaydedeceği kıyıma uğrattılar. Yaklaşık sekiz yüzyıl varlıklarının teminatı olan devleti parçalamaya çalıştılar. Nankörlüklerinin bedelini müşfik Osmanlı Devleti tarafından kısmen göç ettirilerek ödediler. Servetlerini kullanarak hayali soykırım masalları ile dünya kamuoyunu kandırmaya çalıştılar.

Devlet kurma vaadiyle tekrar geldikleri Çukurova'da Türk soykırımı yaparken, yine kırıldıklarını propaganda ettiler. Devlet kurmalarına bile izin vermeyen emperyalist dostlarıyla Anadolu'dan ayrılırlarken maşa olarak kullanıldıklarını geç anladılar. Günümüzde servetlerini kendi devletlerinin

kalkınmasından bile esirgeyerek dünyayı kandırmaya çalışan Ermenilerin Anadolu'da yaptıkları katliamlar, insan hakları adına insanları birbirine kırdıranların anısına kara bir leke olarak geçecektir.

DİPNOTLAR

1 T. G. Djuvara-Emir Şekip, Türkiye'yi Parçalamak İçin 100 Plan, İst. 1979.

2 VII. ve VIII. Haçlı Seferi Kral IX. Louis tarafından yapılmıştı. Bkz.: Işın Demirkent, "Haçlılar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ans., c. 14, s. 525 vd.

3 Steven Runcıman, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Ank. 1989, c. I, s. 157-160.

4 Annesi Alice Ermeni kökenliydi. Bkz.: Steven Runcıman, a.g.e., c., II., s. 151.

5 Steven Runcıman, a.g.e., c. II. S. 289-291.

6 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İst. 1987, s. 86; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ank. 1985, s. 27.

7 Steven Runcıman, a.g.e., c. III, s. 379.

8 Enver Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI., T. T. K. yay., Ank. 1976, s. 36.

9 Geniş bilgi için bkz.: Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984), Ank. 1985, s. 289.

10 Ayrıntılar için bkz.: Yılmaz Kurt, 16. Yüzyıl Adana Tarihi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Doktora tezi, Ank. 1992, s: 79-81.

11 Enver Z. Karal, a.g.e., c. V, s. 130 vd.

12 Duyun-ı Umumiyye adına 1880'li yıllarda Adana Vilayeti'nin sosyal ve ekonomik durumunu araştıran Vital Cuinet, Ermenileri 97.450, Türkleri 93.200 kişi olarak açıklayarak Türkleri azınlık durumuna düşürmeye çalışmıştır. Bkz.: Vital Cuinet, La TurguieDasie Tome II, Paris 1891, s. 5 vd.

13 Dündar Aydın, a.g.e., s. 287.

14 Hayri Mutluçağ, İzmir Ermeni İhtilal Komitesi ve Terör, İst. 1986, s. 150.

15 Komiteler ve çalışmaları için bkz.: Esat Uras, a.g.e., s. 430 vd.; Osman Karabıyık, Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü, İst., 1984, s. 58, vd.; Kamuran Gürün, a.g.e., s. 129 vd.; Cemal Anadol, Ermeni Dosyası, İst. 1982, s. 95 vd.

16 Faaliyetleri için bkz.: M. Hidayet Vahaboğlu, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 109, Ank. 1990, s. 22 vd.

17 Bkz.: Azmi Süslü, "Şark Meselesi, Fransa ve Ermeniler", Şahinbey Semineri (23 Aralık 1985 G. Aantep), Ank. 1988, s. 43.

18 Yeni Tasvir-i Efkar, 23 Kanun-ı evvel 1324, sayı: 204.

19 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, İst. 1994, s. 175.

20 Esat Uras, a.g.e., s. 491 vd.

21 Ernest E. Ramsour, Jön Türkler ve 1908 İhtilali, Çev.: Nuran Yavuz, İst. 1982, s. 53 vd.

22 Süleyman Kocabaş, Tarihte Türkler ve Fransızlar, İst. 1990, s. 342.

23 A. Thomazi, Çanakkale Deniz Savaşı, Çev.: Hüseyin Işık, Ank. 1997, s. 20.

24 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ta Kadar, c. I, Ank. 1973, s. 157-158.

25 Fransa'nın uzun ve çekişmeli süren Katolik propagandası sonucu 1830'da Osmanlı Devleti, Ermeni Katoliklerinin varlığını tanıyacaktır. Bkz.: Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu (1914-1923), Ank. 1991, s. 70.

26 Bayram Kodaman, Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Ank. 1987.

27 Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım, T. T. K. Basımevi, Ank. 1982 s. 10 vd.

28 Cemal Paşa, İttihat Terakki ve I. Dünya Savaşı Anıları, Haz. Behçet Cemal, İst. 1977, s. 349-350.

29 Salahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", Belleten. LI, Sayı 201, Aralık 1987, s. 1267.

30 Yılmaz Kurt, 16. Yüzyıl Adana Tarihi, s. 79-81.

31 Ahmet Cevdet Çamurdan, Kozan'ı Tanıyalım, Ank. 1973, s 101 vd.

32 Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir III, Çev. Cavit Baysun, Ank. 1963, s 237-239.

33 Mustafa Onar, Kurtuluş Savaşında Haçın Gavuru, İst. 1975, s. 30.

34 Ahmed Cevdet Paşa, Ma'ruzat, İst. 1980, s. 113 vd; Kasım Ener, Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar, M. E. Basımevi.

35 Cezmi Yurtever, Kadirli Tarihi, Alperen Yayınları, İst. 1981, s. 108-109.

36 Alfred Philipson, Küçük Asya, çev. Abdullah ve Şürekası, İst. 1979, s. 144.

37 Enver Kartekin, Ramazanoğulları Beyliği Tarihi, İst. 1979, s. 144.

38 Halkın tepkisi üzerine, Hükümet işletme akdini iptal etmişti. Bkz.: Mercimek Çiftliği Kısa Tarihçesi, Adana 1993, s. 1.

39 Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi, İst. 1332, s. 54.

40 Esat Uras, a.g.e., s. 551.

41 Salah, R. Sonyel, İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Ank. 1988, s. 32.

42 Esat Uras, a.g.e., s. 551.

43 Mehmet Asaf, a.g.e., s. 24.

44 Esat Uras, a.g.e., s. 552'de Müslümanlara karşı hareket için çavuş, onbaşı, erlerden müteşekkil kollar kurularak iki yüz yeminliden oluşan bir fedai çetesi hazırlandığını belirtmektedir.

45 Mehmet Asaf, a.g.e., s. 7.

46 Esat Uras, a.g.e., s. 552'de Mersin, İskenderun gümrüklerinden Adana'ya 12.840'ı aşkın silah getirildiğini; Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 30-31'de Adana genelinde bu sayının 40.000'e ulaştığını belirtmektedir.

47 Kamuran Gürün, a.g.e., s. 174.

48 Muşeg Efendi Kahire'de bastırdığı Adana Katliamı ve Teşvikçileri adlı eserinde itirafta bulunmaktadır. Bkz.: Esat Uras, a.g.e., s. 52.

49 Mehmed Asaf, a.g.e., s. 33.

50 Esat Uras, a.g.e., s. 555; Mehmed Asaf, a.g.e., s. 45.

51 Mehmed Asaf, a.g.e., s. 45'te olay tarihini 13 Nisan olarak vermektedir.

52 Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey, a.g.e., s. 45'te katilin Adana dava vekillerinden Gökdereliyan Karabet tarafından Kozan'daki çiftliğine kaçırılıp saklandığını belirtiyor.

53 Esat Uras, a.g.e., s. 556.

54 Enver Yaşarbaş, Ermeni Terörünün Tarihçesi, Petek Yayınları, İst. 1984, s. 53.

55 Osmanlı Bankası Baskını'ndaki rolü nedeniyle müebbed küreğe mahkum edilmiş, Meşrutiyetin ilanı ile affedilerek serbest bırakılmıştı. Bkz.: Damar Arıkoğlu, Hatıralarım, İst. 1961, s. 49.

56 Celal Bayar, Bende Yazdım, İst. 1965, s. 1479.

57 Bu komiteci I. Dünya Savaşı başında Fransız donanmasından Dörtyol iskelesine casusluk amacıyla çıkarken tutulup, idam edilecektir. Bkz.: Mehmet Asaf, a.g.e., s. 9.

58 Ermenilerce, Bedros Paşa ünvanıyla anılan komiteci komuta görevini yürütmüştür. Bkz.: Mehmet Asaf, a.g.e., s. 9.

59 Mehmet Asaf, a.g.e., s. 9.

60 Mehmet Asaf, a.g.e., s. 9.

61 Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 9.

62 Çeşitli hatırat ve kaynaklarda bir iki gün farkıyla bu olay tarihleşmektedir.

63 Cemal Paşa, Hatıralar, İst. 1959 s. 345-346; Mehmet Asaf a.g.e., s. 44; Karabet Çallıyan, Adana Vakası ve Mesulleri İst. 1909, s. 34-35.

64 Takvim-i Vekayi, 3 Mayıs 1909.

65 Mehmed Asaf a.g.e., s. 46.

66 Alper Gazigiray, Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, İst. 1982, s. 219; Salahi R. Sonyel a.g.e., s. 36.

67 Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 39-43.

68 Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, İst. 1967, s. 120.

69 1908 İntihabında Sis sancağından milletvekili seçilen ermeni isyanlarında yönlendiricilik yapmış olan Hacınlı Ermenidir. Bkz. Ahmet Cevdet Çamurdan, a.g.e., s. 106.

70 Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 47.

71 Takvim-i Vekayi, 17 Mayıs 1909.

72 Cemal Paşa, Hatıralar, s. 346 vd; Kamuran Gürün, a.g.e., s. 176.

73 Askeri mahkemede tanıklık yapan M. Gilbbons ve M. Chambers adlı İngilizler ile İngiliz büyük elçisi Lowther'a rapor verenDoktor Christe adı Amerikalı misyoner rahip, Adana'daki

Ermenilerin hemen hemen tümünün ihtilalci olduklarını açıklamışlardı Bkz.; Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 45.

74 Sadece 2 Haziran 1909 itibariyle 412 Müslüman'a karşılık, 174 Gayrimüslim tutuklanmıştı. Bkz.: Takvim-i Vekayi, 4 Haziran 1909.

75 Salahi R. Sonyel a.g.e., s., 50.

76 Olaylardan sonra Dahiliye Nazırı olan Talat Paşa, Agop Babikyan'ı Adana Olaylarının Ermenilerin eseri olduğunu bizzat söylediğini belirtiyor. Bkz.: Enver Bolayırlı, Talat Paşa'nın Hatıraları, İst. 1946, s. 16-17.

77 Adana Mebusu Damar Arıkoğlu, a.g.e., s. 556-58'de Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in azami 1800 Ermeni telefatının olduğunu, 20. 000 rakamla asılsız ve çok mübalağalı olduğunu" yıllar sonra kendisine itiraf ettiğini söylüyor.

78 Bu sırada Muratyan'ın yakın takibine uğruyor, gizlice görüştüğü Yusuf Kemal Bey'den "çocuklarına acımasını" istiyordu. 4 Ağustos 1909 tarihli İngiliz gizli belgeleri, Babikyan'ın Ermeni aşırı eğilimlerinden tehdit yazıları aldığını, kuşkulu koşullar içinde öldürüldüğünü şüphesini doğrulamaktadır. Bkz.: Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 46-47.

79 Ali Münif Bey, "Adana Baskını", Hayat Tarih Dergisi, sayı: 10 Kasım 1969, s. 76.

80 Sabah, Tanin ve Akşam gazetelerinin yanı sıra Cebel-i Bereket Sancağı'nın sabık Tahrirat Katibi Ali İlmi'nin, Kolağası Murat Mustafa'nın, Cemal Paşa'nın açıkça Ermeniler lehinde davrandığını anılarında belirten Mehmet Asaf Bey, yanlı şikayetler üzerine iki kez mahkeme edilmiş ve suçsuz görülerek beraat etmişti. Bkz.: Mehmed Asaf a.g.e., s. 48 vd.

81 Salahi R. Sonyel a.g.e., s. 50 .

82 Salahi R. Sonyel a.g.e., s. 48-49.

83 Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Ermeni yanlısı yayın ve girişimleri yanında hala ittihad-ı anasır amacında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisinde kaldığı muhtemeldir. Cemiyet Genel Merkezi, Adana Olaylarından sonra İstanbul'da Taşnaksutyun Komitesi ile Unsurlar Anlaşması yaparak onları kazanmaya çalışmıştı. Bkz.: Uras a.g.e., s. 574-575'te bu anlaşmanın 3 Eylül 1909 tarihli Tanin gazetesinde yayınlandığını belirtiyor.

84 Ali Münif Bey, a.g.m., s. 76-77.

85 Ali Arslan, "İngilizlerin İskenderun'u İşgal Projesi ve Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirler (1914-1915)", IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18-19 Ekim 1996), Antakya 1997, s. 16.

86 Salahi R. Sonyel, “Yeni Belgelerin Işığı Altında Emeni Tehcirleri”, Belleten, C. XXXVI, sayı: 141 (Ocak 1972), s. 36.

87 İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ank. 1984, s. 253.

88 Cemal Anadol, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, İst. 1982, s. 308.

89 Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, Milli Kongre, İst. 1332, s. 228-229.

90 BOA, DH-ŞFR, 52/93 ve 53/97’den naklen: Ali Arslan, a.g.m., s. 17.

91 Bunların ileri gelenleri Fransız İhtilali’nden ve Rusya’dan etkilenmiş eylemci kimselerdi. Bkz.: Franz Werfel, Musa Dağda Kırk Gün, Çev. Saliha Nazlıkaya, Belge Yay., İst. 1997.

92 Bu olay, daha sonraları Viyana’daki Ermeni Piskoposu’nun asılsız sözlerine kanan Yahudi Franz Werfel tarafından abartılarak yayınlanacak ve Ermeniler mazlum gösterilecektir. Bkz.: Belgelerle Ermeni Sorunu, ATASE Askeri Tarih Yayınları, Genelkurmay.

Basımevi, Ank. 1983, s. 248.

93 ATASE Arşivi numara 1/1, klasör 13, Dosya 63, Fihrist 16’dan naklen: Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, 100. yıl Üniversitesi Yayını No: 5, Ank. 1990, s. 93.

94 Ünsal Yavuz, ” Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu”, D. T. C. F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ankara 1982, s. 661.

95 Lejyonun kurulması için çaba gösteren Kahire’deki Fransız Askeri Misyon Şefi Albay Bremond, 9 Ocak 1919’da Adana’ya gelen işgal kuvvetlerini Genel Vali sıfatıyla Çukurova’da idare edecektir. Bkz.: Yeni Adana, 8 Ocak 1953 s. 2.

96 Erdal İlter, “ Milli Mücadele’de Doğu Lejyonu”, Atatürk Yolu, A. Ü. T. İ. T. E. Dergisi, Mayıs 1989, yıl: 2, sayı: 3, s. 424.

97 Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, T. T. K Basımevi, Ank. 1987, s. 22.

98 Yöre halkının “Ermeni İntikam Alayı”, “Kamavor” yakıştırmasını yaptığı Fransız askeri kıyafetli lejyonerler intikam saplantısı içindeydiler. Bkz.: Yusuf Ziya Bildirici, Adana’da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri, Köksav Yayınları: 15, Ank. 1999 s. 106.

99 Türk İstiklâl Harbi IV. Güney Cephesi, Genelkurmay Başkanlığı, Ank. 1966, s. 106.

100 Albayrak, 30 Ekim 1919, 27 Kasım 1919.

101 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Haziran 1955, sayı: 12, belge no: 308.

102 İngilizlerin Emir Faysal ile arası iyiydi ve onun burada Fransız hakimiyetine karşı olduğunu biliyorlardı. Bkz.: Laurence Evans, Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924, Çev. Tevfik Alanay, İst. 1972, s. 134.

103 Laurence Evans, a.g.e., s. 215.

104 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınevi, İst. 1919, s. 360.

105 Kasım Ener, a.g.e., s. 338.

106 İhsan Ilgar, "Türk İstiklal harbi Güney Cephesi VI", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 12, İst. 968, s. 17.

107 Yeni Adana, 7 Ocak 1953.

108 Yeni Adana, 6 Ocak 1953.

109 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Ank. 1982, s. 138 vd.

110 Kasım Ener, a.g.e., s. 33.

111 Yeni Adana, 26 Aralık 1977.

112 Yeni Adana, 9 Ocak 1953; Kasım Ener, a.g.e., s. 30.

113 Kasım Ener, a.g.e. s 34; Damar Arıkoğlu, a.g.e. s. 77-79.

114 Yeni Adana, 12 Ocak 1953.

115 Yeni Adana, 13 Ocak 1953.

116 Yeni Adana, 14 Ocak 1953.

117 Kasım Ener, a.g.e., s. 37.

118 İrade-i Milliye, 8 Aralık 1919.

119 Albayrak, 21 aralık 1919.

120 ATASE Arşivi, k. 93, Dos. 169-337, Fih. 23.

121 T. İ. T. E. Arşivi, Belge no: 10/2710.

122 "Adana Ahvali", Adana'ya Doğru, 22 Aralık 1918.

123 ATASE Arşivi, kl. 93, dos. 169-337, fih. 25-1; İrade-i Milliye, 12 Ocak 1920.

124 “Gülek Boğazında Mezalim”, Adana’ya Doğru, 22 Aralık 1919.

125 Hakimiyet-i Milliye, 28 Ocak 1920.

126 ATASE Arşivi, kl. 189, dos. 33-102, fih. 35; İrade-i Milliye, 9 Şubat 1920.

127 Yeni Adana, 2 Şubat 1953.

128 Hakimiyet-i Milliye, 20 Ocak 1920.

129 ATASE Arşivi, kl. 307, dos. 25-34, fih. 15.

130 Yeni Adana, 5 Şubat 1953.

131 Öğüd, 7 Mart 1920.

132 Öğüd, 11 Mart1920.

133 Yeni Adana, 17 Şubat 1953; Kasım Ener, a.g.e., s. 126.

134 Faik Üstün Kadirli, Adana’nın İşgali ve Milli Mücadele, İst. 1955, s. 12-15; Tevfik Coşkun, Kadirli Milli Mücadelesi ve Hatıralar, Kadirli 1967, s. 26-29.

135 Yeni Adana, 21 Şubat 1953; Kasım Ener, a.g.e., s. 1267 Nisan’da bir hoca da bağlarda ölü bulunacaktır.

136 Kasım Ener, a.g.e., s. 68.

137 Taha Toros, Kuva-yi Milliye Dergisi, sayı; 143, Mersin 1972.

138 ATASE Arşivi, kl. 946, dos. 1-3, fih. 178.

139 Kasım Ener, a.g.e., s. 156.

140 Nakil olayından önce Ermeniler, Hacı Durmuş Ağa’nın hizmetçisini Gazgüden Deresinde dikenli telle boğmuşlardı. Samime Acar, 1942 İncirlik doğumlu. 1317 doğumlu annesinin anılarını nakletti. Görüşme tarihi 7 Ağustos 1992.

141 Mahmut Aydınoğlu, 1325 İncirlik doğumlu. Görüşme tarihi 18 Ağustos 1992.

142 Ahmet Turan Saylan, 1320 İncrlik doğumlu. Görüşme tarihi 18 Ağustos 1992.

143 Kasım Ener, a.g.e., s. 157.

144 ATASE Arşivi, kl. 593, dos. 5-139, fih. 38; Yeni Adana, 1/4/5 Mayıs 1953; Abdurrahman Bozdağ, 1325 Adana doğumlu. Görüşme tarihi 23 Mart 1993. Katliamdan sağ kurtulan görgü şahididir.

145 ATASE Arşivi, kl. 593, dos. 5-139, fih. 40.

146 ATASE Arşivi, kl. 593, dos. 5-139, fih. 56.

147 Şevk-i Çiftçioğlu, 1336 Dedepınar doğumlu. Görüşme tarihi15 Ağustos 1992. Olay sırasında altı aylık çocukken sağ kulağına aldığı kurşun yarasıyla katliamdan kurtuldu.

148Yeni Adana, 5-21 Mayıs 1953; 28 Aralık 1977.

149 ATASE Arşivi, kl. 593, dos. 5-139, fih. 40-2 (12/13 Haziran 1920 tarihli telgraf metni).

150 Hayri Aydın, 1944 Adana doğumlu Görüşme tarihi 19 Ağustos 1993. Kazı sırasında bulunanlardan.

151 T. İ. T. E. Arşivi, belge no: 10/2866; Ahmet Cevdet Çamurdan, a.g.e., s. 136-140; Yeni Adana, 22 Aralık 1977; Osman Tufan, Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhekatınn Kurtuluş Hatıraları, Bahar Matbaası, (Belirsiz) 1964, s. 86; Ahmet Cevdet Çamurdan, a.g.e., s. 142.

152 Osman Tufan, a.g.e., s. 96.

153 Mehmet Özdemir, Milli Mücadelede Develi, Kayseri 1973, s. 121, 125.

154 Mehmet Baykal, Haçin-Saimbeyli Kurtuluş Savaşı Hatıraları, Adana 1989, s. 32.

155 Mehmet Özdemir, a.g.e., s. 92.

156 Mehmet Özdemir, a.g.e., s. 101-107.

157 İrade-i Milliye, 8 Aralık 1919.

158 Ali Saip Ursavaş, Kilikya Facialları ve Urfanın Kurtuluş Mücadeleleri, Ank. 1340, s. 21.

159 Adana'ya Doğru, 22 Aralık 1919.

160 Asıl ad ve rütbeleri Topçu Binbaşı Kemal ve Piyade Yüzbaşı Osman Nuri olan Mustafa Kemal'in yakın silah arkadaşları 1. Ekim 1919'da Sivas'ta göreve atanarak bölgeye hareket etmişlerdi. Bkz: T. İ. H. Güney Cephesi, IV., s. 8.

161 Mehmet Özdemir, a.g.e., s. 70.

162 Mustafa Onar, a.g.e., s. 80.

163 Mustafa Onar, a.g.e., s. 100-106.

164 Çalyan Karabet, Çalyan Belgeleri (Tarihsiz), s. 98.

165 Osman Tufan, a.g.e., s. 105.

166 ATASE Arsivi, kl. 872, dos. II, fih. 13.

167 ATASE Arsivi, kl. 872, dos. II, fih. 14.

168 Öğüd, 4 Mayıs 1920.

169 ATASE Arşivi, kl. 872, dos. II-3, fih. 12; kl. 594, dos. 9. 140, fih. 42, 24; kl. 946, dos. 4-4fih. (65) 9, 169.

170 ATASE Arşivi, kl. 594, dos. 9. 140, fih 65; kl. 946 dos. 4. 5, fih. 80, 88.

171 ATASE Arşivi, kl. 725, dos. (1) 2, fih. 28-3.

172 ATASE Arşivi, kl. 725, dos. (1) 2, fih. 30.

173 ATASE Arşivi, kl. 725, dos. (1) 2, fih. 31.

174 ATASE Arşivi, kl. 726, dos. (1) 2, fih. 149.

175 ATASE Arşivi, kl. 595, dos. (1) 2, fih. 40-2.

176 ATASE Arşivi, kl. 597, dos. (1) 2, fih. 53.

177 ATASE Arşivi, kl. 2490, dos. (1) 2, fih. 49.

178 ATASE Arşivi, kl. 726, dos. (1) 2, fih. 2.

179 ATASE Arşivi, kl. 726, dos. 6, fih. 83.

180 ATASE Arşivi, kl. 726, dos. 6, fih. 84

C. MÜTAREKE DÖNEMİ

Son Osmanlı Meclis-İ Mebusanı / Yrd. Doç. Dr. Erol Kaya [s.514-527]

Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı tarihinin en çalkantılı dönemini teşkil etmektedir. Bu dönemde gelişen olaylar hakkında değişik düşünce ve yorumların ortaya konulmuş olması tabiidir. Bu yorum ve düşünceler ortaya konulurken esas olan, tarihi gerçeklere bağlı kalmak ve olayları objektif bir tarzda değerlendirebilmektir. Zaten sosyal ilimlerde mutlak doğruya varabilmek fazla mümkün değildir. Zira zaman içerisinde olaylar hakkında yeni bilgiler ve belgeler ortaya çıktıkça meselelere bakış açısında da değişiklikler olmaktadır. Hele araştırılan olaylar yaşadığımız dönemi de ilgilendiriyor ise o zaman, yapılan çalışmalar ayrı bir önem kazanmaktadır.

Bu anlamda, Osmanlı Devleti'nde anayasa ve hukuk alanında meydana gelen gelişmeler, yönetim tarzı olarak cumhuriyeti tercih etmiş olan Türkiye'nin hukuk alanındaki gelişmelerine de bir altyapı teşkil etmesi bakımından da ehemmiyet kazanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde anayasa hareketleri, Avrupa'da bu alanda ortaya çıkan hareketlerden kısa bir müddet sonra başladı. Avrupa'da parlamentolar çağı olarak adlandırılabilecek olan XIX. yüzyılın çeyreğine girildiği dönemde artık meşruti yönetim adeta Osmanlı Devleti için de kaçınılmaz olmuştu. Nitekim 1876'da tahta çıkan II. Abdülhamid, daha önceden anlaşıldığı üzere kısa bir müddet sonra, 23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasî'yi ilan etti. Zamanın ve tarihin eseri olan Kanun-ı Esasî gereği 1877'de açılan ilk Osmanlı parlamentosu II. Abdülhamid tarafından tatil edildi. Her ne kadar II. Abdülhamid tarafından meclisin tatili hadisesi Kanun-ı Esasî'nin padişaha tanıdığı yetkiler arasında ise de, tatil hadisesinin otuz yıl gibi oldukça uzun bir müddet olması bu hususta tartışmalara sebebiyet vermiştir. Zira sistemi meşruti yapan husus, Meclis-i Mebusan'ın mevcut olması idi. Dolayısıyla sisteme meşruti rengi veren Meclis-i Mebusan'ın kapalı olması, rejimin temeli hakkında da kuşkuları beraberinde getirmiştir. Bu durum 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sürmüştür. Bu dönemle birlikte özellikle siyasi sahada bir rahatlamanın ve bununla beraber bir fikir patlamasının ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim 1908'i takip eden yıllarda o zamana kadar rastlanmayan sayıda ve çeşitte siyasi partilerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu dönemde yapılan seçimler ve meydana gelen Meclis-i Mebusanlarda bariz bir şekilde İttihat ve Terakki'nin hakimiyeti mevcuttur. Bu da tabiidir. Zira İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet'in ilanında en etkili olan teşkilattır. Bu nedenle, özellikle 1913-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti, adeta muhalefetsiz olarak tek başına Meclis-i Mebusan'a ve hükümete hakimdir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu hakimiyeti I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti. Osmanlı Devleti'nin bu savaştan yenik olarak çıkması İttihat ve Terakki yönetiminin de sonunu getirdi. Enver, Talat ve Cemal Paşalar yurt dışına kaçarlarken İttihat ve Terakki muhalifi düşünceler yoğunluk kazandı. Bunun neticesinde, İttihat ve Terakki'nin hakim olduğu dönemden kalan Meclis-i Mebusan, o

düşüncenin devamı olan kişilerle dolu olduğu fikrinin de tesiriyle 21 Aralık 1918'de Sultan Vahideddin tarafından feshedildi. Bu tarihten son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının açılacağı tarih olan 12 Ocak 1920'ye kadar artık Osmanlı Devleti'nde meclissiz günler başlamıştı.

Gerçi Kanun-ı Esasî'nin hükmüne göre, dört ay içerisinde seçimlerin yapılarak meclisin yeniden açılması gerekiyordu. Ancak bu dönemdeki hükümetler Kanun-ı Esasî'nin bu hükmünü uygulamaktan imtina etmişlerdir. Şüphesiz bunun değişik sebepleri vardı. Öncelikle, oluşacak Meclis-i Mebusan'ın hükümetlerin uygulamalarına muhalefet edebilecekleri endişesi vardı. Ayrıca, Mondros Mütarekesi hükümlerine dayanan İtilâf devletleri Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerini işgal etmişlerdi. Bu durumda yapılacak bir seçimde, işgal altındaki bu bölgelerden Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na mebus seçilmesi adeta imkansız gibi görülüyordu. Eğer bu bölgelerde seçim yapılamaz ve bölge halkları temsilcilerini meclise gönderemezler ise bunun, işgal altındaki yerlerin fiilen Osmanlı Devleti'nden ayrıldığı anlamına gelirdi ki bu da hiçbir Osmanlı Hükümeti'nin göze alabileceği bir husus değildi.

Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı seçimleri erteleyen Osmanlı hükümetleri, aldıkları kararlara dayanak olması ve Meclis-i Mebusan'a da bir anlamda alternatif olması düşüncesiyle bir Saltanat Şûrâsı toplama yoluna gitmişlerdir. 26 Mayıs 1919'da İstanbul'da Damat Ferit Paşa'nın başkanlığında toplanan Saltanat Şûrâsı, kendisinden beklenen neticeyi veremediği gibi meclissiz bir dönemin nabız yoklamasından ileri de gidemedi.

İçte bu gelişmeler olurken, Paris'te toplanmış olan konferans, Osmanlı Devleti temsilcilerini dinlemek üzere resmi davette bulundu. Bu gelişme, özellikle Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından çok olumlu değerlendirmelere sebebiyet verdi ise de sonuç tam bir başarısızlık oldu. Bu başarısızlık, Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne karşı Anadolu'da gelişen muhalefeti iyice arttırdığı gibi, Sivas Kongresi sonrasında Heyet-i Temsiliye tarafından alınan ve uygulamaya konulan İstanbul Hükümeti ile ilişkileri kesme kararı hükümetin durumunu iyice zora soktu. Nihayetinde sadrazamlık koltuğunda daha fazla oturamayacağını anlayan Damat Ferit Paşa istifa etti ve yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruldu.

Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin kurulması Milli Mücadele liderleri tarafından memnuniyetle karşılandı. Bu memnuniyet, hükümet tarafından Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın Mustafa Kemal ve arkadaşları ile görüşmek üzere Amasya'ya gönderilmesi ile iyice arttı. 20-22 Haziran 1919 tarihleri arasında Amasya'da yapılan mülakâtta gündeme gelen en önemli konuların başında Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanacağı konusu gelmekte idi. Salih Paşa, İstanbul üzerinde ısrar ederken, Mustafa Kemal Paşa meclisin Anadolu'da toplanması fikrinde ısrar ediyordu. Netice'de meclisin, Anadolu'nun güvenli bir bölgesinde açılması karar altına alınarak protokol imzalandı. Ancak bu karar Ali Rıza Paşa Hükümeti tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Sivas'ta yapılan Kumandanlar Toplantısı'nda, çeşitli alternatifler gözden geçirildikten sonra Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da açılması kabul edildi. Ayrıca Meclis-i Mebusan'da faaliyetleri organize etmek üzere Rauf Bey'in mecliste bulunmasıda kararlaştırıldı.

Ali Rıza Paşa Hükümeti tarafından alınan karar gereği başlanılan 1919 seçimleri, mevcut şartlar içerisinde olabildiğince tarafsızlık içinde yapılmıştır. Ancak bu seçimler karşısında Heyet-i Temsiliye'nin etkisiz kalmasını beklemek mümkün değildir. Zira oylanan, aynı zamanda Milli Mücadele'nin geleceği idi. Bu nedenle Heyet-i Temsiliye, seçilmesini istediği bazı şahısların seçilmeleri için kararlar almış ve bunu gerekli yerlere iletmişti. Fakat bütün bu faaliyetler hiçbir zaman seçimlerin bağımsızlığını gölgeleyecek ölçüde olmamıştır. İşgal altında bulunan ve işgal kuvvetleri tarafından seçim yapılmasına müsaade edilmeyen bölge halkları ise, kendilerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını gösterebilmek ve işgalleri tanımadıklarını ifade edebilmek için mümkün olan her yola başvurarak temsilcilerini seçmişler ve Meclis-i Mebusan'a göndermişlerdir. Bunlardan, İzmir mebuslarının mebuslukları meclis tarafından kabul edilirken Adanalılar adına İstanbul'daki Kilikyalılar Cemiyeti'nde yapılan oylamada seçilen Adana mebuslarının mebuslukları Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmemiştir.

I. Meclis-i Mebusan'dan Beklentiler

Siyasi ve hukuki açıdan oldukça önemli sonuçları olan Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndan,1 olaya taraf olan Padişah, İtilaf Devletleri ve Heyet-i Temsiliye'nin beklentileri oldukça değişik idi. Bu beklentileri şu şekilde genelleştirmek mümkündür:

A. Padişahın Beklentileri

Sultan Vahideddin, meclisin açılması hususunda oldukça gönülsüz davranmıştır. Bunun sebepleri arasında, Ali Fuat Türkgeldi'nin de belirttiği gibi, seçilen mebusların İttihatçı oldukları hususundaki genel kanaat olsa gerektir. Zira, gerek, Birinci Dünya Savaşı'na girmeyi ve gerekse savaş esnasındaki birtakım olaylardan dolayı İttihat ve Terakki ismi pek de hayırla yad edilmeyen bir isim haline gelmişti. Buna bir de İngilizlerin müfrit İttihatçı düşmanlığı eklendiğinde padişahın İttihatçı bir meclisi istememe sebepleri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Padişah'ın meclisin açılması hususundaki olumsuz kararını değiştirmesinde, İstanbul'un Osmanlı başkenti olmaktan çıkarılacağı yolundaki haberlerin de etkisi olabilir. Gerçekten, Peyam-ı Sabah'ın 4 Ocak günü Pall Mall gazetesine dayanarak verdiği habere göre başkent Anadolu'ya gidecek, İstanbul yalnız hilâfetin merkezi olacaktı. Aralık sonunda Matin'de başkentin Bursa veya Konya'ya taşınacağını bildirmişti. Türkiye'den İstanbul'u bile koparmayı düşünen İtilâf Devletlerine karşı bir tepki olarak da Padişah'ın meclisin açılmasına rıza göstermiş olacağı akla gelmektedir.2

Padişah'ın meclis hakkındaki fikrinde etkili olan bir diğer düşüncede, İtilâf Devletlerine karşı Meclis-i Mebusan'ı bir tehdit ve denge aracı olarak kullanmak istemiş olması olabilir. Buna göre, kendisini hemen her konuda sıkıştıran İtilâf Devletlerine karşı meclis, bir anlamda Padişah'ın nefes almasını sağlayacak bir konumda bulunuyordu. Padişah, meclisi kullanmak suretiyle, İtilâf Devletlerine karşı daha geniş bir alanda politika yapma imkanına da sahip olmuş olmaktaydı.

B. İtilaf Devletlerinin Beklentileri

Meclis-i Mebusan'ın açılması öncesi gelişen olaylar İngilizlerce hoş karşılanmamıştı. Zaten Ali Rıza Paşa kabinesi hakkında olumlu düşüncelere sahip olmayan İngilizleri, Meclis-i Mebusan'a katılmak için seçilen mebusların çoğunlukla İttihat ve Terakki mensupları oldukları yolunda gazetelerde çıkan yazılar iyice tedirgin ediyordu. Bunun üzerine, müttefiklerin endişelerini yatıştırmak için eski sadrazam Tevfik Paşa, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne 1 Ocak'ta yaptığı yılbaşı ziyaretinde genel durum hakkında Amiral de Robeck ile görüşüyordu. Bu görüşmede Tevfik Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı olan kimselerin çeşitli yerlerden meclise seçildiğini fakat bunlardan bazılarının daha şimdiden istifa ettiklerini ve edeceklerini söylüyordu. Amiral de Robeck'in, bu mebusların milliyetçi hareketi ne dereceye kadar temsil ettikleri yolundaki sorusuna doğrudan cevap vermekten kaçınarak milliyetçi hareketin bütün milletin fikirlerini yansıtmadığını savunmuştu. Meclis-i Mebusan'ın toplanmasının tek gayesi bulunduğunu ve bunun da barış antlaşmasının onayından ibaret olduğunu, bu görevi tamamladıktan sonra varlık sebebinin ortadan kalkacağını belirterek[3] "Türkiye'nin Avrupa devletleriyle karşılıklı durumu ancak bundan sonra açıkca ortaya çıkacak ve böylece Türkiye yeni bir barış ve düzen devresine girecektir" diyordu.[4] Büyük bir ihtimalle Paşa, padişahın telkiniyle, "İttihatçı bir meclisin uyandıracağı kötü izlenimleri silmek için" İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gelmiş bulunuyordu. Böylece Padişah, üst düzey bir kişi vasıtasıyla İngilizleri teskin etmek istemişti. Ancak görüşmede yer alan, Meclis-i Mebusan'ın toplanma gayesinin barış antlaşmasını onaylamak olduğu, ondan sonra varlık sebebinin ortadan kalkacağı mesajı ile padişah, dolaylı da olsa meclisi feshetme yükümlülüğünü almış oluyordu.

C. Heyet-i Temsiliye'nin Beklentileri

Milli mücadele liderleri, Meclis-i Mebusan'ın toplanarak icraata başlaması meselesiyle Erzurum Kongresi'nden itibaren yakından ilgilenmeye başlamışlardı.

Bunun için Meclis-i Mebusan'ın toplanması hususu Kongre Beyannamesi'nde 8. madde olarak yer aldı ve meclisin derhal toplanarak hükümet icraatının meclisin denetimine tâbi olması istendi.[5] Bu madde, Erzurum Kongresi'ni toplayan gücün, yani millet iradesinin Meclis-i Mebusan'dan beklentilerini gösteriyordu. Buna göre, bir milliyet ve milliyetçilik asrı olan ve sömürge altında bulunan milletlerin kendi özlerine dönerek bağımsızlık mücadelesine giriştikleri bir dönemde, Türk Milleti'ni yönetenlerin de artık milli iradeye tâbi olmaları kaçınılmazdı. Zira bu durumda, maddede de açıkça belirtildiği gibi, milli iradeye dayanmayan kararlar milletçe kabul edilemezdi. Maddenin devamında, o günkü şartlarda, İngilizler başta olmak üzere İtilâf Devletlerinin büyük etkisi altında bulunan merkezi hükümete de bir uyarı bulunmakta idi. Millete dayanmayan kararlar yabancılar tarafından da muteber sayılamazdı. O halde ne yapılmalıydı? Yapılması gereken, merkezi hükümetin Millet Meclisi'ni derhal toplayarak millet ve memleketin kaderi konusunda vereceği bütün kararları onun denetimine vermeliydi.

Mustafa Kemal Paşa, meclisin bir an önce açılması meselesini Sivas Kongresi'ni açış konuşmasında da dile getirirken aynı zamanda bundan beklentilerini de ifade ediyordu: "Meclis-i Milli'nin henüz toplanmamış olduğu bir sırada, mahsur ve istiklâlini zayi etmiş olan hükümet-i merkeziyenin münferit ve gayri meşru bir kararı veyahut âmal-i milliyeye muhalif bazı tekâlif-i

hariciyeye inkıyat ve serfürü etmiş gibi emrivakilerin ihtimali zuhuratına karşı Erzurum ve Sivas Kongrelerinin ruh-u milliyi temsilen ve birbirini takiben içtimaı, muhakkak bir fal-i hayr-ü selâmettir".6 Bu ifadelerden de açıkça anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin toplanma sebebini, Meclis-i Mebusan'ın henüz toplanmamış olmasına bağlamaktadırlar. Meclis-i Mebusan henüz toplanamadığına göre, bağımsızlığını kaybetmiş olan merkezi hükümetin münferit ve meşru olmayan bir kararı veyahut milli emellere aykırı emrivakilerine karşı koyma görevini bu kongreler yerine getirecekti. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum ve Sivas Kongrelerini, bir anlamda, Meclis-i Mebusanın henüz toplanamamış olmasından dolayı Anadolu'da meydana gelen milli otorite boşluğunu geçici olarak doldurmak görevine haiz organlar olarak görmekteydi. Nitekim konuşmasında yer alan "ruh-u milliyi temsilen" ifadeleri ile de Meclis-i Mebusan ile kongreler arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Böylece, milletin istek ve emellerinin tecelligahı olacak olan ve millet adına karar alacak olan Meclis-i Mebusan açılıncaya kadar Anadolu'da millet adına karar verecek yeni teşekküller oluşturulmuş oluyordu.

Meclis-i Mebusan'dan beklentiler meselesi, Heyet-i Temsiliye üyeleri ile komutanların Sivas'ta yaptıkları toplantıda da gündeme gelmiştir. Sivas'taki bu toplantıdan çıkan sonuçlardan birincisi, İstanbul'da açılacak olan meclise Heyet-i Temsiliye adına Rauf Bey'in katılması idi. İkinci sonuç ise; Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da faaliyetlerine devam etmesinin mümkün olmadığı, ancak şartların zorlaması neticesinde Meclis-i Mebusanı'n şu an için İstanbul dışında açılmasının da imkansız olduğu idi. Bu nedenle Heyet-i Temsiliye üyeleri, meclisten beklentilerinde daha ihtiyatlı bir tutum takınma yoluna gideceklerdi. Bütün gelişmeler Meclis-i Mebusan'ın tam bir hürriyet ortamı içerisinde çalışmasının mümkün olmadığını gösteriyordu. Hatta meclisin kapatılmasına karşı alınması gerekli siyasi, idari ve askeri tedbirler kararlaştırılmış ve hazırlıklara başlanmıştı. Askeri tedbirler, Kuvay-ı Milliye Umum Kumandanı sıfatıyla Ali Fuat Paşa tarafından alınıyordu.7

Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanmasından önce, mecliste izlenmesi gereken yol konusunda görüşmelerde bulunmak amacıyla mebusları toplantıya çağırmıştır. Ankara'da yapılması kararlaştırılan toplantıda Meclis-i Mebusan açılmadan önce milli bağımsızlık ve ülke bütünlüğünün sağlanması gibi konuların görüşülmesi amaçlanmıştı.8 Ocak ayının başından itibaren Ankara'ya gelmeye başlayan mebuslarla yapılan görüşmelerde, öncelikle Meclis-i Mebusan'dan nelerin beklendiği ve bunların nasıl gerçekleştirilebileceği üzerinde durulmuştu. Bu hususta Mustafa Kemal iki husus üzerine vurgu yapmıştı. Bunlardan birincisi, İstanbul'a gitmeyecek olmasına rağmen kendisinin meclise başkan seçilmesinin sağlanması idi. Böylece toplanacak olan meclisin kontrolünün kimde olacağının herkese gösterilmesi sağlanmış olacaktı. Mebuslardan gerçekleştirilmesi istenen ikinci husus ise; Meclis-i Mebusan'da bir "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu"nun kurulması idi.9 Mustafa Kemal Paşa, oluşturulmasını istediği "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu"ndan beklentisini ise, milli teşkilata ve dolayısıyla millete dayanarak, her nerede olursa olsun, milletin mukaddes isteklerini korkmadan dile getirmek ve savunmak olarak ifade ediyordu.10

Ancak bütün bu beklenti ve çalışmalara rağmen 1920 yılının Ocak ayında Meclis-i Mebusan'ın açılmasından ve çalışmalarına başlamasından Mustafa Kemal Paşa'nın nihai anlamda pek ümitvar

olmadığını şu sözlerinden anlıyoruz: “Milli Mücadele düşmanlarının mütarekenin başından beri çalışarak memleketin iç idaresini tam manasıyla bir çöküntüye götürmek niyetlerinden asla vazgeçmiş değillerdi. Böyle bir vaziyette, hatta millet ile anlaşmış hükümetler iktidara gelse, hükümetleri denetleyecek Meclis-i Mebusan faaliyette olsa bile, yabancı işgali ve her nevi tazyik altında bulunan İstanbul’daki hükümet ile meclisin olumlu bir iş yapacağı beklenemezdi”.11

II. Meclis-i Mebusan’ın Açılması ve Faaliyetleri

A. Meclis-i Mebusan’ın Açılması

Osmanlı Devleti’nin son meclis 12 Ocak 1920 tarihinde 72 mebusun katılımıyla açıldı. Padişahı temsilen Sadrazam Ali Rıza Paşa’nın hazır bulunduğu açılışta, Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa, padişahın açış nutkunu okudu. Padişahın nutkunda; Balkan savaşlarından henüz çıkıldığı ve yaralarının sarılmadığı bir dönemde genel savaşa katılmanın yanlış olduğu, ancak kendisinin ve milletin, kendi çalışma arkadaşlarına dahi haber vermeden savaşa girenlerin meşru olmayan hareketlerinden ve savaş sırasındaki kötülüklerden azâde olduğunun şüphesiz olduğu; İtilâf Devletleri ile yapılan mütarekenin, geçmişte örneği görülmemiş bir şekilde uygulandığının ve savaşı bırakmış olduğu halde ülkenin bazı bölgelerinin işgale uğradığını, bunun da memlekette normal duruma geri dönmeyi geciktirdiği gibi, Yunanlıların İzmir’i işgalinin de halktaki coşkuyu arttırdığı; bu olumsuzlukların üstesinden ancak akıllıca davranış ve sağduyuyla gelinebileceği; bir milletin savaşta yenilmesinin onun siyasi varlık hakkını bozamayacağı, devletin haklarının ve çıkarlarının korunmasında Meclis-i Mebusan-Vükelâ-Hükümet üçlüsünün birlikte çalışması gerektiği, birlik içinde bulunulması ile şerefli bir barışın sağlanabileceğini, bundan dolayı her türlü ayrılıktan ve bölünmekten kaçınarak bütün milli istek ve arzuların “felâh-ı vatan” noktasında birleştirilmesi gerektiği, geçmişte zaman zaman uygulanmaya çalışılan ıslahatlardan olumlu neticenin alınamadığı, günün şartlarını da düşünerek gerçekten yararlı olacak esaslar dairesinde yeni hükümlerin konulmasının gerekli olduğunu; bu teşebbüslerin bir an önce gerçekleştirilmesi için hükümetçe gösterilecek kesin kararlılığa Meclis-i Mebusanca da destek verilmesi isteniyordu.12

B. Meclis-i Mebusan’ın Başkanlığı

Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra başkanlık meselesi birçok faaliyete konu olmuştu. Bu hususta Mustafa Kemal Paşa’nın düşüncesi biliniyordu ve Ankara’da görüştüğü mebuslara da bu fikrini izah etmişti. Onun düşüncesine göre, Erzurum mebusu olarak kendisi Meclis-i Mebusan reisliğine seçilmeli, fakat durumu iyice emin ve güvenilir görmeden İstanbul’a gitmeyerek zaman kazanmalı ve geçici olarak görev başında bulunulmuyormuş gibi durum ve işlem düzenlenerek meclis, başkan vekillerince yönetilmeli idi.13 Mustafa Kemal Paşa bunları, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde başkanlık yapmış, dolayısıyla yürütülmekte olan mücadelede liderliği onaylanmış, Damat Ferit Paşa ve Hükümeti ile giriştiği mücadeleden başarı ile çıkmış bir kişi olarak istiyordu. Bu fikirlerinin uygulanmasını da, meclise katılan ve meselenin aslını kavramış olan arkadaşlarından bekliyordu.14

Ancak meclisteki gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın düşündüğü gibi gerçekleşmedi. Bu mesele hakkında Rauf Bey 28 Ocak 1920 tarihli raporunda ilk bilgileri veriyor ve intibalarını anlatıyordu. O güne kadar mebuslarla yaptığı temaslardan çıkan netice, Mustafa Kemal Paşa'nın her ihtimale karşı dışarıda, Kuvay-ı Milliye'nin başında kalmaları noktasında birleşiyordu.

Onun Meclis-i Mebusan reisliğine getirilmesi ile ilgili temaslardan anladığına göre, İstanbul'a gelmesi caiz görülmemekte ve bu takdirde gayr-ı tabii bir vaziyet meydana geleceği, meclisin gerçekte dışarıda imiş gibi bir tesir yapacağı ileri sürülmekte idi. Bu itibarla, Rauf Bey'in kanaatine göre, Heyet-i Temsiliye'ye taraftar bulunanlar dahi sadece meseleyi bu bakımdan mütalâa ederek oy vermekten çekineceklerdi. Böyle kötü bir netice ise milli birlik üzerinde elbette olumsuz bir tesir yapacaktı. Bu nedenle teklifi yapmaktan vazgeçtiklerini bildiriyordu.15 Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelmesi durumunda karşılaşacağı muamele hakkında bilgi verdiği telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelir gelmez tutuklanacağını, hatta İtitlâf Devletlerinin, İstanbul'da bulunan Heyet-i Temsiliye üyelerinin tutuklanmalarını, Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelebileceği rivayetinin dolaşmasından dolayı geciktirdiklerini bildiriyordu.16

Durumu değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, meclis başkanlığına kendisinin teklif edilmesi isteğinden vazgeçtiğini Rauf Bey'in 28 Ocak tarihli telyazısına verdiği 29/30 Ocak 1920 tarihli cevaba, başkanlık meselesinde mebusların istediklerini yapmakta serbest olduklarını bildirerek başlıyordu. Telin devamında, başkanlığını söz konusu ederek başarılı olamamanın, Kuvay-ı Milliye'nin güçsüzlüğü anlamını ima edeceğinden bahsediyor ve tel yazısını; "şahsen benim bunlara doymuş, isteksiz olduğuma sizi inandırmaya hâcet yoktur" diyerek bitiriyordu.17

Meclis-i Mebusan'da başkanlık seçimi, 31 Ocak 1920'deki beşinci oturumda yapıldı. 115 mebusun katıldığı ilk tur seçimleri sonucunda Reşat Hikmet Bey 58, Celâleddin Arif Bey ise 40 oy aldılar.18 Hiçbir adayın çoğunluğu sağlayamaması üzerine ikinci tur oylamaya geçildi. Ancak ikinci ve üçüncü turlarda da bir netice alınamadı. Bunun üzerine Celâleddin Arif Bey, kendisine oy verenlerin Reşat Hikmet Bey'e oy vermelerini, böylece meclis başkanının büyük bir çoğunlukla seçilmesinin sağlanmış olacağını ifade etti. Yapılan dördüncü tur oylama sonucunda, Reşat Hikmet Bey, oylamaya katılan 115 mebustan 65'inin oyunu alarak Meclis-i Mebusan Başkanlığına seçildi.19

Daha sonra yapılan başkanvekillikleri seçimi sonucunda da, Birinci Başkanvekilliğine Aydın mebusu Hüseyin Kâzım Bey, İkinci Başkanvekilliğine ise Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi seçildiler.20

C. Meclis-i Mebusan'ın Üye Sayısı

Meclis-i Mebusan'ın kaç mebustan müteşekkil olması gerektiği ve buna bağlı olarak da kaç üyenin katılımıyla meclisin karar alabileceği hususları, Meclis-i Âyan'ın, kendi üye sayısının söz konusu olduğu toplantısında gündeme gelmişti. Âyan'ın 12 Ocak'ta yaptığı toplantıda söz alan Mahmut Paşa, Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan'ın üye sayıları ile ilgili olarak Kanun-ı Esasi'nin 61. maddesini hatırlatmıştı.21 Buna göre, Meclis-i Âyan'ın üye sayısı, Meclis-i Mebusan'ın üye sayısının

üçte birini geçmemek üzere padişah tarafından seçilirdi. Ancak Meclis-i Âyan Reisi Tevfik Paşa buna itiraz ederek, birçok vilayetin işgal altında bulunduğunu, dolayısıyla da bugün için gerek Meclis-i Âyan ve gerekse Meclis-i Mebusan'ın üye sayısının tam olarak tesbitinin mümkün olmadığını, Âyan üyeleri hakkında padişahın irade-i seniyyesinin çıktığını belirterek eğer bu hususta bir tereddüt olursa kurulacak bir hususi encümende bu meselenin incelenebileceğini ifade etmişti.22

Bu konudaki görüşlerini açıklayan Damat Ferit Paşa'ya göre ise, Osmanlı memleketleri hukuken mevcuttular ve dolayısıyla da Meclis-i Mebusan'ın olması gereken üye sayısı, bir önceki meclisin üye sayısı olan 256 idi. Bunun üçte bir oranı ise 85'e karşılık gelmekteydi. Oysa son olarak tayin edilen 14 üye ile birlikte Âyan âzalarının sayısı 59 kişiye ulaşmıştı. Padişah tarafından eğer 20 üye daha tayin edilseydi Âyan'ın sayısı buna da müsaitti.23

Konunun asıl muhatabı olan Meclis-i Mebusan'da da, meclisin üye sayısı ve karar almak için gerekli çoğunluk yeter sayısının kaç olması gerektiği hususlarında yoğun tartışmalar olmaktaydı. Meclis'in 22 Ocak 1920 tarihinde yapılan toplantısında bu husus gündeme gelmişti. Konuyu gündeme getiren Rıza Nur Bey, çoğunluğun olup olmadığına bakılmadan görüşmelere geçmenin doğru olmayacağını ifade etmişti.24 Bu konudaki tartışmalar iki yönde gelişmiştir. Karahisarışarki Mebusu Ömer Feyzi Efendi'ye göre Dahiliye nazırının birçok defa gazetelere verdiği demeçlerde de belirttiği gibi meclisin toplanma sayısı iki yüz elli altı idi. Buna göre de meclisin yeter çoğunluk sayısının yüz yirmi dokuz olması gerekiyordu ve bu sayıda mebus toplantılara katılmadığı müddetçe mecliste alınan kararların durumu da açıklanmaya muhtaçtır.25 Bu görüşe karşı çıkan Celâleddin Arif Bey'e göre ise, padişahın meclisi açış nutkunda da, bütün Osmanlı ülkesinde seçimlerin yapılamamasından dolayı üzüntülerini bildirdiği, dolayısıyla da seçimlerde dikkate alınması gereken noktanın seçim yapılabilen mahaller olduğunu, Dahiliye Nezareti'nden Meclis Başkanlık Divanı'na gelen cetvelden 170 mebusun seçildiğinin anlaşıldığını ifade ederek çoğunluk yeter sayısının 86 olması gerektiğini belirtmişti.26

Celâl Nuri Bey de meselenin bir diğer cephesine değinerek, eğer 256 mebusta ısrar edilecek olursa hiçbir zaman bu sayıya ulaşılamayacağı için Meclis-i Mebusan'ın açılmasının da mümkün olamayacağını belirtmişti. Bu durum, gerek Damat Ferit Paşa ve gerekse İtilâf Devletlerinin menfaatlerine aykırı idi. Zira Kanun-ı Esasî'ye göre barış anlaşması mutlaka meclisten geçecekti ve geçebilmesi için de meclisin açık olması gerekli idi.27

Seyyit Bey ise, Meclis-i Mebusan'ın açılıp çalışmalarına başlamasının üzerinden bir buçuk aylık bir dönemin geçtiğini belirterek bu konunun görüşülmesi için oldukça geç kalındığını ifade ediyordu. Ayrıca Seyyit Bey, Meclis-i Mebusan-Meşrutiyet ilişkisine dikkat çekerek şöyle diyordu: "Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan'sız olmaz. Meclis-i Mebusan'ın açılmamasını meşru gösterecek hiçbir zaman, hiçbir sebep olamaz. Meclis-i Mebusan açılmamak demek, meşrutiyet lağv olunmak demektir. Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan ile kaimdir. Az olsun, çok olsun, herhalde Meclis-i Mebusan'ın vücudu şarttır. Ve bu başka hiçbir tevil kabul etmez. Kanun-ı Esasî'de sarihtir, Meşrutiyet'in en mühim esası Meclis-i Mebusandır, zaruretler de en büyük kanundur. Biz de bir buçuk aydan beri bu hâli kabul etmiş ve müzakerâta devam etmişiz."28

Gerek Meclis-i Mebusan'da ve gerekse Meclis-i Âyan'da tartışmalara sebebiyet veren meclisin üye sayısı hususunda ilk defa, Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa tarafından seslendirilen; bir önceki Meclis-i Mebusan üye sayısının 256 olması hasebiyle bu meclis üye sayısının da teamül gereği o sayıda olması gerektiği hususu Meclis-i Mebusan'da sadece Ömer Feyzi Efendi tarafından dile getirilmiş ve büyük tepki çekmişti. Bu düşünce belki hukuken doğruydu ama, demokrasiyi kabul eden insanların seçim yapılamayan yerler için uygun bir hukukî çözüm bulmaları da gerekirdi. Çoğunluğunu Kuvay-ı Milliye taraftarlarının oluşturduğu mebuslara göre bu düşüncenin temelinde Meclis-i Mebusan'ı çalıştırmamak yatıyordu. Oysa Milli Mücadele liderleri için bu meclis çok şey ifade ediyordu ve muhakkak surette görevini ifa etmesi gerekli idi. Kaldı ki, Seyyit Bey'in de izah ettiği gibi, meşrutiyetin en önemli organı Meclis-i Mebusan idi ve onun olmadığı bir yönetim tarzının meşrutî olduğunu söylemek mümkün değildi. Bunun için de meclisin açık tutulup çalıştırılması gerekiyordu. Bütün bu düşüncelerle, tepki gören Ömer Feyzi Bey'in düşünceleri bir daha mecliste gündeme gelmediği gibi Damat Ferit Paşa'da Meclis-i Âyan'da bu hususta fazla taraftar bulamamıştı.

D. Felâh-ı Vatan Grubu'nun Kurulması ve Misâk-ı Milli'nin Kabulü

17 Aralık 1919 tarihli bir genelge ile, her sancak milletvekillerinin kendi aralarından birini Heyet-i Temsiliye üyesi seçmeleri ve seçilen üyelerin de Ocak ayının beşinden başlayarak Ankara'ya gelmeleri isteniyordu. Ayrıca Heyet-i Temsiliye'nin her sancaktan üye olarak gelecek milletvekilleriyle yapacağı görüşmeye, diğer milletvekillerinden de elden geldiğince çok sayıda kişinin katılması arzu ediliyordu.29

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya gelebilen mebuslarla görüşmelerde bulundu. Ancak bu istenilen ve kararlaştırılan seviyede olmadı. Bir kısım mebuslar Ankara'ya hiç gelmediler. Bazı mebuslar, çağrıya uğradıktan sonra İstanbul'a gittiler, bazıları da İstanbul'a giderken yol üzeri olduğu için uğrayıp görüştüler. Mustafa Kemal Paşa görüşebildiği mebuslara, vatanı kurtarmak, bağımsızlığı sağlamak için iyi yönetilen bir kuruluşa sahip olmak gerektiğini, bunun için de İstanbul'da açılacak olan Meclis-i Mebusan'da, üyeleri birbirine sımsıkı bağlı ve güçlü bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu kurmalarını öğütledi. Cemiyet'in ismi de gelişigüzel tesbit edilmemişti. Mustafa Kemal'e göre, artık halk ne istediğini biliyordu ve bu milli istekler Erzurum ve Sivas Kongrelerinde belirtilmiş ve dile getirilmişti. Dolayısıyla, bu kongrelerin ilkelerine bağlı olduklarını söyledikleri için milletçe vekil seçilen kişiler, her şeyden önce, bu ilkelere bağlı kimselerden, bu ilkeleri yayan cemiyete "nisbetini gösterir ünvanda" bir grup kuracaklardı: "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu".30

Ancak Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra görüldü ki mebusların Mustafa Kemal Paşa'nın istediği isimde bir grup teşkili mümkün olmayacaktı. Nitekim bunun sebeplerini ve kurulacak grubun ismini Ankara'ya bildiren Rauf Bey telgrafta şöyle diyordu: "Grup için uğraşıyoruz. Mebuslar arasında mevki düşkünü olanların mevcudiyeti, düşüncelerde ayrılıklar, hemen her mebusu ayrı ayrı kazanmak gibi bir zaruret doğurmaktadır. Durum o kadar naziktir ki, 'Müdafaaı Hukuk'tan olan mebuslardan söz verenlerin büyük bir kısmı bile bu ad çevresinde toplanmaktan kaçınmışlardır… Kurulmasına çalıştığımız gruba çaresiz olarak Felahı Vatan adı verilecek, milli çaba ve sorumluluklar millî

kuvvetlerin biricik âmil olması esasları açıklanacaktır".31 Gerçektende mebuslar, Müdafaa-i Hukuk Grubu gibi doğrudan Anadolu harekâtını çağrıştıran iddialı bir isim altında bir araya gelmeyi, İstanbul'un o günkü durumunda tehlikeli bulmuşlar ve bunun yerine Felah-ı Vatan Grubu ismini uygun görmüşlerdi.

Seksen kadar mebusla 7 Şubat 1920'de kurulan32 Felah-ı Vatan Grubu'nun üye sayısı zaman içerisinde değişikliklere uğramıştı. Elimizde olan bir belgeye göre, Felâh-ı Vatan İttifakı'na mensub üyeler 88 kişiden meydana geliyordu. Bunlardan 76 tanesi normal üyeler olup, 11 tanesi ittifaka dahil olup henüz imza etmemişlerdi, bir tanesi de, sosyalistliği temsil ettiğinden, ruhen beraber olup ittifaka resmen dahil değildi.33

Ancak bu listenin sabit ve kesin bir liste olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira, seçimlerin yapılmasının üzerinden bir hayli bir zaman geçmiş olmasına rağmen mebusların İstanbul'a gelmeleri devam etmektedir. Hatta Meclis-i Mebusan'ın, görüşmelerini tatil ettiği 18 Mart günü dahi henüz mazbataları meclisce kabul edilmemiş mebuslar bulunmaktaydı.34 Dolayısıyla gruba dahil üyelerin sayılarında sürekli değişiklikler olmaktadır. İstanbul'a gelen mebus sayısı arttıkça buna paralel olarak gruba mensup üyelerin sayısı da artmaktadır.35

Felâh-ı Vatan Grubu teşkil edildikten sonra Celâleddin Arif Bey, Hüseyin Rauf Bey, Vasıf Bey, Hamid Bey, Bekir Sami Bey, Selahattin Bey, Bahtiyar Bey, Rauf Ahmet Bey, Abdullah Azmi Efendi'den oluşan İdare Heyeti seçilmişti.36 Daha sonra aynı toplantıda yapılan görüşmeler neticesinde, grubun İdare Heyeti'ne dahil olan ve seçimlerde en fazla oyu almış olan Celâleddin Arif Bey'in grup başkanlığına getirilmesi kararlaştırılmıştır".37

Misâk-ı Milli metni, 12 Ocak 1920 tarihinde açılan Meclis-i Mebusan'da, çeşitli gayrı resmi ve gizli toplantılarda görüşülerek tartışılmaya başlanmıştır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın kabul edip ilan ettiği Misak-ı Milli beyannamesi milli ve müstakil bir devlet kurmak üzere harekete geçmiş olan Türklerin akd ettikleri, birlikte yaşamak üzere anlaştıkları şartları ihtiva eden içtimai bir mukaveledir.

Misâk-ı Milli, 17 Şubat 1920 toplantısının ikinci celsesinde, Edirne Mebusu Şeref Bey'in verdiği bir takrir ile Meclis-i Mebusan huzuruna gelmiştir. Şeref Bey'in takririnde, "Ahd-ı Milli'nin parlamentolara ve umum matbuata tebliğ edilmesi ve tercihen müzakeresi" teklif ediliyor ve arıza-i cevabiye müzakereleri ertelenerek bu teklif kabul ediliyordu.38

Bunun üzerine kürsüye gelen Şeref Bey, Misak-ı Milli'nin hazırlanma sebepleri ve ondan beklentiler hususunu açıklayarak, açıklanan metnin Avrupa parlamentolarına gönderilmesini teklif etmiştir.39 Daha sonra Şeref Bey tarafından Misak-ı Milli metni okunarak oya sunulmuştur. Misâk-ı Milli, Meclis-i Mebusan'ın 17 Şubat tarihinde yapılan içtimasında, "umumen ve müttefikan kabul" sedaları arasında oybirliği ile kabul edilmiştir.40

E. Meclis-i Mebusan'da Yapılan Görüşmeler

Olağanüstü bir dönemde faaliyete başlayan ve kendisi ile ilgili bütün taraflarca değişik beklentilere sahip olan Meclis-i Mebusan ilk toplantısını 12 Ocak 1920'de yaptı. Toplantı, Meclis-i Mebusan dahili nizamnamesinin ikinci maddesi gereğince, en yaşlı üye olan Hacı İlyas Efendi'nin başkanlığı altında yapıldı. Hacı İlyas Efendi'den başka katipliklere, en genç üyeler olarak Faik Bey, Mehmet Emin Bey, Şakir Bey ve Rahmi Bey'in getirilmeleri ile geçici başkanlık divanı teşekkül ettirilmiş oldu. Daha sonra, toplantıda hazır bulunanların yemin merasimleri icra edildi. Toplantı sonunda da, dahili nizamnamenin sekizinci maddesine uygun olarak mebusların beş şubeye taksimi yapıldı.41 Bu tarihten itibaren Meclis-i Mebusan, gündemindeki maddeleri görüşmeye başladı.

Meclis-i Mebusan'ın ikinci toplantısı, 22 Ocak'ta yapıldı. Canik Mebusu Mehmet Ali Bey tarafından, katip tarafından okunun zabıtnamede "içtima-i fevkalade" tabirinin geçtiği vurgulanarak bunun ne manaya geldiği başkanlık divanından soruldu. Bu hususta yapılan tartışmalar sonunda yapılan oylama neticesinde zabıttaki "içtima-ı fevkâlade" tabiri yerine "içtima-ı âdi" tabirinin kullanılması kabul edilir.42

22 Ocak'ta yapılan toplantıda, çeşitli konularda meclise gönderilen tellerin okunması söz konusu olduğunda bazı mebuslar tarafından, Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafının okunması istenmişti. Ancak buna karşılık, "İstisna olmaz hepsi okunsun" sesleri yükselmişti. Sonuçta bütün telgrafların okunmasının zaman alacağı düşüncesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafı da dahil hiçbiri okunmadı.43

Böylece ilk oturumlarında bazı temel meseleler üzerinde görüş birliğine varan Meclis-i Mebusan, bundan sonraki çalışmalarını bazı konular üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Mazbataların İncelenmesi ve İzinler

Mazbataların incelenmesi ve kabulü konusunda meclis son derece hoşgörülü davranmış ve zamanın nezaketini daima en başta bir sebep saymıştır. Bu konudaki en iyi örnekler İzmir ve Adana seçimleridir.44 Mazbataların incelenmesi ve kabulü esnasında gösterilen hoşgörü sadece bunlarla sınırlı kalmamış, İzmir ve Adana seçimlerine ek olarak Ankara, Antalya ve Sivas mebuslarının kabulünde de azami hoşgörü gösterilmiştir.45

Mazbataların incelenmesi esnasında karşılaşılan bir mesele de Dahiliye Nezareti'nin müdahalesiydi. Konya mebuslarının mazbataların şubede incelenmesi esnasında Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti, bazı mebusların isimlerini bildirilerek bunlar hakkında şikayetlerin bulunduğu ve bu şikayetlerin mahallerinde inceletildiği bildirilerek isimleri yazılan mebusların mazbatalarının tutulması isteniyordu. Bunun üzerine Birinci Şube tarafından mazbataların incelenmesi durdurulmuştu. Bu hususu dile getirerek mazbataların incelenmesi işinin aksadığını ifade eden Muvaffak Bey, "sürekli tahkik evrakları gönderilecek diye bekleyecek miyiz yoksa mevcut evrakı inceleyecek miyiz?" diye soruyordu.46

Bunun üzerine söz alan Hamdullah Suphi Bey, Dahiliye Nezareti'nden başkanlığa, başkanlıktan da şubeye havale edilen tezkirelerde yalnız şikayetlerin bulunduğu, açıklama ve müspet hiçbir şey bulunmamasından dolayı Konya mebuslarının mebusluklarının kabul edilmesi gerektiğini belirtmişti. Sonuçta Konya mebusları kabul edilmiş ve bu durumun nezarete yazılarak başlatılan tahkikâtın durdurulmasının istenmesi kararlaştırılmıştı.47

Meclis-i Mebusan aynı hoşgörüyü, çeşitli sebeplerle İstanbul'a gelemeyen mebusların izin taleplerinde de göstermiştir. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na çekilen, "Hastalığıma binaen bugünlerde hareketime imkân yoktur. Mezun addedilmekliğimi istirhâm eylerim." telgrafının Meclis-i Mebusan'da görüşülmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa'nın izinli sayılmasına karar verilmiştir.48

2. Arîza-i Cevabiyye'nin Hazırlanması

Meclisin yapması gereken görevlerden birisi de, padişahın Meclis-i Mebusan'ın açılışında okunan nutkuna cevap olarak bir Arîza-i Cevabibiyye'nin hazırlanması idi. Bunun için de mecliste bir encümenin teşkil edilmesi gerekiyordu.

Bu konu ile ilgili olarak, meclisin 27 Ocak'ta yapılan toplantısında Arîza-i Cevabiyye Encümeni'nin teşkil edilmesi oylanarak kabul edilmişti. Akabinde yapılan oylamada da encümen azalarının şubelerde seçilmeleri uygun görülmüştü.49

Encümen tarafından hazırlanan Arîza-i Cevabiyye müsveddesi, meclisin 16 Şubat tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Önce, müsveddenin bölüm bölüm okunarak görüşülmesi kararlaştırılmış iken daha sonra bütününün okunduktan sonra parça parça incelenip görüşülmesine karar verildi.50

Arîza-i Cevabiyyenin son şekli, 19 Şubat'ta yapılan toplantıda verildi. Verilen değişiklik önergelerinin görüşülmesinden sonra Arîza-i Cevabiyyenin bütünü üzerinde görüşmelere geçildi. Yapılan oylama sonucunda, hazırlanan Arîza-i Cevabiyye metni kabul edildi.51

Arîza-i Cevabiyye, Meclis Başkanlık Divanı tarafından padişaha takdim edildi. Takdim nedeniyle Vahideddin tarafından yapılan açıklamada; Arîza-i Cevabiyye ve Meclis-i Mebusan'ın kendisi hakkındaki düşüncelerinden çok memnun olduğunu, "maruz-u müşkilât olan şu an-ı mühimde" birlik ve beraberlik içinde çalışmanın faydalı olacağını ve bu hususun Mebusanca da nazar-ı dikkate alınacağını beyan etmişti.52

3. 1336 (1920) Senesi Mart ve Nisan Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu Layihası

1920 yılı Mart ve Nisan aylarına ait geçici bütçe kanunu tasarısı hakkındaki görüşmelere, Meclis-i Mebusan'ın 28 Şubat 1920 tarihinde yapılan toplantısında başlandı. Sadrazam Ali Rıza Paşa başta olmak üzere hükümet üyelerinin büyük çoğunluğunun da izlediği toplantıda ilk sözü, mazbata muharriri sıfatıyla Saruhan Mebusu Muvaffak Bey aldı.

Muvaffak Bey konuşmasında; Mart ve Nisan aylarına ait geçici bütçenin toplamının 15.558.000 lira gibi korkunç bir rakama vardığını, bu durumda senelik bütçe toplamının 900.000.000 milyonu geçeceğini, oysa Maliye Nazırının Muvazene Encümeni'nde verdiği izaha göre senelik gelirin 50-60 milyon civarında olacağı, dolayısıyla 30-40 milyon civarındaki açığın kapatılması için ciddi bir tasarrufa gitmek gerektiğini ifade etti.53

Görüşmenin burasında söz alan Maliye Nazırı Tevfik Bey; "1336 Bütçesi'nin daha erken hazırlanmasının mümkün olmadığını, zira bunun için geçmiş döneme ait hesapların incelenmesi gerektiği, ayrıca önce hazırlanmamış olan 1335 Bütçesi'nin hazırlandığını daha sonra da 1336 Bütçesi'nin hazırlanmasına başlandığını, öncelikle geçici bir bütçenin hazırlanmasının böyle zamanlarda daha uygun olacağına karar verildiğini, çünkü bütçe ne kadar erken verilirse o kadar yanılma olabileceğini, bununla birlikte 1336 Bütçesi'nin hazırlandığını ve yakında meclise sunulacağını ifade etti. Kanun tasarısının maddelerinin görüşülmesine geçildi. Bu konudaki görüşmeler 29 Şubat'ta tamamlanarak tasarı meclisin oyuna sunuldu. Neticede 18 ret oyuna karşılık 57 kabul oyu ile 1336 senesi Mart ve Nisan Aylarına Ait Geçici Bütçe Kanunu Tasarısı kabul edildi.54

4. 1336 (1920) Senesi Darüleytam Müdiriyyet-i Umumiyyesi'nin Mart ve Nisan Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanun Layihası

Bu kanun layihasının mecliste görüşülmesine, 10 Mart 1920 tarihinde başlandı. Layiha Encümeni adına ilk konuşmayı yapan Trabzon Mebusu Ali Şefik Bey; Darüleytam Müdiriyyet-i Umumiyesi'nin 1336 senesine ait Bütçe Layihası'nın Meclis-i Mebusan'a zamanında verilmemesinden dolayı hükümeti tenkit ettiklerini ancak, hizmetlerin durmaması için bütçeyi süratle incelediklerini beyan etti.55

Müdiriyyet-i Umumiyye'nin çalışmaları hakkında bilgi vermek ve yapılan eleştirileri cevaplamak üzere söz alan, Darüleytam Müdir-i Umumisi Selahattin Bey; müdiriyetin bütçeyi tanzim ederek zamanında ilgili makama sunduğunu, geçen senelere göre istenen tahsisattaki artışın zamanın ve şartların ortaya çıkardığı bir durum olduğunu, yurtlarda kalan öğrencilerin değişik yaş gruplarında olmalarından dolayı personel sayısının öğrenci sayısına nisbetle yüzde yirmi civarında olması gerektiğini, bunun da fazla olmadığını, öğrenciler arasında sanata meyilli olanların sanat öğrenmeye, öğretmenliğe kabiliyeti olanların da darülmuallimine yönlendirildiğini ifade etti.56

Darüleytam Müdiriyyet-i umumiyyesine ait Geçici Bütçe Kanun Tasarısı hakkındaki görüşmeler Meclis-i Mebusan'da oldukça sert ve teferruatlı bir şekilde geçmişti. Bu da gayet tabii idi. Zira Osmanlı Devleti son olarak dört yıl süren bir savaştan çıkmıştı. Bu savaşlar binlerce ölü ve yaralı ile birlikte arkalarında yine binlerce yetim bırakmıştı. Bunların bakım ve yetiştirilmesi başlı başına bir hadise idi. Devletin o günkü ekonomik yapısı göz önüne alındığında meselenin boyutları daha iyi anlaşılmakta idi. Kaldı ki bu mesele sadece yetim çocukların bakımı ile de sınırlı değildi. Bakımları ile birlikte bunların eğitim ve öğretim faaliyetleri içinde nasıl yer alacakları da önemli idi. Nitekim mebuslar tarafından konunun daha ziyade üzerinde durulan yönü de bu nokta idi. "Özellikle Antalya Mebusu

Hamdullah Suphi Bey bu yönde bir konuşma yaparak Müdiriyyet-i Umumiyye bütçesi üzerinde herhangi bir kesintiye gidilmemesi üzerinde ısrar ediyordu. Zira ona göre yetim çocuklar meselesi devletin geleceği ile de yakından ilgili idi".57

Meclisteki bu tartışmalardan sonra bütçe layihası hakkında oylamaya geçilmiş ve yapılan oylama neticesinde 61 kabul, 30 ret ve 6 çekimser ile geçici bütçe kabul edilmişti.58

5. Ağnam Resmi

Meclis-i Mebusan'ın 26 Şubat'ta yaptığı toplantıda, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mustafa Hulûsi Bey ve arkadaşları tarafından Kütahya, Eskişehir, Konya, Karahisar-ı Sahip ve Kastamonu bölgelerinde tadat-ı ağnama Mayıs'ta başlanmasına dair bir kanun layihası verildi. Bu teklif, usul olduğu üzere layiha encümenine havale edildi.59

Layiha Encümeni, kanun layihası hakkındaki görüşünü 10 Mart'ta meclise sundu. Buna göre; "teklif encümende incelenmiş, Ağnam Nizamnamesi'nde Osmanlı Devleti'nde iklim itibariyle ağnam tadadı için ayrı bir zaman dilimi ayrılmayıp genellikle Mart başlangıcında alındığının anlaşılmış olmasına binaen, adı geçen vilayetlerde ağnam tadadının, belirtilen sebeplere rağmen bir kanun ile kayıt altına alınmasının doğru olmayacağından mezkur layihanın görüşmeye alınmasına gerek görülmemişti.60

Tadad-ı Ağnam hakkında Maliye Nazırı adına açıklama yapan Varidat-ı Umumiyye Müdir-i Umumisi Lütfi Bey, ağnam tadadının zamanının değiştirilmesi hususunda ellerinde yetki olmadığını, ağnam tadadının değişik zamanlarda alınmasının üreticinin menfaatine olduğunu, içinde bulunulan senede ağnam tadadına başlandığından dolayı artık yapacak fazla bir şey bulunmadığını belirterek Rumi takvime geçildikten sonra ortaya çıkan on üç günlük farkın dikkate alınmayarak tadadın icrasına yine bir marttan itibaren başlandığı belirtti.61

Tadad-ı Ağnam meselesi için Meclis'te 13 Mart'ta yapılan bu görüşmelerden sonra bu hususun bir daha görüşülmesi mümkün olmamıştır. Zira İstanbul, İtilâf Devletleri tarafından 16 Mart'ta işgale uğrayacak, bunun sonucunda Meclis-i Mebusanda baskına uğrayarak bazı mebuslar tutuklanacaktı.

Ancak ağnam resmi, Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne geçiş devresinin dikkat çeken bir örneğini teşkil edecek ve Meclis-Mebusan'ın çıkaramadığı bu kanun TBMM'nin 1 numaralı ve 24 Nisan 1920 tarihli kanunu olacaktır.

III. Meclis-i Mebusan-Hükümet İlişkisi

Milli mücadeleden yana olarak 1919 Ekimi'nin başında kurulmuş bulunan Ali Rıza Paşa Hükümeti, sürekli bir bunalım ve bocalama içinde idi. Hem milli mücadelecilerle aynı duyguyu taşıyor, aynı görüşe sahip bulunuyor, hem de milli mücadelecilerin tutum ve davranışlarıyla devlet otoritesini zedeleyeceklerinden, devlet bütünlüğünü tehlikeye düşüreceklerinden kuşkulanıyordu. Bir yandan Kuvay-ı Milliye'nin yararlı olacağına inanıyor, öte yandan İtilâf devletlerinin bu konudaki

müdahalelerinden korkuyordu. Hem İtilâf devletlerinin isteklerine karşı koyamıyor, hem Kuvay-ı Milliyecilere söz dinletemiyordu.62 Ali Rıza Paşa Kabinesi, milli davanın Meclis-i Mebusan'ın denetimi ele almasıyla sona ereceğini tahmin etmişti. Padişah ve taraftarlarına, "İstanbul'da Meclis-i Mebusan açılınca Anadolu'da anarşik durum kalmayacağını ve herşeyin normale döneceğini" söylemekle tatmin edeceğini sanmıştı.63 Ancak, Meclis-i Mebusan teşekkül edip çalışmalarına başladıktan sonra, bu defa da, hükümet ile Mustafa Kemal Paşa arasında ve meclis ile hükümet arasında birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başladı.

Her ne kadar Ali Rıza Paşa Hükümeti, kuruluş döneminde Teşkilât-ı Milliye tarafından desteklenmiş ve kabul görmüşse de, daha sonraki birtakım uygulamaları ve kabinesi teşekkül tarzı, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tepkisini çekmişti. Özellikle Salih Paşa ile Amasya'da yapılan görüşmeler sonucunda alınan kararların hükümet tarafından kabul edilmemesi, Ali Rıza Paşa ve hükümetine karşı olan iyi niyetin önemli ölçüde sarsılmasına sebep olmuştu. Bu gelişmeler şüphesiz ki, büyük ekseriyeti Teşkilât-ı Milliye taraftarlarından meydana gelen Meclis-i Mebusan'da da yankı bulacaktı. Dolayısıyla da, meclis ile hükümetin temasa geçmesinde gecikme meydana gelmişti.

Ancak mecliste Felâh-ı Vatan Grubu'nun kurulup, mebusların büyük bir çoğunluğunun iç ve dış siyasette belli bir fikir etrafında toplanmalarından sonra, hükümet ile Meclis-i Mebusan'ın ilişkilerinde belli bir istikrar sağlanmıştı. Grup kurulup fikirlerini açıkladıktan sonra, Sadrazam Ali Rıza Paşa tarafından, esasen daha önceden hazırlanmış olan hükümet programı ile bu fikirlerin karşılaştırılmasına lüzum görülmüştü. Hükümet programı ile grubun fikirleri arasında, temelde olmasa bile, bazı farklılıkların olduğunun görülmesi üzerine, sadrazam tarafından bunların değiştirilmesi yoluna gidilmişti. Ancak yapılacak değişikliklerin bütün hükümet mensupları tarafından da kabul edilmesi gerektiği için, Ali Rıza Paşa tarafından bu konuda çalışmalar başlatılmıştı.

Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin beyannamesi, Meclis-i Mebusan'ın 9 Şubat günlü sekizinci toplantısında açıklandı. Usul işlemlerinin bittiği sırada Heyet-i Vükelâ ile birlikte toplantı salonuna giren Sadrazam Ali Rıza Paşa, söz alarak hükümet beyannamesini okudu. Kabine arkadaşları ile birlikte hükümet sorumluluğunu yüklendikleri gündeki ülke durumunun herkesçe bilindiğini, özellikle hemen seçim yaptırarak Meclis-i Mebusan'ı toplamak ve haberleşmelerin kesilmesine kadar ilerleyen Anadolu ile İstanbul arasındaki uzaklaşmayı gidermek gibi çok önemli iki mesele ile karşı karşıya bulunduklarını, hemen bu konular üzerinde çalışılarak haberleşmenin ve meclis-i mebusan toplantısının sağlandığını, milli meclisin göreve başlamış olması sebebiyle artık "meşrutiyet usullerine" uygun harekete engel olacak bir hususun kalmadığını, padişah ile hükümet ve millet arasındaki birlik ve beraberliği sağlama amaçlarına bağlı kalınarak çalışıldığını, memleketteki huzursuzluğu giderecek olan barış anlaşmasının yapılmasında Wilson Prensipleri'ne dayanılarak açık ve meşrû haklarımızın alınmasına ve korunmasına çalışılacağını, anlattı.64

Erzurum Mebusu Celâleddin Arif Bey, meclisi bir an önce toplamak hususundaki gayret ve azimlerinden dolayı hükümete teşekkür ederek başladığı konuşmasında, hükümet beyannamesinde

yer alan “irade-i milliyyenin artık mecliste tecelli edeceği” ifadesine aynen iştirak ettiğini, padişah ile milletin “et ve tırnak gibi” birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğunu belirtti.65

Sivas Mebusu Rauf Bey, hükümet beyannamesinde, işgal edilen bölge olarak yalnız İzmir ve civarının gösterilmesi üzerine söz aldığını belirterek; Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasında rol almış birisi olarak o günlerdeki gelişmeler hakkında izahat verdikten sonra, mütarekeye aykırı olarak işgal edilen yerlerin Musul, Adana, Antalya ve civarları ile son olarak da İzmir ve havalisi, Balıkesir ve Ayvalık olduğunu açıkladı. Ayrıca millî hareketin anlamına değinerek, bu hareketin bir veya birkaç kişinin, siyasî toplulukların ya da dıştaki bir kuvvetin etkisiyle doğmadığını, işgallerdeki vahşilik ve kötülüklere karşı can ve namus korunması mecburiyeti ile milletin içinden doğduğunu, Kuvay-ı Milliyecilerin hiçbir zaman asayişi bozucu davranışlarda bulunmadıklarını, bunların yurtsever Anadolu çocukları olduklarını, tek amacın padişahlık ve halifelik makamlarının ve vatan bütünlüğünün korunması olduğunu bildirerek hükümetin bu gaye uğrunda başarıya ulaşmasını diledi.66

Hükümet Beyannamesi üzerindeki görüşmeler sona erdikten sonra, Erzurum Mebusu Celâleddin Arif Bey ve on dokuz arkadaşı tarafından hazırlanmış olan ve hükümete güven oyu verilmesini isteyen takrir okundu. Sadrazam Ali Rıza Paşa’nın da takririn muhtevasını onaylaması üzerine takririn oylanmasına geçildi.

Yapılan oylama sonucunda, kullanılan 108 oydan 104’ü ile hükümetin güvenoyu aldığı anlaşıldı. Diğer dört oydan biri boş, biri çekimser, ikisi de ret idi.67

IV. Meclis-i Mebusan-Meclis-i Âyan ilişkisi

Kanun-ı Esasî’nin terimi ile “Meclis-i Umumî”yi oluşturan Âyan ve Mebusan Meclisleri’nin karakterleri daha ilk oturumdan itibaren belli olmuştur. Âyan, hükümet taraftarı ve bilhassa Hürriyet ve İtilâf Fırkası yöneticilerinin etkisi altında idi. 1919 genel seçiminin sonucu olarak, mebusan ise açıkca “Anadolucu” yani Müdafaa-i Hukukçu idi. Yakın tarihimizde bir parlamentonun iki meclisinin birbirine bu derece zıt eğilimlere sahip oluşu ilk defa görülen bir olaydı. Âyan’ın gelenekçiliği, Mebusan’ın devrimciliği, her iki meclisin çalışma ve ürünlerinde açıkca görülecektir. Kayda değer önemli bir nokta da her iki meclisin daha doğrusu Osmanlı parlamentosunun Müdafaa-i Hukuk örgütünün son derece şiddetli baskısı altında kalmış olmasıdır.68

Seçimle kurulmuş bir meclisin millî hareketin temsilcisi olabileceği endişesi, padişah ile Damat Ferit Paşa grubunu, Âyan’ı karşı bir ağırlık olarak elde bulundurmak amacı ile harekete geçirmiştir. Gerçekten Âyan’ın bilinen yetkileri69 meclisin kararlarını durdurmak bakımından hayli ağır basabilirdi. Bu durumu sağlamak için Mehmet Vahideddin ve Sadrazam Damat Ferit imzalarını taşıyan “irade-i seniye” ve “tezkirei samiye”lerle çoğunluğu Hürriyet ve İtilâf yöneticilerinden olan kimseler Âyan üyeliğine atanmışlardır.70

Padişah tarafından “kaydı hayat şartıyla seçilmiş” bir meclisin Anadolu hareketi karşısındaki tutumu hakkında son Osmanlı Âyanı muhakkak ki canlı bir örnektir. 1876’dan beri azledilmemiş ve

meclis-i mebusansız yaşamış, mebusanın kesintili hayatına karşılık kırk dört sene (1876-1920) muhafaza edilmiş olan Âyan üyelerinin büyük çoğunluğu, bu meclisin geleneklerine sadakatle padişah ve Damat Ferit Paşa hükümetlerinin yanında destekleyici rollerine devam etmişler, devrimci tez karşısında Âyan gelenekçi görüşlerin sığınağı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen lafta ve harabe halinde bulunmasına ve yapısında hiçbir kalkınma gücü kalmamış olmasına rağmen Âyan, Müdafaai Hukuk hareketini katiyen benimsememiştir; bazı üyelerin bu harekete eğilim göstermeleri ise, ona atfedilecek bir görüşü ifade etmekten uzaktır.71

V. Meclis-i Mebusan'ın Toplantılarının Ertelenmesi

A. Hükümet Değişikliği ve İstanbul'un İşgali

Yunanlıların ileri harekete geçerek Çerkes Ethem'in tuttuğu cephe ile Demirci Mehmet Efe'nin tuttuğu cephe arasındaki bölgeye taarruzla Gölcük yaylasını ve Bozdağ'ı işgal etmeleri,72 Kuvay-ı Milliye hareketini önlemeye çalışan ve böylelikle memleketi işgallerden kurtaracağını sanan hükümeti, içinden çıkılması imkansız çok zor bir duruma soktu ve Sadrazam Ali Rıza Paşa istifa etti. 8 Mart günü, vezirlik ve müşirlik rütbesini de alan Salih Paşa'nın hükümeti kuruldu ve Vahideddin tarafından onaylandı.73

Salih Paşa'nın sadrazamlığı kabul ettiği günlerde, İstanbul'un geleceği hususu Londra'da yoğun bir şekilde tartışılıyordu. İstanbul'un geleceği ile ilgili olarak son kararın alındığı 10 Mart tarihli Konferans toplantısı, İngiliz, Fransız ve İtalya temsilcileri arasında tam bir fikir Jimnastiği halinde geçmişti. Yapılan görüşmeler sonunda İstanbul'un resmen işgali kararlaştırıldı.74

İstanbul'un işgali 16 Mart 1920 günü başladı. Sabah saat 10'a kadar işgal edilecek yerlerin çoğu işgal edilmiş, Malta'ya sevk edilmek üzere tutuklanacak kişilerin birçoğu tutuklanmış, sıkıyönetim ilan edilmiş bulunuyordu. İngilizler, bu işgal ve tutuklamaları oldukça sert ve bazen de kan dökücü bir surette gerçekleştiriyorlardı.75

İngilizler tarafından İstanbul'un işgalini müteakip uygulamaya koydukları bir diğer faaliyet de, daha önceden de örnekleri görülen, önde gelen Kuvay-ı Milliyecileri ve onlara taraftar ve yardımcı olduklarına inandıkları kişileri tutuklamak ve Malta'ya sürmek olmuştu. "Bu anlamda, aralarında eski Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Meclis-i Âyan azasından Çürüksulu Mahmut Paşa ve Sivas Mebusu Rauf Bey'in de bulunduğu bir grup tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderildiler".76

Mustafa Kemal Paşa 16 Mart günü millete yayınladığı bildiride de özetle şöyle diyordu: "Bugün, İstanbul zorla işgal edilerek Osmanlı Devleti'nin 700 yıllık hayat ve egemenliğine son verildi. Yani bugün, Türk Milleti, uygarlık yeteneğini, yaşama ve bağımsızlık hakkını ve bütün geleceğini savunmaya çağrıldı…".77

İstanbul'un işgalinin ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasının Anadolu hareketine neler kazandırdığı hususunda oldukça gerçekci yorumlar yapan Zürcher bu hususta şöyle demektedir:

“Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’daki mevkiini güçlendirmesini sağlayan, İstanbul’daki az çok bağımsız milliyetçilerin etkinliğine son vermesi değil, Müttefiklerin, hatta daha çok İngilizlerin eylemleri oldu. Anahtar niteliğindeki pek çok kişiyi tutuklayıp, sonuçta kenti resmen işgal eden İngilizler, Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı kapatarak başkentteki baskılarını giderek arttırdılar. Bu eylemleri, hâlâ konumunu sağlamlaştırmak çabasında olan Mustafa Kemal’i, başını ağrıtacak pek çok sorundan da kurtarmış oldu. Önderlerini yitiren Karakol Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye veya kısaca Mim Mim Grubu adı altında Ankara’nın itaatkâr bir uydusuna dönüştü; İngilizler tarafından işgal edilen Harbiye Nezareti eylem özgürlüğünü yitirdi ve Meclis-i Mebusan’ın yerini İstanbul’dan kaçmayı başaran mebuslardan başka, millî hareketin yeni temsilcileri arasından seçilenlerle eksiklerin tamamlandığı Ankara’daki “Büyük Millet Meclisi” aldı bu ilk Millet Meclisi yumuşak başlı olmaktan çok uzak olmakla birlikte, gene de kesinlikle ulaşılamayacak durumdaki İstanbul Meclis-i Mebusanına nazaran, çok daha kolay etki altına alınabilecek durumdaydı”.78

Sonuç olarak denilebilir ki, Müttefiklerin İstanbul’u işgal hareketi, Anadolu davasının ancak Anadolu bozkırlarında halledileceği hususunda artık kimsede şüphe bırakmamıştı.

B. Meclis-i Mebusan’ın Toplantılarını Ertelemesi

Londra’da bu gelişmeler olurken, İstanbul’da Meclis-i Mebusan Reisi Celâleddin Arif, Reis Vekili Abdülaziz Mecdi ve Sivas Mebusu Hüseyin Rauf Beylerle Konya Mebusu Hoca Vehbi Efendi’den müteşekkil bir heyetin padişahın huzuruna kabul edilecekleri tebliğ edilmişti.16 Mart günü Rauf Bey, İngilizler tarafından yakalanma tehlikesine karşılık kalmakta olduğu bir arkadaşının evinden Meclis-i Mebusana gelmişti. Padişahı ziyarete gitmek üzere Meclis Başkanı Celâleddin Arif Bey aranırsa da bulunamaz. Bunun üzerine Rauf Bey ile birlikte Başkanvekili Abdülaziz Mecdi Efendi ve Konya Mebusu Vehbi Efendi saraya giderler. Ancak Padişah ile yapılan görüşmeden istenilen sonuç alınamaz. Meclis heyetinin, Vahideddin’i İtilaf Devletlerine karşı harekete geçirme gayretleri sonuçsuz kalır. Görüşme, Vahidettin’in; “Rauf Bey! Bir millet var koyun sürüsü. Buna bir çoban lazım. O da benim.” sözleri ile sona ermişti79 Heyet geç vakit Meclis-i Mebusan’a dönmüştü. Celâleddin Arif Bey ortadan kaybolduğu için Başkanvekili Abdülaziz Mecdi Efendi başkanlığında bir grup toplantısı yapılmasına kara verilmişti. Abdülaziz Mecdi Efendi kürsüye çıkarak Vahideddin ile olan görüşmelerini mebuslara anlatmaya başladığı esnada Meclis Muhafız Kıtası Kumandanı salona girerek, meclise gelen bir İngiliz müfrezesinin Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey’i teslim almak istediklerini haber vermişti. Bunun üzerine Rauf Bey ile sayıları 25-30 arasında bulunan mebuslar, ne yapılabileceği hususunda görüşmelerde bulunmuşlardı. Başta Gümüşhane Mebusu Zeki Bey olmak üzere bir kısım mebus, teslim olunmamasını, gerekirse silahla mukavemet edilmesini, Rauf Bey’in de kaçmasını teklif ediyorlardı. Ancak Rauf Bey, düşündüklerini gerçekleştirebilmek için kaçmayı aklına bile getirmediği gibi, durumu biraz daha dramatik bir hale sokabilmek için de, meclis taarruza uğradığına göre Meclis Muhafız Kıtası’nın mukavemet etmesinin Kıta kumandanından istenmesini teklif etmişti. Ancak kumandanın, Meclis-i Mebusan Reisi Celâleddin Arif Bey’in, meclisten ayrılmadan önce her ne sebeple olursa olsun kan dökülmemesi emrini verdiğini söylemesi üzerine bundan bir netice alınamadı. Bunun üzerine Rauf Bey, “Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’e; gidip kapıdaki İngiliz

zabitleriyle görüşerek, kan dökülmesinin önüne geçmek için ancak kendisini müzakere salonundan zorla teslim aldıklarına dair yazılı bir vesika verdikleri takdirde" teslim olacağını bildirmesini söylemişti. Bu fikrin, mecliste bulunan mebusların ekserisi tarafından da kabul görmesi üzerine İngilizlerle görüşen Ali Şükrü Bey'in, teklifin kabul edildiği haberini getirmesiyle meclisteki tartışmalarda sona ermişti. İngiliz kumandan tarafından hazırlanan sened80 Rauf Bey tarafından Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na verildikten sonradır ki İngilizler Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'i alarak meclisten ayrılırlar.81

İstanbul'un işgal edilmesinden sonra Meclis-i Mebusan'daki ilk toplantı 18 Mart 1920 de yapıldı. Meclis Birinci Başkanvekili Hüseyin Kâzım Bey'in başkanlığında başlayan toplantıda, çoğunluğun olduğu ifade edilerek görüşmelere geçildi. Sinop Mebusu Rıza Nur Bey söz alarak, mebuslardan bazılarının Meclis-i Mebusan'dan zorla alınmalarını protesto eden bir konuşma yaptı. Rıza Nur konuşmasında; "başkentin ve Mebusan'ın tecavüze uğradıklarını, Rauf, Vasıf, Faik ve Şeref Beyler ile Numan Efendi'nin zorla alınıp tutuklandıklarını, böylece hukuk-u esasiye ve hukuk-u düvelin çiğnendiğini, meclisin artık serbestçe karar alamayacağını, durumu bütün parlamentolar ve özellikle bütün parlamentoların annesi olan Britanya ve "bu gibi vekayi-i tarihiyeye" çok kez sahne olmuş olan Fransa ve İtalya parlamentoları nezdinde protesto edilmesi gerektiğini söyleyerek, "millî bir vesika olarak tarihe tevdi ettiği" takriri sundu. Bütün meşrutiyetlerde millet vekillerine sağlanan dokunulmazlığın son bulması dolayısıyla kutsal görevlerini güvenle sürdürebilecekleri bir durum ortaya çıkıncaya kadar genel birleşimlerin ertelenmesi öneriliyordu".82 Hüseyin Kâzım Bey tarafından oya sunulan takrir oybirliği ile kabul edildi.83

VI. Meclis-i Mebusan'ın Feshi (11 Nisan 1920)

Damat Ferit Paşa Kabinesi'nin iktidara gelmesi ile birlikte Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi yönünde hızlı bir çalışma başlatılmıştı. Bu çalışmalar bizzat Damat Ferit Paşa tarafından ve gizli bir şekilde sürdürülüyordu.

Bu arada, Meclis-i Mebusan'da genel görüşmelerin tatil edilmiş olmasına rağmen mecliste bir araya gelerek kendi aralarında görüş alış verişinde mebuslar, Meclis Başkan Vekilleri Hüseyin Kâzım Bey ve Abdülaziz Mecdi Efendi'nin, Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı ziyaret etmeleri kararlaştırılmıştı. "Ertesi günü gerçekleşen görüşmede Hüseyin Kâzım Bey, Damat Ferit Paşa'nın, mevcut Meclis-i Mebusan ile çalışıp çalışamayacakları hususundaki sorusuna verdiği cevapta; bunun mümkün olmadığını, zira iki tarafında birbirleri hakkında olumsuz tavırları olduğunu söylüyorlardı.

Damat Ferit Paşa'nın ısrarı üzerine, bu konuda ne yapılabileceğinin, İstanbul'da bulunan mebuslar ile Damat Ferit Paşa'nın da katılacağı bir toplantının mecliste yapılarak bu hususta nelerin yapılabileceğinin görüşülmesi kararlaştırılıyordu. Ancak Hüseyin Kâzım Bey'in hatıralarında yazdığına göre, bu toplantı gerçekleşmeden meclisin feshinin kararlaştırıldığı haberi alınmıştı".84

Sonuçta Meclis-i Mebusan, padişahın 11 Nisan'da yayınladığı İrade-i Seniye ile feshedildi. Padişah İradesinde şöyle deniliyordu:

“Esbab-ı zarure-i siyasiyeden nâşi Meclis-i Mebusan’ın feshi iktiza etmesine ve Kanun-ı Esasîmizin muaddel birinci maddesinin fırka-i mahsusası mucibince lede-l iktiza Heyet-i Mebusan’ın feshi hukuk-ı şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen Meclis-i mezkûrun ber-mucib-i kanun dört ay zarfında yeniden bil-intihab içtima etmek üzere bugünden itibaren ber-mucib-i kanun feshini irade eyledim.”85

11 Nisan’da fesih iradesinin çıkması üzerine ertesi gün, 12 Nisan’da İstanbul Muhafızı Natık Paşa, beraberinde Polis Müdir-i Umumisi Nureddin Bey olduğu halde Meclis-i Mebusan’a gelerek doğruca, Meclis Başkan Vekillerinden Abdülaziz Mecdi Efendi’nin odasına çıkmışlardı. Burada, fesih iradesini Abdülaziz Mecdi Efendi’ye tebliğ eden Natık Paşa, Mecdi Efendi’yi görüşme salonuna davet ederek iradenin orada okunmasını istemiş, ancak Mecdi Efendi, fesih iradesinin kendisi tarafından değil, belki sadrazam veya vükelâdan biri tarafından okunmasının daha doğru olacağını belirterek bunu kabul etmemişti.86 Natık Paşa daha sonra, iradenin tebliği anından itibaren meclisin feshedilmiş olduğunu beyan ederek memur ve müstahdemlerin dışarıya çıkarılması gerektiğini tebliğ etmiş ve bu emir polisler tarafından yerine getirilmiş ve Meclis-i Mebusan kapatılmıştı.87

Meclis-i Mebusan’ın fesih gerekçesi hakkında gazetelerde görüşlere rastlamak mümkündür. Ancak bunların ortak özelliği, adeta tek bir kalemden çıkmış hissi vermeleri idi. Bu yazılara göre Meclis-i Mebusan’ın fesih nedenleri şunlardı: “Seçimlerin hürriyet ve serbestlik içerisinde icra edilmemesi, böyle bir ortamdan meclise gelen mebusların seçilmiş bir heyet sayılamayacakları, gayrimüslim ahalinin seçimlere katılmaması ve bunun neticesinde de mecliste temsilci bulunduramamaları, bu durumda da “ittihat ve itilâf-ı anasır” gayesini takip eden Ferit Paşa Hükümeti’nin bu meclisin meşruiyetini kabul edememesi için kuvvetli bir sebep teşkil etmesi.88

Görüleceği gibi, hükümet tarafından Meclis-i Mebusan’ın feshi için ileri sürülerek gerekçelerin hiçbir tutarlı tarafı yoktu. Bir defa seçimler, mevcut şartlar içerisinde olabildiğince tarafsız ve serbestçe icra edilmesine azami özen gösterilmiş ve sonuçta seçimlerin meşruluğu Ali Rıza Paşa Hükümeti temsilcileri tarafından da kabul edilmişti. Ayrıca seçilerek gelen bu mebusların mebuslukları da Meclis-i Mebusan’da kabul edilmek suretiyle kanunî prosüdür de tamamlanmıştı. Bütün bunlardan sonra mebusanı seçilmiş bir heyet olarak kabul etmenin hiçbir geçerli tarafı yoktur. Gayrimüslim ahalinin seçimlere katılmaması ise, mevcut yönetimlerin değil, doğrudan bu unsurların tasarrufudur. Seçim kanununun bütün tebaya açık olmasına rağmen gayrımüslimler kendi kararlarıyla bundan imtina etmişlerdi.

Osmanlı yönetiminin fesih kararını almasında, meclisin Anadolu’da toplanabileceği endişesi önemli rol oynamıştı. Zira Meclis-i Mebusan’ın toplantılarını erteleyen karar, “millet vekillerine sağlanan dokunulmazlığın son bulması dolayısıyla kutsal görevlerini güvenle sürdürebilecekleri bir durum ortaya çıkıncaya kadar genel birleşimlerin ertelenmesi” şeklinde alınmıştı. Meclisin bu kararına dayanarak, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının meclisi Anadolu’da toplayabilecekleri ve böylece Anadolu’da kontrolleri altına alacakları Meclis-i Mebusan’dan istedikleri kararları çıkarabilecekleri bir ortamın oluşmaları, padişah ve hükümet için düşünülebilecek bir durum değildi. Dolayısıyla kendileri

açısından çok vahim sonuçlarının olacağına inandıkları bu gelişmenin önünü kesebilmenin en kolay yolunun meclisi feshetmek olduğuna inanmışlar ve bu yola gitmişlerdir.

Osmanlı yönetiminin aldığı bu karar, Osmanlı meşruti hayatında yeni bir dönemi ifade etmektedir. Artık İstanbul merkezli meclislerin yerini Ankara merkezli meclisler alacaktır. Anadolu'da yürütülen milli mücadelenin gerçekleştirilmesi de TBMM eliyle olacaktır.

DİPNOTLAR

1 Son Osmanlı Mebusan Meclisi hakkında daha geniş bilgi için bak: Erol Kaya, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı, Samsun 1997. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

2 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, II, İstanbul 1992, s. 220.

3 İngilizlerin Meclis-i Mebusandan böyle bir beklentileri yoktu. Zira, daha Haziran 1919 tarihinde, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği Baştercümanı Ryan, Dahiliye Nazırı Ali Kemal ile görüşürken, meclisli bir Osmanlı Hükümeti konusunda olumsuz bir tavır takınarak, barış antlaşması için milli bir onayın gerekmediğini, çünkü Türkiye'ye barış şartlarını ret imkanının tanınmayacağını, bunları kabulden başka bir çare bulunmayacağını, tarih ve halk önünde padişahın bu savunmayı ileri sürebileceğini söylüyordu. Ali Kemal'de bu görüşlere katılmıştı. S. Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, s. 334.

4 Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume IV, London 1952, s. 1005-1007.

5 Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara 1968, s. 111; Bütünüyle Erzurum Kongresi, (Yayına Haz: Fahrettin Kırzıoğlu), Ankara 1993, s. 253.

6 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, Ankara, 1989, s, 8-11.

7 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 276.

8 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Söylev, III, Ankara 1989, s. 1697-1699 (Vesika 213, 214).

9 Nutuk-Söylev, I, s. 481.

10 Nutuk-Söylev, I, s. 483.

11 Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, s. 280.

12 Takvim-i Vekayi, 13 Kanun-ı sani 1336/13 Ocak 1920, No: 3748.

13 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Söylev, I, Ankara 1986, s. 485.

14 Mustafa Kemal Paşa, bu düşüncesini gereken kişilere söylediğini, onlar tarafından da uygun bulunduğunu ve bu yolda çalışacaklarına söz ve güvence vererek İstanbul'a gittiklerini ifade ediyor. Nutuk-Söylev, I, s. 485.

15 Nutuk-Söylev, III, s. 1755 (Vesika 230[a]).

16 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1964, s. 176.

17 Nutuk-Söylev, III, s. 1757-1759 (Vesika 231).

18 MMZC, D: 4, s. 48.

19 MMZC, D: 4, s. 50. Meclisin karşı karşıya bulunduğu barış antlaşması öncesinde, Mondros Ateşkes Antlaşması görüşmelerine katılmış, Hariciye Müsteşarlığı yapmış olan hariciyeci Reşat Hikmet'in başkan seçilmesi herhalde mesleği göz önünde bulundurularak yararlı görülmüştü. H. Adnan Önelçin, Nutuk'un (Söylev'in) İçinden, İstanbul, 1981, s. 157-158. Gologlu'na göre, Reşat Hikmet Bey, sarayın adamı idi. Bkz. Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet Ankara 1970, s. 58. 12 Şubat 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporuna göre ise, Reşat Hikmet Bey, belli başlı İttihatçılardan birisi idi ve Brest-Litovsk'u ziyareti sırasında Talat Paşa'ya eşlik ve danışmanlık yapmıştı. Raporda, onun son günlerde İsviçre'den döndüğü ve İsviçre'de iken İttihatçı'ların fonlarından milliyetçilere epeyi mali yardımda bulunduğu iddia ediliyordu. Salâhi R. Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara 1995, s. 65.

20 MMZC, D: 4, s. 51.

21 Burada, atıfta bulunulan Kanun-ı Esasi maddesinde bir yanlışlık olmalıdır. Zira Kanun-ı Esasî'nin 61. maddesi Meclis-i Âyan'a aza seçilme şartlarını ihtiva etmektedir. Âyan üyelerinin sayıları ile ilgili olan Kanun-ı Esasî'nin 60. maddesi ise şöyle düzenlenmişti: "Heyeti Âya-

nın reis ve âzası nihayet miktarı Heyeti Mebusan âzasının sülüsü miktarını tecavüz etmemek üzere doğrudan doğruya tarafı hazireti padişahiden nasbolunur. "Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Ankara 1985, s. 37.

22 MAZC, D: 4, s. 4.

23 MAZC, D: 4, s. 4-5.

24 MMZC, D: 4, S. 7-8.

25 Kuvay-ı Milliye'ye muhalif bir mebus olarak tanınan Ömer Feyzi Efendi'nin bu sözleri mecliste oldukça sert itirazlara maruz kalmıştı. İsmail Kemal Bey, "maksadınız mebusanı açmamak mıdır?" diye sorarken, Şeref Bey, Ömer Feyzi Efendi'nin Damat Ferit Paşa ile olan yakınlığından dolayı "Ferit Paşa'nın burada ruhu yoktur", Celâl Nuri Bey'de "Ferit Paşa burada hükmedemez. " diyordu. MMZC, D: 4, s. 8-9.

26 Celâleddin Arif Bey'e göre, bazı bölgelerde seçimlerin yapılamamasına rağmen meclis açılmış ve görüşmelere başlanmış ise de bu, o bölgelerdeki haklarımızdan vazgeçtiğimiz anlamına gelmemekte idi. Aksine bu konuda Meclis-i Mebusanı protestoya davet ediyordu. MMZC, D: 4, s. 9.

27 Celâl Nuri Bey, meclisin toplanma sayısı hususundaki tartışmaların Damat Ferit Paşa'dan kaynaklandığı görüşünde idi. Ona göre, Damat Ferit Paşa cansıkıcı bir yola girmişti. "Bir yerde böyle bir meclis bulunmazsa o halde başka bir meclis açmak lazım gelecektir. O da Müessesan Meclisidir. " MMZC, D: 4, s. 9-10.

28 MAZC, D: 4, s. 151.

29 Nutuk-Söylev, I, s. 451; Nutuk-Söylev, III, s. 1697-1699 (Vesika 213, 214).

30 Nutuk-Söylev, I, s. 481-483.

31 Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, (Haz: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), Ankara 1981, s. 120-121; Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1977, s, 23-24.

32 "Rauf Orbay'ın Hatıraları" II, İstanbul 1962, s. 211. 7 Şubat 1920 tarihini veren bir başka çalışma için bkz. Nejat Kaymaz, "Misâk-ı Milli Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi, C. 3, Ankara, 1983, s. 1945.

33 Tülay Duran, "Son Osmanlı Meclisi Mebusanında Felâhı Vatan İttifakı", BTTD XI/61 (Eylül 1972), s. 18-19.

34 Bkz. MMZC, D: 4, s. 494-497.

35 Bu haberi teyit eden bilgiye, 26 Şubat 1920 tarihli İleri gazetesinde rastlıyoruz. Habere göre grup, halihazırda doksan altı mebusun iştirakiyle meydana gelmekteydi. Biz, Duran'ın verdiği liste ile İleri'de yer alan listeyi karşılaştırmak ve buna, Felâh-ı Vatan Grubu İdare Heyeti'nde yer alması hasebiyle, Saruhan mebusu İbrahim Süreyya Bey'i de dahil etmek 97 üyenin bulunduğu yeni bir liste yaptık. Liste için bkz. Kaya, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı, s. 22-225.

36 Duran, "Son Osmanlı Meclisi Mebusanında Felâh-ı Vatan İttifakı", s. 18. Cebesoy ise, İdare Heyetini Hüseyin Rauf, Bekir Sami, Kara Vasıf, İbrahim Süreyya, Adnan, Câmi Beylerden müteşekkil olarak vermektedir. Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, s. 305.

37 İleri, 25 Şubat 1336/1920, No: 767.

38 MMZC, D: 4, s. 143.

39 MMZC, D: 4, s. 144.

40 MMZC, D: 4, s. 144-145. Misâk-ı Milli hakkında daha geni bilgi için bu eserin “Misâk-ı Milli’nin Sınırları” maddesine bakılabilir.

41 MMZC, D: 4, s. 2. Beş şubeye ayrılan mebusların toplam sayısı listeye göre 140 kişidir. MMZC, D: 4, s. 3-4.

42 MMZC, D: 4, s. 11.

43 MMZC, D: 4, s. 18. Mustafa Kemal Paşa telgrafında; mücadelelerinin, Meclis-i Millî’nin açılmasıyla neticelerden birini elde etmiş olduğunu, ARMHC’nin “mukadderat-ı milliyeyi” meclise tevdi etmekle mutlu olduğunu, cemiyetin bundan sonrada meclisin nigehbanı ve istinatgâhı olacağını bildiriyordu. Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara 1964, s. 163-164.

44 MMZC, D: 4, s. 30-31, 182-186.

45 MMZC, D: 4, s. 26.

46 MMZC, D: 4, s. 16.

47 MMZC, D: 4, s. 17.

48 MMZC, D: 4, s. 182.

49 MMZC, D: 4, s. 44.

50 MMZC, D: 4, s. 113.

51 MMZC, D: 4, s. 173-175.

52 MMZC, D: 4, s. 181.

53 MMZC, D: 4, s. 230.

54 MMZC, D: 4, s. 293-294.

55 MMZC, D: 4, s. 396-399.

56 MMZC, D: 4, s. 399-403.

57 MMZC, D: 4, s. 406.

58 MMZC, D: 4, s. 416, 424-425.

59 MMZC, D: 4, s. 213.

60 MMZC, D: 4, s. 394.

61 MMZC, D: 4, s. 477-478.

62 Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 91.

63 Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, s. 301.

64 MMZC, D: 4, s, 71-72.

65 MMZC, D: 4, s. 76-77.

66 MMZC, D: 4, s. 77-79.

67 MMZC, D: 4, s. 87-90.

68 Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1994, s. 186.

69 Bunlar için bkz. Kili-Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s. 37-38.

70 Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, s. 192.

71 Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, s. 193.

72 Rahmi Apak, İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, Ankara, 1990, s. 115.

73 Sadrazam: Salih Paşa; Şeyhülislâm: Haydarizade İbrahim Efendi; Dahiliye: Ebubekir Hâzım Bey; Hariciye: Sefa Bey; Harbiye: Mustafa Fevzi Paşa; Bahriye: Salih Paşa (Vekâleten); Maliye: Tevfik Bey (Vekâleten); Adliye: Celal Bey; Evkâf: Ömer Hulusi Efendi; Maarif: Abdurrahman Şeref Bey; Nafıa: Tevfik Bey; Ticaret ve Ziraat: Ziya Bey; Şûrâ-yı Devlet Reisi: Abdurrahman Şeref Bey (Vekâleten). Mehmet Tevfik Biren, Hatıralar, II, İstanbul 1993, s. 350; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1988, s. 484.

74 Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul, 1982, s. 222.

75 HTVD, Vesika No: 574; ATASE, Kl. 111, D. 199-399, F. 2.

76 Bilâl N. Şimşir, Malta Sürgünleri, Ankara 1985, s. 173-175; ATASE, Kl. 111, D. 199-399, F. 10-12; Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 170-175.

77 Nutuk-Söylev, I, s. 561.

78 Erık Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İstanbul 1992, s. 32.

79 Rauf Orbay'ın Hatıraları, III, s. 276.

80 Söz konusu sened şöyle düzenlenmişti: “Mecliste mevcut ve ekseriyeti haiz olmayan âzanın muhalefetine rağmen Meclisi Mebusan sakfı altından mebus Rauf Beyle Kara Vasıf Beyi cebren aldık. ” Osman Nuri Ergin, Abdülaziz Mecdi Tolun-Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri, İstanbul 1942, s. 116.

81 “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, III, s. 277; Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, s. 313; Yunus Nadi, Ankara’nın İlk Günleri, İstanbul 1955, s. 11; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber, II, Ankara 1958, s. 553-554.

82 MMZC, D: 4, s. 496.

83 MMZC, D: 4, s. 496-497.84 Hüseyin Kazım Kadri, Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım, (Haz: İsmail Kara), İstanbul 1991, s. 170-171.

85 İkdam, 13 Nisan 1336/1920, No: 8320; İleri, 13 Nisan 1336/1920, No: 80.

86 Hüseyin Kâzım Kadri, Hatıralarım, s. 177.

87 Tasvir-i Efkâr, 13 Nisan 1336/1920, No: 3024; İkdam, 13 Nisan 1336/1920, No, 8320.

88 Tasvir-i Efkâr, 13 Nisan 1336/1920, No: 3024; İkdam, 13 Nisan 1336/1920, No: 8320; Vakit, 13 Nisan 1336/1920, No: 873.

1919 Yılında A.B.D.'Nin Yakın Doğu'da Etkin Olma Siyaseti: Ermeni ve Türk Mandaterliği Meselesi / Yrd. Doç. Dr. Deniz Bilgen [s.528-541]

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Giriş

Çalışmamıza konu olan dönemi doğru analiz edebilmek için, şu iki soruya cevap vermek önemlidir; 1919 yılının ilk yarısında Yakın Doğu'nun paylaşılması için düşünülen yöntemlere ABD ne ölçüde karıştı? İkinci olarak, ABD'nin dış politikası açısından Yakın Doğu meselelerinin taşıdığı anlam ne idi? Bu makalenin amacı; bu sorulara cevap bulmaya çalışmak ve de ABD'nin o dönemki politikasında etkili olmaya çalışan resmi ve resmi olmayan görüşleri ortaya koymaktır. Elbette ki bunu yaparken de ABD'nin o dönemde izlediği politikaya ilişkin belge ve bilgileri kullanarak, günümüz politikalarına ve uluslararası ilişkilerin özelliklerine katkıda bulunmaya çalışıldı. Bu bağlamda, ABD'nin 1919'daki Yakın Doğu Politikası'na yön veren yöneticilerin ve etkin olmaya çalışan uzmanların, lobilerin ve basının uluslararası istihbaratta görevli elemanlarının görüşlerini dayanak alıp, Yakın Doğu Meselesine ABD'nin önce karışma ve sonra karışmama arasındaki gel-gitlerinin sebeplerini anlayabilmek için belgelere başvurmak gerekliydi.

Yakın Doğu Meselesi ile ilişkili şahsiyetlerin resmi ve resmi olmayan belgeleri, bugün ABD'de araştırmacıların yararlanabileceği arşivlerde korunmaktadır. General James Harbord'un Kongre Kütüphanesi'nde bulunan raporları, ABD'nin İstanbul Yüksek Komiseri Mark L. Bristol'un Kongre Kütüphanesi'ndeki şahsi ve ABD Milli Arşivi'ndeki resmi yazışmaları, Sivas Kongresi'ni izlemek üzere Sivas'a gelen Yakın Doğu uzmanı L. E. Browne'un Stanford Üniversitesi Hoover Enstitüsü'nde bulunan dökümanları, yani bölge ile ilişkili bütün görevlilerin notları, raporları, mektupları araştırmamızın kaynakçasını oluşturdu (Ayrıca ATASE arşivindeki belgeler, Harp Tarihi Vesikaları bu çalışmamıza kaynaklık etmiştir).

Bu belgelerin bazılarında yanlış ve abartılmış bilgiler vardı. Bazılarında da 1919'un karanlığında -yokmuş gibi farz edilen- Türklerin acılarını anlayabilen ifadeler vardı. Belki de en önemlisi, Yakın Doğu'nun "trajedisini" evrensel değerlerle algılayan uzmanların belge ve bilgileri ile karşılaşmamız oldu.

Bu belgelerin içindeki şahsi bir mektupta da, bir dost ile paylaşılan şu anlamlı cümleler vardı: "Söylemek istediğim çok şey var, ancak söylememize izin verilmiyor. Şunlar yüzünden yorgunum: Demokrasiyi dünyada güvenli kılamamaktan, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın bizlerin zihinlerine doldurmaya çalıştığı propagandaları yutmaktan ve Müttefik bayrağı gördüğümüzde, her defasında üç kere "Yaşa! Yaşa! Yaşa!" demez isek, vatan haini olarak çağrılabileceğimizi, düşünmekten bıktım."

1919 yılı basını ise, bu tür bir çalışma için bulunmayacak bir kaynak özelliğine sahip. Basında çıkan haber ve yorumlar arasında liderlerin demeçleri, tanınmış gazetecilerin yazıları, basında çalışan istihbarat ajanlarının yönlendirmeleri bizim için önemli bir bilgi kaynağı oluşturmakta. Uluslararası

konuları ele alışları ile ünlü Chicago Daily News, Chicago Tribune, The New York Times, Washington Post, Morning Post gibi Amerikan gazeteleri ile L. Entente, The Trans-Caucasian Post ve The Georgion Messenger gibi Yakın Doğu orijinli gazetelerin sayfaları bize önemli ipuçları verdi (Ayrıca İfham, Yenigün, İleri, İkdam, Vakit, Alemdar, Albayrak, İrade-i Milliye gazeteleri de elimizdeki çalışmaya kaynaklık etti).

Bütün bu belge ve bilgiler doğrultusunda, son sözü söyleyip “tarihi”, vardığımız sonuçlar açısından “analiz” edip, buna artık “Tek, kelime dahi eklenemez!” diyebilir miyiz? Bu dönemi, Yakın Doğu’da etkinliği tartışılan tüm tarafların elindeki belge ve bilgilere göre değerlendirmek gerekmez mi? 1919 yılında ABD’nin tutumunun, doğru analizini yapma şansımız elimizdeki belgeler doğrultusunda mümkün mü? Bu araştırma pek çok sorunun cevabını verebileceği gibi, bu araştırmayı temel kabul eden daha çok belge görme şansına sahip, başka araştırmalar da verebilir.

Yukarıda bahsettiğimiz kaygılardan dolayı, araştırmanın kalıcılığı açısından, hem bu hassas konu ile özdeşleşmeme endişesi ile ve hem de bilimin tarafsızlığı ilkesini koruma duyarlılığı ile yer yer belgelerin kendisini aynen verip, bir yorum yapmama yöntemini seçmiş bulunmaktayız.

Ermeni ve Türk Mandası Meselesinde Amerikalı Yetkililerin ve Uzmanların Görüş ve Tutumları

ABD, 1919 yılının ilk yarısında, Yakın Doğu’da daha atak bir siyasete karar vermişti, çünkü Avrupalı güçlerin Yakın Doğu’daki faaliyetleri karşısında, ABD’nin menfaatleri, bu coğrafyaya kayıtsız kalmasına izin vermeyecek kadar önem kazanmıştı; ticari açıdan bu bölgede kârlı gelişmeler söz konusu olabileceği gibi, daha da önemlisi petrolden dolayı etkin bir politika takip edilmesi gereğine inanılmıştı. Nitekim, ABD’nin Yakın Doğu’da aktif bir görev alması gerektiğine olan inanç ve baskılar arttı ve bu durum karşısında, manda konusunun araştırılması, daha doğrusu Ermenistan için bir mandanın incelenmesi için Başkan Thomas Woodrow Wilson, 1 Ağustos 1919’da General James Guthrie Harbord’u görevlendirdi.1 Amerikan basını, ABD’nin “samimiyetle” Ermeni mandasını düşündüğü için, Harbord gibi bir şahsiyeti Yakın Doğu’ya gönderdiği yorumunu yapıyor, bu mandanın tüm Anadolu’yu kapsamamasının ise doğru olmayacağını vurgulayarak şu habere yer veriyordu:

“Harbord Heyeti’nin, Ermenistan’a ve Kafkaslar’a yaptığı seyahat, Barış Konferansı’nı derinden etkiledi. Gerçekte, bir Ermeni mandacılığı düşünülmediği sürece, Birleşik Devletler’in, bu bölgeye, Genaral James Harbord gibi önemli bir şahsiyeti göndermeyeceği belirtiliyor, ancak Heyetin, araştırmayı Küçük Asya’ya yaygınlaştırmaması konusunda biraz şaşkınlık var, oysa Yakın Doğu meselesi ile ilgili uzmanlar; Küçük Asya mandasının oldukça basit ve ekonomik açıdan daha iyi olacağını kabul ediyorlar.2

Chicago Tribune Gazetesi de, General Harbord’un, Ermenistan’a gitmek üzere, İstanbul’dan ayrıldığını haber olarak veriyor ve “Gen. J. Harbord, ABD’nin mandaterlik konusundaki prensiplerine içten inanıyor”3 yorumunu yaptıktan başka General’in şu sözlerine yer veriyordu: “…Barış Konferansı’na kadar manda fikrini duymamıştım ve Amerika’nın, Türkiye’yi mandası altına alması

hakkında, ne İstanbul, ne de Ermenistan için iyice inceleme yapmadan hiçbir fikir ileri sürmeyeceğim."4 sözlerine okuyucularına duyuruyordu.

Doğu Anadolu'da ve Kafkaslarda incelemeler yaparak Yakın Doğu'dan ayrılan General Harbord, Başkan Wilson'a, Ermeni yanlılarının ve Ermenilerin, iddialarını doğrulayacak bir rapor hazırlamamıştır. "Yola çıkarken gerçekten bir Ermenistan ve katliamlar göreceğimizi sanmıştık"5 diyen Harbord Heyeti, bölgede hiçbir zaman ve hiçbir şekilde Ermeni çoğunluğunun olmadığına tanık olmuş ve Heyet, incelemeleri sonunda, Türklerle Ermenilerin dış etkiler olmadan, yüzyıllarca bir arada, barış ve güvenlik içinde yaşamış olduklarına inanmıştı. Ayrıca, Türklerin, Ermenilere karşı herhangi bir şekilde soykırım hazırlığında bulunmadıklarını da görmüştü. Tam tersine, sınır bölgesindeki Türklere sınırı aşmamaları için çok sıkı emirler verilmiş olup, buna karşın, isteyen Ermenilerin, Türk Ermenisi olduklarını kanıtlamak şartı ile, Türkiye'ye girişlerinin serbest bırakıldığı anlaşılmıştı. Türkiye'ye geri dönen Ermenilerin de hayatlarının tehlikede olduğunu düşündürecek hiçbir olayla karşılaşmamışlardı.6

General Harbord'un Anadolu'daki yaptığı seyahat nasıl ABD basınına yansıtılmış ise, bu seyahatin Kafkaslar kısmı da, ABD basınına yansımıştı.7 Basında çıkan haberlerden, bu bölge insanlarının, Amerikalıları "Beklenen Kurtarıcılar"8 olarak algıladıkları görülüyordu ve hemen hemen hepsi barış istediklerini ve güçlü bir devletin müdahalesiyle böyle bir barışın mümkün olacağını belirtmişlerdi.9

General Harbord'un Yakın Doğu'ya yaptığı bu gezi ve öngörülerinin değişmesi basına; "General Harbord, otuz subay ve sivil üyelerin oluşturduğu bir komisyonla, askeri ve ekonomik durumu araştırmak için Türkiye'ye gitmesine rağmen, şartların zorlamasıyla siyasi-politik konuları görmezlikten gelemedi."10 şeklinde yansımıştı.

Harbord Heyeti'nin, hızlı fakat geniş bir sahayı kapsayan turunu tamamladığı ve raporunu hazırladığı da basına yansımıştı. Heyetin, Milli Mücadele lideri ile görüşmek üzere Sivas'a gelişini önemseyen Chicago Daily News, Paris çıkışlı 15 Ekim 1919 tarihli bir haberinde;

"Harbord Komisyonu hızlı, fakat geniş İmparatorluk turunu henüz tamamladı. Otomobillerle Anadolu hudutlarını, Erzurum yakınlarındaki huduttan, Rus Ermenistanı'nı, Tiflis ve Batum'u dolaşarak İstanbul'a döndüler. Bu gezi çok hızlı olmuştur, çünkü Senato, manda sorununu ele almadan önce; Heyetin, raporunu Washington'a ulaştırması gerekiyor. Heyet, sadece Diyarbakır'da 5 saat, Harput'ta 4 saat ve Sivas'ta bir gün kaldı. Politik açıdan, Sivas'taki bir günlük kalış bütün gezinin en önemli yanı"11 diyordu.

25 Ekim tarihli yazıda ise Harbord Heyeti ile ilgili şu habere yer veriliyordu:

"…Heyet, Ermenistan'da bazı kanunsuz durumlar hariç, hiçbir tehlike olmaksızın turunu tamamladı. Heyet, yollardan geçerken bazı çatışmalarla karşılaştı, fakat herhangi bir tehlike geçirmedi ve raporunu Perşembe günü, seyahat ettikleri geminin Marsilya'ya hareket etmesinden 10 dakika

önce tamamladı. Rapor, daktiloyla sıkı yazılmış birçok sayfadan oluşuyor. Heyet görevlileri, Rapor, Frank L. Polk'a sunuluncaya kadar Raporu tartışmayacaklar ve bu sunuş bekletilmeksizin yapılacak. Muhtemelen de Rapor, Washington'a Başkan'a gönderilinceye kadar açıklanmayacak. Bay Polk'a raporun verilmesiyle birlikte görevi resmen bitecek olan Harbord Heyeti gelecek hafta Brest'ten, Martha Washington gemisi ile yola çıkmaya niyetleniyor. Heyet görevlileri, Senato Komisyonu, Türkiye ve Ermenistan'a olan gezi ile ilgili bir açıklama yapmadan önce davet edileceklerini umuyorlar".12

24 Ekim'de yayınlanan Chicago Tribune'de de Harbord ve beraberindekilerin İstanbul'dan Paris'e geldikleri belirtiliyor ve şöyle deniliyordu:

"…Heyet Başkanı Tümgeneral James G. Harbord, bugün Amerikan Delegasyonu Başkanı Frank L. Polk ile kısa bir görüşme yapmış, Ermenilerin durumu üzerinde konuşmuştur. General Harbord ve Heyet üyeleri üç dört gün içinde, Amerikan Delegasyonu'na sunulacak olan resmi raporun hazırlanmasıyla meşguller."13

Amerikan basınında, Harbord Raporu'nun hazırlandığı duyurulurken, öte yanda, ABD'nin Anadolu'yu ve Ermenistan'ı manda altına almayı kabul edip-etmemesi hususunda Heyetin asker ve sivil üyeleri arasında fikir ayrılığı olduğu da kamuoyuna duyuruluyordu.14 Bunun üzerine sorular yönelten gazetecilere ise General Harbord fikirlerini açıklamaktan kaçınmış ve Amerikan Delegasyonu uygun gördüğü takdirde, bu Raporun resmi makamlar tarafından kamuoyuna açıklanacağını söylemekle yetinmişti,15 ancak basın boş durmuyor, Paris'ten donanma telsizi aracılığı ile New York'a gönderilen haberde:

"Öğleden sonra Paris'e varan Harbord Heyeti, Türkiye ile ilgili olarak Amerikan mandaterliği konusunda ihtilâflı fikirlere sahip; Amerika'nın mandater olmasına, askeri otoriteler karşı çıkarken, bütün sivil üyeler oybirliği ile Türk İmparatorluğu'nun her yeri için mandaya taraftar; herkes, Türkler, Ermeniler ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki diğer topluluklar Amerika'nın mandayı kabul etmesini arzu ediyorlar. Askerler, bu işin fazla sayıda muhtemelen çeyrek milyon askeri gücü gerektireceğini ifade ediyorlar. Siviller ise, sorunun özellikle kültürel ve ekonomik tarafını araştırıyorlar ve Amerikan mandasının Amerikan dış ticareti için büyük yarar sağlayacağına ve aynı zamanda mandanın demokrasiyi yaymak için Birleşik Devletler'e büyük olanak sağlayacağına inanıyorlar. Heyet, Ermenistan'a -bazı yasa dışı durumlar hariç- gezisini vukuatsız tamamladı.

Heyet, sınır boyunca çarpışmalarla karşılaştı, fakat tehlikeli olmadı. Heyet, daktilo ile sıkı yazılmış raporunu gemi Marsilya'ya demir atmadan on dakika önce, dün öğleden sonra tamamladı. Muhtemelen Rapor Washington'a gönderilinceye kadar açıklanmayacak. Harbord Heyeti görevini tamamlayana kadar Martha Washington gemisinde kalacak ve Brest'ten bu gemi ile Washington'a gidecek. Heyet, Senato Dış İlişkiler Komitesi, Türkiye ve Ermenistan'a olan gezinin sonuçlarını açıklamadan önce, davet edileceklerini ummaktadırlar"16 deniliyordu. Öte yandan, İstanbul çıkışlı Associated Press'in bir haberinde de, bölgede varlıklarını sürdürme niyetinde olan güçler var oldukça, Heyet üyelerinin çoğunun, Ermenistan ve Türkiye mandasına karşı olduğu söyleniyor, ancak ABD'nin

Yakın Doğu'da gardiyanlık üstlenmesi halinde, Müttefiklerin de süregelen politikalarından vazgeçecekleri vurgulanıyordu.17

Bu yorumun devamında ise, Harbord Heyeti üyelerinin çoğunluğunun, ABD'nin bu şartlarda ne Ermenistan, ne de Türkiye'nin mandasını kabul etmesini tavsiye etmedikleri, ancak Avrupalı güçlerin bölgeden tamamı ile çekilmeyi kabul etmesinden sonra, Birleşik Devletler'in böyle bir mandayı kabul etmesinin söz konusu olabileceği18 belirtiliyordu ve "Harbord Manda Hususunda Sessiz"19 başlığı altında, Heyetin Başkanı Tuğgeneral James Harbord'un konuyla ilgili hiçbir beyanda bulunmadığı ifade edilmişti. Bu açıklamalara rağmen, belki de daha çok duygusal nedenlerle heyet üyeleri, "yardıma muhtaç insanlara karşı bir görev olarak" nitelendikleri Ermeni meselesinin; Amerika'nın, Ermenistan mandasını kabul etmesi ile çözüleceğini belirtmişlerdi. Ekim ayının ikinci yarısına gelindiğinde ise, Amerikan basınında, gerek Harbord Heyeti'nin, ABD mandası konusundaki farklı fikirlerine ve genellikle de Ermeni mandası konusundaki olumsuz görüşlerine yer verilirken, bir yandan da, ABD'nin yalnız ve yalnız Ermeni mandasını alması ihtimaline karşı, aleyhte yayınlar yapılıyordu.20 Şayet, Amerika, mandater olmak zorunda kalırsa, denetim sahasının Batum, Bakû ve diğer petrol yöreleri de dahil olmak üzere bütün Kafkasya bölgesini kapsaması gerektiği ileri sürülüyordu,21 yoksa sadece Ermenistan için bir mandanın, hele de Türkiye'de "bir Ermenistan Hükümeti'nin teşkilinin"22 hiç düşünülemeyeceği basında vurgulanıyordu. ABD'nin nerede ise şizofrenik bir tavır içine düştüğü bu sıralarda, 30 Ekim'de yayınlanan Chicago Daily News'teki haberde de, General Harbord'un, Ermenistan mandasına karşı bir rapor verdiği, ancak Türkiye'nin manda konusuna da kayıtsız23 kaldığı yazılıyordu. Yine, aynı doğrultuda The New York Times'da "Heyet, Ermeni mandasına karşı çıkıyor"24 deniliyor ve yazının alt başlığında ise "Harbord'un Meslektaşlarından Çoğu Amerika'nın İşinin Memleketlerinde Olduğunu Düşünüyorlar-Bazı Siviller Fikir Ayrılığına Düşmüşler"25 başlığı altında, Harbord Heyeti'nin uzun seyahatinden bahisle henüz Başkan Wilson'a ve ABD Kongresi'ne getirilmemiş olan rapor üzerine yorum yapılıyordu; Yakın Doğu'da yedi haftalık bir araştırma yapan Harbord Heyeti üyelerinin çoğunun tavsiyesi; Birleşik Devletler'in, Ermenistan ve Türkiye adına bir mandayı reddetmesi gerektiği, çünkü Amerika'nın görevinin kendi coğrafi sahasında olduğu yolundaydı, ancak heyetin bazı üyeleri, mandanın en azından Ermenistan adına, ABD'nin bir görevi olduğunu; çünkü öncelikle Avrupa'nın huzuru, sonra da bölgenin ihmalkârlıktan, fakirlikten ve ırki ön yargıdan kendini kurtaramayan yardıma muhtaç insanları için bir görev olduğunu ileri sürüyorlardı. Çoğunluk, ABD'nin mandaterliği kabul etmesinin uygun olmayacağını ve eğer kabul edilirse de Amerika'nın, Yakın Doğu'daki insanları eğitmek ve onların refahını yükseltmek için uzun dönemli bir çabanın içine girmesi gerekeceği vurgulanıyordu. Gerçi, birileri en ideal çözümün görevi, buradaki milletlerin dışında birine vermek olduğunu söylüyordu ve bunlara göre bu milletler, tarafsız bir dost ve medeni ölçülere göre kendilerini organize etmeye en uygun Amerika'yı görüyorlardı. Ama tartışmanın öte tarafında ise eğer Amerika, sadece Ermenistan adına mandaterlik kabul etmek zorunda kalacak olursa, Birleşik Devletler Avrupa meselelerine dahil olacaktı, ne var ki bölgede Ermeni nüfusu az olduğu gibi, arazileri de yeterince büyük değildi. Evet, Yakın Doğu'da Amerikan demokrasisine ihtiyaç vardı, ancak Osmanlı meselesi Avrupa'ya, Pasifik meselesi ise Amerika'ya ait olmalı idi.26 Ardından da şöyle bir soru yöneltiliyordu; "Ermenistan'ın bizim çıkarlarımızdaki yeri ne olacak? -Kuşkusuz şu

anda Pasifik ve Çin'deki çıkarlarımız, Anadolu'daki veya Ermenistan'daki çıkarlarımızdan dikkate değer ölçüde önemlidir." The New York Times'daki 24 Ekim tarihli haberde, Harbord Heyeti'nin Yakın Doğu'ya gönderilme amacının, ABD'nin Ermenistan'da üstleneceği görevi gözlemlemek olduğu vurgulanıyordu, ancak İstanbul'a dönen Heyetin, Türklere "Ermenistan'daki hiçbir şeye ilgi duymuyoruz"27 dedikleri yazılmıştı, çünkü Türkler aleyhindeki gelişmelere ve her şeye rağmen ABD'nin, Ermenistan mandaterliğini kabul edip etmemesinin "hâlâ Türklerin elinde olduğunu bilerek değerlendirmek"28 gerekecekti.

Bir başka görüş ise Ermenistan'a mandater olacak gücün, İran, Türkiye ve Rusya sınırlarını da tutması gerekeceği, mandanın Doğu Anadolu ile sınırlandırılmayıp, Türkiye'nin tümünü kapsaması zorunluluğu idi.29 Meseleye, Türkler tarafından bakıldığında ise, Doğu Anadolu'yu da kapsayacak "bir Ermenistan adına mandadan söz etmenin, protestoya sebep olacağı" şahsi mektuplarda da yer bulmuştu.30 Ayrıca, Yakın Doğu'da ABD'nin alması düşünülen manda konusunda, fikirler öylesine karışıktı ki, bu sorgulanıyordu:

"…Şu anda en çok ilgilendiğimiz konu manda sorunudur. Türkiye'deki her Amerikalı, Birleşik Devletler'in, bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu mandasını alması gerektiğini düşünmektedir, ancak Türklerin hepsi, Ermenilerden nefret ediyorlar ve mümkün olduğu kadar onlarla çok az şey yapmak istiyorlar ve yine ancak hür Ermenistan adına Doğu Anadolu dahil mandadan herhangi bir şekilde söz etmek de yoğun protestoya sebep olacaktır. Eğer on dakikan varsa, otur ve manda açısından Amerika'daki hissiyatın ne olduğuna ilişkin bana telgraf çek. Halk bunu istiyor mu? İstemiyor mu?"31

Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e gönderilen bir raporda ise, "Soruşturma yapmak için Doğu Anadolu'ya gönderilen Amerikalı görevlilerin, burada Ermeni devletinin kurulmasının mümkün olmadığını, çünkü orada Ermenilerin bulunmadığını söyleyen"32 "korkunç" diye nitelenen raporlar gönderdikleri yazılmıştı. Yine Ruslarla beraber savaşan Ermenilerin tahrip ettiği Türk yerleşim yerlerinin düştüğü korkunç durumdan da bahsediliyordu.33 Duyguların karıştığı gibi, çözüm yollarının da karıştığı bu ortamda her şeyin üzerine çıkan görüş; Amerika'nın garantisi, Türklerle Ermeniler arasındaki düşmanlık duygularını yatıştıracak güçte idi.34 Türklerin de, Ermenilerin de bir kısmı "şayet Amerika tüm bu bölge adına mandater olacaksa bu iyi bir şey olacaktı",35 oysa Doğu Anadolu'dan bir pay kopararak, Ermeniler için oluşturulacak bir Ermeni devleti ve burada ABD'nin mandater olması zordu, çünkü Türklerin çoğunlukta olması bir yana, farklı ırk ve inanca mensup insanlar bu topraklara "tuz ve biber" gibi dağılmışlardı. Uzmanlara göre, çeşitli ırkların İmparatorluk dahilinde dağınık bir halde bulunması, büyük bir güçlüğü ortaya çıkarmakta idi; eğer İtilaf Devletleri bir bölgeyi seçip, oraya Ermenistan adını verirlerse, o zaman bütün Ermenilerin de oraya gitmesi gerekecekti, aynı şey Rumlar ve Türkler için de geçerli idi. Böyle bir çözüm önermek kolaydı, ancak bunun tamamen gerçekleştirilmesi mümkün değildi, çünkü Türkiye'de bulunan bu farklı ırklara mensup insanlar büyük ölçüde birbirlerine bağımlı idi. Ekonomik yapı ırkların ayrılmasını imkansız kılacaktı; Türkler ziraatla uğraşıyorlardı, tüccar ve işadamı olan Ermeni ve Rumların ise şehirdeki işleri bırakıp ziraatla uğraşabileceklerini düşünmek imkansızdı. Özetlemek gerekirse; Avrupa'nın ve %90 Rus rejiminin

sorumlu olduğu diplomatik entrikaların var olmadığı 50 yıl öncesine kadar, İmparatorluk dahilinde çeşitli ırklar bir arada ve mutlu bir şekilde yaşıyorlardı. Türkiye'de, Müslümanlar kadar Ermeni Sadrazamlar da vardı. Eğer diplomatik entrikalar izin verirse, Türkiye'deki ırklar tekrar bir arada barış içinde yaşayabilirlerdi. Çıkarcı ülkelerin, Türkiye'deki farklı din ve ırka mensup insanları birbirine vurdurma çabaları devam ettiği sürece, isterse bir düzine manda kurulsun, yine de bir düzen sağlanması mümkün değil idi. Bu yüzden İmparatorluğun parçalanması imkânsızdı ve değişik ırk ve inanca mensup bu insanlar bir arada yaşamak zorunda idi. Ayrıca Türkiye'de her eyalette Müslümanlar çoğunlukta idi ve Anadolu'daki 10 milyonluk Müslüman nüfusun 6 milyonu saf Türk olup, buna karşı 3 milyon gayrimüslim vardı. Dolayısı ile, barış yapılacağı zaman bu Müslüman nüfusun istekleri göz ardı edilemezdi. Gerçi birçok kişi, Türk sorununu tartışmaya başlarken, İmparatorluktaki Türk unsurunun artık önemli olmadığını düşünüyor ise de Türkler burada ve Müttefiklerin yaptığı istatistiklere göre de çoğunlukta idiler; O'nlara yoklarmış gibi davranılamaz idi.36

Yakın Doğu'ya gelen birçok gözlemci, Amerika'nın Yakın Doğu'da manda kabul edecekse, Osmanlı Devleti'ni de mandası altına almasının, bölgeye huzur ve sükun getireceğini yazıyordu. Dr. Caleb Frank Gates de bunlardan biriydi.37 Dr. Gates, Doğu Anadolu'yu kapsayan bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının politik ve ekonomik temelde kabul edilemez olduğu konusunda uyarıda bulunuyordu. Gates'e göre; böyle bir çözüm üzerinde konuşmak Türkleri tahrik edecek ve Ermenileri tehlikeye atacaktı. Oysa en iyi çözüm, şu anda, kendi kendisini yönetemeyecek bütün dini ve ırki unsurları kalkındırmak idi. İmparatorluğun bir bütün olarak, Amerikan idaresine verilmesi ile Ermeniler güvenle geri dönebilecekler ve Doğu vilayetlerine yeterli sayıda Ermeni yerleştirdikten sonra, Ermenilere bir nevi "yurt-ülke" idaresi verilebilirdi.38

Dr. Gates, Paris Sulh Konferansı'na verdiği raporda, Yakın Doğu'nun sorunlarının uluslararası sorunlar olduğunu ve Ermeni sorunu halledilirken, Türkiye sorununu görmezden gelmenin dünya barışını tehdit edeceğini ve gelecekte savaşlara yol açabileceğini söylüyordu. Gates, ABD'nin manda konusundaki kararını bir an önce vermesini öngörmekte ve hür bir Ermenistan ile sorunu yatıştırmak ve Türkleri de kendi kendilerini idare etmeleri için serbest bırakmanın hata olacağını ve bu karara varmadaki gecikmenin de karar vermeyi güçleştireceğini; çünkü Türklerin, kabul edilemeyecek bir barış antlaşmasını zorla kabul ettirecek herhangi bir teşebbüse karşı, milli birliğe yönelik propagandalar yapmaya başladıklarını bildirmişti.39

Dr. Gates, Ermenilerin iki büyük hata yaptıklarını söylemekten de kaçınmıyordu:

"İki hata yapıldı, birincisi Ermeni askerlerini Kilikya'ya getirmekle vahim bir hata yapıldı. Diğer bir hata da şöyle yapıldı; Milli Ermeni Delegasyonu'nun Paris'te, Ermenilerin taleplerini gösteren bir kitapçık ortaya koymasıydı. Bu kitapçıkta, Sivas'tan-İran'a, Gürcistan'dan-Akdeniz'e varan ve Türkiye'nin yarısından çoğunu kapsayan bir arazinin kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Bu insanlara karşı koymak için kenetlenme yolları arayan Türkler, bu saçma iddiaları kendi yararlarına kullanmakta ise yavaş değillerdi. Küçük Asya'daki Türk halkı, özgür bir Ermenistan yaratmak için yapılacak herhangi bir teşebbüse karşı koymak için, şimdi her zamankinden daha çok kararlı ve

Türkler, Ermeniler için verilecek en ufak tavize karşı bile muhalefet ruhu göstermeye hazırlar. Birçok yerde, Türkler kontrolleri altında kalacakları Ermenilerin kendilerine hiç merhamet göstermeyeceklerine inanmaktalar ve gelecek sefer bir Ermeni dahi bırakmayacaklarını söylüyorlar ve Ermenistan arazisinin belirlenmesi ile ilgili kararlara karşı meydan okuyorlar. Bütün bu koşullar altında tümü ile Türk İmparatorluğu'nu kapsayacak adaletli bir yönetimin sağlanması en akılcı politika; okullar yapmalı, ziraatı, ticareti ve üretimi geliştirerek, bütün memleket için refahı sağlamalı, çünkü refah milli hoşnutsuzluğun en iyi ilacı olacaktır."40

Sonuç olarak, Türklerin de, Hıristiyanların da istedikleri şey, güçlü bir yabancı devlete duydukları özlemdi. Gates'e göre "Türk halkı, eğer korkuları hafifletilebilirse ve kendileri için iyi bir hükümet garanti edilebilirse uzlaşmaya hazırdı.41 Dr. Gates, bu görüşleri yüzünden, Ermeniler ve Ermeni yanlıları tarafından kınana dursun42 1919 Mayıs ayında, bu görüşlerini, Amerikan Delegasyonu'na sunmak üzere Paris'e gitti ve daha sonra Amerika'ya giderek, Türk aleyhtarlığını yatıştırmaya ve imparatorluğun parçalanmasının "ölümcül bir hata olacağına" ABD kamuoyunu inandırmaya çalıştı.43 Türkiye'de bulunan bazı görevliler de, Dr. Gates gibi düşünüyor ve "Yakın Doğu Meselesine Hakim Kişi" olarak nitelenen Dr. Gates'in fikirlerini destekliyorlardı. Onlar da Ermenistan'ın ve Anadolu'nun dahil olacağı bir mandanın, ABD'ye verilmesini uygun görüyorlardı.44 Nitekim bölgede bulunan istihbaratçıların şahsi mektuplarına yansıyanlara göre "Yakın Doğu'daki Amerikalıların hemen hemen hepsi, parçalanma olmadan Türkiye'nin bir Amerikan mandası olması taraftarı idi. Bu duygu, Amerikan ticaret ve sanayi çevrelerince de destekleniyordu."45

General Harbord da, ABD Dışişleri Bakanlığı yetkililerine verdiği 16 Ekim 1919 tarihli raporunda "Türk Milleti'nin parçalanmaya karşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamına sahip bir manda idaresini tercih edeceğinden şüphe etmemekte idi."46

General Harbord Heyeti'nden bir gözlemci ise, farklı ırkların toplumsal sınıfları ile yaptıkları görüşmelerden sonra, şuna kani olduklarını söylüyordu: "Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları, Türk ve Ermeni Anadolu'su ve Transkafkasya'nın dahil olacağı büyük bir manda alanı oluşturmak" yine bu uzmana göre, Ermeni halkını koruyabilmenin tek yolu bu idi; sorunlar ortadayken, Ermeni devleti üzerinde mandater olmak için girişimde bulunmak her tarafta şiddetli sınır savaşlarını başlatacaktı.

Bu durum Yakın Doğu'da yaşayan tüm farklı ırkların çözüm bekleyen problemi idi ki, ancak bu sorun, farklı ideal ve çıkarları olan halkların güven duyabileceği tek kuvvetli ve tarafsız bir güç tarafından çözümlenebilirdi. Buradaki halklar da, bu gücün yönetiminde gizli politik güdüler olmaksızın emin bir şekilde yaşayabilirlerdi. Manda tek olmalı idi ve bu şartları uygulayabilecek ve böyle bir görevi üstlenebilecek en tatmin edici devlet de Birleşik Devletler'di.47 Yakın Doğu'yu bilen bir başka uzman Mark L. Bristol de, Amerika'nın Yakın Doğu meseleleriyle yakından ilgilenmesi gereğini vurgularken, bunu dünya barışı ile ilişkilendiriyordu. ABD'nin Yakın Doğu'dan çekilmesinin son yüzyılın en büyük hatası olacağını iddia ediyordu.48 "Biz, Amerikalılar bu hataya nasıl izin vereceğiz bilmiyorum. Ben bağımsız bir Ermenistan'a inanmıyorum, ama hiçbir şart dahilinde de eski Türk Hükümeti'nin yeniden kurulmasına izin verilmemesi gerektiğine inanıyorum. Amerika, Yakın Doğu'nun

meseleleriyle yakından ilgilenmelidir, çünkü dünya barışının sağlanması buna bağlıdır." Bristol, çözümü ise bütün Türkiye'yi tek bir hükümet çerçevesinde organize etmekte görüyordu, ancak bu eski Türk Hükümeti (Osmanlı) olmamalı idi, evrensel kaideleri olan bir yapı olmalı idi ve başka bir çözüm de yoktu.49 Nitekim, Yakın Doğu'da sınırlı bir mandaterliğe sıcak bakmayan yetkililer, sınırları geniş tutulduğunda Yakın Doğu'da kalmakta bir sakınca görmüyorlardı, ancak müttefiklerin, Ermeni sorununu paketleyip Amerika'ya ihraç etme istekleri karşısında, Başkan Wilson dahi eskisi kadar bu sorumluluğu yüklenmekte istekli görünmüyordu, çünkü ülkesine havale edilmek istenen bu maddi ve askeri külfeti seçmenlerinin veya Amerikan Kongresi'nin paylaşmayacağını yavaş yavaş anlamıştı.

ABD'nin 1919'daki dış politikasına egemen olan duygu, Yakın Doğu meselesine karışma veya karışmama gel-gitleri devam ederken New York Times başta olmak üzere bir kısım gazeteler,50 Avrupalıları, Irak ve Suriye'yi aldıktan sonra, Ermenistan'ı Amerika'nın üstüne atmakla suçluyorlardı. İngilizlerin, İstanbul ve bağımsız Ermenistan mandasını Amerika'ya vermek istemesindeki amaç, ABD'yi Rusya ile İngiliz sömürgeleri arasında tampon yapmaktı.51 İngilizler de, Amerikalıları suçlayarak, Amerika'nın manda meselesini pazarlık konusu yaptığını, bunun da hoşa gitmeyen bir durum yarattığını, oysa kendi etkinliği altına girecek toprakların az olmadığını ileri sürüyorlardı.52 Ayrıca, Amerika'nın, Kafkaslar'daki sorumluluğunu üstlenmemesi halinde, katliamların meydana geleceği ve bundan da Amerika'nın sorumlu tutulacağı İngilizlerce ima ediliyordu,53 ancak ABD basını da karşı taarruzdaydı, 30 Ekim 1919 tarihli Chicago Daily News, İngiltere'nin çıkarcılığına değinerek; Fransa ve İngiltere tarafından Amerika'ya önerilen "İstanbul ve bağımsız Ermenistan mandası anlaşılan, Rusya ve Avrupalı güçlerin Şark'taki varlıkları arasında muhtemel düşmanlığa karşı tampon görevi görmesine yönelik. Amerikalılar, çıkarcı İngilizlerin Yakın-Doğu'daki tamponu olmak istemiyor."54 deniliyordu.

Gerçekten de bölgenin haritasına bakıldığında, Birleşik Devletler bu mandaları kabul ederse; Mezopotamya, Mısır ve Arabistan'daki İngiliz hakimiyeti ile Rusya arasında, bir tampon oluşturacaktı. Bu topraklardaki Amerikan mandası, İngiltere'nin sahip olduğu Hindistan'a giden yolların en iyi şekilde korunmasını sağlayacak; Süveyş Kanalı'nı ve İran demiryolunu koruyacaktı. ABD'nin, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'na sahip olması ile İngiliz ve Fransızların Şark'taki güçleri ve mal varlıkları, Balkanlar'daki Alman saldırganlığından da korunacaktı. ABD; Almanya veya Rusya'nın, İngiltere ile ABD'yi ilgilendirmeyen bir anlaşmazlıkları olması durumunda dahi, savaşın ortasına doğru çekilecekti, çünkü bu milletler İngiltere'ye bu noktada saldıramayacağına göre, karşısında ABD'yi bulacaktı. Yani, Hindistan'a giden yol ABD tarafından korunmuş olunacaktı. Eğer, ABD, Ermenistan mandasını alacak olursa, kaçınılmaz bir şekilde çatışmalara dahil olacaktı, o zaman da, kendi onurunu ve dolayısı ile İngiliz maddi çıkarlarını korumak için mecburen savaşa girecekti.55

Ermenistan mandasının kabul edilip edilmeyeceği Amerika'da tartışılırken, İngiltere'de, bir an önce işgal altında tuttuğu Kafkaslardan çekilmeyi planlıyordu.56 Aslında, İngilizler Ermeni meselesinden sıyrılma sürecini başlatmışlardı, bunun için de en uygun zamanı arıyorlardı; Kafkaslardaki kalış süreleri uzadıkça buradaki varlıklarının fiilen Ermenistan mandaterliğine dönüşeceğini sezmekte gecikmemişlerdi. Hele, ABD mandater olmayı reddederse, İngiltere'nin bir

oldu bitti karşısında kalması, içten bile değildi. Bundan sonra da, İngiltere'nin sorumluluktan kaçması imkansızlaşacaktı. Belli ki, İngiltere, Rusya'daki iç savaşı Bolşeviklerin kazanacağını anlamıştı. Kafkaslardaki işgallerini bir süre daha uzatmak, İngiliz askeri güçlerini, Kızıl Ordu ile karşı karşıya bırakabilirdi ki; harbin sonunda Bolşeviklerden bir yenilgi almak ya da onlarla uzun sürecek bir savaşa sürüklenmek Londra'daki hiçbir devlet adamı tarafından düşünülemezdi. Öte yandan, gerçek şu idi ki, İngilizler, topu bazı iktisadi imtiyazlar vererek ABD'ye atmak ve bu meseleden bir an önce kurtulmak istiyorlardı. Washington ise, bu çözüme yanaşmıyordu, çünkü Amerika'nın çıkarları ve bölgeye gelmesi için yeterli sebepleri henüz ortada yoktu.

ABD'nin niçin bölgeye geleceği ve ne kazanacağı ise basında tartışılıyordu. İngiltere'nin petrol peşinde olduğu bir dönemde, ABD'nin hür bir Ermenistan için manda alması Amerika'ya ne çıkar sağlayacaktı? Bu soruluyordu. Nitekim Türkiye'de görevli Lois E. Browne da 24 Ekim 1919'da Mark L. Bristol'e gönderdiği şahsi mektubunda bunu sorguluyor ve "…Yakın Doğu'daki genel hareketin amacı anlaşılmış gözüküyor; petrolün ele geçirilmesi için politik entrikalar." Avrupalı emsalleri gibi Amerikan Senatosu'nun, bu sorunla ilgili tutumu da farklı değildi. Senatör Borah'ın ifadesi ile "Bizden, Ermenistan'a sahip olmamızı istiyorlar. Öyle mi? Olabilir, çünkü burada hiç petrol yok"57 diyerek kimin, neyin peşinde olduğu açıklığa kavuşuyordu.58

Ermeni meselesinde, ABD Dışişleri görevlilerinin daha sağduyulu davrandığını ve adeta dış politikanın çizilmesinde Başkan Wilson'un romantizmine ve Ermeni lobilerinin hırsına karşı daha gerçekçi ve faydacı bir tutum sergilediklerini görüyoruz. Bunu da Türklere sempati besledikleri veya Milli Mücadele'yi prensip olarak destekledikleri için değil, Amerika'nın açık kapı siyasetinin Yakın Doğu'ya açılmasını ve Türkiye'yi de içine almasını arzuladıkları için yapıyorlardı. Bu bağlamda iyi niyetine muhtaç oldukları Türkleri gücendirmek istemiyorlardı. İkinci, belki de daha önemli olarak, ABD Dışişleri Bakanlığı, Başkan Wilson'dan daha sıhhatli bilgi kaynaklarına sahipti ve bütün veriler, Ermenistan mandasında ısrar edildiği takdirde ABD'nin tehlikeli alanlara gireceğine işaret ediyordu. Dışişleri'nin Türkiye hakkındaki en doğru bilgi kaynağı, olayları yakından izleyen Amerikan Yüksek Komiseri Bristol ve ona Anadolu'dan bilgi aktaran L.E. Browne gibi şahsiyetlerdi. L. E. Browne, en çok Müttefiklerin bu yöreyi aralarında paylaşıp, bölüşme planlarını hazmedemiyor ve Amerikan yönetimine, Avrupa'nın "açgözlülüğünün"59 önüne geçilmesini tavsiye ediyordu:

ABD geç kalmamalı idi ve bu bölgedeki insanlar kendi toprakları için umutsuzca, bir çılgınlıkla ayaklanmadan önce, Amerika bütün ağırlığı ile Müttefiklerin gizli planlarının karşısına dikilmeli idi. "Bölgede entrikaların dönmediği zamanlarda Türkler, kendi hallerinde insani nitelikleri yerinde, dürüst ve doğru bir millet iken Rum ve Ermeni propagandaları ile, Türklerin bu nitelikleri karanlıklara boğulmuş ve Türkleri insanlıktan bütünüyle uzak, herhangi bir değere bağlı olmayan bir milletmiş gibi göstererek müthiş bir amaca yönelinmiştir."60

Ermeni katliamlarına ilişkin ABD'ye ulaşan haberlerin, politik amaçlarla son derece büyütüldüğünü de itiraf eden Bristol, Doğu Anadolu'ya ilişkin Ermeni projelerini de "Türkiye'yi yağma etmek için Müttefiklerin bir planı"61 olarak kabul ediyordu. Aralık ayında yazdığı bir mektupta,

bağımsız Ermenistan kurulmasına şiddetle karşı çıkıyor ve “New York’un İtalyan bölgesinde bir İtalyan Devleti kurmakla, Türkiye’de bir Ermenistan kurmak istemek arasında bir fark yok” diyordu.

Bristol’e göre, Amerika’ya düşen görev, Ermeni iddiaları arkasındaki gerçekleri görerek ve Türkiye’nin Müttefikler arasında paylaşılmasına karşı çıkarak, ülkedeki Türk varlığına dokunulmaksızın Türkiye’yi tek bir manda altına almaktı.62

Öte yandan, bütün Türkiye’yi içine alacak şekilde, Yakın Doğu’da bir Amerikan mandasının tesis edilmesinin bile ne denli maddi ve askeri imkana mal olacağını bilen Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan projesinden de en kısa zamanda dönülmesinin en yerinde siyaset olacağına inanıyordu. Nitekim, Dışişlerinin bu kaygıları, Kongre üyelerince de paylaşılacak ve Başkan Wilson’un projeleri veto edilecekti.63

Amerikalı Yetkililere ve Uzmanlara Göre A.B.D’nin Mandater Olmasını Engelleyen Nedenler

Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda birçok Ermeni, onların bağımsızlığını sağlayacak ve haklarını geri verecek hareketin başı olarak Amerika’yı görüyorlardı. Bu düşünce, Amerikan halkının sempatisinden ve ABD Kongresi’ndeki bazı temsilcilerin desteğinden ve Wilson’un, Ermenistan’ı korumanın medeni dünyanın kutsal bir görevi olduğuna dair fikirlerinden kaynaklanıyordu. Gerçekte, Wilson Prensipleri’nin on ikinci maddesinde, bağımsızlıkları sağlanacağı vaat edilen milletlerin başında Ermeniler geliyordu.64 Burada, ABD’nin, Ermenistan mandaterliği fikrine nasıl alıştırıldığı sorusuna verilecek cevap ise, Amerika’nın misyoner faaliyetleri idi. Kısıtlı siyasal, fakat giderek yoğunlaşan iktisadî ilişkilerin ötesinde ABD’yi, Yakın Doğu’ya ve özellikle Osmanlı topraklarına bağlayan en önemli etken, Amerikan Misyoner Teşkilatı’nın (American Board of Commissioners for Foreign Missions) bu ülkede oluşturduğu okul, hastane ve dinsel kurumlar ağı idi.

Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri ve bu gayretlere devletin desteği -azınlıklar arasında milliyetçi fikirlerin uyandırılması dışında- kültürel düzeyde kalmışsa da barış görüşmelerinin başlaması ile güçlü bir dürtü kazanmış ve Washington’un dış politikasını etkilemeye kadar götürülmüştü.65 Öyle ki, Avrupa’daki alışagelmiş anlayışın aksine, Amerika’da devlet, emperyalist amaçları için misyonerleri kullanacak yerde, Amerikan Protestanları, Yakın Doğu’daki emelleri için, ABD Hükümeti’ni seferber etmeye, onun nüfuz ve gücünden yararlanmaya çalışmışlardı.66 Savaş kazanılmış, ancak azınlıkların hürriyetlerine kavuşma süreci tamamlanmamıştı. Ermeni sempatizanları, Başkan Wilson’a baskı yaparak, bunu artık sonuçlandırmasını bekliyorlardı. Amerikalı misyonerler ve dini çevreler Wilson’un şahsında kendilerine çok yakın bir müttefik bulduklarına eminlerdi ve bu çerçeve içinde değerlendirildiğinde Wilson’un; Rumlara, Ermenilere zaafı doğal karşılanmalı idi, çünkü BaşkanWilson’un bu konuda dayandığı bilgi merkezleri, American Board, eski İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau67 ve Anadolu’da Ermeni sempatizanı misyonerlerin raporları idi.68

Başkan Wilson Paris’e varmadan önce, Müttefiklere Ermenilere ilişkin tezlerini benimsetmesi için yardımcı olacak lobiler, Wilson’un varışından daha önce Paris’te yerlerini almışlardı. Ermenilerin,

sayısı bir düzineye varan baskı grupları içinde, en güçlüsü misyonerlerin girişimiyle vücuda getirilen "Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi (American Committee the Independence of Armenia) idi.69 Bu örgütün önderi ABD'nin eski Almanya Büyükelçilerinden James W. Gerard'dı, yardımcısı ve sekreteri ise Vahan Cardashian'dı.70 Yine, James Levi Barton'un gayretleri ile O'nun başkanlığında kurulan başka bir lobi de, ilk adı Amerika Ermenistan ve Suriye Yardım Derneği olan Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği (American Committee for Relief in the Near East) idi. Bir diğer kuruluş da Ermenistan-Amerikan Derneği idi.71

7 Mart 1919'da Başkan Wilson'un danışmanlarından Albay House, Lloyd George ve Clemencau'ya, Amerika'nın Boğazlar, İstanbul ve Ermenistan mandaterliğini alabileceğini, bununla beraber Anadolu'nun tümü üzerinde genel bir denetimi de yüklenebileceğini söylemişti, ancak Wilson, Paris Barış Konferansı'nda Ermenistan mandası meselesinde kesin bir söz veremediği gibi, Amerikan kamuoyunun genelde buna hevesli olmadığını söylemek zorunda kalmıştı.72

Ayrıca gerek Wilson, gerekse ABD Dışişleri Bakanı Lansing, mandaterlik konusunda taahhütte bulunmanın, Amerikan Kongresi'nin, Milletler Cemiyeti'nin kurulmasını da kapsayan Alman Barışı'nı onaylamasından önce yapılmasının zamansız olacağına inanıyorlardı.73 Her ne kadar, Paris Barış Konferansı'nda, Ermeniler ve Ermeni yanlısı topluluklara, manda konusunda baskı yapmaları tavsiye edilmişse de, mandater devletin; sadece Ermenistan için mi, yoksa Anadolu, Ermenistan ve İstanbul'dan oluşacak bir federatif birlik için mi veya bütün Osmanlı Devleti ile74 Transkafkasya'yı içine alan bir bölge için mi sorumluluk alacağı konusunda fikirler karışıktı.

Bu sırada, Ermeniler boş durmuyor ve iddialarını, Paris Konferansı'nda duyurmaya çalışıyorlardı. Müttefiklerin, Ermenilerin temsilcisi olarak kabul ettiği Bogos Nubar ve Erivan'daki Ermeni lideri Avedis Aharonian, Paris'te Ermenistan'ın sınırlarını tayin etmekle kalmıyor75 "Türkiye'de ne kadar Ermeni kalmıştır?"76 sorusunu sorup, tehcir ve katliam iddialarını sürdürüyorlardı.77 Basın da, Ermenilerin isteklerini dile getiren haberleri yansıtmaya devam ediyordu.

Amerikan basını da L. Entente'den aldığı bir habere dayanarak, Ermenistan konusunda harekete geçen pek çok Ermeni'nin, Müttefik güçlerin temsilcilerine dilekçeler sunduklarını yazıyordu.78 Yine, basın, Paris Barış Konferansı, Birleşik Devletler'den, Ermenistan Mandasını isteyecek mi? sorusuna, Ermenilerin şu cevabı verdiklerini belirtiyordu:

"Biz Ermeniler fazlası ile seviniriz, çünkü Birleşik Devletler'in, Ermenistan ile sıcak bir şekilde ilgilendiğinin farkındayız. Amerika'nın, memleketimizle ilgili olarak bir sömürü düşüncesi veya faydalanma arzusu yok. Ermenistan kendi hükümetine sahip ve hür olmalı, ancak Ermeni halkı kendi kendini yönetme tecrübesinden yoksun. Biz samimi olarak, Birleşik Devletler'in ülkemize gelmesini ve neyin nasıl olduğunu bize göstermesini ümit ediyoruz."79 Bu haberin devamında ise, Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'da Başkan Alexsandre Khatisian'la yapılan görüşme aktarılıyordu. Buna göre A. Khatisian şöyle demişti:

“Başkan Wilson’a, Birleşik Devletler Kongresi’ne, inanılmayacak yardımları ve en kalbi cömertlikleri ile bizi destekleyen Amerikan Halkı’na, ülkemize gönderdikleri gıda yardımları için teşekkür etmek istiyoruz. Bu malzemeler yüzlerce kişinin hayatını kurtardı. Barış Konferansı, Ermenistan’ın sınırlarını ve kaderini belirleyinceye kadar Türkiye, Rusya, İngiltere ve Amerika’da yaşayan bütün Ermeniler, Büyük Ermenistan’ın oluşumunda etkin rol oynamalılar ve bunun için çalışmalılar.”80

Ermeniler ve Ermeni yanlıları, basını da kullanarak, bir yandan büyük ve hür Ermenistan’da, Amerikan mandası isterken, diğer yandan, ABD mandaterliğini fiili bir durum haline getirmek için, Ermeni katliamı söylemlerine devam ediyorlardı; Ermenilerin katliama uğradıkları kitlelere hâlâ inandırılabilirse, o zaman Müttefikler, savaş suçluluğu kavramını ileri sürerek, Türkleri cezalandırıp Ermeni isteklerini dünya kamuoyuna benimsetme imkanı bulabilirlerdi.81

Muhtemelen, Ermeni olan bir şahsa göre; yakın zamandaki sebeplerden ve daha çok tarihi kötü yönetimden, korkunç katliamlardan dolayı Ermeniler, Türklere esir edilmeden; müttefik ve dost güçler, Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin ve Arabistan’ın tümü ile Türk İmparatorluğu’ndan ayrılmasını sağlayacak önlemleri almalı idi.82

Nitekim, Ermeniler, bu söylemde başarılı olmuşlardı ki, Başkan Wilson, Amiral Bristol vasıtası ile Damad Ferid Paşaya verdiği 21 Ağustos l9l9 tarihli notada; Ermenilerin, Türkler veya diğer Müslümanlar tarafından Kafkasya’da veya başka yerlerde öldürülmesine mani olunmadığı taktirde, Osmanlı İmparatorluğu’nun Türklerin oturduğu kısımlar için barış prensiplerinin on ikinci maddesiyle vaat olunan istiklâlin geri alınacağı gibi, bu husus, Osmanlı İmparatorluğu’nun büsbütün dağılmasına ve barış şartlarının Türkler aleyhine sonuçlanmasına sebep olabilir diyordu.83 Bu sırada, Ermeniler ise ABD basınında, “Anadolu’ya dönme isteklerini”, gündeme getiriyorlardı. Bir rapora göre;

“Türklerin, Suriye ve Mezopotamya çö1lerine attığı Ermeniler, Türk Ermenistan’ındaki eski evlerine gitmek üzere yavaşça yola koyulmuşlar. Bugün Türk Ermenistan’ında Ermeni nüfusu hemen hemen hiç yok; muhtemelen, bir milyon kadar kişi Bağdat, Suriye ve Filistin bölgesinde, yarım milyon kadar kişi de Kafkaslar’da yaşıyor. Ermeniler, geç de olsa Türk Ermenistanı’na dönmek için sabırsızlanıyorlar. Paris Konferansı, Ermenilerin kaderini değiştirmek için bir manda gücü atamak üzere karar vermeye hazır.”84 deniliyordu.

Başkan Wilson’un, Türk Hükümeti’ne verdiği nota, öyle şaşkınlık yaratmıştı ki nitekim Amerikan basını da, bunun farkında olarak, “Wilson’un yanıltıldığını” ileri sürüyordu. 24 Ekim’de Chicago Daily News’de çıkan haberde “Wilson’un Tehdidi Türkiye’yi Şaşırttı-Hükümet, Mütareke’den Bu Yana Hiçbir Osmanlı Ermenisi’nin Öldürülmediğini Söylüyor”85 başlığı altında şu bilgilere yer veriliyordu.

“Türk Hükümeti, Başkan Wilson’un, İstanbul’daki Amerikan Yüksek Komiseri aracılığı ile Türk yetkililerine gönderdiği mesajdan dolayı hayrete düştü. Bu mesajdaki tehdit Türkleri alarma geçirdi, çünkü Türkler, Osmanlı topraklarının bütünlüğünün sağlanması ve toplumların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi koşulunun, Wilson Prensipleri temeline bağlı olduğunu biliyorlar. Damat Ferit

Paşa başkanlığındaki Türk Hükümeti, bu notaya nazikçe şu cevabı verdi: "Başkan, açıkça yanlış bilgilendirilmiş çünkü Mütareke başladığından bu yana Türk İmparatorluğu sınırlarında hiçbir Ermeni öldürülmemiştir, aksine hükümetin yaraları sarmak ve Ermenilere yardım dağıtımı yapan Amerikan Yardım Komitesi'ne yardımcı olmak için her türlü çabayı gösterdiğini" belirtmişti."

Müttefiklerin, diplomatik ajanları da bu notaya şaşırmışlardı, çünkü Mütareke'nin yürürlüğe girmesinden bu yana hiçbir Ermeni öldürülmemişti. Öyle anlaşılıyordu ki bu nota, Paris'teki Amerikan Delegasyonu'na danışılmaksızın gönderilmişti. Başkan Wilson'un göndermek zorunda kaldığı bu tehdit dolu mesajın arkasındaki iki sebepten birincisi; Şuşa'daki 400 Ermeni'nin ölümünün bu coğrafyayı bilmeyenlerce Türkiye sınırları içinde olduğunun sanılması, ikincisi de Ermeni yanlısı lobilerin bilinçli olarak olayı çarpıtması olabilir.

Başkan Wilson da buna alet olmuştu veya gerçeği böyle görmek istiyordu, oysa Amerika şunu öğrenmeliydi; Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Milliyetçi Hareket, Türkiye'de kalan Ermenilere karşı her türlü şiddeti önlemek kararında idi, dahası Mustafa Kemal Paşa Ermenilere mümkün olduğu kadar yeniden yerleşmeleri için söz vermişti.86

Nitekim başka basın kuruluşları da, İngiliz ve Fransızların dahil olduğu Ermeni iddialarından söz ediyor, söz etmekle kalmayıp bu iddiaların abartıldığı üzerinde duruyordu.87 Basında çıkan bu haberler arasında, Türklerin görüşlerine de yer veriliyordu:

"…Birisi Ermeni soykırımını aşağıdaki gibi anlattı: Ermeniler ve Rumlar 700 yıldır Osmanlı uyruğudurlar. Kolomb, Amerika'yı keşfetmeden 300 yıl daha önce bunlar Osmanlı uyruğuna girmişlerdir. Amerika'daki Kızılderililer ve Zenciler veya herhangi bir yabancı ırkın Amerika'ya olan bağlılık borcundan, 300 yıldan daha fazla, bunların Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık borçları vardır. Farz edelim ki, Batı kıyısında Japonlar ile olan büyük savaş esnasında, Zencilerin veya Kızılderililerin isyanı ve Almanya'nın yardım girişimleri ile savaşı Japonlar kazansın, Amerikalılar ne yapacaklardı? kesinlikle kan dökülecekti. Ermeniler ve Rumlar 700 yıldır Osmanlı İmparatorluğu'nun uyruğu oldukları halde, bu savaş sırasında hain oldular ve Rusya'ya satıldılar. Ön cephelere yerleştirildiler ve burada en büyük tahribatı yaptılar. Biz onları iç kesimlere göndermeye mecbur kaldık. Binlercesi yollarda öldü, binlercesi de kızgınlık, kuşku ve korku arasında bocalayan Müslüman askerler (Kürt aşiretleri) tarafından ö1dürüldü. Almanya ile olan anlaşmazlık esnasında, Birleşik Devletler'e karşı çıkan, Batı sahilindeki bir milyon Japon'a askerleriniz ne yapmışlardı?"88 sorusu soruluyor ve Türkiye'nin haklılığı vurgulanmak isteniyordu. Ayrıca, Halide Edip'in Amerikan halkına yazdığı mektuba da yer veren ABD basını, Ermeniler kadar Türklerin de ezildiğini, kamuoylarına duyuruyordu. Amerikan basınında yer alan bu mektupta ise şu görüşlere yer veriliyordu:

"…Amerika ve Avrupa'da öfkeye sebep olan, Ermeni tehciri gerçektir, ancak Türkiye'ye katliama uğramış Ermenileri kurtarmak ve onlara yardım etmek amacı ile gelenler, aynı sayıda katliama uğramış ve yerlerinden edilmiş, sefalet çekmiş Türk insanını da gördüler. Yardımlar Ermenilere yapılırken, binlerce Türk erkeği, kadını ve çocuğu aynı bölgelerde sefalet içinde, açlık çekmekte ve

ö1mekte idi. Batılılar, açlık ve mezalim altında kıvranan Ermeniler kadar, Türklerin de bebeği ve kadını ile ezildiğini, Türk trajedisinin de var olduğunu Amerika'ya söyleyebilirler. Bu insanlık trajedisinde Türkler, Kürtler, Ermeniler ve diğerleri de sefalet çekmişlerdir. Katliama uğramış Ermeni sayısını tartışmak istemiyorum, ama yaklaşık yarım milyon Müslüman Türk ve Kürt de, Ermeniler tarafından katliama uğramıştır. Bu gerçeği, Amerika'ya gidip gerekli yerlerde anlatacak ne para ne de adamımız var. İnanıyorum ki, Amerikan insanının adalet anlayışı, dini ön yargıların çok daha ötesindedir. Bir Amerikan heyeti, Doğu Anadolu'ya gelip, Ermeni hadisesinin Türk tarafını inceleyecek olursa, yakılan pek çok Türk köylerini ve kaç tane masum Türk insanının katledildiği -eğer ki Ermeni rehberleri ve danışmanları tarafından bu heyetin etrafı sarılmamışsa- gerçeğini görecektir.

Gerçeklere ilişkin belgeleri, sadece Türklerden değil, aynı zamanda -Rus sınırlarında kökü kazınan Türklerle ilgili olanları- Ruslardan da sağlanabilir. Bu acımasızca yapılan katliamlar Rusları dahi tiksindirmiştir."89 Nitekim, Bakû'dan yazılan 15 Temmuz 1919 tarihli raporda "Yakın Doğu'da gördüğüm tipik durum"90 diye söze başlayan L.E. Browne, bu bölgede dini temele dayalı gibi görünen nefretin, aslında "onda dokuzunun ekonomik nedenlere, onda birinin de sadece dini faktörlere"91 bağlı olduğunu ifade ediyordu. Buna göre, "farklı dini inançlar, bir zamanlar olan soykırımların sadece bir bahanesi, ama esas sebebi"92 değildi ve düşmanlığın temelinde ekonomik çıkarlar93 yatıyordu. Bu yazının devamında ise, Türklerle Ermenilerin yakın zamana kadar olan iyi ilişkilerinden söz ediyordu:

"…600 yıl boyunca ve 50 yıl öncesine kadar Türkler ve Ermeniler birbirleriyle barış ve huzur içerisinde yaşadılar. Hatta, Türklerden daha fazla, Ermeniler sadrazamlık makamına getirildi. Avrupalı güçler, ekonomik ve emperyalist amaçlarla entrikalar başlattıklarından beri bu dostluk derin bir şekilde bozuldu. Kurnaz ve entrikacı propagandacılar, ırkları karşı karşıya getirmek için din faktörünü kullandılar. Pratik olarak, Türklerle, Yahudiler arasındaki ırki bir çatışmanın, mümkün olmayacağını anladılar ve Ermeniler ile bu oyuna giriştiler.

Ermeniler arasında, milliyetçilik ruhunun uyanmasını sağladılar ve daha sonra da Müslümanlığı bir araç olarak kullanarak, Türkleri, uyanan Ermenilere saldırttılar.94 Habere göre Türklerin-Ermenilere, Ermenilerin-Türklere gaddarlığının özünde tamamen Avrupalı güçlerin ekonomik çıkarları yatıyordu.95 Bundan başka, belki de bu konuda elimizdeki en önemli sayılacak belge, Sivas'ta misyonerlik faaliyetlerinde bulunan ve Ermenilere yakınlığı ile tanınan Mary L. Graffam'ın notlarıdır; O, Ermenilerin haksızlığa uğradığını ve Türklerin gaddarlık ve katliam yaptığını belirttiği anılarında nasıl olmuşsa, doğru olanı ifade etmekten kaçamamış ve savaş esnasında Türklerin de çok acı çektiğini belirtmiştir.96

Anadolu'yu gezen birçok İngiliz ve Amerikalı yetkiliye göre de, Ermeniler, Doğu Anadolu'daki varlıklarını demografik açıdan hayli şişirdikleri97 gibi, "ekseriya pek mübalağakârane müddealarda bulundukları"98 ifade edilmiştir. Bir diğer belge de ise, Ermeni iddialarının güvenilirliğini sarsacak şu soru Bristol'a sorulmuştur: "Binbaşı Şekerciyan'ın raporlarının hatalı mı olduğunu düşünüyorsunuz? İyi bir gözlemci olarak düşünülebilir mi?"99 Nitekim, Amerikan Yardım Heyetleri'nde görevli, Ermeni

memurların ve tercümanların "Amerikalılardan muavenet talep ederken kat'iyyen mağdur olan İslamların mahal ve miktarlarını din ve cinsini söylemeyip hey'eti kasden mahrum bıraktıkları"100 kamuoyuna yansımıştır.

Sonuçta ABD'nin Monreo Doktrini'nden giderek uzaklaşması, Avrupalı güçlerin çıkarcılığı, Başkan Wilson'un duygusallığı Amerika'da tartışılırken İngiltere ve Fransa petrol, hammadde ve de piyasa elde etmek için Afrika'daki eski Alman kolonileri dahil Yakın Doğu'nun en zengin bölgelerini alarak kendi kendilerini ödüllendireceklerdi. ABD'ye ise, verimsiz arazileri bırakarak Amerika'yı -kamuoyunun ve Başkan Wilson'un Ermeni romantizminden yararlanarak- mali ve askeri yük altına sokacaklardı. Daha da ilginç olanı, ABD ile savaşa bile girmeyen Türklere "dadılık yapma görevi" de Amerika'ya verilecekti. ABD'nin "yalan, entrika, kıskançlık, baştan çıkarma diplomasisinin, Türk gizli faaliyetleri ve Rus Bolşevizmi gibi konularla dolu olan Avrupa lağımında ne işi vardı"101 Amerikan Senatosu'nun, bu sorunla ilgili tutumunu anlamak bakımından Senatör Borah'ın sözleri ilginçti: "Neden kendi ülkemize yatırım yapmak dururken, bize kâr sağlamayacak işlere girişelim. Monreo Doktrini'nden ayrılmayalım, manda bize pahalıya mal olacak… Bizden Ermenistan'a sahip olmamızı istiyorlar. Öyle mi? Olabilir, çünkü orada hiç petrol yok."102

Senatör Warren G. Harding'in de 11 Eylül'deki demecinde buna benzer bir tema vardı, Harding "yardım gibi, güvenlik de önce ülke dahilinde başlar" diyordu. Amerikan askerlerinin görevi "Türk haremlerini korumak" da değildi.103

En önemlisi, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Müttefiklere ve İstanbul Hükümeti'ne karşı bir mücadele başlamış olması idi. Müttefikler için Anadolu'da hakimiyet kurmak giderek güçleşiyordu, çünkü Milli Hareket'in bir antlaşma imzalamak yerine, Müttefiklere savaş ilan edebilecek güçte olduğu iyice anlaşılmıştı.104

Sonuç

Çalışmamıza konu olan dönemde, dünya tarihi, yeni bir dönüm noktasına girmişti. Şöyle ki, bir yanda 20. yüzyıla -içinde bulunduğumuz 21.yüzyıla da- damgasını vuracak gibi görünen ABD'nin Yakın Doğu meselelerine önce karışma, sonra karışmama politikası ve İngiltere, Fransa, Bolşevizm ile uğraşan Rusya'nın tutumu, diğer yanda dünyanın en önemli enerji kaynaklarının bulunduğu Yakın Doğu ve bu alanda varlığını sürdüren Osmanlı İmparatorluğu ve tebaası arasında baş gösteren -19. ve 20. yüzyılın ortaya çıkardığı- uluslaşma ve ulus devlet kurma arayışları.

Bu sıralarda ABD'de de, Türklerin "barbarlığına" inanan ve bu ön yargılarını Ermenilerin bağımsızlığı düşüncesinde somutlaştıran, "Hıristiyan Batı Uygarlığı anlayışının" dışına çıkamayanlar vardı.

Görünen şu ki, öncelikle jeopolitik önemi ve zenginliği tartışma götürmez bu topraklarda "kendi kendilerini idareden yoksun, zavallı çaresiz halklara" ulusal kimlikleri doğrultusunda devletlerini kazandırmak da "uygarlığın bir gereği" olarak kabul ediliyordu. Bununla birlikte Türklere ve hatta Milli

Mücadele’ye karşı sempati ile yaklaşanlar da vardı. Bu anlayışların dışında ABD’deki iş dünyasının çıkarlarını temsil eden ve bu çıkarları uzun vadeli ekonomik çıkarlara dönüştürmek eğilimindeki güçler de vardı. Bu güçler, Türkiye’nin veya Ermenistan’ın manda altına alınması ya da Türklerin Yakın Doğu’daki etkinliğinin ortadan kaldırılması ile değil, Yakın Doğu’da ABD’nin ekonomik politikası için elverişli ortamın yaratılması ve sürdürülmesi ile ilgiliydiler.

Bu anlayışlar sonucunda, I. Dünya Savaşı sonrası yeni bir yayılma yöntemi olarak sunulan mandacılığı, ABD, Müttefiklerinin önerdiği biçimi ile cazip bulmamışsa da ABD’nin, “sınırlar geniş tutulduğunda petrol alanlarını kapsayan bir mandaterliği” hiç de kolay ret edemeyeceği açıkça görülüyor.

Öte yandan, Anadolu’da başlayan Milli Hareket’in de “anayasal rejimden yana ve Bolşevizm’e karşı olduğunu” sıkça tekrarlayıp -diğer Müttefikleri de fazlaca rencide etmeden- ABD ce tanınma çabası içine girdiği anlaşılıyor.

Milli Mücadele’nin hedefini ifade etmek açısından en dikkat çekici olan, M. Kemal Paşa’nın Eylül 1919 gibi erken bir tarihte, bir Amerikalı yetkiliye Sivas’ta söylediği; “Bir gün gelecek biz, Yunanlıları Ege’de denize dökeceğiz!” sözleri idi. Bu sözler milletin, azim ve kararını ortaya koymakta; Milli Mücadele’den yana, Milli bağımsızlık doğrultusunda bir anlayışın egemen olacağını göstermekte idi. Sonunda, Tam Bağımsızlık İlkesinden yana bir karar alınmış ve Milli Mücadele bu karar doğrultusunda başlatılmıştır.

DİPNOTLAR

1 Gerçi, bu baskıların önemli bir kısmı Ermenistan üzerinde bir yönetim mekanizmasının kurulmasına işaret ediyordu.

2 Chicago Daily News, Paul Scott Mowrer’in Paris’ten yolladığı 25 Ağustos 1919 tarihli haber. (Ancak, gazetenin yayınlandığı tarih gazete sayfası üzerinde yok.).

3 Chicago Tribune, 8 Eylül 1919.

4 Chicago Tribune, 8 Eylül 1919.

5 Chicago Tribune, 8 Eylül 1919.

6 Maj. Gen. James, G. Harbord, Report of the American Military Mission to Armenia, July, 1928, s. 10-18; Seçil Akgün, General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Raporu, s. 143-145.

7 The New York Times 24 Ekim 1919 tarihli ve İstanbul 16 Ekim Associated Press çıkışlı haberinde, Harbord Heyeti’nden bahisle, bölgedeki çetelerin, tahribat yaptıkları ve Harbord Heyeti’ni düşman oldukları zannedilerek tuttuklarını, ancak, Amerikalı olduklarından emin olunca serbest bıraktıklarını ve Heyetin Amerikalı olarak gezdikleri bölgelerde herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadıkları

haberi veriliyordu. Chicago Daily News, İstanbul'dan Associated Press kaynaklı, 16 Ekim 1919 tarihli haber (Ancak gazetenin yayınlandığı tarih orta sayfa olması ve üzerinde basıldığı tarih olmaması nedeniyle hangi güne ait olduğu anlaşılmıyor.).

8 The New York Times, 24 Ekim 1919.

9 Chicago Daily News (16 Ekim 1919 İstanbul, Associated Press Kaynaklı haber). The Trans-Caucasian Post, 25 Şubat 1919.

10 Chicago Daily News, Browne'nın Paris'ten gönderdiği 15 Ekim 1919 tarihli haber. (Ancak gazetenin orta sayfası olması ve üzerinde tarih olmaması nedeniyle hangi gün Chicago Daily News'ta yayınlandığını bilemiyoruz.).

11 Chicago Daily News, Browne'nın Paris'ten gönderdiği 15 Ekim 1919 tarihli haber. (Ancak gazetenin orta sayfası olması ve üzerinde tarih olmaması nedeniyle hangi gün Chicago Daily New'ta yayınlandığını bilemiyoruz.).

12 Chicago Daily News, Browne'nın Paris'ten gönderdiği 25 Ekim 1919 tarihli haber. (Ancak gazetenin orta sayfası olması ve üzerinde tarih olmaması nedeniyle hangi gün Chicago Daily News'ta yayınlandığını bilemiyoruz.).

13 Chicago Tribune, 24 Ekim 1919.

14 Chicago Tribune, 24 Ekim 1919; İleri, 27 Ekim 1919.

15 Chicago Tribune, 24 Ekim 1919.

16 H. İns. Arch. (Brownes's papers): Bn: 1, FID: 14, No: 51 (Donanma telsizi, New York); Chicago Daily News, (Browne'nın Paris'ten 25 Ekim 1919 tarihli haberi).

17 Chicago Daily News, İstanbul'dan Associated Press Kaynaklı 12 Ekim 1919 tarihli haber. (Ancak gazetenin orta sayfası olması ve üzerinde tarih olmaması nedeniyle hangi gün yayınlandığını bilemiyoruz.).

18 Chicago Daily News, İstanbul'dan Associated Press Kaynaklı 12 Ekim 1919 tarihli haber. (Ancak gazetenin orta sayfası olması ve üzerinde tarih olmaması nedeniyle hangi gün yayınlandığını bilemiyoruz.).

19 Chicago Daily News, İstanbul'dan Associated Press Kaynaklı 12 Ekim 1919 tarihli haber. (Ancak gazetenin orta sayfası olması ve üzerinde tarih olmaması nedeniyle hangi gün yayınlandığını bilemiyoruz.).

20 Morning Post 24 Ekim 1919. İfham gazetesi, Amerika'nın Ermenistan mandasını kabul etmediğini Jurnal Doriyan'dan naklediyordu. Bkz. İfham, 2 Kasım 1919; A.B.D.'de, sadece Ermenistan

mandası için “hükümet-i müttehidenin vekalet kabul etmesine imkan ve ihtimal” olmadığı kanısının doğduğu belirtiliyor. Bkz. Yenigün, 30 Ekim 1919, İleri 1 Kasım 1919.

21 Morning Post 24 Ekim 1919. Yenigün, 30 Ekim 1919, İleri 1 Kasım 1919.

22 İrade-i Milliye’nin, “Bir Ermeni Ziyafetinde General Harbord Ne Diyor?” başlıklı haberinde, Ermeni Çagadamard Gazetesi’nden bir alıntı yapılıyor. Buna göre; General Harbord bir Ermeni ziyafetinde ve diğer nutkunda demiştir ki, Madem ki Vilayet-i Şarkiye de Ermeni yoktur. Ermeni hükümeti teşkil edilemez. Her ne olsa Türkiye’de bir Ermenistan hükümeti teşkili abes fikirdir” Bkz. İrade-i Milliye, 12 Ocak 1920. Nitekim, Harbord da, kesinlikle sınır ayırmadan eğer olacaksa tek manda öneriyordu. Oysa, King Crane Komisyonu’nun önerisi üç ayrı bölgenin üç ayrı eyalet gibi bir manda altında toplanmasıydı. Bkz. Seçil Akgün, General Harbord’u Anadolu Gezisi ve Raporu, s. 145.

23 Chicago Daily News, Browne’nın Paris’ten gönderdiği 30 Ekim 1919 tarihli haberi. (Ancak gazetenin orta sayfası olması ve üzerinde tarih olmaması nedeniyle hangi gün yayınlandığını bilemiyoruz.).

24 The New York Times, 23 Ekim 1919.

25 The New York Times, 23 Ekim 1919.

26 The New York Times, 23 Ekim 1919.

27 The New York Times, 24 Ekim 1919.

28 The New York Times, 24 Ekim 1919. “Ermenistan’ın bizim çıkarlarımızdaki yeri ne olacak?” diye soruluyordu. Buna cevap olarak da, “kuşkusuz, şu anda Pasifik ve Çin’deki çıkarlarımız, Anadolu’daki ve Ermenistan’daki çıkarlarımızdan dikkate değer ölçüde önemlidir” Bkz. The New York Times, 24 Ekim 1919.

29 General James Harbord, Report of the American Millitary Mission to America, s. 18-19; Seçil Akgün, General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Raporu, s. 145-146. Alfred Rawlinson da, Erzurum’dan ayrılıp, İstanbul’a gittiğinde hazırladığı iki raporda, Türk topraklarından bazıları Ermenilere verilirse, uzun sürecek ve çetin bir sorun yaratılmış olacağını vurguluyor ve “Ermeniler, yutamayacakları bir lokma ısırdılar” diyordu. Bkz. Alfred Rawlinson, Adventures in The Near East, New York, 1924, s. 233.

30 H. Inst. Arch (Browne’s papers): Bn: I, FID: 5 (Browne’nın Paris’ten New York’ta bulunan Herbert Corey’e 17 Ekim 1919 tarihli şahsi mektubu).

31 H. Inst. Arch (Browne’s papers): Bn: I, FID: 5 (Browne’nın Paris’ten New York’ta bulunan Herbert Corey’e 17 Ekim 1919 tarihli şahsi mektubu).

32 The National Arch. Record of the Department of State Relating to İnternal Affairs of Turkey, 1910-1929, Document no: 867. 00/977.

33 H. Inst Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 33 (Western Union aracılığı ile gönderilen Browne'nın raporu). "Erivan Cumhuriyeti'nden Ermeniler tarafından atılan binlerce Türk'ün mal ve mülkleri Ermenistan tarafından haczedilmiş, onlar yarı çıplak ve aç bir şekilde sınırı geçiyorlar. Amerikan Yardım Komitesi, bu sınır dışı edilen Müslümanları tekrar yerleştirmeli ve yardım etmeli" Bkz. H. Inst Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 33 (Western Union aracılığı ile gönderilen Browne'nin raporu).

34 H. Inst Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 33 (Western Union aracılığı ile gönderilen Browne'nın raporu).

35 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 3.

36 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 20 C (Browne'nın raporu), Chicago Daily News, 11 Ağustos 1919.

37 Mine Erol (Sümer) "Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı Dolayısıyla Gönderdiği bir Mektup" Tarih Araştırmaları Dergisi, II, (Ankara 1964) Sayı 2-3'den ayrı basım s. 233-236. Browne da Gates'ten şöyle söz ediyor: Gates, Robert Koleji'nin müdürü, doktor C.F. Gates Bağımsız Ermenistan sorunu ile ilgili önemli faktörleri incelemek gayesi ile Küçük Asya'da geçenlerde geniş bir gezi yaptı. Doktor Gates, uzun yıllar Türkiye'de bulunmuştur ve Yakın Doğu'daki en büyük eğitim kuruluşunun başkanı olarak o bölgenin kaderini son çeyrek asırdır etkilemiş olan insanlarla çok yakın temaslarda bulunmuştur. Bir Hıristiyan kurumunun başkanı olarak pek tabi ki Dr. Gates, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan unsurların dileklerine karşı sempati beslemektedir ve Türkiye'nin bölünmesi veya bölünmemesi konusunda söyleyecekleri son derece önemlidir. Chicago Daily News, 19 Eylül 1919.

38 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 21 (Browne'nın İstanbul'dan 15 Mayıs 1919 tarihli raporu: Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı'na verdiği rapor).

39 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 21 (Browne'nın İstanbul'dan 15 Mayıs 1919 tarihli raporu: Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı'na verdiği rapor).

40 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 21 (Browne'nın İstanbul'dan 15 Mayıs 1919 tarihli raporu: Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı'na verdiği rapor). "Gates'e göre, Ermeniler Türk egemenliğinden kurtarılmalı idi, çünkü Türkler tarafından gösterilen insanlık dışı zalimlik ve barbarlık hiç abartısızdı ve her ne şekilde olursa olsun Hıristiyan nüfus, Türklerin insafına terk edilemez idi.".

41 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 21 C (Browne'nın İstanbul'dan 15 Mayıs 1919 tarihli raporu: Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı'na verdiği rapor). "Türkler, Türklerin hatalı yönetil-

mesinden muzdariptirler ve Türk nüfusunun büyük bir kısmı kendilerine adil davranacak ve eşit şans verecek yabancı bir hükümeti olumlu karşılayacaklardır. Küçük Asya'daki hem Türklerin hem de Hıristiyanların Amerikan Korumacılığı isteklerinin birlik ve bütünlük içerisinde olmasından hayrete düştüm ve şuna inancım tam; Türkleri ikna etmek ve gergin duyguları azaltmak için böyle bir korumacılığın ilanı herhangi bir önlemden daha çok işe yarayacaktır. Birleşik Devletlerin böyle bir göreve, diğer devletlerden daha çok hazırlıklı olmadığının farkındayım, fakat Amerikan korumacılığı için duyulan bu güçlü ve evrensel istek göz ardı edilmemesi gereken bir ödevdir. " Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 21 C (Browne'nın İstanbul'dan 15 Mayıs 1919 tarihli raporu: Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı'na verdiği rapor).

42 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 21 C (Browne'nın İstanbul'dan 15 Mayıs 1919 tarihli raporu: Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı'na verdiği rapor). Dr. Gates, "Türkleri savunmadığını, sadece, Anadolu'nun yarısını kapsayan aşırı Ermeni taleplerinin olmasının, yeni soykırımlara sebep olabileceğine inandığını söylemişti. Sadece, Amerika'nın bütün İmparatorluğu koruması altına alması halinde, Ermenilerin, tespit edilmiş bir bölgede kendi kendilerini idare etmeye doğru ilerleyebileceklerini belirtmişti." Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 21 C (Browne'nın İstanbul'dan 15 Mayıs 1919 tarihli raporu: Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı'na verdiği rapor).

43 Richard G. Hovannisian, The Republic of Armenia, c. II, Berkeley, 1982, s. 319, Halide Edip de şöyle diyor: "İleri görüşün en büyük belirtisini bu devirde Dr. Gates dile getiriyordu. Kendisi çok ateşli bir Hıristiyandı ve Ermenilerin can dostuydu. Durumu incelemek için Adana'ya ve çevresine giderek dolaştı döndüğü zaman Ermenistan'ın bu kadar küçük bir azınlıkla Türkiye'nin güneyinde kurulamayacağını açıkça belirtti. Bkz. Halide Edip Adıvar, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İst., 1979 s. 19.

44 Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinden Hüsrev Bey (Gerede), On beşinci Kolordu Erkân-ı Harbi Miralayı Kâzım Bey'e (Dirik) yazdığı bir mektupta, Browne'nın şahsi görüş kaydıyla "Türkiye ve İran Azerbaycanı'nı birleştirip bir devlet haline getirerek Erzurum ve Trabzon'u da Ermenistan'a katarak bunlara Türkiye ile birlikte Ermenistan müstakil olmayıp Amerikan mandası uygulanmasının en muvafık hal çaresi olduğunu" söylediğini belirtmektedir. Bkz. Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İst., 1998 s. 209.

45 Browne mektubun sonunda şunları yazıyor: "Türkiye'nin mandası açısından Amerikan halkının ne düşündüğü hakkında bir fikrin varsa O'nun aleyhinde veya lehinde olabilir bana telgrafla bildirmeni ve kendi fikrini de söylemeni istiyorum" Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 20 (Browni'nin 17 Ekim 1919 tarihli, C. L. Callahan'a şahsi mektubu).

46 Mine Erol, Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi, 1972 Giresun, s. 101.

47 National Arch. Microcopy: 820, Paris Peace Conference, Document no: 184. 021/329.

48 National Arch. Record of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-29), Document no: 867. 00/1047 (Bristol'un 17 Kasım 1919 tarihli raporu).

49 National Arch. Record of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-29) Document no: 867. 00/1047 (Bristol'un 17 Kasım 1919 tarihli raporu).

50 Yeni Gün, İkdam, Peyam, Vakit 31 Ekim 1919; Alemdar, 24 Aralık 1919.

51 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Bristol'dan 6 Aralık 1919 tarihli, Paris'te bulunan Browne şahsi mektubu).

52 Near East, 25 Temmuz 1919.

53 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 3 d (USA Donanma Radyo Basını, İstanbul, 28 Ağustos 1919).

54 Chicago Daily News, 30 Ekim 1919. (L. E. Browne'nın haberi).

55 Chicago Daily News, 30 Ekim 1919. Corey de, Browne yazdığı mektupta "mümkün olan en kısa zamanda Avrupa ile irtibatı kesip, bütün sahip olduğumuz yüce değerleri, hürriyet fikirlerimizi hakim kılmalıyız. Onların hepsi cehenneme gidebilir." Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 5 (Herbert Corey'in 1 Kasım 1919 tarihli Paris'e Browne gönderdiği şahsi mektubu).

56 Lloyd George, 13 Eylül 1919 yayınladığı bir muhtırayla İngiliz ordusunun yöreyi boşaltacağını ilan etmişti. Ayrıca İngiltere'nin Kafkaslardan sıyrılmak isteği, 28 Ağustos 1919 tarihli A.B.D. Donanma Radyosu'nda şöylece duyurulmuştu: "Paris-İngilizler ayın 15'in de Kafkasya'yı terk etmeye başladılar. Yaklaşık bir ay içerisinde de Ermenileri korumaları gereken bölgelerden çekileceklerdir. Yakın Doğu Amerikan Yardım Komitesi Başkanı David G. Arnold'un bugün bize dediğine göre; "Londra'da savaş karargâhında görüşme yaptığı Lord Poel, Amerika'nın iki veya üç ay içerisinde Ermenilere yardım amacı ile asker göndereceğine dair güvence vermedikçe İngiliz askerlerinin Ermenistan'da kalmasının imkansız olacağını söyledi. Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 3d (U.S Donanma Radyo haberi, 28 Ağustos 1919). Örneğin, Lloyd George 19 Ağustos 1919 tarihli İngiliz gazetelerinde çıkmış olan ve 29 Ağustos 1919 tarihli İstanbul basınında yer almış bulunan konuşmasında, İngiltere'nin, Kafkasya'da bulunan askeri gücünün senelik giderinin 30 milyon İngiliz lirası tuttuğunu belirterek bunun İngiltere'ye son derece ağır bir mâli yük getirdiğine işaret ediyordu. Bkz. Vakit, 29 Ağustos 1919. Lloyd George, yaptığı diğer bir açıklamada "dünyanın en zengin memleketlerinden biri olan bu geniş araziyi Türklerin elinden kurtardıklarını" belirterek Ermenistan'ı bırakıp gitmelerini giderlerini kısmak zorunda kaldıklarına bağlıyor ve "şüphesiz bütün dünyanın zabıta vazifesini göremeyeceklerini" ifade ediyordu. Bkz. Vakit, 30 Ağustos 1919. Bu sözler dikkatle irdelenirse bu sözlerin altında İngilizlerin, Ermenistan'ı zengin bir ülke olarak görmedikleri fark edilir.

57 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektubu).

58 A.B.D.'nin, Ermenistan mandasını kabul etmemesini isteyen görüşler; "neden kendi ülkemize yatırım yapmak dururken, bize kâr sağlamayacak işlere girişelim. Monreo Doktirin'inden ayrılmayalım, manda bize pahalıya mal olacaktır." Bkz. National Arch. Microcopy: 820, Paris Peace Conference, Document no: 184. 021/329.

59 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektubu).

60 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektubu).

61 Laurence Evans, Türkiye'nin Paylaşılması, Milliyet Yayını, 1972, s. 260; H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektup).

62 Library of Congress, Naval Officer, Diplomat, Bristol Documents, Report sent to Congress Document no: 018000-547-37000 (Bristol'un 13 Aralık 1919'da Dr. Gates'e gönderdiği şahsi mektup); H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektup); Laurence Evans, Türkiye'nin Paylaşılması, s. 267.

63 1 Haziran 1920'de Kongre'de, Ermeni mandası teklifi 13 oya karşı 52 oyla reddedilmiştir. Ancak, Ermeni davasının A.B.D. Kongresi'nde destek görmediği sanılmamalıdır. Kongre, Ermeni Devleti kurulmasına değil, bu devlet üzerinde A.B.D.'nin mandater olmasına karşı çıkmıştır. Kongre, nihai tavrını ortaya koymadan önce Eylül 1919 ortalarında Başkan Wilson, Güney ve Doğu Anadolu'daki Ermenilere takviye olmak amacıyla Amerikan birliklerinin yollanması için (Senatör Williams'ın teklifi) Hükümete yetki verilmesini istemiş, fakat bu öneri de kabul görmemiştir. Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektup).

64 Amerikan Kongresi'nde Ermeni meselesi tartışılıyor ve Türk despotizmi dile getiriliyordu. Bkz. Congressional Record Sixty-Sixth, Congress, First Sesion, Washington, Friday, August 1 1919 Senato, s. 3707, 3714, 3715; National Arch. Microcopy: 20, Paris Peace Conference, Document no: 184. 021/119. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 15 (Mary L. Graffham Savaş Sırasında Bir Misyonerin Türkiye'deki Tecrübeleri Sivas).

65 Amerikan dış politikası, Monroe Doktrini çerçevesinde, Avrupalı Devletlerin kendi sistemlerini Batı yarıküreye doğru genişletme girişimlerini ülkenin barış ve güvenliğine bir tehdit olarak kabulleniyordu. Bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak da Washington, Avrupa'nın iç işlerine karışmamaya söz veriyordu. Bkz. F. R. Dulles, America's Rise to World Power, New York, 1963, s. 9.

66 Öyle ki, Grabill, bu dönemde dincilerin Amerikan dış politikasına diplomatlardan daha fazla hakim olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Bkz. James L. Grabill, Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on Amerikan Policy, Minneapolis, 1971, s. 288, 293. Birinci Dünya Savaşı'nda A.B.D. ile Osmanlı Devleti arasında ilişkiler kopmasına rağmen, Washington, düşmanı Almanya'nın müttefiki olan Türklere savaş ilanından kaçınmışsa bunun ardında, bu ülkedeki misyoner faaliyetlerine sekte vurulmaması düşüncesi yatar. Bkz. Thomas A. Bryson, American Diplomatic Relations With the Middle East, New Jersey, 1977, s. 59.

67 American Board, bazı telkinlerde bulunarak Arshag Schmauonian adlı bir Ermeni milliyetçisinin Dışişleri Bakanlığı'na Türkiye konusunda uzman olarak alınmasını sağlamıştı. Morgenthau ise, Üsküdar'ı geçmediği halde gerek yayınladığı hatıralarında, gerekse Dışişleri'ne verdiği raporlarında Anadolu'da Türklerin, Ermenileri mezalime tabi tuttuğunu iddia etmiştir. Oysa ki, burada Mongenthau'nun haber kaynaklarının Patrikhane yetkilileri ile elçinin Ermeni asıllı baş tercümanı olduğunu biz biliyoruz.

68 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 15, (Mary L. Graffham, Savaş Sırasında Bir Misyonerin Türkiye'deki Tecrübeleri, Sivas).

69 The American Committee for the Independence of Armenia A Report on the Activities, 1918-1922, New York, 1922.

70 Cardashian aşırı bir Ermeni milliyetçisi olup, Komite'nin beyniydi. A.B.D.'nin Türkiye'deki Yüksek Komiseri Bristol, Cardashian'ın masa başında yazdığı Ermeni davası lehinde kullanılabilecek her türlü katliam uydurmalarını, Gerard'ın araştırmadan imzalayıp, kamuoyuna yaydığını, söylemektedir. Bkz. Heat W. Lowry, Armeniens in the Ottoman Empire and Modern Turkey, İstanbul, 1983, s. 11-57. Amerikan Heyetleri ile Anadolu'ya geçen Ermeni memurlar ve tercümanların, "mağdur olan İslamların kat'iyen mahal ve miktarlarını ve Amerikalılardan muavenet talep ederken, din ve cinsini söylemeyip kasden mahrum bıraktıkları" ifade ediliyor. Bkz. Albayrak, 21 Eylül 1919.

71 Ermenistan-Amerika Derneği kurucularından George Montgomery; Ermenistan mandasının Amerikaca alınmasını ve bu mandanın da Anadolu'nun tümünü kapsaması gerektiğini, Wilson'a bildiren King-Crane Komisyonu'nun sekreteridir.

72 Amerikan Kongresi'nin 1 Ağustos 1919 Cuma günkü 66. Kongre'nin ilk oturumunda, Senatör Mr. King; Wilson'un Ermeni mandasını almaya eğilimli olduğunu, ancak A.B.D. kamuoyunda eleştiriye uğradığını ifade ediyordu. Bkz. Congressional Record sixty sixth Congress, First sesion, Friday, Ağustos 1, 1919, s. 3714. Amerikalıların çoğunluğu büyük tehlikeler ve önemli külfetlerden başka bir şey sağlamayacağı için manda işinden kaçınmanın gerektiğine inanmaktaydılar. Belirli bir kesim duygusal yönden Ermenistan'a ilgi duymakta, bir kısım gazeteler Ermenileri "mağdur ve biçare" bir millet gibi görmekte ve Amerikan Kiliseleri, ruhban cemiyetleri Ermeniler lehinde "feryad ve figan" edip durmaktaydılar. Fakat, sorun resmi biçime büründüğünde ve istemler yürürlüğe konulmak gerektiğinde, Amerikalı yöneticiler omuzlarını silkip "Avrupa'nın pis işleri ile uğraşamayız" derken ve

bazı kesimlerde de "Amerika yapılacak bunca işler dururken evlatlarını Avrupa'nın imdadına gönderemez" düşüncesi egemendi, Bkz. İkdam, 25 Ekim 1919.

73 New York Herald çıkışlı haber, İkdam'da yayınlanmıştır. Bkz. İkdam, 23 Ağustos 1919.

74 Mesela, Ermenistan için Dr. Usher şunu öneriyordu. "Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'la Türkiye arasında bi-taraf mıntıka haline konularak buraya Amerikan jandarmasının ikamesi" Bkz ATASE, D. (7) 14 Kl. 325, F. 31; veya Anadolu'nun bir kısmını da içine alan (Adana, Mersin, Kilikya, Karadeniz sahilinde Ordu dahil) büyük bir Ermenistan'dan söz ediyordu. Bkz ATASE, D. 88-19, Kl. 184, F. 72; D. 275 (244), Kl. 73, F. 28; The Trans-Caucasian Post, 22 Mart 1919 (Barış Konferansı'nda Ermeni istekleri başlığı altındaki yazıda, Anadolu'dan büyük pay istendiği belirtiliyordu); H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektubu).

75 The Trans-Caucasian Post, 11/22 Mart 1919. Gazetinin ilk sayfasında gazetenin adının altında şu yazılmıştı: "Ermenistan'a hizmet etmek, uygarlığa hizmet etmektir".

76 Tan, 28 Şubat 1919; İleri, 19 Mart 1919.

77 Tan, 28 Şubat 1919; İleri, 19 Mart 1919. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 3 (20 Mart 1919 tarihli Browne'nın raporu).

78 L Entente 1 October 1919; H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 3 L (Translation).

79 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 18 (Browne'nın raporu).

80 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 18 (Browne'nın raporu).

81 İngilizler de bu psikolojik etkilemeyi sürdürüyorlardı.

82 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14 (Browne belgeleri arasında Zasonir Afkar imzalı bir yazı).

83 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID 14, No: 50, (Browne'nın 24 Ekim tarihli raporu) Chicago Tribune, 10 Eylül 1919. Laurence Evans, Türkiye'nin Paylaşılması, s. 181. Oysa, tecavüz eden taraf Ermenilerdi. Ermenilerin sınır bölgelerdeki tecavüzleri ve Trabzon ve Doğu vilayetlerine çeteler göndererek karışıklık yaratmak istedikleri ve hatta bir "İzmir hadisesini" tekrarlayabilecekleri belirtiliyordu. Bkz. Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 4, (Haziran 1953), Vesika No. 77, 79, 80, 82, 86, 95; 8, (Haziran 1954), Vesika No: 177; 9, (Eylül 1954), Vesika No: 193, 210, 212 ve Osmanlı Ordusunun, Kürtleri, Ermenilere karşı tahrik ettiği söylentilerinin yalan olduğu ve maksatlı olduğu belirtiliyor. Bkz. Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 9, (Eylül 1954), Vesika No: 194, 195, 19ö, 197, 199, 200, 201; Ermeni iddialarının aksine ACRNE ile birlikte Doğu'ya giden Dr. Emory H. Niles, İmparatorluğun Doğusunda bazı kötü olayların olduğunu anlatıyordu. Buna göre; binlerce Türk mülteci Erivan Ermeni

Cumhuriyeti'nden sistematik bir zorlama ile dışarı atılıyorlardı. Yine, Dr. E.H. Niles'e göre Ruslarla beraber, Türklere karşı çarpışan Ermeniler, Erzurum'da Türklerin bütün mal varlıklarını yakmışlardı. Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 3 L. Nitekim, Ermenilerin Kafkaslarda ve hududumuz dahilinde, Kars havalisinde Türklere karşı giriştiği imha faaliyetleri ve mezalim On beşinci Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından, Rawlinson'a da (18. 7. 35) bildirilmişti. Bkz. ATASE, D. 60-4, Kl. 323, F. 51; Ayrıca Harbiye Nezareti'nden, Hariciye Nezareti'ne yazılan şifre telinde de bu durum dile getiriliyordu. Bkz. ATASE, D. 291 (76), Kl. 78, F. 5. Bu durum Harbiye Nezaretince, Sadaret Makamına da bildirilmiştir. Bkz. ATASE, D. 291, Kl. 78, F. 7; ATASE, D. 88-19, Kl. 184, F. 143; ATASE, D. 291/A, (118) Kl. 78, F. 1-50 arası ATASE, D. 330 (137), Kl. 91, F. 10. Ermenilerin Kars havalisinde, İslamlara karşı hunharca hareket ettikleri ve İslam köylerinin yakıldığı bildiriliyordu (15. 11. 35) Bkz. ATASE, D. 14 (10), Kl. 258, F. 3; (14. 2. 36) ATASE, D. 14 (10), Kl. 258, F. 19, 20; Yirmi üçüncü Topçu Alayı Komutanlığı'nın Yirmi üçüncü Tümen Karargahı'na gönderdiği raporda Nahçıvan bölgesindeki İslamlara Ermeni tecavüzlerinden söz ediliyor. Bkz. ATASE-D. 1 (1), Kl. 445, F. 2, 59.

84 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 17 (Browne'nın raporu).

85 Chicago Daily News, 24 Ekim 1919.

86 Chicago Daily News, 24 Ekim 1919. Erzurum ve Sivas Kongresi beyannamelerinde azınlıkların haklarına saygılı olunacağı belirtilmiştir.

87 Birleşik Devletler Donanma Radyosu'nun İstanbul'da yayınlanan 31 Ağustos 1919 tarihli haberinde Crane'in de, Ermenilerin, Türklerin yaptıklarını iddia ettikleri katliamlara ilişkin raporlarının, muhtemelen mübalağalı olduğunu beyan ettiği belirtiliyordu. Bkz. H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 3 d.

88 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 3 b (Browne'nın tarihsiz notları).

89 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 3 j (Halide Edip, Amerikan Halkına Mektuplar, 7 Ağustos 1919, s. 3-4); Chicago Daily News, 11 Ağustos 1919.

90 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 19 (Bakü, Rusya, 15 Temmuz 1919 tarihli Browne'nın raporu).

91 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 19 (Bakü, Rusya, 15 Temmuz 1919 tarihli Browne'nın raporu).

92 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 19 (Bakü, Rusya, 15 Temmuz 1919 tarihli Browne'nın raporu).

93 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 19 (Bakü, Rusya, 15 Temmuz 1919 tarihli Browne'nın raporu).

94 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 19 (Bakü, Rusya, 15 Temmuz 1919 tarihli Browne'nın raporu).

95 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 19 (Bakü, Rusya, 15 Temmuz 1919 tarihli Browne'nın raporu).

96 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 15, (Mary L. Graffham, Savaş Sırasında Bir Misyonerin Türkiye'deki Tecrübeleri Sivas).

97 Binbaşı Noel, bu kanaatini çeşitli kaynaklardan temin ettiği rakamlarla belgelemekten kaçınmamıştır. Bkz. Mim Kemal Öke, İngiliz Ajanı Binbaşı W.C. Noel'in Kürdistan Misyonu, (1919), İstanbul, 1989, s. 53.

98 ATASE, D. 335/22, Kl. 9, F. 10-1.

99 National Arch., MID (Records of the Military Intelligence Division, 1917-1941, Box no: 1742, R. G. 165 (30 Eylül 1919 tarihli ve 16130 Navintel şifre adlı ve Londra çıkışlı telgraf).

100 Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, Erzurum, 1919, s. 29; Albayrak, 21 Eylül 1919.

101 H. Inst. Arch, (Browne's papers): Bn: I, FID: 6 (Browne'nın 24 Ekim 1919 tarihli, Bristol'e gönderdiği şahsi mektubu); 95 H. Inst. Arch (Browne's papers): Bn: I, FID: 14, No: 19 (Bakü, Rusya, 15 Temmuz 1919 tarihli Browne'nın raporu). Muhalifler Amerikan halkını uyarıyorlardı; Başkan Wilson "anneler, eşler ve çocuklara aldırmadan binlerce askeri Ermenistan'a gönderebilir.".

102 National Arch, Microcopy: 820, Paris Peace Conference, Document no: 184. 021/329.

103 Richard N. Hovvannisian, The Republic of Armenia, c. II, Berkeley 1982, s. 370.

104 Chicago Daily News, 7 Ekim 1919. Gerçi, Erzurum ve Sivas Kongreleri beyannamelerinde "Ermenilik ve Rumluk teşekkülüne yönelik her türlü hareket müdafaa esası ile karşılanacaktır" denilerek diplomatik bir manevra ile hedef açıkça söylenmemişse de kastedilen Ermenilik ve Rumluk'un arkasındaki güçler, Müttefiklerdir. Bkz. Erzurum ve Sivas Kongresi Nizamname ve Beyannamesi; Atatürk de Nutuk'ta şöyle der: "Bir defa İtilaf Devletleri'ne karşı vaz'ı husumet alınmayacaktı." Bkz. Nutuk, c. I, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 16-17.

Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi / Yrd. Doç. Dr. Erdal Açıkses [s.542-557]

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Amerika ile Osmanlı Devleti arasında ilişkilerin başlaması 19. yüzyılın başların rastlamaktadır. Bağımsızlık savaşından sonra 1783'te Birleşik Amerika, (o sıralar hala güneydoğu Avrupa'nın bütünü ile güneybatı Asya'nın büyük bölümüne ve Kuzey Afrika'nın da bir parçasına yayılmış durumda bulunan) Osmanlı İmparatorluğu'na göre hem alan, hem de nüfus bakımından çok küçüktü. İki devletin ters yönde gelişen ilişkileri geleceğin bir belirtisi gibiydi.1 Amerika'nın kuruluşundan itibaren ticaretini geliştirmek amacıyla kıtalar arası ilişki kurmak için Akdeniz'e yönelmesi Osmanlı ile çıkarlarının çoğu zaman çatışmasına sebep olmuştur.

Gelişimini ticaret yoluyla sağlayabileceğinin farkında olan Amerika, Baltık, Levant, Uzak Doğu2 olmak üzere başlıca üç ticaret yönü belirlemişti; İlk Osmanlı-Amerikan ilişkileri ticaret vasıtasıyla başlamıştır. Amerika, İngiliz sömürüsüne son vererek bağımsızlığını kazandıktan sonra, kendi dış ticaretini yapmak için atılım içerisine girdi. Osmanlı bu gelişmeleri çok yakından takip etmese de Doğu Akdeniz ticareti (Levant) dolaylı da olsa Osmanlı'nın kontrolünde olduğundan Amerika ile tanışmak zorunda kalmıştır. Böylece iki ülke arasında ticaret nedeniyle ikili ilişkiler kurulmaya başlamış, bu ticari münasebet Amerika'nın Osmanlı ülkesinde geniş bir faaliyet sahası elde etmesine dek gelişmiştir.

Amerika, bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra, Akdeniz bölgesinde ticaret yapan yurttaşlarını korumak ve onlara birtakım ayrıcalıklar sağlamak maksadıyla, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki topraklarının yöneticileri ile yakın ilişki içine girmiştir.3 Amerikan tacirleri zamanla kendileri için büyük bir hammadde ve pazar kaynağı olan Anadolu topraklarına yönelmişlerdir.4

Amerika, Osmanlı idaresindeki Cezayir, Tunus, Trablus (Mağrib Ocakları) ile "Dostluk ve Ticaret" antlaşmaları imzaladıktan5 sonra Amerikan gemileri Anadolu limanlarını da ziyaret etmeye başladılar.

Amerika için "Levant" (Doğu Akdeniz) ticareti Cezayir, Tunus ve Trablusgarb ile yaptığı antlaşmalarla başlamış ve güvenliği sağlanan Batı Akdeniz'den geçen Amerikan ticaret gemileri 1797'de ilk defa İzmir'e demir atmıştır. 1810 yılından itibaren İzmir'le Amerika arasında düzenli deniz ticareti başlamıştır.6

Amerika ile Türkiye arasında resmi münasebetler henüz kurulmamış olmasına rağmen İzmir vasıtasıyla yapılan Amerikan ticareti gittikçe gelişti ve İzmir'de küçük bir Amerikan Kolonisi oluştu.7 1810 yılından itibaren İzmir'le Amerika arasında düzenli seferler yapılmaya başlaması üzerine, ileriki yıllarda İzmir'de konsolosluk yapacak olan David Offley İzmir'e gönderilmiş, onun önderliğinde 1811'de Amerikan iş adamları ilk ticaret odasını kurmuşlardır.8

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli gerilemesi Avrupa'nın büyük devletlerinin iştahını kabartmış, yıllardır hayalini kurdukları Osmanlı'yı vesayetleri altına alarak9 topraklarını paylaşma girişimine başlamışlardır. ABD'de bu dönemde "Şark Meselesi" (Doğu Sorunu) 10 olarak bilinen bu olaya dolaylı da olsa bulaşmıştır.

Osmanlı'nın gerileme döneminde sık sık yaşadığı isyan hareketlerinden biri olan Mora isyanı, Osmanlı Devleti ile Amerika arasında gelişmeye başlayan ikili ilişkilerin ilk yıllarında meydana geldi. Bu isyan hareketine Avrupa devletleri destek vermekteydiler. Osmanlı, Avrupa karşısında yalnız kalmamak için dış destek arayışına girdi. Bu konuda Amerika'ya talebini iletti, Amerikalılar ile 6 Temmuz 1826'da bir görüşme yapıldı ve Türkiye ile Amerika arasında resmi ilişkilerin kurulması yönünde görüş birliğine varıldı.11 Fakat aşırı beklentiler yüzünden anlaşma sağlanamamıştır.12 Amerika'nın Osmanlı ile ilgilenmesine ticaret, Osmanlı'nın Amerika ile münasebetlerini resmileştirmesine dış destek ihtiyacı sebep olmuştu. Amerika'nın ticari menfaatleri için yaptığı girişimler sonucu ilişkiler başlamış bundan sonra Osmanlı'nın Avrupa karşısında duyduğu destek ihtiyacı ile resmileşmiş ve ilişkiler daha çok Amerika'nın çıkarları doğrultusunda devam etmiştir.

1820'li yıllarda Amerika için Türk-Amerikan ticareti öylesine önem kazanmıştı ki Amerika Hükümeti, Yunanlılar karşısında Osmanlı'yı desteklermiş gibi algılanacak şekilde tarafsız davranmış ve Avrupa'nın işlerine karışmıyormuş gibi görünmeye çalışmıştı. Monroe Yönetimi, Türk-Amerikan ticareti uğruna Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımayı dahi geciktirmişti.13 Amerika'nın bu hareketi bir dereceye kadar ilerde uygulayacağı politikanın da bir göstergesi olmuştur. Çünkü Amerika halkının Mora İsyanında maddi yardım yapmasına karışmayarak Rumları,14 Amerikan çıkarları için de Osmanlı'yı destekler bir ikili oyun oynamayı tercih etmiştir.

Navarin'de Osmanlı Donanması'nın İngiliz, Fransız ve Rus Donanması tarafından yakılması15 üzerine Osmanlı Devleti'nin Amerika ile ilişkilerini hızlandırma kararı aldı. Çünkü dönemin teknolojilerine uygun yeni bir donanmaya ihtiyacı vardı.16 Yeni bir donanma için ancak Amerika'dan yardım alabilirdi. Yıllardan beri Osmanlı ile bir ilişki kurmak için Avrupa'ya heyetler göndererek girişimlerde bulunan Amerika'ya karşı ilgisiz kalan Osmanlı, bu sebepten dolayı da olsa ani bir kararla ilgi göstermiş ve 7 Mayıs 1830'da dokuz açık bir gizli maddeden oluşan "Ticaret ve Dostluk Antlaşması" imzalanmıştır.

Bu antlaşma, Amerikalılara kapitüler haklardan yararlanma imkanı vermekte ve bu ülkeyi "en ziyade müsaadeye mazhar ülke"17 konumuna geçirmekteydi. Antlaşmayla devletler birbirlerinin ülkesinde konsolosluklar açmayı kabul ediyorlar, Amerikan ticaret gemilerinin Osmanlı limanlarından rahatça yararlanmaları sağlanıyor, Amerikan vatandaşlarının işledikleri suçlar nedeniyle yargılanmaları konusu düzenleniyordu.18 Amerikan ticaret gemilerinin Boğazlardan geçiş serbestisi tanınıyordu.19

Aceleyle ve donanma hevesiyle düşünülmeden imzalanan bu antlaşmanın dördüncü maddesine göre Amerikan uyruklu kişilerin, azınlıkların kapitülasyon ayrıcalıkları sınıflamasına girip

girmeyecekleri ve böylece Osmanlı yasa ve vergilerinden bağışık olup olmayacakları, Bâb-ı Ali ile ABD Hükümeti arasında yıllar boyunca tartışma konusu olmuştur.

ABD'ye göre yerli ya da yerleşmiş bütün yurttaşların eşit haklardan yararlanmaları bir ilke sorunuydu, Osmanlı için ise azınlıklar devletin varlığını tehdit ediyorlardı. Bu anlamdaki görüş ayrılıkları Amerika'nın her istediğini alma prensibiyle, uzun yazışmalara ve tartışmalara rağmen Amerika'nın bazen güç göstererek, bazen ikili oynayarak eldeki bazı kozları iyi kullanması, genellikle Amerika'nın isteği doğrultusunda gerçekleşmiştir. Amerika'nın iddiası, ABD'nin uluslararası statüsünün yükselmesiyle ilgili ve hemen her anlaşmazlıkta kapitülasyon almış olan bir ülkenin işine yarayan kapitülasyon oyununun bir parçasıydı.20

Osmanlı Devleti'nin Amerika'dan donanma temini ile ilgili gizli maddenin hatırı için imzalanmış olan 1830 Ticaret Antlaşması, gizli madde Amerikan Senatosu tarafından kabul edilmemesine rağmen yürürlüğe girdi.21 Amerika neredeyse antlaşmanın maddelerini tek taraflı olarak kullanmaya başladı. Anlaşıldığı üzere bu antlaşma Amerika'ya verilmiş bir imtiyazdan başka bir şey değildi.

1830 antlaşmasından sonra meydana gelen iki gelişme Osmanlı'yı rahatsız etti; biri gizli maddenin Amerikan Senatosu'ndan geçmemesi, ikincisi Amerika'nın İstanbul'da açtığı diplomatik temsilciliğin büyükelçilik düzeyinde değil maslahatgüzarlık derecesinde açılmasıydı. Amerika yıllardan beri Osmanlı Devleti ile ilişki kurmak için çaba sarf ederken eline fırsat geçtiği andan itibaren de çok dikkatli hareket ediyor ve prensiplerinden taviz vermiyordu.

Gizli madde, "Türkiye hesabına Amerika veya Türkiye'de yapılacak savaş gemilerinin inşasında kullanılacak kerestelerin Amerika'dan sağlanması" konusundaydı. Ayrıca "yapılacak gemilerin fiyatı Amerikan donanması için yapılan gemilerin fiyatlarından fazla olmayacaktı." Aslında gizli maddenin Amerikan senatosu ve Başkan tarafından onaylanmaması halinde bile antlaşma geçerli olabilmektedir. Çünkü gizli madde tamamen ayrı bir metin olarak düzenlenmişti.

Senatodaki itirazların büyük bölümü İngiltere ile karşı karşıya gelmeme isteğinden kaynaklanmıştır, İngiltere'nin yaktığı bir donanmayı yenilemeyi öngören bir antlaşma maddesini onaylamak bir anlamda ideolojik olarak da Amerika'nın işine gelmemiştir. Buna rağmen Amerikan yönetimi Osmanlı Devleti'ne, gemi ve malzemesi satışına soğuk bakmadığını daha sonra Türkiye ve İngiltere arasında ikili bir oyun oynayarak bir geçiş yapmış Türkiye'yi gücendirmemek için de gemi sanayiinde usta olan iki kişiyi görevlendirerek adeta İngiltere'ye karşı çıkmamıştır.22 Bu kısmî olumsuzluklara rağmen ikili ilişkiler artarak devam etti. Antlaşmanın diğer maddeleri de daha çok Amerika'nın faydalanacağı nitelikteydi. Osmanlı bu antlaşmanın gizli maddesini verdiği imtiyazların karşılığı olarak görüyordu.

Açık bir şekilde söylenmese de gizli maddenin kabul edilmemesi sebebiyle Amerika'nın Osmanlı Devleti'nin gönlünü almak için gönderdiği ilk maslahatgüzar David Porter'ın asıl mesleği denizcilikti. Tasdik edilmeyen gizli maddenin şartlarını yerine getirmek için olsa gerek Osmanlı Devleti için Amerika'da hazırlanacak gemilerin inşa işi ile ilgili bizzat alakadar oldu. 1839 yılına kadar Osmanlı

Devleti için bir çok buharlı gemi inşa etmeyi başardı.23 Bu şekilde Amerika, Osmanlı'ya oynadığı oyunu bir dereceye kadar hafifletmiş oldu.

Türk-Amerikan münasebetlerinin gelişmesi ve ticaretinin artması Amerikan tarihindeki bazı olaylarla da ilgilidir. Amerikanın kuzey kısmının yöneticileri hem Osmanlı'yı iç savaş sırasında tarafsız bırakmak hem de ticaretini artırmak düşüncesiyle Osmanlı Devleti'ne daha olumlu cevaplar vermeye başlamıştır. Zaten Amerika'nın o andaki durumu da bunu gerektiriyordu. Çünkü Amerika'nın güney eyaletleri bütün ihtiyaçlarını pamuk satarak karşılıyorlardı. İç savaş başlamadan önce güney eyaletleri pamuk üretimlerini en büyük bölümünü İngiltere'ye satıyordu, kuzey eyaletleri hem en doğal hammadde kaynağından hem de mallarını sürebileceği en yakın pazarından soyutlanmış durumdaydı. Kuzeyde sanayinin gelişebilmesi için güneyin pamuğu düşük fiyatla kuzeye aktarılmalıydı, kuzeyli sanayiciler bunun ancak silah zoruyla yapılabileceğinin bilincindeydiler bu nedenle de Amerikan savaş malzemesinin yapım merkezi kuzey olmuştur.24 İç savaş bittiğinde, silah yapımcıları açısından tek çözüm dış pazarlara açılmaktı. İşte 1870'lerde Amerikan silah yapımcılarını Osmanlı İmparatorluğu'na önce savaş artığı silahları daha sonra modern silahları satmaya iten sebep budur. Osmanlı ise 18. yüzyılın başından itibaren sürekli toprak kaybetmekteydi. Bilindiği gibi Osmanlı yöneticileri önce askeri tedbirlerle imparatorluğu kurtarmaya çalıştılar. Bu nedenle Avrupa ve Amerika'dan silah alma yoluna başvurmuşlardır. 1862 yılındaki "Ticaret ve Seyrü Sefain" antlaşmasından25 sonra Amerika artık Osmanlı'ya silah da satıyordu.

İki ülke arasındaki ilişkilerin belli bir düzeye gelmesi üzerine Amerika, 1839 yılında maslahatgüzarına elçi unvanı verdi.26 Osmanlı'nın Amerika'da diplomatik temsilcilik açması yıllar sonra 1866'da Girit isyanı üzerine Osmanlı Devleti'nin yeniden kendisini yalnız hissetmesi sonucu gerçekleşti. Bu arada 1861-1865 yılları arasındaki Amerikan iç savaşı sırasında Türkiye'nin kuzey yanlısı bir tavır sergilemesi ve savaşı kuzeyin kazanması iki taraf için de önemli bir olumlu gelişme olmuştur.27 Türkiye 11 Nisan 1867 de Eduard Blacque Bey'i Washington elçiliğine atadı28 ve bu şekilde Girit isyanı sırasında Amerika'nın tarafsız kalması sağlanmaya çalışıldı.

Gelişen Türk-Amerikan münasebetleri yalnızca ticaretle sınırlı değildi. Navarin'de donanmasını kaybeden Osmanlı Devleti, daha 1830 yılında gemi yapımcısı Henry Eckford ve yardımcısı Foster Rhodes ile anlaşarak donanması için gerekli gemileri inşa için İstanbul'da çalıştırıyor, 1846'da Sultan Abdülmecid'in isteği ile Amerikan pamuğunun Osmanlı ülkesinde yetiştirilmesi için deneyler yapılıyor ve Lawrence Smith adlı bir madenciye dağlarda maden arattırılıyordu. Bu aşamada vurgulanması gereken şey, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan varlığının gittikçe pekiştiğidir. Yalnızca ticari ilişkilerle sınırlı olmamak koşuluyla Osmanlı İmparatorluğu'nda giderek artan Amerikan varlığının oluşmasında 19. yüzyılda araç olan iki kurumdan biri Amerikan Donanması, bir diğeri ise misyonerler olmuştur.29

Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin başladığı ve gelişerek devam ettiği 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği misyonerliğin altın çağı olmuştur. Bu çağ aynı zamanda kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü çağdır. Hıristiyan misyonerler dinden daha çok devletlerinin, dolayısıyla emperyalizme ve

emperyalizmin en kötüsü olan kültür emperyalizmine hizmet etmişlerdir.30 Amerika'nın büyük çıkar beklentileri ile Osmanlı topraklarına göz dikmesi ve bu topraklar üzerinde spekülasyonlara girişmesi kendi ilkesini çiğnemek olacaktı. Bu, Avrupa'nın kendi işlerine karışmasına yol açabilirdi. Bunu engellemek düşüncesiyle Amerika, Ortadoğu'da beklentilerini sağlamak yolunda Protestan misyonerleri seferber etti.

Osmanlı mülküne 1820 yılında ilk gelen Amerikalı misyonerler Plinny Fisk ve Levi Parsons'dur.31 Bu iki misyoner, ABD'deki Protestan misyoner örgütlerinin en güçlüsü olan American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) elemanlarıdır.32

Yıllarca Hıristiyanların dinlerini değiştirdiği için diğer Hıristiyan mezhep ve cemaatler tarafından dışlanmaya çalışılan ve engellenmek için her türlü çareye başvurulan33 Amerikalı misyonerler, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği hürriyetlerden yararlanan Amerikalı Protestan misyonerler, çeşitli seviyelerde okullar açtılar. Bu okulların büyük kısmı ABCFM. tarafından açılmıştır. Önceleri İzmir, İstanbul gibi kıyı şehirlerine gelen misyonerler sonraları iç bölgelere yayıldılar.34 Amerikalı misyonerlerden halkın arasına karışarak onların kültürel, ekonomik durumlarını öğrenmeleri isteniyordu. Yapılan fizibilite çalışmaları ve alan genişliği ve müesseselerin artmasıyla misyonerler daha sistemli çalışabilmek için Osmanlı topraklarını Avrupa, Doğu Türkiye, Batı Türkiye ve Merkezi Türkiye olmak üzere dört çalışma bölgesine ayırdılar.35

Amerikalı misyonerlerin Türkiye'ye ilk gelişlerinin Yunan ayaklanmasının çıktığı yıllara rastlaması iki açıdan önem arz etmektedir; birincisi Rumların Yunan ayaklanması sebebiyle kurulacak otoriteye daha yakın ve olaylara daha ilgili olmaları ve bu sebeple de misyonerlerin mecburi olarak Ermenilere yönelmeleri, ikinci olarak Yunan isyanının Ermeniler için de böyle bir hareketin özendirilmesi faaliyetlerinin başarısında etkili olacağı fikrinin Amerikalılar tarafından düşünülebileceğidir.36 Protestan misyoner örgütleri daha sistemli olarak çalışabilmek için dünyayı aralarında paylaşmaları sırasında Osmanlı İmparatorluğu, ABD'nin payına düşmüştür.37

ABCFM'nin açtığı modern eğitim kurumları, misyonunu gerçekleştirmesinde çok önemli yere sahip olmuştur ve bu eğitim kurumları ile Türkiye'nin her kısmındaki insanların yaşamlarını, düşüncelerini, ideallerini şekillendirmeye çalışmıştır. Buna karşılık misyonerler hep politika yapmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Oysa misyonerlik, Amerika'nın Ortadoğu'da, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kendine ekonomik, sosyal ve kültürel bir hayat alanı yaratma çabalarının bir aracı olmuştur. Hayat alanlarını daha genişletebilmek için Osmanlı Devleti ise ABCFM'nin faaliyetlerini özetleyen 1880 tarihli Bartlett Raporu'nda; "misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır" şeklinde ifade edilmiştir.38

Amerika'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin geliştirilmesinin perde arkasındaki ikinci bir sebebi de böylece ortaya çıkmaktadır. Amerika, Osmanlı ülkesindeki her tür çıkarını elde etmek için ticaretin yanı sıra misyonerlik faaliyetlerini de kullanacaktır. Kısaca misyonerler, Amerikan menfaatlerini tesis etme aracı olarak kullanılmaktan öteye gidememişlerdir. Harput Amerikan Konsolosu, hazırlamış

olduğu bir raporda Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerini değerlendirirken “Amerikan ticaretini başlatan, Van’da ve Bitlis’te yer belirleyen, Amerika fikir ve müesseselerini yaymada ciddi ve etkin bir şekilde çalışan koloniler ayrı bir hak ve korumaya sahiptirler” şeklinde bir açıklık getirir.39

Gerçekçi düşünürsek Amerika’nın başka da çaresi yoktu. Çeşitli Avrupa ülkelerinden Amerika’ya göçenlerin kurdukları kolonilerin birleşmesiyle oluşan ABD’nin ulusallıkla ilgili birleştirici bir beklentisi olamazdı. Hıristiyanlık, birliğin tek ortak olgusu olduğuna göre Hıristiyanlık mezhepleri arasında tutuculuktan uzak, Amerika’da çoğunluğun oluşturduğu Protestan mezhebi çerçevesinde bir bütünlük sağlamak en akılcı çözümdü. Bu sebeple Protestanlığı önce Amerika’da sonra tüm dünyada yayma çalışmaları gittikçe hızlandı. ABD’nin bu emperyalist politikayı izlemesinin nedeni düşünüldüğünde karşımıza 19. yüzyılın başından beri devlet politikası olarak saptadığı Monroe Doktrini çıkar. Bu doktrin, Avrupa’yı Amerika’nın iç işlerinden uzak tutmayı sağlamak ve ayrıca eski dünyanın bütün işlerinden uzak kalmaya gayret göstermekti.40

Fakat dünyanın sömürgeci devletlerce bölüşülmesine kayıtsız kalmasının Amerika’ya ileride getireceği zarar hissedilince çare arayışları başladı. Monroe Doktrini’ni çiğnememek için misyonerlerden yararlanmak yoluna gidildi. Çünkü bunlar resmi kurumlar olmayıp sivil toplum örgütleri olarak kabul ediliyorlardı.

Osmanlı Yönetimi’nin gerilemeyi durdurmak için başlattığı batılılaşma süreci içinde yapılan yenilikler ve Batının baskısıyla azınlıklara tanınan imtiyazlar (özellikle Islahat Fermanı) ve Amerika’ya tanınan kapitülasyonlar, misyonerlere çok rahat bir çalışma ortamı hazırlamıştı. Bu rahat ortam, Amerikalı misyonerlerin Ermenilerle kolaylıkla kaynaşabilmelerini sağladı. Osmanlı yönetimi Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini kısıtlamak bir yana ilk yıllarda onlara türlü kolaylıklar bile sağlıyordu. Nedeni de öbür emperyalist Avrupa ülkelerinin yanında tarafsızlığına inandığı Amerika’nın güvencesine sığınmak olmalıydı. Türk-Amerikan ilişkileri, özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rusların Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmeleri sebebi ile daha da gelişti.41

Misyonerlerin faaliyetlerinin özellikle Osmanlı tebaası üzerinde ayrılıkçı ruhu empoze eder bir rol oynadığı düşüncesinden hareketle tedbir alınma yoluna gidilmeye başlandı. Fakat alınmak istenen tedbirler çoğunlukla kapitülasyonlara ve dış devletlerin baskısına takıldı. Verilmiş olan bu imtiyazlarla misyonerler adeta devlet içinde devlet haline geldiler.

Osmanlı İmparatorluğu’nun, ekonomik sıkıntı içinde oluşu, özellikle merkeze uzak bölgelerin uygarlıktan yoksun oluşu, ülkedeki eğitimin yetersiz ve denetimsiz oluşu, sağlık hizmetlerinin yok denecek kadar az oluşu ve kapitülasyonlar sebebiyle içişlerine müdahale, misyonerler için oldukça iyi bir zemin hazırlamış ve maddi üstünlük, faaliyetleri için iyi bir avantaj sağlamıştır.

1840 yılında İngilizlere Protestanları himaye, 1844’te Hıristiyanların mezhep değiştirme, 1850’de Protestanların kilise kurma hakkı verildi. 1856’dan sonra kilise sayısı hızla arttı.42 1839 ve 1856 fermanlarının getirdiği hürriyeti kendi çalışmaları yönünden istismar eden Avrupa Devletleri, bu dönemde maddi olarak çok güçlenmişlerdi ve Osmanlı Devleti’nin her türlü zaafından istifade ederek

kendilerine yakın cemaatleri (Protestan ve Katolikler vb.) kapitülâsyonlardan faydalandırarak taraflarına çekmeye çalışıyorlardı.43

Avrupalıların iç işlerine müdahale edebilmek sebebiyle Osmanlı'ya kabul ettirmek istediği bir çok haksız isteğe karşı olumsuz cevaplar alınca bir çok sürtüşme de doğmaya başladı. Bu politikalar sebebiyle çıkan sürtüşmeler ABD'de Osmanlı İmparatorluğu hakkında olumsuz düşünceler oluşmasına yol açtı.44 Sultan Abdülaziz döneminde başlayan, misyonerleri sadece Anadolu ve Rumeli ve Arap ülkelerinde de kontrol altına alma siyaseti ve ayrıca Mısır'ın başına getirdiği Hidiv İsmail Paşa'nın, misyonerlerle mücadele etmesi, Avrupa ve Amerika'da büyük tepkiyle karşılandı. Bu ilk tepkiler sonucunda Beyrut'ta açılan misyoner okullarının kapanışı batılıları adeta bir ittifak içine soktu.45

1824'ten 1886'ya kadar İmparatorluktaki Amerikan eğitim kurumlarının sayısı 400'e yaklaştı. Bunlar çoğunlukla 1830'lar ve 1840'larda kurulmuştu ve ruhsatsız olarak faaliyetlerini sürdürüyorlardı. 1869'da Osmanlı Devleti'nin eğitimi düzene sokmak için "Maarif Nizamnamesi" adında bir yönetmelik çıkarttı. Bu nizamnamenin 129. Maddesine46 göre yabancı okulların ruhsatsız çalışması mümkün değildi ve ruhsat almaları gerekiyordu. Buna rağmen bir çok okul ancak 1880'ler ve 1890'larda ruhsat almışlardır ve devletin bu konuda ciddi bir müdahalesine de rastlanmamıştır.47

Müslümanları Hıristiyan yapmak için Osmanlı Devleti'ne gelmiş olan Amerikalı misyonerler, Müslümanları Hıristiyanlaştırmanın devletin kanunları ve dinin kuralları gereği zor olduğunu görünce adeta Hıristiyanları tekrar Hıristiyan yapmak yani mezheplerini değiştirerek kendilerine daha yakın bir hale getirmek şekline dönüşen bir role büründüler. Bu sebeple başlıca uğraşı alanları azınlıklar olmuştur.48

İmparatorluğun her kesiminden insanın eğitim ihtiyacı artmıştı. İmparatorluk 19. yüzyılda yapısal bir değişim içindeydi. Tanzimat bir anlamda bu değişimin ve bu değişimi yönlendirebilme özleminin sonucuydu. Tanzimat, eğitime çok önem veriyordu. Ayrıca Protestanların kendi kiliselerine kavuşmaları, Ermenilerin, Amerikan misyoner okullarına olan talebini artırdı. 1870'lere gelindiğinde ABCFM yönetimi yerli Hıristiyan unsurların da yönetiminde söz sahibi olacağı bir yüksek okul örgütlenme modeli geliştiriyordu.49

İşte Anadolu'daki yüksek okullar bu modele uygun olarak kuruldular. En önemli Protestan kolejleri Beyrut ve İstanbul'da açıldı. Okullar, matbaa, hastane ve yardım kuruluşları ile hızlı bir Protestanlaştırma çalışması yanında azınlıkları etkileyerek onların Osmanlı'dan kopmaları sağlanıyordu. İstanbul'daki Robert Kolejin 1863-1903 tarihleri arasındaki mezunlarının çoğu, Bulgar öğrencilerdi. Yine kolejin ilk Bulgar mezunlarından beşi, Bulgaristan'da başbakanlık görevinde bulunmuşlardır.50

Sekiz misyonerin imzasını taşıyan 30 ocak 1857 tarihli bir mektupta, Bulgaristan Protestanlaştırılmadan Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan işin tamamlanmış sayılamayacağı çünkü Ermenilerin en iyi ihtimalle imparatorluk ahalisinin 1/20 sinden çok olmadıklarını belirtiyorlardı.

Bulgaristan'ın kurtarılması davasını ilk başlatan misyoner Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin olmuştur.51

Robert Kolej'in Bulgarlar için üstlendiği görevi Araplar için Beyrut'ta Amerikan Koleji üstlendi. 1886'da Beyrut'ta açılmış olan Protestan Koleji, bölgenin Osmanlılardan koparılmasında rol oynadı.52

Ayrıca Amerikalı misyoner Jones King, Yunan Kilisesine hayatiyet kazandırmak için yıllarca çalıştı.53 Osmanlı tebaası olan Bulgarlar ve Ermeniler arasında 1810 yılına kadar bağımsızlık arzusu yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklar önce misyoner okulları aracılığıyla Avrupa devletlerinin etkisi altında kalmışlar sonra karşılıklı çıkar ilişkisi ve dayanışma içinde tam bir himayeye girmişler, o devletlerin siyasi görüşleri doğrultusunda hareket ederek Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde siyasi çalışmalarda bulunmuşlardır.54 Yüzyıllardır Osmanlı egemenliğinde kalmış bu toplumlar, Fransız İhtilali'nden sonra dünyayı saran bu akımın etkisi ile artık gerileme dönemine girmiş imparatorluk yönetimine karşı ayaklanmaya başlamışlardı.

Milliyetçilik fikri, Avrupa ulusları arasında gelişirken onlar bu akımı bir silah olarak kullanmaya başladılar. Ermeniler, Türklerin anavatanı üzerinde ve yaygın biçimde yaşıyorlardı. Ermeni ayaklanması da bu topraklardan ödün ister biçimde gelişecek ve Osmanlı'yı yıkması kesin olacaktı.55 Misyonerler çalışmalarında öylesine başarılı oldular ki 1848 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti, mezhep değiştirerek belli bir sayıya ulaşan Protestanları ayrı bir cemaat olarak tanımak zorunda kaldı.56 Açılan okullar Ermeniler arasında Türk düşmanlığı oluşturmaya yetti.

Geçmiş olaylar çok kısa süre içinde Avrupa Türkiye'sinde çok ciddi siyasal değişikliklerin olabileceğini gösteriyordu. O kadar ki; 1876-1878 yılları arasında terör ve karışıklık nedeniyle misyonerlerin faaliyet göstermeleri bile güçleşti. Misyoner okulları zaptiyelerce korundu ve Amerikalı misyonerler Türk subaylarına sığındılar. Bu denetim altına alma politikası ve tepkilere rağmen misyoner faaliyetleri 1890'larda Selanik ve Manastır'ı da kapsayan genişçe bir alana yayılmıştı.57

Osmanlı Devleti, 1869'dan itibaren her türlü yabancı okulu, bu arada Amerikan misyoner okullarını da daha yakından izlemeye başlamıştı. Dolayısıyla Amerikan okulları, Türk-Amerikan ilişkilerinde sürekli sürtüşme konusu olmuştur. Özellikle 1890'lı yılların ortalarından itibaren baş gösteren Ermeni olaylarının merkez üssü misyoner okulları olmuş ve birçoğu da zarar görmüştür.58 Amerika tazminat talebinde bulunup adeta Osmanlı'yı tehdit ettiği için de bu okullar Türk-Amerikan sürtüşmesinin temelini oluşturmaya başlamıştır.59

Sadece Ermenilerle yetinmeyen Amerikalılar, Rumları da teşkilatlandırmaya devam ettiler. Bu çeşit faaliyetlere örnek, Merzifon Amerikan Koleji binasında Rum-Pontus teşkilatının kurulmasıdır. Merzifon Pontus teşkilatından birinin bir Yunanlıya yazdığı mektupta teşkilatın faaliyete geçmek üzere olduğu, Yunanistan'dan imdat bekledikleri ve kullandıkları binanın Merzifon Amerikan Koleji binası olduğu belirtilmiştir.60 Aynı şekilde Anadolu'da kurulmuş olan Harput'taki Fırat Koleji ve onun etrafa dağılmış olan şubeleriyle (Harput ve çevresinde Amerikalıların seksen üç tane okulları mevcuttur) 61

Antep'te kurulmuş olan Merkezi Türkiye Koleji Ermenilerin Osmanlı'ya karşı ayaklanmalarında büyük rol oynamış ve adeta Ermeni ihtilalcilerin buralardan yetişen kişilerden oluştuğu gözlenmiştir.

19. yüzyılda Türk-Ermeni ilişkilerinde başlayan zıtlaşmanın türlü dış etkenler ürünü olduğu tarihî bir gerçektir. Bu dış etkenlerin başında Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasından yararlanan emperyalist batılı devletlerin sömürgeci emellerle Osmanlı topraklarına göz dikmeleri gelir.62

American Board ve diğer misyoner teşkilatlarının bu derece etkin ve yoğun çalışmaları sonucunda 1880'lerden itibaren ABD'ye Ortadoğu ve Anadolu'da ekonomik, sosyal ve kültürel bir hayat sahası oluşturmada aracı rol oynadığı gözden kaçmayacak bir gerçektir.63 Bu gerçeği hissetmiş olan Batılı devletler her yönüyle misyonerlerine sahip çıkmayı da ihmal etmemişlerdir. Bu cümleden olmak üzere misyonerler bu hususu kendi faydalarına oldukça iyi kullanmışlardır. Misyonerler bir çok şikayette bulunarak devletlerinin kendilerine daha fazla yardımcı olmalarını istemişlerdir. Kendileriyle ilgili olaylarda Osmanlı yönetimine baskı yapılması için her türlü imkandan yararlanmışlardır ve misyonerler kendilerine bu desteği sağlamak için yalan propagandalara başvurmuşlardır. Bundan etkilenen yöneticiler de genellikle yönetime gelmeden bir Türk düşmanı olarak motive etmişlerdir. Bunun en iyi örneklerinden bir tanesi de 1901 yılında başkan seçilen Theodore Roosevelt, daha 1898 yılında şunları söylemiştir; "dünyada herkesten önce ezmek istediğim iki güç İspanya ve Türkiye'dir".64

Amerikan misyonerlerinin yoğunlaştığı yörelerde ABD, Konsolosluklar kurarak, bu konsolosluklar eliyle, misyonerlerinin faaliyetlerine destek olmak için teşebbüslerde bulunmuş ve Osmanlı Devleti ile sıkı bir pazarlığa girmiştir. ABD Konsoloslukları kuruldukları bütün bölgelerde yoğun siyasi faaliyetlerin içine girmişlerdir. Osmanlı Hükümeti bu faaliyetlerden dolayı bir süre sonra rahatsızlık duymuş ve konsoloslukların sayısının artmasını istememiştir. Buna rağmen daha önce vermiş olduğu imtiyazlar sebebiyle özellikle Doğu Anadolu'da Konsolosluklar açılmasına engel olamamıştır.65

Konsolosluklar, ABD vatandaşlığına geçiş, vatandaşların haklarının korunması, Ermenilerin ABD'ye göçlerini kolaylaştırmak konusunda ellerinden gelen bütün gayreti göstermişlerdir. Doğu Anadolu'daki Amerikan Konsoloslukları, Amerika'ya göç için yapılacak bir çok işin halledilmesinde her türlü kolaylığı sağlamışlardır. 1869'dan sonraki ABD vatandaşlığına geçişlere Türk Hükümeti kolayca izin vermemekteydi, vatandaşlığa geçmiş bulunanlar da bunu Osmanlı Hükümetinden saklıyorlardı, konsolosluklar bu gizlice tabiiyet değiştirme olayını gerçekleştiriyorlardı.66 Bu sebeple bölgedeki Amerikan nüfuzunu pekiştirmek ve Amerikan idealini yaymak için misyonerler ve Ermeniler ve onların koruyuculuğunu yapan konsolosluklar Amerika'nın Ortadoğu politikasında kullandığı önemli unsurlar olmuşlardır67 Bir çok Amerikan Konsolosluğunda misyonerler görev almış, konsolos vekili veya yardımcılığını genellikle misyonerler üstlenmiştir. Yardımcı eleman olarak da genellikle Ermeni veya Rumlar tercih edilmiştir.68

Amerikalı misyoner ve konsoloslukların faaliyetlerinin sadece Ermenilere yönelik bir olay olduğunu söylemek mümkün değildir. Müslümanlar üzerinde de etkili olmuş hem ayrılık ruhu hem de Amerikan değerlerine özenti duyulmuştur. 1875'li yıllarda Osmanlı topraklarından Kuzey Amerika'ya başlayan kitleler halindeki Müslüman göçünün en önemli nedenleri arasında Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan Okulları'nın faaliyetleri gelmektedir. Bu okulların öğrencileri genellikle varlıklı ailelerin çocuklarıydı ve bu okullardan mezun olduktan sonra aileleri ile yüksek öğrenim için Amerika'ya gidiyorlardı.69 Amerika'ya giden bu ilk gurubun asıl amacının bol para kazanıp iyi bir gelecek elde etmek olduğu bilinmektedir.

Yetişmiş bir çok Ermeni genci de Amerika'ya gönderilerek orada daha ileri eğitim görmeleri de sağlanıyordu. Bu gençlerin pek çoğu Amerika'da Amerikan vatandaşlığına geçerek İmparatorluğa geri geliyor, Osmanlı topraklarında Amerikan vatandaşı olmanın dokunulmazlığı içinde kendi halklarına özgürlük propagandası yapıyor, gördüklerini anlatarak devletten reformlar istemeye yönelttiriliyorlardı. Çok geçmeden Osmanlı imparatorluğunda artık bilinçlenmiş bir Ermeni toplumu olduğunu gösteren en büyük kanıt ise 1863'te hazırlanan ve imparatorluk tarafından onaylanan Ermeni anayasası oldu.70 Bu gelişmelerden rahatsız olan sadece devlet yöneticileri değil, Ermeni Gregoryen yöneticileri de rahatsız olmuş ve bunu bir çok defa dile getirmişlerdir.71

Her memleketin misyoner müesseseleri aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan gençlere kendi milletlerinin ve devletlerinin nüfuzlarını tesis ederken,72 bunu daha iyi yürütebilmek düşüncesiyle onlara mali ve ticari müesseselerinde de iş bulmaya gayret gösteriyorlardı. Bu sayede hem kendilerine yakın gurubun güvenini kazanacak hem de o Hıristiyan gurubun sosyal yönden üstün bir duruma gelmesini sağlayacaktı. Bu durum Hıristiyanlarda da bir beklenti yarattı ve daha iyi bir sosyal hayat için bilhassa Amerika'ya giderek iş imkanı aramaya başladılar. Bu hareket zaman içerisinde Osmanlıya karşı yürütülen politikanın da bir parçası oldu. Özellikle Ermeniler ve Bulgarlar bu suretle az zamanda ihtilalci bir unsur haline sokulmuştur.73

Bu arada Osmanlı topraklarından Amerika'ya göçen Rum ve Ermenilerin Türkler aleyhine çalışmaları Amerikan kamuoyunda Türk düşmanlığı oluşturmaya başladı. Yine Ermeni-Amerikan ilişkilerine ait bir örnek Amerikalı bir profesör olan Mr. Earle'nin "American Missions in the Near East" adlı eserinde şöyle ifade bulmuştur;74

"Amerikan misyoner okullarında Ermeniler dillerini ve tarihsel geleneklerini yeniden üstün tutmayı öğrendiler. Batının siyasal, toplumsal ve ekonomik ilerleme ideallerini tanıdılar."

Ermenilerin Doğu Anadolu'dan ABD'ye göçünde, konsoloslukların tam yerleşmelerinden (1901) sonra büyük bir artış oldu. Konsoloslar raporlarında bu büyük çaplı göçün sebebini, Ermenilerin sürekli baskı ve zulme uğramaları olarak göstermişlerdir. Doğu Türkiye misyonunun merkezi olan Harput'taki Amerikan Konsolosu Thomas H. Norton raporunda göç olayına şöyle bir yorum getirmiştir; "insanlar zengin olmak, tehlikelerden uzak kalmak ve çocukları için iyi bir ortam elde etmek istemektedirler ve ancak bu büyük çaplı göç sayesinde dünyanın dikkatini çekme fırsatı

yakalamaktadırlar".75 Fakat bilinmektedir ki aynı konsolosun çalışma bölgesinden birçok Müslüman da Amerika'ya göç etmiştir. Eğer sadece baskıdan dolayı gayrimüslimler göç etseydi Müslümanların Amerika'ya gitmesi düşünülemezdi. Bu sebeple göçü kolaylaştırmak ve Amerika'da taraftar bulmak düşüncesiyle yapılan propaganda Amerikan kamuoyunu aldatmaktan başka bir şey değildi.76

Amerika'ya göçte Amerikan okullarının etkisi olduğunun en güzel kanıtı şüphesiz en fazla göçün olduğu Harput'ta açılmış olan misyon merkezidir. 1878 de bu misyon merkezinde açılan kolej (Fırat Koleji),77 iyi yetiştirilmiş Ermenilerin iyi bir eğitim almasını sağlamış ve şuurlu öncüler yetiştirmiştir. Bu yetiştirilen öğrenciler ABD'ye götürülmüş ve çoğu Amerikan vatandaşlığına geçirilerek sonra Osmanlı topraklarına geri getirilmiştir. Bu geri gelen öğrenciler de Amerika-Ermeni ittifakının idealleri için çalışmışlardır.78

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük sarsıntılar içine düştüğü 19. yüzyıl bitiminde artık türlü etkilerle bütünüyle değişik kavramlara sahip olmuş Ermenilerin devlete karşı ayaklanmaları başlamıştı. Huzursuzlukların çok arttığı sırada Türkiye'nin doğusundaki Amerikan kolonisinin zarar görmemesi için çeşitli tedbirler alınmış, Müslüman halkın onlara karşı düşmanca tavır içinde olduğu ifade edilmiş, bu nedenle konsolosluk kadrosunun silahlandırılması için girişimlerde bulunulmuştur.79 Amerikalıların hep Ermeni yanlısı bu tutumlarından sonra Amerikalı misyonerler, Türkler tarafından Ermeni meselesine katkıları dolayısıyla suçlanmışlardır.

Sonraki yıllarda misyoner-Ermeni yakınlaşması bir kat daha artarken Amerika 1896'daki Türk-Ermeni olaylarından sonra Türk sularına, sözde Amerikan yatırımlarını korumak, gerçekte ise Ermenilerin yanında olduğunu göstermek üzere iki savaş gemisini göndererek tarafgirliğini kesin biçimde gösterdi.80 Amerika, devlete başkaldırmış bir unsurun yanında yer almak suretiyle kendi de Osmanlı'ya karşı bir konuma geçti. Amerika'da bu misyonerlerin yayın organlarında ve yine onların yazılarıyla beslenen basında sürekli abartılarak yer verilen Türk-Ermeni olaylarına ilişkin haber ve makalelerle bir Hıristiyan ulusun, Müslüman İmparatorlukta ezilmekte olduğu fikri işlenmiştir. Bulundukları bölgelerde Amerikan çıkarlarını korumak misyonunu üstlenmiş olan konsolosluklar Ermeni ayaklanmasını sanki bir "kutsal savaş"81 gibi desteklediler, yağma ve katliam hareketlerinden sürekli Müslüman halk ve yönetim sorumlu tutulmuştur.

Konsoloslar, Amerika'ya gönderdikleri raporlarda Ermeni İhtilalci liderlerinin mektuplarına yer vererek Amerika'nın direk müdahalesini istemişlerdir. Yine konsolosluk raporlarında, Vilayet-i Sitte (Altı Vilayet), Ermeni Vilayetleri olarak anılmış ve bu şehirlerin Hıristiyan valilerce yönetilmesi fikri ortaya atılmıştır. Bu isteğin özellikle Bitlis, Sivas, Erzurum, Mamuratül Aziz ve Diyarbakır için, şartları nedeniyle doğal bir hal aldığı savunulmuştur.82

Azınlıkları kışkırtmak ve ayaklandırmak yoluyla konsolosluklar, sömürge kazanma yarışında önemli yere sahip olmuşlardır. Bu veriler ışığında genel bir değerlendirme yapan değerli bir hocamız, "Ermeni sorununun, Ermenilerin başlangıçtan beri Hıristiyan oldukları gözetilerek, bir din sorunu olmadığı, yüzyıllardır Doğu Anadolu'da, Trabzon ve Bağdat, Samsun-Batum ticaretini ellerinde

tuttukları ve Türklerden çok daha rahat yaşadıkları açısından bakılınca da ekonomik bir sorun olmadığı ancak İngiliz, Rusya, Fransa ve ABD gibi dünyanın güçlü, emperyalist ülkelerinin kendi politikalarını izleyebilmek için ortaya attıkları bir siyasal sorun olduğu sonucuna erişilmektedir"83 şeklinde güzel bir açıklık getirmiştir. O dönemde atılan düşmanlık tohumları halen Amerika'da Türkiye'ye karşı olan tavrın temelini oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'ni Amerika'da tanıtma konusunda hükümet, orada yaşayan vatandaşlarından yararlanma yoluna gitti. Ancak az sayıdaki Osmanlı vatandaşları seslerini duyuramadılar. Göçün kolaylaşması, misyonerlere daha fazla para aktarılması için yapılan propagandalar, bu faaliyetleri her zaman engellemiştir. Hatta haklı savunma yapan Osmanlı elçisi, Ermeni Lobisi ve basını tarafından Amerika Hükümetine yapılan baskı sonucu Amerika'dan sürülmüştür.84

1908'de Türkiye'de ihtilalin çıkması, meşrutiyet rejiminin gelmesi Amerikalılar tarafından takdirle karşılandı. İstanbul'daki elçilik 1906'da "büyükelçilik"e yükseltildi ve Amerikalı misyonerler daha rahat hareket etmeye başladılar. Misyonerler bu faaliyetleri sırasında her türlü imkandan faydalanıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan misyoner faaliyetleriyle ilgili büyük boyutlarda bir basım-yayın faaliyetinde bulundukları da bilinmektedir. Hatta ilk geldikleri yıllarda Rumlar ve Ermeniler Türkçe konuştuğu için Rumca harfli Türkçe ve Ermenice harfli Türkçe kitaplar yayınlayarak Rum ve Ermenilere, Ermenice ve Rumca öğretmişlerdir. Yani açık bir ifadeyle Ermenice ve Rumcayı azınlıklar arasında geliştiren Amerikalı misyonerler olmuştur denilebilir. Bu yayın faaliyetleri için başta Malta'da kurulan ilk matbaadan sonra İzmir ve İstanbul'da olmak üzere hemen hemen bütün misyon merkezlerinde birer matbaa kurmuşlardır.85

II. Abdülhamit Dönemi'nde kapatılmış olan misyoner matbaaları da tekrar açılmış ve faaliyetlerine devam etmiştir. Meşrutiyetin ilanıyla daha serbest bir rejimin kurulması iktisadi faaliyetin artmasına zemin hazırladı. Bu defa bazı Amerikalı sermayedarlar Anadolu'da petrol kuyuları işletmek ve demiryolu inşaatı imtiyazını almak için teşebbüse giriştiler. Bunun başında bulunan Amiral Chester 1909'da Türkiye'ye geldi ve incelemeler yaparak proje hazırladı. Bu proje "Chester Projesi" olarak anıldı ve yıllarca tartışıldı.

Aslında yeni yönetim bir denge unsuru olarak Amerika'yı gücendirmemek için bu projeyi imzalamıştır denilebilir. Çünkü daha önce demiryolları ile ilgili verilen imtiyazlar hep Avrupa devletlerine verilmişti. İlginç bir rastlantı (!) Amiral Chester; Amerikan okullarının zarar görmesi sebebiyle Amerika tarafından istenen tazminatı almak üzere İstanbul'a gelen savaş gemisinin de amiraliydi.86 Ancak bu proje imtiyazlar alınmış olmasına rağmen gerçekleştirilememiştir.87

İttihat ve Terakki yönetimi, Amerika ile olan ilişkilerinde daha çok Amerika'yı kendi taraflarına çekebilecek bir politika izlemeye çalışmışlardır. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra kapitülasyonları kaldırırken Amerikalıların müesseselerine zarar vermeyeceklerini gösterebilmek düşüncesiyle teminat vermiştir. Hatta Enver Paşa, bu teminatının bir göstergesi olarak da, Kapitülasyonların kaldırıldığı 1 Ekim 1914 tarihinde, elçi Morgenthau ile beraber Robert Kolej'e giderek kendi kardeşi, Şeyhül

İslâm'ın iki oğlu ve Şehremini'nin oğlu için (yaşları küçük olduklarından dolayı) özel olarak kurulan sınıfın açılış törenine katılmıştır.88

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra da Amerikalılara dokunulmamış, bütün faaliyetleri devam etmiştir. Fakat Amerikalı misyonerler eski alışkanlıklarını devam ettirerek, düşmanla işbirliği yapan Ermenilerle ilgilenmeye ve onlara yardımcı olmaya ve korumaya çalışmışlardır. Hatta sefalete düşen Türk çocuklarını da himayeleri altına alarak Hıristiyan yapmayı dahi başarmışlardır.89 Aynı zamanda misyonerler Urfa'da olduğu gibi isyan çıkaran Ermenilerle işbirliği içine girerek daha da ileri gitmiş Amerikan yetimhanesini karargah haline getirerek silahlanmışlardır. Binadan, teslim ol çağrısına ateşle karşılık verilmiştir.90 Amerikalı misyonerler kovuluncaya kadar bulundukları bölgelerden ayrılmayıp çalışmaya devam etmişlerdir. Ermenilerin yaptığı terör hareketini görmeden adeta onlarla beraber savaşan bu misyonerler tehcire91 de karşı çıkmışlar ve yalan yanlış raporlar düzenleyerek dünya kamuoyunu etkilemeye çalışmışlardır. Önce Ermenilerin Amerikan vatandaşlığına geçmiş olanlar ve ailelerine sonra Protestanları sonra da diğerlerini tehcirden kurtarmak için çaba sarf etmişlerdir.

Düzenli bir şekilde göç ettirilen Ermenileri adeta soykırım yapılıyormuş gibi göstermiş, bir dereceye kadar bunları bu hale biz getirdik psikolojisini de yenmeye çalışmışlardır. Kendilerinin tehcir sırasında Anadolu'da bulunmaları sebebiyle tehciri takip edebilme imkanları vardı. Amerikan müessese ve konsoloslukları da faaliyetlerine devam ediyorlardı. Fakat alışkanlık bu ya hiçbir olayı kendileri görmemiş gibi "duydum, anlattılar" ifadeleriyle sahte rapor tanzim etmeyi sürdürdüler. Amerikan Harput konsolosluk görevlisi yıllar sonra yazdığı bir makalede, tehcir edilenlerle ilgili hatıralarında; Erzurum'dan Elazığ'a kadar tehcir kafilesiyle gelenleri gördüklerini ve ilgilendiğini belirttikten sonra, "duyduğuma göre bunlar Elazığ'dan çıktıktan sonra öldürülmüşler" şeklinde bir yorum yapmıştır.92

Hatta aynı konsoloslar Ermenilerin kıymetli mallarını, altınlarını, bono ve sigorta poliçelerini kendilerine teslim ettiklerini de söylemektedirler. Şimdi bu konsolosluk görevlisinin sahte raporlarıyla Ermeni meselesi ve tehcirini sorgularken acaba akıllarına hiç gelmez mi ki, kasa dolusu altın, para ve kıymetli kağıdı nerelere harcadın veya gönderdin diye sorulabileceği.93

Misyoner ve konsoloslar savaş boyunca yetimhane, okul, hastane ve diğer müesseselerinde faaliyetlerine devam ettiler ve adeta bir casus gibi şifrelerle yazışarak bilgi aktarmaya da gayret gösterdiler.94

Amerika'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle Osmanlı-Amerikan ilişkileri gerginleşmiş, birbirlerine savaş ilan etmemiş olsalar da Türk-Amerikan ilişkileri 1917 baharında kesilmiştir. Osmanlı, Almanya'nın müttefikiydi bu nedenle bu devletle normal ilişkilerini sürdüremezdi. İki devlet arasında savaş hali doğmamış ancak ilişkiler gerilmişti. Savaş sırasında Amerika'yı karşı tarafa almamak için olsa gerek Amerikalı misyonerlerin müesseselerine dokunulmamıştır. Fakat misyonerlerin bir kısmı

savaş sebebiyle bir kısmı da yetkililerin isteği ile müesseselere sahip çıkacak bir kaç nöbetçi bırakarak ayrılmaya başladılar.95

Savaş boyunca sadece ordunun ihtiyaç duyduğu özellikle hastanelerin bir bölümüne ve okullardan da bina ihtiyacına göre misyonerlerin binalarına el konuldu. Amerikalı misyonerler askerler arasında da Hıristiyanlık propagandası yapmayı ihmal etmeyerek faaliyetlerine

devam ettiler.96 Bir müddet sonra Amerika'nın savaşa girmesinden rahatsızlık duyan misyonerler birer birer Anadolu'yu terk ettiler.

Osmanlı Devleti, savaşta yenilgiyi kabul edip, 1918 Mondros Mütarekesi'ni imzalaması üzerine Amerikalılar tekrar Türkiye'ye temsilci göndermeye karar verdi. Türkiye'de görevlendirilen ilk Amerikan temsilcisi Lewis Heck adlı bir diplomat oldu. Bu ilk diplomat Aralık 1918'de göreve başladı ve Türkiye'nin iç durumu hakkında raporlar hazırlayarak merkezine bilgi aktardı. Anadolu'dan alınan bilgilerin yetersiz kaldığını Amerikan konsoloslarının görevlerinin başına dönmeleri gerektiğini ifade etti. Hiç olmazsa İzmir, Sivas, Adana, Halep gibi yerlerde Amerikan konsoloslukları açılmasını öneriyordu. Yine Aralık 1918'de Amerika'nın Doğu Akdeniz donanması komutanı Tuğamiral Mark Lambert Bristol İstanbul'a yollandı.97

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile geri dönen misyonerler bir müddet daha faaliyetlerine devam ettiler fakat umdukları ilgiyi bulamadılar. Çünkü yerli halktan tepki görüyorlardı. Özellikle bu dönemde yardım heyetleri daha ağırlık kazandı. Çünkü Anadolu adeta perişan bir durumdaydı. Bu sebepler Amerikalı misyonerler için iyi bir çalışma sahası olabilirdi. Yardım adı altında Ermenilere ulaşmayı da umuyorlardı. İşgal bölgelerinde daha rahat hareket edebiliyorlardı. Amerika'dan gelen milyon dolarlık malzemeler dağıtılıyordu. Dağıtılan malzemeler arasında röntgen makineleri dahi vardı.98

Aslında işgal güçleriyle de işbirliği yapan bu misyonerler kısa zamanda Kuvva-i Milliye'nin iyi niyetinden de faydalanarak faaliyetlerini yürütüyorlardı. Hatta Atatürk, Amerikan yardım heyetlerine iyi davranılması ve yardımcı olunması için talimat dahi vermişti.99 Hatta Amerika Şark-Karib Muavenet Heyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile direk temasa dahi geçmiş, Ankara'da bir temsilcilik dahi açılmıştı.100 Misyonerlerin en çok başımızı ağrıttıkları yerlerden biri olan Merzifon'da, şartlara uymak kaydıyla, Ermeni ve Rum çocukların barınabilmesi gayesiyle yetimhane açılması için meclis kararı dahi alınmıştır.101 Bu yardım heyetlerine Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından insancıl duygularla binalar tahsis edilmiştir.102 Bu kadar ince düşünceye rağmen Amerika, meclisle direk olarak temas etmeye pek yanaşmamış hatta halen daha Ermeniler için bir yurt yaratmak için çaba arayışlarına devam etmiştir.

Türk-Amerikan ilişkilerinde bir döneme damgasını vuran bir diğer olay ise Wilson Prensipleri olarak adlandırdığımız Başkan Woodrow Wilson'un 1918 yılı başında açıkladığı 14 ilkeden, Türklerle ilgili 12. maddesinin siyasete getirdiği anlayıştır. Aslında bu madde "Misak-ı Milli" nin uluslararası alanda meşruluğu için önemli bir belgedir. Bu ilke şunları ifade ediyordu; "Osmanlı İmparatorluğu'nun

Türk olan bölümlerinin güvenceli egemenliği sağlanmalı”. Aslında Wilson kendi koyduğu kurallara Türklerin lehine olduğu için kendi dahi uymakta güçlük çekiyordu.

Başkan Wilson, kendi koyduğu ilkelere muhalefet ederek Anadolu’da bir Ermenistan yurdu kurulmasına ve üstelik İngiltere’nin ısrarı üzerine de Yunanistan’ın Batı Anadolu’yu istilasına rıza göstermişti.103 Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, her millete karşı barışçı bir siyaset takip etmeyi ve her devletle iyi geçinmeği amaç edinmekle beraber, Amerika’dan çıkarı olan devletler, yaptıkları propagandalar ile Başkan Wilson’u barışçı siyasetten saptırmaya muvaffak oldular, hatta Wilson yapılan propagandaların o kadar tesiri altında kalmıştı ki Türklere karşı olan olumsuz tutumunu Paris Barış Konferansı’nda da sürdürdü.104

Amerika mütareke döneminde yine ikili oynamaya devam ediyordu. Her ne kadar müttefikleri kadar kötü düşünmese de kendi politikası ve diğer Batılı devletlerin amaçlarını öğrenerek, milli mücadele ve liderleriyle ilgili fikir oluşmasını bekliyordu. Aynı zamanda Ermeni meselesi ile ilgili sonuçları da görmek istiyordu.105 Yıllar boyunca yanlış yönlendirilen ve hazırlanan sahte rapor ve propagandalar sayesinde Amerika’da oluşan düşünce, Doğu Anadolu’da bir Ermeni çoğunluğun mevcudiyetiydi. Bu sebeple Mondros’tan hemen sonra Wilson bunun için harekete geçti.

20. Asrın başlarına gelindiğinde, Türkiye’nin Doğu Bölgesinde Amerikalı misyonerlerin yıllardan beri hayalini kurduğu kendi okullarından yetişmiş Ermeniler tarafından yönetilen bir Ermenistan fikri Amerikan yönetimi tarafından da gündeme getirildi ve Türkler için general James G. Harbord’ın (Harbord, Avrupa’daki Amerikan kuvvetlerinin kurmay başkanıdır) “Ermenistan mandası” konusunda 46 kişilik bir heyetle Doğu Anadolu ve Kafkasya’da yaptığı inceleme gezisi başladı. 22 Eylül 1919 günü Sivas’ta, Atatürk’le yaptığı 2-3 saatlik görüşme de Harbord’a yeni Türkiye’nin liderini tanıma fırsatını sağladı. Fransa’dan İstanbul’a bir savaş gemisi ile gelen Harbord, oradan Adana’ya geçmiş ve Anadolu gezisine başlamıştır.106

Amerika tarafından hazırlanan muhtıraya göre Doğu Anadolu’dan Ermenilere, azınlıkta oldukları bölgenin verilmesi öngörülüyordu. Ekonomik sıkıntı çekmesinler diye de petrolün bulunduğu ve Türk ve Araplarla meskun Mezopotamya’nın Ermenilerin ekonomik çıkarlarına tahsis edilmesi düşünülmekteydi. Bu muhtıranın gönderilmesinden sonra Amerikan Misyonu, Harbord ile görüşerek tavsiyelerini almıştır.107 Harbord’un raporunda asıl zorluğun Ermenilere verilecek bölgede bulunanların kovularak orada güven sağlamaktı. Bu sırada İngiltere, Kafkaslar’dan kuvvetlerini çekmeye başladı. Bu, Ermenistan sorununun tek başına Amerika’nın sırtına yüklenmesi demekti. İngiltere’nin kurnazca oyunu, Kafkaslardan çekilmesi ile kendisinin cesaret edemediğini Amerika’nın üstüne yıkmasıydı. Bunun üzerine Harbord, bunun çok zor bir iş olduğunu raporunda bahsetmişti.108 Aslıda Amerika’ya geçmiş olsun demek gerekiyor. Çünkü, liderini bulmuş birlik olmuş Türk milletiyle böyle bir mücadeleye girseydi belki de yıllar öncesinden Vietnam sendromu yerine Anadolu sendromu ile karşı karşıya gelecekti.

Amerika yıllardan beri uyguladığı oyunu Ankara ile ikili ilişkilere geçerken de uygulamıştır. Ankara temasa geçmek yerine İstanbul'daki temsilcisi Amiral Bristol, kanalıyla yarı resmi bir sıfatla onun temsilcisini Samsun'a göndererek ilişki kurmaya çalışır. Ermeni meselesi ekonomik yönleri yanında ve siyasi bir gelişmeydi. Fakat Anadolu'daki ekonomik çıkarlar şüphesiz daha önemliydi. Bu sebeple gayri resmi veya yarı resmi temaslarla İstanbul'la birlikte Ankara'yı da ihmal etmek istemiyordu.

Fakat bu sefer umduğunu bulamamıştı. Çünkü Ankara, milli bir dış politika ve milli bir meclisin aldığı kararla kapitülasyonların kalktığını, Sevr'in sayılmadığını ve resmi bir antlaşma şartıyla temas kurulmasını istiyordu.109

Amerika geç kaldıkça ticaretinde düşüş gözleniyordu ve bu arada Amerika'dan ticaret yapmak üzere bir çok sermayedar akın akın Anadolu'ya gelmeye başlamıştı.110 Amiral Bristol'un ikili oyunları ve Amerika'nın iç politik dengeleri ve kongresinin Ermenilerle ilgili düşünceleri Amerika'nın beklemesine sebep oluyordu. Bu arada adeta Amerika'nın hayallerine su serpecek Chester Projesi yeniden gündeme gelmişti. T. B. M. M.'nin bu antlaşmayı imzalanmasında şüphesiz Lozan'da taraftar bulmakta yatıyordu.111

Sakarya Zaferi, Türkler tarafından kazanıldıktan sonra Amerika artık Ankara Hükümeti'ne uzak kalamayacağını anladı. Amerika'da Türk düşmanlığı kampanyasını yürütenler Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Amerikan ilişkilerinin kurulmasını engelleyen başlıca etken olmuşlar, aynı zamanda Türkiye ile Amerika arasında Lozan'da imzalanan antlaşmaya karşı da savaş açmışlardı.112

Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde İsmet Paşa, bir Türk-Amerikan antlaşması için ikili görüşmelere başlanmasını istedi ancak, Amerika bu konuda ağır davrandı. Lozan Barış Antlaşması imzalandıktan iki hafta sonra Türk-Amerikan ikili antlaşmaları imzalandı. Amerika ile iki antlaşma imzalandı; birincisi dostluk ve ticaret antlaşması ikincisi suçluların iadesi idi. Bu antlaşmanın birinci maddesi Türkiye ile ABD arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını öngörüyordu. İkinci madde tüm kapitülasyonların kaldırıldığını belirtiyordu. Üçüncü ve sekizinci maddeler Türk-Amerikan yurttaşlarının karşılıklı yerleşme, oturma vb. durumlarını düzenliyordu. Dokuzuncu madde ile taraflar birbirine en çok gözetilen ülke statüsünü tanıyorlardı. Türkiye'deki Amerikan okulları, yardım kurumları, hastaneleri, misyonları Türk kanunları çerçevesinde çalışmalarını sürdürebileceklerdi.113

Antlaşma imzalanır imzalanmaz Amerika'daki Türk düşmanları, antlaşmanın aleyhinde kampanya başlattılar. Mütareke yıllarında "Ermenistan Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi" adıyla faaliyet göstermiş olan örgüt bu kez "Lozan Antlaşması'na Karşıt Amerikan Komitesi" adını aldı.114

Amerika'da Türk düşmanlığı kampanyasının bayraktarlığını yapanlardan biri de Amerika'nın eski İstanbul Büyükelçisi Henry Morganthav idi.115 Lozan Barış Konferansı sırasında Türklere karşı silah kullanılmasını savunuyor ve 10 Ocak 1923 günü The New York Times'de şunları yazıyordu;

“400 yıldır Türkleri Avrupa’dan kovmak için çaba harcayan Avrupalılar için Lozan, çok acı bir ders olmuştur. Türklerin Avrupa’dan kovulmaları şöyle dursun Avrupalıların Türkiye’den kovulacağı anlaşılmaktadır”116

“Türkiye’de bugüne dek meydana gelen katliamlar bilinçli olarak yapılmıştır. Türklerin amacı, toprakları üzerinde yaşayan azınlıkları ortadan kaldırmaktır”

Bu kampanyanın Amerikan Senatosu’ndaki ateşli sözcüsü olan William H. King’de 2 Şubat 1922’de yaptığı konuşmada Sevr’in zorla uygulanmasını istiyor ve “dini, siyasi ve insani hakların korunmasından yana olan tüm örgütlerimizle Mustafa Kemal denen haydudun vahşet ve zulmüne karşı çıkmalıyız117” diyordu.

Amerika’nın Lozan’da imzalanmış olduğu antlaşma yürürlüğe girmese de TBMM yeni bir antlaşma yapılıncaya kadar bu antlaşmanın kurallarına uymayı Amerika’yı mecbur bırakmak istiyordu. Resmi ilişkilere iç politika kaygısı, propagandalar sebebiyle cesaret edemeyen Amerika milli bir politika uygulayan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne de ikili oynuyordu.

Fakat bu sefer umduğu tavizi bulamamıştı. Hatta Amerika’nın kapitülasyonların kaldırılması sebebiyle uyması gereken kurallara uymayınca hemen tepki gösteriliyor yeni bir antlaşma yapılıncaya kadar da Lozan’da imzalanan antlaşmaya atıf yapılarak Amerikan yetkililerine bildiriliyordu. Bununla ilgili güzel bir örnek de izinsiz olarak boğazları geçerek tophane önlerine demirleyen Iskarpiyon adlı Amerikan Yatı’nın izinsiz gelmesi ikaz edilerek, Lozan’da imzalanan antlaşmayla kapitülasyonların kaldırıldığını kabul edildiği ve bu sebeple izin alması gerektiğinin bildirilmesi gösterilebilir.118

Türk-Amerikan ilişkilerinin başlamasını engellemek için kampanyayı yürütenler, başta kapitülâsyonların kaldırılmasına ve Ermenilere istediklerinin verilmemesine karşı çıkıyorlardı. Bunlara karşılık Londra’daki Türk Teavün Cemiyeti bir broşür yayınladı. Burada şunlar ifade edildi; antlaşmanın onaylanması Türkiye ile Amerika arasında normal ilişkilerin kurulmasının en kısa yoluydu. Yeni Türk demokrasisi ile antlaşması bulunmayan tek ülke Amerika’dır. Bu durum Türkiye’deki Amerikan çıkarlarına ters düşmektedir. Kapitülâsyonlar yalnız Türkiye’ye zarar vermemiş ırklar arasında da çatışmalara yol açmıştır.119 Amerika TBMM.’ Ye karşı da kendi iç politikası gereği ikili oyununu devam ettirdi. Amerikan Kabinesi düşman lobilerin ve basının etkisine boyun eğerek Lozan’da imzalanan antlaşmayı 18 Ocak 1927’de 3’te 2 oy çokluğu sağlanamadığı için veto edildi.

Amerika menfaatlerinin zedeleneceğini bildiği için aynı gün Dışişleri Bakanı İstanbul’daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol’u arayarak Ankara’ya göndermiş ve Antlaşmanın reddedilmesinin Amerika’nın Türkiye ile dostluk ilişkilerinin kurulmaması istenmediği anlamına gelmemesini ve Ankara ile nota teatisi suretiyle münasebet kurulmak istediğini belirtmiştir.

Türk yetkililer, nota teatilerine ikinci bir antlaşma yapılıncaya kadar Lozan’daki antlaşmayı koymak şartıyla (Modus Vivendi) hazırlanabileceğinde ısrar ederek resmiyet kazandırmaya özen göstermiş ve karşılıklı notalar hazırlanmıştır.120

17 Şubat 1927 günü imzalanan notalarla 10 yıllık aradan sonra Türk-Amerikan ilişkileri yeniden düzenlendi.121 Lozan'da Osmanlı Devleti ile antlaşma imzalayan Joseph Grew, Türkiye'ye elçi olarak atandı.122 Türkiye ise Washington büyükelçiliğine İstanbul mebusu Ahmet Muhtar Bey'i tayin etmiştir.123 1 Ekim 1929 yılında da Türkiye ile Amerika arasında "Ticaret ve Seyrü Sefain Antlaşması" imzalanmıştır.124

Cumhuriyet Türkiyesi'nde faaliyetlerine devam etmek isteyen misyonerler Osmanlı dönemindeki rahatlığı bulamadılar. Yeni Türkiye milli ve laik özellikler taşıyordu. Lozan Antlaşması ile kapitülasyonlar kaldırıldı. Tevhid-i Tedrisat ile yabancı okullar disiplin altına alınmıştır.125 Lozan Antlaşması'yla kapitülasyonlar kaldırılınca da misyonerler, eskisi kadar rahat hareket edemedikleri için bir çok okullarını kapattılar. Hatta bu okulların Anadolu'daki binaları TBMM tarafından satın alınması için bir kararname dahi çıkarıldı.126

Türk-Amerikan ilişkileri esasen 1865'e kadar zikredilen seviyede geçmiş, ancak bu tarihten itibaren ABD'nin iç savaştan sonra Monroe Doktrini'ni terk etmesi neticesinde Avrupa ve dünya siyaseti ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Öte yandan dünya, Avrupa Devletleri tarafından hızlı bir şekilde sömürgeleştirilmeye başlanmış, bu suretle Avrupa, ABD aleyhine bir gelişme göstermişti. ABD sömürgecilik faaliyetlerinde geri kalacağı düşüncesiyle hızlı bir sömürgecilik faaliyetine girişmiştir.

Böylece bir yandan yeni sömürge alanları elde ederken bir yandan da Avrupa'ya karşı bir denge kuracaktı. Artık ABD'nin dünya siyasetinden uzak, sadece Amerika ile sınırlı bir politika izlemesi mümkün değildi. Bu uğurda ne yapması gerekiyorsa yapmaya başladı. ABD. menfaatleri her şeyin önüne geçti. ABD-Türk ilişkilerine de bu nazarla bakmak ve değerlendirmek yerinde olur.

Sonuç olarak Türkiye ile ABD arasında başlayan ilişki, ilk yıllardan itibaren Amerika'nın ikili oyunlarıyla yürümüştür. Amerika ile Osmanlı devleti arasında yapılan ilk antlaşma, gizli maddesi Amerika tarafından İngiltere'yi kızdırmamak için kabul edilmediği halde yürürlüğe girmiş fakat Osmanlı'dan tepki görmemek için de gemicilikte usta iki kişiyi Osmanlı ülkesine göndermiştir. Antlaşmanın gereği olarak Osmanlı yönetimi Amerikan Büyükelçiliği açılmasını beklerken maslahatgüzarlıkla yetinmiştir.

Amerika, silah satışlarını artırmak gayesiyle maslahatgüzarlığını büyük elçiliğe yükseltmiş hem de bu şekilde Osmanlı'yı taltif ettiğini düşünmüştür. Misyonerlerini göndererek nüfuz kurduğu bölgelerde ticaretini artırmış, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışan, azınlıkları kışkırtmak yoluyla bölücülük yapan misyonerleri kovmak için alınan tedbirlere engeller çıkarmıştır.

Amerikan menfaatlerini sağlamak ve korumak için vatandaşlarının sayısı bir elin parmağını geçmeyecek kadar az olan bölgelerde, misyonerleri sayesinde tesis ettiği nüfuzu sebebiyle Doğu Bölgesi'nde adeta mandaterlik yapmaya çalışmıştır.

Ermenileri vatandaşlığına geçirerek, Osmanlı Devleti kanunlarını hiçe saymış, kendi prensiplerini Osmanlı Anayasası'na sokarak nüfuzunu pekiştirmeye çalışmış, Osmanlı'nın aldığı her tedbire, savaş gemisi göndermek suretiyle tehdit dolu cevaplar vermiştir.

Daha ileri giderek Ermenileri Amerika'da teşkilatlandırıp, vatandaşlığına geçirmiş tekrar Anadolu'ya göndermiştir. Bu faaliyetleri kendisinin yapmadığını, misyoner örgütlerinin de bağımsız kuruluşlar olmaları dolayısıyla devletin müdahale edemeyeceğini söylemiştir. Bu bahane ile misyonerlerin bölücü faaliyetlerine devam etmelerini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Amerikalı misyonerlerin bu çeşit çalışmalarına karşı önlemler almak istediğinde bu kez Amerika, "onlar benim vatandaşım" diyerek tepki göstermiştir.

Misyoner müesseselerinde Ermeni, Pontus-Rum ve diğer ayrılıkçı çete reisleri yetiştirilmiş ve buraları adeta onların karargahı haline getirilmiştir. Misyonerler tarafından kullanılan ve ihtilalci unsurların karargahı olan binalar aranmak istendiği vakit de kapitülasyonlar ve Amerika'nın güçlü nüfuzu sayesinde buna engel olunmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri yönetimi, ülkesinde Türkler aleyhine yürütülen her kampanyaya müsaade etmiş, bu kampanyalara karşı devletini müdafaa eden Osmanlı elçisini de sınır dışı etmiştir. Bunları yaparken de ticaretinde bir aksama olmaması, tüccarlarının imtiyaz alması için elçilerini seferber etmiştir. Chester Projesi gibi imtiyazlarla ileride mandaterlik kurmayı düşündüğü bir bölgenin adeta alt yapısını hazırlayacak ve yer altı, yer üstü zenginlikleri elde edecek imtiyazların alınması için de vatandaşlarına her türlü desteği vermiştir. Bu istekleri çerçevesinde yine nüfuzunun öncüleri olarak gördüğü Ermenileri kullanarak Osmanlı'ya baskı yapmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'ya savaş ilan ederken, Osmanlı'ya savaş ilan etmeyerek gelecekteki menfaatleri için ikili oynamıştır. Wilson Prensipleri adı altında Ermeni yurdu kurmak gayesiyle Anadolu'ya heyetler göndermiş fakat sonuçlar Türklerin lehine olduğu için Wilson, kendi koyduğu prensipleri dahi görmezden gelmiştir. Menfaatleri uğruna, diğer devletlerin Türkiye ile antlaşma yapmaları üzerine Lozan'da geç kalmamak düşüncesiyle Türkiye ile antlaşma yapmış, antlaşmanın tasdikini uzun süre sürüncemede bırakarak, Türk düşmanı lobilere hoş görünmeye çalışmıştır. Fakat menfaatlerinden vazgeçemediği için Türkiye ile gayrı resmi olarak ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır.

Bu şekilde yıllar boyunca alışkanlık edindiği ikili oynamayı devam ettiren Amerika, milli bir dış politika ile karşılaşınca bu defa da kendi kongresine ikili oynamıştır. Kongrede reddedilen, Lozan'daki antlaşmanın yerine aynı gün yeni bir antlaşma imzalamak için hemen Türkiye'deki yetkilisine haber göndermiştir. Fakat Atatürk'ün dirayetli, barışçıl, karşılıklı menfaat ve saygıya dayalı devletlerarası ilişki anlayışı sebebiyle resmi ilişki kurulmadan, verilen sözlerde durulmadan bu faaliyetlerini yürütemeyeceğini öğrenmiştir. Şüphesiz bu, Amerika'nın ikili oyun alışkanlığına devam etmeyeceği anlamına da gelmemeli. Çünkü yine de bu tarihlerde bile geçmişte oynadığı ikili oyunları oynamak için devam ediyor. Ermeni lobisini hazırda tutarak, sözde Ermeni soykırımı tasarısını kongrede bir

dosyada saklayarak arada sırada gündeme getirmeye ve taviz koparmaya çalışıyor. Fakat Amerika'nın bu oyunlarını boşa çıkarmak için her halükarda Atatürk'ün milli dış politikasından taviz verilmeyeceğini ve Atatürk dönemindeki gibi hareket etmek gerektiğini belirtmek gerekir. İki yüz yıllık Türk-ABD ilişkilerinde Türkiye'nin somut bir kazancı olmamıştır. Daima Türkiye veren taraf, oyalanan taraf olmuştur.

DİPNOTLAR

1 J. C. Hurrewitz, "Türk-Amerikan İlişkileri ve Atatürk", Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk, İstanbul, 1983, s. 488.

2 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul, 1989, s. 13.

3 Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Mine Erol, "Amerika'nın Cezayir ile Olan İlişkileri (1785-1816), İ. Ü. Tarih Dergisi, S. XXXII, İstanbul, 1979, s. 689-730, Mine Erol, "Amerika'nın Tunus İle Olan İlişkileri (1796-1815), A. Ü. D. T. C. F. Dergisi, C. XXX, S. 1-2, Ankara, 1984, s. 115-128. Thomas A. Bryson, American Diplomatic Relations With The Middle East, 1784-1975: A Survey, Metuchen, N. J., 1977, s. 1vd.

4 Çağrı Erhan, "1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşmasının Gizli Maddesi ve Sonuçları", Belleten, C. LXII, S. 30, s. 457.

5 Akdes Nimet Kurat, Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959), Ankara, 1959, s. 8, Berberi ocakları ile yapılan antlaşmalar için bkz. Akdes Nimet Kurat, "Berberi Ocakları ile Amerika Birleşik Devletleri Münasebetleri (1774-1916)", A.Ü.D.T.C.F., Tarih Araştırmaları Dergisi, C. II, S. 2-3, Ankara, 1964, s. 175-214.

6 Henry H. Howard; "The Bicennetial in American Turkish Relations", Middle East Journal, S. 30, 1976, s. 291-303, Roger Trask, The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939. (microfilms), Minneapolis, 1986, s. 5, Orhan Fuat Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", Belleten, C. LI, S. 200, Ankara, 1987, s. 928-929, Akdes Nimet Kurat, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları", AÜDTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V, S. 8-9, Ankara, 1967, s. 287-372. Amerikalıların ilk savaş gemisinin İstanbul'a dostça bir ziyaret için gelişi 1800 yılında olmuştur, bu ziyaret için bkz. R. Trask, a.g.e., s. 5, Osman Özsoy, "Türk-Amerikan İlişkilerinin İlk Dönemi ve Amerika'daki İlk Tanıtım Faaliyetleri", Türk Dünyası Araştırmaları, 114, Haziran 98, İstanbul, 1998, s. 194.

7 Akdes Nimet Kurat, Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959), s. 10, H. Howard, agm., s. 292.

8 Oral Sander Kurthan Fişek, ABD. Dış İşleri Belgeleriyle Türk-ABD. Silah Ticaretinin İlk yüzyılı 1829-1929, İstanbul, 1977, s. 19., Akdes Nimet Kurat, Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959), s. 10.

9 J. C. Hurrewitz, a.g.m., s. 483.

10 Şark meselesi için bkz. Bayram Kodaman, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, (İkinci Tıpkı Basım), Ankara, 1986, s. 137 vd.

11 Osman Özsoy, a.g.m., s. 194.

12 R. Trask, a.g.e., s. 15, O. Köprülü, a.g.m., s. 930-932.

13 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, s. 9.

14 Thomas A. Bryson, a.g.e., s. 10-15.

15 Akdes Nimet Kurat, Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959), s. 15.

16 Osman Özsoy, a.g.m., s. 194.

17 Bu ifade ile yapılan antlaşmalarda ve diğer devletlere verilen bir çok imtiyazı rahatça kullanabileceği şeklinde algılanmaktadır. Bu sebeple daha önce verilmiş olan bir çok imtiyaz doğrudan Amerika'ya da verilmiş oluyordu. Amerikalılar tarafından da daha geniş bir anlamda yorumlanan bu madde uzun yıllar Osmanlı Devleti ile Amerika arasında sürtüşme konusu olacak adeta Amerika, her istediğini yapar bir tavır içerisine girecektir.

18 Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul, 1970, s. 97, Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, 2. Baskı, Ankara, 1977, s. 251, Kapitüler özellikteki bu madde Amerikalılar için adeta dokunulmazlık diyeceğimiz bir ayrıcalık sağlıyordu. bu husus Amerika ile Türkiye arasında yıllar boyunca sürtüşme konusu olacaktır.

19 Antlaşmanın tam metni için bkz. Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, Ankara, 1991, s. 1-6.

20 J. C. Hurrewitz, a.g.m, s. 494.

21 Osmanlı Devleti antlaşmayı imzalarsa Amerika'nın savaş gemisi dahi hediye edeceği yönünde dedikodular vardı. Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 15.

22 Çağrı Erhan, a.g.m., s. 459., J. C. Hurrewitz, a.g.m., s. 491.

23 H. Howard, a.g.e., s. 294, R. Trask, a.g.e., s. 6, 7.

24 Oral Sander, Kurthan Fişek, age., s. 11.

25 Antlaşmanın tam metni için bkz. Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 7 ve devamı.

26 Osman Özsoy, a.g.m., s. 195.

27 Osman Özsoy, a.g.m., s. 195.

28 Mine Erol, Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu, Ankara, 1976, s. 47 vd.

29 Özel bir görevle görevlendirilerek ve yetkili kılınarak yabancı ülkelere gönderilme olgusuna misyon, bu görevlilere de misyoner denir. Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul, 1989, s. 11, 12.

30 Necmettin Hacıeminoğlu, "Yabancı Okullar ve Kültür Emperyalizmi", Milli Eğitim ve Din Hayatı, İstanbul, s. 49-103. Emperyalizm;

bir milletin başka bir milleti hakimiyeti altına alması ve onu kendi menfaatleri istikametinde sömürmeleridir.

31 Frank Stone, Academies for Anatolia, Boston, 1984, s. 27-28; Henry Elisha Allen, The Turkish Transformation A Study in Social and Religious Development, s. 146; A. Le Chatelier, La Conquete du Monde Musulman Missions Evangeliques Anglo-Saxones et Germeniques, Paris, 1912, s. 150. daha geniş bilgi için bkz. Joseph L. Grabill, Protestant Diplomacy and the Near East Missionary Influance on American Policy 1810-1927, Minneapolis, 1971, s. 4-6.

32 ABCFM. İçin bkz. Henry Elisha Allen, a.g.e., s. 146 ve devamı, David Brewer Eddy, What Next in Turkey, The American Board, Boston, 1913, İlknur Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", Belleten, C. 7, S. 203, Ankara, 1990, s. 629.

33 Katolik ve Gregoryen Ermeni Patriklerinin ve diğer tepkilerle ilgili olarak bkz., T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Hariciye Tas., Sıra No. 4959, Tarihi: 4 Ca 1260; T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Osm. Bel. Ermeniler Kat., Cilt 1-18, Tarih: 10 Ekim 1843, BOA, Osm. Bel. Ermeniler Kat., Cilt1-19, 20 Mayıs 1844., D. Eddy, a.g.e., s. 70. Ayrıca Bkz. Cyrus. Hamlin, My Life and Times, Boston, 1924, s. 211-222.

34 Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'de Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ekim 99, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1999, s. 173.

35 Ayten Sezer, a.g.m., s. 174. Amerikalıların Osmanlı topraklarını ayırdıkları dört çalışma sahası şu bölümlerden oluşmaktaydı;.

Avrupa: Filibe, Selanik ve Manastır.

Batı Türkiye: İstanbul, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri, Trabzon. Anadolu'daki faaliyetlerin Ermenileri kapsayacağı kesinleşince Batı Türkiye Misyonu, Ermeni Misyonu adını aldı.

Merkezi Türkiye: Toroslar'ın güneyinden Fırat nehri vadisine kadar.

Doğu Türkiye: Harput, Erzurum, Van, Mardin, Bitlis'ten Rus ve İran sınırına kadar.

36 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl XXVII/1-2, Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan, Ankara, 1989, s. 4.

37 Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 17.

38 Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 29.

39 American National Archieves, T. 579, Rol. 1, No. 136, s. 27.

40 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 2, 3.

41 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 7.

42 Nahid Dinçer, "Yabancı Özel Okullar", Milli Eğitim ve Din Hayatı, İstanbul, 1983, s. 51., C. Hamlin, a.g.e., s. 241-242.

43 Yapılan propaganda ve elde edilen nüfuz sonucunda gayri Müslimlerden Katolikler adeta kendilerini Fransız, Protestanlar ise Amerikalı veya İngiliz olarak kabul ediyorlar ve gerektiği zaman bu devletlerin vatandaşı gibi Osmanlı Devletini şikayet ederek baskı kurmaya çalışıyorlardı. Hatta Katolik veya Ortodoksların Protestanlara yaptığı herhangi bir haksızlıkta, İngiltere Osmanlı Devleti'ne ültimatom verebiliyordu.

44 J. C. Hurrewitz, a.g.m. s. 495.

45 Nahid Dinçer, agm., s. 79, 80.

46 1869 Tarihli Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi ve 129. madde için bkz.; BOA, Y. E. E., Kısım No: 31, Evrak No: 1899, Zarf No: 158, Kar. -Kut. No: 86 (Kâmil Paşanın Arızası), 11 Muharrem 311/12 Temmuz 309.

Düstur, 1. Tertip, İkinci Cilt, s. 184-219; Mehmet Cevat, Maârif-i Umûmîye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul, 1338, s. 469-509; Reşat Özalp, Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923), Birinci Basılış, İstanbul, 1982, s. 165-197; Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964, s. 92-118.

47 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", Amme İdaresi Dergisi, C. 14, S. 3 Eylül 1981'den Ayrı Basım, Ankara, 1982, s. 88, 89.

48 Amerikalı misyonerler Müslümanları Hıristiyan yapmak için gelmiş olmalarına rağmen bunu çok az sayıda başarmışlardır. Genellikle Ermeniler üzerine yoğunlaştıkları için bir bütün olarak Gregoryen olan Ermenileri daha önce Katolik Ermeniler şeklinde bölen Fransız ve diğer batılı ülkelerin misyonerleri gibi bir parça daha bölmüş Protestan Ermeni haline getirerek Ermeni toplumunu da huzursuz yapmışlardır. Tanzimat ve Islahat Fermanı'ndaki din ve eğitim serbestliğini kendilerince yorumlayan misyonerler bu hakları din değiştirme şeklinde kullanma yoluna gitmişler ve kendilerine ilk tepki de cemaatlerini böldüğü için Ermeni patrik ve yöneticilerinden gelmiştir. Protestanlığa ilgi duyan veya dönen Ermeniler patriklik tarafından aforoz, sürgün veya diğer bir çok cezaya çarptırılmışlardır. Ermeni toplumu arasında bu bölünmeye millet olarak da tepki gösterilmiş din değiştirenler ölüm dahil her türlü cezaya çarptırılmışlardır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Erdal Açıkses, Tanzimat Sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, (Türk Tarih Kurumu Tarafından Basılmaktadır) Ankara, 1991, s. 269 vd.

49 Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları", Bahri SAVCI'ya Armağan (Ayrı Baskı), Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları 7, Ankara, 1988, s. 309, 310.

50 Ayten Sezer, a.g.m., s. 174.

51 Bu husus Osmanlı yetkililerine sonraki yıllarda bizzat kendileri tarafından da söylenmiştir. BOA, İrade-i Hususi 1318, No: 634-32, Tarih: 10. Ş. 1318, (Yıldız Sarayı Hümayunu Başkitabet Dairesi No: 7003), ayrıca bkz. Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 123, 125.

52 Osman Özsoy, a.g.m., s. 195, 196.

53 Nahid Dinçer, a.g.m., s. 62, 75.

54 İlknur Polat, "Atatürk ve Milli Eğitim", Atatürk Yolu, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Mayıs, 1989, Yıl 2, S. 3, Ankara, s. 439.

55 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 6.

56 Bu konuda en büyük gayreti gösteren şüphesiz İngilizler olmuştu. Özellikle İngiliz elçisi Lord Stratfort Canning'in bu konudaki çabaları kayda değer. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Stanley Lane Poole, Lord Stratford Cannıg'in Türkiye Anıları, (çeviren: Can Yücel), ikinci basım, Ankara, 1988.

57 Osmanlı Devletindeki okulların listesi ve Osmanlı Yetkililerinin düşünceleri için bkz. Atilla Çetin, "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", Türk Kültürü Dergisi, S. 253, Ankara, 1985, s. 316-324, Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 10-11, İstanbul, 1983, s. 189-219, Yahya Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile ilgili

Orijinal İki Belge", A. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 3, S. 1-4, Ankara, 1970, s. 121-128, BOA, Y. E. E., Kısım No: A, Evrak No: 21/III, Zarf No: 21, Kar. -Kut. No: 131.

58 H. Barnum, "The New Euphrates Colleges, The Missionary Herald, C., 99, No. 1, January 1903.

59 BOA, Y. E. E., Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar. -Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, Belgede: Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Küba, Madagaskar ve Çin'de de bu tür olayların çıkışında Amerikalı misyonerlerin etkili olduğu düşüncesiyle halk tarafından tepki gösterildiği bildirilmektedir, Osmanlı Devletinin o yıllardaki New York Şehbenderi Âli Şefik Bey özet olarak; "Sefaretlerin bu konulardaki talepleri Bâb-ı Âli tarafından reddedildiği takdirde, Amerikalıların maksatlarına ulaşmak için iki ihtimal mevcut dur. Bunlardan birincisi cebre baş vurmak, ikincisi ise iktisadi olacaktır. Osmanlı Devleti'nin önemli gümrüklerinden (limanlarından) olan İzmir'in ele geçirilmesi ile (zarar-ziyan) tazminât şeklinde tahsil edilebilecektir. Fakat bu konunun Avrupa devletleri tarafından kabul göremeyeceği fikri de yaygındır. Amerikan gazeteleri, halkın fikirleri ve Amerika Cumhurreisinin kongrede yapmış olduğu konuşmalarla doludur. Amerikan Donanması'nın şark sularına sevki için hükümet nezdinde araştırma yapılması hususu bile gündemdedir".

60 İlknur Polat, "Atatürk ve Milli Eğitim", Atatürk Yolu, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Mayıs, 1989, Yıl 2, S. 3, s. 439, 440. Pontus Meselesi için bkz. Yılmaz Kurt, Pontus Meselesi, Ankara, 1995, Merzifon'daki kolejin Ermeni olaylarındaki rolü için bkz. Erdal Açıkses, "Merzifon Amerikan Koleji'nin Kuruluş ve Faaliyetleri ile ilgili kısa bir değerlendirme", XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Ankara, Sunulan Tebliğ (Sunulan tebliğler Türk Tarih Kurumu tarafından basılmaktadır).

61 Harput'taki Amerikalı Misyonerlerin faaliyetleri ile ilgili bkz. Erdal Açıkses, a.g.t.

62 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 1.

63 Ayten Sezer, a.g.m., s. 175, 176.

64 Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 22.

65 Doğu Anadolu'daki konsoloslukların açılış ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erdal Açıkses, a.g.t., s. 244 vd., Sevda Özkaya; Amerikan konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2001.

66 American National Archives, T. 568, Rol. 1, C. 1, No. 44, 13 Mart 1901.

67 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 3, 4.

68 Erdal Açıkses, a.g.t, s. 244 vd.

69 Osman Özsoy, “Türk-Amerikan İlişkilerinin İlk Dönemi ve Amerika’daki İlk Tanıtım Faaliyetleri”, s. 196, 197.

70 Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, s. 9, 10.

71 Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bu konuda daha açık bir şekilde dile getirilmiştir bkz. BOA, İrade-i Hususi, 1315, No: 333-123, Tarih: 3. R. 1315 (Yıldız Sarayı Humarını Başkitabet Dairesi, No. 3659), 20 Ağustos 313, belgede konu şu şekilde izah edilmiştir; “Anadolu vilâyat-ı şahânesinde ba’zı etfâl ve eytâmın hadisât-ı mündef’iadan mekteblerde vuku bulan hasarât ve intizamsızlıksan dolayı eme-i terbiyeleri noksan bezir olacağı Ermeni Patriği Efkar (?) tarafından bil-beyân merakim ve istifam-ı seciyeye bil-vâsıta arz-ı teminat idilmiş olum bundan evvel igtişaşât zuhur iden mahalleri dûr ve teftiş ile hadisât-ı mündefiadan dolayı vilâyet dahilinde harab olmuş veyahud ve zaten noksan bulunmuş olan mekteblerden etfâl-i müslimeye mahsus olanların yine etfâl-i müslime ve etfâl-i gayr-i müslimeye mahsus olanların yine etfâl-i gayr-i müslimeye aid olmak üzere tamiren ve tecdiden tesis ve inşasıyla herhalde etfâl-i müslime ve gayr-i müslimenin zübde-i terbiyesini istikmal itmek ve ecnebi mekteblerine Teb’a i Devlet-i Âliyye’den olan etfâlin duhulünü men’ idecek bir tedbir ittihaz. ” Ayrıca bu teklife ilaveten; “Bu etfâlin hakikkaten yetim ve bî-kes olanlardan ahzına pek ziyâde dikkat ve’l-hâsıl ecnebiler tarafından edilen iânelerden ahâlice istifna husûlünü tekeffül idecek esbâb-ı bi’t-tahkik merkeze bildirmek ve en mühimi olarak ecnebi nüfuzunun Memâlik-i Şahânede tesiriyeti imhâ ve herkesin kendi mezhebinde kalması maddesini temin ile mezhebleri Protestan ve sâir gibi mezhebe tebdîl idenlerin onu alınmak vezâifi ile memur ve mükellef ve bir hey’et teşkil edilmesi. ”.

72 Misyonerler, Hıristiyan olmakla birlikte adeta birbirleriyle de devletlerinin nüfuzunu tesis için bir mücadele içerisine girmişlerdir. Hatta İtalyanlar ve Fransızlar Katolik olmalarına rağmen kıyasıya bir mücadele içine girmişlerdir. Bu hususta bkz. Nuri Bekir, “Şarkta Fransız Mektepleri”, Terbiye Mecmuası, S. 2, s. 64, C. Hamlin, a.g.e., s. 187-188.

73 Kenan Okan, Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme, Basılmamış Bir İnceleme, Milli Kütüphane, No. 1971, AD. 4339, Ankara, 1971, s. 3.

74 Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü, s. 9, 11.

75 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 29, 22 Ocak 1901.

76 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Erdal Açıkses, “Amerika’dan Harput’a Harput’tan Amerika’ya Göç”, Dünü ve Bugünüyle Harput, C. 1, Ankara, 1999, s. 169-185. Müslümanların Amerika’ya göçünde, misyonerlerin yardımının sebebi Anadolu’da yapamadıkları Hıristiyanlaştırma gayelerini Amerika’da gerçekleştirebilmektir.

77 İlk açılışında “Ermeni Koleji” olarak isimlendirilmiş, devletin müdahalesiyle ismi “Fırat Koleji” olarak değiştirilmiştir.

78 Osmanlı ve Amerikan makamları toplu göçü serbest bırakmadıkları halde 1890-1900 yılları arasında yaklaşık 12. 000 kadar Ermeni Amerika'ya göç etmişti. Amerika'nın Ermenilere yönelik çalışmaları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 628, Erzurum, 1984, s. 79-124.

79 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 66, 17 Eylül 1901.

80 Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", s. 108.

81 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 133, 5 Eylül 1904.

82 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 136, s. 15, 13 Ekim 1904.

83 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 11, 12.

84 Mine Erol, Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu, s. 36.

85 Bu konuda daha geniş bir bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda Amerikan matbaaları ve yayımcılığı", s. 267-285.

86 Chester projesi Cumhuriyetin ilk yıllarında da tekrar gündeme gelecek fakat aynı akıbete uğrayarak gerçekleştirilemeyecektir. Bu konu "Chester Projesi'nin Siyasi Boyutu Üzerine" adı altında tarafımızdan yayınlanmak üzere hazırlanmaktadır.

87 Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 38, 39, Chester Projesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Bilmez Bülent Can, Demiryolundan Petrole Chester Projesi, İstanbul, 2000.

88 M. Erol, Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu, s. 53.

89 Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul, 1963, s. 76.

90 Ergünöz Akçora, "Ermenilerin Urfa'da Çıkardıkları İsyan ve Talat Paşanın Raporu", XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)'ne sunulan tebliğ, Ankara, 1990.

91 Tehcir için bkz., Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, 1990, s. 91.

92 Asbarez Daily, Special Issue Dedicated to The 84 th Anniversary of The Armenian Genocide, Report of Leslie A. Davis, New York, Friday-Saturday, April 23-24, 1999, s. 23-24.

93 Asbarez Daily, Special Issue Dedicated to The 84 th Anniversary of The Armenian Genocide, Report of Leslie A. Davis, New York, Friday-Saturday, April 23-24, 1999, s. 24-25.

94 Asbarez Daily, Special Issue Dedicated to The 84 th Anniversary of The Armenian Genocide, Report of Leslie A. Davis, New York, Friday-Saturday, April 23-24, 1999, s. 27-28.

95 Joseph L. Grabill, a.g.e., s. 61 vd.; Barbara J. Merguerıan, “An American In Kharpert”, The Armanian Review, C. 24, No: 2, Boston, 1983, s. 29.

96 Daha geniş bilgi için bkz., Harriet H. Atkinson, “Mrs. Harriet H. Atkinson’s Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot” The Armenian Review, C. 29, No: 1-113, Boston, 1976.

97 Bilal Şimşir, “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey’in Waşington Büyükelçiliği (1920-1927)”, Belleten, XLI, Nisan 1977, s. 278. 1919-27 yılları arasında Türkiye’de Amerika’yı yarı resmi olarak yalnız Amiral Bristol temsil etmiştir denilebilir.

98 A. Rawlinson, Adventures in the Near East, 1918-1922, London, 1923, s. 265-266. J. Grabill, a.g.e., s. 166.

99 Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Ankara, 1987. s. 162-163.

100 T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030-18-01/04-40-1, Tarih; 01. 12. 1921, Sayı 1241.

101 T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030-18-01/05-15-17, Tarih; 08. 05. 1922, Sayı 1581.

102 CA, 030-18-01/04-49-11, Tarih; 20. 02. 1922, Sayı, 1415.

103 Seçil Akgün, General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında, İstanbul, 1981, s. 67, 68.

104 Mine Erol, Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika’nın Türkiye’ye Karşı Tutumu, s. 68, 71.

105 İsmail Soysal, “Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri”, Belleten, C. XLI, Nisan, Ankara, 1977, S. 162, s. 258, 259.

106 Seçil Akgün, General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında, s. 53-63.

107 General Harbord’un raporu için bkz. Seçil Akgün, General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında, s. 133-155.

108 Fahir Armaoğlu, “Harbord Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı”, Belleten, C. LXI, Aralık 1997, Ankara, S. 232, s. 701-706, Seçil Akgün, General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında, s. 63-90.

109 Bilal Şimşir, “Harbord Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı”, s. 280, CA, 030-18-01/02-38-19, Tarih: 18. 01. 1921, S. 533.

110 CA, 18. 04. 37. 13/04. 37-13, 09. 05. 1920, CA, 030. 18. 01/04. 39 20, Tarih, 04. 12. 1921, S. 1240.

111 Joseph Grabill, a.g.e., Joseph Grew, Atatürk ve İnönü (Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları), Çeviren, Muzaffer Aşkın, İstanbul, 1966, s. 53 vd.

112 Bilal Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Waşington Büyükelçiliği (1920-1927)", s. 277. J. C. Hurrewitz, a.g.m., s. 409-508.

113 Antlaşmanın Türkçe Metni için bkz. Erdal Açıkses, Lozan'da Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasında İmzalanan 6 Ağustos 1923 Tarihli Antlaşma, Atatürk Yolu, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yıl 11, Sayı 21, s. 1-31, Mine Erol, Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu, s. 54.

114 Bilal Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Beyin Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", s. 291-301.

115 Mine Erol, Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu, s. 16, 21, 25.

116 Osman Ulugay, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, (New York Times, 10 Ocak 1923'den Naklen), İstanbul, 1974, s. 240.

117 Osman Ulugay, a.g.e., (New York Times, 3 Şubat 1922'den Naklen), s. 153.

118 CA, 030-18-01/013-31-16, Tarih 24. 01. 1925, Sayı 1963.

119 Bilal Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği (1920-1927)", s. 283-303. Burada dikkati çeken noktalardan biri de 19. yüzyıldan beri sürekli olarak Türk aleyhtarlığı yapmış olan misyonerlerin bu kez Lozan'dan yana tavır koymalarıdır. Çünkü onlar bu antlaşma onaylanmazsa Türkiye'den ayaklarının büsbütün kesileceğinden endişe etmekteydiler. Amerikalı tüccarlarınsa başlıca iki kaygısı vardı;.

1) Normal ilişkiler kurulamadığı için Amerika'nın Türkiye ile ticaret hacmi hızla düşüyor, Türkiye pazarı önemli ölçüde başkalarına kaptırılıyordu.

2) Bu gerginlik sürerse Türkiye, Amerikan ticaretine karşı kısıtlayıcı önlemler alabilirdi.

120 Fahir Armaoğlu, a.g.e, s. 110 vd.

121 Bilal Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Beyin Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", s. 310-327, Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 110.

122 Grew'in hatıraları için bkz. Joseph Grew, Atatürk ve İnönü (Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları), (Çev. Muzaffer Aşkın), İst., 1966.

123 CA, 030-18-01/024-33-2, Tarih 22. 05. 1927, Sayı 5219.

124 Fahir Armaoğlu, a.g.e, s. 113.

125 Ayten Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye’de Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ekim 99, Osmanlı Devleti’nin 700. Yılı Özel Sayısı, s. 178.

126 CA, 030-18-01/59-87-5, Tarih 18. 11. 1935, Sayı 3529 ve ekleri (Gaziantep, Mardin, Maraş’taki Amerikan Okullarının pazarlık usulüyle satın alınması ile ilgilidir.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Yıldız Esas Evrakı Tasnifi.

İrade-i Hususi Tasnifi (Yıl 1315).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.

American National Archives.

U. S. Consular Officals at Kharput 1895-1906, Micropy, T-579, Rol 1.

2. Düstur

1. Tertib, ikinci cilt, s. 184-219.

3. Gazete

Asbarez Daily, Friday-Saturday, April 23-24, 1999, Special Issue Dedicated to the 84th Anniversary of The Armanian Genocide.

4. Tetik Eserler

AÇIKSES, Erdal, Tanzimat Sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)’ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, (Türk Tarih Kurumu Tarafından Basılmaktadır) Ankara, 1991.

AÇIKSES, Erdal; “Amerika’dan Harput’a Harput’tan Amerika’ya Göç”, Dünü ve Bugünüyle Harput, C. 1, Elazığ, 1999, s. 145-168.

AÇIKSES, Erdal; “Lozan’da Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasımda İmzalanan 6 Ağustos 1923 Tarihli Antlaşma”, Atatürk Yolu, Yıl: 11, C. 6, S. 21, Ankara, 1998, s. 1-31.

AÇIKSES, Erdal; "Merzifon Amerikan Koleji'nin Kuruluş ve Faaliyetleri ile İlgili Kısa Bir Değerlendirme", XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Ankara, (sunulan tebliğ).

AKÇORA, Ergünöz; "Ermenilerin Urfa'da Çıkardıkları İsyan ve Talat Paşanın Raporu", XI. Türk tarih Kongresi, (Ankara, 5-9 Eylül 1990), Ankara, 1990, s. 1-21.

AKGÜN, Seçil; "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", Atatürk Yolu, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi), Yıl 1, S. 1, Ankara, 1988, s. 1-12.

AKGÜN, Seçil; General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu, İstanbul, 1981.

AKYÜZ, Yahya; "Abdülhamit Devri'nde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", A. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 3, S. 1-4, Ankara, 1970, s. 121-128.

ALLEN, Henry Elisha; The Turkish Transformation A Study in Social and Religious Development, Chicago, 1935.

ARMAOĞLU, Fahir, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, Ankara, 1991.

ARMAOĞLU, Fahir; "Harbord Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı", Belleten, C. LXI, S. 232, Aralık, Ankara, 1997, s. 701-708.

ATKINSON, Harriet H.; "Mrs. Harriet Atkinson's Eyewitness Account of The Massacres at Harpoot", The Armenian Reviev, Vol 29, No. 1-113, Boston, 1976, s. 2-25.

BARNUM, Herman, N.; "The New Euphrates College", The Missionary Herald, Vol. 99, No. 1, January, 1903, s. 290-292.

BRYSON, Thomas A.; American Diplomatic Relations With The Middle East, 1784-1975: A Survey, Metuchen, N. J., 1977.

CAN, Bülent Bilmez; Demiryolundan Petrole Chester Projesi, İstanbul, 2000.

CHATELİER, A Le; La Conquete du Monde Musulmans Missions Evangeliques Anglo-Saxonnes et Germeniques, Paris, 1912.

ÇAVDAR, Tevfik; Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul, 1970.

ÇETİN, Atilla; "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", Türk Kültürü Dergisi, S. 253, Ankara, 1985, s. 316-324.

ÇETİN, Atilla; "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 10-11, İstanbul, 1983, s. 189-219.

DİNÇER, Nahit; “Yabancı Özel Okullar”, Milli Eğitim ve Din Hayatı, İstanbul, 1981, s.

EDDY, David Brewer; What Next in Turkey, The American Board, Boston, 1913.

ERHAN, Çağrı; “1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşmasının Gizli Maddesi ve Sonuçları”, Belleten, C. LXII, S. 30, Ankara, s. 457-465.

EROL, Mine; Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika’nın Türkiye’ye Karşı Tutumu, Ankara, 1976.

EROL, Mine; “Amerika’nın Cezayir ile Olan İlişkileri (1785-1816)”, İ. Ü. Tarih Dergisi, S. XXXII, İstanbul, 1979, s. 689-730.

EROL, Mine; “Amerika’nın Tunus ile Olan İlişkileri (1796-1815), A. Ü. D. T. C. F. Dergisi, C. XXX, S. 1-2, Ankara, 1984, s. 115-128.

GRABİL, Joseph L., Protestant Diplomacy and The Near East Missionary Influance on American Policy 1810-1927, Minneapolis, 1971.

GREW, Joseph; Atatürk ve İnönü (Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları), (Çev. Muzaffer Aşkın), İstanbul, 1966.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin Hacı; “Yabancı Okullar ve Kültür Emperyalizmi”, Milli Eğitim ve Din Hayatı, Milliyetçiler III. Büyük İlmi Kurultayı, Tebliğler, Açıklamalar, Müzakereler, İstanbul, 1983.

HAMLİN, Cyrus; My Life and Times, New York, 1878.

HOWARD, Henry N.; “The Bicentennial in American Turkish Relations”, Middle East Journal, S. 30, 1976, s. 291-303.

HURREWİTZ, J. C.; “Türk-Amerikan İlişkileri ve Atatürk”, Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk, İstanbul, 1983, s. 485-514.

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, C. VII, 2. Baskı, Ankara, 1977.

KIRŞEHİRLİOĞLU, Erol; Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul, 1963.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, İstanbul, 1989.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları”, Bahri Savcı’ya Armağan, Ankara, 1988, s. 305-326.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı”, Murat Sarıca Armağanı, İstanbul, 1988, s. 267-285.

KODAMAN, Bayram; Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, (İkinci Tıpkı Basım), Ankara, 1986.

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuat; "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", Belleten, C. 11, S. 200, Ankara, 1987, s. 927-947.

KURAT, Akdes Nimet; Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa bir Bakış (1900-1959), Ankara, 1959.

KURAT, Akdes Nimet; "Berberi Ocakları ile Amerika Birleşik Devletleri Münasebetleri (1774-1916)", A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. II, S. 2-3, Ankara, 1964, s. 175-214.

KURAT, Akdes Nimet; "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları", A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V, S. 8-9, Ankara, 1967, s. 287-372.

MAHMUT CEVAT; Maarif-i Umumiye Nezâret-i Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul, 1338.

MERGUERIAN, Barbara J.; "An American in Kharpert", The Armenian Review, Vol. 24, No. 2, Boston, 1983, s. 24-30.

NURİ BEKİR; "Şarkta Fransız Mektepleri", Terbiye Mecmuası, S. 2, s. 59-64.

OKAN, Kenan; Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme, Basılmamış Bir İnceleme, Milli Kütüphane, No. 1971, AD. 4339, Ankara, 1971.

ORTAYLI, İlber; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Gözlemler", Amme İdaresi Dergisi, C. 14, S. 3, Ankara 1982, s. 87-96.

ÖZKAYA, Sevda; Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2001.

ÖZSOY, Osman; "Türk-Amerikan İlişkilerinin İlk Dönemi ve Amerika'daki İlk Tanıtım Faaliyetleri", Türk Dünyası Araştırmaları, 114, Haziran 98, s. 193-201.

POLAT, İlknur; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", Belleten, C. 7, S. 203, Ank., 1990, s. 627-652.

POLAT, İlknur; "Atatürk ve Milli Eğitim", Atatürk Yolu, A. Ü. İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yıl 2, S. 3, Mayıs, Ankara, 1989.

POOLE, Stanley Lane; Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, (Çeviren; Can Yücel), İkinci Basım, Ankara, 1988.

RAWLİNSON, A.; Adventures in The Near East 1918-1922, London, 1923.

SANDER, Oral-FİŞEK, Kurthan; ABD. Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD. Silah Ticaretinin İlk yüzyılı 1829-1929, İstanbul, 1977.

SEZER, Ayten; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'de Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ekim 99, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1999, s. 169-183.

SONYEL, Salahi R.; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Ankara, 1987.

SOYSAL, İsmail; "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri", Belleten, C. XLI, S. 162, Nisan, Ankara, 1977, s. 257-275.

STONE, Frank Andrews, Academies for Anatolia, Boston, 1984.

SÜSLÜ, Azmi; Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal; "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, 8-12 Ekim 1984, Ankara, 1985, s. 79-124.

ŞİMŞİR, Bilal; "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Başlaması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyük Elçiliği (1920-1927)", Belleten, C. XLI, S. 162, Ankara, 1977, s. 277-311.

TRASK, R. Roger; The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939, (Microfilms), Minneapolis, 1986.

ULUGAY, Osman; Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, (New York Times, 10 Ocak 1923'ten Naklen), İstanbul, 1974.

UNAT, Faik Reşit; Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964.

ALTMIŞDOKUZUNCU BÖLÜM, YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTI

Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilâtı / Doç. Dr. Mehmet Seyittanlıoğlu [s.561-576]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilindiği üzere, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi, mağrur, büyük ve geleneksel bir imparatorluğun sancılı ve zorunlu değişim ve dönüşümünün tarihidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği bu büyük metamorfoz, 3 Kasım 1839 tarihiyle içerisine girdiği, geri dönülmez bir tarihsel dönemeçle ivme kazanır. Bu tarihte ilân edilen Tanzimat Fermanı ile artık, Lâle Devri'nin (1718-1730) veya III. Selim Dönemi'nin (1789-1807) disipline dayalı ya da reformcuların kişilikleri ve ömürleriyle sınırlı kalmış reformlarının yerini köklü, derin ve yapısal bir değişim almıştır. Gerek yıkılışı durdurmaya çalışan reformcuların zihinlerindeki "modernizm" ve gerekse kaçınılmaz değişimi zorunlu kılan iç ve dış dinamikler, İmparatorluğu merkezi, hızlı işleyen, modern bir devlet ve yönetim aygıtı kurmaya yönlendirmiş görünmektedir. Öte yandan "model" alınan Avrupa ve Avrupalı kurumlar, aynen adapte edilmek yerine, yüzyılların birikiminin getirdiği bilgece derinlik içerisinde Osmanlı'ya özgü bir sentez, bir bileşkeye ulaşmıştır.1

Osmanlı İmparatorluğu, on dokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa'da bütün Balkanlar, Asya'da Anadolu ve bütün Orta Doğu'yu ve Kuzey Afrika'yı içerisine alan büyük ve dağınık bir coğrafyaya yayılmış bulunuyordu. 30 milyonu aşkın nüfusu her türlü birlikten yoksun, farklı milliyet, dil, din, mezhep ve ırklardan oluşan çok yapılı ve çok unsurlu bir nitelikteydi.2 Devlet yönetimi geleneksel yapısını koruyor, Avrupa'da meydana gelen gelişmelerden etkilenmiş görünmüyordu. Tımar sistemi bozulmuş, buna bağlı olarak toprak yönetimi, ziraat ve eyalet orduları ve güvenliği ciddi bir biçimde yenilenmeye muhtaçtı. Merkez İstanbul'da Yeniçeri Ocakları çürümüş, savaşçı fonksiyonlarını yitirmiş, devlet için bir güç kaynağı olmaktan çıkarak giderek artan bir oranda sorun olmaya başlamıştı.3 Medreseler kendisini yenilemekten, imparatorluğu ve dış dünyayı anlayıp yorumlamaktan uzak, imparatorluğun sorunlarına yeni yaklaşımlar getirebilecek cereyanlar yaratmak konusunda ilgisiz kalmıştı. Bu nedenle adalet sistemi ve eğitim sistemi, hak dağıtamıyor, Osmanlı toplumunu eğitemiyordu (Akçura). Devleti oluşturan idari katmanlar yani kalemiye (bürokrasi), seyfiye (ordu) ve ilmiye (adalet, eğitim, bilim) sınıfları harekete geçebilecek dinamizmden yoksundu.4

İmparatorluğun klâsik döneminden kalma merkezi yönetim organları başta Divân-ı Hümayûn olmak üzere varlığını sürdürmekle birlikte fonksiyonel olmaktan uzaklaşmış, merkezi otorite özellikle eyalet yönetiminde gücünü kaybetmiş, müteallibe, ayân ve derebeyler, bölgesel güçler olarak varlıklarını sürdürmeye başlamışlardı.5 Osmanlı devlet adamları geleneksel yönetim anlayışları yoluyla imparatorlukta asayiş ve tebaanın güvenliğini sağlamak ve buna bağlı olarak da zamanın ulaşım teknolojisinin elverdiği ölçüde düzenli vergi toplamak gibi korumacı bir yönetim tarzını benimseyip sürdürüyorlardı.

Öte yandan, Osmanlı'yı kuşatan dış dünya büyük bir değişim geçirmiş ve geçirmekteydi. Doğudaki atalet ve durgunluğun aksine Avrupa sömürgeler edinmek yoluyla tüm dünyaya yayılmış, Amerika, Afrika, Asya kıtalarından akan altın ve gümüşün yarattığı büyük servet, Sanayi Devrimi'ni doğurarak, köklü sosyo-ekonomik değişimlere yol açmıştı. Avrupa'da yükselen yeni teknoloji, yeni sosyal gruplar, yeni bir hayat tarzı ve yepyeni bir ideoloji ve yönetim anlayışı doğurmuştu.

1789 Fransız İhtilali ile doğan yeni fikirler ve kabaran duygular halinde tüm dünyaya yayılmaktaydı. II. Petro'dan bu yana güçlenen Çarlık Rusyası, güçlü ve kabına sığmayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bir dünya devleti haline gelmiş olan İngiltere ve nihayet Fransa on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu hedef alan politikalar benimsemiş bulunuyorlardı.6

1789 yılında Sultan III. Selim (1789-1807) Osmanlı tahtına çıktığında karşı karşıya olduğu dünya bu durumdaydı. Önünde imparatorluğun reformlar yoluyla yenilemek seçeneği ve devasa sorunlar vardı.7 XIX. yüzyıl idari reformları III. Selim ile birlikte başladı. Tahta çıktığında devlet Rusya ile savaşmaktaydı. 1792'de biten ve Osmanlı için ağır yenilgilerle sonuçlanan bir dizi savaştan sonra III. Selim Nizâm-ı Cedîd adını verdiği genel kapsamlı reformlarını başlattı. Öncelikle reform programı hazırlıklarına girişildi. Dönemin devlet adamlarından, devletin ve ordusunun durumu ile çözüm önerilerini içeren raporlar istendi. Aralarında biri Fransız iki yabancının da kaleme aldığı yirmi iki "Islahat Layihası" henüz yeni bitmiş savaşın da etkisiyle ağırlıklı olarak bir ordunun modernleştirilmesiyle ilgiliydi.8 Bundan sonra Nizam-ı Cedid Ordusu adı verilen yeni bir silahlı gücün kurulmasına başlandı. Avrupa'dan yeni ordunun eğitimi için subaylar getirtildi.

Modern etkili silahlarla ve yeni üniformalarıyla gerçekten de gelecek vaat eden bir orduydu. Ayrıca, tophane ve deniz kuvvetlerinde de ıslahat ve iyileştirme çalışmaları yapıldı. Ordunun subay ihtiyacını karşılamak amacıyla Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn 1794 yılında kuruldu. III. Selim'in karşı karşıya bulunduğu en önemli sorunlardan birisi de reformların finansmanı idi. Bu amaçla klâsik dönemin artık işlevini kaybetmiş olan Tımar sisteminden tasfiye edilebilen tımarlarından ayrılan gelirlerin yanı sıra bir kısım tütün, içki vergileri, bu amaçla yeni kurulmuş olan İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne aktarıldı. Devlet yönetiminde ise disiplinsel önlemler alınmakla yetinildi.9

III. Selim'in Osmanlı devlet yönetiminde yaptığı bir diğer önemli ve kalıcı reform da dış politikada olmuştur. III. Selim, İmparatorluğu'nu bir yandan Avrupalı güçlere karşı korumak üzeri askeri-idari tedbirler alırken, diğer yandan da etkilerini günümüze değin devam ettiren ve Avrupalı güçleri birbirine karşı kullanmak suretiyle yürütülen "denge politikasını" yürürlüğe koymuştur. Bu yeni politikayı yürütecek dışişleri kadrolarının oluşturulmaya başlanması da III. Selim'in Nizam-ı Cedîd reformlarının göz ardı edilmemesi gereken yönlerindendir. Uluslararası politikada denge siyaseti uygulayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunabileceğini görmüş ve bu çerçevede ilk sürekli Osmanlı elçiliklerini Viyana, Paris, Londra ve Berlin gibi diplomatik ağırlığı olan Avrupalı başkentlerde kurmuştur.10

III. Selim, Nizam-ı Cedid programını uygularken içte ve dışta pek çok sorun ve güçlü bir muhalefetle de uğraşmak zorunda kalmıştır. 1787'de başlamış olan Osmanlı-Rus Savaşı 1792'ye kadar sürmüş, 1789'da başlayan Napoleon'un Mısır'ı işgali 1801'e kadar Selim'i uğraştırmış, reformlara ayrılacak mali kaynakları sınırlamıştır.11

İstanbul'da da reformlara karşı güçlü bir direnç ve muhalefetle yüz yüze kalan III. Selim özellikle varlığını sürdüren Yeniçeri Ocağı, Ulema ve bir kısım muhalif devlet adamları ile taşrada âyânın hoşnutsuzlukları ile başetmek durumunda kalmıştır. Kurmakta olduğu yeni ordu, Yeniçeri Ocağı'nın devlet içerisindeki statüsünü sarsmış, yine taşrada âyânın hakimiyetine gölge düşürmeye başlamıştı. Bilhassa, reformları yürütmek amacıyla aldığı mali önlemler ve yeni vergiler, eski düzenden çıkarı olanları reformlara karşı muhalefete itmiş, ulema ve İstanbul kamuoyu III. Selim'in aleyhine dönmüştü. Nizam-ı-Cedid ordusunun finansmanı için kurduğu yeni hazineye bağladığı gelirler, artırılan vergi oranları, hükümdar beratlarına ücret uygulanması, taşrada âyân ve mütegallibeyi Nizâm-ı Cedid'e düşman etmişti. Eski değerlerin sarsılmasının getirdiği rahatsızlıklar, yeni denge ve kurumlar henüz yeterince oluşmadan en üst düzeye çıkmıştı.12

1807 yılı muhalefetin doruğa çıkması ve III. Selim'in bir ihtilâlle tahttan indirilmesiyle sonuçlandı. 1808 yılına uzanan kaos dönemi yalnızca III. Selim'in hayatını kaybetmesi ile değil aynı zamanda Nizâm-ı Cedid reformlarının sonuçlarıyla beraber yok olmasıyla bitti. Aslında 1789-1807 yılları arasında doğup gelişen Nizâm-ı Cedid eski ile yeni, geleneksel ile bid'at arasında kalan ve birbirlerini reddeden iki farklı dünyanın çatışması ile geçmişti.13

II. Mahmud Dönemi (1808-1839) modern Osmanlı idaresinin kurulmaya başlandığı dönem olmuştur. Bu devirde yapılan reformlar, kendinden öncekilerden farklı olarak yüzeysel "zabtu rabt" altına almaktan öte derin ve köklüdür. II. Mahmud tahta bir ihtilal neticesinde çıktığında, Alemdar Mustafa Paşa ve Rumeli ve Anadolu âyânı İstanbul'da egemen konumdaydı. Gerçekte Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı ve Sened-i İttifak'ın imzası (7 Ekim 1808) XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca güçlünün taşra âyân ve derebeylerinin güçlerinin en üst noktasını oluşturur. Bu belge ile âyan hükümdarın egemenliğini tanır ve biat ve bağlılığını teyit ederken, hükümdar da âyanın eyalet yönetimindeki varlığını ve iktidarı kabul etmektedir. Sened-i İttifak ile padişah daha adil ve eşit vergi yönetimi vaat ederek iktidarını ilk kez sınırlamış görünüyordu. Kuşkusuz, anayasal tarihimiz bakımından bir ilk olan Sened'i İttifak olgusu, Avrupa'da 1215 tarihli Magna Carta ile gelişen hükümdarın yetkilerinin sınırlanması ve demokrasiye yöneliş yolundaki gelişmelerden uzak bir durumdu. Çünkü, kendi aralarında birlikten yoksun âyan yalnızca kendi varlığını garanti altına almaya çalışıyor, II. Mahmud ise mutlak egemenliğinden taviz verirken bunu konjoktürel sebeplerle, daha sonraki gelişmelerin de açıkça gösterdiği gibi, kabul etmek zorunda kalıyordu. İktidarın iplerini yeniden ele aldığında âyanlar ile yaptığı mücadele, bunun açık bir göstergesi olmuştur. Sonuç olarak, anayasal gelişmemizde bir ilk adım olduğu kabul edilen Sened-i İttifak, hukuksal olarak herhangi bir yürürlüğü ve işlerliği olmayan ölü doğmuş bir belgedir. Nitekim, Tanzimat Dönemi sonrasının Yeni Osmanlılar veya İttihat ve Terakki fikir hareketlerinde 1808 senedinin izine rastlanmaz. Anayasacı

Osmanlı entelektüelleri ve Jön Türkler Sened-i İttifak-ı bir meşrutiyet davasının başlangıcı, katalizörü veya dayanağı olarak görüp kullanmışlardır.14

Öte yandan, II. Mahmud saltanatının ilk yıllarını otoritesini sağlamlaştırmak ve uygulamayı tasarladığı yeniliklere engel olduğunu düşündüğü Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için uygun ortam hazırlamakla geçirmekteydi. Bir yandan, Sened-i İttifak'la iyice güçlenmiş olan âyanı ve derebeylerini kimi zaman kanlı, bazen de barışçı yollarla etkisiz hale getirerek iktidarını sağlamlaştırıyor, diğer yandan özellikle topçu ocağını güçlendirerek Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için uygun fırsatı bekliyordu. Bu ocağın özellikle Yunan ihtilâli sırasında başarısızlıkları üzerine bu kararını uygulamaya koydu. 15 Haziran 1826'da başlattıkları son İsyan Topçu Ocağı'nın gayretleriyle bastırılarak Ocak yok edildi.15

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından itibaren 1839 yılında II. Mahmud'un ölümüne kadar geçen süre, onun askeri ve idari reformlarının başarıyla uygulandığı dönem olmuştur. Bir bakıma 1826 tarihi Tanzimat Dönemi'nin başlangıcı sayılmalıdır. Çünkü, modern, merkezi ve güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu'nun temelleri bundan sonra atılmış, Tanzimat'ın güçlü Bâb-ı Âli'si bu yıllarda doğmuştur. II. Mahmud da III. Selim gibi reformlarına askeri alanda başlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmış olması ve devam eden Yunan ayaklanması yeni bir ordunun kurulmasını gerekli kılmaktaydı. Muallem Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye üç gün içerisinde teşkil edilmeye başlanmıştır. Yeni ordunun başına Ağa Hüseyin Paşa getirilerek kendisine Serasker unvanı verilmişti. Eğitimlerine hemen başlanan ilk 1500 kişilik alay Bayezit'te konuşlandırılarak, imparatorluğun sonuna kadar yaşayan ve modern Genelkurmay'ın çekirdeğini oluşturan Bâb-ı Seraskerî kuruldu. Yeni ordu için Nizâm-ı Cedid'inki örnek alınarak bir nizamnâme hazırlanmıştı. Buna göre yeni merkezî silahlı kuvveti toplam 12.000 kişiden meydana gelecek ve 8 alaya bölünecekti.

Her birinin başında birer binbaşının bulunacağı alaylar 12 adet top ve 12 piyade bölüğünden müteşekkil olacaktı. Askerlik süresi 12 yıl olarak belirlenmiş ve eski ordu için kullanılan "esame" cüzdanları kaldırılarak, fiilen askerlik yapanlara aylık maaş ödenmesi sistemine geçilmişti. Asakir-i Mansure'nin başına 1827 yılında Hüsrev Paşa serasker olarak atandı. Hüsrev Paşa reformlarına hızla başladı. Fransız ordusu modeline göre "tabur" esaslı yeni bir yapılanmaya gidildi. 8 piyade bölüğünden 1 tabur, 3 taburun birleştirilmesinden ise "alay" oluşuyordu. Asakir-i Mansure İstanbul'da 10 ve vilayetlerde 21 yeni taburla kısa zamanda 27.000 kişilik bir mevcuda ulaştı. Alayların başlarına ise çoğunluğu Hüsrev'in yetiştirmeleri olan miralay ve kaymakam rütbeli subaylar tayin edilmişti.16

II. Mahmud, saray muhafız birlikleri olan Bostancı askerlerini yeni baştan düzenleyerek Muallem Bostaniyan-ı Hassa birliklerini teşkil etti. Ayrıca, Asakir'i Mansure bünyesinde biri İstanbul'da diğeri ise Silistre'de üstlenecek süvari alayları kuruldu. Bunların yanı sıra Topçu, Arabacı, Lağımcıyan (mayıncı) ve Humbaracıyan (havan topçusu) birlikleri Prusya tarzında örgütlenerek modernizasyona gidildi. Askeri donanım ve nakli için Cebehâne Ocağı ve Mehterhâne yeni orduyu oluşturan birlikler oldular. Yeni ordunun eğitimine son derece önem veriliyordu. Eski Nizam-i Cedid subaylarının yanı sıra Fransa ve İtalya'dan eğitmen subaylar getirildi. Ordunun subay ihtiyacının karşılanması için 1828'de eski Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn genişletildi. 1927 yılında

askerî tabip ihtiyacının giderilebilmesi için Tıbhâne açıldı. 1832'de Cerrahhâne ve 1839'da da Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye kuruldu. Ayrıca Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye profesyonel subay yetiştirilmesi amacıyla kurulan okullar oldular.

Askerî reformların en önemli ayaklarından birisi de yeni ordunun ihtiyacı olan para kaynaklarıydı. Tıpkı III. Selim'in yaptığı gibi II. Mahmud da yeni bir hazine kurmak zorunda kalmıştı. Mukataat Hazinesi 1826 yılında kuruldu. Daha sonra Mensûre Hazinesi adını alan bu hazineye kaldırılmış bulunan Yeniçeri Ocağı'nın gelirleri tümüyle bağlandığı gibi tımarlar el konulanların tamamı bağlandı. Bu hazine vergileri topluyor, harcamalar ise Seraskerlik tarafından belirleniyordu. Bu durumun yarattığı sorunlar üzerine 1830 yılında II. Mahmud Masarifat Nezâreti'ni kurmak durumunda kalmıştır. Bu nezaretin yanı sıra devletin geleneksel Hazine-i Âmire'si ile birlikte ve daha küçük olmakla birlikte Hazine-i Hassa varlığını sürdürdü. Mansûre Hazinesi 1839 yılında bütün hazinelerin birleştirilmesiyle kurulan Maliye Nezareti'nin açılışına gelene değin devlet gelirlerinin %70'ini kontrol edebilir bir duruma gelmişti.17

II. Mahmud Dönemi'nde askeri alanda yapılan önemli değişikliklerden birisi de Redif Askeri Teşkilatı'nın kurulmasıdır. Bilindiği gibi geleneksel Osmanlı Eyalet ordusu Tımarlı Sipahilerdi. Ancak, o da imparatorluğun içerisinde bulunduğu genel zaaftan payını almış, boşalan tımarların merkezi hazineye aktarılması politikalarıyla zayıflamıştı. Öte yandan, tımar sistemi aynı zamanda zirâi yönetime, toprak yönetimine ve eyalet iç güvenliğine de bağlı olduğundan, bu alanda doğan fevkalade boşluk doldurulmalıydı. Ayrıca, yeni orduya alınacak askerin kaynağı köylü olduğundan bu memleketin bağlı bulunduğu tarım ekonomisi için de olumsuz bir etki yapmaktaydı. İşte kurulması düşünülen bu yedek ordu, yedek askeri bir milis ordusu şeklinde tasarlandı. 1833'te kurulması kararlaştırılan Redif Ordusu 8 Temmuz 1834'te nizâmnâmesi çıkarılarak kurulmasına başlandı. Redif Askeri Teşkilâtı, her eyalet merkezi ve sancak idari biriminde kuruldu. Redife alınan askerler yılda iki kere Nisan ve Eylül aylarında eğitim için toplanacak, görevde bulunduğu süre içerisinde iç güvenliği de sağlayacaktı. Redif askerleri evlenebilecekler, evlerinde bulundukları dönemlerde ziraatle uğraşabilecekler ve bu suretle ülke ekonomisinin zarara uğraması önlenebilecekti. Geleneksel tımar sisteminin yerine ikame edilen bu yeni kurum yerel âyanın gücünü kaybetmemek için direniş ve engellemelerine rağmen modern merkezi ordunun yine merkeze bağlı milis gücü olarak İmparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Tanzimat Dönemi'nde 1843'te yeni ve köklü değişiklikler geçiren Redif bu tarihten sonra Nizamiye Ordusu'ndan terhis olanların 7 yıl bu orduda yedek askerlik yapması şeklinde yeni bir askere alma tarzı uyguladı. Redif askerlerinin silah ve teçhizatı, Nizamiye Ordusu'ndan kalanlardan sağlandığından istenen düzeye hiçbir zaman gelemedi. Bunun yanı sıra, İmparatorluğun on dokuzuncu yüzyıl boyunca girmek zorunda kaldığı savaşlar askerlerin evleriyle ve ziraatle ilgilenebilme düşüncesini de tam anlamıyla hayata geçiremedi. II. Mahmud, askerlik alanında çeşitli düzeylerde okullar açması yanı sıra, donanmada ve diğer askeri sınıflarda önemli iyileştirme çalışmaları da yapmıştır. Bunlardan en kayda değerlerinden birisi de Seraskerlikte askerî reformları planlayıp yürütecek, harcamaları kontrol edecek Dâr-ı Şûra-yı Askerî'yi bir askeri reform meclisi olarak hayata geçirmiş olmasıdır. Üstelik, bütün bu geniş kapsamlı yenilikler,

içte ve dışta büyük gailelere rağmen başarılmıştır. 1814/1829 yılları arasındaki Yunan ayaklanması ve Mısır Meselesi (1830-1841) askeri ıslahatın hiç de öyle kolay şartlar altında gerçekleşmediğinin göstergeleridir.18

Ülke Yönetiminde Merkezîleşme ve Bâb-ı Âli'nin Doğuşu

Sultan II. Mahmud Dönemi'nin en kalıcı ve en önemli idari reformları kuşkusuz merkezi yönetim organının kurulması olmuştur. On yedi ve on sekizinci yüzyıllar boyunca merkezi otoritenin zaafa uğramasıyla ortaya çıkmış olan merkezkaç güçler (âyan, derebey, yerel hanedanlar), Sened-i İttifak ile doruğa çıkar, hükümdarın yetkilerini sınırlayabilecek konuma erişirken, II. Mahmud'un ıslahatları bu desantralize sürece İstanbul'un cevabı olmuştur. Merkezden eyalet yönetimine uzanan bu yeni idari piramit bir yüzyıl boyunca İmparatorluğun kaderine hükmetti. II. Mahmud'un idari reformlarının ortaya çıkardığı bir diğer mühim sonuç da, bu değişim ile birlikte yasama, yürütme ve yargı görevlerinin kristalleşmeye başlayarak, modern devletlerde görülen "kuvvetler ayrılığı"na doğru yöneliş olmasıdır. Özellikle, yeni kurulan kabine ve teşkil edilen meclisler yoluyla yürütme ve yasama güçleri çarpıcı bir biçimde birbirlerinden ayrılmaya başlamış, nihayet 1876 Kanûn-ı Esasi'si ile anayasal bir meşrutiyetin doğuşuyla sonuçlanmıştır. Yargının ayrılması ve bağımsızlaşması bu iki gücün belirginleşmesinin bir sonucu gibi görünmektedir.19

Öte yandan, üzerinde önemle durulması gereken bir diğer önemli husus da II. Mahmud gibi tahta "bül'irs ve'l istihlak" geçmiş olan "aydın mutlak monark"ın merkezi otoriteyi güçlendirirken, şahsın da topladığı yetkileri, kendisi adına kullanacak kurumlara kullandırmaya başlamış olmasıdır. II. Mahmud'un halefleri Abdülmecid ve Abdülaziz'de bu süreci kesmemiş sürdürmüşlerdir. Bu olgu Abdülaziz'in 4 Mart 1868'de Şurâ-yı Devlet'in kuruluşu için çıkardığı iradede somut ifadesini bulmaktadır.20

"…ziyâde lüzumu olan ıslahatın biri dahi mesâlih-i hukûkiyenin, umûr-ı mülkiyye ve hükümet-i icraiyyeden tefriki husûsu olup bu madde-i mu'tenâ-bihanın dahi bir an evvel yoluna konulması…"

II. Mahmud, merkezi yönetimi yoğun iç ve dış sorunlar ile birlikte ele aldı. Geleneksel Osmanlı yönetiminde yönetim işleri Divân-ı Hümâyun'da görülmekteydi. Sadrazam başkanlığında Kubbealtı Vezirleri, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Defterdar ve Nişancı'nın katılımıyla oluşan bu meclis padişahın şahsında toplamış olduğu yasama, yürütme ve yargı görevlerini yürütmekte ve kuvvetler birliği esasına göre çalışmaktaydı. Ancak, XVII. yüzyıldan itibaren bu işlevlerini göremez olmuş, bütün devlet teşkilâtının içerisine düşmüş olduğu bozulmadan etkilenmişti. Divan-ı Hümâyûn'un yetkileri giderek Sadrazam'a geçmiş ve onun tarafından kullanılır olmuştu. Sadrazam, kendisine bağlı Divân-ı Hümâyun bürokrasisi ile devlet işlerini yürütmekteydi. Divân-ı Hümâyun'a bağlı kalemler (bürolar) iç ve dış işlerde resmi yazışmaları yürütmekteydi. Reisülküttap bu bürokrasinin en büyük âmiri konumuna gelmiş ve ağırlıklı olarak dışişlerine dair görevleri üstlenmiş bulunuyordu. Yoğun reformlar 1836 yılından başladı. Yeni yönetim anlayışının gerektirdiği uzman memurlar ve uzman kurumlar birbiri ardına kurulmaya başlandı. İlk olarak, 1836 yılında Sadrazam yardımcısı olarak görev yapan

Sadaret Kethüdalığı makamı Umûr-ı Mülkiye Nezâreti olarak yeni baştan teşkilatlandırılarak başına devrin parlak bürokratı Pertev Paşa getirildi. Bu bakanlığı ismi daha sonra Dahiliye Nezâreti olarak değiştirildi. Kurulan ikinci önemli bakanlık Hariciye Nezareti oldu. 11 Mart 1836'da geleneksel Reisülküttaplık makamı, dış işlerini görmek üzere değiştirildi. Bu nezâret, esasen Reisülküttaplığın III. Selim'in diplomasi ve reformu ve Avrupa'da daimi elçilikleri kurmasından bu yana var olan bürokrasinin bir kabine bünyesinde uzman bir bakanlık olarak yer almasıdır.21 1826 yılında kurulmuş olan Mukataat Hazinesi (ya da Mansûre Hazinesi), geleneksel devlet hazineleri olan Hazine-i Âmire ve Darphâne-i Âmire'nin birleştirilmesiyle Umûr-ı Mâliye Nezâreti 1838 yılında kurularak başına Nâfiz Paşa atandı. Böylece, birbirinden ayrı hazinelerle yürütülen Osmanlı maliyesi birleştirilerek, işlemlerde düzen ve birlik sağlanmış oluyordu. Çavuşbaşılık ve Tezkereci Kalemi (Divân-ı Hümayun'a bağlı) birleştirilerek Deavi Nezâreti kuruldu, adı daha sonra Nezâret-i Adliye olarak değiştirilmiştir (1836). Evkaf Nezâreti 1836 yılında kurulan bir diğer bakanlık oldu. Bu dönemde yönetim alanında yapılan bir başka önemli yenilik de Şeyhülislâmlığın hükümete alınmasıdır. Şeyhülislâmın yetkileri artırılmış, ilmiye sınıfının başı olmasının yanı sıra Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlerinin görevi olan yargı Şeyhülislâmlığa bağlanmış, şer'i yargı örgütünün başkanı durumuna getirilmiştir. Böylece, geleneksel Şeyhülislâm, baş müftülüğün yanına eklenen yani yetkilerle kabineye alınarak Bâb-ı Meşihat kurulmuş ve ilmiye sınıfı merkezi yönetiminin bir kolu olarak ona bağlanmak suretiyle, bu sınıf üzerinde merkezi otoritenin kontrolü sağlanmıştır. 1839 yılında kurulan Ticaret Nezâreti ile modern Osmanlı kabinesinin iskeleti kurulmuş oluyordu.22

1838 yılında sadrazamlık unvanı Başvekil'e çevrilerek Dahiliye Nezâreti başvekile bağlandı. Ancak, bu yeni unvan kısa zamanda terk edilip Sadrazamlık unvanına geri dönüldü. Sadaret'in Başvekalete çevrilmesi olgusu, sıradan bir isim değişikliğinden de öte idarede büyük bir anlayış değişikliğinin de işaretidir. Çünkü, Osmanlı kabinesinin yapısı yeni baştan düzenlenerek, yürümeye işlerlik ve çağdaş bir nitelik kazandırmaktaydı. Başvekil/Sadrazam bundan sonra kurulan bakanlıklar arasında iş birliği ve koordinasyonu sağlayacak üst makam olacaktı. Böylelikle, Divân-ı Hümayûn'un önemini kaybedişinden bu yana Sadrazamın kişiliğinde tek bir kişinin omuzlarına yüklenmiş olan ve her biri uzmanlık isteyen hükümet işleri "nâzırlar" arasında paylaştırılarak, uzmanlaşmaya gidilmek suretiyle devlet işlerine işlerlik kazandırılmış olmaktaydı. Sadrazamlar yine Padişahın mutlak vekil olacak ve geleneksel simge Mühr-i Hümâyûnun verilmesi ile bu göreve atanacaklardı.23

Ayrıca yeni belirlenen nezâretlere birer "muavin" tayin edilmek suretiyle ilk kez muavinlik kurumu da ihdas edilmiş bulunmaktaydı. Osmanlı hükümetine verilen bu yeni biçim ile, yönetim tarihimizde ilk kez memurları da iç ve dış işlerine bakmak üzere iki ayrı sınıfa ayrılmışlardı. Böylece kalemiye sınıfı (ehl-i kalem) yeni ve modern bir yapıya kavuşturulmuştur. Bütün bunların yanı sıra devletin geleneksel "maaş ödeme" sistemi değiştirilerek memurlara merkezi hazineden maaş ödenmesi usulüne de geçilmiştir. Bu değişim merkezi devletin oluşumunda en önemli adımlardan birisi olmuş, imparatorluk düzeyinde merkezi kontrol bu yolla artırılarak bu şekilde rüşvetle de etkili bir mücadeleye girişilmiştir. Devlet memurlarının tabi oldukları unvan ve rütbelerin hiyerarşik ve hakkaniyete bağlı bir sisteme oturtulmasının yanı sıra tayin ve azillerde adalet sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, bir ceza

kanunnamesi kaleme alınması, şüphesiz bu alanda atılan en büyük adım olmuştur. Böylece Tanzimat Dönemi'nde daha da gelişen çağdaş Osmanlı bürokrasisinin temelleri atılmış oluyordu.

1839 sonrası Babıali'si ki Avrupalılar ona Sublim Porte diyorlardı, doğmuştu. Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Has, Meclis-i Hass-ı Vükela da denilen 19. yüzyıl Osmanlı kabinesi özellikle 1839-1876 yılları arasında saray karşısında da istiklâlini önemli oranda koruyabilmiş, Tanzimat reformlarını yürüten lider kadrosuyla (Mustafa Reşid Paşa, Fuat Paşa, Ali Paşa, Cevdet Paşa) bu yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuştur.24

1839 yılında Tanzimant Fermanı'nın ilanıyla da merkezi Osmanlı bürokrasisi değişim ve dönüşümünü sürdürdü. Daha sonra değineceğimiz gibi karar alma süreci kurulan danışma kurulları, uzman meclislerle daha kolektif bir yapıya kavuşturulurken, Meclis-i Vükela'nın kararları arz tezkeresi şeklinde saraya sunulmaya başlanmıştır. Padişahın özel kalem müdürü diyebileceğimiz Baş-kâtibi Hazreti Şehriyari ya da Mabeyn Başkatibi tarafından kendisine sunulan bu kararlar hakkındaki görüşü yine bu başkatibe bağlı saray bürokrasisince kaleme alınarak irade şekline dönüştürülmekteydi. 1832 yılından itibaren uygulanmaya başlanan bu sistemde irade, Hükm-i Hümâyûn (ordonance impérial) olarak kanun değerinde belgeleri olmakta, padişah Bab-ı Âli ilişkileri sonucu oluşan kararlar bu yolla yürürlüğe konulmaktaydı.25 Bütün bunların yanı sıra, özellikle Tanzimat'ın ilânıyla girişilen geniş kapsamlı reformlarla, olağanüstü artan yazışma ve iş hacmi, imparatorluğun her köşesinden gelen evraka cevap verme zorunluluğu yazışmaların niteliğini de önemli ölçüde değiştirmişti. Ayrıca alınan kararların uygulanabilirliğini artırmak ve uygulanabilirliğini temin edebilmek için resmi evrakın dili ve üslubunda kayda değer bir sadeleşmeye gidilmiş, abartılı lâkap, unvanlarla ve övgülerle dolu satırlar yerine, sade ve standartlaşmış bir belge sistemine geçilmiştir. Sade ve açık bir dille yazılan belgelere, tarih konulması zorunluluğu da yine bu devrin kalıcı ve etkili reformlarından birisi olmuştur.26 Gönderilen bütün resmi evraka gönderenin mührü veya imzası mutlaka konulacak, bu usule merkez ve taşradaki, her düzeydeki memur kesin olarak uyacaktı. Yine aynı şekilde, bütün danışma meclislerince hazırlanacak olan karar mazbataları da bu "Usul-i Cedide'ye" uygun bir şekilde kaleme alınacak, "… yapılacak nizâmât müphem ve ma'nâ-yı muhtelife-yi hâvî olan kelimât ile yazılmayub ta'birât-ı vazıha ve kolay ibârelerle ifâde kılınacaktı…"27

II. Mahmud tarafından kurulmasına başlanan bu yeni bürokrasi ya da bir başka deyişle "Tanzimat bürokrasisi", devlet memurlarının görevlerinden alınmalarından sonra mallarına el konulması demek olan "müsadere"nin kaldırılmasıyla, güvence altına alınmışlardı. Öte yandan devlet memurlarına düzenli ve merkezi hazineden maaş ödenmeye başlanmış ve ilmiye, askeriye ve kalemiye sınıflarının hiyerarşik rütbe dizilimi ile bu üç sınıfın karşılıklı unvan, rütbe ve maaş kategorileri titiz bir biçimde belirlenmiştir.

Buna göre Tanzimat dönemi devlet memurlarının sınıflandırılması yukarıdan aşağıya doğru şu şekilde belirlenmiştir.28

MÜLKİYE ASKERİYE İLMİYE

Sadrazam Serasker Şeyhülislâm

Rütbe-i Bâlâ (1846'dan sonra) - -

Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Evveli Müşir-vezir Sadr-ı Rumeli (Rumeli Kadıaskeri)

Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Sânisi Ferik Sadr-ı Anadolu (Anadolu Kadıaskeri)

Rütbe-i Sâni Sınıf-ı Evveli Mirmiran İstanbul Pâyesi

Rütbe-i Sâni Sınıf-ı Sanisi Mirlivâ Haremeyn Mollası

Rütbe-i Sâlis Sınıf-ı Evveli Miralay Bilâd-ı Erbaa Molla Pâyesi

Rütbe-i Sâlis Sınıf-ı Sânisi Kaymakam Mahreç Mollası Pâyesi

Rütbe-i Râbi Binbaşı İstanbul Müderrislik Payesi

Divân-ı Hümayun Hâcegânı - -

Rütbeler bu sıralamayla belirlenerek atama ve azil işlemleri adaletli bir sisteme oturtulmuş, maaşları da geleneksel bahşiş ve atiyye vermek yerine Merkez-i Maliye Hazinesinden düzenli ve yukarıdaki tabloya bağlı kalmak üzere eşit işe eşit ve adil ücret politikasına geçilmiştir. Buna göre devlet memurları sahip oldukları rütbelere orantılı olarak şöyle bir maaş skalasına kavuşturulmuştur.29

Vezir 60.000-100.000 guruş

Rütbe-i Bâlâ 30.000-50.000 guruş

Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Evveli 12.500-20.000 guruş

Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Sânisi 6.000-12.500 guruş

Rütbe-i Sâni 3.000 guruş

Anahatlarıyla bu sistem baz alınarak ödenen maaşlar, kimi zaman üst rütbeli bir memurun bir alt derecedeki göreve tayiniyle, yine eski yüksek maaşının ödenmesi şeklinde yürütülmüştür. Yani sadrazamlıktan alınarak Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanan bir memur eski yüksek maaşını almaya devam etmiştir. Memuriyet hayatına yeni başlayan (12-13 yaşlarında) genç bir kâtip ise göreve kimi zaman hiçbir maaş almadan başlıyor ve yükseldikçe hiyerarşideki konuma uygun aylığa kavuşabiliyordu.

Tazminat Dönemi'nde Yasama

Osmanlı devlet yapısı içerisinde danışma meclisleri ya da yasama, kanun yapma sürecini incelediğimizde, piramidin üst noktasında karşımıza yine mutlak egemen "padişah" çıkar. Geleneksel

Osmanlı devlet teşkilatında Divan-ı Hümâyûn, padişahın Mühr-i Hümâyûn'u elinde bulunduran sadrazam başkanlığında, kuvvetler birliği esası içerisinde çalışan ve yürütme ve yüksek yargının yanı sıra, yasama görevini de yürüten bir organ olarak işlev görmektedir. Divan-ı Hümâyûn Fatih Sultan Mehmed döneminde kurumlaşmış ve XVI. yüzyıldan itibaren en gelişkin ve sen işlevsel bir danışma kurulu haline dönmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun olduğu kabul edilen Osman Bey Dönemi'nden itibaren toplanmakta olduğuna dair veriler bulunmaktadır. Divan-ı Hümâyûn sadrazam başkanlığında Kubbealtı Vezirleri, Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri, Nişancı ve Defterdan'dan oluşmaktaydı. Üyelerine baktığımızda bu kurulun adli, idari ve mali işleri kanun yapma yetkisi yanı sıra yürüttüğünü görürüz. Osmanlı İmparatorluğu gibi bir İslam devletinden kaynağını Kur'an'dan alan şeriat ya da dinsel hukukun yanı sıra, devlet hayatını ilgilendiren ve "örf-i hukuk" olarak adlandırılan hukuk kurallarının konulması olgusu, Divan-ı Hümâyûn'un yasama yetkilerini kullandığı alandır. Divan-ı Hümâyûn bu fonksiyonlarını XVII. yüzyıla kadar başarıyla yürütmüştü, ancak bu yüzyıldan sonra önemini ve işlevini giderek kaybetmek suretiyle adını imparatorluğun sonuna kadar sürdürebilmekte, birlikte simgesel bir devlet organı olarak kalmıştır.30

Özellikle XVIII. yüzyıldan sonra bu meclisin yetkileri sadrazam tarafından kullanılarak, XIX. yüzyılın modern Bâb-ı Âli'sine dönüşen süreç başlamıştır. Bu aşamada söz etmemiz gereken başka diğer klasik dönem meclisleri de bulunmaktaydı ki, bu meclis ya da divanlardan birisi, on dokuzuncu yüzyıl "Sadaret-başbakanlık" veya "kabine"sinin çekirdeğini oluşturmuştur. Divan-ı Hümâyûn'un dışında yine sadrazam başbakanlığında toplanan, ikindi, Çarşamba ve Cuma Divânları, padişahın katılmadığı ve Divan-ı Hümâyûn'da görüşülmeyen veya orada yarım kalmış işlerin tamamlandığı kurullar olarak işlev görürlerdi. Bu divanların başında İkindi Divânı gelmektedir. Divan-ı Hümâyûn'un toplantılarından sonra, ikindi vakitlerinde toplanan bu kurul, devlet yönetimine ilişkin her türlü kararın alındığı bir yerdi. İkindi Divân'ı on sekizinci yüzyıldan itibaren güçlenerek Divan-ı Hümâyûn'un yerini almış ve fonksiyonlarının özellikle yürütmeye ait olanlarını yürütmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlerinin katılımıyla oluşan şer'i ve örfi kararların alındığı ve bir diğer adı da "Huzur Murafaası" olan "Cuma Divânı" bulunmaktaydı. Bu divan, Divan-ı Hümâyûn'nun yargı yetkisinin kullanıldığı şer'î ve örfi hukuka dair hükümlerin verildiği yüksek bir temyiz mahkemeleri işlevi görmekteydi. Ayrıca, düzenli bir biçimde toplanan Çarşamba Divânı hem bir yüksek mahkeme çalışmasının yanı sıra, başkent İstanbul'un yönetiminin yürütüldüğü ve görüşüldüğü bir meclisti.

Görüldüğü üzere Divan-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesi, onun yürütme ve yargıya dair yetkilerinin sadrazamca yönetilen diğer meclislere geçmesi, yasama işlemine ilişkin önemli bir fonksiyonel boşluğun doğmasına neden olurken ikindi ve Cuma divanlarının ve bunun sonucu olarak Bâb-ı Âli'nin ve sadrazamın rollerinin artışı ile sonuçlanmıştır. İşte II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde oluşturulan yeni meclislerin, temel kuruluş amacının Divan-ı Hümâyûn'unun boşluğu doldurulamamış olan yasama erklerinin yürütülmesine yönelik olduğunu görürüz. Öte yandan, yeni oluşturulan meclisler şer'i hukukun dışında örf'i hukuk alanından işlem görmüşlerdir.31

Klâsik dönem Osmanlı imparatorluk idaresinde son olarak söz etmemiz gereken bir diğer danışma kurulu da Meşveret olgusudur. Meşveret, danışmak, söyleşmek anlamında Arapçadan

dilimize geçerken olağanüstü durumlarda -savaşa, barışa karar vermek gibi- toplanan geniş katılımlı bir danışma kurulunun da adı olmuştur. İmparatorluğun kuruluş devresinden itibaren toplanan fevkalade bir danışma meclisi niteliğindedir. Ahmet Mumcu'ya göre iki şekilde toplanmaktadır. Bunlardan ilki hükümdarın isteği dışında toplanan meclislerdir ki, padişahın ani ölümü üzerine yenisinin seçilmesi amacıyla toplanmaktadır. Sultan I. Murad'ın ölümünden (1389) sonra devletin ileri gelenlerinin toplanarak Şehzade Bayezıd'ın hükümdarlığı kararlaştırmış oldukları Meşveret Meclisi bu türdendir. Bu tür toplantılar şüphesiz çok nadir olmaktaydı. İkinci ve standart toplantıları ise padişahın isteği üzerine savaşa veya barışa karar vermek gibi amaçlarla yapılanlarıdır. Padişahın Hatt-ı Hümâyûn'u ile toplantıya çağrılan bu meclis, padişah, katılmazsa sadrazam başkanlığında, Şeyhülislam, Kaptan Paşa, Kadıaskerler, bütün vezirler, devletin ileri gelen emekli ve yüksek memurları ve yüksek dereceli ulemadan oluşmaktaydı. Meclis-i Meşveret, Divan-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesinden sonra daha sık toplanmaya başladı. Özellikle III. Selim devri Nizam-ı Cedid reformlarının kararlaştırılmasında önemli rol oynadı, ayrıca II. Mahmud, Osmanlı devlet teşkilatını yeni baştan şekillendirirken bu meclisten geniş ölçüde yararlandı.32

Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 yılında ilân edildiğinde33 ortaya konulan yeni prensipler Osmanlı İmparatorluğu'nun bundan böyle yeni bir anlayışla yönetilmek istendiğini göstermekteydi. Bu ferman ile imparatorluk geleneksel kabuğundan sıyrılıp yeni bir hukuk ve devlet anlayışına yönelmekteydi. Bu fermana göre modern, hızlı işleyen, merkezi devlet üç temel esas üzerine inşa edilecekti.

Birinci esas Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve ırz dokunulmazlıklarının sağlanması ve bunun devletin garantisi altına alınmasıdır. Diğeri, mali ve ekonomik yapının üzerine oturtulacağı, herkesin geliriyle orantılı vergi vermesini sağlayacak düzenlemelerin yapılmasıydı. Üçüncüsü ise derin sosyal ve ekonomik etkileri olabilecek askerlik yükümlülüğünün adil ve belirli bir süre için yapılıp, tamamlanmasını sağlayacak önlemlerin kararlaştırılması. Bu üç temel esas, gerçekte imparatorluğun bütün kurumlarının yeni baştan gözden geçirilmesini gerektiren geniş kapsamlı bir reformlar manzumesini zorunlu kılmaktaydı. Bu temel değişikliğin, itici gücü olan ideoloji ise, farklı dil, din ve ırklardan oluşan çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransız İhtilali ile Avrupa'yı sarsan milliyetçilik hareketlerinin desantralize etkisini ortadan kaldıracak, bir Osmanlılık fikri etrafında birleştirebilecek "Osmanlıcılık"tı. Bu üç prensibin Müslim ve gayrimüslim tebaya eşit ve adil olarak yansıması ve kurulacak

merkezi modern devletin bu etkiyi uyandırması beklenmekte idi. Öte yandan, Tanzimat'ın ilanı alttan gelen bir halk hareketinin sonucu olmamış, padişah tarafından tebaya verilmiş bir Hükümet-i Hümâyûn bir lütfun sonucu olmuştur. Bu durum, fermanın bir anayasal belge olmayıp, bir ferman (impérial ordonance) olduğunu göstermektedir. Ancak, içerdiği hükümler itibarı ile temel insan hak ve özgürlüklerine yer veriyor olması, fermanın yarı-anayasal (semi-constutional) bir belge olduğunu da göstermektedir. Tanzimat Fermanı ya da Gülhane Hattı Hümâyûn'u Osmanlı vatandaşlarını temel hak ve görevler yönünden eşit gören bir metindir. Bunun yanı sıra, onun bu bu yarı-anayasal belge oluşu özelliğini taşımasına vesile olan bir diğer önemli faktör de gücünü Tanzimat Fermanı'ndan alan bir

danışma meclisinin varlığına işaret etmiş olmasıdır. Böylece, Tanzimat devri, anayasalı Parlamenter Meşrutiyete geçişte önemli bir aşama niteliği de göstermektedir. Hükümdar kendi mutlak yetkilerini, kendi arzusuyla sınırlamış, (oto-limitation) ve bunları kurulan yeni meclislere devretmiştir.34

Tanzimat fermanı ile girilen bu yeni evrede Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama erki gücünü yarı-anayasal bir belgeden alan, yarı-anayasal bir danışma meclisine devrediliyordu. Bir reform meclisi olması tasarlanan bu meclise, Tanzimat reformlarının planlaması ve uygulanması yetkisi de verilerek bir "reform meclisi" hüviyetinde çalışması sağlanmaktaydı. 1839-1876 yılları arası I. Meşrutiyete giden yolda, yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması süreci bu şekilde başlatılmış olmaktaydı.

Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı'nın ilânı II. Mahmud tarafından planlanmıştı. Bu amaçla II. Mahmud, 24 Mart 1838 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeyi kurdu. Meclis-i Vâlâ'nın kurulması gerekçelerinin başında ilan edilmesi düşünülen Tanzimat Fermanı'nın uygulanması gelmekteydi. Ayrıca yukarıda da açıklandığı üzere, geleneksel danışma kurulu olan Divan-ı Hümâyûn'un işlevselliğini kaybetmiş olması ve onun yerine sık sık toplanmakta olan Meşveret Meclisi'nin düzenli bir hiyerarşisi, üyeleri, mekânı ve bürokrasinin bulunmaması, girilecek yeni reformlar döneminde yeni bir meclisi gerekli kılmaktaydı.35

Meclis-i Vâlâ'nın yanı sıra II. Mahmud her alandaki reformları yürütecek uzman meclisler kurma anlayışını da hayata geçiren kişi oldu. Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb'ı Âli sadrazama danışmanlık yapmak üzere bir "Ministro Meclisi" olarak 24 Mart 1838'de kurulmuştu. Yine bu cümleden olmak üzere 1826 yılından bu yana başlatılmış bulunan askeri reformları yürütmek üzere 1836 yılında Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî teşkil edilen diğer bir uzman danışma meclisi olarak devlet teşkilatı içerisindeki yerini aldı.

Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra kurulan önemli diğer bir meclis de Meclis-i Âli-i Umûmîdir. Meclis-i Hâss-ı Umûmi ya da Meclis-i Vâlâ-yı Umûmi de denilen bu meclis Pazar ve Çarşamba günleri olmak üzere haftada iki kere toplanacaktı. Belirli bir iç tüzüğü bulunmayan Meclis-i Vâlâ'nın çalışma şartları içerisinde görüşmelerini yürütecekti. Sadrazam başkanlığında, Meclis-i Vâlâ üyeleri, Rütbe-i Ûlâ ve Rütbe-i Sânî'den yüksek dereceli memurlarla mazul veya emekli devlet adamlarının katılımlarıyla toplanıyordu. Üye sayısı kimi zaman üç yüz kişiye ulaşmaktaydı.36

Meclis-i Âlî-i Umûmi görev, yetki ve işleyişi bakımından geniş yetkilere sahipti. Meclis-i Umûmi tıpkı geleneksel Meşveret Meclisi gibi iki işleve sahipti. Birincisi olağanüstü durumlarda geniş üye sayısıyla olmaktaydı. 3 Eylül 1854'te toplanan ve Tanzimat'ın uygulanması meselesini görüşen Meclis-i Umûmi, hükümet üyeleri, ulema, mazul, vüzerâ ve sa'ir mem'ûrîn… Mileli Selase Patrnikleri, Hahambaşı ve bazı muteberan-ı millet dahi celp ve davet…" olunmuştu. Bu geniş davetli yapısıyla, temsil-i bir nitelik arz eden Meclis-i Umûmî, Meclis-i Meşveret gibi bir işlev ile toplanmıştı. Bu meclisin diğer görevi ise, haftada 2 gün olan rutin toplantıları idi ve Meclis-i Vâlâ kararlarının bir kez daha ele alınıp onaylandığı "senato" kurulu işlevini taşımaktaydı.

Gerek Meclis-i Vâlâ ve gerekse Meclis'i Umûmî kararları ancak padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilmekteydi. Bununla beraber 1839-1876 yılları arasında, devrin hükümdarları Abdülmecit ve Abdülaziz bir iki istisna dışında bu danışma meclislerinin kararlarına uymuşlardı.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat dönemi boyunca çeşitli bölünme ve birleştirmeler geçirmiş, yapısal değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler kimi zaman Bâb-ı Âlî'deki iktidar mücadeleleri nedeniyle olmuş, bazen de aşırı iş yükü bu değişikliği zorunlu kılmıştır. Meclis-i Vâlâ ilk defa 26 Eylül 1854 yılında Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliyye adları ile ikiye bölündü. 1861 yılında bu iki meclis yeniden birleştirilerek eskisi gibi tek bünyeli hâle getirildi. 1868 yılı son ve fonksiyonel bakımdan en gelişkin şekli verilerek Şûrâ Devlet ve Divânı Ahkâm-ı Adliye isimleriyle ikiye ayrıldı.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1839-1876 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılmaya başladığı modern bir devlet yönetimine doğru yol almıştır. Tanzimat'ın kurucuları Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad Paşaları gibi güçlü sadrazamlar yönetiminde Bâb-ı Âli yani Osmanlı hükümeti yürütme gücünün kullanımında oldukça bağımsız bir çizgi izleyebilmiştir. Meclis-i Vâlâ ise, yasama ve yargı güçlerini yürütmeden ayrı ve nispeten bağımsız olarak

yürütmeyi başarmıştır. 1854-1861 yılları arasında, geniş yetkiler ile donatılmış, önceden hükümet tarafından kendisine gönderilen konuları görüşebilirken, bu devirde Meclis-i Tanzimat olarak insiyatif kullanabilmiş ve kendi uygun gördüğü konuları ele alabilmiştir. Ayrıca, uygun gördüğü takdirde hükümet üyeleri olan nâzırları bile sorgulama ve ihtiyaç görürse yargılama yetkisine sahip kılınmıştır. Bu dönemde Meclis-i Vâlâ ise yüksek bir temyiz mahkemesi olarak yargı gücünü neredeyse tam bağımsız olarak kullanabilmiştir.37

1868 yılında Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye olarak varlığını sürdürdüğü I. Meşrutiyet meclisi öncesi son dönemde ise kuvvetler ayrılığı yolunda en büyük evrimi geçirmiş ve Şûrâ-yı Devlet olarak yasama gücünü tek başına kullanmıştır. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ise yargı alanında en üst kurum olarak devlet teşkilâtı içerisinde yer almıştır. Şûra-yı Devlet'i açış konuşmasında hukukî, mülkî ve icrâ'î mesalihin tefrîkini en lüzumlu ıslahat olarak gören Abdülaziz, Midhat ve Cevdet Paşalar gibi devrin en seçkin iki devlet adamını bu iki meclisin başına getirmek suretiyle konuya ne kadar önem verdiğini ortaya koymuştur.

Tanzimat Dönemi'nin merkezi hükümet organlarından en önemlileri olan bu meclisler, I. Meşrutiyet'e giden yolda önemli kurumsal adımlar, mihenk taşları olmuşlardır. Kanûn-ı Esâsi, haklı olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mithad Paşa'nın çabaları sonucu ilân edilmişse de, Tanzimat'ın modern merkez ve eyalet yönetiminde meydana getirilen danışma meclislerinin bu yoldaki işlev ve rollerini göz ardı etmemek gerektiği de açıktır.38

Tanzimat Devri'nde kabineyi oluşturan nezaretlere bağlı, nezaret meclisleri de gözden uzak tutulmamalıdır. Sultan II. Mahmud tarafından 1836 yılında başlatılan, modern Meclis-i Vükelâ'nın kurulması gayretleri Tanzimat'tan sonra amacına ulaşmış ve döneme damgasını vuracak olan Bâb-ı

Âlî ortaya çıkmıştır. Bu gayeyle kurulan nezâretler de her biri uzmanlık kurulu olan Nezâret Meclisleri ile desteklenmiştir. Bu yolda kurulan ilk meclis 1838 yılında kurulan Sanayi ve Ticaret Meclisi'dir. Daha sonra adı Meclis-i Umûr-ı Nafia olarak değiştirilmiştir. Tanzimat'ın ilânından sonra Tanzimat Fermanı'nın gereği olarak girişilen mâli ıslahatı planlamak üzere Mâliye Nezâreti bünyesinde Meclis-i Muhasebe-i Mâliye 1840 yılında kuruldu. Eğitim alanında, Osmanlı eğitimini aşağıdan yukarı doğru kademeli bir şekilde modernleştirme hareketlerini görüşüp uygulamak amacıyla 1845 yılında Meclis-i Maarif-i Umûmiye teşkil olundu. Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophâne-i Âmire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, Meclis-i Rüsûmat, Meclis-i Haza'in, Meclis-i Karantina, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Es'ar gibi çeşitli uzmanlık alanlarında çalışan ve uzman üyelerden oluşan çeşitli reform meclisleri kuruldu. Bütün bu meclisler ya doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya ya da müstakil bir nezâreti bulunuyorsa ilgili nâzıra ve yine bu yolla Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak çalışıyor, nihai kararlar bu meclisce padişah onayına sürülmek suretiyle yürürlüğe konuluyordu.39

Tanzimat Dönemi'nde teşkil olunan bir diğer meclis türü de geçici olarak oluşturulan meclislerdir. Belirli bir dönem kurulan ve sorun çözüldükten sonra kapatılan bu meclisler arasında en ünlüsü 1845 yılında kurulan Mecâlis-i İmâriye'lerdir. Bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda yol, su, köprü gibi bayındırlık ve imâr faaliyetlerini belirleyip, planlayıp uygulamak üzere eyaletlerden çağrılan bölgesel temsilcilerin de katılımlarıyla kurulmuşlardır. İmar Meclisleri hükümete gerekli önlemleri sunduktan sonra dağıtılmışlardır. Geçici meclislerin bir diğeri de 1850-51 yılı bütçesinin hazırlanması amacıyla kurulan Meclis'i Muvakkat'dır. Bütçe açığından doğan mali kriz ve açığın kapatılmasından sonra kapatılan tipik bir mali kriz yönetimi örneğidir.

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı devlet yapısında merkezî idare ve kanun yapma yetkisini kullanan hükümet kurumları ve meclisler, Tanzimat'ta artan entelektüel hayatın meydana çıkardığı fikir hareketleri ve yazılı basın, özellikle 1865 yılından sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin muhalefeti parlamenter monarşi isteklerini ön plana çıkarmıştır. Tanzimat'ın yarattığı Tanzimat aydınları Tanzimat'ı eleştirerek Kanûn-ı Esasi'yi gündeme getirmiştir. Gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında hızlanan muhalefet Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi Efendi'nin Hürriyet, Muhbir ve İbret gazetelerindeki yazılarında, Meşveret Meclislerini örnek göstererek, bir millet meclisi kurulmasını istemeleri Osmanlı İmparatorluğu'nu anayasal sisteme götüren bir ivme kazanmıştı.

Yeni Osmanlı aydınları, dağılmakta olan çok uluslu imparatorluğun, seçim yoluyla, Müslim ve gayrimüslim vatandaşların temsilcilerinin oluşturduğu bir millet meclisi yoluyla yönetilmesinin bir arada tutacağı ve kurtaracağı görüşündeydiler. 1876'da Mithat Paşa'nın çabalarıyla ilk anayasamız olan Kanun-i Esâsî, Sultan II. Abdülhamit tarafından ilân olundu. Kurulan yeni mecliste İmparatorluk'ta yasama erki parlamenter sistem içerisinde daha da gelişmiş bir şekilde yürütülecekti. Yeni meclis, padişah tarafından atanan Meclis-i Âyan ve seçimle oluşacak olan Meclis-i Meb'usan olmak üzere iki bünyeli bir Meclis-i Umûmî şeklinde teşkil olacaktı. Yasama bu iki meclis yanı sıra, Şûrâ-yı Devlet'in yasa tasarılarının hazırlanması sürecine katılması şeklinde oluşmaktaydı. Öte yandan, Meclis-i Meb'ûsân'ın mebuslarının seçiminde, Tanzimat Dönemi'nin eseri olan Vilayet Meclislerinin seçimle

gelen üyeleri önemli rol oynamıştı. Bu kişilerin bir mecliste gerekli müzakere adabına olan yatkınlıkları ve ülke meselelerine hakimiyetleri etkili bir kanun yapma süreci ortaya çıkarmış görünmektedir.40

Ancak, I. Meşrutiyet ve onun Kanûn-ı Esâsi'si varlığını 1878'e kadar sürdürebildi. Meclis-i Meb'ûsan'ın kapatılarak, anayasanın rafa kaldırılması ve Abdülhamid'in otuz üç yıl süren ve Bâb-ı Âlî'yi pasifleştiren saray ağırlıklı otoriter yönetimi, emeklemekte olan parlamento geleneğimizi derin ve uzun bir kesintiye uğrattı. Bu kopuşun doğurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türk muhalefeti ile meydana gelen yeni süreç 1908 II. Meşrutiyeti ile sonuçlandı. Ancak, II. Meşrutiyet parlamentosu da İttihat ve Terakki egemenliği ve Enver, Talat ve Cemal Paşalar triunviralığı ile etkili olamadı. II. Meşrutiyet de sağlıklı bir anayasal sistemin gelişmesini sağlayamadı.41

Tanzimat Dönemi'nde Eyâlet Yönetimi

Tanzimat Dönemi'nde merkezi düzeydeki çeşitli derecelerdeki meclislerin yanı sıra, vilayet yönetiminde de yeni bir yapı ve kademeli bir idare ve meclis hiyerarşisi oluşturulmuştur. Eyâlet yönetimindeki düzenlemeler temelde malî kaygılarla başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın vergi alanında ortaya koyduğu eşit, adil ve herkesin gelirine orantılı vergi toplanması prensibinin hayata geçirilmesi köklü bir eyalet yönetimi reformuna ve buna bağlı olarak mal ve mülk yazımına bağlıydı. Bilindiği gibi, Tımar sistemine bağlı vergi düzeni bozulmuş ve devlet iltizam sistemine başvurmak zorunda kalmıştı. Bu sistem, bozulan geleneksel vergi toplama işinde, devletin gelirlerini ihaleye vermek suretiyle önceden merkezi hazinede toplanması demekti. Ancak, vergi ihalesini, İstanbullu bir banker kefaletiyle alan mültezim, kâr amacıyla bu işi yürüten bir iş adamı olduğundan, şehirli ve köylü halk ağır vergiler altında bunalıyordu. II. Mahmud malî ıslahata aslında 1826 sonrasında başlamış, kurduğu yeni hazine ile vergileri merkezi hazineye aktarmaya özen göstermiş, rüsûm-ı sitte denilen bir dizi kent vergisi getirmiş, Asakir-i Mansûre'nin giderlerini karşılamak için kurduğu Mukataat Hazinesini kurmuş ve daha sonra da Maliye Nezareti'ni modern bir maliye yönetimi için kurmuştu. Yine, II. Mahmud, 1830'da nüfus ve mal sayımı yaptırmıştı.42

Ancak, köklü bir malî reform Tanzimat sonrasına kalmıştır. Mustafa Raşid Paşa ve Tanzimatçı devlet adamları sorunu Meclis-i Vâlâ'da detaylı bir biçimde tartışmışlar ve halkın yıllardır şikayetçi olduğu iltizam usulünden vazgeçilerek, maaşlarını devletten alan, devlet memurlarınca vergilerin, fermanda öngörüldüğü gibi herkesin gelirine orantılı bir biçimde toplanmasına karar verilmiştir. Böylece, yavaş yavaş eyalet yönetiminin de yeni baştan şekillenmesine yol açacak bir dizi mali ve idari düzenlemenin yapılması kararlaştırıldı. Bu amaçla öncelikle merkeze yakın eyaletlerde Sancak merkezlerine Muhassıl-ı Emval adında devlet memurları görevlendirildi. Muhassılların yanına onlar ile birlikte çalışacak mal, mülk ve nüfus sayımları yapacak kâtipler verilerek, vergilerin belirlenip, toplanmasında çalışacak ve muhassıla yardım edecek olan Muhassıllık Meclisleri kuruldu. Muhassıl başkanlığında iki kâtip, kadı, müftü, zâbit ve meclisin bağlı bulunduğu bölgenin ileri gelenlerinden dört kişi meclisin üyeleriydiler. Ayrıca, bölgede gayrimüslim cemaat varsa bunları temsil etmek üzere metropolit ve kocabaşlarından iki temsilci de meclise atanıyorlardı. 25 Ocak 1840'ta nizamnâmesinin hazırlanıp yürürlüğe konulan yeni sistem mültezimleri sabote etmeleri ve vergi ödememeye alışmış

olanların ortaya çıkardıkları engellemeler yüzünden başarısız oldu. Halk genellikle gerçek gelirini gizlemiş, bilhassa gayrimüslim tebaanın gelirleri olduğundan fazla yazılmak suretiyle pek çok usulsüzlük meydana gelmişti. Artan şikayetlerin önü alınamayınca pek çok yerde isyanlar çıkmış ve imparatorluğu kaplayan bir huzursuzluk ortamı yayılmaya başlamıştı. Öte yandan, merkezi hazinenin gelirleri de önemli oranda düşmüştü. Bu nedenle muhassıllık sisteminden vazgeçilmek zorunda kalınarak 1840 yılında yeniden iltizam sistemine dönülmek zorunda kalındı. Hazinenin parasal ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bu dönemde Meclis-i Vâlâ'da dış borç alma girişimleri de yapılmış, Mustafa Reşid Paşa'nın dış borç alma girişimlerinden sonradan vazgeçilme durumunda kalınmıştır. 1842'de bu açıkları kapatmak amacıyla ilk kâğıt para Kaime-ı Ulutebere basılmak zorunda kalınmıştır. Muhassıllık Meclisleri de vergi reformunun başarısız olması üzerine kapatılmak zorunda kalınmıştır.43

1842 yılında Muhassıllık sisteminin yerine taşra idaresinde valiye bölge sorunlarının çözülmesinde yardımcı olmak amacıyla Büyük Meclis adıyla yeni bir meclis oluşturuldu. Bu yeni sistemden de olumlu sonuçlar elde edilememesi ve Tanzimat'ın öngördüğü can, mal, ırz dokunulmazlığı ve vergi adaletinin sağlanamaması nedenleriyle 1 Ocak 1840 tarihinde eyalet yönetiminde yeni bir yapılanmaya gidildi. Eyâlet merkezlerinde Eyalet Meclisi kurularak, vâli, defterdar, kaymakam ve kaza müdürlerinin görev ve yetkilerini belirleyen yeni bir nizamnâme hazırlandı. Eyalet Meclisleri, devlet tarafından atanan bir başkan, kâtip, ulemâdan bir üye, vali, defterdar, kadı veya naip, müftü ve halk tarafından seçilecek Müslüman ve gayrimüslim tebaayı temsilen dört üyeden oluşacaktı. (s. 219). Pilot bölge olarak Edirne ve Bursa'da kurulan yeni eyâlet yönetimi kısa sürede bütün imparatorluğa teşmil edildi. Eyâlet Meclisi'nin devlet-halk ilişkilerini düzenleyecek pek çok görevi bulunmaktaydı. Halkın güvenlik ve refahını ilgilendiren her türlü emir ve ferman halka anlatılacak ve amacına uygun olarak yürütülecekti. Tanzimat'ın gereği olarak yürürlüğe konulacak askere alma işlemleri kur'a usûlü denetlenecek, terhis olup Redif sınıfına ayrılanların işlemlerinin adil bir biçimde yürütülmesine nezaret edilecekti. Kaymakam, kadı, naip, kaza müdürü gibi yüksek devlet görevlilerinin Tanzimat'ın kurallarına uygun adil çalışmalarını kontrol altında tutacaktı. Bunların yanı sıra vergi toplama işlemlerinin adil yürütülüp yürütülmediğini de Büyük Meclis nezaret altına alacaktı. Meclis gerekli gördüğü hallerde yolsuzluklara karışanları soruşturup yargılama yetkisine de sahipti. Ayrıca, bölge halkının günlük ihtiyaçlarının aksamaması, çarşı ve pazarlarda düzenin gözetilmesi, fiyatlar, ölçü ve tartı aletlerinin denetlenmesi, salgın hastalık görülmesi halinde karantina kurallarının uygulanmasına nezaret etmek gibi geniş yetkilere sahip bulunmaktaydı.

Büyük Meclis, bu görev ve yetkileriyle geleneksel Osmanlı şehrinde vali ve kadının gördüğü işleri, katılımcı ve temsilî yapısıyla yürütmekteydi. Bu eyalet yönetimi 1864 Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'nin hazırlanmasına kadar ana hatlarıyla böyle sürdürülmüştür.44

Tanzimat yönetimi bütün gayretlere rağmen ülke yönetiminde verimli bir işleyiş sağlayamamıştı. Osmanlı-Rus gerginliğinin 1854'te Kırım Savaşı'na yol açması ve Rusya'nın bu savaşta uzun bir süre İmparatorluk için tehlike olmaktan çıkarılması, reformcuların önüne yeni bir barış ve huzur dönemi açmıştı. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu 1856 Paris Konferansı ile Avrupa devletler camiasına

kabul edilmiş ve bu antlaşmayla Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin genişletilerek yürütülmesi istekleri de artmıştı.

İşte bu nedenle Bâb-ı Âlî 25 Şubat 1856'da Islahat Fermanı'nı ilân etmiştir. Yeni ferman, Tanzimat Fermanı'nın hükümlerini tekrarlıyor, buna ek olarak Müslüman olan ve olmayan tebaa arasındaki mevcut eşitsizliklerin giderilmesi yönünde kuvvetli vurgular yapıyordu. Kanunlar önünde eşitlik, vergi eşitliğinin sağlanması, mahkemelerde gayrimüslimlere şahitlikte eşitlik tanınması, karma mahkemelerin kurulması ve gayrimüslim tebaanın gerek merkezi yönetimde -Bâb-ı Âlî organları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye- ve gerekse vilayet ve taşra idare meclislerinde üye bulundurmaları öngörülmüştü. Islahat Fermanı ile idare daha geniş ve katılımcı bir yapıya kavuşturulmaya çalışılıyordu. Avrupa büyük güçleri de bir yandan "Hasta adam" olarak nitelendirdikleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim tebaanın hamiliğini üstlenerek onlar lehine yeni imtiyazlar elde ediyorlardı. Böylece, imparatorluğun iç ve dış işlerine müdahale etme hakkını kendilerinde bulmuşlardı.45

Bunun yanı sıra, Islahat Fermanı ile bir kere daha vurgulanan eşitlik prensibi, genel olarak tebaa arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Müslüman tebaa fermanın getirdiği eşitlikten hoşlanmamıştı. Gayrimüslim tebaa da benzer bir memnunsuzluk içerisinde bulunuyordu. Fermanla getirilen askerlik yükümlülüğünü hiçbir şekilde benimsememişlerdi. Ayrıca, Rum tebaa Hıristiyan azınlıkları arasında yüzyıllardır sürmekte olan üstün konumlarının ve çıkarlarının sarsıldığını görüyorlardı. Bunun yanı sıra, Rusya Ortodoks Hıristiyanlar, Fransa Katolikler arasında yaptıkları kışkırtmalarla, İmparatorluk için ayrı bir sorun teşkil ediyorlardı. Islahat Fermanı'nın ilânını izleyen yıllarda özellikle Balkanlar'da Bosna, Hersek, Sırbistan, Niş; Ortadoğu'da Suriye ve Lübnan'da (1861) ayaklanmalar ve hoşnutsuzluklar baş göstermeye başlamıştı. Rumeli bölgesinde isyanlar giderek yaygınlaşıyordu. Rusya burada Slav ayrılıkçı hareketleri destekliyor, bunların koruyuculuğunu Bâb-ı Âlî nezdinde yürütüyordu. Müslümanlar da Bosna-Hersek, Suriye ve Lübnan'da ayaklanmışlardı.

Niş'te çıkan karışıklıklar Avrupa devletlerinin müdahalelerine yol açmıştı. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa 1860 yılında Rumeli vilâyetlerini denetlemek üzere Varna'ya gitmiş, ancak, bu sırada Ortadoğu'da Dürzîler ile Marûniler arasında çatışmalar meydana gelmişti. Olaylar. Avrupa devletlerinin de müdahalesiyle bir iç sorun olmaktan çıkarak, uluslararası bir boyut kazanmıştı. İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Osmanlı hükümetlerinin katılımlarıyla oluşturulan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli Lübnan Nizâmnâmesi'ni hazırladı. Gerçekte, bu nizâmnâme Lübnan'a neredeyse bağımsızlık statüsü (otonomi) tanıyan bir yapıdaydı. Hıristiyan tebaa arasından seçilecek olan mutasarrıf, Suriye ve Beyrut'ta bulanan Osmanlı valilerinden bağımsız davranabilecekti. Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı yalnızca yıllık bir vergi ödemekle sınırlanıyordu. Aslında, bu düzenleme, Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı'yı parçalama yolunda görmek istedikleri yeni düzene bir model oluşturmaktaydı ve onların baskısıyla ortaya çıkmış bulunuyordu.46

Orta Doğu'da bunlar olurken, Rumeli vilâyetlerinde de meydana gelen olayların önlenememesi, Tanzimatçıları ülke yönetiminde yeni düzenlemeler yapma zorunda bırakmaktaydı. Düşünülen yeni

eyalet idaresi Avrupalı güçlerin Lübnan'da ortaya çıkan bu olumsuz örneğin yaygınlaşmasını önlemek amacını taşıyordu. Bir bakıma, inisiyatifi ele alarak kendi iradesiyle ıslahat uygulamak yoluyla bu kötü gidiş durdurulmak istenmekteydi. Ayrıca Tanzimat'tan beri yürütülmekte olan merkezi bir yönetim kurma yolunda atılacak ileri bir adım olması düşünülmekteydi. 1949 yılından bu yana uygulanmakta olan Büyük Meclis'e dayalı eyalet idaresi, daha da ileri bir adımla yenilenecekti.

Tanzimat'ın lokomotiflerinden olan Âlî ve Fuat Paşalar 1863 yılında bu yeni düzenleme için hazırlıklara başlamışlardı. Yeni vilâyet nizâmnâmesi, işte bu iç ve dış siyasal ve sosyal gelişmelerin ortaya çıkardığı sorunların çözülebilmesi amacıyla hazırlanmış bir ıslahat belgesi olmuştur.

Nizamnâme hazırlıkları sırasında Rumeli eyâletlerine müfettişler gönderilmişti. Meclis-i Vâlâ'da yapılan hazırlıklar sonucunda 7 Kasım 1864 tarihinde, önceden hazırlanmış bulunan Vilâyet Nizâmnâmesi'nde küçük değişikliklerle Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe konuldu. Hazırlıklara katılan Mithad Paşa ve Cevdet Paşa'nın da katkılarıyla Niş, Vidin ve Silistre eyaletlerinin birleştirilmesiyle meydana gelen yeni idari birime Tuna Vilayeti ismi verilmişti.47

1864 Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi, ile Osmanlı İmparatorluğu yukarıdan aşağı vilâyet, Livâ (sancak), kazâ, karye (köy, kura) olmak üzere yeni idari birimlere ayrılmıştır. Bu nizâmnâmeye göre vilayetin başında vali bulunacaktı. Livâ'da Liva Kaymakamı (Ka'immakam), kazâda müdür, köylerde ise seçimle gelen muhtarlar bulunacaktı. Ayrıca, vilayet yönetiminde vâlinin başkanlığında toplanacak olan bir dizi danışma meclisleri kurulmuştu. Vilâyet İdâre Meclisi, Livâ İdare Meclisi ve köylerde İhtiyar Meclisleri oluşturuluyordu. Vilayet İdare Meclis'inde, valinin dışında kadı, mektupçu, refterden ve hariciye memurları bulunacaktı. Ayrıca, müftü, gayrimüslimleri temsilen ruhanî liderleri ve bunların yanı sıra halk tarafından seçilen ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim üye olmak üzere dört kişi halkı temsilen meclise katılıyordu. Bu meclisler her kademede aynı şekilde teşkil edilecekti. Bu meclislerin yanı sıra, hukuk, cinayet ve ticaret mahkemeleri de bu nizâmnâme ile vilayet yönetiminde yer alan yeni idare ve yargı organları olmuşlardır.48

Bu yeni yönetmelikle getirilen yeni düzenleme ve 1864 Tuna Vilâyeti'nde Mithad Paşa'nın elde ettiği olumlu sonuçlar üzerine 1867 yılından itibaren yaygınlaştırılmasına karar verildi. Böylelikle, yeni Osmanlı vilâyet yönetimi 1867 yılında çıkarılan Vilâyet-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu nizâmnâme aslında 1864 yılında hazırlanan nizâmnâmenin bütün ülke vilâyetlerini içerisine alacak şekilde kopyası niteliğindeydi. Bir yeni düzen ya da değişiklik getirmemekteydi. Ancak 22 Ocak 1871 tarihinde yayımlanan İdâre-i Umûmîye-i Vilâyet Nizâmnâmesi ile Osmanlı yönetiminde 1913 yılında İttihat ve Terakki yönetimi tarafından çıkarılacak olan yeni vilâyet kanununa kadar yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir idarî döneme girilmekteydi.

Bu yeni yönetmelikle Osmanlı Devleti idarî bakımdan 27 vilâyet, 123 sancağa bölünmüştü. Rumeli topraklarında 10 vilâyet, 44 sancak, Anadolu'da 16 vilâyet 74 sancak, Kuzey Afrika'da ise 1

vilâyet, 5 sancak bulunuyordu. Bunların yanı sıra Elviye-i Gayri-mülhaka diye adlandırılan bazı livâlar (sanca) idarî bakımdan doğrudan merkeze ayrılmış bulunuyordu. Farklı durum ve statülerinden dolayı bu nizâmnâmenin dışında kalan topraklar da vardı. Bunlar, ayrı ve özel statüye sahip olan Lübnan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan özerk bir statü elde etmiş olan Mısır, Bosna ve Girit Adası, uzak ve sosyolojik yönden aşiret düzenine dayalı oldukları için Hicaz ve Yemen bölgeleri ile başkent olan İstanbul idiler.49

1871 Nizâmnâmesi'ne egemen olan yönetim anlayışı, bundan önceki yönetmeliklerde de görüldüğü gibi, merkezi bir idare tarzını daha gelişmiş ve uygulanabilir bir hale koymak amacını gütmektedir. Hiç şüphesiz bu Tanzimatçı liderlerin imparatorluğun dağılmasını önlemek için giriştiği reformlar bütününün bir parçaları idi ve yine imparatorluğu oluşturan bütün unsurları bir arada tutmayı öngören Osmanlıcılık ideolojisinin de kapsadığı bir anlayış tarzıydı. Vilâyet yönetiminde kurulan idare meclisleriyle, her bölge ve grubun temsilcileri yönetime katılırken, merkezin denetim ve kontrolü de artırılmaktaydı. Nitekim, nizâmnâme, yarım asra yakın bir zaman yürürlükte kalmak suretiyle, fonksiyonel, istikrarlı ve verimli bir mülkî idare kurulmasının sağlandığı anlaşılmaktadır.

1871 Nizâmnâmesi, vilâyet, livâ, kazâ, nahiye ve köy yönetimini ayrıntılı bir biçimde düzenlemekteydi. Vâli Muavinliği ilk defa bu nizâmnâmeyle tesis edilmekteydi. Vilâyet merkezinde, vâli ile görev yapacak mülkî amirlerin görev ve sorumlulukları belirlenmekteydi. Buna göre Defterdar, Mektupçu (yazı işlerini yürüten görevli), Umûr-ı Ecnebiye Müdürü (yabancılarla ilgili işlerden sorumlu memur), Ticaret ve Ziraat Müdürü, Tarik Emini (yol yapımından sorumlu memur), Defter-i Hakâni Müdürü (tapu müdürü) emlak ve nüfus müdürü, Evkaf Müdürü ve Alaybeyi (iç güvenlikten sorumlu görevli) vâlinin emrinde çalışacak üst düzey devlet memurlarıydı. Bu görevliler her yıl sonunda yapılan işleri bir raporla İstanbul hükümetine bildireceklerdi. Böylece, devlet elinde bulunanları, yapılan ve yapılacak olanları takip ve kontrol edebilecek, rasyonel ve dengeli bir biçimde planlayabilecekti.

Livâ denilen sancak biriminde ulutasarrıf görev yapacak, kazâ yönetiminde ise kaymakam bulunacaktı. Bu nizâmnâmeyle ilk kez oluşturulan Nahiye'de ise Nahiye Müdürü mülki amir olacaktı. Köyler seçimle gelen muhtarlar tarafından yönetilen en küçük idari birim olarak bırakılmıştı.

1871 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi ile kazâ ile köy arasında ilk kez bir idarî birim olarak Nâhiye oluşturulmuştu. Beş yüz kişiden fazla nüfuslu köy ve çiftlikler bir nahiye olarak düzenlenmişti. Nahiye Müdürü kendisine bağlı köylerin ihtiyar meclislerinden seçilen dörder üyenin katılımıyla oluşan Nahiye Meclisi ile birlikte karar alarak yönetimi yürütecekti.50

Bu nizâmnâmeyle Vilâyet Umûmi Meclisleri de oluşturulmuştu. Kademeli olarak, livâ, kazâ, nâhiye ve köylerde oluşturulacak meclisler, bölge halkını temsilen seçilen Müslim, gayrimüslim üyelerin katılmasıyla teşekkül edilecekti. Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetime halkın da katılımıyla oluşan bir dizi danışma meclisi, merkezden taşraya bir piramit gibi idari yapıya monte edilmişti. Bu yolla aynı zamanda merkezî idarenin gücü ve vilâyetler üzerindeki kontrolü de artırılmış olmaktaydı. Öte yandan, meclislere gönderdikleri çeşitli düzeylerdeki temsilcileri vasıtasıyla halk da

meselelerini yönetime ulaştırarak çözümüne çalışabilecekti. Tanzimatçılar bu yolla Osmanlı vatandaşlarını imparatorluğun yönetimi ve kaderiyle ilgilendirerek, birlik duygusunu geliştirip dağılmanın önüne geçebileceklerdi.

1871 Nizâmnâmesi ile vilayetlerde belediye örgütünün kurulması öngörülmekteydi (111-123. maddeler). Vâli ve mutasarrıf'ın bulunduğu her merkezde bir belediye örgütü yer alacaktı. Kurulan Belediye İdare Meclisleri, memurlar arasından seçilen bir meclis reisi vasıtasıyla kentin belediye işlerini yönetecekti. 1871 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi idareciliğimize getirdikleriyle etkisini günümüze kadar sürdürebilen ender reform yönetmeliklerinden birisi olarak idare tarihimiz içerisinde seçkin bir yere sahip olmuştur.

Altıncı Dâire-i Belediye ve Yerel Yönetimler

Türkiye'de modern yerel yönetimlerin ya da belediyelerin kuruluşu her alanda olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) gündeme gelmiş ve bu dönemde girişilen reformlar günümüz çağdaş belediyeciliğinin ilk adımları olmuştur.51 Geleneksel Osmanlı kent yönetiminden belediyelere uzanan süreçte ondokuzuncu yüzyıla kadar klâsik idari yapı varlığını sürdürmüştür. Osmanlı şehrini hükümdar adına memurları yönetmiş ve mülkî idare ile belediyeye yönelik işler birbirinden ayrılmaksızın yürütülmüştür. Askeri ve mülki idarenin başındaki yöneticiler -beylerbeyi, sancakbeyi- yanı sıra Osmanlı Devleti'nin gerçek yöneticisi kadı olmuştur. Kadı adalet dağıtma görevinin yanı sıra, şehrin güvenliği, vakıfların denetlenmesi ve belediye hizmetlerinin görülmesini sağlayan kişiydi. Esnafın teftişi, fiyatların belirlenmesi (narh), beldenin temizliğinin sağlanması, ticaretin güvenilir bir biçimde yürütülmesi, mallardaki kalitenin korunması kadının görev ve sorumlulukları içerisindeydi. Kadı, bu görevleri yürütürken emrinde kolluk kuvvetleri, naip, subaşı, börekçibaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı muhtesip gibi görevliler bulunmaktaydı.52

II. Mahmud Dönemi'ne gelindiğinde, İmparatorluğun yönetiminde meydana gelen bozulmadan, bütün kurumlar gibi kadılık da payını alarak, zaafa uğramış ve onun belediye yönetimine ilişkin fonksiyonları, Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasıyla işlemez bir duruma düşmüş ve pratikte mütesellim ve âyânların kontrolüne geçmiştir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kadı yaptırım gücünü de tamamen kaybetmiştir.

Bu şekilde ortaya çıkan yeni durum ve kadıların beledi ve mali yetkilerini yerine getirememesi üzerine, öncelikle bu işlevin yürütülmesi için 1826 yılında İstanbul'da İhtisâb Nezâreti kurulmuştur. Eyâletlerde ise İhtisâb Müdürlükleri aynı amaçla oluşturulmuştu.

1836 yılında yine kadı tarafından yürütülen bir diğer şehir idaresine ilişkin idarî işlev olan vakıfların denetlenmesi ve yönetimi yeni kurulan Evkaf Nâzırlığı'na devredilince, geleneksel Osmanlı kent yönetiminde kadıya ait olan bu görevler farklı kurumlara devredilmiş oluyordu. Ayrıca 1846 yılında Zabtiye Nezâreti'nin kurulmasıyla kadılık kurumu süreci tamamlanmış ve onun yerel yönetim üzerindeki rolü son bulmuş oluyordu. Osmanlı şehri artık kendi kaderiyle baş başa kalmıştı.53

Öte yandan, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı kenti köklü bir yapısal değişim geçirmekteydi. Özellikle dış dünya ile artan ilişkilerin odak noktası olan büyük liman kentleri, başta payitaht İstanbul olmak üzere yeni bir idari yapılanma içerisindeydi. Avrupa'yla giderek artan ekonomik ve ticari ilişkiler, Doğu Akdeniz'in önemli liman ve ticaret şehirlerini bu değişen faaliyetlere uygun idari örgütlenmeye zorlamaktaydı. Artan ve değişen nüfus yapılarıyla bu kentler, artık yeni karantina ve konaklama yerlerine, sağlık koşullarında gelişmeye ve şehir ulaşımında düzenli yeni organizasyonlara ihtiyaç bulunuyordu. Bu nedenle değişen şartlara uygun yeni ve modern bir fizikî değişim ve modern yerel hizmetleri yürütecek yeni belediye idaresi kurulmalıydı.54

Tanzimat'ın 1839'da ilânıyla tüm imparatorluk merkezi bir yönetici anlayışına göre yeni baştan yapılandırılırken, eyâlet yönetimi yanı sıra belediye yönetimi de yeniden şekillenmeye başlamıştı. Tanzimatçı liderler başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere ihtiyacı görmekteydiler.

Bununla birlikte, İstanbul'da ilk belediye örgütünün kurulması ancak, 1854 yılında gerçekleştirilebildi. Bilhassa, Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'a gelen Avrupalı ordularla şehrin nüfusu aşırı ölçüde artmış, yeterli belediye hizmetlerinin bulunmaması sıkıntıya yol açmıştı. 13 Haziran 1854'te İstanbul Şehremâneti ilk kurulan yerel yönetim örgütü oldu. Aynı nizâmnâmeyle yine Şehremâneti'ne bağlı olarak 12 üye, Şehremini ve yardımcılarından oluşan Şehir Meclisi de kuruldu. Şehremâneti'nin başlıca görevleri şunlardı: Şehrin ihtiyaç maddelerinin sağlanması, fiyatların belirlenmesi ve kontrolü, yol, kaldırım yapım ve onarımı, şehrin temizliği, çarşı-pazarın denetimi, fiyat, kalite, ölçü ve tartıların kontrolü.55

Ancak, İhtisap Nezâreti'nin yerine kurulan Şehremâneti başarılı olamadı. Bunun üzerine cadde ve sokakların genişletilmesi ve düzeltilmesi, aydınlatma ve temizlik gibi konularda yardımcı olmak üzere İntizam-ı Şehir Komisyonu 1855 yılında kuruldu. Bu komisyonun İstanbul'un belediye hizmetlerinin görülebilmesi amacıyla yaptığı çalışmalar sonucunda, İstanbul çevresi ile birlikte (İstanbul merkez, Adalar ve Boğaziçi bölgeleri) ondört daireye ayrıldı. Ancak, yeni dairelerin tümünün birden kurulmasının getireceği ağır mali yük göz önünde bulundurularak, bunlardan yalnızca Beyoğlu ve Galata bölgeleri için Altıncı Daire-i Belediye adıyla 28 Aralık 1857'de yeni bir birimin oluşturulmasına karar verildi.

Mustafa Reşid Paşa ve Âlî Paşa'nın Fransa'nın Paris kenti belediyesini model alarak (sixiéme arondissement-altıncı daire) oluşturdukları bu yeni birim, diğer bölgelere göre daha düzenli yapılmış, yoğun nüfusa sahip bir bölge olduğundan, çalışmalarıyla diğerlerine örnek ve öncü olmak üzere kurulmuştu.56 İstanbul'un kalabalık zengin, iş ve diplomasi çevrelerinin yaşadığı bu bölgede ilk modern belediye örneği verilecekti.

I. Meşrutiyet Dönemi'ne (1876-1878) girildiğinde, toplanan Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ının ilk işlerinden birisi, imparatorluğun yerel yönetim ve belediye hizmetlerini yeni baştan ele almak oldu. İlki Dersaadet Belediye Kanunu (1877) ve diğeri Vilâyât Belediye Kanûnu (1877) olmak üzere 1 Eylül 1930 tarihine kadar yürürlükte kalacak olan yeni belediye yasasını yürürlüğe koydu.57

DİPNOTLAR

1 İlber Ortaylı, “Tanzimat Devrinde İdari Yapı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 286-287.

2 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, Ankara 1983; Sina Akşin, “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, 13-14 Mart 1985, Ankara 1987; Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri, Ankara 1940; Justin Mc Carthy, The Ottoman Turks, London 1997, 283-326.

3 Yeniçeri Ocağı hk. ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C IV, İstanbul 1972, s. 109-111; Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II, İstanbul 1977, s. 20-21; Taner Timur, Osmanlı Çalışmaları, Ankara 1989, s. 117-150; Tuncer Baykara, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasının Sosyal Sonuçları”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 147-156.

4 Osmanlı’nın çöküş nedenleri üzerine öncü bir çalışma için bkz. Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri, Ankara 1940. Ayrıca bkz. Cahit Bilim, Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma, 1839-1876, Eskişehir 1984; Oral Sander, Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e, s. 289-296.

5 Âyânlık hakkında bkz. Yücel Özkâya, Âyânlık, Ankara 2000; Necdet Sakaoğlu, Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Ankara 1984.

6 Stephen J. Lee, Aspects of European History 1789-1980, London 1991. Oral Sander, Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara 2000; Oral Sander, Siyasi Tarih, Ankara 2001, s. 289-296.

7 III. Selim henüz bir veliaht iken XVI. Louis ile yazışmış, Avrupa’da olup bitenlere ilgisiz kalmamıştır. Selim İmparatorlukta reform yapmak gereğine inanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı

Uzunçarşılı, “Selim III’ün Veliaht iken Fransa Kralı Lui XVI ile Muhabereleri”, Belleten, II, 5/6 Ankara 1938, s. 191-246.

8 III. Selim’e sunulan ıslahat layihaları için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. VI, Dersaadet 1309, s. 3-54; Karal E. Z., “Nizam-ı Cedid’e Dair Layihalar”, Tarih Vesikaları, C. I (1942), s. 414-425 ve C. II (1942-43) s. 104-111, 342-351, 424-432. bu konudaki yorumlar için bkz. Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 87-126; Justin Mc Carthy, The Ottoman Turks, London 1997, 288-290.

9 E. Z. Karal, Selim III’ün Hatt-ı Hümayûnları, Nizam-ı Cedid 1789-1807, Ankara 1988; Stanford Shaw, Between Old and New The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807, Cambridge 1971; Ali İhsan Gencer, Bahriye’de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti’nin Kuruluşu 1789-1867, İstanbul 1985.

10 Ercüment Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetler, Ankara 1988; İsmail Soysal, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri, Ankara 1964.

11 Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, 1838-1868, Ankara 1999; E. Z. Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 13-30.

12 S. Shaw, Between Old and New The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807; Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları; Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara 1983; Mantran Robert, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II (Çev. S. Tanilli), İstanbul 2000, s. 13-22.

13 S. Saw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, s. 25-30; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 127-135; Kemal Beydili, İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, İstanbul 2001.

14 Sened-i İttifak ve Konuyla ilgili görüşler için bkz. Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Belleten, XXVIII/112 (Ankara 1964) s. 603-622; Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 132-140; S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, s. 25-30.

15 Yeniçeri ocağının kaldırılması hakkında bkz. İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV, İstanbul 1972, s. 109-111; E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 144-150; S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 20-21; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1970, s. 79-81; Taner Timur. Osmanlı Çalışmaları, Ankara 1989, s. 117-150. Ayrıca bakınız dipnot no. 3

16 Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, s. 50-56; Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, II, s. 27-54. Abdulkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilâtı", Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi, C. I, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 337-375.

17 S. Shaw, a.g.e., s. 50-56; Abdülkadir Özcan, a.g.e., s. 337-375.

18 Redif Askerlik teşkilâtının kuruluşu ve önemi için bkz. Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 313-323; A. Özcan, a.g.e., s. 359-361; Mübahat Kütükoğlu, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi İane-i Cihadiye", Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Ankara 1983.

19 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümâyûn'da Meclis-i Mebüsân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", Osmanlı, C. 6, Ankara 1999, s. 17-23.

20 Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ, Ankara 1999, s. 57.

21 Carter Findley, “The Foundation of The Ottoman Foreign Ministry The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmud II”, International Journal of Middle East Studies, III/4, s. 388-416; İsmail Soysal, “Umûs-ı Hariciye Nezâreti'nin Kurulması”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 71-80.

22 Tanzimat döneminde Osmanlı hükümetinin oluşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856, İstanbul 1993.

23 Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 66-68; Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 21-25.

24 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 24.

25 Mithat Sertoğlu, “Osmanlı Diplomatiği Bakımından Başbakanlık Devlet Arşivinde Bulunan Belgelerin Hukukî Değeri Hakkında Düşünceler”, Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 28 Nisan-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 1-10.

26 İlber Ortaylı, “Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Diplomatikasının Bazı Yönleri”, Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 28 Mayıs-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 153-168.

27 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 109-110.

28 S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 69; Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 87-88.

29 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 88; Uygur Kocabaşoğlu, İki Arada Bir Derede, İmlâya Gelmez Tarih Yazıları, Ankara 1997, s. 9-21.

30 Divân-ı Hümâyûn hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1984; Ahmet Mumcu, Divân-ı Hümâyûn, Ankara 1987; Ekmeleddin İhsanoğlu (Editör), Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi, C. I, İstanbul 1994, s. 158-188.

31 Bu konuda önemli bir çalışma için bkz. Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı: Merkez Teşkilâtı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. I, İstanbul 1994, s. 139-220.

32 Meşveret Meclisi ve klâsik dönem divanları için bkz. Ahmet Mumcu, Divan-ı Hümâyûn, Ankara 1987; Mehmet İpşirli, a.g.e., s. 187.

33 Tanzimat fermanı için başlıca şu kaynaklara bakılmalıdır. E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, Ankara 1983; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV, İstanbul 1972, s. 124-126. Metnin orijinali için bkz. Takvim-i Vekayi, def'a 187 (22 Kasım 1839); Düstür, I. Tertip, C. I, İstanbul 1289, s. 4-7.

34 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ, s. 40-42.

35 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ.

36 Meclis-i Âli-i Umûmi hakkında ayrıntılı bilgi için şu eserlere bakılmalıdır. Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ, s. 67-74, Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1993, s. 185-188.

37 Meclis-i Vâlâ'nın geçirdiği değişiklikler için bkz. Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ, s. 35-64.

38 Şura-yı Devlet hakkında yukarıdaki dipnotlarda verilen kaynaklar dışında bkz. İsmail Hakkı Göreli, Devlet Şürası, Şûra-yı Devlet, Danıştay, Ankara 1953.

39 Nezaret Meclisleri hakkında bkz. Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1993, s. 258-291. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", Türkiye Günlüğü, Sayı: 8 (Kasım 1989), s. 60-65.

40 Tanzimat'tan Meşrutiyet'e giden süreç için bkz. Roderic Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876 (Çeviren: Osman Akınhay), C. II, İstanbul 1997.

41 Türkiye'de parlamentonun doğuşu hakkında bkz. Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Ankara 1976; Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985 Ankara, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. IV, Sayı: 1 (1986).

42 S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 69-70; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri, s. 103-118.

43 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri, s. 208-248; İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878, Ankara 1974; İlber Ortaylı, Tanzimat Cumhuriyette Yerel Yönetim Geleneği, Ankara 1985.

44 Eyalet meclisleri için bkz. Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri, s. 249-272; İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri Sonrası İdarî Teşkilât", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. I (Ed. F. İhsanoğlu) İstanbul 1994, s. 306-313.

45 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. IV, Sayı: 6 (Kasım 1995), s. 85-102.

46 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III, Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 2 (Mart 1996), s. 67-81; Tayyip Gökbilgin, "1840'dan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", Belleten, X, Ankara 1946, s. 641-703.

47 Tuna vilâyeti nizamnâmesi için bkz. Ali Haydar Mithat, Midhat Paşa, Hayat-ı Siyaliyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı, Tabsıra-i İbret, İstanbul 1325, s. 23-54. Ayrıca bkz. Uluslararası Mithat Paşa Semineri Bildirileri Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara 1986.

48 Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 2 (Mart 1996), s. 67-81.

49 Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri III: 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 5 (Eylül 1996), s. 89-103. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı idarî yapısında meydana gelen değişiklikler için bkz. Vecihi Tönük: Türkiye’de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu, Ankara 1945; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991; İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979; Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdarî Taksimatı, Ankara 1988.

50 Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri III: 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 5 (Eylül 1996), s. 89-103.

51 Osmanlı yerel yönetimleri hakkında ayrıntılı bilgi için Osman Nuri’nin eserine bkz. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, C. IV, İstanbul 1938.

52 Kadılık kurumu ve onun işlev ve görevleri hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1980; Anıl Şahin, Osmanlı’da Kadılık, İstanbul 1993; İlber Ortaylı, Hu-

kuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı, Ankara 1994.

53 İhtisab Nazırlığı hakkında bkz. İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Ankara 1974, s. 108-111; Musa Çadırcı, Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 119-172; Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, Ankara 1987.

54 Osmanlılarda kentin değişim süreci hakkında şu eserlere bakılabilir. Çağlar Keyder-Donald Quataert (Ed.), Doğu Akdenizde Liman Kentleri 1800-1914, İstanbul 1994; Paul Dumont-F. Georgeon (Ed.), Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul 1996; Stefanos Yerasimos, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (P. Duman-F. Georgeon), İstanbul 1996, s. 1-18.

55 Şehremanetinin kuruluşu ve İstanbul kentinin değişimi hakkında bkz. İlhan Tekeli, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, (Ed. P. Duman-F. Georgeon), İstanbul 1996, s. 19-30; Ayrıca bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri IV: Şehremanetinin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizâmnâmesi”, Çağdaş Yasal Yönetimler, C. V, Sayı: 3 (Mayıs 1996), s. 72-82.

56 Altıncı Daire-i Belediye için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri I”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. IV, Sayı: 6 (Kasım 1995), s. 85-102.

57 Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Dersaadet Belediye Kanunu ve Getirdikleri”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. VIII, Sayı: 4 (Ekim 1999), s. 157-171.

A. MERKEZ TEŞKİLÂTI

Sadr-ı Âzamlık / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin Yaman [s.577-585]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Türk devlet geleneği içinde kendine özgü bir yer işgal eden Sadr-ı âzamlık, tarihi bir devamlılığı temsil etmekte, son dönemde geleneksellikle modernleşme arasında bocalayan devletin en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır. İmparatorluğun kuruluş döneminde vezir sayısının ikiye çıkması üzerine vezir-i azamlık oluşturulmuş, Kanunî Sultan Süleyman zamanına kadar kullanılan vezîr-i âzam deyiminin yerini, sadr-ı âzam, sadr-ı âli ve sadâret-penah deyimleri almıştır.1 XIX. yüzyılda bir ara “başvekîl” adını da alan sadr-ı âzamlık, saltanatın kaldırılmasına kadar varlığını sürdürmüştür.

Fatih tarafından çıkarılan “Kanunnâme-i Âl-i Osman’da, “…vüzerâ ve ümerânın vezîr-i âzam başıdır, cümlenin ulusudur, cümle umûrun vekîl-i mutlakıdır ve malının vekîli defterdârıdır ol vezîr-i âzam nâzırıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezîr-i âzam cümleden mukaddemdir”.2 Tevkiî Abdurrahman Kanunnâmesi’ne göre, herkesten önce gelmekte, din ve devlete ait tüm ödevlerin görülmesi, cezaların yerine getirilmesi, halkın dirlik içinde yaşamasının sağlanması, devlet görevlilerinin tayini, adaletin yerine getirilmesi gibi devletin bütün işlerinin yürütülmesinde pâdişahın mutlak vekilidir.3

Tanzimat öncesinde başlayan yenileşme hareketleri ve özellikle Bab-ı âli’nin yeniden teşkilâtlanıp nezaretlere ayrılması; görev ve yetkilerin de yeniden düzenlenmesine, dolayısıyla devlet teşkilâtında sadr-ı âzamın durumunun yeniden saptanmasına neden olmuştur. Devletin içinde bulunduğu güçlükler ve dış dünya ile ilişkilerin önem kazanması, İmparatorluğa Batılı çehre verme girişimleri, Batı’yı örnek alan yeni sadr-ı âzam tipini doğurdu. Batı’yı tanıyan, yabancı dil bilen, batının desteğini kazanan kişiler sadr-ı âzam tayin edilmeye başlandı. Tanzimat dönemi boyunca sadr-ı âzam yine “vekîl-i mutlak”tı. Güçlü, otorite sahibi, Batının desteğini kazanmış kişilerin sadr-ı âzam tayin olunmaları, sadr-ı âzamlık kurumunun güçlenmesine ve otorite kurmasına yardımcı oldu. 1871 yılından itibaren bu otorite sarsıldı ve devlet idaresi yavaş yavaş Bab-ı âli’den saraya geçmeye başladı.

1876 yılında kabul edilen “Kanûn-i Esâsî” metninde, “mutlak vekil” deyimi bir yana bırakılarak, sadr-ı âzamlık unvanı kabul edilmiştir. Sadâret makamına pâdişahın güvenini kazanmış kişilerin tayin edileceği hükmü getirilmiş, sadr-ı âzam, “dahilî ve haricî umuru mühimmenin mercii” Meclis-i Vükelâ’nın başkanı olarak tanımlanmıştır.4

Padişah II. Abdülhamit, V. Mehmet Reşat ve VI. Mehmet Vahdeddin dönemlerinde: Mütercim Mehmed Rüşdî Paşa, Ahmet Şefik Midhat Paşa, İbrahim Edhem Paşa, Ahmed Hamdi Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Mehmed Sadık Paşa, Mehmed Es’ad Safvet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ahmed Arifî Paşa, Mehmed Said Paşa, Cenanî-zâde Mehmed Kadri Paşa, Abdurrahman Nureddin Paşa,

Mehmed Kâmil Paşa, Kabaağaçlı-zâde Ahmed Cevad Paşa, Halil Rıfat Paşa, Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Ahmed Tevfik Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Mahmud Şevket Paşa, Mısırlı Said Halim Paşa, Mehmed Talat Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Dâmad Ferid Paşa, Ali Rıza Paşa ve Sâlih Hulusi Paşa sadr-ı âzamlık yapmışlardır.

Son dönem Osmanlı sadr-ı âzamları genellikle Türktür. Ailelerinin meslek grupları daha çok mülkiye olup, bunu serbest meslek, ilmiye ve askeriye takip eder. On sadr-ı âzam İstanbul'da, diğerleri İmparatorluğun değişik yerlerinde doğmuştur.5

Sadr-ı âzamlar genellikle mülki ve askeri eğitim almışlar, ülkenin dört bir yanında askeri, mülki ve harici görevlerde bulunmuşlar, deneyim kazanmışlardır. Sadr-ı âzam olmadan önce bir ya da birkaç kez nazır olarak görev yaptıkları, yurt dışında bulundukları görülür. Daha önceki sadr-ı âzamlardan ayrılan özellikleri, hemen hemen hepsinin birkaç yabancı dil bilmeleridir. Sadr-âzam tayin edilecek kişilerde başlıca "sadâkat", "ehliyet", "tecrübe" ve "dirayet" gibi özellikler aranmaktadır.6

Osmanlı tarihinde 292 kez sadâret değişikliği yapılmıştır. Bazı kişilerin sadâret makamına birkaç kez tayin edilmiş olmalarından dolayı, sadr-ı âzam olan kişi sayısı 215'tir.7 Devletin iç ve dış sorunlarının arttığı, savaşların başarısızlıkla sonuçlandığı ve otorite boşluğundan doğan iktidar mücadelelerinin fazlalaştığı bunalım dönemlerde sadr-ı âzam değişikliği sıklaşmaktadır. 1876 yılından itibaren 48 kez (ibkâlar hariç) sadr-ı âzam tayin edilmiş, 27 değişik kişi görev üstlenmiştir. 1876-1882 döneminde 12 değişik kişi 17 kez, 1908-1913 döneminde 8 değişik kişi 12 kez, 1918-1920 döneminde 5 değişik kişi 11 kez sadr-ı âzam tayin edilmiştir.8 Sadr-ı âzamların görevi, II. Meşrutiyet'e kadar genellikle azl, sonra ise istifa ile sona ermiştir. Bir sadr-ı âzam eceliyle ölmüş, biri suikast sonucu katledilmiş, biri Meclis-i Mebusan'dan güvensizlik oyu alması sonucu istifa etmiş, son sadr-ı âzamın görevi de saltanatın kaldırılması kararı ile son bulmuştur. Ahmed Vefik Paşa 2 gün ile en az, Halil Rıfat Paşa ise 6 yıl 4 gün ile en fazla sadarette kalan kişidir.9

Sadr-ı azamların tayin, azl', görev ve yetkilerini kullanmasında, geleneklerin uygulanmasında, 1876 Kanunu Esasi ve 1909 değişikliği, Meclis-i Mebusan'ın açık olup olmaması ile padişah ve sadr-ı azamların kişilikleri etkili olmaktadır. Dolayısıyla, II. Abdülhamid dönemi ve sonrası her açıdan önemli farklılıklar gösterir. Saltanatı süresince, sadâret makamında yirmi altı değişiklik yapmış olması nedeni ile eleştirilen II. Abdülhamid, bu eleştirileri dayanaksız ve anlamsız bulur. Kendisinden önceki pâdişahlardan bazılarının daha çok sadr-ı âzam değiştirdiğini, kendisinin vezîrleri mümkün olduğu kadar yerinde bıraktığını, ancak arada bir sadârette değişiklik yapmak zorunda kaldığını söyler. Bu, politika alanında kendisini kurban vermeğe mecbur hissetmesine bağlıdır.10 Sadr-ı âzam tayin ettiği kişiler, onun irâdesini yürütecek araçtır. Makamına getirdiği kimselerde aradığı başlıca özellikler de, "emniyetli", "itaatli" olması ve Düvel-i Muazzama içinde etkisi üstün olan devlete, sempatik görünmesidir. II. Abdülhamid'i sadâret makamında bulunan şahsa karşı güvensiz ve sert davranmaya zorlayan nedenlerden önceliklisi, hafiyelerin jurnalleri olduğu kadar, Abdülaziz ve V. Murad'ın tahttan indirilmiş olmalarıdır.11 V. Mehmed Reşad, otoritesini hissettirememiş olması nedeniyle kendisini, meşrutiyet pâdişahı gibi görmüş ve göstermiştir. İstifa ve tayinlere pek müdahale etmemiş, akla yatkın

bulduğu istekleri uygulamakla yetinmiştir. İttihat ve Terakki'nin etkisini hesaba kattığı, Âyan ve Mebusan başkanları ile görüştükten sonra sadr-ı âzam tayin ettiği anlaşılmaktadır. VI. Mehmed Vahdeddin, İttihat ve Terakki'nin gücüne itiraz edememekle beraber, sadârete tayin hakkını kendinde görmektedir.12

Pâdişah, sadr-ı âzam tayin edeceği kişiyi mevcut siyasi durumu göz önüne alarak ya doğrudan ya vükelâdan kendisine yakın olanların düşüncelerini de alarak ya da iktidara etkisi olan kişi ve siyasî grupların tavsiyeleri ile seçmektedir.13 Sadâret teklifi, pâdişah adına "Mabeyn-i Hümâyûn" görevlilerince ya da doğrudan pâdişah tarafından yapılmaktadır. Görev alan kişi, adet olduğu üzere saraya gidip pâdişahtan sadârete ait "mühr-ü hümâyûn"u bizzat alır. Mührün alınmasından sonra düzenlenen sadâret alayı ile Bab-ı âli'ye hareket eder, Bab-ı âli'de hatt-ı hümayun'un okunması ile göreve başlamış olurdu. Sadr-ı âzam, Bab-ı âli'deki törenden sonra tebrikleri kabul etmekte, hatt-ı hümayunu getiren saray görevlisi ile pâdişaha teşekkür mektubu gönderdikten sonra ilk mecis-i vükelâ toplantısını yapmaktadır.14 Bu törende vükelânın arz odasında bulunması ve sadr-ı âzamı karşılaması usuldendir. I. Meşrutiyet döneminde sadr-ı âzam değişikliği, vükelânın da değiştirilmesi anlamına gelmediği ve kabine usulü mevcut olmadığından yeni sadr-ı âzam eski vükelâ ile çalışabilirdi.15 II. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Vükelâ'nin oluşturulması görev ve yetkisi sadr-ı âzama verildi. Sadâret Hatt-ı Hümayun'u ile göreve tayin edilen sadr-ı âzam, Meclis-i Vükelâ üyelerini, "Takrir-i Sadâret" ile pâdişaha arz ettikten sonra, Meclis-i Mebusan'ın "İtimad reyi" ne başvurmakta, sadr-ı âzamın azl' ya da istifası kabinenin düşmesine neden olmaktadır. Değişiklik, sadr-ı âzamın vilayet ve müstakil livalara çektiği telgrafla duyurulmaktadır.16

Saltanat değişikliğinde, sadr-ı âzamın istifa, pâdişahın da sadr-ı âzam ve vükelayı "ibkâ" etmesi geleneği vardı. Hatt-ı hümayun hazırlanarak, Bab-ı âli'de okunmak suretiyle sadr-ı azama tebliğ olunurdu.17 II. Abdülhamit'in saltanatının ortalarına doğru, tayin edilecek sadr-ı âzamdan bir "sadâkat senedi" alınması ve sadr-ı azam ile vükelâya yemin ettirilmesi usulü getirildi.18 Mabeyn-i Hümayun Başkatibi'nin elinde bulunan yemin kağıdı başta sadr-ı âzam olmak üzere vükelâya tek tek okutulmakta, pâdişah ve Kanun-u Esasi'ye bağlı kalınacağına dair yemin edildikten sonra pâdişah bir konuşma yapmaktadır.19 1909 Kanun-u Esasi değişikliği ile sadr-ı azam, Meclis-i Umumi'de "… şer'-i şerif ve Kanun-u Esasi ahkamına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder" hükmü getirildi.

Meclis-i Vükelâ, pâdişah ya da sadr-ı âzamın daveti üzerine; sarayda, Bab-ı âli'de, nezaretlerin birinde, sadr-ı âzam ya da vükelânın birinin konağında toplanmaktadır. Bu toplantılar sabah çok erken saatte olabileceği gibi gece geç saatlerde de olabilirdi. Toplantılar duruma göre seyrek veya sık yapılmaktadır. II. Abülhamid, vükelayı genelde sarayda toplamış,20 Bab-ı âli'ye geç gidip, geç çıkmak usulü döneminin ortalarına kadar devam etmiş, daha sonraları akşam ezanından sonra Bab-ı âli'de kimse kalmaz olmuştur. II. Abdülhamid, Meclis-i Vükelâ toplantılarına başkanlık yaparak ya da vükelâdan bazı kişileri özel olarak görevlendirerek, gelişmelerden anında haberdar olma yolunu seçmiş, Sadr-ı azam ve diğer devlet adamlarını kontrolü altına almıştı.21 Pâdişah Mehmed Reşad zamanında sadr-ı âzam, Şeyhü'l-islâm, Enver Paşa ve ileri gelen vükelâdan bazıları ile Meclis-i Âyan

Başkanı haftada bir gün saraya gelip huzura çıkardı. Mehmed Vahdeddin cülûsundan sonra, huzura çıkmak için arzda bulunulmadıkça Sadr-ı âzam Talat Paşa ve Enver Paşa'dan başkasını huzura kabul etmezdi.22 Toplu kabullerde pâdişahın izninin alınması gerekli idi. İç ve dış problemlerin fazlalaştığı 1920 yılı Mayıs-Temmuz ayları arasında, Meclis-i Vükelâ'nın bazen günde iki kez; Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cumartesi ve Pazar günleri -sürekli olmamakla birlikte- toplanıp "mühim umur-u devletle iştigal" ettiği, sadr-ı azamın da sık sık huzura kabul edildiği görülmektedir.23 Konaklarda yapılan Meclis-i Vükalâ toplantıları, genelde ya akşam yemeği verilerek son bulmakta, ya yemekten sonra da toplantı devam etmekte ya da yemekten sonra başlamaktadır. Bu durum Ramazan ayında sıklaşmakta, Bab-ı âli'de sürekli toplantı mümkün olmadığından arzu edenlerin iftara, özürü olanların iftardan sonra toplantı için konağa gelmeleri istenmektedir.24

1876 Kanun-ı Esasi'si, en büyük güç olarak pâdişahı tanımıştır. Yürütme görevi pâdişahın, yasama görevi de pâdişahın irâdesini almak şartı ile pâdişah tarafından seçilen "Meclis-i Âyan" ve halk tarafından seçilen "Meclis-i Meb'ûsân"a aitti. Yargı ise bağımsız mahkemelere verildi. Bu denge içinde sadr-ı âzam, pâdişah tarafından seçilen, bütün önemli işlerin merci olan Meclis-i Vükelâ'nın başkanı olarak tanımlandı. Görev ve yetkileri, faaliyet alanı belirlenmediği gibi, artık mutlak vekil de değildi. Mevcut ve değişen güç dengeleri içinde, pâdişah ve belirli baskı gruplarının etkisi altında kaldı. Devletin içinde bulunduğu buhran da bir bakıma bunu zorunlu kıldı. Sadr-ı âzamlık üzerindeki başlıca baskı grupları; I. Meşrutiyet döneminde pâdişah ve düvel-i muazzama, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf ile yine düvel-i muazzamadır. Milli Mücadele döneminde ise, başta saray olmak üzere işgalci İtilaf devletleri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Anadolu'da gelişen milli hareket oldu.

Sadr-ı âzamın görev ve yetkileri, Meclis-i Vükelâ kararı ve pâdişah irâdesi ile sınırlıdır. Bir bakıma pâdişah ile nezaretler arasında bağlantı ve koordinasyonu sağlayan kişidir. Meclis-i Umumî'nin açık olduğu dönemlerde, Meclis-i Umumî ile pâdişah ve hükümet arasındaki koordinasyonu sağlamak da görevi olmuştur. Sadr-ı azamın, her birinin Meclis-i Meb'usan ve Meclis-i Ayan'a katılma ya da maiyetindeki memurlardan birini vekaleten bulundurma, nutukta meclis üyesinden önce gelme, cevap verme, cevabını erteleme hakkı vardır. Mecliste gizli görüşme isteyebilir, teklifin kabulü veya reddi için çoğunluğun oyuna başvurabilirdi.25 Meclis-i Mebusan ile vükelâ arasında anlaşmazlık çıkması halinde vükelâ, ya Meclisin kararını kabul edecek ya da istifa edecektir. Yeni Meclis-i vükelâ öncekinin düşüncesinde ısrar eder ve Meclis-i Mebusan durumu beyan ile yine reddederse, pâdişah Meclisi feshedebilir. Ancak, yeniden oluşan Meclis, önceki meclisin görüşünde ısrar ederse, Meclis-i Mebusan kararının kabulü zorunlu olacaktır. Meclis-i Mebusan'ın çoğunlukla güvensizlik oyu verdiği nazır düşer. Sadr-ı âzam hakkında güvensizlik oyu verilirse, Meclis-i Vükelâ da düşmüş sayılırdı.26 Sadr-ı âzam ile meclis başkanları protokolde pâdişahın her iki yanında yer almaktadırlar.27

Meclis-i Mebusan'ın tatil olduğu, Meclis-i Vükelâ'nın sorumluluğu üzerine alamadığı ya da almaktan çekindiği savaş ilanı, barış gibi önemli meselelerde son kararı vermek için genel olarak, "Şûra-yı Saltanat", "Şûra-yı Âli", "Meclis-i Âli", "Meclis-i Meşveret", "Meclis-i Fevkalâde" gibi adlarla

anılan meclisleri toplamak hakkı vardır. Danışma nitelikli bu meclislere, genelde sadr-ı âzam başkanlık yapmakta, pâdişah ya da sadr-ı âzamın açış konuşmasından sonra, meclise davet edilen üyelere devletin gücü, para ve siyasi durum hakkında bilgi verilmekte, sorular cevaplandırılmakta, nasıl bir karar alınması gerektiği belirtilmektedir..28

Meclis-i Vükelâ'nın başkanı olması sebebiyle, vükelâdan her biri icra yetkisinde olmadığı işleri sadr-ı âzama arzeder. Sadr-ı âzam bunlardan icraası görüşmeye muhtaç olmayanları kanun hükmünce icra veya görüşmeyi gerektirenleri pâdişahtan izin isteyerek Meclis-i Vükalâ toplantısına havale eder. Alınan kararı pâdişah irâdesi gereği yerine getirirdi.29 1909 yılına kadar pâdişaha sunulacak ariza ve Meclis-i Vükelâ mazbatalarının altında sadr-ı âzam ve vükelânın zat mühürleri bulunur. Sadr-ı âzam, Mabeyn Başkatibine yazdığı tezkireye imza atardı.30 1909 değişikliğiyle, padişahın onayına muhtaç kararların yürürlüğe girebilmesi için sadr-ı âzam ile ilgili nazır tarafından imzalanarak, kararın sorumluluğunun alınması ve onların üst tarafında da pâdişahın imzasının bulunması kuralı getirildi.31

Pâdişah irâdeleri ve sadr-ı âzam yazıları, "resmî" ve "hususî" adı verilen tezkirelerle gönderilir. Hususi tezkire ile sadr-ı âzam, pâdişaha kendi düşüncesini ve sorun hakkındaki bilgileri arz ederdi. Hususi ya da resmî tezkirelerle gönderilen maruzat, genellikle akşama doğru saraya ulaştırılırdı. Pâdişaha torba içinde takdim olunmakta, zarf içinde iade edilmektedir. Zarfın üzerine, içindeki tezkire adedi ve saat kaçta teslim olunduğu işaret edilir. Zarfın arkasına pâdişahça "malum" yazılırdı.32 Sadâret tezkiresi ile arz edilen Meclis-i Vükelâ kararının irâdesi ya aynı ya da ertesi gün çıkmaktadır. Bu, konunun sarayda günü gününe izlendiği veya pâdişah irâdesi geç de çıksa, aynı ya da ertesi günün tarihi atılarak sadârete gönderildiği izlenimini vermektedir. İrâdenin, Meclis-i Vükelâ ve Şûra-yı Devlet mazbatalarının suretleri alınarak sadâret tarafından nezaretlere tebliğ edilmesi usuldendi.33

Yani alınan kararlar nezaretle ilgili olsun, hükümetle ilgili olsun mutlaka sadr-ı âzamın onayı ile padişaha arz edilecek. İrâde, sadr-ı âzam tarafından ilgili yerlere tebliğ edilecekti. Bu açıdan sadr-ı âzam, vükâla arasında koordinasyonu sağlayan, mevcut sorun ve çözüm yolları hakkında onların düşüncelerini alan, kararları pâdişaha arz eden, irâdenin icraasını konu ile ilgili nezaretlere emir ve tebliğ eden üst ara makamdı.

Meclis-i Vükelâ toplantısında sadr-ı âzam sorunları anlatır. İlgililer dinlenir. Konu görüşüldükten sonra alınan kararlar icrâ edilmek üzere tebliğ olunurdu.34

Askeri ve mülki memurların rütbe, nişan ve diğer ödüllendirmelerinin sadr-ı azam izni ve padişah onayı ile yapılması geleneğinin zaman zaman aksaması, bunun hükümdarlık hakkı görülmesi üzerine,35 1908 tarihli Hatt-ı Hümayun ile "…Nezâretler ve vilayetlerdeki kaffe-i memurînin… nişan ve rütbe vesair mükafata nailiyetleri tabi oldukları nezâret ve reisi idârenin tasvibi ve makamı sâdaretin inzimamı reyi ile icrâ olunur"36 kuralı getirildi.

Sadr-ı âzam kendisine yapılan şikayetlerle ilgilenmekte, gereğini ilgili daireye havale etmektedir. Emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini izler, usulsuz kararlara karşı çıkıp, geçersiz sayabilirdi.37

Sadr-ı âzam pâdişahın iç ve dış sorunlar hakkındaki uyarılarını yerine getirir veya konu hakkında lâyiha hazırlanması için nezaretlere havale eder. Alınan önlemin olumlu etkisi olmazsa, bir daha incelenmesini isteyebilir. Eğer sorun kendisine havale edilmişse, hususi tezkire ile pâdişaha arz ederdi.38

Sadr-ı âzam, Meclis-i Vükelâ'nın çalışma tarzı ile yetkilerine ilişkin tekliflerde bulunabileceği gibi Kanun-ı Esasi değişikliği teklifinde de bulunabilir. Meclis-i Mebusan'la çatışması halinde feshini sağlayabilirdi.39 İdari yetki ve faaliyetlerini, otorite kurabilmesine bağlı ve pâdişah irâdesi ile sınırlı, bazen Meclis-i Vükelâ içinde ve üstünde bazen de Meclis-i Mebusan denetiminde mütalaa ettiğimiz sadr-ı âzam; verilen ziyafetlerde sofranın başında oturur.40 Seyahatlerinde pâdişahın yanında bulunurdu.41

II. Abdülhamit Dönemi'nde, sadr-ı âzamın herhangi bir nedenden dolayı göreve gelememesi veya görevden alınması durumunda yerine, geçici olarak Meclis-i Vükelâ'ya başkanlık edecek ve sadârete ait işleri yürütecek bir ya da iki kişi tâyin edilirdi. Sadâret makamının boş kalmaması esastı. Sadr-ı âzam ülke dışında bulunduğu zamanlarda da kendisine bir ya da iki kişi vekalet etmektedir. Sadr-ı âzama vekalet edenler ya şeyhü'l-islâm ya hükümetin nüfuzlu kişilerinden biri ya da sadr-ı âzamlığı düşünülen kişidir. II. Meşrutiyet'ten sonra istifa eden sadr-ı âzamın, yeni sadr-ı âzam tayinine kadar göreve devam etmesi hükmü getirildi.

"Seraskerlik işinin nüfuz-ı sadâret altında bulunması öteden beri muhâlif-i hümâyûn…"42 olduğu ve hal' olaylarının ordunun desteği ile gerçekleştirilmesi nedeniyle sadr-ı âzamlar, II. Abdülhamid Dönemi'nde askeri işlerden, dolayısıyla ordu ve seraskerden uzak tutulmaya çalışılmıştır. Ordunun başkomutanı olan pâdişah, askeri yetkisini vekili ya da vekilleri aracılığı ile kullanmaktadır. Askeriyenin düzenlenmesi ve yönetimi dönemin başında pâdişah adına serdar-ı ekrem ya da serasker tarafından yürütülürken, bu yetki II. Meşrutiyet'ten itibaren Meclis-i Vükelâ'ya geçmiş. Nazırları seçme yetkisine sahip olan sadr-ı âzamın askeri teşkilat üzerindeki otoritesi artmıştır. Son dönemde hiçbir sadr-ı âzamın sefere çıkmamış, dolayısıyla Başkomutan Vekili olmamış, askeri yetkileri savaş boyunca pâdişah adına doğrudan kullanmamıştır. Sadâretin yanı sıra Harbiye Nezareti'ni de uhdelerine almaları, askeri görev ve yetkileri esas görevleri ile birleştirip, hızlı karar verip uygulama amacına ve koordinasyonu sağlamaya yönelik olmuştur.43

Sadr-ı âzam huzura protokol kurallarına uyarak girer, çeşitli konuları görüşürdü. Sadr-ı âzamın saraya gidip, "arz-ı ubûdiyet" etmesi hem bir görev, hem de bir zorunluluktur. Sorunları arz etmek gerekçesiyle sadr-ı âzamın haftada iki gün saraya gelmesi adeti vardı. Saraya geldiğinde vükelâ odasına gidip, başmabeynci ve başkâtip yanında bulunduğu halde pâdişah tarafından kabul edilmeyi bekler. Kendisine yemek verilirdi. II. Abdülhamid döneminde saraya gelen sadr-ı âzam, "selam-ı şâhane" ile taltif olunur yemek yedikten sonra, ancak önemli bir iş olursa huzura kabul edilirdi.44 Pâdişah Mehmed Reşad döneminde ise yemekle ağırlandıktan sonra ya da doğrudan huzura kabul olunması doğal karşılanır, genellikle de bekletilmeden huzura kabul olunurlardı. Sadr-ı âzam Tevfik ve Dâmad Ferid Paşalar Mabeyn dairesine uğramaksızın Pâdişah Mehmed Vahdeddin'in huzuruna

girerlerdi.45 Sadr-ı âzamların huzura yalnız46 ve silahsız girmeleri47 adet idi. Huzura giren sadr-ı âzam pâdişahın izni ile oturur. Pâdişah ayağa kalktığında ayrılma zamanının geldiği anlaşılırdı.48 Arz günleri dışında görüşmek gerektiğinde sadr-ı âzam; mabeynden bir görevli gönderilerek, tezkire yazılarak, telgraf çekilerek ya da telefon edilerek zaman belirtmek suretiyle saraya davet olunur. Bu davet pâdişah yada sadr-ı âzamın isteğiyle gerçekleşirdi49 Huzura giren sadr-ı âzam sorunları arzeder, konu hakkında bilgi verir, düşünce alış verişinde bulunur, pâdişahın irâdesini alırdı. Padişah sorunun sadr-ı âzamla kendisi arasında halledilmesini, Meclis-i Vükelâ'da veya encümenlerde görüşülmesini ya da irâdesinin yerine getirilmesini emredebilirdi. Sadr-ı âzam irâdeyi uygulamaya koymak ile yükümlü idi. Pâdişah sorunların ağırlaştığı zamanlarda sık sık sadr-ı âzam mazullerinin düşüncelerine de başvururdu.50 Padişah huzuruna kabul olunacaklar Sadr-ı azam vasıtasıyla tebliğ olunur. Huzura çıkması gerekenler de Sadr-ı azam vasıtasıyla arz edilirdi.51

Pâdişahın nutuk ve emirleri, pâdişah irâdesi ve sadr-ı âzamın gözetiminde Bab-ı âli tarafından hazırlanır. Esas şeklini aldıktan sonra pâdişah tarafından ya da onun adına sadr-ı âzam tarafından okunurdu. Meclis-i Umumî'nin açılış törenlerinde, pâdişahın açılış nutkunu sadr-ı âzam okumaktadır.52

Sadr-ı âzam, pâdişah ve hanedan ile ilgili resmi ve özel işlerde de önemli rol oynamaktadır.53 Sadr-ı âzam pâdişah emri ile hanedanın evlilik işleri ile uğraşır, seçim yaparak arz ederdi.54 Pâdişah Mehmed Reşad zamanında yapılan sultan evlenmeleri Dolmabahçe Sarayı'nda; Pâdişah başkanlığında, saray erkanı ve sadr-ı âzamla Şeyhü'l-islâm'ın huzurunda yapılır, yeni evliler için hükümet tarafından konak satın alınır, döşenirdi. Pâdişah da, sadr-ı âzamın ihtiyaçları, çocuklarının sünnet, eğitim, evlenme ve iş sahibi olmalarıyla ilgilenmektedir. Mazul ve görevde bulunan sadr-ı âzamların yakınları için terfi ve tayin hakkında pâdişaha arizalar takdim ettikleri ve genellikle kabul edildiği görülmektedir.55

Sadr-ı âzam eğlence ve ziyafetler esnasında pâdişahın yanında bulunur, iltifat görürdü. Pâdişah, sadr-ı âzamını tiyatroya davet eder, bu davette bazen sefîrlerden biri ya da birkaçı ile vükelâdan bazıları da bulunurdu. Sefîrlerin tiyatroya davet edildiği gece, akşam yemeği de verilirdi.56 Pâdişahın özel gezi ya da seyahatlerinde yanında bulunur. Seyahatlerde sadr-ı âzam, hariciye ve bahriye nâzırlarının hazır bulunmaları adet olmuştur. Pâdişah adına gelen misafiri karşılar, pâdişahın resmi selamını iletirdi.57

Sadr-ı âzamların tayin, azl' ve icraatında zaman zaman İstanbul'daki "Düvel-i Muazzama" elçileri de önemli sayılabilecek bir rol oynamış, her biri kendisine taraftar ve diğer devletlerin nüfuzu altında bulunmayan bir kişinin sadâret makamında bulunmasına çalışmışlardır. Sadr-ı âzam, padişahın vekili ve hükümetin başkanı olarak diplomatik faaliyetlerde bulunmakta, elçi kabul etmektedir. Meclis-i Vükelâ kararı ve pâdişah irâdesi ile diplomatik girişimlerde bizzat bulunabileceği gibi, vükelayı ve devlet memurlarını da görevlendirebilirdi. Tayin olunan sefirler, sadr-ı azamın da bulunduğu törende "itimatnamelerini" padişaha arz ve takdim ettikten sonra Bab-ı ali'ye gelir, sadr-ı âzamı da ziyaret ettikten sonra göreve başlarlardı. Görevi sona eren sefirlerin de, sadr-ı âzamı ziyaret

ederek veda ettikleri görülür. Sadr-ı azam da iade-i ziyarette bulunmaktadır.58 II. Abdülhamid Dönemi'nde sadr-ı âzam ve vükelâdan birinin sefaretlerin davetine katılması veya sefaretlerle görüşmesi pâdişahın iznine bağlı idi. İzinli de olsa görüşme denetlenir, görüşme sonunda sadr-ı âzam tarafından saraya ayrıntılı bir rapor arz edilirdi.59 Dış politika pâdişah, sadr-ı âzam ve hariciye nazırı üçlüsünce aktif olarak yürütülmekte; Meclis-i Vükelâ'da alınan kararlar padişaha arz edilmektedir. Kararın icrası ile sadr-ı âzam ve hariciye nazırının yetkilerinin sınırı, padişah iradesine bağlıdır.

Devletin izlediği dış siyaset, devletin içine düştüğü çözümsüzlükler nedeni ile dış destek sağlama, herhangi bir dış desteğe dayanma zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. İç siyasi kaygılar ve sorunlar yanında, izlenen veya izlenecek dış siyaset, seçilecek sadr-ı âzamın kim olacağının, ya da hangi özelliklere sahip olacağının işaretlerini vermektedir. Bu durum, genel olarak formasyonları hiç de rastgele göreve getirilmiş oldukları izlenimini vermeyen sadr-ı âzamları zorlamakta, çaresiz ve yetersiz kılmaktadır. Sadr-ı âzamların seçme yetki ve şansını buldukları zamanlarda, sadârete ek olarak en çok uhdelerine aldıkları görevin Hariciye Nezareti olması da dış ilişkilerin önemini göstermektedir.

Sadr-ı âzamlık makamının sembolleri mühür, unvan ve lakaplardır. Sadr-ı âzamın en önemli sembolü mühürdür. Tayin'de sadr-ı âzama bizzat padişah tarafından verilen mühür, görevden alındığı veya ayrıldığında genellikle Mabeyn görevlilerine aldırtılmakta, mührün alınması makamdan ayrılma anlamına gelmektedir. Sadr-ı âzamın "mühr-i hümâyûn"dan başka "Sadâret mührü" ve "zati mühür"ü vardır. Zaman zaman her üç mühürü de kullandığı görülür.60

Osmanlı sadr-ı âzamı ve Meclis-i Vükelâ'nın bazı üyeleri "Paşa" unvanı taşıyorlardı.61 Sadâret kaymakamlığına ya da sadr-ı âzamlığa getirilen şahsiyetler, daha önce vezîr olmamışsa, mutlaka vezîrlik verilir, dolayısıyla "Paşa" unvanını kullanmaya hak kazanırlardı.

Sadâretle beraber zaman zaman "başvekâlet"62 adının da kullanıldığını ve yazışmalarda "Huzur-i sâmîi hazret-i sadâretpenâhî",63 "zât-ı âli-i sadâretpenâhî"64 denildiğini biliyoruz. Sadr-ı âzam, şahsına bağlı "sâmîi", "âli" lakapları dışında, "devletlû", "fehâmetlû" lakaplarını da kullanmak hakkına sahipti.65 Bu dönemde dokuz tayin Başvekil unvanı ile yapılmıştır

Sadr-ı âzam devlet işlerini, maiyetindeki yüksek dereceli memurlar ve onlara bağlı kalemler vasıtasıyla yürütürdü.66 Devlet yönetiminin nezaretlere ve dairelere ayrılması sonucu, sadr-ı âzam maiyetinin de değiştiğini, sadâret kurumunda zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek yenilik ve ekler yapıldığını görüyoruz.67 Sadr-ı âzamın maiyetinde müsteşar, âmedçi, mektupçu, mühürdâr, beylikçi, teşrifatçı, hukuk müşaviri, yaver, tercüman, telgraf memuru, hukuk müşaviri, tuğrakeş ve çavuş gibi görevliler bulunmaktadır. Duyulan ihtiyaçtan dolayı 1888 yılında özel bir tercüman, "Tercüman-ı sadâret-i uzma" ve ayrıca subaylardan oluşturulan bir heyet, "yaver"lik oluşturuldu.68 Çeşitli yazı ve süsleme çeşitlerini yaratmakla görevli "Nişan-ı Hümâyûn Kalemi", telgraf kaleminin yerini alan "Şifre Kalemi", Bab-ı âli evrak ve arşivleri ile ilgili "Bâb-ı âli evrak odası" ve "hazine-i evrak" sadr-ı âzamın emrinde idiler. 1893 yılında eski bir görev yeniden kuruldu ve imparatorluk şifresini yazmakla

“Tugrakeş” görevlendirildi.69 Bunların dışında “Daire-i Sadâret Hesabat Kalemi”70 gibi, doğrudan doğruya sadâret makamına hizmet veren kalemler vardı. Sadr-ı âzam göreve tayin edildiğinde, daha iyi hizmet verebilmesi için bazı kolaylıklar sağlanmakta, görevden ayrılışında bunların tümü yeni sadr-ı âzama devredilmektedir.71

Bu dönemde Sadr-ı âzamın başlıca geliri, “Muvazene-i Maliye Kanunu” ile saptanan maaş ve ödeneklerdir.72 Sadr-ı âzamlar maaş ve ödenekleri dışında II. Abdülhamid’den “hususî maaş” da almaktadırlar.73 II. Abdülhamid, sadr-ı âzama hediyeler verir, mülk edinmesini sağlar, bazı ihtiyaçlarını karşılardı. Vükelânın saraya yakın yerlerde oturmalarına özen gösterir; sadr-ı âzam, şeyhü’l-islâm ve serasker konaklarını, gideri hazine-i hassadan karşılanmak üzere yaptırtır. Eşyalarını da döşettikten sonra kendilerine “ihsan” ederdi.74 Yapılan ek ödemeler aldıkları maaşın üstündedir ve sadâretleri süresince her türlü giderleri pâdişah tarafından karşılanmaktadır.

Sadr-ı âzam azl veya istifa sonrasında yeni bir göreve tayin olunursa, o görevin maaşını alır. Ya da kendilerine mazuliyet veya emekli maaşı bağlanırdı.75 II. Abdülhamit döneminde azl’ edilen sadr-ı âzam İstanbul’dan uzaklaştırıldığı ya da kendi isteği ile uzaklaştığında kendisine “harcırah”, “harçlık” adı altında para gönderilirdi.76 Ayrıca, özel gelirlere de sahiptiler.77

Yetkilerini her ne şekilde kullanıyor olursa olsun sadr-ı azamlık devletin en yüksek makamı, sadr-ı azam “Hükümet denilen teşkilâtın en büyük şahsiyeti olan birinci Türk nâmile tanımak gereken78 kişidir. Kişisel özlemlerin, hizmetin, iktidar tutkusunun doruğudur. Sadr-ı azam Said Paşa anılarında sürekli icra memuru durumuna düşmekten yakınmakla beraber görevi dokuz kez kabul etmekten geri kalmamıştır. Görevlendirildiği haberini alan Gazi Ahmed Muhtar Paşa’nın dizleri ve elleri titremiş, görevden alınan Tevfik Paşa elleri titreyerek ve gözleri yaşararak mührü teslim etmiştir.

Sadr-ı azamlık, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1 Kasım 1922 günlü Saltanatın kaldırılması hakkındaki kanunun uygulamaya konulmasıyla son bulmuştur.

DİPNOTLAR

1 “Vezîr”, İslâm Ansiklopedisi, 139. cüz, (1983), s. 309, 313-314; Ahmet Mumcu, Divan-ı Hümâyûn: Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak, Ankara, Sevinç Matbaası, 1976, ss. 2-5; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı, 2. B., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s. 394 Ahmet Emin Yaman, Osmanlı İmparatorluğu’nda Sadr-ı azamlık (1876-1922), Ankara, A. Ü. Basımevi, 1999. ss. 1-11.

2 Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 3. B, Ankara, T. T. K. Basımevi, 1984, s. 113 Yaman.

3 Mumcu, a.g.e, s. 42.

4 Takvim-i Vekayi Nüsha-i Fevkalâde (7 Zilhicce 1293-23 Kanun-u evvel 1876) s. 2; Düstur, 1. Tertip, C. IV, ss. 8-9.

5 Yaman, a.g.e., ss. 13-18, 228, 233.

6 Yaman, a.g.e., ss19-32, 232.

7 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-Osmanlı Devlet Erkanı, C. IV, İstanbul, Yayla Matbaacılık, 1971, s. 106.

8 Yaman, a.g.e., ss. 227-228; Uzunçarşılı, Merkez., ss. 176, 179;.

9 Yaman, a.g.e., ss. 187-201, 231; İnal, a.g.e., ss. 1327-1328; Danişmend, a.g.e., ss. 96, 344.

10 Abdülhamid, Siyasî hâtırâtım, İstanbul, Murat Matbaacılık Koll. Şrt., 1974. ss. 102-103; Tahsin Paşa, Abdülhamid Yıldız Hatıraları, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1931, s. 89. Tarık Zafer Tunaya, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, C. III, İstanbul, Bir Yayınları, 1989, s. 39.

11 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, C. VIII, 2. B, Ankara, T. T. K. Basımevi, 1983, s. 273.

12 Lütfi Bey (Simavi), Osmanlı Sarayının Son Günleri, İstanbul, Sıralar Matbaası, 1972, s. 151; Halid Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, Son Hatıralar, İstanbul, Tan Gazetesi ve Matbaası, 1965, s. 160; Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, 2. B., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951. ss. 260-261.

13 Uşaklıgil, a.g.e., s. 160.

14 Türkgeldi, a.g.e., ss. 81-91, 165, 180, 233, 261; Rıfat Uçarol, Gazi Ahmed Muhtar Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı) Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi, Yelken Matbaası, 1976, ss. 339, 343-346; İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı azamlar C. IV, 2. B, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1958, ss. 2038-2054, 2111-2123, 1597-1598, 1670-1671; Said Paşa, Said Paşa'nın Hatırâtı, C. II, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328, s. 37.

15 Tahsin Paşa, a.g.e., ss. 257-258.

16 Mehmet Zeki Pakalın, San Sadrazamlar ve Başvekiller, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944, C. IV, s. 39 ve C. V, s. 109; Ali Cevad Bey, İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi: II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad'ın Fezlekesi, (Haz: Faik Reşit Unat) Ankara, T. T. K. Basımevi, 1960. s. 129-130.

17 Türkgeldi, a.g.e., ss. 39-40; İnal, a.g.e., ss. 1708-1711, 1940.

18 Tahsin Paşa, a.g.e., s. 35; Karal, a.g.e., C. VIII, ss. 268-269, 271-272.

19 Türkgeldi, a.g.e., s. 262; Lütfi Bey, a.g.e., ss. 42, 463, 483.

20 Tahsin Paşa, a.g.e., s. 67, 68, 258.

21 Osman Nuri, a.g.e., s. 191: Stanford J. Shaw, Emel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye: Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, C. II, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, E. Yayınları, 1983, s. 226; Asaf Turgay, İBRET; Abdülhamid'e verilen Jurnaller ve Jurnalcilerin tam Listesi, İstanbul, Okat Yayınevi, ss. 32, 37, 45, 67, 103, 185.

22 Türkgeldi, a.g.e., s. 149.

23 Vakit ve Peyam-ı Sabah Gazeteleri Mayıs-Temmuz 1336=1920 sayıları.

24 Türkgeldi, a.g.e., ss. 11-13, 35-36, 113.

25 Takvim-i Vekayi, Felkalâde Nüsha (23 Kanûn-u evvel 1293); Düstur, 1. Tertip, C. IV, ss. 4-20.

26 Düstur, 2. Tertip, C. I, s. 638; Takvim-i Vekayi, No: 321, (22 Ağustos 1325); Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, C. I, İstanbul, 1327, ss. 340-341.

27 Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, İstanbul, Güven Basımevi, 1960, s. 126; Karal, Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, CIX, Ankara, T. T. K. Basımevi, 199 s. 65.

28 Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, (Sade: Mübeccel Nami Duru), İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1980, s. 71.

29 Takvim-i Vekayi, Fevkalâde Nüsha (23 Kanûn-u evvel 1293).

30 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 498.

31 Takvim-i Vekayi, No: 321 (22 Ağustos 1325).

32 Uşaklıgil, a.g.e., ss. 7-8.

33 Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 200; Ebül'ula Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa 1822-1895, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1945, s. 138.

34 Türkgeldi, a.g.e., ss. 11-12; Said Paşa a.g.e., C. II, ss. 235, 290-291 ve C. II, 2. ks, ss. 98-99.

35 Said Paşa, a.g.e., C. II, 2. ks, s. 33-34; Abdülhamid Devlet ve Memleket görüşlerim, (Haz: A. Alaaddin Çetin, Ramazan Yıldız) İstanbul, Çığır Yayınları, ss. 162-163.

36 Düstur, 2. Tertip, C. I, ss. 11-14; Ali Cevad, a.g.e., ss. 109-112.

37 Hilmi Kamil Bayur, Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı, Ankara, Sanat Basımevi, 1954, s. 97-98.

38 Said Paşa, a.g.e., C. II, 2. ks, s. 73.

39 A. g. e., s. 55; Uçarol, a.g.e., ss. 361-362.

40 Lütfi Bey, a.g.e., ss. 76, 139.

41 A. g. e., ss. 142-143, 149, 163, 208, 81-82.

42 Cevdet Paşa, Tezakir, cüz: 13-20, (yay: Cavid Baysun), Ankara, T. T. K. Basımevi, 1960, s. 26.

43 Ahmet Rasim, İki Hatırat Üç Şahsiyet, (Haz: İbrahim Olgun), İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1976, s. 49; Abdülhamid'in Hatıra Defteri, (Haz: İsmet Bozdağ), İstanbul, Kervan Yayınevi, 1975, s. 103.

44 Türkgeldi, a.g.e., s. 139; Emin Cenkmen, Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri, İstanbul, Türkiye Basımevi, 1943, s. 63; İnal, a.g.e., s. 1221; Tahsin Paşa, a.g.e., ss. 31, 128, 258; Uşakgil, a.g.e., ss. 5, 153.

45 Uşaklıgil, a.g.e., s. 153; Lütfi Bey, a.g.e., s. 442; Türkgeldi, a.g.e., s. 185.

46 Ali Cevad, a.g.e., s. 78; Türkgeldi, a.g.e., s. 185.

47 Yuluğ Tekin Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, s. 86.

48 Lütfi Bey, a.g.e., s. 443; Said Paşa, a.g.e., C. I, s. 85.

49 BBA, İrâde-i Dahiliye, No: 18508 ve 19118; Ahmed Rasim, a.g.e., s. 73.

50 Ali Haydar Midhat, Hâtırlarım 1872-1946, İstanbul, Güler Basımevi, 1946, ss. 61, 69.

51 BBA, İrade-i Dahiliye, No: 18508.

52 Türkgeldi, a.g.e., s. 131; İnal, a.g.e., s. 1938; Uşaklıgil, a.g.e., s. 269.

53 Türkgeldi, a.g.e., ss. 121-125; Uşaklıgil, a.g.e., s. 396.

54 Uşaklıgil a.g.e., s. 206; Ali Haydar Midhat, Hâtıralarım., ss. 234-235.

55 Uzunçarşılı, Said Paşa'ya., ss. 128, 131, 133; Türkgeldi, a.g.e., ss. 126. 219.

56 Ağın, a.g.e., s. 20; Ali Said, a.g.e., ss. 18-19; Said Paşa, a.g.e., C. II, 2. ks., s. 58.

57 Uşaklıgil, a.g.e., s. 238, 74; Tahsin Paşa, a.g.e., s. 230.

58 Said Paşa, a.g.e., C.II, ss. 64, 68; Kurat, Henry Layard'ın., s. 23.

59 Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa, Belleten, C. XIX, sayı: 73-76 (1955), ss. 206-207.

60 Türkgeldi, a.g.e., s. 43.

61 Türkgeldi, a.g.e., s. 126. Talat Paşa, "Rütbe-i vezâretle makam-ı sadârete" tayin edildi.

62 İnal, a.g.e., s. 1016.

63 BBA, Bâb-ı âli Evrak Odası, No: 235983 ve 223626.

64 BBA, İrâde-i Dahiliye, No: 28508.

65 J. Deny, "Sadrazam", İslam Ansiklopedisi, C. X, (1964), s. 46.

66 Mustafa Nuri Paşa, Netayic Ul-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, C. I-II, (Sad: Neşet Çağatay), Ankara, T. T. K. Basımevi, 1979, s. 294.

67 Carter V. Findley, Bureaucratıc Reform in the Ottoman Empire: The Sublume Porte 1789-1922, Princeton, Princeton Press, 1980, s. 298. 1908 yılında Maliye Nezâretinde bine, Hariciye Nezareti'nde de sekizyüze yakın memur çalışmaktadır. a.g.e., s. 298.

68 Findley, a.g.e., s. 244. Yaverliği, sultanın sarayını taklide yönelik eski bir eğilimin işareti sayar; Said Paşa, a.g.e., C. II, 2. ks., s. 305; Türkgeldi, a.g.e., ss. 20, 204.

69 Findley, a.g.e., ss. 171, 243-244; BBA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Defter No: 127, 169.

70 BBA. Baba-ı âli Evrak Odası, No: 223626.

71 Pakalın, a.g.e., C. V, s. 558; Said Paşa, a.g.e., C. II, 2. ks., s. 305.

72 A. g. e., ss. 1323-1324.

73 Tahsin Paşa, a.g.e., ss. 40-43.; İnal, a.g.e., s. 1438.

74 Tahsin Paşa, a.g.e., s. 166.

75 Takvim-i Vekayi Fevkalâde Nüsna; Düstur, 1. Tertip, C. IV, ss. 4-20.

76 Uzunçarşılı, Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, Ankara, T. T. K. Basımevi, 1967, s. 131.

77 İnal, a.g.e., s. 937.

78 Uşaklıgil, a.g.e., ss. 32, 145

Parlamentoya Uzanan Süreçte Osmanlı Kamu Hukukunda "Danışma" / Yrd. Doç. Dr. Ayhan Ceylan [s.586-598]

Atatürk Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

I. Genel Olarak

Gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da, devletin temel fonksiyonları ve bu fonksiyonlar ile ilgili yetkiler, günümüzdeki anlamıyla birbirinden ayrılmadığı yakın dönemlere kadar, tek bir şahsın uhdesinde toplanmış ve onun iradesine tabi kılınmıştır. Bununla birlikte, hükümdarın tek başına, devletin bütün fonksiyonlarını yerine getirebilmesi, bununla ilgili yetkileri kullanabilmesi ve artan devlet ihtiyaçlarını karşılayabilmesi de imkansız görülmüştür. Üstün iktidar sahibi bu tek kişiye devlet işlerinin görülmesinde yardım edecek kurullara ihtiyaç duyulmuş ve devletin teşkilatlanması da bu tarzdaki bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda hükümdara, kendi şahsında toplanan fonksiyonların yerine getirilmesi ve bunu sağlayacak yetkilerin kullanılması bakımından niteliği itibariyle birbirinden farklı çeşitli yardımcı kurullar/organlar oluşturulmuş, bunlar vasıtasıyla devletin çeşitli fonksiyonları icra edilirken kısmen de olsa yönetime katılım sözkonusu olabilmiştir. Ancak bu organların varlığına rağmen, devletin temel fonksiyonları ve yetkileri, hükümdarın şahsında toplanmış olma niteliğini uzun dönem muhafaza etmiştir.1

Hükümdarlar, devlet fonksiyonlarından biri olma bağlamında, yönetimle ilgili alacakları önemli kararlarda danışacakları bir kurula ihtiyaç hissetmişlerdir. Diğer yandan, tarih içerisinde, gerek Batıda ve gerekse Doğu'da, pek çok toplum çeşitli saiklerle danışma yöntemini yönetimde egemen kılmak için mücadele etmiş, iktidar sahipleri de uygulayacakları kararları topluma benimsetebilmek, sorumluluğu paylaşabilmek ve en doğru karara ulaşabilmek düşünceleriyle bir kurula danışma gereği duymuşlardır.

Devlet organlarının günümüzdeki anlamda şekillenmediği bu dönemlerde, danışma ve istişâre; iktidarın, önemli devlet işlerini görmede tek başına hareket etmemesi, bir kurulun da görüşünü alması anlamında bir "karar alma" yöntemini ifade etmekle birlikte, aynı zamanda; kendisine fikir danışılan ve istişâre edilen bir kurulun karar alma mekanizmasına "katılımını" da ifade etmekteydi. Yani iktidar, bir karara varmadan önce, bir kurula danışıyor ve istişâre ediyorken, aynı zamanda onun varmış olduğu kararı dikkate alıyor ve hatta çoğu zaman bu kararı onaylıyor, bu karara bağlı olabiliyordu. Bu yönüyle kurum, karar organlarının ilk şekillerini oluşturmaktaydı.

Batı'da bu çeşit kurullara ilk başlangıç olarak eski Yunan ve Roma, asıl başlangıç olarak da Ortaçağ kıta Avrupası gösterilmektedir. Ortaçağ'da İzlanda ve İngiltere'de kralın yanında, toplulukları ve mülkleri temsilen oluşan heyetlere rastlanır. Bunlar, öncelikle vergi alma ile başlayan, hükümdarın topraklarında barışın ve adaletin sağlanması ile devam eden süreçte, zamanla iktidarın denetlenmesi ve sınırlandırılmasını sağlayan danışma kurullarına dönüşmüşler ve böylece Avrupa'da modern anlamdaki yasama meclislerinin de ilk kökenlerini oluşturmuşlardır.2

Türk hukukunda da İslam öncesi dönemde; toy, kurultay şeklinde görünen danışma uygulaması, Türklerin İslam'ı kabulüyle birlikte İslamiyet'teki "istişâre/şûrâ" ile bağdaşıp güç kazanmış, Selçuklular ve Osmanlılarda "Divan" şekline bürünmüş ve XVII. yüzyıldan itibaren Divan-ı Hümayun'un etkisinin azalmasıyla birlikte "Meşveret", XVIII. yüzyılda da "Meclis-i Meşveret"e dönüşmüştür. Tanzimat ile birlikte, yapılması düşünülen düzenlemeler için, "sürekli bir meclis" fikri benimsenmiş ve meşveret meclisi sürekli yasama meclisleri görünümünü almıştır. Tanzimat Dönemi'nde hız kazanan Batılılaşma düşüncesi meşrutî yönetim tarzına yönelişi güçlendirmiş, geleneksel meşveret düşüncesi bu yönetim tarzına ulaşmada "fikri meşruiyet" kaynağını oluşturmuştur. Parlamenter sisteme geçişte aydınların hareket noktası, "geleneksel anlamı"ndan kısmen sapma da gösterse, yine meşveret/danışma fikri olmuştur.

Birey hayatında önemli olmakla birlikte, danışma, kamusal alanda taşıdığı değerle ve oynadığı rolle, daha çok önemlidir ve de kamu hukukuyla ilintilidir. Çünkü, bireyin danışması veya danışmaması ve sonuçta vermiş olduğu karardaki sorumluluk kişiseldir. Ancak yönetim ve dolayısıyla kamusal alandaki durum tamamen farklıdır. Zira, kamusal sorumluluk taşıyan kişinin kararlarındaki isâbet veya hata, topyekün bir toplumu ilgilendirmekte ve toplumsal sonuçlar doğurmaktadır.

Danışma bu yönüyle, iktidarın sınırlandırılması olgusuyla doğrudan ilgilidir. İktidarı elinde bulunduranların hukuki ve fiili sınırlamalara tâbi olduklarını kabul etmekle sorun halledilmiş olmaz. Sınırlamanın etkili olabilmesi için yerleşik kurumlar gereklidir. Tarihsel boyutuyla düşünüldüğünde, iktidarın sınırlandırılmasında özgürlük-otorite boyutu ön plana çıkmakta ve yönetime katılımın bağdaştırıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Başlangıçta sadece kendisine 'danışılan' bir kurul iken zamanla yönetime katılma gücü elde eden danışma kurulları, parlamento öncesi aşamada yeterlilikleri tartışılmakla beraber iktidarı sınırlandırma işlevi görmüşlerdir.

II. Tanzimat Dönemine Devrolunan Danışma Mirası

1. İslam Öncesi Türklerde Danışma

Danışmak; bir iş için bilgi ve yol sormak, istişâre, meşveret[3] anlamlarına gelir. Bununla birlikte, Türk Tarihi'nin farklı devirlerinde, hatta zaman zaman aynı dönem içinde bile aynı veya yakın anlamlara gelebilecek pek çok kavramla karşılaşmak mümkündür.

Eski Türkler, danışma işinin yapıldığı yeri ve toplantıyı belirtmek üzere çeşitli terimler kullanmışlardır. Bunlar içerisinde, toy ve kurultay öne çıkan kavramlardır. Toy; bütün Türk lehçelerinde ve Türkçe'den intikal ettiği diğer dillerde "meclis, toplantı" anlamına gelmektedir.[4] Türkler toy tabirini, devlet yapısında gelenekleşen bir müessese anlamında, daha çok, senenin belirli zamanlarında yaptıkları, yeme içme, eğlence, dini tören ve danışmayı da içeren toplantılar için kullanmışlardır.

Türkçe "kurul" ve Moğolca "tay" ekiyle oluşmuş kurultay terimi, Türkçe'ye Cengiz Han Devleti'nden gelmiştir.[5] Oğuz Han Destanı'nda geçen iki "toy"dan, ikincisi için "kurultay" tabiri

kullanılmıştır.6 İbni Batûta Seyahatnamesi'nde yer alan toy kelimesi de kurultay anlamındadır. Kurultay kavramı, eski Türklerde toy ile aynı anlamda ve bazen biri diğerinin yerine kullanılabilmekteyse de, kurultay, "toy"a nazaran daha çok, "seçkin kişilerin katıldığı meclis" olarak da görülebilmektedir.

Hunlardan itibaren hemen her Türk devletinde; adı, yapısı, katılanları, yetki ve görüşme konuları farklı da olsa, devlet işlerinin görüşüldüğü "danışma, müzakere, kontrol ve karar alma" özelliğine sahip bir kurul varolmuştur.7

Senenin belirli zamanlarında olmak üzere 'olağan', toplum ve devlet hayatını etkileyen önemli olayların meydana gelmesi halinde ise 'olağanüstü' toplanan danışma toplantıları devletin en önemli meselelerinin görüşülüp kararlaştırıldığı yapılardı. Yeni Han seçimi, hükümdarın kontrolü ve tasdiki, Han'ın tahttan indirilmesi, töre tesbiti, savaşa ve barışa karar verme, devlet yönetimiyle ilgili önemli kararlar alma yetkileri arasındaydı.8 Hakan devlet hayatını ilgilendiren önemli meselelerde tek başına karar alamayıp kurultaya danışmak zorundadır. Burada karara bağlanmayan önemli devlet işleri Kağan tarafından icra olunamazdı. Kağan iktidarı sınırlanmış bir konumdaydı.9

Halkın da katılımıyla oluşan toy toplantıları ve seçkin kişilerden oluşan kurultaylar vasıtasıyla yönetime katılım gerçekleşmekteydi. Devlet teşkilatı içinde hakandan hemen sonra gelen, hatta bazı yetkileri ile hakandan daha önemli bir konumda olan bu kurullar sayesinde devletin monarşik özelliği meşruti bir nitelik kazanmıştır.

Kurultay şeklindeki yapısıyla, Osmanlı klasik döneminin bir bölümüne kadar hükümdar seçiminde etkinliğini sürdüren bu kurulların Türk 'meclis' geleneğinin ilk çekirdeğini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

2. İslam'ın Kabulü Sonrası Danışma

Türklerin İslamiyeti kabulüyle birlikte toy ve kurultay şeklindeki uygulama, artık Türk hukukunda, divan, şûrâ ve meşveret gibi kavramlarla görünmeye başlar. İslamî kökenli bu kavramlar, bu hukukun Türk hukukundaki etkisine paralel olarak uzun bir dönem yaygın bir kullanım ve uygulamaya sahne olmuştur. Bu çerçevede, meşveretin, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadarki görünümü, uygulaması ve özellikle son dönemde bu kavram etrafında beliren tartışmaların anlaşılabilmesi, İslamiyetteki teorik ve uygulama yönünün özet niteliğinde de olsa bilinmesini gerektirir.

A. İslam'da Danışma: Şûra

İslamiyet'te istibdat ve keyfî yönetim benimsenmemiş, işlerin hakkaniyet, adalet ve eşitlik ilkelerine uygun olmasını sağlamak için müşâvereye başvurulması gerektiği belirtilmiş10 ve yönetim işlerinin istişâre ile görülmesi tavsiye edilmiştir.11

İslam ulemasınca şûrâ ilkesi aklî ve dinî temellere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Şûrâ, yönetimin temel bir esası, meşveretle hareket Müslümanların sıfatı olarak kabul edilmiştir.

İslam'da, şûrânın meşruluğu kitap, sünnet ve Hulefa-i Raşidin uygulamasıyla sabittir. Şûrâ teşvik edilmiş, gerek ferdî ve gerekse idarî işlerde uyulması gereken bir prensip olarak kabul edilmiştir. Hatta verilen önemin bir belirtisi olarak "şûrâ", bir Kur'an sûresine ad olmuştur. Kuran-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde konuyla ilgili esaslar ve İslam tarihinde oldukça zengin örnekler vardır. Özellikle Hz. Peygamber ve dört halife dönemi bu bakımdan dikkate değer niteliktedir.

Şûra, Kuran-ı Kerim'de genel ilke olarak yer almış, bunun ayrıntıları, diğer kaynaklar ışığında İslam hukukçularının içtihat faaliyetleri sonucu olmuş, şûra ile ilgili uygulamalar genel esaslar çerçevesinde zaman, mekan ve şartların durumuna bırakılmıştır.12

Şûrâ ve meşveret anlayışı Dört Halife döneminde üzerinde önemle durulan bir İslam ilkesi olarak uygulanmış ve kısmen kurumlaşma yolunu girmiştir. Bu dönemde ilkenin, hem hukukî ve hem fiilî yönden kabulü ve uygulanması, iktidarı sınırlandıcı bir rol oynamasında etkili olmuştur. Emeviler ile birlikte saltanat yönetiminin ortaya çıkışı, şûrâ'nın gelişim ve kurumlaşma sürecini zaafa uğratmıştır. Zira istişâre yöntemi ile sorunların çözümü, saltanat usulü ile bağdaşmamaktaydı. Bununla birlikte Emeviler sosyal ve dini temellere dayanan bu önemli İslam ilkesinden tamamen kopmuş da değillerdi. Şûrâ yöntemi divanlar içinde sürdürülmeğe çalışıldı. Bunun bir göstergesi olarak önemli devlet işleri, yetkili ve sorumlu bir organ olarak "Divan"da müzakere edilmeye başlanmıştı. Abbasiler döneminde de şûrâ prensibi, kurumsallaşan bir organ niteliği kazanan divanlar içerisinde sürdürülmeye çalışılmıştı.

B. Selçuklular ve Anadolu Beyliklerinde Danışma: Divan

Selçuklular ve sonrası dönem Türk hukukunda devlet teşkilatı içinde kurumsallaşan danışma/meşveret ya da bunun o günkü görünüm şekli olan "Divan"ı anlayabilmek, o dönemdeki hukukî kurumların oluşum süreçlerini bilmekle yakından ilgilidir.

Bu dönem kamu hukuku kurumlarının oluşumunda, hem eski Türk devlet teşkilat geleneği, hem de İslam'ın kabulüyle gelen İslamî kurumların etkileri görülmektedir. İslamiyet'in Türkler tarafından kabulünden sonra kurulan devletlerde, Türklerin kamu hukuku yönünden İslamiyet ile çatışmayan kendi örf ve adetlerini, düşüncelerini, kurumlarını ve uygulama şekillerini korudukları ve bunları İslam'ın genel esasları ile kaynaştırmada başarılı oldukları görülür.13 Eski Türk töresindeki toy, kurultay geleneği, İslam'ın şura/meşveret ilkesiyle bütünleşmiştir. Hatta Türklerin divan kavramını ve uygulamasını çabuk benimsemelerinde ve ona devlet hayatında üstün bir yer vermelerinde, bu İslam öncesi geleneğin etkisi gözardı edilemez.14

İslam divan modelini örnek alan Türkler, kurultay geleneğinin etkisiyle bu müessesenin yetkilerini genişletmişlerdir. Bununla birlikte, Abbasi divanlarının işleyiş şekli artarak etkisini sürdürürken, bu müesseselerde, eski kurultaylardaki temsil geleneği özelliği artık kalmamış15 ve bu nedenle divan, kurultayın sınırlandırılmış bir şekli olarak nitelendirilmiştir.16

Büyük Selçuklularda, Anadolu Selçuklularında ve Anadolu beyliklerinde önemli devlet işlerini gören büyük bır divan vardı. Bu divana bağlı çeşitli divanlar bulunmakta ve divanda işler istişare ile görülmekteydi.

C. Osmanlı Klasik Döneminde Danışma

Osmanlı klasik dönemi devlet ve teşkilat yapısında, bir yandan Emevi ve Abbasi Devleti yoluyla İslam hukukunun, diğer yandan Selçuklular kanalıyla da eski Türk-Moğol geleneklerinin etkisini görmek mümkündür. İslamiyet öncesi dönemden gelmiş olan tarihi mirasın önemli bir payı olmakla beraber, Osmanlı Devleti her şeyden önce bir İslam devletidir.17 Bu münasebetle, devlet yapısı büyük ölçüde İslam hukukuna ve İslamî devlet geleneğine göre şekillenmiştir.

Padişah, Veziriazam ve Divan-ı Hümayun'dan oluşan Osmanlı merkez teşkilatında, Divan-ı Hümayun; klasik dönemde, bazen padişahtan sonra bazen padişah ile birlikte yeralan önemli bir kurum olarak görülür.18

Osmanlı devlet teşkilatı içinde, saltanat makamından sonra en güçlü kişi olan veziriazamın temsil ettiği sadaret makamı, padişahın kendisine geçen yetkilerini istediği gibi kullanmada ve tek başına karar verme imkanında tam manasıyla serbest değildir. Veziriazam, işleri, padişah adına ve istişâre esaslarına göre sevk ve idare eden en yüksek devlet görevlisidir.19 Sadrazam, Veziriazam, önemli işlerde diğer görevlilerle birlikte çalışmak, onların görüşlerini sorma geleneğine uyarak belli başlı devlet büyükleriyle "istişâre etmek" durumundadır. Bu istişârenin yapılacağı yer ise "Divan-ı Hümayun"dur.20

Çeşitli İslam devletlerinde görülen ve en gelişmiş şekline Osmanlı'daki Divan-ı Hümayun ile ulaşan, devletin genel yönetimi ile yetkili ve sorumlu bu müessese, aynı zamanda danışma/şûrâ ilkesinin bir uygulama alanıdır. Divan-ı Hümayun'un bu özelliğini Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi: "…umûru saltanatı veziriazam sair vüzera ile ve defterdarlarım ile müşâveret ideler" diyerek ortaya koyarken, aynı zamanda meşvereti, devlet işlerinin görülmesinde uyulması gereken zorunlu bir yöntem olarak düzenlemiştir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman, devletin bütün iş ve meselelerinin bir kişiye bırakılmasının doğru olmadığını söylemiştir. Böylelikle, Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde danışma devlet işlerinin görülmesinde bir yöntem, Divan-ı Hümayun ise bu yöntemin uygulandığı bir "şûrâ/danışma meclisi" niteliğindedir.21

XV. yüzyıldan itibaren gittikçe gelişen Divan-ı Hümayun, bu güçlü konumunu XVII. yüzyıl sonuna kadar sürdürmüştür. Bu dönem ile birlikte yetkileri yavaş yavaş veziriazamın İkindi Divanına kaymaya başlar.22 İkindi divanı ya da Babıâli, veziriazamın hakim olduğu ve öne çıktığı bir kuruldur. Burada devlet işleri artık meşveretle değil, veziriazam ile padişah arasında telhis yoluyla halledilmektedir. Veziriazamın öne çıktığı bu yapılanmanın, padişah tarafından benimsenmesi tabiatiyle mümkün değildir. Böyle bir yapılanmada iktidar mücadelesi kaçınılmazdır. Bunun sonucunda Divan-ı Hümayun'un devlet teşkilatında en yüksek bir karar organı olarak "devlet şûrâsı" niteliği muhtemelen padişahın da desteklediği ve zaman zaman katıldığı meşveret meclisine

kaymıştır. Bununla birlikte, “encümen-i meşveret”, “şûrâ meclisi” ya da kısaca “meşveret” adı da verilen bu kurul, imparatorluğun kuruluşuna kadar giden bir uygulama geçmişine sahiptir. Meşveret, ortaya çıkışında, olağanüstü toplantılarda bir karar alma yöntemi olarak görülmektedir. Osmanlılar, Türk-İslam uygulamasındaki divan geleneği içinde bu yöntemi sürdürdüler. Müşâvere ile karar alınan şûrâ meclisi niteliğindeki Divan-ı Hümayun’un güçsüzleşmesi ile birlikte meşveret yöntemi başka bir kurulda devam ettirilmeye çalışıldı ve boşluğu dolduran bu kurula da “meşveret” denildi. Böylece hem “yapılan iş” hem de “kurul” adı olarak meşveret yerleşik bir kavram halini aldı.

Başlangıçta ayak divanı gibi uzun bir süre belli kurallara bağlı olmaksızın toplanan kurul; sık sık toplanmasına paralel olarak I. Abdülhamit ile başlayan ve III. Selim ve II. Mahmut ile devam eden dönemde kurumlaşmıştır.

III. Tanzimat Döneminde Danışma

1. Genel Olarak

Tanzimat Dönemi ile birlikte, yalnız orduya değil, bütün devlet teşkilatı ve müesseselerine yeni bir düzen verilmek istenmekte; ıslahâtın her sahaya yayılmasına çalışılmaktaydı. Artık “nizam ve tanzim” değil; “nizamlar ve tanzimat” sözkonusu idi.23

Tanzimat’ı genel olarak karakterize eden ve yönetime de yansıyan anlayış, geleneksel iktidar anlayışını da etkilemiştir. Bu dönemde iktidar; şeklen mutlak, fakat gerçekte eskiye nazaran daha fazla ılımlı ve ölçülü bir monarşidir. Ilımlıdır, zira, iktidarın belli müesseseleri ve şartları vardır, bunun yanında, yönetimin tutumunu belli bir noktaya kadar sınırlayan ve değiştiren esaslı gelenekler devam etmektedir.24 İktidarın başında padişah bulunmaktadır. İcra organının başı yine sadarazamdır. Ancak eski gücünde değildir.

İktidarın merkezileşmesi ve görevlerinin çoğalması, doğal olarak yükümlülüklerini ve hizmet alanlarını da hissedilir derecede artırmaktaydı. Tanzimat, yeni ihtiyaçları karşılamak için her alanda yeni kurullar oluşturdu. Geleneksel sistemdeki Divan-ı Hümayun’un ve Meşveret Meclisi’nin yerini, bu dönemde, değişik kurumlar aldı.25 Başta Meclis-i Vâlâ olmak üzere çeşitli danışma kurulları ve yeni nezaretler (bakanlıklar) oluşturuldu, mevcut olanlar daha işlevsel hale getirildi.26

Gülhane Hatt-ı Hümayûn’u ile Sultan Abdülmecid, yukardan aşağı doğru tecelli eden bir irade ile de olsa belirli prensiplere uyacağını yeminle taahhüd ve ilan etmektedir. Ferman bu haliyle “esas teşkilat kanunu” olmaktan uzaktır ve seçilmiş bir meclis anlayışına da yabancıdır. Bununla birlikte, hükümdar bir kısım yetkilerini kendi rızasıyla sınırlayarak (auto limitation) Babıâli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye devretmiştir.27 Nitekim, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nu açıklamak için gönderilen “Ferman-ı Âli”de; “…mevadd-ı esasiyyenin füruatına dair ekseriyyet-i ârâ ile karar verilen şeylere müsaade eyleyeceği”ne padişah yemin etmektedir.28

Tanzimat döneminin kamu hukukumuz açısından önemi çeşitli yönlerden belirlenebilir. Öncelikle, Sened-i İttifak ile belirginleşen, Tanzimat Fermanı ve Islahât Fermanı ile gelişen ve kuvvetlenen "hukukla bağlı devlet fikri"ne doğru bir gidiş görülmektedir. Bunun yanında, Divan-ı Hümayun ile başlayan meşveret meclisleri ile devam eden ve sonra Meclis-i Âlî-i Umûmi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âlî-i Tanzimat, Şûrâ-yı Devlet ve mahallî genel meclislere kadar uzanan sürekli meşveret kurullarıyla, keyfiyetin kolektif organlara bırakılması lehinde bir yöneliş gözlenmektedir. Bu kurullara verilen yetkiler bu fikri kuvvetlendirmektedir. Gerçi, bu istişâre ile karar alınan kurullar henüz bir yasama organı olmasalar bile, padişahların isteyerek veya istemiyerek kişisel iktidarlarını sınırlamalarının bir göstergesidirler. Bu itibarla, meşrutî bir yönetimi hazırlayıcı olmuşlardır.29

2. Danışma Uygulaması Olarak Meclisler

A. Merkezî Alt Meclisler

I. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel olarak devam eden meşveret geleneği, III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde kurumsal bir yapıya dönüşmüş, geniş katılımlı meclislerde alınan kararlar padişah tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girmiştir.30 Ancak İmparatorluğun içerisinde bulunduğu durum, meclis-i meşveretin Divan-ı Hümayun'dan boşalan yeri tam olarak dolduramaması ve yapılacak reformlar nedeniyle ihtiyaca cevap verebilecek sürekli, yerleşik ve belirli kurallar çerçevesinde çalışacak düzenli bir istişâre organına gerek duyulmuştur. Kaldı ki, bu sırada ilanı düşünülen Tanzimat Fermanı'nda yer alacak ilkelerin programlanması ve bunların uygulanması da ancak sürekli bir meclis tarafından gerçekleştirilebilirdi. Bu amaçla yeni bir meclis için çalışmalara başlandı ve Tanzimat öncesi hazırlıkların son aşaması olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kuruldu.31

Kuruluşu beyan eden hatt-ı hümayunda böyle bir meclise olan zorunluluk şöyle ifade edilmiştir:

"…emr-i vacibi'l-edây-ı perverdegârı ve Sünnet-i seniyyei hazreti peygamberîye imtisalen cemi zamanda Devlet-i aliyyenin usul-i mehâsin şumulünden olduğu vechile bazı mesalih-i mu'tena-biha beyne'l-vükela müşâvere ve müzakere ile tanzim ve tesviye olunagelmekde ise de vükela ve me'murîn meşâgil-i kesîreleri cihetiyle daima akd-i encümen-i meşveret etmekliğe dest-res olamadıklarından ba'dezîn ifate-i vakt olunmayarak kâffe-i mehamm-ı saltanat-ı seniyyenin kema yenbagi hüsn-ü tensik ve temyiz ve tedkıkiyle her bir husus şeâib-i araz ve itirazdan külliyen vâreste ve masun olarak rü'yet ve olvechile ehass-ı matlub ve mültezim-i mülûkane olan adalet ve hakkaniyet ve intizam-ı ahvâl-i mülk ve millet kaziyye-i hayriyyesi kemaliyle karin-i hüsn-i husul ve suret olmasıyçün Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ism-i sâmisiyle saray-ı hümayun-u şahanede…mu'temidan-ı saltanat-ı seniyyeden bazı zevatdan mürekkeb…meclis-i âlî tertibiyle gerek mesalih-i câriye ve gerek tanzimat-ı mülkiyeye dair hayr ve nefi âm ve şamil olan mevaddı nazike…azay-ı mezkure beynlerinde bi'l-etraf müzakere ve müşâvere olunması…irade buyrularak…".32

Mustafa Reşit Paşa bu meclisi tasarlarken Avusturya ve Prusya meclis şeklini tercih etmişti. Fikri yapısının olgunlaşmasında İngiltere ve Fransa'daki sefaret yıllarının çok büyük etkisi olduğu bilinen Reşid Paşa'nın böyle bir tercihte bulunması ilginçtir. Muhtemelen burada Reşid Paşa gerçekçi davranarak Osmanlı yapısını gözönünde bulundurmuştur. Monarşik devlet yapısı, yetkinin paylaşımı, son sözün padişahca söylenmesi ve yukardan aşağı doğru teşkilatlanma yapısının benzerliği böyle bir model seçiminde etkin olmuştur.33

Meclis-i Vâlâ, Tanzimat Fermanı'nda yer verilen müesseseler arasındadır. Yeni dönemde müzakere ve karara bağlanacak işlerin çokluğu nedeniyle, mevcut "…Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası daha lüzumu mertebe teksir olunarak…İşbu emniyet-i can ve mal ve tayin-i vergi hususlarına dair kavanin-i muktaziyye bir tarafdan kararlaşdırılıp…"34 ona göre hareket edilecektir. Padişah, Ferman ile, Meclis-i Vâlâ'da alınan kararları uygulanmak üzere ilan edeceğini belirtmektedir. Böylece padişah, kendi kendini sınırlayarak yetkilerinin bir kısmını bu meclise devretmiş olmaktadır.

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra, yeni yetkilerle güçlendirilen Meclis-i Vâlâ, genel olarak Tanzimat Fermanı ile belirlenen yeniliklerin planlanıp uygulanmasını sağlayacaktı.

Meclis, ilk dönem belli bir çalışma düzenine kavuşturulamamıştı. Bu ilk tecrübe döneminden sonra, Tanzimat ile beraber yüklenmiş olduğu yeni görevler bir çalışma düzenini de zorunlu kılmaktaydı. İlki Tanzimat Fermanı'nın hemen akabinde olmak üzere, zamanla, Meclisin üye seçimini ve çalışma esaslarını düzenleyen çeşitli nizamnameler ihdas edilmiştir.35 Nizamnameler ile, Meclis-i Vâlâ'da karar oluşumunda, ittifak-ı ârâ (oybirliği) yerine, ekseriyet-i ârâ (oyçokluğu) usulünün benimsenmesi, üyelerin düşüncelerini serbestçe ve kınanmaksızın söyleyebilmeleri, görüşülecek konuların önceden üyelere bildirilmesi gibi müzakere ve karar sürecine ilişkin hükümler, bunun yanında, gerektiğinde bazı konularda komisyonlar oluşturulması hususları düzenlenen önemli konulardan bazılarıydı.

Abdülmecit 1840 yılında meclisin yeni binasını açış merasiminde yaptığı konuşmada, yetkilerini kendi isteği ile sınırladığını söyleyerek meclise olan güvenini belirtmekteydi. Padişah ayrıca, gelecek seneye ilişkin yapılması lazım gelen hususlar ile ilgili olarak her sene başında Meclis-i Vâlâ'ya geleceğini de bildirmekteydi. Meclis üyeleri de bu nutka karşılık bir teşekkür mazbatası hazırlamışlardı.36

Mülkî, askerî, malî, iç ve dış politika alanında uzman kişiler yanında, meselelerin şer'i yönünü incelemek üzere ilmiye mensupları da mecliste bulunmaktaydı.37

1856 Tanzimat Fermanı ile birlikte Meclis-i Vala'ya gayrımüslim üyeler de alınmaya başlandı.38 Tanzimat'ın planlayıcısı ve uygulayıcısı olan bu meclis; Meclis-i Umûmî toplantılarında görüş belirtme; kanunlara aykırı davranan kamu görevlilerini yargılama; diğer meclislerde alınan kararlara son şeklini verme; Tanzimat Fermanı ile belirtilen alanlarda gerekli olan kanun ve tüzükleri hazırlama ve uygulanmasını kontrol etme gibi istişârî, idarî, icraî, yargısal ve eskiden olduğu gibi, padişah adına kullanmak üzere örfî hukuk alanında yasama yetkisine sahip bulunmaktaydı.39

Meclis, kuvvetler ayrılığı ilkesinin gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Ancak bu meclisin temsilî bir niteliği yoktu. Meşrutiyet dönemine kadar, her açıdan döneme damgasını vurmuş olan bu meclis, ağırlıklı olarak geleneksel meşveret usulünü devam ettirmekle birlikte, Batılı etkileri de bünyesinde taşımıştır. Saltanat makamının yetkilerinin bir kısmının, padişahın kendi arzu ve tek taraflı iradesiyle böyle bir organa devredilmesi, ayrıca burada; görüşme, oyların verilmesi ve karar alımı ile ilgili uygulanan usul parlamenter rejimi andıran adımlar olduğu gibi Meşrutiyeti hazırlayıcı da olmuştur.40

II. Meclis-i Âlî-i Tanzimat

Meclis-i Vâlâ, gittikçe artan yoğun çalışma yükünü kaldıramaz duruma gelmiş, yeni bir meclise ihtiyaç duyulmaya başlanmıştı. İç çekişmeler ve rüşvetle mücadele edilmesi gerekliliği de böyle bir yapılanmayı gerektirmekteydi. Konu, Babıâli'de toplanan Meclis-i Umûmî'de görüşüldü ve yeni bir meclisin kurulduğuna dair alınan karar; vükela, ulema, komutanlar, gayrımüslim cemaatlerin başkanları ve yüksek rütbeli memurların bulunduğu bir toplantıda açıklandı. Böylece, 26 Eylül 1854'de Meclis-i Âlî-i Tanzimat adlı yeni bir meclis kurulmuş oldu.41

Meclis-i Tanzimat'ın üç önemli görevi vardı: Birincisi, kanun yapmak; ikincisi, vükelayı yargılamak; üçüncüsü, kanun ve nizamların uygulanmasında yolsuz bir şey görürse bunu sadaret makamına ihtar etmekti.42 Daha açık bir ifadeyle meclis; ülkenin ıslah ve imarı için alınacak tedbirleri müzakere ederek kararlaştırmak, mevcut nizamnamelerden "ıslah ve tâdile" gerek duyanlar hakkında görüş beyan etmek, vekillerin görevlerinden dolayı sorumlulukları halinde ilk sorgularını yapmak ve Tanzimat'ın gerektirdiği kanun ve nizamnameleri hazırlamakla görevliydi.43

Meclis-i Tanzimat'a her konuda kanun çıkarma yetkisi tanınırken, kişilerin hazırladığı kanun tasarılarını da değerlendirmeye alma imkanı verildi. Böylece bu dönemde, yerel düzeyde ve Meclis-i Umûmî'de görülebilen karar organlarına katılım hakkı daha da öteye gitmekte ve kişiler yasama organında bizzat olmasa da fikren, görüş belirtme hakkına sahip olmaktaydılar.44 Meclis-i Tanzimat'a, Meclis-i Vâlâ'da olduğunun aksine, Meclis-i Vükela'nın iznine bağlı olmaksızın istediği alanda düzenleme yapabilme yetkisi tanınması, yasama ve yürütme ayrımı yönünde atılmış önemli bir adım olarak görülmek gerekir.45

Geniş yetkilerle donanmış olan bu meclis üyelerinin, yüksek rütbeli devlet adamları arasından seçilmesine dikkat edilmiştir. Bunun yanında, üyelerin; kanun ve nizamları bilen, iç ve dış konularla dünyada olup bitenler hakkında bilgili ve birikimli kişiler olmasına özen gösterilmiştir. Kuruluşundan bir müddet sonra gayrımüslim üyeler de meclise kabul edilmeye başlanmıştır.46 Meclis üyeleri, müzakerelerde görüşlerini özgürce söylemeye teşvik edilmekteydiler. Karar ister ittifakla, isterse oyçokluğuyla alınsın, iki taraf da görüşlerini mazbatada belirtebilecektir.47

Meclis-i Vâlâ, yasama yetkisini devralan Meclis-i Tanzimat ile birlikte 1861 yılına kada yanyana çalıştı. 1861 yılında Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ'ya katıldı. Yeni meclis: Kavânin ve Nizâmat Dairesi, Umûr-ı İdare-i Mülkiye Dairesi ve Muhakemat Dairesi olmak üzere üç kısma ayrıldı. Meclis-i

Tanzimat'ın yasama görevi, ilk daireye; muhakeme görevi, Meclis-i Vâlâ'nın umum heyetine verilirken, uygulamaya ilişkin aksaklıkları gözetme görevi ise ilga edildi.48 "Tanzimat Meclisi" olarak döneme damgasını vuran Meclis-i Vâlâ 1868 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Kuruluşundan itibaren pek çok değişiklikler geçiren meclis son kez; Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrılmıştır.49

III. Şûrâ-yı Devlet

Fransa ve Avusturya'daki devlet konseylerinin başarılı uygulamaları; Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Bourée'nin Âli Paşa ve Fuad Paşa'ya Müslim ve gayrımüslim tebaanın birlikte temsil edileceği Conseil d'Etat'ya benzer bir müessese oluşturulması tavsiyesi; Yeni Osmanlıların bazı üyelerinin bu konudaki ısrarı; yerel meclislerdeki temsili yapıyı merkezde de uygulama düşüncesi ve 1867'de Fransa'yı ziyaret eden Sultan Abdülaziz'in böyle bir yapılanmaya sıcak bakması gibi iç ve dış istek ve beklentilere cevap mahiyetinde yeni bir meclis oluşturulması gündeme geldi.50

1867 yılından itibaren çalışmalara başlandı. Bu tarihte kaleme alınan bir raporda; devletle ilgili genel konuların görüşüleceği yeni meclisin beş daireden oluşacağı belirtilmekteydi. Bu arada, oluşturulması düşünülen Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin de yargı görevinini üstlenen bir yüksek mahkeme olarak çalışacağı ifade edilmekteydi. 4 Mart 1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşunu kesinleştiren irade çıkarıldı. Meclis-i Vâlâ, böylece iki meclise ayrılmaktaydı.51 1 Nisan 1868'de yayınlanan hatt-ı hümayun ile; "Şûrâ-yı Devlet adında bir meclis teşkil edildiğini belirten" (m.1) "Şûrâ-yı Devlet Nizamnamesi" yayınlandı.52

Nizamnamenin ikinci maddesinde Şûrâ-yı Devlet'in yetki ve görevleri belirtilmekteydi. Buna göre; öncelikle bütün kanun ve nizâmat (tüzük) tasarılarını hazırlamak ve incelemek; ikinci olarak, kanunen kendisine verilen mülkî işleri inceleyerek aldığı kararları padişaha arzetmek; üçüncü olarak, hükümet ile şahıslar arasındaki davaları görmek; dördüncü olarak, mülkî ve adlî makamlar arasındaki uyuşmazlıklarda yetkili mercii belirlemek; beşinci olarak, yürürlükteki kanun ve nizamlara ilişkin olarak devlet dairelerinden gelen evrak ve yazılar üzerine görüş beyan etmek; altıncı olarak, kendisinin yetkilendirildiği durumlarda devlet memurlarının durumlarını incelemek ve yargılamak; yedinci olarak, padişah ve devlet dairelerinin isteği üzerine görüş belirtmek ve ayrıca; Vilayet Nizamnâmesi'ne göre, her sene vilayet merkezlerinde toplanan umumî meclislerin ıslahâta dair müzakere edeceği maddelerin mazbatasını, her meclisçe, mevcut üyeleri arasından seçilecek üç veya dört kişiden oluşacak komisyonun Dersaadet'e (İstanbul) götürmesi sonucu, müzakere olunacak maddeleri, bu üyelerin de bulunacağı toplantıda kararlaştırmakla görevliydi.53

Şûrâ-yı Devlet bu nizamnamede belirtildiğine göre, her biri bir başkanın yönetiminde ve onar üyeden oluşan beş daireye ayrıldı. Bunlar: Mülkiye-Zabıta-Harbiye Dairesi; Maliye ve Evkaf Dairesi; Adliye Dairesi; Nafia-Ticaret-Ziraat Dairesi; Maarif Dairesi'dir.54 Daha sonra yapılan bir değişiklikle Mülkiye ve Maarif Daireleri birleştirilerek "Dahiliye ve Maarif Dairesi" adıyla yeni bir daire oluşturuldu.

1872 yılında yapılan değişiklikle de; Tanzimat, Muhakemat ve Dahiliye olmak üzere üç daireye ayrıldı.55

Şûrâ-yı Devlet, 10 Mayıs 1868'de Babıâli'de yapılan bir törenle açıldı. Abdülaziz açış konuşmasında, kuvvetler ayrılığı ilkesi üzerinde durarak; "İcraî tasarrufların, adlî, dinî ve hükümet tasarruflarından ayrılması" gerektiğini belirtti.56 Böylece padişah, ilk defa çok açık bir şekilde kuvvetler ayrılığı ilkesine işaret etmiş olmaktaydı.

Şûrâ-yı Devlet'in üyeleri kendisinden önceki meclislere göre daha temsilî bir nitelik göstermekteydi. Üyeler, hükümet tarafından, gelen listeler içinden seçimle belirlenmekteydi. Gerek Şûrâ-yı Devlet'te ve gerekse Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de, üçte bir oranında gayrımüslim üye de bulunacaktı. Bunun yanında seçimle oluşturulmuş vilayet meclislerinden gelen delegelerle de her yıl toplanmak gerekmekteydi. Böylece yerel meclis yapıları merkeze taşınmak suretiyle, kısmî bir şekilde de olsa halka temsil yolu açılmaktaydı.57 Şûrâ-yı Devlet ilk kurulduğu zaman üye sayısı 41 idi. Bunların 28'i Müslüman, 13'ü de gayrimüslim üyeydi. Ancak bu üye sayısı sabit kalmamış, zamanla 30 ile 70 arasında değişmiştir.58

Şûrâ-yı Devlet'e gelen konular, ilgili oldukları dairelerde görüşüldükten sonra bütün üyelerin toplanmasıyla oluşan "Heyet-i Umumiye"de görüşülerek, son şekli verildikten sonra sadârete sunulacaktı. Basit meseleler ilgili dairelerde halledilecekti.59

Eski divan ve meşveret geleneğinin bu son halkası, geleneği temsil ile birlikte farklı özellikler de taşımaktaydı. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin yansıdığı yapısı, temsilî niteliği olan üyelerin katılımına açık yönü ve bütçeyi inceleme gibi yetkilere sahip olmasıyla "ilkel bir meclis-i mebusan" olarak değerlendirilen Şûrâ-yı Devlet; meşrutî rejimi hazırlamadaki rolü nedeniyle de ayrı bir önemle ele alınmıştır.60

B. Merkezî Üst Meclis: Meclis-i Âlî-i Umûmî

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte yeni bir şekil verilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye yanında ve onun üzerinde bir meclis daha kurulmuştur. Meclis-i Hass-ı Umûmî ya da Meclis-i Vâlâ-yı Umûmî de denilen bu meclis, 1839-1876 arasında Tanzimat meclisleri içinde en yüksek danışma ve karar organı durumundadır.61 Tanzimat Fermanı'nda bu meclisin kuruluşuna işaret edilmektedir:

"…Meclis-i Ahkam-ı Adliye azası daha lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükela ve rical-i Devlet-i Aliyyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda orada içtima ederek ve cümlesi efkar ve mütalaatını hiç çekinmeyib serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve tayin-i vergi hususlarına dair kavanin-i muktaziyye bir tarafdan kararlaşdırılıp…her bir kanun karargir oldukça…düsturü'l-amel tutulmak üzere bâlâsı hatt-ı hümayunumuzla tasdik ve tevşih olunmak için taraf-ı hümayunumuza arz olunsun…". Metinden de anlaşılacağı gibi, üye sayısı artırılacak Meclis-i

Vâlâ yanında, onu da içine alacak şekilde, “vükela ve ricali devlet”ten oluşan yeni bir oluşumdan bahsedilmektedir.

Meclis-i Umûmî, (1839-1854) yılları arasındaki ilk dönemde, Babıâli ve Meclis-i Vâlâ üyelerinden oluşan bir “devlet şûrâsı” niteliğindeydi. Henüz çalışma esaslarını düzenleyen bir nizamnamesi yoktu. Meclis-i Vâlâ’nın bağlı olduğu kurallara göre çalışmaktaydı. Meclis-i Vâlâ’nın, Cuma ve Cumartesi günleri aldığı kararları, Pazar günü; Pazartesi ve Salı günleri aldığı kararları da çarşamba günü tekrar gözden geçirmekteydi. Meclis-i Vâlâ’nın çalışmaları yoğunlaşınca haftada dört gün toplanması kararlaştırıldı. Çeşitli yerlerde yapılan toplantılara bazen padişah da katılmaktaydı.62

Meclis-i Umûmî, meşveret usulünün Tanzimat ile birlikte almış olduğu sürekli ve düzenli meclis görünümü yanında, daha çok, klasik meclis-i meşveret yapısının temsilcisi olarak dikkat çeker. Tanzimat Fermanı’nda belirtilen ilkelerin yerine getirilmesinde Meclis-i Vâlâ’nın üst organı olarak çalışmak gibi düzenli bir toplanma şekli yanında; savaş ve barışa karar vermek gibi olağanüstü olayların meydana gelmesi halinde de toplanmaktaydı. Bu son şekilde yetkileri oldukça genişlemekteydi.63

Meclis-i Umûmî bu ilk dönemde, genellikle, Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan nizamname ve kanun tasarılarını inceleyerek karara bağlardı. Bu kararları kısmen veya tamamen değiştirebilir ve gerektiğinde reddedebilirdi. Meclis-i Vâlâ kararları ancak bu incelemeden sonra padişaha arzedilirdi.64

26 Eylül 1854’de Meclis-i Tanzimat’ın kurulmasıyla ve aynı yıl hazırlanan nizamnamesiyle birlikte Meclis-i Umûmî de yeni bir döneme girmekteydi. Bu yeni çalışma düzeni ile birlikte meclis; sadrazam, vükela, Tanzimat Meclisi ve Meclis-i Vâlâ üyeleri, Babıâli’de bulunan memurlar ve devlet adamlarından oluşan şekliyle, gerektiği zaman toplanacak ve sadece Meclis-i Tanzimat’ın hazırlayacağı nizamname layihalarını inceleyecekti.65

Çalışma düzeni Meclis-i Vâlâ’da olduğu gibi idi. Üyeler düşüncelerini serbestçe belirtebileceklerdi. Burada da, üyelerin toplantılarda devam eden suskunlukları azl sebebi olabilecekti. Müzakere olunacak metinler üyelere önceden verilecek, karar oybirliği veya oyçokluğu ile alınacaktı. Oyçokluğu üyelerin üçte ikisi ile sağlanacaktı. Zamanla gayrimüslim üyelerin de kabul edilmesi, meclise, temsilî bir nitelik de kazandırmıştı.66

Meclis-i Umûmî’nin kuruluşuna işaret edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda da belirtildiği gibi; bu meclis tarafından müzakere edilip kararlaştırılan bir kanunun “düsturü’l-amel” olunacağı, yani “hükümlerinin uygulanmak gerekeceği”nin bir hatt-ı hümayunla ilan edileceği padişah tarafından söz verilmekteydi. Böylece, yasama alanında bir yetki devri söz konusu olmaktaydı.

Tanzimat döneminde sürekli meclislerin yanında, klasik meclis-i meşveret yapısını devam ettiren böyle bir organın varlığı; imparatorluğun bu sıkıntılı döneminde “risk alma sorumluluğunu paylaşacak geniş topluluk” zarureti yanında, imparatorlukta kendisine yabancı olunan “temsilî” bir yapı

ihtiyacının geniş katılımlı böyle bir meclis şekliyle de olsa kısmen telafi edilmeye çalışılması düşüncesine bağlanabilir.

3. Parlamentonun Fikrî Kaynağı Olarak Danışma

1876 Kanun-i Esasîsi ile meşrutî bir rejim getirildiği görülmektedir. Ancak, meşrutiyet düşüncesi, birkaç kişinin zihninde birdenbire oluşan bir tasarının tesadüf ve oldu bittiyle sahnelenmesi ya da dış etkilerin ortaya çıkardığı bir sonuç değildi. Türk Kamu Hukukunda parlamentarizm ve onun değişik şekillerine rastlanıyorsa, bunu, ani olarak ithal edilmiş bir sistem olarak algılamak; tarihî gelişmeyi inkar etmek, hele bunu, Kanun-i Esasî ile kendisini aniden gösteren ve iktibas yoluyla dahil edilmiş bir yönetim tarzı olarak görmek; hukukî, tarihî, siyasî ve sosyolojik gerçeklerle bağdaşmamaktadır.67

Gelişmenin kökeni Osmanlı meşveret anlayışında ve Tanzimat'ın getirdiği meclisleşme sürecinde aranmalıdır. Meşveretin kurumlaştığı XVIII. yüzyıl ile birlikte, bu meclis tarafından alınan kararların, özellikle III. Selim'in de çabalarıyla, fiilen iktidarı sınırlandırması ve Divan-ı Hümayun'un etkisiyle gelen dar bürokratik meşveret yapısındaki sivil bürokrat sayısının artırılarak genişletilmesi, meşrutiyet süreci içinde değerlendirilmek gerekir.68 XVIII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda devam eden Batılılaşma hareketleri, II. Mahmud devrinde yapılan yenilikler ve açılan okullardan yetişen aydınlar bu gelişmeye katkıda bulunmuşlardır.69 Meşveret meclisinin Tanzimat dönemindeki yapısal değişimi sonucu ortaya çıkan merkezî yasama meclisleri, yine meşveret geleneğinin bir uygulaması olarak taşradaki mahallî temsilcilerin yerel meclislerde karar alma sürecine katılmaları ve burada ilk defa ortaya çıkan seçim uygulaması ve daha sonra Şûrâ-yı Devlet'in kurulması, parlamentoyu hazırlayıcı önemli girişimlerdir.70

Bunlardan daha önemlisi, 1860'lı yıllar ile birlikte artan siyasal muhalefetin ve özellikle de Yeni Osmanlıların düşüncelerinin, meşrutiyet hareketinin ortaya çıkışındaki belirleyiciliktir. Meşveret, meşrutiyet öncesi bu dönemde, en genel anlamıyla, geçmiş dönemlerden farklı olarak, meşrutî bir yönetime meşrûiyet sağlayan fikrî mücadele aracı "anahtar bir kavram" olarak göze çarpar. Kavram, Tanzimat döneminin etkisiyle geleneksel düşünce temellerine ek olarak, bu devirde, bizzat gözlemlenen Avrupa uygulaması ile de yeni bir fikrî dayanak bulmaktadır. Gerek geleneğe ait örnekler ve gerekse Batı uygulamaları, aynı zamanda meşveretin hararetli savunucuları olan Yeni Osmanlıların düşünce temellerini oluşturmuştur

Yeni Osmanlılar, Batının meşrutî rejimini İmparatorluğa uygulamak istemişlerdir. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi önde gelenleri, İslamiyet ile parlamento arasında ilgi kurmuş, İslamiyet'e en uygun sistemin parlamento, kendi ifadeleriyle "usul-i meşveret" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Düşüncelerine göre; mutlakiyet rejimine son vermek için, modeli mutlaka Batıda aramaya gerek yoktur, İslam zaten meşvereti emretmektedir. Bununla birlikte meşveret yöntemi, siyasi bir teori olduğu kadar, onun dayanmış olduğu temel değerler ve müesseseler vardır: Hürriyet, hukuk, kanun, demokrasi, millet meclisi.71 Bu şekilde Yeni Osmanlılar, meşveret kavramına getirmiş oldukları

yorumlar ile; hürriyet, sorumlu hükümet, temsil ve meclis gibi taleplere İslamî dayanaklar sağlamayı, hem de, Batılı düşüncelerle İslamın bir sentezini yapmayı mümkün hale getirmişlerdi.72

Usul-i meşveretin, Avrupa parlamento uygulamasının Türklerdeki ilk öncüsü olduğunu ve Osmanlıları parlamenter yönetime hazırladığını söylemişlerdir. O dönem devlet adamlarını, böyle bir kaynak varlığının avantajını kullanmak yerine, bu geleneksel müesseseleri boğmakla itham etmişlerdir.73

Meşveret yönteminin uygulaması olarak, millet temsilcilerinden oluşan bir meclisin kurulmasıyla, hükümet ve yönetim mekanizmaları sürekli bir kontrol ve denetim altında bulundurulacak ve iktidarın keyfi kullanımına bir sınır getirilmiş olacaktır.74

Genel olarak amaçları, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir meclis-i meşveretin yani temsilî bir meclisin kurulmasını sağlayarak iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak ve kuvvetler ayrımının gerçekleşmesini sağlamaktı. Kuvvetler arasındaki denge, yürütmeyi, kurulacak olan meclise karşı sorumlu tutmakla elde edilecekti.75 Burada, Yeni Osmanlılarca, padişahın şahsının hükümetten ayrı tutulduğu ve saygıdeğer bulunduğunu belirtmek gerekir.

IV. Sonuç

Türk Kamu Hukuku Tarihinde danışma fikri ve uygulaması dolayısıyla varmış olduğumuz sonuçları aşağıda ele alarak genel bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Türk hukuk tarihinde, danışma kurumu her dönemde varolmuştur.

Bununla birlikte, bir hukukî kurum olarak ele alındığında, en genel anlamıyla; "önemli devlet işlerinin görülmesinde iktidarın, tek başına ve keyfî değil, genellikle kurumsallaşan bir müessesenin görüşlerini de alarak karar vermesi" ve aynı zamanda "görüşleri alınan bu kurum"u ifade eden "danışma kurumu" işlevi gören pek çok yapı Türk hukuk tarihinde yer almaktadır. Aynı isimde olmasa bile, genellikle aynı işleve sahip bu kurullar; eski Türk hukukunda toy ve kurultay; Osmanlı uygulamasında ise; divan, şûrâ, meşveret ve meclis gibi şekillerle karşımıza çıkmaktadır. Bunlar içerisinde meşveret, diğer kavramlara göre daha yerleşik bir kullanım şekli olarak görülmektedir.

Türk hukuk tarihinin, belirgin özelliklerle birbirinden ayrılabilen dönemlerinin her birinde; farklı sosyal, siyasal, hukuksal, ekonomik ve dinsel faktörler, meşveret uygulamasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Yine, bu gibi faktörlerin etkisiyle, meşveret, dönemlere göre değişebilen farklı anlam ve uygulama şekilleri kazanmıştır. Eski Türklerde, özellikle kurultay uygulamasında; feodal yapının da etkisiyle, temsilî bir nitelik gösteren kurul yapısı, Osmanlı divan ve meşveret meclisi yapısında temsilî bir nitelik kazanamamış, Meşrutiyet döneminde ve ancak Batı etkisiyle temsilî bir oluşuma dönüşebilmiştir.

Türk hukuk tarihindeki genel uygulamada, meşveret; salt "danışma/istişâre" kurumu niteliğinden çok, bir karar organı durumundadır. Devlet organlarının günümüzdeki anlamda şekillenmediği bu

dönemlerde, danışma ve istişâre; iktidarın, önemli devlet işlerini görmede tek başına hareket etmemesi, bir organın görüşünü de alması anlamında bir “karar alma” yöntemini ifade etmekle birlikte, aynı zamanda; kendisine fikir danışılan ve istişâre edilen bir organın karar alma mekanizmasına katılımını da ifade etmekteydi. Yani iktidar, bir karara varmadan önce, bir kurula mutlaka danışıyor ve istişâre ediyorken, aynı zamanda onun varmış olduğu kararı dikkate alıyor ve hatta çoğu zaman bu kararı onaylıyor, bu kararla bağlı olabiliyordu. Bu yönüyle kurum, karar organlarının ilk şekillerini oluşturmaktadır.

Eski Türk ve Osmanlı uygulamasında görüldüğü gibi, bu kurum; devlet başkanını seçebilmekte ve gerektiğinde görevden alabilmekte, töreyi tespit edip değiştirebilmekte, askerî, malî, hukukî yetkilere sahip olabilmektedir. Hatta idarî yetkilere de sahip görünmektedir. Bu yetkiler çerçevesinde, karşımıza; bütünüyle olmasa bile, yasama ve kısmen yürütme yetkilerine de sahip, istişârî ve icrâî nitelikleri olan bir karar organı çıkmaktadır.

Kurultay, genel kararlar alabilen en yüksek devlet organıydı. Divan-ı Hümayun adlı çalışmasında Mumcu, incelediği kurulun bir “karar organı” olduğunu ısrarla belirtir. Aynı şekilde, Divan-ı Hümayun’un boşluğunu doldurmaya çalışarak kurumsallaşan meşveret meclisleri; geniş katılımlı bir “devlet şûrâsı” olarak yargı dışında her alanda kararlar alabilen bir kurumken, aynı zamanda padişahların; “karar sizden, infaz bizden” şeklindeki teşvikleriyle de, adeta “karar organı olma”ya zorlanmaktaydı. Meşveret meclislerinin Tanzimat dönemindeki görünümleri olan “daimî meclisler” de, karar organı niteliğinde kurullardır.

Devlet teşkilatı içerisinde önemli bir konuma sahip bu kurul, iktidarın sınırlandırılmasında önemli rol oynamıştır. Geleneksel Türk devlet anlayışının da etkisiyle, iktidarın sınırlandırılması, Batıda olduğu gibi, sert mücadeleler şeklinde olmamıştır. Batıdaki feodal yapı ve bunun getirdiği sosyo-ekonomik şartlar -eski Türk devlet yapısına kısmen benzese de- genellikle Türk tarihinde rastlanan bir durum değildir. Danışma kurullarıyla başlayan ve siyasal katılım taleplerine dönüşen bu hak mücadelesinden, Batıda, başarıyla çıkılıp iktidar yazılı bir belgeyle “hukuken sınırlandırılırken”; böyle bir mücadelenin ve dolayısıyla böyle bir sonucun söz konusu olmadığı Türk ve İslam geleneğinde, iktidarın devlet içerisindeki konumu ve diğer devlet organlarıyla ilişkisi uzun süre teamülî esaslarla belirlenmiştir. Bu da, Türk hukukunda iktidarın, uzun bir süre yazılı bir belgeyle hukukî bir sınırlamaya bağlı tutulamaması sonucunu doğururken; iktidarı denetleyecek ve sınırlayacak müesseselerin geliştirilmesini ve belli bir esasa kavuşturulmasını da engellemiştir.

Gerçi genişçe etkilenilen İslam hukuk teorisinde, keyfî olmayıp sınırlanmış iktidar anlayışı söz konusu olsa da, uygulamada, Emevî saltanatıyla birlikte gelişen ve Osmanlı’ya geçen şekliyle, iktidarı sınırlandıracak hukukî bir yapı ve müessese geliştirilememiştir. Osmanlılara geçen bu yapıda iktidarın denetimi, bir ölçüde ulemanın kontrolü ve meşveret usulüyle sağlanmaya çalışılmıştır. İktidarı sınırlandırıcak hukuksal bir kurum geliştirilemeyince, insiyatifin hükümdarın eline geçtiği ve ancak “fiilî, kendi kendini sınırlandırmanın (auto limitation) sözkonusu olabildiği bir yapı ortaya çıkmıştır.

Monarşik devlet yapısının ve iktidarın, Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ile düzenlenen ve devlet işlerinin istişâreyle görüldüğü bir şûrâ meclisi olan Divan-ı Hümayun'un varlığına bağlı olarak, esnetildiği ve kısmî de olsa sınırlandığı gözlemlenmektedir. Ancak bu sınırlılık, Divan-ı Hümayun'un varlığına ve iyi çalışan yapısına bağlı olmuştur. Bu organ, temsilî bir yapısı olmamasına rağmen, geniş ölçüde üyelerinin ehliyetli kişiler olmasına ve "bu seçkin topluluğun müşâvere ile almış olduğu karar"lara bağlı olarak, belli ölçüde de olsa iktidarın sınırlandırılmasını sağlamaktaydı. Ancak, Divan-ı Hümayun'un yozlaşmasına paralel olarak bu işlevi de sona ermiş görünmektedir. Bu kurulun boşluğunu doldurmak üzere ortaya çıkan ve zamanla kurumsallaşarak önem kazanan meşveret meclisi için, Divan-ı Hümayun'da olduğu gibi, yer aldığı ve düzenlendiği Teşkilat Kanunnamesi gibi hukuksal bir belge de söz konusu değildir. Bundan sonra iktidarın kendi kendini sınırlaması söz konusu olabilecektir ve bu kez, iktidarın kendisini fiilen sınırlamasını gerektiren çok önemli şartlar ortaya çıkmıştır. Devlet, savaş yenilgilerinin ortaya çıkardığı sonuç karşısında paniklemiş ve dağılmaya doğru gitmektedir. Acil tedbirlerin gerekli olduğu böyle bir ortamda, atılacak adımlar tek başına olmamalı, sorumluluğu paylaşacak insanlar, hatta bir organ bulunmalıdır. Bu organ, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren önemli devlet işlerinin karşılıklı müzakere ile karara bağlandığı meşveret meclisi olmuştur. Bu dönemde, ortaya çıkan olağanüstü şartların zorlaması yüzünden iktidarın meşveret kararları ile kendisini sınırlaması, "hukukî bir sınırlama"yı aratmayacak kadar etkin bir biçimde gerçekleşmiştir. III. Selim gibi, devlet yönetimine halkın katılımını sağlayacak girişimlerde bulunan padişahların kişiliklerinin de bu sınırlamada etkili olduğu görülmektedir.

Olağanüstü şartlar, Tanzimat öncesi ve sonrasında da devam etmiş; dönemin "anayasa hareketleri", iktidarı sınırlandıran "hukuksal belgeler"in ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, bir "meşveret-i âmme" kararıyla ortaya çıkan Sened-i İttifak, iktidarı hukuken sınırlayan bir belge olarak dikkat çekmiştir. Uzun süre, iktidarın fiilî olarak sınırlanmasına vesile olan Meşveret, bu kez, "karşılıklı sözleşme" ile ortaya çıkan bir metinle, iktidarı, "hukukî" olarak da sınırlamıştır. Tanzimat Fermanı ile gelen yönetim anlayışı ve daimî istişâre organları olarak meclisler, iktidarın sınırlanmasında çok önemli işlev görürken, aynı zamanda parlamentoyu hazırlayacı rol oynamışlardır. Böylece meşveret, Osmanlı Devleti'nde, klasik dönemden Tanzimat'a geçiş sürecinde mutlak monarşiyi esneten ve meşrutî monarşiyi hazırlayan bir müessese olarak göze çarparken; Tanzimat'tan Meşrutiyet'e geçiş sürecinde ise, klasik parlamenter sisteme geçişte etkili olmuş bir kurum olarak dikkat çekmektedir.

Türk hukuk tarihinde, kuvvetler ayrılığı ilkesinin ortaya çıkışında da danışma/meşveret kurumu önemli rol oynamıştır. Doğal olarak, yakın dönem hukuk tarihinde şekillenmiş ve ortaya çıkmış olan kuvvetler ayrılığı ilkesine, uzun hukuk tarihimiz içerisinde günümüzdeki görünümüyle rastlamak mümkün değildir. Zira, devlet yapısının ve organlar arasındaki yetki ve görevlerin teamülî esaslarla belirlendiği dönemlerde başka bir oluşuma rastlamak pek de mümkün olamaz, ancak böyle bir oluşumun ilk adımları mahiyetinde yapılanmalara rastlanabilirdi. İşte, danışma/meşveret kurumu, gördüğü işlevle, hukuk tarihimizde kuvvetler ayrımına giden ilk adımları oluşturmuştur.

Eski Türk hukukundan itibaren iktidarın hemen yanında, kısmen yürütme, yargı ve devlet işleriyle ilgili önemli kararlar alabilen yasama yetkisine sahip bu kurum; zamanla, sadece karar organı

olacak şekilde bir yapılanmaya doğru gitmiştir. Nitekim, kurultay, en yüksek karar organı olarak eski Türk devlet teşkilatında ayırdedilebilen işleve sahipti. Osmanlı döneminde, padişah adına; yasama, yürütme ve yargı yetkilerini bünyesinde taşımakta olan Divan-ı Hümayun'un etkisizleşerek gücünü yitirmesine paralel olarak, bu organın yürütmeye ilişkin yetkileri ve bürokratik yapısı; ikindi divanı ve Babıâli ile devam ettirilip, bu yapının devamı olan meclis-i vükela ile yürütme organı ortaya çıkarken; aynı zamanda bir karar organı olan Divan-ı Hümayun'un bu yönü de, meclis-i meşveret ve daha sonra Tanzimat devrinde bu yapının devamı mahiyetinde olan daimî meclisler ile devam ettirilip Meşrutiyet ile birlikte parlamento yapısıyla yasama organı şekline dönüşmüş olmaktadır. Böylece, Türk Hukukunda kuvvetler ayrılığı ilkesinin şekillenmesi yanında, meşveret uygulaması, artık bir karar organı şekline dönüşmüş olmaktadır.

Kendi dinamiklerimiz içinde, karar organlarının ilk görünümleri olarak meclis/parlamento yapısının ortaya çıkışına kaynaklık etmişlerdir. Esasında, temsil sistemini temel alan parlamento Batı kökenli bir kavramdı ve oradan Osmanlı siyaset gündemine taşınmıştı. Fakat, Osmanlı Devleti ve ondan çok daha önce eski Türkler, kendi dinamikleri içinde; toy, kurultay, divan, meşveret ve şûrâ gibi kavram ve uygulamalarla bir parlamento sürecini zaten hazırlamışlar, Yeni Osmanlılar gibi aydınlar ise, Batı'da görmüş oldukları bu yapıyı Osmanlı kamuoyuna taşımışlardı.

Bu çerçevede, Divan-ı Hümayun ve meclis-i meşveret çizgisinin devamı olarak meşveret geleneğini devam ettiren ve Tanzimat döneminde sürekli bir yapıya kavuşan meclisler özellikle dikkat çekicidir. Tanzimat döneminde yasama nitelikleriyle öne çıkan bu meclisler, meşrutiyeti hazırlayıcı rol oynamışlardır. Ancak, Tanzimat ve daha öncesi Osmanlı meclislerinde genellikle temsilî bir oluşuma rastlanmaz. Bunun sebebi de, meşveret geleneğinde aranmalıdır. Zira, Divan-ı Hümayun ve meclis-i meşveret; üyeleri atamayla gelen ve yalnız bürokrasinin temsil edildiği bir yapıdaydılar. Bu kurulların devamı mahiyetindeki Tanzimat meclislerinde de, XIX. yüzyıl ortasından itibaren sadece gayrimüslim üyelerin ve kısmen de Şûrâ-yı Devlet yapısında yerel meclislerden seçimle gelen az sayıdaki üyenin dışında, temsilî bir yapılanma söz konusu olmamıştır.

Osmanlı uygulamasında temsil geleneği olmayınca, Batıda temsilî yapıya sahip parlamentoların Osmanlı bünyesine taşınması sıkıntı çıkarmaktaydı. Bu yüzden Yeni Osmanlılar, Osmanlı için model olarak düşündükleri Batı meclislerini yerli kavramlara dayanarak gündeme taşımışlardır. Meşveret kavramını, genellikle temsilî meclis karşılığında kullanmışlar, bu kullanım sırasında da, meşrulaştırıcı bir misyon yükledikleri meşveret kavramının içeriğini, siyaset teorilerine uygun olarak doldurmak zorunda kalmışlardır.

Türk hukuk tarihinde, kamu hukuku ve özellikle de anayasa hukuku ile ilgili birçok kavram ve uygulamanın doğrudan veya dolaylı olarak kamuoyu gündemine gelmesi meşveret aracılığıyla olmuştur.

Parlamentonun karşılığı olarak “usul-i meşveret” kavramı kullanılırken; hürriyet, hukuk, denetim, millet meclisi, demokrasi, siyasal katılım meşveretin dayanmış olduğu temel değerler ve kurumlar

olarak gündeme getirilmiştir. Böylece, Osmanlı'nın son döneminde yenilikçi aydınlar ve onlara farklı nedenlerle destek veren bazı ilmiye mensupları "anahtar" olarak aldıkları meşveret kavramına getirmiş oldukları yeni yorumlar ile; hürriyet, sorumlu hükümet, temsil, meclis, demokrasi, milli hakimiyet gibi Batılı kavramlara İslamî dayanak sağlamayı, hem de Batılı düşüncelerle İslamiyet'in bir sentezini yapmayı amaçlamışlardır. Ancak meşveret ve şûrâ gibi kavramlardan hareketle böyle bir sonuca ulaşılırken; bu kavramların aslî kullanımları dışına çekildiği, anlam kaymasına ve hatta sapmasına uğradıkları ve içlerinin siyasi düşüncelere uygun olarak doldurulduklari görülür.

Türk hukuk tarihinde danışma/meşveret düşüncesi ve uygulaması, demokratik gelişme süreci bağlamında da değerlendirilebilir. Batı kökenli bir kavram olan demokrasi en genel anlamıyla; iktidarın sınırlandırılması ve bunu sağlayacak kurumsal sistemin kurulmasını, yani bir yönüyle siyasal sisteme katılımı ifade etmektedir. Genellikle, Türk Anayasa Hukuku'nda demokratik hareketlerin başlangıcı, anayasa hareketleri çerçevesinde görülen; âyan, beyler ve Osmanlı yöneticilerinin hazır bulunduğu "meşveret-i âmme" sonunda ortaya çıkan ve "hukukî bir belge" olan Sened-i İttifak'a dayandırılmaktadır. Buna da temel gerekçe olarak, iktidarın sınırlanmasının ilk defa hukukî bir belgeye yansımış olması gösterilmektedir. İktidarın fiilî olarak kendi kendini sınırlama girişimleri, genellikle demokratik bir nitelik sayılmama eğilimindedir.

Oysa, uzun bir süre teamülî esasların geçerli olduğu Türk hukuk tarihiminde, devlet geleneğinin etkisi ve fiilî olarak iktidarın kendi kendisini sınırlayacağı güçlü şartların, sebeplerin ve kurumların varlığı dolayısıyla "hukukî sınırlama"yı aratmayacak derecede etkin sınırlama uygulamalarına rastlanmaktadır. Bu bağlamda, iktidarı sınırlayan kurumsal bir yapı olarak danışma ve meşveretin Türk kamu hukuku tarihinde önemli bir yer tutmuş olduğu görülmektedir. Eski kurultay örneği ve Han'ın iktidarını sınırlamadaki fonksiyonu; aynı şekilde teamülî kurallarla çalışan bir meşveret uygulaması olarak meşveret meclislerinin; ikiyüz sayısına kadar ulaşabilen geniş katılımlı yapıları, toplantılarda görüşlerin özgürce-hatta ceza tehdidi altında-ifade edilmesi ve alınan kararların hükümdar tarafından onaylanması, iktidarı sınırlarken, bu kurumun demokratik unsurlar taşıyan yönlerini de açığa vurmaktadır.

Bununla birlikte, Batı'daki benzerlerinin aksine, belli toplumsal tabakaların temsil edilmesi şeklinde bile olsa, bu kurumsal yapıda ve özellikle Osmanlı meşveret uygulamasında temsil özelliği görülmez ve padişaha bağlı bir yapılanma mevcuttur. Ancak bunlar, meşveretten meclise uzanan ve 1876'ya bağlanan iktidarı sınırlama girişimlerini ve bu kurumun demokratik bir adım olma yönünü gözardı edecek mahiyette değildir. Türk hukuk tarihinde böyle bir müessesenin varlığıyla, demokratik girişimlerin başlangıcının, sadece "Sened-i İttifak'ı ortaya çıkaran meşveret-i âmme"ye değil daha da öncesine giden "meşveret geleneğine" dayandırılması mümkün olabilecektir.

DİPNOTLAR

1 Okandan, R. G.: Amme Hukukumuzun Anahatları, Birinci Kitap, İstanbul 1977, s. 21 vd.

2 Kalaycıoğlu, E.: “Türk Yasama Sistemi ve Siyasal Temsil”, Türk Siyasal Hayatının Gelişimi (ed. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay), İstanbul 1986, s. 313; Yücekök, A. N.: Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye’de Parlamentonun Evrimi, Ankara 1983, s. 1; Magna Carta’nın bu noktadaki yeri için bkz. Çam, E.: Devlet Sistemleri, İstanbul 1987, s. 17.

3 Türkçe Sözlük: TDK Yayını, 6. baskı, Ankara 1974, s. 202.

4 Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, İstanbul 1995, s. 247.

5 Ögel, B.: Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar), Ankara 1982, s. 73.

6 Oğuz Kağan Destanı, str. 356.

7 Kösoğlu, N.: Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul 1990, s. 38.

8 Kafesoğlu, a.g.e., s. 246 vd.; Arsal, S. M.: Türk Tarihi ve Hukuk I, İstanbul 1947, s. 289; Ögel, a.g.e., s. 80.

9 Gökalp, Z.: Türk Medeniyeti Tarihi, c. II, İstanbul 1974, s. 208 vd.; Mori, M.: “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, Tarih Enstitüsü Dergisi sayı IX yıl 1978’den ayrı basım, İstanbul 1978, s. 220.

10 Pantül, M. -Yalçın, B. S.: Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler, Ankara 1982, s. 5.

11 Ali Haydar Emin: “Delâil-ü Meşveret”, SM, I/2, s. 27.

12 Sönmez, A.: Şûra ve Rasûlullahın Müşâveresi, İstanbul 1984, s. 127.

13 Versan, V.: “Tarihte Türklerin İslam Kamu Hukukuna Katkıları”, Onar Armağanı, İstanbul 1977, s. 941.

14 Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, Ankara 1986, s. 15.

15 Mumcu, DH, s. 16.

16 Ögel, a.g.e., s. 82.

17 İnalcık, H.: “Osmanlı Padişahı”, AÜSBFD, 13/4, 1958, s. 74.

18 Mumcu, DH, s. 1.

19 Kubalı, H. N.: Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, İstanbul 1960, s. 38.

20 Mumcu, DH, s. 36.

21 Divan-ı Hümayun'un istişare yeri ve şura niteliği hakkında yazarlar arasında birlik vardır: Mumcu, DH, s. 36; Aydın, M. A., Türk Hukuk Tarihi, Genişletilmiş 3. baskı, İstanbul, 1999, s. 126; Lewis, B.: "Meşveret", Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: XII, 1981-1982, s. 779; Akgündüz, A.: Osmanlı Kanunnameleri, c. I, İstanbul 1990, s. 82; Fendoğlu, H. T.: Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2000, s. 309; Kubalı, a.g.e., s. 42. Divan-ı Hümayun'un, İslami bir kavram ve uygulama olan 'Şura Meclisi' niteliği bakımından bir değerlendirmesi için bkz. Ceylan, A.: "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslamda Şura ve Divan-ı Hümayun'un "Şûra Meclisi" Niteliği", Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I, Yıl 6 Sayı 31 Ocak-Şubat 2000, s. 400-417.

22 Pakalın, M. Z.: "Divan-ı Hümayun", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, İstanbul 1993, s. 465.

23 Ongunsu, A. H.: "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 10.

24 Ubicini, M. A.: Türkiye 1850 (çev. Cemal Karaağaçlı), c. I, İstanbul t. s., s. 52.

25 Grunebaum, G. E.: İslamiyet II (çev. Esat Nermi Erender), İstanbul 1993, s. 101.

26 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra merkez örgütünde yeni düzenlemelere gidilmişti. Bu düzenlemelerde meclis-i meşveretin önemli payı vardı. 1836 yılında sadaret kethüdalığı umûr-ı mülkiye nezaretine, reisülküttablık umûr-ı hariciye nezaretine, çavuşbaşılık divan-ı deavi nezaretine ve 1837'de deftardarlıklar birleştirilerek maliye nezaretine dönüştürüldü (Akyıldız, A.: Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul 1993, s. 26). Ayrıca bkz. Çadırcı, M.: "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856) ", Belleten, c. LII/203, 1988, s. 603.

27 Ongunsu, a.g.m., s. 11; Seyitdanlıoğlu, M.: Tanzimat Dönemi'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), Ankara 1994, s. 113.

28 Metin için bkz. Kaynar, R.: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 2. baskı, Ankara 1985, s. 181.

29 Kubalı, a.g.e., s. 65 vd; Okandan, R. G.: "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", İÜHFM, c. XV/1, 1949, s. 16. Zamanla sınırlandırılan hükümdarlık Tanzimat Fermanı ile devam etmiş, günün birinde Sadrazam Fuat Paşa, Abdülaziz'in huzurunda bir meselede celadet (yiğitlik) ve cüret gösterdiği ve padişahın da yüzünde bir hiddet eseri gördüğü zaman, ona:" saye-i madalet-i hümayununuzda bizim korkumuz yoktur. Arz-ı hakikatte tereddüt etmek bizce vebaldir" diyebilmişti (Gökbilgin, M. T.: "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", Belleten, c. XXXI/121, 1967, s. 97).

30 Çadırcı, a.g.m., s. 605.

31 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 18, 36.

32 Takvim-i Vekayi, def'a 163 (11 Muharrem 1254); Ahmed Lütfi: Tarih-i Lütfi, c. V, İstanbul 1302, s. 110.

33 Bkz. Kaynar, a.g.e., s. 105.

34 Ferman için bkz. Düstur I. tertib I. cilt, İstanbul 1289, s. 4-7; Feridun, S.: Anayasalar ve Siyasi Belgeler, sınırlı yetkisi olan bir meclis-i meşveretin tesisi olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Abadan, Y.: "Tanzimat Fermanının Tahlili", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 55.

35 Nizamnameler için bkz: T. V., 188 (18 Şevval 1255); İrade Meclis-i Vala, Nr. 5299; Seyitdanlıoğlu; a.g.e., s. 172 vd.

36 Metinlerin içeriği ile ilgili olarak bkz. T. V., 195 (11 Muharrem 1256); Ahmed Rasim: İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye, İstanbul 1342, s. 246-250.

37 Akyıldız, a.g.e., s. 211.

38 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 83.

39 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 84, 115 vd; Akyıldız, a.g.e., s. 193 vd; Tanör, B.: Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul 1992, s. 78.

40 Okandan, R. G.: "Amme Hukukumuzda Osmanlı Devleti'nin İnkırazına Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri", İÜHFM, c. XIII/2, 1947, s. 458.

41 Shaw, S. J.: "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I", Tarih ve Toplum Dergisi, sy. 76, Nisan 1990, s. 15; Çadırcı, a.g.m., s. 610-611; Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, Ankara 1991, s. 27; Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 50; T. V., 512 (Selh-i Muharrem 1271).

42 Tezakir 13-20, s. 153.

43 Gökbilgin, a.g.m., s. 103.

44 Shaw, Merkezi Yasama I, s. 15; Akyıldız, a.g.e., s. 255.

45 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 51.

46 Akyıldız, a.g.e., s. 251; Âli Paşa, meclis kuruluşunda başkan olarak atanmıştır. Diğer üyeler için bkz. T. V., 512.

47 Shaw, S. J.: "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II", Tarih ve Toplum Dergisi, sy. 77, Mayıs 1990, s. 40.

48 Tezakir 13-20, s. 153; Shaw, Merkezi Yasama II, s. 42; Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 54.

49 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 30.

50 Shaw, Merkezi Yasama II, s. 43; Davison, R. H.: Reform in The Ottoman Empire 1856-1876, Princeton, N. J. 1963, s. 240; Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 31; Eryılmaz, B.: Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul 1992, s. 186.

51 İrade üzerine sadaret makamından padişaha arzedilen takrir metni için bkz. Göreli, İ. H.: Devlet Şûrası, Ankara 1953, s. 6-8. Yeni meclislerin kuruluş aşaması için bkz. Seyitdanlıoğlu, s. 55 vd. Şûrâ-yı Devlet başına kurucu başkan olarak Midhat Paşa, Divan-ı Ahkam-ı Adliye'ye ise Cevdet Paşa atanmıştı (s. 57).

52 Düstur I. Tertib, c. I, İstanbul 1289, s. 703.

53 Düstur I. Tertib, c. I, s. 703-704.

54 Düstur I. Tertib, c. 1, s. 704-705.

55 Bkz. Şûrâ-yı Devlet Nizamname-i Dahilisi, Düstur I. Tertib, c. 1, s. 707.

56 Ekşioğlu, N.: "Danıştay", A. Recai Seçkin'e Armağan, Ankara 1974, s. 312; Tunaya, T. Z.: Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul 1960, s. 42.

57 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 59; Findley, C. V.: Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform (çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul 1994, s. 149.

58 Shaw, Merkezi Yasama II, s. 44 vd.

59 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 58.

60 Tunaya, a.g.e., s. 41; Tanör, a.g.e., s. 80.

61 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 67.

62 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 68; Akyıldız, a.g.e., s. 185. Bkz. Shaw, Merkezi Yasama I, s. 15. Bu dönemde; sadrazam, hükümet üyeleri, "rütbe-i ûlâ sınıfı evveli, sanisi ve rütbe-i saniye" olarak belirlenen katılımcılar, Meclis-i Vâlâ üyesi "add ve itibar" olunacaklardı. Bunlar, Meclis-i Umûmî toplandığı zaman meclise katılacaklardı (s. 68).

63 Rusların, Eflak ve Boğdan'a girmeleri üzerine, İngiltere, Fransa ve Prusya tarafından hazırlanan Viyana Nota'sı Babıâli tarafından kısmen kabul edilince, notanın bütünüyle kabulü yönünde yapılan baskılar sonucunda, Babıâli'de 172 kişiden oluşan büyük bir meşveret toplandı. Bu meşverette, Rusya'ya savaş açılmasına karar verildi (Üçok, C.: Siyasal Tarih (1789-1960), 3. baskı, Ankara 1980, s. 116).

64 Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 72.

65 Göreli, a.g.e., s. 3.

66 Akyıldız, a.g.e., s. 188; Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 73.

67 Okandan, Osmanlı İnkırazı, s. 456.

68 Shaw, Merkezi Yasama I, s. 11-12.

69 Özkaya, Y.: "Tanzimatın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkanvekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri" Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989 Ankara), Ankara 1994, s. 301.

70 Tunaya, a.g.e., s. 40.

71 Emil, B.: "Ziya Paşa'da İslamiyet ve Meşveret Fikri", Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler, (İstanbul, 6-9 Şubat 1978), İstanbul 1980, s. 176/4.

72 Türköne, M.: Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, 2. baskı, İstanbul 1994, s. 116.

73 Mardin, Ş.: Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (çev. Mümtaz'er Türköne/Fahri Unan/İrfan Erdoğan), İstanbul 1996, s. 152.

74 Okandan, R. G.: "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 110 vd.

75 Mardin, Ş.: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), 5. baskı, İstanbul 1994, s. 31.

Şûra-yı Devlet (1868-1922) / Abdülmecit Mutaf [s.599-609]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Şûra-yı Devlet'in Kuruluşu ve Tarihçesi

Osmanlı devlet teşkilatının, kuvvetler ayrılığı anlayışı doğrultusunda yeniden düzenlenmesi sürecinde önemli bir kilometre taşı olan Şûra-yı Devlet, 1868 yılında kurulmuştur. İdari yargıyı müstakil olarak yürütmesi ve idari konularda danışmanlık yapması amacıyla kurulan Şûra-yı Devlet'in kuruluşundan önceki devlet yapısının incelenmesi konuya ışık tutacaktır.

A. Şûra-yı Devlet Öncesi

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki devlet teşkilatının en üst kurumu Divân-ı Hümâyûn'dur. Padişahın başkanlık ettiği bu mecliste devletin her türlü idarî askerî, siyasî, malî işleri görüşülür-danışılır ve bir karara bağlanırdı. Bu haliyle bir danışma meclisi durumunda olan Divân-ı Hümâyûn, alınan kararların uygulanmasında da yetkilidir. Devletin işleyişinin ve adaletin sağlanması için gerekli olan kanunların çıkarılması görevi de bu divanındır. Ayrıca, mahkemelerde görülen davaların -talep olması halinde- temyizen bir defa daha görüldüğü ve üst düzey devlet memurlarının yargılandığı en yüksek mahkemedir. Böylece "Kuvvetler Birliği" prensibine göre yapılanmış olan Osmanlı devlet teşkilatındaki Divân-ı Hümâyûn bu haliyle, devleti oluşturan erkler olarak kabul edilen Yasama, Yürütme ve Yargı'yı elinde bulunduruyordu. Yargı yetkisinde herhangi bir ayrıma gidilmemiş olup, hem adli yargı hem de idari yargı tek elde toplanmıştır.

XVIII. yy'a kadar devlet işlerinin birinci mercii olan Divân-ı Hümâyûn'un önemi artık azalmaya başlamış olup Sadrazam ve "Bab-ı Ali" yürütme gücü olarak daha ön plana çıkmıştır.1 III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerinde ise "Meşveret Meclisi" toplanmaya başlamış2 ve Divân-ı Hümâyûn'un yerini almak üzere kurumlaşmıştır. II. Mahmud devrinde bu meclisin yerine, hükümet işlerini yürütmek üzere, üyeleri padişah tarafından atanan "Meclis-i Vükelâ" ve yürütmede ihtisaslaşmayı sağlamak üzere de "Nezaret"ler kuruldu.3 Bu meclisin yanında yasama alanında da bazı kurullar oluşturuldu. İhtiyaca göre muhtelif zamanlarda toplanan ve belirli bir bürokratik teşkilatı olmayan "Meclis-i Meşveret", Divân-ı Hümâyûn'un yerini tam dolduramadığı için; 1836 yılında askeri işleri düzenlemek üzere "Dâr-ı Şûra-yı Askerî" ve 1838 yılında Sadaret'e danışmanlık yapmak üzere de yüksek yürütme kurulu olarak "Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âlî" kuruldu. Ayrıca, bu ikisinin üzerinde, Meclis-i Meşveretin de yerini dolduracak, belli çalışma kurallarına sahip bir meclis olarak "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" teşkil edildi (1838).4

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla padişah; yasama ve yargı yetkilerini sınırlayınca, bu görevi üstlenen Meclis-i Vâlâ'nın önemi artmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde "Kuvvetler Ayrılığı" prensibi sınırlı da olsa ortaya çıkmaya başlamıştır.

Diğer görevlerinin yanında devletin en yüksek yargı organı da olan Meclis-i Vâlâ bu yetki ve görevini iki şekilde yerine getirmektedir: Özellikle Tanzimatın gereklerini yerine getirmeyen ve diğer kanunlara uymayan üst düzey yönetici, devlet memuru ve görevlilerin yargılandığı bir İdare Mahkemesi ve vilayetlerde, sancaklarda görülen bazı davaların yeniden bakılıp nihai kararın verildiği bir Temyiz Mahkemesi.

1854 yılında bu meclisin kanun layihalarını hazırlama, nizâmnâme ve talimatları düzenleme görevi, yeni kurulan

Meclis-i Tanzimât (Meclis-i Âli-i Tanzimât) adlı yüksek meclise verilmiş, Meclis-i Vâlâ ise sadece bir adlî ve idarî yargı organı olarak kalmıştır. 1861 yılında ise her iki meclis Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla birleştirildi.5 1868 yılına kadar görev yapacak olan bu kurul, görevlerini de düzenleyen şu üç daireye ayrılmıştır:

1- Kanun ve nizamnâmeleri hazırlamakla görevli “Kanun ve Nizâmât Dairesi”,

2- Mülkî, idarî işlerin kararlaştırılarak uygulandığı “Umûr-ı Idare-i Mülkiye Dairesi”,

3- Yüksek temyiz ve idari yargıya bakan “Muhâkemât Dairesi”.

1868 yılında Tanzimatçılar ve çok sayıda aydın tarafından Meclis-i Vâlâ, yeniliklerin tam olarak uygulanamaması yönünden eleştirilmekteydi. Diğer taraftan Avrupa’dan esen modern devlet anlayışı ve “Kuvvetler Ayrılığı” fikri rüzgarları Osmanlı ülkesini de etkisi altına almış ve devlet teşkilatlarında değişikliklere gitmek kaçınılmaz olmuştu.

B. Şura-yı Devlet’in Kuruluşu

Devlet idarecilerindeki yenileşme düşünceleri, Avrupa’da eğitim gören aydınların değişiklik fikirleri ve Batı devletlerinin tesir ve baskılarıyla bu tür fikirler artık uygulama alanı da bulmaya başlamıştı.

Osmanlı devletinde; kanunların yapılması (Yasama), bunların ülke genelinde uygulanması (Yürütme) ve adaletin temini (Yargı) tek bir elden yürütülmektedir. İşte bu üç kuvvetin birbirine müdahale etmemesi ve her birinin ayrı ayrı olarak görevlerini yerine getirmesi (kuvvetler ayrılığı)6 fikri artık padişah ve idareciler tarafından da kabul edilmektedir.

Diğer taraftan 1864/1281 yılında çıkarılan “Teşkîl-i Vilâyet Nizamnâmesi” ile Osmanlı Devleti’nin taşra teşkilatında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu kanunla eyalet sisteminden vilâyet sistemine geçilmiş; vilayetler sancağa, sancaklar kazalara, kazalar da nahiye ve köylere ayrılmıştı.7 Vilayetlerde valilerin, sancaklarda mutasarrıfların ve kazalarda ise kaymakamların başkanı oldukları; diğer üyelerin ise seçimle belirlendiği “İdare Meclisleri”nde ise bölgenin idari işleri görüşülmekteydi. Davalara ise mahkemelerde bakılmaktaydı. Böylece bu kanunla; merkezde sağlanamayan kuvvetler ayırımı, Tuna vilayetinde Midhat Paşa’nın başarılı uygulamalarıyla taşrada sağlanmıştı.8

Bu gelişmeler ve gerekçeler neticesinde, yargı ve icrayı birbirinden ayırmak amacıyla; idarî yargıya bakmak ve devlete danışmanlık yapmak üzere “Şûra-yı Devlet”; adlî davaların yüksek yargı organı olarak da “Divân-ı Ahkâm-ı Adliye” teşkilatları 5 Mart 1868/11 Zilkade 1284 tarihli fermanla kuruldu.9 Böylece görevleri bu iki kuruluşa devredilmiş olan Meclis-i Vâlâ’nın da görevine son verilmiş oldu.

Şûrâ-yı Devlet, yeni başkanı Midhat Paşa ve geçici üyeleriyle 20 Mart 1868 tarihinde toplanarak10 henüz işleyiş şekline dair bir yönetmeliği olmadığı için, genel çerçevesi çizilmiş esaslara göre kararlar aldılar.

Bu arada iki meclisin de Nizamnâme-i Esasîlerinin hazırlanması çalışmaları, ilk iradenin gereği olarak devam etmekteydi. Hazırlanan taslak, padişahın bizzat bulunduğu toplantılarda ve Bâb-ı Âli’de defalarca toplanan Meslis-i Mahsûs-ı Vûkelâ’da görüşüldü.11 Ondört maddelik nizamnâme burada oybirliğiyle kabul edilip, onaylanmak üzere arz edildi12 ve 1 Nisan 1868/8. Z. 1284 tarihinde de onaylanarak yürürlüğe girerek kuruluş tamamlanmış oldu.

Babıali’de 10 Mayıs 1868/17 Muharrem 1285 tarihinde düzenlenen bir törenle Şûra-yı Devlet’in açılışı yapıldı ve burada padişah Abdülaziz’in nutku, onun adına katılan Sadrazam tarafından okundu. Konuşmada; hükümetin teb’asına karşı olan görevlerinin; refah ve mutluluğun sağlanıp, zulme engel olunması gerektiği dile getirildi. Bunun temini için de kanunların düzenlenmesinin icab ettiği ve bu müessesenin de bunun için kurulduğu ifade edildi. Bağımsız olması gereken yargı için ise, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye’nin kurulduğu belirtildi.13

Şura-yı Devlet yapısı itibariyle Fransa devlet teşkilatında bulunan Conseil d’Etat esas alınarak kurulmuştur. Dönemin aydın ve devlet adamları üzerinde derin etkisi bulunan Fransız devlet modeli ve hayat tarzı burada da etkisini göstermiştir. Müteakip yıllarda padişahların ve hükümetlerin güç ve iktidarlarıyla doğru orantılı olarak çeşitli değişikliklere uğrayan bu teşkilat zaman zaman faydalı işlere imza atmış, fakat bazen de pasif bırakılmıştır. “Yeni Osmanlılar” onu tamamen reddetmeden yetersizliğini ileri sürmüş ve hatta eleştirilerinin dozunu artırarak kendilerinin istediği yapıya karşı alınmış bir tedbir ve aldatmaca olarak nitelemişlerdir. Bu nedenle bu kurumu, “sadece iktidarların isteklerini yerine getiren” anlamına “Şura-yı Evvet” diye isimlendirmişlerdir.14 Yaklaşık 45 yıllık görev süresince 12 başkanının 18 kere değişmesi ve teşkilatındaki çok sayıdaki yapısal değişiklikler, bu kurumun siyasi iktidarların nasıl oyuncağı haline geldiğini göstermektedir.15 Ancak Şûra-yı Devlet oldukça faydalı çalışmalarda da bulunmuştur. Belirgin bir diğer faydası da şüphesiz günümüz Danıştay’ının temelini teşkil etmiş olmasıdır.

Cumhuriyetle birlikte kaldırılan Şûra-yı Devlet daha sonra “Danıştay” adıyla tekrar kurulmuştur.

II. Şûra-yı Devlet’in Görevleri

1 Nisan 1868 tarihli “Şûra-yı Devlet Nizamnâme-i Esâsî”ye16 göre kurumun görev ve yetkilerini şöyle sınıflandırmak mümkündür:

A. Danışma

Şûra-yı Devlet'in kuruluş kanunu ve gerekçesinde en başta belirtilen temel görevlerinden birisi danışmadır. Nizamnâme-i Esâsi'ye göre "Mesâlih-i umûmiye-i mülkiyenin merkez-i müzâkeresi olmak üzere"17 kurulan meclis; devletin idarî, mülkî, hukukî, inzibatî, malî, ticarî, askerî vb. hususlarda danışma merkezidir. Devletin yürütme organını oluşturan nezaretler ve diğer kurumlardan gelen taleb üzerine, her çeşit iş ve konu hakkında Sadâret aracılığıyla görüşlerini bir mazbatayla bildirmekle görevlidir.18 Ancak yürütmeye herhangi bir müdahale hakkı kesinlikle yoktur19 ve sadece "kuvve-i icrâiyenin hey'et-i müşâveresidir".20

Nezaretlere danışmanlık hizmeti veren meclis, kendi dairelerini de buna göre teşkilatlandırmıştır. "Devâir-i İdâre" olarak adlandırılan bu birimler zaman zaman isim değişikliklerine uğramışsa da, danışma görevlerini hep devam ettirmişlerdir.

Şûra-yı Devlet ayrıca, padişah tarafından irade ile bilgi talep edilen konularda da görüş bildirmeye memurdur.21

Saray ve hükümete verdiği danışma hizmetini, taşra vilayet meclislerine karşı da yerine getirmesi nizamnâme gereğidir. Vilâyet nizamnâmesine göre, her sene vilayet merkezlerinde toplanan Umumi Meclisler, bölgelerinde o yıl uygulanacak ıslahatın programını özel bir komisyonla birlikte Dersaadet'e gönderirlerdi. Bu üyelerle, Şûra-yı Devlet'in ilgili dairesinden katılacak azâlardan oluşan heyetlerde bu konular müzakere edilerek karara bağlanırdı.22

B. Yargı

Şûra-yı Devlet'in yargı ile alakalı, şu üç görevi bulunmaktadır:

1- Hükümet ile şahıslar arasında oluşan davalara bakmak (İdare Mahkemesi),

2- Bir davaya bakan mahkeme ile idare arasında meydana gelen anlaşmazlığı inceleyip hükme bağlamak (Uyuşmazlık Mahkemesi),

3- Devlet memurlarının görevlerinden kaynaklanan davalarına bakmak (Memurin Muhakemesi).23

Bu davalar, Şûra-yı Devlet'in hangi dairesine ait ise o dairede görülürdü. Uyuşmazlık davalarına ise Adliye dairesinde temyizen bakılırdı.

Ancak bu durum, hukuk işleriyle idari işleri karışık hale getirdiği gerekçesiyle değiştirildi ve 1869 yılında, Adliye Dairesi'nin yargı ile ilgili görevi Nizâmiye Mahkemeleri'ne nakledildi. Şûra-yı Devlet'e havale olunan tüm hukuki işlere tek bir birimin bakmasını sağlamak üzere de Muhâkemât Dairesi kuruldu.24

Bu dairenin görevleri ise şöyle belirlendi:

1- Uyuşmazlık davalarının hall ve faslı,

2- Devlet-halk arasındaki idari davaların bidayeten veya istinafen görülmesi,

3- Devlet memurlarının yargılanması,

4- Vilâyet Idare Meclislerinde (Bölge İdare Mahkemesi) mahkeme edilen taşra memurlarının davalarına temyizen bakılıp hükme bağlanması; şikayet olması durumunda, bu davaların istinafen görülmesi.25

Böylece adlî yargı tamamen Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye, idarî yargı ise Şûra-yı Devlet'e bırakılmış oluyordu.

1872 yılında, Muhâkemât Dairesi'nin görevini gereği gibi yerine getirmediğinden şikayet edilerek26 görevlerinin bir kısmı Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne nakledildi.27 1876 Anayasası'nın 85. maddesiyle de, şahıslarla hükümet arasındaki idari davalara bakma görevi umumi mahkemelere verilince, Şûra-yı Devlet'in yargı yetkisinde azalma oldu. 1880 yılında yapılan yeni düzenlenmede, sadece uyuşmazlık davaları ve memurların mahkeme edilmeleri yetkileri kalmıştır. İdarî davalar ise; diğer mahkemelere aid olmayan hususlarla sınırlandırılmıştır.28

Bu tarihten sonraki uygulamalara baktığımızda ise Şûra-yı Devlet'in yargı yetkisinin sadece memurîn muhâkemesiyle sınırlı kaldığını görürüz. Hatta gerek merkezdeki ve gerekse taşradaki memurların davalarını görmek üzere Muhâkemât Dairesi'nde ihtisaslaşmaya gidilerek 1882'de de Bidayet Mahkemesi teşkil edilmiş ve bu mahkemelerde Müdde-i Umumi ve Mustanlıklar da görev yapmaya başlamıştır. 1884'te kurulan Hey'et-i İttihâmiye ise, maznun memurların ilk sorgulamasını yapıyordu. Davaları görülen memurlar hakkında verilen kararlar, ilgili bakanlıkça uygulanmaktaydı.

Memur mahkemeleri böyle teferruatlı bir şekilde teşkilatlandırılan Şûra-yı Devlet'in uyuşmazlık davaları 1886'da yeniden bir nizamnâme değişikliğiyle düzenlendi29 ve bu görev yeni kurulan İhtilâf-ı Menci Encümeni'ne verildi. Bu ihtisaslaşma neticesinde, 1897'de artık "Muhâkemât" ibaresi de kaldırılarak, mahkemelerin tamamına "Mehâkim-i İdare" adı verildi.30

1912 yılında yargı yetkileri diğer mahkemelere devredilen Şûra-yı Devlet sadece, "İhtilâf-ı Merci Encümeni" vasıtasıyla Divân-ı Harbler'le Adliye mahkemeleri arasındaki uyuşmazlıklara bakmaktaydı.31

C. Yasama ile İlgili Görevleri

"…Ale'l-umûm kavânin ve nizâmâtın tanzîm ve tenmîk ve ta'dîli ile meşgul olmak…"32 üzere kurulan Şûra-yı Devlet, yasamaya ilişkin olarak kanun taslakları hazırlamakla yükümlüydü. Ülkenin nüfus yapısını yansıtacak şekilde müslüman ve gayr-i müslim kimselerden oluşan üyelerce hazırlanan kanun taslakları, 1876'ya kadar Meclis-i Vûkelâ'da, bu tarihten sonra ise Meclis-i Mebusân'da görüşülüp son şeklini almakta ve ancak padişahın onayından sonra yürürlüğe girmektedir.

Şûra-yı Devlet'in ilk kuruluşunda her nezaret, hazırladığı kanun ve yönetmeliği buradaki ilgili daireye gönderir ve orada tetkik edilirdi. Yani beş daire de, ilgili nezaretin idari danışma işlerinin yanında bu görevi de yürütmekteydi. Her dairede görüşülen taslak bir defa da Hey'et-i Umumiye'ce müzakere olunduktan sonra gerekçesiyle birlikte arzedilirdi.33 1872 yılındaki değişiklikle, görevi sadece kanun, yönetmelik ve mukavelenâme düzenlemek olan Tanzimat Dairesi kuruldu34 ve 1922'ye kadar da görev yaptı. 1876 yılına kadar Şûra-yı Devlet'in bu görevini etkili bir şekilde yerine getirdiği; görüştüğü veya hazırladığı layihaların pek çoğunun aynen kabul edilmesinden anlaşılmaktadır.

Ancak bu tarihten itibaren, Kanun-i Esasi gereği yeni bir kanun yapılması veya mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesi Vûkelâ Heyeti'ne ve Ayan ile Mebûsan'a bırakılmasıyla35 taslaklar sadece incelenmek üzere Meclis-i Mebusan tarafından buraya gönderilmiştir.36 Tanzim olunan kanun tasarısı önce Mebuslar, sonra da Âyân meclislerinde tetkik ve kabul olunur, padişah irade ederse yürürlüğe konurdu.37

Bu dönemde Şûra-yı Devlet'in, kanun tasarısı hazırlamak ve incelemenin yanında yasama ile ilgili şu görevleri de vardır.

1- İdareye ait kanun ve yönetmelikleri yorumlamak,38

2- Düzenlediği kanun layihaları üzerine Hey'et-i Mebusan'da cereyan edecek müzakarelerde devlet namına savunma yapmak,39

3- Muhtariyetle yönetilen vilayetlerin, kendilerine verilmiş yetki dahilinde hazırladıkları kanun ve yönetmelik layihalarını, Osmanlı kanunlarına ve devlet hukukuna uyup uymadıklarını inceleyip tasdik veya red olarak görüş bildirmek.40

Kanun ve nizamnâmeler burada doğrudan hazırlanabileceği gibi, daha ziyade ilgili bakanlığın düzenleyip Sadaretçe havale edilen layihaların mütalaa ve müzâkere edilmesiyle kaleme alınırdı. Görüşme esnasında, gerektiğinde ilgili daireden de bir görevli çağırılıp, Şûra-yı Devlet'te bir nevi "İhtisas Komisyonu" kurulurdu.41 Layiha daha sora, genel kurul mahiyetindeki "Hey'et-i Umûmiye"de görüşülüp; kabul edilirse mazbata ile yine Sadaret aracılığıyla arz edilirdi. Şûra-yı Devletin, pek çok kanun ve nizamnâmenin yanında, kendi çalışma esaslarını belirleyen Nizamnâme-i Dahili ile Değişiklik Nizamnâmesi ve diğer bazı değişiklik kararnamelerini de hazırladığı belgelerden anlaşılmaktadır.42

Yasama faaliyetleriyle alakalı olarak; kabul edilen kanunların düzenlenip her yıl "Düstûr" adıyla yayınlanması görevi de 1880 yılından itibaren Şûra-yı Devlet'e verilmiştir. Üç aza ve evrak müdüründen oluşan "Düstûr Encümeni", her yıl Düstûr'u tertip etmek ve bastırmakla yükümlüdür.43

Şûra-yı Devlet yasama ile ilgili görevini yerine getirirken, aslında yine danışma özelliği ön plana çıkmaktadır. Çünkü burada hazırlanan veya görüşülen kanun tasarıları red veya kabul

edilmemektedir. Bilakis, tasarının diğer devlet kanunlarına aykırı olmaması ve günün şartlarına uygun olması için bu meclise danışılmakta ve her biri sahasının uzmanı olan bu danışman topluluğunun bilgi ve tecrübelerinden istifade edilmektedir. Kanun yapmada Şûra-yı Devlet daireleri, "İhtisas Komisyonları" olarak çalışmaktadır. Burada uzun inceleme ve tedkikten geçirilen tasarıların çoğunun aynen kanunlaşması da bunun göstergesidir.

D. Denetleme

Nizamnâme ve iradelerde Şûra-yı Devlet'in denetleme görev ve yetkisine dair bazı hükümler bulunmaktadır. Bunları dört maddede toplamak mümkündür:

1- Şûra-yı Devlet, Osmanlı Devleti'nde mer'i olan kanun ve nizamnâmelerin bakanlık ve diğer birimlerce tam olarak uygulanıp-uygulanmadığını kontrol etmeye ve kanunlara uyulmadığını tesbit ettiğinde de bunu Sadarete bildirmeye memurdur.44 Hem Nizamnâme-i Esâsi, hem değişiklik Nizamnâmesi ve hem de 1897 kararnâmesinde yer alan bu madde ile devletin kanunlarını hazırlayan Şûra-yı Devlet'e, onların tatbikattaki denetimi görevi de verilmiştir.

2- Hükümeti oluşturan bakanlıkların rutin işleri dışındaki önemli bütün konuları Şûra-yı Devlet'e danışma ve oradan görüş alma mecburiyeti, bu meclise bütün idareyi kontrol ve denetleme imkanı sağlamıştır denilebilir. Tayinler, aziller gibi personel işleri; yol, köprü, liman, demiryolu gibi altyapı çalışmaları; vergiler, gelir-giderlerin tesbiti gibi malî faaliyetler; imtiyaz, mukavelenâme, küşad ruhsatları gibi ticarî ve hukukî bağlantılar vs. tüm idarî faaliyetler bu yolla Sadaret'çe denetim altında tutulabiliyordu.

3- 1872 yılında bütün devlet hazinelerinin muhasebelerinin teftişine bakmak üzere "Tedkîk-i Muhasebât-ı Umûmiye" dairesi kurulması tasarlanmıştır.45 Zaten Şûra-yı Devlet 1868 yılından beri bütçenin uygulanmasını, bunun için kurulmuş olan komisyonla birlikte incelemekteydi.46

4- Şûra-yı Devlet bünyesinde, buradan üç üye ile Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri'nden de birer üye olmak üzere beş üyeden oluşan "Bâb-ı Âli İstatistik Encümen-i" kurularak; taşra yönetiminin kontrol edilmesi sağlanmıştır. Her vali ve müstakil mutasarrıf, kendi bölgesinde bir yıl içerisinde cereyan eden her tür gelişmeyi yıl sonunda rapor halinde bu encümene bildirmek zorundadır. Bu dairede toplanan bilgiler incelenip değerlendirilerek, mazbatayla Sadaret'e bildirilirdi.47

Şûra-yı Devlet'in yukarıda belirtilen görevleri yürütebilmesi için; devlet tecrübesine sahip idarecilerden, engin bilgiye sahip ilim adamlarından ve hukukçulardan oluşan büyük bir danışman kurulu oluşturulmuştur. Bu üyeler seçilirken merkez-taşra, müslim-gayr-ı müslim ve asker-sivil gibi her çeşit unsurdan olmasına da dikkat edilmiştir.

III. Şûra-yı Devlet'in Teşkilat Yapısı ve Personeli

Şûra-yı Devlet teşkilatının başında bir "Şûra-yı Devlet Reisi" bulunur. Bu "Reis"e bağlı olarak ise, aynı zamanda kurumun teşkilat yapısını ortaya koyan üç birim vardır:

A. Daireler

Teşkilatın yukarıda sayılan görevleri yerine getirmek üzere kurulan ve her birinin kendine ait işlevi bulunan asli birimlerdir. Dairelerde birer “Reis-i Sani” ve muhtelif sayıda “Aza” bulunur.

Kuruluş Nizamnamesi’nde Şûra-yı Devlet, kendine yüklenen görevleri yerine getirmek üzere şu 5 daireden oluşturulmuştu:

1. Umûr-ı Mülkiye ve Zabıta ve

Harbiye Dairesi

Baktığı hususlar ve alakalı olduğu nezaretlerden dolayı bu ismi almıştır. Mülkiye, Zabıta, Harbiye’ye (Kara Kuvvetleri ve Deniz Kuvvetleri) ait idari konuların beraberinde; bu daireler tarafından hazırlanan kanun ve yönetmelikleri tetkik etmeye, bunların tam olarak uygulanmasına ilişkin hususları da görüşmeye memurdur.48

İlgili nezaret ve dairelerin idari danışma, yasama, idari yargı ve denetim hususlarının hepsine birden bakan bu daire, 1869 yılına kadar görev yapmıştır. Bu tarihte, Şûra-yı Devlet’in yargı faaliyetleri tek bir dairede (Muhâkemât Dairesi) toplanınca, bu dairede sadece danışma ve yasama işleri kalmış ve adı da Dahiliye ve Maarif Dairesi olarak değiştirilmiştir.49 Müteakip yıllarda da dairenin görevlerinde ve isminde (Dahiliye, Mülkiye, Mülkiye-Maarif gibi) değişiklikler olmuştur.

Reis-i Sâni’nin daire başkanı olduğu dairede beşten az ve ondan çok olmamak üzere yeteri kadar üye bulunurdu. Diğer işlemler ise, beş muavin ve beşer mülazım tarafından yürütülmektedir.

2. Maliye ve Evkaf Dairesi

Kuruluş Nizamnâmesinde bu dairenin görevleri; her çeşit devlet gelirlerinin alınması ve toplanması, hazine mallarının korunması ve iyi idare edilmesiyle; vakıfların genel idaresine dair kanun ve yönetmeliklerle alakalı olarak havale olunan konuların görüşülmesi şeklinde belirtilmiştir.50

1869 yılında, “Evkaf” kelimesinin kaldırılmasıyla kurulan Maliye Dairesi’nin görevinde bir değişiklik olmamış; maliye ve vakıflara ait hususlara bakmaya devam etmiştir.51 Bu tarihten sonra da bu dairenin görevlerinde ve isminde değişiklikler (Dahiliye, Maliye, Maliye-Nâfia-Maarif ve Maliye-Nâfia gibi) yapılmıştır.

Maliye ve Evkaf Dairesi’nde bir reis-i sâni, beş-on arası aza ve beşer muavin ve mülazım görev yapmaktadır.

3. Adliye Dairesi

Nizamnâme-i Esâsi ile 1868 yılında teşkil edilen Adliye Dairesi, devletin adaletle ilgili hususlarının görüşüldüğü birimdir. Görevi, sıradan vakalarla ilgili (hukûk-ı âdiye) hukuka ait kanunları

yapmak ve bu tür davalara bakan Nizamiye mahkemeleriyle meclislerin nizamnamelerini görüşmek, düzenlemek ve yasalaştırmaktır. Ayrıca, mahkemelerle idari kurumlar arasında meydana gelebilecek uyuşmazlıklara temyizen bakarak bir çözüme ve karara varmak da bu dairenin vazifesidir.52

Şer'î hukuk dışındaki kanunları tedvin eden Adliye Dairesi, uyuşmazlık davalarına bakmakla geniş yargı yetkisine sahip olmuştur. 1868 yılında kurulan diğer dört daire idari davalara bakarken, bütün uyuşmazlık konuları bu daireye bırakılmıştır.

1869 yılında, Şûra-yı Devlet dairelerinin yargıyla alakalı (idarî yargı, memurîn muhakemesi, uyuşmazlık davaları) işlerini tek bir yerde toplamak için Muhâkemât Dairesi kuruldu. Böylece Adliye Dairesi'nin görevi de; "Nizâmiye Mahkemeleri ve buralarda görülecek davalara ait kanun ve nizamnamelerin tesis, tadil ve tanzimini mütalaa ile layihalarını kaleme almak" olarak sınırlandırıldı.53

1872 yılındaki düzenlemede ise, dairelerin kanun hazırlama görevleri, "Tanzimat" adı verilen tek bir dairede toplandı. Böylece Adliye Dairesi de tamamen kaldırılmış oldu.54 Bu tarihten sonra, bu dairenin görevleri artık Mûhakemât ve Tanzimat dairelerince görülmeye devam edildi.

Adliye Dairesi'nde de reis-i sâni ile birlikte beş-on aza ve beşer muavin-mülazım bulunmaktadır.

4. Umûr-ı Nâfia ve Ticaret ve Ziraat Dairesi

İmar, ticaret ve ziraate ait mesalihin görüldüğü bu daire de 1868 yılında kurulmuştur. Yol, köprü gibi altyapı hizmetleri ile devlete ait binaların yapımıyla ilgili işlerin planlanması ve düzenlenmesi; ticaretin artırılması, ziraatin geliştirilmesine ait hususlar bu dairenin görev alanı içerisindedir. Ayrıca, bu işler için devletçe verilecek imtiyazları ve yapılacak mukâveleleri incelemek, görüşmek ve hazırlamak da yine buranın sorumluluğundadır.55

Bu daire, idarî danışma ve yargıdan başka; devlet yatırımlarını planlanması, şahıs ve şirketlerce yapılacak ticari faaliyetlerin imtiyazname ve mukavelenamelerinin hazırlanması gibi önemli bir görev üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin mevcut kanunları çerçevesinde yapacağı bu çalışmalarla, yasamaya daha farklı bir katkıda bulunmaktadır. İmtiyazname ve mukavelename gibi işlemler, Şûra-yı Devlet evrakı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

1869 yılında yürürlüğe giren Nizamnâme-i Dahili'de bu daire, "Nâfia Dairesi" olarak zikredilmiştir.56 Aynı yıl yargı işlerini Muhâkemât Dairesi'ne, 1872'de ise yasamayla ilgili işlerini Tanzimat Dairesi'ne devretmiştir. Müteakip yıllarda ise aynı idari görevler; Dahiliye, Nâfia, Nâfia-Maarif, Maliye-Nâfia-Maarif ve Maliye-Nâfia isimli dairelerce yürütülmüştür.

Bu dairenin personeli de öncekiler gibi bir reis-i sânî, beş-on aza ve beşer muavin ve mülazımdan oluşmaktadır.

5. Maarif Dairesi

Nizamname-i Esasi'ye göre bu dairenin görevi; eğitimin genel olarak bütün ülkeye yayılması ve bunu sağlayacak olan okullarla medreselere ait hususların müzakere edilmesidir.57 Eğitimle ilgili politikaların en iyi şekilde uygulanmasının yanında, ilgili kanun ve nizamnameleri hazırlamak da bu daireye göreviydi. Ayrıca, Maarif Nezareti'yle ilgili idari davalara da bakmaktaydı.

1869 yılındaki düzenlemede bu daire, işleri hafif olduğu için, yeni kurulan Dahiliye Dairesi'yle birleştirildi ve "Dahiliye ve Maarif Dairesi" ismini aldı.58 Bu yılda kurulan Muhakemat Dairesi yargı görevini, 1872'de kurulan Tanzimat Dairesi ise yasama görevini kendinde toplayınca; eğitim-öğretimle ilgili hususlar bu tarihten sonra sırasıyla; Dahiliye, Mülkiye, Nâfia-Maarif, Maliye-Nâfia-Maarif ve Mülkiye-Maarif dairelerince görüldü.

Şûra-yı Devlet Daireleri'nin isim ve görev alanları, yaklaşık yarım asırlık zaman içerisinde, hükümetlerin farklı icraatları, dönemin iktisadi ve siyasi şartları gibi sebeplerle sürekli değiştirilmiştir. İsim ve görevleri yaklaşık olarak birbirine yakın olan bu çok sayıdaki daireler -ilk kuruluşta yer alan saydığımız beş daire hariç- ve alt birimleri şunlardır:

6- Dahiliye ve Maarif Dairesi

7- Maliye Dairesi

8- Nâfia Dairesi

9- Dâhiliye Dairesi

10- Tanzimat Dairesi

11- Mülkiye Dairesi

12- Nâfia-Maarif Dairesi

13- Maliye-Nâfia-Maarif Dairesi

14- Mülkiye-Maarif Dairesi

15- Maliye-Nâfia Dairesi

16- Muhâkemât Dairesi

Şûra-yı Devlet'te idarî yargı görevinin bir kısmı (uyuşmazlık) Adliye Dairesi'nde görülmekteyken, bir kısmına da (idarî yargı ve memurîn muhakemesi) diğer dairelerde bakılmaktaydı. 6 Nisan 1869 tarihinde uygulanmaya konulan Nizamnâme-i Dahili ile, hukuk işleriyle idari işleri birbirinden ayırmak amacıyla, sadece yargıya bakmak üzere "Muhâkemât Dairesi" kuruldu.59

Nizamnâmeye göre bu dairenin görevleri şöyle sıralanmıştı:60

a- Bir davada, mahkemelerle idare (bakanlık veya kurumlar) arasında çıkan uyuşmazlıklara ve yine hukuka ait bir hususta; idarî birimler arasında meydana gelen ihtilaflara temyizen bakıp, çözüme kavuşturmak,

b- Devletle halk arasında oluşan ve o kurumun özel meclisinde hükme varılan davalara istinafen; yine aynı şekilde olup, doğrudan Şûra-yı Devlet'e havale edilen davalara da bidayeten bakmak,

c- Görevinden dolayı bir suçla itham edilen devlet memurlarının mahkemelerine bakmak,

d -Bölge İdare Mahkemesi olarak ta görev yapan Vilâyet İdare Meclisleri'nde bakılıp ta, kanun gereği Şûra-yı Devlet'in temyiz ve tasdiki gereken memurîn mahkemelerinde temyizen hüküm vermek,

e- Yine Vilâyet İdare Meclislerinde bakılıp hükme bağlanan davalara; müracaat ve talep olduğu takdirde istinafen bakmak.

Muhâkemât Dairesi; mutasarrıf, adliye müfettişi, defterdar, muavin, mektubçu, şer'iye mahkeme hakimleri, ruhanî işler memurları ve bunların üzeri bir mevkide olan memurları, ancak Sadaret'ten kendisine havale edilmesi halinde muhakeme edebilir.61

Bu dairede görülen davalarda varılan kararların çoğu, nihaidir. Ancak önemli ve gerekli görülen bazı hususlar, bir defa da Şûra-yı Devlet Hey'et-i Umûmiyesi'nde görülür ve hükme bağlanır.62

12 Haziran 1872 tarihinde, Şûra-yı Devlet'in, kendisinden beklenen verimi gösterememiş olduğu ve özellikle de Muhâkemât Dairesi'nin gereksiz görüldüğü63 kanaatinin yaygınlaşması üzerine; aynı yıl bu daire, görevleriyle birlikte Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne nakledilmiştir.64 Böylece Şûra-yı Devlet, yargı ile ilgili görevinin bulunmadığı bir döneme girmiş ve bu durum I. Meşrutiyete kadar sürmüştür.

1876 yılında, Osmanlı Devlet teşkilatının yeniden yapılanması esnasında, Şûra-yı Devlet de bundan etkilendi ve görevlerinde değişiklikler oldu. İade edilen yargı yetkisini kullanmak üzere, yeniden Muhâkemât Dairesi kuruldu. Ancak hükümetle şahıslar arasındaki idari davalar umumi mahkemelere bırakıldığı65 için, bu daire yine de eski gücüne kavuşamadı.

Bu dairenin alt birimleri ise şunlardır:

* Müdde-i Umûmilik ve Mustantıklık

* Muhâkemât Dairesi Hey'et-i Umûmisi

* Istinaf Mahkemesi

* Temyiz Mahkemesi

* Hey’et-i İttihâmiye

* İhtilâf-ı Merci’ Encümeni

* Bidâyet Mahkemesi

17- Bâb-ı Âli İstatistik Encümeni: 28. Temmuz 1891 tarihinde yayınlanan nizamnâmesiyle66 Şûra-yı Devlet bünyesinde kurulmuş bir birimdir. Taşrada meydana gelen her şeyin, istatistik halinde buraya bildirilmesi üzerine; bunları inceleyip, mütalaasını Sadaret’e bildirmekle yükümlüdür.

Şûra-yı Devlet üyelerinden üç, Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri’nden de birer memurun tayin edilmesiyle oluşan encümen, Şûra-yı Devlet Reisi’ne bağlı olup; azâlardan biri Reis-i Sâni olarak görev yapar. Yazışmaları yürütecek büro memurları da, yine buranın katiplerinden oluşur.

Vilâyet ve müstakil sancakların başında bulunan vali ve mutasarrıflar, sorumluluk bölgelerindeki; mülkiye, maliye, adliye, nâfia, maarif ve belediyeye hususları jurnallere kaydetmek zorundadırlar. Dökümleri yapılan bu listeler; her yıl şubat ayının sonunda, encümenden gönderilecek istatistik cetvellerine işlenir.

Vali ve mutasarrıflarca hazırlanan bu yıllık istatistik cetvelleri, encümence tedkik ve mütalaa edilerek, diğerleriyle karşılaştırılır. Bunların tamamı üzerindeki görüş ve düşünceleri ihtiva eden mazbata düzenlenerek Sadaret’e sunulur. Encümence, yayınlanmasında fayda görülen istatistikler her sene düzenlenip Sadaret’e sunulur ve iradesi alınarak neşredilirdi.

Osmanlı Devleti’nin yurt dışındaki büyük elçilerine ait evrakı bir deftere kaydedilerek, sene sonunda Hariciye Nezareti’ne gönderilirdi. Bu defterler nezarette incelenerek, gizli olmayanlar özet halinde yine İstatistik Encümeni’ne bildirilirdi. Burada toplanan özet bilgiler encümence incelenerek; bir kısmı politika; bir kısmı kanun-maliye-ticaret-ziraat-nafia-maarif-nûfus kaydı-askerîteknik-denizcilik-zabıta; bir kısmı adliye, hukuk ve bir kısmı da bunlar dışındaki hususlar olmak üzere, dört bölüm halinde düzenlenir. İstatistikleri de bu kısımlara göre yapılırdı.

II. Abdülhamid devrinin karakteristik özelliğini yansıtan Bâb-ı Âli İstatistik Encümenine II. Meşrutiyet’ten sonra artık rastlanmamaktadır.67

B. Hey’et-i Umumiye

Şûra-yı Devlet dairelerinde müzakere olunan konulardan, gerekli ve önemli görülenlerin bir defa daha görüşülmesi için; 1 Nisan 1868 tarihli Nizamnâme-i Esasiyle kurulmuştur.68 Genel kurul mahiyetindeki “Şûra-yı Devlet Hey’et-i Umûmiyesi”ne, Şûra-yı Devlet reisi bizzat başkanlık eder. İlk kuruluşunda; özellikle kanun, tüzük ve yönetmeliklere ait maddelerin, önce dairesinde sonra burada görüşülmesi karar altına alınmış; hatta, Şûra-yı Devlet’in işleyiş esaslarını belirleyecek Dahili Nizamnâme’nin dahi burada müzakere edilmesi, bir madde olarak yönetmeliğe konmuştur.69

Normalde haftada iki defa, gerektiğinde ise her gün toplanan Hey'et-i Umumiye'nin bürokratik işleri, Başkitabet'in sorumluluğundadır.

Ayrıca Şûra-yı Devlet'te her yıl düzenlenmekte olan genel istatistik cetvelleri, heyetin tasdikinden sonra padişaha arz edilebilirdi. Bu nizamnâmeyle, haftalık toplantı sayısı ise bire indirilmiştir.

C. Bürolar ve Görevlileri

1. Başkitabet ve Başkâtip

Şûra-yı Devlet bünyesindeki bütün bürokratik birimlerin bağlı olduğu Genel Sekreterlik makamıdır. Sa-

daret tarafından Şûra-yı Devlet'e gelen evrakın girişi ve işlemden sonra çıkışı burada yapılır. Başkitabet'in başında, kurumun Genel Sekreter'i durumunda olan Başkâtip bulunur.70 25 yaşından yukarı olan kişilerden, Reis-i Evvelin seçmesi71 ve Sadrazamın teklifi üzerine, padişahın İrade-i Seniyyesiyle atanırlar.72

Aynı zamanda Şûra-yı Devlet azâsı sayılan ve müzakerelerde oy kullanabilen Başkatip;73 mebus olamaz, başka bir memuriyet alamaz ve azledilmedikçe veya istifa etmedikçe görevden alınamaz.74

Başkitabet'ten başka yine büro işlemlerinin yürütülmesi için "İkinci Kâtiplik", "Daire Başkitabeti" ve "Mazbata Kalemi-Evrak Kalemi-Mektubi Kalemi" ile buralarda görevli "Muavin" ve "Mülazımlar" ve katipler vardır. Şûra-yı Devlet'te ayrıca Hademe, İmam, Müezzin ve dilsiz kimseler de görev yapmaktadır.

IV. Şûra-yı Devlet'in İşleyiş Şekli

Şûra-yı Devlet'in bakanlık, kurum ve vilâyetlere ait konularda tek muhatabı Sadâret'tir. Müzakere edilmesi istenen bütün hususlar Sadâret'ten buraya havale edilir. Görüşme sonunda çıkan karar mazbataları da yine bu makama bildirilirdi. Kurumlarla irtibatı Sadaret sağlar. Ancak padişah re'sen bir iş havale edebileceği gibi, halk da doğrudan dilekçe verebilirdi.75

Şûra-yı Devlet'e havale olunan evrakı Başkatip dairelere taksim eder. Dairelerde müzakere edilip kararlaştırılan konunun mazbatası müsvedde olarak Başkitabet'e gönderilerek Riyasetin de görmesi sağlanır. Bilahare temize çekilmek üzere daireye iade edilir. Üyelerin mühürleriyle mühürlenen mazbata, arz edilmek üzere Sadaret'e gönderilir. Reis-i Evvel'in bizzat katılmadığı görüşmelerin mazbatasına ise, Şûrâ-yı Devlet mühürü vurulur.76 Kararı, ilgili daireye yine Sadaret bildirir.

Dairelerde görüşülen kanun ve nizamnâmelerle diğer bazı önemli hususlar, bir defa da Hey'et-i Umûmiye'de görüşülür.77 Burada karar halinde yazılan mazbata yine aynı yolla Sadaret'e ve oradan da ilgili kurum ve vilayete gönderilir.

A. Dairelerin İşleyişi

Şûra-yı Devlet'te asıl muamele dairelerde cereyan eder ve konular buralarda görüşülüp tartışıldıktan sonra karara varılır. Dairelerdeki müzakerelerin usul ve şekilleri de yönetmeliklerle belirlenmiştir. Bu muameleleri üç safhada incelemek mümkündür:

1. Hazırlık Safhası

Başkitabetçe dairelere havale edilen hususlar müzakere edilmeden önce bir takım ön çalışmalara tabi tutulurlar. Daireye gelen evrakları kaydetmek için “Âdiye” ve “Mühimme” adlarıyla gündem defteri (Rûznâme-i Müzakere) tutulur. Müzakere edilecek maddeler, Reis-i Sâni tarafından özetlenmek üzere aza veya muavinlerden birine havale edilir. Havale edilen bu evrak, tarih ve nev'ini gösterir şekilde “Fihrist Defteri”ne78 kaydedilir ve bu defter müzakere esnasında başkanda bulunur. Muavinlerce özetlenip rapor haline getirilen evrak artık müzakereye hazır hale gelmiştir.

2. Müzakere Safhası

Özetlenerek Fihrist Defteri'ne kaydedilen hususlar, Reis-i Sâni'nin tercihine göre sırayla müzakereye konulur. Görüşmelerde, üyelerin yarıdan fazlası hazır bulunması gerekmektedir.79

Dairelerde, her güne ait; o günün ismi, tarihi, katılanların isimleri, görüşülen maddeler, verilen kararlar oy birliğiyle mi yoksa ekseriyetle mi olduğunu gösterir “Zabıt Ceride”leri tutulur. Muhalif görüş belirten üyelerin isimleri ve muhalefet şerhleri de yazılır. Zabıt Ceridesi müzakere başında okunur.80

Reis-i Sâni tarafından yürütülen görüşme sırasında üyeler başkandan izin alıp görüşlerini açıkça söylerler. Daha önceden ilgili evrakı alıp inceleme yetkileri vardır.81 Şûrâ-yı Devlet azası hangi rütbede bulunursa bulunsun, buradaki görevleri esnasında eşittirler.82

Muavinler özetlemiş oldukları hususlar hakkında görüş beyan edebilirler.83 Bakanlıklara ait kanun ve nizamnâmelerin veya çok önemli konuların görüşülmesi sırasında ilgili kurumdan bir görevli çağırılır.84 Nâzırlar da kendi nezaretlerine hususların müzakerelerine fevkalâde aza olarak katılıp oy kullanabilirler.85

Daha etraflı görüşülmesi gereken meseleler için özel bir komisyon oluşturulabilir. Bazen bir konu birden fazla daireyi ilgilendirebilmektedir. Bu durumda oluşturulan komisyona ise; dairelerden birinin reis-i sânisi Riyâsetçe başkan tayin edilir.86 Müzakereler mülâzımlar tarafından kaydedilir.

3. Oylama ve Karar Safhası

Reis-i Sâni tarafından yönetilen oturumda bir konu yeterince müzakere edildikten sonra oylamaya geçilir. Kararlar ekseriyetle alınır, reisle azanın oyları eşittir. Çoğunluk gizli oylama istemediği takdirde açık oylama yapılır.87 Varılan karar Zabıt Ceridelerine yazılarak; başkan, mevcut üyeler ve başkatipçe imzalanır. Defterde silinti ve kazıntı yapılamaz.88

Kararlaştırılan konunun mazbatasının veya müzekkeresinin müsveddesi yazılarak Şûra-yı Devlet Başkitabeti'ne gönderilir. Böylece Reis-i Evvel'in de görmesi sağlandıktan sonra geri gönderilip dairesinde temize çekilir. Mazbatalar azalarca mühürlenir ve arzolunur. Çoğunlukla alınan kararların mühür yerinde muhalif görüş belirtenlerin isimleri yazılır.89

Muhâkemât Dairesi'nin işleyişi ise diğerlerinden biraz farklıdır. Bir kurum aleyhindeki dava görüşülürken, o kurumdan bir memur burada görevlendirilir. Ayrıca görülen dava veya mahkeme Şûra-yı Devlet'in diğer dairelerinden hangine aitse, oradan da bir zat bulunacak ve mazbatayı mühürleyecektir.90

Memurîn muhakemesinde sorgulama gerektiğinde, itham olunan şahıs hey'etçe sorgulanıp istintaknâmesi imzalanır ve Reis-i Sâni'ye verilir.91 Bilâhare davalara bidayeten, istinafen ve temyizen bakılır. Davacı gelmediğinde vekil tayin edebilir.92

Muhâkemât Dairesi'nin verdiği hükümler Reis-i Sâni tarafından davacı ve davalı taraflara açıklanarak, mazbatası uygulamaya konulur. Bu hükümlerin icrası ilgili kurumlara aittir.93

B. Hey'et-i Umûmiye'nin İşleyişi

Dairelerde görüşülen önemli konular ve özellikle de kanun-nizamnâme lâyihaları, bir defa da Hey'et-i Umûmiye'de müzakere edilir. Bütün üyelerin katılımıyla oluşan bu toplantının yapılabilmesi için, yarıdan fazla katılımın olması gerekmektedir. Daha önceden özetlenmiş konular liste halinde düzenlenerek; gerekirse ictimada okunur. Kanun ve nizamnâme lâyihaları ise bastırılıp birkaç gün önceden üyelere dağıtılarak incelenmesi sağlanır. Görüşülecek husus, ilgili bakanlığın mütalâasını gerektiriyorsa, oradan da birisi davet edilir.94

Şûra-yı Devlet Hey'et-i Umûmiyesi toplanınca, önce zabıt ceridesi sonra da görüşülecek maddelerin müzekkeresi okunur. Bundan sonra, müzakere edilen konu hangi daire ile ilgiliyse, o dairenin Reis-i Sânisi şifahi bilgi verir ve buradan gelen mazbata da okunarak görüşmeye başlanır. Müzakere sırasında söz almak, cevap vermek isteyenler, belirlenen sıraya göre, diğer konuşmacının sözü bitince konuşurlar.95

Maddeler yeterince görüşülüp müzakereler tamamlanınca, üyelerin görüşlerini belirlemek için oylamaya geçilir. Oylamayı yapmakla yetkili olan Reis-i Evvel'in sorusuna azalar sadece "red" veya "kabul" şeklinde cevap verebilirler. Oylama açıktan yapılır. Ancak çoğunluk gizli oylama isterse, bu uygulanır. Kararlarda oybirliği temin edilemezse, yarıdan fazla olan geçerlidir. Eşitlik durumunda ise Reis-i Evvel'in oyu iki oy sayılır.96

Bu şekilde karara varılan husus zabıt ceridesine yazılarak Reis-i Evvel ve Başkâtip'çe imzalanır. Hey'et-i Umûmiye'de değiştirilmeden aynen kabul edilen nizamnâme lâyihalarına ve gerekçe mazbatalarına birer zeyl yazılarak; layihalar Şura-yı Devlet mührüyle, mazbata ve zeyller ise bütün üyelerin mühürleriyle mühürlenir. Müzakereye katılan bakan da bunları mühürler. Hey'et-i Umûmiyenin mazbataları da, dairelerin mazbataları gibi düzenlenir.97

Muhâkemât Dairesi için toplanan Hey'et-i Umûmiye ise şekil olarak biraz farklıdır. Reis-i Evvel, Başkâtip, Daire Reis-i Sânisi, azâlar, muavinler ve diğer dairelerden katılan üyelerden oluşan bu hey'ete, gerektiğinde Müdde-i Umûmi, davalı (veya vekili) veya itham edilen memurun vekili de katılabilir. İtham edilen memur çağırılarak, bir diyeceği olup-olmadığı sorulur ve heyetçe sorguya çekilir. Karar için; katılanların üçte birinin oyları yeterlidir. Bu da elde edilemezse dairenin kararı aynen tasdik edilir. Bu müzakere, bir devlet dairesinin şikayeti üzerine veya Şûra-yı Devlet dairelerinden birinin kararı üzerine olduysa; oralardan hiçbir memur veya aza buraya katılamaz. Muhâkemât Hey'et-i Umûmiyesi'nin müzakere ve kararlarının zabtı da diğer hey'etteki gibidir.98

DİPNOTLAR

1 İ. Hakkı UZUNÇARŞILI; Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ank. 1984, s. 262.

2 Ahmet MUMCU; Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ank. 1986, s. 160.

3 Ali AKYILDIZ; Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devlet Teşkilatı'nda Reform (1836-1856), İst. 1993, s. 180.

4 Meclis-i Vâlâ hakkında geniş bilgi için bakınız: Mehmet SEYİTDANLIOĞLU; Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868), Ank. 1994.

5 Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, a.g.e., s. 47 v. d.

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); Dosya Usulü İrade Tasnifi (DUİT) 37-2/9-37 (8. Z. 1284) "…Umûr-i icrâiye ki mesâlih-i devletin rü'yet vazifesidir. Bunun Umûr-ı mahsûsa-i hukûkiyeye müdâhalesi olmayarak herbirinin ayrı ayrı daire-i müstakilesinde cereyân etmesi kavâid-i esâsiyeden olduğu…".

7 "1281 Teşkîl-i Vilâyet Nizamnâmesi" ve bunun uygulanmasıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İlber ORTAYLI, Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İst., 1985.

8 "…muahharan yapılmış olan "Vilâyetler Nizamnâmesi"nde bu tefrîk-ı mesâlih kâidesi esas ittihaz olunarak tâ karyelerden bed' ile kaza ve sancak ve vilâyetlerde idâre-i umûr-ı devlet ve memleket için başka ve hukûk-ı âdiye ve cinâyât için başka mahsûs ve müstakil meclis teşkîl olunub…" a.g.b. deki "Takrîr",

9 Şûra-yı Devlet'in kuruluşuyla ilgili olan İrade Dahiliye 39859 no'lu belgenin aslı Osmanlı Arşivi'nde mevcut olmayıp varlığı DUİT 37-2/9-36 no ve 8. Z. 1284 tarihli belgedeki ifadeden ve İrade Dahiliye 1284 adlı katalogdaki özet bilgiden anlaşılmaktadır.

10 Şûrâ-yı Devlet'in ilk evrâkı olan İrade Şûrâ-yı Devlet No 3 ve 26 Za 1284 tarihli belge "Eyüb semtinde vukûa gelmiş olan çevre kirlili? inin giderilmesi" ile alakalıdır. Şûrâ-yı Devlet, Esas Nizamnâme'sinin çıktığı 1 Nisan 1868/8. M. 1285 tarihine kadar aynı şekilde çalışmaya devam etmiş ve bir mikdar daha irade sâdır olmuştur.

11 DUIT 37-2/9-38 No'lu belgedeki "Takrîr".

12 A.g.b. nin takdim yazısı.

13 Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, a.g.e., s. 59'dan Tasvîr-i Efkâr, No: 854 (18 Mayıs 1285/11 Mayıs 1868).

14 Mehmet SEYİTDANLIOĞLU; a.g.e., s. 61.

15 Mehmet CANATAR; "Şura-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi", İlmi Araştırmalar 5, s. 107.

16 BOA DUİT; 37-2/9-37; Takvim-i Vekayi', 963 (2 Muharrem. 1285/25 Nisan 1868 ve Düstur, I. Tertib, I, 703-706.

17 DUIT 37-2/9-37, mad. 1.

18 A.g.b. mad. 2.; DUIT 37-2/9-12; DUIT 37-2/9-38, mad. 13.

19 DUIT 37-2/9-37, mad. 4.

20 DUIT 37-2/9-38, mad. 13.

21 "…müteallık buyurulan irade-i seniyye… üzerine her nev' mesâlih ve mesâil hakkında beyân-ı rey eylemeye…" DUIT 37-2/9-37, mad. 2.

22 "… vilâyât nizâmı iktizâsınca beher sene merâkiz-i vilâyâtta ictima' eden mecâlis-i umûmiyenin ıslahata dâir tezekkür edece? i… mevâdd-ı mezkûreyi onlarla kararlaştırmaya memurdur" a.g.b. mad. 2; DUIT 37-2/9-34, mad. 18; DUIT 37-2/9-38, mad. 13.

23 DUIT 37-2/9-37, mad. 2.

24 DUIT 37-2/9-34.

25 A.g.b. mad. 5.

26 DUIT 37-2/9-30.

27 DUIT 37-2/9-27.

28 DUIT 37-2/9-38, mad. 14.

29 Nizâmat Defteri 2, s. 100 v. d.

30 DUIT 37-2/9-12.

31 Salnâme 1333-1334, s. 126-129.

32 DUIT 37-2/9-37 “Takrîr” ve mad. 2.

33 A.g.b. mad. 3 ve 5.

34 “… tanzîm-i kavânîn ve mukâvelâta memur…” DUIT 37-2/9-31.

35 Kanun-i Esâsi, mad. 53.

36 DUIT 37-2/9-38, mad. 14.

37 Kanun-i Esâsi, mad. 54.

38 “ idâreye müteallık kavânîn ve nizâmâtın tefsîr-i ahkâmına” a.g.b. mad. 14 ve 24.

39 A.g.b. mad. 14.

40 A.g.b. mad. 20.

41 DUIT 37-2/9-34, mad. 19.

42 A.g.b.; DUIT 37-2/9-38 ve diğerleri.

43 A.g.b. mad. 108.

44 “Kavânîn ve nizâmatın temamî-i cereyânına nezarete ve adem-i hüsn-i icrâları takdirinde lâzım gelenlere beyân-ı hâle mezundur”. DUIT 37-2/9-37, mad. 4; “Ve kavânîn ve nizâmât-ı mevzûanın adem-i hüsn-i icrâları takdirde beyân-ı hale…” DUIT 37-2/9-38, mad. 15; “… devâir-i idarece kavânîn ve nizâmât ahkâmına muhâlif vukûuna muttali’ olacağı icraat ve muâmelâtı devâir-i âidesinden vesâireden icrâ edeceği tahkîkât üzerine bilmüzâkare mütâlaatını bâ mazbata makâm-ı Sadârete bildirmeğe.” DUIT 37-2/9-12.

45 DUIT 37-2/9-27. Ancak daha önce belirtildiği gibi bu dairenin akibeti bilinmemektedir.

46 “…vâridât ve mesârifât bütçelerinin ve muhâsebât-ı umûmiye defterlerinin icrâ-yı tedkîkâtı zımnında ictima eden meclis-i mahsûsda Şûra-yı Devlet’in reis-i sânileriyle herbir dairesi azasından birer zevât bulunacaktır” DUIT 37-2/9-37, mad. 2.

47 Nizâmat Defteri 5, s. 145-146.

48 DUIT 37-2/9-37, mad. 3.

49 DUIT 37-2/9-34.

50 DUIT 37-2/9-37, mad. 3.

51 DUIT 37-2/9-34, mad. 15.

52 DUIT 37-2/9-37, mad. 3.

53 DUIT 37-2/9-34, mad. 3 ve 13.

54 DUIT 37-2/9-30.

55 DUIT 37-2/9-37, mad. 3.

56 DUIT 37-2/9-34.

57 DUIT 37-2/9-37, mad. 3.

58 DUIT 37-2/9-34.

59 DUIT 37-2/9-34.

60 A.g.b., mad. 3.

61 A.g.b., mad. 4.

62 A.g.b., mad. 21.

63 “…Muhâkemattakilerin beyhûde iştigal mevzû-ı bahs idüğü…” DUIT 37-2/9-30.

64 İrade Dahiliye. 63534; DUIT 37-2/9-27.

65 Kanun-i Esâsi, mad. 85; Salnâme 1294, s. 113.

66 Nizamât Defteri 5, s. 145-146.

67 Salnâme 1326, s. 182-195.

68 DUIT 37-2/9-37, mad. 5.

69 A.g.b., mad. 13.

70 DUIT 37-2/9-37, mad. 6.

71 DUIT 37-2/9-38, mad. 5 ve 6.

72 DUIT 37-2/9-37, mad. 7.

73 DUIT 37-2/9-35.

74 DUIT 37-2/9-38, mad. 7.

75 DUIT 37-2/9-37, mad. 2; DUIT 37-2/9-34, mad. 24.

76 A.g.b., mad. 25, 37 ve 38; DUIT 37-2/9-37, mad. 54, 70 ve 71; DUIT 37-2/9-37, mad. 5.

77 A.g.b., mad. 5; DUIT 37-2/9-34, mad. 20, 21, 22 ve 23; DUIT 37-2/9-38, mad. 38 ve 39.

78 DUIT 37-2/9-37, mad. 9; DUIT 37-2/9-34, mad. 26, 27 ve 28; DUIT 37-2/9-38, mad. 49, 55, 56 ve 57.

79 A.g.b., mad. 58 ve 60; DUIT 37-2/9-34, mad. 31.

80 A.g.b., mad. 35 ve 36; DUIT 37-2/9-38, mad. 61 ve 62.

81 A.g.b., mad. 63 ve 69.

82 A.g.b., mad. 18; DUIT 37-2/9-37, mad. 12.

83 DUIT 37-2/9-38, mad. 19.

84 DUIT 37-2/9-34, mad. 19.

85 DUIT 37-2/9-38, mad. 16.

86 DUIT 37-2/9-34, mad. 32.

87 DUIT 37-2/9-37, mad. 10; DUIT 37-2/9-34, mad. 30.

88 A.g.b., mad 36; DUIT 37-2/9-38, mad. 62.

89 A.g.b., mad. 70, 71 ve 74; DUIT 37-2/9-34, mad. 37, 38 ve 40.

90 A.g.b., mad. 5 ve 11.

91 A.g.b., mad. 10; DUIT 37-2/9-38 mad. 30.

92 DUIT 37-2/9-34, mad. 6.

93 DUIT 37-2/9-38, mad. 28.

94 DUIT 37-2/9-34, mad. 48, 49 ve 50; DUIT 37-2/9-38, mad. 76, 77, 78 ve 79.

95 DUIT 37-2/9-34, mad. 51, 52 ve 54; DUIT 37-2/9-38, mad. 82, 83 ve 85.

96 DUIT 37-2/9-34, mad. 55, 56, 57 ve 58; DUIT 37-2/9-38, mad. 88, 89, 90 ve 91.

97 DUIT 37-2/9-34, mad. 60; DUIT 37-2/9-38, mad. 93 ve 97.

98 DUIT 37-2/9-34, mad. 45, 46 ve 47; DUIT 37-2/9-38, mad. 98, 99, 100, 101 ve 102.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Belgeleri

Dosya Usulü İradeler Tasnifi.

İrade Dahiliye.

İrade Şûrâ-yı Devlet.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (M.V.) 113, 119/101 ve 225.

Nizamât Defterleri.

II. Umûmi Devlet Salnâmeleri

1867-1916/1284-1334 yılları arası 45 adet Salnâme.

III. Araştırma ve İncelemeler

AKYILDIZ Ali; Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836- 1856), İstanbul, 1993.

CANATAR Mehmet; "Şura-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi", İlmi Araştırmalar 5, s. 107, Düstur.

MUMCU Ahmet; Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divân-ı Hümâyun, Ankara, 1986.

SEYİTDANLIOĞLU Mehmet; Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838- 1868), Ankara, 199.

UZUNÇARŞILI I. Hakkı; Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara, 1984.

Saray'da / Mabeyn-İ Hümâyûn'da Yâverlik Kurumu (1839-1920) / Yrd. Doç. Dr. Ali Karaca [s.610-628]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I-Mabeyn-i Humâyûn'da Yâver-i Hazret-i Şehriyâriler

Osmanlı Devleti'nde idare merkezinin saray olduğu malumdur. Zaman zaman idarede zaafa uğramış olmakla beraber, genellikle Saray hakimiyetinin daha güçlü bir duruma gelmesi takip edilen politikanın esasını oluşturdu. Bununla birlikte Köprülü Mehmed Paşa'dan itibaren, idarenin ağırlığının Bâbıâli'ye kaydığı bilinmektedir.1 I9. yüzyıla gelindiğinde idarî yapılanmaya yönelik olarak köklü değişikliklere girişildi. Bilindiği üzere III. Selim ve II. Mahmut bu düzenlemenin mimarları oldular. Devlet bürokrasisi ve saray teşkilatında yeni bir yapılanma vücuda getirildi.2 Bu devre, aynı zamanda Bâbıâli'nin yani bürokrasinin idarede hakim olmaya başladığı bir devredir. Yeni teşkilâtlanma ve yetki alanlarının belirlenmesiyle, taşranın idaresi merkezden daha etkili bir şekilde kontrol altına alındı. Aynı zamanda Saray karşısında, Bâbıâli'nin yönetimdeki pozisyonu ve rolü daha da belirginleşip, güçlendi. Bu güçlenme o derece arttı ki; bir aralık Sultan Abdulmecid'e, "iradesi alınacak hususların önem ve önemsizliğinin Bâbıâli'de tespiti" hususunda teklif dahi yapıldı.3

Tanzimat Dönemi'nde (1839-1875), Hariciye orjinli bürokratların sadâret makamını ellerinde bulundurmaları ve oluşumların merkezinde yer almaları, idarî yetkilerin Bâbıâli'de toplanmasında etkili oldu. Abdulaziz'in devlet işlerinin yürütülüşünü kontrol maksadıyla da olsa, arasıra Bâbıâli'ye gitmesi, giderek Mabeyn için devlet işlerinin görüşülme mercî olmaktan ziyada, sadece bir onay makamı olma statüsünün benimsemeye başlandığına bir işaretti. Bu devirde sadrazam olan Fuat Paşa'nın, Saray'la Bâbıâli arasındaki bürokratik ilişkileri takip eden Mabeyn Başkâtipliği'ne4 yaklaşımı, Bâbıâli ile Mabeyn'in birbirine karşı durumunu ortaya koymaktaydı.

Dokuz ay kadar Mabeyn Başkâtipliği'nde bulunan İzmirli Mustafa Paşa'nın, Bâbıâli'nin bazı maruzâtı hakkında mütâlaa beyan etmesi ve fikirler ileri sürmesi üzerine, "Başkâtiplerin Mabeyn-i Hümâyûn/Saray ile Bâbıâli/Hükümet arasında muhabere vasıtası olmaktan başka vazifeleri olmadığı halde Mustafa Efendi haddini aşıyor" diyerek tavır koyması ve onu azlettirmesi,5 bu tarihlerde Saray ile Hükümet arasındaki tarzı açıkça göstermektedir. Âlî ve Fuat Paşalar Sâdaret makamında bulundukları sürüce Sultan Abdulaziz'in birçok iradesini çeşitli vesilelerle icrasız bırakmaktaydılar.6 Tabii olarak I876 senesine gelindiğinde Bâbıâli, idarede oldukca güçlendi. Bunun müşahhas bir göstergesi bazı bürokratların Meşrutiyet'in ilanında önemli roller üstlenmesidir. Böylece Bâbıâli'nin, idarî rejimi etkileyecek bir konuma geldiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla sadrazamlar, Padişah'ın iradesine aykırı davranmakta sakınca görmeyecek bir tavır içine dahi girdi. Mesela; 19 Şubat 1876'da sadrazam olarak atanan Ahmed Mithat Paşa, II. Abdulhamid'in arzusu hilafına Ziya Bey'i İzmir'e vali olarak atayabilmiş, hatta padişahın deyimiyle: "huzurunda dahi sanki padişah oymuş gibi davranmaya başlamıştı".7 Bu bakımdan II. Abdulhamid, Saray'ı tekrar güçlendirmek ve Bâbıâli'yi denetlemek maksadıyla sarayda bir takım yeni düzenlemelere gitti.

Bazı görevleri lağvetti ve geleneklerin korunmasına taraftar olmasına rağmen çağdaş usullere göre bir saray kurmaya girişti. Bu maksatla bir hükümdarın "sağ kolu ve ağzı" olarak nitelendirdiği ve mevkii olarak sadrazama eşit konumda değerlendirdiği Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtipliği'ne, Sadrazam Mithat Paşa'nın itirazına rağmen Küçük Said Paşa'yı atadı,8 Abdulaziz ve Fuat Paşa'nın yaklaşımı hilafına, Bâbıâli'ye karşı konumunu güçlendirme yolunu benimsedi. 1878'den itibaren Başvekil/Sadrazam dahil nazırların, devletin mühim konularını görüşmek üzere sık sık Mabeyn-i Hümâyûn'da toplandıkları, hatta bazen bu toplantılar nedeniyle günboyu makamlarına hiç uğrayamadıkları görülüyordu.9 İncelendiğinde, bu tarihten sonra devlet idaresinde esas rol oynayan teşkilatın, tepesinde II. Abdulhamid'in yer aldığı Mabeyn-i Humâyûn10 olduğu görülecektir. Zira Sultan'ın idarî merkezi burasıydı11, Saray teşkilatının ana unsurları ve Padişah'ın birinci derecede maiyyetini teşkil edenler bu bölümde bulunmaktaydı. Bu çerçevede, l879 senesinden sonra, Mabeyn-i Humâyûn'da artık mühim bir yer işgal eden Yaverân bölümü de, teşkilatlanma ve fonksiyonları itibariyle önceki dönemlerden daha farklı bir duruma büründü.

Buraya kadar yazılanlarla Saray'la Hükümet'in birbirine karşı durumlarına dikkat çekmedeki maksat, idarî erkin Saray'a aktarılmasında kullanılan mekanizma ve yapının ne olabilceği sonusunu gündeme getirmeye ve cevap aramaya yönelikti. Böylece bu makaleyle; II. Abdulhamid zamanı ağırlıklı olmak üzere Mabeyn-i Humâyûn teşkilatının şematik yapısı içinde, Padişah'ın idareyi kontrolde fonksiyonel dayanaklarından başlıcasını, belkide birincisini oluşturduğu düşünülen Yâverân sınıfının, Saray ve idarî yapıdaki rolleri ile bürokrasideki yerlerinin ortaya konulması hedeflenmektedir.

Mabeyn-i Humâyûn şeması12 ve Yâverler

Mabeyn teşkilatlatında, ilk bakışta dikkatti çeken durum, personel bakımından en kalabalık kısmı Yâverler bölümünün teşkil etmesi ve sardazam, mareşal, nazır ile her dereceden mülki idareci ve her rütbeden askerden, yabancı uyruklu danışmanlara kadar çeşitli önemli mevkilerde bulunan kimselerin bu sınıfta yer almasıdır. Dolayısıyla bu bölümün devlet idaresindeki etkinliğinin ne derecede olduğu sorusunu da akla getirmektedir. Bu soruya; Yâver-i hazret-i şehriyârilikin tarifinden başlanıp, ilgililerin Mabeyn'e ve Yâverân sınıfına alınmaları, yetişmeleri ve aldıkları görevlerle, bazı yaverlerin biyografileri ortaya konularak bir cevap aranacaktır.

A. Yâver-i Hazret-i Şehriyâriler

II. Abdulhamid Dönemi'nde Saray'da, resmî işleri yürüten ve Padişah'ın özel işlerine bakan özel ve resmî sınıfdan oluşmuş iki daire mevcuttu. Esvapcıbaşılık, Seccadebaşılık, Tütünbaşalık, Kahvecibaşılık, Kilercibaşılık ve Kitapcıbaşılık Hususi teşkilatta yer alan dairelerdi. Bunların protokolde yerleri yoktu.13 Resmî protokolde yer alan daireler ise yukarıdaki şemada gösterildiği gibiydi. Resmî daireler içerisinde Yâverler, gerek mensuplarının özellikleri, gerekse sayıları ve fonksiyonları itibariyle dikkat çekmektedir. Söz konusu edilen Yâver-i hazret-i şehriyârilikin tam kapsayıcı bir tarifine Osmanlı deyim ve terimlerini konu edinen eser ve lügatlerde tesadüf

edilemedi.14 Bu bakımdan terimin ifade ettiği mananın anlaşılabilmesi, Yâver-i hazret-i şehriyârilerin hususi durumlarının irdelenip, fonksiyonlarının tespitini gerektirmektedir. Kemiyet ve keyfiyet bakımından izahı ise ancak makalenin bütünüyle değerlendirilmesi halinde mümkün olabilecektir.

Seryâver ve Yâver-i harp ünvanlarının ilk olarak Abdulmecid zamanında kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1855 tarihli bir belgede Mabeyn-i Humâyun'da bulunan zabitân, mülazım ile Emir çavuşlarıyla diğer görevlilerden bahsedilmektedir. Bunlar; bir ferik, bir miralay, beş kaymakam, dört etibba, bir kâtip, iki hazinadâr, elli dokuz çavuş, otuz yüzbaşı, üç sancakdar, yetmiş bir mülazım ve mülazım-ı evvel ile sâni, dört onbaşı, üç baltacı ve yedi imamdır.15

Bir eserde ise, 1848 senesinde Mabeyn-i Humâyun'da görevli memurların, Serkurena Ferik Selim Efendi, Kurenadan Ferik Hasan Efendi, Ferik Râgıp Ağa, Mirliva Ziver Ağa ve Mirliva Mustafa Ağa, Başkâtip Ferit Efendi (evveli), İkinci Kâtip Rıza Efendi (evveli sânisi), Üçüncü Kâtip Safvet Efendi (evveli sânisi), Dödüncü Kâtip Halim Efendi (evveli sânisi) ve Beşinci Kâtip Mehmet Bey (evveli sânisi), Seryâver Erkân-ı Harbiye Mirlivası Ethem Paşa, Mabeyn-i Humâyun Müdürü Mehmet Bey (sâniye), Esvabcı Sami Ağa (sâniye), biri erkân-ı harp, yedisi Hassa süvari ve piyade subayı sekiz Yâver-i harp ile Istablıâmire Müdürü Mustafa Ağa'nın olduğu kaydedilmektedir.16

Abdulaziz zamanından Mabeyn-i Hümâyûn idaresinde bazı düzenlemeler yapıldığı gibi, Mabeyn işlerinin yönetimi Hazine-i Hassa İdaresi'ne bağlandı ve yine bu maksatla Mabeyn-i Hümâyûn Nezareti ünvanı ihdas edildi.17 Daha Abdulmecit zamanında varlığına tesadüf edilen Yâverlerin18 ilerde bir sınıf teşkil etmelerine zemin hazırlayan ilk oluşumun da bu devrede ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.19 "Yâveri-i ekremlik" ünvanı da yine ilk defa onun zamanında kullanılmıştır.20 Bu ünvan, Mısır seyahati esnasında21 Sultan Abdulaziz'e refâkat eden Serasker Fuat Paşa'nın, Mısır valisine karşı daha yüksek bir derecede temsil kabiliyeti kazanabilmesi için ihdas edilmiş (21 Mayıs 1863) bir mertebeyi ifade etmekteydi. Daha sonraları Fuat Paşa'dan bahsedilirken Yâver-i ekremlik ünvanının kullanılmaması,22 bu ünvanın seyahat süresiyle kayıtlı olduğunu akla getirse de, sadrazamlığı esnasında yâverlik kordonunu takması bunun böyle olmadığı göstermektedir.23 Yine Abdulaziz zamanında, Mabeyn teşkilatını veren Devlet salnâmelerinde, Mabeyn-i Hümâyûn'da 1878 yılına kadar bu ünvanı haiz kimselerden oluşan bir birimin olmayışı dikkat çekmekle birlikte Askerî salnâmelerde, "Yâver-i harb-ı hazret-i şehriyârî" ünvanını taşıyan kimseler yer almaktaydı.24 Bu kayıta Devlet salnâmelerinde "Mabeyn-i Humâyûn'a memûr zâbitân-ı askerî" şeklinde rastlanmaktadır.25 Bundan Yâver-i harp hazret-i şehriyâri ile Mabeyn-i Humâyûn'da görevli zâbitân-ı askerinin aynı olduğu anlaşılıyor. Eserinde Yâverân sınıfına bir kaç cümleyle değinen son devir tarihcilerden Ziya Şâkir, Sultan Abdulaziz'in 7'si Rum, geri kalanı Türk, Arnavut ve Araplardan müteşekkil 29 yâveri olduğu, bunların en yüksek rütbelisinin Hassa piyade feriği Mehmed Paşa, en düşük rütbelisinin ise piyade mülazımı olduğunu kaydeder.26 Bununla birlikte kaynaklar dikkate alındığında sabit bir sayının verilmesi pek mümkün görülmediği gibi, burda bahsi geçen yâverlerin Yâver-i harp = Zâbitân-ı askeri olduğu anlaşılmakta ve Mehmed Paşa'nın da 1878'den önce mirliva rütbesinde bulunduğu görülmektedir. Mehmet Paşa'yı ferik olarak zikretmesi ise bahse konu olan sultanın Abdulaziz değil Abdulhamid olması ihtimaline daha fazla ağırlık kazandırmaktadır.27

Şu halde salnâmeler esas alınarak teşkilât incelendiğinde Mabeyn-i humâyûn'da 1878 yılına kadar Yâverler'e ait bir bölüme rastlanmamakla beraber, 1876 senesinde Mabeyn'de Seryâver-i ekrem olarak Erkân-ı harbiye mirlivası Mehmed Paşa'nın yer alması,28 diğer yâverlerin varlığına da delâlet etmektedir. Bahriye meclisi azası'ndan Vesim Paşa'nın, bu görev uhdesinde kalmakla birlikte daha 1863 yılında Padişah yâverliği'ne tayini de buna bir delildir29 1879 yılında ise Mabeyn'de 5'i müşir, diğerleri çeşitli rütbelerden 39 Yâver-i hazret-i şehriyâri bulunmaktaydı.30 1880'de bu rakam, yine 5'i müşir rütbesinde olmak üzere 56 kişiye ulaşmış ise de,31 bu yıllarda Yâverân'ın bir tasnife tâbi tutulmadığı görülüyor.

Yâverânın Mabeyn-i Humâyûn'daki ilk sınıflandırılmasının 1881 senesinde yapıldığı göze çarpmaktadır.32 Buna göre, Saray'da muhaberât ve resmî işleri doğrudan doğruya yürüten daireler arasında yer alan Yâverler Dairesi yanısıra, Mabeyn'de görevli yâverân üç kısma ayrılmaktaydı33: 1- Yâverân-ı kirâm-ı hazret-i şehriyâriler, 2- Yâverân-ı (harp)34 hazret-i şehriyâriler, 3- Yâver-i fahri hazret-i şehriyâriler. Bazı yazarlar bu sayıyı dörde çıkarmaktadırlar.35 Bu farklılığın sebebi, değişik kaynaklarda Yâver-i hâs ve Yâver-i husûsi terimlerinin kullanılmış olmasıdır. Halbuki resmî teşkilâtı veren mehazlarda bu şekilde isimlendirmeye pek tesadüf edilmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu şekilde sınıflandırmaya itibar edenler, Yâver-i husûsi/ Yâver-i hâs/ Yâver-i harp = Yâver-i hazret-i şehriyâri örtüşmesini dikkate almamakta veya tespit edememektedirler. Belki böyle bir sınıflandırmaya Mabeyn-i Humâyûn'da yer alan ve üyelerinin tamamı Yâverân silkinde bulunan, başkanlığını II. Abdulhamid'in yaptığı Teftiş-i Umûmî-i Askerî Komisyon-ı Âlîsi Hey'eti'ni dahil etmeleri daha uygun olurdu.

Bu tespitten sonra, en kalabalık sınıf olarak vasıflandırdığımız Yâverân-ı hazret-i şehriyâri silkinde yer alanların sayısına bakıldığında; bunun da yıllara göre değişiklik arzetiği görülür: Salnâmelerde bu sayı; 1889'da 182,36 1892'de 239,37 1901'de 169,38 1903'te 39039 ve 1908'de 40040 kişidir. Başka bir kaynak olan arşiv belgelerinde ise bu sayılar şöyleydi; 1881'te 59, 13 Temmuz 1892'te 119,41 2 Ocak 1893'te 10342 26 Şubat 1895'te 133,43 13 Temmuz 1898'de 16244 ve Şubat 1904'te bu rakam 269'a45 ve 17 Aralık 1908'de 5746 şeklindedir.

Kaynaklarda görülen farklılık, Yâverân sınıfına kaydedilenlerin hepsinin Mabeyn'de bizzat yer almamaları ve maaşlı olup olmamalarından kaynaklanmakta ise de, salnâmelerin verdiği bilgiyle arşiv kaynaklarının ihtiva ettiği bilginin çeliştiği izlenimine yol açmaktadır. Her iki kaynakta gerçekcidir, fakat salnâmelerde verilen sayıya Fahri yâver ve Askerî Komisyon-ı Âlîsi Hey'eti mensupları dahil edilirken, belgelerde sadece Yâverân-ı hazret-i şehriyâri zikredilmektedir. Bu bakımdan Mabeyn'de görevli olanlar hususunda salnâmeler değil arşiv kaynaklı cetveller esas alınması daha isabetlidir. Mabeyn'deki yâverler Seryâver-i Ekrem'in maiyyetinde bulunurlardı.47 Gerektiğinde Seryâver'in görevini üstlenmek üzere bir de Seryâver-i ekrem-i sâni bulunmaktaydı.48 Mabeyn'de, Seryâverden daha yüksek rütbeli Yâver-i ekremlerin varlığı, Seryâver'in yetki ve konumunun tespitinde bir problem gibi görünmektedir. Bu husus Fahri yâverler için de geçerlidir. Zira Fahri yâverân sınıfında müşir rütbesinde kimseler yer aldıktan başka, nazırlardan valilere kadar çeşitli görevlerdeki memûrlar da mevcuttu.49

B. Seçim, Tayin, Terfi ve Taltifleri

Kaynaklar bize Yâverân sınıfına alınanlar arasında sivil ve askerî görevlerde bulunanlarla, farklı sosyal kesimlere mensup kimselerin var olduğunu göstermektedir. Bunların bu sınıfa alınmalarında bazı kıstaslara itibar edildiği ve belirlenmiş bir bürokratik prosedürün yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Askerî sınıftan Yâverlik silkine alınacak olanlar Mabeyn-i Humâyûn Feriği/Müşiriyetince tesbit olunur, Seraskerî'den muamelinin kabulü yönünde görüş alınır, bu durum Sadâretin bir arzıyle Padişah'a sunulur ve iradesi çıkardı.50 Res'en irade ile Yâverân kaydedilenler de olurdu. Diğer memûriyetlerde bulunanların bu silke alınmaları halinde ise bağlı oldukları nazaretten görüş istenirdi. Ayrıca adayların tespitinde devlet görevlerinde itibar kazanmış kimselerin tekliflerinin de etkili olduğu anlaşılmakta, hatta bu kimselerin çocukları tercih edilmekteydi.51 Adayın seçim ve kabulü için genellikle liyakat aranılmakla birlikte, sınıf ve rütbelerinde belli bir ayrım yoktu. Zira müşir rütbesinden mülazım rütbesine, öğrenceden nefere kadar her kademeden insan Yâverân sınıfına girebilmekteydi.52 Bu bakımdan devlet hizmetine alınmış olan bir çok Avrupalı uzmanın da yâverlik sınıfına kaydedilmeleri dikkate değer bir husustur.53 Fahri yâverlikten Yâverlik'e yükseltilmelerin görülmesi ise derecelendirmede Fahri yâverlikin konumuna işaret etmektedir.

Yâver-i hazret-i şehriyârilerin seçiminde II. Abdulhamid, tercihlerinde bir dereceye kadar siyasî maksadını da önplanda tutmaktaydı. Bu cümleden olarak Sultan'a/ Devlet'e bağlılıklarının güçlendirilmesi gerekli görülen kimseler bu sınıfa kaydedilmekteydi.54 Bulgaristan Prensi Ferdinand gibi idareciler,55 bir zamanlar Hakkari yöresinde diğer aşiretlere karşı tutumuyla devleti Avrupalı devletler nezdinde zor durumda bırakan Bedirhanoğulları,56 bir asra yakın Suriye bölgesinde, özellikle Mîrü'l-Hac olarak devlete hizmet eden Azm-zâdeler57 ve yine Şam'ın ileri gelenlerinden Cezayirli Emiroğulları gibi yerel ailelerin bazı fertleri bu maksatla Yâverân silkine alınanlardandı.

Yâverlerin tespitlerinde olduğu gibi terfi ve taltiflerde de Mabeyn-i Humâyûn Müşiriyeti'nin teklifi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin tezkeresi ve Sadâret'in arzı üzerine58 iradesi çıkmakta,59 durum sonra ilgili birimlerden Seraskerî'ye60 veya Daire-i Askeriye'ye61 yada Bahriye Nazareti'ne62 tebliğ edilmekteydi. Yabancı devletler tarafından Yâver-i hazret-i şehriyârilerden birine nişan verilmesi halinde, bu hususta, Hariciye Nazareti'nin ilgili yazısı üzerine yine Sadâret'in arzıyla gerekli izin istenmekte ve bu yönde iradesi çıkmaktaydı.63 Yâverlerin kendilerine olduğu gibi64 ailesinden olanlara da nişan verildiği oluyordu.65

Yâverler, kendilerini diğer saray mensupları ile devlet memurlarından ayıran özel bir kıyafet giyiyordu. Gerekli resmi formaliteleri tamamlanıp, Yâverân sınıfına alınanlar kendilerine mahsus üniforma, kırmızı fes, beyaz eldiven ve mahmuzlu rugan çizme giyip, yâverlik kordonu ile nişanını takarak, son model arslan başlı bir kılıç kuşanırdı.66 Bu kıyafet aynı zamanda onların özel bir statüye sahip olduklarının göstergesiydi.

C. Maaşları

Yâverlerin kendilerine mahsus kıyafetleri olduğu gibi bir maaşları da vardı. Yâverân'ın maaşları ile ilgili detaylı bilgiyi havi kayıtlara şimdilik ulaşılamadı67 ise de, bize bir fikir verebilecek kadar parakende belgeler mevcut olup, bunların vereceği bilgilerle bir sonuç çıkarılmaya çalışılmıştır. Mesela; 1880 tarihinde Mehmed Namık Paşa'nın Yâverânlık hizmetine karşılık olarak, Hazine-i Hassa-ı Şâhâne'den aylık aldığı anlaşılmaktadır. 20 bin kuruş olan bu maaşı, tenzîlât-ı umûmi sırasında 10 bin kuruşa indirilmişti.68 Yine 1882 tarihli bir belgede, Yâverân-ı fahri Mirliva Baron Von Goltz Paşa'ya aylık olarak 9389 kuruş 30 para maaş bağlandığı ve tahsis edilen bu para Nizamiye Hazinesi'nden ödendiğini görmekteyiz.69

Kayıtlardan 1897/98 senesinde ise yâverliğe mahsus maaşlarda bir indirime gidildiği ve bu maaşın 320 kuruş olarak belirlendiği anlaşılıyor.70 Mart 1903 tarihli bir diğer kaynak ise Yâverândan Şâkir Paşa'ya 10 bin, Zeki Paşa'ya 8300, Romafi Bey'e 7096, Mehmed Paşa'ya 6400, Thomas Bey'e 2580, Şerif Paşa'ya 800 ve farklı rütblerde 258 kişiye ise 320'şer kuruş aylık verildiğini göstermektedir.71 Bu son belgeye bakarak şimdilik maaşlara dair söyleyebildiğimiz, yâverân ödeneklerinin çok yüksek olmadığı, ancak esas görevlerine karşılık aldıkları aylığa ilaveten ve sembolik bir yâverlik tahsisatı aldıklarıdır. Yâverlik sınıfında olanlar da diğer devlet memûrları gibi emekli olduklarında emekilik maaşı almaktaydılar. Mesela, uzun süre devlete sadakatla hizmet ettikten sonra emekliye ayrılan Fahr-ı yâver-i ekrem Direse Paşa'ya, 1885'te Meclis-i Vükelâ'da görüşüldükten sonra, kayd-ı hayat şartıyla 30 lira emekli maaşı bağlanmıştı.72

II. Meşrutiyet'ten sonra ise bu husustaki bilgiler daha açıktır. Bu dönemde bütün değer alanlarda olduğu gibi, yâverlere ait muamele de değişikliğe uğradı. İleride daha detaylı bir şekilde temas ediceğimiz bu konuda, sadece maaşlar hususuna bakıldığında; Seryâver'e Hazine-i Hassa'dan ayda 4000 altın kuruş/140 altın lira maaş bağlanıp, senede 50 altın lira elbise bedeli ödendiği ve Yâverân sınıfına yeni alınanlara ise 150 altın ihsan edildiği görülmektedir.73

Maaşların kaynağına gelince: Yâverân maaşları Hazine-i Hassa ve Nizamiye Hazinesi'nden ödenmekteydi. 1895 yılında bazı vilayet ve sancakların gelirlerinden tahsisat ayrılmaya başlanıldığı anlaşılmakta ise de, bu tarihten önce vilayet ve sancaklardan söz konusu tahsisatın ayrılıp ayrılmadığı tespit edilemedi. Maaş ve elbise bedeli olarak alınan bu tahsisâtın diğer vergilerde olduğu gibi eksiksiz tahsil edilemediği görülüyor. Sözkonusu bakiye 1895-1898 yılları arasında 4.401.446 kuruş 14 parayı bulmuş olup74, aradaki açığın nasıl kapatıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte, bu açığın Hazine-i Hassa'dan karşılandığı galip ihtimaldir.

D. Yâverlere Ait Bina

Önceleri sayı olarak kalabalık olmayan ve Dolmabahçe sarayında barınan75 yâverlerin, II. Abdulhamid zamanında giderek etkili bir statü kazanır hale gelmeleri ve sayılarının artması, onlara mansus bir binayı gerekli kılmaktaydı. Bu maksatla Padişah tarafından Yıldız sarayının yanında uygun bir bina yapılması emredildi. Bu bina, daha çok Saray'da nöbette kalan yâverler için inşa edilmekte ise de, aynı zamanda Saray Teşkilatı'nda Yâver sınıfının varlığının kalıcı olduğunun da bir

deliliydi. Zira kendilerine mahsus bir kıyafetleri ve görevlerine ait aylıkları olduğu gibi şimdi Yıldız'ın müştemilâtında bir de binaları bulunmaktaydı. Bina yâverlerin yatak odakları ve temel ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde iki katlı olarak planlanmıştı. Yapımı 1890 tarihinde tamamlanan bina, 117.672 kuruşa tefriş edildi.76 Yâverân Dairesi de denilen binada, Mabeyn Müşiri Şakir Paşa, Sakallı Mehmed Paşa ve Seryâver ile nöbette kalan yâverlere ait odalar bulunmaktaydı.77 Ayrıca yâverlerin hizmetini görmek üzere bazı görevliler de atanmıştı.78

II. Meşrutiyet'te Seryâver olan Hurşid Paşa, yâverlerin Sultan Mecid zamanında (1838-1861) sarayın dışındaki Hazine-i hassa nezareti dairelerinde kaldıkları bilgisini verdikten sonra, Meşrutiyet'in ilanıyla teşkilâtın karıştığını, seryâver ve yâverlerin aynı odada kalmaya başladıklarını kaydetmetedir. Öyle anlaşılıyorki II. Abdulhamid'in tahttan uzaklaştırılmasından sonra, sayıları iyice azaltılarak müesseseleşme imkanını kaybetmeleriyle birlikte, kendilerine ait bu binadan da mahrum kaldılar. Dolayısıyla yeni statü ve görevlerine uygun olarak sarayda, Seryâver'e bir, diğer yâverlere de ayrı bir oda tahsis edilmesi yeterli bulundu.79

E. Yetişmeleri ve Tahsilleri

Buraya kadar genel hatlarıyla Yâverân sınıfının bir müessese olarak ortaya çıkmasına esas teşkil eden unsurlar üzerinde duruldu. Böyle bir teşkilatın bünyesinde yer alanların özelliklerine dikkat çekilmesi, konuyu tamamlayıcı olması bakımından önem arzetmektedir. Bu hususun başında ise devletin, yöneticileri hazırlama politikasının da bir göstergesini oluşturan, bürokratların yetişme şartları ve eğitimleri gelmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda benimsediği politikalardan biri de Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir. Özellikle ihtiyaç duyulan alanlarda uzman yetiştirilmeye yönelik bu uygulamayı80, hayata geçiren reforumcu II. Mahmud oldu.81 Daha sonra da sürdürülen bu devlet politikası gereği82 II. Abdulhamid, ülke çapında modern eğitimi hedefleyen okullaştırma politikasına hız verdi83 diğer yandan da yine bu politikanın bir icabı olarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye devam edildi.84

Yâver-i hazret-i şehriyâriler, dönemin şartlarına göre eğitim imkânlarını en iyi kullanan kimselerdi. Bir başka ifadeyle, Yâverân sınıfına alınanlar, genelde iyi eğitim görmüş ve bunların önemli bir kısmı Avrupa'da uzmanlaşmış veya eğitilmiş kimselerdi.85 Bunlar arasında Avrupa'da öğrenim gördükleri esnada bu silke kaydedilenler bulunduğu gibi Avrupalı olup, orada yetişip, uzmanlaşan ve daha sonra belli bir süre Osmanlı Devleti'nin hizmetine alınanlardan da Yâverân sınıfına katılanlar mevcuttu.

Uzman yetiştirmek üzere Avrupa'ya öğrenci, özellikle askerî öğrenci gönderilmesi 1883 yılından itibaren daha sistematik bir hale getirildi.86 Böylece Avrupa seyahati esnasında Abdulaziz'in, disiplin ve eğitim ile askerî tekniklerini çok beğendiği Almanya ordusu sistemine geçilmesi yönünde başlattığı politika da bir nevi gerçekleştirilmiş oluyordu. Zira daha ziyade Almanya'ya askerî öğrenci gönderilmeye başlanmıştı. Yirmi yıldan daha fazla sürecek olan bu politikada, İngiltere'nin 1871 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin aleyhine siyaset izlemeye başlamasının ve bazı konularda

Fransa ile Rusya ile birlikte hareket etmesinin rolü, ayrıca 1877/78 sonrası gelişmeler de belirleyici olmalıydı.

Bahsettiğimiz planlama çerçevesinde 21 Ağustos 1903 tarihi sonuna kadar ortalama üç ile beş yıl arasında değişen sürelerle Almanya'ya beş kafile halinde subay gönderildi ve bu 92 subaydan 84'ü eğitimlerinde başarılı oldu.87 Birinci kafile 1883-1887,88 ikinci kafile 1887-1890,89 üçüncü kafile 1890-1894,90 dördüncü kafile 1894-189991 ve beşinci kafile1899-190392 senelerinde gidip döndü. Bu kafilelerde çok sayıda Yâver-i hazret-i şehriyâri bulunmaktaydı. II. Abdulhamid, 1897'de Almanya'ya 15 tıp, yaklaşık 24 subay, bir hayli ziraat öğrencisi93 ayrıca Fransa'ya da bir çok öğrenci gönderildiğini belirtmekteydi.94

Yine bu politikaya istinaden getirtilen Avrupalı uzmanların, eğitim alanında istihdam edilenleri, bilhassa askerî sınıftan olanlar üzerinde tesirli oldu. Bir dereceye kadar Alman disipliniyle yetişen subayların, ordu-siyaset ilişkisi çerçevesinde Almanya taraftarı bir politika benimsemiş olmaları bu eğitimin bir sonucudur. Meşrutiyet'ten sonra da Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye devam edildi.95 Bunlar içerisinde kendi imkânları ile gidenler olduğu gibi96 devleten tahsisât alanlar da bulunmaktaydı.97 1909 tarihinden sonra Yâverân sınıfına alınanların hemen hemen hepsinin daha önce Avrupa'da eğitim görenler arasından seçilmesi ayrıca kayda değer görünmektedir.

F. Fonksiyonları

Şimdiye kadar Yâverân sınıfının varlığı, teşkilâtı ve kemiyet bakımında mensuplarına dair hususlara temas edilmeye çalışıldı. Gerçekte bu sınıfın varlık sebebinin tam anlaşılabilmesi, onların Mabeyn-i Humâyûn'da ve devlet işlerindeki fonksiyonlarının ortaya konulmasına bağlıdır. Böylece Yâverân'ın Saray'da, Bâbıâli'ye ve diğer bürokratlara göre pozisyonları görülecek, bir bakıma yâverlerle ile ilgili lugâtî mana dışında, bu terimlerin keyfiyet olarak izahı da yapılmış olacaktır.

Altmış-yetmiş yıldan fazla bir süre işlerliğini sürdüren bu teşkilâta dahil edilmiş ve sayıları bine yaklaşmış bulunan Yâverânın teker teker ele alınması başlı başına bir çalışma olacağı ğibi bu makalenin sınırlarını da aşmaktadır. Bu sebepten burada maksadı ortaya koymaya yetecek sayıda yâverin fonksiyonuna temas edilmeye çalışılacak, mümkün olduğunca bu yâverlerin özellik ve görevlerine dikkat çekilecektir. Sadrazamlık, nazırlık, müşavirlik, valilik gibi mülkî, mareşallıktan teğmenliğe kadar her rütbeden askerî memuriyetler, okullar ile taktik birlikler ve Saray'da istihdam edilen bu kimseler arasında, önceliğin iki seçkin şahsiyete verilmesi isabetli olacaktır. Bunlardan biricisi ilk defa Yâver-i ekrem ünvan yada görevi verilen Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa'dır.

Mehmet Fuat Paşa: Bilindiği gibi hariciyede kendini ispat etmiş, görülen lüzum üzerine askerî sınıfa nakledilip Seraskerlik görevi verilmiş ve bürokrasinin en son kademesi sayılan Sadaret makamına yükselmeyi başarmış tecrübeli bir devlet adamıdır. Sivil memur sınıfından gelmesi ve Mustafa Reşit Paşa ekolünden sayılması devletteki misyonunu göstermesi bakımından önemlidir.98 Bu vasıflara ve tecrübeye sahip birinin Yâver-i ekrem ünvanını alması, bu ünvana verilen değer ve fonksiyonunu bir dereceye kadar izah etmektedir. Hatırlanacağı üzere bu ünvanla Fuat Paşa'nın bir

nevi temsil gücü artırılıyordu. Bundan dolayı Fuat Paşa'nın şahsında yâverlik sadece ünvan olmanın ötesinde bir mevki özelliği kazanmış olmakta, hem Sadrazam, hem Serasker, hem Yâver-i ekrem olmak itibariyle devletin en mühim payelerini üzerinde topluyordu.99 Sultanın yanında bu ünvanla yeralıyor, böylece Yâver-i ekremlik ünvanı ilk defa siyasî ve diplomatik gayeye yönelik olarak kullanılmış oluyordu. İkinci seçkin örnek ise askerî sınıftan gelen Cevat Paşa'dır.

Cevad Paşa:100 Yâver-i ekremlik açısından onu önemli kılan husus, Bâbıâli'nin başına getirilirken bu ünvanın da sadrazamlıkla beraber kendisine verilmesidir. Başarılı bir asker olarak çeşitli görevlerde bulunan ve son olarak da Girit Valivekili ve Fevkalâde Komutanı101 olan Cevat Paşa, Sadârete atanırken aynı zamanda II. Abdulhamid'in Yâverân sınıfına dahil edilmekteydi. Sadrazam olarak Padişah'a sunduğu bütün arzlarında Yâver-i ekrem ünvanını kullanması, bu ünvanla, Padişah nezdinde daha itibarlı addedildiği şeklinde yorumlanabilir. Bu bakımdan Yâver-i ekremlik, burada en yüksek bürokratik makamı dahî kuvvetlendiren bir fonksiyon icra eder görünmektedir. II. Abdulhamid bilhassa Ermeni işlerinde kendisine güvenmekte ve ayrı bir değer vermekteydi.102

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Yâverânlıkla diğer memuriyetler arasında dolaylı ve kuvvetlendirici bir ilginin varlığında bahsedilebilineceği gibi, doğrudan Yâverlikle alakalı işler de mevcuttu. Bu bağlamda Yâverân sınıfının Mabeyn'e bağlı bulunması, onların görevlerini Mabeyn'in çalışmasıyla ilişkili kılıyordu. 1895 yılından sonra Mabeyn Başkatibi olan Tahsin Paşa, Yâverlik ve görevleri hakkında bilgi verirken, Yâver-i ekremlikin müşir rütbesinde bulunanlara taltif için verilen bir ünvan olduğunu, bir imtiyâz ve görevinin bulunmadığını, buna mukabil yüksekçe bir tahsisâtının olduğunu kaydetmektedir. Mabeyn'de yer alan ve Seryâver'in maiyyetinde bulunan diğer Yâverân-ı hazret-i şehriyâriler ise merasimlerde Padişah'a refakat etmek, bir dereceye kadar Padişah'ın güvenliğini sağlamak, Sadrazam, Şeyhü'l-islâm, Serasker ve Bahriye Nazırı'na tezkere götürmek, şehirde ve taşrada meydana gelen bazı olayları, yangınları soruşturma ve bu hadiseleri Padişah'a rapor etmekle görevliydiler.103 Kısmen Tahsin Paşa'ya ait bu tanımlama, Yâverlerin görevlerine dair genel bir fikir vermekle birlikte yeteri kadar açıklayıcı ve kapsayıcı değildir. Bu itibarla, Yâverân sınıfında yer alanların, uzmanlık sahaları ile meslekleri haricinde üstlendikleri vazifelerin belirlenmesi, meseleye daha bir açıklık kazandıracaktır. Bunların başında Saray'ın daire amiri olup,104 bir nevi Saray Nazırlığı ile mükellef bulunan ve ayrıca Sultan'a takdim edilen arzuhalleri ait oldukları nezâretlere ulaştırmakla görevli Mabeyn-i Humâyûn Müşiriyeti gelir. Söz konusu arzuhallerin arkasına "ma'rûzât-ı rikâbiye dâiresi" yazan Mabeyn Müşiri, aynı zamanda Cuma selamlığı ve bayram alaylarında Padişah'a refakat ederdi. Bir görevi de bayramlaşma törenlerinde tahtın yanındaki saçağı tutmaktı.105 II. Abdulhamid, tahtta çıktığında ilk icraat olarak, Mithat Paşa'nın itirazına rağmen, Mabeyn Müşirliği'ne saltanata bağlılığına güvendiği, İngiltere'de eğitim görmüş olan ve kendisinin ilk yâverlerinden İngiliz Said Paşa'yı106 getirmek oldu. Daha sonra yine bu göreve, sırasıyla Yâverân-ı kirâmdan Gazi Osman Paşa107 ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa108 gibi tarihî şahsiyetleri getirmesi veya onları Yâverân sınıfına alması, Mabeyn Müşiriyeti'ne verdiği önemle ilgili olduğu kadar, ünvan-görev ilişkisi bakımından da kayda değer görünmektedir.

Mabeyn-i Humâyûn'da Yâverlerin fonksiyonunu en iyi şekilde görebileceğimiz kısım, Yıldız sarayında onlara tahsis edilen dairelerdeki faaliyetleridir. Bu dairelerde görev alan uzman asker ve sivil bürokratlar, II. Abdulhamid'e siyasî, ekonomik, askerî, idarî ve diplomatik vs. meselelerde danışmanlık yapmaktaydı. Söz konusu dairelerden başlıcası Yâver-i ekrem Müşir İbrahim Derviş Paşa ve Yâver-i ekrem Müşir Şâkir Paşa daireleri ile Yâver-i ekrem Ferik (sonra Müşir) Kamphoenever Paşa Dairesidir.

İbrahim Derviş Paşa109 Dairesi: 1830 senesinden itibaren bir çok askerî ve sivil memuruyetlerde bulunup, 1883 yılında Yâver-i ekrem sınıfına dahil olan ve II. Abdulhamid'in "yaşlı bir demir leblebi ve generallerin en çetini ve en az vesveseli olanı" dediği Derviş Paşa'ya, genellikle Arnavukluk ve Rumeli'ye dair meselelerin görüşülmesine mahsus bir daire verilmişti.110 Fakat bu daireden çıkan belgeler incelendiğinde, yalnızca Arnavutluk ve Rumeli'yi ilgilendiren konular değil, çeşitli askerî ve mülkî memuriyetler, bazı idarî düzenlemeler, eğitim, imâr, kıtlık felaket, eski eserler, Ermeni isyanları, maden işletme ve imtiyazları, aşiret problemleri ve özellikle Mısır Meselesi111 gibi bir çok konuyla bu daire ilgilendiği ve II. Abdulhamid'e görüş bildirdiği anlaşılmaktadır.112

Derviş Paşa'nın bu husustaki arzlarının çoğunluğuna "mucebince irade" verildiği de yine bu belgelerde görülmektedir. Bununla birlikte Derviş Paşa'nın başkanlığında zaman zaman bazı komisyonların çalıştığı da vakiydi: 29 Nisan 1891'de kurulan Tahkikat Komisyonu bunlardan biridir ve Konya ile Trablusgarb gibi yerlerde bazı askerî meseleleri inceledikleri görülüyor.113 Derviş Paşa, yukarıda belirtilen konuların bazıları üzerinde Şâkir Paşa ile birlikte çalışmaktaydı.

Şâkir Paşa114 Dairesi; Ahmed Şâkir Paşa, daha önce aldığı memuriyetlerde görülen başarısından dolayı, 5 Temmuz 1890 tarihinde Yâver-i ekrem sıfatıyla Mabeyn'de görevlendirildi.115 Şâkir Paşa Dairesi'nde de devletin önemli meseleleri takip edilmekteydi. Bunlardan bazıları şunlardır: Mısır ve Bulgaristan Meselesi, Ermeni problemi,116 demiryolu yapımı, aşiretlerle ilgili hususlar, Yemen, Fas, Cebel-i Lübnan, Girit ve Sisam adaları meseleleri, Sırbistan ve Şark Meselesi, dış ticaret, esir ticareti, bahriye, salgın hastalıklar, maliye, Duyûn-ı Umûmiye, Karadağ ve Yunanistan, Boğazların savunması,117 Dersim Meselesi, Hamidiye Alaylarının teşkili, Anadolu Islahatı ve diplomasi konuları.118

Bundan da anlaşılacağı gibi Şâkir Paşa, iç meselelerin yanısıra ağırlıklı olarak diploması gerektiren konularla ilgilenmekteydi. Zaten onun Saray'a alınması ve bilhassa Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi atanması, Osmanlı Devleti'nin genel politikasında bir değişiklik yaptığı şeklinde yorumlanıyordu.119 Wambery Londra'da Salisbury'e gönderdiği bir raporunda bu hususu şöyle anlatmaktadır: "Sayın bayım Padişah'ın sağkolu Şâkir Paşa'nın Ermenistan Islahatı'nı denetlemek üzere müfettiş olarak atandığını gazetelerden öğrendiğimde derhal size yazıp…İngiliz Hükümeti'nin Yıldız Sarayı'nın bu dolabına kanmamasını söylemek istedim. Şâkir Paşa'nın, Padişah'ın feci siyasetinin arkasındaki şeytan olduğu unutulmamalıdır."120 Bu ifadeler Şâkir Paşa'nın II. Abdulhamid'in politikalarınıdaki etkisini de açıkca vurgulamaktadır.

Şâkir Paşa, özellikle dış basını izlemekte ve Avrupalı devletlerdeki politik gelişmeleri günü gününe takip etmekteydi. On iki yıl süreyle diplomat olarak görev yapmış olması121 ona bir takım önemli diplomatik özellikler kazandırmış ve bir hayli bilgi birikimi sağlamıştı. Elde ettiği bu birikimle meseleleri yorumlamakta ve izlenecek politikalar hususunda Padişah'a görüş bildirmekteydi. Mesela; Avrupa'da ki siyasi gelişmelerden dolayı yakın bir gelecekte bir dünya savaşının çıkmasının muhtemel olduğu ve bu durumda Osmanlı Devleti'nin muhakkak bu savaşın dışında kalması gerektiğini ileri sürmekteydi. II. Abdulhamid'de bu yönde bir politikayı esas alıyordu.122 Dış basın ve yabancı gazeteciler onun önemli kaynakları arasındaydı.123 Yabancı muhabirlerden bazılarını ajan olarak kullandığı da bilinmektedir.

Bu iki Türk yâverden başka Mabeyn'de Alman uyruklu danışmanın görev yaptığı bir daire daha mevcuttu. Bu askerî uzman da Yâverân sınıfında yer almaktaydı.

Kamphoevener Paşa124 Dairesi: Ordunun yeniden yapılanması ve bilhassa modern eğitim programlarının uygulanması maksadıyla Avrupa'dan getirilen subaylardan biri olan Kamphoevener Paşa, piyadecilik alanında uzmandı.125 Bu sebeple genellikle bu alandaki askerî düzenlemelere dair hazırladığı layihaları Padişah'a sunmaktaydı.126 Ayrıca Almanya'ya gönderilecek öğrencilerin seçimi için kurulan ihtisas komisyonlarında da görev yapıyordu.127 Bir önemli görevi ise, II. Abdulhamid'le Alman İmparatoru II. Wilhem arasındaki özel haberleşmelerde mesaj götürüp getirmekti. Yaptığı hizmetlere karşılık müşirlik rütbesine kadar yükseltilmişti.128

Yukarıda bahsi geçen bu üç yâverde, daha önceleri deruhte ettikleri görevler dolayısıyla engin tecrübe sahibi oldukları, devlet işleri ve mesleklerinde uzmanlaştıkları anlaşılıyor. Bu bakımdan Padişah, onlardan ehliyetli gördüğü konularda yararlanmakta ve birer uzman olarak görüşlerine itibar etmekteydi. Bir nevi özel danışman olarak istihdam olunan ve ürettikleri fikirleri için kendilerine Saray'da özel daire tahsis edilen Yâverândan başka Mabeyn'de, başka önemli hizmetler yapanlar da bulunmaktaydı. Bir kısmının Yâverlik sınıfına alınmalarının bu maksada yönelik olduğu görülmektedir; içlerinde yabancı uyruklu olanlar bilhassa dikkat çekmektedir.

Söz konusu yabancı bu uyruklu yâverler, askerî sahalarda istihdam edilmekteydi. 14 Temmuz 1880 tarihinde Osmanlı Hükümeti ile Almanya Hükümeti arasında imzalanan sözleşmeye bağlı olarak Bismark, 24 Aralık 1882'de; "Osmanlı devleti'nin sivil ve askeri uzmanlar konusundaki isteğinin, derhal en iyi uzmanların gönderilmesiyle yerine getireceğini" bildirmekteydi. Bu çerçevede 11 Nisan 1882'de üstün bilgili bir subay olarak tanıtılan Albay Kaehler başkanlığında, Piyade Yüzbaşısı Kamphoevener, Süvari Yüzbaşısı von Hobe ile Dragon Alayları'ndan Yüzbaşı Ristoff'dan oluşan bir heyete izin çıktı.129 Önce mirliva, daha sonra ferik ve Padişah yâveri olan Kaehler Paşa, 1885'te öldüğünde müşir rütbesindeydi. Onun ölümü üzerine, yerine gönderilen ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi Reisi Sâniliği ile Mekteb-i Harbiye-i şâhâne Müfettişliği görevi verilen Yâver-i ekrem Ferik Colmar von der Goltz Paşa,130 II. Abdulhamid'in, Türk ordusunun yeniden organize edilmesi isteği doğrultusunda, Türkiye'deki Alman Askeri Heyeti'nin başına geçti.131 Genç ve enerjik bir kurmay binbaşı olan, yazdığı "The Nation in Arms" isimli eseri ile dikkatleri üzerine çeken Goltz'la birlikte bir

Alman asılzâdesi ve Süvari subayı Baron von Hobe, Piyade subayı Kamphoevener ve Topçu subayı Von Ristoff uzun bir süre görevlerine devam ettiler.132

Goltz Paşa, bir uzman olarak askerî okullardaki eğitim programları ve Almanya'ya gidecek subayların seçimi gibi konular yanında,133 Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ki savunma stratejisinin tespit ve hazırlanmasında da görevlendirildi.134 1893'de Bulgaristan'ın bazı askerî hazırlıklara girişmesi, keza 1894'de Yunanistan'ın askerî faaliyetleri üzerine, bu devletlerin askerî stratejilerini tespit ve alınması lüzumlu karşı tedbirlerin planlanması vazifesi verildi. Bu maksatla kurulan komisyona başkanlık etti.135 Komisyon'da Erkân'ı Harbiye Mirlivası Abdullah Paşa, Erkân-ı Harbiye Miralayı Yâver-i ekrem Hüseyin Nazım Bey, Erkân-ı Harbiye Miralayı Mustafa Saadeddin Bey, Goltz Paşa'nın muavini Piyade Kaymakamı Hüsnü Bey ve Erkân-ı Harbiye Yüzbaşısı Pertev Bey de yer almaktaydı. Bu komisyon, söz konusu devletlerin sınırlarına yakın bölgeleri gezerek, yerinde yaptığı inceleme ve tespitler sonunda hazırladıkları raporu II. Abdulhamid'e verdiler. Goltz Paşa'nın görevinin birinci devresi, Kasım 1895 tarihinde Almaya'ya dönüşüne kadar 12 yıl sürdü.,136 Bu tarihte Alman Hükümeti'yle yaptığı ve mevcut Osmanlı yönetimi aleyhine olan gizli yazışmalarının ele geçmesi üzerine işine son verildi. İhtilal sonrası eski öğrencileri tarafından yeniden göreve davet edildi ve tekrar Padişah maiyyetine atandı.137 İhtilal söz konusu heyetteki uzmanlardan Süvari Feriği Yâver-i hazret-i şehriyâri von Hobe Paşa'da,138 kendi sahasında çalışmalar yaparak, hazırladığı raporları Padişah'a sunmakta, ayrıca bazı komisyonlarda da görev almaktaydı.139 Topçu Feriği Yâver-i ekremler von Ristoff Paşa140 ile von Grombekoff Paşa141 ise orduya teknik bir alanda hizmet vermekteydi. Topçuluğa dair en son sistemle öğrecileri eğitmeleri yanı sıra, yine bu sahada gerekli buldukları bazı düzenlemeler hakkında raporlar hazırlıyorlardı. Denizcilik alanında ise bir ingiliz olan Bahriye Feriği Yâver-i hazret-i şehriyâri Woods142 ile Bahriye mirlivası Klau von Hoff Paşa,143 Osmanlı ordusunda hizmet vermekteydi. Bunlardan Woods Paşa, 21 Ocak 1870'de Mekteb-i Bahriye-i şâhâne'de öğretmen olarak görevlendirilmiş, 1874'de Hüdâvendigâr okul gemisinde öğretmenliğe atanmıştı. Daha sonra Deniz Genelkurmay Dairesi'nde görevlendirildi ve bu esnada Osmanlı-Rus savaşına katıldı. Savaştan sonra ise kurulan Torpido Komisyonu'na üye olarak, Deniz Harp Okulu'nda mevcut güverte ve makina sınıfları yanında, torpido sınıfının kurulması ve bu sınıfta uzman subaylar yetişmesinde de etkili olmuştur. 1896 yılında Teftiş-i Askerî Komisyon-ı Âlisi Fahri Üyeliği'ne atanan Woods Paşa, Osmanlı-Yunan savaşına da katıldı. 1901 yılında Edward VII. 'nin taç giyme töreninde Padişah yâveri olarak II. Abdulhamid'i temsilen bulundu.144 Yaptığı önemli hizmetlerden biri ise Karadeniz Boğazı girişine fener dubası yerleştirmesiydi.

Yâverân sınıfında bulunan diğer iki yabancı uyruklu subay ise 1877'de Jandarma Islâh Meclisi'ne atanıp, 1890'da Yâverlik silkine alınan, Jandarma Dairesi'nde görevli ve daha teğmen iken Kırım Savaşı'na katılan Ferik Blunt Paşa145 ile Macaristan'da İtfaiye Alaylarında subay iken miralaylık rütbesiyle Osmanlı Devleti hizmetine girip, İtfaiye Teşkilatı'nı yeniden organize eden ve 1890'da Yâverân sınıfına katılan İtfaiye Taburları Muallimi Ferik Szechenyi Paşa'dır.146 Ayrıca II. Abdulhamid'in tahta çıkışından önce devlet hizmetine girip, Yâver-i fahr-i hazret-i şehriyâri silkine alınan Gustav Derise Paşa'da bu cümledendi.147 Bahsi geçen yabancı uzmanlarla gerekli

gördüğünde yüz yüze görüşen II. Abdulhamid, onların gerek teknik sahadaki fikirlerini ve gerekse siyasî gelişmeler hakkındaki düşüncelerini öğrenmekle birlikte, kendi devletleri namına siyasî bir misyon sergilemelerine müsade etmemekteydi.148 Bu kaidenin, yönetimi süresince devam ettiği anlaşılmaktadır.

Yabancı uyruklu yâverlerin durumunun izahından sonra, Yâverân sınıfında yer alan bazı Türk uyruklu memurlara temas edilmesi, yâverlerin fonksiyonları hususuna daha da açıklık getirecektir. II. Abdulhamid, teknik konularda olduğu kadar siyasî bakımdan da önemli bulduğu konularda, özellikle Yâverân sınıfından kimselere itimat etmekteydi. Bu çeşit görevler alan yâverlerin, yaptıkları vazifeler sonunda sundukları raporlar incelendiğinde, söz konusu görevlerin verilmesindeki maksat ile önem derecesi daha iyi anlaşılmaktadır. Mesela; İran Devleti'nin sınırları içindeki faaliyetleri, İran'la Osmanlı Devleti'nin arasında gerginliğe yol açtığından, buna sebep olan Şeyh Ubeydullah'a durumun nazikliği ve bu hususta Şeyh'tin beklenen tavrı anlatmak için görevlendirilen memur Yâverân sınıfında yer almaktaydı (9 Za. 1297).149 Yine devletin bütünlüğünü tehdit eden ve dönemin en önemli problemi olan Ermeni Olaylarının teftişi ve gerekli askerî tedbirleri alınması için görevlendirilen Yâver-i ekrem Ferik Saadeddin Paşa'nın, 5 Kasım. 1896 tarihli raporu150 bu kabildendir.

İsyanın çıktığı bölgenin sorumlusu, VI. Ordu kumandanı Mehmed Zeki Paşa Yâverân sınıfından gelmekte,151 ayrıca bu ordu mıntıkasında incelemeler yaparak, askerî durumun tespiti ile görevlendirilmiş bulunan Nusret Paşa'da Yâver-i ekrem sınıfına dahil bulunmaktaydı.152 Ermeni Sorunu'nun çözümü için görevlendirilen Mareşal Şâkir Paşa'nın da Yâvr-i ekrem olduğunu bilmekteyiz. Bundan başka aynı bölgeye, Hamideye Hafif Süvari Alayları ile ilgili bazı hususları haletmek üzere Yâverân'dan Vehbi Paşa'nın görevli olarak gönderildiği görülüyor.153

Yine bu cümleden olarak, gerektiğinde ülkenin en uzak bölgelerine gönderilen ve o devrin zor şartlarına rağmen görevlerini başarıyla yerine getiren yâverlere de raslanmaktadır. Bunlardan Bahriye kaymakamı Mustafa Rıfat Bey Yemen'e, (Azmzâde) Sadık Bey ise Arabistan, Habeşistan ve Afrika Sahrası'nda Sudan'a gitmiştir. Görünürde buralara kadar hediye ve menşur götürmek maksadıyla görevlendirilen bu yâverlerin, dönüşlerinde verdikleri raporlardan, memuriyetleri ve üstlendikleri işin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Mesela; Yemen Valisi Aziz Paşa'ya II. Abdulhamid'in menşurunu götüren Rıfat Bey, seyahati esnasında uğradığı yerlerin idarî hususlarına, yöneticilerin tavır ve liyakatlarına, görülen aksaklıklarla, alınması lazım gelen gerekli bazı tedbirlere dair, gördüğü ve edindiği bilgilere dayanarak detaylı bir rapor hazırlamıştır.154 Sadık Bey155 ise; ilk defa telgraf hatlarının inşası göreviyle gittiği Arabistan bölgesinden, daha sonra II. Abdulhamid'in hediyelerini Habeşistan Kralı'na götürmek maksadıyla geçti.156 Sadık Bey, son defasında ise Trablusgarb üzerinden Afrika Sahrası'nın iç kısmında yaşayan Şeyh Sünûsi'ye daha önce olduğu gibi Padişah'ın hediyelerini götürmekle görevlendirildi.157 Bu seyahatlerinden sonra II. Abdulhamid'e sunduğu raporunda, yöre insanlarına, görüştüğü kişilerin fikirlerine, bölgede etkili olmaya çalışan Avrupalı devletlere karşı halkın yaklaşımları ile idari yapıları ve Osmanlı Devleti'nin takip etmesini uygun bulduğu siyasete temas etmekteydi.158 1887 yılında Almanya İmparatoru'nun tahta çıkışını II. Abdulhamid namına tebrike giden hey'ette de yer alan.159 Sadık Bey, ferik rütbesine yükseldiği bir

dönemde ise Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştıran Bulgaristan Meselesi'nde Padişah'ın politikalarını uygulamakla görevli olarak Bulgaristan Serkomiseri tayin edildi.160

Bazı durumlarda yâverlerin kalabalık bir halde görevlendirildiği de oluyordu. Komisyonların teşekkülünden sonra işin önemi, maksadı ve süresi bu komisyonları kalıcı veya geçici kılmaktaydı. Bu duruma iyi bir örnek oluşturan ve Mabeyn-i Humâyûn'da yer alan, başkanlığını II. Abdulhamid'in yaptığı "Teftiş-i Umûmî-i Askerî Komisyon-ı Âlîsi Hey'eti"161 üyelerinin geneli Yâverân sınıfına mensuptu. Osmanlı ordusunun yapılanması ve askerî konuların karara bağlanmasında kontrol eden bu komisyonun, 1887 senesinden sonra kurulduğu anlaşılmakta ve üye sayısı yıllara göre değişiklik arzetmekteydi.162 Yine toplu görevlendirmeye iyi bir misal teşkil eden, aşağıda verdiğimiz Ordu Müfettişlerinin görev süreleri ise sınırlıydı.163

Yâverân Teftiş edecekleri bölgeler

Miralay Arif Bey İkinci Ordu bölgesi

Miralay Neş'et Bey Üçüncü Ordu bölgesi merkeziyle Selanik ve Kosova askeri bölgeleri.

Miralay Hüsnü Bey Üçüncü Ordu bölgesinin İşkodra, Yanya ve Alasonya askeri mıntıkaları.

Miralay Talat BeyDördüncü Ordu bölgesi merkeziyle Erurum Fırkası Kumandanlığı askeri merkezi.

Kaymakam Salih Bey Dördüncü Ordu bölgesi Harput Fırkası Kumandanlığı askeri alanı.

Kaymakam Mehmed Bey Beşinci Ordu bölgesi.

Binbaşı İslam Bey Altıncı Ordu bölgesi.

Binbaşı Yakub Bey Yedinci Ordu bölgesi.

Binbaşı Necmeddin Bey Trablusgarb, Bingazi ve Girid askeri bölgeleri.

29 Ra. 1305 (16 Aralık 1888).

Bu hususa 29 Mart 1879 tarihinde kurulan ve bünyesinde birden fazla yâverin yer aldığı, başkanlığını II. Abdulhamid'in yaptığı İane Komisyonu164 bir başka örnek teşkil etmektedir. Birden çok yâverin bulunduğu komisyonlara bir misal olarak 19 Temmuz 1883'te bir olay üzerine Erdek'e gönderilen heyette gösterilebilir.165

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yâverler ve Statüleri

Görüldüğü üzere buraya kadar temas edilen hususlar genellikle 1909 yılına kadar geçerli olan Yâverânla ilgili gelişmeler hakkındadır. Bu tarihten sonra meydana gelen olaylar ise II. Abdulhamid'in kaderini olduğu kadar, onunla ilgili görülen bütün yapılanmaları da derinden etkiledi. Pek tabii ki;

Yâverân sınıfı da bu gelişmelerin dışında kalamadı. II. Abdulhamid'in idarî mekanizmasının en dinamik ve etkili bir unsurunu teşkil eden bu teşkilatın etkisizleştirilmesi, aynı zamanda Padişah'ın yönetme kabiliyetinin önemli ölçüde zaafa uğratılması demekti.

II. Abdulhamid'i etkisiz hale getirmek isteyenlerin, ilk olarak onun kuvvetinin istinad noktasını oluşturan Yâverân sınıfını ortadan kaldırmayı planladıkları anlaşılıyor. Bu plan çerçevesinde, daha Meşrutiyet uygulamaya konulmadan önce, Yâverân sınıfı mensuplarının durumu tartışmaya açılmış166 ve bir dereceye kadar da başarı sağlanmıştı. Dolayısıyla II. Abdulhamid, Meşrutiyet Anayasası'nı askıdan indirdikten hemen sonra, Yâver-i hazret-i şehriyârilerin durumunu yeniden gözden geçirme ihtiyâcını hissetti. Aslında Padişah, daha 1902'de 21'i paşa rütbeli 125'i fahri ve 31'i fiilen görev yapan 177 yâver'in sayısını fazla bulmaktaydı.167 Sultan'ın bu yaklaşımı özellikle hazırlanmakta olan 1908 yılı bütçesi masraflarının azaltılması ihtiyacından da kaynaklanıyordu.

Bu maksatla bil-fiil yâverlik hizmetinde bulunan ile bulunmayan ve Fahri yâverlik sınıfında kayıtlı olanların tespit edilmesi yoluna gidildi.168 Harbiye Nazareti de, Yâver-i hazret-i şehriyârilerden bil-fiil görev yapanların aslî görevlerinde istihdamı ve bunlarla, öğrenci olanların, Yâverân sıfatını taşıyıp taşımamaları hususunun yeniden gözden geçirilmesi yönünde talepte bulunuyordu. Bu talep doğrultusunda Sadrazam Kâmil Paşa, Mabeyn'e; "…Yâverân-ı müşârü-ileyhimin esâmisini mübeyn defter lefen arz ve takdîm kılınmış ve bunlardan Ordu-yu Humâyunlarda ve mekteblerde bulunanların bu sıfat ve ünvânı muhafaza eylemelerine mahall görülmemekte olub, münhasıran Maiyyet-i seniyye-i cenâb-ı mülûkânede kalacak Yâverân'ın ta'yîn-i mikdârı ve esâmisi ise rey-i âlîye vabeste bulunmuş olmağla…" şeklinde Harbiye Nazareti'nin görüşlerini esas alan bir ariza sundu. Beraberinde Yâverlerin bir listesi ise Seryâver tarafından II. Abdulhamid'e verildi (13 Ekim 1908).169

Bahsi geçen bu liste, muhtemeldir ki; iktidarın kaybedilmesinden evvel Sultan'a verilen son Yâverân listesiydi. II. Abdulhamid, yapılan teklifleri de dikkate alarak, 71 kişilik bu liste üzerinde bazı tasarruflarda bulunmuştu. Padişah'ın onayladığı listeye göre; Mabeyn-i Humâyun Teşkilâtı'ndaki Yâverân sınıfında, 8 Yâverân-ı kirâm, 6 müşir, 8 ferik, 5 liva, 4 binbaşı, 13 yüzbaşı, 4 mülazım, rütbeli 48 Yâver ile 2 müşir, 11 ferik, 1 mirliva ve 1'i miralay, 15 Fahr-i yâver olmak üzere 63 kişi yer almaktaydı (20 Aralık 1908).170

Yürütülmekte olan bu çalışmalar ise II. Abdulhamid'in bazı muarızları tarafından komplocu bir anlayışla yorumlanmaktaydı. Bunlardan Ali Sâib; "Ethem Paşa'ya yazılan hatt-ı humâyûnda, karîben Meclis-i Mebusân'ın toplanacağı ilân olundu. İşte bu meclise karşı kuvvetli bulunmak ve her ahvâlde kendisine sadık kalacak bendegânın Saray'da cem edilmesine Hünkâr o günlerde ziyâdesiyle ehemmiyet veriyordu" dedikten sonra, Saray'da görevlendirilen yâverleri değerlendirirken de; "Bu maksâd üzere hâriçte bulunan haşârâttan bir çok haydutlar yâverlik ve muhafız sıfatıyla toplandı. Bunların ekserisi Türk cinsinden olmayan Çerkes, Arnavut ve sâir milletden idi. Ekserisi kazıktan kurtulma haşârât idi."171 demekteydi. Bir diğer tenkitci Ahmet Raci, bu yeni listede yer alanları casus, Yâverân Teşkilâtı'nı ise casuslar cemiyeti olarak tanımlıyor; Yâverleri kan dökücü, hain, Engizisyon

devrinde bile rastlanmıyan gaddar, ev yıkıcılar olarak niteledikten sonra; “beride güzide Yâverler çıkarılsın, bu tarafta caniler, casuslar Padişah Yâveri kalsın” demekteydi.172

Osman Senâi ise, bir makalesinde, subayların mensup olduğu sınıflar içinde enfazla sû’istimal edilenlerinin Yâverler olduğunu vurgulayıp, bunların Hünkâr Yâverleri ve Kumandanların Yâverleri olmak üzere ikiye ayrıldığını belirterek; “Hünkâr Yâverleri içinde değerli zâbitâna pek az tesâdüf edilir. Çünki onların kısm-ı âzamı süd kuzusudur.

Yâver oluşları hizmet için değil, süs ve ziynet içindir. Bir zâbitin îfâ-yı hizmet edebilmesi için, elinde Mekteb-i Harbiye’den diploması olmak lazım gelir. Onlar ise henüz elifbâ-yı Osmanî’yi bile dürüst okumak şerefinden mahrûmdur.”173 demek suretiyle oldukça yanıltıcı fakat daha insaflı bir eleştiri yapıyor. Bu ifadeler daha ziyade, II. Abdulhamid’in idarî kontrolünde, Yâverân sınıfının oynadığı rol ve çektiği husumet açısından dikkate alınmalıdır.

Yâverlerin sayısının azaltılması hususu ise, II. Abdulhamid idaresinin son zamanında gündeme gelmek ve kısmen uygulanmakla birlikte, bu fikrin tam anlamıyla tatbiki ancak onun tahttan indirilmesinden sonra gerçekleşecektir.

İhtilâl Sonrası (31 Mart 1325/1909)

Umumiyetle II. Abdulhamid zamanında rütbe ve derece almış olanların, özellikle de Yâverân sınıfında bulunanların rütbeleri indirilip, tasfiye yoluna gidildi174 ve 112 kişi için “…Hükümet-i Hamidiye enkazının evvel emirde 10 Temmuz 327 tarihinden sonra icrâ ettikleri intikâl ve ferâğ muamelâtı nazar-ı mütaalaya alınmamak şartıyla emvâl ve emlâklarının taht-ı hacze alınması ve rütbe ve nişan ve madalyalarının ref ü istirdadı ve hakkı-ı tekâ‘üdden iskatları ve kendilerinin Memâlik-i osmaniye’nin bir kalesinde taht-ı nezarette bulundurulmaları, temîn-i asâyiş nokta-ı nazarından ehemm ü elzem görülmüş olduğundan, bilahare elde bulunan vesâik-i müte‘addidenin tedkikiyle haklarında hükm-i kanûn icrâ edilmek üzere iktizasının icrâsına Divân-ı Harb-ı Örfî kararıyla bil-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhi sadır…”175 olundu. Bu tarihten sonra Mabeyn’de görevli yâverlerin sayısında, eskisiyle kıyaslanmıyacak derecede bir azalma meydana geldi. Aynı azalma Mabeyn’deki diğer görevlilerin sayısında da görülmekteydi. Böylelikle genelde Mabeyn-i Humâyûn, özelde ise Yâver-i hazret-i şehriyâriler, II. Abdulhamid Devri’ndeki fonksiyonunu kaybetti. Padişah’ın haline dair kararın tebliğine memur olanlar arasında eski yaverlerden Ayan Üyesi Arif Hikmet Paşa’nın bulunması ise ma’nidar bir durumdu.176

Yeni yapılanmadan sonra177 Mabeyn’de, I- Kurenâlık Dairesinde; 1 Serkurena, 1 Kurenâ-yı sâni, 1 Mabeyn-i Humâyûn Müdürü, 1 Kurena-yı sâlis, 1 Mabeyn-i Humâyûn Müdürü, 1 Ceyb-i Humâyûn Kâtibi, II- Kitâbet dairesinde; 1 Mabeyn’i Humâyûn Başkâtibi ve 4 Mabeyn Kâtibi, III- Yâverân Dairesinde; 1 Yâver-i ekrem hazret-i şehriyâri (Harbiye Nazırı Ferik Mahmud Şevket Paşa),178 Seryâver-i hazret-i şehriyâri (Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Remzi Bey), 3 Yâver (Erkân-ı Harbiye Kolağası Sadullah Bey, Erkân-ı Harbiye Piyade Kolağası Refet Bey, Erkân-ı Harbiye Süvari Kolağası Mustafa Reşid Bey)179 bulunuyordu. 1909’da durum aynı olmakla birlikte Seryâverlik’e

Topçu Feriği Hurşid Paşa getirildi. Hurşid Paşa'nın belirttiğine göre bu tayin 15 Ağustos 1909 tarihinde gerçekleşmiş ve Seryâver olmasında Mahmud Şevket Paşa'nın tercihinin önemli etkisi olmuştur.180

İhtilal yönetiminin öncelikle Yıldız'ı hedef alması ve bu yöndeki politikalar neticesinde Mabeyn teşkilatında yapılan yeni uygulamalarla bu teşkilatta bir boşluk meydana geldi. Her ne kadar II. Abdulhamid'in idareyi kontrol merkezi ortadan kaldırılmış olsa da, aslında uzun bir geçmişi bulunan ve buna göre düzenlenmiş olan idarî bir yapının teşkilatıyla oynanmıştı. Bu teşkilat yapı olarak bundan sonra, görünürde devletin bir numaralı yöneticisinin maiyyetini teşkil edenleri barındırsa bile, idarede fonksiyonel olmaktan çıkmıştı. Yeni dönemde ve yeni düzenlemeler çerçevesinde en azından protokol esaslarının tespiti için Hurşid Paşa, Saray Teşkilâtı'nın bir nizamnâmeye bağlanması yolunda çalışmalara başladı. Bu cümleden olarak 12 Haziran 1910'da Mabayn-i Hümâyûn ve Saray-ı Hümâyûn'un yeniden teşkilâtlandırılması için hazırladığı 11 maddelik bir raporu Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ile Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya takdim etti.181 Daha sonra 30 Mayıs 1911'de Saray nizamına dair 18 maddelik bir başka nizamnâme hazırladı ve Şevket Paşa'ya verdi. Bu sırada kendisine Yâver-i ekremlik ünvanını tevcih ettiren Şevket Paşa, sarayı kontrol bakımından önemli bulduğu bu çalışmaya doğrudan müdahale edebilmek için olsa gerek Başkâtip, Başmabeynci ve Seryâver'den kurulu ve "Saray Nizamnâmesi"ni hazırlamakla görevli komisyonun da başına geçti.182

Hurşid Paşa'nın hazırladığı nizamnâmede, yâverleri ilgilendiren maddelerde şu hususlar yer almaktaydı:

1. madde: (Protokol) Başmabeynci, Seryâver, Başkâtip, 2 Mabeynci, 3 Yâver, Emîr-i ahûr, Sertabip, 3 Kâtip, Saray erkânından yüksek memurları teşkil edenler. Diğer memurlar bu 12 kişinin emrindedir.

8. madde: Seryâver-i hazret-i padişahi doğrudan doğruya Zât-ı hazret-i şâhâne'nin emrindedir. Saraydaki bütün askerî şahısların amiridir. Padişah yâverleri, Fahri padişah yâverleri, Maiyyet-i seniyye bölük kumandanları, Maiyyet-i seniyye vapur süvarileri, Hademe-i Humâyûn ve Mızıka-ı Humâyûn kumandanları Seryâver'e bağlı başlıca şahıslardır.

9. madde: Askerî şahısların ve yabancı Ateşemiliterlerin takdimi Seryâver'e aittir.

10. madde: Sarayın emniyeti ve Padişah'ın katıldığı askerî merasimler Seryâver'e ait ve mesuliyeti altındadır.

17. madde: Protokolde yüksek Saray memurları şu sırayı takip ederler. Başmabeynci, Seryâver, Ferik (orgeneral) rütbesinde bulunan Fahri yâverler, Başkâtip, mirliva (Korgeneral) rütbesinde bulunan yâverler, miralay rütbesindeki Emîr-i Ahur, İkinci Mabeynci, diğer yâverler, Padişah vapurlarının süvarileri, Hademe-i Hassa Kumandanı, Maiyyet (Hassa) bölük kumandanları, Sertabip, Mabeyn İkinci Kâtibi ve diğer kâtipler.

Bu devrede yâverlerle ilgili önemli değişikliklerden biri de, daha önce bu sınıfta kalmaları belli bir müddete bağlı olmayan yâverlerin iki yılda bir değişmeleri usulünün benimsenmesidir.183

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yâverân sınıfına alınanlardan bilhassa biri bizim için dikkat çekiçidir. Bu sınıfa alınacakların vasıfları hakkında çok seçkin bir örnek teşkil etmesi bakımından da özel bir yere sahip olan bu şahıs, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda yetiştirdiği seçkin bir asker ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna mimarlık eden Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemâl Paşa'dan (Atatürk) başkası değildir (25 Eylül 1918/18 Za. 336).184

Yine bu dönemin hususiyetlerinden biri de Yâver-i ekremlik ünvanıyla Seryâverlik görevinin aynı kişinin uhdesinde toplanmış olmasıdır. Hatırlanacağı üzere II. Meşrutiyet'ten önce Yâverândan önemli bir kısmı, yani müşir rütbesinde bulunanlar "Yâver-i ekrem hazret-i şehriyâri" olarak vasıflandırılıyordu. 1909 sonrası bu yapılanma bozulduğundan ve yanlız bir adet Yâver-i ekremlik ünvanı bulunduğundan, Seryâverle birbirlerine takaddümleri problemi belirdi. Bu bakımdan problemin halline yönelik olarak her iki ünvanın aynı kişide toplanması yoluna gidildi ve 4 Ekim 1920 tarihinde Seryâver Avni Paşa'ya Yâver-i ekremlik ünvanı da verildi. Bu maksatla bir kararnâme hazırlandı.

"Kararnâme185

Mahmud Hayreddin

Birinci madde; Uhdesine Yâver-i ekremlik ünvanı tevcih olunan Seryâver-i hazret-i şehriyâri Avni Paşa'ya 29 Eylül 1336 tarihinden itibaren on iki bin guruş maaş tahsîs kılınmıştır.

İkinci madde; İş bu kararnâme târih-i neşrinden mu'teberdir.

Üçüncü madde; İş bu kararnâmenin icrâsına Harbiye ve Maliye nazırları memûrdur.

Meclis-i umûmî'nin ictimâ'ında kânûniyeti teklîf olunmak üzere iş bu kararnâmenin mevkî-i mer'iyete vaz'ını irâde eyledim. Sene 19 M. 1339 ve 3 Teşrin-i evvel 1336.

(İmzalar)

İhtilalden sonra her ne kadar II. Abdulhamid'e yakınlıkları olanlar tasfiye edilmişse de bu uygulamanın haricinde kalanlar da olmuş, hatta bazıları bürokrasinin en üst seviyesine kadar yükselmiştir. Bunlardan ikisi ihtilal öncesi Yâver-i ekrem olan Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa186 ve 1913 Balkan Savaşı sonunda Birinci feriklike terfi ettirilerek "kayd-ı hayat şartıyla" Yâver-i ekremlik payesi verilen Müşir Ahmed İzzed Paşa'dır.187Her ikisinin de II. Meşrutiyet Dönemi'nde sadrazamlık görevine kadar yükseldiği bilinmektedir.

Genel olarak Mabeyn'de ilk defa yer almalarından, Cumhuriyet'e kadar kurumsallaşmaları ve mevcudiyet sebeplerine dikkat çektiğimiz, Yâverân sınıfının fonksiyonunun daha iyi anlaşılması

bakımından, onlardan bazılarının hayatlarının ortaya konulması isabetli olacaktır. Çünkü Yâverlerin, özellikle meslekî geçmişleri ile bu silkte iken üstlendikleri görevler ve karakterleri önem arzetmektedir.

II. Abdulhamid, müşir rütbesindeki önemli sayıda subayı Yâver-i ekremlik sınıfına almış ve en çok itibar kazanmış olanlarını Mabeyn-i Humâyûn Müşiriyeti'nde istihdam etmekteydi. Bunlardan bazılarının isimleri şöyledir:

Sadrazam Cevâd Paşa b. Mustafa Asım:188 Serasker Rıza Paşa:189 Bahriye Nazırı Hasan Paşa b. Hüseyin:190 Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik Paşa b. Hasan Tahsin191 Mabeyn-i humâyûn müşiri Gazi Osman Paşa:192 Müşir Derviş İbrahim Paşa:193 Müşir Rauf Paşa b. Abdi Paşa:194 Müşir İsmail Hakkı Paşa b. Şerif :195 Müşir Şâkir Paşa b. Ömer Hulusi:196 Müşir Fuat Paşa b. Hasan Paşa:197 Müşir Tevfik Paşa:198 Müşir İbrahim Hilmi b. İsmail Paşa:199 Müşir Asâf Paşa:200 Müşir Ethem Paşa b. Mehmed:201

Yâverânın ehliyetleri ve idari mekanizmadaki rollerinin daha bariz olarak görülmesi, özellikle Avrupa'da eğitilen subayların durum ve öz geçmişlerine de temas edilmesini gerekli kılmaktadır. Feriklikten mülazımlığa kadar olan rütbelerdeki bazı yâverânın özelliklerine değinilmesi de bu bahisin tamamlanması bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

Sonuç

II. Abdulhamid Devri'nde Mâbeyn-i Humâyûn'un yapılanmasında, Yâverân-ı hazret-i şehriyâri silki/sınıfının önemli bir yeri bulunmaktaydı. Kaynakların tetkikinden, devlet adamlarının içerisinde, özellikle görevlerinde büyük başarı gösteren veya başarıya namzet görülenlerin bu sınıfa seçilmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Bu sistem sayesinde II. Abdulhamid, ileri gelir askerî ve sivil bürokratları kendisinin birinci derecede adamı konumuna getirmekte, mülkî ve askerî idarenin kontrolünü, dolayısıyla bir nevi bütün idareyi denetimi altına almış olmaktaydı. Böylece Abdulaziz'in hallinde rol oynayan ordu ve sivil bürokrasi ile Bâbıâli'nin, Saray'a müdahale imkânını elinden alıyordu. Padişah'ın bu kişisel maksadı yanında, Yâverân'ın sivil ve askerî konularda üstlendikleri rol daha önemli görünmektedir. Bu rol; modernleşme ve batılılaşma şeklinde belirmektedir. Bu maksatla hemen hemen her sahada Avrupa'da eğitim görmüş, görevlerinde uzmanlaşmış yerli ve yabancı memurlar Yâverân sınıfına alınmaktaydı. Bürokrasinin en üst seviyesinde yer alan sadrazam ve nazırlar, askerî sınıftan Harbiye Nazırı ile Serdâr-ı ekrem ve müşir (mareşal) rütbesinde bulunan bir çok kimse dahî bu sınıfa kayıtlıydı.

II. Abdulhamid'in, güvenebileceği bir mülkî ve askerî yapı oluşturduktan sonra, yönetimde devlet işlerinin akışına, zannedildiğinin aksine çok fazla müdahaleci olmadığı görülmektedir. Bir çok meselenin prosodürü, kristalize olmuş bir devlet anlayışına uygun olarak yürütüldüğü gibi bunlara dair çıkan iradeler bu anlayışa uygunluk göstermekte, uzmanlaşmaya verilen önemin ve güvenin bir yansıması da görülmekteydi.

Kalemiye sınıfında filizlenip, Hariciye sınıfını oluşturarak, gelişen sivil bürokrasi geleneğine bağlı devlet memurları, mutlakiyet idaresine/istibdada karşı, devletin idare şekli hususunda tercihlerini uygulamaya koyma noktasına kadar gelebilmişlerdi. Bunuda Abdulaziz'i yönetimden uzaklaştırarak ve Meşrutiyet'in ilanına zemin hazırlayarak göstermişlerdi. Bu başarı, sivil ve askerî bürokrasinin işbirliği sayesinde olmuştu. Bu tecrübeyi yakından takip eden II. Abdulhamid, 1890 yılında sadrazam olarak tayin ettiği Cevad Paşa'yı aynı zamanda Yâver-i ekrem sınıfına almak suretiyle, Bâbıâli'nin inisiyatifini de bir dereceye kadar denetimine alıyordu. Böylece Bâbıali'ye endirekt fakat etkili bir kontrol getirmekteydi.

Askerî sınıfın kontrol altına alınması ise, Mâbeyn'in yeni yapılanmasında daha açık olarak görülmekteydi. Padişah'ın başkanlığında, Yâverân'dan teşkil edilen, "Teftiş-i Umûmî-i Askerî Komisyon-ı Âlisi Hey'eti"nde görev alan askerî memurların durumu ve komisyonun yetkisi, bu heyet'in ordunun kontrolünde birinci derecede etkili olduğunu göstermektedir. Komisyonun başında II. Abdulhamid'in bulunması, ona askerî gelişmeleri ve yapılanmayı yakından takip etme imkânını da vermekteydi. Orduyu kontrol bakımından Mabeyn Müşirliği de bir başka vasıtaydı. Yâverân sınıfında yer alan askerlerin uzmanlık sahaları dışında, özelliklede siyasi konularda faaliyetlerine ise imkân verilmemekteydi.

Bununla birlikte Padişah'ın kontrolündeki ordu, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, esas görev alanından uzaklaşarak, devlet idaresine doğrudan müdahale edecek duruma geldi. Daha enteresan olan durum, kontrolü ele geçirerek siyasallaşıp,202 istibdad dönemlerinde kendilerine sağlanan imkânlarla da modernleşen ve Batılılaşan bu sınıfın, karşı harekete geçtikleri devrin bir mahsulü olmamasıydı.

II. Meşrutiyetle birlikte yabancı uzmanlar da aynı akıma uymuş ve siyasi olaylarda yönlendirici konuma gelmişlerdi. [Goltz, "Türkiye'de İnkılâb-ı Siyâsî-yi Dahili", Askeri, II. (Mtc. Mehmed Rüşdü), İstanbul 1324, s. 561-575]. Daha önce Abdulaziz Devri'ni vasıflandırmakta kullanılmaya başlanılan (Ali Seydi, Devlet-i Osmanniyye Tarihi, Dersaadet, 1329, s.592) ve II. Abdulhamit'le özdeşleştirilen "istibdad" anlayışı, Mahmut Şevket Paşa ve İttihat Tarekki Cemiyeti'nin benimsedikleri usulle, Mahmut Muhtar Paşa'ya göre yeniden "istibdada", İzzet Paşa'ya göre de "diktatörlük" adıyla anılan bir idare biçimine dönüşüyordu. Askeri alandaki Osmanlı-Almanya askeri münasebetleri ise, II. Abdulhamid Devri'nde en üst seviyeye çıkarılmakla birlikte, hiç bir zaman gerçek bir siyasi işbirliği halini almamış görünmektedir. II. Meşrutiyet sonrasında ise bu ilişki, siyasi-askeri işbirliğine dönüşmüş ve II. Abdulhamid'in devletin temel politikası olarak benimseyip uyguladığı, devleti savaş dışında tutma siyaseti birazda Avrupa'nın zorlamasıyla terk edilmiştir (Takvim-i Vekayi, 23 Z. 1332/30 T. Evvel 1330: Savaş ilanının iradesi).

DİPNOTLAR

1 Bâbıâlî'nin siyasi olarak güçlenmesine dair bk. Muzaffer Doğan, Sadâret Kethüdalığı (1730-1836), (Basılmamış doktora tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

2 Bk. Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reformlar, Bâbıâli (1789-1922), Çvr. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul 1994 ve Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1993.

3 Ali Akyıldız, "II. Abdulhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı Ve Bâbıâli'yle (Hükümet) İlişkileri" Osmanlı, 2., Ankara 1999, (286-297).

4 Necdet Sakaoğlu, Tanzimattan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü, İstanbul 1985, s. 77.

5 Ali Rıza-Mehmed Galib, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli-Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, II., (Hzr. Fahri Çetin Derin), İstanbul 1977, s. 35-36.

6 Ali Seydi, Devlet-i Osmaniyye Tarihi, Dersaadet 1329, s. 592.

7 Michel de Grece, II. Abdulhamid'in Yıldız Sürgünü, İstanbul 1995, s. 118-119.

8 Michel de Grece, aynı eser, s. 105-107.

9 Ceride-i Havadis 1299 C. 2, nr. 4940: vükelâ-yı fehâm hazarâtı üç günden beri bir mesele-i mühimme hakkında icrâ-yı müzakere için Mabeyn-i Hümâyûn'da meşveret eylemekte oldukları; Ceride-i Havadis 1299 B. 13, nr. 4980 ve B. 27, nr. 4995: Başvekil Paşa hazretleri ile Dahiliye, Hariciye nazırları ve Şûrâ-yı devlet reisi'nin, Mabeyn-i Hümâyûn'da akdolunan meclisten dolayı makâm-i âlilerine gelemedikleri.

10 Tayyarzâde Ahmed Ata, Tarih-i Ata, I., s. 287-311: Islâhat-ı Sarây-ı Humâyûn başlığı altında bazı değişikliklere temas etmekle birlikte, II. Abdulhamid'in saray teşkilatına benzer bir yapılanmanın olmadığı gözlenmektedir. C. E. Bosworth, "Mabeyn "Encyclapedia of İslam (İ. E.), volume V., Leiden l986 (938-939). Bu makale yanlızca mekân olarak mabeyni ve mabeynciyi tarif etmektedir. Bilhassa son dönem için çok yetersizdir.

11 Necdet Sakaoğlu, aynı eser, s. 78.

12 Bu şema hazırlanırken 37 adet Devlet salnâmesi 1283-1334 (1302-1305 hariç) ile, Askeri salnâme 1282, 1283, 1286, 1304, 1306 gözden geçirilerek, Devlet salnâmesi l309 ve Devlet salnâmesi l320 ile Salnâme-i Nezâret-i Hariciye l301. esas alındı. 3-1301'de dokuz kişi, 4-1301'de yedi kişi, 1304'de 14 kişi, 1320'de 21 kişi, 5-1301'de Mütercim, Tahrirât-ı ecnebiye ikinci kâtibi, Daire-i kitâbet memûru mevcut, 8-1309'da mevcut değil, 9-1320'de mevcut değil.

13 Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları Sultan Abdulhamid, İstanbul l996. s. 21-22.

14 Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, Dersaadet 1317. s. 1538-1539: Yâver: (fâ). Yardımcı, mu'in, imdâdcı, cemi Yâverân: Kumandanın maiyyet ve refâkatinde olup, kumandaya müteallik evâmirini tebliğe memûr bulunan zâbitân. Alâmet-i fârika olmak üzere sağ kolunda kordonu olur. Serasker yâveri, Makam yâveri, Yâver-i harp: Anifen zikr olunan vazife ile muvazzaf yâver. Yâver-i ekrem: Müşîrân-ı izâmdan Zât-ı hazret-i pâdişâhî ünvanını haiz bulunan zât. Yâver-i fahri: Vazifesi ve muhassasâtı olmaksızın mücerred sebeb-i iftihâr olmak üzere zât-ı hazret-i pâdişâhî yâveri ünvanını haiz olan ümerâ ve zâbitâna denir.

Seryâver: Yâverân reisi. Yâverlik: Yâver sıfat ve vazifesi.

Ferid Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1993. s. 1157, Yâver-i harp: Büyük bir kumandanın yâveri.

Yâver-i ekrem: 1862'den itibaren Padişah'a emir subayı olarak atanan müşir rütbeli subay; bk. Necdet Sakaoğlu, aynı eser, s. 136.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babı Defteri (D. ASM), nr. 37588, s. 8.

16 Vesâik-i Tarihiyye ve Siyâsiyye, Ahmet İhsan ve şürekâsı, [İstanbul] 1326, s. 50; Michel de Grece'de eserinde bir yâverden bahsetmektedir. Bk. aynı eser, s. 18.

17 BOA., İrâde Dâhiliye (İD), 35166: "Mâbeyn-i Hümâyûn-ı şâhâne mesâlihi Hazîne-i Hassa İdâresi'ni ilhâken rü'yet ve tesfiye olunmak üzere atûfetlu Hakkı Efendi uhdesine Mâbeyn-i Hümâyûn-ı şâhâne Nezâreti ünvânı tevcîh ve ihsân buyurulmuş olduğundan. 14 Ca 1280 (28 Ekim 1863)".

18 Bk. Cevad Paşa, Tarih-i Askerî-i Osmanî, II., İstanbul Üniversitesi (İÜ) Türkçe Yazmalar (TY), nr. 6127, s. 175-176: "tensîkât-ı cedîde mucebince. Dâr-ı Şûra'ca müzakere olunup arzı ile irâde-i seniyyesi (12) 66 tarihinde istihsâl olunmuş".

19 Bazı terfi ve taltif ile görevlendirmeler için bk. BOA, Mühümme, 261, hük, 191; İD., 36037 (31 Mart 1864); Tercümân-ı Ahvâl, 1280 S. 19, nr. 368 ve Ca. 9, nr. 402: Rikâb-ı Humâyûn'a memur Yâver-i harb Miralay Rauf Paşa. gibi.

20 Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzat, (Hzr. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul l980. s. 57; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV., İstanbul 1972, s. 104; Necdet Sakaoğlu, aynı eser, s. 136.

21 BOA., İrade Hariciye (İH), 11405: Bk. Abdulaziz'in Avrupa'da büyük yankı uyandıran bu seyahat hakkında Times gazetesinin yorumları.

22 Askerî salnâme 1282. s. 2: Fuat Paşa, Sadrazam ve Serasker olarak kayıtlı.

23 İsmail Hami Danişmend, aynı eser, IV, s. 204.

24 Askerî salnâme 1282. s. 4-5 “Yâver-i harb hazret-i şehriyâri Ferik Said Paşa, Mirliva Hüseyin Paşa, Miralay Rauf ve Cemil Bey, Binbaşı Veli Rıza ve Salih Efendi, Kolağası Mehmed Efendi, Sağkol Ağası Hakkı ve Ziver Efendi, Solkol ağası Bekir Bey ve Rıfat Efendi, Yüzbaşı Şâkir ve Ragıb Ağa; Askerî salnâme 1283. s. 3-4 (16 kişi) ve Askerî salnâme 1286. s. 3-5 (46 kişi).

25 Devlet salnâmesi 1283. s. 23-24. 1284-1295 tarihleri arasındaki salnâmelerde de durum aynı. Bu salnâmelerde 1-Yâver-i harb hazret-i sadâretpenâhi (en yüksek rütbe miralay). 2-Yâver-i harb hazret-i seraskeri (en yüksek rütbe binbaşı). 3-Yâver-i harb Dâr-ı şûrâ-yı askeriler (en yüksek rütbe binbaşı) de mevcut.

26 Ziya Şâkir (SOKU), Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi. İstanbul 1957. s. 101.

27 Yalnızca Devlet salnâmesi 1291 de Mabeyn-i Humâyûn’a memûr 29 Zâbitân-ı askeriyye ve bunların en yüksek rütbelisi ise mirliva olarak görülmektedir. 1282-1294 tarihli salnâmelerde rakamlar değişkendir.

28 Devlet salnâmesi 1294. s. 98-100. ve Salnâme 1295. s. 96. Aynı bilgiler mevcut.

29 Ceride-i Havadis 1280 Ca. 19. nr. 1165.

30 Devlet salnâmesi 1296. s. 42-43.

31 Devlet salnâmesi 1297. s. 88-90.

32 Devlet salnâmesi 1298. s. 90-98: 1-On Yâverân-ı kirâm-ı hazret-i şehriyâri, 2-kırk sekiz Yâverân-ı (harp) hazret-i şehriyâri, 3-on altı Fahr-i yâverân-ı hazret-i şehriyâri mevcut.

33 Hariciye salnâmesi 1301; Devlet salnâmesi 1309 ve 1320.

34 Cevad Paşa, aynı eser, III, s. 175-176:”. Yâver-i harblik vezifesi gayet nazik ve müşkîl olup, esnâ-yı harpte kumandanın bazen müşâveri ve bazen şifâhi verdiği emirlerin yoluyla mübelliği ve esnâ-yı sulhda dahî kumandan-ı mûmâ-ileyhin zîr-i idâresinde bulunan kıt‘ât-ı askerîye ahvâlinin muhakkıkı ve kumandanın muhaberât-ı mühimmesinin muharriri olmak lâzım gelir iken”.

35 Ziya Şâkir, aynı eser, s. 101: “Sultan Hamid’in dört sınıf yâveri vardı. 1-Yâver-i ekremler, 2-Yâver-i harb, 3-Yâver-i husûsi, 4-Yâver-i fahri”.

36 Devlet salnâmesi 1306. s. 110-119.

37 Devlet salnâmesi 1310. s. 130-137.

38 Devlet salnâmesi 1317. s. 93-99.

39 Devlet salnâmesi 1320. s. 99-110.

40 Devlet salnâmesi 1324. s. 123-146. Ziya Şâkir'in, II. Abdulhamid dönemi için bu salnâmedeki sayıyı esas alarak genelleştirdiği anlaşılmaktadır. Bk. aynı eser, s. 101.

41 BOA., Yıldız Mütenevvi Evrak (Y. Mtv), 65/54. İlk cetvel.

42 BOA., Yıldız Esas Evrak (YEE), 24/196/162/VIII. Üçüncü cetvel.

43 BOA., Y. Mtv, 115/98. Yedinci cetvel.

44 BOA., Y. Mtv, 162/183. On ikinci cetvel.

45 Dolmabahçe Sarayı Arşivi (DSA. D), Defter, 3161.

46 BOA., Yıldız Maruzât Defteri, nr. 14374.

47 Tahsin Paşa, Yıldız Hâtıraları Sultan Abdulhamid, İstanbul 1996. s. 29.

48 BOA., Y. Mtv, 64/54.

49 Devlet salnâmsi 1309. s. 130-135.

50 BOA., İD, 60968.

51 Celâl Esad Arseven, Sanat ve Siyaset Hatıralarım, (Hzr. Ekrem Işıl), İstanbul 1993. s. 87. "II. Abdulhamid, ileri gelir devlet adamlarının çocuklarını himayeyi bir politika olarak benimsemişti. Bu maksatla sarayda bir Zâdegânlar Sınıfı meydana getirmişti. Burada Gazi Osman Paşa'nın oğlu Cemâl Bey, Sadr-ı esbak Hayreddin Paşa'nın oğlu Salih Bey (Damad Paşa, II. Meşrutiyette asıldı), Şâkir Paşa'nın oğlu Nedim, Şeker Ahmed Paşa'nın oğlu İzzet, Hariciye Nazırı Said Paşa'nın oğlu Fuat, Kürd İsmail Paşa'nın oğlu Mustafa, Mızıka-ı humâyûn kumandanı Süleyman Paşa'nın oğlu Faik, Şeyh Hamza'nın oğlu Hamit Zafir ve Serasker Rıza Paşa'nın oğulları Süreyya ve Şükrü gibi zâdegân vardı".

52 BOA., Y. Mtv, 162/183: "Talebe İsmail Hakkı Bey kulları".

53 BOA., Y. Mtv, 115/98.

54 Şefik Oktay, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e. Padişah Yâveri İki Sadrazamın Oğlu Anlatıyor, İstanbul 1988. s. 5: "Hariciye nazırlığı yapan Tevfik Paşa'yı sevindirmek ve kendine daha çok bağlamak için Sultan II. Abdulhamid, amcam İsmail Hakkı ve babam Ali Nuri'yi Yâver tayin eder. Böylelikle de iki kardeş Sultan'ın 89'u (General) Paşa ve 166'sı çeşitli rütbelerden subaylardan oluşan 255 kişilik Yâverân ordusuna katılmış oldular".

55 BOA., YEE, 15/1549/74/14. ve Ayşe Osmanoğulları, Babam Abdulhamid, İstanbul 1968, s. 50.

56 BOA., Maliyedern Müdevver Defter (MAD), 11230. s. 19; Sultan Abdulhamid, Siyasi Hatıratım, Fransızcadan derleyen Ali Vehbi, (Çvr. H. Salih Can) Hareket yayınları, İstanbul 1974. s. 59. “Senelerdir Hıristiyan Ermeniler nazır mevkilerini işgâl etmişlerdir. Bundan sonrada kendi dinimizden olan Kürtleri kendimize yaklaştırmakta ne gibi bir zarar olabilir. Aynı şekilde Bedirhanoğullarını himaye ettiğim ve merkezde muhafaza ettiğim için, bunların memleketin huzurunu bozacakları söylenerek de tenkit ediliyorum”; Bedirhan için bk. Mehmed Selahaddin, Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyesi, İstanbul 1306. s. 192-195: Meşhur Kürt beylerinden olan Bedirhan Bey, 1262’de Tayyer Nasturilerini itaate alması üzerine, o zaman Musul’da ki İngiliz Kosolosu Layard’ın bunu gündeme getirmesiyle, İngiltere ve Fransa’nın Bedirhan’ın cezalandırılması ve bölgeden uzaklaştırınlası yönündeki baskıları sonunda Girid’e yerleştirilmiş, devlet tarafından taltif görmüş, Şam’da öldüğünde geride kırk iki çocuk bırakmıştır.

57 BOA., YEE, 9/451/126/14, Y. Mtv, 129/191. Ayrıca Azm-zâdeler için bk. Ali Karaca, “Azm/Kemikoğlu Ailesi”, Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İzmir 1999 (387-404) ve “Azmzâde (Kemikoğlu) Mehmed Paşa (1731-1783)”, Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildirileri, Konya 2000 (407-423).

58 BOA., İD, 60968 ve 72693.

59 BOA., Y. Mtv, 156/132; İD, 73617, 73305, 72712, 66029, 66027, 76101, 75442, 73443, 75258, 75761, 74329, 73808, 73781.

60 BOA., İD, 82449.

61 BOA., İD, 71625; YEE, 15/1543/74/14.

62 BOA., İD, 73123.

63 BOA., İrade Taltifât (İT), 1311 R/126; İH, 18492.

64 BOA., İD, 73870: Seryâver Mehmed Paşa’ya tebdilen 1. rütbeden nişân-ı osmanî, İD, 67571; İD, 71802; Mizân 1304 N. 24, nr. 35: Yâverândan Celâl Bey’e nişan itası; 1305 Ca. 20, nr. 42; N. 12, nr. 57; Z. 22, nr. 60; Malûmât 1318 C. 13, nr. 1219; B. 11, 1247: Yârendân Süvari Binbaşısı Halet Bey’e altın imtiyaz nişanı ve Fahri yâverândan Berlin Sefareti Ateşemiliteri Erkân-ı harbiye Kaymakamı Hamdi Bey’e nişan ihsanı.

65 BOA., Y. Mtv, 20/97: Yâver-i ekrem Namık Paşa’nın hanımına nişan verilmesi.

66 Celal Esad Arseven, aynı eser, s. 79.

67 BOA., MAD, 11492: Yâverânın maaşlarına dair bilgiyi muhtevî bu defter “restorede” olduğu mazeretinden dolayı incelememiz için çıkarılmamıştır.

68 BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ. MM), 3243.

69 BOA., MAD, 13814.

70 İÜ, TY, nr. 91046.

71 DSA. D, nr. 3161. s. 1207-1405.

72 BOA., Meclis-i Vükelâ (MV), 4. s. 5; İD, 3469 ve 76104; Ceride-i Hakayık 1886 T. evvel 2, nr. 40: Fahri yâver Direse Paşa'ya nişan itası.

73 "Hurşid Paşa" Hayat Tarih Mecmuası, sayı 1, (1 Şubat 1965). s. 29-33. ve sayı 4, (1 Mayıs 1965). s. 90.

74 BOA., Y. Mtv, 184/93.

75 Michel de Grece, aynı eser, s. 112-116.

76 BOA., Y. Mtv, 62/81.

77 Celâl Esad Arseven, aynı eser, s. 93-94; Yâverân binası 1909'dan sonra Jandama Mektebi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

78 BOA., Y. Mtv, 100/80; Devlet salnâme 1320, s. 15.

79 Hurşid Paşa'nın Yâver daireleri hakkındaki geçmişe dair tespitlerinin pek isabetli olmadığı daha üst pragraflardaki ifadelerinden anlaşılmaktadır. O devri yaşayan biri olarak bu isabetsizliği dikkat çekicidir. Bk. Hayat Tarih Mecmuası, sayı 1, (1 Şubat 1965). s. 33.

80 BOA., Hatt-ı Humâyûn (HH), 149: "Tahsîl-i fünûn zımnında Avrupa cânibine gönderilmiş olan komisyon ve frank dellâliyesinden başka, hoca mahiyesi ve me'kûlât ve melbâsât ve sâir kâfe-i mesârifleriçün. 6 yük 96. 000 bu kadar kuruş îtâsı. 26 M. 1256 "; Ceride-i Havadis 1272 Ra. 3, nr. 768: Berâ-yı tahsil Avrupa'ya gönderilen şâkirdan. (Seçilen dokuz öğrenci ve görevli subaydan bahis); İH, 16059: "Mukaddemâ Mekteb-i sanâyi'den Paris'e gönderilmiş olan şâkirdân"; Ayrıca Fransa'ya eğitime giden öğrenciler için bk. Bilâl Şişman, (basılmamış doktara tezi) İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

81 BOA., HH, 191. asâkir-i muntazâma-ı şâhâne mirlivâlarından olup, tahsîl-i fünûn zımnında İngiltere cânibinde bulunan. şâkirdânın müddet-i ma'lûmede mâhiye ve mesârifi. 1 yük 25. 900 bu kadar kuruşa bâlığ olarak. 3 Ra. 1252".

82 Takvim-i Vekayi 1261 Ra. 4, nr. 283: Viyana ve Londra'da tahsil-i fünûn maarif ederek Dersaadet'e avdet etmiş olan zâbitân; Ceride-i Havadis 1265 C. 22, nr. 435: "Devlet-i Âliyye tarafından İngiltere'ye gönderilip İngiltere Mekteb-i Bahriyesi'nde tahsil-i fünûn etmekte bulunanlardan." ve Ceride-i Havadis 1273 M. 16, nr. 803; İD, 82658: "Elektrik fennine müteallik

derslerin ikmâl-i tahsili zımmında Fransa Telgraf dürûs-ı âliyyesi mektebi'ne gönderilmiş olan Mehmed Ali ve Nesimi Efendiler'in avdet etmek üzere oldukları. 18 M. 305".

83 Bk. Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1988.

84 Sultan Adulhamid, aynı eser, s. 74.

85 BOA., Y. Mtv, 57/53 zâbitân-ı mûmâ-ileyhimin bunca zahmet ve masraf ihtiyâriyle Almanya'ya îzâmları Ordu-yu Humâyûn'ca asâkir-i şâhânenin ta'lîmlerinin ikmâl ve ıslâhına mübteni olup. 17 Ca. 1309".

86 BOA., Y. Mtv, 95/85. "gönderilecek zâbitânın intihâbı" ve bk. Y. Mtv, 27/49: Hobe Paşa'nın başkanlığında Almanya'ya gidip dönen 2. gurup subaylar.

87 İÜ, TY, 91045.

88 BOA., MAD, 13814. s. 1: 20 Temmuz 1299 tarihinde ikmâl-i malûmât için Berlin'e gönderilen subayların masrafı 238. 767 franktır.

89 BOA., Y. Mtv, 27/49: Tahsil süreleri sona erip Eylül-i efrance sonunda dönecek 2. gurup subaylar.

90 BOA., Y. Mtv, 95/85; üçüncü defa. 5 Za. 1311; "Y. Mtv, 52/33:" Almanya'da tahsîl eden zâbitândan. 2 Temmuz 1307".

91 BOA., Y. Mtv, 95/90: Almanya'ya eğitim için gidecek olanların arasına yakınlarının katılması yolunda ricacı olanlar da görülmekteydi (11 Mayıs 1310).

92 İÜ, TY, 91045-59.

93 Ceride-i Havadis 1292 C. 25, nr. 2835: Fransa'da tahsilde bulunan öğrencilerin Hükümet'in çağrısı üzerin İstanbul'a geldiği; Ceride-i Havadis 1298 M. 15, nr. 4485: Fransa'ya ziraat tahsiline gideceklerin seçimi için sınava tâbi tutuldukları.

94 Sultan Abdulhamid, aynı eser, s. 178.

95 Tanin 1330 Ş. 10, s. 3: Avrupa'da tahsilde olan talebelerin tatil için İstanbul'a geldiği ve Maliye Nezâreti'ne giderek gerekli malûmâtı verdiklerine dair haber.

96 BOA., Nizâmât Defteri, 16. s. 45-47.

97 BOA., Nizâmât Defteri, 27. s. 113-116.

98 Fuat Paşa için bk. Rıfat Efendi, Virdü'l-hadâik (yazma), MÜ. Kütüphanesi nr. 31208, s. 68-71; Ayrıca bk. İbnül Emin Mahmud Kemâl İnan, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, I, İstanbul 1964,

s. 149-195; Ceride-i Havadis, nr. 205, Z. 1260: Fuat Efendi (Paşa)'nin İspanya ve Portekiz Sefaret-i mahsusası haberi; BOA., Mühimme, nr. 261, hüküm191: Hariciye Nazırı olup memuriyet-i mahsusa ile Berrü'ş-Şam cânibinde bulunan Mehmet Fuat Paşa'ya, görevinin öneminin hatırlatılması ve başarısının taltifi için Rikâb-ı Humâyun-ı mülûkâne'de memur Yâverlerden Binbaşı Şükrü Bey ile gönderilen hatt-ı humâyun ve emr-i şerif Evâhir-i Z. 1277/9 Mayıs 1861; Suriye Valiliği için bk. Colonel Churchill, Druzes and The Maronites, London 1862, s. 222-283; İD, Devletli Fuat ve Kâmil Paşa hazretlerinden kalan 50 000 kuruş maaş 25 L. 1283.

99 İsmail Hami Danişmend, aynı eser, IV, s. 204; Feride İlhan, Ebuzziya Tevfik Nümûne-i Edebiyât-ı Osmaniye (Sinan Paşa'dan Şinasi'ye Kadar Metin), MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırma Enstitüsü (master tez) İstanbul 1995, s. 118: "Sadâret-i ulâsında, buyurulduların zîrine çekilen (sahh) yerine Veziri a'zâm Mehmed Fuad ibâresini hâvi mühür basmayı ittihaz etmişti. İkinci sadâretindeki Ser-askerlik mesnedi dahî zameme-i memûriyeti idi. Taraf-ı humâyundan Yâver-i Ekrem Mukbil-i Sâdık ünvânına nail olmuştur".

100 Cevat Paşa için bk. Mehmet Mercan, Sadrazam Ahmed Cevad Paşa, MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırma Enstitüsü (basılmamış doktora tezi) İstanbul 1998.

101 Girit hakkındaki tespitleri için bk. BOA., YEE, K. 31/E. 111-7/Z. 111/Krt. 86 ve YEE, 31/239/111/86.

102 Ayşe Osmanoğulları, aynı eser, s. 37.

103 Tahsin Paşa, aynı eser, s. 29. ve Celâl Esad Arseven, aynı eser, s. 94: Arseven, Abdulhamid'in genellikle geceleri uyumayıp çalıştığını, dolayısıyla iradelerin Kitâbet'ten geç vakitler çıktığını, nöbetçi yâverlerden birinin Başkitâbet'e çağırılarak zarfın verildiğini, yâverin atına binip onu takip eden seyisiyle birlikte ilgili nazırın konağına gittiğini ve paşayı uyandırdığını kaydeder. Yine, paşanın zarfı alıp iradeyi okuduktan sonra zarfı imzalıyarak geri verdiğini, yâverin ise iradeyi bizzat gönderilen şahsa vermekle mükellef olduğunu belirtir. Abdulhamid'in çalışma sistemine dair Sadrazam Küçük Said Paşa'nın hatıratında da bir çok dikkat çekici bilgi bulunmaktadır. Bk. Said Paşa, Hatırât, Dersaadet 1331.

104 Michel de Grece, aynı eser, s. 105.

105 Tahsin Paşa. aynı eser, s. 21-22.

106 Mihel de Grece, aynı eser, s. 106.

107 İÜ, TY, 91041; Ayrıca Osman Paşa için bk. Metin Hülagu, Gazi Osman Paşa, Ankara 1993.

108 Bk. Rıfat Uçarol, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, İstanbul 1989.

109 Derviş Paşa iç siyasî meselerdeki tecrübesi ve ince zekası dolayısıyla “Tilki” lakabıyla anılmaktaydı. Bk. Sir Henry Woords, Türkiye Anıları Osmanlı Bahriyesi’nde Kırk Yıl 1869-1909, (Çvr. E. Amiral Fahri Çoker) İstanbul 1976, s. 130.

110 Tahsin Paşa, aynı eser, s. 26.

111 Bir heyetle Mısır’da bulunan Derviş Paşa’nın Arabî Paşa ile gönüşmesi ve icraati için bk. Ceride-i Havadis 1299 B. 24, nr. 4992 ve Ş. 13, nr. 5001. Bu gazetinin 5113’e kadar olan sayıları Mısır Meselesi’nden bahsetmektedir.

112 BOA., Y. Mtv, 38/8, 41/108, 50/98, 96/80, 43/55, 38/82, 51/11, 59/20, 61/92, 43/14, 41/105, 43/47, 46/109, 43/21, 56/52, 57/2, 43/92, 59/61, 46/27, 47/32; Eski eserlerle ilgili olarak başka yâverlerin de görevlendirildiği görülmektedir. Mesela: Çeşme’de çıkarılan eski eserler ve yapılan işlerin teftişi için Yâverândan Said Bey memur edilmiştir. Bk. Malûmat 1318 B. 4, nr. 1240.

113 BOA., Y. Mtv, 49/114: Yâver-i ekrem Derviş Paşa başkanlığındaki Tahkikat Komisyonu üyelerinden Yâver-i hazret-i şehriyâriden Piyâde Mirlivası Kâmil Paşa, irâde gereği daha önce Hey’eti Teftişiyye ile Konya’ya gidip daha sonra Trablusgarb’a gönderildiği.

114 Şâkir Paşa için bk. Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa 1818-1899, İstanbul 1983 ve “II. Abdulhamid’in Danışmanı Yâver-i ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa (Çapanoğlu) ve Tarihi Misyonu”, Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı, Yozgat 2000, (447-456).

115 BOA., Sicill-i Ahvâl Defteri (SA), s. 606; İrade Girid (İG), 862; Mümtaze Kalemi (A. MTZ) Girit, nr. 4/28-4: İlgili fermanı götürme görevi Yâverândan Ferik Ahmet Râtib Paşa’ya verilmiştir.

116 Bk. Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)”, İÜ. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bilirileri, İstanbul 2001 (107-170).

117 Tarihçesi için bk. Ali Karaca, “Savunma Sisteminin Ana Unsuru İstihkâmlar Bakımından Çanakkale Boğazı Tahkimi (1655-1915)”, Genel Kurmay Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, Ankara 2000, (307-334).

118 BOA., YEE, 31/76-171/76/140, 31/76/17-84/131/116, 31/76-83/76/140, 31/76-180/76/140, 31/76-169 ilâ 204/67/140 ve 18/553-322/93/36; Ebuzziya, “Şâkir Paşa” Mecmua-ı Ebu’z-ziya, IX. cüz 88, İstanbul 1317, s. 225-227: “Dersaadet’e avdetinde Yâver-i ekremlik ünvân-ı âlîsiyle şerefyâb olmakla beraber, Mabeyn-i humâyun-ı mülûkâne’de husûsât-ı askeriye ve bâ-husûs mevâd-ı tensîkıyeye müteallik umûr-ı âliyyenin tedkîkine memûr olmuş ve Hamidiye alayları’nın Rusya Kazak Süvârileri usûlüne tevfîkan teskîl ve tanzîmine sa‘y u himmet etmişdir’.

119 Mim Kemâl Öke, İngiliz Casusu Prof. Armenius Wambry’nin Raporlarında II. Abdulhamid Dönemi, İstanbul 1987, s. 60.

120 Christopher J. Walker, Armenia The Survival of a Nation, London 1980, s. 150; Ayrıca Şâkir Paşa'nın hayatı ve bu husustaki faaliyetleri için bk. Ali Karaca, aynı eser.

121 Ebuzziya, aynı eser, s. 28.

122 Sir Henry Woods, aynı eser, s. 117.

123 Takip ettiği ajans ve gazeteler şunlardı: Ajans Reuter, Siecle, Dail News, Tan (Londra), Masua Eritre (İtalya), Secolodi (Milano), L'Observatore Romano (Vatikan), Vremya (Petersburg), Novosi (Petersburg), Novini (Bulgar), Detabahsis (Karadağ), Çenegorka (Karadağ), Şark (Paris), Le Standre (Paris), Libere Parole (Fransa), Liberte (Fransa), Voltaire (Fransa), Correspondence; II. Abdulhamid'in dış basına bakışı ve yaklaşımı için bk. Zekeriya Kurşun, "II. Abdulhamid Döneminde İmaj Düzeltme Çalışmaları" 21. Yüzyıla Girerken II. Abdulhamid Dönemini Yeniden Değerlendirme Sempozyumu, İstanbul 1998.

124 İÜ, TY, 90965: Müşir Kamphoevener Paşa b. Kamphoevener. Piyade Muallimi olup, 1298 de miralaylık rütbesiyle Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiş ve 1299'da mirliva olmuş, 1307'de Yâverân-ı hazret-i şehriyâri silki'ne alınmıştır.

125 Bu sahadaki bir eseri Piyadenin İdmân Talimnâmesi ismiyle Osman Nizami tarafından tercüme edilmiştir. Bk. İÜ, TY, 81670.

126 Tahsin Paşa, aynı eser, s. 27.

127 BOA., Y. Mtv, 95/85.

128 BOA., Y. Mtv, 162/183.

129 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983, s. 59-60, 79; Almanya Türkiye askeri işbirliği konusunda bk. Jehuda Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi, (Çvr. Fahri Çeliker), Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı yayını, Ankara 1977.

130 İÜ, TY, 90965: Ferik Goltz Paşa b. Von der Goltz: Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reis-i Sânisi ve Mekteb-i Harbiye-i şâhâneleri Müfettişi; 1885 senesinde mirlivalık rütbesiyle devlet hizmetine girmiş ve Yâver-i fahrilik ünvanı verilmiş, bir sene sonra feriklik rütbesine yükseltilerek 1307 senesinde Yâverân-ı hazret-i şehriyârileri sınıfına dahil edilmiştir; BOA., Y. Mtv, 115/98 ve MAD, 13814.

131 Ali Seydi, aynı eser, s. 619: 1299'da Almanya'dan celb edilen (Von der Golç) Paşa ile rüfekâsının himmetleri sayesinde orduca ufak te-

fek bazı ıslâhat ve teşkilât vücuda getirilmişdir"; İlber Ortaylı, aynı eser, s. 78-80.

132 BOA., Y. A. Res, 44/10. lef 1-4: 1300 senesinde yaptıkları mukavelenâmenin 1304'de sona ermesi üzerine, sözleşmelerinin üç yıl daha uzatılması yönünüdeki talepleri ve yeniden hazırlanan 18 maddelik mukavele hakkında; Ceride-i Havadis 1300 Ra. 23, nr. 5220: Hizmet-i Devlet-i âlîyye'de müstahdem olup, Tensikat-ı askeriye komisyonu'nun mazbatasını tanzîmde icrâ-yı muavenet ile ifâ-yı hizmet etmiş olan Alman zâbiti miralay Ristoff, Kamphoevener ve Hobe bâ-irâde-i seniyye livalık rütbeleri tevcih kılındığı; Sir Henry Woods, aynı eser, s. 195.

133 BOA., Y. Mtv, 52/33 ve 95/85.

134 Baron Von Der Goltz, Balkan İğtişâşâtı Ve Esbâbı 1876-1895, Yazma, İstanbul Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, K. 271; Sofya'da Ateşemiliter olarak görev yaptığı sırada Mustafa Kemâl Atatür'ün tepitlerine göre; Balkan Harbi sırasında Bulgar Ordusu'nun büyük başarılar kazanmasında, başta Goltz Paşa olmak üzere bazı Alman subaylarının, Osmanlı ordusunun Balkanlar'ı savunma stratejisi planlarını Bulgar Genelkurmayı'na vermesinin başlıca sebep olduğu anlaşılıyor. Bk. Vahdet Keleşyılmaz, "Atatürk'ün Bulgar Basınındaki Önemli Bir Polemik Hakkındaki Bilgi ve Görüşleri ve Ulusal Dış Politika Üzerine", AÜ. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, 20, Kasım 1997, (415-422). Bu durum daha sonraları Atatürk'ün Alman subayları ve siyasetine temkinli yaklaşımının sebeplerinden olan önemli bir tespittir.

135 BOA., Y. Mtv, 87/126.

136 İlber Ortaylı, aynı eser, s. 80.

137 BOA., BEO, 324426; Mahmut Şevket Paşa, "sadık öğrencileri" adına Goltz Paşa'ya yazdığı telgrafında, bu darbeyi yaptıklarını duyurmaktan şeref duyduklarını yazmaktadır. Bk. Zekeriya Türkmen, Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, Ankara 1999, s. 5.

138 İÜ, TY, 90965: Süvari Feriği Von Hobe Paşa b. Hobe. Süvari Muallimi olarak 1298'de miralaylık rütbesiyle devlet hizmetine girdi. 1299'da mirliva ve 1302'de ferikliğe yükseldi. 1307'de Yâverân-ı haret-i şehriyâri silkine alındı; Tercüman-ı Hakikat 1307 B. 30: Almanya İmparatoru'nun oğlu ve eşinin İstanbul'a gelişleride Padişah'a takdime memur edilmişti.

139 BOA., Y. Mtv, 95/85.

140 BOA., Y. Mtv, 33/3: 3 N. 1305'de Mabeyn'e sunduğu bir arzda anlaşma sürelerinin sona ermekte olduğu kontratlarının uzatılıp uzatılmıyacağını sormaktadır; Sir Henry Woods, aynı eser, 197.

141 İÜ, YT, 0956: Topçu Mirlivası Grombekoff Paşa, Umûm Topçu Alayları Muallimi olarak 1892'de devlet hizmetine girdi. Aynı sene kaymakam ve 1893'de miralay, yine aynı yıl mirlivalığa yükseltildi; İD, 100792 ve Y. Mtv, 136/39.

142 İÜ, TY, 90965: Bahriye Feriği Woods Paşa b. Woods, Tersane-i Amire'de görev alarak devlet hizmetine girdi. İngiliz asıllı olup, 1867'de İngilizlerin İstanbul'daki gemisinde görev almış ve

aynı zamanda Osmanlı Devleti namına Karadeniz Boğazı'nda fener dubası kurmuştur. 1886'da önce Fahr-i yâver-i hazret-i şehriyâri ve daha sonra Yâver-i harb-i hazret-i şehriyâri sınıfı'na alınmıştır; Basiret, 1293 B. 1, nr. 2145: İstanbul'u ziyaret eden İngiltere Kraliçesinin ikinci oğlunun II. Abdulhamid'in huzuruna kabulü.

143 BOA., İD, 100792. ve İÜ, YT, 90965: Bahriye Mirlivası Klau Von Hoff Paşa b. Kalau Von Hoff, 1307'de Tersane-i Amire'de görevli olarak devlet hizmetine girdi. 1266'da Almanya'da Danzik yakınlarında Pitetendorf köyünde doğmuşutur. 1308'de mirliva ve Yâver-i hazret-i şehriyâri sınıfı'na dahil oldu; İkdam 1315 M. 10, nr. 1040: Yâverân'dan Bahriye Feriği Kalau Von Hoff Paşa'ya nişan itası; Y. Mtv, 66/67: "Akdemce Bahriye-i şâhâneleri ahvâl-ı hazırası hakkındaki meşhûdât ve mütalaât-ı hakîrânemi mübeyyin atebe-i felek mertebe-i cihânbânilerine takdimle mübâhi olduğum raporat-ı acizânemdeki ma'rûzâtıma zeyl olarak. 21 Ağustos 1308."

144 Sir Henry Woods. aynı eser, s. 14-15.

145 BOA., Y. Mtv, 162/83; İÜ, TY, 90965: Mirliva Blunt Paşa b. Blunt, Jandarma dairesi'ne memûrdur. 1877'de Jandarma Islâh Meclisi'ne Fahr-i miralay tayin edilmiştir. 1888'de mirliva nasbıyla 1890'da Yâverân-ı hazret-i şehriyâri silkine dahil olmuştur; Sir Henry Woods, aynı eser, s. 190.

146 BOA., Y. Mtv, 162/83; İÜ, TY, 90965: Szechenyi Paşa b. Szechenyi. İtfaiye Taburları Muallimi. Macaristan İtfaiye Alayları zabitânından iken miralaylık rütbesiyle hizmet-i Devlet-i Âliye'ye girmiş ve derece derece terfi ederek feriklik rütbesine nail olmuştur. 1307'de Yâverân-ı hazret-i şehriyâri silkine dahil olmuştur; Devlet salnâmesi 1309. s. 132; Sir Henry Woods, aynı eser, s. 192-193: Köklü bir Macar ailesine mensuptu. Babası Macaristan'ın kurucusu olarak anılan Kont Szechenyi'dir.

147 BOA., İD, 75286 ve 76104; Y. Mtv, 35/47; Ceride-i Hakayık 1886 T. evvel 2, nr. 40; nişan verilmesi.

148 İlber Ortaylı, aynı eser, s. 78.

149 BOA., Y. A, Res, 8/7 lef 1.

150 BOA., YEE, 14/88-48/88/13.

151 Ceride-i Havadis 1299 C. 7, nr. 3724: Yâverân-ı hazret-i padişâhiden Mehmed Zeki Paşa dahi dahil olduğu halde, 13 zât yâverlik hizmetinden afv ile diğer askeri hizmetlere tayin olundu; Tarik 1304 R. 18, nr. 1007: IV. Ordu'ya memûr buyurulan Yâverân'dan Ferik Mehmed Zeki Paşa'nın, Erzurum'a gitmek üzere İdâre-i mahsûsa'nın Kâmil Paşa adlı vapuruyla Trabzon'a doğru İstanbul'dan hareket ettiği; Zeki Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri için bk. Cengiz Çakallıoğlu, Müşir Mehmet Zeki Paşa 1835-1929, (basılmamış doktora tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 1999.

152 BOA., Y. Mtv, 32/56.

153 Mizan 1306 Ca. 29, nr. 82: Vehbi Bey'in miralaylığa terfisi; Sabah 1308 L. 7: İstanbul'a getirilen Hamidiye Alayları Reisleri'nin Trabzon'a görürülmesi ile vazifelendirilmesi; Servet 1316 S. 27, nr. 35: Yâverândan Vehbi Paşa'nın teftiş göreviyle Selanik'den Üsküb'e hareket ettiği.

154 BOA., Y. Mtv, 25/59; Tarik 1304 R. 12, nr. 1001 ve R. 16, nr. 1005: Yemen Valisi Aziz Paşa'ya menşûr götürmeye memur Yâverân'dan binbaşı Rıfat Bey'e dair haber.

155 İÜ, TY, 90964: Binbaşı Sadık Bey b. Salih. Yâverân-ı hazret-i şehriyâri. Şam'da doğmuş, 1299'da Mekteb-i Harbiye-i şâhâne'den mülâzım-ı sânilikle me'zûn olup bir müddet 5. Ordu'da görev yapmış, 1300'de mülâzım-ı evvellikle Yâverân-ı hazret-i şehriyâri silkine alınmıştır. Aynı yıl yüzbaşılığa, 1302'de kolağalığına ve 1304'de de binbaşılığa yükselmiştir. Ailesi hakkında bk. Azm/Kemikoğlu ailesi.

156 Bu seyahat için bk. Azm-zâde Sadık Paşa, Habeş Seyâhati, İstanbul 1306 ve Hayat Tarih Mecmuası, I. sayı 3 (1 Nisan 1967), s. 11-15.

157 BOA., Y. Mtv, 29/15; Tanin 1330 M. 27, s. 6: Bu politikaların sonraki yıllarda semeresi görülmetedir. Balkan ve Trablusgarb savaşları esnasında Şeyh Sünûsi bütün Afrika Müslümanlarını Hilâfet düşmanlarına (Avrupalılara) karşı savaşa hazır olmaları yolunda teşvik etmekte ve çağırıda bulunmaktaydı. Ayrıca Kurtuluş savaşına da katılmışlardır.

158 BOA., YEE, 9/451/126/14 ve Y. Mtv, 129/191.

159 İÜ, TY, 90964.

160 BOA., Y. Mtv, 272/114 ve 277/86 ve 289/53: bazı tutukluların affına dair.

161 Tahsin Paşa, aynı eser, s. 25: Bu komisyonun kuruluşunu hatalı olarak l897 sonrası olarak veriyor.

162 Askerî Salnâme 1304'de bu komisyonun bahsi geçmemekte, Askerî salnâme 1306, s. 36'da, komisyon, 6'sı müşir, 13'ü ferik, 1'i liva, 2'si miralay, 1'i kaymakam ile 1 kâtibi evvel ve 1 kâtib-i sâniden ibaretti. Girit Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Cevad Paşa'da komisyonun fahri üyeleri arasındadır. 1306'da Padişah'la birlikte 24 üyeden oluşan bu komisyonun üye sayısı, 1320'de yedisi fahri olmak üzre 45 kişidir. Tahsin Paşa, üye sayısının toplam 50 olduğunu kaydediyor. Bk. aynı eser, s. 25.

Devlet salnâmesi 1320. s. 100-101'de, Hey'et, Komisyon Başkanvekili ve Mısır Fevkalaade Komiseri Yâver-i ekrem müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa, İkinci Başkanı Yâver-i ekrem Müşir İbrahim Paşa, üyeleri, Yâverân-ı kirâm ve müşirândan Hicaz Valisi Ahmed Râtib Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisvekili Edhem Paşa, Maiyyet-i seniyye Erkân-ı Harbiye Müşiri Şâkir Paşa ve Fazlı Paşa, Yâverân-ı fahrî ve Ferikândan Hasan Tahsin Paşa, Rıfat Paşa, Çiftlikân-ı Askeriye Nazırı ve Hey'et-i Baytariye Reisi Muzaffer Paşa, Basra Valis-i sabıkı Bahriye Feriği Hamdi Paşa, Yâver-i

harp Muhyiddin Paşa ve Mehmed Paşa, Yâverân-ı fahri ve ferikândan Livâzımât-ı Umûmiye Dâiresi İkinci Şube Müdürü Mehmed Ali Paşa, Levâzımât-ı Umûmiye Dâiresi Reisi Ahmed Afîf Paşa, İshak Cevdet Paşa, Yanya Valisi Osman Fevzi Paşa, Dokuzuncu Nizâmiye Fırkası Kumandanı İbrahim Edhem Paşa, Mehmed Şâkir Paşa (Erkân-ı harp), Yâver-i harp Hasan Said Paşa, Rahmi Paşa, Nâsır Paşa, Hasan Rıza Paşa (Erkân-ı harp), mirlivadan Ahmed Hilmi Paşa (Erkân-ı harbiye-i bahriye), Enver Paşa, Osman Rıfat Paşa (Erkân-ı harp), Muzaffer Paşa, Yâ-

verân-ı harp'lerden Veli Paşa, yine Yâverân-ı harp ve mirâlaylardan Ahmed Halid Bey, Mustafa Bey, Kaymakamdan Behcet Bey, Ahmed Bey (Erkân-ı harp), İbrahim Bey, Binbaşı Hâlid Bey ve Osman Bey, Kolağası Yâver-i harp Mustafa Bey, Kolağası tabib Abdulkerim Sebâti Bey, Baytar yüzbaşı Fethi Bey ile Fahri üyeler Yâverân-ı fahriler'den Piyâde muallimi Müşir Kamphoevener Paşa, İtfaiye Kumandanı Ferik Szechenyi Paşa, Mekâtib-i Harbiye muallimlerinden Ferik Lokok Paşa, Ferik Seyfullah Paşa, Evveli Başkâtip Sami Bey ve Evvel-i sânisi kâtib-i sâni Hayri Bey (Ceb-i Humâyân kâtiplerinden) kuruludur.

163 BOA., Y. Mtv, 29/46.

164 BOA., Y. A. Res, 2/43. lef 2: Sekiz kâtibin görev yaptığı, dokuz üyeden kurulu bu komisyonda, yâverlerden Osman, Nuri ve Fuad Paşalar yer almaktaydı.

165 Vakit, 1300 N. 14, nr. 2770: "Şeref zuhûr eden irâde-i seniyye üzerine Erdek'e memûr ve Talî'a vapuru hümâyunu'na râkiben azimet edenlerin esâmisidir:

Yâverân-ı hazret-i şehriyâri'den Ferik saâdetli İsmail Paşa, Kâtib-i hazret-i şehriyâri saâdetli Kâmil Beyefendi hazretleri, Yâver-i şehriyâri refetli Talat Bey, Politika memûrları'ndan refetli Said Bey".

166 Bk. Osman Senâi, Asker Mecmuası, İstanbul 1326, I. nüsha, s. 17-21; Şark, 1324 Temmuz 10, nr. 4.

167 Sultan Abdulhamid, aynı eser, 74.

168 BOA., YA. Res, 158/173.

169 BOA., aynı yer,: Listenin varlığı ve takdiminden bahsedilmekte ise de Yâverlerin listesi çıkmamıştır; Şark gazetisi, Padişah'a sunulan Yâverân listesinden ve bunların sayısının otuza indirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir: Bk. 1326 B. 26, nr. 4.

170 BOA., Yıldız Maruzât Defter, nr. 14374. Burada Yâverlerden 6, Fahr-i yâverlerden 1 kişinin üzeri çizilidir; 5 Aralık 1326 tarih, 9949 nr. lı Tercüman-ı Hakikat gezetisi'nde yanlanan listede Yâverân'ın sayısı 54 olarak verilmektedir. Burada Fahri yâverler yer almamaktadır. Bahsi geçen iki liste arasında bazı farklar mevcuttur.

171 Ahmed Sâib, Abdulhamid'in Evâil-i Saltanatı, Mısır 1326. s. 102.

172 Ahmed Raci, Yıldızda Yeni Casuslar Cemiyeti (Yâverân Tensikâtı), (İstanbul) 1324, s. 15.

173 Osman Senâi, "Yâverler", Asker, I. İstanbul 1324 (18-23).

174 Düstur, I, Dersaadet 1329, s. 421-428: Bk. Tasfiye-i rütbe-i askeriye kanûnu, 2. ve 3. maddeler.

175 Hafız İbrahim Ağah Efendi, Vakâyı' Târihiyye, İstanbul 1325, s. 402: "1327/1325 30 Receb/25 Temmuz tarihli Meclis-i Meb'ûsân'dan musaddık kânûn mucibince müşîrân ve erkân ve ümerâ ve zâbitânın tasfiye sûretiyle tenzîl-i rütbeliri icrâ kılındı"; Ekrem Reşâd-Osman Ferid, Musavver Nevsâl-ı Osmanî 1327, s. 216:". Sâdık el-Müeyyed Bey. Hakan-ı sabıkın yâverliğinde müddet-i medîde istihdâm olunarak. Birinci feriklik rütbesini ihrâz eylemiş idi. Tasfiye-i ahirede kaymakamlığa tenezzül etmiş ve ihtiyâr-ı tekâ'üd eyledikten sonra Cidde mutasarrıflığı'na tayîn olunmuştu. (bk. Azmzâde)"; Nevsâl-ı Salnâme-i Osmanî 1326, s. 199-200: Yukarıda bahsi geçen ve isimleri ile fotoğrafları verilen 122 kişiden bazıları şunlardır "Serasker-i esbak Rıza Efendi, Tophane Müşiri esbakı Zeki Efendi, Dahiliye Nazırı esbakı Memdûh Efendi, Serkâtib-i esbak Tahsin Efendi, Seryâver-i esbak Şâkir, sâbık yâverândan Câvid Efendi, Sadâret Seryâver-i sabıkı Cemal Efendi, yâverlerden Kenân, Şerîf, Talat, Rüştü, Sekezenzâde Yusuf Efendiler vs…"; Ayrıca bu hususta Divn-ı Harblerin çalışması ve yargılaması ili ilgili olarak bk. Zekeriya Türkmen, Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması, İstanbul 1993, s. 99-109.

176 Tevhid-i Efkâr, 23 Safer 1342, nr. 3845-817: Başmabeynci Lütfi Simavi'nin yorumu.

177 Yâverân Vazifesini Mübeyyin Talîmât (23 madde) Ve Seryâver-i Hazret-i Fâhirâsında Bulunacak Zâtın Vezâif Ve Salâhiyetini Nâtık Talimâtnâme'sine (3 maddede, 10 fıkra) dair Saray Arşivi tanifi nr. E-1/203 belgenin transkrip ve resmi için bk. Cengiz Göncü, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Saray Yaverleri'nin Görev Yönetmeliği", Dolmabahçe Sarayı Belgeler-Araştırmalar-Uygulamalar-Haberler Dergisi, sayı 2-3, Temmuz-Eylül 2000, (62-73).

178 Devlet salnâmesi 1327. s. 84-85: Yâverân Dairesi teşkilâtı şöyleydi:.

Yâverân dairesi.

Yâver-i ekrem hazret-i şehriyâri Harbiye Nazırı Ferik Mahmud Şevket Paşa.

Seryâver-i Mirliva Salih Paşa.

Yâver Ertuğrul Gemisi süvarisi Kalyon Haptanı Hafız İbrahim Bey.

Yâver Kolağası Ahmed Bey.

Yâver Yüzbaşı Fuad Bey.

Yâver Yüzbaşı Tahsin Bey.

Fahri yâverân-i hazret-i şehriyâri.

Ferik Hurşid Paşa Bahriye Nazırı.

Miralay Ziya Bey Erkân-ı Harbiye 3. şube müdürü.

Kalyon Kaptanı Tahir Bey Donanma-yı Humâyûn kamodoru.

Kaymakam Şerif Bey Istabl-ı Âmire Müdürü.

Kaymakam Ömer Faik Bey Mızıka-ı Humâyûn ve Hademe-i Hassa Kumandanı.

Binbaşı Cemil Bey Erkân-ı harp.

179 Musavver Nevsâl-i Osmani 1325. s. 139.

180 "Hurşid Paşa, Sultan Reşâd'a Nasıl Başyâver oldum" Hayat Tarih Mecmuası, sayı 1. (Şubat 1965). s. 29-31; Hurşid Paşa için bk. Süleyman Beyoğlu, "Hurşid Paşa ve Hey'et-i Tahkikiye" Bir, sayı 4, İstanbul 1995. (29-44); Tanin, 1330 M. 19, B. 25 ve 26, Ş. 3,: Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın bu görevden istifası ile yerine Bahriye nazırı Hurşid Paşa'nın bakacağına ve bu vekâlete getirilen Hurşid Paşa ile anlaşamayan Sadrazam Said Paşa'nın istifasına dair haberler basında yer almaktaydı.

181 "Hurşid Paşa" aynı eser, sayı (1 Mart 1965), s. 31-32.

182 Devlet salnâmesi 1327. s. 84-85; "Hurşid Paşa" Hayat Tarih Mecmuası, sayı 4 (1 Mayıs 1965). s. 24-27 ve 90.

183 BOA., BEO, 31884: "Muayyen iki sene müddeti ikmâl etmiş olmalarına binaen".

184 BOA., BEO, 340052: "Harbiye Nazâret-i celilesine. 18 Zilhicce 336/24 Eylül 334.

11 Eylül 334 tarih ve 1/446 numaralı tezkire-i âlilerine cevâbdır. Yedinci ordu kumandanı mirliva Mustafa Kemâl Paşa'nın Fahri yâverân-ı hazret-i şehriyâri silki'ne idhâli husûsuna bil-istizân İrâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhi şeref mutlak buyurularak sûreti lefen taraf-ı devletlerine tesyîr kılındı efendim. 23 Eylül 334 tarihli irâde-i seniyye üzerine"; Akşam, 1334 T. sâni 10, nr. 52: Yıldırım orduları ile Yedinci ordu karargâhı'nın lagvedilerek, Yedinci ordu kumandanı Mirliva Mustafa Kemâl Paşa'nın Harbiye nezâreti emrine verildiğine dair haber. (bk. Belge).

185 BOA., Nizâmât Defteri, 30. s. 37-38; Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), nr. 252, s. 112; BEO, İ. Hus, 349139: Tanzim olunan irade-i seniyye layıhasına dair; Takvim-i Vekayi, 1338 B. 19, nr. 3831. "Maiyyet-i seniyye Seryâverliki'ne Bahriye Nazırı esbak Ahmed Avni Paşa tayin olundu".

186 Tanin 1330 Ş. 8, s. 2: Yeni kabinenin Ayan Reisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığında toplandığı; İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl İnan, aynı eser, II, s. 1805-1868. Ayrıca hayatı için bk. Rıfat Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İstanbul 1989.

187 Yeni Gün 1334 R. 14, nr. Yâverân-ı hazret-i şehriyâri Ahmed İzzet Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ne dair beyânatı; Ahmed İzzet Paşa, Feryadım, I, İstanbul 1992. s. 156; Semih Mümtaz, Canlı Tarihler, İstanbul 1946. s. 48; İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnan, aynı eser, II, s. 1973-2028; Hikmet Bayur, İzzet Paşa'ya dair çok ağır bir tenkit kaleme almıştır, bk. "Son Osmanlı Hariciye Nazırı'nın bir Layıhası "Belleten, Cilt I, sayı 2, Ankara 1937. (449-499); Akşam, 1337 S. 5, nr. 52: Kabinenin tasfiyesine dair haber; Ayrıca hayatı için bk. Metin Ayışığı, Ahmet İzzet Paşa, Ankara 1997.

188 İÜ, TY, 91041 ve 91049; Askeri Salnâme 1306, s. 36: Girid Erkân-ı Harbiye Reisi ve Yâver-i fahridir; Devlet salnâme 1309, s128; İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, II, İstanbul 1965, s. 1474-1534; Umûr-ı Nâfia Komisyonu üyesi ve Erkân-ı harbiye miralayı iken Yeniçeriliğin ihdasından ilgasına ve yeni düzenlemeden sonraki durumuna dair Osmanlı Ordusu'nu anlatan üç ciltlik Târih-i Askerî-i Osmanî (İstanbul 1299) adlı bir eser ile yazmıştır. Eserleri için bk. İ. Ü, T. Y, nr. 77491 (matbu), 4178 ve 6127 (yazma).

189 İÜ, TY, 91041 ve 91049; Devlet salnâme 1320.

190 İÜ, TY, 91041 ve 91049; Devlet salnâme 1309, s. 128;.

191 İÜ, TY, 91041; Devlet salnâmesi 1309, s. 128 ve 1320, s. 99;.

192 İÜ, TY, 91041; Askeri salnâme 1304, s. 26 ve Devlet salnâmesi 1309, s. 124;.

193 İÜ, TY, 91041; Askeri salnâme 1306, s. 34 ve Devlet salnâme

1309, s. 128; Rumeli fevkalaade kumandarı; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî (hzr. Seyit Ali Karaman), II. İstanbul 1996. s. 412-413; Ceride-i Havadis, 1263 M. 12, nr 413: Osmanlı-İran sınırına ait meselelerin hallinde memur edilmesi; Basiret, 1288 R. 10, nr. 402 Halep Vali-i sabıkı Derviş Paşa'nın İstanbul'a geldiğine dair haber; Ceride-i Havadis, 1293 R. 28, nr. 3088: Meclis-i âlî'ye tayini.

194 İÜ, TY, 91041 ve 91049; Askeri salnâme 1304, s. 33, Devlet salnâme 1309, s. 128 ve 1320, s. 99.

195 İÜ, TY, 91041; Askeri salnâme 1304, s. 33, Devlet salnâme 1309, s. 128; Ceride-i Havadis, 1294, nr. 4114, 4117, 4124 ve 4166: İran ve Osmanlı hudutları içerisinde kalan yerlerden senede 15-20 bin lira olan geliri, İran'nın tavrıyla bozulması üzerine İran hududunda hadise çıkaran Şeyh Ubeydullah'ın cezalandırılması yönünde İran'ın talebi. Meselenin incelenmesine İsmail Paşa'nın tayinine dair haberler; Ceride-i Havadis, 1297 Z. 29, nr. 4472,; 1298 M. 4, nr. 4475; Ra. 6, nr. 5427: Yine kürtlerin İran hududuna hücumları ve Ubeydullah'ın isyanına dair haberler; Ceride-i Havadis, 1298 C. 29, nr. 4622: İsmail Paşa'nın Kürdistan valiliğine dair.

196 BOA., SA, 606, (Burada doğum yeri olarak Dersaadet veriliyor); İÜ, TY, 91041, (Burada doğum yeri olarak Çıldır verilmektedir.) ve 91046; Askeri salnâme 1306, s. 34: Girit Valivekili ve Fevkalaade kumandanı; Devlet salnâme 1309, s. 128; Zevra gazetesi, 1286 Haziran 27, nr. 58: Bağdad Mutasarrıfı Şâkir Beyefendi'nin Bağdad vapurunda mührünü kaybetmesi; Basiret, 1288 R. 10, nr. 402: Nafia müdürlüğü'nün ilevesiyle Bağdat vilayeti Vali vekilliğine tayinine dair,; Ceride-i Havadis, 1292 Ş. 1, nr. 2865 ve 1293 Ca. 18, nr. 3088: Şâkir Bey'in Hersek Mutasarrıflığı ve Bulgaristan olaylarını inceleneye memur edilmesi; Ceride-i Havadis, 1295 Z. 25, nr. 3744: Şâkir Paşa'nın Petersburg Sefareti'ne tayini; Ceride-i Hakayık, 1302: Petersbur Büyükelçiliği hakkında; İkdam, 1315 S. 13, nr. 1074 ile Malûmat, 1898 Eylül 26, nr 481 ve 14 Ekim, nr 499: Anadolu Islâhatı Umûm Müfettişliği ile alâkalı haberlere yer vermektedir.

197 İÜ, TY, 91041 ve 91046; Sir Henry F. Woods, aynı eser, s. 178-179; Devlet salnâme 1309, s. 128.

198 İÜ, TY, 91041 ve 91046; Askeri salnâme 1304, s. 33; Devlet salnâme 1309, s. 130 ve 1320, s. 99.

199 İÜ, TY, 91041; Devlet salnâme 1309, s. 128 ve 1320, s. 100.

200 İÜ, TY, 91041; Devlet salnâme 1309, s. 128.

201 İÜ, TY, 91041 ve 19046; Askeri salnâme 1304, s. 33; Devlet salnâme 1309, s. 130 ve 1320, s. 99.

202 Zekeriya Türkmen, Hareket Ordusu Ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, Ankara 1999, s. 9-10.

Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci / Dr. Hasan Yağar [s.629-652]

Polis Akademisi / Türkiye

Giriş

Devlet, insanoğlunun bu güne kadar kurduğu en büyük organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu devasa kuruluşun temel hedefinin, kendini kuranlara, içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikeleri yok ederek onlara güvenlik ve esenlik sağlamak olduğu, izaha gerek göstermeyecek derecede açık ve seçiktir.

Devlet bu ihtiyacı, iç ve dış güvenlik olarak değerlendire gelerek, adları farklı olmakla birlikte bu ihtiyacı temelde ayrılık kabul etmez bir bütün olarak kabul etmiştir. Hatta günümüzde görevlilerinin daha somut biçimde ayırt edilmiş olmasına rağmen, bunun böyle düşünülmekte olduğunu, genel güvenlikle ilgili mevzuat hükümlerinden net olarak anlayabilmekteyiz. Ancak, işlerin hem daha rahat seyrini sağlamak, hem de o işin sorumlusunu önceden tespit ederek, doğması muhtemel olumsuzlukları peşinen göğüslemek amacıyla, belli işler için belli sorumlular oluşturulduğu gözlenmektedir.

Bu uygulama, her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de böyle olmuştur.

Devletlerin hayat bulması, genel olarak, yeninin bir eskinin yerine geçmesi şeklinde olduğu, tarih sayfalarında sıklıkla rastlanılan bir sonuçlar silsilesi olarak kendini göstermektedir. Bu durum, ister istemez, yeninin eskiden aldığı bir çok şeyi birlikte ve yeniden hayata geçirdiği, adeta bir kaçınılmazlık gibidir. Bu durumu, konumuza uyarlayacak olursak diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti kurulurken, daha önce kendine tabi olduğu Anadolu Selçuklu Devleti'nden bir çok kurumu beraberinde sürüklediği gibi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti de Osmanlı Devleti'nden bir çok kurumu alarak yeni devlet teşkilatına kazandırmıştır. Sözü edilen bu kurumların içerisine iç güvenlik kurumunu rahatlıkla dahil edebiliriz. Zira bu unsur, bir canlı bünyenin hayatiyetine destekçi ve adeta muhafızı durumunda olan, kandaki akyuvarlar gibidir. Akyuvarsız bir kan düşünmek mümkün olmadığı gibi, bir hayatın idamesi için nakledilen bir kanın aynı terkipte olduğunun aksini düşünmek de mümkün değildir. Bize göre, bu örnek konumuza tıpa tıp uymuyorsa da, bir devletin yaşaması için "olmazsa olmaz"ı durumunda olan ve akyuvar misaline tıpa tıp uyan iç güvenlik kurumu unsurlarını naklen alması hep gözlene gelen bir olgudur. İleride değineceğimiz, Osmanlı güvenlik unsurlarının daha önceleri, selefi durumunda olan, Selçuklu'da var olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de, bir bakıma devamı durumunda kaldığı Osmanlı Devleti'nden naklettiği güvenlik sistemleri vardır.

Mesela Osmanlı Devleti'nin en haşmetli devri olan Kanuni döneminde dahi varlığına rastladığımız kadı, sübaşı, asesbaşı, yasakçı ve benzeri görevlilerin Selçuklu'da da var olduğunu görüyoruz. Hem de aynı şekilde mülki ve askeri teşkilatlanma modeli olarak.

Osmanlı Devleti'nde iç güvenlik teşkilatı, Tanzimat'ın izlerini taşıdığı şüphesiz olan 1845 tarihli "Müzekkere-i Umumi" nin yayınlanmasına kadar, Osmanlı askeri teşkilatının omurgası durumunda olan Yeniçeri Teşkilatı içerisinde devamede gelmiştir. Bunun böyle olduğunu, aşağıda künyeleri verilen araştırmalardan anlamaktayız.1

Bu araştırmalar, genellikle bir çok yerli ve yabancı müellifin telif eserlerinden yararlanılarak ortaya konmuştur. Zira, söz konusu edilen müelliflerin kullandığı kaynaklara bir daha inmek, hem zaman kaybı hem de emeğe saygı ve bilimsel çalışmalara güven açısından gereksiz görülmüştür. Çünkü, birkaç ana kaynak üzerinde yaptığımız çalışmada, tezimizi desteklemede kullandığımız müelliflerin ulaştığı bilgilere ulaşarak, daha farklı bir bilgi edinilememiştir.

Kabul etmek lazımdır ki, konumuza kaynaklık edecek senetlerin; Padişah Fermanları, Merkez ve Taşra Yetkililerine gönderilen emirnameler, Şer'iye Sicilleri ile tahrir defterleri gibi tarihi belgeler olduğu şüphesizdir. Bir de askeri teşkilatlanma modeli göz önünde tutulabilmektedir. Bu bakımdan, muhtelif ad ve buluş açısı altında ortaya konulmuş bulunan telif eserlerin bilgi kaynaklarının, genel görünüm itibariyle aynı olduğu gözlenebilmektedir. Unutmamak gerekir ki, üzerinde bulunduğumuz konu spesifik boyutlardan fevkalade uzak bulanan ve belli başlı omurgalara oturtulmuş bir teşkilatı yapı olarak değerlendirmektir. Emniyet Teşkilatı gibi bir teşkilatın omurga bakımından sık değişikliğini kabul etmek zaten mümkün değildir. Ancak, hizmet yeri (adres) değişiklikleri veya emir komuta zincirini oluşturan halkaların yenilenmesi gibi değişiklikler, tabiatıyla konumuzun kapsamı dışında olacaktır. Bu gibi gelişmeler dışında kalan omurga yapı, bir dönüm noktası olarak kabul edebileceğimiz 1845'e kadar süre gelmiştir. 1845'ten sonra Avrupai bir görünüm kazandırma çalışmaları, tabii olarak "omurga değişiklik" kabul edilmelidir. Osmanlı Dönemi Emniyet Teşkilatı'nı irdelerken buna göre bir takdim planı oluşturulacaktır.

I. Bölüm

1845 Öncesi Dönem

Bu dönem takdim edilirken, meselenin daha iyi anlaşılmasını temin maksadıyla bu döneme dair teşkilatlanma: "Teşkilatta Amir Durumunda olan Görevliler" ve "Teşkilatta Memur. (uygulayıcı) Durumunda Olan Görevliler" olmak üzere iki ana başlık altında sunulmaya çalışılacaktır. Bundaki hedef, görev ve görevlilerin tespiti yoluyla teşkilatlanma modelini ortaya koymak olacaktır.

A. Teşkilatta Amir Durumunda Olan Görevliler

1. Kadı

Günümüzde kadı dendiği zaman sadece bir mahkeme başkanlığı, yargıçlık akla gelmektedir. Halbuki, Osmanlı Devletinde bu görevi uhdesinde bulunduran kadıların, daha başka ve mahkeme başkanlığı kadar önemli görevleri vardı.

Bu cümleden olarak kadılar; asayiş, yönetim işleri ile şehir işlerinin (belediye) de başı olarak Padişah adına tam yetkili bir amir olarak karşımıza çıkmaktadır.2 Kadılar, bir yıllık asli bir yıllık da uzatmalı olarak iki yıllık bir süre ile atanırlardı. İkinci bir göreve, son ayrıldığı görevinden itibaren bir yıl süreyle İstanbul'da Mülazemette3 kaldıktan sonra ancak atanabilirlerdi.4

Kadılar, doğrudan doğruya padişahın şahsını temsil ediyordu. Bu yetki, eyalet valisi diyebileceğimiz "beylerbeyi"lerde dahi yoktur. Görevi itibariyle, her türlü devlet işlerinin görülmekte olduğu ve asli başkanının padişah olduğu "Divan-ı Hümayun"a bağlı olup, bu divandan başka kendisini murakabe edecek bir kurum ve yetkiliye, şimdiye kadar yapılan araştırmalarda tesadüf edilememiştir.

Merkezin taşradaki asli muhatabı olan kadılar, sefere (fetih hareketleri) gitmek dışında, hemen hemen bütün iş ve işlemlerde görev ve yetki sahibi bulunuyorlardı. Şer'i ve Örfi hükümlere dayalı bulunan Osmanlı nizamına aykırı hareketlerin oluşmaması için tam yetkili ve serbestlik içerisinde çalışırlardı.5 Bunun içindir ki, kadılara "Hakimül vakt" veya "Hâkim'üş-ser'" de denilmekteydi. Ayrıca, her ihtiyacın takipcisi durumunda oldukları için bunlara "Kâdi-ül hâcât" da denirdi. Bunlardan "Şeyhül-islam" mevkiinde olanına da, kadılar kadısı anlamına gelen "Kadı'ül-kudat" denirdi. Eğer bir yerde mahkeme (kadılık) kurulması gerekirse, bunun için padişah fermanı gerekirdi. Kadı, kendi yetkisiyle mahkeme ihdas edemezdi. Bunun için, padişahın beratı ile tayin edilmiş bir kadı veya naibinin (yardımcı, vekil) gönderilmesi şarttı.6

Yukarıdaki tespitlerden de anlaşılacağı gibi kadı, idari, mali, ve siyasi kurum ve kuruluşların baş denetçisiydi. Yetkileri o kadar genişti ki, bulundukları yerler dışında dahi, ellerinde bulundurdukları "Padişahlık hükmü ile" görev yapabildikleri gibi, merkezden gelen tüm emirlerin uygulanması da kadılara aitti.7

Kadılar, bulunduğu yerin asayişinden de sorumlu biri olarak, bazı görevlileri bizzat atamak hak ve yetkisine de sahip bulunuyorlardı. Bu cümleden olarak, kendisine yardımcı olmak üzere, alış verişin kontrolü ile esnafın diğer hal ve hareketlerini murakabe eden ve adına "muhtesip" denen bir görevliyi atadığı gibi, muhakemesi yapılacak davların taraflarını mahkemede hazır etmesi gereken ve adına "muhzır" denen görevlileri de atayabiliyordu.

Diğer taraftan, asayişin kadıdan sonraki ilk sorumlusu olan Subaşılar, kadıların icra kuvvetinin başı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadıların bizzat atayabileceği ve günümüz ifadesiyle "milis kuvveti" diyebileceğimiz "il erleri"ni de gözardı etmemek gerekir. Ancak, kadıların bu güçten nasıl ve hangi konularda yaralandıklarını net olarak tespit edebilmiş değiliz. Fakat, bunların halk arasından seçildiğine bakılacak olursa, bunların birer gizli araştırmacı (Umur-u taharriye memur) kişiler olduğunu söylemek mümkün olur kanısındayız.

Kadıların, belediyecilik işlerini başkan sıfatı ile katıldığı ve şehir kethüdası, muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöpcübaşı ve esnaf kethüdalarının katılımı ile oluşan ve karar veren "belediye meclisi"

eliyle yürüttüğünü görüyoruz. Bu tespit, kadıların ne denli yetki genişliğine sahip olduğunu gösteriyor olmalıdır.

Adeta, her derde deva kılınmış kadıların, evinin bir kısmını büro olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.8 Bununla birlikte, yabancıların, yolcuların ve iş sahiplerinin kolayca bulabilecekleri bir yerde oturmak da kadıların tabi oldukları bir sorumluluktu.

2. Subaşı

Bazı kaynaklarda sübaşı olarak da yazıldığını görmekteyiz. Bu görev unvanının, Türkçe sülemek fiilinden türetilmiş olduğu ve özellikle Selçuklularda kumandan, serasker (asker başı, komutan) manasına kullanıldığı ve subaşı değil sübaşı olduğu kesinlik kazanmış olup ancak, söyleme kolaylığı bakımından subaşı olarak söylendiği anlaşılmaktadır.9 Bu ifade tarzının su ile hiçbir alakasının olmadığı da bir çok araştırmada yer ve ispat bulmuştur. (Hüseyin Namık Orkun, “subaşılarına Dair”, Polis Dergisi, Polis Enstitüsü, y. 26, s, 319, Cumhuriyetin 16. Yıldönümü nüshası). Biz de gereğine binaen bu unvanı, kullanılan şekliyle yani subaşı olarak kullanacağız.

Subaşılık, Osmanlılarda ilk ihdas edilen memuriyetler arasında olmuştur. İlk atanan görevli de, Osman Gazi’nin kardeşi oğlu Alp Gündüz’dür. Bu hususta, Şu önemli ifadeyi almakta ciddi yarar görmekteyiz: “İkinci Bayezid zamanında yazılmış, müellifi meçhul olan Tevarih-i âli Osman adlı meşhur eseri F. Giese 1922 senesinde Breslavda neşretmiştir. Bu mühim eserden aynen şu ibareye tesadüf etmekteyiz: “Orhan yiğit oldu. Andan Osman Gazi aldığı vilayetleri bahşeyledi. Karahisar sancağı kim inönü derler. Ol oraya değin oğlu Orhan’a verdi ve subaşılığını Alp Gündüze verdi.” Bu izahattan vazıhen anlamaktayız ki Osmanlıların ilk Subaşısı Alp Gündüz olup bu da vazifesini İnönüde yapmış idi. Bu münasebetle şunu da kaydedelim ki bu malumat B. Derviş Okçabolun zabıta tarihi adlı eserinde mevcut olup yalnız şu cihet tasrih edilmemiştir: Bugün İnönü denilen yere eskiden Karahisar derlerdi. Binalenaleyh İlk subaşılık bugünkü Karahisar’da değil, bugünkü İnönü’de yapılmıştır. Mezkur eserde ise: Karahisar’a gittiği zaman şehrin idaresini oğlu Orhan Bey’e, Subaşılığını yani zabıta başkanlığını da kardeşi Gündüz Bey’e vermişti ibaresine tesadüf etmekteyiz. Binaenaleyh bu satırlarda izah olunan Karahisar’ın şimdiki Karahisar olmadığı yukarıda zikrettiğimiz menbaın kaydından anlaşılacağı gibi o zamanları, yani Osman Bey zamanında bugünkü Karahisar’ın bizde olmadığı düşünülür ise bu verdiğimiz tafsilat tavazzuh eder.”

“Yukarıda zabıta tarihinden alarak kaydettiğimiz ibarede tasrihi icap eden bir nokta daha vardır: Osmanlıların ilk subaşısını tarihlerimiz Gündüz Bey değil Alp Gündüz diye kaydetmektedir. Daha sonra bu Alp Gündüz Bay Derviş Okçabolun kaydettiği gibi Osman’ın kardeşi değildir. Bu noktayı İkinci Beyazıd zamanında yazılmış olan Oruç Bey tarihi sarih bir surette izah etmektedir: “Pes Osman bazı aldığı vilayetleri bahşeyledi. Karahisar Sancağı kim ona İnönü derler; oğlu Orhan’a verdi. Su başlığını karındaşı oğlu Alp Gündüz’e verdi. Bu ibare Alp Gündüz, ün Osman’ın kardeşi değil kardeşinin oğlu olduğunu sarih bir surette göstermektedir”.10

Bundan anlıyoruz ki, ilk Osmanlı subaşısı, Osman Gazi, nin yeğeni Alp Gündüz olup, ilk defa bu görevi İnönü'de yapmıştır.

Sözümüzün ilk satırlarında değinildiği gibi, Subaşılığı Selçuklulardan Osmanlıya geçmiştir. Ancak, Selçuklu Subaşısı Osmanlılardaki Beylerbeyi gibi bir yetkilidir. Yani eyalet valisi gibidir. Kısacası Osmanlı rejimindeki sancak beyi, Atlı Sancak Beyi ve Yaya Sancak Beyi gibi üç ayrı görev sahibinin tüm görevlerine sahipti. Oysa Osmanlıdaki Subaşı, bir zabıta amiri pozisyonundadır. Bu yönüyle, Osmanlı Subaşısı Selçuklu Subaşısından ayrılmaktadır.

Osmanlı Subaşıları, Şehir (Miri) Subaşısı ve il (Tımar) Subaşısı olmak üzere iki kategoride gösterilebilir. Bunlardan ilki, şehir niteliği taşıyan büyük merkezlerde, sonraki ise köy ve kasabalarda görev yapandı.11

Bunlardan, Miri Subaşı Divan tarafından atandığı halde, İl Subaşısı Sancak Beyi tarafından direkt atanmaktaydı. Bunlar, atama merciine karşı sorumlu olarak görev yaparlardı. Ancak bu arada, Kadıların da yetkisi göz ardı edilmemelidir.

Şehir (Miri) Subaşısının emrinde "Asesbaşı" ve onun kumanda ettiği "Ases Bölükleri" vardı. Kalesi bulunan şehirlerde ise, "Kale erleri" ile onların amiri durumunda olan "Dizdar" da bu Subaşıya bağlı olarak görev yapardı. Dizdar ve Kale erleri sadece kalesi bulunan şehirlerde bulunurdu. Kalesi olmayan şehirlerde bu tür görevliye rastlanmazdı.

Fazla detaya girmeden kaydedelim ki, Şehir subaşısına "Zaim" dendiği gibi, köylerde Sancak Beyine bağlı olarak görev yapan köy Subaşısına da "Voyvoda" denilmekteydi. Bu tabir daha çok Rumeli Coğrafyasında kullanılmaktaydı.

Subaşılar, asayişi sağladıkları gibi, "Şehir zeameti" cümlesinden olan cerimeler (mahkemelerce verilen para cezaları) ile mukataa (ekili arazi için verilen ve kesimi önceden yapılmış vergiler) ve benzeri vergileri de toplayarak üç ayda bir merkez hazinesine devrediyorlardı.12

Subaşılar, bazen de kol gezerek çarşı, pazar denetimi ile mahalle aralarının temizliğini sağlamak, kaldırımları onartmak, yıkılma tehlikesi taşıyan evlerin yaptırılması veya yıktırılması için mimarbaşıya haber vermek, Asesbaşı ile geceleri devriye gezerek asayışı ve huzuru bozucu kimselerin denetimini bizzat yaparlardı.13 Yukarıda görüldüğü üzere, bazı görevler belediyelik görevlerdir. Aynı durum günümüz Polis Yetkileri içerisinde hala kendisini korumaktadır. 2559 sayılı Polis Vazife ve Selahiyat Kanunu 3. Maddesi aynen şöyledir: "Madde 3-Belediye zabıtası işleri hükümetçe lüzum görülen yerlerde polise gördürülür." Omurga görev ve görevlileri ufak tefek değişikliklerle de olsa hep kendini koruya gelmiştir, gelmektedir.

Subaşılar, yukarıda sözü edilen vergi ve parasal cezaları. İltizam (götürü) yöntemi ile toplayarak, bundan belli bir ödenek alıyorlardı. Siyaset hakkı olarak kaynaklarda yer bulan idam işlerinin de Subaşıların nezaretinde yapıldığı anlaşılmaktadır.14

Tomruk tabir edilen hapishanelerle, zindanların idaresi de Subaşılarına aitti. Fevkalade isabetli olan bu görev şekli Osmanlının son dönemlerine kadar devam etmiştir. Adli reformla birlikte şimdiki şekline sokulan mevcut uygulamada ciddi isabetsizlikler bulunduğu kanaatindeyiz. Zira, iyi muhafaza edilemeyen azılı mahkumların sıklıkla uzun metrajlı tüneller kazarak kaçabildikleri, hemen hemen her üç veya beş yılda bir tesadüf edilen gerçeklerdir. Bize göre, kaçabilen o azılıların yeniden yakalanması başka görevlilerin işi olduğu için belki de muhafazada titizlik gösterilmemektedir. Oysa bu firarilerin yeniden ele geçirilmesi belki bir veya birkaç cana mal olmaktadır. Halbuki, muhafaza işi de yakalayan görevlilere ait olacak olursa, kanaatimizce bu tür firarlar asla olmayacaktır. Çünkü, Nasrettin Hocanın: “Damdan düşenin halinden, ancak damdan düşen anlar misali”, onların bir daha yakalanmalarının ne derece zor olduğunu bilen görevliler, hiç muhafazada kusur eder mi? Ama, ne yazık ki, tüm bu gerçeklere rağmen, davul ve tokmak başka başka ellere tutuşturulmuştur.

Tekrar başa dönerek Subaşılık kurumu hakkında bir hülasa yapacak olursak şöyle bir sonuç elde edebiliriz:.

Asayişin ikinci derece (Kadıdan sonra) sorumlusu olan Subaşılıklar sırası ile:.

1) Şehir (Miri) Subaşısı.

2) Kasaba ve köy (İl) Subaşısı.

3) Sancak Subaşısı.

4) Voyvoda (Dirlik sahibi adına asayiş sağlayan).

5) Köy Subaşıları.

6) Çöp veya çöplük Subaşısı.

7) Canbazlar Subaşısı.

8) Vezir Subaşısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Asesbaşı

Yeniçeri ocağının, bölük anlamına gelen “orta”lardan 28. Orta’nın çorbacısına (komutanına) asesbaşı denirdi. Ocaktaki resmi ve askeri görevinden başka, şehrin asayişi ile de görevliydi.15 Bu itibarla, bölükteki subaylar dönüşümlü olarak çarşı ve mahalle içlerinde ve özellikle suç işlemeye elverişli yerlerde dolaşarak suç işleyenleri yakalayıp, cezalandırılmak üzere ilgili yerlere gönderiyorlardı.

Bundan başka, Cuma günleri sadrazamın gideceği camiin yolu üzerinde bölüğü ile birlikte güvenlik önlemi alarak aynı zamanda selam ve ihtiram işlerinde de bulunuyorlardı. Asesbaşının bir de

idam mahallindeki nizamı sağlamak görevi vardı. Bu ve benzeri görevleri açısından Subaşıya karşı sorumluydu.

Asesbaşılar kıyafet olarak, başlarına yeşil çuhadan kalafat (Vezir başlığı), sırtına zağra yakalı ve yeşil kaplı divan kürkü, bacağına beyaz (Ak) çakşır (bir nevi şalvar), ayağına da sarı yemeni giyerlerdi.16

Halkın, asesbaşıya yardımcı olarak gece bekçileri tuttuğunu biliyoruz. Bu uygulama Cumhuriyete, Çarşı ve Mahalle Bekçiliği olarak intikal etmiştir.

Asesbaşı ile ilgili bilgilerden net olarak anlaşıldığı üzere, Osmanlı Güvenlik Teşkilatı, ordusunun omurgasını oluşturan Yeniçeri teşkilatı içerisinde oluşturulmuştur. Bu uygulama 1845 bildirgesine kadar sürecektir.

4. Muhtesip

Bu unvan, ihtisap kelimesinin bir türevidir. İhtisabın ise: "terk edildiği açıkça görülen Şer'i hükümlerle emretmek, Tanrı'nın rıza göstermeyerek kitapla yasakladığı işleri yapanları bu işlerden men etmek" anlamına kullanıldığını görüyoruz. İşte bu işlerle görevlendirilen kişiye muhtesip denmektedir. Osmanlılarda bu görevliye, İhtisap Ağası, İhtisap Emini, İhtisap Nazırı ve en son yapılan bazı yeniliklerle "Şehr Emini" denilmiştir.17

Muhtesipliğin öncesini, Asr-ı Saadet'e (Hz. Peygamberin yaşadığı ve yönetimde bulunduğu devre) dayandırmak mümkündür. Zira, Hz. Ömer'in Medine; S'ad İbn-ül As'ın da Mekke Muhtesibi olduğu bilgilerine ulaşabiliyoruz. Osmanlı Devleti kendisinden önceki İslam Devletlerinden kültür ve teşkilatlanma bakımından esinlendiği içindir ki bu ve buna benzer kurumları kendi bünyesinde hayata geçirmiştir. İşte muhtesiplik de bunlardan biridir. Nereye kadı gönderilmiş ise bir de muhtesip gönderilmiştir. İhtisap, dinsel boyutu da içerdiğinden muhtesipin mutlaka Müslüman biri olması şarttı.18

Esnaf ve pazar yerlerinin denetimi devletin çok önem verdiği bir husus olduğu için kadılara ve dolayısıyla mühtesiplere fevkalade geniş yetkiler verilmiştir.

Mühtesip, "munkerat", yani şeriata aykırı eylemlerin eylemcilerini takibe alarak cezalandırılması gerekenleri yakalatır ve cezalandırılmasını sağlardı. Bunun için kadı gibi her hangi bir mahkeme kurmaya gerek görmeksizin, ibret alınması bakımından anında ve olay yerinde ceza verirdi. Narh, trafiği düzenleme, hamalları, hayvanları ve araçları güçleri dışında yükleyenleri men etme; okullarda ve diğer eğitim kurumlarında öğrencileri döven öğretmenleri cezalandırma, yıkılma tehlikesi arz eden binalar konusunda önlem alma gibi kamuyu alakadar eden işleri takip ve düzeltmek, mühtesibin belli başlı görevleri idi.19

Mühsetiplerle ilgili bir bilgiyi iktibasen vererek bu konuyu tamamlamak istiyoruz: Yusuf Has Hacip, bunların görevleri hakkında şöyle demektedir: "Muhtesiplerin elinde yetki olmalıdır ki, fasık,

serseri ve başı boş dolaşanları inzibat altında bulundursunlar. Mescitleri cemaatla dolu tutsunlar. Cemaati dolaşarak kötülüklere mani olsunlar ki, satıcılar emanetleri gözetsin. Zenaatkarlar başkalarını yetiştirmekte devam etsinler. Çiftçiler tarlalarında gayret göstersinler ve hayvan yetiştiricileri de onları çoğaltmaya devam etsinler".20

Buna göre, muhtesiplerin ölçü ve tartı aletlerinin kontrolü, ticarette hile yapanları takip ve tedip, borçlarını ödemeyenleri anında cezalandırma, üretimin kalite kontrolü, çürük ve kalitesiz imalatı önleme, usta-çırak ve işçi-işveren ilişkilerini kontrol ve şikayetleri çözümleme, Cuma namazı saatinde iş yerlerinin kapatılması, alenen oruç yemeye engel olma, genel ahlakı koruma, hayvanların ve insanların kısırlaştırılmasına mani olma, çevre temizliği ve çevreyi koruma, yollarda gelip geçmeyi engelleyen unsurları kaldırtma gibi fevkalade önemli yetki ve görevlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi muhtesip, bu yetkilerini anında ve olay yerinde kullanan bir görevliydi. Galiba, yolsuzluk ve ahlaksızlığın ayyuka çıktığı günümüzde böyle bir görevliye ihtiyaç var.

5. Şıhna

Bu unvan, ibn-i Muhamma'da "Şahne", yani Vali ve Polis Müdürü mukabili; lugat-ı nevaiye'de Komiser, Hakim, Reis; Çağatay lugatında bir rütbe ismi Bekçi, Öşür ve Haraç Memuru, Müşrif, Harman ve Tahil Muhafızı olarak nitelendirilmektedir.21 Tayin edildikleri yerlerde huzur ve sükunu temin ile görevli olan Şıhnalar, günümüzdeki söyleyişi ile "Genel Güvenlik Görevlisi" olarak ifade olunabilir.22

Şıhnalar, şehir merkezlerinde birer polis müdürü olarak görevli ve yetkiliydiler. Bununla birlikte kırsal kesimde de adeta bir jandarma yetkilisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şıhnaların daima Türk soyundan ve yüksek rütbeli subaylar arasından seçildiğini görüyoruz. Bunların, büro memurları, atlı ve yaya polisleri vardı. Şıhnaların halka iyi muamele etmeyen görevlilerini azletme yetkisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Dipnot 22).

Bunların yeni karakol kurma yetkileri olduğu gibi, suçluları mahkemeye sevk veya bizzat kendisi tarafından "hadd" (bedensel ceza, devrin yasal sopa vurma cezası) uygulama yetkisi de vardı. Asayişi sağlama görevi yanında vergi toplamaya yardımcı olma görevinin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Köyde görevli olanların mera ve otlak uyuşmazlıklarını nezaret ettikleri de anlaşılmaktadır.

Anadolu'da aşar toplayanlara da Şıhna dendiğini biliyoruz.

6. Çavuşbaşı

Emrinde çavuş unvanlı görevliler çalıştıran ve bu nedenle kendilerine çavuşbaşı denilen bu görevliler, halkın sözlü ve yazılı başvurularını Divan'a arz ve takdim ederlerdi.

Çavuşbaşı, Divan'da elinde gümüş deynek olduğu halde ayakta bekler ve görülmekte olan davaların sonucuna göre icra memurluğu yapardı. Divan'da, nizam ve intizamı sağlamak üzere görevli

çavuşlarla diğer görevliler çavuşbaşının elindeki deyneği yere vurmak suretiyle verdiği işaret üzerine derhal dışarı çıkarlardı.23 Bundan anlaşıldığına göre, çavuşbaşlar Divan'da disiplini sağlamakla ödevliydi. Adeta, günümüzde adliye karakollarında görevli bulunan polislerin, duruşma esnasında salonda disiplini sağladıkları gibi.

Şeyhül İslam'ın azil edildiğine dair padişah fermanları da bizzat çavuşbaşlar tarafından tebliğ edilirdi. Bu husustan dolayı, şeyhülislamlara ilişkin rastgele işler çavuşbaşıya tevdi edilmezdi. Şayet tevdi mecburiyeti doğacak olursa; o takdirde, gündüz önlerinde fener çektirerek gidilir ve böylece her hangi bir telaşa kapılmaya meydan verilmezdi. Şeyhülislamlığa atananların evinden merasimle alınması işi de çavuşbaşıya aitti.24

Çavuşbaşılar, taşradan İstanbul'a gelenlerin hüviyetlerini inceleme ve araştırmaya tabi tutarak, eğer yeri yurdu belli olmayan işsiz güçsüz takımından biri iseler geldikleri yere iadesini sağlarlardı. Günümüzün, önleyici zabıta hizmeti gibi değerlendirilmesi gereken bu ödev, çavuşbaşları bir önleyici zabıta görevlisi olarak anlamaya yeterli olmaktadır.

Çavuşbaşların diğer ve oldukça önem atfettiğimiz bir görevi de, malikaneler üzerindeki teftiş hakkıydı. Her hangi bir çiftlik veya büyük mülk sahibi mülkünü başkasına devredecek olursa; çavuşbaşı, bu kişinin beratına bakar ve konuyu sadrazama arzuhal ederdi. Bu tedbirin, günümüzün yoğun yolsuzluk modeli olan ve "hortumculuk" tabir edilen devleti dolandırma ve sömürme ahlaksızlığı açısından ne kadar dikkate değer olduğu aşikardır.

Çavuşbaşlığın 1836'da kaldırılarak yerine Divan Nezareti adıyla bir ünitenin kurulduğunu ve bu ünite amirine de "Divan-ı Deavi Nazarı" dendiği anlaşılmaktadır.

7. Muhzırbaşı

Hukuk davlarında dava ile ilgisi bulunanları mahkemede hazıretme ile görevli bulunan "muhzır"ların amiridir. (bk. dipnot. 24).

Ceza davalarında, bu görevin subaşıya ait olduğunu burada tekrar edelim.

Muhzır teşkilatları mahkemelerin iç bünyesinde kurulmuş teşkilatlardı. Ancak muhzırbaşılığın, padişah tarafından verilecek bir berat'a tabi olduğu ve muhzırbaşılarının yeniçeri ocağına mensup liyakatlı personel arasından seçildiği anlaşılmaktadır.25

Muhzırbaşı, yürüttüğü görevlere ilişkin olarak taraflardan "ihzariye" adı altında bir ücret alır ve muhzır teşkilatının aylıkları bu yolla temin edilirdi. Ancak, alınan bu ücretin %2'si devlete ait olup, muhzırbaşı tarafından her üç ayda bir devlet hazinesine yatırılırdı.

8. Dizdarlar

Bunlar, sadece kalesi bulunan şehirlerde asayiş ve güvenliği sağlarlardı. Kalesi olmayan şehirlerde dizdar yoktur. Bunlar, daha çok, saray hizmetlerinden emekli olmuş kişiler arasından seçilirdi.26

B. Teşkilatta Memur (Uygulayıcı)

Durumunda Olan Görevliler

1. Asesler

Şehir ve Pazar yerlerinin geceleyin korunması amacıyla kurulmuş bir teşkilatın görevlileridir.

Bunlar, Karahanlılar devrinde karşımıza çıkan "yatgak"lara kadar götürülebilen bir tarihi geçmişe sahip gözükmektedir. Karahanlılar döneminde gündüz nöbet tutan asayiş görevlilerine.

"Turgak", geceleyin nöbet tutanlara da "Yatgak" denirdi. Yatgak unvanının, geceleyin nöbet tutmak anlamına gelen "Yatmak" (Pusu) mastarından türediği sanılmaktadır.27

Bu görevlilerin bu haliyle Selçuklulara, oradan da Osmanlılara takliden geçtiği ve daha sonra.

Fars ve Arap kültürü sebebiyle Osmanlıya kazandırılan "âs" kelimesinin çoğulu olan "ases"e dönüştüğü hakkında tespitlere ulaşabilmekteyiz.28

Asesler, bölük halinde teşkilatlanmışlardı ve tüm memlekette polis düzeninin tipik tertibi böyleydi. Bunlar, asesbaşı yoluyla subaşıya bağlı olup gece asayişi korumakla beraber "rüsumu serbesti" denen birtakım vergi ve ödenekleri de-ilave görev olarak topluyorlardı.29

Evliya Çelebi'ye göre, asesler Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulmuş ve pirleri de Hacı Bektaş-ı Veli'dir.30

Asesler gece kol gezerek, işsiz güçsüz ve mekansız grubundan sayılan ve "serseri" tabir edilen kişileri, önleyici zabıta görevi cümlesinden olarak, önceden yakalayıp "asesgâh" denilen karakollarında gözaltına alarak kimlik tespiti ve tetkikinden sonra, suçsuzluğu sabit olanları serbest; diğerlerini mahkemeye sevk ederlerdi. Bunların, kamu güvenliği açısından bu tür kimselerin gezip dolaşmasına yasaklanmış yerlerde gezdiği için yakalananlarına ise, peşin para cezası yazdıkları da söz konusudur.

2. Yasakcılar

Bunlar, yeniçeri erlerinden seçilir ve yasakçıbaşı yoluyla subaşıya bağlıydılar.

Bunlar, şehir girişlerinde ve kendilerince önemli olan noktalarda nöbet tutarak alım ve satım ile taşınması yasaklı veya kısıtlı madde ve eşyaların denetimi konusunda görevliydiler.31

Tanzimat'a kadar sefarethanelerin korunmasına memur edilen yeniçerilere de yasakcı denmiştir. Tanzimat'tan sonra bunlara kavas denmeye başlanmıştır. Kavasların, aynı zamanda elçilerin yakın koruması olarak da görev yaptıklarını, kurtuluş savaşı yıllarında Ankara hükümetinin temsilcisi olarak İstanbul'da siyasi görev yapmış olan Adnan Adıvar'ın şu tespitinden anlıyoruz: "Elçiler, elçiliğe geldikleri ve gezmeye çıktıkları vakit arabaların üzerinde bir kavas, amma sırtında sırma işlemeli üniforması ve belindeki kılıcı ve "lüververi" (tabancası) olan bir kavas ile birlikte gelirdi. Onlar kapitülasyonların ayakta gezen bir alameti idi. Elçi bey hâlâ kendini muhafaza için kendi kuvvetine dayanıyordu. Bunu kaldırmak lazımdı. İngiltere fevkalade komiserine fikrimi söyledim: "Aman efendim, bundan ne çıkar, bu bir süsten ibarettir" dedi. Ben de: "Bu süsü biz de aynen Londra'daki seferimize yaptırsak nasıl olur? Deyince: "pek âlâ olur, kimse bir şey demez" demez mi? Fakat ben hiç düşünmeden, orada bizim elçiler böyle bir kavas taşırlarsa adeta bir operet tesiri yapar. Biz böyle bir şey yapmayız. Sizin de bunu kaldırmanızı isteriz dedim". "ilk önce İtalya yüksek komiseri, Mösyö Marsa adındaki babacan ihtiyar, kavası bıraktı".32 Kavsa dönüşen yasakçılık da böylece tarihe karışmıştır.

3. Yasakcı Kul

Bunların, Gümüş yasağı kanunnamesinin iyi uygulanması için, hükümet tarafından darphane bulunan şehirlerin, "örü" denilen bölgelere ayrılarak, her örüye ulufe ile görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Yasakçı kul ve emrindeki görevliler, denetimlerine verilen bölgelerde tüccar, sarraf ve benzeri akçalı işlerle iştigal eden kişilerin ev, eşya, işyeri gibi mekanlarını arayarak elde ettikleri yasaklanmış gümüşleri müsadere etmek suretiyle devlet hazinesine teslim ediyorlardı. Böylece, kaçak olarak işlenen her türlü gümüş mamüllerini devlet hazinesine kazandırdıkları gibi, faillerini de para cezasıyla cezalandırıyorlardı.33

4. Muhzır

Bu unvan, Arapça olup, hazır etme ve huzura çıkarma ve hazırlama anlamına gelen "ihzar" kelimesinden türemedir. Bu unvanı taşıyan zabıta görevlisi, davası görülmekte olan tarafları duruşma öncesinden araştırıp haberdar eden ve icabında, mahkemeye çıkarılmak üzere yakalayıp zorla mahkemede hazır bulunduran bir memurdu.

Muhzırbaşıya bağlı olarak çalışan bu görevlilere "muhzıriye" denen ödenekten aylık verilmekteydi. Yukarıda da değinildiği gibi, taraflardan toplanarak temin edilen bu paranın %2'si muhzırbaşı tarafından devlet hazinesine verilmek zorundaydı.

Bunların çalışma bürolarına "ihzariye" deniyordu. Bunların sayısının, il'den il'e farklılık arz ettiği anlaşılmakta olup, buna göre 1523 tarihli bir fermanda Bursa vilayetinde 41 kişinin görevli olduğu anlaşılmaktadır. (bk. Dipnot 33).

5. Çavuş

Bu unvanın, bağırmak, feryat etmek ve seslenmek anlamına gelen "çav" kelimesinden türediği anlaşılmaktadır. Çavuşlar, görevleri esnasında yüksek sesle konuşma ve seslenme unsuruna başvurduklarından dolayı bu adla anılmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'a kadar "çabış" veya "çavış" olarak söylenen bu kelimenin Kaşgarlı'da Çavuş olarak kullanıldığını görüyoruz.34

Selçukname'de bunlara aynı zamanda "Serhenk" de dendiği kaydı vardır. Ayrıca, Sultan alayının önünden giderek "durbaş", yani "Savulun" deyip nida ettiklerinden dolayı bunlara "durbaş" denildiği de vakidir.35

Osmanlı'da bunların görevlendirilmesi defterdar tarafından yapılmaktaydı. Bunların elinde metal sopalar (jop) vardı ki, kabahatlileri bu değnekleriyle hizaya getiriyorlardı. (bk. dipnot 34.).

Çavuşlar hem padişahın çıkışında güzergahta, şimdiki Çevik Kuvvet örneği görev aldıkları gibi Divan'da nizam intizamı da sağlıyorlardı.

Padişahın resmi çıkışlarında, süvari çavuşlar görev aldığı gibi, padişahın atı önünde yaya olarak görev yapan çavuşlar da vardı. Bunlar, ellerindeki jop misali asalarla yol açıyorlardı.

Bundan başka, Padişah veya vezirler tarafından ikametgahlarından çıkmaları men edilen bazı sefirlerin, bu emre uyup uymadıklarının gözetimi de çavuşların yaptığı görevler arasındaydı.36

Köprülü'nün kaydına göre ise, bunların bellerınde gümüş kemer, ellerinde altın veya gümüş işlemeli asalar bulunurdu ki, hükümdar bir yere giderken, yol açmak üzere, Türkçe "Savulun!", Arapça "tarriku!" ve Farsça "dur!" veya "durbaş!" diyerek nida etmekteydiler. Burada, üç dille emir komuta yapılması, Osmanlı toplumu hakkında da bilgi vermektedir. Bunların elbiseleri ve külahları siyah olduğu için bunlara, "siyah puşan-ı dergah" da denmekteydi. Daha sonra bu renk kırmızıya dönüşmüştür. Seferde, geceleyin padişah otağını korumak da çavuşlara havale olunan bir görevdi. (bk. dipnot, 34).

6. Pasban (Pazvant)

Pasban Frasça olup, gece bekçisi demektir. Anadolu'da bunlara pazvant da denmekteydi. Bu isim, bilhassa Rumeli taraflarında kullanılıyordu.

Şair, Amasyalı Refiki'nin pasbanlar hakkında şöyle bir beytine tanık olmaktayız:

"Eğriler geçti doğrular yerine,

Uğrular (hırsızlar) şehre pasban oldu".

Refiki'den anladığımıza göre, günümüzdeki yolsuzluk, bize ata yadigarı gibi gözükmektedir.

Bu görevlilere (gece Bekçilerine) ilk defa Zaptiye Nazırı Hüseyin Hüsnü Paşa zamanında (1868-1871) düdük verildiğini öğreniyoruz.37

Baştan beri isimlerini zikrettiğimiz görevlilere ilave olarak muhtesipler emrinde çalışan "Kul oğlanları" ile kadıların adeta birer milis gibi çalıştırdıkları "il erleri"nin varlığından da haberdar durumdayız.

Ayrıca, "ases-i san-i" unvanlı, idam yerlerinde nizam ve intizamı sağlayan bir ases grubunun varlığı da söz konusudur.

Tüm bunlara ilave olarak, asayişin sağlanması konusunda direkt görevlilere yardımcı olarak görevli kılınan her mahalledeki cami imam ve müezzinlerinin rolüne de değinmek yerinde olacaktır.

Burada yer verdiklerimizle birlikte yer veremediğimiz Osmanlı dönemi zabıta görevlilerinin unvan, kıyafet ve görevlerini belirleyen bir çalışmamızı, "Osmanlı Zabıta Albümü" başlığı altında yazımızın sonuna ek olarak koymuş bulunuyoruz. Daha somut bilgilere orada ulaşılabileceğini beyan etmekte yarar görmekteyiz.

Bu bölümde, dikkatimizi çeken husus, bir hizmet için birkaç, belki de bir çok görevlinin görevlendirilmiş olduğu hususudur. Bir bakıma, belki bir hizmet yarışı, belki de birini diğerine denetletme gayesi güdülmüş gibidir. Bize göre bu uygulamada ciddi yarar ve isabet vardır. Şimdiki istihbari görevlerde de buna benzer bir uygulamanın var olduğuna bakılırsa, bu tür uygulamada yarar olduğu şüphesiz olmaktadır.

Böylece, yenileşme döneminin başlangıcı olan 1845 tarihindeki çalışmalara ulaşmış bulunuyoruz. Yerinde de değinileceği gibi, bu çalışmalar Avrupalılaşma Bildirgesi olan 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın izlerini taşıyan çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Bölüm

1845'le Başlayan Yenileşme Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolluk (Emniyet) Hizmetleri, imparatorluğun adeta simgesi haline gelmiş bulunan Yeniçeri Teşkilatı bünyesinde cereyan etmiştir. Bu hususu geçtiğimiz sayfalarda çok genel hatlarıyla değerlendirdik. Burdan itibaren de bahse konu teşkilatın askeri teşkilattan çıkarılarak mülki teşkilata dahil edilmesi sürecini, çok genel hatlarıyla vermeye çalışacağız.38

Bilindiği üzere oldukça şâşââlı bir geçmişe sahip bulunan Yeniçeri Teşkilatı, maalesef yozlaşmaktan kurtarılmayarak 1826'da kaldırılmıştır. Bunun yerine ikame olunan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Teşkilatı'nın da selefi gibi, emniyet hizmetlerini uhdesinde bulundurduğu bir vaziyette XIX. yüzyılın ilk çeyreği geride bırakılmıştır.

Bu yüzyılın, Osmanlı imparatorluğu için kendisini yenileme açısından fevkalâde ehemmiyeti haiz olduğu herkesin malumudur. Zira, bu yüzyıla ilimden uzaklaşmak suretiyle içine düşülen amansız girdabın verdiği kıvranma ve çırpınışla girilmiştir. Oysa her türlü faaliyetin mihenginin ilim olarak seçildiği devrelerde imparatorluk en parlak dönemini yaşarken; imparatorluğun XIX. yüzyılda kendisine örnek seçmek zorunda kaldığı Batı (Avrupa) alemi kapkaranlık bir dönemi katetmekteydi. İlime sığınmak konusunda, bir anlamda yer değiştirme söz konusu olmuş olduğundan Avrupalı devletlerle Osmanlı İmparatorluğu açısından doğal olarak sosyal ve siyasal yönde de yer değişikliği vukua gelmiştir.

İşte, kolluk hizmetleri konusundaki yeniliklere (ıslâhata) de tesir ettiği görülen Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) böyle bir ortamda gündeme gelmiştir. Günümüzde dahi bazı olumsuz izlerine rastlandığı artık tartışma götürmeyen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile, gerek milli anane ve gerekse İslami ilke ve akidelerde varolan adalet, tarafsızlık, can ve mal emniyeti, ırz ve namus muhafazasının temini, mesken masuniyeti (dokunulmazlığı) ve adilane yargı konuları güya teminat altına alınmak istenmiştir. Halbuki bu ve bunlara emsal daha nice kavramlar Türk Milli geleneği ile din ve örf hukukunda mevcuttur. Ne yazık ki, aynı zamanda Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nı da uhdesinde bulundurarak Londra'nın Osmanlı sefirliğini yapan Mustafa Reşit Paşa şekli yenileşmeden ve asli unsura rağmen azınlıklara verilen olağanüstü başıboşluklardan başka bir şey ifade eder mahiyet ve değerde olmayan Tanzimat'ı ilân ederken bu yüce hasletleri her nasılsa görememiştir.

Yukarıda da temas olunduğu gibi, ilimden uzaklaşmak suretiyle içine düşülen elim durumun ihtiva ettiği sosyal problemlere bu sayede daha başkaları ilave olunmuştur. Çünkü Avrupalı Devletler, buna dayanarak imparatorluğun yıkılmasına alet ettikleri azınlıkların haklarını korumaya kendilerini daha yetkili görerek sosyal kışkırtıcılık yapmışlardır. Böylece, dostça hazırlanan en düşmanca tertip, uygulama alanına konabilmiştir. Ne acıdır ki, bunun böyle olduğunu, asla yanılmayan bir şahit durumundaki zaman ancak bize göstermiştir. Halbuki, o dönemde, Osmanlı halkının tamamı için yapıldığı şeklinde gösterilen bu yenilik (!) adeta millete yutturulmuştur.

İşte bu yutturmaca ile gündeme getirilen azınlık teminatlarının Avrupa devletler nezdinde kuvveden fiile çıkarılmasının bir göstergesi olarak 1845'te iç güvenlik güçlerinin ordudan tefrik edilerek daha bağımsız hale getirilmesi amacıyla, bir "Müzekkere-i Umumiye"nin yayınlandığını görüyoruz.39 bu faaliyet, Türk Kolluk Hizmetleri konusunda milli modelin terk edilerek Avrupai modele geçiş bakımından ilk ve önemli nirengi noktasını teşkil etmektedir.

30 Mart 1845'te çıkarılan bahse konu Müzekkere-i Umumuye'de: "Polis tabir olunur bir zaptiye usulünün kurulduğu"ndan söz edildiğini müşahade ediyoruz. Bu tabir, Avrupalı Devletler tarafından Emniyet Kuvvetleri için kullanılan bir tabir olup, bu tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğunca kullanılmayan bir tabir olduğu gibi, Asyalı hiçbir devlet tarafından da kullanılmayan bir san ve sıfattır. Bu teşebbüsle, milli veya yerel model olarak vasıflandırabileceğimiz model terk edilmek istenmiştir. Gayet tabii bu uygulama şekle yöneliktir. Bunun böyle olduğunu ilerideki tespitlerimiz bize

gösterecektir. Ancak, kolluk hizmetlerinin ordu birliklerinden alınarak özel bir teşkilata tevdi olunmasının düşünülmüş olması açısından bu girişim belli bir önem arz etmektedir.

Emniyet teşkilatı konusunda gündeme getirilen bu yenilik, Avrupai tarzda olması bakımından, polis yeniliği konusunda en belirgin nirengi taşını oluşturmuştur. Bunun içindir ki, günümüzde bu tarih (10 Nisan) yanlış olarak da olsa -ki doğrusu 20 Mart 1845'tir- Polis Teşkilatının Kuruluş Yıldönümü olarak kabul olunmuş ve bu esasa göre kutlama törenleri düzenlenmektedir. Fakat gerçek anlamda polis modeline geçme hususunda bu tarihin hiçbir ehemmiyeti yoktur. Zira, bu anlamda bir kuruluş 1881'de başlayarak ancak 1907'lerde teşekkül edebilmiştir. Bu itibarla bu ilk girişim bir düşünceden öte bir şey ifade etmemektedir.

Buraya kadar, 1845'ten önceki durumu hakkında genel hatlarıyla bilgi vermeye çalıştığımız emniyet teşkilatının hangi yeni merhalelerle günümüze intikal ettiği noktaları üzerinde durmaya çalışacağız.

Bu konuda yaptığımız araştırmada, Türk kolluk hizmetlerinde milli model olan zaptiye modelinden Avrupai bir model olan polis modeli uygulamasına, şu merhalelerle geçildiğini görüyoruz:.

1. İlk defa Polis Modeline geçiş Dönemi,
2. Tekrar Zaptiye Modeline geçiş Dönemi,
3. Yeniden Polis Modeline geçiş Dönemi,
4. Polis Modelinin Geliştirilmesi Dönemi.

1. İlk Defa Polis Modeline Geçiş Dönemi (1845-1869)

Bu dönemi, ileriki satırlarda yer verilen 20 Mart 1845 tarihli "Polis Nizamı" adını taşıyan 17 maddelik Polis Nizamnamesi ve bu Nizamnameyi yürürlüğe koyan 30 mart 1845 tarihli, Genel Tebliğ demek olan "Müzekere-i Umumiye" ile başlatmak mümkündür. Zira bu dönemin en güçlü senetleri bu iki belge olmaktadır.

30 Mart 1845 tarihli Genel Tebliğdeki: "… Dârü's-Saltanat-ı Seniyyede dahi vaz've tesisi bir müddetten berü tassavvur ve tasmim kılınmakta olan "Polis" tabir olunan usul-ü zaptiyenin geçende müteallik buyrulan irade-i seniyye-i şâhâne mucebince ittihazı karargir olarak usul-ü mezkurenin nizamat-ı esasiyenin müzakeresi zımnında Tophâne-i Amire Müşiri devletlu Mehmet Ali Paşa hazretlerinin dahil-i havza-i nezaretleri olmak üzere bir meclis-i mahsus tertip ve teşkiliyle iktiza eden reis ve âza ve sair memurlarının nasb ve tayinleri icra kılınmış ve meclis-i mezkur biraz vakitten beru bu babta nizamat-ı nafia ve kavnin-i lazımanın müzakere ve mübahesesine şüru' ve mübaşereti evvel emirde usul-ü mezkurenin hidemat-ı umumiyesinden olan bazı mevadd-ı esasiyenin ittihazına karar vermiş ve mevadd-ı mezkure, nezd-i Devlet-i Aliyye'de dahi tasdik ve kabul olunarak ba'd-ezzin icap ve iktizalarının icrasına mübaderet…" ifadesi ile, devamındaki ifadelerden anlaşıldığına göre

Padişahın da tasivibi ile, Osmanlı Emniyet Teşkilatı'nın, Yeniçeri Teşkilatı içerisinde devam eden uygulamasından vazgeçilerek, Avrupai bir model olan polis uygulamasına geçilmesi kararlaştırılmış ve bunun için özel bir komisyon (Meclis-i Mahsus) kurularak konuya ilişkin bir Nizamname hazırlattırılmıştır. Meclis-i Mahsus'un istenen Nizamnameyi, 17 madde halinde hazırlamasından on gün sonra, orijinal aslına uygun olarak aşağıda metni verilmiş bulunan Genel Tebliğ ile konu yurt içinde ve sefirler vasıtasıyla da yurt dışında duyurulmuştur. İrade-i Seniyyeyi (Padişah Oluru) de içeren söz konusu Müzekker-i Umumiye'nin orijinal metni şöyledir:.

"Bimennihülkerim sâye-i muvafakatvaye-i cenab-ı milkaride mücerret istihsal-i hüsn-ü zabıta-i belde ve istikmal-i hayriyesiyle olunmak üzere keyfiyet Müşir-i Müşarünileyh tarafına bildirilmiş olmakla nezd-i Devlet-i Aliyye'de mukim düvel-i mütahabbe sefaretlerinin dahi ol veçhile alelumum seken-i Dârü's Saltanati's-Seniyye'nin mahza husül-ü emn-ü istirahatleri için vaz ve tesis olunan Nizamat-ı Hasane-i Mülkiye'den mahzuz olacakları meczum-u âli bulunduğundan salif-üz-zikr ittihaz olunan mevadd-ı esasiyenin kendulere tebliğ ve beyanı tensip olunmuştur".

"Şöyle ki, Fimabaat meclis-i mezkur, emniyet ve asayiş-i dahiliye-i memlekete dair lazım olan kavanin ve nizamat-ı haseneyi ittihaz ile suver-i icraiyelerin ve nizam ve asayiş-i âmmenin ezher cihet muhafazasıyla bilcümle ebniye-i miriyenin ve tasarrufunda hukuk-u müştereke bulunan esvak ve bazar ve sair mahall ve mevakiin nezaretine ve memleketin nezafet ve taharet-i dahiliyesi esbâb ve vesailin istikmaline ve han vesair bekârân mahallerinin ve lokanta ve otel tabir olunan misafirhanelerin nizamına dair usul ve kavanin-i mükteziyenin vaz' ve tesisiyle kezalik suver-i icraiyelerine ve mahall-i fisk-ü heva olan emakinin ve o makule mahallerde sakin adamların ve bulunan eshab-ı hevanın (hâvanın) ve kumarhanelerin teftiş ve taharrisi ile men ve tahzirine ve işini gücünü terk ile ancak tatil-i mesalih-i ibdat garazında olan işçi ve amele vesair serseri makulelerinin cemiyet ve zihamlarının ve gerek bu misillü asayiş-i ammeyi ihlal edecek her günâ fitne ve fesat cemiyetlerinin ref' ve izalesiyle her halde uygunsuzluk vukuunun önü kestirilmesi hususunda ve tâmüla'za olduğu halde bir iş ile meluf olmıyarak mingayrizaruretin saillikle (dilencilikle) halkı taciz edenler hakkında bir usul ve nizam-ı mutedil ittihaz ederek hüsn-ü icrası maddelerine dahil-i memalikte seyr-ü seyehat eden yolcuların mürur ve uburları nizamına nezaretle buna müteferri olan sair kâffe-i nizaâmât-ı nâfianın istikmaline ve fukaradan olarak bilakâr-ü sanat kalıp memleketi canibine avdet etmek arzusunda bulunan kesana ve o makulelerin hastalarına ve mükteza-yi insaniyet lazım gelen muavenetin ve hapishanelerde vaktiyle yatıp bir müddeti muayyene mahpusiyetleri hükm olunan ve ba'de itmamül müdde sebilleri tahliye kılınan fakirül hal kesanın memleketleri tarafına muavedetleri hususunda teshilat-ı mümkünenin icrasına ve âdâb ve ahlak-ı ammeyi muhill olacak kâffe-i ahvalde mevcut olan tab'hanelere ve kitapçı dükkanlarına ve bâr hariçten tevarüt eden enva-i kütübü, resail ve evrakı matbuaya kablen-neşir imrarı nazarla lazım gelenlerin men ve tevkifine ve halkın eğlencesi zımnında ruhsat-ı mahsusasıyla küşat olunan tiyatro ve sair oyun mahallerinde emniyet-i şahsiyeye dair kaffe-i tedabire teşebbüs etmeye ve gazino ve bors tabir olunan taife-i tüccarın muamelât ve müzakeratına mahsus mahallerin nizamat-ı dahiliyesinin muhafazasıyla dellâl ve simsar taifesinin bir hüsn-ü nizama raptı hususlarına ve iyd ve mesarraata dair vesair eyyam-ı madude-i resmiyeye mütedair mer-i-yül-

icra nizamat ve tembihatın neşir ve ihtarına, velhasıl maksat-ı asli olan hüsn-ü âsâyiş ve zabıta-i memlekete dair her bir kavanin-i lazıma ve nizamat-ı nafianın istikmali hususlarına nezaretle dikkat eylemeye memur ve mezun bulunmuş olmasıyla mevadd-ı meşruha malum-u dostaneleri olup da bundan sonra bu babta meclis-i mezkur tarafından izhar-ı hüsn-ü riayet ve mütabaat olunması hususları levazım-ı dost ve musaffattan olduğundan ol babta taraf-ı dosthanelerinden muntazar olan mesaiyyi cemilenin ibrazına mevsuf oldukları şime-i hayırhâhi ve menfaat icabınca sarf-ı himmet olunması iltimasiyle beyân-ı hale iptidar ve bu keyfiyet dahi tecdid-i merasim-i hürmet ve mevalata vesile-i cemile add-ü şümar olundu."40 İrad Tarihi: 30 Mart 1845.

Meclis-i Mahsus tarafından hazırlanarak, yukarıdaki Genel Tebliğ ile halka ve yabancılara duyurulan 20 Mart 1845 tarihli 17 maddelik Nizamnamenin orijinal metni ise şöyledir:.

"Polis Nizamı"

Bi-lütfihi teâlâ sâye-i muvaffakiyetvâye-i cenâb-ı mülkdâride istihsal-i hüsn-i zâbıta-i belde ile mücerred istikmâl-i esbâb-ı emniyet-i ahali ve sekene niyet-i hayriyesiyle bâ-irade-i seniyye-i şâhâne vaz' ve tesisi mukarrer olan "Polis" tabir olunur usul-ı cedide-i zâbtiyenin hidemat-ı umumiyesinden olmak ve ba'd-ezin icabına göre zeyil ve ilave kılınmak üzere şimdilik icraları muktazi görünen bazı mevadd-ı esasiyeden:.

Evvelkisi: Emniyet ve aşayiş-i dahiliye-i memlekete dair kavânin ve nizamât-ı muktaziyenin ittihaziyle suver-i icralarına nezaret.

İkincisi: Nizam ve aşayiş-i ammenin muhafazasına dair kâffe-i hususta karakolhanelerde olan asâkir-i nizamiyenin lede-l-iktiza celb ve istihdamlarına mezuniyet.

Üçüncüsü: Dahil-i memlekete seyir ve seyahat eden yolcuların mürür-ü uburlarına nezaretle iktiza eden mürür tezkirelerinin i'tâ'sına himmet.

Dördüncüsü: Tebaa-i Devlet-i Aliyye'den ve gayriden varid olan misafirinin yedlerinde bulunan mürür tezkireleri ve pasaportlarının ahz ve hıfziyle yedlerine ikamet tezkireleri i'tâ'sına müsaraat.

Beşincisi: Esliha-i nâriye istimal eden avcıların mezuniyeti zımnında yedlerine lâzım gelen ruhsatnâmelerin i'tâ'sına mübâderet.

Altıncısı: Bil-cümle ebniye-i miriyenin ve tasarrufunda hukuk-u müştereke bulunan mahal ve mevâkiin ezhercihet muhafazası esbâbının istihsaline gayret.

Yedincisi: Tam-ül-azâ olduğu halde bir iş ile melüf olmayarak min gayr-i zaruretin bulunan saillik ile halkı ta'ciz edenler hakkında bir usul-i müstahsenenin ittihaziyle usul-i mezkürenin icrasına sarf-ı makderet.

Sekizincisi: Fukaradan olarak bilâ-kâr ve sanat kalıp memleketi canibine avdet etmek arzusunda olup da gidemeyenlere ve makulelerin hastalarına ber-muktezâ-yi insaniyet lâzım gelen muavenetin sarf ve icrasına himmet.

Dokuzuncusu : Hapishanelere dikkat ve nezaretle bir müddet-i muayyene mahpusiyetleri hükm olunup bade-l-itmâm-ül müddet sebilleri tahliye olunan fakir ül hal kesânın memleketleri tarafına muavedetleri hususunda teshilât-ı mukteziyenin icrasına sarf-ı miknet.

Onuncusu: Han ve sair bi-kârân (bekârân) mahallerinin ve lokanta ve otel tabir olunan bil-cümle misafirhanelerin nizamına usul ve kavânin-i mükteziyenin vaz' ve tesisiyle suver-i icraiyelerine dikkat ve nezaret.

On Birinci: Mahall-i fısk ü hevâ olan emâkinin ve makule mahallerde sakin olan ve bulunan eshâb-ı fıskın ve kumarhanelere teftiş ve taharrisiyle men' tahzirine müsârraat.

On İkinci: İşini ve gücünü terk ile mücerret tatil-i mesâlih-i ibâd garazında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyet ve zihamlerinin ve gerek bu misullu asayiş-i ammeyi ihlal edecek her güne fitne ve fesad cemiyetlerinin def' ve izalesiyle ihtilâl vukuunun kestirilmesi esbabına teşebbüs ve müsâberet.

On Üçüncü: Ahlâk ve adâb-ı ammeyi muhil olacak kâffei hususatta tabıhânelere ve kitâphane ve bil-cümle kitapçı dükkanlarına dikkat ve basiret ve hariçten tevarüt eden envâ-yi kütüp ve resail ve evrakın kabl-el'neşir bakılıp lazım gelen men ve tevkifine dikkat.

On Dördüncüsü: Halkın eğlenmesi zımnında Polis tarafından ruhsat-ı mahsusa istihsâliyle küşad olunan tiyatro ve sair oyun mahellerinde emniyet-i şahsiyeye dair kâffe-i umura ve bir kaza vukuunun men ve ref'iyle dahilen ve haricen nizâm ve âsâyişinin muhafazası esbâbı ve vesâilinin ittihazına dikkat ve basiret.

On Beşinci: İd ve meserrete dair eyyam-ı ma'düde haklarında mer'i olan kavânin ve tenbihâtın ihtar ve ihbarına mübaderet.

On Altıncısı: Gazino ve bors (borsa) tabir edilen kâffe-i tüccarın muâmelât ve müzekerâtına mahsus olan mahllerin nizam-ı dahiliyesine nezaret ve dellâl ve simsar makulelerinin mezuniyetlerini havi yedlerine Tezkire i'tâsıyla bilâ-ruhsat simsarlık edenlerin men'ine müsâberet.

On Yedincisi: Hin-i iddia ve icabında bir kimsenin mevti esbâb-ı adide-i âcâlden hangi sebebten vuku bulmuştur ve hasta bulunan ne sebebden hastadır ve sakat cenin ve sairden mi hastadır. Ve hamile ve gayr-i hamile midir ve bazı cins beyaniyle iddia olunan maadin ve eşya hangi mürekkebât ve besaitden midir. Bunlar ve emsali müşkilâtta ehl-i hibre olmak üzere Nezaret-i mezküre için fenninde mahir bir nefer kimyager ve bir nefer tabib ve bir cerrahın eşedd-i lüzumu olmağla bunların dahi intihap ve tayinine mezuniyet hususlarına dair polis meclisi tarafından kaleme alınan bir kıt'a mazbata takdim olunduğu beyaniyle bi mennehu teâlâ bundan böyle füruât-ı mufassalasını havi

nizamnamelerin meclis-i mezbürede tanzim ve müzakeresine mübâderet olunmak üzere mevadd-ı mezkürenin divân-ı Hümayun kalemine kaydıyle icap eden ilm ü haberinin i'ta'sı hususu polis nezareti inzimamıyle hâlâ Tophane-i âmire müşiri devletlü Mehmet Ali Paşa hazretleri tarafından bâ-takrir-i ifade ve inha olunup mevadd-ı esasiye-i mezkure, Meclis-i Vâlâ-yi Ahkam-ı Adliyede dahi bil-mütalaa zâbıta-i belediye hakkında elzem ve münasip şeyler olduğundan tıpkı inha olduğu vechile Divân-ı Hümayun kalemine kaydıyla icap ve iktizalarının tesviye ve icrası husuna mübâşeret olunmak için lazım gelen ilm-ü haberlerinin tahrir ve i'ta'sı ve keyfiyet malumları olmak üzere Makâm-ı Vâlâ-yi Nezaret-i Hariciye'den düvel-i mütehabbe sefaretlerine müzekkere-i resmiyeler verilmesi meclis-i vâlâ-yi mezkürede dahi tensip ve bâ-mazbata ifade olunmuş ve vakıa mazbata-i merkümenin havi olduğu mevaddı zâbıta-ı belediye hakkında elzem ve münasip bulunduğundan mevadd-ı maruzanın istizan kılındığı üzere ber-mantük-i mazbata tesviye-i icabı ve bi mennehu teâlâ icra-yi fiiliyesiyle husul-i semeresine itina ve dikkat olunması hususuna irade-i Seniye-i Mülükâne müteallik olarak ol babda emr-ü hümâyûn şevket-makrun cenâb-ı cihanbani şeref-riz sünuh ve sudûr olmuş ve mukteza-yi münifi üzere mazbata-ı merküme bi-ibare-tiha divân-ı hümayun kalemine kayıt olunarak ber minval-i muharrer Nezaret-i müşarün-ileyha canibinden dahi sefaretlere başka başka müzekkire-i resmiyeler verilmiş olmağla keyfiyet malüm olmak ve bâlâda beyan olunduğu üzere icab ve iktizalarının tesviye ve icrasına mübâşeret kılınmak için Tophane-i Amire canibine iş bu ilm-ü haber i'ta' olundu. 11. Ra. 1261.41

Bu hususu teyit eder mahiyette şu bilgilere ulaşabiliyoruz: "1. İlk Polis Nizamnamesi: 19. asırda devlet kurumları tamamen ıslaha çalışılırken klasik kolluk teşkilatıda gözden geçirilmiş ve yeni devrin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir yapının kurulmasına çalışılmıştır. Bu cümleden olarak, ilk teşkilat kanunu Polis Nizamı adı altında 17 maddeden ibaret olarak Sultan Abdülmecit zamanında 20 Mart 1845 tarihinde çıkarılmıştır. Bu vesile ile işaret etmek gerekir ki: Polis kelimesi de resmi lisana ilk defa bu nizamname ile girmiş oluyordu. Bu Nizamname 30 Mart 1845 Pazar günü bir yazı halinde (Müzekkere-i Umumiye) İstanbul'da bulunan sefaretlere görderilmiştir. ".

"2. Polis Nizamı adını taşıyan ilk nizmnamenin metninde ve Müzekkere-i Umumuyede de ismi zikredildiği gibi "Polis Nezareti"nin Tophane-i Amire Müşiri Mehmet Ali Paşa'nın uhdesine verildiği görülmektedir. Bu durumda ilk polis müdürü olarak M. Ali Paşa kabul edilebilir mi suali hatra gelmektedir. Bu suale müspet cevap verilebilir kanaatindeyiz".42

20 Mart 1845 yılında çıkarılan bu nizamnemanin uygulama alanına konulup konulmadığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu hususu araştırırken, gördük ki, bir yıl sonra 1846 "Zaptiye Müşüriyeti" ihdas edilmiştir.43 Bu mercinin görevlerinin ifasını tanzim eden "Divan-i Zaptiye" ve "Meclis-i Tahkik" gibi unsurlarının da ihdas edilmiş olduğu nokta-i nazarıyla konuya baktığımız zaman, bu ilk nizamnamenin uygulanmadığı kanaatına varılabilir. Kaldı ki, 1869 tarihinde bir de "Zaptiye Nizamnamesi" çıkarılmıştır. Bu husus, tekrar başa dönüldüğünü göstermektedir. Zira, polis lafzı, yerini zaptiye lafzına bırakmıştır. Zira bahse konu Nizamnamenin 2. Maddesindeki: "Nizam ve asayiş-i ammenin muhafazasına dair kâffe-i hususta, Karakolhanelerde olan asâkir-i nizamiye'nin ledel iktiza celp ve istihdamlarına mezuniyet" ifadesinden anlaşıldığına göre, sanki hükümetin, Nizamnamede söz

konusu edilen görevleri mevcut kuvvetlerle devam ettirmesi istenmiştir. Esasen hükümet de böyle davranmıştır.

Bu durum yaklaşık bir yıl devam etmiş, ve 1846'da Zaptiye Müşiriyeti kurularak44 Kolluk Teşkilatı bağlı bulunduğu merci açısından somut hale getirilmiş fakat bir bakıma da Polis modeli uygulamasından vazgeçildiği ortaya konmuştur.

Bu Mürşiriyet 1878'de Zaptiye Nezaretine (Polis Bakanlığına) dönüştürülmüş olmasına rağmen, maalesef II. Meşruti idari esnasında 1909'da çıkarılan "İstanbul vilayetinin ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinin Teşkilatına Dair Kanun" ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (Emniyet Genel Müdürlüğü) haline indirgenmiştir.45 Bunun ne derece isabetli olduğu takdirlere maruz bulunmaktadır.

Zaptiye Müşiriyeti'nin Kurulması'na İlişkin "Tebliğ-i Resmi"de46 asayiş hizmetlerinin askeri hizmetlerden addolunmayarak mülki işlerden sayılmasının daha uygun olacağı zikr olunarak, bu işin başına Niş Valisi Hafız Paşa'nın getirildiği görülmektedir ki, Türk Zabıta Tarihinde bu husus ilk defa gündeme getirilmiş olmaktadır. Bu yönüyle bu girişim 1845 girişiminden daha anlamlıdır. Zira, iş kuvveden fiile çıkarılmıştır.

Sayın Birinci'nin bizi teyid eden kaynak olarak değerlendirdiğimiz makalesinde bu husus da Emniyet Teşkilatı'nın "ilkleri" arasında gösterilerek şöylece ifadeye konulmuştur: "3. Asayişten sorumlu ilk müstakil müessese olan Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşu (daha sonra yine birleşip ayrılmakla beraber) ve Bab-ı Seraskeri'den ayrılması 15 Şubat 1846'da gerçekleşmiştir. İlk Zaptiye Müşiri ise Hafız Mehmet Paşa'dır. Burada ikinci bir telakkiye göre ilk müstakil polis müdürü Hafız Mehmet Paşa'da (öl. 3 Mayıs 1866) kabul edilebilir.".47

Bu cihetle, Üsküdar Tomruklarının (Hapishaneleri) kâtip ve sair görevlileri de emrine verilerek, konumu itibariyle her tarafa irtibatlı olduğu anlaşılan Bahçekapısı (bahçekapı) civarında bulunan Ticaret konağı, "Zaptiye Mahalli" (Bab-ı Zaptiye) olarak göreve ilişkin ikametine tahsis olunmuştur.

Bunu müteakip, Zaptiye Müşir Muavinliği ile onun başkanlığına tevdi olunan ve 11 ile 28 arasında değişen üye sayısı olduğu anlaşılan bir Zaptiye Meclisi ihdas edilmiştir. Ancak, daha sonra bu meclis kaldırılarak bunun yerine, "Divan-ı Zaptiye" ve "Meclis-i Tahkik" adı altında iki tane meclis kurulmuştur. Bunlardan, Divan-ı Zaptiye'nin bir nevi Polis Mahkemesi görevi ile görevlendirilerek, kabahat nevinden suçların muhakemesine baktığı anlaşılmaktadır. Günümüzdeki adli dosya kabarıklığı dikkate alındığında, bu icraatın ne denli isabetli olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bunlardan Meclis-i Tahkik'in ise kabahetlerin üstündeki (daha ağır) suçlara baktığı anlaşılmaktadır.

Bu meclislerin teşekkül şeklinin şöyle olduğunu görüyoruz.48

A. Divan-Zaptiye

01- Başkan

02- Birinci Üye: Müslim.

03- İkinci Üye: Müslim.

04- Üçüncü Üye: Müslim.

05- Dördüncü Üye: Müslim.

06- Beşinci Üye: Müslim.

07- Altıncı Üye: Gayrimüslim.

08- Yedinci Üye: Gayrimüslim.

09- Sekizinci Üye: Gayrimüslim.

10- Dokuzuncu Üye: Gayrimüslim.

Yeni ihdas edilen bu birim, sayın Birinci'nin kaynak olarak kullandığımız makalesinde Zaptiye Meclisi olarak ifade bulmaktadır: "4. Zaptiye Meclisinin Kurulması: 19 Nisan 1846 (22 Rebiü'l-âhir 1262) tarihinde ilk defa sadece asayiş hizmetleri ile alakalı hususlarda karar almak selahiyetine sahip Zaptiye Meclisi kuruldu. Zaptiye Muavini Osman Bey (Reis), Mekteb-i Maarif-i Adliye hocası Şakir Efendi (Müftü), İhtisap Nazırı Hüseyin Efendi (âzâ), Su Nazırı Abdülhalim Efendi (âzâ), liman müdir-i esbak-ı Esad Efendi (âzâ), Tersane-i amire Zimmet-i esbakı Ahmet Efendi (âzâ), Hacegân-ı Divan-ı Hümayun'dan İsmail Efendi (âzâ) heyete dahil oldular.".49

B. Meclis-i Tahkik

1- Başkan

2- Birinci Üye: Müslim

3- İkinci Üye: Müslim

4- Üçüncü Üye: Müslim

5- Dördüncü Üye: Müslim

6- Beşinci Üye: Müslim

7- Altıncı Üye: Gayrimüslim

8- Yedinci Üye: Gayrimüslim

9- Sekizinci Üye: Gayrimüslim

Bu Mecliste ayrıca 10 Mustantik (Sorgu Hakimi), 10 Katip (Yazıcı) ve 10 tane de katip yardımcısının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bunlara ilave olarak, Başkentteki Zaptiye askerlerine kumanda ve nezaret etmek üzere bir "Zaptiye Müşteşarlığı"nın kurulduğunu görüyoruz. Uygulamada buna "Zaptiye Muavini"de denmektedir.

Ayrıca bir de, yangın işlerine bakmak ve "Kol" (Devriye) gezmek üzere bir "Zabıta Muavinliği" ile Müşirliğe gelen sanıkları işledikleri suçların nevilerine göre ait oldukları Meclis (Divan-ı Zaptiye veya Meclis'i Tahkik)'e sevk etmek ve Tutukevlerine taksim etmek için bir ""Tefrik Müdürlüğü""ve Hapishanelerin Yönetimi ile görevli bir "Hapishaneler Müdürlüğü"nün kurulduğuna tanık olmaktayız.

Tüm bu bilgilerden sonra, 1845-1846 arasında kalan çok kısa dönem içinde başlatılan, Başkent İstanbul'daki Zaptiye uygulamasını şematik olarak şöyle tasnif edebiliriz: Bunun için bk. (Şema: 1).

Merkezde bu yapı ile göreve devam olunurken, taşrada daha çok, "redif" tabir olunan ve komutanları mahalli eşraftan seçilen askeri birliklerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere, tüm belge ve bilgilerde Polis lafzı geçmemekte, tamamen eski model tabiri olan Zaptiye lafzı geçmektedir. Polis modeline, 1876'da başladığı anlaşılan bir hazırlık dönemi ile Başkent İstanbul'da 1881'de, taşrada da tedricen on yıl içerisinde geçilmiştir.

Bu uygulama ile hizmete devam olunuyorken, 1867 (23 Rebiülevvel 1284)'te, bir bakıma yeniden polis uygulamasının gündeme getirilmesi anlamında, "Memurin-i Teftişiyenin Suret-i İntihab ve Vaz' ve Hareketleri Hakkında Tarifatı Mutazammın Talimat" adıyla bir talimatname yayınlanarak50 bir Teftiş Memurluğu ihdas edilmiştir. Bu teftiş Memurları 4 sınıftan müteşekkil olup, İstanbul'da doğrudan Zaptiye Müşirine, taşrada da mülki amirlere bağlı gözükmektedir.

Zaptiye Müşiriyeti'nin kurulmasından yaklaşık 21 yıl sonra, yukarıda zikr olunan amaçla kurulduğu anlaşılan bu teşkilatın daha sonraları bahse konu Talimatnamelerine bir şerh verilmek suretiyle lağv edilerek, zaptiye subaylarının görevlerinden farklı olmadığı anlaşılan görevlerinin, Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi esaslarına göre, Asakir-i Zaptiye Subaylarına devrolunduğunu görüyoruz ki, bu uygulamaya (Asakir-i Zaptiye Uygulamasına), bu ünitenin ihdasından iki yıl sonra başlanmıştır. Bu duruma göre Teftiş memurluğunun ömrü yaklaşık iki yıl olmuştur. Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi'nin ihdasıyla, zaten yeni bir uygulama dönemine geçilmiş olmaktadır.

ŞEMA-1.

Teftiş Memurluğunun ihdasından sonra Merkezdeki (İstanbul) Kolluk Teşkilatı'nı şöylece şemalandırabilmekteyiz.

(*) Taşrada Mülki Amire bağlıdır.

1845-1869 döneminde İstanbul'un, güvenlik ağı (Karakol Teşkilatı) açısından 9 Zabıta bölgesine (İdaresine) ayrıldığını görüyoruz:.

I- Merkez Zabıta Dairesi.

(Doğrudan Zaptiye Müşiriyetine bağlı).

1- Topkapı Merkezi (Karakolu yok).

2- Kadırga Merkezi (Karakolu yok).

3- Süvari Zaptiye Kıtası.

II- Fatih Zabıta Dairesi.

1- 13 Karakol (Mevki) mevcutlu Samatya Merkezi.

2- 11 Karakol mevcutlu Salmatomruk Merkezi.

3- 11 Karakol mevcutlu Hasanpaşa Merkezi.

4- 9 Karakol mevcutlu eski Ali Paşa Merkezi.

5- 2 tane Süvari Zaptiye Kıtası.

III- Eyüp Zabıta Dairesi.

1- 12 Karakol mevcutlu Eyüp Merkezi.

2- 1. Süvari Zaptiye Kıtası.

3- 2. Süvari Zaptiye Kıtası.

4- 3. Süvari Zaptiye Kıtası.

5- 4. Süvari Zaptiye Kıtası.

IV- Adalar Zaptiye Dairesi.

Merkezi bulunmayıp, ismi tespit edilemeyen üç tane karakolunun bulunduğu anlaşılmaktadır.

V- Galata Zabıta Dairesi.

15 Karakol mevcutlu Tophane Merkezi.

VI- Beyoğlu zabıta Dairesi.

1- 6 Karakol mevcutlu Beşiktaş Merkezi.

2- 2 Karakol mevcutlu Ortaköy Merkezi.

3- 6 Karakol mevcutlu Arnavutköy Merkezi.

4- 5 Karakol mevcutlu Macar Merkezi.

5- 8 Karakol mevcutlu Kasımpaşa Merkezi.

6- 8 Karakol mevcutlu Dolapdere Merkezi.

7- 8 karakol mevcutlu Hasköy Merkezi.

8- 5 karakol mevcutlu Süvari Zaptiye Merkezi.

VII- Yeniköy Zabıta Dairesi.

1- 7 Karakol mevcutlu Yeniköy Merkezi.

2- 10 karakol mevcutlu Büyükdere Merkezi.

3- 1. Süvari Zaptiye Kıtası.

4- 2. Süvari Zaptiye Kıtası.

VIII- Üsküdar Zabıta Dairesi.

1- 9 Karakol mevcutlu Nuh Merkezi.

2- 9 Karakol mevcutlu Çengelköy Merkezi.

3- 8 Karakol mevcutlu Kanlıca Merkezi.

4- 1. Süvari Zaptiye Kıtası.

5- 2. Süvari Zaptiye Kıtası.

6- 3. Süvari Zaptiye Kıtası.

7- 4. Süvari Zaptiye Kıtası.

8- 5. Süvari Zaptiye Kıtası.

9- 6. Süvari Zaptiye Kıtası.

IX- Beykoz Zabıta Dairesi.

Bu Dairenin merkez seviyesinde ünitesi bulunmayıp:.

1- Kavak Karakolu.

2- İskelebaşı Karakolu.

3- Süvari Zaptiye Kıtası olmak üzere üç birliğinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

2. Tekrar Zaptiye Modeline Geçiş Dönemi (1869-1907)

Bu dönemde gerçekleştirilen icraatlarda Tanzimat Fermanı'nın etkilerine ilave olarak, bir de 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın51 etkilerini görmek mümkündür. Zira, bu Fermanda, Tanzimat Fermanı ile azınlık hakları konusunda vaat edilen hükümler teyit olunarak, özellikle kolluk hizmetlerinin somutlaştırılması hususunda daha açık ve kesin hükümler getirilmiştir. Bunun içindir ki, bahse konu Fermanın ilanından yaklaşık 13 yıl sonra, konuyu disipline eden "Asakir-i Zaptiye Nizamnamesiyürürlüğe konmuştur. Adeta günümüzdeki uyum yasaları uygulaması gibi.

Bu dönemin esasını 1869 tarihli "Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi" oluşturmaktadır. Bu Nizamname ile Emniyet (Kolluk) hizmetleri tamamen müstakil hale getirilerek, Mülki kademe içerisinde mütalaa olunmaya başlanmıştır. Ancak burada dikkat çeken yegane husus, Zaptiye Teşkilatı'nın Türk Askeri Tertibine göre Alay-Tabur-Bölük-takım şeklinde düzenlenmiş olmasıdır. Bu tertip, Osmanlı Mülki Taksimatı da (Vilayet-Liva-Kaza-Nahiye-karye) dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre, Vilayetlerde Alay, livalarda tabur, Kazalarda bölük, nahiye ve Karyelerde (Köylerde) takım seviyesinde teşkilatlanma cihetine gidildiğini görüyoruz.

Ayrıca, Zaptiye birliklerinin Piyade (Yaya) ve Süvari olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Bu itibarla Vilayetlerde kurulan Zaptiye Alaylarının Süvari ve Piyade taburlarına, bunların da tabiatıyla Bölük ve Takımlara ayrıldığı söz konusudur.

Süvari ve Piyade takımlarının farklı sayılarda kurulduğu müşahede olunmaktadır. Bunlardan Süvari takımı 4, Piyade Takımı ise 8 kişiden oluşturulmuştur.

Her Süvari Bölüğü azami 60 (15 Takım), her Piyade Bölüğü ise azami 120 (15 takım) kişi seviyesinde tertiplenmiş bulunmaktadır. Bu ölçü müstakil çalışan Zaptiye Bölüklerine mahsus olup, tabur içerisinde yer alan Bölüklerin en az beş ve en çok on takımdan oluşturulduğu dikkat çekmektedir.

Zaptiye Alaylarına "Alay Beyi", Taburlara "Tabur Ağası", Bölüklere "Bölük ağası" ve takımlara da "Kol Vekili" ve "Kol vekil Muavini" unvanlarına sahip Zaptiye subaylarının kumanda ettiği anlaşılmaktadır.

Bahse konu Nizamname, Zaptiye olma esas ve Şartları, techizat, melbusat, maaş, harcirah, atama, becaiş, azil, izin, hastalık ve emeklilik gibi, bir teşkilat için var olması zorunlu bulunan tüm öğeleri içermekte olup, bunlar fevkalade detay olacağından zikr etmekten kaçınılmıştır.

Bu Nizamnameye ilaveten, 1869'da "Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehakim-i Nizamiyesine Dair Nizamname"52 adı altında bir Nizamnamenin daha yayınlandığını görüyoruz. Adından da anlaşılacağı üzere bu nizamname Başkent İstanbul'a mahsus olup, taşra ile alakalı değildir. Buna göre Zaptiye Müşiriyeti İdaresinin: Dersaadet (Merkez), Beyoğlu, Üsküdar ve Çekmece Mutasarrıflıkları adıyla dört mutasarrıflığa; Galata, Adalar, Kartal, Fatih, Eyüp, Yeniköy, Beykoz ve Çatalca Kaymakamlıkları olmak üzere sekiz kaymakamlık ile Küçük Çekmece, Su Yolu Kur'ası (köyleri) Terkoz ve Şile Müdürlükleri olmak üzere beş müdürlüğe ayrıldığı anlaşılmaktadır. Aynı Nizamnamede bu idari birimlerin yekdiğeri ile çakışan sınırları da gösterilmiştir.

Bunlara ilaveten, zaptiye Müşiriyetinin (Bab-ı Zaptiye), Meclis-i İdare, Meclis-i Fırka-i Zaptiye, Teftiş dairesi ve Hapishane İdaresi olmak üzere dört iç üniteye ayrıldığını görmekteyiz. Bahse konu Nizamnamede bu ünitelere tevdi olunan görevlerin tetkiki mümkün olduğundan, keza detaydan kaçındığımız için burada bunlardan bahsetmiyoruz. Ancak şurası var ki Meşrutiyetin kuruluşu sırasında Divan-ı Zaptiye ve Meclis-i Tahkik in görevleri bu Nizamname ile Nizamiye Mahkemelerine tevdi olunmuş olduğundan, artık Zaptiye Teşkilatı'nın yargı görevi bu raddeden itibaren kaldırılmış olup, onların yerlerine yukarıda zikri geçen ünitelerin konduğu anlaşılmaktadır.

Bu belge ve bilgilerin ışığında 1869-1907 Dönemi'ne ait merkez ve taşra Zaptiye Teşkilatı'nın ünitelerini şemalandıracak olursak şöyle bir görünüm kazandığını görüyoruz:.

A. Merkez (İstanbul) Teşkilâtı

Nizamnamede böyle bir kademe söz konusu olmayıp, tasnifin daha rahat taktimini sağlamak için tarafımızdan itibari olarak şemaya konmuştur.

(*) Alt üniteleri Konusunda bilgi edinilmemiş ise de, buralarda da diğer mıntıkalarda olduğu gibi, zabıta airesi ve/veya karakollar bulunması gerekir. zira bu konuda İl genelinde yapılan uygulama bu esaslara dayanmaktadır.

B. Taşra Teşkilatı

Bu konuda, Asâkir-i Zaptiye Nizamnamesi53 esaslarına göre, kolluk hizmetleri konusunda 35. Sayfada şeması gösterilen bir yapılanmanın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Zaptiye Teşkilatı'nın yapı şeklini gösteren bu Nizamnameye paralel olarak bahse konu teşkilatın görevlerini gösteren bir de "Asakir-i zaptiyenin Vezayif-i Mülkiyesi Hakkında Talimat"54 adıyla bir Talimatname yayınlanmış olup, Teşkilatın görevlerinin neler olduğunun anlaşılması için söz konusu Talimatnameye başvurulabilir. Ancak gerek bu bölümde ve gerekse önceki bölümde yer verdiğimiz

dönemde, doğrudan doğruya Zabıta Mevzuatında yer almayan sosyal konularda diğer mevzuat metinlerinde zaptiyeye görev tevdi olunduğu müşahede olunmaktadır.

Bu uygulama böyle devam ediyorken, tüm bu düzenlemelere rağmen yine de Polis modeli uygulamasına doğru çaba sarf olunduğuna dair, döneme ait mevzuat metinlerinde bazı bilgilere tesadüf olunmaktadır. Bu bilgiler, hususuyla 1879'dan sonra yayınlanan mevzuat metinlerinde tedricen yoğunlaşmaktadır. Bu bakımdan, 1879'dan Polis Nizamnamesi'nin yayınlandığı55 1907 tarihi arasındaki devrede bu konuda yapılan çalışmaların yoğunluk kazanmış olmasından dolayı biz bu devreyi (1879-1907), "Polis Modelinin Hazırlık Safhası" olarak kabul etmiş bulunuyoruz.

Bu konuda bizi teyit eden mevzuat nitelikli (Kanuni) belgeler:.

1- Selh-i Muharrem 1879 tarihli, "Polis Heyetinin Teşkiline Kadar Mürur Nizamının Her Tarafça Tamamiye-i İcrası Zabıtaya Tevdi Olunduğuna Dair Teskere-i Samiye".56

2-1881 tarihli, "Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi" 49. Madde.57

3-1888 tarihli, "Amele Tahririne Mahsus Nizamname".58

4-1891 tarihli, "Polislerin Terfii Hakkında İrade-i Seniye arz Teskeresi".59

5-1896 tarihli, "Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Takrir-i Asayiş Vazifesi ile mükellef olan Nizamiye ve Jandarma Asakir-i Şahane ile Polis Memurlarının Suret-i Hareketlerine Dair Talimat".60

Bu belgeler tetkik edildiği vakit, resmen kurulmamış bir polis teşkilatının varlığına tanık olunmaktadır. Hatta bu döneme ait salnamelerde dahi artık Zaptiye lafzı yerine Polis lafzının geçtiğini görüyoruz. Ayrıca, 1881'de İstanbul'da, 1893'ten itibaren de taşrada Zaptiye Birlikleri yerine Polis Birliklerinin kullanıldığını Halim Alyot'un "Türkiye'de Zabıta" adlı eserinden öğrenebilmekteyiz.61

Esasen bu sıralarda, yani 1879'da Zaptiye Müşuriyetinin, Zaptiye Nezaretine (Polis Bakanlığı'na) dönüştürüldüğünü de görebiliyoruz. Hatta bu dönüştürme işinin çok önceden (1876) tasarlandığı dahi müşahade olunmaktadır.62

Bu kayıtlar, bu konuda bazı tasarrımların var olduğunu kesinlikle teyit etmektedir. Hatta, Zaptiye Nezareti'nin görevlerini deruhte etmek üzere, 1909'da çıkarılan bir kanunla kurulan "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin dahi, ta 1876'da "Polis Müdüriyet-i Umumiyesi" olarak tasarlandığını, Barut Nizamnamesi'nin 4. Maddesinden anlayabilmekteyiz.63 İşte böyle bir çalışma ve gelişme ile 1907'ye intikal olunduğunu görüyoruz.

Bu bahsi bitirmeden, ilk defa bu dönemde gerçekleştirilen polisin örgün eğitimine de değinmek yerinde olacaktır. Bu hususu da keza sayın Birinci'den öğreniyoruz: "6. İlk Polis Mektebi ve Hocası: "Polislerin eğitimi için açılan ilk mektep bir dershaneden ibarettir ve 29 Mart 1891 tarihli bir iradeye dayanarak Zaptiye Nezareti'nde (Bâb-ı Zaptiye) müstahdem polisler için bir dershane açılması ve

teferruatı hakkındaki bu irade'nin Türk Emniyeti'nde ilk eğitimi başlatması bakımından değeri büyüktür. İlk hoca ise dava vekili Refik Bey idi ve derslerin fahri olarak veriyordu. Refik Bey ismi hatıra 2. Meşrutiyet Devri'nde Adliye Nazırı olan Manyasiade Refik Bey'den başkası değildir."64 Bu konu ile ilgili olarak verilen detay belge ve bilgiler buraya alınmayarak, kaydı verilen kaynaktan tetkiki mümkündür.

Bu dönemde keza ilk defa gündeme getirilen diğer bir husus da polislerin terfii meselesidir. Bu hususdaki kayıt şöyledir: "7. Poliste terfilerin Düzenlenmesi: Emniyet Teşkilatı'nın gelişme çizgisinde terfiler ve usulleri hakkında ilk olarak çıkarılan mevzuattan terfilere dair olanı 28 Ekim 1891; terfilerin usulü hakındaki irade ise 19 Kasım 1891 tarihlidir. "(Bkz. Dipnot 26, s. 12).

Polislerin terifi ile ilgili irade-i seniye arz tezkeresi ve irade sureti kaydı verilen kaynaktan keza tetkik edilebilir.

Polislerin Devlet teşrifatında (protokolündeki yerinin) belirlenmesi de bu döneme tesadüf etmektedir. Bu hususu da yukarıda yararlandığımız kaynaktan öğrenebilmekteyiz: "8. Devlet Teşkilatı'nda Polis: Polisin devlet teşrifatındaki yeri 25 Nisan 1893 tarihli irade-i seniye ile tanzim edilmiş ve bir kaideye bağlanmıştır."

"Polis memurlarının usul-ü teşrifatça derece-i meratibi hakkında irade-i seniye.

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Mazbatası.

Polis memurlarının sınıf-ı muhtelifesi hakkının icrası lazım gelen muayyen olmadığından Dersaadet ve Vilâyât-ı Şâhânede bulunan Polis Meclisi Reisi ve Komiserleri ile memurin-i sairenin haiz oldukları sıfat ve haysiyetin cihet-i mülkiye ve askeriyece hangi rütbe ve memuriyetlere muhadil olduğunun ve haklarında ne yolda muamele-i teşrifat icra olunmak lazım geleceğinin tayin kılınmasını âmir Şura-yı Devlete varit olan 25 Recep sene 310 tarih ve 167 numaralı tezkere-i sâmiye Tanzimat Dairesi'nde kıraat ve Zaptiye Nezareti ile muhabere olundu.

Nezaret-i mezkureden cevaben gelen tezkerede polis serkomiserlerinin mütemayiz ve ikinci sınıf komiserlerin sâniye ve üçüncü sınıf komiserlerin dahi salise itibar edilmesi münasib olacağı gösterilmiş ise de sâniye ve mütemayiz rütbelerinde mutasarruflar bulunacağı gibi rütbesi olmayan kaymakamlar rütbe-i salise itibar olunduklarına ve polis komiserleri ise mutasarrıf ve kaymakamların maiyetlerinde bulunduklarına nazaran nezaret-i mezkurenin tezkeresinde beyan olunan derecat pek yüksek olduğundan polis serkomiserliklerinin binbaşılığa müsavi olmak üzere sâlise ve ikinci komiserliklerinin kolağalığı müsavi olmak üzere rabia ve üçüncü sınıf komiserliklerin dahi yüzbaşılığa müsavi olmak üzere hâmise rütbelerine muadil addolunması münasib olacağı tezkir kılındı. Ol-bâbta emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. Fi 11 Ramazan sene 310 fi 17 Mart sene 309".65

3. Yeniden Polis Modeline Geçiş Dönemi (1907-1913)

Önceki konularda da izlendiği üzere bu döneme, belli bir tecrübe birikimi ile ulaşılmıştır. Bu tecrübelerin başında 1845 girişimi gelmektedir. Zira, 1845'te yayınlanan bir genel tebliğ ile polis modeline geçildiği halka ve yabancı devlet temsilciliklerine duyurulmuş ve bir de "Polis Nizamı" adı altında bir nizamname çıkarılmış olmasına rağmen, Avrupai bir model olan Polis uygulamasını yerine getirecek bir teşkilat kurulmadığı için bu uygulama askıya alınarak yine eski uygulamaya (Zaptiye Uygulamasına) devam olunmuştur. Kanaatimizce, bu uygulamanın verdiği tecrübe ile 1907-1913 Dönemi'nde önce teşkilat yönü tamamlandıktan sonra mevzuat yönü ikmal olunmuştur. Çünkü, yukarıda da görüldüğü üzere, önce mevcut teşkilat polis şeklinde reorganize edilerek bu tamamlandıktan sonra, bu teşkilatın görevlerini gösteren mevzuat unsuru yürürlüğe konmuştur. Esasen bu dönemde oluşturulan Polis birliklerinin, 1845 Dönemi'nde oluşturulmasına, Hükümet İcraatı yönünden bir engel görmek pek mümkün gözükmemektedir. Buna rağmen kurulmamış olmasına, o dönemlerde diğer askeri yeniliklere gösterilen içtimai reaksiyonu, engel olarak göstermek mümkündür.

İşte bu tecrübe sebebiyledir ki, düşünülen yeni modelin bu defa mevzuat yönünden çok, teşkilat (Yapı) yönü ele alınarak, 1881'de Başkent İstanbul'da, tedricen merkezden çevreye yaymak suretiyle de taşraya aktarılan bir polis teşkilatı kurulduktan sonra işin mevzuat yönü tamamlanmıştır.

Bu itibarla ilk defa 1907'de daha önce hiç benzeri bulunmayan bir kolluk mevzuatı (1907 tarihli Polis Nizamnamesi) çıkarılmıştır.66 Bu nizamname, gerek getirdiği uygulama biçimi ve gerekse içerdiği muhteva bakımından radikal bir durum arz ettiği için konumuzun belirli bir nirengi noktasını teşkil etmiştir. Polis yeniliği konusunda nirengi taşı olarak kabul etmek durumunda olduğumuz bu 1907 uygulaması, 23 Temmuz 1908'de kurulan II. Meşruti Hükümet nezdinde şekilden muhtevaya doğru bazı müdahalelere maruz kalarak, 1913'te çıkarılan yeni ve daha kapsamlı bir Polis Nizamnamesi ile tamamen kaldırılmıştır. Bu cihetle, "Yeniden Polis Modeline Geçiş Dönemi" olarak kabul ettiğimiz bu dönemin esasını teşkil eden 1907 Nizamnamesi uygulamasının sınırlarını 1913'e kadar genişletmiş bulunuyoruz.

1907 uygulaması ile, merkez (Başkent İstanbul) ve taşra, bir bakıma tehvid edilmiştir. Bu cihetle, 1907 tarihli Polis Nizamnamesi'ne, Polisin Tehvid-i Teşkilat Nizamnamesi denebilir. Zira, bu tarihe kadar, taşra uygulaması, devamlı olarak Merkez'den farklılık arz etmiştir. Bu nizamnamenin neşri ile, artık Merkez için düşünülen model ve kullanılan tabir, san ve unvanlar taşra için de geçerli olarak uygulama alanına konulmuştur.

Bu nizamname, artık geri (eskiye) dönüşü tamamen engelleyen kıstaslar koyarak, Avrupai bir kolluk modeli olan Polis uygulamasını en sarih ve en radikal bir şekilde ortaya koymuştur. Bu itibarla, en büyükten en küçüğe doğru tüm hiyerarşik kademeleri (emir komuta zinciri-silsile-i meratibe) koyarak yine en büyükten en küçüğe doğru bütün üniteleri (Genel Müdürlük-Merkez Memurluğu-karakol-Polis Noktası) de tek tek ve tüm unsurlarıyla tasnif eden bir muhtevaya sahiptir. Teşkilatın bu durumunun tespitine paralel olarak görev, disiplin, mükafat, ceza, tecziye, nakil, becaiş, sicil ve daha başka özlük hak ve sorumluluklar da en ufak detayına kadar en anlaşılır bir şekilde gösterilmiştir.

Bunların hepsini burada göstermek bu yazı türünün teknik ve terkibine aykırı düşeceğinden, anlatılmasından sarfınazar edilmiştir. Ancak, bahse konu metnin eski harflerle yazılı olanının dipnotta künyesini verdiğimiz kaynakta tetkiki mümkün olduğu gibi A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde hazırladığımız "Mevzuat Metinlerinde Polis Teşkilatı'nda Yapı ve Görev 1845-1923" adlı Doktora Tezimizin Ekler kısmında mevcut ve yeni harflere çevrilmiş bulunan metninden de tetkiki mümkündür.67

Önceki paragraflarda bir nebze değinildiği gibi, II. Meşrutiyetin İlanı (23 Temmuz 1908) ile bu 1907 uygulamasına son verilmek istenmiş, fakat yerine ikame olunacak mevzuat unsurunun mevcut olmaması sebebiyle 1913'e kadar zaruri olarak yürürlükte tutulmuştur.

Sözümüzün başında da temas olunduğu üzere, konumuzun sınırları (1839-1923) arasında kalan devre, İmparatorluğun pek sıhhatli olmadığı devresi olması bakımından, Devletin sıhhate kavuşturulması hususunda çok yoğun arayış içinde bulunulan bir devredir. Bu bakımdan, aynı maksada matuf gösterilebilecek 1876 girişiminin (I. Meşruti Hükümet Uygulaması) devamı olan hükümetin yönetim tarzı beğenilmeyerek veya mevcut sosyal rahatsızlık bu yönetime atfedilerek, 23 Temmuz 1908'de II. Meşruti İdare kurulmuştur.

Bu yeni yönetimin, geçmiş yönetime ait bir uygulamayı beğenmeyerek kökten kaldırması veya tadil etmesi pek tabiidir. İşte bu sebepledir ki, 1907 uygulaması bir yıl sonra şekilden muhtevaya doğru tedricen değişikliğe tabi tutulmuş ve yaklaşık altı yıl içerisinde uygulama alanından kaldırılmıştır.

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, her dönemde ve günümüzde de olduğu gibi, evvel emirde Zaptiye Nazırı (Polis Bakanı) değiştirilmiştir. Bu suretle, Zaptiye Nezareti'ne Beyoğlu Mutassarrıfı Hamdi Bey getirilmiştir. Ancak, kısa sürede azledilerek, sırasıyla Manyanzade Refik Bey, Farukzade Sami Paşa, Uzun Ali Paşa ve Edirne eski Valisi Ziver Bey getirilmiştir. İlk iş olarak da Sami Paşa zamanında, yeşil zihli (Şeritli) lacivert Polis üniforması kaldırılarak yerine kırmızı zihli üniforma giydirilmiştir. Sami Paşa zamanında hazırlanan Polis Nizamnamesi taslağı, Şura-yı Devlet (Danıştay) tarafından uygun görülmediği için yürürlük kazanamamıştır. Aynı cümleden olarak, 17 Temmuz 1908 tarihli İrade-i Seniyye ile Hafiyelik ilga olunmuştur.68Ancak, üç yıllık uygulamadan sonra ve tecrube ile sabit olarak, bir devletin istihbaratsız olamayacağı anlaşılmış ve bu itibarla, 1911 tarihinde bir heyet-i İstihbariye'nin kurulmasına karar verilmiştir.

1909 senesi başlarında da, 1879'da kurulmuş bulunan Zaptiye Nezareti kaldırılarak, Harekat Ordusu Komutanlarından Albay Galip Bey, Polis ve Jandarma Umum Müfettişi olarak, memleketin güvenlik işleri ile görevlendirilmiştir. Galip Bey, evvel emirde Polis kadrosunu yenileyerek işe başlamıştır. Bu münasebetle, Harekat Ordusu'nun bazı subaylarını "Polis Zabiti" (Polis Subayı) olarak Polis Merkezlerine tayin ederek, buna ilaveten Mülkiye ve Hukuk mezunu bir çok genci, yüksek maaşlar karşılığında, özellikle İstanbul Teşkilatı'nda istihdam etmeye başlamıştır. 22 Temmuz 1909 tarihinde Emniyet-i umumiye Müdüriyeti'nin kurulması üzerine, Galip Bey Emniyet-i Umumiye Müdürü

olmuştur69 Böylece daha önce Bakanlık düzeyinde kurulmuş bulunan Polis Teşkilatı, bir bakanlığa (Dahiliye Nezareti-İçişleri Bakanlığı) bağlı bir Genel Müdürlük düzeyine indirgenmiştir. Bu kararın ne denli isabetsiz olduğu, bilhassa günümüzde oldukça genişleyen ve bazı Bakanlıklardan daha büyük bir hal almış bulunan ve bu itibarla da Bakanlık olmasının gerekliliği üzerinde durulan Emniyet Genel Müdürlüğü Teşkilatı'ndan anlaşılmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerin şu şekilde doğrulandığını görmek de mümkündür: "9. İlk defa 4 Ağustos 1909'da Zaptiye Nezareti ilga olunarak yerine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ve yine aynı kanunla İstanbul Vilayeti Polis Müdürlüğü kurulmuştur".

"10. İlk Emniyeti Umumiye Müdürü, o zaman bir Jandarma Miralayı (Albay), sonra Tümgeneral) olan Galip Beydir (Pasiner, Trabzon, 1868 -İstanbul- 18 Ağustos 1939). Galip Beyin bu vazifesi 13 Haziran 1911 tarihine kadar devam etmiştir".

"11. Polis Memuru isminin (unvanının) kullanılması ifade edildiğine göre ilk defa 4 Ağustos 1909 tarihli kanunla başlamış ve böylece Polis Neferi ismi, yerini Polis Memuruna bırakmıştır. Bu hükmün araştırılmaya muhtaç olduğu kanaatindeyiz".

"12. Emniyet Teşkilatı ilk defe Dahiliye Nezaretine bağlanması ise… 4 Ağustos 1909 tarihinde gerçekleşmiştir".70

Bizi teyit eden bu bilgileri de naklettikten sonra taşra teşkilatına bakmak istiyoruz:.

Taşradaki Polis Müdürlüklerinin, Mülki Amire rağmen doğrudan doğruya bu Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne bağlı olarak görev yaptığını görüyoruz. Bunun ise, Uygulamada bazı aksaklıklara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Zira, 1912 tarihli bir İrade-i Seniyye ile çıkarılan: "İstanbul Vilayeti ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin Teşkilatı'na Mütedair 1909 tarihli Kanunun 4. ve 5. Maddelerini Muaddel Kanun"71 ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Bakanlığa bağlı bir şube haline getirilerek, Taşradaki Polis Müdürleri, Mülki Amiri bulunduğu beldenin aynı zamanda asayişinden de sorumlu olan Valilere bağlanmıştır. Ancak, İstanbul Vilayeti ayrı statüde mütalaa edilerek, zabıta işleri, doğrudan Bakanlığa bağlı bulunan "İstanbul Polis Müdür-i Umumisi"nin sorumluluğuna verilmiştir. Bu Müdüriyet, Cumhuriyetin kurulmasına kadar İstanbul'un zabıta işlerine bakmış ve 24 Şubat 1923 tarihinde lağv edilerek, yerine İstanbul Polis Müdürlüğü kurulmuştur.72

Buna göre Dahiliye Nezareti'nin bir şubesi olarak kurulan Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin şu unsurlardan oluştuğunu görüyoruz:.

Bu raddelerde oluşturulan İstanbul Polis Müdür-ü Umumiliği (İstanbul Genel Polis Müdürlüğü), kuruluşunun ilk zamanlarında Zaptiye Nezaretinin İstanbuldaki Teşkilatı ile göreve devam etmiştir. Ancak Daha sonra Zaptiye Nezaretinin Teşkilatı arasında bulunan İstanbul Polis Müdüriyeti ile Beşiktaş Müdüriyeti lağv edilerek birincisine tabi Merkez Memurlukları doğrudan doğruya İstanbul

Polis Umum Müdürlüğüne, Beşiktaş Müdüriyeti emrinde olanlar ise Beyoğlu Polis Müdüriyetine bağlanmıştır.

Buna göre İstanbul Polis Umum Müdürlüğünün karargâh ve bağlı teşkilâtının şöyle olduğu görülmektedir.73

A. Karargah Teşkilatı

B. Doğrudan İstanbul Polis Umum Müdürlüğüne Bağlı Merkez Memurlukları:

1) Müteferrika Merkez Memurluğu.

2) Beyazıt Merkez Memurluğu.

3) Ayasofya Merkez Memurluğu.

4) Kumkapı Merkez Memurluğu.

5) Samatya Merkez Memurluğu.

6) Aksaray Merkez Memurluğu.

7) Eminönü Merkez Memurluğu.

8) Kapan-ı Dakik (Unkapanı) Merkez Memurluğu.

9) Fatih Merkez Memurluğu.

10) Eyüp Merkez Memurluğu.

11) Karagümrük Merkez Memurluğu.

12) Şehremini Merkez Memurluğu.

13) Deniz Merkez Memurluğu.

C. Beyoğlu Polis Müdüriyeti

Bu Polis Müdürlüğüne Bağlı Merkez Memurlukları:

1) Hasköy Merkez Memurluğu.

2) Pangaltı Merkez Memurluğu.

3) Arnavutköy Merkez Memurluğu.

4) Büyükdere Merkez Memurluğu.

5) Dolapdere Merkez Memurluğu.

6) Kasımpaşa Merkez Memurluğu.

7) Galata Merkez Memurluğu.

8) Beyoğlu Merkez Memurluğu.

9) Beşiktaş Merkez Memurluğu.

10) Taksim Merkez Memurluğu.

D. Üsküdar Polis Müdüriyeti

Bu Polis Müdüriyetine Bağlı Merkez Memurlukları:

1) Çinli Merkez Memurluğu.

2) Kadıköy Merkez Memurluğu.

3) Paşakapısı Merkez Memurluğu.

4) Çengelköy Merkez Memurluğu.

5) İskele Merkez Memurluğu.

6) Kızıltoprak Merkez Memurluğu.

Başkent Zabıta İşleri uzun müddet böyle devam etmiştir. Daha sonra 1913 tarihli Polis Nizamnamesi ile Üsküdar ve Beyoğlu Polis Müdüriyetleri ile bunlara bağlı Merkez Memurlukları doğrudan Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bağlanmış ve yeni Şube esası getirilmiştir.

Taşra Teşkilatının Yapısı

Bu arada, Polisin silah ve zor kullanması konusunda bazı yeni düzenlemeler daha yapılarak bu uygulama ile 1913'e intikal edildiğini görüyoruz.

4. Polis Modelinin Geliştirilmesi Dönemi (1913-1923)

Bu dönem, düşünülen model bakımından, geçmişe kıyasla, en hazırlıklı olunan dönemdir. Zira, 68 yıllık (1845-1913) bir tecrübeden sonra ulaşılan bir merhaledir.

Bu dönem uygulamasının esasını, geçmiş yıllarda edinilen tecrübe, yapılan tasarı ve taslaklardan ve hatta Avrupa uygulamasından ilham alınarak, 6 yıl gibi bir zamanda hazırlanarak iki kitap halinde yayınlanmasının düşünüldüğü anlaşılan 1913 tarihli Polis Nizamnamesi74 teşkil etmektedir. Ancak, bu Nizamname, I. Dünya Savaşı ile aynı döneme tesadüf ettiğinden, yapı

(Teşkilat) ve yönetime ilişkin "Birinci kitap" ile "İkinci kitabın yönetime ilişkin 1. Bab-ı" yayınlanabilmiş, göreve ilişkin 2. Bab-ı ise yayınlanamamıştır. Eksik kalan bu yön, 1907 tarihli Polis Nizamnamesi ve konuya münhasır diğer mevzuatla kapatılmıştır.

1913 tarihli bu nizamname tamamen, ait olduğu dönemin fikri yapısını yansıtmaktadır. Bu itibarla, Polisin tanımının dahi, Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı'na, toplumun esenliği için konduğu addedilen bazı terimler çerçevesinde ifade olunduğuna şahit oluyoruz. Teşkilatlanma açısından 1907 tarihli Polis Nizamnamesi'nin koyduğu kıstasların, esasa taalluk etmeyip şekle önem veren bir yaklaşım ile değişikliğe tabi tutulduğu görülmektedir. Bu cihetle, yapılan değişikliğin çok şey ifade etmediği söylenebilir. Denilebilir ki, sırf değişiklik yapmış olmak için değiştirme cihetine gidilmiştir. Buna rağmen, 1907 uygulamasında aksaklık olarak ortaya çıkan bazı hususların aynı fikri yapı içerisinde telafi olunduğunu da söylemek icabeder.

Bu cümleden olarak ilave olunan unsurların gösterilmesi ve getirilen yeniliğin muhtevasını göstermek bakımından bazı şemaları aşağıya alarak, fazla bilgi için söz konusu nizamnamenin tetkik edilebileceğini salık verelim.

Buradaki üniteler 1907 uygulamasındaki ünitelerle karşılaştırıldığında, 1907'deki "Şube" lafzı yerine "Müdüriyet" lafzının getirilerek, keza 1907 uygulamasının değiştirilmesi bakımından 1909'da oluşturulan İstanbul Genel polis Müdürlüğü'nün Adli ve İdari İşler Başkanlığı, aynı zamanda Umum Müdürlük bünyesinde de oluşturulmuştur. Her iki uygulamada var olan bazı üniteler ise, değişik adlarla ya yeniden düzenlenmiş veya diğer üniteye bağlanmıştır.

Başkent Genel Polis Müdürlüğü'nün ise sayfa 45'te gösterilen şematik yapıda olduğunu görüyoruz:

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Taşra Teşkilatının, daha önce sadece İstanbul Teşkilatına ait Personel alma yetkisinin bu Nizamname ile kendisine de verilmesi üzerine "Heyet-i İntihabiye" (İntihap Encümeni) ünitesinin ilavesiyle şöyle bir görünüm kazandığını görüyoruz.

Merkez ve Taşra'da aynı olmak kaydıyla Karakol Teşkilatının da şöyle olduğu görülmekte olup, günümüz Teşkilatının aynısıdır.

Burada şunu da kaydedelim ki, bu Nizamname ile konulan tüm öğeler aynıyla Cumhuriyet Dönemi'ne intikal etmiş ve yaklaşık 10 yıl aynen kullanılmıştır. 1934'ten itibaren günün icap ve şartlarına göre bazı ilave ve eksiltmelere tabi tutularak günümüze kadar ulaşılmıştır.

Bu cümleden olarak 1934'te 2559 sayılı Polis Vazife ve Selahiyet kanunu, 1937'de de 3201 sayılı Emniyet Teşkilatı kanunu çıkarılmıştır.

Buna göre, Emniyet Umum Müdürlüğü merkez teşkilatının şu unsurlarından oluştuğu görülmektedir.

a) Umum Müdürlüğe Bağlı Makamlar.

1) Umum Müdür Muavinlikleri.

2) Teftiş Heyeti Reisliği.

3) Dört tane Daire Reisliği.

4) Hukuk İşleri Müdürlüğü.

5) Önemli İşler Müdürlüğü.

6) Arşiv Müdürlüğü.

7) Tercüme Bürosu.

b) Daire Reislikleri.

1) Birinci Daire Reisliği.

a) Dört Bürodan Kurulu 1. Şube.

b) İki Bürodan Kurulu 2. Şube.

c) Üç Bürodan Kurulu 3. Şube.

2) İkinci Daire Reisliği.

a) İki Bürodan Kurulu 4. Şube.

b) İki Bürodan Kurulu 5. Şube.

3) Üçüncü Daire Reisliği.

a) Üç Bürodan kurulu 6. Şube

b) İki Bürodan Kurulu 7. Şube.

4) Dördüncü Daire Reisliği.

a) Bir Bürodan Kurulu 8. Şube.

b) İki Bürodan Kurulu 9. Şube.

c) Laboratuvar.

Taşra Teşkilatı eskiden olduğu gibi il düzeyinde Polis Müdürlüğü, ilçe düzeyinde Emniyet Komiserliği şeklinde olup, nüfus ve asayiş bakımından özellik arz eden bazı İlçeler Emniyet Amirliği Şeklinde düzenlenmiştir. Bugün, ilçelerin çoğu İlçe Emniyet Müdürlüğüne yükseltilmiştir.

1914 Mart ayından itibaren belediye hizmetlerinin de Polisçe deruhte edilmesinin kararlaştırılmasından itibaren yürütülmeye başlanan bu hizmetlerin77 halen dahi icabında Polis tarafından yürütülebileceği, Polis Vazife ve Selahiyet Kanunun78 3. Maddesi ile hükmünü muhafaza etmektedir.

Sonuç

Görüldüğü üzere, Kolluk (Emniyet) Hizmetleri konusundaki süreci, girişilen faaliyetlerin önemini göz önünde bulundurarak oluşturduğumuz nirengi noktalarını dikkate almak suretiyle 1845 öncesi hariç olmak üzere dört merhaleye ayırmış bulunuyoruz. Bundan kasıt meseleyi bir bütün olarak takdim etmektir. Çünkü, yaptığımız araştırmada, bu konu üzerinde çalışma yapan bazı araştırmacıların meseleyi, Tanzimat, İstibdat ve Meşrutiyet gibi dönemlere göre ele alarak tahlil ettiklerini gördük. Kanaatimizce, günümüz okuyucusunun, ayrı ayrı dönemlerdeki Kolluk Teşkilatlarının karakterini bilmesinden ziyade, bu güne ulaşan Kolluk Teşkilatının hangi merhalelerden geçerek geldiğini görmek, eski-yeni mukayesesi yapmak, yenileşme hareketlerinin karakteristiğini tanımak, yenileşmeler üzerinde hangi unsurların daha egemen olduğunu bilmek gibi unsurlara daha fazla ihtiyacı vardır. Zira günümüzde yenileşme (çağdaşlaşma) konusunda kendimize rehber edindiğimiz ölçü ve kıstaslar hemen hemen aynıdır. Bu itibarla, bu yenileşme faaliyetlerinin sonuçlarının takdir ve tayininde bir ölçü olarak, bu teşkilatımızın yenileşme çabalarının güzergahını (Seyir Defterini) göstermeye gayret ettik. Yani meseleyi neden, niçin ve nasıl sorularını cevaplayacak biçimde sunmaya çalıştık. Böylece, şekil üzerinde yapılan yeniliklerin, yapılmak istenen iş açısından hiçbir şey ifade etmediği, fakat doğurduğu sonuçlar bakımından çok şey ifade ettiğini gösterebildiğimizi zannediyorum.

Burada yaptığımız en önemli tespit, Polis Teşkilatı'nın gerçek anlamda (Teşkilat ve Fonksiyon bakımından) 1845'te değil, 1881'de kurulduğu hususudur. 1845 tarihli girişim, sadece bir tasavvurun ifadesi niteliğindedir.

Bilindiği üzere, 1881 tarihi aynı zamanda, Türk Polis Teşkilatı'nın canı pahasına ve yemin ederek koruyuculuğunu yaptığı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Ulu önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de doğum yıldönümüdür. Bu cihetle, Polis Teşkilatının 1881'de kurulduğunu kabul etmek -ki öyledir- kanaatimizce daha anlamlıdır.

Bu bakımdan, Türk Polis Teşkilatı'nın, her iki girişimin de ifadesi olan 10 Nisan 1881 de kurulmuş olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü, yukarıda da değinildiği gibi, 10 Nisan 1845, hem yanlış olarak tespit edilen bir tarih olup -ki doğrusu 20 Mart 1845'tir- hem de teşkilatın fiilen

kuruluşunun değil, tasavvur edilişinin tarihidir. Oysa tasavvurlara fiilden daha az önem vermek icap eder. Kaldı ki, yaptığımız tespitin ve buna dayandırdığımız önerinin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin teşekkül ettirilişi açısından da önemi büyüktür. O halde, Polis Teşkilatı'nın kuruluşunun 10 Nisan 1845'ten 10 Nisan 1881'e alınmasında hiçbir engel yoktur. Sadece çok anlamlı olacağı hususu vardır. Bu takdirde 2002 yılında 157. Yıldönümü yerine 121. Yıl kutlanmış olacaktır. Dolayısıyla Atatürk'ün doğumunun 121. Yıl dönümü ile aynı yılda kutlanmış olduğu için ebediyen aynı şerefi koruyacaktır. Bir de, kutlamanın "Emniyet Teşkilatı'nın Polis Adını Aldığı Yıl Dönümü" şeklinde olması gerekir. Aksi halde şimdikilerde olduğu gibi "Polis Teşkilatı'nın Kuruluş Yıl dönümü" ifadesinin kullanılması halinde sanki 1845'ten önce Polis Teşkilatı yokmuş gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Oysa ilk sözlerimizde de değindiğimiz gibi, emniyet teşkilatları devletlerle birlikte ortaya çıkar. O halde bu realite asla gözardı edilmeyerek etkinlikler düzenlenmelidir diye düşünmekteyiz. Taktire maruz olan bu düşüncemizin kabul görmesi ise kanaatimce cumhuriyet neslinin tamamını sevindirecektir.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz kutlama törenleri öncesinin 1962'ye dayandığı anlaşılmaktadır: "13. Polis Bayramı: Emniyet Teşkilatında Polis Bayramı ilk defa 10 Nisan 1962 yılında kutlanmıştır. Kutlanması fikri ise, o zaman Polis Enstitüsü ve Polis Koleji Müdürü Emekli Albay Cemal Alkan'dan çıkmış olmalıdır. Bu şekilde Polis Teşkilatı'nın kuruluşunun 117. senesinden başlanmak üzere günümüze kadar hep aynı günde yani, 10 Nisan'da Polis Bayramı kutlanagelmiştir".

"Ancak hemen ifade edelim ki 10 Nisan gününün Emniyet Teşkilatı bakımından hiçbir manası bulunmamaktadır. Kısaca 10 Nisan Emniyet Teşkilatı tarihinde yapılmış ilk ve belki de en büyük yanlışın adıdır. Bu tarihî yanlışın da, tıpkı mesleğin tarihi gibi dikkate değer ve tam yarım asırlık tarihi bulunmaktadır. Her şeyden önce sadece 10 Nisan gününün değil Nisan ayının da Emniyet Teşkilatı'nın tarihi bakımından herhangi bir hususuiyeti bulunmamaktadır. İlk defa mesleğin tarihini yazan Hikmet Tongur, ilk Polis Nizamanın tarihini 2 Rebiülevvel 1261 şeklinde yanlış olarak vermiş ise de bu tarihi miladiye çevirmeden bırakmıştır".

"Hikmet Tongur'dan bir sene sonra, 1947'de, mesleğin tarihine dair hacimli kitabı neşreden Halim (Tevfik) Alyot, Türkiye'de Zabıta (Ankara, 1947 s. 77, 9, 177) isimli eserinde önce Polis Nizamı'nın tarihi olarak 21 rebiülevvel 1261'i kabul ederek ilk yanlışı, daha sonra da bunu 10 Nisan 1845 şeklinde çevirerek ikinci bir yanlışı yapmıştır. Halbuki Polis Nizamı 20 Mart 1845, sefaretlere duyuran Müzekkere-i Umumiye ise 30 Mart 1845 tarihidir. Böylece H. Alyot'un bir yanlışı yanlışlıklar zincirinin ilk halkasını teşkil etmiştir…" (Birinci, a.g.e. s. 14-15). Diyerek haklı tenkidine devam eden ciddi araştırma sahibi Sayın Birinci, aynı kaynaklardan hareketle yaptığımız ve bu yazıda düzelttiğimiz 10 Nisan 1845 tespiti bakımından bizi de haklıca tenkit etmiştir.

Bu yanlış sebebiyledir ki biz yukarıda, Polis Bayramı olarak kutlanan 10 Nisan tarihini gün bakımından kullanıp, yıl bakımından 1881'e çekmenin daha anlamlı olacağını kaydetmiş bulunuyoruz.

Emniyet Teşkilatı'nın "İlkleri" cümlesinden olarak yine aynı araştırmacının söz konusu makalesinden yararlanarak önem atfettiğimiz şu tespitleri de yaparak sözümüzü tamamlamak istiyoruz:.

Emniyet Teşkilatı tarihinde ilk defa karşımıza çıkan diğer "ilkler" de şöylece ifadeye konulmuştur: "14. Emniyet Teşkilatı'na amir yetiştirmek için açılan Polis Enstitüsü mesleğin ilk yüksek mektebi olarak 6 Kasım 1937 tarihinde büyük törenlerle eğitimine başlamıştır".

"15. Polis Enstitüsü'nün ilk Müdürü Dr. Salih Adil BAŞER'dir. İktisat Vekaleti Milli Seferberlik Şubesi Müdürü iken 7 Ağustos 1937 tarihinde üçlü kararname ile bu vazifeye tayin edilmiştir. 31 Ağustos'ta vazifesine başladı. Dr. Salih Adil Başer 1896 senesinde Bursa'da doğdu. Babası İbrahim Beydir. 1910'da Bursa Askeri İdadisi'nden, 1912'de Harbiye Mektebi'nin Topçu kısmından mezun oldu. Topçu Önyüzbaşı rütbesinde iken 1 Ocak 1930 tarihinde Viyana Ataşe Militerliği'nden istifa ederek askerlikten ayrıldı ve İktisat Vekaleti'ne geçti. Harbiyeden sonra Viyana Üniversitesi Siyasal ve Ekonomik Bilgiler Akademisi'nden, Viyana Dünya Ticareti Ali Mektebi'nden ve Chicago'da Lasalle Üniversitesi'nden mezun oldu. Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Rusça, İspanyolca ve Latince biliyordu. Polis Enstitüsü'nde Devletler Hukuku ve Almanca hocalığı da yaptı. Beş sene müdürlük yaptıktan sonra da 23 Mart 1942 tarihinde bu vazifesinden alındı. Enstitünün ilk ve son doktoralı müdürüydü". (Birinci, a.g.e. s. 16).

DİPNOTLAR

1 Yağar, Hasan; Tanzimat'a kadar Türklerde Emniyet Teşkilatı; TİTE kütüphanesi yer no: YL/25, Dem No: Y-25. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; Birinci Ali, XVI. Asırda Anadolu Şehirlerinde Kolluk Hizmetleri, H. Ü. Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara Eylül 1979.

2 Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. II, S 75.

3 Mülazemet: Merkezde, yine aynı işlerle meşgul olma, Divanlara ve toplantılara katılmak suretiyle yönetimde yardımcı olmaktan ibaret kabul edebileceğimiz, merkez valiliğine benzer bir merkez görevi.

4 Akdağ, Mustafa, a.g.e., S. 77.

5 Ortaylı, İlber. Osmanlı Kadısı, S. B. F. D Akara, 1977, C. XXX. Sa. I. S. 17.

6 İnalcık, Halil, "Mahkeme", İ. A. c. 7, s, 149.

7 Altındağ, Şinasi, "Osmanlılarda Kadıların Selahiyeti ve Vazifeleri Hakkında", VI. T. T. K. K Ankara, 1967, s, 350.

8 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı, Ank. 1965; Koçibey Risalesi S. 107; Ergin, Osman Nuri, Küçük Mecelle-i Umur-u Belediye, İst. 1340-1342, S. 14 Pakalın, Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Kültür Bakanlığı yayını, seri373.

9 Pakalın, M. Zeki Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971 c 2 s. 572.

10 Hüseyin Namık Orkun, "Subaşılarına Dair Polis Dergisi, Polis Enstitüsü, y. 26. s. 8-319, Cumhuriyetin 16. Yıl dönümü nüshası.

11 Pakalın, M. Zeki, a.g.e.,; s. 572. Akdağ Mustafa, a.g.e., s. 29.

12 Pakalın, M, Zeki, a.g.e.,, s. 572.

13 Akdağ, Mustafa, a.g.e., s. 70-72.

14 Akdağ, Mustafa, s. 72.

15 Pakalın, M, Zekia. a.g.e.,, s. 572.

16 Pakalın M. Zeki, a, g, e, s. 572.

17 M. Zeki Akalın, a.g.e., muhtesip, maddesi.

18 Pakalın M. Zeki, a.g.e.,, s. 572.

19 Pakalın, M. Zeki, a.g.e.,, s. 572.

20 W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Başbakanlık basımevi, Ankara, 1977. s. 126.

21 Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK. Yayını, s. 265 n 2.

22 Türk Ansiklopedisi, s. 281, Şıhna maddesi.

23 Köprülü, M. Fuat, İ.A, "Çavuş Maddesi".

24 Pakalın, M. Zeki, a.g.e.,

25 Akdağ, Mustafa, a.g.e., s. 78-80.

26 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 404.

27 Genç, Reşat, a.g.e., s. 283-286.

28 Pakalın, M. Zeki, a.g.e., s. 572.

29 Akdağ, Mustafa, a.g.e., s. 67-68.

30 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. I, s. 517.

31 Akdağ, Mustafa, a.g.e. s. 86-87.

32 Adnan Adıvar, "Diplomatik Hatıralar", Cumhuriyet, 22 Ocak 1955.

33 Akdağ, Mustafa, a.g.e., C. II. S. 300.

34 Köprülü, M. Fuad, İ.A. "Çavuuş Maddesi".

35 Uzunçarşılı, a.g.e., S. 37.

36 Pakalın, a.g.e.,

37 Birinci, A. "Türk Emniyet Teşkilatında ilkler", Polis Bilimleri Dergisi: C. 3, Turkish jurnal of Police Studies V. 3, s. 10-11.

38 Vereceğimiz bilgiler, A. Ü. İnkılâp Tarihi Enstitüsünde tamamladığımız "Mevzuat Metinlerde Polis Teşkilatında Yapı ve Görev, 1845-1923" adlı basılmamış doktora tezimizden alınmıştır.

39 Ergin, Osman Nuri, Mecelle-i Umuru Belediye, Cilt 1. Sayfa 942 bu Müzekkere ilerideki sayfalarda tetkike sunulacaktır.

40 Osman NURİ, a.g.e., s. 942.

41 Bu sözcük Osman Nuri'nin kitabında "emiriye" olarak yazılmıştır.

41 Name-i hümayun, 1245-1262, No: 11, S. 361-362 (el yazması metin).

Osman Nuri, Mecelle-i Umur-u Belediye, Tarih-i Teşkita-ı Belediye, C. I, S. 921-924, İstanbul 1922 (1337).

42 Birinci, Ali, a.g.e., s. 9-10.

43 Takvim-i vekayi, yıl 1846, No: 297.

44 Takvim-i Vekai, 18 Safer 1262, No: 297.

45 2. Tertip Düstur, C. I. S. 410-411.

46 bk. Dip. Not. 7.

47 Birinci, Ali, a.g.m, s. 10.

48 Bu Meclislerin, her hal ve şartta birer üyesinin ilim adamlarından (Tarik-i İlmiye erbabından) olması şart koşulmuştur.

49 Birinci, Ali, a.g.m., s. 10.

50 I. Tertip Düstur, C: II, S, 748-755.

51 I. Tertip Düstur, C. 1, S. 7.

52 I. Tertip Düstur, C. I., S. 688-706.

53 Bk. 1869 Tarihli Asâkir-i Zaptiye Nizamnamesi (I. Tertip Düstur, C. II. S. 728-733); İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi (I. Tertip Düstur, C. L. S. 625).

54 I. Tertip Düstur, C. II. S. 740-746.

55 1845'te yayınlanan "Polis Nizamı"nı, meseleyi muallakta bıraktığı için, ilk Polis Nizamnamesi kabul etmiyoruz. Zira konu kuvvede kalmıştır.

56 I. Tertip Düstur, C. IV, S. 694.

57 Zeyl-i Düstur, 2, S. 122-131.

58 I. Tertip Düstur, C VI, S. 407-408.

59 I. Tertip Düstur, C. 6, S. 1139-1140.

60 I. Tertip Düstur, C. VII, S. 114-118.

61 Halim Alyot, Türkiye'de Zabıta, Ankara, 1947 S. 80-81.

62 Bu konuda Bk. Bimarhaneler Nizamnamesi; Zeyl-i Düstur, C. II, S, 253-258.

63 I. Tertip Düstur, C. III. S. 477-483.

64 Birinci, Ali, a.g.m, s. 11.

65 Birinci, Ali, a.g.m, s. 11.

66 I. Tertip Düstur, C. 8, S. 666-692.

67 Bahse konu Ekler bölümünde, a) Müzekkere-i Umumi, b) İlk Polis Nizamı, c) Islahat Fermanı, d) Asâkir-i Zaptiye Nizamnamesi, e) 1907 tarihli Polis Nizamnamesi ve f) 1913 tarihli Polis Nizamnamesi mevcuttuar.

68 II. Tertip Düstur, C. I, S. 9-10.

69 Halim Alyot, a.g.e., S. 488-489.

70 Birinci, Ali, a.g.m, s. 14.

71 Mustafa Galip, Nizamat-ı Umumiye-i Zabıta, Mahmut Bey Matbaası, 1337, 2. Tab, S. 35.

72 Halim Alyot, a.g.e.,, S. 494.

73 Halim Alyot, a.g.e.,, S. 495.

74 "Birinci kitap", Takvim-i vekayi, 12 Mayıs 1329, No: 1522; II. Tertip Düstur, C. 5, S. 385-403. "İkinci kitap", Takvim-i Vekayi, 26 Teşrinisani 1329, No: 1662; II. Tertip Düstur, C. 6, S. 36-49.

75 Vilayetlerde Vali, Müstakil Livalarda Mutasarrıf, İlçelerde Kaymakam teşkil etmektedir.

76 Vilayet ve Müstakil Livalarda Polis Müdürü olup, Gayri Müstakil Livalar ve İlçelerde Polis Komiserleri oluştur maktadır. Ancak bu durumda alt üniteler böyle olmayıp, Karakollar şeklinde tertiplenmektedir.

77 Mustafa Galip, a.g.e., s. 232.

78 III. Tertip Düstur, C. 15, s. 575.

KAYNAKLAR

AKDAĞ Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, TTK. II. C. Ankara, 1971.

ALTINDAĞ, Şinasi, Osmanlılarda Kadıların Selahiyeti ve Vazifeleri Hakkında, VI. TTKK. Ankara, 1967.

ALYOT, Halim, Türkiye'de Zabıta, Ank. 1947.

BİRİNCİ, Ali, XVI. Asırda Anadolu Şehirlerinde Kolluk Hizmetleri, H. Ü. Tarih Bilim Dalı, yayınlanmamış bilim uzmanlığı tezi, Ankara, Eylül 1979.

ERGİN, Osman Nuri, Küçük Mecell-i Umur-u Belediye, İst. 1340-1342.

, Mecelle-i Umur-u Belediye, I. c. İst. 1922.

Evliya Çelebi, Seyahatname, I. c.

GALİP, Mustafa, Nizamat-ı Umumiye-i Zabıta, Mahmut Bey Matbaası, İst. 1337.

GENÇ, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Kültür Bakanlığı yayını seri 373, Ank. 1981.

GÜLMEZ, Mesut, Polis Örgütünün ilk kuruluş Belgesi ve kaynağı, Amme İdaresi Dergisi, c. 16, Sayı 4, s. 5, Ank. 1983.

Islahat Fermanı (1856), Yeni Türk Edebiyatı Antilojisi I, İ. Ü. Ed. Fak. Yayın No: 1847.

İNALCIK, Halil, “Mahkeme”, İ.A, c. VII.

Kavanin Mecmuası, TBMM Arşivi.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “Çavuş”, İ.A.

Mustafa Nuri Paşa, Netayicül Vukuat, “Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi” TTK. XXII. Dizi, Sayı I, (Haz. Neşat Çağatay, c. I-II, ank. 1979).

Name-i Hümayun, 1245-1262, No: 11, s. 361-362 (el yazması metin).

ORTAYLI, İlber, Osmanlı Kadısı, SBF Dergisi, XXX. c Sa. I, Ankara 1977.

PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB yayını, İst. 1971.

Takvim-i Vekai.

Türk Ansiklopedisi, Şıhna maddesi.

TOGAN, A. Zeki Velidi, Tarihte Usul, 3. Baskı İst. 1981.

TONGUR, Hikmet, Türkiye’de Genel Kolluk Teşkili ve Görevlerinin Gelişimi, Ank. 1946.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1965.

, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK. Ank. 1984.

YAĞAR Hasan, Tanzimat’a Kadar Türkler’de Emniyet Teşkilatı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, A. Ü, TİTE kütüphanesi, Anrkara, 1985.

, Mevzuat Metinlerinde Polis Teşkilatında Yapı ve Görev (1845-1923). yayınlanmamış doktora tezi. A. Ü. TİTE Ankara, 1988. 23) W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Başbakanlık Basımevi, Ank. 1977.

, 1, 2, 3. Tertip ve ek Düstur.

Osmanlılarda İstihbaratçılık / Yrd. Doç. Dr. Hamit Pehlivanlı [s.653-667]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlılar zamanında çoğu Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetname'sinin etkisinde kalınarak yazılmış olan nasihatnâme ve siyasetnâme tarzındaki eserlerde casus kullanmanın önemi ısrarla vurgulanmıştır. Bu eserlerde ülke içinde olduğu gibi dış düşmanlara karşı da casus kullanılması öğütlenmiş, düşmanın durumunu bilmenin önemi ve ülkenin ancak bu sayede ayakta kalabileceği belirtilmiştir. Osmanlılarda "muhbirlik" ve "nakl-i kelam" pek hoş karşılanmamakla beraber, casusluk daha kuruluş yıllarından itibaren üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Osmanlılar Timur darbesinden sonra XV. yüzyılın ilk çeyreğinde tekrar toparlanarak içeride ve dışarıda casusluk faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Osmanlıların klasik devirlerinde casuslar dış istihbaratta genellikle askeri amaçlar için kullanılmıştır. Bilhassa komşu devletler hakkında bilgi toplama faaliyetlerinde bulunulmuştur. Bu çalışmalar devletin aleyhinde olabilecekleri önceden haber alma ve bununla "tertipleri bozma"ya yönelik olmuştur. Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla gelinceye kadar klasik casusluk usulleri ile yetinmiştir. Klasik döneme ait eserlerde casus kullanmanın önemi üzerinde durulmaktadır. Örgütlü bir istihbarat teşkilatından çok bazı casusluk olayları ve casus tiplerinden bahsedilmektedir.1

Bu tür eserlerin en önemlilerinden olan Gelibolulu Mustafa Ali'nin eserinde iç istihbaratın önemi üzerinde durulmaktadır. Ona göre hükümdar iç güvenliği sağlamakta başarılı olmak istiyorsa mutlaka casus kullanmalıdır. Böyle yapmadığı takdirde ülkeyi adaletle yönetemez, yöneticiler ve asker üzerinde otoritesini kuramaz, haksızlık yapanları bulup cezalandıramaz. Böyle olunca ülkede iç huzur ve güvenlik sağlanamaz.2 Daha sonraki dönemlerde yaşamış olan başkaları da bu konular üzerinde durmuştur. Bunlardan biri de Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. İç istihbarat konusunda bir kısım tavsiyelerde bulunmaktadır. O da hükümdarların, yöneticilerin ve halkın durumunu iyi bilebilmesi için casusa ihtiyaçları olduğunu ifade etmektedir.

Ona göre Fatih Sultan Mehmed ve Sadrazam Mahmud Paşa'nın casusları etrafı dolaşıp tetkik ederlerdi. Padişahın, vezirinin casuslarından başka gizli casusları da olurdu. Bu casusları aracılığıyla bazı haberleri vezirinden önce bilirdi. Bu ise vezir için tabii ki büyük bir suçtur. Padişahlar gizli casuslar kullanmalı ve casusları aracılığıyla vezirler, ulema, ümera hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Ayrıca başşehir ve ülkenin diğer yerlerinde yaşayan halkın durumundan da haberdar olmalıdır. Böyle yapıldığı takdirde idareciler ve halk padişahın takibinden korkarak kötü işler yapmaktan çekineceklerdir. Tebdil gezmek ve casuslar kullanmak suretiyle hükümdarlar halkı takip etmelidir. Ancak tebdil yerine casus kullanmak daha iyi olarak kabul edilmektedir. Casusları aracılığıyla halkın durumu takip edilirse hem halk padişahımız bizim durumumuzu biliyor diye daha da bağlanır, hem de bir kısım insanların zulmüne böylece daha kolay mani olunur. Ayrıca zulmedenlerin cezasını da vermek lazımdır.3

Dış istihbarat konusunda da bazı tavsiyeleri vardır. Sınır bölgeleri güvenilir casuslar kullanmak suretiyle devamlı kontrol altında tutulmalıdır. Böylece düşmanın ne düşündüğü hakkında bilgi sahibi olunur. Böyle yapıldığı takdirde herhangi bir saldırı olmadan evvel gerekli tedbirleri almak mümkün olur. Yoksa saldırı olduğu takdirde yeterli tedbir almak mümkün olmaz.[4]

Aynı şekilde düşman casuslarına karşı da tedbirli olmak lazımdır. Karşı istihbarat faaliyetlerine hazırlıklı olmak gerekir. Ülke içine casusların sızmasını önlemek şarttır. Bunun için düşman casuslarının ülkeye sızmasını beklemeyerek bazı faaliyetlerde bulunmalıdır. Klasik Osmanlı döneminde yapılan en önemli işlerden biri de sınır boylarında görevlendirilen casusların komşu ülkelerde yürüttükleri casusluk faaliyetleridir. Sınırlarda daima düşmanla ilgili haber toplayacak casuslar bulundurulduğu eski Osmanlı kaynaklarında yazılıdır. Zaman zaman bu casuslar sorumlu oldukları sınır boylarından komşu ülke içlerine sızmakta ve bilgi toplamaktadırlar. Zira bu yerlerden sorumlu kale kumandanı ve idareci kesimi bu işler için çok gayret sarf etmek mecburiyetindedir.[5] Defterdar Sarı Mehmed Paşa devlet adamlarına öğüt verdiği eseri Nesayıh'ül vüzera v'el-Ümera'da "düşmanın durumunu bilmek çok önemlidir. Düşmanın durumunu bilmemek, araştırmamak ve bilgi toplamamak yüzünden birçok devlet kötü duruma düşmüştür. Bunun için sınır bölgelerinden düşman ülkesinin her tarafına casuslar gönderip bilgi toplamaya çalışılmalıdır"demektedir.[6] Nitekim Osmanlı Tarihinin önemli kaynaklarından olan "Mühimme Defterleri"nde de bu konuda ilgililere verilmiş birçok emre rastlanmaktadır. Sınır bölgelerinde görevli eyalet valilerine ve diğer görevlilere düşman hakkında toplanan bilgilerin sürekli İstanbul'a bildirilmesi, bu hususta titiz davranılması ve bilgi göndermeye devam edilmesi hakkında birçok kayıt bulunmaktadır. Budin,[7] Temeşvar,[8] Van,[9] Cezayir[10] Beylerbeylerine bulundukları yerlerin durumu ile komşu ülkelerin Osmanlı Devleti hakkındaki düşünce ve planlarını öğrenerek mutlaka haber vermeleri emredilmektedir. Komşu ülkelere casuslar gönderilmesi veya "dil almak" suretiyle bilgi toplanması istenmektedir.

İstihbarata karşı koymak, istihbarat kadar önemlidir. Sadece hedef ülkelerin casusları değil, onlarla işbirliği yapan diğer ülkelerin casuslarına da dikkat edilmelidir. Bununla ilgili olarak Yıldırım Bayezid zamanında meydana gelen bir olay kaynaklarda anlatılmaktadır. Yıldırım Bayezid Macaristan'a sefer yapmak üzere Gelibolu'dan bir ordu ile Edirne'ye geçmişti. Burada Bizans'ın bir casusu yakalandı. Sorgulamasında casus Türklerin Macaristan üzerine sefere çıktığını haber vermek üzere gönderildiğini itiraf ederek üzerindeki mektubu da teslim etti. Ayrıca kendisinden önce de başka casusların Macaristan'a gönderildiğini söyledi.[11]

Sefer sırasında meydana gelecek casusluk ve suikast teşebbüslerine karşı koymakda yine istihbarata karşı koyma faaliyetlerinin bir parçasıdır. Bu bakımdan padişaha karşı düşman casuslarının yapacağı herhangi bir saldırıyı önlemek için padişahın çadırı çok iyi korunmalıdır. Yavuz Sultan Selim Diyarbakır'ı fethe giderken Şah İsmail'in casusları padişaha suikast yapmak istemişlerdi. Şah İsmail'in casusları padişahın çadırını gece ateşe vererek Yavuz'u dışarı çıkarmayı ve çıktığı takdirde de bıçakla öldürmeyi planlamışlardı. Ancak yakalanarak öldürüldüler.[12] Aynı şekilde XVII. yüzyılda başkentte sürücü başı olan Yorgaki isimli bir zımmi casusluk yaptığı gerekçesi ile önce hapsedilmiş, sonra da idam edilmiştir. Malı ise hazineye devredilmiştir.[13]

Kırım'da bir kısım halk arasına sızan Rus casusları yalan haberler yaymaktadır. Halk arasında yayılan bu propagandaya göre Osmanlı-Rus anlaşmasına rağmen Rusların gelip topraklarını alacağı haberleri yayılmaktadır. Bunun üzerine Rusya'ya casuslar gönderilip haberin doğruluğu araştırılmıştır. Yapılan araştırmalarda bu haberlerin doğru olmadığı tespit edilmiştir.14

Estergon'dan Ciğerdelen tarafına bir köprü inşa edilip geçilmeye uğraşılırken Uyvar hakimi Graf adam Forkac bir casus gönderip bilgi toplamaya çalışmıştır. Bölgede işbirliği yapan yerli bir Hıristiyan ile Forkac'ın casusu bilgi alışverişinde bulunmaktadır. Bunların konuşmalarını anlayan bir topçu, casus gittikten sonra işbirlikçiyi tutup vezire götürür. Bu kişi casusa "köprü on güne kadar ancak biter. Fırsattan istifade köprü başını alıp, Müslümanların vilayetimize gelmeleri önlenir" dediğini itiraf etmiştir. Bunun üzerine Serasker Ali Paşa, Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa ve Niğbolu Valisi İbrahim Paşa karşı tarafa geçerek düşmandan bir "dil" buldular. Dil "sabah karanlığında Uyvar hakimi Forkac köprü tamam olmadı diye üzerinize geliyor, görürsünüz" demiştir. Osmanlılar bu bilgi üzerine gerekli tertibatı almış ve düşmana gafil yakalanmamıştır.15

Savaş öncesi düşman tarafına casuslar gönderilip durumları araştırılmaktadır. Düşmanın durumuna göre plan yapılmaktadır. Beklemek veya hemen harekete geçmek kararı casusların getireceği habere bağlıdır. Mesela Osmanlı askeri Uyvar'a vardığında casuslar düşmanın çok kötü durumda olduğunu ve anlaşma yapmaya talip olduklarını bildirmiştir.16

Hezarfen Hüseyin Efendi eserinde düşman kalelerinden dışarı casusların çıkmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını tavsiye etmektedir.17 Zira muhasara sırasında kalelerden indirilen bu casuslar, muhasaracılar hakkında bilgi getirmekte ve içeridekilere moral aşılamaktadır. Kaledekilerin savunma gücünü manevî bakımdan takviye etmektedir. Bu şekilde kaleden dışarı çıkarılan casusların iyi yetişmiş profesyonel kimseler olmasına azami derece de dikkat edilmektedir. Bu tip casuslara en iyi örnek Kolcsiczky György Ferencz'dir. Kolcsiczky 1683 Beç kuşatmasında Türk askeri kılığında kaleden çıkarak casus raporunu Lothringen prensine götürmüş ve geri dönmüştü. Şaşkın durumdaki kale halkı onun getirdiği haberlerle moral bulmuştu.18

Ser askerler düşmanın durumundan haberdar olmaya ve güvenilir casuslar kullanmaya mecburdur. Alacakları karşı tedbirlerle düşman casusluğunu önlemeli, ordusunun zaaf ve kuvvetini düşmana bildirmemelidir.19

Koca Sekbanbaşı Risalesi'nde de istihbarat konusuna geniş bir yer ayrılmaktadır. Risalede Yeniçeri Ocağı'nın disiplinsizliği yüzünden ordu içerisine yabancı ajanların çok rahat bir şekilde sızdıkları ifade edilmektedir. Bu ajanların tespiti de mümkün değildir. Dolayısıyla çok rahat bir şekilde ajanlar vezir ve kumandanların ne düşündüğünü, ordunun durumunu her gün karşı tarafa bildirmektedir. Koca Sekbanbaşı, III. Mustafa devrinde Rusya'ya karşı açılan harpte 200.000 kadar askerin sefere katıldığını ancak bunların düşman karşısında perişan olduklarını iddialarına delil olarak göstermektedir. Bu yenilginin yegane sebebi Osmanlı casuslarının yetersizliği ve ordu içine sızan Rus ajanlarının tespit edilmemesi ve tespit için bir gayret de gösterilmemesidir. Yabancıların bu işe çok

önem verdiklerini de ifade etmektedir. Bu sefer sırasında Osmanlılar Yeniçerilerden üç kişiyi dil almak için görevlendirmişlerdir. Bunlar sınırda bir yabancıyı yakalayıp bilgi almak üzere karargaha getirmektedirler. Ancak Eflak halkından olan ve Türkçe bilen şahıs kendisini öldürmezlerse babasının zengin olduğunu ve büyük paralar vereceğini söyleyerek onları bir yere götürür. Buradaki şahıs Rus ordusunda görevli kurnaz bir kimsedir. Bu Yeniçerileri bir çadıra götürüp propaganda yapmışlar. Kurdukları planda Müslüman kıyafetinde bir kısım adamlara çuvallarla paralar takdim edilmekte ve bunların Osmanlı Devleti'ne, vezire, yeniçeri Ağası'na ve Tatar Hanı'na gönderileceğini anlatırlar. Hatta bu paralarla İstanbul'u dahi satın aldıklarını dolayısıyla savaşmalarının boşuna olduğunu, orduyu bırakıp Anadolu'ya çiftlerinin başına dönmelerinin en doğru hareket olacağını izah eder ve getirip sınırda bırakırlar. Yeniçeriler gördüklerini yemin ederek askere anlatmaya başlarlar. Zaten gönülsüz ve eğitimsiz olan asker arasında bu propaganda kısa sürede tutar. Çadırlar bu haberlerle sarsılan askerler tarafından boşaltılır. Ertesi gün Rus askerleri Osmanlı askeri kışlağını basarak orduyu dağıtırlar. Koca Sekbanbaşı bu olayı anlattıktan sonra "düşman casuslarının belası yanında asıl belanın kendi gafletimiz" olduğunu ifade etmektedir.20

I. Klasik Dönem

A. İstihbarat Elemanları ve İstihbarat Toplama Usûlleri

1. Martoloslar

Hıristiyan dünyası ile ilgili olarak daha ziyade Yahudilerden ve özel olarak yetiştirilen Hıristiyan casuslardan faydalanılmıştır. Martolos teşkilatı II. Murad tarafından 1421 senesinde kurulmuştur. Kaynaklarda verilen bilgi doğru ise bu tarihin martolosların askeri teşkilat haline sokuldukları tarih olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Aşıkpaşazade ve Neşri'de Osman Gazi'nin İnegöl'e karşı giriştiği harekat esnasında ve Orhan Gazi zamanında Konur Kalesi'nin fethi münasebeti ile martolosların casus ve haberci olarak kullanıldığı zikredilmektedir. Osman Bey İnegöl'ü almak istediğinde bunu haber almışlar ve pusu kurmuşlardı. Osman Bey'in Eratun isimli Hıristiyan bir martolosu vardı. Eratun kurulan pusuyu gelip haber verdi ve böylece bir tehlike atlatılmış oldu. Dolayısıyla martolos kelimesi haberci ve casus manasında anlaşılmalıdır.21 Konur Hisar Tekfurunun Osmanlılar aleyhine çalıştığını yine martoloslar gelip Süleyman Paşa'ya haber verdiler.22 Süleyman Paşa'nın düşman arasında sürekli casusluk amacıyla adamları vardı. Bunlar her türlü bilgiyi Osmanlılara anında ulaştırırlardı.23

Aynı vekayinamelere göre Kosova Savaşı'nın arifesinde II. Murad, Togan isimli bir martolosa düşman ordusu kumandanının kim olduğunu öğrenmesini emretmiştir. Nihayet Fatih devrinde Mihaloğulları Ali ve İskender Beylerin Macarlara karşı yaptıkları akınlardan birinde zahiren Hıristiyan, fakat kalben Müslüman 40 martolosun haberci olarak hizmet gördükleri bilinmektedir.

Uzun Hasan seferine de akıncılar gibi martolosların iştirak ettikleri bilinmektedir. Büyük ekseriyetle yerlilerden oluşan martoloslar hudut bölgelerinde sulh zamanlarında macera ve ganimet peşinde koşan ve düşman arazisine nüfuz etmeye çalışan bir unsur olarak görünmektedirler. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise martolosların Anadolu'da Uzun Hasan'a karşı yürütülen

faaliyetlerde kullanıldıklarını görmekteyiz. Martoloslar dikkat çekmemek için bulundukları ülkenin geleneklerine göre yaşarlar ve mutlaka bir işle meşgul olurlardı. Macaristan sınırlarındaki martoloslarla Macarların karşılıklı faaliyetleri bazen barışı bozacak duruma gelmektedir.

Osmanlılarla-Macarlar arasında bunların kontrol edilmeleri için anlaşma bile yapılmıştır. Ancak "dil ve baş" getirmeye memur olan martolosların faaliyetlerine son verilemedi. Evliya Çelebi 14 Macar kalesinde martolosların casus olarak hizmet ettiğini yazıyor.24 Macar uc kaleleriyle hisarlarının her birinin kendi casusları vardı. Bunlara öteki vazifeliler gibi para ödenirdi. Şüphesiz casuslar öbür savaşçılarla birlikte oturmazlardı. Yani Macarların casusları Türk uc kalelerinde ve padişah kapısında işlerini yaparlardı. Türk casusları da Macar tabyalarını ve Beç Sarayı'nı gözetlerlerdi. Bir kısım ajanlar ise çift taraflı çalışmaktaydılar. Hem Türklere hem de Macarlara hizmet eden bu casuslar yakalanıncaya kadar her iki taraftan da para alırlardı.25

Kanuni Sultan Süleyman sefere çıkmadan evvel martoloslardan bilgi alır, Avrupalı devletlerin askeri güçleri, savaş teknik ve kabiliyetlerini öğrenir ve ona göre tedbirler alırdı. Kanuni barış zamanında da bunlardan sürekli bilgi toplardı. Böylece martolos teşkilatı önemli bir mevkii kazanmıştı. Martolosların sadece düşman hakkında bilgi toplamakla kalmadıklarını görüyoruz. Faaliyetlerinden psikolojik harekat kurallarına uygun olarak yıkıcı ve bölücü propaganda faaliyetleri yürüttükleri de anlaşılmaktadır. Bu meyanda Osmanlıların üstünlüğünü, askerlerinin çokluğunu ve kendi hükümdarları ile ilgili birtakım yalan haberlerle halkın maneviyatını sarsmaya çalışmışlardır.26 Sigetvar fethedilmeden önce Osmanlı toprakları için tehlikeli bir hareket üssü idi. Bu kale ile Bobofça kalesinin faaliyetini kontrol etmek için Mohaç'a 40 martolos gönderilmişti.27

2. Voynuklar

Başlangıçta Voynuklar Osmanlı ordusunda çok önemli hizmetler yapmışlardır. Kaynaklarda voynuklarla ilgili bilgiler şimdilik II. Murad dönemine kadar çıkmaktadır. Osmanlılar savaş dışında Voynukları casus olarak da kullanmıştır.28 Bunun yanında voynukların bazen Osmanlı Devleti aleyhine çalıştıkları da görülmektedir. Haber almak üzere yakalanan ve İstanbul'a gönderilen bir esir, voynuk Hazari tarafından voynuk kıyafeti giydirilmek suretiyle kaçırılmıştır. Hazari'nin esiri kaçırdığı anlaşılınca zincire vurulup küreğe mahkum edilmiştir.29

3. Esirler-(Dil)

Osmanlılar istihbaratta daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi Dil denilen düşman esirlerinden de istifade etmişlerdir. Savaşlarda diri olarak ele geçirilen esirlerden ülkeleri ve orduları hakkında bilgi alınırdı. Ancak bazen bu esirlerin kendi ülkeleri menfaatine çalıştıkları, sefer güzergahını değiştirerek Osmanlıları tuzağa düşürdükleri de olmuştur. Ama seferler sırasında casusların vereceği bilgilere mutlaka ihtiyaç duyulurdu. Bu konuda kaynaklarda Kaptan Paşaya, Kefe Beyi Sinan ve Mora Sancak Beyi Osman Bey gibi yetkililere verilmiş bir çok emre rastlamak mümkündür.30 Yine 1697 yılında Avusturyalılarla ilgili bilgi toplamak üzere gönderilen Osmanlı askerleri on bir kişiyi yakalayarak altısını öldürmüş, beşini ordu karargahına getirmişlerdi. Dil denilen

bu esirler konuşturulmuş ve Avusturya başkomutanı Prens Visavye hakkında bilgi alınmıştı. Bu bilgileri veren tutsaklar hapishaneye gönderilmiş, bunları getirenlere de hilatlerle birlikte 3 kese akçe verilmişti.31 Türklerin komşu ülkelere sürekli adam göndererek dil tutmaya çalışmaları onların uyanık ve dikkatli davrandıklarının bir delilidir.32

4. Din Adamları ve Asilzadeler

Yükseliş döneminde Osmanlılar kendi ülkelerine küskün olan bazı Batılılardan casus olarak faydalanmışlardır. Örneğin Fatih Sultan Mehmed'in sarayına getirttiği İtalyan sanatçılardan İtalya hakkında bilgiler edindiği bilinmektedir.33 Kanuni devrinde meydana gelen şu olay Osmanlıların istihbarat Kaynakları hakkında güzel bir örnektir. Rodos'ta Castiglia başpapazı ve şövalyeleri tarikatı görevlilerinden Andrea Amaral kıskanç bir kişiliğe sahipti. Rodos'ta şövalyelerin savunma hazırlıkları için yaptıkları toplantılarda onlarla istihza ediyor ve tehlikenin olmadığını söylüyordu. İstanbul'daki hazırlıkların Rodos için değil Kıbrıs için yapıldığını iddia ediyordu. Amaral bir taraftan hedef şaşırırken diğer taraftan da yapılan hazırlıklardan şövalyeleri caydırmaya çalışıyordu. Bu arada bir Türk esirini serbest bırakarak savunma planları ve buğday hariç muhasaraya karşı bol miktarda erzak bulunduğunu İstanbul'a bildirmişti.34

Kuşatmanın uzaması üzerine Kanuni muhasaradan vazgeçmek istemiştir. Ancak Amaral gönderdiği yeni bilgilerle muhasaraya devam etmeleri için Osmanlıları teşvik ediyordu. Rodos şövalyelerinin zor durumda olduklarını, dayanamayacaklarını artık gün, belki hafta hesap ederek teslim olabileceklerini bildiriyordu. Bunun üzerine Kanuni muhasaraya devam etmiş ve şövalyelerin moralini bozmak için kaledekilerin görebileceği bir yere köşk inşasına da başlamıştı. Amaral'ın gönderdiği bu kıymetli bilgiler Osmanlıların çok işine yaramış ve Rodos'un fethinde büyük kolaylıklar sağlamıştır. Amaral'ın casus olarak kullandığı uşağı Blas Diez haber getirip-götürdüğü bir sırada yakalanmıştır. Diez kendini kurtarmak için Amaral'ın Osmanlıları dayanmaya teşvik ettiğini, erzak ve diğer malzemelerin azaldığını karşı tarafa ilettiğini itiraf etti. Portekizli Amaral uşağı ile yüzleştirildi. Bütün suçlamaları reddetti ise de bütün deliller aleyhine olduğu için San Giovanni kilisesinde boynu vuruldu. Kurye olarak kullandığı casus Diez'de şato önünde asıldı.35

Osmanlılar batıda kral saraylarında ve sınırlarda Papazlar ile asilzadeleri de casus olarak kullanmışlardır. Mesela Kaptan-ı derya Küçük Ali Paşa'nın kardeşliği Sicilyalı Mehmed Ağa, Titus Moldariensis Clericus adı ile Fransa sarayında 40 yıl casusluk yapmıştır.36

5. Tercümanlar

Osmanlılarda tercümanların çok önemi vardı. Bu müessesenin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yabancı devletlerle ilişkilerde yabancı dil bilen memurların kullanıldığı muhakkaktır. Tercümanlığın XIV. yüzyıl sonlarında mevcut olduğu söylenebilir.37 Tercümanlar Devletin her türlü gizli açık takip ettiği siyaseti bilmektedirler. Zaman zaman kendi menfaatlerine uygun gelen batılı devletlerin siyaseti doğrultusunda hareket etmeye başladılar. Divan-ı Hümayun tercümanları Rum idiler. Bunlar zaman, zaman yabancı devletlerin çıkarına çalışarak Osmanlı

Devletine ihanet ediyorlardı. Önceleri pek belli olmayan bu davranışları daha sonra bazı olaylar sonucu tespit edilmiştir. Bu bakımdan III. Selim devrinde Divan-ı Hümayun tercümanlığına tayin edilen Rumlardan şüphe edilmeye ve yerlerine Müslüman memur tayini düşünülmeye başlandı.38 Bunun dışında daha birçok müessesede de Rum tercümanlar çalıştırılmakta idi. Buralarda çalışan tercümanların ihanetlerine zaman zaman rastlanmaktadır. Mesela Murabıt Hüseyin Paşa, Kaptan Paşa olduğu zaman donanma tercümanı bir Rum idi. Yirmi seneden beri tercümanlık yapan Konstantin'in düşmana casusluk ettiği ve rüşvet karşılığı fitne çıkarttığı tespit edilmiş ve idam edilmiştir.39 Rum ve Ermeni tercümanlardan bir kısmı da bazı devlet adamlarının evlerine girip-çıkarak casusluk yapmaktadır. Bunlardan biri Yalı Köşkü'nde suçüstü yakalanıp idam edilmiştir.40 Aynı şekilde III. Selim zamanında Halet Efendi'nin yardımıyla tercüman olan Kostaki Efendi de casusluğu ortaya çıkınca idam edilmiştir.41 Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi önceleri Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstererek hizmet eden tercümanlar son zamanlarda çift taraflı (duble ajan) çalışmaya başlamışlardır.

6. Sınır Beyleri

Casusluk faaliyetlerinde sınır boylarında oturan ve devamlı komşu ülkelerle ilgili bilgi toplayan beylerden de istifade edilirdi. Bunlar doğuda sınır eyalet valileri, kuzeyde Kırım Hanları, batıda Eflak ve Boğdan Beyleri, Dubrovnik Cumhuriyeti ve Erdel Krallığı idi.42 Savaş kararı verilmeden önce yapılan toplantılara sınır boylarından gelen beyler çağırılmakta ve onların bilgisine de başvurulmaktadır. Toplantılarda ilk söz onlara verilmekte ve onların verdiği bilgiler kararda etkili olmaktadır. Mesela Baltacı Mehmed Paşa Rusya seferine karar vermek üzere devlet erkanını toplantıya çağırmış ve toplantıda ilk sözü sınırlardan gelen beylere vermiştir. Bunlar Rusların daha önce yapılan barış şartlarına önem vermediklerini, o tarihten bu yana, çeşitli düzenlerle gerek imparatorluk hudutları, gerek Kırım Hanlığı hudutları üzerinde güveni sarsacak tedbirler aldıklarını söylediler. Özellikle Rusların bu tutumundan ötürü halkın İstanbul'a güveninin sarsıldığını, bu şekilde daha bir süre göz yumulmaya devam edilirse hudut başlarında barış şartlarına aykırı olarak yaptırmış oldukları kale, palanka ve tabur tarzında hazırladıkları askerleriyle baskın yapmaları ihtimali olduğunu anlattılar. Ayrıca hükümete etraflıca bir de rapor sundular.43 Baltacı Mehmed Paşa'nın görevden alınmasından sonra yeniden Rus savaşı ihtimali üzerine sınırlardan raporlar gelmeye başladı. Bender muhafızı Vezir İzmirli Ali Paşa ve Boğdan Beyi'nden gelen raporlar Rusların anlaşma şartlarına uymadıkları yönünde idi. Öte yandan Azak Kalesi'ni teslim almak üzere giden Trabzon beylerbeyi Vezir Ebu Kavuk Mehmed Paşa ile İvaz Paşa ve Müteferrikabaşı Mirza Mehmed Ağa'nın raporları da gelmişti. Bunlarda da Rusların kaleyi teslim etmediği yazılıydı. Bu raporlardan sonra padişah savaş ihtimali üzerine toplantı kararı almıştır.44 Sınır beyleri sınır boylarında oturan köylüler ve muhtarlardan istifade etmektedir. Macar uc savaşçılarından bıkan Macar köylüleri çoğu zaman Türklere çalışmıştır. Macar yetkililer bu durumdan şikayetçidir. Raporlarda "Macar askeri Türkün haberi olmadan hiçbir şey yapamaz hale gelmiştir" diye yazmaktadır. Bunun yanında sınır beylerinin karargahlarında bulunan Macar asıllı katiplerde (deak) Macarlar adına casusluk yapmaktadır.45

B. İki Taraflı Çalışan İstihbarat Elemanları ve Usûlleri

1. Bilgin-Sanatkar-Hekim

Osmanlı Devleti'nde saray hekimleri her zaman önemli rol oynamışlardır. Meslekleri icabı şüphe uyandırmamışlar, sarayda hemen her yere girip çıktıkları gibi, herkes ile de görüşmüşlerdir. Hem gayrimüslim olmaları, hem de yabancı dil bilmeleri onları yabancılar için cazip kılıyordu. Onlar da çoğu zaman yabancıların casusluk tekliflerine müspet cevap vererek duble ajan rolünü gayet iyi oynamışlardır. Fatih çeşitli yerlerden gelen bilgin, sanatkar ve hekim kisvesindeki bazı kişilerden istihbari maksatla faydalanmıştır. Ancak duraklama ve gerileme devirlerinde durum tersine dönmüştür. Bu kişilerin Osmanlılara bazı bilgiler vermekle birlikte çift taraflı çalışarak kendi ülkeleri lehine faaliyette bulundukları da çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir.

Özellikle hemen hemen tamamı yabancı olan saray hekimlerinin batılılar için ideal birer casus oldukları bilinen gerçeklerdendir. Mesela, Fatih'in şüpheli ölümüne adı karışan Yakup Paşa, İngiliz şairi Lord Byron'ın hekimi olup sonradan Osmanlı sarayına yerleşen Millingen ve istihbaratçılarla ilgili kitap yazan Mavroyani Paşa gibi isimler hep saray hekimidirler. Sultanlar saraylarında genellikle Yahudi hekim bulundururlardı. Yabancıların bunları elde etmeleri ise çok kolaydı.46

2. Elçiler

Batılıların Osmanlılara karşı kullandıkları önemli casuslardan biri de elçilerdi. Osmanlıların ilk yıllarında bundan en iyi istifade edenler Venediklilerdi. Daha XV.

yüzyılda bunların İstanbul'da Balyos adı verilen elçilerinin bulunduğu bilinmektedir. İstanbul'daki yabancı elçilerin hizmetlerinde bulunan tercümanlar, daima onun vasıtasıyla dileklerini Osmanlı Hükümeti'ne ulaştırırlardı. Ancak Osmanlılar batılılar gibi temasta bulundukları ülkelere devamlı görev yapacak elçiler göndermemişlerdir. Bunun yanında cülus, harp ilanı, barış yapılması gibi meseleler için yabancı ülkelere elçiler göndermişlerdir. Fevkalade elçiler denilen bu görevliler işlerini bitirince geri dönerlerdi. Osmanlı devletinin dost ve düşman hakkında bu elçiler aracılığı ile bilgi sahibi olduğu kesindir. Ancak Osmanlılar Batılı devletler nezdinde daimi elçi bulundurmamanın cezasını çok ağır ödediler.47 Ayrıca batılılar elçilik heyetlerinde görevli Müslümanlığı kabul eden Hıristiyan çavuşlardan da Osmanlılar aleyhine yaralanırlardı.48

3. Patrikhane

İstanbul'un fethinden sonra ise Papa aracılığı ile Osmanlılar aleyhine kullanılan bir casusluk üssü de Patrikhanedir. İstanbul Patrikhanesi önceleri Vatikan'a karşı iken, sonraları Osmanlılar aleyhine onlarla işbirliği yapmıştır. IV. Murad Fener Rum Ortodoks Patrikhane'sinin devlet aleyhine faaliyetlerini arttırması üzerine patriği astırmıştır. 49

4. Askeri Uzmanlar

Batılı devletler -özellikle Fransa- Savaşları kışkırtırlar, fakat ittifaka yanaşmazlardı. Rusya'ya karşı bize batıdan teknik yardım ve uzman gelmesi XVIII. yüzyılda başlar. Batılı devletler, teknik

subay, harita ve istihkam uzmanları gönderirler; fakat bunlar Türkiye'nin savunma işlerinden ziyade kendi devletlerinin çıkarlarına yarayacak işlerle uğraşırlardı. Örneğin Boğazlar ve Süveyş gibi önemli yerlerin yüz ölçümlerini, haritalarını, resimlerini yaparlar, kendi hükümetlerine sunarlardı. Bunu mazur göstermek için, Türklerin cahil ve bunlardan anlamaz olduğu fikrini yayarlardı. Bu uzmanların o zaman en ünlüsü Baron de Tott, Türkler hakkında abartılı uydurmalarla dolu bir kitap yazmış; bu kitap birçok Avrupa diline çevrilmişti. Avrupa yarım yüzyıl Türkleri bu kitaptan edindiği fikirlerle tanımıştır. Vaktinin birçoğunu çapkınlık peşinde geçiren bu uzman, sözde teknik yardım uzmanı, aslında bir Fransız askeri müfettişi idi. Asıl ödevi Fransa'nın yakın şarka ve Mısır'a hakim olması için gerekli şartları hazırlamaktı. Mısır beyleri ile yaptığı gizli pazarlıkları hükümet haber almış, Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın elinden kendini zor kurtarmıştı."50 Bir kısım yabancı uzmanlar sadece ihtisasları ile ilgili bilgi toplamakla görevli idi. Mesela 1571'de Macar Kralının İstanbul'daki casusu Horvath Matyas'ın vazifesi sadece Türk deniz kuvvetlerini gözetlemekti.51 XVIII. yüzyılda Fransa'dan getirilen Baron de Tott ile XIX. yüzyılda Almanya'dan çağırılan Helmuth von Moltke, hem askeri uzman, hem de siyasi diplomat olarak faaliyet göstermişlerdir. Bunlar bir yandan Osmanlı ordusunun ıslahı için gayret gösterirken, bir yandan da bu hizmetlerini ülkelerinin çıkarları için kullanmışlardır. Baron de Tott hatıralarında Türklere karşı olan tutumunu açıkça belirtmesine karşılık, Moltke "Türkiye Mektupları" isimli hatıralarında daha makul bir tavır sergilemiştir. I. Mahmud zamanında Avusturya'dan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Fransız asıllı Comte de Bonneval'in (Humbaracı Ahmed) durumu da şüphelidir. Osmanlıları Avusturya'ya karşı sürekli savaşa kışkırtan ve hükümete sunduğu her raporun bir nüshasını Fransa'ya gönderen paşanın çift taraflı çalıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ömrünün sonlarına doğru kendi ülkesine dönmenin yollarını araması da hakkındaki ajanlık şüphesini arttırmaktadır.52

5. Tacirler

Ülkelerin birbirleri hakkında bilgi topladıkları unsurlardan biri de tacirlerdir. Türkler tacir sınıfının en büyük koruyucusu idi. Yabancı tüccar Osmanlı ülkesinde her zaman emniyette idi. Bu bakımdan Türk şehir ve kalelerinde birçok kimsenin ulaşamayacağı, giremeyeceği yerlere girip çıkarlardı. Macar tacirlerinin Türk ordugahına bile girip çıkma izinleri vardı. Dolayısıyla sadece Budin'e, Belgrad'a değil, İstanbul'a bile gider, gelirlerdi. Dönüşlerinde de birçok haber getirirlerdi. Sadece Macar tüccarı değil, Raguzalı tacirler de casusluk yapmaktadır. Tacirler sadece Türklerden değil, Macarlardan da iyi muamele görmekteydiler. Sırp ve Yunan tüccar da Macar topraklarında serbestçe dolaşırdı. Bunların çoğu Türkler adına casusluk yapmaktadır.53

XVII. yüzyılda casusluk metotları ile ilgili fazla bir yenilik görülmemektedir. Ancak tacirlerin Osmanlı ülkesi ile alakalı işlerini organize etmekle görevli Beç'te "doğu kumpanyası" adlı bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyette görevli memurlar İstanbul'daki elçinin yanında yetişmiş Türk adetlerini ve Türkçeyi iyi bilen Nemçelilerden seçilmektedir. Ancak kısa süre sonra bu elemanların iki tarafa da casusluk yaptıkları ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine kumpanya görevlilerine casusluk yasak edildiği gibi, Türklerle konuşmaları bile yasak edildi.54

6. Dönmeler ve Kadınlar

Casusluk konusunda dönmelerden de istifade edilirdi. Savaşlarda Türklerin elinden kaçıp gelen dönmeler, birçok yeni bilgi verirlerdi. Ayrıca Türk ileri gelenleri ile evlenen Macar kadınları da casusluk yapmaktadır. Türklerin Macarlarla ilgili düşüncelerini önceden bildirerek Hıristiyanların zarar görmesini önlerlerdi. Mesela Pespirim Kalesi komutanın eşi Macar kadını bunlardan biri idi.55

II. Yenileşme Dönemi

A-II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemi

Devlet adamları dış dünya ile ilgili bilgi toplamanın yanında içeriye yönelik faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra II. Mahmud'a karşı oluşabilecek muhalefeti tespit ve ortadan kaldırmak amacıyla Hüsrev Paşa'nın bir casusluk şebekesi oluşturduğu bilinmektedir.56 Bu şebekenin Tanzimat'ın ilanından sonra çalışmalarını umumileştirdiği görülmektedir. Bu faaliyetler Zaptiye Nezareti tarafından "tecessüs-i ahval" adı ile yürütülmüştür. Bu işleri yapmak üzere iki tip özel memur istihdam edilmiştir. Birinci grup memurlar Zaptiye Nezareti'ne bağlı daimi statüde çalışmaktadır. İkinci grup ise ihtiyaç duyulduğu zaman görev verilen geçici memurlardı. Her iki gruba da ulaşım ücreti ve diğer masrafları için ayrıca ücret ödenmektedir.57

XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında casusluk bir devlet örgütü niteliği kazanmıştır. Devlet bütçesinden aylık alan özel ajanlar yetiştirilmiştir. Yazımızın başından beri anlattığımız gibi, eski devirlerde de istihbarat işleri ile uğraşanlar vardı. Ancak dünya askerlik teknolojisinde meydana gelen ilerlemeler, ekonomik gelişmeler ve uluslararası ilişkilerin giriftleşmesi ülkeleri istihbaratçılık konusunda yeni arayışlara itmiştir. Bu arayış çerçevesinde istihbarat teşkilatlarına ve istihbaratçılara büyük kaynaklar ayrılmaya başlanmıştır. Devletlerin istihbarata önem vermeleri, istihbarat tekniklerinde de yeniliklerin ortaya çıkmasına ve istihbarat teşkilatları arasında kıyasıya bir yarışmanın başlamasına sebep olmuştur. Osmanlı casusları önceleri daha çok devşirme, dönme ve gayrimüslim idi. Son zamanlarda Türkler arasından da casus yetiştirilmeye başlandı. Osmanlılarda batılı ve profesyonel manada istihbarat teşkilatı kurulması işi Sultan Abdülmecid zamanında gündeme gelmiştir. Sultan Abdülmecid zamanında daha çok içe yönelik gizli bir teşkilat kurulmuştur. İlk önceleri hukuk kurallarına pek uymayan ve keyfi uygulamalara başvurmaktan çekinmeyen bu teşkilata Tanzimat ile birlikte çeki düzen verilmek istenmiştir. Avrupai bir teşkilatın kurulması için hazırlıklar yapılmıştır. Mustafa Reşit Paşa bunun için Paris Türk Sefareti müsteşarı Sefels Soldenhof'u Fransız gizli servisi ile ilgili araştırma yapmaya memur etmiştir. Onun gönderdiği rapor çerçevesinde kurulan teşkilatın başına da İngiliz elçisi Stratfort Canning'in tavsiyesi ile Civinis isminde bir gayrimüslim tayin edilmiştir. Ancak gizli teşkilatın başına getirilen bu kişinin duble ajan olduğunu çağrıştıran bir geçmişi vardır. Civinis Korfu veya Kefalonyalı bir Rum'du. Uzun yıllar St. Petersburg'da kalmış Rus sarayının gözde adamlarından olmuş, sonra da Çariçe'nin elmaslarını çalarak kaçmıştı. Anadolu'da imam kıyafetiyle bir süre dolaşmış, daha sonra ise Ege Adalarında zengin bir İtalyan turist olarak ortaya çıkmıştı. Bilahare İstanbul'a yerleşerek Rumlarla ilişki kurmuştu. İngiliz elçisinin tavsiyesi üzerine albay rütbesi ile Osmanlı Gizli Polis servisine şef olmuştu. Onun bu hayat serüveni daha başından beri casus olarak yetiştirildiği şüphesini kuvvetlendirmektedir. Ancak bu gizli polis teşkilatı, kesin tarihî

belli olmamakla beraber Sultan Abdülmecid zamanında kapatılmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında teşkilat, başına bir ermeni getirilerek 1863 yılında yeniden açılmıştır. Teşkilatın başına getirilen Ermeni Baron C. de çift taraflı çalışan ve parayla sahte bilgileri hem Osmanlılara hem de yabancı elçilere satan bir sahtekardır. Bu ve benzeri daha başka faaliyetlerinden dolayı işinden kovulmuştur. Zaten Abdülaziz zamanında bu teşkilata pek ehemmiyet de verilmemiştir.58

B. İkinci Abdülhamid ve Yıldız Teşkilatı

II. Abdülhamid zamanında ise bu teşkilata aksine çok önem verilmiştir59. Osmanlılarda istihbarat teşkilatının gelişmesi ve modern bir teşkilat haline gelmesi asıl II. Abdülhamit zamanında olmuştur. Çünkü onun zamanında Osmanlı coğrafyası eskisinden daha çok büyük devletlerin istihbarat teşkilatlarının ilgi alanındadır. Sömürgeci, emperyalist devletlerin Orta Doğu için yaptıkları diplomatik kavganın merkezi adeta Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devleti, hem kendi coğrafyası, hem de geniş bir alana yayılan İslam dünyası ile alakalı kavganın etkisindedir. Böyle çok yönlü bir kıskacın etkisinde olan Osmanlı Devleti'nin istihbaratçılık ile ilgili bu gelişmelerin dışında kalması beklenemezdi.

Sultan II. Abdülhamid hatıralarında Osmanlılarda istihbaratın nasıl toplandığını şöyle anlatmaktadır: "Osmanlıda töre budur. Padişah tebasının ne düşündüğünü, hangi şikayetleri olduğunu bir yandan kendi valilerinden, kadılarından hükümet yolu ile öğrenir, bir taraftan ülkenin dört bir bucağına serpilmiş tekkelerin şeyhlerinden, dervişlerinden haberler toplar ve buna göre ülkeyi idare eder. Ceddim Sultan Mahmut (II) buna gezginci dervişleri de ekleyip istihbaratı genişletmişti. Ben tahta çıktığım zaman durum buydu ve böylece devam ediyordu."60

İkinci Abdülhamid'i istihbarat teşkilatı kurmaya bazı önemli olaylar itmiştir. Londra Sefiri Muzurus Paşa'dan Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın İngilizlerden para aldığını öğrenmesi onu bazı devlet adamları hakkında şüpheye itmiştir. Sadrazamlık yapan bir kişinin yabancı devletlerden para alması II. Abdülhamid'i haklı olarak tedirgin etmiş ve devlet adamlarına güvenini sarsmıştır. Diğer taraftan yakınlarından Mahmut Paşa'nın da Jön Türkler hakkında önemli bazı bilgiler sunması II. Abdülhamid'i bazı gerçeklerle karşı karşıya getirmişti. Paşanın bu bilgileri elde etme biçimi gerçekten de üzerinde durulmaya değer bir olaydır. Zira paşa kendine bağlı bir casus teşkilatı kurmuş ve Jön Türklerin yakınlarından bazı kimseleri para ile satın almıştı.

Devletten habersiz bazı kişilerin teşkilat kurmaları haklı olarak Abdülhamid'i kendine bağlı bir istihbarat teşkilatı kurmaya sevk etmiştir. Paşadan teşkilatı devralmış ve böyle gizli işlerle uğraşmaması için de uyarmıştır. Tahta çıktığı zaman bu ve benzeri olaylarla karşılaşan II. Abdülhamid şunları söylemektedir: "devlet güven içinde olamazdı. Doğrudan doğruya şahsıma bağlı bir istihbarat teşkilatı kurmaya bu düşünce ile karar verdim. İşte düşmanlarımın jurnalcilik dediği teşkilat budur…Evet jurnal sistemini ben kurdum, ben idare ettim. Fakat vatandaşı değil, hazineden maaş aldıkları, Osmanlı nimeti ile gırtlaklarına kadar dolu oldukları halde devletime ihanet edenleri tanımak, izlemek için!. Kendi devletini yıkmak, kendi padişahının canına kastetmek karşılığı yabancı devletten

para alan sadrazamları gördükten sonra !…" II. Abdülhamid verilen jurnallerin bir kısmının iftira olduğunu bildiğini ve her jurnale itimat etmediğini ifade etmektedir.61 Jurnalciliğin ayıp olduğunu ve gazetelerdeki "jurnal raporlarının" kötü şeyler olduğunu bildiğini ama bunlardan vazgeçmenin de mümkün olmadığını söylemektedir. Bir kısım gayretkeş jurnalcilerin yazdığı mübalağalı raporların farkında ve onlara inanmamaktadır.62 Ayrıca II. Abdülhamid'in her gün binlerce jurnal alıp, bunları bizzat okuduğu Tahsin Paşa tarafından yalanlanmaktadır. Tahsin paşa hatıralarında "Sultan Hamid'in bilhassa jurnallere el sürmediği hal'inden sonra kendi dairesinde sandıklarla kapalı jurnal bulunmasıyla sabittir"63 diye yazmaktadır. II. Abdülhamid önemli devlet ricalinin verdiği raporları daha çok dikkate almakta ve okuduktan sonra Daire-i Kitabet'e, göndererek resmi işleme sokmaktadır. II. Abdülhamid devrindeki istihbarat teşkilatı devlet teşkilat şemasında görünmemekle beraber Zabtiye Nezareti'ne bağlı olarak çalışmaktadır. Teşkilatın bu nezarete bağlı olarak çalıştığını bazı arşiv belgeleri göstermektedir. 21 Haziran 1876 tarihli bir belgede, Zaptiye Nezareti'ne istihbarat işleri için aylık elli bin kuruş ödenek verilmesi öngörülmektedir.64 Said Paşa'nın ilk sadrazamlığı sırasında bir hafiye talimatnamesi yazdırarak teşkilatı kurduğu ileri sürülmektedir. Ancak yukarıdaki belgeden anlaşıldığına göre teşkilat, Said Paşa ve II. Abdülhamid'den de önce mevcuttur. Dolayısıyla Said Paşa teşkilatı, polis teşkilatı çerçevesinde yeniden tanzim etmiş olmalıdır.65 II.Abdülhamit bir kısım devlet adamlarınca kendisinden bazı bilgilerin saklanmasını da doğru bulmamaktadır. O, Sait ve Kamil Paşa'nın, eski Berlin Sefiri Galip Beyin basit bahanelerle İngiltere ve Almanya'ya sığınmalarını istihbarat teşkilatını ve hükümeti küçük düşürmek amacıyla yapılmış bir hareket olarak kabul etmektedir. Bu tarz davranışlar padişahı şahıslar bazında da araştırmaya itmektedir. Bu davranışı ile bazı insanları tedirgin ettiğinin farkındadır. Bütün bunlara rağmen istihbarat teşkilatının zaruretine inanmakta ve istihbarat teşkilatının pek de kötü olmadığı kanaatindedir.66

Yıldız İstihbarat Teşkilatı'nın ıslah ve geliştirilmesinde yabancı uzmanlardan da istifade edilmiştir. Bunlardan en önemlisi Fransız Mösyö Bonin'dir. Teşkilatı düzenlemek üzere 1884 yılında Fransa'dan yüksek maaş verilerek getirtilmiştir. Bonin'in hazırladığı projeye göre teşkilat Zaptiye Nezareti bünyesinde faaliyet gösterecektir. Teşkilatın amacı "hükümdarın şahsi hukukunun korunması, devletin ve halkın emniyetinin sağlanması"olarak belirtilmiştir.67

Padişahın yabancı ülkelere sığınanlar hakkındaki kanaatini bazı yabancılarda doğrulamaktadır. Lui Ramber, Damat Mahmud Paşa'nın Marsilya'ya kaçışını, dönüşünü pahalıya satmak için yapılmış bir hareket olarak hatıralarında anlatmaktadır. Ayrıca "Padişahın ahmak ihtiyarlar, uşaklar ve casuslardan başka kimseye itimat etmeyerek bunlarla hükümeti idare etmesine tahammül edememek" gibi ileri sürülen fikirler ise bahanedir.68 Yıldız İstihbarat Teşkilatı'nın bazı faaliyetlerinden rahatsız olan batılı kuruluş ve kişiler de bulunmaktadır. Reji idaresi genel müdürü olan aynı Lui Ramber kendisine ve diğer batılı kuruluşlara girip çıkanlarla ilgili olarak padişaha rapor verilmesinden rahatsızlık duymaktadır. Bu raporlarda yazılanların asılsız, suikast ve entrikaların hayali olduğu kanaatindedir. Bir kısım ajanların bu kuruluşlardan para sızdırmak için bu yalanları uydurduklarını düşünmektedir. Hatta Ermeni ajanlarla Türk ajanların rüşvet için işbirliği yaparak yalan raporlar yazdıklarından emindir. Bu durumu olaylardan haberdar olduğuna inandığı Başkatip Tahsin Paşa'ya

da şikayet etmiştir. Lui Ramber, şikayetleri nazik bir şekilde dinleyen paşanın herhangi bir işlem yapacağına ise inanmamaktadır.69

İkinci Abdülhamid Devri'ni eleştiren bazı muhalifleri teşkilat ile ilgili birtakım mübalağalı bilgiler vermektedirler. Süleyman Kani İrtem'in "Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür"isimli eserinde önemli bilgilere rastlamaktayız. Onun yazdığına göre "hafiyeliği sanat ve meslek edinmiş olanların miktarı 30.000'i bulmaktadır. Osmanlı tebaasından başka Lehliler, Almanlar, Ulahlar, Fransızlar ve İngilizlerden de padişaha bu yolda hizmetler yapanlar vardı. Memurlar haricinde derviş, şair, dilenci, Afganlı, Buharalı, hacı, Kürt, Tatar hoca, Dağıstanlı yahut Kaşgarlı molla, falcı, oyuncu, ipnotizmacı, tellal, Sudanlı şeyh.hasılı müşir ve vezir rütbelilerinden tutunuzda her cinsten, her sınıftan bir çok insanlar bu işi yapıyorlardı."70 Teşkilata vilayetlerde valiler, memurlar, yurt dışında sefirler ve sefarethane mensupları da bilgi göndermektedir. II. Abdülhamid zamanında Yıldız Sarayı'nda teşkilatlanan bu servis onun saltanatı süresince devamlı bir gelişme göstermiştir. Teşkilat elemanları sadece İstanbul'da değil ülkenin birçok yerinde faaliyette bulunmaktadırlar. Bu yerler; Selanik, Yanya, Bosna, Suriye, Bitlis, Kosova, İbrail, Serfice, Yaş, Kalas, Yakova, Köstendil (Köstence), Van, Laşid (Girit'e bağlı), Kareferya gibi vilayet ve sancaklardır.71 Padişah muhalifleri teşkilatı, basit bir hafiye teşkilatı, ispiyoncular grubu gibi göstermek istemiştir. Ancak bu teşkilatın sadece padişahın saltanatını devam ettirmek için içe yönelik çalışmalar yapan bir kuruluş olmadığı da bilinmektedir. Bu teşkilat aracılığı ile uluslararası ilişkilerde meydana gelen gelişmeler yakından takip edilmiştir.72 Yurt dışında görevlendirilen istihbarat elemanları topladıkları istihbaratı Hariciye Nezareti kanalıyla İstanbul'a ulaştırmışlardır. Dışarıda devlet aleyhine faaliyet gösteren kuruluşlar, bilhassa Ermeni örgütleri takip edilmiştir. Londra İngiliz Ermeni Cemiyeti ile Amerika Hınçak Komitesi teşkilatın takip ettiği önemli kuruluşlardır.

Ayrıca Petersburg'dan yönetilen Nihilist ve Sosyalist grupların Bulgaristan'a yönelik faaliyetleri, Viyana'dan Osmanlı ülkesine yapılan kaçak silah sevkiyatı ve İran'daki gelişmeler teşkilatın dikkatle takip ettiği konulardır.73 Teşkilat yabancı gizli servis örgüt elemanlarını dahi kullanabilmeyi başarmıştır. İngiliz gizli servisinin adamı olan Türkolog, Profesör Arminius Vambery aynı zamanda II. Abdülhamid'in İngiltere nezdindeki ajanıdır da.74 İttihatçılar iktidara geldikten sonra Harbiye Nezareti'ne sandık sandık bu teşkilat ile alakalı evrakı toplamışlardı. Bu evrakı yayınlamayı teklif edenler olmuşsa da, bu fikre karşı çıkılmıştır. Mahmut Şevket Paşa bu evrakın yakılmasına da, yayınlanmasına da müsaade etmemiştir. Enver Paşa Harbiye Nazırı olunca Yıldız Teşkilatı evrakını Harbiye Nezareti bahçesinde yaktırmıştır.75 Teşkilat Bakanlar Kurulunun 29 Temmuz 1908 tarihli kararıyla kaldırılmıştır.76 Dolayısıyla Yıldız istihbarat Teşkilatı ile âlakalı önemli tarihî bazı bilgiler de yok olmuştur.

C. Teşkilat-ı Mahsusa

İttihat Terakki Partisi iktidarı ele geçirdikten sonra yeni bir teşkilat kurmuştur. Kısa zamanda teşkilatlanan ve I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar birçok faaliyette bulunan Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili bazı kitap ve makaleler yayınlanmaktadır. Daha önceleri sadece hatıralara dayalı olarak yapılan

bu çalışmalara, arşive dayalı çalışmalarda eklenmiştir. Ancak bunlar şu anda bütünü kavramaktan uzaktır. Çünkü belgelerin tamamına ulaşılamamıştır. Dolayısıyla konu ile ilgili yazanlar ulaşabildikleri bilgi ve belgelere dayanarak yazmak mecburiyetindedirler. Bu yüzden teşkilatın faaliyetlerinin tamamı ortaya konulamadığı gibi bazı temel meselelerde bile mutabakat sağlanamamaktadır.

1. Kuruluşu

Teşkilat-ı Mahsusa'nın İttihat ve Terakki Partisi ile olduğu kadar, silahlı kuvvetlerle de organik bağı olduğu kesindir. Teşkilatın ne zaman kurulduğu hususunda bazı tartışmalar mevcuttur. Bir kısım araştırmacılar bu tarihi Meşrutiyet öncesine kadar götürmekte, bazıları ise Meşrutiyet'ten sonra 1911-1912 Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanlara karşı Enver Bey ve arkadaşları tarafından yürütülen gerilla hareketlerini bir teşkilatın örgütlemesi sonucu yapılan faaliyetler olarak değerlendirmektedirler. Balkan Savaşları sırasında da "Teşkilat-ı Mahsusa" adlı birliklerin cepheye gönderildiği iddiaları mevcuttur.77 Bu iddialarda bulunanlar teşkilatın 1913 yılında resmi örgüt olarak bir "irade-i seniyye" ile kurulduğunu yazmaktadırlar. Ancak iddiaları ile ilgili resmi bir vesika ve "irade"nin mevcudiyetini de ortaya koyamamaktadırlar.78

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı arşivindeki belgelere dayalı yapılan son araştırmalara göre ise teşkilatın kuruluşu, 17 Kasım 1913 olarak tespit edilmiştir.79 Teşkilatın resmi bir örgüt olduğu belgelerden kesin olarak anlaşılmaktadır. Teşkilatın Dahiliye Nezareti'ne bağlı olduğu ifade edilmekteyse de80 kesin olarak Harbiye Nezareti'ne bağlı olduğu resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır.Teşkilatın kurucusunun Enver Paşa olduğu konusunda bütün araştırmacılar ve hatıra yazanlar mutabıktırlar. Nafia Nazırı ve Halep mebusu Ali Münif Bey Birinci Dünya Savaşı sonrasında Meclis-i Âlide, sorgulanması sırasında verdiği ifadede şöyle demektedir: "Teşkilat-ı Mahsusa namı altındaki teşkilata gelince, bendeniz bunu memalik-i islamiyede propaganda yapmak üzere müteşekkil ve Harbiye Nezaretine merbut bir heyet biliyorum, yoksa çeteler olduğunu bilmiyorum."81

Teşkilatın başkanları: Süleyman Askeri Bey'den hemen sonra başkanlığa Ali Başhampa (24 Mayıs 1915'ten 31 Ekim 1918'e kadar. Ali Başhampa 31 Ekim 1918'de ölmüştür.) ve 5 Aralık 1918'de de Hüsamettin Ertürk getirilmiştir.82

2. Kuruluş Amacları

Teşkilatın kuruluş amacını/amaçlarını geniş ve dar çerçevede olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Belgelerden anlaşıldığına göre batılıların İslam alemine karşı takındıkları tavırlar ve bu toprakları işgal etmeleri bir tepkiye sebep olmaktadır. Osmanlı asker ve sivil aydınları batının bu davranışlarından tedirgin olmakta ve Batı'ya olan itimadını kaybetmektedir. Osmanlının son dönemlerinde gördüğümüz Batı'ya hayranlık, işgaller karşısında yerini hayal kırıklığına bırakmaktadır. Hatta bunlara karşı tedbirler almak, mücadele etmek fikri giderek artmaktadır. İşte böyle bir ortamda ülkeyi ve İslam alemini nasıl emperyalistlerin elinden kurtarabiliriz düşüncesi, örgütlenme fikrini de beraberinde getirmiştir. Geniş manada İslam alemini, daha dar anlamda ise Osmanlı ülkesini işgallerden, her türlü düşmandan temizlemek için örgüt kurma fikri gelişmiştir. Yine bu aydınlara göre Avrupa'nın karşısında

onlara karşı koyabilecek, Müslümanların haklarını koruyabilecek güç de Osmanlıların elinde idi. O günkü İslam dünyasını düşünecek olur isek bu düşünce yabana atılacak bir fikir de değildir.

Teşkilat birtakım gerçekçi ve belirli amaçlara sahipti. a- İç güvenliği sağlamak, b- devletin varlığı için hayati öneme sahip olduğu düşünülen Türklerin hakimiyetini korumak, c- Osmanlı sistemini hangi grupların ve ideolojilerin tehdit ettiğini ortaya çıkarmak için casusluk, d- düzenli ordu birliklerine yardımcı olmak ve icabında onların yerini almak için çete savaşları yapmak, bu amaçlar arasında idi.

Aynı zamanda oldukça genel hedefleri de vardı. Osmanlı Devleti'nin daha fazla toprak kaybetmesini önlemek ve bunu gerçekleştirmek için Müslümanların çok sayıda bulunduğu İtilaf Devletleri sömürgelerinde ayrılık tohumları ekmek gibi.83 Teşkilat öncelikle Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, Bingazi, Afrika ortaları Mısır, Habeşistan, Sudan, Zengibar, Somali, Malay Adaları, Açe Adaları, Belucistan, Afganistan, Rus ve Çin Türkistan'ı, Hive, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Moğolistan, Kırım, Arnavutluk, Trakya ve Makedonya gibi bölgelerde yapacağı propaganda ve diğer faaliyetlerle "ruhları uyandıracak, İslamın parçalanan, dağıtılan ruhunu yavaş, yavaş canlandıracaktı".

Diğer taraftan Osmanlının Avrupa'daki siyasi ehemmiyetini arttırmak, Avrupalıların I. Dünya Harbi öncesi yaptıkları paylaşma planlarını akamete uğratmak, harp esnasındaki imhalarına engel olmak amacını da taşıyorlardı. Diğer bir ifade ile teşkilatın birinci amacı ve görevi Türk ve İslam alemindeki dağınıklığı gidererek, İslami bir ruh etrafında birleştirmek; ikinci hedefi ve görevi ise batılı ülkelere yönelik çalışmalarla Osmanlıların siyası önemini anlatarak artırmak, onların planlarını bozmak ve işgallerine mani olmaktı.84 Teşkilatın yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız amaçlarını kısaca Türkçülük ve İslamcılık olarak ifade etmek de mümkündür.85

3. Teşkilat Yapısı

Teşkilatın sadece gönüllü müfrezeler ve çeteler kurarak gerillacı bir faaliyette bulunduğunu, tam bir teşkilat özelliğine ulaşamadığını86 söylemek pek mümkün değildir. Belki ilk başlarda bu kadar geniş bir coğrafi alanda faaliyet göstereceği ve faaliyet şekillerinin (propaganda, suikast, karşı propaganda, gerillacılık v.s) bu kadar çeşitli olacağı kurucusu Enver Paşa tarafından da düşünülmemişti. Ancak batılı anlamda politik ve askeri istihbarat teşkilatı olarak bilinçsizce Osmanlı Devleti'nde kurulmuş bir teşkilattı denilebilir.

Teşkilat hem II. Abdülhamid'in Yıldız Teşkilatı'nın devamı, hem de Osmanlı için yeni bir şeydi. Teşkilat-ı Mahsusa bir istihbarat örgütünün işlevlerinin geniş bir yelpazesini teşkil eder. Bu manada bir örgüt anlayış ve sistemine Osmanlı tarihinde daha önce pek rastlanmaz. Her şeyden önce kabul etmek lazımdır ki Teşkilat-ı Mahsusa Avrupa tarzında bir kuruluştu. Bazı yerli niteliklerine rağmen Batılı tarzda kurulmuştur denilebilir. Alman gizli servisleriyle irtibatı, ortaklaşa bazı faaliyetleri olmakla beraber, Almanların teşkilatın kuruluşunda öncülük yaptıklarına dair elde şimdilik bir bilgi yoktur. Teşkilat tamamen Enver Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu sırada kazandığı tecrübenin sonucu kurulmuştur diyebiliriz.87

Teşkilat şemasına bakıldığında da profesyonel bir örgüt olarak planlandığı izlenimini vermektedir. Bütün birimlerinin aynı çalışma hızına ve gayretine sahip olup olmadığını şimdiki bilgilerimizle ölçmek pek mümkün gözükmemektedir. Elimizdeki bilgiler teşkilatın Avrupai tarzda bir teşkilat şemasına sahip olduğunu gösterdiği gibi, bazı noksanlarının da olduğunu göstermektedir.88

Teşkilatın şeması şöyledir:

Teşkilat-ı Mahsusa veya Umur-ı Şarkiye Dairesi:

-Tercüme ve Telif Şubesi,

-Hindistan, Mısır, Afganistan, Arabistan Şubesi,

-Şark Şubesi,

-Rumeli Şubesi,

-Afrikay-ı Şarki ve Afrikay-ı Garbi Sevkiyat,

-Umur-ı Tanzimiyye,

-Muamelat-ı Zatiye,

-Kurye Şubesi,

-Evrak Ve Dosya Şubesi,

-Muhasebe Şubesi,

-Emir Erleri,

-Posta Erleri,

-Sevkiyat Erleri,

-Aşçı,

4. İnsan Kaynağı, Malzeme Temini ve Buna Yardımcı Olan Kuruluşlar

-Mahkumlar ve Sabıkalılar: Bunların işe yarayanları askeri bir kıta olarak (Yakub Cemil Müfrezesi gibi), işe yaramayanlar ise amele taburları olarak istihdam edilmişlerdir.89

-Mevlevi ve Bektaşi Grupları: 4. Ordu emrine bir Mevlevi taburu, Kafkaslara da Gelibolu'dan bir Bektaşi grubu gönderilmiştir.90

-Bedevi mücahitler, Kürt, Çerkez, Dürzi ve Laz aşiretlerinden gönüllü birlikler ve Yemenliler.91 Bunların dışında teşkilatın düzenli esas ajanlarının çoğu Türk'tü. Bunun yanında ülkenin birçok yanına dağılmış olan şubelerinin başında bulunanların bir kısmı Türkçe konuşan ama ırkî olarak Türk olmayan Müslüman gruplardandı. Ajanların büyük bir kısmı vasıflı kimselerdi. Ki bunlar arasında doktorlar, mühendisler, gazeteciler, fırka mensubu politikacılar, geçmişleri şüpheli komitacılar (ama sadakatli) ve subaylar. Asıl grubu ve teşkilatın bel kemiğini de bu subaylar grubu meydana getirmektedir. Zaten o zamanki İngiliz, Alman, Fransız gizli servislerinin de asıl elemanları subaylar olarak gözükmektedir. Ayrıca bunların dışında Orta Doğu ve Afrika'da yaşayan Osmanlı tebasından ama Türk olmayan çoğu para karşılığı hizmet eden kişiler de vardır.92

-Çeteler: Yakup Çetesi, Topal Osman Çetesi, Maksut Çetesi, Veysel Bey Çetesi gibi.93

Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinin çeşitli şekillerde teşkil edildiğini görüyoruz. Bunları temin ederken genellikle harekat yapılacak bölgelere uygun insan tipine dikkat edilmektedir. Bu insanların teminine yardımcı olan kuruluşlar arasında şunlar vardır. Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri, İttihat ve Terakki Partisi, Dahiliye Nezareti ve mülkî makamlar (valilikler, mutasarrıflıklar, kaymakamlar). Mesela Balıkesir bölgesinden Kuzey Afrika'ya gönderilmek üzere 1500 mevcutlu iki gönüllü alayı teşkil edilmiş ve İzmir'e gönderilmiştir. Bunların iaşelerinin hemen tamamı, elbiselerinin ise bir kısmı bölge halkının yardımlarıyla temin edilmektedir.94 Ankara Valisi Mazhar Bey'in 27 Teşrin-i Sani 1330 (10 Aralık 1914) tarihli bir yazısında vilayet dahilinde yapılan tetkikat neticesinde "30.000 kadar Çerkez ve Kürdün çetecilikte istihdam edilebileceği"nin anlaşıldığı ve daha çok adam isteğinin de araştırıldığı belirtilmektedir. Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kullanılmak üzere istenen Kürd ve Çerkez gruplarının yanında Türk unsur ve Rumeli muhacirlerinin de istekli oldukları tespit edilmiştir.95

Teşkilat-ı Mahsusa müfrezeleri görev yerlerine intikal ederken bazı uygunsuz davranışlarda bulunmakta ve çevreyi rahatsız etmektedir. Bu davranışlarının şikayet konusu olması üzerine Teşkilat merkezi müfrezeleri, Müdafaa-i Milliye ve hükümet dairelerinin dışında kimse ile muhatap olmamaları hususunda sert bir şekilde uyarmıştır. Şayet bundan sonra da şikayetler olursa birinci derecede müfrezelerde görevli subayların sorumlu tutulacağı ikazı da yapılmıştır.96

5. Teşkilat-ı Mahsusa Müfrezeleri ve Düzenli Ordu Birliklerinin Anlaşmazlığı

Teşkilât-ı Mahsûsa müfrezelerinden bir kısmının askerlikle doğrudan ilgisi olmayan gönüllülerden oluştuğunu daha yukarıda belirtmiştik. Bunların başında yetkili durumda olanlarında bir kısmının daha önce askerlikle ilişkisi kesilen, bir kısmını ise hiç ilişkisi olmayan politikaya bulaşmış İttihatçılardan oldukları bilinmektedir. Enver veya Talat Paşaların adamları olan bu müfreze yetkilileri ile ordu yöneticileri arasında kısa zaman sonra çekişmeler başlamıştır. Kendilerini hiçbir askeri kural ile kayıtlı hissetmeyen, hatta parti ile üst düzeyde ilişkisi olan bu müfreze komutanları zaman zaman kendilerini asıl askeri birlik komutanlarının üstünde görmektedirler. Hatta onların fikir ve hareketlerini kontrol etme yetkisine sahip oldukları kanaatindedirler.

Bilhassa Doğu Cephesi'nde bunun tipik örnekleri görülmüştür. Sarıkamış Harekatı sırasında düzenli ordu birlikleri Ruslarla herhangi bir çatışmaya girmeye lüzum görmeyip beklerken, bazı çete grupları çatışmalara giriyorlardı. Tabii ki bu durum askerleri rahatsız etmektedir.97

Diğer taraftan düzenli birlik komutanlarını adeta denetleyen, onların Genelkurmay ve Harbiye Nezareti ile alakalı düşüncelerini öğrenip İstanbul'a bildirmeleri de çekişme, sürtüşme konularından bir başkasıdır. Erzurum'da Teşkilât-ı Mahsûsa müfrezelerinden birinin başında bulunan Dr. Bahaeddin Şakir ile 9. Kolordu komutanı Ahmet Fevzi Paşa arasında geçen olaylar bunun en iyi delilidir. Nitekim iyi bir asker olan Ahmet Fevzi Paşa'nın ağzını arayan Bahaeddin Şakir, paşanın hükümetin harp ile ilgili takip ettiği politikayı tenkit eden konuşmalarını hemen Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ulaştırmıştır. Bu haber üzerine derhal Ahmet Fevzi Paşa görevden alınmış ve yerine 34. Tümen komutanı İhsan Paşa tayin edilmiştir.98 Bahaeddin Şakir'in bu tarz davranışları zaman, zaman o kadar çekilmez olmakta ve komutanları çileden çıkarmaktadır ki bu yüzden bir ara Vehib Paşa Bahaeddin Şakir'i tutuklamayı bile düşünmüştür.99

Teşkilat-ı Mahsûsa'nın başına getirilen bu kişiler yetkilerinin dışına taşmaya her zaman meyilli idiler. Tabii bunların yetkilerini tecavüz etmeleri mülki erkan ile aralarında anlaşmazlıkların çıkmasına ve İstanbul'a şikayet edilmelerine sebep olmaktadır. Ufak tefek bazı başarılarla kendilerini birer büyük komutan gibi görüyorlardı. Ve şöhret peşindeydiler.100 Teşkilata sadece askeri birlik komutanları değil, siyasilerden bir kısmı da karşıdır. Bunlardan biri de Çürük Sulu Mahmud Paşa'dır. Ona göre bunların davranışları Osmanlı-Rus ilişkilerinde de olumsuzlukların meydana gelmesine sebep olmuştur. Hatta Rusların Osmanlı topraklarında katliam yapmalarına bile neden olmuştur. Nafia Nazırı Çürük Sulu Mahmud Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da verdiği ifadede bu hususa değinilmekte ve Teşkilât-ı Mahsûsa suçlanmaktadır. Paşa ifadesinde bu çeteler yüzünden şarkta büyük facialar meydana geldiğini ifade etmektedir. Teşkilata karşı olduğunu beyan etmektedir. İfadeden anlaşıldığına göre teşkilat bir istihbarat kuruluşu olarak değerlendirilmemekte ve böyle bir müessesenin zaruretine de inanılmamaktadır. Doğuda Hoy ve Selmas havalisine gönderilen bu çeteler yüzünden halk Ruslara karşı isyan etmiştir. Buna kızan Ruslar ise halkı katletmişlerdir. Bu konu meclis gündemine gelmiştir. Tartışmalarda konunun diplomasi yolu ile çözülmesi fikri ağır basmıştır. Buna rağmen Enver ve Cemal Paşa ise hala çetelerin asker gönderilerek takviye edilmesinden yanadır.101

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluşu, icraatları ve teşkilatın mahiyeti hakkında o zamanki mevcut hükümet üyelerinin pek bilgi sahibi olmadıkları anlaşılmaktadır. Sadrazam ve bakanların Birinci Dünya Harbi akabinde Divân-ı Âlice yapılan sorgulamalarında verdikleri ifadelerden teşkilata karşı oldukları ve mahiyetini de bilmedikleri ortaya çıkmaktadır. Eski sadrazam Said Halim Paşa'nın verdiği ifadede "cihet-i askeriye gördüğü lüzum üzerine harici bir teşkilat yapmıştı ve buna karşı sadaretin bir şey yapmasına ihtimal yoktu. Sadrazam Meclis-i Vükelaya riyaset eder ve nazırlarda lütfederler, dinlerlerse dinlerler. Arzu etmezlerse dinlemezler"102 beyanı gerçekten dikkate şayandır. İttihatçıların hükümet etme anlayışını gösteren tipik bir uygulama olduğu gibi, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın da nasıl kurulduğu ve nasıl başına buyruk bir teşkilat olduğunu da göstermektedir. Siyasi otoritenin, devlet

adına birtakım gizli icraatta bulunacak bir devlet kurumunun faaliyetlerine müdahale edememesi, hesap soramaması gibi hususlar, üzerinde durulması gereken önemli konulardır. Divân-ı Âli tarafından onuncu soru olarak bakanlara tevcih edilen Teşkilât-ı Mahsûsa ile ilgili soruya bakanlar, ya teşkilatı tanımadıkları veya haberdar oldukları halde bundan kendilerine soru sorulamayacağı şeklinde cevap vermişlerdir.103

6. Kapatılışı

İttihatçılara karşı olan VI. Mehmed Vahdettin'in emriyle teşkilat kapatıldı. Teşkilatın son başkanı Hüsamettin Ertürk bu hususta hatıralarında şunları yazmaktadır. Enver Paşa yurttan ayrılırken "şimdiye kadar vekaleten bakmakta olduğun Teşkilât-ı Mahsûsa'ya benden sonra siz riyaset edeceksiniz. Emrini yazdırdım.Teşkilât-ı Mahsûsa'yı resmen lağvedeceksiniz. Fakat hakikatte bu teşkilat asla ortadan kalkmayacaktır. Ahmet İzzet Paşa ile konuştuk, tamamen mutabık kaldık. Sana lazım gelen bütün yardımı yapacaklar, mestureden para da verecekler."104

Sonuç

İstihbaratçılık bir gelenek işidir. Yani bu konuyu bilen, bu işe yatkın, sonuç itibariyle tecrübeli eleman önemlidir. Dünyanın en önemli istihbarat teşkilatlarının tarihi bunu bize göstermektedir. Türkiye'de de istihbarat teşkilatlarının geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Çok eski devirlerden beri Türklerde de ilkel usullerle yapılan bir istihbarat söz konusudur. Ancak profesyonel manada istihbaratçılığın geçmişi ülkemizde de XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Osmanlılarda Sultan Abdülmecid zamanında kurulan gizli teşkilat ile Yıldız Teşkilatı ve Teşkilât-ı Mahsûsa denemeleri istihbaratçılığımız için en önemli denemelerdir. Yukarıda da açıklandığı üzere bu tarihlerden evvel de Türklerde istihbarat işi ile uğraşan kuruluşlar vardır. Bütün dünyada olduğu gibi XIX. yüzyıla gelinceye kadar istihbaratçılık daha çok askeri anlamda casusluk şeklinde anlaşılmış ve uygulanmıştır. Araştırmalarımızda bu yüzyıla gelinceye kadar casusluk ile ilgili teorik birçok bilgiye ulaşılmıştır. Bilhassa Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde siyasetnâme ve nasihatnâme türünde yazılan eserlerde devlet adamlarına ve hükümdarlara gerek iç, gerekse dış istihbaratın lüzumu hakkında öğütler verilmektedir. Yönetimde başarılı olabilmeleri için casusluğun şart olduğu ve nasıl yapılması gerektiğine dair teferruatlı sayılabilecek bilgi vardır.

İstihbarat tarihimizde üzerinde en çok konuşulan, tartışılan dönem, II. Abdülhamid dönemi ve kurduğu Yıldız Teşkilatı'dır. Bu fikir ve tartışmaların çok sağlam temellere dayanmadığı bir gerçektir. İttihat-Terakki'nin iktidara gelmesi ile teşkilata ait sandıklar dolusu evrak yakılmıştır. Dolayısıyla bu devir ile ilgili ortaya atılan fikirler çoğu zaman belgeye müstenit değildir. Bu zamana kadar Abdülhamid dönemi ile ilgili ortaya atılan fikirlerin kaynağı genellikle o devri yaşamış bir kısım insanların hatıralarına dayanmaktadır. Hatıralar ise yazanlarının halet-i ruhiyelerini aksettirmektedir. O dönemin aydınlarında Abdülhamid düşmanlığı yaygındır. Bu bakımdan tarafsız ve soğukkanlı oldukları söylenemez. Teşkilatın yurt içi ve yurt dışı faaliyetlerini bir bütün olarak görememektedirler. Olayları, basit bir ispiyonculuk derecesinde algılamakta ve yakın çevrelerindeki bazı kişilerin başına

gelen olayların heyecanı ve kızgınlığı ile değerlendirmektedirler. Teşkilatların faaliyetleri sırasında gerçekten mağdur olanlara rastlamak mümkündür. Eskiden olduğu gibi günümüzde de bu ve benzeri mağduriyetler söz konusudur. Ancak istihbarat teşkilatları ile ilgili yorumlarda bazı münferit ve haksız uygulamaların esas alınması yanıltıcıdır. Yani bu tip olaylar teşkilatların varlıklarının zaruretini ortadan kaldırmaz. Elbette insanları mağdur eden bir kısım faaliyetlerin olmaması veya en aza indirgenmesi temenni edilecek bir durumdur. Kaldı ki insanlar sadece istihbarat teşkilatlarının uygulamalarından, hatalarından dolayı da zarara uğramamaktadır. Osmanlı dönemi istihbaratçılığı ve istihbarat teşkilatları ile âlakalı araştırmaların henüz emekleme devrinde olduğunu söylemek mübalağalı bir hüküm olmasa gerektir.

DİPNOTLAR

1 Taner Timur, Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?, Tarih ve Toplum, cilt. 1, sayı. 6, Haziran 1994, s. 32; Mehmet Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller", İlmi Araştırmalar, sayı. 8, İstanbul 1999, s. 65.

2 Gelibolulu Mustafa 'Âlî; Mevâ'ıdü'n-Nefâis fi-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis (hz. Mehmet Şeker), T. T. K. Yay., Ankara 1997, s. 147.

3 Hezarfen Hüseyin Efendi; Telhisü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân (hz. Sevim İlgürel), T. T. K. Yay., Ankara 1998, s. 179.

4 Hezarfen Hüseyin Efendi; Telhisü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân (hz. Sevim İlgürel), T. T. K. Yay., Ankara 1998, s. 185.

5 Defterdâr Sarı Mehmed Paşa; Zübde-i Vekayiât (hz. Abdülkadir Özcan), T. T. K. Yay. Ankara 1995, s. 306.

6 Defterdar Sarı Mehmed Paşa; Nesayıh'ül vüzera v'el-Ümera (Sad. H. Ragıp Uğural), Kültür Bak. Yay., Ankara 1992, s. 101.

7 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) (Belge Numaraları: 858, 1125, 1178, 1206, 1420, 1708, 1875), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994, s. 184, 152, 192, 196, 229, 302; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) (Belge Numaraları: 1134/I, 1389/II, 1475/II), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1995, s. 172/I. cilt, 319 ve 366/II. Cilt.

8 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) (Belge Numaraları: 26, 491, 502, 1598), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994, s. 6, 90, 93.

9 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) (Belge Numarası: 690), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, I. Cilt, Ankara 1995, s. 380.

10 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) (Belge Numarası: 139), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1993, s. 67.

11 Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıki, Tevarih-i Al-i Osman (Düzenliyen: Çiftçioğlu Nihal Atsız-İstanbul 1947), İstanbul 1949, s. 136.

12 Hezarfen Hüseyin Efendi; Telhisü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân (hz. Sevim İlgürel), T. T. K. Yay., Ankara 1998, s. 270.

13 Defterdâr Sarı Mehmed Paşa; Zübde-i Vekayiât (hz. Abdülkadir Özcan), T. T. K. Yay. Ankara 1995, s. 535.

14 Defterdâr Sarı Mehmed Paşa; Zübde-i Vekayiât (hz. Abdülkadir Özcan), T. T. K. Yay. Ankara 1995, s. 757-758.

15 'Îsâ-zâde Efendi; 'Îsâ-zâde Târîhi (neşr. Ziya Yılmazer), İstanbul Fetih Cem., İstanbul 1996, s. 76.

16 'Îsâ-zâde Efendi; 'Îsâ-zâde Târîhi (neşr. Ziya Yılmazer), İstanbul Fetih Cem., İstanbul 1996, s. 85.

17 Hezarfen Hüseyin Efendi; Telhisü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân (hz. Sevim İlgürel), T. T. K. Yay., Ankara 1998, s. 178.

18 S. Takats, Macaristan Türk Aleminden Çizgiler (çev. Sadrettin Karatay), İstanbul 1992, s, 199-200.

19 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Mür'i't-Tevârih (hazırlayan: Prof., Dr. M. Münir Aktepe), cilt. III, İstanbul 1981, s. 27.

20 Koca Sekbanbaşı, Koca Sekbanbaşı Risalesi (Baskıya haz. Abdullah Uçman) (baskı t. ve y. yok), s. 81-86.

21 Mehmed Neşri, Neşri Tarihi (hazırlayan: Mehmet Altay Köymen), I. c, Ankara 1983, s. 45; Robert Anhegger, Martoloslar Hakkında, Türkiyat Mecmuası, c. VII-VIII (1940-1942), cüz. 1, İstanbul 1942, s. 285-286; İbn-i Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter (haz. Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 84, 150.

22 Mehmed Neşri, Neşri Tarihi (hazırlayan: Mehmet Altay Köymen), I. c, Ankara 1983, s. 90; Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıki, Tevarih-i Al-i Osman (Düzenliyen: Çiftçioğlu Nihal Atsız-İstanbul 1947), İstanbul 1949, s. 125.

23 İbn-i Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, II. Defter (haz. Şerafettin Turan), Ankara 1991, s144.

24 İbn-i Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter (haz. Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 258;.

Robert Anhegger. "Martolos", İ. A., c. 7, İstanbul 1977, s. 342; Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkında", Türkiyat Mecmuası, c. VII-VIII (1940-1942), cüz. 1, İstanbul 1942, s. 305.

25 S. Takats, Macaristan Türk Aleminden Çizgiler (çev. Sadrettin Karatay); İstanbul 1992, s. 167-168; ayrıca bakınız: Hüseyin Namık Orkun, Türk İstilası Devrinde Macaristan'da ve Avusturya'da Casuslar, Ankara 1939, s. 7 (H. N. Orkun tarafından broşür olarak hazırlanan ve Ankara Polis Enstitüsü Neşriyatı arasında çıkan bu çalışma, S. Takats'ın adı geçen eserinin ilgili bölümünün hemen, hemen aynen aktarılması suretiyle ortaya çıkmıştır.).

26 Özcan, a.g.m., s. 167-168; Takats, a.g.e., s. 174-175.

27 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1990, s. 87-88.

28 Yavuz Ercan, Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar, Ankara 1989, s. 2, 75, 96.

29 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) (Belge Numarası: 1791), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994, s. 288.

30 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) (Belge Numaraları: 250, 305, 875, 1457, 1504,), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994, s. 116, 139, 397, 632, 650.

31 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme (Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu), Cilt. I, Fasikül. III, İstanbul 1964, s. 281-282.

32 Takats, a.g.e., s. 184.

33 Özcan, a.g.m., s. 167.

34 Renzo Sertoli Salis, Muhteşem Süleyman (Solimano II Magnifico) (Çeviren: Şerafettin Turan), Ankara 1963, s. 33.

35 Renzo Sertoli Salis, Muhteşem Süleyman (Solimano II Magnifico) (Çeviren: Şerafettin Turan), Ankara 1963, s. 51, 53.

36 Özcan, a.g.m., s. 168.

37 Cengiz Orhonlu, "Tercüman", İ. A., cilt. 12/1, İstanbul 1974, s. 176-181; ayrıca bkz. Aynı yazar, Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık, Atatürk Konferansları-V-(1971-1972), Ankara 1975, s. 14.

38 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihî, V. Cilt, Ankara 1983, s. 9-10; Cengiz Orhonlu, Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık, Atatürk Konferansları-V-(1971-1972), Ankara 1975, s. 17; Takats, a.g.e., s. 187.

39 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Mür'i't-Tevârih (hazırlayan: Prof., Dr. M. Münir Aktepe), cilt. I, İstanbul 1976, s. 25-26.

40 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Mür'i't-Tevârih (hazırlayan: Prof., Dr. M. Münir Aktepe), cilt. II/A, İstanbul 1978, s. 37.

41 Özcan, a.g.m., s. 169.

42 Ercümend Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821), Ankara 1968, s. 9; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihî, V. Cilt, Ankara 1983, s. 9-10; 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) (Belge Numarası: 1815, 1925), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994, s. 292, 310.

43 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretname (Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu), Cilt. II, Fasikül. II, İstanbul 1969, s. 265.

44 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme (Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu), Cilt. I, Fasikül. III, İstanbul 1964, s. 276-277.

45 Takats, a.g.e., s. 170, 172.

46 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Mür'i't-Tevârih (hazırlayan: Prof., Dr. M. Münir Aktepe), cilt. II/A, İstanbul 1978, s. 37; Taner Timur, "Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?", Tarih ve Toplum, cilt. 1, sayı. 6, Haziran 1994, s. 30-33; Özcan, a.g.m., s. 167; Takats, a.g.e., s. 187.

47 Ercümend Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821), Ankara 1968, s. 9.

48 Takats, a.g.e., s. 172.

49 Özcan, a.g.m., s. 168.

50 Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara 1975, s. 23.

51 Takats, a.g.e., s. 187.

52 Taner, a.g.m., s. 31, 35 (8 numaralı dip not); Özcan, a.g.m., s. 168-169.

53 Takats, a.g.e., s. 168-170.

54 Takats, a.g.e., s. 197.

55 Takats. a.g.e., s. 173.

56 Mehmet Ali Beyhan, “II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller”, İlmi Araştırmalar, sayı. 8, İstanbul 1999, s. 66; Halil İnalcık, Hüsrev Paşa (Mehmed), İ. A. C. V/I, s. 613.

57 Mehmet Ali Beyhan, “II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller”, İlmi Araştırmalar, sayı. 8, İstanbul 1999, s. 67.

58 Taner, a.g.m., s. 33-34; Özcan, a.g.m., s. 168.

59 Süleyman Kani İrtem, Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür (Yayına hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1999, s. 140-141.

60 Abdülhamid’in Hatıra Defteri (Yayına haz. İsmet Bozdağ), İstanbul 1975, s. 83.

61 Abdülhamid’in Hatıra Defteri (Yayına haz. İsmet Bozdağ), İstanbul 1975, s. 83-85.

62 Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1984, s. 212-213.

63 Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid-Yıldız Hatıraları-, İstanbul 1999, s. 32.

64 Mehmet Ali Beyhan, “II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller”, İlmi Araştırmalar, sayı. 8, İstanbul 1999, s. 68.

65 Beyhan, a.g.m., s68-69; Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid-Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları-, İstanbul 1999, s. 34; Ercümend Kuran, “Said Paşa”, İ. A., c. X, s. 83.

66 Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1984, s. 102-103.

67 Beyhan, a.g.m., s. 69.

68 Lui Ramber, Gizli Notlar (Hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu), s. 49.

69 Lui Ramber, Gizli Notlar (Hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu), s. 227-229.

70 Süleyman Kani İrtem, Abdülhamid Devrin’de Hafiyelik ve Sansür (hazırlayan: Osman. Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1999, s. 22-32; İlknur Haydaroğlu, “II. Abdülhamit’in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale”, Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt. XVII, sayı. 28, Ankara 1996, s. 118. (Bu risalede tek tek hafiyelerin isim listesi verilmiştir. Teşkilatta merkez başkanı olan kişiler hakkında uzun, uzun açıklamalara yer verilmiştir. Ayrıca merkez başkanlarına bağlı olarak çalışan daha küçük dereceli ajanların listeleri de bulunmaktadır. Süleyman Kani İrtem’in adı geçen kitabındaki bilgilerin de büyük ölçüde bu risaleden alındığı kanaati hasıl olmuştur. Zira 1925-1945 yıllarında bir gazetede de tefrika edilen bu yazılardan oluşan eserdeki bilgiler ve üslup, bu risaleyi işaret etmektedir. Ayrıca Abdülhamid’e verilen jurnal ve jurnalcilerle ilgili olarak şu esere bakınız: ”Faiz Demiroğlu, Abdülhamid’e Verilen Jurnaller, 50 Yıl Gizli Kalmış Vesikalar, Tarih Kütüphanesi, İstanbul 1955.).

71 Beyhan, a.g.m., s. 71.

72 Tahsin Paşa, a.g.e., s. 39.

73 Beyhan, a.g.m., s. 72.

74 Mim Kemal Öke, Siyonistler ve Masonlar, İstanbul 1991, s. 57. (Bu konu ile ilgili Mim Kemal Öke'nin II. Abdülhamid ve Dönemi, İstanbul 1983 isimli eserinde geniş bilgi mevcuttur).

75 Süleyman Kani İrtem, a.g.e., s. 138-139; Asaf Tugay, İbret, İstanbul (bty.), s. 17.

76 Erdal İlter, MİT Tarihçesi, Ankara 2002, s. 8. (Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatasında teşkilatın ilga edildi tarih Fi 1 Receb, sene 326, 16 Temmuz, sene 324 olarak gösterilmektedir.).

77 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal partiler, III. Cilt, İstanbul 1989, s. 275-276.

78 Tunaya, a.g.e., s. 276.

79 Mustafa Balcıoğlu, "Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiyye Dairesi" Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı. 24-29, Temmuz 1992, s. 24. (Belgenin arşiv kaydı ATASE Arşivi; K. 1846, D. 79, F. 14.).

80 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 276; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, III. c., I. Kısım, s. 398'da 35 numaralı dipnot; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, III. cilt, I. Kısım, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, Ankara 1979, s. 120.).

81 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 276; Stoddard, a.g.e., s. 7; Balcıoğlu, a.g.m., s. 26; Arif Cemil, a.g.e., s. 9; Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye İle Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Aliye Sevkleri Hakkında beşinci Şubece Kılınan Tahkikat, Devre III, İctima Senesi: 5, cilt. 1, Ankara 1993, s. 216; Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, İstanbul 1998, s. 393-394 ve 415 (Kayseri Mebusu Ticaret ve Ziraat nazırı Mustafa Şeref Bey ifadesinde teşkilatı bilmediğini ve bakanlığı sırasında böyle bir teşkilatın olmadığını söylemektedir. Bu ifade doğru ise kabine üyelerinin bir kısmının da teşkilatın kuruluşundan haberdar olmadıkları anlaşılmaktadır).

82 ATASE Arşivi, K. 1840, D. 55, F. 1-17'de Deraliye Nur-u Osmaniye Tasvir-i Efkar İdarehanesi karşısında Umur-u Şarkiye Müdürü Ali Bey Başhampa ifadesi vardır. Belgeni tarihi 21/1/334 (21 Ocak 1918'dir.; Balcıoğlu, a.g.m., s. 26.

83 Stoddard, a.g.e. s. 9.

84 Balcıoğlu, a.g.m. s. 25-26.

85 Tunaya, a.g.e. s. 279; Stoddard, a.g.e. s. 54.

86 Tunaya, a.g.e. s. 278.

87 Stoddard, a.g.e., s. 7-8.

88 Balcıoğlu, a.g.m., s. 26-28.

89 Tunaya, a.g.e., s. 275-276.; Arif Cemil, a.g.e., s. 136.; Mustafa Ragıb Esatlı a.g.e., s. 262-263.

90 Tunaya, a.g.e., s. 276.

91 Stoddard, a.g.e., s. 51.

92 Stoddard, a.g.e., s. 52-53.

93 Arif Cemil, a.g.e., s. 147, 169, 191, 192, 197.

94 ATASE Arşivi, K. 1829, D. 8, F. 1-1, 1-2.

95 ATASE Arşivi, K. 1829, D. 8, F. 1-3.

96 ATASE Arşivi, K. 1829, D. 2, F. 3-4.

97 Şerif İlden, a.g.e., s. 61.

98 Baki Vandemir, Büyük Harpte Kafkas Cephesi, II. c., İstanbul 1933, s. 364; Şerif İlden, a.g.e., s. 152-154; Ali Birinci, Tarihin Gölgesinde, İstanbul 2001, s. 206.

99 Aziz Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları (Zivin'den Peteriçe), Ankara 1934, s. 28-29; Arif Cemil, a.g.e., s. 198.

100 Arif Cemil, a.g.e., s. 127-137.

101 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye İle Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Aliye Sevkleri Hakkında beşinci Şubece Kılınan Tahkikat, Devre III, İctima Senesi: 5, cilt. 1, Ankara 1993, s. 106; Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, İstanbul 1998, s. 129.

102 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye İle Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının

Divan-ı Aliye Sevkleri Hakkında beşinci Şubece Kılınan Tahkikat, Devre III, İctima Senesi: 5, cilt. 1, Ankara 1993, s. 86.

103 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye İle Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Aliye Sevkleri Hakkında beşinci Şubece Kılınan Tahkikat,

Devre III, İctima Senesi: 5, cilt. 1, Ankara 1993, s. (Nafıa Nazırı Çürük Sulu Mahmud Paşa ifadesinde karşı olduğunu söylemiştir.) 106, (Adliye Nazırı İbrahim Bey kendisinin ve bakanların haberi olmadığını söylemiştir.) 122, (Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey haberinin olmadığını…) 156, (Nafıa Nazırı Abbas Halim Paşa "Umur-u askeriyyenin kaffesinde olduğu gibi bunda da cihet-i askeriye mesul olur".) 160, (Adliye Nazırı ve meclis başkanı Halil Menteşe Bey ise dolambaçlı cevaplar vermiştir) 171, (Maliye Nazırı Cavid Bey bu sorunun muhatabı olmadığını ilgililere sorulmasını.) 211, (Nafıa Nazırı Ali Münif Bey bu teşkilatın İslam memleketlerinde propaganda için yapılmış olduğunu bildiğini.) 216, (Ticaret ve Ziraat nazırı Mustafa Şeref Bey böyle bir teşkilatı bilmediğini.) 224.

104 Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1996, s. 165-167; Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Hamit Pehlivanlı, "Teşkilat-ı Mahsusa-Türk Modern İstihbaratçılığının Başlangıcımı?-", Osmanlı, Yeni Türkiye yayınları, c. 6, Ankara 1999, s. 285-294; Hamit Pehlivanlı, "Teşkilat-ı Mahsusa Kuzey Afrika'da (1914-1918)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, cilt: XVI, (Temmuz 2000), sayı: 47, s. 421-440.

Tanzimat'ın Memurları / Doç. Dr. Abdullah Saydam [s.668-677]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin son yüz elli yıllık dönemine yönelik bir eleştiri ile başlayan Tanzimat Fermanı'nda, çeşitli gaileler yüzünden devletin ve halkın eski ihtişamlı ve zengin halini kaybedip güçsüzlük ve fakirliğe düştüğü tespiti yapıldıktan sonra, bunun sorumluları olarak şeriata ve kanunlara uymayan yöneticiler gösterilmektedir. Tanzimatçı kadroya göre devletin içine düştüğü çöküntüden kurtuluşun sağlanabilmesi için diğer yeniliklerin yanı sıra memur kadrosuyla ilgili düzenlemelerin yapılması kaçınılmazdı. Bu yüzden fermanda ilk bakışta halkın geneline yönelik gibi görünen ifadelerin aslında öncelikle memur kadrosunun statüsünü daha modern hale sokmayı amaçladığı söylenebilir. Bu bir tesadüf değildir şüphesiz. Hedeflenen yenilikleri halka anlatmak, katkısını istemek ve uygulamak konusunda memurların gösterecekleri performans, reformların geleceğini ve başarısını etkileyecekti.

Bundan dolayı ferman memurların yıllarca süren alışkanlıklarından bazılarını da doğrudan ya da dolaylı ifadelerle hatırlatmakta, eleştiri ve çözüm teklifleri sunmaktaydı. Meselâ fermanda can, ırz ve namus güvenliği şu şekilde konu edilmektedir: Dünyada candan, ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur. Bir insan bunları tehlikede gördüğünde, yaratılışında ve karakterinde ihanete meyletmek olmasa bile, canını ve namusunu korumak için bazı hareketlere teşebbüs edecek, hatta bu uğurda devlete ve memlekete zarar verebilecektir. Öte yandan kişi canından ve namusundan emin olduğu takdirde sadakatten ve doğruluktan ayrılmayacak, işi gücü her zaman devletine ve milletine iyi hizmetten ibaret olacaktır.

Şüphesiz bir ülkede can ve mal teminatının varlığı herkesi ilgilendiren bir husustu. Ancak Tanzimat'la getirilmek istenen, daha ziyade devlet adamlarının canlarına yönelik düzenlemeler olsa gerektir. Zira Osmanlı tarihinin muhtelif dönemlerinde suçsuz olduğu halde, ya bir iftira veya buna benzer sebeplerle idam edilmiş, hapse atılmış çok sayıda devlet adamı bulunmaktadır. Nitekim fermanın hükümlerini açıklayan eserlerde daha ziyade devlet adamlarının uğradıkları haksızlıklar söz konusu edilmektedir. Böylelikle memur kadrosuna, karar ve icraatlarında keyfî cezalara maruz kalmayacakları güvencesi verilmek istenmekteydi. Fuad Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'in hoşuna gitmeyen bir cesareti karşısında, "Efendim, bizden evvelki vezirler orta kapıda celladın beklediğini bildikleri halde yine büyük padişahlara doğruyu söylemekten çekinmezlerdi; Allah'a şükür yüksek adaletiniz sayesinde bizim öyle korkumuz yoktur" demesi bu bakımdan önemlidir.1

Tanzimat Fermanı'nın bir diğer ilkesi olan mal güvenliği de yine özellikle memurları yakından ilgilendiren düzenlemeleri içermekteydi. Konu fermanda şöyle izah ediliyordu: Mal emniyetinin yokluğu halinde insanlar devletine ve milletine ısınamayıp mülkün imarına bakmayarak daima endişe ve ızdırap içerisinde kalacaklardır. Halbuki herkesin mal ve mülklerinden tam anlamıyla emin olmaları durumunda daima geçim kaynaklarını genişletmekle uğraşarak, kendilerinde, her geçen gün devlet ve millet gayreti ile vatan sevgisi artacaktır. Böylece çok daha faydalı çalışacakları şüphesizdir.

Bu ifadelerle Osmanlı Devleti'nde bir hayli zamandan beri tatbik edilen "müsadere" usûlü eleştirilmektedir. Osmanlı içtimaî tabakalaşması içerisinde yer alan yönetici zümrenin, özellikle önde gelen devlet adamlarının, servetleri müsadere yoluyla hazineye alınabilirdi. Teorik olarak devlet; savaş, isyan veya büyük felaket dönemlerinde, kısacası ihtiyaç duyulduğunda reayaya ek vergiler yüklediği gibi devlet adamlarından da hediye, caize vs. gibi isteklerde bulunabilirdi. Bunlardan başka sebepsiz yere zenginleşen herkes müsadereye tabi tutulurdu.2 Ancak zaman zaman meşru yollardan kazanç elde eden kimselerin de servetlerine el koyan yöneticiler çıkmıştır ki, bu ise açık bir zulümdü. Müsaderenin keyfîliğe dönüştüğü yıllarda, insanların servet edinmekten kaçınarak ekonominin gelişimini engelledikleri söylenebilir.3 Hatta bazı devlet adamları müsadere olacağını bilerek servetlerini çarçur ediyorlar veya ihtiyaç olmadığı halde sırf adını yaşatmak için vakıflar yaptırıyorlardı.4 Dolayısıyla daha verimli alanda kullanılabilecek olan servet, çok gerekli olmayan bir alana harcanmak suretiyle, iktisadî kalkınmayı sağlayacak dinamizm ortadan kaldırılmaktaydı. Müsaderenin kaldırılması ile genelde bütün halkın mal güvenliği, fakat bilhassa üst düzeydeki memur kadrosunun muhtaç olduğu gelecek garantisi sağlanmış olacaktı.

Yeni dönemde memurların maaş problemine çağdaş bir çözüm yolu getirilerek devlet hizmetlerine işlerlik kazandırılması ve bu konudaki kargaşanın bertaraf edilmesi de amaçlanmıştı. Tanzimatçılar devlet otoritesinin ve adalet duygusunun zaafa uğramasında, bizzat devlet memurlarının giriştikleri uygunsuzlukların etkisini daima hissettiler. Özellikle rüşvet, hediye, vergi adı altında yüklü miktarda haraç alınması huzursuzluğun ana sebeplerinden biriydi. Tanzimat Fermanı'nda eleştirilen bu kötü anlayışları bertaraf etmek için hükümet, o zamana kadarki maaş sistemine bir çözüm getirmek mecburiyetini hissetti. Zira genel görüş, mevcut maaş sisteminin, yolsuzlukların ortaya çıkmasına zemin hazırladığı yolundaydı.

Fermanda bütün memurların yeterli miktarda maaşları olduğu, şayet olmayanlar var ise onların da tanzim edileceği, şeriatın nefretle karşıladığı ve mülkün harap olmasının en büyük sebebi olan rüşvetin ortadan kaldırılması için kuvvetli bir kanun çıkarılacağı ifade edildi.5 Burada maaş ile rüşvetin birlikte ele alınmasının özel bir anlamı bulunmaktadır.6 Zira Osmanlı Devleti'nde birçok kamu görevlisine maaş yerine geçmek üzere belirli bir malî kaynağın geliri tahsis edilmekteydi. Görevli memur, hizmetleri karşılığında o malî kaynaktan hazineye intikal etmesi gereken kısma, maaşına karşılık olmak üzere tasarruf ederdi. Böylelikle memur olan kişi hem aslî görevini yerine getirir, hem de kendisine tahsis edilmiş olan verginin tahsilini yapardı. Fakat bu işlemlerin yapılması sırasında bir hayli yolsuzluk meydana gelmekteydi. Çoğu zaman halktan "vergi" olarak tahsil edilen meblağlar devlet bütçesine aktarılmamaktaydı. Özellikle de tekâlif-i örfiye denilen vergilerde yolsuzlukların yaşandığını görmekteyiz.

Bilindiği üzere İslâm hukukunda şer'i vergilerin dışında, tarh, tevzi ve tahsili devlet adamlarına terk edilen ve genel olarak "tekâlif-i örfiye" diye nitelendirilen vergiler, devlet gelirleri arasında önemli bir yekûn tutmaktaydı. Devletin muhtelif ihtiyaçlarını karşılamak üzere ilave vergiler konulması, İslâm hukukçuları tarafından meşru bulunmuştu. Ancak yetkililerin keyfî olarak halka yükledikleri mal ve hizmetler bu vergi çerçevesinde değerlendirilmemiş; bu çeşit yükümlülükleri anlatmak maksadıyla,

eziyet ve zulüm anlamına gelen "tekâlif-i şakka" tabiri kullanılmıştır.7 Tanzimat Fermanı'nda da "tekâlif-i örfî"nin yer yer "tekâlif-i şakka"ya dönüşmesi eleştirilmiştir. Gerçekten de XVII. yüzyıldan itibaren bu tür vergilerin sayısı 97'ye kadar ulaşarak, artan oranları ile halkın perişanlığına sebep olmuştur.8 Tanzimat'la getirilmek istenen yeni düzende öncelikle bu konuda bir zihniyet değişimine ortam hazırlamak ve daha modern usûllere kavuşturulmuş bir vergilendirme yöntemine geçmek amaçlanmıştı.9

Aslında bu yoldaki çabalar daha II. Mahmud döneminde başlatılmış, modern ve halkı ezmeyen, kişilerin malî gücüyle orantılı, keyfîliği engelleyici bir düzene geçilmesi düşünülmüş ve buna dair bazı çalışmalar da yapılmış idi.10 Bütün bunlar en azından bir kısım Tanzimat bürokratları tarafından da benimsenmekteydi. Zira gerçekten o zamana kadarki uygulamalar vergilendirme işleminde yöneticilerin yolsuzluk yapmalarını kolaylaştırıcı unsurlar ihtiva etmekteydi.

Usûl gereğince bir vilayetin "devlet maslahatı" sayılan her türlü işlerindeki harcamaları, ahali tarafından yılda iki defa tevzi edilen vergilere dahil idi. Yani o vilayete her türlü ferman, buyrultu getirip götüren mübaşirlerin masraflarından bir sefer için yollanacak askerlerin harcırahlarına; nakledilecek mühimmat masraflarından devlet adamlarının kalacakları konakların mefruşatına; surre-i hümayuna yapılacak katkıdan valilerin teftiş sırasındaki harcamalarına değin çok farklı türdeki giderleri, yerel yetkililer halkın ortak yükümlülüğü olarak belirlemekte ve vergi ödeme dönemlerinde tevzi defterlerine dahil ederek mükelleflerden tahsil etmekteydiler. İşte bu sırada büyük çapta yolsuzluklar meydana gelirdi. "Masraf" kavramının başı sonu belli değildi. Meselâ vali bir yere gittiği zaman önceden enderun ağalarından biriyle "zahire kabı"nı göndererek, âdet gereğince, adamlarının barınma ihtiyaçlarının karşılanması için gereken konakların hazırlanmasını ve "üç günlük" zahirenin de temin edilmesini emretmekteydi. Meselâ Canik'in teftişinden dönen Trabzon Valisi Salih Paşa'nın Akçaabât'taki misafirliği sırasında yapılan ve mahallî yetkililer tarafından tevzi defterlerine dahil edilen harcamalar arasında, valiye çamaşır ve torununa tüfek hediye edilmesi gibi kamu hizmeti ile hiçbir alakası olmayan masraflar da vardı.11 Bu yolsuzluklar şehirlerde, kazalarda, aşiretlerde, hemen her kademede adeta olağan hale gelmiş idi. Yerel yöneticilerin çabalarıyla yolsuzluğun boyutları daha da genişlemekteydi. Meselâ Boynuincelü aşireti beyleri, kendi kendilerine "mukataa malına zam olundu" diyerek yüklü miktarda vergi aldıktan başka; "masraf", "irâd", "kaftan akçesi", "izinname akçesi" adıyla para aldıkları gibi, davacıları olmadığı halde "sen filan kabahati işlemişsin" diyerek mübaşir yollayıp insanları sorgusuz sualsiz zincire vurdurup sonra da "hizmet-i mübaşiriye", "zincir akçesi" ve "başçavuş hizmeti" adıyla 80-100 kuruş almaktaydılar.12

II. Mahmud döneminde vergi toplanması sırasında memurların yaptıkları yolsuzlukları önlemek için tevzi defterlerine dahil edilecek harcamaların gerçekten yapılıp yapılmadığının, harcama yerlerinin devlet işi olup olmadığının merkezden denetlenmesi, bir çözüm olarak düşünüldü. Bunun sebebi, "sancak masrafı" diye yöneticiler tarafından haddinden fazla meblağ tevzi defterlerine sokuşturulurken, bu masrafların kanunîliğini denetlemekle yükümlü olan kadı veya naiplerin, toplam miktar üzerinden "harc-ı defter ve imza" adıyla pay almalarından dolayı duruma seyirci kalmalarıydı. Bizzat padişaha da bu yolda şikâyetlerin intikal ettiğini gönderdiği bir fermandan öğrenmekteyiz.

Sultan bu şikâyetler üzerine bizzat tahkikat yaptırdığını ve şikâyetlerin doğru olduğunu tespit ettiğini belirterek yetkilileri uyarmıştır. Bu amaçla vilayetlerdeki bütün vezir, müşir, vali, kadı, naip, mütesellim, voyvoda, ayân ve memleket ileri gelenlerine hitaben gönderilen Evasıt-ı Muharrem 1246 (2-11 Temmuz 1830) tarihli fermanda özetle şöyle denilmektedir: Bütün kaza ve vilayetlerin işleri için meydana gelen masraflar, mahkeme ve cümle marifetiyle hesaplanarak imzalı ve mühürlü defterlere kaydedilip İstanbul'a takdim edilecek. Merkezde ilgili memurlar marifetiyle gerekli inceleme yapılarak gerçek masrafların miktarı tespit edilecek ve bunların tahsiline ruhsat verildiğine dair ferman, söz konusu defter ile birlikte mahalline gönderildikten sonra verginin kaza ve köy halkına taksim edilmesi mümkün olabilecektir. Bu arada bazı hakim ve ayânların nizama aykırı olarak, kendi menfaatleri için "aralık tevzii" adıyla haksız yere ahaliden bir hayli ilave akçe aldıklarından ve böylelikle zulüm yaptıklarından söz edilerek, getirilen düzenlemeye uyulması sıkı sıkıya tembihlenmekteydi. Fermanda bahsedilen suçun tekrar edilmesi halinde; "Bu defa olduğu misüllü yalnız tenbih ve te'kid ile iktifâ olunmayup cesaret eden ve ruhsat verenlerin bilâ-imhâl te'dîb ve gûşmâllerine ibtidâr olunacağı muhakkak ve musammem" olacağı ifade edilmekteydi. Padişah, fermanın son bölümünde kendisine Allah emaneti olan fakirlerin, zayıfların, acizlerin ve reayanın mezalimden himayesi ile refah ve istirahatlarının sağlanmasının asıl isteği olduğunu belirterek, bütün memurların bu hususlara riayet etmelerinin görevlerinin esası olduğunu hatırlatmaktaydı. Bu fermandan yaklaşık altı ay sonra yine aynı konuda bir fermanın daha vilayetlere gönderildiği anlaşılmaktadır. Evail-i Ramazan 1246 (13-22 Şubat 1831) tarihli fermanda yer alan ifadelerden 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'ndan önce tevzi defterlerinin İstanbul'a gönderilip uygulanması için onay alınması usûlünün başlatıldığını, fakat araya seferin girmesiyle işin lâyıkıyla takip edilemediğini anlamaktayız.

Bu arada sefer dolayısıyla savaş alanlarına gidecek olanlara bir gecelik yem ve yiyecek verilmesi konusundaki emrin de, seferin bitmesi sebebiyle artık feshedildiği, kazalardan geçip gidecek olan memurlara sudan başka ücretsiz bir şey verilmemesi, tevzi defterlerinde bu türlü usûlsüz harcamalar olduğunda yetkililerin mesul tutulacağı tekrarlanmaktaydı. Benzer içerikte çok sayıda fermanın çıkmış olması padişahın titizliğini göstermesi kadar uygulamadaki başarısızlığı da ortaya koymaktadır. Şüphesiz bu başarısızlıkta bizzat tekâlif-i örfiyenin istismara çok elverişli özellikler ihtiva etmesinin rolü büyüktü.

Bu dönemde sancak masraflarının tümü halk tarafından karşılanmaktaydı. Dolayısıyla hangi hizmetin kaça yaptırılacağı konusu mahallî yetkililerin insafına terk edilmişti denilebilir. Meselâ ferman ve buyrulduları getirip götürenlere "hizmet-i mübaşiriye" adıyla ayak kiralarına, ikametlerine, zahmetlerine mukabil bir miktar ücret ödenmesi icap etmekteydi. Buna karşılık bir sancakta, mübaşiriye adıyla yılda ne kadar masraf yapılacağı belli değildi. Yine mübaşirlere ne kadar ücret verileceği de net olarak belirlenmiş değildi.13

Memur kadrosunun yolsuzluğuna son vermek amacıyla resmî dairelerdeki bazı geleneklere de II. Mahmud zamanında son verildi. Özellikle bu çeşit tedbirler merkezde yoğunluk kazanmaktaydı. Meselâ 1835 yılında yayınlanan bir fermanda israfa ve rüşvete karşı alınacak tedbirler belirtilerek,

memurların yanlarında fazla uşak bulundurmaları, resmî dairelerde kahve ikram edilmesi, hademelerin iş takibi yapmak için rüşvet almaları yasaklanmıştı.14

Tanzimat'la birlikte memurlara maaş tahsis olunmasıyla, en azından bunların gittikleri yerlerde artık ücretsiz yem ve yiyecek talebinde bulunmamaları sağlanmak istendi. Yeni düzenleme ile halkın üzerinden bu tür masraflar kaldırıldı. Şüphesiz memurlara maaş tahsisi önemli bir yenilikti, fakat malî sıkıntı yüzünden bir anda bütün memurların maaşa bağlanması mümkün değildi. Böylelikle bazı eski uygulamaların yürürlükte kalması tercih edildi. O sırada görevlilerin gelirlerinin halktan karşılanması yolu yine benimsendi, yalnız bu sefer halkın vereceği miktarın standart olması kararlaştırıldı. Hazırlanan fermanlarla, devletçe belirlenen yıllık gelirlerini temin eden valilerin ya da diğer görevlilerin, halktan keyfî olarak para toplamaları, hediye ve benzeri şeyleri kabul etmeleri, hayvanlarına yem aldırmaları yasaklandı.15 Fakat tatbikatta bu yasaklamanın pek de sağlıklı uygulanmadığı anlaşılmaktadır.16

Özellikle meccanen yapılan hizmetlerde bu tür suiistimallerin çok daha geniş boyutlara ulaşabildiğini görmekteyiz. Yaptığı hizmet karşılığında devletten herhangi bir maaş almayanlar, halktan yeni adlarla vergi alıyorlardı veya topladıkları vergileri zimmetlerine geçiriyorlardı. Bu türdeki en önemli kamu görevi kaza müdürlükleri idi. Mart 1842'den itibaren yapılan uygulamaya göre Tanzimat'a dahil edilen yerlerde her kazanın ileri gelenleri toplanarak içlerinden birini müdür seçmekteydiler. Mevzuata göre müdürlük görevini yürütecek olan kişinin dürüst, güvenilir, halk tarafından sevilen şahsiyetler olmasına dikkat edilmeliydi. Yalnız kazaların durumuna göre bazen halkın istediği kimseler müdür seçilirken, zaman zaman vali ya da kaimmakamların inisiyatifleri altında atamalar da yapılabilmekteydi. Müdürlük tayini merkezin onayıyla kesinleşmekteydi.17 Müdürlük hizmeti karşılığında devlet tarafından herhangi bir ödeme yapılmazdı, hizmet meccanen yürütülmekteydi.18 İşte hizmetin ücretsiz yapılması ve göreve atanacak kimselerin çekirdekten yetişme devlet memurları olmayışları yüzünden, başka birimlere nazaran buralarda suiistimaller daha fazlaydı.19

Zimmete para geçirme işi özellikle kaza statüsünde olan aşiretlerde daha yaygındı. Hükümet otoritesinin daha zayıf olduğu bu kesimlerde görevli ağalar ve kethüdalar, zaman zaman devlet görevlileriyle de irtibat kurarak, onlara rüşvet ve hediye vermek suretiyle işlerini yürütmekteydiler.20 Görevlilerin yüklü miktarda rüşvet, hediye ve saire istedikleri; talepleri karşılanmadığında aşiret beylerini ve mensuplarını cezalandırdıkları, bu çeşit haksızlıklardan kurtulmak isteyen halkın ise çareyi kaçmakta buldukları görülmektedir. Bir misâl verelim: 1843 yılında Umranlu, Türkânlu, Atamanlu gibi aşiretlerden 1.600 hâneden fazla nüfus, Esbkeşân taraflarına iskân ettirilmişti. Fakat bunlar daha sonraki yıllarda dağılarak yeniden göçebeliğe döndüler. Merkezden yapılan araştırmaya göre bunun en önemli sebebi; valinin bazı baskı ve zulümleri ile aşiretlerden akçe, hediye ve at almayı âdet haline getirmesiydi.21 Zaman zaman aşiret beylerinin, vali, mutasarrıf veya diğer görevlilere para ya da at hediye ederek onların gönüllerini hoş tuttukları; buna mukabil verdiklerinin kat kat fazlasını ahaliden tahsil ettikleri anlaşılmaktadır.22

Memurlardan kaynaklanan bu tür problemleri çözmek isteyen hükümet, 1846 yılında vilayetlerden görüş istedi. Bozok Mutasarrıfı Münib Paşa verdiği cevapta, özellikle kazalarda görevli olanların zulümlerine değinerek, köylüden aşâr toplama işinin "köy bitirme beliyyesi" haline dönüştüğünü vurguladı. Mülkî düzenlemeler dolayısıyla bazı eski usûllerin men' edildiğine, ancak görevlilerin yine aynı adamlar olduğuna dikkat çeken Münib Paşa şöyle demekteydi: "Ekseri ve belki kâffesi mahalleri meclisinin a'zâ ve vücûhu ve kazalarının müteayyinân ve müdürü olduğu ve bunlar eski usûllere alışmış ve celb-i menâfi kaziyyesini kendilere hasr etmiş adamlar olduğu cihetle a'şâr maddesi fesâddan ve ahâli-i fukarâ hasârdan henüz vâreste olamamış ve bunların zâbıta-i ekîde tahtına idhâli lâzimeden (dir) … Bu misüllü mezâlimin def'i gönderilen evâmir-i aliyye ve sâir ile tenbîh olunmuş ise de ol makuleler âdet-i mekr ve hilelerin terk etmemiş idüğü."

Yolsuzluk işlerinde müdürlerin yalnız olduklarını söylemek elbette yanlıştır. Bunlar bir ekip olarak görev yapmaktaydılar. Yolsuzlukların yaygınlığının en önemli sebebi, müdürlerin eşraftan olmalarının yanında, kaza idare meclisi üyeleri ve kadı nâipleri ile birlikte hareket etmeleriydi. Bu durumu yönetici kadronun da bildiği anlaşılıyor. Konya Valisi Sami Paşa'nın belirttiğine göre kaza meclislerindeki azaların ekseriyeti "müdür bulunanların rey ve intihâbıyla tayin olunduğundan aza-yı merkûmun dahi mücerred tezvîc-i meramlarına medâr-ı nüfûz ve takviyet olmak üzere ehliyetli ve ehliyetsiz yerliden bazılarını mazbata ve arz ve mahzar ve inhâ ile kazalarına nâib nasb ettirerek kendilerine uydurmakda ve bu suretle umûr-u mülkiye ve maliyece mazarrat-ı adideyi istilzâm eylemekte" idiler. Aynı şekilde kazalardaki mal sandıklarının başında bulunan ve devletin gelir kaynağını koruması gereken kişilerin de müdürlerle beraber yolsuzluk işlerine bulaştıkları anlaşılıyor. Bu konuda yine Konya Valisi; "Sandıkdâr bulunanların maaşsızlık serriştesiyle sandık masârifi namıyla akçe uyuşdurmak ve sandığa gelen akçeden hîn-i ta'dâdda noksan getirmek misüllü hiyanete cür'etleri rivayet olunmakda olduğuna… bunların mal-ı mirîyi zimmetlerine geçirmek ve sandık masârıfı namı ve nam-ı ahar ile tevzî-i zam eylemek ve bu bâbda müdürlerin bir gûne irtikâbı vukuunda haber vermemek ve hîn-i ta'dâdda akçeyi noksan getirmek gibi halâta cür'etlerinde haklarında kanunen tahdid olunacak muamele-i te'dîbiyenin" icrasını istemekteydi.

Silistre müşiri merkezden sorulan soru üzerine yolladığı cevabî yazısında, kaza müdürlüklerine eyaletlerin ve sancaklarına merkezinde olan ve civardaki mahallerin keyfiyetlerini bilen kavi kefilli kimselerden tayin edilmesini teklif etti. Ayrıca bunlara kazalarının mevkiine ve büyüklüğüne göre birer miktar maaş tahsisi ile tahsis olunacak maaşın her kazanın vergisine ilavesi veya hazineden karşılanmasını istedi. Ona göre bu maaş tahsisi maddesi yolsuzluğa meyilli bulunanları yola getirecektir. Benzer görüşler Üsküp Valisi Selim Paşa, sabık Sivas Valisi Esad Paşa, Kastamonu, Ankara ve diğer bazı sancakların mutasarrıflarınca da tekraralanmaktaydı.23

Tanzimatçılara göre, memurlara doğrudan hazineden miktarı belirli bir maaş verilmesi halinde, onların tahsildarlıkla ilgileri kalmayacak ve zimmete para geçirmeleri mümkün olmayacaktır. Bunun için ilk olarak sancaklarda ve vilayetlerde vergi toplama işi kadılardan ve valilerden alınarak "muhassıl" denilen görevlilere verildi. Böylelikle mülkî memurların tahsildarlıkla ilişkileri kesildi.

İlerleyen yıllarda bütçe imkânları doğrultusunda bütün kaza müdürlerine maaş tahsis edilmesine gayret gösterildi. Bu şekilde onların daha iyi hizmet edecekleri düşünüldü.24

Vergi ile bağlantılı olarak fermanda iltizâma da yer verilerek tahripkâr ve zararlı bir usûl olarak nitelendirilmektedir. Bu yöntemle memleketin siyasî ve malî işlerinin bir adamın eline ve belki de kahredici pençesine teslim edildiği vurgulanarak, dürüst olmayan mültezimlerin daima halka zulmettikleri belirtilmektedir. İltizâm usûlü önceleri birkaç kalem gelire özgü iken XIX. yüzyıla gelindiğinde tımar gibi alanlara dahi yayılmıştı. Bu yayılmada; daha da zenginleşmek isteyen sermaye sahipleri, yüksek dereceli devlet memurları, ulemâ, tefecilikle uğraşan gayrimüslimler, tüccarlar, ikinci bir iş olarak iltizâma yönelen askerler rol oynamışlardı.25 Mültezimler olabildiğince fazla kâr peşinde olduklarından zamanla pek çok yolsuzluklara karıştılar. Silahlandırdıkları adamları vasıtasıyla gittikçe devlet içerisinde devlet oldular; vergi tahsil ve takip işi bir sektör haline geldi. Yabancı gözlemcilere göre bu yolla köylüden normalinden fazla para çıkıyor, ama hazine oldukça az miktarda gelir sağlıyordu.26 Bütün bu işlerde bizzat üst düzey görevliler önemli rol oynamaktaydılar. Cevdet Paşa şunları anlatmaktadır: “Mültezimlerden biri bir sarraf aracılığıyla herhangi bir yerin iltizâmını kabul edebileceğini nüfuzlu bir zata söyler ve aralarında pazarlık yapılırdı. O nüfuz sahibi de vükelâdan bir tanıdığına durumu aktarır, sonuçta ihale düşük bedelle gerçekleştirilirdi. İlgili şahıslar da külliyetli akçe kazanırdı ki, devlet adamlarının çoğunluğu bu işlere bulaşmıştı.27 Aslında iyi bir teşkilât kurarak vergiyi bizzat devlet toplasa hem bütçe açıkları bertaraf edilecek, hem de köylünün mağduriyeti son bulacaktı.” Bu düşüncelerle Mart 1840’tan itibaren iltizâmın kaldırıldığı ilan edildi. Ancak Tanzimatçıların iyi niyetlerle giriştikleri bu uygulama mültezimlerin ve onlarla işbirliği halindeki memurların kurnazlıkları ve dirençleri yüzünden ilk plânda başarısızlıkla sonuçlandı.28 Esasında sistem bütünüyle bozuk işliyordu. Buna tepki gösteren Diyarbekir valisinin şu sözleri dikkat çekicidir: “Dürüst olmayı teşvik eden hiçbir şey yok… Âdil bir yöneticilik yapmaya kalksam öbür paşaların hepsi karşımda birleşir ve kısa sürede yerimden olurum; rüşvet almasam hiçbir şey satın alamayacak kadar fakirleşirim.”29

İki örnek daha aktaralım: Kerkük mütesellimi Neftçioğlu Ahmed Bey’in halka zulüm yaptığının bir mazbata ile Bağdat’a bildirilmesi ve zimmetinde de hazine parası olduğunun anlaşılması üzerine kendisi azledilerek yerine valinin adamlarından olan Kapucubaşı Talât Ağa tayin edilmişti. Azledilmeyi hazmedemeyen Ahmed Bey, yanına topladığı adamlarıyla birlikte karışıklık çıkarmış, yeni mütesellimin konağına saldırmıştır. Meydana gelen çatışmalardan sonra yakalanan Ahmed Bey ve bazı adamları Basra’ya sürülmüşlerdir.30 Cizre Kaimmakamı Mustafa Paşa, mukataaları bölgenin önde gelen ailelerine ihale edip hasılatın yarısını istemesi ve fazla vergi alması yüzünden azledilmişti.31

Memurların sebebiyet verdikleri problemler sadece maddî konulardan ibaret değildi. Bizzat memur kalitesi de oldukça düşük olup olumsuzlukları bir kat daha artırmaktaydı. Meselâ Bozok ve Kayseri kaimmakamı olan Derviş Ali Paşa’nın gayet ümmî ve cahil olduğu, bütün işleri bir kâtibin eline bıraktığı, burada daha yetenekli birisinin görevlendirilmesi gerektiği 30 Aralık 1845 tarihli olarak Sivas valisi ile defterdarınca müştereken hükümete iletilmişti ki, bunun yerine Celâleddin Paşa tayin

olunmuştu.32 Bunun gibi çok sayıda örnek vermek mümkündür. Problem, sanayi inkılâbının yaşandığı bir çağda Osmanlı memurlarının yetiştirilmesine yönelik eğitim hizmetlerinin yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. Özellikle genel anlamda devlet, toplum, bilim ve teknoloji, yabancı ülkeler ve politikaları hakkında yeterli bilgi verilmemekteydi. Hatta Osmanlı memleketlerinin, bırakalım özel durumlarını, genel nitelikleri dahi ancak gezilerek yani amelî surette öğrenilebilmekteydi. Gerçekten de bürokraside görev alan memurlar eğitim hizmetlerine daha erken tarihlerde ara vererek kâtiplik hizmetine geçenlerdi. Kalemiyede çıraklık sistemine benzeyen bir eğitim süreci mevcuttu ve adeta artık çağın özelliklerine ayak uyduramayan lonca sistemini andırmaktaydı. Ailesi tarafından mektebi henüz bitirmiş olan ve küçük yaşta bir büroya şakirt olarak verilen çocuk, oradaki usûlleri, amirlerinin direktifleri ile öğrenerek amelî bir eğitim süreci sonunda üst makamlara tırmanabilmekteydi.33 Öte yandan genellikle memurların çocukları babalarının dairelerinde çıraklığa başladıklarından, kalemiye görevi çoğu zaman babadan oğula intikal edebilmekteydi. Meselâ 1768-1836 yılları arasında görev yapan 39 reisü'l-küttâbtan %80'inin babası yönetici zümreye mensuptu.34

Bu tarz bir eğitim sürecinin oldukça gelenekselleşmiş hale gelen kâtiplik adâbı, defter tutma, kanunname hazırlama, ferman ve resmî mektup yazma usûllerinin öğrenilmesinde faydalı olduğu düşünülebilir. Findley'in dediği gibi "Evrakların hazırlanması kâtiplerin işiydi ve bunda imparatorluğun o zamanki idarî sisteminin genel vaziyeti ile hayret verici bir çelişki oluşturacak kadar başarılıydılar. XVIII. yüzyıl İngiliz büyükelçilerinden biri olan Sir James Porter uzun tecrübelerine dayanarak meseleyi şöylece ortaya koyar: 'Birçok dairede bulunan ihtimam ve hassasiyet açısından Babıâli ile boy ölçüşecek hiçbir Hıristiyan güç yoktur; herhangi önemli bir evrakta işler, en büyük bir incelikle yapılır, kelimeler tartılır, ifadeler özenle seçilir, bütün bunlar çoğunlukla kendi yararlarınadır… Babıâli'de işi hızlandırma eğilimi hissederlerse veya bu onlara uygun gelirse, hiç kimse bunu daha süratli bir şekilde yapamaz; bunun aksi bir durum söz konusu ise aynı ustalıkla işi uzatırlar veya geciktirirler."35 Ancak yıllarca baba-oğul veya arkadaşlık ilişkisi içerisinde sürüp giden kalem arkadaşlığı, üst kademelere tırmanıldıkça gruplaşma olarak varlığını göstermekteydi.36 Bu uygulamanın doğal sonucu olarak tanıdıkların iltiması memuriyet kademelerindeki yükselmelerde en önemli unsur olmaktaydı. Tembel, gösteriş düşkünü, taklitçi, devlet işlerinde cahil olan memur sayısı az değildi. Hatta Tanzimat'ın adamları arasında yer alan ve daha ilkeli davranması beklenen üst düzey yöneticiler tarafından bu şekilde kayırılanlar bulunmaktaydı. Meselâ Fuad Paşa'nın bacanağı Kâmil Bey, Fransızcasının gülünçlüğüne ve kendisinin yeteneksizliğine rağmen Hariciye Teşrifatçısı ve 1867 yılında da Beyoğlu Altıncı Belediye Dairesi reisliğine tayin edilmişti.37

Geleneksel memur yetiştirme usûlü yüzünden Osmanlı bürokrasisinde anonimleşme ortaya çıkamamaktaydı. Gerçi II. Mahmud döneminde memuriyetin öğretildiği kurum olarak açılan Mekteb-i Adliye bu alanda önemli bir yenilikti, ancak memurları, amirlerine duygusal bağlılıktan kurtararak kamu hizmeti kavramıyla sınırlandıran anlayış özellikle Tanzimat döneminden sonra yaygınlık kazandı. Bununla birlikte yapılan bu teşebbüslerin çok da kısa sürede sonuçlar vermediğini belirtmek gerekir. Neticede memurların geleneksel eğitim sürecine bağlı olarak devlet kademelerinde görev almaları Tanzimat'ın ilanından sonra dahi yıllarca devam etti.

Modern memur yetiştirme usûlünün yeterince tatbik edilemeyişi sebebiyle pek çok kurumda görülen “tarz ve anlayıştaki ikilik” kalemiyede de kendini gösterdi. Özellikle başkentte ve diğer büyük şehirlerde iki tip memur vardı. Birincisi geleneksel değerlerle yeni anlayışı, Doğu ile Batı’yı hazmedip sentezlemeye gayret eden memur tipi, diğeri ise alaturkalıktan kurtulup yüzeysel bir alafrangalığa önem veren memur tipi. Türk halkının ve aydınlarının gözünde birincisi ideal görünen, ikincisi istihza ile karşılanan memur, hatta aydın tipi idi. Devrin edebî eserlerinde bu ikilemi yansıtan roman kahramanları hayalî olmayıp pek çok kurumda rastlanabilen şahsiyetler idi.

Bununla ilgili olarak verilebilecek en iyi örneklerden biri Ahmed Midhat Efendi’nin “Felâtun Bey ile Râkım Efendi” romanındaki iki kahramandır. Romanda Râkım Efendi, muhafazakâr değer yargılarına sahip, fakat batı kültürüne sırt çevirmemiş olan bir karakteri yansıtır. Râkım Efendi düşük gelirli bir aileye mensuptur. Rüştiyeden çıkıp hariciye kalemine girmiştir. Kendi gayretleri neticesinde Arapça ve Farsçayı öğrendiği gibi Fransızcayı da öğrenen, hadis, fıkıh ilimlerinin yanı sıra coğrafya, kimya, uluslararası ilişkilerle ilgili kitapları okuyan, vazife düşkünü ve Osmanlı Devleti’nin ihtiyacı olan memur tipidir. Felâtun Bey ise zengin, Rum ve Ermeni hizmetçileri olan alafrangalaşmış bir aileye mensuptur. O, moda ve gösteriş düşkünü olarak yetiştirilir. Düşkün bir ahlâk anlayışı, alay konusu olacak derecede Fransızcası olduğu, romanda sık sık konu edilir. Tembeldir ve görev yaptığı kaleme hemen hemen hiç gitmez.38 Onun bir günü romanda şöyle anlatılır:

“Cuma günü mutlaka bir seyir mahalline gidip cumartesi ise dünkü yorgunluğu çıkarır ve pazar günü seyir mahalleri alafranga olduğundan gitmemezlik edemez. Pazarın yorgunluğunu dahi pazartesi çıkarır. Salı günü kaleme gitmeğe hazırlanırsa da havayı muvafık görünce Beyoğlu’nun bazı ziyâret mahallerini, baba dostlarını, ahbâbı ve sâireyi ziyâret arzusu o günü dahi tatil ettirir. Çarşamba günü kaleme gidecek olursa saat altıdan dokuza kadar olan vakti ancak o haftanın vukuâtını hikâyeye bulabilip akşam için mutlaka iki dalkavukla gelir. Bunlar dahi kendisi gibi genç olacaklarından ve bâhusus Felâtun Beyefendi Beyoğlu’nda oturmak münâsebetiyle ahbâbını alafranga bir yolda eğlendirmek lâzım geleceğinden perşembe gecesini alafranga eğlence mahallerinde geçirir. O gece sabahlandığı cihetle perşembe günü akşama kadar uyunur. Nihâyet yine cuma gelir ve işte bu bir haftalık meşguliyet nasılsa diğer haftaların meşguliyetleri dahi yine nev’amâ onu andırır.”39

Ahmed Midhat Efendi’nin Felâtun Bey’in şahsında karakterize ettiği memur tipiyle Tanzimat reformlarının tatbik edilemeyeceği aşikârdı. Bu çeşit memurlar merkezde gayet iyi niyetlerle hazırlanmış olan fermanları uygulamamakta ya da uygulayamamaktaydı. Beceriksizlik, vurdumduymazlık, inisiyatif alamama yahut ta yeni uygulamalardan ötürü menfaatleri zedelenenlerle işbirliği içinde olunması yüzünden çoğu yenilik teşebbüsü kağıt üzerinde kalmaya mahkum olmaktaydı. Fermanın ilanının üzerinden epeyce zaman geçmesine karşılık, 1848’lerde de bu husustaki aksaklıklar devam etmekteydi. Merkeze daha uzak sancaklar bir tarafa Orta Anadolu’da memurlardan kaynaklanan usûlsüzlükler devam edip durmaktaydı. Nitekim Kayseri’deki İngiliz konsolosunun İstanbul’daki büyükelçiliğe yazdığı ve büyükelçiliğin de Babıâli’ye yolladığı 6 Teşrinisani 1848 tarihli yazıda Yozgat Kaymakamı Said Paşa ile oğlunun halka yaptıkları haksızlıklardan söz edilmektedir. Konsolos, Osmanlı Devleti’nin birçok yerinde bulunduğunu, fakat Yozgat halkı kadar

haksızlığa uğrayan bir başka yer görmediğini, rüşvetin yaygınlaştığını, Said Paşa'nın oğlu kumandasında olan 1.500 kadar başıbozuk süvarinin halka ağır yük bindirdiğini, bu askerlerin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak bahanesiyle halktan zorla zahire alındığını, hatta aşiretlerin on sene zarfında gördükleri zulümden daha fazlasını böylece gördüklerini, askerlerce alınan zahireye karşılık bir akçe bile bedel verilmediğini anlatmaktadır.40 Tanzimat'ın ilanından çeyrek yüzyıl sonra Kocaeli Mutasarrıfı Hasan Efendi, devrin şartlarına göre önemli bir meblağ olan altmış bin kuruşu zimmetine geçirmiş ve müfettişlik görevinde bulunan Ahmed Vefik Paşa tarafından durumun tespiti üzerine görevden alınmıştı.41

Tanzimatçıların "usûl-ü cedid" konusunda halkı aydınlatmasını bir yana bırakalım, memur kadrosu da meselelere yeterince vakıf değildi. Her tarafa ferman yollandığına göre memurların merkezin beklentilerinin aksine tavırlarını, ya kavrayış kıtlığına ya da kasıtlı davranışa bağlamak gerekecektir. Bir misâl verelim. Anadolu'da asayiş problemlerinin gittikçe ivme kazandığı bir sırada taşradaki bir kısım görevlilerin Tanzimat'ı yorumlarken, devletin fonksiyonlarını adeta âtıl hale getirecek bir anlayışı benimsemeleri dikkat çekicidir. Bütün hukuk sistemlerinde asilerin kolluk kuvvetlerine silahla karşılık vermeleri halinde misliyle mukabele görmeleri benimsenmişken, hele XIX. yüzyılda bu böyleyken, "Tanzimat var" diyerek asayiş meselelerinin hallinde yöneticilerin çekimser davranmaları ilginçtir. Meselâ Sivas valisi, eşkıyalık yapan Afşarlar tarafından karşı konulması ihtimalini dikkate alarak, merkezden "misliyle mukabele etmek" üzere izin istemekteydi.42 Halbuki Osmanlı tatbikatında normal olarak valinin aslî görevlerinin başında eyaletin güvenliğini sağlamak ve bunun için gerektiğinde askerî birlikler kullanmak gelmekteydi. Bu istisnaî bir misâl değildir. Aşiretlerin halka yaptıkları zulümlerden şikâyet eden Kalecik Kazası Meclisi, Tanzimat Fermanı'nın ilanından on yıl kadar sonra, "Tanzimat-ı Hayriye münâsebetiyle mukâbeleye dahi cesâret olunamadığından" söz etmektedir.43 Bu durum Tanzimat Fermanı'yla getirilen, "Yargılanmadıkça kimsenin idam edilemeyeceği" hükmünün, mahallî yetkililerin idarî konularda inisiyatif kullanmalarını engelleyecek biçimde yorumlandığını; böylelikle o çeşit konularda ikide birde merkezden izin alınmaya çalışıldığını, dolayısıyla zaman kaybına sebebiyet verildiğini göstermektedir. Zaman kaybı ise daha fazla can ve mal güvenliği ihlâli demek idi.

Tanzimatçıların hedefi, Fermanda da ilan edildiği üzere, bir buçuk asırdır devam eden bozulmanın ve çözülmenin bertaraf edilmesiydi. Ancak bu amaca uygun yetiştirilen memur kadrosu olmadıktan, onların halkı soymaya kadar varan rüşvet ve zimmet suçları önlenmedikten sonra başarı nasıl elde edilecekti? Bu önemli bir mesele idi ve sonuç alınması kolay görünmemekteydi. Zira yeni ilkelerin toplum tarafından kabul görmesi devlete güveni gerektiriyordu ki, bunun da yolu memurlara olan güvenin artırılmasından geçmekteydi. İlan edilen ilkelerin cazibesi, etkileyici biçimde takdimi yani tanıtımı önemliydi; fakat daha önemlisi yıllardır belli bir düşünce ve hareket tarzına göre yaşamış olan memur kadrosunun arzu edilen biçimde davranması sağlanabilecek miydi? Birkaç yıl öncesinin devamlı rüşvet alan memuru bir anda, ne şekilde dürüst, çalışkan, insana hizmetten zevk alan görevliler haline getirilecekti? Bundan dolayı Tanzimatçıların en önemli problemi, iç ve dış meselelerden ziyade devleti temsil edecek kadroların niteliği idi. Mümtaz Turhan, Tanzimat

Fermanı'nın iddialı içeriğine karşılık mevcut anlayışın başarısızlığı normal kıldığını ifade ederek şöyle demektedir: "İctimaî bünyenin, teşkilât ve müesseselerin, asırlarca hüküm süren zihniyetin, itiyat ve teamüllerin, devlet adamlarının ekseriyeti karşısında tanzimat ıslahatının hemen muvaffak olamaması gayet tabiiydi."44 Berkes ise memur kadrosuyla getirilmek istenen yenilikler arasındaki dengesizliğe dikkat çekmektedir: "Bu kadar ağır bir uygulama yükünü başarıyla yürütecek bir uzman kadrosu yoktu. Maliyecisi, memuru, subayı, mühendisi, doktoru, ekonomisti, öğretmeni, hakimi, savcısı olmayan bir devlet bu yükü kaldıramazdı."45

Gerçekten de yenilikleri kemâle erdirecek kadroların yetersizliği yüzünden işler yavaş ilerlemekteydi. Reformcuların ülkenin içine düştüğü dejenerasyonun, otoritesizliğin, eskimişliğin giderilmesinde; siyasî, askerî, adlî, iktisadî modernleşmenin gerçekleştirilmesinde samimi bir arzu içerisinde olduklarını söylememek için sebep bulunmamaktadır. Başta padişah olmak üzere bir an önce işlerin rayına oturtulmasını isteyenler çoğunluktaydı. Hatta Sultan Abdülmecid, 13 Ocak 1845 tarihinde Babıâli'ye yaptığı ziyaret sırasında reformların gecikmesinden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirerek hükümeti yavaş hareket ettiğinden dolayı eleştirmişti. Bu sırada okuttuğu hatt-ı hümayununda şunları söylemekteydi: "Eğerçi tensikat-ı askeriyemiz dahi… an be-an kesb-i tekessür etmekte ise de ilerüsünde devam ve bekâsı mutlaka ma'mûriyet-i memâlik ve buldân ve refâhiyet-i ahali zîr-i destân ile husûle geleceği cihetle ol dahi şimdiki halde bî-esas hükmünde bulunmuş olduğundan teessüf ve teessürü şahânemiz hadden aşmış ve gece ve gündüz huzur ve rahat-ı mülûkânemiz münselib olmuştur."46

Reformlar yapılırken ülkenin diğer meselelerine nazaran, özellikle merkezî bürokrasinin yeniden yapılanmasında daha fazla ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Oluşturulan çok sayıda nezaret meclisi hummalı bir çalışma içine girmişti. Hele devrin en önemli kuruluşu olan Meclis-i Vâlâ, yüzlerce nizamnâme ve talimatnâme hazırladı. Taşradan gelen hemen her konu buraya havale ediliyor, evraklar inceleniyor, alınan kararlar hükümete sunuluyordu.47 Fakat merkezdeki yoğun mesaî, taşradaki muhalefet yüzünden ya hedefine ulaşmıyor ya da alınan kararlar dejenere ediliyordu. Zira uzun yılların birikimi olan yerleşmiş gelenekler, devletin içinde bulunduğu şartlar, öyle kolay kolay yeniliklere izin verecek durumda değildi. Reformların başarısı için sakin bir ortam, yeterli kadro ve güçlü malî destek gerekmekteydi. Devrin hükümetleri bunların hepsini hiçbir zaman bir arada bulamadılar. Durum böyle olunca yeniliklerin uzun yıllar alması kaçınılmaz oldu. Bundan dolayıdır ki, 1845 olaylarından bahseden Tarihçi Lûtfî; "Kurulan bina-yı Tanzimat düşe kalka ve yavaş yavaş temel tutmağa ve dâhil ve hârice karşı mev'ûd olan ıslâhât-ı lâzimenin tatbiki ve devâir-i nizâmiyenin tensîki ca'li ve kasrî olarak refte refte teyessür-nümâ-yı vücûd olmağa başlamış" demektedir.

Başarıda önemli rol oynaması icap eden memurların gerekli niteliklerden uzak olması, vaad edilen hedeflere ulaşılmasını güçleştirmekteydi. Yenilikçilerin aradıkları memur tipi Ahmed Midhat Efendi'nin romanındaki Râkım Efendi gibileriydi. Ancak böylelerinin yetiştirilmesi hiç de kolay değildi. Öncelikle başarılı eğitim kurumları, bunları teşkil etmeye yeterli malî kaynaklar, eğitici kadrolar gerekmekteydi. Ayrıca yeni usûllere göre yetiştirilecek elemanların devlet kadrolarında üst düzeye gelebilmeleri için uzun bir zamana ve bu arada elbette eski usûllere bağlı olan amirlerinin onlara engel

olmamalarına ihtiyaç vardı. Bütün engellere rağmen kendilerini yetiştiren, dürüst davranan, işini yapmaya bütün gücüyle gayret eden memurların da varlığı inkâr edilemez. Osmanlı Devleti'nin daha hızlı çökmesine bu tür görevlilerin engel olduğu muhakkaktır. Aksaklıklara, ikilemlere ve pek çok olumsuzluklara rağmen, Tanzimat dönemi memur ve aydınları, ki çoğunlukla iki kesimi de aynı kişiler oluşturmaktaydı, Türk toplumunun o zamana kadar pek görülmeyen kendi kendini yetiştiren, sistemi eleştiren ve yeni arayışlara yönelen kişileri idi.

Esasında başlangıçta Tanzimat yöneticilerinin dahi bu derece geniş toplumsal hedefleri düşündüklerini söylemek güçtür. Gerçekte Babıâli'nin öncelikli derdi, Mısır meselesini çözebilmek için Avrupa devletlerinin yardımını sağlamak arzusuydu. Bu yüzden iç meselelerle ilgili olduğu halde fermanın içeriği mahsustan uluslararası bir niteliğe büründürüldü. Bundan dolayı ki Namık Kemal, Tanzimat Fermanı'nı "hukuk-ı beşerin muhafazası için yapılan mu'cizat-ı adaletten" biri saymasına rağmen, ilan edilen hükümlerin sırf hukuka dair olmayıp aynı zamanda siyasî bir eser olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ferman; "zâhiren bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak için yapılmış zannolunur, fakat hakikat-ı halde devletin hayatını te'min maksadıyla i'lân olunmuş idi."48 Tepkilerin çeşitliliği, uygulamadaki inişli çıkışlı performanslar, yer yer eskiye rücû edilmesi, kararsızlıklar, deneme-yanılma yöntemiyle ilan edilen hedeflere ulaşılmaya çalışılması ve nihayet Türk devlet ve toplum hayatında dönüm noktası olma özelliğini taşıması dolayısıyla; İnalcık'ın deyimiyle, "Gülhâne Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, imparatorluk içinde geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur."49

Sonuçta XX. yüzyıla girildiğinde devlet yapısı, sosyal ve ekonomik kurumları, düşünce hayatı, toplumsal talepleri ve ihtiyaçları, bu arada memuriyet kavramı bir hayli farklılaşmış bir Osmanlı Devleti ortaya çıkmıştır.

DİPNOTLAR

1 Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, 1985, s. 42.

2 Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat, Sad.: Neşet Çağatay, I-II, Ankara, 1992, s. 308-309; Ahmet Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul, 1985, s. 295-296. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Devri Üzerinde Makaleler-Araştırmalar, Isparta, 1999, s. 1-16. Özellikle 1787 savaşı öncesinde bu uygulamanın yoğunluk kazandığı, ayrıca keyfî ve yüksek oranlı "muhallefât bedeli" adıyla bir miras vergisinin de alındığı görülmektedir. Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih, İstanbul, 1986, s. 110-111, 135). Ayrıca şeyhülislâmın zenginlerin devlete yardım etmelerinde sakınca olmadığına dair fetva vermesi üzerine her tarafta yardım toplama kampanyaları başlatılmıştı. Meselâ Cezayirli Hasan Paşa, padişahın isteği ile 600 bin kuruş bağışlamıştı. Aynı eser, s. 136. Bazı güçlü valilerin zenginlerden muhtelif bahanelerle servet gasp etmelerinin, savaş gibi zorunlu hallere dayanan meşruiyet ile alakası yoktur. Meselâ Tepedelenli Ali Paşa'nın sahibi olduğu yüzlerce çiftliğin çoğu zorla el konulmuş

mallardandı. Hatta paşanın çiftliğinde misafir olduğu ve yemeğini yediği, hürmet gördüğü bir beyi ertesi günü öldürterek mallarına konduğu sıkça rastlanan hallerdendi. A. Şeref, Musahabeler, s. 43.

3 Ahmed Güner Sayar, Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul, 1986, s. 144.

4 Bkz. Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", Osmanlı Araştırmaları, XII (1992), s. 407-424.

5 Osmanlı Devleti'nde rüşvet, rüşvetçilikle mücadele konusunda yapılanlar ve Tanzimat dönemindeki gelişmeler hk. geniş bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet), İstanbul, 1985, s. 83 vd.;

6 Daha özet bilgi için bkz. Abdullah Saydam, "Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi", Toplumsal Tarih, 34 (Ekim 1996), s. 51-57. Ayrıca bkz. Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876), Çev.: O. Akınhay, I, İstanbul, 1997, 43-45.

7 "Tekâlif-i şakka: Şer'î cevaz bulunmıyan ve tekâlif kaidelerine de uymıyan vergilere verilen addır. "Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul, 1983, s. 439; Netayic ül - Vukuat, III-IV, s. 17. Önceleri beylerbeyi ve sancak beyleri tarafından toplanan usûl dışı vergileri "tekâlif-i şakka" diye adlandıran ve ümerayı bundan vazgeçirmeye çalışan hükümet, zamanla bu uygulamalara ses çıkaramaz olmuş, hatta müsaade etmiştir. Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celalî İsyanları, İstanbul, 1975, s. 59-60.

8 Pakalın, Sözlük, III, s. 438. Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, İstanbul, 1338, s. 70-71; Ziya Karamursal, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, 1989, s. 181-189. Tekâlif-i örfiyenin şehir halkı üzerindeki etkilerine dair meselâ bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon Sancağının Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)", TDA, 127 (Ağustos 2000), s. 69-102.

9 Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu - Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1996, s. 361-367. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdüllatif Şener, Tanzimat Devri Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul, 1990, s. 94-105.

10 Muhtelif vesilelerle Trabzon'a gönderilen fermanlarda halkın ezilmemesi, masraf adı altında haksız yere yüklü meblağların tevzi defterlerine sokulmaması tembihlenmekteydi. Meselâ bkz. Trabzon Şer'iye Sicilleri (TŞS), 1960, 28/b, 29/a-b, 30/a, b, 31/a-b, 36/b; 1961, 25/a; 1958, 37/a.

11 Cemaziyelevvel 1236 (Şubat-Mart 1821) tarihli masraf cetveli için bkz. TŞS, 1953, s. 29/b.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet, Dahiliye, 7620 (Aksaray Meclisi'nin tarihsiz mazbatası).

13 Saydam, "Tekâlif-i Örfiye".

14 Marina Sakali Lady Marks, “Osmanlı-Rum Basınında Türk/Müslüman İmajı”, Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu, Haz. A. Berktay-H. C. Tuncer, İstanbul, 1998, s. 54-55.

15 Yükümlü oldukları hizmetleri yürütürken, memurların köylüden yiyecek ve yem gibi hizmetler talep etmeleri halinde alacaklılara senet tanzim edip vermeleri hükümetçe istenmekteydi. Meselâ bkz. BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 3616. Babıâli, sık sık taşradaki yöneticilere uyarıcı yazılar yollayarak zulüm ve işkenceden kaçınmalarını ve âdil olmalarını emretmekteydi. Ayniyat Defteri, 171, s. 81. Musa Çadırcı, “Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)”, Belleten, 201 (1988) s. 1224-1225.

16 BOA, İrade, Dahiliye, 250; Cevdet, Dahiliye, 6463.

17 Daha geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, “Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876”), Belleten, s. 206, Ankara, 1989, s. 237-257.

18 BOA, Cevdet, Dahiliye, 1019.

19 Meselâ Ankara'ya bağlı Pürtek cemaati müdürü Musa Bey oğlu Mehmed Bey, cemaatin yıllık vergisinden başka “memleket masrafı ve güzeşte akçesi” gibi adlarla topladığı 117. 403 kuruşu zimmetine geçirmişti. Yapılan şikâyet üzerine açılan soruşturmada suçunu itiraf etmiş, müdürlükten azledildiği gibi süresiz olarak Trabzon'a sürülmüştür (Temmuz 1845 ortaları). TŞS, 1972, s. 20/a. Adı geçen şahıs bir yıl sonra ailesi kimsesiz kalıp geçim sıkıntısı içerisine düştüğü gerekçesiyle ve bir daha cemaatin işlerine karışmamak şartıyla affedilmiştir (Temmuz 1846 sonları). s. 53/a-b.

20 Yeniil aşireti için bkz. BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 2645.

21 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 3088 (24 Cemaziyelahir 1264/28 Mayıs 1848 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası).

22 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 3525, 3954, 7802.

23 Merkezden sorulan sorular üzerine muhtelif vilayet ve sancaklardan gelen cevapların ayrıntılı özetleri için bkz. BOA, Kepeci Tasnifi, Sadaret Müteferrika Defteri, 9/714.

24 Meselâ Görele kazası müdürüne 1.200 kuruş, Çarşamba, Fatsa, Terme kazaları müdürlerine 1.000'er kuruş maaş tahsis olundu. BOA, Ayniyat Defteri, 419, s. 14; 425, s. 97.

25 İltizâm uygulamasına dair bazı örnekler için bkz. Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İltizâm”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara, 1990, s. 453-457.

26 Charles Issawi, The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago and London, 1980, s. 325. İngiltere'nin Erzurum konsolosunun 7 Ocak 1850 tarihli raporunda verdiği bilgiye göre, 230 bin

lira bedelle iltizâma verilen buradaki gümrük gelirleri lâyıkıyla toplansa bir milyon liraya yakın gelir elde edilecekti. s. 326 (not 14).

27 Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir, Yay.: C. Baysun, I, Ankara, 1986, s. 21.

28 Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, Çev.: M. Harmancı, İstanbul, 1982, s. 133.

29 Davison, Reform, I, s. 45. XIX. yüzyılda memurların maaşları ve hayat standartları hk. bkz. Carter V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1996, s. 315-362.

30 BOA, Cevdet, Dahiliye, 5511.

31 Musa Çadırcı, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 13-14 Mart 1985, Ankara, 1994, s. 102.

32 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 1410.

33 Memuriyette çıraklık usûlüyle ilgili olarak son yıllardaki âdetlere dair bkz. Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri - Toplum Hayatı, Haz.: K. Arısan, D. Arısan Günay, İstanbul, 1995, s. 85. Sekiz yaşında kaleme giren bir şakirdin ortalama 24 yaşlarında gerçek anlamda memurluğa geçebilmekteydi. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, s. 70.

34 Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, s. 50. Taşrada da benzer bir durum mevcuttu ve meselâ ölüm dolayısıyla bir idarî görev boşaldığında ölenin oğullarından veya kardeşlerinden bu görevi yapabilecek nitelikte biri varsa o kişi öncelikle talipli olabilmekteydi. Meselâ Trabzon kadılığı tarafından yazılan bir ilâmda kâtiplerden Hafız Hasan'ın vefatı üzerine hizmette istihdam olunmaya istekli olan oğlu Hafız Ahmed'in işi yapmaya yetenekli olması sebebiyle söz konusu göreve atanması teklif edilmiş, Vali Osman Paşa da teklifi onaylamıştı (28 Safer 1258). TŞS, 1968, s. 19/b. Yalnız ölenin oğlu istekli değilse veya yetersiz ise bu durumda başka biri tayin edilirdi. Nitekim yine Trabzon mahkemesinde kâtip sıkıntısı çekildiğinden bahsedilen bir kadılık ilâmında şöyle denilmektedir: Bundan önce Mumin Efendizâde Raşid

Efendi, sonra da biraderi Şâkir Efendi ölüp, diğer kardeşleri Sâbit, bu göreve rağbet etmediği gibi zaten hem ehliyetsiz hem de aklî yetersizliği yüzünden bir başka kişinin atanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede Veli Efendizâde Evliya Efendi'nin ehliyetli ve istekli olduğu ifade ile söz konusu göreve atanması uygun görülmektedir. 19 Rebiyülevvel 1258 tarihinde tayin teklifi yapılmış ve valinin onayı ile atama gerçekleştirilmiştir. Aynı yer, s. 14/a.

35 Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Babbıâli (1789-1922), Çev.: Latif Boyacı, İzzet Akyol, İstanbul, 1994, s. 75.

36 Bahsettiğimiz yakınlık resmî yazışmalara dahi yansırdı. Meselâ bir sadrazam, mabeyn başkâtibiyle arasında böyle bir yakınlık olduğunda yazdığı arz tezkeresinde “devletlu atıfetlu oğlum efendim hazretler” veya “karındaş-ı e’azzu ekremim” hitaplarını kullanmaktaydı. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1978, s. 176.

37 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 177.

38 Daha geniş değerlendirme için bkz. Orhan Okay, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, Ankara, 1975, s. 379-384.

39 Okay, Ahmed Midhat Efendi, s. 381 (Ahmed Midhat Efendi, Felâtun Bey ile Râkım Efendi, İstanbul, 1292, s. 5-6’dan naklen).

40 Konuyu araştıran Babıâli, Bozok Kaymakamı Said Paşa’yı görevinden alarak Sivas’ta oturmaya memur etti. Bozok ve Kayseri sancakları Vecihi Paşa’nın uhdesine verildi. Ankara Kaymakamlığı’na Istabl-ı Amire Müdürü payelilerinden eski Isparta Kaymakamı Şerif Ağa, Yozgat Mal Müdürlüğü’ne de Maliye Muhasebe Meclisi ikinci kâtibi Rauf Bey tayin edildi. BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 3525 (8 Safer 1265/3 Ocak 1849 tarihli arz tezkeresi).

41 Takvim-i Vekayi, Sayı 715 (13 Rebiyülahir 1280/27 Eylül 1863).

42 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 3525 (23 Safer 1264/30 Ocak 1848 tarihli Sivas valisinin yazısı ve aynı tarihli Sivas meclisi mazbatası).

43 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 3616 (Gurre Muharrem 1265/27 Kasım 1848 tarihli kaza meclisi mazbatası).

44 Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul, 1987, s. 173.

45 Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1978, s. 241.

46 Tarih-i Lûtfî, nâşiri: Abdurrahman Şeref, VIII, Dersaadet, 1328, s. 9.

47 Ayrıntılar için bkz. Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul, 1993; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), Ankara, 1994.

48 Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1985, s. 195 (İbret, Sayı 46’dan naklen).

49 İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, s. 362.

Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Kurulması / Doç. Dr. İlhan Yerlikaya [s.678-682]

Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti Tanzimat ile birlikte birçok alanda ıslahat ve yeniden yapılanma gayreti içerisine girmiştir. Hatta Tanzimat'ın ilanından önce bile birtakım yenileşme hareketlerinin başlatıldığını biliyoruz. Bu dönemdeki yeniden yapılanma hareketi dışişleri alanında da kedini göstermektedir. Osmanlı'da Hariciye Nezareti 1836 yılında kurulmuştur. Hariciye Nezareti'nin kuruluşu hangi aşamalardan geçmiştir ve Batılı tarzdaki bu yeniden yapılanma acaba başarılı olmuş mudur? Bu sorun basına nasıl yansımıştır? Çalışmamızda bu sorulara cevap arayacağız.

Bu soruya cevap verebilmek için önce bugünkü Dışişleri Bakanlığı'nın karşılığı olan Osmanlı Hariciye Nezareti'nin kurulma sürecine kısa bir göz atalım.

Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda Dışişleri Bakanlığı, II. Mahmut Dönemi'nde 1836 yılında kurulmuştur. II. Mahmut Devri Osmanlı tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde yenileşme hareketlerine ordudan başlandı. Vaka'-i Hayriyye (Hayırlı Olay) ile sık sık başkaldıran, yönetime müdahalede bulunan Yeniçeri Teşkilatı ortadan kaldırıldı. Sonra Kabine sistemi uygulamaya kondu. Sadaret kahyası, Dahiliye nazırı; Reisülkuttab Hariciye nazırı; Başdefterdar Maliye nazırı oldu. Harbiye, tıbbiye maarif, adliye, müzika, rüştiye mektepleri açıldı. Takvim-i Vekayi adlı ilk resmi gazete yayınlandı. Abdülmecid Dönemi'nde ilan edilen "Tanzimat-ı Hayriye Fermanı"nın temelleri II. Mahmut Dönemi'nde atılmıştır.1

Hariciye Nezareti'nin modern anlamda yapılandırılmasında, 1837'de Hariciye Nazırlığı yapmış olan Mustafa Reşit Paşa başta olmak üzere2 Âli ve Fuat Paşaların büyük katkıları olmuştur.3

1836 yılında kurulan Hariciye Nezareti'nin yaptığı işi, daha önceki yıllarda reisülküttablık makamı görmekte idi. Reisülküttab, Beylikci'nin gözetiminde Divan-ı Hümayun'daki işleri görmekle görevliydi. Divan-ı Hümayun Kalemleri (Büroları) şu kısımlardan oluşmuştu.

1- Beylikci veya Divan Kalemi

2- Tahvil Kalemi

3- Ruus Kalemi

4- Amedi Kalemi

5- Teşrifatcılık Kalemi

6- Vak'anuvislik Kalemi

7- Divan-ı Humayun Hocaları

8- Divan-ı Humayun Tercümanları

9- Hazine-i Evrak

Divan-ı Hümayun ilk zamanlar bizzat padişahın başkanlığında, sonraları veziriazamın (başbakanın) başkanlığında birinci derecede devlet işlerini görüşmek üzere toplanan bir kurul idi.4

Divan-ı Humayun kalemlerinden Beylikci Kalemi'nin reisi beylikci ile reisülküttabın özel kalem müdürü olan Amedci ve Divan-ı Humayun Tercümanları daha çok günümüzdeki Dışişleri Bakanlığı'nın işlerini gören görevliler idi. Ancak bu görevliler ilk zamanlarda dış işlerinin yanında başka devlet işleri de gören görevliler idi.

Reisilküttablık makamı III. Selim'in (1789-1807) "Nizam-ı Cedid" adıyla anılan reformlarından sonra önem kazanmaya başlamıştı. Özellikle 1792 tarihinden sonra bu makamın işleri yoğunluk kazanmıştı. Bu tarihten sonra Avrupa devletlerinin başkentlerinde daimi büyükelçilikler açılmış, sürekli ve karşılıklı diplomasi kurallarını uygulayan yeni bir yazışma eliti doğmuştu.

Bundan önceki yıllarda Osmanlı Devleti, "Hiçbir Avrupalı Hıristiyan devleti eşit hakları haiz muhatap kabul etmemek ve onlarla hiçbir zaman daimi barış içinde olmamak" prensibine göre hareket etmekteydi. Bu husus, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devlet başkentlerine daimi elçi göndermemesinin ana sebeplerinden biri idi. Bu prensip, 1606 Zitvatorog Barışı ve 1699 Karlofça Barışı ile ortadan kalkmıştı. Çünkü Zitvatorog Barışı ile Viyana Beyi Kaiser, 1699 Karlofça ile Moskov prensi, "Çar" unvanını alarak Osmanlı padişahı ile eşit konuma gelmişti.

1699 Karlofça Barış Antlaşması'na kadar Avrupalı devletler karşısında politik ve diplomatik üstünlüğü koruyan Osmanlı Devleti, yabancı devletler nezdinde elçi bulundurmuyor ve bu ülkelere sadece siyasi, diplomatik ve daha başka sebeplerle geçici elçi gönderiyordu.5 Avrupa devletleri çok eski tarihlerden beri Osmanlı başkentinde daimi elçiler veya maslahatgüzarlar (kapu çuhadarları) bulundurmaktaydı. Başka devletler arasında usul olmadığı halde, yabancı devlet elçilerinin Osmanlı sınırına girdiklerinden itibaren dönüşlerine kadar her türlü masrafı büyüklük ve misafirseverlik gösterisi olarak Osmanlı yönetimi tarafından karşılanmakta idi. Bu usul III. Selim zamanında 1793 yılında ancak kaldırılabilmiştir. Bilindiği gibi bu tarih, Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerde daimi elçi bulundurmaya başladığı dönem idi.

Osmanlı yönetimi, geçici elçileri yabancı devletlere şu gerekçelerle gönderiyordu:

01- Saltanat değişikliklerini yabancı devletlere bildirmek,

02- Yabancı devlet başkanlarının değişim merasimlerinde bulunmak,

03- Yapılan anlaşma metinlerinin karşılıklı onayı,

04- Karşılıklı dostluk ilişkilerini geliştirmek,

05- Sınır anlaşmazlıklarını gidermek,

06- Savaşı bir barışla sonuçlandırmak,

07- Yabancı devlet başkanlarına ve başbakanlarına yazılan cevabi mektupları götürmek,

08- Ülkeye gelen yabancı elçilere karşılık elçi göndermek,

09- Devlet alacağını istemek,

10- Dış ülkelerdeki teknolojik ve bilimsel gelişmeleri takip etmek,

11- Yabancı devletlerin isteği üzerine dış ülkelere elçi göndermek.

Elçiler; büyük elçi, orta elçi, nameres veya çavuş gibi sıfatlarla gönderiliyordu. Bu sıfatlar elçiliğin derecelerini gösterir sıfatlardı.

Yabancı ülkelere gönderilen bu elçilere, dönüşlerinde geri alınmak kaydıyla kıymetli eşya, rutbe ve yetkiler de verilmişti.6 Dış ülkelere geçici görevle giden bu elçiler, gezilerini "sefaretname" isimli eserlerinde geniş bir şekilde anlatmışlardır.

III. Selim Dönemi'nde Osmanlı'nın Avrupa başkentlerinde daimi elçi bulundurmaya başladığını daha önce belirtmiştik. Bu yönde ilk adım Yusuf Agah Efendi'nin 1793'te Londra'ya gönderilmesidir. III. Selim daha sonra Paris, Viyana ve Berlin gibi Avrupa başkentlerine üçer yıllığına elçiler göndermiştir. Ayrıca bunların yanına, görevleri yabancı dil öğrenmek ve devlet hizmetlerinde öteki yararlı bilgileri edinmek üzere genç memurlar da verilmişti. III. Selim bunlara ek olarak, dışarıdaki Osmanlı yurttaşlarının ticari çıkarlarını korumak için konsoloslar da tayin etmişti. Gerçi konsolos tayini ilk değildi. 1725 yılında Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa, Ömer Ağa adında birini Viyana'ya konsolos olarak göndermişti.

Avrupa'ya giden elçiliklerin raporlarından anladığımız kadarıyla, bunların uğraştıkları konular daha çok ittifak yada askeri yardım arama ve yabancıların Osmanlı Devleti'nde elde ettikleri ticari ayrıcalıkları Osmanlı tüccarlarına da sağlama gibi zor işlerdi. Bu arada bazı büyükelçiler Avrupa basınını etkilemeye çalışmışlar ya da en azından bu basını İstanbul'a bildirmişlerdir.7 İleri dönemlerde Avrupa'daki Avrupa elçilerinin basınla ilgilenmesi daha yoğunlaşmış, yabancı basını yönlendirmek için onlara maddi yardımda bulunulmuş ve maaş bağlanmıştır.8

III. Selim'den sonra, reform hareketleri kesintiye uğradığından diplomatik temsil sistemi zayıfladı. 1811 yılında yukarıda sözü edilen merkezler "maslahatgüzar" düzeyine indirildi. Konsolosluk sistemi ise 18. yüzyıldaki gayr-i resmi havasına büründü. 1821'den sonra Yunanlılar hakkındaki kuşkular, Fener elitine de sıçradı. Bunun göstergesi, Divan-ı Hümayun'daki Yunan tercümanlarının işlerine son verilmesi ve yerine Bab-ı Ali'de Tercüme Odası'nın kurulmasıdır. Doğal olarak, Yunanlıların yerine hemen yetenekli ve bilgili tercümanlar bulunmadığı için, geçici bir süre tercümanlık

işi karanlıkda kalmıştır. Tercüme Odası'nın büyümesi ve önem kazanması 1830'larla başlar. Mehmet Ali bunalımının yoğun diplomatik ortamında Oda'nın prestiji yükselmiş ve buraya Osmanlı son dönem tarihinde önemli mevkilere kadar yükselmiş yetenekli kişiler girmiştir. 1841'de Oda otuzu aşkın memura sahip bulunuyordu.9 Ancak Asya, Avrupa ve Afrika'da geniş toprakları olan bir devlet için bu sayı elbette yetersiz idi.

II. Mahmut, daimi diplomasi teşkilatını yeniden kurmak ve dışarıya yeniden daimi temsilciler gönderme kararı aldı. Önce 1832'de Avusturya'nın isteği üzerine J. Mavroyeni'yi Charge d'Affairs olarak Viyana'daki eski görevine gönderdi. 1834 tarihinde ise Amedî olan Mustafa Reşit Paşa, Paris'e; Mahmut Namık Paşa, Londra'ya ve Ahmet Fethi Paşa da Viyana'ya büyükelçi olarak gönderildi. Kısa bir süre sonra Ali ve Fuat Paşalar da bu görevlere atandılar. Diplomatik temsil alanında çalışmalar belli bir yere getirildikten sonra konsolosluk alanında da faaliyetler başlatıldı. Nihayet ilk kez Müslüman Osmanlılar, Hıristiyan Osmanlı tüccarları yanında yerlerini aldı.

Bütün bu çalışmalara rağmen diplomasi alanında ve tercüme odasında işlerin düzeldiği söylenemezdi. Diplomatlarda dil hakimiyeti hâlâ zayıftı ve personel hâlâ işin ehli değildi. Bunun en çarpıcı örneği Nuri Efendi'nin cehaleti ve işteki yetersizliği dolayısıyla İstanbul'dan uzaklaştırılması için Paris'e büyükelçi olarak atanmasıdır.10

Ancak diplomatik temsilin yeniden başlaması büyükelçilerin atanması III. Selim zamanının sorunlarını yeniden ortaya çıkardı. Bunlardan Mahmut Dönemi için en belirgin olanı, Osmanlı bürokratik yaşamının himaye geleneğinin, diplomatik sistemin rasyonel işlemesini engellemesidir. Örneğin diplomatik atamalarda kişisel ilişkiler, yetenekli kişilerin büyükelçi olmasını engellemiştir. İkinci sorun ise hizipler arası rekabetin diplomatik temsile etkisidir. Bunun belirgin bir örneği, ileri gelen reformcuların koruyucusu olan Pertev Paşa'nın 1837'de ölmesinden sonra, büyükelçilerin ve bunların atandığı merkez teşkilatı personelinin değiştirilmesidir.11 Burada şunu belirtelim ki Osmanlı bürokratik yaşamındaki himaye geleneği ilk dönemlerde kimsesiz ama kabiliyetli gençlerin Osmanlı yönetimine kazandırılması için kullanılmış olumlu bir gelenek idi. Gerileme döneminde bu masum geleneğin istismar edilmesi neticesinde himaye geleneğinin olumsuz tesirleri görülmeye başlamıştır.

II. Mahmut Dönemi diplomatları, Mısır ve Cezayir sorunlarının çözümü, gümrük tarifelerinin görüşülmesi, Avrupa basınını etkilemek ve yeni diplomatları eğitmek gibi görevlerinde başarılı olamadılar. Ancak bir başka alanda etkili oldular. Bu da Avrupa'daki deneylerini tam anlamıyla hazmetmeleri ve halka bunu anlatmadaki becerileridir. Böylece Osmanlı Devleti'ni Batı'ya değil, Batı'yı Osmanlı Devleti'ne tanıtma yoluyla nüfuz kazandılar. Bu bürokratlar 19. yüzyıl Osmanlı reform hareketlerinin yürütücü motoru ve Hariciye bürokrasisinin temelini oluşturur. Yine bu bürokratlar dönemin etkili devlet adamları Metternich ve İngiliz Başbakanı Palmerston ile doğrudan temasları olan diplomatlardı.

II. Mahmut işte böyle bir Tercüme Odası'nı güçlendirip diplomatik ve konsüler faaliyetleri canlandırdıktan sonra 1836 (1251) Martı'nda yayınladığı bir Hatt-ı Humayun ile Reisülküttaplığı

“Hariciye Nezareti” yaptı. Hatt-ı Humayun’da mülkiye, dahiliye, hariciye işlerini yürüten Reisülküttaplık makamının Hariciye Nezareti, Kethüdalık görevinin ise bundan böyle Mülkiye Nazırlığı’na çevrildiği belirtiliyordu. İlk Hariciye Nazırlığı görevine ise M. Akif Paşa getirilmişti. Bu göreve bir yıl sonra Hulusi Paşa ondan bir yıl sonra da Mustafa Reşit Paşa getirilmiştir12 Ayrıca müsteşarlık makamı da bu dönemde oluşturdu.13 Hariciye nazırına vezirlik rütbesi ve müşirlik payesi verildi.14 Bu değişikliklerle birlikte, Babıali ve yazışma işleri de çok önemli değişiklikler geçirdi. Yeni Dışişleri Bakanlığı ve Yeni Sivil Bürokratik elit yetiştirme süreci de başladı. Ancak hizipcilik ve bazı reformların hiç incelenmeden Avrupa’dan taklit yoluyla Osmanlı’ya aktarılması bu olumlu gidişin zaafları oldu.

1862 yılına gelindiğinde Tercüme Odası, Osmanlı ile yabancı devletler arasındaki yazışmaların çoğalması sebebiyle işleri yürütemez duruma geldi. Bunun için Hariciye Nezareti dairesinde bir de “Tahrirat-ı Hariciye Kitabeti” adı altında yazışma bürosu kuruldu. Bu büronun başına da Sekiz bin kuruş maaş ile Ebru Efendi getirildi.15

Daha sonraki yıllarda Hariciye Nezareti’nde İstişare Odası vb. muhtelif bürolar oluşturuldu ve personel sayısı artırıldı ise de Hariciye’de nicelik ve nitelik bakımından sorunlar hiçbir zaman bitmedi.

Ancak günümüzde yapılan bir araştırmadan anlaşıldığına göre, Osmanlı Hariciye memurlarının yüzde 30’unun başka bir yerde işe başlayıp daha sonra bu Nezaret’e geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum diğer nezaretlere göre Hariciye Nezareti’nin gerçekten son derece arzu edilen bir görev alanı olduğunu göstermektedir.16

1800’lü yılların ikinci yarısına geldiğimizde Dışişleri Bakanlığı, Başbakanlıktan sonra en önemli bakanlık konumuna gelmiş, öyle ki bu Bakanlığa oturanların daha sonra Başbakan olmaları gelenek haline gelmiştir diyebiliriz. Yine bu tarihlerde başbakan ve dış işleri bakanları zaman zaman Avrupa devletleri büyükelçilerinin girişimleriyle değiştirilebilmekteydi. Örneğin Eflak ve Boğdan meselesinin gündemde olduğu günlerde İstanbul’da idarenin İngiliz siyasetine hizmet edecek ellere geçmesi için Lord Stratford girişimlerde bulunarak Fuat Paşa’nın siyasetinden şikayetle Reşit Paşa’nın başbakanlığa getirilmesi için Sultan Abdulmecid’e baskı uygulamış ve bunda da başarılı olmuştur. Bu değişikliğin ardından İngiliz Hükumeti Abdulmecid’e özel bir törenle “Devlet Nişanı” vermiştir.17 Bu tür değişiklikler bazen ultimatonlarla da gerçekleşmiştir. İngilizlerin başbakanlığa getirttiği Reşit Paşa, kısa bir süre sonra yine İngilizler başta olmak üzere Prusya, Rusya ve Sardunya’nın verdiği ultimaton neticesinde başbakanlıktan uzaklaştırılmıştır.18

Bu dönem, diplomatik ilişkilerde basının yönetimler ve kamuoyu üzerinde etkin olmaya başladığı yıllardır. Bu tarihlerde yayımlanan gazetelere baktığımızda bunun belirgin izlerini görebiliriz. Aynı zamanda Osmanlı dışişleri bürokrasisinin düşmüş olduğu trajı-komik durumlar da bu gazetelerde sıkça işlenmiştir. Yeni Osmanlılar tarafından Londra’da yayımlanan Hürriyet Gazetesi’ndeki bir makalede bu durum ilginç bir şekilde anlatılmıştır. Hürriyet Gazetesi Meşrutiyet ve Hürriyet fikirlerini savunan Âli ve Fuat Paşaların tutumunu şiddetle eleştiren bir gazetedir.19 Âli ve Fuat Paşalar ise başbakanlık ve dış işleri bakanlığı yapmış önemli Osmanlı yöneticileri idi.20

Hürriyet Gazetesi'ndeki 28 Nisan 1869 tarihli "Hariciye Nezareti" başlıklı bu yazı Hariciye Nezareti kurulalı 33 yıl olmasına rağmen sorunların ne boyutta olduğunu göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Gerçi makalede verilen bilgiler biraz abartılı gibi görünmektedir. Ancak makalede aktarılanlar, dışişleri bürokrasisini yakından bilen veya çalışan bir kişi tarafından kaleme alınmıştır. Bu sebeple Hariciye'deki sorunları kaynak göstererek ilginç bir şekilde anlatmaktadır. O dönem gazete makalelerinin birçoğunda adet olduğu üzere bu makalenin de imzasız olduğunu belirtelim. Kanımızca yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız dış işlerinin durumu göz önüne alındığında sadece muhalefet etmek gayesiyle yazının kaleme alındığı söylenemez.

Yazıda bu dönem Dışişleri Bakanlığı ve bürokrasisinin içinde bulunduğu trajı-komik durumu ele alınmış ve şu eleştiriler getirilmiştir:

- Dışişlerindeki bozulmanın Reşit Paşa'dan sonra başladığı,

- Bu tarihlerde iç ve dış politikada Dışişleri Bakanlığı'nın öne çıkmasının, öneminden değil, korkunç işleyişinden kaynaklandığı,

- Bu işleyiş çerçevesinde Avrupa elçileri ile ilişkilerini geliştiren Bakanlığın, Başbakanlık makamını etkisi altına aldığı,

- Bakanlık'ta hiyerarşik bir düzenin olmadığı; tercümanların etkinliklerinin kurum içerisinde öne çıktığı ve hatta müsteşarla bile senli-benli ilişkiler içerisinde olduğu,

- Yabancı elçilik tercümanlarının işlerinin Bakanlık'ta çok kolay bir şekilde çözümlenmesine karşın, sıradan vatandaşın işlerinin yapılmadığı,

- Son 15 yıldır bakanın mevzuat dışı keyfi uygulamalara kalkıştığı,

- Bakanlığa keyfi istihdamların yapıldığı, öyle ki 15 kişinin işleri yürütebileceği bir büroda 100 kişinin çalıştırıldığı,

- Yöneticilerin maaşlarının çok yüksek olmasına karşın, memur ve hizmetlilerin maaşlarının çok düşük olduğu; bunun da kurumdaki işlerin yürümesine olumsuz etkiler yaptığı,

- Bürokrasinin hantal işlediği, vatandaşın muracaat forumlarının bakkal dükkanlarında peynire sarılı bulunduğu, hatta yapılan müracaat evraklarının içeriğine bile bakılmadan havale edildiği; Öyle ki Battal Gazi'nin neslinden geldiğini söyleyen Ahmet Kamil isminde bir vatandaşın rüyasından yola çıkarak kaleme aldığı: "Ecdadım olan Battal Gazi rüyama girdi. Bana devr-i daimi ve buharsız vapur yürütmek ve balonun dümen ile idaresini ve telgraf haberleşmesini adi bir hat ile yapılmasını öğretti. Ben de bu telgraf marifetini İtalyalı filan zata öğrettim. Aramızda bir sözleşme yaptık. Bu işten ne kazanırsa yarısını bana verecekti. Şimdi İtalya'ya gitmiş, seksen bin kise kazanmış. Kırk bin kisesini isterim" dilekçesi Saraydan Dışişleri Bakanlığı'na havale edilmiş ve bu Bakanlık da dilekçeyi İtalya Büyükelçiliği'ne göndermiştir.

- Tercüme Odası'nda çalışanlara 20 yıldır Fransızca hizmetiçi eğitim verilmesine rağmen, personelin öğrenme gayreti içerisinde olmadığı ve bu personelin gelen evrakı doğru-dürüst tercüme edip gerekli yerlere havale edemediği gibi, diğer bürolarda personel fazlası olmasına karşın bu büroda yetersiz eleman istihdamı dolayısıyla evrakların aylarca torbalarda bekletildiği; Yurtdışında eğitim görüp ülkeye dönen azınlıklara ise böyle önemli yerlerde görev verilmeyip, bunların taşraya sürüldüğü,

- Bırakın Fransızca eğitimi, memurların Türk diline bile hakim olmadığı,

- İçişleri Bakanlığı'na bağlı olması gereken Patrikhane ve benzer kurumların Dışişleri Bakanlığı'na bağlanmasının yanlışlığı.

Sonuç olarak şunu belirtelim ki Osmanlı Hariciye Nezareti ve bürokrasisinin kuruluşu oldukça sorunlu bir şekilde başlamış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar da bu sorunlar devam etmiştir. 1913 yılında bile bu sorunların devam ettiği Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeden anlaşılmaktadır. Adı geçen arşivin Hariciye Nezareti Mütenevvia kısmındaki bilgilere göre: Bazı Avrupalı devletlerin Hariciye Nezareti ve bu Nezaretin örgüt yapısı incelenmekte ve Osmanlı Devleti Hariciyesi'nde yeni düzenlemeler yapılmaktadır.21

DİPNOTLAR

1 Reşat Ekrem Koçu, Osmanlı Padişahları, İstanbul 1981, s. 389-391.

2 Alphonse De Lamartine (Çev: Serhat Bayram), Osmanlı Tarihi, C. II, İstanbul 1991, s. 1026.

3 Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, (Yayına Hazırlayan Münir Aktepe), C. X, Ankara 1988. s. 42, 121.

4 Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991, s. 19-26; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 12, İstanbul 1993, s. 325-329.

5 Ali İbrahim Savaş "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", Osmanlı (Yeni Türkiye Yay.) C. 6, s. 644-645.

6 Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1992, s. 15-25.

7 Oral Sander, Siyasi Tarih (İlkçağlardan-1918'e), Ankara 1993, s. 243.

8 İlhan Yerlikaya, "Medyanın İktidar Üzerindeki Baskı ve Şantajlarına Basın Tarihinden Örnekler", Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basın Tarihi Sempozyumu, Ankara 1999.

9 Oral Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara 1993, s. 199.

10 Hamit Ersoy, “Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezaeretinin Kuruluşu”, Osmanlı (Yeni Türkiye Yayınları), C. 6, s. 268.

11 Oral Sander, a.g.e., s. 244.

12 Hariciye Salnamesi, 1306, s. 62-64.

13 Oral Sander, a.g.e., s. 245.

14 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VI, Ankara 1983, s. 124.

15 Vak’a nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, C. X, Ankara 1988, s. 69.

16 Carter V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, İstanbul 1996, s. 278.

17 Ali Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, (Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), C. I, s. 184.

18 Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., s. 190.

19 Hürriyet gazetesi Ali Suavi, Agah Efendi ve Namık Kemal tarafından yönetime muhalif olarak 29 Haziran 1868’de Mustafa Fazıl Paşa’nın parasal desteği ile önce Londra’da, sonra Cenevre’de çıkarılmıştır. Namık Kemal’in sorumluluğu altında yayımlandığı dönemde Sadrazam Âli ve Hariciye Nazırı Fuat Paşalar aleyhinde eleştirilere geniş yer vermiştir. Bu dönemdeki Hürriyet Gazetesi, Yeni Osmanlılar örgütünün en kapsamlı ve en etkili yayını olmuştur. Gazete’de sürekli olarak, Osmanlı Devleti’nin durumunu ayrıntılı bir biçimde gözler önüne seren makaleler yayınlanmış, Yeni Osmanlıların politik görüşleri kamuoyuna yansıtılmaya çalışılmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın ateşli makaleleriyle yayınlanan Hürriyet Gazetesi, gizlice ülkeye sokulmuş ve halk tarafından büyük ilgi görmüştür. Daha çok meşrutiyet ve hürriyet fikirleri gazetede savunulmuştur. Avrupa ve İstanbul gazetelerinden birçok makale ve haberler aktarılarak yorumlar yapılmıştır. Özellikle 63. sayıdan sonra doğrudan doğruya Âli Paşa ve hükumetini hedef almıştır. Gazete toplam 100 sayı yayınlanmıştır. (Bkz. M. Nuri İnuğur, Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul 1982, s. 222-227).

20 Vakanuvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, C. X, s. 42.

21 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye, MTV. Gömlek No: 9-10. (1913. 0. 0).

KAYNAKLAR

AHMET LÜTFİ EFENDİ (1988). Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi (Haz. Münir AKTEPE), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye, MTV. Gömlek No: 9-10. (1913. 0. 0).

ERSOY Hamit (1999) "Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu", Osmanlı içinde; (Cilt VI) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; 264-271.

FINDLEY Carter V (1996). Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

HALACOĞLU Yusuf (1991). XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hariciye Salnamesi, 1306, s. 62-64.

İNUĞUR M. Nuri (1982). Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul: Çağlayan Basımevi.

KARAL Enver Ziya (1983). Osmanlı Tarihi; (Cilt VI) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KOÇU, Reşat Ekrem (1981). Osmanlı Padişahları, İstanbul: Ana Yayınevi.

LAMARTİNE Alphonse De (1991). (Çev: Serhat BAYRAM), Osmanlı Tarihi; (Cilt, II) İstanbul: Sabah Yayınları.

SANDER Oral (1993). Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara: İmge Kitabevi.

SANDER Oral (1993). Siyasi Tarih (İlkçağlardan-1918'e), Ankara: İmge Kitabevi.

SAVAŞ Ali İbrahim (1999). "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", Osmanlı içinde (Cilt I); Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 643-657.

TÜRKGELDİ Ali Fuat (1987). Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye (Haz: Bekir Sıtkı BAYKAL); (Cilt I) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

UNAT Faik Reşit (1992). Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

YERLİKAYA İlhan (1999) "Medyanın İktidar Üzerindeki Baskı ve Şantajlarına Basın Tarihinden Örnekler", Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basın Tarihi Sempozyumu, Ankara.

Osmanlılarda Nişan ve Madalya / T. Nejat Eralp [s.683-686]

Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi / Türkiye

İnsan düşüncesi evrimi boyunca ödül ve ceza kavramlarını hep yan yana görmüştür. Bir yanda bir iş, oluş ve hareketin kişisel çaba ve gayretlerle başarıya ulaştırılması ve sonuçta bu başarının takdir ve beğeni ile karşılanması yani ödül alma veya ödüllendirilme, diğer yanda toplumsal kurallara aykırı davranış veya karşı koymanın karşılığı ceza alma ve cezalandırılma. Bir bakıma bu iki kavramı dünya düzeninin olgunlaştırılmasında dengeyi sağlayan en önemli faktörler arasında görmek mümkündür.

Ancak yaratılışının ve var oluşunun gereği, genel de sürekli en iyiye ve ilerlemeye yönelmiş olan insan; normalde ceza ve cezalandırılma kavramından olabildiğince uzaklaşma çabası içerisinde, ödül ve ödüllendirilme kavramı ile çoğu kez yaşamını dahi tehlikeye atmak pahasına inatçı bir yarışa girmiştir. Ödül almak ödülü hak etmek kaygısına dayalı bir yarışın uzay çağını aşmaya uğraşan günümüz insanının başarılarında elbette ki büyük payı vardır.

Ödüllendirmenin, tarihsel gelişim içerisinde sayılamayacak kadar çok çeşitli boyutları vardır. Aferin, bravo, yaşa gibi sözcüklerden; dokunma, okşama hareketlerine, general, gazi, şehit, şövalye, âlim, dehâ gibi unvanlara, halk arasında güç kuvvet ve başarıyı simgeleyen aslan, koç, boğa, deli gibi isim öncesi takılara, madalyalara ve nihayet konumuz olan nişanlara kadar hepsi ödül müessesesinin zengin malzemeleri olmuşlardır.

Nişan kelimesi; sözlük anlamı olarak iz, işaret, sembol, hedef gibi bir yeri, noktayı, nesneyi veya düşünceyi belirtir nitelikteki değer ölçüsü ya da belirlenen değerin anlatım şeklidir.

Evlilikte başlangıç işlemine verilen ad olan “nişan” ve bu işleme başlayanlar “nişanlı Kız”, “nişanlı Erkek”, kemankeşlerin oklarını düşürdükleri en uzak noktaya dikilen taşa verilen “nişantaşı” adı, Peygamberlerde tanrı tarafından verilen ve kutsal sayılan vücutlarındaki belirleyici iz “Nışân-ı Nübüvvet veya Nışân-ı Peygamberî”, atıcı ve ateşli silâhlar için kullanılan hedeflere verilen isim olarak “nişangâh”, insanların vücutlarında tanıtıcı olarak kabul edilen cilt, et ve kan benleri için kullanılan “Nişane” gibi deyim ve terimler “Nişan” kelimesinin değer belirleyici niteliği açısından verilebilecek örneklerden birkaçıdır.

Dünya genelinde, Nişan, devletlerin; devletin varlığı birliği, bütünlüğü ve gelişiminde üstün gayret, hizmet ve özveri ile çalışarak kişisel başarıya ulaşan ve bu başarısı ile toplumu üst düzeyde etkileyen kişilere verdiği nesnel bir semboldür. Bu sembolün verilmesindeki amaç bir yanda toplumun diğer bireylerini özendirerek aynı başarıya ulaşmaya teşvik edici bir mesaj verebilmektir. Ayrıca nişanların sayısal olarak bir, iki, üç, dört veya daha fazla beşinci, altıncı gibi sayısal derecelendirilmesi; yahut altın, gümüş, bronz gibi madensel değerlendirilmesi veya form ve şekil

olarak, farklı biçimlerde verilmesi gösterilen başarıların mükemmel, çok iyi, iyi, orta gibi sınıflandırılmasını doğa sağlamıştır.

Ortaçağ da Batı dünyası tarafından kullanılmaya başlayan nişanın Türk dünyasındaki yeri, anlam olarak çok eskilere dayanmakla beraber, form ve şekil itibariyle günümüz anlayışındaki nişan XIX. yüzyılın ilk yarısında ihdas edilmiştir. XIX. yüzyıldan önceye baktığımızda eski Türk devletlerinde hakan veya hükümdarın bir bey veya komutana verdiği tuğ, hediye ettiği kılıç, hançer veya miğfer gibi savaş ve askerlikle ilgili objelerin de bir nişan hükmünde olduğu görülür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nişan III. Selim (1789-1807) Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Hüküm darın Abu Kır'da Fransız donanmasını yakan Amiral Nelson'a gönderdiği kıymetli taşlarla süslü çelenk ilk nişan olarak kabul edilebilir. Bunu yine aynı dönemde 1801'de çıkarılan Hîlâl nişanı izlemiş ve meşhur "Vak'a-ı Mısriye Madalyası" da bu tarihte çıkarılmıştır. nişanların resmi bir konum almaları ise II.

Mahmut (1808-1839) Dönemi'nde olmuştur. İlk nişan-ı iftihar çıkarılmış ve Alman Mareşali Helmuth von Moltke'den öğrendiğimize göre hükümdar kendisine bu nişanı huzurunda bir törenle vermiştir.

1839 da Abdülmecid'in hükümdar olmasından itibaren nişan, Osmanlı İmparatorluğu'nda artık iyice yerleşmiş, nişanlar nizamnameye bağlanarak beratları ile birlikte verilmeye başlanmıştır. nişan-ı İftihar, nişan-ı İmtiyaz, özellikle hükümdarın adını taşıyan Mecidi nişanı bu dönemin önemli nişanlarıdır. Oval bir formda yapılan nişan-ı İftihar, yedi kollu şualı bir yıldız formunda olan nişan-ı İmtiyaz, altın zemin üzerinde kıymetli taşlarla bezenmiş ve ortasında padişahın tuğrasını taşımaktadır. Mecidi nişanı ise beş dereceli olarak 1851 yılında çıkarılmıştır. Birinci ve ikinci derecedeki nişanlar şemselidir. Şemse; çap olarak nişandan daha büyük, göğsün sol tarafında, iğneli bir klips ile elbise üstüne takılan parçadır. Mecidi nişanlarının kılıçlı olanları da vardır ki bunlar savaşta üstün başarı gösterenlere verilmiştir. nişan ortasında kırmızı mine ordürlü, altın göbek parçası altına dıştan çapraz olarak konulmuş iki kılıç bulunmaktadır. Kırmızı mine bordür üzerinde bulunan dört küçük pafta üzerinde Hamiyet, Gayret, Sadakat kelimeleri ile çıkarılış tarihi olan 1268=1851 tarihi işlenmiştir. Ortadaki hafif bombeli altın bölümde ise padişahın tuğrası yer almaktadır.

Abdülaziz Dönemi'nde çıkarılanların en önemlisi ise "nişan-ı Osmani"dir. Dört dereceli olarak düzenlenmiş ve yalnızca birinci ve ikinci derecelerinde şemse verilmiştir. Araları motiflerle dolgulanmış uçlarında küçük birer kürecik bulunan yedi kollu yıldız formundadır. nişan üzerinde, kollarda ve orta bordürde yeşil, göbekte kırmızı mine kullanılmıştır. Kırmızı mine üzerinde "El müstenid'ü bi'ttevfikat el rabbâniye, melik-i devlet-i Osmaniye Abdülaziz Han" yazısı ile nişanın arkasında "Darphane-i Âmire" damgası vardır. nişan-ı Osmani'nin de birinci ve ikinci derecelerinin murassası vardır. Hattâ Sultan; Bursa'yı ziyaretinde Osman Gazi türbesine kıymetli taşlarla bezenmiş murassa nişanı bizzat kendisi takmıştır. nişanın şemsesi, nişandan büyük bir ayrıcalık gösterir.

Şemse yedi kollu şualı bir güneş formundadır. Orta kısım nişan ile aynıdır. Mecidi Nişanı'nda olduğu gibi nişan-ı Osmani'ninde kılıçlı olanları vardır.

II. Abdülhamid (1876-1909) Dönemi'nde ise bu saydıklarımıza ilave olarak üç nişan görülmektedir. Bunlardan ilki 1876 yılında çıkarılan "Şefkat nişanı"dır. Bu nişan savaş zamanında ve tabii afetlerde (yangın, deprem, sel) ve barışta özveri ile çalışmış gayret ve üstün başarı göstermiş bayanlara verilmek üzere hazırlanmış olması yönünden büyük önem taşımaktadır. Üç dereceli olarak çıkarılan beş kollu yıldız formundaki nişanın yıldız kolları kırmızı mineli göbek bordürü ise "Hamiyet-Muavenet-İnsaniyet" yazılı üç paftalı yeşil minelidir. Ortada sultanın tuğrası yer almaktadır. İlk kadır ressamlarımızdan Mihri Müşfik Hanım yüzyılın başında dünya güzeli seçilen "Letta Asım" Hanım'ı resmederken sol göğsü üzerinde şefkat nişanını da göstermiştir.

Bugün İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan ve "Letta Asım Baloya Giderken" adını taşıyan 1912 tarihli bu tablodan da anlaşılacağı üzere bayan "Letta Asım" güzellik kraliçesi seçilmek başarısıyla şefkat nişanı almaya hak kazanmıştır.

Bu nişanı 1879'da çıkarılan ve bilim, askerlik, yönetim alanında üstün hizmet gösterenlere verilen "nişan-ı Âli İmtiyaz" nişanı izlemiş, 1895'de ise dönemin son önemli nişanı olan "Hanedân-ı Âli Osman" nişanı çıkarılmıştır. Hanedân-Âli Osman nişanı, Osmanlı soyundan bu nişana lâyık görülenlerle yabancı devlet adamlarından ve hanedanlardan Osmanlı Devleti'ne maddi ve manevi yakınlığı görülenlere verilmiştir. nişanın en büyük özelliği Avrupa da özellikle sara mensuplarının taşıdığı gerdanlıklara (col'lar) benzer bir kolyesinin bulunmasıdır. 19 adet büyük, 18 adet küçük baklava formunda paftalardan oluşan kolyede büyük paftalarda kırmızı mine üzerine beyaz renkte ay-yıldız, küçük baklava dilimi paftalarda ise beş kollu bir yıldız bulunmaktadır. Kolye bir klips ile ensede birleşmekte, ön tarafta en ortada bulunan merkez paftası üzerinde ay-yıldız yerine nişanın görünümü yer almaktadır.

Nişan ise; üzerinde askılı ay-yıldıza bağlı kordelâ fiyongu ile iki bitki dalından oluşan beyaz mineli çerçeve içersinde oval formda kırmızı bordürlü altın göbek kısmından oluşmaktadır. Göbek kısmında "El müstenid-ü bi'ttevfikat el rabbaniye Melik-i Devlet-i Osmaniye" çevre yazısı ortasında "El Gazi" ibaresi ve Sultan II. Abdülhamit'e ait tuğra yer almaktadır. nişan ve kolyenin takılma zamanı nizamnamesinde kısıtlandığından normal zamanlarda takılan kırmızı-beyaz yollu kordelası bulunan bir de şerid rozeti vardır.

Yeni nişanlar çıkarılması Sultan V. Mehmet Reşat zamanında devam etmiş bu dönemde öğretmen, ilim ve sanat adamlarına verilmek üzere 1912'de Maarif nişanı, beş rütbeli Meziyet nişanı, Zıraat Liyakat nişanı ve Meclisi Mebusan nişanı çıkarılmıştır. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçilenlere verilmek üzere çıkarılan bu nişanın önemli günler dışında takılmak üzere bir de rozeti bulunmaktadır. nişan göbek kısmında ay-yıldız bulunan altın üzerine beyaz mineli sekiz köşeli şualı güneş formundan oluşmaktadır. nişanın en büyük özelliği diğer nişanlarda mutlaka yer alan Tuğra'ya bu nişanda yer verilmemiş olmasıdır.

nişanların çıkarılması, form ve şekilleri, ne zaman takılabileceği ve hangi kıstaslarla kimlere verilebileceği Abdülmecid Dönemi'nden itibaren nizamnamelere bağlanmıştır. nişanlar hakkında önce irade çıkarılmış, daha sonra nizamnameler hazırlanarak yürürlüğe girmiş ve nişan verilmeye başlanmıştır.

Devletlerarası bir konumu da olan nişanlar bazen hükümdarlar arasında da alınıp verilmiştir. Osmanlı Padişahları çok ender olarak yabancı devletlerden nişan kabul etmişlerdir. Ki, Sultan Abdülaziz bunlardan biridir. 1867'de Londra'da bulunduğu sırada kendisine kraliçe tarafından bir diz bağı nişanı verilmiştir. Sol diz altına lacivert bir kadifenin altın halka ile bağlanması gerekir. Ancak Hükümdar pantolon yerine üç etek giydiği için bu nişan gelenek dışı olarak sol omuzuna asılır.

Yabancı nişanlara ait diğer bir ilginç olay da ünlü Basiret gazetesinin sahibi Basiretçi Ali Efendi ile ilgilidir. İtalya devleti, devlet başkanlarına ve asillere verilen "Annunziata" nişanından Veliaht Murat Efendi (V. Murat) ve Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya verilmek üzere iki adet göndermiştir. Fakat Sadrazam nişanın birini kendisi almakla beraber, diğerini daha sonra Veliaht olan Yusuf İzzeddin Efendi'ye verir. Haber Beyoğlundaki yabancı gazetelerden Courrier d'Orient'te yayınlanır. Ali Efendi haberi buradan alarak kendi gazetesinde yayınlayınca kıyamet kopar ve Müslüman topluma bir sahtekârlığı ve bunu yapanları açıkladığı için tutuklanır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda nişanlar başlangıçta nizamnamelere ve bunlarda yazılı kurallara sadık kalınarak verilmiştir. Ancak ne var ki daha sonraları hak etmedikleri halde iltimas yolu ile bendegân, zadegân takımına hatta bunların çok küçük yaştaki çocuklarına, herhangi bir sebeple, dalkavukluk yolu ile saraya yakınlaşmış olanlara da verilmiştir. Dönemin gazetelerinde "Tevcihat" veya "nişan" sütunlarında bunlara sıkça rastlamak mümkündür. Böylece ulu orta nişan dağıtılması, nişanlar üzerinde enflasyona neden olmuş ve değerlerini de düşürmüştür. Suphi Paşa bir beyitinde:

Kesretinden kalmadı rağbet nişan-ı devlete

Bî nişan olmak nişan-ı iftiharımdır benim

"Devletin nişanının bollaşması ile itibarıda kayboldu. Benim nişan iftiharım da nişan'a sahip olmamaklığımdır" demek suretiyle devlet nişanlarının bu durumunu hicvetmiştir. Maliyeti büyük paralara ulaşan bu nişanlar daha sonraları Kırım Harbi öncesinde "1851" toplatılarak darphaneye teslim edilmiş ve değerli madenlerinden hazineye gelir sağlanmaya çalışılmıştır. Günümüzde darphanenin kıymetler muhafızlığında mevcut bulunan birçok madalya ve nişan da bu dönemden kalmadır.

nişanın verildiğinin, verilene bildirilmesi, nişan alanın veren makama teşekkürü, nişan alana alt kademelerin tebrik mektupları ise ayrı bir olaydır. Teşekkür ve tebrik mektupları ağdalı bir dil de ve yazıldığı kişiyi öven, yücelten dahası verilen nişanın kendi değeri yanında az olduğu ve daha yükseklerinin verilmesini dileyen ifadelerle doludur. nişan tekliflerinin, teşekkür ve tebrik mektuplarının nasıl yazılacağına meşhur kişilerin nasıl yazdıklarına dair örneklere münşeat mecmualarında ve

kitaplarında çokca rastlanmaktadır. Örneğin "Münşeat-ı Aziziye fi Âsar-ı Osmaniye" adlı eserde kendisine nişan-ı Osmani verilen Serasker Müşir Fuat Paşa'nın Sadrazama teşekkür mektubu ile Âli Paşa'nın nişan verilmesi sebebiyle Fuat Paşa'ya gönderdiği tebrik mektubu örnek olarak verilmiştir.

nişanlar, bir övünç ve gurur nedeni olmakla beraber, belirlediği rütbe ve makam açısından aynı zamanda toplum içerisinde iş yapabilmek, amaca ulaşabilmek için bir nüfuz ve etki alanı olarak da kullanılmıştır. Pek tabidir ki bu aşamada ticareti de yapılmaya başlanmıştır.

Yükselmek isteyen, çıkarcı, iş peşinde koşan devlet adamları ile, imparatorluk toprakları üzerinde siyasal nüfuz edinmek, ticarete ilişkin üstünlük ve öncelik elde etmek isteyen yabancılar para ve rüşvet karşılığında nişanlar edinmişlerdir. II. Abdülhamit Dönemi gazetelerinden "Malûmat" gazetesinin sahibi "Malûmatçı Baba Tahir" madalya ve nişan ticaretinin önde gelen isimlerindendir. Kendisi nişan almasını istediklerinin listesini yapmakta hatta bu listeyi dönemin ileri gelenlerine göstererek onaylarını almakta ve onlardan da isim isteğinde bulunmaktadır. Bir ara Ahmet Rasim'e de bir liste götürmüş, üstad listede ilgisiz kişileri, bu arada Beyoğlunda genelev işleten bir yabancıyı da görünce kızarak geri çevirmiştir.

Bunlarla yetinmeyen Baba Tahir, işi daha ileriye götürerek Beyoğlu'nda bulduğu İtalyan asıllı bir hakkâka nişanların ve madalyaların sahtelerini yaptırır, beratlarını da kendi matbaasında basarak para karşılığı satar. Ancak çabuk yakalanır ve mahkemeye verilerek mahkûm edilir.

Baba Tahir kaç berat bastı, kaç nişan ve madalya imal etti, kaç kişiye veya kimlere verdi, asıllarından ayrılan ölçü ve görünüm özellikleri varmı idi, varsa nelerdi? Bunları bugün tesbit edemiyoruz. Ancak 1900-1920 tarihleri arasında bunların bir kısmının da muhtemelen yurt dışına çıkarılmış olabilecekleri de düşünülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda madalyalar nişanlardan daha önce verilmeye başlanmıştır. 1730 yılında Patrona Halil İsyanı sonrası çıkarılan altın "Ferahi" madalyası Osmanlılardaki ilk madalyadır. Önceleri sadece savaşta ve barışta üstün hizmet gösterenlere verilen madalyalar daha sonraları toplumsal bir olayı sürekli gündemde tutabilmek amacıyla hatıra madalyaları yada devletin felaketli anlarında yardım amacıyla bağış madalyaları olmak üzere de çıkarılmıştır.

Madalyalar genellikle altın, gümüş, bronz ve bakır olarak imal edilmişlerdir. Onları nişanlardan ayıran fark görünüm olarak nişanlardan daha küçük ve iki taraflı yapılmış olmalarıdır. Madalyaların ön yüzünde çoğu kere olayı vurgulayan rölyefler veya bazen Osmanlı arması bazen de hükümdarın tuğrası konulmuş, arka yüzleri ise verilen kişinin adının yazılacağı ince bir şerit ile olayı açıklayıcı yazılara ayrılmıştır.

Devlete hizmet için verilen madalyalar içersinde Liyakat Madalyası, İmtiyaz Madalyası, savaşları belirleyen Silistre, Kırım, Yemen Madalyaları sayılabilir.

Hatıra madalyalarına ise Hünkâr İskelesi Madalyası, Alman Mulakatı Madalyası, Kolera Madalyası, Hareket-i Arz Madalyası örnek olarak gösterilebilir.

Bağış madalyaları olarak da Hilâl-i Ahmer "Kızılay" Madalyası, Malûl Askere İane Sergisi Madalyası, Donanma İane Madalyası, İane-i Harbiye Madalyası gibi madalyalar örnek olarak verilebilir.

Madalya ve nişanlar Osmanlı döneminde özellikle 1908'den sonra taşınırken elbise üzerinde belirli kurallara bağlı olarak taşınmış ve hatta bir nizamname ile bunların ceket üzerinde takılış yerleri ayrı ayrı belirlenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sıralarında asker kişilerin hangi madalyalara ve nişanlara sahip olduklarını göstermek üzere "Peyk" adı verilen küçük rozetler çıkarılmış ve üzerlerinde madalya ve nişanın çok küçük örneklerini taşıyan bu rozetler bugün Silahlı Kuvvetlerde kullanılan şerit rozetler gibi cekedin sol tarafında cep kapağı üzerinde taşınmıştır.

Yabancı devletler tarafından verilen madalya ve nişanların taşınması da padişah iradesine bırakılmış ve bu irade ile izin alındığı takdirde önemli günlerde takılması uygun görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda madalyaların da nişanlarda olduğu gibi zaman zaman niteliksiz kişilere de verildiği görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk çıkarıldığı andan itibaren yirmi beş adet Abdülmecid Dönemi'nde, sekiz adet Abdülaziz Dönemi'nde, yirmialtı adet Abdülhamit Dönemi'nde, yirmi bir adet Sultan Reşad Dönemi'nde olmak üzere toplam seksen adet madalya ve hatıra madalyonu çıkarılmıştır.

Osmanlı dönemi madalya ve nişanları 1934 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşler, 1934 yılında çıkarılan 2590 sayılı yasa ile tamamen kaldırılmışlardır.

KAYNAKLAR

ARTUK İbrahim, Cevriye, Osmanlı Nişanları, İstanbul-1967.

ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman, Basın Tarihine Dair Bilgiler, Hatıralar İstanbul-1962.

HACI NURİ EFENDİ, Münşeat-ı Aziziye fi Âsar-ı Osmaniye, İstanbul-1286 (1870).

İSMAİL GALİP, Takvim-ı Maskükat-ı Osmaniye, İst.-1307 (1891).

KIRCH, Richard, A Cataloque of Imperial Ottoman Insignia the armoury of St, James, London 1995.

MOLTKE, Feldm Helmuth Von, Türkiye Mektupları-Çev. Hayrullah ÖRS İstanbul-1969.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul-1963.

ZİYAEDDİN, H. M., Münşeat ve Malümat-ı Umumiye, İstanbul-1314 (1898).

Osmanlı Hilâl-İ Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları / Doç. Dr. Zuhal Özaydın [s.687-698]

İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bugün bütün uygar ülkelerde kurulmuş olan ulusal ve uluslararası yardım cemiyetleri yeni sayılabilecek kuruluşlardır. Savaş yaralılarına örgütlenerek yardım etme fikri Batı'da 19. yüzyıl ortalarında başlamıştır. Fakat Mısır, Şam ve Hicaz'da Eyyubî Devleti'ni kuran Selâhaddin-i Eyyubî'nin 1189-1192 yıllarında 3. Haçlı Seferi'nde Saint Jean Şövalyelerinin Müslüman ordusu karargâhına gelerek, yaralı Hıristiyanlara bakmalarına izin vermesi, savaşın fertler arasında olmayıp, devletler arasındaki bir münasebet olup, kişilerin insan olarak değil, asker olarak düşman olduğunu, fertlerin silâhını bıraktıktan sonra düşman olarak kabul edilmeyip, yaşama hakkı olduğunu savunan 1712-1778 yılları arasında yaşamış Fransız yazar ve filozofu Jean Jacques Rousseou'nun tezi gibi tarihi örnekler, savaş yaralılarına yardım fikrinin eskilere dayandığını göstermektedir.1

Bu fikrin temsilcilerinden biri de Dr. Ferdinand Palasciano'dur. 1815'te doğmuş olan bu İtalyan cerrah, Napoli Bourbonlar ordusu tıp heyetindendi. 1848 İhtilâli'nde Mesina'nın muhasarası sırasında, yaralı da olsa hiçbir âsiye aman verilmemesi emrine rağmen, mensup olduğu ordu yaralılarına yaptığı tedaviyi aynen karşı taraf yaralılarına da yapmış, bu yüzden tevkif edilmiş, Napoli kralının kişisel müdahalesi sayesinde kurtulabilmişti. Palasciano fikirlerini yaymak için büyük gayret gösterdi. İtalya, İsviçre ve Almanya'da yaralı ve ağır hasta olan muhariplerin tarafsızlığını savundu. George Sand'ın kızılhaç'ın kurucusu Henry Dunant'ın meziyetleri kadar övdüğü Fransız Arrault da aynı fikirleri savunuyordu.2

Kurulduğu yıllarda amacı sadece savaş yaralılarına bakmak olan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Kızılhaç'ın kurulmasından sonra teşkil edildi.

Kızılhaç Derneği'nin Kuruluşu

Amacı sivil örgütlerin savaş yaralılarına bakmasını sağlayacak bir derneğin kurulması fikir ve önerisi İsviçreli Henry Dunant'ın 24 Haziran 1859 tarihinde yaptığı bir İtalya seyahati sırasında gördüğü dehşet verici bir savaş sonrası sahnesinden doğdu. H. Dunant İtalya'ya giderken Kastilyon della Silvar'a Solferino savaşı yaralıları getiriliyordu. Fransa-İtalya, Avusturya arasında Solferino'da yapılan savaşta yaralanmış 40.000 askerin feci durumu Dunat'ı dehşet içinde bıraktı. Cenevre'ye döndüğünde "Bir Solferino Hatırası" isimli kitabını yazdı. H. Dunant bu yapıtında şöyle diyordu: "Savaş yaralılarını tedavi ettirmek için barış zamanında gönüllüler tarafından dernekler kurmak mümkün olamaz mı? Bir kongrede bu derneklere temel teşkil edecek, uluslararası sözleşmelere dayanan ve kutsal bazı ilkelerin formüle edilmesi uygun değil midir?3

H. Dunat'ın bu önerisi kabul gördü ve hukukçu Gustave Moynier bu ideale hizmet edecek yardımseverleri biraraya getirdi. G. Moynier,4 General Guillaume H. Dufour,5 Dr. Théodore Maunoir (1806-1869), Dr. Louis Appia (1818-1898) ve H. Dunant'tan oluşan ve Beşler Komitesi olarak da bilinen bu kurul 17 Şubat 1863 tarihinden itibaren ileride adı "Uluslararası Kızılhaç Komitesi" olacak olan "Uluslararası Askerî Yaralılara Daimi Yardım Komitesi" adı altında toplanmaya başladı. Komite görüşlerini tespit ettikten sonra, diğer ülkelerden söz konusu konuyu müzakere etmek üzere delegeler davet ettiler.

On altı ülkenin resmi olmayan delegeleri 26-29 Ekim 1863 tarihinde Cenevre'de toplandılar. Toplantıda alınan kararlar: 1. Savaşta yaralıların ve onları tedavi eden sağlık ekibinin tarafsızlığını, 2. Sağlık ekibini ayırt edecek bir sembolün tespitini, 3. Bu sembolün sancak halinde kullanılmasında, bu mahallerin tarafsız olarak kabul edilmesini kapsayan esaslardı. Bu kararlar resmi olmadığı için İsviçre Devleti aracılığı ile tüm dünya devletlerinden delege göndermeleri istendi. Bu çağrıya İsviçre, Fransa, Belçika, Hollanda, İtalya, İspanya, İsveç, Norveç, Danimarka ve bir Alman Prensliği olan Bad hükümetlerinin temsilcileri geldi.

Cenevre'de toplanan bu konferansta yapılan müzakereler sonunda Cenevre Sözleşmesi (La Convention de Genéve) 22 Ağustos 1864 tarihinde kabul edilerek imzalandı.6 Bu toplantıya katılmayan ve sözleşmeyi imzalamayan devletlere, alınan kararların duyurulması ve hükümlerini kabul ve imza için bir yıllık süre tanındı.7

Osmanlı Devleti'nde Ruznâme-i Ceride-i Havadis'in 11 Eylül 1864 tarihli nüshası kongreden söz etti, kabul edilen sözleşmenin tamamını da neşretti.8

Cenevre Sözleşmesi'nin Deniz Savaşlarına Uygulanması

Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu ülkelerin delegeleri tarafından Lahey'de 31 Ekim 1907 tarihinde benzer hükümler deniz savaşları için de kabul edilerek imzalandı.

Kızılhaç'ın gelişmesine ek olarak, Lahey'de 1899 ve 1907 yılında toplanmış olan barış konferansları, savaşın kanun ve geleneklerini tespit ediyordu. Böylece insan hakları ile ilgili meseleler iki şubeye ayrılıyordu. Cenevre Hukuku ve Lahey Hukuku. Lahey hukuku Cenevre ilkelerinin etkisindeydi. Savaş metotları ve silâhlanmanın gerektiğinde sınırlandırılması ele alınıyordu. İnsan haklarının bu kısmı hükümetler kararına bağlıydı.9

Kızılhaç Sembol ve Hükümleri

22 Ağustos 1864 tarihinde imzalanan Cenevre Sözleşmesi'ne göre kurulan komitenin sembolü, fikir İsviçre'den çıktığı için İsviçre'ye saygı olmak üzere, bayraklarının renginin aksi şekilde kullanılması, yani beyaz zemin üzerinde kırmızı haç kullanılması tespit edildi.10

Grand Larousse, Coix Rougie maddesinde beyaz zemin üzerinde haç sembolü bulunan beyaz bayrak önerisini General Dufour'un, H. Coursier ise konferans tutanaklarına göre Dr. Appia'nın

yaptığını belirtiyor. Yardım derneklerine Kızılhaç adını verme fikri ilk önce Hollanda'dan geldi. 1867 yılında kurmuş oldukları derneğe bu ismi verdiler. Bu fikir daha sonra yayıldı. Cenevre Uluslararası Komitesi, "Yaralı Askerlere Yardım Milletlerarası Komitesi" olan kuruluşun adını, 20 Aralık 1875'te "Kızılhaç Uluslararası Komitesi" olarak değiştirdi.

Kızılhaç teşkilatı, hükümlerinde bulunmamasına rağmen salgın hastalıklarda, su baskını, deprem, yangın gibi felâketlerde de yardım yaptı.

Kızılhaç Dernekleri Ligi

Kızılhaç, savaş yaralılarına yardım için kurulmuş bir dernekti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra derneklerin elinde çok miktarda para kalmıştı. Savaştan sonra Amerikan Kızılhaçı komitesi başkanı; Amerikan, Fransız, İngiliz, İtalyan ve Japon Kızılhaçı Derneklerine, kalan paranın insanların sağlığı için ve ayrıca doğal afetlerde yardım için kullanılmasını önerdi. Böylece 5 Mayıs 1919'da "Kızılhaç Dernekleri Ligi doğdu". Bu birlik uluslararası yardımlaşmada büyük imkânlar sağladı. İlkelerde Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne bağlı kalındı. Diğer milli dernekler süratle kurucu beş dernekle birleşti.

Lig'den başka 1929'da savaş esirlerinin durumu hakkında bir sözleşme daha yapıldı. Yine Cenevre'de Nisan 1949'da daha önce yapılan sözleşmeler tekrar ele alındı. Uluslararası Komite ve Lig'in dört ay süren müzakerelerinden sonra 12 Ağustos 1949'da dört Cenevre Sözleşmesi imzalandı, Bunlar; 1. Sefer halindeki ordularda yaralı ve hastaların durumlarının ıslahı, 2. Deniz kuvvetlerindeki hasta, yaralı ve deniz kazazedelerinin durumlarının ıslahı, 3. Savaş esirlerine yapılacak muamele, 4. Savaş zamanlarında sivil halkın korunmasına aitti.

Dr. Schweitzer'e göre Kızılhaç, kurucusunun hiçbir zaman tasavvur etmeye cesaret dahi edemediği derecede büyümüş ve kudret sahibi olmuştur.11

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu

1863 yılında Cenevre'de toplanan Uluslararası Kızılhaç Konferansı'na birçok ülke gibi Osmanlı Hükümeti de katılmadı. Ancak 22 Ağustos 1864 tarihinde imzalanan Cenevre Sözleşmesi uyarınca konferansa katılmayan devletlere bir yıl zarfında sözleşme hükümlerini kabul ve imza hakkını tanıyordu. Osmanlı Devleti sözleşmeyi 5 Temmuz 1865 tarihinde imzaladı.

Mecrûhîn-i Asâkir-i Osmâniyye'ye Muâvenet Cemiyeti'nin Kurulması İçin Yapılan İlk Girişim

Daha sonra adı Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti adını alacak olan bu teşkilâtın kurulması için ilk girişim Dr. Abdullah Bey tarafından yapıldı.12 1867 yılında açılan Uluslararası Paris Sergisi'ne Osmanlı Devleti delegesi olarak giden Dr. Abdullah Bey, sergi münasebetiyle Paris'te toplanan Sıhhiye Konferansı'na da iştirak etti ve burada Cenevre Konferansı kararlarının Osmanlı hükümetince de uygulanmasının faydalı olacağını düşündü. Bu düşüncesini Sıhhiye Konferansı'nda da söyleyen Abdullah Bey daha sonra Sağlık Konferansı başkanı Comte Serurier ve Henry Dunant'tan İstanbul'da

yaralı askerlere yardım edecek bir derneğin kurulması için öncülük yapmasını isteyen mektuplar aldı.13

Abdullah Bey böyle bir derneğin kurulması için çalışmalara başladıysa da bazı çevrelerce bu girişim boş bir hayal olarak değerlendirildi.

Dr. Abdullah Bey'in Kızılhaç'ın kuruluşu, hükümleri, Osmanlı Devleti'nde böyle bir derneğin kurulma güçlüklerinin sebepleri hakkında Gazette Médicale d'Orient'in çeşitli sayılarında makaleleri bulunmaktadır. Dr. Abdullah Bey bu makalelerinde, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimlerde vatan sevgisi olmadığını, sadece servet ve kendi çıkarları peşinde olduklarını, ayrıca gayrimüslimlerle birlikte İstanbul'da yaşayan Müslümanların da askerlik yapmadıklarını, bunun sonucu kardeşi, babası veya akrabası askerde olmayan insanların bir yardım derneğine yardım etmeyeceğini yazıyordu.14

Abdullah Bey'in umutsuzluğuna karşın Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa15 bu fikri himaye etti. Mekteb-i Tıbbiye Nâzırı Marko Paşa,16 Kırımlı Aziz Bey, gibi aydın ve yardımsever kişilerin girişimleriyle Mecrûhî-i Asâkir-i Osmâniyye'ye Muavenet için kurulacak cemiyete 66 üye kaydedildi. Bu üyelerin 43'ü hekimdi.

Cemiyet Marko Paşa'nın başkanlığında toplandı. Meclis-i Sıhhiye17 ikinci başkanı Dr. Salih Efendi,18 Dr. Mavroyani,19 Dr. De Castro'dan,20 oluşan bir encümen Cemiyetin nizamnâme-i esâsîsini hazırlamakla görevlendirildi. Yapılan toplantılardan sonra Haziran 1869'da Cemiyet'in nizamnâmesi okundu ve kabul edildi. Nizamnâme hükümetin onayına sunuldu.

Seraskerlik makamı,21 yaralı askerlere yardım için kurulması istenen bu cemiyete, sivillerin askeri işlere müdahale edecekleri düşüncesi ile karşı çıktı. Aylarca süren yazışmalardan sonra böyle bir cemiyetin gerekli olup olmadığının tetkiki için Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye'ye havale edildi. Böyle bir cemiyetin faydaları Bâb-ı Seraskeriye'ye bildirildi, ancak ikna edilemedi. Nizamnâme onaylanmadığı için kurucu üyeler dağıldı.22

Böyle bir görüş Kızılhaç'ın kurulmasından önce kamuoyu yaratma aşamasındayken İsviçre'de de mevcuttu. İsviçre'de orduyu idare edenler ve ordu mensupları, sivillerin savaş alanlarına girmeleri düşüncesine taraftar değildiler.23

Savaş yaralılarına yardım amacıyla bir cemiyet kurmak için yapılan girişimin sonuçsuz kalmasından birkaç yıl sonra Sırbistan, Karadağ (1875), bu takiben Osmanlı-Rus Savaşı (1877) çıktı. Kızılhaçlarını kurmuş olan Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Rusya ordularının yaralılarına bakıyor, diğer kızılhaçlardan da yardım alıyorlardı.24

Cenevre Uluslararası Komitesi'nin 8 Temmuz 1876 tarihinde Sırbistan Savaşı sırasında yayınladığı 33. genelgede Başkan Gustave Moynier şöyle diyordu: "Bu genelge ile yaralılara yardım Osmanlı Cemiyeti'nin arz ve talebini beyan etmek isterdik. Zira düşmanları kadar Türk askeri de bizi

düşündürüyor. Fakat ne yazık ki bu Cemiyet'in kurucusu olan Abdullah Bey'in ölümünden beri dağılmış olduğu ortadadır. Mevcûdiyetine dair bilgi vermesi hakkında tekrar tekrar vâki olan haber vermemize ve ısrarımıza rağmen hayli zamandan beri sükûnu bize bu kanaati veriyor. İstanbul'dan aldığımız bilgi de böyle düşünmekte haklı olduğumuzu gösteriyor"

Gustave Moynier, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne25 üyelerinden Dr. Peştemalcı Efendi'ye yazdığı özel mektupta; İstanbul'da derhal bir cemiyet tesis edilerek Cenevre'deki merkezle irtibat kurulmasını öneriyor, ancak bu şekilde Avrupa'daki yardım cemiyetlerinden önemli yardımlar alınabileceğini belirtiyordu. Dr. Peştemalcı bu mektubu mensubu olduğu Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'de okudu.26

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Resmen Kurulması

Cemiyet'in kurulması için bu kez Sadrâzam Mehmet Rüştü Paşa27 nezdinde girişimde bulunmak üzere Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne başkanı Nurican ve üyelerden Peştemalcı Efendiler görevlendirildiler. Sadrâzam bu müracaatı önemle ele aldı ve gerekli emirleri verdi. "Mecrûhîn ve Zuafâ-i Askeriye'ye İmdâd ve Muâvenet Cemiyeti"nin resmen kurulması için hükümetten, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den28 ve sıhhiyeden üyeler çağırıldı.29

İlk toplantı 25 Temmuz 1876'da Mektep Nâzırı Marko Paşa'nın başkanlığında yapıldı ve şu kararlar alındı:

1. Cenevre Sözleşmesi'nin Osmanlı ülkesinde nasıl uygulanacağı,

2. Haç yerine ordularımızda nasıl bir sembol kullanılacağı düşünülecek ve,

3. Cemiyet için bir tüzük hazırlanacak,

4. Derhal yardım toplanmaya başlanacak,

5. Cemiyet'i devamlı olarak idare edecek bir kurul seçilecek.

Bâb-ı Seraskeri ordularımızda haç sembolünün kullanılmasını istemediğinden, haç yerine hilal sembolünün kullanılması uygun görüldü. Kurulacak olan bu cemiyette haç yerine hilal sembolünün kullanılacağı Cenevre aracılığı ile diğer diğer devletlere bildirilip siyasi yazışmalar devam ederken komisyon Cemiyet'in tüzüğünü hazırladı ve Bab-ı Âlî'ye sundu. Bab-ı Seraskeri tüzüğü kabul etti ve onayladı.

Kızılhaç'ın 25. Kuruluş yıldönümünde G. Moynier şu sözleri söyleyecekti: "Osmanlı Devleti'nin Cenevre Antlaşması'na iltihak etmesiyle, İslâm dünyasının, Hıristiyan dünyasınca kurulmuş olan bir esere iltihak etmesi, ilk defa görülüyor. Asırlardan beri "Hilâl" ile "Haç"ın mücadelelerinin her iki taraf kanaatlerine göre amansız olarak devam etmiş bulunduğu bu mücadelenin bir nevi mukaddes cihad mahiyeti taşıdığı ve 19. asrın başlangıcına kadar bazı Hıristiyan devletlerin, Müslüman esirlerin satılmasına müsamaha ettikleri, Arap korsanların ise Hıristiyanları yakalayıp satmayı adeta bir

endüstri haline getirmiş olmaları düşünülecek olursa, medeniyet yolunda aşılmış olan merhalelerin vüs'atini ölçmek mümkün olur".30

14 Nisan 1877 tarihinde idare heyetini seçen Cemiyet'in adı İrâde-i Seniyye (padişah buyruğu) ile aynı yıl Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti oldu. Dönemin padişahı II. Abdülhamit cemiyeti himâyesine aldı.31-32 İlk toplantı Beşiktaş Sarayı Paşa dairesinde yapıldı.33

Cemiyetin kurulduğu yıl Osmanlı-Rus Savaşı devam ediyordu. Ordunun sağlık malzemesine ihtiyacı vardı. Cemiyetin mevcut parası ise ancak birkaç yüz lira idi. Halk yardıma muhtaç derecede yoksuldu. Bu zor şartlarda Cemiyet gerek Ülke içinden, gerek diğer Müslüman ülkelerden bir yıl içinde 72.583 Osmanlı Lirası toplandı. Bu paraların 30.000 Lirası ile sağlık malzemesi alındı. Dokuz savaş mevkiinde seyyar hastaneler kuruldu. İstanbul'da dört daimi ambulans, savaş hattında iki geçici seyyar hastane kuruldu. Kemal Özbay, Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri isimli eserinde Osmanlı-Rus Savaşı'nda henüz kurulmuş olan H. Ahmer Cemiyeti'nin 22 seyyar hastaneden dokuzunu Rumeli'nin muhtelif bölgelerinde faaliyete soktuğunu yazmaktadır. Yaralıları taşımak için trenler kiralandı, muhâcirlere para yardımı yapıldı. Muhtelif hizmetler için 50 tabip istihdam etti. 25.000 yaralı ve hasta tedavi etti.34

Osmanlı H. Ahmer Cemiyeti, Osmanlı-Rus Savaşı'nda büyük yardımlar yaptı. Topladığı paranın 5.700 Lirasını daimi sermaye olarak ayırdı. Savaş sonunda yapılan bilânçoda 61.087 lira masraf yapıldığı anlaşıldı. Kalan meblağ Osmanlı Bankası'na kondu. Cemiyet, Rusya ile anlaşma yapıldıktan sonra dağıldı.35

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İkinci Defa Resmen Kurulması

Yirmi yıl hiçbir etkinlik göstermeyen Cemiyet, 1897 Yunan Savaşı sırasında geçici olarak faaliyete geçti. Yunan Savaşı'nın başlamasından sonra 24 Mayıs 1897 tarihli Tezkire-i Sâmiyye (sadrâzamlık makamından yazılan tezkere) ile eski üyelerden hayatta olanlar ve yeni üyeler Osmanlı H. Ahmer Cemiyeti'ni yeniden kurdular. Cemiyet, eski idare heyetinin ikinci başkanı Nurican Efendi'nin başkanlığında çalışmalara başladı. Halktan ve Kızılhaç Cemiyeti'nden yardım toplandı. Galust'tan (Yunanistan'da bir yer ismi) askeri yaralıları taşımak için iki hastane vapuru kiralandı. Savaş sonunda erler Roma, Van, Asir, Mekke ve Taif vapurlarıyla İstanbul ve Çanakkale'ye sevk edildi. Orduya bol miktarda kinin ve tıbbi malzeme temin etti.38

Savaş bittiğinde Cemiyet resmen kurulduğu zamanki talihsizliğe uğradı ve dağıldı. Geçen zaman zarfında Cemiyet tekrar canlandırılmak istendi ve Şûrâ-yı Devlet37 maliye dairesi başkanı Cemal Bey'i başkanlığa, diğer bazı kişiler de üyeliğe seçerek Sadâret makamına dilekçe ile başvuruda bulunulmuş ise de dönemin Padişahı II. Abdülhamit bu konuda tasavvurları olduğundan bahsederek işin geciktirilmesini 15 Eylül 1902 tarihli İrâde-i Seniyye ile Sadârete emir ve tebliğ etti. Padişahın bu irâdesinden sonra 10 Temmuz 1908 tarihinde ilân edilen II. Meşrutiyet'in ilânına kadar hiç kimse "cemiyet" kelimesini bile ağzına alamadı.

H. Ahmer Rusya-Japonya Savaşı (1904) sırasında savaşan tarafların Kızılhaçlarına 500 lira kadar bir yardım için Sadârettin izin istedi ise de, cevap alınamadı. 25 Kasım 1905'te Yıldız'dan Sadârete gelen bir emir H. Ahmer Cemiyeti'nin ne kadar parası olduğunu soruyordu. Hazinenin sıkıntısının H. Ahmer parası ile hafifletilmesi düşünülmüştü. Para bir heyetin adına Osmanlı Bankası'ndaydı. Cemiyet kurucularından Dellasuda Faik Paşa38 Cemiyet'in parasına el sürülmesinin doğru olmayacağını söyleyerek, isteklileri bu tasavvurlarından vazgeçirdi.

Hilâl Sembolünün Resmen Kabulü

1869 yılında gayr-ı resmi olarak kurulan Mecrûhîn-i Asâkir-i Osmâniyy'ye Muâvenet Cemiyeti'nin Bâb-ı Seraskeri tarafından rededilmesinin esas sebeplerinden biri de Cenevre Sözleşmesi'nde, tarafsızlık sembolü olarak "haç"ın kabulü ve kullanılmasıydı.

1877 yılında sembol olarak Osmanlı Devleti'nin hilâl kullanacağı Cenevre aracılığı ile diğer devletlere bildirildiğinde, devletlerin çoğu özellikle o sırada savaştığımız Rusya, "haç"a karşı saygı gösterilmesi kaydıyla "hilâl" sembolünü kabul edeceklerini bildirdiler. Hilâl sembolünün devamlı kullanılmasını Dr. Besim Ömer Paşa'nın (Akalın)39 Haziran 1907'de Londra'da toplanan Kızılhaç toplantısındaki gayretleri ile gerçekleşti. 15 Haziran 1907 tarihinde Kızılhaç Konferansı'nın son gününü bu soruna ayırtan Paşa, İslâm ülkeleri için kendi dinlerinin dışında bir dinin sembolünün kullanılmasının mümkün olamayacağını, 30 yıl önce kuruluşu sırasında geçici olarak kullanılma hakkı tanınmış olan "hilâl" sembolünün devamlı kullanılma hakkının kabulünü istedi. Konferansta bulunan bir delege, "haç" sembolünün dini bir işaret olmadığını, beyaz zemin üzerinde bulunan bu sembolün Hıristiyan olmayan Çin, Siyam, Japonya gibi milletler tarafından da kabul edildiğini söylemesi üzerine Paşa, "haç" sembolünün dini bir sembol olmadığının kendilerince de bilinmesine rağmen, İslâm ülkesi insanlarını rencide edeceğini, "haç" işaretinin ister beyaz, ister kırmızı zemin üzerinde bulunsun Müslümanlar için "haç"ın haç olduğunu, ecdâdı "haç"la savaşan bir milletin gayet tabiidir ki "haç"ı Çin'den, Siyamdan, Japonya'dan daha iyi tanıyacağını belirtti. Kızılhaç'ın bu konferansında "hilâl" sembolü resmen kabul edildi.40

1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Batı Cephesi'nde değişik dokuz yerde seyyar hastane kurmuş olan Osmanlı H. Ahmer Cemiyeti, Cenevre Sözleşmesi hükümlerinden yararlanma hakkına sahipken, "haç"a saygı gösterilmesi kaydıyla "hilâl"i kabul edeceklerini bildiren Ruslar sözleşmeye uymadılar. Kemal Özbay, Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri isimli eserinde konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Rus Başkumandanı Grandük Nikola önceleri bu kuruluşlara önem vermedi ve Hazergrad41 hastanesinde yatan birkaç yüz yaralıyı kılıçtan geçirdi. Yine bu savaşta Plevne'de yaralılara bakması için değil Rus, Türk doktorlarına bile izin vermedi. Yaraları kokan ve kurtlanan askerler bu şekilde ölüme terk edildi. Bu vahşetin yanı sıra Bulgarlar da tıbbi malzemeyi talan etti. Ruslar işkenceye devam ederken, Bulgarlar yaralıları ayaklarından sürüyerek yollara bıraktılar ve kazak beygirlerinin ayakları altında çiğnettiler. Gazi Osman Paşa, Çariçe'nin cerrahının tedavisini istemediği için Türk doktorları tarafından ilâç ve özellikle keten tohumu istekleri Ruslar tarafından kaba bir şekilde reddedildi. Aynı savaşta Doğu Cephesinde, Kars Rusların eline geçtiği zaman,

hastanede bulunan yaralılar Cenevre Sözleşmesi hükümlerine göre tedavi edilmeleri gerekirken, Kumandan Melinkof'un emri ile yaralıların ellerine birkaç kuruş ve bir battaniye verilerek Erzurum'a sürüldüler. Bu korkunç yolculukta yüzlerce hasta ve yaralıların cesetleri kurtlara yem oldu. 2000 yaralıdan 317'si Erzurum'a gelebildi. Bunların da çoğunun elleri, ayakları donmuş, düşmüş, kuru siyah bir iskelete dönmüş olduğundan yatırıldıkları hastanede kesildi. Melinkof H. Ahmer bayrağı çekilmiş bulunan yerlere sığınmış hasta ve yaralılara büyük çaplı toplarla ateş etti. Melinkof, Hüseyin Hilmi Paşa'nın protestolarına alaycı cevaplar verdi ve sağlık müesseselerine saldırıya savaş boyunca devam etti.42

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Üçüncü Defa Resmen Kurulması

Cemiyetin tekrar kurulması için, II. Meşrutiyet'ten (10 Temmuz 1908) sonra, başta eski kuruculardan Dellasuda Faik Paşa olmak üzere girişimlere başlandı. İki yıla yakın bir süre uygun koşullar aramasıyla geçti. Eski Hariciye Nâzırı ve o zamanki Paris elçisi Rıfat Paşa'nın eşi tarafından yapılan çalışmalarla gayr-ı resmi olarak kurulan bir heyetin az zamanda 4500 lira kadar para toplaması ve Rıfat Paşa'nın da hükümetçe H. Ahmer'in yeniden kurulması için resmi girişimlerde bulunması üzerine mesele ciddiyet kazandı

Sadâret, Harbiye, Bahriye, Hariciye, Maârif, Sıhhiye Nezâretlerine duyuru yapılarak H. Ahmer için yeni bir nizamnâme projesi hazırlamak üzere delege tayini istendi. Komisyon şu üyelerden meydana geldi: Dr. Esat Bey, Dr. Besim Ömer Paşa, Hâriciye Nezâreti Siyasi İşler Müdürü Salih Bey, Bahriye tabip miralaylığından emekli Mehmet Ali Bey, Askeri Tıbbiye Müdürü Tabip Binbaşı Ali Galip Bey, Sıhhi İşler Dairesi Genel Müfettişi Kasım İzettin Bey.

Bu heyet Dr. Besim Ömer Paşa'nın evinde yaptıkları toplantı ve tetkiklerden sonucunda ülkenin o günkü ihtiyacına uygun bir tüzük taslağı hazırladılar. Hazırlanan tüzük Şûrâ-yı Devlet üyelerince tetkik edildi ve onaylandı. Nâzır, ulemâ, mebusan, etibbâ, tüccar vb. olmak üzere 100 kişi kurucu üye olarak kaydedildi.

Kurucu üyeler 20 Nisan 1911'de Tokatlayan Oteli'nin kabul salonunda ilk toplantısını yaptı. Başkanlığını Sadrâzam Hakkı Paşa'nın yaptığı kongrede, Rıfat Paşa, Cemiyet'in başkanlığına, 29 kişi de genel merkez üyeliğine seçildi. Genel Merkez üyeleri de ilk toplantılarını bir hafta sonra Daire-i Umûr-ı Sıhhiye'de yaptı ve idare heyetini seçti.43-44 Cemiyet bu defa, bir daha dağılmamak üzere kuruldu.

Padişah Cemiyet'i himâyesine aldı. Veliaht Yusuf İzettin Efendi'yi fahrî başkanlığa getirdi. Yusuf İzettin Efendi, tamir ve tefriş masrafı olarak 50 lira para ile Tophâne'de bulunan kendisine ait üç katlı bir binayı Cemiyet'e hediye etti. Bu bina Cemiyet'in ilk idare merkezi oldu. Daha sonra şehrin merkezine yakın bir binaya ihtiyaç duyulduğundan, Divan Yolu'nda Sultan Mahmut Türbesi karşı sokağında bulunan dört katlı kârgîr bir bina kiralanarak idare merkezi buraya nakledildi.45

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kadınlar Kısmı

Cemiyet'in gelişmesinin sonuçlarından biri de Dr. Besim Ömer Paşa'nın yardım ve kılavuzluğunda, Cemiyet çalışmalarına Osmanlı kadınlarının da iştirak etmesiydi. Başkadın Efendi'nin46 fahrî başkanlığında H. Ahmer Cemiyeti Kadınlar Kısmı kurulmasını Dr. Besim Ömer Paşa üzerine aldı ve 100 kadın üye kaydedildi. Bu kadın üyelerin büyük çoğunluğu H. Ahmer Cemiyeti kurucu üyelerinin eşleri veya kız kardeşleriydi. Eski Bahriye Nâzırı Mahmut Muhtar Paşa'nın eşi Prenses Nimet Hanım başkanlığında kadınlar kısmı kuruldu. Kadınlar da 30 kurucu üyeden oluşan bir genel merkez üyeleri ve bunlar arasından da idare heyeti seçildi.

Osmanlı kadınları henüz Cemiyet kurulmadan çalışmalara başlamışlardı. Cemiyet'e erkekler kadar, belki de daha fazla hizmet ettiler. Çok miktarda yardım topladılar. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan Savaşları sırasında hanımlar geceli gündüzlü çalışarak, H. Ahmer hastaneleri için gerekli çamaşır, çarşaf, sargı, vb. hazırlanmasını temin ettiler.47

Şubeler

Cemiyet'in 1911 yılında teşkilinden sonra İzmir (1911), Bursa (1912), Hanya (1912), Trabzon (1911), Adalar (1912), Bakırköy Kadınlar (1912), Kadıköy (1912), Erenköy ve Göztepe (1912), Kütahya (1912), İznik (1912), Bodrum (1912), Gemlik (1911), Adana (1912) şubeleri kuruldu.

Trablusgarb Savaşı'ndaki Yardımları

Trablusgarb Savaşı ilân edildiğinde Cemiyet'in kurulmasının üzerinden bir yıl bile geçmemişti. Cemiyet'in malzemesi olmadığı gibi sermayesi de 15.000 lirayı geçmiyordu. Trablusgarb'daki Osmanlı sağlık heyeti sağlık malzemesini sahildeki şehirlerde bırakarak içerilere çekilmeye mecbur kalmışlardı. Bu şehirlerde kalan askeri sıhhiye, İtalyanlara esir düştüğünden, içerideki mücahitlerin şiddetle sağlık yardımına ihtiyaçları vardı.

Cemiyet bir taraftan Trablusgarb'a sağlık heyeti yollarken, bir taraftan da yardımseverlere müracaat etti. Osmanlı ülkesinden, Mısır, Hindistan, Bosna ve Güney Afrika Müslümanlarından yardım geldi. Cemiyet 5000 Lira ödenek ayırdı ve Trablusgarb'a üç sağlık ekibi yolladı.

Birinci sağlık ekibi başkanı Tıp Mektebi cerrahi muallimlerinden Dr. Kerim Sebati Bey, Paris'e giderek gerekli malzemeyi temin etti. Altı hekim, 15 hastabakıcı ve bir muhasebeciden oluşan ekip 25 Kasım'da İsfaks'a ulaştı ve burada 13 çadır kuruldu. Aziziye'de çeşitli yerlerden gelmiş olan altı askeri hekim görev yapıyordu. Bu hekimlerden Yüzbaşı Eşref Efendi tifodan şehit oldu. Cemiyet, fırka kumandanlığının isteği üzerine Aziziye'de bir okul binasında 160 yataklı bir hastane kurdu. İki günde müracaat eden 300 yaralının gerekli cerrahi müdahaleleri yapıldı. H. Ahmer yaralıları bizzat savaş meydanlarından köylere taşıyordu. Bu arada çöl Araplarından sedyeciler oluşturuldu. Bu arada özellikle Garyan'da daha yaygın olmak üzere tifo salgını çıktı. Osmanlı, Alman, İngiliz H. Ahmer ve Kızılhaçları tifoyla savaştı. Salgında Alman Kızılhaç'ından Prof. Dr. Schutze ve hekim adayı Duckstein ve H. Ahmer'den iki hastabakıcı hayatını kaybetti.48

Cemiyet Aralık 1911'de görülen ihtiyaç sebebi ile ikinci bir sağlık ekibi daha yolladı. Heyetin bir kısmı gerekli malzemeyi temin için Paris'e, diğer kısmı deniz yoluyla Marsilya'ya gitti. İki grup Marsilya'da buluşarak 17 Ocak 1912'de bir Fransız şirketine ait vapurla Tunus'a hareket etti. Vapur ertesi gün İtalyan savaş gemileri tarafından tevkif edildi. İtalyanlar vapurda bulunan 25 kişilik sağlık heyetinin savaş askerleri olduğunu iddia ediyorlardı. Vapurdakiler savaş esiri sıfatıyla İtalya'nın Kagliyari şehrine götürüldü. Heyet tevkif edildikten on gün sonra bir tıp heyeti önünde imtihan edildi. Hepsinin tabip ve hastabakıcı olduğu anlaşılınca İtalya sağlık ekibini serbest bırakmak zorunda kaldı. Bu durum Dr. Besim Ömer Paşa tarafından Washington Kızılhaç Konferansı'nda gündeme getirildi ve yapılanın Cenevre Sözleşmesi'ne aykırı olduğu belirtildi. Marsilya'dan hareket eden sağlık ekibi Tunus'ta parlak törenlerle karşılandı ve hatıra olarak tabiplere saat, hastabakıcılara tütün tabakası hediye edildi.

Trablus'a geçen heyet Aziziye'de ve Hom'da hastaneler kurdu, Garyan'dakini 100 yataklı olarak yeniden düzenledi. Ayrıca Nifrin'de 50 yataklı bir hastane kurdu. Garyan hastanesine Mart başından (1912) Eylül sonuna kadar 503 yaralı ve hasta başvurdu. Bunlardan 474'ü şifa buldu, 29'u öldü. Ayrıca hastaneye ek olarak yapılan poliklinikte birçok hastanın muayenesi yapıldı ve ilâçları verildi. Homs hastanesinde 575 yaralı ve 212 hastaya bakıldı. İkinci sağlık ekibi Garyan'da 400 kadar çocuğun sünnetini yaptı ve çocuklara hediyeler verdi.

Savaş sırasında üçüncü bir sağlık ekibi daha İskenderiye yoluyla Trablus'a gönderildi. Heyet 312 deveye yükledikleri malzeme ile Bingazi'ye hareket etti. Defne ve Tobruk'ta hastaneler kuruldu. Üçüncü sağlık heyeti de Mevlid Kandili hürmetine 250 kadar çocuğun sünnetini yaptı.49

Yangın ve Depremlerdeki Yardımları

Cemiyet 1327 Aksaray yangınında felâkete uğrayanlara yardım için 300 lira ödenek ayırdı. Çeşitli yardımlarla birlikte hasta olanlarını tedavi etti. Kızılhaç'a müracaat edildi ve yangınzedeler için yardım istedi. Gönderilen 114.000 Fransız Frankı (5000 küsur Osmanlı Lirası) dağıtıldı.

1910 yılında Edirne'de olan depremde de H. Ahmer yardıma koştu. Çadır, sedye ve çeşitli malzeme temin edip gönderdi. Ayrıca Mürefte, Şarköy ve İmroz adalarına birer operatör, birer tabip, üçer stajyer, birer kâtip, eczacı, aşçı ve ikişer hastabakıcı, ikişer hademeden oluşan sağlık heyetleri gönderdi.50

Balkan Savaşı'ndaki Yardımları

Hastaneler

Balkan Savaşı felâketler zincirini beraberinde getirdi. Doğu ordusunun Bulgarlara yenilip51 Çatalca'ya çekildiği sırada kolera salgını çıktı. Kolera felâketi en fazla Hadımköyü'nde olmak üzere büyük bir alana yayıldı. Savaş esnasında Bulgar zulmünden kaçan on binlerce Türk, muhâcir olarak İstanbul'a ve Anadolu vilâyetlerine geldi. Bir taraftan savaş yaralıları, bir taraftan kolera faciası, diğer

taraftan kış ortasında çoluk çocuğu ile evsiz barksız sokaklarda kalmış olan muhâcirler ülkeyi ve devleti çok güç durumda bıraktı. Hasta ve yaralılar o kadar çoktu ki, İstanbul'da kışlalar ve karakollar dahil birçok resmi bina hastane haline getirildi, camiler ve mescitler de muhacirlere ayrıldı.

Cemiyet savaş ihtimali belirince olağanüstü toplantılar yaparak maliyesini gözden geçirdi, ayıracağı parayı, gerekli personel temini ve malzeme alımını belirledi. Soğukçeşme'de bulunan Alay Köşkü'nün geçici olarak ambar olarak kullanılması için izin alındı.52

En şiddetli savaşların İstanbul çevresinde olması sebebi ile İstanbul'da daha fazla hastaneye ihtiyaç vardı. Cemiyet, Dr. Besim Ömer Paşa'nın idaresinde olan Kadırga Velâdethânesi'nde (doğumevi) 100, Darülfünûn'da 600, bugün Vefa Anadolu Lisesi olan binada 150, Selânik'te 200, Üsküp'te 150 yataklı hastaneler kurdu. Savaşın ilânından önce Edirne'de bir hastane kurulması için yer bulunması ve hazırlanması için H. Ahmer genel merkez üyelerinden Dr. Bahaettin Şakir Bey delege sıfatıyla Edirne'ye gönderildi. 300 yatak alabilecek Küçük Zabitan Mektebi H. Ahmer'e tahsis edildi. Sağlık ekibi ve gerekli malzeme, tren hatlarının bozulması sebebiyle Edirne'ye ulaşamadı. Muhasara sırasında Dr. B. Şakir Bey'e para yollanarak hastane malzemesi ve sağlık ekibini tedarik etmesi sağlandı.53

Mütarekeden sonra savaşın tekrar başlaması ve Bolayır taraflarında müsâdeme olacağının anlaşılması üzerine, Gelibolu'daki Kızlar Mektebi'nde 50, Fransız Kız ve Erkek Mektebi'nde 120 yataklı hastaneler kuruldu. Fransız mekteplerindeki dört rahip ve üç rahibe hasta bakımında görev aldılar. Bundan başka Çanakkale'de İdâdî Mektebi ve İttihâd ve Terakki Klubü'nde 230 yataklı iki hastane açıldı.

Askeri sıhhiyenin isteği üzerine 10. kolorduyu takip etmek üzere İngiltere'den alınan tüm malzemesi mükemmel çadırlarla 100 yataklı bir hastane kurulup, tecrübeli doktorlardan oluşan sağlık ekibi H. Ahmer'in Kemriç hastane gemisi ile 7 Şubat 1913 tarihinde Gelibolu'ya sevk edildi.54

Yaralı Nakli İçin Vapur Kiralaması

Mütarekeden sonra tekrar başlayan savaş sebebiyle Cemiyet, Gelibolu ve Çanakkale'de birer sabit ve seyyar hastane kurdu. Buralardaki yaralıların İstanbul'a nakli için "Osmanlı Seyr-i Sefâin İdare-i Umûmîyesi" ile 6 Şubat 1913 tarihli sözleşmeye göre Kemriç vapuru Cemiyet'in emrine verildi. Vapurda gerekli değişiklikler yapılarak 350 yataklı hastane gemisi durumuna getirildi. Tecrübeli doktor ve eczacıların bulunduğu bu gemi yüzlerce yaralıyı İstanbul'a taşıdı.55

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kolera Salgınında Yaptığı Yardımlar

Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunun geri çekilmesi sırasında kolera salgını çıktı ve süratle yayıldı. Binlerce kişi koleraya yakalındı.

Harbiye Nezâreti'nin emriyle, Rumeli'ye gönderilmek üzere Anadolu'dan gelen askerler birkaç gün istirahat için Kartal ve civarına yerleştirilmişlerdi. Burada bulunan askerlerde kolera çıkması

üzerine Şehremini Dr. Cemil Topuzlu Paşa[56] Rumeli'ye asker sevkiyatının durdurulmasını istemişse de, askerler karadan ve denizden Hadımköyü'ne gönderilmiş ve hastalığın yayılmasına sebep olunmuştu.[57]

Hastanelere alabildiklerinin üzerinde hasta yatırıldı. Hastaların bir kısmı İstanbul'a gönderildiğinden, başşehirde de kolera salgını çıktı. Sarayburnu çadırlı bir ordugah oldu. Parktaki askerlerin hepsi açıkta ve bakımsızdı. Her gün yüzlerce koleralı buraya getiriliyordu. Her taraf can çekişen bir yudum suya hasret kalmış hastalarla dolmuştu.

Cemil Paşa perişan durumdaki hastaları yatırmak için büyük camilerden faydalanmaya karar verdi. Evkaf Nâzırı Ziya Paşa ibadet yerlerinin kirletilmesine izin vermeyeceğini söyledi. Sadrâzam Kâmil Paşa'nın araya girmesi ve Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'nin "Bu feci durumda değil camilerin birini, hepsinin koleralılara ayrılmasına taraftarım, bu hususta fetva bile veririm" demesi üzerine hastalar Ayasofya, Sultanahmet, Şehzade, Nuruosmaniye Camilerine nakledildi. İstanbul yaralılar ve hastalarla dolmuştu. Hadımköyü'nde kolera ölümleri artıyordu. Gülhâne'nin bütün asistanları cepheye gönderildi.[58]

O buhranlı ve zor günlerde H. Ahmer koleralıların bakım, tedavi, yemek işini üzerine aldı. Gerekli hazırlıkları yaptı. Yemek pişirildi, ekmek yapıldı ve dağıtıldı.

Koleranın en yaygın olduğu Hadımköyü'nde, yetmeyince Yeşilköy'de, bu da yetmeyince Ispartakule'de üçüncü bir hastane açtı. Kolera hastanelerindeki görevin ağır olması sebebiyle, burada çalıştırdığı memurlara maaşları yüzde elli zamlı olarak verildi.[59]

Aşhâneler

Cemiyet, trenlerle sevk edilen yaralıların yolculukları sırasında acil tedavilerini yapmak ve istirahatlarını temin için Avrupa'da kurulan aş mevkîlerinin benzerlerini kurmaya karar verdi. Askeri sıhhiye ile yapılan görüşmelerden sonra Sirkeci, Çerkezköy, Çorlu, Lüleburgaz, Kuleliburgaz ve Pavliköy'de aş mevkîleri kurdu. Trenlerle bu güzergahlardan geçen yaralılara, çay, çorba vb. dağıtıldı, yaralıların pansumanları yapıldı. Bu aş mevkîleri özellikle Sirkeci'de her gün gelen yüzlerce yaralı ve hastanın ve bir aralık on binlerce koleralının beslenmesinde geceli gündüzlü çalışarak etkili bir hizmet vererek büyük başarı gösterdi.[60]

Muhâcirlere Yaptığı Yardımlar ve Kurduğu Hastaneler

Balkan Savaşı sebebiyle Bulgar zulmünden kaçan Müslümanlar, Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli vilâyetlerine ve İstanbul'a göç ettiler. Birkaç gün içinde İstanbul çok acı bir manzaraya büründü. Bütün camiler, mescitler muhâcirlerle doldu. İstanbul'un camileri, Edirne'nin büyük bir çoğunluğunu ve Çatalca'nın ahalisini alamadığından binlerce muhâcir arabaları ve hayvanları ile sokaklarda kaldılar. Mevsimin kış olması sebebiyle muhâcirlerin bir kısmı hastaydı.

H. Ahmer bu duruma ilgisiz kalmadı. 9 Aralık 1912 ve 28 Şubat 1913 tarihlerinde olağanüstü toplantılar yapıldı. Muhacirler için Şehremaneti'ne 7500 Osmanlı Lirası yardım yapıldı. Muhacirlere yardım işi Genel Merkez üyelerinden Dr. Celâlettin Muhtar'a61 verildi. Dr. Celâl Muhtar kurduğu teşkilât ile unutulmaz hizmetler verdi. Muhâcirlerin giyim, kuşam, gıda, barınma vb. ihtiyaçları karşılandı. Hayvanlarının yemleri tedarik edildi.

Hasta muhâcirler için Parmakkapı'da bulunan Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın konağı hastane haline getirildi.

İstanbul dışında bulunan muhâcirlere de çamaşır, gıda ve para yardımı yapıldı.

Cemiyet bunlardan başka diğer hastanelere de çamaşır, sağlık malzemesi vb. temin etti. Askeri sıhhiyeye para ve malzeme yardımı yapıldı.

Cemiyet esir mübadelesinde de görev aldı. Savaş ve salgın sırasında yardıma gelen Kızılhaçlarla da H. Ahmer Cemiyeti ilgilendi. Askeriye ile temasa geçerek Kızılhaç sağlık mensuplarını yerleştirdi.62

I. Dünya Savaşı'ndaki Yardımları

Osmanlı Devleti henüz Balkan Savaşı'nın yaraları sarılmadan kendini I. Dünya Savaşı'nın içinde buldu. Cemiyet ancak dört aylık bir hazırlık dönemi yaşayabildi. Fakat Savaş süresince çok büyük hizmetler gerçekleştirdi.

Hastaneler

Cemiyet gerek cephe ve cephe gerisinde kurduğu seyyar ve sabit, gerekse İstanbul'da açtığı hastanelerle savaş yaralılarına önemli hizmetlerde bulundu. Çanakkale'de çok şiddetli geçen savaş sonucu binlerce yaralının İstanbul'a geleceği duyuruldu. Cemiyet, Galatasaray Sultanisi ve Darüşşafaka'yı hastane haline getirdi. Yaralı sayısı süratle artması sebebiyle Kadırga Velâdethânesi (Doğumevi), Cağaloğlu İnas Sultanisi (Kız Lisesi) ve Darülfünûn Tıp Fakültesi de H. Ahmer Hastanesi haline getirildi. Cemiyet'in kurduğu 5500 yataklı yedi hastanede en seçkin hekimler çalıştı ve 19.443 yaralı tedavi edildi. Giderek artan Çanakkale yaralıları için Gelibolu'da yeni bir hastane daha açıldı.

Cemiyet başka cephelerde de yaralıların tedavisine koştu. Çölün çeşitli yerlerinde hastaneler kurdu. H. Ahmer'in çöl ortasında geceleri elektrikle aydınlatmış olduğu bir seyyar hastane dost ve düşman herkesin dikkatini çekmiş ve düşman kumandanları hastaneye hasar vermemeleri için tayyarelere özel emir vermişlerdi.

Dr. Galip Ata Bey'in başkanlığında Medine'de kurulan hastane büyük fedakârlıkların ürünüydü. Cemiyetin depoları boşalmış, hekim ve diğer görevlileri cephelere gönderilmişlerdi. İstanbul'dan hareketten iki ay sonra Medine'de bir hastane kurulabildi. Bu hastane şiddetli sıcak altında savaşan askerlere adeta bir vaha oldu.

Cemiyet, 4. orduyla Çöl Harekâtı'na katılan askerler için Dr. Neşet Ömer Bey'in başkanlığında bir sağlık heyeti, sağlık malzemesi ve röntgen cihazını Süveyş'e yolladı. Vadi-i Sarar'da kurulan H. Ahmer Hastanesi bir menzil hastanesi olarak görev yaptı. Burada da tayyare hücumları altında çok zor şartlarda görev yapıldı. Cemiyet, ordu ile birlikte ileri geri hareket ediyor, yaralıların naklini trenlerle yapıyordu.

Nekahethâneler

Erzurum, Erzincan, Kemah ve Kayseri'nin bir köyü olan Zencidere'de açılan nekahethânelerde şiddetli kışta göç etmek zorunda kalmış yardıma muhtaçlara ve yüzlerce yetim barındırıldı, beslendi, giyim kuşamları sağlandı, hasta olanlar tedavi edildi.

Salgın Hastalıklarla Mücadele

1915 yılında özellikle Konya'da tifüs salgını vardı. Cemiyet, sağlık taraması yaparak temizlik ve dezenfeksiyon yaptı. Hastaların ilâçlarını parasız dağıttı. Binlerce kişiye çamaşır, sabun, naftalin dağıtıldı.

Cemiyet'in sağlık heyeti gittiği her yerde halkı aşıladı. Sivas ve Süveyş'te çiçek aşısı üretti. Ayrıca Sivas'ta kuduz lâboratuvarı kuruldu ve aşı üretildi.

Cemiyetin sağlık heyeti gittikleri yerlerde frengi ile de mücadele etti. Tıp Fakültesi'nin İstanbul'daki muayenehânesinde Cemiyet kendi adına frengi tedavihânesini kurdu. O tarihlerin yeni tedavi ilâcı olup çok pahalı olan neo-salvarsan hastalara parasız verildi.

Cemiyet, açtığı kurslarda hekimlere özellikle bakteriyoloji konusunda eğitim verdi.

İzmir'de frengi, sıtma, tifüs, kolera, lekeli humma ile mücadele edildi. Halka kinin dağıtıldı. Çamaşırhâneler açılarak, halkın çamaşırları dezenfekte edildi. Halkın hamamlarda parasız yıkanmaları sağlandı, sabun dağıtıldı. Yine İzmir'de "fukara tedavihânesi", "lekeli humma tecridhânesi" ve "frengi hastanesi" açıldı ve hastaların tedavisi sağlandı.

Cemiyet, Samsun'da bir lâboratuvar kurdu ve Bafra'dan Trabzon'a kadar olan sahil kısmında sıtma mücadelesi yaptı.

Orduya ait hayvanlarda görülen ruam salgınının önüne geçmek için veterinerlere eğitim verildi.

Çayhâneler

Cemiyet yaralı nakli için Edremit, Gülnihal ve şirket-i Hayriye'nin 20, 21, 23 sayılı vapurlarını kiraladı. Vapurlarla nakledilen yaralılara sıcak yiyecek ve çay ikramı yapıldı. Sirkeci, Haydarpaşa, Akbaş, Soğalıdere, Arıburnu, Anafartalar'da gibi yerlerde çayhâneler açtı. Yorgun askerlere bu çayhânelere ikram yapıldı. Günlerce istasyonlarda kalan, yolcular için de Eskişehir, Ankara, Konya, Ulukışla'da çayhâneler kuruldu.

Aşhâneler

Peş peşe gelen savaşlar, savaş sonucu İstanbul ve Anadolu'ya gelen binlerce muhacir, sıtma, frengi ve birçok bulaşıcı hastalık, yangınlar vb. halkı yoksul düşürmüştü. Çoğu İstanbul'da olmak üzere halka parasız yemek dağıtan aşhâneler açıldı. Cemiyet hububat ve birçok gıda maddesini kendisi üretiyor böylece daha ucuza malediyordu. Balığın çok çıktığı mevsimlerde, tuzlaması yapılıyor, halka dağıtılıyordu. Ülkenin yoksul düştüğü bu acı dolu yıllarda H. Ahmer'in yaptığı hizmetler destansı niteliktedir. H. Ahmer'in bu yazıya sığmayacak kadar büyük hizmetlerinde Dr. Celâl Muhtar'ın üstün hizmetleri şükranla anılacaktır.63

Milli Mücadele'deki Yardımları

Cemiyet büyük taarruzdan önceki savaşlarda hastaneler açtı. Vapur kiralayarak hekimlerin Anadolu'ya geçişlerinde görev aldı. İnönü Savaşlarında hastane kurarak yaralıların bakımlarını yaptı. Orduya ilâç ve diğer tıbbi malzemeyi temin etti.

Büyük Taarruz'dan önce H. Ahmer'den 10.000 yataklık hastane malzemesi istendi. İstenen malzeme Cemiyet'in İstanbul ve Anadolu depolarından alınarak derhal ordunun emrine verildi. Savaş boyunca Cemiyet maddi ve manevi yardımlarını devam ettirdi.

1922-1924 yılları arasında Batı Anadolu'da istilâ gören birçok yere H. Ahmer yardım etti.64 Uşak, Bilecik, Eskişehir, İzmir ve Bursa'da bulunan sağlık heyetleri muhtaçlara, gıda, elbise vb. yardımlarda bulundu. Açıkta kalanlar için 5831 mesken yapıldı, 20.000 kişi buralarda iskân edildi.

Hemşirelik

Cemiyet süregelen savaşlar, salgın hastalıklar ve diğer afetlerde en büyük sıkıntıyı hemşirelik alanında çekti. Yaralılara bakacak eğitimli hemşire yoktu. Ülkemizde hemşirelik eğitimini başlatan ve mesleğin önemini ortaya koyan H. Ahmer Cemiyeti'dir. Balkan Savaşı sırasında bazı hanımlar gönüllü olarak hastanelerde çalıştılar. I. Dünya Savaşı'nda hemşireye duyulan ihtiyaç doruk noktasına çıktı. Dr. Besim Ömer Paşa'nın hemşirelik mesleğinin önemini ortaya koyması ve sorunu çözmek için gösterdiği gayret unutulmamalıdır. 1907'de Londra'da yapılan Kızılhaç Konferansı'na katılan Paşa, hastabakıcılık eğitimi için alınan kararlar doğrultusunda H. Ahmer Kadınlar Kısmı'nın kurulmasına öncülük etti.

Dr. B. Ömer Paşa hemşireliğin önemini vurgulamak için Batılı ressamlara, hastane içinde hasta ve hemşireyi öne çıkaran suluboya tablolar yaptırdı. Bu resimler kartpostal ve pul olarak basıldı. Kadınlar bu yolla mesleğe özendirildi.

Balkan Savaşı sırasında İstanbul'a gelen Türkistanlı Müslüman hemşirelerle, çeşitli ülkelere mensup Kızılhaç hemşireleri Türk kadınlarının hemşireliğe yönelmelerinde etkili oldu. Osmanlı kadınları İslâm ordularında çalışmış kadınları da kendilerine örnek alıyorlardı.

Dr. Besim Ömer Paşa 1914'te H. Ahmer merkezinde, 1914-1915'te Darülfünûn'da, 1916'da Kadırga Doğum Kliniği'nde hemşirelik kursları açtı. Askeri hastanelerde de açılan bu kurslara çok sayıda hanım koşarak geldi. Kurslar savaşın bitimine kadar devam etti.

Bu kurslardan mezun hanımefendilerin çoğu I. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde savaşın en kanlı günlerinde yaralılara baktılar.65

Sonuç

Gerçek kuruluşu 1877 yılında gerçekleşen Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 1877 Osmanlı Rus Savaşı'ndan başlayarak süregelen bütün savaşlarda, yaralıların bakımı yanında, hasta bakımında, salgın hastalıklarla mücadelede, yangın ve deprem gibi afetlerde büyük yardımlarda bulunmuştur. Aşhâneler açarak yoksul halkı doyurmuştur.

Savaş sebebi ile göç edenlerin hem sağlık hem de iskân sorunlarını üslenmiştir. Ülkemizde hemşirelik eğitiminin başlamasına öncülük etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Kızılay Dergisi 1974, s.: 23. Midhat Sertoğlu: Osmanlı Tarih Lûgatı. Enderun Kitabevi, İst., 1986.

2 Henri Coursier: Milletlerarası Kızılhaç, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara 1964, s.: 11-12.

3 Henri Dunant: Solferino Hatırası, Çev.: N. Arpacıoğlu, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 1964. Leylâ Özcan: Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızılhaç ile Olan Münasebetleri. Hukuk Fakültesi Mecm., c.: XXX, Sayı: 3-4, 1965, ayrı bs. H. Coursier, s.: 14, 22-23. Grand Larousse Cilt: 4, Dun maddesi, 1961.

4 Gustave Moynier (1826-1910). Uluslararası, kızılhaç Komitesi'ne 40 yıldan fazla başkanlık yaptı. Sebatkâr, sakin ve metodik bir kişiliğe sahip oluşuyla Dunant'ın zıddı bir yapıya sahipti. H. Coursier, s.: 15. Grand Larousse, Cilt: 7, MOY maddesi, 1963.

5 General Guillaume H. Dufour (1787-1875): İsviçre Orduları Başkumandanı. H. Coursier, s.: 15, Grand Larousse Cilt: 4, DUF maddesi, 1961.

6 Osmanlı H. Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1329-1331, s.: 5.

7 Cenevre Mukavelenâmesi hükümleri özetle şunlardı: A. Savaş meydanında yaralanan askerleri ele geçiren taraf milliyet ayırmaksızın tedavi ettirecektir. B. Düşman eline düşen yaralılar tedavi şartıyla savaş esiri sayılırlar. C. Savaşı kazanan taraf yaralıların eşyalarını yağmadan koruyacaktır. D. Cesetler iyice muayene edildikten sonra defnedilecektir. E. Ölen askerlerin üzerinden çıkan kimlikleri, imkân olunca karşı orduya ve mensup oldukları ülkelere bildirilecektir. F. Savaşan

tarafların her biri, karşı tarafa mensup ne kadar yaralı ve hasta nakil olunduğunu, ne kadar ölüm olduğunu haber vereceklerdir. G. Yaralı ve hastalara yardım için savaşa katılan seyyar ve sabit sağlık heyetlerine saygı gösterilecek ve esir muamelesi yapılmayacaktır. Fakat her hükümet ordusundaki resmi sağlık heyetine yardım için izin verdiği cemiyetlerin isimlerini, gerek daha barış zamanlarında, gerek düşmanlığın başlangıç ve esnasında diğer tarafa bildirmeye mecburdur. H. Tarafsız bir ülkeye ve mensup olduğu sağlık yardım müesseseleri bir orduya katılacağı ve yardım edeceği zaman, bunların istihdamlarından önce durumu diğer tarafa bildireceklerdir. Osmanlı H. Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi, s.: 63-64.

8 H. Coursier, s.: 18. Âmiran Kurtkan: Bir Sosyal Yardım Organizasyonu Olarak Kızılay". İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Sosyal Siyaset Konferanslarının XVI. Kitabından ayrı bs., 1965, s.: 2.

9 H. Coursier, s.: 23.

10 Sembolün kullanılması hakkındaki hükümler özetle şöyledir: Yaralılara bakan sağlık heyetinin sol kollarına beyaz zemin üzerine kırmızı haç olan kolluk takacaklardır. Sağlık heyetinin bulunduğu yere üzerinde haç bulunan beyaz bayrak çekilecektir. Sembol başka kişi ve cemiyetler ve özellikle ticaret amacıyla fabrikalar vb. kuruluşlar kullanmayacaklardır. Sâlnâme, s.: 69-70.

11 H. Coursier, s.: 13, 21, 30, 52, 77. Grand Larousse, Cilt: 3, CRO maddesi, 1960.

12 Dr. Abdullah Bey (1800-1874). Tıp tarihimizde Macarlı Dr. Abdullah Bey adı ile tanınan ve Müslüman olmadan önceki adı Karl Edward Hammerschmidt olan bu büyük bilim adamı Viyana'da doğdu. F. N. Uzluk: Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin Kuruluşuna Kısa Bir Bakış. I. Milli Kızılay Konferansı, Ankara 11-13 Haziran 1964, s.: 10-11. E. K. Unat: Macarlı Miralay Dr. Abdullah Bey'in Hayatı ve Türk Tıp Zoolojisindeki Yeri. Türk Mikrobiyoloji Mecm., Sayı: 7, 1975, s.: 7-17. A. Merdivenci: Karl Edward Hammerschmidt-Abdullah Bey (1799-1874). Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi, Cilt: V, Sayı: 4, Ekim 1974, s.: 349-357.

13 Türkiye H. Ahmer Mecmuası, Ellinci Yıl. Birinci sene, No: 76, Kânûn-ı evvel 1927, s.: 131-132.

14 Gazette Médicale d'Orient, 1869, Sayı: 5, 6, 7, 8.

15 Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa: 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) kumandanı. Bu savaşın kazanılmasında büyük rolü olan ve emeği geçen Ömer Paşa'ya Serdar-ı Ekrem (Başkomutan) unvanı verildi. Şevket Süreyya Aydemir: Osmanlı Ordusunun Mümtaz Şahsiyetlerinden Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa. Kızılay Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 13-14, Mayıs-Haziran 1964, s.: 8.

16 Marko Paşa (1814-1888). Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de cerrahi hocalığı, Hekimbaşılık ve aynı mektepte nazırlık görevlerinde bulundu. Cemil Paşa "80 Yıllık Hatıralarım" adlı eserinin 14. Sayfasında Mektep Nâzırı Marko Paşa için öğrencilerin sorunları ile ilgilenmeyen, tabip olarak fazla liyakatli olmayan ama kurnaz bir kişiydi diyor. Cemil Topuzlu: 80 Yıllık Hatıralarım. İkinci baskıyı

yayına hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Yay. No: 2971, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi yay. No: 96, İst., 1982.

17 Meclis-i Sıhhiye: Bu kuruluş 1838'de merkezi İstanbul'da olmak üzere kısaca Karantina olarak bilinen Meclis-i Tahaffuz-ı Ula veya Meclis-i Kebir-i Umûr-ı Sıhhiye adıyla kurulmuştur. E. K. Unat: Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji. İstanbul Üniversitesi Rektörlük No: 1568, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dekanlık No: 4, İst., 1970, s.: 122. S. Ünver: Asırlara Göre Osmanlı Türklerinde Hekimlik. Tıp Tarihi Yıllığı II, İÜ Rektörlük No: 3086, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi No: 122, s.: 10-42. Bkz.: G. Sarıyıldız: Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri. Belleten LVIII/222, 1994, s.: 329-376. N. Yıldırım: Karantina. İstanbul Ansiklopedisi, No: 4, 1994, s.: 461.

18 Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895). Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ilk mezunlarından olup, bitkilere olan merakı ile tanınmış, çalışkan ve idari işlerde başarılı bir hekimdi. Hekimbaşılık, Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı, Maarif ve Ticaret Nezareti müsteşarlıkları, devlet dairelerinde başkanlık ve meclislerde üyelik yapmıştır. Yabancı devletler tarafından nişanlarla ödüllendirilmiştir. Bkz.: F. Günergun-A. Baytop: Hekimbaşı Salih Efendi ve Botanikle İlgili yayınları. Osmanlı Bilimi Araştırmaları II, Yay. Hazırlayan: F. Günergun, İstanbul Üniversitesi Rektörlük No: 4111, Edebiyat Fakültesi No: 3410, s.: 293-317.

19 Dr. Mavroyani (1817-1902). Tıp eğitimini Avusturya'da yaptı. Tıp Mektebinde hıfzısıhha ve emraz-ı umumiye hocalığı yaptı. Önce Saray hekimi, daha sonra Abdülhamit'in özel hekimi oldu. F. N. Uzluk: Aynı eser, s.: 12.

20 Dr. De Castro: Toptaşı Bimarhânesi ve Hôpital de la Paix'nin başhekimliğini yapmış ruh hastalıkları hekimi. M. O. Uzman: Tababeti Ruhiye. İstanbul Üniversitesi Yay. No: 140, s.: 78.

21 Bâb-ı Seraskeri: II. Mahmut devrinden itibaren Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla kurulan ordunun kumandanına serasker denmiştir. Şimdi İstanbul Üniversitesi Merkez Binasının (Rektörlük) bulunduğu yer serasker kapısı, seraskerlik makamı idi. M. Sertoğlu: Osmanlı Tarih Lûgatı. Enderun Kitabevi, İst., 1986.

22 Sâlnâme: s.: 24, Türkiye H. Ahmer Dergisi, Ellinci Yıl, No: 6, 1927, s.: 133-134.

23 H. Coursier, s.: 13.

24 Sâlnâme, s.: 24-25.

25 Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne: Kırım Savaşı (1853-1856) nedeni ile İstanbul'da bulunan ve İngiliz ordusuna mensup Dr. Pincoffs tarafından 15 Şubat 1854'te Abdülmecid'in ayda 50 Osmanlı Lirası tahsisiyle İstanbul'da kurulmuştur. Cemiyet toplantılarında Fransızca konuşuyordu. Gezette Médicale d'Orient isimli Fransızca bir dergi çıkarıyordu. Bir iki kişi hariç üyelerin tamamı gayrimüslim olan bu cemiyete liyakatli de olsa Türk hekimleri alınmıyordu. S. Ünver: Asırlara Göre Osmanlı Türklerinde Hekimlik, s.: 33. Bkz.: H. Hatemi-A. Kazancıgil: Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i

Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları. Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, Yay. hazırlayan: E. İhsanoğlu, IRCICA, İst., 1987.

26 Sâlnâme, s.: 25-26. Gustave Moynier'in bu mektubu H. Ahmer Cemiyeti'nin 1927 yılında neşrettiği 76 sayılı derginin 135-136. sayfalarında ayrıntılı olarak yazılıdır.

27 Mehmet Rüştü Paşa (Mütercim) (1811-1882). Mütercim lâkabı mülâzımlık zamanında Bâb-ı Seraskeri tercme odasında Fransızcadan nizamnâmeler tercüme etmesindendir. Adliye Nâzırlığı ve beş defa sadrâzamlık yapmıştır. İ. H. Danişmend: İzahlı Osmanlı Kronolojisi. 6 cilt, İst., 1971.

28 Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne: Sultan II. Mahmut askeri reformdan bir yıl sonra 14 Mart 1827'de batıda gelişen yeni tıbbın eğitimi için Şehzadebaşı'nda Tulumbacıbaşı konağının üst katında Tıphâne, alt katında Cerrahhane'yi açtı. Daha sonra yer darlığından ve zaten ayrı eğitim verildiğinden Cerrahhane Sarayburnu'nda bir binaya taşındı. Müteakiben önce Tıphâne, sonra Cerrahhâne Galatasarayı'na taşındı ve öğretimleri birleştirilerek 1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i şâhâne adıyla açıldı. S. Ünver, Asırlara Göre Osmanlı Türklerinde Hekimlik. Tıp Tarihi Yıllığı II, s.: 31-32. Bkz.: R. T. Gencer: Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye). Eklerle yay.: A. Kazancıgil, Özel Yay., 1991. N. Yıldırım: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne. İstanbul Ansiklopedisi, No: 5, 1994, s.: 375-377. A. Altıntaş: Dr. Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye'nin Kuruculuğu Meselesi. Tarih ve Toplum, Sayı: 143, Kasım 1995, s.: 36-45. A. Terzioğlu: Yeni Bulunan kaynaklar Işığında Dr. K. A. Bernard ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. Türk Tıp Tarihi Yıllığı II, Yay. Hazırlayan: A. Terzioğlu-E. Lucius, İst., 1995, s.: 78-91.

29 Üyelerin isimleri: Tıp Mektebi murahhasları: Kırımlı Dr. Aziz Bey, Dr. Dr. Serviçen Efendi; Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye murahhasları: Dr. Castro, Dr. Vuçino; Meclis-i Tıbbiye-i Askeriye murahhasları: İstepan Paşa, Rıfat Bey; Daire-i Umur-ı Sıhhiye murahhasları: Dr. Bartoletti, Şakir Bey, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne murahhasları: Dr. Nurican, Dr. Mortman, Dr. Peştemalcı, Dr. Polyak; Bahriye Nezareti murahhası: Sevyan Bey; Zaptiye Nezareti murahhası: Ömer Bey. Ellinci Yıl Dergisi, s.: 137.

30 H. Coursier, s.: 20-21.

31 Sâlnâme, s.: 27-28.

32 Türkiye Kızılay Derneğinin elimize geçen yayınlarında, söz konusu derneğin 11 Haziran 1868 tarihinde kurulduğu kayıtlıdır. Ancak Türkiye H. Ahmer Cemiyeti'nin 1927 yılında neşrettiği 76 numaralı derginin ön sözünde "1927 senesi, Türkiye H. Ahmer Cemiyeti'nin Sâlib-i Ahmer ailesine intisabının ellinci devr-i seneîsidir" denmektedir.

33 İdare heyeti: Başkan: Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye ikinci başkanı Hacı Arif Bey, başkan vekili: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne müderrislerinden Dr. Sarel, başkan vekili: Şûrâ-yı Devlet azalarından

Nuryan Efendi, Veznedar: Osmanlı Bankası Umum Müdürü M. Foster, Kâtip: Hariciye Nezareti siyasi işler müdürü Feridun Bey, Azalar: İngiliz iane Cemiyeti komiseri Barington, Daire-i Umûr-ı Sıhhiye genel müfettişi Dr. Bartoletti, İngiliz Sefareti doktoru Dikson, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye üyelerinden Eşref Efendi, Askeri Sıhhiye üyelerinden Dellasuda Faik Paşa, Osmanlı Bankası müdür muavini Von Has, mühendis M. Leval, Amerikalı General Mott, Dr. Baron Mundy, Mabeyn kâtiplerinden Nuri Bey, Dr. Peştemalcı Efendi, Ayândan Serviçen Efendi, Dr. Sevastepoli. H. Ahmer Cemiyeti Ellinci Yıl, 1927, Sayı: 76, s.: 140.

34 H. Ahmer Cemiyeti Ellinci Yıl Dergisi, s.: 140. Sâlnâme, s.: 29.

35 Ellinci Yıl Dergisi, s.: 140. Sâlnâme, s.: 106.

36 K. Özbay, aynı eser, s.: 71. Ellinci Yıl, s.: 140. Sâlnâme, s.: 30.

37 Şûrâ-yı Devlet: Bugünkü Danıştay'ın ilk şekli olup, 1867'de kuruldu. Bugünkü Danıştay, Yargıtay, Yüksek Hakem Kurulu'nun görevlerini yapardı. M. Sertoğlu, aynı eser.

38 Dellasuda Faik Paşa (1835-1913). İlk öğrenimini İstanbul'da yaptıktan sonra Fransa'ya giderek eczacılık tahsili yaptı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Fenni İspinçiyari ve Kimya hocalığı görevine tayin edildi ve bu görevi 40 yıl sürdürdü. 1887'de ferik rütbesini aldı, Harbiye Nezareti ecza deposu müdürlüğü ve Osmanlı Devleti eczacılık müfettişliği görevine atandı. Paris sergisine yolladığı drog ve afyon koleksiyonları nedeniyle "Légion d'Honneur" nişanı aldı. Société Impériale de Médicine de Constantinople, Société de Pharmacie de Constantinople'un kurucularındandır. Babası Francesko Dellasuda'nın Beyoğlu İstiklal Caddesinde bir eczanesi bulunuyordu. Turhan Baytop: Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul Üniversitesi Yay. No: 3358, Eczacılık Fak. No: 47, İst., 1985, s.: 412-413.

39 Dr. Besim Ömer Akalın (1862-1940): 1884'de Tıbbiye'den mezun oldu. Yüzbaşı iken doğum muallim muavinliğine getirildi. Hayatı için bkz. S. Ünver: Dr. Besim Ömer Paşa'nın Hizmetleri. Tıp Tarihimiz Yıllığı I, İÜ Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Sayı: 52, İst., 1966, s.: 72-73. Akil Muhtar Özden: Doktor Besim Ömer Akalın. Tedavi Kliniği ve Lâboratuvarı, Tom: 10, No: 37, 1941, s.: 2-6. İ. Hot: Besim Ömer Akalın'ın Hayatı. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2-3, 1996-1997, s.: 213-232.

40 Sâlnâme, s.: 31-32.

41 Hazergred: Tuna'nın güneybatısında Niğbolu Sancağı'na bağlı büyük kaza merkezi. Y. Öztuna: Büyük Türkiye Tarihi, Cilt: 12, Ötügen yay., İst., 1979, s.: 308.

42 K. Özbay: Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri. Cilt: 1, İst., 1976, s.: 46, 55-6, 59-60.

43 Ellinci Yıl, s.: 142.

44 İdare heyeti: Başkan. Rıfat Paşa, İkinci Başkan: Prens Abbas Paşa, Genel Müfettiş: Mehmet Ali Bey, Baş Kâtip: Rıfat bey, Muhasebeci: Kemal Ömer Bey, Veznedar: Fuat Bey, Veznedar Yardımcısı: Edhem Pertev Bey, Kâtip Yardımcısı: Haydar Bey, Münir Nigâr Bey, Teşvik ve Tergib Encümeni: Bisarya efendi, Safveti Ziya Bey, Diran Kelekyan Efendi, Maliye Encümeni: Kamhi Efendi, Ruhiülhalidî Efendi, Keresteciyan Efendi, Kemal Ömer Bey, Fen ve İntihab Memurin Encümeni: Dellasuda Faik Paşa, Dr. Lambiki Paşa, Dr. Abidin Paşa, Dr. Kerim Sebati Bey, Dr. Ali Galip Bey, Eczacı Edhem Pertev bey, Mirliva Nazif paşa, Dr. Besim Ömer Bey, Dr. Esat Bey, Dr. Akil Muhtar Bey, Dr. Mehmet Ali Bey. Sâlnâme, s.: 50-52.

45 Sâlname, s.: 35-36.

46 Başkadın Efendi: 18. yüzyıl başlarından Saltanatın sonuna kadar padişah eşlerine verilen unvan. Daha önceleri haseki denirdi. Yılmaz Öztuna, aynı eser, Cilt: 7, s.: 346.

47 Sâlnâme, s.: 53-56, 264-266.

48 F. Frik: Alman Kızılhaçı'nın Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhi yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar. Dirim, Tom: 30, No: 8, 1955, s.: 345-348.

49 Kemal Özbay, aynı eser, s.: 81. Salnâme, s.: 101-110. S. Giray: Trablus Harbince Kızılay (H. Ahmer). Dirim, Tom: XXX, Sayı: 12, Kasım-Aralık 1955.

50 Sâlname, s.: 38-39.

51 Fahir Armaoğlu: Siyasi Tarih 1789-1960. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., No: 362, 3. bs. Ankara 1975, s.: 339-340.

52 Sâlnâme, s.: 43, 112-113.

53 Z. Özaydın: Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne'de Sağlık Hizmetleri. Edirne: Serhattaki Payıtaht, Yapı Kredi Bankası Yay., Hazırlayanlar: E. N. İşli-M. S. Koz, İst., 1998, s.: 279-288. Sâlnâme, s.: 150-151.

54 Sâlnâme, s.: 159-160.

55 Sâlnâme, s.: 154-166, 161-162.

56 Cemil Topuzlu (1866-1958). Ünlü bir hekim ve ülkemizde modern cerrahinin kurucusu. Tıp Fakültesinde hocalık, dekanlık ve İstanbul Belediye Başkanlığı yaptı. C. Topuzlu: 80 Yıllık Hatıralarım. 2. baskıyı hazırlayanlar H. Hatemi-A. Kazancıgil, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay., 2971/96, İst., 1982.

57 C. Topuzlu, aynı eser, s.: 124-131.

58 Kemal Özbay, aynı eser, s.: 95-119, C. Topuzlu, aynı eser, s.: 124-131

59 Sâlnâme, s.: 136-147, 201-204.

60 Sâlnâme, s.: 120-121.

61 Celâlettin Muhtar (1865-1947). Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne başkâtibi ve Harbiye Mektepleri edebiyat hocası Mehmet Muhtar Bey''n oğlu Dr. Akil Muhtar ve Dr. Kemal Muhtar''n ağabeyidir. Tıp Mektebini bitirdikten sonra Paris'te kuduz ve bakteriyoloji üzerine çalıştı. El ve ayak parmakları arasında oluşan ve egzamaya benzeyen ve frengiye benzeyen hastalığın tricophyton olduğunu keşfetti ve buluşunu 1892'de yayınladı. H. Ahmer'e unutulmaz hizmetlerde bulundu. S. Ünver: I. Cihan Harbindeki Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri. Kızılay Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 13-14, s.: 20-23. E. K. Unat, aynı eser, s.: 33-34. C. Muhtar hakkında geniş bilgi için bkz.: Kızılay Celâl Muhtar Sayısı, Sayı: 26, 1947.

62 Sâlnâme, s.: 212-226.

63 N. Sarı-Z. Özaydın: I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları. II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi-Sayı 131a, Ankara 1999, s.: 161-171.

64 Kemal Özbay, aynı eser, s.: 414-421, 438. A. M. Özden: Prof. Dr. Celâl Muhtar Özden. Kızılay Celâl Muhtar Sayısı, s. 6-8.

65 N. Sarı-Z. Özaydın: Türk Hemşireliğinde Osmanlı Hanımefendileri'nin ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay)'in Desteği Sendrom, Yıl: 4, Sayı: 3, Mart 1992, s.: 66-78. Dr. Besim Ömer Paşa ve kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri I, Sendrom, Yıl: 4, Nisan 1992, s.: 10-18. Dr. Besim Ömer Paşa ve kadın hasta Bakıcı Eğitiminin Nedenleri II. Sendrom, Yıl: 4, Sayı : 5, Mayıs 1992 , s.: 72-80. Kadın Hastabakıcılar ve Osmanlı Toplumunda Uyandırdığı yankılar. Sendrom, Yıl: 4, Say: 8, Ağustos 1992, s.: 6-15.

KAYNAKLAR

Abdullah Bey: Sur La Société de Secours Aux Blessés Militaires de l'Empire Ottoman A Constantinople. Gazette Médicale d'Orient, No: 8, Novembre, 1869.

Ali Paşa: Hilâliahmer. Sıhhat Almanakı, İst., 1933.

Altıntaş, A.: Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye'yi Kuruculuğu Hakkında. Tarih ve Toplum Sayı: 143, kasım 1995, s.: 36-45.

Armaoğlu, F.: Siyasi Tarih, 1789-1960. 3. bs., Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 362, Ankara, 1975.

Ayberk, N.: Müderris Dr. Esat Işık Paşa. 50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi İçin Anma Kitabı, Düzenleyen: E. K. Unat, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ve Türk Tıp Tarihi Yay., İst., 1986.

Aydemir, Ş. S.: Osmanlı Ordusunun Mümtaz Şahsiyetlerinden Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa. Kızılay Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 13-14, 1964.

Baylav, N.: Eczacılık Tarihi. Yörük Matbaası ve Kitabevi, İst., 1968.

Baytop, T.: Türk Eczacılık Tarihi, İÜ Eczacılık Fak. Yay. 3358/47, İst., 1985.

Cemal, H.: Hilâliahmer İdare Heyeti İle Celâl Muhtar 650000 Muhacire Neler Yaptılar. Kızılay Celâl Muhtar Sayısı, No: 26, Aralık 1947.

Coursier, H.: Milletlerarası Kızılhaç. Türkiye Kızılay Derneği, Ank., 1964.

Danişmend, İ. H.: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. İst., 1971.

Dunant, J. H.: Solferino Hatırası. Çev.: N. Arpacıoğlu, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 1964.

, Ellinci Yıl Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası. Birinci Sene, No: 76, 23 Kânûn-ı evvel 1927.

, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi. Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1329-1331.

Frik, F.: Alman Kızılhaçının Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhi Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar. Dirim, Tom: XXX, Sayı: 8, 1955, Sayı: 9, 1955.

Gencer, R. T.: Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye). Eklerle Yay. Haz.: A. Kazancıgil, Özel Yay., İst., 1991.

Günergun, F.-Baytop, A.: Hekimbaşı Salih Efendi ve Botanikle İlgili Çalışmaları. Osmanlı Bilimi Araştırmaları II, Yay. Haz.: F. Günergun, İÜ Yay. No: 4111, Edebiyat Fak. No: 3410, s.: 293-317.

, Grand Larousse, Paris, 1960-1964.

Güran, N. S.: Trablus Harbinde Kızılay'ın Yardımları. Dirim, Tom: XXXI, Sayı: 1-2, 1956.

Hatemi, H.: Medeni Hukuk Tüzel Kişileri. İÜ Hukuk Fakültesi Yay. No: 2280/514, İst., 1979.

, Türkiye Kızılay Genel Merkezi, 1974.

, Gazette Médicale d' Orient, Yıl: 1869, No: 8, Novembre, s.: 126-127.

Merdivenci, A.: Karl Edward Hammerschmidt-Abdullah Bey (1799-1874) Ölümünün 100. Yıldönümünde (1874-1974). Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi, Cilt: V, Sayı: 4, Ekim 1974.

Özaydın, Z.: Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne'de Sağlık Hizmetleri. Edirne: Serhattaki Payıtaht, Hazırlayanlar: E. N. İşli-M. S. Koz, Yapı Kredi bankası Yay., İst., 1998, s.: 279-288.

Özaydın, Z.: 14 Mart Tıp Bayramı ve Malta Sürgünü Hekimler. Sendrom, Yıl: 10, Sayı: 3, 1998, s.: 106-111.

Özbay, K.: Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri. Cilt I., İst., 1976.

Özcan, L.: Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızılhaç İle Olan Münasebetleri. Hukuk Fak. Mecmuası, Cilt: XXX, Sayı: 3-4, 1965, ayrı bs.

Özden, A. M.: Prof. Dr. Celâl Muhtar Özden. Kızılay Celâl Muhtar Sayısı, No: 26, Aralık 1957.

Özden, A. M.: Doktor Besim Ömer Akalın. Tedavi Kliniği ve Lâboratuvarı, Tom: 10, No: 37.

Sarı, N.-Özaydın, Z.: Türk Hemşireliği ve Osmanlı Hanımefendilerinin ve Hilâl-i Ahmer'in (Kızılay) Desteği. Sendrom, Yıl: 4, Sayı: 3, Mart 1992, s.: 66-78.

Sarı, N.-Özaydın, Z.: Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (I). Sendrom, Yıl: 4, Sayı: 4, Nisan 1992, s.: 10-18.

Sarı, N.-Özaydın, Z.: Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (II). Sendrom, Yıl: 4, Sayı: 5, Nisan 1992, s.: 72-80.

Sarı, N.-Özaydın, Z.: Kadın Hastabakıcılar ve Osmanlı Toplumunda Uyandırdığı Yankılar. Sendrom, Yıl: 4, Sayı: 8, Ağustos 1992, s.: 6-15.

Sarı, N.-Özaydın, Z.: I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları. II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu yay., VII. Dizi-Sayı 131a, Ankara 1999, s.: 161-171.

Sarıyıldız, G.: Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri. Belleten LVIII/222, 1994, s.: 329-376.

Sertoğlu, M.: Osmanlı Tarih Lûgatı. Enderun Kitabevi, İst., 1986.

Terzioğlu, A.: Yeni Bulunan kaynaklar Işığında Dr. K. A. Bernard ve mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. Türk Tıp Tarihi Yıllığı II, Yay.: A. Terzioğlu-E. Lucius, İst., 1995, s.: 48-91.

Topuzlu, C.: 80 Yıllık Hatıralarım. 2. Basıyı haz.: H. Hatemi-A. Kazancıgil, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay. No: 2971/96, İst., 1982.

, Türkiye Kızılay Derneğini Tanıyalım. Kızılay Eminönü Şubesi.

Unat, E. K.: Macarlı Miralay Dr. Abdullah Bey'in Hayatı ve Türk Tıp Zoolojisindeki Yeri. Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Mecmuası, Sayı: 7, 1975.

Unat, E. K.: Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji. İÜ Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay. No: 1568/4, İst., 1970.

Ünver, S.: I. Cihan Harbindeki Hilâl-i Ahmer Aşhâneleri. Kızılay Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 13-14, 1964.

Ünver, S.: Dr. Besim Ömer Paşa'nın Hizmetleri Tarihi Üzerine. Tıp Tarihimiz Yıllığı, İÜ Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı: 52, İst., 1966.

Ünver, S.: Asırlara Göre Osmanlı Türklerinde Tıp. Tıp Tarihi Araştırmaları II, İÜ Yay. No: 3086, Cerrahpaşa Tıp Fak. No: 122, İst., 1983, s.: 10-42.

Ünver, S.: Hilâliahmer'in Kuruluş, İnkişafı ve Hizmetleri Tarihi Üzerine. II, İÜ Yay. No: 3086, Cerrahpaşa Tıp Fak. No: 122, İst., 1983, s.: 74-86.

Ünver, S.: I. Cihan Harbindeki Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri. Kızılay Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 13-14, Mayıs-haziran 1964.

Yıldırım, N.: Karantina. İstanbul Ansiklopedisi, No: 4, 1994, s.: 461.

Yıldırım, N.: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. İstanbul Ansiklopedisi, No: 5, 1994, s.: 375-377.

B. TAŞRA TEŞKİLÂTI

XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış / Prof. Dr. Yücel Özkaya [s.699-709]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Onsekizinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu artık kuruluş ve yükseliş devirlerindeki sağlıklı ve düzenli durumunu kaybetmiştir. İmparatorluğun ilk kuruluşundaki sağlam temellere dayalı kurumlar, yanlarına yenilerinin de eklenmesi ve bazı değişikliklerle devam etmekte ise de, merkezi otorite zayıflamış, yolsuzluk, rüşvet her yeri sarmıştır. Gerek idarî yönetimde, gerekse askerî sistemde (timarlı sipahiler-yeniçeriler) bozukluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Taşradaki halk, ağır vergi yükleri, yerel yöneticilerin zulmü, eşkıyaların nahiye ve köyleri talanı sonucunda perişan olmuş, yerini-yurdunu terk eder hale gelmiştir. Vergiler geride kalan halkın omuzlarına yüklenmiştir. Yerel yönetimlerde de önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikleri sırasıyla görmekte yarar vardır.

A. İdarî Alanda

Mutasarrıf diye adlandırdığımız beylerbeyleri, sancakbeyleri, XVIII. yüzyılda çoğu kez görev yerlerine gitmemişlerdir. Bunların bir bölümünün sancaklarda saray adı verilen büyük konakları bulunurdu. Bu konakların yangınlar ve diğer nedenlerle onarımı gerektiğinde, bunun masrafı kaza halkına yüklenmekteydi. Beylerbeyleri, bütün sancakları yönetimleri altında bulundurur ve paşa sancağı denen merkez sancakta otururlardı. Ancak, XVIII. yüzyılda gerek beylerbeyleri, gerekse sancakbeyleri sancaklarında pek az kalmışlardır. XVIII. yüzyılda sancakları, bunların yerine vekilleri durumunda olan mütesellimler yönetmiştir.

Mütesellimlik, XVII. yüzyılın sonlarından Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Talat Mümtaz Yaman, XVII. yüzyıldan bahsederken bu görevin “Daha mühim şahıslara ve hemen ekseriyetle dergâh-ı alî kapıcıbaşılığı payesine haiz kimselere ihâle edildiği görülmektedir” ifadesini kullanmaktadır.1

Mütesellimlik kurumu, her ne kadar XVII. yüzyılın sonlarında da var olarak görülüyorsa da, bu tarihlerde sayıları yok denecek kadar azdır. Oysa, XVIII. yüzyılda sancakların çoğu mütesellim ile yönetilmektedir. Artık, taşrada yönetim enderunlulardan çıkmış, yerli ve Türk kökenli kişilerin eline geçmiştir.

Memleket ayânının ve ileri gelenlerin mütesellimlikleri elde edişleri, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşmıştır.2 XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dergâh-ı alî kapıcıbaşlarından, mutasarrıflardan mütesellim olanlar var idi ise de, bunların yanı sıra memleket ayânından olanların sayısı çok daha fazladır. Kaldı ki, bunlar da memleket ayânındandır.

XIX. yüzyılda, özellikle İstanbul'dan taşradaki dergâh-ı alî kapıcıbaşları arasından ve diğer büyük rütbeli görevliler arasından tayin edilen mütesellimler de görülmeye başlanmıştır.3

Beylerbeyleri ve sancakbeyleri olan kişiler görev bölgeleri olan sancaklara gitmedikleri ya da gidemedikleri (bir savaş ile görevli oldukları) zaman yerlerine mütesellim adı verilen bir vekil tayin etmekteydiler. Bu kişi beylerbeyinin ya da sancakbeyinin görevlerine sahipti. Bu kişiler genellikle bulundukları yerlerde nüfûz ve kudret sahibi yerli ailelere mensup kişilerdi. Bu kişiler mütesellimlik ve voyvodalık gibi önemli görevlerden alındıktan sonra, ayânlık mücadelesine girişmekte iseler de, daha değerli ve önemli olan mütesellimlik görevini bir yolunu bulup ele geçirmek için uğraşmakta idiler. Genellikle aynı kişiler bazen ayân, bazen de mütesellim olarak görevlerini sürdürmekteydiler.

XVIII. yüzyılda yaygın olan bir usul de "arpalık" tarzında sancak tevcihidir. XVI. yüzyıldan beri sayıları artan vezirlere gelirleri kâfi gelmediğinden, geçim kaynağı olarak "arpalık" adı ile sancaklar verilmeye başlanmıştı.4 Önceleri "arpalık" olarak verilen sancakların sayısı çok azdı. XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında arpalık olarak verilen sancakların sayısının çok büyük boyutlara ulaştığı görülmektedir. Arpalık olarak sancaklara atanan kişiler sancaklarına gitmekten ise, yerlerine mütesellim atamayı daha uygun görmüşlerdir.

XVIII. yüzyılda mütesellimlerin sayısının artmasında arpalık şeklinde sancak tevcihi yanı sıra, uzun süren savaşlar nedeniyle beylerbeylerinin, sancakbeylerinin savaşlarda bulunmaları, uhdelerinde başka görevler olmasının etkisi büyüktür.

XVIII. yüzyılda mütesellimlik görevini elde eden yerli hanedanların bu görevlerinin kendilerine kazandırmış olduğu yetki sebebi ile artırdıkları servet sonunda iyice kuvvetlendikleri de bir gerçektir.

Mütesellimler bazen yerlerine bir vekil, "mütesellim vekili" tayin etmektedirler. Örneğin, Bozok Mutasarrıfı Capar-zâde Süleyman, aynı zamanda Çankırı, Ankara, Kayseri mütesellimidir. Bu kadar geniş sahada hüküm süren bu kişi Çankırı, Ankara, Kayseri'ye mütesellim vekilleri tayin etmiştir.

Mütesellimlerin büyük çoğunluğu yerli hanedanlara mensup kişiler ise de, bu bir kaide değildir. Sayıları fazla olmasa da, yerli hanedana mensup olmayan, dışarıdan olan kişilere de mütesellimlik görevi verilmiştir. Fakat, bunlar görevlerine gittikleri yerlerde ellerinde fazla kuvvet olmadığı için tutunamamışlardır. Elinde yeterli kuvveti olmayan, mal, eşya ve serveti bulunduğu yerin hanedanına göre yok denecek kadar az olan, dışarıdan gelen bu kişiler, devletin ve sancakbeyinin gelirlerini yeteri kadar toplayamamış, emirleri yerine getirememişlerdir. Muhtemelen bunlara karşı hanedan sahibi ailelerin halkı kışkırttığı da düşünülebilir.

Mütesellim tayinlerinde, atanacak kişinin halkı ve sancağı koruyabilecek, devlete ve valilere ait vergileri toplayabilecek dirayette bir kişi midir, değil midir hususları üzerinde dikkatlice durulmaktaydı.

Mütesellimler vali buyrultusu ile tayin edilir, devlet de bunu onaylardı. XVIII. yüzyıl boyunca tayin edilen mütesellimlerin hemen hemen hepsinin yerli hanedana mensup oldukları gözlemlenmektedir.

Örneğin, Capar-zadeler (Bozok-Yeniil), Zenneci-zâdeler (Kayseri), Gaffar-zâdeler (Konya), Kara Osman-zâdeler (Saruhan), Yılanlı-zâdeler (Hamid), Turunç-zâdeler (Karahisar-ı Sahip), İlyas-zâdeler (İzmir), Cizyeci-zâdeler (Hüdavendigar), Tuzcu oğulları (Rize), Nakkaş-zâdeler, Müderris-zâdeler (Ankara) vb. Tayinlerde, atanacak kişinin sancağın ileri gelenlerinin istediği ve tasvip ettiği kimse olması, devlete ve valilere ait vergileri zamanında toplaması yanı sıra halkı "def'u ref'u te'adiyat ve mezâlimden" koruması, "sair fermân olan hidemât-ı aliyyenin edâ ve temşiyeti" yerine getirmesi üzerinde de durulmaktaydı.5

Halk tarafından seçilip, devletin onayı ve vali buyrultusu ile atanan ayânlar ile mütesellimler arasında sık sık çekişmeler olur, bu durumda da halk büyük zarar görürdü. Dikkati çeken bir husus da yerli ailelerin uzun süre ayânlık görevini elde ettikleri gibi, daha sonraki tarihlerde mütesellimlik görevini de elde ettikleri hususudur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, valiler gibi mütesellimler de sık sık görevlerinden alınmaktadır.

Mütesellimler "Mütesellimlik Şehriyesi" adıyla bir ücret aldıkları halde, aç gözlülükleri nedeni ile kadı ve ayân ile anlaşıp "tevzi defterleri"ne fazla akçeler de eklemekteydiler. Hanedanların büyük bölümü uzun süre zaman zaman ayânlık, zaman zaman da mütesellimlik görevlerini ellerinde tutmuşlardır.6

XVIII. yüzyılda voyvodalık idaresi de yaygınlaşmıştır. Has olan yerlere voyvoda atanmaktadır. Voyvodanın görevleri de sancakbeyinin görevlerinin aynısıdır. Voyvoda tayin edilen kişiler de yerli aileler arasından olmaktadır. Beylerbeyine bağlı olan bu görevliler, devletin, beylerbeyinin emirlerini yerine getirirlerdi. Bunlardan kapucubaşılık payesine sahip olanlar da vardır. Örneğin, Bilecik'te Kalyoncu-zâdeler, Yeniil'de Capar-zâdeler kapucubaşı rütbesine haizdir. Voyvoda tayinleri ismi açık bırakılan "zabt temessükü" ile olmaktaydı. Voyvodalar arasında bir zamanlar ehl-i şer' sınıfına mensup olanlar da vardır. Örneğin bir zamanlar Eğin Naipliğini yapmış olan Ebubekir, daha sonra burada voyvoda olmuştur. Ancak, ehl-i şer' zümresine mensup olan Ebubekir'in reayayı korumaya muktedir olamadığı yolundaki şikâyetler üzerine hanedandan bir başka kişi, Mehmet Bey voyvoda olarak atanmıştır.7 Mütesellimler gibi voyvodalar hakkında da şikayetler sık sık ortaya çıkmaktaydı. Örneğin, Beypazarı Voyvodası hakkında olan şikâyetler bunlardan yalnızca bir tanesidir.

Voyvodalar da yerli hanedanlara mensup kişiler olup, uzun süre fasılalarla bu görevlerini yürütmektedir. Örneğin, Bolu ve Viranşehir Sancağı'nda Çalık-zâdeler buna örnek gösterilebilir. XVIII. yüzyılın sonlarında Bolu "iri has" olmuş ve sancakbeyliği görevi kaldırılarak voyvoda ile idare olunmaya başlamıştı. Bolu Sancağı'nın mutasarrıflarının, mütesellimlerinin kaza halkından "gel-geç akçesi" gibi adlarla tekâlif-i şakka diye tanımlanan yasa dışı vergiler toplamaları ve bu yüzden pek çok köyün "harap ve harabe" olması nedeniyle 1107 (1694-1695)'de Bolu Sancağı "Sancaklıktan ihrâç ve havass-ı hümâyûna" katılmış, her sene bir kişiye iltizam ile voyvodalık şeklinde idare edilmeye başlanmıştı.8

Denizli de voyvodalık ile yönetilen önemli sancaklardan biridir. Güzelhisar-Menemen, Soma, Akhisar, Manisa, Uşak, İzmir, Bayındır, Bilecik voyvoda ile idare edilen yerler olarak görülmektedir.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bazı sancakların muhassıllık ile yönetildiğini görmekteyiz. Bunlar da sancakbeyinin yetkilerine sahiptir. Canik (Samsun), Hamit (Isparta), Karahisar-ı Sahip ve çevresi, Saruhan (Aydın) muhassıllıkla yönetilen yerlerdir. Muhassıllıkları da yerli aileler ele geçirmekteydi. Örneğin, Canik (Samsun)'te Canikli-zâdeler bu görevi uzun süre ellerinde tutmuşlardı. Teke, mütesellimlikle idare edilmiş, ancak, 1812'de mütesellimlikten çıkarılmış ve muhassılık ile yönetilmeye başlanmıştı.9

XVIII. yüzyılda devlet ile halk arasında işlerin yerine getirilmesi konumunda ayânların önemli bir fonksiyonu olduğunu görmekteyiz. Osmanlılarda, XVI. ve XVII. yüzyıllarda ayân olarak ileri gelen kişiler kastediliyordu. XVIII. yüzyılda "ayân-ı vilâyet", "ayân ve eşraf", "vücûh-u memleket" diye adlandırılan ileri gelenlerin dışında resmî ayân tabiri 1726'dan sonra yaygınlaşmıştır.

XV. ve XVI. yüzyıllardan beri mevcut olan ayân ve eşraf sınıfının sayısının XVIII. yüzyılda çok arttığı görülmektedir. XVI. yüzyılın ortalarında bu sınıfa giren mültezimler, mukataa eminlerine XVI. yüzyılın sonlarından itibaren azledilmiş ya da tekaüt olmuş sancakbeyleri, kadılar, naipler, müderrrisler, müftüler ile bunların çocuklarının da katılmasıyla ayân-ı vilâyetin sayısında büyük artmalar görülmüştür. Bu kişiler daha sonra halk ile devlet arasında aracılık görevini yerine getiren resmî ayânlık görevini ele geçirmeye başlamışlardır. Bu yüzden XVII. yüzyılın sonlarında az sayıda görülen ayânların sayısı XVIII. yüzyılda yaygınlaşmıştır.

XVI. yüzyılda ileri gelen hanedanlar, bulundukları yerlerdeki zenginlikleri, sosyal durumları, prestijleri nedeni ile sivrilmişler, devlet ve halkın gözünde etkili bir durum kazanmışlardır. Devlet, bu ailelerin çoğundan henüz resmî ayân değiller iken bile eşkıya tedibi, asker temini, zahire sağlanması, hazinenin sağ-salim İstanbul'a ulaştırılması gibi konularda yardım istemekte idi.

Tevzi defterlerine, ayânlar için "ayâniye" adıyla bir ücret konmaktaydı. Ancak, ayânların vali ve kadılarla anlaşarak tevzi' defterlerine fazla akçeler konmasına neden olmaları çok sık şikâyete neden olmaktaydı.

Ayânlığın kuvvetlenip, gelişmesi Anadolu'daki devlet memurlarının itibardan düşmesi ile orantılı olmuştur. Vali buyrultusu ve devletin onayı ile halkın istediği kişiler arasından atanan ayânların zulmü artınca, bunun yerine, daha önce de var olan şehir kethüdalığı kaim oldu. Bunlar da görevleri karşılığı olarak "şehir kethüdalığı" ücreti almaktaydılar.

Ayânlık lafzının değiştirilmesi, ayânların yerine şehir kethüdalarının halkın isteği ile iş başına getirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun üç koluna da yazılmıştı. Ancak, şehir kethüdalığı peşinde koşan ve elde edenlerin bir kısmı da eski ayân ve ayân-zâdeler idi. Şehir kethüdalığının tesis edildiği tarihlerde de, ayâniye, zahire baha gibi zulümlerin kaldırılmasına çalışılmış ise de önlenememişti. Bu tarihlerde bazı kazalarda ayânlık, bazılarında şehir kethüdalığının olduğu görülmektedir. Şehir işleri

şehir kethüdalarına bırakıldığında, şehir kethüdalarının büyük bir bölümünün nüfûz ve kudretli kişiler olmaması, aciz kişiler olmaması nedeni ile ahali arasında itibarları olmamış ve işler yürütülememiştir. Kazalarda iş görenler, o yerin iş yapabilen ve nüfus sahibi “kişi-zâdeleri” idiler. Ancak, ayân lafzı kalktığından ve bunların fonksiyonu kalmadığından, devletin işi düştüğünde, ileri gelen aileler “Biz ayân değiliz, işe karışmayız” diye şehir kethüdasını ortaya koymakta idiler. Devletin işleri de görülememekteydi. Bu yüzden 1790’da çıkarılan ferman ile ayânlık yeniden yürürlüğe kondu.

Halk, ayân olmak isteyenlerin hepsine aynı bağlılığı göstermemekteydi. Ayân olmak isteyen kişiyi şehir ayânının desteklemesi önemlidir. Ayân olanların ekserisinin, bulundukları yerin ileri gelenlerinin büyük çoğunluğu ile bu mevkiyi ele geçirdikleri bilinmektedir. XVIII. yüzyılda ayân olmak isteyenlerin ve “ayânlık iddiasında” bulunanların sayısı çok artmıştır. Halk ve vilâyet ileri gelenleri bir kazada birden fazla ayânlık iddiasında olanlar olursa ikiye bölünmekte, bir kısmı birini, diğerleri ötekini tuttuğundan karışıklıklar olmaktaydı.10

1790’da ayânlığın yeniden tesisinden sonra çıkarılan fermanlara göre, ayânının seçimine sancakbeyleri müdahale etmeyecekler, ayânlık için “ferman, mektup ve buyrultu verilmeyecek” rüşvet ile ayân atanmayacaktı. Ama, bunlara pek uyulmamıştır.11

B. Adlî Durum

Ehl-i şer’ zümresi de XVIII. yüzyılda, eski nüfûz ve kudretini kaybetmiştir. Kadılar ya da vekilleri durumundaki naiplerin elinde kuvvet yoktu. Bu yüzdendir ki, beylerbeyleri ve sancakbeyleri gibi, kadılar da XVI. yüzyıldaki itibarlarını kaybetmişler, zaman zaman sancakbeyleri, mütesellimler, mütegallibeler tarafından azlettirilmişler veya onların isteklerini yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Bunun böyle olması, yani kadıların git gide kuvvetlerini ve önemlerini kaybetmeleri kaçınılmaz bir sonuçtu. Çünkü, mütesellimlerin, ayânların ellerinde çok sayıda kuvvet olmakta ve onlar kuvvetleriyle halk kitlesini kendilerine bağlayabilmekte idiler.

XVIII. yüzyılda, kadılara ve valilere halkı korumaları konusunda pek çok ferman yollanmıştır. Adalet fermanı adı ile yollanan bu fermanların dışında, valilerin gönderdikleri adalet buyrultuları da halkı korumayı sağlayamamıştır.

Yerli aileler, mütesellimlik, ayânlık gibi görevleri elde ettikleri zaman kuvvet ve servetlerini artırırlarken, kadılar ve diğer ehl-i şer’ zümresi zayıflamıştır. Mütesellim ve ayânlar ekseriye ehl-i şer’ zümresi ile anlaşarak halkı soymayı alışkanlık haline getirmişlerdir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, kadı ve naiplerin yolsuzlukları ile ilgili fermanların arttığı ve özellikle “mahsul defi” konusunda yazıların yazıldığı görülmektedir.

Adalet fermanlarının bir kısmı doğrudan doğruya ehl-i şer’ mensuplarına ve bunların yolsuzluk hareketlerini önlemeye, bir kısmı da bütün devlet görevlilerine ve yolsuzluklarına yöneliktir. XVII. yüzyılda da mevcut olan adalet fermanlarının12 sayısının XVIII. yüzyılda çok fazla artmış olması, yolsuzlukların boyutunun artması ile ilgilidir.13

Kadıların XVIII. yüzyılda kendilerine arpalık olarak tevcih edilen kazalara gitmemeleri yerlerine işten anlamayan kişileri naip olarak atamaları da ehl-i şer'deki bozukluğun artmasına neden olmuştur. Mahkemedeki başkâtip, kâtipler şer'iye sicil defterlerini (kadı defterlerini) tutmakla yükümlü idiler. Başkâtiplerin görev süreleri hakkında bir kural yoktur. Bu görevi bazen ölümüne kadar sürdürmektedir. Kadı ve naipler azil olunduğunda, ölümleri halinde ya da istifaları halinde, "mürasele" veya mutasarrıfın buyrultusu ile naip vekili olarak görevlendirilmekteydiler. Davalara baktıkları gibi, olay yerine keşfe de giderlerdi. Kâtiplerin sayısı birkaç tane olabilmektedir. Mahkeme dışında görevlendirildikleri olay yerine gidip, incelemeler yapar, sonucu mahkeme kayıtlarına işlerlerdi. Mahkemede kendilerine ayrılan odada oturmaktaydılar. Duruşmaların zamanında yapılması, kararların ve gelen yazıların imlâ kurallarına göre yazılması ile naibin göstereceği işleri yapması görevlerindendi.

Mukayyidler, naibin müraselesi ve padişah beratı ile atanmaktaydı. Naip, güzel yazı yazan, kâtiplikten anlayan, dindar, emin bir kişiyi mukayyid atar, bu kişi daha sonra kâtipliğe geçer ve başkâtipliğe kadar yükselirdi.

Mahkeme imamı, mahkemedeki mescide naibin müraselesi ve beratla atanırdı. Ayrıca, kâtiplere yardımcı olurlardı.

Naiplerin müraselesi ile atanan kethüda, mahkeme dışındaki davaların keşfine gitmekteydi. Mahkemede kendisine büyükçe bir oda ayrılmıştı. Ayrıca, naibin ve mahkemenin mutemetlik ve veznedarlık işlerinin yürütülmesi, mahkemedeki personelin maaşlarının ödenmesi görevleri içindeydi.

İmarethânelerde, medreselerde inzibat işlerine bakan noktacılar berât-ı şerif ile tayin olmaktaydılar.

İstanbul'da oturan Nakibü'l-eşrâf peygamber sülalesinden gelen seyyid denen kişilerin işleri ile uğraşırdı. Taşradaki Nakibü'l-eşrâf kaymakamlarının başı olup, Nakibü'l-eşrâfları mektup ile tayin ederdi.

Nakibü'l-eşraf Kaymakamı, Anadolu'da seyyid denen ve peygamber soyundan gelen kişileri denetlerdi. Anadolu'da seyyidlerin sayısı sürekli artmaktaydı. Her ne kadar Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı sırasında bunlar denetlenmiş, bu hakka sahip olmayanların berâtları ellerinden alınmış ise de, bu denetleme usulü daha sonra gereği gibi düzenli yapılamamıştı. Seyyidler besleyebildikleri yüz elli koyunun vergisini ödemekten muaftılar. Daha fazla koyunları olursa bunun vergisini ödemekteydiler. Kendilerinden "arûsâne" ve diğer bahanelerle vergi alınmamaktaydı. XVIII. yüzyılda seyyidlerin sayısı çok artmıştır. Bunun üzerine, XVIII. yüzyılda seyyid olmayanlara seyyidlik berâtı verilmemesi, seyyidlik iddiasında bulunanların durumlarının iyice incelenmesi konusunda pek çok fermân çıkarılmıştır.

XVIII. yüzyılda nakibü'l-eşrâf kaymakamları da pek çok yolsuzluk hareketine başvurmuşlar, bazı kazalarda "harc-ı makûl", "devriye", "tevcih", "sadat akçesi", "murûriye" adları ile kendi adlarına paralar

toplamışlardı. Bu tip yolsuzlukların yapılmaması ve sahte seyyidliğin önlenmesi için çeşitli tarihlerde Anadolu'ya sayısız fermân yollanmıştır.

Mütevelliler vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer'i hükümler dairesinde yürütürlerdi. Mütevelli, ya vakıf nazırının arzı yani "berât-ı şerîf" ile ya da kadının ataması ile göreve gelirdi. Tayin ile ilgili berâtlarda ekseri vakıfa mütevellinin tayin tarihi ve alacağı ücret de yer alırdı.

Kazalarda şeyhülislamın temsilcisi olan müftüler, idarî bakımdan bir mutasarrıf, mütesellim, naip kadar etkili olmasalar da, sosyal hayattaki etkileri büyüktür. Sancak yöneticileri yürüttükleri bazı işlerde, şehirde baş gösteren sosyal huzursuzluklarda müftünün yardımını isterlerdi.

Muhzır ve muhzırbaşı bir çeşit adlî polistir. Mahkemede güvenliği sağlarlar. Mahkeme dışındaki keşif, soruşturma ve "akd edilen meclis-i şer" gibi olaylar için kadı ve naiple birlikte giderlerdi.

Vakıflar ve Mütevelliler

Mütevelliler, vakıfları vakfiye şartları ve şer'i hükümlere göre yönetirlerdi. Mütevelliler ya vâkıf nazırının arzı gereği berât-ı şerif ile ya da kadının ataması ile göreve gelirlerdi. Tayin ile ilgili beratlarda ekseri vâkıfa mütevellinin tayin tarihi, alacağı ücret de yazılırdı.

Vakfa mütevelli olan kişi "kayd-ı hayat" şartı ile atanırdı. Ancak, görevini kötüye kullandığında görevinden alınabilir ya da kendi isteği ile görevinden ayrılabilirdi. Küçük vakıflarda mütevelli görevini tek başına yaparken, orta ve büyük ölçekli vakıflarda mütevellinin kâtip ve cabi gibi yardımcıları vardı. XVIII. yüzyılda, seyyidlerin vakıf mütevelliliği görevinde oldukça fazla yer aldıkları da gözlemlenmektedir.

Vakıfların gelirleri, arazilerden alınan öşür, "rüsûm-u örfiye", "bâd-i heva", "resm-i tapu", "resm-i küvâre", "resm-i kovan", "resm-i bennâk", "resm-i ispence", "resm-i öşr-ü bagât" vb., kent içindeki vakıf arsalarının zemin kirası, vakfa ait han, hamam, dükkan, bedestendan alınan paralardı. XVIII. yüzyılda vakıfların geliri çok azalmış ve kendi binalarının tamirlerini dahi karşılayamaz olmuştur.

XVIII. yüzyılda mütevelli tayinlerinde yolsuzluklar da sık sık görülmeye başlanmıştır. Vakıflara dışarıdan yapılan müdahalelerin sayısı artmıştır. Evkâf müfettişleri sık sık ihbâr edilen şikâyetleri incelemeye gönderilmişlerdir. Bu yüzyılda, vakıf davalarının evkâf müfettişleri ya da vekilleri tarafından görülmesi gerektiği, vakıf nezareti kurulduktan sonra kadı ve naiplerin bu davalara müdahalesi gerekmediği halde, usulsüz olarak kadı ve naiplerin bunlara müdahale ettikleri de görülmüştür.

XVIII. yüzyılda mütevelliler, taraftarlarından diledikleri kimselere "bilâ-fermân" kendi tezkereleri ile tayinler tertip etmişler, bunun sonucunda vakıfların masrafları artmış ve vakıflar harap olmuştur. III. Selim aldığı bir kararla, hatt-ı hümâyûn çıkarılmadıkça kimseye yeni vazife ve mütevelli tezkeresiyle görev verilmemesini emretmiş ve vakıfların böylece çöküşünü önlemek istemiştir.

Medresede ders veren müderris, bu okutulan dersleri tekrar ettiren muîd, medrese kitaplarından sorumlu hafız-ı kütüb, medrese görevlilerinin ve öğrencilerinin derslere zamanında gelip, gelmediklerini tespit eden noktacı, yine vakıflarda hizmet gören bevvâb yani mektep kapıcısı ile cami, mescit, imaret gibi kurumların temizliğini yapan ferraşların maaşları vakıf gelirlerinden sağlanmaktaydı.

C. Askerî Durum

Taşrada zabıtan denilen ve askerî kuvvetleri oluşturan yeniçeriler, yeniçeri serdarının, altı bölük halkı kethüdayerinin emrinde bulunurdu. Yeniçeri serdarlığı yerine, yeniçeri ağalığı tabirinin de kullanıldığı görülmektedir. Yeniçeri serdarı olmadığı zamanlar, bu görev yeniçeri serdar vekilleri tarafından yerine getirilirdi. Yeniçeri serdarları her üç ayda bir "zabt mektubunu" yenilemek veya "ibkâ" larını almak ve eski "caize"leri ocağa vermek zorundaydılar. Ancak, XVIII. yüzyılda rica ve iltimas ile yeniçeri serdarı olunduğu da görülmektedir. Yeniçeriler sefer sırasında ordugâhta bulunmaktaydılar. XVIII. yüzyılda yeniçerilerin önemli bir kısmı seferlerden kaçmakta, kasaba ve köylerde "seferliyiz" diye halkın mallarını zorla almakta, zulümler yapmaktaydılar.

Müslümanların yeniçeri olmaması hususu XVIII. yüzyılda yoktur. Yasalara uyulmamaktadır. Yeniçeriler evlenmekte, kışlada talim yapmamaktadır. Her geçen gün şehirlerde, sanatkârlık, küçük tüccarlık gibi mesleklere giren yeniçeriler yasaları göz ardı etmektedir. Bu arada yeniçeri olmadıkları halde "İstanbul'a gidip, biz yeniçeri olduk" şeklinde bazı kişilerin halkı rahatsız ettikleri de göze çarpmaktadır.

Altı bölük halkının (sipah, silahdar, sağ garipler, sol garipler, sağ ulufeciyan, sol ulufeciyan) başkanlığına kethüdayeri denen komutanlar atanırdı. Bunların tayininde altı bölük halkının imzası olduğu gibi, yalnız bir kısmının imzası da olabilmekteydi.

Kethüdayerleri, altı bölük halkının davalarının, anlaşmazlıklarının şer' ile görülmesinde, kendilerine karşı gelenlerinin isim ve bölüklerinin yazılmasında, reayayı rencide edenlerinin cezalandırılmasında da rol oynamaktaydılar.

Eyalet askeri de denen timarlı sipahilerin başında alaybeyi bulunurdu. XVIII. yüzyılda, timarlara rağbet olmadığı açıkça görülmektedir. Timarların durumunu düzeltmek için alınan tedbirler bu dönemde işe yaramamakta, timarlı sipahilerden sefere gidenlerin sayısı da sürekli düşmekteydi. Bu dönemde alaybeyleri, beylerbeyleri tarafından sebepsiz yere azledildikleri, yetenekli olmayan kişilerin alaybeyi olmaya başladıkları da görülmektedir. 1743 Nisanı'nın başlarında Anadolu Valisi'ne yazılan fermanda, hakkı olmayanlara alaybeylik rütbesinin verilmemesi, alaybeylerinin özrü ya da zulmü olmayınca azledilmemesi, alaybeyi tayininde tayin olan kişilerden "arz akçesi" olarak fazla para alınmaması bildirilmişti. Daha sonraki tarihlerde de alaybeylik ve timarların düzeni için tedbirler alınmış, ama bunlar fazla bir işe yaramamıştır.

Kale dizdarlıkları da timarların dağıtımı gibi verilirdi. Kale dizdarı öldüğünde talipler arasında oğlu var ise o tercih edilirdi. Kalelerin yoklanması, kale neferlerinin toplarının, cebehanelerinin ve diğer malzemelerinin tamamlanmasında o kalenin dizdarı sorumlu idi.14 XVIII. yüzyılda devlete karşı gelen pek çok asinin kalelere gönderildiği ve orada hapsedildiği görülmektedir.

XVIII. yüzyılda gemiler için gerekli kereste ormanlık bölgelerden sağlanırdı. Başta Batı Karadeniz Bölgesi'nde Bolu olmak üzere, Karadeniz sahilindeki kazalar Tersane-i Amire'ye kereste temin ederlerdi. Ancak, bu dönemde deniz erlerinin yeteneksiz kişilerden tertip edildiği görülmektedir. Penah Efendi, 1759'da yazdığı risalesinde, derya erlerinin hizmette bulunmadıklarına, çiftçilerin kalyoncu diye yazılıp götürüldüklerine değinmektedir.15

Gemi yapımı eski devirlere göre daha az olmaktadır. Fırat Nehri'nde işleyecek gemiler için ağaçlar Maraş, Elbistan, Birecik, Kumkale dağlarından sağlanmaktaydı.

Valilerin savaş sonrası kapı halkı denen kuvvetlerinin önemli bir kısmını boş bırakmaları sonucunda leventler gittikleri yerlerde halka zulüm yapmaya başlamışlardı. XVII. yüzyıl sonlarında türedi eşkıyası diye adlandırılan ve ellerinde çok sayıda sarıca- sekban bulunduran eşkıya reislerine (Yeğen Osman Paşa, Cerid oğlu vb) sancakbeyliği verildiğini görmekteyiz. XVIII. yüzyılda leventlik sorunu devleti çok uğraştırmıştır. Başıboş leventlerin sayısının artması nedeni ile Anadolu'da asayiş iyice bozulmuştu. Başıboş leventlerden kurulu eşkıyaların yakalanması için bahar aylarında "ağaçlar yapraklanmadan" harekete geçilirdi.

D. Esnaflar

XVIII. yüzyıl belgelerindeki hitaplarda, şehrin ileri gelen, nüfûzlu, sözü geçen kişilerinin kastedildiği "ayânı vilâyet", "vücûh" ya da "vücûh-u memleket" ten sonra iş erleri gelir. Burada iş erlerinden kastedilen esnaf zümresidir. Bazı belgelerde bu belirtilmiştir.

Osmanlılarda esnaf sistemindeki hiyerarşi esnaf şeyhi (kethüdası), yiğit başı, usta, usta başı (kalfa), usta çırağından ibaretti.

Yeni dükkan açımı için mutlaka esnaf kethüdasının ve yiğitbaşının onayı şarttı. Ancak, dükkan açma iznini devlet verirdi.

XVIII. yüzyılda esnaf kethüdalarının bütün iyi niyetine, esnafların kaliteli mal yapmak istemelerine karşın, yine de karaborsacılık alıp yürümüş, yabancılara bazı malların satımı yasak olduğu halde bu devam etmiş ve bunun sonunda yerli esnaf büyük sıkıntı içinde kalmıştı. Deri, güherçile, Ankara tiftiği gibi hammaddeler yabancılar tarafından yüksek fiyatla satın alındığından yerli esnaf hammadde bulamaz olmuş, bunun sonunda da fiyatlar yükselmişti.

Her esnaf eskiden olduğu gibi kendi başkanını (kethüdasını) kendi seçerdi. XVIII. yüzyılda dükkan açılması konusunda titiz davranıldığı, her isteyene dükkan açtırılmadığı, esnaf sayısının sınırlı tutulduğu gözlemlenmektedir. Bir esnaf kethüdası ya da şeyhi tayin olacağı zaman buna esnaf karar

verirdi. Örneğin 26 Nisan 1762'de Ankara'ya ekmekçibaşı tayininde "Cümle ayân ve ahali ve etmekçiler (ekmekçiler) marifetleriyle es-seyyid Hızır oğlu es-seyyid Mehmed Çelebi ekmekçibaşı nasb ve tayin" olmuştu. 1753 senesinde Ankara'da 37 ekmekçi esnafı bulunmakta olup, bunlar görevlerini çeşitli mahallelerde yerine getirmekteydiler.16

Bu dönemde esnaf kethüdalarının tayininde de yolsuzluklar görülmektedir. Esnaf kethüdası tayinlerinde yolsuzluklar daha çok naiplerden haksız olarak alınan ilâmlardan kaynaklanmaktadır. Ama bu konularda hep esnafın şikâyeti dikkate alınır, kethüda ya da şeyhin bu şikâyete göre atanması gerçekleşirdi.

XVIII. yüzyılda esnaf kethüdaları, esnaflar arasında anlaşmazlıklar, yolsuzluklar olduğu gibi, esnaf zümresine mensup olmayan kişiler yol başlarını, köşeleri tutarak esnafa gerekli olan hammaddeleri ellerine geçirmekte, bu yüzden de hammadde sıkıntısı doğmaktaydı. Bozuk mal yapan ve yüksek fiyatla satış yapan esnafların cezalandırılmalarının, ekseriya sürgün edilmeleri şeklinde sonuçlandığı görülmektedir.17

E. Özel Çiftliklerin Teşekkülü

Bir çift hayvanla sürülebilecek toprak ünitesi, "çiftlik" olarak vasıflandırılmaktadır. Bir çiftlik, ölçü itibarıyla 100-150 dönüm tutmaktaydı. 1595-1610 yılları arasında reaya yerini yurdunu terk etmiş, yasak olmasına karşın özel çiftlikler ortaya çıkmıştı. I. Ahmet'in 1606'da yayınladığı hükümden çıkan sonuca göre, Aydın, Saruhan, Menteşe halkı topraklarını satıp, vilâyet ayânından aldıkları para ile borçlarını ödemişler ve vergi ödeyecek güçleri kalmamış, yerlerini terk etmişlerdi. Yine, I. Ahmed zamanında 1609'da çıkarılan hatt-ı hümâyûna göre, halkı firar eden köylerden bazı beyler, kadılar, müderrisler, müteferrikalar, çavuşlar ve bölük halkı, yeniçeri, kapıcı gibi kul taifeleri, timar sahipleri ve vilâyet halkının kudretli kişileri artık bu toprakların asıl sahipleri olarak görülmeye başlanmışlar ve buralarda müstakil çiftlikler kurmuşlardı. I. Ahmet'in çiftlikleri yıkmak ve yerlerini terk eden reayanın geri döndürülmesi yolundaki çabaları pek işe yaramamıştır.

XVII. yüzyılda sayıları az olan bu çiftliklerin, XVIII. yüzyılda iyice yaygınlaştığı görülmektedir. Bu, XVIII. yüzyılın, klâsik döneme göre gittikçe bozulmaya yüz tuttuğunun bir göstergesidir. Bu çiftlikleri elde edenlerin çoğunluğunu taşrada servetleri ve kuvvetleri ile ün yapmış "ayân-ı vilâyet" zümresini oluşturan kişiler oluşturmaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, önce sahib-i arzın rızası ve daha sonra ona hiç danışılmadan toprak alım satımı hızlanmış ve kânûnnâmelere uyulmaz olunmuştur. Devletin aldığı bütün önlemlere karşın özel çiftliklerin kurulması sürmüştür. Reaya, kudretli kişilerin çiftliklerine sığınmayı adet haline getirmiştir. Malikâne mutasarrıflarının zorbaca hareketleri yüzünden halk yerini yurdunu terk etmiş, ayân ve mütegalibelerin çiftliklerine sığınmaya başlamıştır. Cizye vermek istemeyen reaya da, bağ, bahçe, çiftlik ve değirmenlerde çalışmaktadır. Bu arada özel çiftliklerin sayısı da süratle artmıştır. Örneğin, Sarı Kadı Oğlu Şakir Efendi'nin, Mimar-zâdelerin Ankara'da, Beypazarı eski voyvodası olan Ankara sakinlerinden Abdullah'ın, Kağırbeykarı köyündeki çiftliği gibi pek çok çiftlik ortaya çıkmıştır.18

1796 Mayısı başlarında Anadolu'nun orta koluna yollanan emr-i şeriften anlaşıldığına göre; eskiden köy olan yerlerin sonradan çiftlik olmasının, defter-i hakaniye ve yasalara aykırı olmasına karşın Edirne, Keşan civarı ile diğer yerlerde reaya tefecilere borçlanıp, arazilerini borçlandıkları kişilere belirli bir ücret karşılığında, hâkimden hüccet alıp, satmışlar ve bunun sonucunda çiftlikleri ortaya çıkmış, 1209 (1794-1795)'da bu tip işlemlerin önlenmesi için çıkarılan fermanlar bir işe yaramamıştır.19

Güneydoğu Anadolu'da Yavuz Sultan Selim zamanında yurtluk-ocaklık tarzında, sahiplerinde kalmak şartıyla verilen topraklar da zaten XVIII. yüzyılda müstakil olarak yönetilmekteydiler. Buralarda toprak ağalığının daha sonraki tarihlerde mevcut olması bundan kaynaklanmaktadır.

F. Göçler

Osmanlı İmparatorluğu'nda Celâlî İsyanları, büyük kaçgunluk zamanlarında olagelen göçler, XVIII. yüzyılda büyük boyutlara ulaşmıştır. Taşradan olan göçlerin büyük kısmı İstanbul'a olmaktadır. Vergi vermekten ve reayalıktan kurtulmak isteyen halk tarım ve ziraatı bırakarak, yerini, yurdunu terk etmektedir. XVIII. yüzyılda bu göçlere "ev göçü" denilmektedir. İstanbul dışında, Bursa ve Edirne'ye de büyük bir göç vardır.

İstanbul'a gruplar halinde gelenler mahalle, çarşı, pazar aralarında ve diğer yerlerde bekar odaları, tahta evleri, kiracı odaları ve değişik yerleri seçmiş ve buralarda boşuna zaman öldürmüş yiyecek ve içecek sıkıntısına, yangınlara neden olmuşlar, bac ve gümrük alınan malları İstanbul'da işlemeye başlayıp, bunları işlemeleri karşılığı verecekleri vergiden muaf olmayı başarmışlardır.

XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a ve diğer yerlere olan "ev göçlerinin" önünü almak amacı ile sayısız ferman çıkarılmış ama bunlar işe yaramamıştır.

Kıbrıs'tan Anadolu'ya, özellikle Karaman'a da epey göç olmuştur. Haymanateyn (Büyük ve Küçük Haymana)'den olan göçlerin sayısı da pek fazladır. 16 Nisan 1795'te, Haymana'dan Ankara ve Günyüzü'ne olan göçler nedeni ile, Haymana'daki köy sayısı on beşe inmiştir.20

İstanbul'a gelmelerini önlemek için, İstanbul'a yalnızca işi olanların gelmesi (dava görmek, koyun getirmek vb) yolunda alınan kararlar ve İstanbul'a gelmek için "men-i mürûr" tezkeresi alınması yolunda pek çok ferman çıkarılmış ama, bundan bir sonuç alınamamıştı. XVIII. yüzyılda, özellikle İstanbul'a göçün önlenememesi ve "men-i mürûr" tezkeresi almadan İstanbul'a gelinmemesi için sayısız ferman çıkarılmıştı. XIX. yüzyılda da bu konuda pek çok ferman çıkarılmıştır.21

G. Cemaatler

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum, cemaatler ya da taife şeklinde yönetilmekte idi. Müslümanların dışındaki cemaatler din ve mezhep seçiminde özgür idiler. Ayrıca, medenî işlemlerini (nikah, boşanma vb) din liderleri vasıtasıyla yapıyorlardı. Eğitimlerini de kendi okullarında yapabiliyorlardı.

Gayrimüslimlerin ayrı mahalleleri olduğu gibi, Müslüman mahallelerinde Müslümanlar ile birlikte oturdukları da görülmektedir.

Konya'da Ermeni ve Rumların yanı sıra çingeneler de mevcuttu. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Konya'da 235 gayrimüslim vergi yükümlüsü vardı. Bunların 165'i iç kaledeki Ayn Zimmi Mahallesi'nde, 67'si ise yirmi üç mahallede Müslümanlarla karışık oturmaktaydı. XVIII. yüzyılda bu sayının arttığı anlaşılmaktadır.22

Ankara'da da Ermeniler ve Rumların sayısı bir hayli fazladır. 1785-1840 arasında Ankara'da 27 gayrimüslim mahallesi mevcuttu. Bu 27 mahallede oturan zimmiler Hıristiyanlık (Gregoryan, Katolik, Protestan mezhepleri) ya da Musevilik olmak üzere iki semavi dine inanmaktaydılar. Bunlar köken bakımından Ermeni ve Rum milletlerine tâbi idiler. Gayrimüslimler, ayrıca 23 mahallede karışık, yani Müslümanlarla birlikte oturmakta idiler. Bu karışık mahallelerde Müslüman Türkler ile Ermenilerin, Rumları, Yahudilerin bir arada yaşadıkları da görülmektedir.23

Van'da Ermeniler daha çok Tebriz Kapısı civarında oturmaktaydı. Ermeniler, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Tebriz Kapısı ve Ortakapı mahalleleri ve civarında yaşamaktaydılar. XIX. yüzyılda Tebriz Kapısı civarındaki Kızıl Cami, Ermeni Mahallesi içerisinde kalmıştır.24

Gaziantep'te XVIII. yüzyıl terekeleri incelendiğinde, çok fazla gayrimüslim terekesine bakılmadığından genel bir değerlendirilmeye gidilmese de, gayrimüslimlerin, Müslüman ailelerine oranla, daha az mala sahip oldukları görülmektedir.25

XVIII. yüzyılda, eskiden olduğu gibi gayrimüslimlerin kilise, manastır ve havra yapması yasaktı. Çünkü, nüfusun az olduğu yerlere bu tür dinî binaların yapılması istenmiyordu. Ancak, emr-i alişân ile kiliselerde büyütmeler, ekler, tamiratlar yapılabiliyordu. Bu tip istekler eskiden olduğu gibi sancak valileri ya da vekilleri mütesellimler, kadı, ayân, iş erleri tarafından araştırılır, daha sonra İstanbul'a gerekli bilgi verilirdi. Kiliselerin harap olması halinde, Hıristiyan cemaati, durumu devlete arz eder ve İstanbul da uygun görürse, konu ile ilgili izini kapsayan fetva çıkarılırdı. Örneğin, Ankara'daki Rum Kilisesi'nin onarılması için başvuru olmuş, incelenmiş, durum Şeyhülislam Dürri-zâde Mehmet Arif'e arz edilmiş, genişletilmemesi kaydı ile kilisenin onarımına 1793'te olumlu cevap verilmiş, ayrıca Ankara Kadısı ve Mütesellimine kilisenin onarılması sırasında halktan para alınmaması tenbih olunmuştu.26

Bursa'da da Müslümanların yanı sıra Rumlar ve Ermeniler birlikte yaşamaktaydılar. Rumlar daha çok, Bursa'nın dışındaki Mudanya ve Gemlik'te bulunuyorlardı. Rumlar Apolyont, Zeytinbağı, Kurşunlu gibi köylerde oturmakta iseler de, Müslümanların oturdukları köylerde, onlarla beraber de yaşamaktaydılar. Ermeniler, yalnızca Bursa'nın içinde değil, köylerde de yaşamaktaydılar. Yahudiler daha çok kendi mahallelerinde oturmaktaydılar. Bursa'da 1487'de hiç Yahudi yok iken, bunların avarızhaneleri 1521'de 117'ye, 1573'te 308'e yükselmiştir. İbadetlerini rahatça yapan, kültürlerini koruyan Yahudiler, kendilerine sağlanan olanaklar ve hoşgörü nedeni ile Osmanlı Devleti'ne güven duymuş, kendi arzuları ile davalarını Osmanlı mahkemelerine getirmişlerdir.

İhtida olaylarına (Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçiş) baktığımızda, Bursa'da Müslümanlığı tercih edenlerin sayısı 1740-1749'da 21 iken, 1750-1799 arasında 31'e, 1800-1849'da 176'ya yükselmiştir.27 İhtida olayları yüzdeye vurulduğunda, Rumlar %46, Ermeniler %33, Yahudiler %14 ile bunları izlemektedir.28 Müslüman olan gayrimüslimler Mehmet, İlyas, Fatma, Hatice gibi adlar almaktadır.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Cuınet'e göre Milas nüfusunun %19'unu gayrimüslimler oluşturmaktadır. 1830-1831 nüfus sayımında Milas Kazası'nın nüfusu 11.000 olup, bunun 2294'ü Rum, 52'si Ermeni, 36'sı Yahudi'dir.29

Gayrimüslimlerden Rumların daha çok deniz kenarındaki kazalarda, İzmir, Karadeniz sahilinde Samsun, Çarşamba, Trabzon gibi yerleri tercih ettikleri gözlemlenmektedir.

Gayrimüslimlerin, daha kolay ve çabuk olduğu için davalarını şer'i mahkemelerde görmeye özen gösterdikleri de görülmektedir.

H. Fiyatlar

Taşrada narhın tespitinde kadının önemi büyüktür. Narh tespitinde huzur-u şer'de kazanın ileri gelenleri de bulunurdu. Narh tespitinde kadı, halk ile esnaf arasında, iki tarafın da zarar görmemesi için çalışmaktadır. Kadı, daha sonra narhları sicil defterine işletirdi.

Fiyatlar, yaz-kış aylarında, sefer sırasında, Ramazan aylarında farklılıklar gösterirdi. Malın kalitesine göre, müsaadeli fiyat da tespit olunmaktaydı.

XVIII. yüzyılda fiyatlara baktığımızda önemli bir artışın olmadığı da görülmektedir. Ekmek ve un mamullerinde fiyatlar genellikle sabit kalmış, ancak, dirhemlerde azalmalar görülmüştür. Örneğin, Kastamonu'da nân-ı somun 1753 ve 1754 Ocağı başında 110 dirhem, 1755 Mayısı'nda 105, 1756 Ocağında 100 dirhem bir para olarak saptanmıştır.30 Ankara'da 1704'te, 1747'de 116 gram 1 akçe, 1785'te bir kıyye (1282 gram has ekmek) 7.5 akçe, 1776 Eylülü'nde 4 akçe, müsaadeli 4.5 akçe, Aralık'ta 6 akçe olmuştur. Balıkesir'de 1717'de 160 dirhem bir akçe iken, 1730'da 100 dirhem bir akçe (bir ara 130 dirhem 1.5 akçe), 1756'da 66 dirhem bir akçe, 1780'de 85 dirhem nân-ı aziz 3 akçe, 1786 Şubatı'nda 160 dirhem 3 akçedir.31 Trabzon'da has ekmek 1771'de 3.6 para, 1785'te 3 para, 1791'de 5 paradır. Normal ekmek 1771'de 2.6, 1773'te 4, 1776'da 2, 1783'te 2, 1785'te 2, 1791'de 3.3 paradır. Koyun eti 1771'de 5, 1773'de 6, 1776'da 6, 1791'de 7 paradır. Pirinç 1771'de 9, 1773'te 10, 1776'da 9, 1785'te 8, 1791'de 10 paradır. Gıda maddelerinde yarım yüzyıllık süreç içerisinde artış ancak %20 ile %30 arasında gerçekleşmiştir.32

Ekmek fiyatları çeşitli şehirlerde farklılık göstermektedir. Örneğin 1792'de Ankara'da ekmeğin kıyyesi 6 para iken, Konya'da 8.5, Kayseri ve Sivas'ta 8 paradır. Orta Anadolu'da ekmeğin en ucuz olduğu şehir Ankara'dır. Konya Ankara'ya göre %41.6, Sivas ve Kayseri'ye göre, %33 daha pahalıdır. Sivas ise, et bakımından daha ucuzdur. 1788'de Ankara'da koyun eti 33, Sivas'ta 18

paradır. Fiyatlar arasında dalgalanmalar olsa bile büyük artışlar yoktur. Bu bakımdan fiyatlar ile ilgili uzun listeler vermeye gerek görmedik. Hiç şüphesiz şehirlerin ulaşım sorunu, köylerden şehirlere nakliye (yol olmayış nedeni ile), maliyetler fiyatların artmasına ve azalmasına neden olmaktadır.

Sade yağ (tereyağı) fiyatları bazı mevsimlerde, özellikle yaz aylarında düşmektedir. Örneğin, 1704 Ocağı'nda Ankara'da 1 kıyye sade yağ 60 akçe iken, Mayıs'ta 53 akçe, 1714 Ekim'inde 36, 1747 Haziranı'nda 48, Ocak'ta 66 akçedir.

Görülüyor ki, genelde fiyatlarda istikrar vardır. Köylünün, çiftçinin malı pek para etmemektedir. Bu durumda üretici, buğday, deri, pirinç, yapağı vb. mallarını devlet düşük ücret verdiğinden yabancı tüccarlara satmayı yeğlemektedir. İstanbul, bu yüzden bazı malları temin etmekte güçlük çekmektedir.

Halkın yaşam standardı, devletin düşük ücret politikası yüzünden yükselememiştir. Bunun yanı sıra göç edenlerin vergilerinin geride kalanlara yüklenmesi, tevzi' defterlerine yasa dışı fazla akçeler eklenmesi, eşkıyalık olayları, ehl-i şer' ve ehl-i örfün zulümleri halkı canından bezdirmeye ve onların daha güvenilir yerler aramasına neden olmuştur.

I. Nüfus

Taşrada kazalarda mahalleler, XVIII. yüzyılda, daha önce de görüldüğü gibi ekseriya, ya bir caminin, bir mescidin, ya da bir esnaf topluluğunun, tanınmış bir kişinin adını almaktadır. Örneğin Trabzon'daki Mahalle-i Mescid-i Der Bâb-ı Bayar, Bezesistan, Tabakhane, Gülbahar Hatun, Hatuniye, İskender Paşa Câmi Mahallesi, Mahalle-i Câmi'-i Cedîd Mahallesi gibi. Bunun dışında zimmilerin mahallelerine kendi cemaatleri ile ilgili isimler de verilmektedir. Kayseri'de Alacamescid, Eslem Paşa, Fırıncı, Hacı Abdullah, Hamurcu, Kalender hane, Hürrem Çavuş, Hacı Arab, Hasan Faki, Kürtler, Gürcü vb. Mudurnu'da Câmi-i Cedîd, Akkadı, İmaret, Kazgan, Hızır Fakih, İmaret vb. Bolu'da Eskicami, Akmescid, Hocabeğ, Debbağlar, Aslıhatun, Yenicami vb.

XVIII. yüzyılda kazalarda önemli bir nüfus artışı olmamıştır. Zaman zaman da önemli düşüşler olmuştur. Başlangıçta otuz senede bir yapılan tahrirler de bırakıldığından, biz nüfus tespitini avarız hane miktarlarına göre tespit ettik. Çoğu kazada da avarız hanesinin ne kadar olduğu belirtilmediğinden bunu 5 olarak belirledik.33 En sağlıklı nüfus sayımı tespitinin bu şekilde olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim bu hesaplarımız, 1831'deki nüfus sayımına çok yakındır. Diğer yapılan hesaplamaları tutmaktadır.

Bolu Sancağı kazalarının 1641'de 2424 avarız hanesi vardır. Buna göre Bolu merkez kaza dahil bütün kazalarının toplam nüfusu 145.750'dir.

Bolu Sancağı kazalarının nüzul hanelerinde büyük düşüş görülmektedir. 1673'te 6342.5 iken, 1678'de 3795.5, 1718'de 2377.5 ve iki sülüstür. Bolu merkez kazanın nüzul hanesi 374'tür. Dodurga 22.5, Pavli 66, Mudurnu 256 ve 3 rub', Üskübü 15.5, Konrapa 30 ve 1.5 rub', Akçaşehir 67 ve bir rub', Benderekli 13.5, Samoka 116, Kıbrıscık 56 ve bir rub' nüzül hanesine sahiptir. Buna göre, nefs-i

Bolu’nun nüfusu 1718’de 18.700. Oysa, 1673’teki nüfusu 42.950 idi.34 Görüldüğü üzere önemli bir düşüş vardır.

Kayseri’nin nüfusu XVIII. yüzyılda 20.000 ile 21.000 arasında değişir. 1723’te 345.5, 1730’da 350, 1745’te 336, 1756’da 331.5 ve üç rub, bir sülüstür. Buna göre, Kayseri’nin nüfusu 1723’te 21.593, 1730’da 21.875, 1745’te 21.000, 1756’da 20.718’dir.35

Kastamonu’da 1756’da 262 ve bir rub’ avarız hanesi olup, nüfus 15.365’tir. Bu 1831’de 14.661 olarak görülür. 1756’da Kastamonu Sancağı (merkez kaza ve diğer kazalarıyla)nın nüfusu 127.313, 1831’de ise 126.497’dir.36 Görüldüğü üzere Kastamonu’da bir asra yakın sürede çok az bir nüfus kaybı vardır.

Ankara’da avarız hanesi sayısında 1785 ile 1809 tarihleri arasında çok az değişiklik olmuştur. 1785’te 267 olan avarız hanesi 1790’da 264, 1817’de ise 212’dir. Avarız hane sayısına düşen miktar bu tarihlerde 9’dur. Buna göre, Ankara’da nüfus 1785’te 21.150, 1790’da 21.200’dir.37

Bolu Kazasında 1707’de 14 mahalle ve 70.5 menzil hanesi mevcuttur.38 Bolu Kazası, 1704’te 393 ve bir rub’, 1708’de 376.5 ve bir rub’, 1718’de 374 avarız hanesi vardır. Buna göre, Bolu Kazası’nın nüfusu, 1704’te 24.540, 1707’de 24.405, 1708’de 23.531, 1718’de 23.375’dir.39 Bolu Sancağı’nda (bütün kazalar dahil) 1704’te 2456.5, 1705’te 2440.5, 1708’de 2410.5, 1718’de 2377.5 ve iki sülüs avarız hanesi vardır.40 Buna göre Bolu Sancağı’nın 1707’deki nüfusu 152.781, 1718’de 148.594’tür. Görüldüğü üzere, az da olsa Bolu Sancağı’nda ve merkez kazada nüfus azalması vardır.

Konya’da da önemli nüfus değişiklikleri görülür. 1584’te Konya’nın nüfusu 18.430’dur. XVII. yüzyılın ikinci yarısında gerçek avarız hanesi 10 olarak gösterilen Konya 236.5 avarız hanesi olup nüfusu 29.562’dir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise avarız hanesi 182’ye düşer ve nüfus da 22.700’e iner. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Konya Kazası’nın avarız hanesi 321.5 ve bir rub’tur. Bunun 215’i Konya’nın merkezine aittir. Konya’nın nüfusu 25.875’dir. XIX. yüzyıl başlarında ise nüfus 23.620 civarındadır. Bu rakam, XVIII. yüzyılın ilk yarısına kıyaslandığında nüfus artışının %6 olduğu ortaya çıkar.41 Konya’da bu dönemde gayrimüslimlerin nüfusu tam belli değildir. Ancak, 250 hanenin üstünde bir nüfusa sahip oldukları öne sürülmektedir.42

Saruhan Sancağı’nın (bütün kazalar) 1702’de 2737 olan avarız hanesi 1768’de 2722’ye, 1821’de 1899’a düşmüştür. Manisa Kazası 1702’de 11025.5 ve 1.5 rub’ iken, 1821’de 906.5 avarız hanesine inmiştir. Güzelhisar 1702’de 114.5 iken, 1821’de 114 olmuştur. Gördes 1702’de 243 ve iki sülüs, 1821’de 1435’a, Marmara aynı tarihlerde 33.5’dan 23.5’a, Belen 1686’da 118.5’dan 1820’de 43.5, Emlak 153.5’dan 41’e, Yurtdağı 132.5’dan 61’e düşmüştür. Bunun yanı sıra Manisa’daki Adala ve Ilıca kazalarında yükseliş vardır. Adala 1702’de 65 iken 1821’de 120’ye, Ilıca 1686’da 73 iken 1821’de 205’e yükselmiştir.43 Ancak, Saruhan Sancağı’nın pek çok kazasında nüfus eksilmesi açıkça görülmektedir.

İzmir'de XVIII. yüzyılın ilk yarısında nüfus 100.000 civarında olup, yüzyılın ikinci yarısında bu 150.000'e yükselmiştir. Lucas ve Pockocke İzmir'in nüfusunu 100.000 olarak gösterirken, Saumery mübalağalı olarak 300.000 olarak göstermiştir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında İzmir'de Türk nüfusu 60.000 ile 100.000 arasında değişmektedir.44 XVIII. yüzyıla ait İzmir'in şeriyye sicilleri mevcut olmadığından seyyahların verilerini belirtmek zorunda kaldık.

Görüldüğü üzere, Orta Anadolu ve Karadeniz kazalarında bu dönemde belirli bir şekilde az da olsa nüfus azalması var iken, İzmir'de nüfus artışı vardır. İzmir'deki nüfusun dörtte birini gayrimüslimlerin oluşturması, gayrimüslimlerin ticarete yatkın olmalarına ve bu yüzden buraya yerleşmelerine bağlamak mümkündür.

DİPNOTLAR

1 Yaman, Talat Mümtaz, "Mütesellimlik Müessesine Dair", Türk Hukuk Dergisi, Ankara 1944, c. 1, s. 80.

2 Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1977, c. 28, S. 3-4, s. 360-394.

3 Çadırcı, Musa, "Tanzimata Girerken Mütesellimlik Müessesesi", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1977, c. 28, S. 3-4.

4 İbnü'l-Emin Mahmut Kemal, "Arpalık", Tarih-i Osmani Mecmuası, S. 94 (17), İstanbul 1926.

5 Bursa Şeriyye Sicilleri, B. 219/446, Varak. 17-B.

6 Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1977, cilt. 28, S. 3-4, s. 369-386.

7 Egin Şeriyye Sicilleri, No. 1, s. 82.

8 Özkaya, Yücel, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Bolu", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Samsun 1990, s. 115.

9 Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık, Ankara 1994, s. 23.

10 Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Degisi, Ankara 1966, c. 24, S. 3-4, s. 195-231.

11 Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık, s. 272-292.

12 İnalcık, Halil, "Adalet-nâmeler", Türk Tarih Belgeler Dergisi, Ankara 1967, c. II, S. 3-4.

13 Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiyenin İç Durumu”, Belleten, no. 151, Ankara 1974, sayfa. 445-491.

14 Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 30-50.

15 Berker, Aziz, “Mora İhtilâli Tarihçesi Veya Penah Efendi Mecmuası”, Tarih Vesikaları Dergisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara 1942, S. 10, s. 237-238.

16 Ankara Şeriyye Sicil, 130, Vesika. 330.

17 Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 63-82.

18 Ankara Şr. Sc. 175, Vesika 188, 219 vb.

19 Ankara Şr. Sc. 189, Vesika. 225.

20 Ankara Şr. Sc. 156, Vesika. 250.

21 Çadırcı, Musa, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’-i Mürûr ve Pasaport Nizâm-nâmeleri”, Belgeler Dergisi, Türk Tarih Kurumu Yayını, c. 15, S. 19, s. 169-181.

22 Tuş, Muhittin, Sosyal ve Ekonomik Açıdan Konya, Konya Ticaret Odası Yayını, Konya 2001, s. 127-128.

23 Özdemir, Rifat, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1998, s. 96-98.

24 Kılıç, Orhan, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van Belediyesi Yayını, Van 1997, s. 246.

25 Eken, Galip, “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep’te Aile”, OTAM, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 2001, S. 11, s. 121.

26 Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s. 154.

27 Çetin, Osman, Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketler ve Sosyal Sonuçları (1472-1909), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994, s. 25-29, 34.

28 Çetin, Osman, a.g.e., s. 45.

29 Adıyeke, Nuri, XIX. Yüzyılda Milas Kazası, İzmir 1994, s. 120-121.

30 Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Ortalarında Kastamonu Sancağı”, Kastamonu Kültür Sempozyumu (21-23 Mayıs 2000), Kastamonu 2001, s. 5.

31 Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, s. 262-263.

32 Öztürk, Mustafa, “Trabzon’da Fiyatlar (1771-1791)”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-13 Haziran 1988), Samsun 1990, s. 133-134.

33 Bu bakımdan hesaplamayı, örneğin Bolu Kazalarının toplamı 2424 olduğuna göre şu şekilde planladık: 2424X10= 24. 240X5= 121. 200, %20 vergi dışı muafları da göze alarak 121. 200x %20= 24250+121. 200=145. 750.

34 Özkaya, Yücel, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Bolu”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990.

35 Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Kayseri”, I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası (7-13 Nisan 1987), Kayseri 1987, s. 36.

36 Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Ortalarında Kastamonu Sancağı”, Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu (21-23 Mayıs 2000), Kastamonu 2001, s. 3.

37 Özdemir, Rifat, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Kültür Bakanlığı Yayın, Ankara 1998, s. 106-107.

38 Bunların avarız hanesi şöyledir: Aslı Hatun 3. 5 ve bir rub’, Solakoğlu diğer adı Akpınar 9, Hacı İlyas 4 ve bir rub’, yanan ve bu yüzden civardaki Kasaplar ve Salcılar 8, Soku 4. 5, Okçular 4. 5, Uç Pare köyleri 16. 5 ve bir rub’un yanı sıra yanan ve bu yüzden vergileri diğer hanelere yüklenen yerler. Bolu Şr. Sc. 845. Vr. 10-A. Bolu Kazasının, köyleri ile nüfûsu 40. 106’dır.

39 Bolu Şr. Sc. 845, Varak. 13-B, Sc. no. 846, Vr. 21-A.

40 Bolu Şr. Sc. 843, Vr. 51, 56, Bolu Şr. Sc. 844, Vr. 66, 75, 78, Bolu Şr. Sc. 845, Vr. 14-B, Bolu. 846, Vr. 21-A,

41 Tuş, Muhittin, Sosyal ve Ekonomik Açıdan Konya, Konya Ticaret Odası Yayını, Konya 2002, s. 121-122.

42 Tuş, Muhittin, a.g.e., s. 129.

43 Uluçay, Çağatay, 18. ve 19. Yüzyıllarda Arauhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, Berksoy Yayınevi, İstanbul 1955, s. 40-45.

44 Baykara, Tuncer, İzmir Şehri ve Tarihi, İzmir 1974, s. 56-57.

Osmanlı'da Ayânlık ve Kıbrıs Eyâleti (XVIII. Yüzyıl) / Doç. Dr. Nuri Çevikel [s.710-719]

Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / KKTC

Özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin en son oluşturulan eyâletlerinden birisi olan Kıbrıs Eyâleti'nde müslim ve gayrimüslim reâyânın aleyhinde olmak üzere çalkantılı bir süreç yaşanmıştı. Bu süreçte, ada tarihi boyunca etkilerini hissettirmiş olan deprem, veba, kuraklık, kıtlık ve çekirge istilâları (kaht u galâ ve istilâ-i cerâd) gibi felâketlerle birlikte (KBM.: 1/23; Cobham, 1908: 355), önemli rol oynamış başka faktörler de bulunmaktaydı. Bu faktörlerin en önemlilerinden birisi ise, on altıncı yüzyıldan itibaren dahilî ve haricî siyasî, ekonomik ve sosyal şartların bir sonucu olarak ortaya çıkmış, on yedinci yüzyılda gelişmiş ve özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinin genelinde yaygınlık kazanarak etkisini en ağır şekilde hissettirmiş olan "desantralizasyon" süreciydi. Bu süreçte bağlı olarak merkezî Osmanlı hükûmeti, ayân1 denilen bazı yeni bölgesel güçlere taşradaki otoritesini büyük ölçüde "kaptırmış" veya bilerek "paylaşmış"tı. Bu sürecin etkisi Kıbrıs Eyâleti'nde özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında güçlü bir şekilde hissedilecekti. Söz konusu dönüşümün Kıbrıs'taki yansımalarının bir tahlili bu araştırmanın esas konusunu oluşturmaktadır. Böyle bir tahlil sonucunda, hem Türkler dönemi Kıbrıs tarihinin en iyi şekilde anlaşılabilmesi için ilgili dönemde imparatorluk genelinde etkili olmuş olan "desantralizasyon süreci" gibi önemli dönüşümlerin ihmal edilmemesinin, hem de "desantralizasyon" gibi ülke genelinde şahit olunmuş bir hâdisenin tam anlaşılabilmesi için eyâletlerde bu olayın hangi ölçüde ve nasıl yaşandığının tespitinin önemi bir kez daha vurgulanmış olacaktır.

I. On Sekizinci Yüzyılda Osmanlı Devleti

Kıbrıs'ta Türkler dönemi hakkında yakın zamanlara kadar ortaya konulan çalışmalar hakkında karşılaşılan sıkıntılı noktalardan birisi de şudur ki; Hill (1952/IV) de dahil olmak üzere, bu çalışmalarda, Kıbrıs tarihinin ana konuları incelenirken, bölgesel gelişmelere, yani aynı zaman diliminde Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen olaylara ve onlarla, eğer varsa -ki, her zaman olmuştur- bir Osmanlı eyâleti olan Kıbrıs'ta meydana gelenler arasındaki ilişkilere çoğu zaman dikkat edilememiştir. Hâdiselere, adadaki yansımalarına göre, daha doğrusu ada zâviyesinden, yani dar bir açıdan bakılmış gözükmektedir. Oysa ki, özellikle Kıbrıs Türk tarihinin esaslı bir şekilde ve daha anlamlı bir tarzda tasviri, en başta Osmanlı'yı, bununla birlikte de bütün Akdeniz dünyasını ve dünyayı etkilemiş olan zamanın siyâsî, sosyal ve ekonomik gelişme ve şartlarının iyi analiz edilmesine bağlı gözükmektedir. Bu nokta, söz konusu analiz meselesinde büyük çaba göstererek önemli sonuçlar elde etmiş olan Faroqhi (1994) tarafından ısrarla vurgulanan bir gerçektir.

Faroqhi'nin (1994: 10) tespit ve tavzih ettiği önemli bir husus da; on sekizinci yüzyılın, Osmanlı tarihinin bir "unutulmuş dönemi"ni oluşturmasıdır. Çünkü bu dönemle daha çok Balkanlı tarihçiler ilgilenmişlerdir. Ona göre bu durumun sebebi, Yunan, Sırp ve Bulgar millî hareketlerinin toplumsal zemininin bu dönemde oluşmuş olmasıydı. Anadolu ve Rumeli'nin Türkçe konuşulan vilâyetleri için

böyle bir durum söz konusu olmadığından bu dönem ilgili araştırmacılara pek câzip gelmemiştir. Dolayısı ile on sekizinci yüzyıl, Osmanlı tarihi açısından tatmin edici ölçüde araştırılmamış bir dönem teşkil etmektedir.

Bu genel değerlendirmeden sonra on sekizinci yüzyıl Osmanlı tarihine bakıldığında, bu yüzyılın siyasî açıdan Osmanlı için ana hatlarıyla inişli çıkışlı bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı 1711 ve 1739 yllarında toparlanmış ve Avrupalılara karşı zannedildiği gibi tükenmediğini göstermişken, 1717-18 ve 1768-1774 yıllarında ise tekrar bir bocalama içine girmişti.

Devletin on sekizinci yüzyılda göstermiş olduğu söz konusu istikrarsız gelişim günümüz tarihçilerini çeşitli tezler oluşturmaya bile itmiştir. Gibb ve Bowen'ın (1957/I) temsil ettiği bir gruba göre, Osmanlı'nın bu yüzyıldaki gerilemesi, "devşirme" bürokratların geçen yüzyıldan beri idârî mekanizmadan dışlanmasından dolayı idi. Hourani2 ve Itzkowitz'in (1962) oluşturduğu karşı gruba göre de, doğuştan Müslüman olan bürokratlar, onsekizinci yüzyılda devlet idaresini ele geçirmekle "İmparatorluğa, on yedinci yüzyılın keşmekeşliği içinde kaybolmuş gözüken bir yön ve kuvvet vermişler, fakat meydana gelen bu canlanma, hükümetin bütün imparatorluk topraklarını eski devirlerdeki gibi kontrol edebilmesini sağlama noktasında çok geç kalmıştı (Issawi 1966: 25).

On sekizinci yüzyıl Osmanlı tarihinde meydana gelen gelişmeler gerçekten her iki teze de destek verecek nitelikteydi. Anlaşıldığı kadarıyla her ikisinin de ortak yönü, bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin durumunun daha da kötüye gitmiş olmasıdır. Bu olumsuz gidişatı durdurmak için en baştan beri, gerek devşirme ve doğuştan Müslüman idarecilerin, gerekse Osmanlı toplumunu temsil eden zamanın düşünürleri gelenekçi bir tavır takınacaklardı. Yani, sapıldığına veya bozulduğuna inanılan klâsik dönem düzenini yeniden restore etmek tek çare olarak düşünülecekti (Öz 1997). Çünkü, ortaya çıkan ortak kanaate göre, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, artık idarî, ekonomik, askerî ve içtimaî bütün müesseselerde belli birtakım normlar veya sabitelere ulaşılmış, yapılabilecek en mükemmel şeyler başarılmış ve ulaşılan çizginin ötesinde daha yapılabilecek bir iş kalmamış gibiydi. Yani İnalcık'ın (1993: 469) ifâdesi ile "kendi klâsik şekilleri içinde kalıplaşmış"lık söz konusu idi. Elbette böyle bir anlayış ve vaziyetin sonucu olarak, bütün Osmanlı kurumlarında zamanla bir "gevşeklik" (Ünal 1998: 67) ve yine aynı anlayışa bağlı olarak, "Lâle Devri" (1703-1730) ve sonrasında sergilendiği gibi, devlet ve toplum hayatında bir taklitçilik havası (Yediyıldız 1982: 44) hâkim olacaktı. Halbuki, Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'da birçok âyetlerle körü körüne taklitçilik yasaklanmıştı (Yediyıldız 1982: 44).3

Sosyal ve ekonomik yönden bakıldığında da, en azından onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar Türklerin kurduğu kendine özgü devlet ve toplum düzeni sayesinde, Osmanlı Devleti Yakın Doğu'yu ve Balkanlar bölgesini hâkimiyeti altına almış gözükmekteydi (Ünal 1998: 3). Yücel'in (1988: IX) ifâdesiyle bu gelişme; "toprak mülkiyeti, iktisadî-malî hayat, kişilerin devlet ile ve kendi aralarındaki hukukî ilişkilerini ayrıntılı şekilde düzenlemiş…" kurumların iyi işlemesi veya işletilmesinin sonucuydu.

Bununla birlikte, on altıncı yüzyılın son çeyreğinde başlayıp, on yedinci yüzyılda yaygınlaşıp, menfî yönde etkisini iyice hissetttirmeye başlamış olan idarî, sosyal ve ekonomik krizler4 on sekizinci yüzyılda neredeyse İmparatorluk genelini hükmü altına almıştı (Barkan 1970: 574-590; İnalcık 1973: 139; Yücel 1988: IX; Faroqhi 1994: 2).

"Fiyât Devrimi", para ilişkilerinin genişlemesi, malî kapitalizmden endüstriyel kapitalizme dönüşüm, profesyonel ordular gerektiren yeni savaş teknolojileri ve benzeri gibi dünya ekonomisinde meydana gelen değişimler, özellikle Avrupalı devletlerle yapılan milletlerarası ticaretin hacim ve karakterinde meydana gelen yenilikler, çoğunlukla yenilgi ile sonuçlanan sonu gelmiyen savaşlar ve nüfusta ve buna bağlı olarak işsizlikte meydana gelen hızlı yükseliş (Tabakoğlu 1985: 235-246), yukarıda bahsedilen ve daha çok, insanın etik yönüyle ilgili denilebilecek unsurlarla birlikte, klâsik Türk devlet ve toplum düzenini (Ergenç 1995: 13) temelden sarsıntıya uğratan en önemli faktörler olacaktı.

Ülkede hüküm süren mevcut çok yönlü şartların etkisiyle ve savaş teknolojisinde meydana gelen yeni gelişmeler karşısında Osmanlı`nın klâsik tımar düzeni hızla önemini kaybetmişti. Buna bağlı olarak da tımarlı sipâhi sayısının giderek azalmasıyla, sonunda faydasız bir hâle gelmişti (Ünal 1998: 195-202). Türk-Müslüman unsurlardan ehliyetsiz kimselerin katılımı ile, bir zamanlar devletin en etkili vurucu gücü olan Yeniçeri birliklerinin kalitesi azalırken, sadece mensuplarının sayısı artmıştı. Bu genişleme de, şüphesiz merkezî hazinenin düzenli giderlerinin artması demekti.

Ekonomik ve askerî sistemlerdeki kötüleşmenin yanında, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren İç Anadolu'da baş gösterdikten daha sonraki dönemlerde etkisini ülkenin daha geniş kesimlerinde hissettirecek olan toplumsal karışıklıklar karşısında Osmanlı toplumsal birliği de tehdit altında kalmıştı.

Orta Anadolu'da ortaya çıktıktan sonra hızlıca genişlemiş, zamanla bir eşkiyâlık mâhiyetine bürünmüş veya o şekilde algılanmış olan ve tarihlerde genel olarak "Celâlî hareketleri veya isyânları" şeklinde isimlendirilen söz konusu karışıklıklara katılan "Celâlî" zümreleri daha çok "levend" veya "gurbed tâifesi" ve "suhte" denilen topraksız ve işsiz gençlerden oluşmuştu. Ayrıca, devlet ve eşkiyâların empoze ettiği giderek artan vergi yükü altında iyice sıkışmış olan ve bu yüzden toprağını, "çift", terketmek zorunda kalan5 vergi mükellefi tebaa da, bahsi geçen "Celâlî hareketleri"nde önemli rol oynayacaktı. Zirâ, bunlardan bir kısmı dağlık arazilerde hayvancılığa başlayacak ve önemli bir miktarı da şehirlerde öğrenci olarak medreseleri veya taşra vâlilerinin başta, devletin izniyle, eşkiyâlık hareketlerine son vermekte ve sosyal düzeni korumakta kullanılmak üzere maaş karşılığında oluşturduğu ve silahlandırdığı "sekban bölükleri"ni6 dolduracaklardı. Fakat, bunlar savaşta kullanılıp, savaştan sonra işsiz güçsüz ortada kalacaklardı. Medreseyi bitirenler istihdam edilemeyecekti. Mâiyetlerine paralı asker olarak girdikleri bazı vâliler onlara güvenerek on yedinci yüzyıl boyunca merkezî hükümete karşı isyân edecekti (Pamuk 1990: 121-122; Faroqhi 1994a: 586; Ünal 1998: 107-110).7

Dolayısı ile, Osmanlı devlet adamları, giderek genişleyen, fakat etkinliğini yitirmeye başlamış olan devlet mekanizmasının işletilmesi için gereken harcamalarını karşılayabilmek üzere mevcut gelir kaynaklarının kapasitesini artırmanın yanında, bunlara yenilerini ilâve etmenin yollarını da bulmak zorundaydılar.

Bu hedeflere ulaşabilmek için zamanın Osmanlı yöneticileri birçok çare veya metot geliştirmişlerdi. Bunlardan birincisi, zengin devlet memurlarının ölümlerinden sonra mal varlıklarına el koyma, yani müsâdere ve Osmanlı madenî parasının ihtivâ ettiği kıymetli maden oranını azaltma ve paraları bir köşesinden kırpma yoluyla yapılan tağşîş, yani devalüasyondu (Yücel 1992: 8-11). Zamanın Osmanlı yöneticileri ikinci çare olarak, eskiden yalnızca savaş gibi fevkalâde durumlarda toplanan avârız, imdâdiye ve tekâlif vergilerini artık neredeyse düzenli olarak toplamaya başlayacaktı (Pamuk 1990: 127). Üçüncü metot, tımar sisteminin aleyhinde olmak üzere iltizâm usûlünün tatbik sahasını genişletmek, yani büyük oranda tımar sistemi çerçevesinde işletilen devlete ait gelir kaynaklarının mukataalara8 dönüştürülmesi olacaktı. Bu, devletin gelir kaynaklarının bir veya üç yıl için yeterli sermaye sahibi olanlara satılması demekti (Öz 1997: 45).

Devletin gerekli olan yeterli nakit parayı temin etmek için tatbik ettiği dördüncü uygulama, iltizâm9 usûlüne çok benzeyen mâlikâne sistemiydi (Genç 1973: 231-283). Bu sisteme göre, mukata'alar bir veya üç yıllığına değil, "mu'accele" denilen bir peşin ödeme ve "mâl" denilen yıllık bir meblağ karşılığında ömür boyu (kayd-ı hayat) olmak üzere satılacaktı. Bu uygulama ile mâlikâne sahiplerinin, bir veya birkaç yıl sonra mukata'alarını devlete devretmeyecekleri için hem Müslim ve gayrimüslim reâyâyı korumaya, hem de mukataalarını geliştirmeye istekli olacaklarına inanılıyordu. Nakit para ihtiyacı Osmanlı devlet adamlarını beşinci bir mâlî tekniği uygulamaya zorlamıştı. "Eshâm sistemi" denen bu tekniğe göre mukataalar çok küçük parçalara veya hisselere taksîm edilecek ve herbirisinin yıllık vergi gelirleri toplam bir peşin ödeme karşılığında ömür boyu olmak üzere tâlip olanlara satılacaktı. Bu uygulama hisse sahipleri öldüğü zaman ölenin hissesinin devlete geri iâdesini öngörüyordu (Pamuk 1990: 131).

Doğrusu bu mâlî metotlardan hiçbirisi, giderek daha problemli bir duruma düşen Osmanlı ekonomisini sıkıntıdan kurtarmaya yeterli olmayacaktı. Sonu gelmeyen siyâsî ve sosyo-ekonomik krizler İmparatorluğu tedricen çöküşe götürecekti.

Ayrıca, yukarıda değinilen ve on altıncı yüzyıldan itibaren etkisini hissettirmeye başlayan şartlar altında, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı'da ekonomik düzenin ve toplumsal yapının daha da bozulması ve sarsılmasında, yani Müslim ve gayrimüslim reâyânın dağılmasında (perâkende), bazı beylerbeyi, sancakbeyi, kadı ve nâibi, mütesellim veya voyvoda, mültezim ve diğer "ehl-i 'örf"e mensup kimseler gibi suiistimalci devlet memurları en çok sorumlu kesim olmuştu (Tabakoğlu 1985: 223-227). Devlet otoritesinin mümessilleri olmalarına rağmen, Osmanlı sultanlarının yayınlamış olduğu "'adâletnâme"10 fermanlarını dikkate almayarak ellerindeki yetkilerini, birçok suiistimalleri, haksızlıkları işlemekte kullanmışlardı. Örneğin "iltizâm"la kendi tımarlarını başkalarına satmak, "salma" yoluyla "il üzerine devre çıktıklarında" halktan kanunsuz yiyecek, koyun veya başka

şeyler talep etmek, “yem ve yiyecek”/“koyun ve kuzu taleb etme”, “tekâlif-i şakka” denilen fevkalâde vergiler yüklemek veya halkın zorunlu vergi veya hizmet yüklerinin ve cürümlerine karşılık kesilen cezalarının oranlarını yükseltmek, “ziyâde taleb”, gibi (Yücel 1988: XIII; Ünal 1998: 162). Bu durumun bir sonucu olarak da, devlet taşrada otoritesini büyük ölçüde kaybedecekti.

II. Osmanlı’da Ayânlık

On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibâren ortaya çıkan ve yukarıda değinilen siyâsî, ekonomik, sosyal, askerî ve demografik şartlar klâsik Osmanlı rejiminin temelden aksamasına ve tedrîcen inkisârına sebebiyet verecekti (İnalcık 1973: 47). Sonra, on yedinci yüzyıl boyunca, yine yukarıda değinilen şartlar altında, merkezî hükümet basamak basamak hem İstanbul’da, hem de taşrada otoritesinden önemli ölçüde kaybedecekti. On sekizinci yüzyıla kadar, ortaya çıkmış olan otorite boşluğunu dolduracak toplumsal siyâsî bir güç zuhur etmemişken (Pamuk 1990: 121-122), bu yüzyılda, yeni bir toplumsal güç, yani ayânlar ortaya çıkıp, özellikle devletin taşra teşkilâtını kontrol edecekti. Yeni bir toplumsal güç olarak ortaya çıkmış olan bu sınıf, ağırlıklı olarak askerî ve ulemâ emeklileri, zengin tüccâr veya büyük ve köklü âilelerin başları tarafından doldurulacaktı (Özkaya 1994: 113-124; Genç 1973: 251). On sekizinci yüzyılda Osmanlı’da ayânlık olayı, devlet tarafından belirli bir düzene göre tayin ve azilleri yapılan ve yetkileri ve yetki alanları belirlenmiş kişilerin temsil ettiği bir kurum hâline dönüşecekti (KŞS 21: 8/1, 9/1).

Ayânlar zaman içerisinde özellikle, devletin desteği altında eşkiyalığın önlenmesi için halkın oluşturduğu milis kuvvetlerin kontrolünü ve devletin, yaşanan ekonomik buhranı atlatmak, daha doğrusu giderek artan devlet giderlerini karşılayabilmek için gerekli olan nakit gelirleri artırmak ve yenilerini ihdâs etmek hususunda, geleneksel timâr sisteminin aleyhinde olmak üzere “iltizâm usulünü yaygınlaştırması”, “mâlikâne” ve “eshâm” gibi sistemlerini uygulamaya koyması sürecinde, vergi toplama yetkisi sağlayan mültezimlik, muhassıllık, mütesellimlik ve voyvodalık görevlerini elde etmekle, devletin temsilcileri ve taşra halkının gerçek vekilleri durumuna geleceklerdi (Tabakoğlu 1985: 224).

Kendisine karşı birçok yararlılıkları dokunmuş olmasına rağmen devlet, kendi otoritesinden önemli bir kısmını kaptırmış olduğu bu toplumsal güçle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibâren mücâdele etmek zorunda kalacaktı. Çünkü, bu sınıf mensuplarının büyük çoğunluğu hem kendilerini, mutlak olarak her zaman devletin menfaâtini kendi menfaâtlerine tercih etmek zorunda hissetmeyecek, hem de temsil ettikleri halka karşı birçok zulümlerde bulunmaktan kaçınmayacaktı. Devlete ve halka karşı irtikap ettikeri en yaygın “zorbalıkları”na, mütesellim, yani vergi toplayıcıları olarak “salyâne defterine fazla akçe eklemek”11 ve toplanılan vergi veya gelirleri ilgili makama göndermemeleri ve mültezim olarak da, iltizâmen zaptettikleri yörede yaşayan halkı, “mürâbahâcılar”la anlaşarak farklı şekillerde soymaları örnek gösterilebilir (Özkaya 1994: 179-209).

III. Kıbrıs Ayân ve Eşrâfı

Yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs'ta imparatorluk genelinde olduğu (Genç 1973: 251) gibi, Türk yönetici sınıfına mensup olup, devlete ve halka sıkıntı kaynağı teşkil etmiş olan başka bir unsur da, kendilerine açıktan mültezim denilmemekle birlikte, gerçekten büyük mültezimler olan muhassıllar ve müsellimlerden başka, daha küçük çaplı iltizâm işleriyle meşgul olup, kendilerine gerçekten mültezim denilen kimselerin oluşturduğu toplumsal ve ekonomik zümreydi. Bunlara alt-mültezimler de denilebilir. Bu kimseler de aldıkları gelir kaynaklarını yerliden başkalarına satabilmekteydi.

Alt-mültezimler denilen daha düşük dereceli aracıların iki önemli sosyo-ekonomik kaynağı olduğu anlaşılmaktadır: Bunlardan birincisi, Rum-Türk bütün ada nüfusunun devlete vermekle yükümlü olduğu yıllık vergiyi bizzat toplamakla yükümlü Muhassılllar veya Müsellimler de -kendilerine adada vâli de denilmekteydi-, Sadrazam'dan zaten iltizâm yoluyla satın almış oldukları bu görevlerini yine iltizâm yoluyla adanın yerli halkından hali vakti yerinde olan ileri gelenlere satmaktaydılar (Cobham 1908: 351).

Alt-mültezimlerin ikinci kaynağı, İstanbul'da ikâmet etmekte olmakla birlikte, Kıbrıs'ta hass, zeamet ve timâr sâhibi olan yüksek rütbeli yöneticilerin -vezirler gibi- veya bazı "ehl-i 'örf" mensuplarının ve "mâlikâne", "mukata'a" sahipleri veya büyük "vakıf" kurucularının12 da aynı şekilde, bu gelir kaynaklarının yönetimi için, kendilerine vekâleten, "voyvoda", mütevelli" "câbî" vb. gibi isimlerle anılan ve ada toplumunda söz sahibi mümtaz kişileri istihdam etmeleri sonucu ortaya çıkacaktı. İstanbul'da kalmayı tercih eden söz konusu yüksek rütbeli yöneticiler kendilerine ait gelir kaynaklarını, iltizâm yoluyla, yani açık artırma ile belli bir peşin veya taksitli ödeme karşılığında yeterli ekonomik güce sahip kimselere ve onlar da yerliden başkalarına satacaklardı. Bu şekilde de, kendilerine "mültezim" denilecek olan bu aracı unsurlar arasında, gelir kaynaklarının ve onlarla bağlı olan yerli halkın aleyhinde olmak üzere, çoğu zaman hiyerarşik bir düzen bile meydana gelecekti.13 Netice itibariyle, adanın gelir kaynaklarının iltizâm ve benzeri malî usûller yoluyla en son devredildiği yerli halktan belli ölçüde ekonomik ve toplumsal güce sahip kişilerin oluşturduğu zümreye ait belgelere de yansıdığı şekliyle "Kıbrıs a'yân ü eşrâfı" denilecekti.

Kıbrıs ayân ve eşrâfı ada halkının önde gelenlerinden oluşmaktaydı. Bir kısmı büyük mültezimler olarak ara sıra muhassıl veya müsellim, çoğunluğu da alt-mültezimler veya küçük çaplı mültezimler olarak "voyvoda", "mütevelli", "câbî", "kadı nâ'ibi" olabilen bu mümtâz kimseler, daha çok "ehl-i 'örf" ve "'ulemâ"dan olup, görev sürelerinin bitiminde doğdukları memleketlerine dönmek yerine, uzun yıllar görev yaptıkları, alıştıkları ve yerlilerle yaptıkları evlilikler sayesinde iyice kök saldıkları adada kalmayı tercih eden yüksek rütbeli tekâüde ayrılmış (emekli) devlet memurlarından, (ağa/efendi) oluşmaktaydı. Bizzat kendilerinin veya kendileri için başkalarının kullandığı unvanlar bu durumu en açık şekilde göstermektedir:

"Miralây-ı sâbık Hacı Mehmed", "Kethüdâ-yı sâbık Hüseyin", "Ağa-yı Yeniçeriyân-ı sâbık" veya "Sâbıkan Kıbrıs Defterdârı Es-seyyîd İsmail Efendi" (KBŞ: 1/5, 12, 14, 16, 54, 58; KBM: 1/4, 14).

Kıbrıslı zimmî reâyâ temsilcileri ve önde gelenleri de Kıbrıs ayân ve eşrâfı arasında yer alabiliyordu. Meselâ, “sâbık Rum Tercümânı” ve “Tuzlalı sâbık Kocabaş” gibi. Bunlar da “mültezim” olabilmekteydiler (KBM.: 1-14, 39). Mültezim olarak hrıstiyan seçkinleri bir hayli büyük çiftliklere bile sahip olabilmişler ve sâkinleri Rumlardan veya belli sayıda zimmî nüfus içeren bölgelerin devlete ait vergilerini (emvâl-i mîrî) toplama yetkisini uhdelerine alabilmişlerdi (KBM.: 1/4; D. KBE.: 20559-60).

Genelde askerî ve ilmiye sınıflarına mensup emekli yüksek rütbeli devlet memurlarından müteşekkil Kıbrıs a’yân ü eşrâfı, yukarıdaki önemli görevleri elde etmek ve yıllarca bu önemli görevlerde bulunmuş olmanın verdiği bir avantaj olarak İstanbul nezdinde kazanmış oldukları itibârları, uzun yıllar içerisinde elde ettikleri maddî birikimleri ve yerlilerle kurmuş oldukları akrabalık ilişkileri sonucu kazanmış oldukları geniş mahallî çevreleri ve nüfuzları sayesinde bu dönemde, yani on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekten yeni ve etkili toplumsal ve ekonomik bir güç, bir sınıf olarak ortaya çıkmıştı. Başka bir deyişle, ayânlık olayı, bu döneme gelindiğinde Kıbrıs Eyâleti bazında da kurumsallaşma sürecini tamamlamış gözükmüştü.

Bu konuda sahip olduğumuz arşiv kaynakları arasında, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına ait olup, hem Osmanlı geneli, hem de Kıbrıs Eyâleti bazında ayânlık olayı, yani toplumsal menşelerine yukarıda değinilen ayânların tayin ve azil usülleri, sorumlulukları, diğer mahalli yetkilere karşı pozisyonları, suistimalleri ve suistimallerine karşı alınacak tedbirler hakkında çeşitli bilgiler muhtevî karakteristik bir belge bulunmaktadır.14 Söz konusu belge; hicrî 17 Şevvâl 1198/24 Ağustos 1784 tarihli olup, “…Anadolının sağ kolı yemîn ve yesâriyle nihâyetine varınca vâkî‘…” olan “vüzerâ-yı ‘azâm … ümerâi’l-kirâm … mîr-i mîrân-ı kirâm … mevâlî-yi fihâm … sâ’ir kuzât ve nevâ’ib ve bi’l-cümle zâbitân ve a‘yân-ı memleket”e hitâben, “a‘yânlık maddesi” hakkında daha önce (H. 1193/M. 1779) sâdır olan fermânla belirlenen hususlar ve bunlarda görülen sapmaların giderilmesini “tenbîh” maksadıyla kaleme alınmış ve “mu‘cebince ‘amel” olunması istenilen ve sadrazam çukadârlarından El-hâc Ebubekir tarafından Kıbrıs’taki yetkililere ulaştırılan bir “sûret-i hatt-ı hümâyûn” kaydıdır (KŞS 21: 8/1, 9/1).

Belgenin genel bir tahlili sonucunda dikkat çekici şu gibi noktalar tespit edilmiştir: En başta “a‘yânlık maddesi”nin Osmanlı’nın en azından on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında en önemli idarî, malî ve toplumsal bir meselesi olduğunu hem belgenin, yani fermânın muhatabı olan kişiler ve unvanları, hem de belgenin aşağıda özetle değinilecek olan genel içeriği göstermektedir. Kıbrıs Eyâleti vâlisi ve kadısı da, bu konuda ciddî “tenbîh” ve tehditlere-fermânla belirlenen düzene muhalefet edenler için “her kim olur ise bi-lâ imhâl haklarından geleceğim muhakkak olmağın” (KŞS 21: 8/1) denilmektedir-muhatap olan onlarca yetkili arasında bulunmaktaydı.

Belgeden bu dönemde Osmanlı’da ayânlık olayının kesin olarak kurumsallaşmış olduğu anlaşılmaktadır. “A‘yânlık maddesi” için hicrî 1198 tarihli elimizdeki hatt-ı hümâyûndan önce de, meselâ H. 193 tarihinde bir fermân yayımlandığı ve bu fermânla ayânların nasıl ve kimlerden tayin olunacağının kurallarının tespit olunduğuna dair kayıt bulunmaktadır (KŞS 21: 8/1).

Hicrî 1193 tarihli fermâna göre, işin “nizâm”ı şöyleydi; “memâlik-i mahrûse”deki bütün belde ve kazâlarda, ayân tayini artık daha önce olduğu gibi “emr-i ‘âlî ve vâlî buyruldısı” ile olmayacaktı. Vâliler ve hâkimler o tarihten sonra (H. 1193) herhangi birisine ayânlık için buyruldı ve mürâsele vermeyecekti. Bunun yerine, her kazâ veya belde halkı “mehâsin-i etvârı” ile bildikleri birisinin kendilerine ayân tayin olunması için dilekçe (istidâ‘) vereceklerdi. Kadılar halkın belirlediği ve arzuhâl ile istediği kişinin gerçekten bu işe uygun olup olmadığını samimice tespit ettikten sonra sadrazamlığa resmî yazı ile (i‘lâm) durumu bildirecek ve sadrazamlık da o kişi hakkında kesin bir kanaâta vardıktan sonra “izin mektûbı” verecekti. Bu düzenin dışında hiç bir şekilde ayân tespit ve tayini mümkün olmayacaktı. Kısaca, hicrî 1193 tarihli düzenleme ile, ayânların tayini konusunda vâlilerin aday gösterme hakkı kaldırılıp, inisiyatif halka verilmiştir. Halk artık kendi ayânını kendisi belirleyecekti.

Yine belgenin devamından (KŞS 21: 8/1), ayân tayini konsunda hicrî 1193 tarihinde belirlenen düzene uyulmadığı anlaşılmaktadır. Vâliler, sadrazamlıktan gelecek “izin mektûbı” olmaksızın “a‘yân nasbına cür’et” ederek, halktan normal vergiler gibi “a‘yâniyye nâmıyle” akçe tahsil etmeye devam etmişlerdi. Hatta bazen, bir eyâlet veya bir sancak zaruret gereği bir iki defa bir iki vâlîye verildiğinde her gelen vâlî “a‘yânlık” konusunda halktan para toplamak için hicrî 1193 tarihli fermâna muhalif olarak “a‘yân ‘azl u nasbı”, yani gereksiz yere eski ayânları azledip, yerlerine başkalarını tayin etmekteydi. Bu şekilde de ezilen “fukarâ ve zu‘afâ” olan halk olacaktı.

Merkezî hükûmet yayımladığı hicrî 1198 tarihli fermânla (KŞS 21: 8/1) yukarıda belirtilen ayânlık konusundaki usûlsüz uygulamaları önlemeye çalışmıştı. Vâlilerin sadrazamlıktan izin almaksızın ayânlığı bahane ederek gizliden ve açıktan halktan İstanbul’a “a‘yânlık ‘arzı mesârifi ve i‘lâm harcı” vb. isimler altında para toplamaları kesinlikle yasaklanmış ve buna cesaret edenler için “her kim olur ise bi-lâ imhâl haklarından geleceğim muhakkak olmağın” denilmiştir. Ayrıca, belgede eyâletlerde vâlilerin ve hâkimlerin yardımıyla “a‘yânlık iddi‘â iden zalemeler”in kendi çıkarları için birbirleriyle sık sık mücadele ettikleri, vâlilere verdikleri meblağları “fukarâ”dan aldıkları ve bu şekilde arada kalan halkın ezildiğinin tespit edildiği bildirilmektedir.

Hicrî 1198 tarihli fermân kaydında (KŞS 21: 8/1) ayrıca, hicrî 1193 tarihli fermânla belirlenen prosedüre uygun olarak yapılmaya çalışılan ayân tayinlerinde de bazı sıkıntıların olduğu ve bunların nasıl giderileceği de belirtilmektedir. Bu konuda; izin alındıktan sonra “memâlik-i mahrûse”deki bütün belde ve şehirlerde, halk, kendi işlerini idare için kimi ayân seçerse, ittifâk hâlinde toplu dilekçe (‘umûmî ve ittifâkî ‘arz u mahzarlar) ile, bu kişinin kimliği, kişiliği, saygınlığı, güvenilirliği ve ayânlığa uygunluğu gibi hususların İstanbul’a resmî yazı ile bildirilmesi (inhâ) gereğine, bu şekilde merkeze yapılan bir bildirimle bir kişinin hemen ayân olmuş sayılmayacağına, “halk (memleketlü) tarafından seçilmiş ve merkeze bildirilmiş” diyerek ayân adaylarına hemen itibar edilmemesine ve izin verilinceye kadar hiçbir ayân adayının tayininin muteber olmayacağına dair kayıtlar bulunmaktadır.

Yine aynı yerde, bir belde veya kazâ ahâlisinin birkaç ayân adayı arasında gruplara bölünmesi durumunda takip edilecek yöntem de belirtilmektedir. Böyle bir durumda, belde veya kazâ halkından veya hariçten “hüsn-i hâl” sahibi olan, vilâyet halkına hayrı, iyiliği dokunmuş ve kazânın işlerini

yürütmeye iktidarı olan “âher münâsib” birisinin ayânlık için tespit ve tayininin sadrazamlık tarafından yapılması ve ayân olacak kişinin eline vâlî ve hâkim aracılığıyla izin ve ruhsatı içeren “kâ’ime ve mektûb” verilmesi karara bağlanmıştı. Belirlenen usûl dışında hiçkimsenin ayân tayin olunmaması ve usûle uygun olarak tayin olunanların da vâliler tarafından açgözlülük ve başka nedenlerden dolayı azledilmemeleri, aksi hâlde bu gibi yanlışlıklara cesaret edenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı, usûlsüz ayânlık iddi‘âsında bulunanlar veya usûlüne göre tayin olunanlardan “vâlî ve hâkime akçe virdik ve masrâr ittik deyü defter-i tevzî‘a a‘yâniyye nâm u tâm ile kendü nefisleri içün akçe idhâl kasdında” olanların derhal İstanbul’a bildirilmesi ve bir şekilde usûlsüzlüğü tespit olunan “a‘yân makûleleri”nin en uygun şekilde cezalandırılmaları gereği vurgulanmıştır (KŞS 21: 9/1).

Belgenin son kısımlarında tespit edilen birkaç nokta daha vardır. Bunlardan birincisi, mahallî yetkililere, ayân tayinin tamamen “himâyet-i ra‘iyyet” için olup, “serdârlık” vb. askerî tâifesinin müdahale edecekleri bir konu olmadığı bildirilmektedir. Onlardan (vâli ve hâkim), şartlarına uygun olarak ayân azl ve tayininde askerî sınıf mensuplarının hiçbir şekilde karıştırılmaması, fuzuli karışmak isteyen olursa, bağlı oldukları ocaklarına (birlik) bildirilmesi ve derhal ocakları marifetiyle men edilmelerinin sağlanması istenilmektedir. İkincisi, vâli ve hâkimlerin her mahalde ayânlık konusunda belirlenmiş olan “nizam”ın korunması için ihtimam göstermeleri gereği hatırlatıldıktan sonra, ayânlara da görevleri ve dikkat edecekleri hususlar yeniden bildirilmektedir. Bu çerçevede onlardan hâllerini ve amellerini fermânda (KŞS 21: 8/1, 9/1) belirlenen kriterlere uydurmaları istenilmekte ve “zulümden ve zulme vesîle olmaktan tehâşî ve mücânebet” ederek, kazâları ahâlîlerinin;… evâmir-i şerîfem mûceblerince üzerlerine edâsı lâzım gelen tekâlifi ve umûr-ı mühimmeyi kemâl-i hakkâniyyet ve nısfet üzre tahsîl ve idâre itdirüb ve tevzî‘ husûsında dahî şürût-ı istikâmetle tesvîyeye dikkat idüb mesârif-i sahîha-yı mühimmeden mâ‘adâ nefsiniz içün veyahud fukarâyı mü (v) ekkil ittihâz iden zâlimler içün vâlî-yi memlekete evâmir-i şerîfe ile tahsîs kılınandan mâ‘adâ vâlîler ve sancâk mutasarrıfları içün defter akçesi nâmı ve nâm-ı âher ile kâdîlar ve nâ’ibler içün tevzî‘ defterine bir akçe bir habbe zamm idhâl olınmamasına mezîd ikdâm ve dikkat ve sizleri dinlemeyüb ve evâmir-i şâhâneme imtisâl itmeyüb fukarâdan bi-gayr-i hakk akçe almak ve tevzî‘ defterine mesârif-i sahîhadan mâ‘adâ akçe idhâlini cebr itmek misüllü evzâ‘a cesâret idenleri der-‘aliyyeme i‘lâm itdirmege dikkat ve eger i‘lâm i‘tâsında tereddüd olınur ise kazâlarınızın müftî ve ‘ulemâ ve vücûh-ı ahâlî ve re‘âyâsının bi’l-ittifâk mahzarları ve kendü tahrîrâtınız ile hakîkât-ı keyfiyyeti oldığı gibice der-sa‘âdetime bildirmege ihtimâm ve bu vechile vikâye-yi nizâm ve himâyet-i ‘ibâd-ı melik-i ‘allâma sa‘yi mâ-lâ-kelâm eyleyesiz …denilerek dikkat edecekleri hususlara vurgu yapılmaktadır.

Elimizdeki belgenin (KŞS 21: 9/1) son bölümünde ifâde edilen kayda değer üçüncü bir nokta da, ayânların, yukarıda belirtilen mutat masrafları ve kendi istihkakları olan parayı halka tevzî ederken ve bunları, bir nüshasını İstanbul’a gönderdikleri tevziât defterlerine kaydederken yaptıkları bazı usûlsüzlüklere dikkat çekilmesidir. Bu konuda belgede şu kayıtlar bulunmaktadır:

… işbu tenbîhât-ı şâhânemin icrâsında kangı mahalde rehâvet ve muhâlefet oldığı bilinmek için her kazânın mesârif defterleri dikkat ü kat sicillâtdan ihrâc ve der-‘aliyyeme celb ve imrâr-ı nazâr-ı dikkat olınacağı ve hilâf-ı tenbîhe kangı kazânın defterinde mesârif-i gayr-i sahîha bulınır ise ol

kazânın a‘yânı hakkında bi-lâ imhâl tertîb-i cezâdan gayri mu‘amele olınmayacağı muhakkak olmağla ânâ göre hareket ve himâyet ü siyânet-i ahâlî ve re‘âyâya ez-dil ü cân ikdâm ve gayret eylemeniz bâbında fermân-ı ‘âlî-şânım sâdır olmışdır …

Biraz ayrıntılı şekilde üzerinde durduğumuz ve Osmanlı genelindeki durumu da belli ölçüde yansıtan bu karakteristik belgenin dışında elimizde, ayânlık olayının Kıbrıs bazında nasıl cereyan ettiğine şahitlik yapan başka belgeler de mevcuttur. Aşağıda atıfta bulunulacak olan bu belgelerden de anlaşıldığı kadarıyla, özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs Eyâleti'nde, en başta bizzat devlet otoritesinin temsilcileri durumunda olan bazı devlet memurlarının görevlerini ve yetkilerini değişik şekillerde kötüye kullanmaları sonucu özellikle taşrada meydana gelen otorite boşluğunu bu zümre, yani Kıbrıs ayân ve eşrâfı dolduracaktı.

Kıbrıs ayân ve eşrâfı zamanla bazen büyük mültezimlik denilebilecek muhassıllık ve mütesellimlik mevkîlerini, çoğunlukla da diğer küçük çaplı mültezimlik görevlerini ve bunlarla birlikte birçok idârî, beledî, âsâyişle ve zaman zaman adanın haricî tehditlere karşı muhafazası ile ilgili yetkileri ele geçirdikleri için, bu dönemde devletin yardımını arayacağı ve kendine muhatap kabul edeceği bir pozisyona gelmişlerdi. Bu durumu, devletin bu dönemde, bahsi geçen konularda yayımladığı resmî belgelerde, doğrudan muhatap durumundaki adlî, askerî ve mülkî yetkililerin unvanları arasında onlarınkine de yer vermesi açık şekilde göstermektedir

(KBM: 1/22-23, 28, 40, 53; KBŞ: 1/5, 8, 35): "'Umûmen 'ulemâ ve sülehâ ve e'imme ve hutebâ ve zü'emâ ve çorbacıyân ve sâ'ir a'yân ü eşrâf…" veya:

Lefkoşa Nâ'ibine ve Eyâlet-i Kıbrıs'ta vâkî' kazâların kuzât ve nevâ'ibine ve Kıbrıs Muhassılı zîde mecduhuya ve zikrolunan kazâların a'yân ve zâbitân ve vücûh-ı memleket15 ve bi'l-cümle iş erlerine hüküm ki…

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, zaman zaman devlete gerçekten önemli hizmetleri görülmüş olan Kıbrıs ayân ve eşrâfının, gerek nadiren muhassıllık veya mütesellimlik, gerekse genelde küçük çaplı mültezimlik, mütevellîlik, voyvodalık, câbîlik veya kadı nâibliği gibi iltizâmen elde ettikleri makamlarda birer devlet memuru olarak görev ifâ ederlerken "şer'a ve kânûna muğâyir" olarak halkın perişân olup, dağılmalarına sebep olacak şekilde hak ve yetkilerini kötüye kullandıklarına da şahit olunacaktı (KŞS 21: 8/1). Zirâ, İltizâm olayında, yani açık artırma ile bir gelir kaynağının belli bir süre veya kaydı hayat şartı ile ("ber-vech-i mâlikâne" KBM: 1/9 veya "eshâm" KBM: 1/50) satılmasında, gelir kaynaklarının en yüksek fiyâtı teklif edene verilmesi esastı. Dolayısı ile mültezimlerin ahlâkî durumlarına her zaman dikkat edilecek diye kesin bir kural yoktu. Mültezimler de genelde, gelir kaynaklarını satın alırlarken, patronlarına yaptıkları peşin ödemeyi kendilerine tanınan kısıtlı sürede fazlası ile çıkarıp, kâr elde etmek isteyecekti. Onlar için gelir kaynağının ve ona bağlı üreticilerin, yani köylülerin içinde bulunduğu şartlar ikinci plânda kalacaktı. Bu durumu şu belge (KBŞ: 1/17, H. 25. 12. 1191) açık şekilde göstermektedir:

Kıbrıs cezîresinde medîne-i Tuzla kazâsına muzâfe Arpera nâm karyede vâkî‘ mülkiyet üzre mutasarrıf olduğum çiftlik ve bağçe derûnunda mevcûd devâbb ü mevâşî ve sâ’ir eşyâsı bedel-i mahsûl-i ma‘lûme ile bundan akdem ‘Abdü’l-bâkî Ağâ iltizâmında iken birkaç sene mukaddem mûmâ-ileyh iltizâmdan fekk ve ma‘rifet-i şer‘le ber-vech-i meşrûh çiftlik-i merkûm ve bağçe-i mezkûrın mevcûdı olan tohumlık ecnâs-ı hayvânât ve devâbb vü mevâşî ve sâ’ir eşyâsı tahrîr ve ber-mûceb-i defter müste’cir-i âher ‘uhdesine iltizâm ve eşyâ-yı mezbûre yedine teslîm ve ol dahî tefevvüz ü tesellüm eyleyüb lâkin bu vakte değin i‘mârlarında tekâsülden mâ‘adâ ebniyelerinin harâbiyetine ve tesellümî olan eşyânın itlâf ve izâ‘atına bâdî olduğına binâen müste’cir-i merkûmın dahî ‘uhde-i iltizâmından fekk ve âhere iltizâmı iktizâ eylemeğin…

Bir taraftan, bu dönemde Kıbrıs’ta devletin, askerî konular da dahil olmak üzere birçok konuda yardımını aradığı bir güç duruma gelmişken, bir taraftan da, bu arada elede ettikleri yetki ve imtiyâzları kullanarak halkın perişan ve dağılmaları (perâkende vü perîşân) pahasına, en kısa sürede en yüksek kârı elde etmek isteyen Kıbrıs ayân ve eşrâfının en çok tatbik ettiği haksızlık yolları (zulm ü te‘addî), “hilâf-ı kânûn ve defter” veya “şer‘ ve kânûna muğâyir” olmasına rağmen, kanunsuz teftiş gezilerine çıkarak (il üzerine devre çıkmak) veya rastgele yerlerde mahkeme (icrâ-i ahkâm-ı şer‘îyye) kurarak bu esnâda halktan ücretsiz yiyecek içecek vs. (yem ve yiyecek taleb etmek) istemek, vergi oranlarını artırmak (kânûndan ziyâde akçe/penbe ve ipek almak/taleb etmek), kanunsuz vergi yükü yüklemek (şartlama, teşrîfîyye, kudumîyye, mübâşiriyye, zâhire-bahâ, sarây döşemesi ve ayrıca bir de tekâlif-i şâkka vs.), başkasının malını zapt etmek (fuzûlî zabt) veya rüşvet almaktı (KBŞ: 1/12, 15, 20, 26, 39, 42-43, 45-46, 49, 54; KBM: 1/8, 15, 21).

İlgili dönemde adada yaşanan sosyo-ekonomik keşmekeşte Kıbrıs ayân ve eşrâfının rolü gerçekten büyük olmuştu. Çünkü, onlardan, ahlâken zayıf yapıda olan ve herhangi bir gelir kaynağını iltizâm eyleyen bir mültezimin, enflasyonist bir ortamda yapacağı şey, ne pahasına olursa olsun kendi gelir kaynaklarından ve bunlara bağlı köylülerden onların kapasitelerini düşünmeden insafsızca âzamî şekilde istifâde etmeye çalışmak olacaktı. Meselâ bir mahzarda (KBŞ: 1/8, H. 1179/M. 1765), bu türden bir mültezim olduğu anlaşılan ve mukâtaasını altı yıl önce, sâbık ve merhum Sadrazam Abdullah Paşa’nın İstanbul’da sâkin küçük oğlu Mehmed Sa’îd Bey’in vekil tayin ettiği, daha doğrusu mültezimi Harem Kethüdâsı Abdullah Ağâ’dan iltizâm eyleyen El-hâc Alî’nin baskılarına dayanamayan Karpas Kazâsı sâkinlerinden bir kısım zimmî nüfus, onun görevden alınmasını ve karyelerinin “emrü fermânları ile bir ehl-i insâf ve ra‘iyyet-perver ve mütedeyyin bir kimseye iltizâm…” edilmesini istemektedirler.

Aynı belgeden (KBŞ: 1/8), Kıbrıs ayânlarının mültezimlikleri esnâsında yaptıkları haksızlıklardan başka, halkı maruz bıraktıkları zulümlerinin duyulmaması için birbirlerini kolladıkları da şu şekilde anlaşılmaktadır:

İsm-i mâl ıtlâk olunur nesnemiz kalmayub ve ehl ü ‘ıyâl-i evlâdlarımıza ta‘arruz ile ‘ırzlarımız pâ-yi mâl ve beyne’n-nâs rüsvây vü bed-nâm kaldıklarımızdan birkaç def’a mahallinde Kıbrıs muhassıllarına mezbûrlardan iştikâ murâd eylediglerimizde a‘yândan mezbûrın mu‘îni ve hâmîsi el-

hâc ‘Abdu’l-bâkî Ağâ bizleri zecrenle (zecrile) tahvîf ve men’-i ekîd ile iştikâdan men’ ve der-’aliyyeye gelüb iştikâ itmek murâd eylediğimizde bir ferdi karyelerimizden taşra salıvirmeyüb bu def‘a da dört ‘aded karye re‘âyâları fukarâları der-‘aliyyeye irsâl içün bu dört nefer kullarını intihâb ve cümle taraflarından vekâlet ile ve Rûmî mektûblarıyla ber-takrîb ‘Arabistân yakasına geçüb bir neferimiz esnây-ı tarîkda hasta kalub bu üç nefer kulları vekâletligimiz ile der-‘aliyyeye gelüb mektûblarımızı Harem-kethüdâsı ‘Abdu’l-lâh Ağâ’ya ibrâz eylediğimizde…

Bütün gayretlerine rağmen Kıbrıs ayân ve eşrâfından birçoğunun yaptığı yolsuzluk ve zulümler Kıbrıslı tebaa tarafından zaman zaman İstanbul’a arzuhâl edilmiş ve zamanın merkezî hükûmetleri bu kimselerle mücadele etmek durumunda kalmıştı. Bu çerçevede, Muhassıl El-hâc Abdülbâki Ağa 1785 yılında Müslim ve gayrimüslim reâyânın şikâyetleri üzerine görevinden azledilip, Yafa’ya (Filistin) sürgüne gönderilmiştir (KBM.: 1/40; KBŞ.: 1/29, 31). Muhassıl Ali Ağa yine Müslim-gayrimüslim ada ahâlisinin şikâyetleri üzerine ve tahkikat neticesinde 1786 yılında görevinden uzamlaştırılmakla kalmamış, ayrıca görev süresince biriktirdiği varlığına el konulup, kendisi de “‘ibreten li’s-sâ’ire” Mağusa kalesine kapatılmıştır (KBM.: 1/44, 50-51). Zimmîlerin temsilcilerinden olup, Kıbrıs Divân (Muhassıl) Tercümânı da olan Aci Yorgaki veled-i Yanni, Hıristiyanlar tarafından “hilâf-ı şer ‘vergileri hususunda zulm ü te‘addî” etmek, bir zimmînin “hakk-ı ‘irsiyyesini fuzûlî zabt” eylemek vb. suistimal ve yolsuzluklarından dolayı İstanbul’a şikâyet edilmesi üzerine tutuklanmış ve muhâkeme olunmak üzere İstanbul’a irsâl olunmuştu (KBŞ.: 1/25, 29, 31).

Sonuç

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs Eyâleti’nde bir toplumsal güç olarak etkisi tam olarak hissettiren Kıbrıs ayânlığı ile aynı dönemde ülke genelinde şahit olunan ayânlık olayı arasında birçok yönden paralellikler tespit edilmiştir. Kıbrıs’ta da ayânlık olayı, iç ve dış gelişmlerin etkisi altında on altıncı yüzyılın sonlarında ülke genelinde hissedilmeye başlayan, on yedinci yüzyıl boyunca genişleyerek devam eden, on sekinci yüzyılda ağırlığını tam hissettiren ve idarî, malî, askerî ve toplumsal krizler, çalkantılar ve çözümsüzlüklerle dolu geçen bir sürecin ve geleneksel düzenin bozulduğu ve yeni bir düzenin de tutturulamadığı bir ortamda, durumu kurtarmak üzere iltizâm sisteminin yaygınlaştırılması ve ülke gelir kaynaklarının çoğunlukla mukataaya dönüştürülmesi gibi ortaya atılan malî usûllerin de bir normal sonucu olarak ortaya çıkmış, gelişmiş ve on sekizinci yüzyılda, özellikle ikinci yarısında da artık kurumsallaşmış gözükmüştü.

Ayânlar Kıbrıs’ta da, bir taraftan bahsi geçen süreçte merkezde ve taşrada otorite kaybına uğramış olan devletin, askerlik, vergi tahsili, asayişin sağlanması gibi eskiden kolay kolay kimseyi karıştırmadığı birçok aslî görevini yürütmekte neredeyse bir ortak olarak yardımını aradığı bir güç olarak gözükürken, bir taraftan da devletin ve halkın çıkarlarını değil yalnız kendi menfaatlerini düşünen ve bu yolda yaptıkları yolsuzluklar ve haksızlıklarla devlet ve toplumun karşısına ciddî şekilde mücadele edilmesi gereken bir sorunlu bir zümre olarak çıkmışlardı. Bu çalışmada buraya kadar incelenen belgeler söz konusu sürecin, ortaklığın veya güç bölüşümünün ve mücadelenin en açık şekilde şahitliğini yapmaktadır. Aynı belgeler, bir zaman diliminde adada yaşananların çoğunlukla

ada şartlarından kaynaklanmayıp, dışarıdan, yani dünyanın diğer kısımlarından ve özellikle Doğu Akdeniz bölgesinde yaşanan daha geniş çaplı gelişmelerinin mahallî renklerle de karışarak ada çapında bir yansıması olduğunu da göstermektedir.

DİPNOTLAR

1 Osmanlı tarihinde bir sınıf olarak ayânların ortaya çıkışı ve oynamış oldukları siyasî, idarî, ekonomik ve toplumsal rolleri için örnek olarak bknz.: Akdağ (1963, 1995), İnalcık (1965, 1977), Yücel (1974, 1988), Barkan (1980), Yücel (1974, 1988), Genç (1973, 2000), Ergenç (1982, 1995), Tabakoğlu (1985), Pamuk (1990), Faroqhi (1994), Özkaya (1994) ve Nagata (1995).

2 A. H. Hourani, "The Political and Social Background in the Eighteenth Century", Issawi'da (1966: 24-29)

3 Bütün bunlarla birlikte, günümüz Osmanlı tarihi araştırmacılarından, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ni yönetenlerin zamanla ortaya çıkan yeni şartlana belli ölçüde intibak etmeye çalıştıklarını öne sürenler olduğunu (Darling 1996) belirtmek gerekir. Bu durum da, Osmanlı tarihinin özellikle on sekizinci yüzyıl döneminin "unutulmuş", yani daha tam araştırılmamış bir dönem olduğunu savunan Faroqhi'yi (1994: 10) destekler gözükmektedir.

4 Genel olarak on altıncı yüzyılın sonlarında başladığı kabul edilen bu kriz döneminin çıkış sebebinin bu dönemde yaşanan "fiyât devrimi" olduğu savunulmaktadır (Barkan 1970: 574-590). Osmanlı'nın geleneksel devlet ve toplum yapısını temelllerinden sarsan bu hâdise ise, Türklerin, kendi hazinelerini zenginleştireceği inancıyla serbest ticareti teşvik etmek için gümüş için uyguladıkları gümrük vergilerini kaldırmaları ve bunun sonucunda da Levant pazarlarına ucuz Avrupa gümüşünün akışından kaynaklanmıştı (İnalcık 1973: 137-138; Yücel 1992: 8-9; Faroqhi 1994: 2; Öz 1997: 37-38).

5 Osmanlı tarihinde vergi mükellefi Osmanlı tebâsının, 1610 yılına kadar devam edecek olan, büyük oranda topraklarını terketmeleri hâdisesine "büyük kaçgun" denilmektedir (Akdağ 1964: 1-49; Yücel, 1988: XIII-XV).

6 Bu sekbanların bir kısmını devletin kendisi Avusturya, Venedik ve İran'da Safevîlere karşı savaşlarda kullanılmak üzere silahlandırmıştı.

7 Bu konuda müstakil çalışmalar için bkz.: Cezar (1965) ve Barkey (1994).

8 "Mukataa" bir vergi kaynağı demektir. Coğrafî sınırları ve kendisinden toplanacak vergilerin türü ve âzamî sınırı devlet tarafından tesbit edilirdi. Şehirlerdeki Osmanlı loncaları, dış ticaret gümrük vergileri veya belirli bir bölgenin çeşitli vergileri bir "mukataa" oluşturabilirdi (Sertoğlu 1986: 229).

9 Bir gelir kaynağı satın alan ve kendilerine "mültezim" denen kimseler, genellikle, açık arttırma ile satın aldıkları "mukataa"nın muhafaza ve geliştirilmesi ve satın alınan "mukataa"ya bağlı

köylünün durumlarını veya güçlerini dikkate almamışlardı. Bilakis, sınırlı süreleri içerisinde, devlete teklif ettikleri paradan daha fazlasını elde edebilmek için, gerçek üreticileri "tekâlif-i şakka" denilen fevkalâde veya hukukî olmayan vergiler yükleyerek ezmişlerdi.

10 Bu konuda bkz.: İnalcık (1965).

11 Osmanlı Devleti'nde bu dönemde de eyâletlerin malî açıdan yönetimi "has" ve "salyâne" olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Birincisinde eyâletler beylerbeyilerine, sancakbeylerine, merkezdeki vezirlerle bazı hanım sultanlara "has" şeklinde dirlik olarak verilir, onlar da haslarını "mültezim" veya "eminler" eliyle tımar rejimine göre yönetirlerdi. İkincisine, yani "salyâne" usulüne göre ise, beylerbeyiler ve sancakbeylerine dirlik tahsisisi yerine, idareci tayin olundukları eyâletin hazinesinden nakit olarak salyâne, yani yıllık maaş verilirdi. Bu tür eyâletlerden her sene devlete belirli bir irsaliye gönderilmesi zorunluluğu vardı (Tabakoğlu 1985: 46). Kıbrıs Eyâleti ise on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında vezirlere "has" olarak verilmiştir (Tabakoğlu 1985: 47-48).

12 Meselâ, "Cezîre-i Kıbrıs'ta vâkî' Ca'fer Paşa vakfından…" (KBŞ: 1/1, 1150 H.), "Sadr-ı esbâk merhûm 'Abdu'l-lâh Paşazâde Mehmed Sa'îd Beg kullarının ber-vechi mâlikâne 'uhdesinde olan Kıbrıs cezîresinde Karpaz Kazâsı'nda Trikomo ve Kumukebîr ve Aftikomo ve Dipkarpaz nâm dört 'aded vakf karye…" (KBM: 1/9, 1179 H.), "Harameyni'ş-şerifeyn evkâfından Kıbrıs'ta Gerine Kazâsı'na tâbî Labta nâm karyede-

ki Haydarpaşazâde Mehmed Beg'in evkâfı ve mukâta'ası…" (KBM: 1/21, 1191 H.) ve "Sadr-ı 'azâm-ı esbâk Çorlulu 'Alî Paşa merhûmun vakf-ı şerîfi mülhakâtından cezîre-i Kıbrıs'da vâkî' Poli nâm çiftliği vakfın mütevelliyesi 'Alî Paşa'nın akâribinden…" (KBM: 1/55, 1202 H.) gibi.

13 Bir belgede (KBM: 1/8, 1179 H.) mültezimler arası hiyerarşiye örnek gösterilebilecek şöyle bir durum söz konusudur:.

Sadr-ı sâbık merhûm Abdu'l-lâh Paşâ'nın âsitânede sâkin sağîr oğlı Mehmed Sa'îd Beg 'uhdesinde olan Kıbrıs cezîresinde Karpâz kazâsında Trikomo ve Kûmûkebîr ve Afitukomo ve Dîpkarpâz nâm dört 'aded vakıf kurâları mûmâ-ileyhin umûr-u husûslarını rü'yet iden Harem-kethüdâsı 'Abdu'l-lâh Ağâ nâm kimesne tama'-ı hâma teb'ıyyet ile yetmiş üç senesinden berü tarafından karyelerimizi iltizâm eylediği kendi adamîsi (adamı) olan el-hâc 'Alî Ağâ nâm kimesne altı seneden berü….

14 Belgeyi, konu açısından önemine binaen transkribe ederek burada aynen sunmak uygun gözükmektedir:

Mu 'cebince 'amel olına.

Sûret-i hatt-ı hümâyûn.

Düstûrûn-ı mukrimûn-ı müşîrûn-ı mefhûmûn-ı nizâmi'l-'âlem müdebbirûn ve umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimû mehâmmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâ'ib mümehhedû bünyâni'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyedû erkâni's-sa'âdeti ve'l-iclâli'l-mahfû kaviyyi bi-sınûf-i 'avâtıfi'l-meliki'l-a'lâ Anadolının sağ kolı yemîn ve yesârıyle nihâyetine varınca vâkî' olan vüzerâ-yı 'azâm edâma'l-lâhu te'âlâ iclâluhüm ve e'âzım-i'l-ümerâi'l-kirâm efâhimi'l-küberâ'i'l-fihâm ulü'l-kadri ve'l-ihtirâm eshâbi'l-ferdi'l-ihtişâmi'l-muhtassûn bi-mezîd 'inâyeti'l-meliki'l-a'lâ mîr-i mîrân-ı kirâm dâme ikbâluhüm ve akzâ'l-kuzâti'l-muslimîn evlâ vülâti'l-muvahhidîn mu'âdili'l-fezâ'ili ve'l-yakîn râfî'û i'lâmi'ş-şerî'ati ve'd-dîn vârisû 'ulûmi'l-enbiyâ'i ve'l-mürselîni'l-muhtassûn bi-mezîd 'inâyeti'l-meliki'l-mu'în mevâlî-yi fihâm zîdet fezâ'iluhüm ve mefâhiri'l-kuzâti ve'l-hükkâm mu'âdili'l-fezâ'ili ve'l-kelâm ve sâ'ir kuzât ve nevâ'ib zîde fazluhüm ve mefâhiri'l-emâsili ve'l-akrân bi'l-cümle zâbitân ve a'yân-ı memâlik zîde kadruhüm tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki a'yânlık maddesi içün bin yüz doksan üç [1193] senesinde hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnımla mu'anven muhâyâ-yı efzâ-yı (?) sudûr olan evâmir-i 'aliyyem mazmûn-ı münîfi muktezâsınca memâlik-i mahrûsemde vâkî' büldân ve kazâlarda a'yân nasbı emr-i 'âlî ve vâlî buyruldısıyla olmayub vülât ve hükkâm taraflarından fîmâ-ba'd a'yânlık içün buyruldı ve mürâsele virilmeyüb bir kazânın 'umûm üzre re'âyâsının a'yân nasbı istidâ' eyledikleri kimesnenin mehâsin-i etvârı 'indlerinde müsellem ve ma'rûf olduğına tahsîl ü vukûf ve ıttılâ' olındıkdan sonra hasbîce keyfiyyet-i hâli sadr-ı a'zam tarafına i'lâm ve sadr-ı a'zam tarafından dahî ol kimesnenin hâline 'ilm-i yakîn hâsıl oldıkda izîn mektûbı tahrîr olmak ve bundan gayri tarîk ile a'yânlık olınmamak husûsları münderic ve mestûr iken bu nizâma mugayir vâlîler taraflarından bi-lâ mektûb-ı sadr-ı a'zamî a'yân nasbına cür'et ve a'yâniyye nâmiyle her kazâdan mesârif-i mu'tâd misüllü akçe tahsîlini ve bu vechile münâfî-i 'adet eyledikleri ve bir eyâlet veyahud bir sancâk hasbe'l-iktizâ bir senede bir iki vâlîye virildikde her gelen vâlî a'yânlık zımnında akçe ahzı dâ'iyyesiyle a'yân 'azl u nasbına hilâf-ı fermân-ı hümâyûn buyruldı ve hal' ve ekâsir misüllü harekât-i zâlimâneye cesâret eyledikleri tahakkuk-gerde-i şâhânem olub fukarâ ve zu'afâya böyle zulm ü te'addî olındığına kat'â rızâ-yı pâdişâhânem olmadığına binâ'en fîmâ-ba'd bi'l-izn ve mektûb-ı sadr-ı a'zamî a'yân nasbına kangı vâlî ve kangı kazî ve nâ'ib cesâret ve der-'aliyyeme a'yânlık 'arzı mesârifi ve i'lâm harcı nâmı ve nâm-ı âher ile ve'l-hâsıl a'yânlığı vesîle ile sırrân ve 'alâniyyeten fukarâdan bir akçe ve bir habbe mutâlebe ve tahsîl ile tahrîb-i fukarâ-yı ra'iyyet mûcibe-i sû'-i hareket ider ise cesâret idenlerin her kim olur ise bi-lâ imhâl haklarından geleceğim muhakkak olmağın emr-i şerîfim ısdâr ve sadr-ı a'zam çukadârlarından kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân El-hâc Ebubekir ile irsâl olınmışdır imdi vâlîlerin ve hâkimlerin hilâf-ı evâmir-i şerîfe i'ânetlerile a'yânlık iddi'â iden zalemenin zulm ü te'addîlerinden ve birbirlerine nefsâniyyetlerinden vilâyetlerde münâza'ât-ı maktû'a tehaddüs eylediği ve aralıkda ehl-i 'ırz ve re'âyâ pâ-yi mâl oldığı âşikâr ve a'yân olmak içün vâlîlere virdikleri mebâliği fukarâdan aldıkları be-dîdâr olmağla ba'de-izin memâlik-i mahrûsemde kâffe-i büldân ve emsârın fettân ve sükkânı umûrlarını idâreye her kimi a'yân ittihâz iderler ise 'umûmî ve ittifâkî 'arz u mahzarlar ile ol eşhâsın ve sîret ve ahvâli ve a'yânlığa ehliyet ve istihkâkı der-'aliyyeme inhâ olmak ve bu vechile inhâ olınan şahıslar hemân der-'aliyyeye inhâ ile a'yân olmış olmayub ve memleketlü ihtiyâr ve i'lâm olınmışlar deyü def'aten i'tibâr olınmayub sadr-ı a'zam tarafından tahkîk olınmak veyahud a'yân intihâbında ahâlî-yi kazâ müttefik olmayub iki taraf olarak bir tarafı birini bir taraf diğer âherini ihtiyâr iderler ise ahad-ı hümâdan birinin hüsn-i hâli (ni) tahkîk ile tercîhî veyahud ahâlî ve hâricden ahâlî-yi vilâyete

hayrı ve umûr-ı kazâyı rü'yeti iktidârı olan âher münâsib kimesnenin a'yânlığa intihâb ve ta'yîni sadr-ı a'zamın re'yi ile olub izn ve ruhsatı hâvî a'yân olacak âdemin yedine velâ-yı vilâyete veyahud hâkim-i memlekete hitâben ve kâ'ime ve mektûb virilmek ve bu vechile (KŞS 21: 8/1/9/1) sadr-ı a'zam tarafından sened virilmeksizin bir mahalde ve bir vakitde a'yân nasb olınmayub ve bu vechile nasb olınan a'yân tama'a ve hilâf-ı inhâya mebnî 'azl olınmamak ve bu zâbıtanın hilâfı hareket idenlerin eyne-mâ-kâne eşedd-i 'ukûbet ile cezâları icrâ kılınmak ehass murâd-ı şâhânem idügi sen ki vüzerâ-yı müşâr ve ve mîr-i mîrân ve mevlânâ ve sâ'ir mûmâ-ileyhimsiz ma'lûm oldıkda müfâd-ı hükm-i ita'ât-mehbetini sicillâta sebt ve bundan böyle hilâf-ı hareket olınması maddesi taht-ı zâbıtaya idhâl ve mefhûm-ı emr-i şerîfim ilâ-mâşâ'allâh-i te'âlâ destûri'l-'amel dutılmasına ihtimâm ü dikkat ve eger ben vâlîden hil'at giydim ve yedime vâlî buyruldısı aldım ve ahâlî beni a'yân idüb yedime hâkimden hüccet alıvirdiler deyü ba'de'l-yevm nass-ı fermân-ı hümâyûnıma muhâlif a'yânlık iddi'âsı iden olur ise veyahud şurût-ı merkûme üzre izn ve icâzet-i sadr-ı a'zamî ile a'yân olanlar dahî vâlî ve hâkime akçe virdik ve masraf itdik deyü defter-i tevzî'a a'yâniyye nâm u tâm ile kendü nefisleri içün akçe idhâl kasdında olurlar ise keyfiyyet derhâl der-'aliyyeme ahâlî-yi vilâyet taraflarından sıhhatî üzre mahzar birle 'arz ve iştikâ ve i'lâm olınmak ve bu vechile kendisünden veya âher tarîk ile sû'-i hâl ve haraketi tahkîk olınan a'yân makûlelerinin bi-lâ emân cezâ-yı sezâları tertîb ve icrâ olınmak ve a'yân nasbı mücerred himâyet-i ra'iyyet olub 'askerî tâ'ifesinin müdâhale idecekleri serdârlık misüllü umûr-ı 'askerîyyeden olmamağla ber-muktezâ-yı şürût a'yân 'azl u nasbında 'askerî tâ'ifesi vechân mine'l-vücûh karışdırılmamak ve fuzûlî karışmak irâde ider olur ise ocaklarına ifâde ve derhâl ocakları ma'rifetiyle zecr ü men' ve memnû' olmayanların te'dîbân lâyıkaları icrâ olmak üzre nizâm-ı mezkûrın devâm ve bekâsı hâlâtına her mahalde ihtimâm ve mikdâr-ı zerre hilâfına cür'et ile ve 'aydât-ı mezkûreye mazhariyyetden ittikâ-yı tâm eyleyesiz ve siz ki a'yânlarsız hâlinizi ve a'mâlinizi fermân-ı hümâyûnumın mazmûn-ı ita'ât-makrûnına uydırıb zulümden ve zulme vesîle olmakdan tehâşî ve mücânebet iderek kazâlarınız ahâlîlerinin evâmir-i şerîfem mûceblerince üzerlerine edâsı lâzım gelen tekâlifi ve umûr-ı mühimmeyi kemâl-i hakkâniyyet ve nısfet üzre tahsîl ve idâre itdirüb ve tevzî' husûsında dahî şürût-ı istikâmetle tesvîyeye dikkat idüb mesârif-i sahîha-yı mühimmeden mâ'adâ nefsiniz içün veyahud fukarâyı mü (v) ekkil ittihâz iden zâlimler içün vâlî-yi memlekete evâmir-i şerîfe ile tahsîs kılınandan mâ'adâ vâlîler ve sancâk mutasarrıfları içün defter akçesi nâmı ve nâm-ı âher ile kâdîlar ve nâ'ibler içün tevzî' defterine bir akçe bir habbe zamm idhâl olınmamasına mezîd ikdâm ve dikkat ve sizleri dinlemeyüb ve evâmir-i şâhâneme imtisâl itmeyüb fukarâdan bi-gayr-i hakk akçe almak ve tevzî' defterine mesârif-i sahîhadan mâ'adâ akçe idhâlini cebr itmek misüllü evzâ'a cesâret idenleri der-'aliyyeme i'lâm itdirmege dikkat ve eger i'lâm i'tâsında tereddüd olınur ise kazâlarınızın müftî ve 'ulemâ ve vücûh-ı ahâlî ve re'âyâsının bi'l-ittifâk mahzarları ve kendü tahrîrâtınız ile hakîkât-ı keyfiyyeti oldığı gibice der-sa'âdetime bildirmege ihtimâm ve bu vechile vikâye-yi nizâm ve himâyet-i 'ibâd-ı melik-i 'allâma sa'yi mâ-lâ-kelâm eyleyesiz şöyle ki işbu tenbîhât-ı şâhânemin icrâsında kangı mahalde rehâvet ve muhâlefet oldığı bilinmek için her kazânın mesârif defterleri dikkat ü kat sicillâtdan ihrâc ve der-'aliyyeme celb ve imrâr-ı nazâr-ı dikkat olınacağı ve hilâf-ı tenbîhe kangı kazânın defterinde mesârif-i gayr-i sahîha bulınır ise ol kazânın a'yânı hakkında bi-lâ imhâl tertîb-i cezâdan gayri mu'amele olınmayacağı muhakkak olmağla ânâ göre hareket ve himâyet ü siyânet-i ahâlî ve re'âyâya ez-dil ü cân ikdâm ve gayret eylemeniz bâbında fermân-ı 'âlî-şânım sâdır olmışdır

buyurdım ki hükm-i şerîfemle vusûl buldıkda bu bâbda vech-i meşrûh üzre şeref-yâfte-yi sudûr olan fermân-ı vâcibi'l-ittibâ' ve lâzımi'l-imtisâlimin mazmûn-ı itâ'at-makrûnıyle 'amel ve hareket ve hilâfından gâyeti'l-gâyete tehâşî ve mücânebet eyleyesiz şöyle bilesiz âlâmet-i şerîfe i'timâd kılasız tahrîren fî evâ'il-i cemâzi'l-evvel sene semân ve tis'în ve mi'e ve elf kad vusile ileynâ ve kuyyide fî 17 L (Şevvâl) 1198.

15 Bu unvan da bilindiği gibi, bir bölgenin eşrâfı veya bir memleketin ileri gelenleri anlamına gelmektedir.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul):.

A. DVN. KBM., (çalışmada KBM olarak geçecek): 1/1-55.

A. DVN. KBŞ., (çalışmada KBŞ olarak geçecek): 1/1-59.

D. BŞM. KBE., (çalışmada KBE olarak geçecek): No: 20559-20560.

K. K. T. C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Lefkoşa):.

Kıbrıs Şer'iye Sicilleri (çalışmada KŞS olarak geçecek): 20-22 numaralı defterler.

II. Basılı Belgeler, Kaynaklar ve Araştırmalar

Akdağ, Mustafa. (1963). Celali İsyanları 1550-1603. Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 144.

, (1964). "Celâlî İsyanlarında Büyük Kaçgunluk, 1603-1606". AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, II/2-3, 1-49.

, (1995). Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi. Cilt II (1453-1559), II. Baskı. İstanbul: Cem Yayınevi. Barkan, Ömer. L. (1970). "Türkiye'de Fiyat Hareketleri". Belleten, XXXIV/136, 574-590.

, (1973). "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı". Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, (Hazırlayan: Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu). Ankara.

, (1980). "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekilleri, Mâlikâne-divânî Sistemi". Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler. İstanbul, 151-208.

Barkey, Karen. (1994). Bandits and Bureaucrats-The Ottoman Route to State Centralization. London: Ithaca.

Cezar, Mustafa. (1965). Osmanlı Tarihinde Levendler. İstanbul.

Cobham, C. D. (1908). Excerpta Cypria, Materials for a History of Cyprus. Cambridge.

Çevikel, Nuri. (1997). “1570-71 Türk Fethi ile Kıbrıs’ta Meydana Gelen Toplumsal Değişim Hakkında Bir Tahlil Denemesi”. Journal for Cypriot Studies, vol. 3/1, 39-68.

, (1998). “Fransız İhtilâli ve Kıbrıs”. Türk Dünyası Araştırmaları, 112, İstanbul, 41-60.

, (1999a). Muslim-non-Muslim Relations in the Ottoman Province of Cyprus (1750-1800)”. The Great Ottoman Turkish Civilization, v. 2. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 428-437.

, (2000). Kıbrıs Eyâleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)/Bir Değişim Döneminin Anatomisi. Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi.

, (2001). “18. Yüzyıl Osmanlı Kıbrısı’nda Ermenilerin Durumuna Dair Bazı Tespitler”. Yeni Türkiye, 38/II, (Ermeni Sorunu Özel Sayısı, I-II), 710-718.

, (2001a). “Değişim Döneminde Bir Osmanlı Eyâleti: Kıbrıs (1750-1800)”. Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi, (Yayına haz.: A. Ahmetbeyoğlu-E. Afyoncu). İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, Tarih Serisi, No: 6, 99-120.

Çiçek, Kemal. (1992). “Zimmis (non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Court: 1110/39 A. H. /1668-1726 A. D”. (Unpublished P. hD thesis submitted to the Faculty of Arts of the Birmingham). Birmingham.

, (1992a). “Lefkoşa Kadı Sicilleri”. Tarih ve Toplum, LXLVIII, 126-127.

, (1993). “Living together: Muslim-Chrıstian Relations in Eighteenth- Century Cyprus as Reflected by the Shari‘a Court Records”. Islam and Christian-Muslim Relations (IJMR), Vol. 4, No. 1, June 1993, 36-64.

, (1999). “İki Dilli, İki Dinli, İki Toplumlu Bir Osmanlı Şehrinin Portresi”. II. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, 24-27 Kasım 1998, Cilt II (Tarih-Kıbrıs Sorunu), (Yayıma Haz.: İ. Bozkurt, H. Ateşin ve M. Kansu). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 95-105.

Çiçek, K. ve A. Saydam. Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet. Trabzon: Derya Kitabevi, 1998.

Ergenç, Özer. (1995). Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiligine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı.

, (1982). “Osmanlı Klasik Döneminde Eşraf ve A’yan Üzerine Bazı Bilgiler”. Osmanlı Araştırmaları, III, İstanbul.

Faroqhi, Suraiya. (1994). Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, II. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

, (1994a). "Part II: Crisis and change 1590-1699". An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 412-636.

Genç, Mehmet. (1973). "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi". Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, (Der.: Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

, (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gibb, H. A. R. ve H. Bowen. (1957). Islamic Society and the West, I. Oxford.

Hill, G. H. (1952). A History of Cyprus, I-IV. Cambridge: Cambridge University Press.

Issawi, Charles (Ed.). (1966). The Economic History of The Middle East 1880-1914. Chicago and London: The University of Chicago press.

Itzkowitz, Norman. (1962). "Eighteenth Century Ottoman Realities". Sudia Islamica, XVI, 73-94.

İnalcık, Halil. (1965). "Adâletnâmeler". Belgeler, II, 3-4, 49-145.

, (1973). The Otoman Empire, the Classical Age, 1300-1600. London.

, (1977). "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration". Studies in Eighteenth Century Islamic History. Carbondale, II, 27-52.

, (1993). Osmanlı İmparatorluğu; Toplum ve Ekonomi. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Nagata, Yuzo. (1995). "The Role of Ayans in Regional Development During the Pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family". Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire, (Ed. by Yuzo Nagata). İzmir: Akademi Kitabevi, 119-133.

Mert, Özcan. (1980). XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları. Ankara.

Öz, Mehmet. (1997). Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları. İstanbul: Dergâh Yayınları, No: 164.

Özkaya, Yücel. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Pamuk, Şevket. (1990). 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisâdî Tarihi 1500-1914. (I. Baskı: 1988). İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Sertoğlu, Mithat. (1986). Osmanlı Tarih Lügâtı. 2. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tabakoğlu, Ahmet. (1985). Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Unat, Faik Reşit. (1988). Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ünal, M. Ali. (1998). Osmanlı Müesseseleri Tarihi. Genişletilmiş 2. Baskı. Isparta: Kardelen Kitabevi.

Yücel, Yaşar. (1974). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler". Belleten, 38/152, 657-708.

, (1988). Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

, (1992). Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak: Es'ar Defteri (1640 tarihli). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yediyıldız, Bahaeddin. (1982). "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi". Vakıflar Dergisi, 15, 23-53.

II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkeziyetçilik Politikası / Prof. Dr. Özcan Mert [s.720-729]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Osmanlı Devleti'nin taşra yönetimi, beylerbeyilik ve sancak teşkilâtına göre kurulmuştu. Buraları, padişahın yürütme iktidarını uygulamak üzere atanan beylerbeyi ve sancakbeyi olan kimseler yönetiyordu. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî yönetimin zayıflaması sebebi ile köylüler, bazı âyân, kadı ve devlet memurları tarafından haksız yere soyuldular ve zulme maruz kaldılar.1 Bu arada merkezî idarenin taşradaki gücü ve etkisi azalınca meydana gelen boşluğu âyânlar2 doldurdular ve halk ile devlet arasındaki işleri yürütürken halka karşı devletin ve devlete karşı da halkın temsilcisi oldular. Osmanlı Devleti döneminde âyân; bir şehir, kasaba, zümre ve dönem içindeki Müslümanların ileri gelen, zengin ve muteber kimseleri demektir. Âyân konumundaki kimseler için eşrâf ve derebeyi gibi deyimler de kullanıldı. Âyân konumundaki Hıristiyanların ileri gelenlerine ise Osmanlı ülkesinin değişik yerlerinde daha çok kocabaşı ve çorbacı denilmekte idi.

Osmanlı Devleti'nde merkezî devlet yapı ve yönetiminin zayıflamaya başlaması ile taşrada âyân, derebeyi, kaptan ve kocabaşı gibi zümreler çok alanda kuvvet kazanarak kendi bölgelerinin padişahı gibi yaklaşık olarak 150 yıllık güçlü âyânlar dönemi yaşandı. Osmanlı klasik döneminde âyânların nüfuzu, bulundukları yerleşim merkezinin dışına taşmazdı. Merkezî otoritenin zayıflaması yanında, maliyede iltizam ve malikâne sistemlerinin uygulanmasıile âyânlık dönemine zemin hazırlandı ve bu döneme geçildi. Âyânlık dönemi, XVII. yüzyılın son yirmi yılı içinde başladı ve 1839'da Tanzimat'ın ilânı ile sona erdi.3

XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı memleketinde âyân, derebeyi ve kaptanların değişik alanlarda mühim rolleri oldu. Onların arasında benzerlik ve farklılıklar da vardı. En önemli farklılıkları, âyânların muhtariyet ve derebeylerinin ise bağımsızlık peşinde koşmalarıdır.4 Anadolu Selçuklularından miras kalan âyânların kökü XIV. yüzyıla inmektedir. Derebeyleri ile kaptanların kökleri ise XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır.5

Menşe bakımından âyânla derebeyi arasında kesin olmamakla beraber bir fark var gibidir. İdareci olarak devletle halk arasında aracı olan âyân veya "âyân-ı vilâyet", esasında bir bölge ve kasabanın resmî bir sıfatı bulunmayan en ileri gelenleri arasından halkça seçildiği gibi mütesellim, voyvoda vb. resmî devlet memuru iken âyân olanlar da vardı.6

Tayin edildikleri yerlerde Bâbıâlî'nin emirlerini dinlemeyerek keyfî bir idare kuran, muhassıl ve mütesellim gibi unvanlar alan derebeylerinin çoğu devlet memuru ve bir kısmı da âyân asıllı idi.7

Kaptanlar ise menşe bakımından 1463'te Bosna'nın fethini takiben kendiliğinden müslüman olmuş ve önceki imtiyazlarını devam ettirmiş olan yerli asilzâdelere bağlanırlar.8

Vazifeleri itibariyle ise âyân, derebeyi ve kaptanlar arasında büyük ölçüde benzerlikler vardır.9 Bunlar arasındaki en önemli benzerlikler, merkezî otoritenin zayıfladığı bir sırada taşraya nüfuzlarını yaymaları ve vergi toplarken kendilerine haksız menfaatler sağlamalarıdır. Bu benzerliklerden dolayı derebeyi yerine daha çok âyân deyimi kullanıldı.

Âyânlar, 1683'teki İkinci Viyana Seferi'nden Lâle Devri (1718-1730) başlangıcına kadar geçen süre içinde Osmanlı Devleti'nin uğradığı askerî başarısızlıklar ve malî buhranlar sonunda vergi toplama işini üzerlerine alarak ve hattâ devlete borç para vererek önem kazandılar.10 Bunu takip eden yıllarda merkezî hükümetin gittikçe zayıflaması ile taşranın malî ve idarî işlerini ele geçiren âyânlar, şahsî servet ve kudretlerini arttırmaları yanında bulundukları yerlere iyice hâkim oldular ve her bakımdan nüfuzlarını yayıp kuvvetlendirdiler. Bunun sonunda âyânlar, taşradaki nüfuzu devamlı olarak azalan merkezî hükümetin emirlerini dinlememeye başladılar. Bunları cezalandırma yoluyla itaat altına alamayacağını anlayan Bâbıâlî, 1786'da âyânlık müessesesini kaldırdı. Fakat bir yıl sonra başlayan 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Harbi sırasında, taşradaki hükümet işlerinin iyi yürümemesi üzerine, III. Selim Dönemi'nin (1789-1807) başında, 1790'da âyânlık yeniden kuruldu.11

II. Merkeziyetçilik Politikasının Sebepleri

II. Mahmut'tan önce merkeziyetçilik politikasını uygulayan padişah amcası III. Selim idi. O, "Nizâm-ı Cedîd" yeniliklerini uygularken merkeziyetçilik ile de ilgilendi, ama başarılı olamadı. III. Selim'in âyânlara karşı uygulamak istediği merkeziyetçilikte Silistre, Vidin, Canik ve Edirne'deki olaylar önemlidir. Bunlardan Rumeli'deki olaylar, âyânların ne kadar güçlü olduğunu ve merkezî hükümetin de ne kadar zayıfladığını göstermektedir.

Çevresindeki âsi ve eşkıyalara arka çıkan Vidin'in mütegallibe âyânından Pazvantoğlu Osman, 1796'da Vidin'i âsilerin merkezi durumuna getirince 1797'de karadan ve Tuna Nehri'nden üzerine asker sevk edildi. Gönderilen kuvvetler, kuşattıkları Vidin'i aylarca süren çatışmalara rağmen ele geçirmediler. III. Selim, 1798'de Napolyon'un kumandasındaki Fransız askerlerinin Mısır'ı işgal etmesi üzerine âsi Vidin âyânına vezirlik vererek isyanı sona erdirdi.12

Rumeli'de huzursuzluklara sebebiyet veren Rusçuk Âyânı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa ile Deliorman Âyânı Yılıkoğlu Süleyman Âğa arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalar devam ederken kendi bölgelerine bir valinin gelmesine 1800'den itibaren karşı çıktılar. Bâbıâlî 1802'de Gürcü Osman Paşa'yı Silistre eyaletine bir vali tayin etti. Aynı zamanda Silistre Mütesellimi olan Yılıkoğlu Süleyman Âğa, engel olunca vali eyalet merkezine giremedi.13

III. Selim, uyguladığı "İrâd-ı Cedîd"e karşı isyan eden (1805-1806) Canikli Ali Paşa'nın torunu Tayyar Mahmut Paşa'nın üzerine Yusuf Ziya Paşa'nın ordusu ile Yozgat'taki Çapanoğlu Süleyman Bey'in birliklerini gönderdi. Mağlup olan âsi, Rusya'nın idaresindeki Kırım'a kaçtı.14 Padişah, burada hedefine ulaştı ama aynı yıl Trakya'da amacına ulaşamadı ve ardından önce tahtını ve sonra da hayatını kaybetti.

A. “Nizâm-ı Cedîd”

III. Selim, 1792’de Rusya ile imzalanan Yaş Antlaşması’ndan sonra yenileşme hareketlerine girişti. Onun her alandaki bu girişimleri, “yeni düzen” anlamına gelen “Nizâm-ı Cedîd” hareketidir. İş başındaki yöneticilerin menfaatlerini düşünmeleri nedeniyle yenileşme hareketlerinde tam bir başarı sağlanamadı. Bu dönemde kurulan Batı tarzındaki “Nizâm-ı Cedîd” ordusunun masraflarını karşılamak için açılan “İrâd-ı Cedîd” hazinesine gelir sağlamak üzere zarurî ihtiyaç maddelerine konan vergiler, kıtlık ve pahalılık yaşayan halkın mevcut yönetime karşı hoşnutsuzluk duymasına sebep oldu.15 Yenileşme hareketleri ile menfaatleri zarar gören bazı ulema ve ricâl bundan faydalanmasını bilerek bazı kişi ve zümreleri “Nizâm-ı Cedîd”e karşı kışkırtmalarda bulundular. Aşağıda gösterilen iki kışkırtma son derece önemlidir.

Yenileşme karşıtlarının bir kışkırtması, “Nizâm-ı Cedîd” ordusu ile ilgilidir. İlk olarak 24 Şubat 1793’te İstanbul’da kurulan “Nizâm-ı Cedîd” ordusu sonraları Anadolu’da yayılmaya başladı. Aynı ordunun Rumeli’de kurulması istenildiğinde hiçbir kaza bunu kabul etmedi. Pazvantoğlu ve Tuna bölgesindeki âyânlar, bu orduya muhaliftiler. Bu durum karşısında Anadolu’daki “Nizâm-ı Cedîd” kuvvetleriyle birlikte Kadı Abdurrahman Paşa İstanbul’a çağrıldı ve buradan da Sırp isyanlarını bastırmak bahanesiyle fakat aslında adı geçen orduyu kurmak için, 1806 yılı Haziran sonlarında Rumeli’ye geçirildi. Devlet yöneticilerinden “Nizâm-ı Cedîd”e muhalif olanlar, buna aleyhtar birtakım ulema ve ricâl ile ittifak ederek bir taraftan yeniçerileri, diğer taraftan da Rumeli âyânlarını kışkırttılar. Tahrikçilerin, “Nizâm-ı Cedîd” ordusunun âyânları ortadan kaldıracağına dair haber yaymaları üzerine, Rusçuk Âyânı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa başta olduğu halde etraftaki âyânların kuvvetleri, Kadı Abdurrahman Paşa ordusunun Rumeli’deki ilerleyişini önlemek için Edirne’de toplandı. Edirne üzerine yürümek isteyen Kadı Paşa, yolu üstündeki Silivri ve Çorlu’da halkın muhalefeti ile karşılaştı. III. Selim, muhtemelen “Nizâm-ı Cedîd” ordusunun başarılı olacağından şüphe ettiği ve Rus ordularının sınırlara yığıldığı bir sırada bir iç savaşın çıkmamasını, kan dökülmemesini ve asker kaybı olmamasın istediği için Kadı Abdurrahman Paşa ile ordusunu 1806 yılı Eylül ayı ortalarında İstanbul’a çağırdı.16

“Nizâm-ı Cedîd” muhaliflerinin son kışkırtıcılıkları 1807’de oldu. Onların devamlı kışkırttıkları yeniçeriler, Mayıs ayı sonunda çıkarttıkları Kabakçı Mustafa İsyanı ile önce “Nizâm-ı Cedîd” yenilikleri kaldırıldı ve hemen ardından III. Selim’in yerine IV. Mustafa tahta çıkarıldı.17

Bir yıl sonra bazı “Nizâm-ı Cedîd” ricâlinin etkisi altında kalan Rusçuk Âyânı Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim’i yeniden tahta çıkarmak üzere ordusu ile İstanbul’a geldi. Paşa, IV. Mustafa’nın selefini öldürtmesi üzerine, 28 Temmuz 1808’de padişahı azledip ölümden kurtardığı şehzâdeyi, II. Mahmut’u tahta geçirdi.18

Öldürülmekten kurtulup padişah olan II. Mahmut, amcası III. Selim’in katledilmesinden çok etkilendi. Genç padişah, yaşadığı tehlikeli olayların yanında “Nizâm-ı Cedîd” yeniliklerinde hedeflere ulaşılamamasında İkinci Edirne Olayı ile Kabakçı Mustafa İsyanı’nın etkilerini ve bu olaylarda bazı âyân ve ulema ile yeniçerilerin faaliyetlerini biliyordu. O, yenileşme hareketlerine başlamadan önce bu

tür girişimleri engelleyen kişi ve zümrelere karşı tedbirler almayı tercih etti. Tedbirlerden biri de başkent İstanbul ile taşrada güçleri ve elemanları bulunan âyân, ulema ve yeniçerilere karşı merkeziyetçilik politikası idi.

B. “Sened-i İttifâk”

II. Mahmut’un tahta çıktığı sırada memleket baştan başa karışıklıklar içindeydi. Memleketin Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki livaların çoğu mütesellimler tarafından idare edilmekte olup, bunların bir kısmını merkeze yarı bağlı ve yarı âsi olan yerli derebeyler teşkil etmekteydi.19

Memleketin içinde bulunduğu kötü durum karşısında II. Mahmut, ilk iş olarak saltanatından emin olmak üzere kendisini tahta çıkaran ve kuvvetleri ile İstanbul’a hâkim olan Rusçuk Âyânı Alemdar Mustafa Paşa’yı mecburen sadarete getirdi. Yeni sadrazam, kuvvetleri ile kısa bir sürede İstanbul’un asayişini sağladıktan sonra dikkatini sınırlara ve taşraya yöneltti.

16 Ekim 1806’da fiilen başlamış olan Osmanlı-Rus Harbi devam ediyordu. Devlet, ayrıca, donanması 19 Şubat 1807’de Çanakkale Boğazı’nı geçmesinden beri İngiltere ile de savaş halindeydi. Sadrazam, bu savaşlarda başarı kazanmak için hükümet ve âyân kuvvetlerinin karşılıklı güven içinde birleşerek hareket etmeleri gerektiğine inanıyordu. Bu bakımdan sadrazam, âyânların devlete karşı olan güvensizliklerine son vermek ve memleket meselelerini görüşmek üzere bütün ileri gelen memur, paşa, vali ve âyânları İstanbul’da yapılacak bir toplantıya çağırdı. Alemdar Mustafa Paşa, toplantıya katılanlara bir reform programı sundu.20 Mecliste bulunanlar bunu kabul ettiler. Görüşme sonunda “Sened-i İttifâk” yapıldı. Bu senet, II. Mahmut tarafından 1808 yılı Ekim ayı başlarında tasdik edildi.21

“Sened-i İttifâk”, yedi madde ve bir zeylden ibarettir. Bu belgenin ilk dört maddesinde padişahın mutlak otoritesi tanınmakta, emirlerine herkes tarafından itaat edilmesi gerektiği, asker ve vergi toplama yetkilerinin kendisine ait olduğu belirtilmekteydi.

Beşinci maddede, âyânların teessüs etmiş olan hakları ve durumlarının, devletin keyfî hareketlerine karşı emniyet altına alınması istenmekteydi. Ayrıca büyük âyânların kendilerine tâbi küçük âyânlar üzerindeki hâkimiyetleri tasdik olunmakta ve her birinin idare sahasının tecavüzden korunması ve bu hakların babadan oğula ırsen intikali garanti altına alınmaktaydı. Bu madde ile âyânların fiilen kurulmuş feodal durumlarına, dâimî hukukî bir mahiyet kazandırmak gayesi güdülmekteydi.22

Altıncı madde, İstanbul’daki ocaklardan birinin karışıklık çıkarması halinde âyânlara izin almaksızın başkente gelip âsileri tedip etme imkânı tanıyordu. Bu madde, ikinci bir irtica hareketini önlemek ve ricâlin kendi durumlarını kuvvetlendirmek için konmuş olmalıdır.23

Yedinci madde, adil bir vergilendirme için vergilerin, padişahın vekilleri ile âyânlar arasında yapılacak müzakereler yoluyla kararlaştırılacağını bildirmekteydi. Bu bakımdan sonuncu madde, padişahın mutlak otoritesini sınırlayıcı bir özellik taşımaktadır.24

Zeylde ise sadrazam ile şeyhülislâmın "Sened-i İttifâk"ı imzalayacaklarına ve aynen uygulayacaklarına işaret edilmektedir.

Padişah ve hükümet ricâli ile bir kısım âyân arasında karşılıklı taahhütleri hâvi, iki taraflı bir anlaşma mâhiyetindeki ilk belge olması bakımından büyük ehemmiyet taşıyan "Sened-i İttifâk"ın onaylanmasıyla birlikte âyânları kuvveti, hükümet tarafından resmen tanındı.25 Böylece taşraya hâkim bulunan âyânlar, kuvvetlerinin zirvesine ulaştılar.

II. Mahmut, saltanatının istiklâline gölge düşüren böyle bir belgeyi tasdik ettiği için muhakkak ki üzgün ve kızgındı.26 Fakat derhal bir tepki gösteremezdi. Çünkü "Sened-i İttifâk"ı, kendisini tahta çıkaran kuvvet hazırlamıştı. Padişahın buna, yani âyân kuvvetine karşı tepki göstermesi bir saltanat değişikliğine yol açabilirdi. Bir zamanlar III. Selim'in merkezîleştirme teşebbüslerine şiddetle karşı koyan Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'nın en büyük yardımcısı olan şimdiki Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa ile kuvvetleri için IV. Mustafa'yı yeniden tahta çıkarmak zor bir iş değildi.27

II. Mahmut, bu durum ve ihtimaller karşısında, beklemeyi tercih etti. Âyân kuvvetlerinin büyük bir kısmı İstanbul'dan ayrıldıktan sonra yeniçeriler bir isyan çıkardılar. Ayaklanma sırasında Bâbıâlî'deki konağı âsiler tarafından kuşatılan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, olay yerine çok yakın olan Topkapı Sarayı'nda bulunan ve muhtemelen durumdan haberdar olan II. Mahmut'un yardım göndermemesi sonucu hayatını kaybetti. Padişah, böylece en yakınındaki en kuvvetli âyândan 16 Kasım 1808'de kurtulmuş oldu. Alemdar'ın ölümüyle İstanbul'daki âyân hâkimiyeti sona erdi. Bu arada "Sened-i İttifâk" da hükümsüz kaldı. Çünkü belgenin altıncı maddesine göre İstanbul'da çıkacak bir isyanı bastırmak için âyânların taşradan kuvvet göndermeleri gerektiği halde onlar bunu yapmadılar. Aynı nitelikte yeni belgelerle karşılaşmak istemeyen II. Mahmut, bu seneti hazırlatan âyânları her yönden kendisine bağlamak ve taşradaki hâkimiyetlerini sona erdirmek üzere merkezîleştirme siyasetine yöneldi.

C. Memleketin Çöküşü

Âyânların bir kısmı, Bâbıâlî'nin gönderdiği emirleri dinlemiyordu. Bilhassa halktan kanunsuz olarak fazla vergi alınmaması ile ilgili emirlere itaat edilmeyince halk fakirleşti. Bu yüzden köy ve kasabasını terk edenler vardı.28 Bu durumda eyaletlerin iktisadî ziraî hayatında sarsıntılar meydana geldi.

Köy ve kasabalardaki hayatı olumsuz yönde etkileyen bir diğer zümre deli veya delil adı verilen asker topluluğuydu. Deliller, vezir ve beylerbeyi maiyetinde bulunurlardı. Bağlı oldukları kimselerden ayrılan yahut onların azledilmesiyle açıkta kalan deliller, yeni kapı buluncaya kadar toplu halde gezerek yolları üzerindeki köylerde günlerce kalırlar ve kendileri ile hayvanlarının yiyecek ihtiyacını

parasız olarak köylülerden zorla tedarik ederlerdi. Bu bakımdan köy halkı büyük zarara uğramakta ve bazen de deliller tarafından açıkça soyulmakta idi.29 Bütün bunlar, memleketi içten ve ekonomik yönden çökertmekteydi.

Yine bazı âyânlar, bir harp sırasında asker, hayvan ve zahire gönderilmesi hususundaki Bâbıâlî emirlerini çoğunlukla dinlemezler, bazen de bu istekleri gecikme ile veya eksik olarak yerine getirirlerdi.30 Bu yüzden cephedeki ordunun gücü kısmen zayıflardı. Osmanlı ordusunun yeterli güçte olmamasının bir başka sebebi de tımarlı sipahilerin disiplinsiz olmaları ve kimi zaman da cepheye gitmemeleridir.31

II. Mahmut, yıkılmakta olan devleti kurtarmak için tek çıkar yolun yenilik hareketleri olduğuna inanıyordu. Islahat hareketlerinin başarıya ulaşması da buna engel olacak kuvvetlerin ortadan kaldırılması ile mümkündü. Padişah, “Nizâm-ı Cedîd” ordusunun kaldırılmasına yol açan İkinci Edirne Olayı’nda âyânların oynadıkları rolü unutmamıştı.

D. Batı’nın Tesiri

Osmanlı Devleti’nde merkezî yönetime uymayan ve karşı gelen âyânlar, derebeyi olarak bilinirdi. Derebeyinin Batı dünyasındaki karşılığı olan deyim ise “feodal lord”, “despot” ve “senyör” idi. Onların Avrupa’da kurdukları siyasal rejim ile toprak köleliliğine ise feodalizm yani derebeylik sistemi denirdi. Avrupa’daki feodalite ile Osmanlı’daki derebeylik arasında bazı benzerlik ve farklılıkları vardı.32 Bilhassa yurtluk ocaklık sancaklarının bulunduğu Doğu Anadolu eyâletleri “feodal bir karakteri göstermekteydi”.33

Ortaçağ’ın X-XII. yüzyıllarında feodalizmin Avrupa’da yaygınlaşan bir düzen olduğu görüldü. XIII. Yüzyılda Avrupa’daki devlet yönetimlerinde merkezî krallıkların güçlenmesi ve kralların senyörlere ait bazı yetkileri onlardan alıp kullanmaları yanında sanayiin doğuşu, ticaretin gelişmesi ile çoğalan şehirlerde toplumsal bir sınıf olarak burjuvazinin oluşması feodalizmin sona ermesinde etkili oldu. Burjuvalar, 1789 Fransız Büyük İhtilâli’nde büyük rol oynadılar.

Avrupa devletlerinin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda merkeziyetçi bir siyaset uyguladıkları görüldü.34 Osmanlı Devleti, Avrupa’daki gelişmeleri genellikle XVI. yüzyıldan itibaren Fransa üzerinden takip etmeye çalışıyordu. 1789 Fransız Büyük İhtilâli’nin de bunda etkisi oldu. II. Mahmut, başlatacağı yenilik hareketlerine örnek olarak Avrupa ülkelerini almıştı. Bu ülkelerden bilhassa Fransa’daki merkeziyetçi idarenin varlığı padişahın bu yönde bir siyaset takip etmeye yöneltmiş olmalıdır.

E. Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Etkisi

Bâbıâlî’nin Mısır’a tayin ettiği vali, vilâyette tam bir iktidar sahibi değildi. Burada yörenin âyânlarının büyük bir egemenliği vardı. 1805’te III. Selim tarafından Mısır Valisi kabul edilen Kavalalı Mehmet Ali Paşa, merkeziyetçi bir politika gereği, 1811’de 470 Kölemen beyini kılıçtan geçirince

Mısır'ın tek hakimi olmasını başardı. Paşa, Mısır'da kendisine karşı rakip ve muhalif bırakmayınca yenileşme hareketlerine girişti.

II. Mahmut, yenileşme hareketlerinde kendisinden önce girişimlerde bulunan ve Fransa'yı örnek alan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın faaliyetlerini takip etti ve bunlardan etkilenip yararlanmasını bildi. Yeniliğe karşı zümreler ve kimselerden tepki görmemek veya daha az bir tepki ile karşılaşmayı sağlamak için padişah, paşanın Kölemen beylerine karşı uyguladığı politikayı âyân ve derebeylerine karşı tatbik etti. II. Mahmut, Mısır valisinin uyguladığı diğer yenilikleri de âdeta kopya etti. Çünkü Kavalalı, Avrupa'ya öğrenci göndermeyi, gazete yayınlamayı ile tıbbiye ve askerî okullar açmayı sultandan önce gerçekleştirmişti.35

F. Diğer Tesirler

İstanbul'da bulunan ulemâ ile Bâbıâlî bürokrasisi merkezî hükümetin taşraya hâkim olmasını istemekteydiler. Aynı zümreler, bu konuda II. Mahmut'un en büyük destekleyicileri idiler.36

Âyânların taşradaki idarî ve askerî nüfuzlarına son verilmesini gerektiren sebepler yanında halkın, idaresinden memnun kaldığı ve Bâbıâlî'nin tayin ettiği valilere tercih ettikleri âyânlar da vardı. Halktan fazla vergi toplayan valilere karşı koyan bu âyânlar, korudukları halkın desteğini kazanmışlardı.37 Yozgat ve havalisindeki Çapanoğulları halkın kuvvetine dayanan âyânlardandı.38

III. Merkeziyetçiliğin Uygulanması

A. Âyânlara Karşı Merkeziyetçilik

II. Mahmut, âyânların İstanbul'daki hâkimiyetlerinin son bulmasından sonra onların taşradaki nüfuzlarını yok etmek için hemen açık bir şekilde harekete geçmedi. Çünkü, halen devam etmekte olan Rus ve İngiliz harbinin bitmesini beklemeden yurt içinde yeni cepheler açamazdı. Ayrıca bu harpte âyân kuvvetlerine geniş ölçüde ihtiyaç vardı. Buna rağmen padişah, 1808 yılı sonlarında Canikli Ali Paşaoğulları39 ve 1809 yılı başlarında Kadı Abdurrahman Paşa hanedanlarının köklerini kazımasını bildi.40

Osmanlı-Rus Harbi'ni sona erdiren Bükreş Antlaşması 20 Mayıs 1812'de imzalandıktan sonra II. Mahmut, taşrayı merkeze bağlamak üzere âyânlarla açık bir şekilde mücadeleye girişti. Âyânlara karşı Bâbıâlî'yi taşraya hâkim kılmak için uygulanan merkeziyetçilikte başlıca üç usule başvuruldu.

1. Âyânların Ölümünü Bekleme

Merkezden nispeten uzak ve kuvvetli, fakat oldukça itaatkâr olan âyâna karşı kuvvet kullanılmadı. Padişah, bu gibi âyânların ölümlerinden sonra vârislerini başka yerlere göndererek mahallerinden uzaklaştırdı. Nitekim 1814'te Çapanoğullarının ve 1816'da Karaosmanoğullarının siyasî nüfuzları bu yolla kaldırıldı.41 Bu konuda ayrıntılı bilgi için en iyi örnek Anadolu'nun iki güçlü hanedanı Çapanoğulları ile Karaosmanoğullarına karşı uygulanan merkeziyetçilik politikası gösterilebilir.

II. Mahmut tahta çıktığı sırada Çapanoğlu hanedanının başında Çapanoğlu Süleyman Bey bulunmaktaydı. Merkezî yönetim, bu kimseye 1808'de Şarkî Karahisar sancağı voyvodalığını, 1810-1811'de Kayseri ile Kırşehir sancakları mütesellimliklerini ve onun yeğeni Ahmet Bey'e de 1808'de kapıcıbaşılık payesini verdi.42

Süleyman Bey'in 1813'te ölmesi üzerine II. Mahmut, 1814'te Bozok sancağının yönetimini Çapanoğullarına değil de 1812'den beri Kayseri sancağını yöneten Mutasarrıf Ali Paşa'ya verdi. Bu durum, padişahın merkeziyetçilik politikasını Bozok sancağından önce Kayseri sancağındaki âyânlara karşı uyguladığını göstermektedir.43

Merkezî yönetim, Yozgat ve çevresinde yönetime tayin etmediği Çapanoğullarının önde gelen isimlerinden Mehmet Celâlettin Paşa'ya Halep, Maraş, Erzurum, Karaman ve Adana'da, Abdülfettah Bey'e İstanbul, Halep, Tikveş ve Mekke'de görev verdi. Sultan, Süleyman Bey'in çocuklarından Abbas Hilmi, Mahmut ve Hamza Beyler ile torunu İzzet Bey'i İstanbul'da iskân ettirdi. Padişah, Süleyman Bey'in çocuklarından Ahmet Bey'e Yozgat'ta kalmasına izin verdi. Bunun sebebi, o kimsenin merkezî yönetime karşı tehlike oluşturacak güce sahip olmayışıdır.44

Karaosmanoğullarına gelince, Hacı Ömer Ağa'nın 1812'deki ölümü ve Hacı Hüseyin Ağa'nın Saruhan Müteselimliği ile Aydın Muhassıllığı'ndan azledildikten sonra 1816'da Manisa'da vefat etmesi üzerine padişah bu hanedanı baskı altına ve hakim oldukları Manisa ve çevresini kontrol altına aldı. Hacı Hüseyin Ağa'nın yerine İzmit Kereste Nazırı Osman Efendi'yi muhassıl olarak atadı. Karaosmanoğullarına Saruhan yönetiminin yeniden verilmesi 1829'da Aydın'da çıkan Kel Mehmet İsyanı ile mümkün oldu. Devletin birer memuru olarak Karaosmanoğullarından Hacı Küçük Mehmet Ağa, Hacı Eyüp Ağa ve Yakup Paşa II. Mahmut Dönemi'nin son yıllarında da Saruhan ve Aydın'ın yönetiminde görev aldılar.45

2. Âyânları Birbirlerine Karşı Kullanma

Bu usul, merkezden uzak olan bölgelerdeki ferman dinlemeyen âyânlara karşı kullanılmıştır. 1812'den 1834'e kadar Trabzon, Rize ve civarında Hazinedaroğullarının Tuzcuoğullarına46 ve 1819 yılı civarında Serezli (Sirozî) Yusuf Paşa'nın Batı Trakya'daki âyânlara karşı kullanılması gibi.47

Bazı âyânlar günün birinde, bu usulle, kendilerinin nüfuzlarına son verileceğini düşünerek, bunu işlemez hale getirmeye çalışmışlardır. Meselâ, merkezî hükümet 1814'te idam etmiş olduğu Adakale Muhafızı Recep Ağa'nın muhallefâtını müsâdere etmek istedi. Mütegallibeden olan ağanın üç kardeşi, buna karşı gelerek Eflâk ve civarını yağmaladılar. Üç kardeşler üzerine kuvvetler sevk edildiyse de bir netice alınamadı. Sonunda Tırhala Mutasarrıfı Tepedelenlizâde Veliyüddin Paşa âsiler üzerine gönderildi. Veliyüddin Paşa, 1816'da âsilerle bir mukavele imzalayarak isyanın son bulmasını ve üç kardeşin Bâbıâlî tarafından affedilmesini sağladı. Bâbıâlî, âyânları birbirine kırdırmak istediği halde, Tepedelenlizâde kuvvet kullanmadan ayaklanmanın önüne geçmişti. Böylece âyânlar birbirlerini kırmayarak kuvvetlerini korudular ve taşrada merkezî hükümetin kuvvet kazanmasını önlediler. Hiç şüphesiz bu, merkezden gelecek bir tehlikeye karşı, âyân kuvvetlerini güçlü tutmanın bir yoluydu.48

3. Âyânlara Karşı Kuvvet Kullanma

Taşrayı merkezî idareye bağlamak için takip edilen en tesirli usul, güvenilir paşaların kumandasında âyânlar üzerine kuvvet sevk etmekti. Hüsrev ve Hurşit Ahmet Paşalar, bu vazifede en başarılı olanlardır. Antalya ve havalisine hâkim olan Tekelioğulları 1814'te Hüsrev Paşa vasıtasıyla ve Arnavutluk ile Mora yarımadası taraflarını nüfuzu altında bulunduran Tepedelenli Ali Paşa Hanedanı da 1822 yılı başlarında Hurşit Ahmet Paşa tarafından sona erdirildi.49

II. Mahmut, belirtilen usullerle Anadolu ve Rumeli'de çok sayıda âyânın hayatına ve mahallindeki askerî ve idarî nüfuzuna son verdi.50 Böyle olmasına rağmen merkezî idare, değil Osmanlı memleketinin tamamına, Anadolu'nun dahi her tarafına yayılamadı. Âsi Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa gailesi yüzünden saltanatı tehlikeye düşen II. Mahmut, Çukurova bölgesini dahi merkeze bağlayamadı.51 Bundan başka Doğu Anadolu Bölgesi'ne de merkezî yönetim hâkim olamadı.52 Her şeye rağmen Anadolu ve Rumeli'nin büyük kısmı merkezî idare altına girmişti.

B. Kaptanlara Karşı Merkeziyetçilik

Bosna kaptanlarından Gradaçaclı Hüseyin Kaptan'ın bölgedeki nüfuzu 1832'de Mahmut Hamdi Paşa tarafından sona erdirildi.53 Bunu 1837'de Bosna'daki kaptanlıkların kaldırılması hususunda bir fermanın çıkması takip etti.54

C. Kocabaşılara Karşı Merkeziyetçilik

Osmanlı Devleti döneminde hıristiyan ileri gelenlerine, Osmanlı ülkesinin değişik yerlerinde kocabaşı, çorbacı ve arhont denilmekte idi.55 Bunun yanında bir yörede bir Hıristiyan ileri gelenine hem kocabaşı ve hem de çorbacı denildiği görüldü. Bir başka yöredeki meselâ Bulgaristan'daki kocabaşı ve çorbacı olan ileri gelen kimseler farklı konumlarda bulunmaktaydılar.56

Âyânlık dönemine geçişin bir benzeri, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yaşandı. Devletin gücünü kaybetmesi, kurumların gerilemesi ve vergi sistemindeki değişiklikler, taşradaki müslüman ve gayrımüslim ileri gelenlerinin güçlenmesine sebep oldu.57 Merkezî yönetimin taşradaki gücünü kaybettiği sıralarda cizyenin belli bir miktar ile toptan alınması olan maktû yani götürü sistemine geçilmesi de kocabaşılık bakımından önemlidir. Cizye miktarı, cemaat kocabaşıları ile yapılan anlaşmalarla belirlenmekte idi. Bu sistemin yaygınlaşması ile devletin vergi yükümlüleri üzerindeki otorite ve kontrolü zayıflarken, Müslümanlardan vergi toplama işini âyânların üstlenmeleri gibi kocabaşılar da Hıristiyanlardan vergi toplama işini üzerlerine aldılar. Bu durum, XVIII. yüzyılda özellikle Balkanlar'da bir üst tabakanın oluşmasına uygun bir ortam yarattı.58

Âyânlar nüfuzlarını yerleşim yerlerinin dışına çıkartıp hakimiyet alanlarını genişletirken, belde yönetimlerinin başına geçen kocabaşılardan da benzeri girişimlerde bulunanlar oldu. Bazı kocabaşılar, cemaatlerinin bağımsızlık hareketlerine destek verirken bir kısmı buna karşı çıktılar.59

II. Mahmut, merkeziyetçilik politikasını âyânlara karşı tatbik ederken çok sayıda âyân ve derebeyini katlettirip mal varlıklarını musâdere etti. O, Mora İsyanı'na karışan kocabaşılara da benzeri uygulamalarda bulundu.

Sakız adasına bağlı bir kasaba olan Çeşme ve çevresindeki olumsuz gelişmeler, Mora İsyanı'ndan önce Filiki Eterya Cemiyeti'nin kurulduğu 1814'te başladı. Cemiyet ve isyanla bağlantısı olan ve bu kurum ile ayaklanma hareketini destekleyen kocabaşılar vardı. Merkeziyetçilik politikası ile ülkeyi kontrolü altında tutmaya çalışan II. Mahmut ve Bâbıâlî, taşrada âyânların yanında kocabaşıları da sıkı bir takibe almıştı. Nitekim 1814 yılında İzmir Kocabaşısı Coya, Rumlar arasında bozgunculuk yaptığı ve memleket işlerinde Bâbıâlî'nin isteği dışındaki hareketlere hızla başladığı için görevinden uzaklaştırıldı.60

1821'de Mora İsyanı başladığında Ege adalarındaki ve Anadolu kıyılarındaki bazı Rumlar ile kocabaşılar Mora âsilerini destekleyince ayaklanma buralara kadar yayıldı. Rumların arasında âyân ve kocabaşıların arazilerini ele geçirmek amacıyla isyana katılanlar da vardı.61

Mora ayaklanmasının daha ilk yılında 1821'de Ayvalık'ta bir isyan çıktı.62 Benzeri bir olay, aynı yılda Çeşme'nin bağlı bulunduğu Sakız adasına da sıçradı. Deniz korsanı olan izbanditler Sakız'a saldırınca adadaki Müslümanlar, aralarında metropolit ve hizmetkârı, kocabaşı ve hizmetkârı ile köy vekillerinin de bulunduğu altmış üç Rumu tutukladıktan sonra padişahın iradesi ile öldürdüler.63

II. Mahmut, Mora kocabaşılarına karşı merkeziyetçilikte başarılı olamadı. Çünkü, Mora kocabaşılarının katıldıkları Mora İsyanı, Avrupa devletlerinin müdahalesi nedeniyle bastırılamadı ve bu yarımadada bağımsız bir devlet olarak Yunanistan kuruldu (1829).

1834 yılında Kaptan Paşa, izbanditlerin insan öldürmelerine, zahire ve eşya ile adam istemelerine karşı tedbir alınması için Çeşme kocabaşılarına talimat verdi. Paşa ayrıca, casusluk etmemeleri hususunda uyardığı kocabaşılardan korsan gemileri hakkında yazılı bilgi bildirmelerini de istedi. Kocabaşılar, paşanın bu emir ve isteklerini yerine getirmeyi kabul ettiler.64

II. Mahmut, ıslahat hareketlerinde kocabaşılardan yararlandı. 1831 yılında nüfus sayımına geçilirken kazalarda defter nazırının başkanlığında sayım işi yürütüldü. Kazalardan kayıt memurlarının ve köylerden ise imam, papaz ve kocabaşıların gönderdikleri nüfus kayıtlarının derlenip altı ayda bir İstanbul'a ulaştırılması işi nazıra aitti. Kocabaşılar; yörelerinde doğan, ölen ve oraya gelip yerleşen kimseler ile beldeden ayrılanlar hakkındaki bilgileri günü gününe kaydedip defter nazırına bildirirlerdi. Ayrıca onlar, gezi yapabilmek için mürur tezkeresi almak zorunda olan kimselere önce kocabaşı mühürlü pusula verirlerdi.65

1833-1836 yıllarında taşradaki köy ve mahallelerde âyânlık teşkilâtı yerine muhtarlık düzeni kuruldu. Hıristiyan köy ve mahallelerindeki yönetiminde bir değişiklik yapılmayınca kocabaşılar, önceki yıllarda olduğu gibi muhtarlık görevini sürdürdüler.66

D. Askerlere Karşı Merkeziyetçilik

1. Yeniçerilere Karşı Merkeziyetçilik

Yeniçeriler, İstanbul ve taşrada bulunan askerlerdi. Osmanlı Devleti'nde askerlik düzeninin bozulması ile "Nizâm-ı Cedîd" gibi bazı yenilik hareket ve teşebbüslerine rağmen, bir taraftan çiftçiler ve esnafın çeşitli yollarla fakat daha çok para ile esami satın alarak yeniçeriliğe girdikleri ve öte yanda da yeniçerilerin ticaret, esnaflık ve çiftçilikle uğraştıkları görüldü.67 II. Mahmut, âyânlardan sonra yenileşme hareketlerine muhalefet eden yeniçerilere de mutlak hakimiyetini kabul ettirmek üzere harekete geçti ve bu hareketlerinde III. Selim'in hatalarına düşmemeye bilhassa dikkat etti. Çünkü o, başkentteki yeniçerilerin "Nizâm-ı Cedîd"e son verilmesinde ve III. Selim'in azledilmesinde, kendi döneminde ise "Sekbân-ı Cedîd"in kaldırılmasında, Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünde ve kendisinin azledilmek istenmesinde ne kadar önemli rol oynadıklarını ve taşrada Rumeli'dekilerin de İkinci Edirne Olayı ile bölgelerinde yeni ordunun kurulmasının önlenmesinde nasıl yoğun faaliyette bulunduklarını gayet iyi biliyordu.

Mora İsyanı sırasında başarısızlıkları görülen yeniçerilerin ıslah olunamayacağının anlaşılması ve İstanbul'da yaptıkları serkeşliklerinin had safhaya varması üzerine düzenli yeni askerî birlikler kurulması yoluna gidildi. Bu münasebetle 26 Mayıs 1826'da yeni birlikler için Yeniçeri Ocağı'ndan asker yazılmasına karar verilerek hemen uygulamaya geçildi.68 Yeniçeriler, "Nizâm-ı Cedîd"in yeniden ortaya çıkması anlamına gelen bu harekete karşı 15 Haziran 1826'da ayaklandılarsa da edilen sokak kavgaları sonunda 17 Haziran 1826'da ocakları ile beraber ortadan kaldırıldılar.69 Osmanlı tarihi ve toplumu bakımından gerçekten hayırlı olan ve tarihlere "Vaka-i Hayriye" adıyla geçen bu olaydan bir ay sonra yeniçerilere yakınlığı bilinen bektaşî tarikatı ileri gelenleri de taşraya sürüldüler.70

2. Delillere Karşı Merkeziyetçilik

II. Mahmut, III. Selim Dönemi'nde merkeziyetçiliğin ve içgüvenliğin sağlanması için üzerlerine gidilen ama başarı sağlanmayan delillere gerekli girişimlerde bulundu. 1816'da Ankara ve Çankırı sancakları mutasarrıfına gönderilen bir fermanla, delillerin köy halkını soymaması ve onlara yük olmaması, halka baskılarda bulunanların cezalandırılması ve hattâ idam edilmeleri duyuruldu. Vali ve mutasarrıflar, halka tecavüzlerde dahi bulunan delillere karşı başarılı önlemler almayınca padişah, onlara karşı halkın kendilerini korumalarını ve aralarında yardımlaşmalarını istedi.71

II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından az sonra taşradaki askerî kuvvetleri merkeze bağlamak üzere daha cesur davrandı. Özellikle köylülere çok zarar veren deliller 1829 yılına doğru Akşehir civarında mağlup edildiler ve padişahın fermanıyla resmen kaldırıldılar.72 Padişah, 1834-1836'da memlekette redif askerî örgütünü kurunca "vali, mutasarrıf ve mütesellimlerin kapılarında asker beslemelerine gerek kalmamıştı".73

3. Sipahilere Karşı Merkeziyetçilik

Düzeni bozulmuş olan sipahilere karşı 1826 yılı haziran ayında Yeniçeri Ocağı kaldırılmadan az önce harekete geçilerek Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerindeki sipahiler; humbaracı ve lâğımcı ocaklarına bağlanmak suretiyle nizam altına alındılar.74 II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından hemen sonra taşradaki askerî kuvvetleri merkeze bağlamak üzere daha cesur davrandı. Ticaretle uğraşan sipahilerin tedibi de 1831 yılında vuku buldu. Bunlardan boşalan tımarlar, yeni kurulmuş olan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" ordusuna gelir sağlamak gayesiyle mukataaya çevrildi.75

E. Ulemanın Nüfuzunun Azaltılması

Osmanlı toplumunun en imtiyazlı grubu; ilim, eğitim, hukuk, din ve vakıf işleriyle uğraşan ulema zümresiydi. Bu zümre, idareci zümreler içinde nüfuzu en çok olanı idi; kendilerine idam cezası ile musâdere uygulanmazdı.76 Onların İstanbul'da olanları, başkentteki yeniçeriler ile anlaşarak bazı padişah ve sadrazamların azil ve idam edilmesi ile yenileşme hareketlerinin başarıya ulaşmasında etkili oldular.

II. Mahmut, Yeniçeri Ocağını kaldırmakla ilmiye zümresini, devlet işlerinde kuvvet aldıkları askerî güçten yoksun bıraktı. O, bundan yararlanmasını bildi ve uyguladığı yenilik hareketlerinde yüksek derecedeki ulemanın desteğini görmesine rağmen aynı konuda aleyhinde bulunan alt kademedeki ulemayı İstanbul'dan uzaklaştırdı.77 1834'te Evkaf Nezareti kurularak ulemanın zenginlik kaynağı olan vakıf arazisi üzerindeki idarelerine son verildi.78 Bunun sonunda gücünden çok şeyler kaybeden ilmiye mensupları, padişaha bağlı birer memur haline geldiler.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve ulemanın nüfuzunun azaltılması ile padişahın İstanbul'daki hakimiyeti gerçekleşti ve kendisine karşı gelecek güçlü bir zümre kalmadı.

Sonuç

Neticede II. Mahmut, amcası III. Selim'in girişimlerde bulunup gerçekleştiremediği merkeziyetçilik politikasını, Mora ve Kavalalı İsyanlarının kapsadığı alanların dışında kalan memleketin Rumeli, Anadolu ve Arap vilâyetlerindeki âyân, derebeyi, kocabaşı ve yeniçerilere karşı büyük ölçüde başarıyla uyguladı.79 O, merkezî otoritenin güçlenmesi amacıyla idarî ve mülkî alanlarda düzenlemeler yaparak taşradaki âyân ve zorbaları ortadan kaldırdı. Avrupaî bir hükümet kurulması için merkezî yönetim ve hükümette önemli derecede düzenlemeler yaptı.80

Osmanlı toplumunun en üst mevkiinde tabii olarak padişah bulunuyordu. Uygulanan merkezîleştirme politikası ile padişahın nüfuz ve kuvveti, önceki devre göre, İstanbul ile taşrada bütün sosyal zümreler üzerinde daha da arttı ve yaygınlaştı. II. Mahmut'un nüfuzu; ilmiye, kalemiye ve askeriye mensuplarından meydana getirilen meclislerin kanun yapma yetkilerini yalnız padişahtan alma durumu ile zirvesine ulaştı.81

Kalemiye zümresi de uygulanan merkezîleştirme siyaseti ile taşradaki âyân aleyhine nüfuz kazandı. II. Mahmut'un merkezîleştirme siyaseti, Bâbıâlî'deki bürokratların nüfuz kazanmasına yol

açtı. Padişahın ölümünden (1839) sonra bu zümre, saray üzerinde de etkili olmaya başladı.82 Sonunda 1876'ya kadar padişah tahakkümünün yerini bürokratların tahakkümü aldı.

Âyânlar ise kendilerine karşı girişilen merkezîleştirme politikası ile idarî ve askerî nüfuz ve kuvvetlerini kaybettiler. Fakat taşradaki sosyal ve iktisadî nüfuzları devam etti. Bu arada tımarın resmen kaldırılmasıyla sipahilerden alınan topraklar mültezimlere verildi. Bu durum karşısında mültezimler, devletin peşin para ihtiyacını karşılayarak büyük önem ve nüfuz kazandılar. Mültezimler, topraklarının idaresini ellerinde bulunduran âyânlarla birleştiler ve köylerde yeni bir toprak sahibi sınıf teşekkül ettiler.83

Köylünün durumu ise 1831'de tımarların resmen kaldırılışından itibaren gittikçe kötüleşti. Tımar topraklarının iltizama verilmesiyle eskiden her an azledilme imkânı olan tımarlı sipahinin yerini mültezimler aldı. Devletin vergi sisteminin ana unsurunu teşkil eden mültezimi, devlet istediği an cezalandıramadığından bunların köylüye yaptıkları zulüm önlenemedi.

II. Mahmut, Anadolu ve Rumeli'deki âyânların pek çoğunun askerî ve siyasî nüfuzlarını yok ederek merkezî idareyi Anadolu ve Rumeli'nin tamamına olmasa bile geniş bir kısmına yaydı. Ancak onun merkeziyetçiliği, eyaletlerin merkezî hükümet tarafından, daha doğrusu padişah tarafından kontrolü demekti. Lâkin, vergileri mültezimler topladığı için malî merkeziyet kurulamamıştı. Tanzimat bürokrasisi, II. Mahmut'un bu siyasetini devam ettirmiş ve bu hususta daha başarılı olmuştur.84

Nüfuzlarının kırılmasına rağmen âyânlar, iktisadî güçleri ve eski şöhretleri ile halk üzerinde hâlâ etkiliydiler. II. Mahmut'tan sonra da, eskisi gibi askerî güçleri olmadığı halde, bir kısım âyânların halka zulmetmekten geri kalmadıkları görüldü.85 Bazı bölgelerde ise merkezî hükümet temsilcilerinden bazılarının kötü idareleri, buralarda halka âyânların geçmişteki idarelerini arattı.86

Âyânların ve kocabaşıların taşra hayatındaki önemli rolleri, II. Mahmut'tan sonraki zamanlarda başka şekiller altında devam etti.87 Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) taşrada mahallî idareler kurulup yaygınlaştı.88 Eyalet ve kazalarda kurulan meclislerdeki Müslüman ve gayrı müslim üyeler, kendi cemaatlerinin önde gelen kimseleri olan âyân ve kocabaşılar idiler. Bu kimseler, genelde sokaktaki halkı temsil etmemekteydiler. Dinleri farklı olan bu kimseler, kendi aralarında tartıştıkları gibi, aynı zamanda işlerine gelmeyen reformlara karşı çıktılar ve menfaatlerini koruyup arttırmak için ittifak dahi kurdular. Reformları ve kuralları düzgün ve dürüst bir biçimde uygulamayan bu kimselerden Müslümanlar ile hıristiyanlar şikâyetçi idiler. Hıristiyanların şikâyet ettikleri meclis üyesi kocabaşılar arasında Çeşme kocabaşıları da vardı.89 Şikâyetlere rağmen Tanzimat yeniliklerinin uygulanması ile ilgili olarak Bâbıâlî, âyânları ve kocabaşıları 1845'te İstanbul'a çağırdı.90 Bu sosyal zümre, bir menfaat grubu olarak kendilerine has hayat görüşleriyle yakın zamana kadar Türk siyasî hayatının önemli unsurunu teşkil edegeldi.91

DİPNOTLAR

1 H. A. R. Gibb-Harold Bowen, The Islamic Society and the West, Oxford 1950-1957, c. I/1, s. 303.

2 Âyânlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara 1977.

3 Âyânlık dönemi için bk. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri, 1730-1839", Tarih Araştırmaları Dergisi, c. VIII-XII, nu. 14-23, Ankara 1975, s. 51-61; Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914, ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Cambridge 1994, s. 637-758; Özcan Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi", Osmanlı, c. VI, Ankara 1999, s. 174-180; Özcan Mert, "The Age of Ayans in the History of the Ottoman State", The Great Ottoman-Turkish Civilisation, c. III, (ed. Kemal Çiçek) Ankara 2000, s. 563-70.

4 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s. 98-99.

5 Deena Ruth Sadat, Urban Notables in the Ottman Empire: The Âyan, basılmamış doktora tezi, Rutgers, The State University, New Brunswick, New Jersey, 1969, s. 27; Ömer Lûtfi Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, İstanbul 1943, s. 231, 308; V. Mınorsky, "Kürtler", İslâm Ansiklopedisi, c. VI, İstanbul 1955, s. 1101; Ahmet Cevat Eren, Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek, İstanbul 1965, s. 24; Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Teşkilât", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 987.

6 Mustafa Nuri, Netâyicül-vukuât, c. IV, İstanbul 1327, s. 98; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul 1942, s. 5-6; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyanlık İddiaları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. XXIV, nu. 3-4, Ankara 1966, s. 195-231.

7 Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle: Risâle-i Terceme", Belgeler, c. IV, nu. 7-8, Ankara 1969, s. 45; Nuri, a.g.e., c. IV, s. 98-99; J. H. Mordtmann, "Derebeyler", İslâm Ansiklopedisi, c. III, İstanbul 1945, s. 540; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev. Metin Kratlı, Ankara 1970, s. 38, 441.

8 Eren, a.g.e., s. 22-24.

9 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 5-6; Çağatay Uluçay, 18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955, s. 14; Eren, a.g.e., s. 26.

10 Kemal H. Karpat, "The Land Regime Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", Beginnings of Modernization in the Middle East, neşr. William R. Polk-Richard L. Chambers, Chicago 1968, s. 78.

11 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 5; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. I, İstanbul 1971-1972, s. 121-22.

12 Ahmet Cevat Eren, “Pazvand-Oğlu Osman”, İslâm Ansiklopedisi, c. IX, s. 532-35; Ahmet Cevat Eren, Selim III’ün Biyografisi, İstanbul 1964, s. 39-40.

13 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 11-12, 35. Merkezî hükümetin taşrada gücünü kaybettiğini gösteren Silistre’deki olayın bir benzeri de 1711’de Cezayir’de yaşandı. Dayı Ali Çavuş, III. Ahmet (1703-1730) tarafından beylerbeyi olarak tayin edilen paşanın Cezayir’de karaya çıkmasını engellemişti. Bk. Ercüment Kuran, Cezayir’in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847), İstanbul 1957, s. 6.

14 Özcan Mert, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Ankara 1980, s. 56-60.

15 Stanford J. SHAW, Between Old and New. The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807, Cambridge Massachusets 1971, s. 178; Deena R. Sadat, “Âyan and Ağa: The Transformation of Bektashi Corps in the Eighteenth Century”, The Muslim World, c. LXIII, Hartford, Connecticut USA 1973, s. 210.

16 İkinci Edirne Olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fahri Çetin Derin, “Yayla İmâmı Risâlesi”, Tarih Enstitüsü Dergisi, nu. 3, İstanbul 1973, s. 217-18; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 25-28, 63-64; M. Tayyib Gökbilgin, “Nizâm-ı Cedîd”, İslâm Ansiklopedisi, c. IX, İstanbul 1960, s. 315-16; Shaw, a.g.e., s. 345-48; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Nizâm-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa”, Belleten, c. XXXV, nu. 138, Ankara 1971, s. 265-302.

17 Ahmed Cevdet, Târîh-i Cevdet, c. VIII-XII, (İstanbul) 1288-1301, c. VIII, s. 186-231.

18 Bu taht değişikliği için bk. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 72-123.

19 Cevdet, a.g.e., c. IX, s. 168.

20 Toplantıya katılan âyânların adları için bk. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 138; Kalost Arapyan, Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa’nın Hayatı ve Kahramanlıkları, çev. Esat Uras, Ankara 1943, s. 15.

21 “Sened-i İttifâk”ın metni ve zeyli sureti için bk. Cevdet, a.g.e., c. IX, s. 332-39; Ali Akyıldız, “Sened-i İttifak’ın Tam Metni”, İslâm Araştırmaları Dergisi, nu. 2, İstanbul 1998, s. 215-222. Aynı belgenin geniş bir özeti için bk. A. Selçuk Özçelik, “Sened-i İttifak”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XXIV, nu. 1-4, İstanbul 1959, s. 6-11; Berkes, a.g.e., s. 122-24. “Sened-i İttifâk”ın tahlili için bk. Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu”, Belleten, c. XXVIII, nu. 112, Ankara 1964, s. 606-9.

22 İnalcık, “a.g.m. ”, s. 607.

23 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 143.

24 İnalcık, “a.g.m. ”, s. 607.

25 Özçelik, “a.g.m. ”, s. 12.

26 Cevdet, a.g.e., c. IX, s. 8-9; İnalcık, “a.g.m. ”, s. 607.

27 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 42.

28 Bekir Sıtkı Baykal, “Âyanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Bazı Belgeler”, Belgeler, c. I, nu. 2, Ankara 1965, s. 221-25.

29 Cevdet, a.g.e., c. X, s. 216-17; Ahmed Lütfi, Târîh-i Ahmed Lütfî, c. II, (İstanbul) 1291, s. 114-15. Delilier için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Deli”, Encyclopaedia of Islam, New Edition, c. II, Leiden 1965, s. 201-2; Abdülkadir Özcan, “Deli”, İslâm Ansiklopedisi, c. IX, İstanbul 1994, s. 132-35.

30 Çağatay Uluçay, “Karaosmanoğullarına Ait Düşünceler”, III. Türk Tarih Kongresi Ankara 15-20 Kasım 1943 Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1948, s. 254-55; Süleyman Duygu, Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları, İstanbul 1953, s. 23.

31 Nuri, a.g.e., c. IV, s. 110; Hadiye Tunçer, Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Kanunu, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Ankara 1962, s. 88; Ömer Lûtfi Barkan, “Timar”, İslâm Ansiklopedisi, c. XII/1, İstanbul 1974, s. 330-31.

32 Feodalite ve Osmanlı toplumu için bk. Mehmet Ali Kılınç, Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara 1982; Murat Özyükselt, Feodalite ve Osmanlı Toplumu, Bursa 1989.

33 Ercüment Kuran, Türk İslâm Kültürü, Ankara 2000, s. 77-78.

34 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1987, s. 97 vd.

35 Şinâsî Altundağ, “Mehmed Ali Paşa”, İslâm Ansiklopedisi, c. VII, İstanbul 1988, s. 574-75.

36 İnalcık, a.g.e., s. 609; Ercüment Kuran, “H†let Efendi”, Encyclopaedia of Islam, New Edition, c. III, Leiden 1971, s. 90.

37 Adolphus Slade, Records of Travels in Turkey, Greece and of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in Years 1829,

1830 and 1831, c. I, Philadelphia 1833, s. 118; Georges Perrot, Souvenirs d’un Voyage en Asie Mineure, Paris 1867, s. 386-87; İnalcık, a.g.e., s. 608; Sadat, “a.g.m”, s. 214.

38 Çapanoğulları’na, Çapanzâdeler ve Cebbarzâdeler de denirdi. Bu hanedan için bk. Duygu, a.g.e.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Çapan Oğulları”, Belleten, c. XXXVIII, nu. 150, Ankara 1974, s. 215-61; Mert. Çapanoğulları.

39 J. H. Mordtmann-Bernard Lewis, “Derebey”, Encyclopaedia of Islam, New Edition, c. II, Leiden 1965, s. 207. Canikli Ali Paşa için bk. B (ernard) Lewis, “Djânikli Hâdjdjı ‘Ali Pasha”, Encyclopaedia of Islam, New Edition, c. II, s. 446-47; Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa”, Belleten, c. XXXVI, nu. 144, Ankara, s. 483-525; Yücel Öözkaya, “Canikli Ali Paşa’nın Risâlesi: Tedâbîrü’l-Gazavât”, Tarih Araştırmaları Dergisi, c. VII, nu. 12-13 Ankara 1973, s. 119-91.

40 Uzunçarşılı, “Nizam-ı Cedid Ricalinden. ”, s. 438-39. Kadı Abdurrahman Paşa için bk. “a.g.m. ”, s. 245-302; Belleten, c. XXXV, nu 139, Ankara 1971, s. 409-51.

41 Karaosmanoğulları için bk. Çağatay Uluçay, Atçalı Kel Mehmed, İstanbul 1968; Osman Bayatlı, Bergama’da Karaosmanoğulları Hacı Ömer Ağaoğlu Vakfı, İzmir 1957; Münir Aktepe, “Manisa Âyanlarından Karaosmanoğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma”, Vakıflar Dergisi, nu. 9, Ankara 1971, s. 367-82; Yuzo Nagata, Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme, Ankara 1997.

42 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Cevdet Dahiliye (C. DAH.), nu. 3625; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E., nu. 3304; Duygu, a.g.e., s. 28, 29; Uzunçarşılı, “Çapan Oğulları”, s. 261; Mert.. Çapanoğulları, s. 63.

43 Özcan Mert, “Kayserili Bir Ayan: Zennecioğlu Seyyit Mehmet Ağa”, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s. 330-31.

44 Ahmed LÜTFİ, Târîh-i Ahmed Lütfî, c. V, Dersa‘âdet 1302, s. 33; Mert. Çapanoğulları, s. 69-70.

45 Nagata, a.g.e., s. 52-56, 57-58.

46 Cevdet, a.g.e., c. X, s. 22. Tuzcuoğulları için bk. M. Münir Aktepe, “Tuzcuoğulları İsyanı”, Tarih Dergisi, c. III, nu. 5-6, İstanbul 1953, s. 21-52.

47 Cevdet, a.g.e., c. XI, s. 68-69.

48 Cevdet, a.g.e., c. X, s. 211-13.

49 Cevdet, a.g.e., c. X, s. 166. Tekelioğulları için bk. İbrahim Adil Sivrikaya, Teke Sancağı Mütesellimi Hacı Mehmed Ağa, basılmamış lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul 1965-1966; Süleyman Fikri Eerten, Tekelioğulları, İstanbul 1955. Tepedelenliler için bk. M. Cavid Baysun, “‘Ali Paşa, Tepedelenli”, İslâm Ansiklopedisi, c. I, İstanbul 1950, s. 343-48.

50 Cevdet, a.g.e., c. X, s. 99, 102, 129, 130, 131, 165-69, 211-13, 219, 228; c. XI, s. 8-9, 11, 17, 36, 37, 44, 47, 69, 245, 285-86; c. XII, s. 16, 134; Ahmed Lütfi, Târîh-i Lütfî, c. I, (İstanbul) 1290, c. I, s. 140, 146, 167; Yorga, Osmanlı Tarihi, c. V, çev. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1948, s. 219-20, 224, 228-29.

51 Çukurova bölgesindeki mahallî hanedanlardan Kozanoğulları, Kökülüoğulları ve Menemencioğulları'nın siyasî ve askerî güçleri 1866'da Fırka-i Islahiye tarafından ortadan kaldırılmıştır. Mordtmann-Lewis, "a.g.m. ", s. 207; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 445; Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", Tarih Dergisi, nu. 27, İstanbul 1973, s. 1-20.

52 Doğu Anadolu'da Bedir Han Said Bey, İsmail Bey ve Ravanduzlu Mehmet Paşa'nın 1830 yıllarında başlattıkları isyan hareketleri Abdülmecit Devrin'de (1839-1861) bastırılmıştır. Ancak bu bölgede mahallî beylerin askerî ve siyasî nüfuzlarının kırılışı ve merkezî idarenin hâkim oluşu Cumhuriyet döneminde gelişerek 1936'da tamamlandı ("Dersim", Türk Ansiklopedisi, c. XIII, Ankara 1966, s. 109; MINorsky, "a.g.m. ", s. 1105-7).

53 Eren. Bosna-Hersek, s. 134-46.

54 Eren, a.g.e., s. 157.

55 Gilles Veinstein, "Balkan Eyaletleri (1606-1774)", Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I, yayın yönetmeni: Robert Mantran, çev. Server Tanilli, İstanbul 1991, s. 401.

56 Özcan Mert, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşı Deyimi, Seçimleri ve Kocabaşılık İddiaları", Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995, s. 402.

57 Veinstein, "a.g.m. ", s. 400.

58 Halil İnalcık, "Cizye", İslâm Ansiklopedisi, c. III, İstanbul 1993, s. 46.

59 Yuzo Nagata, Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi, Tokyo 1976, s. 45, 49-51, 58-60.

60 BOA., C. Zaptiye (ZAP.), nu. 4535.

61 Ortaylı, a.g.e., s. 40.

62 Zeki Arıkan, "1821 Ayvalık İsyanı", Belleten, c. LII, nu 203, Ankara 1988, s. 571-600+1 harita.

63 BOA., Hatt-ı Hümayun (HH.), nu. 38209-A; Ahmed Cevdet, Târîh-i Cevdet, İkinci tabı, c. XI, Dersa'âdet 1309, s. 159; Mübahat Kütükoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", Türk Yunan İlişkileri, Üçüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri, Ankara 1986, s. 134-135, 142-143.

64 BOA., HH., nu. 16202.

65 Çadırcı, a.g.e., s. 46, 328.

66 Musa Çadırcı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, Belleten, c. XXXIV, nu. 135, Ankara 1970, s. 411; İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Ankara 1974, s. 411; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 38-40.

67 Gökbilgin, “a.g.m. ”, s. 311, 313; Jr. Herbert L. Bodman, Political Factions in Aleppo 1760-1826, Durham North Carolina 1963, s. 63-65.

68 Cevdet, a.g.e., c. XII, s. 171-75. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa, yeni askerî birliklerin kurulması hususunda II. Mahmut’tan daha önce girişimde bulunmuştur (Altundağ, “a.g.m. ”, s. 574). Mısır askerlerinin Mora İsyanı’nın bastırılması sırasında kazandıkları başarıların, padişahı yeni askerî birlikler kurmaya sevk etmesi kuvvetle muhtemeldir.

69 Yeniçeriliğin ortadan kaldırılışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed Es‘ad, Üss-i Zafer, İstanbul 1243. Bu eser, A. P. Caussin de Perceval tarafından Précis historique de la destruction du corp des Janissaries par le Sultan Mahmoud en 1826 (Paris 1833) adıyla Fransızca olarak yayınlanmıştır.

70 Lûtfî, a.g.e., c. I, s. 150-68.

71 Çadırcı, a.g.e., s. 64-67.

72 Lûtfi, a.g.e., c. II, s. 192-93.

73 Çadırcı, a.g.e., s. 68.

74 Cevdet, a.g.e., c. XII, s. 166.

75 NURİ, a.g.e., c. IV, s. 110; J. Deny, “T¸m†r”, Encyclopédie de L’Islam, c. IV, Paris 1934, s. 812. Tımar sisteminin kesin olarak ortadan kaldırılışı H. 1263/M. 1846-1847 yılıdır (Nuri, a.g.e., c. IV, s. 110-11; Pakalın, a.g.e., c. III, s. 567).

76 Cevdet, a.g.e., c. XI, s. 107.

77 Lûtfi, a.g.e., c. II, s. 144. Yüksek rütbedeki ulemanın yenileşme hareketlerinde padişahı desteklemeleri konusunda bk. Uriel Heyd, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, Scripta Hierosolymitana, c. IX, 1961, s. 63-96.

78 Uriel Heyd-Ercümend Kuran, “İlmiyye”, Encyclopaedia of Islam, c. III, Leiden 1971, s. 1153; Lewis, a.g.e., s. 93-95. Evkaf arazisinin devlet tarafından kontrolünü ve ulemanın hükümet işlerindeki nüfuzunun kırılması konularını Kavalalı Mehmet Ali Paşa da Mısır’da uygulamıştır. Bk. Altundağ, “a.g.m. ”, s. 575, 576-77.

79 Ercüment Kuran, “Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İstanbul 1990, s. 107.

80 Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, c. I, İstanbul 1994, s. 90.

81 Berkes, a.g.e., s. 151.

82 Roderic H. Davison, Turkey, New Jersey 1968, s. 90.

83 Lewis, a.g.e., s. 442.

84 Lewis, a.g.e., s. 107-8, 381-85.

85 İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Siyasî Tepkileri”, Belleten, c. XXVIII, nu 112, s. 646-48; Kenan Akyüz, Ziya Paşa’nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasında Bazı Olaylar, Ankara 1964, s. 3-11.

86 Perrot, a.g.e, s. 386-87.

87 İnalcık, “a.g.m. ”, s. 626-27, 635.

88 Yerel yönetim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. ORTAYLI, a.g.e.

89 BOA., Bâbıâlî Evrak Odası Divan-ı Hümayun Kalemi (A. DVN.), nu. 100/46; Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL), nu. 78/49.

90 Lewis, a.g.e., s. 151.

91 İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane. ”, s. 609.

Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği / Prof. Dr. Bilal Eryılmaz [s.730-738]

Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Demokrasi tarihimize baktığımızda, yerel demokrasi pratiklerinin, ulusal düzeydeki demokrasi uygulamasından daha önce ortaya çıktığı görülür. Avrupa'da da demokrasi pratiklerinin gelişmesi, yerel bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. İlk Osmanlı parlamentosunun kurulmasından önce, muhassıllık meclislerinde, vilayet, sancak, kaza ve belediye meclislerinde temsil ve tartışma geleneği bulunmaktaydı. Nitekim, ilk Meclis-i Mebusan'a seçilen üyelerin çoğu, bu gelenekten gelmişlerdi. Belediyelerin ortaya çıkmasından başlayarak geçirdiği aşamalar, yedi grupta toplanabilir. Bu aşamaların her birinin, bir öncekine göre demokratiklik açısından doğrusal bir gelişme gösterdiğini söylemek oldukça zordur. Aşamaların inişli çıkışlı süreçler halinde tanımlanması daha gerçekçi olur. Şüphesiz kesintili yerel demokrasi aşamalarını, ülkemizin genel demokrasi performansından ayrı olarak değerlendirmek olanaklı değildir. Belediye kurumunu, Avrupa'dan almakta geç kalmış sayılmayız, ancak bunun geliştirilmesinde Avrupa'nın kaydettiği aşamanın çok gerisinde bulunmaktayız.

Tarihi olarak yönetime katılma pratikleri, önce yerel yönetimler düzeyinde gelişmeye başladı. Avrupa'da bir kentin ya da bölgenin, merkezi hükümet karşısında idari ve mali alanda özerklik elde edip güçlenmesiyle yerel yönetim birimleri gelişti ve dolayısıyla yönetime katılma pratiklerinde siyasi ve idari yönden bir gelişme süreci yaşandı. Şüphesiz bu gelişme, 13. yüzyıldan başlayarak uzun bir tarihi süreç izledi; siyasal ve sosyo-ekonomik değişimlere bağlı olarak farklı aşamalar geçirdi.

Günümüzdeki gelişmeler de dahil edildiğinde Avrupa'daki bu aşamalar, genellikle yedi grupta toplanmaktadır. Birinci aşama, kökü 13. yüzyıla dayanan, ama özellikle 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan zaman diliminde daha belirgin olarak kentlerde görülen otonom gelişmeler, yerel ve kişisel haklar için bir temel oluşturmuştur. İkinci aşama, Fransız İhtilali'yle başlamış, Napolyon'un imparatorluk yıllarında devam ederek Batı Avrupa'nın pek çok bölgesinde yönetsel reformların yapılmasına neden olmuştur. Bu gelişme, üçüncü aşama olarak hem Alman federalizmini, hem de Habsburg İmparatorluğu'nun yapılanmasını etkilemiştir. Dördüncü aşama, 1918'den sonra Habsburg İmparatorluğu'nun yıkılması ve 1917'deki Rus Devrimi'yle başlamıştır. Bu aşamayı, 1945'ten sonra Orta ve Doğu Avrupa'da komünistlerin kontrolü ele geçirmeleri ve ikili denetim sisteminin kurulmasıyla ortaya çıkan beşinci aşama izlemiştir. Altıncı aşama, Batı Avrupa'da yerel yönetimlerin birleştirilerek ve yeniden örgütlenerek "fonksiyonel bölgeler"in kurulmasıyla başlamıştır. Son aşama ise, komünizm sonrası Orta ve Doğu Avrupa'daki yeniden yapılanma sürecidir.1 Avrupa'da siyasi hakların gelişmesi ve yönetime katılma pratikleri, öncelikle şehir idaresi ile ilgili bir olgudur. Orada "merkeziyet" yerine "mahalli" zihniyet daha gelişmiştir.

Anglo-Amerikan siyasi düzeninin tümünü, halkın egemenliği ilkesi yönetir. 1831 yılında ABD'ye yaptığı gezi sonucunda Amerikan demokrasisi ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Fransız hukukçu

Tocqueville, Amerika'da yerel yönetimlerin oldukça bağımsız bir özellik gösterdiklerini; bu statüyü de halkın egemenliği kuramından aldıklarını belirtir. Yerel yönetimler, güçlerini merkezi yönetimden almamışlardır; tam tersine bağımsızlıklarının bir bölümünden merkezi yönetim adına vazgeçmişlerdir… Burada yerel yönetimler, kent bilinciyle desteklenir ve yaşatılır.2

Liberal gelenekte yerel yönetimler alanındaki çalışmalar, büyük ölçüde John Stuart Mill'in (1806-1873) etkisinde gelişmiştir. Mill, siyasi hürriyetin, yerel hürriyetlerden oluşan bir temele dayanmadığı ülkelerde, geçici bir nitelik gösterdiğini belirtmektedir. Ona göre, yerel olan işlerin, o yöre halkı tarafından idare edilmesi, hürriyetlerin gelişmesini sağladığı kadar, aynı zamanda yenilikleri, çeşitlilikleri ve tecrübe zenginliğini ortaya çıkaracaktır.3

Friedrich August Von Hayek'e (1899-1992) göre "yerel halka olduğu kadar, onların gelecekteki liderlerine de siyasal bir eğitim okulu işlevi gören yerel yönetimin yaygın olmadığı hiç bir yerde demokrasinin iyi işlediği görülmemiştir".4 Yararlı idari tecrübe ve yeniliklerin sağlanmasında olduğu kadar, demokrasinin geliştirilmesi de yerel yönetimlere dayanmaktadır. Bu nedenle yerel yönetimler, Batı'nın siyasi ve idari kurumlaşmasında ve demokratik hayatının gelişmesinde merkezi bir role sahip olagelmişlerdir. Bir çok düşünür ve uygulamacı, yerel yönetimlerin "demokrasi", "verimlilik/etkinlik", "özgürlük", "özerklik" ve "yeniden paylaşım" olmak üzere beş temel değere dayandığını belirtir.5 İlk dört değer üzerinde genel olarak bir görüş birliğinden söz edilebildiği halde, belediyelerin "yeniden paylaşım"la ilgili işlevleri ve politikaları, 1980'den sonra en çok tartışılan konuların başında yer almıştır.

Belediyeler bağlamında yerel yönetimler, orijin itibariyle sivil toplum kurumu olarak gelişmeye başlamışlardır. Önce yerel düzeyde gelişmeye başlamış olan demokrasi pratikleri daha sonra ulusal düzeye intikal etmiştir. Demokrasi uygulamalarının önce yerel yönetimler düzeyinde başlaması ve gelişmesi, onu daha sağlam ve kalıcı hale getirmiştir. Çünkü gerçek demokrasi, ancak yerel malzemelerle ve aşağıdan yukarıya doğru katılıma dayalı olarak kurulabilir ve sürdürülebilir. Demokrasi deneyimleri yerel, ulusal ve global düzeyde derinleştirilerek ve çeşitlendirilerek olgunlaşabilir. Yerel ve genel düzeydeki demokrasi kurumları, birbirinin rakibi ve antitezi değil, fonksiyonel bir iş bölümünün ve yönetime katılma kanallarının genişletilmesi ihtiyacının bir sonucudur.

Demokrasi tarihimize baktığımızda, yerel demokrasi pratiklerinin, genel demokrasi pratiğinden daha önce ortaya çıktığı görülür. İlk Osmanlı parlamentosunun kurulmasından önce muhassıllık meclislerinde, vilayet, sancak, kaza ve belediye meclislerinde temsil ve tartışma geleneği bulunmaktaydı. Bu gelenek Osmanlı parlamento hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim ilk Meclis-i Mebusan'a seçilen üyelerin çoğu bu gelenekten gelmişlerdi.

Tanzimat'tan sonra belediyelerin ortaya çıkmasından başlayarak demokratik yönden geçirdiği aşamalar, yedi grupta toplanabilir. Birincisi, Tanzimat'ın ilanından hemen sonra ortaya çıkan ve yerel temsil geleneğinde önemli bir yere sahip olan "muhassıllık meclisleri" aşamasıdır. İkinci aşama, İstanbul'da Şehremaneti ile Altıncı Belediye Dairesi'nin kuruluşu ile başlayan süreçtir. Üçüncü aşama,

1877’de Dersaadet Belediye Kanunu ile Vilayetler Belediye Kanunu’nun kabul edilmesiyle başlamıştır. Dördüncü aşama, ilk belediye seçimlerinin yapıldığı II. Meşrutiyet’in ilanıyla başlayan dönemdir. Bu aşamayı, 1930 yılında kabul edilen 1580 sayılı kanunla başlayan beşinci aşama izlemiştir. Altıncı aşama ise, 1961 Anayasası’nın ilanından sonraki evredir. Yedinci aşama, şüphesiz 1982 Anayasası’nın ilanı ve hemen sonrasındaki özellikle büyükşehir belediyeleriyle ilgili yeniden yapılanma çalışmalarıdır.

Muhassıllık Meclisleri

Tanzimat’ın hemen başlangıcında, mali işlerin, valilerin, yerel ayan ve eşrafın elinden alınması ve dolayısıyla kötü uygulamalara ve yolsuzluklara son verilmesi amacıyla, taşraya vali derecesinde yetkili “muhassıl” adında bir maliye memuru atandı ve kendisine yardımcı olacak “muhassıllık meclisleri” kurulması yoluna gidildi. Bu meclislerin üyelerinin bir kısmı o yörenin kamu görevlilerinden (kadı, müftü, asker zabiti) bir kısmı da seçilmiş kişilerden meydana gelmekteydi. Gayrimüslim halkın bulunduğu yerlerdeki metropolid veya hahambaşı ve kocabaşı gibi dini temsilciler de bu meclislere katılmaktaydı. Yönetim tarihimizde seçim olayı, muhassıllık meclislerinin kurulmasıyla başladı ve bu meclisler 1864 Vilayet Nizamnamesi ile yürürlüğe giren, vilayet, sancak ve kaza idare meclislerine geçişe kaynaklık etti. Tanzimat yöneticilerinin mali reform amacıyla ortaya çıkardıkları bu muhassıllık kurumu, bir yerel yönetim birimi değildi, daha çok mahalli idare kurulu niteliğinde bir organdı, ama yerel yönetim tecrübesinin ortaya çıkması açısından da önemli bir girişimdi. Çünkü bazı üyelerinin seçim yoluyla belirlenmesi konusunda ilk defa önemli bir girişim yaşanıyordu.

İlk Osmanlı Belediyesi: Şehremaneti Deneyimi

İstanbul, Tanzimat’a gelinceye kadar dört kazaya (Dersaadet ile Bilad-ı Selase olarak anılan Üsküdar, Galata ve Eyüp) ayrılmış ve bu dört kaza da kırk mahkemeye (şubeye) bölünmüştü. Bunların içinde Dersaadet (İstanbul) kadısı, diğerlerinden üstündü, doğrudan Sadaret makamı ile haberleşirdi; şehrin hakimi, belediye başkanı ve valisiydi. Diğer kadılar da kazalarının hakimi, belediye başkanı ve kaymakamı durumundaydı. İstanbul’daki adli ve beledi hizmetler, böylece kısmen desantralize olmuş bir yapı içinde yürütülmekteydi.

Tanzimat reformları çerçevesinde Batılı anlamda ilk oluşturulan belediye örgütü, “şehremaneti” adıyla 1855 yılında İstanbul’da kurulmuştu. Şehremaneti’nin yürütme organı “şehremini”, karar organı ise “şehir meclisi” idi. Şehremini, Babıali’nin seçimi ve padişahın onayı ile belirleniyordu. Şehremini ve iki yardımcısı ile birlikte on beş kişiden oluşan şehir meclisinin üyeleri Meclis-i Vala’nın kararı ve padişahın iradesiyle atanmaktaydı. Bu üyeler, “Dersaadette oturan her sınıf Osmanlı tebaasının ve esnafın muteber ve mutemetlerinden” seçilmekteydi. Üyelerin dördü, her yıl kura ile yenilenecekti.

Şehremaneti, Meclis-i Vala’nın ve Babıali’nin denetim ve gözetimi altında çalışan bir örgüttü. Kararlarının çoğu Babıali’nin onayı ile yürürlüğe giriyordu. Osmanlı yönetimi, ilk belediye deneyimi konusunda tereddütlü ve temkinli davranıyordu. Şehremaneti örgütü, Batılı anlamda modern belediyeciliğe geçişte ilk tecrübe idi, ancak iyi bir başlangıç sayılamazdı. Organlarının belirlenmesi,

mali yapısı ve yetkileri yönünden merkezi idarenin bir şubesi gibi görev yaptı. Her bakımdan merkezi yönetime bağımlı bu örgüt, belediyelerinin yapılanmasını olumsuz yönde etkiledi.

Altıncı Belediye Dairesi Deneyimi: Beyoğlu-Galata Örneği

Şehremaneti'nden beklenenler elde edilemediği gerekçesiyle, bir yıl sonra "şehir meclisi" lağvedilerek askıya alındı. Bu kararsız durumun 1857 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi, İstanbul'da ve özellikle yabancıların yoğun olarak oturdukları Beyoğlu'nda belediye örgütünü yerleştirmek kararındaydı. İstanbul'un bütününde bir tek belediye örgütü kurmak yerine, merkezde bir anakent belediyesi (Şehremaneti) ile İstanbul'u on dört daireye (beldeye) ayırmak ve öncelikle bu dairelerden birinde belediye deneyimini geliştirmek için yapılan çalışmalar sonucunda Altıncı Daire olarak Beyoğlu-Galata'da karar kılındı (1857). Çünkü burada gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile yabancılar yoğun olarak oturmakta idi ve bunların çoğu, belediyeyi başka ülkelerde görmüş ve önemini kavramışlardı. Burada belediye kurmak ve yerleştirmek daha kolaydı.

Altıncı Belediye Dairesi'nin organları, başında bir müdür ile yedi kişiden oluşan bir meclisten meydana gelmekteydi. Daire'nin işlemleri, Fransızca ve Osmanlıca olarak yürütülmekteydi. Dolayısıyla Daire'de iki dilde uzman memur ve mütercimler istihdam edilmekteydi. Bu uygulama 1878 yılına kadar devam etti. Daire müdürü de Fransızca bilen kişilerden atanmaktaydı. Meclis üyeleri, Babıali'nin seçimi ve padişahın onayı ile belirleniyordu. Üye olabilmenin şartları ise, en az 10 yıl İstanbul'da ikamet etmek ve Beyoğlu-Galata semtinde en az 100.000 kuruşluk bir emlake sahip olmaktı. Mecliste 7 asil üyeden başka "müşavir" statüsünde dört de yabancı uyruklu üye yer almaktaydı. Bu üyeler de, asil üyelerin şartlarına benzer nitelikleri taşıyan kişiler arasından Babıali'nin seçimi ve padişahın onayı ile göreve gelmekteydiler. Yabancıların da belediye meclisinde görev alması, Osmanlı dışında başka bir ülkede görülmeyen bir uygulama idi. Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi, Altıncı Daire'nin ilk teşkilinde atanan memur ve meclis üyelerinin içinde Müslüman ahaliden kimsenin yok gibi olduğunu belirtir.6

1868 yılına kadar, Altıncı Daire'den başka, Tarabya ve Adalar'da da belediyeler kurulduğu anlaşılmaktadır. Altıncı Daire örneğinin diğer semtlere de uygulanması ve Şehremanetinin on dört daireye ayrılarak yapılanma çalışmaları, l868 yılında kabul edilen Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'yle gerçekleşmiştir. İlk belediye dairelerinin, Beyoğlu-Galata semtinden başka, Adalar, Tarabya, Yeniköy ve Kadıköy gibi, genellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile yabancıların yoğun olarak oturdukları yerlerde oluşturulması ilginçtir.

1868 Nizamnamesi ile Şehremaneti'nin organlarının yeniden düzenlendiği görülmektedir. Buna göre Şehremaneti, şehremini, şehir meclisi ve Cemiyet-i Umumiye-i Belediye olmak üzere üç organdan oluşacaktı. Şehir meclisi, bugünkü belediye encümenine benzer bir organdı ve altı üyeden meydana gelmekteydi. Üyeleri, seçim yerine Babıali tarafından tayin edilmekteydi. Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, bugünkü büyük şehir belediye meclisini andıran bir organdı.

Üyeleri, Şehremaneti'ne bağlı belediye dairelerinin başkanları ile her birinden üçer üyenin katılımıyla kurulacaktı. On dört belediye dairesinin her birinde bir başkan ile bir daire meclisi bulunacaktı. Daire başkanları, Babıali tarafından tayin edilmekteydi. Daire meclislerin üyeleri ise halkın seçimi ile işbaşına geleceklerdi. Fakat gerek 1868 Nizamnamesinden, gerekse 1877 Dersaadet Belediye Kanunu'ndan sonra daire meclisi üyelikleri için seçimlerin yapılamadığı ve dolayısıyla da Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin de II. Meşrutiyet'e kadar toplanamadığı anlaşılmaktadır.7

Meşrutiyet Döneminde Belediyeler: Yasal Statünün Belirginleşmesi

Meşrutiyet idaresi, başlangıçta belediyeyi, eşitlikçi ve katılımcı yönetim anlayışı açısından önemli bir kurum olarak görmüş olmalı ki, Osmanlı Parlamentosunun toplandığında ilk ele aldığı konu, belediye kanun tasarısı oldu. Bu takdir edilmesi gereken bir tutumdur. Gerçi 1876 Kanun-ı Esasi'nin 112. maddesinde, belediye işlerinin Dersaadet ve taşralarda seçimle teşkil olunacak belediye meclislerince idare olunacağı ve belediyelerin kurulması, görevleri ve üyelerinin seçiminin bir kanunla düzenlenmesi öngörülmüştü. Bazı üyeler itiraz etse de, Osmanlı Parlamentosu, İstanbul için Dersaadet Belediye Kanunu ve diğer iller için ise Vilayetler Belediye Kanunu olmak üzere iki yasayı kabul etti. Osmanlı yönetimi, İstanbul'u diğer vilayetlerle eşit görmüyordu. Dolayısıyla ayrı bir kanunla düzenlenmesini istemişti.

Dersaadet Belediye Kanunu, İstanbul Şehremaneti'nin önceki yapısını korumuştur. Yine Şehremaneti"nin, "şehremini", "şehremaneti meclisi" ve "cemiyet-i Umumiye-i Belediye" olmak üzere üç organı bulunacaktı. Şehremini, padişah tarafından tayin edilecekti. Şehremini, aynı zamanda İstanbul'un da valisiydi. Şehremaneti meclisi, üyelerden birinin doktor, birinin de mühendis olması koşulu ile padişah tarafından atanan altı kişiden oluşacaktı. Meclisin başkanı da, padişah tarafından atanacaktı. Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, şehremininin başkanlığında, Şehremaneti meclisi ve bağlı belediye daireleri meclisleri başkanları ile söz konusu meclislerin üyeleri arasından seçecekleri ikişer üyeden oluşacaktı. Belediye dairelerinin organları ise, bir başkan ve bir meclisti. Başkan, belediye meclisi üyeleri arasından merkezi yönetim tarafından atanacaktı. Daire meclisleri, iki yıllığına halk tarafından seçilecek ve sayıları, nüfus durumlarına göre, 8-12 üyeden meydana gelecekti.

Dersaadet Belediye Kanunu, belediyelerin gelişme sürecinde önemli bir yere sahiptir. 1855-1877 dönemi, İstanbul ve taşradaki belediyelerin ortaya çıkması ve kurulması sürecini ifade ederse, l877'den sonraki dönem de, belediyelerin hukuki bakımdan statülerinin belirginleşmesi, tüzel kişilik kazanması ve siyasi niteliklerinin öne çıkması olarak değerlendirilebilir. Dersaadet Belediye Kanunu ile ilk defa tek dereceli seçim esası getirilmiş, demokratik sistemin en önemli ilkeleri olan gizli oy ve açık tasnif esası benimsenmiştir. Bununla beraber Kanun, Avrupa'nın aristokrat geleneğinin bir yansıması olarak, seçme ve seçilme hakkına sahip olabilmek için belirli bir emlak vergisi vermeyi zorunlu hale getirmiştir. Seçme ve seçilme hakkına sahip olabilmek için öngörülen emlak vergisi mükellefi olma kuralı, Osmanlı icadı bir usul değildi, Avrupa ülkelerinde böyle bir kural uygulanmakta olduğu için, belediye kurumu oradan alınınca, bu kuralın da oradan alınmasında fazla bir sakınca görülmemiş olmalıdır. Nitekim İngiltere'de bile mülk sahibi olmayanların belediyelerde seçme ve

seçilme hakkı elde edebilmeleri için 1890'lı yılları beklemeleri gerekecektir.8 Seçilme hakkına sahip olabilmek için getirilen Türkçe konuşabilme kuralı, Osmanlı topraklarındaki diğer belediyeler için de geçerli olduğu için, bu kurala, parlamentodaki görüşmeler esnasında özellikle bazı Arap milletvekilleri itiraz etmişlerdi. Seçmen olabilmek için, ilgili belediye dairesinde oturmak ve orada bulunan emlaki için yılda 100 kuruş vergi vermek, Osmanlı vatandaşı olmak, medeni haklara sahip bulunmak, cinayet suçundan mahkum olmamak ve erkek olmak gerekmektedir.

Meclis üyeliğine seçilebilmek için ise, 30 yaşını tamamlamış olmak, yıllık 250 kuruş emlak vergisi vermek, Osmanlı vatandaşı olmak, Türkçe konuşabilmek, aklı yerinde olmak, bir kişinin hizmetkarlığında bulunmamak, medeni haklara sahip bulunmak, bir yıl hapis cezası ile mahkum edilmemiş olmak, geçici olarak hizmeti-i ecnebiye imtiyazına haiz olmamak, ecnebi tabiiyeti iddiasında bulunmamak, Şehremanetinde ve belediye dairelerinde müstahdem veya söz konusu kurumlarla müteahhitlik işleri içinde olmamak, belediye sınırları içinde hakimlik memuriyetinde bulunmamak, müflis olmamak ve erkek olmak gibi özellikler gerekiyordu (Md. 40-41).

Daire meclisleri üye seçimleri, "İntihap Komisyonları"nın (seçim komisyonları) yönetiminde yapılması gerekmekteydi. On kişiden oluşan bu komisyonlar, emlak vergisini dikkate alarak seçmen listeleri hazırlayacak ve bunlar sekiz gün süre ile askıda kalacaktır. Listede isimleri olmayanlar, komisyona itiraz edebileceklerdi.

Dersaadet Belediye Kanunu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortaya çıkardığı sıkıntılar, bu savaşa bağlı olarak başkente yığılan muhacir kitlesi ve ekonomik durumun kötülüğü gibi olumsuz bir ortamda yürürlüğe girdi bu nedenlerle uygulanamadı. Meclis-i Mebusan'ın süresiz tatil edilmesi ile, halkın seçme hakkı elinden alındığı için, belediye meclisleri için seçimler yapılamadı. Hükümet, belediye dairelerinin başına birer reis tayin etmek suretiyle belediye işlerini yürütmeye çalıştı. Belediyecilik, yerinden yönetime dayalı özerk bir statü olarak ele alınmamakta, daha çok bayındırlık ve kent hizmetleri örgütü biçiminde düşünülmekteydi. Gerçi Osmanlı Devleti'nin çok milletli etnik ve dini kimliği, hasta adam niteliği, iç karışıklıklar, ayrılıkçı hareketler, savaşlar ve ekonomik sıkıntılar, siyasi temsil ve özerklik esasına dayanan bir belediyeciliğin kurulması ve sürdürülmesinde en önemli engelleri oluşturmaktaydı. Osmanlı yönetimi, içte ve dışta ayakta kalma mücadelesi verirken, Batılı anlamda belediyeciliğin bütün gereklerinin yerine getirilmesi pek kolay değildi.

İlk Belediye Seçimleri

II. Meşrutiyet yönetimi ilk icraata, uzun zamandan beri yapılamayan belediye seçimleriyle başladı. Böylece İstanbul'da ilk belediye seçimleri 1908 yılında yapılmış ve dolayısıyla ilk Cemiyet-i Umumiye-i Belediye toplantısı da 13 Kanun-ı evvel 1324 (1908) tarihinde Cumartesi günü icra edilmiştir. Açış konuşmasını yapan Belediye Başkanı Mustafa Ziver Bey (10 Ağustos 1908-19 Mart 1909) sevincini şu sözlerle dile getirmişti:

"Belediye Kanunu mucibince bugün İstanbul ahalisi vekillerinin burada toplandığını görmekle bahtiyarım. Bu mutlu gün İstanbul tarihinde kayda değer bir gündür. Çünkü bu seçkin toplantı,

memleketimizde ilk defa vuku bulmakta ve maksat da vatanın ümranı ve sakinlerinin istirahat ve saadeti esbabını tamamlamaya matuf bulunmaktadır. Binaenaleyh mesut ve şayan-ı tebrikiz”.9

Seçimler yapıldı ama, İttihat ve Terakki idaresinin seçimle oluşan özerk bir belediye yönetimini geliştireceğini sananlar, bir süre sonra yanılmış olduklarını göreceklerdi. Aslında İttihat ve Terakki idaresinin yönetim anlayışı, merkeziyetçi ve devletçi bir esasa dayanıyordu. Nitekim 1912 yılında Dersaadet Belediye Kanunu’nda yapılan bir değişiklikle, emanet meclisi ile belediye dairelerinin meclisleri ortadan kaldırıldı; belediye daireleri dokuz şubeye ayrılarak başlarına maaşlı birer müdür tayin edildi. Ayrıca Şehremanetinde bir de “encümen” oluşturuldu. Cemiyet-i Umumiye-i Belediye’nin yapısı da değiştirildi. Cemiyet, her şube dahilinden seçilecek altışar üyeden oluşacak ve üç yıl süre ile görev yapacaktır. Görüldüğü gibi, belediye yönetiminde dairelerin tüzel kişiliklerinin ve meclislerinin ortadan kaldırılması ile oluşan bu yeni yapı, daha merkeziyetçi bir vesayet anlayışını sergiliyordu.

İstanbul dışındaki belediye örgütlenmesi, l864 yılından itibaren kurulmaya ve gelişmeye başladı. İlk kurulmaya başlanan belediyeler, liman şehirleri ile önemli ulaşım merkezlerindeki ve ekonomik yönden kısmen gelişmiş kentlerde kuruldu.

1877 tarihli Vilayetler Belediye Kanunu, seçme ve seçilme hakları ve meclisin görev süresi gibi bazı konularda Dersaadet Belediye Kanunu’ndan farklı hükümler içermektedir ve daha az değişikliğe uğramıştır. Kanunun birinci maddesi, her şehir ve kasabada bir belediye meclisi kurulmasını öngörmektedir. Belediye meclisine üye olarak seçilebilmek için gerekli olan emlak vergisi miktarı, 250 kuruştan 100 kuruşa düşürülmektedir. Seçmen olabilmek için de yıllık 50 kuruş emlak vergisi ödemek gereklidir. Belediye meclisi, yöre nüfusunun durumuna göre 6-12 kişiden oluşacak ve 4 yıl hizmet görecektir. Belediye başkanı, belediye meclisi üyeleri arasından devletçe atanacaktır. Ancak bu hüküm, 1914 yılında değiştirilmiş, belediye başkanının, belediye meclisi üyeleri arasından atanması kuralı kaldırılmıştır. Bunun yerine kanunda “erbab-ı iktidardan bir zat” ın atanması kuralı getirilmiştir.10

Osmanlı belediye tecrübesi, bir özentiden mi, ya da ihtiyaçtan mı doğdu veya her ikisi birden mi etkili oldu? Tanzimat’a kadar olan dönemde kent hizmetleri, kadılar, muhtesipler, mimar ağaları, vakıflar ve esnaf kuruluşları gibi değişik kurumlar tarafından yürütülmekte; hizmetleri bir elden yürütmeye yönelik bir yapı oluşturulmamıştı. Kent sorunlarının bütüncül bir yaklaşım içinde ele alınması ve 19. yüzyıl Avrupası’nda öne çıkan eşitlikçi ve katılımcı yönetim anlayışının Osmanlı toplumuna aktarılması ve dolayısıyla kentlerin yönetimine sınırlı düzeyde de olsa halkın katılması gibi pragmatik ihtiyaçlar, belediyeleri doğuran temel faktörler arasında yer almıştı. Dış zorlamalar olduğu kadar, iç ihtiyaçlar da belediye yönetimini gerektiriyordu. Klasik Osmanlı kurumlarıyla şehirlerin değişen ihtiyaçlarını karşılamak olanaklı görünmüyordu. Ancak Osmanlı yönetimi, belediyeleri yalnızca şehirlerin imarı, inşası ve güzelleştirilmesine yönelik bir altyapı kurumu gibi algıladı, onun temsil ve yönetime katılmaya ilişkin siyasi boyutunu önemsemedi.

Yerel temsil sistemine dayanmadığı ve organları atama yoluyla işbaşına geldiği için belediyelerin güçlendirilmesi yönünde yeterince mahalli talep ve baskı da gelişemedi, merkeze bağımlı ve onun desteği ölçüsünde görev yapabilen idari kurumlar olmaktan kendilerini kurtaramadılar. Bu dönemde belediyelerle ilgili olarak çok sayıda nizamnamenin hazırlanmış olması, bu kurumları istikrarlı bir şekilde geliştirme arzusundan çok, Tanzimat'ın temel niteliğini oluşturan "tanzim etme" ya da "düzenleme" alışkanlığının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü, uygulama, her zaman yasal düzenlemelerde olduğu gibi gelişmemiştir.

Prens Sabahattin'in "adem-i merkeziyet" ve "teşebbüs-ü şahsi" esaslarına dayanan yönetim düşüncesi yerine Ahmet Rıza'nın temsil ettiği, "devletçi","merkeziyetçi" ve "bürokratik" idare anlayışı, II. Meşrutiyet'in hakim özellikleri olarak Cumhuriyet dönemine miras olarak intikal etti.

Belediyecilikte Yeni Bir Dönem

Ankara'nın başkent olmasından sonra, İstanbul örneğinde olduğu gibi, bu kente farklı bir belediye statüsü kazandırılması için 16 Şubat 1924 tarihinde "Ankara Şehremaneti Kanunu" çıkarıldı. Şehremaneti'nde, hükümet tarafından atanan bir şehremini ile 24 üyeden oluşan "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye" görev yapacaktı. Ancak Ankara Şehremaneti'nin statüsü, bazı bakımlardan İstanbul Şehremaneti'nden farklılık göstermekteydi. Ankara Şehremaneti'nde, seçme ve seçilme hakkına sahip olabilmek için belirli miktarda emlak vergisi verme kuralı kaldırıldı. Belediye bütçesinin tasdiki, kadrolarının ve maaşlarının belirlenmesi yetkisi, İçişleri Bakanlığı'na verildi. İstanbul'da bu yetki Şehremaneti'ne aitti. Bu düzenlemeler, hem vesayetçi siyaset anlayışı sergilemekte, hem de Ankara'nın imar ve inşasıyla devletin yakından ilgilenmek istediğini göstermektedir. Ankara'nın imarındaki başarısı ile rejimin başarısı arasında yakın bir ilişki kurulmaktaydı.

Cumhuriyet yönetimi, önce köy idarelerinin statüsünü düzenlemekle işe başladı (1924); daha sonra belediyelere yeni bir biçim kazandırmak için 1930 yılında, bugün halen yürürlükte olan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nu kabul etti. Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı'dan 389 belediye devralmıştı. Bu sayı 1930'da 492'ye yükseldi.11 İlk belediye seçimlerinin yapıldığı tarihte, belediye sayısının 502 olduğu anlaşılmaktadır.

Yerel yönetim sistemini aldığımız Fransa'da köy ve belediyeler "komün" statüsünde örgütlenmelerine rağmen, gerek Osmanlı yönetimi, gerekse Cumhuriyet yönetimi, köylerin yönetimi ile şehirlerin yönetimini farklı biçimlerde düzenleyerek idare etmeyi tercih etmişlerdir. Şehir ve kasabaların modernleştirilmesi daha öncelikli bir konuydu.

Cumhuriyet döneminde devletçilik, modernleşme ve parti-devlet bütünlüğü düşünceleri, belediyelerin statüsünün belirlenmesinde yönlendirici temel ilkeler oldu.12 1929 Dünya Ekonomik Krizi, devletin ekonomi üzerindeki rolünü artırdığı ve dolayısıyla yapı ve fonksiyonlarının genişlemesi sonucunu doğurduğu için, bu gelişmeden belediyeler de nasibini aldı. Bu sebeple Kanun, belediyeler için çok geniş bir görev alanı tanımlaması ortaya koydu. Kanunun geniş bir görev alanı çizmiş olmasını, dönemin İçişleri Bakanı, belediye sosyalizminden etkilenmek olarak açıklamıştır.13

Belediye Kanunu, İstanbul ve Ankara'nın ayrı ayrı kanunlarla düzenlenen farklı statülerine son vererek, bütün belediyeleri bir yasal çatı altında topladı ve belediyeler arasında eşitlik getirmeyi amaçladı. Bu düzenleme, her belediyeye eşit gelişme fırsatı verileceğinin bir ifadesidir. Bununla beraber, İstanbul'da vilayet ile belediyeyi birleştirmesi, İstanbul valisinin aynı zamanda belediye başkanı olması, Ankara'da belediye başkanının seçimini İçişleri Bakanı'na bırakması gibi düzenlemeler, iki büyük kentte eşitliğin istisnaları olarak dikkat çekmiştir.

1580 sayılı Belediye Kanunu'nun görev ve yetkilerle ilgili düzenlemesi, "sayma" (tâdâdi) ve "genel yetki" ilkelerine birlikte yer verdiği için, zamanın değişen şartlarına uyum sağlayabilecek esnekliği bünyesinde taşımış, bu nitelik onun ömrünü uzun kılacak faktörlerin başında yer almıştır.

1930'dan itibaren kurulan parti-devlet bütünlüğü, "siyaset" ile "idare" arasında fonksiyonel bir farklılaşmaya gidilmesini engelledi. Vali ve kaymakamlar, idari görevlerinin yanında, siyasi konularla da uğraşmaya başladılar ve belediye başkanlarını ve meclis üyelerini "siyasi" yönden de denetleme olanağı elde ettiler. Merkezi yönetimle yerel yönetimlerin iç içeliği anlayışı ve idari vesayet kurumunun kapsam olarak genişletilmesi, belediyelerin demokratik yönden gelişmelerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Belediye Kanunu'nun demokrasi açısından en önemli özelliği, kadın-erkek ayırımı yapmaksızın belirli yaşa gelmiş her hemşehriye, belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını tanımasıdır. Kanuna göre seçmen olabilmek için 18 yaşını tamamlamış, seçilme hakkını kazanabilmek için ise 25 yaşını bitirmiş olmak gerekmektedir. Kadınlar ilk defa siyasal haklarını 1930 yılında yapılan belediye seçimlerinde kullanmaya başlamışlardır. Kadınların genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı elde edebilmesi 1934 yılında gerçekleşmiştir.

Kanunun bir başka özelliği de, belediye başkanının doğrudan hükümet tarafından atanması yerine, belediye meclisinin kendi üyeleri arasından ya da seçilme şartlarını taşıyan dışarıdan bir kişiyi, belediye başkanı olarak seçme imkanı sağlamış olmasıdır. Ancak meclisin bu işlemi nihai bir karar değildir. Vilayet merkezi olan kentlerde, seçilen belediye başkanları İçişleri Bakanı'nın inhası ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile, diğer yöre belediyelerinde valinin tasdiki ile kesinleşmektedir. Bu da belediyeler üzerinde güçlü bir merkezi yönetim denetimi demektir. Bu uygulama, 1963 yılına kadar böyle devam etmiştir. Söz konusu tarihte kabul edilen 307 sayılı kanunla, belediye başkanının, halk tarafından tek dereceli seçimle doğrudan doğruya belirlenmesi yoluna gidilmiştir.

Belediyelerdeki demokratikleşmenin ülke genelindeki demokratikleşme ile yakın bir ilişki içinde olduğunu unutmamak gerekir. Tekeli'ye göre, seçim kurallarının daha demokratik bir görüntü kazandığı Tek Parti döneminde, belediye programları yerel seçmenlere daha az duyarlı halde olmuştur. Oysa seçim kurallarının demokratik olmadığı Osmanlı döneminde kentsel yaşama biçimi konusunda bir ideolojik çerçevenin bulunmayışı ve imparatorluğun çok milletli yapısının yerel yönetimlere yansıması dolayısıyla belediyelerin programlarının yerel taleplere daha duyarlı olduğu söylenebilir… Sivil toplumcu bir gelenek içinde doğmamış toplumlarda belediyelerde

demokratikleşmenin ve yerel taleplere duyarlı hale gelmenin, ülke genelindeki demokratikleşmeye çok bağlı olduğu görülmektedir.14

1930'da yapılan Belediye Seçimleri'ne, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yanında Serbest Cumhuriyet Fırkası da katılmıştır. Seçimlerin tek dereceli olmasına karşın, katılma oranının düşüklüğü dikkat çekicidir. Örneğin İstanbul'da seçimlere katılma oranı %16-17 düzeyinde kalmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, 502 belediyeden 22'sini kazandığı bildirilmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın seçim kazandığı tek il merkezi Samsun olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatıldıktan sonra, bu partinin kazandığı belediye seçimleri Danıştay tarafından iptal edilmiş ve yerlerine Cumhuriyet Halk Fırkalılar getirilmiştir.15

Çok partili siyasal hayata geçişten hemen sonra (29 Nisan 1946) belediyelerin demokratikleştirilmesi konusunda atılan en önemli adım, belediye meclisi seçim usulünün değiştirilmesi olmuştur. 1580 sayılı Belediye Kanunu'na göre belediye meclisi seçimleri hemen bir günde bitmiyordu. Seçimlerin kaç gün süreceği önceden ilan ediliyor ve genellikle bir hafta içinde tamamlanıyordu. Şüphesiz çok partili bir siyasal sistemde bu tür seçim sistemine güven duyulamayacağı açıktır. İşte 1946'da seçimlerin bir günde tamamlanması ilkesi getirildi16 ve böylece seçimlerin güvenliği artırılmaya çalışıldı. Bu arada, belediyeler arasında işbirliğini sağlamak ve belediyecilik alanında çalışmalar yaparak bir belediyecilik hareketi oluşturmak amacıyla 17 Temmuz 1945 tarihinde kurulan Türk Belediyecilik Derneği'nin, bu alanda olumlu bir gelişme olduğunu belirtmek gerekir.

1946 yılında kurulan Demokrat Parti, parti programında, yerel ihtiyaçların yerinden karşılanması, halkın yönetime katılması, il özel idaresi ve belediyelerin güçlendirilmesinden söz ediyordu. Demokratik hayat için çok önemli olan bu ilkeler, Demokrat Parti ile siyasal partilerin programına girmiş oluyordu. Çok geçmeden CHP'nin 1947 yılındaki 7. Büyük Kurultayı'nda, parti programında yapılan değişikliklerle benzer ilkelere yer verdiği dikkati çekiyordu.

1950'den sonra belediyeler, yerel taleplerin siyasete taşınmasında, bu taleplere duyarlı olmada, yönetime katılma kanallarının işlevsel hale gelmesinde, siyasetin toplumsal tabanının gelişmesinde ve siyasi bilincin artırılmasında çok etkili rol oynadılar.

Çok partili hayata geçişten sonra belediye organları ve parti programları yerel halkın taleplerine daha duyarlı hale gelmekle birlikte, belediyelerin görev ve yetki alanları, 1950'den sonra kurulan merkezi idare kuruluşları tarafından daraltılmış, zayıflatılmış ve en önemlisi, belediyelerin gelir kaynakları, kentleşmeye paralel olarak artırılmak bir yana giderek azaltılmış; böylece belediye başkanları personelinin maaşını ödeyebilmek için Maliye Bakanlığı'nın kapısında beklemek ve ancak merkezi idarenin desteği ölçüsünde görev yapabilir hale getirilmişlerdir.

Örneğin belediye bütçelerinin genel bütçeye oranı, 1950 yılında %10.33 olduğu halde, bu oran 1965'de %8.28'e, 1970'de %6.1'e ve 1980'de ise %4.65'e gerilemiştir. 1950-1980 döneminde

kentleşme oranı ortalama olarak %5.5 dolaylarında gerçekleştiği dikkate alındığında, belediyelerin nasıl güçsüz bırakıldıkları daha iyi anlaşılır.

1950'den sonraki siyasal iktidarların, belediyeleri ve diğer yerel yönetim birimlerini güçlendirmek yerine, merkezi yönetim birimlerinin yapı ve fonksiyon itibariyle büyümesi ve modernizasyonu konusuna daha ağırlık verdikleri görülmektedir. Klasik kamu bürokrasisi yanında, ekonomi bürokrasisinin de bu dönemde gelişmeye başladığını, Tek Parti döneminde kurulmaya başlayan kamu iktisadi teşebbüslerinin sayı ve fonksiyon itibariyle genişlediği dikkati çekmiştir.

Belediyelerde Güçlü Başkanlık Dönemi ve Yönetim Krizi

1924 Anayasası, yerel yönetimlerden söz etmediği halde, 1961 Anayasası, özerk ve güçlü bir yerel yönetim kurumunun geliştirilmesine olanak sağlayacak bir çerçeve ortaya koymuştur. 1961 Anayasası, yerel yönetimlerin seçilmiş organlarının organlık sıfatını kazanma ve kaybetmeleri konusundaki denetimi, yargıya veriyordu. Böylece, önceleri Bakanlar Kurulu'na verilmiş olan bazı hallerde belediye meclisini feshetme yetkisi, Kanunda 1963 yılında yapılan bir değişiklikle artık Danıştay'a bırakılıyordu. 1963 yılında kabul edilen 307 sayılı kanunla, belediye başkanlarının tek dereceli çoğunluk usulü ile seçilmesi yöntemi getirilmiş ve Tek Parti döneminden kalan, belediye başkanlarının seçiminin vali ya da cumhurbaşkanı tarafından onaylanması kuralı yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece belediye yönetiminde, organlar arasındaki ilişkiler bakımından "güçlü başkan" modeline geçilmiştir. Önceki sistemde, belediye başkanları meclis üyeleri tarafından seçildiği için, daha çok meclisin hakimiyeti altında icraatlarını sürdürmek zorunda kalıyorlardı ve vatandaşlara karşı doğrudan sorumlulukları bulunmamaktaydı. Bu uygulama, meclis-başkan ilişkileri bakımından, göreli olarak "güçlü meclis"modeli demekti. Her ne kadar, 1963 yılında başkanlık modeline geçildiğinde, Belediye Kanununa eklenen 61 ve 76 maddelerle, belediye başkanının gücü, "gensoru" ve "yetersizlik kararı" gibi belediye meclisine ait olan yetkilerle dengelenmeye ya da sınırlandırılmaya çalışılmışsa da, uygulamada bu mekanizmaların etkin olarak işletilemediği, işletilse bile daha çok siyasi düşüncelerin etkisinde yürütüldüğü görülmektedir. Bizim yönetim geleneğimizde, karar organları yerine yürütme organları her zaman önemli olmuştur. Nitekim yürütme organının seçimle gelmediği yerel yönetim birimlerinde (il özel idarelerinde vali örneğinde olduğu gibi), ilgili yerel yönetim kurumu kendini geliştirememiş ve her zaman toplumsal desteği ve ilgisi eksik kalmıştır.

Bununla beraber 1580 sayılı Belediye Kanunu, belediye başkanlarının seçilmesini zorunlu ve değişmez bir kural haline getirmemiştir. Kanunun halen yürürlükte olan 94. maddesine göre, Bakanlar Kurulun'ca görülecek lüzum üzerine tespit edilecek bazı beldelerden vilayet merkezi olanların belediye başkanları İçişleri Bakanlığın'ca; vilayet merkezi olmayan yerlerin belediye başkanları mensup oldukları vilayet valileri tarafından atanabilmekte ve başkanlıktan çıkarılabilmektedir. Bu gibi yerlerde İçişleri Bakanlığı'nın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile belediye başkanlığı vali ve kaymakamların uhdesine de verilebilmektedir. Bu şekilde göreve gelmiş belediye başkanlarına, belediye meclisi tarafından görevden düşürülebilmelerine olanak tanıyan Belediye Kanunu'nun 61 ve

76. maddeleri uygulanmamaktadır. Askeri müdahale dönemlerinde yasanın bu 94. maddesine çok sık olarak başvurulmuştur.

1580 sayılı Belediye Kanunu'nun bu hükmü, demokratik ilkelerle bağdaşmamaktadır. Her ne kadar anayasalar (1961 ve 1982 Anayasaları), yerel yönetimlerin yalnızca karar organlarının seçimle işbaşına gelmesini zorunlu kılmış, yürütme organlarının atama ile de göreve gelebileceğine açık kapı bırakmış ise de, yürütme organlarının karar organları karşısındaki sorumluluklarını ortadan kaldırmamış ve hatta böyle bir sorumluluğu zımni olarak gerekli görmüştür. Hal böyle olunca "mansup" belediye başkanları örneğinde, karar organı olan belediye meclisinin yürütme organı olan belediye başkanını görevden düşürecek bir işlem yapamaması, belediye başkanlarının "sorumsuzluğunu" ortaya çıkarır ki, bu durum her iki anayasanın da özüne aykırıdır.

1960'dan sonra seçim kurallarının demokratikleştirilmesi, temel hakların genişletilmesi ve yaratılan özgürlükçü ortam, belediyelerdeki demokrasi uygulamasını fonksiyonel hale getirememiş; merkezi yönetimin elindeki idari vesayet yetkisi, zaman zaman "siyasi" ve "mali" vesayete dönüşmüştür. Belediyeler, kıt kaynaklarıyla kentlerin, kırsal kesimden gelen göç dalgası ile giderek artan sorunlarına yanıt vermek için çok gayret gösterseler de, fazla başarılı olamamışlardır. Kentlerin düzensiz gelişmesine ve yasa dışı yapılanmasına seyirci kalınmıştır. Kısacası, özellikle kent belediyelerinde bir "yönetim krizi" yaşanmıştır.

Merkezi yönetimin, belediyelere karşı kuşkulu ve tereddütlü bakışı, onları rakip siyasi kuruluşlar olarak görmesi, yetki ve kaynakların kullanılmasında onlarla işbirliği yapmaması, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, çok partili hayata geçtikten sonra ve kısmen 1984-1990 dönemi istisna edilecek olursa, günümüzde de çok köklü bir değişiklik olmadan devam etmektedir. Bu bakış açışı, şüphesiz yerel demokrasinin en canlı ve fonksiyonel kurumları olması gereken belediyeleri zayıflattığı gibi, genel yönetim düzeyindeki demokrasiyi de olumsuz yönde etkilemektedir. Artık bugün, yerel düzeyde demokrasi ile ulusal ölçekteki demokrasiyi ve hatta küresel ölçekteki demokrasi kavramlarını birbirinden ayırmak imkansız hale gelmiştir.

1982 Anayasası ve Büyükşehir Belediyeleri

1982 Anayasası'nın yerel yönetimlerle ilgili düzenlemesi, 1961 Anayasası'ndan ileri değildir. Hatta bazı bakımlardan ondan geridir. 1961 Anayasası, idari vesayet kavramından söz etmediği halde, 1982 Anayasası, idari vesayet kurumunu genişletmiştir.

Ayrıca 1982 Anayasası, görevleri ile ilgili bir suç sebebi ile hakkında soruşturma veya kovuşturma açılan yerel yönetim organları veya bu organların üyelerini, İçişleri Bakanı tarafından kesin hükme kadar görevinden uzaklaştırabilmesine olanak tanımıştır. Uygulamada da görüldüğü gibi, bu hüküm, her zaman siyasi amaçlar için kötüye kullanılabilecek bir yetkidir.

Bununla birlikte 1982 Anayasası'nın getirdiği en önemli yenilik, büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimleri getirilebilmesine olanak tanımasıdır. Anayasanın bu hükmüne dayanılarak 1984

yılında büyük kent merkezlerinde büyükşehir belediyeleri kurulmaya başlandı. 3030 sayılı Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimine İlişkin Kanun, örgütlenme ve finansman açısından yeni bir sistem getirmiştir. Bu sistem, ilçelerin/beldelerin yerel özelliğini koruyup halkın yönetime katılmasını sağlarken, büyük kent alanına yayılmış ve birbirleriyle ilişkili çeşitli hizmetler arasında ortak yönetimi de gerçekleştirmektedir. Demokrasinin gerekleri ile ekonominin avantajları arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Büyükşehir belediye modeli, büyük kentlerin sorunlarını hafifletmede yararlı bir düzenleme olmuştur. 1980'den sonra belediye gelirlerinde yapılan iyileştirmeler, belediyelerin çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Ancak 1984 yılından itibaren ivme kazanan belediyecilik hareketi, 1990'ların başında duraklamaya ve yarısından sonra da gerilemeye başlamıştır.

Sonuç

Belediye kurumunu Avrupa'dan almakta geç kalmış sayılmayız, ancak bu kurumları demokrasi ve hizmet etkinliği açısından geliştirmede Avrupa'nın çok gerisinde bulunmaktayız. Gelişmiş bir belediye yönetimi felsefesi, çoğu siyasi partilerimizde yerleşmiş ve belirginleşmiş değildir.

Avrupa Devletleri, bize göre oldukça desantralize olmuş yönetim sistemlerine sahip olmalarına rağmen, yereli güçlendirmek, yerel temsil sistemini genişletmek, karar mekanizmalarını halka daha da yaklaştırmak için yoğun çaba göstermektedirler. Avrupa Konseyince 1985 yılında kabul edilen "Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı", bu konudaki önemli belgelerden biridir. Türkiye bu şarttan yeterli ölçüde yararlanmamıştır.

DİPNOTLAR

1 Bennett, Robert J. (1993), "European Local Government Systems", Local Government in New Europe, Bennett, Robert J. (Ed.,) Bethaven Press, London, s. 31.

2 Tocqueville, Alexis de (1994), Amerika'da Demokrasi (Çev., İhsan Sezal, Fatoş Dilber), Yetkin Yayınları, Ankara, s. 50-52.

3 Mill, John Stuart (1997), Hürriyet (Çev., Mehmet Osman Dostel), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 852, İstanbul, s. 215-216.

4 Yıldırım, Selahattin (1990), "Yerel Yönetim ve Demokrasi", Türk Belediyeciliğinde 60 Yıl, Ankara Büyükşehir Belediyesi Metropol İmar A. Ş., IULA-EMME, Ankara, s. 10.

5 Eryılmaz, Bilal (2000), Kamu Yönetimi, İstanbul, s. 123.

6 Ahmet Lütfi Efendi (1984), Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Cilt: IX, (Yayınlayan: Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul. s. 158.

7 Ergin, Osman Nuri (1995), Mecelle-i Umur-ı Belediye, cilt: 3-4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 21, İstanbul, s. 1429; Ortaylı, İlber (1985), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayın, İstanbul, s. 146.

8 Tekeli, İlhan (1990), "Cumhuriyetin Altmış Yıllık Belediyecilik Deneyinin Değerlendirilmesi Üzerine", Türk Belediyeciliğinde 60 Yıl, Ankara Büyükşehir Belediyesi Metropol İmar A. Ş., IULA-EMME, Ankara, s. 48.

9 Ergin, Osman Nuri (1995), Mecelle-i Umur-ı Belediye, Cilt: 3-4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 21, İstanbul, s. 1429.

10 Ergin, Osman Nuri (1995), Mecelle-i Umur-ı Belediye, Cilt: 3-4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 21, İstanbul, s. 1672.

11 Aytaç, Fethi (1990), "Belediye Kanununun Oluşumu, Uygulanması ve Değişiklikler", Türk Belediyeciliğinde 60 Yıl, Ankara Büyükşehir Belediyesi Metropol İmar A. Ş., IULA-EMME, Ankara, s. 89.

12 Eryılmaz, Bilal (1997), Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, s. 21-22.

13 Ergüven, Ekrem (1938), Şükrü Kaya, Sözleri-Yazıları, İstanbul, s. 46.

14 Tekeli, İlhan (1990), "Cumhuriyetin Altmış Yıllık Belediyecilik Deneyinin Değerlendirilmesi Üzerine", Türk Belediyeciliğinde 60 Yıl, Ankara Büyükşehir Belediyesi Metropol İmar A. Ş., IULA-EMME, Ankara, s. 49.

15 Tunçay, Mete (1981), Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Yurt Yayınları, Ankara, s. 269.

16 Tekeli, İlhan (1978), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi", Türkcan, E., (Ed.), Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi, Birinci kitap, Türk İdareciler Derneği, Ankara, s. 127.

KAYNAKLAR

Ahmet Lütfi Efendi (1984), Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Cilt: IX (Yayınlayan: Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

Aytaç, Fethi (1990), "Belediye Kanununun Oluşumu, Uygulanması ve Değişiklikler", Türk Belediyeciliğinde 60 Yıl, Ankara Büyükşehir Belediyesi Metropol İmar A. Ş., IULA-EMME, Ankara.

Bennett, Robert J. (1993), "European Local Government Systems", Local Government in New Europe, Bennett, Robert J. (Ed.,) Bethaven Press, London.

Ergin, Osman Nuri (1995), Mecelle-i Umur-ı Belediye, cilt: 3-4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 21, İstanbul.

Ergüven, Ekrem (1938), Şükrü Kaya, Sözleri-Yazıları, İstanbul.

Eryılmaz, Bilal (1997), Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

Eryılmaz, Bilal (2000), Kamu Yönetimi, İstanbul.

Mill, John Stuart (1997), Hürriyet (Çev., Mehmet Osman Dostel), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 852, İstanbul.

Ortaylı, İlber (1985), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayın, İstanbul.

Tocqueville, Alexis de (1994), Amerika'da Demokrasi (Çev., İhsan Sezal, Fatoş Dilber), Yetkin Yayınları, Ankara.

Tekeli, İlhan (1978), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi", Türkcan, E., (Ed.), Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi, Birinci kitap, Türk İdareciler Derneği, Ankara.

Tekeli, İlhan (1990), "Cumhuriyetin Altmış Yıllık Belediyecilik Deneyinin Değerlendirilmesi Üzerine", Türk Belediyeciliğinde 60 Yıl, Ankara Büyükşehir Belediyesi Metropol İmar A. Ş., IULA-EMME, Ankara.

Tunçay, Mete (1981), Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Yurt Yayınları, Ankara.

Yıldırım, Selahattin (1990), "Yerel Yönetim ve Demokrasi", Türk Belediyeciliğinde 60 Yıl, Ankara Büyükşehir Belediyesi Metropol İmar A. Ş., IULA-EMME, Ankara.

Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik / Yrd. Doç. Dr. M. Emin Yolalıcı [s.739-749]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlılarda XIX. yüzyıl öncesinde bağımsız bir belediye teşkilâtı mevcut değildi. Şehirlerin belediye işlerine kadılar bakardı. Kadı, hem kaza, ona bağlı nahiye ve köylerin mülki amiri, hem şehirlerin yargıcı, hem kolluk işlerinin sorumlusu, hem vakıfların denetçisi, hem de şehrin narh, fiyat tespiti, vergilerin konması ve toplanması gibi belediye işlerinin tek mesulü idi. Ancak narh, vergi, güvenlik işleri gibi konularda şehir kethüdaları, şehrin ileri gelenleri ve ruhani reisleri kadıya yardımcı olurlar idi. Bu durumda, Tanzimat Devri'ne kadar Osmanlı şehir ve kazalarında mahalli idare, belediye gibi bir kavram ve kurumdan bahsetmek mümkün değildir.

Yerel yönetimlerin kurulma aşaması XIX. yüzyıla ait bir gelişmedir. Ancak bu yüzyıl öncesinde şehirlerin yönetiminde ahilerin önemli roller oynadığını da belirtmek gerekir. Bununla beraber ahiler kendi içerisinde bir meslek denetimi yapan dini-mesleki bir tarikat olduğundan, yerel yönetimde tam etkili ve yetkili olduklarını söylemek zordur.

Ayrıca XIX. yüzyıl öncesinde bazı Osmanlı Balkan şehirleri ile bazı adalarda yerel yönetimin prototipine rastlamaktayız. Macaristan, Atina, Rodos ve Kıbrıs'ı buna örnek gösterebiliriz. Buralarda cizye, haraç, vs. gibi vergiler Osmanlı memurlarınca toplanmıyor, o yörenin yerli temsilcileri aracılığı ile bu görev yerine getiriliyordu. Yani bazı bölgelerde yerel temsilciler ve ruhani reislerden oluşan kurullar kurulmuştur.1 Ancak bu ilk örnekler Osmanlılarda XIX. yüzyıl öncesinde yaygın bir yerel yönetim sisteminin doğduğunu ispat etmez. Ayrıca yerel yönetimin en önemli unsuru olan siyasi katılma mevcut değildir. Bu anlamda modern belediyeciliğin Osmanlılarda kuruluşu Tanzimat sonrası olmuştur.

Buna rağmen XIX. yüzyılın ilk yarısında yerel yönetimde bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin en önemlisi kadıların yetki ve görevlerinin sadece yargıçlığa indirilerek, diğer yetkilerinin başka kişi ve kurumlara bırakılmasıdır. 1826'da İhtisab Nazırlığı, 1836'da da Evkaf Nazırlığı kurularak kadıların yetkileri azaltıldı. İhtisab Nazırlığı, vergilerin toplanması, güvenliğin sağlanması ve şehir hayatının düzeninin korunması hizmetlerini yapıyordu. Ancak bu nazırlık yapıcı bir belediye hizmetlerinden çok, yasaklayıcı ve baskıcı bir uygulamayı yerine getiriyordu. Ayrıca bu göreve getirilen kişi bu işi ihale ile alan bir nevi müteahhitti.

Modern belediye teşkilâtı öncesi şehrin diğer bazı hizmetleri de halk veya bazı gruplar tarafından yerine getiriliyordu. Mahallelerin, çarşıların temizliğini arayıcı esnaf, meydanların temizliğini acemi oğlanlar yapıyordu. İtfaiye görevi yine halk veya gönüllü tulumbacılarca yerine getiriliyordu. Bu tür işler ise daha çok birkaç büyük şehirde oluyordu. Su, yol, sağlık vs. hizmetler de vakıflar aracılığı ile gerçekleştiriliyordu.

Ancak, dünyadaki gelişmeler, şehirlerdeki değişen yapı, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, dünyanın diğer ülkelerindeki şehirlerde olan gelişmeleri takip etme ihtiyacı, salgın hastalıklar, çıkan yangınlar, şehirlerdeki düzensiz yapılaşma, modern belediye teşkilâtının kurulmasını zorunlu hale getiriyordu.

I. İlk Kurulan Belediye:

İstanbul Şehremaneti

Osmanlı Devleti'nde hemen hemen her yenilik hareketinin uygulandığı, hatta pilot uygulama yapıldığı ilk yer başkent İstanbul olmuştur. Çağdaş eğitim kurumları, çağdaş sağlık kurumları, darülacezeler, daruleytamlar, vs. hep ilk olarak başkentte açılmıştır. Bu teamül belediyeler içinde geçerlidir.

İstanbul'un son dönemlerde fazla sayıda göç alması, uluslar arası ticaretin artması, ecnebilerin sayılarının çoğalması, şehrin güvenliğinin tehlikeye girmesi, çıkan yangınların verdiği zararlar, gıda ihtiyaçlarının karşılanmasındaki zorluklar, önlenemeyen salgın hastalıklar, artan nüfusa paralel olarak temizlik sorununun artması gibi nedenler İstanbul'da yerel bir yönetimin kurulmasının zorunlu hale getiriyordu. Ancak İstanbul'da şehremanetinin kurulmasını çabuklaştıran en önemli etken ise Kırım Savaşı olmuştur. Bu savaş nedeni ile İngiltere ve Fransa'dan pek çok sayıda asker ve çok miktarda malzeme İstanbul'a yığılmıştır. Bu malzemelerin dar yollarda taşınması zor oluyor, gelenlerin kalacağı sağlıklı yerler yok denecek kadar az ve salgın hastalıklar artmış durumdadır. Bu sebeple de yabancı diplomatlar tarafından hükümet tenkit edilmektedir. İşte bu gerekçeler üzerine önce Meclis-i Vâlâ tarafından şehremanetinin görev ve yetkilerini düzenleyen 13 Haziran 1854 tarihli bir nizamnâme düzenlenmiştir.2 Sonra 16 Ağustos 1854 tarihinde de Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bir tebliğ ile İstanbul Şehremaneti kurulmuştur.3

Şehremini ve Şehir Meclisi'nden oluşan şehremaneti idaresi 3-4 aylık sürede hemen hiçbir faaliyette bulunamadı. Bunun üzerine hükümet bu idarenin daha başarılı olması için bazı düzenlemeler yapma ihtiyacını duydu. Şehremaneti idaresini daha aktif, daha başarılı, daha etkili hale getirmek amacı ile İntizam-ı Şehir Komisyonu adı ile 9 Mayıs 1855'te bir komisyon kurdu.4 Bu komisyon belediye idaresi için bir Nizamnâme-i Umûmî hazırladı. Bu nizamname 19 Aralık 1857'de yayınlandı.5 Nizamnameye göre İstanbul 14 daireye ayrıldı.6 Ancak İstanbul'da kurulan bu 14 belediye dairesi içerisinde sadece 6. Daire denilen Beyoğlu Belediye Dairesi tam bir şekilde teşkilatlanabildi, diğerleri istenilen şekilde geliştirilemedi.

İstanbul Şehremaneti idaresi için 1868 ve 1870 yıllarında iki kez daha düzenlemeler yapıldı. 1877 de Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Belediyeler Kanunu ile belediyeler daha etkin hale getirilmeye çalışıldı.

II. Vilâyetlerde Belediyelerin Kurulması

Vilayetlerdeki belediye idarelerinin kurulmasının başlangıcı 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile atılmıştır. Daha sonra bu amaçla iki talimatname yayınlanmıştır. Birincisi "Vilâyetde Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaifi Hakkında" başlığı altında,7 ikincisi de "Vilâyâtda Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umumiyyesi Hakkında Talimât"8 adı ile yayınlanmıştır. 1871 Vilâyet Nizamnâmesi ile de şehir ve kasabalarda belediye dairelerinin kurulması, yetkileri ve çalışma usûlleri düzenlenmiştir.

Bu düzenlemelerle meclis reisinin memurlar arasından vali ve mutasarrıfın onayı ile seçilmesi, her şehir ve kasabada bir belediye meclisinin kurulması, meclisin reis, reis muavini ve seçilen 6 üyeden oluşması, üyelerin iki yılda bir dini cemaatler arasından seçimle gelmesi gibi esaslar getirilmiştir. Üyelerin seçimi ise, mülki amir, müftü ve ruhani reisler ile katiplerden oluşan bir Tetkik Meclisi üye sayısının üç katı aday tespit edecek, bu adaylar her mahalle ihtiyar heyetlerince oylanacak, en çok oy alan üçte ikisi arasından vali veya mutasarrıf altı tanesini ayıracaktı. Meclis haftada iki gün çalışacaktı. Görevleri ise, imar denetlemesi, yol ve kaldırım yapımı, su yolları yapma ve bakımı, ulaşım araçları sağlama, şehrin aydınlatılması, itfaiye teşkilatının kurulması, şehrin temizliğinin sağlanması ve denetlenmesi, limanların işletilmesi, eğlence yerlerinin denetlenmesi idi.9

Vilayetlerde belediye teşkilatlarının kurulması 1864 yılında başladı. Bazı önemli liman ve ticaret merkezlerinde hemen belediye daireleri oluşturuldu. İlk kurulan şehir ise İzmir oldu. Sonra Rusçuk, Varna gibi Tuna Vilayeti'ndeki bazı şehirlerde kuruldu. Daha sonra Edirne, Bağdat, Adana'da kurulmuştur. 1871'den sonra da ülke genelinde yaygınlaşmıştır.

1877 tarihli Vilâyât Belediye Kanunu ile her kaza ve şehirde birer belediye meclisinin kurulması, yetkileri, görevleri daha açık bir biçimde belirtilmiştir.10 Bu kanun ile belediyelere nüfus sayımı yapma, istimlak yetkisi gibi yeni görevler verilmiştir. Ayrıca o güne kadar fahri çalışan belediye reisine maaş bağlanması esası getirilmiştir. Meclisin karar, azil ve tayin organı olduğu belirtilmiştir. Meclise seçileceklerin tek dereceli seçim ve gizli oy-açık tasnif esasına göre yapılması demokrasi tarihimiz açısından önemlidir. Böylece bugün de uygulanan gizli oy-açık sayım sistemi ilk kez getirilmiştir. Yine bu kanun ile belediye teşkilatı personel bakımından da güçlendirilmiştir. Yazışmalar için bir katip, muhasebe işleri için bir Sandık Emini, imar faaliyetleri için bir mühendis, zabıta işleri için de yeterli belediye çavuşları tayini yapılması belirtilmiştir. Ancak belediyelerin tamamında bu belirtilen personelin tamamı mevcut değildir. Vilayet salnamelerinde görüldüğü üzere hemen kazaların tamamı, hatta pek çok livada sadece belediye reisi ve bir katip görev yapmaktadır.

III. Belediyelerin Çalışmaları

Şehir tarihi, özellikle şehirlerin yol, kaldırım, temizlik, kanalizasyon, elektrik, su, ulaşım, vs. gibi özellikleri denince ilk akla gelen kurum belediyelerdir. O halde, şehir tarihlerini, şehrin çeşitli özellikleri ve problemlerini araştırmak için de ilk başvurulacak kaynaklar belediye meclislerinin tuttukları zabıt defterleridir. Bu defterlerde gerek belediyenin iç düzeni, gerekse belediyenin şehiriçi faaliyetleri ile ilgili bol miktarda malzeme bulmak mümkündür.

Samsun'a ait 1922-1923 yılı Belediye Meclisi Zabıt Defteri örnek alınmak suretiyle Osmanlı belediyelerinin iç düzeni, görevleri, hizmetleri, projeleri konularında genel bir bilgiye ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu doğrultuda belediyelerin hizmetleri ve çalışmalarını alt başlıklar altında tanıtmak, Osmanlı'nın son dönemlerindeki belediye hizmetlerini görmemiz ve öğrenmemiz açısından yararlı olur kanaatindeyiz.

1. Temizlik (Tanzifât) İşleri

Belediye örgütleri kurulduğu andan itibaren en önemli görevleri arasında şehrin temizlik işleri gelmektedir. Çünkü, şehirde yaşayan binlerce insanın çöp ve artıklarının gelişigüzel atılması, hem şehrin pis olmasına, hem çirkin görüntüler ve kokular yayılmasına hem de insanların sağlıksız bir ortamda yaşamalarına neden olmaktadır.

Eskiden bu işler halk tarafından yerine getirilmekte idi. Halk çöp ve artıklarını yakmak suretiyle ortadan kaldırırdı. İstanbul ile bazı büyük şehirlerde de bazı mahallelerin çöpleri "arayıcı esnaf" tarafından toplanırdı. Ayrıca çarşının temizliği esnaf kethüdasının sorumluluğunda idi.

Ancak şehirler geliştikçe, muntazam yol ve kaldırımlar yapıldıkça, Batı ile münasebetler arttıkça, Avrupa tarzı kurumlar ülkeye girmeye başladıkça, artık temizlik işlerini bir kuruma bağlama ihtiyacı zaruri hale gelmiştir. İşte 1870'lerden itibaren ülke geneline yayılan belediye örgütleri bu ihtiyacı karşılamışlardır.

Temizlik işleri, belediye dairelerinin bünyesinde kurulan Tanzifât Müfettişliği kanalı ile yürütülmektedir. Bu müfettişliğin raporları doğrultusunca meclis kararı ile temizlik işlerinde çalışacak ameleler alınmakta, süpürge, araba ve at alımı yapılmakta, bozulan arabalar tamir ettirilmektedir. Yine hangi arabaların hangi mahalle ve semtlerin temizlik işlerinde kullanılacağı da bu müfettişlikçe organize edilmektedir.11

Belediyelerde temizlik işlerinde kullanılan arabalara daha sonraları numara verilmesi kararı alınmıştır. Bu kararla her arabaya bir numara (bir nevi plâka) verilmiş, hangi arabanın hangi sürücü tarafından kullanıldığı kaydedilmiştir.12 Böylece ilk kez arabalara numara verme usûlü getirilmiştir. Ayrıca her arabanın sürücüsü de kaydedilerek, kullandığı arabayı özenle koruması sağlanmaya çalışılmıştır.

Yine belediye meclis kararlarında, tanzifat işlerinde kullanılan hayvanların yem ve saman istihkakları da görülmektedir. Bu bilgilere göre günlük istihkak 3,5 kıyye arpa ve 4 kıyye samandır.13 Kayıtlardaki bilgilere göre belediyeler, önceleri şehir merkezlerinden arpa ve samanı ihtiyaç duydukları zaman alırlarken, sonra belediyenin menfaatleri doğrultusunca bazı belediyeler köylerden uygun fiyatlarla ve toptan almaya başlamışlardır.

Hayvanlara nal çakılması da belediye meclisi kararı ile bir nalbanta pazarlık usûlü ile ihale edilmektedir. Önceleri yerli nal kullanılırken, daha sonra alafranga sıcak nalın çıkması ile bu tür nal

kullanılmıştır. Bu suretle hem hayvanların sağlığı korunmuş, hem de nalın daha uzun süre kullanılması sağlanmıştır.14

Temizlik işlerinde çalışan amelelere önceleri elbise verilmiyordu. Ancak Osmanlıların son dönemlerinde bazı belediyelerde, yine meclisin kararı ile her yıl birer kat elbise verilmesi uygulamasına geçilmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlılarda belediye örgütleri kurulduktan sonra belediyelerin en önemli görevleri arasında temizlik işleri gelmektedir. Ancak her belediye dairesinde yeterli personelin olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak yeterli personele sahip yerlerde, en azından merkezi mahallelerde çöpler toplanmakta, bunlar şehrin uzaklarına dökülmektedir. Böylece şehir, çağa yakın bir örgütlenme ile temizlenmekte, halkın sağlığı korunmakta, çirkin görüntüden uzak, pis kokuların olmadığı bir kent oluşturulmaya çalışılmaktadır,

2. Yol ve Kaldırım Yapımı

Osmanlı Devleti'nde belediye örgütleri kurulmaya başladığında, belediyelerin ilk önemli hizmeti yol ve kaldırım yapmak olmuştur. Daha önceleri Nafia Nezareti'nin üstlendiği bu iş belediyelere terk edilmiştir.

Özellikle belediyeler öncülüğünde şehir haritalarının çıkarılması, muhtemel yerleşim yerlerinde yolların belirtilmesi ile daha plânlı bir yol ve kaldırım politikasına geçilmiştir. Şehir dışı yolları Nafıa Nezareti üstlenirken, şehiriçi yolların yapımı, taş döşenmesi, kaldırım yapılması, bozulan yol ve kaldırımların tamiri görevleri belediyelere bırakılmıştır. Yol yapımında taş kullanılmış, gerek şoseler, gerekse kaldırımlar taşla döşenmiştir.

Belediyeler şose ve kaldırım yapımı ve tamiri, yeni yolların yapılması, yolların genişletilmesi gibi işleri, ya emanet usûlü ile ya da bir müteahhide verilerek ihale usûlü ile yaptırmaktadır. Emanet usûlünde meclis üyelerinden birinin nezaret etmesi kararı uygulanmaktadır. Bu tür işlerde kullanılmak üzere belediye mühendisinin emrinde 4 tekerlekli arabalar bulunmaktadır. Bu arabalardan yararlanıldığı için yol veya kaldırımlar daha ucuza mal edilmektedir.15

Belediyeler yeni yol yapımı veya yolun genişletilmesi sırasında istimlak yoluna da başvurmuşlardır. İstimlak kararı alınan gayri menkullerin istimlak bedellerini tespit için, ihtisas sahibi kişilerden oluşan bir Muhammen Heyeti kurulmaktadır. Bu heyetin tespit ettiği bedel, belediyece gayri menkul sahibine ödenmektedir. Ancak, mülk sahipleri tespit edilen bedeli az bulurlarsa, bu bedelin tespiti işi mahkemeye intikal etmektedir.

İstimlak edilen yerlerin yıkım işleri belediyece yapılmaktadır. Bunun için yapılacak masraflar da bütçenin "Masârıf-ı İstimlâkiyye" tertibinden karşılanmaktadır. Buna karşılık, yeni açılan yollardan istifade ederek bina ve arsaları değer kazanan mülk sahiplerinden ise, kanuni tarif üzerinden şerefiye parası alınmaktadır.

Böylece yeni yerleşim yerlerinin belli bir plan dahilinde yeni yollarla donatılması, şehrin içindeki eski yollara taş döşenmesi, ilk kez yollarda kaldırımlar yapılması ile Osmanlı şehirlerinin çağdaş ve modern bir görünüm kazanması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çabalar sonucu bazı şehirlerde bu amaca ulaşılmış, İstanbul, Selanik, İzmir, Konya, Bağdat gibi şehirlerin görünümü önemli ölçüde değişmiştir.

3. İtfaiye İşleri

İtfaiye teşkilatı kurulmadan önce yangınlar başkent İstanbul'da Zabtiye Müşiriyeti emrinde olan tulumba neferleri ve mahalle tulumba takımları kanalıyla, önemli şehirlerde de mahalle tulumba takımları, halk ve askerler yoluyla söndürülmeye çalışılırdı. Ancak çoğunluğu yağmacı kimselerden oluşan tulumba takımları, yangında en etkili olmak düşüncesi ile birbirleriyle rekabete girişirler, yangın söndürme işinde yeterli çabayı göstermezlerdi.

Halbuki şehirlerde evler birbirine bitişik, ahşap, dar sokaklar içerisinde olduğundan, çıkan yangınlar kısa sürede büyüyor, adeta şehrin tamamını yok ediyordu. Bir de buna suyun sınırlı olması, şehiriçi ulaşımın düzensizliği eklenince yangın sonucu şehir bir tarlaya dönüşüyordu.

Belediye teşkilatı kurulmaya başlayınca itfaiye işleri de belediyelere yüklenmiştir. Belediyelerin bir kısmı hemen, bir kısmı da zamanla bünyelerinde bu amaçla bir Tulumbacı teşkilatı oluşturmuşlardır. Bu teşkilatın başındakine Tulumbacıbaşı deniyordu. Bunun emrinde de tulumbacılar vardı. Araç-gereç olarak da tulumba, kazma, kürek gibi malzemeleri kullanıyorlardı.

Belediyelerin bünyelerinde kurulan tulumbacı teşkilatlarının herhalde her şehir ve kazada kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca bazı belediyelerde daha erken kurulmuş, bazılarında ise daha geç kurulmuştur. Yine personel sayısının da yeterli olduğunu söyleyemeyiz.16

Buna rağmen tulumbacıların yangınlarda büyük fedakarlıklar gösterdikleri, yangınların söndürülmesinde etkili oldukları, hatta gayretlerinden dolayı belediye meclis kararı ile nakden mükafatlandırıldıkları da görülmektedir.17 Ancak yine de binaların ahşap olması, suyun yetersizliği, araç-gereçlerin gelişmemiş olması yangınların şehre önemli zararlar vermeye devam etmesine neden olmaktadır. Buna rağmen, belediyelerin bünyelerinde oluşturulan tulumbacılar ile, şehirlerin en korkulu rüyası olan yangına karşı çağına göre modern itfaiye teşkilatı kurulmuştur.

4. Aydınlatma İşleri

Daha önceleri Osmanlı şehirlerinde sokak ve caddeleri aydınlatma diye bir konu yoktu. Geceleyin sokağa çıkmak zorunda kalanlar fenerleri ile çıkmak mecburiyetinde idiler. Hatta fenersiz gezenlere şüpheli gözü ile bakılır ve cezalandırılırdı.

Sokakların ilk aydınlatılması girişimi yine İstanbul'da başladı. Abdülaziz Devri'nde petrol lambaları ile bazı semtler aydınlatıldı.18 Sonra 1886'larda bir şirket aracılığı ile havagazı ile

aydınlatma gerçekleştirildi.19 Buna rağmen İstanbul'un tamamının aydınlatılamadığı daha sonraki istatistiklerden anlaşılmaktadır.

İstanbul dışındaki pek çok şehir ve kasabalarda uzun süre yine sokakların aydınlatılması konusuna çözüm getirilmedi. Ancak 1900'lerden sonra bazı şehirlerde lüks lambasına dayalı aydınlatmaya geçilmiştir. İlk anda şehrin önemli semtlerinde lüks lambaları dikilmiş, sonra zamanla çevre semtlere de yaygınlaştırılmıştır.

Lüks lambaları satın alınarak, yaptırılan ve dikilen lüks direklerine bu lambalar asılarak aydınlatma gerçekleştiriliyordu. Lüks lambalarında ise amyant denilen yanmaz liflerden yapılmış aydınlatma parçası kullanılıyordu.20

Aydınlatma işini üstlenen belediyeler bu amaçla da "Lüks Fenercileri" adı ile personel almışlardır. Bunların görevi fenerleri akşamları yakmak, sabahları söndürmek, fenerlerin bakımı ile ilgilenmek, fenerlerin eksilen gazyağlarını doldurmak idi. Bunların başındaki kişiye de Fenercibaşı denirdi.21

Lüks fenercilerinin 1922 yıllarında 1.000 kuruş maaş aldıkları, ayrıca kendilerine her yıl birer adet muşamba verildiği, hatta 1923 yılından itibaren de yılda birer kat elbise tahsis edildiği görülmektedir.22

Lüks fenerleri veya havagazı, daha sonra elektrik ile aydınlatma olayının bütün Osmanlı şehirlerinde gerçekleştirildiğini söylemek zordur. Elektrikle aydınlatma ancak 4 şehirde, o da o şehirlerin belli semtlerinde kurulabilmiştir.23 Ancak belli başlı şehirlerde, zengin gelirleri olan, teknolojiyi şehirlerine getirmek isteyen belediyeler bunu gerçekleştirmişlerdir. Böylece bu tür şehirlerde halkın geceleyin rahatça bir yere gidip gelmeleri, sosyal aktifliğin artması sağlanmıştır.

5. Su İşleri

Osmanlılarda su dağıtımı ve şebekesinin kurulması, çeşmelerin yapılması işleri daha ziyade vakıflar kanalı ile yürütülüyordu. Vakıflar su yolları, bentler, kanallar yapmakta, toprak su künkleri kanalı ile suları uzak yerlerden getirmekte, çeşitli yerlerde yapılan umumi çeşmelere dağıtmaktaydı. Belediyelerin kurulmasından sonra da vakıflar bu işleri yürüttüler.

Ancak bazı belediyeler su işine de el attılar. Özellikle bazı getirilen suların sağlığa uygun olmaması, toprak su borularının kırılma ve çatlaması ile pis suların karışması, umumi çeşmelerin azlığı gibi sebeplerle su işini de çözüme kavuşturmak istemişlerdir. Hatta bazı belediyeler bu amaçla su yolu projesi ve haritası yaptırmışlardır.24 Bu proje doğrultusunca yeni su kaynaklarından su boruları ile şehre su getirilerek, hem eski çeşme ve şadırvanlara hem yeni yapılan çeşmelere dağıtılmıştır. Hatta bazı şehirlerde bazı evlerde bu su şebekesinden evlerine su tesisatı döşetmişlerdir.25

Böylece ileride tamamen belediyelere geçecek olan su işleri ilk kurulan bazı belediyelerce ele alınmıştır. Suların daha sağlıklı, daha düzenli dağıtılması yönünde ilk önemli adımlar atılmıştır.

6. Mezbaha İşleri

Belediyelerin bir kısmı hayvanların kesim ve kasaplara dağıtım işini de üzerlerine almışlardır. Sağlıksız bir kesimi önlemek, hijyenik şartlara uygun bir kesim yapmak, yine sağlıklı bir dağıtımı gerçekleştirmek amacı ile oluşturulan mezbahalar, ülke geneline hem geç girmiş, hem de fazla yaygınlaştırılamamıştır.26 Bunun sebebi de, yine halkın eski usûlle hayvanlarını kesme isteği, belediyelere fazladan mezbaha ücreti ödemek istememeleri, ayrıca şehirlerin genellikle bahçe ve bostanlıklarla dolu olması sebebi ile hayvan kesiminde halkın sıkıntı çekmemesidir.

Yine de bazı belediyelerin mezbahalar kurdukları görülmektedir. Ancak mezbahaların işletilmesi genellikle ihale ile taliplere verilmekte, eğer isteyen çıkmaz ise belediyece emanet usûlü ile işletilmektedir. Kesilen hayvanlar için de “mezbaha resmi” adı altında bir resm alınmaktadır.27

Mezbaha işlerinden sorumlu kişi ise, belediye personeli olan Belediye Baytarı idi. Baytar hem mezbaha işleri, kesilen hayvanların sağlık kontrolü, hem de şehir ve kaza dahilindeki hasta olan hayvanların tedavisi işleri ile ilgilenmektedir.

Mezbaha kuran belediyeler, mezbahada kesilen hayvanların nakli için de et arabaları temin etmişlerdir. Kesilen hayvanların etleri bu arabalarla et sahipleri olan kasaplara dağıtılmaktadır. Hatta bazı belediyeler, baytarlığın raporu doğrultusunca, kesilen hayvanların etlerinin açıkta değil de, sepetlerle arabalara konarak nakledilmesi kararını almıştır. Bu suretle daha sağlıklı, halkın sağlığını gözetici bir nakil usûlüne geçilmiştir.

7. Kıymet Takdiri İşleri

Osmanlılarda belediyelerin bir görevi de, gerek istimlak durumunda, gerekse dilekçe ile başvuran özel kişi veya kurumların gayri menkullerinin kıymet takdirini tespit etmeleridir. Her iki durumda da, takdir konusunda belediye meclisi üyelerinden seçtiği iki kişiyi Muhammen, yani Takdir Heyeti olarak görevlendirmektedir. Bu heyet, bina, arsa, bahçe, dükkan gibi gayri menkullerin o günün emsal fiyatlarına göre kıymetlerini takdir etmektedir.

İstimlak ile ilgili takdirlerde, gayrimenkul sahibinin itirazı ve kanuni yollara başvurması mümkün olmaktadır. İstimlak dışı takdirlerde ise, belediye meclisi sadece uzman bir aracı rolü oynamaktadır. Bu tür takdirin hukuki bir geçerliliği de yoktur.

Belediye meclisi zabıtlarında görüldüğü üzere istimlak ile ilgili itirazlarda önce, Liva İdare Meclisi’nden bir üye, Belediye Mühendisi ve Defter-i Hakani Memuru’ndan oluşan bir İtiraz Komisyonu oluşturulurdu. Bu komisyonunun takdir ettiği bedel hem mülk sahibine bildirilir hem de gazete ile ilan edilirdi. Eğer mülk sahibi buna da itiraz ederse kanuni yollara başvururdu.

8. Rayiç Bedel İlan ve Tasdiki

Osmanlı dönemi belediyelerinin en önemli görevlerinden biri de yiyecek, içecek, inşaat malzemesi vs. gibi maddelerin rayiç bedellerinin tespit ve ilanıdır. Bu tespit, genellikle bu konuda rayiç talebinde bulunan bir kurumun müracaatı üzerine yapılmaktadır. Narh usûlü ekmek hariç 1865 yılında kaldırıldığından belediyeler sadece ekmek fiyatlarını tespit ediyorlar. Diğer fiyatlarda ise rayiç bedeller istek üzerine veriliyor.

Belediye meclisince tespit, ilan ve tasdik edilen rayiç bedelleri, aşağı yukarı her ayın fiyat hareketlerini de göstermesi açısından önemlidir. Belediye meclisi zabıtlarında yazılı rayiç bedelleri sayesinde, her ayın ekmek, et, pirinç, bulgur, arpa, yağ, tuz, sebze, meyve, gazyağı, odun, kömür, demir, kereste, kireç fiyatları, hatta inşaat usta ve çıraklarının yevmiyeleri gibi fiyat hareketlerini öğrenmek mümkün olmaktadır. Bu durum o dönemlerin alım gücünü de değerlendirmek bakımından da önemlidir.28

9. Mezad İşleri

Çeşitli sebeplerce belediyeye intikal eden ve sahibi bulunamayan malların, özellikle başıboş hayvanların mezad işleri de belediyelerce yapılmaktadır.

Başıboş ve sahipsiz hayvanlar şahıslarca veya jandarma ve polis gibi emniyet güçlerince belediyeye teslim edilirdi. Teslim edilen bu hayvanlar, özel şahıslarca işletilen “Yave” veya “Yavehâne” denilen hana konulurdu. Eğer sahipleri çıkar ve hayvanın kendilerine ait olduğunu ispat ederlerse, kendilerinden “Yave resmi” alınarak hayvan teslim edilirdi.

Belli bir süre Yavehane’de tutulan hayvanların sahibi çıkmaz ise, o zaman bu hayvanlar müzayede yolu ile satılırdı. Elde edilen para, yave resmi verildikten sonra belediye gelirleri arasına katılırdı.

10. Fakirlere Yardım İşleri

Osmanlılarda belediyelerin son zamanlarda üstlendikleri bir hizmet de fakir, aciz, kimsesiz, yetim, şehit çocukları gibi muhtaç kimselere nakdi ve ayni yardımlar yapmasıdır. Belediyelere başvuran ihtiyaç sahiplerinin durumu belediye meclisinde değerlendirilerek, bir kısmına aylık bağlanmış, bir kısmına bir defaya mahsus nakdi yardımda bulunulmuş veya ayni yardım yapılmıştır.

Belediye meclisi zabıt defterlerinde aceze maaşları adı ile geçen bu yardımlar, ilgili kişinin müracaatı, bu müracaatın mecliste görüşülmesi, kişi hakkında araştırma yapılması, araştırma sonucunda ihtiyaç sahibi olduğunun belirlenmesi üzerine gerçekleştirilmektedir. Maaş alan kişinin ölümü, ya da fakirlilik durumunun düzelmesi veya kendisine bakacak kişinin gelmesi (mesela askerde olan oğlunun dönmesi) durumunda aceze maaşı kesilmektedir.29

Kimsesiz, fakir, yaşlı ve aciz durumda olanların dışında, bakacak kimsesi olmayan yetimlere ve şehit çocuklarına da belediyeler maaş bağlamaktadır. Eğer bu yetimler büyük yaşta iseler maaş bağlanmakta, küçük yaşta iseler bunlar olgun ve yaşlı ailelerin yanına verilerek, bu çocuklara bakmaları için bu ailelere maaş verilmektedir. Yetim ve şehit çocukları ile bunlara bakan ailelere verilen maaşların, aceze maaşlarından daha yüksek olduğu belediye meclisi zabıtlarında görülmektedir. Nitekim aceze maaşları genellikle 150-200 kuruş iken, yetimlere verilen maaşlar 600-750 kuruş arasında olmaktadır.

Yine belediyeler, kimsesiz çocukların Darüleytam'a yerleştirilmeleri yönünde de çaba göstermiştir. Ayrıca hasta ve muhacirlerin başka yerlere gitmelerine destek vermiş, vefat eden fakirlerin teçhiz ve tekfin masraflarını karşılamış, genellikle fakirlerin yararlandığı Gureba Hastaneleri yapmış, darüleytamlara nakdi destek vermiştir.

Böylece belediyeler, çeşitli sebeplerle ihmal edilen, savaşlar, kıtlık, ekonomik nedenlerle bozulan sosyal dengeyi kurmak, dilenciliği önlemek, fakir ve kimsesizleri başkalarına muhtaç bırakmamak için, bütçelerinin elverdiği ölçüde fakir ve acizlere destek vermiştir. Onların geçim sıkıntılarını azaltmaya, yaralarını sarmaya gayret sarf etmiştir.

11. Belediye Çalışanları ile İlgili Uygulamalar

Osmanlılarda belediyede çalışacak memur, işçi ve diğer görevlilerin tespit ve ataması kararı belediye meclislerinde alınmaktadır. Önce bu amaçla duyuru yapılmaktadır. İstek sahiplerinin dilekçe ile müracaatları meclisçe değerlendirilerek ehliyetli olanlar işe başlatılmaktadır. Bazen de müracaatçıların ehliyetlerini tespit için imtihan yoluna başvurulmaktadır.30 Belediyeye yeni alınan görevlilerin alacakları maaşlar da belediye meclisinde tespit edilmektedir.

Osmanlı şehirlerinin belediye meclisleri, belediye görevlilerinin görevlerini ihmalleri veya suç işlemeleri durumunda gerekli idari kovuşturmayı yapmak, suçlular hakkında idari ve mali cezaya çarptırmak görevlerini de yerine getirmektedir. Bu konu ile ilgili örnek zabıt defterlerinde mevcuttur. Verilen cezalar ise, 15 günlük para kesim veya maaşının üçte birinin kesilmesi idi. Ancak serkeşlik, tembellik yapmak veya amirlerine karşı gelmek gibi durumlarda ilgili görevli azledilebilirdi.

Yine belediyelerin yolsuzluk ve zimmete para geçirme gibi suçlar karşısında çok hassas davrandığı görülmektedir. Bu tür suçları işleyenler hakkında kovuşturma açılmış, milletin parasının zimmete geçirilemeyeceği, savurganlık yapılamayacağı meclis zabıtlarında kaydedilmiştir.31 Hatta bu tür kişiler hakkında idari soruşturma yanında, mahkemeye verilerek yasal soruşturma da başlatılmıştır.

Böylece belediyeler, belediyenin bütçesini ve imkanlarını, yolsuzluk ve zimmet konusunda korumakta, görevlerini ihmal edenleri, amirlerine sürekli karşı gelenleri, ahlaksızlık yapanları nakdi cezalara çarptırmakta, hatta görevlerine son verebilmektedir.

Belediyeler, personelinden suç işleyenleri cezalandırırken, başarılı olan veya görevlerini iyi icra edenleri de ödüllendirmektedir. Bu ödüllendirme bir aylık ikramiye, aylığına zam veya bir takdirname şeklinde olmaktadır.

Böylece Osmanlılarda bazı belediyelerin, işveren-çalışan diyalogunu kurucu metotlar uyguladıklarını, bu suretle kurumun düzgün ve verimli çalışmasını sağlamaya çalıştıklarını görmekteyiz.

Ayrıca Osmanlıların son dönemlerinde belediyelerin kurumlarında çalışan bazı personeline elbise verdikleri meclis zabıtlarında görülmektedir. Kayıtlardaki bilgilere göre elbise verilen personel, lüks fenercileri, çavuşlar, odacılar, tanzifat memurları ve tulumbacılardır. Fenercilere muşamba ve birer kat elbise, diğerlerine yine birer kat elbise verilmektedir. Bu elbiseler münakasa (eksiltme) usûlü ile ihaleye çıkarılarak, uygun fiyat veren terzilere diktirilmektedir.

12. Tamirat İşleri

Belediyelerin bir diğer görevleri de çeşitli tamirat işlerini yapmak veya ihale ile yaptırtmaktır. Bu işler arasında, cadde, şose, yol ve kaldırımların yeniden yapılması, genişletilmesi, tamiri, yola tecavüz eden yerlerin yıktırılmasıdır. Ayrıca belediyeye ait bina, dükkan, mağazaların, çarşı ve pazar yerlerinin, umuma ait çeşme, şadırvan ve su yollarının, belediyece işletilen gümrük binaları ve iskelelerin tamiri, yeniden inşası veya uzatılması, kabristan duvarlarının inşası ve tamiri gibi işler de belediyenin tamirat işleri arasındadır.

Bu işlere bakmak üzere belediyenin bir mühendisi bulunmaktadır. Belediye mühendisi bu işler ile ilgili proje ve raporları hazırlar, harcanacak parayı ve malzemeleri tespit eder, bu konuları meclise sunar, meclisin aldığı karar doğrultusunca da yapım veya tamirat işleri yapılırdı.

13. Sağlık İşleri

Osmanlı Devleti'nde önceleri sağlık işleri vakıflar yoluyla yürütülüyordu. Sonra bu konuda askeriye önemli adımlar attı ve askeri amaçlı hastaneler açtı.

Ancak, özellikle XIX. yüzyılda gemiciliğin gelişmesi, dış devletlerle ticaret anlaşmalarının yapılması gibi sebeplerle uluslar arası ticaret arttı. Bu da pek çok hastalıkların başta liman kentleri olmak üzere, Osmanlı ülkesinde yaygınlaşmasını sağladı. Bu nedenle de ilk kez 1835'te karantinahaneler açılmaya başladı.

Buna rağmen ülkede kolera, çiçek, veba gibi salgın hastalıklar artmaya devam etti. Bu nedenle de kurulan belediyelerin çoğunda hemen bir Belediye Tabipliği oluşturuldu. Yani sağlıkla ilgili sorunların çözümü görevi de belediyelere bırakıldı. Nitekim belediyeler bataklıkları kurutma, hastaneler açma, şehrin temizlik işlerini yürütme, şehre sağlığa uygun içme suyu tesis etme, hayvan hastalıkları için baytar adı ile personel alma, sağlıklı kesim için mezbahalar kurma gibi girişimleri hep sağlıkla ilgili uygulamalardır.

Belediyelerin çoğunun bünyesinde bir belediye tabibi bulunduğu salnamelerde görülmektedir. Bu tabipler hem belediye çalışanlarının, hem de halkın muayenelerini yapmakta, şehir genelindeki sağlıkla ilgili konulara el atmakta, bataklıkların kurutulması yönünde çabalara katılmaktadır.

Nitekim tabiplerin çabaları ile pek çok yerde bataklıkların kurutulduğu görülmektedir.[32] Kurutulan bataklıkların bir kısmı tarıma açılmış, hatta bazı kurutulan bataklıklar bir mesire yeri haline getirilmiştir.

Belediyelerin sağlıkla ilgili en önemli hizmetlerinden biri de Gureba Hastanesi adı ile açtıkları hastanelerdir. Bu hastaneler halkın katkısı ve belediyelerin imkanları ile yapılmıştır. İşletme masrafları da yine bağışlar ve belediyenin her yıl bütçeye koyduğu ödeneklerle karşılanmaktadır. Hastanelerin idaresi de bir heyetçe yürütülmektedir.[33]

Belediyelerin bünyesinde oluşturulan baytarlık müessesesi ve inşa edilen mezbaha ile hayvan hastalıklarını önleyici tedbirler alınmış, etlerin sağlıklı kesim ve dağıtımı sağlanmaya çalışılmıştır.

Yine belediyeler, köhne ve kullanılmayan binaları yıktırtarak, gelip geçenlerin veya yakındaki evlerin zarara uğramaması yönünde önlemler almışlardır. Akıl hastalarının akıl hastanelerine nakledilmesi görevini de belediyeler üstlenmişlerdir.

Ayrıca, belediyelerde görevli Tanzifat memurları ile çöpler toplanmakta, kokmuş balık veya yiyecek satanlar cezalandırılmakta, sağlıklı içme suyu getirilmeye çalışılmaktadır. Bu suretle belediyeler halkın sağlığı konusunda birinci derecede sorumlu bir kurum durumuna getirilmiştir.

14. Şehir Plan ve Haritasının Çıkarılması

Belediyeler kurulduktan bir süre sonra şehrin plan ve haritalarını yaptırmışlardır. Bu iş ihale yolu ile gerçekleştirilmektedir.

Plan ve haritalarda hem ana şehrin haritaları yapılmış, hem de muhtemel yerleşim yerleri gösterilmiştir. Ayrıca elektrik, su, telefon, elektrikli tramvay gibi işlerin yapılmasında da bu harita ve planlardan yararlanmak amacı güdülmüştür.

Bu haritalarla yollar ve caddeler belirtilmiş, yeni yerleşim yerlerindeki yeni yollar gösterilmiş, haritada gösterilen yollara tecavüz eden binalar yıktırılmıştır. Yine bundan sonra bina ruhsatları bu haritalara göre verilmeye başlanmıştır.

15. Liman ve Gümrüklerin İşletilmesi

Osmanlılarda belediye örgütleri kurulmaya başladıktan kısa bir süre sonra, liman kentlerindeki gümrük ve limanların işletilmesi, buralardaki resmlerin alınması

görevleri de belediyelere devredilmiştir.34 Belediyeler de bir taraftan bu liman ve iskeleleri ihtiyaca cevap verecek hale getirme çalışmalarına başlarken, diğer taraftan da liman giriş-çıkışları, gümrük işlemleri, resmlerin alınması gibi idari ve ekonomik faaliyetlere girişmişlerdir.

Özellikle belediyeler iskeleler konusunda hassasiyetle durmuşlardır. Limanda bulunan iskeleler tamir edilmiş veya temdid (uzatma) edilmiştir. İhtiyaca göre yeni iskeleler yapılmıştır. Tahta iskeleler demir iskelelere dönüştürülmüştür. Meclis zabıtlarında liman ve iskeleler konusunda belediyelerin önemli yatırım ve faaliyetler yaptığı kayıtlıdır.35

Zamanla yük iskelelerine vinçler monte edildiği görülmektedir. Limanların kapasitesine göre vinçler yerleştirilmiştir. Ayrıca yük boşaltma ve yüklemede çalışan hamallar bulunmaktadır.

Bazı iskelelerde depo ile iskele arasında dekovil hattı döşendiği görülmektedir. Bu hat kanalı ile depolardaki mallar kolayca iskeleye yanaşmış gemilere nakledilmektedir.

Limanlardaki yolcu iskelesinde bir yolcu salonu, liman idaresine ait odalar, polis ve jandarmaya ait bürolar bulunmaktadır.

Belediyeler limanların işletilmesinden de sorumludurlar. İskelelere gelen mal ve eşyalardan kantariye, dellaliye ve hayvan alım-satımı adı altında resmler alınmaktadır. Bu resmler bazen açık artırma ile taliplere ihale edilmekte, çoğu zaman da emaneten belediye tahsildarlarınca toplanmaktadır. Ayrıca iskele sahasında 48 saatten fazla kalan mal ve eşyalardan da "işgaliye resmi" alınırdı.

Böylece belediyeler gümrük ve iskeleleri inşa, tamir, yenileme işleri yanında, işletme, vergi alma, yönetme görevlerini de üstlenmişlerdir. Buradan elde edilen gelir de belediyelerin en önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır.

16. Plaj Tesis Etme ve İşletme İşleri

Deniz kenarında bulunan şehirlerde plajları tesis etme görevi de belediyelere verilmiştir. Belediyeler de "Deniz hamamı" denilen plajları ya ihale yolu ile veya kendi imkanları ile tesis etmişlerdir.

Bu girişim belediye meclisi kararı ile olmaktadır. Daha sonra ihaleye çıkarılmaktadır. Talipleri çıkmaz ise tesis belediyece emaneten yapılmaktadır. Plaj yapılacak yerin temiz ve sağlıklı olmasına dikkat edilmektedir.36

İnşaatı biten plajın işletmesi için müzayede şartlarını havi bir "Mezad kaimesi" çıkarılırdı. Bu müzayede şartlarında, icar bedeli, bu bedelin üç taksitte ödeneceği, zamanında ödenmezse anlaşmanın fesih edileceği belirtilmiştir. Plajın işletmesini alanlardan belediye ise her ay "mahiyye" adı ile 10 lira kira almaktadır.

Böylece belediyeler, o devirlerde dünyaya daha kapalı, ahlaki duyguları daha farklı bir toplumun tepkilerine rağmen plaj projesini bazı şehirlerde kurmayı başarmışlardır.37

17. Kanalizasyon İşleri

Osmanlılarda büyük şehirlerde dahi kanalizasyon probleminin tam olarak halledildiğini söylemek mümkün değildir. Ancak bazı şehirlerin bazı semtlerinde kanalizasyon tesisi mevcuttur.38

Kurulan kanalizasyon tesisi ana lağım ve tali lağımlardan oluşmaktadır. Borular ise pik borulardır. Lağımların temizlenmesi ve su tahliyelerinde emme-basma tulumbası kullanılmaktadır. Lağım suları genellikle denize, açık alanlara veya bir dere yatağına akıtılmaktadır.

Ancak Osmanlı şehirlerinde merkezi kanalizasyon tesisatının tam gerçekleştirildiğini söyleyemeyiz. Hatta bugün dahi bu konu şehirlerin en önemli problemidir. Yine de Avrupa'daki gelişmeleri takip açısından bir başlangıç olması bakımından önemlidir.

18. Şehiriçi Ulaşım İşleri

Osmanlılarda şehirlerde şehir-içi ulaşım yaya olarak yapılıyordu. Yoğun bir trafiği gerektirecek bir iş hayatı da yoktu. Halk günlük hayatında ulaşım araçlarına gerek duymuyordu. Ayrıca sanayi merkezleri az olduğu için, banliyöler ve uzak meskenler oluşturulmamıştı.

Ancak şehiriçi ulaşım için deniz kıyısındaki kentlerin, özellikle İstanbul ve İzmir'in ayrı bir yeri vardır. Buralarda özellikle de İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli yakalarını önceleri kayıkçılar birbirine bağlardı. Sonra kumpanyalar tarafından deniz vapurları sefere kondu. İstanbul'da her iki yaka ile İzmir'de Konak-Karşıyaka arası ulaşım bu vapurlarla sağlanıyordu. Ancak deniz ulaşımında belediyelerin rolü ve hizmeti yoktu.

Şehiriçi kara ulaşımı ise Osmanlı şehirlerinde pek yaygınlaşmadı. Eşyalar dahi genellikle hamallar tarafından taşınırdı. Ancak bazı büyük şehirlerde belediyelerin girişimi sonucu, şehir-içi ulaşımda kullanılmak amacı ile tramvay tesis edilmiştir.

Tramvaylar önceleri atlı tramvay idi. İlk atlı tramvay 1894'te İzmir ve İstanbul'da işletmeye açılmıştır. Sonra Beyrut, Şam ve Selanik'te kurulmuştur. Bu atlı tramvaylar Şam, Selanik ve İstanbul'da sonraları elektrikli tramvaya dönüştürülmüştür.39

Tramvayları tesis ve işletme hakkı genellikle yabancı şirketlere verilmiştir. Hatta İstanbul'da tramvaydan önce yine bu yabancı şirketlerden biri şehir-içi ulaşım amacı ile 1869 tarihinde Beyoğlu-Karaköy arasındaki "tünel" i işletmeye açmıştır.

Böylece Osmanlı şehirlerinde, yoğun bir nüfus olmadığından ve iş hacmi, sanayileşme gelişmediğinden, şehir ulaşımı geleneksel olarak devam ediyordu. Hamallar ve at arabaları yük taşıyor, insanlar işlerine veya gidecekleri yerlere yaya gidiyorlardı. Yalnız İstanbul, İzmir, Bağdat gibi

yerlerde kayık ve vapurlar denizden ulaşımı gerçekleştiriyorlardı. Yine bazı yerlerde tramvaylar ulaşım için kullanılıyordu. Ayrıca tramvay şehre egzotik bir hava veriyordu. Bu önemli şehirlerde geleneksel ulaşım araçları ile modern ulaşım araçları yan yana bulunuyordu.

19. Belediyelerin Diğer Hizmet ve Çalışmaları

Osmanlılarda belediyelerin daha pek çok hizmetleri ve görevleri vardır. Bugün pek çok kurumların işleri, Osmanlılar döneminde belediyelerce üstlenilmiştir.

Belediyeler inşaat ruhsatı vermek, yeni bir işyeri açanlara izin vermek gibi görevleri vardı. İşyerini başka bir işe çevirmek isteyenler de belediyeden izin almak zorundaydılar.

Şehirde kurulmuş çeşitli cemiyetlerin seçilmiş yönetim kurullarını tasdik işi belediye meclislerine aitti. Sinema ve eğlence yerlerindeki biletleri tasdik etme ve bunlardan belediye resmi alma, yine cemiyetlerin müsamere ve konser biletlerini tasdik görevleri belediyelerce yapılmaktadır.

Sancakta kurulan Emlâk-ı Metruka Komisyonu, Askeri Meclis, Tedrisât-ı İbtidaiyye Meclisi gibi meclislere belediye meclisi içinden bir kişi aza tayin edilirdi. Bu suretle belediye şehirdeki değişik amaçlı meclislerde aktif rol oynardı.

Fiyatları denetlemek, tüketim maddelerinin kalitesini kontrol etmek ve tartı kontrolü yapmak da belediyelerin görevlerinden idi. Özellikle ekmek nevileri, gramları ve fiyatları konusunda belediyeler hassas davranırlardı.

Osmanlı belediyeleri mebus seçiminden de sorumlu idiler. Seçimle ilgili harcamalar belediye bütçesinden karşılanmaktadır. Seçim defterleri tanzimi ve yazımı da belediyelerce yapılmaktadır.

Osmanlı belediyelerine yüklenen bir görev de trafik işleridir. Trafik kurallarını koyma, uymayanları cezalandırma, otomobil resmlerini toplama, ehliyet verme, plaka verilmesi gibi bugünün trafik polisi ve emniyet müdürlüğünün hizmetlerini belediyeler üstlenmişlerdir. Hatta benzin deposu ve satış yeri açmak suretiyle otomobillerin yakıt ihtiyaçlarını da belediyeler karşılamakta idiler.

Belediyeler şehrin çarşı ve pazar yerlerini inşa etmek, buraların tamiratı ile ilgilenmek görevini de üstlenmişlerdir. Bazı şehirlerde buğday pazarı, meyve pazarı, kereste pazarı, hayvan pazarı gibi yerler açmışlardır. Bu suretle hem bazı mal, ürün veya hayvanların belli yerlerde satılması sağlanmış, hem de buralardan belediyelerin ilgili vergileri kolayca toplamaları sağlanmıştır. Ayrıca belediyeler uygun olmayan yerlerde meyve, sebze ve sair şeyleri satan satıcılarla da mücadele etmişlerdir.

IV. Osmanlı Belediyelerinin Gelir Kaynakları ve Giderleri

Osmanlılarda XIX. yüzyılda mali yılbaşı 1 Mart idi. Bu nedenle belediye meclislerinde bütçenin görüşülmesi ve tasdiki 1 Mart tarihinde yapılırdı. Bu görüşmelerde belediyenin muhtemel gelir

kaynakları ve miktarları tespit edilirdi. Buna göre de muhtemel giderler ve miktarları belirlenirdi. Eğer yıl içinde gider fasıllarından birisi yetmediği takdirde, diğer fasıllardan oraya ödenek aktarılırdı.

1. Gelir Kaynakları

Belediyelerin en önemli gelir kaynakları siper ve tente, levha ve tabela, merâkib-i berriyye ve bahriyye, av ve ev köpekleri, mezbaha, işgaliye, iskeleler, dellaliye, kantariye, hayvan alım-satımı ve eğlence yerleri resmleri ile kira gelirleridir.

Siper ve tente resmi, dükkan ve işyerlerinin önlerine gölgelik vs. gibi uzantılar yapanlardan alınırdı. Levha ve tabela resmi ise, dükkanlarının önüne astıkları tabela sebebiyle alınan bir vergi idi.40

Merâkib-i berriyye ve bahriyye, yani kara ve deniz vasıtaları bulunduranlardan bu adla vergi alınırdı. Bu vergi kara vasıtalarından aylık alınıp, o vasıtanın çalıştığı aylarda geçerli idi. Yani vasıta hangi ay çalışırsa o ay için vergi alınmakta idi. Eğer o kişinin vasıtası bozulmuş veya vasıtalarını satmışlar ise bu vergi alınmamakta, yanlış olarak alınmışsa iade edilmektedir. Bu resmin aylık 250 kuruş olduğu zabıtlarda görülmektedir. Ayrıca bu vergi dışında belediyeler çeşitli suçlardan trafik cezaları da keserlerdi.

Merâkib-i bahriyye resmi ise, limanda daimi veya geçici olarak yüküyle demir atan deniz vasıtalarından alınırdı. Daha önceleri bu vergi yoktu. Ancak sonra “Rüsûm-ı Belediyye Kanunu”nun 13. Maddesine bağlı olarak bu vergi kondu. Buna göre; 1 tondan 100 tona kadar 5 kuruş, 101 tondan 500 tona kadar 2 kuruş 20 para, 501 tondan 1.000 tona kadar 1 kuruş 20 para, 1.001 tondan 5.000 tona kadar 1 kuruş, 5.001 tondan 10.000 tona kadar 20 para ve 10.001 ton ve daha yukarıdan 10 para resm alınırdı.41 Deniz vasıtası olanlar ayrıca “ihzarnâme” adı ile bir resm öderlerdi. Bu kağıdı almayanlar ve ilgili resmi ödemeyenler hakkında kanuni yollara başvurulurdu.

Av ve ev köpeği olanlar belediyelere belli bir resm ödemek zorundaydılar. Yine mezbahası olan belediyeler, hayvanları kestiren kasaplardan mezbaha resmi alırlardı.

Belediyelerin en önemli gelir kaynaklarından biri de işgaliye resmidir. Bu resm, yaya kaldırımlarına, dükkanların önüne veya meydanlara sergi açan, tütün denkleri vs. koyanlardan alınmaktadır. Her ne kadar bu tür yerlerde sergi açılması meclis kararı ile yasaklanmışsa da, sonradan esnafın şikayeti üzerine, diğer taraftan da belediye gelirini artırmak amacı ile, işgaliye resmi alınması karşılığında sergi izni verilmesi kararı alınmıştır.42 Gerçekten işgaliye resminin, özellikle tütüncülüğün yaygın olduğu şehirlerde önemli bir gelir kaynağı olduğu görülmektedir. Denklerden her bir denk için günlük 5 kuruş işgaliye resmi alınmaktadır ki, bu da belediye için önemli bir gelir kaynağıdır.43

Liman şehri belediyelerin önemli gelir kaynaklarından biri de, gümrük ve iskelelerin işletilmesinden dolayı alınan resm ve vergilerdir. Bu iskelelere gelen mal ve eşyalardan kantariye,

dellaliye, hayvan alım-satımı adı altında resmler alınmaktadır. Bu resmler belediye tahsildarları tarafından tahsil edilmektedir. Ayrıca bu gelirlerin toplanması konusu belediye meclis üyelerince kontrol ve teftiş edilmektedir. Üyelerden her biri iskelelerin bu gelirlerini kontrol ile görevlendirilmiştir.

Ayrıca belediyeler, iskelelerin bulunduğu sahada depo edilen zahire ve sairlerin 48 saatten fazla kalmaları halinde, sahiplerinden her gün için, normal resmden bir kat fazla işgaliye resmi alırlardı. Yine kumpanyalara ait vapurlardan iskelelere çıkarılan eşyadan ihraç ve ithal resmi alınmaktadır.

Belediyeler, Reji İdaresi'nin bulunduğu yerlerde, bu idarelerden özellikle Tütün Kantar Resmi almaktadır. Yıllık olarak alınan bu resm de belediyeler için önemli bir gelir kaynağıdır.

Belediyelerin diğer bir gelir kaynağı da eğlence yerlerinden alınan resmlerdir. Bu eğlence ve eğlence yerleri Osmanlılar döneminde müsamere, konser, hayal veya Karagöz oyunları, güreş müsabakaları ve sinemalardır. Eğer bu tür sosyal faaliyetler bir hayır kurumu veya cemiyet adına yapılıyorsa herhangi bir vergi ve resm alınmamaktadır. Ancak kâr amaçlı ve özel şahıslara ait ise resm alınmaktadır. Bu tür sosyal etkinliklerden bir defaya mahsus ruhsatiye resmi tahakkuk ettirilmektedir. Mesela Karagöz oyunu oynatandan Ramazan boyunca 10 lira, diğer aylarda 15 lira, hayal oyunu oynatandan ayda 5 lira ruhsatiye resmi alınacağı meclis zabıtlarında kayıtlıdır.44

Osmanlıların son dönemlerinde gelişmiş şehirlerde ortaya çıkan diğer bir eğlence yeri sinemalar idi. Bu sinemalardan ruhsat resmi ile biletlerden "Belediye resmi" alınırdı. Ruhsat resmi sinemanın ilk açılışında bir defaya mahsus idi. Belediye resmi ise, satılan biletlerden alınırdı. Belediyeler bu resmi ya bilet başına 100 para, ya da oynanan her gece için maktu 500 kuruş olarak toplamışlardır. Bilet başına alınan resmler ise, sık sık belediye çavuşlarının sinemalarda bilet kontrolü yapmaları suretiyle denetlenirdi.

Belediyeler, ölenlerin teçhiz ve tekfini için Gassal ücreti alırlardı. Bu ücret küçükler için 150, büyükler için 200 kuruş idi. Sonra bu ücret artırıldı. Küçükler 200, büyükler 300 kuruşa çıkarıldı. Bu paranın bir kısmı Gassal denilen ölü yıkayıcısına verilirdi.45

Ayrıca belediyelere ait gayri menkullerden gelen icar, yani kira bedelleri de belediyelerin önemli gelir kaynakları arasında idi. Bu konuda bazı belediyelerin daha şanslı olduğu, devletin belediyelere devrettiği bazı binalar vasıtasıyla önemli bir gelir kaynağına kavuştukları görülmektedir. İş hanları, dükkanlar, mağazalar, haneler, bürolar gibi gayri menkullere sahip belediyeler, buralardan elde ettikleri kiralarla önemli bir gelir kaynağına kavuşuyorlardı.

Bunlar dışında mezad gelirleri, inşaat ruhsat resmi diğer belediye gelirleri arasındadır.

2. Gider Fasılları

Osmanlı belediyelerinde en önemli giderler personele yapılan ödemelerdir. Belediyeden maaş alanlar reis, muhasebe mesulü, mühendis, müfettiş, tabip, sandık emini, ambar memuru, baytar,

katipler, odacılar, temizlik memurları, tulumbacılar, fenerciler, çavuşlar, kabristan bekçileri ve tahsildarlardır.

Ancak bütün belediyelerde bu kadro mevcut değildir. Daha ziyade nüfusu fazla, ekonomide gelişmiş önemli büyük şehirlerde bu kadroları görmek mümkündür. Çoğu belediyelerde sadece reis, katip ve sandık emini bulunmaktadır.

Sokak ve caddelerin yapılması, taşla döşenmesi, kaldırım yapımı, yolların genişletilmesi ve tamiri gibi inşaatlar için de önemli harcamalar yapılmaktadır.

Şehrin imarı, su, elektrik, kanalizasyon projesi gibi sebeplerle yaptırılan harita ve planlara da önemli ödemeler verilmektedir. Bunların yapılması bazen ihale ile, bazen de aylıklı mühendislerle sağlanmaktadır.

Diğer bir gider faslı aydınlatmadır. Lüks fenerlerinin alımı, tamiri, lüks direklerinin imali ve bakımı, gaz yağı temini gibi harcamalar yapılmaktadır.

Özellikle şehrin içi ve yakınında bataklık olan şehirlerde, belediyeler bu bataklıkları kurutmak için önemli harcamalar yapmışlardır. Bu iş için hayvan alımı, bunların arpa ve saman istihkakları, istimlak bedelleri, yapılan yollar, dikilen ağaçlar, döşenen raylar vs. gibi harcama birimleri bulunmaktadır. Bataklığın kurutulması ise ya belediyenin imkanları ile veya ihale ile yapılmaktadır. Samsun'da bataklığın kurutulması için bir yıl içerisinde müteahhide 426.679 kuruş ödendiği zabıtlarda görülmektedir.46

Belediyelerin kiralık olarak kullandığı mülkler için de önemli ödemeler yapılmaktadır. Tanzifat hayvanlarının alımı, bakımı, arpa ve saman ihtiyaçları, araba alımı ve tamiri de diğer giderler arasındadır. Kırtasiye ve matbu evrak için de ödemeler vardır.

Belediyelerin önemli giderlerinden biri de fakir ve acizlere ödenen maaşlar ile diğer yardımlardır. Bu nakdi ve ayni yardımlar önemli bir yekun tutmaktadır.47

Osmanlı belediyelerinin diğer gider kalemleri, Gureba Hastanelerine ayrılan ödenekler, mefruşant, odun-kömür alımı, umumi helalara yapılan harcamalar, dava vekilleri ücretleri, bayrak siparişi, çalışanlara elbise alımıdır.

DİPNOTLAR

1 İlber Ortaylı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul 1985, s. 18.

2 Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-ı Belediyye, C. 1, İstanbul 1338, s. 1374-1375.

3 Takvim-i Vekayi, 2 Zilhicce 1271, Nüsha: 529.

4 Osman Nuri, a.g.e., C. 1, s. 1377.

5 Düstur I, C. 2, s. 450.

6 Bu daireler şunlardı: 1. Daire-Ayasofya, 2. Daire-Aksaray, 3. Daire-Fatih, 4. Daire-Eyüb, 5. Daire-Kasımpaşa, 6. Daire-Beyoğlu, 7. Daire-Beşiktaş, 8. Daire-Mirgûn, 9. Daire-Büyükdere, 10. Daire-Beykoz, 11. Daire-Beylerbeyi, 12. Daire-Üsküdar, 13. Daire-Kadıköy, 14. Daire-Adalar. Osman Nuri, a.g.e., C. 1, s. 1486-1487.

7 Düstur I. Tertip, 2. Cild, s. 491-493.

8 Düstur I, C. 2, s. 493-498.

9 1287 Vilâyât Nizamnâmesi, Düstur I, C. 1, s. 649-650.

10 Osman Nuri, Muhtasar Mecelle-i Umur-ı Belediyye, İkinci tabı, İstanbul 1339-1341.

11 Nitekim 1922-1923 yıllarında Samsun Belediyesi'nin temizlik işlerinde 54 amele çalışmakta, 18 at ve bu atların çektiği 18 araba bulunmaktadır. Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri (SBMZD).

12 SBMZD., karar no: 115.

13 Ancak daha sonra yem yarım kıyye ve saman da bir kıyye artırılmıştır. SBMZD., karar no: 157.

14 SBMZD., karar no: 348.

15 Nitekim Samsun'da 500 m2 kaldırımın tamiri için ihale usûlü ile 86. 225 kuruş bedel çıkarılırken, emanet usûlü ile aynı tamirat 20.000 kuruşa bitirilmiştir. SBMZD., karar no: 11.

16 Samsun merkezinde tulumbacıların sayısı 11'dir. SBMZD., Karar no: 180.

17 Samsun Belediye Meclisi, yangınların söndürülmesinde gösterdikleri gayretlerden dolayı Tulumbacıbaşı Şakir Usta'yı 300, iki tulumbacıyı 250'şer, sekiz tulumbacıyı da 100'er kuruş ile ödüllendirmiştir. SBMZD., karar no: 180.

18 Osman Nuri, MUB., C. 1, s. 969.

19 Osman Nuri, MUB., C. 3, s. 414.

20 SBMZD., karar no: 120.

21 Samsun'da 1922 yıllarında 10 adet lüks fenercisi vardır. SBMZD., karar no: 23.

22 Aynı yer.

23 İlhan Tekeli, Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi, Ankara 1978, s. 30.

24 SBMZD., karar no: 101 ve 250.

25 İçme suyu şebekesi Osmanlı ülkesinin her şehrinde kurulamamıştır. Ancak 20 şehirde bu tesisatın kurulduğu görülmektedir. İlhan Tekeli, a.g.e., s. 30.

26 Aynı yer.

27 SBMZD., karar no: 196.

28 Daha fazla bilgi için bkz.: M. Emin Yolalıcı, "1922-1923 Yıllarında Samsun'da Fiyat Hareketleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (Kasım 1998), sayı. 42, s. 1045-1079.

29 Samsun'da 1922 yıllarında aceze maaşı alanların sayısı 79'dur. Daha geniş bilgi için bkz.: M. Emin Yolalıcı, "Samsun Belediyesi'nin 1922-1923 Yıllarında Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı. 11 (Ekim 1998), Samsun s. 31-41.

30 Samsun Belediye Meclisi, Dakik İskelesi'ne alınacak tahsildar için imtihan yapmış, bu amaçla "Heyet-i Mümeyyize-i Tefrik" adı ile bir komisyon oluşturmuştur. SBMZD., karar no: 10.

31 Samsun Belediyesi Meclisi Zabıt Defteri'nde "milletin parasının muallakta kalamayacağı" belirtilmiştir. SBMZD., karar no: 47.

32 Samsun şehri yakınında bulunan bataklık da bu amaçla kurutulmuştur. Geniş bilgi için bkz., M. Emin Yolalıcı, "1922-1923 Yıllarında Samsun Belediyesi'nin Projeleri", 19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu (20-22 Mayıs 1999), Samsun 2000, s. 407-428.

33 Samsun'da açılan Gureba Hastanesi, 76 yataklı, 15. 000 m2 lik bir arsa üzerinde, binanın oturduğu arsa ise 860m2 olup, üç katlı idi. 1322 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, s. 154-155; Konya Gureba Hastanesi'ne 1910 yılında 684 hasta kabul edilmiş, bunlardan 526'sı şifa bulmuş, 84'ü tedavi sonucu taburcu edilmiş, 74'ü de vefat etmiştir. Bu hastanede tedavi olanlar arasında en çok görülen hastalıklar ise çiçek, tifo, bataklık sıtması, verem, kolera, uyuz, ishal, frengi ve göz rahatsızlıklarıdır. 1332 Konya Vilayet Salnamesi, s. 334-335.

34 1320 Trabzon Vilayet Salnamesi, s. 319.

35 Samsun'da 5 iskele vardır. Bunlar Dakik, Yeni Gazhane, Gümrük Yük, Gümrük Yolcu ve Reji İskeleleridir. M. Emin Yolalıcı, aynı tebliğ, s. 424.

36 Daha geniş bilgi için bkz., M. Emin Yolalıcı, aynı tebliğ, s. 417-418.

37 Bu konuda Samsun Belediyesi örnek verilebilir. Bkz., aynı yer.

38 Samsun'da Hükümet Caddesi ile Mert Irmağı arasında kanalizasyon şebekesi mevcuttur. Bu ana lağıma çevre sokak ve binalardan tali lağımlar bağlıdır. M. Emin Yolalıcı, aynı tebliğ, s. 416.

39 İlber Ortaylı, a.g.e., s. 204-205.

40 Samsun'da Osmanlı Bankası şubesinden tabela resmi olarak 600 kuruş alınmıştır. SBMZD., karar no: 333.

41 SBMZD., Karar no: 27.

42 SBMZD., Karar no: 72 ve 210. Bugün de hemen bütün şehirlerde kaldırım ve meydanlar bir nevi işgal altındadır. Hele yaya kaldırımları, sanki yayalar için değil, seyyar satıcıların işgal ettiği, dükkan sahiplerinin mallarını koyduğu, park yeri bulamayan arabaların park yaptığı yerler olarak kullanılmaktadır.

43 Samsun'da 1923 yılında Mart-Temmuz arasında işgaliye resmi olarak 21.025 kuruş toplandığı zabıtlarda mevcuttur. SBMZD., karar no: 346.

44 Geniş bilgi için bkz.: M. Emin Yolalıcı, 1922-1923 Yıllarında Samsun'da Fiyat Hareketleri, s. 1070-1076.

45 Aynı makale.

46 M. Emin Yolalıcı, aynı tebliğ, s. 419.

47 Daha geniş bilgi için bkz. M. Emin Yolalıcı, "Samsun Belediyesi'nin Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri", s. 31-41.

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi / Mutullah Sungur [s.750-761]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi, bir bakıma idarî reformlardan oluşan ve Osmanlı tarihinin panoramasını değiştiren bir devirdir. Bu idarî reformlar geçmiş asırlardaki pragmatik uygulamalardan farklı bir tarza ve muhtevaya sahiptir. İdare artık belli bir dünya görüşünün, yani bürokrasinin modernist dünya görüşünün etkisi altındadır. Kaçınılmaz olarak yeni bir hukukî düzenleme ile birlikte idarî reformlar gerçekleştirilmektedir. XIX. yüzyıl Tanzimat Devri reformları yeni bir hukukşinaslık, yeni bir hukukî adaptasyon olayını Türk-İslâm tarihi sahnesine getirmektedir. Bu nedenle XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi, hukukî açıdan bir kısmî "romanizasyon" geçirmektedir. Ancak burada, toplumun hukukî ve sosyal müesseselerinde yeni bir sentez, yeni bir içtihat asrı ile karşı karşıyayız.1

Tanzimat Fermanı'nın mukaddimesinde belirtildiği üzere, devlet 150 senedir artan bir buhran içerisindedir.2 Bu buhran Osmanlı insanın şuurunda toprak kayıplarıyla, idarenin önünde ise dağılan ve fonksiyonlarını yerine getiremeyen klasik devlet ve toplum kurumlarından oluşan bir problemler yumağı olarak belirmiştir. Gerçi Osmanlı yöneticisi ve cemiyeti geçen bir buçuk asır boyunca malî, idarî alanda; askerlikte, arazi rejiminde zaman zaman bazı önemli düzenlemeler ve bazı prensipler getirmeye gayret etmiştir. Fakat artık tümden bir düzenleme kaçınılmazdır ve asıl önemlisi yeni bir hukukî düzenlemeyle Avrupa sisteminden esinlenen yeni bir yapılanmaya gidilmektedir.3

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl idarî reformları bir bütünlük arz etmektedir. Öncelikle, ıslahatın dikeyine olarak, idarenin sadece belirli bölümlerinin ele alınmakla yetinilmediği görülmektedir. Bir merkeziyetçi düzenleme ve bütüncülük söz konusudur. İdarenin mülkî ve askerî bütün şubelerinde, hatta cemiyet hayatında ve ülke çapında bir düzenleme görülmektedir. İdarî kadrolar bir bütün halinde birbirlerine yatay geçişin sağlandığı bir hiyerarşiye bağlanmakta, rütbeler ona göre tespit edilmektedir.

Merkezî idarenin istihdam edeceği memurların belirli bir eğitimden geçmesi için, hizmet içi eğitimin yanında ve ondan daha çok modern eğitim kurumlarının teşekkülüne ve yerleştirilmesine önem verilmektedir. Medrese dışı eğitim, klasik döneme göre çok ağırlıklı olarak düzenlenmektedir. Ancak hukuk eğitimi açısından, modern hukuk mektebinin; eğitim niteliği ve hakim yetiştirmek yönünden Nüvvab Mektebi (veya Medresetül-kudât) ile rekabet edemeyecek bir düzeyde kaldığını belirtmek gerekir. Tanzimat'ın en önemli bir yönü de malî merkeziyetçiliktir. Gerçi merkezi bir malî teşkilatlanma süreci, Osmanlı Devleti yıkılana kadar tamamlanamamıştır. Ama şu kadarını belirtmek gerekir ki, devletin hayatı sona ermeden merkezî bir bütçe hazırlanmıştır (bir bütçe kanununa tabi biçimde) ve memur maaşlarının standartlaştığı ve özlük haklarına bağlı olarak ayarlandığı bir barem kanunuyla maaş verilebiliyordu.4

XIX. yüzyılda Osmanlı vilâyet yönetimi merkeziyetçi esaslara göre düzenlenip yatay bir hiyerarşiye bağlanmış ve idarî organlar teşekkül etmiştir. Önceleri eyalet denilen birimin adı vilâyete

çevrilerek, idare valilere bırakılmıştır. Liva ve kazada da mülkî amirler ve idarî organlar tespit edilerek oluşturulmuştur. Bu düzenlemeler II. Mahmut Dönemi'nden itibaren zorunlu olarak başlayan bir gelişmedir. Fakat literatürümüzdeki yanlış bir değerlendirmeye göre Fransa örneği ve özellikle Bonapartist sistem izlenerek değil, bürokrasinin tarihî tecrübesine ve hayran olunacak buluşlarına isnad eden bir düzenleme söz konusudur. Bu hem modern Türkiye idaresinin hem de Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkelerin taşra yönetiminin de esasını teşkil etmektedir. Aslında Tanzimat merkeziyetçiliğinin temeli, Osmanlı tarihinin kurumlarında yatmaktadır. Taşra idarecisi, klasik dönemde hem askerî, hem de mülkî yoldan olup, imparatorluğun muhtelif mıntıkalarında yer alan ordu müşirleri gene (vezir rütbeli) fakat vilâyet bölgesinde değil birkaç vilâyetin bağlı olduğu bölgenin merkezinde (ordu merkezinde) görev yapıyorlardı. XIX. yüzyıl idaresinin yarattığı bir kurum da şehir yönetimidir, yani belediye idareleridir. Belediye yani mahallî idare olumlu yönleri kadar, olumsuzlukları ve problemleriyle de XIX. yüzyılın bir mirasıdır.5

Tanzimat hareketinin su yüzüne çıkardığı merkeziyetçilik eğilimi, Osmanlı eyalet yönetimini iki ana biçimde etkilemiştir. İlk olarak, malî alanda yeni bir teşkilatlanmaya gidildiği görülmektedir. İkinci olarak, mahallî kişi ve kümelerin devlet yönetimini etkilemeleri sürecinin, düzgün, hızlı ve eşitlikçi bir biçimde işlemesine gerek duyulmuştur. Bu durum, Türkiye'de yerinden yönetim geleneğinin doğmasını sağlamıştır. Yeni idarî düzenlemelerde bu iki etki sonucu, vilâyetlerin fiziki teşkilatlanmasının değiştiği görülür. Beliren bu yeni teşkilatlanma anlayışı, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmekle kalmamış, Cumhuriyet dönemi yönetim sistemine önemli bir tarihî miras olarak kalmıştır. Bu nokta biraz daha açılacak oldursa, ilk tespit; XIX. yüzyılda ülkenin ulaşım şebekesi ve dış ticaret yollarının değiştiği, buna bağlı olarak da üretim ve denetim merkezlerinin değişmesi lüzumudur. İkinci tespit; beliren ve büyüyen yeni yerleşme merkezlerinin idarî bölünmeyi ister istemez düzenleme ve düzeltmeye zorladığıdır. Mesela klasik dönem Osmanlı'da Aydın Vilâyeti'nin üretim, dağıtım, yönetim ve denetim işleri Aydın şehrinde görülürken, ulaşım yollarının ve üretim ve denetim merkezinin İzmir'e kayması eyalet merkezinin de İzmir'e taşınmasına yol açmıştır.6 Üçüncü ve en önemli tespitse; merkezin idarî etkisin artırmak için; ama bilinçli, ama bilinçsiz, eyaletlerin fizikî sınırlarının daraltılması yoluna gidildiğidir.7

1856 Islahat Fermanı'ndan sonraki gelişmeler ve Osmanlı vilâyet yönetiminin aldığı biçim, günümüz Türkiye'sinin idarî yapısını büyük ölçüde etkilemiş, hatta belirlemiştir. 1856 Islahat Fermanın belirleyici özelliği, idarî, malî ve adlî organların yeniden düzenlenmesiyle vilâyet, livâ ve nahiye düzeyindeki halkın (özellikle gayrimüslimlerin) idareye iştiraklerinin sağlanmasıdır.8 Esasen fermanda öngörülen vilâyet yönetim sistemi, 9 Haziran 1861 yılında çıkarılan bir nizamnameyle, Cebel-i Lübnan'da uygulamaya konulmuştur.9 Ancak yeni düzeni tüm imparatorluğa uygulatmaya çalışan Osmanlı yönetimi arasındaki sürtüşmeler, uygulamanın yayılmasını engellemiştir. Osmanlı yönetim sistemini ete kemiğe büründüren temel belgeyse 7 Cemaziyelahir 1281 (7 Kasım 1864) tarihli "İdare-i Vilâyet Nizamnâmesi"dir. Bu nizamname ile eyaletler kaldırılarak, yerine livalardan oluşan vilâyet üniteleri kuruluyordu. Yeni nizamnamelerin hazırlanmasında Niş Valisi Midhat Paşa'nın düşünce ve çalışmalarından yararlanılmıştır.10

İdare-i Vilâyet Nizamnamesi esaslı surette ilk defa; sınırları ve teşkilâtıyla yeniden düzenlenen Tuna Vilâyeti'nde (bugünkü Bulgaristan) uygulandı. Kısa bir süre sonra, benzeri bir uygulamaya geçildi. Uygulama sonuçlarının başarılı oluşu, 1871 yılında (1283) "İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi'nin çıkartılmasına ve yeni düzenin yaygın biçimde uygulanmasına fırsat verdi. XIX. yüzyıl boyunca bu düzenin yürürlükte kaldığını görüyoruz.

Kısa sürede Avrupa'da 10 vilâyet ve 44 sancak, Anadolu'da 16 vilâyet ve 74 sancak, Afrika'daysa 1 vilâyet ve 5 sancak yeni düzene göre teşkilatlandırıldı. Bunun yanı sıra yeni düzenin merkezci niteliğini pekiştirmek amacıyla, "Elviye-i gayrimülhaka" denilen bazı livâlar; söz gelişi Kudüs, Canik, Şehrizor, II. Meşrutiyetten sonra da Bingazi, Bolu, İzmit, Çatalca, Urfa, Asîr, Kal'a-i Sultaniyye ve Karesi doğrudan doğruya merkez yönetimine bağlandılar. Ayrıca, vilâyette valilerin, livada mutasarrıfların, kazada da kaymakamların yanında "idare meclisleri" oluşturuldu.

Ne var ki ruhanî reisler, memurlar ve seçimli 4 üyeden kurulan (ikisi Müslüman, ikisi gayri müslim olacaktı, fakat pek sıkı uygulanan bir kaide değildi) bu meclisler, halkın yönetimi etkilemesini sağlayan araçlardan çok, yöneticilerin karar ve taleplerini tasdik eden birer "soğuk damga" olarak kaldılar. Özetle, 1871 nizamnamesi, vilâyet yönetimine yeni bir iş bölümü planı getiriyor, bu plan çerçevesinde de merkezin etki ve denetimini mutlaklığa doğru arttırıyordu.11

Klasik Osmanlı eyalet (veya taşra) idaresinde; beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı ve sipahi komuta zinciriyle birbirine bağlı yöneticilerdi. Ancak o dönem şartlarında, yine o dönemin ulaşım ve haberleşme imkanlarıyla, günlük işlem ve faaliyetler elbette etkin ve ayrıntılı biçimde denetlenemezdi.

Oysa, yeni yönetim yapısı içinde filizlen merkeziyetçilik eğilimi, üstleri, astlarının her karar, fiil ve işlemini denetlemeye, onaylamaya veya geri çevirmeye zorluyordu. Bu durum merkezi nitelikteki vilâyet yönetim sistemi çerçevesinde, sınıf ve sorumlulukları belli bir yöneticiler hiyerarşisinin oluşmasına, dikey denetimin faal biçimde uygulanmasına imkan vermiştir.12

A. Eyalet Yönetimi

Tanzimat'ın ilanından sonra ülke yönetiminde yapılan değişikliklerden "eyalet" yönetimi de payını almıştır. Valilerin yetkileri kısıtlanmış, özellikle maliye işlerine doğrudan doğruya karışmaları önlendi. Yeni yönetimin uygulandığı eyaletlerin maliye işleri muhassıllara verilmiş, iki yıla yakın bu uygulamadan sonra sonuç alınamayınca 1842 Martı'ndan itibaren yeniden iltizam usulüne dönülmüştür. Bununla birlikte eyaletlerin maliye işleri, defterdar denilen görevliye verilmiştir. Tanzimat öncesinde doğrudan doğruya valilerin sorumluluğunda yönetilen bu işler bundan böyle defterdarlar tarafından görülecektir.13

Tanzimat'ın bütünüyle uygulanarak her türlü düzenlemenin yapılıp, güvenliğin korunması, hukuk kurallarının yerine getirilerek ülkenin bayındırlığı için alınacak karaların yürütülmesi, valilerin görevleri arasındaydı. Vali, yönetimindeki eyaletin her türlü işinde asıl sorumlu ve devletin temsilcisi idi. Yönetimle ilgili olarak alınan bütün karaların uygulamaya konması, onun sorumluluğuna bırakılmıştı.

Ayrıca kaymakam, defterdar ve diğer yönetim görevlilerinin denetlenmesi, kimseye gereksiz baskı ve zülüm yapılmaması görevleri arasında sayılıyordu.14

Eyalet merkezinde “Büyük Meclis” adı ile oluşturulan kurul, yönetimde doğrudan doğruya söz sahibidir. Bu meclis, ali başkanlığında, defterdar, kadı, müftü ile Müslüman olmayanları temsilen iki kişi ve Müslümanların seçecekleri dört üyeden oluşuyordu. Sancak meclislerinin gönderdiği ve aldığı karaları gözden geçirip, kesin sonuca bağlamanın yanı sıra, eyaletin yönetim, maliye, güvenlik, ve benzeri bütün sorunları bu mecliste tartışılıp, karara bağlanmakta idi. Aynı zamanda bir mahkeme gibi çalışan meclis, devlet memurlarını yargılar, gerekli cezayı verirdi. Özellikle Tanzimat’ın uygulanması için gerekli önlemleri almak, uygulamaya karşı çıkanları yargılayarak cezalandırmak kurulun başlıca görevi olarak belirlenmişti. Vergilerin her sancağın büyüklüğüne göre dağıtımını sağlayarak zamanında toplanması için gerekli önlemleri meclis alacaktı. Tıpkı hükümet merkezindeki Meclis-i Vâlâ için uygulanan çalışma ve toplanma kuralları eyalet meclisi içinde geçerli tutulmuştu.15

Tanzimat’ın ilanı ile birlikte sancak ve eyalet merkezlerinde kurulan meclisler çalışmalarını 1849 yılına kadar “Muhasıllık meclisleri” için çıkarılan yönetmeliğe göre sürdürmüşlerdi. Karşılaşılan zorluklar, Meclis-i Vâlâ kararları doğrultusunda giderilmeye çalışılmıştır. 1840-1849 yılları arasındaki uygulamanın ışığı altında yeni bir yönetmelik (Ocak 1849) yürürlüğe konmuştur.16

B. Eyalet Meclisleri Nizamnamesi

Bir giriş, dokuz bölüm ve 68 madde şeklinde düzenlenmiş bulunan bu nizamname, 1864 “Vilâyet Nizamnamesi”nin çıkarılmasına kadar yürürlükte kalmıştır.

Bu nizamnameye göre eyalet meclisleri, hükümetçe atanan bir başkan, katip ve ulemadan bir üye ile büyük meclislerden ayrılıyordu. Vali, defterdar, hakim (kadı veya naip) müftü ile halk tarafından seçilecek dört Müslüman, ve Müslüman olmayan toplulukları temsilen birer üye meclisi oluşturulacaktı. Eyalet merkezinde meclis toplantıları için birer daire ayrılacak, Cuma dışında her gün toplantı yapılacaktı.

Yönetim ve yargı görevleri olan üyeler bütün toplantılara katılmak zorunda değillerdi. Ancak önemli meseleler görüşülürken, bütün üyelerin hazır bulunmaları gerekliydi. Tartışılacak konuların gündemi önceden belirlenecek, karara bağlanan konuların tutanakları unvanlarına göre sıra ile bütün üyelerce mühürlenip imzalanacaktı. Yazışma işleri ile görevli katipler, oturacakları “Kalem Odası”nda başvuru ve kayıt defteri tutacaklar, merkezden gönderilen yönetmelik ve yasalar için ayrı, ferman ve emirler için ayrı bir defter bulunduracaklardı. Duruşmalarda ve diğer meselelerin görüşülmesinde kimseye haksızlık edilmeyecek, meclise başvurmak isteyenlere güçlük çıkarılmayacaktı.

Yönetim ve halkın güvenliğini ilgilendiren konularda bundan böyle gönderilecek her türlü emir, ferman, uyarı ve açıklamalar, mecliste açıkça okunacak, ne denilmek istendiği halka iyice anlatılacaktı. Nizamnamenin diğer maddeleri askere almada uyulacak kurallar; kaymakam; hâkim, kaza müdürü ve diğer görevlilerin görev ve sorumlulukları, iç güvenliğin korunmasında meclislere

düşen sorumluluk, tutuklu ve cezalılar uygulanacak hükümler; karantina, vergilerin dağıtımı ve toplanması gibi konulara ayrılmıştı. Ayrıca bayındırlık, eğitim ve öğretim, ziraat ve sanat gibi konularda da düzenlemeler yapılıyor; gerekenler maddeler şeklinde belirtiliyordu. Yargılamanın nasıl yapılacağı, sancak ve kaza yönetiminin niteliği hakkında da maddeler konmuştu.

C. 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerinin Ana Hatları

Klasik Osmanlı taşra yönetiminin ana birimi sancaktı. Sancaklar fizikî sınır yönünden bu günkü Türkiye'nin illeri büyüklüğündeydiler. Rumeli'nin fethi dolayısıyla sancaklar üzerinde kordinatör bir vali olarak Lala Şahin Paşa, Rumeli beylerbeyi tayin edilmişti. Böylece zamanla sancakların üstünde eyaletler ortaya çıktı. Tipik Osmanlı eyaletlerinin sınırları genişledi. Daha çok bir askerî kordinasyon ünitesi olarak düşünülmüşlerdi. Malî, adlî, idarî örgütlenme sancak düzeyindeydi; örneğin eyalet merkezindeki kadının, sancak kadılarının veya eyalet merkezindeki defterdarın sancak defterdarlarının amiri olduğu söylenemez. Böyle bir dikey ve yatay hiyerarşi yoktu. Tanzimat reformları ile eyaletlerin adı değişti, Vilâyet oldu. Değişiklik bu kadar değildi. Sınırlar daralmıştı ve vilâyet teşkilatı ortaya çıktı. Sancaklar liva adını alarak vilâyetin alt birimi halinde örgütlendirildi. Kısacası valinin yönetimindeki vilâyet; Tanzimatla birlikte adlî, idarî, malî yönden teşkilatlanıyor ve alt birim olan liva yönetiminin üstü oluyordu. Livalara da kazalar bağlıydı. Nizamname, vilâyeti sancaklara, sancakları kazalara, kazaları da köylere (köy) ayırıyordu. Nahiye statüsü nizamnamede açıkça belirtilmemiş ve iyi tarif edilmemiş, yalnız idarî bir birim olarak zikredilmiştir.17

Vilâyet merkezinde devleti temsilen; malî, siyasî ve güvenlik konularında yetkileri Tanzimat sonrası döneme göre arttırılan bir vali vardı. Maiyetinde defterdar, mektubçu, umur-u nafıa memuru, ticaret ve ziraat memuru, müfettiş-i hükkam ve umur-u hariciye memuru bulunuyordu. Bu sonuncusu 1281 (1864) Nizamnamesi'nde yer aldığı halde 1287 (1871) Nizamnamesi'nde yoktur.

Bu memuriyet, Tuna ve Bosna gibi bölgeler için düşünülmüştü. Bu gibi yerlerde Avrupa ile ilişkiler yoğun olup, yabancı uyruklar ve konsoloslar bulunuyordu. Bu sonuncuların gerek yabancılar, gerekse azınlıklar konusundaki gündelik müdahale ve başvurularına vilâyet yöneticilerinin cevap vermeleri gerekiyordu.18

D. 1864 Tarihli Vilâyet Nizamnamesi'ne Göre İdarî Taksimat

1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi'nde idarî birimler şu şekilde tanımlanmaktadır:

1- Vilâyet: Memaliki Mahrusai Şahane'nin kıtaatı müteaddidesi livaların münasabatına göre devairi müteaddideye taksim ile her daire vilâyet ismiyle yad olunacaktır. Her dairenin idarei umumiyesi mevaddı atiyede muayyen olan heyeti idareye muhavvel ve bu idare bir merkezde mukarrerdir.19

2- Liva: Her daire idarei merkeziyyenin bulunduğu sancakla beaber livalara munkasim olarak her bir sancakta bir mutasarrıflık idaresi olup re'si liva olan şehir makar olacaktır.20

3- Kaza: Her sancak müteaddit kazalara taksim olarak her bir kaza dahi bir kaymakamlıktır. Her kazanın baş kasabası kaymakam makarrıdır.21

4- Köy: (Nahiye): Her kaza köylere taksim olup, her köyde aşağıdaki bendlerde beyan olunan vecihle bir belediye idaresi olacaktır. Bazı köylerin içtimaından hasıl olacak küçük daireler hasbelmevki müstakil kaza olmayıp, diğer bir kazaya ilhakla idare olunur. Ve bunlara nahiye itibar kılınır.22

5- Mahalle: Kasaba ve şehirlerde enaz elli hane bir mahalle itibar olunur. Her bir mahalle bir köy hükmünde bulunacaktır.23

İster yabancı tesirle olsun, ister memleketin zarurî ihtiyaçları neticesinde doğmuş bulunsun, Abdülaziz'in hükümdarlığının son devirlerinde, iş başında olan devlet ricalini, mülkî idarede ve bu arada vilâyetlerin idaresinde esaslı yenilikler yapmaya ve Avrupa usulünü aynen veya tatbik sureti ile memlekete sokmaya çalışır görüyoruz.

Bu devrede mülkî idareye ait kanunların en mühimlerinden birisi de hiç şüphesiz "İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi"dir. Devletin, bir müddetten beri, vilâyet idarelerinde tatbik etmeye başlamış bulunduğu ademi merkeziyet sistemi, yeni tanzim edilen bu nizamname ile, esaslı şekilde formüle edilmiş bulunmaktadır. Bilhassa mülkî idaredeki ıslahat hareketlerinde pek az farkla, örnek ittihaz eden Fransa vilâyet idareleri usulü, bu son nizamnamede esaslı bir şekilde yer almakta ve mülkî idarenin Avrupalılaşması meselesi, artık hakiki mahiyetini almağa başlamaktadır.

Yeni nizamname, 1864 tarihli nizamnamede esas teşkilatı tespit edilmiş olan vilâyet idarelerinin, mahkemelere taalluk eden kısımlarından bahsetmemekte ve yalnız icra memurlarının, meclisi idarelerin, belediyelerin ve nahiye idarelerinin vazifelerini kaydetmektedir. Nizamnamede göze çarpan belli başlı hususiyetler, bilhassa idare amirlerinin, maiyetlerindeki memurların ifa edecekleri vazifelerin muayyen nizama bağlanmış olması, belediye teşkilatı ve nahiye idareleri kurulması ve köy ihtiyar heyetlerinin vazife salahiyetlerinin genişletilmesi işleridir.

Ayrıca bu nizamname ile vilâyetlerdeki merkez mutasarrıflıkları, sancaklardaki merkez kaymakamlıkları teşkilatı da kaldırılmış bulunmakta ve vilâyetlere birer vali muavini verilmekte, vilâyetteki merkez meclisi idaresi de lağvolunarak vazifesi, meclisi idare-i vilâyete tevdi olunmaktadır.

Yine nizamnameye göre, vilâyetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere inkısam etmekte ve umumi idarenin reisi ve mercii vali bulunmaktadır. Vilâyetin idarî şubelerini terkip eden icra memurları, defterdar, mektupçu, umuru ecnebiyye, ticaret, ziraat, maarif müdürleri, tarik eminleri, defteri hakanî, emlak, nüfus ve evkaf idareleri reisleri ile alaybeyinden mürekkeptir.

Liva idaresinin reisi ve mesulü mutasarrıftı. İcra memurları da, muhasebeci, tahrirat müdürü, defteri hakani memuru ve liva zabıta heyetinin amirinden ibarettir. Kazalarda kaymakam ve kaza

katipleri, defteri hakani, emlak ve nüfus katipleri, kaza zabıta heyetinin amiri bulunur. Nahiye idaresinin amiri müdürdür. Zabıta idaresi de nahiyenin zabıta heyetine verilmiştir. Köy idaresinin memuru muhtardır. Aynı zamanda hükümet işleri ve zabıtanın reisi ve mesulü ve zabıta memurudur.

E. 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) Tarihli Vilâyet Teşkilatı ve Organlarının Görevleri

1. Valilerin Vazifeleri24

Valiler, bulundukları vilâyetin idare, maliye, eğitim, bayındırlık, güvenlik işleri ile görevli, ceza ve hukuk işlerini de idare etmekle sorumludurlar. Kanun ve nizamların uygulanmasını idare etmek, özel bir kanun ve nizam ile veya devlet merkezinin emir veya kararnamesi ile yapılması gerekli işleri yerine getirme; birinci derecede mutasarrıflar ile vilâyet merkezi memurlarını, ikinci derece de onlar vasıtası ile bütün idare şubeleri memurlarının hareket ve işlerini teftiş ve işledikleri suçlara göre cezalandırmak, azil ve mahkemeye teslim etmek; mülkiye memurlarından tayinleri kendilerine ait olanları özel nizamnamesine göre tayin, nahiye meclislerinin toplanma zamanlarını belirleme ve liva mutasarrıfları vasıtası ile kendisinden sorulacak genel nizamat işleri ile vilâyetlerin yürütme kuvvetlerine ait olanlara müsaade, Babıali'den sorulması icap eden meselelerde alacağı müsaadeye göre tebligatta bulunmak, valinin mülkiyeye ait görevleri gereğidir.

Vilâyetin her türlü gelirlerinin ve vergilerinin tahsiline, elde edilen gelirlerin genel idaresine, bunlardan doğabilecek kavga ve uyuşmazlıklara, tahsil işi ile meşgul memurların davranışlarını idare etmesi de, valinin maliyeye ait görevleridir. Vilâyet içerisinde genel eğitim ve öğretimin, ticaret, ziraat ve sanayinin ilerlemesi hususlarının sağlanması, bütün yolların inşa ve tamiri, sahillerde liman ve rıhtımlar vücuda getirilmesi, su cetvelleri yapılması, nehir ve göllerin temizlenmesi, halk sağlığının korunması, boş ve terkedilmiş arazinin imarı, istatistik bilgilerinin toplanması, sosyal yardımlaşmaya önem verme ve yardım sandıkları kurulması, hastahaneler, şirketler, fabrikalar açılması, maden ve ormanların gelirlerinin çoğaltılması, korunması vazifeleri, birinci derecede valilere yüklenmiş vazifelerdir. Bunlar için emri altında çalışan ikinci derecede memurlar bulunur. Vilâyetin asayiş ve güvenliğinin sağlanması işi de tamamı ile valilere tahmil olunmuştur.

2. Vali Muavini25

1864 Vilayet nizamnamesiyle merkez sancağının mutasarrıflığı kaldırıldı. Bu görevi yerine getiren kişiye "Vali Muavini" denildi. Vali muavini, valilere görevlerinde yardımcı olacak ve vali olmadığı zamanlar valiye vekalet edecek ve valinin kendisine verdiği görevleri yerine getirecekti

3. Defterdar26

İlin maliye ve hesap işleri vilayet defterdarı denilen memur tarafından tutulacktır. Defterdar valinin emrinde olmakla birlikte Maliye Nezaretine karşı doğrudan doğruya sorumludur

4. Mektupçu27

Vilâyetin haberleşme işi, kuyudat toplama ve koruma işi ile görevlidir. Vilâyet matbaasının idaresi, vilâyet gazetelerine hükümet tarafından resmi ve gayrı resmi ortaya çıkacak tebligatın müsveddelerinin düzenlenmesi ve incelenmesi de görevleri arasındadır. Vilayetin her türlü yazışması mektupçu tarafından yapılacak, bu işlerin yapılması için emrinde tahrirat katibi bulunacaktır.

5. Umuru Ecnebiye Müdürü28

Bu memur daha ziyade Rumeli vilayetlerinde vardı.Valinin emri altında konsoloslarla karşılıklı bilgi alışverişi ve görüşmede bulunur. Ecnebi (yabancı, dış) işler hakkında eski hükümlerle devlet kurallarına ait düşüncelerini ve görüşlerini söz ve yazı ile valiye tebliğ ve ihtar eder.

6. Ziraat ve Ticaret Müdürü29

Ziraat ve Ticaret müdürünün öncelikle vazifesi vilayet dahilinde her mahallin coğrafi mevkii tabii kabiliyetine göre fenni ve amali zirati tanzim etmek. İkinci olarak vilayetin ticaretini arttırmak için alınması gerekli tedbirleri tetkik, keşif ve tayin ve tahriren valiye tebliğ etmektir. Üçüncü olarak ithalat ve ihracat ve mevadı ziraata ait olanı tetkik ve malumatı zabt ve cem etmektir. dördüncü olarak ticaretin geliştirilmesi ve ziraat hakkında yapılan icratlara nezarettir. Ziraat ve Ticaret müdürü yukarıda belirtilen durumlar hakkında her sene sonunda bir fezlekesini yapıp babıaliye takdim edilmek üzere valiye sunacaktır.

7. Maarif Müdürü30

Vilâyetin maarif meclisine başkanlık ederler. Vilâyetin maarife ait hükümlerinin ve maarif nezaretinden alınacak talimatın tamam olarak uygulanmasına, vilâyet merkezinde bulunan mektep ve kütüphanelerin teftişine, vilâyet maarifi için kabul edilen tahsisatın karar ve nizamı dairesinde harcanmasına nezaret ederler. Maarif müdürü bir sene içinde vilâyet dahilinde umumî eğitim hususunda yapılan işler hakkında bir rapor hazırlayarak Babıâli'ye gönderilmek üzere valiye verir.

8. Tarik Eminleri31

Sorumlu işçiyi kararlaşan zamanında toplar, yolların gelir ve giderlerini idare eder. Sorumlu işçinin yaptığı işlere, artan hizmetlere dair defter tutar, Vilâyet hendese idaresinin keşiflerine veyahut imalata ait araç ve gereçleri, malzemeyi hazırlar. Genel ve özel yolların fenni işlerine, fen ve inşaat memurlarının idarelerine ait olarak nezaret ve idaresi baş mühendise verilen, işlerden gayrisini yapar.

9. Defteri Hakani Müdürü32

Vilayet Defteri Hakani Müdürünün vazifeleri, genellikle emlak arazileri ve nüfus ve emlak arazilerinin tasarruf uygulamaları ve temllüklü zımmında meri olan kanunlar, nizamlar ve talimat hükümlerini teftiş ve icrası ve liva ve kazalarda bulunan memurların muamelelerine nezaret ederek, içlerinden idarenin nizam ve hesaplarına muhalif olanların ıslahı ve idare memurlarının intihap ve

azilleri hususunda valiye tebliğde bulunur. Defteri hakani müdürü bir sene içinde memuriyetine ait icraatlarını bir özel fezlekeyle valiye sunar.

10. Emlak ve Nüfus Memurları33

Emlak ve Nüfus memuriyetlerinin vazifeleri, özel nizamnameleri gereğince vilayet dahilinde genel emlak ve arazinin ve onlara tabi olan şeylerin türlerini ve adetlerini ve yıllık gelirlerini mahalli idareden emlaka ait tekliflerin neticelerini tanzim etmektir.

Meclisi idare kararları ile irade-i semiye ile emlak ve şahısların tekliflerin muamelelerinin kendilerine ait olacak maddelerin idrakından ibarettir.

11. Evkaf Müdürü34

Evkaf müdürlerinin görevleri ise vilayet dahilindeki vakıflardan hazineye ait gelirlerin toplanması, vakıfların tamir ve bakımı ve vazifesini ifa etmeyen yada amacı doğrultusunda faaliyet göstermeyen vakıfların tasbitidir.

12. Alaybeyi35

Vilâyetin zabıta heyetinin genel sorumluluğu kendisine aittir. Vazifesi, zaptiye nizamnamesine ve talimatına bağlıdır.

13. Meclis-i İdare-i Vilayet36

Vilayet idare meclislerinin görevleri iki kısıma ayrılır: umuru idare ve deaviyi idaredir. Yönetimle ilgili plan görevler hükümetin gerek gördüğü her türlü satın almalarla, mukavelelerin yapılması, kurallar çerçevesinde öşür ve diğer vergilerin iltizama verilmesi, devlet ormanlarının müzayedesi, orman ve maden işleriyle kamuya ait binaların korunması, ve bakımı güvenliğin sağlanması zaptiye askerinin yönetilmesi, olağan üstü durumlarda istenecek düzenli askerin ihtiyaçlarının karşılanması, gelir ve giderlerin denetlenmesi, menkul ve gayri menkul devlet gelir kaynaklarının idare ve korunması, belediye meclislerinin aldıkları kararların incelenmesi, livalar arasında yol yapımı, vilayet sınırları içinde ziraat ve ticaretin diğer kamu yararına işlerin geliştirilmesi kaza ve köylerin kurulması, birleştirilmesi ve bağlantılarının düzenlenmesi, genel sağlığın korunması, ıslahhane hastahane tesisi, panayır ve Pazar yerleriyle kabristan alanlarının saptanmaası,hiç kimseye ait olmayan yerlerin kamu yararına değerlendirilmesi gibi işlerle, valinini yönetimle ilgili havale ettiği bütün konuları incelemek, müzakere etmek tutanaklarınnı vilayete sunmakla görevlidirler.

Vilayet idare meclislerinin ikinci önemli görevi yargılamadır. Devlet memurlarından suç işleyenleri, özel yargılanma nizamnamesi gereği burada yargılanacaktı. Özellikle hazine malını zimmetine geçirme, alıp verme vb. suçlardan yargılanacaklar bu meclise havale ediliyordu. Özel hukuka ve şeriye mahkemelerine rüşvet ait konulara kesinlikle karışmayacaklardı

14. Meclis-i Umumi Vilayet37

Vilayet Umumi meclisleri, vilayete bağlı sancaklardan seçilip gönderilecek iki Müslüman iki gayrimüslüm dörder üyeden ouşmakta idi. Meclise vali başkanlık etmeydi. Bu meclis yılda bir defa vilayet merkezinde toplanarak en çok kırk gün süre ile bölgenin meselelerini görüşmektedir. Yörenin en uygun zamanlarında vali toplantı tarihlerini belirleyerek bir ay öncesinde livalara bildirirdi.

F. Liva Teşkilatı ve İdaresi

1. Mutasarrıflar38

Valilerin yerine getirmekle sorumlu oldukları vazifelerin liva idaresine ait olan kısmında, mesuliyetleri valinin mesuliyeti ile aynıdır. Mutasarrıflar validen alacakları emir ve talimatı infaz edecekleri gibi, kanunların tatbiki, memurların harketlerininin kontrolü vazifeleri ile de sorumludur.

2. Muhasebeci39

Liva muhasebecisinin vazifesi, umuru maliye-i vilâyet nizamnamesinin tayin ettiği hükümlerin liva idaresine ait olan kısmının icraatından ibaret olup, vilâyet defterdarlık dairesinin vilâyet valisi vasıtası ile mutasarrıfa tebliğ edeceği tarifnamelere vakıf olarak yerine getirmektir.

3. Tahrirat Müdürü40

Livanın muharebesi, kayıtların toplanması ve korunması ile görevlidir. Maiyetlerinde bir tahrirat kalemi bulunur. Kayıt işlerini de bu kalemden ayrılan kimselere yaptırır. Livadaki diğer memurların vazifeleri, livaya ait kısımlarda, diğer vilâyet müdürlerinin gördükleri vazifelerin aynile mükelleftirler.

4. Defteri Hakanî Memuru41

Liva defteri Hakani memurunun görevi, 29. Maddenin liva idaresine ait olan kısımların icraatı olup, idarenin müteferrikasını vilayet defteri hakani müdürünün vali vasıtasıyla mutasarrıfa tebliğ edeceği tarifnamelere tevfik eder.

5. Emlak ve Nüfus Memurları42

Liva emlak ve nüfus memuriyetleri dahi nüfus emlak idaresine dair 31. Maddede zikredilen vazifelerin liva idaresinde icraatı ve liva merkezine bağlı olan kazanın mürur tezkereleri ve pasaportlar muamelelerinin usulü umumiyesine uygun olarak doğrudan doğruya yerine getirir. Ve vazifelerinin esasları özel nizamnameye tabidir.

6. Zabtiye Zabiti43

Liva zaptiye heyetinin genel mesuliyeti, livada bulunan en büyük zabtiye zabıtasına havale olunmuştur. Liva zaptiye heyeti amirinin vazife nizamnamesine ve özel talimatına tabidir

7. Liva İdare Meclisi44

Faslı sanide beyan ve tadat olunan hususattan meclisi idareyi livaya ait olan vezaifi nizamatı mahsusasına tevfikan varidat ve masarifatı livanın tedkiki ve menafii umumiye sandıkları muhasebatının teftişi ve hükümetin kaffei emvali mekule ve gayrı menkulesinin nezaret ve muhafazaaı ve Memurini muhakematının mezuniyeti nizamnamesi dairesinde rüyeti ve kazalar beyninde olan turuku hususiyyenin inşaatı ve hükümete ait müzayedat ve mübayaat ve mükavelat sarfiyattan nizamat ve evamiri mahsusası ile mutasarrıfın mezuniyeti dahilinde olanların doğrudan doğruya rüyeti ve mezuniyeti haricinde bulunanları hakkında meclisi idarei vilâyete tahkikatı iptidaiye istihzarı ve dahili livada teshili ziraat ve ticaret ve maarif ve menafii umumiye ve tesisatı nafıaya ve sıhhatı umumiye ve devletçe bir kararı resmi üzerine Meclisi idarei vilâyetten livaya tarh olunan tekalifin kazalarca sureti taksim ve tahsiline ait mevadın müzakeresi ve bu işlere dair kazalardan gelen evrakın tetkiki hususlarından ibarettir. Meclisi Liva karalarını havi olduğu mazbatalar mutasarrıfa takdim olunur. Meclisi idarei livanın müzakeratının zabtı ve muhakematın sureti cereyanı faslı saninin ahkamı umumiye kısmında münderiç olan kavaidi mahsusaya tabidir.

G. Kaza Teşkilatı ve İdaresi

1. Kaymakam45

Kaza kaymakamları umuru mülkiye ve maliye ve zaptiyenin idaresine ve ilamatın mezuniyeti nizamiyessi dairesinde icratına memur olup 35. ve 36. maddelerede mutasarrıflar hakkında muayyen olan vezaifi idareyi kazaya taalluk eden kısmı kaymakamlara aittir.

Nahiye müdürlerinin özel bölümde beyan olunan kaideye uygun olarak intihabı ve mecalisi nahiyenin muasarrıfı livadan bilistizan evkatı muayenede celp ve cemine ruhsat itası ve mecalisi mezkure kararlarından kendisine ihbar ve ifade olunan mevaddın meclisi idarei kazada bağdel müzakere ve indelicap merekezi livadan istizanı ile icrası ve nahiye dairelerinin teftişi dahi kaymakamların hepsinin vazifelerindendir

2. Mal Müdürü46

Kaza malmüdürlerinin vazifesi umuru maliyeyi vilâyet nizamnamesinin tayin ettiği hükümlerin kaza idaresin ait olan kısmının icraatından ibaret olup, liva hesap idaresi muhasebecisinin mutasarrıf vasıtasıyla kaymakama tebliğ edeceği tarifnamelere tabidir.

3. İdare Katipleri47

Kaza idare katiplerini vazifeleri, kaymakamlığın kaffei mütekabatının idaresi ve kuyudunun cem ve muhafazası olup kaza idare katipleri kaç kişi olursa olsun umuru tahririye ve kaydiyede vezaifi müştereke ile mükellef ve icab ettikçe kaza meclisi idare ve deavisinin vesair devairin her nevi umuru kalemiyesine dahi kaymakamın emriyle muavenet etmeğe mecburdurlar.

4. Emlak ve Nüfus Memurları48

“Kaza emlak ve nüfus memuriyetlerinin vezaifi evvela tahriri umumi defterlerini muhafaza, saniyen emlak ve nüfus vukuatını mübeyyin sureti daimede cereyan edecek tahkikatı resmiyye ve nizamatı mevzua mucibince cetveller tanzim ve kazanın mürur tezkereleri ve pasaport muamelatını usulü mahsusuna tevfikan idare etmektir”

5. Zabtiye Zabiti49

Kaza heyeti zabtiyesinin mesuliyeti umumiyesi, kazada bulunan heyeti zabtiyenin en büyük zabitine muhavveldir.

Kaza heyeti zabtiyesi zabitinin vezaifi zabtiye nizamnamesine ve talimatı mahsusasına tabidir.

6. Kaza İdare Meclisi50

Faslı sanide gösterilen husustan meclisi idarei kazanın vezaifi varidat ve mesarifi kazanın tetkik ve menafii umumiye sandıkları muhasebatın rüyeti ve hükümetin kaffei emvali menkule ve gayrı menkulesinin idare ve muhafazası ve meclisi idarei liva kararı ile tarh olunan tekalifin mahallat ve kurraya taksimi ve sıhhatı umumiyeyye mütealik tedabir ittihazı ve memurini muhakematından nizamat hükümleri ile mezun oldukları mevaddın rüyeti ve köyler ile idarei mahsusa tahtında olan nahiyeler beyninde turuku hususiyyenin inşaatı ve evamiri resmiye ile kaymakamın mezuniyeti dahilinde olanların doğrudan doğruya rüyeti ve mezuniyeti haricinde bulunanlar hakkında meclisi idarei livaya tahkikatı iptidaiye istihsarı hususlarıdır. Kaza meclisi karalarını bamazbata kaymakama tebliğ eder.

H. Nahiye Teşkilatı ve İdaresi

1. Nahiye51

Her kazanın idaresi dahilinde bulunan köy ve çiftlikler, yek diğerine olan uzaklık ve münasebetlerine göre, bir veya birkaç daireye taksim olunacak ve bu dairelere nahiye denilecektir.

Her nahiyenin bir idare merkezi olacak ve daireye buradan nezaret edilecektir. Bu merkezlerin, mülhak köylere en ziyade münasip ve kabil olan noktada bulunması şarttır.

İdaresi altında bulunan köy ve çiftliklerde beşyüz erkek nüfuz bulunmayan yerler, nahiye itibar olunmaz.

Nahiye dairelerinin merkez ve hudutları, kaza idare meclislerinde kararlaştırıldıktan sonra, liva idare meclislerinde tedkik ve tasdik ve badehu umumî vilâyet meclisinin müzakeresine arz ve bu meclisin vereceği karar üzerine, hakkında çıkacak irade ile tayin ve tahdid olunur.

Her nahiyede bir müdür vardır, ayrıca da nahiye meclisi adıyla bir de müşaver heyeti bulunur.

2. Nahiye Müdürü52

Nahiye müdürlüğüne tayin olunacak kimselerin, bir cinayetle mahkum ve medeni haklardan mahrum olmaması, okur yazar bulunması, fena bir şöhretle tanınmış olmaması ve yirmi beş yaşını tecavüz etmemesi şarttır. Memuriyetleri Dahiliye nezareti tarafından tasdik olunur.

Nahiye müdürleri, kanun ve nizamları, devletin emir ve tenbihlerini neşir ve ilan ederler. Doğum ölüm vukuatına dair muhtarların yaptıkları tahkikatı, boş ve mektum arazi ihbarlarını, muhtarlarla ihtiyar meclisleri intihaplarını, onların hareketlerini teftiş ve bunları kazaya bildiriler; halkın muhtarlar, ihtiyar meclisleri tahsildarlar hakkında yaptıkkları şikayetleri dinlerler, lazım gelen tahkikatı yaparak kaymakama yazarlar mükellef amelenin celb ve toplanmasına, nizamatı umumiyeden köylere taalluk eden işlere nezaret ederler, nahiye meclisine riyaset ederek verilecek kararları kaza kaymakamına bildirirler ve alınacak müsaadeleri köylere tebliğ ederler.

Nahiye müdürlerini zabıta vazifeleri, cinayet vakalarına ait ilk tahlilatı yaparak kazaya bildirmek ve nahiyenin asayiş ve emniyeti işi hakkında kaymakamdan alacağı emirleri yapmaktan ibarettir.

Tahsildar ve mültezimin ahval ve harekâtını kontrol, vergi tevzi pusulalarını köy muhtarlarına teslim, vasıtalı ve vasıtasız vergilere nezarette nahiye müdürülerini vazifeleri arasındadır.

3. Nahiye Meclisi53

Nahiye meclisi, her nahiyenin dahili daire ve makarrı idaresi olan köylerin ihtiyar meclisinden nihayet dörder neferi tecavüz etmemek üzere belirli vakitlerde nahiye merkezinde celb olunacak azadan mürekkep olunacaktır.

Her nahiyenin meclisi zamanı inikatı her defada bir haftayı tecavüz etmemek üzere senede dört defa âlîyi vilâyetin tensip ve tayin eyleyeceği merasimde merkezi nahiyede içtima eyler. Ve bu meclise toplantı müddetince nahiye müdürü başkanlık eder.

Nahiye meclisinin kararları kesin olmayıp, kaza kaymakamlığı tarafından nahiye müdürüne verilecek mezuniyete göre mevkii icraya konulacaktır.

I. Köy Teşkilatı ve İdaresi

Osmanlı idaresinin gelişme dönemlerinden beri en alt mülki birim köydür. Gerçekte köy ve mahalle statüsü Tanzimat'tan önce de bulunmaktaydı.54 Köye ait hükümler ilk defa Tanzimat'tan sonra 1864 yılında çıkarılan vilayet nizamnamesinde yer almıştır.55

1864 ve 1871 Vilayet nizamnamelerinin her ikisi de köy idaresi, organları ve bu organların kuruluş tarzı ve vilayet idaresinin diğer birimleriyle olan ilişkilerini düzenlemek bakımından bir hayli yenilik getirmiştir.

1. Muhtar56

Nahiye dairelerinde ve nahiye merkezi olan her köyün icabı kadar muhtarları ve ihtiyar meclisi olup, bunların intihabı ve müddeti memuriyetleri ve ahvalli müteferrikası vilâyet teşkilat hükümlerine tabidir.

Muhtarların vazifesi nahiye müdürü tarafından kendilerine tebliğ olunan kanunlar ve nizamnameler ve hükümet emirlerini mensup oldukları köylerde ilanı ve köy sakinlerine tarh olunan emvali devletin ihtiyar meclisleri kararı ve nahiye müdürünün göndereceği tevzi pusulaları mucibince istihsal ve toplanması ve hükümet marifetiyle celb ve ihzar olunacak kimseler hakkında gönderilen celp pusulalarının tebliği ve hangi gün hükümete gideceklerinin götüren her kim ise ona ifadesi ve hükümet tarafından emir olunan kimselerin kefile raptı ve sekestro ve protestoların tebliği ve mürur tezkeresi ahzedecek olanlara usulü vecihle ilmuhaber verilmesi.

Köy ve çiftliklerde vaki olan doğum ve ölümlerin vakitlerini inceleme sonucunda nahiye müdürlüğüne haber vermek ve küçük mirascıları ve kayıbları olduğu halde vefat edenler hakkında nahiye müdürüne malumat itası ve cerh ve katil maddelerini nahiye müdürlüğüne acele bildirip carih ve kaatillerin hükümete teslimine imkanı mertebede muavenet ve arazii mehlule ve mektume ve muamelatı intikaliyesi rüyet olunmayan müstemlekat ve nizama mugayyir olan inşaat için nahiyeye malumat itası bekçi ve korucu ve sair nam ile köy zabıtasında bulunmak üzere ihtiyar meclisleri tarafından intihap olunacak adamlara nezaretle kendilerine havale olunan mesalihi saireinin icrası maddeleridir.

2. İhtiyar Meclisi57

İhtiyar meclislerinin iki türlü vazifesi vardır:

a- Köy halkı arasında meydana gelen davaları sulhen görmek,

b- Köyün hususî ihtiyaçlarına ait işleri müzakere etmektir.

Köy ihtiyar meclisi, köyün temizlik ve taharetine ait şeyleri mütalâa eder; bekçi, korucu gibi köyün zabıta işinde bulunan kimseleri seçer, köyde ziraatı, ticareti kolaylaştırmaya matuf mesaî sarfı ve köye ait her türlü devlet tekalifini tarh ve tevzi eder. Vefat edenlerin emval ve emlakini muhafaza, köyde bulunan hayır müesseselerinin imarına, mekteplerin idaresine nezaret eder ve muhtarların fena hareketleri ve kabahatleri halinde nahiye müdürlüğü vasıtasıyla kaza kaymakamlığına haber verir. İhtiyar meclisleri hiçbir suretle ceza işleri hakkında hüküm veremezler.

Osmanlı Devleti'nde 1877 ile 1918 Yılları Arasındaki İdari Taksimatındaki Değişim

Ek: 1

Osmanlı Devleti'nde 1877 ile 1918 Yılları Arasındaki İdari Taksimatındaki Değişim

1877 1918

İSTANBUL (Özel bir Statüye Sahiptir)

EDİRNE VİLAYETİ

Edirne Sancağı	Edirne Sancağı.
Tekfurdağı Sancağı	Tekfurdağı Sancağı.
Gelibolu Sancağı	Gelibolu Sancağı.
Kırkkilise Sancağı.	
Filibe Sancağı	1878'de Özerk Doğu
İslimiye Sancağı	Rumeli Vilayeti'ne.

TUNA VİLAYETİ

Ruscuk Sancağı	
Varna Sancağı	
Vidin Sancağı	1878'de Bulgaristan'a
Tolca Sancağı	
Tırnova Sancağı	

SOFYA VİLAYETİ

Sofya Sancağı	1878'de Bulgaristan'a
Niş Sancağı	

SELANİK VİLÂYETİ

Selanik Sancağı

1913'de Yunanistan'a

Siroz Sancağı

Drama Sancağı

BOSNA VİLAYETİ

Saray Sancağı

İzvornik Sancağı

Banaluka Sancağı 1878'de Avusturya

Bihke Sancağı Macaristan

Travnik Sancağı İmparatorluğu'na

Yenipazar Sancağı

HERSEK VALİLİĞİ

Hersek Sancağı 1878'de Avusturya

Gaçka Sancağı İmparatorluğu'na

Macaristan

MANASTIR VİLAYETİ

Manastır Sancağı

Prizren Sancağı 1913'de Sırbistan'a

Üsküb Sancağı

Debre Sancağı

YANYA VİLAYETİ

Yanya Sancağı

Tırhala Sancağı

Ergiri Sancağı 1913'de Yunanistan'a

Preveze Sancağı

Berat Sancağı

İŞKODRA VİLAYETİ

İşkodra Sancağı 1913'de önce Karadağ'a sonra Arnavutluk'a

CEZAİR-İ BAHRİ SEFİD VİLAYETİ

Rodos Sancağı Rodos Sancağı

Midilli Sancağı Midilli Sancağı

Sakız Sancağı Sakız Sancağı

Biga Sancağı Limni Sancağı

İstanköy Sancağı

Kıbrıs Sancağı

GİRİD VİLAYETİ

Hanya Sancağı

Kandiye Sancağı

Resmo Sancağı 1913'de Yunanistan'a

İsfakiye Sancağı

Laşid Sancağı

HÜDAVENDİGÂR (BURSA) VİLAYETİ

Bursa Sancağı

Karesi Sancağı Bursa Sancağı

Karahisar-ı Sahip Sancağı Ertuğrul (Bilecik) Sancağı

Kütahya Sancağı

AYDIN VİLAYETİ

İzmir Sancağı İzmir Sancağı

Aydın Sancağı Aydın Sancağı

Saruhan (Manisa) Sancağı Saruhan Sancağı

Menteşe Sancağı Denizli Sancağı

ANKARA VİLAYETİ

Ankara Sancağı Ankara Sancağı

Yozgat Sancağı Yozgat Sancağı

Kayseri Sancağı Kayseri Sancağı

Kırşehir Sancağı Kırşehir Sancağı

KONYA VİLAYETİ

Konya Sancağı Konya Sancağı

Niğde Sancağı Burdur Sancağı

Hamid (Isparta) Sancağı Isparta Sancağı

Teke Sancağı

Burdur Sancağı

KASTAMONU VİLAYETİ

Kastamonu Sancağı Kastamonu Sancağı

Bolu Sancağı Sinop Sancağı

Sinop Sancağı Kengırı Sancağı

Kengırı (Çankırı) Sancağı

SİVAS VİLAYETİ

Sivas Sancağı Sivas Sancağı

Amasya Sancağı Amasya Sancağı

Karahisar-ı Şarki Sancağı Karahisar-ı Şarki Sancağı

Tokat Sancağı

TRABZON VİLAYETİ

Trabzon Sancağı Trabzon Sancağı

Lazistan (Rize) Sancağı

Gümüşhane Sancağı Gümüşhane Sancağı

Batum Sancağı 1878'de Rusya'ya

1918'de Brestlitovks geri alındı.

1921’ Moskova ve Kars Ant. İle Sovyetler Birliği’ne.

ERZURUM VİLAYETİ.

Erzurum Sancağı Erzurum Sancağı.

Erzincan Sancağı Erzincan Sancağı.

Bayezid Sancağı Bayezid Sancağı.

Çıldır Sancağı --.

Kars Sancağı 1878’de Rusya’ya, 1918’de

Brestlitovks Ant. Geri alındı

Muş Sancağı

VAN VİLAYETİ

Van Sancağı

Hakkari Sancağı

DİYARBEKİR VİLAYETİ

Diyarbekir Sancağı Diyarbekir Sancağı

Mardin Sancağı Mardin Sancağı

Siird Sancağı Siverek Sancağı

Malatya Sancağı Ergeni Sancağı

MAMURETÜLAZİZ VİLAYETİ

Mamuretülaziz Sancağı Mamuretülaziz Sancağı

Ergeni Madeni Sancağı Malatya Sancağı

Dersim Sancağı.

SURİYE VİLAYETİ

Şam-ı Şerif Sancağı Şam-ı Şerif Sancağı

Hama Sancağı Hama Sancağı

Trablusşam Sancağı	Havran Sancağı
Havran Sancağı	Kerek Sancağı
Akka Sancağı	
Belka Sancağı	

ADANA VİLAYETİ

Adana Sancağı	Adana Sancağı
Kozan Sancağı	Kozan Sancağı
İçel Sancağı	Cebel-i Bereket (Osmaniye) Sancağı.
Payas Sancağı	Mersin Sancağı.

HALEB VİLAYETİ

Haleb Sancağı	Haleb Sancağı
Maraş Sancağı	Antep Sancağı
Urfa Sancağı	
Zor Sancağı	

TRABLUSGARB VİLAYETİ

Trablusgarb Sancağı	
Bingazi Sancağı	
Fizan Sancağı	1912'de İtalya'ya
Cebel-i Garbiye Sancağı	
Humus Sancağı	

BAĞDAD VİLAYETİ

Bağdad Sancağı	Bağdad Sancağı
Musul Sancağı	Divaniye Sancağı

Kerbelâ Sancağı	Kerbelâ Sancağı
Hille Sancağı	
Süleymaniye Sancağı	
Şehr-i Zor Sancağı	
Amare Sancağı	

BASRA VİLAYETİ

Basra Sancağı	Basra Sancağı
Müntefik Sancağı	Müntefik Sancağı
Necd Sancağı	Necd Sancağı
Amare Sancağı.	

YEMEN VİLAYETİ

San'a Sancağı	San'a Sancağı
Hudeyde Sancağı	Hudeyde Sancağı
Asir Sancağı	Taaz Sancağı
Taaz Sancağı	

HİCAZ VİLAYETİ

Hicaz Vilayeti

Mekke Emareti

MUSUL VİLAYETİ

Musul Sancağı

Akka Sancağı

Trablusşam Sancağı

Lazkiye Sancağı

Nablus Sancağı

Canik (Samsun) Mutasarrıflığı	
Canik (Samsun) Sancağı	Canik (Samsun) Sancağı
Cebel-İ Lübnan Mutasarrıflığı	Cebel-İ Lübnan Sancağı
Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı	Kudüs-i Şerif Sancağı.
Zor Sancağı	
Asir Sancağı	
Medine Sancağı	
Urfa Sancağı	
İzmit Sancağı	
İçel Sancağı	
Eskişehir Sancağı	
Bolu Sancağı	
Teke Sancağı.	
Çatalca Sancağı.	
Karesi Sancağı.	
Kala-i Sultaniye (Çanakkale) Sancağı	
Kayseri Sancağı.	
Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Sancağı	
Kütahya Sancağı	
Menteşe (Muğla) Sancağı	
Maraş Sancağı	

DİPNOTLAR

1 İlber Ortaylı; "I. Tanzimat Devrinde İdarî Yapı", Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi, Editör: E. İhsanoğlu, Ircıca, İstanbul-1994, 1. Cilt, s. 283.

2 Bkz Düstur, I. Tertip, I. Cild, s. 4-7 ve yeni harflere (latin) transkripi için "Gülhanede kıraat olunan Hatt-ı Hümayun'un suretidir" Suna KİLİ-Şeref Gözübüyük: Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 21.

3 Ortaylı, a.g.m., s. 283.

4 Ortaylı, a.g.m., s. 283-284.

5 Ortaylı, a.g.e., s. 28.

6 Ortaylı, a.g.e., s. 307, Mübeccel KIRAY, Örgütleşemeyen Kent (İzmir), Ankara 1972, s. 9-10.

7 Ortaylı, a.g.e., s. 307-308.

8 Islahat Ferman-ı Alisi, Düstur, I. Tertip, I. Cilt, s. 7-14. ve Latin harflerine çevirisi için bkz Tanzimat I, Marif Vekaleti, İstanbul 1940, s. 56 ve S. Kili- A.Ş. Gözübüyük, a.g.e., s. 24-31.

9 İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinden oluşan Avrupa komisyonu, 9 Haziran 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesi'ni hazırlamışlardır.

10 Ortaylı, a.g.m., s. 308.

11 Ortaylı, a.g.m., s: 309.

12 Ortaylı, a.g.m., s: 310.

13 Musa Çadırcı: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, s. 214.

14 Musa Çadırcı, a.g.m., s. 214.

15 Musa Çadırcı, a.g.m., s. 215.

16 Musa Çadırcı, a.g.m., s. 215.

17 İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahllî İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 61 ve İlber Ortaylı, Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil yayın, İstanbul 1985, s. 59-60.

18 İ. Ortaylı, Tanzimat Devrinde…, S. 61; İ. Ortaylı; Tanzimattan Cumhuriyete. s. 60.

19 1864 (7 Cümadelâhire 1281) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi 1. Madde.

20 1864 (7 Cümadelâhire 1281) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi 2. Madde.

21 1864 (7 Cümadelâhire 1281) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi 3. Madde.

22 1864 (7 Cümadelâhire 1281) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi 4. Madde.

23 1864 (7 Cümadelâhire 1281) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi 5. Madde.

24 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 6.

25 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 17.

26 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde18.

27 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 19-20.

28 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 22.

29 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 23-24.

30 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 25-26.

31 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 27-28.

32 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 29-30.

33 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 31.

34 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 32-33.

35 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 34.

36 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 76-89.

37 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 6575.

38 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 29.

39 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 30-31.

40 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 32.

41 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 39.

42 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 40.

43 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 41-42.

44 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 90-91.

45 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 43-44.

46 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 45.

47 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 46.

48 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 47.

49 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 48-49.

50 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 92.

51 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 50, 51, 52, 53.

52 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde:.

53 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 94, 95, 101.

54 İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra., s. 95.

55 Şeref Gözübüyük; Türkiye'de Mahalli İdareler, Ankara, 1967, s. 73.

56 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 59, 60.

57 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Madde: 107.

KAYNAKLAR

Konu ile ilgili olrak şu tasniflere bakılabilir:.

İrade-i Dahiliye.

İrade-Meclis-i Vala.

Cevdet Dailiye.

Cevdet Belediyye.

Süreli Yayınlar, Salnameler ve Ansiklopediler.

Takvim-i Vekayi Gazetesi.

Sabah Gazetesi.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (Osmanlı Devlet Salnameleri).

Salname-i Vilayet (Osmanlı Dönemi Vilayet Salnameleri).

Düstûr I. Tertip.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Yay. Haz. Hakkı Tarık Us, İstanbul 1940.

İslâm Ansiklopedisi MEB Yayınları, İstanbul.

İslâm Ansiklopedisi İSAM Yayınları, İstanbul.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kaynak ve Tetkik Eserler

Ahmed Cevdet Paşa; Maruzât, Yay. Haz. Yusuf Hallaçoğlu,

, Tezakir, Yay. Haz. M. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Ahmed Lûtfi Efendi; Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi, C. X-XV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988-1993.

Baykal, B. Sıtkı; Midhat Paşa (Siyasi ve İdari Şahsiyeti), T. C. Ziraat Bankası Neşriyatı, Ankara 1964.

Çadırcı, Musa; Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1973.

, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerini Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Aliyyenin Tarih-i Islahatı), Çev: Âli Reşad, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul 1328.

Fatma Âliye; Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı, Kanaat Kitabhanesi, Dersaadeet 1332,

Göreli, İ. Hakkı; İl İdaresi, Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. Nr: 22-4, Ankara 1952.

, "Memleketimizde Vilayetler İdaresi Tarihine Genel Bir Bakış" İdare Dergisi, Mart-Nisan 1945, sayı: 173, sf. 146-169.

Gözübüyük, A. Şeref; Türkiye'nin İdari Yapısı, TODAİ Yayını, Ankara 1969.

, Türkiye'de Mahalli İdareler, TODAİ Yayını, Ankara 1967.

Karal, E. Ziya; Osmanlı Tarihi, C. V, VI, VII, VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Kaynaar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat; Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Kili-Suna-A. Şeref Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul 2000.

Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 2000.

Ortaylı, İlber; Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Ankara 1974.

, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayınları, İstanbul 1985.

, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Osman Nuri Ergin; Mecelle-i Umur-ı Belediyye, C. I, (Tarih-i Teşkilat-ı Belediye), Matbaa-ı Osmaniyye, İstanbul 1338.

Tekeli, İlhan-İlber Ortaylı, Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi, Yay. Haz: E. Türkcan, Ankara 1978.

Tönük, Vecihi; Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihî Gelişimi ve Bugünkü Durumu, Ankara 1945.

Yaman, Talât Mümtaz, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi, İstanbul 1940.

Yavuz, Fehmi, Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerin de Bir Deneme, TODAİE Yay. Ankara 1966.

XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yavuz Erler [s.762-770]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

En geniş kapsamıyla afet, insanlara zarar veren olaylardır. Biraz daha dar kapsamlı olarak da doğanın sebep olduğu yıkımdır. Doğal afetlerin oluşumları temelde tabiata, tabiat olaylarına veya özelliklerine dayanır. Bu afetler, kendi aralarında yer kökenli (jeolojik) afetler ve atmosfer kökenli (meteorolojik) afetler olarak iki temel grupta incelenebilir. Bu gruba, kaynağını zararlı haşerenin sayısında meydana gelen artıştan alan biyolojik kökenli afetleri ve insan ihmalkarlıklarının yol açtığı yangın gibi afetleri de ilave etmek mümkündür.

Vatan coğrafyası üzerinde yaşayanlar için sıradandır. Esrarlı dağlar, yalçın kayalar, cennet gibi ovalar ve bozkırlar üzerinden gelip geçenlerin pervasızca çiğnedikleri cansız doğal oluşumlar olarak algılanır. Ne zaman ki bir savaş ortamı belirse üzerinde hoyratça gezindiğimiz dağ, taş, yer ve bozkırlar dile gelir canlanır, canımızdan aziz tuttuğumuz bir gönül dostuna dönüşüverirler. Kısacası bir gün gelir insan ve hayvanın aynı kayıtsızlıkla çiğnediği bu coğrafya canlanır.1 Savaş halleri dışında bu aziz coğrafya doğal afetler döneminde de bir canlılık içerisindedir. Kontrol altına alınamayan huysuz bir at gibi sahibini örseler, silkinir ve sahibinin tecrübesizliğinden yararlanarak onu sırtından atar ve çiğner. Sahibi tecrübeliyse tedbirini önceden almıştır ve çevikliği ile kendini kurtarabilir. Bazı durumlarda da ne çeviklik ne de tecrübe fayda getirir. Bir defa yere düştünüz mü; kaderinize boyun eğmekten başka yapacak bir şey kalmamıştır. Aziz vatan, aziz memleket her zaman narin bir gül değildir. Bazen dikenlerine katlanmak zorunda kalır insan. Coğrafi afetler işte bu dikenleri temsil eder. Milletlerin kaderleri coğrafyalarında gizlidir. Coğrafi anlamda da bu gerçeklilik kendini korur ve üzerinde yaşayanlara ne gibi doğal afetleri sunmaya hazır olduğunun sinyallerini verir. Coğrafi bilimler bize bu sinyaller hakkında bilgi vermekle beraber işin ciddiyeti hakkında kesin güvence sunamazlar. Coğrafyacıların kesin tarih vermek gibi bir lüksleri yoktur. Mutlak bir gerçeğin mekanı ve ihtimal dahilinde olan zaman grafikleri ile insanları sahip oldukları ya da olmadıkları coğrafya hakkında bilgilendirirler. İnsanları vatanın her zaman sevecen olmadığı ana şefkati yanı sıra baba sillesine de sahip bir yanının bulunduğu konusunda insanları aydınlatmak tarihçilerin sorumluluk alanına girer. Geçmişte yaşanan doğal afetlere ait tarihi kayıtların sunduğu maddi ve manevi veriler insanları olası bir felakette yaşayacakları hakkında bilinçli bir hale getirecektir. Tarihte meydana gelen afetler ve yol açtıkları zararları belirtmek sosyal ve iktisat tarihi açısından meydana gelen sosyo-ekonomik değişmeleri incelememize de yardımcı olacaktır.

Vatana sahip çıkmak sadece onun üzerine basıp geçmekten ya da tapusuna sahip olmaktan ibaret değildir. Vatana coğrafyası ile birlikte sahip çıkmak gerekir. Çölüyle, vahasıyla, en kıymetsiz taşıyla ve hatta altını gümüşüyle. Özetle güzeli ve çirkiniyle bir vatana sahip çıkmasını biliyorsak ve hatta iyi olanı herkes sever, kötü olanı sevebilmek sevgide erdemdi; felsefesine katılabiliyorsak o vatana sahip çıkabilir ve gerçek sahipleri bizleriz diyebiliriz. Tarihte var olan doğal afetlere ait veriler

bizlere bu gerçeğin geçmişte de var olduğunu bildirmekte ve atalarımızın yaşadığı olaylar hakkında bilgilendirmektedir.

Çalışmamızda XIX. yüzyılda meydana gelen afetler hakkında bilgiler vererek; atalarımızın bu vatana sadece yedi düvelle mücadele ederek değil aynı zamanda onun nazını çekerek de sahiplenmeye çalıştıklarını belirleyeceğiz. Doğal afetler ve türleri hakkında tarihi veriler bir liste yapma olanağı vermekte. Bu listeye uyarak doğal afet türleri belirlendikten sonra meydana geldikleri bölgeler, hasar dereceleri ve devletin afetzedelere nasıl bir uygulama ile yardımcı olmaya çalıştığını tespit edeceğiz. Bu çalışmamızda doğal afet türlerinden kuraklık konusu geniş kapsam nedeniyle ele alınmamıştır.)

1. Biyolojik Kökenli Afetler

Biyolojik kökenli afetleri insanlara zarar veren doğal afetler olarak nitelendirmek mümkündür. Özellikle zirai mahsuller üzerinde zarar verici tahribata yol açan, bu nedenle de insan yaşantısını olumsuz yönde etkileyen ve bitki örtüsüne zarar veren haşere veya hayvan sayısında meydana gelen dengesiz artış “biyolojik kökenli afetler” olarak ele alınabilir. Fare veya çekirge sayısında meydana gelen artış ve buna bağlı olarak tarım alanlarında yol açtıkları tahribat kimyasal mücadelenin olmadığı tarih diliminde büyük çaplı zararlara yol açarak insan yaşamını etkilemiştir.

İnsan yaşamına doğrudan etkisi bulunan bir diğer biyolojik kökenli afet türü ise salgın hastalıklardır. Salgın hastalığın oluşumuna sebebiyet veren bakterilerin gelişimi için uygun iklim, coğrafi koşullar ve insanların ihmalkarlıkları, bu türden afetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamakta ve insanların ölümüne sebebiyet vermektedir.

A. Çekirge İstilası

Özellikle Sudan’da bulunan Çöl çekirgesinde meydana gelen artış ve o sırada oluşan kuvvetli rüzgar akımları, çekirgeleri sürüler halinde başka bölgelere sürüklemektedir. Sürüler halindeki çekirgeler bazı dönemlerde Osmanlı sınırları içerisindeki verimli topraklara kadar gelmişlerdir. Gelen çekirge sürüleri Osmanlı Devleti’nde zaman zaman zirai mahsuller üzerinde zararlara sebebiyet vermekte ve zahire kıtlığına neden olmaktadırlar. Kimyasal ilaçların bulunmadığı bu dönemlerde çekirge ile mücadele insan gücüne bağlı kalmakta ve yok edilmesi de bir o kadar güçleşmektedir. Osmanlı topraklarında meydana gelen bu tür çekirge istilaları, açtıkları zararlar, meydana getirdikleri göçler ve devletin aldığı tedbirlerle ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Bunlarla ilgili bazı örnekler aşağıda incelenecektir:

XIX. yüzyıl başlarında yani 1802 tarihinde çekirgenin Adana Vilâyeti’ne hücum ettiği ve bu nedenle kıtlık meydana geldiğini tespit etmek mümkündür. Çekirge ve akabinde meydana gelen kıtlık olayının bertaraf edilebilmesi işi İçel Mutasarrıfı Osman Paşa’ya ihale olunmuştur.2 Payitahtın bu tür olağanüstü durumlarda idari açıdan bölge ile yakından ilgilenebilecek bir idari düzenlemeye gittiği söylenebilir. Direk merkezden değil de afetin meydana geldiği bölgede afetzedelere yardım amacını

taşıyan ve tam yetkiyle donatılmış bu idari yapılanma örneği, bizlere Osmanlı Devleti'nin konu ile ilgili önceki tecrübelerinin bir sonucu olduğu fikrini vermektedir.

Doğal afetler karşısında ne yapacağını şaşıran vatandaşlar felakete maruz kaldıkları aziz vatan parçasını suçlarlar bazen de ondan kaçıp kurtulmak isterler. İşte bu gibi durumlarda Osmanlı Devleti'nin tavrı günümüze de dersler verebilecek uygulamalar içerir.1826 yılında çekirge istilası nedeniyle kıtlığa uğrayan Beyşehri Sancağı'nda bulunan Seydişehri sakinlerinden yüz kadar kimsenin çoluk çocukları ile birlikte bir başka bölgeye hicret ettikleri belirtilmektedir. Bu şahısların göç etmiş oldukları mahallerde on yıl kadar kalsalar bile eski mahallerine iade edilmelerine dair kaza naiplerine gönderilen emirler devletin iç göç hakkında takındığı bir tavır olsa gerektir.3 1828 tarihinde Bergama Kazası'nda meydana gelen çekirge istilası nedeniyle göç eden halkın eski yerlerine iade edilmeleri iç göç ile ilgili bir diğer örnek olarak ele alınabilir.4

Sosyal dayanışma bazen devletten önde ve hatta devletten önce gelir. 1847 tarihindeki Erzurum bölgesinde yaşanan çekirge istilası sonunda yaşanan kıtlık yıllarında halk çareyi akrabalarının yanına gitmekte bulmuştu. Felaketten daha az etkilenen aileler muzdarip durumda bulunan yakınlarını yanlarına almışlar ve felaketin olumsuzluklarını en aza indirgemeye çalışmışlardı. Devlet bu defa gecikmişti. Ancak durumdan haberdar edilen iyi niyetli ilgililer müdahalede gecikmediler. Erzurum valisi vakit geçirmeksizin ihtiyaç sahiplerini tespit ettirerek gerekli olan gıda yardımının yapılmasını sağlamıştır.5

Devletin daha geniş çaplı zirai üretimi düşüren bir felaket karşısında bazı planlarını ertelediği ve vergi muafiyeti tanıdığı belirtilebilir. 1851 yılında Kütahya, Aydın, Uşak ve Ayvalık kazasına bağlı köyler ile Şam bölgesinde çekirgenin mevcut olduğu ve mahsule zarar verdikleri yönündeki haberler ilgilileri harekete geçirmişti.6 Anlaşılacağı üzere çekirgenin yayılma sahası bu dönemde bir hayli geniş ve zirai mahsul üzerinde yapmış olduğu zararda o denli fazla olmuştu. Bu gibi durumlarda devlet bu bölgelerden almış olduğu zirai vergilerin miktarında makul ölçülerde indirime gitmiş ve mevcut birikmiş vergi borçlarının ödenmesinde geniş zamana yayarak uygun miktarlarda vergi ödemesi yöntemini uygulamaya koymuştur.

Çiftçinin üretimini devam ettirmesi Osmanlı Devleti için önem arz etmekteydi. Doğal afetlerden etkilenen üretici devletin yardımını üretim yaptığı alanda hissetmekte gecikmedi. 1862 tarihinde bugünkü Şanlı Urfa yöremizde ve Halep bölgesinde görülen çekirge istilası bölgede zahire kıtlığına yol açmış ve yöredeki zirai faaliyetleri engellemiştir. Bölge halkının ihtiyaç duyduğu hububat delet eliyle bölge haricinden buraya nakledilmişti.7 Fiyatlar bu nedenle bir miktar yükselmişse de üretici işini aksatmadan çalışmasına devam etme olanağı bulmuştu.

Doğal afetlerle mücadele devletin sorumluluğu altında kalmıştı. Bu durum bütçeye ek masraflar getirmesine rağmen devlet bu fedakarlığı yapmak için var olan bir kurum olduğunu Osmanlı vatandaşlarına ıspatlamıştı. 1864 tarihinde Selanik bölgesinde 1868'de Aydın Sancağı'nın bazı kazalarında ortaya çıkan çekirge istilası kısa süreli olmakla beraber zirai mahsul üzerinde zarara yol

açmıştı. Çekirge sürülerinin varlığı yöredeki üretimi gelecekte de sekteye uğratmakta ve halkın konu ile ilgili devletten olan beklentilerini artırmaktaydı. Bu durumda da Osmanlı idaresi devreye girmiş ve çekirgenin toplattırılması için maliye yeni masraflar yapmak zorunda kalmıştı.8

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin tarım yapılabilen alanlarında meydana gelen çekirge istilası zirai faaliyetleri olumsuz yönde etkilemekle beraber tarımın yapılmasını geciktirmek suretiyle maliyenin ihtiyaç duyduğu vergi gelirlerinin düşmesine sebebiyet vermiştir. Huzur ortamının tekrar temini, kaynaklarında aktif hale getirilmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti, idari açıdan felaket bölgesine yardımcı olarak kötüleşen durumu bir an evvel olumlu yönde geliştirmede mali açıdan da fayda görmüştür.

B. Salgın Hastalıklar

Tanzimat Dönemi'nin getirdiği yeniliklerden birisi de sağlık kurumlarında olan gelişmedir. Bu dönemde yapılan çalışmalar, tıp alanında sonraki dönemler için bir temel yapılanma niteliğini taşımaktadır. Salgın hastalıkların 1828-1831 ve 1834'te veba şeklinde ortaya çıkarak Şam, Basra ve Anadolu vilâyetlerinde can kaybına sebebiyet vermesi nedeniyle Karantinahanelerin açılmasına karar verilmişti.9 1838 tarihinden itibaren Karantina Defterleri çıkarılmaya başlanmış ve İstanbul merkez olmak üzere Edirne, İzmir, Bursa, Aydın, Erzurum, Antalya, Isparta, Konya, Adana, Sinop bölgelerinde karantina haneler oluşturulmuştu. Gerekli altyapının olmaması ve mali harcamaların külfeti nedeniyle bu tür uygulamalar ihtiyaçlara cevap verecek düzeyde olmamasına rağmen olumlu sonuçlar elde edilebilmiştir.

Salgın hastalıkların çoğunlukla veba, kolera, difteri, çiçek ve dizanteri türünden oldukları dikkat çekmektedir. Yeterli altyapı ve kanalizasyon ağına sahip olmayan yerlerde gerekli olan temizlik şartları yerine getirilemediği için bu tür salgınların değişik dönemlerde yaşandığı muhakkaktır. Salgın hastalıklar nedeniyle nüfus etkilenmekte ve üretim düşüş kaydetmekte, özellikle zirai sahalarda çiftçiyi etkileyerek zirai üretimin rekoltesinin azalmasına neden olmaktadır.

Tanzimat Dönemi içerisinde alınmakta olan tedbirlere rağmen 1841, 1847, 1849 ve 1869 yıllarında veba, 1847-1848'de kolera salgınları olmuştur.10 Genellikle isyanlar, eşkıyalık olayları, muhaceret, kıtlık, deprem, yangın ve sel baskınları sonrası salgın hastalıkların ortaya çıktığı görülmektedir.

Salgın hastalıklar Tanzimat öncesi taşrada endişe duyulan bir hadise idi. XVIII. yüzyılın başlarında Diyarbakır Eyaleti'nde meydana gelen veba salgını önemli sayıda insanın ölümüne sebebiyet vermişti. Yine aynı eyalette 1762 yılında görülen veba hastalığı 50.000 kişinin yaşamını yitirmesine neden oldu. 1799-1800 yıllarında bu salgın yeniden ortaya çıkmış, yine pek çok insan yaşamını yitirmiş ve bir kısım halk da can korkusu nedeniyle memleketlerini terk etmek zorunda kalmıştı.11 Bu tür salgın hastalıklar nedeniyle bölge ticareti etkilenmiştir. Diyarbakır'da dericilik endüstrisinde çalışan esnafın salgın hastalık nedeniyle vefat etmesi yüzünden bu sanat dalı yok olma

tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Diyarbakır Eyaleti'nde 1843, 1848, 1851 ve 1879 yıllarında da kolera salgınları olmuş ve bir hayli can kaybına sebebiyet vermiştir.12

Tanzimat Dönemi içerisinde salgın hastalıklar nedeniyle meydana gelen iç göçlere dair bilgilere rastlamaktayız. İzmir bölgesinde 1813-14, 1831, 1837 ve 1849 yıllarında salgın hastalıkların meydana geldiği tespit edilmiştir. Özellikle 1831, 1837 ve 1849 salgınları büyük ölçüde nüfus kaybına yol açmış, yarımadadaki bir çok Türk köyü tamamen boşalmıştır.13

Salgın hastalıktan etkilenen bölge halkı ilk çare olarak bilinçsizce yöreyi terk etmeyi tercih etmekteydi. Bu durum doğal olarak hastalığın yayılmasına neden olmakta ve sorunun boyutlarını daha da artırabilmekteydi. Bu türden konularla ilgili olarak arşiv kayıtlarımız oldukça fazla belge ihtiva eder. Anadolu ile ilgili birkaç örneği şu şekilde sıralamak mümkündür: 1848'de İzmit'te meydana gelen bir kolera salgını yüzünden halk topluca başka yerlere göç etmişti.14 Keza, Hanya'da meydana gelen veba nedeniyle de halk İzmir, Manisa, Kuşadası gibi yerlere kaçmıştı.15 Bu gibi durumlarda göç edenler salgın hastalığı beraberlerinde diğer mahallere de taşımış olsa gerektir. Devletin müdahalesi bu kez işe yaramış ve gelişigüzel hareket eden insan toplulukları karantinahaneler vasıtasıyla potansiyel taşıyıcılar olmaktan alıkonulmaya çalışılmıştı. Karantina hanelerin mevcudiyeti, bu tür salgın hastalıkların ülke geneline yayılmasına da engel olmuştur. Devletin konu üzerinde göstereceği itina ve salgın hastalıklar karşısında oluşturduğu altyapı toplumun genelini tehdit eden bir afetle mücadelede başarının yegane sırrıdır.

Bazı durumlarda Osmanlı İdaresi salgın hastalıklar ve tedavi yöntemleri hakkında halkın taassuplarını ortadan kaldırma görevini de üstlenmek durumunda kalmaktaydı. Batı da tedavisi var olan bazı hastalıkların Osmanlı sınırlarında etkili oluşu devleti harekete geçirmiş ve bir nevi kültür seferberliği yapılarak insanlar bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Tanzimat Dönemi içerisinde çiçek hastalığı can kaybına sebep olan bir hastalık olarak belirmektedir. Halbuki aynı dönemlerde Avrupa'da çiçek aşısı uygulanmaya konulmuş ve bu hastalığın ölümcül etkisi ortadan kaldırılmıştı. Ancak Osmanlı Devlet'inin uygulamaya koyduğu çiçek aşısı karşısında taşrada dine aykırı olduğu gerekçesiyle riayet edilmemiştir. Bu yüzdendir ki 1846 tarihinde Edirne'de meydana gelen çiçek salgınından16 sonra çiçek aşısı için bir fetva yayınlanmış ve dini açıdan bir sakıncası olmadığı belirtilmiştir.17 Halkın taassuplarını kısa sürede ortadan kaldırarak sonuç alma görevi de devletin sorumluluk alanlarından birini teşkil etmektedir.

Salgın hastalıklar karşısında idari yapının özel sorumluluklar üstlenen kurumları devreye soktuğu tespit edilmiştir. 1847'de Antep'te meydana gelen kolera salgınında olduğu gibi ilk akla gelen tedbir sağlıkla ilgili olmuş ve salgının ortadan kaldırılması yönünde hizmet verecek bir "Sıhhıye Komisyonu" kurulmuştur.18 Benzer türden bir uygulamanın 1868 tarihinde Hicaz bölgesinde ortaya çıkan korkunç hastalıkta da uygulandığı anlaşılmaktadır. Burada da daimi surette görev yapacak bir "Sıhhiye Komisyonu" kurulmasına karar alınmıştı.19 Yalnız kurulan kurumlarla değil merkezden takviye olarak gönderilen somut yardımlarda kayda değerdir. Hicaz'a sıhhiye memurları

gönderilmiş,20 ilaç yardımı yapılmış21 ve nihayet alınan tedbirler neticesinde hastalık 1871 tarihinde atlatılmıştır.22

Devletin aldığı bir diğer tedbir ise; civar ülkelerden Osmanlı hudutlarına girebilecek olan salgın hastalıklara karşı, hudutlarda gerekli tedbirlerin alınması yönünde olmuştur. 1868 tarihinde İran'da meydana gelen hastalığın Osmanlı hudutlarına sirayet etmemesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.23

Salgın hastalıklar nedeniyle göçen halkın geri gönderilmesi için de devlet gerekli uyarılarda bulunmuştur. 1816 tarihinde Tırhala kazasından hastalık sebebiyle kaçan halkın eski mahallerine iadeleri için ferman çıkarılmıştır.24

Sonuç olarak salgın hastalıklar nedeniyle geçici olarak yerini terk eden halk salgın hastalıkların daha geniş bir coğrafyaya yayılma riskini de artırmıştır. Karantina hanelerin bu dönemde böylesi olumsuzlukları engellediği söylenebilir. Ekonomik açıdan salgın hastalıkların verdiği zararları istatistikî olarak tespit etmek mümkün değilse de, bölge ticareti ve üretimi üzerindeki olumsuz etkisi inkar edilemez bir gerçektir. Salgın hastalıklar nedeniyle ölen ve can endişesi ile yurdunu terk eden insanların varlığı, Osmanlı nüfusu üzerinde olumsuz değişmelere sebebiyet vermiştir. Bu tür olumsuzlukların yaşanması devletin müdahalesini zorunlu kılmış ve insanlara idari açıdan pratik çözümler üretecek kurumlar oluşturularak yardımcı olunmaya çalışılmıştır. İdari mekanizma afetzedeler için gereksiz bürokrasi yükünü ortadan kaldırarak halka umut vermekle beraber gerekli yardımı ihtiyaç duyan bölge ve insanlara ulaştırmaya çalıştırma işinde de etkili olmuştur.

2. İnsan Kaynaklı Afetler (Yangın)

İnsanların ihmalkarlıkları, doğal olarak meydana gelen yıldırım düşmesi ve şiddetli sıcaklar neticesinde ortaya çıkan yangınlara karşı gerekli mücadelenin yürütülememesi bu afetin zararlarının da artışına zemin hazırlamıştır.25 Ormanlarda meydana gelen yangınlar, ev yangınları ve ekili arazilerde bulunan ekin tarlalarının yanması mali açıdan zararlara sebebiyet vermektedir. Özellikle zirai alanları etkisi altına alan yangınlar, elde edilmesi ümit edilen mahsulü telef ederek üreticiye zor anlar yaşatmaktadır. Yangınlar, Osmanlı Devleti'nin her döneminde görülebilen afet türlerinden birisidir.

İnsanların ihmali ya da deprem gibi doğal afetlerin sonrasında meydana gelen kargaşa ve dikkatsizlik gibi durumlarda ortaya çıkan yangınlar, özellikle ahşap binalar üzerinde tahrip edici olmaktadır.26 Ahşap yapılaşmanın yaygın olduğu yerleşim merkezlerinde meydana gelen yangınların tahribat derecesi de göreceli olarak artış kaydetmektedir.

Osmanlı sınırları içerisinde meydana gelen yangınlar karşısında devletin hangi tür faaliyetlerle halka yardımcı olduğuna dair bazı örnekler vermek mümkündür: 1856 tarihinde Tuna Nehri kenarında bulunan bir kasabada meydana gelen yangın sonrası altı yüz ev halkı Vilâyet dahilinde bulunan bir başka mahalle nakledilmiş ve nakledildikleri yerde kendilerine evler inşa edilmiştir.

1868 tarihinde Uşak Kazası'nda çıkan yangın sonrasında ise yangından zarar görenler için evler inşa edilmiştir. Bazı durumlarda afetzedelere ev inşası işi sonraya bırakılmakta ve öncelikli olarak çadırlar vasıtasıyla halkın barınma ihtiyacı giderilmeye çalışılmaktadır. Mesela Samsun bölgesinde çıkan yangından etkilenenlerin barındırılması için geçici olarak gönderilen çadırlarla sağlanmaya çalışılmıştır.27 1869 yılında meydana gelen yangınlara dair başkente ulaştırılan haberlerin sayısında artış görülmektedir. Aydın Eyaleti dahilindeki Gördes Kasabası'nda yangın çıkmış ve kilim ile dokumacılık alanında önemli bir paya sahip olan bu bölgedeki endüstriyel kuruluşlar tahrip olmuştur. Yangında depolarda bulundurulan zahireler yanmış, üç yüz on adet dükkan ve mağaza, beş cami, iki okul binası, üç han, iki hamam, üç yüz yirmi beş ev ve üç pazar bölgesi yangında yok olmuştur. Dokuma tezgahlarının tahrip olması burada çalışan insanların işsiz kalmalarına sebebiyet vermiştir. Yangın sonrası bölgedeki dokuma tezgahları yok olduğu için afetzedelere iş imkanı devlet eliyle sağlanmaya çalışılmıştır.28 İşgücü kaybının yanı sıra elde edilmiş olan ürünü yok eden yangınların zararları devlet eliyle giderilmeye çalışılmıştır.

Afetzedeler devletin bazı yasal uygulamalarından da muaf tutulmuşlardır. Bandırma İdare Meclisi Heyeti'nde yapılan görüşmelerde askerlik görevleri gelmiş olan nüfusun yangın nedeniyle bir yıl askere alınmalarının ertelenmesi istenmişti. Dâr-ı Şurâ-yı Askerî ve Sadrazamla yapılan yazışmalar neticesinde bu tür bir uygulamanın mevcut kanun düzenine aykırı olduğu fakat, şimdiye kadar bu bölgeden düzenli bir şekilde asker alındığı ve yangın afeti ile etkilenen halka yardımcı olabilmek için gelecek seneye kadar askerliği gelmiş olanların askerlik işlemlerinin tehirine karar verilmişti.29 Bandırma afetzedelerine böylesi bir imtiyazın verilmesi önceki yıllarda devlete ve yasalara olan sadakatlerinin ödülü olsa gerektir.

Yangınların neticesinde meydana gelen hasarın bölge ekonomisini alt üst ettiği ve bölgeden alınmakta olan vergilerin düşüşüne neden olarak maliyeyi etkilediği ifade edilebilir. Osmanlı Devleti'nin yangınlar için gerekli olan yapılaşma ve itfaiye gibi teşkilatların oluşturulması açısından yetersiz kaldığı da inkar edilmemelidir. Taşrada ancak yangın sonrası yeniden inşasına başlanılan şehirlerin veya yerleşim bölgelerinin yapılanmasında yangın ihtimali göz önüne alınarak planlar hazırlanmıştır. 1870 yılından sonra başlayan bu tarzdaki bilinçli yapılaşma örnekleri daha detaylı araştırmalarla ortaya çıkarılmayı beklemektedir.

3. Jeolojik Afetler (Deprem)

Yer kökenli olan jeolojik afetler, doğrudan doğruya kaynağını yer kabuğu veya yerin derinliklerinden alan afetlerdir. Bunlardan yurdumuzda görülen türleri şunlardır: Deprem, heyelan ve kaya düşmesi. Tarihi açıdan bu tür afetleri ele aldığımızda ancak depremler husususun da yeterli kaynak elde edilebilmektedir.

XX. yüzyıl da gelişen ilim sayesinde deprem hadisesi bir muamma olmaktan çıkmış ve kesin tanımına kavuşmuştur: "Deprem, Yeryuvarı'na özgü bir doğa olayı olup, halk arasında 'zelzele' ya da 'Yer sarsıntısı' olarak bilinir. Bu olguya, bilimsel açıdan bakıldığında deprem, Yeryuvarı kayaçlarında

biriken enerjinin, sismik dalgalar biçiminde serbestlemesi olarak tanımlanabilir."30 Biz yine jeomorfoloji uzmanlarının çalışmaları sayesinde bugün Anadolu da olması muhtemel deprem bölgelerini tespit edebilmekteyiz. Bu bağlamda, tespit edilen bölgelerde geçmişte de depremlerin olması ihtimali göz önünde tutulursa, jeomorfoloji tarihteki depremlerin tespitinde tarih araştırmacasına kılavuzluk ederek yardımcı olmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda Anadolu'da deprem olasılığının yüksek olduğu alanlar şu şekilde tespit edilmiştir:

1- Kuzey Anadolu Deprem Kuşağı. Bu kuşak batıda Saros Körfezi'nden başlayarak Marmara Denizi'nin ortasını takiben Batı ve Orta Karadeniz Bölümlerini geçtikten sonra Kelkit Vadisi'nden sonra Erzincan-Erzurum üzerinden Van gölünün kuzeyine ulaşır.

2- Ege Bölgesi ve Güney Marmara'daki çöküntü alanlarının kenarlarında bulunan fay çizgilerini kapsayan alan.

3- Antakya-Amik-Maraş oluğu.

4- Güneydoğu Toros yayının dış sınırı.

Bunlardan birinci ve dördüncü deprem kuşağının Van yöresinde birleşmesi, burayı Türkiye'nin en çok sarsılan yörelerinden birisi haline getirmiştir.31 Hatta bu bilimsel verilerden yararlanılarak hazırlanan haritalar araştırmacıyı bu konuda bir körebe oyunundan kurtarmaktadır.

Coğrafyacıların geçmiş depremlerden yararlanarak genel hatları ile istatistiki bir tablo oluşturmuş olmalarına rağmen, bu tabloların henüz tarihçiler tarafından aydınlatılmamış depremlerin mevcudiyeti göz önüne alındığında mükemmelliği tartışılabilir.32 XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında deprem hadisesine ait kaynaklar çeşitlilik gösterir; 1853'ten sonra telgraf gibi yeni araçların kullanıma girmesi merkezle olan haberleşmeyi daha kısa bir zaman dilimine indirgediği için bu tür olaylar karşısında devletin aldığı tedbirleri takip etmek daha kolay bir hal almaktadır. Ayrıca Nezaretlerin (Bakanlıklar) oluşması ve bunlara ait kayıtlar bize geniş bir araştırma sahası açmaktadır.

Maliye Nezareti'nde her ne kadar detaylı bilgi veren malzeme yok ise de maddi hasarı ağır olan depremleri takip etmek mümkündür. Bu dönemde artış gösteren gazeteler, 1864'ten sonra yayın hayatına giren Düstur33 ve Sâlnâmeler bize daha renkli bir kaynak malzemesi sunmaktadır. Ayrıca İrade tasnifi az olmakla birlikte özet bilgileri araştırmacının hizmetine sunmuştur.34 Vak'a-nüvistler bu konuda her ne kadar detaylı bilgi vermeseler de bize gerekli olan zaman ve bölge gibi oldukça önemli ip uçlarını kaydetmişlerdir. Ahmet Cevdet Paşa35 ve Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi36 bu konuda ihmal edilmemesi gereken bilgileri bizlere sunmaktadırlar. Ayrıca XIX. yüzyılda kaleme alınan edebi eserler de göz ardı edilmemesi gereken kaynaklar arasındadır. Tevfik Fikret'in Zelzele ve Verin Zavallılara adlı şiirleri 1892 tarihli Balıkesir depremi için bir ipucu niteliğindedir.

Tanzimat Dönemi'nde meydana gelen depremler devlet için beklenmedik mali harcamaları beraberinde getirmiştir. Depremden zarar gören bölgelerin ticareti olumsuz yönde etkilenmiş ve bazı depremlerin sonucunda ise kısa süreli göç olayları meydana gelmiştir.

Deprem ve sonrasında devletin varlığını hissetmek mümkündür. Osmanlı döneminde mağdur olan halkın yanında devletin varlığını belirlemek mümkündür. Bu yardımsever anlayış ırk, din ve dil ayrımı yapılmaksızın tüm Osmanlı vatandaşlarına verilmiştir. 1843 tarihinde Rodos'ta şiddetli bir zelzele olduğu belirtilmektedir.37

XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında meydana gelen depremleri kronolojik bir sıra ile takip etmek mümkündür: 1844 tarihinde Rodos adasında depremden etkilenen halka yardımda bulunulmuştur.38 1846 tarihinde ise İzmir'de deprem olmuş ve pek çok bina hasar görmüştür.39 1847 tarihinde ise Güzelhisar ve Tire kazalarında meydana gelen deprem nedeniyle Tire çarşısında yangın çıkmış ve meydana gelen hasar Aydın Kaymakamı Necibullah tarafından İstanbul'a bildirilmiştir.40 1850 tarihinde Rodos'ta deprem olmuştur.411851 tarihinde ise Berat'ta deprem olmuş ve zarar gören deprem zedelere devlet eliyle yardım edilmiştir.42 1851 tarihinde Rodos'ta bir deprem daha olmuş ve çeşitli hasarlara yol açmıştır.43 Aynı tarihte Yanya'da da deprem meydana gelmiş ve tahribata neden olmuştur.44 1854 tarihinde ise Bursa'da meydana gelen depremde etkilenen halk için "âtiye-i seniyye" (Bizzat Padişah tarafından yapılan yardım) gönderilmiştir.45 1855 tarihinde ise Harput'ta meydana gelen deprem binaların yıkılmasına sebebiyet vermiştir.46 1856 tarihinde Bursa'da bir deprem daha meydana gelmiş ve ağır hasarlara sebep olmuştur.47 Bu deprem esnasında Sultan Osman ve Sultan Orhan türbeleri zarar görmüş Sultan II. Murat ve Yıldırım Beyazıt Han camilerinin minareleri ve Ulu Cami'nin yedi adet kubbesiyle iki minaresi ve bazı camilerin minareleri hasar görmüştür. Urganlı ve Subaşı Köprüleri tahrip olmuş, Harir (İpek) fabrikaları yıkılmıştır. Kale duvarının göçmesi nedeniyle Yahudi mahallesi göçük altında kalmış ve bir hayli insan ölmüştür. Deprem sonrası meydana gelen yangın nedeniyle de otuz kadar ev ve on iki dükkan yanmıştır. Bursa'da meydana gelen depremin devamı olarak İstanbul'da Nisan ayında bir deprem meydana gelmiştir.48 Bu depremler sonrasında hasar gören yapıların tamiri, aç ve açıkta kalan halkın geçici bir süre için ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik çalışmalar devletin sorumluluk kapsamında olarak ele alınmıştır. 1856 tarihinde Erzurum'da, Ankara'da, Rodos'ta, Girit'te, Bursa'da ve Kala-i Sultaniye'de (Çanakkale) depremler meydana gelmiştir.49 Bu depremlerin kesin olarak devlete açmış oldukları mali zararları tespit etmek mümkün değildir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kırım Harbi arifesinde depremler nedeniyle yeni masraflarla karşılaştığı ve depremlerden etkilenen bölgelerden normal zamanlarda alınmakta olan vergiyi alamadığını belirtmek mümkündür. 1858 tarihinde Osmanlı Devleti bir kez daha çeşitli bölgelerde çıkan depremlere tanık olmuştur. Sofya, Ergiri ve Erzurum bölgelerinde depremler meydana gelmiştir.50 Erzurum'da meydana gelen deprem sonrası yıkılan cami, mescit, medrese, han ve hamamların tamiratına 1859 yılında devam edilmiş ve devlet depremin masraflarını karşılamak durumunda kalmıştır.51 1860 tarihinde Kütahya'da, 1862'de Rodos Adası'nda, 1863'de Konya'ya bağlı Şuhud Kazası'nda, 1866 yılında Midilli Adası ve Konya'nın Ilgın Kazası'nda meydana gelen depremlerde meydana gelen hasarlar hakkında İstanbul'a bilgi verilmiştir.52 1871 yılında Menteşe

Sancağı'na bağlı Marmaris Kazası'nda ve 1872 tarihinde Sisam Adası'nda meydana gelen depremler üzerine gönderilen yardımlara dair bilgiler İstanbul'a iletilmiştir.53

Depremler sonrasında kısa süreli bir göçün meydana geldiği söylenebilir. 1866 tarihinde Midilli'de meydana gelen deprem esnasında insanların kırlara kaçtığı ve deprem endişesi ile buralarda kaldıkları bildirilmektedir.54 1869 tarihli Aydın Depremi'nde ise halkın şehir dışına kaçtığı ve yerleşim bölgelerini terk ettikleri kaydedilmektedir.55

1855 tarihinde ise Bursa'da deprem esnasında yıkılmış bulunan hisar altındaki mahalle halkının (Yahudi Mahallesi=Çekirge Mahallesi) bir başka mahalle teşkil edilerek buraya naklettikleri ve iskan edildikleri bildirilmektedir.56 Deprem sahasında meydana gelen mıntıka değişimi nedeniyle halk barınak temini gibi öncelikli işlerle meşgul olmakta ve özellikle çiftçi kesim ziraat işi ile uğraşamamaktadır.

Devletin ve halkın deprem sonrasında afetzedelere gerekli olan yardımı ulaştırdığı görülmektedir. Ayrıca mağdur olan halkın vergi yükümlülükleri devlet tarafından iptal edilmekte ve vergi alınmamaktadır. 1867 tarihinde Midilli'de verginin deprem nedeniyle alınmadığı kaydedilmiştir.57

1874 tarihinde Anadolu'nun bazı vilâyetlerinde şiddetini arttıran kuraklık esnasında, deprem yöre halkı için bir diğer doğal afet türünden olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır Vilâyeti'nde 13 Mayıs 1874 tarihinde deprem olmuş ve zarara uğrayan halkın yardımına "mahalli idare" yetişmiştir.58 Midilli Adası'nda 16 Kasım 1874 tarihinde meydana gelen deprem İzmit'te bir saniye kadar hissedilmiş ancak, herhangi ciddi bir hasar meydana gelmemiştir.59 Bursa'da 22 Kasım 1874 tarihli deprem ise bina duvarlarının yıkılmasına sebebiyet vermiştir.60 Kuraklığın yol açmış olduğu kıtlık ortamından etkilenen yörelerde ve harp dönemlerinde meydana gelen deprem türünden afetler karşısında mağdur kalan halka devlet eliyle yapılacak yardımlar sınırlı imkanlar dahilinde ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak depremlerin Osmanlı maliyesine olumsuz yönde beklenmedik yeni harcamalar getirdiği söylenebilir. Depremlerin nüfus kaybına sebebiyet vererek üretimin düşmesine sebebiyet verdiği ve halkın moral gücünü olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Ayrıca deprem nedeniyle kısa veya uzun süreli göç olayları cereyan etmektedir. Deprem olan bölgelerde zarara uğrayan çiftçi nüfusu ekim ve hasat işlemlerini geçici olarak yapamamıştır. Örneğin, çiftçilikle uğraşan şahısların deprem nedeniyle ölümleri, çiftçinin sahip olduğu hayvanların deprem nedeniyle yitirilmesi gibi sebeplerden ötürü deprem bölgesinin ziraatı olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu gibi durumlarda devletin çiftçiye ihtiyaç duyduğu malzemeleri temin etmekle beraber vergi borçlarını geçici bir süre için affettiği ve var olduğunu afetzedelere yardımcı olmak suretiyle teminat altına aldığını belirtmek mümkündür.

4. Meteorolojik Afetler

İklimde ve hava hareketlerinde meydana gelen değişmeler nedeniyle meteorolojik kökenli afetler meydana gelmektedir. Tarihi kaynaklarda bu türden bilgilere rastlanmakla beraber, bunları derlemek

ve sınırlarını tespit etmek bir hayli güçtür. Meteorolojik afetlere ise şu örnekleri verebiliriz: sel, su baskını, çığ, don, aşırı soğuk, fırtına, tipi, yıldırım düşmesi, kuraklık, dolu, Sis, aşırı kar, orman yangını.61 Tarihi veriler ışığı altında bunlardan bazıları şu şekilde tasnif edilmiştir.

A. Dolu Yağışı ve Don Olayı

Daha çok ziraat ile geçimini sağlayan bölgelerde meydana gelen dolu yağışı veya don olayı mahsulatı telef etmekte ve çiftçiyi güç durumda bırakmaktadır. Bu durum karşısında devlet tahsil edeceği vergiden vazgeçmekte ve çiftçiye bu doğrultuda yardımcı olmaktadır.

1845 tarihinde Manastır, Harbeşte, Köprülü kazalarına bağlı köylerde dolu nedeniyle ürün telef olmuş ve devlet bu bölgelerin vergilerini affetmiştir.62 Aynı tarihte Taşabad (Taşova), Irak, Sonisa (Uluköy) kazalarının dolu felaketine uğradığı ve ürünün tamamıyla mahvolduğu meclis mazbatasında kaydedilmiştir.63 1847 tarihinde Sofya'da doludan dolayı hasara uğrayan halka yardımda bulunulmuş ve vergileri affedilmiştir.64 1852 tarihinde Çarşamba'da meydana gelen dolu nedeniyle bölgeden alınmakta olan ziraata dayalı vergiler alınmamıştır.65 1857 yılında Sakız Adası'nda kışın donmuş olan bahçelerden ürün alınamadığı için vergileri hakkında görüşülmüş ve bu vergilerin alınmamasına karar verilmiştir.66

1861 tarihinde Niş Eyaleti içerisindeki bazı köylerin, meydana gelen dolu nedeniyle, zarara uğrayan çiftçilerinin zahirelerine ve meydana gelen hasara dair incelemelerde bulunulmuştur.67 Aynı yıl Bosna Eyaleti'nde bulunan Tırnova Kazası halkı doludan dolayı telef olan mahsulleri nedeniyle vergiden muaf tutulmuşlardır.68 1861 yılında Çarşamba kazasına bağlı köylerde meydana gelen dolu yağışı nedeniyle hasar gören köylere zahire yardımı yapıldığı belirtilmektedir.69

Dolu ve don olayı gibi iklime bağlı afetlerin özellikle hasat zamanında meydana gelmesi mevcut ürünü telef etmekte ve çiftçiyi olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle çiftçi vergisini ödemekte güçlük çekmekte ve devletten verginin affedilmesini talep etmektedir. Devletin bu tür olaylarda hoşgörü ile yaklaştığı ve çiftçiye hiç değilse vergi yükümlülüğünden kurtarmak suretiyle yardımcı olduğu belirlenmiştir. Ancak, dolu nedeniyle zahirenin telef olması bölgede o yıl içerisinde zahire kıtlığına sebebiyet vermekte ve zahire fiyatlarında artışlara neden olmaktadır. Bu sebeple de halk geçim sıkıntısı içerisine düşmektedir.

B. Fırtına

İklime bağlı bir afet olan fırtına nedeniyle deniz ticareti olumsuz olarak etkilenmektedir. 1852 tarihinde Trablusgarb'da, 1856'da Gemlik'te, 1859 yılında Kıbrıs adasındaki Girne kazasında meydana gelen fırtınalar nedeniyle maddi hasarın yanı sıra, deniz ulaşımının geçici bir süre için olumsuz yönde etkilendiği belirlenmiştir.70 1859 yılında Erzincan'da meydana gelen şiddetli fırtına nedeniyle bir hayli zarar meydana gelmiş ve bölge halkına devlet ve halk tarafından yardımda bulunulmuştur.71 Cebel-i Lübnan yöresinde 28 Şubat 1874 senesinde meydana gelen şiddetli fırtına demir köprünün orta direklerini yıkmış ve hükümet konağının duvarlarının yıkılmasına neden

olmuştur.72 Bu türden şiddetli fırtınaların meydana geldiği yörelerde bulunan mahsulün şiddetli rüzgar nedeniyle telef olacağı ve üretim düşüşüne sebebiyet vereceği aşikardır.

22 Kasım 1874 senesinde Tokat ve Sivas yöresinde görülen şiddetli fırtına nedeniyle insanların öldüğü tespit edilmiştir.73 Şiddetli fırtınaların ekinin olgunlaşma döneminde meydana gelmesi halinde, zirai uğraşın etkin olduğu yörelerde mahsul üzerinde olumsuz etkilere sebebiyet verdiği belirtilebilir. Osmanlı Devleti bu gibi durumlarda da yardımını esirgememiş ve ihtiyaç sahiplerine geçici bir süre için yetecek miktarda gıda yardımı yapmıştır.

C. Sel

İklime bağlı olarak oluşan aşırı yağışlar ya da karların erimesi ile meydana gelen sel afeti etkilediği bölge halkına ve zirai sahaya zarar vermekteydi. 1858 tarihinde Bursa'nın doğu tarafında bulunan Aksu ve Çataltepe köylerinde meydana gelen sel neticesinde bölgede hasar meydana gelmişti.74 Aynı yıl Meriç Nehri'nin taşmasından dolayı Edirne'de bu nehirle hem civar olan arazi üzerinde bulunan evler zarara uğramış ve bunlar için gerekli yardım devlet eliyle bölgeye ulaştırılmıştır.75 1863 tarihinde ise Konya'nın Aksaray Kazası'nda meydana gelen selden dolayı bölge halkına "âtiyye-i seniyye" (Padişah yardımı) verilmiştir. 1864 tarihinde Eflak Eyaleti'nde nehirler taşmış ve halk bundan dolayı zarara uğramıştır. Bunun üzerine bölgeye devlet eliyle yardım gönderilmiştir.76 1865 yılında Narda Kazası'nda akan nehrin mecrasını değiştirdiği ve bölgeye zarar verdiği bildirilmiş, bunun üzerine nehrin eski mecrasına döndürülebilmesi için gerekli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.77 1868 yılında Adana'da Seyhan Nehri taşmış ve nehrin zarar verdiği bölgelerde çalışanlar ödüllendirilmiştir.78 1870 yılında Konya Vilâyeti'ne bağlı bulunan Yalvaç Kazası'na bağlı Hisarardı Köyü'nde meydana gelen sel nedeniyle bölge halkı mağdur olmuş ve selin önlenebilmesi için bir set inşasına karar verilmiştir.79 1872 tarihinde Gümüşhane ve Torul kazalarıyla Yağmurdere Nahiyesi'nde meydana gelen şiddetli yağmurlardan zarar gören halkın bir senelik vergilerinin tehiri karara bağlanmıştır.80 Kastamonu Vilâyeti'nde 21 Mayıs 1874 tarihinde Stefan Kazası'na bağlı Sumay Köyü civarında bulunan suların taşması ile sel afeti yaşanmıştır. Arazisi ve evleri tahrip olan halk diğer köylere hicret ederek yerleşmişlerdir.81 Hükümetin köylülere arazi vermesi sel afeti nedeniyle sekteye uğrayan zirai işgücünü atıl bırakmadığının bir kanıtı olsa gerektir.

Bahar aylarında görülen nehir taşkınları ziraatı olumsuz yönde etkilemektedir. Nehir kenarlarında bulunan yerleşim mahalleri selden ötürü zarara uğramakta,ulaşım olumsuz yönde etkilenmekte ve bazı durumlarda da kısa mesafeli olarak iskan mahalleri değiştirilmektedir. Gerek iskan mahallerinin değiştirilmesi ve gerekse selin meydana getirdiği yıkımların giderilmesi esnasında harcanan zaman ziraatın gecikmesine sebebiyet vererek ürün düşüşlerine neden olmaktaydı. Şiddetli yağışların köprü, bina ve ulaşım ağı üzerinde meydana getirdiği tahribat mahalli idarecileri ekonomik açıdan yeni harcamalar yapmak zorunda bırakmış ve bölgenin gelişimini engellemiştir.

Sonuç olarak, doğal afetler karşısında mağdur olan halk yardıma muhtaçtır. Bu yardım geniş çaplı masraflar, yatırımlar ve organizasyonları zorunlu kılmaktadır. Bu türden durumlarda devlet geniş

kadro ve imkanları ile vatandaşının yanında yer almaktadır. Türk idaresi altında yaşayan vatandaşlar devletin yardımını doğal afetler döneminde almışlardır. Bu türden davranış Türk idaresinin mağdur mazlumlara karşı hoşgörülü olduğunun bir ifadesidir. Yardımların ulaştırılması esnasında yaşanan birtakım olumsuzluklar bireysel hatalardan ibarettir ve devletin genel yapısını etkilemez. Önemli olan devletin mevcut imkanları ile seferber olarak afetzedelere yardım elini uzatmasıdır.

DİPNOTLAR

1 Remzi Oğuz Arık, Coğrafyadan Vatana, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 11.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dahiliye, Nr. 1887.

3 BOA, Cevdet Dahiliye, Nr. 6177.

4 BOA, Cevdet Dahiliye, Nr. 10030.

5 BOA, A. DVN. MHM. 6/31, 1264. 10. 8.

6 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 8205; İrade Dahiliye, Nr. 15685; İrade Dahiliye, Nr. 15538.

7 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 21844; İrade Dahiliye, Nr. 34603.

8 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 23612; İrade Şura-yi Devlet, Nr. 65.

9 Gülden Sarıyıldız, Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, I. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nr. 136, İstanbul 1986.

10 Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın Uygulamasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, T. T. K. B., Ankara 1989, s. 299.

11 İbrahim Yılmazçelik, “XIX. yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri”, Bayram Kodaman’a Armağan, Samsun 1993, s. 373.

12 İbrahim Yılmazçelik, a.g.m., s. 374.

13 Tuncer Baykara, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve On dokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar, İzmir 1992, s. 130.

14 Musa Çadırcı, a.g.m. (Tanzimat’ın Uygulamasında.), s. 309.

15 BOA, Cevdet Dahiliye, Nr. 9271.

16 BOA, A. DVN. MKT. 63/58 (1263. 2. 8)

17 BOA, A. DVN. MKT. 64/54 (1263. 2. 15)

18 BOA, Cevdet Dahiliye, 11499. (1264)

19 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 40719; Gülden Sarıyıldız, Hicaz Karantina Teskilati (1865-1914), T. T. K. B., Ankara 1996.

20 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 40625.

21 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 40315.

22 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 44974.

23 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 40984.

24 BOA, Cevdet Dahiliye, Nr. 4990.

25 "1652 tarihinde ihmalkarlık sonucu İstanbul'da çıkan yangında, kargir arpa ambarının yandığı ve meydanı dolduran pirinç ve hububatın bir kısmının telef olduğu belirtilmektedir". Mustafa Naima Efendi, Naima Tarihi, çev. Zuhuri Danisman, C. V, Istanbul 1968, s. 2350; "Belgrad da yıldırım düşmesi nedeniyle çıkan yangında 150 kadar zahire mahzeni tahrip olmuş ve sahipleri zarara uğramıştır". Defterdar Sarı Mehmed Pasa, Zübde-i Vekayiat Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), Haz. Abdulkadir Özcan, T.T.K. Yay., Ankara 1995, s. 649; "İstanbul'da baruthanenin infilak etmesiyle çıkan yangında 425 ev tahrip olmuştu." "Defterdar Sarı Mehmed Pasa, a.g.e., s. 648-649.

26 1800 yılında Çorum'da meydana gelen deprem sonrasında yangın ortaya çıkmış ve çarşı ile pazarı tahrip etmiştir. (BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 16135/16136.); 1846 tarihinde Güzelhisar ile Tire kazalarında meydana gelen deprem sonrasında Tire çarşısında yangın çıkmış ve bundan ötürü hasarın boyutları artmıştır (BOA, İrade Dahiliye, Nr. 34871). Görüldüğü üzere deprem gibi doğal afetlerin meydana getirmiş olduğu kargaşa ortamı yangın için bir zemin oluşturmaktadır (BOA, İrade Şura-yi Devlet, Nr. 127)

27 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 43410.

28 Ahmet Lütfi Efendi, Vaka'a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Yay. M. Münir Aktepe, C. XII, s. 52-53.

29 BOA, A. MKT. UM. 1360/7, 26 Tesrin-i Evvel 1290.

30 Ali Koçyigit, "Deprem", Yeryuvarı ve İnsan, Şubat 1977, s. 5.

31 İbrahim Atalay, Türkiye Jeomorfolojisine Giriş, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları No: 9, İzmir 1982.

32 İbrahim Atalay, a.g.e., s. 27-28.

33 Mabadi Lahika-i Kavanin: İstanbul Hareket-i Arz Musabini Komisyonu Nizamnamesi, 20 Temmuz 1310, Mala, s. 259.

34 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 24917, H. 1273'te Bursa'da meydana gelen hareket-i arzdan ötürü zarara uğrayanlara yardım yapılması hususunda tezkire-i senaveri.

35 Cevdet Pasa, Tezakir 1-2, Cavid Baysun, T. T. K. B., Ankara 1991, s. 33-36. (Tezakir.) Bu kısımda Cevdet Pasa H. 1273 Bursa depremi hakkında oldukça teferruatlı bilgiler vermektedir.

36 Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., C. XI, s. 42-43. Anadolu ve Cezayir taraflarında meydana gelen depremler hakkında bilgi vermektedir. Eserin bütünü incelemeye tabi tutulduğunda bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

37 BOA, Cevdet Dahiliye, Nr. 6028.

38 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 1169.

39 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 6260.

40 BOA, A. DVN. MKT. 87/82 (1263. 7. 17)

41 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 13817.

42 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 14889.

43 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 15685.

44 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 14873.

45 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 14136.

46 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 22262.

47 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 23710.

48 Cevdet Pasa, a.g.e (Tezakir.), s. 35-36.

49 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 24957; İrade Dahiliye, Nr. 23351; İrade Dahiliye, Nr. 23635; İrade Dahiliye, Nr. 23823; İrade Dahiliye, Nr. 24024.

50 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 27496; İrade Dahiliye, Nr. 27656; İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 629.

51 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 18488

52 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 31107; İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 21975; İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 22307; İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 1402; İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 25245.

53 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 44934; İrade Dahiliye, Nr. 46140.

54 Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., C. XI., s. 43.

55 Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., C. XII., s. 81.

56 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 15066.

57 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 25749.

58 BOA, A. MKT. UM. Nr. 1326/51, 1 Mayıs 1290, Diyarbakır Vilayetine tel.

59 BOA, A. MKT. AVL., Nr. 869, 2067 Cezair-i Bahr-i Sefid, 4 Tesrin-i Sani 1290; Nr. 869, 2072 Izmid, 4 Tesrin-i Sani 1290.

60 BOA, A. MKT. AVL., Nr. 869, 2098 Hüdavendigar, 10 Tesrin-i Sani 1290.

61 Cemalettin Şahin, Türkiye Afetler Cografyası, Ankara 1991, s. 3.

62 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 1245.

63 BOA, A. DVN. MKT. 25/22 (1261. 6. 23)

64 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 2721.

65 BOA, Cevdet Dahiliye, Nr. 10710.

66 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 17301.

67 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 20926.

68 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 20786.

69 BOA, ML. MSRF. Nr. 16113 (1278-1279)

70 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 16276; İrade Dahiliye, Nr. 25033; İrade Dahiliye, Nr. 30134.

71 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 29201.

72 BOA, A. MKT. NZD. 1045/15, 11 Muharrem 1291.

73 BOA, A. MKT. UM. 1355/9, 12 Şevval 1291.

74 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 537.

75 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 27780.

76 BOA, İrade Hariciye, Nr. 11964.

77 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 23978.

78 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 40776.

79 BOA, İrade Dahiliye, Nr. 40776.

80 BOA, İrade Şura-yi Devlet, Nr. 1043.

81 BOA, A. MKT. UM. 1330/24, 4 Rebiülahir 1291.

C. HUKUK SİSTEMİ

Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri / Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci [s.771-779]

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

I. Klasik Devirde Mahkemeler

Eski hukukumuzda monarşiyle yönetilen devletlerin hepsinde olduğu gibi, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları, adı ne olursa olsun (halife, sultan, emir, padişah vs.) devlet başkanının uhdesindeydi. Ancak devlet başkanı bu fonksiyonlarını vekilleri vasıtasıyla kullanır, yargı fonksiyonunu da devlet başkanı adına onun tayin ettiği hâkimler yerine getirirdi.

İslâm dünyasında kadı adı verilen hâkimleri belli yargı çevrelerinde dava görüp çözümlemek üzere devlet başkanı tayin ederdi. Hz. Peygamber bizzat dava dinleyip hüküm verdiği gibi, kadılar da tayin etmiş, O'ndan sonraki halifeler de bu yolda hareket etmişlerdi. Abbasîler zamanında kadül'l-kuzzat adlı bir makam ihdas edilerek İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin gözde öğrencisi, büyük hukukçu Ebu Yusuf bu makama getirilmişti. Günümüzdeki adalet bakanlığı ile temyiz mahkemesi ve yüksek idare mahkemesi başkanlıkları gibi görevlere karşılık gelen bu makam artık kadıları tayin etmeye ve halifenin yargı yetkisini onun adına bu makam kullanmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gazi tarafından kadılar tayin edilmiş; Sultan I. Murad zamanında da önceki İslâm devletlerindeki kadül'l-kuzzat benzeri kazaskerlik kurumu ihdas edilmiş, kadıları artık bu makam tayin etmeye başlamıştır. Daha sonra bu makam Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kaza, fetva ve öğretim işleriyle uğraşan sınıfın başıydı. Osmanlı ülkesi kaza adını taşıyan yargı çevrelerine taksim edilmişti. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlâk ve ilmî ehliyet sahibi kimselerden iki yıllığına kadılar tayin edilirdi. Mekke, Medine gibi mutena yerlerde bu süre bir yıldı. (Günümüzde noterlikte olduğu gibi) sırada bekleyen herkesin göreve tayin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak maksadıyla tespit edilen bu bir veya iki yıllık süre sonunda kadılar merkeze gelerek yeni bir göreve atanmalarını beklerlerdi. Bu bekleme süresinde de medreselerde müderrislik yaparak nazarî bilgilerini geliştirebilirlerdi. Kadıları önceleri bulundukları bölgelere göre kazaskerler tayin ederken XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçerek ilmiye sınıfının başı durumuna gelen şeyhülislâmlık makamı birtakım üst rütbeleri ve kadıları tayin etme yetkisini kazanmıştır.

İşleri yoğun olan yerlerde kadılar kendilerine kadılık vasıflarını haiz kimselerden vekiller seçebilirlerdi. Bunlara naib denirdi. Kimi zaman uzak yerlere tayin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine naib tayin ederlerdi. Önceleri kadıların muayyen maaşları yoktu, mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki naib, kâtip, muhzır ve mübaşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılarlardı.

Kadılar, dava görmenin yanı sıra, bulundukları yerin idare, maliye ve belediye işleriyle de görevliydiler. O devirde muayyen mahkeme binaları yoktu. Kadılar ya evlerinde veya camilerde dava dinlerlerdi. Hatta bazen yolda giderken bile kadıya başvurup davasını arzedenler olur, hemen ayak üzeri dava görülüp karar verildiği olurdu. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı. Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Mülkî âmirlerin de kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tayin edilir ve doğrudan merkezle yaşamalarını yürütürdü. Mahkemelerde İslâm hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı vs.) tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirazı olan, bunu başşehirde bulunan Divan-ı Hümâyun'a götürebilirdi. Divan hükmü inceler, hukuka aykırılık görürse davayı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren veya başka bir mahkemeye gönderir, yahut da davaya bizzat kendisi bakarak neticelendirirdi. Divan'ın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardı.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kaza çevresinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'iye mahkemeleri dışında merkezde bulunan Divan-ı Hümâyun, Veziriâzam Divanları ile kazaskerlerin, ayrıca esnaf üzerinde lonca ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesiblerin, malî konularda defterdarların, askerler üzerinde Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya'nın, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerin, Hz. Peygamber soyundan gelenler üzerinde nakibüleşrafların, öte yandan taşralarda beylerbeyi ve sancakbeyleri divanlarının da bir takım yargı yetkileri vardı.

II. Tanzimat Devrindeki Mahkemeler Reformu

Osmanlı tarihini umumiyetle iki devre ayırmak âdet olmuştur. Beş asırdan fazla bir zamanı ihtiva eden klasik devir ve öte yanda bir asrı bulmayan ancak en az önceki kadar mühim hadiselerin cereyan ettiği Tanzimat Devri. Hayli uzunca olan ilk devirde mahkemeler teşkilatı ufak tefek istisnalarla beraber hep bir yeknesaklık arz eder. Ancak ilkine göre oldukça uzun olan ikinci devir boyunca adliye teşkilatında çok mühim reformlar yapılmış, imparatorluğun sonuna kadar hükûmetin mahkemeler teşkilatı üzerinde tasarrufu devam etmiştir.

1. Adliye Reformlarının Sebepleri

A. Islahata Duyulan İhtiyaç

Osmanlı Devleti uzun yüzyıllar dünyanın en güçlü devleti olarak yaşamıştır. Bunun arkasında askerî ve siyasî güç (gazâ ruhu) yanında, devlet kurumlarının sağlamlık ve zamana göre mükemmelliği yatıyordu. Gerçekten Osmanlı adlî sistemi, devrinin en üstünüydü. Öyle ki Avrupa devletlerinin bile zaman zaman bu sistemi inceleyerek örnek aldıkları biliniyor. Ancak devletin zamanla askerî, siyasî ve malî bakımdan güç kaybetmesine paralel olarak sosyal alanda da çözülme başlamış, adlî sistem de bundan nasibini almakta gecikmemiştir. Klasik devirde uzun yıllar çok iyi işleyen yargı fonksiyonu ve adliye teşkilatı devletin bütün unsurlarındaki bozulmayla beraber zayıflamıştı. Hukukçular geliri nispetinde sıkıntılı ve dedikodusu bol olan kadılık görevlerine, geliri az ama daha huzurlu ve daha şerefli görülen fetva veya öğretim işlerini tercih etmekteydiler. Bu sebeple

mahkemeler hukukî ehliyet ve ahlakî meziyetçe pek de yüksek olmayan naiblerin elinde kalmıştı. Öte yandan insanlar da hukukî ihtilaflarını -daha kolay ve ucuz olduğu için- müftülerden fetva sorarak çözümlemeyi tercih etmekteydiler. Zaten ülkedeki cemiyet hayatı da hukukî ihtilafları arttıracak kadar çetrefil değildi. Hukukî ihtilaflar ve dolayısıyla mahkemelere intikal eden dava sayısı az olduğundan mahkeme gelirleri düşüktü, bu sebeple de rüşvet ve iltimas başgöstermişti. Öte yandan mahallî nüfuz sahibi kimseler yargı mensuplarını etkileyerek kendi istekleri istikametinde hareket etmelerini sağlamaktaydılar.

Hukuk kurallarına uymakta görülen gevşeklik, rüşvet ve iltimasın yayılması, adlî mercilerin yavaş yavaş ehil olmayanların eline geçişi, ülkede adalet fikrini ve dolayısıyla emniyet ve asayişi zedelemiştir. Zaman zaman kısa vadeli ve sert tedbirlerle bunun önüne geçilmeye çalışıldıysa da başarı sağlanamadı. Böylece on dokuzuncu yüzyılın başına gelindi. Devletin başında bulunanlar artık pek çok müessesede olduğu gibi adliye teşkilatında da ıslahat yapılması gerektiğine yürekten inanıyorlar, aksi takdirde devletin tamamen çökeceğinden endişeleniyorlardı.1

B. Hukukî Sebepler

Klasik dönemde Osmanlı hukuku denince akla önce İslâm hukukunun Hanefî yorumu ve bu yolda kaleme alınmış eserler gelmektedir. Yine zaman zaman bu hukukun düzenlemediği ve düzenlenme yetkisini devlet başkanına tanıdığı alanlarda (ta’zir gibi) kurallar getiren kanunnameler çıkarılmıştır. Bunlara da örfî hukuk denilmektedir. Bu ikisi, yani fıkıh kitapları ve kanunnameler ikisi birden Osmanlı hukuku literatürünü oluşturmaktaydı. Şu kadar ki, kanunnameler bu hukukun çok cüz’i bir parçasını teşkil ederdi, esas ağırlık fıkıh hükümlerindeydi.

Kadıların görev yaptığı genel mahkemeler her iki gruba giren ihtilaflara da bakıp karar verirlerdi. Bir başka deyişle kadılar örfî hukuka ilişkin davalarda da görevli ve yetkiliydiler. Merkezdeki Divan-ı Hümayun ise bazı önemli davalarla, kadıların bakamadığı birtakım davalara bakar, kadıların verdiği kararları bir üst mahkeme sıfatıyla denetleyerek gerekirse yeniden yargılama yapardı. Divan-ı Hümayun, İslâm tarihindeki divan-ı mezâlimlerin bir örneğiydi. Bu mahkemelerde genellikle halkın birbirinden veya memurlardan şikâyetlerine bakılır, daha çok ceza ve haksız fiil davaları görülürdü. Divan-ı mezâlimler adeta örfî hukuk uyuşmazlıklarının çözümlendiği birer merciydi. Divan-ı Hümayun da bu gelenekten nasibini almıştır. Taşralarda beylerbeyi ve sancakbeylerinin teşkil ettiği divanlar da Divan-ı Hümayun’un küçük birer modeliydi, buralarda da çoğunluğu örfî nitelikte birtakım davalar görülürdü.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ülkede yaygın bir hal alan zulüm, rüşvet gibi hukuka aykırı davranışların önlenmesi için birtakım tedbirler getirilmiş ve bu yolda kanunname geleneğine uyularak ceza kanunları çıkarılmıştır. Reformların önemli bir göstergesini teşkil eden bu kanunların uygulanması da yeni kurulan meclislere verilmiştir. Burada da klasik dönemde rastlanan ve örfî hukuk niteliğindeki davalara kadı mahkemeleri yanında bu işle görevli mahkemelerin bakması geleneğine paralel bir uygulama vardır. Tanzimat sonrası kurulan mahkemeler divan-ı mezâlimlerin

konumundaydı. Divan-ı Hümayun ve taşra meclislerinin yerini alarak kanunnamelerle belirlenmiş kurallar çerçevesinde yargılama yapmakla görevlendirilmişlerdi. Demek ki Osmanlı hukukuna farklı nitelikteki davalara farklı yargı mercilerinin bakması esası yabancı değildi. Bu yüzyılın ikinci yarısında da İslâm hukuku hükümlerinin kısmen kanunlaştırıldığı görülmektedir. Bu kanunların uygulanması görevi de geleneksel kadı mahkemelerine değil, öncelikle Avrupaî tarzda yeni kurulan mahkemelere yüklenmiştir.

Kadılar klasik dönemde halkın mütegallibe ve devlet adamlarının zulümlerinden şikâyetlerine ilişkin davalara bakmaya çekinirlerdi. Çünkü bu davalar mahallî nüfuz ve etkilerden çoğunlukla masun kalamazdı. Bu gibi davaları soruşturma evrakıyla beraber merkezdeki Divan-ı Hümayun veya bunun taşralardaki örneğini teşkil eden paşa divanlarına havale ederlerdi. Bunlar her türlü etki ve nüfuzdan sâlim olarak karar verilen ve bu kararların tavizsiz icra edilebildiği mercilerdi. Onun için Tanzimat sonrasında öncelikle zulüm suçlarının önlenmesine yönelik mevzuatın uygulanması işi, kadılara değil, Divan-ı Hümayun ve paşa divanlarının yerine geçmek üzere yeni kurulan meclislere verilmiştir.

C. Ticarî Gelişmeler

On dokuzuncu yüzyıl başlarında Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren Avrupa'nın ucuz ve bol malları Osmanlı ülkesini bir pazar durumuna getirmiş, dış ticaret çok gelişmişti. Bu sebeple pek çok Avrupalı tüccar Osmanlı ülkesine gelip gitmeye, hatta yerleşmeye başlamıştı. Bunlar Osmanlı teb'asıyla aralarında doğan ihtilaflarını bu alandaki baş döndürücü gelişmeyi takip edemeyen ve dolayısıyla ticarî örfleri pek bilemeyen kadı mahkemeleri önüne götürmek yerine tüccar hakemlere havale etmekteydiler. Devlet, bu işi düzene sokmak ve en azından kontrol etmek zorunda kalarak ticaret davalarına bakan ve üyeleri arasında yabancıların da bulunduğu yargı meclisleri kurdu. Böylece ilk defa olarak şer'iye mahkemelerinin yetkileri sınırlandırılıyordu.2

D. Yabancı Devletlerin Baskıları

Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim azınlıklar aynı dinde bulundukları Avrupa devletlerine ticaret konusunda aracılık yapıyorlardı. Bu arada Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik ve laiklik prensipleri özellikle bu gayrimüslim azınlıklar arasında yayılmış ve bunları hükûmetten birtakım imtiyazlar koparmaya itmiştir. Avrupa devletleri de, Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmelerine imkân verecek bu fırsatı kaçırmayarak dindaşları olan azınlıkları desteklemiş, hatta onları tâbiyetlerine alarak kendi vatandaşlarının imtiyazlarından yararlanmalarını sağlamışlar, bu vesileyle Osmanlı hükûmetine sürekli baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskılar devletin sonuna kadar artarak sürmüştür. Oysa bu devirde Avrupa devletlerinde ne adliye sistemi ve ne de azınlıkların statüsü Osmanlı Devleti'ndekinden daha mükemmel değildi.3

İşte 1839 Tanzimat, 1856 Islahat ve 1875 Adalet Fermanları öncelikle bu baskı sonucunda ilan edilmiş, bunlarla gayrimüslim azınlıklara geniş imtiyazlar verilerek mahkemelerde üyelik ve şahitlik yapabilmeleri esası kabul edilmiştir. Denilebilir ki Osmanlı Devleti'nin pek çok sahada gücünü kaybetmesinden yararlanan Avrupa'nın baskıları bu devirdeki bütün reformlarda olduğu gibi, adliye

reformlarında da en önemli etken olmuştur. Zamanın devlet ricalinin hemen her biri, bilhassa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar bir Avrupa devletinin tesiri altına girmişlerdi. Bu devirde İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus elçileri Bâbıâli'ye her istediklerini yaptırabilecek güç ve cesareti bulmuşlardır.

E. Merkezî Otoriteyi Güçlendirme Arzusu

Öte yandan Avrupa devletlerinin baskısı ve ıslahat fermanlarının iktizasından olan yeni kanunların uygulanması için yeni yargı mercilerine ihtiyaç duyulmuş, bu yolda Nizamiye Mahkemeleri adı verilen mahkemeler kurulmuştur. Hükûmet böylece merkezî otoriteyi güçlendirmeyi de düşünmüştür. O zamana kadar idare ile adliye bir arada oluğu için idarenin merkezîleştirilmesi ister istemez adliyeyi de etkilemiştir. Gerçekten ülkede çok nüfuzlu bir konuma sahip bulunan ve yargı otoritesini elinde tutan ulemanın gücü bu reformlarla giderek azalmıştır. Yargı yetkisi böylece giderek doğrudan merkeze bağlı ve ilmiye sınıfı gibi bir sınıfa mensup bulunmadıkları için siyasî ve sosyal nüfuzdan mahrum yeni memur-hakimlere intikal etmiştir. Oysa doğrudan merkeze bağlı bulundukları halde kendilerinde güçlü bir sınıf mensubiyeti duygusu taşıyan kadılar, tam bir yargı bağımsızlığı içinde görev yaparlar, merkezden bunlara direktif verilmesi diye bir şey söz konusu bile olamazdı. Kadılar azledilseler bile ulemadan oldukları için müderrislik, müftülük gibi başka işlerle de uğraşabilirler, böylece geçim endişesi çekmezlerdi. İşte adlî reformlarda önemli bir sâik olan merkezîleşme endişesi, yargı bağımsızlığını azaltılması sonucuna varmıştır.4

2. Adliye Reformlarının Meşruluk Temeli

Diğer bütün ıslahat hareketlerinde olduğu gibi adliye sahasındakilerde de pozitif hukuka, İslâm hukuku prensiplerine ve geleneklere uygun davranma endişesi hâkim olmuştur. Öyle ki yeni kurulan mahkemelerin hukuk tarihimizdeki divan-ı mezâlimlerin bir benzeri olduğunun dile getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Ticaret davalarının farklı mercilerde görülmesi, eski hukukun örf ve âdetin tatbikine ve hukukî ihtilafların hakemler vâsıtasıyla çözülmesine cevaz verişine dayanır. Bir fetva makamı olan şeyhülislâmlığa yargı görevinin de verilmesi eski hukukun fetvâ ile kazanın bir kişi veya makamda birleşmesinin caiz olduğu hükmüne uygundur. O zamana kadar tek hâkimle hükmeden mahkemelerin yanında heyet halinde karar veren mahkemelerin kurulması, bir başka deyişle toplu hâkim sistemi İslâm hukukuna yabancı değildir. Eski hukukta prensip tek hâkimdir, ama hâkimler heyet halinde de görevlendirilebilirler. Öte yandan gayrimüslimlerin muayyen davalarda hâkimlik ve şahitlik yapmalarına izin verilmiştir. Yine bu devirde getirilen istinaf ve temyiz yollarının İslâm hukukuna bir aykırılığı bulunmamaktadır. Bu müesseseler bu hukukta da farklı isimlerle mevcuttu.

Bütün bunlarda ıslahatçıların yüzlerini ne kadar Avrupa'ya çevirmiş olurlarsa olsunlar, geleneksel yetişme tarzı ve zihniyetinin etkisinden kurtulamamalarının da etkisi bulunduğu gibi; ülkede hâlâ belli bir nüfuzu olan ulemanın tepkisinden de çekinilmesi önemli rol oynamıştır. Bu sebeple Tanzimat Devri'ne bir düalite hâkim olmuştur. Medrese yanında mektep, şer'iye mahkemeleri yanında nizamiye mahkemeleri varlığını sürdürmüştür. Bu husus Tanzimat reformlarının en önemli özelliğidir.

3. Adliye Reformlarında İzlenen Model

Tanzimat reformlarında Avrupa'nın baskısı en önemli rolü oynadığı gibi, bu reformların gerçekleştirilişinde de Avrupa sistemi örnek alınmıştır. Bu sistem iyi olduğu için değil, öncelikle güçlü olduğu içindir. Nitekim "güçlü olanın sözü geçer (el-hükmü li'l-gâlib)" prensibi tarih boyunca hâkim anlayışı temsil eder. Tanzimat Dönemi'nde yapılan ıslahatların hemen hemen tamamında olduğu gibi adliyede de kültür bakımından o zamanlar Avrupa'nın en gözde ülkesi Fransa'dan ilham alınmış, Fransız örneğine göre yeni mahkemeler teşkil edilmiştir. Bunda, bu ülkeyle eskiden beri süregelen dostane ilişkilerin yanında, Osmanlı ıslahatçılarının Fransa'da eğitim görerek bu ülkenin kültürünü benimsemeleri, ayrıca Fransa adliyesinin İngiltere, Avusturya ve Rusya'daki adlî sisteme göre örnek olarak alınmaya daha elverişli bulunması da etkili olmuştur. Öte yandan o dönemde liberal mutlak monarşinin hakim olduğu Fransa'nın idare tarzını, Osmanlı ricâli kendi bünyemize uygun ve ideal bir sistem olarak görmüştür. Osmanlı Devleti'nde idare ile adliye birbirinden ayrı olmadığı, Tanzimat Devri'nde de bir süre böyle devam ettiği, idarî ve adlî ıslahatın birbirine paralel yürütüldüğü göz önünde tutulursa, idarî reformlara akseden Fransız örneğinin adlî reformlara da aksetmesi doğaldı.

Bu devirde yayınlanan mevzuatın büyük çoğunluğu Fransa'dan iktibas edilmiş, böyle olmayanlarında da önemli nispette buradan ilham alınmıştı. İdare ve buna paralel olarak yargı alanındaki ıslahat, dönem dönem sadrıazamlık yapan Reşid, Âli ve Said Paşalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak hepsinde zamanın önde gelen hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın birinci derecede rolü olmuş ve emeği geçmiştir.

III. Tanzimat Devri'nde Adliye Teşkilatı

1. İlk Adlî Reform:

Ticaret Mahkemeleri

Klasik devirde Osmanlı teb'ası ile kendilerine ticaret için hükûmetçe izin verilen (XIX. asır başlarında kendilerine beratlı Avrupa tüccarı denilen) ecnebiler arasındaki davalara tercüman hazır bulunduğu halde kadılar bakar, konusu dört bin akçeden fazla olan davalar Arz Odası'nda sadrazam huzurunda görülürdü. 1801 yılında gümrük emininin başkanlığında ecnebi ve yerli tacirlerden oluşan komisyonlar ticarî davalara bakmaya başlamışlardı. Tanzimat Fermanı'nın ilanı sıralarında bu komisyon ticaret meclisi adıyla, yeni kurulan Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. 1847 yılında ticaret meclisinin teşkilatı yeniden ele alınarak ecnebilerle ilgili davalarda bunlarda yabancı devlet temsilciliklerinin seçtiği ecnebi üyelerin de yerlilerle eşit sayıda yer alması esası benimsenmiştir. Aynı yıl bu ticaret meclisleri, ticaretin gelişmiş olduğu başka Osmanlı şehirlerinde de açılmıştır.5 Çoğunlukla ticarî örflere göre karar veren ticaret meclisleri nezdinde, bu örfleri iyi bilen ecnebiler avantajlı, fakat bundan mahrum olan yerli tüccar dezavantajlı durumdaydı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ise ömürlerinde gidip görmedikleri, dilini dahi bilmedikleri ecnebi devletlerin tabiyetine girerek ecnebi statüsünün avantajlarından faydalanmıştır. Bu da Müslüman yerli tüccarın iyice aleyhine olmuştur.

Ecnebi ve yerli teb'a arasındaki ticaret, hukuk ve ceza davalarına bakmak üzere karma mahkemeler kurulmasını öngören 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın hükümleri istikametinde 1860 yılında Fransız ticaret kanununun dördüncü kısmı iktibas edilerek ticaret meclisleri mahkeme adını almış ve teşkilat yapıları etraflı düzenlenmiştir. Yerlilerle ecnebiler arasındaki davalarda ilgili ecnebinin elçilik veya konsolosluğunca gönderilecek iki ecnebi üye ve bir de tercüman hazır bulunurdu. Ticaret mahkemesi olmayan yerlerde hukuk mahkemeleri ticarî davalara ticaret kanununa göre bakardı. Ticaret mahkemelerinin verdiği kararlardan konusu beş bin kuruşu aşanlara merkezdeki Divan-ı İstinaf'ta itiraz edilebilir, burada verilen hükümler Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de temyiz olunabilirdi. 1875 yılında yayınlanan Adalet Fermanı'nın hükümleri çerçevesinde o güne kadar Ticaret Nezareti bünyesindeki ticaret mahkemeleri ve Divan-ı İstinaf, Adliye Nezareti'ne bağlandı; İstanbul Ticaret Mahkemesi, taşradan gelen ticaret davalarının istinaf mercii haline geldi. Mısır'da da 1875 yılında karma mahkemeler kurulmuştu, ancak burada yabancı üyeleri elçilikler değil, hükûmet seçmekteydi. Karma ticaret mahkemeleri, 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılmasına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Taraflardan birinin ecnebi olduğu ceza davalarına ise münhasıran Osmanlı hâkimleri bakar ve yargılama esnasında tercüman hazır bulunurdu.6

2. Nizamiye Mahkemeleri

1840 tarihinde kabul edilen ceza kanununun uygulanması büyük ölçüde Tanzimat prensiplerinin hayata geçirilmesi demek olduğundan, merkez ve taşrada kurulan meclisler idarî ve malî görevlerinin yanı sıra bu işle de görevlendirilmiştir. Taşralarda memurlarla Müslüman ve gayrimüslim halktan ileri gelenlerin katıldığı ve belde kadısının de üye olarak yer aldığı taşra meclisleri, bu kanun çerçevesinde karar vermekte, bunların önemli suçlara dair kararları merkezdeki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de temyizen incelenmekte ve gerekirse yeniden muhakeme yapılmaktaydı.7 1837 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ aynı zamanda merkezde işlenen suçlar için bidayet ve devlet memurları için idare mahkemesi fonksiyonunu icra ediyordu. Bu devirde üst yargı mercii olarak Divan-ı Hümayun'un yerini Meclis-i Vâlâ almıştır.8 1854 yılında idare ve adliyenin ayrılması yolunda önemli bir adım atılarak merkez ve taşrada meclis-i tahkikat adında yargı mercileri kurulmuş, bunlar sadece ceza davalarına bakmakla görevlendirilmişlerdir. Bunların üst mercii fonksiyonunu da tabiatiyle Meclis-i Vâlâ ifa etmiştir9.

1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi ile idare ile adliye birbirinden ayrılmış; taşra meclislerinin de adlî görevleri Fransız örneğine göre kurulan yeni nizamiye mahkemelerine verilmiş; öte yandan bu mahkemeler ceza davalarının dışında belirli bazı hukuk davalarına bakmakla da yetkilendirilmiştir. Köy ve nahiyelerde ihtiyar heyetleri sulh derecesinde görev yapacak, adliye, bidayet, istinaf ve temyiz mahkemeleri şeklinde teşkil edilecekti.

Bu defa yeni mahkemelerle şer'iye mahkemeleri arasında görev ve yetki uyuşmazlıkları doğmuş ve devletin sonuna kadar da süregelmiştir. Söz gelişi nizamiye mahkemesinde görülen bir adam öldürme davasında tarafların eğer şahsî talepleri varsa bunlar şer'iye mahkemesine giderek buradan da ayrı bir hüküm çıkarabilirlerdi. Böylece nizamiye mahkemesinde beraat eden bir kimse şer'iye mahkemesince idama mahkûm edilebilir, aksi de söz konusu olabilirdi. Hukuk davalarını da taraflar

şer'iye mahkemelerine götürebilirdi. Osmanlı hukukunun yapısından doğan bu düalite Tanzimat Devri'nin ve bu devirdeki adliye ıslahatının en bariz vasfı olmuştur. Bunu önlemek için zaman zaman her iki mahkemenin görev ve yetki sınırını belirleyen kararnameler yayınlanmak ihtiyacı hissedilmiş, ancak devletin sonuna kadar bunda başarılı olunamamıştır.

Bu devirdeki reformlarla hukukumuza o zamana kadar rastlanmayan istinaf ve toplu hakim gibi müesseseler de girmiştir. Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bu mahkemelerin kararları merkezdeki Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye temyiz edilebilmekteydi. Meclis-i Vâlâ 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet adıyla iki organa ayrılmıştı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanı nazır unvanıyla kabinenin üyesiyken, 1837 yılında klasik dönemdeki çavuşbaşılık memuriyetinin yerini alan Divan-ı Deavi Nezareti 1875 yılında Adliye Nezareti'ne dönüştürülerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Ticaret Divan-ı İstinaf'ı da buraya bağlandı. Bu arada nizamiye mahkemeleri hakimleri için de daha önce (1869) lise seviyesinde kurulmuş bulunan hukuk okulu 1880 yılında fakülte seviyesine getirildi. Böylece Müslümanlar gibi medreselerde okuyamadıkları için gayrimüslimlerden hukuk bilgisinden oldukça mahrum hatta cahil kimselerin nizamî mahkemelere üye olmalarının önüne geçilmek istendi. Hâkim tayinleri düzene bağlandı, hâkimlerin teminat altında ve her türlü müdahaleden uzak olduğu ifade edildi. Nizamiye mahkemelerinde bir başkan ve iki üye bulunur, başkan genellikle ilmiye sınıfından bir kadı ve üyelerden biri de zimmî olurdu. Pratikte bütün adlî işleri hukukçu olması itibariyle mahkeme başkanı yürütürdü, çünkü üyeler genellikle hukuk bilgisinden tamamen mahrum, hatta okur-yazar bile olmayan kimselerdi. Öte yandan gayrimüslimlerin adliyede Müslümanlarla eşit temsili de sözde kalmıştır, çünkü üç kişilik bu mahkemelerde çoğunluk Müslümanlarda olduğu için bunların dediği olurdu.

93 Harbi mağlubiyeti ve bunu takiben imzalanan Berlin Antlaşması sırasındaki telkinler doğrultusunda 1879 yılında mahkemelerde son bir düzenleme yapılmış, Fransız orijinli Teşkilat-ı Mehakim Kanunu kabul edilmiştir. Bununla ilk defa savcılık kurumu getirilmiş, modern anlamda avukatlık ve noterlik kurulmuştur. İkinci Meşrutiyet'ten sonra toplu hakim usulünden vazgeçilmek zorunda kalınmış ve 1913'te sulh hakimlikleri kurulmuştur. Adliye teşkilatı bu haliyle cumhuriyete kadar gelmiş, cumhuriyetten sonra 1924 yılında şer'iye mahkemeleri kaldırılarak nizamiye mahkemeleri ülkenin yegâne genel mahkemeleri olmuştur. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin dönüştüğü Mahkeme-i Temyiz de cumhuriyetten sonra Yargıtay adını almıştır.10

3. Şer'iye Mahkemeleri

Bir yandan nizamiye mahkemeleri adıyla yeni yargı mercileri kurulurken, diğer taraftan devletin genel mahkemeleri olan şer'iye mahkemeleri aslî hüviyetlerini korumakla beraber ıslahattan da -sınırlı olmakla beraber-nasibini almıştır. Bu devirde merkezî otoriteyi güçlendirme- endişesiyle ilmiye sınıfının, bu arada kadıların nüfuzu azaltılmaya çalışılmıştır. Öncelikle o zamana kadar daha çok istişarî görevleri bulunan şeyhülislâmlığa yargı görevi de verilerek, kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın Süleymaniye'deki ağalık makamı o zamana kadar belirli bir makamı bulunmayan şeyhülislâma tahsis edildi ve şer'iye mahkemeleri, bu arada kazaskerler ilmiye sınıfının başı olan ve artık kabineye de

katılan şeyhülislâma bağlandı. O zamana kadar sadrazam huzurunda görülen Huzur Mürafaaları da buraya nakledildi11. Ayrıca vakıflarla ilgili davalara bakmak üzere Evkaf Mahkemesi kuruldu. Eskiden beri adlî yetkilerin yanı sıra sahip bulundukları idarî, beledî ve malî yetkiler kadılardan alınarak bunlar yalnızca dava görmekle sınırlandırıldılar. Daha sonra yargı yetkileri de daraltılarak birtakım davalara bakma yetkisi yeni kurulan mahkemelere verildi. Ancak ülkede hâkimlik yapacak başka hukukçu bulunmadığı için bu yeni mahkemelerin başkanlığı zarureten yine kadılara verildi.

Böylece kadılar hem geleneksel şer'iye mahkemelerinde hem de yeni nizamiye mahkemelerinde görev yapar oldular. Bu devirde ayrıca kadıların durumu iyileştirilmeye çalışılarak rütbe ve dereceleri belirlendi. Bu mesleğe ehil kimselerden imtihanla tayin yapılması, o zamana kadar belirli sürelerle tayin edilen kadıların artık geçerli bir sebep olmaksızın azledilmemesi, önceleri mahkeme hasılatıyla geçinen kadılara artık diğer memurlarla beraber maaş bağlanması, kadıların görev yerlerine ancak zorunlu durumlarda ve ehil kimselerden naib gönderebilmesi gibi yeni esaslar getirildi.

Bu arada 1854'te Muallimhane-i Nüvvab adıyla (sonradan Mekteb-i Nüvvab, daha sonra da Medrese-i Kudat) bir hukuk okulu açılarak kadıların buradan mezun olması şartı aranmaya başlandı. Kadıların verdikleri kararların temyizen incelenmesi için Huzur Mürafaalarının yerine 1862 yılında Meşihat'te Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye kurularak, temyiz edilen şer'î mahkeme hükümlerinin şeklî incelemesi Fetvahane'nin İlâmat Odası'nda, maddî incelemesi de bu yeni mecliste yapılmaya başlandı. İkinci Meşrutiyet'ten sonra kadıların statüleri yeniden hukukî düzenlemeye konu oldu. 1917 yılında şer'iye mahkemeleri Meşihat'ten alınarak Adliye Nezareti'ne bağlandı. Böylece kabineden de çıkartılan şeyhülislâm eskiden olduğu gibi sadece fetva fonksiyonuyla sınırlandırıldı.

Ancak şer'iye mahkemelerini kaldırma, ilmiye sınıfının nüfuzunu kırma ve hukuku laikleştirme yolunda bir teşebbüs olarak görülen bu durum üç sene sürebildi. İttihad ve Terakki Fırkası düştükten sonra hemen eski duruma dönüldü. Politik maksatlarla yapıldığı için bütün bu düzenlemeler beklenen neticeyi sağlayamadı; bilakis ilmiye sınıfının giderek aslî görevlerinden uzaklaşmasına ve politize olmasına sebebiyet verdi. Cumhuriyetten sonra laik hukuk sistemine geçilmiş ve dolayısıyla artık kendilerine ihtiyaç duyulmayan şer'iye mahkemeleri bütünüyle kaldırılmıştır.

4. İmtiyazlı Vilâyetlerdeki Reformlar

Adliye reformları, ülkenin her tarafında yeknesak bir şekilde yapılamamıştır. İstanbul adliyesi -başşehir olması itibariyle- diğer vilâyetlerden az çok farklılık taşırdı. 1870 ve 1871 tarihli nizamnamelerle payitahtın mahkemeler teşkilatı düzenlenmiş, 1872 yılında da bu teşkilat ufak tefek farklılıklarla ülke çapında yaygınlaştırılmıştır. Öte yandan Lübnan, Girit, Yemen gibi imtiyazlı vilâyetlerde adliye teşkilatı bölgenin sosyal ve etnik özellikleri dikkate alınarak düzenlendiği gibi, merkezle bağı iyice zayıflamış olan Mısır gibi vilâyetlerde adliye reformları mahallî otoritelerce, ancak merkezle aynı paralelde gerçekleştirilmiştir. 1861'de Lübnan ve 1867'de Girit'te çıkan etnik kaynaklı isyanlar bastırıldıktan sonra burada Müslüman ve gayrimüslim halkın eşit sayıda yer aldığı

mahkemeler teşkil edilmişti. Bu mahkemeler sonraları ülkenin her yerinde kurulan nizamiye mahkemelerine örnek teşkil etmiştir. Mısır'da 1875'te karma mahkemeler kurulmuş, 1883 yılında da nizamiye mahkemelerine paralel biçimde ehliyet mahkemeleri kurularak şer'iye mahkemelerinde sadece şahıs, aile ve miras hukukuna dair davalara bakma yetkisi kalmıştır. Ayrıca şer'iye mahkemeleri için de bidayet, istinaf ve temyiz dereceleri getirilmiştir.12 Yemen'in Zeydîlerin hâkim olduğu kuzey mıntıkasında nizamiye mahkemeleri kaldırılarak bunların görevleri eskiden olduğu gibi şer'iye mahkemelerine verilmiş, İkinci Meşrutiyet'ten sonra bu mezhepten de kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk defa sünnî olmayan bir mezhebin hukuk görüşlerinin uygulanmasına imkân verilmiş oluyordu. İmtiyazlı vilâyetlerdeki adliye reformları hep birtakım zaruretler altında gerçekleştirilmiş, bunlar sonradan ülke genelinde kurulan adlî sisteme öncülük teşkil etmiş veya bu sistemle paralellik göstermiştir.

5. Özel Mahkemeler

A. Cemaat Mahkemeleri

Zimmîler, yani gayrimüslim teb'a, Tanzimat Devri'nde de eskiden olduğu gibi ahval-i şahsiyye denilen şahıs, aile ve miras davalarını kendi ruhanî temsilcileri huzuruna götürebilirdi. Bu mahkemelerin kararları kesindi ve Osmanlı icra makamlarınca yerine getirilirdi. Bununla beraber zimmîler, bu sahadaki davalarını bile muntazam kanun yolu usulüne tâbi bulunan ve masrafı daha düşük Osmanlı mahkemelerine götürmeyi tercih ederlerdi.13 Osmanlı ülkesinde devletçe tanınmış olarak tüm Ortodoksların bağlı bulunduğu Rum, Gregoryen Ermeni, Musevi, Latin, Katolik Ermeni ve Protestan cemaatleri mevcuttu. Tanzimat'tan sonra 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin durumunda ıslahat yapılacağı vaadi doğrultusunda yeniden düzenlenen millet sistemiyle otonomileri teyid edilen ve imtiyazları genişletilen her cemaatin temsilciliklerinde ruhanî ve cismanî işlerine bakan birer meclis kuruldu.

Bunlar söz konusu davalara bakmaya başladı. Ancak cemaatlerle hükûmet arasında bu adlî imtiyazın sınırı hakkında zaman zaman hayli sürtüşmeler yaşanmıştır. Osmanlı hükûmeti malî yönü bulunan ve kamu düzeni bakımından önemli bazı durumlarda gayrimüslimlerin davalarına müdahale etmek lüzumunu hissetmiştir. Söz gelişi varisler arasında yetimlerin de bulunduğu tereke taksimine ve ayrıca gayrimenkule dair her türlü davalarda Osmanlı mahkemeleri yetkili görülmüştür.

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile cemaat mahkemeleri tümüyle kaldırılarak görevleri şer'iyye mahkemelerine verilmişse de büyük tepkilerin doğması üzerine 1919 yılında eski duruma dönülmüştür. Lozan Antlaşması ile cemaat mahkemeleri kaldırılmış, ancak cemaatlerin hukukî imtiyazlarının süreceği kabul edilmişti. Türk hükûmeti Batı hukukunu toptan iktibas edince cemaatler bu imtiyazlarından vazgeçmişlerdir.

B. Konsolosluk Mahkemeleri

İki tarafın da ecnebi olduğu davalar eskiden olduğu gibi konsolosluk mahkemelerinde görülmekteydi. Aynı ecnebi devlet teb'ası olmayanlar arasındaki davalara bu devlet temsilciliklerince seçilmiş bir komisyon bakardı. Konsolosluk mahkemelerinin kararlarına karşı bağlı bulunduğu ülke mahkemelerinde itirazda bulunulabilirdi. Ancak bunlar genellikle parayı verenin haklı çıktığı mahkemeler olarak görülmüştür.14

C. İdare Mahkemeleri

Bu devirde idarî yargı da Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Klasik dönemde gerek Divan-ı Hümayun ve taşralarda paşa divanları, gerekse kadılar halkın idareden şikâyetlerine bakmaktaydı. Tanzimat'ın ilk devresinde merkez ve taşrada kurulan meclisler gerek memur yargılaması ve gerekse idare ile şahıslar arasındaki davalara bakılması için görevlendirilmiştir. 1864 yılından sonra tam anlamıyla idarî rejime geçilerek taşralardaki idare meclisleri bu davalara bakmış, merkezdeki Şûrâ-yı Devlet de kurulduğu 1868 yılından itibaren bunların kararlarına karşı bir temyiz mercii olmuştur. Bu merciin başkanı aynı zamanda kabinenin de üyesiydi. İdare ile şahıslar arasındaki ihtilafların çözümü işi Birinci Meşrutiyet'ten sonra bir ara genel mahkemelere (nizamiye mahkemelerine) verilmiş, idare mahkemelerinde yalnızca memur muhakemesi işi kalmıştır. Şûrâ-yı Devlet, Cumhuriyet'ten sonra Danıştay adını almıştır15.

D. Askerî Mahkemeler

Eskiden ordu mensuplarının davalarına yine ordu mensupları tarafından özel kanunları uyarınca bakılır ve hükümler yine burada yerine getirilirdi. Tanzimat Dönemi'nde Fransız örneğine göre yeni askerî ceza kanunları çıkarılmış, bununla ilgili davalara bidayeten bakma görevi divan-ı harplere, bunların kararlarını temyizen inceleme görevi de sonradan divan-ı temyiz adını alan divan-ı tecessüse verilmiştir.16

Sonuç

Tanzimat Devri'nde teşebbüs edilen ıslahatlar gerek malî imkânsızlıklar, gerekse iç ve dış tepkiler sebebiyle ileri götürülememiş, umulan hedeflere ne yazık ki tam anlamıyla varmak mümkün olamamıştır. Bu devirde adliye sahasında yapılan ıslahat, diğerlerinde de olduğu gibi kimseyi memnun edememiştir. Müslüman teb'a bunları geleneksel düzenden uzaklaşma olarak kabul etmiş, hükûmete karşı bağlılık ve emniyeti azalmıştır. Yüzyıllardır hiç değilse teorik olarak birinci sınıf statüde bulunan Müslümanlar gayrimüslimlerin kendileriyle aynı seviyeye getirilmesini haysiyet kırıcı bulmuşlardır.

Baskılarıyla hükûmeti ıslahata iten yabancı devletler yapılanları yeterli görmemiş, baskılarını giderek arttırmışlardır. Avrupa'nın baskısına sebep ve dolayısıyla ıslahata konu olan gayrimüslim teb'a ise asla tatmin olmamış, bütün ıslahatların göz boyamadan ibaret ve göstermelik olduğuna kanaat getirmişler; öte yandan Müslümanların hakimiyeti yerine kendi ruhanî liderlerinin veya mahallî temsilcilerinin zorbaca tahakkümüne düşmüşlerdir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Babıâli de bu işi savsaklamaya büyük gayret sarf etmiş, ıslahat konusunda isteksiz davranmıştır. Hukuk ve özellikle adliye sahasında radikal reformlar yapmakla geleneksel düzen ve dinî kuralların haleldar edileceğinden korkulmuş, ulema ve kamuoyunun tepkisinden çekinilmiştir. Ayrıca reformlar konusunda Babıâli ile Saray arasında da çoğu zaman bir ahenk olmamıştır. Biraz da bu sebeplerden ülkede yargı konusunda bir düalite doğmuş, hangi davanın hangi mercide görüleceğini anlamaktan hâkimler bile âciz kalmışlardır. Adliye ıslahatının semere vermesi için gereken yeterli sayıda eleman hiçbir zaman bulunamamış, vaktiyle ilmiye sınıfına girmek için çok kimse yarışırken, mahkemelerde hâkimlik yapmak üzere çok az hukukçu yetişir olmuştur.

Müslüman hâkimler medrese mezunu, hukuk öğrenimi görmüş kimseler olmasına karşılık, gidebilecekleri bir hukuk okulu bulunmadığı için gayrimüslimlerden -bilhassa ilk zamanlar- hukuk nosyonundan mahrum, hatta okur -yazar bile olmayanları sırf azınlık kontenjanını doldurma amacıyla nizamî mahkemelere üye olarak katılmışlardır. Burada çoğunluk hep Müslümanlarda kaldığı için (üçte iki oranında) gayrimüslim üyelerin varlığı gerçekten göstermelik olmuştur.

Yetişmiş eleman azlığı sebebiyle nizamiye mahkemelerine hâkim olarak kadılar, ilmiye sınıfı mensupları getirilmiş, hatta çoğu beldede kadılar hem şer'iyye ve hem de nizamiye mahkemelerinde davalara bakmışlardır. Böylece ıslahatçılar ulemanın nüfuzunu kıralım derken, arttırıvermişlerdir. Öte yandan gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabulü konusunda da mahkemeler oldukça isteksiz davranmış, hatta işi bilerek savsaklamışlardır. Bir ecnebi ile yerli arasındaki ihtilaflara bakan karma mahkemelerde ecnebi üyeler de yer aldığından bu durum, çoğu zaman bunların tâbiyetinde bulundukları devletlerin mahkemelere ve yargılama safahatına müdahelesine yol açmıştır. Kimi zaman yabancı devletler Osmanlı mahkemelerinin yabancı unsurlu ceza davalarında tercüman hazır bulunduğu halde münhasıran yetkili olmalarını kabule yanaşmamışlardır. Gayrimüslim teb'a, ecnebilere tanınan imtiyazlardan yararlanmak için yabancı devletlerin tâbiyetine girmeye başlamıştır.

Ancak şurası unutulmamalıdır ki, değişmenin bedeli olduğu gibi, değişmemenin de bir bedeli vardı. İnsanların ve toplumların başlangıçta çoğu zaman değişime karşı tepki göstermeleri, yaradılışlarındaki tutuculuktan kaynaklanır. Yerleşik inançlar ve gelenekler, yeniliklere- olumlu da olsalar -hüsnü kabul göstermeyi engeller. Bu tabiî bir tepkidir. Osmanlı toplumunda da böyle olmuştur. Bütün bunlarla beraber, Tanzimat Devri adlî reformları yabancı baskının eseri oluşuna, düalitesine, ciddî bir çalışmanın ürünü olmayışına, taklitçi niteliğine rağmen devlet müesseselerini bir süre daha ayakta tutarak çözülmeyi geciktirmiş, bu alanda Cumhuriyet sonrası reformlara da temel teşkil etmiştir.

DİPNOTLAR

1 İlber Ortaylı: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 3.b, İst. 1995, 19, 131, 161-162.

2 Sabit: Usul-i Muhakeme-i Hukukiye, İst. 1302, 159-160; Ahmed Cevdet Paşa: Tezâkir: 1-12, 62-63.

3 Ed. Engelhardt: Tanzimat, Trc. A. Düz, İst. 1975, 87-88, 94; Roderic Davison: Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Trc: O. Akınhay, İst. 1997, I/62, 139; Stanley Lane Poole: Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, Trc: C. Yücel, Ank. 1988, 84; Cavit Baysun: "Mustafa Reşit Paşa", Tanzimat I, İst. 1940, 731-734; Reşat Kaynar: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ank. 1991, 83 vd; Ahmed Cevdet Paşa: Tezâkir, 1-12, 26, 70-74.

4 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 159.

5 Halil Cemaleddin/Herand Asador: Ecânibin Memâlik-i Osmaniyyede Hâiz Bulundukları İmtiyazât-ı Adliyye, İst. 1331, 70-79.

6 Cemaleddin/Asador, 430 vd.

7 İlber Ortaylı: Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Ank.1974, 13-31; Musa Çadırcı: "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu", Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Ank. 1985, 257-277; Stanford Shaw: "Local Administrations in the Tanzimat"; 150. Yılında Tanzimat, Ank. 1992, 33-49.

8 Mehmet Seyitdanlıoğlu: Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Ank. 1994, 118-121.

9 "Meclis-i tahkik hakkında karargir olan nizamname", Gülhane Hattı Hümayunu ve Onu Takiben Neşrolunan Kavanin ve Nizamat, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 3236 numaralı yazma.

10 Abdurrahman Adil: Mahkeme-i Temyiz, Kostantiniye 1312, 23 vd; Recai Seçkin: Yargıtay, Ank. 1967, 58-59.

11 Takvim-i Vekâyi': no: 164, tarih: 1 Safer 1254.

12 Subhi Mahmasani: el-Evdau't-Teşriiyye fi'l-Düveli'l-Arabiyye, Beyrut 1962, 227 vd.

13 Cabirzade Mehmed Şevki: Ta'yin-i Merci, İst. 1322, 225; Gülnihal Bozkurt: Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Ank. 1989, 14, 23; Bilal Eryılmaz: Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İst. 1990, 41

14 Cemaleddin/Asador, 161 vd.

15 İbrahim Hakkı Paşa: Hukuk-ı İdare, İst. 1328, 258 vd; M. Şevki, 267, 280 vd; İ. Hakkı Göreli: Devlet Şurası, Ank. 1953, 13 vd; Rüştü Aral: "Yargı Yönünden Danıştyın Gelişimi", Yüzyıl Boyunca Danıştay, Ank. 1986, 231 vd.

16 Hüseyin Avni: Askeri Ceza Kanunu Şerhi, Neşreden: Mihran, 88 vd; M. Hilmi Özarpat: Askeri Ceza Yargılama Usulü Hukuku, Ank. 1950, 15 vd; Vasfi Raşid Seviğ: Askeri Adalet, Birinci kısım, Ank. 1955, 60 vd.

Mecelle Örneğinde Türklerin İslâm Özel Hukukuna Katkıları / Yrd. Doç. Dr. Osman Kaşıkçı [s.780-788]

Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi / Türkiye

Mecelle, Osmanlı Devleti'nde 1868-1876 yılları arasında kitaplar halinde hazırlanarak yürürlüğe girmiş olan İslâm özel hukukunun bir kısmını tedvin eden kanun kitabının kısaltılmış ismidir. Asıl ismi, adliyeye ilişkin hükümler mecmuası anlamına gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'dir.

Mecelle dünya hukuk tarihine ikinci Medeni Kanun olarak geçmiştir. Mecelleyi hazırlayan cemiyetin başkanı Cevdet Paşa, bu hususu şöyle ifade etmektedir: "Avrupa kıtasında en iptida tedvin olunan kanunname Roma Kanunnamesidir ki, Şehr-i Kostantiniyye'de bir cemiyet-i ilmiye marifetiyle tertip ve tedvin olunmuş idi. Avrupa kanunlarının esasıdır ve her tarafta meşhur ve mu'teberdir. Fakat Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'ye benzemez. Beynlerinde pek çok fark vardır. Çünkü o, beş altı kanunşinas zatın marifetiyle yapılmıştır. Bu ise beş-altı fakih zatın marifetiyle vaz-ı İlahî olan şeriat-ı garradan ahz-u iltikat edilmiştir. Avrupa kanunşinaslarından olup bu kerre Mecelleyi mütala'a ve Roma Kanunnamesi ile mukayese eden ve ikisine dahî mücerred eser-i beşer nazarı ile bakan bir zat dedi ki, âlemde cemiyet-i ilmiye vasıtası ile re'sen iki defa kanun yapıldı. İkisi de Kostantiniyye'de vuku' buldu. İkincisi tertip ve intizamı ve mesailinin hüsnü tensik ve irtibatı hasebiyle evvelkiye çok müraccah ve fâiktir. Beynlerindeki fark dahî ol asırdan bu asra kadar alem-i medeniyette kaç adım atmış olduğuna güzel bir mikyastır".1

Mecellenin Türk-İslâm Hukuk Tarihindeki Yeri

Eski Türklerdeki Kanunlaştırma Hareketleri: Müslüman olmadan önceki Türklerde, töre koymak hakimiyetin en önemli göstergesiydi.2 Bu sebeple hakanlar, hem kendileri töre koyar hem de eski törelere saygı duyarlardı.3 Türkler aynı alışkanlıklarını Müslüman olduktan sonra da devam ettirmişlerdir.4 Başka bir ifade ile töre koyma Türk hükümdarlarının bir geleneği olmuştur.5 Ne var ki bu gelenek genellikle kamu hukuku alanlarında cereyan etmiş, tespit edebildiğimiz kadarı ile özel hukuk alanında herhangi bir düzenlemeye gidilmemiştir.

İslâm Hukuk Tarihinde Medeni Kanun Çalışmaları: İslâm hukukunda tedvine büyük önem verilmiştir. İslâm hukukunun günümüze kadar aslını muhafaza etmesinde bu hususun önemli bir payı vardır. Gerçekten İslâm'ın birinci kaynağı olan Kur'an, daha nâzil olurken hem ezberlenmiş hem de yazılmıştır. Bununla birlikte Kur'an, Hz. Peygamber'in sağlığında kitap şeklinde derlenmemiştir. Hz. Ebu Bekir devrinde Yemame harbinde hafızların bir kısmının şehit olması üzerine Kur'an'ın bir kitap şeklinde tedvin edilmesi kararlaştırılmış ve İslâm'da ilk tedvin hareketi başlamıştır. İslâm'ın ikinci kaynağı olan sünnetin tedvinine ise, hicrî ikinci asrın başlarından itibaren başlanmıştır.6 Yine aynı dönemde İslâm hukuku hükümleri fıkıh kitaplarında toplanmaya başlanmıştır. Kur'an'ın tedvini hariç, diğerleri devletin müdahalesi olmadan gerçekleştirilen ferdî çalışmalardır.

Devlet öncülüğünde İslâm hukukunun tedvini hususunda ilk girişim Abbasi halifesi Mansur'un döneminde (754-775) olmuştur. İslâm hukukçularının bir konuda farklı görüş belirtmiş olmaları ve bu farklılığın mahkeme kararlarına yansıması halifeyi ülkesinde hukuk birliğini temin edecek bir kanunname hazırlatmaya sevk etmiştir. Halifeyi buna teşvik eden Abbasilerin son dönemlerinde devlet katibi olarak çalışmış aslen İranlı olan İbn-i Mukaffa isimli bir kişidir.7 Bu amacı gerçekleştirmek için Mansur'un emri ile Maliki mezhebinin kurucusu Enes b. Malik, ünlü eseri Muvatta'yı hazırlamış fakat onun bütün ülkede bir kanun olarak uygulanmasına razı olmamıştır. Daha sonraki halife Harun Reşit'in de yine aynı eseri ülkede uygulanmak üzere bir kanun olarak ilan etmek istemesine karşılık İmâm Malik, "sakın böyle bir şey yapmayınız, çünkü İslâm devletlerinin her yerinde yetkili ve bilgili hukukçular vardır. Onlar kendi bulundukları yerlerin özelliklerine ve gereklerine uygun hükümler vermektedirler. Verdikleri hükümler değişik de olsa hepsi doğrudur. Onları dinleyiniz"8 diyerek karşı çıkmıştır. Bununla hukukun yere ve zamana göre değişebileceğini belirtmek istemiştir. Özellikle içtihadî meselelerde içtihat eden hukukçuların kendi çevrelerindeki örf ve âdetlerden yararlanmaları kaçınılmaz bir zorunluluktur. Örf ve âdet kaideleri ise, yere ve zamana göre değişiklik gösterir. Bu sebeple bir müçtehidin içtihadının bütün ülkede uygulanması her zaman adaletli olmayabilir. Böylece devlet öncülüğünde girişilen tedvin hareketi ferdî çalışma olarak sonuçlanmıştır.

Daha sonraki dönemler açısından ise Mecellenin esbâb-ı mûcibesinde de yer verilen iki eserden söz etmek gerekir: "Bir aralık hanefî fıkhıyla ilgili meseleleri bir araya toplamak üzere asrın hukukçu ve ilim adamları bir araya getirilerek Fetevâ-yı Tatarhaniye ve Fetevâ-yı Cihangiriyye gibi kitaplar hazırlanmaya girişilmiş ise de, yine fıkhî ayrıntılar ve mezhebe ilişkin farklılıklar bütünüyle çözülememiştir."9 Bunlardan Fetevâ-yı Tatarhâniye, Hindistan'da Delhi sultanları zamanında hazırlanmıştır. Bu eser Muhammed II. Tuğrak'ın (1324-1351) sarayında bir asilzade olan Tatarhan'ın emri ile Alim b. Alâ el-Hanefi tarafından yazılmıştır. Yazar tarafından herhangi bir isim konulmamış, sadece, Tatarhan'a ithaf edildiği için bu isimle anılmıştır. İsminin çağrıştırdığı gibi bir fetva kitabı olmayıp, sistematik bir hukuk kitabı şeklindedir.10

Fetevâ-yı Alemgiriyye, Fetevâ-yı Cihangiriyye veya ünlü ismi ile Feteva-yı Hindiye ise, Babürlü hükümdarı Muhyiddin Evrengzip Alemgir'in (1658-1707) emri ile Burhanpurlu Şeyh Nizam başkanlığında ve buna bağlı dört yardımcısı ile onlara bağlı en az onar kişilik bir kurul tarafından hazırlanmıştır. Bu eser de sistematik bir hukuk kitabı şeklindedir. Aynı şekilde bu hususta önemli bir yenilik yapmayı amaçlayan, "İbn-i Nüceym, bir kısım kural ve temel meseleleri toplayarak bunların ışığında fıkhî ayrıntıları özet olarak bir araya getirmek yolunda güzel bir çığır açmış ise de, ondan sonraki asırlarda bu geleneği devam ettirebilecek nitelikte ilim adamı ve hukukçu yetiştirilemediği için onun açmış olduğu çığırı geliştirecek kişiler bulunamamıştır".11 Söz konusu edilen eser, İbn-i Nüceym'in "El-Eşbah ve'n-Nezâir" ismiyle kaleme aldığı hukuk kitabıdır.12 Bu eser, meseleci metotla kaleme alınan fıkıh kitaplarının aksine mücerret metotla yazılmış ve Mecellenin kavaid-i fıkhıyesinde önemli ölçüde bu kitapta yer verilen hükümlerden yararlanılmıştır.

Ayrıca Cüveyni, belirli bir mezhebe bağlı kalmadan bir kanun kitabı meydana getirmek için El-Muhit adında bir kitap yazmaya başlamıştır. Ancak söz konusu kitabın ilk bölümleri, Beyhaki isimli

Şafiî mezhebine bağlı bir hukukçunun eline geçince, kitaptaki hadisler eleştirilmiş ve Cüveyni'de bu girişimden vazgeçmiştir.13 Büyük Selçuklu Padişahı Melikşah da, Nizamül-mülk'ün etkisi ile ileri gelen hukukçuları bir araya getirerek o sırada büyük fikir ayrılığı olan hukukî konularda bütün Müslümanların uygulayabilecekleri bir medeni kanun hazırlatmayı düşünmüş, ancak içtihadi konularda her mezhebin farklı görüşlerde olmaları sebebi ile hukukî birliği sağlayamayacağını düşünerek bu fikrinden vazgeçmiştir.14

Osmanlı Hukukunda Medeni Kanun İhtiyacının Karşılanması: Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından Fatih devrine gelinceye kadar Hidâye, Kenzü'd-Dekâik, Kudûri, Vikâye ve Muhtâr gibi aslında medreselerde ders kitabı olarak okutulan kitaplar, aynı zamanda kanun ihtiyacını da karşılamışlardır.15 Özellikle hakimlerin medrese mezunu oldukları ve bunları ezberleyerek bu okulları bitirdikleri nazara alınırsa, o devirde bu kaynaklara başvurmada önemli bir güçlükle karşılaşmadıkları sonucuna ulaşılabilir. Fatih devrinden Kanuni devrine kadar, Molla Hüsrev'in Gurer ve bunun şerhi Dürer isimli eseri yukarıdakilerden biraz daha sistemli ve kanun anlayışına yakın bir üslupla kaleme alınmış ve mahkemelerde uygulanmıştır.16 Kanuni devrinden Mecellenin hazırlanmasına kadar ise, İbrahim Halebî tarafından kaleme alınan Mülteka'l-Ebhur, bu boşluğu doldurmuştur.17 Ne var ki padişah tarafından onaylanıp yürürlüğe konmadıkları için bunları kanun olarak nitelemek mümkün değildir. Sadece fiilen kanun gibi uygulandıklarını söylemek gerekir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce şer'î hukuk alanında kanunlaştırmaya gidilmemesini yadırgamamak gerekir. Bu dönemde, her şeyden önce bir kanuna ihtiyaç duyulmamıştır. Özet şeklinde hazırlanan fıkıh kitapları ve bunlardaki hükümlerin uygulanmasını gösteren fetva mecmuaları, kanun ihtiyacını karşılamıştır. Zaten XIX. yüzyıldan önce Batı'da da önemli bir kanunlaştırma hareketine rastlanmaz. Gerçekten o devirde Batılı devletlerde, millî örf ve âdetler ya da Corpus Iuris Civilis denen Roma Hukuku uygulanmaktaydı.18 İngiliz hukukunda ise, günümüzde olduğu gibi, kanun ihtiyacını örf ve âdetler ile mahkeme içtihatları karşılamaktaydı.19 Batı'da ancak 1791 tarihli Prusya, 1804 tarihli Fransız, 1811 tarihli Avusturya Medeni Kanunları sistemli kanunlar olarak tarihe geçmişlerdir.20 Bu sebeplerle, Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde şer'î hukuk alanında kanunlaştırmaya gidilmemesi bir eksiklik değildir.

Tanzimat Fermanı'nda, "kavanin-i cedîdenin vaz' ve tesisi" hükmüne yer verildikten sonra devrin yetkilileri, hemen her alanda yeni kanunların çıkarılmasına girişmişlerdir. Özel hukukun en temel kanununun böyle bir girişimin dışında kalması düşünülemezdi. Hatta ilk olarak medeni kanundan başlanarak 1840 yılında Fransız Medeni Kanunu veya diğer adı ile Kod Sivil'in Osmanlı Devleti'nin hukukî yapısına uygun bir şekilde düzenlenmesi, "Fransız erbâb-ı kaleminden birine" verilmişti.21 Ne var ki bu girişimden herhangi bir sonuç alınamamıştır. İhtimal ki bir kısım devlet adamı ve özellikle ilmiye sınıfı bu girişime karşı çıkmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra bir taraftan Kod Sivil tercümeleri yürütülürken, diğer taraftan da içtihat ve fetvalara sabit ve değişmez bir nitelik kazandırmak amacıyla bir medeni kanun yapılması fikri de gittikçe yaygınlaşmaya başlamıştır.22 1855 yılına gelindiğinde iç ve dış baskıların

da iyice artması23 sonucu Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından şer'i hukukun muâmelât kısmını kanunlaştırmak amacı ile Rüştü Molla Efendi başkanlığında bir kurul oluşturulmuştur.24

1 Kasım 1855 tarihinde ilk toplantısını yapan kurul, bir süre sonra Metn-i Metin ismi ile Kitâbü'l-Büyû'u özet olarak hazırlamıştır.25 Maddelerin yazılması işlerini Cevdet Paşa'nın yaptığı kurulun başkanı dışında hiçbirisi hukukçu değildir. Ayrıca o zamana kadar bu hususta herhangi bir tecrübeleri de yoktur. Bu sebeple söz konusu kuruldan bir medeni kanun hazırlamalarını beklemek mümkün değildir. Nitekim bu ağır görevi yerine getiremeyeceği anlaşılan kurul kısa bir süre sonra dağıtılmıştır.26 Cevdet Paşa bu olayı hatıratında ayrıntılı bir şekilde nakletmektedir.27

Mecellenin Hazırlanışı

Osmanlı Devleti'nde Mecellenin hazırlanması için XIX. yüzyılın beklenmesi boşuna değildir. Bu olayın tarihî, hukukî ve siyasî sebepleri vardır. Tarihî sebeplerine yukarıda işaret edildi. Hukukî sebeplerine gelince, bunları da adliye teşkilatındaki gelişmeler, hakimlerin yetersizliği ve kanunlaştırma hareketleri ve medeni kanun ihtiyacı olmak üzere dört başlık altında incelemek mümkündür. Siyasî sebep ise Batı'nın bu husustaki baskısıdır. Bu hususlara kısaca işaret etmek gerekmektedir.

Adliye Teşkilatındaki Gelişmeler: Bilindiği üzere Osmanlı Devletin'de Tanzimat'tan önce idarî-adlî, cezaî-hukukî-ticarî, kısaca her türlü davaya şer'iye mahkemelerinde bakılmaktaydı. Şer'iye mahkemelerinin bu yetkileri, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren ellerinden alınmaya başlamıştır. Önce idarî yargıya ilişkin görevleri 1837'de kurulan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye devredilmiştir. Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra Meclis-i Ticareti'n28 kurulması ile ticarete ilişkin görevleri de daraltılmış, 1860 yılında ise ticaret mahkemelerinin kurulması ile şer'iye mahkemelerinin ticarete ilişkin görevleri tamamen ticaret mahkemelerine devredilmiştir.29 Yine aynı yıl çıkarılan ceza kanunnamesi ile ceza hukukuna ilişkin görevlerinde de önemli kısıtlamalar olmuştur. 1859 yılında bütün şer'iye mahkemeleri yeni bir yapıya kavuşturularak mahkemelerin yetki ve görevleri yeniden belirlenmiş, evkaf, kassam ve kazasker mahkemeleriyle özellikle İstanbul'daki mahkemelerin görev ve yetkileri ayrı ayrı belirlenmişti.30 Böylece Tanzimat'tan sonra şer'iye mahkemelerinin yetki ve görevleri gittikçe azaltılmış, sadece özel hukukun şahıs, borçlar, eşya ve aile hukuku ile sınırlandırılmıştır. 1964 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi31 ile de kadıların mahallî idarelere ilişkin görev ve yetkileri de tamamen kaldırılmıştır.32

Diğer taraftan Batılı devletler, yeni mahkemelerin kurulması hususunda baskı yapmaya devam etmişlerdir. Bunun en önemli sebebi ise, zımmî ve müste'menlerin şer'iye mahkemelerinde yargılanmaya itiraz etmeleridir. Çünkü şer'iye mahkemelerinde, Müslüman aleyhine gayrimüslimin ve zımmî aleyhine müste'menin şahitliği kabul edilmiyordu.33 Sadrazam Âli Paşa da, devrin padişahı Abdülaziz'e sunduğu bir raporunda konu ile ilgili olarak "Bir de başlıca şikayet bizim mahkemelerden olduğundan ol bâbda dahî bir yol aranmalıdır."34 diyordu. Bunun için bir yol arandı ve nizamiye mahkemeleri ismi ile yeni mahkemeler kuruldu. Bu mahkemelerin en önemli özelliği din ve mezhep

farkı gözetmeksizin bütün vatandaşların davalarına bakmaktı. Bunun için de söz konusu mahkemelerin yetki alanları ahvâl-i şahsiyenin dışında tutuldu. Buna göre aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve cezaları gibi hukuk-ı şahsiye davalarına şer'iye mahkemelerinde bakılmaya devam edilecek, bunların dışında kalan hukuki anlaşmazlıklara nizamiye mahkemelerde bakılması kararlaştırılmıştı.35

Hakimlerin Yetersizliği: Tanzimat devrinde adliye teşkilatındaki gelişmelere paralel olarak yeni kurulacak olan mahkemelerde görev yapacak hakimlerin yetiştirilmesine hemen hiç önem verilmemiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde hem nicelik hem de nitelik itibarıyla kadı sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır.36 Hakim yokluğu sebebi ile mahkemeleri kapatmaktansa, başkanları hukukçulardan ve üyeleri de diğer devlet memurlarından seçilerek nizamiye mahkemelerinin görev yapması sağlanmıştır.37 Her ne kadar temyiz mahkemesi hakimleri bu boşluğu doldurmaya çalışsalar da, onların gayretleri buna yeterli gelmemekteydi. Esasen onların da ahkâm-ı fıkhıyeye tam olarak vâkıf oldukları söylenemezdi. Bu durum, halk arasında onların keyfî kararlar verdikleri şeklinde anlaşılmaktaydı. Bu sebeple özellikle nizamiye mahkemelerinde hakimlerin ellerinde kolayca müracaat edebilecekleri bir medeni kanun bulunmalıydı.

Hakimler, sadece sayı değil, aynı zamanda nitelik itibarıyla da yetersizdi. Çünkü medreseler, eski fonksiyonlarını gereği gibi îfâ edemiyorlardı. Oysa ki İslâm hukuku, uçsuz bucaksız bir derya gibiydi. Böyle bir deryadan inci çıkarmanın zorluğu gibi, İslâm hukukundan hüküm çıkarmanın zorluğu da ortadaydı. Özellikle Osmanlı Devleti tarafından resmi mezhep olarak kabul edilmiş olan Hanefi mezhebi, yüzyıllar boyunca çeşitli devletler tarafından uygulandığı için geniş bir mevzuata sahipti. Dolayısıyla bu mezhep içindeki en sağlam ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayacak hükmü bulmak imkansız olmasa bile çok büyük bir ilmî birikim gerektirmekteydi.38

Kanunlaştırma Hareketleri: Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce şer'î hukuk alanında bir kanunlaştırma hareketine rastlanmadığını yukarıda belirtmiştik.39 Tanzimat devri ise, ismine uygun olarak Osmanlı hukuk tarihinde tam bir düzenlemeler devridir. Tanzimat devrini başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun konumuz açısından getirdiği en büyük değişiklik, belirli alanlardaki kanun yapma geleneğini hukukun bütün alanlarına yaymış olmasıdır. Gerçekten söz konusu fermanda "… Bundan böyle Devlet-i Aliyye ve Memâlik-i Mahrûsemizin hüsn-ü idaresi zımnında bazı kavânîn-i cedide vaz' ve tesisi lâzım ve mühim görünerek…" ifadelerine yer verilerek yeni kanunların yapılması zorunluluğu üzerinde durulmuştur. Tanzimat'a kadar şer'î hukuk içerisinde yer alan hususlar açısından Tanzimat Fermanı'nın kanunlaştırmayı başlattığı söylenebilir. Örfî hukuk alanında ise, sadece ulemanın şer'î hukuka uygun olarak hazırlaması atlanarak Batılı devletlerin kanunları iktibas edilerek yürürlüğe konmaya başlanmıştır. İlk olarak 1850 tarihli Kanunnâme-i Ticaret iktibas edilerek yürürlüğe konmuştur.40 Ne var ki ticaret hukuku medeni hukuka bağımlı bir alan olduğundan ticaret mahkemelerinde davalara bakılırken, davanın ticaretle ilgisi olmayan hususlarda büyük zorluklar çekilmekteydi. Fransız kanunlarına başvurulsa, bunlar, padişahın onayı ile yürürlüğe konmuş kanunlar olmadığından Osmanlı Devleti'nin mahkemelerinde uygulanamazlardı. Şeriata göre çözümlenmesi istense; şer'iye mahkemeleri böyle hususlarda davayı esastan incelemek zorunda kalıyorlardı.

Halbuki iki mahkemenin yargılama usulleri değişik olduğu için, doğal olarak sonuçta farklılıklar ortaya çıkmakta, dolayısıyla bu gibi hususlarda ticaret mahkemelerinden, şer'iye mahkemelerine başvurulamamaktaydı.41 Sonuçta iktibas Ticaret Kanunu, bir medeni kanunun kabulü zorunluluğunu da beraberinde getirmişti.

Medeni Kanun İhtiyacı: Osmanlı Devleti'nde hukuk birliğini sağlamak amacı ile Hanefi mezhebi resmi mezhep olarak kabul edilmişti. Buna rağmen Osmanlı hukuk mevzuatı çok geniş ve dağınıktı. Çünkü Hanefi mezhebi, yüzyıllar boyunca çeşitli devletler tarafından tatbik edilmiş ve uygulamanın zoru ile geniş bir mevzuata sahip olmuştu. Bu sebeple birbirinden farklı bu kadar görüşler içerisinden sahih ve zamanın ihtiyaçlarına uygun olanın bulunarak olaylara uygulanmasında büyük zorluklar çekilmekteydi".42

Batının Baskısı: Mecellenin hazırlanmasında en önemli etkenlerden birisi de, şüphesiz Batılı devletlerin etkisidir. Gerçekten 1856 Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni temsil eden Âli Paşa, kapitülasyonların kaldırılmasını teklif etmiş; "Sizin kanunlarınız tek taraflıdır. Yalnız Müslümanlara göre yapılmıştır. Kanunlarınızı değiştiriniz biz de kapitülasyonlardan vazgeçelim"43 cevabını almıştır. Ayrıca Fransız elçisi Marqui De Moustier'in, medeni kanun olarak Kod Sivil'in alınması hususunda Âli Paşa'ya devamlı telkinde bulunduğu da bilinmektedir. Yine Tanzimat'ın en önde gelen ismi Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nin yeniden kalkınabilmesi için, Avrupa hukukunu iktibas etmesi gerektiğini açıkça belirtmiştir.44 Bu sebeple Mecellenin ortaya çıkmasında Batı'nın baskısı en önemli paya sahiptir. Batılı devletler "kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve tebaamıza bildirelim"45 diyerek Osmanlı Devleti'ni medeni kanuna sahip olması hususunda zorlamışlardır. Kendilerine yakın hissettikleri Osmanlı devlet ricaline bu fikirlerini her fırsatta telkin etmekten çekinmemişlerdir. Hatta Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesi için Batılı devletlerin medeni kanunlarından birisini iktibas etmesini açıkça şart koşmuşlardır.

İşte Batılı ülkelerin bu baskıları Osmanlı Devleti'ni bir medeni kanun iktibası veya tedvini hususunda zorlamış ve sonuçta Mecelle tedvin edilmiştir. Görüldüğü üzere, Mecellenin hazırlanmasında Batı'nın etkisi, Batılıların kendi medeni kanunlarından birisini iktibas ettirme gayretine duyulan tepki şeklindedir. Yoksa özellikle Mecellenin yani ahkâm-ı fıkhıyenin tedvinini talep etmiş ve bu hususta baskı yapmış değillerdir. Bilakis Osmanlı Devleti'ni geri bırakan hususların başında ahkâm-ı fıkhıyenin geldiğini açıkça belirtmekten çekinmemişlerdir.

Mecellenin Osmanlı Hukukundaki Yeri

Osmanlı Devleti'nde padişahlar şer'î hukukun boş bıraktığı alanlarda yasama yetkilerini kullanarak kanunnâme, ferman, adaletnâme, yasaknâme gibi isimlerle anılan düzenlemeler yapmışlardır.46 Padişahların bu düzenlemelerine, fıkıh ve fetva kitaplarındaki hükümlerle karışmaması için örfî hukuk ismi verilmiştir. Bu durumda fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan hükümler şer'î hukuku, padişahların emr ü fermanları ile oluşan hükümler de örfî hukuku oluşturmaktadır.

Mecelle, İslâm hukuku kitaplarında muâmelât kısmında yer alan hususların bir kısmını tedvin etmiştir. Bu sebeple Mecelle şer'î-örfî hukuk ayrımında şer'î hukuk içerisinde yer alır. Ancak bu, padişahın Mecelleye hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmemektedir. Bilindiği üzere İslâm hukukunda devlet başkanının sınırlı yasama yetkisi içerisinde şer'î hükümleri kanun haline getirmek ve mevcut içtihatlardan birisini tercih etmek de vardır. İşte Osmanlı padişahı Mecellenin tanziminde bu yetkisini kullanmıştır.

Mecelle Örneğinde Türklerin İslâm Özel Hukukuna Katkıları

Mecelle, Türk-İslâm hukuk tarihinin ilk medeni kanunudur. Gerçekten buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Mecelle hazırlanıncaya kadar Türk-İslâm hukuk tarihinde bir medeni kanun yapılamamıştır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Mecellenin ilk kanun olması onun kanunlaştığı tarihe kadar mevcut olmayan hususlara yer verdiği anlamına gelmemektedir. Bilakis Mecellede yüzyıllar boyunca çeşitli İslâm devletleri tarafından uygulanan hükümler bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla Mecelleye sadece Osmanlı Devleti'nin son döneminde uygulanan bir kanun nazarı ile bakılamaz.

Mecelle, millî bir kanundur. Belirtmek gerekir ki Mecelle, içerisinden çıktığı toplumun öz kültürünün eseri olup tamamen "millî" bir kanundur. Herhangi bir sistemden alıntı değildir. Bu sebeple yürürlüğe girdiği andan itibaren hayata uymakta herhangi bir güçlüğe ve sistem değişikliğine sebep olmamıştır. Ayrıca Mecelle, şer'î hukukun kaynakları arasında da yer aldığı için toplumun örf ve âdetlerine gereken değeri vermiştir. Gerçekten Mecelleye göre insanların bir şeyi sürekli yapmaları o şeyin âdet olduğunu gösterir (m. 37, 41). Bu sebeple âdet, anlaşmazlıkları çözen hakem (kabul edilmeli) dir (m. 36). Aynı gerekçe ile örf ve âdetin yasakladığı şey nas ile yasaklanmış gibidir (m. 38, 45). Keza örf gereği bilinen şey sözleşme sırasında belirtilmese dahi şart kılınmış gibidir (m. 43).

İçtihat kurumunu yeniden canlandırmıştır. Mecelle, medreselerin vazifelerini yapamadığı, müçtehit hukukçular bir tarafa normal hukukçuların dahî yetiştirilemediği bir devirde kaleme alınmış olmasına rağmen, İslâm hukukunda taklit devrini kapatarak yeni bir içtihat devri açmıştır. Gerçekten hicrî dördüncü asrın ortalarından Mecellenin hazırlanmaya başladığı tarihe kadar olan devrede İslâm hukukçuları çeşitli gerekçelerle içtihat etmekten kaçınmışlardır. Bu sebeple söz konusu dönem taklit devri olarak bilinmektedir. Mecelle ile içtihat kurumu yeniden canlanmış ve İslâm hukukunun ihtilaflı görüşlerden arındırılarak modern kanunlar şeklinde tanzim edilmesi yolu açılmıştır. Bu sebeple Mecelle, İslâm devletlerinde şer'î hukukun kanunlaştırılması devrinin başlangıcını oluşturur. Gerçekten Mecelle, hazırlandığı tarihte Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hicaz, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs ve Filistin'de de medeni kanun olarak uygulanmaya başlanmıştır.47 Söz konusu devletler, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra da uzun süre Mecelleyi uygulamaya devam etmişlerdir.

Ayrıca Mecelle günümüzde bir kısım İslâm devletlerinin medeni kanunlarına önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Hatta Bulgaristan dahî bağımsızlığına kavuşurken yaptığı kanunlarında Mecelleden

yararlanmıştır.48 Dolayısıyla Mecelleyi, sırf Osmanlı Devleti'ne ait millî bir kanun değil, beynelmilel bir kanun olarak kabul etmek gerekir. Ayrıca Mecelle başta Arapça, İngilizce, Fransızca ve Rumca olmak üzere birçok lisana çevrilmiş hukuk dünyasında derin izler bırakmıştır.49

Mecelle, Kanunlaştırma Sistem ve Tekniği Açısından Önemli Yenilikler Getirmiştir: Her ne kadar Mecelle, fıkıh ve fetva kitaplarının özetinden ibaret ise de söz konusu eserlerin sistem ve tekniğine bağlı kalınmadan hazırlanmış, yeni bir sistem ve teknik geliştirilmiştir. Gerçekten Mecellede, o zamana kadar taharet ile başlayıp ibâdât ile devam eden muâmelât, münâkehât ve ukûbâtı karışık bir şekilde inceleyen fıkıh ve fetva kitaplarının aksine, satım akdi ile başlanarak sadece akitlere, eşya hukukuna ve usul hukuku hükümlerine yer verilmiştir. Fıkıh kitaplarının geleneğine bağlı kalmakla birlikte İslâm hukuk tarihinde ilk defa ibâdâtı diğer hususlardan ayırmıştır. Ayrıca sadece ibâdâtı muâmelâttan ayırmakla kalmamış sistemli bir şekilde kamu-özel hukuk ayrımında tamamen özel hukuk alanına yönelmiştir. Bilindiği üzere o zamana kadar fıkıh kitapları ceza, medeni, borçlar hukuku ayrımı yapmadan konuları işlemişlerdir.

Bununla Mecellenin her açıdan mükemmel bir sisteme sahip olduğunu söylemek istemiyoruz. Onu kendisinden önceki fıkıh ve fetva kitapları ile karşılaştırdığımızda onun terakki etmiş bir sistem ve tekniğe sahip olduğunun altını çiziyoruz. Yoksa günümüz medeni kanunları ile karşılaştırıldığında bir kısım eksikliklerinin olduğu kuşkusuzdur. Meselâ, Mecellede günümüz medeni kanunlarında bulunan şahsın hukuku ile eşya hukukuna kısmen, aile ve miras hukukuna ise hiç yer verilmemiştir. Buna mukabil, medeni kanunda bulunması gerekmeyen yargılama usulüne ilişkin hükümler Mecelleye alınmıştır.

Mecellede, medeni kanunlarda bulunan bir kısım meselelerin eksik bırakılmasının çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında şüphesiz fıkhın ayrımı gelmektedir. Çünkü fıkıh kitaplarında muâmelât ve münakehât ayrı başlıklar altında incelenmekte usul hukuku muâmelât içerisinde kalmaktadır. Mecelleyi hazırlayanların da fıkhın bu geleneğini devam ettirdikleri söylenebilir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki Mecelle, hem nizamiye hem de şer'iye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanmıştır.50 Hatta daha çok nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanmıştır. Çünkü söz konusu mahkemelerin görevleri Mecellede düzenlenen hususlarla sınırlıdır.51 Şahıs, aile ve miras hukuku ile ilgili meselelere ise, şer'iye mahkemeleri bakmaya devam etmişlerdir. Mecellenin hazırlanması için çalışan Cevdet Paşa'nın, nizamiye mahkemelerinin temyiz yeri olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanı olduğu nazara alınırsa, öncelikle nizamiye mahkemelerinin ihtiyaçlarını gidermeye çalışması normal karşılanmalıdır.52

İkinci olarak, şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında borçlar hukuku kadar acil bir kanunlaştırmaya ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir. Gerçekten Mecellenin esbâb-ı mûcibesinde de belirtildiği üzere, ticarî işlemler çok gelişmiş olduğundan özel olarak ticaret kanunlarında düzenlenmeyen hususlarda borçlar hukukuna müracaat etmek gerektiğinde hakimlerin başvurabilecekleri bir kanunun acilen yapılması gerekmiştir. Bilindiği üzere, ticaret kanunları

Fransa'dan alınmıştı. Ticaret kanununda düzenlenmeyen hususlarda Fransız kanunlarına müracaat edilse, o kanunlar Osmanlı Devleti'nde kabul edilip yürürlüğe konulmadığı için bu mümkün olmuyordu. Fıkıh kitaplarına müracaat edilsin denilse, nizamiye mahkemesi hakimleri böyle bir bilgiye sahip değillerdi. Bu sebeple normal bir medeni kanun sistemi izlenmeden, öncelikle, acil ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. Yoksa bir kısım müsteşriklerin iddia ettikleri gibi, aile hukukuna yer verilmemesi, bu hukukun kanunlaştırılması câiz görülmeyecek kadar kutsal olmasından değildir.53 Gerçekten İslâm hukuku kaynaklarında aile hukukunun, borçlar, eşya ve usul hukukundan daha kutsal olduğuna ilişkin herhangi bir delil yoktur. Nitekim yarım asır sonra da olsa aile hukuku kanunlaştırılmıştır. Ayrıca esbâb-ı mûcibede de belirtildiği üzere, Mecellenin hazırlanış sebeplerinden birisi de, bütün konuları içeren bir medeni kanun ortaya koymaktan çok, o anda mevcut sıkıntıları gidermektir.54 Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın Mecellede göz önünde bulundurduğu birinci hedefin, hazırladığı kanunun bütünlüğünü sağlamaktan ziyade, o sırada duyulan ihtiyacı gidermek olduğu, devrin hukukî şartlarına bakıldığında daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sebeple medeni kanun olarak hazırlanan Mecelleye bu kanunda bulunmaması gereken fakat düzenlenmesine acil ihtiyaç duyulan usul hukukuyla ilgili hükümleri de almıştır. Cevdet Paşa'nın burada devrin ihtiyaçlarını dikkate alan faydacı bir yaklaşım sergilediğini vurgulamak gerekir. Bu da o dönemin şartları dikkate alınınca hukuki realiteye uygun düşmektedir.55

Ayrıca Mecellede, din ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulanacak hükümlere öncelik verildiği söylenebilir. Bilindiği üzere şahıs, aile ve miras gibi şahsın hukukuna ilişkin hususlarda her din ve mezhep kendi kurallarını uyguluyordu. Bu sebeple sözü geçen hususlarda bütün din ve mezhep mensuplarına uygulanacak hükümler koymanın o devirde büyük tepki çekeceği önceden kestirilmiş olmalıdır.56 Bu sebeple Mecelleyi hazırlayanların öncelikle kamuoyunda fazla tepki görmeyecek konulara yöneldikleri ileri sürülebilir. Böylece Mecelle hazırlanırken ince bir hukuk siyaseti gözetilmiştir.

Ayrıca Mecelle Cemiyeti'nin bugün Mecelle olarak bilinen hususları tamamladıktan sonra hemen dağılmadığı, o anda gerekli görülen kasame, senetlerin düzenlenmesi gibi hususlarda da çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Hatta cemiyetin üyelerinden bir kısmı vakıflar, diyât57 ve istihkâk58 gibi konulardaki çalışmalarını bir süre daha sürdürmüşlerdir. Buradan Mecelle Cemiyeti'nin Mecellenin eksikliklerini tamamlamak için çalıştığı sonucuna varılabilir. Ayrıca o devirde Mecellenin şer'i ceza hukukunu da içine alacak şekilde tamamlanarak âdeta şer'i hukuk mevzuatı haline getirilmesini isteyenler de olmuştur.59 Ancak Mecelle Cemiyeti böyle bir çalışmaya yönelmemiştir.

Mecelle, hem bir kanun hem de hukuk kitabı vazifesi görmüştür. Kanunlaştırmalarda genelde soyut (mücerret) ve kazüist (meseleci) olmak üzere iki metot izlenir. Mücerret metoda göre, kanunlar genel kurallardır, onlardan her şeyi düzenlemeleri beklenemez. Çünkü hayat ve hayata bağlı olarak da olaylar devamlı bir değişim içerisindedir. Üstelik her olayın mutlak surette farklı yönleri vardır. Yani birbirinin tıpkısı olaylar bulmak hemen hemen imkansızdır. Bu sebeple hakimler, hukuk mantıklarını kullanarak kanunların ruhunu, örf ve âdeti nazara alarak kanunları tatbik etmelidirler.60

Meseleci metotta ise, kanun, hayatta karşılaşılması muhtemel bütün ihtimalleri göz önüne alarak bir düzenlemeye gitmelidir. Bütün hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslâm hukukunun oluşumunda da meseleci metot kullanılmıştır. Başka bir ifade ile, hayatta karşılaşılan her mesele, müçtehit hukukçulara sorularak cevabı alınmış ve bunlar zamanla İslâm hukuku külliyatlarını meydana getirmiştir. Buna bağlı olarak da fıkıh ve fetva kitapları meseleci metotla kaleme alınmıştır.

Mecellede hükümlerin genel olarak mücerret metotla kaleme alındığı fakat bu hükümler örneklerle açıklandığı için bu açıdan kazüist metot kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca başlangıçta hukukun genel prensipleri şeklinde kavaid-i fıkhıyeye yer verilmiştir. Yine satım akdi esas alınarak akitlerin İslâm hukukundaki tasnifi yapılmış, böylece hem misal hem de hüküm bir arada işlenmeye çalışılmıştır. Meselâ mün'akit, fâsit, nâfiz, bâtıl akit tipleri sadece satım akdinde fakat bütün akitleri içerecek şekilde ele alınmıştır. Her akdin başında kavram ve tariflerle birlikte hükümlerin örneklerle açıklanması açısından meseleci metodu benimsediği söylenebilirse de hükümlerinin çoğunluğu mücerret metoda uygundur. Bu sebeple Mecellede karma bir metot benimsendiği söylenebilir.

Mecelleyi hazırlayanlar, böyle bir metodu bilerek tercih etmiş olmalılar. Çünkü Mecelle, siyasî açıdan rahat ve huzurlu bir ortamda değil, dış baskılar altında sâlim bir çalışma ortamından uzak bir zamanda hazırlanmıştır. İhtiyaç duyuldukça diğer mezheplere müracaat bir tarafa Hanefi hukukçular arasında görüşü zayıf kabul edilen bir hukukçunun görüşünün tercihi dahî büyük tepki ve tenkitlere sebep olmuştur. Ayrıca Fransız Kod Sivil'inin alınması düşüncesine bir tepki olarak hazırlanmaya başlandığı için fazla zaman kaybına sebep olacak çalışmalara gidilmek istenmemiştir. Hatta bu sebeple Mecellenin, bütün olarak değil, kitaplar şeklinde yürürlüğe konduğu söylenebilir.

Ayrıca Mecelle hazırlanırken meseleci metodun tamamen terk edilmemesinin bir diğer sebebini de devrin özelliği ve Mecellenin yüklendiği misyonda aramak gerekir. İlk kitabının mazbatasında da belirtildiği üzere, özellikle kavâid-i fıkhıye ile hem hakimlere ve idari memurlara uygulamada kolaylık hem de halkın işlerini mümkün olduğu kadar şeriata uydurmaları amaçlanmıştır. Maddelerin misallerle açıklanması ile de yanlış anlaşılma ve uygulamalara meydan vermemek için bir bakıma maddeler şerh edilmiştir. Dolayısıyla Mecelle şerhli bir kanundur. Aynı zamanda onun bir hukuk kitabı vazifesi görmesi de amaçlanmıştır. Çünkü Mecellenin uygulanacağı nizamiye mahkemelerine hakim yetersizliğinden dolayı, başkanı dışında hukukçu olmayan üyeler atanmıştır. Ayrıca o dönemde medreselerin de nitelikli hakim yetiştirdiği söylenemez. Bu sebeple Mecellede meseleci metot tamamen terk edilmemiş ve onun uygulayıcılar için bir hukuk kitabı vazifesi görmesi de amaçlanmıştır.

Ayrıca Mecelleyi hazırlayanların o tarihte örnek alabilecekleri mücerret metotla kaleme alınmış kanunlar yoktur. 60 bin maddeden oluşan 1832 tarihli Çarlık Rusya Kanunu ve 17 bin maddeden oluşan Prusya Eyaletleri Genel Kanunu hep meseleci metotla hazırlanmış kanunlardır. Yani bu metot o zamanki dünya devletleri tarafından da kullanılmaktadır. Roma Hukuku, o tarihlerde dağınık bir durumdadır. Mücerret metotla kaleme alınmış sadece Fransız Medeni Kanunu vardır. Mecellenin bu kanunun iktibasına bir tepki olarak hazırlandığı düşünülürse Mecelleyi hazırlayanların söz konusu kanundan yararlanmamalarını normal karşılamak gerekir.

Netice olarak bütün bu sebepler olmasaydı, esbâb-ı mûcibe mazbatasında, İbn-i Nüceym'in açtığı mücerret metot çığırından sitayişle bahseden ve dirayetli hukukçular yetişmediği için bu metodun geliştirilerek devam ettiremediğinden şikayet edenlerin Mecelleyi mücerret metotla hazırlamamaları için bir sebep olmadığı söylenebilir.

Mecelle, hukuk lisanımıza önemli katkı sağlamıştır. Kaleme alındığı devir göz önünde bulundurulduğu takdirde Mecellenin lisanı, sâde, basit ve anlaşılır niteliktedir. O devirde az çok hukukî lisana âşina olan bir kimsenin Mecelleyi rahatlıkla anlayamaması için hiçbir sebep yoktur. Maddelerin misallerle açıklanmasının da anlaşılmayı kolaylaştırdığı muhakkaktır. Zaten esbâb-ı mûcibesinde "Binaen alâ zâlik ihtilafâttan ârî ve yalnız akvâl-ı muhtâreyi hâvî olmak üzere muâmelât-ı fıkha dâir sehü'l-me'haz bir kitap yapılsa herkes kolaylıkla mütala'a ederek muamelatını ona tatbik…" edebilirler denilerek, Mecellenin sadece mahkemelerde uygulanmak üzere değil, aynı zamanda halkın işlerini şer-i şerife uydurması için de yapıldığı belirtilmiştir.61 O, hukuk kitabı misyonu ile hukuk kültürünün yükselmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Konu ile ilgili olarak Abdurrahman Bey, "Cevdet Paşa'nın fıkh-ı İslâm'ı kanun olarak tedvin etmekte büyük bir hizmette bulunduğu cây-i inkar değildir. Eğer Cevdet Paşa yetişip de fıkh-ı İslâm'ı taknin etmemiş olsaydı bugün ne hukukî ve ne de adlî bir lisan-ı milliye mâlik olacak değildik"62 demektedir. Gerçekten özellikle kavaid-i fıkhıye'de genel hukuk prensipleri özdeyiş şeklinde kaleme alınmıştır. Meselâ "Şek ile yakîn zâil olmaz" (m. 4), "Kadîm kıdemi üzerine terk olunur" (m. 6), "Zarar kadîm olmaz" (m. 7), "Beraat-ı zimmet asıldır" (m. 8), "mevrid-i nassda içtihada mesağ yoktur" (m. 14), "İçtihat ile içtihat nakz olunmaz" (m. 16), "Ehven-i şerreyn ihtiyâr olunur" (m. 29), "Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz", (m. 39), "Raiyye yani tebaa üzerine tasarruf maslahata menuttur" (m. 58) gibi.

Mecellenin kullandığı hukuk lisanı Cumhuriyet döneminde iktibas edilen kanunların tercümesinde büyük bir kolaylık sağlamıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere hukukçuların önemli bir kısmı maksatlarını daha iyi ifade edebilmek için bu lisanı kullanma zaruretini hissetmektedirler.

Sonuç olarak, Mecelle örneğinde Türkler, hem dünya hukuk tarihine hem de İslâm özel hukukuna önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Osmanlı Hukukunda Kasâme / Doç. Dr. Mehmet Akman [s.789-794]

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

Sözlük anlamı yemin demek olan kasâme1 fıkıh terimi olarak, köy veya mahallede veya bir şahsın kendi mülkünde, üzerinde öldürülme belirtileri bulunan katili meçhul bir ceset bulununca, maktûlün yakınlarının dava etmeleri üzerine köy veya mahalle halkından elli kişiye "maktûlü kendilerinin öldürmediğine ve öldüreni de bilmediklerine dair" yemin ettirilmesi anlamına gelir. Hanefilere göre bu yeminleri maktûlün bulunduğu yer sakinleri yapar. Yeminden sonra cesedin bulunduğu mülk sahibinin âkılesi ya da köy veya mahalle sakinleri ölünün diyetini üç yıl içinde tasfiye edilecek şekilde ödeme yükümü altına girerler. Diğer hukuk okullarına göre bu yemini maktûlün velileri katl ithamını ispatlamak üzere yaparlar.

Bu çalışmada İslâm Ceza Muhakemesi Hukukunun ispat araçlarından biri olan kasâmenin Osmanlı hukukundaki yeri incelenecektir. Çalışmanın son kısmında, kasâme ahkâmının İstanbul'da uygulanıp uygulanmadığı meselesi ele alınacaktır. Birbirleriyle çelişen belgelerin varlığı bu meseleyi yeterince ilginç bir hale getirmiştir.

Kasâme İslâm orijinli olmayan2 bir kurumdur. Hz. Muhammed'in uygulamasıyla3 İslâm hukuk edebiyatına giren kasâme hususunda İslâm hukuk okulları arasında derin farklılıklar mevcuttur. Osmanlı Devleti'nde özellikle XVI. yüzyıldan sonra resmi mezhep olarak Hanefî mezhebi benimsendiğinden Hanefî hukukçuların kasâme yorumları esas kabul edilmiştir. Kasâme konusu Osmanlı hukukunun yürürlük kaynakları olarak da kabul edilen fıkıh kitaplarında yer almıştır. Osmanlıların yarı resmi hukuk kodu olarak benimsedikleri Molla Hüsrev'in Dürerü'l-hükkâm fî şerh-i Gureri'l-Ahkâm ve İbrahim Halebî'nin Mülteka'l-ebhur isimli kitapları bu konuda da temel başvuru kaynaklarıdır. Bu çalışmada kasâmenin İslâm Hukukundaki yeri, önemi ve hükümleri incelenmeyeceğinden özel olarak gerekmedikçe kasâme hakkında fıkhî bilgi verilmeyecektir.4

Osmanlı kanunnamelerinde kasâme kelimesi açıkça geçmemekle birlikte müesseseye atıf yapıldığı görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın I. Umumi Kanunnamesi'ndeki (Kanun-ı Osmanî) hüküm şöyledir:5

Ve eğer mahalle ve köy içinde adam ölse… elbette teftiş edüb edeni bulduralar. Ve eğer bulunmaz ise müttehem var mıdır göreler, anlara tazmin etdüreler. Ve eğer müttehem yoğ ise ahali-i mahalle ve köy halkına tazmin etdüreler.

Bu maddede mahalle ve köylerde adam öldürülmesi halinde önce soruşturma neticesinde katilin bulunması emredilmekte, katilin bulunamaması durumunda maktûlün diyetinin müttehem yani daha önce bu tür suçlar işlemiş kimseler öncelikli olmak üzere mahalle ve köy sakinlerince ödenmesi istenmektedir.

Aynı kanunnamenin bir başka hükmünde ise fıkıh kitaplarında bu konu işlenirken geçen levs terimi yerine kullanıldığı anlaşılan eser-i katl yani cinayet emaresi kavramından bahsedilmektedir. Bulunan cesette cinayet emaresi yoksa ahaliye tazmin ettirilmemesi emredilmektedir:6

Ve eğer mahalle içinde veyahud köy arasında maktûl bulunsa elbetde teftiş edüb kanlıyı bulduralar veya diyet çekdüreler. Ve eğer eser-i katl yoğ ise mücerred bulunmak sebebiyle incitmeyeler.

II. Bayezid'in Umumi Osmanlı Kanunnamesi'nde,7 yine II. Bayezid Devri Aydın-Eli Siyasetnamesi'nde8 ve Kanunî'nin II. Umumi Kanunnamesinde9 yaklaşık olarak birbirinin tekrarı mahiyetindeki şu hükme rastlanmaktadır:

Ve bir bölük halk içinde adam ölse, tehdîdât edüb vuranı bulduralar; bulmazlarsa ol halkı dutub Dergâh-ı Mu'allâya bildüreler. Fermân-ı kazâ anların bâbında ne vechile sâdır olur ise mûcebiyle amel edeler.

Bu maddede de kasâmeye zımnî bir atıfta bulunulmaktadır. Bu hususta mahkemenin İslâm hukukuna göre karar vereceği tespit edilmektedir.

Kasâme hakkında sak mecmualarında örnek kararlar bulunmakta10 ve fetva mecmualarında bir kısım fetvalara yer verilmektedir.11 Ebussuud Efendi'nin fetvalarında ve özellikle Marûzât'ında da konu geçmektedir. Kanuni'nin ve daha sonraki padişahların tasdikleri ile bütün kadıları bağlayıcı hale gelen bu fetva mecmuasında yer alan bir fetvada Hanefi mezhebindeki kasâmeyle ilgili ihtilaflı bir konu çözümlenmiştir. Buna göre misafir konakladığı evde öldürülmüş bir halde bulunursa Ebu Hanife'ye göre diyet ve kasâmeden ev sahibi sorumludur. Ebu Yusuf'a göre ise misafir evde tek başına kaldıysa ev sahibi sorumlu değildir. Ebussuud Efendi Ebu Yusuf'un içtihadını tercih etmiş ve bu içtihat Osmanlı Devleti'nde tatbik edilmiştir.12

Son devir Osmanlı hukukçusu Ömer Hilmi Efendi Mi'yâr-ı Adalet isimli eserinde kısas suçlarıyla ilgili fıkıh kitaplarında yer alan hükümleri bir araya getirmiş ve kasâme kurallarını ayrıca müstakil bir bâb altında maddeler halinde vermiştir.13 Ali Haydar Efendi, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'de kasâmeye yer verilmediğinden olsa gerek "karîne-i kâtıa" ile ilgili Mecelle'nin 1740. maddesini şerh ederken konuya bir kaç satırla temas etmiştir.14

Kasâme uygulamasının suiistimaline ilişkin padişaha kadar ulaşan kimi yakınmalara rastlanmaktadır. Bu şikayetlerin ortak noktası kadı ve subaşı gibi görevlilerin ahaliden haksız yere para tahsil etmek istemeleridir. Mahalle halkından para toplayabilmek amacıyla kimi zaman esas suçluyu bulmak ve cezalandırmak için çok fazla çaba sarf edilmediği de ortaya çıkmaktadır.

Gebze'ye bağlı bir köyde işlenen cinayetten dolayı kendilerinden kasâme bedeli alınan köy ahalisi padişaha şikayetlerini iletmişler; başvurularına şeyhülislâmdan aldıkları fetvayı da eklemişlerdir. Olayda katil belli olmasına rağmen maktûlün babası, kadı nâibini de arkasına alarak

köylülerden zorla para tahsil etmiştir. Verilen hükümde kadıdan paraların iadesini sağlaması istenmektedir.15 Kocaeli ilinin Kandıra ilçesine bağlı bir bucak olan Kaymaz'da geçen diğer bir olayda, yöneltilen adam öldürme töhmeti karşısında köylülerin müftüden fetva da alarak padişaha benzer bir başvuruda bulundukları anlaşılmaktadır. Burada da kadı nâibinin tarafgirliği neticesinde köylülerden kasâme diyeti adı altında ödeme yapmaları talep edilmiştir. Hükm-i hümâyûn ise meselenin İslâm hukukuna göre halledilmesini âmirdir.16

Halep'te geçen bir başka olayda ise eceliyle ölen bir kimseyi mezarından çıkarıp başını kesip "Karyenüz kurbunda maktûl bulundu." diyerek ahaliden diyet almaya kalkan mültezimin İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir.17 Akhisar kadısına yollanan 1675 tarihli bir hükümde İskender Paşa evkafı köylerinden iki köy arasında maktûl bulunması üzerine kaimmakamın köylülerden cebren otuz bin akça aldığı belirtilmekte, kadıdan durumun düzeltilmesi istenmektedir.18 Şeriye sicillerinde yer alan bir kayda göre Arnavut İskenderiyesi sancak beyi Sinan Bey, Yusuf adlı yakınını öldürdükleri gerekçesiyle Nikoş adlı köyün sakinlerinden yirmi bin akçelik çuka toplattırmıştır. 8 Safer 948 tarihli kayıttan tarafların neticede sulh oldukları anlaşılmaktadır.19 İnecik'te bir dere kenarında kurulmuş olan Dumanlı köyü ahalisi sık sık kasâme bedeli ödemekten sıkıntıya düşmüş ve durum İstanbul'a yansımıştır.20 Hadisede fıkıh kitaplarında yer alan bir kural uygulanmıştır. Buna göre maktûl bir derenin kenarında bulunmuş ise diyetini o mevzie en yakın mahalle veya köy halkı ödemek zorundadır.21

Müste'menler hakkında kapitülasyonlardan kaynaklanan imtiyazlardan dolayı kasame hükümleri uygulanmaz; bunlar kasâme bedeli ödemezlerdi.22 Müste'menlerin uzun süreli yerleşik olmamaları kasâmeden muaf tutulmalarının bir diğer sebebi olarak düşünülebilir.23

Kasâme ile İlgili Hatt-ı Hümâyûn

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'yi hazırlayan Mecelle Cemiyeti, 15 ve 16. kitaplar olan kitabü'l-beyyinât ve kitabü'l-kazâ'dan sonra kasâmeyle ilgili bir çalışma yapmıştır. Mecelle Cemiyeti kasâme davasıyla ilgili bu çalışmayı esasen yargılama usulüne ilişkin bölümlerin kaleme alınması sırasında yapmayı düşünmüş ancak ertelemeyi daha uygun görmüştür.24 Mecelle Komisyonu Mecelle'nin son iki kitabının yazımını müteakip kasâme hakkındaki çalışmasını tamamlamış ve padişaha arzetmiştir. 3 Ramazan 1293 tarihli Hatt-ı Hümâyûn şöyledir:25

"(Mûcebince muamelesi icra olunsun) Bir mahalle içinde kimesnenin mülkü olmayan hâlî yerde maktûl bulunan kimesnenin katili bir vecihle malum olmasa ol mahalle ahalisine kasâme ve diyet lazım olur. Ve eğer katili beyyine ya ikrar ile sabit olsa veyahud marûf olsa ol mahalle ahalisine kasâme ve diyet lazım olmaz. Ve bir de maktûlün varisi, maktûlün bulunduğu mahalle ahalisinin gayrı bir şahs-ı muayyenden mûrisimizi sen katl itdin deyû dava itdükde ol mahalle ahalisinden kasâme ve diyet sâkıt olduğu gibi varis eğer maktûlün bulunduğu mahalle ahalisinden olan şahs-ı muayyenden mûrisimizi sen katl itdin deyû dava itdüği suretde dahi ol mahalle ahalisinden kasâme ve diyet sâkıt

olur. Ve iki suretde dahi ol mahalle ahalisi varisin bu davasına şehadet etseler şehadetleri kabul olunur".

Hükümde maktûlün mirasçıları adam öldürme fiilini başka bir mahalleden belli bir kimseye isnat ettiklerinde maktûlün bulunduğu yer halkına kasâme ve diyet uygulanmayacağı belirtilmekte ve ayrıca böyle bir durumda mahalle halkının kasâme davasında tanıklık edebilecekleri ifade edilmektedir. Burada Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerine uygun bir düzenleme yapılmıştır. Ölenin mirasçıları maktûlün bulunduğu yer halkından bir kimseyi cinayetten sorumlu tutarlarsa imameyn ve Ebû Hanife'den gelen bir görüşe göre kasame ve diyet düşer. Burada da ölenin bulunduğu yer halkının tanıklıkları kabul edilecektir.26

Kasâme İstanbul'da Uygulanmadı mı?

Kasâme hükümleri görüldüğü üzere hem Devlet-i Aliyye'nin tamamında27 uygulanmak üzere ısdar edilen umumi kanunnamelerde yer almış, hem şer'iye mahkemelerinde tatbik sahası bulmuş hem de fetvalara konu olmuştur. Bu hükümler devletin yıkılışına kadar uygulanmıştır.28 Ancak aşağıda metni verilecek olan bir padişah hükmünden anlaşıldığına göre İstanbul ve civarında oturanlar kasâmeden muaf tutulmuşlar ve mahallelerde vuku bulan faili meçhul adam öldürme fiillerinde maktûlün yakınlarına devlet diyet ödemeyi üstlenmiştir. I. Mahmud'un padişahlığı dönemine tekabül eden 1159/1746 tarihli hükm-i hümâyûn, Eyüp mahkemesinin yetki sahasında bulunan Yedikule surları dışında, Silivrikapı yakınındaki Balıklı Ayazma denilen yerde işlenen bir adam öldürme fiili sebebiyle sâdır olmuştur.29

Taşra vilayetlere evâmir-i şerîfem verilegelüp İstanbul ve havâlisine bu husus içün emr-i şerîf verilmek vaki olmaduğı Dîvân-ı hümâyûnum kaleminde mahfûz olan kuyûdâtdan ihraç olınup… dârü's-selâtiniyyeti's-seniyyem olan mahmiyye-i İstanbul ve havâlisinde diyet ve kasâme ahkâmı kadîmden bu âna değin icrâ ve vâkı' olmaduğı mütehakkık olmağla bu husus içün İstanbul ve muzâfâtında sâkin olanlar ber vech-i muharrer kemâ fi'l-evvel rencîde olınmamak içün emr-i şerîfüm virilmek recâsına istidâ-yı inâyet eyledüklerin bi'l-iltimâs sen ki kazâ-i mezbûr nâibi mevlânâ Mehmed zîde ilmuhûsun i'lâm eyledüğin ecilden i'lâmı mûcebince amel olınmak içün yazılmışdur. Fî evâil-i M sene (1)159 (24 Ocak-2 Şubat 1746)

Davacılar, mûrisleri olan maktûlün katilinin malûm olmadığını, olayın Sultan II. Bayezid'in vakfı olan bir arazide cereyan ettiğini, ses işitilebilecek çevredeki çiftlik sakinlerinin diyet ve kasâmeden sorumlu olduklarını iddia etmişlerdir. Buna mukabil davalılar İstanbul ve çevresinde kasâmenin uygulanmadığı itirazında bulunmuşlardır. Mesele Eyüp mahkemesince muhtemelen Dîvân-ı Hümâyûna intikal ettirilmiş, bilahare meselenin tetkiki için bostancıbaşı görevlendirilmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn kaleminde yapılan tetkikattan İstanbul ve çevresinde kasâme ahkâmının eskiden beri tatbik edilmediği anlaşılmıştır. "İstanbul ve havalisine bu husus içün emr-i şerîf verilmek vaki olmaduğı Dîvân-ı hümâyûnum kaleminde mahfûz olan kuyûdâtdan ihraç olınup… dârü's-selâtiniyyeti's-seniyyem olan mahmiyye-i İstanbul ve havalisinde diyet ve kasâme ahkâmı kadîmden bu âna değin

icrâ ve vâkı' olmaduğı mütehakkık olmağla bu husus içün İstanbul ve muzâfâtında sâkin olanlar ber vech-i muharrer kemâ fi'l-evvel rencîde olınmamak içün" emr-i hümâyun yazılmıştır.

Bu hükmün kaleme alınmasından altı sene sonra aynı olayın tekrar Padişah divanına aksettiği görülmektedir. Gerçekten de bu altı yıl içinde emr-i hümayûna rağmen maktûlün eski eşi ve annesi taleplerinden vazgeçmemişler; davalıları taciz etmeye devam etmişlerdir. Nihayet aynı konuda teyiden ikinci bir emr-i şerîf sadır olmuştur:30

Emr-i şerîfim virilmek recâsına mukaddemâ istidâ-yı inâyet olunduğına bi'l-iltimâs sâbıkan kazay-ı mezbûr nâibi Mevlana zîde ilmuhû ilâm eylediği ecilden ilâmı mûcebince amel olunmak içün yüz elli dokuz senesi evâili Muharreminde emr-i şerîfim sâdır olmuşken verese-i zımmînin taraflarından husus-ı mezbûr içün her birleri başka başka varub hilâf-ı şer'-i şerîf ve muğayir-i emr-ı münîf kasâme ve diyet ve akçe talebi ve ahz ü habs teklifi ile fakirleri tazyik ve rencideden hâlî olmadıkların bildürüb mukaddema sâdır olan emr-i şerîfim mûcebince amel olunub hilaf-ı şer'-i şerîf ve muğayir-i emr-i münîf kasâme ve diyet talebi ve akçe talebi ve ahz ü habs teklifi ile fakirler taciz ve rencide itdürülmemek bâbında müceddeden emr-i şerîfim recâ ve Dîvân-ı Hümâyûnumda mahfûz olan kuyûd-ı ahkâma müracaatla ol vaktde vech-i meşrûh üzre emr-i şerîfim virildiği mestûr ve mukayyed bulunmağla mukaddemâ sâdır olan emr-i şerîfim mûcebince amel olunmak içün emr-i şerîf yazılmışdur. Fî Cz (1)165.

Bu iki belge, kasâme hükümlerinin İstanbul'da hiç uygulanmadığını zahiren şüpheye mahal bırakmayacak şekilde göstermektedir. Ancak durum gerçekten böyle midir? Zira Mühimme defterlerindeki bazı hükümler ile İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi'ndeki bazı kayıtlar böyle kesin bir yargıya varmaya engel niteliktedir. Kanunî Sultan Süleyman'a ait bir hükmün muhtevasından kasâmenin İstanbul'da tatbik edildiği sonucu çıkmaktadır.31

Havass-ı Kostantıniyye kazası tevabiinden İncirlü ve Soğanlu ve ol yirde karîb olan bir karye dahı cümle üç pâre karye mâbeyninde bir maktûl olup… üç pâre karyenün halkın… cümle getürdüp dikkat ü ihtimam ile hak üzre teftiş eyleyüp ol maktûl olduğı yirden ol karyelere âvâz irişür mi? … Gereği gibi eğer karye halkıdur eger sair yirleridür tutup ya ehl-i fesadı ele vireler veyahud garâmetin kendüler çekerler…

Şer'iye sicillerindeki kayıtlar da bunu desteklemektedir. Şimdiye kadar kasâme konusunda dört şer'iye sicil kaydı tespit edebildik. Bu kasâme davalarının tamamının tarafların aralarında anlaşmaları sonucu sulh yoluyla neticelendiği görülmektedir.

Mahmiyye-i Galata'da Sultan Bayezid Mahallesi sakinelerinden Kerime binti İdris nam hatun meclis-i şer'-i hatîru lazımü't-tevkirde… mahzarlarında ikrar ve itiraf idüb bundan akdem li-ebeveyn karındaşım olan Hüseyin bin İdris nam râcil mahalle-i mezbûrada mecrûhan maktûl bulunub katili nâ-ma'lum olmağın dem ü diyetini cemaat-i merkûme ahalisinden dava ve taleb itmişdim hâlâ husus-ı merkûma müteallik davadan bi'l-külliye cemaat-i merkûme ahalisinin zimmetlerini ibra-yı 'âm ile ibra ve iskat-ı tâm ile iskat eyledim… Zilhicce 1014".32

İkincisi Şöyledir.33

Mahrûsa-yı Galata mahallâtından Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde gice ile bundan akdem mecrûhan maktûl bulunan Şahin Beşe nam kimesnenin veraseti sulbiyye kebira kızı Fatıma ve zevce-i metrûkesi Emine binti Abdullah nam hatunlara münhasıra oldukdan sonra mezbûretân Fatıma ve Emine meclis-i şer'-i şerifde mahalle-i mezbûre ahalisinden Derviş Mehmed ve Ali Çelebi ibn Abdurrahman ve Mahmud nam kimesneler ve sâir ahali-yi mahalle-i mezbûra mahzarlarında her biri ikrar ve takrir-i kelam idüb müteveffa-yı mezbûr mahalle-i mezbûrede maktûl bulunmağla katili malum olmamağın mezbûrun diyetini ahali-yi mahalle-i mezbûreden dava ve taleb eylemiş idik el-hâletü hâzihi ahali-yi mahalle-i mezbûre yedlerinden iki bin dört yüz fıdda râic fi'l-vakt akçe alub kabz idüb zikrolunan davadan bi'l-külliye fâriğalar olub ahali-yi mahalle-yi mezbûrenin dava-yı merkûmeden zimmetlerin ibrâ-yı âm ile ibrâ ve iskat-ı tâm ile iskat eyledik min ba'd ahali-yi mezbûre ile husus-ı mezkûra müteallik dava ve nızamız yokdur… fi'l-yevmi'l-âşir min şehr-i Rebiulahir li-sene sitte ve ışrune ve elf [1026].

Diğerleri Şöyledir:34

… Husus-ı mezbûrda kavl-i müftâ bih üzre şer'an menzil-i mezbûrda sakin olanlara diyet ve kasâme lazım geldiğini kütüb-i fıkhiyyede mestûr ve musarrah olmağın fil-hakika katîl-i mezbûr Mehmed Beşe'yi 'amden katl itmeyüb ve katilini dahi bilmediklerine mezbûrân Ahmed ve Mehmed'e elli kere yemin teklif olundukda anlar dahi alâ vefki'l-mesûl yemin billahil aliyyil-a'lâ itmeğin emr-i kasâme temam olub mûcebince katîl-i mezbûrun fıdda-ı hâliseden diyeti olan on bin dirhemi vech-i şer'î üzre eda ve teslime mezbûrân Ahmed ve Mehmed üzerlerine ba'de'l-hükm ve'l-kaza mâ vakaa bi't-taleb ketb olundı. Fi yevmi's-sâlis ve'l-ışrîn min Muharremi'l-Haram li-sene 1133.

Olayda bir odada beraber kalan üç kişiden birisi aldığı yaradan dolayı ölmüş olarak bulunmuş ve diğer ikisi hakkında kasâme hükümleri uygulanarak on bin dirhem gümüş ödemeye mahkum edilmişlerdir. Bu ilamdan bir ay sonra tarafların kendi aralarında sulh anlaşması yaparak mahkemeye tescil ettirdikleri görülmektedir:35

… Maktûl-ı mezbûrun fıdda-i hâliseden diyet-i kâmilesi olan on bin dirhem-i şer'îyi vech-i şer'î üzre edâya mezbûrân Ahmed ve Mehmed kıbel-i şer'den mütenebbih olunmuşdu. Hâlâ beynimize muslihûn tavassut idüb maktûl-ı mezbûrun diyet-i kâmilesi davasından mezbûrân Ahmed ve Mehmed ile bizi iki yüz guruş üzerine inşâ-yı akd-i sulh eylediklerinde biz dahi sulh-ı mezbûru kabul ve bedel-i sulh olan meblağ-ı mezbûr iki yüz guruşu mezbûrân Ahmed ve Mehmed yedlerinden bi't-tamam ahz ü kabz idüb biz mûrisimiz maktûl-ı mezbûr Haseki Mehmed Beşe'nin dem ü diyetine ve sâire müteallika-yı 'âmme-i davadan mezbûrân Ahmed ve Mehmed'in ve mezbûr Ahmed zevcesi Saliha'nın zimmetlerini ibra-yı 'âmm-ı kâtıu'n-nizâ ile her birimiz ibrâ ve ıskat eyledik didiklerinde gıbbe't-tasdîki'ş-şer' ma hüve'l-vâki bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'l-Hâmis ve'l-ışrîn min Saferi'l-hayr li-sene selase ve selasin ve mie ve elf (1133)

Ahkâm defterindeki iki emr-i hümayun ile mühimme defteri ve şer'iye sicilleri arasındaki bu çelişki nasıl açıklanabilir? Şer'iye sicillerindeki kayıtlar 1014, 1026 ve 1133, mühimme defterindeki kayıt 967, emr-i hümâyûnlar ise 1159 ve 1165 tarihlidir. Ahkâm defterindeki hükümde kadîmden beri İstanbul ve civarında kasâmenin uygulanmadığı açıkça ifade edildiğine göre 967 tarihli hükmün çok eski bir tarihe ait olduğu kabul edilse bile şer'iye sicillerinde müseccel olan İstanbul'un merkezinde yaklaşık otuz sene önce görülmüş kasâme davasının Dîvân-ı Hümâyu'nun bilgisi dışında olduğunu düşünmek güçtür. Bu noktada bazı ihtimaller değerlendirilecektir.

Kasâme diyeti sadece mahalleye taalluk eden bir diyet değildir. Kimi durumlarda diyet ödeme borcu mahalle halkına değil mesela ev sahibine veya han ve kervansaraylarda aynı odada birlikte konaklayanlara terettüp eder. Yukarıdaki olayda da geçtiği üzere mesela han odalarının birinde birlikte kalan kimselerden biri öldürülmüş olarak bulunsa kasâme diyetini o odada kalanlar ödemek zorundadırlar.36 Padişah hükmü belki bu noktada bir ayrım yapmaktadır. Kasâmenin bütün bir mahalleyi etkilemesi söz konusu olduğunda İstanbul'da uygulanması yasaklanmış olabilir. Bir kaç kişiye tesir eden kasâme uygulamasının ise emrin dışında tutulduğu farz edilebilir. Ancak kasâme ahkamının Kanunî Devri'nde uygulandığının tespiti bu faraziyeyi çürütmektedir. Belki de Kanunî Dönemi'nden sonraki bilemediğimiz bir tarihten itibaren istisna getirilmiş olabilir.

Birinci ihtimalin geçerli olduğu kabul edilse bile mesele tam anlamıyla çözümlenmiş sayılmaz. Gerçekten de kasâme ahkâmının en azından bir bölümünün İstanbul'da tatbik edilmemiş olduğunun tespiti Osmanlı hukukunun bugüne kadar bilinmeyen bir yönünü ortaya koymaktadır. Emr-i hümâyûnda da yer aldığı üzere taşra vilayetlerinde kasâme ahkâmı tatbik edilegelirken İstanbul'un istisna tutulmasının sebebi ne olabilir? Kasâme, büyük şehirlerde uygulanmaya pek elverişli olmayan bir tarım toplumu kurumudur. İş bölümünün geliştiği, insanların gündüz ticaret yapmak veya mesleklerini icra etmek amacıyla evlerinden çıkıp iş yerlerine gittikleri bir metropolde mahallenin bu işlevini yitirdiği görülmektedir. Bu gerekçe İslâm hukuku ilkeleriyle bir şekilde telif edilmiş olmalıdır. Zira Osmanlı hukukunun kural olarak fıkhın temel ilkelerine istinat ettiği, bazı istisnalar dışında İslâm hukukundan sapmaya esasta rastlanmadığı bugünkü bilgilerimiz arasındadır. Öyleyse İstanbul'un arz ettiği bu özellik fıkıh kavramlarıyla nasıl izah edilmiş olabilir?

Fıkıh kitaplarına göre cinayet, büyük camiler, ana caddeler, büyük köprüler, büyük pazar yerleri gibi kamuya ait mekanlarda işlenirse anılan yerler kimsenin mülkiyetinde veya zilyedliğinde olmadığından kasâme icra edilmez; buraların korunması kamuya ait olduğundan maktûlün diyeti beytülmalden ödenir.37 Osmanlı padişahlarının geniş bir yorumla İstanbul ve havalisinde gerek devlete gerek reayaya ait mekanlarda işlenen faili meçhul cinayetlerde kamunun sorumluluğunu kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu noktada halli gereken diğer bir mesele ortaya çıkmaktadır. Bu yorumun kurallar hiyerarşisindeki yeri nedir? İslâm hukukunda devlet başkanı sınırlı bir yasama yetkisine sahiptir. Devlet başkanının Kur'ân ve sünnet ile konulan hükümlere müdahale etme yetkisi yoktur. Kasâme sünnet ile fıkha ithal edilmiş bir kurumdur. Her ne kadar İslâm hukukçularından Ömer b. Abdülaziz, Katâde ve Ebû Kılâbe gibi bazıları kabul etmemişler ise de cumhûra göre kasâme sünnetle sabittir. O halde bu özel uygulama bir hukuka aykırılık teşkil etmekte değil midir? İslâm Ceza

Hukuku'nda kasâmeyi de kapsamak üzere bir üst ilke vardır. Bu ilke kanların heder olmaması yani masum bir kimsenin kanının zayi olmaması, kısas veya diyetle bir karşılığının bulunmasıdır. Osmanlı fukahası burada mademki anılan gaye tahakkuk etmiştir o halde bir hukuka aykırılık bulunmamaktadır şeklinde bir düşünceyle bu uygulamaya cevaz vermiş olabilir.

Değerlendirilmesi gereken bir diğer husus da şudur: İslâm hukukuna göre devlet başkanı, kadıların yargı görevlerini zaman, mekan ve belirli davaların görülmesiyle tahsis edebilir. Mesela Osmanlı Devleti'nde terekesi beytülmale kalan kimselerden üç bin akçeden fazla alacak iddia edildiğinde davanın mahalli mahkemede değil İstanbul'da görüleceğine dair kanun vardır. Keza ruhanî reislerin işledikleri suçlardan dolayı yerel mahkemede değil Dîvân-ı Hümâyû'nda yargılanacakları kararlaştırılmıştır.38 Nispeten benzer bir şekilde İstanbul'da kasâme davasının dinlenilmeyeceğine hükmedildiği de düşünülebilir.

Bu çalışma Osmanlı hukukuna ilişkin bir probleme ışık tutma amacına yönelik olarak kaleme alınmıştır. Eldeki verilerle nihaî bir hükme varabilmek fazla iddialı olur. Daha sonra elde edilecek bilgi ve belgelerle meselenin billurlaşması ve bu iyice karışmış gözüken problemin çözülmesi umulmaktadır.

DİPNOTLAR

1 Kasâme kelimesinin farklı bir bağlamda, bir tür yazılı taahhütname anlamında kullanıldığı da anlaşılmaktadır; bk. D. S. Richards, "The Qasama in Mamluk Society: Some documents from the Haram Collection in Jerusalem", Annales Islamologiques, 25, (Kahire 1991), s. 245-284.

2 Kasâme uygulaması başka kültür çevrelerinde mesela Eski Yunanda, Ortaçağ İngilteresinde, Yahudilikte ve Cahiliye Arap toplumunda da görülmüştür. Geniş bilgi için bk. Patricia Crone, "Jahili and Jewish Law: The Qasama", Jerusalem Studies in Arabic and Islam, (4) 1984, s. 155-156.

3 Abdullah b. Sehl hadisi diye bilinen hadis İslâm hukukunda kasâme kurumunun referansını teşkil etmektedir. Bu hadis kütüb-i sitte gibi meşhur hadis kaynaklarında geçtiği gibi füru kitaplarında da bulunmaktadır; mesela bk. Alaüddin Ebi Bekr b. Mesud el-Kâsânî, Bedâiu's-sanâi fi tertibi'ş-şerâi, Beyrut 1996, c. VII, s. 422-423.

4 Kasâme hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Semire Seyyid S. Beyyûmî, el-Kasâme ve ahkâmühâ fi'ş-şerîati'l-islâmiyye, Kahire 1990; Crone, s. 153 vd; B. Johansen, "Eigentum, familie und obrigkeit im Hanafitischen strafrecht", Die Welt des Islams, (19) 1979; Cemalettin Şen, İslâm Huk. Kasâme, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İst. 1996.

5 Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. IV, İstanbul 1992, s. 302, (md. 38). Bu maddenin bir başka nüshasında maddeye "Emr-i şer' mûteberdir. Şer'le tazmin

eylerse itdürilür ve illâ felâ. ” ifadesi eklendiği görülmektedir; bk. Uriel Heyd, Studies in Old Ottoman Criminal Law, Oxford 1973, s. 76-77, d. n., 77.

6 Akgündüz, IV, s. 299, (md. 18). Bu kanunnamenin bir başka nüshasında maddeye keza “(Bunda) emr-i şer‘-i şerîf mûteberdir, şer‘le diyet lazım gelürse (diyetdür); (ve illâ) gelmez ise nesne yokdur; şer‘-i şerîf ne emr ider ise ol olur. ” ibaresi eklenmiştir; bk. Heyd, s. 67, d. n., 44.

7 Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. II, İstanbul 1990, s. 43, (md. 30).

8 Akgündüz, II, s. 170, (md. 7).

9 Akgündüz, IV, s. 369, (md. 30).

10 “Karye-i mezbûrede karındaşım fülan maktûl bulundu bi-hasebi’ş-şer‘-i şerîf dem ü diyet taleb iderim didikde. ihtar itdüği kimesnelerden elli nefer kimesneye yemin-i billah teklif olunub. karye-i mezbûre halkının üzerlerine diyet hükm olunub.” Mecmûa-yı Sakk, Süleymaniye, Reşid Efendi, 281, v. 26b.

11 Mesela bk. Fetâvâ-yı Çatalcalı Ali Efendi, c. II, İstanbul 1312, s. 317.

12 Fetva metni için bk. Akgündüz, IV, s. 57.

13 Ömer Hilmi, Mi‘yâr-ı Adâlet, İstanbul 1301, md. 139-170.

14 Ali Haydar, Dürerü’l-hükkâm Şerhu Mecelleti’l-ahkâm, İstanbul 1330, c. IV, s. 557.

15 İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul’da Sosyal Hayat, İstanbul 1997, c. I, s. 11.

16 İstanbul Ahkâm Defterleri, I, s. 186-187. Benzer bir hükm-i hümâyûn için bk. a.g.e., s. 221.

17 “. İbrahim nam kimesne hasta olup kendü evinde fevt olup karye-i mezbûre halkı müteveffa-yı mezbûru defnitdüklerinden sonra Mansûr nam mültezim meyyiti makbereden çıkarup başın kesüp karye-i mezbûre kurbinde bırağup badehu “Karyenüz kurbinda maktûl bulundı”. “diyü ahali-i karyeye diyet salup hılaf-ı şer‘ akçaların alup.”, bk. 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), c. I, Ankara 1995, s. 313.

18 Hans Georg Majer, Das Osmanische Registerbuch Der Beschwerden (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675, Wien 1984, v. 5a/6.

19 İŞSA, Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi, nu. 2, s. 225/3.

20 “Sen ki kadısın, mektub gönderüb, (kaza-i mezbûrda Divane Ahmed nam karyede Nasuh nam kimesne gelüp sakin olalıdan berû karyesi kurbında vaki olan derede maktûl bulunur olup Dumanlı nam karye, mezbûr dereye karîb olmağın ahalisi merkûm derede Yasemin nam maktûlenin

bi'l-fiil dem diyetinde zaruret çeküp. meclis-i şer'de 'Yasemin nam maktûle deminde halimiz nice olupdı? deyu tezallüm itdüklerin bildirmişsin. 8 Zilkade 979"; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), c. II, Ankara 1996, s. 209-210 (1097 numaralı hüküm).

21 Molla Hüsrev, Dürerü'l-hükkâm fî şerh-i Gureri'l-Ahkâm, c. II, İstanbul 1317, s. 428.

22 Heyd, s. 311.

23 Gülnihâl Bozkurt, "İslâm Hukukunda Müste'menler", Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan, Ankara 1983, s. 361-379.

24 Mecelle Cemiyeti'nin hazırlık evrakında şöyle denmektedir: "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin muhakemâta dair olan kitabına bed ü mübaşeret olunmak üzre idüğine anın cem ve tertibi sırasında kasâme meselesi dahi mevzû-ı bahs olmak lazım gelüb ancak ol vakte kadar bir çok cinayât davalarının keşmekeşte kalması münasib olamayacağı cihetle şimdilik Mehakim-i Nizamiyece bir şahsın katil olduğu malum ve kanunen idam ya kürek cezasıyla mahkum olduğu halde bu hükm-i kanuni mevki-i icraya konularak kasâme davasının şimdilik tehiri Komisyonca bir çare-i muvakkat olmak üzre Mecelle Cemiyetinde tezekkür olunmuşdur"; BOA, YEE, No: 18/552, Osman Kaşıkçı, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, İstanbul 1997, s. 320.

25 BOA, YEE, No: 18/552, Kaşıkçı, s. 324.

26 Kaşıkçı, s. 320.

27 Kasâme doğal olarak Osmanlı hakimiyeti altındaki Arap şehirlerinde de uygulanmıştır. Raymond, mahallenin bu anlamdaki sorumluluğundan bahsetmektedir: André Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, çev. Ali Berktay, İstanbul 1995, s. 92, özellikle s. 118-119. Kıbrıs'ta (Lefkoşa) rastlanan 2 Şaban 1002 tarihli bir kasâme uygulaması için bk. Ronald C. Jennings, "The Use of oaths of denial at an Ottoman sharia court Lefkoşa (Nicosia) 1580-1640", Journal of Turkish Studies 20 (1996), s. 20. Bursa'da 894/1488-9 tarihinde yaşanan bir kasâme örneği için bk. Bursa sicili, A 7, v. 289a (Heyd, s. 249). Keza Erdek'te geçen bir diğer olay için bk. BOA, İstanbul Ahkâm Defteri, c. II, s. 35, no: 123; ayrıca bk. BOA, İstanbul Ahkâm Defteri, c. I, s. 130, no: 579 ve s. 230, no: 1027.

28 İskilip Şer'iye Mahkemesi tarafından kasâmeye dair verilip bazı eksiklikleri sebebiyle fetvahane-i âlice nakzedilen 1271/1854 tarihli ilâmın metni için bkz. Ö. Nasuhi Bilmen, Hukukı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, c. III, İstanbul 1950, s. 196-197.

29 2 numaralı İstanbul Ahkâm Defterinin 72. sayfasındaki 251 numaralı hüküm; bk. İstanbul Ahkâm Defterleri, I, s. 224-225. Metinde geçen bazı okuma hataları düzeltilmelidir: "Serkaz(?), Serkiz"; "mesfûrede kalmaz(?), mesfûrun da kanlımız" şeklinde okunmalıdır. Ayrıca bu hükmün başlığı da muhtevaya muhaliftir.

30 BOA, İstanbul Ahkâm Defteri, c. III, s. 148-149, no: 561.

31 3 Numaralı Mühimme Defteri, Ankara 1993, s. 427; 14 Receb 967 tarihli 950 numaralı hüküm.

32 İŞSA, Galata Mahkemesi, nu. 30, v. 48a/2.

33 İŞSA, Galata Mahkemesi, nu. 42, v. 12b/1.

34 İŞSA, Bâb Mahkemesi, nu. 124, v. 150a/1. Bu kayıttan beni haberdar eden Ömer Menekşe'ye teşekkür ederim.

35 İŞSA, Bâb Mahkemesi, nu. 124, v. 135a/1. Tarihlere bakılırsa bu iki sicil, ya defter ciltlenirken yanlışlıkla birbirlerinin yerine konmuş ya da katiplerin bazen bilinçli olarak sayfalarda boş yer bırakması sonucu sonradan doldurulmuş olmalıdır.

36 Bk. Damad Abdurrahman Efendi, Mecmeu'l-enhur fî şerh-i Mülteka'l-Ebhur, c. II, İstanbul 1311, s. 687; Ömer Hilmi, md. 159: "Bir han odalarının birinde bir kaç kimesneler ma'an sakin iken içlerinden birisi ol odada katîl bulunup katili malum olmasa kasâme ve diyet ancak katîlin oda refiklerine lazım gelir. Ol hanın sair odalarında sakin olanlara nesne lazım gelmez".

37 Molla Hüsrev, II, s. 428; Damad Abdurrahman Efendi, Mecmeu'l-enhur, II, s. 684; İbn Âbidîn, Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr, c. X, Beyrut 1994, s. 316.

38 M. Âkif Aydın, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 1996, s. 88.

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Örfî İdare Uygulaması / Yrd. Doç. Dr. Osman Köksal [s.795-803]

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bugünkü “sıkıyönetim” yerine kullanılan “ idare-i örfîye” veya “örfî idare”nin hem kavram hem de kurum olarak ortaya çıkışı oldukça yenidir ve Osmanlı tarih literatürüne I. Meşrutiyet dönemiyle girmiştir. Meşruti yönetimin hukuki zeminini teşkil eden 1876 (1293) Kanun-ı Esasisi1 ile tebaaya tanınan hak ve hürriyetler tanzim edilirken fevkalade hallerde söz konusu hak ve hürriyetlerin ne şekilde sınırlandırılacağı veya askıya alınacağı hususu da düzenlenmişti. Anayasanın meşhur 113. maddesi bu konuda şu hükmü taşıyordu: “Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyed asar ve emarat görüldüğü halde hükümet-i seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idare-i örfîye ilanına hakkı vardır. İdare-i örfîye kavanîn ve nizamât-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup idare-i örfîye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır.”2

Bu hükümle biraz mübhem olmakla birlikte idare-i örfîyenin hukuki bir tanımı da yapılmış3, ancak idare tarzının özel düzenlemelerle belirleneceği vurgulanmakla yetinilmiştir.

Ancak Kanun-ı Esasi siyasi açıdan son derece hassas bir devrede mer’iyete konulmuştu. Anayasanın top sesleri arasında ilan edildiği 23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) tarihi, aynı zamanda Rusya’nın isteği ile Rumeli’deki ıslahat programını görüşmek üzere bir araya gelen Düvel-i Muazzama temsilcilerinin Tersane Konferansı için masa başına oturdukları tarihti. Konferansın somut bir karar almadan dağılmasına rağmen Balkanlar meselesini yarım bırakmak istemeyen Rusya, General Ignatief vasıtasıyla Viyana, Paris, Berlin ve Londra ile temasa geçti. Bu teşebbüs neticesinde adı geçen devletler Rumeli’ye yönelik ıslahat taleplerini yineleyen bir protokolü deklare ettiler (23 Mart 1877).4 Osmanlı yönetimi Londra protokolünü kabule yanaşmayınca Rusya başka bazı sebepleri5 de bahane ederek 24 Nisan 1877’de Osmanlı devletine savaş ilan etti.

Örfî İdarenin Doğuşu ve Yerleşmesi

Kanun-ı Esasinin ilanı tarihinden 4 ay bile geçmeden karşı karşıya kalınan Osmanlı-Rus Savaşı beraberinde örfî idareyi de getirdi. Sulh halinde bile asayiş ve emniyet altına alınamayan Rumeli ciheti harbin ilanıyla tekrar kaynamaya başlayınca hemen hemen tüm yerleşim birimlerinin mahalli mülkî ve askerî idarecileri merkezi yönetimden idare-i örfîye ilan edilmesi talebinde bulunmaya başladılar.6 Hükümet bunları değerlendirmeye çalışırken İstanbul’a Anadolu cephesinde Ardahan’ın işgal edildiği haberi ulaştı.7 Bu hezimet, önce Osmanlı Mebusan Meclisini karıştırdı.8 Arkasından üniversite öğrencilerinden büyük bir grup toplanarak Meclis-i Meb’usan binasını sardılar. Serasker Redif Paşa ile Tophane Müşiri Damat Mahmut Paşa’nın azledilip cezalandırılmasını istediler.9

Olaylara tahammül edemeyen hükümet şiddetle mukabelede bulundu ve 14 Mayıs 1877'de İstanbul'da örfî idare ilan etti.10 İki gün sonra Seraskerlikten Dördüncü Ordu Müşirliği vekaleti, Batum Kumandanlığı, Hersek, İşkodra, Bosna, Yenipazar, Niş, Sofya, Yanya ve Yenişehir Kumandanlıklarına bir telgrafname yazılarak "ahval-i hazıra-i fevkaladeden dolayı lüzum ve mecburiyet-i sahiha göründüğü takdirde Tuna, Varna ve Bosna vilayetleri ile İşkodra valiliğinin ve Rumeli ve Anadolu'da sair mevaki-i muktaziyede hudud-ı malumeleri ile idare-i örfîye altına alınabileceğine" izin verildi ve idare-i örfîye altına alınan yerlerde hükümet-i askeriyenin yetkilerini belirten dört maddelik bir de talimat eklendi.11

Bu hadiseden sonra örfî idare kararları birbirini takip ederek 10 Temmuz'da Bosna vilayetinin Travnik, Banyaluka, Bihke ve Hersek sancakları12, arkasından 28 Temmuz'da Selanik vilayeti idare-i örfîye altına alındı. Mütakiben Yanya vilayeti ile Yenişehir sancağında (28 Ağustos) ve yine aynı vilayetin Tırhala ve Preveze sancaklarında13, Saray ve İzvornik'de14 idare-i örfîye ilan edildi. Ağustos ayı içerisinde Edirne dahil tüm Rumeli bölgesi15 örfî idare altına girdiği gibi yıl içerisinde Girit Adası16 ile Doğu Anadolu'da başta Erzurum17 olmak üzere ihtiyaç duyulan bölgelerde söz konusu idare te'sis edildi.18

Osmanlı Rus Harbinin hitamıyla birlikte Rumeli vilayetlerindeki örfî idare hemen kaldırılamadı. 29 Ekim 1881 tarihinde Sadrazam Said Paşa tarafından Harbiye Nezaretine yazılan bir yazıyla "idare-i örfîye tahtına alınmış olan mahallerden bu muamelenin icrasına ihtiyaçtan vareste olan yerler nereleri ise oralarca kavanin-i adliyenin icrası zımnında tahkikat yapılması emr-i padişahi…" gereği olarak istenmiş19, mahalli askerî mülki yöneticilerden hiç de olumlu cevap alınamamıştır.20

Osmanlı-Rus Harbi yenilgisi dolayısıyla Meclis-i Mebusan'daki ağır eleştirilerden rahatsız olan II. Abdülhamid'in 13 Şubat 1878'de (10 Safer 1295) Meclisi tatil etmesiyle başlayan istibdat rejimi fiili bir örfî idare rejimi olarak sürdüğü gibi o'nun saltanatı boyunca devam eden Girit, Şarki Rumeli, Makedonya, Bulgar ve Anadolu'da Ermeni meseleleri ile 1898'de patlak veren Yemen ayaklanması ve bunu izleyen olaylar siyasi açıdan örfî idareye bir yerde sebep olmaya devam etmiştir.21

II. Meşrutiyet ve Sonrasında Örfî İdare

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin yeniden ilanı hürriyet isteyenler için beklenmedik bir başarı22 olmasına rağmen uzun ömürlü olamadı. 13 Şubat 1909'da Kâmil Paşa Kabinesinin güvensizlik oyuyla düşürülmesi ve Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinin kurulmasıyla İstanbul'un siyasi gerginliği günden güne arttı. 6 Nisan'da İttihat Terakkiye karşı keskin muhalefetiyle bilinen Serbestî Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde vurulması bu gerginliği zirveye çıkardı. 12/13 Nisan gecesi Taşkışla'da bulunan IV. Avcı Taburu askerlerinin ayaklanarak Sultan Ahmed'de Meclis-i Mebusanı sarmasıyla başlayan 31 Mart Vak'ası 24 Nisan 1909'da Mahmut Şevket Paşa idaresindeki Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişiyle sonuçlandı. Ertesi gün yani 25 Nisan'da Mahmut Şevket Paşa-yasal prosedüre bile riayet etmeksizin-İstanbul, Çatalca ve İzmit'te re'sen örfî idare ilan etti.23

Hareket Ordusu kumandanlığının örfî idarenin 1911 (1327) yılı Martına kadar uzatılması isteği Meclis-i Vükelaca kabul edilmiş, daha sonra 1912 Temmuzu'na kadar bu rejim sürmüştür.24 22 Temmuz 1912'de göreve gelen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın büyük kabinesi 24 Temmuz'da idare-i örfîyeyi kaldırmış,25 ancak çoğunluğu ittihatçı olan Meclis-i Mebusanla ilişkileri bozulup 5 Ağustosta Meclisi kapattırma kararı aldırdıktan sonra çıkan olaylar üzerine 17 Eylülde İstanbul'da üç günlük örfî idare ilan edilmiştir.26

Arkasından Heyet-i Vükela'nın Osmanlı basınında "tahlif senedâtı" olarak adlandırılan ve devlet memurlarının politika yapamayacaklarına dair yeminli senet imzalamaları yükümlülüğünü getiren bir karar kabul etmesi ve aynı yükümlülüğün üniversite öğretim üyelerine tatbiki için kararın Maarif Nezaretine bildirilmesi üzerine üniversite öğrencileri "Babıali Nümayişi"ni düzenlemişlerdir. Daha önceleri de "harp isteriz" diye gösteriler yapan öğrencilerin bu son hareketi üzerine hükümet aynı gün "Rumeli ve İstanbul vilayeti ile Çatalca Sancağı" dahilinde idare-i örfîye ilan etmiş27, ertesi gün de Balkan Harbi patlak vermiştir.28

Bu döneme kadar örfî idere rejimi sadece İstanbul'a münhasır olarak uygulanmadı. Yukarıda değindiğimiz gibi Rumeli'de, Makedonya'da aralıklarla da olsa bu idareye başvuruldu. Nitekim Edirne ve Selanik gibi merkeze oldukça yakın bölgeler bu vilayetlerdeki etnik ve siyasi faaliyetler sebebiyle uzun süre örfî idare altında tutuldu.29 Yine Kosova valisi Mazhar Bey'in bazı garip uygulamaları yüzünden 1 Nisan 1910'da patlak veren Arnavutluk isyanı sebebiyle bölge örfî idare altına alındı.30

Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devletine savaş ilan etmesiyle başlayıp, 30 Mayıs 1913'de akdedilen Londra Anlaşmasıyla sona eren I. Balkan Harbi devletin Rumeli'deki topraklarının tasfiyesiyle sonuçlandı. 11 Haziran 1913'de Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra yönetime iyice yerleşen İttihatçılar muhaliflerine karşı en şiddetli tedhiş hareketlerine başladılar.31 örfî idareyi kalkan olarak kullandılar. Kısa süre sonra I. Dünya Savaşı bulutlarının Osmanlı topraklarına ulaşmasıyla Osmanlı Devleti 2 Ağustos'ta başladığı seferberlikle birlikte tüm ülke sathında örfî idareye de başvurdu.32 Böylece devlet merkezi İstanbul'da 1909'da başlayan örfî idare-Ahmet Muhtar Paşa Kabinesinin kaldırdığı üç aylık dönem hariç tutulursa-1918 yılına kadar aralıksız sürmüş, hürriyet rejimi olarak meriyete konulan meşrutiyet tamamen örfî idareli meşrutiyet veya askerî meşrutiyete dönüşmüştür.33

Örfî İdareyi Gerektiren Haller ve İlan Şekli

1876 Kanun-ı Esasisinin örfî idare rejimine müracaatı "mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyed asar ve emarat görülmesi" şartına bağladığına yukarıda işaret etmiştik. Ancak buradaki ihtilal geniş anlamda kullanılmış olup pratikte harp, isyan ve ihtilal ile sonuçlanabilecek derecede iç ve dış güvenliği tehdit edici haller örfî idareyi meşru ve zaruri kılacak sebepler arasında yer almıştır.34 Söz konusu hallerde örfî idare ilanı yetkisi "hükümet-i seniyye"ye verilmiştir. Hükümetin aldığı örfî idare kararı padişahın iradesi (onayı) ile kesinleşmektedir.35

Harp halinde savaş mahallindeki askerî yetkililer de mahallin mülki hükümet yetkilisi ile görüşmek suretiyle örfî idare ilan edebilmektedir. Ancak bu durumda karar derhal hükümete arz edilip hükümetin izniyle padişah iradesinin alınması şarttır.36 Zaten buna benzer hallerde askerî yetkililere önceden örfî idare ilan izni verilmektedir.37 örfî idare altına alınan bölgenin sınırları hükümetin kararında belirtilmek durumundadır. örfî idarenin süresi konusunda mevzuatta tahdid edici bir hüküm yoktur. Kanun-ı Esasi sadece “muvakkaten” ilan edilebileceğini belirtmiştir. örfî idare kararının Dahiliye Nezaretince bütün ilgililere duyurulması ve örfî idare hudutları dahilinde halka ilanı da kuraldır.38

Örfî İdarenin Görev ve Yetkileri

Yönetim fonksiyonu açısından idare-i örfîye, söz konusu idare altına alınan bir mahalde emniyet ve asayişin korunması için “mülkî (sivil) hükümete ait hak ve yetkilerin askerî hükümete devri”nden ibarettir. Askerî idare bozulmuş (muhtel) olan asayişi yeniden tesis edebilmek için bazı yetkilerle donatılmıştır. Bu yetkiler örfî idareye dair ilk hukuki düzenleme olarak bilinen 20 Eylül 1293 (2 Ekim 1877) tarihli İdare-i örfîye Kararnamesi’nin39 altıncı maddesinde şöyle sıralanmıştır:

a) Lüzum görülen eşhasın gece ve gündüz ikametgahlarını arama,

b) Şüpheli ve sabıkalılardan olup da hükümet tarafından yakalananlar ve İdare-i örfîye mıntıkasında ikametgahları olmayanları bir başka mahalle tard ve teb’îd,

c) Ahalinin esliha ve cephanesini toplama,

d) Zihinleri karıştırıcı yayın yapan neşriyatı kapatmak,

e) Ve her türlü cemiyetleri men etmek.

Örfî İdare rejimini donatan bu yetkilerin Kanun-ı Esasinin ikinci kısmında Osmanlı tebaasına tanınan kişi dokunulmazlığı, mesken masuniyeti, matbuat serbestisi gibi temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırdığı meydandadır.

Örfî İdareye tanınan en önemli yetkilerden biri de “devletin dahili ve harici emniyetini ihlal edici bilcümle cünha ve cinayet cürümlerinin asıl failleriyle bunlara medhaldar olanların Divan-ı Harp huzurunda yargılanması”dır ki biraz da bu mahkemeleri tanımaya çalışalım.

Divan-ı Harb-i örfîler

Örfî İdarenin bir an önce düzeni tesis edebilmesi için suçluların vakit geçirmeden cezalandırılmalarını sağlayacak ve böylece caydırıcı bir unsur olarak yeni yönetime destek olacak seri çalışan bir yargıya ihtiyacı vardır. İcra yetkisi askeri idareye geçince yeni idarenin kendi yargı mekanizmasıyla birlikte işletilmesi mantık açısından da gerekli ve faydalı görülüyordu.

Osmanlı Devleti'nin yenileşme sürecinde yargı müesseselerindeki değişime paralel olarak askeri ceza mahkemeleri de "Divan-ı Harp"40 genel adıyla teşkilatlanmıştır. Örneğin gerek 1837 tarihinde kabul edilen ve kısaca "Cezaname" olarak adlandırılan Kanunname-i Cezada41, gerekse 24 Ocak 1870 tarihli Askeri Ceza Kanunname-i Hümayununda42 mahkeme adı budur. Hatta Cezanamede Divan-ı Harb-i Daimi, Divan-ı Harb-i Mahsus ve Divan-ı Harb-i Tecessüs olarak üç özel askeri mahkeme yer almıştır.43Ancak bunların hepsi asker mensuplarını görevleriyle ilgili suçları sebebiyle yargılayan özel mahkemelerdir. örfî İdare rejimini düzenleyen mevzuat, başlangıçta örfî İdarenin bir parçası olarak kurulacak askeri mahkemeleri de aynı adla, yani "Divan-ı Harp" olarak isimlendirmiştir.44 Ancak ilerleyen süreçte bu ad mahkemelerin nizami askeri ceza mahkemeleri olan Divan-ı Harplerle karıştırılmasına yol açtı. Bu sebeple isim karmaşasından kurtulmak ve örfî idare dolayısıyla kurulan mahkemeleri ikincilerden ayırmak için mahkemelerin sonuna İdare-i örfîyenin "örfî"si eklendi ve adı "Divan-ı Harb-i örfî" olarak yerleşti.45 Zaman zaman "İdare-i örfîye Divan-ı Harbi"46 veya yine başlangıçta olduğu gibi "Divan-ı Harp" şeklinde adlandırmalar olmuş ise de söz konusu mahkemeler kendilerine ait tüm resmi yazışmalarda yerleşmiş olan ilk ismi kullanmışlardır. Bir Örf-i İdare bölgesinde birden fazla mahkeme kurulması gerektiğinde bunların numaralandırılması yoluna gidilmiştir. Örneğin İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra 31 Mart sanıklarını yargılamak üzere İstanbul'da iki, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Ermeni isyanları üzerine ilan edilen Örf-i İdareyle birlikte Adana'da üç, Cebelibereket'te iki Divan-ı Harb-i örfî birden kurulmuş Adana'dakiler (Adana), Birinci, İkinci, Üçüncü Divan-ı Harb-i örfîsi, Cebelibereket'tekiler de yine Cebelibereket Birinci, İkinci Divan-ı Harb-i örfîsi şeklinde adlandırılmıştır.47

Mahkemelerin İlk Teşekkül Tarihi ve Osmanlı Dönemindeki Faaliyet Süreci

Divan-ı Harb-i örfîlerin -Örf-i İdarenin adeta bir unsuru durumundaki yargı kurumları olarak- söz konusu rejimle eş zamanlı olarak kurulup faaliyete başladıklarına hükmetmek için fazla bir kanıta ihtiyaç olmasa gerek. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde mahkemelerin ilk tatbikatının 31 Mart Vak'ası sebebiyle İstanbul'a gelen Mahmut Şevket Paşa'nın 25 Nisan 1909'da (12 Nisan 1325) İstanbul, Çatalca, İzmit bölgesinde ilan ettiği İdare-i örfîye ile başladığı yolunda görüşler ileri sürülmüştür.48 Bu görüşlerin pratik bir değeri olmayacağı açıktır. Çünkü her şeyden evvel Örf-i İdare rejimini tanzim eden mevzuat bu rejimi Divan-ı Harb-i örfîlerle birlikte düzenlemiştir. İkinci olarak örfî İdare altına alınan yerlerde hemen bir mahkeme teşkiliyle göreve başlatılması hükümet tarafından o yerin mülki ve askeri idarecilerine yapılan ilk ve en önemli tenbihat olmuştur.49 Nihayet mahkemelerin 1877 yılında Örf-i İdareyle kurulup faaliyete başladıklarının en önemli kanıtı söz konusu mahkemelerin yargılama kararlarıdır.50

Örf-i İdare rejiminin yukarıda izaha çalıştığımız tarihsel gelişimi Divan-ı Harb-i örfîlerin de kronolojik faaliyet sürecini belirler. Osmanlı-Rus Harbiyle başlayan bu süreç bazen ülke topraklarının çeşitli yerlerindeki münferit karışıklıklar ve isyanlar sebebiyle yerel, bazen söz konusu Harpte ve Balkan Harbi sırasında olduğu gibi bölgesel, bazen de I. Dünya Harbinde görüldüğü gibi bütün ülke düzeyinde uygulanmak suretiyle Osmanlı döneminin sonuna kadar belirli aralıklarla devam etmiştir.

Yerel mahkemeler arasında 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı devletinin elinde kalan Rumeli topraklarının belli başlı merkezleri durumundaki Selanik, Yanya, Kosova ve İşkodra'da uzun süre birer Divan-ı Harb-i örfînin faaliyette bulunduğunu biliyoruz.[51] Bunlardan Selanik Divan-ı Harb-i örfîsi Umum Rumeli Müfettişliği özel yönetiminin kurulduğu 1902 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür.

Yine 1890 yılında Girit'de bir Divan-ı Harb-i örfî[52] ile Hanya ve Resmo'da[53] olduğu gibi ihtiyaç duyulduğunda sayıları çoğaltılan mahkemeler mevcut olmuştur. 1895 yılında Trabzon'da vukua gelen karışıklık (Şuriş) sebebiyle 9 Ekim 1895 tarihli İrade-i Seniyye ile İdare-i örfîye ilanı ve bir mahkeme kurulması kabul edildi.[54] Aynı dönemde Beyrut'ta bir mahkeme faaliyetini sürdürdü.

İkinci Meşrutiyetin ilanından kısa süre sonra 31 Mart Vak'asını müteakip İstanbul'da örfî İdareyle birlikte başlatılan Divan-ı Harb-i örfî uygulaması, kısa sürede yurdun çeşitli yerlerinde çıkan kırışıklıklar sebebiyle Balkanlara, Rumeli ve Arnavutluk'a[55], Anadolu'da Ermeni karışıklıklarının yoğun olarak yaşandığı Adana[56], Maraş ve Antakya'dan[57], Musul ve Süleymaniye'ye[58] kadar uzandı. Sınırları içerisindeki etnik unsurların ayrılıkçı faaliyetleri, katılmış olduğu İtalyan Harbi, Balkan Harbi, I. Dünya Harbi ve bu son savaşı takip eden tasfiye dönemi sırasındaki olaylar sebebiyle Osmanlı Devletinin çoğu yerinde Divan-ı Harb-i örfîler bazen bölgesel, bazen de tüm ülke sathında faaliyetlerini aralıklarla da olsa sürdürdü.[59]

Özel Amaçlı Mahkemeler

Genel olarak bakıldığında Divan-ı Harb-i örfîlerin kuruluşundaki temel amaç örfî İdare mıntıkası içinde başta devletin iç ve dış güvenliğini ihlal eden suçlar olmak üzere örfî İdarenin ilanına sebebiyet veren birtakım suçlarla ilgili davaları "serian" sonuçlandırmak, suçluları vakit geçirmeden cezalandırarak sükunetin bir an önce sağlanmasına yargısal destekte bulunmaktan ibarettir. Bununla birlikte ağırlıklı olarak icra-yı faaliyette bulunacakları alan ve çözümleyecekleri suç gurupları noktasından hareketle mahkemelerle ilgili daha özel ve kategorik bir guruplama yapmak mümkündür.

Örneğin, II. Meşrutiyeti müteakip ağırlığını Makedonya oluşturmak üzere Osmanlı Devletinin Rumeli'de kalan toprakları ve Arnavutluk'ta çıkan karışıklıklar sebebiyle bu bölgede kurulan Divan-ı Harb-i örfîlerin kuruluş amacı ayrılıkçı direnişçilerle çete guruplarının bir an önce tenkil edilmesiydi. Bunun için 27 Eylül 1909'da "Rumeli Vilayetinde Şekavet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecasirlerinin Takip ve Tedibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat"[60] adı altında özel bir düzenleme ile teşkil edilecek Divan-ı Harb-i örfîlerin kuruluş ve teşkilatı buna uygun olarak düzenlendi. Bir yıl sonra 1 Eylül 1910'da çıkarılan "Müsellah Çeteler Hakkında Kanun-ı Muvakkat"[61] ile ilk düzenlemede bazı değişiklikler yapıldı. Fakat amaç aynıydı: Silahlı çeteleri süratle cezalandırmak ve onlara karışmak isteyenler üzerinde caydırıcı etki bırakmak.

Bunun gibi I. Dünya Harbi sırasında iaşe kararnamesine aykırı hareket eden bir kısım fırıncıların davalarını mevcut Divan-ı Harb-i örfîlerin iş yoğunluğu sebebiyle sürüncemede kalması üzerine, sadece "iaşe mukarreratına muhalif hareket edenlerin yargılanmaları için" bir mahkeme kurulması kabul edilmiştir.[62] Yine söz konusu savaş arefesinde seferberliğin ilanı ile birlikte kurulan mahkemeler

ilk planda seferberlik hükümlerinin etkili uygulanmasını sağlamak üzere teşkil edildiğinden "Seferberlik Sebebiyle Teşekkül Eden Divan-ı Harb-i örfîler" olarak isimlendirilmişler ve daha sonra harp müddetince görevlerini sürdürürken de uzun süre bu adla anılmışlardır.63 Bu kategoriye uygun tipik bir mahkeme gurubu da "Tehcir sırasında vuku bulan tecavüzatta medhali olanları yargılamak üzere kurulan Divan-ı Harb-i örfîler"dir.

Tamamen özel ve şaibeli bir meseleyi sonuçlandırmak üzere kurulan son gurup mahkemelerden kısaca bahsetmek gerekirse bu süreç I. Dünya Harbi sırasında muhtelif bölgelerdeki Ermeni ayaklanmaları sırasında Türk-Ermeni halkı arasındaki mukatele ve tehcir hadisesi64 esnasındaki bazı istenmeyen olayları, savaşın ilerleyen dönemlerinde Osmanlı devletine bir gayri müslim (Hıristiyan) katliamı olarak fatura edilmesiyle başladı. Galip devletlerce bu katliama katılanların yakalanıp yargılanmaları istenmeye başlandı.65 Bu baskılar karşısında Osmanlı Hükümeti Mondros Mütarekesi'nin arefesinde, önce "Muamele-i Tehciriyeden bilistifade işlenen tecavüzat ve düşmanlığa dair suçlarda aslen ve feran medhaldar olanların" araştırılması ve takibi için birer özel komisyon kurulmasını uygun bulup Anadolu'yu on bölgeye ayırarak dahiliye ve adliye memurlarından mürekkep on ayrı komisyonun teşekkülünü karara bağlamıştır.66

Arkasından Meclis-i Vükelaca tehcir sırasında işlenen suçlarda medhali bulunduğu tahkik heyetince anlaşılacak olanların muhakemelerinin Divan-ı Harb-i örfîlerde görülmesi "muvafık-ı hal ve maslahat" görülerek gereğinin yerine getirilmesi için Harbiye ve Adliye nezaretlerine tebliği kararlaştırıldı.67 Kararın ilk uygulaması olarak 16 Aralık 1918 tarihli kararname ile İstanbul'da Mütekaid Ferik Mahmut Hayret Paşa başkanlığında bir Divan-ı Harb-i örfî kuruldu.68

Mütarekeden sonra da Batılıların bu konudaki baskıları devam ettiğinden olayla ilgili muhakemesi gerekenlerin bir an önce yargılanabilmeleri için o tarihte örfî idarenin devam ettiği yerlerden İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Antep'te birer mahkeme daha kuruldu. Bu mahkemelerin başkan ile üyeleri mahkemenin kurulduğu illerdeki Bidayet ve İstinaf Mahkemesi mensuplarından eski görevleri baki kalmak üzere atanmışlardı.69

Kısa süre sonra tehcir sebebiyle suç işleyenlerin göz altında bulundukları yerlerdeki Divan-ı Harb-i örfîlerde yargılanmaları temin edilmiş70 ve bu mahkemelerin bakacakları suçlar arasına "tehcir ve taktil"71 fiileri de alınmıştır. İstanbul'da tehcir suçlarına bakmak üzere kurulan mahkemelerin kaldırılmasından sonra ise bu davaların Dersaadet Birinci Divan-ı Harb-i örfîsinde görülmesine devam edildi.72

Mahkemelerin Kuruluş ve Teşkilatı

Kural olarak bir yerde Divan-ı Harb-i örfî kurulup kurulmaması ya da kaldırılması kararı Heyet-i Vükelaca alınmaktadır. Hükümet, mahkemelerin kuruluşuna dair kararları mahalli mülki veya askeri yöneticilerin görüşlerine başvurmak ya da onlardan gelen teklifleri değerlendirmek73 suretiyle almaktadır. Bununla birlikte karar alınmasında mahalli mülki-askeri yöneticilerin görüş ve istekleri zorunlu bir unsur olmadığı gibi bağlayıcı da değildir. Siyasi otorite kendiliğinden mahkeme

kurulmasına karar verebildiği gibi savaş hali benzeri -örfî idareyle birlikte mahkemelerin kurulmasının da kaçınılmaz olduğu- durumlarda gereken yerlerde Divan-ı Harb-i örfî kurulması hususunda mahalli yöneticilere önceden izin verebilmektedir. Örneğin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ilgili makamlara Örf-i İdare ilanı ve Divan-ı Harp kurulması yolunda izin verildiği gibi74 I. Dünya Harbi başlangıcında seferberlik münasebetiyle kurulacak mahkemeler içinde mahalli askeri yöneticiler yetkili kılınmıştır.75 Tüm bu özel düzenlemelere rağmen mahkemelerin mutad kuruluş prosedürüne uyulmuş, mahalli yöneticilerce idari hiyerarşiye uygun olarak merkezi hükümete intikal ettirilen talepler Heyet-i Vükelaca karara bağlanıp padişah iradesi alınmıştır.76

Söz konusu mahkemelerin teşkilatı konusunda da başlangıçta yeterli bilgi yoktur. 13 maddelik İdare-i örfîye Kararnamesi'nin son dokuz maddesi divan-ı harplere ayrılmasına rağmen mahkemenin teşkilatı hakkında en ufak bir bilgi verilmemiştir. İdare-i örfîye Nizamnamesi77 "erkan ve ümera-i askeriyeden mürekkep bir divan-ı harp teşkil" edileceğini belirtmekle birlikte askerlerden oluşacak bu heyetin hangi kaynaktan ve hangi makamca belirleneceği, sayısı, mahkeme başkan ve üyelerinde bazı niteliklerin aranıp aranmayacağı, katip heyeti vs. yardımcı birimlerin temin şekli gibi teşkilatı aydınlatıcı sorular cevapsız bırakılmıştır.

Uygulamada da mahkeme başkan ve üyelerinin rütbe ve sayıları konusunda birliktelik yoktur. Buna rağmen mahkeme heyeti genelde -bir başkan ve dört üye olmak üzere- beş kişiden aşağıya düşmemiştir. Örneğin 1879 yılında İstanbul'da teşkil edilecek Divan-ı Harb-i örfî heyetinin "müşiran ve ümera-i askeriyeden dokuz ve en az yedi zattan mürekkep" olacağı belirtiliyordu.78 1880'den Selanik Divan-ı Harb-i örfîsi, Mirliva (Tuğgeneral) rütbesinde bir başkan ile ikisi miralay (albay), ikisi kolağası (yarbay) rütbesinde dört üyeden oluşuyordu. 1889 yılında Girit Divan-ı Harb-i örfîsi Ferik (Tümgeneral) rütbesinde bir başkan ile üç miralay, bir binbaşı ve iki alay emini olmak üzere toplam altı üyeden müteşekkildi.79

Görüldüğü gibi başlangıçta mahkemelerin teşkilatı son derece de basittir. Ancak "20 Eylül 1293 tarihli İdare-i örfîye Kararnamesine müzeyyel Kanun-ı Muvakkat" adıyla yürürlüğe konulan 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) tarihli kanun80 Divan-ı Harb-i örfîlerin teşkilatında çok önemli değişiklikler meydana getirdi. Bunlardan biri doğrudan mahkemeye bağlı ve adliye mensubu üç kişiden oluşan bir "heyet-i tahkikiye"nin mahkeme teşkilatına kazandırılmasıdır.81 Tahkikat Heyeti üyelerinin hepsinin "mensubin-i adliyeden" olması mahkemelerin yargısal faaliyetleri açısından çok önemli bir gelişme olmuştur. Çünkü tahkikat heyetlerine "kendilerine ihbar ve evrakı tevdi olunan suçlular hakkında tahkikat icra etmek ve bu tahkikata göre maznunların tevkiflerine veya adem-i tevkiflerine karar vermek, bunları kefaretle ya da kefaletsiz serbest bırakmak veya tutukluluk hallerini kaldırmak, muhakeme ya da men'i muhakemelerine karar vermek" gibi çok önemli görevler yükleniyordu.82

Müzeyyel Kanunun mahkeme teşkilatına getirdiği bir başka yenilik müdde-i umumi (savcı) yi de teşkilata dahil etmesidir. Kanuna göre "… divan-ı harp bir reis ile dört aza ve bir müdde-i umumiden mürekkeptir (mad. 25) ". Kanun-daha önce 14 Eylül 1325 tarihli Kanunla83 getirilen -mahkemede asker- sivil oranını korumuş, başkan ile iki üyenin askeriye diğer iki üyenin de adliye mensuplarından

atanmasını öngörmüştür. Ancak 18 Eylül 1335 (1919) tarihli Kararname84 mahkeme heyetini başlangıçta olduğu gibi tamamen askerleştirecek, heyet-i tahkikiyeyi de lağv ederek sorgu hakimliğini ifa etmek üzere yeteri kadar "müstantık" atanmasını öngörecektir.85

Mahkemelerin Görev ve Yetkileri

İdare-i örfîye Kararnamesi Divan-ı Harb-i örfîlerin görevlerine dair daha açık kurallar koymuştu. Kararnamenin mahkemelerin görevleriyle ilgili ortaya koyduğu ilk genel prensip söz konusu mahkemelerin örfî idare ilan edilen mahaldeki adi (mülki) ceza mahkemelerinin yerine geçeceği hususudur. Ancak adli mahkemelerin yükü tamamiyle bu mahkemelere devredilmemiş, sadece örfî idarenin mevcudiyeti açısından özellik ve önem taşıyan belirli davaların burada görülmesi benimsenmiştir.86 Kararname nitelik itibariyle söz konusu mahkemelerde görülecek suç ya da dava gurupları arasında şunları saymıştır:

- Devletin dahili ve harici emniyetini ihlal edecek bilcümle cünha ve cinayetlerin asıl failleriyle bunlara medhaldar olanlar hakkındaki davalar (mad. 4),

- Hükümet memurlarına icra-yı memuriyetleri esnasında suikast edenlerin (bu hareketleri idare-i örfîyenin ilanına sebebiyet veren ahvale taalluk etmesi şartıyla) bu fiilleriyle ilgili davalar (mad. 5),

- İdare-i örfîyenin ilanından önce kurulmuş olsalar bile bilcümle gizli (hafi) cemiyetlere ait davalar (mad. 11).

İlerleyen süreçte askeri sırları açığa vurma, casusluk, harp hainliği suçları87; hırsızlık, gasp ve garet (yağma) 88; ihtikar89; asker mensuplarının eş ve ailelerinin ırz ve namuslarına tasallut90; askeri hükümetin emir ve talimatlarına uymama91; isyan ve tahrib-i bilad92; tehcir ve taktil93 ve basın yoluyla işlenen suçların94 muhakemeleri Divan-ı Harb-i örfîlere havale edilmiştir.

Yargılama Usulü ve Hüküm

İlk faaliyet döneminde Divan-ı Harb-i örfîlere bağlı heyet-i tahkikiye ve müstantık benzeri herhangi bir ön soruşturma mercii bulunmadığından zanlının tüm sorgulaması mahkeme huzurunda yapıldığı gibi ön soruşturma merciinin oluşturulduğu II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında esas yargılama yine mahkeme huzurunda yapılmaktadır. Yargılama sırasında -askeri mahkeme olması sebebiyle- muhakeme usulü bakımından öncelikle askeri mevzuat uygulanmaktadır. Mevzuattaki dağınıklığa rağmen gerek doğrudan mahkemeye sevk edilen, gerekse heyet-i tahkikiye veya müstantık tarafından ön soruşturması yapılıp lüzum-ı muhakeme kararıyla birlikte dosyası tevdi edilen zanlının "tahkikat-ı intihaiye"95 olarak isimlendirilen son soruşturması Divan-ı Harb-i örfîce yapılmaktadır. Bu devre esas yargılama safhasıdır. İster tutuklu, ister tutuksuz olsun zanlının muhakemeye çıkarılması mümkün olan durumlarda yargılama onun yüzüne karşı yapılır.96 İttifak veya ekseriyetle97 alınan karar (hüküm) zanlının yüzüne karşı okunarak tefhim olunur.

Mahkemece verilen hüküm aslında verildiği andan itibaren kesindir. Çünkü Divan-ı Harb-i örfîler tek dereceli mahkemeler olup, pratik olarak kanun yolunu işletmek ve kararın bir üst mercide kontrolünü sağlamak mümkün olmamaktadır. 6 Nisan 1914 (24 Mart 1330) tarihli kanun98 gereğince Divan-ı Temyiz-i Askeriyenin kurulmasıyla bu fırsat doğdu. Ancak 11 Mayıs 1914'de (28 Nisan 1330) çıkarılan bir kanun-ı muvakkatle Divan-ı Harb-i örfîce verilecek hükümlerin temyize tabi olmadığı karar altına alınarak mahkeme kararları temyiz denetimi dışına çıkarıldı.99

Cezaların uygulanabilmesi açısından tüm dönem boyunca idam cezaları ancak padişah iradesi alınmak suretiyle infaz edilebilecektir. Ancak bu kuralın da bazen göz ardı edildiği görülmektedir. Nitekim Aliye Divan-ı Harb-i örfîsince verilen idam kararları padişah onayı beklenilmeden infaz edilmiş, hüküm mazbataları bilahare padişahın onayına sunulmuştur.100

Mahkemelere dair sunduğumuz bu kısa malumat, onların örfî idarenin bir unsuru olarak vazife gördüklerini ortaya koymaktadır. Bu sonuç, mahkemelerin ne derece yargı bağımsızlığına sahip oldukları sorusunu da cevaplar niteliktedir. Divan-ı Harb-i örfîler birer askeri mahkeme olarak doğrudan görev yaptıkları yerin örf-i idare kumandanının emir ve denetimi altındadırlar. Askeri hiyerarşinin katılığı göz önüne alındığında bunların bağlı bulundukları askeri yönetimin gölgesi altında tarafsız yargılama yapabilecekleri konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bu şüpheleri doğrulayan uygulamalar da yok değildir. Mahkemelerin örfî idareyle bütünleşmiş olağanüstü birer yargı organı olması, yargılama şekli ve hükümlerin kesinliğinde de kendisini hissettirir. Mahkemeler basit usulde yargılarlar, yargılamalar genellikle gizlidir. Sanığın kendisini savunacak bir müdafi bulundurma hakkı, hakimi reddetme hakkı, davanın bir başka mahkemeye naklini isteme hakkı yoktur. Hatta istisnalar dışında mahkemece verilecek kararı itiraz veya temyiz yoluyla bir üst mahkemede denetletme hakkı da bulunmamaktadır.

DİPNOTLAR

1 Kanun-ı Esasinin ilanına dair Hatt-ı Hümâyun ve kanunun metni için bkz: Düstur, I. Tertip, IV/2-3, 4-20; Türkçe trankripsiyonu için: Suna Kili-Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, 29-44.

2 Kanun-ı Esasi'de Fevkalade hal rejimi için "İdare-i örfîye" adının seçilip kullanılması oldukça anlamlıdır. Bilindiği gibi Osmanlı idari düzeninde "padişahtan berat alarak herhangi bir şekilde devlet hizmetine tayin edilenlerin tümü askerî" idi. Bunlar içerisinde devlet idaresinde söz sahibi fiili yönetici sınıf aynı zamanda "ehl-i örf" olarak da isimlendiriliyordu. Dolayısıyla askerî ile örfî, yönetim biçimi olarak aynı şeyi ifade ediyordu. Kanun-ı Esasi ilan edilip Meşrutiyet idaresine geçildikten sonra yeniden başvurulacak askerî idareye verilecek en uygun isim olsa olsa "İdare-i Örfîye" olabilirdi.

3 Hukuki açıdan idare-i örfîye anayasa ve kanunlarla sağlanmış bir takım hak ve özgürlüklerin geçici olarak kısıtlanması veya kaldırılmasıdır. Bkz: Hasan Refik Ertuğ, "Memleketimizde Fevkalade Hal Rejimleri", AÜSBFD, Sa. 1-2 (1948), s. 69.

4 Protokolün Türkçe metni için bkz: M. Celaleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, I/220; ayrıca Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 81.

5 Bu harbin çıkış sebepleriyle ilgili olarak: Yuluğ Tekin Kurat, “1877-1878 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri”, Belleten, XXVI, Sa. 103 (1962), s. 567-592.

6 Bosna Vilayetinin bazı bölgelerinde asayiş ve emniyetin kaybolduğu, idare-i örfîye altına alınmasının lüzumu hakkında Bosna kumandanlığının Seraskerlik makamına telgrafı: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (Gnkur. ATASE Arş. Osmanlı Rus Harbi Koleksiyonu (ORH), kutu 107, gömlek 208, bel. 208/1.

7 M. Celaleddin Paşa, 339; İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV/300.

8 (… bu hezimeti seraskerlik makamının savaş için gerekli tedbirleri almadığına hamleden mebuslar “Ardahan elden gitti. Serasker Redif Paşa’ya güvenimiz yoktur. Vükela mesuldür. ” diye bağrıştılar ve bu mealde bir mazbata hazırlayıp Babıaliye gönderdiler. M. Celaleddin Paşa, 339.

9 Aynı eser, 340.

10 “Babıaliye ve Bab-ı Seraskeriye tezkere, Dersaadet ve Bilad-ı Selase’nin bugünden itibaren idare-i örfîye tahtına alınması ve keyfiyetin evrak-ı mahsusa ile ilan olunmasıyla… 1 Cemaziyelevvel 1294 (14 Mayıs 1877) ” Gnkur. ATASE Arş. , ORH, kutu 52, göm. 45, bel. 45/1.

11 Aynı arşiv, kutu 104, göm. 168, bel. 168/1.

12 “Canib-i Kaimmakam-ı Seraskeriye, Bosna vilayetinin idare-i örfîye altına alınması hakkında vilayet-i müşarün ileyha ile cereyan eden mahabere neticesinde şimdilik Saray ve İzvornik sancaklarının derkar eden asayiş ve emniyetinden naşi istisnasıyla Travnik, Banyaluka, Bihke ve Hersek sancaklarında idare-i mezkurenin ilanı kararlaştırılarak…28 Haziran 1293 (10 Temmuz 1877) ” Gnkur. ATASE Arş. , ORH, kutu 88, göm. 103, bel. 103/1.

13 Aynı arşiv, kutu 12, göm. 57, bel. 57/1.

14 Aynı arşiv, def. 1/6, bel. 357.

15 Aynı arşiv, kutu 16, göm. 167, bel. 167/1.

16 Aynı arşiv, kutu 58, göm. 56, bel. 56/1.

17 Başbakanlık Osmanlı Arş. (BOA) Yıldız Evrakı (YEE), evr. 1704, zarf. 114, kart. 76.

18 “Ahval-i harbiye ilcaatıyla Rumeli’nin her tarafı ve Anadolu’nun mevki-i harp olan cihetleri idare-i örfîye tahtına alınmış ve bu usül geçenlerde Dersaadetçe dahi ilan ve icraat olduğu halde…” 8 Ekim 1877 (30 Ramazan 1294) tarihli Muharrerat-ı Seniyye, BOA, DUİT, dosya 54, göm. 1/9.

19 BOA, Yıldız Res. evr. kart. 14, bel. 1.

20 Nitekim Harbiye Nezaretinin cevabi yazısında "Yanya, Kosova, Selanik ve İşkodra askeri fırka kumandanlıklarıyla Derviş ve Hidayet Paşalardan konunun sorulduğu, adı geçen kumandanlıklarla İşkodra valisi Osman Paşa'nın karşı telgraflarında bu uyglumanın kaldırılmasına müsait mahal olmadığını bildirdikleri" açıklanıyordu. BOA, YA Res. kart. 14, bel. 1; Gnkur. ATASE Arş. , ORH, kutu. 10, göm. 71, bel. 71/1-2.

21 İorga, Osmanlı Tarihi (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), V/597.

22 Feroz Ahmad, İttihad ve Terakki (1908-1914), s. 39.

23 örfî idarenin-Kanun-ı Esasi gereği-heyet-i vükelanın kararı ve padişahın iradesiyle ilan olunması gerekiyordu. Halbuki bu defa kararı Mahmut Şevket Paşa kendisi vermiş, beyannameyi kendi imzasıyla ilan etmiş, meclis-i umumiye o bildirmişti. Bu durum Meclis-i Mebusan'da bile hayretle karşılandı. Tevfik Paşa vakit geçirmeden işi kitabına uydurmak ve vaziyeti kurtarmak için örfî idare beyannamesini bir teklif olarak hazırlayıp heyet-i vükelaya imzalatarak Yıldız'a gönderdi. Bu suretle prosedürü tamamlanan idare-i örfîye kararı iki gün sonraki Takvim-i Vekayi'de sınırları biraz daha genişletilmiş olarak ilan edildi. Bkz. TV, No. 193, 24 Nisan 1325. Tarık Zafer Tunaya, Türkiyede Sayasal Partiler, I/315. Zekeriya Türkmen, Türkiye'de Ordu Siyaset Çatışması, s. 91.

24 Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Şubat nihayetinde hitam bulması gereken İstanbul'daki idare-i örfîyenin temdidi esbabı hakkında Sadaretten istizah takriri, MMZC, dev. I, ics. I, c. I, (3 Mart 1327 inikadı) s. 89.

25 İdare-i örfîyenin kaldırılması hakkında irade, TV, No. 1186, 11 Temmuz 1328.

26 Yücel Aktar, İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918), s. 131-133.

27 TV, No. 1249, 25 Eylül 1328.

28 Heyet-i Vükelanın Karadağ'a mukabil harekata dair aldığı kararı havi 26 Şevval 1330 tarihli irade-i seniyye sureti, Balkan Harbi (1912-1913), Gnkur Baş. Yay. , I/275.

29 Rumeli'de idare-i öfriyenin kısmen ilgasıyla teferruatı ve namlusu 15 cm. den kısa olan her nevi revolverlerin dahi men-i idhal ve füruhtu hakkında irade-i seniyye, 9 Teşrinisani 1326 (22 Kasım 1910), Düstur, II. Tertip, III/4-5.

30 Mazhar Bey'in gayr-i kanuni uygulamalarının Meclis-i Mebusan'da tartışmalarıyla ilgili olarak bkz: MMZC, Dev. I, ics. III, c. I, 24 Teşrinisani 1326 inikadı, s. 392. Ayrıca, Gnkur ATASE Arş. , Balkan Harbi Koleksiyonu (BH), klas. 96, dos. 1, fih. I/2.

31 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, IV/1880.

32 Gnkur ATASE Arş. , BDH, klas. 2329, dos. 38, fih. 23. Ali İhsan Sabis, Harp Hatıraları, Birinci Dünya Harbi, I/104.

33 Tunaya, I/316-317.

34 18 Nisan 1293 (30 Nisan 1877) tarihli İdare-i örfîye Kanunu Lahiyası'nın ilk maddesi de bunu açıkça tasrih etmiştir. Kanunun Meclis-i Umumi'de görüşülüp kabul edilen metni için: BOA, DUİT, dos. 54, göm. I/2; sureti için Serkis Karakoç, Külliyat-ı Kavanin, Fihrist, c. IV, No. 4565.

35 Ancak buradaki padişah iradesinin mahiyeti pek açık değildir. Gerek Kanun-ı Esasi gerekse bunun 1909'daki değişik hükmü ilan yetkisini hükümete tanımıştır. İdare-i Öfriye Kanunu Lahiyasının ikinci maddesi padişah onayını münhasır hale getirmişse de kanun meriyyete konulmamıştır. Bu durumda buradaki onay bir yürürlük prosedürü olsa gerektir.

36 "… mevaki-i harbiyede hükümet ile bilmüzakere idare-i örfîyeyi asakir-i şahanenin o mevkide bulunan en büyük kumandanı ilan edebilir. Şu şart ile ki, keyfiyeti derhal Babıaliye arz ve istizan ile karar-ı vakii müeyyed irade-i seniyye istizan etmek lazımdır. " İdare-i örfîye Kanunu Lahiyası, mad. 3.

37 Gnkur ATASE Arş. , ORH, kutu 104, göm. 168, bel. 168/1.

38 "Babıaliye ve Bab-ı Seraskeriye tezkere, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'nin bu günden itibaren idare-i örfîye tahtına alınması ve keyfiyetin evrak-ı mahsusa ile ilan olunmasıyla… 1 Cemaziyelevvel 1294 (14 Mayıs 1877) ", Gnkur ATASE Arş. , kutu 52, göm. 45, bel. 45/1.

39 Düstur, I. Tertip, II/72-73. , Düstur'da Kararnamenin Öfri İdareye dair düzenlemelerin ilki olarak neşir ve ilanı ile daha sonraki düzenlemelerin devamlı bu kararnameye atıfta bulunması, araştırmacıları bu kanıya sevketmiştir. örfî İdare uygulamasının kararname tarihinden epeyce önce başladığı ve söz konusu idari rejimin hukuki mesnedi olmadan tatbik edilemeyeceği düşünülürse daha önce bazı düzenlemelerin yapılmış olduğunu kabul etmek gerekir. Bu konuyu örfî İdare mevzuatı üzerine yayınlamayı düşündüğümüz bir çalışmada detaylı olarak tartışacağız.

40 Aslında Cezaname'de ikinci terimin sonuna bir de nispet i'si eklenerek "Divan-ı Harbî" şeklinde yazılmıştır. Gramer açısından doğrusu bu ise de biz yerleşen ismi kullanmayı tercih ediyoruz.

41 Kanunnamenin çalışmamızda da yararlandığımız Türkçe transkripsiyonu için bkz. Vasfi Raşit Seviğ, Askeri Adalet, Ankara 1955, s. 100-185.

42 Düstur-ı Askeri, s. 218-276.

43 Mahkemeler ve görevleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. İbrahim Fevzi Akmaner, "Türkiye'de Askeri Kazanın Tarihçesi ve Tekamülü, I-IV", Askeri Adalet Mecmuası, Sa. 9, 10, 12, 14.

44 örfî İdare rejimini ilk defa düzenleyen mevzuattan yukarıda ismi geçen 1877 tarihli İdare-i örfîye Kanun- Lahiyası ve İdare-i örfîye Kararnamesinde mahkemenin adı bu şekilde zikredilmiştir.

45 Örneğin, Divan-ı Harb-i örfî kararıyla nefy edilen erkan, ümera ve zabitan ile ailelerine tahsis olunacak maaşat hakkında kararname, Düstur, II. Tertip, V/110. "Şam Divan-ı Harb-i örfî'si Riyasetine, Mumaileyh Halili Efendinin Şam Divan-ı Harb-i örfîsine tevdisi Başkumandanlık Vekalet-i Celilesinden tebliği buyurulduğu işbu emirnameden anlaşılmağla… (15 Mart 1331) " Gnkur. ATASE Arş., BDH, klas. 2308, dos. I/7, fih. I/6.

46 "Devletlü Efendim Hazretleri, Petric Kazasına muzaf Agomençe Karyeli Yako Veledi Grozden ve Yuvan Veledi Yuvançev nam şahıslar hakkında Selanik İdare-i örfîye Divan-ı Harbinden tanzim ve kumandanlığı vekaletinden ba-tahrirat irsal olunup buradaki İdare-i örfîye Divan-ı Harbine havale kılınan mazbatada…" 6 Kanun-ı Evvel 1300 (16 Aralık 1884) tarihli Sadaret tezkeresi, BOA, YA Res. kart. 26, bel. 57.

47 BOA, İR. Askeriye, No. 176, 26 Şevval 1327.

48 Örneğin, 1963 yılında "Türkiye'de Sıkıyönetim (Örf-i İdare) Rejimleri ve Sebepleri" başlıklı bir makale neşr eden emekli hakim Tuğamiral Fahri Çoker, 2 Ekim 1877 (20 Eylül 1293) tarihli İdare-i örfîye kararnamesi ile bu rejime dair ilk düzenlemenin yapıldığını, ancak ilk tatbikatın 31 Mart Vak'ası sebebiyle İstanbul'a gelen Mahmut Şevket Paşa'nın 25 Nisan 1909 tarihinde İstanbul ve havalisinde sıkıyönetim ilan etmesiyle başladığını ileri sürmüştür. Cumhuriyet, 27 Haziran 1963.

49 "Selanik Vilayetine, Pek müstacel, … mukaddema dahi kumandanlara tebliği kılındığı üzere Darü'l-Harp dahilinde bulunan her fırka-i askeriye nezdinde İdare-i örfîyeye mahsus olmak üzere erkan ve ümera-i askeriyeden başkaca Divan-ı Harplerin teşkiline… 20 Temmuz 1293 (1 Ağustos 1877) " Gnkur ATASE Arş. , ORH, kutu. 99, göm. 39, bel. 39/1.

50 Gnkur ATASE Arş. , ORH, kutu. 16. , göm. 167, bel. 167/1.

51 BOA, YA Res. , kart. 14, bel. 1.

52 Aynı arşiv, kart. 55, bel. 6.

53 Resmo'da olduğu gibi Hanya'da da İdare-i örfîye ve Divan-ı Harb-i örfî teşkili hakkında 20 Temmuz 1305 (2 Ağustos 1889) tarihli Meclis-i Vükela Mazbatası sureti ve İrade-i Seniyye, BOA, Ya Res. , kart. 14, be. 1.

54 BOA, İr, Askeriye, No. 16, 18 Rebiülahir 1313.

55 Gnkur ATASE Arş. , BH, klas. 96, dos. 1, fih. 1/2.

56 BOA, İr. Askeriye, no. 11, 13 Rebiülahir 1327.

57 Aynı arşiv, İr. Askeriye, no. 45, 29 Rebiülahir 1327.

58 Aynı arşiv, Ir. Askeriye, no. 220, 24 Zilhicce 1327.

59 Hatta bu uygulama Anadolu'da Kurtuluş Savaşı sırasında da devma etmiştir. Bkz. Rahmi Apak, İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, 129-131; Mustafa Balcıoğlu, Milli Mücadelede Merkez Ordusu, 285-286; Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, I-II/161, 480.

60 16 Ramazan 1327/14 Eylül 1325 tarihli Kanun-ı Muvakkat, Düstur, II. tertip, I/757-765.

61 27 Şaban 1328/19 Ağustos 1326 tarihli Kanun-ı Muvakkat, Düstur, II. tertip, II/668-674.

62 Konuyla ilgili İaşe Encümeni reisinin yazısıyla Harbiye Nazırının arzı ve padişahın irade-i seniyesi için bkz. BOA, DHKMS, dos. 55/3, bel. 2.

63 Gnkur ATASE Arş. , BDH, klas. 2329, dos. 38, fih. 1/3.

64 Türk-Ermeni ilişkileri ve tehcir olayıyla ilgili birkaç eser ve yayınlanmış belge koleksiyonu: Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1916; Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983; Sadi Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara 1967; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayıları, Sa. 1-5. , Gnkur ATASE Başk. Yay.; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arş. Gen. Müd. Yay. , Ankara 1994.

65 Özellikle konuyu tehcirin de ötesinde ve etnik ayrım yapmaksızın "Hıristiyan Kırımı" olarak niteleyip bir çok Türk Milliyetçisi asker ve sivilin yargılanması talebinde bulunan İngiliz ileri gelenlerinin bu istekleri için bkz. N. Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 32 vd.

66 BOA, MVM, def. 213, bel. 60. 11 Aralık 1918 (11 Kanunıevvel 1324) tarihli Meclis-i Vükela kararı.

67 Aynı arşiv, def. 213, bel. 62.

68 Takvim-i Vekayi, no. 3424, 21 Kanunıevvel 1334. Mahkemenin ikisi, diğer ikisi adliye mensubu, dört üyesi ise şunlardı: Ustruma Kolordusu Eski Kumandanı Mirliva Ali Nadir Paşa, Mülga 27. Nizamiye Fırka Kumandanı Mirliva Süleymaniyeli Mustafa Paşa, asli vazifeleri baki kalmak üzere Dersaadet İstinaf Mahkemesi azasında Şevket ve Artin Mesdaryan Efendiler.

69 8 Kanunısani 1335 tarihli kararname, Takvim-i Vekayi, no. 1345.

70 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Belge No. 265.

71 Bu ifadeler 23 Nisan 1336 (1920) tarihli Divan-ı Harb-i örfîlerin Teşkilat ve Vezaifi Hakkındaki Kararname'nin 3. maddesinde aynen yer almıştır: "Divan-ı Harb-i örfîler tehcir, taktil… bilcümle ceraim ashabını muhakeme eyleyerek kabil-i temyiz olmamak üzere ita-yı hükm eylerler" TV, no. 3837, 9 Şubat 1337.

72 Bu mahkemenin gördüğü bazı davalar ile karar (hüküm) suretleri Takvim-i Vekayinin muhtelif sayılarına ek olarak neşredilmiştir. Örneğin bkz. Mamuretülaziz Taktili Muhakemeleri, TV. , no. 3771, 9 Şubat 1337; İttihad ve Terakki Katib-i Mesullerinin Muhakemesi, TV, no. 3772, 10 Şubat 1337.

73 BOA, İr. Askeriye, no. 220, 24 Zilhicce 1325.

74 "… Kavanin-i Mer'iyeden olduğu ve mukaddema dahi kumandanlara tebliği kılındığı üzere darülharp dahilinde bulunan her fırka-i askeriye nezdinde idare-i örfîyeye mahsus olmak üzere erkan ve ümera-i askeriyeden başkaca divan-ı harpler teşkiline, mezkur divanların verecekleri hükümler ne kadar şedid mücazatı havi ve şahs-ı mahkum hangi milletten olur ise olsun kavanin-i umumiyenin müsait olduğu ve ahval-i hazıra ilcaatından bulunduğu ve bu babda mahsusan kaleme alınan talimatta izah olunduğu üzere derhal kumandanların cümlesine mezuniyet itaası… 12 Temmuz 1293 (25 Temmuz 1877) " Gnkur ATASE Arş. , ORH, kutu. 18, göm. 121, bel. 121/1.

75 Gnkur ATASE Arş. , BDH, klas. 2329, dos. 38, fih. 4.

76 "Harbiye Nezareti Celilesine, Devletlü Efendim Hazretleri, İpek Şehriyle kazasına mahsus olmak üzere İdare-i örfîye ilanıyla bir Divan-ı Harp teşkili hakkında Dahiliye Nezaret-i Celilesinin işarı üzerine Meclis-i Vükela kararıyla tanzim ve takdim kılınan irade-i seniye lahiyası imza-yı hümayun-ı cenab-ı padişahi ile tasdik buyurularak… 26 Nisan 1328 (9 Mayıs 1912), Sadrazam Said" Gnkur ATASE Arş. , BH, klas. 96, dos. 61, fih. 1/2.

77 Aynı arşiv, ORH, kutu. 2, def. 10, bel. 847.

78 BOA, YA Res. , 11/15.

79 Aynı arşiv, 55/6.

80 Hukuk literatüründe kısaca "müsellah çeteler hakkındaki kanun" olarak da bilinen 27 şaban 1328/19 Ağustos 1326 tarihli Kanun-ı Muvakkat, Düstur, II. Tertip, II/668-674.

81 Heyet-i Tahkikiyenin ilk uygulaması 31 Mart Vak'ası müsebbiblerini yargılamak üzere kurulan mahkemede görülmekte ise de kanun o sırada henüz yürürlükte bulunmadığından tamamen asker üyelerden oluşan bu heyetleri bir istisna saymak gerekir.

82 Kanun-ı Muvakkat, mad. 8.

83 Rumeli Vilayetinde Şekavet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecasirlerinin Tedip ve Takibi Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat, Düstur, II. Tertip, I/357-365.

84 24 Ramazan 1294 tarihli İdare-i örfîye Kararnamesine müzeyyel 22 Zilhicce 1337/18 Eylül 1335 tarihli Kararname, TV, no. 3653, 29 Teşrinievvel 1335.

85 İlgili madde aynen şu hükmü taşıyordu: "Divan-ı harp, erkan ve ümera-i askeriyeden bir reis ile dört aza-yı askeriyeden teşekkül eder. (mad. 2).

86 Kararnamenin altıncı maddesi devredilen davalar dışında "adi cünha ve cinayet işlerinin adli mahkemelerde rü'yetine" devam edileceğini açıkça göstermektedir.

87 Esrar-ı askeriyeyi ifşa, casusluk ve hıyanet-i harbiye hakkında-askeri ceza kanunına müzeyyel-Kanun-ı Muvakkat, Düstur, II. Tertip, IV/1261.

88 "Tarik-i amda nükut ve eşya ve hayvanat ahz u gasp ettikleri bilmuhakeme sabit olan Karaçadır, Şimar aşiretinin Ercihan karyesinden Ali bin Halef ve Mehmed bin Ahmed'in tarih-i tevkiflerinden itibaren… dair Musul Divan-ı Harb-i örfîsinden verilen karar tasdik olunmuştur. 29 Mart 1332 (11 Nisan 1916) " BOA, DUİT, dos. 79/1, bel. 53.

89 "Ekle gayr-i salih olarak asker içün tabh ettikleri ekmeklerden ihtikarlıkta bulundukları iddiasıyla maznun-ı aleyhima olan… haklarında cereyan muhakemede… 17 Eylül 1330 (30 Eylül 1914) " Gnkur ATASE Arş. , BDH, klas. 2305, dos. 23, fih. 6/136.

90 Seferberlikte erkan, ümera ve zabitan ve efrad ve mensubin-i askeriyenin zevcat ve meharimine taarruz edenlerin merci-i takip ve muhakemesi hakkında 28 Şevval 1333/26 Ağustos 1331 tarihli Kanun-ı Muvakkat, Düstur, II. Tertip, VII/716-717.

91 Bu konudaki bazı tereddütleri gidermek için Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 24 Ağustos 1332 (6 Eylül 1916) tarihli tamimi, Gnkur ATASE Arşivi BDH, klas. 2329, dos. 38, fih. 50.

92 "Dersim'in Mazgirt, Nazmiye, Çarsancak cihetlerinde hükümet-i seniyyeye karşı bilfiil isyan ve tahrip ve nehb ü garet ve katl-i nüfus gibi cinayet-i azimeye cüret eyleyen… dair Elaziz Divan-ı Harb-i örfîsinden verilen karar tasdik olunmuştur. 15 Ağustos 1332 (28 Ağustos 1916) " BOA, DUİT, dos. 79/3, bel. 5.

93 24 Aralık 1334 (1918) tarihli Meclis-i Vükela kararı, BOA, MVM, def. 213, be. 62.

94 İdare-i örfîye cari olan mahallerde her nevi kütüp ve resail ve evrak-ı matbuat-ı mevkute ve gayr-i mevkute hakkındaki 5 Şubat 1335 tarihli kararname, Düstur, II. Tertip, XI/117-118.

95 Divan-ı Harb-i örfî talimatı, mad. 11. Talimatın sureti için bkz. Gnkur ATASE Arş. , ORH, kutu. 85, göm. 10, bel. 1.

96 Zanlının muhakemeye celp edilemediği durumlarda muhakemesi gıyabında yapılır, ancak verilen karar kesinlik taşımaz.

97 Buradaki ekseriyet mutlak ekseriyet yani yarıdan bir fazlasının oyuyla sağlanan çoğunluktur. Ancak bazı durumlarda nitelikli ekseriyetler de öngörülmüştür.

98 Divan-ı Temyiz-i Askeriyenin teşkilat ve vezaifi hakkında kanun-ı muvakkat, Düstur, II. Tertip, IV/393-397.

99 Divan-ı Harb-i örfîce verilen kararların tabi-i temyiz olmadığına dair 15 Cemaziyelahir 1332/28 Nisan 1330 tarihli kanun-ı muvakkat, Düstur, II. Tertip, VI/658-659.

100 "İrade-i Seniyye, … dair Aliye Divan-ı Harb-i örfîsinden verilip IV. Ordu Kumandanlığınca infaz edilen karar tasdik olunmuştur. 1 Haziran 1332", BOA, DUİT, dos. 79/2, göm. 39.

D. ASKERİ TEŞKİLÂT

Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu / Prof. Dr. Musa Çadırcı [s.804-811]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

1. Tanzimat Öncesi Düzenlemeler

1.1. III. Selim Dönemi'nde Ordu

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağın gereklerine uygun yeni bir yapılanma, 19. yüzyılın başlarında kaçınılmaz olmuştu. Devletin bütün kurum ve kuruluşlarında açıkça görülen çöküntü, dönemin gereksinmelerine cevap verememe olgusu, son kertesine varmıştı. Özellikle devletin iç ve dış güvenliğini korumakla yükümlü olan ve ülke yönetiminde etkin rol alan ordunun içinde bulunduğu durum hiç iyi değildi. Merkez ordusu iken zamanla taşrada da örgütlenen, belli başlı merkezlerde garnizonlar oluşturan Yeniçeri Ocağı, fonksiyonunu yitirmiş, gelişme dönemindeki etkinliği kalmamıştı. Geleneksel bir anlayışla varlığını sürdürmekte olan bu kuruluşu ıslah etmeye yönelik çabalar sonuçsuz kaldığından III. Selim Devri'nden I. Meşrutiyete kadar geçecek sürede Osmanlı ordusunda yapılan yeniliklerle çağın gereklerine uygun, bütünüyle yenileşmiş bir ordu kurulmuştur. Dar bir çerçevede bu alanda yapılanları ayrıntılarıyla ele alma olanağımız bulunmadığından ancak belirli aşamaları vurgulamakla yetineceğiz.

Osmanlı ordusunda çağa uygun bir yapılanmayı gerçekleştirme girişimlerinin ilk önemli başlangıcı "Nizam-ı Cedit" askeri birliklerinin kurulmasıdır. III. Selim kendisine yapılan önerileri göz önünde tutarak Yeniçeri Ocağı dışında bir askeri birlik kurma kararını aldırtmış, ön hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1792 baharında İstanbul'da Levent Çiftliği denilen yerde (İstanbul'un 12 km. kadar kuzeyinde) yeni askeri birlikler eğitim ve öğretime başlamıştı. Bununla birlikte mevcut ocakların ıslahı için çaba gösterilmiş, yeniçerilere ise dokunulmamıştı. Humbaracı, Lağımcı ve Topçu ocaklarının dönemin gereksinimlerine göre yenileştirilmesine çalışılmış, Fransa, İngiltere ve İsveç'ten mühendisler ve ustalar getirtilerek Tophane'de önemli düzenlemeler yapılmıştı. Topçu askerinin eğitim ve öğretimine de önem verildi. Donanmaya el atılarak kısa denilebilecek bir sürede önemli gelişmeler sağlandı. Öyle ki III. Selim Devri'nin sonlarında deniz kuvvetleri Avrupa'nın sayılı güçleri arasında yer alabildi.

Temeli Levent Çiftliği'nde atılan Nizam-i Cedit Ocağı hızla gelişince Üsküdar'da Selimiye kışlası inşa edilerek burada da Nizam-ı Cedit birlikleri kuruldu. Yasal düzenlemeler yapılarak başlangıçta 1602 kişilik bir birlik olarak eğitime başlayan ve o sırada tepki çekmemesi için "Bostancı Tüfenkçisi Ocağı" diye adlandırılan bu birliğin dışında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde olanaklara göre 800 veya 1500'er erden oluşacak birlikler oluşturulması yasada yer aldı.1 Yasada Eğitim-öğretimin nasıl yapılacağı, er ve subayların uyacakları kurallar ve bunlara verilecek ücretler gibi konulara ayrıntılarıyla yer verilmişti.

Yeni birliklerin giderlerini karşılamak amacıyla İrad-i Cedit Hazinesi kurulmuş, önemli gelir kaynakları buraya ayrılarak kısa sürede giderleri karşılayacak para sağlanmıştı. Mayıs 1797 tarihinde İstanbul'da Nizam-ı Cedit askerinin sayısı 2500'ü aşmış 1801'de ise 10.000 kişiye yaklaşmıştı.2

Nizam-ı Cedit Ocağı'nın belirgin bir özelliği de İstanbul dışında Rumeli ve Anadolu'da da 1802-1803 yıllarından itibaren benzer nitelikte birliklerin oluşturulmasıdır. Tımar sisteminin bozulması ve taşrada tımarlı sipahinin etkinliğinin kalmamış olması, böylesi bir düzenlemeyi zorunlu kılmıştı. Bu düzenleme için ayrı bir yasa çıkarılmış, her sancak merkezinde 12 "bölük"ten oluşacak birer "orta" teşkili öngörülmüştü. Bölükler 100'er erden oluşturulacak, altışar bölüklü iki gruba ayrılacak her grubundan (ortasından) bireri bölük bir ay süreyle sancak merkezinde eğitim öğretim görecek, nöbet tutacaktı. Bu dönem sonunda erler izinli sayılarak işlerinin başına döneceklerdi. Yıl boyunca bu uygulama sürdürülmesiyle, hem tarım ve ziraat engellenmeyecek hem de kent merkezlerinde güvenliğin sağlanmasında bu askerden yararlanılacaktı. Taşradaki birlikler sıra ile yılda bir defa yaz aylarında Büyük Talimler için bağlı oldukları Üsküdar ya da Levent Çiftliği kışlalarında eğitim göreceklerdi.3

Anadolu ve Rumeli'nin birçok kentinde Nizam-i Cedit kışlaları yapılarak birlikler oluşturulmuş, halk gönüllü olarak katkıda bulunmuş, asker yazılmak için birbiriyle yarışmıştır. Özellikle araç-gereç sağlanması, kışla yapımı, talimler için fişek imali gibi işlerde artış olmuş, ticaret ve ekonomi bu vesileyle de olsa canlanmıştır. Ne var ki Kabakçı İsyanı sonucu Padişah'ın tahttan indirilmesi ve öldürülmesi (1807) bu olumlu girişimin de sonu olmuştur. İstanbul'daki Nizam-i Cedit birlikleri dağıtılmış, taşradaki kışlalar yıktırılarak kuruluş tarihe gömülmüştür.

1.2. II. Mahmud'un Askerlik Alanında Yaptığı Yenilikler

II. Mahmut Dönemi'nin ilk yıllarında Bayraktar Mustafa Paşa'nın kısa süren sadrazamlığı sırasında Nizam-ı Cedit örneğinde "Sekban-i Cedit" birliği oluşturulmuşsa da kısa süre sonra çıkan isyan sonucunda Bayraktar yenik düşerek öldürülmüş, oluşturduğu birlikler de dağıtılmıştır. Bilindiği gibi 1826 yılına kadar geçen sürede önemli bir düzenleme yapılamamış, Yeniçeri Ocağı merkezde ve taşrada tek egemen askeri güç olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak, bu Ocağa bağlı bulunanlar askerlik mesleğinin gereğini yerine getiremiyorlar, çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir eğitim yapmaktan kaçınıyorlardı. Adam kayırma, rüşvet ve benzeri yollarla Yeniçerilik belgesini ele geçiren ve başka işlerle uğraşanların sayısı, bu sıralarda kışlalarda bulunan askerden fazla idi ve bunlar her üç ayda bir ellerindeki belgeleri kullanarak hazineden aylık almakta idiler. Başta İstanbul olmak üzere garnizonlarının bulunduğu merkezlerden esnaftan ve halktan haraç alıyorlar, açtıkları kahvehane ve benzeri işyerlerinde haksız rekabetle servet ediniyorlardı. Çıkarlarının zedeleneceğini bildiklerinden başta askerlik olmak üzere devletin kurum ve kuruluşlarında yapılmak istenen bütün düzenlemelere karşı çıkmayı gelenekselleştirmişlerdi. Ulemayı da yanlarına alarak "din elden gidiyor" sloganına sarılıyorlar, yoksul, cahil halkı da kandırarak yanlarına alıp dilediklerini hükümete yaptırıyorlardı. 1826 yılına gelindiğinde Ocağın bu yapısıyla ayakta kalmasının mümkün olmadığı iyice anlaşılmış, II. Mahmud'un direktifiyle Yeniçerilere eğitim yaptırılmasının yanı sıra "Eşkinci" adıyla yeni birliklerin

kurulması kararlaştırıldı. Yeniçeriler bu kararlara karşı çıkmakta gecikmediler. Et Meydanı'nda toplanarak kendilerine önerilen talimi kafir işi olduğu için kabul etmediklerini ilan ettiler (15 Haziran 1826). Bunun üzerine II. Mahmut bu kez kamuoyunu ve ulemayı da yanına alarak Yeniçeri Ocağını kaldırma kararını aldırtmış ve ayaklanma bastırılmıştı.4

Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı altında yeni bir ordu kurulmuştur. Öncelikle bir "Kanunname" hazırlatılmış, bu yasaya göre kısa sürede gerekenler yapılmıştır. Başlangıçta 12.000 kişilik olması düşünülen Asakir-i Mansure, 1500'er erden ibaret ve "Tertip" denilen 8 birliğe ayrılmıştı. Her birliğin komutası binbaşı rütbesinde bir subaya veriliyordu. Kuruluş geliştikçe değişiklikler yapılmış, 1828'de "Tertip" yerine "Alay", "Kol" yerine "Tabur" ve "Saf" yerine de "Bölük" terimleri benimsendi. Her alayın üç taburdan kurulması uygun görüldü. Alay komutanına "Miralay" taburunkine "Binbaşı" denildi. Bir süre sonra alaylar, "Hassa" ve "Mansure" olmak üzere ikiye ayrılarak komutaları "Ferik" (Tümgeneral) rütbesindeki subaylara verildi. 1832'de Feriklikler "Müşirliğe" tahvil edildi ve askeri rütbeler bu biçimiyle uzun süre kullanıldı.5

Asakir-i Mansure-i Muhammediye, çağın gereklerine uygun bir yapıda oluşturulmak istenmişti. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi askerlere düzenli eğitim-öğretim yaptırılıyor, giyim-kuşam, araç-gereç ve silahlar da yenileştiriliyordu. Özellikle ciddi ve sağlıklı bir eğitimi gerçekleştirmek amacıyla Prusya'dan piyade, süvari ve topçu subaylar getirtilmiştir. Öte taraftan sağlık sorunlarına çözüm aranırken Askeri Tıp Okulu açılması kararlaştırılmış ve bu kurum kısa sürede faaliyete geçmiştir (1828). Subay yetiştirmek amacıyla da 1834 yılında Harp Okulu açılmıştır.

Yeni ordunun giderlerini karşılamak için "Asakir-i Mansure Hazinesi" kurulmuş, önemli gelir kaynakları buraya aktarılmaya başlanmıştı. Ne var ki Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ve diğer ekonomik zorluklar yüzünden kısa sürede asker sayısını istenilen düzeye çıkarmak mümkün olamamıştı. Bütün çabalara karşın 1834 Kasımı'nda düzenli asker sayısı sekiz piyade livası (tugayı), iki bağımsız piyade alayı, iki süvari alayı ve bir Mühimmat-ı Harbiye taburu olmak üzere toplam asker sayısı 36.386 idi.6 Bu kuvvetlerin geniş sınırlara sahip İmparatorluğu yeterince koruması mümkün değildi. Kaldı ki iç güvenliği sağlayacak taşrada yerleştirilmiş hiçbir birlik bulunmamaktaydı. Askerlik için süre belirtilmemesi ve asker alımında da eski kurallara göre hareket edilmesi, halkın asker olmasının önünde büyük bir engel olarak durmaktaydı.

1.3. Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu

Asakir-i Mansure, İstanbul'da kurulmuş, merkezi, düzenli, sürekli bir ordu idi. Kısa sürede taşrada aynı nitelikte birlikler oluşturmak mümkün değildi. Bu sıralarda valilerin kendi olanaklarıyla besledikleri ve genel olarak kapı halkı diye adlandırılan askerlerle iç güvenliği sağlamak çok zordu. Bunların hem sayıları az hem de donanımları oldukça yetersizdi. Kaldı ki sefer sırasında gerekli yararlılığı uzun süreden beri gösteremiyorlardı. Eyalet ve sancak merkezlerinde sürekli asker bulundurmak, sefer esnasında bunlardan yararlanmak ve bu askeri, çağın gereklerine uygun olarak oldukları yerde eğitmek tek çıkar yol olarak görülmekteydi. Bunun için denenmiş ve kısa sürede

başarılı sonuçlar alınmış olan Nizam-i Cedit birliklerine benzer nitelikte yeni bir düzenleme yapılması en uygun yol olarak görülüyordu.Yapılan görüşmeler ve tartışmalar sonunda bir yasa hazırlanmış II. Mahmut'un buyruğuyla yayınlanarak yürürlüğe konulmuştur.7 Taşrada "Redif-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla birliklerin oluşturulması Mart 1834'te gündeme alınmış, hazırlıklar tamamlandıktan sonra Ağustos 1834 tarihinde uygulamaya geçilmiştir. Bunlar, başlangıçta yedek askeri güç olarak düşünülmemiş, nöbetleşe kent merkezlerinde eğitim görmeleri ana kural olarak benimsenmişti. Halktan toplanacak erler belirli sürelerle kent merkezlerinde eğitim gördükten sonra işlerinin başına dönecekler, başka bir grup onların yerini alacaktı. Böylece hem ziraat ve ticaret işlerinde aksama olamayacak hem de kent merkezlerinde güvenliği sağlayacak, nöbet tutacak, gerektiğinde sefere katılabilecek hazır asker bulundurulmuş olacaktı.

Redif askeri, piyade ağırlıklı olmakla beraber kuruluşundan itibaren süvari birlikleri de oluşturuldu. İki yıl boyunca uygulamada ortaya çıkan sorunlar ve aksaklıklar görüldükten sonra Haziran 1836'dan başlanarak kuruluş ve işleyişinde önemli düzenlemeler yapıldı. İmparatorlukta, redif birliklerinin konumu göz önünde bulundurularak yeni eyaletler oluşturuldu. Valilik unvanı müşirliğe dönüştürülerek müşirlere Redif alaylarının başkumandanı olma yetkisi verildi.8 Bu düzenleme ile Redif askeri taşra ordusu olma niteliğini pekiştirdi. Kalelerin ve Boğazların korunması işi de bunlara bırakıldı. Kordon ve karakollarda da görev aldılar. Redif giderlerini karşılamak amacıyla Redif-i Mansure adıyla yeni bir hazine kuruldu. Erlere eğitim ve nöbette iken aylık ödenmekte, giyim-kuşam, barınma, silah ve donanımları devletçe karşılanmaktaydı. İzinli olarak memleketlerine gönderildiklerinde silahları alınıyor, giysileri de toplanıyordu. 1839 yılında aylık olarak ödenen düşük ücret için yapılan harcamaların daha çok tuttuğu gerekçe gösterilerek maaş verilmesine son verildi.9 Bu yapılanma ve işleyiş Tanzimat'ın ilanına kadar sürdü.

2. Tanzimat'tan Meşrutiyete Osmanlı Ordusu

2. 1. Abdülmecit Dönemi'nde Ordu

Gülhane Hatt-ı Hümayu'nun ilanı ile (3 Kasım 1839) başlatılan Tanzimat Dönemi'nde başta memleket idaresi olmak üzere birçok alanda önceki dönemlere kıyasla kalıcı ve köklü değişiklikler yapıldı. Fermanda askerlik sorununa dokunulmuş, vatan borcu olduğu anlayışından hareketle herkesin bu görevi belirli bir süre için yerine getirmekle yükümlü olduğu vurgulanmıştı. Bu görüş doğrultusunda askerlik ve ordu alanında başlatılmış olan çağdaşlaştırma girişimi, uygulamada ortaya çıkan sorunlar ve görülen eksiklikler dikkate alınarak sürdürüldü.

Abdülmecit, askerlik alanında yapılacak düzenlemeleri belirlemek üzere görevlendirdiği Müşir Rıza Paşa, konuyu ilgililerle görüştükten sonra Bab-ı Ali'de oluşturduğu Geçici Meclis'e (Meclis-i Muvakkat) havale etti. Burada alınan kararlar Padişah tarafından onaylanarak 8 Eylül 1843 günü törenle açıklandı.10

Yapılan yeni ve kalıcı olacak bu düzenleme ile Osmanlı toprakları, coğrafi durumu ve genişliği dikkate alınarak beş büyük ordu bölgesine ayrıldı. Ordulardan ikisinin merkezi İstanbul olacaktı. İlki

“Hassa Ordu-yı Hümayun Dairesi”, ikincisi ise “Dersaadet Ordu-yı Hümayun Dairesi” diye adlandırıldı. Hassa Ordusu’na Bursa, Aydın, Balıkesir, Biga, İzmit, Menteşe, Karahisar-ı Sahip, Hamid, Teke ve Alanya yöreleri bağlandı. Ankara, Kastamonu, Edirne, Konya, Amasya, Bolu, İçel, Viranşehir, Büyük ve Küçük Çekmece, Kartal,Gebze bölgeleri ise Dersaadet Ordusu’na ayrıldı. Diğer üç ordu, Anadolu, Rumeli ve Arabistan orduları adını aldılar.

Anadolu ordusunun merkezi başlangıçta Sivas olarak belirlendiyse de kısa süre sonra Harput’a aktarıldı. 1848 yılında Bağdat merkez olmak üzere altıncı ordu “Irak ve Hicaz Ordu-yı Hümayunu” adı ile oluşturuldu. Böylece İmparatorluğun yıkılışına kadar geçerli olacak esas düzenleme gerçekleştirilmiş oldu.

Bu orduların her biri yalnız adını taşıdığı bölgeyi korumakla yükümlü değildi. Gerektiğinde diğer bölgelerde görev alabiliyorlardı. Hassa Ordusu, aynı zamanda Serasker (Harbiye Nazırı karşılığı) bulunan paşanın komutasında idi. Diğerleri müşir rütbesinde subayların idaresine verilmekteydi. Birinci ve üçüncü ordular yirmişer alaydan kurulmuştu. Alayların yedisi piyade, yedisi talia, beşi süvari ve biri de topçu idi. İkinci, dördüncü ve beşinci ordular 17’şer alaylı idi. Alayların altısı piyade, altısı talia, dördü süvari birisi de topçuydu. Piyade alayları üçer taburlu, süvari alayları altışar bölüklü, topçu alayları ise on ikişer bataryalı idi. Piyade taburları bölüklere, bölükler mangalara ayrılmıştı.

1844 yılı Mart ayından başlanarak uygulamaya konulan yeni askeri düzende askerlik süresi beş yıl olarak saptanmıştı. Terhis olanlar yedi yıl Redif sınıfında hizmet göreceklerdi. Her yılın mart ayı başında ordular mevcudunun beşte biri terhis edilecek, yerlerine ad çekme ile (kur’a) yenileri alınacaktı. Bundan böyle subaylar üzerlerine sivil görevler alamayacaklardı. Yapılan bu köklü değişiklikle birlikte Osmanlı düzenli ordusu “Asakir-i Nizamiye” diye anılacaktı. Her ordu merkezinde birer meclis kurulacak, sorunlar burada tartışılıp alınan kararlar İstanbul’da oluşturulan “Dar-ı Şura-yı Askeri”ye iletilecek uygun görülürse uygulamaya konulacaktı.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasında 1844 yılına kadar geçen sürede asker almada uygulanan yöntem eskisinden farklı değildi. Gerek duyuldukça padişahın fermanıyla valiler bölgelerinde asker toplayıp göndermekteydiler. Bu işle görevlendirilen memurlar evli-bekar farkı gözetmeksizin gençleri suçluymuş gibi yakalayıp asker yazıyor, kötü koşullar altında istenilen yere yolluyorlardı. Kayırmaya, eşitsizliğe elverişli bu uygulama tepkiyle karşılanıyordu. Bu uygulama ne ücretli askerlik sistemine ne de askerliğin vatan borcu olarak görüldüğü anlayışa uygundu. Gülhane Hattı’nda öngörülen eşitlik, kimseye zulüm ve baskı yapılmaması, herkesin hak ve vazifesini önceden bilmesi gibi ilkelerin askerlik alanında da yürürlüğe konulması gerekiyordu. 1843 düzenlemesinde ad çekme ile asker alınacağı belirtilmiş, bunun nasıl yapılacağı açıklanmamıştı. Uygulama başlatıldıktan sonra konu yeniden ele alınmış, bir yasa çıkarılarak 1846’da yürürlüğe konmuştur.

Ordu merkezlerinde asker alımının ayrıntılarını belirleyen bu yasa (Kura Kanunu), giriş, beş fasıl, altmış üç bent ile bir hatimeden oluşmaktadır. Osmanlı Müslüman halkının askerlik çağına gelmiş olanlarının her yıl belirli merkezlerde “Kura Meclisleri” önünde yapılacak ad çekmelerle askere

alınmalarında uygulanacak kurallar ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Kimlerin hangi koşullarda muaf tutulacakları, bedel ödemenin şartları, firar ve gönüllü asker yazılma gibi konularda ayrıntılara yer verilmiştir.11

Bu düzenleme 1869 yılına kadar geçerli olmuş, söz konusu tarihte askerlik süresi, 20 yaşından kırk yaşına kadar olan süre olarak kabul edilmiş bunun ilk altı yılı “Nizamiye” devresi, altı yılı “Redif” hizmeti, kalan sekiz yılı ise “Mustahfız” süresi olarak belirlenmişti. Altı yıllık nizamiye döneminin dört yılı orduda iki yılı ise ihtiyatta geçecekti. Asker alımında bazı değişiklikler daha yapıldı ve bu uygulama 1886 tarihinde çıkarılacak “Ahz-ı Asker Kanunu” yürürlüğe girene kadar devam etti.12 Askerlik alanında yapılan yenilikler, öncelikle Müslüman halka uygulandı. Hal bu ki Tanzimat Fermanı’nda kanun önünde herkesin eşit olacağı, askerliğin vatan borcu olduğu özellikle belirtilmekteydi. Ne var ki Müslüman olmayanlar askerlik yapmıyorlardı. Bu eşitlik ve vatandaşlık ilkesine aykırı idi. Tanzimat yönetimi Osmanlı birliğini korumak ve halkı kaynaştırmak için ilk kez Rumlara deniz kuvvetlerinde askerlik yaptırmaya başladılar. Askere alınacak gayrımüslimlerden cizye alınmayacaktı. Ancak, ortaya çıkan bazı sorunlar yüzünden bu karar uygulanmaya bütünüyle konulmadı. Daha sonra ise Müslüman olamayanların bedel (Bedel-i Nakdi) ödeyerek askerlikten muaf tutulmaları yoluna gidildi. Ardından Müslüman olanların da isterlerse bazı koşulları sağlayarak yerlerine başka bir Müslümanı asker olarak gönderebilmelerine olanak sağlandı. Bunlar devletçe belirlenen bedeli, yerlerine gönderecekleri kişiye vereceklerdi. Ayrıca asker vermemekte direnen bölgelerden asker alınması için de önlemler alındı 1864’te Bosna-Hersek’e teftiş için gönderilen Ahmet Cevdet Paşa, Boşnakları askerlik yapmaya ikna etti. Bunun ardından Kozan ve dolaylarında yaptığı ıslahatla bölge halkının kısmen de olsa askerlik yapmaları sağlandı.

Böylece Tanzimat Dönemi’nde yapılan düzenlemelerle Osmanlı ordusu teşkilat bakımından çağdaş orduların düzeyine çıkarılmış bulunuyordu. Ancak bu ordu 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda istenilen kalıcı başarıyı sağlayamadı. Bunun üzerine kurulan bir komisyon savaşta edinilen bilgilerin ışığında bazı değişiklikler yapma kararı aldı. 1879’da uygulanan bu kararlarla Avrupa ordularında olduğu gibi, tümen (fırka) düzeni benimsendi. Bir tümen iki tugay (liva), tugay iki alay, dört tabur ve tabur ise dört bölükten oluşacaktı. Talia taburları kaldırılıyor, her nizamiye tümenine bağımsız olarak birer nişancı taburu ekleniyordu. Ordularda dörder bölüklü birer nakliye taburuyla bir telgraf bölüğü kuruluyordu. Ayrıca savaşta piyadeyle birlikte çalışacak topçu ve süvari birlikleri tümenlerin emrine verilmeyerek, ayrı birlikler halinde tutuluyordu. Kolordu ise sefer sırasında oluşturulacak bir teşkilat olarak görülüyordu.

Osmanlı askeri kuvvetleri, seferde yedi nizamiye, on iki redif ve altı müstahfız olmak üzere yirmi beş kolordudan oluşabilecekti. Askerlik hizmeti süresinde değişiklik yapılmıyordu. 20 yıllık sürenin altı yılı nizamiyede, kalanı ise ihtiyatta geçecekti. Redif süresi sekiz yıla çıkarılıyor, müstahfızlık ise altı yıl oluyordu. 1887’de yürürlüğe konulan yeni asker alma kanunuyla beş yıl arka arkaya kur’a isabet etmeyenlerin redife geçirilmeleri yöntemi bırakılarak, bütün yükümlülerin silah altına alınmaları sağlandı. Her redif dairesi bir tabur asker çıkaracak şekilde yeniden belirlendi. Bedel-i şahsi ödeyerek askerlik hizmetinden muaf olma usulünden vazgeçildi. Kanunla ayrıca askerlik çağına gelenlerin

tespiti, yoklama ve kur'a işlemleri, muaf tutulacaklar, gönüllü askerlik yapmak isteyenler, bedel-i nakdi ödeyeceklerle ilgili ayrıntılı hükümler yer almaktadır.13

II. Abdülhamit Dönemi'nin sonlarına doğru Osmanlı Ordusu ülke çapında teşkilatlanmasını tamamlamış, coğrafi konum ve nüfus göz önünde tutularak İmparatorluk sekiz ordu bölgesine ayrılmıştı. Orduların yerleşimi şöyle idi:

1. Ordu: Merkezi İstanbul. Kastamonu, Ankara vilayetleriyle Hüdavendigar vilayetinin Bursa ve Ertuğrul Sancakları, Kocaeli Sancağı ve İzmit'i kapsıyordu.

2. Ordu: Merkezi Edirne. Konya, Edirne vilayetleriyle Hüdavendigar Vilayetinin Bursa ve Ertuğrul Sancakları dışındaki yerleri bu orduya bağlanmıştı.

3. Ordu: Merkezi Selanik. Selanik, Kosova, İşkodra, Yanya, Manastır ve Aydın vilayetleri.

4. Ordu: Merkezi Erzincan. Erzurum, Trabzon, Sivas, Van, Bitlis, Mamuretü'l-aziz (Elazığ), Diyarbakır vilayetleri.

5. Ordu: Merkez Şam. Suriye, Beyrut, Halep, Adana vilayetleriyle Kudüs müstakil sancağı.

6. Ordu: Merkez Bağdat. Basra, Bağdat, Musul, Yemen vilayetleri.

7. Ordu: Merkez Sana. Trablusgarb vilayetiyle Bingazi Sancağı, Hicaz vilayeti.

2.2. Yedek Ordu Olarak Redif Teşkilatı

Askerlik alanında yapılan bu köklü düzenlemelerden Redif birlikleri de nasibini aldı. 1844 yılına kadar taşrada nöbetleşe hizmet veren bu birlikler bundan sonra yedek ordu konumuna getirildi. Ancak, başlangıçta nizamiye, askeri bulmada sıkıntı çekildiği için eğitim amacıyla İstanbul'da bulunan Redif birliklerinden önemli bir kısmı nizamiye askeri sınıfına geçirildi. Yapılan düzenleme gereği her ordu bölgesi muvazzaf alaylar adedi kadar redif olması uygun görüldü. Her bölgede dört taburlu bir Redif alayı kurulacaktı. Muvazzaflık süresini tamamlayanlar redif sınıfına ayrılacaklar, yılda bir kez bağlı oldukları tabur merkezlerinde bir ay süreyle eğitim yapacaklardı. Böylece Redif askeri artık ihtiyat (yedek) ordu konumuna girmiş oldu. Bütün İmparatorlukta muvazzaf ordulara paralel olarak Redif alayları kuruldu. 1848 yılına gelindiğinde Hassa Ordusu, Dersaadet Ordusu, Rumeli Ordusu, Anadolu Ordusu Redif alayları kuruluşlarını tamamlamış bulunuyordu. Redif piyade alayları dörder taburlu idiler. Nizamiye ordusunun küçük rütbeli subay ve erlerinden muvazzaf süresini dolduranlar yedi yıllık Redif hizmeti için Redif alaylarına katılıyorlardı. Memleketlerinde kendi işleriyle uğraşacaklar, yılda bir defa belirlenen merkezlerde toplanarak eğitim-öğretim göreceklerdi. Yoklamalarının nasıl yapılacağı, eğitim süresince nelere dikkat edileceği ise 26 Mart 1850'de çıkarılan bir yönetmelikle ayrıntılarıyla saptandı.14

Redif teşkilatı bu konumunu 1869 düzenlemesine kadar korudu. Sözü edilen tarihte yürürlüğe konulan yeni yasa ile Osmanlı silahlı kuvvetleri Nizamiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrıldı. Redif kuvvetleri kendi içinde ayrıca birinci ve ikinci tertip olmak üzere ikiye bölündü. 12 yıllık askerlik süresi 20 yıla çıkarılmış olduğu için bu sürenin altı yılı nizamiyede, altısı redifte ve sekiz yılı da müstahfızlıkta geçirilecekti. Altı yıllık nizamiye süresinin iki yılı ihtiyatta tamamlanacaktı. İhtiyat sınıfına geçenler, bir zorunluluk yoksa memleketlerine gidecekler ancak, bağlı bulundukları Redif taburları bölgesinden dışarı çıkamayacaklardı. Bu süre sonunda birinci sınıf redif kuvvetlerine katılacaklardı. Birinci gruptaki redif birliklerine "Mukaddem", ikinci gruptakilere ise "Talia" denilmekteydi. Altı yıllık redifliğin ilk üç yılı birinci grupta ikinci üç yılı ise ikinci kısımda tamamlanacaktı. Bu düzenleme ile birlikte Redif taburlarının sayısı da artırılmış 120'den 240'a çıkarılmıştı. Osmanlı ordularının mevcudu ise 173.000'ü Nizamiye, 53.000 İhtiyat ve 182.000'i redif olmak üzere 408.000 olarak belirlenmiş bulunmaktaydı.

2.3. Deniz Kuvvetleri

Deniz kuvvetlerinde önceki devirlere kıyasla Tanzimat Dönemi'nde önemli düzenlemeler yapıldığını görüyoruz. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Navarin felaketiyle donanmasını kaybeden Osmanlı yönetimi deniz kuvvetlerini düzene koyma gereğini duymuştu. Ancak,1844'ten sonra konu etraflıca ele alınabilmiş, Kura Nizamnamesi'nin uygulamaya konulmasının ardından Bahriye'de muvazzaflık hizmeti 10, Rediflik beş yıl olarak belirlenmişti. 1851 yılında muvazzaflık süresi sekiz yıla indirilerek her yıl ku'rayla 3000 erin deniz kuvvetlerine alınması kararlaştırıldı. Bu düzenleme 1864 yılına kadar devam etti. Bu tarihte muvazzaflık altı yıla indirilmiş buna karşılık rediflik süresi beş yıldan altı yıla çıkarılmıştır.

Deniz kuvvetlerindeki subayların rütbeleri, yaptıkları görev karşılığı olarak sırasıyla, Süvari, Mülazim Kaptan, Topçubaşı, Gemi Ağası ve Gemi Hocası olarak saptanmıştı. Bunların üstünde Bahriye-yi Divan-i Hümayü'nda temsil edilen ve en üst düzeyde amir ve komutan olan Kaptan-ı Derya, Tersane Emini, Tersane Kethüdası bulunmaktaydı. Üç ambarlı süvarilere Miralay, fırkateyn kaptanlarına Kaymakam, Korvet kaptanlarına Binbaşı ve brik kaptanlarına da sağ kol ağası/önyüzbaşı denilmiştir.15

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı donanması üç ambarlı 6 kapak, 11 fırkateyn, 8 korvet, 13 brik ve 5 uskuna'dan ibaretti. Er mevcudu ise 20.000 kişiydi. Bu arada Tuna Nehrinde kullanılmak amacıyla 60 duba inşa edilmişti. Abdülaziz Dönemi'nde (1861-1876) donanmada önemli gelişmeler olmuş zırhlı gemilerden büyük bir filo oluşturulduğu gibi çağın gerektirdiği teknik personelin yetiştirilmesine, deniz fabrikaları ve tezgahlarının geliştirilmesine büyük önem verilmiştir.16 1875 yılın doğru Osmanlı donanması 30 zırhlı ve 76 ahşap gemi olmak üzere 106 gemiyi bulmuştu. Zırhlıların erat toplamı 10.902, top sayısı 73 idi. Ahşap gemilerde ise 15.188 er ve 486 top mevcuttu. Avrupa ülkelerinden alınan borç para ile oluşturulan bu filo, devrinin üçüncü en büyük filosu olarak şöhret kazanmıştı.17

2.4. Eğitim-Öğretim ve Donanım

Osmanlı ordusunda teşkilatlanma ile başlayan yenileşme girişimlerinin ayrılmaz bir parçasını eğitim öğretimde yapılan düzenlemeler oluşturmaktadır. Deniz ve Kara mühendishanelerinin açılmasıyla başlatılan bu girişim II. Mahmut ve Tanzimat Dönemlerinde hız kazanarak yeniden yapılanmaya paralel olarak gelişmiştir. Subay ihtiyacını karşılamanın yanı sıra sağlık sorunlarına çağdaş ve kalıcı çözüm bulma da bu alanda yapılacak düzenlemelerin ne denli önemli olduğu anlaşılmış ve gerekli tedbirler alınmıştır.

1828'de faaliyete geçirilen Askeri Tıp Okulu, dönemin gerektirdiği araç ve gereçle donatılmış, yurtdışında getirilen uzman hekimlere ders verdirilmiştir. Kısa sürede başarılı bir yapılanma gerçekleştirilmiş, Okul mezunlarına yurt dışında ihtisas yapma olanağı sağlanmıştır. Tanzimat'la birlikte başta İstanbul olmak üzere ordu merkezlerinde açılan askeri hastanelerde belirli günlerde sivil hasta tedavisi yapılmaya başlanmış, koruyucu hekimlik alanında Tıp Okulunun olanaklarından geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Düzenli bir ordunun temel ihtiyacı olan eğitim-öğretim için başlangıçta Avrupa'dan getirtilen subaylardan yararlanılmış, bir süre sonra kalıcı önlemler alınarak ülke içinde çağın gereklerine uygun her kademede subay yetiştirebilecek askeri okullar açılmıştır. Bu okulların ilki ve en kalıcısı, bilindiği gibi 1834'te açılan Harp Okulu'dur. Bu okula öğrenci sağlamanın yanı sıra, ilk ve orta öğretim düzeyinde gençleri eğitmek amacıyla 1840'lı yıllardan başlanarak açılmaya başlanan askeri rüştiye ve idadilerin sayısı hızla artmış 1900 tarihine gelindiğinde Osmanlı eğitiminde çok etkili olabilecek önemli bir düzeye ulaşmıştı. Bu sırlarda 30 askeri rüştiyenin yanı sıra idadi düzeyinde İstanbul'da bulunan Kuleli, Mühendishane ve Tıbbiye'nin dışında ülke düzeyinde ordu merkezlerinin bulunduğu kentlerin bütününde idadiler faaliyette idi. Bu mekteplerin müdürleri binbaşı rütbesinde bir subay idi. Ancak İstanbul'dakilerin müdürleri istisna olarak daha üst rütbede idiler. Her idadide ders nazırı vardı ve öğretmenlerin tümü subaydı. Öğretim süresi bir yıl olup yatılı idi. Bir yıllık yatılı idadi eğitimini bitirenler Harp Okulu'na alınırlardı.

Söz konusu tarihte Tıbbiye-i Harbiye Mektebi dışında İstanbul'da iki harp okulu daha bulunuyordu. Bunlardan ilki Pangaaltı'ndaki Harbiye, ikincisi ise Halıcıoğlu'ndaki Mühendishane Mektebi idi. Piyade ve süvari teğmen (Mülazim-i sani) yetiştiren ve idadi mezunu öğrenci alan harp okulunda öğrentim süresi üç yıldı.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un diğer adı Topçu Mektebi idi. Öğretim süresi üç yıl olup, mühendis, seyyar ve kale topçularına mahsus mülazim-i sani rütbesinde subay yetiştirirdi.

Erkan-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) ise Yıldız'daydı. Her yıl ordulardan sınavla alınanlara erkan-ı harp için gerekli üst düzey dersler verilirdi. Süre burada da üç yıl olarak kabul edilmişti.18

Çağın gereklerine uygun bir eğitim-öğretim için gerekli araç ve gerecin sağlanması, ders kitaplarıyla diğer malzemenin temini için çalışmalar hızla tamamlanmış Harp Okulu bünyesinde

matbaa kurularak ders kitapları, yasa ve yönetmelikler basılarak ilgililere dağıtılmış, askerlikle ilgili başlıca yabancı dillerde yazılmış eserler tercüme edilerek basılmıştır. Daha önemlisi, Ceride-i Askeri adı altında 1869 yılından itibaren çıkarılmaya başlanan gazetede, askerlik alanındaki gelişmeler, haberler, bilimsel yayınlar, bunların tanıtım ve tercümelerine yer verildiği gibi, atanma, yükseltilme gibi subayların özlük işleriyle ilgili duyurularla diğer süreli yayınlarda askerlikle ilgili olarak çıkan haber, yorum ve benzeri yazılardan da alıntılar yapılarak, bütün subaylara duyurulmakta idi. Gazete, ayrıca askeri yasa ve yönetmelikleri yayınlıyor, savaş, barış ve benzeri güncel konulara da yer veriyordu.

Ordunun istenilen düzeye çıkarılmasında önemli bir etken de donatılması idi. Askerin kıyafeti ile yaptığı iş arasında önemli bir bağ vardır. Özellikle yeni eğitim, bütün vücuda rahatlıkla hareket ettirmeyi gerekli kılmaktaydı. Bu göz önünde bulundurularak III. Selim zamanında Avrupa usulünde bir ordu kurulmak istenirken öncelik kıyafete verilmiş, daha sonra setre-pantolon benimsenerek hareket kolaylığı sağlanmıştı. Abdülaziz, ordu için kabul edilmiş olan kıyafeti çok gösterişsiz bularak bazı yenilikler yaptırmıştı. Fransızların Cezayir askeri için benimsedikleri kıyafet, bazı düzeltmelerle kabul edilirken daha kullanışlı olduğu için şalvar yerine potur denilen bir nevi pantolon tercih edilmişti.

Osmanlı Devleti'nde askerlik alanında bu hızlı ve kapsamlı değişiklikler olurken Avrupa'da ordular, teknik gelişmelerden öncelikle yararlanarak silah ve cephanelerini geliştirerek kullanışlı bir hale getirmişlerdi. Özellikle 1840'tan sonra çakmaklı tüfekler terk edilmiş, kapsüllü olanları piyasaya çıkarılmıştı. Ardından şişhane denilen milli ve yivli tüfekler icat edildi. Osmanlı yönetimi, yenilikleri yakından izlemekle kalmayıp hemen satın alarak ordusunu donattı. Sivri kurşunları iki bin hatveye kadar atabilen bu tüfekler Prusya'dan satın alınarak bütün birliklere dağıtıldı. Kullanılmakta olan eski tüfeklerin askeri fabrikalarda şişhane tüfeğine dönüştürülmesine girişildi. Ne var ki kısa süre sonra Prusyalılar dakikada on beş, yirmi kurşun atabilen iğneli tüfekleri icat ettiler ve bu tüfeklerle 1864'te Danimarka'ya, 1866'da Avusturya'ya karşı başarı kazanınca bütün Avrupa ülkelerince benimsendiği gibi Osmanlılar da yeni silahı kabul eden ilk devletlerden biri oldu. Ayrıca Alman fabrikatörü Krup'un yaptırdığı toplar, her bakımdan kullanılmakta olanlardan üstün nitelikli çıkınca, bunlardan satın alınarak sahra bataryaları oluşturuldu. Bununla birlikte Tophane'ye bağlı fabrikalarda yeni modelde tüfek, top, mermi yapabilecek değişiklikler de yapıldı. Böylece silah bakımından çağın ordularının düzeyi yakalanmış bulunuyordu.

3. Genel Değerlendirme

Çağdaşlaşma sürecinde Osmanlı ordusunda yapılan yeniliklerde öncelikle örgütlenme ve işleyiş ele alındı. Savaş taktikleri, asker alma, eğitim-öğretim yeniden düzenlendi. Modern silah ve donanıma geçilerek ordunun en önemli eksikliği büyük ölçüde giderildi. Böylece II. Abdülhamit Dönemi'ne (1876-1908) gelindiğinde, 1844 tarihinden beri yapılan düzenlemelerle çağdaş ordulara benzer biçimde bir yapılanma tamamlanmış oldu.

Bu düzenlemelerde üzerinde özellikle durulması gereken iki husus bulunmaktadır. Birincisi, İmparatorluğun korunmasında yeterli olacak nitelikli bir orduya kavuşmak, ikincisi ise ülke yönetimine

doğrudan doğruya karışamayacak, her kademedeki yöneticilere sık sık müdahale edemeyecek, asıl işini yapabilecek bir ordu kurmaktır. Nitekim 1840'tan başlanarak memleket idaresinde yapılan yeniliklerde dikkat çeken en önemli husus, her alanda iş bölümüne gidilmesi, yetki ve sorumlulukların kurum ve kuruluşlar arasında dengeli olarak dağıtılmak istenmesidir. Tanzimat öncesi valilerin çok geniş olan askeri mali ve idari yetkileri kısıtlanmış, askerlik işi bölgelerinde tam yetkili ordu komutanlarına bırakılmıştır. Böylece eskinin hem komutan hem yönetici olan valisi yerine, sadece ordusu ile ilgilenen komutanlara askerlik işi bırakılmıştır. İç güvenliğin korunmasında önce zaptiye teşkilatı sonra jandarma birlikleri devreye konularak ülkeyi dış tehditlere karşı koruyacak profesyonel bir ordu amaç edinilmiştir.

Osmanlı ordusu, dış görünüşü ve yapılanmasıyla çağdaş bir görünüm kazanmış olmakla birlikte umulan başarıları göstermemiş, her alanda önüne geçilmeyen sıkıntılar orduda da kendisini büyük ölçüde hissettirmiştir. Ordu için oluşturulan Nizamiye Hazinesi'nde yeterli para bulunmadığından aylıklar düzenli ödenemiyordu. İstanbul dışında görev yapan üst düzey subaylara bile yılda ancak beş altı defa maaş verilebiliyordu. Askeri binalar yetersiz, depolar, boş, haraptı. Eksiklikleri gidercek kaynak bulunamıyordu. Yem ve yiyeceğin alımında aracı ve tefeciler devreye giriyorlardı. Çuha, çorap, ayakkabı, kösele, fes gibi giyim-kuşam bile ithal ediliyordu.19

Terfi ve atanmalarda haksızlıklar oluyor; bu ise askerliği bir meslek olarak benimseyip, kendilerini bütün varlıklarıyla işlerine vermelerini engelliyordu. Zira ordu kademelerinde yükselme, ehliyet ve liyakattan çok, padişahın, Saray adamlarının nüfuzlu vükelanın iltimas ve himayelerine göre olmaktaydı. Bu durum subayların büyük kısmında görev aşkını tam anlamıyla olmasa bile söndürmekte, onları umutsuzluğa ve bedbinliğe sürüklemekte idi.20

Bütün olumsuzluk ve eksikliklere rağmen çağdaşlaşma sürecinde önemli bir yer tutan askerlik alanındaki düzenlemelerle ordumuz, ülkesini iç ve dış düşmanlara karşı korumada canla başla çalışmış, siyasi iktidarı ellerinde tutanların başarısızlıkları ve engellemeleriyle karşılaştıkça müdahale ederek yönetim değişikliklerinde etken olmuştur. Önemli bir gelişme de düzenli ordunun kurulduğu tarihten İmparatorluğun yıkılışına kadar geçen sürede yeniliklerden yana tavır takınmış olmasıdır. Ülkesini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmada ileriye doğru bakmış, yetiştirdiği üstün meziyetli komutanlarla yeni Türkiye'nin kurulmasında öncülük etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Levent Çiftliği Kanunnamesi denilen bu yasa 7 Eylül 1794 çıkarıldı. 7 Haziran 1796'da önemli bir ek yapıldı. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Cilt VI (1309 s. 366 vd.,

2 S. J. Shaw, Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807 (1971), p. 132.

3 Taşrada Nizam-ı Cedit Ortalarının kurulması yeterince incelenmiş değildir. Şimdilik bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", TTK, Belleten XXXV/138

(1970), s. 245-302; M. Çadırcı, "Ankara Sancağında Nizam-ı Cedit Ortasının Teşkili ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi", Belleten XXXVI/141 (1972), s. 7-13., Y. Özkaya, "Orta Anadolu'da Nizam-ı Cedidin Kuruluş ve Kaldırılışı", DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan (1982), s. 510-514

4 Genel Kurmay Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, III. Cilt 5 nci Kısım (1793-1908), Ankara 1978, s. 546-549.

5 Levy, Avigdor, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-1839, Ijmes, 2, (1971), s. 21-39;

6 Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi III. Cilt, 5 nci Kısım, s. 200

7 Redif askeri teşkilatının kuruluşu ile ilgili tartışmalar ve belgeler için bkz. M. Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilatı", Yedinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler I, Ankara 2000, s. 47 vd.

8 Çdırcı, "Anadoluda Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu" DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, VIII-XII/14-23, s. 63-75.

9 Bkz. Cahide Bolat, Redif Askeri Teşkilatı, (Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi,) Ankara 2000, s. 37.

10 Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, c. 7, s. 75.

11 Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi ve 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", Askeri Tarih Bülteni, Şubat 1985, sayı 18; Faruk Ayın, Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914), Genelkurmay Basımevi Ankara 1994, s. 11 vd.

12 F. Ayın, a.g.e. 28 vd.

13 Kanun metni için bkz. Düstur, I. Tertip, C. 5, Anakara 1937, s. 656-695

14 Bastırılarak bütün birliklere dağıtılan bu yönetmeliğin adı "Asakir-i Redife-i Hazret-i Şahane Zabitanına İta Olunan Talimat"dır.

15 Fahri Coker, "Tanzimat ve Orduda Yenilikler", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, s. 1262.

16 A.g.e. s. 1263.

17 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. 7, Ankara 1983, s. 191.

18 Piyade Kolağası Hakkı, Osmanlı Ordusu, Ahval ve Teşkilat-ı Askeriyesi, İstanbul 1320, s. 258-264.

19 Rıza Paşa, Hülasa-i Hatırat, İstanbul 1325, s. 11 vd.

20 Sait Paşa'nın Hatıratı, C. I, Dersaadet 1328, S. 220-222.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknolojilerin Takibi (1700-1900) / Yrd. Doç. Dr. Birol Çetin [s.812-821]

Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Teknolojinin günümüzde geldiği yer itibariyle hala tartışmasız üstünlüğü devam ederken, bu hızlı ilerlemenin nerelere varacağı kimse tarafından kestirilememektedir. Kelime anlamı itibarıyle tecrübe birikimi, anlatılamayan şey olan ‘’techne’’ bugün artık bilginin ta kendisi olarak karşımızda durmaktadır. Techne Sokrat ve Protagoras için saygın bir şey olmakla birlikte yine de bilgi değildi. Bu bilgi sadece belirli kullanımlar için geçerliydi, örneğin bir gemi kaptanının Yunanistan’dan Sicilya’ya gitme konusunda sahip olduğu seyir bilgisi başka hiçbir şeye uygulanamazdı. Ayrıca ‘’techne’’yi öğrenmenin tek yolu çıraklık ve tecrübeydi.1 Bu kavram özellikle sanayi devriminden sonra anlam değiştirmiş ve daha fazla ve daha ucuza üretmek anlamlarını almıştır. Günümüzde yeniliklerin kaynağı olarak algılanan teknoloji, diğer alanlardan ziyade askeri alanlarda kullanılmaktadır. Sanayi devrimiyle birlikte önce Avrupa’nın tamamında, daha sonra çevre ülkelerde hızla yaygınlaşan bu akım iki ayrı dünya savaşıyla birlikte günümüzde daha ziyade askeri alanlarda yoğunlaşmıştır.

Aslında Avrupa’da sanayileşme hareketlerinin tek bir merkezden yönetilmediği yeni teknolojilerin çok sıkı bir şekilde korunduğu bilinmektedir. Sınai teknoloji alanındaki gelişmelerin ve yeniliklerin İngiltere’de ortaya çıkmış olması bir tesadüf değildir. İngiltere’nin madeni parçalar imalindeki güçlüğü torna tezgahıyla ortadan kaldırmasıyla beraber bu konuda büyük bir patlama yaşanmıştır. 1730’dan sonra tekstil sektörüyle uygulamaya geçen bu yenilikler birbiri arkasına devam etmiştir.2

Sanayileşme ve teknoloji üretimi açısından olaya bakıldığında, Batı’da özellikle Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan yeni teknolojilerin takibi konusunda Osmanlı Devleti’nin kayıtsız kaldığı ve bu konuda hızlı bir gelişme gösteren Avrupa’nın yeterince takip edilmediği konusundaki düşünceler ağırlık kazanmaktadır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan bazı vesikalar III. Selim’le başlayan, özellikle II. Abdülhamit Dönemi’nde belirgin ve sistematik bir çalışmanın ortaya konulduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda başlangıçta geleneksel usuller dahilinde imal edilen silah ve mühimmat, askeri başarısızlıkların birbiri arkasına gelmesi ile birlikte sorgulanmaya başlanmış, özellikle 18. yüzyılın başlarından itibaren Batı’da ortaya çıkan yenilikler süratle takibe alınmıştır. Ancak bu çabalar yeterli olmadığı gibi mevcut imalat sisteminin de aksamasına sebep olmuştur.

Yeni kullanıma giren silah ve mühimmatın bilinmesi ve istenilen miktarlarda üretilmesi teknolojik alt yapı, imalat sistemi ve zihniyetinin engeline takılmıştır.

Batı'da ortaya çıkan yeni teknolojiler ilk elden askeri ihtiyaçlar çerçevesinde ele alınmış ve bu yollarla ülkeye taşınmıştır. Büyük miktarlarda üretim imkanlarının yakalanması ve kaliteli silah ve mühimmat imalatı III. Selim'in tahta geçmesiyle mümkün olabilmiştir.

Çalışmamızda ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız dönem 18. ve 19. yüzyıllar olacaktır. Bu yıllar batılılaşma çabalarının gündemde olduğu ve Batı'yla kopuşun yavaş yavaş idrak edildiği yıllar olması sebebiyle önemlidir. Bundan başka Sanayi Devrimi'nin etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda da hissedildiği bir dönemde bu çabaların yakından izlenebilmesi için harp sanayi tesisleri iyi bir örnek teşkil etmektedir. İlk buharlı makinenin askeri fabrikalarda kullanılması, yabancı personel istihdamına yine bu tesislerde başlanması teknoloji takibi konusunda harp sanayiinin öncülüğünü ifade etmektedir.

Batı'da ortaya çıkan gelişmeler, özellikle 18. yüzyılın başından itibaren kısa bir özet olarak verildikten sonra aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreci nasıl takip ettiği elde etmiş olduğumuz vesikalar çerçevesinde ortaya konulacaktır

18. ve 19. yüzyıllarda yeni teknolojilerin takibi üç yolla mümkün olmaktadır. Birinci ve en yaygın usul, yabancı personel istihdamı ve onların birikimlerinden istifade; ikinci yol, büyük maddi imkanların seferber edilmesi suretiyle mamul bazında yapılan siparişler; üçüncü yol ise, teknik personelin Avrupa'ya gönderilmesi ve teknoloji casusluğu faaliyetleridir.

A. Yabancı Personel İstihdamı Yoluyla Teknoloji Transferi

Askeri alanda yapılan ıslahat hareketlerini Baron de Tott ile başlatmak birçok eserde tercih edilmiş ve bu yaklaşım adeta bir gelenek haline gelmiştir. III. Mustafa zamanında Fransa tarafından ordunun ıslahı amacıyla tavsiye edilen ve vazifelendirilen bu şahıs, Batı karşısında gerilemeye başlayan Osmanlı topçuluğunun yeniden organizasyonunu sağlamış ve "sürat topçuları'' denilen bir sınıfın kurulmasına öncülük etmiştir.3 Bundan başka daha önce teşebbüs edilmiş ve başarılı olamamış olan Üsküdar Humbarahânesi talebeleri için açılan okulun yerine Haliç'te bir Hendesehânesi ve Riyaziye Mektebi'nin kuruluşlarına da öncülük etmiştir. Baron de Tott'un çalışmaları daha çok taktik planda gerçekleşmiş ve Osmanlı ordusunun ateş gücünün yeni askeri yapılanmaya uyumlu hale getirilmesini amaçladığından, teknolojik anlamda bir katkı sağlamamıştır.4

Teknolojik anlamda Batı'dan kopuşun henüz söz konusu olmadığı dönemlerde İstanbul'a getirilen teknik personelin ülke sınırları içerisinden temin edildiği görülmektedir. H. 1245 (M. 1829) tarihli bir belgede Tüfenkhâne'de yapılacak tüfekler için Prizren sancağından 150 çakmakçı ustasının gönderildiğini görmekteyiz.5 Batı'da ortaya çıkan yeni teknolojilerin eski teknolojilerle benzerliğini azaltması artık Avrupalı ustaların istihdamını zorunlu kılmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı teknolojisi ve tekniklerinin tanıtılması ve geliştirilmesi amacıyla padişahın emrinde ücretli hizmetli grubu şeklinde hizmet gören ve daha çok mühtedi ecnebilerin oluşturduğu "tâife-i efrenciyân''6 hariç tutulursa en kapsamlı ve sistematik istihdam politikasının III. Selim Dönemi'nde başlatılmış olduğu görülmektedir.

Batılılaşma hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilen III. Selim Dönemi'nde ilk örneğine rastladığımız yabancı personel istihdamı daha çok mevcut tesislerin ıslahı için düşünülmüş ve daha sonra artarak devam etmiştir.

Çalışmamız boyunca 18. ve 19. yüzyıllarda askeri fabrikalarda istihdam edilen yabancı teknik personelle ilgili arşivlerden temin etmiş olduğumuz belgeler ışığında değerlendirmelerimizi şekillendireceğiz. Böyle bir yöntemi tercih edişimizin sebebi detaylar içerisinde saklı bazı noktaların konunun daha gerçekçi olarak değerlendirilmesine yapacağı katkı olacaktır. Zira birçok eserde askeri alanda ortaya çıkan yeniliklerin bu şahıslar tarafından gerçekleştirildiği iddia edilerek yerli unsurların katkısı göz ardı edilmektedir. Örneğin III. Selim ıslahat hareketlerinin başlangıcında Fransa'dan Françesko isimli bir teknisyen getirtmiş ve İstanbul Baruthânesi'nde daha kaliteli ve çok miktarda barut imal edecek iki adet çarkın yapımı için kendisine gerekli tüm imkanlar verilmişti.7 Françesko Baruthâne-i Âmire'de işe başladıktan sonra hem su gücüyle hem de hayvan kuvvetiyle çalıştırılabilen iki adet çarkı bitirmeyi başarmıştır. III. Selim de çarkların resimlerini gördükten sonra memnuniyetini şöyle dile getirmiştir: "Benim vezirim çarhları gönderdiğine haz eyledim ve beğendim inşaallah pek alalarını yaptırırız heman bu misillü şeylere ikdâm eyleyüb böyle ustalar tedarikine sa'y ve gayret idesün"8

Bu konudaki iyi niyetli beklentiler çarkların bitirilmesinden sonra yapılan tecrübe sırasında sona ermiştir. İki beygirle döndürülmesi planlanan çarklar yerinden kıpırdamayınca daha fazla zorlanarak kırılmıştır. Bu başarısız neticeden haberdar olan padişah hiddetlenerek Reîsü'l-küttâb Râşid Efendi'den yeni bir ustanın bulunmasını istemiştir. Bunun üzerine Râşid Efendi'nin saatçisi olan Ermeni tebaasından Arakel Dadyan daha önceden değirmen ustalığı yapmış olduğu için tavsiye edilmiştir. Arakel usta derhal baruthâneye giderek çarkı incelemiş ve hatasını tespit ederek onarımını gerçekleştirdiği gibi bu çarktan daha üstün niteliklere sahip bir çarkın da yapımını gerçekleştirmiştir.9

Bazı yabancı kaynaklarda Osmanlı barutçuluğunun Avrupa'dan getirtilen bir usta sayesinde geliştirildiği bundan önce Türklerin barut konusunda çok yetersiz oldukları anlatılmaktadır.10 Ancak olayların böyle cereyan etmediğine dair arşivde tespit etmiş olduğumuz bir belgede oldukça fazla malumat mevcuttur. Ayrıca adı geçen belgede gelişmelerin nasıl cereyan ettiği de hikaye edilmektedir.11 Buna göre Françesko isimli usta yaptığı çalışmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Gelibolu ve Selanik Baruthânelerindeki personel de dahil olmak üzere bu konudaki tecrübe ve bilgi birikimini aktarmak üzere görevlendirilmiş, ancak devletin kendisi hakkındaki iyi niyetini sürekli kötüye kullanmıştır.

Mekanik bilgisinin yetersizliği kısa zamanda anlaşılan Frençesko'ya barut imalatının inceliklerini bildiğinden dolayı mevcut baruthânelerin personeline özellikle "yaş barut" konusundaki bilgileri öğretmesi için bir şans daha verilmiştir. Ancak Fransız ustanın asıl maksadını gizlediği ve taahhüt ettiği işini özellikle yapmadığı anlaşılmaktadır:

"… sâye-i Devlet-i aliyyede beş yüz guruş mâhiyeye nâil oldum malumatımı benden öğrenirler sonra beni işten attırırlar bari yedi sene kadar aylığım kat olunmayacağını bilsem baruta dair cemî'-i malumatımın ilmiyyesini ve ameliyyesini İstanbul Baruthânesi'nde olunması irâ'e eyledikten sonra bizzat varub Gelibolu Baruthânesi'nde dahi yaş barutu anlara dahi ifade iderim ve kezâlik Selanik Baruthânesine dahi giderim dimekle.''

Françesko'nun niyeti anlaşıldıktan sonra ileri sürdüğü tüm bu şartların dahi kabul edilerek istediği senedin kendisine verilmiş olduğunu da yine belgedeki şu ifadelerden anlıyoruz:

"… Baruthâne-i Âmireye ta'yin olduğu iki yüz yedi senesi gurre-i Zi'l-Hiccesinden itibar ile yedi sene-i kâmile tamamına kadar bu makule umur-ı mühimmede istihdam içün mâhiyye beş yüz guruşa isticâr olunduğunu müşir yedine senet i'tası hala kethüda-i hazret-i sedâret-penâhi ve baruthane nazırı olan atufetlü Mehmet Şerif Efendi hazretleri tarafından be tekrir ledel inha takrir mucibince yedi seneye senet verile lakin Şerif Efendi mustaid olduğu öğrenmeye iktidarı üzre mesfur daima baruthanelerde olub, bildiğini öğretsün deyu hatt-ı hümayun-u keramet makrun sadır olmağla mucebince şart-ı mezkuru mübeyyin baş muhasebeden yedine suret verilmiş idi…''

Ancak tüm bu iyi niyetli yaklaşımlara rağmen istenilen çalışmayı yapmadığını da yine belgedeki şu ifadelerden anlamaktayız:

"… barutçu mesfur senedi aldıktan sonra dirhem ve teraziyi meydana koyub cemii malumatını hademe-i baruthanenin bir furununda ketm ve ihfa eylememek müstefid olanlar öğrensün deyü hareket itmek lazım iken bu günlere gelince kimesneye talim itmeyüb el yevm taş ve kurşun bilinmedik dirhemler düzüb sair ameliyatını dahi buna kıyas ile ketm eylediğinden gayri baruthaneyi bütün bütün kendüye hasr eylemek daiyyesiyle gerek barutçubaşı ve zabitan ve gerek nazır-ı müşarünileyh hazretleri tarafından tayin olunan ademleriyle bir vecihle hüsn-ü zindeganeye rağbet etmeyüb dürlü dürlü cevr-ü eza eyledikten başka sefih ve mecnuniye tayin müserrik ve müsebbib olmak tağribiyle vech-i mezkura yalnız barut yapmak içün ben tayin olunmuşumdur ben resim ve çarh yapmak misillü işlerde dahi istihdam olunmaktayım ziyade aylık isterim deyu taciz olduğuna…''

Bu örnekten anlaşılacağı üzere yabancı personel istihdamı sanıldığının aksine beklenilen faydayı temin edememiştir. Ancak bu uygulamanın başarısızlığı, mevcut imkanların araştırılmasına ve çözümün ülke içerisinde aranmasına vesile olmuştur.

Tophane ve Tersane-i Amire gibi diğer sanayi kuruluşlarında da ıslahat hareketlerinin başlangıcında İsveç'ten İngiltere'den ve bilhassa Fransa'dan top ve yuvarlak dökümcülüğünde mahir ustalar getirtilmiştir, 1793 tarihi itibarıyla bu sayı on üçtür. Dışardan getirtilen ustaların büyük çoğunluğu Fransız olduğu için Tophane Fransız tophaneleri şeklinde teşkilatlandırılmış, 4, 8 ve 12 santimetrelik sahra topları dökülmüştür.12 Bu gelişmeler eldeki imkanların bir kenara bırakılarak tamamen yeni usullerin kullanması nedeniyle, üretimin daralmasına yol açmıştır.

Döküm işlerinin yapıldığı Hasköy Karhanesi'nde görevlendirilen Fransız ustanın bu yapı içerisinde yalnız bırakıldığı ve iletişim problemleri yüzünden düştüğü acizlik III Selim'in ifadesiyle şöyle tasvir edilmektedir: "Dün Hasköy Karhanesine vardım. İki miskin çohadardan kimesne yok. Mahud firenk dahi lisan bilmez ve ne yapacağını bilmez ve üzerinde bir kimesne yok ve meydanda paralanmış toplar yatıyor. Bu nasıl dikkat ve sadakat ve nezarettir. Böyle devlet maslahatı mı olur. Bir gidişte dahi karhanenin içini Tophane karhanesi gibi göreyim, yoksa kimesne cevaba kadir olamaz. Fakir frenk tercümanı yok ve üzerinde bir kimesne yok rençberlik ediyor. Bu hareketle sairleri nasıl celb olunur…''13

Tersane için de Avrupalı ustaların istihdamına gidilmiş olup bu konuda Fransız bahriye mühendislerinden Brun ve Benois, İsveçli mühendis Klenberg ve iki Türk gemi mimarı 15 tersaneyi kapsayacak bir ıslahat hareketine girişmiş ve hummalı bir çalışma başlatmışlardır. Ancak mali imkanların yetersizliği ve mevcut yapının son derece başıbozuk olması bu çalışmalardan istenilen neticeyi hasıl etmemiştir.

Yeni silah ve gemi yapımı için getirtilen uzmanlar pek verimli bir çalışma ortaya koyamamışlardır. Bu tespitimiz daha sonraki dönemler için de geçerlidir. II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılan çalışmalarda da bu durum gözlenmektedir. Adı geçen dönemde yapımı yaklaşık 4 senelik bir zaman alan denizaltı ile ilgili olarak elde etmiş olduğumuz vesikalarda durum açıkça görülmektedir. H. 1303 (M. 1885) tarihinde tamamlanarak tecrübeleri İzmit Körfezi'nde gerçekleştirilen denizaltı ile ilgili olarak, arşiv vesikalarında bu iş için İngiltere'den getirtilen mühendisin çalışmaları ve olayın seyri bütün detaylarıyla anlatılmaktadır. İnşası 3-4 yıl kadar uzun bir süreyi alan denizaltının tecrübeler sırasında dalışa geçemediği ancak süratli seyir yeteneği ve hareket kabiliyetinin yeterli görüldüğü anlatılmaktadır. Tamamlanan denizaltının İzmit'te yapılan tecrübeleri ile ilgili aşağıdaki belgede yeterli açıklamalar bulunmaktadır.

"Nezaret-i Celile-i Bahriye'ye Emr-i ali-i cenab-ı nezaretpenahileri ve merbuten takdim-i huzur-ı samileri kılınan jurnal mucibince Selanik vapur-u hümayunuyla İzmit Limanı'na bil azimet taht-el bahir torpido istimbotlarının tecarib-i lazimesi icra ve bil cümle ahval-i piş-i nazar-ı tahkik-i acizanemizden geçirüldü.Min talim-i ali-i daverileri buyuruldu vecihle mezkur istimbotların torpido endaht idebilmeleri hususu hin-i surette görülmüş amud ve dümenlerinin suret-i idaresiyle fevk-el bahr sürat ve istikamet-i seyriyeleri derece-i matlubede bulunmuş ve kamerin bedr haline müsadif mehtab ve bulutsuz gecede icra kılınan hucumi tecrübeler esnasında en yakın bulunan sahil ebniyeleri güçle ruyet olunabildiği halde mezkur istimbot bidayet-i hareketinde görülüp muahheren beş altı yüz yarda açığa muvaseletinde düdük çalarak irae-i mevkii etmedikçe görülememiş ve her halükarda bu mesafeye varıncaya değin karanlık gecelerde düşman tarafından keşf ve tayin olunması mutaassır ve belki mümteni bulunacağı anlaşılmış ve bunların daima mangal kömürü hark ve istimal ederek fevk-el bahr seyir ve hareketleri esnasında cisman pek az gözlenmekte oldukları ve sürat-ı seyirleri dahi on mil raddesinde bulunduğu ve denize dalarak taht-el bahr seyir ve hareket edebilmeleri keyfiyeti ise matluba muvafık olmayıp yalnız istab halinde tarassud fanusu bir ve bir buçuk dakika gaybubet

edinceye kadar ağır ağır dalup taht-el bahr durmayarak tekrar çıkmış ve bu babda kanaatı müstelzim bir hareket gösterememiş olmaları üzerine…"14

Yabancı personel istihdamı daha çok mevcut askeri fabrikaların iyi işletilmesi ya da ithal edilen makinelerin verimli çalıştırılması çerçevesinde gerçekleştirilmiş olup bu tür uygulamalarda başarı yakalanmıştır. 1794 tarihli bir belgede İngiltere'den getirtilen top ustasının maaşı ile ilgili malumatlar bulunmaktadır. Belgede aylık 420 guruş ile istihdam edilen bu ustanın görevinde başarılı olduğu ve mümkünse bir iki aylık maaşının peşinen verilmesi talep edilmektedir.15 1801 tarihli bir mesarif defterinde İngiliz tebaasından Kolonel Helo'ya ve maiyetindeki 4 kişiye 14.600 guruş verildiği kaydedilmektedir.16 Daha sonraki tarihlere tesadüf eden 1908 yılına ait Tophane-i Amire Meclisi kararında ise fabrikadaki mevcut fırını işletmekte olan Alman çelik ustası Mösyö Schung'un kontratının uzatılması ve kendisine verilen maaşın diğer ustalara verilen maaşla aynı seviyeye getirilmesi talep edilmektedir.17 1891 tarihli bir başka belgede Sanayi Mektebi'nin ıslahı için Fransa'dan getirtilen Mösyö Serviye'nin okulun durumu hakkında değerlendirmeleri ve yapılması gerekenler hakkında verdiği layiha mevcuttur.18Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Sonuç olarak yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve araştırma-geliştirme faaliyetlerinin yapılması amacıyla yabancı personel istihdamından pek istifade edilememiştir. Bunun nedeni Avrupa'nın bu konuda takındığı tavırdır. Örneğin Almanya'da önemli endüstri merkezlerinin çok sıkı korunduğu, buralara kendi vatandaşlarını dahi sokmadıkları bilinmektedir.

B. Yeni Teknolojilerin İthalat Yoluyla Transferi

Batı'da ortaya çıkan yeni silah ve mühimmatın üretimi eğer mevcut harp sanayi tesislerinde mümkün olabiliyorsa ve savaş durumu mevzubahis değilse, tercih edilen yöntem bunların yurtiçinde yapılmasıydı. Ancak savaşların sürekli olması ve ihtiyacın şiddeti bu konudaki açığın ithalat yoluyla kapatılmasını zaruri kılmıştır. III. Selim zamanında başlatılan ıslahat hareketleri öncesinde Batı'da ortaya çıkan yeni fen kitapları toplanmış, bunlar üzerinde kapsamlı çalışmalar yapılmış ve bu bilgilerin mevcut imalat sistemine uyarlanması amaçlanmıştır. 1793 yılına ait bir belgede baruthanelerin ıslahı ve yeni bir nizama sokulmaları için nelerin icap edeceği anlatılırken, Avrupa'da harp malzemelerinin imali ile ilgili kitapların tercümeleri ve barut imalinin batıda nasıl yapıldığı hakkında raporlar verilmiştir.19 Takip eden dönemlerde ihtiyacın baskısı sonucu yüklü miktarlarda yeni teknoloji ürünü malzeme ithal edilmiştir.

Donanma açısından olaya bakıldığında, özellikle Osmanlı donanmasının Batı'da ilerleyen teknolojisi karşısında zayıf kalması sonucu 1773'te Mühendishane-i Bahri Hümayun kurulmuş, III. Selim'le birlikte bütün tersanelerde gemi inşasına başlanmış, İsveçli ustalar marifetiyle yeni havuzlar inşa ettirilmiştir. Gemi teknolojisinde en büyük dönüşüm buharlı gemilerin icadıyla başlamıştır. 1807 yılında ilk defa Amerika'da inşa edilen buharlı gemiler Avrupa'da 1827 yılında, Osmanlı'da ise 1828 yılında satın alınarak kullanıma girmiştir.20 Bu tarihten bir yıl sonra Amerikalı mühendisler nezaretinde ilk buharlı gemi olan Eser-i Hayr adlı gemi tamamlanmıştır. Takip eden dönemde ülke

içindeki tersanelerde gemilerin makinaları dışında tüm aksamı yapılacak düzeye getirilmiştir. İlk buharlı gemi İstanbul Tersanesi'nde 1835 yılında kızağa konulmuş ve 1838 yılında denize indirilmiştir. 1845 yılından sonra ticari gemi yapımına ağırlık verilmiş ve 1848 yılında İngiltere'den Hayrettin vapuru satın alınmıştır.21

Askeri ihtiyaçların sürekli artması rakip ülkelerin ateş gücünü artırmaları, donanmanın ihtiyaçlarını dışardan karşılamasını zaruri kılmış ve incelediğimiz dönemde dışarıya birçok gemi siparişi verilmiştir. Abdülaziz modern Türk donanmasının kurulması için her türlü masrafı göze alarak zırhlı gemilerde dahil olmak üzere donanmanın dünyanın üçüncü donanması haline gelmesini sağlamıştır.22

Askeri fabrikaların en başında gelen Tophane-i Amire de, yeni teknoloji ürünü silah ve mühimmatın imali noktasında birçok çalışmaya konu olmuştur. Ahmet Süreyya Emin Bey' tarafından icat edilerek 500 altın karşılığı Zeytinburnu Fabrikası'nda 1868 yılında yapılan seri ateşli sahra topu ile birlikte büyük bir prestij kazanan Osmanlı topçuluğu, Zeytinburnu'ndaki çelik fabrikasıyla birlikte ihtiyaca cevap verecek bir seviyeye getirilmiştir. Aslında askerlikle ilişkisi olmayan Ahmet Süreyya Emin Bey bu topun bütün plan ve çizimlerini kendisi yapmış ve fabrikada kendi parasıyla imal ettirerek Sultan II. Abdülhamit'e hediye etmiştir. İlk başta üzerinde pek durulmayan bu ürün Alman Krupp firmasının dikkatini çekmiş ve Sultan II. Abdülhamit'in izniyle Almanya'da imal edilmeye başlanmıştır.23

Barutçubaşı Ohannes Dadyan, 1835-1836 yılları arasında İngiltere ve Fransa'ya yaptığı gezi sonrasında elde etmiş olduğu bilgiler ve beraberinde getirdiği makinalar ile baruthanelerde büyük bir ıslahat yapmıştır. Bu sayede barut imalatı çok yüksek seviyelere çıkartılabilmiştir. Özellikle güherçile işlenmesi ve barutun kurutulması safhalarında yeni teknolojiler uygulanabilmiştir. M. 1836 tarihinde İngiltere'den getirtilen makina ve techizat Azatlı Baruthanesi'ne nakledilmiştir.24 Bu çerçevede öncelikle güherçile kalhanesinde mevcut on iki adet kazan ve bunların ocakları kaldırılmış ve yerlerine İngiltere usulünde yeni kazanlar yapılarak İngiltere'den getirilmiş tulumbalar monte edilmiştir. Bu sayede kalhanedeki işlemler daha kolay ve çabuk yapılmaya başlanılmıştır. Ayrıca kalhanelerde hasıl olan dumanı bertaraf etmek için yeni tarz bacalar inşa edilmiş, kullanılan kömürden gaz, katran ve sirke elde etmek için İngiliz usulünde yeni fıçılar yapılmıştır.25

Bu çalışmalardan başka barutun kurutulma işleminin yapıldığı sergihane de yeni usullere göre yeniden tanzim edilmiş ve bu günkü kalorifer sistemine benzeyen su buğusu sobası ile kurutma işlemi yapılmaya başlanılmıştır. Ohannes Dadyan'ın İngiltere'den getirtip baruthaneye kurduğu bir tezgah da çağın teknolojik gelişmelerinin fazla bir zaman kaybına uğranılmadan hemen ülkeye transfer edildiğini göstermektedir. Belgelerde tesadüf ettiğimiz "bütümatin'' ve "bütümatik'' tezgahı olarak tabir olunan tezgah ve çarklardır. Bahsi geçen "bünomatik'' tezgahı ve çarkı sıkıştırılmış havayla çalışan bir mekanik sistem olup bugün de yaygın olarak kullanılan pnömatik esaslı alet ve makinelerin basit bir versiyonuydu. Sıkıştırılmış havanın gücü çok eskiden beri bilinmektedir. Ancak bu gücü esas alan sistemlerin yaygın olarak kullanım alanına girişi bir İtalyan mühendisi olan Germain Sommeiller'in

1861 yılında Alplerden geçen bir tünelin yapımı sırasında geliştirdiği pnömatik matkap ile başlamıştır. H. 1256 (M. 1840) tarihli bir iradede bu tezgahın bazı parçalarının getirilmiş olduğu, geri kalan parçalarının da en kısa zamanda getirileceği ve bu sayede istenilen derecede ve miktarda barut imalinin mümkün olacağından bahsedilmektedir.26 Pnömatik tezgahlar kullanılmaya başlanmadan önce bu tezgahların yapacağı işleri yapabilen ve buhar makinaları ile çalışan makinalar icat edilmiştir. Örneğin 1782 yılında İngiltere'de John Wilkinson tarafından geliştirilen buhar makinasıyla çalıştırılan buharlı tokmak dakikada 150 vuruş yapabiliyordu.27

Buhar makinalarının Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlanması Ohannes Dadyan'ın Avrupa seyahatinden döndüğü tarih olan 1836 yılından itibaren görülmeye başlanmışsa da 1832 yılında Tüfenghane-i Amire'de Ermeni taifesinden Bağdasar isimli usta buhar gücüyle çalışan bir çarh yapmış ve bu hizmetinden dolayı kendisine buhar makinalarının inhisarı verilmiştir.28 Şüphesiz bu gelişmeler Avrupa'daki gelişmelerin yanında oldukça geri bir seviyedeydi. Ancak Ohannes Dadyan'ın İngiltere'den getirdiği bu tezgah buhar makinalarının daha da ilerisinde bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır.

İstanbul ve Azatlı Baruthanelerinde kurulan bu tezgahın ikmali ve işletmeye alınması yukarıda bahsi geçen tarihten yaklaşık üç yıl sonra mümkün olabilmiştir. M. 1843 tarihli bir defterde İstanbul Baruthanesi'nde istihdam olunan personelin çalıştıkları birimler ve mahiyelerinin yazıldığı bölümde "Bünomanik dibeklerinde müsdahdem amele'' başlığı altında iki adet bünomatik çarhlarında ve iki adet de dink çarhında bulunmak üzere toplam dört adet amelenin çalıştırıldığından bahsedilmektedir.29 Bu sistem ile mamul haldeki barutun kırma işlemleri gerçekleştirilmektedir, zira dink çarhları kırma işlemlerinin yapılması safhasında kullanılmaktadır. Bu sistemle dink çarkı vasıtasıyla dibeklerde mevcut halitanın istenilen büyüklükte kırılması temin edilmektedir. Hakkında çok fazla malumatımız olmadığı için detaylarına giremediğimiz bu sistemin basınçlı hava vasıtasıyla otomatik bir çekiç gibi çalışarak kırma işlemlerini yaptığını tahmin etmek akla yakın gelmektedir.

Yapılan tüm bu ıslahat ve iyileştirme çabaları İstanbul ve Azatlı Baruthanelerinde günün şartları içerisinde azami ölçüde makineleşmeye gidildiğini söylemek mümkündür. Zira bu tarihten sonra bilhassa Azatlı Baruthanesi'nde diğer fabrika ve imalathanelerde kullanılacak makine ve teçhizatın yapılabilmesi amacıyla makinehane, dökümhane ve demirhane gibi birimlerin ihdasıyla adeta ufak çaplı bir makine fabrikası kurulmuştur. Ohannes Dadyan 1841'de inşaatına başlanan Selviburnu'ndaki deri fabrikası için lüzumlu makineleri Azatlı Baruthanesi'nde yapmıştır.30 Azatlı Baruthanesi'nde öteden beri devam eden bu makina imalatı çalışmalarını Ohannes Dadyan babasından devralarak geliştirmiş ve oldukça ileri bir safhaya getirmiştir. Ayrıca Tanzimat sonrasında başlanılan devlet fabrikalarının inşası ve yeni teknolojilerin ülkeye transferi çalışmaları dahilinde Barutçubaşı Ohannes'in oğlu Artin 1847 yılında kimya tahsili yapması amacıyla Paris'e gönderilmiştir.31 Bu dönemin temel özelliği yeni gelişmekte olan Batı teknolojisinin ülkeye transferi ve sanayi tesislerinde uygulanmaya başlandığı bir dönem olmasıdır.

Yabancı personel istihdamından umulan faydanın temin edilemediği anlaşılmakla beraber yeni teknolojilerin takibinin yeni silahların ithaliyle gerçekleşebildiğini söylemek mümkündür. Avrupa ve Amerika'nın silah ticareti konusunda giriştikleri rekabetin sonucunda hem maliyetler azalmış hem de yeni teknoloji ürünü silahlar kolaylıkla ülkeye celp olunmuştur. Örneğin 1884 yılında Amerikalı sanayici George Hawald Almanya'ya sipariş edilen torpidoları daha ucuz ve daha sağlam olarak imal edeceğini beyanla bu konudaki teklifini bildirmiştir.32 Yapılan ithalat sadece yeni silah alımı noktasında yoğunlaşmamış bunu yanında üretim bandında kullanılacak teknik ekipmanında ithal edildiği görülmektedir. 1902 tarihinde tüfek ve tabancaların tamamen yurtiçinde yapılması amacıyla Tüfenkhane'de tadilat ve tevsiat faaliyetine girişilmiş ve bunun için Amerika'dan tezgahlar ithal edilmiştir.33 Yabancı silah tüccarlarının kâr amacı dışında hiçbir endişelerinin olmaması bu ticaretin sınır tanımaz bir mahiyette ortaya çıkmasına yol açmıştır. Zira silah ticaretinin geleneksel bir yanı da mevcuttur. Venedikli tüccarların Papa'nın uyarıları ve aforoz edilme tehditlerine rağmen hiçbir otoriteyi tanımadan faaliyette bulundukları bilinmektedir.34 Bu ticaret o kadar ileri boyutlara ulaşmıştır ki kilise çanları dahi çalınarak top dökümü amacıyla İslam memleketlerine satılabilmiştir.

C. Teknoloji Casusluğu Yoluyla Teknoloji Transferi

Bu başlık altında Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkan yeni silah ve savaş tekniklerinin izlenmesi ve buna karşı tedbir alınması yolunda yapılanlar hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Yerleşik anlayışın Osmanlı İmparatorluğu'nu teknoloji takibi konusunda sürekli eleştirdiği ve adeta geri kalmış ülkelerle mukayeseye ettiği düşünülürse, bizim ulaşmış olduğumuz bilgiler ve iddialarımız şaşırtıcı olacaktır.

Batı'da ortaya çıkan yeni silahlarla ilgili olarak sefaretler vasıtasıyla istihbaratın sürekli geldiği ve bu konudaki gelişmelerin günü gününe takip edildiği de bilinmektedir. Örneğin H. 1312 (M. 1894) tarihiyle Washinghton Sefareti'nden gönderilen bir raporda nitrojelatin ile doldurulmuş bombaları atan yeni bir topun icat edildiği ve bu toplardan üç adediyle New York Limanı'nın en kuvvetli bir donanmaya karşı müdafaa olunabileceğine dair malumatlar bulunmaktadır.35

1897 tarihli Viyana Sefareti tarafından gönderilen bir başka raporda oksilikat adlı bir madde ile birtakım tecrübeler yapıldığı, bu maddenin dinamitten 20 kat daha fazla bir etkiye sahip olduğu ve yapılan tecrübelerden olumlu neticeler alındığından bahisle bu denemeler hakkında Alman ve Fransız gazetelerinde dahi birçok haberlerin yer aldığı ve tecrübe neticelerinden olumlu olarak bahsedildiği anlatılmaktadır.36 Bunun yanı sıra raporda, Amerika'da yayınlanan gazetelerin bu maddeyi çok fazla abarttıkları, hatta bu madde ile doldurulmuş üç adet vagonun dünyanın yarısını havaya uçurabileceğini iddia ettikleri ancak bunun pek gerçekçi olmadığı, Nobel'in icat ettiği dinamitin patentini dahi kendi üzerlerine geçirmek isteyen Avusturya Hükümeti'nin bu maddenin de patentini almak için girişimlerde bulunduğu yolunda bilgiler yer almaktadır.

Avrupa'da silah teknolojisi konusunda ortaya çıkan gelişmelerin takibi noktasında Osmanlı Devleti'nin kapsamlı çalışmalarda bulunduğunu ve bu konuları yakından takip ettiğini söylemek

mümkündür. Bilhassa Avrupa ve Rusya'da görevli bulunan ataşe militer ve ataşe navallerin göndermiş oldukları istihbarat raporları bu tezimizi güçlendirmektedir. Yabancı basında yer alan konuyla ilgili tüm makaleler sefaretler kanalıyla sürekli rapor edilmekte hatta bu çalışmalarla ilgili olarak bazı formüller ve planlar dahi raporların ekinde sunulmaktadır. Bundan başka Batı'da savaş teknolojisi veya harplerin nasıl cereyan ettiğine ilişkin en ufak detay dahi rapor edilmektedir. Örneğin 1897 tarihli Londra Sefareti'nden yollanılan tahriratta Sir Alice Smith Barlet tarafından yazılmış olan Teselya Muharebesi adlı eser ile ilgili detaylar bulunmaktadır. Burada savaşın seyri ve savaşta kullanılan teknikler hakkında önemli detaylar yer almaktadır.37 Yine 1898 tarihli bir başka bir belgede Madrit Sefareti ateşe militeri Galib Bey İspanya- Amerika deniz savaşında Amerikan zırhlılarından atılan mermilerin miktarı, en fazla hangi topların kullanıldığı hakkında bir tahrirat yollamıştır.38 Yine 1903 tarihli bir raporda Amerika'da imal olunan yeni sistem toplar ve bunların ateş gücü hakkında çok detaylı istihbarat çalışmaları yer almaktadır.39

Hatta bu çalışmalar o kadar ileri seviyelere varmıştır ki; Örneğin Almanya'dan ithal edilen Mavzer tüfeklerinin damgalarında taklit yapıldığı ve bunun Alman yetkililer tarafından dahi bilinmediği tespit edilmiştir. Bu hususunun istihbaratı yine Osmanlı hafiyeleri tarafından yapılmış ve bu işin fabrikada çalışan iki sosyalist işçi tarafından yapıldığı anlaşılmıştır.40 Yine 1893 tarihli bir başka arizada Avusturya'dan ithal edilen silah ve mühimmatla ilgili hafiye raporları mevcut olup silah siparişlerinin teslimine kadar geçen süreç sürekli takip edilmekte ve bir aksilik çıkmamasına gayret sarf edilmektedir.41

Batı'da ortaya çıkan yeni silahlarla ilgili raporların yanı sıra batılı orduların lojistik gücü ve ordular için ayrılan bütçeler de yakın takibe alınmıştır. 1887 tarihli bir istihbarat raporunda Amerikan ordularının masraf ve tahsisatı ve diğer Batılı orduların bütçeleri ile karşılaştırılmıştır.42 Yine Rus donanmasının ne durumda olduğu, ayrılan tahsisat ve ateş gücünün artırılması konusunda nelerin düşünüldüğüne dair çok detaylı raporlar da mevcuttur.43

Batı'da ortaya çıkan yeniliklerin takibi noktasında icat sahipleri ile görüşmeler yapılmış ve onların projelerine sahip olmak için çeşitli maddi imkanlar önerilmiştir. Örneğin M. 1891 tarihli bir belgede bir Alman tarafından ihtira olunan steno telgraf makinasının henüz tamamlanamadığı ancak iki aya kadar tamamlanacağı ve bir adet satın alınması için siparişinin verildiği bildirilmektedir.44 Yine 1894 tarihinde yeni icat edilmiş bir top modelinin Fransız mucit Mösyö Böhe'den 16.000 frank karşılığı satın alındığı bilinmektedir.45

Bunun yanında patlayıcı maddeler ve silahlar üzerinde çalışan bazı bilim adamlarının bu çalışmalarını Osmanlı Hükümeti'ne teklif ettikleri ve anlaşmalar yapmak üzere Hariciye Nezareti'ne müracaatta bulundukları da görülmektedir. Örneğin 1896 tarihinde Kanadalı George Blackman adlı bir mucit, gemi zırhlarını delecek kadar bir kuvvete sahip olan nitrogliserinle doldurulmuş bir çeşit bomba (humbara) icat ettiğini ve bu konuda görüşme talep ettiğini bildirmektedir.46

Bu gelişmelerin yaşandığı sıralarda Osmanlı Ordusu'ndaki modernizasyon çalışmaları devam etmekte ve ağırlıklı olarak dışarıdan silah ve cephane ithal edilmekteydi. Bilhassa top ve tüfek ithalatı önemli ölçüde çoğalmıştı. Bu yeni silahların ülkeye girişi esnasında, şüphesiz bu silahlarla birlikte büyük miktarlarda fişek ithalatı da yapılmaktaydı. Mesela 1880 yılında Amerikan Winchester ve Union Metalic kumpanyalarından haftada iki bin sandık olmak üzere toplam otuz bin sandık fişek için anlaşma yapılmıştır.47

Batı'da silahlarda yeni, yeni kullanılmaya başlanan dumansız barut hakkında askeri çevreler yeterli istihbarata sahip oldukları halde, ithal edilen top ve tüfeklerde aynı zamanda kara barut kullanımı da mümkün olabildiğinden bu çalışmaların son şeklini alması beklenmiştir. 1888 tarihinde Baruthane-i Amire'de yapılacak ıslahatla birlikte gündeme gelen mavzer tüfeklerinde kullanılan barutların imal edilmesi düşüncesi ile, Almanya'dan getirtilen mavzer fişeklerine yerli barut konularak tecrübeler yapılmış, tecrübe sonucunda yerli barutun karatının biraz düşük olmasına rağmen, bunun şimdilik yeterli olabileceğine kanaat getirilmiştir.48

Dumansız barutların eldeki imkanlarla yerli olarak imal edilebilmesi konusunda yapılan çalışmalar hakkında tespit etmiş olduğumuz belgeler 1892 senesini göstermektedir.

4 Rebiülahir 1310 tarihli bir arz tezkeresinde, Tophane-i Amire'de dumansız barutları analiz eden Kolağası Vasil Efendi ve Rıza Bey'in bu barutları imal etmek için ruhsat istemeleri üzerine konunun incelenmek üzere komisyona havale edildiği ve sonrasındaki gelişmeler şöyle ifade edilmektedir: Kurulan komisyonda en tecrübeli aza olan Harbiye Mirlivası İzzet Paşa'ya durum bildirildiğinde İzzet Paşa bu talebi yerinde bulmuş, dumansız barutlar hakkında kendisinin de epeyce malumatı bulunduğunu, zira Almanya'da Mavzer Fabrikalarında bulunduğu sırada konuya ilgi duyduğundan epeyce malumata sahip olduğunu beyanla bu teşebbüste kendisinin de görev almak istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine İzzet Paşa'ya gerekli imkanlar verilerek bir an önce çalışmaları başlatması istenmiştir.49 Sonuç olarak lakabı Çin İzzet olan İzzet Paşa dumansız barut fabrikasının faaliyete geçirilmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Teknoloji takibi konusunda ülke içinde yetişmiş personelin tecrübe birikiminin yeterli seviyede bulunduğu verdiğimiz örneklerde açıkça görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri teknolojilerin takibi konusunda yapmış olduğumuz bu incelemede Osmanlı harp sanayiinin potansiyeli ve yeni teknolojiler karşısında almış olduğu pozisyon, dar bir kapsamda ele alınmaya çalışılmıştır. Şüphesiz konunun bütün boyutlarıyla ortaya konulması oldukça geniş bir çalışmayı gerektirmektedir. Ancak bazı konu başlıkları altında, ulaşmış olduğumuz kaynaklardan en çarpıcı olanlarını seçmek suretiyle özet bir değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır. Bu çalışmaya dahil edilmeyen bir husus da araştırma ve geliştirme faaliyetleridir. Batı'daki gelişmelerin takibi yanında şüphesiz harp sanayii tesislerinde daha kaliteli ve etkin silahların yapımı konusunda da çalışmalar yapılmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yı yeterince takip edemediği ve sanayileşme konusunda geç kalındığı noktasında yaygın bir kanaat oluşmuş ve bu kanaatin belirgin örneği olarak matbaanın icadıyla başlayan süreç gösterilmiştir. Halbuki askeri teknolojilerin takibi noktasında gösterilen refleks istenilen seviyede gerçekleşmiştir. Zamanın en ileri teknolojisi olan denizaltılar ve yeni patlayıcılar ile ilgili olarak yapılanlar küçümsenecek boyutta değildir.

Her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu, döneminin süper güçleri arasında yer alan bir devlet ve dünya çapında büyük bir gücün temsilcisiydi. Şüphesiz sanayi Devrimi'ni takip eden süreçte yeteri kadar başarı gösterememiştir. Ancak, kıta Avrupası'nda yer alan diğer devletler de İngiltere ile mukayese edildiklerinde aynı sonuca ulaşılmaktadır. III. Selim'le başlayan ıslahat hareketleri teknolojik anlamda Batı'yla kopuşun fark edilmesi ve tedbir alınması olarak algılanabilir. Bundan sonraki gelişmeler reel politiğin imkan tanıdığı ölçüde ortaya çıkabilmiştir. Son dönemde büyük toprak kayıpları aynı zamanda hammadde kaynaklarının da yitirilmesine sebep olmuştur. Maliyede ortaya çıkan bunalım ve tüm olumsuz faktörleri bir araya getirdiğimizde ülke içerisindeki üretim imkanlarının ne durumda olabileceği anlaşılmaktadır.

Çanakkale Savaşı'nda itilaf devletlerinin kullanmış olduğu askeri güç ve teknoloji unutulmamalıdır. Bütün dünyaya karşı verilmiş olan bu savaşta, askeri teknolojiler ve gelişmiş silahlar konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun hiç de küçümsenecek durumda olmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. ve 19. yüzyıllarda teknoloji takibi konusundaki çalışmalarının içinde bulunulan zaman kesiti dikkate alındığında arzu edilen düzeyde olmasa da yeterli seviyede olduğu söylenebilir.

Ekler

1. Avusturya'da Yapılan Patlayıcı Maddelerin Tecrübeleri Hakkında Hariciye Vekaletinin İstihbarat Raporu

(BOA., Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı no: 396/34).

Bab-ı Ali Nezaret-i Umur-u Hariciyye Terceme Odası.

Hariciye Nezareti'ne 23 Nisan sene 99 tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesi maslahatgüzarından varid olan 108 nümerolu tahriratın tercemesidir.

Dinamit kuvveti fevkinde bir kuvveti haiz yani bir madde-i müşteile ile Viyana civarında bu kere icra olunan haiz-i ehemniyet tecrübelere dair gazetelerde görülmüş tafsilat ve mütealatın hülasasını havi bir varak manzur-u ali-i asafaneleri buyurulmak üzere leffen takdim kılındı emir ve ferman hazret-i men leh-ül emrindir. Melfuf varakın tercemesidir.

Oksilikat yâni hava-i mütemeyyia denilen yeni madde-i müşteile ile Viyana civârında icrâ edilen tecrübeler geçen Nisan'ın onuncu Pazartesi günü hava-i mütemeyyia ile ilk tecrübe Avusturya'da icrâ

edilmiştir. Viyana kurbunda vaki (sebe ve rinteloko) icrâ olunan bu tecrübeden hava-i mütemeyyianın dinamit kuvvetine yirmi kat fâik kuvve-i iştialiyeye hâiz olduğu tebeyyün etmiş ve kâffe-i suûbât-ı fennîyede madde-i mebhûsenin istimâline mecburiyet elvereceği muhtemel bulunmuş olduğundan ber tahvîl ve inkılap vukuu derkârdır tecârüb-i mebhûse ile bast-ı mütebaât itmezden mukaddem madde-i müşteile-i cedîdenin neden ibâret olduğunu beyân etmek muktezîdir. 1895 senesinde profesör Mösyö Lind ilk defa olarak bu maddeyi keşfederek bir âlet-i mahsûse vasıtasıyla madde-i mezkûreden bir saat zarfında bir çok litre istihsâline muvaffak olmuşdu. Mayi-i mezkûre dair Alman ve Fransız cerâidi inanılmayacak bir takım mütalâat ve meşrûdât temhîd ettikleri gibi bâzı Amerika gazeteleri de bu bâbda beyân-ı mütealâ ettikleri sırada bir kaç vagon oksikletin dünyanın nısfını berhava etmeye kâfi olacağına binâen madde-i mebhûsenin muhabereleri mümteniü'l-icrâ bir hâle getireceğini beyân eylemişdir. Birkaç seneden beri mevâdd-ı müşterek ile icrâ-i tecârüb etmekde olan fen müdiri mühendis Mösyö Garoer "sitrikat'' tesmiye olunan ve esâsen nitrogliserinden ibâret bulunan bir terkîb ile bir takım tecrübeler icrâsına muvaffak olmuştur. Nobel dinamitinin imâlini taht-ı inhisâra almak isteyen Avusturya hükûmeti terkîb-i mezkûrun Avusturya'ya ithâline muhâlefet etmiş olduğundan Mösyö Garoer oksilikat ile icrâ-i tecârib eylemesi içün Prof. Lind'i Viyana'ya dâvet etmekle mümâileyh muavini Dr. Mösyö Sinecer'i madde-i mezkûru müstacaben Viyana'ya göndermiştir. Nisan'ın on yedinci Pazar günü erkân-ı harbiye miralaylarından Mösyö Hess ile askerî fen komitesi dördüncü Şube kumandanı ve bir kaç zabit ve iki ehl-i hibre tecrübelerin icrâ olunacağı mahalle gelmişlerdir. Mösyö Sinecer dahi berâberinde oksilikatı muhtevî küçük bir kutu olduğu hâlde oraya âzimet etmiştir. Bu kutu derûnunda vasatında on iki santimetro uzunluğunda bakırdan mamül sarı bir boru bulunuyordu. Hava-i muzika müsademeden külliyen gayri mütehassis bulunmak hasebiyle iştigal etmekde olduğundan hiç bir madde de mezc edildiği hâlde kendisine mahsûs olan kuvve-i müdhişe-i ihtisâb ediyor şimdilik bu madde mâdencilerin.

2. Washıngton Sefaretinden Gönderilen İstihbarat Raporu

(B.A.O., Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, No: 309/79).

"Nitrocelatin" ile memlû humbârâ endaht eden yeni bir havan topunun âhiren Sandy Hawk'da tecrübesi icrâ olunmuş ve rivâyete göre tecrübe-i mezkûreden netâyic-i hasene hâsıl olmuşdur iş bu top ile iki bin metro bir mesâfeye her biri iki yüz litro "nitrocelatin" havî sekiz mermi endaht olunub mermiyât-ı mezkûrenin kâffesi yüz yirmi kadem tul ve otuz kadem arzında bir mütevaziyü'l-ezlâ derûnuna düşmüşdür. Bu bâbda bir fikr-i sahîh hâsıl olabilmek içün denilebilir ki eğer mezkûr top batarya meydanına va'z olunmuş olsa idi mermiyât-ı mebhûse "…………" zaviyesiyle şark dördüncü sokağı beynindeki arazi üstüne düşmüş olacaktı mezbûr humbârâlar öyle bir yolda tertîb olunmuştur ki denize temas ettikleri anda patlayıp ancak iki saniye sonra iştial ettiklerinden torpido hizmeti dahi görmektedirler. Humbârâların patlaması her defa vakt-i muayyende zuhûra gelib oldukça vasi bir mefa katrede âzim bir su kütlesini berhava ettiğinden ne derece büyük ve kuvvetli olursa olsun hiç bir harb sefinesi iş bu tesâdümün şiddetine mukavemet edemez bu top vasıtasıyla mermiyât dört mil mesâfeye kadar atıldığı gibi bir suret-i sahîhada nişân dahi alınabilir bu toplardan üç tanesi "Sandy Hawk"a vaz olunduğu hâlde Newyork limanı medhâlin en mükemmel bir donanmaya karşı müdafaa

kabil olabilecektir. Hava toplarıyla mücehhez “Vezduyas” nam kuruvazörün karaya endaht ettiği humbârâ şâyân-ı memnûniyet bir netice hâsıl edemediğinden mezkûr toplar da deniz üzerinde istimâlinden sarf-ı nazar olunmuştur.

3-İnşa Edilen Denizaltının Aksaklıklarıyla İlgili Rapor

(BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı no: 24/69)

Malum-ı hakayık-ı mezcum-ı hazret-i hilafetpenehileri buyurulduğu üzere taht-el bahir vapuru hümayunları makinesinin silindir kapağı 140 libre buhar tazyikine tahammül idemiyerek çatladığı evvelce arz olunmuş idi daha iyi olmak üzere bunun tıbkısı fabrika-i humayunlarında imal edilebileceğinin deruhde olunması üzerine mezkur fabrika-i hümayuna sipariş olunmuş idiğünden suret-i imali dünkü gün hitam bulunmağla parvanesi su tazyikiyle icra olundukda beruce bila malum olan 140 libreden daha az tazyik verilür verülmez zikr olunan kapak tahmil idemeyüp sathından dışarıya su fışkırması üzerine derece-i matlubede metin olarak imal edilememiş olduğundan vapur-u hümayun-u mezkurun taht-el bahr bulunacağı sıralarda hüda ne-kerde büyük tehlike muhatarayı mucip olacağı gerek vapur-u mezkurun kendi çarkçısı ve gerek fabrika-i hümayun çarkçı ve ustabaşıları taraflarından beyan ve der meyan olunub def-i tahmiline ve muhatara içün daha kuvvetli bir surette imaline karar verildi. Vapur-ı mezkurun intizar olunmakda olan emniyet kapağı ve imal olunmakda bulunan ve diğer vapur-u hümayunlar içün asbestos tabir olunan harareti gayr-i nakil maden vasıl olmuş ise de mühendisinde dört günden beri keyifsiz olub işin başına gelememesi üzerine keyfiyeti anlamak üzere istisfar-ı hatır zımnında dün akşam bulunduğu kulübeye gittim fil hakika mümaileyh humma hastalığına tutulmuş dalgın bir halde ve doktor nezareti altında buldum keyifsizliğinden dolayı iş başına gelemediğine müteessüf olduğunu ima ile beraber Nordanfild’den aldığı bir takım telgrafnameye nazaran taht-el bahir vapurlarının bizzat mucidi olan meşhur Gareto nam şahs da heman yola çıkarılmış olduğunu kullarına beyan eylediği arzına ictisar eylerim ol babda emr-i ferman şevketlü kudretlü veliyün-neam padişahım efendim hazretlerinindir.

DİPNOTLAR

1 Peter F. Drucker, Kapitalist Ötesi Toplum, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, sh 44.

2 Tevfik Güran, İktisat Tarihi, Acar Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 117-119.

3 Mufassal Osmanlı Tarihi (MOT), Şehir Matbaası, İst. 1957, C. 5, s. 2585.

4 M. Ali Özütopçu, “Nizam-ı Cedit (1793) ile Osmanlı Topçuluğu’na Getirilen Yenilikler”, Gn. Kur. Bşk. Askeri Tarih Bülteni, Sayı: 22, Ankara 1987, s. 85-87.

5 BOA, Cevdet Tasnifi, Askeriye no: 32979/1.

6 Rhoads Murphey, Osmanlıların Batı Teknolojini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İst. Ün. Ed. Fak. Yay, İst. 1992, s. 8-9.

7 Kevork Pamukciyan, ''Dadyan veya Dad (Arakel Amira)" İstanbul Ansiklopedisi, VIII, Tan Matbaası, İstanbul 1958, s. 4188.

8 BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi no: 10820. Bu ibareler belgenin üst kısmında Sultan III. Selim'in kendi el yazısıyla not edilmiştir. "Baruthaneler idaresine memur Şerif Efendi kulları maiyyetinde olan Firenk Françesko'ya barut dökmek içün biri bargir ile idare olunur diğeri su ile döndürülür iki adet çarh yapdurub firenk ile maan taraf-ı çakeriye göndermiş olmağla nefsinde temaşaya şayan müsenna şeyler olub el'an taraf-ı çakeride olmakdan naşi temaşaları irade buyurulur ise takdim-i çaker-i şahaneleri kılınur kaldı ki, bargir ile döndürülen çarhı çıkarub yerine su ile idare olunan çarhı takmak mesfur Firenk'in vücuduna tavakkuf etmeğle irade-i şahaneleri buyurulur ise mersum Firenk dahi bereber gönderileceği ve zikr olunan çarhlar pesendide-i hümayunları buyurulduğu halde mesfur firenk eğerçi rütbe ashabından olmayub fenn erbabından olmağla haline münasip vecihle atiye-i şahaneleriyle tatyib buyurulmak menut-u ra-i alileri idiğü malum-u samileri buyuruldukda ferman şevketlü kerametlü mehabetlü kudretlü veliyy-ün niam efendim padişahım hazretlerinindir."

9 Kevork Pamukciyan, a.g.m., s. 4188.

10 Türkiye Seyahatnamesi 1790 Yılında Türkiye ve İstanbul, Cev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971 cilt 1, sh 47.

11 BOA, C. Askeriye no: 45970.

12 Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hattı Hümayunları-Nizam-ı Cedid 1789-1807, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. 60-61.

13 Enver Ziya Karal, a.g.e., s. 62.

14 BOA, Yıldız Tasnifi Mitenevvi Maruzat Evrakı, no: 30/53.

15 BOA Cevdet Tasnifi, no: 7745.

16 BOA, Cevdet Tasnifi, no: 48665/1 "Arz-ı bendeleridir ki iş bu beyaz üzerine sudur olan ferman-I alileri mucebince irade-i humayun mahiyetinde olub bu defa vilayetleri tarafına azimet üzere olan İngülterelü Kolonel Helo vesair memur-u maiyyetleri olan tercüman vesairlere ceman 14. 600 guruş harcırah verilmiş olmağla mucebince baş muhasebeye kayd olunub tezkire verilmek babında emr-i ferman devletlü saadetlü sultanım hazretlerinindir''.

17 BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı no: 307/220 ‘’Zeytinburnu fabrika-i humayununda kain Bazink sistemindeki fırını işletmek içün Almanya’dan celb edilmiş çelikçi ustası mösyö Schung’un kontratosu üç yüz yigirmi üç senesi Ağustosunun on sekizinci günü hitam bulmuş olduğundan müddet-i istihdamının üç yüz yigirmi dört senesi Ağustosunun on sekizinci gününe kadar bir sene temdidiyle şehri elli adet lira-i osmani den ibaret olan maaşının Tophane-i Hümayun fabrikalarında müstahdem ecnebi ustaları maaşatı misillü Tophane-i Amire hesabı olarak bin osmaniden mah be mah Tophane-i Amire veznesine tesviye ve itası makrun-u müsade-i hümayun-u hilafetpenahileri buyurulduğu takdirde Maliye Nezaret-i Celilesi’ne tebligat ita ve Tophane-i Amire’ye de malumat itası hususunun atebe-i ülya-i şevket ihtivayı cenab-ı pederşahiye arzıyla istizanı babında emr-ü ferman hazret-i men leh-ül emrindir.”

18 BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı, no: 64/10.

19 BOA, H. H. Tasnifi no: 13426, ‘Düvel-i Avrupa’nın levazım ve edevat-ı harp imaline dair te’lif ve termin ettikleri firenkiyyül ibare cenk kitaplarından ala barut-u siyah imal olunmasının keyfiyetini mübeyyin olan maddeler tetebbu ve ihraç ve tercüme ettirilüb manzur-u hümayunları buyurulmak içün huzur-u alilerine takdim olundu…”

20 Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Ed. E. İhsanoğlu, C. I, s. 619.

21 Emin Yakıtal, Abdülaziz Donanmasına Dair Bir İnceleme, 8. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, C. 2, T. T Basımevi, Ankara 1976, s. 1350.

22 Ali İhsan Gencer, Osmanlı Türklerinde Denizcilik, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, c. 6, s. 585.

23 T. Nejat Eralp, Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kullanılan Silahlar, T. T. K. Basımevi Ankara 1993, s. 124.

24 BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi no: 1877.

25 Muzaffer Erdaoğan, a.g.m., s., 136.

26 Yavuz Cezar, 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından. Örnekler, Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Mart 1991, s. 170, Bu iradenin tamamı adı geçen makalede mevcuttur.

27 Phyllis Deane, İlk Sanayi İnkilabı, Çev. Tevfik Güran, TTK. Basımevi, Ankara 1994, s. 98.

28 Yavuz Cezar, a.g.m., s. 169.

29 BOA, MAD, Defter no: 8942, s. 684.

30 Kevork Pamukciyan, a.g.e., s. 4195.

31 Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları, 150. Yılında Tanzimat, T. T. K. Basımevi, Ankara 1992, s. 236.

32 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı no: 22/147.

33 BOA, Yıldız Tasnifi, Resmi Maruzat Evrakı, no: 19/25.

34 Ömer Lütfi Barkan, İktisat Tarihi III. Kısım, İ.Ü. İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü, İstanbul 1945, s. 6.

35 BOA, Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı no: 309/79, (Belgenin tamamı Ekler kısmındadır).

36 BOA, Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı no: 394/34.

37 BOA, Yıldız Tasnifi, Sedaret Hususi Maruzat Evrakı, no: 378/3.

38 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, no: 188/94.

39 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, no: 255/193.

40 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, no: 87/145.

41 BOA, Yıldız Tasnifi, Sedaret Hususi Maruzat Evrakı. no: 300/20.

42 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı no: 29/13.

43 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, no: 96/9.

44 BOA, Yıldız Tasnifi, Sedaret Hususi maruzat Evrakı, no: 257/77.

45 BOA, Yıldız Tasnifi Sedaret Hususi Maruzat Evrakı, no: 318/95.

46 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı no: 150/86, 202/146, 223/113, 273/45.

47 BOA, Yıldız Tasnifi, Sadaret Resmi Maruzat Evrakı no: 9/79, Ayrıca bkz. Oral Sander-Kurthan Fişek, Türk A. B. D. Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı 1829-1929, Çağdaş yay. İstanbul 1977.

48 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı no: 35/1.

49 BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı no: 69/95 "Mukaddema Tophane-i Amire'de dumansız barutları analiz eden heyet-i tahliliyeden Kolağası Vasil efendi ve Rıza Bey'in mezkur barutun imalini müteahhit olacaklarına dair maruz-u atabe-i ülya ferman-ı ariza-i çakeranem üzerine mümaileyhe mezuniyet itasına irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi isabet efza-i sünuh ve

südur buyurulmuşdur iş bu barutun memleketimizde imali halinde rehin-i rütbe-i bedahet olan na mütenahi muhsenat derecatı düşünüldükçe barutun her halde burada imkan-ı imaline fikr-i daimi zikrinde bulunduğuna ve komisyon-u çakeranemiz azasından Erkan-ı Harbiye Mirlivası İzzet Paşa'nın esliha ve mühimmat-ı nariye hakkında görülen efkar-ı terakki ve esna-i tecrübede meşhud olan tedabir ve hidemat-ı maharetkeranesine binaen bu babdaki fikir ve mütealasına müracaat olundukda kendisü Mavzer Fabrikası'nda bulunduğu esnada bu gibi şeyler ezva-i esasiyesinden olmak hasebiyle saika-i hususiyle bu babda epeyce iktab-ı meleke ve mümarese etmiş ve dumansız barut imal edecek derecede malumata vakıf bulunmuş olduğu beyan ve emr-i ferman buyurulduğu halde imaline teşebbüs ideceğini dermeyan etmiş efkar-ı çakeraneme takviyet vermiş ve bununla beraber kendisü iffet ve sadakatle muttasıf bulunmuş olduğu cihetle yetişdirilerek Tophane-i Amire'de esliha ve barut fabrika ve imalat işlerinde istihdamıyla kendisinden devletçe istifade edilecek ezkiya-i ümera-i erkan-ı harbiyeden olunduğundan iş bu barut terakkiyetı zaten tayin ve tefakur etmiş bulunduğundan paşa-i mümaileyhin bu babdaki malumatı mümaileyha ile bit-tevhir her halde bir netice-i hasene tevellüdüyle belkide Almanya barutundan daha ala ve nafi bir dumansız barut imaline muvaffak olacaklarına kanaat-ı kuvve hasıl edildiğine ve bunun husulü takdiri de seniyye-i kudret vaye-i hazret-i padişahide barutun hem memlekette kemal-i ehveniyetle imali ve tedariki esbabı hasıl ve hemde ecnebiye müracaat mecburiyeti gibi bir ihtiyac-ı mühim külliyen zail olmakdan başka düvel-i ecnebiyyede olduğu misillü imal olunacak iş bu barutun dumansız Osmanlı barutu".

Ana Hatlarıyla Abdülaziz Dönemi Osmanlı Bahriyesi ve Ceride-İ Askeriyyelere Göre 1864 Yılı Denizcilik Faaliyetleri / Yrd. Doç. Dr. Faruk Ayın - Erkan Göksu [s.822-829]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Sultan Abdülaziz Dönemi, denizcilik alanında yapılan faaliyetler bakımından oldukça önemlidir. III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde Türk donanmasını kalkındırmak üzere yapılan çalışmalar, Abdülaziz Devri'nin parlak denizciliği için uygun bir ortam hazırlamıştır. Abdülaziz Dönemi'ni, bir asırdan beri Osmanlı bahriyesini güçlendirmek ve kalkındırmak için sarf edilen emek ve faaliyetlerin netice verdiği bir devir olarak değerlendirmek mümkündür.1

Abdülaziz'in tahta çıktığı 1861'de, Osmanlı Devleti, bir yandan artan siyasi baskı ve askeri tehditlerle, diğer yandan ise özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra oluşan toplumsal hareketlilik ile bunalmış vaziyetteydi. Bu arada sarayın birikmiş borçlarının Maliye hazinesine aktarılması ile mali durum iyice bozulmuş, devlet bütçesi iflasın eşiğine gelmişti.2

Bu durum karşısında yeni Padişah, 2 Temmuz 1862'de sadrazama hitaben gönderdiği Hattı Hümayun ile "tebaanın istisnasız olarak refahını sağlamak maksadıyla çıkarılmış olan kanunları teyit ettiğini, tasarrufa da riayet edilerek maliyenin düzene konacağını" ayrıca "ordu ve donanmanın kuvvetlenmesine ehemmiyet vereceğini" zikrederek devletin içinde bulunduğu kötü durumu düzeltmek için yapacağı faaliyetler hakkında bilgi vermiştir.3 Cevdet Paşa'daki bir kayda göre Padişah ayrıca Serasker Rıza Paşa'ya "…Ben birader gibi zevk ve sefa ile ilgilenmem. Beni işe alıştırın. Ben mühimmat ile ve gemi teçhiziyle ve asker tertibiyle meşgul olmak isterim…" diyerek bu konu hakkındaki kararlılığını göstermiştir.4

Anlaşıldığı kadarıyla Padişah'ın düşüncesi, mali ve askeri ıslahın beraber yürütülmesidir.5 Zira bir yandan maliyenin düzeltilmesi için tasarruf tedbirleri alırken diğer yandan da ordu ve donanmanın geliştirilmesi için çalışmalara başlamıştır. Bunun için gereken parayı da devlet bütçesinden ve de saltanatı süresince kendisine verilen tahsisatından karşılama yoluna gitmiştir.6 Abdülaziz'in bu ısrarlı tavrı sonrasında 1863-1864 yılı devlet bütçesinde, Harbiye Nezareti'ne 95.198.000 lira, Bahriye Nezareti'ne de 24.191.000 lira ayrıldığı görülmektedir.7 Ayrıca Padişah'a ayrılan 27.712.000 liralık tahsisatın yarısı da, donanmanın takviyesine tahsis edilmiştir.8

Buna rağmen Abdülaziz'in hedeflediği icraatın önündeki en büyük engel, devletin içerisinde bulunduğu mali durum olmuştur. Bu durum zaman zaman devlet ricali tarafından Padişah'a hatırlatılsa da Padişah'ın kararlı tutumu devam etmiş, tavsiyeleri dikkate almamıştır. Hatta Tersane tahsisatına zam yapılmasını isteyen Padişah'a, "Efendimiz; bugün devletimiz kabuksuz bir yumurta halindedir. Bir taraftan diken dokunacak olursa maazallah akıp gidecektir. Evvela ahval-i maliyemizi ıslah edelim;

badehu asker tanzimine, donanma tehyiesine çalışalım" diyen Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, padişah tarafından görevinden azledilmiştir.9

Devletin içerisinde bulunduğu mali krizin en açık örneklerinden birisi de, İşkodra'da çıkan asayişsizlik sebebiyle bu bölgeye "fevkalade komiser" olarak tayin edilen Ahmet Cevdet Paşa, görev yerine gitmesi konusunda ortaya çıkan problemdir. Ahmet Cevdet Paşa'nın bizzat naklettiği bu olayda, İşkodra'ya gitmek üzere kendisine bir beylik vapur tahsis edilmiş, ancak bu vapur için gerek 400 kuruş, Tersane-i Amire'nin içinde bulunduğu mali sıkıntı sebebiyle karşılanamamıştı. Neticede Cevdet Paşa, meseleyi çözümlemek için bir posta vapuru ile de gidebileceğini söylemiş ve olası bir tatsızlık çıkmasını engellemişti.10

Abdülaziz'in, özellikle donanmanın ihyası konusunda yapmayı düşündüğü yenileştirme hareketleri hakkında Cevdet Paşa'nın şu mütalaası dikkat çekicidir: "… Padişah'ın arzu etti şeyler, vak ü nakde mevkuf idi. evvela umur-ı mülkiyyenin ıslahatından başlayıb da serveti ve hazinenin varıdatı tezayüd ederek anın üzerine levazım-ı harbiyyenin ikmaline bezl-i mesai olunmak lazım gelir idi. yoksa borç ile sefain-i bahriyyeyi teksir muvafık-ı hikmet değil idi. el-hasıl bazı mukarrebîn zat-ı şahanenin arzusuna terviç edib vükela ise bu babda muhalif reyde idiler. Fakat vükelanın israfatı dahi sözlerinin hüsn-i tesirine mani idi …"11

Abdülaziz Dönemi'nde bütün olumsuzluklara rağmen girişilen denizcilik faaliyetleri, dışarıdan gemi alımı ve gemi yapım teknolojisinin geliştirilmesi yönünde gelişmiştir. Nitekim bir yandan başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı devletlere zırhlı gemi siparişleri yapılırken; bir yandan da tersanelerin çağın gereklerine uygun bir şekilde donatılması faaliyetlerine girişilmiştir. 1862'de tersanede büyük bir havuzun inşasına başlandığı yine aynı sene Ruscuk Tersanesi'ndeki demirhanenin harap olması üzerine yanına bir oda inşasına karar verildiği, Ayrıca Tersane-i Amire'de zırhlı gemi yapımı için Aynalıkavak tezgahının 50 kadem büyütülmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir. Bu arada gemi yapımına da devam edilmiş ve başta Tersane-i Amire olmak üzere diğer tersanelerde çeşitli gemiler yapılmıştır.12

Abdülaziz Dönemi'nde bahriye alanında girişilen diğer bir çalışma da bahriye teşkilatı ile ilgili yapılan düzenlemelerdir. Bahriye veya Tersane Müsteşarlığı'nın 1861 senesinde kaldırılması ve Bahriye Nezareti'nin kurulması (1867) bu döneme rastlar ki, bunu Osmanlı Bahriye tarihinin en köklü yenlik hareketi olarak değerlendirmek mümkündür.

İlk resmî ordu gazetesi olan Cerîde-i Askeriyye'nin yayınlanmaya başlaması da Abdülaziz Dönemi'nde gerçekleştirilen askeri yenilik hareketlerinden birisidir.13 Çalışmamızın ana kaynağını teşkil eden Cerîdelerde, donanma ile ilgili haber ve bilgiler Mevâdd-ı Bahriyye başlığı altında verilmektedir. Cerideler haftada bir yayınlanmakta olup, gelişmelerle ilgili her türlü haber (tevcihat, mücazat, tayin vb.) ve donanma ile ilgili çeşitli bilgiler ayrıntılı olarak işlenmektedir. Bunlardan bir kısmı, Dönemin denizcilik faaliyetleri hakkında çok önemli bilgileri içermekte, dolayısıyla üzerinde çok

fazla çalışma yapılmamış olan Abdülaziz Dönemi Osmanlı bahriyesinin mahiyeti hakkında önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Bu çalışmada, Cerîde-i Askeriyye'nin yayınlanmaya başladığı 1864 yılı denizcilik faaliyetleri, zikredilen yılda yayınlanan ceridelerdeki bilgiler doğrultusunda ele alınacaktır.

1. Ceride-i Askeriyyelere Göre 1864 Yılı Donanma Faaliyetleri

17 Ocak 1864 (7 Şaban 1280) tarihinde yayın hayatına başlayan "Cerîde-i Askeriyye", bu tarihinden itibaren, devletin en sıkıntılı günleri de dahil olmak üzere 1922 yılına kadar aralıksız olarak çıkarılmaya devam etmiştir. Erkan-ı Umûmiyye Riyâseti tarafından çıkarılması münasebetiyle, Osmanlı askeri teşkilatı ve bu dönemde gerçekleşen her türlü faaliyet hakkında en sağlıklı ve ayrıntılı bilgileri içermektedir. Ayrıca Avrupa'da, Amerika'da hatta Afrika ve Uzak Doğu'da gerçekleşen her türlü siyasi, askeri, ilmi vs. hadiseler de, bu cerideler vasıtasıyla okurlara sunulmuştur.

Çalışmamızda, Abdülaziz'in donanmayı ıslah konusunda giriştiği faaliyetlerin en yoğun devrelerinden birini teşkil eden 1864 yılı Cerideleri kullanılmıştır. Toplam 50'ye yakın sayıyı bulan 1864 yılı Ceridelerinin, "Mevâdd-ı Bahriyye" başlığı altında toplanan donanma haberleri, Abdülaziz Dönemi Donanma faaliyetlerinin mahiyeti hakkında önemli ip uçları vermektedir.

Cerîde-i Askeriyye'nin 17 Ocak 1864 (7 Şaban 1280) tarihli ilk sayısının, Mevâd-ı Bahriyye kısmında, donanma teşkilatında yapılan yeni bir düzenlemeden bahsedilmektedir. Bu yazıda "Donanma-yı Hümâyûn cenâb-ı mülûkânenin umûr-ı tahrîriyyesinde müstahdem me'mûrîn şimdiye kadar Hocalık nâmıyla yad olunmakda olub bunlara dâ'ir henüz bir nizâm vaz' olunmamış olduğu hâlde bu kerre saye-i ma'âlî-vâye hazret-i mülûkânede bunlar dahî dört sınıfa taksîm olunarak birincisine Kalyon ve ikincisine Firkateyn ve üçüncüsüne Korvet ve dördüncüsüne Berik Kâtibliği nâmı verilib Hocalık nâmı lağvolunmuş ve sûret-i istihdâmları dahî nizâmına rabt kılınmış ve bunların rütbe-i mahsûsalarının dahî rüteb-i askeriyyeye tatbîki icab ederek sunûf-ı mezkûreden birincisi sol kolağalık ve ikincisi yüzbaşılık ve üçüncüsü mülâzım-ı evvellik ve dördüncüsü mülâzım-ı sânîlik rütbelerine muâdil tutulmuşdur. Bundan sonra sunûf-ı mezkûrede münhall-i mahal vukû'unda müste'id bölük eminlerinden bi'l-imtihân sınıf-ı mezk'ure kayd ve ilhâk olunması kârargir olan nizâm-ı seniyye iktizasından bulunmuşdur."14

24 Ocak 1864 (14 Şaban 1280) tarihli Cerîde'de, Sanayi-i Bahriye alaylarına alınacak neferât hakkında çıkan nizamname neşredilmiştir. Bu nizamname şu şekildedir: "Mezkûr bölüklere yazılacak neferât alel-ıtlâk dersa'âdet ahâlisi çocuklarından olacağından ve peder ve mader ve yetim olanlar en yakın akrabasının istid'âlarıyla tahrîr kılınacağından ol babda takdîm kılınacak arz ü hâllere ana ve baba ve yahud akrabasının hüsn-i rızalarını ve ehl-i arz gürûhundan bulunduklarını mu'lin mahalleri tarafından ilm ü haber ahz u rabt olundukdan ve mezkûr çocuklar Hastahane-i Bahriyyede bil-muâyene elîl ve emrâzdan salim oldukları Ser İttibâ-yı Bahriye tarafından ilâm kılındıkdan sonra kayd ve tahrîr olunacakdır.

Bu sûretde mezkûr bölüklere kayd ve tahrîr kılınacak çocuklara derece-i esnânının ibtidâsı on üç ve nihâyeti on altı olacakdır ve her çocuk on dokuz yaşına kadar mezkûr bölüklerde bulunduğu hâlde bidâyetde ta'yîn olunan sanayide kullanılarak mebde-i esnan-ı asker-i bahriyye olan on dokuz sene vâsıl olduklarında Sanayi-i Bahriye alaylarına neferlikle nakl olunub hidmet-i muayyenlerini asker-i bahriyyeyi mezkûr alaylarda eda edeceklerdir. Binâberîn merkûmların zikr olunan bölüklerde bulundukları müddet-i şakirdlik zamanı olduğundan müddet-i muayyene-i askeriyyeye mahsûb olunmayıb ibtidâ-yı hidmet-i askeriyyeleri mezkûr alaylara nakl oldukları günden muteber olacakdır.

Mezkûr bölüklerde bulunacak neferât imâlât-ı bahriyyedem temur çelik ve çilingirlik ve tüfenkçilik ve doğramacılık ve kunduracılık ve nakkaşlık ve yelkencilik ve bunlara mümâsil san'atlarda istihdâm olunacaklarından ekser ihtiyâcât-ı zarûriyye-i nâs dahi bu sanatlar mahsûlâtından ibâret olarak neferât-ı merkûme taayyüş için bir büyük sermaye kazanmış olacağından sanayi-i mezkureden tayin olunacakları san'atın tamamen tahsiline mecbûr ve mahkûm olacaklardır.

Sâlifü'z-zikr bölüklere alınacak çocukların mebde-i hidmet-i askeriyyeleri sanayi alaylarına nakl olundukları günden muteber tutulub fakat bu madde usul-i istibdaliyelerinin kanûn-ı askerîye tatbîk demek olub yoksa bunlar bölüklere kabul olundukları günden itibaren askerlik namını kazanarak ve tekâlif-i kavânîn-i askeriyye altına girerek asker tanınacaktır ve bu cihetle mezkûr bölüklerde bulundukları müddetde nizâmen tekâüdlüklerini icab ettirir sakatlıkları vukû'unda tekâüdlük maâşına nail olacakdır.

Levazım-ı bahriyye ve askeriyyenin nefâset ve metânetce sûret-i matlûbeden olarak imâl ve tanzimi mutlaka okuyub yazmaya ve oldukca resimden anlamağa ve ta'yîn kılınan ölçüleri tanımağa ve mikyası kullanmaya ve ilm-i hesab vesâ'ir bunlara mümasil ulûmdan lüzumu derecesini tahsil etmeğe muhtac idügünden zâbitân-ı askeriyyeden müttekin hocalar tayîniyle iş bu fünûn ve ulûm bit-tedris tahsil etdirilmesine gayret ve bu sûretle ilmiyle beraber tahsil-i sanat eden neferât bil-imtihân sanayi alayları taburunda mülâzım ve yüzbaşı rütbeleriyle daha ileri rütbeleri ihrâz edecek ve miralâylığa kadar istihsâl eyleyeceklerdir.

İdadiyye bölüklerine kayd olunacak şehrî neferâtının nihayet derece-i esnanı on altı olmasıyla bu dereceyi mütecaviz bulunanların mezkûr bölüklere kayd ve tahrîri kat'en caiz olmayacağından şayed mezkûr bölüklere tahrîrini istid'â idecek şehrî delikanlılarından on dokuz yaşına vâsıl olanlar olur ise silk-i celil-i askerîde ve tahsil-i hüner ve ma'rifetde olan arzularından mahrum kalmamak üzere bunların hüsn-i rızalarıyla yeniden sanayi taburlarına nefer kaydı caiz olacak ve ikmal-i müddet-i askeriyye edenlerin hin-i ihraclarından layıkıyla tahsil-i sanat etmiş ve her suretle hoşnudiyyet vermiş iseler kendülerine mükâfaten tersane tarafından biraz takım ve bir mikdar âtıyye ve derece-i malumatlarına göre şahadetnâmeler itâ olunacakdır.

Bâlâda beyân olunan sinnlerde bulunan şehrî çocuklarından sefîn-i hümâyûn-ı şâhânede istihdâm olunmasını kendi hüsn-i rızalarıyla istek ve istid'â eden olur ve bâ-peder ve maderleri tarafından istid'â vukû' bulur ise kabul olunub fakat sinnleri derece-i esnân-ı askeriyyeden dûn olduğu

hâlde idadiyye bölükleri misüllü ma‘âş ve ta‘yînat ve elbise verilecek ve esnan-ı askerîye dahîl oldukdan sonra tam neferlik ma‘âşı olan otuz guruşa nail olacaklardır ve bunların ibtida-yı hidmet-i askeriyyeleri esnan-ı askeriyyeye dahîl oldukları günden mu‘teber tutulacak ve hıfzullah-i teali esnan-ı askeriyyeye dahîl oluncaya kadar nizâmen tekâüdlük icab etdirir sakatlıkları vukû’ bulur ise idadiye bölükleri neferâtı misüllü tekâüdlük ma‘âşına müstehakk olacakdır.

Mezkûr sınıflar için küşad olunacak idadiyye bölükleri üç bölük olarak mikdar-ı tertibi sanayi-i bahriyye taburları bölüklerinin aynı olacakdır ve bunların yüzbaşısı ve mülâzım ve çavuş ve onbaşıları mezkûr tabur zâbitânının kamil ve ehil-i arz takımından bil-intihab nasb ve ta‘yîn kılınarak yalnız neferâtı dersa‘âdet ahâlisi çocuklarından olacakdır.”15

Abdülaziz Dönemi’nde girişilen askeri ıslahatlar hakkında “Olmamıştır asr-ı sabıklarda böyle bir nizam; Görmemiştir iş bu hüsn-i hali eslâf-ı kirâm” sözlerinin yer aldığı 31 Ocak 1864 (21 Şaban 1280) tarihli Cerîde-i Askeriyye’nin “Mevâdd-ı Bahriyye” kısmında, Abdülaziz’in donanmanın geliştirilmesi konusunda başlattığı çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir. Yazının başında Abdülaziz’in donanmanın ıslahı konusunda gösterdiği gayret; “Mütâlâ‘at-ı meşrûhaya nazaran devlet-i aliyyenin azim düvell-i bahriyyeden berî olmağı tabiaten hükm etmiş olduğundan ve her devlet kuvve-i berriyye ve bahriyyesini mülkiye ve coğrafyasına tevfik ile tertib ve istihzar eylemek lazım geldiğinden pâdîşâhımız efendimiz her saat bu dakikayı pîş-i nazar-ı ehemmiyet alarak mesâlih-i saltanat-ı seniyyelerinin her şu’besinde bî-dirîğ olan himem-i mülûkânelerinin bir büyük hassası dahî kuvve-i bahriyyenin tezbîd ve hüsn-i nizâmâtının te’kîdine masrûf bulunmakdadır” sözleri ile ifade edilmiş ve yazının devamında Osmanlı bahriyesinde bulunan gemilerin, ifa etmiş oldukları görevlere göre üç sınıfa taksim edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Osmanlı donanmasında bulunan gemilerin taksimi ve bu gemiler hakkında yapılan değerlendirmeler şu şekildedir: “Donanma-yı Hümâyûn’un memur olduğu hidmet-i umumiyye itibarıyla üç sınıf sefâyine taksim olunmak lazım gelib birincisi Sefâyin-i Safiyye ikincisi Sefâyin-i Muhafaza üçüncüsü Sefâyin-i Nakliyye olub donanmaların tertib-i kadimi iktizasınca Sefâyin-i Safiye, fırkateyn ve kapak ve üç anbarlı gibi yüksek bordalı gemilerden ibaret iken şimdi asıl harb için zırhlı sefineler icat olunduğundan ve donanma-yı hümâyûnda Sefin-i Safiyye nev’inden büyük gemiler mevcud iseler de bunlar ihtirâ’-ı cedîdin irâ’e etdiği maksatta kafi olamayacağından bundan böyle öyle ahşab gemi inşâasından sarf-ı nazarla sefâyin-i safiyyenin zırhlı gemiler olması ve Sefâyin-i Muhafaza ise sevâhil ve cezayirin hıfz ü hırâsetine me‘mûr olub bunlar sefin-i hafîfeden ibaret olarak el-an bu hidmete el verir mevcud gemilerin bir takımı yelken gemisi olduğuna ve vapuru olmayan sefâyinin ise yanı rüzgara tâbi’ olduğu cihetle istediği gibi kalkıb gezmeye ve gezdiği vakit dahî istediği sularda bulunmağa muktedir olamadıklarından başka yelken gemisinden vapurdan ziyade milâha lüzûm olmasıyla bir takım askeri bunlar ta’til eylediğine binaen muhafaza-i sefâyinin alel-‘umûm ve öbür sefâyin-i hafifesine tahvil kılınması ve Tersane-i âmîre’de büyük ve küçük bir hayli vapur sefâyin-i nakliyyesi mecvud ise de mertebe-i kifayede olmadığından bunların dahî umûr-ı nakliyyenin gösterdiği ihtiyac ve verdiği suhulet derecesine iblâğ ve îsâl olunması nezd-i hümâyûn-ı hazret-i pâdişâhîde tensib buyurulub eğerçi zırhlı sefâyin inşâsı için lüzumu olan makine ve edevatın tedarik ve istihzarına dahî bakılmakda ise de bunların henüz mükemmel

olmadığından ve muhafaza ve nakliyye sefâyininin dahî lüzumu kadarının cümleten burada inşâsına mevcud destgahların tahammülü görülmediğinden zırhlı sefâyin ile diğer iki nev Sefin-i Harbiyyenin bazılarının Avrupa cânibinde inşâsına kârar verilerek çünkü zat-ı şevket semat cenâb-ı pâdişâhî menafi ve fevaid-i devlet ve memlekete aid olan husûsatı her hâlde nısf-ı hümâyûnlarına tercih ve takdim buyurulmakda vardıkları her gün bir gûna eseriyle meşhud olmakla iş bu zırhlı gemilerden iki kıtasının Sefâyin-i Muhafaza ve Nakliyye nev'inden dört kıtasının daire-yi hümâyûnda biz-zat iltizam buyurulan tasarrufatın semeresinden olmak üzere mesarıfı taraf-ı eşraf-ı pâdişâhîlerinden ihsan ile inşâ etdirilmekde ve bir kıtasının mesarifı dahî Mısır vali-i valâ-şanı fehametlü devletlü paşa hazretlerinin taraf-ı hümâyûna olan rabıta-i husûsiyyet ve sadâkatları eseri olmak üzere onlar tarafından i'tâ ile yapdırılmakda ve diğer iki kıta zırhlı sefâyin ile Sefin-i Harbiyye-i Muhafaza ve Nakliyye Tersane-i âmîre tarafından inşâ edilmekde olub bir çoğu bu sene içinde rehin-i kemal olacaktır."16

Görüldüğü gibi, bu yazıda Osmanlı deniz gücünü teşkil eden gemilerinin teknolojik olarak geri kaldığı, bu yüzden ahşap gemi üretiminin azaltılarak, yeni icat edilen zırhlı gemilerin inşasına girişildiğinden bahsedilmektedir. Yine aynı yazıda, "gemi inşasını, sair devletlerdeki tekniğe uygun hale getirecek olan üstü örtülü taş tezgahın Tersane-i Amire'de inşasına karar verildiği" ve bunun için gereken masrafın bizzat Padişah'ın ihsanından karşılanacağı zikredilmektedir.17 Ancak şimdilik mevcut tezgahların yetersiz olması ve gereken makine ve edevatın eksikliği, çalışmaları istenen seviyeye çıkaramadığı, bu yüzden ihtiyaç duyulan gemilerin Avrupa'dan sipariş edildiği anlaşılmaktadır.18

Tersane-i Amire ve diğer tezgahlarında yapılan 5 adet ahşap korvet için gerekli makine ve kazanların üçü İngiltere'ye sipariş edilmiş, ikisinin ise İstanbul'da yapılması karılaştırılmıştır. Ayrıca Tersane-i Amire'de zırhlı dubaların yapımıyla 1 korvet ve 2 uskurlu ahşap korvetin inşasına da başlanmıştır.19 Cerîde'deki kayda göre 1864 senesi içinde inşa olunan gemiler ve isimleri şu şekildedir: "Sefâyin-i Safiye sınıfından olub Avrupa'da derdest inşâ olunan dört kıta sefin-i hümâyûn, yakında hitâm bulmak üzere dört kıta sefin-i hümâyûna İzzeddin, Fu'ad, İsmail isimleri tahsis buyurulmuş ve yine bu sınıfdan olarak Tersane-i âmîre sâhâsında inşâ olunan uskuru firkateyne Kuhrevan ve korvete Nusrelaziz ve İzmid Tersanesi'nde inşâ olunan iki uskuru korvetin birine Muzaffer ve diğerine Mansure ve Gemlik Tersanesi'nde yapılmakda olan iki korvetin birine Merih ve diğerine Utarid nâmları verilmişdir. Sefâyin-i nakliyye sınıfından olarak Avrupa'da inşa olunan korvet vapuruna Seyad-bahri ve Amasya'da inşâ olunan korvete Ceyhun ve Sinop'da yapılıb denize inmiş olan korvete Fırat tesmiye buyurulmuşdur."20 Tersane-i Amire'de yapılan zırhlı korvete ise İclaliye adı verildiği bilinmektedir.21

21 Şubat 1864 (13 Ramazan 1280) tarihli Ceridede, İngiltere'nin deniz gücü hakkında bilgi verilmiştir. Bu yazı şu şekildedir: "Bazı jurnallerin ifadesine göre ihtiyat fırkasına dahîl olmak üzere az müddet içinde tehiyye ve ihzarı imkanda bulunan birtakım sefâyinden başka İngiltere devletinin bu günkü günde kuvve-i mevcude-i bahriyyesi küçük ve büyük vapur ve yelken gemisi olarak bin iki yüz yetmiş beş aded sefâyin-i harbiyyeden ibaret olub bunlardan beş yüz adedi tersanelerinde daima

hazır ve amade ve üç yüz adedden mütecavizi me'mûriyetle her bir deryada bulundurulur. Ve zikr olunan sefâyin-i mevcudeden yüz seksen beş adedi beheri iki adet şişhaneli top çeker altmış barkir kuvvetinde deniz bataryalarıdır.

Geçen sene cümlesi yüz elli altı top çeker beş bin iki yüz bargir kuvvetinde yigirmi altı bin dokuz yüz yetmiş iki tonilatoluk beş kıta zırhlı sefine i'mâl olunduğu hâlde bu sene iki yüz otuz sekiz top çeker dört bin üç yüz barkir kuvvetinde yigirmi altı bin kırk altı tonilatoluk altı kıta daha inşâ kılınıb bir tarafdan tezyidine sarf-ı ma-hasl-ı makderet olunmakdadır.

Hind-i şerifi ile Çin sevahilinde her sınıf sefâyin-i bahriyyeden elli bir ve Amerika-yı şimali cânibinde yigirmi dokuz ve bahr-i sefidde yigirmi ve Afrika'nın sevahil-i garbiyyesinde men'-i ticaret isrâ için yigirmi iki ve Amerika'nın Bahr-i Muhit-i garbisinde sekiz ve Felemenk-i cedid taraflarında yedi ve Manş denizlerinde dahî cümlesi büyük büyük vapurlar olmak üzere altı aded sefâyini umerâlar maiyyetlerinde daimi sûretde dolaşmakdadırlar."22

28 Şubat 1864 (20 Ramazan 1280) tarihli Ceride'de ise, Avrupa'da nev-icat bir geminin yapımı için girişilen çalışmalardan bahsedilmektedir. Mond Gazetesi'nden alınan bu habere göre, "Karanşta tarafında tahtü'l-cer üzere gayet cesîm ve nev icad bir vapu inşâsı için Rusya imparatoru erbab-ı maarifden Avusturyalı bir zat ile biz-zat müzakere edib 67300 franka kârarlaşdırılmış ve bu babda tanzim olunan mukavelenâme dahî imzalanmışdır.

İş bu geminin hareketi havanın tazyiki tavassutuyla iken cesîm makinesi işleyerek icrâ olunacağı ve mezkûr geminin gayet metin ve kuvvetli bir mihmeyizi olduğu ve bununla beraber bir sefinenin altına barut ile memlu ariz ve istivani'l-şekl bir şey yapışdırılıb tutmak için lazım gelen alet ve edevatı havi olduğu ve yapışdırılacak şey dahî elektrik vasıtasıyla işar olunacağı ve vapur-ı mezkûr ekser denizin sathına yakın bulunub deldiği mertebe derin suda meşi ve hareket edeceği ve içinde bulunan taifesi su içinde görür bir cins gözlük kullanıb onunla tesviyye-i umûr eleyecekleri beyân olunuyor."23

20 Mart 1864 (11 Şevval 1280) tarihli ceridede ise halkın Tersane-i Amire'deki çalışmalara karşı halkın gösterdiği ilgiyi gösteren bir ilan yer almaktadır. Bu ilan şu şekildedir. "Gerek Tersane-i âmîre'den dışarı çıkârılması ve dışarıdan içeri alınması mühim ve muktezi olan sefâyinin duhul ve huruclarında cesr-i hümâyûnların üzerine ahâli tecemmü' ederek izdiham olunmakta ve bu cihetle nasın köprü üzerinde tecemmüleri tehlike ve muhataradan gayr-ı salim bulunmakta idigünden ve köprünün açık olmadığı bilinmek üzere cesr-i mezkûrun iki tarafında kain kapıları üzerine geceleri bir kırmızı feneri gündüzleri dahî kırmızı tahta üzerine "açıktır" ibaresi yazılmış birer levha talik olunacak olmakla cümlenin malumu olmak üzere ilan-ı keyfiyete ibtidar kılınır."24

9 Nisan 1864 (2 Zil-ka'de 1280) tarihli Ceride'de, İngiltere'ye sipariş olunan zırhlı gemilerin yapımı devam ederken bunların Osmanlı ülkesinde de inşa ve imalini gerçekleştirmek için gereken usta ve işçilerin yetiştirilmesi için girişimlerde bulunulduğu bildirilmektedir. Cerideye göre, bu amaçla İngiltere'de yapımı devam eden zırhlı gemilerin inşalarının bitimine kadar imalatını görmek ve bir nevi staj yapmak üzere oraya öğrenci gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Edindikleri bilgileri döndükten sonra

Tersane-i Amîre'de icap edenlere öğretecek ve Tersane-i Amîre fabrikalarına yerleştirilecek on altı kişi ile, İngiltere mekteplerinde hocalığa dair bilim ve malumatı tahsil ederek daha sonra Mekteb-i Bahriyye-i Şahâne'de istihdam olunacak iki nefer İngiltere'ye gönderilmiştir.25

16 Nisan 1864 (9 Zil-ka'de 1280) tarihli cerîde de ise "rikab-ı şahâneye mahsus olmak üzere Londra'da inşası hitam bulmuş olan Tâli'a vapur-ı hümâyûnu martın yirmi biri tarihiyle dersa'âdete muvasalatı tertib kılınmış olan zâbitân ve neferatı derununa konulduğu", ayrıca "Mukaddemce tersane-i amîre sahasından indirilmiş olan Ertuğrul nam firkateyn-i hümâyûnun techizi ikmal olunarak Beşiktaş pişgahına çıkarıldığı" zikredilmektedir.26

30 Nisan 1864 (23 Zil-ka'de 1280) tarihli cerîde ise, yapılan gemilere alınması gereken 200 kıta kebir ve nev-icat topların imali, bu toplar için gereken güllelerin ve diğer gereken maddeler için gereken paranın Padişah tahsisatından karşılanacağına dair fermanın yayınlandığı bildirilmektedir.27

28 Mayıs 1864 (21 Zil-hicce 1280) tarihli Ceride'de, Mekteb-i Bahriye'de yapılan derslerde öğrencilere pratik bilgi vermek amacıyla yapılan bir çalışma hakkında bilgi verilmiştir: "Mekteb-ı Bahriye öğrencilerinin fünun-ı bahriyye tedris ve tahsil etmelerine rağmen ameliyat-ı bahriyyeyi dahî görmeye muhtac olduklarından mekteb-i mezkûrede mukaddema karada bir talim sefinesi bulunub mezkûr sefinede adam ve top ve selvice ve sâ'ire talimatı istihsal etdirilmekde ise de bundan layıkıyla matlub hasıl olamadığından ve Nevid-i fütuh berik-i hümâyûnu talim sefineliğine elverişli bulunmuş olduğundan tamir ve techiz olunarak şakirdan mevcudenin hocaları oldukları halde münavebe tarikiyle Marmara Denizinde icrâ-yı ameliyat etmek üzere berik-i mezkûr müttehi-i hareket bulundukları" bildirilmektedir.28

5 Haziran 1864 (29 Zil-hicce 1280) tarihli Ceride'de, ticaret gemilerinde kaptanlık yapanların eğitilmesi ve bu gemilere mahsus olan sancak resmi hakkındaki bir düzenleme hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, "Saltanat-ı seniyye sefayin-i ticariyyesi kapudanlarından saye-i maarif-vaye-i cenab-ı mülûkânede istikmal-i malumat eylemeleri için arzu ve istek edenlere fünun-ı bahriyye tedris olunmak üzere bahriyye kışla-i hümâyûnunda bir dersane tanzîmiyle zâbitân-ı bahriyyeden muallim ta'yîni ve mümâ-ileyhim kapudanlara mukaddema bahriyye meclisinden verilmiş olan tasdiknâmelerin ahz ve istirdadıyla bil-imtihan usûl-i cedide vecihle müceddeden şehadetnâmeler itası husûsuna irade-i seniyye-i cenab-ı Padişahinin tüccar ve tebba-i devlet-i aliyyeleri hakkında ber-kemal olan latif ve inayet-i celîle-i şehriyarilerinin eser-i celîl bulunmuş olmasıyla teşekkürün ilan kılınmıştır."

Ayrıca "Devlet-i aliyye sefayin-i ticariyyesine mahsus olan sancak resmi matmatbuada olmadığı cihetle bade-zin sefin-i ticariyye ile hazine-i hassa ve şirket-i hayriyye vapurlarına sefin-i Osmaniyye sancağının teminarının kadimiyle mahluk olmak üzere etrafı yeşil ve ortası kırmızı renk ve kırmızının ortasında beyaz yarım ay resmi olarak müceddeden ihdas olunmuş olan sancağın küşadı husûsuna bil-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı mülûkâne müteallik ve şayan buyurularak icabı icrâ kılınmış olduğundan i'lân olunmuştur."29

18 Haziran 1864 (13 Muharrem 1281) tarihli ceridede, "… Tersane-i Amîre'de mevzû' destgah inşa bulunan ve bundan sonra peyderpey yapılacak olan zırhlı ve demirli sefinelerin emr-i imali için lüzum olub akdemce İngiltereye sipariş olunmuş ve resîde-i hitâm olarak yakında vürûdu me'mul-ı kavî bulunmuş olan çekiç ve demir makinelerine icab eden fabrika ebniyesinin Aynalıkavak'da kain fabrika-yı hümâyûn dâ'iresi ittisalinde olmak üzere vaz'-ı esasına mübaşeret kılınmışdır."30

27 Ağustos 1864 (24 Rebiü'l-evvel 1281) tarihli ceridede, İzmit tersanesinde inşa olunan Muzaffer ve Mansure isimli iki kıta uskuru korvet-i hümayunlarının denize açılarak Tersane-i Amire'ye geldiği haber verilmektedir.31

11 Eylül 1864 (9 Rebiü'l-ahir 1281) tarihli cerîdenin Mevad-ı Bahriyye kısmının Cüz-i gayri resmi bölümünde ise, bir İngiliz gazetesinde yer alan haber hakkında bilgi verilerek, "İngiltere'ye sipariş olunarak derdest inşa olunan sefayinden Osman Gazi namında olub taşrası demir kaplı olan firkateyn sefinesinin resîde-i hitam olarak Cuma günü denize indirildiği ve … nam sefinenin dahi on beş güne kadar tekamül olacağı ve İzzeddin nam sefine-i Osmaniyye'nin dahi bundan önce ikmal olunmuş olduğundan seyr ü hareketi İngiltere'de tecrübe olunarak beş altı haftaya kadar dersaadete vusulü me'mûl bulunmuş olduğu" zikredilmektedir.32

1 Ekim 1864 (1281 Rebiü'l-ahir'inin son günü) tarihli Ceride'de, "Tersane-i Amire Meydanı'nda derdest inşa bulunan Nusrel-aziz nam uskuru korvet-i hümâyununun emr-i inşası hitama reside olmuş olduğundan gelecek hafta içinde ruy-ı deryaya tenzilinin kararlaştırıldığı" bildirilmektedir. Aynı ceridenin Cüz-i gayri resmi bölümünde de bir İngiliz gazetesinde yer alan şu haber nakledilmektedir. "Osman Gazi nam zırhlı firkateyn-i hümâyun Klayd nam İngiltere tersanesinden behere tenzil olunduğu geçende sahife-i beyan kılınmışıdı. Bununla beraber geçen sene sipariş olunmuş olan Abdülaziz nam zırhlı firkateyn-i hümâyun derdest inşa bulunmakla alafranga gelecek Kanun-ı sânîye doğru ikmal olunacağından onunda deryaya tenzili ve bunu müteakib Orhan namında olan sefine-i Osmaniyye'nin inşasına mübaşeret olunması mukarrar idügi mezkûr Osman Gazi nam sefinenin bahre nüzulünü seyr için İngiltere ahalisinden pek çok kişi birikmiş ve bu sırada saltanat-ı seniyyenin Londra sefiri atufetlü mösyö Rozbek Efendi ve liman reisi sa'âdetlü Müşavir Paşa hazeratı dahi orada hazır bulunmuş oldukları (Levan Heralid) nam İngiliz gazetesinden muharrerdir." 33

8 Ekim 1864 (7 Cumade'l-ula 1281) tarihli ceridedeki haberde Nusrel-aziz uskuru korvetinin denize açılması münasetiyle yapılan merasim şu şekilde verilmektedir: "Saye-i muvaffakiyet vaye-i cenâbı mülûkânede Tersane-i Amire sahasında bil-inşa reside-i hüsn-i hitam olmakla tenzil-i mukarrer idüğü evvelki cerîdemizde beyan kılınan Nusrel-aziz) nam uskur korvet-i hümâyun-ı şeref efza-yı sünuh ve südur buyurulan emr ü ferman-ı hümâyun cenâb-ı Padişahi mantuk-ı münifi üzere mah-ı halin yirmi sekizinci perşembe günü zat-ı vala-i hazreti vekalet penahi ve devletlü Kapudan paşa hazretleriyle bazı erkan ve ümera hâzır oldukları halde merasim kemal-i suhuletle ziynet-i ârâ-yı sath-ı derya olmuştur." Yazının devamında "Yevm-i mezkûrde zat-ı ali-i hazret-i sadaret penahi devletlü Kapudan paşa hazretleriyle birlikte Aynalıkavak'ta derdest inşa olan temür fabrikalarıyla destgahı ve Kuh Revan fırkateyn-i hümâyunu ve daha inşaat-ı cedide ile mühimmat mağazalarını ve oradan havz

mahallerine yeni yapılan havuzu dahi muayene edip divanhane ebniyesinin tevzil esasına besmele-keş mübaşeret olarak avdet buyurmuşlardır."34

29 Ekim 1864 (28 Cumade'l-ula 1281) tarihli Ceride'de ise şu haber yer almaktadır. "Gemlik Tersanesi'nde inşa olunmakta olan Meriç ve Utarid nam korvet-i hümâyunlarının emr-i inşaları reside-i hüsn-i hitam olarak zat-ı melâik-semat cenâb-ı tac-darinin tersane-i mezkûreye vuku bulan teşrif-i meyamin-i cenâb-ı mülûk-darîlerinde sefin-i hümâyun-ı mezkûrenin tenzili hakkından şeref sünuh ve südur buyurulan irdade-i isabet ade-i hazreti tac-darîye imtisâlen salimen ruy-i bahre tenzil kılınmış ve maiyyet-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârîde bulunan memurînle mahall-i mezkurdan Bahriye Meclisi Reisi ve yaver-i harp Vesim Paşa hazretleri ile mah-ı halin yirmi üçüncü pazartesi gecesi saat üç buçuk raddelerinde Tersane-i Amire'ye muvassalat eylemişlerdir."35

5 Kasım 1864 (5 Cumade'l-âhir 1281) tarihli Cerîde'de, inşa edilen veya satın alınan bazı gemilere verilen isimler kaydedilmektedir. Buna göre; "Şeref sünuh ve südur buyurulan irade-i hikmet-i ifade cenâbı şehinşahı mantuk-ı celîli üzere hazret-i şehriyariye mahsus Feyz-i cihad vapur-ı hümâyununa Sultaniye ve Aynalıkavak taş destgahında derdest inşa bulunan Kuhrevan fırkateyn-i hümâyununa Selimiye ve akdemce derunlarına makine vaz olunmak üzere İngiltere'ye gönderilmiş olan sefn-i şahaneden Peyk-i nusret kalyon-ı hümâyununa Kusve ve Rehber Nusret fırkateyn-i hümâyununa Hüdavendigar ve bu kere İngiltere'den mübayaa olunmuş olan vapur-ı hümâyuna Atlas isimleri tesmiye olunmuş olduğu tahrir ve beyana müsaraat olunmuştur."36

19 Kasım 1864 (19 Cumade'l-ula 1281) tarihli cerîdede, "İngiltere'de inşa edilmekte olan İzzettin vapur-ı hümâyun-ı seniyye-i muvaffakiyet vaye-i cenâb-ı şehriyaride hitama reside olarak mahalli mezkûrdan kıyam ile bu kere Dersaadet'e muvasalat eylemiştir." haberi yer almaktadır.37

2. 1864 Yılı Donanma Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi

Yukarıdaki bilgilere göre, 1864 yılı denizcilik faaliyetlerini şu noktalarda toplamak mümkündür:

- Bu dönem denizcilik faaliyetleri; dışarıdan gemi alımı, ülke içinde üretilen yerli gemiler ve Avrupa gemi teknolojisine uygun tezgah ve gemi yapım teknolojisine

ait çalışmalar yönünde gelişmiş, bununla bağlantılı olarak gemi yapım tekniklerini gözlemlemek üzere İngiltere'ye öğrenci ve usta gönderilmiştir.

- Temin edilen yeni gemilerin gelişmiş silahlarla donatılması yolunda da faaliyette bulunulmuş, bunun için dışarıdan silah alınmıştır.

- Bu arada donanma teşkilatının ıslahı da göz ardı edilmemiş ve bazı düzenlemelere gidilmiştir. Gemiler yapacakları işlere göre tertip edilmesi, böylece harp gemilerinin nakliye vb. işlerinde kullanılması, teşkilat içerisinde görev yapan amir ve memurlarla ilgili düzenlemeler vs. bahriye teşkilatında yapılan düzenlemelerin örnekleridir.

- Ceridelerde nakliye gemilerinin yapımı, mürettebatı, bulundukları limanlar, taşıdıkları yükler vb. hakkında da geniş bilgi verilmiştir.

- Cerîde-i Askeriyyelerde bu saydığımız faaliyetlerin dışında Osmanlı donanmasında bulunan bütün gemilerin seyr ü seferleri, bakım ve onarımları ve her türlü gündelik habere de yer verildiği görülmektedir. Yapılan faaliyetlere karşı halkın yoğun ilgisi ve kamuoyunun memnuniyeti de sıkça vurgulanmıştır.

- Ceridelerde rastlanan önemli bir özellik de, Avrupa hatta bütün dünya kamuoyunu takip etmiş olmalarıdır. Nitekim ülke dışında gerçekleşen donanma ile ilgili gelişmeler anında kamuoyuna duyurulmuştur. Avrupa'da meydana gelen siyasi ve askeri hadiseler takip edilmiş, Avrupalı devletlerin ordu, donanma ve teçhizat durumları hakkında bilgi verilmiştir.

3. 1864 Sonrası Donanma Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış

Abdülaziz Dönemi'nin denizcilik faaliyetleri, 1864 yılından sonra da aynı hızla devam etmiştir. Nitekim Osmanlı donanması, 1866'da patlak veren Girit ihtilaline beş zırhlı, altı uskurlu ahşap firkateyn ve 14 uskurlu ahşap olmak üzere toplam 25 gemi ile katılmıştır.

Ancak, bu isyan sırasında Osmanlı donanmasının Enosis ve Girid ve Pan-Eleniyum ismindeki birkaç Yunan gemisi karşısında müşkül bir durumda kalmış olması ilginçtir.38 Osmanlı donanmasının, yapılan çalışmalar neticesinde adet, teçhizat, asker ve mühimmat sayısı bakımından eksiksiz olmasına rağmen, böylesine zor bir duruma düşmesinin temel sebebi bilgi ve tecrübe eksikliği olarak görünmektedir. Nitekim Osmanlı gemicileri, hala Baron de Tott tarafından XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun zamanının teknolojisi seviyesinde olup, Heybeliada'daki Deniz Okulu'ndan da istenen verim alınamamıştı.39 Ayrıca gemilerin büyük kısmı tamire muhtaç hale gelmiştir.40

Abdülaziz Dönemi'nin önemli bir yenilik hareketi olan Bahriye Nezareti'nin kuruluşu konusuna da değinmek gerekmektedir. Bahriye Nezareti konusunda yapılan çalışmaları, konuda ayrıntılı bir araştırma yapan Ali İhsan Gencer'in çalışmasından hareketle şu şekilde özetlemek mümkündür41: "Tanzimat Dönemi'nde bahriyede girişilen reform hareketleri içinde özellikle teşkilat hususunda Bahriye Meclisi'nin teşkilinden sonra yapılan en önemli reform Osmanlı Devlet teşkilatında mazisi beş yüz seneyi aşan Kaptan Paşalık müessesesi yerine kaim olan Bahriye Nezareti'nin kurulmasıdır. Kaptan Paşalığın kaldırılması fikri daha 1845 senesinde ortaya atılmış ve Kaptan Paşalığın yerine Tophane-i Amire'de olduğu gibi Bahriye Müşirliği denilmesi söz konusu edilmişti. Fakat bu teklif o zamanlar pek dikkate alınmayarak Kaptan Paşalık müessesesi Bahriye Nezareti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir.

Bahriye veya Tersane Müsteşarlığı'nın 1861 senesinde kaldırılmasıyla kaptan paşa olan zatın idari ve mali sorumlulukları tek başına yürütmek zorunda kalmıştı. Ayrıca kaptan paşaların yine bu senelerde uhdesinde bazı ilave memuriyetler de bulunmakta idi.

Bahriyenin mali, idari ve askeri sorumlulukları yanında her kaptan paşada bulunmasa da bazı kaptan paşaların uhdesindeki bu ilave görevler ve bazı meclislerin azası olması kaptan paşa olan zatın esas sorumluluğu olan deniz işlerini yürütmesinde güçlük çekmesine sebep olmaktaydı. Bütün bu durumları göz önüne alan Sadaret makamı 11 Mart 1867 tarihini taşıyan bir takvim hazırlayarak bundan böyle kaptanlık makamının sadece Donanma-yı Hümayu'nun komutanı olmasının, idari ve mali yönlerinin ise yeni kurulacak Bahriye Nezareti tarafından yürütülmesini teklif etmiş ve bu durumdan kaptan paşayı da haberdar etmiştir. Sadaretin bu takriri üzerine altıncı defa Kaptanıderyalık makamında bulunan Damat Mehmed Ali Paşa 12 Mart 1862 tarihinde Umur-ı Bahriye Nazırı unvanıyla Osmanlı deniz kuvvetlerinin başına geçen Hakkı Paşa'ya bırakmış ve kendisi de 1 ay kadar donanmanın başında kalmıştır. Böylece Bahriye Nezareti kurulmuş oluyordu. Bahriye Nezareti'ne bağlı üç meclis bulunmaktaydı;

Meclis-i Bahriye veya Tersane Meclisi, İdare Meclisi ve Kumanda Meclisi Nezaretin kuruluş tarihinden sonra başa geçen bazı kaptan paşalar bahriye nazırı unvanını beğenmeyip, kaptan paşa olarak bu görevi sürdürmüşler, nihayet 8 Ocak 1880 tarihinde bahriye nazırı unvanıyla bahriyenin başına geçen Bozcaadalı Hüseyinzade Hasan Paşa'nın zamanında Nezaret tekrar ihdas edilmiş ve bundan sonra Bahriye Nazırı unvanı değişmemiştir."

Sonuç

Abdülaziz'in hiçbir masraftan çekinmeyerek ısrarlı bir şekilde yürüttüğü donanma faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan Osmanlı donanması, bu Dönemin sonlarına doğru 30 zırhlı ve 76 ahşap ge-

mi olmak üzere 106 gemiden oluşmaktadır. Zırhlılarda bulunan asker sayısı 10.920, ahşap gemilerde ise 15.188'dir. Zırhlılardaki top sayısı 173, ahşaplarda ise 486'dır. Her ne kadar bu donanmanın büyük kısmı dış borçlanma sonucu oluşturulmuşsa da, devrinin üçüncü büyük deniz filosu haline gelmiştir. Bu güçlü donanmanın, Girit isyanı sırasında birkaç Yunan gemisi karşısında müşkül duruma düşmesinin temel sebebi eğitimsizlik ve tecrübesizliktir. Buna rağmen bütün bu çalışmalar, ileriye yönelik denizcilik faaliyetlerine alt yapı oluşturmuştur.

DİPNOTLAR

1 Ali İhsan Gencer, "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", Osmanlı, C. VI., Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 583.

2 Abdülaziz dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, Ankara, 1956; Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir-13-20, Yay. Haz., Cavid baysun, Ankara, 1991, s. 143 vd.

3 Karal, a.g.e., s. 2-3., Ali İhsan Gencer, Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867), İstanbul, 1985, s. 294-295.

4 Rıza Paşa da padişaha cevaben, “Efendim hepsi olur. Fakat acele buyurmayınız. Şimdi asakirin ekseri taşralardadır. Bir kışlayı teşrif buyursanız Efendimize karşı çıkacak kadar asker yok. Herşey eksik …” şeklinde cevap vermiştir. Padişah, bu sözlere memnun kalsa da daha sonraları Rıza Paşa azledilmiş, sahte hulus ve sadakatle Padişah’a yaklaşan Mehmet Ali Paşa “Efendimiz, askeri ele almak lazımdır.” diyerek Padişah’ı kışla kışla dolaştırarak gittiği her yerde askere culus bahşişi verdirmiştir. Cevdet Paşa, a.g.e., s. 151.

5 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV., İstanbul, 1971, s. 198.

6 Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. I., İstanbul, 1998., s. 180-181.

7 Karal, a.g.e., s. 231.

8 Karal, a.g.e., s. 190.

9 Cevdet Paşa, a.g.e., s. 154.; Danişmend, a.g.e., s. 198.; Gencer, a.g.e., 295.

10 Cevdet Paşa, a.g.e., s. 157-159., Gencer, a.g.e., s. 295-296.

11 Nalen bkz. Gencer, aynı yer.

12 Gencer, “Osmanlı Türklerinde Denizcilik”, s. 583-584.

13 Askeri tarih bakımından çok önemli bir kaynak olmasına rağmen, şimdiye kadar yapılan Askeri Tarih araştırmalarında pek fazla kullanılmadığı görülen Cerîde-i Askeriyyeler, Kırıkkale Üniversite öğretim elemanları tarafından lisans ve lisansüstü programları çerçevesinde değerlendirmeye alınmıştır. Ortaya çıkacak neticelerin, ileriki tarihlerde bilim alemine sunulması planlanmaktadır.

14 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 1, Fî 7 Şa’bân Sene 1280, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

15 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 2, Fî 14 Şa’bân Sene 1280, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 4.

16 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 3, Fî 21 Şa’bân Sene 1280, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

17 Ceride’nin 4. Sayısında, yine padişah ihsanından bahisle Abdülaziz’in Tersane-i Amire’yi ziyaretinden bahsedilmektedir.

18 Aynı Ceride, s. 2.

19 Gencer, a.g.m., s. 585.

20 Aynı Ceride, s. 4.

21 Gencer, aynı yer.

22 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 6, Fî 13 Ramazan Sene 1280, “Cüz-i Gayr-ı Resmî”, s. 4.

23 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 7, Fî 20 Ramazan Sene 1280, “Cüz-i Gayr-ı Resmî/Hariciyye”, s. 4.

24 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 10, Fî 11 Şevvâl 1280, “Cüz-i Gayr-ı Resmî/Dahiliyye”, s. 4.

25 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 13, Fî 2 Zil-ka’de 1280, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

26 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 14, Fî 9 Zil-ka’de 1280, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

27 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 16, Fî 23 Zil-ka’de 1280, “Cüz-i Resmî”, s. 1.

28 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 20, Fî 21 Zil-hicce 1280, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

29 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 21, Fî 29 Zil-ka’de 1280, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

30 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 23, Fî 13 Muharrem 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3-4.

31 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 32, Fî 24 Rebiü’l-evvel 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 4.

32 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 34, Fî 9 Rebiü’l-âhir 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye/Cüz-i Gayr-ı Resmî”, s. 3-4.

33 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 37, Selh Rebiü’l-âhir 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye/Cüz-i Gayr-ı Resmî”, s. 3.

34 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 38, Fî 7 Cumâde’l-ula 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3-4.

35 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 41, Fî 28 Cumâde’l-ula 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

36 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 42, Fî 5 Cumâde’l-ahir 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

37 Cerîde-i Askeriyye, Defa. 44, Fî 28 Cumâde’l-ula 1281, “Mevâdd-ı Bahriyye”, s. 3.

38 Döneme Ceridelerde konu ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

39 Bu isyan sırasında bir Türk gemisi süvari Portsait limanını, bir diğeri ise Yafa Limanı’wnı aradıkları halde bulamamışlardır. Karal, a.g.e., s. 191.

40 Gencer, a.g.m., s. 585.

41 Ayrıntılı bilgi için Gencer, …Bahiye Nezareti’nin Kuruluşu, s. 299 vd.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme / Doç. Dr. Metin Hülagü [s.830-844]

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sultan II. Abdulhamid dönemi Osmanlı donanması, üzerinde en fazla polemiğin yapıldığı, müspet ve menfi görüşlerin serd edildiği, ancak bununla birlikte yok denecek kadar da araştırmanın yapıldığı bir konu olmuştur. II. Abdulhamid dönemi Osmanlı deniz gücü, adeta bu padişahın algılanma biçimiyle özdeşmiştir. Sempati duyanların Ulu Hakan, antipati duyanların ise Kızıl Sultan şeklindeki yaklaşımları donanma için de geçerli olmuştur denebilir.

Aşağıdaki satırlarda bu dönem Osmanlı donanmasının durumu incelenmeye çalışılmıştır. Ancak bu inceleme II. Abdulhamid döneminin bütününün ele alınarak incelenmesi şeklinde değil, yaklaşık otuz üç yıllık iktidar hayatının orta dönemi sayılabilecek olan 1897 savaşı çerçevesinde yapılmış bir inceleme ve değerlendirmedir. Böyle bir araştırmayı yapmaktan maksat ise ne Ulu Hakan ve ne de Kızıl Sultan yaklaşımlarının doğruluk ve yanlışlıklarını ortaya koymak değil, son dönem Osmanlı donanmasının durumunu daha iyi anlamak ve bu devredeki yapısını aydınlatmaya, kısmî bir derecede de olsa, katkıda bulunmaya yöneliktir.

Kızıl Sultan yaklaşımı içerisinde bulunanlar, Sultan II. Abdulhamid tahta çıktığı zaman Osmanlı donanması keyfiyeti bakımından olmasa da kemiyeti bakımından muhtemelen dünyanın üçüncü büyük gücü durumundaydı. Ancak 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin arifesine kadar geçen yirmi küsur senelik zaman zarfında Osmanlı donanmasının Haliç'ten dışarı çıkarılmadığı ve esef edilecek bir hale gelmiş olduğu, büyük eksiklikler içerisinde olmasına rağmen günün şartlarına göre yenilenip teçhiz edilmediği, tam aksine, yabancı mühendis ve işçilerin mukaveleleri yenilenmeyerek kendilerine yol verildiği, donanmanın her ne kadar sayı ve görünüm itibariyle büyük olsa da1 kalite ve muhtevası bakımından bitmiş ve tükenmiş bir durum arz ettiği, hatta bir kısmının tamir olmaya kabiliyetinin dahi olmadığı, donanmaya bağlı gemilerden bir çoğunun kazanlarının akmakta, saç levhalarının harap bir vaziyet arz etmekte, silah ve teçhizat bakımından günün şartları ve imkanlarının çok gerisinde kalmış2 olduğu kanaatini sergilemişlerdir.

Buna mukabil Ulu Hakan'a yaklaşım içerisinde bulunanlar ise her şeyi toz pembe bir tablo içerisinde izah etmeye çalışmışlardır.

Sultan II. Abdulhamid döneminde Osmanlı donanmasının durumunu, idarenin deniz kuvvetlerine yaklaşım biçimini, hem yaklaşım biçimindeki bir kısım farklılıklar dolayısıyla ve hem de konuyu daha açık ve anlaşılır bir surette ortaya koyabilmek maksadıyla bu dönem Osmanlı Donanması'nı Yunan Donanması ile mukayese etmek ve kendi içerisinde de (1876-1897) ve (1897-1909) dönemleri şeklinde iki devreye ayırarak incelemek sanırım daha doğru olacaktır.

1. Yunan Donanması

A. Yunan Deniz Gücü ve Durumu

Yunan Hükümetini 1897 Harbi'ne sevk eden unsurlardan biri hiç şüphesiz ki Yunanistan'ın bu dönemde sahip olduğu savaş gemileri yani donanmasının büyüklüğü ve üstünlüğü olmuştur. Yunanistan'ın coğrafî durumu ve bir çok adalarla çevrili olan sahillerinin çokluğu Yunan halkını öteden beri gemicilik ve deniz ticareti ile meşgul olmaya sevk etmiştir. Uzun bir dönemi kapsayan bu meşguliyet Yunanistan'ın takriben üç yüz bin tonluk altı bin gemiye sahip olmasını sağlamıştır.3 Bu kadar zengin ve geniş ticaret gemisine sahip olan bir ülkenin ticarî gemilerini korumak için mezkur gemilere paralel olarak bir de harp gemilerinden oluşan bir savaş filosu bulundurmaya ihtiyaç duyması gayet tabiî ve hatta zaruri olmuştur.Yunan donanması muhtelif tarihlerdeki girişimlerle, muhtelif kapasite ve sürate haiz gemilerden oluşmuştur. Süratle gelişen ve güçlenen bu donanmanın bir kısmı dahilde inşa edilirken diğer bir kısmı ise dışarıdan satın alınmak suretiyle meydana getirilmiştir. Yunanistan mevcut donanmasını savaştan önce güzel bir surette idare etmiş, muntazaman talim ve manevralara tabi tutmuş, savaş arifesinde ise deniz gücünü kendisinden beklenilen hizmet ve maksadı tümü ile ifa edebilecek derecede seferber bir hale sokmuştur. Hatta bu noktada Yunan Hükümeti donanmasının eksiklerini giderme bakımından İngiltere'den iki zırhlı satın almış, bir kaç kıta torpido yaptırmış, Yunan seyri sefain kumpanyasından da üç vapur kiralayarak bunları top ve askerle teçhiz etmiştir.4

Savaştan önce Yunan Deniz Kuvvetleri bütünü itibariyle dokuz muhtelif gemi ile 12 kıta top çeker, 12 kıta birinci sınıf torpido ve 19 kıta da sahil torpido gemilerinden meydana gelmiştir. Top çekerler ortalama olarak 400 ton civarında olup süratleri ise 9-11 mil arasında değişmiştir. Ayrıca bunlardan her biri oldukça büyük çaptaki toplarla teçhiz edilmiştir. Birinci sınıf torpido istimbotlarından 1881'de inşa edilmiş olan altı kıtası, 40 ton kapasiteli olup 20 mil sürat yapabilmekteydi. 1885'te inşa edilmiş olan diğer altı kıta ise 85 ton kapasiteli olup süratleri de 19 mili bulmaktaydı. Sahil torpidolarının tonları 21-25, süratleri ise 14-16 mil arasındaydı. Bir birine benzeyip Heydra, Espeçaya, Pesara zırhlılarından oluşan ve tonajları beş bin, süratleri ise 17 mil kadar olup her biri muhtelif çapta 31 top ve 3 torpido kovanlarıyla mücehhez bulunan gemiler ise 1889 ve 1890 senelerinde Fransa'da inşa edilmişlerdi. Yelken gemilerine ilaveten ayrıca 55 adet vapur da donanmayı meydana getiren unsurlar arasında bulunmaktaydı.

Yunan donanması Avrupa filoları ile seyri sefain hususunda rekabeti muhafaza edecek kadar güçlü olmakla beraber gemi ve top sayısı, tonilato miktarı bakımından Osmanlı donanmasından oldukça geri bir vaziyetteydi. Ancak gemilerinin sahip olduğu zırhlı, haiz oldukları topların çapı, sürati, tahkim, maharet ve manevra kabiliyeti bakımından ise Osmanlı donanmasından çok daha üstün bulunmaktaydı.5

B. Yunan Donanması'nın Faaliyetleri

Yunan donanmasını Girit isyanının başlamasından 1897 Savaşı'nın sona ermesine kadarki süre içerisinde iki farklı durumda görmekteyiz. Bu bakımdan Yunan donanmasını: Savaş öncesi faaliyetleri ve savaş sırasındaki faaliyetleri şeklinde iki ayrı safhada incelemek gerekecektir.

B.1. Savaş Öncesi Faaliyetleri

Yunan donanmasının savaş öncesi faaliyetlerinin mihver ve esasını Girit adası oluşturmuştur. Ancak bu faaliyet Girit adasına bağlı olarak Preveze, Narda, Ayamara, Embirikya, Leftekarya, Pire, Kesendire, Selanik, Resmo, Hanya, Suda ve sair yerlerin de içerisinde bulunduğu bir çerçeve dahilinde cereyan etmiştir. Muhtelif tarihlerde muhtelif cins ve sayılardaki harp vasıtalarına müracaat edilmek suretiyle gerçekleştirilmiş olan bu devredeki faaliyetlerin temel amacı Girit isyanını tahrik ve teşvike ve nihayet adayı Yunanistan'a ilhaka yönelik olmuştur.

Bu safha ve çerçeve içerisinde faaliyet gösteren Yunan savaş gemilerinin savaş öncesinde kullanıldığı başlıca alan ve maksatlar şu şekilde sıralanabilir:

1) Gerek Albay Vassos'un ve gerek Prens George'un Girit'e çıkmaları ve bu iş için muhtelif cinsteki savaş vasıtalarından istifade etmeleri;

2) Yunan harp gemilerinin Girit adasının sahillerini tarassut altında tutmak, adanın muhtelif noktalarına yanaşarak âsilere yardım maksadıyla adaya asker ihraç etmek, silah ve savaş malzemesi sevkinde bulunmak üzere harp gemilerine müracaatta bulunmaları;

3) Muhtelif sebeplerle Girit adasına doğru hareket eden Osmanlı gemilerinin bu yöndeki hareketlerine engel olunmaya çalışılması;

4) Yukarıda zikredilen maksatlar doğrultusunda Preveze, Leftekarya, Kesendire, Ayamavra, Narda ve sair yerlerin top ateşine tutulması.

Girit'e asker sevkinde bulunulması ve adanın Albay Vassos tarafından Yunanistan'a ilhak olunmasından savaşın başlamasına kadar olan zaman zarfında Yunan donanmasının icra etmiş olduğu belli başlı faaliyetler ise kısaca şöyle sıralanabilir:

Hanya önlerine gelerek Girit adasını tarassut altına almış olan Yunan savaş gemileri[6] 13 Şubat 1897'de bir Osmanlı ticaret gemisini topa tutmuşlardır.[7]

21 Şubat 1897'de Leftekarya iskelesini yakılarak burada yaşayan Müslüman ahali kasabayı terke mecbur bırakılmışlardır.[8] Ayrıca aynı tarihte beş adet Yunan savaş gemisinden bir kısmı Kesendire sahillerine yönelirken bir kısmı da Katrenik Platomoz kalesini yakın bir mesafeden ateşe tutmuştur.[9] Yine Şubat başlarında bir kısım Osmanlı gemileri Yunan gemileri tarafından topa tutulmuş,[10] içerisinde nizamî ve ihtiyatî kuvvetler ve cephane bulunan 3 vapur Golos'a gönderilmiştir.[11] Golos'tan Yenişehir ve sair yerlere cephane sevk edilmiştir.[12]

10 Mart 1897'de Pire limanından hareket eden Yunan savaş gemilerinden beş kıta gambot Narda körfezine gitmiş, Abrakya, Oba, Korint ve Golos limanlarına torpidolar döşenmiş ve her türlü levazımatını alarak harekete hazır halde bulunan iki zırhlısını da emre muntazır hale koymuştur.13

21 Nisan 1897 tarihinde Pilatamano kalesi ile Lefte köyü iskelesi Yunan savaş gemilerince top atışına tabi tutulmuş,14 27 Nisan 1897 tarihlerinde de büyüklü küçüklü 15 kıta harp gemisinden oluşan bir Yunan filosu Kesendire taraflarında dolaştırılmıştır.15 Ayrıca savaş öncesi Yunan Hükümeti, Preveze'den Sarakaviye'ye kadar olan yerlere 13 kıta harp gemisi, 27.000 piyade, 300 süvari ve 40 top yerleştirmiştir.16

B.2. Savaş Sırasındaki Faaliyetleri

Yunan donanması, savaş için 5 zırhlı, 3 kruvazör, 3 nakliye gemisi, 1 torpido gemisi, 12 açık denize ve 19 sahile mahsus torpido ve 12 topgeçer olmak üzere17 toplam 55 parçadan mürekkep18 dört filoya taksim olunmuştur. Bunlar: 1) Şark yahut İsporad adaları cihetindeki Selanik Filosu; 2) Korfu ve Narda sularındaki Garb Filosu; 3) Siklad ve Girit sularındaki Güney Filosu; 4) Önceleri Girit, bilahare İsporad sularında bulunan ve torpido istimbotlarından meydana gelen Prus Coran kumandasındaki Küçük Torpido Filosu'dur.19

Şark Filosu, Selanik körfezi içerisinde kalan muayyen yerleri hedef alarak buralara tesirsiz top atışlarında bulunmaktan başka ciddi hiç bir iş yapmamıştır. Hatta filo kumandanı Komodon Sahturi aldığı emrin hilafına hareket ederek Dedeağaç-Selanik arasındaki şimendifer hattını tahrip etme yolunda dahi hiç bir ciddi teşebbüste bulunmamıştır. Komodor Karasis emrindeki Garb Filosu'nun ise bütün gayret ve faaliyeti Preveze istihkâmları üzerine bombardıman ateşi icra etmeye ve Ayasaranda iskelesini yakmaya ve tahrip etmeye münhasır kalmıştır.20

Savaş sırasında Yunan savaş gemilerinin en etkin faaliyet gösterdikleri noktalardan biri ise Preveze ve civarı olmuştur. Yedisi Ayamar ve gerisi ise Narda körfezinden gelen İspeçe, Kral Yorgi zırhlıları, Embirakya topçeker ve Amiral Meyavli isimli kruvazör ile Orotas ve Efruesa isimli gambotlardan ve 1, 2, 3 ve 4 numaralı torpidolardan oluşan on üç kıtalık bir Yunan filosu Preveze önlerine gelerek Preveze kalesini top ateşine tutmuştur.21 Dört buçuk saat devam eden ve düşman zırhlılarına Hamidiye ve Yenikale istihkâmlarından yapılan mukabil atışlarla 19 Nisan 1897'de Makedonya adlı bir Yunan vapuru Embirikya körfezinden çıkarken batırılmıştır.22 26 Nisan 1897'de ve sair tarihlerde de bombardıman devam etmişse de bu muharebede Osmanlı kuvvetlerinin diğer Yunan savaş vasıtalarına vermiş olduğu zarar ve zayiatının derecesi kestirilememiştir.23

Yine Sarandoz ve Salahora iskeleleri Yunan savaş gemileri tarafından topa tutulmuş24 ve Sarandoz Rüsumat İdaresi yakılarak imha edilmiştir.25

18 Nisan 1897 tarihinde Yunanlılar, Narda Çayı (Arakotos) üzerinde gemilerden oluşan bir köprü kurmak istemişlerse de bu teşebbüslerine de Osmanlı kuvvetleri tarafından engel olunmuştur.26

Savaşın ilerleyen günlerinde Yunan gemileri hem Narda körfezinde27 ve hem de Preveze'de mahsur kalmıştır.28 Fakat bu muhasara durumu Osmanlı deniz gücünün Yunan savaş gemilerine karşı icra etmiş olduğu etkili ve başarılı faaliyetlerden dolayı değil, Osmanlı kara kuvvetlerinin Narda ve Golos'u zaptetmiş olmalarından kaynaklanmıştır.

21 Nisan 1897 tarihinde Yunan donanması Çayağzı girişinden Platona, Leftekarya ve Leftehor nahiyeleri önlerine gelerek top atışında29 bulunmuştur.

Daha evvel 21 Şubat 1897'de yine Yunan savaş gemileri tarafından vuku bulan yakma hadisesinde, iskelesi yanmaktan kurtarılmış olan30 Leftekarya'ya mezkur yangından masun kalan erzakı yakmak veya gasp etmek maksadıyla 20 ve 25 Nisan 1897 tarihlerinde tekrar bir Yunan harp gemisi ile torpidosu gelerek sahile top ateşinde bulunmaya başlamış ve sandallardan karaya asker ihraç etmek istemiştir. Ancak sahilde bulunan Osmanlı siperlerinden açılan ateş karşısında dayanamayarak Çayağzına avdet etmek zorunda kalmıştır.31

13 Mayıs 1897 günü beraberlerinde elli altmış kadar yelkenli kayık ve sandallar bulunan Yunan savaş gemi ve nakliye vapurları Çayağzına yanaşıp şiddetli top atışlarına başlamışlardır. Osmanlı kuvvetlerinin bu bombardımana mukabelede bulunması ve takviye alması neticesinde Yunan kuvvetleri bir kısım zayiata maruz kaldıktan sonra geri çekilmek zorunda kalmışlardır.32

16 Mayıs 1897'de on bir adet irili ufaklı yelken kayıkları ile iskeleler yapmak ve hasmane hareketlerde bulunmak maksadıyla Bozcaada ve civarı adalara gelmiş olan Yunan korsanları, Osmanlı donanmasından bu cihete gönderilen Hıfzurrahman firkateyni ile Pelenk-Derya ve üç kıta torpido istimbotu tarafından zapt olunarak Çanakkale'ye getirilmişlerdir.33

Yine Mayıs ayı içerisinde Korfu'da askerî hazırlık yapıp daha sonra Pire'ye hareket etmiş olan iki Yunan zırhlısından biri, top ateşine tutmak maksadıyla34 Midilli açıklarına kadar gelmişse de burada bir saat kadar oyalandıktan sonra35 hiç bir şey yapamadan tekrar geri dönmek zorunda kalmıştır.

Kalite ve teçhizatı bakımından Yunan donanması Osmanlı donanmasından çok daha üstün bir durumda olmak, Golos ile Selanik arasındaki sahil hattına tamamıyla hakim bulunmak36 ve bazı Osmanlı vapur ve kayıklarına el koymakla37 birlikte deniz savaşında belirgin bir başarı göstermemiştir. Yunan donanmasının, Osmanlı donanmasına nispetle teknik açıdan üstünlüğü aşikârsa da Osmanlı hakimiyetindeki adaları işgal edecek ve limanlarına taarruzda bulunacak derecede yeni bir hareket icra etme kuvvetini kendisinde bulamamıştır. Bu nedenle Yunanlılar mevcut deniz kuvvetlerine ve teşkil edilen dört ayrı filoya büyük ümitlerle bağlanmışlarsa da beklenilen neticeleri görememişlerdir. Eğer Yunan donanması cesur bir surette kullanılabilmiş ve Selanik, Dedeağaç, İzmir, Midilli, Sakız gibi belli başlı Osmanlı limanları aleyhine hareket edilebilmiş olsaydı, Adalar denizindeki bir çok adanın zaptı başarılabilir ve dolayısıyla da gerek Yunan milletinin ümitleri ve gerekse Avrupa Büyük devletlerinin beklentileri boşa çıkmazdı. Ancak Yunan donanması bütün bir savaş boyunca Preveze müstesna olmak üzere müdafaadan uzak bazı iskele ve yerlere taarruz

etmekten başka önemli bir hareket icrasında bulunamamış, Osmanlı Bahriyesi'nin zaafından istifade edememiştir. Yunan donanmasının savaşın kaderini değiştirecek işleri bir tarafa bırakıp daha ziyade yük gemilerini, vapur ve kayıkları zaptetme yoluna gitmesi gibi ehemmiyetsiz şeylerle meşgul olması38 ve çekingen ve mütereddit bir savaş politikası izlemesi, kendisinden başarılar beklenirken Preveze ve Narda körfezinde mahsur kalmasına neden olmuş, bu mahsuriyet hali kesin barış antlaşmasının imzalanmasına kadar da devam etmiştir.39 Gerek bu mahrumiyet hali ve gerekse savaşın ilanı üzerine Osmanlı kara kuvvetlerinin, hududu geçerek süratle ilerlemeleri neticesi hasıl olan heyecan ve telaş Yunan donanmasının sevk ve idaresini büsbütün şaşırtmış,40 denizlerdeki hareketsizliği savaşın akıbetini Yunan kara ordusunun başarısına terk etmiştir. Ancak donanmanın yardımından mahrum kalan Yunan kara kuvvetlerinin de Osmanlı kara kuvvetleri karşısındaki birbirini takip eden başarısızlıkları, Yunanistan'ın mağlubiyetini kaçınılmaz hale sokmuştur.

2. Osmanlı Donanması

Meclis-i Mahsûs-i Vükelâ kararı ve Sultan II. Abdulhamid'in tasdiki ile savaş kararının alınması üzerine bu karar bir taraftan Osmanlı Kara Kuvvetleri Komutanı Müşir Edhem Paşa'ya bildirilirken bir taraftan da Liman Riyâset-i Âlisi'ne tebliğ edilmiş ve icap eden liman reislerine malumat verilmesi istenmiştir.41

A. Osmanlı Donanması'nın Durumu

Sultan II. Abdulhamid tahta çıktığı zaman Osmanlı donanması keyfiyeti bakımından olmasa da kemiyeti bakımından muhtemelen dünyanın üçüncü büyük gücü durumundaydı. Ancak 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin arifesine kadar geçen yirmi küsur senelik zaman zarfında Osmanlı donanmasının Haliç'ten dışarı çıkarılmadığı ve esef edilecek bir hale gelmiş olduğu, büyük eksiklikler içerisinde olmasına rağmen günün şartlarına göre yenilenip teçhiz edilmediği, tam aksine, yabancı mühendis ve işçilerin mukaveleleri yenilenmeyerek kendilerine yol verildiği, donanmanın her ne kadar sayı ve görünüm itibariyle büyük olsa da42 kalite ve muhtevası bakımından bitmiş ve tükenmiş bir durum arz ettiği, hatta bir kısmının tamir olmaya bile kabiliyetinin olmadığı, donanmaya bağlı gemilerden bir çoğunun kazanlarının akmakta, saç levhalarının harap bir vaziyet arz etmekte, silah ve teçhizat bakımından günün şartları ve imkanlarının çok gerisinde kalmış43 olduğu yaygın bir kanaat haline gelmiştir.

B. Osmanlı Donanması'nın Bakımı ve Bahriye Nezâreti'nin Malî Durumu

Donanma komutanının donanmada bulunan gemilerin savaş yapmaya müsait olmadığı, zırhlı ve torpido istimbotlarının hepsinin harap, perişan ve lüzumlu silahlardan mahrum olduğu, bu haldeki bir donanmanın herhangi bir iş başarmak bir tarafa karada kazanılan muzafferiyete de gölge düşüreceği ve sancağımızı lekeleyeceği mealindeki raporu44 üzerine, Sultan II. Abdulhamid'in emriyle uzun zamandan beri Haliç'te bulunan donanmaya bağlı gemiler birer birer muayene edilerek savaşa kabiliyetlerinin olup olmadıklarının tespitine çalışılmış, eksik ve noksanlarının tespit ve ikmali için Çanakkale Çarkçı Kaymakamlarından Hüseyin Bey'e talimat verilmiştir.45 Bu emir üzerine

donanmaya ait gemilerin içinde bulundukları perişan halin bertarafı noktasında Haliç'te yoğun bir faaliyet başlamış, eksiklerin giderilmesi noktasında süratli bir tedarik ve tamirat söz konusu olmuştur.46

Gemilerin bir kısmının lazım gelen mahallerinin imaline çalışılırken kazanları patlayanların kazanları tamir edilmiş, bir kısmı ise onarım için havuza konulmuştur.47

Bu dönemde donanmanın tamir ve teçhizi için gerekli olan para Bahriye Nezâreti tarafından ancak istikraz yolu ile temin edilebilmiştir.48 Zira Bahriye Nezâreti bu tarihlerde malî açıdan oldukça sıkıntılı bir durum içerisinde bulunmaktaydı. Köprüler, havuzlar, kömür madenleri, İdâre-i Mahsusa vapurları ve muayyen limanlar Bahriye Nezâreti'nin gelir kaynaklarını teşkil etmesine ve ayrıca devlet hazinesinden tahsisat almasına rağmen malî açıdan zor bir vaziyet söz konusuydu.49 Bu durumdan dolayıdır ki donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan para başlangıçta Osmanlı Bankası'ndan temin edilmeye çalışılmış ve ana miktarı toplam kırk bin lira olan bu borç ve faizi için Dersaadet liman hasılatı karşılık gösterilmiş, ancak bu borca dair ödenme şeklinin nasıl olacağı konusu sonraya bırakılmıştır.50 Mübrem ihtiyaçlara karşılık olarak kullanılan bu varidatın mezkur istikraza hasredilmesi Bahriye Dairesi'nin maruz bulunduğu malî buhranı içinden daha da çıkılmaz bir hale sokmuştur. Bu durum ise Bahriye Nezâreti'ni, savaşın kazanılması üzerine, mezkur borcun tazminat olarak alınacak paradan ödenmesi talebinde bulunmaya sevk etmiştir.51 Yaşanan sıkıntılar ve Bahriye Nezâreti'ni mezkur talebi üzerine donanmanın ikmal ve teçhizatı için iktiza eden 40 bin lira miktarındaki bu paranın yıllık yüzde yedi faiz ödenmek, bir defaya mahsus olmak üzere yüzde iki komisyon verilmek ve her sene liman hasılatından 6.500 lira tediye olunmak üzere Ereğli Mâden-i Hümâyunu Osmanlı Şirketi'nden istikraz olunmasına ve daha sonraki tarihlerde, Maliye Hazinesi'nce de karşılanmasına karar verilmiştir.52 Ocak 1896 tarihinden 25 Ağustos 1897 tarihine kadar olan zaman zarfında, daha ziyade Yunan meselesinden dolayı olmak üzere, Tophane-i Âmire mevcudundan Osmanlı donanmasına fevkalade olarak alınmış olan top, mühimmat ve edevâtın tutarı 5.154.691 kuruş 32 paraya ulaşmıştır. Bu paranın ödenmesi için Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nden Bahriye Nezâreti'ne müracaatta bulunulmuşsa da Bahriye Nezâreti'nin bu miktarı ödemeye bütçesi müsait olmadığından durumun nasıl halledileceği yine problem olarak kalmıştır.53

C. Donanmaya Bağlı Gemilerin Miktarı ve Donanma Komutanı

Osmanlı donanması 23 Mayıs 1886 tarihi itibariyle 106 istimbot, 18 zırhlı firkateyn, 60 vapur, 2 kalyon, 5 firkateyn, 8 korvet, 6 navi, 2 kombozayet, 3 gambot, 1 birik, 1 uskuna, 10 tarak dubadan oluşmaktaydı.54 Savaş öncesi ise, Osmanlı donanması başlıca biri duba olmak üzere 16 zırhlı ve 3 topçekerden ibaret olup birinci, ikinci ve üçüncü sınıftan bulunan 28 torpido ile 3 adet torpidogeçer ve sahil müdafaasında mahsus yeni ve eski bir çok gemilerden mürekkepti. Bu gemilerden 1896 senesi sonuna kadar Haliç'te demir atmış durumda bulunanların sayısı ise 12'yi bulmaktaydı. Bunlar merkezi bataryalı, 900 ton kapasiteli, 28 topu haiz ve 12 mil süratindeki Mesudiye Zırhlısı; merkezi bataryalı, 2700 ton kapasiteli, 27 topu haiz ve 13 mil süratindeki Hamidiye Zırhlısı; 2400 ton kapasiteli, 27 topu haiz ve 12 mil süratindeki Aziziye, Osmaniye ve Orhaniye Zırhlıları; merkezi bataryalı, 5600 ton

kapasiteli, 19 topu haiz ve 11 mil süratindeki Âsâr-ı Tevfik; 2700 ton kapasiteli, 12 topu haiz ve 11 mil süratindeki merkezi bataryalı Feth-i Bülend Zırhlı Korveti; 2700 ton kapasiteli, 12 topu haiz ve 12 mil süratindeki merkezi bataryalı Mukaddeme-i Hayr Zırhlı Korveti; 2400 ton kapasiteli, 12 topu haiz ve 12 mil süratindeki merkezi bataryalı Avnullah Zırhlı Korveti; 2400 ton kapasiteli, 12 topu haiz ve 12 mil süratindeki merkezi bataryalı Muîn-i Zafer Zırhlı Korveti; 2000 ton kapasiteli, 11 topu haiz ve 12 mil süratindeki merkezi bataryalı Asâr-ı Şevket Zırhlı Korveti; 2000 ton kapasiteli, 11 topu haiz ve 12 mil süratindeki merkezi bataryalı Necm-i Şevket Zırhlı Korveti'nden oluşmaktaydılar. Zırhlılar 24 ve 15 cm'lik ve daha küçük çaplarda Krup, Armstrong, Nordnüfeld topları ile teçhiz edilmişlerdi.55

Yunanlılarla muhtemel bir savaşın vukuunu göz önüne alan Osmanlı Hükümeti, daha önce Bahr-ı Sefid Filosu Kumandanlığı'na atanmış bulunan56 Müşir Hasan Rami Paşa'yı Avrupa Filosu Komutanı ünvanı ile Osmanlı Donanması Kumandanlığı'na tayin etmiştir.57

D. Donanmanın Hareketi ve Tatbikatı

Gerek Bahriye Nâzırı'nın ve beraberindeki bir gurup deniz kurmayının saray nezdinde yapmış oldukları girişim ve müzakereler neticesi58 gerekse donanmanın olaylar karşısındaki hareketsizliğinin halkın nazarında uyandırmış olduğu hoşnutsuzluk59 ve ayrıca Yunanlılara gözdağı vermek istenmesi şeklindeki politika dolayısıyla donanmanın Çanakkale'ye gidip gövde gösterisinde bulunmasına karar verilmiştir. Bu maksatla Mesudiye, Hamidiye, Osmaniye ve Aziziye Firkateynleri ile Necm-i Şevket Korveti ve Hizber Dubası'ndan ve üç kıta birinci sınıf torpido istimbotundan oluşan60 Birinci Filo, Hayri Paşa kumandasında 16 Mart 1897 tarihinde, diğer bir kısmı ise 20 Mart 1897'de Haliç'ten hareketle Çanakkale'ye doğru yola koyulmuşlardır. Mirliva Mehmed Paşa kumandasındaki Orhaniye, Hıfzurrahman Zırhlıları ile Mansure Korveti, Mekke, Medine ve Hadidiye Kruvazörleri ile bir torpidodan oluşan İkinci Filo ise 21 Mart 1897'de Haliç'ten ayrılarak Na'ra'da bulunan Birinci Filo'ya iltihak etmiştir.61

Haliç'ten hareket eden donanma birinci ve ikinci köprüleri geçtikten sonra Sarayburnu'nu dolaşarak Marmara'ya doğru yönelmiş, Yeşilköy önlerinden geçerek ertesi günün zevalinde Gelibolu Burnu'na ulaşmış ve zorunlu olarak Lapseki limanına demir atmıştır.62 Donanmanın hareketi esnasında bir takım müşkülatların yaşanması söz konusu olmuştur. Daha hareketin başında ikinci köprüden geçilirken Mesudiye Firkateyni'nin sekiz kıta kazanından üçü patlamış ve bu durum donanma ümerâ ve efradını fevkalade zor ve sıkıntılı bir duruma sokmuştur.63 Ancak donanmanın hareketini seyre çıkmış olan yerli halkın şevkini kırıp teessüf etmelerine yer vermemek ve yabancı gözlemcilere de yaşanan olumsuzlukları hissettirmemek için harekete bu haliyle devam edilmiştir.64 Yine Çanakkale'ye doğru seyredilirken Hizber Dubası gerek elektrikli gece işaret fenerlerinden ve muhabere eksikliğinden ve gerekse tayfanın denizcilikten habersiz bulunmasından dolayı kaybedilmiş, ancak iki gün sonra dubanın İmralı Adası'nda karaya oturmuş olduğu anlaşılabilmiştir.65 Makine aksamından birinin kırılması neticesi hareketsiz kalan torpido istimbotlarından biri ise Pelenk-Derya Torpidogeçerine bağlanarak yürütülebilmiştir.66 Lapseki'deki mecburi demir atma durumu

üzerine Bahriye Nezâreti'nden gelen emir üzerine 25 Mart 1897 sabahı tekrar demir alınarak Çanakkale'nin Nara limanına hareket edilmiş ve zeval vakti ancak bu limana ulaşılabilmiştir.67

Savaşın ilanından önce boğazdan çıkarak teşkilat manevralarına ve top atışlarına başlayan ancak çeşitli nizamlarının alınması çok ağır ve yarı muntazam bir şekilde icra edilebilen ve ayrıca yüksek bir süratle seyretme imkanı bulunmayan68 filoya bağlı gemilerin atış tecrübeleri ve durumları hakkında konu ile ilgili kaynaklarda şu bilgilere rastlıyoruz: Bu tatbikat sırasında Osmaniye Firkateyni'nin 18 topundan 16 tanesinin tamirinin imkansız hale geldiği görülmüştür. Tabiyede ve sancak tarafında bulunan toplar kızaklarından fırlamış, bataryadaki Krup toplarının ekserisinin ise hidrolik piston rotları kırılmış, dâhilî kondak astarları ise tamamen dağılmışlardır. Tersanede imal edilmiş olan Krup mermilerinin atış tecrübelerinde ise bunların isteğe uygun olmadığı görülmüştür. Aziziye Firkateyni'nin toplarından kıçta bulunanların hidrolik silindirlerinin kapağı çatlamış ve bataryasındaki Armstronglar, Osmaniye Firkateyni'nde olduğu gibi tahribata uğramıştır. Yine Orhaniye Zırhlısı'nın atış tecrübeleri de tamamen olumsuz sonuç vermiştir. Bataryalarındaki Krup toplarının hiç birinin sağlam kalmadığı Hamidiye Firkateyni'nin ise dabılbatumlarındaki makine dairesine su hücum etmiş, 300 tonu bulan bu su 20 günde 400 erle ancak boşaltıldıktan sonra sızıntı yerleri çimento ile sıvanmıştır.69

Savaştan önce yapılan atış talimi sırasında görülen eksiklikleri yerinde incelemek ve gerekli tedbirleri almak üzere Zırhlı Aziziye Firkateyn-i Hümâyunu Süvari Miralayı, Zırhlı Hamidiye Firkateyn-i Hümâyunu Süvarisi Miralayı Rasim, Bahr-ı Sefid İkinci Fırka Kumandanı Hayri, Bahr-ı Sefid Filo Erkân-ı Harbiye Memuru Almanyalı Ferik Hofe, Bahr-ı Sefid Umum Filo Komutanı Hasan Rami, Zırhlı Mesudiye Firkateyn-i Hümâyunu Süvari Muavini Kaymakam Faik, Zırhlı Hamidiye Firkateyn-i Hümâyunu Süvari Muavini Kaymakam Halil, Zırhlı Necm-i Şevket Korvet-i Hümâyunu Süvarisi Kaymakam Ali, Zırhlı Osmaniye Firkateyn-i Hümâyunu Süvarisi Miralayı Ömer, Zırhlı Mesudiye Firkateyn-i Hümâyunu Süvarisi Miralay Faik, Pelenk-Derya Torpidogeçer Hümâyunu Süvarisi Binbaşı Cemal, Donanmâ-yi Hümâyun Esliha Enspektörü Binbaşısı Edhem, İzmir Kruvazör-i Hümâyun Süvarisi Kaymakam İbrahim Edhem, Yaverân-i Hazret-i Şehriyârilerinden Kolağası Râsih, Zırhlı Aziziye Firkateyn-i Hümâyunu Süvari Muavini Kaymakam Mustafa, Zırhlı Hizber Duba-i Hümâyunu Süvarisi Binbaşısı Hüsnü ve Berk-i Efşan Torpidogeçer Hümâyunu Süvarisi Binbaşısı Rüşdü Beylerden oluşan hususi bir komisyon teşkil edilmiştir.70

Mezkur komisyon tarafından hazırlanıp Donanma Komutanlığı'nca Bahriye Nezâreti'ne sunulan raporda, donanmaya ait gemilerin haiz oldukları silah ve savaş gereçlerinin kifayetsizliği, mevcut hali ile düşman karşısına çıkmasının mümkün olmadığı, çıksa bile fazla bir başarı kazanmasının muhal olduğu ifade edilmiş ve yeni gemilerin alınması gereği dile getirmiştir.71 Ancak Bahriye Nâzırı ile Donanma Komutanı arasında şiddetli ihtilafların yaşanmasının da72 muhtemel tesirleri ile Bahriye Nezâreti mezkur raporda dile getirilen hususlara gereken önemi vermemiş, top arızalarının giderilmesi için layıkıyla uğraşmamış, topçuluk bilgisi olmayan usta ve işçilerle durumun düzeltilmesi yoluna gitmiştir.73

E. Osmanlı Donanmasının Mürettebatı ve Taksimi

23 Mayıs 1886 tarihi itibariyle Osmanlı donanmasında iki müşir, harp sınıfına mensup 12.222 ümera ve zabıtan bulunmaktaydı. Sair sınıflara mensup ümera ve zabıtan ile çarkçı ve sair olarak 5.578; donanmada ve muhtelif yerlerde rütbesiz olarak çalışan doktor, çırak, hademe ve benzeri kimseler olarak ise 244 kişi bulunmakta, toplam olarak ise 18.046 görevli hizmet vermekteydi. Ancak donanmada çalışan efradın işin ehli oldukları söylenemeyeceği gibi bunların askerî kural ve kaidelere bağlı oldukları da ifade edilemezdi.74 Özellikle savaş arifesinde donanmanın mürettebatının temininde ve tertibatının sağlanmasında Trabzon ahalisi gibi sivil halktan gönüllü kimselerin donanmaya alınması söz konusu olmuştur.75 Savaşın ilanından bir kaç gün evvel memleketlerinden gelen bu efrat ile Redif sınıfı oluşturulmuş ve kendilerine yirmi günlük bir eğitim verilmişse de ancak bunların zırhlı savaş gemilerinin nasıl seyir ve hareket ettirilecekleri konusunda herhangi bir deneyimlerinin olmaması, vazifelerini hakkıyla yerine getirmelerini engellemiştir. Bu durum ise bir takım mahzurların ortaya çıkmasına76 sebebiyet vermiştir.

Yunanistan'ın bir taraftan Girit'teki olayları teşvik etmesi ve adaya sevkiyatta bulunması, diğer taraftan ise sınır tecavüzlerinde bulunarak askerî hazırlıklara koyulması Osmanlı Hükümeti'ni Bahriye Nezâreti'ne harp gemilerini muhtemel bir savaşa hazırlaması için emir vermeye sevk etmiş, bu emir üzerine harp gemileri alel acele seferber hale getirilmiştir. Şubat ayı başında verilen bu emrin üzerinden henüz bir ay geçmişken Osmanlı donanması biri hafif diğeri zırhlı gemilerden oluşan üç filo halinde harekete hazır hale gelmiştir.77 Muhtevaları nedeniyle teşkil edilen mezkur filolara Ağır Filo ve İnce yahut Hafif Filo adları verilmiştir.

Hafif yahut Birinci Filo'yu teşkil eden gemiler: Berk-i Efşan, Tîr-i Zafer, Siham, Pelenk-Derya, Tevfik, Burhaneddin Torpil Gemileri ile İzmir Kruvozörü'nden oluşmuştur. İkinci Filo'yu Zırhlı Hamidiye, Mesudiye, Osmaniye, Aziziye Firkateynleri ile Necm-i Şevket Korveti, Hizber Dubası, Ejder ve Şihab Torpil Gemileri oluşturmuştur. Üçüncü Filo'yu ise Orhaniye ve Hıfzurrahman Zırhlı Firkateynleri ile Mansure Korvet-i Hümâyunu ile Mecidiye Torpido İstimbotu teşkil etmiştir.78

Osmanlı donanması temelde iki esas filoya ayrılmakla birlikte bunlar daha sonra sorumlu tutuldukları görev yeri ve gereği olarak kendi içlerinde alt filo yahut bölümlere taksim olunmuşlardır. Bu alt filoları ve meydana geldikleri gemileri ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Filo: Osmaniye ve Hıfzurrahman Zırhlı Korvetleri ile iki kıta torpido istimbotundan müteşekkildi.

2. Filo: Hamidiye ve Necm-i Şevket Zırhlı Korvetleri ile iki kıta torpido istimbotundan terkip olunmuştu.

3. Filo: Aziziye Zırhlı ve Mansure Ahşap Korvetleri ile iki kıta torpido istimbotundan teşkil edilmişti.

4. Filo: Orhaniye Zırhlı Firkateyni ile Pelenk-Derya Torpidogeçer ve iki kıta torpido istimbotundan müteşekkildi.

5. Filo: Mesudiye Zırhlı Firkateyni ile İzber Kruvazörü ve iki kıta torpido istimbotundan ibaretti.79

F. Osmanlı Savaş Gemilerinin Durumu ve Görev Alanı

Savaş arifesinde Osmanlı donanmasını teşkil eden belli başlı zırhlı, firkateyn, torpido, korvet ve sair gemiler ve bu gemilerin savaş arifesinde ve sırasındaki durumları ise şöyleydi:

Hamidiye Firkateyni, bataryasında eski tip Armstorng cinsten bir kısım top bulunmakla birlikte harap bir vaziyet arz eden bu toplarının oksitlenmiş olması dolayısıyla bir iş görememiştir.80 Ayrıca firkateynin, daha önce de zikredildiği üzere, dahil batımları su almış olduğundan üç yüz ton miktarındaki bu su dört yüz efrat tarafından geceli gündüzlü çalışılmak suretiyle ancak yirmi günde boşaltılabilmiştir. Makinalardan intikal eden bu kirli ve pis sular gemi efradı arasında tifo ve benzeri hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Gerek firkateynin su alması ve gerekse bu pis suların bir takım hastalıklara sebebiyet vermesi, Hamidiye Firkateyni'nin Lapseki'den hareket etmesini geciktirmiş, bu durum ise genel olarak donanmanın seyrini yavaşlatmıştır.81 Firkateyn, söylenenin ve genel kabulün aksine saatte ancak altı, altı buçuk deniz mili sürat yapabilmiştir.82

Aziziye ve Osmaniye Firkateynlerinin top kızakları tecrübe esnasında parçalanmış, bu cihetten atıl bir halde kalmışlardır. Mezkur firkateynler süratleri ve sair savaş teçhizatları ve gerekleri bakımından ise oldukça kifayetsiz bir durum arz etmişlerdir.83

Mesudiye Firkateyni bir kısım toplara haiz olmuşsa da bunlar üç kısa ve 15 cm'lik Krup toplarıyla eski Armstrong tarzındaki toplardan meydana gelmekteydi. Sonradan Nordnüfeld cinsinden bir kaç adet top yerleştirilmişse de bu topların hiç birinde siper ve sair cinsinden temel unsurların bulunmaması, makine kazanlarının üç dört tanesinin harap bir vaziyet arz etmesi ve ancak yedi deniz mili süratine malik olması ve tamir ve tadile ihtiyaç duyar bir hal arz etmesi Mesudiye Firkateyni'ni düşman karşısına çıkamaz ve mukavemette bulunamaz bir hale sokmuştur.84 Donanmayı teşkil eden gemilerden Mesudiye Firkateyni hariç, diğerlerinin tümünün dümenleri buhar makinesi ile harekete geçmekteydi. Bu durum ise harp ve manevra esnasında mevkilerini muhafaza edemeyip millerce mesafe geride kalmalarına neden olmuştur.85 Ateş tecrübesinde tam bir başarı sergileyememiş olan Orhaniye Firkateyni ile Mansure Ahşab Korveti'nin topları sakat, top pabuçları parçalanmış ve ağır topları istenilen şekilde geminin her iki tarafını çevirmekten ve hakkıyla hareket etmekten uzak kalmıştır. Necm-i Şevket ve Hıfzurrahman Korvetleri'nin silahları az ve eksik olduğu gibi makineleri de iyi çalışmamış, süratleri ise dört beş mili geçmemiştir. Donanma için zaruret durumunda olan kruvazörler bakımından Osmanlı donanması fakirdi denebilir. Bahriye Nezâreti Mekke, Medine, İzmir ve Hüdeyde adlı posta vapurlarına bir kaç Kaval topu yerleştirerek, her ne kadar uygun olmasalar da, bunları kruvazör olarak donanmaya katma yoluna gitmiştir.86

Donanma refakatinde bulunan ve baş ve kıç taraflarına birer kıta 12 cm'lik eski Krup topu konulmuş olmakla birlikte ihtiyaca muvafık olmayan Pelenk-Derya torpidogeçeri[87] ile Ejder ve Berk-i Efşan adlı torpidogeçerleri hakkındaki vesikalarda "ezher cihetten sürat ve metaneti haizdir"[88] denilmekte ve on dokuz deniz mili hız yapabildikleri söylenmekte ise de on dört milden fazla sürat yapamadıkları görülmüştür.[89] Bu torpidogeçerlerin durumu Hasan Rami Paşa tarafından ise: "Marifet-i ihtikâr-perverâne ile gâli (pahalı bir) fiyat ile (Almanya'da) yaptırılmış ve hiç birinin üzerinde esliha-i hazıra vaz ve tabiye edilmeyerek ve makine ve kazanlarınca muktezî olan mükemmeliyet dahî nazar-ı dikkate alınmayarak ihanet ve ihtikârla donanmaya ilhak edilmiş zayıf, silahsız, muntazam posta vapurlarına nazaran bile süratsiz sefinelerden ibarettir"[90] şeklinde beyan edilmiştir.

Donanmada ayrıca sayıları ona varan torpido istimbotları yer almıştır. Bunlardan ancak bir ikisi elektrik fenerine sahip[91] olmakla birlikte, hiç biri sürekli ve muntazam bir süratle seyredebilecek bir durum arz etmemiştir.[92]

Yunanistan'ın deniz gücünü hazırlamaya başlaması üzerine Osmanlı donanmasının teçhizi ve hazırlanması, sahillerinin muhafazası, Osmanlı savaş gemilerinin Yunan torpido ve sairesinden korunması, muhtemel bir taarruza karşı lazım gelen Osmanlı limanlarının tahkim edilmesi, kısacası gerekli olan deniz tedarikinin icrası için lüzumlu olan tedbirlerin alınması hakkında müzakerelerde bulunulmuştur.[93]

Savaş öncesinde Osmanlı donanmasının faaliyet gösterdiği belli başlı yerler olarak Basra, Beyrut, Bingazi, Çanakkale, Cidde, Deriye, Ereğli, Girit, İşkodra, İzmir, Karadeniz, Kızıldeniz, Midilli, Preveze, Rodos, Sakız, Selanik, Sisam, Trablusgarp, Trabzon[94] gibi bir kısım liman ve denizleri görmekteyiz. Ancak Donanma Komutanlığı'nca, vuku bulacak muhtemel bir Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Akdeniz adaları ve Anadolu sahillerine ilaveten,[95] Çanakkale Boğazı ile Selanik ve İzmir limanları birinci derecede korunması gereken yerler olarak kabul dilmiştir. Zira Çanakkale Boğazı genelde Osmanlı Devleti'nin can damarını teşkil ederken savaş dolayısıyla da ayrı bir ehemmiyet arz etmiştir. Selanik limanı ise bir taraftan Makedonya ile bağlantılı bulunurken diğer taraftan da Balkan milliyetlerini ve topraklarını yakından alakadar etmekteydi. Ehemmiyet bakımından öncelik arz eden bu iki noktadan sonra ise hem savaş alanına yakınlığı ve hem de hatırı sayılır bir ticarî faaliyete sahne olması bakımından İzmir limanı ile Edremit bölgesinin müdafaa ve muhafazası gelmekteydi. Yunanlıların, Hidra sınıfı zırhlılarının üstünlüğünü gören Donanma Komutanlığı, Bahriye Nezâreti'ne bir rapor sunarak bir kısım tekliflerde bulunmuştur. Donanma Komutanlığı'nın mezkur teklifine esas olan hususlar şu şekilde sıralanabilir:

1) Boğazın muhafazası için boğaz girişinin deniz cihetinden takviye ve muhafazası için Bozcaada ve Midilli adaları arası açıklarına bir deniz kuvveti tayin edilmesi;

2) İzmir, Selanik ve Edremit gibi ticarî limanların müdafaada tutulması;

3) Haiz olduğu ehemmiyet ve düşman sahillerine yakınlığı dolayısıyla Selanik limanını korumak üzere buraya savunma ve saldırı hareketlerini icra etmeye muktedir gemilerden oluşan küçük bir

savaş filosunun sevk edilmesi ve aynı zamanda mücavir alanlarda düşmanın ticarî faaliyetlerine sekte vurulmaya çalışılması;

4) Gerek Osmanlı sahillerinin ortasında bulunması ve gerekse İstanbul'a yakınlığı dolayısıyla gemilerin savaş malzemesi almalarına elverişli bir konum arz etmesi dolayısıyla Çanakkale Boğazı'nın denizden icra edilecek hareketlerin merkezi olarak kararlaştırılması;

5) İdâre-i Mahsûsa'dan donanmaya ilhak edilen nakliye vapurlarının96 donanmayı teşkil eden fırkalar maiyetinde depo hizmetinde istihdam ile istifadeleri yoluna gidilmesi.97

Yunan donanmasının Osmanlı donanması karşısındaki üstün durumu dolayısıyladır ki Osmanlı Hükümeti Yunan donanmasının muhtemel teşebbüslerine karşı savunma tedbirleri almayı gerekli görmüş ve bu maksatla Çanakkale Boğazı, Selanik körfezi ile Akdeniz adalarında tedbirler almıştır. Bu alanlardaki faaliyetler ve alınan tedbirler ise şu şekilde sıralanabilir:

Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı donanmasına dahil olan gemilerin bir kısmının makine dairesine varacak kadar içlerine su almaları, genel olarak kazanlarının kullanım dışı ve onarıma muhtaç bulunması, çok sınırlı bir hıza sahip olup daha fazla sürat yapamamaları, hareketle ilgili muhtelif nizamların çok ağır ve düzensiz olarak icra edilebilmesi, mücehhez oldukları silahların eski ve kifayetsiz oluşu, top atışları sırasında namluların kazıklarından fırlayıp çıkması, parçalanması ve ekseriyetinin işlemez halde olduklarının anlaşılması98 ve yeni zırhlı, kruvazör ve muharip gemilerinin satın alınmasına olan ihtiyacın kaçınılmaz olduğunun görülmesi donanmanın mevcut hali ile savaşa istenilen ölçülerde katkıda bulunmasının mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Bu sebeple donanmanın işe yarar muayyen gemilerinden bir kısmının donanma komutanının emrinde olarak Çanakkale Boğazı'nın uygun yerlerine demir atarak muhtemel Yunan taarruzlarına karşı boğazın korunmasında savunma görevi üstlenmeleri ve bu noktada kıyı bataryalarına yardımcı olmak görevi ile savaş süresince Çanakkale Boğazı'nda tutulmaları kararlaştırılmıştır.99 Mevcut durumundan kaynaklanan böyle bir karar neticesinde donanmaya bağlı gemiler savaş unsuru olmaktan çıkıp Çanakkale'de birer yüzer istihkâm haline gelmiştir. Zaten Hasan Rami Paşa da, Sultan II. Abdulhamid'in donanmanın Müşir Ethem Paşa'nın karadaki zaferine ne zaman katılacağı yolundaki telgrafına 17 Mayıs 1897 tarihinde verdiği mukabil cevabında, donanmanın bu durumuna temasla elde muharebe edebilecek tek bir savaş gemisinin olmadığını ve dolayısıyla da mevcut gemilerin birer yüzer istihkâm olarak boğaz dahilinde yer almış bulunduğunu arz etmiştir.100

Savaş sırasında Yunan savaş gemilerinin herhangi bir tecavüzüne imkan vermemek için Çanakkale girişindeki yasağın ihtiyaten Seddülbahir ile Kumkale girişine kadar genişletilmesi ve buraların deniz cihetinden tahkim edilmesi kararlaştırılmıştır.101 Bu iş için 21 Nisan 1897 tarihinde Mirliva Mehmed Paşa kumandasında Na'ra'da Birinci Filo'ya iltihak etmiş olan Orhaniye Firkateyni ile Hıfzurrahman ve Mansure Korvetleri ile Necm-i Şevket ve Hizber Dubaları ve üç kıta torpido istimbotu görevlendirilmiştir.102 Ayrıca boğaz trafiğini kontrol etmek, alınan kararları uygulamak ve emniyeti sağlamak üzere 27 Mart 1897'den itibaren boğazda bir karakol hizmeti kurulmuştur. Ancak bu işe

tahsis edilen torpidobotlardan çoğunun kazanları akmış ve dolayısıyla artan su ve kömür sarfiyatları zorlukla karşılanabilmiştir.[103] Yine bir taraftan talimlerde bulunmak ve diğer taraftan da karakol vazifesini ifa etmek üzere altı adet torpido ile bir kruvazör de Akdeniz'e sevk olunmuştur.[104]

17 Nisan 1897 tarihinde Yunanistan'a karşı savaş ilan edilmesi üzerine gerek Çanakkale Boğazı'nı savunması noktasında ve gerekse limanda bulunduğu müddet zarfında nasıl hareket edeceği yolunda donanmaya gerekli talimat verilmiş, liman fenerlerinden başka bir ışığın olmasına da müsaade edilmemiştir. Bu yöndeki talimatlar üzerine Çanakkale ile Kilidülbahir arasındaki fenerler söndürülmüş,[105] sadece Akdeniz Boğazı'nın tahkim olunan yerleri geceleri elektrik fenerleri yakılmak suretiyle aydınlatılmıştır.[106] Ayrıca Yunan savaş gemilerinin bir yolunu bularak boğaza sokulmalarından korkulduğundan ve zaten bu yolda bir takım duyumlar da alınmış olduğundan meydana gelebilecek mahzurlara mahal bırakmamak için Mesajeri, Maritem, Levayed ve Floriyo Royerteno kumpanyalarına geceleyin Akdeniz Boğazı'ndan geçmeleri hakkında daha evvel verilmiş olan müsaade tehir edilmiş, yapılan bir takım düzenlemelerden sonra mezkur kumpanyaya bağlı gemilerin ancak özel işaretlerle geçmeleri söz konusu olmuştur.[107]

Osmanlı donanmasının faaliyet alanlarından bir diğerini ise savaş mahalline yakınlığı ve ehemmiyeti dolayısıyla önem arz eden Selanik limanı ve civarı oluşturmuştur.

Avrupa konsoloslarının Yunan savaş gemilerinin buraya taarruzda bulunmaları durumunda tebaalarını nasıl koruyacaklarını kendi aralarında müzakere etmeleri, Osmanlı Hükümeti'ni Selanik limanının emniyet konusunda daha da endişelendirmiştir. Zira Selanik limanı istihkâmı ve müdafaası olmayan bir liman durumundaydı. Osmanlı Devleti, Yunanistan'ın buraya asker ihraç etmesi halinde büyük devletlerin ikinci bir Girit meselesi gibi Makedonya meselesini de ortaya çıkarmalarından endişe etmiş, ayrıca Alasonya ve Yanya cihetlerinde bulunan Osmanlı askerî kıtalarının muvazene hatlarının bozulması gibi vahim bir durumun zuhurundan çekinmiştir.[108] Bu gelişme ve düşüncelerin de etkisiyledir ki, muhtemel bir Yunan saldırısını önlemek üzere Selanik limanının muhafazası için 4 zırhlı firkateyn ile 9 torpidobot ve 2 yardımcı gemi bu bölgeye sevk edilmiştir.[109] Selanik limanının girişi olan Karaburun açıklarına ise iki sıra olmak üzere iki cins torpido konulmuş ve burada bulunan fenerler de geceleri söndürülmüştür.[110] Yine buradaki Duna ve Ayanomi fenerlerinin de yakılmasına müsaade edilmemiştir.[111] Fenerlerin söndürülmüş olmasından dolayı savaş süresince bu limanlar geceleyin yabancı gemilerin giriş ve çıkışına kapalı tutulmuştur.[112] Limana gidecek dost devlet gemileri ise ancak karakol gemisi tarafından verilen istimbot veya filikeler rehberliğinde hareket etmişlerdir.[113]

Karaburun'dan Kesendire cihetine doğru Yunanistan'ın asker sevk edip Osmanlı şimendifer hattını tahrip ve askerî sevkıyatı tatil etmeleri mümkün ve muhtemel olan mahallerde birbirine yardımda bulunabilecek ve düşmanın asker çıkarabileceği yerlere hep birden toplanabilecek bir surette beş tabur kadar asker ile bir batarya top tabiye olunmuştur.[114] Ayrıca Aydın Redif Fırkası ile Denizli Redif Livası Daireleri'nden Müstahfız ve Redif sınıfından bir kısım askerlerin buraya sevki yoluna gidilmiştir.[115]

Alınan tüm tedbirlere rağmen savaşın ilanından sonra Yunan savaş gemilerinin geceleyin Karaburun taraflarında görülmesi, bunların Selanik limanına taarruzda bulunabilecekleri endişesini doğurmuştur. Bu nedenle Selanik Bahriye Kumandanı kendisine çekilen bir telgrafla uyarılmış, kendisine fevkalade uyanık ve ihtiyatla hareket edilerek savaş gemilerinin Kesendire ve sair yerlere gönderilmemesi ve Yunanlıların taarruzuna hedef olunmaktan şiddetle sakınılması talimatı verilmiş ve ayrıca civar limanlar reislerinin de benzer bir şekilde uyarılması bildirilmiştir.116 Bu tedbire ilaveten, Selanik limanına Yunanlıların muhtemel bir taarruzlarına karşı burada ve civarda bulunan Osmanlı istimbotlarının siyaha boyanması istenmiş117 ve düşman gemilerine karşı nasıl davranılacağının kararlaştırılması emredilmiştir.118

Osmanlı Hükümeti ve Bahriye Nezâreti bu doğrultuda faaliyetlerde bulunurken, Selanik'te bulunan Avusturya ve İngiliz konsolosları ise emniyetleri gereği ilave savaş gemileri yollanması için kendi devletleri nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Atina'daki Osmanlı sefiri de Osmanlı donanmasından bir filonun ve askerî kuvvetin acele bir surette Selanik'e sevk olunması ve liman girişlerinde geceleyin fener yakılması lüzumunu dile getirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükümeti de Selanik'e takviye askerî kuvvetler sevk etme yoluna gitmiştir.119

Savaş arifesinde askerî tedbirler alınan ve savaş sırasında da muhafazasına çalışılan yerlerden biri diğerini de İzmir limanı ve çevresi oluşturmuştur. Haiz olduğu ehemmiyet yanında gece ve gündüzün her saatinde devamlı bir surette ticaret ve posta vapurlarının buraya girip çıkmakta olması bu limanın emniyeti açısından tehlikeli addedilmiştir.120 Ayrıca Korfu'da Yunanlıların gizli bir surette hazırlık içerisinde oldukları ve Pire'ye hareket etmesi emrolunan zırhlı iki savaş gemisinin Pire'ye ulaşmalarının ardından İzmir, Midilli ve Sakız gibi önem arz eden bir kısım yerleri topa tutmak düşüncesinde bulundukları istihbar edilmiştir. Alınan bu ve benzeri bilgiler neticesinde, İzmir ve civarı limanları emniyetleri açısından daha da önem kazanmıştır.121 Bu sebeple Selanik limanı için alınan tedbirlerin ve geçerli kılınan usullerin İzmir limanı için de geçerli olması kararı benimsenmiş,122 buraya gönderilen İskender Korveti limanın münasip noktalarına yerleştirilecek olan torpidoların idare ve tayini ve limanının muhafazasından sorumlu tutulmuştur.123

Diğer taraftan boğazın, İzmir'in ve sahildeki bir kısım limanlar ile adaların girişlerini korumak üzere124 donanmaya bağlı zırhlı Osmaniye ve Orhaniye Firkateynleri ile Necm-i Şevket, Hıfzurrahman ve Mansure Korvetleri'nin Akdeniz adaları etrafında gezdirilmeleri kararlaştırılmıştır.125 Bu gemilerin deruhtesi ise İkinci Fırka Kumandanı Mirliva Hayri Paşa'ya verilmiştir.126 Gerek bir kısım gemilerin adalar arasında bulunmalarını sağlamak ve gerekse sair yerlerde vazifelendirilmek ve muayyen bir intizam dairesinde hareket etmelerini temin etmek maksadıyla donanmaya bağlı gemiler beş filoya ayrılmıştır.127 Ayrıca mezkur adaların hem karadan olan emniyetini sağlamak ve hem de buraya yönelik kara kuvvetlerini artırmak bakımından Aydın Redif Fırkası ile Denizli Redif Livası Daireleri'nde mevcut olan Müstahfız ve Redif efradıyla mezkur havalide teşkil olunmuş olan üç Müstahfız Taburu bir fırkaya dönüştürülmüştür.128 Bu tedbirlere ilaveten Sisam adasının da tarassut altında tutulması129 karara bağlanmıştır.

Savaşın ilanı üzerine boğazlar ve savaş mıntıkasına yakın olan limanlar için alınan tedbirler gözden geçirildiği gibi taarruza muhatap olmaları ihtimali zayıf da olsa bu türden muayyen bazı yerler için de tedbir alma yoluna gidilmiştir. Bu noktada Trabzon Liman Riyaseti'ne ve civarındaki liman reislerine ve İşkodra Bahriyesi'ne Yunanistan donanmasının taarruzlarına hedef olunmasından sakınılması bildirilmiş ve hatta Cidde ve Basra Bahriye Kumandanlıkları'na130 ihtiyatlı olmaları yolunda ihtarlarda bulunulmuştur. Ayrıca Dersaadet Liman Dairesi Tahrirat Kalemi'nden merkezde bulunan liman reislerine Osmanlı sahillerine hiç bir surette zararlı eşya ve yasak silah sokulmasına meydan verilmemesi için tüm liman idarelerince gayet basiretli davranılması bildirilmiş ve bu konuda mezkur reisliklere mükerreren tebligatlarda bulunulmuştur.131

G. Osmanlı-Yunan Donanmalarının Mukayesesi

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı arifesinde Osmanlı donanmasının durumuna nazaran Yunan donanması denizlere hakim bir vaziyet arz etmiştir. Yunan donanmasında yer alan zırhlılar 24, 15 ve 8 cm'lik ve daha bir hayli seri ateşli toplarla mücehhez bulunmaktayken, Osmanlı donanmasında tam donanımlı bir gemiden söz etmek pek mümkün değildir. Yunan savaş gemilerinin haiz olduğu topların menzil mesafeleri ile Osmanlı savaş gemilerinde bulunan topların menzil mesafeleri de farklılık arz etmiştir. Yunan donanmasında 17 mile kadar sürat yapabilen üç mükemmel zırhlı gemi,132 4 kruvazör, torpido istimbotları ve daha bir kaç önemli gemi yer alırken buna mukabil Osmanlı donanması kağıt üzerinde 13 mile kadar sürat yapabilen, fiiliyatta ise bu rakamın oldukça altındaki bir hızla seyredebilen,133 topsuz tüfeksiz, derme çatma ve sakat bir takım gemilerden oluşmuştur.134 Gerek yukarıda zikredilen hususlar ve gerekse Üçüncü Filo'nun geç hareket etmiş olması135 Osmanlı Devleti'nin deniz kuvveti bakımından Yunanistan'dan geride bulunduğunu açıkça göstermekteydi.136Genel olarak ele alındığında Yunan donanmasının teknik ve teçhizat bakımından Osmanlı donanmasına olan üstünlüğü tartışma kabul etmez ise de Osmanlı donanması sayı bakımından Yunan donanmasından çok daha fazla ve Osmanlı donanmasında bulunan torpidobotlar Yunan torpidobotlarından çok daha ziyade işe yarar bir durumda olmuştur.137

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın deniz cephesi incelendiği vakit Osmanlı donanmasının savaş sırasında basit bir savunma dışında ciddi denebilecek hiç bir iş yapmadığı açıkça görülür. Savaş sırasında donanma, savaşa gerçek manada katılamadığı için Yunan taarruzlarından değil, bilakis içerisinde bulunduğu ilgisizlik ve bakımsızlık yüzünden bir takım zorluk ve sıkıntılara maruz kalmıştır. Bu nedenle hariçten gelen tazyik ve saldırılara savaş sırasında donanma yerine daha ziyade bir kısım Osmanlı ticaret gemi, vapur ve benzeri deniz vasıtaları muhatap olmuşlar, Yunan gemilerinin saldırısına ve zaptına maruz kalmışlardır.138

Netice

Savaş sırasında Osmanlı donanmasının pasif kalmasının ve hemen hemen ciddi hiç bir iş icra edememesinin, kanaatimizce bazı nedenleri bulunmaktadır. Savaş sırasında her şeyden evvel donanmanın teknik açıdan ve mürettebat bakımından günün şartlarına cevap verebilecek bir durumda

olmadığı, dolayısıyla da savaş yapma kudretini kendisinde bulamamış olduğu görülmektedir. Donanmanın ihmal edilerek daha ziyade kara gücünün ele alınması ve demir yollarına önem verilmesi şeklindeki bu dönemin câri olduğuna inandığımız politikasının da bu noktada etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumun tabiî bir neticesi olarak, donanmanın ihmal edilmesi yanında muhtemel bir Osmanlı-Yunan savaşında donanmanın nasıl bir plan dairesinde hareket ve muharebe edeceğine dair daha evvelden hiç bir hazırlığın yapılmamış olması da dikkati çekmektedir. Savaş çıktığı zaman bu noktada ne Bahriye Nezâreti nezdinde ve ne de Donanma Komutanlığı'nda taslak halinde de olsa hazırlanmış herhangi bir plana rastlanmamıştır.[139] Ancak savaş rüzgarlarının esmeye başlaması üzerine, sebebi her ne olursa olsun, o vakte kadar ihmal edilmiş olan donanmayı bakıma alma ihtiyacı hissedilmiş ve gruplara taksim edilmesi söz konusu olmuştur. Fakat son anda böyle bir yola başvurulmuş olması, Osmanlı donanmasının Beşike limanını kısa bir ziyaretten sonra[140] tekrar Çanakkale'ye geri dönmesine, savaşta bulunma yerine Yunan donanmasını caydırıcı bir rol üstlenmekten öteye gidememesine engel olamamıştır. Bu durumun halk nezdinde ve nazarında ortaya çıkarmış olduğu olumsuzluk ise, bu işten sorumlu bulunanları, donanmanın Preveze gibi bazı ehemmiyetsiz yerlerde Yunan vapurlarına karşı top atışlarıyla elde etmiş olduğu sıradan üstünlükleri[141] gazetelerde neşretmeye[142] ve bu suretle mevcut hoşnutsuzlukları bertarafta bulunmaya sevk etmiştir. Bu neşriyatlarla halkın kalbinde ve kafasında donanmanın başarılı faaliyetler icra etmekte olduğu kanaati ve hissi uyandırılmaya çalışılmış, kamuoyunun gözü boyanarak, donanmanın gerçek durumu kamufle edilmek istenmiştir.

Durum böyle olmakla birlikte bu noktada göz ardı edilmemesi gereken bir diğer husus da savaşın ilan edilmesinin hemen akabinde Müşir Edhem Paşa komutasındaki Osmanlı kara kuvvetlerinin hemen her tarafta arka arkaya galibiyetler elde etmesi ve Yunan kuvvetlerini ric'ate mecbur ederek Atina'nın işgalini muhtemel bir hale getirmiş olmasıdır. Osmanlı donanmasının bu savaşta aktif bir faaliyetinin olmadığı şüphesiz ise de kara kuvvetlerinin muzafferiyetlerinin daimi olmasında ve savaşın, genel netice itibariyle, müspet bir şekilde sonuçlanmasında dolaylı da olsa rolü söz konusudur. Başta Çanakkale, dolayısıyla da boğazlar olmak üzere gerek Selanik ve İzmir limanlarını ve gerekse Akdeniz adaları ve sair yerleri müdafaa konumunda bulunması donanmanın dolaylı ve aynı zamanda önemli bir hizmet görmesini sağlamıştır.

Osmanlı donanmasının savaş sırasında yaşadığı sıkıntılardan bir diğerini -ve dolayısıyla muhtemelen savaşta hareketsiz kalışının bir başka sebebini- de donanma için gerekli olan kömürün temini noktasında yaşanan sıkıntılar oluşturmuştur. Lüzum duyulan kömürün öncelikle Avrupa'dan alınması düşünülmüştür. Ancak bunun büyük masraflar doğuracağı ve böyle bir masrafı karşılamaya hazinenin mevcut durumunun müsait olmadığı beyanıyla, ihtiyaç duyulan kömürün Ereğli'den temin edilmesi istenmiştir. Bu görüşün tatbiki halinde kömür alımı için yapılacak masrafın asgarî düzeyde olması yanında harcamaların harice çıkmayıp dahilde kalacağı da belirtilmiştir. Fakat Ereğli Kömür Ocakları bu tarihlerde bu ihtiyacı karşılamaya müsait olmadığı ve ocaklar açılıncaya kadar da beklemenin imkanı bulunmadığı için elzem olan miktarın yine Avrupa'dan satın alınması zaruret

haline gelmiştir.[143] Bu durum ise gayet tabiî olarak gecikmelere ve dolayısıyla da sıkıntılara sebebiyet vermiştir.

Donanmanın bütün eksiklerine ve savaş sırasında pasif bir faaliyet içerisinde olması gerçeğine rağmen savaştan sonra gerek Bahriye Nâzırı ve gerekse Donanma Komutanı hiç bir ceza görmemişler, eskiden olduğu gibi görevlerine devam edebilmişlerdir.[144] Böyle bir durumun yaşanması ise donanmanın ihmali konusunda tek suçlunun Bahriye Nâzırı ve Donanma Komutanı olmadığını, bu noktada başta Sultan II. Abdulhamid olmak üzere daha başka devlet ricalinin de ihmali bulunduğunu ortaya koymaktadır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı baz alındığı zaman, yukarıda ifade edilmeye çalışılan gerçeklerden de anlaşılacağı üzere, görülen odur ki, Sultan II. Abdulhamid iktidarı sırasında genel olarak donanmayı ihmal etmiştir. Onun bu ihmalinin nedenlerini üç ana başlık etrafında toplamak sanırım yanlış olmayacaktır.

Bunlardan ilki, Sultan II. Abdulhamid şahsiyet olarak fazla denecek derecede şüphe ve vesvese sahibi bir insan olarak öne çıkar. Böyle bir halet-i rûhiye ise onu tabiî olarak muhtemel şeylerin endişesini duymaya itmiştir. 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde donanmanın kullanılmış olması, aynı akıbetin kendisi için de mümkün olabileceği inancı[145] bu dönemde donanmanın ihmal edilmesinin temel nedenlerinden biri olarak sayılabilir.

İkinci ve daha gerçekçi neden olarak ise Sultan II. Abdulhamid'in Osmanlı donanmasının yatırım yapılsa da, sınâî ilerlemeler neticesinde oldukça üstün bir vaziyete gelmiş olan Batı donanmaları ile rekabet edemeyeceğine inanmış olmasıdır denebilir.

Böyle bir kanaate sahip olunması da gayet tabiî bir durum arz eder. Zira bu dönem Osmanlı Devleti'ne bakıldığı zaman malî yapısının bozukluğu, bütçesinin hemen her dönem açık verdiği, borçlanma politikasının asgari düzeyde de olsa devam ettiği görülür. Ayrıca donanmayı geliştirebilmek için öncelikle liman, tersane, eğitim, teknoloji ve saire gibi alt yapıya ihtiyaç vardır. Bunu sağlamak ise, temin etmekteki güçlükler bir tarafa, hem hatırı sayılır bir maddî yükü ön görmekte ve hem de uzun bir zamana ihtiyaç duymaktadır. Oysaki Osmanlı devletinin mütecaviz devletlere karşı koymak ve topraklarını muhafaza edebilmek için uzun zaman alacak bir yatırıma evet diyebilecek bir durumu yoktur. Diğer taraftan böyle bir yatırım için gerekli paranın temin edildiği ve durumun nezaketine rağmen evet denildiği bir an için varsayılsa bile, onca zamandır yapılan ıslahat tecrübeleri ve sonuçları göz önüne alınırsa, neticenin müspet ve rekabetçi olabileceğini de kimse garanti edemez.

İhmalin, ikinci neden kadar gerçekçi ve makul olan üçüncü nedeni ise, yukarıda arz edilen durumdan ve sayılan nedenlerden ötürü, Sultan II. Abdulhamid'in devlet politikasını deniz kuvvetine dayanmaktan çıkarıp kara ordusuna istinat ettirmeye yönelmesi ve bu nedenle

savunma bütçesini kara ordusunun ıslahı ve yeni demir yollarının yapımı için kullanmayı daha mantıklı bulması[146] olarak karşımıza çıkar.

Böyle bir politikada kendi dönemi içerisinde gayet tutarlı ve gerçekçi bir tercih olarak gözükmektedir. Zira Abdulhamid dönemi ve sonrasına bakıldığı zaman, ulaşım ve taşımacılıkta demiryoluna ciddi bir değer atfedildiğini ve önem verildiğini görmekteyiz.147 Demiryollarının Avrupa'da gördüğü itibar bir tarafa, Abdulhamid döneminde izlenen bu yöndeki politikanın meydana getirdiği atmosfer ve yapımı gerçekleştirilen demiryollarının sağladığı faydalar göz önüne alındığı zaman bile böyle bir politikanın geçerliliği veya geçersizliği de kendiliğinden ortaya çıkar.

Yukarıdaki ifadelere bakarak, Abdulhamid döneminde deniz gücünün veya diğer bir ifade ile donanmanın tamamıyla, hiç bir şekilde yatırım yapılmayarak kendi haline bırakıldığı kanaatine varmak da yanlış olur. Bu dönem donanmasının geri kalışında içinde bulunulan zamanın gereklerinin, Sultan Abdulhamid ve devletin özellikle malî ve siyasî yapısının kusuru yanında kusuru olan bir diğer zümre de yine bu dönemin idarecileri olmuştur denebilir.

Sultan II. Abdulhamid devrinde, kara kuvvetlerine paralel olarak donanmanın da ıslah olunması için her türlü malzemenin imal ve tedariki muhtelif zamanlarda irade buyrulmuştur. Hatta bu iş için gerekli olan tahsisatın ödendiği de görülmektedir. Ancak bu noktada sadır olan iradeler üzerine gerek zırhlıların ve gerekse top ve sair levazımatın dahilde çok daha ucuz bir fiyatla imal edilebileceği ve dolayısıyla da hazinenin bu işin külfetinden büyük derecede kurtarılabileceği beyan edilmiş, lazım gelen teçhizatın imali noktasında Bahriye Dairesi tarafından sultana taahhütte dahi bulunulmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen taahhüt edilenlerin hiç biri tahakkuk ettirilmediği anlaşılmaktadır.148 Bahriye Nâzırı, padişaha sadakatini ispatlamak maksadıyla donanmayı Haliç'te kelimenin tam manasıyla ihmal etmiş gözükmektedir.149 Donanma komutanı Hasan Rami Paşa ise savaş öncesi her ay daire başkanlarının imzalarıyla Sultan II. Abdulhamid'e donanma her an için savaş yapmaya hazırdır yolunda raporlar vermiştir.150 Ancak savaş öncesinde Yunanistan'ın Girit'e torpidolarla sevk ettiği askerleri karaya çıkartması üzerine Sultan II. Abdulhamid'in Girit'e gönderilmek maksadıyla donanmaya dahil olan gemilerden elverişli olanlarının tespiti ve kendisine bildirilmesi isteğinde bulunması karşısında aynı donanma komutanı "açık denize çıkacak, uzun zaman dolaşacak gemimiz yoktur" diyerek daha önceki beyanının tam tersi ve yine bir takım ümerânın imzasını hâvi bir tutanağı padişaha takdim etmekten çekinmemiştir.151 Bu nedenle Sultan II. Abdulhamid dönemi donanması ihmal edilmiş olmakla birlikte, bunun tek ve birinci derecede suçlusunun Sultan II. Abdulhamid olmadığını teslim etmek gerekir.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda donanmanın ciddi hiç bir iş yapamamış olması ve içler acısı bir durum arz etmesi üzerine Donanma Komutanlığı Bahriye Nezâreti'ne sunduğu bir layiha ile, donanmanın hiç olmazsa bir kısmının yabancı tersanelerde ıslahını, yeni gemiler sipariş edilmesini, bunların inşasına nezâret etmek üzere heyetler gönderilmesini, donanmayla alakalı görevlerin ehil kişiler eliyle yürütülmesini, Şûrâ-yı Bahriye'nin ıslahını ve muhtelif cinslerden oluşan bir kısım savaş gemilerinin satın alınmasını gündeme getirmiştir.152 Savaş öncesi tersane ve tophane için yapılan üç milyon lira tutarındaki fevkalade harcamaya ilaveten,153 savaş tazminatından bir kısmının da Kara Kuvvetleri yanında Deniz Kuvvetleri'nin ihtiyacı için harcanması noktasında irade çıkmış,154 savaş sonrasında yapılan müzakereler neticesinde donanmaya bir takım yeni gemilerin alınmasına ve bir

kısmının da tamir edilmesine karar verilmiştir. Böyle bir kararın alınmasında, donanmanın savaş sırasında müdafaada kalmasının, Osmanlı Devleti'nin sahil bakımından zenginliğinin, siyasî ve ekonomik açıdan ehemmiyet arz eden adalarının mevcudiyetinin, mülkünün muhafaza ve müdafaası yanında savaş öncesi donanmanın atış talimlerinde görülen aksamalarını incelemek ve nedenlerini tespit etmek üzere kurulan komisyonun hazırlayıp Sultan II. Abdulhamid'e sunmuş olduğu raporda yeni gemiler alınması gerektiğine işaret edilmiş olmasının önemli bir tesiri olmuştur. Donanmanın ıslahı ve yenilenmesinin gerekliliğine olan inanç neticesinde çürüyen gemiler bir kısım yerli ve yabancı tersanelere gönderilmiş ve tamire tabi tutulmuşlardır. Hatta bu noktada Sultan II. Abdulhamid, Sultan Abdülaziz'den155 sonra Osmanlı tarihinde yabancı şirket ve devletlere en fazla savaş gemisi siparişinde bulunan padişah olmuştur.156

Tadil ve ıslah olunacak gemiler daha ziyade korvet cinsinden olanlara münhasır kalmıştır. Bunların bir kısmı İtalya ve Almanya'ya yaptırılmış diğer bir kısmı ise Haliç'te ıslaha tabi tutulmuşlardır. Satın alınanlar ise kruvazör, muhrip ve torpidobot nevinden gemilerdir. Bunlar da genelde İngiltere, Amerika, İtalya, Almanya ve Fransa'ya sipariş edilmişlerdir. Bu tarihlerde mezkur ülkeler de dahil olmak üzere bir kısım Avrupa ülkelerinden 3 kruvazör, 2 torpido kruvozörü, 16 torpidobot, 7 Gambot ve 2 yardımcı gemi satın alınmış ve ayrıca 2 zırhlı ve 3 korvetin tadili yoluna gidilmiştir.157 Örneğin Hamidiye ve Mecidiye isimleriyle inşa ettirilen iki kruvazörden birisi Armstrong of Newcastle, diğeri ise American Firms of Cramps'e sipariş edilmiştir. Mesudiye gemisi ise Ansaldos of Genova firması tarafından yenilenmiştir.158

Her ne kadar savaş sonrası donanmaya yeni bir takım gemiler alınmış ve yine donanmaya bağlı gemilerin bir kısmının ıslahı söz konusu olmuşsa da bunlar da öncekiler gibi Haliç'e demir atmaktan kendilerini kurtaramamışlardır.159 Sultan II. Abdulhamid'in böyle bir politika izlemesinin nedeni kesin olarak belli olmamakla birlikte iç ve dış nedenlere dayanan çeşitli ihtimaller sıralanabilir. Bu ihtimallerden ilki olarak Avrupa devletlerine gemi siparişinde bulunulmasının temel nedeni bu ülkelere karşı o dönemde izlenmekte olan siyasetin tabiî bir neticesi olarak yapılmış olabileceğidir. Avrupa devletlerinin savaş öncesindeki ılımlı tavırlarını muhafaza etmek ve savaş sonrasında olumsuz bir tavır takınmalarına fırsat vermemek düşüncesi Sultan II. Abdulhamid'i böyle bir yola itmiş olabilir. Zaten siparişlerin tek bir ülke yerine muhtelif devletlere yapılmış olması da bu ihtimali destekler gözükmektedir. Diğer bir ifade ile bu devrede geçerli olan muvazene politikası gemi sipariş ve tamirleri için de geçerli kılınmıştır.

Bir diğer ihtimal ise savaşta pasif kalan ve dost ve düşmanı artık işe yaramaz kanaat ve hükmüne sevk eden donanmanın mezkur yapısını, alınan ve ıslah olunan gemilerle izale etme gayretidir. Özellikle Balkan hükümetlerinin isyan ve bağımsızlık gibi menfi temayül ve teşebbüsler içerisinde bulunmalarına meydan vermeme fikrinin bu noktada etkili olduğu düşünülebilir. Bunlara ilaveten dahildeki muhalefet guruplarının donanmanın içerisinde bulunduğu durumu siyasî açıdan sermaye konusu haline getirmelerine müsaade edilmesinin istenmeyişi de yeni gemiler satın alınması kararının diğer bir ihtimal noktasını teşkil etmiş olabilir.

Bütün bu ihtimallere ve donanmanın Haliç'e bağlanmasına rağmen gerek Donanma Komutanlığı'nın ve gerekse daha başka birimlerin yeni gemiler satın alınması ve eskilerinin işe yarar hale getirilmesi noktasındaki girişimleri ve bu girişimlerin müspet bir şekilde neticelenmesi şüphesiz ki savaşın olumlu taraflarından birini teşkil etmiştir. 93 Harbi'nden sonra donanmayı Haliç'e kapatmak suretiyle ihmal ettiği ve dolayısıyla da Yunan Harbi sırasında donanmayı iş göremez hale getirdiği söylenen Sulatan II. Abdulhamid'in, Yunan Harbi'nden sonra yerli ve yabancı tersanelere yapmış olduğu siparişler ve ayrıca başlattığı ıslahat ve tadilat hareketi ile yeni bir deniz kuvveti oluşturmaya çalıştığı neticesi de çıkarılabilir. Bu dönemde alınan ve ıslaha tabi tutulan gemiler her ne niyet ve düşünce ile alınmış ve yapılmış olurlarsa olsunlar mezkur gemiler Meşrutiyet Devri donanmasının önemli bir kısmını vücuda getirmiş, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında kendilerinden istifade edilme yoluna gidilmiş ve hatta bu gemilerin bir kısmı Cumhuriyet Dönemi'nde Deniz Eğitim Filosu olarak160 kullanılmıştır.

DİPNOTLAR

1 11 Mayıs 302/23 Mayıs 1886 tarihi itibariyle Osmanlı donanması teçhizat bakımından şu durumu arz etmekteydi: 141 Armstrong topu, 150 Krup topu, 94 Şişhane ve Kaval topu, 74 Nordnüfeld cinsi top, 84 Mitralyöz, 3871 tüfek, 1017 Rovalvör tabanca, adi tabanca, 1373 kılınç, 1157 balta, 613 Harbe. Bak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE): J/90-1/90/138, 11 Mayıs 302. Ayrıca bak: Vecihi ve Rüfekası, Musavver Tarih-i Harb, Dersaadet 1315, s. 131-132.

2 Mesela bak: Edwin Pears, Forty Years in Constantinople, 1873-1919, s. 170-171.

3 Abdülkadir Tevfik, Abdulkadir Tevfik (Binbaşı); Devlet-i Aliyye ve Yunan Seferi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazma, nr 4416.

4 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü; Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi, İstanbul 1315, s. 19.

5 Goltz Paşa, Osmanlı-Yunan Seferi, s. 35; Büyüktuğrul, Afif; Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması, c. 3, İstanbul 1983. s. 317.

6 BOA, İrade Girit (İr. Gir.), nr 1187, 1 Şubat 312.

7 Üçok, Coşkun; Siyasal Tarih, Ankara 1967, s. 189.

8 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.Hus.), nr 371/82, 9 Şubat 313.

9 BOA, Y.A.Hus., nr 371/83, 9 Şubat 313; Deniz Müzesi Arşivi (DMA), Mektubi Bölümü (MB) II, Harekat (H), nr 1106/9, 25 Zilkade 314/15 Nisan 313.

10 BOA, İ.Girit, nr 1187, 2 Şubat 1312/14 Şubat 1897.

11 BOA, Y.A.Hus., nr 367/67, 23 Şubat 1897.

12 BOA, Y.A.Hus., nr 366/77, 14 Şubat 1897.

13 BOA, Y.A.Hus., nr 368/44, 24 Şubat 312; 1313 Yunan Harbi Harekât-ı Askeriyesi ve Muhâberâtı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazma, (TY), nr 9919, 26 Şubat 312/10 Mart 1897, s. 71.

14 DMA, Gemiler, Erkân-ı Harbiye, Tersane, Limanlar, Daireler (I, II, III, IV, V) Bölümü (GEHTLDB), Haber (Ha.), nr 120/38, 20 Zilkade 314/10 Nisan 313.

15 DMA, GEHTLDB, Ha., nr 120/50, 25 Zilkade 314/15 Nisan 313.

16 Muharebenin Yadigârı, Dersaadet 1315, s. 2.

17 Esasen savaşın bidayetinde donanma 3 zırhlı, bir korvet, iki kruvazör, dört top çeker, bir torpido geçer, on iki torpido ve sahil muhafazası için yirmi gemiden oluşmaktaydı. Bak: Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 136.

18 A. Rıza Bey; 1897 Türk-Yunan Seferi, Ankara 1946, s. 24.

19 Abdülkadir Tevfik, a.g.e.; A. Rıza Bey, a.g.e., 24.

20 Abdi Tevfik; Devlet-i Aliyye ve Yunan Muhârebesi Hakkında Müdâvele-i Efkâr, İstanbul 1315, s. 196-197.

21 Makedonya Arşivi (MA), nr 5640, 8 Nisan 313, s. 97-98; Tan Gazetesi, 9 Nisan 1313.

22 BOA, İr. Yun., nr 1038, 3 Şaban 315/15 Kanunuevvel 313; BOA, İr. Yun., nr 1042, 2 Şaban 315/14 Kanunuevvel 313; DMA, MB II, H, nr 1086/32, 7 Nisan 313. Bu husustaki telgraf sureti için ayrıca bak: Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 252; İsmet Müstecabizâde; Muvaffâkiyât-ı Osmâniye Yahud Yâdigâr-ı Zafer, Karabet Matbaası, İkinci Baskı, İstanbul 1315, s. 3.

23 MA, nr 9136, 17 Nisan 313, s. 104; BOA, İr. Yun., nr 857, 7 Nisan 313. Bu konuya dair telgraf sureti için ayrıca bak: Selanikli Tevfik; Mir’at-ı Vukuat-ı Harbiye, İstanbul 1313-1315, s. 242; Müstecâbîzâde, a.g.e., s. 13.

24 BOA, İrâde-i Mâliye (İr. Mal.), nr 1692/22/21/14 M. 1316.

25 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.M.Mar.), nr 156/10, 20 Nisan 313.

26 Ali İrfan; Osmanlı-Yunan Muharebesinin Tarihi, Dersaadet 1315, s. 4.

27 BOA, Y.M.Mar., nr 157/125, 10 Mayıs 313/19 Zilhicce 314; BOA, İr. Yun., nr 1042, 30 Receb 315/12 Kanunuevvel 313.

28 DMA, GEHTLDB, Harekât (Hr.), nr 82/18, 8 Mayıs 313.

29 BOA, Y.A.Hus., nr 371/81, 9 Nisan 313.

30 BOA, Y.A.Hus., nr 371/82, 9 Şubat 313.

31 Ali İrfan; a.g.e, s. 14; Selanikli Tevfik, a.g.e., s. 193. Bu konuya dair telgraf sureti için bak: Müstecâbîzâde, a.g.e., s. 7; A. Hulusi, a.g.e., s. 16.

32 BOA, Y.M.Mar., nr 157/43, 5 Mayıs 313.

33 Ali İrfan; a.g.e., s. 14-15.

34 BOA, İr. Yun., nr 962, 12 Safer 315/30 Haziran 313.

35 DMA, MB II, H, nr 1056/10, 22 Zilhicce 314/13 Mayıs 313.

36 O. Senâi, Osmanlı-Yunan Seferi Dömeke Meydan Muharebesi, İstanbul 1314, s. 34-35.

37 DMA, MB II, H, nr 1056/5, 16 Zilhicce 314/6 Mayıs 313; DMA, MB II, H, nr 1056/35, 30 Muharrem 315.

38 DMA, MB II, H, nr 1056/13, 28 Zilhicce 314/19 Mayıs 313; DMA, GEHTLDB, Asş., nr 74/51, 29 Muharrem 315/18 Haziran 313.

39 BOA, İr. Yun., nr 1042, 12 Kanunuevvel 313.

40 Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 137, Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara 1988, c. VIII, s. 117.

41 DMA, MB II, H, nr 1060/55 ve nr 1116/27, 15 Zilkade 314/5 Nisan 313.

42 11 Mayıs 302/23 Mayıs 1886 tarihi itibariyle Osmanlı donanması teçhizat bakımından şu durumu arz etmekteydi: 141 Armstrong topu, 150 Krup topu, 94 Şişhane ve Kaval topu, 74 Nordnüfeld cinsi top, 84 Mitralyöz, 3871 tüfek, 1017 Rovalvör tabanca, adi tabanca, 1373 kılınç, 1157 balta, 613 Harbe. Bak: BOA, YEE, J/90-1/90/138, 11 Mayıs 302. Ayrıca bak: Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 131-132.

43 Mesela bak: Edwin Pears, a.g.e., s. 170-171.

44 Büyüktuğrul, a.g.e., s. 315.

45 DMA, MB II, H, nr 1086/44, 10 Nisan 313.

46 Hasırcızâde, Abdulhamid Han ve Yunan Muharebesi, İstanbul 1989, s. 72; Goltz Paşa, Osmanlı-Yunan Seferi, s. 34.

47 BOA, YEE: J/90-1/90/138, 11 Mayıs 302. Osmanlı donanması ve Bahriyesi'ne mensup tersanelerde bulunan ümera, subay ve deniz erlerinin mevcut miktarları ile gemilerin durumunu gösteren Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi tarafından tanzim kılınan cetvel için bak: BOA, Y.M.Mar., nr 124/63, 20 Muharrem 313. Ayrıca bak: Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 131; Büyüktuğrul, a.g.e., s. 292-327.

48 BOA, İr. Yun., nr 1099, 17 Safer 316.

49 Saim Besbelli, "İstibdat Devrinin Osmanlı Donanması", Deniz Kuvvetleri Dergisi, Sayı 440, c. VII, İstanbul 1963, s. 25.

50 BOA, İr. Yun.,1099, 21 Rebiulevvel 316/28 Temmuz 314.

51 A.g.v., 21 Rebiulevvel 316/28 Temmuz 314; DMA, MB II, H, nr 39/209/A, 21 Rebiulevvel 314/28 Temmuz 314.

52 Bak: BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (MVM), 91/50, 20 Şevval 314/12 Mart 313.

53 DMA, MB II, H, nr 1056/81, 13 Ağustos 313. Bahriye Nezareti'nin içerisinde bulunduğu malî sıkıntıyı ve teçhizat bakımından kifayetsizliğini göstermesi bakımından bu devrede yaşanan bir başka örnek ise şudur: Akdeniz'in geceleri aydınlatılması için elektrik fenerleri ve bir dinamoya ihtiyaç duyulmuştur. Fakat dinamo Tophane-i Âmire tarafından piyasadan alınmak istenmişse de bulunamamıştır. Avrupa'dan satın alınmasına ise hem durumun müsait olmaması ve hem de ihtiyacın aciliyet arz etmemesi dolayısıyla müracaat olunmamıştır. İhtiyacın temini için Çanakkale'de bulunan Mekke vapurunun iki adet dinamo makinesinden birinin alınması düşünülmüş, fakat daha sonra Tersane-i Âmire'den karşılanması teklifi üzerine bundan vazgeçilmiştir. Bak: DMA, MB II, H, nr 1106/18, 7 Zilhicce 314/27 Nisan 313.

54 BOA, YEE: J/90-1/90/138, 11 Mayıs 302. Bu husustaki farklı bir beyan için bak: Süer, Hikmet; Osmanlı-Yunan Harbi, Ankara 1965, s. 11.

55 Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 131.

56 Hasan Rami Paşa; Hatırat, c. 1, İstanbul 1324, c. I, s. 2.

57 Büyüktuğrul, a.g.e., s. 297. Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa'nın vefatı üzerine bu makama önce Celal Paşa geçmiş, daha sonra ise aynı makama Hasan Rami Paşa atanmıştır. Besbelli, a.g.m., s. 29. Ancak Hasan Rami Paşa Bahriye Nazırlığı'nda bulunduğu sıralarda yapmış olduğu suistimallerinden dolayı Hasan Harâmi diye anılır olmuştur. İkinci Meşrutiyet başlarında muhakeme olunmuş ve bu muhakeme neticesinde nişan ve rütbeleri sökülerek geri alınmış ve Çanakkale'ye sürgüne gönderilmiştir. Bak: Büyüktuğrul, a.g.e., s. 142, 298.

58 Hasırcızâde, a.g.e., s. 73.

59 Goltz, Osmanlı-Yunan Seferi, s. 33.

60 Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 132; Goltz Paşa, a.g.e., s. 34; Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 3.

61 Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 132. Donanmanın hareketi konusunda farklı bir beyan için bak: Abdülkadir Tevfik, a.g.e.

62 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 3-4.

63 A.g.e., c. I, s. 3; Besbelli, a.g.m., 28; Büyüktuğrul, a.g.e., s. 298.

64 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 3.

65 A.g.e., c. I, s. 4; Besbelli, a.g.m., 28; Büyüktuğrul, a.g.e., 298; Hayati Tezel, Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi, İstanbul 1973, 555-557.

66 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 54.

67 A.g.e., c. I, s. 5; Büyüktuğrul, a.g.e., s. 299.

68 Tezel, a.g.e., s. 556-557.

69 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 34; Tezel, a.g.e., s. 556-557.

70 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 37.

71 Bu rapor için bak: Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 35-37.

72 Besbelli, a.g.m., s. 29.

73 Tezel, a.g.e., c. I, s. 555-557.

74 DMA, MB II, H, nr 1106/24, 3 Rebiulevvel 315/21 Temmuz 313.

75 DMA, MB II, H, nr 1056/77, 24 Rebiulevvel 315/12 Ağustos 313; DMA, MB II, H, nr 1106/9, 25 Zilkade 314/15 Nisan 313.

76 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 3-4, 10.

77 Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 139.

78 Abdülkadir Tevfik, a.g.e.; A. Büyüktuğrul ise bazı farklılıklar ile bu taksimatı şu şekilde göstermektedir: İnce Filo: Berk-i Efşan ve Pelenk-Derya Torpidogeçerleriyle birinci ve ikinci sınıf torpido istimbotları, Mekke, Medine, Hüdeyde ve Dolmabahçe ticaret gemileri; Ağır Filo: Zırhlı Hamidiye, Mesudiye, Osmaniye, Aziziye, Orhaniye Zırhlı Firkateynleri ile Necm-i Şevket ve Hıfzurrahman Korvetleri. Bak: a.g.e., s. 317; Ayrıca bak: Sertoğlu, Murat; "Osmanlı Devleti'nin

Kazandığı Son Harp Türk-Yunan Savaşı 1897 (1313)", Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 10, Ekim 87, İstanbul, s. 34.

79 DMA, MB II, H, nr 1106/23, 3 Rebiulevvel 315/21 Temmuz 313.

80 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 52.

81 A.g.e., c. I, s. 5-6; Büyüktuğrul, a.g.e., s. 314.

82 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 52; Pears, a.g.e., s. 171; Büyüktuğrul, a.g.e., s. 314.

83 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 52; Büyüktuğrul, a.g.e., s. 314.

84 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 53; a.g.e., s. 314.

85 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 53.

86 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 52; Büyüktuğrul, a.g.e., s. 314-315.

87 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 54.

88 DMA, MB II, H, nr 1106/9, 25 Zilkade 1314/15 Nisan 1313.

89 Büyüktuğrul, a.g.e., s. 314-315.

90 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 52, 77. Bahriye Nezâreti'nin ihanet, ihtikar ve ihmalkarlığı için ayrıca bak: s. 75-77.

91 A.g.e., c.I, s. 22-23.

92 Büyüktuğrul, a.g.e., s. 314-315.

93 BOA, YEE: İ/156-27/156/3. Savaşın ilanı üzerine Osmanlı donanmasına verilen talimat için ayrıca bak: Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 39-40.

94 BOA, YEE: J/90-1/90/138, 11 Mayıs 302.

95 Bu yerler daha evvelce de Yunanlıların en fazla taarruzlarına maruz kalan yerler olmuştur. Bak: BOA, YEE: 18/79-122/106/40.

96 DMA, MB II, H, nr 1106/18, 9 Zilhicce 314/29 Nisan 313. Bu vapurlar İdâre-i Mahsûsa'nın nakliyat hizmetinde kullanılmak üzere yabancı kumpanyalar elinde uzun süre kaldıktan sonra Bahriye Dairesi tarafından satın alınmış ve savaş sırasında üzerlerine eski tunç Kaval topları yerleştirilerek kruvazör süsü verilmiş ve İnce Filo'ya ilhak olunmuş köhne posta vapurlarından ibaretti. Bak: Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 77.

97 A.g.e., c. I, s. 28-29; Tezel, a.g.e., s. 556; Besbelli, a.g.m., s. 28.

98 A.g.m., s. 28-29; Sun, Selim; 1897 Osmanlı-Yunan Harbi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı, Ankara, trs., s. 44.

99 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 36, 54-55; Sun, s. 44; Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 132, 149; Pears, a.g.e., s. 171.

100 Tezel, a.g.e., s. 556; Besbelli, a.g.m., s. 28.

101 BOA, İr. Yun., nr 882, 26 Zilkade 314/16 Nisan 313; BOA, İr. Yun., nr 874, 26 Zilkade 314/16 Nisan 313; Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 54-55.

102 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 40-41.

103 Tezel, a.g.e., s. 556.

104 BOA, İr. Yun., nr 829, 14 Şevval 314/6 Mart 313.

105 BOA, İr. Yun., nr 882, 26 Zilkade 314/16 Nisan 313.

106 DMA, MB II, H, nr 1106/18, 7 Zilhicce 314/27 Nisan 313.

107 DMA, MB II, H, nr 1060/73, 27 Zilkade 314/17 Nisan 313; BOA, İr. Yun., nr 874, 26 Zilkade 314/16 Nisan 313; BOA, İr. Yun., nr 882, 26 Zilkade 314/16 Nisan 313.

108 BOA, YEE: 39/301/18/114, 23 Zilkade 314/13 Nisan 313.

109 Tezel, a.g.e., s. 556; Besbelli, a.g.m., s. 28.

110 BOA, Y.A.Hus., nr 371/80, 9 Şubat 313; BOA, YEE: 39/301/18/114, 14 Nisan 313; BOA, Y.A.Res., nr 87/25, 8 Muharrem 315/28 Mayıs 313; DMA, MB II, H, nr 1060/55, 20 Zilkade 314/10 Nisan 313; DMA, GEHTLDB, Aİ, nr 29/47, 20 Zilkade 314/10 Nisan 313; BOA, İr. Yun., nr 874, 26 Zilkade 314/16 Nisan 313; BOA, İr. Yun., nr 1025, 23 Receb 315/26 Teşrinisani 313; A. Rıza Bey, a.g.e., s. 17.

111 BOA, Y.A.Res., nr 86/39, 16 Zilkade 314/6 Nisan 313; DMA, MB II, H, nr 1117/69, 15 şaban 315/27 Kanunuevvel 313. Konu için ayrıca bir sonraki dipnota bakınız.

112 DMA, MB II, H, nr 1060/55, 20 Zilkade 314/10 Nisan 313; DMA, GEHTLDB, Adlî İşler (Aİ), nr 29/47, 20 Zilkade 314/10 Nisan 313; BOA, İr. Yun., nr 858, 16 Zilkade 314/6 Nisan 313.

113 BOA, YEE: 39/301/18/114, 14 Nisan 313; DMA, MB II, H, nr 1060/55, 20 Zilkade 314/10 Nisan 313; DMA, GEHTLDB, Aİ, nr 29/47, 20 Zilkade 314/10 Nisan 313.

114 BOA, YEE: 39/301/18/114, 23 Zilkade 314/13 Nisan 313.

115 BOA, İr. Yun., nr 863, 23 Zilkade 314/13 Nisan 313.

116 DMA, MB II, H, nr 1086/20, 5 Nisan 313.

117 DMA, MB II, H, nr 1106/5, 10 Nisan 313/20 Zilkade 314.

118 BOA, YEE: 39/301/18/114, 23 Zilkade 314/13 Nisan 313.

119 BOA, Y.A.Hus., nr 371/80, 9 Şubat 313.

120 DMA, GEHTLDB, Aİ, nr 29/47, 24 Zilkade 314/14 Nisan 313.

121 BOA, İr. Yun., nr 962, 12 Safer 315/30 Haziran 313.

122 DMA, GEHTLDB, Aİ, nr 29/47, 24 Zilkade 314/14 Nisan 313; DMA, MB I, Fenerler (F), nr 1056/2, 7 Muharrem 315/28 Mayıs 313; BOA, İr. Yun., nr 874, 26 Zilkade 314/16 Nisan 313; BOA, İr. Yun., nr 1025, 23 Receb 315/26 Teşrinisani 313; BOA, Y.A.Res., nr 87/25, 8 Muharrem 315/28 Mayıs 313.

123 DMA, MB II, H, nr 1086/63, 15 Nisan 313.

124 BOA, YEE: İ/156-42/156/3, 26 Muharrem 98; Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 30.

125 DMA, MB II, H, nr 1106/23, 3 Rebiulevvel 315/21 Temmuz 313; DMA, MB II, H, nr 1106/24, 3 Rebiulevvel 315/21 Temmuz 313; DMA, MB II, H, nr 1106/26, 3 Rebiulevvel 315/21 Temmuz 313.

126 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 90.

127 DMA, MB II, H, nr 1106/23, 3 Rebiulevvel 315/21 Temmuz 313. Bu filolar için Donanmanın Taksimi başlıklı kısma bakınız.

128 BOA, İr. Yun., nr 863, 23 Zilkade 314/13 Nisan 313.

129 DMA, MB II, H, nr 1086/64, 24 Zilkade 314/14 Nisan 313.

130 DMA, MB II, H, nr 1086/21, 5 Nisan 313.

131 DMA, GEHTLDB, Asayiş (Asş.), nr 118/10, 5 Nisan 313.

132 A.g.e., c. I, s. 27 ve 51.

133 Büyüktuğrul, a.g.e., s. 315.

134 A.g.e., s. 315; Vecihi ve Rüfekası, a.g.e., s. 39.

135 Bir kayda göre bu filo hiç hareket edememiştir. Bak: a.g.e., s. 139.

136 Abdülkadir Tevfik, a.g.e.

137 Rami Paşa, a.g.e., c. I, s. 51.

138 Örneğin İzmir tüccarlarından ve Osmanlı tebaasından bulunan Hacı Davud Ferkuh Efendi'nin Yorkives isimli vapuru hamulesi ile beraber Yunanlılar tarafından zapt olunmuştur.

139 Büyüktuğrul, a.g.e., s. 297.

140 Goltz Paşa, a.g.e., s. 34.

141 BOA, İr. Yun., nr 852, 16 Zilkade 314; BOA, İr. Yun., nr 857, 7 Nisan 314.

142 Bu konudaki muzafferiyet haberinin 17 Zilkade 314 tarihli gazetelerde yayımlanması irade buyrulmuştur.

143 BOA, YEE: İ/156-42/156/3 ve İ/156-27/156/3, 26 Muharrem 298.

144 Büyüktuğrul, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı İçin Yeni Belge", Belleten, c. XXXVI, Sayı 143, Ankara 1972, s. 329, s. 313.

145 Goltz Paşa, Osmanlı-Yunan Seferi 1313-1897, Ter. Yakub Şevki, Dersaadet 1326, s. 33.

146 Kocabaş, II. Abdulhamid, Şahsiyeti ve Politikası, İstanbul 1995, s. 300; Büyüktuğrul, a.g.m., s. 329.

147 Bilgi için bak: Shereen Khairallah; Railways in the Middle East 1856-1948, Political and Economic Background, Librairie du Liban. (Basım yeri ve yılı yok.

148 Hasan Rami Paşa, a.g.e., s. 51.

149 A. Rıza Bey, a.g.e., s. 21.

150 Büyüktuğrul, a.g.e., c. III, s. 247.

151 Hasırcızâde, a.g.e., 72; Büyüktuğrul, a.g.m., s. 330.

152 Tezel, a.g.e., c. I, s. 557.

153 BOA, YEE: İ/156-42/156/3, 28 Muharrem 315/18 Kanunuevvel 313.

154 BOA, Y.A.Hus., nr 92/77, 16 Zilhicce 315/26 Nisan 314.

155 Abdülaziz döneminde ödünç paralarla Osmanlı donanmasının geliştirildiği iddiası oldukça yaygın bir kanaattir. Böyle bir kanaat mevcut olmakla birlikte bu dönemdeki iç ve dış borçların ancak yüzde ikisi nispetinde bir meblağın donanmaya sarf edilmesi söz konusu olmuştur. Bu dönemde alınan gemiler, bu gemilerin haiz oldukları teçhizat ve fiyatları için bak: Ziya Karamursal, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara 1989, s. 100.

156 Kocabaş, a.g.e., s. 300.

157 Besbelli, a.g.m., s. 30, 33.

158 Pears, a.g.e., s. 171; A. Reşit Rey, Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922), İstanbul 1945, s. 38. Bir iddiaya göre Sultan II. Abdulhamid'in donanmayı Haliç'e hapsetmesine rağmen Cramps, Ansaldos ve Armstrong firmalarına gemi siparişinde bulunmasının temel nedeni Ermeni olaylarının yaşandığı tarihlerde Amerikan, Fransız, İtalyan ve İngiliz vatandaşlarının maruz kaldıkları zararlardan kaynaklanmıştır. Mezkur devletlerin vatandaşlarının maruz kaldıkları zarara karşılık tazminat talebinde bulunmaları ve bunun saray tarafından reddolunması üzerine zuhur eden gerilimi yumuşatmak ve bu devletlerin zecrî tedbirlere başvurulacağı yolundaki tehditlerini bertaraf etmek maksadıyla mezkur devletler orta elçileri ile temasa geçilmiş, onlar vasıtasıyla da ilgili şirketlerle irtibat kurularak siparişlerde bulunulmuştur. Ancak zırhlıların parası ödenirken orta elçiler de unutulmamıştır. Orta elçilerin bu şekilde görülmeleri ve tatmin edilmeleri ile de mezkur devletlerin tazminat taleplerinin önüne geçildiği gibi Osmanlı Devleti'nin itibarı zahiren de olsa korunmuştur. Bak: Pears, a.g.e., s. 171-712.

159 A.g.e., s. 171; Besbelli, a.g.m., s. 30.

160 Besbelli, a.g.m., s. 30-31.

YETMİŞİNCİ BÖLÜM, YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu / Doç. Dr. Abdullah Saydam [s.847-886]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi / Türkiye

Yenileşme zarureti

Ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ya da problemler karşısında bir toplumun yenilenmeye yönelmesi, o toplumun dinamikliğini gösterir. Bu anlamda, bir ülkede problemlerin ortaya çıkması önemli değildir, asıl önemli olan o ülkenin ortaya çıkan meseleleri çözebilme gücünün ve iradesinin olup olmadığıdır. Çünkü insan ve toplum hayatı sürekli değişimden ibarettir. Fark edilsin ya da edilmesin gündelik hayat bir dizi değişmeleri ihtiva etmektedir. Güçlü toplumlar yenilenme zaruretini devamlı göz önünde tutabilen, çözümler üreten, hatta problemlerin ortaya çıkmasından önce onu öngörüp avantaja dönüştürenlerdir. Osmanlı tarihine de bu çerçevede baktığımızda sürekli problemler, çözüm yolları, değişim ve ıslah çabalarının hakim olduğu söylenebilir. Sınırların genişlemesi, Yeniçeri Ocağı'nın kurulması, devşirme sistemi, kanunnameler çıkarılması, isyanlar ve çözüm gayretleri hep değişimi zorlayan unsurları ve onlara verilen cevapları kapsamaktadır. Önceleri değişim zaruretini dikkate alarak hareket eden Osmanlı Devleti gelişti ve güçlendi. Ancak zamanla bu dinamizm kaybedildi ve problemler biriktikçe yapılması gerekenlerin daha köklü ve topyekün olması zorunluluğu ortaya çıktı.

Avrupa'da önce Reform ve Rönesans hareketleri, arkasından Sanayi İnkılâbı ve Fransız İhtilâli yaşanırken, Osmanlıların karşılaştıkları bir dizi problemlere karşı koymaya çalıştıklarını gözlemlemekteyiz. Daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren, meselâ bir askerî yenilgiden hemen sonra, problemlerin sebepleri araştırılmış ve çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştır. Yani ortaya çıkan olumsuzluklara karşı kayıtsız kalınmamış, çareler aranmıştır. Bulunan çareler belki uzun vadede olumlu sonuçlar doğuramadı, fakat kısa zaman dilimlerinde de olsa gelişmelerin insanları umutlandırdığı muhakkaktır.

IV. Murad'ın uygulamaları, Köprülü ailesinin yaptıkları bu bakımdan önemli sayılabilecek teşebbüslerdi. Yalnız bu dönemde yapılan ıslahatların dünyadaki değişmelerin idrâkine varılarak gerçekleştirildiğini söylemek güçtür. Ortaya çıkan sıkıntıların, Kanuni Dönemi'nden uzaklaşmanın bir sonucu olduğu düşünüldüğünden hep o döneme dönüş arzulanmıştır. Halbuki problem sadece Türk toplumunun kendi iç meselelerinden kaynaklanıyor değildi. Bütünüyle toplum Kanuni Devri modeline göre yönetilse dahi, karşı konulması gereken değişimleri oluşturan yabancı unsurlar, o devrin aynısı değildi. Bir başka deyişle ne Rusya ile Avusturya, ne de Fransa, Kanuni Dönemi'ne benzer özellikler gösteriyordu. Devletin konumu, fizikî büyüklüğü dolayısıyla kapalı bir toplum değildi ve olamazdı da. Dolayısıyla bu dış unsurlardaki değişmeler, Osmanlı Devleti'nin kontrol edebileceği hususları ihtiva etmediği gibi bunlardan etkilenmemesi de imkânsızdı. Devletin ve toplumun yapabileceği şey, değişim zaruretini önceden görüp bunun gereğini yapmak idi.

Osmanlı aydınlarından bazılarının bu noktada müspet görüşler sergilediklerini görüyoruz. Meselâ XVII. yüzyılın ortalarında sadrazama sunulduğu anlaşılan Kitâbu Mesâlih-i Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn adlı eserin yazarı; eski usuller yerine günün şartlarına uygun yeni düzenlemeler yapılması icap ettiğini ifade ile "şimdiki zaman halkına eski âdet fayda etmez" demekteydi.1 Aynı şekilde Koçi Bey de Risâle'sinde tımar düzeninin bozulduğunu anlattıktan sonra, "Fakat tımar erbabı eski derecesini bulamaz" diyerek eskiye dönüşün söz konusu olamayacağına vurgu yapmaktaydı.2 Yine Mustafa Âli, Kâtip Çelebi gibi şahsiyetlerin az-çok benzer görüşleri hükümet yetkililerine aktardıklarına şahit olmaktayız. Hatta bunlar, değişen şartlara göre yenilenmenin olması bir tarafa mevcudun dahi muhafaza edilemediğini, çağa ayak uydurabilmek için Kanuni Devri'nden daha ileride olmak gerektiğini; halbuki yönetim, bilimsel-teknolojik gelişmeler ve eğitim bakımından eskiden de kötü durumda bulunulduğunu her vesile ile dile getirmekteydiler. Ortaya çıkan problemleri araştırıp çözüm yolları teklif edecek olan ulemanın durumu ise vahimdir. Onlardan "nicesi fakirlikten kitabların satub kara cahil" ve rüşvete muhtaç olmak durumuna gelmişlerdi.3 Bürokratların da onlardan geri kalır yanı yoktu. Saray gelenekleri içerisinde teorik eğitimi mükemmel almış olsalar dahi pratikten yoksun büyüyen bazı iyi niyetli padişahların, "çağın şartlarına uymak uğruna" fikirlerine başvurdukları ilmiye ve kalemiye mensuplarının söyledikleri; çoğu zaman derinlemesine inceleme yapılmayan, küllerin altındaki gerçek ateşi göremeyen düşünce mahsulleri idi. Bundan ötürü yapılan onca ıslahat hareketi toplumu esaslı bir yenilenmeye sevk edemedi.

Öte yandan Osmanlı toplumunda devletten bağımsız bir aydın kesim yoktu. En fazla devletten bağımsız olabilenler maaşlarını vakıflardan alan ulema ile taşradaki eşrâf-ayân kesimi idi. Bunlardan birincisi göreve atanmak için devletin tasdikine, ikincisi ise güçlenmek, itibar kazanmak için devletin desteğine muhtaçtı. Hemen bütün ayânların "hassa silahşoru, dergâh-ı âli veya rikâb-ı hümayun kapucubaşılığı" unvanı almayı meziyet sayması boşuna değildi. Sonuçta bütün ıslahatlar, ister ulema veya kalemiye, ister seyfiye kökenli olsun devlet adamlarının yeteneklerine, cesaretlerine ve kavrayışlarına muhtaçtı. Halk bu yeniliklerde sadece yan roller oynayabilmekteydi. Hatta yenileşmenin bir hayli gözle görülür şekilde savunulmaya başladığı dönemin, devletten bağımsız gibi görünen gazeteci aydınları da, yine bu kesimlerden birine mensup idiler. Dolayısıyla reformcular devletten bağımsız olmadıkları gibi, çeşitli konulardaki çözüm önerileri de, öncelikle devletin yerleşmiş geleneklerine paralel, onu destekleyici ve iyileştirici nitelikleri ihtiva etmekteydi.

Resmî kurumlarda nispeten biraz kapsamlı yapılmaya çalışılan değişmeler de oldukça yavaş cereyan etti. Zira kalıplaşmış, mensuplarına menfaat temin eden kurumları ve değer yargılarını değiştirmek müşkülâtlı idi.4 Nizam-ı Cedid'den çeyrek asır sonra Yeniçeri Ocağı kaldırılabildi, üç çeyrek yüzyıl sonra ise Kanun-i Esasî ilan edildi. Ancak devletin dış dünyanın gelişmelerine karşı koyabilmek için, bu derece zaman yitirmesi problemleri kangren haline dönüştürdü. Artık küçük rötuşler yetmeyecekti, bazı organları kesip atmak gerekmekteydi.

Osmanlı toplumunun bu durumu genel sosyolojik kurallara aykırı değildir. Gerçekten de toplumlar, çoğu zaman ortaya çıkan şartlara göre değer yargılarında değişime gideceğine, o yargılara sarsılmaz bağlılık ve katılık gösterirler. Hatta değişmek yerine içe kapanma, taassup daha çok tercih

edilir hale gelir. Bu durum kişilerin değişmez kurallara uyarak yaşamayı tercih ettiğini gösterir. Buna karşılık bireyler tekdüze hayata alışsalar da, değişime direnebilen toplum yoktur. Zaman değişime direnenleri yola getirir, dokunulmaz denilen kurum ve kurallar sarsılır, kişilerin iç dünyalarında çatışmalar, çelişkiler, arayışlar başlar. Neticede ya kişilerin bizzat kendileri yeni kurallar getirir ya da başka toplumlardan yeni kültür unsurları alırlar.5 Değişimin kaçınılmaz olduğu durumlarda toplumsal yapıyı küçük müdahalelerle "eskisi gibi" yapmaya yönelik çabalar, kısa vadede bazı olumlu gibi gözüken sonuçlar sağlasa da, uzun vadede umulanın aksine sonuçlar doğurur ki, bu, çağa ayak uyduramamaktır, geri kalmaktır.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın başındaki ıslahatlar tam da bu tanıma uymaktadır. Kuruluş ve Yükseliş Dönemi'nde yeniliğe daha açık olan Osmanlı toplumu, değişime ayak uyduramadıkça, yenildikçe daha fazla mutaassıplaşmıştır. Üstelik çoğu zaman dirençle karşılanan yenilikler bile çok köklü hedefler ve değişmeler içermemekteydi. Eskileri bırakalım, III. Selim'den itibaren yenilikçi olarak ortaya çıkan padişahların da hiç birinin düzeni değiştirmek gibi bir amacı yoktu. Tersine, asıl amaç mevcut geleneği güçlendirmek idi. Gerçekten de Nizam-ı Cedid hareketi aksayan kurumlar üzerinde bazı rötuşleri öngörmekteydi. Bunların başında ordu ve maliye gelmekteydi. Özellikle Yeniçeri Ocağı, düzeltilmesi düşünülen ilk kurumdu. Fakat bunun açıktan yapılmasına eski tecrübeler sebebiyle cesaret olunamamıştı. Bütün Osmanlı ordusu içerisinde sayısal bakımdan yeniçerilerin çok büyük oran teşkil etmediği düşünüldüğünde, bu kadar dar kapsamlı bir reformun bütün toplumu derinden etkilemesi beklenemezdi. Bu yüzden Nizam-ı Cedidee yönelik isyanı halk desteklemediği gibi, ilk aşamada asiler de, kapsamlı bir toplumsal direnişle karşılaşmadı. Zaten genelde yenileşme hareketlerinin en zayıf noktasını bu durum oluşturmaktaydı: Halka mal olamamak.

Bütün bunlardan dolayı Tanzimat Fermanı'nda, son yüz elli yıldaki yöneticiler şeriata ve kanuna aykırı icraat yaptıkları gerekçesiyle eleştirilmişlerdi. Yani mevcut düzenin esasları iyi uygulanmadığı için devletin ve toplumun bir çok problem ile karşı karşıya olduğu vurgulanmıştır. Bu demektir ki uygulamanın iyi yapılması meseleleri çözecektir. Devlete düşen de bu adaletli uygulamayı gerçekleştirmektir. Dikkatle okunduğunda fermanda yer alan ilkeler, "tebaanın musavatı" prensibini bir tarafa bırakacak olursak, mevcut düzende iyileştirmeye yönelik tedbirleri içermektedir. Tıpkı benzerleri daha önce defalarca yazılmış olan "adaletnameler" gibi. Fakat kağıt üzerindeki bu durum Tanzimat'ın dönüm noktası olma özelliğini değiştirmez. Zira daha önceki teşebbüslerin aksine, fermanı takip eden yıllarda toplum hayatı; çeşitli iç ve dış faktörlerin etkisiyle, adım adım eskiden farklılaşmaya, başlangıçta hiç de hedeflenmeyen bir yola girdi.

Osmanlı aydınları için öncelikli nokta, geri çekilme endişesinden kurtulmak, mevcut değer yargılarına fazla müdahale ettirmemek, buna karşılık batıyla mücadele edebilmek için güçlenmek, çağın şartlarına ayak uydurmak gerekli idi. Bu yüzden faydalı unsurlar alınmalıydı; şekilcilikten, taklitten kaçınmak şarttı. Sadık Rıfat Paşa, Ziya Paşa aynı şeyleri söyledi, Namık Kemâl de, hatta yabancılar da. Meselâ Metternich ıslahatların devletin kendi bünyesine ve ihtiyaçlarına uygun olmak üzere şekilcilikten kaçınılarak ehil kimseler vasıtasıyla yapılmasını tavsiye etmişti.6 Ancak açılan

“değişim kapısı”ndan sadece faydalı unsurların girmesi nasıl sağlanacaktı? “Faydalı” kavramının ölçüsü neydi? Buna kim karar verecekti ve toplum nasıl denetlenecekti? İşte Osmanlı yenileşme hareketlerinin bir temel sıkıntısı burada idi.

Diğer taraftan yenileşmenin olgunlukla gerçekleştirilmesi ve dinamizminin sürdürülebilmesi için fikrî alt yapı gerekirdi. Halbuki Osmanlı aydınlarından birçoğu için değişim, zihinlerde genellikle olumsuz anlamlar çağrıştıran bir olgu idi. “Değişim” kavramının anlam olarak olumsuzluğu hatırlatmasının yanı sıra, üstelik de batının etkisiyle ortaya çıkan değişmelerin bu aydınlar tarafından müspet karşılanması mümkün değildi. Nev-zuhur veya nev-icat, bi’dat gibi ifadelerle bu tür teşebbüslerin mahkum edildiği bilinmektedir. Bir başka zorluk değişimi savunan camiada yer alan ve toplumun yenilikleri gülünç, hor ve anlamsız bulmasına sebep olan kimselerin varlığı idi. Topluma yukarıdan bakmalar, kutsal değerleri alaya almalar, hayata bakışın tümden yenilenmesi gerekirken sadece şeklî unsurlara bağlanan tavırlar; tepkileri, tepkiler de taassubu ve direnişi getirdi. Buna rağmen yeni hayat unsurları geleneksel kalıpları değiştirmek için zorlamaya devam etti. Fakat Osmanlı toplumunda batıdaki gibi burjuvazi olmadığından halkın böyle bir gelişme ile uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktaydı. Dolayısıyla yapılacaklar yine iş başındaki devlet görevlileri ve ulema tarafından, yani çağa ayak uyduramamakla eleştirilen kesimlerle yapılacaktı. Bu aynı zamanda aydınların, yöneticilerin de değişmesi anlamına gelmekteydi. Gerçi değişime öncülük yapabilecek aydın kadronun sayısındaki ve kalitesindeki yetersizlik Osmanlı toplumu için önemli problem idi, ama şartlar onları değişmeye yahut da devreden çıkmaya zorladı.

Sayıları az da olsa yenileşmeye ön ayak olabileceklerin ortaya çıkışı gecikmedi. Bunlar yenileşme ile ilgili düşüncelerini etkili devlet adamlarına duyurmaya çalıştılar. Osmanlı arşivlerinde bu türden reform tavsiyesinde bulunan ıslahat lâyiha ve risâlelerin sayısı az değil. Bunların bazıları oldukça isabetli görüş ve teklifleri içermektedir. Yalnız önemli nokta değişim ihtiyacını ve arzusunu belirtmek değildi, asıl önemli olan bunun muhtevasının ne olacağı, tatbikatın nasıl yapılacağı konusuydu. Sıkıntılar, tartışmalar ve engeller burada odaklanmaktaydı.

İşte bu aşamada XIX. yüzyıl yöneticileri, kendi kurumları içinden geleneğin dışında bir çözüm yolu ortaya çıkmadığından yüzlerini batıya çevirdiler. Osmanlının karşısında, sistemi oturan, her alanda başarısı göz kamaştıran Batı Avrupa ülkeleri vardı ve ister istemez onlardaki başarıyı sağlayan unsurları anlama, kendisine uyarlama, hatta taklit etme düşüncesi doğdu. Çünkü yeniliklerin öncüleri ancak batıyı tanıyan kesimlerin arasından çıkabilirdi. Bununla birlikte çoğu zaman zannedilenin aksine, Osmanlıların Avrupa’dan yararlanma düşüncesi ilk olarak Tanzimat Dönemi’nde ortaya çıkmış değildir. Bundan önce de çeşitli vesilelerle batıdaki siyasî, askerî, malî, hatta kültürel gelişmelerden belirli ölçülerde de faydalanıldığı görülmektedir. Muhtelif dönemlerde devlet bilgiyi elinde tutan kişinin dinine ve milliyetine bakmadan ondan faydalanmayı tercih etmiş, bu hususta bir bağnazlık içerisinde olmamıştır. İslâm dininin esaslarına uygun olduğu takdirde bir usulü, sistemi, uygulamayı, bilgiyi almaktan çekinmemiştir. Bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren askerî ve sivil teknoloji alanlarında din ve milliyet değiştirerek Osmanlı hizmetinde çalışanların yanı sıra, böyle bir değişikliğe gitmeden de istihdam edilen ve saray çevresinde “tâ’ife-i efrenciyân” diye anılan kimseler görev yapabilmekteydi.7

Yine Osmanlı yönetici-aydın kadrosunun batıdaki değişimi, farklılaşmayı asla takip etmediklerini söylemek doğru olmaz.8 Belki bu gelişmelerin gözle görülmesine rağmen benzer yollara başvurulmadığı söylenebilir.

Aydınların yenileşme konusunda daha kararlı davranmalarına ve tutum değiştirmelerine, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gelişmeler fazlasıyla etki etti. Avrupa'nın müthiş gelişmesi karşısında her bakımdan bir fikrî altüst oluş yaşandı. Eski asırların aksine şimdi Avrupa'nın ilerleyişine karşı koymadaki yetersizlik açıkça görülmekteydi. Üstelik bu güç geçici bir başarıdan ibaret değildi. Batılılarla rekabet edebilmek için bir değişim ve yeniden yapılanma zarureti kendini bariz bir şekilde hissettirmekteydi. Sanayi toplumlarının ortaya çıktığı çağda Türkiye, ya modernleşmek ya da yıkılmakla karşı karşıya idi. Yıkılmamak için ise, batı toplumunun geleneğe aykırı değer yargılarına mesafeli durulsa da, faydalı unsurlarının alınması gerekli, bundan da öte zarurî idi. Bu noktayı batılı temsilcilerle ve onların değer yargılarıyla daha fazla içli dışlı olan memur kadrosunun en fazla benimsemiş olması ilgi çekicidir. XIX. yüzyıl Osmanlı reformcu bürokratlarının öz geçmişleri incelediğinde bunların genelde Tercüme Odası ile büyükelçiliklerden birinde hizmet görmüş kimseler olması bunu göstermektedir.9 Yenileşme zarureti buralardan yetişen bürokratları zorunlu olarak ön plâna çıkardı.

Bu dönem reformları, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilen ve eğitimden sağlığa, vergiden askerliğe, bürokrasiden gündelik hayatın tanzimine kadar pek çok alana müdahale eden, toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir niteliğe sahip oldu. Bununla birlikte başkentten en ücra köylere yahut konar-göçerlere varıncaya değin toplumun bütün birimlerinde yapılanların aynı ölçüde hissedildiğini söylemek elbette mümkün değildir. Şüphesiz yapılan yenilikler ilk aşamada İstanbul'da, büyük şehirlerde, nihayet küçük şehirlerde, kaza ve köylerde kademe kademe etkisini gösterdi. Meselâ bürokraside yapılan bir yenilik çoğu zaman köylerde bilinmezken, vergide ya da askerlikte yapılan yenilik herkesi etkilediğinden daha çabuk öğrenilmekteydi. Dolayısıyla yeniliklerden etkilenme, yeniliğe taraftar olma veya muhalif kalma da her zaman aynı ölçülerde olmadı. Sonuçta toplumun yapılanlardan etkilenme süreleri ve oranları ne olursa olsun Osmanlı toplumunu oluşturan kesimler değişmeye başlamıştı.

Yenilikçilerin aşmak zorunda olduğu problem, öncelikle devletle toplumu kaynaştırmak mecburiyeti idi. Gayrimüslimler devlet ile bütünleştirilerek, reayalıktan tebaalığa geçirilmeli, Müslüman ahali arasındaki kültürel dağınıklık giderilerek mozaik görüntüsü ortadan kaldırılmalı, halkın devlet yönetiminde daha etkili olması sağlanmalıydı. Bu konuda bazı olumlu adımlar atıldıysa da yeterince verimli olamadı. Çünkü reformların başarısının önünde pek çok engel vardı: Reformlara halkın sahip çıkmaması, yetenekli ve eğitilmiş kadroların yetersizliği, malî sıkıntılar, yeni usul ve kurumlar teşkil edilirken eskilerin genelde devam etmesine izin verilerek "ikilik" meydana getirilmesi gibi.

Aslında II. Mahmud önceki padişahlara nazaran çok cesur davranarak başlamıştı yeniliklere. Tek başına Yeniçeri Ocağı'nın imhası bile önemli bir gelişmeydi. Aynı yıl kalemlerde çalışanların gelecek endişesine düşmelerini önlemek üzere müsadere usulü kaldırıldı. Bir taraftan askerî

kurumların yeniden organize edilmesine çalışılırken, diğer taraftan vergilerin daha adaletli toplanması, ülkede yaşayan nüfusun kompozisyonu hakkında bilgi edinmek için nüfus sayımı yaptırılması, 1834'te bütün yüksek devlet memurları için âdet olan her yıl yeniden tayin uygulamasına son verilmesi ve bu vesile ile alınan ücret ve muhtemel yolsuzlukların önlenmesi, memurlara düzenli maaş tahsisi, memurlar arasında modern bir rütbe sistemi uygulanması, kalemlerdeki usta-çırak usulü yerine resmî bir eğitim sistemi getirilmesi, ilk öğretimin zorunlu yapılması, muhtelif okulların tesisi, kılık-kıyafette değişiklik, gittikçe yayılan posta örgütü sayesinde uzak mesafelerle haberleşme imkânı sağlanması, resmî de olsa bir gazetenin gündelik hayatta yerini alması, mürur tezkeresi usulü sıkı hale getirilerek toplumsal hayata bir çeki düzen verilmeye çalışılması bütün yüzyıl boyunca sürecek yeniden yapılanmanın ilk örnekleri idi.

II. Mahmud Devri'nde daha önce görülmeyen şekilde peş peşe yeni kurum ve usullerin uygulamaya konması toplum için adeta şok tesiri yapmıştı. Halktan toplanan ve vilâyetlerin masraflarını karşılamayı amaçlayan ucu bucağı olmayan vergi tahsilini denetim altına alması sempati toplasa da, o zamana kadar görülmeyen uygulamalarıyla tepkileri de beraberinde getirmişti. Bir defa Yeniçerilerle birlikte bunlarla irtibatlı görülen Bektaşi tekkelerinin kaldırılması, toplumun bir bölümünün düşmanlığına yol açmıştı.10 Öte yandan İslâm dünyasında görülmeyen bir uygulamayı başlatarak resmî kurumlara padişahın resimlerinin asılması, hele bunun ulemanın katıldığı törenlerle yapılması rahatsızlık doğurmuştu.11 Padişah tepkileri azaltmak için ulemanın, bu arada tekke ve tarikatların düşüncelerine önem verdiğini göstermek istiyordu. Nitekim Selimiye kışlasına resim asılırken bütün vüzera ve ulema olduğu halde kurbanlar kesilip, dualar edildikten sonra 21 pare top atılmıştır. İlginç olan husus ise Hüdâî şeyhinin dua okuması, Sünbiliye şeyhinin de "fatiha" demiş olmasıdır. 1835 yılında Babıâli'ye alay ile gelen resmin açılış duasını ise Sütlüce Sa'diye Tekkesi Şeyhi Hasırcızâde Süleyman Sıdkı Efendi yapmıştır.12 Padişahın bu tavrında belki yapacağı reformlarda açılışı din adamlarına yaptırarak halkın muhtemel tepkilerini azaltma gayreti vardı, fakat diğer taraftan ise onların düşüncelerini hiçe sayarak muhtemelen tasvip etmedikleri bir icraatı destekler pozisyona düşürmek amacı da mevcut idi.

Buna benzer uygulamalar Tanzimat Dönemi'nde genişletilerek sürdürüldü. Bilhassa taşrada idare meclislerinin kurulması ile hiç değilse halkın önde gelenlerinin devletin muhatabı sayılması suretiyle, adım adım resmî işlerin görülmesine vatandaş katkısı sağlanmaya çalışıldı. Gerçi eskiden de belde eşraf ve vücuhunu önemseyen bir anlayış vardı Osmanlılarda. Fakat şimdi bu daha belirgin ve hukukî bir hüviyet almıştı. Böylece yer yer arzu edilen derecede başarı elde edilmese de yapılan yenilikler, uzun vadede Türk toplumunu derinden etkiledi. Fındıkoğlu'nun deyimiyle "Tanzimat en geniş çevre ve manası ile ele alınırsa, bir cihan görüşünden başka bir şey değildir. Kendinden evvelki nizamı beğenmiyor, kendinden sonra kurduğu nizamı görmek istiyor. Yalnız siyasî ve idarî sahada değil, içtimaî hayatın hemen her sahasında bir yeni nizam isteniyor."13 Gerçekten de genel dünya görüşünden gündelik hayata, giyim-kuşamdan ev mefruşatına, devlet idaresinden sivilleşmeye varıncaya kadar bu etki her alanda görüldü. Yalnız değişimin ortaya çıkışı, yayılışı, karşılaştığı direnç her yerde aynı olmadı. Coğrafî bakımdan başkent ve liman şehirleri, sosyo-ekonomik bakımdan üst

düzey devlet görevlileri, kültürel bakımdan dinle daha uzaktan ilgili olanlar en çok etkilenenler kesimlerdi.

Meselâ maaşını devlet tarafından tahsis edilen bir mukataadan alan, bu konuda zaman zaman zorlanan veya zorbalığa başvuran memurun yerini, mal müdürlüğünden maaşını alan memur geçti. Aynı şekilde çıraklık usulüne dayanan, dolayısıyla babadan oğula geçmeye başlayan yani gedik sistemine dönüşen devlet dairelerine şakirt olma, böylece bürokraside çalışma yerine, belirli eğitimden geçmiş insanlar tercih edildi. Bu yüzden çocuklarını bir daireye şakirt vermek için uğraşan babaların yerini, onları seçkin bir mektepte eğitmek için uğraşanlar aldı. Devleti güçlendirme çalışmaları memuriyet kavramını da, memur sayısını da değiştirdi. Öyle ki XVI. yüzyılda sivil bürokraside çalışan memur sayısı iki binlere varmazken, XX. yüzyıl başlarında yüz binlere ulaşmıştı. Hatta bu artış yüzünden 1876'lardan sonra personel maaşları düzenli ödenemez olmuştu. Yapılan uygulamalarla Osmanlı bürokrasisinde çaalışanlar artık eski "kul sistemi" içerisinde yer alan görevliler değil, görev ve sorumlukları kanunlarla belirlenmiş olan "devlet" memurları idi.

Yeni memur sınıfı sadece resmi görevinde değil, sosyal hayatta da geleneksel kesimlerden ayrılan modern ve pahalı hayat tarzının öncüsü oldu. Bunlar aynı zamanda mevcut düzenden yararlanan kimselerdi. Burada garip bir çelişkinin varlığı dikkat çekmektedir. Mülkiye mensuplarından aklı başında olanlar devletin bu haliyle yürütülemeyeceğini görerek değişimi istemekteydiler. Ancak değişimin başında da kendileri bulunmak istiyorlardı. Bu değişimin öncüleri olmak arzusundaydılar. Onlar bulundukları mevki ve makamı korumak isterlerken, değişimi de bu mevki ve makamı daha da güçlendirerek sağlamak amacındaydılar. Değişim ancak kendilerini güçlü kıldıkları ölçüde kabul görmekteydi. Babıâli için bu, saltanata karşı daha fazla inisiyatif elde etmek demekti. Saltanat için ise değişim, yeniden devlet çarkının kontrolünü ele geçirmek demekti.

Esasında her iki kesimi de belirli ölçüde sınırlayacak, etkileyecek, bir değişim gerekmekteydi, fakat bunu teklif edebilecek, yapılması için baskı oluşturabilecek "devlet dışı" bir güç bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Saray-Babıâli çekişmesi, netice itibarıyla "sivil toplum"un dışında cereyan etmekteydi.

Reformların halk ayağını oluşturmak, yeniliklere destek olunmasını sağlamak için 1840'lardan itibaren, vilâyet, kaza ve nahiyelerde muhtelif meclisler oluşturuldu. Meclislere halkın temsilcilerinin üye olarak katılması sağlandı. Bu üyelerin seçim yöntemi karmaşık ve halkın gerçek katılımını temin etmekten uzak olsa da ilk aşamada olumlu adımlar idi. 1864 ve 1870 tarihli nizamnameler meclislerin işleyişini daha da belirgin ve istikrarlı hale getirdi. Meclis üyesi olan zengin toprak sahipleri veya nüfuzlu tüccarlar; devlet ile halk arasındaki aracılığı başarıyla yerine getirdiler. Bunun farkında olan yöneticiler bilhassa bayındırlık ve eğitime ilişkin yatırımlarda bu üyelerden malî yardım, onların vasıtasıyla ahaliden de bedenî hizmet sağladılar. Böylece ülkenin maddî yönden çok sıkıntılı olduğu bir dönemde yöneticiler ile eşrâf, yol, köprü, liman, okul, hastahane, telgraf hattı inşası gibi tesisleri gerçekleştirebildiler. Yardımı dokunan memleket ileri gelenlerine madalya ve rütbeler verilerek, isimleri Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak teşvik edildiler.14

II. Mahmud'un reformlarına Tanzimat fermanı yeni bir yol çizdi. Gerçi yaygın kanaat Mustafa Reşid Paşa'nn Mısır meselesinin çözümünde ve Rusya'nın baskısından kurtulmada, İngiltere'den gerekli desteği sağlamak için bu fermanı ilan ettirdiği idi. Bu yüzden yöneticiler arasında amaca ulaşıldıktan sonra fermanın rafa kaldırılacağı beklentisi hakimdi. Sırf bundan ötürü tamamen ülke içerisinde düzenlenebilecek konular, yabancı ülkelerin "şahit" tutulduğu bir belgeye dayandırıldı. Bununla birlikte fermanın hazırlık aşamasında batılı diplomatların ıslahat beklentilerini Reşid Paşa'ya hissettirdikleri bilinmektedir.15 Bu sırada İngiltere'den beklenen yardım gerçekleşti ise de bu öncelikle fermanın ilanından başka sebeplere dayanmaktaydı: 1838 Ticaret Antlaşması'nın sağladığı müthiş avantajı yitirmemek ve Boğazlara, Rusları ya da Fransa'ya taraftar olan Mehmed Ali'yi yaklaştırmamak. Muhtemeledir ki, Tanzimat Fermanı ilan edilmese de İngiltere'nin yardımı temin edilecekti. Fermanın buna katkısı sınırlı olmuştur denilebilir. Üstelik fermanın ilanına İngiltere'den ziyade Fransa'dan olumlu tepkiler geldi. Gülhane'deki törene Prens Joinville'in katılması, Fransız Le Siecle gazetesinin bu olayı "Garp medeniyetinin bir zaferi" olarak nitelendirmesi bu bakımdan dikkat çekmektedir.16

Halbuki Osmanlı memurlarının büyük çoğunluğu fermanı samimi bir modernleşme ihtiyacı değil de, İngilizlerin desteğini sağlamak için girişilen diplomatik bir manevra olarak değerlendirmekteydi. Reşid Paşa'nın azlinden sonra Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın söylediği; "Dışarıdan gelecek nasihatlere memnuniyetle itibar ederiz ama içişlerimizi ilgilendirecek her türlü müdahaleleri şiddetle reddedeceğiz" tarzındaki sözleri, Tanzimat'ın yabancı destekli imajına bazı bürokratların ne derece tepkili olduğunu göstermektedir.17 Ancak Batılı devletlerin duruma şahit kılınması beraberinde muhtelif meselelerde yabancı müdahalesini de bir bakıma normalleştirdi. Nitekim büyük devletlerin diplomatları vasıtasıyla Tanzimat ilkelerinin tatbikatını takip ettikleri görülmektedir. Avusturya Başbakanı Metternich'in İstanbul Elçisi Kont Apony'ye yolladığı telgrafta geçen "Gülhane Hattı'ndaki vaatlere uyunuz" ifadesi bu açıdan mühimdir. İngiliz Büyükelçisi Canning ise, yaklaşık yirmi yıl boyunca ıslahat işini, istense de istenmese de, İngiliz siyaseti doğrultusunda yönlendirmiştir.18 Neticede ilan edilen prensipler toplumun normal gelişiminin doğurduğu bir sonuç değildi. Yaygın kanaat dışarıdan empoze edilen ve topluma zorla benimsetilen bir ıslahat hareketi olduğu noktasında odaklanmaktaydı.19 Gerçekten de Tanzimat belgesi, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması'nı tamamlayan, Avrupa burjuvazisinin Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini güvence altına alan yasal bir çerçeve durumundaydı.20

Bu arada Batılıların diplomatik baskılarının Tanzimat sonrasındaki reformların en önemli güç kaynağı olduğunu kabul etmekle beraber,21 Türk toplumunun hassasiyeti dolayısıyla, Avrupa'nın Osmanlıların işlerine sürekli karışmaları yüzünden normalde yapılabilecek reformların da bazı bürokratik engellemelere maruz kaldığını kabul etmek gerekir.22 Nitekim Mümtaz Turhan, Tanzimat'ın uygulanmasındaki güçlüğün bizzat fermanın içeriğinden kaynaklandığını ifade ederek şu görüşleri ileri sürmektedir: "İctimaî bünyenin, teşkilât ve müesseselerin, asırlarca hüküm süren zihniyetin, itiyat ve teamüllerin, devlet adamlarının ekseriyeti karşısında Tanzimat ıslahatının hemen muvaffak olamaması gayet tabiiydi."23

Bütün zorluklarına rağmen yenilikçilerin özellikle merkezî bürokrasinin yeniden yapılanmasında daha fazla ilerleme kaydettikleri söylenebilir. Oluşturulan çok sayıda nezaret meclisi hummalı bir çalışma için girmişti. Hele devrin en önemli kuruluşu olan Meclis-i Vâlâ, yüzlerce nizamname ve talimatname hazırladı. Taşradan gelen hemen her konu buraya havale ediliyor, evraklar inceleniyor, alınan kararlar hükümete sunuluyordu. Ancak merkezdeki yoğun mesai taşradaki muhalefet yüzünden ya hedefine ulaşmıyor ya da alınan kararlar dejenere ediliyordu.24 Hükümette görev alanların bu durumu kabullendikleri anlaşılıyor. Nitekim Âli Paşa ilerlemenin adım adım, sindire sindire olması lâzım geldiğini, yıldırım gibi gelişmelerin uygun olmadığını söylemekteydi.25

Bu süreçte Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ndeki reformlarla kendi politik hedefleri doğrultusunda ilgilendiler. Onlar için yenilenmeyi başarmış bir toplumun ekonomisine hükmetmek daha güçtü. Bundan dolayı devletin iç işlerine pek çok vesile ile karıştıkları halde geleneksel siyasî yapıya müdahale etmeyi hiç düşünmediler. Böylelikle Avrupa'nın siyasî ve askerî hegemonyasına girilmesine, ekonomik bakımdan sömürge haline gelinmesine rağmen siyasî ve askerî kurumlar ayakta kalmayı başardı. Zor durumlarda ise devlet, toprak veya ekonomik tavizler vererek ağrı ağır geri çekilmeyi tercih etti.

Bir Millet Yaratmak

İngiltere'de doğan ve daha sonra diğer Avrupa ülkelerini kuşatan sanayi inkılâbı ile Fransız İhtilâlinin getirdiği yeni şartlar devletlerin yapısını derinden etkiledi. Artık mevcut devlet modelleri ciddi surette tartışılmaktaydı. Henüz imparatorlukları sona erdirecek bir gelişme söz konusu değildi, fakat düşünce düzeyinde de olsa, adım adım millî devletlere yönelme başlamıştı. Bu ortamda Osmanlı Devleti'nin yaşayabilmek için muhtelif dinî ve etnik unsurlardan meydana gelen "reaya"sını birleşik bir "millet" haline getirmekten, bir millet icat etmekten başka çaresi yoktu. Tanzimat'ın milletlerin uyumu ve birleştirilmesi politikası işte bu milleti yaratmak içindi. Bunun için unsurların eşitliği gerekliydi. Osmanlı aydınının bu gerçeği erken zamanlarda, yani Tanzimat'ın hemen öncesinde fark ettiği anlaşılmaktadır. II. Mahmud hayatının sonlarına doğru şöyle demişti: "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evlâdımdır."26 Halbuki sultanın amcası geçen yüzyılın sonlarında farklı dinlere mensup olanları ayırıcı işaretlere oldukça önem vermekteydi.27 Yine fikirleriyle devrin yeniliklerine ilham kaynağı olan Sadık Rıfat Paşa, vatan ve millet sevgisinin insanların kalbine yerleşmesi gerektiğini, bunun için toplum ile devlet arasındaki ilişkilerin sıklaştırılmasını, aksi takdirde Fransız ihtilâli ile yayılan fikirlerin olumsuzluğunu ortadan kaldırmanın mümkün olamayacağını söylemekteydi.28 Bu fikir fermana şöyle yansıdı: "Tebaa-saltanat-ı seniyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i saire bu müsadât-ı şahânemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahânemizden emniyet-i kâmile verilmiş"tir. Reaya meselesi devletin ana meselesi sayıldığından batılıların bunu istismar etmelerini önlemek için Tanzimatçılar Osmanlılığı öne çıkarmışlardır.29 Önceleri biraz müphem görünen bu politika Islahat Fermanı ile daha da netleştirildi. Ülkede yaşayan herkese tek vatandaşlık sıfatı altında, fakat devletin İslâmî geleneklerine halel

gelmeksizin, eşit hak ve vazifeler tanımak hedef olarak belirlendi. Bu fikir azınlıkları devlete bağlamak ve onların bağımsızlık emellerini yatıştırmak gayesini gerçekleştirebilirdi.

Genel olarak bakıldığında Tanzimat ve müteakip yapısal değişikliklerle birlikte sisteme evrensel değerler daha yoğun olarak girmeye başladı. Örneğin yönetilen kesimi ifade eden ve yöneticiye tam bağlılığı anlatan "reaya" terimi yerine, "teb'a" kelimesi bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsayacak şekilde kullanılmaya başlandı. Bu dönemde Osmanlı yaşantısını yakından gözlemleyen Cyrus Hamlin, "Gülhane Hattı reâyâya hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu… ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi." diyerek siyasal beklentiler ve anlayışlardaki değişmelere işaret etmektedir.30

Buna karşılık yenilikçiler Müslüman halka, toplumsal ve siyasî yapıda yeni roller vermeyi düşünmemekteydiler. Görünüşe bakılırsa gayrimüslimlerin haklarının da Müslümanların seviyesine çıkarılması arzulanmaktaydı. Burada yöneticilerin daha ziyade pragmatik bir mantıkla hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Amaç çeşitli sorunların çözümünde yabancı yardımını sağlamak, ama müdahalesini önlemekti. Bunun için de onların yardım için şart koştukları ıslahatları yapmak gerekliydi. Yabancılar ise sadece gayrimüslimlerin hayatlarına dair meselelerle ilgiliydiler. Yalnızca çok özel durumlarda ki, genellikle yeni bölgeleri nüfuz altına almak için, Müslümanlarla ilgili konuları gündemlerine aldılar. Böylece fermanın ilanını müteakip yıllarda yabancılar, eşitliği tesis görüntüsü altında daha ziyade "zimmî kayırmacılığı"na yöneldiler.

Müslüman halkın meseleye yaklaşımı ise başlangıçta hoşnutsuzluk olarak kendisini gösterdi. Çağın standartlarına göre gayrimüslimlere çok fazla serbestiyet tanınması, yeni hak ve imtiyazların verilmesi huzursuzluk nedeniydi. Hadiseyi Müslümanlar basitçe "Şimdi Tanzimat var, gâvura gâvur denmeyecek" şeklinde algıladılar.31 Bu rahatsızlık belki ilk aşamada çok büyük olaylara sebep olmadı ama milletlerin kaynaşması da gerçekleştirilemedi. Islahat Fermanı'nın ilanıyla bir adım daha ileri gidilerek gayrimüslimlerin hukukî ve kazaî imtiyazları artırıldı. Üstelik Paris Antlaşması'yla yeni düzenlemeler, devletin milletlerarası camiaya bir taahhüdü haline getirildi. Bu sefer gayrimüslimlere verilen hakların çok ileri düzeyde olması toplumun büyük bir kesiminden, hatta Mustafa Reşid Paşa gibi bir reformcudan bile itira geldi. O, Âli ve Fuad Paşaları hainlikle suçlayarak fermanın devletin istiklâl ve hukukunu tehlikeye sokacağını şiddetli bir üslup ile ifade etti.32 Tanzimat'ın aksine bu fermana Müslümanların tepkisi sert oldu.33 Çünkü ekonomik bakımdan uzun zamandan beri önde olan gayrimüslimlere verilen bu haklar sayesinde, bir İngiliz diplomatının deyimiyle "Hıristiyanlar, Türklerden çok daha iyi duruma" geçmişlerdi.34

Meydana gelen gelişmeler, tedricen de olsa, siyasî katılımın oluşumunu kolaylaştırabilecek temel bir zihniyet değişikliğinin işareti olan "birey"in başlı başına bir değer ve toplumsal hayatın bir öğesi olarak belirmesine yol açtı. Bu olgunun en belirgin örneklerini özellikle XIX. yüzyıl edebiyatında görmekteyiz. Tanzimat'ın büyüklüğü, sanki bütün kapıları kendisine kapalı bulan insanın yavaş yavaş kendi içinde değişmenin imkânlarını arayan ferdin doğuşuna zemin hazırlamış olmasıdır.35 Sadece edebiyattaki gelişmeler değildir ferdiyetçiliği canlandıran. Hukuk ve idarî sistemin merkezileşmesi, iç

gümrüklerin kaldırılarak piyasanın bütünleştirilmesi, eğitim kurumlarının dinî niteliğin dışına çıkarılması, sayesinde farklı mahallî kültürler, “Osmanlılık” üst kimliği altında eritilmek istendi. Fert devlet lehine aktif hale getirilmeye çalışıldı. Bütünlüğün sağlanabilmesi için yönetim kademelerinde halkın temsilcilerine de yer verildi. Mahallî meclislerin teşkili ile bu yönde sınırlı düzeydeki ilk adımlar atılmıştır. Meşrutiyetin ilanı ile ise toplum oldukça önemli bir deneyden geçti. Ancak Osmanlı yenilikçilerinin ülkeyi ve toplumu bir arada tutmak için giriştikleri bu teşebbüsler; batılı devletlerin müdahaleleri, yerli gayrimüslimlerin onlarla birlikte olmaya yönelik tavırları, her geçen gün artan imtiyazlara “himaye usulü”nün avantajlarının da eklenmesiyle ayrılıklara zemin hazırlamış oldu.

Eşitlik Talebinden Ayrılık Rüzgârına

Avrupalı devletler gayrimüslimler için eşitlik isterken, eşitsizlik döneminin teşkilâtı olan “millet sistemi”ne müdahale etmedikleri gibi bu sistem çerçevesindeki hakları genişletmeye çalışmaktaydılar36 ve önceleri millet sistemine dahil edilmeyen Katoliklere ve Protestanlara da bu statünün verilmesine çaba gösterdiler. Nitekim Fransa’nın etkisiyle 1829 yılında Katolik Ermeniler bir millet olarak tanındı ve 1831’de ilk patrik atandı. Latin Katoliklere ise millet statüsü 1840’ta verildi.37 Bu sıralarda Katolik kilisesinin misyonerlik faaliyetleri yüzünden bazı Ermenilerin Katolikliği benimsemeleri dikkat çekmiş, Ermeni Patrikhanesi’nin müracaatı üzerine mezhep değiştirme yasaklanmış ve bu yasak on yıl kadar sürmüştü.38 Fransa ile Rusya’nın kendi mezhepdaşlarını himaye bahanesiyle Osmanlı Devleti’nin içişlerine karışmaları üzerine İngiltere de harekete geçti. Ancak Osmanlı Devleti’nde Protestan sayısı az olduğundan çok sayıda misyoner Osmanlı memleketlerine gönderilerek propaganda faaliyetlerine hız verildi. 1842 yılında Kudüs’te bir Protestan kilisesinin açılması sağlandı. 1850’de ise, İngiliz ve Prusya elçilerinin ısrarları üzerine Protestanlar da bir millet olarak tanındılar. Bu milletin nizamnamesi 12 Mart 1878 tarihinde yayınlandı. İngiliz, Alman ve Amerikan misyonerlerinin yoğun gayretlerine rağmen Protestan sayısı fazla artmadı. XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı memleketlerindeki Protestan sayısı sadece 50. 000 kadardı.39

Gayrimüslim cemaatler de Osmanlı Devleti’nin gittikçe içine düştüğü buhrandan kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmaya yöneldiler. Büyük ölçüde devletten beklentileri kalmamış gibiydi. Devletin adaletini görmüyorlar, güvenlikleri problemli, vergiler ağır olup üstelik kendi bağımsızlıklarını istemelerini teşvik eden unsurlar mevcuttu. Yabancıların devlete baskıları, bu baskılar sonucunda gayrimüslimlere sağlanan haklar oldukça cazipti ve bu güçten etkilenmemek mümkün değildi. Sıkıştıklarında artık başvuracakları merci devletin resmî organları değil, oradaki ya da en yakın yerdeki konsolos idi. Hatta bırakalım yabancı unsurları Müslüman unsurların dahi başvuracakları unsur yer yer konsoloslar olabilmekteydi.40

Gerçekten de Avrupalıların hiçbir müdahalesi Müslüman-gayrimüslim eşitliğini sağlamaya yönelik değildi. Daima gayrimüslimlere yeni haklar sağlamayı arzu eden, hatta eşitsizliğin devam etmesiyle bundan yararlanmayı isteyen bir tavır sergilenmekteydi. Nitekim devlet kurumlarının iyi işlemesine yönelik talepler ve müdahaleler görülmemekteydi. Mahkemelerin işleyişine müdahale edilmekteydi; fakat bu Osmanlı yargı sisteminin aksayan yönlerini ıslaha gayret etmek için değil,

gayrimüslimlerin haklarını korumak için yapılmaktaydı. Halbuki bu mahkemelerde hakkı zayi olan bir Müslüman için böyle bir müdahale görülmemekteydi. Bundan bizzat bazı yabancı diplomatların dahi rahatsızlık duydukları görülmektedir. Meselâ Boğazlardaki İngiliz konsolos vekili G. Abbott şöyle demekteydi: "Meslektaşlarımın müdahalesi yalnız dostça uyarıya münhasır kalsa ve her çeşit partizanlık ve dinsel görüşleri bir yana bırakarak, yalnız Hıristiyanlara değil, zulme uğramış Müslüman ve Musevilere de, gerektiğinde, yardım elini uzatsalar; şiddetli çatışmalardan ne kadar kaçınılmış ve bu İmparatorluğa ne kadar geniş yararlar sağlanmış olacak."41

Üstelik bu müdahaleler yapılan antlaşmalara aykırı şekilde cereyan etmekteydi. Bahane ise hazırdı: Paris Kongresi'nde Âli Paşa, konsolosluk tercümanlarının devletlerarası antlaşmaları çiğneyerek Osmanlı mahkemelerine müdahale ettiklerinden şikayette bulunduğunda, Avrupalı temsilciler mahkemelerin istenen tarzda ıslahı halinde tercümanların müdahalelerinin ortadan kalkacağını dile getirmişlerdi.42 Bir medenî kanunun hazırlanması gündeme geldiğinde Fransızlar, Code Napoleon'un benimsenmesini telkin etmişler, hatta Osmanlı yöneticileri arasında bazı taraftarlar dahi elde etmişlerdi. Ancak Cevdet Paşa'nın müdahaleleri ile bu olumsuz durum engellenebilmiş ve neticede Mecelle hazırlanmıştı.43

Dolayısıyla toplum hayatına yönelik reformlardan en çok gayrimüslimler kazançlı çıktılar. İngiliz Konsolos Yardımcısı Suter, İzmir'e yaptığı seyahatten sonra kaleme aldığı 5 Ocak 1840 tarihli raporunda; mülkiyet güvenliği sayesinde toprak alım satımının yaygınlaştığını yazmaktaydı.44 Gerçekte ise sadece durumdan yararlanan Rumlar geniş ölçüde arazi spekülasyonlarına girişmişler, Yunanistan'dan Anadolu'ya doğru bir göç hareketi başladı.45 Zamanla kapitülâsyonlarla ilgili antlaşmaların sınırları aşılarak, gümrük vergilerinde muafiyetin çok ötesinde olan ibadet, seyahat, yerleşim, mülkiyet edinme ve hukukî imtiyazı kapsayan bir duruma ulaşıldı.46 Böylelikle gittikçe yabancı uyrukluların Osmanlı ülkesinde işledikleri suçlardan ötürü Türk mahkemelerine çıkarılamadıkları, dolayısıyla devletin hükümranlık haklarının zedelendiği bir durum ortaya çıktı.47

Kapitülâsyonların, hükümetin Osmanlı milletini meydana getirmek için giriştiği çabaları başarısızlığa uğratan bir başka fonksiyonu vardı. XIX. yüzyılda yabancı ülkeler ile düzenli diplomatik ilişkilerin tesisini müteakip Osmanlılar, devletlerinin varlığını çok tehlikeli biçimde tehdit eden ve genel olarak "himaye sistemi" (protégé) diye anılan uygulama ile yüz yüze geldiler. Himaye sistemi ilke olarak, Osmanlı tebaasından olan bir gayrimüslimin yabancı bir ülkenin vatandaşlığına geçmesi ve buna karşılık o devlette değil de, Osmanlı ülkesinde bir yabancı gibi yeni milliyetiyle yaşamaya devam etmesidir. Esas olarak Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin yabancı devletlerin himayesine girmesini sağlayan bir kavramdır. Böylece Osmanlı Devleti'nin koruması altındaki zimmîler olmaktan çıkan gayrimüslimler, Avrupa devletlerinin vatandaşları sıfatıyla hareket ediyorlardı.

Himaye sistemi kapsamına girenlerin başlangıçta sayısı son derece sınırlı olup Osmanlı Hıristiyanları ile Yahudilerin yabancılar hesabına konsolos vekilliği, tercümanlık, ticaret acenteliği ve hizmetçilik gibi işleri yerine getirmeleri için uygulanmaktaydı. Bu görevlere atananlara Babıâli'ce, Osmanlı yargı sisteminden ve bazı vergilerle yükümlülüklerden muaf olduklarına dair "berat"

verilmekteydi. Böylelikle bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı yabancı bir ülkenin, kapitülâsyon antlaşmaları ile tanınan haklarından faydalanmakta ve onun himayesine girmekteydi. Antlaşmalara göre sefaret ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsî olarak ve görev süreleri için verilmesi gerekiyordu. Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsolosluğun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar; zamanla, diplomatlar tarafından akrabalarına, manastır ve dinî kurumlarda çalışan zimmîlere, konsolos veya sefirlerin alış veriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı.48

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve "patent" adı verilen himaye kağıdını yabancı devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devleti'nde bir "beratlılar sınıfı"nın doğmasına sebep oldu. Daha XVIII. yüzyılda imparatorluğun sonradan kaybedeceği topraklarda Avusturya'nın yaklaşık 250 bin kişiye imtiyaz belgesi dağıttığı tahmin edilmektedir.49 Özellikle gayrimüslim esnaf ve tüccarın bu tür belgelerden temin etmeye çalıştığı görülmektedir. 1793'te Halep valisi, Babıâli'ye yazdığı bir raporda şehirde 1500 kadar konsolos tercümanı bulunduğunu, hepsinin ticaretle meşgul olmasına rağmen vergiden muaf olduklarını yazmaktaydı.50 XIX. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin koruması altında olan insan sayısı bir milyona yakındı. Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz himayesine girmişti.51 1860'da İstanbul'daki Amerikan temsilciliği, başkentte yabancı statüsünde olan Osmanlı vatandaşının sayısını 50.000 olarak vermektedir.52 En dikkat çekici ifadeyi Trabzon'daki İngiliz konsolosu G. S. Stevens 16 Mayıs 1848 tarihli yazısında kullanmaktaydı. O, himaye sisteminin büyük ölçüde istismar edildiğinden bahsederek, "kesin tedbirler alınmadığı takdirde birkaç yıl içerisinde buradaki her reayanın Rusya'ya mensup olacağı" konusunda hükümetini uyarmaktaydı.53

Berat alan bir kişi, ticarî ve malî imtiyazlar elde ediyordu. Artık Osmanlı kanunlarına tâbi olmuyor, bazı vergileri ödemiyordu. İthalat ve ihracatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı vatandaşlarından daha az veriyordu.54 Buna karşılık pek çok yükümlülük altında ezilen Müslüman esnaf onlarla rekabet edememekteydi. Gayrimüslimler için himaye sistemi vergi kaçakçılığının en kolay yolu idi Patent alanların askerlik mükellefiyetleri de ortadan kalkıyor, böylece cizye (bedel) vermiyorlardı. Adî ya da siyasî suçlardan ötürü sorumlu tutulamıyorlardı. 1852'de İngiltere'nin Midilli konsolosu olan Newton, "Mahkemelerde İngiliz korumasının avantajları çoktu. İngiliz koruması altında olmak isteyen o kadar fazlaydı ki, elde etmek için her yol deneniyordu" diye yazmaktaydı.55

Gayrimüslimlerin himaye sistemini benimsemelerinin en önemli hedeflerinden biri de siyasî idi. Yunan isyanında olduğu gibi, güçlü hâmileri Osmanlı Devleti'ne baskı yapabilirler ve o milletin bağımsızlığını sağlayabilirlerdi. Bu duygu ve düşüncelerle her bir azınlık grubunun bir büyük ülkeye yanaştığı görülmektedir. Rumları ve Ermenileri Rusya, Katolikler ile Marunileri Fransa, Protestanları ve Yahudileri İngiltere ile Almanya, Eflâk-Boğdan'ı Avusturya-Macaristan, Dürzîleri de yine İngiltere himaye altına almıştı. İngiltere 1840 ve 1850'lerde Filistin Yahudileri ile Lübnan'daki bazı Dürzileri himayesine alan, küçük Protestan kiliseleriyle irtibat tesis etti. Bütün bunları yaparken de öncelikli hedefi Hindistan ticaret yollarını açık tutmaktı. Sırf bu maksatlarla bedevî kabilelerin şeyhleriyle dahi iyi geçinme politikası takip edildi.56

Batılı devletlerin himayesine giren Osmanlı vatandaşlarının sayıları arttıkça, o devletlerin ülkedeki nüfuzu da artmakta, güya artık kendi vatandaşları sayılan bu grupların hak ve menfaatlerini korumak için müdahalelerde bulunmaktaydılar. Bu müdahaleler gerek devlet adamlarını gerekse halkı derinden yaralayacak derecelere varmakta, konsolosluk tercümanları ise işi tamamen küstahlık düzeyine getirmekteydiler. Onlar tefecilik yapmakta, alım satım işlerine karışmakta, mahkemelerin kararlarına müdahale etmekteydiler.57 Böylelikle konsoloslarla gayrimüslim eşraf arasında ilişkiler arttı. Bazı ekonomik faaliyetlere ortaklaşa teşebbüs ettiler. Gayrimüslim zenginler faizle kredi vermeye ve böylece bazı toprak sahiplerinin haklarını elde etmeye çalışırlarken, köylülere karşı desteklenmelerini konsoloslardan talep etmekteydiler ki, 1860'ların başlarında Şam vilâyetinde köylülere verilen borçların büyük kısmı İngiliz konsolosunun himayesindeki Yahudilere ait idi.58 Ecnebiye ya da o statüde olan birine ev ya da iş yeri kiralayan bir kimse, kiralayan şahıs gidip aylarca gelmese veya kira ödemese bile orayı boşalttıramıyordu.59 Konsolosların gücü o dereceye vardı ki, bilhassa devlet merkezine uzak olan yerlerdeki âyânlar ve kabile şeyhleri de, bazı işlerinin halli için onlara aracılık yapmaları için müracaat ediyorlardı. Nitekim 1830'da Mevali ve Aneze aşiretlerinin şeyhleri, Halep valisi ile aralarındaki kırgınlığı düzeltmesi için Fransız konsolosuna başvurmuştu. 1850'de askere alınmaya karşı Dürzilerin başlattıkları isyan, İngiliz ve Fransız konsolosları aracılığıyla sona erdirilebilmişti.60

Yine kapitülâsyonlardan yararlanarak bazı mıntıkalara çok sayıda ecnebi göç ettirilmiş, daha sonra da söz konusu toprakların koparılması sonucu hazırlanmıştı. Devlet, bu tür plânları çoğu zaman fark etmesine rağmen, kapitülâsyonlar yüzünden engelleyemiyordu. Konsoloslar çeşitli vesilelerle gayrimüslimleri devlet aleyhine kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı. Meselâ Tanzimat yıllarında Kayseri'de bulunan bazı konsoloslar bölgedeki Ermenileri, hatta aşiretleri kışkırtarak Elbistan-Maraş yolunu kapattırmışlar, aşiretlerin devlete karşı sık sık ayaklanmalarında rol oynayarak 61yüzyılın sonuna doğru bölgede çıkan karışıklıkların tohumlarını bu yıllarda atmışlardı. Buradaki Ermeniler üzerinde Fransa'nın etkisi çok büyüktü. Hatta bir aralık Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan, bölgede Fransız kültürünün ve dilinin hakim olduğu, Fransa himayesinde bir Ermeni devleti kurulmasını teklif etmişti. İskenderun'daki Fransız Viskonsülü Alexandre Mercinier, ülkesine yolladığı 10 Ocak 1901 tarihli mektupta kendi okullarında yetişen Hıristiyanların adeta birer Fransız olduğunu yazmıştı.62

Bütün bu gelişmeler neticesinde artık, gayrimüslimler Müslümanlarla eşit hakları istemiyorlardı. Çünkü her bakımdan Müslümanlardan daha avantajlı şartlara sahiptiler. Durumu İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Palgrave, 30 Ocak 1868 tarihli raporunda gayet açık biçimde tasvir etmekteydi: "Türkiye'de yaşayan Hıristiyanlar, Müslümanlarla karşılaştırıldığında, Hıristiyanların refahını onların daha enerjik, çalışkan ve diğer meziyetlerine bağlamak sık sık yinelenmese de bir hatadır. Gerçek şudur; Müslümanlar ülkede yaşayan Rum ve Ermenilere göre genellikle gayret, namus ve devamlı çalışma bakımlarından öndedirler. Fakat Müslümanların omuzlarına baskı denmez ama, sistematik olarak taşıyamayacakları kadar yük yüklenmiş ve yüklenmekteyken, Hıristiyanlar Osmanlı

İmparatorluğu'ndaki avantajlı himaye durumu altında, son yarım yüzyıldır şüpheli spekülasyonlar ya da doğrudan sahtekârlık ve tefecilikle kendilerini zenginleştirmişlerdir".63

Böylelikle bulunmaz fırsatlara sahip olan Levantenler ve yerli gayrimüslimler, bir "Osmanlı milleti"nin oluşmasını, Müslümanlarla eşit haklara sahip olunmasını istemek bir tarafa ayrılıkları özellikle körüklediler. Zira menfaatleri birlikte değil, ayrılıktaydı. Meseleyi yabancı diplomatların da son derece açık biçimde tespit ettikleri anlaşılmaktadır. Onların bu konudaki tutumları hakkında meşhur Urquhart şunları yazmaktadır: "(Onlar) yalnız Türklerle Avrupalıların arasına kara kedi gibi girmekle kalmaz, aynı zamanda Türklerle Avrupalılar arasındaki eski antipatiyi devam ettirir. Avrupalıyı ve Türk'ü birbirinin nazarında büsbütün düşündürtür, Türk'ü Avrupalı hakkında hüküm verecek vaziyetin aksi karşısında bulundurur. Bu sınıf ecnebi konsüllerinin imtiyazları ile vücuda gelmiş olup adeta bir Yahudi-Ermeni-Rus-Frenk çetesi halindedir."64

Esasında bir Osmanlı milleti yaratma düşüncesi realiteden uzak, bir hayal olarak nitelendirilemez. Devletin asırlardır başarıyla uyguladığı sistem buna müsait idi. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında mahalle ve köylerde az-çok samimi bir ortam meydana getirilmişti. Meselâ Orta Anadolu'daki Rumların arasında günlük işlerinde, evlerinde Türkçe konuşan ve çocuklarına Türkçe isimler verenlerin sayısı önemli ölçüde olup bir çok yerleşim biriminde Rumca sadece kilisedeki ayinlerde kullanırlardı. Ermeniler kendi alfabeleriyle Türkçe eserler yazarlardı.65 Müslümanlar Ramazan ve bayramlarda komşuları olan gayrimüslimlere yemek ve tatlı gönderirken, onlar da paskalya tatlısından Müslümanlara gönderirlerdi. Düğünlerde, cenazelerde bir arada olurlar, Ramazan'da gayrimüslimler çocuklarına dışarıda bir şey yememelerini öğütlerler, bir Hıristiyan Müslüman hocaya rüyasını yorumlatır veya kendisini okuturdu. Benzer hareketleri Müslümanlar da yapardı.66

Sosyal bütünleşme Türklerle diğer Müslümanlar arasında da mevcuttu. Toplumun diğer kesimleri, Türk geleneklerine göre yaşamaya yönelmişler, ortak anlaşma dili Türkçe olmuştu. Meselâ Osmanlılarda merkezle Arap vilâyetleri arasındaki ilişkiler, hem ekonomik hem de kültürel bakımdan oldukça yoğundu. Üstelik ortak din olgusu da bu yakınlaşmayı artırmış, Suriye'de Türkçe bilen zengin Arap aileler ortaya çıkmıştır. Bu etkileşim tek yönlü değildi şüphesiz, bölgeye gönderilen Türk memurlar da Arap geleneklerine uyum sağladıkları gibi Arapça öğrenmekteydiler. Böylelikle iki dili de çok iyi bilen önemli sayıda insan bir arada yaşamaktaydı. Bu durum Halep'te belirgin şekilde gözlenmekteydi.67 Kısacası Osmanlı devlet adamlarının bütün etnik, dinî ve mezhebî unsurları birleştirecek bir üst kültür oluşturma arzusunun alt yapısı yok değildi. Fakat böyle bir başarının elde edilebilmesi için birleşme eğiliminin ayrılık rüzgârından daha kuvvetli olması gerekirdi. Bunun için de dışarıdan engelleyici müdahalelerin olmaması lâzımdı. Urquhart da 1832'de aynı noktaya işaret etmekteydi. Ona göre Türklerle Hıristiyanlar arasında sadece elbisede, isim ve selâm tarzında fark olup, dışarıdan bir tesir olmadığı takdirde iki halk zamanla birbirine karışacaklardır.68 İşte Avrupalılar ile yerli destekçileri buna izin vermediler. Balkan isyanından Ermeni meselesine, Mısır'ın koparılmasından Yemen ve Lübnan olaylarına kadar hepsinin arkasında bu müdahalelerin tesirleri vardı.

Milliyetçilik hareketleri yüzünden, daha önce karma topluluklar halinde yaşayabilen Müslüman-gayrimüslim unsurlar, şimdi çatışan, birbirlerinden şüphelenen kesimler oldular. Asırlardır başarıyla uygulanan ve farklılıkları koruyarak bir arada yaşamayı öngören millet sistemi çatlamıştı. Kapitülasyon uygulamaları, himaye sisteminin gayrimüslimlere sağladığı imkânlar, Müslüman müteşebbislerin yeni ekonomik anlayışa ayak uyduramaması yüzünden Türk-İslâm nüfus, maddî ve manevî gücünü sürekli kaybetmekteydi. Cahillik, fakirlik, gelişmelere uzak kalma gibi olumsuzluklar altında ezilmeye mahkum oldu. Daha yakın zamana kadar hükmettikleri insanların emrinde gündelikçi olarak çalışmaya başladılar. Devletleri sürekli erimeye, yok olmaya yüz tuttu. Himaye ettikleri tarafından ihanetle karşılandılar. Bütün bu faktörler son yüzyıldaki arayışın, tatminsizliğin, kompleksin kaynağını teşkil etti. Gerçi bütün bunlara karşılık Osmanlı Devleti de Orta Asya'da Rusya'nın, Cezayir'de Fransa'nın, Hindistan'da da İngiltere'nin hakimiyetindeki Müslümanları koruyarak, yani mütekabiliyet esasını gündeme getirerek bir denge sağlamak istedi ise de, bu konuda Avrupalılarla rekabet edemedi.

Aydınların Çağı

Yenileşme döneminin bir bariz özelliği de, Osmanlı aydınları için yeni bir devrin başlangıcı olmasıdır. O zamana kadar devletle iç içe olan, her konudaki düşünce, eleştiri ve tekliflerini devlet makamlarına sunan aydın kesimin, gittikçe devletten bağımsızlaşmaya başlamasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydını, artık risâle ya da lâyiha sunan, bunun karşılığında "atiye" alan aydın değildir. Devrin aydını düşüncelerini gazete veya dergi köşelerinde, roman veya tiyatro eserlerinde anlatan; böylelikle düşüncelerini öncelikle topluma, ama bu arada yöneticilere duyuran kimsedir. Bu dönüşümde en önemli rolü, şüphesiz matbaanın yaygınlaşması ve basının gündelik hayata girmesi oynadı. Matbaacılık faaliyetinin, bu arada basının Türk toplumunda, çağdaşlarına nazaran oldukça gecikmiş olarak günlük hayatta yer alması, bu sınıfın çok daha erken zamanlarda etkili hale gelmesini önledi.

Osmanlılar, basının etkisi ile ilk olarak Fransız ihtilâli'nden sonraki günlerde tanıştılar. Eylül 1795'te Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nin yayın organı olarak çıkarılan Le Bulletin de Nouvelles, Osmanlı başkentindeki ilk gazetedir. Bunu yine aynı büyükelçiliğin çıkardığı La Gazette Française de Constantinople takip etti (Eylül 1796). İzmir'de de 1824'ten itibaren Le Smyrnien, Le Spectateur Oriental ve Le Courier de Smyrne gibi Fransızca gazetelerin çıktığını biliyoruz. Gerek Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği yıllarda yayınladığı Arapça ve Türkçe bültenler ile Fransızca gazeteler; gerekse Rum isyanı sırasında Fransa'nın Rumları desteklemek için çıkarttığı Türkçe-Rumca gazeteler Babıâli tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Osmanlı Devleti gittikçe batıya açıldığından Avrupalı yayın organlarının tek taraflı olarak kamuoyunu şartlandırmalarından büyük rahatsızlık duyuyordu.

Sultan II. Mahmud, bir gazete ile devletin kanun, kural ve uygulamalarının halk tarafından bilinmesini arzu etti. Bu sayede padişah, halkına devletin içinde bulunduğu durumu, yapmak istediklerini, bunların nedenlerini, tam ve doğru olarak gecikmeksizin anlatabilirdi. Avrupa kamuoyu ve güç odakları da, Osmanlı Devleti ile ilgili konuları bizzat kaynağından öğrenme imkânına kavuşmuş olacaktı. Bununla birlikte devletin sırlarının gazetelere yansımaması gerektiği görevlilere özenle

hatırlatıldı. Öte yandan gazete çıkarılmasıyla beklenen faydalardan biri de fen, sanat, sanayi ve ticarete ilişkin konulardaki gelişmelerin topluma duyurulması idi. Böylece ilk Türkçe gazete olan Takvim-i Vekâyi 1 Kasım 1831'de haftalık olarak yayına başladı. Gazete aynı zamanda Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca olarak yayınlanmaktaydı. Yalnız bu nüshaları pek istikrarlı çıkarılamadı. Buna mukabil özellikle Fransızca nüshası olan Moniteur Ottoman, Babıâli'nin çeşitli konulardaki görüşlerini batı kamuoyuna duyurmasında önemli etki yaptı.69

1840'tan sonra Churcill adlı İngiliz tarafından Cerîde-i Havâdis adlı bir gazete daha yayın hayatına sokuldu. Bu gazete devlet tarafından desteklenmekte olup daha çok politik ve ekonomik haber ve yorumlara ağırlık vermekteydi.70 Türkçe basın bu gazetelerin tekelinde ve yönetime eleştiride bulunmayan bir çizgide varlığını sürdürürken, hükümet diğer dillerdeki basının gelişmesine yardımcı bir tutum içine girdi. Bu sayede XIX. yüzyıl ortalarında İstanbul bir basın merkezi haline geldi.71

Başlangıçta Türkçe olarak sadece resmî basına izin veren Babıâli, kamuoyunun oluşmasında Takvim-i Vekâyi'nin yetersiz kaldığını gördü. Her ne kadar hükümet, Türkçe dışında yayın yapan basını yaptığı para yardımıyla belli ölçüde kontrol altında tutuyordu. Ancak yine de Türk dilinin, kültürünün ve devlet icraatının yayılması ve tanınması için Türkçe yeni gazetelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Zaten aydınlar arasında bu konu gittikçe daha fazla tartışılmaya başlamıştı. Üstelik Türkler dışındaki grupları da birbirleriyle bütünleştiren en önemli unsur Türkçeydi. Bu itibarla çok geniş bir kesime Türkçenin yayılmasında basın önemli rol oynayabilirdi.

1857'de çıkarılan Matbaa Nizamnamesi ile basın hayatına bir düzen getirildi ve gazete çıkarmak için hükümetten izin alınmasının zorunlu olduğu ilan edildi. Bundan sonra Türklere de özel gazete çıkarma imkânı tanındı ve 21 Ekim 1860 tarihinde Türkçe ilk özel gazete olan Tercüman-ı Ahvâl yayın hayatına başladı. Gazetenin sahibi Agâh Efendi ile başyazarı Şinasi, "halkın anladığı bir dille yayın yapmayı" temel ilke edindiklerini söylemekteydiler. Yeni gazete haberciliği ön plana çıkarıp, yer yer yaptığı araştırmalarla kamuoyunu aydınlattı. Bilhassa kapitülâsyonlarla ilgili uygulamalar, batılıların ticarî soygunları, eğitimin geriliği gibi hususlardaki yayınlar oldukça etkiliydi. Bu arada Cerîde-i Havâdis ile Tercüman-ı Ahvâl arasında şiddetli bir rekabet doğdu. Daha önce resmî gazete gibi sıkıcı yayın yapan Cerîde-i Havâdis de tarzını değiştirerek sade, anlaşılabilir, halkın ilgisini çekecek yayınlara yöneldi. Böylece Osmanlı basınında canlı tartışmalar baş gösterdi.72

27 Haziran 1862 tarihinde Tasvir-i Efkâr adlı yeni bir gazete yayın hayatına atıldı. Şinasi'nin çıkardığı, yazarları arasında Namık Kemâl'in de bulunduğu bu gazete, daha cesur ve açık sözlü bir yayın politikası izledi. Memleketin her türlü siyasi, sosyal, ekonomik problemleri, emperyalistlerin muhtelif oyunları ağır bir şekilde eleştirildi. Sık sık kapatılmasına ya da toplatılmasına rağmen sade anlatımı, araştırıcı özelliği ve tirajı ile kısa sürede ülke gündemini belirlemede mühim rol oynadı. Halk gittikçe gazetelerdeki haberlere, yorumlara ve tartışmalara ilgi duymaya, gazeteler arasındaki rekabeti takip etmeye başlamıştı. Özellikle bazı yazarların isimleri artık halk arasında pek çok devlet yetkilisinden daha çok anılır olmuştu. Namık Kemâl, Ebuzziya Tevfik, Reşad ve Nuri adlı aydınlar

tarafından Haziran 1872'de ilk sayısı çıkarılan İbret gazetesi İstanbul'da heyecanla karşılandı. İlk sayının çabuk bitmesi üzerine o gün beş bin nüsha olarak ikinci baskı yapıldı. Bu ilk sayı toplam 25 bin nüsha basılmıştı ki, Türk basın hayatında önemli bir başarı idi.73 1863'te Hürriyet, Terakki, Mecmua-ı Fünûn gibi yayın organları da devreye girdi. Bu arada mahalli düzeyde de resmî gazeteler yayımlanmaktaydı. İlk olarak Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında Rusçuk'ta Tuna adıyla bir gazete çıkarıldı. Devlet kontrolünde de olsa mahalli basının öncüsü olan bu tip gazetelerin sayısı gittikçe arttı. 1876'ya gelindiğinde ülkede toplam 22 vilâyet gazetesi mevcuttu. Vilâyet gazeteleri bazı yerlerde, en çok konuşulan ikinci bir dille de çıkarılmaktaydı. Meselâ Bosna gazetesi Türkçe-Sırpça, Basra gazetesi Türkçe-Arapça, Edirne gazetesi Türkçe-Rumca idi.74

İlk resmî gazetenin çıkması, ardından özel yayın organlarının yayılmasına yol açan gelişmeler ve bizzat devlet tarafından vilâyet matbaalarının kurulması matbaacılık mesleğinin olumlu etkilenmesine sebep oldu. Nitekim matbaa sayısı 1893-1907'de 199'a, 1908-1917 arasında ise 368'e ulaştı. Bu matbaalarda basılan kitap sayısında da, ülke geneli için son derece yetersiz olmakla birlikte, önemli artışlar meydana geldi. 1800'den önce yılda ortalama iki kitap basılmışken bu rakam yüz yıl sonra 682 idi.75

Gazetelerde pek çok konuda görüşler yer almaya, tartışmalar, eleştiriler yazılmaya başlandı. Polemikler birbirini takip etti. Gerçi sansür mekanizması yazarların kalemlerini rahatça oynatmalarını engelliyordu. Ama yine de gazetenin kapatılması pahasına zaman zaman hükümete yönelik olarak oldukça sert eleştiriler yer almakta, o zamana kadar toplumun yabancı olduğu bir yönetim anlayışına yönelik talepler dile getirilmekteydi. Meselâ Şinasi Tasvir-i Efkâr'ın ilk sayısında; Devletin, milletin temsilcisi olarak işleri yönetmesi gerektiğini, milletin de ona yardımcı olması icap ettiğini, söz ve yazı ile kendi kaderine dair görüş belirtme hakkına sahip olduğunu yazmıştı.76

Yer yer gazetelerin kapanmasına karşı aydınlar da değişik yöntemler uygulamaktan geri kalmadılar. Genellikle kapatılan bir gazetenin yerine bir süre sonra başka bir adla yenisi çıkarılıyordu. Halk yazar kadrosundan bunun eski gazetenin devamı olduğunu kolaylıkla anlamaktaydı. Farklı yöntemler de uygulanmaktaydı. Meselâ Şinasi'nin takibâta uğrayabilecek bazı yazılarını önce, Courrier D'orient'te yayınlatıp sonra sanki yabancı bir yayından yapılan tercüme imiş gibi kendi gazetesinde yayınladığı ileri sürülmektedir.77

Türkiye'de bulunmalarının şu ya da bu şekilde sakıncalı olacağını hissedenler ise hemen yurtdışına kaçmaktaydılar. 1860'larda Paris ve Londra sokaklarında ilk Jön Türkler görüldü. Zamanla diğer Avrupa şehirlerinde de onlara rastlamak sıradan bir olay haline geldi. İlk Jön Türk gazetesi olan Hürriyet 1864'te Londra'da Rıfat Bey'in yönetiminde yayınlanmaya başlayınca hemen etrafında bir Jön Türk kolonisi oluştu. Aralarında Namık Kemâl, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Nuri Bey, Reşad Bey ve Ali Suavi vardı.78 Böyle gazeteler yabancı posta teşkilâtlarıyla Osmanlı Devleti'ne rahatlıkla girebilmekteydi.

Zaman zaman kapanan gazetelerin yerine yenisi çıkarılmak suretiyle kısa ömürlü çok sayıda gazete yayımlanması gibi bir olumsuzluğa rağmen, toplum gazeteleri çok sevdi. Halkın sürekli devam ettiği kıraathane sahipleri, bu gazetelerden satın alarak çok sayıda kişi tarafından, hatta toplu halde okunmasını sağladılar. Bu durum ülke çapında okuma-yazmaya olumlu katkıda bulundu. Bilhassa Ahmed Midhat Efendi ile Namık Kemâl gibi iki usta yazarın bulunduğu gazeteler ısrarla aranmaktaydı. Ancak basın faaliyetleri sansür, tiraj azlığı, ekonomik problemler, dağıtımdaki sıkıntılar, yetişmiş eleman yokluğu gibi sebeplerden dolayı pek istikrarlı değildi.

Buna rağmen basın sayesinde 1869'lardan sonra adım adım Türk aydını arasında devlet, hürriyet, medeniyet, kamuoyu, eşitlik, meşrutiyet, özel teşebbüs, kalkınma, aile hayatı, kadın hakları gibi konular yer aldı. Böylelikle Türk düşünce hayatında yeni bir çığır açıldı. II. Mahmud'la başlayan değişim, şimdi hiçbir devlet adamının kontrolünde olmaksızın ilerlemekteydi. Hatta devlete rağmen değişim taleplerinin boyutları genişlemekteydi. Artık aydınlar toplumu etkilemeye ve yönlendirmeye başlamışlardı.

II. Abdülhamid çeşitli yollarla basını kontrol altında tuttuğundan bu dönemde basın çağdaş ülkelere nazaran yeterince dinamik olamadı. Fakat 1908'de Meşrutiyetin ilanından hemen sonra ülkede yayın organları adeta çığ gibi arttı. Bir taraftan hürriyet ortamının etkisiyle fikrine güvenen herkes yazıp çiziyor, ülke çapında birbirinden muhtelif noktalarda ayrılan çok sayıda fikir ve görüş tam anlamıyla bir kargaşa meydana getiriyordu. Akla gelebilecek her türlü konu tartışılmakta, polemikler alıp başını gitmekteydi. Kadın haklarından eş seçimine, cumhuriyet fikrinden alfabe değişimine, sendikacılıktan sosyalizme, batılılaşmadan Türkçülüğe kadar her şey gazete sayfalarında olabildiğince yer almaktaydı.79 Hatta daha önce akla hiç gelmeyecek şekilde, basının desteklemesi ile Osmanlı tüketicisi siyasî amaçlı boykotlara gidecek bir millî hassasiyete sahip oldu. Bunun en meşhuru Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı üzerine bu ülkenin mallarına karşı yapılan 1908 boykotlarıdır.

Batı ile kurulan kültürel temasların yoğunluğu, matbaa ve basının günlük hayatta daha fazla yer alması müspet bilimlerde de eskiye nazaran bir takım olumlu gelişmelere yol açtı. Gazetelerde yayınlanan sağlık köşeleri, okuyucudan gelen sorulara cevap verilmek üzere hazırlanan bölümler, müspet ilimlerle ilgili bilgilerin yayılmasına hizmet etti. Meselâ ülkede kolera salgını olduğu zaman yetkili hekimlerin hastalığın sebepleri, tedavi ve korunma yolları ile ilgili yazılar yazmaları, bu hastalıkla mücadelede destekleyici unsur oldu. Yine tıp uzmanlarının çeşitli hastaları iyileştirmeleri ile ilgili olarak yazılan haberler ve reklâmlar, halkın bu tür tedavi veren iş yerlerine rağbetine yol açarak toplumun gündelik hayatta daha modern bir bakış açısına sahip olmasına zemin hazırlanmaya çalışıldı.

Sonuçta Osmanlı aydını, Sırat köprüsünden geçmekte olan topluma karşı çok ağır mesuliyetler yüklenmişti. Basın bu aydınların iyiyi, doğruyu, faydalıyı aktarmak için en kuvvetli vasıtası idi. Bu görevin başarılıp başarılamadığı bir yana, özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren aydınlar bir güç olarak hükümetin karşısında, toplumun önünde yer almışlardı. Çağ artık onların çağıydı. Tarihin

onlara yüklediği yükü taşımak için ellerinden geldiği, güçlerinin ve akıllarının yettiği oranda gayret gösterdiklerini söylememek için sebep bulunmamaktadır. Varılan hedef ise istedikleri ile beraber, asla görmeyi arzulamadıklarını birlikte içermekteydi.

Alafranga Hayat ve Eleştiriler

Osmanlı yenileşmesinin öncü kesimini oluşturan bürokrat-aydınların tüm bireyleri, aynı derecede örnek olma, rehberlik etme bilincine sahip değildi. Bu durum yenilikçi kadroların en önemli sıkıntısı oldu. Memurlara maaş tahsis edilirken en büyük payı alan yüksek bürokratların gelir zenginliği onları lüks hayata sevk etti. Bir çok üst düzey devlet adamının ailesi batı zevkine göre üretilmiş eşya kullanmaya heveslendi. İthalat patladı ve memleketin serveti yabancı ülkelere gitti. Daha dramatik olanı değişim kapısından giren yeni kültürel değerler bazı kesimlerin ellerinde komik, anlamsız, hatta tepkiye lâyık hale dönüşmüş olmasıydı. Özellikle “alafrangalaşmış aydın” tipi toplumda büyük tepki gördü ve bu türlerin şahsında aydın zümre çoğu zaman abartılmış tenkitlerle karşılaştı. Nitekim Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa, Osmanlı yeniliklerindeki görünüşe önem veren yönü şiddetle eleştirerek şöyle demekteydi: “Babıâli, sivilizasyonu ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet, topal bir insanı dimdik bir insan yapmaz. Kıyafetten başlayacakları yerde önce halkın kafasını aydınlatmak gerekirdi. Bize bakın; biz her çeşit okul açtık. Gençlerimizi Avrupa’ya gönderiyoruz. Biz de Türk’üz; fakat biz, bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz.”80

Gerçekten de Tanzimatçılar “taklitçi olmak”la çok eleştirilmişlerdir. İşin gerçeğine bakıldığında Tanzimatçılardan ziyade II. Mahmud Dönemi’nde şeklî yenilikler daha ağır basmaktadır. Tanzimat kadrolarının da benimsediği, meselâ kılık-kıyafet gibi konularda değişikliğe gidilmesi o dönemin mirası idi. O sırada Osmanlı aydınlarının, hiç değilse bir bölümü, kıyafet değişiminin zihniyet değişimini beraberinde getireceğine inanmaktaydı. Bir bakıma insanların yaşadıkları gibi inanacakları noktasından hareket etmekteydiler. Nitekim dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan Namık Paşa, miralay rütbesiyle başında bulunduğu Üçüncü Hassa Alayı’nın tanzimini batı orduları usulünde yaparken, askerlerin başlarını dik tutabilmeleri için ceketlerinin yakalarını çok sert kumaştan yaptırmıştı. Yalnız taklitçiliğin hacmi, yuvarlanan bir kar topu gibi gittikçe büyüdü. Bu yüzden taklide dayanan davranış tarzları her geçen yıl daha da yoğunlaşarak, normal davranış biçimleri haline dönüştü. Ulemanın dudak büktüğü fes, bir gün gelip resmî veya sivil, herkesin “vazgeçilmez” aksesuarı oldu. Yahut da operalara gitmek, yanında hanımıyla birlikte sayfiye yerlerinde, bahçe balolarında seğirtmek sürecin plânlanmayan, belki de öncelikle arzulanmayan yan unsurlarıydı. Bir kere değişim için kapı açılmıştı. Buradan istenen veya istenmeyen, plânlanan veya engellenmek için çaba gösterilen, faydalı yahut zararlı her şey girecekti. İstenmeyen unsurları ayıklama ve tasfiye işi, devlete ve bizzat halka ait bir tercihti. Halkın devlet içerisindeki temsilcileri bu konuda ciddi bir çatışmaya, ikileme düştüler. Gerçekten neyin alınması gerektiğine karar vermek ve bunu plânlamak imkânsız idi. Hele batılıların insanlara cazip gelen, serbest ve iç gıcıklayan yaşantı tarzı karşısında eziklik ve sadelikten kurtulmak isteyen “yukarıdakiler”, opera ve baloya gitmeyi önemli bir ayrıcalığın göstergeleri olarak tanımladılar. İlk zamanlarda oldukça sınırlı kesimlerin davranış tarzı olan batılı gibi

yaşama arzusu, zamanla durgun suya atılan taşın oluşturduğu dalgalar gibi büyüdü. “Yukarıdakiler” gibi olmak isteyen “ortadakiler” ve nihayet daha “alttakiler” bu modanın gönüllü taşıyıcıları oldular. Bu sürecin başlatılmasında ve yayılmasında devlet desteğinin, zorlamasının önemli bir etkisi olduğu muhakkaktı, fakat aynı ölçüde muhakkak olan bir şey de toplumun taklide karşı direnç gösterirken başarılı olamadığı idi. Halbuki Tanzimat Fermanı’nın ilk ilan edildiği zamanlardaki genel havanın böyle bir taklitçilik cereyanıyla uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktadır.

Gerçek anlamda öncülük yapmak isteyen aydınların en çok tepki gösterdikleri kimseler, değişime direnenler ile değişimi dejenere edenlerdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru Türk okuyucusunun elden ele dolaştırdıkları romanlarda bu nokta önemli bir konuyu oluşturmaktaydı. Bu eserlerde üzerinde çok durulan roman kahramanlarının başta gelenleri tembel, taklitçi, mirasyedi, kendi kültüründen utanan “züppe” tiplerdir. Recaizâde Ekrem’in kahramanı olan Bihruz Bey, devrin bir çok kahramanında öne çıkan yüzeysel kültüre sahip, batı değerlerine hayran, alafrangalaşmış bir tiptir. O, paşa babasının mirasıyla yaşayan, tembel, kültürel bakımdan yetersiz, sürekli aptallıklar yapan biridir. Osmanlı kültürünü iyi bilen babası oğlunu iyi yetiştirmek amacıyla ona Arapça, Farsça, Fransızca dersleri aldırır.

Aynı zamanda oğluna büyük bir kütüphane bırakır. Fakat Bihruz Bey, iki kültür arasında bocalayan biri olmaktan kurtulamaz. Sevdiği sarışın kadına esmer birini öven dörtlük yollayacak kadar kültürsüzdür. Esasında millî geleneklerini barbarca niteleyip küçümsemektedir. Sözleri arasına ikide birde Fransızca kelime ve deyimler sıkıştırır. Adeta Ahmed Midhat Efendi’nin romanındaki Felâtun Bey’in ikizi gibidir.81

Roman kahramanları olmalarına rağmen Bihruz ve Felâtun beyler, günlük hayatta her an karşılaşılabilecek şahsiyetlerdir. Ahmed Midhat Efendi’nin Felâtun Bey’in karşısına geçirdiği Râkım Efendi gibi, eski ile yeniyi uzlaştıran insanların sayısının azlığına karşılık yüzeysellik daha etkilidir. Devrin önde gelen isimlerinden olan Cevdet Paşa, işin esasına değil nakışına özenildiğini ifade ederek bunu şiddetle eleştirmektedir. O, yapılacak ıslahatlarla eski usulde ayakkabı yapanların zamanla kundura dikmeyi öğrenebileceğini belirterek, acele kundura giymeye özenildiği için hem büyük miktarda servet dışarı gitti hem de millî sanayi battı demektedir.82 Yine Cevdet Paşa’ya göre Reşid Paşa ile onu takip edenler, elde ettikleri yüksek gelirlerle zevk u safa içerisinde yaşamakta idiler. Bunların iddiaları irtikâbın önlenmesi, maarif ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmekten ibaret etmek iken öyle çirkin yollarla gelirler elde ettiler ki, ahalinin itirazlarına yol açtı. Hele Mehmed Ali Paşa hanedanına mensup olan kişilerin eğlenceleri kötü örnek oldu.83

Lüks yaşantı ve israfın boyutları, üstelik de ağır şartlarla alınan dış borçlarla kurulan lüks hayatın maliyeti çok ağırdı. İthal edilen mallara yönelik harcamalardaki olağanüstü artışlar özellikle saray ile üst düzey bürokratların konaklarındaki siparişlerden kaynaklanmaktaydı. Sultan Mahmud ve Abdülmecid gibi yenilikçi padişahların, Mustafa Reşid ve Âli Paşa gibi yenilikçi bürokratların Fransa’dan ithal ettirdikleri gösterişli yemek odası takımlarını kullanmaları, Topkapı Sarayı’ndan muhteşem Dolmabahçe sarayına taşınılması bu anlayışın belirgin örneklerinden idi. Devletin malî

bakımdan en bunalımlı olduğu tarihlerde, yani 1809-1880 yılları arasında Boğaz kıyılarında altı saray yapıldı. Sadece Dolmabahçe'nin maliyeti 3 milyon sterlin olup, sultan hanımlardan birinin 1850'de yapılan düğününe 2 milyon sterline yakın para harcanmıştı.84 Bu yenilikçi padişahların veya paşaların, yanlışlığını bile bile neden bu derece büyük israflara teşebbüs ettiklerini izah etmek kolay değil. Fakat kesin bir şey var ki, taklit ve israf yenileşme hareketlerinin başarısını engelleyen iki önemli faktör oldu.

Gerçek aydınların ise mesajları gayet açıktı. Meselâ Namık Kemâl, İbret'te yayınladığı "Medeniyet" başlıklı makalesinde taklitçiliğe sapmadan medeniyete ulaşılabileceğini ifade ile şöyle demekteydi: "Medeniyet insanın içtima üzere yaşaması manasına alınır… evet, kârgir binalar ecele, hastalığa mukavemet edemez. Fakat yanmağa yıkılmağa karşı durur… Bir de insanın hak ve maksadı yalnız yaşamak değil, hürriyetle yaşamaktır. İktisâb-ı medeniyete çalışan akvâm için tamamı tamamına Avrupa'yı taklit etmek neden lâzım gelsin. Bir takım hakâyık-ı ilmiye vardır ki, dünyanın hiç bir tarafında değişmez. Temeddün için Çinlilerden sülük kebabı almağa muhtaç olmadığımız gibi, Avrupalıların dansına, usul-ü münakehâtını taklide de hiç bir surette mecbur değiliz."85

Bilgi ve Teknoloji Transferi

Osmanlı yenileşmesini sadece taklitten ibaret bir cereyan olarak mahkum etmek kesinlikle doğru değildir. Bazı devlet adamlarının, sosyete kesiminin şekle önem veren, batıya aşırı hayranlıklarla bakan tavırları olmakla birlikte; Namık Kemâl'ın veya Ahmed Midhat Efendi'nin arzu ettiği gibi, ülkeye faydalı olabilecek bilgi ve teknolojilerin transferi için de gayretler eksik değildi. Hatta bazen taklit ile alınan bilgiler de, uzun zaman sonra da olsa, kalıcı ve faydalı hale dönüşebilmekteydi. Devletin resmî hedefinin ise taklitçik olmadığı rahatlıkla söylenebilir ki, XIX. yüzyılda yapılanların kısa bir özeti bunu ispatlayacak niteliktedir.

Osmanlı Devleti ile karşı koymak zorunda olduğu devletler arasındaki uçurumun kapatılması için önceliğin eğitim-öğretim kurumlarına verilmesi gerektiği fikri, XVIII. yüzyılın sonlarında kabul görmeye meyletmişti. Mühendishanelerin açılışı ile birlikte batı tarzında öğretim yapan kurumlar ülkenin resmî teşkilâtında yer aldı. Buradaki başarılar sonraki yarım asırlık dönemde sivil okullara da benzer biçimde el atılmasının gerekliliğini gösterdi. Zira sivil eğitim-öğretim kurumları olan medreseler naklî ilimleri tercih eden, araştırma, sorgulama yöntemlerine başvurmayan bir tedrisatı yürütmekteydiler. Halbuki çağın şartları çok daha iyi yetişmiş bireylere ihtiyaç göstermekteydi. Artık çiftçinin, tüccarın, esnafın dahi kaliteli eğitim alması gereken bir çağda yaşanmaktaydı. Buna mukabil yaygın eğitim kuruluşları olan sübyan mekteplerinde Kur'an okuma, basit hesap, ilmihal, belki okuma yazma öğretilmekteydi. Bu kurumlarda yapılan bazı ıslahat teşebbüslerinden ise sonuç alınamadı.

Medreselerin ve bununla bağlantılı olarak tarikat ve tekkelerin bozulması, asıl fonksiyonlarını icra edememesi, çarenin batı tarzı sivil okullarda aranmasına yol açtı. Gerçekten yer yer pırıltı halinde şahsiyetlerin yetişmesine rağmen medreseler de, tarikat ve tekkeler de bizzat mensupları tarafından ağır eleştirilere muhatap olmaktaydı.86 Bundan dolayı II. Mahmud Dönemi'nde bir taraftan ulemanın

gönlünü hoş tutmaya yönelik teşebbüslerde bulunulurken, diğer yandan da Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla aşamalı olarak bu kesimin malî gücü denetim altına alındı.87

Öte yandan devrin padişahı ulemadan ümidini kesenlerden olduğu için klasik ilmiye kurumları dışında ikinci bir eğitilmiş insan grubu oluşturmaya yöneldi. Bu maksatla ilk aşamada memur yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye'den Harbiye ve Tıbbiye'ye, rüştiye ve idadilerden Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'a, Galatasaray Sultanîsi'nden Dârülfünûn'a kadar pek çok tipte ve kademede okullar açıldı. Daha da önemlisi 1857 yılına kadar nispeten plânsız ve dağınık olarak gerçekleştirilen eğitim reformları, bu tarihte kabineye dahil edilen Maarif-i Umumiye Nezareti'nin uhdesine terk edildi. Nezaret tarafından hazırlanan 1869 nizamnamesi Osmanlı eğitim sistemini büyük ölçüde yeniden tanzim etti. Bu sıralarda genel eğitim veren okullardan çok meslek ve teknik öğretime ağırlık verildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi bir an önce batılıların ulaştığı teknik düzeye erişebilmek arzusuydu. Muhtelif zamanlarda ormancılık okulundan ebe okuluna, kaptan ve çarkçı okulundan müze okuluna kadar akla gelebilecek pek çok meslek dallarında okullar açıldı. Bunların kimi yeterince öğrenci bulunamadığından, kimisi öğretim elemanı, para veya ilgi yetersizliğinden kapandı. Bazıları ise Cumhuriyet devrine kadar devam ettirilebildi.

Tanzimat Devri'nde temeli atılan eğitim kurumları asıl verimli neticelerini Sultan II. Abdühamid Devri'nde verdiler. Hem yıllarca yapılan denemelerden sağlanan bilgi birikimi, hem de padişahın eğitim ve kültür faaliyetlerine verdiği önem dolayısıyla büyük bir atılım gerçekleştirildi. Okul ve öğrenci sayısında çarpıcı artışlar oldu. Padişah tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 200 olan iptidaiye sayısı 9. 000'e yükselmişti. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansıdığı söylenemese de, gelişmenin boyutları inkâr edilemez.88 Bu gayretler neticesinde tahminî bir istatistiğe göre 1800'lerde %1 olan okur-yazarlık yüz yıl sonunda %5-10 seviyesine ulaşabilmişti. Bütün gayretlere rağmen bu oldukça düşük bir seviye idi.89

Osmanlı Devleti'nin muhtelif din ve mezheplerdeki vatandaşlarına kendi dillerini, dinlerini, kültürlerini öğrenme ve öğretme hakkını tanıdığını biliyoruz. Bu konuda cemaatlere kesin bir özerklik sağlanmakta ve devletin birlik ve bütünlüğüne aykırı hareketlerde bulunulmadığı sürece herhangi bir müdahale ve denetim yoluna başvurulmamaktaydı. Ancak XIX. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen azınlık ayaklanmalarında yabancılara ve gayrimüslimlere ait okulların, ideolojik ve askerî eğitimin yapıldığı birer karargâh görünümü kazanması üzerine yavaş yavaş denetim fikri ortaya çıkmaya başladı. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yabancı okulların açılması, buradaki öğretmenlerin niteliklerinin belirlenmesi, en önemlisi ders programları ile müfredatlarının Maarif Nezareti tarafından onaylanması benimsendi. Fakat pratikte devletin diğer devletler karşısındaki politik güçsüzlüğü, eleman yetersizliği gibi sebepler yüzünden denetim faaliyetlerinin yeterince işlemediğini söyleyebiliriz.

Bu durumdan yararlanarak Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya, Almanya, Avusturya, Rusya, İran gibi devletler tarafından ülke çapında muhtelif okullar açıldı. Böylece gittikçe Osmanlı Devleti'nin

aleyhine çalışan, devlet tarafından kontrol altına alınamayan “yabancı okullar meselesi” doğmuş oldu. Kapitülâsyondan yararlanan bir çok misyoner ve istihbaratçı Osmanlı memleketlerine akın etti.90 Okullar çoğu zaman bir cemaatin kalabalık olduğu yerde değil, stratejik önemi fazla olan yerde açılmaktaydı. Meselâ bir Bulgar okulu Bulgar ahalisinden hiç kimsenin bulunmadığı Kesriye’de açılmış, Kudüs’te İngiliz-Protestan ahalisinden toplam 232 kişinin var olmasına mukabil 338 öğrenci kapasiteli altı okulun yanında bir yedincisi açılmaya çalışılmıştır. 1897 yılında ülkede toplam yabancı okul sayısı şöyle idi: 63 idadî (8.305 öğrenci), 74 rüştiye (6.557 öğrenci), 246 iptidaî (16.679 öğrenci) .91

Tanzimat Devri’nden itibaren Batı tarzında açılan okulların programlarında, medreselerde okutulmayan müspet ilimlerle ilgili derslerin ağırlıklı biçimde yer alması hükümet tarafından bilhassa takip olunmaktaydı. Devrin aydınları da yazdıkları eserlerde bunu teşvik etmekte, bilimin kâfirlerden dahi alınması gerektiğini, bu konuda bağnazlığın yanlış olduğunu yazmaktaydılar. Nitekim Ziya Paşa’nın Harabât adlı eserinde yer alan şu sözler dikkat çekmektedir: “Cihanı anlamak istersen Avrupa dili öğrenmeli, orada fenler ilerlemiş, öğrenmekten çekinme; oradaki fenleri bilmek gerek; bağnazlığı, deliliği bırak; bir kimse dille kâfir olmaz, onsuz kişi tam şair olmaz. Sende vatanseverlik varsa onları öğrenmeye çaba göster. Onları tercüme et ki millet yararlansın. Sanatlarını ve ilimlerini al, kötülüklerini ve törelerini bırak. Taklit ile kendi aslını unutma, millî değerlerini aşağı görme”.92 Böylece bir taraftan Türkçenin bilim dili olmasına yönelik çalışmalar sürerken; diğer taraftan da teknolojik gelişmeler, haritacılık ve topografya, tıp, matematik, fizik, astronomi, kimya, zooloji, botanik, jeoloji, coğrafya gibi sosyal ve siyasal bilimlerde küçümsenmeyecek ilerlemeler meydana geldi.

Bu sıralarda bilim dilinin Türkçeleştirilmesine çalışıldı. Hatta önceleri Fransızca yapılan tıp eğitimi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sivil tıbbiyede Türkçe verilmeye başlandı, elde edilen sonuçların olumlu olması üzerine 1870’ten itibaren Askerî Tıbbiye’de de aynı uygulamaya geçildi.

Aslında bilimsel terimleri Türkçeleştirme çalışmalarının başlangıcı Tanzimat’tan çok öncelere dayanmaktadır. Meselâ Şânizade Ataullah Efendi tıp; Hoca İshak Efendi matematik, astronomi, felsefe, kimya terimlerine Türkçe karşılıklar bulmaya gayret göstermişti.93 Resmî kurumlarda ise sade Türkçenin yaygınlaşması ancak XIX. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında belirginleşmeye yüz tuttu. Tanzimat aydınlarının divân edebiyatına yönelttikleri eleştiriler sadece gazel ya da kasidelerin konuları, vezinleri, uzunluk veya kısalıkları ile ilgili olmayıp aynı zamanda bu eserlerin anlaşılmasında çekilen güçlüklerle de ilgiliydi. Aydınlar arasında dil konusunda hemen uzlaşma sağlanamadı, fakat zamanla daha basit, daha çok kişinin anlayabileceği bir dili tercih etmek gerektiği fikrini savunanlar arttı. Bunlar geniş kitlelerce okunamayan bir yazının ne işe yaradığını sormaktaydılar. Ağır bir dilin okur-yazar oranını düşürdüğü de sıkça yer alan tenkitler arasındaydı. Meselâ Ziya Paşa “Maliye dairesinden çıkan bir yazıyı yazan okuyabilir ama elinden yazı alınsa ve yazı konusunu anlatması istense anlatamaz” diyerek resmî yazışmalarda kullanılan üslûbu tenkit etmekteydi. Ali Suavi ise yeni bir tartışma alanı açarak “Osmanlı dili” deyiminin siyasî bir tabir olduğunu, doğrusunun “Türk dili” şeklinde olması gerektiğini ifade edip yazıların anlaşılmazlığı yüzünden halkın cahil kaldığını savunmaktaydı.94

Devlet işlerinde daha sade bir dilin kullanımına yönelik ilk girişimleri yapan ise Akif Paşa olmuştur. Sonraları Mustafa Reşid, Âli, Fuad, Ahmed Cevdet ve Münif Paşaların da bu yönde görüş belirtmeleriyle bu husus devlet nezdinde daha fazla itibar gördü. Meclis-i Vâlâ 9 Ocak 1847 tarihli mazbatasında resmî yazışmalarda açık ve sade bir dilin kullanılmasını; uzun, muğlak, süslü ve sanatkârane ifadelerden kaçınılmasını ilgililerden istedi.95 Reşid Paşa, halkın yararlanacağı türdeki fen kitaplarının daha sade bir üslûp ile yazılmasını isterken, Âli Paşa'nın kaba Türkçe ile yazmakla övünmesi meşhurdu. Medrese kökenli olduğu halde bu hususta en önemli hizmeti Ahmed Cevdet Paşa yapmıştı. O, 1850'de Encümen-i Dâniş'in kuruluşu hakkında hazırladığı lâyihada; "Encümen, Türk dilini geliştirecektir. Bu dil ihmal edilmiştir. Eskiler eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere o kadar yer vermişlerdir ki, bir sahifede ancak bir iki Türkçe sözcüğe rastlanmaktadır" diyordu.96

Devletin resmî dili olmak dolayısıyla dilin niteliği gittikçe yeni bir millet oluşturmanın sembolü olarak algılandı. Bu husus 1876 anayasasının 18. maddesine "Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdâm olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır" hükmü konuldu.97 Hükümetler, resmî yazışmaları sadeleştirirken bu arada okullardaki Türkçe derslerinin saat sayısını artırdılar. Mebusan Meclisi üyelerinin bölgesel şivelerle konuşmaları, Ahmed Midhat Efendi'nin muhtelif şivelerde söylenenleri İstanbul şivesine aktarmakla görevlendirilmesi konunun ne derece önemli olduğunu da gösterdi. Bundan dolayı basın-yayın organlarında dil tartışmaları daima canlı kaldı. Tartışmalar genellikle yazı dilinin sadeleştirilmesi, alfabenin düzenlenmesi, Arapça ve Farsça kelimelerin temizlenmesi gibi konularda yoğunlaşmaktaydı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra dil ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi dikkate alan İttihat ve Terakki yetkilileri, gittikçe Türkçülüğe kayarken dil eğitimine daha ziyade ağırlık vermeye yöneldiler. Resmî ilkokullarda Türkçenin okutulması zorunlu kılındı. Osmanlılar bu uygulamayı yaparken bütün tebaayı ortak bir dilde birleştirerek devlet olmanın asgarî şartını gerçekleştirmek istiyorlardı. Öte yandan Türkçe dışındaki dillere bir müdahale söz konusu değildi. Her toplum kendi dilini konuşup yazabilmekteydi.

Tartışmalar dil konusunda yoğunlaşınca araya alfabenin yeterli olup olmadığı meselesi de girdi. Kullanılan yazının, Türkçe kelimeleri anlatmadaki yetersizliği, bir kelimenin hiç istenmeyen anlamlarda okunabilmesi, birbirinden farklı ve bazıları uzmanlık gerektiren yazı tarzlarının devletin değişik kurumlarınca kullanılması sıkıntı veren meseleydi. Alfabenin ıslahı konusundaki muhtelif görüşleri ana hatlarıyla şöylece ifade edebiliriz: Birinci grup alfabe değişikliğine gerek olmadığını, esas sıkıntının öğretim usullerindeki yetersizlikten kaynaklandığını, Avrupalıların da yazdıklarıyla konuştuklarının aynı olmadığını ama ileri yöntemler kullanarak pekâlâ geliştiklerini savunmaktaydı. İkinci grup mevcut alfabede bazı ıslahatlara gidilmesinin gerekli olduğunu, mevcut alfabeyi değiştirmeden yetersiz olan harflere yenilerinin ilavesiyle yetinilebileceği kanaatindeydi. Üçüncü grup alfabe değişikliğine karşıydı. Bu grupta yer alanlar harflerin ayrı ayrı yazılmasıyla ve yeni işaretler eklenmesiyle güçlüğün aşılacağını savunmaktaydılar.

Bu üç fikri savunanların içerisinde Namık Kemâl'den Cevdet Paşa'ya, Fuad Paşa'dan Münif Paşa'ya, Ali Suavi'den Ahmed Midhat Efendi'ye kadar birçok aydın ve devlet adamı yer almaktaydı. Ortak fikirleri ise alfabe değişikliğinin asırların birikimi olan kütüphaneleri işlevsiz kılacağı, toplumu

dinden ve diğer İslâm aleminden koparacağı endişesiydi. Yazının öğreniminde ve kullanımında bir sıkıntı olduğu kesindi, fakat bu diğer Türk ve İslâm dünyasını da dikkate alarak çözümlenmeliydi. Bu bakış açısıyla harflerin ıslahı meselesinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde bazı ciddi adımlar da atıldı. 1911'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında bir komisyon kuruldu ve bilahare Enver Paşa'nın ismine nispetle Enverî denilen bir alfabe hazırlandı ise de yaygınlaşamadı. Dördüncü grup ise mevcut yazının meseleyi çözemeyeceğini, en kestirme yolun Türk diline uygun yeni bir alfabenin tercih edilmesi taraftarıydı ki, çoğunluk Latin alfabesinden yanaydı. Onlara göre bu yolla batının bilim ve tekniği de kolayca alınacaktı. Latin harfleriyle yazılmış Türkçe kitapların mevcudiyeti de bunun kolaylıkla başarılabileceğine misâl gösterilmekteydi. Bu aydınlar alfabenin şekliyle dinin bir bağlantısı olmadığını, mevcut eserlerin hızla yeni yazıya aktarılmasıyla eski eserlerden faydalanma meselesinin çözümleneceğini ileri sürmekteydiler.

Yenileşme dönemi Osmanlı aydın ve devlet adamlarının bir başka sıkıntısı teknoloji transferindeki yavaşlık ve yetersizlik idi. O zamana kadar genelde Osmanlı sanayii savaş araç ve gereçlerinin üretimine yönelikti. Gemi sanayii, top ve barut üretimi bu sıradaki ağır sanayiin esasını oluşturmaktaydı. Bu alanlarda batı ile olan mesafenin açılmamasına dikkat edilmeye çalışılarak, batı teknolojisine uygun gemi inşasını gerçekleştirmek ve teknik eleman yetiştirmek arzusuyla ilk defa Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun kuruldu. Oldukça erken bir dönemde yani 1827'de ilk buharlı gemi İngilizlerden satın alındı ve on yıl sonra Tersane-i Amire'de bir buharlı gemi inşa edildi. 1848'de ise ilk demir vapuru denize indirildi. Bu yıllarda Türk topçuluğu, Ahmed Süreyya Emin Bey'in modelini hazırladığı seri ateşli topla yeni bir hamle yaptıysa da (1866), Batılıların seviyesine ulaşılamadı. Barut üretiminde ise XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren daha kaliteli olan İngiliz ve Fransız ürünleri örnek alını. 1830'larda keşfedilen pamuk barutunu Osmanlı baruthaneleri 1860'larda üretebildi. Gösterilen gayretlere rağmen, Osmanlı memleketlerinde hammadde yeterli olmakla birlikte bu alanlardaki bilgi ve teknoloji eksikliği, eleman yetersizliği yüzünden dışarıya bağımlılık sürüp gitti.98

XIX. yüzyılın ortalarına kadar özel sektörün daha ziyade el emeğine dayalı, fazla iş gücü gerektirmeyen aile işletmesi şeklinde veya az sayıda işçi çalıştırılan imalathanelerde üretimi yoğunlaştırdığını görmekteyiz. Bu tarz işletmeler Osmanlı Devleti'ndeki esnaf geleneğine uygundu. Öte taraftan özel sektörün elinde sermaye birikimi, takip edilen iktisadî siyaset gereğince pek mümkün olamıyordu. Bununla birlikte küçük ölçekli sanayi sektöründe uzun yıllar Osmanlı toplumunun kendisine yeter halde olduğunu; bilhassa dokuma, deri, boya, demir ve ağaç işleri gibi alanlarda üretimin hatırı sayılır düzeylere ulaştığını söylemek mümkündür. Fakat 1820'lere gelindiğinde piyasada Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların payı artmaya başladı. Sanayi inkılâbının ürünleri karşısında, zanaatlara dayanan üretim faaliyetlerinin kimisi direnebildi ise de önemli bir kısmı geriledi.99 Her ne kadar zanaat erbabı, bu duruma kayıtsız şartsız teslim olmayıp ciddî biçimde Avrupa ürünlerine karşı bir direnme gösterdi ise de bu kesimin ürettiği malların toplam tüketim içindeki payı gittikçe düştü. Buna karşılık ithal hammaddeye dayalı ama geleneksel alışkanlıkları dikkate alan bir üretim biçimine yönelen, meselâ dokumacılıkta zengin renk ve kalite ile fabrikalarda kolay üretilemeyecek modeller bularak ve bunları sık sık değiştirerek direnmeye çalışan bir esnaf zümresi

doğdu.100 Yine de Batı mallarıyla rekabet etmek kolay değildi. Çünkü satın alma gücü zayıflayan halkın büyük çoğunluğu el işçiliği yerine ucuz olan ithal makine ürünleri tercih ettiğinden, gelişmiş ülkelerle rekabet edemeyen birçok iş yeri kapandı.101

Durumun adım adım yarı sömürgeleşmeye gittiğini gören Namık Kemâl'den ilk iktisatçılarımızdan olan Mehmed Şerif Efendi'ye kadar pek çok kişi, Osmanlı Devleti'nin ekonomisi ve sanayisi hakkında görüşler belirtip teklifler sundular. Basın organlarında bu konuda yazılar çıkmaya, kitaplar yayınlanmaya başladı.102 Bu sırada sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için bizzat devletin de aktif rol oynaması gereği ortaya çıktı. Böylece ilk aşamada fes, kumaş, kağıt, ipek fabrikaları tesis edildi. Özel sektöre de fabrika kurma ve işletme noktasında imkânlar sağlandı. Sergiler açılarak ülkenin kaynakları ve farklı yörelerdeki üretim kapasitesi halka tanıtıldı. Islah-ı Sanayi Komisyonu oluşturularak ortaya çıkan problemlerin tek elden çözümüne gayret edildi. Komisyonun çalışmalarıyla küçük esnafın şirketler halinde birleştirilmesine zemin hazırlandı. İlk olarak 1866'da Simkeşler Şirketi kuruldu. Bunu örnek alarak sonraki yıllarda saraçlar, debbâğlar, kumaşçılar, dökmeciler, demirciler sermayelerini ve bilgi birikimlerini birleştirmek suretiyle şirketleşme yolunda önemli mesafeler alınmasını sağladılar. Ancak bu ilk teşebbüsler her sektörde umulan başarıyı temin edemedi. Simkeşler, saraçlar ve dökümcüler fazla başarı sağlayamadılar. Buna karşılık debbâğlar ve kumaşçılar birleşmeden olumlu sonuçlar elde ettiler. Küçük esnafın kooperatifleşmesine yönelik ilk denemeler tam olarak olumlu sonuçlarını kısa vadede vermediyse de en azından esnafın bu yolla, daha önceleri pek aşina olmadıkları bir sistemi denemesi, yanlışlarını görmesi için bir vesile oldu.103

XIX. yüzyılda sanayileşme alanındaki çabalardan biri de yetişmiş teknik eleman ihtiyacının karşılanabilmesi için sanayi okulları açılması olmuştur. Bu konuda ilk teşebbüs olarak 1847 yılında bir Sanayi Mektebi açılmış ama faaliyete başlamadan kapanmıştı. Nihayet ikinci önemli teşebbüs Midhat Paşa'nın valiliği zamanında Niş'te açmış olduğu ıslahhane ile gerçekleştirildi. Arkasından benzer kuruluşların 1864'te Rusçuk'ta ve daha sonra da Sofya, Selânik ve Şam'da açılması bu okulların toplum tarafından benimsendiğini göstermektedir. Aslında ıslahhaneler, genel maarif ve sanayi siyasetinin sonucu olarak değil, bir takım meselelere pratik çare bulmak maksadıyla kurulmuş atölyelerdi. Hedef; kimsesiz ve yetim Müslüman ve Hıristiyan çocukları eğitip bir meslek sahibi yapmaktı. Bu yüzden ıslahhaneler okul olmaktan çok çıraklık merkezi idiler. Bununla birlikte ıslahhaneler sanayi mekteplerinin açılışı için iyi bir model oluşturdu. Bu deneye dayanılarak 1868'de İstanbul Sanayi Mektebi açıldı. Okulda nazarî derslerin dışında demircilik, marangozluk, dökmecilik, makinacılık, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve mücellitlik gibi sanat kolları bulunmaktaydı. II. Abdülhamid'in saltanatında sanayi mekteplerinin açılışına hız verildi. Böylece yabancı ve azınlık okullarından mezun olan gayrimüslimlerin ülkenin servet ve ticaretini ele geçirmelerine karşı eğitilmiş sanayiciler yetiştirilmek istendi. XX. yüzyıl başlarında bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 2.500 civarına ulaşmıştı.104

Bütün bu gayretlere karşılık sanayileşmenin arzu edilen seviyelere varamamasında bir başka etken yabancı uzmanların yer yer sabotaja varan faaliyetleri idi. Nitekim "A. Boué'ye nazaran, devlet fabrikalarından birini idare eden Fransız, devlete uzun zaman, fabrikanın mamulâtı diye Fransa'dan

getirttiği kumaşları teslim etmiş ve hilesinin meydana çıktığını haber alınca, topladığı paralarla beraber harice kaçmıştır… Dadyan isminde iki kardeş Ermeninin nezareti altında kurulan bu fabrikanın inşası yıllarca sürüncemede kalmıştır Avrupa'dan getirilen usta ve ameleler uzun müddet çalışamamış, kendilerine bazen aylarca ücret verilememiştir. Bir Ermeni ustasının, mütehassısların tavsiyelerine kulak asmadan inşa ettiği baca, fabrikanın tesisi sırasında çökerek 30 amelenin ölümüne sebebiyet vermiştir. Su temini meselesi vaktinde düşünülmemiş ve fabrika müdürü, kazanlarda, sonradan kazılan kuyunun tuzlu suyunu kullanmağa mecbur olmuştur."105 Bu tür sabotajların yanı sıra böyle fabrikaların yapımına sermayeleriyle geniş ölçüde katılan gayrimüslim unsurun, üretim yerine yabancı ülke firmalarının bayiliklerini tercih etmeleri yüzünden 1870'lere doğru özel fabrikalar birer ikişer tasfiye oldu. Hem tüketim alışkanlığının değişmesi hem de geri kalmışlık yüzünden önce eski sanayii yıkıldı, modern bir endüstri vücuda getirilemedi, bilgisizlik ve devletin zaafı yüzünden esnaf kesimi, bütün yeteneklerine rağmen yarı aç yarı tok yaşar hale düştü.

Sanayileşme uğrunda gösterilen gayretler tamamen sonuçsuz kalmadı elbette. Devletin ekonomisini ayağa kaldırmaktan çok uzak, bazı ufak tefek faydalar da sağlandı. Meselâ 1878-1883 arasında Selanik'te muhtelif alanlarda faaliyet gösteren otuz yeni fabrika açılmıştı.106 1850-1880 yılları arasında Çukurova bölgesinde bulunan basma ve dokuma imalathanelerinin yarısına yakını, ithal mallarının rekabetine dayanamayarak kapanmıştı, ama susam yağı ve deri sektöründe gelişme vardı.107 Netice olarak yapılan istatistiklere göre 1913'te ülkede 76 gıda, 20 toprak, 12 deri, 19 ağaç, 75 dokuma, 55 kırtasiye ve 12 kimya tesisi bulunmaktaydı. 1915'te buna 2 gıda, 1 toprak, 1 deri, 5 ağaç, 3 dokuma, 1 kimya tesisi ilave edilmişti. Bu müesseselerin 22'si kamu sektörüne, gerisi şirket veya özel şahıslara ait idi.108 1913'lerde dünya sanayi üretiminde Osmanlı sınaî kuruluşlarının payı sadece %0. 27 civarındaydı. Yine 1914'te ülkedeki motorlu araç sayısı 110'u İstanbul'da, 22'si İzmir'de, 25'i Suriye'de ve kalanı da diğer yerlerde olmak üzere sadece 187 idi.109 Her ne kadar İttihat ve Terakki'nin başta olduğu yıllarda sanayileşme konusunda yeni adımlar atılmak istendiyse de, 1 Aralık 1913 tarihinde çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle gereğince tatbik edilemedi. Osmanlı Devleti sona ermek üzere iken ortaya çıkan en belirgin sonuç ise sanayinin artık Avrupa'ya iyice bağımlı hale gelmiş olduğudur.

Sanayi alanında batı ile rekabet edemeyen Osmanlı Devleti, hiç değilse en avantajlı olduğu sektöre, yani tarım ve hayvancılık sektörüne ağırlık vermek lüzumunu hissetti. Artık her bakımdan çağın gerisinde kalan tımar rejimi tamamen tasfiye edilirken, bu arada mirî toprak sistemi de değiştirildi. Bilhassa Fransa'nn etkisiyle mirî arazinin özel mülk haline dönüşmesini sağlamak, tarımsal üretimin artırılması için gerekli görüldü. 1858 tarihli arazi kanunu bu açıdan önemli olduğu kadar, devletin klasik kurumlarından biriyle daha bağlantısını koparan bir gelişme oldu.110 Ayrıca Kırım'ın yitirilmesinden itibaren aralıklarla ülkeye gelen göçmenlere yerleşim alanı temini de zaten bir süredir toprak rejimini bir hayli değiştirmişti. Bu arada 1867 yılında yayınlanan bir kanun ile yabancıların belirli şartlar altında arazi satın alma hakkına kavuşturulmaları,111 siyasî amaçlarla arazi satın alınmasını gündeme getirdi ve bilhassa Amerika ile Avrupa devletlerinin destekledikleri Siyonist gruplar, Filistin bölgesinde yerleşmeye başladılar.112

XIX. yüzyılda Avrupa ülkelerinden gelen hammadde talebi sebebiyle tarım ve hayvancılık sektöründe üretimin ve ihracatın belirli bir artış gösterdiğini görmekteyiz.113 Hükümet bu gelişmeyi tesadüflere bırakmayarak tarım ve hayvancılığın iyileştirilmesine yönelik bazı bilimsel teşebbüslere girişti. 1869'da tarım ve hayvancılık sektöründe neler yapılabileceğine dair vilâyetlerden gelen elli kadar raporda genel olarak, okul, yol, liman, sulama kanalları, pazar ve panayır yeri inşası; bataklıkların kurutulması, hayvan hastalıklarının önlenmesi, modern tarım araç-gereçlerinin temini, tohum ıslahı, kuraklık, salgın hastalık zamanlarında çiftçinin desteklenmesi, vergilerde indirime gidilmesi, kredi ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak tedbirlerin alınması gibi hususlar dile getirildi. Şura-yı Devlet'te görüşülen bu raporlardan hiç değilse bazılarının hayata geçirilebilmesi için girişimlerde bulunuldu.114

Gösterilen gayretlere rağmen sektör daha çok Avrupa'ya hammadde temin etmek dışında fazlaca bir atılım gösteremedi. Buna rağmen Türk köylüsünün hayatında, ülke çapında yaptıkları icraatlar genelde zararlı olsa da Batılıların uyguladıkları muhtelif yöntemler faydalı sonuçlar doğurdu. Meselâ Düyun-u Umumiye İdaresi, ipekten alınan aşârı artırmak için Bursa'da parasız bilgi veren ve dut ağaçları dağıtan İpekböcekçiliği Enstitüsü'nü kurdu. 1888-1905 yılları arasında 15-20 milyon dut ağacı dikildi. Bu sıralarda dünyada ipeğe olan talebin sürmesi sebebiyle üretimde ve ihracatta büyük artış oldu. İdarenin tuz üretimini ve pazarlamasını artırmak için de yine benzer nitelikli tedbirlere başvurduğu görülmektedir.115

Gelişmiş ülkeler Osmanlı Devleti'ni alt yapı tesisi bakımından da etkilediler. Hem askerî hem de ekonomik bakımdan el atılması gereken bir önemli alan ulaşım sektörü idi. Daha hızlı, güvenli ve ucuz ulaşımın sağlanması için bir taraftan karayolları modernleştirildi. Ülkede modern ölçülere göre yapılan toplam karayolu miktarı 1858'de 6.500 kilometre iken 1895'te 14.395'e, 1904'te 23.675 kilometreye ulaştırıldı.116 Diğer taraftan da 1856'dan itibaren demiryollarının inşası ciddî olarak hükümetlerin gündeminde yer aldı. Ancak ya isyanlar ya da istimlak problemleri ile yapımcı şirketlerin daha fazla kâr elde etmek maksadıyla ayak diremeleri yüzünden demiryolu yapımı hem uzun zaman aldı hem de yüksek maliyetler söz konusu oldu. Bütün engellere karşılık başta padişah olmak üzere devrin yöneticileri demiryolu ağının yaygınlaştırılmasına büyük gayret sarf etmekteydi. Sultan Abdülaziz, Sirkeci garının yapımı sırasında Topkapı Sarayı'ndan bir bölümün yıkılması gerektiğini belirtip izin isteyenlere; "Demiryolu geçsin de isterse sırtımdan geçsin" demek suretiyle teknolojinin nimetinden faydalanmak konusundaki kararlılığını göstermekteydi.117 Hatta sırf yapımcı şirketleri memnun etmek için "kilometre garantisi" verilerek, şirketlerin zarar etmeleri halinde bunun devlet bütçesinden karşılanması taahhüt edildi. Bu ise hazineye çok büyük yük getirdi.118 Üstelik kilometre garantisini istismar eden şirketler, gerekli yörelerde değil de, ikinci ve üçüncü dereceden ihtiyaç duyulan kesimlerde demiryolu yapmaktan kaçınmıyorlardı. Ayrıca lüzumsuz yere yaylar çizdirmek suretiyle demiryolunu daha da uzatmaya, böylece hükümetten daha fazla para sızdırmaya çalışmaktaydılar.119 Yine de yapılan çalışmalar sonucunda 1914 yılına gelindiğinde toplam 8334 km.lik demiryolu inşa edilmişti. Bu hatlardan Şam-Hicaz arasındaki kampanyalar düzenlenerek, hisse senetleri satılarak Türk sermayesi ve emeğiyle, ötekiler ise yabancılar tarafından gerçekleştirildi.

Devrin şartlarına göre yapılanlar son derece yetersiz idi. Buna karşılık XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere 16 bin, Almanya 11 bin, Fransa 9 bin, ABD 49 bin km.lik hat döşemişti.120

Demiryollarının inşası her bakımdan pahalıya mal olsa da, köylünün ürettiği malı daha rahat ve süratli biçimde pazarlayabilmesi, kazancının artmasına ve böylece tarım sektöründe bir canlılık yaşanmasına yol açtı. Meselâ 1889-1911 yıllarında demiryolu ulaşan bölgelerden toplanan aşâr gelirleri %114 artış gösterdi ki, bu kısmen üretim artışını, kısmen de demiryolu ağı sayesinde merkezin denetimindeki tesiri göstermektedir.121 Öte yandan demiryolu hatlarının geçtiği bölgelerde eski yerleşim birimleri hızla büyürken, bunlara yeni yerleşim birimleri de ilave olundu. Bu vesile ile yeni fikirler de ülke çapında daha hızlı yayılmaya başladı.

XIX. yüzyılda alt yapı tesisleri bakımından dünya ölçeğinde belki yetersiz, fakat Osmanlı Devleti için dikkate değer başka yatırımlar da yapıldı. Modern liman ve rıhtım inşaatları, bunların demiryollarına veya ana yollara bağlanması ile devam ettirildi. Bu arada devlete ait posta teşkilâtı kuruldu. Daha da önemlisi ülke çapında telgraf hatları inşa edildi. Telgraf hatlarının inşasında halk, para ve iş gücü katkısında bulunarak hat yapımının hızlandırılmasını sağladı.122 Bu arada Batılı devletlerin, özellikle İngilizlerin sömürgeleriyle haberleşmelerini sağlamak için Avrupa'dan buralara kadar uzatılacak hatların inşasına önem vermeleri, Osmanlı Devleti'nin işine yaradı ve böylece kısa sürede ülkenin pek çok büyük şehrinde telgraf istasyonları kuruldu.

İlk telgraf hatlarının Fransızlar tarafından inşa edilmesi sebebiyle, Osmanlı Devleti'nde kullanılan telgraf dili tabiatıyla Fransızca olmuştu. Ancak bu durum hem Fransızca ile haberleşmenin güçlüğünü getirmiş, hem de resmî haberleşmenin bir yabancı dil ile yapılması hükümranlık anlayışına ters düşmüştü. Mustafa Efendi adlı birinin gayretleriyle Türkçe'nin telgrafta kullanılması denemeleri olumlu sonuçlandı ve kendi adıyla anılan telgraf alfabesi (Mustafa Alfabesi) kullanıldı. Böylece Türk telgrafhanelerinde Fransızca olarak başlatılan haberleşme yedi ay kadar sonra Türkçeleştirilmiş oldu (3 Mayıs 1856) .123

Ekonominin çok yönlü açılım gösterdiği XIX. yüzyılda ticaret sektörü de benzer hareketlilik yaşadı. III. Selim zamanında yabancı tüccarın imtiyazlarına karşı, yerli gayrimüslimlere imtiyazlar sağlanarak "Avrupa Tüccarı" oluşturuldu. II. Mahmud döneminde ise "Hayriye Tüccarı" denilen Müslüman tüccara da bu imtiyazlar tanınarak ticarette Müslümanlar aleyhindeki haksız durum düzeltilmeye çalışıldı.124 Gerçi aradan geçen uzun zaman dilimi yerli tüccara büyük darbe vurmuştu,125 fakat yine de bu bile önemli bir başlangıç idi. Bu sıralarda uzun yıllar Osmanlı ekonomisinde geçerli olan bazı mallarda ihracat yasağı, yed-i vahit sistemi, ithalatın teşviki ihracatın engellenmesi, lonca düzeni ve gedik usulü, dahilî gümrükler gibi uygulamalar birer ikişer yürürlükten kaldırılarak bu alanlarda da Avrupa tarzına yaklaşılmaya çalışıldı. Ancak izlenen yanlış politikalar sebebiyle Osmanlı tebaası ticarî canlılıktan en fazla yarar sağlayan kesim olamadı. Bilhassa 1838 ticaret antlaşması ile yabancıların perakende ticarete de girmesi yerli esnaf ve tüccar için tam anlamıyla bir felâket oldu denebilir. Zaten bu antlaşma metnini dikkate alan İngiliz diplomatı David

Urquhart “Eğer doğru söylemek gerekirse… Türk ve İslâm âlemi böyle bir antlaşmanın karşısında fazla dayanamaz” demekten kendisini alamamıştır.126

Kısaca özetini verdiğimiz bütün bu kalkınma çabaları beraberinde yeni kurumların teşkilini getirdi. Meselâ memleket çapında deniz nakliyatını gerçekleştirmek maksadıyla devlet tarafından Fevaid-i Osmaniye (Aziziye, İdare-i Mahsusa), özel kuruluş olarak Şirket-i Hayriye, Mısır’da Hidiviye ile İzmir’de Hamidiye adlı müesseseler kuruldu. Osmanlı nakliyat şirketleri kurulduktan sonra, millî şirketleri kollamak maksadıyla, Türk limanları arasında yabancı şirketlerin taşıma yapması yasaklandı.127 Ancak devletin gösterdiği titizliğe rağmen yabancıların faaliyetlerini tamamen durdurabilmek mümkün olamadı. İngiliz, Avusturya, Rus, Fransız kumpanyaları hemen hemen her liman şehrinde acenteler açtılar. Millî şirkete ait gemilerin eski, yavaş hareket eden ve sık sık arızalanan özelliklerine karşılık yabancı şirketlerin, süratli, fırtınalara dayanıklı ve düzenli sefer yapan gemileri yerli ve yabancı müşteriler nezdinde daha cazip olmaktaydı.128

Yenileşme döneminde gösterilen iyi niyetli gayretlere rağmen, bilgi ve teknoloji transferinde elde edilen sonuçlar elbette yeterli olmaktan çok uzaktı. Bu yetersizliğin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür: a) Bu yıllarda hızlı bir bilgi ve teknoloji gelişmesinin olduğu Avrupa ve Amerika’ya ayak uydurabilmek için onlardan çok hızlı bir çalışma ve programlama gerekmekteydi. Zira öncelikle aradaki uçurumun kapatılması, sonra da yarışın yapılması yoluna gidilerek bilim dünyasından kopmamak mümkündü. b) Osmanlı Devleti’nin hantallaşan yapısı, dinamik, çabuk kavrayan, çözüm üreten bir devlet özelliği taşımamaktaydı. Dolayısıyla zaman zaman yetkili makamlara gelen devlet adamlarının, ellerindeki dar kadrolarla bu hantallığı aşmaları kolay olmuyordu. İyi yetişmiş eleman sıkıntısı had safhadaydı. c) Ülkedeki eğitim kurumları bilgi üretimi konusunda acizlik içerisindeydi. Üretilen bilgiler çoğunlukla batıdan yapılan tercümelerden ibaretti. Ayrıca bilginin teknoloji yoluyla topluma transferi için yeterli mekanizmalar kurulmuş değildi. d) Ekonomik sıkıntılar, bütçe açıkları, hazinenin iflası araştırma-geliştirme alanlarına kaynak aktarımına engel olmaktaydı. Devrin şartlarına göre projesi oldukça modern olan Darülfünûn’un inşaatının yirmi yıl kadar sürmesi buna örnek gösterilebilir. e) Batılılar da Osmanlı Devleti’ne ürettikleri her bilgiyi vermiyorlardı. Bir bilgi, özellikle teknoloji, ancak eskidikten sonra gelişmemiş ülkelere aktarılıyordu. f) XIX. ve XX. yüzyılın Osmanlı tarihinin en yoğun olaylarına sahne olması dolayısıyla bir bakıma, uzun vadeli çalışmaları gerektiren ve sonuçları da ancak 50-100 yıl sonra alınabilen bilim-eğitim-kültür meseleleriyle daha fazla ilgilenilmesine imkân vermiyordu.

Bu dönemde devlet ortalama yirmi yılda ya bir iç isyanla ya da bir büyük savaşla uğraşmak durumunda kalmıştır. Böyle kritik durumlarda yöneticiler için ülkenin birlik ve bütünlüğünü korumak üzere ordular hazırlamak, hemen silah ve cephane temin etmek; biyoloji laboratuarı kurmaktan çok daha önemliydi. g) Halkın ekonomik gücündeki yetersizlikler, eğitim ve öğretim işinin pahalılığı, bu alanlara ilgi duyulmasını engellemekteydi. Çoğu zaman anne-baba için önemli olan çocuğunun bir an önce aile bütçesine katkıda bulunmasıydı. h) Savaşlar ve askerlik süresinin uzunluğu da gençlerin en verimli çağlarında söz konusu alanlara meyletmesini önlemekteydi.

İnsanlar ve Mekânlar

XIX. yüzyılda Osmanlı şehirleri, İstanbul ve bazı büyük şehirleri hariç tutacak olursak, genellikle 10. 000 kişinin altında nüfusa sahip yerleşim birimleriydi. Hatta nüfusu 500 kadar olan şehirlere de rastlanmaktaydı. Fizikî bakımdan en belirgin mekânları şehir merkezinde yer alan ve meydan denilen alan, cami ve medrese, külliyeler, kilise, çarşı ve bedesten, surlar, kışlalar, ana caddeye çıkan sokaklar ve nihayet mahalleler oluşturmaktaydı.129

Her mahallenin kendine özgü geleneği olup dinî bakımdan farklı olabildikleri gibi karma olanları da vardı. Mahalle halkı ortak din veya diğer sebeplerle birbirlerine bağlıydılar. İbadethane veya pazar yeri mahallenin merkezini oluşturmaktaydı. Burası bütün mahallelinin ortak çabalarıyla teşekkül etmekteydi. Her mahalle, kent hayatının fiziksel merkezi olduğu kadar belirli bir millet, lonca ya da tarikatın bir ünitesiydi. Genellikle kendi çeşmesine, okuluna, cami ya da kilisesine sahipti. Ticarî özelliği ön plânda olan merkezdeki mahallerde han ve fabrikalar da yer almaktaydı. Özellikle büyük şehirlerde tesis edilen külliyeler, şehrin en önemli yapısını oluşturmaktaydı. Burada yer alan cami ve medrese dışında, han, hamam, imaret, darüşşifa, kütüphane gibi kuruluşlar nüfus yoğunluğunun bu tarafa kaymasına yol açmaktaydı. Bu tür tesislerin dağınık şekilde şehrin muhtelif bölgelerine yayıldığı da olurdu. Farklı dinlere mensup olan mahalleler zamanla mülk alıp satma, ortak ticaret yapma gibi sebeplerle karma hale gelmekteydi Ayrı grupları denetlemek görevini hafifletmek için devlet de bu yolu teşvik etmekteydi.130

Tanzimat yıllarından itibaren şehirler nispeten daha hızlı değişmeye başladı. Batıyla ticarî ilişkilerin gelişmesi ve yabancı sermayenin ülkeye girişi, kentlerin değişiminde önemli bir etken oldu. 1860'lı yılların ortalarından itibaren başta İstanbul olmak üzere kimi büyük şehirlerde, batı kapitalizminin temsilcisi olmak üzere bankalar semti oluştu. Aynı zamanda iş hanları çoğaldı. Geniş karayolları, demiryolları, istasyon binaları, hastahaneler, kışlalar, fabrikalar, yabancı ülke temsilcilikleri, muhtelif firmaların acenteleri, eğlence mekânları kompozisyonu oluşturmaktaydı. Bu tanım özellikle İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyüyen şehirler için geçerli idi.

Osmanlı kültürü şehirliliği benimsemekteydi. Fethedilen her şehir imar ve iskân edilirken belirli bir nüfus yoğunluğuna ulaşmasına önem verilmiş, ilk aşamada bu tür yerlere muhtelif bölgelerden nüfus nakli gerçekleştirilmişti. Bu yüzden Osmanlı hakimiyetinde pek çok şehrin nüfusunda ve fizikî yapısında gelişme meydana gelmişti.131 Fakat bu politika sürekli devam ettirilmedi. Yönetim, şehirlerde aşırı nüfus birikiminin meydana getirebileceği beslenme, konut, çevre sorunları gibi meseleleri önlemek maksadıyla belirli yasaklamalara da gitmekteydi. Bir de tarım üretimine büyük önem verildiğinden, köylerden şehirlere yönelik anormal göçlerin oluşması engellenmeye çalışılmaktaydı. Şehirlerde ancak tarım dışı mal ve hizmet üreten kesim ile yönetici kadroların ikamet etmesi tercih olunmaktaydı. Bununla birlikte buralarda ülke dışından gelen ve kendilerine aman verilen resmî temsilciler, yabancı tüccarlar ve seyyahlar, kaçak olarak köyden şehre göç eden işsizler, seyyar satıcılar, geçici olarak gelenler, öğrenciler, tarikat ve tekke erbabı gibi gruplar vardı.

İnsanların yerleşmek istedikleri şehirlerin başında İstanbul gelmekteydi. Başkent olmasının etkisiyle birçok kişinin rahat yaşama ve geçim vasıtaları elde etme arzusunu önlemek güçtü. Bundan dolayı İstanbul'a nüfus akını belli tarihlerden itibaren artma eğilimi gösterdiğinden, devlet izinsiz ve plânsız göçün doğuracağı olumsuz etkileri dikkate alarak buraya göçü yasaklama yoluna gitti. Alınan yasak kararıyla tüccarlar ile devlet memurları ve bir de yerleşmek için özel izin alanlar ancak İstanbul'a girebilmekteydi. Ancak konulan onca yasağa rağmen bir yolunu bularak buraya gelenlerin sayısı hep artış göstermekteydi. Bu yüzden "ev göçü yasağı" ile ilgili fermanların arkası hiç kesilmedi.

XIX. yüzyılda şehirlerin fizikî dokusunu etkileyen bir önemli faktör, yitirilen memleketlerden ana topraklara doğru yapılan göçler dolayısıyla geniş çaplı iskân faaliyetlerinin meydana gelmiş olmasıdır. Özellikle 1768-1774 Savaşı'ndan sonra meydana gelen hemen her savaş, çok sayıda insanın elden çıkan toprakları bırakarak elde kalan memleketlere göç etmesine yol açtı. Hatta sadece Müslümanlar değil, Osmanlı hakimiyetinde yaşamaktan memnun kalan gayrimüslimlerin de göç etmek zorunda kaldıklarını görmekteyiz. Rus işgalleriyle Kafkasya'dan ve Balkanlardan; Balkan ülkelerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle buralardan göç ederek Osmanlı topraklarında yerleşmek isteyen insanların sayısı milyonları bulmaktaydı. Osmanlı Devleti kendisine iltica eden herkese kapılarını açmış, bunların üretici hale gelmesine kadar çeşitli yardımlar yapıp bazı muafiyetler sağlayarak gelen grupları topluma kazandırmaya çalışmıştır. Öyle ki XIX. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen bazı siyasî gelişmeler dolayısıyla, bulundukları ülkelerden kaçanların da ilk durağı Osmanlı Devleti olmuştur. 1848 İhtilâllerini müteakip meydana gelen Macar bağımsızlık hareketinin başarısızlığa uğramasından sonra 1849 yılında yapılan iltica olaylarını buna örnek gösterebiliriz. Hükümet göçmenleri en az masrafla, en kolay, ama verimli, yaşanabilir alanlara yerleştirmeyi bir devlet siyaseti haline getirdi. Böylelikle pek çok yeni köy, şehir ve kasaba kuruldu, eski yerleşim birimleri ise nüfus ve fizikî bakımdan büyümeye başladı. Bazı köyler zamanla gelişerek kasaba ve şehir halini aldı.

Yeni yerleşim birimleri kurulurken, mümkün olduğu kadar coğrafî konumunun yaşama, geçinme ve korunma imkânlarını kolaylıkla temin edecek şekilde olmasına dikkat edilmekteydi. Genel olarak yeni bir köy tesis edildiğinde dikkate alınacak hususlar şöyle sıralanabilir: Havasının ılımlı, suyunun bol, ulaşım imkânının yeterli olması yani denize, ırmağa veya ana yollara yakın, bağlantı kurulabilir nitelikte olması.132 Komşularla tartışma çıkmaması için tamamen Hıristiyanlardan oluşan bir yere Müslümanlar yerleştirilirken onların huzur ve güvenini bozmamasına, bir tedirginlik meydana getirilmemesine dikkat edilmekteydi.133 Yerleşecek olan halkın isteklerinin dikkate alınması.134 Köy veya kasabanın gelişmeye müsait olması. Çağdaş standartlara uyulması yani caddelerin plânlı yapılması. Özellikle Tanzimat yıllarından itibaren kurulacak köy ve kasabalarda her evin doğrudan caddeye açık olması, yerleşim plânının geometrik bakımdan düzgün, caddelerin birbirine paralel yapılması hükümet tarafından istenmekteydi.135 Eğitim, ibadet, tüketim ihtiyaçlarının karşılanabileceği imkânların sağlanması.

Kırım Savaşı'ndan sonra görülen bir iskân biçimi de yabancı sermayesi ile bilgisini Osmanlı memleketlerine çekmek şeklinde olmuştur. Gelişen Batı sanayii ve tekniğini temin etmek isteyen hükümetler, Osmanlı tâbiiyetine girmek kaydıyla belirli miktar sermayesi olanlara toprak vererek

ülkede yerleşmelerini sağlamak gibi yollara başvurmaktaydı. Buna dair hazırlanan 7 Ağustos 1856 tarihli "Kabul-u tâbiiyet ile hariçten Devlet-i Aliye memleketine tavattun etmek arzu eden familyalar hakkında tanzim buyurulan nizamname"ye göre; ziraat ve sanatı bilen, 60 Mecidiye altını (1500 Fransız Frangı) sermayesi olan yabancılara gereken kolaylıklar gösterilecekti.136 Yalnız bu müsaadeyi Siyonist gruplar, Filistin bölgesine yerleşip çoğunluğu ele geçirmek amacıyla tatbik etmek isteyince hükümet yer yer kısıtlamalar getirmek zorunda kalmıştı. Buna karşılık bir yandan Batılıların desteklemeleri ve hükümet üzerindeki baskıları, öte yandan hacca gitmek gibi bahaneler kullanmaları dolayısıyla Yahudi göçü kontrol altına alınamadı. Nitekim II. Abdülhamid'in bütün titizliğine rağmen 1908'e gelindiğinde, 1876'ya oranla, Filistin'deki Yahudi nüfusu üç misli artarak 80.000'e ulaşmış, 40.000 dönüm toprak satın alınarak 33 yerleşim merkezi kurulmuştu.137

Osmanlı Devleti, eskiden beri disiplinli bir yerleşim politikası gütmekte olup bir yerden bir başka yere gidebilmek için mürûr tezkeresi alınması zorunlu idi. Bunun için yapılan müracaatlar mahallî yetkililer tarafından hükümete iletiliyor ve izin çıktıktan sonra seyahat mümkün olabiliyordu.138 Uzun yıllar tatbik edilen genel kural izinsiz olarak çiftini terk eden köylünün şiddetle takip edilmesi ve eski yerine gönderilmesi idi. Bir kere toprağa yerleşip tarımla uğraşmaya ve vergi vermeye başlayan, kısaca raiyet olan kişinin köyünü terk etmesi pek uygun bulunmuyor, hatta bu durum kanunlarla engelleniyordu.139 Böyle davranılmasının sebebi; tarımla uğraşan halkın, çiftini çubuğunu bırakıp başka yere gitmesi halinde vergi gelirinin eksilmesine sebep olabileceği ve ekonomik dengelerin bozulabileceği düşüncesiydi. Ayrıca asayiş açısından da herkesin ait olduğu sosyal birimde oturması önemli görülmekteydi. Ancak devlet ne kadar bu konuda titizlik gösterse de, halk muhtelif yollarla bu yasağı etkisiz kılacak yöntemlere başvurmaktaydı. Bundan dolayı herkesin defterlere kaydedildiği yerlerde ikamet etmesi, izinsiz köyünden, kentinden ayrılmaması için defalarca fermanlar çıkarılmıştı.

Taşraya yollanan fermanlar etkili olmadıkça hükümet yeni yollara müracaat etmekteydi. Bulunduğu yerden hac, ziyaret, ticaret, öğrenim, tedavi gibi sebeplerle geçici olarak ayrılan kişilerin tekrar yerlerine döneceklerine dair "kavî kefil" göstermeleri usulü bunlardan biriydi. İskân düzeninin sağlıklı işleyebilmesi için insanlar zincirleme olarak birbirlerine kefillendirilmekteydi. Reayadan olanların, hatta yer yer devlet hizmetinde bulunanların mutlaka kefilleri vardı. Böylelikle tanınmayan, nitelikleri bilinmeyen bir kişiyi, güvenilir biri vasıtasıyla "iyi vatandaş haline getirmek" amacı güdülmekteydi. Kefalet; iskân, askerlik, maliye, istihdam, ticaret gibi konularda geniş ölçüde uygulanmaktaydı.140 Meselâ kaptan paşanın uhdesinde bulunan görevlerden biri de İstanbul ve çevresindeki köylerde yaşayanların kefile bağlanması işini düzenlemekti.

Bu görev kaptan paşaya bağlı subaşılar marifetiyle ve büyük bir titizlikle icra olunmaktaydı. Subaşı veya kadı istediği kişiyi anında bulabilmek için kefile bağlanacak ile kefil olacak şahsı mahkemeye davet ederdi. Kadı huzurunda gerçekleştirilen işlemle köyün bütün erkekleri gruplar halinde getirtilerek birbirlerine kefil yapılıyorlardı, sonra da bütün kefillere köyün kethüdası kefil olurdu. Nihayet kethüda ile birlikte o yerleşim birimindeki yetkili din adamı (imam, papaz, haham) herkesin kefilliğini uhdesine almış olurdu. İmamların mahallelerdeki veya köylerdeki Müslümanların, kocabaşıların da Hıristiyanların kefili olması yönündeki uygulama hemen bütün Osmanlı tarihi

boyunca devam etmiştir. Aynı şekilde devlete ait muhtelif iş yerlerinde istihdam edilmek üzere çeşitli şehirlerden getirtilen ustaların işlerini aksatmamaları, iş yerini bırakıp kaçmamaları, herhangi bir suç işlememeleri ya da suç işlediklerinde kolayca ele geçirilebilmeleri için kefile bağlandıkları görülmektedir.141

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin batı ile temasının boyutları genişledikçe ülkeye gelen yabancı tüccar, iş adamı, diplomat ve seyyah sayısında artış meydana geldi. Bilhassa liman şehirleri dış dünya ile irtibat kurulmasını sağlayan önemli merkezler halini aldı. Demiryolları ile bu şehirlerin iç bölgelere bağlanmasıyla birlikte buralarda hızlı nüfus artışı kaydedilmeye başlandı. Bu durum beraberinde geleneksel Osmanlı şehir yönetiminin sorgulanmasını getirdi. Gittikçe eski mahalle düzeni kalmadı. Su, kanalizasyon, tramvay, havagazı gibi hizmetleri tek elden yürütecek teşkilâtlara duyulan ihtiyaç arttı. Dolayısıyla şehir yönetim tarzı ve belediye hizmetlerinin sağlanması usulünde yeni düzenlemelere gidilmesi zorunlu hale geldi. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar da hükümet yetkililerini daha modern hizmetler verilmesi konusunda zorlamaya başladılar. Nitekim İzmir'de belediye kurulması için, ilk girişim yerli ve yabancı tüccarlar tarafından yapılmıştı. Böylece liman şehirlerinin ilk beledî atılımları yapması göze çarpan bir özelliktir. Daha belirgin bir özellik ise; bu şehirlerde de ticaret ve sanayi semtlerinin modern beledî örgütlenmede diğerlerinden önde gitmesiydi. Meselâ İstanbul'un iş merkezi olan Galata-Beyoğlu bölgesi, hükümet merkezi olan Babıâli'den önce modern belediye hizmetlerine sahip olmuştu. Bununla beraber modern belediyeler dahi hiç bir zaman bütün belediye hizmetlerini kusursuz ve eksiksiz icra edebilmiş değildi. Esasen XIX. yüzyılda geleneksel hizmet anlayışı ve teşkilâtlarıyla yenileri çoğu zaman yan yana yaşıyordu. Türk şehirlerinde uzun bir süre daha mahalle halkı ile esnafın kendi alanlarında bazı kolluk görevi ile beledî hizmetleri sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Böylece modernleşme devrinde eski ile yeni arasında bocalamalar sürmüş, eskinin bıraktığı boşluk hemen doldurulamayarak yeni teşkilâtların tam anlamıyla istikrar kazanmasına değin aksaklıklar devam etmiştir. Buna rağmen başta Mustafa Reşid Paşa gibi Avrupa şehirlerini görmüş yöneticiler olmak üzere ileri gelen devlet adamları; büyük şehirlerde, bilhassa İstanbul'da bina yapımı ve imar meselelerinin planlanması, itfaiyenin kurulması, şehre göçün kontrol altına alınması ve gecekondulaşmanın önlenebilmesi için modern belediyelerin kurulmasını kaçınılmaz sayıyorlardı. Ancak belediyelerin kurulmasını yeni vergiler alınması şeklinde algılayan halk, şüpheci davranıyordu. Bazı yerlerde karantina uygulamasına tepki gösterildi. Belediyelerdeki görevlilerin seçimle başa getirilmesi ise, hükümet tarafından devletin yıkılışına kadar sık sık ertelendi. Belediyelere özerklik verilmeyerek hükümet bütçesine bağlı bırakıldılar. Dolayısıyla ülke çapında belediye teşkilâtlarının kuruluşu beklendiği kadar hızlı olamadı.142

Geleneksel Türk şehirlerindeki insan-çevre uyumu, suyu, mesire yerleri, ağacı olan şehir hayatı terk edilerek Batıya benzeme kaygısına öncelik verildi. Okul, kışla, hastahane gibi resmî kurumlar, bu yıllarda Batı mimarisine uygun olarak inşa edildi ve fizikî görünüm oldukça değişti. Şehirlerdeki değişim, buraların Türk-İslâm görüntüsünü daha da azalttı, batı tarzına yakınlaştırdı. Teknolojinin değişmesine paralel olarak kullanılan araç-gereçler değişti ve böylelikle yaşama biçimi eskiye nazaran farklılaşmaya yüz tuttu. Gittikçe bulundukları yerler daha canlı olan gayrimüslim unsurlar, şehirlerin

yapısını belirleyici rol oynamaya başladılar. Yeni şartların ortaya çıkışı ile birlikte eski büyük şehirlerden bazıları önemlerini kaybederken bir kısım küçük yerleşim birimleri hızla gelişti.143

Şehirlerin hareketli bölümleri iş yerleri ile yönetim birimlerinin bulunduğu alanlardı. Dikkat çekici yapılar arasında vali ile kadının oturduğu saray ya da konaklar göze çarpmaktaydı. Gerçi bazı istisnalar sayılmazsa önceleri vali ya da kadının ikametgâhı aynı zamanda yönetim merkezi idi. Yenileşme dönemi bu alanda da farklı bir anlayışın benimsenmesine zemin hazırladı. Ülkenin malî durumu elverdikçe vilâyetlerde bağımsız hükümet konağı ve mahkeme inşası sağlanmış oldu.

Şehirlerdeki insanların geldikleri memleket sayısı arttıkça kültürel bakımdan homojenlik de o nispette bozuldu. İstanbul bu tarz kozmopolitleşmenin en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktaydı. Hem ülke içerisinden hem de yabancı memleketlerden gelen nüfusla şehrin kültürel dokusu oldukça çeşitlendi. Dönemi gözlemleyen bir yabancıya göre İstanbul; "Kahve ve bakkallarıyla Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, birahaneleriyle Alman, musikisi ile İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hamalıyla Türk bir İstanbul doğdu."144 Bu yabancı, Türklerin ekonomik bakımdan gittikçe alt sıralara itildiğini, biraz da küçümser bir ifade ile vurgularken, şüphesiz daha ziyade yabancı yerleşiminin söz konusu olduğu semtleri kastetmekteydi. Gerçekten de bazı semtler adeta Paris veya Londra'nın bir parçası gibiydi. Meselâ yabancılar ile gayrimüslim unsurların yoğunlaştığı Beyoğlu semti, Avrupa'nın herhangi bir semtinden farklı değildi. Burada en az konuşulan dil Türkçe olup Türklere pek rastlanmazdı. Müslüman kadınlar buraya girmezlerdi.145

Küçük ve orta ölçekteki şehirlerde fizikî yapıyı etkileyen bir önemli özellik de bahçeli evlerin çokluğudur. Tek veya en fazla iki katlı evlerin önünde meyveli veya meyvesiz ağaçların bulunduğu, ailenin günlük ihtiyacını karşılayabilecek miktarda da olsa sebze ekilebilen, çiçek yetiştirilen, genelde etrafı surlarla çevrili bahçeler dikkat çekmekteydi. Bu bahçelerde su kuyusu, tuvalet, dışarı mutfağı ve kiler ile yine günlük süt ihtiyacını karşılayacak derecede hayvan beslenen ahır ve kümes, ailenin yaşadığı mekânın diğer unsurlarıydı. Bazı şehirlerde evlere kadar ulaşan içme suyu şebekesi ve kanalizasyon tertibatı bulunmaktaydı.

Batı değer yargıları ülkede yayıldıkça halk arasında zenginler zümresi oluşmaya, lüks ve eğlence için ayıracak pek çok parası bulunan sosyete grupları ortaya çıkmaya başladı. Gittikçe bu gruplarla, daha alt tabakalardaki insanlar arasında bir uçurum meydana geldi. Sosyete kesimi tiyatro, balo, opera, resim gibi yeni zevklerle tanışırken; şehrin varoşlarında bütün bunlardan uzak bir hayat yaşanmaktaydı. Gayrimüslimlerle beraber, kapitülâsyonların sağladığı imkânları zenginleşmek için kullanan Levantenler de hemen pek çok şehirde, ama özellikle liman şehirlerinde adeta birer koloni teşkil etmişlerdi.146

Gayrimüslimler zenginleştikçe Müslüman eşraf da değişmeye başladı. Bu kesim eskiye nazaran ekonomik işlere, yeni anlayışlara daha fazla ilgi gösterdi. Devlet de ahaliye getirilen yeni yükümlülüklerin tepki doğurmaması için onların aracılığına ihtiyaç duydu. Ayrıca memurlar ile eşraf arasında menfaat birliğine dayalı bir yakınlaşma doğdu. Hükümetin açtığı ihalelerden pay almak,

maden ve taş ocağı işletme imtiyazı elde etmek için bürokrasi ile içli dışlı olmak önemli bir avantaj idi. Üst düzey memurlar da elde ettikleri gelirleri yatırım aracı olarak kullanmak için esnaf ve tüccarla işbirliğine yöneldi. Sermayeyi tüccara vererek kârdan pay almak suretiyle ticaret hayatına dolaylı bir katılım söz konusu oldu. Öte yandan devletin ihtiyacı olan ürünler, yöneticilere yakın olan kesimlerdn sağlandı. Sadece üst düzey bürokratlar değil, sıradan memurlar da esnaf ile yakınlaşma ihtiyacı içerisindeydi. Artan memur sayısı yeni bir müşteri grubu oluşturmuştu. Memurlar esnaftan alış veriş yapıyor, maaş alamadığı zaman veresiye defterine yazdırıyor, karşılığında o da gerektiğinde esnafın resmî işlerine yardımcı olabiliyordu.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın etkisiyle ziraat, ticaret ve sanayi odaları kurulmaya başlandı. Böylece esnaf, faaliyetleri daha sınırlı kurumlar vasıtasıyla meslekî teşkilâtlanmalarını sürdürmüş oldu. Ancak bu birimlerde özellikle gayrimüslimlerin çok etkili olduğunu, birçok yerde yönetim kurulu üyeliklerinin çoğunluğunu ellerinde bulundurduklarını görüyoruz. Loncalarise resmen 1912 yılında çıkartılan bir kanunla lağvedilmiş olmalarına rağmen geleneklerinin bazıları bir süre daha gayr-i resmi olarak esnaf arasında yaşamaya devam etmiştir. Teşkilâtlanmada yeni bir modele gidilse de yenileşme dönemi Müslüman esnaf için zor günler getirmişti. Normalde hangi dinden olursa olsun ticaret ve zanaatla uğraşanlar birbirleriyle türlü iş ilişkileri içerisine girmekte, aynı loncaya üye olmakta ve aynı çarşıda ya da bedestende iş yapabilmekteydi. Müslüman ve gayrimüslim tüccar ve zanaatkâr aynı loncaya mensup olabiliyorlardı ve birbirine komşu evlerde oturup her türlü sosyal münasebetlerde bulunabiliyorlardı. Şehirler üzerinde yapılan araştırmalar da göstermektedir ki, gayrimüslimlerin belirli mahallelerde tecrit edilmeleri gibi bir durum söz konusu değildi. Hatta tanınan geniş özerklikten dolayı şehirlerde gayrimüslim nüfusun Osmanlılar döneminde dikkat çekici ölçüde arttığı gözlenmektedir. Bu kesimin artan imtiyazları gittikçe Türk tüccar ve işadamlarını yabancıların taşeronları durumuna düşürdü ve devletin sonuna kadar da böyle devam etti. Nitekim 1886'da İstanbul'da Müslüman nüfusun dörtte biri ticaret ve sanayii ile meşguldü, ancak bu mesleklerde çalışanların tümünün toplam nüfusa oranına bakıldığında, azınlıkların %61'ine karşılık Müslümanların yalnızca %39'u bu alanda çalışmaktaydı.147

Osmanlı toplumunda önemli bir kesimi oluşturan ücretli çalışanlar, hemen hemen her sektöre yayılmışlardı. Ancak sanayinin gelişmediği dönemlerde büyük çoğunluğun tarım işçisi olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte çırak ya da kalfa olarak bir ustanın yanında uzun bir süre çalışan gençlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu tür iş yerlerinde çalışan eleman sayısının çok fazla olmadığı aşikârdır. Bilhassa Osmanlı esnaf teşkilâtındaki usullerin büyük firmaların ortaya çıkmasına müsaade etmediği dikkate alınırsa bu husus daha iyi anlaşılacaktır. Büyük miktarda işçi çalıştırma keyfiyeti devlete ait tersane, baruthane, tophane gibi askerî amaçlı birimlerde söz konusu olmaktaydı. Burada çalışanlar içerisinde sivil şahsiyetler var idiyse de personelin önemli bir kısmı askerdi. İşçiler de buradaki askerler gibi devlet tarafından takdir edilen miktarda maaş alırlardı. Yine devlete ait kale, köprü, kışla gibi geçici inşaatlarda çalışan ve genellikle muhtelif kaza ve şehirlerden getirtilen şahıslar iş aletleriyle birlikte, harcırahları ve ücretleri peşin ödenerek istihdam olunmaktaydılar. Şüphesiz bu tür hizmetlerden bazılarının vergi ve askerlikten muafiyet karşılığında yaptırıldığı da görülmekteydi.

Meselâ savaş zamanlarında silah ve cephane nakliyatı, çeşitli onarım hizmetlerinde veya maden nakliyatlarında olduğu gibi.

İşçilerin yoğun olarak bulundukları zamanlar büyük külliyelerin inşa edildikleri dönemlerdi. Genellikle vakıf olarak yaptırılan bu iş yerlerinde çalışmak üzere civar bölgelerden vasıfsız ve vasıflı işçiler, inşa işiyle görevlendirilmiş kethüdalar marifetiyle toplanır ve rayiç bedelle çalıştırılırlardı. Bilhassa sultanlar tarafından inşa edilen eserlerde çok sayıda işçinin çalıştığı, bunların toplanma, sevk ve idare edilme işlerinin başlı başına bir mesele olarak ele alındığını görmekteyiz. Özellikle devletçe belirlenen kurallara aykırı davranışların önlenmesine titizlik gösterildiği şüphesizdi.

İşçilerin sosyal haklarına gelince bilinen anlamıyla bu hakları savunan, koruyan, ücretlerin belirlenmesinde etkili olan esnaf teşekkülleri yani loncalardı. Esasında İslâm gelenekleri işçilere emeklerinin tam karşılığının verilmesini, çalışma şartlarının yazılı olarak ve şahitler huzurunda belirlenmesini öngörmektedir. Bu itibarla hakların belirlenmesinde işçi ile işveren arasındaki pazarlıkların etkili olduğunu düşünmek gerekir. Bununla birlikte aynı işi yapanların aynı ücret almaları, esnafın birbirinden işçi çalmamaları için düzenleyici rolü loncalar üstlenmekteydi. Meselâ hamalların taşıma ücretleri, semtlere göre, hamallar loncası ve ihtisap görevlilerince belirlenmekteydi. Çırak ve kalfanın ücreti de ilgili esnaf teşkilâtının yetkili organlarınca tayin olunmaktaydı. Hatta bazı loncalarda, şimdiki sendikalardan daha güçlü dayanışma anlayışının olduğu bilinmektedir.148

Loncalar marifetiyle işveren ile işçiler arasında toplu pazarlık ve çalışma şartlarını belirleyen toplu sözleşme imzalanmakta, hatta yargı denetimini temin etmek üzere bu husus şer'iye siciline kaydedilebilmekteydi. Ücret ve diğer haklar belirlenirken cami, imaret gibi hayır amaçlı kurumların inşasında daha ılımlı bir yöntemin uygulandığını, gönül rızasına büyük önem verildiğini, işçilerin emeklerinin karşılığının tam olarak ödenmesine titizlik gösterilmesi gerektiği muhtelif fermanlarda belirtilmekteydi.

Aynı iş yerinde değişik ırk ve mezheplerden işçiler çalışabilmekteydi. Bunda kanunen bir engel bulunmamaktaydı. Yalnız vasıflı işleri öğrenmenin yolu çıraklık sisteminden geçtiğinden ve her aile kendi dininden bir ustaya çocuğunu verdiğinden veya çocuk bir mesleği ailesinden öğrendiğinden yer yer belli iş kollarında belli dinî grupların ağırlığının olduğu görülmekteydi. Meselâ XIX. yüzyıl ortalarında Şam'da dokuma sektöründe her üç dinden işçiye rastlanılmaktaydı, fakat meselâ çözgü işi Müslümanların elinde iken boyama tamamen Hıristiyanların kontrolündeydi.149

İşçilerin emekleri karşılığında sosyal yardım almaları, günlük çalışma saatlerinin belirlenmesi, emeklilik, fazla mesai gibi konuların düzenlenmesi İslâm hukuku açısından mümkün ve genelde devrin şartlarına terk edilmiş hususlardı. Meselâ Osmanlılarda devlet hizmetinde çalışanların emeklilik hakları varken sivil kurumlarda bunu düzenleyecek bir kurum yoktu. Ancak böyle bir kurumun olması hukuken engellenmiş değildi. Elbette işçilerle ilgili hususlar zamanla üretim tarzlarındaki değişmelerden de etkilenmiştir. Ücret tespitinde esas olan adalet olduğundan grev ve lokavta yer verilmemiştir. İşçilerin haksız yere işten atılmaları yasaklandığı gibi, işçilerin de cemiyetlerine

güvenerek menfaatlerine aykırı gelişmeleri engellemeleri, teknolojiye karşı çıkmaları hoş görülmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hareketlerini engelleyen unsurlar içerisinde işçilerin ve geleneksel üretim metotlarını kullanan esnafın tepkilerini de dikkate almak icap etmektedir. Çok teşkilâtlı olmasa da yer yer işçilerin makineleşmeye, yeni tipte üretim yapan fabrika kurma teşebbüslerine, kuvvete başvurarak müdahale etmeleri misâl olarak gösterilebilir.150 Sonuçta bu tür eylemler, asıl belirleyici etken olmasa da birtakım gecikmelere sebep olduğu muhakkaktır.

İşçilerin günümüz anlamıyla bir birlik içinde olmaları ve sendikacılık hareketlerine yönelmeleri sanayi inkılabından sonra dünyada baş gösterdi. Osmanlı Devleti'nde ise çok sayıda işçinin çalıştırıldığı fabrikaların kuruluşu, XIX. yüzyılda başladı ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında artış gösterdi. Bilhassa yabancı sermaye ile yürütülen demiryolu, liman gibi inşaatlarda çalışanlar, batı ülkelerindeki işçi hareketlerinden de etkilenerek zamanla sendika, grev gibi kavramlarla iç içe oldular. Bu arada 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesi gereğince grev yasaklandı.

Osmanlı memleketlerinde bilinen ilk grev 1863'te Zonguldak-Ereğli kömür ocaklarında gerçekleşti.151 Şubat 1872'de Beyoğlu Telgrafhane işçileri, aynı yılın Mart ayında Yarımburgaz-Ömerli demiryolu ve Nisan ayında da İzmit demiryolu işçileri greve gittiler. II. Abdülhamid'in saltanatı süresince yapılan grev sayısı 35 idi. İşçi grevleri 1908'deki hürriyet ortamından sonraki dönemde patlama noktasına ulaştı. Meşrutiyetin ilanından yıl sonuna kadar olan beş aylık sürede 111 grev meydana geldi. Ancak hemen sonrasında çıkarılan Tatil-i Eşgâl Kanunu grevlerin hızını kesti. 1909-1912 arasındaki grev sayısı 33'tür. Daha sonra hem İttihatçıların iktidarı ele geçirerek baskıcı bir idareyi getirmeleri, hem de savaş ortamı grevlere son verdi ki, 1913-1918 arasında sadece beş grev gerçekleştirildi. Bütün bu grevlerin ortak noktası genellikle ücret artışı, ücretlerin zamanında ödenmesi, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, fazla mesaiye zamlı ödeme yapılması gibi taleplerdi.152 Şüphesiz bu tür hareketlerin sanayileşme oranı ve işçi sayısıyla doğrudan bağlantısı vardı. Osmanlı Devleti'ndeki sanayi işçilerinin sayısı sanayileşmiş Avrupa ülkelerine kıyasla son derece düşüktü. Resmî verilere göre sanayi tesisi sayılan iş yerlerinde 1913'te toplam 16. 975, 1915'te ise 14.060 kişi çalışmaktaydı.153

Osmanlı Devleti'ndeki işçi hareketlerini Avrupa'daki anlamıyla sosyalist karakterli bir hareket olarak nitelendirmek, en azından işçilerin büyük çoğunluğunu dikkate aldığımızda mümkün görülmemektedir. Sosyalist hareketlerin politik ve evrensel karakterine karşılık Osmanlı toplumundaki grev ve benzeri eylemler daha çok grup menfaatini ön plânda tutmaktaydı. İdeolojik anlamda sosyalizmi bilen, buna inanan işçi sayısı da yok denecek derecedeydi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da büyük güç kazanan ve sosyalist hareketlerle birlikte var olan sendikacılık fikri, Osmanlı işçilerine önceleri yabancı bir kavramdı. Elbette ücret, çalışma şartları, hafta tatili gibi haklarla Türk işçileri daima ilgili olmuşlar ve loncaları vasıtasıyla bu konularda pazarlıklar yapmışlardır, ancak bu tür hakların sosyalizmin getirdiği yeni bakış açısı ve teşkilâtlanma modelleri ışığında savunulması önemli bir yenilikti. Sosyalist sendikacılıktan etkilenme, daha ziyade

sanayileşme çabalarının bir hayli yoğunluk kazandığı XX. yüzyılın başlarında meydana gelmiştir. Bu çerçevede Tophane fabrikalarında çalışan bazı işçilerin 1894'te gizlice kurdukları Osmanlı Amele Cemiyeti bir sendika kavramını hatırlatmakta ise de kısa süre sonra hükümetçe dağıtılmıştır. Sendikalaşma alanında asıl gelişmeler 1908'den sonra gerçekleşti. Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti, İskeçe'de kurulan Türk-Bulgar Tütün İşçileri Sendikası bu tür kuruluşların ilk misâlleridir.154 II. Meşrutiyet yıllarındaki genel ortam sendikacılık faaliyetlerine olumlu zemin hazırlamış ise de çok geçmeden ortaya çıkan Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, zorunlu olarak böyle teşkilâtlanmaları engellemiştir.

Sendikalar gibi diğer siyasî teşkilâtların kuruluşu da oldukça geç tarihlerde mümkün olabildi. İlk zamanlarda belirli bir teşkilâtları olmayan Yeni Osmanlıları ve basını saymazsak, sivil baskı grupları esaslı şekilde ancak 1908'den sonra mümkün olabildi. Ahali bu dönemde adım adım siyasetin meşru parçası haline gelmeye başladı. Böylece yönetilenlerin merkezden ve siyasî organlardan beklentileri değişti. Siyasi otorite kaynağının meşrutileşmesi, hiç değilse mutlakıyetin hafiflemesi yolunda kanaatler belirdi. Nitekim Başta Adem-i Merkeziyetçiler olmak üzere muhaliflerin tahrik ve yönlendirmeleri ile Erzurum'da 1906-1907 yıllarında yeni konulan vergi-i şahsî ve hayvanât-ı ehliye vergilerine önce yasal yollardan itiraz etmeleri, fakat taleplerinin karşılanmaması üzerine işi isyana dönüştürmeleri toplumdaki dönüşümün bir başka göstergesi idi.155 Özellikle 1908'den sonra yapılan siyasî mücadeleler nasıl dünyevî bir siyaset anlayışına doğru yol alındığını göstermektedir. İşte bu dönüşümü sağlayan XIX. yüzyıldaki yeniliklerdir.

Yeni dönemin önemli özelliklerinden biri de toplumun devlet dışında olmak üzere, sivil kuruluşlar halinde teşkilâtlanmasıdır. Gerçi öteden beri Türk toplum geleneğinde vakıf, lonca, tekke gibi sivil kuruluşlar vardı, fakat şimdi niteliği daha da farklılaşmış bir sivil hayata doğru gidildiği görülmektedir. Sosyal yardım ve eğitim amaçlı cemiyetlerin kuruluşunun yanı sıra, spor kulüpleri, sendikalar ve gizli ya da açık siyasî partilerin kurulması daha önce görülmeyen bir toplum yapısının oluşmakta olduğunu göstermektedir. Çağdaş dünyanın önem vermeye başladığı bu tarz oluşumların İstanbul başta olmak üzere, Selanik, İzmir gibi liman şehirlerinden daha iç bölgelere doğru yayılma eğilimi göstermesi, sivil inisiyatiflerin gündelik politik hayata etki etmeye başladığının bir göstergesi olarak tanımlamak mümkündür.156

Şüphesiz bu tür baskı gruplarının oluşumu, bütün halkı ilgilendiren yeniliklerin yönetime kabul ettirilmesi bakımındaan önemliydi. Yoksa kişisel ya da bir mahalle veya köyü ilgilendiren konularda Osmanlı sistemi, başından beri şikâyet ve hak arama mekanizmasını daima işler halde tutmuştur. Gerçi kamu düzeni açısından alınan muhtelif tedbirler şikâyet hakkını dolaylı olarak zorlaştırmaktaydı. Ahaliden olanların izinsiz bir başka yere gidememeleri, iznin ise yöneticilerden alınması gereği İstanbul'a ya da eyalet merkezlerine şikâyetçilerin kolaylıkla ulaşmalarını önlemekteydi. Öte yandan İstanbul'a gidildiğinde günler, hatta aylar sürebilecek olan yolculuk ve bekleme süresinde yapılacak harcama, sıradan insanların tek başlarına üstesinden gelebilecekleri bir meblağ değildi. Bu yüzden çoğunlukla halk aralarında para toplayıp içlerinden birini verdikleri mahzar (toplu dilekçe) ile birlikte temsilci olarak İstanbul'a yolluyordu. Şikâyet edebilme hakkı hususunda Müslim, gayrimüslim ayrımı

yapılmazdı. Bürokratik kurallara uyularak herkesin bir yanlışlığı, bir haksızlığı düzeltmek yolunda talepte bulunma hakları vardı. Elbette kişilerin haklılıklarını gösterecek delilleri sunmaları icap ederdi. Meselâ kadı tarafından verilen bir hükme karşı itiraz edildiğinde müftüden veya etkili bir din adamından fetva alınması yoluna gidilmekteydi.157 Tanzimat Dönemi'nin eski zamanlardan bir mühim farkı; şikâyet hakkının kullanılması konusunda halkı daha da cesaretlendirmiş olmasıdır. Meselâ 1847 için sadarete takdim edilen muhtelif taleplerle ilgili arz-ı hallerin sayısı yüz civarında iken 1848 ılında büyük bir artış göstererek üç bin civarına ulaşmıştır.158

Yenileşme dönemi Osmanlı köylüsünü çok daha yavaş etkiledi. Bu sırada ayrı ayrı Müslüman ve gayrimüslim köyleri olduğu gibi karma köyler de bulunmaktaydı. Karma köylerde olsun, diğerlerinde olsun düşmanlıklar ve çatışmalar oldukça nâdir rastlanır hallerdi. Tartışmalar daha çok arazi, su, mer'a paylaşımı gibi konulardan kaynaklanmaktaydı. Müslim-gayrimüslim aileler arasında komşu ziyaretleri, karşılıklı kültürel etkileşimler mevcut olup hatta ortak ziyaret yerleri, ortak eğlenceler ve ortak kelimeler oluşmaktaydı. Köylüler tarım ve hayvancılık dışında bazı ek işler de yapmaktaydılar. Bunlar arasında dokumacı, kalaycı, demirci, semerci gibi meslek sahipleri bulunmaktaydı.

Köylerde günlük hayat tarım ve hayvancılık faaliyetlerine göre değişmekteydi. Bu arada dinî günler ve bayramlar, civar yerleşim birimlerinde kurulan pazar ve panayırlar hareketli günler geçirilmesini sağlardı. Köylerde basit düzeydeki eğitimden daha üst düzeyde eğitim söz konusu değildi. Bu yüzden okuma yazma oranı oldukça düşüktü. Çeşitli eşkıyalık hareketleri dolayısıyla can ve mal güvenliği endişesi içinde kalan köylüler, çoğu zaman toprakları bırakarak başka köylere veya şehirlere sığınıyorlardı. Köylülerden eşkıyalık hareketlerine katılmak üzere dağa çıkanlar da oluyordu. Öte yandan Avrupa'daki fiyat devrimi Osmanlıları etkileyerek, sonuçta tahıl ve koyun için yurtdışı talebin doğmasına yol açınca, bazı nüfuz sahipleri ticaretin getirdiği fırsatlardan yararlanmak için güçlü teşebbüslerde bulundular. Ancak kendileri için çalışmak üzere köylüleri kiracı statüsünde zorlukla tutabildiler. Zayıflayan merkezî idare, nüfuzlu toprak sahiplerinin ortaya çıkışına seyirci kalırken malî krizin etkisiyle köylerden kaçışı durdurmak mümkün olamıyordu.159

Devlet gelirlerinin azalması, girişilen savaşlardan sonra kaybedilen topraklar ile birlikte gelir kaynaklarının da yitirilmesi, meydana gelen bütçe açığının en önemli vergi mükellefi olan köylüye yüklenmesi, mirî toprakları adeta kendi arazisi gibi bilip imar eden halkın gittikçe büyük toprak sahiplerinin yanına sığınmak zorunda kalması köylerin süratle boşalmasına yol açtı. Meselâ havass-ı hümayundan olup arazisinin genişliği, mümbit ve mahsuldar oluşu ile elli bin nüfusu geçindirebilecek bir mahal olan Haymana bölgesi, XVIII. yüzyıl başlarında üç yüzden fazla köye sahip büyük bir kaza iken mezâlim yüzünden ahalisi perişan olarak dağılmış, XIX. yüzyıl ortalarında otuz köyden ibaret kalmıştı.160 Bu durumun ortaya çıkmasında yüksek faizlerle borç alan köylülerin, harman vaktinde borçlarını ödeyemedikleri için topraklarını kaybetmeleri ve alacaklısının adeta kölesi durumuna düşmesi de mühim rol oynamıştı. Selem denilen yöntem de, yani aldığı borç karşılığında o seneki ürünün rehin bırakılması usulü de, umut edilen düzeyde hasılat elde edilemeyince tefecilik gibi sonuçlar doğurmaktaydı.161 Buna karşılık köylüyü koruyacak etkili bir kredi kuruluşu

bulunmamaktaydı. Bilhassa kuraklık dönemlerinde ya da olağanüstü vergilerin istendiği yıllarda köylünün içine düştüğü durum acınacak hale varıyordu. Şüphesiz köy ekonomisinin bozulmasında nüfus artışı da etkili oldu. Devlet ise bu yıllarda böylesi problemleri çözebilecek iradeden yoksun durumdaydı.

Devletin yıkılışına doğru köylüler, hâlâ nüfusun çok önemli kesimini oluşturmaktaydı. Ancak gittikçe elindeki toprağı azalan, ilkel teknoloji ile ekim ve dikim yapan tarım sektörü, artık ürünü eşraf ve mültezimlere kaptırmaktaydı. Gerçi demiryollarının yaygınlaşması, bazı iyileştirici tedbirlerle üretimin artırılması ve dışarıya ihracatın yoğunlaşması ile bu sektör canlanmıştı, ama elde edilen gelir köylüden ziyade aracı tüccarlara gitmekteydi. Vergiler ise son derece ağır idi. Bu haliyle ülkenin içine düştüğü malî ve ekonomik bunalımdan en fazla zarar görenlerin başında köylüler gelmekteydi. Bununla birlikte hiç değilse bazı yörelerde 1858 Arazi Kanunnamesi ve sonraki tedbirler sayesinde büyük malikânelerin ortaya çıkışı engellenerek, köylüler arasında toprak mülkiyetinin yaygınlaşması olumlu bir gelişme idi.162

Yenileşme dönemi göçebelerin de mümkün olduğu kadar merkezî hükümetin kontrolüne sokulmaya çalışıldığı bir dönemdir. Toprağa yatırım yapmadan hazır olan kaynakları kullanıp sığır, koyun, keçi at, deve gibi hayvanları beslemekle geçinen bu kesimin de artık adım adım yerleşik düzene yöneldiğini ya da buna mecbur edildiğini görmekteyiz. Hem göçebelerin sebep oldukları asayiş problemleri, hem de onların sık sık yer değiştirmeleri dolayısıyla vergi ve askerlik yükümlülüklerini istenen ölçüde yerine getirememeleri iskân çalışmalarını Tanzimat'tan itibaren yoğunlaştırdı. Diğer taraftan Avrupa'nın baş döndürücü ilerleyişi karşısında, yüzyıllar öncesinin geleneklerine dayalı bir yaşantı ile çağdaş gelişmelere ayak uydurulamazdı. Tanzimatçıların sık sık üzerinde durdukları usul-u cedîdin ülkeye yerleşebilmesi için yeni bir hayat tarzının benimsenmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin aşiretlerin iskânını istemesinin önemli sebeplerinden biri de, aşiret mensuplarının ezilmesine ve horlanmasına, adeta esir gibi çalıştırılmasına yönelik bey ve ağa takımının nüfuzunu ortadan kaldırmaktı. Bazı aşiret mensuplarının hükümete verdikleri dilekçelerde bu durumlardan şikâyetçi olup iskânı istediklerini görmek mümkündür. Beylerin halk üzerindeki otoritesi oldukça etkiliydi. Onların istememesi yüzünden bazı aşiretlerin iskâna yanaşamadıkları ya da iskân olundukları mahalli terk ettikleri gerçeği bunu ispat etmektedir.

Bütün bunların yanında çağın değişmelerine paralel olarak aşiretlerin de kendi yaşantı tarzlarını gözden geçirmek zorunda kaldıklarını, gittikçe göçebelikten vazgeçmeye yöneldiklerini görmekteyiz. Nitekim aşiret beyleri önce iskâna karşı çıkarlarken, kendilerine iskânın sağlayacağı nimetler konusunda ikna edilenler yerleşik hayata geçmeye razı oldular. Çukurova taraflarına demiryolu ulaşıp da pamuk tarımının faydaları, ne derece kazançlı olduğu görüldükçe beyler kasabalar ve şehirlere yerleşirken, aşiret mensuplarını da tarlalarında çalıştırmak üzere köylere iskâna zorladılar. Toprağa yerleşmekle neler kazanılacağının gösterilmesi konusunda Adana Valisi Abidin Paşa (1881-1883), emsâline az rastlanır bir başarı elde etmişti. O, arazilerin halka tapulu verilmesini sağladı, bataklıkları kuruttu, bölgeyi yabancı ticaretine açmak için demiryolları, anayollar ve liman hizmetleri imtiyazlarını genişleterek bölgeyi cazibe merkezi haline getirdi. Bütün bu gelişmeler o zamana kadar henüz iskâna

yanaşmayan göçebelerin fikirlerini değiştirdi ve yerleşenlerin sayısı arttı. Bu iskânlar dolayısıyla 1868-1890 yıllarında Adana'nın vilâyet nüfusu %71, köy nüfusu ise %56 oranında yükseldi.163

Gündelik hayata gelince insanların hayatını derinden etkileyen faaliyetler arasında dinî ibadetler ve maişet temini kaygısı gelmekteydi. Günde beş vakit namazda camide toplanan halk, bilhassa Cuma günleri merkezî yerlerdeki "Cuma camileri"nde dinî ibadetlerini yaptıktan başka, buralarda kurulan pazar yerlerinde, haftalık ihtiyaçlarını temin eder, hatta büyük pazar ve panayırlarda eğlenceler de ihmal edilmezdi. Böyle zamanlarda sportif yarışmalar, muhtelif oyunlar, farklı yerlerden gelenlerin değişik kültürel etkileşimleri yoğun olarak gerçekleşmekteydi. Bu yüzden "pazar" kavramı da Cuma namazıyla birlikte anılmaktaydı. Hatta şehirler tarif edilirken bu iki kavram ölçü olarak alınmaktaydı. Bir yerde "pazar" Cuma günü dışında kurulduğunda orası haftanın iki günü oldukça yoğun bir ekonomik ve kültürel alışverişe sahne olmaktaydı.

Ramazan aylarının daha farklı bir havası vardı. Sadece dinî bir ibadet anlamı taşımamakta aynı zamanda sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın doruk noktasına çıktığı, insanların birbirlerine karşı daha nazik davrandığı, ihtilafların daha barışçı yöntemlerle çözüldüğü, tüketimin arttığı, manevî duyguların ön plâna çıktığı bir ay özelliğini taşımaktaydı. İftarlar, teravih namazları ve sahura kadar düzenlenen eğlence ve toplantılar kendine özgü bir hava meydana getirmekteydi. Özellikle büyük şehirlerde akşamları sanatkârlar tarafından yapılan orta oyunu, meddah, karagöz eğlenceleri hoşça vakit geçirilmesini sağlamaktaydı.

Her yıl hac dolayısıyla ülkenin dört bir tarafında aylarca öncesinden başlayan heyecanlı bir hazırlık yapılırdı. Devlet haccın düzen ve disiplin içerisinde yapılmasına büyük önem vermekteydi. Zira bu hem dinî bir sorumluluk hem de İslâm dünyasında Osmanlı üstünlüğünün bir göstergesi olarak kabul edilmekteydi. Padişahın, Mekke ve Medine'deki halka dağıttıracağı hediyeler, Kâbe ile Mescid-i Nebi'ye konulacak eşyalar için oluşturulan surre alayları da bu sırada yola çıkarılırdı. Çeşitli şehirlerden hareket eden hac kervanları, her önemli şehir merkezinde yeni katılımlarla büyüyerek ağır ağır kutsal topraklara doğru hareket etmekteydi. Haccın zamanının belirli olması yüzünden plânlama ve işlerin günü gününe yapılması büyük önem taşımaktaydı. Belirli bir tarihte plânlanan yere ulaşamayan hacı adaylarının aylar süren yolculuklarına rağmen ziyaretlerini gerçekleştirememe ihtimali olduğundan bu noktaya bilhassa dikkat edilirdi. Bir ağacın dalları gibi dört bir yandan yola çıkan kervanlar Hicaz'a doğru giderken, devlet, önceden tespit edilen çeşitli güzergâhlardan yolculuk yapılmasını sağlayarak, güvenlik ve iâşe bakımından sıkıntı çekilmesini engellemekteydi.

Ana hatlarıyla iki hac kervanı olup biri Balkanlar ve Anadolu'dan gelen hacıların toplandığı Şam'dan, diğeri de Afrika'dan gelenlerin toplandığı Kahire'den hareket ederdi. Bunlara yeterli sayıda memur, muhafız ve kılavuzlar katılarak gösterişli bir törenle uğurlanırlardı. Tören hemen bütün şehir halkının katılımıyla gerçekleşir, mehter çalar, dualar okunur, insanlar birbirleriyle helâlleşirlerdi. Hacıların yanında büyük miktarda para ve kıymetli eşya olduğundan güvenliklerine özel önem verilmekte, çoğunlukla da üst düzey bir devlet görevlisi hacıları muhafazaya memur edilmekteydi.

Günlük hayat ev-cami ve iş yeri üçgeni arasında devam ederken bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren kahvehanelerin önemli bir yer tutmaya başladığını görmekteyiz. Burası erkekler için vazgeçilmez bir mekân oldu. Kahvenin sevilen bir içecek olması, hatta halk kültüründe bir fincan kahve için kırk yıl hatır biçilmesi, bu içeceğin satıldığı mekânları en gözde yerler arasına soktu. Hemen her mahallede bir ya da birkaç kahvehane açılması, buraları toplantı ve sohbet yerleri haline getirdi.164 Hele günlük gazetelerin yayınlanması ile birlikte kahvehane sahiplerinin bunları satın alarak müşterilerinin hizmetine sunmaları, uygun bir bölmede üç-beş kitap bulundurmaları, buralara aynı zamanda kültürel iletişim niteliği kazandırmıştı. Zaten "kıraathane" tabiri bu özelliğin tescili mahiyetindedir. XIX. yüzyılın sonlarında artık bu tür mekânlarda sadece mahallenin meseleleri görüşülmüyor, vergi ve fiyatlarla ile ilgili tartışmalar yapılmıyordu; ülke çapındaki polemikler sohbetlerin ana konusu haline gelmeye başlıyordu. Hele II. Meşrutiyetten sonra kahvehaneler siyasî propagandaların vazgeçilmez merkezleri oldu. Bütün bunların yanı sıra işsiz güçsüz takımının çoğalması, kahvehaneleri mesken yapmaları önemli bir toplumsal rahatsızlık unsuruydu.

Tanzimat yıllarından itibaren ulemanın eski görkemli konumunda sarsıntı meydana gelmekle birlikte devletin yıkılışına kadar toplumda din adamları itibarlarını devam ettirdiler. Halk nezdinde memurların ve eşrafın da saygın bir yeri vardı. Sıradan Müslümanlar arasında kanaatkârlık yaygın bir özellik idi. Yardımseverlik, merhamet, misafirperverlik, cesaret, cömertlik, tevekkül yabancıların hayran kalmasını sağlayacak boyutlardaydı. Bütün bu duyguların etkisiyle sadece insan sevgisi değil, hayvan ve çevre sevgisi, geniş hoşgörü, devlete ve dine bağlılık, bilhassa hayatın her alanında dinî ölçülere riayet ön plândaydı.

Halkın gelir durumlarına göre giydikleri elbiseler, kadınların takıları, erkeklerin silahları ve atları seviyelerini göstermekteydi. Kadınların süslenme merakı geleneklerin izin verdiği ölçüdeydi. Erkek giyeceğinin en belirgin parçalarından biri, fes ve sarık idi. Sarıkların kişilerin memuriyet derecelerini gösteren çeşitleri vardı. Gayrimüslimler sarık değil de, külâh veya takke kullanırlardı. Ayrıca Müslümanlar sarı, gayrimüslimlerin siyah ve mor ayakkabı giydikleri anlaşılmaktadır. Türklerin ayakkabı çeşitleri arasında potin, çizme, mest ve terlik vardı.165

Aile Hayatı

Ailenin kuruluşu; evlenecek olan kız ve erkeğin kendi iradeleri ve büyüklerin onayıyla gerçekleşmekteydi. Yörenin gelenekleri doğrultusunda kız, ailesinden istenir, taraflar razı olduktan sonra yüzük takma, nişan, ve nikâh gibi işlemler tatbik edilirdi.166 Nikâh işlemi ancak yetkili kişilerce, meselâ şehir merkezlerinde mahkemece icra edilmekte ve şer'iye sicillerine kaydedilmekteydi. Diğer yerleşim birimlerinde de devletin yetki verdiği kişilerce nikâh kıyılmaktaydı. Şayet bir din adamı nikâhı kıyacaksa hakim kontrolünde olması gerekmekteydi. Bunun için taraflar nikâh kıymalarına engel olmadığına dair kadıdan bir belge (izinname) getirmek zorundaydılar. Kadıdan izinsiz nikâh kıyılması doğru değildi ve kayıt bulunmadığı hallerde taraflar açısından sıkıntı ortaya çıkmaktaydı. Bununla birlikte "gayri resmî nikâhlar" da İslâm hukukunun icaplarına göre yapılmışsa kabul görmekteydi. Yalnız bu tür nikâhlarda zaman zaman anlaşmazlıklar olduğu, taraflardan birinin nikâhı inkâr ettiği

veya asılsız nikâh iddiası ile mahkemeye başvurduğu görülmektedir. Bilhassa küçük yaşta aileleri vasıtasıyla kıyılan nikâhlarda büyük tartışmalar olmakta, mahkemelerde çok sayıda dava açılmaktaydı.167 Bu tür problemlerin ortaya çıkışını engellemek üzere 2 Eylül 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nde nikâhların şer'iye mahkemelerinden verilen izinname üzerine kıyılması ve nikâhı kıyacak olan imamın durumu sekiz gün içerisinde bir ilmühaberle sicill-i nüfus memuruna bildirmesi uygun bulunmuştur.168

İslâm hukuku birden fazla evliliği, belirli şartların tahakkuku halinde câiz görmektedir. Bu erkeğe verilen ve mutlaka kullanılacak olan bir hak değil, bir ruhsattır. Çok özel bazı kişisel veya toplumsal şartların gerektirmesi halinde, ilk kadının rızası alınarak, birden fazla evliliğe cevaz verilmiştir. Ancak Osmanlı bilginleri esas itibarıyla tek evliliği tavsiye etmekteydiler. Üst düzey yöneticileri ve zengin aileleri hariç tutacak olursak çok eşlilik fazla rağbet görmemiştir. Sıradan insanlar, çoğunlukla çocuk, özellikle de erkek çocuk isteme sebebiyle ikinci defa evlenmekteydiler ki, bu da oldukça sınırlı bir düzeyde idi. Çok eşlilik hakkında önemli bir gelişme 1917 yılında yaşandı. Devrin önde gelen ilim adamlarından Mansurizâde Said Bey; "Şeriatın caiz saydığı bir konuda devletin yasak getiremeyeceğini söylemiş tek fâkih, İslâm hukukçusu yoktur. Devlet bu 'egemenlik' ve 'yasama' yetkisiyle çok eşliliği yasaklayabilir" demiştir. Bu düşünceye dayanarak çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi'nde çok eşliliğe sınırlama getirilmiştir. Bunun dayanağı "caizde devlet tasarrufunun mümkün olabileceği" fikridir. Söz konusu kanunun gerekçesinde çok kadınla evliliğin vacip değil caiz olduğu hatırlatılarak birden fazla evliliğin yasaklanması, hiç değilse bazı şartlara bağlanarak, meselâ ilk kadının rızasının alınması gibi, dolaylı biçimde yasaklamanın temini görüşü dile getirilmekteydi. Bu görüşü savunanlar, köleliğin de caiz olduğunu ama devletin yasakladığını emsal göstermekteydiler. Kanun, Osmanlı toplum hayatında önemli bir yeniliği başlatıyordu ama savaş şartları yüzünden uygulanamadı.169

Boşanma fazla yaygın değildi. İslâm hukuku boşanmayı kabul etmekle birlikte hoş görmemiş ve tavsiye etmemiştir. Ancak aile hayatının yürütülmesinin imkânsızlığı halinde bu yola müracaat edilmesini caiz görmüştür. Boşanma sadece kocanın şahsını ilgilendiren bir husus değildir. Erkeğin boşanma davası açma hakkı olabildiği gibi, kadına da bu hak tanınmıştır. Ancak tatbikatta kadının bu hakkı yaygın biçimde kullandığı veya kullanabildiği söylenemez.

Türk aile anlayışında çocuk önemli bir yere sahipti. Hatta çocuksuz olmak kimi aileler için tam anlamıyla bir felâket demekti. İslâm dininin muhtelif kaynakları çocuk edinmeyi teşvik ettiği gibi bizzat devlet de resmen nüfus artışını desteklemekteydi. Meselâ bir batında ikiz veya üçüz çocuk doğması halinde anneye ve çocuğa maaş bağlanıyor veya atiye veriliyordu.170

Gayrimüslimlerin de din ve inançları ile medenî hukuk alanlarında kendi cemaatlerinin usullerine uyabilecekleri mümkün iken, bazılarının evlenme akitlerini şer'iye sicillerine kaydettirdikleri görülmektedir. Özellikle boşanmanın yasak olduğu bazı mezheplerde, esas yargı organı kadı mahkemesi olduğundan, bazı kimselerin kadıya müracaat ederek boşanabildiklerini ve yeniden

evlendiklerini görmekteyiz. Cemaat reisi de kadı tarafından yapılan bu işleme riayet etmek durumunda kalmaktaydı.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar yaygın eğitim, bir kamu hizmeti olarak devlet tarafından düzenlenmemekteydi. Çocukların eğitimi velilerine, onlar tarafından da çeşitli vakıf kuruluşlarına bırakılmaktaydı. Erkek çocuklardan yeteneği olanlar daha üst düzeyde eğitim görme imkânına sahipti. Buna karşılık kız çocuklar için daha yukarı bir eğitim veren kurum son zamanlara kadar bulunmamaktaydı. Mahallelerde yaşını başını almış, eğitimli bazı kadınlar evlerini genç kızlara açarak onlara çeşitli dersler verirlerdi. Böyle yerlerde eğitimini geliştirip Kur'an-ı Kerim'i ezberleyenler, çok güzel yazı yazanlar olmaktaydı.171 Bu arada zengin ailelerin kızlarına özel hocalar tutarak onları mükemmel şekilde eğittikleri görülmektedir. Nitekim padişahın ve ileri gelen devlet adamlarının kızları bu şekilde sıkı eğitimden geçirilmekte, çoğunun özel kütüphanesi bulunmaktaydı. Hatta bunların içinden çok şöhretli kadın şairlerin çıktığı bilinmektedir.

Devlet tarafından kız çocuklarının eğitilmesi konusu Tanzimat yıllarından itibaren önce aydınlar arasında tartışıldı ve bunun ihmal edilmesinin yanlış olduğu, cahil annenin çocuğunun iyi yetişemeyeceği vurgulandı ve devletin meseleye sahip çıkması teklif edildi.172 Kız çocukların eğitimi konusunda önemli gelişmeler 1869'dan itibaren yaşandı. Bu tarihte kız rüştiyesi, kız sanayi mektebi açıldı. Ertesi yıl bayan öğretmen yetiştirmek üzere Dârülmuallimât öğretime başladı. 1880'de de ilk kız idadisi faaliyete geçti. Müteakip yıllarda kızlara yüksek okul düzeyinde eğitim veren okullar da açılarak kadınların çağdaş eğitim hizmetlerinden yararlanması yolunda önemli adımlar atılmış oldu.173

İslâm dini kadının ailesi dışında çalışmasına izin vermektedir. Hatta kadının kendi kocasının işinde ücretli çalışması ya da kocanın kadının iş yerinde ücretli çalışması mümkündür. Kadının çalışmasını engelleyici hiç bir hüküm bulunmamaktadır. Yalnız bu konuda törelere uyulması, çevre tarafından ayıplanabilecek tarzdaki işlerde çalışılmaması, iş yapılırken İslâm'ın belirlediği şartlara uyulması emredilmektedir. Bu konudaki açık hükümlere rağmen geleneksel Osmanlı toplumunda şehirdeki kadının, dışarıda, yani bugünkü tarzda profesyonelce iş görmesi yaygın değildi. Çoğunlukla onun görevi aile hayatının devamını sağlayacak biçimde bir iş bölümü ile ev işlerini yürütmek, çocukların eğitimi ile meşgul olmak, belki kocasının işine yardım etmek şeklindeydi. Bununla birlikte kırsal kesimlerde kadınların, erkeklerin yanında tarla, bağ ve bahçe işlerinde çalıştıkları anlaşılmaktadır. Yine aile şirketi diyebileceğimiz küçük dokuma tezgâhlarında veya benzeri iş yerlerinde anne ve kız çocuklar, babaya veya erkek kardeşe yardımcı olabilmekteydiler. Sayıları sınırlı da olsa bazı iş kollarında kadınların istihdam edildikleri de görülmektedir. Meselâ tekstil sektöründe kadınlar tüccardan el emeğine dayanan dantel, çorap dokuma gibi işleri alıp evde yapmaktaydılar.174 Bunun dışında bizzat atölyelerde çalışanlar da vardı. XIX. yüzyılda mühim bir tekstil merkezi olan Şam'da çok sayıda kadın işçi vardı ve ipek hammaddesinin işlenmesi, ipliğin bobinlere sarılması, düğme, saçak, nakış gibi işler tamamen kadınların tekelindeydi ve bunlardan bir kısmı evlerinde fason üretim yaparken bir kısmı dokuma atölyelerinde çalışmaktaydılar.175 XX. yüzyıl başlarında Selanik'teki bayan konfeksiyon atölyelerinde ve tütün fabrikalarında çok sayıda kadın çalışmaktaydı.176

Ücret sisteminde kadınların aleyhine bir durum söz konusu idi. Kadınlara ödenen ücret erkeklerden daha azdı, hatta bazen yarı yarıya idi.177 Bundan dolayı çalışmak pek cazip olmasa da bilhassa evleninceye kadar böyle iş yerlerinde çalışan kızlara rastlanmaktaydı.178 Hatta XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan grevler, yeni teknolojiye karşı direnişler ve makine yakma eylemlerinde kadınların erkeklerden daha atak oldukları görülmektedir.179 Bunun da en önemli sebebi yöneticilerin kadınlara daha nazik davranması idi.

Osmanlı toplumunda kadının sosyal hayata katılmasının ölçüsü de zamanla değişmeye başladı. Padişah ile ileri gelen devlet adamlarının hanımları ve kızları erkeklerle birlikte tiyatrolara, balelere ve diğer davetlere giderek, batı tarzı eğlence ve danslara katılarak bu konuda ilk adımları attılar. Kadınlar arasında gazete, dergi, roman okuyor, kadın-erkek flörtü yaşanıyor, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu. Özellikle Batılılaşma yanlıları böyle bir hayatı yaşıyor ve teşvik ediyorlardı. İmparatoriçe Eugenie İstanbul'dayken Küçüksu Kasrını Sultan Abdülaziz'le ziyarete gittiğinde, padişah imparatoriçeye kolunu verdiğinden dolayı bu manzara alafranga kesim tarafından memnuniyetle karşılanıyordu.180 Bütün bu değişmelerde yabancıların ve gayrimüslimlerin oturmakta oldukları İstanbul'un Beyoğlu semti adeta lokomotif görevi yapmaktaydı. İlk tiyatro, ilk sinema, ilk batı tarzı otel ve meyhane hep buradan memlekete yayıldı. Bu yüzden kimine göre Beyoğlu, toplumun batıya açılan penceresiydi. Ayrıca yurtdışına gidip gelen devlet erkânı ve ülkenin çeşitli yerlerindeki yabancı diplomatlarla tüccarlar da, yavaş yavaş Türk ailesinin geleneksel yapısını değiştirici örnekler oluşturdular. Bu arada değişimin Türk toplumu tarafından hemen kabullenildiğini söylemek mümkün değil. Daha ziyade her şehirde bulunan ve sosyete denilen, toplumun çoğunluğuna yabancı olan kesim bu değişimi yaşamaktaydı. Yeni hayat tarzı zamanla okullar ile basın ve tiyatro gibi vasıtalarla ülke geneline yayıldı.

Osmanlılarda aile ve kadın hayatını değerlendirirken, bilhassa şehirlerde Tanzimat'la birlikte yavaş yavaş ülkeye girmeye başlayan eğilimleri de hatırlamak gerekir. Özellikle batıda başlayan kadın-erkek eşitliği ile ilgili tartışmalar, Osmanlı toplumunu da tedricen etkilemiştir. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, kadın konusunu işlediği Nisvân-ı İslâm adlı eseriyle, Osmanlılarda ilk kadın hakları savunucusu sayılmaktadır. Ancak o İslâm'daki kadın haklarını dile getirmiş olup fikirleriyle Batılı anlamda feminizm akımı arasında bir ilişki yoktur. Devrin aydınları kadın konusu üzerinde durmayı gelişmenin ve değişmenin zorunlu bir parçası saydıkları için bu konuları gündemlerine aldılar. Tanzimat Fermanı'ndan yirmi yıl kadar sonra Şinasi, Şair Evlenmesi adlı eserinde, önceden düzenlemiş evliliklerle alay etti. Ahmed Midhat Efendi, çeşitli romanlarında kadın konusunu dile getirdi. Kadınların gelecekte her türlü işlerde çalışabileceklerini öngörerek onların erkeklerle eşit olmadıkları için uğradıkları sıkıntıları işledi, kendilerine bir mal veya köle gibi davranılmasını eleştirdi. Nabizâde Nâzım, Zehra adlı romanında romantik sevginin yegâne sevgi olabildiğini anlatıp bir kadının kocasının zaafından dolayı uğradığı mutsuzluk dile getirdi. Hüseyin Rahmi'nin İffet adlı romanında bir aile trajedisinin en önemli kahramanı olan kadın ön plândadır. Uşaklıgil'in Sefile'si ise haksızlığa uğrayan bir kızdan bahsedilmektedir.181

Çok sayıda edebî eserde kadınların ön plânda yer alması bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı. Ancak bu eserlerle birlikte kadının toplum ve aile içerisindeki yeri hakkında batı menşeli fikirler ile gelenek arasında çatışma meydana geldi. Tanzimat'la birlikte hayatın her alanında görülen ve aydınlar arasında hiç bitmeyen Osmanlı-Avrupalı, eski-yeni tartışmaları aile hayatını da kapsamış oldu. Bütün bu tartışma ortamında aile yapısı, tarihî ve sosyal şartlardan etkilene etkilene değişim ve gelişimini sürdürerek gittikçe eski düzenden uzaklaştı.

Aile hayatının göz önünde bulundurulması gereken öğelerinden biri de kölelik kurumu idi. XIX. yüzyıl Türk ailesinde köle ve cariyelerin rolü, zannedildiği kadar büyük değildir. Zira her şeyden önce pek az sayıdaki üst düzey yönetici kadro ile bazı zengin ailelerin konaklarında köle ve cariye bulunmaktaydı. Öte yandan Osmanlı toplumundaki köleliğin Batılı devletlerdekinden önemli bir farkı vardı; onlar çoğunlukla bugünkü anlamda ev hizmetçisi durumundaydılar.182 Moltke şöyle demektedir: "Doğu'da esaret bahis konusu olunca, bunda daima bir Türk kölesiyle Batı Hint'teki (Amerika) bir zenci esir arasında mevcut, dağlar kadar büyük fark gözden kaçmaktadır. Hatta bizim bu kelimeye verdiğimiz anlamla, esir kelimesi bile yanlıştır. Abd esir değil, hizmetkâr demektir… Satın alınmış bir Türk hizmetçisi kiralanmış olandan bin defa daha iyi durumdadır. Efendisinin malı, üstelik pahalı bir malı olduğu için efendi, onu korur, hasta olursa bakar ve hatta aşırı yorarak onu işe yaramaz hale getirmekten sakınır. Şekerkamışı çiftliklerinde çalışmak gibi işler hiç de bahis konusu değildir. Türklerin umumiyetle adamlarına karşı itidalli hareketten, adaletten ve hayırhahlıktan yoksun oldukları söylenemez."183

Önde gelen ailelerde köleler genelde bir zenginlik ve gösteriş vasıtası olarak kullanılmaktaydı. İleri gelen devlet adamları ve eşraf kesimi onlara iyi davranıp süslü ve güzel giydirmeyi büyüklüğün şanından sayarlardı. Batıdaki gibi geniş tarım alanlarında kölelerin karın tokluğuna çalıştırılması şeklinde bir uygulama mevcut değildi. Kölelere makul davranılması dinin emri idi. Bu arada zaman zaman çıkan fermanlarla, meselâ 17 Kasım 1864 tarihinde böyle bir ferman çıkmıştır. Kölelere darp ve işkence yapılmaması, böyle bir fiilin meydana gelmesi halinde sahip ve failinin ceza göreceği belirtilmekteydi. Ayrıca bir kimse darp ve işkence ile kölenin bir uzvunu sakat ederse kanunen göreceği cezadan başka, artık o kölenin sahibiyle alakası kalmayacak ve kendisi hür kabul edilecekti.184

Kölelerin, özellikle de cariyelerin duygu dünyalarına yönelik kapsamlı araştırmalara ihtiyaç olmakla birlikte burada ilgi çekici bir değerlendirmeyi aktarmakla yetineceğiz: "Cariyeler, zannolunduğu gibi, bedbaht değillerdi. Yiyecekleri, giyecekleri hanımlarınkilere yakındı. Her suretle iyi muamele görürlerdi. Sert efendilere tesadüf eder ve memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, arzusu yerine getirilmediği takdirde kaçarak kendini sattırırdı. Kaçarken bir şey çalmaz, yanına yalnız çamaşır alırdı. Kaçtığına alamet olarak çıktığı kapının veya aştığı duvarın yanında terliklerini bırakırdı. Sığındığı esirci gelip cariyenin kendisinde olduğunu haber verirdi. Bununla beraber bunların arasında kıskançlık yüzünden hırpalananlar da bulunurdu".185 Hayırsever ev sahiplerine rastlayan cariyelerin belirli bir yaşa geldiğinde her türlü masrafı efendisi tarafından karşılanarak münasip biriyle

evlendirildiği, mal-mülk sahibi yapıldığı sıkça rastlanmakta, hatta bu şekilde yuva kuran cariyelerin sonraki zamanlarda da sahibelerinden ayrılmadığı görülmekteydi.186

Dünya ticaretinin önemli bir noktasında bulunan Osmanlı Devleti'nde köle ticareti lüks sayılabilen, talep yüksekliği fazla olan bir niteliğe sahipti. Kölelere olan yüksek talep, ihtiyacını İstanbul dışından temin eden saraydan değil de, yönetime mensup üst düzeydeki görevliler ile zengin hanedanlardan kaynaklanmaktaydı. Köle temin etmeye yönelik korsanlık ve eşkıyalık hareketleri, çoğunlukla Osmanlı toprakları dışında kalan ve Türkçe bilmeyen insanların yaşadıkları Kafkasya, Kuzey Afrika'nın iç bölgeleri ile Avrupa memleketlerinde gerçekleştiriliyordu. Bilhassa Etiyopya, Sudan, Çad tarafları tüccarların köle edinmeyi amaçlayan akınlarına sahne olmaktaydı.187 Köle ticaretinin yoğun olduğu dönemlerde onların eğitimi önem kazanmıştı. Tüccarlar küçük yaşta alınan çocukları eğittikten ve çeşitli bilgi ve marifetler kazandırdıktan sonra yüklü meblağlar karşılığında satılmaktaydılar. Cariyelere okuma yazma, şiir ve edebiyat, musiki ve dans, dikiş ve nakış, ev idaresi gibi bilgiler öğretilirdi.

Köle ticareti yapılırken yer yer hür asıllı olan insanların köle ve cariye diye satılması gibi kanunsuz hadiselere de rastlanmaktaydı. Hukuken "hür insanın satışı geçersiz olduğu gibi hürriyeti bir şarta bağlanmış kölenin de satışı geçersiz" idi. Hürriyet kutsal bir hak olarak benimsenmiş olduğundan bir insanın ancak savaş veya köle ana-babanın çocuğu olmak gibi bir sebeple bu hakkını yitireceği vurgulanmaktaydı. Müslüman olsun olmasın Osmanlı vatandaşlarının, hatta devletin güvenliği altında ticaret veya benzeri nedenlerle ülkede bulunan yabancıların dahi köle edinilmesi yasaktı. Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olmadığı bir devletin vatandaşı olan ve hür bir ana-babanın çocuğu olduğunu kadı huzurunda ispatlayan herkes hür sayılmaktaydı. Satış yoluyla birkaç defa el değiştirse de bu gerçek değişmezdi. 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkeslerin yerli Müslümanların çocuklarını kaçırıp sattıkları yolunda şikâyetlerin artması üzerine hükümet işin üzerinde daha ciddî durmak lüzumunu hissetti. Uygulanması bir süre ihmal edilen hür olanların köle olarak satılmasını önlemeye yönelik tedbirler daha titizlikle takip edilmeye başlandı. Buna paralel olarak muhtelif tarihli hükümet kararlarında böyleleri ile ilgili satış işlemlerinin geçersizliği vurgulandı. Osmanlı Devleti'nin bakışını etkileyici biçimde anlatan 1867 yılına ait bir arz tezkeresinde, "hürriyet"in Osmanlı tebaasından olmanın en kıymetli yönü olduğu vurgulanmaktaydı.188 İslâm hukukunun bu bağlayıcı hükümleri sebebiyle devlet, hür asıllı olup esir tüccarları tarafından kaçırılarak haksız şekilde satılmak istenenleri tespit ettiğinde sorumluları cezalandırmakta ve kaçırılanları ailelerine teslim etmekteydi.189

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıla gelinceye kadar köle ticaretine pek fazla müdahale etmediği, fakat Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden itibaren bu konuda bir takım tavır değişiklikleri içine girdiği görülmektedir. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'da zenci köle ticaretine gösterilen tepkiler, Osmanlı hükümetlerini de benzer tedbirlere yöneltti. Nitekim 1847 yılında yayınlanan bir fermanla "zenci köle ticaretinin yasak olduğu" bütün ülkeye ilan edildi. Buna paralel olarak İstanbul'da bulunan esir pazarı da kapatıldı. Yalnız bu tedbir sadece Afrika'dan getirilen zencileri kapsamaktaydı. Sonraki tarihlerde bu yasak kapsamına Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin de alındığı görülmektedir.190

Köle ticaretinin kesin şekilde yasaklanmasına yönelik tedbirler çok daha sonraları, yani XIX. yüzyılın sonlarında tekrar gündeme gelmiş, dünyadaki genel eğilime paralel olarak Osmanlı Devleti de kölelerin ticarî mal gibi görülmesini yasaklayan uluslararası antlaşmalara katılmıştır. Bütün bunlara karşılık köle alım satımı gizlice, oldukça sınırlı düzeyde kalmak üzere II. Meşrutiyetin ilanına kadar sürmüştü. Nihayet 27 Ekim 1909 tarihli kanunla her türlü köle alım-satımı kesin şekilde yasaklanmıştır.191

Nüfus Hareketleri

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl başlarında artık yeni bir vergi, askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı hissedilmeye başlayınca, ister istemez bunlara temel olacak yeni sayım sistemlerine de ilgi duymaya başladı. Bu anlamda ilk sayım için 1830'da, özel bir meclis oluşturuldu. Ancak sayım işlemi ülkenin sadece belli bir bölümünde gerçekleştirilebildi (Anadolu, Karaman, Adana, Sivas, Trabzon, Kars, Çıldır, Cezâir-i Bahr-i Sefid, Rumeli ve Silistre). Bu sayımda yalnız erkek nüfus sayılmış, din esasına dayalı olarak kabaca etnik özellikleri ve iş-güç durumları belirlenmiştir. Buna göre Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun toplamı 7.5 milyon idi.192

Tanzimat'tan sonra özellikle devletin yönetim sisteminin yenilenmesi yolundaki çabalar, idarî, malî ve askerî teşkilâtların kurulması nüfus sayımının önemini yeniden gündeme getirmiştir. 1843'te ordunun yeniden teşkilâtlanmasına esas olmak maksadıyla erkek Müslümanlarla cizye mükellefi olan gayrimüslimlerin tespiti kararlaştırıldı. Ancak sayımlar birçok yerde tepkiler ve direnişler ile karşılandı. Bundan dolayı bazı yerlerde sayım yapılamazken bir kısım yerlerde de gerçek nüfus tespit edilemedi. Bazı eksikliklerine rağmen 1844'te ülkenin genel nüfusu 35.350.000 civarında idi. Avrupa'daki Osmanlı nüfusu 15.500.000, Asya'daki 16.050.000, Afrika'daki 3.800.000 idi. Yazılamayan nüfusla birlikte toplam nüfusun varacağı miktar tahminen 45-50 milyon civarında kabul edilebilir. Tanzimat yıllarında nüfus işleriyle meşgul olan Ceride Nezaretine bağlı olarak eyalet ve sancaklarda nüfus nazırları, kazalarda nüfus memurları görevlendirildi.

Ülkede yaşayan gruplar içerisinde, mecburî askerlik dolayısıyla Müslümanların sayımı gayrimüslimlere nazaran en iyi tutulan kayıtlardı. Gayrimüslimlerin nüfus kayıtları da patrikhanelere bağlı kiliseler tarafından tutulmaktaydı. Patriklik tarafından temin edilen istatistikî bilgiler açıkça, kilise görevlileri tarafından muhafaza edilen vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktaydı. Bu kayıtlar, kilise kanununa göre vaftiz edilen, evlendirilen ve cenaze töreni yapılanlar için tutulurdu. Ayrıca patriğin, kilise vergisi koymak ve her bölgedeki dinî ve benzeri toplantılar için cemaatinin nüfusunu bilmek istediği görülmektedir.193

Modern anlamda kadın-erkek bütün nüfusun kaydedildiği ilk sayım 1882'de yapılmaya başlandı ve 1890'da tamamlandı. Bu sayım sırasında bütün nüfusun sicile kaydedilmesini temin etmek maksadıyla önemli bir yenilik getirilerek sicile yazılan herkese birer nüfus tezkeresi verildi. Bundan böyle devletle olan her türlü muamelede bu tezkerenin gösterilmesi zorunluluğu getirildi. Kaydolmayanlar için ayrıca para ve hapis cezası öngörüldü. Sayım sonuçları 1893'te ilan edildi. Buna

göre ülkede toplam 17.388.662 kişi yaşıyordu. Bu rakam bütün vilâyetleri ihtiva etmemekteydi. Muhtelif sebeplerle Girit, Hicaz, Yemen gibi bazı yerlerde sayımlar yapılamamıştı. Bazı yerlerde ise nüfusun küçümsenmeyecek ölçüde kaydedilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim sayım yapılan vilâyetlerin toplam nüfusu 1897 yılında 19.050.307 olarak verilirken diğer yerlerin tahminî rakamları da ilave edildiğinde toplam nüfusun 32.206.854 olduğu devlet tarafından yayımlanan resmî istatistikte yer almaktadır. Bu demektir ki, hâlâ nüfusun çok önemli bir kısmının sayımı yapılabilmiş değildi. Aynı verilere göre ülkenin yüzölçümü 3.272.354 km2 olup nüfus yoğunluğu 9.84'tü.194

Nüfus sayımlarına ait bu rakamları değerlendirerek ülkedeki nüfus hareketleri tespit edilirken ortaya çıkan savaşlar dolayısıyla bir kısım toprakların elden çıktığını unutmamak gerekir. Öte yandan özellikle 1774 yılından itibaren kaybedilen topraklardan büyük ölçüde göç hareketlerinin yapıldığı da hatırlanmalıdır. Rusya'nın güneye doğru yayılışı ile birlikte Kırım, Kafkasya, Besarabya taraflarından; Yunanistan'ın bağımsızlığı elde etmesiyle Mora'dan; daha sonra Sırbistan, Karadağ, Romanya ve nihayet Batı Trakya ve Ege adalarından çok sayıda insan merkezi bölgelere doğru göç etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu göçmenlerin tamamı Türk-İslâm unsuru değildi. Ruslardan kaçan Hıristiyan Gürcüler, Malakanlar, Yahudiler, Macarlar ve Polonyalılar da iltica etmekteydiler. Sadece 1856-1876 yılları arasında 1-1.2 milyon civarında göçmenin ülkeye girdiği söylenebilir. Resmî rakamlara göre 1877-1897 yılları arasında gelen muhacirlerin toplam sayısı 1.015.015'dir.195

Bu arada Osmanlı Devleti'nden bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Amerika'ya ve diğer Avrupa ülkelerine yapılan göçler de dikkat çekmektedir. Özellikle göç edenlerin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Rusya'nın ise XIX. yüzyılın başından itibaren Türkiye'deki gayrimüslimleri yani Rum, Bulgar ve Ermeni nüfusu Rusya'ya göçürmeye çalıştığını biliyoruz. Böylelikle Osmanlı nüfusunu azaltıp Kırım ve Kafkasya'dan Türkiye'ye göç ettirilen Müslümanların yerine gayrimüslim nüfusu yerleştirmek istemekteydi. Bunda da önemli ölçüde başarılı olmuştu. Ülke içinde de köyden kente, küçük şehirlerden büyük şehirlere doğru bir göç hareketi meydana gelmişti. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'ndeki nüfus hareketlerini yakından etkilemiştir. 1907 ve 1914 yıllarında yeni sayımlar yapıldı. Bir karşılaştırma imkânı sağlaması için son üç sayımda ortaya çıkan rakamları veriyoruz. Yalnız her tarafta sayım yapılamadığı, sayım yapılan yerlerde dahi eksiklikler olduğu ve üç tarih arasında elden çıkan yerlerin bulunduğu hatırda tutulmalıdır. Buna göre son üç sayımda ülkedeki etnik ve dini yapı şöyle idi:196

Dini-etnik grup	1893	1907	1914
Müslüman	12.587.137	15.508.753	15.044.846
Rum	2.332.191	2.852.812	1.792.206
Ermeni	1.001.465	1.120.748	1.294.831
Yahudi	187.106	253.435	187.073

Bulgar	817.735	761.530	14.908
Ecnebi	235.983	197.760	-
Diğer	230.045	189.592	186.152
TOPLAM	17.391.662	20.884.630	18.520.016

Nüfus artışını olumsuz yönde etkileyen en önemli unsur sağlık hizmetlerindeki yetersizlikti. Bu konuda modern tıbbın imkânlarının yaygın olarak halkın hizmetine sunulabildiğini söylemek mümkün değil. Büyük çapta insanın hayatını kaybetmesine sebep olan veba, kolera, sıtma gibi salgınlarla sık sık karşılaşılmaktaydı.197 Buna karşılık modern şekilde karantina hizmetlerini yürütmek üzere Meclis-i Tahaffuz'un kuruluşu 1838 gibi geç bir tarihte söz konusu olabildi. O zamana kadar sağlık hizmetlerinin kamu görevi sayılması tarzında bir anlayış yoktu. Halbuki salgın hastalıklarla mücadele geniş teşkilâta sahip, elemanları iyi eğitilmiş kurumlarla mümkün olabilirdi. Böyle bir mekanizmanın olmayışı yüzünden ortalama ömür 40 yaşın altındaydı. Tereke defterleri incelendiğinde ölenlerin çocuklarının çok büyük çoğunluğunun "sagir" ve "sagire" olması bunu göstermektedir.

Tanzimat yıllarından sonra, diğer birçok konuda olduğu gibi, bu tür hizmetlerin doğrudan devlet bütçesinden karşılanması benimsendi. Başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde modern ölçülere uygun sivil ve askerî hastahaneler inşa edildi.198 Buralara Tıbbiye'den mezun olan doktorlar ile diğer görevliler atandı. Zaman zaman düzenlenen aşı kampanyaları,199 gazete ve dergilerde sağlık ile ilgili olarak doktorlar tarafından verilen bilgiler200 genel anlamda yararlı sonuçlar doğurdu, ancak yetersiz idi. Buna rağmen özellikle II. Abdülhamid Devri'nde hızlandırılan yatırımlar neticesinde 1897'de ülke çapında toplam 3.289 yataklı 88 hastahane olup buralarda 169 tabip ve cerrah, 31 rahibe, 175 memur, 547 hademe ve diğer görevli bulunmaktaydı.201

Sonuç

Yapılan reformlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin son günlerinde, yüz yıl öncesine nazaran pek çok bakımdan değişmiş bir toplum yapısı ortaya çıkmıştı. Hiçbir hükümetin plânlayamayacağı bir değişimdi bu. Toplum denilen organizmanın kendi mantığı içerisinde geçirdiği gelişme, değişme, yenileşme sonucunda; değer yargılarında, dünya görüşünde, tavır ve tutumlarda eskiden epeyce farklılaşmış bir sivil hayat ortaya çıkmış idi. Türk yönetici ve aydınları devletin ve toplumun yenileşmesi için yaptıkları mücadelenin, belki hayal edilen sonuçlarını göremedi. Ülkeyi kurtarmak için yapılan çalışmalarla, toprakların çok büyük kısmının kaybedilmesini, sayısız muhacirin yurtlarını bırakıp Anadolu'ya doğru çekilişini, bu sırada son derece dramatik hadiselerin cereyan etmesini önleyemediler. Bu yüzden yenileşmek, çağa ayak uydurmak uğrunda yapılanlar çoğu zaman "başarısızlık" olarak nitelendirildi. Ancak bu yenilikler yapılmasaydı toplumun hangi noktaya varacağı çoğu zaman düşünülmemektedir. Belki Tanzimat aydınları veya sonrakiler arzu ettiklerini elde edemediler. Bu dönemde yapılan yeniliklerle Osmanlı Devleti, batı ülkelerinin seviyesine ulaşamadı, fakat bulunduğu coğrafyada yine de elde ettiği başarılarla örneklik teşkil etti. Tanzimat'ın ilk ilan

edildiği yıllarla kıyaslandığında, yüzyılın sonuna doğru, yapılan kalkınma hareketlerinin gittikçe daha fazla yoğunluk kazandığı bir gerçekti.

Üstelik bu dönemde yapılanlar ve elde edilen tecrübeler, sadece Türkiye'nin değil, bütünüyle Ortadoğu'nun yeniden yapılanmasında kullanıldı.202 Gerçekten de Batı, İslâm dünyasını modernizm, bilim, teknoloji, endüstri, şehirleşme ve hatta kültürel değerleriyle yenilgiye uğrattı. Bu yüzden yenilikçi akımların çoğu, sömürgecilerle mücadele etmek için onların silahını yani "modernleşme"yi kullanmayı tercih ettiler. Böylece batıcılar da, batı hegemonyasından kurtulmak için çalışanlar da modernizmi benimsemiş oldular. Tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Ortadoğu'nun diğer memleketlerinde de siyasî hareketler reformizm, liberalizm ve bilimsel sekülerizmi aynı şekilde kullandılar: Hürriyet, demokrasi, anayasa, parlamenter sistem, çok partili düzen, eğitim, şehirleşme, endüstrileşme, bilim, teknoloji gibi. Buralardaki siyasî eğilimleri birbirinden farklı kılan hedefleri değildi, hareket noktaları ve yolları idi.203

DİPNOTLAR

1 Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Ankara, 1988, s. 88-89.

2 Koçi Bey Risâlesi, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Ankara, 1985, s. 77.

3 Yücel, Kaynaklar, s. 91-92.

4 II. Mahmud'un topladığı Devlet Şurasının reisine atfedilen sözlerde şöyle denilmektedir: "Her şeyi birden yapamayız. Ne kadar çok itikadât-ı batıla ve âdât-ı kadimeye galebe çalmağa mecbur olduğumuzu bilseniz. Milletimize adeta yeni bir lisan öğretmek kadar müşkül bir vazife karşısındayız. " Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İçtimaî Hayat", Tanzimat, Ankara, 1940, s. 630.

5 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1978, s. 17-18.

6 Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan, Ankara, 1983, s. 361-367.

7 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Rhoads Murphey, "The Ottoman Attitude Towards the adoption of Western Technology: The Role of the Efrencî Technicians in civil and Military Applications", Contributions a l'histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman, Turcica, III, Louvain, 1983, s. 286-298.

8 Kuruluş ve yükselme devri âlimleri sadece kendi ürettikleri bilgilerle yetinmemişler, gerek doğuda gerekse batıda bu konularla ilgili kitapları temin ve tercüme etmeye çalışmışlardır. Bu durumu sınır boylarındaki Osmanlı aydınlarının gözlemlediklerini ve yazılarında uyarıcı ifadeler kullandıklarını görmekteyiz. Nitekim teknolojideki ilerlemeler, Bosnalı bir âlim olan Hasan Kâfî'nin (1544-1616) eserinde söz konusu edilmekte ve özetle şunlar söylenmektedir: Elli yıldır Hırvatistan bölgesinde tecrübe edildiğine göre düşmanlar her defasında yeni bir silah ihdâs ederek, toplar, tüfekler kullanmaktadırlar ve Osmanlılara karşı galebe çalmaktadırlar. Şayet Osmanlılar da benzer silahları

kullanırlarsa zafer kazanabileceklerdir. Halbuki askerlerin o türlü silah üretmek için herhangi bir gayretleri bahis konusu değildir. Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Âlem”, Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11 (1979-1980), s. 268-269. Ayrıca bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 336-337.

9 Erik Jan Zürcher, Modern Türkiye’nin Tarihi, İstanbul, 1996, s. 71.

10 Bektaşîler, nefretlerinden dolayı II. Mahmud’un tuğrasının bulunduğu sikkelere ve padişahın türbesine tükürürlerdi. İlber Ortaylı, “Tarikatlar ve Tanzimat Yönetimi”, OTAM, 6 (1995), s. 287.

11 1837 yılında II. Mahmud, yeni üniformasıyla Galata Köprüsü’nden geçerken Şeyh Saçlı adlı bir derviş “Gâvur padişah, Cenab-ı hak senden ettiğin küfrün hesabını soracaktır. Sen İslâmiyeti tahrip ve lâneti peygamberîyi cümlemiz üzerine celbediyorsun” diyerek bazı kesimlerde mevcut olan hoşnutsuzluğa tercüman olmuştu. Ahmet Rasim, İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye, I, İstanbul, 1924, s. 179.

12 İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, İstanbul, 1989, s. 150-151.

13 Fındıkoğlu, “Tanzimat’ta İçtimaî Hayat”, s. 621.

14 Meclislerin teşekkülü, seçim ve çalışma usulleri hk. geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul, 1985.

15 Ahmet Cevat Eren, “Tanzimat”, İslâm Ansiklopedisi, XI, İstanbul, 1970, s. 718.

16 Sabri Esat Siyavuşgil, “Tanzimat’ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler”, Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 751.

17 Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, Yayına haz. Akın Bedirhan, İstanbul, 1999, s. 56, 57. Sonraki yıllarda Fuad Paşa’nın Fransız elçisine “Bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız” demesine rağmen, Ortaylı’nın belirttiği gibi; “Tanzimat Dönemi’nin devlet adamlarını, Britanya sefiri veya Fransa sefaretinden talimat alan yöneticiler olarak değerlendiremeyiz. ” İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1983, s. 80.

18 Stefanos Yerasimos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Türkçesi: Babür Kuzucu, II, İstanbul, 1980, s. 49. Tanzimat yıllarında, özellikle de Kırım savaşından sonra İngilizlerin İstanbul’da daha etkili oldukları görülmektedir. Fransız Büyükelçisi Thouvenel’in yeğeni Durand De Fontmagne; “Herkes İngilizlerin bir adım önde yürümesine göz yumuyor” diyerek buna meydan verilmesine kendi ülkesi adına hayıflanmaktaydı. Durand De Fontmagne, Kırım Harbi Sonrasında İstanbul, Çev.: Gülçiçek Soytürk, İstanbul, 1977, s. 82.

19 Zürcher, Modernleşen Türkiye, s. 102; Nejat Göyünç, "Tanzimat'a Yönelik Eleştiriler", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 1994, s. 105-111.

20 Tevfik Çavdar, Türk Demokrasi Tarihi, Ankara, 1995, s. 22.

21 Bu yorumu desteklemek üzere Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", Türkiye Tarihi, III, İstanbul, 1995, s. 125'te Fuad Paşa'nın şu sözlerini aktarmaktadır: "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet (padişah) cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir".

22 Roderic H. Davidson, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876), Çev. O. Akınhay, I, İstanbul, 1997, s. 19.

23 Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul, 1987, s. 173.

24 Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), Ankara, 1994; Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul, 1993; Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Çev. L. Boyacı, İ. Akyol, İstanbul, 1994.

25 "Aklı başında Türkler, ülkenin nelere ihtiyacı olduğunu, neyin gereksiz ve israf olduğunu çok iyi biliyorlar, ancak ani bir değişmenin imkânsızlığını da kabul ediyorlar. " De Fontmagne, İstanbul, s. 47.

26 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-II, İstanbul, 1977, s. 414. Aynı bakış açısı sonraki yıllarda muhtelif vesilelerle tekrar edilmişti. 1868'de Sultan Abdülaziz, Şura-yı Devlet'teki açış nutkunda bizzat; "Hangi mezhebde bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdırlar" demişti. Halil İnalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, İstanbul, 1992, s. 3 (not: 1). 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasî'nin 8. maddesinde "Devlet-i Osmaniye tâbiiyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhepden olurlarsa olsunlar bilâ-istisna Osmanlı tabir olunur" denilmektedir. Suna Kili, Osmanlı ve Türk Anayasaları, İstanbul, 1980, s. 2.

27 Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedit, Ankara, 1988, s. 103.

28 Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1982, s. 121. Devrin önde gelen düşünürlerinden olan Sadık Rıfat Paşa'nın muhtelif konulardaki görüşleri Müntehebât-ı Âsâr adlı eserde toplanmıştır. Ayrıca onun hakkında bkz. Ali Fuad Türkgeldi, "Ricâl-i Tanzimat'tan Sadık Rıfat Paşa", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 1 (1927), s. 1-15. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, 1985, s. 96-109; Ahmed Güner Sayar, Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul, 1986, s. 217-235.

29 İnalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, s. 4.

30 İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1996, s. 362.

31 A. Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 59.

32 Reşid Paşa'nın bu konuda padişaha sunduğu lâyihanın tam metni Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir, Yayınlayan: Cavit Baysun, I, Ankara, 1986, s. 76-82'de yer almaktadır.

33 Fermana yönelik diğer tepkiler için bkz. Tezâkir, I, s. 68-89. Maraş'ta Müslüman halk; "Böyle fermanı paşa ketm ve ihfâ ederek ahkâmını reayaya bildirmemeliydi" demişlerdi. Ayrıca devlete olan bazı yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerini dahi ilan etmişler, mesele ancak kuvvet yoluyla halledilebilmişti. Bkz. Ufuk Gülsoy, "1856 Islahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s. 443-458.

34 Bilâl Şimşir, Osmanlı Ermenileri, Türkçesi: Ş. Orel, İstanbul, 1986, s. 13 vd.

35 Tanpınar, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 78-79; Fındıkoğlu, "İçtimaî Hayat", s. 634.

36 Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri-Bildiriler-, Ankara, 1994, s. 13-23, s. 14 vd.; Bilâl Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, İstanbul, 1992, s. 34-35.

37 Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, Ankara, 1989, s. 42.

38 Nisan 1835'te yasak getirilmiş, Mısır ve Şam taraflarında aykırı davrananlar olduğundan Nisan 1839 sonlarında tembihleyici yeni ferman çıkarılmıştı. Ahmet Refik, Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1786-1882), İstanbul, 1988, s. 31-33. Yasak 1844'te kaldırıldı. Bozkurt, Gayrimüslim, s. 130-131. Aynı yıl irtidâd edenlerin de idamı yasaklandı. Kaynar, Mustafa Reşit Paşa, s. 556-569. Ayrıca bkz. Saydam, "Trabzon Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", Tarih ve Toplum, 202 (Ekim 2000), s. 4-10.

39 Eryılmaz, Millet Sistemi, s. 47.

40 1882'de Halep'te büyük bir deprem olunca, şehir ileri gelenleri kendilerinin beş yıl vergiden muaf tutulmaları için Fransız konsolosundan yardım istemekteydiler. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century, Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago and London, 1968, s. 66-67.

41 Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", Belleten, 213 (1991), s. 368. Müslüman halkın sahipsizliği konusunda İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave'in 30 Ocak 1868 tarihli raporunda şöyle demekteydi: "Müslümanlar, merkezi, sorumsuz ve kesintisiz olarak süregelen İstanbul hükümetinde kesinlikle temsil

edilmemektedirler. Burada Müslümanların çıkarlarını gözetebilecek ya da devletin yaptığı yanlışları gösterebilecekleri gerçekten bir kimse yoktur. Oysa Hıristiyanların hükümet merkezinde ve bütün imparatorlukta başvurabilecekleri birçok İstinaf Mahkemeleri, şikâyetlerini yapabilecekleri konsolos, yabancı memur, kimi kez de sefaretler vardır ve bunlar ellerindedir. Bunların yalnızca yaptıkları şikâyetler kaydedilmekle kalmayıp, şikâyet yapılmadığı zaman onlar adına uydurulanlar da hesaba geçirilmektedir. Bu gidişin öldürücü sonucu olarak bütün yük ilkin malî baskıdır. Bu Osmanlı gibi, eskiden beri merkezîleştirilmiş bir hükümet için normaldir. İkincisi yerel yönetim ve şahıs baskılarının ağır oluşu nedeniyledir. Bundan kaçınmaya olanak yoktur, zira zayıf ve dengesiz merkezde oturan bir kuvvetin ihmalinin vilâyetlerde yaratacağı ağırlık, Hıristiyanlara değil Müslümanlara çöker. Bu gerçek sebepten ötürü Müslümanların sesi duyulmamaktadır. Diğerlerinin ise binlerce ağzı vardır. " Şimşir, Ermeniler, s. 77.

42 Ahmet Cevdet Paşa, Ma'rûzât, Haz.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 198.

43 Ma'rûzât, s. 199-200.

44 Yerasimos, Türkiye, II, s. 51.

45 Davidson, Reform, I, s. 57.

46 Bernard Lewis, Ortadoğu, Çev.: M. Harman, İstanbul, 1996, s. 228-229.

47 Kapitülâsyonlara bizzat yabancı diplomatlar da hayret etmekteydiler. Meselâ Fransız Büyükelçisi Maurice Bompard, Türkiye'de yabancıların her konuda malî, idarî ve adlî hükümlerden kurtulduklarını ve ülke çapında adeta bağımsız bir sınıf teşkil ettiklerini ifade etmekteydi. Eduard Driauld, Şark Meselesi, Çev.: Nâfiz, İstanbul, 1328, s. 500.

48 Gittikçe himaye sisteminden yararlanmanın bedeli artmış ve 1785'te yirmi yıl önceye nazaran 5 livreden 6. 000 livreye çıkmıştır. Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 360.

49 Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İstanbul, 1993, s. 35.

50 Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 360.

51 Bozkurt, Gayrimüslim, s. 140-141.

52 Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 367. Yer yer sahte beratlarla, yabancı himayesine sahip olduklarını iddia edenlere rastlanmaktaydı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıâli Evrak Odası, Mektubî Kalemi, 195/5.

53 Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 364.

54 Zürcher, Modernleşen Türkiye, s. 76. Bir misâl olmak üzere 1217 (1802-1803) tarihinde Fransa elçi, konsolos, tercüman ve tacirlere verilen haklar ve himaye edilmelerine dair bkz. BOA, Kepeci Tasnifi, Amedî Defterleri Kalemi, 9/58.

55 Bozkurt, Gayrimüslim, s. 140.

56 Hourani, “Politics of Notables”, s. 65.

57 Ali Fuad Türkgeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, Yay. B. S. Baykal, Ankara, 1960, s. 115, 383. Meselâ İngiliz Albayı Churcill’in Şam’daki hareketleri Babıâli’yi oldukça rahatsız etmişti. BOA, İrade-Hariciye, 8728. Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara, 1983, s. 87 vd.

58 Hourani, “Politics of Notables”, s. 68.

59 Ma’rûzât, s. 196.

60 Hourani, “Politics of Notables”, s. 66-67.

61 BOA, Hatt-ı Hümâyun, 52880-G, J.

62 Bayram Kodaman, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Güneydoğu Anadolu’da Fransız Politikası”, Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 6 (1992), s. 162.

63 Şimşir, Ermeniler, s. 77-78.

64 Fındıkoğlu, “İçtimaî Hayat”, s. 625.

65 Suraiya Faroghi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, 1997, s. 43. Lewis, Ortadoğu, s. 251. Moltke şöyle demektedir: “Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hâkim milletin âdetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlar. Halbuki Rumlar kendi özelliklerini çok daha fazla muhafaza etmişler. Hıristiyan oldukları için dinleri tabiî onların ancak bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları kadar gözden uzak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleriyle burunlarının üst tarafı görülüyor.” Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları, Çev.: Hayrullah Örs, İstanbul, 1969, s. 35.

66 Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri-Toplum Hayatı, Haz. K. Arısan, D. Arısan Günay, İstanbul, 1995, s. 273.

67 Faroghi, Osmanlı Kültürü, s. 9.

68 Fındıkoğlu, “İçtimaî Hayat”, s. 630-631.

69 Bkz. Nesimi Yazıcı, “İlk Türkçe Gazetemiz Takvim-i Vekâyi İle İlgili Bazı Düşünceler”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara, 1990, s. 213-231.

70 Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1985, s. 71.

71 1850’de burada 5 Fransızca, 4 İtalyanca, 1 Rumca, 1 İbranîce gazete yayımlanmaktaydı. Ayrıca İzmir’de 2 Fransızca, 1 Rumca, 1 İbranîce, 1 Ermenice; Eflak’ta 1 Fransızca, Yaş’ta 2 Fransızca ve Sırbistan’da 6 İllirya dilinde gazete mevcuttu. Alpay Kabacalı, Türk Basınında Demokrasi, Ankara, 1994, s. 17.

72 Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara, 1993, s. 146-147.

73 Tevfik Çavdar, Türk Demokrasi Tarihi, Ankara, 1995, s. 33.

74 Bülent Varlık, “Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1985, s. 99-102.

75 Rekin Ertem, Elifbe’den Alfabe’ye, İstanbul, 1991, s. 319-320.

76 Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 27.

77 Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 28.

78 E. E. Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, Türkçesi: Nuran Yavuz, İstanbul, 1982, s. 20.

79 Bu tartışmalar hk. bkz. Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, Ankara, 1981.

80 Berkes, Çağdaşlaşma, s. 193.

81 Recaizâde Ekrem, Araba Sevdası, Sadeleştiren: Mehmed Emin Agar, İstanbul, 1993; Ahmed Midhat Efendi, Felâtun Bey ve Râkım Efendi, Yayına hazırlayan: Tacettin Şimşek, Ankara, 1997.

82 Tezâkir, IV, s. 220-221.

83 “Bir aralık Mehmed Ali Paşa hanedanından pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Mısır’dan savuşup İstanbul’a döküldüler ve külliyetli akçeler getirip bol-bol harc ederek istanbul süfehasına sû’-i emsâl gösterdiler. Sefâhat vadisinde yeni çığırlar açtılar. ” Tezâkir, I, s. 20. Mardin, Cevdet Paşa’nın bu eleştirilerini ideolojik yaklaşım olarak değerlendirerek şöyle demektedir: “İdeolojiler yalnız işlerin nasıl olması gerektiği noktasında ortaya çıkmaz. Bazan bir olayın tanımı bile ideolojik olabilir. Örneğin tahrif edilmiş bir sosyal gerçeğin tanımı. Böylece, Cevdet Paşa gibi bir tarihçi, Tanzimat devrindeki ‘rezil’ harcamalara dikkatimizi çekerse bu, ona kendi bakış açısından ötürü ‘rezil’ gelmiş olabilir. Cevdet Paşa bireysel müsrifliklere alışkın değildir. Şerif Mardin,

“Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, Türkiye, Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar, İstanbul, 1971, s. 413.

84 Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul, 1994, 71.

85 Hilmi Ziya Ülken, “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”, Tanzimat, Ankara, 1940, s. 762.

86 XIX. yüzyılın meşhur şeyhlerinden olan Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin Efendi, tasavvuf erbâbının cehalet, kusur ve kibirlerinden dert yanmaktaydı. Bu kesime yönelik ıslahat çalışmaları için bkz. İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, İstanbul, 1989, s. 184-216.

87 Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara, 1995; John Robert Barnes, An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire, Leiden, 1987.

88 Dönemin eğitim alanındaki gelişmeleri için bkz. Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991.

89 Carter V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1996, s. 148.

90 Nitekim Merzifon Amerikan Koleji’nin müdürü olan G. E. White, yazdığı bir mektupta; “Hıristiyanlara, şimdiye kadar görmüş oldukları zulümlere karşı, onların zekâtını ödeyecek bir ruh aşılamalıyız. Biz bunu şimdiye kadar yaptık ve başarılı da olduk” demekteydi. Türk İstiklâl Harbi, İç Ayaklanmalar, VI, Ankara, 1974, s. 282-283. Bu okulda Pontusçu Rumlar sadece fizik, kimya değil silah kullanmayı ve siyasî meseleleri de öğreniyorlardı. Millî Mücadele yıllarında buranın tam anlamıyla bir cephanelik olduğu ortaya çıkmıştı. Pontus Meselesi, Ankara, 1337, s. 10 vd.

91 Osmanlı Devleti’nin İlk statistisk Yıllığı, 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi, Haz.: T. Güran, Ankara, 1997, s. 139-141. Bir araştırmaya göre 1878’de İstanbul’da 22’si kızlar için olmak üzere toplam 105 Rum okulu vardı ve buralarda 12. 000 öğrenci eğitim görmekteydi. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, s. 149. Ayrıca bkz. İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar, Ankara, 1990.

92 Cevdet Kudret, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Edebiyatı”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1985, s. 389.

93 Ertem, Elifbe’den Alfabe’ye, s. 332.

94 Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Dil Sorunu”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1985, s. 315.

95 Ali Akyıldız, “Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler”, OA, XV (1995), s. 227.

96 Karal, “Dil Sorunu”, s. 316. Dil ile ilgili tartışmalara yabancılar da ilgi göstermekteydiler. Tanzimat Fermanı’nı alkışlayan Fransız gazetelerinden biri şöyle diyordu: “Tanzimatın gerçekten verimli olabilmesi için, Müslüman tebaa ile Hıristiyan halk arasında bütün ayrılıkların kaldırılması ve konuşulan Türkçe ile yazı Türkçesi arasındaki ayrıntıları açıkça belirterek, aynı maksadın gerçekleştirilmesi için dilin de sadeleştirilmesi gerekir. ” Aynı makale, s. 314.

97 Kili, Anayasalar, s. 2.

98 Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, İstanbul, 1994, s. 619-625.

99 İngiliz Büyükelçiliği Başkâtibi David Urquart, Doğu’dakiler kadar kaliteli olmasa bile ucuz olan dokuma ürünleri ile lüks malların Türkiye pazarını ele geçireceğini ve buradaki halkın gittikçe yalnızca tarım ve hammadde ile uğraşmak durumunda kalacağını öngörmekteydi ki, zaman onu haklı çıkardı. Emine Kıray, Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, 1993, s. 70-71.

100 Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çev.: T. Güney, İstanbul, 1999, s. 50 vd. Zanaatların direnişi hk. bkz Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve

Büyüme (1820-1913, İstanbul, 1994, s. 124-150. 1840’larda mühim bir tekstil merkezi olmasına karşılık bu tarihten sonra Şamlı üreticiler bir hayli güç durumlara düşmüşler, sektörde ancak 1860’lardan itibaren yeniden bir hareketlenme görülmüştür. Sherry Vatter, “Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850, 1914”, Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950, Ed. D. Quataert-E. J. Zürcher, New York, 1995, s. 36, 42-43.

101 Meselâ 1850’lerde İzmir’deki 18 fabrikadan 16’sı yabancılarla rekabeti zorlaştıran ağır vergiler yüzünden kapanmıştı. Quataert, İmalat Sektörü, s. 18. Osmanlı Devleti’nin İngiltere’den ithal ettiği pamuklu maddelerin kıymeti 1828’de 465 bin İngiliz lirasından 1831’de bir milyon 40 bin liraya çıkmıştır. 1847’den birkaç yıl öncesinde Bursa’da 25. 000 okka ipek sarf eden 1. 000 tezgâh var iken bu tarihte tezgâhların sayısı 75’i, harcadıkları ipek miktarı da 4. 000 okkayı geçmemekteydi. Ömer Celâl Sarç, “Tanzimat ve Sanayiimiz”, Tanzimat, Ankara, 1940, s. 425, 427.

102 Sayar, İktisadî Düşünce, s. 297-417’de geniş bilgi bulunmaktadır.

103 Rıfat Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara, 1988; Haydar Kazgan, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme, İstanbul, 1999; Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, s. 639-649; Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 235-257.

104 Bayram Kodaman, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri”, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 287-296.

105 Sarç, “Tanzimat ve Sanayiimiz”, s. 436.

106 Donald Quataert, “The Workers of Selonica, 1850-1912”, Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950, New York, 1995, s. 61.

107 Yüksel Akkaya, “XIX. Yüzyıl Sonunda Çukurova’da Sanayileşme ve Ücretli Emek”, Toplum ve Bilim, 76 (Bahar 1998), s. 156.

108 Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri, Tarihi İstatistikler Dizisi, Haz.: A. Gündüz Ökçün, IV, Ankara, 1997, s. 14 (Tablo 1), 16 (Tablo 3).

109 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1970, s. 37, 116-117, 155.

110 Ömer L. Barkan, “Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi”, Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 321-421; Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul, 1985, s. 249 vd.

111 Eldem, İktisadî Şartlar, s. 70.

112 Mim Kemal Öke, Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar, İstanbul, 1990, s. 41-44, 78-110, 137-143. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, Nedim İpek, “Yahudilerin Filistin’e Yerleşmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid’e 1879’da Sunulan Layiha”, Belleten, 219 (1993), s. 565-579.

113 Toprak kaybına rağmen 1830-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti’nin ihracatı cari fiyatlarla beş, sabit fiyatlarla on kat artmıştı ki, bu ihracatın %90’ı tarımsal ürünlerdi. Pamuk, Bağımlılık ve Büyüme, s. 94. Tarımdaki ilerlemeleri konu edinen bir rapor için bkz. Charles Issawi, The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago and London, 1980, s. 229.

114 Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım politikası (1839-1876)”, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 273-274.

115 Emine Kıray, Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, 1993, s. 173-174.

116 Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev.: M. Harmancı, II, İstanbul, 1982, s. 280. Bu yolların bir kısmı valilerin gayretleriyle ve 1869 yılında da erkek nüfusa yol yapımında çalışma mükellefiyeti getirilmesiyle inşa edildi. Karal, Osmanlı Tarihi, VI, s. 262-263. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İstanbul-Edirne, İstanbul-Bursa, İzmir-Aydın, Trabzon-Erzurum, Mersin-Adana-Konya yolları büyük ölçüde bitirilmişti. Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1990, s. 298-301. Bir kısım yollar ise yabancı şirketlere ihale olunarak inşa edildi. Meselâ Doğu Akdeniz’in en işlek limanlarından olan Beyrut’u Şam’a bağlayan şosenin inşası, bir Fransız şirket tarafından 1857-1862 arasında yapılmıştı. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, s. 591.

117 Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, DİA, I, s. 181.

118 Bağdat Demiryolunun kilometre güvencesi 15. 000 frank idi. Kilometre güvencesi birçok sancakların aşâr vergisi ile sağlanıyordu. Ancak çoğu zaman aşâr vergisi dahi bunu karşılayamıyordu. Meselâ Eskişehir-Konya yolunda 20 yılda (1889-1909) 1. 463. 000 lira tutarında aşâr toplanmışken, ödenen kilometre güvencesi 1. 765. 000 lirayı yani aşâr tutarının %121'ini oluşturuyordu. A. D. Noviçev, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi, Çev.: N. Dinçer, Ankara, 1979, s. 48.

119 Yerasimos, Türkiye, II, s. 524-525.

120 Eldem, İktisadi Şartlar, s. 156, 165.

121 Yerasimos, Türkiye, II, s. 964.

122 Meselâ Trabzon-Erzincan hattının yapım masrafının bir kısmını halk karşılamıştı. Takvim-i Vekâyi, Sayı 737, 746.

123 Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 204-205.

124 Kemal Beydilli, “Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve ‘Mîrî Ticaret’ Teşebbüsü”, Belleten, 214 (1991), s. 687-755; Musa Çadırcı, “II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları”, Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 237-241. Çoğunluğu İstanbul'dan olmak üzere 1815'te toplam 151 tüccardan 104'u Rum, 15'i Ermeni, 11'i Yahudi, 4'ü Slav, 13'ü Arap, kalanı da diğer etnik topluluklardan idi. 1850-1861 yılları arasında ise toplam 340 Avrupa tüccarı mevcuttu. Bunların 158'i Rum, 114'ü Ermeni, 7'si Yahudi, 47'si Slav, 4'ü Arap idi. Bruce Masters, “The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria”, IJMES, 24 (1992), s. 581, 583 (Tablo 1).

125 Faroqhi, Osmanlı Kültürü, s. 56.

126 Sayar, İktisadî Düşünce, s. 216. Antlaşmanın uygulanması ve sonuçları hk. bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî İlişkileri, II, İstanbul, 1976.

127 Trabzon-İstanbul hattında çalışan Türk gemisi yükünü tamamen almadıkça başka gemilere izin verilmezdi. Zaruret halinde Nemçe gemilerine eşya yüklenmesi emredilmekteydi. BOA, Cevdet, İktisat, 1374, 1440; İrade, Dahiliye, 6170.

128 Issawi, Turkey, s. 152'de belirttiğine göre daha 1780'lerde Fransa'nın Akdeniz limanlarından Osmanlı sahillerine sefer yapan 150 gemi vardı.

129 Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizikî Yapıya Etkileri”, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 103-109.

130 Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", OA, IV (1984), s. 69-78.

131 Osmanlı hakimiyetinde bazı şehirlerin, özellikle de Arap kentlerinin önemini kaybettiği yolundaki iddialar doğru değil. Bağdat, Halep ve Kahire'nin surlarının yüzyıllarca onarılmaması şehre önem verilmediğinden değil, Osmanlı sayesinde korkacak bir şey olmadığındandı. Cezayir ve Tunus'ta Osmanlı dönemini kötüleyen Fransız tarihçiler, kendi sömürgelerini meşru kılmak için bu tarz ifadeler kullanmaktadırlar. Geniş bilgi için bkz. André Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, Çev. A. Berktay, İstanbul, 1995, s. 15-17, 23-25.

132 Bir grup göçmenin Dobruca taraflarına yerleştirilmesi için çıkarılan talimata dair bkz. BOA, İrade, Dahiliye, 22622. Daha sonraları Mecidiye adını alan ve bugün Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan kasabanın kuruluşunda bu hususlara dikkat olunduğunu görmekteyiz. İrade, Dahiliye, 22844. Karpat, Kemal H., "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", IJMES, III, 1 (1984-1985), s. 1-25; Saydam, "Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7 (1992), s. 199-209.

133 Bununla ilgili olarak 1860 tarihli bir talimatnamede yer alan şu ifadeler hükümetin titizliğini göstermektedir: "(Göçmenlerin) sırf Hıristiyandan ibaret olan kurâya pek yakın olarak tavtîn ve iskân olundukları halde hüsn-ü imtizâç edemeyerek ileride hud'ayı mucib olacağı misüllü teba-ı gayr-ı müslimenin tevahhuşlarını dahi istilzâm edeceğinden bu dakikaya sarf-ı enzâr-ı dikkat olunarak mahzûr-u mezbûrdan vâreste olacak suretle tavtîn ve iskânlarına itinâ kılınacaktır". BOA, İrade, Dahiliye, 30579, lef 2.

134 Buna dair çeşitli bilgiler için bkz. BOA, İrade, Dahiliye, 27766; Rûzname-i Cerîde-i Havâdis, Sayı 662, 679, 714; Tasvir-i Efkâr, Sayı: 391.

135 Meselâ Plevne-Rahova-Lofça-Sofya yolları üzerinde kurulan ve Aziziye adı verilen 500 hanelik yerleşim biriminin krokisi için bkz. BOA, İrade-Dahiliye, 31797. Benzeri oluşumlara başta İstanbul olmak üzere Selanik, Manastır, Bursa gibi diğer pek çok vilâyette rastlanmaktadır. Bkz. Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Ed.: Paul Dumont, François Georgeon, İstanbul, 1996.

136 Cerîde-i Havâdis, Sayı 887. Bu nizamnnameyle ilgili uygulamalar hakkında bkz. Kemal H. Karpat, Ottoman Population (1830-1914), Wisconsin, 1985, s. 62 vd.; B. Bülent Can, "Almanya'nın Türkiye'de Koloni Kurma Planları", Toplumsal Tarih, 8 (Ağustos 1994), s. 50-54.

137 Kodaman, İpek, "II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", s. 574.

138 BOA, Cevdet-Dahiliye, 6115, 6414, 7009, 10446. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnamesi", Belgeler, 19 (1993) s. 169-183.

139 BOA, İrade-Dahiliye, 3347, Lef-6.

140 BOA, Kepeci Tasnifi, Sadaret Müteferrika Defteri, 9/714. Bu dönemdeki aşiret ve muhacir iskânlarında da kefâlet usulünün en geniş şekilde uygulandığına dair bkz. İrade-Meclis-i Vâlâ, 721, 6717; İrade-Dahiliye, 22622, 30174, 41519; Ayniyât Defteri, 1141, s. 297. Şer'iye sicillerinde kefilliğin nasıl kaydedildiğine dair iki örnek verelim: "Golonos mahallesinden Kaplanoğlu Yor veledi Haralanbo, Yane oğlu Yor kefâletiyle Kırım cânibine ruhsat verilmiştir. 7 Ramazan 1242. " Trabzon Şer'iye Sicilleri, 1953, s. 1/a. Bazı kayıtlarda ilgili kişinin tasviri de yapılmaktaydı. Meselâ: "Akçaabâd kazasına tâbi Pulathane mahallâtından Golonos mahallesinden orta boylu kumral bıyıklı kırk dört yaşında olan İlye veledi Yor zimmî ve oğlu 13 yaşında olan Sava veledi İlye zimmîyân hallâç tüccarından olup Asitâne'de dükkânı olmağla ticaret içün gidüb gelmeğe kethüdaları Simyo veledi Panayut çorbacılar, İstodi veledi Pavli ve Agop kefâletleriyle, Asitâne'ye mürûrlarına izin şud. 7 Zilkade 1249. " Aynı yer, s. 55/b.

141 Bkz. Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet usulü", Tarih ve Toplum, 164 (Ağustos 1997) s. 4-12.

142 Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 118-119.

143 Tuncer Baykara, "Tanzimatta Şehir ve Belediye", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 286-287.

144 Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi, s. 80.

145 De Fontmagne, İstanbul, s. 102, 109.

146 Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi", Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Çev.: S. Tanilli, II, İstanbul, 1995, s. 99-103.

147 S. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, II, s. 296.

148 Meselâ çoğunluğu Yahudi olan Selanik'teki hamallar loncasının son derece dayanışmacı olduğu, hatta XIX. yüzyılda taşıma hizmetlerinin modernleştirilmesi ve limanın yeniden inşası gibi hususlar söz konusu olduğunda işlerini kaybetmek endişesiyle bazı eylemlere katıldıkları görülmektedir. Quataert, "The Workers of Selonica", s. 59-60.

149 Vatter, "The Militant Weavers", s. 37.

150 XIX. yüzyılda da bazı sektörlerde modern makinelerin kullanılması, işsizliğe yol açacağı endişesiyle işçiler tarafından tepkiyle ve şiddetle karşılanmıştı. Bazı yerlerde makineler kırılmıştı. Meselâ 1839'da Slevne-Dobrijokeslov'da kadın işçiler makineleri kırdılar. 1851'de Samakov'da yine kadınlar bir makineyi kırmak için teşebbüse geçmişler, ancak kendilerine bu aletin bir daha kullanılmayacağı sözü verilince sakinleşmişlerdi. Mart 1908'de Uşak'ta halı dokumacılarının makineleri kırdıklarını görmekteyiz. Yavuz Selim Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial

Working Class, 1839-1923”, Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950, New York, 1995, s. 20.

151 Issawi, Turkey, s. 50. Vatter, “The Militant Weavers”, s. 39’da Şam’daki dokumacı kalfalarının ustalarıyla anlaşamayarak grevi âdet haline getirdiklerini ve çeşitli haklar elde etmek için sık sık bu yola başvurduklarını kaydetmek suretiyle bu tarihten önce de bazı grevlerin meydana gelmiş olabileciğini akla getirmektedir.

152 Karakışla, “The Emergence”, s. 20-25, 31.

153 Osmanlı Sanayii, s. 22 (Tablo 7).

154 Karakışla, “The Emergence”, s. 26-27. Türk işçi hareketlerinde müstesna bir yeri bulunan Selanik’teki grevler ve sendika kurma faaliyetleri için de bkz. Quataert, “The Workers of Salonica”, s. 71-74. Ayrıca Rum, Bulgar, Makedon, Ermeni ve Yahudilerin sosyalist hareketin gelişmesindeki rolleri hk. bkz. Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, Der.: Mete Tunçaay-Erik Jan Zürcher, Çev. M. Tunçay, İstanbul, 1995. Türkiye’deki işçilerin teşkilâtlanması çalışmalarıyla bağlantılı olarak sosyalist hareketin genel tarihi için Mete Tunçay, Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925), İstanbul, 1991; Fethi Tevetoğlu, Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960), Ankara, 1967; Aclan Sayılgan, Türkiye’de Sol Akımlar (1871-1972), İstanbul, 1976.

155 Bkz. Muammer Demirel, İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri, Ankara, 1990.

156 İstanbul’da bu tür kuruluşların gelişmesine dair geniş bilgi için bkz. Ahmet N. Yücekök, İlter Turan, Mehmet Ö. Alkan, Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da Sivil Toplum Kuruluşları, İstanbul, 1998.

157 Halil İnalcık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, OA, VII-VII (1988), s. 33-54.

158 Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme”, Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim, İstanbul, (tarihsiz), s. 35.

159 Keyder, Devlet ve Sınıflar, s. 24.

160 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 195 (Maliye Nâzırı’nın Sadaret’e gönderdiği tarihsiz yazı).

161 Saydam, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Eyaletinin Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Bir Rapor”, BTTD, 71 (Ocak 1991), s. 32-33.

162 Issawi, Turkey, s. 220-223.

163 Andrew G. Gould, “The Burning of the Tents: The Forcible Settlement of Nomads in Southern Anatolia”, Humanist and Scholar, Essays in Honour of Andreas Tietze, ed. H. W. Lowry-D. Quataert, İstanbul, 1993, s. 77-78, 82.

164 Geniş bilgi için bkz. Ralph S. Hattox, Kahve ve Kahvehaneler, Çev.: N. Elhüseyni, İstanbul, 1998.

165 Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, s. 223-231.

166 Bkz. Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, s. 106-134.

167 Ayrıntılı bilgiler için bkz. Saydam, “Trabzon’da ‘Gayri Resmî Nikâh’ın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)”, OA, XX (2000), s. 329-353; Saydam, “19. Yüzılda Ailelerin Erken Yaşta Çocuk Evlendirme Geleneği: Beşikte Nikâh, Oyun Çağında Düğün”, Tarih ve Toplum, 206 (Şubat 2001), s. 31-38.

168 M. Akif Aydın, “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihî Tekâmülü”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, III, Ankara, 1992, s. 440.

169 “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”nin metni için bkz. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, III, Ankara, 1992, s. 1124-1150.

170 Bkz. BOA, İrade-Dahiliye, 14552, 14593, 31206.

171 Abdülaziz Bey, Âdet, Merasim ve Tabirler, s. 100-102.

172 Bazı aydınların bu konudaki görüşleri için bkz. Yahya Akyüz, “Tanzimat Döneminde Ailenin Eğitim Görevlerine İlişkin Yeni Görüşler”, Aile Ansiklopedisi, II, Ankara, 1991, s. 439-445.

173 Bkz. Bayram Kodaman, “Tanzimat’tan Sonra Türk Kadını”, Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5 (1990), s. 146-158.

174 Maraş’ta iplik eğirme işi yaygın olarak kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Hemen her evde kadın boş zamanında çıkrığın başına oturarak iplik eğirmekte ve böylece aile bütçesine katkıda bulunmaktaydı. Quataert, İmalat Sektörü, s. 73. İzmir taraflarındaki bütün köylerde genç kızların nakış işlediği hk. bkz. s. 145. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Davas’ta 143 genç kız dokuma işinde çalışmaktaydı. Trabzonlu kadınlar ise pamuklu peştemal yaparak parça başına para kazanmaktaydılar, s. 146.

175 Vatter, “Militant Textile Weavers”, s. 36-38.

176 Quataret, “The Workers of Salonica”, s. 63, 71.

177 Vatter, “Militant Textile Weavers”, s. 51-52.

178 Selanik'teki Musevi kız işçileri hemen hemen 15 yaşına kadar çalışmaktaydılar. Quataert, İmalat Sektörü, s. 88-89.

179 Ocak 1873'te İstanbul Tersanesinde çalışan kocalarının maaşlarının ödenmemesini protesto eden kadınların ellerindeki sopalarla bir hayli militanca davrandıkları görülmektedir. Karakışla, "The Emergence", s. 20-21.

180 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. s. 179.

181 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", Türkiye, Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar, İstanbul, 1971, s. 419.

182 M. A. Ubucini, Osmanlı'da Modernleşme Sancısı (Lettress Sur La Turquie), Çev.: C. Aydın, İstanbul, 1998, s. 360-361.

183 Moltke, Türkiye Mektupları, s. 36. Bir Fransız gözelmci ise şunları yazmaktaydı: "Türkiye'de köle kelimesinin manası bizdekinden çok farklı. Haremin hizmetinde bulunanlara köle denmesi sizleri şaşırtmasın. Bu insanlar aslında esircilerden satın alınmış, ama öylesine hoş tutuluyor ve öylesine az iş yapıyorlar ki, gören genç kızların küçük yaşta aileye alınarak yetiştirilmesi, büyüyünce de aile içinde ya da dışında evlendirilesi manası alıyor. " De Fontmagne, İstanbul, s. 245.

184 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 22848, Lef-5.

185 Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul, 1983, s. 260.

186 Abdülaziz Bey, Âdet, Merasim ve Tabirler, s. 134-136.

187 Ehud R. Toledano, Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890), Çev. Y. H. Erdem, İstanbul, 1994, s. 14.

188 BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, 1407.

189 1860'lı yıllardaki bazı örnekler için bkz. BOA, Ayniyat Defteri, 1141, s. 171, 174; 1136, s. 216, 221, 218, 244; Takvim-i Vekâyi, Sayı 756. Ayrıca bkz. Saydam, "Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması", Toplumsal Tarih, 28 (1996), s. 43-49.

190 BOA, İrade, Hariciye, 5553.

191 Bkz. Toledano, Köle Ticareti, s. 186-206; Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletler Arası Anlaşma", OTAM, 1 (1990), s. 45-77.

192 Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler, İstanbul, 1980, s. 81-106.

193 Justin McCarthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, Çev. İ. Gürsoy, Ankara, 1995, s. 8, 45-47.

194 İstatistisk Yıllığı, 1897, s. 15, karşılaştır, s. 23.

195 İstatistisk Yıllığı, 1897, s. 40.

196 Ayrıntılı cetveller için bkz. Karpat, Population, s. 122-190.

197 Ülke çapında önemli nüfus kaybına yol açan veba salgınları hk. bkz. Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850), Çev.: S. Yılmaz, İstanbul, 1997.

198 Hatta büyük çaplı yol inşaatları olduğunda burada çalışacaklar için seyyar hastahaneler tesis edilmeye başlandı. Nitekim 1848’de Erzurum-Trabzon karayolu inşaatı sırasında üç çadırdan oluşan bir hastahane yapılmış, dört tabip, dört cerrah ve dört eczacı tayin olunmuştu. BOA, İrade, Dahiliye, 12891, Cevdet, Nafia, 2365, BEO, Sadaret Amedî Kalemi, 24/94.

199 Meselâ çiçek hastalığının yayılması üzerine çocukları aşılamak ve hastalara bakmak üzere Tıbbiye mezunlarından Mahmud Yusuf Efendi 1864’te Samsun’a gönderilmişti. BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 23171.

200 1864-1865 yıllarında Osmanlı Devleti’ne gelen göçmenler arasında kolera salgını başgösterince, salgının sebepleri ve korunma yolları hk. Umûr-u Sıhhiye-i Askeriye Meclisi Âzası Binbaşı Ali Raşid Bey tarafından kaleme alınan bir yazı Rûzname-i Cerîde-i Havâdis gazetesinin 215. sayısında (15 Rebiyülevvel 1282/8 Ağustos 1865) yayımlanmıştı.

201 İstatistik Yıllığı, 1897, s. 51.

202 Buna dair geniş bilgi için bkz. M. E. Yapp, The Making of Modern Near East, London, 1994. İran’da gerçekleştirilen İslâm devrimine kadar uzayan sürecin, XIX. yüzyılda batı emperyalizmine karşı ulemanın öncülüğünde başlatılan direnişin Osmanlı modernleşmesinden nasıl etkilendiğini Hamid Algar, “İran’ın Dinî Düşüncesinde Değişim ve Devrim”, İslâm, Gelenek ve Yenileşme, Ankara, 1997, s. 212’de şöyle anlatmaktadır: “Aynı senelerde Osmanlı Devleti’ndeki ıslah teşebbüsleri örnek alınarak, İran’ın siyasî düzeninde bazı değişiklikler yapıldı. Hatta, Osmanlı Devleti’nde kullanılan bazı terimler Farsça’ya çevrilerek İran’da da kullanıldı. Tanzimat gibi, Nizâm-ı Cedîd gibi ve nihayet Meşrutiyet gibi terimler Osmanlıca’dan Farsça’ya geçti”.

203 Hassan Hanafi, “Islam and Westernization”, İslâm, Gelenek ve Yenileşme, Ankara, 1997, s. 247-248.

A. NÜFUS VE İSKÂN

Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu [s.887-895]

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tarihteki bütün imparatorluklar dağıldıktan sonra geride pek çok iktisadî, siyasî ve sosyal meseleler bırakmışlardır. Bu meseleler ise, kendisinden sonra gelen devletlere intikal etmiştir. Yalnız bu meselelerin boyutları imparatorluklara göre değişim arzetmektedir.

Mazide Avrupa, Asya ve Afrika gibi üç büyük kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti geriledikçe bıraktığı yerlerdeki Türklerin çoğunluğu kafile kafile devletin elinde kalan kısımlarına sürekli göç etmişlerdir. Bu göç akını son birkaç asırdan beri bu şekilde devam edip durmuştur.

Göçlerin sebepleri arasında yüzyıllarca egemen unsur olduktan sonra, başkalarının ve bilhassa kendi eski tebaalarının egemenliği altında yaşamak mecburiyetinin ağır gelmesi varsa da, asıl sebep, Türklerin kalmış oldukları bu gibi yerlerdeki yeni hükümetin ve ora halkının bunları kaçırıp, mallarını almak ve ülkenin halkını tek bir milletten ibaret bırakmak istemeleri ve bunu elde etmek için hiçbir baskı ve zulümden çekinilmemesi yönü daha ağır gelmekteydi.

XIV. yüzyılın ortalarında Süleyman Paşa komutasında Rumeli’ye geçen Türkler 5,5 asır bu topraklarda hüküm sürerek, kendilerine yurt edindiler. Fakat bütün Avrupa’ya karşı mücâdele verme durumunda olan Osmanlıların Rumeli’de kalmaları güçlü olmalarına bağlı idi. Nitekim zamanla eski gücünü yitiren Osmanlı Devleti, XVII. asrın sonunda imzalamak zorunda kaldığı Karlofça antlaşmasıyla geri çekilmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıldan itibaren ise askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şey kaybetmiş, hattâ bir durgunluk dönemine girmiştir. Bu dönemde devlet mevcut durumunu koruma düşüncesiyle hareket etmeye başlamıştır. Zira bu yüzyılda Avrupa devletleri özellikle coğrafî keşifler sonucu denizaşırı sömürge imparatorlukları kurmuş ve bu sayede hem malî, hem de sınaî açıdan önemli ölçüde gelişmiştir. Oysa ki Osmanlı Devleti Avrupa’daki gelişmelerden çok, XVII. yüzyıl boyunca Anadolu’da meydana gelen karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Buna Avrupa ve Asya’da yaptığı uzun savaşlar da eklenince, tabiî olarak sosyal ve iktisadî açıdan büyük sarsıntılara düşmüştür. Her ne kadar bazı padişah ve devlet adamlarının şahsî gayretleriyle yapılan düzenlemeler geçici bir ferahlık getirmişse de, bunlar temel meselelere yönelik olmadığından kalıcı ve uzun ömürlü olmamıştır.

Devletin idarî sistemi büyük ölçüde geleneksel temelleri muhafaza etmekteydi. Bu arada eğitim-öğretim kurumları olan medreseler de eski ilmî hüviyetini tamamen kaybettiklerinden, buralardan mezun olanlar yetersiz kaldılar. Bunun sonucunda ise, Avrupa ilim ve teknolojide hızla ilerlerken, Osmanlı Devleti tarım, sanayi ve ulaştırmada bir gelişme gösteremedi. Öte yandan bozulmanın en

çok hissedildiği Osmanlı ordusu Avrupa'daki teknolojik gelişmelere ayak uyduramadı.1 Bu bozuk düzen, bir takım ıslahat çalışmalarına rağmen gittikçe ağırlaşarak XVIII. ve XIX. yüzyıla devrolundu.2 Özellikle XIX. yüzyıl Osmanlı Devlet hayatında, her bakımdan ayrı özellikleri sahip, uzun yıllardan beri devam eden devleti kurtarma çabalarının uygulama alanına konduğu dönemdir. XVII. yüzyıldan itibaren yapılmaya çalışılan yenilik ve düzenlemeler, bu dönemde kesin ifâdesini bulmuştur.

Bütün bu gelişmelere rağmen, devlet XVIII. yüzyılın ilk yarısında yaptığı savaşlarda küçümsenmeyecek başarılar elde ederek,3 statükoyu kısmen de olsa koruyabilmiştir. Ancak bu başarı kısa sürmüş olup, yüzyılın ikinci yarısında, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması bir dönüm noktası olmuştur. Bu antlaşma ile, Rusya, Karadeniz'e çıkma tasarısında önemli gelişmelerle birlikte, Osmanlıların Fransızlara verdiği kapitülasyonlardaki hakları da kendisine sağlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti yalnız gayrimüslim tebaanın çoğunlukta olduğu toprakları değil, Kırım'daki Müslüman-Türk toprağını da terketmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Rus imparatoriçesine bizzat kendi Ortodoks tebaası üzerinde fiilî bir hâmilik haline gelen bir müdahale hakkı da tanımıştır.4

Bununla beraber bu yüzyılda batıya daha şuurlu bir yaklaşım sergilenerek, askerî ve idarî bakımdan yeni düzenlemelere gidilmiştir. Öte yandan Avrupa'nın eskiden beri uyguladığı diplomasi usulleri kabul edilerek, siyasî meselelerde bu yolda uygulamalara geçilmiştir. Fakat bu dönemin diplomasisi henüz Avrupa diplomasisi ile boy ölçüşebilecek bir düzeyde değildi.5

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'daki kuvvet dengesinin şartları ve unsurları büyük değişme geçirirken, Osmanlı Devleti'nin daha da zayıfladığı dikkati çekmektedir. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü tehdit eden ve devamlı bir baskı unsuru olan Avusturya ve Rusya'ya karşı yaptığı savaşları kaybederken, kendisine yönelen tehdit ve tehlikelere karşı yanına daima bir büyük Avrupa devletini almak suretiyle, bir denge kurmayı ve varlığını böylece korumayı hedeflemiştir.6

İşte 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin durumu bu meyanda idi. Tarihimize 93 Harbi olarak geçen Osmanlı-Rus Savaşı, XIX. yüzyılda Türkiye'nin bir ölçüde kaderini belirlemiş olması bakımından önemli bir savaştır.7 Savaş sonunda Rusya, Osmanlı Devleti'nin 3 Mart 1878 yılında imzalamak zorunda kaldığı Ayastefanos Antlaşması ile Balkanlar'da tam bir hakimiyet kurmuştur.8 Fakat bu antlaşma, Boğazlar'ın Rus hakimiyetine ve Hindistan'daki sömürgelerine giden yolların Rus tehdidi altına girmesinden endişe duyan İngiltere ile Balkanlar'da Rus nüfuzu altında kurulan büyük bir Bulgaristan istemeyen Avusturya'nın müdâhalelerine sebep oldu. Bunun üzerine diğer Avrupa devletlerinden destek arayan ve gerekli desteği sağlayamayan Rusya, İngiltere ve Avusturya'nın kararlı tavrı sonucu, Berlin'de milletlerarası bir konferansın toplanmasına razı olmuş9 ve 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplanarak, 13 Temmuz'da da Berlin Antlaşması imzalanmıştır.10 Bu yeni antlaşmayla sadece Avrupa Devletleri değil, Ayastefanos Antlaşması'na kıyasla Osmanlı Devleti de birçok menfâatler elde etmiştir.11 Bununla beraber Ayastefanos Antlaşması sadece Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarını paylaştırırken, Berlin Antlaşması bunu bütün devlete teşmil etmiştir. Nitekim İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi ve azınlıklarla ilgili ıslahat

hakkındaki maddeler, Berlin Antlaşmasının Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecinde çok önemli bir merhaleyi oluşturur.

93 Harbi muharebeleri esnasında, Tuna ve Edirne vilâyetlerinde meskûn Müslüman Türk ahaliden 500 bini Bulgar ve Rus zulümleri sonucunda ya katlolunmuş, ya da açlıktan, hastalıktan dolayı vefat etmiştir. Katliamdan ve hastalıktan kurtulan bir milyonu aşkın Müslüman Türk ahali ise canlarını kurtarmak maksadıyla, göçmek mecburiyetinde kalmıştır.12 Nitekim bu göçmen kafilelerinin Doğu Rumeli, İstanbul ve Rodop dağlarına gelmeleri buralardaki nüfusun önemli ölçüde artmasına yol açmıştır.13 Tarihimize "Doksanüç Muhacereti" diye geçen 1877-1878 göçlerinde,14 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne mütârekesine rağmen, büyük-küçük ayırt etmeksizin silâhsız bu göçmen kafilelerine Rus ve Bulgar asker ve çetelerinin saldırısı, Türk halkı arasında büyük bir tepki doğurmuştur.15

1877-78 savaşı sonucu ortaya çıkan Rumeli'den Türk göçlerinin Balkan devletlerinin ekonomik tarihleri bakımından da büyük önemi vardır. Nitekim göçler, Balkan milletlerinin büyük işgücü, üretici ve nüfus kaybına sebep olmuştur.16

93 muhâceretinden sonra göç durmamış, hatta süreklilik kazanmıştır. 1879-1890 tarihleri arası takriben 160 bin kişi, özellikle serhat vilâyetleri olan Edirne ve Selânik'i maddî ve manevî açıdan kuvvetlendirmek maksadıyla, bu bölgeye iskân edilmişlerdir. 1891-1892 tarihleri arasında ise İstanbul'a 22.220 göçmen geldiği kayıtlarda belirtilmektedir.17 Bulgar istatistiklerine göre ise, 1893-1902 yılları arasında, on yıllık barış devresinde 70.603 kişi Türkiye'ye göç etmiştir.18

Balkan savaşları 93 harbinde olduğu gibi, Rumeli'deki Türk varlığını doğrudan etkileyen bir savaştır. Nitekim bu savaş sırasında, aynı 93 harbinde olduğu gibi, idaresi altına girdikleri devletlerin hükümetleri veya ahalisi tarafından katliamlara uğramışlar ve bunun sonucunda bilhassa Bulgaristan ve Yunanistan'a bırakılan topraklarda yaşayan Türkler, bütün maddî varlıklarını bırakıp, Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kalmışlardır. Adeta kaçmak şeklinde cereyan eden bu göçler, en kötü şartlar altında, Osmanlı Devleti'nin kontrol ve iradesi dışında yapıldığından, büyük sıkıntılar doğmasına sebep olmuştur. Fakat sonuçta göçmenler hangi merkezlerde toplanmış olurlarsa olsunlar, hükümetçe bunların öncelikle geçici iskânlarına çalışılmış, ancak daha sonra sürekli iskân için ciddî çalışmalara başlanılmıştır.19

1912-13 yıllarında cereyan eden Balkan muharebeleri neticesinde ise, Balkanların siyasî haritası önemli ölçüde değişti. Bu yeni haritada Romanya'nın, Sırbistan'ın, Yunanistan'ın hudutları tamamen, Bulgaristan'ın hududu kısmen Bükreş muâhedesiyle tayin edildi. Türkiye-Bulgaristan sınırı da İstanbul Konferansı kararıyla, Türkiye-Yunanistan sınırı ise Atina Antlaşmasıyla tayin edilerek, bütün Balkanların yeni siyasî haritası çizilmiş oldu.20

Bu yeni haritaya göre Türkiye hayli küçülürken, diğer Balkan hükümetlerinin bazısı az, bazısı oldukça genişledi. Bu yeni sınırlara göre Balkanlardaki Türk-İslâm unsurunun büyük çoğunluğu Osmanlı hâkimiyetinden çıkıp, diğer Balkan Devletleri idaresine geçti. Nitekim bu savaşlarda zarar gören sadece Osmanlı Devleti olup, Avrupa'daki topraklarının %83'ünü, nüfusunun %69'unu ve

bunlara ilâveten devlet gelirlerinden önemli bir kısmı ile önemli ölçüde bir ziraat potansiyelini kaybetmiştir.21

Balkan Savaşı sırasında göç durumu daha da vahim bir haldeydi. Savaş sırasında Bulgarlar, Yunanlılar, Sırplar ve Karadağlıların, Makedonya ve Rumeli'nin Müslüman-Türk halkını yok etme veya kovma isteği nedeniyle yaptıkları zulümler, Rumeli'deki Türk ahalinin göç ederek, İstanbul ve Anadolu'ya gelmesiyle neticelenmiştir. Üstelik bu devletler sadece Türklere değil, diğer unsurlara da aynı şekilde davranmışlardır.22 Dönemin önde gelen simalarından Enver Paşa, Balkan Harbi sırasındaki bu göç olayını şu şekilde anlatmaktadır: "…Başıboş sürünen bozguna uğramışlar ordusuna, Rumeli'nin bağlarından kopup gelen, daha perişan yüzbinlerce muhacirin, yüzbinlerce göçmenin sürüne sürüne, eriye eriye akan kafilelerini de eklemeliyiz. Evet Rumeli göçüyordu. Rumeli boşalıyordu. Rumeli Türkleri akıp geliyorlardı. Rumeli'yi asırlarca evvel alan, Rumeli'de asırlardır yaşayan son Türkler, XX. yüzyılın başlarında alevlenen bu yangının alevleri içinde sonu bilinmez geleceklere doğru akıyorlardı… ".23

Balkan savaşı sırasında Rumeli'den Türk göçlerinin en önemli nedenini müttefik Balkan Devletlerinin askerleri ve komitacılarınca yapılan akıl almaz baskı ve zulümler oluşturmaktadır. Bu dönemde yapılan göçlerin diğer iki nedeni de dinî ve ekonomiktir.24

Bulgarlar, Türklere karşı uyguladıkları zulümlerde yerli Bulgarların yardım ve rehberliğinden büyük ölçüde faydalanmışlardır.25 Hattâ kendilerine yardım etmeyenleri de fecî surette öldürmüşlerdir. Nitekim Çorlu civarında Osmanlı tebaasından olan Bulgarlarla meskûn çeşitli köy ve çiftlik ahalisinin, kendilerine yoldaşlık etmedikleri bahanesiyle, Bulgar askerlerince yakılmışlardır.26

Balkan Savaşları sırasında Yunanlılar ve Sırplarca da Türklere çeşitli baskılar yapıldığına, dolayısıyla oralarda yaşayan Türklerin de göç ettiğine şahit olunmaktadır. Bunlardan Sırplar özellikle Arnavutlar hakkında, Yunanlılar ise başta Selanik olmak üzere, işgal ettiği Türk topraklarında, Türklere karşı çeşitli baskılara ve katliamlara sebep olmuşlardır.

Bütün bunlara paralel olarak, Karadağlılar da bazı Müslüman köylerini yakıp,27 Arnavut ahalisine türlü zulümler yapmışlardır.28 Nitekim Karadağ ve Sırp hudutlarındaki yenilgiler üzerine pek çok kişi iç kesimlere göç etmiştir.29

Bu arada, Balkan müttefik devletlerinin yanında, Osmanlı sınırlarında kalan müttefik devletler ahalisi (gayrimüslimler) de bu hareketlerden cesaretlenerek, bulundukları yerlerdeki Türklere karşı tavır takınmışlardır.30 Bulgarların kışkırtmalarıyla Ermeniler de Müslümanlara yönelik çeşitli zulümlerde bulunmuşlardır.31

Hadiselerin bu şekilde gelişmesine rağmen Balkan Devletleri tam tersine, Türklerin Bulgar ve Rumlara zulüm yaptığını ve evlerine Türk göçmenlerinin yerleştirildiğini iddia etmişlerdir.32 Bu konu hakkında Bulgaristan sefaretinin iddiasını te'yiden,33 Bulgaristan Hâriciye Nezâreti'nce Sofya Osmanlı Sefaretine bir nota ve muhtıra gönderilmiştir. Osmanlı elçisi Fethi Bey (Okyar) tarafından

Bulgar Hâriciye nezâretine cevap olarak gönderilen yazıda, durumun Bâb-ı Alî'ye yazıldığı ve şikâyet edilen durumun tamamıyla Bulgaristan'daki Müslüman halka tatbik edilmekte ve fazladan bazı bölgelerdeki Müslümanların dinî hürriyetlerine saldırıldığı belirtilmektedir.34 Buna karşılık Tekirdağ ve civarındaki Hıristiyan halka Müslümanlarca zulmedildiği şeklinde Rum patriğinin takririne karşılık ise, konunun incelenmesi için piyade mirlivalarından Tevfîk Paşa ile Erkân-ı Harbiye binbaşılarından Aziz Sâmih Bey görevlendirilmişlerdir.

Yapılan tahkikat sonucu, olayın önemsenmeyecek derecede olduğu, savaş sonrasında yurtlarına geri dönen göçmenlerden, Hıristiyanlarca malları gasbedilenlerin, mallarını tekrar almaya kalkıştıkları ve dolayısıyla da aralarında tartışma çıktığı, Bulgarlar zamanında Müslümanlara yapılan zulmün örtbas edilmesi düşüncesiyle böyle bir başvuru yapıldığı ortaya çıkmıştır.35 Öte yandan Çeşme Rumlarının göçleri sırasında ahaliyi yağmaya teşvik eden ve Rumlardan para alan Çeşme jandarma zabiti Nasib Efendi'nin görevine son verilmesi,36 İskeçe'de bir Bulgarın evine girip zorla parasını alan bir askerin hemen Divân-ı harbe verilerek ibret için çınara asılması,37 hükümetin bu tür hareketlere karşı tutumunu göstermektedir.

Gerek Yunanistan gerekse Bulgaristan, göçe mecbur kalan Türklerin topraklarına, büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nden gelen Rum ve Bulgarları yerleştirmeye başlamışlardır. Nitekim Bulgaristan, Batı Trakya'daki Müslüman ve Rum ahalinin içine 120.000 Bulgar göçmeni yerleştirmiştir.38 Bu arada adı geçen devletler işgal ettikleri yerlerdeki Hıristiyanların başka bölgelere göç etmesini de yasaklamıştır.39 Böylece barış için masaya oturduklarında, Avrupa kamuoyuna buralarda Türklerin azınlıkta kaldığını ispatlamayı ve işgal ettikleri toprakların kendilerine bırakılmasını sağlamayı hedeflemişlerdi. Bunda da bir ölçüde başarıya ulaştıkları söylenebilir. Hattâ aynı oyun Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Trakya bölgesi ile İzmir'de de oynanmak istenmiş, bunun için kendi sınırlarına yakın bu bölgelerde iskân çalışmalarında bulunmuşlardır. Öte yandan I. Dünya Savaşı sonrasında, buna benzer bir durum doğuda Ermeniler, batıda Rumlar tarafından tatbik edilmek istenmiştir.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Balkan Savaşı sırasında katliama uğrayan masum Türk halk kitlelerinin kesin sayısı bilinmemektedir. Rumeli'den Türk göçleri hususunda çeşitli araştırmaları bulunan Bilâl Şimşir'in tahminlerine göre bu sayı 200.000'den aşağı değildir.40 Hikmet gazetesinde, "Balkanlılar Vahşeti" başlığı altında verilen haberde harbin başlangıcından, 1913 yılı başlarına kadar Balkan müttefiklerinin işgal ettiği arazide silahsız ve masum Türklerden katledilenlerin miktarı 240.000 civarında olduğu ve katliama devam edildiği de belirtilmekte idi.41 Bu arada, Balkan mezâlimiyle ilgili neşredilmekte olan Kırmızı-Siyah Kitap isimli bir eserde yer alan bilgiye göre, Balkan Devletleri tarafından katledilen Müslümanların miktarı 500.000'den fazla tahmin edilmektedir.42

İşgal edilen topraklarda Türklere karşı sürdürülen baskılar üzerine Osmanlı hükümeti boş durmamış, Balkanlardaki bu mezâlimi dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır. Bunlardan, daha Balkan Harbi devam ederken İstanbul'da kurulan bir "Tetkîk-i Mezâlim Cemiyeti", yani zulümleri, vahşetleri araştırma, inceleme derneği, bu insanlık dışı davranışlara ait eserler, belgeler neşret-miştir.43 Balkan Harbinden sonra da Bulgar işgali sırasında işlenen cinayetleri ve işkenceleri

anlatmak için, Edirne vilâyetinden seçilen Türk, Rum, Ermeni ve Mûsevîlerden oluşturulan "Edirne Hey'eti", Talat Bey'den aldığı talimat üzerine, Avrupa merkezlerini dolaşmıştır.44

Bu tür çabalar sonunda etkisini göstermiş, Bulgaristan'ın, gerek Yunan, gerekse Türklere yönelttiği cinayet ve yağmalar, savaşın son evresinde dört bir yandan abluka altına alınmasına ve dış dünya ile bütün bağlantısının geçici de olsa kesilmesine sebep olmuştur.

Balkan Savaşı göçmenlerinin kesin sayısı hakkında da gerek arşiv vesikalarında, gerekse dönemin yayın organlarında kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak bir arşiv vesikasında, İstanbul vilâyetinde mevcut olan 200.000'e yakın göçmenin hazineye ait arazi ve çiftliklerde iskânı hakkında bilgiler bulunmaktadır.45 İkdam gazetesinde yer alan bir haberde ise, Balkan Savaşı'nın başlangıcından 10 Nisan 1913 tarihine kadar, Rumeli'den gelen göçmenlerin sayısının yaklaşık 200.000 kişi olduğu bildirilmektedir.46 23 Ekim 1912 tarihli başka bir vesîkada ise, Balkan Harbini müteakip sadece Trakya'dan göç eden Müslümanların sayısı 180.883 kişi olarak verilmektedir.47 Fakat verilen bu sayı harbi müteakip göç eden ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiye'sine müracaatla iskânlarını isteyenlerden ibaret olup, bunların 115.883'ü Bulgarların işgaline maruz kalan mahallerden, 65.000'i de Yunanların işgaline maruz kalan mahallerden gelmişlerdi.

Tevfik Bıyıklıoğlu'na göre ise, Balkan savaşında toplam 440.000 kadar Türk, Makedonya ve Trakya'dan Anadolu'ya göç etmiştir.48 Şimşir ise, Balkan Savaşı sırasında, aynı dönemde Balkanların başka yörelerinden kopan göçmenleri de hesaba katarak, yaklaşık bir milyon kadar Rumeli Türkünün yurtlarından sökülüp atıldığını, bu kitlenin 200 bin kadarının da savaş sırasında can verdiğini, geri kalanın ise Anadolu'ya sığındığını söylemektedir.49 Bir başka eserde de 1885 yılı ile 1923 yılı arasında Türkiye'ye sadece Bulgaristan'dan toplam olarak 500.000 kadar Türk'ün göç ettiği bildirilmiştir.50

Balkan Savaşı sırasında Türklerin yanı sıra, pek çok Müslüman olmayan unsur da mezâlimden kurtulmak için Anadolu'ya gelmiştir. Bu sırada Balkan devletlerinden genelde Sırplar ve Karadağlılar Arnavutlara, Bulgarlar Musevî ve Rumlara,51 Yunanlılar da Mûsevî ve Bulgarlara büyük ölçüde zulüm yapmışlardır. Bunlardan özellikle Yunanistan ve Bulgaristan birbirlerini suçlayıcı şekilde diplomatik sahada devletlerarası faaliyete başlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşından önce de, sadece Yunanistan'ın idaresine giren Trakya, Makedonya ve Epir'den Osmanlı ülkesine 200.000'den fazla Türk göçmeni geldi. Makedonya'dan Türklerin kovulması ve zulüm görmesi, Osmanlı ülkesinde tepkilerle karşılandı.52 Bunun üzerine Talat Bey de, Balkan harbinde hıyanetleri görülen unsurlardan memleketi temizlemeyi ön plâna aldı. İlk olarak çöküş sebebimiz olan savaşlarla, bunlardan önceki isyanlar Hıristiyan tebaanın teşvik ve kötülüklerinin ürünü olduğundan, hiç olmazsa tehlikeli yörelerde, yani sınır ve sahil bölgelerinde çetelere yardaklık ve yataklık edebilecek unsurların temizlenmesi gerekli görüldü. Nitekim bu hususta Bulgaristan'la kolaylıkla uyuşularak, İstanbul muahedesiyle Edirne, Kırklareli ve civarındaki Bulgarlar, bir miktar Müslüman halk ile değiştirildi.53 Ardından Rumların sevki için hazırlıklar yapıldı.54 Batı

sahilleri karşısında adalar Yunanlılar elinde bulundukça, İzmir vilâyeti kıyılarına çete çıkarmak için uygun bir merkez kurmalarından çekinilerek, bunun için Bursa ve İzmir vilâyetlerinden Rum unsurunun temizlenmesine gidildi.55 Balkan Savaşının başkumandan vekili Ahmet İzzet Paşa'ya göre, Bu kıyılarda yataklık edebilecek yoğun bir Rum unsuru bulunursa eski Makedonya karışıklıkları Anadolu'ya aktarılmış olurdu.56 Bu da tabii olarak, devletin başına belki de telafisi zor pek çok gaile açılması anlamına gelmekteydi.

Bunun sonucu olarak, tehcir Yunanistan tarafından başlatılmakla birlikte, Osmanlı Devleti Makedonya'dan sürülen 240.000 Türk'e karşılık, Yunanistan'ın beklemediği bir şekilde Doğu Trakya ve Batı Anadolu'dan aşağı yukarı aynı oranda Rum nüfusu çıkarttı. Makedonya'dan kovulan Türklerin Trakya ve Anadolu'daki Rumların yerlerini almalarının önüne geçemeyeceğini anlayan Yunan hükümeti, bu işi durdurmak için savaşı da göze alamayınca, bir anlaşmaya varmak zorunda kaldı. Sonuçta Osmanlı ve Yunan hükümetleri, Makedonya'da kalan Türklerle, Doğu Trakya ve Aydın vilâyetlerindeki Rumların karşılıklı olarak, ihtiyarî bir şekilde mübadelesi hususunda I Temmuz 1914'te bir anlaşmaya vardılar.57 Fakat bir ay sonra dünya savaşının başlaması bu anlaşmanın tatbikine imkân vermedi. Yalnız anlaşmadan evvel 240.000 Türk'ün Yunanistan'da kalan Batı Trakya ve Makedonya'dan Osmanlı Devleti'ne ve bilhassa Doğu Trakya ve Batı Anadolu'ya sığındıkları anlaşılmıştır. Buna karşılık, yine anlaşmadan evvel, Batı Anadolu'dan 80.000 Rumla, Doğu Trakya'da yaşayan 250.000 Rumdan bir kısmının Yunanistan'a kaçtıkları kabul edilebilir.58

Balkan Savaşı'ndan sonra ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler devam etmiştir.59 Balkan devletlerinden özellikle Bulgaristan, nüfusunu homojenleştirmek gayesiyle ülkesinde yaşayan azınlık Türklere karşı, milletlerarası anlaşmalara mugayir,60 çeşitli baskılarda bulunmuştur. Bu dönemde de, sosyal ve kültürel baskılar,61 dinî baskılar,62 ekonomik baskılar63 ve parçalanan ailelerin birleştirilmeleri şeklinde dört ana başlıkta toplanacak olan göç sebebinde, görüldüğü üzere tarihî misyon değişmemiştir. Cumhuriyet döneminde ilk kez göç işi bir anlaşma ile düzene girdi. 18 Ekim 1925 günü Ankara'da imzalanan "Türk-Bulgar İkâmet Sözleşmesi"nde göç konusu da yer aldı. Buna göre, Bulgaristan ülkesinde yaşayan Türklerin isteğe bağlı göçlerine engel olmayacaktı. Ayrıca göçmenler taşınabilen mallarını ve hayvanlarını serbestçe yanlarına alabilecekler, taşınmazlarını sattıkları takdirde de paralarını dışarıya çıkarabileceklerdi.64 Nitekim 1923-1980 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 500 bini aşmıştır.65 Bu dönemde yapılan göçlerin bir kısmı parçalanan aileleri birleştirmek amacıyla, anlaşmalar çerçevesinde, "Yakın Akraba Göçü" şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim bunlardan ilki 1950-51 yılı içerisinde yapılmış,66 ikincisi ise, 1968 yılı içerisinde yapılmıştır.67 Ancak, aslında ise her göç yeni parçalanan aile anlamına geldiğinden, bir sonraki göçe de zemin hazırlamış olduğu muhakkaktır.

Son olarak, XX. yüzyılın sonlarında bile, medenî Avrupa devletlerinin gözü önünde, Rumeli'de kalan Türklerden Bulgaristan'da yaşayanların, aradan geçen bunca seneye rağmen, yurdumuza eskiden olduğu gibi, nasıl feci şartlar içinde yollandıkları hepimizin hâlâ hatırındadır. Bilindiği üzere Bulgaristan Türk azınlığının silah zoruyla isimlerini değiştirmeye çalışması olayı üzerine Türkiye 22

Şubat 1985 günü Bulgaristan Hükûmetine bir nota vermiştir. Notada, iki ülke arasındaki sorunları ve "geniş kapsamlı bir göç" konusunu da içerecek bir görüşme teklif edilmiştir. Hatta Türkiye'ye göç etmek isteyecek bütün Bulgaristan Türklerinin kabul edileceği kararını dönemin Başbakanı Turgut Özal ve Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu Türk kamuoyuna açıkladılar. 1989 yılı başlarında, önceleri ferdî ve küçük gruplar halinde Bulgaristan'ı terketmek zorunda bırakılan Müslüman Türk ahali, Mayıs ayından itibaren kitleler halinde trenlerle Türk sınırına bırakmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda, Bulgaristan Hükûmeti,[68] 3-4 aylık kısa bir sürede yaklaşık 350 bin civarındaki Türk'ü sınıra yığmış ve Türkiye'ye göç etmelerini teşvik etmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da görülen en büyük ve zorunlu göç akımı olan bu olayda da yaklaşık 350 bin civarında insanımız, Bulgar hükûmetince Bulgarlaştırma hareketi çerçevesinde, Türkçe konuşmanın yasaklanması, Türk isimlerinin kullanılmaması, kültürel faaliyetlerin yasaklanması, camilerin kapatılması, Müslüman örf ve adetlerinin uygulanmaması gibi geçmişteki sebeplerden bir farkı olmaksızın, evlerini, mülklerini bırakarak Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır.

Bulgaristan'da Türklere karşı yapılan asimilasyon politikasının baş sorumlusu olan Todor Jivkov 10 Kasım 1990 günü ani bir kararla yönetim görevinden uzaklaştırılmış, 29 Kasım 1990'da basına yaptığı açıklamada ise Türklere karşı uyguladığı asimilasyon politikalarının sorumlusunun sadece kendisi olmadığını iddia etmiştir. Daha sonra Bulgaristan'daki Türk vatandaşları, bir araya gelerek Ahmet Doğan'ın önderliğinde "Haklar ve Özgürlükler" isimli bir parti kurmuşlar, yapılan ilk seçimde 23 milletvekili çıkarmışlardır. Bugün ise söz konusu parti Bulgaristan'da hükûmet ortağıdır. Bu da, özellikle Todor Jivkov döneminde Bulgaristan'da Türk olmadığını iddia eden Bulgar Hükûmeti'nin iddialarını çürütmesi ve Bulgaristan'daki Türk nüfusunu tespit açılarından önemlidir.

Sonuç

XIX. ve XX. yüzyıllarda, Balkanlardan Anadolu'ya yönelik göçlerin sebepleri arasında, yüzyıllarca egemen unsur olduktan sonra, başka bir devletin ve bilhassa kendi eski tebaalarının egemenliği altında yaşamak mecburiyetinin ağır gelmesi varsa da, asıl sebep, Türklerin kalmış oldukları bu gibi yerlerdeki yeni hükûmetin ve halkının bunları kaçırıp, mallarını almak ve ülkenin halkını tek bir milletten ibaret bırakmak istemeleri ve bunu elde etmek için hiçbir baskı ve zulümden çekinilmemesi yönü daha ağır gelmekteydi.

Kaybedilen topraklardan Anadolu'ya gelen göçmenler hemen her dönemde gerek göçleri ve gerekse geçici iskânları sırasında çeşitli problemlerle karşılaşmışlardır. Bunun yanı sıra devlet bu tür problemleri giderici tedbirler almaya çalışmış, göçmenler için çeşitli muafiyetler sağlanmıştır.[69] Göçmenler, karşılaştıkları ve sebep oldukları problemlere nazaran, Anadolu'nun demografik, ekonomik ve içtimaî yapısına da büyük etkilerde bulunmuşlardır. Göçmenler sayesinde yeni yerleşim birimleri oluşturulmuş, boş, harabe yerler ziraata açılmış, memleket mamur hale gelmiştir. Ancak devletin normal masrafları, iskân masrafları ile birleşince artmış, hazine de bu açığı kapamak için dış borçlanma yoluna gitmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, Anadolu'ya yönelik bir görünüm kazanan göçler, Anadolu'da nüfus yoğunluğunun tekrar artmasına sebep olmuştur. Ayrıca Rumeli'den gelen bu Müslüman-Türk göçmenlerin Anadolu ve Trakya'da gayrimüslimlerle meskûn yerlere, bilhassa Ege adaları karşısındaki bölgelerde bulunan Rumların yerine yerleştirilmeleri ve bu sayede Trakya ve Anadolu'yu ilerisi için birçok fitne ve fesattan korumak düşüncesi hükümetin ana prensibi olmuştur. Nitekim bu durum semeresini çok kısa sürede, daha Millî Mücâdele sırasında vermiştir.

Göçler sonucunda Anadolu'da çoğunlukta olan Türk unsuruna ezici bir sayısal üstünlük vermiştir. Bunun sonucunda göçmenler Anadolu'nun sosyal yapısını kuvvetlendirmiş ve Millî Türk Devletinin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Son savaşlar sırasında büyük kitleler halinde göç etmenin sakıncaları konusunda yazılan yazılar da yok denecek kadar azdır. Zira Rumeli'den yapılan göçlerin en önemli sonucu, bize göre, Osmanlı Devleti'nin bunları yerleştirmek ve zararlarını telafi etmek çabaları yüzünden uğradığı zararlardan çok, asıl Rumeli'nin bir daha Osmanlı sınırlarına katılması ümitlerine de bir çizgi çizmiş olmasıdır.

Son olarak vurgulanmak gerekirse; göç sorunu yüzyıllardan beri önemini koruyan bir gerçektir. İster Bulgaristan, ister diğer komşu veya alakalı devletlerden Türkiye'ye göç etmek isteyen Türkler bulundukça, zulümler yüzünden oradaki soydaşlarımız göçe zorlandıkça ve bu cephede onlara kucak açan Anavatan Türkiye ve Türk milleti ayakta kaldıkça göç sorunu önemini her zaman koruyacaktır.

Burada hemen şunu belirtmekte yarar vardır. O da, son yüzyılda sürekli göç problemiyle karşı karşıya kalan Osmanlı Devletinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin belirli bir göç siyasetinin olmamasıdır. Bu nedenle her zaman göçe hazırlıksız yakalanılmış ve aynı problemler yaşanmıştır.70

Geçmişte bizim olan, bugün ise sınırlarımız dışında kalan topraklarda yaşayan soydaşlarımızın haklarını korumak aslında bir bakıma bugünkü sınırlarımızı korumaktır. Nasıl ki Musul-Kerkük, Halep ve Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin haklarını korumadan Güney ve Güneydoğu sınırımızı emniyet altına alamazsak, Rumeli ve Kosova'daki Türklerin haklarını koruyamadığımız takdirde de Balkan sınırlarımızı emniyet altına alamayız. Geçtiğimiz yıllarda yapılan belki de hatalar sonucu, Balkanlar'da Türklerin en yoğun yaşadığı Kosova, Arnavut nüfûz alanı olmuştur. Bilindiği üzere Balkan Devletleri her fırsatta Balkanlardan Türk izlerini silmeye, Türkleri asimile etmeye çalışmaktadırlar. Nitekim Arnavutlar bile Sırpların Kosova'yı terk etmeleriyle yaptıkları ilk işlerden birisi 7 Temmuz 1999 tarihinden itibaren Prizren'de tek geçerli dili Arnavutça olarak belirlemek, diğeri ise okul ve iş yerlerindeki Türkçe ifadeler taşıyan tabelaları indirmek olmuştur.71 Temennimiz, siyasetçilerimizin, günümüz ve geleceğimizin siyasetini belirlerken, tarihten azami ölçüde faydalanmaları ve dersler çıkarmalarıdır. Bunun için de tarihe ve tarihçiye hak ettiği değerin verilmesi gerekmektedir.

DİPNOTLAR

1 Bu dönemde Osmanlı Silahlı Kuvvetleri bile Avrupa'daki teknolojik ilerlemeleri gecikerek ve yetersiz olarak izlemiştir. Bkz. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984, s. 32.

2 Osmanlı Devleti bu dönemdeki devlet düzenindeki bozulmalar hakkında bkz. Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII ve XIX. asırlarda), Ankara 1985.

3 Adı geçen savaşlar 1711 Osmanlı-Rus, 1723-1746 Osmanlı-İran ve 1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşlarıdır. Geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşüı, Osmanlı Tarihi, IV, I. Bölüm, Ankara 1978, s. 76-95, 172-230, 250-292.

4 Rifat Uçarol, Siyasî Tarih (1789-1994), İstanbul 1995, s. 59. İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 422 vd.; Ayrıca B. Lewis, a.g.e., s. 37.

5 Osmanlı Devleti'nin son yüzyıldaki dış siyasetinin gelişimi hakkında bkz. Ahmet Halaçoğlu, "Son Dönem Osmanlı Hariciyesinin Kısa Bir Değerlendirilmesi", Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslararası Kongresi, 7-9 Nisan 1999, Konya. 2000, s. 811-814.

6 Osmanlı Devleti'nin bu "Denge Politikası" Cumhuriyet devrinde de Atatürk tarafından devam ettirilmiş ve bugüne kadar sürmüştür. Bkz. Fahir Armaoğlu, 20. yüzyıl Siyasî Tarihi, Ankara 1984, s. 43 vd.

7 Tuncer Baykara, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1/1, Ankara 1983, s. 47.

8 Ayastefanos Antlaşması için bkz. M. Celâleddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s. 575-581; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1983, s. 64 v. d.

9 F. Armaoğlu, a.g.e., aynı yer.

10 Berlin Antlaşması için bkz. M. Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat, Haz. İsmet Miroğlu, III, İstanbul 1983, s. 684-698. Ayrıca bkz. E. Ziya Karal, a.g.e., s. 76-77.; Armaoğlu, a.g.e., s. 272-273. Ayrıca kongrede yapılan konuşmalar ve kongreye takdim edilen teklifler hakkında bkz.: M. Celâleddin Paşa, a.g.e., III, s. 635-678.

11 Ayastefanos ile Berlin Anlaşmasının kâr-zarar hesabı kıyası için bkz. Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, I, Kısım I, Ankara 1983, s. 3-4; Mahmud Celâleddin Paşa, a.g.e., s. 632-634; Nevzat Gündağ, 1913 Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakîlesi, Ankara 1987, s. 60.

12 Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara 1994, s. 40.

13 Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da Millî Mücâdele, I, Ankara 1987, s. 28.

14 24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus harbi ile birlikte gelişen göçlerin nedenleri, ortaya çıkan problemler ve bunlara karşı devletin almaya çabaladığı tedbirler ve nihayet Anadolu'ya yönelik göçlerin devlet üzerindeki etkileri hakkında bkz. Bilâl Şimşir, a.g.e., II, s. XXX; Nedim İpek,

Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara 1994; Faruk Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890) ", Osmanlı Araştırmaları-I, İstanbul 1980, s. 137-190.

15 Bıyıklıoğlu eserinde bu durumu; "Türkler, en kuvvetli devirlerinde bile, hakimiyetleri altına geçen Hıristiyanlar hiçbir vakit, kitle halinde ne öldürmüşler ne de göç etmeye zorlamışlardır. Hattâ din değiştirmeleri için baskı bile kullanmamışlardır. Eğer Türkler, Bulgarlar ve diğer Balkan milletleri gibi hareket etselerdi, bugün bir Bulgar, bir Yunan, bir Sırp, hattâ Romanya devlet ve milletinin mevcut olmaması lâzımdı" şeklinde ifâde etmektedir. Bkz: T. Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 29.

16 B. Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri, I, Ankara 1968, s. 10.

17 1886-87 tarihlerinde ise başta Bulgaristan olmak üzere, Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'dan, zorunlu göç nedeniyle, İstanbul'a 13.365 göçmen gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nedim İpek, a.g.e., s. 151-152.

18 Kemâl Karpat, Ottoman Population 1830-1914 (Demographics and Social Characteristics), Madison Wisconsin 1985, s. 75; Nedim İpek, a.g.e., s. 153.

19 Balkan Savaşı sırasında meydana gelen göçlerin sebepleri, göçmenlerin karşılaştıkları problemler, iskânları hakkında tarafımızdan doktora tezi hazırlanmış olup, söz konusu tez Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, Balkan Savaşı Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-13), Ankara 1984.

20 Bu konuda bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 23 v. d.

21 S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, İstanbul 1983, s. 359.

22 Bu konu hakkında kitabımızda geniş malumat olup, burada konu bütünlüğü açısından değinilmemiştir. Bkz. kitabımızın "Gayr-i Müslim Göçleri ve Sebepleri" kısmı.

23 Ş. Süreyya Aydemir, Enver Paşa, II, İstanbul 1986, s. 322-323.

24 Baskı ve zulümler genellikle komitacıların, askerlerin ve yerli gayrı Müslim tebaanın Müslüman Türklere uyguladıkları türlü işkenceler, ölüm olayları, yanmalardır. Dinî baskılar zorla din değiştirme, isim değiştirme ve islamî ibadetlerde yapılan kısıtlamalardır. Ekonomik sebepler ise göçe zorlanan insanlarımızın mülklerine el koyma ve paralarını gasp olayıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 31-45.

25 Hikmet, 140, 7 Kânûn-ı evvel 1328 (20 Aralık 1912), s. 3.

26 Hikmet, 106, 5 Zi'i-hicce 1330 (14 Kasım 1912), s. 1.

27 İştirak, 25, 3 Zi'1-kade 1330/1 Teşrîn-i evvel 1328 (14 Ekim 1912), s. 1. Karadağlılar daha önce de hududu tecâvüz edip, birçok Müslüman köyünü yakmışlar ve ele geçirdikleri çoluk-çocuk herkesi kesmişlerdir. Bkz. BA, BEO, nu. 307286, 30 Eylül 1328 (13 Ekim 1912).

28 Alemdar, 313, 13 Rebi'ü'l-âhir 1331 (22 Mart 1913).

29 Bu sırada göç edenler genellikle ilk olarak Kosova vilâyetine gelmişlerdir. Bkz. BA, BEO, nu. 307573, 10 Safer 1330/8 Teşrîn-i evvel 1328 (21 Ekim 1912), Belge zuhur etmemiştir. Bkz. Hariciye Gelen-giden, Defter nu: 189, Sıra nu. 1953 ile Dahiliye Gelen-giden, Defter nu. 78, Sıra nu. 2210.

30 Bir Fransız generali, yerli Rum halkının Bulgar komitecilerine rehberlik ederek, onlara Müslümanların evlerini gösterdiklerine şahit olduğuna dair rapor dahi yazmıştır. Raporun tamamı için bkz. Ahmed Cevad, Balkanlarda Akan Kan (Kırmızı-Siyah), Haz. Şevket Gürel, İstanbul (tarihsiz), s. 144-148.

31 Bulgar mezâlimi ve bunun yanı sıra Ermenilerin hareketine Gelibolu kolordusunun Bolayır'dan Edirne'ye kadar olan yürüyüşü esnasında tesadüf olunmuştur. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 40.

32 K. Mısıroğlu, Türk'ün Siyah Kitabı Yunan Mezalimi, İstanbul 1979, s. 65. Bu tür iddiaları Bulgaristan Balkan Savaşı öncesinde de yapmıştır. Konu hakkında Bulgaristan Reç Gazetesinde bir de makale yayınlanmıştır. İktibas eden için bkz. Silâh, 288-57, 4 Ağustos 1327 (17 Ağustos 1911). 93 Harbi'nde de bu çeşit iddialar yapılmıştır. Fakat Türkler, en kuvvetli devirlerinde bile, hâkimiyetleri altındaki hrıstiyanları hiçbir zaman kütle halinde öldürmemişler ve göçe zorlamamışlardır.

33 Ayrıca Bulgaristan sefaretinin ifâdesinde, durumun İstanbul muahedesine aykırı olduğu ve durum karşısında Bulgar hükümetince de Bulgaristan'da bulunan Müslüman köylerine aynı şekilde Bulgar iskân edileceği beyân edilmekteydi. Bkz. BA, BEO, nu. 321594, 6 Receb 1332/18 Mayıs 1330 (31 Mayıs 1914).

34 BA, BEO, nu. 321652, 21 Mayıs 1330 (3 Haziran 1914). Belgede adı geçen muhtıranın tercümesi de bulunmaktadır.

35 ATASE Arşivi, K. 154, D. 135, F. 4, 7 Eylül 1329 (20 Eylül 1913).

36 BA, BEO, nu. 321886, I Haziran 1330 (14 Haziran 1913).

37 Millî Mücâdeleye Giriş, s. 1373, Belge sıra nu: 88.

38 Sabah, 8751, 12 Kânûn-ı sâni 1329 (29 Ocak 1914), s. 1.

39 Hikmet, 105, 2 Teşrîn-i sâni 1328 (15 Kasım 1912), s. 3.

40 Bilâl Şimşir, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, Bulgaristan’da Türk Varlığı, I, Ankara 1987, s. 53.

41 Bkz. Hikmet, 169, 6 Kânûn-ı sâni 328 (19 Ocak 1913), s. 3. Aynı bilgi için ayrıca bkz. İkdam, 5715, 3 Kânûn-ı sâni 1328 (16 Ocak 1913), s. 4.

42 Yukarıdaki bilgi İkdam gazetesinin (numara 5772) haberinden alınmıştır.

43 Ahmet Cevat (Emre) Bey’in genel sekreterliğini yaptığı bu derneğin temsilcileri Avrupa’da değil önemli devlet adamları tarafından kabul edilebilmek, sıradan bir yazar veya muhabir ile görüşebilmeyi büyük başarı saymalarına rağmen, buna da pek muvaffak olamamışlardır. Bkz. Ş. S. Aydemir, Enver Paşa, II, s. 326.

44 Bu heyette “Faik (Kaltakkıran), Reşit Saffet (Atabinen), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Mahmud Nedim Bey, Kalbiyos Efendi, Orfanides Efendi, Muallim Karabet, Avukat Abraham Papasyan, Agob Şerbetçiyan ve Hayim Bahores” bulunmakta olup, millî bir sıfat ve mahiyet taşıdığı için son derece ehemmiyetli idi. Bkz. T. Bıyıklıoğlu, Trakya’da Millî Mücâdele, I, Ankara 1988, s. 71.

45 BA, MVM, 178, 3 Temmuz 1913. Ayrıca bkz. BA, BEO, nu. 314317, 18 Haziran 1329 (1 Temmuz 1913), Dahiliye Gelen-giden, 81, Sıra nu: 656.

46 Bu sayının sadece İstanbul’a gelen göçmenler mi, yoksa bütün Osmanlı topraklarına gelen göçmenler mi olduğuna dair bilgi yoktur. Bkz.: İkdam, 5795, 28 Mart 1329 (10 Nisan 1913), s. 4.

47 Bu vesîka Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu’nda bulunmakta olup, Garbî Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti belgeleri arasından temin edilmiştir.

48 Bıyıklıoğlu’na göre, Bulgar işgaline düşen Batı Trakya’dan 200 bin, Makedonya’dan ise 240 bin kadar Türk’ün yerlerinden kaçıp, Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Bkz. T. Bıyıklıoğlu, a.g.e., I, s. 92-93.

49 B. Şimşir, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, Bulgaristan’da Türk Varlığı (Bildiriler-7 Haziran 1985), I, Ankara 1987, s. 53.

50 Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 105.

51 Bulgarlar, Türklere yaptıkları gibi, Rumları da Bulgarlaştırma yoluna gitmişlerdir. Bkz. İlker Alp, “Tarihte Türklerin Bulgarlaştırılması, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 37, Ağustos 1985, s. 106-107.

52 T. Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 92. Ayrıca Yunanistan’a kalan yerlerdeki Türkler’in göçmesi ve göçmenler sorunu üzerinde görüşmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, II/3, Ankara 1983, s. 250-262.

53 Ahmet İzzet paşa, Feryadım, İstanbul 1992, s. 167. Ayrıca bkz. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Giriş İsmail Arar, Hürriyet vakfı yayınları, İstanbul 1986, s. 165.

54 Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Giriş İsmail Arar, Hürriyet vakfı yayınları, İstanbul 1986, s. 165. Bu tard kararından Osmanlı Devleti'ne sadık olmalarından ve hatta Karadağ'a karşı savaşan Karadağ'lı Müslümanlar istisna tutulmuşlardır. Bkz. BA, BEO, nu. 307525, 20 Ekim 1912.

55 Adalar denizi sahillerinde oturan Rum halkının Yunanistan'a göçleri ve meselenin mahiyetini yerinde tetkik etmek üzere bizzat yapılan seyahat ve bu konuda alınan tedbir ve kararlara dair Dâhiliye Nezâreti'nin tezkiresine karşı Meclis-i Vükelâ kararı hakkında bkz. BA, MVM, 190, 1 Temmuz 1914.

56 Ahmet İzzet Paşa, a.g.e., s. 167. Ülkenin yabancı unsurlardan temizlenmesi konusunda zamanın Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Halil Menteşe) şunları yazar: "Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyerek, cemiyetin teşkilâtı işi idare edecek, bir vak'a ihdas edilmeyerek yalnız Rumlar ürkütülecek, bu talimat dahilinde hareket başladı. Balkan Harbindeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyâtı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. Yüzbine yakın Rum kesiminin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. Urla ve Çeşme'de hicret başladı. Bergama, Dikili ve Menemen Rumları da ayaklandılar. Bu defa Venizelos protestoda bulundu. Harp tedârikâtı başladı. Bâb-ı Alî bu işte hükümetin bir müdâhalesi olmadığı, Balkan Harbinin tepkisi olarak halkın maneviyâtının bozulduğu ve kendi arzularıyla hicret etmekte olduklarını ileri sürerek, mahallinde Dahiliye nâzırıyla birlikte tetkikât yapmak üzere birer murahhas tayin edilmesi için süferâya notlar gönderildi. Sefirler, Bâb-ı Alînin teklifini kabul ettiler. Baş tercümanlarını Dahiliye Nâzırı'nın maiyyetinde berâ-yı tetkik İzmir'e gitmek üzere murahhas tayin ettiler. Vaziyeti mahallinde gördüler. Kimsenin burnu kanamamış… Harp önlendi. İzmir civarından da 200 bine yakın Rum Yunanistan'a gitti…" Halil Menteşe'nin Anıları, s. 165-166. Aynı metnin bir parçası 30 Ekim 1946 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nden alıntı şeklinde Y. Hikmet Bayur'un kitabında da yer almaktadır. Bkz. Bayur, a.g.e., II/3, s. 251.

57 Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 92. Mübadele sırasında Aydın vilâyetinde Rum göçmenlerle, Rumeli'den gelen Türk göçmenler arasında mübadeleye elverişli arazi ve çiftlikler hakkında da gerekli muamele yapılmıştır. Bkz. BA, MVM, 191, 12 Ağustos 1914, Zabıt Rakamı 320. Mübadele hakkında ayrıca bkz.: BA, MVM, 217, 21 Aralık 1919-Lozan Antlaşması gereğince Yunanistanla yapılacak ahali mübadelesi yönetmeliği için bkz. Kızılay Arşivi, Dosya nu: 05 (1923). Bu konuda ayrıca bkz. A. Aydınlı, Batı Trakya Faciasının İç Yüzü, İstanbul 1971.

58 Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 93. Ayrıca Yunanistan'a hicret etmekte olan Edirne, Hüdâvendigâr ve Aydın vilâyetleri ile diğer yerler ahalisinin Ziraat Bankasına olan borçlarından dolayı rehin edilen malların hiç kimseye tefvîz ve tahsis olunmaması hakkında Ticaret Nezâreti'nce gereken yerlere talimat gönderilmiştir. Bkz. BA, BEO, nu 322181, 2 Temmuz 1914. Trakya bölgesinden göç eden Rum

ve Bulgarların terk ettikleri emlâk ve arazi, geçici olarak, emval-i emiriyyeden sayılıp, icar bedellerinin hazineye teslimi kararlaştırılmıştır. Bunun yanında bazı evler de Rumeli'den gelen göçmenler ile fakir ahalinin ikametlerine tahsis edilmiştir. Bkz. BA, BEO, nu. 326730, 29 Mayıs 1915. Ayrıca bkz. BA, MVM, 197, 5 Mayıs 1915.

59 Cumhuriyetin ilânından sonra yapılan göçler hakkında bkz. Cevat Geray, Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı, 1923-1961, Ankara 1962.

60 Bulgaristan'daki Türk azınlıkların temel hak ve özgürlükleri milletlerarası Neully Barış Antlaşması (27 Kasım 1919'da ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Belçika, Yunanistan, Çin, Küba, Polonya, Portekiz, Romanya, Çekoslovakya, Suudi Arabistan, Yugoslavya ve Bulgaristan arasında imzalanmıştır), Lozan (24 Temmuz 1923), Türk-Bulgar dostluk Antlaşması (18 Ekim 1925'te Ankara'da imzalandı), Paris Barış Antlaşması (10 Şubat 1947'de ABD, SSCB, İngiltere, Avusturya, Çekoslovakya, Yunanistan, Hindistan, Yugoslavya, Yeni Zelanda, G. Afrika Birliği ve Bulgaristan arasında imzalanmıştır), Helsinki Nihaî Senedi (10 Ağustos 1975'te Helsinki'de 35 devlet tarafından imzalanmıştır) ve İnsan hakları Evrensel Beyannamesi ile Bulgar Halk Cumhuriyeti Anayasası'yla güvence altına alınmıştır. Bkz. Hamza Eroğlu, "Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu", Bulganistan'da Türk Varlığı I, Ankara 1987, s. 25 v. d.

61 Bulgaristan'daki Türkler de, Türkiye'nin latin alfabesine geçişinin hemen ardından, 1929'da latin alfabesini benimsemişler ve o sırada yaklaşık 100 bin civarında Türk asıllı çocuk eğitim-öğretim görmekteydi. 1946'da çıkarılan kanunla Türklerin okulları ve bunlara bağlı gayrımenkuller devletleştirildi. 1949 ise ilkokul dahil, 2 bin civarında Türk azınlık okulu bulunmaktaydı. 1951 yılından itibaren, Bulgaristan'da Türkçe okutulan derslerin oranı üçte bir oranına indirilmiş ve Bulgar okullarıyla Türk okulları birleştirilmeye başlanmıştır. 1959 yılında Türk okulları tamamen kapatılmış ve Türkçe seçmeli ders olmuştur. 1974 yılında ise bu uyulamaya da son verilmiştir. Görüldüğü üzere komünist rejimden sonra eğitimde Türklerin aleyhine gelişen durum süratlilik göstermiştir. 1960 yılında ilk kez Türklerin adlarına el uzatılmaya başlandı. 1984 yılı içerisinde ise Bulgar yönetimi, Türk azınlık arasında, gönüllü olarak Slav ismi almak görüntüsü vermek için, matbu isim değiştirme dilekçeleri vermiş, ancak istediği neticeyi alamamıştır. Bunun üzerine aynı yıl, silah zoruyla Türk adlarını slav isimleriyle değiştirmeye zorlamıştır. Ayrıca Türk çocukları ailelerinden alınıp, kreşlerde Bulgar kültürüyle yetiştirilme uygulamasına da geçilmiştir. 1985 yılının başlarında ise, Türkçe olarak yayın yapan son Türk gazetesi Yeşil Işık'ın da Türkçe yayını yasaklanmıştır. Görüldüğü üzere, yüzyıllarca Türk egemenliğinde yaşayan, Türkün hoşgörüsüyle millî ve kültürel değerlerini koruyan Bulgarlar, bu hoşgörünün onda birini Türklere göstermemişlerdir. Bkz. İlker Alp, a.g.e., s. 183; Kamuran Özbir, Bulgar Yönetimi Gerçeği Gizleyemez, İstanbul 1986, s. 42. Eğitim konusunda ayrıca bkz. Osman Keskioğlu, Bulgaristan'da Türkler, Ankara 1985; Bilâl N. Şimşir, Bulgaristan Türkleri, s. 48-166, 185-197.

62 Bulgar yönetimi uluslararası antlaşmaları da hiçe sayarak, Türklere verilen din ve vicdan hürriyetini yok saymış, işe ilk olarak, camilerin bir kısmını kapatmakla başlayarak, camiye gidenlere

baskı yapılmaya başlanmıştır. Hatta da ha ileri gidilerek, ölen kişilerin nüfus kayıtlarındaki isimler değiştirilmiş, tıpkı Balkan savaşı sırasında olduğu gibi, Türk kıyafetleriyle dolaşmayı yasaklamış, Türk azınlığın dini esaslara göre ölülerini gömmeleri, bayram yapmaları, kurban kesmek, oruç tutmak gibi dini vecibelerini yerine getirmelerini, çocukların sünnet ettirmelerini yasaklamışlar, uymayanlara ağır para cezaları verilmiştir. Bkz. K. Özbir, a.g.e., s. 44.

63 Özellikle komünist rejimin iktidara gelmesinden sonra, Türk azınlık tarım işçisi haline getirilmiş ve en ağır işlerde çalıştırılmıştır. 1984 yılından itibaren ise ekonomiyi, Türklerin isimlerini değiştirmek için bir baskı unsuru olarak kullanmıştır.

64 Bilâl Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Ankara 1986, s. 207; B. N. Şimşir, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, Bulgaristan Türkleri I, s. 60.

65 1923-1939 yıllar arasında toplam 198. 688 kişi, 1940-49 arasında 21. 353 (Bkz. Cevat Geray, Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı, 1923-1961, Ankara 1962, Tablo 2), 1950-51 göçünde 154. 393 kişi (Bilâl Şimşir, Bulgaris-

tan Türkleri, Ankara 1986, s. 227), 1968-80 arasında ise yaklaşık 130 bin kişi Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç etmiştir (Kâmuran Özbir, Bulgar Yönetimi Gerçeği Gizleyemez, s. 32. Ayrıca Bk. Ahmet Maranki, Balkan Mezalimi, İstanbul 1993, s. 80; B. Şimşir, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, a.g.e., s. 65).

66 Bunun için bkz. Bilâl Şimşir, Bulgaristan Türkleri, s. 314.

67 1951 yılı göçünden tam 17 yıl sonra, Bulgaristan Başbakanı Todor Jivkov, Dışişleri Bakanı İvan Başev’le Türkiye’yi ziyaretleri sırasında, 22 Mart 1968’de, Ankara’da Türk Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil arasında “Yakın Akrabaları 1952 yılına kadar Türkiye’ye göç etmiş olan Türk asıllı Bulgar vatandaşlarının Bulgaristan Halk Cumhuriyeti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne göç etmeleri hakkında” anlaşma imzalandı. Bkz. B. Şimşir, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, a.g.e., 65.

68 Bu sırada Bulgar hükûmetinin başında Todor Jivkov bulunmaktaydı. Todor Jivkov, 1956 yılında Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından iş başına getirilmiş ve bundan sonra Bulgaristan’ın Türklere karşı yürüttüğü politika değişmiştir. Bu dönemde Bulgar anayasalarıyla, milletlerarası ve ikili antlaşmalarla tanınan haklar yavaş yavaş kısıtlanarak kaldırılmıştır. Bkz. İlker Alp, Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlimi (1878-1989), Ankara 1990, s. 183.

69 Osmanlı Devleti’ne göç eden Rumeli ahalisi de, padişaha ve devlete bağlılıklarının bir delili niteliğinde teşkil ettikleri köy ve mahallelere Osmanlı padişahına izafeten Hamidiye, Aziziye, Reşadiye veya rahata ve huzura kavuşmaları dolayısıyla Refahiye, Kemaliye gibi isimler vermiştir. Nitekim bu gibi isimlere Anadolu’da sıkça rastlanmaktadır. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.e.,

70 Bu durum Balkan savaşı sırasında Ahmed Rasim tarafından yazılan “Hal ve Mevki” isimli köşe yazısında şu şekilde işlenmektedir “Dikkatimi bir şey çekti. O gördüğüm göçmen kafileleri

bundan 35 sene önceki göçmenlerin aynısı… Arabaları, hasır örtüleri, kıyafetleri, yürüyüşleri, mandaları ve öküzleri yine o… Hiç değişmemişler. Öyle ki, 35 seneden beri devam eden bir uykudan uyanan biri kalksa, hâlâ Rus muharebesinin devam ettiğine kani olur. Yoksa yine öyle de ben mi uyanıyorum? İhtimal. Fakat mutlaka acı bir ihtimal. Çünkü Ruslar değişti, Bulgarlar değişti, bunlar değişmedi. İşte muhaceretin sebebi, felsefesi, maddiyatı" Bkz. Felah, 1-8315, 30 Teşrîn-i evvel 1328 (12 Kasım 1912), s. 1.

71 Bu bilgi Enis Berberoğlu'nun "UÇK'nın Gerçek Yüzü" isimli köşe yazısından alınmıştır. Bkz. Hürriyet, 3 Ağustos 1999, s. 12.

XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler / Dr. Arzu Kılınç Ocaklı [s.896-906]

Araştırmacı / Türkiye

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey komşusu Rusya, güçlendikçe özellikle doğu ve güney yönünde yayılmacı bir siyaset izlemeye başlamıştır. XVI. yüzyılda İdil-Ural ve Batı Sibirya bölgelerini ele geçiren Ruslar, XVIII. yüzyılda Kırım'a iniyor ve daha sonraki yüzyılda da Orta Asya'daki Türk ve Müslüman topraklarına hakim oluyorlardı. Bu bölgelerde yaşayanların bir kısmı, başta topraklarına el koyulması sonrasında karşılaştıkları ağır ekonomik koşullar ve ardından maruz kaldıkları Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma baskısı karşısında, vatanlarını terk ederek Rusya içinde dağılmak ya da komşu Müslüman topraklarına göç etmek zorunda kaldılar.

Eldeki belgeler XIX. yüzyıl ikinci yarısından itibaren Rus hakimiyetine girmiş toplulukların içinde en eskisi olan İdil-Ural bölgesi sakinlerinden Kazan Tatarları ve Başkurtların Türkiye'ye kitle halinde göç ettikleri yönündedir. Rusya'da yaşayan Müslümanları göçe sevk eden nedenlerin başında kuşkusuz dini, siyasi ve ekonomik baskı ve yıldırma geliyordu. Bu baskıların yoğunluğu, Rusya'nın içinde bulunduğu iç ve dış sorunlarla orantılı olarak bazı dönemlerde azalmış veya çoğalmıştır.

Katerina II (1762-1796) tarafından 1789 yılında "Orenburg Dini İdaresi"1 adıyla kurulan müftülüğe kadar İslam dini, Rusya'da resmen tanınmamış ve Rusya Müslümanları halife olarak Osmanlı padişahına bağlı kalmışlardır. Ancak İslamiyet'e tanınan bu resmi statü, Rusya Müslümanlarının Osmanlı halifesine bağlılıklarının ve Osmanlı başşehriyle olan münasebetlerin devam etmesine mani olamamıştır.2

Mesela 1892 yılında emekli asker Cäläletdin Möhämmäd (ov) ve bazı arkadaşları, Rusya Müslümanlarının hürriyetlerinin kısıtlandığını anlatmak ve bu uygulmalara mani olunmasını istemek için İstanbul'a gelmişlerdir. Örnek olarak da Kazan Bişbalta'da ruhsatsız açılan medresenin müfettiş tarafından kapatılmasını, Rusça bilmeyen ve bu dilden imtihan olmayan adayların molla olmalarına izin verilmemesini göstermişlerdir.3 Bu olaydan anlaşılacağı üzere Müslüman eğitim kurumlarına yapılan müdahaleler de halkın tepkisini çekiyordu. Hele din adamlarının Rusça öğrenmeleri o dönemin Tatar toplumuna ters düşmekteydi.

İdil-Ural bölgesinin sakinlerinden Kazan Tatarlarıyla Başkurtları göç etmeye sevk eden nedenler, göçmenlerin hatıralarında şu şekilde açıklanıyordu: "Çarlık hükûmetinin Müslümanların mektep ve medreselerini kapatacağı, Kur'an'daki 'kafir' (Ruslar bu sözcüğün Müslümanlara kendilerini çağrıştırdığını düşünüyorlardı) kelimelerinin çıkartılıp yeniden bastıracağı haberlerinin yayılması."4 Darülharpte yaşamanın caiz olmadığı hakkındaki inanç ve baskı rejiminin verdiği huzursuzlukla Müslüman halk, belki meselenin aslını bile araştırmadan hicret etmeye karar veriyordu.

Yazar (G)aliasgar Gafur(ov)-Çıgtay (1867-1942), “Tutam” adlı hikayesinde, 1894 yılında Türkiye’ye göç etme nedenlerini muhacirlere yılda iki defa ürün alınan bereketli toprakların verilmesi, toprağı sürmek için saban ve hayvan, ev yapmak için ağaç yardımı yapılması ve göçmenlerin askere alınmaması gibi haberlerin halk arasında yayılması olarak gösterir.[5]

Rusya Müslümanlarının yurtlarından kaçmalarına neden olan bir diğer olay da 28 Ocak 1897 tarihinde yapılacağı ilan edilen nüfus sayımıydı. Yapılacak sayımla ilgili haberler Tercüman gazetesinde de çıkmaktaydı.[6] Rusya’da yaşayan Müslümanlar, nüfus sayımının bir bahane olduğunu, asıl amacın kendilerinin Hıristiyanlaştırılması olduğunu düşünmüşlerdi. İdil-Ural bölgesinden göçlerin büyük bölümü de zaten bu dönemde meydana gelmiştir. Müslüman halkın korkuları pek de yersiz sayılmazdı çünkü 1897 yılında, gerçekten Rusya’da yaşayan Müslümanlar aleyhine alınan bazı kararlar yürürlüğe konmuştu. III. Duma (Millet Meclisi) üyesi olan (G)aysa Enikeyev,[7] 9 Temmuz 1908’de Dumada yaptığı konuşmada, Rus hükûmetinin 20 Mart 1897 tarihinde aldığı kararların, Müslüman halka ana dil, din ve eğitim gibi konularda bir dizi kısıtlamalar getirmiş olduğunu açıklıyordu. Enikeyev, baskılara maruz kalan halkın bir kısmının, kurtuluşu ana yurtlarını terk etmekte bulduğunu ve o dönemde göç eden Tatarların en fazla tercih ettikleri ülkenin de Türkiye olduğunu söylemiştir.[8] Böylece Müslüman halka yönelik baskının sadece dini olmadığı aynı zamanda kültürel baskının söz konusu olduğu anlaşılıyor.

Özellikle Çar Aleksandr III (1881-1894) döneminde Panislavizm hareketiyle yoğunlaşan baskı rejimi ve Ruslaştırma çabaları, Müslüman halkı bunaltmıştır. Onun döneminde Kazan vilayetindeki İslamlar arasında bazı olayların çıktığı haberleri Petersburg sefareti aracılığıyla Osmanlı Devleti’ne de ulaşıyordu. Haberlerde 1897 yılında Kazan’daki olaylar karşısında hükumetin askeri tedbirler aldığı bildiriliyordu.[9] Bu huzursuzluklarda, sonuçlarının Müslüman halka ne şekilde yansıyacağının kestirilemediği nüfus sayımının da etkisi bulunuyordu.

Tatar yazarı Mähmüt Galäü (1886-1938) de, Möhacirlär adlı tarihi romanında 1897 nüfus sayımı korkusuyla Türkiye’ye hicret eden Tatarları işlemiştir. Roman, bir köyde Müslümanların bu sayım haberiyle sarsılmaları ve duyduklarını doğrulatmak için köyün muhtarına gitmeleriyle başlar. Muhtar, köylülere sayımın sadece Müslüman-Türkleri değil Rus, Fin gibi diğer halkları da kapsadığını söylese de halkı ikna edemez. Köylüler zaten “obur taifesi” adını verdikleri, ürünlerini ve hayvanlarını ellerinden alan vergi tahsildarlarından da usanmışlardır. Tüm bu olumsuz şartların üzerine eklenen sayım haberi, köy halkını harekete geçirir. Kırım’ın Odessa limanından vapurlarla İstanbul’a ulaşan muhacirler, oradan Eskişehir’e nakledilirler.[10] Yukarıda belirtilen nedenler, ahaliyi göçe sevk etmiş ve bahsedilen olaylar gerçekten yaşanmıştı. Türkiye’ye göçlerin roman ve hikayelere konu olması, bunun bir dönemin küçümsenmeyecek sosyal bir meselesi olduğunun işaretidir.

Arşivlerde Osmanlı Devleti’nin göçleri teşvik ettiği yönünde herhangi bir kayıta rastlanmamaktadır. Bunu doğrulayan resmi bir açıklama o dönemde Paris sefiri olan Salih Münir Paşa’dan gelmiştir. Sofya’yı ziyaretinde Rusçuk’a uğrayan Paşa’nın burada yaşayan Müslüman ahaliye yönelik tavsiyeleri Uhuvvet gazetesinde yayımlanmıştı. Müslümanlara vatanlarını terk

etmemelerini öğütleyen Paşa, İslamların kendi yerlerinde, yurtlarında kalmaları gerektiği görüşünün padişaha ait olduğunu ifade etmiştir. Bulgaristan'daki Müslümanlara eğitimin öneminden bahsetmiş, çocukların okutulmasına ve ülkenin resmi lisanının öğretilmesinin önemine de bilhassa dikkat çekmiştir.11

İdil-Ural Bölgesinden Gelen İlk Göçmenler

İdil-Ural bölgesi sakinlerinden Kazan Tatarlarının ve Başkurtların Osmanlı ülkesinde görülmeye başladıkları tarih, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yani Kırım Savaşı yıllarına denk gelmektedir. Kırım Tatarlarının yurtlarından büyük kitleler halinde göç ettikleri bu yıllarda, İdil-Ural bölgesinden gelenlerin sayısı fazla değildir.

Söz konusu dönemde Kazan Tatarlarının varlığına Balkanlar'ın Dobruca bölgesinde; İstanbul, Aydın, Hüdavendigar gibi Anadolu'daki çeşitli vilayetlerde; bugünkü Arabistan'ın kutsal Mekke, Medine ve Suriye'nin Şam şehirlerinde rastlanmaktadır. Bu tarihlerde Osmanlı ülkesinde yaşayanların çoğunun molla, hacı, müderris veya medrese talebesi gibi dini kimliğe sahip kişiler olduklarını görüyoruz. Memleketlerinden ayrılma nedenleri dini yaşamlarını sürdürecekleri serbest bir ortama kavuşmak veya arzu ettikleri İslami eğitimi almak olmalıydı. Kazan muhacirleriyle ilgili bilgilere, genellikle Osmanlı hükumetinden maddi yardım talebiyle yapılan başvurular sayesinde ulaşmak mümkün olmaktadır ve bu isteklere resmi makamlardan hemen her zaman olumlu cevaplar geliyordu. Bu tür örneklerden olan 1857 tarihli bir vesikada, Kazan muhacirlerinden Muhammed Efendi adlı şahsın, içinde bulunduğu maddi sıkıntıdan söz ederek kendisine maaş tahsisi için Ticaret Nezareti'ne başvuruda bulunduğu görülmektedir.12

Molla, hacı ve talebelere yapılan maddi yardımlar da kuşkusuz yeni gelecek kişiler için de cazipti. Bu yardımlar Orta Asya ve Çin'den gelen hacılara da yapılıyor, Osmanlı ülkesinde herhangi bir nedenle mağdur olmuş, parasız kalmış Müslümanlara barınacak yer gösteriliyor, dönüşleri için gerekirse para yardımı yapılıyordu.

1861 tarihli bir belgede Kazan ahalisinden Murtaza adlı kişi, Hicaz'a gitmek arzusunda olduğunu, kendisinin İskenderiye'ye giden bir gemiye bindirilip ücretinin ödenmesini talep ediyordu.13 İdil boyundan Karadeniz yoluyla hacca gidecek yolcular, İstanbul üzerinden gemiyle Akdeniz'e, oradan da Mısır limanlarına ulaşırlardı. Osmanlı başşehrinde bir süre kalan hacı adayları, Mısır'da da bir süre geçirirlerdi. Çünkü Mısır'daki camiler ve bilhassa dini ilimlerle uğraşan Tatar uleması için el-Ezher Medresesi büyük önem taşırdı.

Memleketinden ayrılarak yeni bir yaşam kuranlar, bu defa orada bıraktıkları ailelerini de yanlarına getirtmeyi düşünüyorlardı. İstanbul'a yerleşmiş olan Kazan'ın Tetuş üyezdi (kasabası), Orta Baltay volostına (nahiyesi) bağlı Küçük Bakırcı köyü imamı Molla Ubeydullah bin Hamid'in oğlu Hamidullah da ailesini yanına getirtmek için Muhacirin Komisyonu'na başvuruda bulunmuştu. Bu kişi dilekçesinde İstanbul'da kendi geçimini sağladığını ayrıca memleketindeki ailesine para yardımında bulunduğunu söylemektedir. Ancak, İstanbul'dan gönderdiği cüzi miktarın kardeşlerinin tahsil

masraflarını karşılayamadığını, ayrıca ebeveyninin de yaşlı olduğunu ileri sürerek kendisi için en uygun çözümün on kişilik ailesini yanına getirtmek olduğunu ifade ediyordu. Muhacirin Komisyonu Kazanlı Hamidullah'ın bu talebini, gereğinin yapılması için Hariciye Nezareti'ne havale etmişti.14 Söz konusu talepten İstanbul'a yerleşmiş olan Kazanlı gencin, kendi geçimini temin ettikten başka para yardımında bulunabileceği bir miktarı kazandığı anlaşılıyor. İstanbul'a getirtmek istediği kardeşlerine bir şekilde iş veya eğitim imkanının bulunduğu veya en azından ailenin kendi yurdundan daha iyi şartlarda yaşayabilmesi için uygun bir ortamın mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Kazan Tatarlarının genellikle Orta Asya bölgesi ve Çin'le ticaret yaptıkları bilinmektedir. Fakat Rusların Türkistan'a hakim olmaya başladıkları yıllarda, ticaret hakkı ellerinden alınan Tatarlardan Osmanlı ülkesine ticaret yapmak amacıyla gelmiş kişilere rastlanıyordu. 1855 yılında Kazan ahalisinden Abdullah, kardeşi Hasan ve üç arkadaşı ticaret tezkirelerinin verilmesi için İstanbul'da bekliyorlar ve Harbiye Nezareti'nde geçici olarak ikamet ediyorlardı.15 Bu kişilerin hangi malları alıp sattıkları hakkında malumat yoktur, fakat daha sonraki yıllarda İstanbul'da ticaret yapanlar artmaktadır.

Gazeteci Zarif Beşir, Kazan-Moskova treninde rastladığı bir Mişer gencinin sekiz yıl boyunca İstanbul'la ticaret yaptığını nakleder. Yirmibir yaşında ticaretle uğraşmaya başlayan bu genci para kazanmaya iten neden, aslında evlenmek için gerekli olan sekizyüz sum (ruble) başlık parasını ödemeye babasının maddi durumunun elvermemesiydi. Genç Mişer, İstanbul'a kürk getirip sattığını söylemektedir.16

XIX. yüzyıl ortalarında Rusya'dan Osmanlı ülkesine göç edenler arasında Kazan ahalisinden ve Nakşibendiyye tarikatine mensup olduğu belirtilen Şeyh Hafız Muhammedcan Efendi adlı bir zat da bulunmaktadır. Bu kişinin 1847 yılında Mekke'de bir tekke inşa etmiş olduğu, devletin de bu tekkeye tayinat ve kendisine maaş tahsis ederek yardımda bulunduğu öğreniliyor.17 Onun İzzet Efendi adındaki halifesi de aynı dönemde İstanbul'da ikamet ediyor, o da maddi yardım başvurusunda bulunuyordu.18 Şeyh Muhammedcan Efendi ardından Medine-i Münevvere mücaviri olduğundan19 ve Mekke'ye mücavir olarak gideceğinden bahisle gene maaş tahsisi için başvurmuştu.20 Onun Mekke ve Medine'den sonra Şam'da da ikamet ettiğini gösteren bir belge de mevcuttur.

Şam valiliğine onun namına yapılan başvuruda bulunan talebe-i umumiyeden olduğu belirtilen Abdürrahman adlı şahıstır.21 1850 yıllarında Mekke, Medine ve Şam civarında ikamet eden Kazan Tatarlarının bu şehirlerde bulunmaları tamamen dini nedenlerden kaynaklanıyordu.

1852 yılına ait bir başka belgede Medine şehrinde Kazanlı Hacı Muhammed Safa, talebe Abdürrahim Efendi ve Şam şehrinde Hamzazade Seyyid Hüseyin Efendi'ye bir miktar maaş tahsisiyle ilgili22 bir istekle karşılaşıyoruz ki bu da yukarıdaki görüşü doğruluyor. Daha önceki yıllarda İdil-Ural bölgesinden Hicaz'a ve Şam'a hem hac vazifesini ifa etmek hem de İslami ilimlerle uğraşmak amacıyla birçok kişi gitmiştir. Mesela, Ufa tevabiinden olan Abdülhalik b. Abdülkerim (ö. 1844), Kazan'da tahsil yapmış, 1798 yılında Hicaz'da ve Türkiye'de bulunmuş, daha sonra yeniden bir hac

seferine çıkmıştı. Abdülhalik b. Abdülkerim yurdunda medreseler kurmuş ve pek çok öğrenci yetiştirmiş bir müderristi. Ahmet isimli oğlunun yazdıklarına göre babası iki yılını Mekke ve Medine'de, birer yılını Mısır ve Kudüs'te, altı ayını da Şam'da ikamet ederek geçirmişti.23 Buradan anlaşıldığına göre XVIII ve XIX. yüzyılda İdil-Ural uleması eğitim için İslami ilimlerin merkezi olan şehirlerde uzun müddet kalıyor ve başta Arapça öğreniyorlardı. Memleketlerine dönüşlerinde bilgilerini eğitim müesseseleri açarak yani medreselerde gençleri yetiştirerek değerlendiriyorlardı.

İdil-Ural Bölgesinden Toplu Göçler

Rusya'nın İdil-Ural bölgesinden Osmanlı topraklarına toplu haldeki en erken göçler 1861 yıllında gerçekleşmişti. Bu durum Muhacirin Komisyonu'nun Kazan muhacirlerine uygulanacak muamele hakkındaki sorusuna karşılık onlara da daha önce gelen muhacirlerle aynı muamelenin uygulanacağının bildirilmesinden anlaşılıyor.24

Bu yıllarda Rusya tahtında Çar Aleksandr II (1855-1881) oturmaktadır ve onun döneminde Rusya'da büyük reformlar yapılmış, özellikle de 1861 manifestosunun (fermanının) ilanıyla Rus köylüleri toprak serfliğinden kurtulmuştur. Ancak Rusya için bu dönem Kafkasya'nın ve Türkistan'daki hanlıkların Rusların eline düştüğü, İdil-Ural bölgesi sakinlerine yani Kazan Tatarları, Başkurtlar ve Çuvaşlara karşı yeniden sistemli dini ve kültürel baskıların uygulanmaya başlanması anlamına gelmekteydi. Bu uygulamalardan biri, Kazanlı misyoner İlminski öncülüğünde hazırlanan gayri Rus kavimlere kril alfabesi esasında alfabe tanzim edilmesiydi. Ardından Müslümanlar yoğun olarak Hıristiyanlaştırma propagandasına maruz kaldılar. Ancak bu baskıların sonunda Rus hükumetinin hedeflediği sonuç alınamadı, hatta aksi tesirlerine şahit olundu.25 Aleksandr II, Kırım Savaşı sonrasında Rusya'nın güneyinde vuku bulan Kırım Tatarlar göçünü "istenmeyen unsurlardan kurtuluş" ve "mutlu bir olay" olarak nitelendiriyor ve göçlerin engellenmemesi için her türlü tedbirin alınmasını istiyordu.26 Bütün bu uygulamaların amacı yeni kazanılan topraklar da dahil olmak üzere Ruslaştırma politikasını bütün Rusya'ya yaymak ve hükumeti rahatsız eden sorunlardan kurtulmaktı.

Bu dönemde Rusya'nın değişik şehirlerden göç edenlere rastlanmaktadır. Mesela Astrahan (Ejderhan) ahalisinden olan ve dört kişilik ailesiyle birlikte İstanbul'a hicret etmiş Abdullah Efendi gibi.27 Daha ziyade bir ticaret merkezi olan bu bölgeden daha sonraki dönemlerde gelenlere rastlanmadığını söyleyebiliriz.

Tatar aydınları Osmanlı ulemasını yakından takip ediyor, görüşmelerde bulunmak için sık sık İstanbul'u ziyaret ediyorlardı. Kazanlı din alimi ve tarihçi Şehabeddin Mercani (1818-1889) döneminde pek yaygın olan bir düşünce de ehl-i İslam'ın Rusya'da terakkisinin mümkün olamayacağı ve bu yüzden Türkiye'ye hicret etmelerinin gerekliliği yönündeydi. O vakitler Kazan'ın en meşhur müderrislerinden olan Muhammed Abdülkerim Hazret28 ve daha birçok kişi bu nedenle hicret etmişlerdi. Mercani, bu fikre katılmıyor, Rusya'da yaşayanların da gerekli yenilikler gerçekleştiğinde ilerlemelerinin mümkün olabileceğini düşünüyordu.29 Muhammed Abdülkerim, tahsilini Buhara'da yapmış, Kazan'a döndükten sonra yirmi üç yıl boyunca üç veya beşyüz kadar talebe yetiştirmiş,

memleketinde pek saygıdeğer bir zattır. Onun yedi kişilik ailesiyle birlikte ülkesinden Osmanlı topraklarına göç ettiğini kendisine maaş tahsis edilmesi hususundaki başvurusundan öğreniyoruz. Niyeti Medine'ye yerleşmek eğer bu mümkün olmazsa Şam'da kalmaktı. Resmi makamların hakkında yapılan tahkikat sonucunda isteğinin geri çevrilmesini gerektirecek bir engel bulunmadığı belirtilmiş ve 10 Ekim 1863 tarihli iradeyle, isteği karara bağlanmıştı.30 Onun yurdunu terk etmesinin sebebi sadece Rus baskısı olmayabilir. Zira bu dönemde Tatarlar arasında Rusya'daki İslami eğitimin verildiği medreselerin ve müderrislerin yetersizliği hakkında konuşulmaya ve yenileşme münakaşaları yapılmaya başlanmıştı. Buhara'daki medreselerde tahsil eden bu müderrisin daha doğru bilgilere ulaşmak, İslami ilimleri yerinde öğrenmek arzusuyla hareket etmiş olması muhtemeldir. Onun daha sonraki yaşamını takip edemiyoruz ancak 1897 yılında seyahat ve hac amacıyla İstanbul'a gelen İmam Kurbanali Halidoğlu, Kazanlı Damolla Muhammed Kerim Hazret'in Edirnekapı'daki mezarını ziyaret ettiğinden bahsetmektedir.31 O tarihlerde Kerim Hazret'in vefat etmiş olduğu ve İstanbul'da defnedilmiş olduğu anlaşılıyor.

Abdülkerim Hazret'in Şam'a yerleşmek istediği yıllarda İdil-Ural bölgesinden gelen ve Hoca Molla Musa takımından oldukları belirtilen başka göçmen grubu da gene Şam şehrinde yerleşmek istiyorlardı. Altı hanede 27 nüfustan oluşan Kazan muhacirleri, evlerini ve yurtlarını "dinlerini muhafaza etmek" amacıyla terk ettiklerini ifade etmişlerdir. Osmanlı ülkesine gelen bu kişilerin Osmanlı tabiyetine alındıktan sonra yerleşecekleri bölgeye salimen ulaşmalarını sağlamak için yanlarına refakatçi olarak zaptiye verilmesi düşünülmüş, bu konuda Şam ve Sayda valilerine talimat verilmişti.32 Bazı Tatarların yerleşmek için Osmanlı yönetimindeki Şam eyaletinin (daha sonra Şam vilayeti) merkezi olan şehri seçmeleri, hac yolu üzerinde bulunan eski bir kültürel merkez olmasından kaynaklanabilir. Ancak İdil-Ural bölgesinden gelenlerin buraya rağbet etmelerinin kanaatimizce en önemli nedeni Nakşibendiliğin33 "Halidiyye" kolunun Suriye'de oluşmasıydı. Arap dünyasında Halidiyye'nin en yaygın olduğu ülke Suriye'dir ve tarikatın Şam'da kök salmasında meşhur Hani ailesinin büyük katkısı olmuştur.34 Daha sonraki yıllarda İstanbul'a gelerek Nakşibendi-Halidi şeyhi Gümüşhanevi'nin mürşidi olan Zaynullah Rasuli'nin (1813-1893) de İdil-Ural bölgesinde Halidiyye kolunun yayılmasında katkıları olmuştur.

Rusya Türklerinin göçleri gibi büyük bir sosyal meseleyi incelerken pek çok boyutu göz önünde tutmak gerekir. İnsanların ülkelerinden göç etmeye karar vermeleri, sadece siyasi değil aynı zamanda ekonomik nedenlerden kaynaklanabilir. Özellikle Rusya gibi ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı ve halkın %85'inin kırsal kesiminde yaşadığı ülkede, iklim dengesinin bozulması kuraklığa yani verimin büyük ölçüde düşmesine yol açıyordu. 1891 ve 1892 yıllarında Rusya'da meydana gelen kıtlık, zaten bozuk olan Rus ekonomisinin iyice sarsılmasına neden olmuş, hatta bu zor dönemde Amerika'dan Rusya'ya yardım yollanmıştır.35

Rusya'da yaşanan 1891 kıtlığı, Petersburg sefaretinden gelen haberler vasıtasıyla Babıali tarafından da yakından takip edilmişti. Bu tarihte yaşanan ve yaklaşık on dört milyon kişinin etkilendiği büyük afetten sonra, ümit bağlanan 1892 yılı mahsulünün de yeterli olmadığı haberi İstanbul'a

ulaşmıştı. Devlet, halka tohumluk yardımında bulunmuşsa da ahali diğer eyaletlere göç ettiğinden araziler ekilememişti.36

İdil-Ural bölgesinin en verimli kara toprağına sahip eyaleti olan Samara'nın ve bu eyalet dahilindeki Buzuluk'un kuraklıklardan en fazla etkilenen bölgelerin başında gelmesi, 1891 ve 1892 yıllarının ertesinde bu bölgeden Türkiye'ye göçlere neden olabileceği akla geliyor. Samara'dan ilk göç başvurusu 27.11.1893 tarihinde yapıldığına göre, başvuruyu yapanların 1891 ve 1892 yıllarındaki açlıktan etkilenmiş insanlar olmaları muhtemeldir.

Rusya'nın Samara gubernası (eyaleti), Buzuluk üyezdi, Mevlik ve Emirhan köyü ahalisinden 450 hane halkı, Osmanlı ülkesine hicret etmek niyetiyle başvuruda bulunmuşlardı. İstanbul'da Kazanlı Tekkesi'nde ikamet eden vekilleri Yusuf bin Hüsameddin ve Şerefeddin'in imzalarıyla verilen dilekçede, Ankara vilayetinde iskanlarına elverişli münasip bir arazi istida ediyorlardı. Muhacirler, hükumetten kendilerine verilecek arazinin dışında herhangi bir talepte bulunmayacaklarına dair senet vermişlerdi. Ancak Babıali'ye havale edilen istidanamede daha önceki başvurularına yedi, sekiz ay boyunca bir cevap alamayan muhacirlerin sefalat içinde kaldıkları da belirtiliyordu. Babıali'nin bu konudaki kararı o zamana kadar Osmanlı topraklarına toplu halde yerleşen Tatar muhacirleriyle ilgili herhangi bir müşkülata rastlanmadığı ve bu kafilenin Ankara vilayeti dahilindeki boş arazide topluca iskanlarının uygun görüldüğü yönündeydi.37

Muhacirin Komisyonu defterlerinde aynı yıllarda Samara'dan muhaceretle ilgili başka bir müracaatlar da mevcuttur. Bunlardan biri, Samara eyaletine bağlı Buta (π`à+ ?) isimli bölgeden 60 hane halkının iskanıyla ilgilidir.38 Samara'ya bağlı Buta sancağı ahalisinden 60 hane halkının hicret etmek arzusunda oldukları, vekilleri Ahuncan bin Osman vasıtasıyla Osmanlı makamlarına bildirilmişti. Resmi makamlarca vekillerinden mesarif-i seferiye, tayinat ve bedel-i iskan, çift hayvanatı, hane inşası, tohumluk ve yemeklik zahire verilmesi talebinde bulunmayacaklarına dair bir senet alınmış ve Ankara vilayetinde veya başka bir yerde iskanlarında bir mahzur olmadığı yönünde karara varılmıştı.39 XIX. yüzyılda muazzam göç dalgalarına maruz kalan Osmanlı Devleti'nin muhacirlerin her türlü ihtiyacına cevap vermesi mümkün olamıyordu. Gelen muhacirlerin hepsine maddi yardım yapılamıyor ve bazı kafilelerin hicret etmeden önce bu konuda herhangi bir talepte bulunmalarını önleyecek tedbirler alınıyordu.

Rusya'nın Samara bölgesinden ve bu defa Ufa40 vilayetine bağlı bazı köy ve kasabaların Müslüman Tatar ahalisinden olmak üzere 106 hane halkının göç etmeleriyle ilgili olarak başka başvuru mevcuttur. Buna cevaben de gene Ankara vilayeti dahilinde boş olarak bulunan arazide iskanlarına izin verileceği hakkında bir kayıt bulunuyor.41

Muhacirin Komisyonu defterlerinde Samara ve Ufa muhacirlerine ait kayıtlar 1894 ve 1895 yıllarında da devam ediyor. Daha sonraki muhacirlerin hangi bölgelerden geldiğine dair bazı ayrıntılı bilgilere rastlıyoruz. Samara vilayetinin Bügülme ve Ufa vilayetinin Minzele üyezdi ahalisinden 124 hane halkının da gene Ankara vilayetinde iskan edilmelerine karar verilmişti.42 Bir başka kayıt da

Rusya'nın Samara vilayetine bağlı Bügülme sancağıyla Ufa vilayetine bağlı Minzele sancağı ahalisinden 94 hane halkının hicretinin kabulü ve iskanları hakkındadır.43

Rusya'da Çar Aleksandr III (1881-1894) hüküm sürerken gayri Ruslara karşı Ortodokslaştırma-Ruslaştırma siyaseti de bütün hızıyla uygulanıyordu. Bu yıllarda Rusya Yahudileri de göç etmek zorunda kalıyorlardı. Onlara karşı uygulamaların hafifletilmesi için Petersburg'daki Amerikan sefiri memur edilmişti ve bunların bir kısmı Amerika'ya hicret etmişlerdi.44 Musevi muhacirlerin bir bölümü de Rus vapurlarıyla İstanbul limanına gelmişlerse de karaya çıkmalarına izin verilmemiş,45 Selanik'e gönderilmişlerdi.46

Bu dönemde İdil-Ural bölgesi ve Batı Sibirya'dan yapılan göçler kuşkusuz bu baskı rejiminin neticeleriydi. 1894 yılının Haziran ayında Rusya'nın Orenburg eyaleti ve Sibirya'dan gelen 200'ü aşkın Tatar ailesinin, Osmanlı ülkesine hicret etmek niyetiyle Rostov'dan geçtikleri Rostov konsolosluğu tarafından haber veriliyordu. İstanbul'a varmak üzere olan muhacirlerin, göç konusunda Osmanlı makamlarından izin almamalarına rağmen geri gönderilmelerinin söz konusu olmadığı ve muhacirlerin Kavak tahaffuzhanesinde gerekli sıhhi işlemleri yapıldıktan sonra iskan edilecekleri mahallere sevklerinin mümkün olacağı bildiriliyordu.47 İdil-Ural bölgesinin doğu kısmında, Orta Asya'ya açılan sahada yer alan Orenburg eyaletinin ahalisi genellikle Müslüman tüccarlardan oluşmaktaydı. 800-1000 kişiden oluştuğu anlaşılan bu kafileyi göçe zorlayan nedenleri tam olarak bilemiyoruz. Ancak Orta Asya'nın Ruslar tarafından fethinden sonra bu bölge ticaretinin 1860'lardan itibaren Tatarlara yasaklanması tüccar sınıfını ekonomik sıkıntıya maruz bırakmıştır.

Bu tarihlerde Orenburg eyaletinden gelen zengin bir kişiye de rastlanmaktadır. Orenburg ahalisinden olduğunu iddia eden Nasıreddin Nasırov adlı şahıs, memleketinde iflas ettiğini beyan etmiş fakat yanına aldığı 400 bin rubleyle Osmanlı topraklarına sığınmıştı. Yüksek miktardaki paraya sahip olması bu kişinin tüccar olabileceği ihtimalini akla getiriyor. Hüdavendigar vilayetinde ikamet eden Nasırov, aslında bu tarihten yedi-sekiz yıl önce İstanbul'a gelerek Osmanlı tabiyetine girmiş ve Bursa'ya yerleşmişti. Rusya hükumetince iadesi talep edilen Nasırov, Osmanlı tebasında olduğundan Rusya'ya iadesinin söz konusu olmadığına resmi makamlarca karar verilmişti.48

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İdil-Ural bölgesinden Türkiye'ye göç edenlerin büyük bir çoğunluğu, Rusya'nın Kazan eyaletinden gelmişlerdir. Bunu kesin olarak söyleyebilmemizin nedeni arşiv belgelerinde Rusya'dan muhacir gönderen eyaletlerin oldukça doğru olarak yazılmasıdır. Mesela Kazan eyaletinden olmayan göçmenlerin Samara, Ufa veya Orenburg'dan geldikleri açıkça belirtilmiştir.

XIX. yüzyılda gelen Kazan muhacirlerinin bugün daha çok Eskişehir ve Kütahya civarında yaşadıkları söyleniyorsa da bu bilgiler eksiktir ancak Kazan Tatarlarının daha ziyade Batı Anadolu'da ve özellikle Hüdavendigar vilayetinde iskan ettirildikleri doğrudur. Eskişehir ve civarında daha yoğun olarak bulunmalarının nedeni, Kazan'dan göç ettikleri dönemde daha önce gelen hemşehrilerinin yakınına yerleşme arzularının Osmanlı makamlarınca göz önüne alınmasıdır. Mesela, 1899 yılında

gelen Kazan muhacirlerinin Malatya'da bulunan Sultan Suyu Çiftlik-i Hümayunu'nda iskanları kararlaştırılmıştı. Fakat resmi işlemlerini Ahuncan adındaki vekilleri aracığıyla yapan Kazan muhacirleri, Karahisar-ı Sahib sancağında yerleşmeyi arzu ettiklerini belirtiyorlardı. Muhacirlerin istekleri doğrultusunda hareket eden yetkililer, bir kısmını iskan için Karahisar-ı Sahib sancağına, 50 kişilik bir kafileyi de Malatya'ya göndermişlerdi. Göçmenler, kendilerine tahsis edilecek uygun mahalde yerleşeceklerine dair senet imzalamışlarsa da, çiftliğe vardıklarında sözlerinde durmayarak çeşitli taleplerde bulunmuşlardı. Bu yüzden daha sonra gelen 31 hanede 174 nüfus muhacirinin daha yakın mahallerde yani Karahisar-ı Sahib sancağında iskan edilmelerine karar verilmişti.49

Kendilerine Anadolu'da tahsis edilen araziden memnun olmayan bazı Kazanlı muhacirler sayesinde göçmenlerin iskanıyla ilgili daha ayrıntılı bilgilere ulaşıyoruz. Elimizdeki bir başka belge iskan için Malatya'ya gönderilen ve yukarıda adı geçen kafileyle alakalı olabilir. Yazışmalardan çıkan sonuçlara göre altı ay evvel Rusya'nın Kazan cihetinden hicret eden Tatarlar, Malatya'da yerleştirildikleri arazinin susuz ve kıraç olması yüzünden bulundukları mahalli terk etmişlerdi. Bugünkü Samsun ilinin Havza ilçesine hareket eden, 11 hanede 51 nüfusluk Tatar muhacirlerine 5 hanenin daha katılmasıyla toplam 16 hanede 111 Kazan muhaciri, ülkelerine geri dönmek için müracaat etmişlerdi. Fakat Havza'da bulunan muhacirlerin ülkelerine geri dönmeleri, Osmanlı devlet ve hükumetinin şanına yaraşmayacağından uygun bulunmamış, onlara Vezirköprü kazasına tabi Küfelik karyesinde 2346 dönümlük bir arazi tahsis edilmişti. Burada barınacak hane inşa eden muhacirlerin, gördükleri iyi muamele karşısında padişaha duacı oldukları ifade edilmektedir. Aynı belgede Rusya'dan Amasya'ya muhacir kafilelerinin geldiği ve gelmeye devam etmekte olduğu kaydedilmektedir.50

Bir ara ülkelerine geri dönmekte ısrar eden bu muhacirlerin, 1901 yılına gelindiğinde o tarihte Sıvas vilayetine bağlı Köprü kazası, Küfelik karyesi civarında Kuş Yuvası denilen mahalde ikamet etmekte oldukları tespit ediliyor. Burada iskan edilen ve 23 hane inşa eden Kazan muhacirinin yaşadığı yerleşim yerinin adının Hilmiye olmasına, imam ve muhtar mühürlerinin verilmesine karar verilmişti.51

Osmanlı ülkesine tavattun etmek üzere gelen muhacirlerin tekrar memleketlerine dönmelerine izin verilmezdi. Doğal olarak Rusya'ya dönmek isteyen Kazan muhacirleri de aynı uygulamaya tabi tutulmuşlardır. 1894 yılında gene muhacir olarak Memalik-i Şahaneye geldikten sonra fikir değiştirenlere rastlanmaktadır.52 Aslında Rusya'dan ayrılan muhacirlerin ülkelerine kabul edilmeleri de pek mümkün değildi. Üstelik göç etmek için gayri menkullerini ellerinden çıkaran muhacirlere Rus makamları geri döndükleri takdirde kabul edilmeyeceklerini bildiriyorlardı.

Daha sonraki dönemde yeniden benzer bir durumla karşılaşıyoruz. Trabzon vilayetinden gönderilen bir telgrafta Samsun'da bulunan Kazan muhacirlerinin Rusya'ya dönmek için harekete geçtikleri bildiriliyordu. Vilayete gönderilen tebligatta muhacirlerin dönüşlerine mani olunması bildirilmişti.53 Rusya'ya dönmek teşebbüsünde bulunan muhacirlerin derhal iskan edilmeleri hakkındaki karar, Trabzon vilayetine gönderilen telgrafla ulaştırılmıştı.54 Ancak Samsun'da bulunan

Kazan muhacirlerinin Rusya'ya avdet fikrinde ısrarcı olmaları üzerine Babıali'nin bu konudaki kesin kararı Trabzon vilayetine gönderilmişti.55 Fakat belge bulunamadığından neticeyi tam olarak öğrenmek mümkün olmamıştır.

Muhacirin Komisyonu defterinde Ankara vilayetinin Maden kazasında bulunan 111 Kazan muhaciriyle Trabzon vilayeti dahilindeki Havza'daki Dağıstan muhacirleri hakkında bir irade olduğundan bahsedilmektedir. Bu irade muhtemelen muhacirlerin yerleştirilmesi hususunda olmalıdır.56

Kazan muhacirlerinden oluşan bir başka kafile, Yozgat'ın Boğazlıyan kazasında iskan edilmişti. Bunların iskanları için 40 bin kuruştan fazla harcama yapıldığı halde gene firar ettikleri tespit edilmişti. Kazan muhacirlerinin iskan mahalline iadeleri kararlaştırılarak Mersin Mutasarrıflığı'na bildirilmişti.57

Aslında bu dönemde Anadolu'ya yerleştirilen muhacirlerin iskan yerlerinden izinsiz olarak uzaklaşmaları yasaktı. Hele Rumeli, Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin sayısını da göz önüne alırsak iskan işlerinin ne kadar karmaşık olduğu anlaşılır. Ancak gene de yerleştirildikleri araziden memnun kalmayanlara imkanlar ölçüsünde yardım edilmeye çalışıldığı arşiv kayıtlarından tespit edilmektedir. Örneğin Kafkasya'nın soğuk iklimine alışkın insanların, sıcak bölgelerde iskan edilmeleri şikayetçi olmalarına yol açıyordu. Bu topluluklar olanaklar ölçüsünde yaşamalarına daha uygun bölgelere sevk ediliyorlardı.

İdil-Ural bölgesinden gelenlerin bir kısmının Ankara vilayeti dahilinde iskanları uygun bulunuyordu. Ankara vilayetine, büyük kitleler halinde göç gelen Kırım Tatarlarının ve Çerkeslerin de sevk edilerek yerleştirildikleri bilinmektedir. Ankara'nın iskana elverişli boş araziye sahip olmasının yanı sıra, 1892 yılında demiryolu ile İstanbul'a bağlanmasının göçmenlerin ulaştırılmasında kolaylık sağladığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

1894 yılında Kazan vilayetine bağlı bazı kasaba ve köy halkından 363 hane Müslüman muhacirinin Tatar kabilesinden olmalarından dolayı Ankara vilayetindeki boş arazide iskan olunabilecekleri gibi diğer bir vilayete de gönderilmelerinde bir sakınca görülmediği de belirtilmekteydi.58

Rusya'dan göç eden kafilelerin pek çok yönden mağdur oldukları kesindi. Göçmenler sadece topraklarından ayrılmakla kalmıyorlar ayrıca taşınmaz mallarını değerinin altında elden çıkarmak zorunda kalıyorlar hatta bunların satışı dahi engelleniyordu. Böylece Osmanlı ülkesine muhacir yollayan ülke konumunda olan Rusya, maddi olanaklarının tümü ellerinden alınan insanları göndermiş ve taşınmaz mallarına da el koymuş oluyordu. Mesela, Rusya'dan Osmanlı Devleti topraklarına göçmeyi isteyen 400 hane halkı, vekilleri olan Tatar Ahuncan imzasıyla verdikleri dilekçede Rus hükumetinin emlaklerinin satışına izin vermediğini bildiriyorlardı. Bunların hicretlerinin kolaylaştırılması için Babıali'nin bir karar vermesi isteniyordu.59 Tatarlar, Rus hükumetiyle olan meselelerin çözümünde, Osmanlı hükumetinin aracı olmasını bekliyorlardı. Rusların emlak satışını

engellemelerindeki amaçları ya halkı hicretten men etmek ya da gidecek halkın mallarına son anda el koyarak gözden çıkartılan bu insanların gidişinden bir fayda sağlamak olduğu akla gelebilir.

Göç eden köylüler, Rusça bilmediklerinden ve mevzuata vakıf olmadıklarından devletle olan resmi işlemlerini de aracılar vasıtasıyla yerine getiriyorlardı. Bu çeşit aracıların bazen halkı kandırıp dolandırdığına da şahit olunuyordu. Kazan vilayeti mahkemesi Çistopol (Çistay) şehrine giderek Hidayetullah ve Fatihullin adlı iki suçlunun davasına bakmıştı. Bu kişiler birçok İslam karyelerini gezip Memalik-i Osmaniye'ye hicret yolu açmak ve gerekli ruhsatı almak bahanesiyle birkaç bin ruble toplamışlardır. Ardından topladıkları meblağı Çistopol'de bulunan başdolandırıcı Kasımof ismindeki kişiye vermişlerdi; parayı alan kişi kayıplara karışmış, suça alet olanlar ise hapse mahkum olmuşlardı.60 Halktan toplanan meblağa bakılırsa göç etmeye hevesli pek çok kimsenin olduğu ve bunların izin almak için vekilleri vasıtasıyla Rus makamlarına belli bir miktar para yatırdıkları anlaşılmaktadır.

İdil-Ural bölgesinden gelen göçmenlerin genellikle Kırım üzerinden gemilerle Karadeniz'i aştıkları biliniyor, bazıları da Karadeniz'in doğu sahilindeki sınırlardan Osmanlı topraklarına girmeye çalışmışlardı. Kazan İslam ahalisine mensup böyle bir gruba Memalik-i Şahane'ye hicret etmek üzere filikaya binerken Rus askerleri tarafından üzerlerine ateş açılmış ve bir kısmı da ölmüştü. Bu kafile Türkiye'ye Batum yoluyla ulaşmış, fakat Batum'un Fecr (?) limanından Rizeli Hasan Reis'in filikasına binerken Rus askerlerinin ateşine maruz kalmışlardı. İçlerinden iki çocuk, bir delikanlı ve bir kadın toplam dört kişi ölmüş ve beş kişi yaralanmış, diğerleri sağ olarak Hopa'ya varabilmişlerdi.61 Rus askerinin ateşine maruz kalanların küçük bir grup oldukları ve muhtemelen Rus makamlarından izinsiz oldukları anlaşılıyor. Daha büyük kafileleler Kafkasya yolundan ziyade Karadeniz üzerinden geliyordu ve buradaki limanların gümrüğünde Rus memurlarınca pasaport kontrolü yapılıyordu.

Aynı yılda bir başka Kazan muhacir takımı, gene Karadeniz'in doğusundan Türkiye'ye girmişlerdi. Bu kişiler yolculuklarını geceleyin de sürdürmüşler ve dağ yolunu aşarak Hopa'ya kadar ulaşmışlardı. Bu kafile kadınlı erkekli 20 kişiden oluşmaktaydı.62

Eskişehir'de bulunan Çifteler Çiftliği'nde Kırım ve Kazan Tatarları iskan edilmişlerdi. 1901 yılına ait bir vesikada Çifteler Çiftlik-i Hümayunu'nu dahilinde "Başkurt" isimli bir mahallin mevcudiyetinden bahsediliyordu. Bu yerleşim biriminin adı daha sonra Burhaniye olarak değiştirilmiştir.63 Bu isimden buraya sadece Kazan Tatarlarının değil aynı zamanda Başkurtlardan da önemli sayıda kişinin göç ettiği anlaşılmaktadır. Zaten Başkurtlar arasından da Türkiye'ye göçlerin olduğu ve bugün onların torunlarının Konya'nın Böğrüdelik (Reşadiye) köyünde yaşamakta oldukları bilinmektedir.64

Muhacirin Komisyonu defterlerinde Ufa muhacirlerine ait kayıtlar 1894 ve 1895 yıllarında da devam ediyor. Samara vilayetinin Bügülme ve Ufa vilayetinin Minzele üyezdi ahalisinden 124 hane halkının da gene Ankara vilayetinde iskan edilmelerine karar verilmişti.65 Bir başka kayıt da Rusya'nın Samara vilayetine bağlı Bügülme sancağıyla Ufa vilayetine bağlı Minzele sancağı ahalisinden 94 hane halkının hicretinin kabulü ve iskanları hakkındadır.66

Arşiv belgelerine göre XIX ve XX. yüzyılda İdil-Ural bölgesinden hicret eden Kazan Tatarlarının, Anadolu'da Hüdavendigar, Ankara, Trabzon, Sivas ve Aydın vilayetlerinde iskan edildiklerini tespit ediyoruz. 1867 yılına kadar eyalet olan Hüdavendigar vilayetine gönderilen Kazan muhacirleri, Bursa merkez sancağı, Karahisar ve Kütahya sancaklarına yerleştirilmişlerdi. Bugün Kazan Tatarlarının yaşadığı Eskişehir ili de XIX. yüzyılda Eskişehir kazası olarak Hüdavendigar vilayetinin Kütahya sancağına bağlıydı. Eskişehir 1894 yılında demiryolunun ulaşmasıyla gelişmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Eskişehir civarına çok sayıda Kırım Tatarı yerleştirilmişti.

Bugün Eskişehir merkez ve Çifteler ilçesinin Osmaniye (Kuruhöyük) köyünde bu göçmenlerin akrabaları yaşamaktadır.67

Eskişehirde Çifteler harası olarak da bilinen bir Çiftlik-i Hümayun bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çifteler'de kain bu Çiftlik-i Hümayun'a göçmenler iskan ettirilmeye başlanmıştı. Hatta Kırım savaşı döneminde Karahisar-ı Sahib sancağına bağlı olan bu çiftlikte Rus esir askerleri de barındırılmıştı.68

İdil-Ural bölgesinden göç edenlerin buradaki varlığını, devletin kendilerine yaptığı yardımlar sayesinde de öğreniyoruz. Örneğin Çifteler Çiftlik-i Hümayunu, Osmaniye köyüne yerleşen Hasan Rahmetullah ve sekiz kişiden oluşan ailesi, diğer muhacirlere verilen yemeklik ve tohumluk yardımını alabilmek için dilekçe vermişlerdi. Kütahya sancağı Mutasarrıflığı, bu aileye yemeklik ve tohumluk olmak üzere otuz kilo zahire gönderilmesine karar verilmişti. Aynı aile daha önce İstanbul'da Dizdariye mahallesinde ikamet etmekteyken Eskişehir'de yaşayan akrabalarının yanına gitmek istediklerini arz etmişlerdi. Devlet tren ücreti ve yol parası konularında da muhacirlere yardımcı olmuş ve bu arzuları da yerine getirilmişti.69

Belirlenen iskan yerlerine ulaşan ve yerleşen muhacirler, uzun süren güçlüklerden sonra yeni bir vatan edinmeleri kolay olmuyordu. Araştırmalarda muhacirlerin durumlarından şikayetçi olduklarını belgeleyecek pek az konuya rastlanmıştır. Kazan Tatarlarının Çifteler Çiftliği'ne iskan ettirildiklerini belgeleyecek bir başka belge de Kazan ve Silistre muhacirlerinin, iskan edildikleri mahalden memnuniyetlerini dile getirmek amacıyla teşekkür mazbatası göndermeleriydi. Bu mazbata seraskerlikçe takdim edilmişti.70

1900 yılına ait bir iradeye göre 32 hane Kazan muhacirinin Kütahya sancağına bağlı Tavşanlı nahiyesinde yerleştirilmesine karar verildiği anlaşılmaktadır. Tavşanlı nahiyesinde Kazan muhacirlerinin teşkil ettikleri bu köyün Hamidabad olarak adlandırılmasına karar verilmişti.71

1896 yılı sonlarına doğru Aydın vilayetinde, 107 hanede 480 nüfus Kazan muhacirinin iskan için beklemekte olduklarını da öğreniyoruz. Aydın vilayetine aynı zamanda büyük gruplar halindeki Girit ve Rumeli muhacirleri de yerleştirilmiştir. Maişetlerinin temini halinde, Kazan muhacirlerinin Maraş sancağı dahilindeki Andırın kazasının Karga Çayırı adlı mahalde bulunan boş arazide iskanları düşünülmüştü. Ancak bu mevkiye daha önceki muhacirlerce rağbet edilmediği biliniyor. Aydın

vilayetindeki Kazan muhacirlerinin bu bölgeye gönderildiklerine ve iskan edildiklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.72

Sivas, Ankara, Trabzon, Hüdavendigar vilayetlerinde iskan ettirilen Kazan muhacirlerine ülkelerinden hemşehrilerinden de yardım gelmiştir. Bu da diğer muhacirlerle karşılaştırıldığında pek örneğine rastlanmayan bir durumdu. Böylece Türkiye'ye yerleşen Tatarlarla İdil-Ural sakinleri arasındaki ilişkilerin de devam ettiği anlaşılıyor. Muhacirlerin memleketleriyle haberleşebilmeleri veya en azından Rusya'daki hemşehrilerinin onlara olan ilgileri, belki memleketteki kalan akrabalarını da göçe teşvik edebiliyordu.

Samsun ve Havza'nın Küfelik karyesi, Boğazlıyan kazası ve Sivrihisar köyleriyle Afyonkarahisar'ın Yalvadin nahiyesinde tavattun etmiş 175 hane Kazan muhaciri için muteber Kazan tüccarlarından Ahmed Bey73 tarafından yardım gönderilmiştir. Gönderilen 99 top eşyayı muhacirlere tevzi edilmek üzere Kazanlı Ahuncan Efendi vekil tayin edilmişti. Bu konuda gereken kolaylığın gösterilmesi hakkındaki talimat Sivas, Ankara, Trabzon, Hüdavendigar vilayetlerine gönderilmişti.74

Devlet, her ne kadar sınırlardan giren göçmen kafilelerinden maddi yardım talebinde bulunmayacaklarına karşı senet alsa da muhacirlere imkanlar nispetinde yardıma devam ediyordu. Ankara'da iskanları kararlaştırılan Kazan muhacirlerinden o zamana kadar gelmiş olan 500 nüfus için resmi kurumlar arasında varidatın arttırılmasına yönelik teşebbüste bulunuluyordu. Bu muhacirlere gerekli olan tarım, hayvan, tohumluk ve yemeklik için 160 bin olan varidatın 250 bin kuruşa çıkarılması hakkında yazışmalar yapılmıştır.75 Muhacirin Komisyonu, gene Ankara vilayetinde iskanları kararlaştırılan Kazan muhacirleri için 206 bin kuruşluk varidatın havalesini istiyordu. Paranın inşa olunacak haneler, zirai alet, hayvan, tohumluk, yemeklik zahire masraflarına harcanacak meblağ olduğu belirtiliyordu.76

Anadolu'ya iskan ettirilecek muhacirlerin, sevki tren yoluyla yapılmaktaydı. Göçmen kafilelerinin bu yolculukları ayrı bir masrafı gerektiriyordu. Maliye Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede Ankara'ya gitmiş olan 437 nüfus Kazan muhacirinin şimendifer ücreti olmak üzere 40 bin kuruşla ilgili işlemlerin tamamlanması da isteniyordu.77

Rusya topraklarının merkezinde bulunan İdil-Ural bölgesinden göçlerin kaçak olarak gerçekleşmesi mümkün değildi. Dolayısıyla Rusya'dan göç etmek için gerekli ödemelerin yapılarak işlemlerin tamamlanması ve göç izninin alınması gerekiyordu. Dönemin şartlarında Kazan ahalisinin göçleri de çok güç şartlarda gerçekleşiyordu. Bazen de halkın göç etme arzusu Rus makamlarınca engellenebiliyordu. 1896 yılında Rusya'nın başşehri olan Petersburg sefaretinden gelen bir yazıda, Samara ahalisinden olan ve Türkiye'ye hicret arzusunda bulunan 395 hanenin hicret fikrinden feragat eylediği bildiriliyordu.78

Rusya'nın Kazan ahalisinden 94 hanede 550 nüfus, Dersaadet'te bulunan vekilleri Ahuncan'ın yazılı olarak bildirmesi üzerine Memalik-i Şahaneye hicret kasdıyla hareket etmişlerdi. Ancak mahalli idareciler, kendilerine bu konuda herhangi bir emrin ulaşmamış olduğunu ileri sürerek göçmenlerin

ilerlemelerine izin vermemiştir. Osmanlı hükumetinden göçmenlerin kabul edileceklerine dair kesin bir bilgi verilmemiş olmasının da muhtemel olduğu göz önüne alınarak yeniden başvuruda bulunulmuştu. Muhacirlerin vekil tayin ettikleri kişi, kışın başlamasından önce gereken iznin alınması için yeniden müracaat etmiş ve Kazanlıların muhacir olarak kabul edilmeleri karara bağlanmıştı.79

Rusya Devleti'nin Samar ve Ufa eyaletleri ahalisinden hicret arzusunda bulunanlara müsaade etmemek hususunda ısrar etmekte olmasıyla ilgili bir habere daha rastlanıyordu. Bu mahallerden hicret edip Rostov'da bulunan Müslümanlara derhal memleketlerine dönmelerinin zabıtaca emredildiği, Rostov şehbenderliğinden alınan tahrirat tercümelerinden öğrenilmişti.80

Yukarıdaki konuyla ilgili bir başka belgede bu duruma ilişkin daha fazla ayrıntı veriliyor. Rusya'nın Samara ve Ufa eyaletleri Müslüman ahalisinden 790 hane halkı, hicret etmek arzusuyla müracaat etmişler ve bunlardan 200 hane halkı dahili pasaportla, topluca Rostov'a varmışlardı. Fakat Rusya Dahiliye Nezretinden zabıtaya ulaştırılan 21 Teşrinsani 98 tarihli bir emirnameyle Rostof'a ulaşan bu aileler göçten men edilmiş ve derhal memleketlerine dönmeleri emredilmişti. Ne var ki bu emir ulaşmadan bir kaç gün önce 30 kadar aile Rostof'dan ayrılarak Kerç'e doğru yola çıkmışlardır.81 İdil-Ural bölgesi sakinlerinden Osmanlı ülkesine göç etmek için yoğun ve ısrarlı bir talep olduğu belirgin. Ancak Rus hükumetinin de Rus topraklarından göçe izin vermemekte kararlı olduğu yazışmalardan anlaşılıyor. Rostof'a kadar gelen ve burada bekleyen halkın perişan bir halde olduğu kaydedilmiş. Vesikada Ufa ve Samara ahalisinden hicret için başvuruda bulunan 395 hane halkına da Rusya makamlarınca olumsuz cevap verilmiş olduğu görülmektedir. Kazan ahalisinden 94 hanede 550 nüfusun göçlerine de aynı şekilde izin verilmiyordu.

Ayrıca göçmenler bizzat mahalli Rus makamlarına giderek nüfus başına 4'er lira ödedikleri gibi kendilerine Rusya'ya avdet ettikleri takdirde kabul olunmayacakları da açıkça ifade edilmişti. Bu göçmenler hicret etmek için oldukça uzun bir süreden beri (yaklaşık beş yıldır) beklemekte olduklarından, emlak ve eşyalarını da satmış bulunduklarından sefalet içinde kalmışlardı. Bütün bunların üzerine ayrı gruplar halinde hicret zorunda kalmalarının da eklenmesiyle mağduriyetlerinin arttığı, vekillerinin İstanbul'a gelerek verdiği dilekçede dile getirilmekteydi.82

Muhacirlerin göçlerinin ne kadar gayri insani şartlarda gerçekleştiği anlaşılıyor. Uzun süren kara yolculuğundan sonra gemiyle İstanbul'a varanları da bulaşıcı hastalık yüzünden karantina engeli beklemekteydi. Ayrıca yetersiz gıda ve soğuk iklim koşulları sonucunda şüphesiz kayıplar da fazla oluyordu.83

Sonuç

Eski Kazan Hanlığı topraklarına dahil olan İdil-Ural bölgesinin ulaşım ve ticaret yollarının kesiştiği stratejik bir mevkide yer alması, Orta Rusya sahasına hayat veren İdil nehrine ve verimli topraklara sahip olması, Rusları XVI. yüzyıl ortalarında buralara çeken yeterli sebeplerdi. Kazan Hanlığı'nın eski ahalisi, 1552 yılında vuku bulan Rus saldırısı karşısında yurtlarını terkle Urallara, Rusya içlerine ve güneye yani merkezden taşraya doğru dağıldı. Bu Kazan Tatarların ilk göç

hareketiydi. XVIII. yüzyılda Orta Asya ve Çin'le ticaret izni verildiğinde Kazan Tatarlarının bir kısmı Asya topraklarında yerleştiler.

XIX. yüzyılda, Kırım ve Kafkasyalıların Osmanlı topraklarına göç ettikleri dönemde İdil-Ural bölgesinden de gelenler oldu. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde iskan edilen bu göçmenlerin üzerinde Kırım ve Kafkasya göçlerinin teşvik edici etkisi olabilirdi. Fakat insanları evlerini, akrabalarını, geçmişlerini ve en önemlisi yurtlarını terk etmek gibi zor bir olaya sevk eden, daha önemli sebepler olmalıydı. Bunların başında Müslüman halka uygulanan dini baskılar ve Ruslaştırma siyasetinden kaynaklanan huzursuzluk yani darülharpte yaşamanın getirdiği sıkıntılar geliyordu. Göçmenlerin istikamet olarak Osmanlı ülkesine yönelmelerindeki en önemli neden hiç kuşkusuz iki toplumun ortak noktası olan İslam diniydi. Buraya yerleşenlerin, memleketteki hemşehrilerinin ya da akrabalarının başta İstanbul olmak üzere, diğer şehirlere gelmelerinde tesirleri oldu.

Arşiv belgelerine dayanarak XIX ve XX. yüzyılda İdil-Ural bölgesinden hicret eden Kazan Tatarlarının Anadolu'da Hüdavendigar, Ankara, Trabzon, Sivas, Aydın; Anadolu dışında İstanbul, Silistre ve Şam vilayetlerinde iskan edildiklerini tespit ediyoruz. XIX. yüzyıl ortalarında İdil-Ural bölgesinden gelen bazı muhacirlerin, özellikle Şam'da yerleşmeyi istemeleri de dikkat çekicidir. Göçmenlerin küçük bir kısmı da aynı dönemde Hicaz vilayetinde ikamet etmekte idi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi sonucunda Türkler bu topraklardan da çekilmek zorunda kaldılar. Bu durumda Mekke ve Medine'de yaşayan Tatar-Başkurtlar da göç etmek zorunda kaldılar. O zamanın şartlarında Rusya'dan gelen göçmenler, hem kara ve hem deniz yolunu kullanmak durumundaydılar. Dolayısıyla bu kafilelerin yolculuk sırasında veya geldikten sonra içinde bulundukları elverişsiz koşullar yüzünden telef oldukları, ailelerin parçalandığı gerçektir. Osmanlı döneminde İdil-Ural bölgesinden gelenlerin 4-5000 kişiden ibaret olduğu söylense de, yalnızca bu incelemede kullanılan vesikalardan 10.000'den fazla insanın sadece Anadolu'ya yerleştirildiği sonucuna varabiliriz. Üstelik Rus hükumetinin engellemeleri olmasaydı bu sayı kuşkusuz daha da artacaktı.

DİPNOTLAR

1 Aslında merkezi Ufa'da bulunan Orenburg Dini İdaresi'nin müftüsü, Müslümanlar tarafından değil Ruslar tarafından seçiliyordu yani müftü Petersburg'a bağlı bir devlet memuruydu.

2 Ajdar Nogmanov, "L'Évolution de la législation sur les Musulmans de le Russie, de la conquête de Qazan àla guerre de Crimée (1552-1853) ", L'Islam de Russie (haz. S. Dudoignon, D. İshakof, R. Muhammädşin), Maisonneuve Larose, Paris, 1997, s. 120.

3 Marsel Ähmätcanov, "Yefimiy Malov, Bezdän İmana, Sezdän İman", İdil, 1993, 8, s. 60.

4 Recai Sınay, Kızıl Rusya'da Bir Türk Kadını, Nebioğlu yay., İstanbul, (t. y.), s. 11.

5 Tatar Mägrifätçelek Ädäbiyatı (1860-1905), Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1979, s. 382-385.

6 "Tahrir-i Nüfus", Tercüman, sayı: 39, 6 Ekim 1986.

7 (G)aysa Enikeev (1864-1931) Ufa'da doğmuş pedagog ve müzisyen. III. ve IV. Devlet Duması'na Kazan'dan vekil seçilmiştir.

8 Ravil Ämirhan, "Gali Ruhlı Şähes", Miras, 8 (9), 1992, s. 76.

9 (Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı) Y. MTV 151/89, 18. Ramazan 1314/20.02.1897.

10 Mähmüt Galäü, "Möhacirlär", (A. G. Yahin, Ädäbiyat, Kazan, Mägarif yay., 1995, s. 204-250.) adlı kitabın içinde.

11 "Hicret Meselesinden", Tercüman, sayı: 27, 1906.

12 (Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair) A. MKT. NZD, 243/26, 7 Rebiülahir 1274/25.11.1857.

13 A. MKT. NZD. 377/32, 05 Cemaziyelevvel 1278/09.11.1861.

14 (Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair) A. MKT. NZD., 402/101, 24 Şaban 1278/24. 02. 1862.

15 (Mektubi Kalemi Deavi Kısmı) A. MKT. DV., 78/51, 15 Cemaziyelevvel 1271/03. 02. 1855.

16 Zarif Beşir, "Mişarlar II", Şura, 1910, sayı: 3, s. 74-77.

17 İrade, Dahiliye, 2401, 09 Za. 1263/19.10.1847.

18 (Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair) A. MKT. NZD., 24/54, 15 Rebiülevvel 1267/18.01.1851.

19 (Mektubi Kalemi Deavi Kısmı) A. MKT. DV., 59/72, 02. 09. 1268/20.06.1852.

20 (Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kısmı) A. MKT. UM. 432/11, 29. Rebiülevvel 1277/15.10.1860.

21 A. MKT. DV., 185/37, 14 Ramazan 1277/27.03.1861.

22 A. MKT. DV., 59/72, 02. Ramazan 1268/20.06.1852.

23 Rızaeddin bin Fahreddin, Asar, C. II, cüz. 10, Orenburg, 1907, s. 96-99.

24 A. MKT. NZD., 361/40, 27. Muharrem 1278/05.08.1861.

25 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, TTK yay., Ankara, 1993, 359-361.

26 Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), TTK yay., Ankara, 1997, s. 70.

27 A. MKT. NZD., 368/23, 23. Rebiülevvel 1278/29.09.1861.

28 Damolla Abdülkerim Hazret'in ders verdiği medrese Bubi Medresesi'dir.

29 Mercani, (yay. Salih bin Sabit Gabidullin), Maarif Neşriyatı, Kazan, 1915, s. 534.

30 İrade Meclis-i Vala, 22341, 24 Rebiülahir 1280/10 Ekim 1863.

31 İmam Kurbanali Halidoğlu, Tevarih-i Hemse-i Şarki, Ye. V. Kazakova Matb., Kazan, 1911, s. 570.

32 (Mektubi Mühimme Kalemi) A. MKT. MHM., 230/87, 5 Safer 1278/12. 08. 1861.

33 Bahaüddin Nakşibent (1318-1389) tarafından kurulan tarikat, Ahmet Yesevi ile Maveraünnehir'de, Abdülhalik ile Harezm'de yayıldı. XV. yy. 'da Anadolu'da, XVI. yy. 'da Hindistan'da etkisini sürdürdü. Tarikat Hindistan'dan "Muceddiye" adı altında gelişerek Hicaz, Irak ve Suriye'de yayıldı. Suriye'de tarikatın "Halidiyye" kolu oluştu.

34 Hamid Algar, "Halidiyye", TDVİA, C.15, s. 296.

35 The Famine in Soviet Russia 1919-1923, The Macmillan Company, New York, 1927, s. 475-476.

36 (Sadaret Hususi Maruzat Evrakı) Y. A. Hus., 260/113, 27. 10. 1309/24. 05. 1892.

37 İrade, Dahiliye, 4/30, 28 Ramazan 1311/05.04.1894.

38 (Başbakanlık Evrak Odası Nezaret Gelen Giden) BEO/NGG., 763, 39737/09, 05 Cemaziyelevvel 1312/03. 11. 1894; BEO/NGG, 759/15, 29 Teşrinevvel 310/11 Ca 312/09. 11. 1894.

39 İrade, Dahiliye, 3/11, 07 Cemaziyelahir 1312/05.12.1894.

40 1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre Ufa, İdil-Ural bölgesinde Müslüman nüfusun en yoğun olarak yaşadığı eyaletti.

41 BEO/NGG., 759/4, 04 Safer 1312/06. 08. 1894.

42 BEO/NGG., 759/4, 25 Cemaziyelevvel 1312/22. 11. 1894.

43 BEO/NGG., 759 7 12, 12 Rebiülevvel 1313/02. 09. 1895.

44 Y. A. Hus., 250/26, 12. 01. 1309/18. 08. 1891.

45 Y. A. Hus., 252/48, 11. 03. 1309/15. 10. 1891.

46 Y. A. Hus., 263/64, 17. 01. 1310/10. 08. 1892.

47 Y. A. Hus., 299/99, 9 Zilhicce 1311/13. 06. 1894/01. Haziran 1310.

48 (Meclis-i Vükela Mazbataları) M. V. 77/25, 26 Rebiülahir 1311/05. 11.1893.

49 Y. MTV, 188/117, 22 Zilkade 1316/03. 03. 1899.

50 Y.E.E. (Yıldız Esas Evrakı), 134/65, 12 Rebiülevvel 1317/20. 07. 1899.

51 İrade, Dahiliye, 32, 26. Za. 1318/17.03.1901.

52 BEO/NGG, 759/12, 21 R. 1312/08. Teşrinevvel 310/20.10.1894.

53 BEO/NGG, 760, 33/330, 29 Safer1318/27. 06 1900.

54 BEO/NGG, 760, 73/767, 13 Cemaziyelahir 1318/08. 10 1900 (Telgraf).

55 BEO/NGG, 760, 76/791, 20 Cemaziyelahir 1318/15.10 1900.

56 BEO/NGG., 759, sayı: 45 Receb 1318/27.10.1900.

57 BEO/NGG, 760, 73/637, 10 R 1320/16.07.1902.

58 BEO/NGG., 759/2, 20 Muharrem 1312/23.07.1894.

59 (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı) Y. MTV., 62/20. Safer 1313/11. 08.1895.

60 “Kazan”, Tercüman, sayı. 16, 21 Nisan 1896.

61 Y. MTV, 188/127, 24 Zilkade 1316/05. 04. 1899.

62 B. E. O. /N. G. G., 759/B 1, 23 Rebiülahir 1320/29. 07. 1902.

63 İrade, Dahiliye, 1263/43, 22 Cemaziyelevvel 1319/06. 09. 1901.

64 Ahat Salihov, “Başkort Ämigrantları”, Yäşlek, 21 Temmuz 1998.

65 BEO/NGG., 759/4, 25 Cemaziyelevvel 1312/22. 11. 1894.

66 BEO/NGG., 759 7 12, 12 Rebiülevvel 1313/02. 09. 1895.

67 Peter A. Andrews, Ethnic Groups in the Republic of Turkey, Wiesbaden 1989, s. 306-307.

68 (Mektubi Mühimme Kalemi) A. MKT. MHM. 74/29, 7 Zilhicce 1271/20. 08. 1855.

69 BEO/NGG., 763/102952, 12 Cemaziyelevvel 1317/07. 09. 1899.

70 Y. MTV., 124/45, 17. 01. 1313/10. 07. 1895.

71 İrade, Dahiliye, 1145/5, 11 Cemaziyelevvel 1318/06. 09. 1900.

72 BEO/NGG., 759/13, 6 Cemaziyelahir 1314/12. 11. 1896.

73 Bu kişi meşhur zenginlerden ve Hüseyniye Medresesi'nin kurucularından Ahmet Bay Hüseyinov (1837-1906) olmalıdır.

74 BEO/NGG, 759/63, 01. Za. 1318/20. 02. 1901.

75 BEO/NGG, 760/38, Telgraf, 30 Ra 317/07. 08. 1899/26 Temmuz V 315.

76 BEO/NGG, 760/48, 14 R 317/09 VI 315/21. 08. 1899.

77 BEO/NGG, 760/46, 08 R 317/02 VI 315/15. 08. 1899.

78 BEO/NGG, 156/3368, 5. C. 1314/11. 11. 1896.

79 İrade, Hususiye 35, 14 Receb 1316/29. 11. 1898.

80 BEO/NGG, 158/2887, 21 Receb 316/23 Teşrinsani 314/06. 12. 1898.

81 Y. A. Hus. 391/87, 23. 07. 1316/08. 12. 1898.

82 BEE/NGG., 185, 88598/820, 03 Rebiülahir 1316/22. 08. 1898.

83 Recai Sınay, a.g.e., s. 13.

Tanzimat Döneminde Aşiretlerin İskânı / M. Fatih Sansar [s.907-923]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin Tanzîmat devresi hakkında bu gün hala farklı görüşler etrafında değerlendirilmeler yapılmakta ve bir fikir birliği oluşmadığı görülmektedir. Yapılan yeniliklerin Batılı devletlerin baskısı neticesinde olması, Batılılaşma sürecinin sıradan bir taklitçilikten öteye gidemediği gibi olumsuz eleştiriler yanında Tanzîmat anlayışının devam ederek Cumhuriyet Türkiye'sinin temeli olduğu gibi görüşler de ileri sürülmüştür.1 Dolayısıyla Tanzîmat'ın ana ilkesi olan Batılılaşma sürecini dönemin sosyo-ekonomik tahlili ile ortaya çıkartmak ve bunun neticesinde yargılarda bulunmak gerekmektedir.2 Tanzîmat Dönemi'nde aşiretlerin iskânı bu çerçevede önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada sadece Anadolu'da bulunan aşiretlerin iskânı ele alınmış, diğer bölgeler ile Rumeli ve Kafkas muhacirlerinin iskânı kapsam dışında bırakılmıştır.

Tanzîmat'a Kadar Aşiretler (Konar-Göçerler) ve İskân

Bozkır kültürünün en belirleyici özellikleri şüphesiz hayvancılık ve buna bağlı olarak konar göçer bir hayat tarzıdır. Türkistan Bozkırlarında tarih sahnesine çıkan ve burada asırlar boyu bir hayat sürdüren Türkler için de bu durum geçerliliğini korumaktadır. Fakat bu konar göçer hayat tarzı tamamıyla bir göçebelikten ziyade genel olarak sınırları belli olan mekan çerçevesinde mevsimlik yapılan göçlerdir. Yaz mevsiminin başlaması ile "yaylak" tabir olunan daha yüksek ve daha serin alanlara, kış mevsimin başlaması ile de "kışlak"lara yapılan zaruri yer değiştirmelerdir.3

XI. yüzyılda başlayan ve sonraki yüzyıllarda Batıya doğru devam eden büyük Türk muhacereti çeşitli nedenlerden kaynaklanıyordu. Sebep her ne olursa olsun Hazar Denizi'nin güney sahillerinden İran, Irak, Azerbaycan, Suriye ve nihayet Anadolu topraklarına yoğun bir Türk göçünün yaşandığı aşikârdır. Sayıları milyonları bulan bu Türkler bozkır kültürünü büyük ölçüde muhafaza ederek, yani konar göçer hayat tarzları ile4 Anadolu'ya geldiler. Anadolu'da özellikle daha önce yaşadıkları Türkistan'ın coğrafi özelliklerine uygun alanlarına, Orta Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İç Ege kıyıları ile Güneyin dağlık alanlarında yerleştiler. Kışı ise ekseriyetle Halep, Musul, Kuzey Suriye gibi sıcak fakat nem oranı düşük bölgeleri tercih ettiler.5 Osmanlı Devleti'ne intikal eden bu Türkmen nüfusunun büyük çoğunluğunu Oğuzlara bağlı göçebeler teşkil ediyordu. Bu göçebelerden Batı Anadolu'da bulunanlar daha Osmanlı Devleti'nin kuruluşu döneminde yaya ve müsellem olarak askerî birime dahil oldular.6 Bunun yanında bazı göçebe grupları fetihlerle beraber devletin sevk ve idaresinde Rumeli'ye göçürülmüşler, orada ya yerleşik bir ahâli ya da askerî teşekküller içinde yer almışlardır. Ancak Anadolu'da yaşayanlar, özellikle Osmanlı idaresine Fatih devri ve sonrasında tanışanlar, ananevî hayatlarını ve sosyal yapılarını uzun süre muhafaza etmiştir.7 Bu göçebe nüfus Osmanlı Devleti tarafından konar-göçer, yörük, türkmen, aşiret şeklinde isimlendirilmiştir. Türkmen tabiri önceleri Müslüman olan Oğuzlara verilen kavmî bir tabir iken zamanla Anadolu'nun orta ve doğu kısımlarında yaşayan konar-göçerlere verilen bir isim haline gelmiştir. Yürük (Yörük) tabiri ise Anadolu'nun batısında ve Rumeli'de yaşayan Türkler için kullanılan isim olmuştur.8 Buna rağmen

Yürük tabirinin daha çok Rumeli'ye geçen Türk grupları için söylendiğini belirtmek daha doğru olacaktır.9 Anadolu'daki Türkmenlere aşiret tabiri sık sık kullanılmıştır.10 Üç isim altında da göçebe Türk nüfusu kastedilmekte olup özelliklerinden dolayı Osmanlı Devleti kanunnamelerde ve kayıtlarda konar-göçer tabirini geçmektedir.11

Bu konar-göçer gruplar kalabalık bir nüfusa sahip bulunmakta ve geniş bir sahada yaşamakta idiler.

Müstâkil bir idarî ünite içinde özel ad taşımakta olup; Halep Türkmenleri, Şam Türkmenleri, Yeni-İl Türkmenleri, Bozulus Türkmenleri, Dulkadırlı Türkmenleri, Danişmentli Türkmenleri, At-Çeken, Kara-ulus, Ulu-Yürük, Ankara Yürükleri, Bolu Yürükleri ve Kütahya Yürükleri gibi isimler almışlardı.12 Rumeli'de ise Naldöken, Selânik, Vize, Kocacık ve Ofçabolu Yürükleri gibi isimler aldığı görülür.13

İl veya ulus adı altında gruplandırılan konar-göçerler; boy (kabile), aşiret, cemaat,14 oymak, mahalle, oba (aile) şekline alt bölümlere ayrılmıştır.15 Boyların başında Boybeyi bulunur ve idâri işlere bakardı.16 Aşiretlerde ise Mîr-aşiret'ler bu görevi üstlenmişlerdi.17 Konar-göçer aşiretlerin her birinin başında kethüdâ denilen bir yönetici bulunmaktaydı. Vergi toplama, aşiretin düzenini sağlama, devlet görevlilerine yardımcı olma gibi görevleri vardı.18

Konar-göçerlerin en önemli iktisadi faaliyetleri hayvancılık olmakla beraber az da olsa ziraatla meşgul oluyorlardı. At başta olmak üzere koyun, keçi, katır, deve ve sığır19 gibi hayvanlar sürüler halinde yetiştiriliyordu.20

Konar-göçerler vergi vermekle mükellef olan raiyet sınıfına dahil olup bennak ve mücerred21 olarak toprağı ve davarı olan hane esasına göre vergi veriyorlardı.22 Konar-göçerlerden alınan en önemli vergi koyun resmi olarak geçen ağnam resmidir. Ayrıca resm-i yaylak, resm-i kışlak, âdet-i çoban-beyi, bâd-ı hevâ ve diğer bazı vergileri ödemekle yükümlü idiler.23 Bu halde konar-göçerlerin vergileri yaşayış tarzlarına uydurulmuştu.24

Konar-göçer olmakla birlikte tamamen göçebe olmayıp belli alanlarda yaylak-kışlak mahalleri arasında dolaştıklarından tamamen başıboş değillerdi. Bu nedenle tımar, zeâmet veya has reayası olarak üzerinde bulundukları toprağa göre kaydedilmişlerdi.25 Dolayısıyla ya müstâkil bir idarî ünite şeklinde veya bulundukları yerdeki sancak, kaza ve nahiye gibi idarî birimlere bağlı idiler. Müstâkil idarî yapılanma Anadolu'da kalabalık göçebeler için uygulanmış, Akkoyunlular'ın bakiyesi olan Bozulus Türkmenleri önce müstâkil bir kaza daha sonra ise müstâkil bir sancak statüsüne getirilmiştir.26 Yine Halep'in kuzey ve kuzeydoğusunda yurt tutan Halep Türkmenleri de başlangıçta kaza iken XVI. yüzyılın ikinci yarısında sancak olmuştur.27 İdarî ve adlî bakımdan konar-göçerler yaşayış tarzlarıyla alâkalı olarak özel bir statüye haiz idiler. Sancak beylerine tabi olmayıp doğrudan doğruya bey ya da başbuğlarına bağlı idiler. Kazaî yönden kadılara bağlı olmakla beraber cezai işlemler bey ya da başbuğları tarafından yürütülürdü.28 Sivas'ın güneyinde bulunan Yeni-İl Türkmenleri ile Ankara Yürükleri birer kaza statüsünde idiler. Konya Ovasındaki At-Çekenler ise idarî bakımdan Eski-İl, Bayburt ve Turgut adıyla bilinen üç kazaya ayrılmıştı.29

Konar-göçerler gerek has şeklinde gerekse bir sancağın vergi dairesine bağlı olarak mukâtaaya verilmek suretiyle idare edildiği zaman başlarına hükümet tarafından tayin edilmiş Voyvoda bulunurdu. Voyvoda sancakbeyinin uhdesinden ya da yerel hânedandan ahâlinin rızası ile tayin olunurdu. Aşiret, voyvoda tayin edilen kişiye malikâne suretiyle verilmekteydi. Vergiler için sayım yapmak ve vergileri toplamak temel görevi idi.30

Coğrafi dağılışlarına gelince: Yeni-İl Türkmenleri vakıf reayası olup, Sivas'ın güneyinde bu günkü Kangal kazasının bulunduğu bölgede yurt tutmuşlardı. Aynı evkafa bağlı bulunan ve Yeni-İl Türkmenleri içinde yer alan Halep Türkmenleri Sivas tarafına yaylağa çıkmakta olan Dulkadırlı teşekkülleri ile beraber Yeni-il Türkmenlerini oluşturuyorlardı.31 Bu gruba tabi oymaklar yazın Orta Anadolu'nun muhtelif yerlerine kışın ise Antakya ve Şam arasındaki bölgede yaşarlardı. Dulkadırlı ulusu Maraş Elbistan, Kars, Kozan bölgeleri ile kuzeyde Bozok ve Sivas eyaletlerini de kapsayan geniş bir alana yayılmıştı.32 Boz-uluslar, XVI. asırda Diyarbakır bölgesinde yaşıyorlardı. Kışı Mardin taraflarına kadar uzanan bölgede yazın ise Diyarbakır ve Erzurum dolaylarında yaylamakta olup zamanla Ankara, Karaman, Aydın, Kütahya bölgelerine dağılmışlardır.33

Üç-ok kolundan Ramazanlı ulusu ise İskenderun'dan Alâiye'ye kadar Çukurova'ya yayılmış bulunuyorlardı.34 Bunların dışında Trablusşam, Şam ve Irak'ta küçük Türkmen toplulukları vardı. Şam ve Hama'da ise Bayat taifeleri vardı. Çorum ve Tokat sancakları dahilinde Çunkar, Çepni ve İl-Beyli Oymakları, Afyondan Kayseri'ye kadar olan sahada At-çeken ulusu yurt tutmuştu. Kilis ve civarında ise İzzeddinlü taifeleri yer almakta idi. Rişvan hâssı oynakları ise Malatya Sancağı dahilinde yurt tutup Suriye çöllerinde kışlıyorlardı. Lekvânik cemâatleri de Çorum sancağı dahilinde idiler.35

Osmanlı toplumunun önemli bir unsurunu teşkil eden göçebelerin nüfusuna dair bilgiler tahrir defterlerinden elde edilmeye çalışılmıştır. 1520-30 tarihlerinde yaklaşık bu günkü Anadolu sınırlarını içine alan Anadolu, Karaman, Dulkadır ve Rum Eyaletlerindeki toplam 872 610 hane nüfusun 160. 564 hanesi göçebe ve geriye kalanı yerleşikti. 1570-80 tarihlerinde aynı eyaletlerde 1.360.474 hane nüfusun 220.217 hanesi göçebe idi. Rumeli'de ise XVI. yüzyılın başlarına 1.111.799 hane nüfusun yaklaşık 50.000 hanesi yürük veya yürük menşeli yaya ve müsellem idi.36

XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Aşiretlerin İskânı

Klasik Osmanlı devlet sisteminin işler halde bulunduğu dönemlerde bu yapı hükümeti rahatsız etmemiş, hattâ onların bu hayat tarzlarını devam ettirecek şekilde kendi sistemi içine dahil etmişti. Gerçi sözünü ettiğimiz dönemde konar-göçerler iskân olunmuşlardı fakat bu iskân amaç ve yöntem bakımından farklı bir yapı arz etmekteydi. Nitekim kuruluş ve gelişme döneminde fethedilen topraklara gönüllü ya da sürgün yolu ile yerleşme şeklinde olmuştu. Bu dışa dönük iskân hareketi37 ile Rumeli tarafına konar göçerler sevk edilmesi, bu yeni toprakların imâr edilmesi ve şenlendirilmesi ile Türk yurdu haline getirme gayretinden kaynaklanıyordu.38 Teşkilatlı bir devlet idaresi ile yapılan göç ve yerleşme hareketi hükümetin belirlediği kâideler çerçevesine gerçekleşmiştir. Bu dönemde bu yerleşme hareketinde, birçok yeni yerleşim birimine ismini veren, boş ve ıssız yerlere yerleşip oraları

imâr eden dervişler ve onların zâviyeleri kendiliğinden bir iskân aracı olmuştur.39 Orduyla birlikte fütuhata katılan veya ordunun ardından hareket eden bu dervişler genellikle Yesevî Tarikatına mensup Alperenler idi. Yerleştikleri bu ıssız topraklarda bir zaviye kuruyor, onun kenarlarına yeni binalar inşaası ve yerleşmeler ile bir köy meydana geliyordu. Bu yerleşime paralel olarak Osmanlı Devleti, idâri ve mâli birer müstâkil müessese olan vakıflar kurmak ve bu vakıfların kurulduğu boş ve bataklık arazilere nüfus yerleştirerek sürgün usulü ile destek olmuştur.40 Sürgün usulü devletin ilk zamanlarında sık sık başvurduğu bir yöntemdi. Her köy veya kasaba büyüklüğüne göre on haneden bir veya iki hane olmak üzere sürgün çıkarmak mecburiyetinde kalırdı. Rodos ve Kıbrıs Adasının fethinden sonra bu şekilde Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Türk nüfus sevk edilmişti.41

Yukarıda bahsettiğimiz yerleşmeler ve bunların yöntemi dışa dönük ve fütuhat amaçlı bir hüviyete sahipti. Üstelik kuruluş ve gelişme devresinde ve sistemli bir şekilde yapılmıştı. Konar-göçerlerin gerek başka mahallere sadece nakilleri gerekse bu nakiller ile belli bir alana yerleşerek ziraatla meşgul olmaları Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemi ile birlikte içe dönük42 bir hal almıştır. Bu ikinci devre iskân hareketi gerek yöntemleri ve gerekse amaçları bakımından öncekinden büyük farklılıklar gösterir.

Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemine girmesine paralel olarak hemen her alanda bozulmaların başladığı muhakkaktır. Artık siyasî, sosyal, ekonomik her alanda kendini hissettirmiştir. Özellikle savaşların çok uzun sürmesi ve genellikle mağlubiyetle sonuçlanması Osmanlı ekonomisini zaafa uğratmıştı. Sefer masraflarının karşılanması beraberinde yeni vergiler getirmiş ve Anadolu köylüsü bu ağır verileri ödeyemez hale gelmişti. Tımar sisteminin bozulması, beraberinde şekavet hareketleri ve iç karışıklıklara sebep olmuştu. Bu durumun neticesinde Celalî isyânları diye adlandırılan isyânlar baş göstermiş, yerleşik ahâlinin de çiftini çubuğunu bırakarak göç etmelerine sebep olmuştu.43 Bu şekilde Anadolu harap ve metrûk bir hal almıştır. Bu nedenle devlet üretimin arttırılması amacıyla harab ve sahipsiz yerlere aşiretlerin yerleştirilerek yeniden ziraata açılması şeklinde bir siyâset takip etmiştir.44 XVII ve XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti harap ve sahipsiz toprakları şen ve abâdan etmek üzerine kurulmuştur.

XVII ve XVIII. yüzyılda yapılan bu iskân hareketleri Cengiz Orhonlu ve Yusuf Halaçoğlu'nun eserlerinde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Bu dönemde iskân sahaları şunlardır: Kütahya-Aydın yöresi, Konya Karaman Bölgesi, İç-İl ve Teke havalisi, Ankara-Nevşehir yöresi, Sivas-Erzurum yöresi, Çukurova bölgesi, Diyarbakır-Malatya yöresi, Kıbrıs adası, Rakka ve Halep Eyâleti, Rumeli eyâleti.

1691 yılından başlayarak 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam eden bu süreçte aşiretler ile devlet arasında adeta köşe kapmaca oyunu oynanmıştır. Bir kısmı kendiliğinden yerleşmiş olmakla beraber genelde aşiretlerin bu iskân hareketine karşı geldikleri gözlenir. Konar-göçer hayatlarını bırakmak istememeleri, emredilen mahale gitmek istememeleri gibi sebepler bunda etkili olmuştur. Bu iskân sırasında kendiliğinden yerleşmeler dışında, sürgün ve derbentçi kaydedilme yöntemleri önemli yer tutar.45 Buna karşılık yerleşenlere vergi muafiyeti tanınması ama yerleşmeyenlerin şiddetle takibi söz konusudur.

19. yüzyıla gelindiğinde 17. ve 18. yüzyıl iskânlarının yarım kaldığını ya da artık etkisinin kalmadığını aşiretlerin şekavetlerinden anlamak mümkündür. Buna rağmen birçok aşiret yerleşik hayata geçmiş ve yeni yerleşim birimleri kurulmuş, var olanlar ise şenlendirilmiştir. Fakat sorunun asıl büyük kısmı 19. yüzyıla kalmıştır demek mümkündür. Zira konumuzun asıl kısmını teşkil eden Tanzîmat Dönemi İskân Siyaseti yine aynı bölgelerde daha sistemli bir şekilde ele alınmıştır.

Tanzîmat Dönemi'ne Genel Bir Bakış

Her ne kadar dönem olarak 3 Kasım 1839'da Tanzîmat-ı Hayriyye Fermanı'nın ilân edilmesi ile başlayıp 1876 yılında Kanun-ı Esâsi'nin hazırlanıp Meşrutiyet'in ilân edilmesi arasında geçen süre kabul edilse de felsefe olarak Tanzîmat, III. Selim döneminde başlamış bulunuyordu. Daha sonra padişah olan II. Mahmut ise Tanzîmat'ın asıl başlatıcısı olup radikal reformlar O'nun döneminde başlamıştı.

Her ne kadar Tanzîmat'ın 1839 yılında Abdulmecit'in ilân ettirdiği ferman ile başladığını kabul etsek bile öncesinde geçen 50 yıllık dönem bir hazırlık safhası olarak kabul edilebilir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzîmat Fermanı) ilân edilmesinden sonra, döneme damgasını vuran Mustafa Reşid Paşa devletin her alanında yeniliklere gitti. Vergiler, asker alımları, ziraat, ticaret, sanayii, sosyal hayat, yönetim, taşra idaresi ve diğerleri. Bu nedenle Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, imparatorluk içinde geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.46 Bu ferman, iktisadî bünyesi ve toplumsal kurumlarıyla endüstri çağına ayak uyduramayan bir imparatorluğun aydın bürokratlarının, iç ve dış baskılar sonunda zorunlu olarak ilân ettikleri bir belgeydi. Devletin iki yüz yıldır gerekli tarım ve sanayî reformlarını gerçekleştirememesi devlet içindeki farklı etnik zümrelerin isyânına sebep oldu. Balkanlı uyruklar Osmanlı yönetimine yüz çevirmişlerdi. Toprak rejiminin bozulması, merkeze başkaldıran mahallî derebeylerin her yerde etkinliklerini artırması ve kendi aralarındaki çekişmeler otorite bunalımına sebep oldu. Tanzîmat hareketi, özellikle imparatorluğun içine düştüğü ekonomik ilişkilerden dolayı, tarım ve sanayide doğan çöküntü ve buhranlara karşı bir tepki olarak düşünülmelidir.47 Mehmet Ali Paşa İsyânı, II. Mahmut'un reformlarının yetersizliğini göstermişti. Bu isyânın bir sonucu olarak İngilizlerle yapılan 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması48 ile Osmanlı ekonomisinde meydana gelen çökme ekonomik düzenlemeleri zorunlu kılıyordu. Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi ile reformlar hız kazandı. Paris Antlaşması, Osmanlı Devleti'ni Avrupa devleti statüsüne sokdu ve Kırım'dan sonra yirmi yıl kadar savaş yaşanmadı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti 1856'dan sonra kendi kurtuluşlarını gerçekleştirecek bir zaman buldular.49 Burada Tanzîmat'ın kritiğini yapmaktan ziyade, iskân ile yakından alakalı ve birbirinin tamamlayıcısı ya da aynı bütünün parçaları olan malî, zirâi, sınaî ve idarî alanda yapılan değişiklikleri kısaca hatırlamak gerekmektedir. Zira bu alanlarda yapılan reformların bir uzantısı da aşiretlerin iskânı olacaktır.

Malî alanda Tanzîmat'ın hedefi modern ekonomik yapıya bürünme yönünde; yani her türlü gelirin merkezde toplanması ve giderlerin merkezden ödenmesi yolunu takip etmeye çalıştılar. Bu

şekilde taşraya geniş yetkilerle muhassıllar tayin ederek vergi tahsilini valilerin ve ayânların elinden alarak onların sebep oldukları sorunları giderme yoluna gittiler.50 Çeşitli adlar altında alınan vergiler 1840 yılında kaldırılarak bunların yerine ancemaatin vergi ya da kısaca vergi diye adlandırılan tek bir vergi getirildi. Artık vergi toplama işini muhassıl ve muhassıl meclisleri yürütecekti.51 Vali ve diğer devlet görevlilerinin halktan aldıkları vergiler kaldırıldı. Angaryanın kaldırılması da üzerinde durulan konulardan bir tanesiydi. İltizam usulü her ne kadar kaldırılmış ise de muhassıllık deneyimi başarısız olunca tekrar iltizam usulüne dönmek zorunda kalınmıştır.52 Buna rağmen dönem boyunca aşarın tahsil edilmesi hususunda arayışlar sürmüştür. Ağnam resmi ise 1858 yılında yapılan bir değişiklikle hayvan varlığı üzerinden değil gelirden alınması ve farklı bölgelerdeki gelirler göz önünde bulundurularak tahsil edilmesi yoluna gidilmiştir.53 Tanzîmat Dönemi'nde vergi toplama işi önemli bir mesele olmuştu, zira devletin en önemli gelirini vergiler oluşturmaktaydı.

Tanzîmat Dönemi'nin ziraî politikası, üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik ziraî ürünler üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, ithal ikâmesi amacıyla kurulan yerli sanayiinin ihtiyaç duyduğu hammaddenin yurt içinden karşılanması ve ziraî üretim araç ve metotlarını geliştirilmesi olmuştur.54 Bu amaçla bir ziraî kadro kurularak, ekonominin gelişmesine engel olan problemler tespit edilerek çözümünü amaçlayan çalışmalar yapılmıştır. Teşvik edici ve düzenleyici tedbirler konulmuştur. Daha sonra da görüleceği üzere Tanzîmatçılar tarıma dayalı sanayi ürünlerini teşvik ve yerli sanayii geliştirme yollarını aramaktadırlar.55 Bu doğrultuda ilk akla gelen ürün pamuktur. Çukurova'da pamuk ekimi ve buna bağlı sanayi kurulabilmesi ovanın iskânı ve tarıma açılması ile mümkün olacaktır.

Islahat Fermanı'nın ilanına kadar mülkî yapıda bir takım düzenlemeler yapılmıştı. Özellikle eyalet valilerini ve diğer taşra memurlarını maaşlı memur haline getirerek yetkilerini sınırlandırma yoluna gittiler.56 Islâhat Fermanı'nın ilânından sonra meydana gelen huzursuzluklar Niş İsyânı ardından Lübnan Bunalımı ile baş göstermişti. Zaten Kırım Savaşı sonucunda imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti Avrupa devleti statüsüne girdiğinden Lübnan meselesi uluslararası bir hale geldi.57 Bu tepkiler üzerine idarî alanda yeni düzenlemeler yapılması düşüncesi doğmuş, Mithat Paşa'nın Niş Valiliği sırasındaki başarılı uygulamalarından esinlenerek 7 Kasım 1864 tarihinde çıkarılan bir nizamnâme ile bazı değişikliklere gidilmişti. İlk olarak Mithat Paşa tarafından Tuna Vilâyeti adıyla geniş bir bölgede denenen uygulama başarılı görülerek 1865-1866 arasında bütün ülkede uygulanmaya başlandı.58 1864 düzenlemesi ile Avrupa'da on vilâyet, kırk dört sancak, Asya'da on altı vilâyet yetmiş dört sancak oluşturuldu.

İlber Ortaylı bu düzenlemeler hakkında şu şekilde görüş bildiriyor: "Tipik Osmanlı eyaletlerinin sınırları genişti, daha çok askeri bir koordinasyon ünitesi olarak düşünülmüştü. Malî, adlî ve idarî örgütlenme sancak düzeyinde idi; örneğin eyalet merkezindeki Kadı'nın sancak kadılarının ve eyalet merkezindeki defterdarın sancak defterdarlarının amiri olduğu söylenemez. Böyle bir dikey ve yatay hiyerarşi yoktu. Tanzimat reformları ile Eyâletin adı değişti vilâyet oldu. Değişiklik bu kadar da değildi. Sınırlar daralmıştı ve vilâyet örgütü ortaya çıktı. Sancaklar livâ adını alarak vilâyetin alt birimi olarak örgütlendi. Kısaca valinin yönetimindeki vilâyet; Tanzîmat ile birlikte adlî, idâri, malî yönden

örgütleniyor ve alt birim olan livâ yönetiminin üstü oluyordu. Livâlara da kazalara bağlıydı."59 Musa Çadırcı ise 1864 Nizamnâmesi ile öncekinden çok farklı olmadığını "ancak, yöneticilerin unvan ve atanmalarında bazı değişiklikler" yapıldığını en önemli yeniliğin ise Kaza yönetiminde yapıldığını belirtir. Zira kazalar artık eşraftan ve seçimle iş başına gelen kaza müdürleri yerine merkezden atanan kaymakam vasıtası ile idare edilecekti.60 Livâlar ise kaymakam yerine mutasarrıf tarafından idare edilecekti. Bu uygulamaya göre Vilâyet livâlara, livâlar kazalara, kazalar ise karyelere (köy) ayrılmış bulunuyordu. Vilâyet, livâ ve kazalarda idare meclisleri devam ediyor ve başkanlığını ilgili birimin mülkî amiri üstleniyordu. Bu nizamnâme ile malî, siyasî ve güvenlik konularında yetkileri Tanzîmat sonrası döneme göre arttırılmış bir vali vardı. Maiyetinde defterdar, mektupçu, umur-ı nafıa memuru, ticaret ve ziraat memuru, müfettiş-i hükkâm ve umur-u hariciye memuru bulunuyordu.61 Kaza ile köy arasında nahiye örgütlenmesi de bulunmakla birlikte tam bir örgütlenmeye gidilmemişti.62

1867 yılında beşinci defa Sadrazamlıkta bulunan Âlî Paşa devrinde, 1864 uygulamalarının yaygınlaştırılması nedeniyle Vilâyet-i Umumiye Nizamnâmesi yayınlandı. Bu nizamnâme yeni bir metin olmayıp 1864 tarihli nizamnâmenin ülke genelinde yayılması amacıyla çıkarılmıştı. Dolayısıyla bu idarî uygulamalar 22 Ocak 1871 tarihinde çıkarılan İdare-i Umumiye-î Vilâyet Nizamnâmesi hazırlanıncaya kadar devam etti.Tanzîmat felsefesinde olan merkeziyetçi yönetim tarzı bu yeni nizamnâmede daha belirgin idi. Vilâyet idaresinde iş bölümünü arttırmakla beraber merkezi hükümetin yürütme alanındaki kontrolünü daha da arttırıyordu. Buna karşılık vergi tespiti ve anlaşmazlıkların çözümü gibi konuları Vilâyet Umumî Meclislerine son şekliyle Vilâyet İdare Meclisi'ne bırakıyordu63

Bu bölümde kısaca iskân ile yakından alâkalı olan vergi, ziraat ve idâri yapılanma hakkında Tanzîmat'ın getirdiği yeni düzenlemeleri vermeye çalıştık. Yapılan bu düzenlemelerde varılmak istenen asıl hedef, üretimin arttırılması, bu şekilde artacak vergilerin idâri yapılanmayı etkin bir şekilde kullanarak toplanabilmesi idi.

Tanzîmat Döneminde Aşiretlerin İskânı Orta Anadolu'da İskân

Tanzîmat hareketinin genel yapısında görülen merkezî bir mekanizma arayışları aşiretler üzerinde de kurulmak istenmişti. Yapılan reformlar ilgili kısımlarda konar-göçer aşiretler üzerinde de tatbik edilmeye çalışılıyordu.Vergi, askere alınmalar ve buna bağlı nüfus sayımlarına konar-göçerler de dahil edilmek isteniyordu.64 Zaten bu yeni uygulamalara karşı çeşitli bölgelerde tepkiler geliyor ve bu reformların tatbikinde engeller ile karşılaşılıyordu.65 Bu nedenle üzerinde durulan hususlardan biri de asâyişin sağlanması oldu. Zaten daha 17 ve18. yüzyıllarda var olan bu asâyiş meselesi Tanzîmat'ın ilânından önceki yıllarda devletin otoritesinin azalması ile beraber konar göçerlerden kaynaklanan eşkıyalık olayları bir hayli artmıştı.

Orta Anadolu'da en önemli aşiret Avşarlar olup Tanzîmat'ın ilk yıllarında şekavet halinde idi. Vergi ve asker alımları için görevlendirilen Osman Paşa'yı öldürmüş çevrelerine büyük zararlar vermişlerdi.66 Orta Anadolu'da aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı Ankara, Yozgat, Kırşehir, Nevşehir, Çorum, Konya, Sivas, Yozgat tarafında bulunan Rişvanlı, Harameyn, Boynuincelu, Çelikanlu,

Cihanbeylu, Kuzugüdenlu, Şehy Benlu, Türkanlu ve diğer aşiretler bu türden eşkıyâlık ve yol kesicilik yapmada, devlet nizamına aykırı hareket etmede Avşarlardan geri kalmıyorlardı. İngiltere'nin Kayseri Konsolosu bu hadiseleri İstanbul Büyükelçiliğine bildirirken "burada Tanzîmat'ın ismi var cismi yok" diyerek konuyu özetlemişti.67 Dolayısıyla başta Avşarlar olmak üzere aşiretlerin sebep olduğu asayiş problemleri onların iskânında önemli bir sebep olarak yer almaktaydı.

Diğer bir sebep ise vergilerin tahsilinden kaynaklanıyordu. Sayıları ve kazançları ile konar-göçerlerden elde edilmesi gereken gelirler toplanamıyordu ya da toplanan vergiler toplayan kişi tarafından devlete teslim edilmiyordu.68 Daha 1840 yılında aşiretler Meclis-i Vâlâ'da alınan karar ile arazi ve mülklerinin tespit edilerek hâl ve tahammüllerine göre vergilerinin alınması kararlaştırılmıştı.69 Konar-göçerlerin vermekle yükümlü oldukları vergilerin düzenli şekilde toplanması ancak onların iskânı ile mümkün olabilirdi.70 Konar-göçerlerden alınan vergiler konusuna bir örnek olması için Avşar Beylerinden Çerkez Bey örneğini vermek yeterli olacaktır. Çerkez Bey halktan topladığı 1700 kese akçe vergiyi hazineye teslim etmemiş, Maraşlı Osman Paşa da bu vergiyi parayı tahsil etmek için görevlendirilmişti. Andırın mütesellimi Hasan Efendi ki Maraş Valisi Yusuf Paşa'nın adamıydı, Çerkez Beyin ödemesi gereken meblâğı azaltmış bu ise aşiret mensuplarının itirazına yol açmıştı. Çıkan karışıklıkta Maraşlı Osman Paşa ve adamları öldürülmüştü (20 Ocak 1845).71

Aşiretlerin iskânını gerektiren bir diğer sebep de askere alma meselesinden kaynaklanıyordu. Osmanlı Devlet adamları 17. yüzyıldan beri yapılan ıslâhatlarda genelde askerî alan üzerinde durmuşlardı. Fakat askerî alanda en radikal yenilik II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması ile oldu. Bu arada yeni ordu kurma teşebbüsleri iç isyânlar ve yapılan savaşlar nedeniyle tamamlanamadı. Tanzîmat Dönemi'nde ordu ve asker alımları ciddi bir mesele olarak duruyordu. 1844 yılından itibaren askerlik süresi beş yıl olmuş, yedi yıl ise redif sınıfında hizmet etmeleri ön görülmüştü. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra 1844 yılına kadar asker almada uygulanan yöntem son derece sert idi. Bu yeni düzenleme ile ad çekme yani kura ile asker alınacağı belirtiliyordu. 1846 yılında çıkarılan kanunla bu usul düzenlenerek yürürlüğe koyuldu. Buna göre her yıl kaza merkezlerinde oluşturulan kura meclisleri önünde kura çekilerek belirlenecekti.72 Bu yeni düzenlemeler âdil ve gerekli düzenlemeler olmakla beraber her kesimden itirazlar gelmişti. En başta aşiretler askere alınmak istemiyorlardı. Zaten bu dönemde bu konar-göçerlerin ne nüfusları ne de yerleri tespit edilebiliyordu. Bu sebeple aşiretlerin belli bir mekâna yerleştirilerek askerlik vazifelerinin yerine getirilmesi gerekiyordu.73

Bir diğer sebep ise vergi ve asker alımlarının sağlıklı bir şekilde düzenlenebilmesi için gerekli olan nüfus sayımları idi. Klasik dönemde bir nüfus sayımı yapılmamış olmakla birlikte yeni fethedilen yerlerin hemen diğer ülke topraklarının ise asgarî otuz yılda bir tahriri yapılmakta idi. Tahrir defterleri denilen defterlerde vergi kaynakları ve vergi mükellefleri kaydedilirdi.Gerçi son iki yüzyılda bu tahrirler de yapılmaz ya da yapılamaz olmuştu. 74 Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapıldı.75 Bu sayımda önceki tahrirlerden farklı olarak hane değil birey esas alınmış fakat esas amaç askerî kaynakların belirlenmesi olduğundan erkek nüfus sayılmıştı. Bu ilk sayımdan sonraki yıllarda da nüfus sayımları yapılacaktır.76 Dönemi'n nüfus belirlemesine katkı sağlayacak bir diğer kaynağını

da temettüat defterleri oluşturmaktadır. Devletin mâlî yapısını düzenlenebilmesi için alınan önlemler doğrultusunda 1845 yılında ahâlinin gelirlerinin kaydedilmesi, bu kayıtlara göre adîl bir vergi yükünün belirlenmesi için tahrir yapılması kararlaştırıldı. Ülkenin büyük bir kısmında bu temettüat tahrirleri yapıldı.77 Artık Tanzîmat yönetimi ülkenin sayısal verilerini elde etmek ve bu veriler doğrultusunda gerekli reformları yapmak amacındaydı. Bu nüfus ve tahrir sayımlarının sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için aşiretlerin iskân edilmeleri zorunlu idi. Zaten bir yere yerleştirilen aşiretlerin hemen sayımının da yapıldığını görmekteyiz.78

Bu sebepler aslında genel manâda önceki yüzyıllarda aşiretlerin iskân sebepleri ile benzerlik göstermektedir. Hele metruk sahaların şenlendirilmesi Osmanlı iskân siyasetinin ana sebebi olarak görülmektedir. Tanzîmat Dönemi'nde de ileride Çukurova bahsinde görüleceği üzere tarım politikasının gereği olarak çeşitli sebeplerle boşalan meskun mahallerin, verimli toprakların ve ovaların aşiretlerin iskânı ile şenlendirilmesi yoluna gidildi.79

Bütün bu dahili sebeplerin yanında bir de harici sebepler yer alıyordu. Aşiretlerin itaatsizliğinde yabancı konsolosların rolleri de vardı. Meselâ Kayseri'deki bazı konsoloslar aşiretler ve Ermenileri tahrik etmişler bu tahrik neticesinde Ermeniler Elbistan-Maraş yolunu kapatmışlardı.80

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız sebepler yalnızca Orta Anadolu'nun iskânı sırasında var olan sebepler değildir. Zaten söz konusu sahada yaşayan aşiretler yaz aylarını burada geçirmekte kışı ise başka mekanlarda, özellikle Güney Anadolu ile Kuzey Suriye cihetine inmektedirler. Hülâsa Tanzîmat'ın ilânından hemen sonra titizlikle aşiretlerin iskânına başlandı. Daha 1839 yılında bu mesele ele alınmış aşiretlerin iskânın lüzumu kabul edilmekle beraber hazırlıkların tamamlanmasına kadar eski usulün devamı düşünüldü. 1841-1842 yıllarında mesele önemli bir yer işgal etmeye başladı ama yerel yöneticilerin perakende gruplar halinde yerleştirildiler.81 Fakat iskândan sonra gerekli denetim yapılmadığından ve lokal bir seyir izlediğinden fazla başarılı olmadı. Orta Anadolu'da aşiretlerin iskânında asıl önemli gelişmeler Vecihi Paşa'nın Ankara82 valiliğine atanması ile oldu. Aşiretlerin iskânı ve asayişin sağlanması için Bozok ve Kayseri Sancakları kendisine bağlandı, Sivas ve Konya havalisinde de bu mesele kendisinde olmak üzere tam yetki ile görevlendirildi. Yerleştirmeler küçük gruplar halinde Ankara, Sivas, Çankırı, Bozok, Kırşehir bölgelerine yapıldı, ziraat ile uğraşmalarını teşvik etmek için bir yıl öşür alınmadı. Bu ve benzeri uygulamalar, karşılaşılan güçlüklere rağmen etkisini gösterdi ve bazı aşiretler kendiliğinden yerleştiler.83

Avşar aşiretine mensup grupların direnişi ise Maraşlı Osman Paşa'nın öldürülmesi olayından sonra da devam etti. Bu olaya da karışan Abdullah ve Duman Beyler ile 200-300 kişilik bir grup çevre köy ve kasabalar, yolculara, tüccarlara saldırmaya başladılar. İskân mahalline gitmeyip Maraş-Kayseri taraflarına yerleşmek istedilerse buna imkan bulamadılar. Çukurova'da toplandıklarında sayıları 1000 kadar olmuştu. Diğer iskân edilenlere örnek olmaması için bunların yerlerine sevk edilmesi üzerinde duruldu.84 Her ne kadar bu serkeştelerin yerleştirilmesinde titizlikle gösterilmişse de Kırım Savaşı'nın başlaması nedeniyle iskânın son yıllarında bazı tavizler de olmuş görünüyor. Bu durum aşiretlerin bazılarının toplu olarak istedikleri yere yerleşmelerine izin verilmesi ile oldu. Avşarlar, Rişvanlı

grupları, Lek ve Kırıntılı aşiretlerinin istedikleri yere yerleşmelerine izin verilmişti. Lek ve Kırıntılı aşiretlerinin Kozan cihetine yerleştirilmesi görevinin Kozanoğulları'ndan Çadırcı Mehmet Ağa'ya verilmesi 1853'lerde iskân meselesinin eski ciddiyetinden uzak olduğunu göstermektedir.85 1865 yılında bu aşiretler Kozan-Adana arasına yerleştirilecektir. Her şeye rağmen Abdullah Saydam'dan 1839-1853 Dönemi'nde 35-40 bin kadar konar-göçerin orta Anadolu'ya yerleştirildiğini öğreniyoruz.

Çukurova ve Güney Anadolu'nun İskânı Fırka-ı İslâhiye Kapsam

Bu bölümde Çukurova ve Gavur Dağları'nın (Amanos Dağlarının yöre halkınca hala kullanılan ismi) iskânı adı ile Derviş Paşa ve Ahmet Cevdet Efendi'nin 1865-1866 yıllarındaki iskân hareketi ele alınacaktır. Söz konusu iskân sahası bu gün dört farklı il hudutları içerisinde olmakla beraber genel olarak Antakya-Tarsus arası ile civarındaki dağlık alanları kapsamaktadır. İskân sahası bugünkü adları ile; İskenderun, Payas, Antakya, Hassa, İslahiye, Osmaniye, Bahçe (Bulanık), Haruniye (Düziçi), Kadirli, Kozan, Adana, Ceyhan, Yumurtalık çemberi ile Maraş-Andırın-Zeytun taraflarını kapsamaktadır.

Türklerin Bölgeyi Fethi ve Yerleşmeleri

Malazgirt Zaferinden sonra Türkler Anadolu'nun doğu ve orta kısımlarına hattâ İznik'e kadar ilerleyip devlet ve beylikler kurarlarken Çukurova bölgesine pek yanaşamadılar.86 Zira bu bölge 11. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin fethine kadar uzun yıllar bir çok mücadelelere sahne oldu. Haçlılar, Ermeniler, Bizanslılar, Selçuklular, Memlûklar, Moğollar vs. bu mücadelenin aktörleridir. Zaten 13. yüzyılın başlarında bölgenin etnik yapısındaki çeşitlilik bunu açıklamaktadır.87 Oysa bu dönemde Suriye'de Şam Türkmenleri diye bilinen kalabalık bir Türkmen nüfusu mevcut olup daha o zamandan itibaren Sivas-Şam arasında dolaşmaktaydılar.88 Bu Şam Türkmenleri'ni oluşturan Boz-ok ve Üç-ok teşekküllerinin Çukurova ve çevresini ele geçirip bu bölgeyi Türkleştirmeleri Memlûk desteği ile oldu. Memlûk Sultanı Baybars'ın 1262 yılında Çukurova çevresinde hakim olan Ermenilere karşı başlattığı mücadele 1337 yılına kadar devam etmiş ve bundan sonra Üç-ok Türkmenleri sultandan aldıkları emirlikle Çukurova'da yurt tutmaya başladılar.89 1375 yılında Sis dahil bütün Çukurova ve doğusu Memlûk hakimiyetine girmiş oldu. Moğol baskısından kaçarak Memlûklara sığınan Türkmenler Baybars tarafından Suriye sınırına yerleştirildiler. Zamanla Ayıntab, Haleb, Antakya, Trablus yörelerine yayıldılar. Memlûkların Ermeni seferlerine katıldılar ve Çukurova'nın fethinden sonra da bu bölgeye yerleştiler. Bütün bu bölgenin Türkleşmesinde bu Türkmen gruplarının ve onlara kucak açan Memlûklar'ın payı büyüktür.90 Şam Türkmenlerinden, Boz-ok kolu Halep-Antakya çevresinde yaşamakta ve Bayat, Avşar, Beğ-Dili ve Döger boylarından oluşmaktaydı.91 Üç-oklardan ise hemen bütün boyları görmek mümkündür. Yüreğir, Kınık, Bayındır, Salur ve Eymir bunlardan kalabalık olanlarıdır.92 Memlûklarla 1298 yılında Maraş'ın fethine katılan Türkmenler burayı Halep Valiliğine bağlı olarak idare etmeye başladılar. Halep'ten Elbistan'a kadar olan sahada Boz-oklu Bayat, Avşar, Beydili boylarından oluşan Dulkadırlı halkı Dulkadırlı beyleri yönetiminde bir beylik haline geldiler.93 Üç-ok kolu mensup boylar ise Memlûklar ile beraber Çukurova'ya yöneldiler ve Yüreğir Boyundan Ramazan Bey'in 1353-53 yılında Türk Emiri ile görevlendirilmesinden sonra Ramazanoğulları Beyliği

oluşmaya başladı. Sis de alındıktan sonra Adana merkezli olarak Misis, Tarsus, Ayas, Kınık, Sis bölgesinde Üç-ok boylarından oluşan Memlûklara tabi bir beylik oldular.94 15. yüzyıl başlarında güçlü iki devlet haline gelen bu Türkmen Beylikleri bazen Memlûklu bazen de Osmanlı tarafında olarak varlıklarını devam ettirmeye çalıştılar. Dulkadırlılar 1515'ten sonra, Ramazanoğulları ise Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı hakimiyetine girmesiyle bölge istikrara kavuşmuş oldu.95

İskânın Sebepleri

Çukurova ve mücavir alanın iskân edilmesi sebeplerinden bir kısmı önceki iskân hareketlerinin sebepleri ile aynıdır. Bu sebeplerin en başında da asayişin sağlanması ve devlet kontrolünün sağlanabilmesidir. Ayrıca asker alımları, vergilerin tahsili gibi diğer sebepler aynı şekilde bu yüzyıla da yansımıştır. Dolayısıyla bu 19. yüzyıl iskânları öncekilerin devamı niteliğindedir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren uygulamaya çalışılan aşiretlerin iskânında Çukurova önemli bir yer tutmuş idi. Bu bölgedeki aşiretlerin yerleştirilmeye çalışılmaları 19. yüzyılın başına kadar devam etti.96 1860'lı yıllara gelindiğinde bölgenin konar-göçer nüfusunun yine büyük bir yekün tuttuğu anlaşılıyor.97 Bu döneme bölgede; Avşar, Varsak, Reyhanlı, Sırkıntılı, Tecirli, Cerid, Oruçlu, Karacalar, Yağbasan, Bozdoğan, Ulaşlı, Kapulu, Delikanlu, Çelikanlu, Kırıntılı, Lek, Hacılar, Karafakılı, Şıhlar (Şeyhlü), Okçu-izzeddinlü, Amikî aşiretleri bulunuyordu. 18. yüzyılda ortaya çıkan bu şekâvet ortamı ve hükümet görevlilerinin basiretsizliği özellikle Güney Anadolu'da âyân, eşraf, hânedan, aşiret reisi, derebey vs. isimler verebileceğimiz mahallî güçlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. 98 Tarsus'tan Antakya'ya kadar olan sahada bu âyân veya hânedanlar devlet otoritesinin yerini aldılar.99 19. yüzyılın ilk yarısında etkinlikleri daha da artmıştı. Bu hânedanların bazıları şunlardır:100 Hasanpaşazâdeler,101 Kozanoğulları,102 Gökvelioğulları (Kökülü-oğulları),103 Kerimoğulları,104 Yağbasanlılar,105 Menemencioğulları,106 Küçükalioğulları.107 Maraş tarafında ise Beyazıtlı ile Dulkadırlı hânedanları arasında yıllardır süren bir mücadele vardı.108 Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Hasanpaşazâdeler ile Menemencioğulları arasında Adana hakimi olma mücadelesi ve Adana valilerinin bu ailelerin gölgesinde kalması onların gücünü göstermektedir.109 Diğer taraftan Maraş-Antakya'dan başlayarak Tarsus'a kadar olan sahada 18. yüzyıldan beri aşiretlerin asayişsizlikleri ve yukarıda adı geçen hânedanların faaliyetleri bölgeyi tam bir kargaşa ortamına sokmuştu.110 Özetle 19. yüzyılın ilk otuz yılında hala Çukurova'da hükümet diye bir şey yoktu.111 İbrahim Paşa'nın Adana ve çevresini ele geçirmesinde bölgenin bu durumu ve halkın Osmanlı yönetimine olan tepkisinin önemli etkisi olduğu düşünülebilir. Zira İbrahim Paşa'nın Adana hakimiyetinden ve yeni uygulamalarından halkın memnunluk gösterdiği ve onun Adana tarımına katkıları bilinmekte olup hacimli bir araştırmayı beklemektedir.112

Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde Fırkâ-i İslâhiye ordusunun hazırlanış sebebi olarak Kırım Savaşında iyice hissedilen asker ihtiyacını karşılamak amacı öne çıkmaktadır. Gayrımüslimlerin askere alınmaları zarûriyetinin görüşüldüğü bir encümende Cevdet Paşa "… Hîn-i fetihden beri Gâvur-dağı yânî Cebel-i Bereket bir hâl-i isyândadır. Kozan dağlarına Hükümet-i Devlet-i Aliyye hiç girmedi… ve buraları birer eşkıya yuvası olup etraftaki caniler buralara iltica ile hükümetin pençesinden kurtuluyor ve bu dağların sebebine bir çok aşâir dahi bevâdî-i isyân ve ser-keşîde

dolaşıyor. Bunlar tahtı inzibata alınsa nüfûsca elimize pek çok sermâye geçer. Kur'a daireleri teneffüs eder…"113 diyerek sebeplerin askerî yönünü açıkça ifade ediyor.

Orta Anadolu'nun iskân sebepleri arasında da yer alan yabancı müdahalesi burada daha belirgin bir sebep olarak karşımıza çıkıyor. Cevdet Paşa Kırım Savaşı'nda Kozan ahâlisinin savaşa sevk edilmesi hususunun tartışıldığı bir dönemde İngiliz Baş Tercümanı olan Pizani'nin Reşid Paşaya "eğer teminat verirseniz biz Kozanoğlunu muharebeye sevk ederiz" teklifinde bulunduğunu ve Reşid Paşa'nın Kozan tarafının ecnebi müdahalesine marûz kalması durumunda daha da büyük bir bela olacağını, şimdi sırası olmasa da ileride Kozan'ın ıslâhının düşünüldüğünü belirtir.114 Tezâkirde ise Gavur Dağı ağalarının bazı ecnebi memurlarla muharebe ettikleri haberdar olunduğundan harekâtın Gavur Dağı'ndan başlatılmasına karar verildiğini belirtiyor.115 İsyân halinde bulunan Zeytun Ermenileri başta olmak üzere bölgedeki Ermenilere Avrupa Devletlerinin gösterdiği alâka da Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız ediyordu. Sonuç olarak sebeplerden biri de Avrupa devletlerinin bölgenin sosyal yapısından istifâde ederek müdahale isteklerine engel olmaktı.

Tanzîmat idarecileri iskânlar neticesinde ziraî üretimi arttırma yoluna giderken aynı zamanda ülkenin imârı üzerinde de duruyorlardı. Ülkenin mamur hale getirilmesi ve dolayısıyla "mülk ve milleti ihyâ etmek" düşüncesi hakim olmaya başlamış ve bu çerçevede imâr işlerinin hızlandırılması yol, köprü, su yolu gibi hizmetlerin yapılması üzerinde durulmuştu.116 Dolayısıyla iskân hareketi çok yönlü bir reform olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fırkâ-i İslâhiye'nin bölgede yaptığı reformun en belirgin özelliği kanaatimizce bölgenin şenlendirilmesi ve ziraata açılması idi. Bu hedef doğrultusunda öncelikle güvenliğin sağlanması, nüfuzlu derebeylerin tasfiye edilmesi ve aşiretlerin yerleştirilmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti başından beri bir ziraat devleti olarak yapılanmış ve gelirinin büyük bir kısmını ziraî üretimden aldığı aşar vergisi oluşturmuştu. Yukarıda Tanzîmat Dönemi'nde ziraî hedeflerden bahsetmiştik. Özellikle amacın ziraî üretimi artırmak, ihraç edilmesi yerine yerli üretim ve ticarete dönük tarım üretimi hususu üzerinde duruluyordu.117 1860'lı yılarda Amerikan iç savaşının başlaması dünya piyasalarında pamuğun önemini iyice arttırmıştı. En büyük pamuk alıcısı olan İngiltere Amerikan pamuğu yerine artık Mısır, Hindistan ve Çukurova'dan karşılamayı amaçlıyordu. 1861 yılından itibaren Çukurova pamuğu önem kazanmaya başladı.118 Yalnız bu dönemde Osmanlı pamuk üretimi yılda 50 bin balya ile çok düşük bir miktarda idi. Üstelik kalite olarak Mısır ve Amerikan pamuğu ile rekabet edemiyordu. Artık Tanzîmatçılar pamuk üretiminin arttırılması ve kaliteli pamuk yetiştirilmesi amacıyla pamuk tohumu getirttiler.119 Bununla da kalmayarak pamuk üretimini teşvik etmek amacıyla 1862 yılında bazı tedbirler alınmıştı. Buna göre; pamuk üretimi için hâli arazileri tarıma açanların aşar vergisinden beş yıl muaf tutulması, pamuk gümrük rejimlerinin 10 yıl sabit kalması, pamuk işlemeye yönelik araç ve gereçlerin ithalinden vergi alınmaması, yol yapımında pamuk ekili bölgelere öncelik verilmesi vs. teşvikler ihracata yönelik pamuk üretiminin ciddi bir şekilde ele alındığını göstermektedir.120 Artık devlet yabancıların da etkisiyle pamuk üretimine özendirmeyi resmî politika hâline getirmişti.

Fırkâ-i İslâhiye'nin Hazırlanışı ve Yapısı

Her ne kadar Ahmet Cevdet Efendi'nin121 Gayrımüslimlerin kuralara dahil edilmesi meselesi görüşülürken Güney Anadolu'nun hâli isyânda olduğunu belirterek bölgenin ıslâh edilmesi teklifinde bulunduğunu, bunun kabul edilerek Anadolu cihetinin ıslâhâtı için bir fırka-i askerîyye tanzim kılınmalıdır diyerek kabul edildiğini belirtse de Kozan ve civarının ıslâhının Reşid Paşa'dan beri düşünüldüğünü yine kendisi anlatır.122 Neticede Fırkâ-i İslâhiye adında bir ordu teşkil edilerek kumandanlığına Lofçalı Müşir Derviş Paşa, fevka'l-âde me'muriyet-i mahsûsa ile de Lofçalı Ahmet Cevdet Paşa tayin edildi. Zeybek bahadırları ve Arnavutluk güzide erlerinden oluşan 7 tabur asker seçildi. Kurt İsmail Paşa da Fırkâ-i İslâhiye'nin bir müfrezesi olarak Sivas tarafından Kozan'a iltihak edecekti. Ayrıca Arslan Bey 200-300 kadar Gürcü ve Çerkez süvarisi ile Aleşkirdli Mehmet Bey de 200-300 kadar süvari ile bu orduya iltihak edeceklerdi. Girit, Adana, Maraş ve Halep askerlerinin de birer tabur katılması ile Fırkâ-i İslâhiye'nin toplamı 15 tabur piyade, iki alay süvari ve beş-altı yüz kadar Çerkez, Gürcü ve Kürt atlılarından oluşuyordu. Ayrıca özel muhasebeci ve muhasebe kalemi ile birkaç tahrirât kâtibi görevlendirilmişti.123 Ordu kumandanlarına verilen yetkiye göre "asker ve vergi bakayasının afvına ve şehriyye birkaç bin guruş kayd-ı hayat şartıyle ve emlak bedeli olarak maaş tahsissine" muktedir idiler.124

Hazırlıkları tamamlanan Fırkâ-i İslâhiye 1 Muharrem 1282 (27 Mayıs 1865) tarihinde İstanbul'dan hareketle 28 Mayıs'ta125 İskenderun Limanı'na çıktı.126 Kararlaştırılan stratejiye göre İskenderun-Belen üzerinden Amik Ovasına geçerek Kürt Dağı ile Gavur Dağı arasındaki ovadan ilerledikten sonra Ulaşlı aşiretlerinin limanla bağlantısını kesmeyi düşünmüşlerdi.

Ceyhan Nehri ile Asi nehri arasında uzanan Amanos Dağları'nın son yıllara kadar adı Gavur Dağları olarak bilinir. Bu dağın İskenderun'a bakan kısmına dağ köyleri, eski Pazar-yeri ve Kınık (Osmaniye) tarafına bakan yamaçlara ise kıyı köyleri adı verilir. Bu bölgenin üst tarafında Karayiğitoğlu, Kaypak nahiyeleri ile Tiyek Yaylalarını içine alan bölge Ulaşlı aşiretinin bulunduğu yerdir. Ulaşlı Nahiyesi ile Ceyhan Nehri arasında kalan bölge ise Bulanık kazasıdır. Ceyhan'ın sol tarafında Gavur Dağlarına kadar olan bölgede Tecir ve Cerit aşireti bulunuyordu. Payas kasabası Küçükali-oğullarının hakimiyetinde olup sıkışınca Ulaş aşiretleri ile birleşmekte ve dağlara çekilmekte idi. Amik Ovasında ise eskiden beri bulunan Reyhâniye aşireti yarı yerleşik bir halde idi. Gavur Dağlarının güneydoğusunda Çobanoğuları emrinde bulunan Hacılar, Ekbaz ve Tiyek nahiyeleri de isyân halinde idi. Gavur Dağı doğusunda paralel olarak uzanan Kürt Dağlarında ise Amikî, Şeyhlü ve Okçuizzeddinlü aşiretleri bulunuyordu. Dumdum Ovasında ise Delikanlu ve Çelikanlu aşiretleri yerleşmişti.127

Payas

Eskiden işlek bir liman olan Payas XVII ve XVIII. yüzyılda önemini yitirmişti. Küçükalioğulları'nın hakim olduğu Payas Kasabası onların çekilmesinden sonra hâli ve harap bir vaziyette idi. Adana'dan gelen Hasan Paşa'ya bir tabur ile buranın muhafazası görevi verilerek Payas şehri imâr edildi.128 Ahmet Muhtar Paşa Çukurova'nın o dönemdeki hâli durumunu anlattıktan sonra "İskenderun körfezinde yetmiş seneden beri metruk Payas kalesini gördük ve dükkanlar ve diğer yapılar tamir

edilerek ahâli yeniden iskâna davet edildi. Soygunun ve tahribin derecesini anlamak için kaleyi görmek yeterliydi" demektedir.129 Bu şehre etraftan 671 kişi iskân olunarak şehrin şenlendirilmesine çalışıldı.130

Amik Ovasının İskânı

İlk önce Belen üzerinden Amik Ovasına geçilerek burada bulunan Reyhaniye aşiretinin iskânı ve itaâti ele alındı. Zaten 18. yüzyıldan beri bölgede yerleşmeye başlayan bu aşiret hiçbir zorluk çıkarmadan Mürselzâde Ahmet Paşa'nın oğlu Mustafa Bey yönetiminde iskân olundular. Mustafa Bey aşiret süvarileri ile orduya katılarak bölgenin iskân ve ıslâhında önemli katkılarda bulundu. Amik Ovası'nın iskânı ile Halep caddesinin emniyeti sağlanmış oldu.131 Daha sonra Reyhaniye aşiretinin iskânının tamamlanması amacıyla burası bir kaza haline getirilerek hükümet konağı ve sair binaların inşaası tamamlandı. Reyhanlı Kaza müdürlüğüne aşiret Boybeyi Mürselzâde Mustafa Bey getirildi.132

Hassa Kazasının Kurulması

Hacılar, Tiyek ve Ekbaz nahiyeleri ele alınmış Hacılar Nahiyesi Beyi Paşo Bey ile Tiyek'li Karabey-zâde Mehmet Bey'in orduya gelerek devlete hüsn-ü hizmet edeceklerini bildirmişlerdi. Amik Ovasından hareket edilerek, Hacılar nahiyesi hududunda Lece ve Hacılar arasında Kargılı denilen önemli bir mevkide Ordukōy adıyla yeni bir köy kuruldu. Buradan hareketle Tiyek yakınlarına gelinerek ordugâh kuruldu. Burada bir kışla ve yüz hanelik bir kasaba inşaasına başlandı. Bu kasabaya ilk hassa taburları geldiğinden Hassa adı verildikten sonra üç nahiye halkının burada birer mahalle oluşturması istendi. Lece'ye tabi iki köy de bu kasabaya bağlandı. Üç nahiye ileri gelenlerinden ve bir de Ermeni toplam dört azadan oluşan kaza meclisi oluşturulup hariçten de bir kaza müdürü tayin olundu. Ayrıca Mekteb-i sıbyân inşaası ile hoca tayin edildi ve 56 nefer muhafız bırakıldı. Böylece Hassa kazası tesmiye olunmuş ve üç nahiye ıslâh edilmiş oluyordu.133 Paşo Bey, Mehmet Bey ve kardeşlerine de çeşitli miktarda maaş tahsis edilerek memurluk verildi. İki bin kuruş tahsis ile Paşo Bey, Elbistan Kazası Müdürlüğüne tayin edilmişti.134

Kürt Dağının İskânı ve İzziye Kazası

Kürt Dağında Okçu-izzeddinlü, Şıhlar ve Amikî aşiretleri bulunmakta ve nüfusça en kalabalık olan Okçu-izzeddinlü aşireti ağası Deli Halil'in baskıları nedeniyle isyân halindeydiler. Küçük bir aşiret olan Karafakılı aşiretinin kısa sürede iskân ve nüfus tahrirlerinin yapılması diğer aşiretlerin gözünü korkutmuştu. Deli Halil'in Gavur Dağına firar etmesinden sonra bütün aşiret ağaları ordugâha gelerek itaat etiler. Bu şekilde Kürt Dağındaki aşiretler köylere ve kasabalara yerleştirildiler. Kürt Dağı müstâkil bir kaza haline getirilerek İzziye135 adı ile teşkilatlandırıldı. Aşiret ağaları da kaza meclisine dahil edildiler.136

İslahiye Kasabası ve Kaymakamlık (Sancak) Teşkilatının Kurulması

Kürt Dağı ile Gavur Dağları arasındaki ovanın Güney yarısı Hassa kazasının kurulması ile iskân edilmişlerdi. Buradan hareket eden ordu Çerçili nahiyesi yakınlarındaki Nigolu kalesine ordugâh kurarak bu bölgenin iskânına başladı. Çerçili, Hanağzı, Kürtbağçesi ve Eğrintili gibi nahiyeler ve civar karyeler Deli Halil ile beraber hareket ediyorlardı. Bu bölgenin Maraş-İskenderun ve Halep-Çukurova güzergâhında önemi anlaşıldı. Kalenin tamiri yapılarak Kerkütlü cihetine Cevdet Efendi Kulesi, Çerçili Boğazı'na da Derviş Paşa Kulesi inşa edilerek burası tahkim edildi. Hemen nahiyelerin nüfus tahririleri yapıldıktan başka, Kerkütlü, Çerçili, Hanağzı, Kürtbağçesi ve Eğrintili nahiyeleri, Kürt Dağı'ndan Keferdiz Nahiyesi ile Dumdum Ovası'nda Delikanlu ve Çelikanlu aşiretleri iskân edilerek137 bütün bu nahiyeler İslahiye adıyla bir kazaya bağlandı. Nigolu Kalesi civarına bir kasaba inşaasına başlandı ve bir hükümet konağı yapıldı. Bu kasabaya Delikanlu ve Çelikanlu aşiret ağaları ve bir miktar hane yerleştirilerek kazanın meclisi de bu aşiret ağalarından oluşturuldu. Maraş-İskenderun çöküntü ovasını içine alan ve İslahiye kazası merkez olmak üzere Hassa, İzziye ve Bulanık kazalarından oluşan ve Maraş mutasarrıflığına bağlı bir kaymakamlık oluşturuldu. Payas Kaymakamı Şevki Efendi ilk kaymakamı ve Maraş'ta bulunan Kafkas asıllı Cafer Efendi de ilk müftüsü olarak tayin edildiler.138 Bazı aşiret ağaları kaza ve sancak meclisine alınmakla beraber Deli Halil Gavur Dağına kaçmış bazı ağalar ise sürgüne gönderilmişti.139 1876 yılında İslahiye kaymakamlığında 3091 hanede toplam 7654 nüfus bulunmaktaydı.140

Gavur Dağları'nın İskânı:

Bulanık-Haruniye-Osmaniye-Yarpuz

İslahiye kaymakamlığının kurulmasından sonra sıra Gavur Dağına gelmişti. Ulaşlı Dağları olarak da bilinen bu dağda Ulaşlı aşireti bulunmakta olup Karayiğitoğlu, Kaypakoğlu, Çendoğulları ve Alibekiroğulları olmak üzere dört ağalık halinde yaşamakta idiler. Bölgenin sarp oluşu nedeniyle bir hayli zamandan beri isyân halinde idiler. Fakat Reform ordusunun Kürt Dağı ve İslahiye ovasındaki icraatlarından etkilenen ilk üç ağalık orduya gelerek itaat etiler. Karayiğitoğlu Kadir Ağa İslahiye'ye yakın olduğu için bu kazanın meclisine üye olarak görevlendirildi. Artık dört Ulaşlı Ağalarından Alibekir-oğulları ve ona sığınmış olan Deli Halil ile Dede Bey kalmış idi. İslahiye'den Bulanık'a hareket eden ordu yol üzerinde bulunan Kişnez karyesine gelerek burada Kaypakoğlu, Çendoğulları ve Karayiğitoğulları nahiyelerinin nüfus tahrirleri ve kuraları tamamlandı.141

Ordunun hareketinden az önce Haruniye taraflarında kışlayan ve bölgenin en serkeş aşireti olan Tecirli aşireti yasağa rağmen Bulanık üzerinden yaylaya çıkmak istemiş ise de çarpışma neticesinde yerlerine döndürülmüştü.142 Bunun üzerine Haruniye sahası da ele alınarak Hacı Hüseyin adında bir şahsa muhtarlık mührü verilerek Hacılar (Yeniköy) Köyü kurulmuştu.143 Ayrıca aşirete mensup 347 hane nüfus Haruniye Ovası'nda çeşitli karyelere yerleştirilerek onların ziraatla uğraşmaları sağlandı.144

Kişnez'den hareket eden ordu Kıyı Köylerinin merkezi olan Hacı Osmanlı Köyü'nün145 üst kısmında konaklayarak Ceyhan'ın sol tarafı ile Ulaş Dağları'nın ıslâhı işine başladı. Hacı Osmanlı

Köyü merkez olmak üzere Kıyı Köyleri ile beraber bir kaza ittihaz edilerek Osmaniye adı verildi. Çukurova'dan Cerit ve Tecirli kışlakları,146 Çendoğulları Nahiyesi bu kazaya bağlandı. Kaypakoğlu Nahiyesi Bulanık'a, Karayiğitoğlu Nahiyesi İslahiye Kazasına, Kapılu oymağı da Hassa Kazasına dahil edildi. Cerit ve Tecirliler'den kışlağa yerleşenlerin kurdukları köylerden ikisi bu gün Cevdediye ve Dervişiye adıyla kasaba halini almıştır. Osmaniye Kazası'na hükümet konağı olması için bina satın alınmış, camii, mektep ve diğer devlet binaları inşa edilerek bir kasaba haline getirilmişti. Aşiret ve köy ileri gelenlerinden kaza meclisi kurularak Osmaniye Kazası'nın kuruluşu tamamlandı.147 Payas Sancağı'na bağlanan kazanın 1876 yılında sınırları dahilinde 16'sı Gayr-ı Müslim olmak üzere toplam 4090 kişi bulunuyordu.148 Kasaba merkezi bir yıl sonra Adana-Maraş caddesinin üzerine nakledilmiştir.

Osmaniye Kazası kurulduktan sonra etrafı tamamen sarılan Gavur Dağı'nın yukarılarındaki Alibekiroğlu Nahiyesi'nin ıslâhı ele alındı. Dağlarda yapılan muharebeler neticesinde bu bölge de itaat altına alındı. Dede Bey ve Deli Halil teminat ile teslim oldular. Alibekir-oğlu Ali Ağa ise teslim olacağına söz vermiş ve ordu Kozan taraflarında iken gelip teslim olmuştur.149 Gavur Dağları'nın iskânı bir yıl sonra tamamlanmış ve Yarpuz Karyesi'nde daima yarım tabur asker bulundurulması gereği hissedilmişti. 150 Yarpuz, stratejik öneminden dolayı 1880 yılında Halep'e bağlı Payas Sancağı'nın merkezi olmuştur. 1890 yılında Yarpuz Cebel-Bereket adını alan sancağın merkezi idi. Adana'ya bağlı bu sancak Payas, Osmaniye, İslahiye, Bulanık ve Hassa kazalarından oluşuyordu.151

Kars-ı Zülkadriye Kazası

İlk çağlardan beri önemli bir yerleşim yeri olan, Dulkadırlı Beyliği'nin ikinci merkezi konumunda olan bu kaza, Osmanlı hakimiyetinde ise 16. yüzyılda canlı bir ziraî ve ticari bir merkez durumundaydı.152 Fakat 19. yüzyıl ortalarında tamamen metruk bir halde idi. Kars-ı Zülkadriye Kasabası, Pazaryeri adıyla eskiden beri bilinmekte ise de artık boş bir arazi olup ve Bozdoğan aşiretinin kışlağı idi. Sunbas nahiyesi ise Gökveli-oğulları, Yağbasanlılar gibi derebeyler elinde idi.153

Fırkâ-i İslâhiye Hacı Osmanlı köyünde iken Kars-ı Zülkadriye eşrafından bazı birkaç kişi gelerek dağlara çıkan ahâliden Çukurova aşiretlerinden isteyenlerin buraya yerleştirilmesini ve şehrin imâr edilmesi istediler. Bu istek üzerine onlara buyruldu verilerek Kars-ı Zülkadriye'nin ıslâh edilmesi istendi.154 Az zaman sonra da Gökvelioğlu (Kökülüoğlu) Ahmed Bey ile Yağbasan Nahiyesi'nden Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa da Osmaniye'ye gelip orduya bağlılıklarını gösterdiler.155 Bu bölgeye Bozdoğan ve diğer aşiretler iskan edildiler.156 Fırkâ-i İslâhiye Kozan tarafını iskân ettikten sonra yapılan idâri düzenlemede, Tatarlı, Sunbas ve Savrun nahiyeleri birleştirilerek Ceyhan boyundan aşiretler yerleştirilmek suretiyle Kars-ı Zülkadriye Kazası kuruldu.157 Kazanın kurulduğu dönemde 2455 Müslim 97 Hıristiyan hanede toplam 8406 kişi bulunuyordu.158

Kozan Dağının Islâhı ve Kozanoğulları'nın Sonu

Kozan havalisinde bir derebeylik haline gelen Kozanoğulları Fırkâ-i İslâhiye'nin kurulmasında en önemli sebep olarak karşımıza çıkar. Zira Kozanoğulları 18. yüzyılda Kozan ve çevresinin hakimi

olduktan sonra adeta başlı başına bir hükümet gibi hareket etmeye başlamışlardı. Sis hakimi olan Divanoğulları'nın hakimiyetini kırdıktan sonra Avşar, Bozdoğan, Sırkıntılı gibi aşiretleri himayelerine aldılar. Kozan dağlarında bulunan Varsak (Farsak) aşireti de Kozanoğulları'nın tahakkümüne girmişti. Cabbarzadeleri yenilgiye uğratmaları da büsbütün güçlenmelerini sağladı.159 1817 yılında Yusuf Ağa Kozanoğullarının hakimiyetinde bulunan bölgeyi iki oğlu arasında taksim ederek Belenköy merkezli Batı Kozan'ı oğlu Sarı Ali'ye, Gürleşen merkezli Doğu Kozan'ı ise küçük oğlu Samur Ağa'ya verdi.160 Bu bölünmeden sonra Kozanoğulları kendi içlerinde mücadelelerle hakimiyetlerini sürdürdüler. 1833'te İbrahim Paşa da Kozan tarafına hakim olamamıştı. Osmanlı Devleti 1866 yılına kadar 19. yüzyıl boyunca Kozan Dağları'nda ferman işletemedi.161 Fakat buranın ıslâhı için de çareler aramayı sürdürdü. Son olarak 1851 yılında Çatalbaş Mustafa Paşa Kozan dağına hücum etti ise de Kozanoğlu Yusuf Ağa tarafından yenilgiye uğratıldı. Kırım Savaşı'na da asker vermeyen Kozanoğulları meselesine İngilizler de el atınca bölgenin ıslâh ve iskânı zaruri hale gelmişti.162

Cevdet Paşa İskenderun'a geldikten sonra Kozanoğullarına nasîhatte bulunma düşüncesiyle Kozan tarafına adam göndererek bölge hakkında bilgi almaya çalışıyordu. Fırkâ-i İslâhiye Osmaniye'de iken Kozanoğullarından orduyu ziyarete gelenler olmuştu. Bu ziyaret sırasında ordunun durumunu gören ve önceki icraatlarını bilen Kozanoğlu heyetinin anlattıkları Kozan'ın zaptında etkili olmuştur.163 Ordu, Osmaniye'den hareketle Sis'e geldikten sonra164 Kozanoğullarına subay gönderilerek davete bulunulmuş, ayrıca erzak tedariki ile hazırlıklara başlanmıştı. Kozan ağaları durumun ciddiyetini görerek karşı koymadılar. Orduya gelen Kozanoğullarından Batı Kozan ağası Çadırcı Ahmet Ağa Mîrimiranlık rütbesi ile Kütahya kaymakamlığına atandı.165 Babası Ömer Ağa ve kardeşleri ise Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirlere gönderilerek Batı Kozan'a hakim bulunan Kozanoğulları dağıtıldı. Doğu Kozan Ağası Yusuf ise Sivas'a gitmeyi tercih etmişti.166 Ardından Kozan yöresi, Belenköy, Haçin ve Sis olmak üzere üç ayrı kaza haline getirildi. Kars-ı Zülkadriye ile beraber bu kazalar Sis merkezli Kozan Sancağı olarak Adana'ya bağlandı.167

1866 yılında ıslâh tamamlandıktan sonra Kozan Sancağı'nın nüfus tahriri tamamlandı. 1876 yılında Kozan Sancağı'nın Sis kazasında 8835 Müslim ve 981 Gayrımüslim yaşıyordu. Belenköy'de 5188 Müslim, 1194 Gayrımüslim, Haçin Kazası'nda ise 1738 Müslim 5939 Gayr-ı Müslim yaşıyordu.168

Kozan ile Adana arasındaki ovada kışlayan Sırkıntılı aşireti köylere yerleştirilerek bu köylerden iki müdürlük (nahiye) tahsis edildi ve müdürlüğe aşiret ağaları getirildi. Aşiret hânedanından Yusuf Bey Adana cihetindeki kazaya biraderi Ahmet Bey ise Kozan'a bağlanan nahiyeye tayin edildi.169

Kırıntılı Lek ve Hacılar aşireti ise ıslâhatın tamamlanmasından sonra Kozan Kazası'nın güney yönünde iskân olundular.170

Avşarların İskânı

Çukurova'da kışlayıp yazın Uzunyayla'ya çıkan bu aşiret Kırım Savaşı'ndan önce iskân edilmeye çalışılmıştı. Çukurova'da bulunan Avşarların Beyi Çerkezzâde Hacı, Fırkâ-i İslâhiye'yi

ziyaret etti. Hacı Bey kendilerinin Uzunyayla'ya yerleşmek istediklerini lâkin buraya Kafkas muhacirleri yerleştirildiğini belirtmiş bunun üzerine Uzunyayla'ya civar olan Sarız arazisi kendilerine tahsis edilmişti. Kurt İsmail Paşa bu işe memur edilerek gerekli düzenlemelerin yapılması istendi.171

Adana'da Düzenlemeler

Cevdet Efendi ile Derviş Paşa Kozan'dan sonra Adana'ya gelerek birlikleri burada bırakıp ertesi yıl Adana,Tarsus ve Mersin taraflarını ıslâha devam etmeyi tasarlamışlar idi. Lakin orduda kolera salgını olması, Adana taraflarında ise hâlâ kolera görülmediğinden Adana'ya girmeyerek Payas üzerinden İstanbul'a gitmek zorunda kaldılar. Bu nedenle Adana ile ilgili düzenlemeleri bil-muhabere tesviye-i umura mecbur oldular.172 Menemencioğlu Ahmed Bey ile Karsantıoğlu Fırkâ-i İslâhiye'yi tanımıyorlardı. Bu nedenle her ikisinin de İstanbul'a gönderilmesi Adana mutasarrıfı Yâver Paşa'ya havale edilmiş az sonra ikisi de İstanbul'a gönderilmiştir. Adana'nın ıslâhı da tamamlandıktan sonra Misis-Kurtkulağı üzerinden Payas'a gelen Cevdet Efendi ve Derviş Paşalar Payas'ta da düzenlemeler yaptıktan sonra İstanbul'a hareket ettiler.173

Bir süre Halep'e bağlanan Adana 1867 yılında tekrar vilâyet olmuş, pamuk ekiminin gelişmesi ve 1886 yılında Mersin iskelesine kadar demiryolu inşaası ile büyük gelişme göstermiştir.174

Halep Vilâyeti Teşkili ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Valiliği

Fırkâ-i İslâhiye büyük işler başarmış fakat kolera salgını nedeniyle daha birçok mesele halledilememişti. Üstelik iskân edilen bölgelerde tekrar isyânların başlaması ihtimal dahilindeydi. Ayrıca Zeytun meselesi henüz halledilmemiş ve Antakya'dan Adana'ya kadar birçok köy ve kasabalar kurulmuş ise de buraların gelişmesini sağlayacak altyapı hizmetleri yerine getirilememişti. Şimdiye kadar yapılan işler çok önemli olup 6 ay zarfında ve 4100 kuruş gibi düşük bir masraf ile yapıldığı göz önüne alınırsa kıymeti daha da iyi anlaşılır.175 Fakat reformun bu şekilde kalmaması ve işin ciddiyetle bitirilmesi gerekiyordu.

Cevdet Efendi ve Derviş Paşa İstanbul'a vardıktan kısa bir süre sonra, Âli ve Fuat Paşalar Cevdet Efendiye "Fırka-i islahiyye ile hayli ıslahat yaptınız. Bunun tesisi yine sizin himmetinize manûttur" diyerek Tuna, Bosna ve Suriye Vilâyetleri örneğinde olduğu gibi Halep Vilâyeti Nizamnâmesi hazırlanarak, eski Halep ve Adana eyaletlerinden Halep Vilâyeti tesis ile valiliğine tayin edildi. Vilâyet, Halep, Adana, Payas, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarından oluşuyordu. Bu görev ile hem Halep Vilâyeti'ni yeni nizamnâme çerçevesinde düzenleyecek hem de Fırkâ-i İslâhiye ile görevine devam edecekti.176

Cevdet Paşa bu dönemde Halep Vilâyeti dahilinde iskân sırasında yapılan tahrirlere dayanarak toplam 233 449 hane bulunduğunu ifade etmektedir.177 Halep valiliği sırasında Cevdet Paşa iskân sahasını tekrar teftiş ederek buraların 1 yıl önceki haline göre çok değişmiş olduğunu iftiharla anlatır. Kars-ı Zülkadriye kasabasında 3 saat boyunca pamuk tarlalarından geçtiklerini anlatır. Hemite ve Kars'ta aşiretlerin çadırlarını bırakarak taştan evler yaptıklarını, tarlalardan mis gibi kokular geldiğini

lâkin bir süre sonra ağır bir koku aşladığını bunu sebebinin ise henüz tarıma açılmayan bataklıklardan kaynaklandığını belirtir. Bunun yanında eksikliklerin de olduğunu, mesela Kars'ta hükümet konağının olmadığını ve devlet memurlarının çadırda oturduğunu, Sis'te hapishane bulunmadığını, Adana'nın hükümet konağı, hapishane ve zaptiye binalarının tamir edilmesi gerektiği, Adana ile Kozan arasında bir han yapılması gerektiği gibi tespitlerde bulunur. Fakat Fuat Paşa'nın sadrazamlıktan alınmasından sonra Sadrazam olan Rüşdi Paşa'nın178 tasarrufa gittiğini, üstelik vilâyet teşkilatının aleyhinde olduğundan ödenek verilmemesi hususunu etraflıca anlatır.179 Buna rağmen ıslâh hareketine devam etmiş ve yarım kalan meseleleri tamamlamıştır. Gavur Dağı'nda Alibekiroğlu Deli Fakı askeri harekat ile bertaraf edildi. İskân sahasındaki sancaklar yeni nizamnâme doğrultusunda düzenlendi. Özellikle liman ve yol meselesi üzerinde raporlar, projeler hazırlatılarak bölgenin iktisadî kalkınması için çareler arandı. Adana'da bulunan Ahmet Muhtar Efendi (daha sonra Paşa), kendisinden "Karataş burnu ile Yumurtalık limanını keşfedip Dersaadete geliniz" emri ile rapor istenmesi üzerine Yumurtalık ve Karataş hakkında bir rapor hazırlayarak180 İstanbul'a dönmüştü.181

Ahmet Muhtar Efendi hatıratında iskâna rağmen daha yapılması gereken çok iş olduğunu ve ıslâhın zamana yayılması gerektiğini şu şekilde ifade eder: "Çukurova arazisi devletin uykuda olan zenginlik kaynaklarından birisi ise de ancak Ceyhan ile Seyhan'ın aşağı kısımları arasında, belki ovanın beşte birini teşkil eden Yüreğir ovası işlenir. Diğer yerleri de yerleşmeye ve tarıma elverişlidir. Ne yazık ki hemen istenildiği gün muhacir sevk edilemez. Zira şu halinde havası o kadar kötüdür ki kimse barınamaz, adeta bir kırım yeridir. Orasını yerleşmeye elverişli koymak için azası su, ziraat ve orman mühendislerinden ve hıfzıssıhha erbabından ve namuslu kişilerden bir komisyon ile evvela derinliğine araştırılarak iş ve iskân kaç seneye taksim olunacaksa öyle devam edilmelidir. İhtimal ki kenarlardan başlanılarak otuz sene kadar sürer, fakat sonra orası cennet gibi devletin bir Mısır'ı olur. Yani beş altı milyon yalnız orada alınsa gerekir. Anavarza gibi büyük büyük kale ve şehir harabeleri eskisi gibi yine şenlenir."182

Ahmet Muhtar Efendi'nin raporunda ilginç tespitler vardır. Karataş'a Ceyhan'dan su getirilmesi, yine buraya suni bir liman yapılabileceği, Ayas'ta ise Yumurtalık limanın tamir edilmesi, bu bölge ahâlisinin değirmen için 15-18 saat yol gittikleri halbuki yakın mahalde iki eski değirmen olup bunların tamiri gibi… Ayrıca Ahmet Muhtar Bey, Mersin Limanı'nın Tarsus ve Kayseri tarafına, İskenderun Limanı'nın ise Antakya ve Halep tarafına hitap ettiğini bu nedenle Ayas veya Karataş'taki limanlarından birinin tâmir edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu limanın Ayas olabileceğini, Basra Körfezi'nden Birecik'e kadar Fırat Nehri'nden deniz taşımacılığı yapıldığını, Birecik'ten devamla Nizip-Antep-Maraş üzerinden bu limana bir demiryolu yapılabileceğini belirtir. Diğer taraftan ise Erzurum'un ihtiyacı olan şosenin Maraş veya Haçin tarikiyle buraya bağlanabileceğini belirtmektedir.183 Cevdet Paşa ise Halep'ten İskenderun'a şose yol inşaası başlatmış, ayrıca Halep-Birecik arasını araba geçebilecek şekilde tesviye ettirmişti.184 Halep Valiliğinden ayrılırken bilcümle Halep erkânına hitap ettiği nutkunda da yol yapılmasının hayatiyeti üzerinde durarak kendisinden sonrakilere vasiyette bulunmuştu.185 Yine bu dönemde Halep-İskenderun demiryolu için keşif raporları hazırlanarak teknik bilgiler verildiğini görüyoruz.186

1865-1866 yılında iskân ve ıslâhatın tamamlanarak bölgenin şenlendirilmesi, güvenliğin sağlanmasından sonra şimdi de bölgenin dünya ekonomisine açılabilmesi için gerekli yol, liman gibi alt yapı hizmetlerine ağırlık verildiği görülmektedir. Cevdet Paşa'nın Halep valiliği görevi iki yıl kadar sürmüş ve bu süre zarfında Tanzîmat usullerinin uygulanması, Fırkâ-i İslâhiye'nin yarım kalan işlerinin tamamlanması, Zeytun meselesinin halli gibi meseleler üzerinde durulmuştur. Ayrıca Hama, Halep, Suriye dolaylarında bulunan Arap aşiretlerinden Azene, Mevâli, Mehîp ve Hadidî'lerin iskânı ve kuzeye doğru yayılmalarının engellenmesine çalışılmıştır.187

Ermenilerin Islâh Edilmeleri

Fırkâ-i İslâhiye Kozan taraflarında iken başlayan kolera salgınında Sis Ermeni Kilisesinin Katagikosu da ölünce onun yerine Nigoğos adında bir piskopos getirilerek Bâbıâli'ye bildirilmiş, kadim manastır tamir edilerek, Manastıra gelir sağlaması amacıyla büyük bir kıta arazi vakıf olarak bağışlanmış idi. Cevdet Paşa, Eçmiyadzin Kilisesinin Rus hakimiyetine girmesinden sonra İstanbul'daki piskoposların oradan atanması nedeniyle cemaatin Rus kontrolüne girmesini engellemek üzere bir strateji düşünmüş idi. Buna göre Sis Katagikosluğuna gerekli itibar verilerek buranın Ermenilerin dini merkezi haline getirilmesini planlamıştı. Bu amaçla Sis ile Adana arasına hanlar yapılmasını ve bu caddeye şose yol inşa edilmesini teklif etmişti. Fakat ne Nigoğos Efendi İstanbul Ermeni Cemaat Meclisi tarafından Sis'e tayin edildi ne de Cevdet Paşa'nın tasarladığı Ermenileri Sis Kilisesi'nden yönetme düşüncesi gerçekleşti.188

Zeytun'a gelince, Fırkâ-i İslâhiye'nin görevleri arasında Zeytun nahiyesinin de ıslâhı bulunuyor ve buna büyük önem veriliyordu. 1862 yılında Zeytun isyânı başlamış ve üzerlerine gönderilen kuvvetleri yenilgiye uğratmışlar, Fransa'nın müdahalesi ile olay büyümeye başlamıştı. Nitekim Kozan'dan sonra Zeytun'a gidilmesi düşünülmüş fakat kolera salgını nedeniyle yapılamayan bu harekat Cevdet Paşa'nın Halep valiliği sırasında ele alındı. Zeytun Ermenileri üzerine Hüseyin Hüsni Bey görevlendirildi ve çevre kazalardan da asker alınarak Zeytun etrafı sarıldığında Zeytun ahâlisi bu durum karşısında itaat ettikten sonra derhal yeni vilâyet usulüne göre düzenleme yapıldı. Ermeni ve Müslimlerden oluşan bir bölük süvari ve bir bölük piyade askeri kuruldu. Zeytun kasabası ile çevredeki İslam nahiyeleri bir kaza haline getirildi. Kaza meclisi Ermeni ve İslam azalardan oluşturulup idarî mekanizma tamamlandı.189

Değerlendirme

Tanzîmat Dönemi'nde Anadolu'nun tamamı iskân edilmiş değildir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan aşiretler bu dönemden sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Cumhuriyet Dönemi'nde bu mesele üzerinde durulmuş ise de günümüze kadar bu yapıyı devam ettiren yerler bulunmaktadır. Fakat denilebilir ki 19. yüzyılda aşiretlerin iskânında büyük başarılar kazanılmış ve ülkenin en mamur sahaları ekonomiye kazandırılmıştır. Özellikle Tanzîmat Dönemi'nin politikası olarak pamuk ekimi üzerinde durulmuş ve Adana pamuk üretiminin merkezi haline gelmiştir.190 1848-1876 yılları arasında iskân ve diğer reformlar neticesinde Osmanlı Devleti'nin öşür gelirlerinin 4 kat

arttığı görülür. İskânın tamamlandığı 1867 yılında öşürden elde edilen gelir 1848 yılına göre %300 artmıştır.191 Fakat Çukurova'nın bu iktisadi kalkınmasından en fazla yabancı tüccar ile Gayrımüslimlerin faydalandığını da söylemek gerekmektedir.

Tanzîmat Dönemi'nde Orta Anadolu ve Güney Anadolu'nun iskânı Türkiye'nin sosyal ve iktisadi hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Bugün Güney Anadolu'da bulunan birçok köy, kasaba ve şehir bu iskân neticesinde kurulmuştur. Osmaniye,192 İslahiye, Hassa, İzziye, Kadirli (Karsı Zülkadriye), Reyhaniye, Dervişiye, Cevdediye, Hacılar, Orduköy ve daha adını burada sayılmayacak kadar çok köyler 1865-1866 iskânında kurulmuşlardır. Bu kasabalardan birçoğu bugün yüz binleri aşan nüfusa sahip büyük şehirler olmuşlardır.193

Yeni yerleşim birimleri kurulurken hemen Tanzimat kaideleri tatbik edilmiş, kasabalar kurulup hükümet konağı, okul gibi hizmet binaları yapılmış, aşiret ağaları veya beylerinden güvenilir olanlara meclis üyeliği gibi görevler verilmiştir. Fakat bir kısmı da tehlikeli olup olmamalarına göre uzak ya da yakın yerlere sürgün edilmişlerdir. Yerleşenlerin çiftçilik yapmaları için gerekli düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Bu iskân hareketi sırasında ordu savaşmak yerine âdil uygulamalar ile çevredeki aşiretlere güven vermiştir. Bu nedenle birçoğu kendiliğinden yerleşmiştir.

Tarıma elverişli araziler şenlendirilmiş, güvenlik sağlanmış ve özellikle Çukurova gibi bir arazinin tarıma açılması sağlanmıştır. Bu yönüyle Tanzîmat Dönemi iskân politikası Çukurova tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı şekilde Amik Ovası ile İslahiye Ovası da bu dönemde ziraata açılmıştır.194 Osmanlı Devleti'nin son çeyreğinde bu bölgede tarımsal üretimin ve beraberinde tarıma dayalı sanayinin hızla geliştiği görülür.

Bu iskân politikası neticesinde yüzyıllardır konar-göçer hayatlarını devam ettiren Türkmenlerin büyük kısmı yerleşik hayata geçerek ziraatla meşgul olmak zorunda kalmışlardır. Buna rağmen Cumhuriyet'in ilk yılarında bölgede hâlâ aşiret hayatına devam eden gruplar bir hayli fazla idi.195 Orta Anadolu'da iskân olunan aşiretler, buraların kendi yaylakları olması nedeniyle bir nebze olsun daha az zorluk yaşamışlardır. Fakat Çukurova, Amik ve İslahiye ovasına yerleştirilen aşiretler sıcak, sıtma, sivrisinek gibi problemlerle karşılaştılar. Alışageldikleri geleneklerini bırakmak zorunda kaldılar. Bu gün Çukurova'nın köylerinde Türkmen geleneklerinden küçük izler bulunuyorsa da bunlar da silinmeye yüz tutmuştur. Bu nedenle iskân ve ıslâh hareketi aşiretler tarafından pek hoş karşılandığı söylenemez. Zaten bu tepkilerini şiirlerinde ozanlar pek güzel yansıttılar.196 Devletin iskân politikası sırasında yaşananlar ozanların ve halkın dilinden düşmedi. Özellikle Avşarlar'ın iskânıyla ilgili olarak devlete başkaldıran Avşar Beyi aynı zamanda bir ozan olan Dadaloğlu'nun bu konuyu dile getiren birçok şiiri vardır. Ancak sonunda Avşarlar da iskâna tabi olmuşlardır. O bunu:

"Belimizde kılıcımız kirmani

Taşı deler mızrağımın temreni

Hakkımızda devlet etmiş fermanı

Ferman padişahın dağlar bizimdir"197

şeklinde ifade eder.

Bir ara Payas Kalesi'ne hapsedilen Dadaloğlu, devletle iş birliği yapıp kendini yakalattıran Mürseloğlu'na şöyle seslenir.

"Benden selam olsun Mürseloğluna198

Asi suyu dalgalanıp coştu mu

Yaman olur bahadırın güzeli

Aşiretler Binboğa'ya göçtü mü

Başıma düştü him taşının darklısı

Böyle mi olur güzellerin görklüsü

Sana derim sana Misis köprüsü

Kömür gözlüm üstünüzden geçti mi

(Aman aman) !

Emr-i iskân geldi aşiret yasta

Gız gelin galmadı hep oldu hasta

Dadaloğlum hapis derler Payas'ta

Kanat takıp sur duvardan uçtu mu"199

DİPNOTLAR

1 Türk Yurdu dergisinin Tanzîmat'ın 150. yılı münasebetiyle çıkan özel sayısında hacimli bir tahlil yapılmıştır. c. IX, Sayı 28, Aralık-1989.

2 Kültürel değişim açısından Tanzimat'ın tahlili için. Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul 1997, 165-179.

3 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul-1995, s 204-215.

4 Anadolu'ya gelen Türkmenlerin büyük çoğunluğu konar-göçer olmakla beraber genel kaideyi bozmamak kaydıyla bazı yerleşik Türk gruplarının da geldiğine dair bak. Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", Belleten, XXIV, Ankara-1960.

5 Anadolu'ya gelen Türkmenler ve dağılışları hakkında bak. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları, İstanbul-1999.

6 İlhan Şahin, "Göçebeler", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, C. IV, Ankara-1999, s 132.

7 Şahin, a.g.m., s 132.

8 Faruk Sümer Kızıl Irmağın sınır kabul edilebileceğini, buna göre doğusunda Türkmen, batısında Yürük tabirin kullanıldığını belirtir. "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", İFM, C. XI, İstanbul-1952 s 511-512; Şahin, a.g.m., s 133.

9 Salâhaddin Çetintürk, "Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri", DTCFD, C. II, Sayı I, Ankara-1943, s 110.

10 Çetintürk, a.g.m., s. 110.

11 A. Latif Armağan, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, C. IV, Ankara-1999, s 142.

12 Şahin, a.g.m, s. 133.

13 Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, C. IV, Ankara-1999, s 583.

14 Göçebelerin sosyal ve idarî yapılanmasını ifade eden en yaygın birim cemaat olup hemen hemen bütün göçebelerin temel yapısı idi. Sayıları 10-80 arasında değişen ve birbirine uzak-yakın akraba olan bu haneler birlikte göç eder ve çadırlarını aynı yere kurarlardı. Aile ile cemaat arasında oba, mahalle, oymak gibi birimler vardı. Şahin, a.g.m., s 136-137.

15 Yusuf Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaset ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara-1997, s. 16; Sümer, Oğuzlar, s. 221; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul-1887, s 14.

16 Sümer, Oğuzlar, s. 221.

17 Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 17.

18 Şahin, a.g.m., s 137; Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 17; Orhonlu, Aşiretlerin İskânı, s. 14.

19 İlhan Şahin, göçebelerin inek cinsinden büyük baş hayvanları hemen hemen hiç beslemediklerini sebebinin ise ineğin uzun mesafe yürüyüşlerine dayanamadığını belirtir. a.g.m. s 139.

20 Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 18-19; Şahin, a.g.m., s 139.

21 Bennak, tam yahut yarım çift arazisi olmayan fakat geliri olan, evli bir yerde yahut babasının yanında oturan kimsedir. Mücerred, bekar olup kazancı yerinde olan erkek nüfusa verilen isimdir Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsmu", Belleten, XXIII, Sayı 52, Ankara-1959, s 587-599.

22 Orhonlu, İskân Siyaseti, s. 24.

23 Orhonlu, İskân Siyaseti, s. 25; Halaçoğlu, XVIII. İskân, s. 24, Armağan, a.g.m., s 147.

24 Çetintürk, a.g.m., s. 114.

25 Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 20.

26 Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri" (1540-1640), Ankara-1997.

27 Şahin, a.g.m., s 134.

28 Halaçoğlu, XVII. yüzyılda İskân, s 21; Çetintürk, a.g.m. s 114.

29 Şahin, a.g.m., s. 134; Orhonlu, İskân Siyaseti, s. 20.

30 Orhonlu, İskân Siyaseti, s 18; Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s 21.

31 Halaçoğu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 25; Orhonlu, İskân Siyaseti, s. 16; Şahin, a.g.m., s. 134.

32 Orhonlu, İskân Siyaseti, s. 16-17.

33 Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 26, Orhonlu, Aşiretlerin İskânı, s. 17.

34 Orhonlu, Aşiretlerin İskânı, s. 17.

35 Sümer, XVI. Asırda Anadolu, s. 515; Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 26-27; Orhonlu, Aşiretlerin İskânı, s 17.

36 Şahin, a.g.m., 133-134.

37 Halaçoğlu, Kolonizasyon ve Şenlendirme, s 581.

38 Çetintürk, a.g.m., s. 109-110.

39 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Telmikler: Kolonizatör Türk Dervişleri" Vakıflar Dergisi, II, Ankara-1942. s 279-386.

40 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İFM, C. XI, İstanbul, 1949-50. S 545 v. d.

41 Barkan, Sürgünler, s. 546-7.

42 Halaçoğlu, Kolonizasyon ve Şenlendirme, s. 582.

43 Orhonlu, Aşiretlerin İskânı, s. 32.

44 Halaçoğlu, XVIII. yüzyılda İskân, s. 28.

45 Derbentler ve derbentçiliğin bir iskân metodu olarak kullanılması hakkında bak. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İstanbul-1990. s. 101-114.

46 Halil İnalcık, "Tanzîmat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, C. XXVIII, SAYI 112, Ankara-1964, s 624.

47 İlber Ortaylı, Tanzîmat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri, Ankara-2000, s16-17.

48 Anlaşma için bak. Mübahat Kütükoğlu, "Tanzîmat Dönemi'nde Yabancıların İktisadî Vaziyetleri, " 150. Yılında Tanzîmat, Ankara-1992, s. 94 v. d.

49 Roderic h. Davison, Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876), Çev. Osman Akınhay, İstanbul 1997. s 17.

50 Musa Çadırcı, Tanzîmat Dönemi' Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara-1997, s. 210; İnalcık, Sosyal Tepkiler, s 628.

51 Abdullatif Şener, "Tanzîmat Dönemi' Osmanlı Vergi Reformları", 150. yılında Tanzîmat, Ankara-1992, s. 260-261; İnalcık, Sosyal Tepkiler, s. 628. Muhassıl meclisleri için ayrıca bak. Ortaylı, a.g.e., s. 32-42.

52 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VI, Ankara 1995, s. 201-203.

53 Şener, a.g.m., s 263.

54 Tanzîmat Dönemi'nde ziraî yapılanma için bak. Teyfik Güran, "Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler (1839-1876)", 150. yılında Tanzîmat, Ankara-1992, s. 219-222; Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), İstanbul-1993, s 129.

55 Karal, a.g.e., C. VI., s. 221-223.

56 Karal, a.g.e., C. VI, s. 130.

57 Lübnan olayları ve meselenin çözümü için bak. Karal, a.g.e., C. VI., s. 29-40.

58 Davison, a.g.e. s 172-176; Çadırcı, a.g.e., s. 250-51; Ortaylı, a.g.e., s 50-60; Karal, a.g.e., s C. VII, 153-154.

59 Ortaylı, a.g.e., s 61.

60 Çadırcı, a.g.e., s 252.

61 Ortaylı, a.g.e., s 61. Çadırcı ise diğer bütün görevlileri de vermiştir; a.g.e., s 252.

62 Nahiye yapılanması için bak. Çadırcı, a.g.e., s 253. Buna rağmen 19. yüzyılda bir çok aşiretin ayrı bir nahiye olarak yönetildiklerini biliyoruz. Selçuk Günay, "XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti Mülki Yapısında Aşiretler", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, İstanbul-1999, C. IV, s 190-192.

63 1864, 1867 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerinin karşılaştırmalı tahlili için. Ortaylı, a.g.e., s 46-69. Karal, a.g.e., C. VII, s. 152-163, Davison a.g.e., s 172-188.

64 Abdullah Saydam, "Reform ve Engeller: Tanzîmat Dönemi'nde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, C. IV, Ankara-1999, s 181.

65 Bu tepkiler için bak; Musa Çadırcı, "Tanzîmat'ın Uygulanışı ve Karşılaşılan Güçlükler", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi' Semineri (Ankara 13-13 Mart 1985) Bildiriler, Ankara-1987, s. 97-104; ayrıca İnalcık, Sosyal Tepkileri, s 622-690.

66 Saysam, Reform, s 184; aynı yazar, "Orta Anadolu'da Aşiretlerin İskânı (1839-1853)", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun-1993, s 235.

67 Orta Anadolu'da aşiretlerin sebep olduğu taşkınlıklar için; Saydam, İskân, s 236 v. d., aynı yazar, Reform, s 183-183.

68 Saydam, İskân, s 240.

69 Saydam, İskân, s 241.

70 Konar-göçerlerin ödemeleri gereken en önemli vergi ağnam vergisi olup, 1858-1859 yılında bu verginin tespit ve tahsili bir düzene sokulmuştu. Şener, a.g.m., s 263.

71 Saydam, İskân, s 240.

72 Çadırcı, a.g.e., s. 315-316; Karal, a.g.e., s 158-159.

73 Saydam, İskân, s 241-242.

74 Tahrir Defterlerinin muhtevası ve önemi hakkında bak. Halil İnalcık; "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?", Osmanlı Devleti'nde Vergi ve İstatistik, Derleyenler; Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Ankara-2000, s 1-15; aynı kitapta Mehmet Öz, Tahrir Defterlerindeki Sayısal veriler, sı 15-33.

75 Bu ilk nüfus sayımı hakkında bak. Enver Ziya Karal, "Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı-1831", Ankara-1997.

76 Cem Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, Osmanlı Devleti’nde Vergi ve İstatistik, Derleyenler; Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Ankara-2000, s 68.

77 Temettüat tahrirlerinin amaç, kapsam ve tarihi kaynak olarak tetkiki için bak. Teyfik Güran, “19. yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, Osmanlı Devleti’nde Vergi ve İstatistik, Derleyenler; Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Ankara-2000, s 75-94.

78 Saydam, İskân, s 242.

79 Halaçoğlu, Kolonizasyon ve Şenlendirme, s. 581-586.

80 Saydam, İskân, s 243.

81 Saydam, Reform, s. 186.

82 19. yüzyıl ortalarında Ankara hakkında bak. Rifat Özdemir, XIX. yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdâri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840, Ankara-1998.

83 Saydam, Reform, s. 186-187.

84 Saydam, İskân, s 254.

85 Saydam, İskân, s 255.

86 Faruk Sümer, Oğuzlar, s 157-160.

87 Mehmet Ersan, “13. yüzyılın Başlarında Çukurova”, ADANA-Köprü Başı, Yapı Kredi Yay., İstanbul-2000, s 271.

88 Sümer, Oğuzlar, s 185.

89 Cüneyt Kanat, “Memlükler ve Çukurova”, ADANA-Köprü Başı, Yapı Kredi Yay., İstanbul-2000, s 100.

90 Kanat, a.g.m., s. 100-101.

91 Örneğin Antep’te bulunan Boz-Ok koluna mensup boylar için bak. Necdet Sevinç, “Gaziantep’te Yer Adları ve Türk Boyları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Sayı 26, 1983, s 39-65.

92 Sümer, Oğuzlar, s 186.

93 Sümer, Oğuzlar, s 186; Refet Yinanç, Dulkadırlı Beyliği, Ankara-1989, s 7-8; İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikler ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri, Ankara-1988, s 169.

94 Uzunçarşılı, a.g.e., s 176.

95 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 170-179, Yinanç, a.g.e., s. 83-90. Ramazanoğulları hakkında geniş bilgi için bak. Kasım Ener, Ramazanoğulları Türkmen Beyliği Tarihi, İstanbul-1979.

96 Bu İskân hareketleri için Cengiz Orhonlu ve Yusuf Halaçoğlu'nun çalışmalarında ayrıntılı bilgi mevcuttur.

97 Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslahiye ve Yapmış Olduğu İskân", Tarih Dergisi, Sayı 27, İstanbul 1973, s 3.

98 Ayanlık hakkında geniş bilgi için bak. Yücel Özkaya, "XVIII. yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", Belleten, C. XLII, Sayı 168, Ankara-1978, s. 668-723; Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara-1994; V. P. Mutafçiyeva, XVIII. yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi, Tarih Dergisi, Sayı 31, İstanbul-1977, s 163-182.

99 Örneğin Payas hakimi Küçükalioğulları Hac Kervanlarını dahi soyuyorlardı. Münir Atalar, "Harameyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", XI. TTK kongresi (5-9 Eylül 1990), Tebliğler, Ank.-1994, C. III, s 1246.

100 19. yüzyılda bu hanedanlar hakkında bak. Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir, Haz. Cavid Baysun, İstanbul-1991, s 109-134; Yurt Ansiklopedisi, "Adana", C. I, s 30.

101 Kars sancağından gelen bu aile zamanla güçlenerek 1770 yılında Hasan Paşa adlı birini Adana valisi olarak çıkardılar ve onun adıyla anılır oldular. 19. yüzyılın ilk yarısında bu ailenin çıkardığı karmaşa Mısır işgaline kolaylık sağlamıştır. Bu dönemde 19 bin askeri olduğu seyyahlar tarafından belirtilse de 300 kadar haneye mensup oldukları ifade ediliyor. Cezmi Yurtsever, Ermeni Terör Merkezi-Kilikya Kilisesi, İstanbul-1983-s 83-85.

102 Kozanoğlulları hakkında ileride malumat verilecektir. Ayrıntı için bak. A. Münir Kozanoğlu, Kozanoğulları, İstanbul-1983; Mustafa Onar; Kozanoğlulları, ADANA-Köprü Başı, Yapı Kredi yay. İstanbul-2000, s 367-375. Tezâkir, s 109-115.

103 Sunbas taraflarında hakim olan bu aile hem devlete karşı hem de diğer hanedanlara karşı mücadele ediyordu. C. Yurtsever, Ermeni, s 96.

104 C. Yurtsever, Ermeni s 99.

105 Yine Sunbas taraflarında hüküm süren bu aile de başı buyruk hareket ediyordu. Yurtsever, Ermeni, s 97.

106 İç-İl sancağından Çukurova'ya gelen Menemencioğulları 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 1866 yılına kadar önemli bir rol üstlendiler. Menemencioğlu Ahmet Bey'in yazdırdığı bir kitap vardır ki bu aile hakkında ve 19. yüzyılın ilk yarısında Çukurova tarihi için önemli bilgiler verir.

Menemencioğlu Ahmet Bey, Menemencioğlulları Tarihi, Yay. Haz. Yılmaz Kurt, Ankara-1997; Ayrıca Tezâkir, s 115.

107 Payas yöresinde ayân ve mütesellim olarak hakimiyet tesis eden bu aile 18. yüzyıldan 1865'e kadar hükümetlerinde devam ettiler. Mahmut Şakir Hanioğlu, "Çukurova Tarihinden Sayfalar: Payas Ayanı Küçükalioğulları", DTCF Tarih Bölümü Dergisi, Ankara-1992.

108 Güney Anadolu'nun genel durumunu Cevdet Paşa Tezâkir ve Mâ'rûzât'ta geniş bir şekilde ifade etmektedir. Tezâkir, s. 107-134; Mâ'rûzât, Yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul-1980 s119-130.

109 Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları Tarihi ve Çukurova'da Aşiretler", ADANA-Köprü Başı, İstanbul-2000, s 357-364; Kasım Ener, Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış, Adana-1990. s 280-292.

110 Ener, a.g.e., s 274-285; Mustafa Öztürk, "XVIII. yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", Belleten, C. LIV, Sayı 211, Ankara-1991, s 963-986.

111 Ener, a.g.e., s 283.

112 İbrahim Paşa'nın Adana hakimiyeti ile ilgili Menemencioğlu Tarihinde önemli bilgiler vardır. Ayrıca; Ener, a.g.e., s 285-291. İbrahim Paşanın Çukurova'da tarım alanındaki uygulamaları için bak. Oktay Gencer, "Penbeden Pamuğa", ADANA-Köprübaşı, Yapı Kredi Yay. İstanbul-2000.

113 Tezâkir, s 107; Ma'rûzât, s 115.

114 Mâ'rûzât, s 113.

115 Tezâkir, s 108; Ahmet Muhtar Paşa ise Gavur Dağı'nda bir misyoner papazın öldürüldüğünü bu nedenle İngiltere'nin katilerin yakalanması ve cezalandırılmasını istediğini belirtir. Cild-i Evvel, s 18.

116 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Mustafa Celaleddin Bey'in 'Bir Eyâletin Islâh ve İmarı Hakkında Mükamele' Adlı Risalesi ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler", XI. TTK Kongresi (5-9 Eylül 1990), Bildiriler, C. IV, Ankara 1994, s 1473.

117 Piotr P. Moisyev, "Osmanlı İmparatorluğu Tanzîmat Dönemi'nde Tarımın ve Köylülüğün Durumu", XI. TTK Kongresi (5-9 Eylül 1990), Bildiriler, Ankara-1994, C. IV, s 1636.

118 Güran, Ziraat Politikası, s 225.

119 Kütükoğlu, a.g.m., s. 107; Karal ise 30 bin balya olduğunu belirtir. a.g.e., C. VI, s 228.

120 Güran, Ziraat Politikası, s. 226, M. Kütükoğlu, a.g.m., s. 107.

121 Tanzimat Dönemi'nin önemli şahıslarından biri olan Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı, eserleri, fikri ve Türk hukuk ve siyasi tarihindeki yeri için; Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler, İstanbul 1986. Ahmet Cevdet Paşa (Vefatının 100. Yılına Armağan), Diyanet Vakfı Yay., Ankara-1997.

122 Tezâkir, s 107.

123 Tezâkir, s. 135, Mâ'rûzât, s. 116, Ahmet Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli Cild-i Sânisi, Toplumsal Tarih Yay., İstanbul 1996, s 18.

124 Mâ'rûzât, s 119.

125 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 8.

126 Ahmet Muhtar Paşa Cild-i Evvel, s 18.

127 Mâ'rûzât, s 124-130, Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 6-7.

128 Tezâkir, s 140.

129 A. Muhtar Paşa, Cild-i Evvel, s 25.

130 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 12.

131 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 8; Tezâkir, s 140-141; Mâ'rûzât, s 132-133.

132 Tezâkir, s 174.

133 Mâ'rûzât, s 14-135; Tezâkir, s 142; Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 8-9.

134 Tezâkir, s 145-46.

135 Şehzâde İzzet Efendi'nin ziyareti sebebiyle onun adına izafetle bu isim verilmişti. Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 9.

136 Tezâkir, s 143-145; Mâ'rûzât, s 136.

137 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 9-10.

138 Tezâkir, s 149-152; Mâ'rûzât, s 140-142; Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 9-10.

139 Deli Halil Gavur Dağı'nın iskanı sırasında teslim olacaktır. Ordu Kozan civarında iken tutulduğu kolera hastalığı nedeniyle ölmüştür. Anasının Gavur Dağlı bir aşığa söylettiği ağıt mevcuttur. Ali Rıza Yalman (Yalgın), Cenup'ta Türkmen Oymakları, Ankara 2000, C. I s 130-131.

140 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 10.

141 Ahmet Cevdet Paşa Tezâkir'de Kişnez ve Bulanık ahalisinin geri kalmışlığını ibret verecek örneklerle anlatmaktadır. Özellikle halkın saman, yağ, soğan gibi mahsullerin ticari yönünü onlardan öğrenmiştir.

142 Tezâkir, s 158; Mâ'rûzât, s 148.

143 Hacılar köyü daha sonra kasaba olmuş ve 1983 yılında Haruniye Kasabası ile birlikte Düziçi adıyla ilçe olmuştur. Hacılar'ın kuruluşu hakkında bilgi derleme olup bu gün hala Hacı Hüseyin soyundan aile yaşamaktadır.

144 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 18.

145 Bu köy civarı Eskiden Kınık Kazası sınırlarında olup Evliya Çelebi'nin ve diğer bir çok seyyahın bahsettiği ve ticari hacmi büyük olan Pazaryeri de burada idi. Yılmaz Kurt, "Eski Osmaniye (Kınık) Hakkında", Tarih İçinde Bütün Yönleri ile Osmaniye I. Sempozyumu (15-18 Kasım 1993) Bildiriler, Osmaniye-1995, s 5-12.

146 Kışı Ceyhan'ın sol tarafında ve Haruniye Ovasında geçiren bu aşiretler yazın Berit ve Binboğa Dağlarına çıkarlardı. Yalman, a.g.e., s. 347-348.

147 Mâ'rûzât, s 149; Tezâkir, s 160.

148 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 11.

149 Tezâkir, s 168; Mâ'rûzât, s 154-155.

150 Mâ'rûzât, s 186-187.

151 Y. Halaçoğlu, "Cebel-i Bereket", Diyanet İA, C. 7, İstanbul-1993, s 185. Hilmi Karaboran, "Osmaniye'nin Kuruluşu ve Gelişmesi", Tarih İçinde Bütün Yönleri İle Osmaniye I. Sempozyumu (15-18 Kasım 1993), Bildiriler, Osmaniye-1995, s 647-648.

152 Cezmi Yurtsever, Kadirli Tarihi, s 37-92.

153 Tezâkir, s. 118; Yurtsever, Kadirli, s. 92-95.

154 Tezâkir, s 160; Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 13; Yurtsever, Kadirli, s 98.

155 Tezâkir, s. 164; Mâ'rûzât, s 150.

156 Yalman, a.g.e., s 408-412.

157 Tezâkir, s 180.

158 C. Yurtsever, Kadirli, s 101; Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 16.

159 Mustafa Onar, a.g.m., s 368-369; Tezâkir, s 109.

160 M. Onar, a.g.m, s 370.

161 Çadırcı Mehemet Ağa, Padişaha “Emmimoğlu” diyebiliyordu. Yurtsever, Kilikya, s 92.

162 Kozanoğulları ve faaliyetleri için bak. A. Münir Kozanoğlu, Kozanoğulları, İstanbul-1983; Tezâkir, s 108-115; Yurtsever, Ermeni, s 85 v. d.; Onar, a.g.m., s 370-72.

163 Tezâkir, s 167-168.

164 Bu iki günlük yolculuk çok meşakkatli geçmiş olup Ceyhan’ın sol tarafının ne kadar hal ve bataklık olduğunu Ahmet Muhtar ve Ahmet Cevdet Paşalar anlatır. A. Muhtar Paşa, Cild-i Evvel, s. s18-19; Tezâkir, s 169-170.

165 Ahmet Bey 93 harbinden sonra Kozan’a gelerek isyan edecektir. İsyan bastırılınca Trablusgarp’a sürgün gönderilmiş, 1908 yılında af edilerek İstanbul’da kalmıştır. Yalman, C. II, s 187 v. d.; Tezâkir, s 177; Onar, a.g.m., s 372.

166 Gerek Kozanoğulları ve gerekse bölgedeki diğer aşiret ileri gelenlerden sürgüne gönderilenlerin listesi C. Yurtsever’in Ermeni Terör Merkezi: Kilikya Kilisesi adlı eserinde bulunmaktadır, s 201-202.

167 Mâ’rûzât, s 166; Tezâkir, s 180; Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 14; C. Yurtsever, Ermeni, s 207-208.

168 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 14-16; C. Yurtsever, Ermeni, s 208.

169 Tezâkir, s. 189.

170 Halaçoğlu, Fırka-i İslahiye, s 17.

171 Mâ’rûzât, s 147; Tezâkir, s 157.

172 Tezâkir, s 189.

173 Mâ’rûzât, s 172; Tezâkir, s 190.

174 Besim Darkot, “Adana”, İA, C. I, İstanbul-1993.

175 Tezâkir, s. 195.

176 Mâ’rûzât, s. 177; Tezâkir, s. 199.

177 Tezâkir, s. 220-225.

178 1866’da 8 ay, 25sadrazamlık yapmıştır. Karal, a.g.e., C. VII, s. 135-136.

179 Tezâkir, s. 200-208; Mâ’rûzât, s. 180-184.

180 Raporun tam metni Tezâkir’de verilmiştir. s 191-195.

181 Ahmet Muhtar Paşa, Cild-i Evvel, s 24.

182 A. Muhtar Paşa, Cild-i Evvel, s 25-26.

183 Raporun tam metni için bak. Tezâkir, s 191-195.

184 Tezâkir, s 226.

185 Tezâkir, s 227.

186 Tezâkir, s 228-234.

187 Mâ’rûzât, s 189-193.

188 Tezâkir, s 238.

189 Tezâkir, s 212-213; Mâ’rûzât, s 185.

190 Adana ve çevresinde pamuk üretimi ve pamuklu sanayi hakkında bak. Gencer, a.g.m., s. 591 v. d.

191 Güran, Ziraat Politikası, s 230.

192 Osmaniye’nin kuruluş ve gelişimi hakkında Karaboran, a.g.m., s 614-658.

193 Mesela 2980 yılında Osmaniye’nin 127 958, Reyhanlı’nın 73 622, Kadirli’nin 99 517 nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Yurt Ansiklopedisi, Adana, Hatay, Gaziantep maddeleri.

194 İslahiye ve Hassa’nın kuruluş ve gelişimi hakkında bak. Hilmi Karaboran, Maraş-Antakya Çöküntü Hendeğinde İki Yeni Yerleşme Merkezi, İslahiye ve Hassa’nın Kuruluş ve Gelişmesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, Elazığ-1982.

195 Yalman, a.g.e. mesela Kozan Dağı ve Kozanoğulları bahsi C. II, s 153-206.

196 Tecirli aşiretinin yaylaya duyduğu özlemi dile getiren şiirler vardır. Yalman, a.g.e., C. II, s 351-354.

197 Saim Sakaoğlu, Dadaloğlu, Ankara-1986, s 111.

198 Reyhanlı aşireti ağası Mürseloğlu Mustafa Bey olmalıdır.

199 Bu şiir ve hikayesi Âşık Nuri Şahinoğlu tarafından derlenmiş olup kendisinden alınmıştır.

Avrupa'da Bir Türk İslam Diyarı: Dobruca'nın Demografik, Sosyal ve İdari Yapısı / Prof. Dr. Zekeriya Kurşun [s.924-935]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Dobruca'da Osmanlı Hakimiyeti

Bugün Romanya sınırları içinde yer alan Dobruca'nın batısında ve kuzeyinde Tuna ile bunun kollarından Lom ve Pravdi, doğusunda Karadeniz, güneyinde Deliorman yer almaktadır.

Dobruca'nın siyasî tarihini stratejik mevkii tayin etmiştir. Rusya ve Ukrayna steplerinden İstanbul'a ve Ege'ye giden en kısa yolun buradan geçmesi bölgeyi en eski tarihlerinden beri çeşitli kavimlerin geçit yeri haline getirmiştir. Dolayısıyla bu kavimlerin her biri Dobruca'da izler bırakmıştır. Fethinden itibaren Osmanlı Devleti de özellikle Lehistan ve Rusya'ya yönelik seferlerinde, Kırım Hanlığı ile bağlantılarında hep Dobruca'yı kullanmıştır.

Daha VI. ve VII. yüzyıllardan itibaren Türklerin yerleşmeye başladıkları ve hatta devlet kurdukları Dobruca'nın hangi tarihte Osmanlı hakimiyetine girdiği kesin bilinmemektedir. Ancak eldeki bilgilere göre; bölgenin en önemli şehri olan Silistre, Tırnova Çarı Şişman (Susmanos) tarafından I. Murad'a verilmiştir. Dobruca hakimi İvanko da bu tarihlerde karşı koymaksızın, hatta bir rivayete göre gönüllü olarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Ancak, bölgedeki iç çekişmeler ve Osmanlı Devleti'nin Ankara Savaşı yenilgisinden sonra geçirdiği Fetret Devri, Osmanlı hakimiyetini zaman zaman sarsmıştır. Sultan I. Mehmed (Çelebi), kendisine karşı Musa Çelebi'yi destekleyen Eflâk Beyi Mircea'yı mağlup ederek Dobruca kaleleriyle birlikte Eflâk'ı da zaptetmiştir (1416-19). Böylece, bu tarihten itibaren Dobruca 460 yıl kadar Türk hakimiyetinde kalmıştır.

Osmanlılar zamanında askerî, idarî bir üs ve geçit olarak kullanılan Dobruca'nın halkı eşkinci, müsellem, cambaz, tatar gibi sınıflara ayrılıyor ve bu gruplar askerî amaçlarla istihdam ediliyorlardı. Özellikle Tatarlar, Osmanlı ordusunda önemli yardımcı görevleri yerine getirmekteydiler.

Uzun süre Silistre'den idare edilmiş olan Dobruca bölgesinin askerî ağırlığı, zamanla Babadağı'na kaydırılmıştır. Kuzey kesimler, 200 yıl boyunca serhad bölgesi olarak ün kazanmıştır. Bu yüzden de cihad ve gaza anlayışı burada yaşayan halkın ruhuna yerleşmiştir.

Osmanlıların iskân politikası sonucu, Dobruca halkının çoğu Müslüman Türklerden oluşmaktaydı. XV ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterindeki kayıtlar, yer adlarının çoğunun Türkçe olduğunu ve yoğun Türk yerleşmesinin meydana geldiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, Kuzey Dobruca'da Maçin, Karaharmanlık ve Esterbend gibi, halkının çoğu Hıristiyan olan şehirler de bulunmaktaydı.

Dobruca, fetihden sonra İstanbul'un tahıl, özellikle buğday ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktaydı. Bu amaçla Karadeniz kıyısındaki birçok liman şehrinde büyük tahıl ambarları inşa edilmişti. Çeşitli limanlardan İstanbul'a ayrıca kereste, tuz, keçe ve esir sevk edilmekteydi.

Osmanlı Devleti için son derece önemli bir stratejik mevki olan Dobruca, Batılıların Şark Meselesi'ni ortaya çıkarıp Türkleri Avrupa'dan sürme plânları yapmaya başlamalarından sonra tehdit altına girmiştir. 1768'den 1877-78'e kadar meydana gelen hemen bütün Osmanlı-Rus savaşlarında Dobruca Rus işgallerine uğruyor, ancak her seferinde büyük gayretlerle Osmanlı idaresi yeniden kurulabiliyordu.

1864'te kurulan Tuna vilâyetine de bağlanmış olan Dobruca, son Osmanlı-Rus Savaşı akabinde imzalanan Berlin Antlaşması'yla (1878) yeniden gündeme geldi. Buna göre: bölgenin kuzeyi Romanya'ya, güneyi özerk Bulgaristan Prensliği'ne veriliyordu. O sıralarda Kuzey Dobruca'nın %65'ini, Güney Dobruca'nın %80'ini Müslüman Türkler oluşturmaktaydı. II. Balkan Harbi akabinde yapılan Bükreş Antlaşması'yla (1913) ise güney kesimi de Romanya'ya verilmiştir. Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti bölgeden hiç bir zaman alâkasını kesmeyecek, Birinci Dünya Savaşı da bu şartlar altında başlayacaktır.

Osmanlı Devleti, dünya dengelerini alt üst eden ve sonunda dört imparatorluğun ve dört hanedanlığın çöküşüyle neticelenen büyük savaşa, 11 Kasım 1914'te Almanların safında iştirak etti. Savaş boyunca da birisi Romanya olmak üzere yedi cephede savaşmak zorunda kaldı. Çanakkale'de elde edilen zaferlerden ve müttefiklerin geri çekilmesinden, Harbiye Nâzırı Enver Paşa, kesin sonucun Avrupa cephelerinden alınacağı ümidiyle, 15. Kolordu'yu Temmuz 1916 sonlarında Galiçya'ya 6. Kolordu'yu Eylül 1916'da Romanya'ya 20. Kolordu'yu da Makedonya'ya gönderdi.

Öte yandan Romanya, savaşın başından itibaren sürdürdüğü tarafsızlığını, Brossilov taarruzlarının Avusturya-Macar cephesinde sağladığı başarı üzerine bozarak, 27 Ağustos 1916 tarihinde İtilâf devletleri safına katılmıştı. Avusturya-Macaristan sınırını aşan Romen orduları kısa zamanda Transilvanya'nın büyük bir bölümünü işgal ederek, Galiçya cephesinin gerisini etkilemeye başladı. Bunun üzerine, Falkenhayn kumandasında Alman, Avusturya, Bulgar ve Türk birliklerinden oluşan müşterek kuvvetlerin karşı taarruza geçmesine karar verildi. 6. Türk Kolordusu, Eylül 1916'da başlayan Dobruca tarruzuna parça parça iştirak etti ve bölgedeki bütün çarpışmalarda başarılar gösterdi. Harekâtın sona ermesiyle birlikte, bu kolorduyu oluşturan 25. Tümen Aralık 1917'de İstanbul'a 15. Tümen de Haziran 1918'de Köstence'den vapurlarla Batum'a sevk edildi. Bu tarihten bir kaç ay sonra Makedonya cephesi çökecek, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın teslimi akabinde, Türkiye de 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayacaktı.

Dobruca'nın Osmanlı Hakimiyeti'nden Çıkış Süreci

1917 yılı ortalarından itibaren artık savaşın seyri iyice belli olmuş, galip ve mağlup devletlerin safları kesinleşmişti. Mağluplar safında yer alan Osmanlı Devleti, tarihî dinî ve siyasî bağları olan, ancak o sırada idaresi altında bulunmayan Avrupa, Asya ve Afrika'daki çeşitli bölgeler üzerindeki

haklarını ileride kullanmak için incelemeler yapmaya koyuldu. Maksat, muhtemel barış görüşmeleri sırasında, yaptığı bu hazırlıklardan istifade etmekti. Şüphesiz en önemli konu, savaşın önemli bir bölümü topraklarında cereyan eden Osmanlı Devleti'nin akıbetinin ne olacağı idi.

Galip devletler Osmanlı topraklarını paylaşıp bütün o plânlarını yaparken Osmanlı Devleti hem bekasını sağlamaya çalışıyor ve hem de çeşitli vesilelerle kendisinden koparılmış olan Avrupa'da Dobruca, Afrika'da Mısır gibi bölgelerin geleceğinde ne gibi bir rol oynayabileceğini araştırıyordu. İlk bakışta, her şeyiyle tükenmiş bir devletin sadece kendisine bırakılacak yerlerle yetinerek hayatiyetini sürdürme çarelerini araştırmasının dışında bir politika takip etmesi yadırganabilir. Ancak, daha önce kaybettiklerini elde etmek arzu ve ümidiyle savaşa giren Osmanlı Devleti için bu durum normal kabul edilmelidir. Öte yandan, hesapta olmayan talihsiz gelişmelere rağmen, kısa süre için de olsa, Osmanlı Devleti hâlâ büyük düşünüyordu. İşte bu düşüncelerden biri de yukarıda ehemmiyeti arzedilen ve savaş sırasında Almanların istilâ ve idaresinde kalan eski Türk ve Müslüman diyarı Dobruca'nın idaresine iştirak etmekti.

İşte bu amaçla, bölgeye gönderilen mülkiye müfettişlerinden Kemal Bey Köstence Sancağı'nın Mecidiye, Kocalak, Hırsove, Karaömer, Mangalya kazalarıyla, bunlara bağlı altmış dokuz adet nahiye ve köye seyahat ederek incelemelerde bulundu. Ayrıca Köstence'deki Alman Menzil Müfettişliği'nde gerekli tedkîkatı yaparak, çalışmalarını geniş bir rapor halinde, o sıralarda Dahiliye Nezareti'ne vekâlet eden Cemal Paşa'ya 10 Ocak 1918 tarihinde takdim etti. Cemal Paşa da bu raporu, 9 Şubat 1918 tarihinde Sadrıâzam Vekili Enver Paşa'ya gönderdi.

Aşağıdaki satırlarda, mülkiye müfettişi Kemal Bey tarafından ve bu gün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve Berlin Antlaşması'ndan sonra meydana gelen gelişmelerle Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde oluşan durumu bütün safahatıyla anlatan rapordan hareketle, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi DH-KMS 46/46-2) artık neredeyse Türklerle alâkasını tamamen unuttuğumuz Dobruca tanıtılacaktır.

Dobruca'da Romen İskan Politikaları

Dobruca'nın Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki sosyal ve idarî durumunun anlaşılması için, Romanya idaresinde yaşadığı otuzsekiz yıllık tarihinin gözden geçirilmesi gerekmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı akabinde Basarabya'nın Rusya'ya verilerek karşılığında Romanya'ya terkedilmiş olan Dobruca'nın mübadelesi esnasında, Romen unsuru umûmî nüfusun ancak %36.3'ünü teşkil etmekteydi. Geri kalan nüfusun %67.7 kısmı ise -çoğunluğu Türklere ait olmak üzere- diğer muhtelif unsurlardan oluşmaktaydı. Sadece Rusya ile Bulgaristan ve Balkanlar arasında bir engel teşkil etmek üzere Romanya'nın arzusu dışında mübadele olunan Dobruca'da Romenlerin emellerine uymamaktaydı. O yüzden, yerli ahalinin siyasî hukukunu otuz dört sene boyunca tanımamıştır. Dobruca'yı önce özel komisyonlar ve sonra da özerk kanunlarla idare eden Romanya'nın geçen süre içindeki yegâne siyasî meşgalesi, Romen unsurunu çoğaltma çabasıydı. Bunu temin için Romanya'nın diğer yörelerinden mütemadiyen, çok sayıda muhacir getirtiliyordu. Bu muhacirler, daha

önce Osmanlı Devleti tarafından halka tapuyla verilmiş olan arazilerin eşit olarak üçte birine el konulması ve devlet arazilerinin tahsisi suretiyle yerleştiriliyorlardı. Yeni gelenler gerek diğer unsurların yoğun bulunduğu yerlere, gerekse çeşitli boş alanlara iskân edilerek, sadece onlardan mürekkep köyler teşkiline gayret edilmiş ve nihayet Romanya hükümeti hedefine ulaşmıştır. Bu sırada Dobruca'nın Romanya'ya terki esnasında yalnız kuzey cihetinde 93 bin kadar olan Müslüman olan ahaliden, tapulu araziye sahip çoğunun mal ve mülklerini satarak peyderpey Osmanlı topraklarına hicret ettiklerini ilâve edelim.

Muhacir Romenlere otuz senede mülkiyet hakkı doğmak üzere, senelik üç frank vergiye mukabil nüfus başına onar hektar arazi dağıtılmıştı. Ancak, üç sene arka arkaya takdir edilen bu vergi verilmediği takdirde, mülkiyet hakkı kaybolacaktı. O sıralarda arazisiz olup bu dağıtımdan istifade eden bir kısım Müslümanlar, söz konusu vergiyi ihmal ve cehaletten vermemiş, neticede tarlalarını kaybederek göçe mecbur kalmışlardır. Bu yüzden de Müslümanların nüfusu aşağıdaki cetvelden de anlaşılacağı üzere üçte bir seviyesinde inerken, Romenler çoğunluğu elde etmişlerdir. Bulgarlar da hem arâziye sahip olmuşlar hem de nüfuslarını gün geçtikçe arttırmışlardır.

1905 senesinde yapılan nüfus sayımının sonuçları Romenlerce başvurulan tedbirlerin semeresini verdiğini göstermektedir. Nitekim, Dobruca'da sakin Romen nüfusun diğer unsurlara nispetle %48 derecesine vardığı 1909-10 senelerinde ise %55'lere çıktığı anlaşılmaktadır. Romen ve Bulgar istatistiklerine göre, Dobruca'nın Köstence ve Tolça sancaklarında, 1909-10 tarihlerindeki nüfus tablosu şöyledir:

Milliyeti	Köstence	Tolça	Dobruca
Romen	109713	58436	168145
Türk	7686	3351	11037
Tatar	23208	2160	25368
Bulgar	22345	29633	41978
Rus	15282	15784	
Lipovan	1601	13734	15335
Rum	5198	4721	9919
Alman	4100	4110	8210
Çingene	3352	1865	5217
Musevi	1557	2827	4384

Gagauz	3758	3758	
Ermeni	1978	973	2951
İtalyan	480	1027	1507
Diğer	1534	1350	2884
Yekûn	183254	143223	326477

Romanya hükûmetinin müteakip senelerdeki nüfus istatistikleri elde edilememiş olduğundan, bu rakamlar eksik kabul edilmelidir. Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na giriş tarihi 1916 senesine kadar her iki sancağın nüfuslarına, her sene için bölgenin tabiî artış nispeti olan %13'ü ilave etmek gerekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Dobruca nüfusunda mutlak çoğunluğa sahip olan Romenler ile ikinci sıradaki Bulgar ve Türk unsurların bulunduğu yerlerde, ziraate elverişli 615.819 hektar arazi mevcuttu. Bundan 392.786 hektarı Romenlerin, 223.533 hektarı da diğer unsurların tasarrufunda bulunmaktaydı. Şu halde Romenler üçte iki ve diğer unsurlar toplam, üçte bir nispetinde araziye sahiptirler.

Romen nüfus çoğunluğu böylece sağladıktan sonra, Dobruca halkına ilk defa 1912 seçimlerine iştirak hakkı tanındı ve tabiî olarak istenen netice de elde edildi. Bu arada, ihtiyatî bir tedbir olarak da, çoğunluğunu Bulgarların teşkil ettiği Tolça sancağına tabi Babadağ kazası, Köstence sancağına ve çoğunluğu Romenlerde olan Hırsove kasabası da Tolça'ya bağlanmıştı.

Dobruca'nın güney hududu Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'dan alınan 7.225 kilometrekare yüzölçümündeki arazi ile hayli genişlediği gibi; bu arazi dahilinde sakin -Bulgarlara göre 350 bin ve Romenlere göre 285.760 kişiden ibaret- nüfusunun ilâvesiyle Romenlerin umûmi nüfusu mühim oranda artmıştı. Ancak yeni tebaanın çoğunluğunu Türkler ve geri kalanını Bulgarlar teşkil etmekte, Romenler yalnız on bin dolayında bulunmaktaydı. Dolayısıyla, hükûmetin uzun zamandan beri takviyesine gayret ettiği idarî siyâset tekrar tehdit altına girmiş oluyordu. Ancak Birinci Dünya Savaşı, bu meseleyi ikinci plâna düşürecekti.

Sosyal ve İktisadi Durum

Dobruca'nın özel bir idareye tabi tutulduğu otuz dört sene zarfında (1878-1912) bölgenin, imar ve gelişmesine taalluk eden hususların da nazar-ı dikkatten uzak tutulmayarak, bu konuda hükûmetlere düşen görevlerin imkân ölçüsünde yerine getirildiği inkâr edilmeyecek bir gerçektir. Vergilerin ve toplanma usûllerinin mükellefleri hoşnût edecek esas ve kaidelere bağlanması, Köstence'nin mükemmel bir liman haline getirilmesi, Tuna üzerinde büyük bir köprü inşaatı, kasabalar arasında geniş şoseler açılması, emniyet ve asayişin te'mini, her sene ziraat yarışmaları ve hayvan

koşuları tertîbî, bütün köylere her nev'î ziraat makineleri dağıtımı, uygun yerlere un fabrika ve değirmenler kurulması sayesinde ahâlinin servet ve refahı arttırılmıştır.

Dobruca nüfusunun yüzde doksan beşi çiftçidir. Romanya'da, bir köyün arazisine toptan sahip ve mutassarruf demek olan çukoylar Dobruca'da dahi çokça bulunmalarına rağmen, köy ahâlisi az çok bir miktar araziye mâliktir. Nüfusu tamamen Türk olan köylerde ise, mevcut arazi ayrı ayrı veya birkaç kişinin tasarrufu altında tutularak muhafaza edilmiştir. Savaş yıllarında Köstence Sancağı'ndaki Türklerin arazi tasarrufundaki yeri %7'dir.

Dobruca Müslüman Türkleri, diğer unsurlardan ziyade Romenlerle kaynaşmış olmakla birlikte, hayat tarzları itibariyle diğer memleketlerdeki Müslümanlara az çok benzemektedirler. Türk ve Müslümanların azınlığı teşkil ettikleri köylerde bile (en az on iki haneye kadar) birer mektepleri bulunmaktaydı. Fakat, muktedir öğretmenlerin yokluğundan dolayı çocuklarının eğitimleri eksik kalmış, üstelik hükûmetin bütün çocukları Romen ilkokullarına devama mecbur tutması, durumu daha da kötüye götürmüştür. Müslüman köylerindeki okulların ekserisi savaşta yanmış ve yıkılmıştır. Müslümanlar arasında zarûrî sağlık şartlarına riayet edilmemekle beraber, ırkın sağlamlığından dolayı öldürücü hastalıklar meydana gelmemiş, ortalama ömür altmış beş yaş dolayında kalmıştır.

Ancak gençler arasında kötü ahlâk çoğalmıştır. İçki gizlice kullanılmakta olup, kumar da yaygınlaşmıştır. Kız kaçırmak âdeti köylerde cârîdir. Köstence ve Mecidiye'de mektepten firar eden Müslüman Türk çocuklar, viraneler arasında bir nev'î kumar oynayarak vakit geçirmektedirler. Bazı köylerde kırk beş yaşındaki adamlar bile, pederleri huzurunda sigara içmeyecek kadar edep gösterirken, bazı taraflarda da bir baba ile oğlunun beraberce kumar masasına oturdukları, baba-oğul görevlerini ihmal eyledikleri gibi, bazı Müslüman gençlerin menfaat karşılığı Hıristiyan oldukları da bilinmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Dobruca'yı pek fazla etkilememiş, bilakis zahire işleri ve transit muameleleri sebebiyle bölgede ticarî faaliyetler artmıştı. Ancak Romanya'nın savaşa katılma tarihi olan 1916 senesi Ağustos ayından itibaren durum sür'atle kötüleşmiştir. Savaş ilânından bir hafta evvel Dobruca'daki Türk, Tatar, Bulgar ve Almanlar arasında zekâ ve dirayetiyle tanınan bütün Osmanlı tebaası, bulundukları kasaba ve köylerden alınarak, bir tedbir olarak Romanya dahiline sevk edilmişlerdir. Çarpışmaların başlaması ve bilhassa Romanya cephesinin Tutrakan ve Silistre'de çökmesi üzerine, ordunun ric'at güzergâhında bulunan bütün köylerin ahâlisi de tahliye ile iç taraflara doğru harekete mecbur bırakılmıştır. Bu sırada köylerdeki büyük-küçük baş hayvanlar ve nakil vasıtalarının büyük bir bölümü, askerler tarafından alınıp götürülmüştür. Romanya hükûmetince bütün tebaaya ve tabiî olarak Türklere iyi muamele edildiği halde, bu kabil baskılar ve müsadereler herkesi derinden müteessir etmiştir. Silistre ve Tutrakan'da bulunan Romanya kıtalarındaki Türk ve Müslüman askerlerin silahlarını terk ederek müttefiklerin ordusuna firar eylemeleri gerekçe gösterilerek, Romen ordusunun ric'atı esnasında Köstence-Çernavoda hattına kadar olan arazi dahilindeki Müslüman Türk köylerin de çoğu yağma edilmiştir.

Bazı köylerde insanlık dışı muameleler de cereyan etmişti. Meselâ Köstence'ye güneyden üç saat mesafede bulunan 87 hâne İslâm ve 3 hâne Romenden oluşan Pirûlî köyü önce Bulgarlar tarafından zabt edilmişti. Sonra da Romenlerin taaruz ve baskıları üzerine tahliye edilen köye giren Romanya süvarisi, hânelerinde gizli kalan 32 Müslümanı, Bulgarlara hafiyelik ettikleri iddiasıyla köyün kuzey cihetindeki dereye sevk ederek topluca kurşuna dizmişti. Ric'at esnasında köylerinden zorla sürülen kimselerin miktarı hakkında tam bir bilgi yoksa da, bunların savaştan önce sevk olunanlarla beraber 25 bin civarında bulunduğu Bulgarların savaş sırasındaki neşriyatlarında zikredilmektedir.

Romanya ordusunun bozguna uğrayıp çekilmesinden sonra, Güney Dobruca'ya giren müttefik devletlerin askerleri, kısa zamanda Köstence-Çernavoda hattına kadar bütün araziyi istilâ etmişlerdir. Bu esnada Türk ve Alman birliklerinin güzergâhına tesadüf eden veya yakın olan köyler hariç, Bulgarların geçtiği mahallerde bulunan Romen ve Müslüman köyleri de ikinci defa yağmaya maruz kalmıştır. Müttefik askerlerin ileri harekâtı Romen ordusunun zorlamasıyla ileri gidip bilâhare birer vesile ile geri dönen biçare köylülerin ellerindeki araba ve hayvanlardan işe yarayan kısmını Bulgarlar, merhametsizce gasbetmekten çekinmemişlerdir. Güney Dobruca'nın Köstence ve Mangalya havalisinde bulunan münferid Bulgar köyleri ile ekseriyeti Silistre'den itibaren Tuna sahiline doğru uzanan diğer Bulgar köyleri ise talan edilmekten kurtulmuşlardır.

Dobruca'daki müttefik askerlerin ekseriyetini teşkil eden Bulgarlar, gerek Romen ordusu tarafından terk olunan zahire ve harp levâzımatı depolarını muhafaza ve gerek ordunun iaşesini te'min için, Güney Dobruca'nın hemen her köyünde birer müfreze veya birkaç nefer bırakmışlardır. Bu askerler ikamet eyledikleri köylerde Müslüman, Romen ve Alman ahâlinin bazı yerlerde ev eşyalarına kadar el koymakla kalmamış, can ve namuslarına tasalluttan da geri durmamışlardır. Bunun üzerine, Osmanlı ordusunun güzergâh ve karargâhları civarına yakın olan Müslüman köylerinin sakinleri, kumandanlara müracaatla korunmalarını istirham etmişlerdi. Bu istekleri sür'atle yerine getirilmiştir.

Köstence, Çernavoda hattının kuzeyinde cereyan eden olaylar ise, Güney Dobruca'dakilere nisbetle daha kötüydü. Esasında müttefik askerleri, sözkonusu hattı geçerek, doğudan Babadağ kazası hududuna, batıdan Hırsove'nin kuzeyine kadar ilerledikleri halde, Bekrşik'in henüz düşmemesinden doğan olumsuz durumu düzeltmek için, buraların tahliyesiyle güneye ric'at etmişlerdir. Taşoğlu gölüyle Tuna nehri arasında, yani Dobruca'nın en dar mahallinde bir ateş hattı tesis ve tahkimiyle Romenlerin beklenmesi emrini aldıklarından, hattın arkasını tutmuşlardı. Ancak ric'at sırasında, 250'si Müslüman, 5'i Bulgar ve gerisi Romenlere ait toplam 1100 hâne, tarihî bir kale ve Sultan II. Mahmud Hân devrinden kalma güzel bir caminin bulunduğu Hırsova kasabası dahil, Köstence-Çernavoda civarına kadar mevcut köylerin büyük bir kısmı tahliyeden sonra, Bulgarlar tarafından yağmalanıp yakılmıştır. Bu zulme gerekçe olarak da Romen ve Rus ordularının buralarda barınmalarını önlemek gibi, bazı askerî sebepler serdedilmiştir. Hırsove ahâlisinin yarım saat zarfında şehirden çıkarak güneye gitmeleri hakkında Bulgar kumandanlığından verilen emrin icrasından sonra, bini aşkın yük arabasının üç gün mütemadiyen zahire ve eşya taşıdığı, ardından kasabanın ateşe verilmiş olduğu, olayları bizzat görenler tarafından ifade edilmiştir. Bu sırada dörtte üçü harab olan Hırsove'nin camii yangından kurtulmuştur.

Türk ve Alman askerleri tarafından işgal edilmiş olan köyler zarar görmezken, Bulgar cephesinde kalan köylerin ahşap evleri yıkılarak, elde edilen malzeme istihkâmların tahkimi için sevk edilmiştir. Müttefik askerlerinin geri çekilmesi sırasında yanan, yıkılan veya korunmuş olan köylerin İslâm, Bulgar ve Alman sakinleri de askerlerle beraber gitmişlerdir. Tahliye olunan bu yerler de, Rus, Romen ve Sırp askerleri tarafından işgal olunmuştur.

Birincisi, Rus-Romen ordularının savaşın başında kuzeye doğru mağlup olarak ric'atları ve ikincisi, Bulgarların işgalleri esnasında olmak üzere iki defa zulme maruz kalan Kuzey Dobruca'nın bu kısım köyleri ile hânelerinde kalabilen ahâlisi, üçüncü defa, bir de bu tahliye üzerine geri dönen Rus, Romen ve Sırp askerlerinin tecavüzlerine maruz kalmıştır. Nihayet, Bükreş ve İbrail'in düşmesi üzerine, Dobruca'daki müttefik askerlerine de ileriye hareket emri verildiğinden kısa zaman zarfında kuzeyden Tuna sahiline ulaşılıp, Mahmudiye, Tolça, İsakça ve Maçin işgal edilebilmiştir.

Müttefikler, böylece bölgeyi tamamıyla işgal ettikten sonra, Bulgar hududundan Köstence-Çernavoda hattına kadar olan yerlerde başlangıçta tesis edilmiş olan Bulgar idaresi, Kuzey Dobruca'ya dahi teşmil edilerek-mühim kasaba ve köylerinde Alman askerî kıtaları bulunmakla beraber-5 Ocak 1917 tarihine kadar yalnızca Bulgarların idaresi altında kalmıştır.

Dobruca'da İdarenin Almanlara İntikali

Dobruca'daki Alman askerî idaresine nezaret etmek üzere Köstence'de müstakil menzil müfettişliği kurulmadan önce, umûmî idare Bulgarların elinde idi. Bu amaçla, bölgenin merkezi Köstence'de üç Bulgar üyeden mürekkep bir komisyon bulunmaktaydı.

Alman ve Bulgar başkumandanlıkları arasında Ples mevkiinde imza edilen 5 Ocak 1917 tarihli itilâfnâme gereği, Dobruca'nın merkezî kısmı Bulgarlardan alınıp müstakilen Almanların idaresine verilmiştir. Kuzey ve Güney Dobruca arazisinin önemli bir bölümü, zaten işgallerinin başından beri Bulgarların idaresindeydi. Bu arazi, Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Yunanistan arasında imzalanan 10 Ağustos 1913 tarihli Bükreş Mukavelesi gereği, Bulgaristan'dan Romanya'ya terk olunan Güney Dobruca ile Kuzey Dobruca'da idaresi Bulgarlara verilen, doğudan Dölöjman burnundan başlayarak batıda Tuna nehri kenarındaki Ostrovo kasabasına kadar uzandığı farzedilen bir hattın kuzeyinde kalan Tolça sancağını tamamen kapsayan kısımlardan ibarettir.

Bahsedilen arazinin savaşın başından beri Bulgar idaresine verilmesi askerî sebeplere dayandırılarak izah edilmişse de Bulgarlara göre bunun güney kesimi Balkan Savaşı'nda kendilerinden haksız olarak gasp edilmişti. İşte Dobruca harekâtıyla haklarını cebren geri aldıklarını belirterek Silistre, Tutrakan, Balçık kasabalarıyla diğer yerlere derhal mülkiye memurları tayin etmişlerdi.

Almanlar da duruma ses çıkarmamışlardı. Hatta Alman başkumandanlığının bu zımnî muvafakati, Bulgarlar tarafından ileri sürülen iddiaların nazar-ı dikkate alınması ihtimaline atfedilmiştir. Her halükârda, meselenin Bulgarlar için siyasî bir başarı olduğu inkâr edilemez. Kuzeyde idaresi

Bulgarlara verilmiş arazinin ise sırf askerî sebeplere binaen terk edildiği kuvvetle muhtemeldir. Gerçekten bu parçayı, mevcudu seksen bin civarında olan 3. Bulgar ordusu işgal etmekte ve yalnızca Kuzey Dobruca cephesini mezkûr ordu savunmaktaydı.

Merkezî Dobruca'nın ise, bunun Bulgarlara terkedilen arazi ile hiçbir alâkası yoktu. Sadece idaresi Almanlar tarafından üstlenilmiş ve Köstence'de bunun için bir Menzil Müfettişliği tesis olunmuştu.

Romanya hükûmetinin resmî kaynaklarına göre, Dobruca'nın eski hududu dahilindeki arazi Köstence ve Tolça sancaklarından müteşekkildi. Köstence'nin 6 kaza, 74 nahiye ve 203 köyü; Tolça'nın ise 6 kaza 60 nahiye ve 126 köyü bulunmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Tolça sancağını, Köstence sancağından ayrılan 27 pâre köyü ile beraber Bulgarlar idare etmekte olduğundan, Almanların o sıralarda idare ettiği merkezî Dobruca 6 kaza, 47 nahiye ve 203 pâre köyden müteşekkil olan Köstence sancağıyla sınırlıydı.

Köstence sancağı, Almanlar tarafından altı menzil mıntıkasına taksim olunmuştu. Merkezleri ise şunlar idi: Köstence, Mecidiye, Kocalak, Hırsove, Kuzgun, Karaömer Sancağa bağlı nahiyeler ve köyler, bu mıntıkalara dağıtılmıştı. Her mıntıka merkezinde yüzbaşı rütbesinde bir kumandan ve maiyyetlerinde de mevki kumandanı nâmıyla ayrıca birer yardımcı bulunuyordu. Bunların hepsi, Merkezî Dobruca'nın askerî işlerini müstakilen yürütmek üzere, Köstence'deki menzil müfettişliğine bağlıydılar. Menzil müfettişi mirliva yahut miralay rütbesindeydi. Menzil kumandanlarıyla beraber Merkezî Dobruca'daki bütün askerî müesseselerin reisleri ve memurları menzil müfettişliğine tabi idiler.

Sancak dahilindeki nahiyelerin önemli olanlarına, mülâzim rütbesinde bir subay ve bütün köylere 2 ilâ 5 arası asker yerleştirilmişti. Mıntıka merkezleriyle nahiyelerdeki subayların maiyyetinde de ayrıca yeteri kadar asker mevcuttu. Merkeze bağlı bütün subaylar askerî görevlerinin yanı sıra, mülkî görevleri ve savaş zamanında meydana gelmesi muhtemel her türlü işi yapmakla mükelleftiler. Merkezî Dobruca'da Alman idaresini teşkil ve te'min eden esas uzuvlar bunlardan ibaret olup, kazalar, mevkiler ve köylerdeki idare vasıtaları da belediye reisleri ile muhtarlar idi. Belediye reisleri, Köstence hariç olmak üzere diğer mıntıka merkezlerinde ahâlinin ekseriyetine veya durumuna göre, yerliler arasından tayin edilmekte ve bunlara yine mahallinden birer muâvin yahut kâtip ilâve olunmaktaydı. Muhtarlar da aynı şekilde tâyin olunmaktaydı. Köstence Belediye Başkanlığı'nı bir Alman yüzbaşı yapmaktaydı. Gerek belediye reislerine, gerek köylerdeki muhtarlara periman ismi verilmekteydi ve hepsi muvazzaftı. Köstence'de belediye reis muavinine 600, diğer kasabalarda belediye reislerine 300-400 frank maaş verilmekteydi. Muhtarların maaşları ise 50'şer franktan ibaret idi.

Kasaba ve köylerde, menzil müfettişliğinin her türlü emri, perimanlar aracılığıyla ahâliye tebliğ ediliyor, vergi, zahire ve hayvanat yine bunlar vasıtasıyla toplanıyordu. Birçok nahiye ve köyde, köylü ve periman ile Almanlar arasındaki tercümanlık görevini, muhtelif milliyetteki Musevîler yapmaktaydı.

Yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere, Merkezî Dobruca'da Almanların sivil memurları veya müstakil bir idare-i mülkiye teşkilâtı mevcut olmayıp, bütün işler Köstence'deki menzil müfettişliğinin kararları ve emirlerine uygun olarak, askerî memurlar eliyle yürütülmekteydi. Mezkûr müfettişlik bu yüzden muhtelif şubelere bölünmüş olup, mülkî meselelerle beraber adliye, maliye ve ilmiye işlerini de ihtiva eden idare şubesinin müdürlüğü, Almanya'da ihtiyat yüzbaşısı rütbesinde olan Mösyö Korince (?)'ye verilmişti.

1917 ortalarında yapılan sayım neticesinde Köstence sancağının nüfusu 170 bin olarak tespit edilmişti. Bunların milliyetlerine göre nispetleri şöyleydi: Romen %50, İslâm (Türk ve Tatar) %25, Bulgar %18 ve diğerleri %7.

Fakat bu yekûn ile nispetlerin doğruluğuna hükmedilmesi oldukça zordur. Zira bölge sakinlerinden birçoğu askerde olduğu gibi, bir kısmı da önceden Romanya dahiline gitmiş veya zorla gönderilmişlerdi. 1917 yılının ikinci yarısından itibaren geri dönüşler başladığı için, söz konusu rakamlar da, tabiî olarak değişmiştir.

Dobruca'da Savaş İdaresi

Savaş durumu dolayısıyla Dobruca'daki idarî işler basit şekilde ve şöyle yürütülüyordu:

Belediye İşleri: Mıntıkaların merkezlerinde, beldeye ve belde sakinlerine ait ve şartlara göre ifası mümkün olan belediye hizmetleri, ilgili dairelere verilmişti. Vergi tahsilatı, nüfus muameleleri, iaşe, hayvan vesaire alım-satımı bunlar arasındadır. Belediyelerin muntazam bütçeleri yoktu. Rüsûm-ı belediye adına tahsil olunan vergiler; Romanya hükûmeti zamanında câri olan rüsûmdan tahsili mümkün olabilenler, Köstence merkezinde belediyeye ait emlâkın icarından, ruhsatiyelerden, vukuat ilmuhaberlerinden, esnaf tezkirelerinden, eczahanelerden, hayvan tezkirelerinden, duhûliyelerden sağlanıyordu. Bunlara et, ekmek ve odun satışından elde edilen gelirler de ilâve olunmaktaydı. Söz konusu vergilerden, 1917 senesi Nisan-Aralık döneminde 699.801 ley (Bir ley, Osmanlı lirası itibariyle dört kuruş) gelir sağlanmış, aynı müddet zarfında belediyenin 662.859 ley giderleri olmuştur. 1916-17 senesi Köstence Belediye bütçesinde kayıtlı tahminî gelirlerin miktarı 4.105.533 ley idi.

Malî İşler: Hükûmet vergileri toplanamamaktadır. Nahiye idaresinin muhtaç olduğu meblağlar köylerde şahıslardan, hayvan ve araziden alınan muayyen vergilerle karşılanmaktadır. Bütçe açıkları, köylere taksim edilerek tahsil olunan olağanüstü vergilerle kapatılmaktadır. Nahiyelerin idaresini te'min için daha önce Romanya hükûmetince de başka oranlarda toplanmakta olan aşağıdaki vergiler tahsil edilmekteydi:

1- Kalpak Resmi (Bir nevi şahsî vergi). Senevî: 7.50 ley.

2- Hayvan Rüsûmu (At, öküz vesaireden alınmaktadır). Senevî 1 ila 3 ley.

3- Arazi Vergisi (10 hektardan 100 hektara kadar). 15 ila 110 ley.

Almanlar tarafından yalnız Köstence ve Mecidiye'de yeni vergiler ihdas olunmuştu. Bunlar da emlâk, temettu' vergileriyle, şahsî vergi ve hayvan rüsûmu idi. Bunların oranları da şöyleydi:

1- Emlâk Vergisi: Yıllık safî gelirlerinin yüzde 2'sinden yüzde 5'ine kadar.

2- Temettu' Vergisi: Temettu'nun derecesine göre senevî 10 leyden 1000 leye kadar.

3- Şahsî Vergi: 1500 leyden 100 bin leye kadar serveti olanlardan, yüzde 2'den yüzde 20'ye kadar.

4- Hayvan Rüsûmu: Hayvan başına senevî yarım leyden, üç leye kadar. Yalnız, köpeklerden senevî otuz ley alınıyordu.

Bu vergilerden bazısı Romanya hükûmeti zamanında da câri olmakla beraber, oranları farklı ve bilhassa hayvanat rüsûmu kadar yüksek değildi. Vergi tahsili ise belediye dairesine havale edilmiş ve yüzde yirmisi belediye veznesine terk olunmuştu.

Köstence'de senevî toplanan 8.370.000 ley varidat, yine tamamıyla Köstence sancağına sarf olunmaktaydı. Belediye memurlarından başka, Romanya hükûmeti memurlarından olup, Köstence ve bağlı yerlerinde kalanlara ve dahile sevk edilen kişilerin ailelerine, yetim ve emeklilere, müfti ve kadıya, muallim, imam, hatip ve rahiplere de maaş verilmekteydi.

İnzibat İşleri: Kasaba ve köylerde emniyet ve asayiş, umumiyetle askerî birlikler tarafından te'min olunmaktaydı. Kasabalarda polis ve köylerde gece bekçileri namıyla, yerlilerden bazı şahıslar da bunların yanında istihdam olunmuştu. Zaten sıkıyönetim her tarafta uygulandığından, akşam saat dokuzdan sonra sivillerin dışarı çıkmaları yasaktı. Ahâlinin bir yerden diğer bir yere seyahat etmesi (kasaba ve köyler arasında) menzil ve nokta kumandanlarından ve köylerdeki askerler tarafından, 2-15 frank arasında değişen bir ücret mukabilinde verilen geçiş vesikasını almasına bağlıydı. Bir köyün bağlı olduğu nahiye haricine bu vesikayı taşımaksızın çıkanlardan 500 liraya kadar nakdî ceza alınmaktaydı. Nahiye ve menzil mıntıka hudutlarında sürekli dolaşan süvari askerler umûmî şoselerin münasip mahallerinde kurulan karakollar, gelip geçenlerin vesikalarını tetkik ile görevliydiler.

Âdi hırsızlık, hayvan çalma, yaralama gibi durumlarda menzil kumandanlarıyla nahiyelerdeki subayların takdirine göre, nakdî cezalar ve hapis cezaları verilebilmekteydi. Bir kimsenin hanesinde veya üzerinde silah bulunması 5 bin ley nakdî cezayı veya iki sene hapsi gerektiriyordu. Herhangi bir sebeple iki sene veya daha ziyade hapis cezasına çarptırılanlar, bu mahkumiyeti geçirmek için Almanya'ya gönderiliyordu.

Nüfus Muamelatı: Merkezî Dobruca'da Almanlar tarafından yapılan sayımdan sonra, herkese hüviyet, milliyet, doğum yeri ve uyruğunu gösteren matbu bir vesika veriliyordu. Yeni doğan çocukların da, ilgili yerlere malumat verilerek kaydının yapılması ve böyle bir vesika alınması mecburiyeti getirilmişti. Diğer nüfus olayları bütün ilgili dairelerine kaydettiriliyordu. İslâm cemaatının dinî ve mezhebî işleri, eskisi gibi Köstence'deki müftî ve kadı taraflarından görülmekteydi.

Adlî İşler: Cereyan etmemekteydi. Yalnız Köstence'de askerî mahkeme, sadece müttefik devletler teb'asına ait dâvalara bakmaktaydı.

Maarif İşleri: Menzil mıntıkaları dahilindeki bütün Romen okulları kapalıydı. Romen tebaasından olan Müslüman, Bulgar ve Almanların mektepleri ise açık olup, bunların da yalnız öğretmenlerinin maaşları, sıra ve tahta gibi gereçleri Almanlar tarafından tesviye ve te'min edilmekteydi. Öğretmen maaşları köylerde 50'şer franktan ibaretti. Müslümanların dinî okullarındaki tedrisat, daha ziyade İslâm cemaatinin ve köy ahâlisinin yardımlarıyla sürdürülmekteydi. Bununla birlikte, köylerdeki İslâm okullarının çoğunluğu sağlık şartlarına uygun olmayan hanelerdeydi; bir kısmında sıralar bile tedarik edilememiş olduğundan, çocuklar zemine serili hasırlar üzerinde oturup ders yapmaktaydılar.

Ziraat ve Sanayi: Dobruca'nın istilâsında ele geçirilen zahire -büyük bir kısmı gizlice Bulgaristan'a götürülmek üzere- müttefik devletlerin ülkelerine gönderildi. Daha sonra Almanlar ve Bulgarlar tarafından, kendi idareleri dahilinde, asker ve köylü eliyle ordulara mahsus olarak ekim yaptırıldığı gibi, köylünün mahsul fazlası da belirlenen bedellerle satın alınmaktaydı. Ordu adına ekim işi için köylerde halk zorla çalıştırılmaktaydı. Bazı Müslüman köylerinde, ahâli kendi işlerini göremeyecek derecede bu işlerle meşgul edilmekteydi.

Almanlar ziraati, o sıralarda yerlerinde bulunmayan çukoylara, köylülere, hükûmete ve hatta krallık hanedanına ait araziler üzerinde icra ettirmekte ve bu arazilerin kendilerine gerekli olmayan kısımlarını hektar başına yirmi ley bedel ile köylüye kiralamaktaydılar. Bu şekilde elde edilen icar bedeli 700 bin leye ulaşmıştı.

Un, değirmen fabrikaları, petrol kuyuları, kömür madenleri ve tuz yatakları ile mevcut diğer madenler de işletilip hayli gelir sağlanmaktaydı. Petrol satışından doğan hasılat, bilâhare dört müttefik devlet arasında taksim edilmek üzere ayrıca kaydolunup bütçeye geçirilmekteydi.

Posta: Köstence'de muntazam bir posta ve telgrafhâne bulunduğu gibi, menzil mıntıka merkezlerinin hemen hepsinde ve bütün nahiyeler ile önemli köylerde telgraf ve telefon mevcuttu.

Dobruca

Üzerinde

Bulgar

İddiaları

Bulgarlar müttefik devletlerin istilâsı altına girdiği günden, 1919 senesi başına kadar, Dobruca'nın kendilerine ait olduğu ve anavatanlarına ilhak edilmesi gerektiği iddiasıyla, sürekli neşriyat ve propaganda yapmışlardır. O kadar ki, üniversite öğretim üyeleri ile askerî müelliflerinden başlayarak, eli kalem tutan büyük küçük bütün gazete yazarlarına kadar herkes, küçük bir delil

bulduğunda herkes ya bir kitap, risale ya da gazetelerde makale yazıyordu. Bu neşriyatlardaki iddiaları, özetle şu noktalarda toplanmaktaydı:

1- İlk Bulgar hükûmetinin kuruluş tarihi olan milâdî 679 senesinde, o zamanki Bizans İmparatoru IV. Konstantin ile Bulgar Prensi Asparoç arasında akdedilen muahede gereği Dobruca Bulgaristan arazisi olarak tanınmıştır. Bölge, son Bulgar Prensi olan, İvanko'nun babası Dubrovitç'in adıyla anımaktadır ve 14. asırda Türkler tarafından ele geçirilmiştir. Dolayısıyla tarihî olarak Bulgarlara aittir.

2- Osmanlı-Rus muharebeleri sırasında harap olan Dobruca genellikle Bulgarlar tarafından tekrar imar edilmiştir. Türklerin hükmettiği beş asır zarfında, buraya hayli Türk, Tatar vesair milletler yerleştirildiği halde, Bulgarların milliyetlerini kaybetmemeleri sebebiyle irsen de Bulgarlara aittir.

3- Bulgarlar, bölgedeki hemen bütün kasabalarla eskiden beri ticarî münasebetler tesis etmişlerdir. Ayrıca, Dobruca valisi Said Paşa tarafından Sultan Abdülmecid Han adına izafetle, Karasso adındaki panayır mevkiinde kurulan Mecidiye kasabasıyla da ticarî ilişkilerini genişletmiştir. Şu halde iktisadî açıdan da, burası Bulgaristan'ın bir parçasıdır.

4- Dobruca'nın her tarafında mektep ve dinî müesseseler bulunmasından dolayı ilmen; Bulgar Eksharklığı'nın tesisini sağlayan 1862 tarihli padişah fermanında zikredildiklerine göre, Dobruca'nın dinen de Bulgarlarla irtibatı bulunmaktadır.

5- Tuna mecrası, askerlik noktasından tabiî hudutlarını teşkil ettiğinden, varlığını müdafaa için, Dobruca'nın Bulgaristan'a ait olması da hayatî bir zarurettir. Zaten savaşta sadece Makedonya ve Dobruca'nın anavatanlarıyla birleşmesini sağlamak için savaştıklarını ileri süren Bulgarlar, bölgenin kendilerine ait olması gerektiğinde ısrar etmekteydiler.

Bulgarlar işi sadece propaganda seviyesinde tutmayıp, fiiliyata da aktarmışlardır. Bu cümleden olarak, Merkezî Dobruca'nın idaresi Almanlara verildikten sonra, artık herhangi bir müdahalede bulunmamaları gerekirken, itilâfnâmenin imzalanmasından dokuz ay sonra, Köstence'ye tam kadroda bir liva idare heyeti, kazalarına birer kaymakam ile memurlar tayin ederek Dobruca'nın mülkî idaresini ele geçirmek istemişlerdir. Bu durum Bulgar Telgraf Ajansı aracılığıyla ilân edilmişse de, Köstence'deki Alman menzil müfettişi, bölgede yalnız askerî idare mevcut olduğundan bahisle, gelen memurları, Bulgar hükûmetinin onlara verdiği sıfatla kabul etmemiştir. Dolayısıyla iki yüz civarındaki bu görevliler, gönderildikleri yerlerde etkisiz ve yetkisiz kalmışlardır. Bulgarların bunu, Almanlar ileride geri çekildiklerinde, Dobruca idaresinin kendilerine verilmesini beklediklerini göstermek için yaptıkları anlaşılmaktadır.

Köstence'deki Osmanlı askerî murahhasının ifadesine göre, Bulgar mülkî memurlarının buraya tayin ve gönderilmesinden önce Alman umûmî karargahına bilgi verildiği şüphesizdir. Ancak söz konusu memurlar Köstence'ye ulaştıklarında işe başlattırılmamışlardı. Zira, Almanlar, Dobruca muharebesine iştirak etmiş olan Osmanlı Devleti'nin de bu konuda söz sahibi olduğunu düşünmekteydiler ve durumu müttefiklerine tebliğ ederek alınacak kararları beklemekteydiler.

Bulgarları bu teşebbüse sevk eden yegâne sebep, Dobruca'yı tamamen sahiplenme emellerinden kaynaklanıyordu. Bölgenin kuzey ve güneyinde mühim iki parçaya geçici de olsa el koyduktan sonra, ortada kalan kısmın da tamamen veya müştereken idaresini talep etmeleri onlar için pek tabiî görünmekteydi. Ayrıca, fiilî durum meydana getirirlerse, barış görüşmelerinde hedeflerine kolaylıkla varacaklarını düşünmekteydiler.

Babadağ Toplantısı

Sivil memurlarının Merkezî Dobruca'da idareye iştiraklerinin kabul edilmemesi, Bulgarların hızını kesmemiş, aksine daha da arttırmıştır. Hatta, İstanbul'u son ziyareti münasebetiyle Sofya'da birkaç gün geçiren Almanya imparatorunu güya Bulgar toprağında selâmlamak ve bu vesile ile Dobruca üzerindeki haklarını te'yid ettirmek üzere Köstence'ye davet etmişler fakat muvaffak olamamışlardır. Yine, Merkezî Dobruca'nın idaresindeki istiklâlden dolayı, kuzey ve güneydeki Bulgar ordularının i'aşesinin de bu idarece karşılanmasını istemişlerdir. Ancak, Dobruca Alman Menzil Müfettişi ile Bulgaristan i'aşe müdüründen ve maiyyetlerinden oluşan bir heyet, yaptığı görüşmeler sonunda talebi reddetmiştir.

Bunun üzerine Bulgarlar, bir taraftan kuzeyde kendi idare sınırları içinde bulunan Babadağ kasabasında Dobruca unvanıyla teşkil etmiş oldukları millî cemiyetleri ve diğer taraftan görevsiz kalan memurları vasıtasıyla geniş ölçüde propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. Daha önce belirtildiği gibi, Bulgarların ekseriyeti Tolça sancağı dahilinde sakin ve o havalide İslâm ahâli az olduğundan, bu sancağın hemen her kaza ve köyünde, Dobruca cemiyetine bağlı birer şube açmışlardı. Ayrıca, Merkezî ve Güney Dobruca'da da şubelerini çoğaltabilmek için çalışıyorlardı. Cemiyetin esas maksadı bölgedeki muhtelif unsurları Dobruca'nın Bulgaristan'a ilhakı fikrine alıştırmaktan ibaretti. Söz konusu talepler, 1917 yılı içinde ara sıra Babadağ'ında toplanan bazı kimselerin imzasıyla, Bulgar hükûmetine ve diğer taraflara gönderilen ve gazetelerde yayınlanan telgrafnâmelerle, defalarca ortaya konmuştur. Ancak bu yeterli sayılmayarak, bir de sözde din ve milliyet ayrımı yapılmaksızın bütün Dobruca sakinlerinin umûmî arzularına tercüman olmak üzere büyük bir miting yapmaya teşebbüs edilmiştir.

Güney Dobruca'daki birçok İslâm köyüne gelen Bulgar memurlar halkın mekteb, mabed, ziraat ve arâzi işlerini müzakere için Babadağ'ında toplanacak hey'ete birer temsilci gönderilmesi lüzûmunu tebliğ etmişlerdi. Kuzey Dobruca'da ise, bu muamele yalnız tebligatla kalmayıp, murahhasların bizzat seçilmesi ve sevki şeklinde cereyan etmiştir. Söz konusu millî toplantı, seçilen temsilcilerin katılımıyla, 16 Aralık 1917 tarihinde, Babadağ'ında büyük bir tantana ile yapılmıştır. Bulgarlar, Dobruca'nın Bulgaristan'a aidiyeti hakkında yukarıdaki iddialarının yanı sıra, Romenlerin ahâliye karşı icra eyledikleri mezalimden bahisle, bölgenin Bulgaristan'a bağlanmasına dair tanzim ettikleri istek mektuplarını, çeşitli hükûmetlere ve Brest Litovsk barış görüşmeleri heyetine göndermişlerdir. Toplantıya, dört yüzden fazla murahhasın iştirak ettiği ve bunlar arasında bulunan birçok Türk, Tatar, Alman, Rus ve hatta Romen delegenin Bulgarlarla aynı fikirde oldukları yerı resmî Eco do Bulgarı gazetesi tarafından iddia edilmişti. Oysa sadece on iki İslâm murahhası iştirak etmiş ve bunlardan dokuzu Kuzey Dobruca'dan zorla getirtilmişlerdi. Güney Dobruca'dan ise yalnız Mecidiye

kasabasından bir kişi ve idaresi Bulgarlara verilmiş Hacıoğlu Pazarcığı'ndan da iki kişi yine zorla toplantıya iştirak ettirilmişlerdir.

Bulgarların istilâ sırasındaki zulümleri dikkate alınırsa, Müslüman halkın korku ve şiddet görmeden Bulgar idaresini kabul edemeyeceği, hele böyle bir talep için akdolunacak toplantıya bilerek temsilci göndermeyecekleri açıktır. Zikrolunan toplantıda, Dobruca Bulgaristan'a ilhak edildiği takdirde, çukoyların elindeki arazinin derhal alınarak ahâliye taksim edileceği vaad edilmekteydi. Halbuki o sıralarda, sakinlerini Müslüman ve Bulgarların oluşturduğu bazı köylerde cami ve mekteplere aid vakıf arazileri, Bulgarlar tarafından kendi hesaplarına zorla işletilmekteydi. Türk köylerinde, Dobruca'nın artık Bulgar arazisi sayıldığı söylenerek, şimdiden ya bu duruma alışmaları veya Türkiye'ye göç etmeleri tavsiye ediliyordu. Bu tehditler Müslüman ahâlinin korku ve nefret duygularını arttırmakta ve barıştan hemen sonra Türkiye'ye göç niyetleri güçlenmekteydi.

Merkezî Dobruca Hıristiyanlarına karşı gösterilen muameleler ise daha başka şekilde olup tamamen iki yüzlü bir siyasetin bir mahsulüydü. Meselâ köylerde Romenlere pekçok zulüm yapıldığı halde, Müslüman çocuklarının mekteplere devam ederek, Romen çocuklarının tahsilden mahrum kalmasını Bulgarlar hazmedemiyorlardı. O yüzden, Mecidiye gibi mühim, fakat ancak on hane kadar Bulgar nüfusuna sahip olan bir kasabada büyük bir mektep açmışlardı. Buraya devam edecek çocuklardan fakir olanlarına öğle yemeği, elbise ve kundura verileceğini ilân ederek, kısa zamanda yüz elli kadar Romen çocuğunu toplayıp, Bulgarca eğitimlerine başlamışlardı. Yine Merkezî Dobruca köylerinde askerleri için zahire ve hayvan satın alımında uyguladıkları tarafgirlik de ahâliyi güyâ hoşnud etmek içindi. Bulgarlar, Almanlar tarafından ordu ve i'aşe namına menzil idarelerince satın alınacak zahire ve hayvanat için konulmuş fiyattan daima bir iki franktan fazlasını köylüye teklif etmekte ve dolayısıyla sözde köylünün Almanlarca ihmal edilen menfaatinin muhafazasına çalıştıklarını imâ etmekteydiler.

Osmanlı Mülkiye Müfettişi Kemal Bey'in bölgede yaptığı incelemelerde, Merkezî Dobruca ahâlisinin ne Alman idaresinden ve ne de Bulgarların zahire ve hayvan satın alma bahanesiyle meydana gelen müdahalelerinden memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Alman idaresinin askerî şiddeti ve angaryanın köylüyü bîzâr edecek sûrette devamı, en adî meselelerde bile ağır nakdî cezalara maruz kalmaları, zahire ve hayvanatın uygun olmayan fiyatlarla satın alınması bu memnuniyetsizliğin başlıca sebeplerindendi. Halk, ileride ülkelerine dönecek Almanların Dobrucanın kaynaklarını mahvetmeye dönük faaliyetlerde bulunduklarına inanmaktaydı.

Türklerin diğer unsurlara nazaran hoşnutsuzluklarının bir sebebi de, lisan bilmediklerinden, Almanlar nezdinde haklarını bizzat müdafaa edememekten kaynaklanmaktaydı. Evleri yanmış, yıkılmış ve köylerini mecburen tahliye etmiş olan ahâlinin peyderpey dönerek kendilerine ancak bir mesken tedarikiyle meşgul oldukları, hayvan, araba ve makine namına hiçbir şeye sahip bulunmadıkları sırada bile angaryaya sevkedilmeleri ve vergi ile mükellef tutulmaları Türkleri çileden çıkaran hususlardı.

Erkekleri Romanya ordusunda asker olan veya önceden iç taraflara sevkedilen Türk ailelerinin bazılarına, Alman menzil idaresince otuzar frank maaş verilmekteydi. Ancak yekûnü mühim bir miktara baliğ olan diğerlerine maaş verilmemekte olduğundan, bunlar sefil ve perişan olarak başkalarının yardımlarına muhtaç şekilde hayatlarını sürdürmekteydiler. Köstence'deki Osmanlı askerî murahhaslığından köy muhtarlarına ta'mim edilen bir genelge ile bu gibilere de maaş tahsis edilmek üzere isimleri gönderildiği halde, maalesef bir sonuç alınamamıştı.

Türklerin Muhtariyet Talepleri

Bulgarların Babadağ'ına yaptırdıkları toplantıdan ders alan Köstence Türk ve Müslümanlarının ileri gelenleri de, müftünün başkanlığında bir meşveret meclisi kurarak, Dobruca'ya idarî muhtariyet verilmesini sağlamak üzere faaliyete geçmişlerdir. Ve sancağa bağlı köylerden celbolunan elli kadar temsilciyle yapılan ikinci toplantıda, hazırladıkları beyannamemenin birer nüshasını, Almanya ve Avusturya başvekilleri ile meclis başkanlıklarına ve Brest Litovsk barış görüşmelerine gönderilmek üzere imzalamışlardır. Bu temsilciler arasından seçilen otuz kişi ise, idarî muhtariyet meselesini takip etmek üzere görevlendirilmişlerdir.

Rus Demokrat Partisi, daha önce, barış görüşmelerinde ele alınması dileğiyle, Dobruca'ya muhtariyet verilmesini istemişti. Konu Romanya'nın da iştirakiyle barış görüşmelerinde müzakere edilir ve Rusların teklifi kabul olunursa, halk oylamasına gidilecek ve çoğunluğun iradesine göre karar verilecekti.

Romanya'nın Balkan Harbi'nde Bulgaristan'dan aldığı Kadrilater diye isimlendirilen parçanın nüfusu da hesaba katılırsa, çoğunluğun Müslümanlara geçme ihtimali doğmuştu. Ancak, yukarıda sözü geçen beyannamede, Dobruca'nın yalnız üç yüz köyünden gelen temsilciler tarafından idarî muhtariyet talebinde bulunduğu bildirilmiştir. Bu miktar ise yetersizdi. Dolayısıyla meselenin görüşülebilmesi için, Kadrilater bölgesi ahâlisinin de hesaba katılması gerekiyordu. Bu hususa dikkati çeken Osmanlı Mülkiye Müfettişi Kemal Bey, plebisit kararı çıkana kadar, söz konusu bölge ahalisinin ikazı ve uyandırılması mecburiyetini vurgulamaktaydı. Zira, Kadrilater bölgesi hariç tutularak yapılacak bir plebisitin sonucunun Müslümanlar aleyhine olacağı apaçıktı.

Öte yandan, Kadrilater kısmı Bulgarların işgalinde olduğu için, o tarafta kalan Silistre, Tutrakan ve Balçık civarlarında propaganda yapılmasını Bulgarların nasıl karşılayacağı merak konusu idi. Yine, Babadağ miting heyeti içinde bir kısım Müslümanların imzalarının bulunması ve diğer bir kısım Müslümanların da Dobruca için muhtariyet talep etmeleri meselesi yorumlanması oldukça güç bir meseleydi. Zaten Bulgarlar, Köstence Müslümanlarının faaliyetlerini sıkı bir şekilde takip etmekte ve her türlü güçlüğü göstermeye hazırlanmaktaydılar. Bir de, muhtariyet talebi amacıyla teşekkül eden Müslüman heyetin, bu işleri takip etmek için gerekli maddî imkândan yoksun olmaları önemli bir problem olarak kendini gösteriyordu.

Osmanlı Devleti'nin İdareye İştirak Gerekçeleri

Dobruca'nın Birinci Dünya Savaşı'nda istilâ edilmesi, Bulgarların faaliyetleri, ayrıca Alman ve Bulgar idarelerine karşı halkın tepkisi hakkında yukarıda verilen bilgilerin ışığında, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idareye iştirak etme arzusunun başlıca dört ana sebebi bulunmaktaydı.

1- Dobruca'yı zapteden müttefik askerlerine Osmanlı kuvvetleri önemli oranda iştirak ederek büyük fedakârlıklar göstermişlerdi. Osmanlı askerlerinin kahramanlığı ve verdikleri şehitler sayesinde zafer mümkün olmuş ve savaşın sonuna kadar da Osmanlı kuvvetleri Romanya cephesini savunmuştu.

2- Batı Romanya'da, Karpatlar'dan Karyuva'ya kadar olan kısımdaki şimendifer hatlarının Avusturyalılar, Doğu ve Merkezî Romanya ile Merkezî Dobruca'nın Almanlar, Kuzey ve Güney Dobruca'nın da Bulgarlar tarafından idare edilmekte oluşu, ayrıca bu hakkı doğurmaktaydı.

3- Savaşın başlarında, Romenlerce diğer devletlerin vatandaşlarıyla birlikte iç taraflara sevkedilen Osmanlı uyruğuna sahip bir kısım şahısların ve ailelerin haklarının araştırılabilmesi ve korunması için idareye iştirak zaruret idi.

4- Savaş sonunda Dobruca'ya dair kararlar alınacağı sırada, bölgedeki Osmanlı tebaasından başka en az otuz iki bin civarında olan ve İslâm hilâfetine bağlı bulunan diğer Müslümanların da haklarının müdafaası için, Osmanlı hükûmeti tarafından tayin olunacak memurlar aracılığıyla incelemeler yaptırılmasında büyük menfaatler bulunmaktaydı.

Daha önce de geçtiği gibi, Dobruca'nın kuzey kısmı ve güneyi askerî ve siyasî sebeplerle Bulgarlara verildiği için, idareye iştirak konusunda Osmanlılarca yalnız merkezî kısmın hedeflenmesi daha münasipti. Bu da iki şekilde mümkündü.

a) Merkezî Dobruca'da, Alman ve Bulgarlarla Ortaklaşa bir İdare Tesis Edilebilirdi.

Mütareke sonrasında bölgede Almanların idaresi altında 6 kaza, 47 nahiye ve 203 köy bulunmakta ve bu yerler, yaklaşık 800 kadar askerî memur vasıtasıyla idare edilmekteydi. Ayrıca gerek Dobruca'da ve gerek Almanların işgali altındaki kesimlerde, gelişen ticaretin de yardımıyla düzgün bir mekanizma sağlanmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti idareye iştirak ettiği takdirde, yeni bir teşkilâtın kurulmasına veya yeni memurlar tayinine gerek kalmayacaktı. Sadece Köstence'ye bir mutasarrıf ile buraya bağlı altı kazaya birer kaymakam ve Müslüman ahâlisi çoğunlukta olan nahiyelere sevkedilmek üzere on muktedir müdür ile beş komiser maiyyetinde yirmi beş kadar süvari polisin gönderilmesi yeterli olacaktı.

Hazırlanan tasarıya göre; üç hükûmet (Osmanlı, Alman ve Bulgar) mutasarrıfından oluşacak komisyonda, Osmanlı ve Bulgar memurlarının memuriyet yerleri ve görevleri tayin edilecekti. Süvari polislerinden kazaya komiser maiyyetinde 1-2 kişinin verilmesi ve diğerlerinin mutasarrıf ve kaymakamlar emrinde asayişi sağlamakla mükellef tutulması Osmanlı idarî şubesinin nüfûz kazanmasını sağlayacaktı. Muhabere işlerini yürütmek üzere mutasarrıflık emrinde bir tercüme kalemi

teşkil edilecek ve kaymakamlar maiyyetine de birer kâtip verilecekti. Tercüme kaleminin görevlileri İstanbul'dan gönderilecek, diğer kâtiplerin hepsi mahallinden sağlanacaktı.

Sonuç olarak, tercih edilecek en uygun yol, başkanlık Almanlarda olmak üzere idareye katılacak diğer hükûmetlerin memurlarından da birer şûbe teşkil edilerek, Almanların koyduğu kaideler ve usûller dairesinde onlara yardımcı olmaktan ibaretti. Bu sistem uygulanmak istendiği takdirde, Köstence'de Alman Menzil Müfettişliği'ne bağlı olarak vazife gören Osmanlı askerî murahhaslığının, kurulacak şûbe ile birleştirilmesi de mümkündü.

Memurların maaşları ile diğer masrafları, Osmanlı hükûmeti bütçesine ayrı bir yük getirmeyecekti. Zira, idareye iştirak edilince, bölgedeki malî işlere müdahale imkânı olmamakla birlikte, söz konusu giderlerin Alman Menzil Müfettişliği'nin gelirlerinden karşılanması konusunda Almanlarla bir anlaşmaya varılabilecekti.

Osmanlı Devleti'nin Dobruca idaresine iştiraki, siyasî faydalarının yanı sıra mahallî bazı faydalar da sağlacaktı. Bunlar da Köstence ile kazalarındaki belediyelere Türk ve Müslüman âzaların sokulması, çoğunluğu Müslüman olan köylere Müslümanlardan muhtar tayini, şimdiye kadar duyurulamayan şikâyetlerin Alman idaresine ulaştırılması ve hak sahiplerinin haklarının iade edilmesi, cami, mektep ve evkaf işlerinin tanzimi gibi hususlardı. Ayrıca, Osmanlı memurları aracılığıyla Türk ve Müslüman köylerine tohum dağıtılarak geniş miktarda arazinin ektirilmesi sağlanacak, böylece İstanbul'un iaşesine büyük katkısı olacak miktarda zahire elde edilebilecekti.

b) Almanlar ve Bulgarlar, Romanya ve Dobruca'da nasıl ki doğrudan birer bölgeyi idare ediyorlarsa, Osmanlı Devleti de Merkezî Dobruca'yı müstakilen idare edebilirdi.

Yukarıda da açıklandığı gibi, Merkezî Dobruca yalnız Köstence sancağından ibaret olup, Müslüman ahâlisi Romenlerden az ise de, Bulgarlardan fazlaydı. Almanların mevcut idaresine, Bulgarların Dobruca hakkındaki niyet ve emellerine göre, bu sancağın yalnızca Osmanlı idaresine verilebileceğini ummak hayli zordu. Ancak böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi halinde, mülkî idare için tanzim olunacak kadronun mevcut kaza ve nahiyelerde istihdam edilecek birer kaymakam ve müdür ile beraber, maliye, adliye, maarif, posta ve telgraf, polis, şimendifer müdürlerinden oluşacak, adeta bir vilâyet memurları kadrosu gibi geniş şekilde tertibi icab edecekti.

Hülasa, Dobruca idaresine Osmanlı Devleti'nin iştirak etmesi Bulgarların bölge üzerindeki emellerini bir müddet için geciktirmeye veya tamamen kaldırmaya dönük bir sonuç doğuracaktı. Zaten bu sebeplere dayandırılmadığı takdirde, teşebbüsün bir mânası da olmayacaktı.

Bütün olumsuzluklara rağmen, Osmanlı Devleti, kısmî de olsa Avrupa'da tutunabilmek için, Dobruca gibi eski bir Türk ve Müslüman diyarının idaresine iştirak etme hazırlıklarını yaparken mütareke imzalandı ve hiç beklenmedik sonuçlar doğurdu. Kasım 1918'in ilk haftasından itibaren İstanbul İtilâf kuvvetlerince işgal edilirken, mütareke şartlarının hilâfına Anadoluda işgal ve Türk milletinin en mukaddes haklarına bile tecavüz edilmeye başlanmıştı. Türkiye artık ölüm-kalım

mücadelesi içine girdiğinden, kısa bir süre önce hayata koymaya tasarladığı projeleri uygulama imkânını kaybetmişti. Zaten, eski idare de İtilâf güçlerinin baskısıyla çekilmiş ve Osmanlı Devleti'ne hiç yakışmayan basiretsiz Damad Ferid Paşa kabinesi işbaşına geçmişti. Söz konusu büyük projeler artık tarihî birer hâtıra olarak raflara kalkmıştı. Ancak, Köstence'deki Alman Menzil Müfettişliği'ne bağlı olarak çalışan Osmanlı askerî murahhaslığına birkaç subay daha ilâve edilerek, bir süre daha, bölgedeki Türk ve Müslüman ahâlinin hukuku korunabilmiştir.

1917 yılında Dobruca nüfusunun %25-30'unu oluşturan Türklerin bir kısmının muhtelif zamanlarda Türkiye'ye göç ettikleri bilinmektedir. Geri kalanları ise önce Bulgarların, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Romanya'nın asimilasyonuna maruz kalmışlardır. Şüphesiz, bölgede hâlâ Türklüklerini ve Müslümanlıklarını muhafaza edenler vardır. İki binli yıllarda dünyada yaşanmasını temenni ettiğimiz Türk asrında, burada kalmış olan insanlarımızın da katkısı mutlaka sağlanmalıdır. Bu yüzden son yıllarda Türkiye'de yeni yeni canlanmaya başlayan Türk dünyası ile ilgili faaliyetlerin arasına mutlaka Romanya'daki Türkler de bir şekilde dahil edilmelidir.

Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskanı / Doç. Dr. Gülfettin Çelik [s.936-941]

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Toplumsal sistemlerin başarı ölçütlerinden birisi de siyasal yapıda, ekonomik ve sosyal alana ilişkin üretilen çıktıların, o çıktıların hitap ettiği birey, sosyal gruplar veya varsa sosyal sınıflara sağladığı tatmin düzeyleridir. Üretilen her çıktının algılanma ve tekrar bir girdi olarak dönmesi sürecinde yaşananlar, ortaya çıkan gelişmelerin üretilen çıktıların hedefleri doğrultusunda gerçekleşme düzeyi ve sonuçta (çıktıların hitap ettiği birey ve grupların) mevcut sistemle yeniden bütünleşme seviyeleri onların tatmin düzeyini gösterecek önemli kanıtlardır.

Osmanlı toplumsal sistemi bu bağlamda ele alındığında, sistemin zaaflara uğradığı son dönemde bile, önemli düzeyde bir başarı göstermektedir. Siyasal otorite tarafından üretilen çıktıların, geri besleme süreci içinde sistemi güçlendirici etki yaptıkları görülür. Bu olgu, 19. yüzyılda yaşanan Anadolu ulaşım ağının yeniden oluşumu aşamasında yaşanan yoğun göç dalgaları ile ortaya çıkan gelişmelerde izlenebilir.

***

Batı'nın, bir mal alım pazarı olarak Hindistan'a Akdeniz'in dışından ulaşması, Akdeniz'in ve dolayısı ile Osmanlı Devleti'nin dünya ticaretindeki öneminin azalması ile neticelenmiştir. Gerçi 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda hâlâ Osmanlı Akdeniz limanları kullanımda olup, Batılı gemiler bu limanlardan mal almakta idiler. Ancak bu gemilerin yüklerinin çoğu transit mallarla değil de bölgeden temin edilen hammaddeden oluşmakta idi. Bu çerçevede, bu dönem Anadolusu'nun dış ticaret yolları, deniz taşımacılığı öne çıktığından limanlar ile bağlantılı olarak oluşmuştu. Artık ticarete yön veren, Avrupa devletlerinin merkantilist politikalar gereği desteklediği Batılı tüccarlardı. Bu dönemde Batı ile yapılan ticarette deniz yolu kara ticaretine göre üstün durumdadır. Osmanlı dış ticaretinde, 18. yüzyılda 17. yüzyıldan farklı olarak daha önce Akdeniz ticaretine egemen olan Venedik, Cenova ve Dubrovnik gibi güçlerin yerine birer kara gücü olan Avusturya ve Rusya ortaya çıkmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin dış ticaretine konu mallar tahıl, deri, pamuk, yağ ve pirinçtir. Devlet, pamuk, yün ve deride ihracata olumlu bakarken, özellikle buğday dışsatımını yasaklamaktadır. Zaman zaman verilen izinler istisnaidir. Bununla birlikte kaçak mal ticareti de varolagelmiştir.1

19. yüzyılda özellikle, Avusturya ile Osmanlı ülkesi arasında daha önce de varolan kaçakçılık önemini artırarak devam etmiştir. Avusturya'nın dış ticarette kazandığı önemde Rumların payı büyüktür.2 Bu gelişme, Avusturya'nın Osmanlı dış ticaretinde (Batı ile yapılan ticarette) egemen olması sonucunu getirmiştir. Öbür taraftan Rusya'nın önemi de çok sık yaşanan savaşlara ve bazı bölgelerin Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına rağmen azalmamıştır. İstanbul'un tahıl ve yiyecek ihtiyacının bir kısmını karşılayan bölge ile yapılan ticarette yine Rumlar önemli bir paya sahiptirler.3

Rumların Osmanlı dahili ticaretindeki etkinlikleri bu yüzyılda iyice açığa çıkmıştır. Tanzimat ile ortaya çıkan yenilik hareketleri Türk tüccarları yerine Rum ve Ermenilerin öne çıkmasına neden olmuştur.4

19. yüzyıla gelindiğinde, bütün olumsuzluklara rağmen hâlâ Anadolu'nun birçok şehri kalabalık ve hareketliliğini muhafaza etmektedir. Anadolu'nun başlıca ticaret yolu olan Erzurum yolu (İzmit-Bolu-Gerede-Tosya-Amasya-Tokat üzerinden İstanbul'a, Ankara ve Afyon üzerinden İzmir'e bağlantısı olan yol) önemini yüzyıl başlarında bile korumaktadır. Bu yüzyıla kadar Karadeniz'in dış ticarete kapalı oluşu, ve bundan dolayı Anadolu'nun dış dünya ile denizyolu bağlantısının İzmir ile sağlanması bölgenin dış rekabetten nispeten uzak kalmasına imkan veriyordu. İstanbul'a ulaşan diğer ticaret yolu da iç ticaretteki canlılıktan dolayı bölge şehirlerinin mamurluğunu koruyordu. Sayıları binlere ulaşan develerin oluşturduğu kervanlar ve yolcuları yüzyıl başlarında bu yolu hâlâ kullanmaktadırlar. Ancak yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başta Erzurum ve Tokat olmak üzere ticaret yolu üzerindeki şehir ve kasabaların nüfuslarında büyük düşüşler görülmeye başlandı. Bunun nedeni Batı'nın içinde bulunduğu sanayileşme hareketidir. Ticaret anlaşmaları ile Türk tüccarları ve Türk mamulleri üzerinde egemenlik kuran Batılı tüccar ve gayrı müslim azınlıklar Batı ürünlerinin Anadolu'da yaygınlığını sağladılar. Türk illerinin yerli sanayi imalatı, çeşitli el sanatları ve işçiliği, mahalli dokumacılık, buharın muharrik gücü karşısında büyük zorluklar yaşadı.5 Ancak yerli sanayiin yaşadığı bu zorlu rekabete rağmen, Anadolu'nun genel iktisadi hayatında bir başka açıdan canlanma sözkonusudur.

Bu dönemde, dış ticarete konu olan mal gruplarında değişme görülür. Şehirlerin viraneliği ve daha önce işlek olan yolların bu özelliklerini yitirmelerine rağmen, dönem içinde Anadolu kentlerinde, satış işi yapan dükkan sayısındaki olağanüstü artış bunun bir göstergesidir. Zira bu dönemde Anadolu kentinde faaliyet halindeki dükkan sayısındaki artışı gerektirecek bir gelir artışı yoktur. Ancak gerek buralarda faaliyet gösteren yabancı tüccarların temsilcileri, gerek yönetim yapısındaki değişim sonucu kentlere yerleşen askeri sınıf ve üst kademe yöneticileri, ticarete konu olan mal türlerinin değişmesinde etkili olmuşlardır. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı önceki hiçbir dönemde erişmediği bir seviyeye ulaştı. Fabrikasyon ucuz ürünler karşısında yerli üretici, zirai ürünlerde dış ticaret hadlerinde yaşanan olumlu durumun da etkisi ile zirai üretime yöneldi. Ancak toplam üretim içinde dış ticarete konu olan malların payının ancak %10 civarında olduğu6 göz önüne alınırsa, öncelikle dış dünyanın ulaşabildiği bölgelerde bu yönelişin olduğu görülür. Kıyı şehirlerinin gelişmeye başlayıp iç kentlerin ancak bunlarla bağlantı sağlayabildiği oranda gelişebilmesi bu bağlamda anlamlıdır. Mesela yeni dönemde dış ticarete açılan Karadeniz de gemilerin belirleyici gücüne açık kaldığından bu bölgedeki bazı kıyı şehirleri gelişmeye başlamıştır. Trabzon, bu şehirlerin en dikkati çekeni olarak önemini yüzyılın sonlarında Süveyş kanalının açılışına kadar artırarak sürdürmüştür.7

19. yüzyıl, özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı Türkiyesi'nin dış ticari ilişkileri için yeni bir dönemi ifade etmektedir. Anadolu yeni bir ivmeyle Batı'nın hammadde talebi ve mamul mal arzı alanı içine çekilmeye çalışılmaktadır. Sanayileşmiş Batı'nın hammadde talebindeki artış, sınai mamul

mallar için yeni pazar alanları bulma çabası ile Osmanlı Anadolusu'na da yönelmesi yeni dönemin önemli yönüdür. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin klasik düşüncesi ile ihtiyaçların en kolay şekilde temini politikasının devam ettirilmeye çalışılmasının da bu yeni dönemdeki belirleyici rolü önemlidir. Buna dayanarak Osmanlı Devleti herhangi bir zorlama olmaksızın kendisine gelen taleplerle dış ticarette İngiltere,8 Rusya ve diğer Avrupa ülkelerine kolaylıklar göstermiştir.9

1870'ler dahili ve harici ticaret yollarında ve ulaşım teknolojisinde önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır. Buharlı gemilerin kullanılmaya başlandığı tarihten itibaren değişmeye başlayan dış ticaret yolları bu tarihten itibaren yeni bir gelişmeyi daha yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nde demiryollarının girmesi ile tekrar bir değişime uğrayan ulaşım ağı, demiryollarının çevresinde yeni bir oluşumla limanlara doğru gelişimini sürdürmüştür. Mesela İzmir-Aydın hattının açılması ile işsiz kalan 20.000 deve,10 bir müddet sonra demiryolu bağlantılı olan yollarda tekrar görev almışlardır. Ulaşım ağındaki yenilik ile malların gittiği yön değişmiştir. Artık Çukurova'nın pamuğu işlenmek için Orta Anadolu yerine İngiltere veya bir başka Avrupa ülkesine gönderilmektedir. İç Anadolu'da işlenen yünler de ihracata yönelmiştir.

Daha önceki dönemde kara ve kervan taşımacılığı ile gelişen İç Anadolu'nun yerine şimdi kıyı bölgeleri gelişmektedir. Önceleri küçük bir köy olan Mersin'in büyük bir şehir haline gelişi bu dönemdedir.11 Ürünü dış pazarlara en kısa ve en hızlı yolla aktarabilme problemine bir çare olarak oluşan ulaşım sistemi 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin çok hızlı bir şekilde gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ulaşım ağının yeniden şekillenişi dış ticareti artırdığı gibi12 dış ticaretteki gelişme de ulaşım sisteminin yeni yapısını kazanmasına, bir geri besleme süreci içinde etkide bulunmuştur.

Osmanlı Devleti sadece Anadolu demiryolu güzergahı çevresine muhacir iskanını düşünmemiştir. Aynı zamanda faal durumda olan diğer demiryollarının çevresi de iskan alanları olarak planlanmıştır. Daha önce İzmir'e gelen ve 1901/1318 yılında Anadolu içlerinde iskanları düşünülen Girit muhacirlerinin İzmir'in sahil ve demiryolu güzergahındaki kasabalarda iskanı istenmiştir.13 Bu kararın alınmasında önceliği olan hususlardan birisi de ulaşımın kolaylığıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısında yeni teknoloji aktarımı yapılarak demiryolu ulaşımının gelişmesi sağlandı. Ancak bu gelişmenin muhtemel sonuçları hakkında Osmanlı Devleti yanında yüklenici olabilecek devletlerin de beklentileri vardı. Söz konusu beklentiler gelişmeleri de etkileyecekti.

Anadolu'da demiryollarının yapımını üstlenmek için birbirleri ile büyük çekişmeye giren Fransızlar ve İngilizlerle birlikte Almanların demiryollarından beklentileri sadece taşımacılıktan elde edecekleri kar değildi. 1860'larda önce İzmir-Aydın ve daha sonra İzmir-Kasaba demiryollarının faaliyete geçmesi ile birlikte İngiltere ile dış ticaretteki artış yanında bölgeye gelmeye başlayan İngiliz sermayesi, madencilik, sanayii ve belediye hizmetlerinde yatırımlar yapmıştır. Keza, aynı şekilde Almanların demiryolunun yapım imtiyazı yanında etkinliklerini artırmak için almaya çalıştıkları diğer imtiyazlar dikkat çekicidir. Demiryolu şirketi döşediği hatların her iki yanında yirmişer kilometrelik bir alanda maden arama ve çıkarma hakkına sahip olacak, su kaynaklarından yararlanabilecek ve devlet

ormanlarını kullanabilecekti.14 Ayrıca şirket yetkilileri Alman endüstrisinin gereksinimi olan çok miktardaki hammadde kaynağına ulaşabilmeyi de umuyordu.15 Bütün bunların ötesinde demiryollarının geçtiği bölgelerin pazara bağlanması ile önceliğin Alman ticaretine geçmesi beklenmekteydi.16 Almanlar, Almanya'nın Osmanlı ticaretinde egemen hale gelebilmesi için ilave bazı tedbirler daha aldılar. Bölgede zirai üretimin verimliliğinin artırılması çabası içine de girdiler. Umulan, verimlilik artışı ile alım gücü yükselen köylünün Alman dışsatımı için pazar unsuru olmasıdır. Bu amaca yönelik olarak Konya Ovası'nın sulanması projesi (1907) ile Adana Ovası'nın sulanması projesini (1913) önerdiler.

Osmanlı Devleti'nin yeni ulaşım teknolojisinden beklentisi ise Ankara'ya kadarki bölüm ile sonrası için farklı iki önceliği ifade eder. Ankara'nın ilerisi için beklenti iktisadi kaygılardan daha çok askeri amaçlardır. İstenen, Anadolu ve Mezopotamya'daki askeri garnizonlar arasındaki bağlantının kolayca sağlanabilmesidir.17 Beklenti savaş dönemlerinde cepheye malzeme ve askerin kolayca sevkedilebilmesi, hazarda da iç güvenliğin sağlanmasında kolaylıktır. Ankara'ya kadarki demiryolunun sağlaması umulan katkısı ise yeni zirai üretim alanlarının ortaya çıkması ve bölgenin pazara açılması ile ticareti geliştirmesidir.18

Yüzyıl sonunda İngiltere'nin klasik Osmanlı dış politikasını değiştirmesi, Fransa'nın daha önce de bilinen emelleri ve Almanların da Osmanlılardan beklentileri konusunda son derece dikkatli, titiz davranışları nedenleri ile Almanlara verilen, bazı kesintiler ve yeni anlaşmalarla Bağdat'a kadar uzatılmış bulunan Anadolu demiryollarının yapımı 1988'de başlayıp Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam etmişse de (demiryolunun bazı bölümleri ancak 1940 yılında bitirilebilmiştir)19 ulaşım ağında, yerleşimde ve ticaretteki etkisi çok daha öncesinde ortaya çıkmıştır.

Yeni ulaşım sisteminin dışında kalan yerleşim birimlerinin hızla gerilemesi karşısında bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Yine tersi bir durum olarak yeni yapılanmadan kaynaklanan Batı Anadolu'da artan Rum nüfustaki gelişmelere de dikkat edilerek, bu dönemde ortaya çıkan Osmanlı-Rus Savaşı sonrası göçleri ile gelenlerin iskan mahalleri bu hususların da dikkate alınması ile belirlenmiştir. Hem daha önceleri mamur halde olup da şimdi harap hale gelen yerlerin şenlendirilmesine çalışılmış, hem de yeni ulaşım ağı üzerinde yeni yerleşim birimleri oluşturulmuş, mevcutların daha da gelişmesi için buralara muhacir iskân olunmuştur.20 Muhacirlerin bir kısmının iskânları Anadolu demiryolu güzergahına yapılmıştır. Bunun birinci nedeni ticarete katkı yapacakları beklentisidir. Zira daha önce İzmir-Aydın, Aydın-Kasaba demiryollarının kırsal bölgeleri pazara bağlayıcı rolü önemli olmuştu. Ancak Anadolu demiryolu güzergahına yapılan iskanda etkili olan bir diğer önemli husus, Pancermen hareketinin demiryolu çevresinde kurulmasını önerdiği Alman kolonizasyonudur. Gerçi Alman yetkililer, Osmanlıların bu çeşit istekleri asla kabul etmeyeceklerini düşünerek herhangi bir talepte bulunmamışlardır.21 Ancak Abdülhamit böylesi bir gelişme ihtimalinden rahatsız olmuş ve demiryolu protokolüne Alman kolonizasyon hareketlerine girişilmeyeceğine dair gizli bir madde koydurmayı ihmal etmemiştir.22 Ve ilave tedbir olarak da demiryolu güzergahına muhacirlerin iskanlarını irade buyurmuştur.23

Gerçekte muhaceretin ortaya çıktığı ilk aşamada Devlet yığınlar halinde gelen insanları yeni oluşan ticaret ve ulaşım ağını da dikkate alarak yerleştirmeyi düşünürken, başlangıçta Ankara-Eskişehir demiryolu güzergahını yoğun bir iskan sahası olarak kullanmamıştır. Bu, zaman içinde gelişen bir husustur. Aydın ve Hüdavendigar bölgelerine yapılan iskanlar ile bu mahallerde artık iskana elverişli arazi kalmadığı gibi açıklamaların gelmesi Anadolu'nun diğer mahallerine de iskanı gerektirmiş, bu bölgelerden zaman içinde de yeni iskanlar hususunda zorluklarla karşılaşılmıştır. Bu gelişme yanında, Ankara-Eskişehir demiryolu hattının elverişli araziler olmasına rağmen yoğun bir iskan alanı olarak başlangıçta belirlenmemesinin kanaatimizce gerçek nedeni, demiryolunun yapımını üstlenen ve bölgeye ilişkin hedefleri olan Almanya'nın hevesini kırmamaktır. Demiryolunun yapımı garanti altına alınmak istenmiştir. Bosna muhaceretinin ortaya çıkması ile Ankara-Eskişehir ve Karahisar-ı sahip (Afyon) arasında kalan bölgede 807.000 dönüm iskana elverişli arazi tespit olunmuş, burada 64 tanesi yeni kurulmak üzere 74 köyde iskan yapılabileği belirlenmiştir.24

Yeni gelişen ulaşım ağı dışında kalan ve bu nedenle de nüfus azalması yaşayan bölgeler yoğun iskan mahalli olarak tercih olunmuştur. Bunun nedeni bu bölgelerin hem yeni nüfusa imkan veren yerleşim birimleri oluşu, hem de bölgedeki yerleşim birimlerinde daha önce varolan iktisadi canlılığı zirai üretim ile yeniden sağlama gayretidir. Bu doğrultuda sadece Sivas vilayetine iskan gayesi ile gönderilenlerin sayısı 1882 yılında 44.984'dür. Yeni kurulan 207 köye yerleştirilen bu nüfus yanında ayrıca yerleştirilmeyi bekleyen 13.731 kişi daha vardır.25 Benzer durumdaki diğer kentlerdeki gelişme nüfus değişim rakamlarından izlenebilir.

Ulaşım ağındaki teknolojiye dayalı yenileşme daha büyük kent yerleşimlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Klasik dönem Osmanlı kentinin tahsislerle karşılanabilen zahire ihtiyacı, yeni taşıma teknolojisi ile gelişen ulaşım ağının da yardımıyla bu dönemde daha kolay sağlanabilecektir. Bu da mevcut kentlerin büyümelerine izin verilmesinin nedenlerinden birisidir. Savaşın hemen sonrasında ortaya çıkan kitle halindeki göçlerdeki yoğunluğun devam etmesi kentlerde mevcut yerleşim düzeni yanında yatay büyümeye de izin verilmesi sonucunu doğurmuştur. Ankara, Eskişehir ve Afyon kentlerinde mevcut yerleşim alanlarına ek olarak kurulan muhacir iskan mahalleri buna örnek gösterilebilir.

Oluşan yeni ulaşım ağı çevresine önemli miktarda nüfus yerleşimini temin eden iskanların ortaya çıkardığı sonuçlara yukarıda değinilen beklentiler çerçevesinde bakılacak olunursa görülür ki özellikle demiryolu çevresinin pazara bağlanma hedefi (Batılı devletler için dış pazarlara bağlanma) gerçekleşmiştir. Anadolu gittikçe artan oranda dış pazar ile bütünleşme sürecini bu dönemde oldukça hızlı yaşamıştır. Aşar gelirlerindeki artış bunun bir ölçüde göstergesidir.26 Demiryollarının yapımı bu ürünlerin dış pazarlarla buluşmasını kolaylaştırmıştır.

1830-1913 döneminde Osmanlı dış ticaretinde büyük bir artış olmuş, ticaret hacmi 9 milyon sterlinden 64 milyon sterline ulaşmıştır.27 1880 sabit fiyatları ile ihracattaki artış, Anadolu için aynı dönemde on bir kat, cari fiyatlarla ise sekiz kattır.28 Ancak bu gelişmenin dönemin tamamına eşit şekilde yayıldığı söylenemez. 1840-1873 ve 1896-1913 alt dönemleri dış ticaretin hızlı gelişme

dönemleri iken, 1873-1896 alt dönemi gelişme trendinin düştüğü, ancak yine de artışın devam ettiği bir dönemi ifade etmektedir. 1873-96 Dünya ekonomik durgunluğuna rağmen yüzyılın sonlarında daha önce hiç ulaşılmayan bir değere varmıştır. Gelişmenin gerisinde yatan iki temel faktör vardır.

Bunların birincisi; dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci yaşayan ekonominin bu eğilimini artıran demiryollarının faaliyete geçmesidir. İkinci önemli sebep de Osmanlı ekonomisinde kıt kaynak olan emek arzının göçler ile artışıdır. Marmara, Ege, demiryollarının uzandığı güzergah boyunca İç Anadolu bölgesi ve Akdeniz bölgeleri yoğun iskan bölgeleridir. Gelen muhacirler bu bölgelerin nüfus yoğunluğunu önemli ölçüde artırmışlardır. Bu iki faktörle üretim miktar ve çeşidinde önemli bir artış ortaya çıkmıştır.

Göçler, öncelikle ekonominin ihtiyacı olan emeğin karşılanmasında etkendir. Klasik dönemde uygulanan “çift-hane” sisteminin tarımda uygulanması konusunda bu dönemde de gösterilen ısrarla pazarın ihtiyacı olan zirai ürünün üretilmesine etki yapmıştır. Bu doğrultuda Dünya ekonomik bunalımı ile tarım ürünleri ihraç hadlerinde ortaya çıkan olumsuz duruma rağmen Osmanlı tarım yapısında hayvancılık yerine tarımsal ürün üretimine yöneliş ortaya çıkmıştır. Bunun önemli bir göstergesi olan tarımsal ürün ihracatı Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar artarak devam etmiştir (1889’da %18.4, 1899’da %17.8, 1910’da %22.3’e ulaşan zirai ürünlerin ihraç malları içindeki payı 1913’de %26.5’e yükselmiştir).29

Dış ticarete yönelmenin bölgeler açısından dağılımına bakılacak olunursa görülecek olan, 19. yüzyılın ortalarındaki gelişmenin öncelikle kıyı bölgelerinde ortaya çıktığı, yüzyılın son çeyreğinde ise Batı Anadolu’dan başlayarak Orta Anadolu’da yaşandığıdır. Zirai üretimdeki artış ise ihracattaki artıştan çok daha fazla olmuştur. Zirai ürünün büyük bir kısmı yerel tüketime ayrılmaktadır ve 1913’e gelindiğinde ancak %40’ı pazara aktarılmaktadır.30 Yüzyıl sonlarında şehir nüfusu toplam nüfusun %22’sine yükselmiştir. Ancak ulaşımdaki yetersizlikler, üretimin ağırlıklı olarak yerel nitelikte kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle şehirlerin iaşe ihtiyacı ilave tedbirleri gerekli kılmaktadır. Mesela Dersaadet’e getirilecek buğdaydan dolayı tüccara %5 prim verilmesi kararı alınmıştır.31 Ulaşımın yetersizliğinin bir sonucu olarak, artan toplam üretime rağmen tabii şartların olumsuz olduğu yıllarda görülen, kıtlıklardır. Böyle dönemlerde doğrudan devlet müdahalesi ile tahsisler yapılarak sorunun çözümlenmesine çalışılmaktadır.

1316/1899 yılında Aydın vilayetinde meydana gelen deprem sonrasında ortaya çıkan buğday ihtiyacı nedeni ile Rusya’dan getirilen ve Girit’e gönderilecek olan buğdayın buraya değil de Denizli ve Afyon’a gönderilmesi kararı alınmıştır.32

Özellikle yeni ulaşım yolları üzerinde veya dış ticarete açık bölgelerde iskan ile görülen nüfus yoğunluğundaki artışın genel olarak zirai üretimdeki payı ve dolayısı ile dış ticaretteki olumlu etkisine rağmen bu insanların tarımsal üretim ve dış ticaretin artmasındaki payı yerleşimlerin ilk yıllarında dolaylı olmalıdır. Zira kendilerine yeten bir iktisadi güce kavuşabilmeleri için devlet ve yerli halkın desteği gerekmiştir. Bu nedenle iskan olunup kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek duruma gelinceye

kadar birer tüketici olarak zirai üretimin ve ticaretin gelişimine katkıda bulunmaları şeklinde dolaylı etkileri olmuştur. Bu ise bu bölgelere yerleşen nüfusun yeni ulaşım ağının, dış dünyanın ihtiyaçları yanında iç pazarı da besleyecek şekilde daha başlangıçtan itibaren oluşumunu kolaylaştırmıştır.

Ulaşım teknolojisi ve ağındaki değişim döneminde Osmanlı toplumsal sistemine bir girdi olarak ulaşan göç hareketi siyasal-idari, ekonomik ve sosyal alanda gerekli çıktıların üretilmesi ile sistemi güçlü kılacak surette çözüme bağlanmıştır. Bu dönem, sosyo-kültürel uyuşum sorunu da dahil, siyasal yapının yeterli algılama ve çözüm üretme gücünün ekonomik sonuçlarının da testi bakımından önemlidir. Muhaceret olayı göstermiştir ki 19. yüzyıl sonlarında bile (içinde bulunulan iktisadi, siyasi ve toplumsal sorunlara rağmen), Osmanlı toplumsal sistemi büyük ölçüde, sisteme dönük etkileri algılayabilme, yeni durumlara göre yeniden yapılanabilme suretinde cevap vererek onları sistemin içine alabilme gücüne sahiptir.

DİPNOTLAR

1 Robert Mantran, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dış Ticaretin Değişmesi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. III, s. 170.

2 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s. 51.

3 Sevgi Aktüre, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, Ank., 1978, s. 65.

4 Aktüre, a.e, s. 66.

5 Tuncer Baykara, "19. Yüzyılda Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne Etkileri", Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, s. 116-117.

6 Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 719.

7 Baykara, a.e, s. 119.

8 Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye iktisadi imtiyazları gerek Mehmet Ali Paşa gerek Rus baskısı karşısında İngiltere'nin toprak bütünlüğünü korumasını sağlamak amacı ile verdiğini iddia eden görüşler de vardır. Bkz. Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s. 19.

9 Bu anlaşmalar 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile, Kasım ayında Fransa ile, 18 Mayıs 1839'da Löbek, Brem ve Hamburg, 2 Eylül 1839'da Sardunya, 31 Ocak 1840'da İsveç ve Norveç, 2 Mart 1840'da İspanya, 14 Mart 1840 Felemenk, 30 Nisan 1840'da Belçika, 22 Ekim 1840'da Prusya, 1 Mayıs 1841'de Danimarka, 7 Haziran 1841'de de Toskana ile yapılmıştır.

10 Baykara, a.e, s. 121.

11 Baykara, a.e, s. 121.

12 Pamuk, a.e, s. 140.

13 BAO. Y. Sad. Hus. M. Dosya No: 396.

14 Özyüksel, a.e, s. 194.

15 Özyüksel, a.e, s. 194.

16 Özyüksel, a.e, s. 126.

17 Özyüksel, a.e, s. 154.

18 BAO. Y. Res. M. No: 54/15, Y. Hus. M. No: 233/53.

19 Demiryollarının bazı güzergahlarının yapım tarihleri için bkz. Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970, s. 164. .

20 Daha geniş bilgi için bkz: Gülfettin Çelik, Sosyo-Ekonomik Sonuçları İle Osmanlı Türkiyesi'ne Göçler (1877-1912), Yayınlanmamış doktora tezi, s. 50-72.

21 Murat Özyüksel, Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, İstanbul, 1978, s. 285.

22 Özyüksel, a.e, s. 195.

23 Bu konu önce Meclis-i Vükela'da görüşülmüş, irade meclisin bu yöndeki görüşü üzerine verilmiştir. BAO. Y. Res. M. No: 54/15.

24 İ. Ü. Merkez Kütüphanesi, Haritalar, No: 93211.

25 BAO. Y. Mtv. M. No: 8/45, 1 Rabi-ül Evvel 1299/Kanun-Sani 1297.

26 Daha geniş bilgi için bkz: Özyüksel, a.e, s. 89, 275.

27 Pamuk, a.e, s. 140.

28 Şevket Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri", Toplum ve Bilim, Bahar, 1982, s. 5.

29 Eldem, a.e, s. 283, 302.

30 Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri", s. 11.

31 BAO. M. M. No: 14203/20784.

32 BAO. Y. E. Sdr. Kamil Paşa Evr. No: 86/80.